NAŠA DOMOVINA

05058 ❀

ZBORNIK NAŠA DOMOVINA

NAŠA DOMOVINA

ZBORNIK

KNJIGA I.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

GLAVNI UREDNIK

PROF. FILIP LUKAS

IZDANJE GLAVNOG USTAŠKOG STANA

NAŠA DOMOVINA

SVEZAK 1.

HRVATSKA ZEMLJA - HRVATSKI NAROD
HRVATSKA POVIEST - HRVATSKA ZNANOST

ZAGREB 1943

TISKARA MATICE HRVATSKIH AKADEMIČARA, ZAGREB, ILICA 54.

Uredničtvo zbornika »Naša Domovina«

Glavni urednik FILIP LUKAS

TEHNIČKO UREDNIČTVO

Pročelnik:	Stanko Mavrek
Zamjenici glavnog urednika:	Dr. Vladimir Bazala
	Dr. Nikola Peršić
Politički urednik:	Ing. Franjo Perše
Urednik za jezik:	Dr. Bratoljub Klaić
Upravitelj:	Ervin Čeliković
Tehnički suradnici:	Marijan Fuček
	Aleksandar Žibrat

Suradnici 1. svezka „Naše Domovine"

Dr. Juraj Andrassy	sveučilištni profesor
Dr. Stjepan Antoljak	sveučilištni docent
Dr. Petar Bašić	činovnik U. o. d. b.
Dr. Miho Barada	sveučilištni profesor
Dr. Ljudevit Barić	sveučilištni profesor
Milostislav Bartulica	ravnatelj Izseljeničkog muzeja
Dr. Antun Bauer	upravitelj Gradske gipsoteke
Dr. Vladimir Bazala	zdravstveni savjetnik
Ing. Nikola Belančić	pročelnik Odjela za rudarstvo
Dr. Josip Butorac	profesor H. E. K. V. Š.
Dr. Antun Dabinović	sveučilištni profesor
Dr. Zvonimir Dugački	sveučilištni profesor
Viktor Dujšin	novinar
Dr. Matej Ferić	sveučilištni profesor
Mr. Krešimir Fibić	predsjednik Hrv. ljekarničkog družtva
Dr. Stanko Filipović	nadstojnik u Min. narod. gospod.
Dr. Đuro Gračanin	sveučilištni profesor
Dr. ing. Mihovil Gračanin	sveučilištni profesor
Dr. Ivo Horvat	sveučilištni profesor
Dr. Rudolf Horvat	profesor u miru
Ing. Stjepan Horvat	sveučilištni profesor
Ing. Viktor Horvat	publicista
Dr. Stjepan Horvatić	sveučilištni profesor
Dr. Milan Ivšić	sveučilištni profesor
Ing. Krunoslav Jurišić	sveučilištni asistent
Dr. Ljubo Karaman	konzervator u m.
Dr. Lovro Katić	upravitelj gimnazije
Bratoljub Klaić	profesor
Alija Kopčić	publicist
Dr. Kruno Krstić	profesor
Ing. Eduard Kürschner	sveučilištni asistent
Franjo Lačen	izvjestitelj G. U. S.-a
Emil Laszowski	ravnatelj u miru
Dr. Alfred Leitner	docent H. E. K. V. Š.
Blaž Lorković	poglavni pobočnik
Filip Lukas	profesor H. E. K. V. Š.
Dr. Zdravko Lorković	sveučilištni profesor
Dr. Antun Mayer	sveučilištni profesor
Ivan Mesić	geodetski dopukovnik
Dr. Božo Metzger	sveučilištni asistent
Zlatko Milković	sveučilištni asistent
Josip Marković	observator H. d. g. z.
Dr. Josip Nagy	profesor H. E. K. V. Š.
Dr. ing. Nikola Neidhardt	sveučilištni profesor

Dr. Oto Oppitz	sveučilištni profesor
Dr. Slavko Pavičić	novinar
Ing. Franjo Perše	novinar
Dr. Nikola Peršić	docent H. E. K. V. Š.
Dr. Vladimir Petz	sveučilištni profesor
Dr. Josip Poljak	sveučilištni profesor
Milan Praunsperger	sudski pukovnik
Zdenka Sertić	akademska slikarica
Dr. Marijan Stojković	profesor
Dr. Đuro Szabo	profesor u miru
Ing. Branko Širola	sveučilištni profesor
S. M. Štedimlija	novinar
Dr. Ivo Tomašec	sveučilištni docent
Vladimir Udatny	crtač
Daniel Uvanović	ravnatelj »Hrvatskog naroda«
Dr. Đuro Zoltner	nadstojnik u Min. unutarnjih poslova

Sadržaj prvog svezka

Dio I.

HRVATSKA ZEMLJA

Poglavlje I.

Geopolitička osnova Nezavisne Države Hrvatske (Filip Lukas) 3

Poglavlje II.

Zemljopis (dr. Oto Opitz) 7
Biljni sviet (dr. Ivo Horvat) 18
Životinjski sviet (Zlatko Milković) . 25

Poglavlje III.

Geofizika (Josip Mokrović) 37

Poglavlje IV.

Geologija (Josip Poljak) 47
Mineralogija (dr. Ljudevit Barić) . . 52
Ljekovite i rudne vode (dr. Đuro Zoltner) 56
Tloznanstvo (dr. Mihovil Gračanin) . . 64

Poglavlje V.

Geodezija (ing. Stjepan Horvat) 71
Kartografija (Ivan Mesić) 74

Dio II.

HRVATSKI NAROD

Poglavlje VI.

Etnografija (dr. Marijan Stojković) . . . 79

Poglavlje VII.

Demografija (dr. Bašić i Franjo Lačen) . 113

Poglavlje VIII.

Hrvatski jezik
Poviestni pregled (dr. Kruno Krstić) . 123
Korienski i izgovorni pravopis (A. B. Klaić) 128

Poglavlje IX.

Gospodarstvo
Gospodarsko stanje Nezavisne Države Hrvatske (dr. Nikola Peršić) . . . 132
Hrvatska kućna radinost (dr. Stanko Filipović) 139
Tvornička izradba (veleobrt) (dr. Nikola Peršić) 144
Prometno-zemljopisni pregled Hrvatske (dr. Zvonimir Dugački) 149

Poglavlje X.

Hrvatsko izseljeničtvo (Milostislav Bartulica) 151

Dio III.

HRVATSKA POVIEST

Poglavlje XI.

Obća poviest Hrvata (dr. Lovre Katić) 166

Poglavlje XII.

Grane hrvatske poviesti
Hrvatska državna poviest (dr. Miho Barada) 176
Hrvatska pravna poviest (dr. Antun Dabinović) 179
Hrvatska vojna poviest (dr. Slavko Pavičić i ing. Franjo Perše) 186
Poviest hrvatskog plemstva i heraldika (V. A. Dujšin) 203

Poglavlje XIII.

Ljetopis Hrvatske 1918.—1942. (dr. Rudolf Horvat) 212

Poglavlje XIV.

Poviestni spomenici
Arheoložki spomenici (dr. Antun Bauer) 239
Starohrvatski spomenici (dr. Ljubo Karaman) 241
Izprave hrvatskih knezova i kraljeva (dr. Josip Nagy) 243
Hrvatski pravni spomenici (dr. Antun Dabinović) 249

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci) (Ivan Rengjeo) 254
Starohrvatsko oružje (Milan pl. Praunsperger) 270
Stari hrvatski novac (Numizmatika) (Ivan Rengjeo) 280
Hrvatska sfragistika i exlibrisi (Emil Laszowski) 284
Stari hrvatski gradovi (Gjuro Szabo) . 286
Poviest hrvatskog brodarstva (dr. Antun Dabinović) 292
Dodatak:
Pravoslavlje u Hrvatskoj (S. M. Štedimlija) 298

Poglavlje XV.

Hrvatska poviest u tabelama (dr. Stjepan Antoljak) 305

Dio IV.

HRVATSKA KULTURA *

Poglavlje XVI.

Hrvatska znanost
Arheologija (dr. Antun Bauer) . . . 363
Biologija
A. Obća biologija (dr. Zdravko Lorković) 364
B. Botanika (dr. Stjepan Horvatić) 367
C. Zoologija (Zlatko Milković) . . 373
Bogoslovlje
A. Katoličko (dr. Đuro Gračanin) . 383
B. Muslimansko (Alija Kopčić) . . 395
Filozofija (dr. Kruno Krstić) 397
Financialna znanost (dr. ing. Alfred Leitner) 405
Fizika (dr. Božo Metzger) 409
Geologija (dr. Josip Poljak) 412
ljak) 412
Gospodarske znanosti
A. Politička ekonomija (dr. Milan Ivšić) 415
B. Poslovno gospodarstvo (dr. Josip Butorac) 419
C. Poljodjelstvo i šumarstvo (dr. Nikola Neidhardt) 421
Jezikoslovlje (dr. Antun Mayer) . . . 443
Kemija (dr. Matej Ferić) 448
Liečničtvo (dr. Vladimir Bazala) . . 459
Ljekarničtvo (mr. Krešimir Fibić) . . 585
Matematika (Daniel Uvanović) . . . 497
Mineralogija i petrografija (dr. Ljudevit Barić) 500
Narodoznanstvo (Branko Berić) . . . 502
Pedagogija (dr. Vlado Petz) 504
Poviest (dr. Stjepan Antoljak) . . . 507
Pravo (dr. Juraj Andrassy) 514
Sociologija (ing. Viktor Horvat) . . . 532
Statistika (Josip Butorac) 577
Tehnika
Arhitektura (ing. Krunoslav Jurišić) 579
Građevinarstvo (ing. Branko Širola) 585
Elektrotehnika (ing. Eduard Kürschner) 600
Rudarstvo i talioničarstvo (ing. Nikola Belančić) 603
Veterina (dr. Ivo Tomašec) 606
Zemljopis (dr. Milan Šenoa) 612
Zvjezdoznanstvo (Miro Mance) . . . 619

---

* Nastavak IV. diela nalazi se u drugom svezku.

PREDGOVOR

Osamstoljetna ovisnost i državopravna povezanost s drugim državnim tvorevinama stvorila je pomalo kod jednog diela Hrvata shvaćanje, kao da Hrvatska nije sposobna sama o sebi živjeti, već da je jedino jamstvo njezina napredka i — da paradoks bude veći — njezine slobode u sastavu s drugom kojom susjednom državom ili skupinom država.

Ti su Hrvati jednu časovitu poviestnu nuždu, pacta conventa (god. 1102.), koja se stjecajem nesretnih poviestnih okolnosti otegla u bezkonačnih osam vjekova, smatrali nepromjenljivim životnim zakonom Hrvatske, koga su čas izvodili iz posebnog zemljopisnog položaja naše zemlje, čas iz neizbježnog usuda svih malih naroda, zatim opet iz nedostatka državotvornih sposobnosti vlastitoga naroda, ili napokon iz posve nedovoljnih gospodarskih uvjeta za samostalan državni život.

Ma što bilo kod pojedinaca razlogom ovakvom malodušnom gledanju na sudbinu Hrvatske, psiholožki temelj im je svima bio zajednički: nitko od njih nije vjerovao u snagu i sposobnost svoga naroda, ni u gospodarske mogućnosti svoje zemlje, jer ni jedno ni drugo nisu poznavali ili nisu znali izpravno ocieniti.

Vanredna žilavost, kojom su »staleži i redovi« branili »stare pravice« i u vremenima najtežih izkušenja, kad su od Hrvatske preostali još samo »ostatci ostataka nekada slavnog kraljevstva hrvatskog«, nije tim malodušnicima govorila o čudesnoj snazi državne sviesti, koja će jednog dana, kad se razpršene sile hrvatskoga naroda opet prikupe, morati hrvatskoj državnoj ideji pribaviti pobjedu, već su u toj žilavosti vidjeli dokaz, kako u Hrvata nema smisla za praktičnu politiku, u kojoj se navodno zrcali životna sposobnost svakoga naroda.

Rani početci našeg kulturnog stvaranja i bogati razvitak tog stvaranja kroz stoljeća do najnovijeg doba unatoč nepovoljnim uvjetima, kadikad bi te sumnjičavce učinili ponosnima, ali bi u dodiru s većim kuturama oni odmah opet klonuli, jer u kulturnom razvitku nisu spoznali vanjski izraz duhovne snage jednog sposobnog i darovitog naroda, koji bi pod jednakim uvjetima dosegao, a možda i nadkrilio kulturno naprednije narode Evrope.

Golemo blago narodnog pjesničtva i narodne umjetnosti dalo im je povoda, da se od vremena do vremena raznježe nad ljepotom kolektivne narodne duše, ali nisu nikada pomislili na neuništivu snagu te duše, koja je ostala gotovo netaknuta kroz sve poviestne bure i oluje i uz sav neprekidni tuđinski pritisak, pod čijim su se teretom lomila carstva i nestajala kraljevstva.

Rugali su se Kvaternikovoj revoluciji i Starčevićevoj doktrinarnosti, jer nisu shvaćali značenje žrtve i dosljedne načelnosti narodnih vođa i proroka za borbu budućih pokoljenja.

Čedni izgled hrvatskih gradova te bieda i zaostalost većine hrvatskih sela oblikovali su njihovo mišljenje o gospodarskoj nemoći i prirodnom siromaštvu naše domovine, no ti malodušnici nisu mislili na tuđina, koji je iz naše domovine neprestano samo crpio, a malo ili ništa u nju vraćao, nisu vodili računa o bezkrajnim ratovima, koji su cielu Hrvatsku pretvorili u jedno jedino trajno bojište.

A u zadnje doba čudili su se fanatičnoj vjeri ustaša u uzkrsnuće hrvatske države, jer nisu mogli za nju nigdje naći ni najmanjeg opravdanja.

Na veliko začuđenje svih malodušnika. Hrvatska je uzkrsnula kao samostalna država u granicama, koje ju čine većom nego je bila ikada u poviesti.

Sva malodušna naziranja na naš narodni problem doživjela su time podpuni slom i tako se odjednom malodušnici nađoše u položaju, da ih moraju nanovo izgraditi na temelju stvarnosti, koju su još do nedavna smatrali utopijom.

Djelo »Naša Domovina« ima u tome pomoći njima i svima onima, koji, ne poznavajući svoju domovinu, lako padnu u kušnju, da posumnjaju u njezinu sposobnost za samostalan život, jer se u ovoj ratnoj zbrci ne mogu snaći kod utvrđivanja uzroka njezinih sadašnjih tegoba.

Kad jednom saznaju, makar u sažetom obliku, što je sve hrvatski narod stvorio na duhovnom i tvarnom polju, uzprkos najnepovoljnijim životnim uvjetima, i kakve velike mogućnosti još u sebi skriva hrvatska zemlja, onda će nestati malodušnosti, a na njezino će mjesto stupiti nova velika vjera u Hrvatsku.

Ali ovo djelo nije namienjeno samo malodušnima i sumnjičavima, jer nisu oni jedini, koji ne poznaju svoju domovinu ili koji je poznaju tek sasvim nedovoljno.

Malo je zapravo Hrvata, čije je poznavanje vlastite zemlje podpuno cjelovito.

Razlog tome je prije svega baš u nedostatku takvog djela, u kojem bi bilo prikazano na pregledan i zbit način sve, što je hrvatski narod stvorio kroz vjekove svoga života i što mu je pružila njegova zemlja, te što mu još može pružiti u budućnosti, bude li znao i htio raditi. S obzirom na ovo svojstvo to će djelo moći poslužiti i kao priručnik svim javnim radnicima i činovnicima u svim državnim i samoupravnim ustanovama, kako bi se lakše snašli u određivanju novih zadaća i u njihovu izvršenju. Napokon će ono biti poticaj i pupriona s puno oduševljenja izgradnji novog života hrvatskog naroda, kojemu je utro put naš Poglavnik.

»Naša Domovina« je ogledalo života hrvatskoga naroda i njegove zemlje, njegove poviesti i njegovih težnja u budućnosti, pa je kao takvo prvo djelo te vrste u Hrvatskoj.

Nema Hrvata, kome to djelo ne će odkriti mnoge nepoznate strane vlastite domovine i time produbiti njegovu ljubav i učvrstiti njegovu vjeru u nju.

Ako se to postigne kod čitača, a putem njih i kod ostalih Hrvata, u što ne dvojimo, onda je izvršen posao, koji je u podpunom skladu sa zadatcima ustaškog pokreta.

Što budemo bolje poznavali liepu našu domovinu, to ćemo biti odlučnije

ZA POGLAVNIKA I ZA DOM SPREMNI!

U Zagrebu, dne 10. srpnja 1942.

BLAŽ LORKOVIĆ
poglavni pobočnik

ZBORNIK „NAŠA DOMOVINA"

IZDANJE GLAVNOG USTAŠKOG STANA

KNJIGA PRVA

DIO PRVI

HRVATSKA ZEMLJA

POGLAVLJA

I. GEOPOLITIČKA OSNOVA
Nezavisne Države Hrvatske

II. ZEMLJOPIS

1. Smještaj i granice
2. Površina i upravna podjela
3. Oblik tla
4. Klima
5. Vode
6. Jadransko more
7. Biljni sviet
8. Životinjski sviet

III. GEOFIZIKA

1. Obći pregled geofizike
2. Seismologija
4. Geomagnetika
5. Fizikalna oceanografija
6. Meteorologija
7. Polarno svietlo

IV. GEOLOGIJA

1. Obći pregled
(Geoložka razdoblja u poviesti zemlje)
2. Geoložka i tektonska izgradnja N.D.H.
3. Paleontologija
4. Mineralogija
(Najvažnije izkopine)
5. Petrografija
6. Ljekovite i rudne vode
(Sustavni pregled vrela)
7. Tloznanstvo
(Glavni tipovi tala)

V. GEODEZIJA

1. Obći pregled
2. Geodetski radovi
3. Kartografija

Vladimir Udatny „DOLAZAK HRVATA“

(Stilizirano prema slici Celestina Medovića)

»... Ja nerazumim, što hoće da kažu oni, koji vele da kraljevina Hervatska, kraljevina pet stoljetjah perkosivša iztoku i zapadu nemože o sebi neodvisna stajati...«

Dr. ANTE STARČEVIĆ

POGLAVLJE II.

GEOPOLITIČKA OSNOVA

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Napisao FILIP LUKAS, profesor Hrvatske ekonomsko-komercialne visoke škole i predsjednik Matice Hrvatske

Hrvatska država leži između dva veća prostora, Dunavskog na sjeveru i Jadranskog na jugu. Između ta dva velika prostora diže se brdoviti dio hrvatskih zemalja kao prirodna tvrđava, pred kojom leže kao glacis na jednoj strani Jadranski dio hrvatskih zemalja kao donja terasa Dinarskog spleta, a na drugoj strani Panonski ravni dio na sjeveru kao čest velikoga Dunavskog prostora.

Orografska hrbtenjača i geopolitički najjača čest hrvatske države nalazi se u brdovitom dielu između Panonskoga i Jadranskog prostora, jer taj dio ujedinjuje Jadransku i Panonsku čest i stvara od njih povezanu cjelinu.

Prema svome prostranstvu i geoložko-morfoložkim prilikama *hrvatska država može se podieliti na dvie velike česti, Panonsku na sjeveru* između Drave i Dunava na jednoj strani a Save na drugoj, *i u Balkansku na jugu.*

Ovaj drugi prostor prema podneblju, kao i prema svim drugim pojavama života, dieli se opet na suhozemni i pomorski dio »*Jadransku čest*«. Uzevši u obzir i ove razlike, može se u cielosti hrvatska država geografski podieliti u tri posebne česti.

Da se pak važnost tih dielova može u poviestno-kulturnom pogledu ocieniti, nuždno je prije svega svaku čest u svakom pogledu razglobiti i njihovu osebnost ocieniti.

Jadranska čest hrvatskih zemalja leži između glavnoga bila Dinarskog spleta — koji izpunja gotovo cio Balkanski prostor hrvatske države — i Jadranskoga mora.

Već u najstarije doba unesena je s morske strane *mikenska kultura,* koja je ostavila u svojim gradinama (gradišća) mnogo vidljivih znakova u dalmatinskom primorju. Kasnije je s te strane došla i naselbenička *grčka kolonizacija,* na koju opominju još i danas imena mnogih dalmatinskih gradova.

Rimljani su kasnije, pri osvajanju zemalja oko Sredozemnog mora, upleli i taj prostor u okvir svoje države i ovamo preselili po koju manju skupinu italskog življa. Iako su Rimljani bili u daleko manjem broju *prema starinicima — Ilirima,* oni su ove postepeno uza sve to svojom strogom vojničkom i upravnom organizacijom poromanili, premda im nisu mogli izmieniti rasnog obilježja, niti usaditi svojih duhovnih vlastitosti, jer su kasnije ilirske tjelesno-duševne osobine došle do izražaja iza useljenja Hrvata (dinarska rasa).

Integracija pak, koja je nastala zauzećem tih zemalja po Rimljanima, nije bila etnička, već državno-politička i kulturna, pa ni sva viša kultura, koju su starinici s latinskim jezikom od Rimljana primili, nije im dala toliko unutarnjih snaga, da su se mogli nametnuti kasnije useljenim, a manje kulturnim došljacima, već su štoviše od njih bili pretopljeni i ušli kao sastavni dio u njihov etnički sklop.

Sa strane pak zaleđa pritisak je na taj jadranski odsjek dinarskog spleta bio u svakom pogledu, osobito u etničkom, daleko jači, što je i shvatljivo, jer je zbog asimetrične građe planina pristup moru lakši, nego obrnuto s obala u nutarnjost.

Tako je *prva etnička integracija naših zemalja došla s kopnene strane, a nju su izvela ilirska plemena,* koja su se odvojila na sjeveru od svoje indoeuropske zajednice i kao

predstavnici starijeg željeznog doba (halštatsko) došli u našu zemlju, u kojoj su se ukorienili u takvoj mjeri, da se je njihovo ime, i pokraj toga, da su se kao etnička skupina izgubili, očuvalo do danas.

Po jednom naime ilirskom plemenu, Dalmatima, dobila je čitava ova pokrajina svoje ime. Iza dolazka Hrvata ovo područje dobiva ime Biela Hrvatska, a ime se Dalmacije očuvalo na nekoliko primorskih gradova i otoka.

No osim Dalmata, kojima se ime očuvalo u imenu Dalmacije, *ostalo je i obće ime ilirsko* za naše zemlje, pače je pod tim imenom napisao znameniti talijanski povjestničar Farlatti svoje veliko djelo o Iliriku (Illyricum sacrum), a osim njega su ime ilirsko upotrebljavali još i neki drugi strani i domaći pisci.

Premda na tom prostoru nije bilo više etničkih Ilira ni njihova jezika, jer su se oni stopili s došljacima Hrvatima i govorili hrvatski, ipak se jezik ovih stanovnika kod stranih pisaca, osobito u Rimu, nazivao ilirskim, očito stoga, jer se ilirski jezik uzimao za sinonim hrvatskog jezika.

Tako se i naš narodni preporod na početku prošloga vieka izvršio pod imenom ilirskim kao obuhvatnim pojmom za sve zemlje, koje su negda ulazile u sredovječnu hrvatsku državu, a koje su se iza propasti hrvatske nezavisnosti bile organizirale pod pokrajinskim imenima (Dalmacija, Slavonija, Bosna), osim one male česti na sjeverozapadu »Reliquiae reliquiarum« (ostatci ostataka), gdje se teritorialno ime hrvatsko očuvalo.

Iza Ilira dođoše u naše zemlje sa sjevera kao predstavnici mlađega željeznog doba (oko 500. god. prije Kr.) *Kelti,* koji, istina, potisnuše Ilire sa sjevera prema moru i na tom otetom prostoru osnovaše grad Sisak (Segesta), koji im je bio središte uprave. No uza sve to ne ostadoše Kelti dugo u ovim zemljama, već se odatle kasnije izseliše u pravcu Male Azije.

Kasnije, u doba seobe naroda, bijaše prema svome smještaju prostor poznije hrvatske države pozorište mnogih selitbenih valova; osobito im je bio izložen panonski dio, ali ni balkanski dio nije bio od njih pošteđen; navlastito su stradali gradovi, sagrađeni na morskom rubu.

Treba pak posebice spomenuti i tu činjenicu, da su *te zemlje ušle kasnije u okvir iztočno-gotske države,* kojoj je središte bilo u Italiji u gradu Raveni.

Konačno *koncem VI. vieka useliše se sa sjevera Hrvati,* koji naseliše zapadni dio Balkanskog poluotoka ili Ilirik u užem značenju te rieči.

U doba useljenja Hrvata političko-kulturna orientacija Balkanskog poluotoka stajala je u pravcu iztok—zapad. Kada su naime Rimljani osvojili ove zemlje i njih podvrgli svojoj vlasti, našli su u njima duboko ukorienjene kulturne vlastitosti, koje oni ne uzmogoše izmieniti. Štoviše, baš na tom balkanskom prostoru pukao je jaz između Iztoka i Zapada, između grčkoga i rimskog duha i njihovih dvojakih kulturnih tipova.

One prvotne razlike, koje su Rimljani tamo našli, povećavale su se kasnije iza osnutka bizantinske države, koja je primila mnoge vjerske i političke nazore iz svojih azijskih pokrajina, posebice se uvukao u nju iztočni despotizam, a mnogi ti nazori bili su strani zapadnom svietu, predstavljenom po Rimu.

Te razlike između Rima i Bizanta preniele su se kasnije i na doseljene narode, a granica među njima nalazila se na prostoru oko rieke Drine, tako da je ona postala graničnom crtom između Iztoka i Zapada.

To potvrđuje i druga važna političko-poviestna činjenica, koja se dogodila u doba cara Teodozija (395.), kada je on podielio rimsko carstvo između svoja dva sina Arkadija i Honorija. Taj čin je u toliko značajan, što se njime kušala prvi put povući diobena crta između Iztoka i Zapada na prostoru Balkanskog poluotoka, i što je ta crta bila povučena na temelju najboljih prirodnih uvjeta i najboljega rješavanja balkanskog pitanja.

Kako se na taj zapadni prostor useliše Hrvati i tu osnovaše svoje državne organizacije Bielu i Crvenu Hrvatsku, a u Panoniji Posavsku Hrvatsku, to je *svojim smještajem Hrvatska prostorno ušla u okvir Zapada,* a Srbija u okvir Iztoka, pa su se i oba ova naroda na njima počela drugačije orientirati i njihova poviest drugačije razvijati; njihov je duh u kulturnom očitovanju počeo izkazivati različite značajke, a karakter svakog od njih dobivati nešto svoga i posebnoga. Ta granična crta bila je tako presudna, da je prekoračenje s jedne i druge strane izazivalo sukobe i trzavice.

Da je taj cio hrvatski prostor bio organski vezan uz Zapad, svjedoči i ova druga važna činjenica: Kada je izvedena obnova za-

padne rimske države, koju je proveo Karlo Veliki, ušle su i naše zemlje u njezin okvir (panonske kao i balkanske).

Istom nakon useljenja Hrvata u današnju njihovu postojbinu i poslije njihova ukorjenjivanja u tom životnom prostoru, *iza osnutka vlastite države i izgradnje narodnoga duha,* kojim su prožeta sva njihova stvaranja, *može se govoriti o geopolitičkom smještaju hrvatske države.*

Narod je bio saživljen sa svojom zemljom, i u toj organskoj svezi dobio je svoju domovinu, a zemlja je dobila određenog čovjeka, koji je po svojim rasnim osobinama obrađuje, preobražava i uređuje.

Naseljeni i kao država uređeni teritorij dobiva svoje granice, svoj smještaj, svoj relief površine, a po granicama svoje susjede, s kojima treba urediti odnose, dobre ili loše. Uređuje se tako unutarnja i vanjska politika, sređuju se družtvovne prilike, stvara se gospodarstvo i razvija vlastita kultura.

Pita se sada, *kakva je geopolitika hrvatske države?*

Hrvatska u cielosti leži na rubu europskog kontinenta, gdje zaprema jedan dio iztočno-jadranske obale, a na drugoj je strani zahvatila Dunavski prostor. Veći pak dio njezina prostora leži na Balkanu. *Hrvatska je dakle panonska, jadranska i balkanska država* i po tome granična država.

I prema svim tim prostorima Hrvatska je geopolitički vezana i prema svakome od njih mora urediti svoje odnose, političke i gospodarske. Na svakom tom dielu ona svojom snagom pritište, odnosno na svakomu je sa strane pritisnuta. Ne treba ići u podrobnosti, da se iztakne, kako su Hrvati na obalama Jadrana organizirali svoju državu, ali je odmah bilo jasno, da će na toj strani doći u odnose s prekomorskim državama, najprije s Bizantom — onda velikom pomorskom silom — a kasnije s Venecijom, koja je na iztočnom Sredozemlju preuzela baštinu Bizanta.

Na drugoj strani, u ravnoj Panoniji, stajala je Hrvatska pod pritiskom Ugarske, središnje države u tom velikom prostoru. Na Balkanu pak, prema svome smještaju, stajala je Hrvatska redom pod pritiskom Bizanta, kasnije turske države, a u najnovije doba pod pritiskom Srbije.

U sukobu s tim susjednim silama, Hrvatska je preniela i središte svoje države u panonski dio, gdje je stupila s Ugarskom najprije u personalnu, a kasnije i u realnu uniju.

Ideja pak nezavisnosti hrvatske države nije tim činom propala. Ideju je čuvala nezavisna hrvatska stranka, koja je najprije pod vodstvom Petra Svačića htjela oružanom snagom uništiti uniju s Ugarskom, a kasnije su to isto pokušali učiniti i za kratko su vrieme i ostvarili Pavao i Mladen Šubić. Konačno je to uspjelo Stjepanu Tvrdku, bosanskom kralju, koji se (god. 1390.) proglasio kraljem čitave Hrvatske, uzevši isti naslov, koji je nosio Petar Krešimir Veliki.

Provalom Turaka i zauzećem Bosne i drugih, primorskih i panonskih dielova hrvatske države, došle su do izražaja sjeverozapadne granice, do kojih su bili spašeni »ostatci ostataka« bivše hrvatske države. Kako su se tada vodile borbe pod vjerskim znakom, to je Hrvatska prema toj alpinskoj strani imala iste poglede. Stoga se i priklonila toj strani. *Izborom na Cetinu* (1527.) *Hrvatska uzpostavlja državne veze s alpinskim zemljama i s dinastijom, koja je u njima vladala, ali sve to uz uvjet svoga samostalnog života.* Kada taj nije bio poštivan, Hrvati se opiru, a žrtvom toga odpora padaju Zrinski i Frankopan.

U XVII. stoljeću Hrvatskoj se vraća natrag područje u ravnom Podunavlju.

Isto tako nakon uzmaka Turaka iz Bosne, koju bivša monarhija zaprema na temelju poviestnog i državnog hrvatskog prava, ona ovu zemlju ne ujedinjuje s Hrvatskom, da se tako stvori od svih bivših hrvatskih zemalja zajedničko političko tielo, koje bi odgovaralo geopolitičkim zakonima, narodnom načelu i poviestnom pravu, već stvara od Bosne i Hercegovine posebnu upravnu jedinicu (corpus separatum). Sve je to učinjeno u nakani, da se tako sprieči ujedinjenje hrvatskih zemalja i naškodi Hrvatima. *Sve se to međutim osvetilo provađačima tih osnova.*

Iza sloma monarhije god. 1918. osnovana je Jugoslavija, koju su svi srbski državnici kao i sve srbske stranke u teoriji smatrali proširenjem i nastavkom predratne Srbije, a to su u praksi postojano i provodili. Sve je naime s njihove strane učinjeno, da se povezanost hrvatskih zemalja prekine, poviestne veze naroda sa zemljom izbrišu, da narod zaboravi, što je jučer bio, da tako izgubi sviest

o sebi. U tu je svrhu bio upotriebljen sav državni i vjerski aparat. Hrvatske su zemlje bile razdrobljene u oblasti, a da ne budu među sobom vezane, središte je preneseno bilo u srbski grad Beograd, gdje se konačno sve rješavalo. Da se Hrvatima otme životni prostor, na imanja, oteta hrvatskim velikašima agrarnom reformom, dovedeni su četnici i drugi srbski živalj, i time se kidala suvislost hrvatskog područja i hrvatskog stanovničtva. Hrvati su u svakom pogledu bili zapostavljani, njima su nametani veći porezi, da se tako narod osiromaši i postane ovisan o Srbima; izkoriščivao se manje odporni hrvatski živalj sitnim povlasticama, i on se upotrebljavao protiv vlastitog naroda.

Osobitu pak ulogu u odnarođivanju Hrvata vršila je srbska pravoslavna nacionalna crkva, koja je među katolicima vršila prozelitizam.

Po osnutku Nezavisne Države Hrvatske može se staviti pitanje, koje sveze postoje između spomenutih dielova hrvatskog područja. Te su sveze geografske, etničke i gospodarske.

Panonski dio hrvatske države između Mure — Drave i Dunava na jednoj strani a Save na drugoj strani bio je u poviesti uviek jače vezan uz svoju balkansku pozadinu, nego uz ostali veliki Podunavski prostor.

Iza dolazka Hrvata bila je tu organizirana manja državna tvorevina *(Posavska Hrvatska)*, koja je kasnije *ušla u okvir najjače hrvatske državne tvorevine, Biele Hrvatske, i to prije nego što su Mađari uobće bili organizirali svoju državu u Podunavlju.*

Bosna je izgrađena orografski na stepene, a glavno se bilo Dinarskog spleta primaklo moru, *te je prostor ciele Bosne u hidrografskom pogledu orientiran prema sjeveru.*

Nasuprot, na granici iztočne Hrvatske na iztočnoj strani teče Drina u sutjeskama i dieli sjevernu Hrvatsku od srbijanskog prostora na iztoku.

Jugozapadni primorski pak *prostor Hrvatske* u orografskom je pogledu dio Dinarskog spleta, pa čini s njime zemljopisnu cjelinu. Da je on bio uviek uzko vezan sa svojim zaleđem, najbolji je dokaz činjenica, da je baš na tom prostoru bila uređena središnjica Biele Hrvatske, koja je u naponu svoga razvoja obuhvaćala i ostale dielove, sve tamo do Drine i Dunava.

Tako *hrvatske zemlje čine u geopolitičkom pogledu autonomnu cjelinu, u kojoj su dielovi povezani i upućeni jedan na drugi, te se međusobno popunjavaju.*

Isto tako i narodni kontinuitet hrvatskog življa na cielom tom prostoru od doseljenja Hrvata do danas nije prekinut, pa su i svi ostali etnički elementi, koji su tu nađeni, bili postepeno mirnim stapanjem pretopljeni. Narod je dalje, čuvajući svoje predaje i svoj životni prostor, očuvao na njemu i svoje biološke značajke. To je rasno nasljeđe tako jako, da se na prostoru hrvatskih zemalja očuvao i dalje izgrađivao u najčistijem obliku i poseban rasni tip, koji se u znanosti, po planini Dinari, zove dinarskim tipom.

U gospodarskom pak pogledu sva se tri diela popunjavaju, jer svaki dio ima svoje gospodarske izrazite značajke. Panonski dio proizvodi žitarice (pšenicu, kukuruz) u tolikoj mjeri, da može pokrivati svoje potrebe, kao i manjak ostalih dielova. Središnji pak dio ima obilje rudnoga blaga, osim toga mnogo stoke sitnoga zuba, kao i prostrane šume, a obiluje i velikim vodenim snagama.

Primorska pak Hrvatska proizvodi prema svojim klimatskim prilikama mnogo vina, južnoga voća i biljki za eterička ulja; osim toga obiluje bauksitom i laporastom zemljom za pravljenje cementa; osobito je ona važna sa svojim lukama, preko kojih se stanovničtvu otvara slobodan put u daleka mora.

Kako pak postoji prirodni zakon, da se proizvodi ne mogu izvoziti u one zemlje, koje njima obiluju, već u zemlje, koje njima oskudievaju, to se ni proizvodi onoga diela Dalmacije, koji pripada Hrvatskoj, ne mogu izvoziti u mediteranske zemlje, koje imadu iste proizvode, već najbolje u njezinu pozadinu, gdje tih proizvoda nema, a to su ostale česti hrvatske države, odakle se pak mogu dobivati krušni i mesni proizvodi, kao i drvo, na čemu primorske pokrajine Hrvatske oskudievaju. Tako se u gospodarskom pogledu sva tri diela hrvatskih zemalja popunjavaju i tvore jedinstvenu cjelinu.

Nezavisna Država Hrvatska ima u svojoj zemlji i svome stanovničtvu sve uvjete, nuždne za samostalni državni život, a u svojim izvorima punu mogućnost za svoj zdravi politički i gospodarski razvoj.

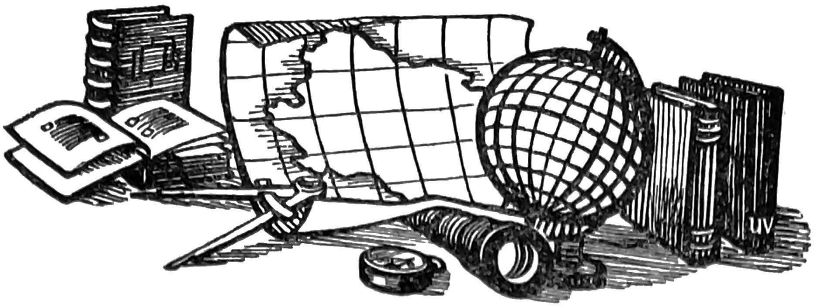

POGLAVLJE III.

ZEMLJOPIS
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Urednik dr. OTO OPPITZ, sveučilištni docent
Suradnici: za biljni sviet - dr. IVO HORVAT, sveučilištni profesor
za životinjski sviet - ZLATKO MILKOVIĆ, kustos Hrvatskog državnog zooložkog muzeja

I. SMJEŠTAJ I GRANICE

II. POVRŠINA I UPRAVNA PODJELA

III. OBLIK TLA
Gorje, najviše planine, nizine i polja

IV. KLIMA

V. VODE
Rieke, jezera, blata, vodopadi i vodene snage

VI. JADRANSKO MORE
Fizički pregled

VII. BILJNI SVIET (FLORA I VEGETACIJA)
Analiza flore
Vegetacijske jedinice
Biljno-geografsko razčlanjenje Hrvatske

VIII. ŽIVOTINJSKI SVIET
Fauna Hrvatske
Sustavni pregled po vrstama

I. SMJEŠTAJ I GRANICE

Nezavisna Država Hrvatska proteže se između 42.30 i 46.30 sjeverne širine te između 14.30 i 20.30 iztočne dužine.

Po svojoj površini (102.725 km²) ide Hrvatska među evropske države srednje veličine.

Od evropskih država veće su: Island 102.842, Bugarska 110.842, Grčka 129.880, Generalni guvernement (biv. Poljska) 142.207, Mađarska 160.729, Rumunjska 193.000, Englezka 243.980, Norvežka 322.599, Italija 337.728, Finska 382.801, Švedska 449.070, Španija 505.720, Francuzka 550.986, Njemačka 680.872.

Manje su: Crna Gora (15.219), Evr. Turska (23.975), Belgija (29.280), Nizozemska (33.319), Slovačka (39.000), Švicarska (41.295), Danska (42.931), Češko-moravski Protektorat (48.902), Srbija (58.723), Irska (70.283).

Hrvatsko državno područje nalazi se na prielazu između Srednje i Južne Evrope, pa je bilo pod kulturnim i političkim utjecajima, koji su dolazili iz Srednje Evrope, kao i pod utjecajima Sredozemlja i Prednjeg Iztoka. Važnost je tog položaja u tome, što se ovdje ukrštavaju transkontinentske prometne pruge. S jedne strane prolazi tim područjem put iz sjeverozapadne u jugoiztočnu Evropu i u Malu Aziju, a s druge je strane za velik dio Srednje Evrope najpovoljniji pristup do Sredozemnog mora upravo preko Nezavisne Države Hrvatske. Na razkršću spomenutih međunarodnih putova nalazi se Zagreb, i taj je položaj bio uzrokom njegova porasta.

Granice Nezavisne Države Hrvatske određene su ovim međunarodnim ugovorima:

Sjeverozapadna granica s **Njemačkom,** ugovorom od 13. V. 1941.

Granica s **Kr. Italijom:** prema pokrajini Ljubljana — ugovorom od 2. VI. 1941.; granica na jadranskoj obali — ugovorom od 18. V. 1941.

Prema **Crnoj Gori** — ugovorom od 27. X. 1941.

Granica **prema Srbiji** — zakonskom odredbom Poglavnika od 7. VI. 1941.

Sjeverna granica s **Mađarskom** do 1. IX. 1942. nije bila određena.

Većim se dielom granice protežu duž rieka. Drava i Mura čine stoljećima granicu između Hrvatske i Ugarske, pa je to jedna od najstarijih granica u Evropi. Isto vriedi i za granicu na Sutli. Drina je pogranična linija prvog reda, a njezina je uloga razdvajanja država i kultura došla do izražaja davno prije pojave Hrvata u ovim krajevima.

TABELA I. - II. POVRŠINA I UPRAVNA RAZDIOBA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE.

Velike župe – Naziv	Velike župe – Sjedište	Površina km²	Upravna podjela – Kotara	Upravna podjela – Kotarskih izpostava	Upravna podjela – Gradova	Upravna podjela – Občina	Prebivališta na 100 km²	Kuća na 1 km²	Br. stanovnika 1931. – Ukupan broj prema popisu 31. III. 1931	Br. stanovnika 1931. – Gustoća na 1 km²	Br. stanovnika 1941 – Izračunan broj (po natalitetu) na dan 31. XII. 1941.	Br. stanovnika 1941 – Gustoća na 1 km²
I. Baranja	Osiek	4.945	7	—	2	73	13	11	327.831	66,3	358.133	72,4
II. Bilogora	Bjelovar	4.666	7	—	3	52	15	15	333.952	71,6	345.130	74,0
III. Bribir i Sidraga	Knin	1.918	3	1	—	7	6	7	87.353	45,5	112.914	58,9
IV. Cetina	Omiš	4.123	6	1	—	27	7	10	212 690	51.6	248.884	60,4
V. Dubrava	Dubrovnik	4.957	7	—	1	31	15	5	164.355	33,2	190.473	38,4
VI. Gora	Petrinja	3.337	6	1	2	44	11	10	216.900	65,0	247.803	74,3
VII. Hum	Mostar	5.679	6	1	1	26	7	5	209.599	36,9	262.664	46,3
VIII. Krbava i Psat	Bihać	3.693	4	2	1	22	5	7	166.095	45,0	215.232	58,2
IX. Lašva i Glaž	Travnik	4.193	5	2	1	28	13	7	192.680	46,0	250.098	59,7
X. Lika i Gacka	Gospić	4.851	6	—	1	21	13	5	155.059	32,0	185.919	38,3
XI. Livac i Zapolje	Nova Gradiška	6.393	8	—	2	82	10	10	374.219	58,5	441.087	69,0
XII. Modruš	Ogulin	2.989	4	—	—	29	26	7	129.778	43,4	155.493	52,0
XIII. Pliva i Rama	Jajce	7.623	8	2	1	28	8	4	214.526	28,1	275.402	36,1
XIV. Pokupje	Karlovac	2.780	5	—	1	36	26	13	196.755	70,8	225.200	81,0
XV. Posavje	Brod	5.554	6	3	1	65	8	12	409.902	73,8	498.838	89,8
XVI. Prigorje	Zagreb	2.701	7	—	—	45	25	17	251.211	93,0	278.936	103,3
XVII. Sana i Luka	Banja Luka	5.493	5	1	1	39	6	7	265.222	48,3	348.182	63,4
XVIII. Usora i Soli	Tuzla	6.167	8	—	1	44	8	8	286.686	46.5	357.730	58,0
XIX. Podgorje	Senj	2.540	6	1	1	21	24	7	81.554	32,1	95.558	37,6
XX. Vrhbosna	Sarajevo	8.520	7	4	1	54	31	6	358 521	42,1	440.310	51,7
XXI. Vuka	Vukovar	6.385	10	—	7	156	4	13	416.991	65,3	443.205	69,4
XXII. Zagorje	Varaždin	3.154	10	—	2	73	30	22	419.625	133,0	493.646	156,5
XXIII. Glavni grad	Zagreb	64	—	—	1	—	0,6	198	185.581	29,0	192.319	30,05
Ukupno:		102725	141	19	31	1005	13	9	5657085	55,1	6663157	64,9

Napomene:

1) Sastavljeno prema Brojitbenom izvještaju Glavnog ustaškog stana br. 1-2 g. 1942. sa svima promjenama do I. IX. 1942.

2) Broj stanovnika u gradu Zagrebu prema stvarnom stanju g. 1942. s doseljivanjem procjenjuje se na više od 300.000.

Zemljopisni zavod Domobranstva

Listopad godine 1942

OBLASTNA PODJELA

VELIKE ŽUPE	Kotarevi
BARANJA — Osiek	
Đakovo	Podravska Slatina
Donji Miholjac	Valpovo
Našice	Virovitica
Osiek	
BILO GORA — Bjelovar	
Bjelovar	Grubišno Polje
Čazma	Koprivnica
Garešnica	Križevci
Đurđevac	
BRIBIR-SIDRAGA — Knin	
Bos. Grahovo	Knin
Drniš	
CETINA — Omiš	
Brač	Makarska
Hvar	Omiš
Imotski	Sinj
DUBRAVA — Dubrovnik	
Bileća	Ravno
Čapljina	Stolac
Dubrovnik	Trebinje
Gacko	
GORA — Petrinja	
Bosanski Novi	Kostajnica
Dvor	Petrinja
Glina	Sisak
HUM — Mostar	
Konjic	Mostar
Ljubuški	Nevesinje
Metković	Posušje
KRBAVA-PSAT — Bihać	
Bihać	Bosanski Petrovac
Bosanska Krupa	Cazin
LAŠVA-GLAŽ — Travnik	
Fojnica	Zenica
Travnik	Žepče
Visoko	
LIKA-GACKA — Gospić	
Gospić	Otočac
Gračac	Perušić
Korenica	Udbina
LIVAC-ZAPOLJE — Nova Gradiška	
Bosanska Dubica	Novska
Bosanska Gradiška	Pakrac
Daruvar	Požega
Nova Gradiška	Prnjavor
MODRUŠ — Ogulin	
Delnice	Slunj
Ogulin	Vrbovsko
PLIVA-RAMA — Jajce	
Bugojno	Kupres
Duvno	Livno
Glamoč	Prozor
Jajce	Varcar-Vakuf
POKUPJE — Karlovac	
Jastrebarsko	Vojnić
Karlovac	Topusko
Pisarovina	
POSAVJE — Brod n/S.	
Bieljina	Derventa
Brčko	Gradačac
Brod	Županja
PRIGORJE — Zagreb	
Donja Stubica	Sveti Ivan Zelina
Dugo Selo	Velika Gorica
Kutina	Zagreb
Samobor	
SANA-LUKA — Banja Luka	
Banja Luka	Priedor
Ključ	Sanski Most
Kotor-Varoš	
USORA-SOLI — Tuzla	
Doboj	Teslić
Gračanica	Tešanj
Kladanj	Tuzla
Maglaj	Zvornik
VINODOL-PODGORJE — Senj	
Brinje	Kraljevica
Crikvenica	Novi
Karlobag	Senj
VRHBOSNA — Sarajevo	
Čajniče	Srebrenica
Foča	Višegrad
Rogatica	Vlasenica
Sarajevo	
VUKA — Vukovar	
Hrvatska Mitrovica	Stara Pazova
Hrvatski Karlovci	Šid
Ilok	Vinkovci
Irig	Vukovar
Ruma	Zemun
ZAGORJE — Varaždin	
Čakovec	Novi Marof
Ivanec	Pregrada
Klanjec	Prelog
Krapina	Varaždin
Ludbreg	Zlatar
GRAD ZAGREB	

VAŽNIJI GRADOVI IZNAD 5000 STANOVNIKA

(prema popisu od g. 1931.)

Grad — Velika župa	Broj stanovnika
Zagreb	185.581 (sada više od 300.000)
Sarajevo — v. ž. Vrhbosna	78.173
Osiek — v. ž. Baranja	40.337
Zemun — v. ž. Vuka	28.074
Banja Luka — v. ž. Sana i Luka	22.165
Karlovac — v. ž. Pokupje	21.210
Mostar — v. ž. Hum	20.295
Tuzla — v. ž. Usora i Soli	16.708
Varaždin — v. ž. Zagorje	14.612
Hrvatska Mitrovica — v. ž. Vuka	13.839
Brod — v. ž. Posavje	13.776
Ruma — v. ž. Vuka	13.403

Grad — Velika župa	Broj stanovnika
Vinkovci — v. ž. Vuka	13.267
Sisak — v. ž. Gora	10.915
Vukovar — v. ž. Vuka	10.862
Virovitica — v. ž. Baranja	10.652
Bjelovar — v. ž. Bilogora	10.252
Dubrovnik — v. ž. Dubrava	10.076
Koprivnica — v. ž. Bilogora	9.472
Požega — v. ž. Livac i Zapolje	7.125
Križevci — v. ž. Bilogora	7.035
Travnik — v. ž. Lašva i Glaž	6.810
Hrvatski Karlovci — v. ž. Vuka	5.587
Petrinja — v. ž. Gora	5.536
Čakovec — v. ž. Zagorje	5.025

III. OBLIK TLA

1. GORJE

U sjevernom dielu Nezavisne Države Hrvatske protežu se gore između rieka Save i Drave, iako se Fruška gora na krajnjem iztoku nalazi između Dunava i Save, pa ih nazivamo gorama Savsko-dravskog međuriečja. Ovoj skupini pripadaju i gore između Kupe i Save, premda bi po građi morale pripasti Dinarskom gorju.

Gore Savsko-dravskog međuriečja ostatci su starog gorja, koje je nastalo većinom razsjedanjem Zemljine kore, pa se poradi toga iz okolne ravnice izpinju pojedinačno kao stršenici. Većinom su građene od starog kamenja (arhajsko i paleozojsko), na koje su se staložili mlađi slojevi mezozojske i terciarne starosti.

U savezu s velikim tektonskim procesima razsjedanja Zemljine kore, došlo je tu do snažnih potresa i vulkanskih provala, od kojih su nam do danas ostali tragovi ne samo u obliku izbačene i skrutnute lave, nego i u obliku mnogih toplih izvora (toplica), koji su poredani smjerom razsjednih pravaca.

Planine Dinarskog spleta vežu se na Sjeverozapadu na iztočne pristranke Julijskih Alpa, pa se protežu kroz cielu Nezavisnu Državu Hrvatsku od sjeverozapada prema jugoiztoku. Na sjeveru i sjeveroiztoku omeđene su crtom, koja se pruža od Postojanske prevale preko Ljubljane, Temenice, Krke i Save. Dinarske planine mlađeg su postanka (srednji terciar), ponajviše su nabrane u zbijene i duge lance smjera SZ—JI, kako se to liepo vidi u planini Dinari, po kojoj je cio ovaj gorski splet dobio ime. Visina uzpona raste im od mora prema unutrašnjosti. Građene su pretežno od razpucanog vapnenca, koji je relativno dosta »mekan«, pa ga voda, u kojoj ima raztopljene ugljične kiseline, lako razkraja i troši, te tako stvara na njegovoj površini i u unutrašnjosti *različne oblike,* poznate pod imenom *krških pojava,* dok cielu krajinu, u kojoj su takvi oblici stvoreni, *zovemo kršem.* Takvi su oblici:

Škrape, dublje ili pliće brazde u vapnencu, između kojih se nalaze nešto viša rebra. *Ponikve* ili *dolci* ljevkaste su udubine, nastale mehaničkim ili kemijskim djelovanjem vode. Ima ih malih i veoma velikih. Na dnu im se nalazi sloj zemlje crljenice, koja je nastala kao talog od razkrajanja i raztapanja vapnenca.

Polja su veće udubine ravna dna sa svih strana zatvorene (vidi Polja str. 11.).

Špilje nastaju raztapanjem vapnenca izpod površine zemlje. Često su to veoma prostrane dvorane. U njima se prokapljivanjem vode kroz strop stvaraju sige: stalaktiti i stalagmiti. Radi velike šupljikavosti vapnenca propada ili prokapljuje atmosferska voda izpod površine zemlje, da se ponovno u obliku snažnih vrela pojavi na površini. Od njih često može nastati odmah ciela rieka.

Većih i dužih rieka ima samo ondje, gdje su one tako dužinom cielog svog toka prorezale vapnenac, pa im se dno korita nalazi na podlozi, koja ne propušta vodu.

Mnogim se riekama voda gubi u vapnencu ili nestaje u ponorima, pa one dalje teku pod površinom zemlje. Takve rieke zovemo ponornicama (vidi Važnije rieke ponornice str. 13).

Dinarske se planine protežu uzporedo s morskom obalom, pa su radi toga velika zapreka prometu između primorja i krajeva u unutrašnjosti.

Radi neprohodnosti, oskudice rodne zemlje i nestašice vode, ovo je područje riedko naseljeno.

Nijedan kraj naše domovine nema takvih prirodnih ljepota, kakvih ima u području Dinarskih planina. Gole stiene visokih vrhunaca izmjenjuju se pred našim pogledom sa šumovitim pristrancima i zelenim gorskim pašnjacima, da nam se gdjegod u okviru svježeg zelenila pojavi modrozelena ploha kakvog jezera. Rieke dubokih i strmih dolina izprosiecale su gudurama visoke ravnjake tekući čas kroz pitome i zelene kotline, čas kroz vrletnu golet, padajući često preko velikih vodopada.

Izpod visokih vrhunaca, ostavilo je i ledeno doba na našim planinama svoj trag, pa ga često možemo sliediti diveći se liticama, koje su tu stari ledenici izgladili, i bistrim jezerima, koja su ostala, kad je leda nestalo. A na koliko je tek visokih naših planina ostavilo ledeno doba svoje tragove u obliku liepih biljaka, koje svojim skromnim cviećem kite gole planinske vrhunce! Pa i ondje, gdje nema ništa drugo do golog kamena, ljepota prirode odrazuje se u stotinama oblika bieloga vapnenca, što ih je voda tokom vjekova stvorila.

U tom dielu naše domovine nalazi se i stara kolievka hrvatske državne samostalnosti, kolievka hrvatskih knezova i kraljeva.

SUSTAVNI PREGLED GORJA

I. SAVSKO-DRAVSKO MEĐURIEČJE:

1. **Sjeverna Hrvatska:**
Maceljska gora (715 m), Ravna gora (677 m), Toplička gora (366 m), Strahinščica (847 m), Ivanščica (1061 m), Kosteljska (Kuna) gora 529 m), Medvednica (Sljeme 1035 m), Kalnik 643 m).

2. **Bilogora:**
Bilogora (294 m), Moslavačka gora (489 m).

3. **Požežka kotlina:**
Psunj (Brezovo polje 984 m), Papuk (953 m), Dilj-gora (471 m), Požežka gora (616 m), Krndija (792 m).

4. **Fruška gora** (539 m).

5. **Gore između Save i Kupe:**
Gorjanci (Sv. Gera 1181 m), Japetićka i Okićka Plješivica (871 m), Vukomeričke gorice. (255 m).

II. DINARSKE PLANINE:

1. **Velike župe: Modruš, Lika i Gacka:**
Risnjak (1528 m), Velebit (Vaganski vrh 1758 m), Velika Kapela (Bjelolasica 1533 m), Klek (1183 m), Mala Kapela (Seliški vrh 1280 m), Plješivica (Ozeblin 1657 m).

2. **Primorske planine:**
Dinara (Troglav 1913 m), Kamešnica planina (1849 m), Svilaja pl. (1509 m), Moseć-pl. Movran (843 m), Promina (1148 m), Trtar-planina (496 m), Ljubeć (678 m), Kozjak (780 m), Mosor (1330 m), Biokova pl. (Sv. Juraj 1762 m). Bilić-pl. (878 m), Sv. Vid na Braču (778 m), Zmijino brdo, Sv. Ilija na Stonskom Ratu (961 m), Sv. Nikola na Hvaru (626 m).

3. **Planine središnje Hrvatske:**

a) **Srednje-hrvatske krške planine:**
Grmeč (Crni vrh 1604 m), Osječenica (1795 m), Klekovača (1961 m), Srnetica (1375 m), Javornik (1416 m), Crna gora (1650 m), Vitorog (1907 m), Jedovnik (1650 m), Šator (1872 m), Tušnica (1700 m), Staretina (1634 m), Strmac (1615 m), Cincar (2006 m), Raduša (1956 m), Ljubuša (1797 m), Vran (2074 m), Čvrsnica (Ploča 2228 m), Čabulja (1780 m), Prenj (2102 m), Velež (1969 m), Crvanj (1921 m), Trusina (1196 m), Bjelašica (1867 m), Sitnica (1419 m), Viduša (1328 m).

b) **Srednje-hrvatsko rudogorje:**
Majdanska pl. (650 m), Vlašić (1919 m), Štit (1780 m), Vranica (2107 m), Bitovnja (1700 m), Zviezda (1381 m).

c) **Srednje-hrvatske vapnenačke planine:**
Romanija (1629 m), Trebević (1629 m), Igman (1505 m), Bjelašnica 2067 m), Jahorina (1913 m), Treskavica (2088 m), Lelija (2032 m), Zelen-gora (1960 m), Maglić (2387 m), Lebršnik (1859 m).

d) **Sjeverno flišno gorje:**
Prosara (363 m), Kozara (978 m), Motajica (652 m), Vučjak (367 m), Borja (1007 m), Ozren (917 m), Majevica (916 m), Konjuh (1328 m), Javor (1537 m).

NAJVIŠE PLANINE (iznad 1500 m)

Naziv	Oznaka	Vis. u m
Maglić	— II—3c	— 2387
Čvrsnica (vrh Ploča)	— II—3a	— 2228
Vranica	— II—3b	— 2107
Prenj	— II—3a	— 2102
Treskavica	— II—3c	— 2088
Bjelašnica	— II—3c	— 2067
Vran	— II—3a	— 2074
Lelija	— II—3c	— 2032
Cincar	— II—3a	— 2006
Velež	— II—3a	— 1969
Klekovača	— II—3a	— 1961
Zelen-gora	— II—3c	— 1960
Raduša	— II—3a	— 1956
Crvanj	— II—3a	— 1921
Vlašić	— II—3b	— 1919
Dinara (vrh Troglav)	— II—2	— 1913
Jahorina	— II—3c	— 1913
Vitorog	— II—3a	— 1907
Šator	— II—3a	— 1872
Bjelašica	— II—3a	— 1867
Lebršnik	— II—3c	— 1859
Kamešnica	— II—2	— 1849
Ljubuša	— II—3a	— 1797
Osječenica	— II—3a	— 1795
Štit	— II—3b	— 1780
Čabulja	— II—3a	— 1780
Biokova pl. (Sv. Juraj)	— II—2	— 1762
Velebit (Vaganski vrh)	— II—1	— 1758
Bitovnja	— II—3b	— 1700
Tušnica	— II—3a	— 1700
Plješivica (Ozeblin)	— II—1	— 1657
Crna gora	— II—3a	— 1650
Jedovnik	— II—3a	— 1650
Staretina	— II—3a	— 1634
Trebević	— II—3c	— 1629
Romanija	— II—3c	— 1629
Strmac	— II—3a	— 1615
Grmeč (Crni vrh)	— II—3a	— 1604
Javor	— II—3d	— 1537
V. Kapela (Bjelolasica)	— II—1	— 1533
Risnjak	— II—1	— 1528
Svilaja	— II—2	— 1509

* Iza svakog naziva stavljena je oznaka kojem spletu pojedine planine pripadaju.

2. NIZINE I POLJA

Po sjevernom dielu Nezavisne Države Hrvatske protežu se **nizine,** koje su Dravom i Murom odvojeni dio velike Panonske nizine. Ove se nizine protežu uglavnom uz rieke Dravu, Dunav, Savu i Kupu, pa se prema tome i zovu: **Podravina, Podunavlje, Posavina s Lonjskim poljem i Turopoljem, te Pokuplje.**

U južnom dielu Nezavisne Države Hrvatske ima malo nizina; pretežno se one protežu samo kao uzak pojas uz neke veće rieke.

Polja su veće udubine u kršu ravna dna sa svih strana zatvorene. Pristranci susjednih izpona ne prelaze postepeno u dna polja nego se s njima sastaju pod nekim tupim kutom. Dna su kod većine polja pokrivena dosta debelim slojem raztresite zemlje, pa je takvo tlo rodno, i stoga su pristranci polja često gusto naseljeni. Takva su polja različne veličine; ima ih od 2 i 3 pa do 460 km² (Ličko polje).

NAJVAŽNIJA POLJA	km²	Nadm. vis.
Ličko	465	565 — 620
Livanjsko	380	700 — 740
Glamočko	133,5	888 — 950
Duvanjsko	122,0	860 — 890
Imotsko	101,5	285 — 350
Kuprеško	93,0	1000 —1124
Gacko	80,0	440 — 480
Sinjsko	68,2	350 — 440
Krbavsko	67,3	624 — 706
Gatačko	57,0	930 —1000
Popovo	45,89	225 — 260
Petrovo	28,5	265 — 290
Ljubuško	23,0	70 — 100
Kninsko	18,0	230 — 270
Dabarsko	21,04	470 — 560
Nevesinjsko	17,5	830 — 890
Trebinjsko	18,0	270 — 285
Vrgoračko	17,1	1 — 57
Grahovo	16,0	770 — 800
Konavosko	11,62	69 — 90
Koreničko	10,92	637 — 665
Gračačko	8,44	544 — 547

IV. KLIMA

Prema svom zemljopisnom položaju Nezavisna Država Hrvatska proteže se u sjevernom umjerenom pojasu.

Na zapadu smještena je ona uz Jadransko more, pa taj dio ima **sredozemnu klimu.** Stoga, što se uz more izpinju visoke gore Dinarskih planina, ne mogu utjecaji mora prodirati duboko u unutrašnjost zemlje, pa se područje sredozemne klime proteže u uzkom pojasu uz samo Jadransko more. Najuže je to područje u primorju Velebita, a najšire između mora i Dinare. Prema jugu se ponovno suzuje, ali se dolinom rieke Neretve ponovno uvlači duboko u unutrašnjost kopna.

Značajke sredozemne klime jesu: veoma vruća ljeta i veoma blage zime. Jesen je toplija od proljeća. Svi krajevi uz more nisu ipak jednako topli; na jugu su topliji, a na sjeveru hladniji.

Prosječna temperatura važnijih mjesta označena je u Tabeli II.

Na području sredozemne klime pada mnogo kiše. Donose je ponajviše južni vlažni vjetrovi

pa stoga najviše vlage dobivaju jugozapadni pristranci Dinarskih planina (vidi pregled oborina po godišnjim dobima). Kiša je nejednako razpoređena po god. dobima, zimsko je polugodište veoma vlažno, a ljetno suho. Najviše kiša padne u studenom, a najmanje u kolovozu i srpnju.

Glavni vjetrovi na području sredozemne klime jesu bura i jugo. Bura je pretežno zimski vjetar, veoma je jaka i dolazi na mahove. Najjača je u primorju oko Velebita, Biokova i Orjena. Glavni su joj putovi, kojima prodire u primorje, niža gorska sedla Vratnik iznad Senja, Kliška vrata i prodor Cetine iznad Omiša. Bura je suh sjeveroiztočni vjetar. Jugo dolazi s mora i donosi vlagu i kišu. Češće puše na južnom nego na sjevernom dielu Jadrana. Ljeti se u primorju javljaju dnevni vjetrovi maistral ili smorac, koji dolazi s mora, kada je kopno najviše zagrijano, i tramontana ili zgorac, večernji vjetar, koji struji s kopna na more.

Najveći dio Nezavisne Države Hrvatske ima **kopnenu** ili **kontinentalnu** klimu, ali zbog južnog položaja ona je umjerena, srednjoeuropska klima. Ipak nije svagdje jednaka. Što se dalje odmiče od mora prema sjeveru i iztoku, postaje sve kontinentalnijom. Poradi visokog nadmorskog položaja i odieljenosti od mora zime su u zapadnom dielu Nezavisne Države Hrvatske veoma studene, duge i sniežne. To se opaža u razmjerno nizkim prosječnim godišnjim temperaturama (Gospić 8,6° C, Duvno 7,9° C, Ravna Gora 6,9° C). Vlage ima dosta; prosječno padne godišnje 1200—2000 mm oborina, većinom u jeseni i u proljeće. Onaj dio Nezavisne Države Hrvatske, koji se nalazi iztočno od Gorskog kotara i Ličko-krbavskog visočja ima umjerenije zime, dulja i toplija ljeta. Kiše padne manje, ali je ona povoljnije razpoređena. Najviše kiše padne na početku ljeta i jeseni.

Množina oborina opada u kontinentalnim dielovima Nezavisne Države Hrvatske od zapada i juga prema iztoku i sjeveru, a isto se tako u tom smjeru pomiče maksimum oborina od zimskog u ljetno doba (vidi preglede). Južna Hrvatska ima najviše oborina u jesen. U središnjoj Hrvatskoj ide granica između ljetnih i zimskih oborina od Bihaća na Bos. Petrovac, Fojnicu i Bjelašnicu.

Prosječna množina i razpored oborina označeni su u Tabeli III.

Prema iztoku se ova klima postepeno mienja i prelazi u **panonsku** klimu. Zime postaju hladnije, ljeta vruća. Oborina ima manje; većinom ljeti i jeseni.

Najviši predjeli visokog gorja imaju **planinsku** klimu s kratkim svježim ljetom i dugom hladnom zimom.

Tabela II. Prosječna temperatura važnijih mjesta

Mjesto	Siečanj	Srpanj	Prosječna godišnja	Amplituda
Banja Luka	— 1,4	20,8	**10,8**	22,2
Bihać	— 1,0	20,8	**10,8**	21,8
Čakovec	— 2,6	21,7	**10,1**	23,8
Dubrovnik	8,7	25,0	**16,5**	16,7
Gospić	— 2,5	18,9	**8,5**	21,4
Hrvatska Mitrovica	— 1,8	22,4	**11,2**	24,3
Hvar	8,6	25,1	**16,3**	16,5
Karlovac	— 1,3	21,2	**10,2**	22,5
Knin	5,1	24,3	**14,6**	19,2
Omiš (Split)	7,0	25,6	**15,7**	18,6
Osiek	— 1,1	22,6	**11,0**	23,7
Sarajevo	— 3,2	18,7	**9,1**	21,9
Vrgorac	4,2	26,8	**14,8**	22,6
Zagreb	— 0,6	21,6	**10,9**	22,2

Tabela III. Prosječna množina i razpored oborina

Mjesto	Nadmorska visina	Broj godina	Razpored oborina po godišnjim dobima: Množina oborina u m/m				Razpored oborina u %				Godišnji prosjek u mm
			Zima	Proljeće	Ljeto	Jesen	Zima	Proljeće	Ljeto	Jesen	
Banja Luka	163	24	209	294	291	307	19.0	26.7	26.4	27.9	1.101
Bihać	227	17	347	387	340	428	23.1	25.8	22.6	28.5	1.502
Bjelovar	135	19	142	216	268	212	16.9	25.8	32.0	25.3	838
Čakovec	170	40	146	243	296	265	15.4	25.6	31.1	27.9	950
Dubrovnik	15	32	492	346	170	492	32.8	23.1	11.3	32.8	1.500
Gospić	—	—	374	397	282	573	23.0	24.4	17.4	35.2	1.626
Hvar	20	50	248	169	96	285	31.1	21.2	12.0	35.7	798
Jajce	341	21	174	254	255	243	18.8	27.4	27.5	26.3	926
Kalinovik	1.090	21	221	282	196	360	20.9	26.6	18.5	34.0	1.059
Karlovac	111	21	211	248	235	332	20.6	24.2	22.9	32.3	1.026
Mostar	39	30	339	375	176	420	25.9	28.6	13.4	32.1	1.310
Omiš	17	50	261	363	136	151	28.7	39.8	14.9	16.6	911
Osiek	94	28	107	183	202	171	16.1	27.6	30.5	25.8	663
Petrinja	106	21	198	289	285	275	18.8	27.6	27.2	27.2	1.047
Požega	152	18	130	199	236	203	17.0	25.9	30.7	26.4	768
Sarajevo	637	33	206	242	211	282	21.9	25.7	22.4	30.0	941
Travnik	500	24	190	222	205	235	22.3	26.1	24.0	27.6	852
Tuzla	234	31	158	231	267	219	18.1	26.4	30.5	25.0	875
Višegrad	344	20	148	176	198	199	20.5	24.4	27.5	27.6	721
Zagreb	162	49	148	215	271	265	16.5	23.9	30.1	29.5	899

V. VODE

1. RIEKE

Rieke Nezavisne Države Hrvatske pripadaju oko 70% slievu Crnoga mora i oko 30% slievu Jadranskog mora. Razvodnica između ta dva slieva proteže se uglavnom bilom Dinarskih planina od sjeverozapada prema jugoiztoku od izvorišta Kupe kroz vel. župu Modruš preko Velike i Male Kapele, Plješivice, Šatora, Čardaka, Vitoroga, Raduše, Vranice, Bitovnje, Bjelašnice, Treskavice, Lebršnika i Maglića. Ova se razvodnica ne može sasvim točno povući, jer u visokom dielu Krša ima mnogo rieka ponornica, za koje se ne zna, da li im voda odtječe podzemno Jadranskom ili Crnom moru.

Crnomorskom slievu pripadaju vode sjevernih, iztočnih i središnjih krajeva Hrvatske, osim ponornica u zapadnim krajevima središnje Hrvatske.

Rieke primorskih župa sa župom Hum osim nekih u sjeveroiztočnim dielovima ove posljednje pripadaju **slievu Jadranskog mora.**

Rieke sjeveroiztočnog diela Nezavisne Države Hrvatske teku većinom ravnicama ili u veoma širokim dolinama, gdje su se mogle izgraditi dobre ceste i željeznice, pa su se kraj njih razvila gotovo sva veća naselja u tom dielu države.

Rieke u jugozapadnom dielu urezale su duboke i strme doline, koje pretežno izpunjava korito same rieke, pa tu nema mjesta za ceste i željeznice, a kamo li za veća naselja.

Rieke crnomorskog slieva dulje su i mirnije, pa su mnoge od njih plovne, a mnoge bi se još dale učiniti plovnima, dok su rieke Jadranskog slieva kratke i brze s jakim padom, pa zato imaju veliku snagu, koja se tek veoma malim dielom izrabljuje. Plovne su samo u blizini ušća.

Svu vodu rieka crnomorskog slieva skuplja Dunav i odvodi u Crno more, dok u jadranskom slievu sve veće rieke utječu zasebno u Jadransko more. Nijedna rieka ne spaja crnomorski s jadranskim slievom, pa je to najveći nedostatak u našem riečnom sustavu.

PREGLED RIEKA PO SLJEVOVIMA

SLIEV CRNOGA MORA

DUNAV, granična rieka u duljini od 213 km, duljina cieloga toka 2860 km.
Desni pritoci Dunava:

I. **DRAVA,** granična rieka u duljini od 273 km, duljina cieloga toka 749 km.
Glavni pritoci s lieve strane:
1. **Mura** 66 km.

Glavni pritoci s desne strane:
1. **Bednja** 98 km s 3 pritoka.
2. **Strug** 35 km s 2 pritoka (Čađavica 39 km i Breznica 33 km s jednim pritokom).
3. **Koprivnica** (Bistra) 44 km.
4. **Karašica** 94 km s 3 pritoka (Vučica 60 km s 5 pritoka i Klokočevac 42 km s jednim pritokom.

II. **Vuka** 111 km (L. Prekop 50 km).

III. **Budovac** 50 km.

IV. **SAVA,** teče kroz Nezavisnu Državu Hrvatsku u duljini od 731 km; od izvora do ušća duga je 940 km.
Glavni pritoci s lieve strane:
1. **Sutla** 83 km.
2. **Krapina** 67 km s 13 pritoka, Kostelina 33 km s 3 pritoka, (Horvatski potok 31 km), Krapinčica 39 km s 2 pritoka.
3. **Lonja** 132 km.
Lievi pritoci Lonje: Čazma 123 km sa 16 pritoka (L. Sredsko 24 km sa 3 pritoka, Glogovnica 61 km sa 7 pritoka, Veliki potok 38 km sa 4 pritoka). — Ilova 85 km sa 10 pritoka. — Pakra 67 km sa 2 pritoka (D. Biela 49 km sa 4 pritoka).
Desni pritoci Lonje: Zelina 53 km sa 3 pritoka.
4. **Strug** 58 km sa 5 pritoka.
5. **Trnava** 23 km sa 2 pritoka.
6. **Crnac** 51 km sa 6 pritoka.
7. **Orljava** 86 km sa 9 pritoka (L. Londža 43 km sa 5 pritoka).
8. **Mrsunja** 30 km sa 2 pritoka.
9. **Bosut-Bid** 187 km sa 9 pritoka (L. Breznica 43 km sa 1 pritokom, D. Berava 43 km, Spačva 43 km sa jednim pritokom, Studva 47 km.

Glavni pritoci s desne strane:
1. **Kupa** 296 km.
Lievi pritoci Kupe: Kupčina 52 km sa 4 pritoka. — Odra 77 km s 4 pritoka.
Desni pritoci Kupe: Dobra 105 km s jednim pritokom. — Korana 121 km sa 3 pritoka (L. Mrežnica 58 km, D. Maja 29 km, Glinica 40 km sa 4 pritoka, Glina 95 km sa 4 pritoka).
2. **Sunja** 64 km sa 4 pritoka.
3. **Una** 256 km sa 26 pritoka.
Desni pritoci Une: Unac 60 km. — Sana 146 km sa 17 pritoka (L. Japra 48 km sa 3 pritoka, D. Gomjenica 58 km sa 9 pritoka, Mječanica 31 km s 2 pritoka.
4. **Jablanica** 35 km sa 3 pritoka.
5. **Jurkovica** 28 km sa jednim pritokom.
6. **Vrbas** 241 km sa 29 pritoka.
Lievi pritoci Vrbasa: Pliva 33 km s 3 pritoka.
Desni pritoci Vrbasa: Ugar 45 km sa 1 pritokom. — Vrbanja 86 km sa 4 pritoka. — Povelić 27 km sa 2 pritoka.
7. **Ukrina** 120 km sa 10 pritoka (L. Vijaka 36 km sa 2 pritoka).
8. **Bosna** 308 km sa 39 pritoka.
Lievi pritoci Bosne: Fojnica 45 km sa 3 pritoka. — Lašva 50 km sa 5 pritoka. — Usora 77 km sa 5 pritoka.
Desni pritoci Bosne: Željeznica 20 km. — Miljacka 40 km sa 2 pritoka. — Krivaja 101 km. — Vogošća 20 km. — Spreča 120 km sa 10 pritoka (L. Turijanski potok 29 km sa 2 pritoka, Gostilja 30 km sa jednim pritokom; D. Jala 34 km sa 4 pritoka).
9. **Tolisa** 66 km sa 3 pritoka.
10. **Tinja** 69 km sa 8 pritoka.
11. **Brka** 36 km sa 3 pritoka.
12. **Lukavac—Gnjica** 54 km sa 3 pritoka.
13. **Dažnica** 39 km sa 3 pritoka.
14. **Drina** 321 km s tokom Tare 461 km. u N.D.H. 321 km.
Lievi pritoci Drine: Sutjeska 34 km sa 2 pritoka. — Bistrica 40 km sa 3 pritoka. — Prača 55 km sa 5 pritoka. — Drinjača 78 km sa 2 pritoka.
Desni pritoci Drine: Ćehotina 91 km sa 8 pritoka. U N. D. H. 30 km. — Lim 220 km sa 29 pritoka (D. Uvac 97 km. U N. D. H. 40 km). — Rzav crni 54 km s 4 pritoka.

SLIEV JADRANSKOGA MORA

1. **Zrmanja** 64 km sa jednim pritokom.
2. **Krka** 75 km sa 6 pritoka (Čikola 48 km i Butišnica).
3. **Jadro** 4 km.
4. **Cetina** 101 km sa jednim pritokom.
5. **Neretva** 218 km sa 14 pritoka.

Lievi pritoci Neretve: **Buna** 8 km — **Bregava** 36 km.

Desni pritoci Neretve: **Rakitnica** — **Neretvica** — **Rama** 35 km — **Trebižat** 48 km sa jednim pritokom.

DULJINA VAŽNIJIH RIEKA

Rieka	Cieli tok	U NDH
	km	km
Dunav	2860	213
Sava	940	731
Drava	749	273
Drina	461	321
Bosna	308	
Kupa	296	
Una	256	
Vrbas	241	
Neretva	218	
Bosut—Bid	186	
Sana	146	
Lonja—Trebež	132	
Korana	121	
Spreča	120	
Ukrina	120	
Vuka	111	
Cetina	101	

VAŽNIJE RIEKE PONORNICE

Dobra 105 km, ponire u Ogulinu.

Trebišnjica 93,8 km, ponire u Popovu polju.

Lika 66 km, ponire u Lipovu polju

Šujica 46,4 km, ponire u Duvanjskom polju.

Gacka 39 km, ponire kod Otočca.

Mušica 22,2 km, ponire u Gatačkom polju.

Krbava 20 km, ponire između Gračaca i Lovinca.

Milač 16,7 km, ponire u Kupreškom polju.

Mrtvica 16,1 km, ponire u Kupreškom polju.

Ljuta 5,5 km, ponire u Konavoskom polju.

U krškim Dinarskim planinama veći dio rieka ne odtječe površinom zemlje nego podzemno, pa se ponovno pojavljuju i utječu u koju rieku ili podzemnim putem utječu u more. Za mnoge ponornice nije još točno utvrđeno kuda utječu.

DULJINA PLOVNOG DIELA RIEKA:

Rieka: Teretni promet	km	Osobni promet	km
Dunav — cielom duljinom na granici NDH	213	isto	213
Sava — od Siska	593	od Hrvatske Mitrovice	136
Drava — od Barča	133	od Osieka	22
Kupa — od Pokupskog	70	—	
Bosut — cielom duljinom	40	—	
Neretva — od Metkovića	20	isto	20
Krka od ušća do Skradina	15	isto	15
Zrmanja — od ušća do Obrovca	11	isto	11

2. JEZERA

Nezavisna Država Hrvatska nema mnogo jezera, pogotovo ne takvih, iz kojih bi mogla crpsti veliku gospodarsku korist. Pretežno su naša jezera malena, a nastala su većinom tako, što je voda izpunila vapnenačke krške zavale.

Pa uza sve to ljepotom se naša jezera u gorskim krajevima mogu takmiti s mnogim jezerima u inozemstvu.

Takva su Plitvička jezera između Plješivice i Male Kapele, a sastoje se od 12 gornjih većih i 4 donja manja, stisnuta u uzkoj guduri, veoma strmih gotovo okomitih strana. U okviru zelene bukove i crnogorične šume prelieva se bistra voda zelenkastomodre boje preko veličanstvenih vodopada iz jednog jezera u drugo, da konačno nastavi svoj tok dalje uzkom dolinom Korane, primivši prije toga još i potok Plitvicu, koji se 78 m dubokim vodopadom ruši u jedno od donjih jezera.

Nije čudo, što ta jezera svojom ljepotom privlače ne samo naše putnike, nego i one iz inozemstva.

Uz Plitvička jezera ostavlja i jezero Plive svojom vanrednom ljepotom u čovjeku trajnu želju, da ga što prije opet vidi. Plivsko jezero nalazi se nedaleko starog grada Jajca, a sastoji se od dviju jezerskih zavala, koje su među sobom odieljene nizom liepih vodopada. Gornje je veće i dublje. Kroz oba protječe rieka Pliva, po kojoj je jezero dobilo ime. Ona se gotovo u samom Jajcu izlieva u Vrbas preko 28 m dubokog prekrasnog vodopada.

Posebno se pak iztiču svojom ljepotom mala jezera u visokim planinama kao što je

Blidinje jezero između Vran-planine i Čvrsnice, pa Šatorsko jezero na visini od preko 1400 m, i onda niz jezera na planini Treskavici i Vranici.

Uz morsku obalu nastala su mala jezera tako, da su se vodom izpunile udubine, koje su nastale spuštanjem Zemljine kore do same morske razine. Takva su jezera u blizini ušća Neretve: Bačine, Modrić—Desno. Neka su od njih i kriptodepresije.

Blago prirodnih ljepota naših jezera nije dovoljno izkorišteno, u prvom redu radi nezgodnih prometnih prilika.

VAŽNIJA JEZERA

PLITVIČKA JEZERA protežu se između Plješivice i Male Kapele, a sastoje se od:

	Površina u km²	Nadmorska visina u m	Najveća dubina
Gornjih jezera:			
Prošćansko	0,638	633	40,3
Ciginovac	0,048	622	13,4
Okrugljak	0,060	612	10,3
Batinovac	0,013	605	5,9
Veliko jezero	0,020	605	6,0
Malo jezero	0,008	602	9,6
Vir		598	
Galovac	0,105	582	23,6
Gradinovac	0,042	556	9,0
Jezerce	0,008	554	8,4
Burget			
Kozjak	0,729	536	30,5—49,4
Donjih jezera:			
Milanovac	0,030	527	10,0
Gavanovac	0,014	522	10,0
Kaluđerovac	0,023	514	14,5
Novakovića Brod		507	6

DRUGA VAŽNIJA JEZERA

Blidinje jezero (između Čvrsnice i Vran-pl.)	3,2	182	4—5
Boračko jezero (izpod Prenja kod Konjica)	2,1	402	—
Imotsko jezero (kod Imotskog)	1,75	230	30,0
Plivsko jezero	1,2	424	36,0
Proložac jezero (između mjesta Proložac i Postranje)	1,71	257	41,2
Šatorsko jezero (na Šator-planini)	0,288	1488	6—8
Švicko jezero (kod Otočca)	0,65	424	26—28
Veliko jezero (na Treskavici)	0,066	1548	—

VAŽNIJA BLATA

Niži dielovi nekih krških polja pod vodom su za vrieme jakih oborina, pa se tada pretvaraju u privremena jezera ili blata. Takva blata nastaju u Livanjskom, Duvanjskom i Kupreškom polju, uz donju Neretvu i blizu Mostara. Najpoznatija su ova blata:

	Površina u km²	Nadm. vis.
Buško blato (nastavak Livanjskog polja)	42,74	699
Hutovo blato	—	—
Mostarsko blato (jugozapadno od Mostara)	32,5	226

3. VAŽNIJI VODOPADI

	Visina u m
Plitvički (na Plitvičkim jezerima)	78
Skakavac kod Sarajeva	67
Kovačevića mlin na Zrmanji	50
Brisalo u Žumberku	50
Vel. i M. Gubavica na Cetini	48 i 7
Pliva kod Jajca	28

	Visina u m
Štrbački buk na Uni kod Doljana	27
Kravica na Arebižatu kod Žrnovice	27
Ogor na Zrmanji	27
Slunjčice	23—25
Drenovački nad selom Drenovcem	22
Vranjački u Žumberku	20
Gacka kod Švice donje	9

4 VODENE SNAGE (Iznad 200 KS)

Rieka	Mjesto	Jakost u KS
Cetina	Gubavica—Zadvarje	44000
Pliva	Jajce	10300
Kupa	Ozalj	1600
Curak	Skrad	1200
Mrežnica	Duga Resa	1150
Prača i Bistrica	Sarajevo—Hrid	967
Vrbas	Delibašino Selo	466
Lašva	Travnik	300
Korana	Karlovac	290
Orljava	Orljavica	240
Una	Bihać	240
Ljuta	Padovo	202

VAŽNIJE VODENE SNAGE, KOJE SE JOŠ MOGU IZKORISTITI

Rieka — Mjesto	Jakost u KS
Lika i Gacka — Sv. Juraj	100000
Drava — D. Dubrava	75000
Rama — Gračac	56762
Neretva — Jablanica	42500
Drava — Varaždin	40000
Sava — Sv. Nedjelja	18000
Drina — Gubić	16500
Cetina — Donji tok Cetine	15000
Cetina — Nova Sela	13440
Bosna — Dubokovac	13180
Bosna — kod Briestova	8100
Prošćansko i Kozjak jezero — Izpod Prošćanskog jezera	6600
Rakitnica potok — Višnjica	6300
Neretva — Raška Gora	5800

Rieka — Mjesto	Jakost u KS
Željeznica — Bogatić	4500
Trebižat — Kravica vodopad	4443
Neretva — Žitomislić	4100
Neretva — Dajić	3800
Neretvica — Mrmanjska Kosa	3270
Cetina Bl. — Blato	2400
Vrbanja — od Karanovca do B. Luke	1950
Cetina — Visoko	1920
Vrbas — od Crne Rieke do Bočca	1200
Gacka — D. Švica	1100
Tihalina — Klobuk	870
Prača — od Renovice do Ustiprače	532
Ljuta — kod ušća	510
Krka — Kninsko polje	296

VI. JADRANSKO MORE

Jadransko more proteže se između Balkanskog i Apeninskog poluotoka od 12° do 20° **izt. duž.** i od 40° do 46° **sjev. šir.**, pa je zapravo zaljev Sredozemnog mora. Od Jonskog mora odieljeno je 82 km širokim Otrantskim vratima. **Dužina** mu iznosi 770 km, a širina 210 km; prosječno 160 km.

Jadransko more zaprema **prostor** od 135.000 km², a to iznosi nešto više od površine Nezavisne Države Hrvatske.

Ime je dobilo po mjestu Adria, koje se nalazi na sjeveroiztočnoj obali Apeninskog poluotoka dvadesetak kilometara daleko od obale, dok je u starom vieku bilo na samoj obali Jadranskog mora.

Crta, koja spaja otoke Lastovo i Pelagružu s poluotokom Gargano na Apeninskom poluotoku, razstavlja Jadransko more na **sjeverni i južni dio.**

Sjeverna i iztočna obala Jadranskog mora obrubljena je visokim gorjem, koje pripada Julijskim Alpama i Dinarskim planinama. Iztočna je obala bolje razvedena. Poradi toga, što se ova obala polagano spušta i tone, došli su pod more donji dielovi mnogih gorskih lanaca. Viši njihovi dielovi strše iznad mora kao veći ili manji otoci ili školji.

POSTANAK JADRANSKOG MORA. O postanku Jadranskog mora možemo ukratko reći ovo: Sjeverni dio Jadranskog mora nastao je laganim svijanjem Zemljine kore, pa je tu nastala plitka uleknina ili zavala, koju je istodobno more preplavljivalo. To se je događalo **za vrieme mlađeg terciara pa i za diluvija.** Ponovnim izdizanjem dna sjevernog diela Jadranskog mora i obilnim nanosima pieska i šljunka, što su ga donosile rieke iz Alpa i Apenina za vrieme diluvija, bio je zatrpan zapadni dio i pretvoren u današnju Lombardijsku nizinu. **Rieke, koje dolaze s Alpa, zatrpavaju i dalje sjeverni dio Jadranskog mora** pa je poradi toga plitak, riedko gdje dublji od 100 m.

Južni je dio dublji, jer nije nastao svijanjem nego urušavanjem Zemljine kore.

DUBINE, OBLIK I SASTAV DNA. **Najveća je dubina sjev. diela** Jadranskog mora po mjerenjima austrijskog ratnog broda Najade u zavali Jabuke **266 m.**

Dno južnog diela Jadranskog mora veoma je raznoliko. Tu se mjerenja različnih iztraživačkih brodova ne slažu. Na austrijskoj pomorskoj karti iz god. 1914., zatim na talijanskoj od god. 1932. i jugoslavenskoj od god. 1934. označena je **najveća dubina od 1330 m** (41° 13' sjev. šir. i 18° 0' izt. duž. od Gr.), dok je po mjerenjima austrijskog ratnog broda »Najade« najveća dubina južnog diela Jadranskog mora 1223 m, a ta se nalazi na 42° 4' sjev. šir. i 17° 41' izt. duž. od Gr.

Prema Otrantskim vratima dno se postepeno izpinje do 770 m dubine.

Dno Jadranskog mora pokrito je većinom sivkastim muljem, s kojim su pomiešani ostatci ljušturica različnih morskih životinjica. U najsjevernijem dielu zamjenjuje mulj veoma sitan piesak žućkaste boje. Neposredno uz obalu kopna i otoka dno je pokrito crnkastim muljem od primjese organskih tvari ili je pak crvenkasto od raztrošene zemlje crljenice. Mjesto pieska uz kamenitu i strmu obalu dno je građeno od krupnijeg kamenja pa i od većih i manjih krhotina, koje se često mlatanjem mora pretvore u izglađene valutice i šljunak.

OTOCI

Ime otoka	Površina u km²	Najviša nadm. visina u m
Brač	395,9	778
Hvar	289,0	626
Pag	287,0	348
Šipan	16,4	223
Šćedro	8,6	113
Maon	8,5	64
Lopud	4,3	216
Koločep	2,3	125
Lokrum	2,0	91

SVIH OTOKA ima više od 900, ali oko 800 ih **je tako sitnih, da im površina ne obuhvaća** ni ½ km². 37 otoka ima veću površinu od 5 km², a 9 od njih ima površinu veću od 100 km² (Krk, Cres, Brač, Hvar, Pag, Korčula, Dugi otok, Rab i Mljet). Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pripadaju od većih otoka Pag, Brač, Hvar, Šipan, Lopud, Koločep i Lokrum, dok Korčula pripada Italiji ali će se za nju izraditi upravni statut sporazumom između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske.

Najveći **POLUOTOK** na izt. obali Jadranskog mora Stonski Rat (Pelješac) pripada također Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Po uzkom obliku ovih otoka i dinarskom smjeru njihova pružanja liepo se vidi, da su oni samo dielovi potonulih gorskih lanaca.

KANALI

More je izpunilo doline između potonulih gorskih lanaca i pretvorilo ih u kanale i vrata. **Najvažniji su kanali** na iztočnoj obali: **Planinski** kanal između Velebita i otoka Raba i Paga, **Zadarski** između kopna i otoka Ugljana i Pašmana, **Srednji** kanal između otoka Pašmana i Ugljana s jedne strane i Dugog otoka s druge strane, **Splitski** između otoka Šolte i Malog i Velikog Drivenika, **Brački** između otoka Brača i kopna, **Hvarski** između Brača i Hvara, **Viški** između Korčule i Hvara, **Neretljanski** između kopna i poluotoka Stonskog Rata, **Mljetski** između Stonskog Rata i otoka Mljeta i **Koločepski** između kopna i otoka Koločepa, Lopuda i Šipana.

VRATA su uzki prolazi između otoka ili uz kopno; najvažnija su: **Vela vrata** između poluotoka Istre i otoka Cresa, **Mala vrata** između Krka i Cresa, **Senjska vrata** između Krka i Prvića, **Splitska vrata** između Brača i Šolte.

ZALJEVI

Na izt. obali stvorilo je more mnoge zaljeve, od kojih je najveći **Kvarneški** između poluotoka Istre i kopna, **Bakarski**, **Novigradsko more**, **Karinsko more**, **Šibenski zaljev**, **Splitsko-kaštelanski** i **Bokokotorski**.

Zapadna obala Jadranskog mora veoma je slabo razvedena. Između rta Santa Maria di Leuca i Manfredonijskog zaljeva građena je od visoravni, koje stepeničasto slaze prema moru. Od Manfredonijskog zaljeva do Ravene nižu se brežuljci Apenina, Monte Gargano, Monte Conero i Monte di Pesaro.

VII. BILJNI SVIET

Napisao dr. Ivo Horvat

A. Flora

1. Broj biljnih vrsta, rodova i porodica.
2. Razčlanjenje flore: florni elementi.

B. Vegetacija

1. Obći značaj i građa biljnog pokrova Hrvatske
2. Šume i klekovina
3. Kamenjare i vrištine
4. Livade
5. Planinske rudine
6. Ostale biljne zajednice (močvare, slanuše, cretovi, pješčare; biljni sviet stiena, točila i snježanika)
7. Posebni značaj hrvatske vegetacije.

C. Biljnogeografsko razčlanjenje Hrvatske

A. FLORA

Hrvatska je u biljno-geografskom pogledu nesumnjivo jedna od najzanimljivijih zemalja Europe. Ona se nalazi na samom razmeđu dviju velikih vegetacijskih regija, sredozemne, koja je kod nas ograničena na primorske krajeve i eurosibirsko-sjevernoameričke, koja zaprema kopnene dielove Hrvatske. Uz to se nalazi pod znatnim utjecajem treće, aralokaspijske, stepskopustinjske regije. Na zapadu povezana je zemlja s iztočnim obroncima Alpa, na sjeveru prehvaća duboko u panonsku nizinu, a svojim glavnim planinskim skupovima zadire snažno prema srdcu Balkanskog poluotoka, koji je poznat po neobično mnogolikoj i značajnoj flori i vegetaciji. Osim toga pokazuje Hrvatska jasne veze sa središnjim dielom Apeninskog poluotoka.

Zato se susreću u Hrvatskoj raznoliki florni utjecaji, te je flora sastavljena od vrlo velikog broja vrsta.

1. BROJ BILJNIH VRSTA, RODOVA I PORODICA

Danas se još ne može sa sigurnošću utvrditi broj biljnih vrsta, rodova i porodica, koje živu u Hrvatskoj. Mi nemamo suvremene flore, koja bi obuhvaćala cielo naše područje, a osim toga ne mogu se floristička iztraživanja smatrati ni iz daleka završenima. Zato imaju svi brojitbeni podatci izrazito privremeni značaj. Stara Hrvatska cvjetana, »Flora croatica« od J. Schlossera i Lj. Vukotinovića iz god. 1869. navodi za Hrvatsku, bez bivše Bosne i Hercegovine, 136 porodica, 859 rodova i 3470 vrsta višega bilja i jednu porodicu alga (parožine). Taj se je broj znatno povećao proširenjem područja na biv. Bosnu i Hercegovinu i pomnim upoznavanjem hrvatske flore u zadnjim desetljećima. Na temelju Hayekove »Balkanske flore« iz god. 1927.—1933. i na temelju ostalih novijih iztraživanja može se predhodno utvrditi, da u Hrvatskoj raste oko 4.000 vrsta samoniklih ili udomljenih cvjetnjača i papratnjača. Po predhodnim brojitbenim podatcima zastupane su ove biljke u Hrvatskoj sa 141 porodicom, 878 rodova i 3.923 vrsta i podvrsta s veoma velikim brojem odlika. Papratnjače su zastupane s 9 porodica, 25 rodova i 69 vrsta, golosjemenjače s 4 porodice, 8 rodova i 22 vrste, dok ostatak odpada na kritosjemenjače, i to 109 porodica, 657 rodova i 3.116 vrsta na dvosupnice, 19 porodica, 188 rodova i 716 vrsta i podvrsta na jednosupnice. Ako se k tome doda veoma veliki broj mahovina, lišajeva, gljiva i alga, koje su već dosad poznate u Hrvatskoj, to dobivamo zaista znatan broj biljnih predstavnika, koji su uzto i u izgradnji biljnog pokrova Hrvatske neobično važni.

Neke su porodice cvjetnjača neobično obilno razširene u hrvatskoj cvjetani. Najrazširenije su glavočike (96 rodova i 570 vrsta), trave (81 rod i 282 vrste), štitarice (69 rodova i 180 vrsta), krstašice (62 roda i 201 vrsta), lepirnjače (41 rod i 287 vrsta), usnjače (28 rodova i 165 vrsta) i t. d. Naprotiv su zastupane u hrvatskoj flori na pr. kamenike s 4 roda i 31 vrstom, vrbovke s 2 roda i 25 vrsta, dok su mnoge porodice zastupane samo s jednim rodom, a neke i jednom jedinom vrstom. Od biljnih rodova najobilnija je runjika (Hieracium) s nekih 150 vrsta i podvrsta i bezbrojem odlika, zatim rod šaševa sa 74 vrste, mlječika s 54 vrste, djetelina s 53 vrste, zečina 52 vrste, žabnjaka 44 vrste, čestoslavica 37 vrsta, zvončika 35, vlasulja 32 vrste, ljubica 26 vrsta i t. d. Naprotiv tome poznato je u Hrvatskoj na pr. samo 5 ljiljana, 4 mrazovca, po jedan pasji zub, Petrov krst, đurđica i t. d.

Zanimljivost hrvatske flore nije međutim samo u njezinu velikom broju, nego još više u njezinoj mnogolikosti, jer ona ujedinjuje u svom sastavu uz svoje endemične vrste najrazličitije zastupnike europske flore počam od biljaka vrućih obala mora do predstavnika snježne vegetacije na visokim planinama.

Razlozi ovoj mnogolikosti nisu samo u današnjim životnim prilikama vegetacije, nego su u prvom redu izraz geografskog položaja zemlje i starosti i osebujnosti hrvatske flore, koja je sačuvala u svom sastavu veliki broj najznačajnijih predstavnika terciarne flore.

2. RAZČLANJENJE HRVATSKE FLORE

Po zemljopisnom razširenju i postanku možemo hrvatsku floru razčlaniti u veći broj flornih elemenata, koji su u biljnogeografskom pogledu veoma značajni.

Sredozemni element

U **primorskim krajevima** razširen je **sredozemni florni element,** koji i u izgradnji vegetacije posve preteže. Sredozemnom flornom elementu pripada na pr.:

od drveća crnika (Quercus ilex), alepski bor (Pinus halepensis), maslina (Olea oleastrum), mrča (Myrtus communis),

od grmova na pr. smrdljika (Pistacia terebinthus), pucalina (Colutea arborescens), šipak (Punica granatum), žuka (Spartium junceum) i mnogo drugo zimzeleno grmlje.

Još je veći broj sredozemnih polugrmova, trajnih zeleni i jednogodišnjica.

Sredozemni element prodire riedko u zbijenim hrpama u kopnene krajeve. Samo u dugodolinama jadranskih rieka sežu sredozemne biljke do podnožja najviših planinskih skupova, dok se s ovu stranu dinarskog gorja nalaze samo neke sredozemne biljke.

U sjevernoj Hrvatskoj dolazi od sredozemnih biljaka na pr. slezenica (Ceterach officinarum), veprina (Ruscus aculeatus), Gospin vlasak (Adianthum capillus Veneris) i dr.

Južnoeuropski element

Uz sredozemni florni elemenat iztiče se napose u kopnenim dielovima Hrvatske **južnoeuropski florni element,** koji je zastupan kod nas većim brojem vrsta; neke se iztiču i u vegetacijskom pogledu, na pr. hrast medunac (Quercus lanuginosa), bjeloglavica (Dorycnium germanicum i D. herbaceum), trava Iva (Teucrium montanum) i dr.

Ilirski element

Na sredozemno bilje nadovezuje se prostorno i genetski vrlo važni **ilirski florni element,** kome pripada znatan dio **hrvatskih endema** i veliki broj **ostataka terciarne flore.**

Među najznačajnije predstavnike terciarne flore ubrajamo:

od drveća omoriku (Picea omorica), munjiku (Pinus Heldreichii), macedonski hrast (Quercus macedonica), orah (Juglans regia), bjelograb (Carpinus orientalis), crni grab (Ostrya carpinifolia);

od grmova na pr.: Blagajev likovac (Daphne Blagayana), razne žutilovke (Genista radiata, G. silvestris, G. sericea), a

od nizkoga rašća na pr.: biskupsku kapicu (Epimedium alpinum), bieli bun (Scopolia carniolica) i pasji zub (Erythronium dens canis).

Hrvatski endemi

Mnogi su od ilirskih flornih elemenata uzko vezani na naše krajeve. Među njima se iztiče u prvom redu rod Degenia iz porodice krstašica. Ona je poznata po jedinoj vrsti, po velebitskoj degeniji (Degenia velebitica) iz nekih točila srednjeg Velebita.

Drugi je značajni endem hrvatske flore grmolika sibireja (Sibiraea croatica) iz porodice ružičnjača. Ona je poznata samo iz nekih hrvatskih planina (Velebit, Čvrsnica, Čabulja), dok njezin srodnik, sibirska sibireja (Sibiraea laevigata) raste na Altaju i Tienšanu.

Od daljnih značajnih endema terciarne starosti iztiču se neke vrste balkanskoga roda Edraeanthus iz porodice zvončika. Najveći dio vrsta ovoga roda dolazi u Hrvatskoj, a neke su i vezane samo na pojedine planine. Tako je poznat s Biokova Edraeanthus Pumilio, s Mosora E. dinaricus, a sa Čvrsnice, Prenja, Čabulje i Biokova i nekih crnogorskih planina E. serpyllifolius. Rod zvončika (Campanula) zastupan je također u hrvatskoj flori mnogim endemičnim vrstama. Neke zvončike poznate su s vrlo malenog broja nalazišta (Campanula waldsteiniana, C. fenestrellata, C. hercegovina, C. Portenschlagiana i t. d.).

Slično je i s predstavnicima roda zečina (Centaurea); mnoge su vrlo ograničena razširenja. Tako dolazi dubrovačka zečina (Centaurea ragusina) samo na malom broju nalazišta južnog primorja, a biokovska zečina (C. biokovensis) samo na Biokovu.

I rod karanfila zastupan je u Hrvatskoj mnogim endemičnim vrstama, (na pr. Dianthus bebius, D. monanthos, D. liburnicus, D. velebiticus, D. croaticus i dr.).

Slično vriedi i za predstavnike roda ivančica (Chrysanthemum croaticum i Ch. liburnicum).

Veliki broj hrvatskih endema strogo je vezan na hrvatske krajeve, dok neki prehvaćaju još tu i tamo u susjednu Crnu Goru.

Osim endema, koji su razšireni po velikom dielu Hrvatske, ima i takvih, koji su vezani samo na pojedine zemlje (južna Hrvatska, južnoprimorske i srednje-hrvatske župe) ili na pojedine otoke (Pag), ili na pojedine planine.

Po Turrillu dolazilo je (1929.) u samoj južnoj Hrvatskoj 80 ilirsko-balkanskih i 7 posebnih južno-hrvatskih endema, u južnom primorju 160 ilirsko-balkanskih i 25 domaćih, u središnjoj Hrvatskoj 169 ilirsko-balkanskih i 22 domaća, a u župi Hum 170 ilirsko-balkanskih i 11 domaćih endema. Od toga se vremena broj ilirsko-balkanskih, kao i izrazito hrvatskih endema još povećao.

Veliko obilje posebnih biljaka očituje se u njihovim stručnim imenima; neke su imenovane po cielom području Hrvatske, neke po pojedinim zemljama ili planinama.

Hrvatsko ime nosi na pr.: spomenuta hrvatska sibireja (Sibiraea croatica), hrvatska vučja stopa (Aristolochia croatica), hrvatska gušarka (Arabis croatica), hrvatska bresina (Micromeria croatica), hrvatska aubriecija (Aubrietia croatica) i mnoge druge.

Po bivšoj Bosni nazvana je na pr. bosanska turica (Alyssum bosnense), bosanski kaćun (Orchis bosniaca), bosanska barica (Barbarea bosniaca);

po bivšoj Dalmaciji uz ostale dalmatinska zečina (Centaurea dalmatica) i dalmatinska babina svila (Armeria dalmatica),

a po bivšoj Hercegovini hercegovačka zvončika (Campanula hercegovina), hercegovačka lazarkinja (Asperula hercegovina) i druge.

Ime **pojedinih planina** nosi spomenuta biokovska zečina (Centaurea biokovensis), prenjski karanfil i prenjska ljubica (Dianthus prenjus i Viola prenja), dinarski rožac i dinarski pakujac (Cerastium dinaricum i Aquilegia dinarica), a po Velebitu se zove veći broj vrsta, na pr. velebitski karanfil i velebitska degenija i mnogi drugi. Sličnih primjera može se naći vrlo mnogo.

Srednjoeuropski i eurazijski element

Uz ilirske florne elemente iztiču se u vegetaciji kopnenih dielova Hrvatske u prvom redu **srednjoeuropske vrste.**

Srednjoeuropskom flornom elementu pripada veliki dio drveća naših šuma, poimence obični grab (Carpinus betulus) bukva (Fagus silvatica), hrast kitnjak i lužnjak (Quercus sessiliflora i Q. robur), trešnja (Prunus avium), gorski javor, klen i mlieč (Acer pseudoplatanus, A. campestre i platanoides), zatim lipa (Tilia platyphyllos).

Njima se pridružuje neobično veliki broj grmova i zelenog rašća.

U sastavu hrvatske flore iztiče se napose **eurazijski florni element.** On je zastupan mnogim vrstama, neke dolaze i u sjev. Americi. Takve su vrste na pr. paprati rebrača (Blechnum spicant) i jelenjak (Phyllitis scolopendrium), a od cvjetnjača na pr. dlakava bekica (Luzula pilosa), biela čemerika (Veratrum album), Salamunov pečat (Polygonatum officinale), đurđica (Convallaria majalis), obična šumarica (Anemone nemorosa), borovnica i brusnica (Vaccinium myrtillus i V. vitis idaea), pa obična breza (Betula verrucosa), crna joha (Alnus glutinosa), brekinja (Sorbus aucuparia) i dr.

Atlantski i borealni element

Naprotiv ovom obilnom razširenju srednjeeuropskih i eurazijskih vrsta vrlo je riedak kod nas **atlantski florni element.** Njemu pripada na pr. božikovina (Ilex aquifolium), malena paprat Hymenophyllum tundbridgense i veći broj mahova.

Obilnije je zastupan **borealni ili sjeverni florni element,** i ako je vrlo ograničen, na pr. mala crvotočina (Lycopodium inundatum), cretna breza (Betula pubescens) i dr.

Alpske i arktoalpske biljke

U Hrvatskoj razširen je osim toga veoma veliki broj **alpskih i arktoalpskih biljaka.** One su napose obilno zastupane u planinskoj vegetaciji.

Od značajnijih spominjem dlakavi sleč (Rhododendron hirsutum), alpinsku sunčanicu (Helianthemum alpestre), empetrum (Empetrum hermaphroditum), razne šaševe (Carex firma, C. foetida, C. curvula), rosulje (Agrostis alpina i A. rupestris), alpinske jaglace (Primula Wulfeniana, P. minima, P. glutinosa), drias (Dryas octopetala) i mnoge druge biljke.

Od obćenito poznatih planinskih biljaka razširen je kod nas i bjelolist (Leontopodium alpinum var. Krasense).

Karpatsko-balkanske vrste

U hrvatskoj flori zastupane su i mnoge **karpatsko-balkanske vrste** na pr. telekija (Telekia speciosa), brukentalia (Bruckentalia spiculifolia), okruglolistna ivančica (Chrysanthemum rotundifolium) i t. d.

Na vezu s Apeninskim poluotokom upućuje naprotiv mekinjak (Drypis spinosa), munjika (Pinus Heldreichii), žuti lan (Linum capitatum), razne kamenike i petolisti i t. d.).

Aralokaspijski element

Posebno značenje ima u hrvatskoj flori **aralokaspijski florni element,** zastupan uglavnom sa sarmatskim biljkama. Njemu pripada žestik (Acer tataricum), sasa (Pulsatilla grandis), panonski osjak (Cirsium panonicum), gorocviet (Adonis vernalis), crna čemerika (Veratrum nigrum), a napose kovilje (Stipa-vrste). Mnogi aralokaspijski elementi razšireni su i u području sredozemlja **(pontsko-mediteranski florni element),** te su u izgradnji vegetacije vrlo važni, kao na pr. trava rdobrada (Chrysopogon gryllus).

Doseljeno bilje

Pod utjecajem kulture znatno se je izmienio floristički sastav Hrvatske. S jedne strane potisnuta je u mnogim krajevima praiskonska flora na krajne granice, a s druge strane unesene su iz stranih krajeva svieta mnoge nove biljke. Čovjek je mnoge biljke donio namjerno. Veliki dio gospodarskih biljaka, na pr.: krumpir, kukuruz, duhan, pamuk, pa ukrasnog i šumskog drveća i grmlja, posve se udomaćio u Hrvatskoj i zauzeo mjesto domaćim predstavnicima flore tako, da se jedva pomišlja na to, da su one stranog podrietla. Bagrem, donesen iz Sjeverne Amerike, postaje naše najobičnije drvo, a američke opuncije i agave danas su najbičniji sastavni dielovi naše sredozemne vegetacije. Uz kulturno bilje donesene su nehotice i mnoge druge biljke, u prvom redu korovi, koji su se velikom brzinom razširili. Tako je dospjela k nama na pr. konjica (Galinsoga parviflora) i brzo se razširila na našim okapavinama, te je postala opasnim korovom. U Hrvatskoj se (na Prekrižnju kod Zagreba) po prvi put u Europi pojavila sjeverno-američka glavočika Erechtites hieracifolia, odakle se brzo proširila po cieloj srednjoj Europi. Tako se sve više povećava broj predstavnika hrvatske flore doseljenjem stranih biljaka. Međutim glavni značaj hrvatskoj flori daje domaći autohtoni florni element.

Po mnogolikosti flornih elemenata, po velikom obilju na starim, reliktnim oblicima i po brojnim endemima pripada Hrvatska među najzanimljivija područja Europe.

B. VEGETACIJA

1. OBĆI ZNAČAJ I GRAĐA BILJNOG POKROVA HRVATSKE

Biljni pokrov Hrvatske izgrađen je iz velikog broja dobro izraženih biljnih zadruga, koje se međusobno razlikuju po izgledu i sastavu, po osnovnim životnim prilikama i po različitom gospodarskom značenju.

Biljni pokrov Hrvatske pokazuje ne samo neobično veliku mnogolikost, nego se odlikuje mnogim posve osobitim biljnim zajednicama, koje su najvećim dielom vezane na hrvatske krajeve i bitno se razlikuju od slične vegetacije srednje i južne Europe.

2. ŠUME

U biljnom pokrovu iztiču se u prvom redu šume.

Šume ne utječu samo na izgled kraja, nego izrazuju u znatnoj mjeri obće životne prilike staništa. U vezi s velikim razlikama u horizontalnom i vertikalnom prostiranju nalaze se u Hrvatskoj vrlo raznolike šumske zadruge.

U sredozemnim krajevima pretežu uglavnom **zimzelene**, a u kopnenim **listopadne i crnogorične** šume.

A) ŠUME SREDOZEMNIH KRAJEVA

U primorskim krajevima zapremaju danas doduše najveće površine makije i kamenjare, koje su nastale potiskivanjem šuma, ali se ipak na mnogim mjestima nalaze i liepe sastojine zimzelenih **šuma crnike** (Quercus ilex) i **šuma alepskog bora** (Pinus halepensis), dok se iznad 400 m na južnim otocima i na Pelješcu javljaju šume dalmatinskog crnog bora.

Šuma crnike (Quercetum ilicis) sastavljena je gotovo izključivo od zimzelenog rašća, prilagođenog na suha, vruća ljeta i blage zime. U njima raste na pr. zelenika (Phillyrea media), planika (Arbutus unedo) lemprika (Viburnum tinus), mrča (Myrtus communis), smrika (Juniperus oxycedrus), veliki vriesak (Erica arborea), veprina (Ruscus aculeatus), tetivika (Smilax aspera) i dr.

Stalnom sječom prelazi šuma crnike u zimzelenu šikaru poznatu pod imenom makije, koja zaprema danas goleme površine primorskih dielova Hrvatske.

Uz makije iztiču se na otocima prekrasne **šume alepskog bora, koje uz gajeve čempresa predstavljaju najljepši ukras primorskih krajeva.**

B) ŠUME KOPNENIH DIELOVA

Pojas hrastovih šuma

Mnogo veće razlike pokazuju u sastavu šumske vegetacije kopneni dielovi Hrvatske. **Najniži pojas izgrađen je od listopadnih hrastovih šuma.** One se razlikuju po zemljopisnom položaju, po toplinskim zahtjevima, količini oborina, kemijskom sastavu tla, po vlažnosti staništa, te možemo lučiti veći broj biljno-sociološki i gospodarski različitih šuma.

Neposredno na zimzelenu vegetaciju nadovezuju se **šume hrasta medunca i bjelograba,** (Carpinetum orientalis croaticum) u kojima uz hrast medunac (Quercus lanuginosa) i bjelograb (Carpinus orientalis) dolazi maklen (Acer monspessulanum), crni jasen (Fraxinus ornus), u Hercegovini i macedonski hrast (Quercus macedonica), a od grmlja tilovina (Petteria ramentacea), pucalina (Colutea arborescens), dren (Cornus mas) i obilno nizko rašće.

S ovu stranu dinarskih planinskih skupova nalaze se vrlo bujne **šume hrasta kitnjaka i običnog graba** (Querceto-Carpinetum croaticum), u kojima se uz hrast kitnjak (Quercus sessiliflora) i obični grab (Carpinus betulus) javlja od drveća trešnja (Prunus avium), gorski javor (Acer pseudoplatanus) i briest (Ulmus montana), a od grmlja napose lieska (Corylus avellana), svibovina (Cornus sanguinea), udikovina (Viburnum lantana) i dr.

Napose je obilno razvijen u tim šumama sloj prizemnoga rašća. Šuma kitnjaka i običnog graba nastava vrlo povoljna hranjiva tla, te je najvećim dielom pretvorena u oranice i livade.

Na strmim vapnenim obroncima javlja se u sjevernoj Hrvatskoj **šuma hrasta medunca i crnog graba** (Querceto-Ostryetum carpinifoliae), u kojoj se uz hrast medunac nalazi stalno crni grab (Ostrya carpinifolia), crni jasen (Fraxinus ornus), brekinja (Pirus torminalis) i veoma bujna vegetacija grmlja i nizkog rašća.

Bitno različne šume nalaze se na ekstremno kiselim staništima. Tu je razvijena **šuma kitnjaka i pitomog kestena** (Querceto-Castanetum croaticum), koja pokriva u sjevernoj Hrvatskoj znatne plohe, a odlikuje se izrazito acidifilnom florom. Šume kestena daju uz drvo obilan plod za hranu ljudima i životinjama i predstavljaju veliku narodnu vriednost.

Od najvećeg su značenja u sjevernoj Hrvatskoj **poplavne šume lužnjaka (Querceto-Genistetum elatae), poznate pod imenom slavonske šume.** Uz hrast lužnjak (Quercus robur) javlja se u njima obilno briest (Ulmus campestris) i bieli jasen (Fraxinus excelsior) s izrazito vlažnim rašćem.

Pojas bukve i jele

Iznad pojasa hrastovih šuma nalazi se na planinama dužinom ciele Hrvatske snažan **pojas bukve i jele,** koji dieli zemlju u dva diela, na južni, topliji i suši polusredozemni dio, i sjeverni, hladniji i vlažniji, kopneni dio. Bukva se javlja osim toga već u pojasu hrasta, a na višim gorama izgrađuje liepe sastojine.

U udaljenim krajevima sačuvala se šuma bukve i jele (*Fagetum silvaticae croaticum*) još u posve prvotnom obliku, te predstavlja u prirodoznanstvenom i gospodarskom pogledu golemu vriednost naše zemlje.

Najljepše prašume sačuvale su se **na Ličkoj Plješevici,** pa na **Osječenici i Klekovači.** U području bukve i jele nalaze se još *šume smreke, omorike, crnog i bielog bora.*

Smreka (*Picea excelsa*) nalazi se često u miešanim šumama bukve i jele, ali na drugim mjestima izgrađuje i čiste sastojine (*Piceetum excelsae croaticum*). Najčešće se javlja u dubokim hladnim dolinama i na izloženim kamenitim grebenima. Oko srednjeg toka Drine nalaze se prekrasne **šume omorike** (*Picea omorica*), koja predstavlja terciarni ostatak europske flore.

Gornja granica pojasa bukve mienja se prema mjestnim prilikama, u prvom redu prema položaju i nadmorskoj visini same planine. Tako se nalazi **gornja granica bukve u razmjerno niskim zapadno-hrvatskim planinama u visini od 1.400 m, a na iztočnijoj i višoj Bjelašnici u visini od 1.740 m.**

U planinama oko srednjeg toka Neretve nadovezuje se na pojas bukve **šuma munjike** (*Pinus Heldreichii*), koja izgrađuje na strmim kamenitim obroncima liepe sastojine. I munjika predstavlja terciarni ostatak europske flore.

Pojas klekovine i planinska vegetacija

U svim ostalim visokim planinama nadovezuje se na pojas bukve neposredno **pojas klekovine bora** (*Pinetum mughi croaticum*), koja **seže do najviših vrhova naših planina,** pa tako nema u Hrvatskoj posebnog pojasa planinske vegetacije, koji bi se nalazio iznad pojasa šuma.

Ipak je kod nas **planinska vegetacija neobično bujno razvijena i razlikuje se u znatnoj mjeri od planinske vegetacije ostalih srednjoeuropskih planina.** Ona nastava mjesta nepogodna za razvitak šume i klekovine, u prvom redu okomite stiene, gibljiva točila, rubove snježanika, vrlo izložene grebene i mjesta snježnih sipina.

3. KAMENJARE I VRIŠTINE

Čovjek je snažno utjecao na šumsku vegetaciju i izmienio je u mnogim krajevima lice zemlje, krčeći i paleći šume i stvarajući gospodarsko tlo. Potiskivanjem šuma nastale su velike površine plodnih oranica, vinograda i livada, ali su se na mnogim mjestima, napose na plitkim krškim tlima, razvile pod utjecajem stalne sječe i prekomjerne paše puste primorske kamenjare, dok su se na dubokim izpranim tlima proširile vrištine.

Kamenjare zapremaju u južnim krajevima Hrvatske često goleme površine i određuju izgled cielih krajeva.

Biljni je pokrov na kamenjarama često slabo razvijen, tako da obilno proviruje kamenita podloga; ipak one predstavljaju važne pašnjake za nebrojena stada ovaca.

Mnoge se biljke kamenjara, na pr. kadulja (*Salvia officinalis*), ružmarin (*Rosmarinus officinalis*) i dr. sabiru u **ljekovite svrhe** ili **za dobivanje mirisavih ulja.**

Vrištine i bujadnice razširene su najviše u Ogulinskom Zagorju i u Lici, gdje predstavljaju važno gospodarsko pitanje. U njima se napose iztiču dvie biljke, vries (*Calluna vulgaris*) i bujad (*Pteridium aquilinum*).

4. LIVADE

U kopnenim dielovima Hrvatske razvile su se vrlo mnogolike livade, koje su u primorskim krajevima riedke. One se razlikuju po sastavu tla i po količini vode. Brdske su livade suhe, njihov je prirod slab, dok se dolinske livade razvijaju pod najboljim uvjetima. Imaju dovoljnu količinu hranjivih tvari i dovoljnu, ne preveliku, količinu vlage. Zato se na njima razvijaju **bujne trave i djeteline,** koje daju izvrstno sieno i otavu.

Na mjestima, gdje se kroz duže vrieme zadržava voda, razvijaju se močvarne **livade busike** (*Deschampsia caespitosa*) i raznih šaševa, koje na još vlažnijoj podlozi prelaze u prave močvare trske i rogoza.

5. PLANINSKE RUDINE

Posebni tip pašnjačke vegetacije predstavljaju **planinske rudine,** koje se nalaze na najvišim vrhovima naših planina; one imaju posve osebujan značaj. Kako je najveći dio hrvatskih planina izgrađen iz vapnenaca i dolomita, to je vapnenačka vegetacija najbolje razvijena, dok su planinske rudine kiselih tala zapremile veće površine samo na planini Vranici.

Planinske rudine iztiču se u ljetnim mjesecima, kad je već u nižim krajevima livadna vegetacija izpržena suncem, posebnom bujnošću i imaju veliko gospodarsko značenje za planinsko gospodarstvo hrvatskih krajeva.

6. OSTALE BILJNE ZAJEDNICE

Osim ovih najvažnijih biljnih zajednica, koje su zapremile velike površine Hrvatske, nalaze se kod nas još mnoge značajne zajednice, koje pokrivaju često malene plohe, ali su u znanstvenom pogledu vrlo važne.

U tekućim vodama, jezerima i barama razvijena je zanimljiva **močvarna vegetacija,** koja pokazuje izrazito srednjoeuropski značaj.

Na slanim mjestima uz more nalazi se **biljni sviet slanuša** s mnogim značajnim biljkama naših krajeva.

Mnogo je rjeđa u Hrvatskoj **vegetacija cretova i piesaka.** Ova je potonja ipak na nekim mjestima neobično liepo razvijena. (Đurđevački piesci).

Posebno je zanimljiva **vegetacija stiena, točila i snježanika**, koja se odlikuje velikim brojem zadruga, izgrađenih od mnogih starih endemičnih biljaka, koje daju hrvatskoj vegetaciji posve osobiti značaj.

POSEBNI ZNAČAJ HRVATSKE VEGETACIJE

Posebni značaj hrvatske vegetacije iztiče se već kod šuma, kamenjara i livada, ali je napose izražen kod planinskih rudina, stiena i točila. Naprotiv pokazuje vodena i močvarna vegetacija, kao i vegetacija korova veliku sličnost sa susjednim područjima.

Posebni značaj hrvatske flore i vegetacije nije u vezi s današnjim životnim prilikama zemlje, nego **proizlazi iz posebne prošlosti Hrvatske**, koja je, kako smo spomenuli, ostala u doba oledbe u znatnoj mjeri pošteđena i **sačuvala je u svojoj flori i fauni veliki broj starih reliktnih oblika.**

Zato je poznavanje naše flore i vegetacije važno ne samo za nas, nego je od posebnog značenja za razumievanje biljnog svieta ciele Europe.

C. BILJNO-GEOGRAFSKO RAZČLANJENJE HRVATSKE

Na temelju biljnog pokrova možemo Hrvatsku razčlaniti u veći broj vegetacijski i klimatski jasno ograničenih područja, koja pripadaju dvjema različitim regijama, sredozemnoj i eurosibirsko-sjevernoameričkoj. Pojedina su područja najbolje izražena određenim šumskim zajednicama, koje predstavljaju t. zv. konačne ili klimaks-zadruge. Na temelju tih zadruga možemo razčlaniti Hrvatsku na osam područja, koja se razlikuju u prostornom i visinskom dosezanju (visinski pojasi).

I. SREDOZEMNA REGIJA

A) POJAS ZIMZELENE VEGETACIJE

1. Područje zimzelene šume crnike. Zaprema otoke i uzki rub kopna, a iztiče se toplom zimom i vrućim suhim ljetom, a u vegetacijskom pogledu zimzelenim, tvrdolistnim šumama crnike i šumama alepskog bora. Potiskivanjem šuma nastaju makije i kamenjare.

B) POJAS SREDOZEMNIH CRNOGORIČNIH ŠUMA

2. Područje šume dalmatinskog crnog bora. Nalazi se povrh zimzelene vegetacije na južnim otocima i poluotoku Pelješcu.

II. EUROSIBIRSKO-SJEVERNOAMERIČKA REGIJA

A) POJAS LISTOPADNIH HRASTOVA

3. Područje šume hrasta medunca i bjelograba. Nadovezuje se na zimzelenu vegetaciju u nutrini kopna i seže uglavnom do podnožja visokih planinskih skupova dinarskog gorja. Zimski prekid vegetacije onemogućuje razvitak zimzelenog rašća, a suha vruća ljeta daju izrazito kserofitski značaj biljnom pokrovu.

4. Područje šume hrasta kitnjaka i običnog graba. Zaprema glavni dio kopnene Hrvatske s ovu stranu dinarskih planinskih skupova, sjevernija polja i dugodoline savskih pritoka. U vegetacijskom pogledu iztiče se područje pretezanjem hrastovih šuma poluvlažnog značaja i bujnom livadnom vegetacijom.

5. Područje šume hrasta cera i sladuna. Javlja se u iztočnim dielovima Hrvatske (vel. župa Vuka) i odlikuje se većom sušom u ljetnim mjesecima, koja se očituje u kserofitskom sastavu šuma i livada, u kojima se javljaju stepske vrste.

B) POJAS BUKVE I JELE

6. Područje šume bukve i jele. Razvijeno je u višim gorama i planinama iznad pojasa hrasta i iztiče se znatno nižom godišnjom toplinom, većom količinom oborina i kraćim vegetacijskim periodom. Uz šumu bukve i jele nalaze se šume smreke, omorike, crnog i bielog bora i šume gorskog javora i jasena s bujnim gorskim livadama.

C) POJAS MUNJIKE

7. Područje šume munjike. Nalazi se iznad pojasa bukve u planinama oko srednjeg toka Neretve.

D) POJAS KLEKOVINE

8. Područje klekovine bora. Izgrađuje na visokim planinama gornji vegetacijski pojas. U klimatskom pogledu iztiče se nizkom godišnjom toplinom i vrlo kratkim vegetacijskim periodom. U tom području razvijena je i veoma obilna planinska vegetacija uvjetovana mjestnim klimatskim i geomorfoložkim činbenicima (planinske rudine i vegetacija stiena, točila i snježanika).

VIII. ŽIVOTINJSKI SVIET

Napisao **Zlatko Milković**

1. FAUNA HRVATSKIH ZEMALJA

2. ŽIVOTINJSKE VRSTE

a) **Obći pregled**

b) **Sustavni pregled**

I. PRAŽIVI (Protozoa)

II. VIŠESTANIČNA BIĆA (Metazoa)

A. Bezkičmenjaci.

1. Spužve (Spongiae), 2. Mješinci (Coelenterata), 3. Crvi (Vermes), 4. Pamekušci (Molluscoidea), 5. Bodljikaši (Echinodermata), 6. Mekušci (Mollusca), 7. Člankonožci (Arthropoda), Listonožci (Phillopoda), Stonoge (Myriapoda), Kukci (Insecta), Paučnjaci (Anahnoidea), 8. Svitkovci (Chordata), 9. Bezlubanjci (Acrania).

B. Kičmenjaci.

I. **RIBE** (PISCES)

1. Kružnoustne (Cyclostomi), 2. Prečkoustne (Elasmobranchii), 3. Koštunjače (Teleostei).

II. **VODOZEMCI** (AMPHIBIA)

1. Repati (Urodela), 2. Bezrepi (Anura).

III. **GMAZOVI** (REPTILIA)

1. Kornjače (Testudinata), 2. Gušteri (Sauria), 3. Zmije (Serpentes).

IV. **PTICE** (AVES)

1. Ronilice (Colymbiformes), 2. Burnice (Procellariiformes), 3. Rodarice (Ciconiiformes), 4. Guščarice (Anseriformes), 5. Sokolovke (Falconiformes), 6. Kokoške (Galliformes), 7. Ždralovke (Gruiformes), 8. Vivčarice (Charadriiformes), 9. Kukavke (Cuculiformes), 10. Kričalice (Coraciiformes), 11. Vrabčarke (Passeriformes).

V. **SISAVCI** (MAMMALIA)

1. Kukcožderi (Insectivora), 2. Šišmiši (Chiroptera), 3. Zvieri (Carnivora), 4. Perajari (Pinnipedia), 5. Glodavci (Rodentia), 6. Dvopapkari (Ungulata), 7. Kitovi (Cetacea).

1. FAUNA HRVATSKIH ZEMALJA

Pod faunom razumievamo životinjsku zajednicu, koja nastava određeno, geografsko područje i koja je međusobno uzko povezana vanjskim, a i unutarnjim ekoložkim činbenicima. Tu zajednicu životinjskih vrsta, koju nalazimo različitu na različitim predjelima zemlje, nazivamo faunom.

Za proučavanje faune pojedinih krajeva potrebno je uočiti razne bioložke i ekoložke činbenike, koji uvjetuju razvoj same faune. U obzir ulazi u prvome redu sama klima, zatim značajke tla, ekoložke prilike, t. j. građa tla, toplina, insolacija, kemijski sastav tla i staništa, na kojima obitavaju životinje, sav živi okoliš, bez obzira bio to bilinski ili životinjski, zemljopisni položaj i t. d.

Svako pojedino mjesto imade svoje posebne značajke, svoje posebne oznake, koje utječu na razvoj faune. Sa svakom i najmanjom promjenom, koja se zbiva na zemljištu, može se poremetiti i fauna stanovitoga kraja. Osobito su osjetljive na to životinje na nižem stupnju razvoja, kao i one, koje žive u vodama (barama, jezerima), jer se teže prilagode okolišu, nego li životinje na višem stupnju razvoja, koje se prilagođuju laganije i kod kojih postoji jača mogućnost obrane i održanja života.

Imade doduše životinja, koje podnose velike promjene u okolišu i koje možemo uglavnom naći na svim dielovima zemaljske kugle, gdje je život moguć, pa te oblike nazivamo g e o p o l i t s k i m o b l i c i m a, za razliku od m o n o p o l i t s k i h o b l i k a, koji su uzko vezani na okoliš i na sve ekoložke činbenike, koji ih okružuju. Ti drugi, monopolitski oblici, mnogo su važniji za proučavanje faune pojedinih zemalja od ubiquista, jer su oni oblici, koje mi smatramo značajnima za pojedine krajeve i koji daju pravu sliku faune u pojedinim krajevima.

Po svom zemljopisnom položaju Nezavisna Država Hrvatska nalazi se na takvom mjestu u Evropi, gdje se križaju različiti klimatski činbenici, koji vrše velik utjecaj na stvaranje faune. Dok se južniji predjeli Hrvatske nalaze u pojasu sredozemne klime i svojim klimatskim osobnostima podsjećaju na zemlje, smještene oko Sredozemnog mora, dotle odmah nekoliko desetaka kilometara u unutrašnjost zemlje prevladavaju veliki gorski lanci, prevladavaju oštri i hladni planinski vjetrovi, koji stubokom mienjaju klimu, i ova ovdje prelazi u poseban tip planinske klime. Sjeverniji krajevi naše domovine pripadaju srednjoevropskom klimatskom pojasu, iztočni kontinentalnom klimatskom pojasu, a i unutar tih glavnih klimatskih pojasa nalazi se nekoliko oaza s posebnim značajkama. Ovakva šarolikost u terenu povlači za sobom i šarolikost u faunističkom pogledu, pa imademo do sada nekoliko razdioba ovog prostora na faunističke pojase, ali uzprkos tome moramo priznati, da pitanje faune kod nas još nije posvema riešeno. Tako na pr. hrvatski zoolog S. BRUSINA razlikuje ovdje tri glavna pojasa, i to:

1. **sjeverni,** između Save, Kupe, Drave i Dunava,

2. **srednji ili visinski,** od Snježnika, pa preko Kapele do Dinarskh planina i

3. **južni ili primorski,** od Rieke do Kotora.

Osim ovog prvog pokušaja u hrvatskoj znanstvenoj književnosti, da se odrede zoogeografski pojasi na području Nezavisne Države Hrvatske, imademo još nekoliko pokušaja stranih učenjaka i to **A. J. Wagnera** i **Sturanyja,** ali i ta je razdioba manjkava.

U novije doba pokušao je to isto izraditi i neki drugi prirodopisac, ali samo »provizorno«. Svi ovi proučavatelji nisu se u svome radu ograničili samo na područje Hrvatske, nego su prešli njezine granice i zahvatili uglavnom cieli Balkanski poluotok, pa su ga razdielili na 5 velikih pojasa, unutar kojih se javljaju kao posebne oaze još mnoge manje biocenozne zajednice. Ni ova razdioba nije podpuna.

2. ŽIVOTINJSKE VRSTE

A. OBĆI PREGLED

Sa stajališta faunistike, životinje, koje se nalaze na području Nezavisne Države Hrvatske pripadaju srednjoevropskoj porodici, porodici, kakvu nalazimo uglavnom u svim područjima ovoga diela evropskoga kontinenta i koja se u bitnim crtama poklapa s okolnim faunama. U tu svrhu i postanak životinjskog svieta kod nas možemo uglavnom poistovjetovati s postankom u okolnim zemljama.

Naime, ako želimo upoznati zapravo faunu jedne zemlje, moramo dobiti jasan uvid u nastanak te faune, koja nije slučajna, nego je uvjetovana vanjskim činbenicima i poviestnim razvojem same zemlje u tim krajevima. Tako geoložki razvoj dotičnih krajeva igra vrlo veliku ulogu kod stvaranja faune.

Mienjanje mora i kontinenta kroz geoložke periode, stvaranje planinskih spletova, vulkanske provale, koje su nekoć harale svietom, a danas su malo ugasle i utihnule, promjena klime, stalno i neprekinuto izmjenjivanje toplih i hladnih perioda, pa ledenog i međuledenog doba na opjedinim odsjecima naše zemlje važni su za proučavanje faune.

Poznato nam je, da je u našim krajevima ledeno doba bilo nekoliko puta zastupano, da je štoviše bilo i u posljednje doba, kada se već na svietu pojavio čovjek, u diluviju, pa ga je krapinski pračovjek proživio, i to je ledeno doba znatno mienjalo životinjski sviet kod nas.

Dok među okaminama nalazimo tragove životinja, koje danas žive samo u tropskim krajevima, kao što su to tragovi mastodonta, mamuta i drugih životinjskih kostura u naplavinama Save, mi njihove srodnike nalazimo poslije toga ledenog doba samo na najužem pojasu tropskoga juga.

U Podsusedu kod Dolja, na Sljemenu povrh Zagreba i na drugim mjestima u sredini kontinentalne Hrvatske, nalazimo tragove morskih riba, nalazimo podpunu morsku faunu, u Podsusedu nalazimo kostur kita iz davnih geoložkih era, a sve nam je to dokaz, da je nekoć ovdje bilo more, koje se povuklo, koje je nestalo, izsušilo se, i danas su svi ti krajevi pretvoreni u kopno.

No nije naša dužnost i svrha prikazivati geoložki razvoj ovih krajeva, nije nama dužnost i svrha prikazati paleontoložki razvoj životinjskih vrsta, koje su nekoć živjele u tim krajevima, nego prikazati život onakav, kakav on danas postoji, i kakav možemo susresti na svakome koraku.

Htjeli bismo samo upozoriti na to, da taj današnji život, kakav nalazimo, nije slučajan, nije od jučer, nego je to život uvjetovan stoljećima i stoljećima, pa i stotinama hiljada godina i da ga kao takvog moramo shvatiti i prikazati, ako želimo, da slika bude vjerna istini.

Taj je život kao vjerni mozaik prilika i uvjeta, pod kojima je nastao i kako se je razvijao, a njegov nastanak i razvitak moramo tražiti u dalekim geoložkim vremenima, kada se zemlja mienjala, kada su se mienjali kontinenti i mora, kada su svietom harale strahovite vulkanske provale, preplavljivali se svjetovi, uništavali životi, koji su tek nastajali, i kada su zemljom gmizale predpotopne nemani, ubijale se i klale međusobno, uništavale jedna drugu, sakrivale se po toplim tropskim morima u našim krajevima i rušile bezkrajne i nedogledne prašume najprimitivnijih preslica i paprati, koje su dopirale do visina današnjih jela i smreka.

Životinje, koje danas nalazimo u tim krajevima potomci su onih predpotopnih životinja, koje su nekoć bili neograničeni gospodari ovoga svieta. Malo je njih, koje su naknadno doseljene u naše krajeve, koje su bilo same, bilo posredstvom čovjeka napučile našu zemlju i naše šume, pa se s vremenom udomile i prešle posvema u hrvatsku faunu.

Takve došljake moramo strogo lučiti od stalnih i starih životinjskih vrsta, pa prema tome kod proučavanja faune moramo poznavati i poviest svake pojedine životinjske vrste.

Tako na pr. **ondatra** ili **bizamski štakor**, koji u posljednjih desetak godina sve više napučuje naše šume i čini neizmjerno mnogo štete, nije naša životinja, nego sjevernoamerička, koju su prije nekih trideset godina Česi naselili kod Praga u svrhu dobivanja skupocjenog krzna — bizama — a on se do danas tako proširio Evropom, da ga nalazimo već po svim našim šumama.

Isto tako **mungo**, koji se razprostranio otocima po Jadranu, nije naša životinja, nego indijska, samo je naseljen na te otoke, da potamani zmije otrovnice i zadržao se na njima sve do dana današnjega.

Ovakve životinje moramo spomenuti samo kao nove pridošlice, koji tek ulaze u hrvatsku faunu, koji nisu oni pravi naši prastanovnici, bitni za razumievanje postanka i razvoja jedne faune, nego su samo naknadni došljaci, koji doduše ulaze u sklop faune, ali su tek sekundarnog značenja i umjetno naseljeni. Neki takvi pridošlice, koji su se naselili u tim krajevima, postali su skoro već i stalnim članovima naše faune, jer su već nekoliko stoljeća u našim krajevima (**gnjeteo**, **vrabac**), pa ih s podpunim pravom možemo ubrojiti među naše stanovnike, iako im je domovina daleki iztok, a ne ovaj dio Evrope

Proučavanje hrvatske faune seže nekih 100 do 150 godina unatrag. Prvi, koji su htjeli ovu zanimljivu zemlju upoznati s faunističke strane,

---

NAPOMENA UREDNIČTVA: Dosada su se u sličnim izdanjima uviek spominjale samo najobičnije životinje, koje dolaze do izražaja ne samo kod nas, nego i u cieloj Evropi, pa to nije bila nikakova osobita karakteristika naših krajeva.

Sada je ta naša fauna po prvi puta mnogo obširnije obrađena i skupljene su sve životinje na našem državnom području.

Imena nižih životinja navedena su uglavnom latinski, dok kod viših i poznatijih životinja stoji uviek najprije hrvatsko ime, a tek u zagradi latinsko.

jer je svojim položajem uz more i zahvativši visoke planinske spletove Dinarida u sebi, krila velike mogućnosti razvoja životinjskog svieta, nisu bili domaći učenjaci, nego strani. Tako prvi, koji su znanstveno proučavali ove krajeve i koji su nam ostavili prve faunističke radove, bili su neki stranci (**Scopoli**), a tek početkom prošloga stoljeća nailazimo na djela **Ettingera**, koji kao Hrvat opisuje s faunističkog gledišta svoju zemlju.

Tek s uzpostavom Hrvatskog državnog (onda narodnog) zoološkog muzeja i Sveučilišta u Zagrebu, stvara se skupina ljudi, koji polaze u prirodu, da je odkrivaju i da nas upoznavaju s onim, što se sve nalazi na njezinu području. I tada se tek odkriva pred našim očima po prvi puta jedan veliki i posvema novi sviet, koji je nov i za samu Evropu.

Silno bogatstvo životinjskih vrsta, neke značajne vrste, kakve ne nalazimo na drugim mjestima, označuju našu faunu, kao jednu od vrlo riedkih i vrlo bogatih fauna. Uzrok tome moramo tražiti u prvom redu u zemljopisnom položaju Hrvatske, zatim u izmjeni klima i klimatskih činbenika, treće u razlici geoložke starosti i razvoja na području naše države i, konačno, četvrto, u ekoložkim pojavama, koje su ovdje posvema specifične naravi.

I sada jedan cieli niz učenjaka radi na upoznavanju te naše faune, pa nam se u znanstvenoj književnosti nižu imena **Spiridiona Brusine, Kolombatovića, Damina, Trgovčevića, Cara, Dragutina Hirca, Langhoffera** i dr. Iztražuju se naše sladke vode, iztražuje se more, prave se znanstveni izleti s »Vilom Velebita« i s jahtom »Margita« po Jadranu, prolazi se neprohodnim gudurama i pećinama, zalazi u slavonske šume, iztražuju špilje, Đurđevački piesci, Obedska bara, koja je silno bogata ptičjim svietom, prolazi Velebitom i Gorskim Kotarom, kršem, koji krije u sebi poseban sviet za sebe, iztražuju se parasitski, nametnički **crvi**, metilji, uzročnici bolesti i malo se po malo tako odkriva naša fauna.

Danas, nakon rada od podpunog stoljeća, koji imademo iza sebe, nakon bogatih i velikih zbirka Hrvatskog državnog muzeja, možemo utvrditi, da nam fauna hrvatskih zemalja nije više nepoznata.

Iako bi se i danas još uviek našlo životinja i vrsta, koje su nam nepoznate, iako još i danas zoolozi, koji se bave faunistikom, imaju široko polje rada i neizcrpivo bogatstvo životinjskog svieta nije posvema iztraženo, ipak možemo s ponosom uztvrditi, da u glavnim crtama hrvatsku faunu poznajemo i da imademo jasnu sliku životinjskog svieta pred očima, kada govorimo o fauni hrvatskih zemalja.

I. PRAŽIVI

Ako sa sustavnog gledišta pridemo toj fauni, onda možemo odmah jasno na prvi pogled uočiti, da su uglavnom zastupane sve sustavne skupine, koje nalazimo i u ostalim dielovima svieta, koji svojim položajem i svojim klimatskim uvjetima odgovaraju položaju Hrvatske počam od najjednostavnijih, jednostaničnih životinja, koje se prostim okom uobće ne mogu vidjeti (**praživi ili protozoa**) i kakvi su uglavnom svi stanovnici sladkih voda, osim nekih rodova, koje nalazimo u moru (k r e d n j a c i, z r a k a š i), ili opet da žive nametnički u krvi ili u crievima čovjeka i drugih životinja (T r i p a n o s o m a, O p h y o s c o l e x, E n t o d i n i u m, O p a l i n a u mokraćnom mjehuru žabe i t. d.). Među najvažnije praživе možemo ubrojiti veliki broj k r e d n j a k a (Foraminifera), koji žive uglavnom u moru, stvaraju oko svojega jednostavnog protoplazmatskog tiela malenu vapnenu kućicu i stvaraju nebrojene i goleme naslage foraminiferskog pieska gomilanjem kućica na dnu mora i stvaranjem naslaga.

U moru uz njih žive i njihovi srodnici Z r a k a š i (Radiolaria), koje je kod Hvara i kod Sušaka proučavao **Ernest Haeckel**, i čije se kućice, sagrađene iz stroncijeva sulfata mogu smatrati najdivnijim oblicima, što ih je stvorila priroda. Neka protozoa žive nametnički i mogu biti uzročnicima različitih bolesti, kao što je to na pr.: s r d o b o l j n a a m e b a, P l a s m o d i u m v i v a x, pa uzročnik malarije P. m a l a r i a e i neki drugi praživi.

II. VIŠESTANIČNA BIĆA

Daleko veće razprostranjenje i značenje imaju više životinjske vrste, koje su sagrađene iz više stanica, koje imaju već posvema organizirano tielo, sagrađeno iz tkiva i pojedinih organa, a to su **VIŠESTANIČNA BIĆA** ili **METAZOA.** Njih smo podielili na dvie velike hrpe, i to na one, koje još nemaju izgrađen kostur, pa ih nazivamo zbog toga **BEZKIČMENJACI (AVERTEBRATA)** i **KIČMENJACI (VERTEBRATA).** Među najjednostavnija višestanična bića ubrajamo:

A) BEZKIČMENJACI

1. **SPUŽVE,** koje su gotovo sve stanovnici mora, osim dvie iznimke, koje žive u sladkim vodama, te ih nalazimo po našim jezerima i ovećim barama, a to je sladkovodna spužva. Posebnim proučavanjem spužava Jadranskoga mora bavio se sveučilištni profesor dr. Krunoslav **BABIĆ**, pa je fauna spužava njegovom zaslugom dobro iztražena u hrvatskim krajevima. Obična, j a d r a n s k a s p u ž v a upotrebljava se kao školska spužva i vadi se na kamenim obalama Jadranskoga mora, gdje imade posebno ekonomsko značenje i dosta veliku priradnu važnost za naše Primorce, koji se bave hvatanjem spužava.

2. **MJEŠINCI** su životinjske vrste, koje nalazimo i u sladkim i u slanim vodama, no najveći oblici žive u moru, dok su u barama i jezerima samo uglavnom maleni i mikroskopski sitni oblici, koji stvaraju jedan dio sladkovodne, bentonske faune. Među najzanimljivije žarnjake možemo ubrojiti k l o b u k e, koji imaju u svojemu tielu po 96% vode, a samo 4% žive tvari, posvema su prozirni, drhtalasti, mekani, protječu nam gotovo kroz prste, kada ih uhvatimo u ru-

ku, i oboružani su malenim žarnjacima, kojima peku i na taj se način brane od neprijatelja i ubijaju plien.

U istu tu veliku i bogatu porodicu pripadaju i koralji, kojih imade u Jadranu velik broj, pa se među njima nalazi i plemeniti crveni koralj, koji vriedi kao skupocjeni nakit, i u tu se svrhu vadi na mnogim mjestima. Raste pričvršćen na morskom dnu, a u Zlarinu imademo posebnu koraljarsku zadrugu, koja se bavi hvatanjem tih koralja, koji se kasnije bruse, čiste i prodaju u trgovinama kao nakit.

3. **CRVI** su velika, bogato zastupana životinjska skupina, koja živi na kopnu, u sladkim vodama, u moru i nametnički u životinjama i čovjeku. Crvi su uzročnici raznih bolesti. Počam od malenih i prostom oku nevidljivih kolnjaka (Rotatoria), koji žive u barama i koje je prvi opisao u našim vodama Luka TRGOVČEVIĆ, a razvoj njihov proučavao dr. Lazar CAR, i koji su u nekim barama bitni dio planktona, pa sve do velikog broja ploštenjaka i oblića (trakavica i glista), koje nametnički žive i u samome čovjeku, oni stvaraju važan dio naše faune. Neki su vrlo opasni po život domaćih životinja (metilji), neki su opet važni u gospodarskom pogledu, kao što je to na pr. kišna gujavica, koja igra važnu ulogu kod plodnosti naših polja, pa se prema tome ne smije ubijati. I na morskom dnu žive mnogi crvi, koji stvaraju oko svojega tiela bilo vapnene, bilo kožnate tokove (Spirographis) i svojim viticama, koje izpružaju za vrieme mira, ukrasuju morsko dno.

4. **PAMEKUŠCI MAHOVNJACI** jesu zanimljiva, ali ne velika skupina životinja, koja živi samo u vodama, i to i u sladkim i u morskim, stvaraju neki poseban kostur, šupljikav i izgrađen poput najfinijih čipaka i drže se cieloga života prirasli za dno, osim nekoliko iznimaka, koje mogu plaziti i na taj se način pomicati s mjesta na mjesto.

5. **BODLJIKAŠI** su tipični stanovnici mora i ne nalazimo ih nigdje drugdje. Svojom posebnom radialnom simetrijom i osobitom građom tiela odvajaju se od svih ostalih životinjskih vrsta, te stvaraju značajne oblike. Glavni zastupnici su morske zviezde, morske zmijače, morski ježinci, morski ljiljani i trpovi.

U većim dubinama mora imade oblika, koji se odvajaju od svojih obalnih srodnika, pa ježinci, koji žive u dubini, nisu okrugli, nego plosnati, i boja njihova kostura nije tamno ljubičasta, kao kod obalnih, nego biela. Gotovo svi imaju veliku moć regeneracije, t. j. obnavljanja tiela, te im svaki krak, koji se odkine, može narasti nanovo, i na taj način dolazi do stvaranja t. zv. kometnih oblika.

Kod trpova ta regeneracija ide tako daleko, da se mogu nadoknaditi i unutarnji organi, koje životinja izbacuje iz svojega tiela u svrhu obrane i zbunjivanja neprijatelja.

6. **MEKUŠCI** su odieljeni na više manjih odsjeka, i to na **školjke, glavonožce i puževe.** Tielo je njihovo oklopljeno posebnom vapnenom kućicom, koja se može sastojati iz dva diela (školjke), iz jednoga diela (puževi), a može biti i posvema zakržljala, pa nalazimo u tielu samo ostatak te kućice, kao kod glavonožaca.

Dok su puževi stanovnici i kopna i voda, dotle su školjke samo stanovnici voda, a glavonožci samo stanovnici mora, pa ih niti u sladkim vodama nema. Neke se školjke i puževi jedu, pa imademo na našoj obali i posebna odgajališta (otok Pag), gdje se odgajaju ostrige, koje služe kao hrana. Inače se u veleobrtu upotrebljava sedef, dobiven iz ljušture školjaka. Iz nekih se puževa dobiva i crvena boja (grimiz), dok se iz sladkovodne bisernice dobiva lažni biser. Prava bisernica ne živi u našim morima, nego u tropskim.

Svi su oni potomci velike i bogato zastupane izumrle životinjske grupe (Amonita), koje su u velikom broju nađene i u našim krajevima, te imademo vrlo bogata nalazišta amonita u Samoborskoj i u Zagrebačkoj gori, što nam govori da se ovdje nekoć širilo more, koje se kasnije povuklo, i ti su krajevi presušili, te konačno pretvoreni u kopno.

7. **ČLANKONOŽCI** su najbrojnije zastupana životinjska skupina u našim krajevima. Razdieljeni na **kukce, rakove, pauke** i **stonoge,** oni napučuju cielo područje naše države počam od najvećih morskih dubina do visokih planinskih spletova. Važni su ne samo u faunističkom pogledu, kao one životinjske skupine, koje stvaraju i daju sliku naše faune, nego su važni i u svakom drugom pogledu, osobito u priradnom, jer uvelike utječu na naš prirad.

Bez obzira na mnoge i velike vrste rakova, koji se odgajaju zbog hrane i prodaje po mnogim našim jezerima (Plitvička jezera, Plivsko jezero), važni su još i mnogi kukci osobito oni, koji utječu na razvoj u šumarskom i poljodjelskom pogledu.

Mnogi kukci žive kao veliki štetočinje, uništavaju nam naše šume, naše usjeve, a neki su opet od vrlo velike koristi (pčele), te bez njih ne bismo mogli zamisliti naše vrtljarstvo i voćarstvo, koje oprašuje pčela i na taj način prenosi pelud i oplođuje drveće. Prema zemljopisnom položaju i prema visinskim pojasima mienja se fauna kukaca uvelike. Tako ćemo sasma drugačije vrste nalaziti uz obalu, nego li na visokim planinama i vrhuncima.

Dok u južnim predjelima naše domovine nalazimo bogomoljke, paličnjake, sredozemne skakavce i dr., dotle na planinskim pojasima iznad 2000 metara živi prekrasan leptir Apolon s velikim crvenim prstenima na posvema bielim krilima i daje poseban čar onim planinama.

Životom kukaca i njihovim značenjem bavi se posebna nauka, grana zoologije — entomologija — koja se osobito primjenjuje u šumarstvu, jer je uzko povezana sa žvotom naših šuma i naših polja.

Samo neki kukci žive u vodi, dok su svi ostali vezani za život u uzduhu. Neki štoviše žive i nametnički na životinjama i čovjeku, te mogu prenositi razne zarazne bolesti (komarac, buha, stjenica), jer svojim ubodima prenose

klice s bolestnog na zdravog čovjeka, pa ih se zbog toga moramo osobito čuvati i braniti se od njih.

8. **SVITKOVCI** su malena životinjska skupina, koja živi izključivo samo u moru, te ih nalazimo pričvršćene na kamenim pećinama dna; čudna su, neobična oblika, koji je obavijen velikom prozirnom tunikom odakle im i ime latinsko — Tunicata.

9. **BEZLUBANJCI** su prelazni oblici, zapravo oblik između kičmenjaka i bezkičmenjaka, pa je u našem moru zastupan samo jedan takav oblik, a to je bezlubanjska kopljača. To je jedva nekoliko centimetara velika životinjica, zabodena svojim jednim krajem u mulj i providena malenim dlačicama, koje titraju hvatajući u mulju i moru hranu, a i vodu za disanje.

B. KIČMENJACI

KIČMENJACI su velike životinje, providene izgrađenim kosturom, koji daje poseban podporanj tielu i izgrađuje kostur. To su:

I. **RIBE.** Od ove vrste životinja živi veliki dio našega naroda, koji boravi uz more i koji se bavi ribarstvom. Iako se Jadran ne ubraja među ribom najbogatija mora na svietu, ipak od ribarstva žive naši Primorci, žive već stoljećima i prehranjuju se.

U našem je moru zastupan velik broj riba, koje su dobre za jelo, pa se kao takve hvataju i prodaju ne samo u krajevima uz more, nego također po cieloj državi.

Neke se ribe i posebno suše (srdjele), pa kao konzerve dolaze u prodaju.

Od velikih **morskih nemani** zastupane su u našim vodama neke vrste, morskih pasa, od kojih je najgolemija vrsta psina golema, koja dosegne do 8 metara duljine, dok psina ljudožder ne naraste veća od 5—6 metara, ali je zato oboružana s 4 reda velikih trokutastih zubi i opasna je po život čovjeka.

Od **riedkih i neobičnih riba** u našem moru spominju se bucnjevi i lopari, koji svojim neobičnim, okruglim tielom stvaraju neku iznimku od ostalih riba. Za ribarstvo su najvažnije vrste oslića, škrpina, srdjela, skuša, plavica, zubataca, lastavica i dr.

U **sladkoj je vodi** najbolja riba pastrva, pa imademo u nekim mjestima (Ogulin, Ilidže i dr.) posebna odgajališta — pastrvišta — gdje se takve pastrve odgajaju i puštaju onda u hladne gorske brzine i jezera za lov.

Na **morskom dnu** nalaze se i plosnate ribe iz porodice rača i goluba, te drhtulja, koja imade u sebi električne organe, s pomoću kojih se brani protiv neprijatelja i može ubiti plien, ako nije prevelik. Najveća sladkovodna rba je som, a u posebnim ribogojilištima odgaja se šaran i štuka za trgovinu.

II. **VODOZEMCI** su stanovnici sladkih voda i kopna, a označeni su posebnim načinom razvoja, t. j. mladi nisu jednaki odraslima, nego životinja sa stupnja ličinke prelazi do odraslog oblika kroj različite faze razvoja. Diele se na dvie velike skupine i to na **1. repate** i **2. bezrepe vodozemce.**

Najzanimljiviji oblik u našim krajevima je čovječja ribica, koja živi samo po hercegovačkim spiljama, pa prema tome nema očiju, nema pigmenta u koži, koji se stvara samo na sunčanoj svjetlosti, i ne doživljava podpunu preobrazbu, nego ostaje cieloga života na stupnju ličinke i diše na škrge, dok svi njezini srodnici dišu kasnije na pluća. Taj je oblik značajan za naše krajeve, jer ga osim u Postojnskoj špilji drugdje nigdje ne nalazimo na svietu. Bezrepi vodozemci su žabe.

III. **GMAZOVI** su u našim krajevima zastupani samo s tri skupine, i to: gušteri, kornjače i zmije. Zanimljive su neke biološke pojave, koje se zbivaju kod naših guštera na dalmatinskim otocima, gdje se javljaju posebne značajke za te endemične oblike.

Te biološke pojave kod guštera na našim otocima proučavao je Kammerer i odredio posebne vrste, koje su vezane za svaki pojedini otok. Od zmija u našim krajevima živi samo pet otrovnica, od kojih su dvie opasne po život čovjeka (poskok i riđovka), dok su druge manjega značenja. Žive u južnim i srednjim dielovima Hrvatske, pa ih nalazimo uz obale mora, na otocima i u planinskim spletovima srednje Hrvatske.

Poskok dolazi sve do Samoborske gore, a prije dvie godine zapažen je i na obroncima Zagrebačke gore, ali vrlo riedko. Riđovka se nalazi nalazi u srednjim planinskim dielovima Hrvatske.

IV. **PTICE** su značajan dio naše faune. Avifaunom bavili su se mnogi hrvatski prirodoslovci, pa imademo djela BRUSINE, ROESSLERA, BARAĆA, HIRCA, KATURIĆA, KOLOMBATOVIĆA, MAREKA, MAŠTROVIĆA i dr. Zastupane velikim brojem vrsta, one stvaraju poseban tip avifaune u našim krajevima.

Najbolje su iztražene ptice močvarnih krajeva (Obedska bara) i ptice obale (MAŠTROVIĆ).

Veliko pernato bogatstvo ptičjega svieta nalazi se na Obedskoj bari, gdje imademo ptica svih vrsta, močvarica, nesita, labuda, čapalja i t. d.

Uz **obale mora** žive galebovi, u **pećinama** srednje Hrvatske divlji golubi, u velikim **šumskim pojasima** Velebita i ostalih planinskih spletova tetriebi, na Mosoru, Biokovu i dr. lešinari i supovi, na **planinskim goletima** velike grabljivice (orlovi, kobci, sokoli, škanjci i dr.), **na poljanama** vrane, svrake, rodarice i t. d.

Mnoge ptice dolaze iz sjevernih zemalja kao selice preko zime i ovdje prezime (kugara), a neke koji puta zalutaju i s najudaljenijih predjela sjevera, iz nordijskih zemalja (biela bluna).

Važan je **lov na ptice** u našim krajevima, pa se Obedska bara smatra jednim od najbogatijih lovišta ovoga diela Europe.

V. **SISAVCI** su krznaši, koji žive po našim šumama, po našim brdima, pećinama i gudurama, a u malome broju i u moru. Kao srodnici

velike životinjske skupine kitova dolaze u našem moru **pliskavice**, a stalno dolazi iz Sredozemnoga mora do Dubrovnika i Pelješca **sredozemna medvjedica**, koju naš Primorac naziva morskim čovikom.

U velebitskim klancima, u Lici, u Gorskom Kotaru, u planinama srednje Hrvatske nalazimo **medvjeda**, u šumama susrećemo **vukove, lisice, kune, divlje mačke, risove**, zatim brojne glodavce, od kojih je najveći **dabar**, zatim već spomenuti i doseljeni **bizamski štakor (ondatra)**, pa poljski štetočinje (**liepo kuče, rovka** i dr.), a na poluotoku Pelješcu živi **čagalj**, pustinjski vuk, koji je u našim krajevima zaostao još iz vremena prije ledenoga doba, kada su svi njegovi srodnici bježali pred ledom u tropske krajeve, a on, koji se nalazio na otocima, nije mogao pobjeći, već je ostao, preživio to vrieme i održao se do danas ovdje, na jedinom mjestu Europe.

I u zraku nalazimo sisavce, a to su **šišmiši**, koji se zadržavaju u šupljim stablima, po tornjevima crkava i po ruševinama.

Ovo bi ukratko bio pregled životinjskog svieta u našim krajevima, životinja, koje napučuju naše krajeve, koje nalazimo u našim šumama, poljima, brdinama, u našemu moru. Životinjski sviet dan samo u najgrubljim crtama, da se dobije kakva takva slika svieta, koji nas okružuje, koji znači mnogo za naš život i koji napučuje naše krajeve.

B. SUSTAVNI PREGLED

ŽIVOTINJSKE VRSTE ZASTUPANE NA PODRUČJU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Bez obzira na ove radnje o fauni hrvatskih zemalja, koja je dakako uzko povezana s okolnim zemljama, s kojima graniči, mi ćemo se ograničiti na životinjski sviet, što ga nalazimo na našem području. Kod nas su zastupana gotovo sva važnija životinjska koljena, koja nalazimo i u ostalim susjednim predjelima Evrope, a u **sistematskom poredku** bile bi to sliedeće životinjske vrste:

I. PRAŽIVI (PROTOZOA)

jednostanična živa bića; zastupani su u našim sladkim i morskim vodama velikim brojem vrsta.

1. KORJENONOŽCI (RHIZOPODA): **ameba** (Amoeba proteus PALL.), Amoeba verucosa Ehrb., srdoboljne amebe, **šupljikare** (Foraminifera), **kojih imade u našim vodama do sada poznatih 15 različitih rodova s nekih 17 vrsta** (Bilocuilina ringes, B. depressa, Miliolina vrste, Spirolcculina lumbata D'ORB., Peneroplis pertusus FORSK, Textularia sagittula DEFR., Nodosaria raphanus L., N. obliqua L., N. saluta REUS., Globigerina sp., Orbitulina sp., Planorbulina mediterranea D'ORB., Pulvenula sp., Rotalia beccari L., Polystomela cripsa L., i t. d.), **sunašca** Heliozoa: Clathrulina elegans CIENK Actinophrys sol EHRBG., Actinoshaerium eichorni EHRBG.), pa u Jadranskome moru veći broj **zrakaša** (Radiolaria).

2. **BIČAŠI** (FLAGELLATA): **vrtuljci** (Tripanosoma vrste, Euglena viridis EHRBG., Eudorina elegans EHRBG., Volvox globatur EHRBG., Ceratium tripos EHRBG., Noctiluca miliaris SUR. i dr.

3. TRUSKOVCI (SPOROZOA): Gregarina-vrste, Haemosporidia, Plasmodium vivax, Plasmodium malariae, Eimeria stiaede LINDEM., Myxosporidia, Microsporidia, Sarcosporidia.

4. TREPLJAŠI (CILIATA): **papučica** (Paramaecium caudatum EHRBG., P. aurelia MUELL., P. bursaria EHRBG.), **žablja biserčica** (Opalina ranarum F. ST.), **zelena trubljica** (Stentor polymorphus EHRBG.), **klapunčica** (Stylonichia mytilus MUELL.), **zvonce** (Vorticella nebulifera EHRBG.), Carchesium polypinum L., Trichodina pediculus EHRBG., Epistylis plicatilis EHRBG., a u probavilu preživača žive vrste Ophryoscolex, Entodinium i dr.

II. VIŠESTANIČNA BIĆA (METAZOA)

A. BEZKIČMENJACI (AVERTEBRATA)

1. SPUŽVE (SPONGIAE)

Zastupane su u našim sladkim i morskim vodama s 45 raznih rodova i s 88 vrsta. To su: Asceta primordialis, A. clathrus, Sycila chrisalis, Ascyssa troglodytes, Ascaltis cerebrum, Ascandra reticulum, Sycandra glabra, Sycortis quadrangulata, Lycon ciliatum, Sycandra elegans, coronata, Humboldtii, Raphanus, Leucandra aspera, **Venerina košarica** (Euplectela aspergillum), Hyalonema sieboldii, Ancorina vrste, Geodia cydonium, tuberosa, Chondrilla nucula, Chondrosia reniformis, Tethia bistellata, dyncurium, Suberites arcicola, bursa, domuncula, flavus, dobatus, massa, schmidtianus, Vioa viridis, Polymastia mamillaris, robusta, Desmacidon armatum, Scopalina Lophiropoda, Esperia anceps, Bowerbankii, Contarenii, foraminosa, tunicata, Lorenzii, massa. Myxilla anhelans, veneta, Clathria vrste, Raspailia viminalis, Acanthella acuta, Axinella cannabina, cinnamomea, polypoides, foveolaria, verrucosa, obične sladkovodne spužve: Spongilla vrste, Calyx Lieberkühnii, Petrosia dura, Reniera alba, ambigua, aquaeductus, aurantiaca, grossa, nigrescens, semitubulosa, Chalina digitata, Spongelia avara, incrustans, pallescens, **Jadranska spužva** (Euspongia adriatica, officinalis), Caccospongia cavernosa, colletrix, dendroides, mallior, scalaris, **sumporača** (Aplysina aĉrophoba), A. carnosa, Verongia fictularis, Hircinia flavescens, hebes, oros, varisabilis, Leucandra aspera.

2. MJEŠINCI (COELENTERATA)

1. PODKOLJENO: ŽARNJACI (CNIDARIA), **koje obuhvaća u sebi dva reda i to:**

a) OBRUBNJACI (Hydroidea) i b) CJEVNJACI (Siphonophora) **imade ih u vodama naše domovine oko 51 rod s velikim brojem vrsta.**

Red obrubnjaka (HYDROIDEA) **zastupan je s 13 porodica i 41 vrstom:** Coryne, Cladocoryne, Corydendrium, Bouganvillia, Eudendrium, Podocoryne, Pennaria, Tubularia, Halecium, Campanularia, Clytia, Obelia, Gonothyrea, Lophoča, Sertularella, Sertularia, Aglaophenia, Plumularia i Nemertesia vrste.

Anthomedusa, (Pandaea conica LESSON, Rathkea fasciculata PER., Turis cveca HARTLAUB, Cladonema radiatum DUJARDIN),

Leptomedusae: Obelia dichotoma (L.), Aequorea forscalea PER., Bouganvillia autumnalis HARTLAUB, Phialidium variabile CLAUS,

Trachomedusae: Olindias mülleri HAECK., Rhopalonema velatum GEGENB., Liriope eurybia HAECK., Carmarina hastata HAECK., Olindias fosforica HAECK., Aglaura hemistoma PER. & LES.,

Sarcomedusae: Solmundella mediterranea MUELL., Solmaris flavescens KOLL.;

Acraspedoutne meduze;

Discomedusae: Nausithoe punctata KOLL., Pelagia noctiluca PER. & LES., Chrysaora mediterranea PER. & LES., Umbrosa lombata- HAECK., **uhati klobuk** (Aurelia aurita L.), Pilema pulmo L., Cotylorhiza tuberculata AG., Rhizostoma pulmo L.;

b) CJEVNJACI (Siphonophora): Diphies bipartita COSTA, Abyla pentagona ESCH., Muggiaea kochii CHUN, Diphies bipartita, Halistema tergestinum CLAUS, Velella spirans ESCH., V. umbela MUELL., Porpita mediterranea ESCH.;

2. **REBRAŠI** (CTENOPHORA): Pleurobrachia rodopis CHUN, Lampetia pancerina CHUN, Euchlora rubra CHUN i Beroë ovata ESCH.

3. **Razred KORALJA (ANTHOZOA)** dieli se na dva podrazreda, i to:

a) OSMOTRAKAČI (OCTATINIARIA): **crveni koralj** (Corallium rubrum L., nobilis), **bradavičava rožnjača** (Eunicella verucosa PALL., E. graminea LAM.), Muricea placomus L., Alcyonium palmatum PALL., A. bryoniense KUK., Erytropodium coralloides PAL., Sympodium sp., **crvena orguljača** (Tubipora musicae EHRBG.), **sivo perce** (Pteroides griseum BOH., P. spinulosus H.), **svietlucavo perce** (Pennatula phosphorea L., P. rubra ELLIS), Veretillum cynomorium CUV.

b) ŠESTOTRAKAČI (HEXACTINARIA): **moruzgve:** Actinia equina L., Adamsia paliata, A. rondeletia, Cereactis aurantiaca ANDR., **vlasulje:** Anemonia sulcata, Funculina quadrangularis (PALL.), Aiptasia mutabilis ANDR. i dr.

3. CRVI (VERMES)

žive u sladkim vodama, moru, vlažnoj zemlji i nametnički u višim životinjama.

1. **PLOŠNJACI** (PLATHELMINTHES): Dendrocoelum lacteum, Planaria alpina, P. lugubris, **metilj** (Fasciola hepatica L.), Distomum soccus MOLL., D. excisum, Caryophyleus mutabilis, Monostomum mutabilis ZED., Diplozoon paradoxon NORD. **Red trakavica zastupan je velikim brojem vrsta, od kojih su najvažnije:** Botryocephalus punctatus, Schistocephalus dimorphus, Taenia capitellata, crassicola, coenurus, cucumerina, echinococcus, expansa, filum, globifera, lanceolata, multiformis, perlata, plathycephala, porosa, saginata, solium, tenuirostris, pisiformis, Cysticercus cellulosae, tenuicollis.

2. **KOLNJACI** (ROTATORIA) **ima do sada poznatih do 135 vrsta:** Rotaria vulgaris, neptunia, tardigrada, elongata, Philodina erythrophtalma, citrina, roseola, vorax, hexodonta, aculeata, megalotrocha, Callidina elegans, tetraodon, Macrotrachela quadricornifera, Adineta vaga, Eosphora digitata, elongata, Cephalodella gibba, gracilis, hiulca, auriculata, exigua, compacta, Monommata orbis, Notommata aurita, Pleurotrocha vernalis, sordida, Dicranophorus flaccus, Encentrum caudata, forcipata, Polyarthra trigla, euryptera, Trichocerca capucina, cristata, cilindrica, iernis longiseta, macera, pusilla, rattus, Diurella cavia, brachyura, D. Dixon-Nuttalli, D. sejunctipes, stylata, tigris, uncinata, Scaridium longicaudum, cornutum, Synchaeta oblonga, pectinata, tremula, Gastropus minor, Ascomorpha ecaudis, saltans, Asplanchna brightwelli, herricki, priodonta, Hexarthra sp., Epiphanes senta, Brachionus angularis, capsuliflorus, falcatus, calicyflorus, urceus, Keratella cochlearis, quadrata, Notholca longispina, striata, Mytilina compressa, mucronata, ventralis, Euchlanis triquetra, dilatata, Lepadella acuminata, cristata, ovalis, quinquecostata, salpina, triptera, Colurella adriatica, bicuspidata, colurus, deflexa, obtusa, uncinata, Squatinella lamellaris, Lecane curvicornis, luna, ohioënsis, ungulata formosa(?) Monostyla bulla, cornuta, furcata, hamata, lunaris, perpusilla, quadridentata, scutata, Trichotria pocillium, tetractis, Testudinella bidentata, clipeata, eliptica, incisa, patina, Pompholyx complanata, sulcata, Filinia longiseta, opoliensis, passa, Theorus vernalis, Pedalia mira, Floscularia ringens, croatica, Collotheca, algicola, cornuta, mutabilis, ornata, Ptygura melicerta, Limnias ceratophyli, Plathyas qudricornis, Lacinularia flosculosa.

3. **OBLIĆI** (NEMATODES): **Gliste:** Amphitrite sp., Arenicola arenicola, Cystobranchus respirans, Eulalia viridis, Eunice Harrassii, aphroditois, torquata, vitata, Glycera sp., Hermione hystrix, Himantarium sp., Filaria authuris, montecelliana, Echinorhynchus croaticus ŠTOSIĆ, agilis, globocaudatus, proteus, Ascaris lumbricoides L., megalocephala, Strongilus paracentrotus.

4. **KOLUTIĆAVCI** (ANNELIDES): Myxicola sp., Nereis costae, viversicolor, dumerilii, rubicunda, Onuphis tubicola, Phascolosoma vulgaris, Serpula sp., Aphroditae aculeata, Spirographis Spalanzanii, Nereis diversicola, Lumbricus terrestris (gujavica), **pijavice:** Hirudo medicinalis, Aulastomum gulo, Clepsine sexoculata, bioculata, Haemopis vorax, Nephelis vulgaris, Pontobdela muricata, Piscicola geometra, Eisenia foetida, rosea var. croatica, Tubifex rivulorum, Sagitta sp.

4. PAMEKUŠCI (MOLLUSCOIDEA)

MAHOVNJACI (BRYOZOA): **zastupani su u našim vodama s 33 roda i 64 vrste:** Eucratea Lafontii, Scrupocellaria scrupea, Bugula flabelata, plumosa, Cellaria fistulosa, Carbasea pedunculata, Membranipora ciliata, malusii, violacea, Schizoporella unicornis, cinearis, Hippotoa divaricata, Lepralia pallasiana, pertusa Stossići, Porella compressa, Mucronella coccinea, Retepora Couchii, Cellepora pumicasa, ramulosa, Castanii, corticalis, Crisia eburnea, fistulosa, denticulata, Tubulipora flabellaris, Idmonea irregularis, frondosa, gracilis, serpula, Meneghinii, triforis, tubulipora, serpens, Entalophora clavata, proboscidea, Discoparsa complanata, Diastopora patina, complanata, Hornera frondiculata, lichenoides, Discoporella complanata, Licenopora hispida, radiata, verrucaria, Tubicellaria cereoides, spuntioides, Diacharis hirtissima, simplex, magellanica, Myriozoon truncatum, Frondipora reticulata, Adeona foliacea, Plumatella repens.

5. BODLJIKAŠI (ECHINODERMATA)

1. **STAPČARI** (CRINOIDEA): **sredozemna dlakavica** (Antedon mediterranea LAM., rosacea).

2. **TRPOVI** (HOLOTHURIOIDEA): Holothuria tubulosa, stellata, impatiens, poli, Stichopus regalis **(obrubljeni trp)**, Cucumaria planei, tergestina **(tršćanski brizgavac)**, cucumis, Phylophorus urna.

3. **JEŽINCI** (ECHINOIDEA): Strongilocentrotus lividus, Sphaerechinus granularis, Echinus melo, microtuberculatus, acutus, esculentus, mamillatus, Spatangus purpureus, meridionalis, Arbacia pustulosa, Brissus unicolor, Echinocardium cordatum, mediterraneum, Echinocyanus pusillus, Taxapneustes esculenta, Psammechinus microtuberculatus.

4. **ZVJEZDAČE** (ASTEROIDEA): Asterina gibbosa, panceri, verruculata, minuta, **narančasta zvjezdača** (Astropecten aurantiacus), A. squamatus, bispinosus, pentacanthus, spinulosus, platyacanthus, Asterias glacialis **(kvrgava zvjezdača)**, A. tenuispinosus, Echinaster sepositus **(crvena zvjezdača)**, E. glacialis, Comatula mediterranea, Asteriscus verruculatus, Pentagonaster placenta, Goniodiscus acutus, Euryale palmifera.

5. **ZMIJAČE** (OPHIUROIDEA): Ophiura laevis, Ophioglypha lacertosa, Ophiocantha setosa.

6. MEKUŠCI (MOLLUSCA)

1. **BABUŠKE** (AMPHINEURA): **obična babuška** (Chiton marginatus PENN.)

2. **KOPONOŽCI** (SCAPHOPODA): **slonov zubak** (Dentalium vulgare L.).

3. **PUŽEVI** (GASTROPODA): Melania cornea, hollandri, Paludina expansilabris, mamillata, patula, vivipara, Cleopatra cyclostomoides, Pyrgula annulata, Bythinia Majewskyi, Orsini, proxima, tentaculata, Emmericia Kleciaki, montenegrina, mostariensis, narrentana, Lithoglyphus conovolus, natatus, pygmaeus, Hydrobia conovula, consociella, curta, gagatinella Kutschigi, miliaria, Bythinella exarata, Valvata piscinalis, Neritina antiquata, danubialis, fluviatilis, intertexta, montenegrina, trifasciata, Aleacina algira, Zonites acies, albanicus, compressus, croaticus, Hyalinia cellaria, circumlineata, fulva, glabra, hydatina, kuzmići, lucida, vitrea, Patula rotundata, rupestris, Helix aceis, acuta, albanica, antiquorum, carthusiana, cellaria, cespitum, cencta, coerulans, conica, consona, contorta, corsica, denudata, nemoralis, **(živični puž)**, meridionalis, pomatia **(puž vinogradnjak)** i dr. Buliminus acutus, apenninus, radiatus i dr. Stenogyra decolata, Cionella dentiens, lubrica, agraulina sp., Pupa angustior, antivertigo, cylindracea, doliolum, edentula, frumentum, granum, Kokeili, pygmea, triticum, Clausilia abrusta **(zaklopnica)**, agnata, albescens, albida, albilabris, bidens, brusinae, cattaroensis, cismichii, dalmatina, decipiens, formosa, istriana, montenegrina, vidovići i dr. brojne vrste. Lucinea Pfeifferi, Marinula Firmini, Auriculus Biasolettiana, Alexia bidens, bidentata, denticulata, dentilata, myosotis. absoleta, Limnaea, acicula, auricularia, dalmatica, fossarius, fuliginasus, minuta, nitida, ovata, palustris **(barnjak)**, peregra, stagnalis, truncatula, zrmanje, Physa acuta, Planorbis affinis. carinatus, consociella, marginatus, septemgyrata, spirorbis, tetragyrus, Ancylus deperditus, fluviatilis, lacustris, Acicula hyalina, palita, spectabilis, Cyclostomus calyculatus, corneus, elegans, Cyclas cornea, Pisidium fontinale, obliguum, Murex brandaris **(volak)**, blainvillei, corallinus costulatus, erinaceus, Janthina costae **(splavar)**, nitens, Pisania maculosa, bicolor, Fusus craticulatus, longurio, pulchelus, rostratus, striatus, Triton-vrste, Nassa-vrste, Cyclops-vrste, Mitra brusinae i dr. vrste, Marginella-vrste, Columbella-vrste, Cassidaria-vrste, **Dolium** galea, Natica-vrste, Cyprea lurida, Ovula adriatica, Cerithium-vrste, te brojne vrste iz rodova: Bittium, Triphoris, Cerithidea, Littorina, Fossar, Hyala, Hydrobia, Rissoina, Barleia, Rissoa, Cingula, Alvania, Setia, Skenea, Assiminia, Turitella, Caecum, Vermetus, Siliguaria, Calyptraea, Crepidula, Pileopsis, Phasixnella, Turbo, Pachipoma, Cyclostrema, Circulus, Adeorbis, Clanculus, Craspedotus, Monodonta, Zizyphinus Gibbula, Haliotis **(pozlatka)**, Fissurella, Emarginula, Dentalium, Gadella, Patella **(prilјepak)**, Chiton, Cylichna, Uriculus, Volvula, Acteon, Bulla, Haminea, Akera, Scaphander, Smaragdinella, Philine, Aplysia, Pleurobranchus, Umbrella.

4. **ŠKOLJKE** (LAMELLIBRANCHIATA): Pholas **(kamotočac)**, Barnea, Xylophaga, Teredo, Gastrochaena, Clavagella, Solen, Ensis, Pharus, Salecurtus, Saxicava, Corbula, Corbulomya, Lyonsia, Thracia, Naera, Pandora, Mactra, Lutratia, Psamobia, Tellina, Fragilia, Lucinopsis, Donax, Scobicularia, Syndosmia, Mesodesma, Meretrix, Tapes, Venus, Basinia, Venerupis, Coralliophaga, Petricola, Cardium, Isocardia, Chama, Lucina, Loripes, Cryptodon, Diplodonta, Lasea, Kellia, Montacuta, Solemya, Astarte, Woodia, Gouldia, Cardita, Mytilus **(dagnja)**, Crenella, Modioba, Lithodomus **(morska datulja)**, Avicula, Pinna **(periska)**, Arca, Pectunculus, Nucula, Leda, Pecten **(Jakobova kapica)**, Lima, Spondylus, Anomia, Ostrea **(ostrige)**, Gryphaea, Terebratulina, Megerlia, Argiope, Crania, Unio pictorum **(slikarska lisanka)**, glaucinus, Baudoni, longirostris, nuperus, pallens, sandrii, sericatus, Anodonta anatina **(bezzubka)**, cygnea, rostrata, truncata.

5. **GLAVONOŽCI** (CEPHALOPODA): **hobotnice:** Ocythoe tuberculata D. CH., Tremoctopus violaceus D. CH., Octopus macropus, vulgaris, tetracurrus; **muzgavac** (Eledone moschata), **lignjun** (Ilex coindeti), Todarodes sagittatus, **sipe:** Sepia officinalis, elegans, Sepietta oweniana, **liganj** (Loligo vulgaris, forbesi), Rondeletiola minor, Sthenoteuthis bartrami.

7. ČLANKONOŽCI (ARTHROPODA)

I. red RACI (Crustacea)

1. **LISTONOŽCI** (PHILLOPODA):

Apus cancriformis, productus, Branchipus, stagnalis, torvicornis, Artemia salina. Limnadia hermanni.

CLADOCERA: Diaphanosoma brachyurum Daphnia psittacea, atkinsonii, magna, brachiata, obtusa, hyalina var. plitvicensis, **vodenbuha obična** (Daphnia pulex), Simocephalus vetulus, exspinosus, Scapholeberis mucronata, Ceriodaphnia reticulata, Moina rectirostris, brachiata, longicornis, longispina, Eurycercus lamellatus, Acroperus leucocephalatus, Alona leydigii, affinis, quadrangularis, testudinaria, rostrata, guttata, Pleuroxus excisus, glaber, truncatua, Chydorus globosus, latus, sphaericus, Polyphemus pediculus, Evadne spinifera, tergestina, nordmanni, Podon intermedius.

2. **LJUSKARI** (OSTRACODA):

Cypridina mediterranea, Cythere lutea, Notodramas monacha, Cypria reptans, Cypris reptans, fuscata, fasciata, strigata.

3. **VESLONOŽCI** (COPPEPODA):

Calamus finmarchius, Mecynocera Clausii, Eucalanus, attenuatus, Paracalanus parvus, Clausacalanus arcuicornis, Ctenocalanus vanus, Centropages typicus, Temora stylifera, longicornis, Diaptomus Wierzejskii, coeruleus, tatricus, vulgaris, Campthocampus staphylinus, minutus, northumbricus, parvulus, setosus, pygmaeus, Ektinosoma Edwardsii, Eupterpe acutifrons, Stenhelia, Dactylopus debilis, tisboides, cinctus, porrectus, Thalestris mysis, longimana, pectimana, harpactoides, Laophonte similis, pilosa, Mesochra liljeborgii, adriatica, Harpacticus chelifer, Idya furcata, Microsetella atlantica, Nannonus palustris, Diosaccus tennuicornis, Clytemnestra rostata, scutellata, Westwoodia nobilis, Oncaea mediterranea, Copilia denticulata, Coryoseus rostratus, obtusus, ovalis, venustus, Aleutha bapyroides, Porcellidium fibratum, Natopterophorus veranx, Ergasilus sieboldii, Chondracanthus zei, Caligus minutus, vexator, rapax, Anthosoma crassum, Nemesis mediterranea, Basanistes chuchoni, Lerneopoda salmonea, stellata, elongata, Brachyella thyni, Anchorella chostilis.

4. **PRAVILNI RACI** (MALACOSTRACA):

Nebalia geoffroi, Protella phasma, Caprella aequilibra, liparotensis. Chelura terebrans, Corophium crassicorne, longicorne, Cerapus abidus, Podocerus falcatus, Grubia crassicornis, Amphitoe penicillata, Talitrus locusta, Orchestia mediterranea, gamarellus, chilensis, Hyale prevosti, pontica, Nicea macronyx, crassipes, Dexamine spinosa, spiniventris, Probolium marinum, megacheles, Ampelisca Gaimardii, Gammarus locusta, marinus, pulex, Roeselli, fluviatilis, Niphargus Kochianus, croaticus, Eurystheus erythrophalmus, Madera orchestiipes, scissimana, integrimana, donatoi, brevicaudata, erythrophthalma, Protomedeia hirsutimana, maculata, Anonyx tumidux Phromina sedentaria, Aristias neglectus.

5. **JEDNAKONOŽCI** (ISOPODA):

Tanais cavolnii, Paranthura penicillata, Anceus maxillaris, vorax, Cirolama chirtipes, Nerocilla bivitata, Anilocra physodes, mediterranea, Ceratothoa oestroides, paralella, Sphaeroma Savigny, granulatum, tridentatum, serratum, Rissoi, Cymodocea pilosa, Arcturus gracilis, Idotea hectica, tricuspidata, acuminata, capito, Asellus aquaticus, Armadillidium Klugii, scaberri, triviale, vulgare, Zenckeri.

6. **PRAVI RACI** (THORACOSTRACA):

a) **CUMACEA:** Cuma gibba, Iphinoë tenella, Diastylis rugosa, neapolitana.

b) **STOMATOPODA** (USTONOŽCI): Squilla Desmaresti, mantis.

c) **DECAPODA** (DESETONOŽCI): Penneus caramote, Sicyonia sculpta, Palaemon Treillianus, xiphias, squilla, rectirostris, serratus, Pontonia custos, Hippolyte Cranchii, Virbius viridis, Athanas nitescens, Alpheus laevimanus, dentipes, Crangon vulgaris, sculptus cataphractus, Nikka edulis, plumicornis, **norvežki rak** (Nephrops norvegicus), **potočni rak** (Astacus fluviatilis), Scyllarus arctus, **prug** (Palinurus vulgaris), Galathea strigosa, squamifera, Munida rugosa, Rondeletii, Callinassa subterranea, Gebia litoralis, **kosmelj** (Dromia vulgaris), Porcellana platycheles, longicornis, Dorippe lanata, Ethusa mascarone, Ilia nucleus, Calappa granulata, Ebalia Bryerii, Stenorhynchus phalangium, longirostrus, Inachus scorpis, thoracicus, Acanthonyx lunulatus, **rakovica** (Maja verucosa), Pisa Gibbsii, armata, corallina, tetraodon. Eurynome aspera, Lissa hiragra, Lambrus Massena, angulifrons, Telphusa fluviatilis, Xantho tuberculata, rivolosus, Pilumnus hirtellus, Eriphia spiniphrons, Lupa sanguinolenta, Portunus corrugatus, depurator, aercuatus. Carcinus maenas, Pinnotheres pisum, veterum, Heterograpsus Lucasi, Gonoplax romboides, Pachygraptus marmoratus, Grapsus varius, Nautilograpsus minutus, dyris.

II. red STONOGE (Myriapoda):

A. DVOJENOGE (DIPLOPODA) Atractosoma vrste, **obrubljeni kuglaš** (Glomeris marginata), G. Balcanica, coeca, hercegoviensis, hexasticha, intermedia, minima, **norica**, **pustulata**, conspersa, ornata, pulchra, **obična stonoga** (Julus sabulosus), J. Albovittatus, allemmanicus, anilineatus, boleti, cattarensis, dicentrus, fuscipes, montivagus, trilineatus, varius, **mokronoga** (Lysiopetalum carinatum L.), conatum, illyricum, insculptum.

B. STRIGE (CHILOPODA): **smeđa kamenarka** (Lithobius forficatus), L. glabratus, nigrifrons, nodulipes, peliduns, piceus, pusillus, pygmaeus, styginsterreus, tricuspis, vallidus, te vrste Meristocephalus, Opisthemega, Polybothrus, Polydesmus, Scolopendra cingulata (**opasana striga**).

III. red KUKCI (Insecta):

Od svih životinjskih vrsta najbogatije su zastupani u hrvatskoj fauni. (Zastupani su gotovo svi redovi ove velike skupine kukaca). Kako nam ne dozvoljava prostor, da se pobliže osvrnemo na faunu kukaca u Hrvatskoj, nabrojit ćemo samo najglavnije i najčešće zastupane redove i porodice.

1. **BEZKRILCI** (APTERYGOTA): **šećerni čekinjaš** (Lepisma Saccharina), Campodea fragilis, Machilis polypoda.

2. **VODENCVJETOVI** (EPHEMERIDA): **obični vodencvjet** (Ephemera vulgata), Cloeon dipterum, Ephemera danica, Siphlurus lacustris.

3. **VRETENCA** (ODONATA): **pjegavo** (Libelulla quadrimaculata), L. caerulescens, depressa, brumea, albistyla, Crocothenus erythraea, Symoetrum sanguinea, vulgatum, Epitheca bimaculata, **blistavo** (Cordulia aenea), **Anax**, **Gomphux**, Cordulegaster, **modro** (Aeschna cyanea), A. affinis, Lestes, **konjska smrt** (Calopteryx splemdeus), Ichnura, **vitko vretence** (Agrium prella), Nemura, Perla, Isogenus, Isopteryx.

4. **RAVNOKRILCI** (ORTHOPTERA): **žohari** (Aphlebia, Ectobia. Phyllodromia,, Loboptera), **obični žohari** (Blatta orientalis), **bogomoljka** (Mantis religiosa), **paličnjaci** (Bacillus rossii), B. Redtenbakeri.

Konjici: Orphania, Poecilimon, Barbitistes, Leptophyes. Acrometopa, Phaneroptera, **sredozemni skakavac** (Saga serrata), **zeleni konjic** (Locusta viridissima), L. Caudata, cantans, Rhacocleis, Pachytrachelus, Thamnotryzon, Platycleis, Detiscus, Epphippigera.

Šturci: poljski šturak (Gryllus campestris), **kućni šturak** (G. domesticus), G. desertus, Gryllomorpha dalmatina, **obični rovac** (Grylotalpa vulgaris).

Čegrtaši: Tettix, Paratettix, Tryxalis, Stenobothrus, Stauronottus, arcyptera, Staroderus, Mecostethus, Epacromia, Oedipoda, **saška** (Pachytilus migratorius), P. danicus, Oedaleus, **crvenokrili čegrtaš** (Psophus stridulus), Podisma.

Uholaže: Labidura, Anisolabis, Labia, Forficula auricularia (obična uholaža), Anechura, Chelidura.

5. RILČARI (RHYNCHOTA):

Obična nauzničarka (Notonecta glauca), Coryxa, **vodena štipavica** (Nepa cinerea), Ranatra linearis, Naucoris, **golema štipavica** (Belostoma niloticum), Dolycoris, Carpocorys, Polomena, Peribalus, **šareni martin** (Eurydema ornatum), E. festivum decoratum, olenaceum, Pentatoma, Piezodonis, Rhaphigaster, Tropicoris, Graphosoma, Schirus, Coptosoma, Odontatarsus, Gonocerus, Lygaeus, Centrocoris, Nezara, **opančar** (Pyrrhocoris apterus), Neides, Aradus, **obična skakalica** (Hydrometra lacustris), **stjenica** (Cimex lectualarius), Lygus, Liocoris.

Cvrčci: Centrotus, Thriephora, Aphrophora, Ledra, obični cvrčak (Cicada plebeia), jasenov cvrčak (Tettigia orni), Cicadetta tibialis.

Ušenjci: jabučni ušenjac (Aphis mali), trsni ušenjac (Phylloxera vastatrix), krvni ušenjac (Schizoneura lanigera), kajsijin ušenjac (Rhopalosiphum persicae).

Crvci: Coccus, Psylla, krvava uš (Ceroplastes lussi).

6. **MREŽOKRILCI** (NEUROPTERA):

Sialis, Raphidia, **golemar** (Palpares libelluloides), **leptirak** (Ascalaphus macaronius), **mravolovac** (Myrmeleon formicarius), Osmylus, Megalomus, Micromus, Notochrysa, Chrysopa, **obični ušenjar** (Chrysopa perla), Creagris, **vrpčar** (Nemoptera bipennis), Teleproctophylla barbara.

7. **LEPTIRI** (LEPIDOPTERA): **zastupani su u našim krajevima s 380 rodova i s preko 500 vrsta.**

Glavne porodice jesu: Papilionidae, Pieridae, Nymphalidae, Danainae, Satyrinae, Libytheidae Erycinidae, Lycaenidae, Hesperidae, Sphingidae, Notodontidae, Phaumetopoeidae, Lymantriidae, Lasiocampidae, Endromiidae, Lemoniidae, Saturniidae, Noctuidae, Trifinae, Gonopterinae, Qaudrifinae, Hypeninae, Cymatophoridae, Brefidae, Geometridae, Acidakiinae, Larentiinae, Orthostixinae, Boarmiinae, Angerona, Nolidae, Cymbidae. Syntomidae, Arctiidae, Lithosiinae, Heterogyidae, Zygaenidae, Cochlididae, Psyhidae, Sessiidae, Cossidae, Hepialidae, Pyralidae, Pterophoridae, Orneodidae, Tortricidae, Conchylinea, Glyplipterigidae, Yponomentidae, Gelechiidae, Gracilariidae, Tachaeporidae, Tineidae, Eriocraniidae, Micropterygidae.

8. **DVOKRILCI** (DIPTERA):

DUGOTICALCI: **Golemi komar** (Tipula oleracea), T. maxima, Ctenophora, Xiphura, Pachyrrhina, Limnobia, Rhyphus, Ptychoptera, Sciara, Bibio.

KOMARCI: Culex pipiens, hortensis, Theobaldia, Aides, Stegomyia, Anopheles, Chironomus.

MUHE ŠIŠKARICE: bukova mušica (Hormomya fagi), hesenska muha (Cecidomia destructor).

MUŠICE: golubovačka (Simulium columbaercus), Odagmia, Wilhelmia equina.

MUHE: kućna (Musca domestica), strvinska (Pyrelia cadaverina), peckara (Stomoxys calcitrans), Muscina, Phaonia, Fannia, mesna (Sarcophaga carnaria), Helicobosca, Polenia, zlatara (Lucilia caesar), zujara (Calliphora), mrtvačka (Cynomyia mortuorum), Allophora, Gymnosoma, Scatophaga, Platystoma, trešnjara (Ortalis cerasi), Drosophila, Ceromasia.

ŠTRKOVI: goveđi štrk (Hypoderma bovis), ovčji štrk (Oestris ovis), konjski štrk (Gastrophilus intestinalis).

CVJETARICE: Pipizela, Chilozia, Platychirus, Syrphus, Bacha, Rhingia i dr.

9. **KORNJAŠI** (COLEOPTERA):

HITRE: zelena hitra (Cicindela campestris), gorska h. (C. silvicola, maura), trčak (Cychrus rostratus), gusjeničar moškatni (Calosoma sycophantra), C. inquisitor, trčak kožni (Procrustes coriaceus), Procerus gigas, Megodontus, Hygrocarabus, Chrysocarabus, trčak zlatni (Autocarabus auratus), Eucarabus, Xystrocarabus, Morphocarabus, Orinocarabus. Helobia, Alpaeus, Omophron, Broscus, Alpacus, Trechus, Notophus.

SLJEPARI: Anophthalmus, Pogonus, Chlaenius, Callistus, Epiharpalus, Zabrus, Myas, Molops, Brachinus.

KOZACI: kozak obrubljeni (Dytiscus marginalis), D. latissimus, Acilius, Agabus, Hydroporus, Bidessus, Cybister, Gyrinus, Paussus.

KUSOKRILCI: Staphilinus, Ocypus, Enus, Creophylus, Myrmedonia, Phillonthus, Oxyporus.

GROBARI: Necrophorus vespillo, humator, germanicus, interruptus, Silpha, Xylodrepa, Phosphuga, Pholenon, Pro-

pus, Ablattaria, Chaleophora, Perotis, Capuodus, Bupestis, Poecilonota, Dicerca, Atharia, Hylocoetus, Xymexylon, Lynoxylon, Psoa.

DRVOŽDERCI: Xethobium, Anobium, kokica (Meloë peoscarabea), babak zeleni (Lytta vesicatoria), Epicanta, Mordella, Melandrya, Podonta, Blaps, mlinar brašnar (Tenebrio molitor).

STRIZIBUBE: Prionus, Ergaster, Aegosoma, Phagium, Leptura.

PIPE: Othorhynchus, Phyllobius, Polydrosus, Sitona, Cleonus, Lixus, borova pipa (Hylobius abietis), žitni žižak (Calandra granaria), rižin žižak (C. oryzae), jabučna pipa (Anthonomus pomorum), lozina pipa (Rhynchites betulae), zlatni savijač (R. auratus).

LISTOTICALCI: jelenjak (Lucanus cervus), Darcus, Systenocerus, Ceruchus, Synodendron, Aesalus.

BALEGARI: Trox sabulosus, perlatus, Teuchestes, Aphodius, Bolboceras, Odontaeus, kotrljan (Scarabeus sacer), S. variolosus, Gymnopleurus, Sisyphus, Onthophagus, Copris.

HRUŠTEVI: Polyphylla fullo, Anoxia orientalis, Maladera, Homaloplia, Haphidia, Rhizotrogus, Amplimallus, obični hrušt (Melolontha melolontha), M. hippocastani, Hoplia, Anomala, Phyllopertha, nosorožac (Oryctes nasicornis), Pentadon, Valgus, osmoderma, Guarimus, Trichius, Tropinota, zlatna mara (Cetonia aurata), C. floricola, Liocola, Potosia.

PODKORNJACI: Platypus, Scolytus, Leperisimus, Pteleobius, Dendroctonus, borov bjelotočac (Hylurus liquiperda), Ips typographus.

VODOLJUBI: Hydrous piceus, Hydrophyllus caraboides, Philhydrus megalocephalus.

KRIESNICE: ivanjska kriesnica (Lampyrus noctiluca), L. zenkeri, Phausis splendidula, Luciola mingrelica.

OVČICE: božja ovčica (Coccinella septempunctata), **C. distincta**, decempunctata, Halysia, Thea, Adalia.

GAGRICE: slaninska gagrica (Dermestes laudarius), D. nudelatus.

GRIZLICE: muzejska grizlica (Anthrenus museorum), A. serophullariae, Bhyrhus pilula, Seminolus gigas.

KLIŠNJACI: Adolocera, Brachylacon, Corymbites, Selatosomus, Eleter, Athous.

10. OPNOKRILCI (HYMENOPTERA):

OSE DRVARICE: Sirex gigas, reris, spectrum.

OSE LISTARICE: Sciopteryx consobrina, Tenthredella albicornis, Tentredo marginella, Rhogogaster viridis, Macrophya, Repina, Dolerus, Lophyrus pini (borova listarica), Cimbex, Abia Arge, Hylotoma, Megalodontes, Cephus.

OSE NAJEZNICE: Ichneumon, Pimpha, Ophion, Amblitelés, Metopius, Ephialtes. Rhyssa, Apanteles, Leucospis, smokvina osica (Blastophaga).

OSE ŠIŠKARICE: Andricus, Dipholepis, Biorrhiza, Dryophanta, Cynips.

OSE BODLJAŠICE: Scolia hemoroidalis.

OSE KOPAČICE: Sphex, Tauba, Psamophila, Polopoeus, Bembex, Cerceris, Sceliphron.

OSE PUTARICE: Elampus, Stilbum, Hedychrum, zlatara (Chrysis).

OSE MRAVARICE: Mutilla europaea.

DRUŽTVENE OSE: Eumenes unquiculus, gormiformis, poljska osa (Polistes gallica), stršljen (Vespa crabro), osa (Vespa vulgaris). V. germanica, media, silvestris.

CVJETARI: Prosopis, Sphecodes, Colletes, Halictus.

PČELE: Andrema croatica, fulvicrus, thoracica, Xylocopa valga, drvarica (X. violacea).

PČELE LISTARICE: Megachile, pčela zidarica (Chalicodoma muraria), pčela medarica (Appis mellifica).

BUMBARI: Bombus terrestris, protorum, lapidarius, silvarum, hortorum, cognatus.

MRAVI: livadni mrav (Tetramorium caespitum), **rusi mrav** (Formica rufa), žuti mrav (Lasius flavus), drvni mrav (L. fuliginosus), veliki mravalj (Camponotus herculaneum), mrav sjemenar (Messor barbatus), M. meridionalis, Crematogaster, Aphenogaster, Polyergus.

IV. red PAUČNJACI (Arachnoidea):

Grinje (Trombidium), **krpelj** (Ixodes ricinus), **jezičar** (Trochodes infernalis), Phosichilidium exiguum, Phoxichilus, **kućni pauk** (Tegenaria domestica), T. parietina, derhamii, Thiridium riparium, Thomisus albus, Trochosa, Tarentula, **vodenpauk** (Argyroneta aquatica), **rovni p.** (Memesia caementaria) **malminjat** (Latrodectus 13-guttatus), Tetragnatha, Zilla, Tardigrada, Euscorpius.

8. SVITKOVCI (CHORDATA)

PLAŠTENJACI (TUNICATA): Salpa mucronata, Rhodosoma calense, Microcosmus vulgaris, Styela grossa, Cynthia dura, scutellata, Ascidia aspera, rudis, depressa, obliqua, ceriacea. Ciona intestinalis, Salpa democratica, africana, Amarecium conicum, Clavelina lepadiformis.

9. BEZLUBANJCI (ACRANIA)

Bezlubanjska kopljača (Branchiostoma lanceolatum PALL).

B. KIČMENJACI (VERTEBRATA)

I. RIBE (PISCES)

Ribe su zastupane u našim sladkim i morskim vodama sa 172 roda i 360 vrsta.

1. KRUŽNOUSTNE RIBE (CYCLOSTOMI): paklara morska (Petromyzon marinus L), paklara riecna (Lampetra fluviatilis L.), L. Planeri BL.

2. PREČNOUSTNE RIBE (ELASMOBRANCHII): Notidamus griseus, Pritiurus melanostomus, **morska mačka** (Scyllium canicula L.), S. catulus, **morski psi** (Galeus vulgaris), **pas trupasti** (Carcharias glaucus), C. milberti, **pas bulaš** (Mustelus vulgaris), M. laevis, **pas jaram** (Zygaena malleus), Lamma Spalanzanii, **morska lisica** (Alopias vulpes), **pas modrulj** (Carcharodon verus), C. lamia, Odontapsis ferox, **psina golema** (Selache maxima), Acanthias Blainvillii, **kostelj vlastelin** (A. vulgaris), **morski prasac** (Centrina salviani), Rhina squatina, Squatina oculata, fimbriata, **drhtulje** (Torpedo ocellata, marmorata), **raže** (Raja alba, asterias, batis, clavata, macrorhynchus, maculata, miraletus, oxyrhynchus), Trigon pastinaca, Pteroplatea altavela, **morski golub** (Myliobatis aquila, bovina).

3. ŠTITONOŠE (GANOIDEI): kečige (Accipenser sturio, Naccarii, Heckelii, stellatus, glaber, ruthenus):

4. KOŠTUNJAČE (TELEOSTEI): **kosalj** (Abramis ballerus), **deverika** (A. brama), **ugrica** (A. leucartii, melanops), crnooka ugrica (A. sapa, A. vimba) mačin (Acantholabris palloni), Acerina cernua, **balavac**, (A. schroeter), Alburnus alburnellus, kolašica (A. lucidus), **skumrija** (Alosa fintha), **som** (Silurus glanis), patuljasti som (Amiurus nebulosus), hujica (Ammodytes cicerellus), **golica (Amopleurops lacteus)**, **jegulja** (Anguila lacustris), mli. b eli (Apaia pellucida), makulić (Apogon imberbis), srebrnica (**Argentina** sphyraena), platušica (**Arnoglossus conspersus**), A. Grohmanni, A. laterna, bolen (Aspius rapax), vretenac (Aspro zingel, A. streber), gaun (Atherina boyeri), **gaun skakadelj** (A. hepsetus), **g. hrskavac** (A. mocho), oštrulj (Aulopygae Hügeli), **trup** (Auxis **rochei**, **A. bissus**), **kostorog** (Balistes capriscus), mrena (Barbus barbus, B. meridionalis, B. petenyi), igla (Belone acus).

Babice: Blennius adriaticus, canevae, dalmatinus, erytrochephalus, galerita, gattorugine, nigriceps, **ocellaris**, **pavo**, Rouxi, sanguinolentus, sphinx, tentacularis, **trigloides**, Zvonimirii).

Krupatka (Blicca bjoerkna), Bliccopsis abramorutilus, bukva (Box boops, B. salpa), Brama rayi.

Žabarići: (Callionymus belenus, fasciatus, festivus, lyra, maculatus), kantar (Cantharus lineatus, **C. orbicularis**), **ključnica** oštrousta (Capros aper, Caranx carangus, snjur (C. mediterraneus), C. trachurus, **karas** (Carassius **carassius**),

Centrolophus pompilus, mačinac crveni (Cepola rubescens), kiria (Cerna canina), pic (Charax puntazzo), Chondrostoma nasus, Chrysophris aurata, Clupea alosa, alac (C. lurita), srdelica (C. sprattus), papalinka (C. papalina), lojka (C. finta), prava srdelica (C. pilchardus), lcgbaba (Gobitis taenia).

Ugori: (Conger balearicus, mystax, vulgaris), knez (Coris julis), kavala (Corvina nigra), dugoplotica (Corryphaena hippurus), Crenilabrus cinereus, inac (C. doderlein) poduljka (C. mediterraneus), modri inac (C. melanocercus), pavlinka (C. ocellatus), lumbrak (C.pavo), kosirica (C. quinquemaculatus), dugonosica (C. rostratus), pastrica (Cyprinodon calaritanus), šaran (Cyprinus carpio), peš balavac (Cottus gobio), Dactilopterus volitans.

Zubatci: (Dentex filosus, gibbosus, macrophthalmus vulgaris), brgljun (Engraulis encrassicholus), štuka (Esox lucius), Eucitharus linguatula, poletuša (Exococtus rondeletii), E. volitans, tuna (Euthymus pelamys), strmorinac (Fierasfer acus, dentatus), ugotica (Gatus luscus), pišmolj (G. merlangus), G. minutus, morrhua, poutaussou, koljuška (Gasterosteus aculeatus, pungitius), krkuša (Gobio gobio).

Glamoči: (Gobius auratus, buccichii, canestrinii, capito, colonianus,cruentatus, friesi macroleps, geniporus, knerii, lesueri, lichtensteini, marmoratus, minutus, niger, ophiocephalus, paganellus, quadrimaculatus, quadrivittatus, quagga, zebrus, Gouania guani, wildenowii), grgeč crni (Grystes salmoides), crnjak (Heliastes chronis),

Morski konjici: (Hyppocampus brevirostris, guttulatus), jez (Idus melanotus), lubin (Labrax lupus), vrana (Labrus bergylta), L. bimaculata, čvrljak (L. festivus), L. merula, smokva (L. mixtus, turdus), Laphotes cepedianus), priljepak (Lepadogaster bimaculatus, candolei), Lepidoleprus trachyrhynchus, nakitorep srebrni (Lepidosus caudatus), lastavica ostrulja (Lepidotrygla aspera), bjelica prugasta (Leucaspius delineatus), bodorka (Leuciscus rutilus), platica (L. virgo), bilizma (Lichia amia), b. modrulja (L. glauca), grdobina (Lophius parvipinnis), L. piscatorius, manjić (Lota vulgaris), smud (Lucioperca lucioperca), s. šarac (L. volgensis), pilac (Luvarus imperialis), modrulj (Maena vulgaris, zebra) boduljka dugokljuna (Macroramphosus scolopax), oslić (Merlucius vulgaris), čikov (Misgurnus fossilis), lubin (Morone labrax), cipal zlatar (Mugil auratus).

Cipli: (Mugil capito, cephalus, chelo, labeo, sailens), trlja (Mullus barbatus, surmuletus), mrina (Muraena helena), morska zmija (Myrus myrus), fanfan (Naucrates ductor), Nemachilus barbatula, šilo (Nerophis maculatus, ophidion), Notidamus griseus, ušata (Oblata melanura), Onos fusca, mediterraneus, megalokynodon, tricirratus, huj (Ophidium barbatum, vassali), morska guja (Ophychthis imberbis), morski zmaj (O. serpens), bucanj (Ortagoriscus mola), tunj (Orcynnus thynus), grbić (Pagellus acarne),

Arbuni: (Pagellus centrodontus, erythrinus, bogaraveo, mormyrus, oweni), pagar (Pagrus vulgaris),

Mečice: (Paraphoxinus adspersus, alepitodus, croaticus, ghetaldii, laevis, metohiens, postrosii), sabljarka (Pelecus cultratus), grgeč (Perca fluviatilis), turčin (Peristedion cataphractum),pijor (Phoxinus phoxinus), tabinja bilica (Phycis blenioides), t. mrka (P. mediterranea), iverak (Pleuronectes flesus), kirja ščedroglava (Polypridon atrum), Pteroplatea altavela,

Ranzania truncata, sljepuša (Remora remora), Rhina squatina, gavčica (Rodeus amarus), list grdnoglavi (Rhomboidichthis podas), oblić (Rhombus laevis, maximus, megastomus), glavatica (Salmo chucho), pastrva potočna (S. fario), američka pastrva (S. irideus), polanda (Sarda pelamys), špar (Sargus anularis), šarag (S. rondeletii), S. vulgaris, Saurus griseus plotica (Scardinius plotizza, erythrophthalmus), Scarus cretensis, plavica (Scomber colias), skusača (Scomberesox saurus), sprovodnjača (Scophthalmus unimaculatus), škrpine (Scorpaena porcus, scropha, ustulata), orhan (Seriola dumerilii), kanjac (Serranus cabrilla), kirja prava (S. gigas), pirka (S. scriba),

Girc: (Smaris alcedo, mauri, vulgaris), škaran (Sphyrana vulgaris), Spinax niger.

List: (Solea kleinii, lascaris, monochir, lutea, ocellata, variegata, vulgaris),

Klen: (Squalius albus, cephalus, illyricus, leuciscus, svallize), Sqatina fimbriata, oculata, Stromateus fiatola, securifer,

Šila: (Syngnathus agassizii, acus, brevirostris, rubescens, typhle, phlegon, Telestes agasizii, polylepis), bilizma (Temnodon saltator), lipan, (Thymalus vulgaris), linjak (Tinca tinca), pauk (Trachinus araneus, draco, radiatus, vipera), šnjur (Trachurus mediterraneus), morski mač (Trachypterus taenia, cristatus), Trichiurus lepturus,

Lastavice: (Trigla corax, gurnardus, hirundo, lineata, lyra, milvus, obscura, pini) pivčić (Tripterigium nasus), pastrva topousta (Trutta obtusirostris), Trygon pastinaca, crnka (Umbra krameri), gub šareni (Umbrina cirrhosa), bežmek (Uranoscopus scaber), jaglun (Xiphias gladius) Xyrucktes novacula, kovač (Zeus faber), Z. pungio.

II. VODOZEMCI (AMPHIBIA)

Zastupani su s 8 rodova i sa 23 vrste.

1. **REPATI VODOZEMCI** (URODELA): čovječja ribica (Proteus anguineus), veliki vodenjak (Triturus cristatus), planinski v. (T. alpestris alpestris), hrvatski v. (T. reiseri), T. cristatus carnifex, T. vulgaris, **daždevnjak** (Salamandra salamandra), crni daždevnjak (S. atra).

2. **BEZREPI VODOZEMCI** (ANURA): crveni mukač (Bombina bombina), žuti m. (B. variegata), žaba češnjača (Pelobates fuscus), siva gubavica (Bufo bufo), zelena g. (B. viridis), gatalinka (Hyla arborea), žaba rumenka (Rana dalmatina), zelena ž. (R. esculenta), grčka ž. (R. graeca), hrženica (R. ridibunda), smeđa ž. (R. temporaria), poljska ž. (R. terrestris).

III. GMAZOVI (REPTILIA)

Zastupani su s 20 rodova i sa 68 vrsta.

1. **KORNJAČE** (TESTUDINATA): kornjača plosnica (Chlemis caspica), Emys orbicularis, maurska k. (Testudo graeca), grčka k. (T. hermanni), karetka (Caretta caretta), golema željva (Chelonia mydas), željva (Dermochelys coriacea).

2. **GUŠTERI** (SAURIA): Macaklin (Hemydactilus turcicus), gekon (Tarentola mauritanica), blavor (Ophiosaurus apodus), sljepić (Anguis fragilis), Blanus stranchii, velebitska gušterica (Lacerta horvathy), zidna g. (L. agilis, muralis), kraška g. (L. melisellensis, lissana, pomocnsis, mosorensis, oxycephala, sicula, adriatica, campestris) veliki zelenbać (L. strigata, taurica), obični z. (L. viridis), L.vivipara, Algyroides nigro-punctatus.

3. **ZMIJE** (SERPENTES): šikulja (Coluber gemonensis), drvolaz (C. jugularis-caspius), plavuša (C. najadum), crnica (C. viridi-flavus carbonarius), guž (Elaphe longissima), E. quator-lineata), crvena krpa (E. situla leopardina), prugasta krpa (E. situla), smukulja (Coronella), bjelouška (Natrix natrix), berečarica (N. tesselata), crna krpa (Tarbophis fallax), zrva (Malpolon monspessulanus), poskok (Vipera ammodytes), talijanska ljutica (V. aspis), riđovka (V. berus), žutokrug (V. ursini macrops).

IV. PTICE (AVES)

Ptice su zastupane u našim krajevima sa 177 rodova i s preko 350 vrsta.

1. **RONILICE** (COLYMBIFORMES): **plijenori** (Colymbus adamsii, arcticus, immer, stellatus), **gnjurci** (Podiceps auratus, cristatus, griseigena, nigricollis, ruficollis).

2. **BURNICE** (PROCELLARIIFORMES): **burnica** (Hydrobates pelagicus), **zovoj** (Puffinus puffinus, kuhlii, yelconan).

3. **RODARICE** (CICONIIFORMES): **vranac** (Phalacrocorax aristotelis, carbo, pygmaeus, desmar), **nesit** (Pelecanus crispus, onocrotalus), **čaplja** (Ardea cinerea, purpurea), žu-

ta čaplja (Ardeola ralloides), **biela čaplja** (Egretta alba, garzetta), **gak** (Nycticorax nycticorax) **mala čapljica** (Ixobrychus minutus), **bukavac** (Botaurus stellaris), **roda** (Ciconia ciconia, nigra), **roda žličarka** (Platalea leucorodia), **žalar** (Plegadis falcinellus).

4. **GUŠČARICE** (ANSERIFORMES): **labud** (Cygnus cygnus, olor), **guske** (Anser albifrons, anser, brachyrchynchus, erytropus, fabalis), **grivasta guska** (Branta bernicola), **Tadorna tadorna**, Cassarca ferrigina, **patke** (Anas acuta, crecca, penelope, platyrhyncha, querquedula, strepera), **patka žličarka** (Spatula clipeata), Lampronessa sponsa, **patka gogoljica** (Netta rufina), Nyroca ferina, fuligula, marila, nyroca, Bucephala clangula, Clangula hyemalis, Oidemia fusca, **gavka** (Somateria molissima), Oxyura leucephala, **ronac** (Mergus merganser, albellus, serrator).

5. **SOKOLOVKE** (FALCONIFORMES): **orao** (Aquila chrysaetos, clanga, heliaca, pomarina), **orao** (Hyraaectus fasciatus, pennatus), **škanjac** (Buteo buteo, rufinus, lagopus), **eja** (Circus aeruginosus, cyaneus, macrourus, pygargus), **jastreb** (Accipiter badius, gentilis, nisus), **lunja** (Milvus milvus, migrans), **bjelorepi stekavac** (Haliaetus albicilla), Pernis apivorus, **zmijar** (Circaetus gallicus), **bukoć** (Pandion haliaetus), **žutoglavi bradaš** (Gypaetus barbatus), **strvinar** (Neophron percnopterus), **sup** (Gyps fulvus), **smeđoglavi sup** (Aegypius monachus), **sokoli** (Falco biarmicus, cherrug, columbarius, naumanni, peregrinus, subbuteo, tinnunculus, vespretinus).

6. **KOKOŠKE** (GALLIFORMES): Lagopus mutus, **tetrieb ružovac** (Lyrurus tetrix), **tetrieb** (Tetrao urogallus), **lještarka** (Tetrastes bonasia), **jarebica** (Alectoris graeca), **trčka** (Perdix perdix), **prepelica** (Coturnix coturnix), **gnjeteo** (Phasianus colchicus, torquatus, mongolicus).

7. **ŽDRALOVKE:** (GRUIFORMES): Ralus aquaticus, **štijoka** (Porzana porzana, parva, pusilla), Crex crex, Gallinula chloropus, **liska** (Fulica atra), Megalocornis grus, **potrk** (Otis tarda, tetrax).

8. **VIVČARICE** (CHARADRIIFORMES): **Zlatar** (Charadrius alexandrinus, apricarius, dubius, hiaticula morinellus), Squatarola aquatarola, **vivak** (Vanellus vanellus), **žalar** (Calidris alpina, camutus, ferruginea, minuta, temmincki), Philomachus pugnas, Limicola falcinellus, **prutka** (Tringa erythropus, glareola, hypoleucos, nebularia, ochropos, stagnatilis, totanus), Phalaropus fulicarius, Himantopus himantopus, Recurvirostra avosetta, **muljača** (Limosa limosa), **pozviždač** (Numenius arquata, phaeopus, tenuirostrus), **šljuka** (Scolopax rusticola), **kozica** (Capella gallinago, media), Lymnocryptes minimus, Haematopus ostralegus, Glareola pratincola, Burhinus oedicnemus, Chlidonias nigra, leucoptera, leucoparcia Gelochelidon nilotica, **čigra** (Sterna albifrons, hirundo, sandvicensis), **galebi** (Larus argentatus, canus, fuscus, gelastes, melanocephalus, minutus, ridibundus), **troprsti galeb** (Rissa tridactyla), **otimač** (Stercocarius longicaudes, parasiticus, pomarinus, skua), Alca torda, Fratercula arctica, **sadža kirgijska** (Syrrhaptes paradoxus), **golubi** (Columba livia. oenas, palumbus), **divlja grlica** (Streptopelia decaocto, turtur).

9. **KUKAVKE** (CUCULIFORMES): **kukavica** (Cuculus canorum), Clamator glandarius.

10. **KRIČALICE** (CORACIIFORMES): **žutovranka** (Coracias garrulus), **vodomar** (Alcedo atthis), **pčelarica** (Merops apiaster), **pupavac** (Upupa epops), **sova** (Bubo bubo), **maljušnja sovica** (Otus scops), Asio flammens, otus, Aegolius fumereus, **sova ušara** (Stryx aluco, uralensis), Tyto alba, **leganj** (Caprimulgus europaeus), Apus melba, apus, murinus, **žuna** (Picus canus, viridis), **djetao** (Dryobates leucotus, major, medius, minor), **tukavica** (Picoides tridactylus), **žuna** (Dryocopus martius, lynx torquila.

11. **VRABČARKE** (PASSERIFORMES): **lastavica** (Hirundo rustica), **piljak** (Delichon urbica), **planinska lastavica** (Riparia riparia), R. rustica, **palčić carić** (Troglodytes troglodytes), Cinclus cinclus **popić** (Prunella collaris, modularis), **muharica** (Muscicapa albicollis, hypoleuca, parva, striata), **zviždak** (Phylloscopus collybita, sibilator, trochilus), **kravarica** (Cettia cetti), Lusciniola melanopogon, **trstenjak** (Locustella fluviatilis, naevia), Acrocephalus arundinacus, palustris, schoenobanus, scirpaceus, **voljić** (Hippolais icterina, olivetorum, pallida, polyglotta), **grmuše** (Silvia atrica pilla, borin, cantillans, communis, curruca, hortensis, melanocephala, nisoria, undata), Agrobates galactodes, **drozdovi** (Turdus merula, musicus, philomelos, pilaris, torquatus, viscivorus), Monticola saxatilis, solitarius, Oenanthe oenathe, hispanica, Saxicola rubetra, torquata, **crvenperka** (Phoenicurus ochruros, phoenicurus), **slavuj** (Luscinia luscinia, megarhyncha, svecica), Erythacus rubecula, Bombycilla garrula, **svračak** (Lanius colluris excubitor, minor, senator), **sjenica** (Parus ater, caeruleus, cristatus, lugubris, major, palustris), Aegithalos caudatus, Remiz pendulinus, **kraljić** (Regulus regulus, ignicapillus), Panurus biarnicus, **brgljiez** (Sitta europaea, neumayer), (Certjia familiaris, **brzelj** (Tichodroma muraria), **poljska cipica** (Anthus campestris), **livadarica** (A. pratensis, spinoletta, trivialis), Motacilla alba, cinerea, flava borealis, cinereocapilla, feldegg, flava, Melanocorypha calandrae, sibirica, Calandrella brachydactila, Galerida cristata, meridionalis, **šumska ševa** (Lullula arborea), **ševa** (Alauda arvensis), Eremophila alpestris, **batokljun** (Coccothraustes coccothraustes), Chloris chloris, **juričica** (Carduelis cannabina, mediterranea, linaria, carduelis, spinus). **žutarica** (Serinus canaria), **zimnica** (Pyrrhula pyrrhula), **krstokljun** (Loxia curvirostra, pityopsittacus), **zeba** (Fringilla coelebs, montifringilla), Petronia petronia, **vrabac** (Passer domesticus, montanus), **strnadica** (Emberizza calandra, cia, cirlus, citrinella, hortulana, melanocephala, schoeniclus, tschusii, compilator), **snježni ostrugaš** (Plectrophenax nivalis), **vuga** (Oriolus oriolus), **čvorak** (Sturnus vulg.), Pastor roseus, **gavran** (Corvus corax), **vrane** (C. cornix, frugilegus), **čavka** (Colocus monedula, soemmeringii, **svraka** (Pica pica), Nuciphraga carioca, Garrulus goandarius, Phyrohocorax graculus.

V. SISAVCI (MAMMALIA)

Sisavci su u našim krajevima zastupani s 56 rodova i s 83 vrste.

1. **KUKCOŽDERI** (INSECTIVORA): **krtica** (Talpa europea), **rovka** (Sorex araneus, minutus), **vodena rovka** (Neomys fodicus), Pachyura etrusca, Crocidura lemodon, minula russula), **jež** (Erinaceus europaeus).

2. **ŠIŠMIŠI** (CHIROPTERA): **topiri:** Rhinolophus ferrumequin., hipposideros, euryale, balsii, **šišmiši:** Myotis emarginatus, bechsteini), capaccinii, myotis, **tutumiši:** Pipistrellus pipistrellus, nathusii, Eptesicus serotinus, Vespertilio murinus, Nyctalus noctula, Plecotus auritus, Barnastella barbastellus, Miniopterus schreibersii, Nyctinomus teniotus.

3. **ZVIERI** (CARNIVORA): **medvjed** (Ursus arctos), **vuk** (Canis lupus), **čagalj** (C. aureus), **lisica** (Vulpes vulpes), **jazavac** (Meles meles), **vidra** (Lutra lutra), **kuna zlatica** (Martes martes), **kuna bjelica** (Martes foina), **zerdav** (Mustela erminea), **lasica** (M. nivalis), **tvor** (M. putorius), **prugasti tvor** (Varmela peregusna), **divlja mačka** (Felis silvestris), **ris** (Lynx lynx).

4. **PERAJARI** (PINNIPEDIA): **sredozemna medvjedica** (Monachus albiventer).

5. **GLODAVCI (RODENTIA): domaći kunić** (Oryctolagus cuniculus), **zec** (Lepus europeus, timidus), **vrtni puh** (Eliomys quercinus), **šumski puh** (Dryomis nitedula), **puh** (Glis glis), **puh orašar** (Muscardinus avellan), **hrčak** (Cricetus cricetus), **šumska voluharica** (Evotomys glareolus), **voluharice** (Microtus agrestis, arvalis, ratticeps), **vodena v.** (Arvicola scherman), **kratkouha v.** (Pitymis subterraneus), **miševi** (Apodemus epimelas, sylvaticus, dichrurus, flavicollis, braneri, agrarius), **patuljasti miš** (Micromys minutus), **štakori** (Epimys rattus, rattus alexandr., norvegicus), **obični miš** (Mus musculus), ondatra (Fiber zibethicus), **sliepo kuče** (Spalax monticola), **vjeverica** (Sciurus vulgaris), **tekunica** (Citellus citellus), **dabar** (Castor fiber).

6. **DVOPAPKARI** (UNGULATA): **divlja svinja** (Sus scrofa), **jelen** (Cervus elaphus), **lanjac** (Dama dama), **srna** (Capreolus capreolus), **divokoza** (Rupicapra rupicapra).

7. **KITOVI (CETACEA): dobra pliskavica** (Tursiops tursio), **pliskavica** (Delphinus delphis), Grampus griseus, Physeter macrocephalus.

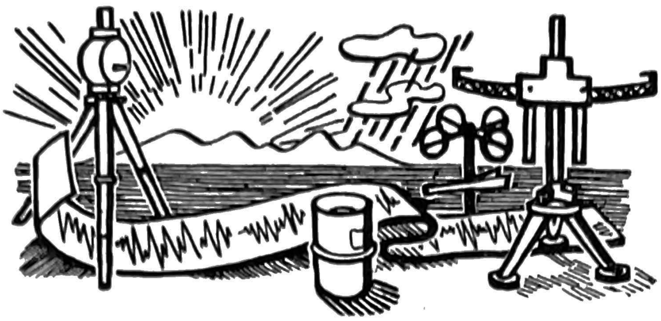

POGLAVLJE III.

GEOFIZIKA

Napisao profesor JOSIP MOKROVIĆ, observator Hrvatskog državnog geofizičkog zavoda u Zagrebu

I. GEOFIZIKA KAO ZNANOST
II. GRAVIMETRIJA
III. SEIZMOLOGIJA
IV. GEOMAGNETIKA
V. FIZIKALNA OCEANOGRAFIJA
VI. METEOROLOGIJA
VII. POLARNO SVIETLO
VIII. ZNANSTVENI ZAVODI

I. GEOFIZIKA KAO ZNANOST

Geofizika iztražuje fizikalne događaje, koji se odnose ili na čitavu Zemlju ili samo na pojedine njezine dielove. Njezina je zadaća u prvom redu, da u zajednici s obćom kozmičkom fizikom iztraži sam razvoj Zemlje kao planetnog člana našeg Sunčeva sustava, a onda položaj Zemljin i gibanje njezino u svemiru.

Zajedno s astronomijom i višom geodezijom geofizika prati i sekularna prelaganja polova te kolebanja geografskih širina kao i odklone okomice.

Uz ostale obće fizikalne probleme u njezin djelokrug spada i utjecaj rotacije Zemlje na odvijanje stanovitih fizikalnih pojava na njezinoj površini.

S obzirom na starost i unutarnji sastav Zemlje geofizika surađuje s geokemijom, a što se posebice tiče sastava Zemljine kore i njezinih promjena, geofizika je uzko vezana i s geoložkom naukom.

U pogledu geografske razdiobe pojedinih geofizikalnih elemenata geofizici je srodna i fizička geografija.

Čitava **Zemlja sastavljena je** od tri glavna diela: krutog tiela ili **litosfere,** tekućeg sloja ili **hidrosfere,** te od plinovitog ovoja ili **atmosfere.**

Izpitujući fizikalna svojstva svakoga od ovih triju agregatnih članova Zemlje **geofizika se dieli** najprije **na:** fiziku čvrste Zemlje ili **geodinamiku,** fiziku hidrosfere ili **hidrografiju,** te na fiziku atmosfere ili **meteorologiju.**

Služeći se metodama i gotovim rezultatima obće fizike, geofizika uzporedo s ovom izpituje: mehanička, termička, optička, magnetska, pa električka i radioaktivna svojstva Zemlje.

Prema tome **geofiziku kao znanost sačinjavaju sliedeća područja:**

I. **GEODINAMIKA** (fizika krute Zemlje):
1. **Gravimetrija**
2. **Seizmologija:** a) Makroseizmika i b) Mikroseizmika
3. **Geomagnetika**
4. **Primienjena geofizika**

II. **HIDROGRAFIJA** (fizika hidrosfere)
1. **Fizikalna oceanografija**

III. **METEOROLOGIJA**

A) **Fizika atmosfere:**
1. Statička i dinamička meteorologija
2. Termodinamika atmosfere
3. Meteoroložka optika
4. Atmosferski elektricitet
5. Aerologija
6. Aeroakustika
7. Sinoptička meteorologija
8. Polarno svietlo

B) **Klimatologija**

Geofizika kao posebna struka razmjerno je mlada znanost. Iz početka, pretežno u sklopu srodnih nauka, ona je služila čisto znanstvenim svrhama. Poslije prvog svjetskog rata ona se je naglo počela razvijati i kao primienjena nauka. Raznim svojim područjima geofizika služi danas: pomorstvu, zrakoplovstvu, praktičkoj geologiji i rudarstvu, zatim medicini, pa gospodarstvu i raznim granama tehnike.

Na hrvatskom jeziku nemamo još do danas nijednog skupnog prikaza pojedinih geofizikalnih područja. Od strane književnosti najnovija i danas najobsežnija djela jesu:

BIBLIOGRAFIJA

Einführung in die Geophysik I. (1922.), **II.** (1929.), **III.** (1929.). — Naturwissenschaftliche Monographien und Lehrbücher. Band IV., VIII., IX. — Berlin.

GUTENBERG B.: »Lehrbuch der Geophysik«, Berlin 1929. — »Handbuch der Geophysik«. Djelo je predviđeno u 10 velikih svezaka. Dosada su u podpunosti izašla prva četiri svezka, a ostali djelomice. Izlazi u Berlinu počam od 1929.

MüLLER-POUILLET: »Lehrbuch der Physik«. Band. V. — I. Hälfte: Physik der Erde. Braunschweig 1928.

WIEN — HARMS: »Handbuch der Experimentalphysik«; Band XXV., Geophysik (u tri diela), Leipzig 1928.—1931.

II. GRAVIMETRIJA

Za objašnjavanje mnogih geofizikalnih događaja često je potrebno kod iztraživanja uvažavati **oblik i veličinu Zemlje.**

S obzirom na oblik Zemlje razpolažemo najprije njezinom **fizičkom površinom** obilježenom kontinentima i oceanima, pa bregovima i dolovima. Sila, kojom Zemlja drži uza se pojedina tiela, u svakoj točki njezine površine, sastavlja se iz ukupnog privlačenja svih masa Zemlje po obćem zakonu gravitacije i iz centrifugalne sile, koja dolazi od njezine rotacije. Rezultanta ovih dviju sila u svakoj točki površine Zemlje predstavlja **težu** u toj točki.

Da je rotirajuća masa Zemlje sastavljena od same homogene ili tekuće građe, njezino bi tielo poprimilo ravnotežni oblik takve geometrijske plohe, da bi po zakonima hidrostatike u svakoj točki njezine površine smjer sile teže bio okomit na tu plohu. No nehomogenosti krute Zemljine mase kao i razne nepravilnosti njezine fizičke površine uvjetuju stanovite **odklone** od ovakve razdiobe teže.

Međutim površina idealno mirnog oceana podpuno bi zadovoljavala uvjetu okomitosti sile teže. Radi toga zamišljena ploha, koja bi obavijala površinu savršeno mirnog mora, nastavljena izpod kontinenata i zatvorena u samu sebe, predstavlja matematički oblik zemlje ili **geoid.** Geoidu najbliža geometrijska ploha jest splošteni rotacioni elipsoid kao normalni oblik Zemlje.

Veličina geoida u biti je problem geodetske naravi. Osim direktnih geodetskih mjerenja za određivanje geoida razpolažemo i raznim astronomskim metodama, koje uvažuju **smjer sile teže.** No Francuz **A. C. Clairaut** izveo je god. 1743., na temelju Newtonova zakona gravitacije, takav matematički odnošaj između sploštenosti Zemlje te akceleracije njezine sile teže i centrifugalne sile od rotacije, da se **oblik Zemlje može određivati** već **iz mjerenja** samih **absolutnih vriednosti teže.** Noviji iztraživači preinačili su ovo Clairautovo pravilo tako, da **se sila teže može računski odrediti za svaki širinski krug normalnog oblika Zemlje.**

Određivanjem sile teže i njezinom razdiobom na površini Zemlje **bavi se gravimetrija.**

Absolutna vriednost akceleracije teže mjeri se na kopnu određivanjem dužine sekundnoga njihala (danas pretežno s pomoću Katerova reverzionog njihala). Na oceanima određuje se ona posebnim postupkom, koji nije ovisan o kolebanju broda (Heckerovim hipsometrom), ali se po **Veningu Meineszu** mogu već i ovdje upotrebljavati invariabilna njihala.

Relativne razlike veličine teže prema teži na glavnoj postaji u observatoriju određuju se (prema R. Sternecku) invariabilnim njihalom stalne dužine.

Na normalnom obliku Zemlje sila teža je ovisna samo o geografskoj širini. Razlike pak u razdiobi sile teže na geoidu i rotacionom elipsoidu pokazuju, da je geoid poradi jače privlačivosti kontinentalnih masa nad oceanima malo uleknut, a pod kontinentima ponešto uzdignut. Isto tako uz ove **kontinentalne anomalije** postoje i unutar samih kontinenata i oceana još oveće **regionalne anomalije** (poremećenja) teže.

U Tirolskim Alpama, na Kavkazu i Himalaji, pak u Sierri Nevadi te Stienjaku (Rocky Mountains) u Sjev. Americi sila teža je manja nego što odgovara geografskom položaju ovih kontinentalnih predjela.

U nizinama Srednje Češke i Njemačke, na Jütlandu i Iztočnom moru teža je naprotiv prevelika, dok je opet u nizini rieke Pada normalna. Unaokolo obalnog pojasa Jadranskoga mora sila teža je također normalna. Prema njegovoj unutarnjosti ona sve više raste do unaokolo otoka Palagruža, a još je veća u Jonskom i Tirenskom moru.

Hrvat J. R. BOŠKOVIĆ, naš prvi **geofizičar, već je god. 1750. regionalna poremećenja sile teže tumačio razlikama gustoće u gornjim i donjim masama Zemljine kore.** Ovo **zaboravljeno Boškovićevo tumačenje** ponovno je god. 1835. oživio **J. H. Pratt** uvođenjem svoje hipoteze o **izostatičkoj ravnoteži** masa Zemljine kore.

Absolutna mjerenja sile **teže** po **veličini** i smjeru **služe za određivanje oblika Zemlje; relativna mjerenja za pronalaženje velikih geoložkih formacija i tektonskih oblika.**

R. bar. Eötvös (Budimpešta) **dokazao je, da** se s pomoću torzione vage ista **zadaća može** riešiti i za uzko ograničene lokalne poremećaje teže na vrlo malenim horizontalnim daljinama. Prva praktička mjerenja u terenu **sa svojim gravitacionim variometrom** izvodio je **Eötvös** god. 1902. do 1904. u predjelima Fruške gore (na 20 postaja) i sjeverno od nje, ali podatci ovih mjerenja do danas još nisu objavljeni. (Izvorne bilježke čuvaju se u Geofizikalnom zavodu bar. Eötvösa u Budimpešti). Ovakva **variaciona mjerenja s torzionom vagom** služe onda **za lokaliziranje malenih geoložkih formacija** blizu površine Zemlje, te **za svrhe praktičke geologije i rudarstva.** U novije se doba ovakve zadaće rješavaju **vrlo brzo i sa statičkim gravimetrima.**

TEŽA U HRVATSKOJ

God. 1911. i 1912. određivao je prof. **A. Gavazzi** (Zagreb) s Eötvösovim variometrom relativne promjene sile teže na 51 postaji u iztočnom Sriemu. Ova mjerenja upućuju na to, da su podzemne mase pod ravnicom iztočnog Sriema i vertikalno i horizontalno nepravilno razporedane i da je čvrsta podloga ove ravnice sva razlomljena. Pod tlom iztočnog Sriema, mjestimice i u dubinama preko 800 m, nalaze se 3 veće i 2 manje nakupine masa. Između ovih provlače se dva jača defekta podzemnih masa: jedan od Mitrovice preko Rume do Starih Banovaca, drugi od Mitrovice prema jugoiztoku. Ove gravimetrijske nalaze utvrdila su i pokusna geoložka bušenja na nekoliko mjesta.

God. 1913. nastavio je **A. Gavazzi** mjerenja variacije teže na 21 postaji u zapadnoj Slavoniji. Rat od 1914. spriečio ga je u daljnjem radu na terenu, pak su i ovi podatci ostali još do danas neobjavljeni. Izvorne bilježke čuvaju se u Zavodu za fizičku geografiju na Filozofskom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu.

BIBLIOGRAFIJA:

GAVAZZI ARTUR: O teži u Hrvatskoj i Slavoniji. — »Rad« 198 i 210, 1916.

— O mjerenjima teže u Srijemu. — »Vijesti Geološkog povjerenstva za kr. Hrv. i Sl.« za godine 1914. i 1915.

III. SEIZMOLOGIJA

Čvrsta Zemljina kora, koju većim dielom pokriva vodena masa oceana, podvrgnuta je stanovitim promjenama. Ove promjene zbivaju se u dužim ili kraćim vremenskim razdobljima, neprekidno i skočimice. Najdugotrajniji je Zemljin vjekovni razvoj tokom geoložkih razdoblja. Zatim dolaze razne sekularne promjene njezine kore, pa vulkanske provale i konačno časoviti **potresi, kao trešnje tla izazvane prirodnim uzrocima u jednom podzemnom žarištu.**

Svjetska kronika spominje velik broj potresa, koji su iza sebe ostavili strahovite posljedice.

Potresi su zanimljivi s poviestno-opisnog, geografskog i geoložkog te konačno s fizikalnog gledišta. **Proučavanjem potresa bavi se seizmologija, koja** se s obzirom na različite interese i metode rada dieli **na makroseizmiku i mikroseizmiku.**

A) MAKROSEIZMIKA

U drugoj četvrti prošlog stoljeća počeo je göttingenski geolog **A. v. Hoff** na temelju poznatih podataka o potresima od g. 3.460. pr. Kr. proučavati geografsku razdiobu potresnih žarišta i time je udario prvi temelj za znanstveno iztraživanje potresa. Bečki geolog **E. Suess** osnovao je god. 1875. nauku o poznavanju poremećaja u naslagama Zemljine kore, a **R. Hoernes** je ovoj nauci pridružio još i rezultate iztraživanja tektoničke geologije. Ovim radovima utemeljeno je **geografsko i geoložko iztraživanje potresa ili makroseizmika.** Njezina je zadaća najprije izpitivati geografsku razdiobu potresnih **žarišta,** da onda pronađe geoložke uvjete za postanak potresa, te odnošaj njihovih učinaka prema geoložkom sastavu tla. Za procjenjivanje učinaka potresa na površini Zemlje makroseizmika se služi posebnim empirijskim ljestvicama. Najnovija je **Mercalli-Siebergova ljestvica** s 12 stupnjeva jakosti potresa.

Potresima najobilniji predjeli Zemlje jesu: sjeverno-afrički i evropski obrub Sredozemnog mora, Mala Azija, pa armensko i himalajsko područje sa Stražnjom Indijom i Iztočno-indijsko otočje. Ova područja čine **mediteranski seizmički pojas,** koji daje preko 50% od svih potresa na Zemlji. 40% potresa pripada **cirkum-pacifičkom pojasu,** koji obrubljuje Pacifički ocean počam od Nove Zelandije preko iztočno-australskog i iztočno-azijskog otočja, te Aleuta uz gorske predjele zapadno-američkih obala. Ostalih 10% potresa pripada uglavnom Indijskom oceanu i središnjem pojasu Atlantskog oceana ili pretežno kontinentalnim okrajcima glavnih potresnih pojasa. Prema uvjetima za postanak potresa dielimo ove na: **tektonske, eruptivno-vulkanske i ruševne.** Prvima pripada 90%, drugima 7%, a trećoj vrsti samo 3% svih potresa na Zemlji. **Pojam ruševnih potresa** uveo je Hoernes u svezi s postankom slabih i prostorno vrlo ograničenih potresa baš **u hrvatskim kraškim krajevima. Eruptivno-vulkanski potresi u Hrvatskoj uobće ne dolaze u obzir.**

MAKROSEIZMIKA KOD HRVATA

U Hrvatskoj su potresi dosta izrazita prirodna pojava. **Naš najstariji podatak o potresima** potječe **iz godine 361.** Kronika bilježi, da je te godine u okolici sela Zaške na otoku Pagu od užasnog potresa propalo pod vodu jedno mjesto, čije se ruševine nalaze na dnu mora. Grad Dubrovnik je u svojoj prošlosti mnogo stradao od potresa. Od godine 367. do 1781. potres ga je neko 12 puta srušio. Dne 6. travnja **1667.** Dubrovnik je bio i podpuno razoren zajedno s gotovo svim gradovima našeg južnog primorja, a tom je zgodom poginulo i više tisuća ljudi. Osim Dubrovnika povremeno su od potresa stradali još i drugi gradovi primorja. Dne 2. srpnja 1898. potres je razorio Sinj i okolicu.

Povodom velikog zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880. zagrebačka je Akademija osnovala godine 1882. poseban odbor za proučavanje potresa. Prema tomu je **naša Akademija znanosti i umjetnosti bila jedna od prvih akademija, koje su sebi postavile zadaću, da proučavaju potrese.**

Član ovog odbora prof. **J. Torbar** napisao je i posebno djelo o tom potresu dajući u njemu poviestno-statističku građu za kasnije iztraživanje zagrebačkih potresa. U ime bečke Akademije proučio je ovaj potres **Fr. Wähner,** za peštansku Akademiju obradio ga je **M. Hantken v. Prudnik,** a pisali su o njemu i drugi. Osim toga kod proučavanja ovog potresa **prvi put je uzpostavljena i suradnja između seizmoložkih iztraživanja i geodetskih mjerenja** s obzirom na vertikalne denivelacije terena.

Drugi član zagrebačkog odbora za iztraživanje potresa geolog **Gj. Pilar** razvio je tim povodom uz svoje obće geoložke nazore i posebnu »rhyakohypsnu« teoriju o postanku potresa uobće, dok je drugu, malo spominjanu kemijsku teoriju potresa, već prije dao profesor Hrvatskog sveučilišta **G. Janeček.** Prof. **M. Kišpatić** već je 1879. počeo prikupljati podatke o potresima u Hrvatskoj. Do godine 1906. **Kišpatić** je u »Radu« Akademije priredio 24 izvješća o potresima, u kojima je naše potrese vremenskim redom i statistički sredio, te geografski razvrstao i geoložki protumačio. Kasnije je ovu zadaću preuzeo sadanji **Geofizički zavod** u Zagrebu. Potrese samog zagrebačkog okoliša proučavao je još i prof. **Dragutin Gorjanović.**

POTRESI U HRVATSKOJ

Po svojem geografskom položaju **Hrvatska pripada mediteranskom potresnom pojasu.** Epicentri svih naših potresa nanizani su naokolo rubova naših gorskih masiva, a njihovi potresi izazvani su pokretima dielova Zemljine kore duž stanovitih proloma gorskih trupova.

Jedna skupina slabih potresa vezana je **uz bednjanski gorski prolom** duž sjevernog obronka Ivanšćice i Kalnika, koji prolom je značajno obilježen i toplim sumpornim vrelom **Varaždinskih** Toplica. **Bilogora** čini samostalan potresni pojas. Gorski prolom mlađeg eruptivnog kamenja **protegom Papuka i Krndije** (pa poprieko od Našica prema Kutjevu) predstavlja drugi samostalni pojas slabih slavonskih potresa.

Položaju potresnog pojasa **u južnom slavonskom području** odgovara prolom kristaliničnih škriljevaca u Psunju i staro kristalinično kamenje u Požežkoj gori.

Držeći se sjevernih ogranaka starog Bosanskog osrednjeg gorja protegom Motajice i Majevice planine nalazimo **motajičko-majevički potresni pojas** na sjevernoj granici bosanskog fliša. Prolomom nepravilno poremećenih slojeva na južnoj granici fliša uz jugozapadnu stranu Kozare planine obilježen je **kozarački potresni pojas,** koji se nastavlja sjeverozapadnim smjerom južno izpod Zrinske gore.

Niz kiselih izvora u velikoj terciarnoj kotlini **uz sjeveroiztočni rub srednjehrvatskog rudogorja** obilježuje gorski prolom, u kojem nalaze izhodište slabi i plitki potresi.

Dosta je slabih potresa zabilježeno i **u području Iztočnog srednjehrvatskog vapnenačkog gorja** na granicama između triaskih i paleozojskih formacija.

Gorski prolom uz gornji tok Vrbasa i dalje prema gornjoj Sani, na kojem se sudara mezozojsko gorje Zapadnog srednjehrvatskog krasa s paleozojskim tvorevinama srednjehrvatskog rudogorja, izvorom je mnogih potresa **skopljanskog potresnog pojasa.**

Prolom, koji **smjerom donjeg toka Neretve** poprieko presieca tok srednjeg i južnohrvatskog gorja, sjedište je mnogih plitkih i slabih potresa u župi Hum.

Po južnoprimorskom kopnu počam od Dubrovnika pa preko Biokova i Mosora daljnjim predjelima između Svilaje i Moseć-planine uz Prominu smjerom Bukovice prema planinskom kanalu proteže se jedan pojas mnogih i kadkada žestokih ili štetnih potresa. Često su uz ove potrese vezani i duži nizovi, unutar kojih se potresna žarišta sele duž samog pojasa. Izhodišta ovih potresa nalaze se u prolomu između starijeg taložnog i eruptivnog kamenja, te u manjim gorskim prolomima između krede i mlađih naslaga u srednjem dielu južnog primorja.

Otok Hvar sa sjeverozapadnim ogrankom poluotoka Pelješca ima posebna potresna žarišta u prolomima po vlastitoj dužini.

Selenje potresnih žarišta nalazimo i u vinodolskom potresnom pojasu, koji se proteže već od Klane u Italiji preko Novoga do Senja u Hrvatskoj a obilježen je gorskim prolomom u kredi i neocenu.

U **ličko-gackom pojasu** slabih i riedkih potresa na sjeveroiztočnoj strani Velebita proizlaze ovi iz dubokog proloma, u kojem između triasa i krede izbija eruptivno kamenje.

Potresi u župi Modruš proizlaze iz proloma, koji se očituje u poremećaju triaskih naslaga.

Između Samoborske i Žumberačke gore, te Vukomeričkih (Kravarskih) gorica i dalje prema Petrovoj gori, te srednjem **Pokuplju** javljaju se kojiput i nešto jači potresi. Budući da ovaj predio predstavlja granicu između srednjehrvatskog flišnog, dinarskog i alpskog gorskog sustava, to je ovaj predio u više smjerova razlomljen. No najznačajniji je prolom na rubu krasa između glavne mase triasa i krede, koji je i nosilac najznačajnijih potresa ovoga kraja.

Poslije jadransko-primorskih krajeva najviše i najžešćih potresa dala je Zagrebačka gora. Najviše njezinih potresa proizlazi iz pokreta duž proloma na njezinoj jugoiztočnoj strani, koji je obilježen nizom toplih, kiselih i sumpornih vrela počam od Podsuseda do Sv. Ivana Zelme. Slične odnošaje nalazimo na njezinoj sjeverozapadnoj strani, tako da je Zagrebačka gora unaokolo omeđena dubokim prolomima. Osim ova dva potresna pojasa smjerom od jugozapada prema sjeveroiztoku presiecaju Zagrebačku goru i dva poprečna proloma. Jedan prolom ide smjerom od Gornje Stubice preko Planine prema Kašini, a obilježen je termalnom pukotinom, na kojoj leže izvori sutinskih i stubičkih toplica, dok je drugi prolom prema sjeveroiztoku odlomio Kalnik od Zagrebačke gore.

Moslavina i čitava **župa Vuka** jesu naša dva seizmički **najmirnija područja.**

B) MIKROSEIZMIKA

U času, kad se u krutoj Zemljinoj kori bilo s kojeg razloga poremeti ravnoteža, **nastaje potres,** a istodobno se **jedan dio potencialne energije kamenja pretvori u kinetičku energiju elastičnih valova.**

Odmah nakon što se je u prvoj polovici prošloga stoljeća počelo proučavati širenje valovitog gibanja u krutim elastičnim tielima, primienila se ova teorija i na širenje valova potresa. **Proučavanjem ovih valova bavi se mikroseizmika.**

R. Mallet prvi je počeo matematički obrađivati fizikalne elemente potresa, a **John Milne** bio je izgradio i prvi uporabljivi aparat za bilježenje potresa ili **seizmograf. E. v. Rebeur — Paschwitzov** seizmograf u Postdamu snimio je 14. travnja 1889. prvi japanski potres iz udaljenosti od 9.000 km. Seizmografske slike potresa

jesu glavna osnovka za mikroseizmička iztraživanja potresa i njihovih valova. Prvo valjano fizikalno tumačenje ovakve slike dao je godine 1905. göttingenski fizičar **E. Wiechert.**

Seizmografska slika potresa ili **seizmogram** sastavljen je iz dva diela **ili faze:** predhodnog koji se opet razpada u daljnje dvie faze, i jednog glavnog diela potresa. Predhodna faza predstavlja **razprostiranje** bržih longitudinalnih i polaganijih transverzalnih elastičnih valova kroz unutarnjost Zemlje, dok bi glavni dio potresa imao predstavljati samo valove na površini Zemlje. **E. Wiechert** i njegovi suradnici iztražili su onda na temelju seizmograma od više potresa iz raznih daljina, kako vremensko razprostiranje i brzina pojedinih elastičnih valova potresa ovisi o udaljenostima od njihovih izvora. Na tim osnovama izradili su oni tabelarni i grafički prikaz ove ovisnosti ili **hodograf. Osim seizmografa i seizmograma hodograf je najvažnije sredstvo fizikalne seizmologije.** U njima nalazimo u prvom redu mogućnost za određivanje položaja potresnog žarišta i načina poremećenja u njemu, zatim sve podatke o razprostiranju elastičnih valova potresa u unutarnjosti i na površini Zemlje. Najvažnije je međutim, što se na ovim podatcima mogu stvarati i zaključci o unutarnjem sastavu Zemlje, a stečena izkustva izkoristiti i u praktičnoj primjeni.

Iz početka su seizmolozi zamišljali, da je Zemlja skroz kontinuirana. Prva Wiechertova teoretska zamisao predviđala je, da je Zemlja geoložki trodielna, a fizikalno sastavljena od samih **koncentričnih i homogenih kuglinih sloje**va, unutar kojih se valovi potresa nesmetano šire do površine Zemlje, na kojoj se onda lome i odrazuju na sve moguće načine. Tomu odgovarajuća faza počela bi u samom izhodištu i ne bi pokazivala nikakvih nepravilnosti.

ZAGREBAČKA SEIZMOLOŽKA ŠKOLA

Nastojanjem dra Andrije Mohorovičića osnovana je godine 1906. seizmografska postaja u Zagrebu. Povodom velikog pokupskog potresa od 8. listopada 1909. A. Mohorovičić je po podatcima mnogih evropskih postaja za taj potres sam konstruirao njegove hodografe, te je našao, da normalna Wiechert-Zoeppritzova faza ne počinje već u epicentru (izvoru potresa na površini Zemlje), nego tek negdje kod 300 km epicentralne daljine. Naprotiv u epicentru počinje jedan drugi val, koji dopire samo do neko 700 km epicentralne daljine. Prema tomu u razmacima od 300—700 km epicentralne daljine uz glavnu fazu potresa izbijaju na površinu Zemlje ne samo po jedan nego dva longitudinalna i dva transverzalna elastička vala.

Na temelju vlastitog zakona za razdiobu brzine širenja valova potresa A. Mohorovičić je našao, da se unutar prvih 50 km dubine longitudinalni elastični valovi razprostiru brzinom od 5,7 km u sek., a transverzalni brzinom od 3,3 km u sekundi. U toj dubini ove brzine međutim naglo porastu na 7,8 odnosno 4,2 km u sekundi, odakle sliedi, da se u toj dubini naglo mienja i material, iz kojeg se sastoji unutarnjost Zemlje. Prema tomu u dubini od 50 km postoji granična ploha najgornjega (granitnog) sloja Zemljine kore prema dubljem (bazaltnom) sloju. Na taj način **A. Mohorovičić je našao prvu plohu diskontinuiteta u unutarnjosti Zemlje** i time uveo **odjelito proučavanje potresa iz malih i velikih epicentralnih daljina.** Göttingenski iztraživači odkrili su uz to još i druge diskontinuitete, a osobito u dubinama od 1.200 i 2.900 km.

U tom smislu nadovezao je **Stj. Mohorovičić** i svoja iztraživanja **o unutarnjem sastavu Zemlje** dajući pri tom i poseban način za određivanje dubina potresnog žarišta.

A. Mohorovičić protegnuo je kasnije svoja **iztraživanja i na daleke potrese,** pa njegovi hodografi spadaju danas među najbolje na svietu.

BIBLIOGRAFIJA:

A) MAKROSEIZMIKA:

GORJANOVIĆ DRAGUTIN, O uzrocima i sjedištu zagrebačkih potresa. Glasnik Hrvatskog naravoslovnog društva. God. XVIII. Druga polovina. Zagreb 1906.

JANEČEK G., K teoriji zemljotresa. Rad 55.

KIŠPATIĆ MIJO, Potresi u Hrvatskoj. Rad 69, 78, 83, 92, 104, 106, 107, 109, 113, 120, 122, 128, 135, 137, 141, 147, 151, 158, 163 i 169.

MIHAJLOVIĆ J., Pakračka trusna oblast. Vijesti Geološkog zavoda u Zagrebu II. Zagreb 1928.

— Seizmičnost ostrva Hvara. Beograd 1939.

MILOSAVLJEVIĆ MILIJADA, Potresne serije Banje Luke i Jajca. Geološki anali Balkanskog poluostrva. Knjiga XIV. Beograd 1937.

PILAR GJURO, Grundzüge der Abyssodynamik. Agram 1881.

— Đakovački potres dne 24. ožujka 1884. Rad 78.

TORBAR J., Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880. »Djela« Akad. Knj. 1. Zagreb 1882.

Godišnje izvješće zagrebačkog meteorološkog opservatorija. Dio IV., za god. 1906., 1907. i 1908.

B) MIKROSEIZMIKA:

MOHOROVIČIĆ ANDRIJA, vidi Priroda«. God. XVII. Br. 4 i 5, Zagreb 1927.

— Zur Frage der Emergenzgeschwindigkeit. Beilage zu den »Seismischen Aufzeichnungen«, Zagreb 1915.

— Zu dem mittelitalienischen Beben von 13. Jänner 1915. 2. Beilage zu den »Seismischen Aufzeichnungen« 1915.

— A Critical Review of the Seismie Instruments Used Today and of the Organisation of Seismie Service. — Bulletin of the Seismological Society of America, 14, No. 1.

— Zur Frage der wahren Empfindichkeit eines Seismographen. Gerlands Beiträge zur Geophysik XV., (1926).

MOHOROVIČIĆ STJEPAN, Die reduzierte Laufzeitkurve und die Abhängigkeit der Herdtiefe eines Bebens von der Entfernung des Inflexionspunktes der primären Laufzeitkurve. Gerlands Beiträge. 1. Mitteilung XIII (1914.) — II. Mitteilung XIV. (1915—1918).

— über die Konstitution des Erd- und Mondinnern. Astron. Nachr. 220, Nr. 5271. (1924).

— Das Erdinnere. Z. f. angew. Geophys. 1, 1925.

— Ueber Nahbeben und über die Konstitution des Erd- und Mondinnern. Gerlands Beiträge XVII. (1927.).

IV. GEOMAGNETIKA

Čitava Zemlja obkoljena je jednim slabim magnetskim poljem. Podrietlo ovog polja do danas još nije sigurno utvrđeno, ali su njegova svojstva već dovoljno poznata. **Proučavanjem ovoga polja bavi se geomagnetika** ili nauka o zemaljskom magnetizmu. Osnivač ove nauke je **W. Gilbert** (1600.); najbolju matematičku teoriju magnetskog polja Zemlje dao je **C. F. Gauss,** a najnoviju fizikalnu teoriju o njemu postavio je posljednjih godina **H. Haalck.**

Zemlja se vlada približno kao magnetizirana kugla, koja **na svakoj polukugli** ima po **jedan magnetski pol,** od kojih ni jedan nije istovjetan s rotacionim polom Zemlje. Osim toga ovi **polovi** u dugim vremenskim razdobljima **kruže unaokolo rotacionih polova** Zemlje od zapada prema iztoku, uslied čega se i čitavo magnetsko polje zakreće oko Zemlje u istom smislu. Radi toga na svakom mjestu površine Zemlje **dolazi do sekularnih promjena** njezina **magnetskog polja** po veličini i po smjeru. **Smjer zemaljskog magnetskog polja određuje** se odklonom magnetske igle od astronomskog meridiana ili **deklinacijom** te njezinim priklonom prema horizontu ili **inklinacijom. Jakost polja** određuje se iz učinaka, kojima polje djeluje na druge magnete. Osim sekularnih promjena **magnetsko polje** Zemlje **podvrgnuto je** također **pravilnim godišnjim i dnevnim promjenama,** a kadkada nastupaju i podpuno nepravilne iznenadne promjene ili **perturbacije.** Ove mogu zahvatiti ili samo pojedine dielove Zemlje, pak je onda možda i obilaze, ili opet zahvate čitavu Zemlju odjedanput.

Osim čisto znanstvenih razloga poznavanje zemaljskog magnetskog polja vrlo je važno i radi velike **praktične primjene** u pomorstvu, zrakoplovstvu, rudarstvu i u praktičnoj geologiji.

Za predočivanje ovog polja i njegovih promjena izrađuju se pregledne karte, koje prikazuju razdiobu pojedinih njegovih obilježja na površini Zemlje. To su u prvom redu karte s linijama jednakih deklinacija ili **karte izogona,** zatim linije jednakih inklinacija ili **izokline,** te linije jednakih jakosti polja ili **izodiname.** Ovakve karte izrađuju se na temelju izravnih mjerenja magnetskog polja Zemlje s putnom aparaturom u terenu. Da se pak mjerenja na raznim točkama Zemlje, izvršena u različito doba, mogu svesti na zajedničko vrieme ili epohu, moraju se ona oslobodīti od raznih periodičkih promjena i slučajnih perturbacija. Za tu svrhu vrše neprekidne registracije bar glavnih geomagnetskih elemenata posebni **magnetografi na stalnim magnetskim observatorijima.** U pomanjkanju ovakvog observatorija na premjeravanom području potrebno je služiti se često puta i vrlo udaljenim stranim observatorijima, što redovno dovodi do nesigurnosti, a često i do nepouzdanosti magnetskih podataka.

Da je Zemlja magnetski homogena, njezino bi magnetsko polje bilo pravilno razporedano s obzirom na položaj njezinih magnetskih polova. Međutim već razdioba kopnenih i vodenih masa uvjetuje **kontinentalne i oceanske magnetske anomalije.** Jednako kao u polju sile teže javljaju se zatim i ovdje veće **regionalne** i uzko ograničene **lokalne anomalije. Jedna od najvećih** magnetskih anomalija na svietu **nalazi se kod** Kurska u Rusiji, a potječe od ogromnih podzemnih masa željezne rudače. U najnovije doba ove se anomalije vrlo brzo pronalaze **relativnim** mjerenjima jakosti magnetskog polja **s pomoću Schmidtove** ili **Haalckove magnetske vage.**

MAGNETSKO POLJE ZEMLJE U HRVATSKOJ

Na području Nezavisne Države Hrvatske određivali su magnetske elemente razni strani stručnjaci već od 1806. do 1904. u razno doba. Najmlađa su ovakva mjerenja izvedena 1902. do 1904. prigodom iztraživanja variacije sile teže pod vodstvom bar. **Eötvösa** u Fruškoj gori. Posebice u savsko-dravskom međuriečju mjerio je 1915. i 1916. **A. Kugler** (Zagreb) deklinaciju i horizontalni intenzitet magnetskog polja Zemlje na području od Karlovca na zapadu do Vukovara na iztoku svega na 80 mjesta. Ova i sva prijašnja mjerenja sveo je **J. Mokrović** na zajedničko razdoblje, te je na temelju izvedenih vriednosti izradio kartu izogona, izoklina i horizontalnih izodinama za sredinu god. 1927. **U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj magnetska deklinacija još je svuda zapadna. Od sredine 1927. do sredine 1942. ona se smanjila za 2° 14'. Sredinom 1942. deklinacija iznosi:** Banja Luka 1° 43', Dubrovnik 1° 19', Hvar 2° 12', Karlovac 2° 38', Makarska 2° 14', Mostar 1° 52', Osiek 1° 15', Sarajevo 1° 25', Travnik 1° 41', Višegrad 0° 47', Vukovar 1° 1', Zagreb 2° 37' i Zemun 0° 23' sve na zapad.

Da pronađe **anomalije magnetskog polja u bivšoj pokrajini Hrvatskoj i Slavoniji, J. Mokrović** je **Kuglerova** mjerenja izravnao po **J. Liznarovoj metodi.** Na taj način određeno je normalno **homogeno magnetsko polje Zemlje u toj pokrajini,** te **odkloni** od njega, koji su **izazvani razporedom geoložkih masa** pod našim tlom.

BIBLIOGRAFIJA:

KUGLER A. pl., Geomagnetička istraživanja u Hrvatskoj. Vijesti Geološkoga povjerenstva za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za god. 1914. i 1915. V. i VI. u Zagrebu 1916.
— Geomagnetička istraživanja u Hrvatskoj god. 1916. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva. God. XXXIV. Svezak I. Zagreb 1922.

MOKROVIĆ JOSIP, Razdioba glavnih elemenata zemaljskog magnetizma. Zagreb 1928.
— Horizontalni dio anomalnog magnetskog polja u Hrvatskoj i Slavoniji. Vijesti Geološkog zavoda u Zagrebu III. Zagreb 1929.

V. FIZIKALNA OCEANOGRAFIJA

Gotovo sve geofizikalne pojave — zajedno sa silom težom — ovise o visinskim razlikama. Budući da **geoid ne pada zajedno s fizičkom površinom Zemlje**, to se za polaznu **točku mjerenja visina uzima razina mora** i time uvodi pojam nadmorske visine. Ali razina mora nije u sebi nepromjenljiva tvorevina. **Na nju utječu razni događaji**, koji znatno izmjenjuju njezin izgled i mienjaju joj položaj. **Izpitivanjem ovih događaja bavi se fizikalna ili dinamička oceanografija.**

Predmet fizikalne oceanografije u prvom je redu samo **razprostiranje mora i sastav njegovih vodenih masa.**

Tri najveća svjetska oceana: Pacifički, Atlantski i Indijski ocean zapremaju površinu od 321 milijun km²; a sva ostala sporedna mora zajedno samo 40 milijuna km² ukupne Zemljine **površine.**

Morske dubine određuju se izravno posebno građenim okomilima (Lot), a u najnovije doba pretežno akustičkim načinom s pomoću jeke (Echolot). Dubina od 5.733 m južno od Edwardovih otoka jest do danas najveća poznata dubina Južnog ledenog mora. U području **australsko-indijskog** zaljeva izmjerio je njemački brod »Planet« godine 1906. blizu južne obale otoka Jave najveću dubinu Indijskog oceana od 7.000 m. Najveća dubina u Atlantskom oceanu nalazi se kojih 150 km sjeverno od obale Portorica, a iznosi 8.526 m. Najveće morske dubine obćenito su ograničene na uzka i dugačka korita, te pretežno uz rubove Pacifičkog oceana. Na iztočnoj strani Filipina izmjerio je njemački krstaš »Emden« najveću uobće poznatu morsku dubinu od 10.793 m. Srednja dubina oceana iznosi 3.795 m.

Množina morske vode iznosi okruglo 1.370 milijuna km³ prema 125 milijuna km³ svega čvrstoga kopna nad razinom mora.

Fizikalna svojstva morske vode obilježena su njezinom gustoćom, molekularnim i termičkim svojstvima, te vladanjem prema zrakama svjetlosti. **Gustoća** odnosno specifična težina morske vode ovisi o njezinu kemijskom sastavu, temperaturi i tlaku. Najbitnije obilježje morske vode prema sladkoj riečnoj vodi je njezin velik sadržaj soli odnosno **slanost ili salinitet.** Pod slanošću mora razumieva se ukupna množina svih raztopljenih soli u jednom kilogramu morske vode izražena u gramima (‰); određuje se titriranjem klora, a može se odrediti i s pomoću električne vodljivosti ili sniženja ledišta morske vode.

Prosječni sadržaj soli na otvorenim morima iznosi 35‰, a obćenito koleba između 32 do 38‰. Međutim imade i znatno većih odklona. U Sjevernom moru slanost često prekorači srednju vriednost. Preko Skagerraka i Kattegata ona naprotiv sve više opada, u Iztočnom moru čak i izpod 10‰. U sjevernom Botničkom zaljevu morska voda postaje čak i sladka, te gotovo pitka. Slično Iztočnom moru vlada se i Crno more. Naprotiv se čitavo **Sredozemno more**, a pogotovo **Crveno more i Perzijski zaljev ističu osobito visokim sadržajem soli.**

Slanost, toplina i tlak najvažniji su činbenici kod unutarnjih fizikalnih zbivanja morske vode. Osobito o slanosti i temperaturi mora ovisi: gustoća, termičko raztezanje, elastička stlačivost i njezino unutarnje trenje. O sadržaju soli ovisi također lom i refleksija zraka svjetlosti, pa time i **boja i prozirnost mora.** S njime u svezi je i slabije izparivanje morske vode kao i povišenje vrelišta, te snizivanje njezina ledišta. Samo **smrzavanje** morske vode vrlo je zamršen događaj. Njezino **godišnje izparivanje** nad velikim oceanima izračunao je **W. Schmidt** prosječno na 76 cm s maksimumom u širinama od 20° do 30° jednako na južnoj kao i na sjevernoj polutki. I onako velika električka vodljivost morske vode jako raste s porastom temperature. **Dnevni tok temperature** na površini mora slabo je izražen, a **godišnje je kolebanje** temperature maleno. Plinovi, sadržani u morskoj vodi, ne utječu na fizikalne događaje u njoj.

Množina karbonata i bikarbonata **označuje** se kao **alkalinitet** mora, koji upućuje na primjesu kopnenih voda.

Posebno poglavlje **fizike mora čine morske struje**, kao stalni ili povremeni **prenosioci** njegove **vodene mase**; iztražuju se posebno građenim mjeračima (po **Eckmannu** i drugima), ali po današnjem shvaćanju one nisu još dovoljno poznate. Na dublje slojeve struje prenose se turbulencijom, koja potječe od unutarnjeg trenja.

Na površini mora često se javljaju **valovi** različitih dužina već prema uzroku, koji ih podražuje. Njihovo razprostiranje kao **izobličavanje morske površine vrlo je zamršeno,** jer se njihova mješavina interferencijom neprestano mienja, a sastavni se dielovi osim toga razprostiru i različitim brzinama.

Jedno od najzanimljivijih gibanja morske vodene mase jest pojava plime i oseke (dobi) u svezi s privlačivom silom Sunca i osobito Mjeseca. Pod učinkom ove sile izvodi morska voda najprije pravilno periodičke vertikalne promjene površine, a u drugu ruku, javljaju se s time u svezi i **horizontalna strujanja vode.**

Pitanjem plime i oseke bavili su se već **Newton**, pa **Daniel Bernoulli** i **Laplace** te **G. H. Darwin.** Njihova teorijska razlaganja odnose se uglavnom na one sile, koje bi proizvodile plimu i oseku jednog obćeg oceana, koji bi jednoliko pokrivao čitavu Zemlju. Ali nijedno teorijsko tumačenje ovog pitanja nije još zadovoljilo stečena izkustva.

Međutim su austrijski stručnjaci među prvima počeli iztraživati dobi pokrajnih mora, koja često pokazuju samo prividni snošaj s dobima glavnih oceana, ili ih izvode i posve neovisno o ovima.

JADRANSKO MORE

Hidrodinamička istraživanja plime i oseke pokrajnih mora počela su baš **na Jadranu,** koji je u tom pogledu najbolje iztraženo more.

Jadransko more kao sastavni dio Sredozemnog mora **spada u red najveće slanosti;** u njemu koleba ona od 37,8‰ u travnju do 38,5‰ u mjesecu veljači. Njegove temperature na površini kreću se od oko 10°C u veljači do između 22° i 26°C u kolovozu.

Od struja u Jadranskom moru postoji jedna **stalna struja** od Otrantskih vrata uz iztočnu obalu do Tršćanskog zaljeva, onda uz zapadnu obalu natrag do Otrantskih vrata. Kao posljedica dužeg djelovanja vjetra javljaju se **nestalne struje.**

Srednja širina Jadrana iznosi 166,5 km, a kod Otrantskih vrata Jadran je širok 78,8 km. **Najveća dubina** u njegovu sjevernom koritu iznosi samo 260 m, dok mu ljevkasto južno korito dopire i do 1260 m dubine.

Morske dobi Jadrana ustanovljene su harmoničkom analizom motrenja na 16 obalnih postaja; 14 od njih leži na iztočnoj obali, a samo dvie na njegovoj zapadnoj obali. **Njihaji poludnevne plime i oseke po dužini Jadrana** imadu jednu čvornu liniju, dok za cjelodnevne njihaje ne postoji ni jedna ovakva linija. Površina Jadrana diže se i spušta istodobno s plimom i osekom Jonskog mora, pa jadranske dobi treba u glavnom svoditi na periodičke impulse ovoga mora. Pri tom u Jadranu razmjerno jako raste amplituda odmah od juga sve do maksimuma na sjevernom mu kraju. **Poprečni njihaji** u južnom dielu Jadrana imadu kadkada fazu suprotnu njihajima u sjevernom dielu, tako da se Jadran s obzirom na poprečne njihaje razpada u dva različita područja. Prelaganje njihaja po dužini i širini, te njihovo razilaženje u fazi za jednu četvrtinu periode dovodi uz postojeću čvornu liniju do t. zv. **amfidromije** (zakretanje plime i oseke). Razlika između plime i oseke Jadrana obično je manja od 1 m. O dobnim strujanjima u njemu nema još nikakva pregleda.

Posebno značenje za proučavanje plime i oseke zatvorenih i okrajnih mora imade **proučavanje seša ili vlastitih njihaja** jezera i manjih zaljeva. Proučavanjem seša **u Jadranskom** moru prvi se je bavio **E. Stahlberger** oko 1870. na Rieci, te je utvrdio tipičnu grupaciju perioda u ovom dielu Jadrana u trajanju od 5 i 30 minuta te 2 do 2,5 sata. U ovom stoljeću proučavali su ih najprije **A. Defant** i **R. v. Sterneck,** zatim **W. v. Kesslitz.** On je upozorio na lokalne seše, kojih ima u većini jadranskih luka. U najnovije doba iztraživao ih je **A. J. Kuster** u Splitu registracijama stalnog mareografa u splitskoj luci i registracijama prienosnog mareografa na nekoliko drugih mjesta.

Da se prouče seši bakarskog zaljeva, **Geofizički zavod u Zagrebu** postavio je za razdoblje od god. 1930. do 1939. poseban mareograf za bilježenje promjena površine mora u Bakru. Ustanovljeno je, da se unutarnji dio zaljeva njiše poput jezera s periodama od 8,0—8,5 — 4,3 — 2 i 1 minute, dok glavni njihaji cjelokupnog zaljeva traju po 24 — 22 — i 20 minuta. Osim toga pojavljuju se njihaji u trajanju od 2 i od 6 sati, koji vjerojatno odgovaraju njihajima Kvarnerskog zaljeva.

Ujedno je iz bilježaka bakarskog mareografa izvedeno, da se **u Bakru učvršćeni biljeg visine** nalazi **2,518 m iznad srednje razine mora,** kao polazna točka (normalna nula) za određivanje absolutnih ili nadmorskih visina na iztočnoj strani Jadrana.

BIBLIOGRAFIJA:

ERCEGOVIĆ A., Istraživanja o temperaturi, salinitetu, kisiku i fosfatima jadranskih voda srednjodalmatinske obale. Prirodosl. istraživanja. Akad. znan. i umj. u Zagrebu. Sv. 19., God. 1934.

GAVAZZI ARTUR, O pomicanju vode u Kvarnerskom Zavalju. — »Prirodoslovna istraživanja Akad. znan. i umj.« Svezak 6. Zagreb 1915.

— Prilozi hidrografiji Bakarskog Zaliva. — »Prirodosl. istr.« Svez. 13., Zagreb 1918.

GOLDBERG J. i KEMPNI K., Istraživanje oscilacija bakarskog zaljeva. Ljetopis Akad. znan. i umj. u Zagrebu. Svezak 49, 1937.

— O oscilacijama i općem problemu zaljevskog seša. Prirodoslovna istraživanja Akad. znan. i umj. Svezak 21, 1938.

KUSTER A. J., O pojavi seša. — Mornarički glasnik II. — 414, 526, 645 (1934).

ŠKREB STJEPAN, Morska razina. Priroda XXVI; 217 (1936).

VI. METEOROLOGIJA

Krutu i tekuću Zemlju obavija njezina atmosfera. Zbog njezine velike važnosti za život i za druge pojave na Zemlji atmosfera Zemlje je predmet posebnog iztraživanja. **Proučavanjem pojava u njoj bavi se meteorologija.**

Promjene u atmosferi možemo promatrati bilo s fizikalnog bilo sa statističkog i geografskog gledišta. Radi toga **se meteorologija dieli najprije na meteorologiju u užem smislu i na klimatologiju. Dok prva predstavlja fiziku atmosfere,** druga je opisna nauka, te **ima zemljopisno obilježje. Klimatologija** daje tabelarne i kartografske prikaze klime pojedinih mjesta odnosno većih predjela i čitave Zemlje. **Meteorologija** naprotiv **izpituje:** prostornu razprostranjenost, masu, električna svojstva, pa absorpciju i refleksiju toplinskih i svjetlostnih zraka, prozirnost i razna druga fizikalna svojstva atmosfere.

S obzirom na **praktične primjene** dielimo meteorologiju na: aeronautičku, maritimnu, agrarnu, medicinsku i biološku. Za svrhe prognoze vremena služi prognostička ili sinoptička meteorologija.

Atmosfera se sastoji od 78,1% dušika, 21% kisika, 0,9% argona, 0,03% ugljikova dioksida, te 0,01% pretežno plemenitih plinova. Osim toga u atmosferi ima tragova vodika i drugih neznatnih sastavnih dielova, te sitnih krutih primjesa. Najvažnija, ali i **vrlo promjenljiva primjesa atmosferskog zraka je vodena para**, koja varira od najneznatnijih količina u polarnim do 4% u tropskim predjelima. Podvrgnut sili teži i zbog svoje ekspanzivnosti **zrak na svakom mjestu atmosfere izvodi** stanoviti **tlak**, koji **se mjeri barometrom.** Uz temperaturu od 0°C na razini morskoj iznosi okruglo 760 mm živina stupa ili 1.033 kg na 1 cm². Budući da **tlak zraka s visinom opada, možemo iz mjerenja tlaka određivati i visinske razlike.** Isto tako **s visinom opada i gustoća** zraka, kao i njegova **temperatura.** Jeka radiotelegrafskih valova, zatim polarno svietlo i druge pojave upućuju na to, da **atmosfere ima** još i **u visini od 1000 km.** Sunčeve toplinske zrake griju Zemljino tlo, a ovo svojim izžarivanjem ugrijava najdonje slojeve atmosfere. Oblik Zemlje, pa njezin promjenljivi položaj prema Suncu kao i razlike njezine fizičke površine uvjetuju različito zagrijavanje njezine atmosfere. Uslied toga dolazi do **razlika temperature i tlaka** zraka, koje razlike **uvjetuju razna vertikalna i horizontalna strujanja** te vjetar u atmosferi, a ove struje opet dovode do stvaranja **oblaka** i **oborina.** U svezi sa **stvaranjem električnih naboja** u atmosferi dolazi **zatim** do pojava **sievanja** i **grmljavine** ili nevremena.

Donji dio atmosfere do nekih **11 km visine,** u kojem još temperatura s visinom opada, i koji **je nosilac vremenskih prilika na Zemlji, zove se troposfera. Gornji dio,** u kojem temperatura više ne opada, a struje su u njemu samo horizontalne, zove se **stratosfera. Obadva diela razstavlja** razmjerno vrlo **tanki sloj tropopauze.**

Da bi se mogao izvršiti sav ogromni zadatak meteoroložkih i klimatoložkih iztraživanja, uređena su **redovna motrenja atmosferskih pojava na stalnim meteoroložkim postajama.** Prema opremi meteoroložkim instrumentima, obsegu motrenja i načinu obrađivanja pojedinih meteoroložkih elemenata **diele se** ove **postaje na: observatorije i postaje I.—IV. reda. Observatoriji** imadu obilježje znanstvenih zavoda. **Postaje I. reda** predstavljaju **normalne meteoroložke postaje,** na kojima uz izravna motrenja još i autografi kontinuirano bilježe sve meteoroložke elemente. **Postaje II. reda** su **normalne klimatoložke postaje;** na njima se elementi direktno motre samo u određene termine dana. **Postaje III. reda** su **pomoćne klimatoložke postaje,** koje na jednaki način određuju ove elemente osim tlaka zraka. **Postaje IV. reda** predstavljaju mrežu **ombrometrijskih ili kišomjernih postaja,** koje motre samo početak, trajanje, vrstu i količinu oborina te možebitne krupne pojave, koje s ovima zajedno nastupaju. **Sve ove postaje zajedno čine mrežu meteoroložkih postaja** na određenom području.

Stratosfera se iztražuje aeroložkim putem, a još **viši slojevi atmosfere i akustičkim metodama.**

METEOROLOŽKA SLUŽBA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Prve tri meteoroložke postaje na području Nezavisne Države Hrvatske: Zagreb, Zavalje i Stara Gradiška počele su djelovati već godine 1853. Ove i još 8 naknadno osnovanih postaja u bivšoj pokrajini Hrvatskoj i Slavoniji bile su do konca 1870. pod upravom c. kr. bečke meteoroložke centrale, a početkom 1871. sve su ove postaje prešle pod upravu kr. ugarske meteoroložke središnjice u Budimpešti. Do konca 1900. ova je središnjica u toj pokrajini osnovala još 19 postaja II. i III. reda. Nekadanja kr. hrv. slav. dalm. zem. vlada u Zagrebu ustrojila je bila opet i sa svoje strane 49 postaja pod upravom tada već postojećeg Meteoroložkog observatorija u Zagrebu. **Od god. 1901.** ovaj je observatorij preuzeo **jedinstveno uređenje** svih 78 meteoroložkih postaja **u bivšoj Hrvatskoj i Slavoniji,** kao i nadzor nad njima.

Iza kako je Austro-Ugarska 1879. bila preuzela upravu bivše Bosne i Hercegovine, osnovane su na poticaj bečke meteoroložke središnjice prve tri bosansko-hercegovačke postaje pod vojničkom upravom: Sarajevo, Mostar i Donja Tuzla. Za studij melioracije zemlje osnovala je bivša bosansko-hercegovačka zem. vlada u vremenu od 1886. još nekoliko novih postaja III. reda. Godine 1891. već je ova vlada razpolagala sa 48 postaja u zemlji; 1892. podigla je ona zemaljsku postaju u Sarajevu, a 1893. postaju u Mostaru na postaje I. reda. Osim toga je 1894. osnovan observatorij na Bjelašnici na 2.067 m nadmorske visine.

Sva **meteoroložka služba u nekadanjoj austrijskoj pokrajini Dalmaciji** bila je već od prvih svojih početaka sve do propasti Austro-Ugarske pod upravom meteoroložke središnjice u Beču.

Unatrag zadnja dva desetljeća uređenje meteoroložke službe u hrvatskim zemljama bilo je podvrgnuto tolikom broju raznih ustanova, da je bilo nejedinstveno kao nikada prije. Tek je osnivanjem biv. banovine Hrvatske bar na njezinu području **sva građanska meteorologija prešla pod upravu Geofizičkog zavoda u Zagrebu. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj** ovaj je Zavod postao središnjicom čitave geofizičke službe na području naše države. **U stručnom pogledu** podpada pod njegovo vodstvo i sva meteoroložka služba Hrvatske mornarice i Hrvatskog zrakoplovstva.

Podatci o motrenjima meteoroložkih elemenata objavljeni su u službenim izdanjima domaćih i stranih ustanova. Od velikog broja ostalih stručnih radova navodimo ovdje samo nekoje od najiztaknutijih.

BIBLIOGRAFIJA:

GOLDBERG J., Godišnji i dnevni period oblačnosti u Zagrebu. Rad 241, 1931.
— Trajanje insolacije u Zagrebu na osnovi 36-godišnjih registracija. Rad 246., 1933.
— O dinamici kondenzacije pare. Rad 254., 1936.
— Uzdužni i poprečni klimatski profil u našem Primorju. Medicinska biblioteka, svezak 75—78, Zagreb 1940.
— O jednom elementu komparativne meteorologije. Prirodoslovna istraživanja Hrv. akad. znan. i umj., sv. 23., 1941.

MOHOROVIČIĆ ANDRIJA, Vidi »Priroda«. God. XVII. Br. 4. i 5., Zagreb 1927.
— Tornado kod Novske. Rad 117.

MOHOROVIČIĆ STJEPAN, Aerologijska studija iz kotorskog zaljeva uz neke općene primjedbe. Rad 217.
— Istraživanje vjetra u Radziechowu u Galiciji. Rad 219, 223, 226.

ŠKREB STJEPAN, Utjecaj zemaljske rotacije na gibanje atmosfere. Rad 179.
— Dnevni i godišnji period kiše u Zagrebu. Rad 236, 1929.

VII. POLARNO SVIETLO

Zajedno s magnetskim perturbacijama vrlo često nastupa i pojava polarnog svietla, a obadvoje obično uz nastup velikih Sunčevih pjega.

Pojava polarnog svietla tumači se danas **Störmerovom** matematičkom teorijom, koju je **K. Birkeland** potvrdio i fizikalnim pokusima. Za svog povećanog djelovanja Sunce izbija i pojačani roj heliokatodnih zraka u obliku električki nabijenih čestica ili korpuskula. U magnetskom polju Zemlje ove čestice mienjaju svoj smjer i brzinu, pa s time u svezi opisuju određene staze svoga puta. Dopirući ovako u atmosferu Zemlje, one ovu ioniziraju i pobuđuju u njoj luminescentnu pojavu svjetlosti, kako se to događa i kod električkih izbijanja u raznim izpražnjenim (vakuum) cievima. **Polarna svietla najčešća su u polarnim krajevima,** ali se kadkada mogu pojaviti i u nižim geografskim širinama. **Pojas njihove najveće čestoće obuhvaća zajedno i magnetski i rotacioni pol Zemlje.** U dnevnoj periodi ona **su najčešća u prvoj polovici noći.** S obzirom na visinu, do koje polarna svietla dopiru, njihova je donja granica oko 80 km nad površinom Zemlje, a u visinu znadu se protegnuti i do 1000 km.

Dok se prema **H. Fritzu** polarna svietla na Färöerima pojavljuju oko 100 puta godišnje, **u našim krajevima** ona su samo **izvanredno riedka pojava.** Kod nas je do danas poznato svega samo šest pojava polarnog svietla — od toga prva 18. siečnja 1770. zabilježena u Osieku. Tek 24. i 25. listopada 1870. zabilježena je druga pojava u Zagrebu, kao i treća od 17. studenoga 1882., pa obće poznata od 15. svibnja 1921. Uobće najjače poznato polarno svietlo pojavilo se 25. siečnja 1938. Ovo je bilo vezano uz tako jaku i veliku Sunčevu pjegu, da se je mogla i prostim okom promatrati, a pratila ga je i najveća do danas poznata magnetska oluja. Zadnji put je polarno svietlo u Hrvatskoj viđeno 3. ožujka 1941.

BIBLIOGRAFIJA:

GOLDBERG J., Polarna svjetlost, 25. siječnja 1938. »Priroda« XXVIII. 1938. broj 5.
»STARINE« izdanje Akademije znanosti i umjetnosti, knj. 35.
STOŽIR J., Nordlichtbeobachtung. Zeitschrift für Meteorologie. Band XVIII., 1883.
TORBAR J., Sjeverna zora. »Rad« knj. 17.

VIII. GEOFIZIČKI ZNANSTVENI ZAVODI

HRVATSKI DRŽAVNI GEOFIZIČKI ZAVOD — Grič 3, brzoglas 42-17. Osn. 1862.

Svrha — iztraživanje fizikalnih svojstava zemlje i njihova primjena u praktične svrhe.

Glavne grane rada: klimatologija, meteorologija i sezmologija.

Nadstojnik: Dr. Stjepan Škreb.

Obsèrvatori: prof. Josip Mokrović i Ante Obuljen. 8 asistenata i 2 pridieljena srednjoškolska profesora.

Uređaj: — zbirka aparata (u zavodima i na postajama) i vlastita mehanička radionica.

Ustanove: 3 meteorološka observatorija — Zagreb, Sarajevo i Mostar i oko 215 postaja različitog reda.

Pod upravom zavoda: zvjezdarnica Hrvatskog prirodoslovnog društva.

Knjižnica — s izdanjima najvećih svjetskih observatorija iz svih područja geofizike.

Izdanja zavoda: Izvješće o potresima i »Meteorološki bilten«. Zavod održava vezu sa svim srodnim ustanovama u svietu.

ZAVOD ZA GEOFIZIKU MUDROSLOVNOG FAKULTETA

Nadstojnik: Dr. Stjepan Škreb.

(pobliže podatke vidi u IV. dielu, u pregledu znanosti).

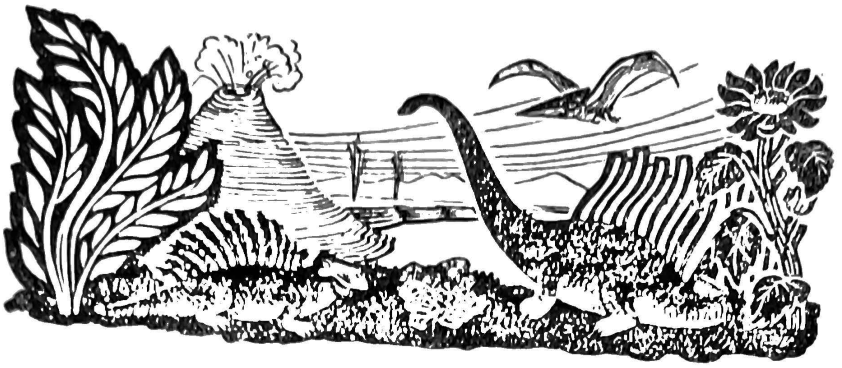

POGLAVLJE IV.

GEOLOGIJA

Urednik prof. JOSIP POLJAK, nadstojnik Hrvatskog državnog geoložko-paleontoložkog muzeja

Suradnici: za mineralogiju i petrografiju — dr. LJUDEVIT BARIĆ, profesor Mudroslovnog fakulteta.
za ljekovite i rudne vode — dr. ĐURO ZOLTNER, nadstojnik Odsjeka u Ministarstvu zdravstva.
za tloznanstvo — dr. MIHOVIL GRAČANIN, profesor Gospodarsko-šumarskog fakulteta.

I. OBĆA ZADAĆA GEOLOGIJE
Geoložka razdoblja u poviesti zemlje

II. GEOLOŽKA I TEKTONSKA IZGRADNJA N. D. H.

III. PALEONTOLOGIJA — Pregled nalazišta

IV. MINERALOGIJA — Najvažnije izkopine

V. PETROGRAFIJA
Pregled kamenja u Zemljinoj kori

VI. LJEKOVITE I RUDNE VODE
Balneoložka karta N. D. H.

VII. TLOZNANSTVO
Glavni tipovi hrvatskih tala.
Razvoj pedologije u Hrvatskoj

I. OBĆA ZADAĆA GEOLOGIJE

Geologija (grč. ge = zemlja, logos = nauka) je nauka, koja se bavi proučavanjem svih onih sila na Zemlji, koje dnevno vrše znatne promjene na njezinu površinskom licu. Nadalje se geologija bavi iztraživanjem kamenja kore zemaljske, poviesti njezina razvoja, kao i razvoja organskoga života na Zemlji u toku geoložkih razdoblja.

Prema tim proučavanjima **dieli se geologija u obću ili dinamsku** (grč. dinamis = sila), **i u stratigrafijsku ili poviestnu geologiju, koju nazivaju i naukom o geoložkim formacijama.**

Dinamska geologija obrađuje sile, koje stalno vrše promjene na licu Zemlje, pa se dieli u dva odjela, u vanjsku dinamiku, koja obrađuje sile, kojima je sjedište izvan zemaljskog tiela (sunce, voda, vjetar), i unutarnju dinamiku, koja govori o silama, kojima su sjedišta u samom tielu Zemlje (potresi, vulkani, postanak gora).

Poviestna geologija ili nauka o geoložkim formacijama, kao druga grana geologije, **bavi se upoznavanjem mineralno-petrografskog sastava** kore zemaljske, razširenjem i sadržajem staloženog (sedimentarnog) kamenja pojedinih slojeva na organskim preostatcima ili okaminama. Slojevi jednog razvojnog geoložkog doba sačinjavaju formacije ili odjele, a raspadaju se u pojedine dobi, a ove u stepenice. Više formacija, koje su po svome organskom sadržaju međusobno blize, sastavljaju skupine, grupe ili ere. **(Vidi tabelu IV.).**

II. GEOLOŽKA I TEKTONSKA IZGRADNJA

Nezavisne Države Hrvatske

Unutar granica Nezavisne Države Hrvatske vidi se, da su sjeverni dielovi države u pretežnom dielu nizinskog značaja, koji je izražen Podravinom, Posavinom i jednim dielom Podunavlja, kao sastavnim dielovima velike Panonske potoline. Ostali dio države sastoji se od gorskih nizova, koji sačinjavaju gorske skupine, od kojih svaka za sebe nosi posebne značajke, koje se očituju u njihovoj geoložkoj i tektonskoj izgradnji.

ALPSKI POJAS

Od državne granice na Sutli povlači se prema iztoku skupina gorskih nizova zagorskih gora obuhvaćajući **dio Samoborske gore, Medvednice i Kalničku goru.** Sve te gore imadu značajku alpske izgradnje s jezgrom mlađih paleozojskih naslaga. Svojim rubnim odlomljenim dielovima vežu se prema iztoku nizkim pliocenskim i diluvialnim humljem na skupinu gora, koja se pro-

Tabela IV. Geoložka razdoblja u poviesti Zemlje

Skupina Era	ODJEL formacija, sistem		DOBA	STEPENICA	RAZŠIRENJE u NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
NOVO DOBA neozoik – kenozoik – antropozoik	Kvartar		ALUVIJ	Sadašnjost	SVE DOLINE POTOKA RIEKA I VELIKIH NIZINA
				Holocen	
			DILUVIJ	Doba zaleđivanja	Po svima obroncima gora, krška polja, ponikve. Prapor Bilogore, Fruške gore i Đakovštine, podravski živi piesci, Krapina.
				Plistocen	
	Terciar	Neogen	PLIOCEN	Levantinska	Obronci gora alpinskoga i serpentinskoga pojasa, Vinodol, okolica Sinja, Livna, Bihaća i Gackog.
				Tracijska	
				Pontijska	
			MIOCEN	Sarmatska	Zagorske gore, Medvednica, Samoborska gora, sve ostale gore alpinskog pojasa i Majevice.
				Mediteran II.	
				Mediteran I.	
		Paleogen	OLIGOCEN	Akvitanska	Zagorje, Medvednica, Kalnik, Krndija, Fruška gora, Požežka gora, Velebit. Svi bazeni smeđeg ugljena sr. Hrv.
			EOCEN	Vapnenački i pješčenjački razvoj	Uzduž primorskog pojasa, otoci, Bunić, Glina, Petrinja, Majevica, Kozara, Doboj.
			PALEOCEN		ne dolazi
SREDNJE DOBA Mezozoik	Kreda		GORNJA	Danien	Samoborska gora, Medvednica, Kalnik, Papuk, Fruška gora, područje serpentinskog pojasa središnje Hrvatske, Dinarski pojas.
				Senon	
				Turon	
				Cenoman	
			DONJA	Albien	Nešto u Dinarskom pojasu, Grmeč-planina, oko Banje Luke, Srnetice, Vlašić-pl., Bileće.
				Aptien	
				Neocom	
	Jura		MALM	Titon	Gorski Kotar, Vel. Kapela, Poštak, Visočica kod Dol. Lapca, Lemeš kod Vrljike, Velebit, Svilaja, južno primorje, planine Dinarskoga pojasa središnje Hrvatske.
				Kimmeridgien	
				Lusitatien	
				Oxfordien	
			DOGER	Callovien	Gorski Kotar, Vel. i Mala Kapela, uz Neretvu oko Jablanice i Drežnice, Vran-planina i Krug-planina i sjeverno Livnu.
				Bathonien	
				Bajocien	
			LIAS	Toarcien	U pretežnoj česti planina Dinarskoga pojasa, oko Sarajeva, u luku od Čevljanovića preko Vareša-Vranduka do Celinca i Bjelašnice, Treskavica, Ilica plan. oko Trebinja i Lašve.
				Charmutien	
				Sinémurien	
	Trias		GORNJI	Rhätska	U svima gorama izuzevši Bilogoru, Dilj-goru i Frušku goru. U većim ili manjim prostranstvima.
				Norijska	
				Karnijska	
			SREDNJI	Ladinijska	Medvednica, Samoborska gora, nešto u Zagorju (Kunagora), Krndija, srednji i južni Velebit i Lika; Han Bulog, Haliluci, Gacko, Grahovo; Kunovac vrelo i Donje Pazarište u Lici.
				Anizijska	
			DONJI	Skitijska	U Zagorju oko Pregrade, Ivanščica, Medvednica, Samob. gora, Petrova gora, Velebit i Lika, oko Knina, Muća, Sinja, Vrlike, Budve, Bos. Novi, Priedor, Vranica planina, Prozor, Rama, Jablanica, Glavatićevo.
STARO DOBA Paleozoik	Perm Dyas		GORNJI	Zechstein	Ivanščica, Medvednica, Samoborska, Petrova i Zrinska gora, Gorski Kotar; Velebit: Trnovac, Brušani, Takalice, Pilar, Egeljac, Vel. Paklenica; Prača, Han, Orahovica, Suha Česma, Prekače, Boljoradine, Vlasenica, Srebrenica; župa Dubrava.
			DONJI	Rotliegendes — Šareni pješčenjak	
	Karbon		GORNJI	Produktivni	
			DONJI	Neproduktivni — Kulm	
	Devon		GORNJI	Neodevon	ne dolazi
			SREDNJI	Mesodevon	
			DONJI	Eodevon	
	Silur		GORNJI	Gotlandij	Gor. silur: Psunj, Papuk, Krndija, Motajica i Prosara. Na nekim mjestima srednje Hrvatske. Donji silur ne dolazi.
			DONJI	Ordovicij	
	Kambrij		GORNJI	Olenus slojevi	ne dolazi
			SREDNJI	Paradoxides slojevi	
			DONJI	Olenellus slojevi	
Pradoba Arhaik	Prekambrij Algonkij Proterozoik				ne dolazi
	Azoik Arheozoik				Moslavačka gora, Psunj, Papuk, Krndija, Motajica i Prosara.

s obzirom na područje Nezavisne Države Hrvatske

OBĆE ZNAČAJKE razvoja organskog života skupina i odjela	Obće tektonsko i vulkansko djelovanje	Klima
DOBA ČOVJEKA. Najstariji preostatci čovjeka neandertalske rase. Doba mamuta i velikih sisavaca. Biljni sviet u međuzaleđenjima kao danas, u zaleđenjima arktički i subarktički.	Doba mirovanja. Vulkansko djelovanje slabo.	Doba zaleđenja sjeverne polutke i Alpa. U međuzaleđenjima umjerena.
Jak razvoj sladkovodnih, brakičnih i morskih školjkara i puževa. Razvoj slonova, nosorožaca, konja, potočnog konja, deva, žirafa, jelena, antilopa, medvjeda, mačaka, kitova i majmuna. Od bilja jak razvoj: palma, kamforača, cimetnjaka, cipresa, magnolija i mirta. Koncem terciara ovi biljni rodovi nestaju, a biljni sviet u mnogom je sličan današnjem.	Od gornjega oligocena do gor. miocena glavno tercijarno boranje gora. Postanak lančanoga gorja. Svršava se Laramijsko i Saxonijsko boranje. Vulkansko djelovanje vrlo jako, u paleocenu samo mjestimice jako. Više transgresija i regresija mora.	Na početku tropska i subtropska; nakon paleogena postepeno ohlađivanje sjeverne polutke.
Od nižih životinja jak razvoj numulita, ježeva, školjkara i puževa. Ribe koštunjače i morski psi. Nastup placentarnih sisavaca kolektivnog i primitivnog tipa. Prvi pravi majmuni, lihopapkari i takopapkari. — Biljni sviet sastoji se od dvosupnica i jednosupnica i znatnoga broja četinjača tropskih i subtropskih vrsta.		
Jak razvoj praživa (Orbitoliti, Globigerine); amoniti i belemniti izumiru. Glavni razvoj i prestanak rudista. Nastup riba koštunjača u gor. kredi. Zadnji Sauridi (Ichtio-Plesiosaurus i Pteranodon), zamjenjuju ih Dinosauriji (Iguanodon, Triceraptos). Ptice sa zubima. Biljni sviet uglavnom kao u Juri, koncem krede nastup listopadnog drveća.	Početak Laramijskoga i svršetak Kimmerijskoga boranja. Glavno Saxonijsko boranje i predgosavsko. Vulkansko djelovanje obćenito slabo. Velika gor. kredna transgresija. U cenomanu regresija.	Jasno dieljenje ekvatorialnoga i borealnoga klimatskoga pojasa.
Jak razvoj spužava, koralja grebenaša, vrhunac razvoja amonita, belemnita, nestajanje nautilida. Dolaze raci i kukci, prve žabe, ganoidne ribe i selachiji. Glavno obilježje Jure su reptili (gušteri) velikih dimenzija: Ichtiosaurus, Plesiosaurus i leteći gušteri: Pterodactylus, Ramphorynchus; krokodili i dinosauriji. Prve ptice (Archeopterix). Sisavci podređeno. Biljni sviet sastoji se od četinjača, drvu sličnih paprati i preslica, Cycadophyta. Lepidophyti manjkaju.	Početak Saxonijskog i vrhunac Kimmerijskog boranja. U srednjoj Juri transgresija, u gornjoj regresija. Vulkansko djelovanje razmjerno slabo.	
Od nižih životinja nastupaju jače heksakoralji i krinoidi, školjkari. Jak razvoj amonita; prvi belemniti, od riba heterocerkni Ganoidi. Od vodozemaca: Labyrintodonti. Različan broj gmazova, kornjače, najstariji sisavci (tobolčari). Flora se sastoji uglavnom od Cycadophyta, četinjača i nekih preslica. Važne su vapnenačke alge (Diplopora i Gyroporella), koje izgrađuju triaske grebene.	U srednjem triasu počinje Kimmerijsko boranje. Prije toga doba mirovanja. Vulkansko djelovanje razmjerno slabo.	Toplo: subtropska, predjeli sa sušom, ali ne u pustinjskom obliku.
Perm: Jak razvoj brahiopoda, dolaze koralji, školjkari, puževi, glavonožci, člankonožci. Ganoidne ribe, Stegocephali, Theromorphi. Flora je označena rodovima: Callipteris i Walchia. Na juž. polutci t. zv. Glossopteris-flora. **Karbon:** velike množine foraminifera, trilobiti izčezavaju. Dolaze morski ljiljani, brachiopodi kukci, pauci. Stegocephali. Najveći razvoj biljaka: tajnocvjetki: Lepidodendroni, Sigilarije i Calamiti. **Devon:** Graptoliti izčezli, jači razvoj koralja, brahiopoda i trilobita. Doba riba oklopnjača: Pteryhtis, Cocosteus Pteraspis. Biljni sviet sličan karbonskomu. **Silur:** prvo nastupanje riba, velikih raka, skorpiona, stonoga. Razvoj graptolita. Jak razvoj brahiopoda i trilobita, nautilida i tabulatnih koralja. Prve kopnene biljke. **Kambrij:** manjkaju kralježnjaci, pretežu trilobiti i brahiopodi, manje su zastupani školjkari i puževi. Cesti su koralji. Dolaze crvi. Kopnene biljke su nepoznate.	U gor. devonu počinje Variscijsko boranje i traje do gor. perma. Na granici silura i devona Kaledonijsko boranje. Na granici gor. i donjeg silura Takonijsko boranje. U kambriju mirovanje. Vulkansko djelovanje jako u gor. karbonu, vrlo jako u permu. U siluru na mjestima vrlo jako, inače u glavnom slabo, isto tako je i u kambriju. U devonu višestruke transgresije; u gornjem siluru regresija. Na granici gor. i donjeg silura transgresija. U kambriju višestruke transgresije.	U permu zaleđenje južne polutke. U karbonu i devonu toplo do umjereno, isto tako u gor. siluru, a u dolnjem tragovi zaleđenja. U kambriju umjerena klima s tragovima zaleđenja.
Sa sigurnošću ustanovljeni tragovi organskog života: radiolarije i raci. Naslućuju se crvi, puževi i školjkari ili brahiopodi. Manje sigurne su biljke (alge?) Drži se, da su bila valjda zastupana sva stabla bezkralježnjaka.	U algonkiju znatan broj postanka gora. Diskordancija prema kambriju preko cielog svieta. Više faza s jakim dubljinskim i površinskim vulk. kamenjem. U azoiku više diskordancija i postanaka gora s jakim vulkanskim djelovanjem.	Zaleđivanje u srednjem proterozoiku. Vrlo debeli krupnoklastični sedimenti pokazuju na djelomičnu oborinama bogatu klimu. Predjeli suše. U azoiku visoka toplina na Zemlji i oko nje.
Podpuno nejasna okamina opisana kao »Corycium enigmaticum«. Dalekosežna metamorfoza — preobrazba — svega kamenja.		

Djelomično po L. KOBERU i L. RÜGERU — sastavio J. POLJAK

teže pravcem zapad — iztok između Save i Drave, pa Dunava i Save. Sve te skupine gora pokazuju također u svojoj biti alpsku izgradnju.

Moslavačka gora zauzima po svojoj geoložkoj izgradnji osamljen položaj, jer je sastavljena od arhajskog granitnog masiva, obrubljenoga pojasom raznog kristalinskog kamenja, pa se tako svojom građom približuje tonalitnim masama iztočnih Alpa. U njoj manjkaju sve naslage od paleozoika do neogena, t. j. ona je u tom geoložkom razdoblju bila kopno.

Iztočno od Moslavačke gore dolaze srednjoslavonski gorski nizovi **Psunj, Papuk, Ravna gora, Požežka gora i Krndija.** Geoložka građa tih gora sastoji se od pradobnog kamenja granita, gnajsa i tinjčevih škriljavaca, pa od starijeg paleozojskog kamenja, na koje se naslanja pojas terciarnog kamenja, koje izgrađuje u cielosti nizku **Bilogoru i Dilj-goru.**

U sjevernoj Bosni dolazi uz Savu **Motajica i Prosara planina,** kojih su jezgre izgrađene od kamenja, koje nalazimo u Moslavačkoj gori, a oko te jezgre povlači se pojas kamenja, sličan pojasu paleozojskog kamenja srednjoslavonskoga gorja.

Od mezozojskoga kamenja u tome pojasu dolazi **donji trias** u obliku werfenskih naslaga u Samoborskoj gori i Medvednici, pa u neznatnom razširenju u zagorskim gorama.

Srednji trias razvijen je kao ljušturni vapnenac u Kuni gori, pa kao ladinijski vapnenci Gregurić-brega u Samoborskoj gori i malog razširenja u Krndiji.

Vapnenci i dolomiti **gornjeg triasa** dolaze u raznim razširenjima gotovo po svima spomenutim gorama izuzevši Fruško goru.

Jurska formacija ne pojavljuje se nigdje, a k r e d n u f o r m a c i j u označuje iztočno-alpski gosavski razvoj s rudistnim vapnencima, dolomitima, kršnicima, pješčenjacima (fliš) i gromačama u Samoborskoj gori, Medvednici, Krndiji, Kalničkoj i Fruškoj gori.

Srednjehrvatski SERPENTINSKI POJAS (pojas mezozojskog ofiolitnog kamenja)

Gotovo uzporedno s gorjem u savsko-dravskom međuriečju proteže se od sjeveroiztočnog kuta vel. župe Vrhbosna, kroz vel. župe Usora i Soli, Sana i Luka, te južnim predjelima velikih župa Livac i Zapolje, te Posavje, pojas raznog kristalinskog i flišnog kamenja razne starosti. **On zahvaća Kalničku goru, dio Medvednice i Samoborske gore, Petrovu i Zrinsku goru,** gdje prelazi u središnju Hrvatsku, **pa se proteže od Kozare planine do Kladnja i Olova,** gdje se gubi pod mlađim naslagama, da se ponovno pojavi oko Višegrada.

Glavni petrografski sastav toga pojasa je diabaz, gabro, serpentin i amfibolit, dok se uz ovu jezgru povlači plašt pješčenjaka (fliša) razne starosti (trias-kreda), rožnjaka, jaspisa, a rjeđe vapnenaca i paleozojskih škriljavaca.

Srednjehrvatski UNUTARNJI POJAS (vapnenačko-škriljni)

zaprema veliki prostor jugozapadnoga serpentinskog pojasa, a sastavljen je od starijih i mlađih paleozojskih škriljavaca, oko kojih dolazi debeo plašt mezozojskog vapnenačkog kamenja.

Naslage ovoga pojasa izgrađuju sve najviše planine središnje Hrvatske, a južni dio toga pojasa poznat je pod imenom srednjehrvatskog rudogorja.

Paleozojska je građa od škriljavaca, pješčenjaka, gromača i vapnenaca. Od triasa dolazi donji trias kao werfenske naslage alpskog razvoja na rubovima gora i u dubokim dolinama.

Značajno je razvijen **srednji trias** oko Sarajeva (Han-Bulog, Haliluci) crvenosmeđim vapnencima ljušturnog vapnenca sa značajnim fosilom C e r a t i t e s t r i n o d o s u s, i brojnim drugim glavonožcima.

Gornji je trias razvijen u iztočnim dielovima kao halstättski vapnenac izt. Alpa, ili kao norički brahiopodni vapnenački razvoj.

Jurske su naslage slabo zastupane pršinastim pješčenjacima, kremenim kamenjem, radiolitima i gdjegdje ofiolitnim kamenjem.

Formacija krede javlja se kao donja kreda manjeg razširenja oko Bos. Krupe, Grmeč-planine, oko Banje Luke i na Vlašić-planini kao crveni laporasti vapnenci. Jači razvoj ima gornja kreda gosavskog razvoja izt. Alpa u vapnenačkom i pješčenjačkom razvoju.

JADRANSKI POJAS

Zapadnom granicom države povlači se kroz Gorski Kotar pa sve do Crne Gore **ogranak Alpa** pod imenom **Dinarskih planina.** Po svojoj geoložkoj građi diele se one na **unutarnji pojas** ili pojas h r v a t s k o g a v i s o k o g a k r š a, i na **vanjski pojas ili jadranski pojas** boranih skupina. Oba su pojasa u manjem dielu izgrađena od paleozojskog i terciarnoga kamenja, **a u pretežnom dielu od vapnenačkog kamenja mezozoika, što je razlogom, da je na tome području** razvijen najljući krš sa svim svojim morfoložkim značajkama.

Paleozojske naslage pripadaju formaciji perma i karbona, a sastoje se od pješčenjaka, gromača, vapnenaca i dolomita.

Od mezozojskih naslaga slabije je zastupan trias, i to kao werfenski škriljavac i zelenkasti vapnenac Velebita u vel. župi Modruš, Lika i Gacka, kod Grahova u vel. župi Bribir i Sidraga, kao i na jugu vel. župa Cetina i Dubrava pa uz Neretvu i kod Glavatičeva u vel. župi Hum.

Srednji trias dolazi u vapnenačkom razvoju kao diploporni vapnenac u Velebitu, Lici i vel. župi Bribir i Sidraga, te sjevernim krajevima vel. župe Cetina. U istom tom prostoru dolaze uz diploporne vapnence crveni, zelenkasti i crni laporasti škriljavci i gromače donjeg odsjeka gornjeg triasa, poznati pod imenom r a b e l j s k i h škriljavaca. Triaske naslage završavaju se debelim naslagama svietlog dolomita (glavnog dolomita) noričke stepenice, razširenog u oba pojasa u velikim razširenjima.

Najveći prostor dinarskih planina zapremaju dobro razvijene naslage **formacije Jura.** Sastavljene su od vapnenaca, dolomita, vapnenih kršnika, a rjeđe od laporastih vapnenaca i škriljavaca, boje su tamnosive do svjetlosmeđe. U odje-

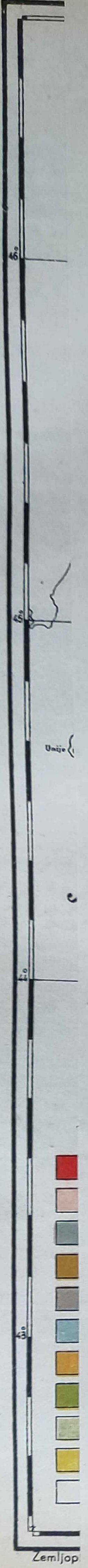

Zemljop

Zemljopisni zavod Domobranstva godine 1942

lu liasa označene su tamnim bituminoznim vapnencima s brojnim krhotinama školjaka ramenonožaca, i školjkara Lithiotis problematica, u dogeru crnim dolomitičnim vapnencima, a u malmu tamnosmeđim cladocoropsis-vapnencima i svjetlosmeđim pločastim vapnencima titona.

Kredne naslage

protežu se od Istre uz primorski pojas sve do Crne Gore, pa u manjem dielu pripadaju donjoj kredi u obliku sivih i smeđih kršnika u vel. župi Modruš, Lika i Gacka i pločastih smeđih vapnenaca Hvara i područja Labina s brojnim preostatcima riba, uz guštere i razno fosilno bilje. Jačeg je razvoja gor. kreda, koja se u oba pojasa sastoji izključivo od rudistnih vapnenaca i dolomita.

Terciar i kvarter

Na cielom području Nezavisne Države Hrvatske najveće razširenje imadu naslage terciara.

Eocen dolazi kao flišni razvoj u području Majevice, odakle se u uzkom pojasu povlači do Gline i Petrinje, pa ga inače ne susrećemo u području sjeverno označene crte. Dobro je razvijen u dinarskom području kao numulitno-alveolinski vapnenac s uložcima pješčenjaka, a oboje sačinjava uzdužne sinklinale, uložene u rudistni vapnenac otoka i uzduž primorja.

Oligocen dolazi u dinarskom gorju kao konglomerat (Promina-konglomerat), a manje kao glina i lapor. To su taložine sladkovodnih jezera i mlaka. Kao pješčenjak, lapor i glina dolazi u zagorskim gorama, Medvednici, Kalničkoj gori, Papuku, Krndiji, Požežkoj i Fruškoj gori, a osobito po raznim mjestima središnje Hrvatske, gdje su te naslage bogate smeđim ugljenom (Zenica, Banja Luka).

Naslage **miocena** sastoje se od morskih i bračnih taložina (bočatih) u obliku litotamnijskih vapnenaca, tvrdih lapora, sivih glina, pješčenjaka i gromača, pa su vezane u svojem razširenju na rubove alpskoga pojasa i južnih dielova obiju posavskih velikih župa do crte Majevica planina.

Veliki razvoj postizavaju na području države naslage **pliocena**, koje nastupaju po svim dielovima države izuzevši dinarski krš. Sastavljene su od raznih lapora, pješčenjaka, glina, gromača i piesaka, a po svome postanku te su naslage taložine sladkih voda Panonskoga mora. U njima dolaze često uložci lignita.

Kao najmlađe naslage u razvoju taloženoga kamenja bile bi **diluvialne naslage**, koje dolaze na cielom području države čas u debljim, čas u tanjim pokrovima raznih ilovina, glina, šljunaka i piesaka, a u području dinarskoga krša kao ilovine, bujični kršnici i zemlja crljenica (terra rossa). U Podravini, Đakovštini i uz Dunav dolaze debele naslage pjeskuljastog prapora (löss) kao proizvod taloženja vjetrom. U njemu se nalazi obilje preostataka raznih sisavaca kao mamuta, nosoroga, pragoveda i raznih jelena. **U krapinskom diluviju nađeni su poznati preostatci pračovjeka neandertalske rase u brdu Hušnjakovu.**

Tektonika

Tektonska djelatnost bila je počam od krede na cielom području države vrlo živa, a proizašla je kao posljedica sukobljivanja raznih gorskih sustava prilikom njihova postanka.

Veliki tektonski lomovi uz doline rieke Save i Drave odielili su gore alpinskog pojasa s jedne strane od mađarskoga međugorja, a s druge od gora sjeverno-bosanske ploče. U savezu s tim tektonskim gibanjima došlo je u tim krajevima do stvaranja raznih drugih poremećaja (dislokacija), uzduž kojih je došlo u doba najjačeg gibanja kore zemaljske za gor. krede i terciara do provala starijeg i mlađeg eruptivnog kamenja. Kao preostatci tih vulkanskih provala zaostala su na raznim lomovima topla i hladna rudna vrela, kojima osobito obiluje područje vel. župe Zagorje i župe središnje Hrvatske.

Alpsko-dinarski ogranak odmaknut je prema jugoiztoku, a sastavljen je od dugih nizova bora, koji su u smjeru pružanja razdieljeni uzdužnim lomovima u pojedine gorske ploče ili pojase. Amo spada srednjohrvatski unutarnji vapnenačko-škriljski pojas s jezgrom mlađega paleozoika i s predgorjem, sastavljenim od paleogenskih i krednih vapnenaca, pa fliša razne starosti s riedkim nalazima ofiolitnog kamenja. Uzporedo s ovim pojasom odmaknut je dalje prema iztoku pojas mezozojskog kamenja s pješčenjacima i rožnjacima uz transgresiju posavskog i starijega fliša. Zalazi sve do Samoborske gore, Medvednice i Kalničke gore. Glavna mu je značajka starije eruptivno kamenje, dok mlađe dolazi u slabijem razvoju.

Pojas visokoga krša niz je pokrovnih bora mezozojskoga kamenja, preko autohtonog mlađeg paleozojskoga kamenja, a povlači se iz sjev. Albanije preko Cukali-pojasa, kojega u tim područjima posve prekriva stvarajući visoku kršku ploču raztrganih i nazubljenih gorskih nizova. Južnohrvatski obalni pojas kao sastavni dio jadranskoga pojasa prošao je u pliocenu vrlo žive orogenetske pokrete, iza kojih je sliedilo prelaganje jadranskoga korita (geosinklinale) nešto prema iztoku. More je zašlo u kopno, t. j. u dielove erozionih dolina, stvorilo je kanale i zaljeve, odielilo je gorske nizove od kopna, stvorivši tako značajnu sliku današnje jadranske obale. Vulkanska su djelovanja označena u oba pojasa pojavom mlađeg i starijeg vulkanskog kamenja u vrlo ograničenom razvoju.

III. PALEONTOLOGIJA

Paleontologija je znanost, koja proučava okamine (fosile). Ona je mlada znanost, iako su joj temelje udarili već u najstarije vrieme. Zanimljivo je, da je već Leonardo da Vinci postavio mišljenje, da su okamine okamenjeni ostatci onih životinja i bilina, koje su u davno doba živjele na zemlji. Okamine su nam putokaz, da možemo točno odrediti relativnu starost pojedinih kamenih naslaga, koje danas sačinjavaju tvrdu zemaljsku koru. Skoro do godine 1900. paleontologija i geologija kao znanosti uzko su povezane, dok se kasnije sve više odjeljuju. Paleontologija se raspada u dvie grane: paleozoologiju i paleobotaniku.

Austrijski paleontolog Abel spojio je oba diela u jedinstvenu znanost, koju je prozvao paleobiologija.

Dok su se geolozi starijih generacija bavili uglavnom opisivanjem pojedinih rodova i vrsta, nova paleontologija izpituje razvitak vrsta i uvjete života, pod kojima su pojedine vrste živjele.

Pregled nalazišta

Starijih nalaza u paleozoičkoj dobi nemamo. Ličko-gacka **karbonska i permska fauna** još se obrađuje.

Klasične su **zbirke werfenskih škriljaca** Mućа i Zrmanje.

Znamenita su **triadička ležišta** Han-Bulog, Haliluci, Trebević, Gregurić-breg, Kuna gora. U literaturi se iztiče Pazarište i Donji Lapac.

Poznata su **kredna ležišta** Medvednice, Fruške gore i Kalnika.

Osobito su bogate **zbirke terciara.** Iz starijeg terciara iztiče se Bribir, Bunić, oligocen i eocen središnje Hrvatske i južnohrvatskog primorja. U znanstvenoj književnosti važna su **fosilna miocenska ležišta** Podsuseda, Zaprešić-brega, Glinskog Pokupja i pliocenska nalazišta čitavog savsko-dravskog međuriečja, te Samoborske i Zagrebačke gore. U to kolo ulaze i bogata fosilna ležišta Podravine.

Posebno mjesto zapremaju u svjetskoj književnosti **kukci i ribe iz Radoboja,** ribe iz Podsuseda; **gušteri i ribe Hvara i ribe ostalih krajeva Hrvatske.** Izvanredno je gradivo o **fosilnim sisavcima** izvađeno većinom iz Save i Dunava.

Znamenito je i **ležište fosilnog bilja** kod Podsuseda i Sv. Nedjelje kao i ono iz oligocena Zagrebačke gore, Promine i središnje Hrvatske.

Sve je to gradivo većinom obrađeno od domaćih i stranih stručnjaka i spominje se svagdje u svjetskoj znanstvenoj književnosti.

Zasebno mjesto zaprema u svietu poznata bogata zbirka **krapinskog ležišta diluvialnog čovjeka.**

IV. MINERALOGIJA

Napisao dr. Ljudevit Barić

Mineralogija i petrografija su znanosti, koje se bave proučavanjem minerala (ruda) odnosno kamenja, koje nalazimo u Zemljinoj kori. Mnogi minerali odnosno kamenje od ogromne su važnosti po čovjekovo gospodarstvo; prikazat ćemo ukratko najvažnije korisne izkopine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Najvažnije izkopine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

ANTIMONSKE RUDE. U sitnim kristalićima dolazi antimonit (antimonski sulfid, Sb_2S_3) u Samoborskoj i Fruškoj gori, a u znatnim se količinama javlja u Čemernici nedaleko Fojnice. Tu su ga prije vadili. U ovom kraju nalazimo antimonitne žile i kod Putlevca i Lučice tako, da se ruda javlja u znatnom području. Zbog toga bi ovom nalazištu trebalo posvetiti stanovitu pažnju. Ruda je srebronosna.

Znatne količine antimona dolaze u sinjavcima, koji se javljaju južno od Gornjeg Vakufa, te u fojničko-kreševskom kraju u brojnim, ali gotovo nikad u znatnijim nalazištima. Sinjavci su svojedobno služili za dobivanje žive i bakra. Vidi živine i bakrene rudače.

ARSENSKE RUDE (auripigment, As_2S_3 i realgar, As_2S_2) — javljaju se u znatnoj količini u dolini potoka Hrmze sjeveroiztočno od Kreševa. Ruda sadrži nešto kobalta (osobito realgar) i nešto zlata (uglavnom u auripigmentu). U kreševskom se kraju iz arsenskih ruda radi i arsenski cviet.

ASFALT — dolazi u jugozapadnom dielu države, na pr. na otoku Braču, kod Pakline kraj Vrgorca, kod Strušća u sjevernom dielu Popova polja, kod Slivna kraj Metkovića, Zvonigrada u dolini Zrmanje, Slivna kod Imotskoga, Ponikava na Pelješcu, Prugova kod Mućа i drugdje.

BAKRENE RUDAČE; vidi živine i bakrene rudače.

BARIT. U većim ga količinama ima kod Mrzle Vodice u župi Modruš na briegu zvanom »Vučja šija« te u kreševskom kraju, gdje su ga do nedavna vadili.

BITUMINOZNE ŠKRILJAVCE — nalazimo u Rudi kod Sinja. Kod Baljevca u župi Lika i Gacka (podno Plješivice) dolaze bituminozni vapnenjaci.

BAUKSIT je gotovo jedina sirovina, iz koje tehnika danas dobiva aluminij. Dolazi u silnim količinama na području Nezavisne Države Hrvatske. Material najbolje kakvoće nalaze u župi Hum u okolici Mostara kod Čitluka, Žitomislića, Širokog Briega, Kočerina i Ugrovače; ima ga i kod Domanovića, u okolici Posušja i drugdje. U velikoj se količini vadi i kod Drniša te u Visokoj kod Sinja. Javlja se nadalje kod Kljaka, Obrovca, Maslenice, na Duvanjskom polju kod Bukovice, kod Bosanskog Petrovca, zatim kod Bešpelja nedaleko Jajca pa kod Krupe na Uni. U Lici dolazi na mnogim mjestima u velikim količinama, na pr. na Grginu Briegu kod Gospića, kod mjesta Vrace blizu Gračaca, kod Skočaja, Mazina, Raduča, Kijana, pod Malim Alanom u izvorištu Crljenih potoka, kod Gornjeg Lapca i drugdje, ali zbog visokog sadržaja silicijskog dioksida tehnički ne dolazi za sada u obzir.

CEMENTNI MATERIAL. Lapori, pogodni za proizvodnju cementa, nalaze se u ogromnim količinama na obalama mora od Splita pa do Makarske. U Ravnicama nedaleko Omiša ima tvornica cementa. Nedaleko Zagreba u Podsusedu te u Sriemu na sjevernoj strani Fruške gore u Beočinu nalaze se također velike tvornice cementa. Cement se izvozi mnogo i u inozemstvo.

CINKOVE RUDAČE. Vidi olovne i cinkove rudače.

FOSFORIT dolazi u nešto većoj količini bez pravoga praktičnoga značenja kod Žeželja blizu Ervenika i u Midenom Brdu u župi Bribir i Sidraga.

GLINA dolazi na mnogo mjesta. Iztaknuto neka bude važno nalazište dobre vatrostalne gline kod Bedekovčine i Bračka u župi Zagorje.

GRAFIT su vadili jedno vrieme u Psunju kod Hambarišta te kod Ljuljaljke pod Omanovcem. Možda će biti od praktične vriednosti njegovo nalazište kod Kaptola u Krndiji.

KAMENA SOL. Slanih voda i izvora ima na više mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Voda Slanoga potoka, koji izvire na sjeverozapadnoj strani Zagrebačke gore povrh Gornje Stubice, sadrži 1,56% NaCl u sebi. Na putu od Klasnića u Brezovo polje, oko Vratnika kod Žirovca, kod Solina i Slatine te Vrginmosta (Seget-vrelo) dolaze mali slani izvori. Kod Konjica u župi Hum ima slanih vrela, po čemu se može zaključiti, da tu negdje postoji ležište kamene soli. Slano vrelo u Slankamenu u Sriemu sadrži u litri 6 g natrijskog klorida.

Najveće i po tehniku najvažnije nalazište je kod Donje Tuzle. Tu dolazi kamena sol u dubini od preko 100—160 m pod površinom u obliku golemih leća u laporima i pješčenjacima. Zbog velike dubine i silnih pritoka vode u višim slojevima sol se ne vadi kopanjem nego crpanjem slane vode iz posebnih u tu svrhu načinjenih bunara.

KROMIT, kromna rudača, javlja se nedaleko Blatnice u Borji planini, zatim na Ostrovici u Ozren-planini, te sjeverno od Vareša u okolici Duboštice.

MAGNEZIT dolazi u većim količinama u bosanskom serpentinskom kamenju, na pr. kod Višegrada. Za vrieme prošlog svjetskog rata vadili su ga kod sela Osve u Borovu potoku nedaleko Maglaja, zatim u Bielim Klancima kod Stručine te kod Blatnice u okolini Žepča. Javlja se i u Fruškoj gori i u župi Gora.

MANGANSKE RUDAČE dolaze u nešto većim količinama kod Ivanjske sjeverozapadno od Banje Luke te kod Čevljanovića blizu Vareša. Ovo se posljednje nalazište već dulje vremena izkorišćuje.

NAFTA je zapažena na mnogim mjestima, uglavnom u sjevernim predjelima župe Zagorje (Peklenica, Selnica) i u krajevima među Savom i Dravom, na pr. kod Baćindola, Petrova sela, N. Gradiške, Paklenice blizu Novske, u Bujavici kod Lipika, kod Gornje Mikleuške na južnoj strani Moslavačke gore, kod Prečeca iztočno od Zagreba, kod Ribnjaka izpod šume Međenjak na iztočnoj strani Kalničke gore, kod Ludbrega, Ivanić-Grada, u Marinovcu, na Goilu kod Kutine. Uz ovo posljednje nalazište od praktičnog je značenja nalaz nafte u Međimurju te u župi Usora i Soli kod Tuzle.

OLOVNE I CINKOVE RUDAČE (galenit ili olovni sjajnik, PbS odnosno sfalerit, ZnS) dolaze u prirodi vrlo često zajedno. Nalazimo ih u Ivanšćici i u Zagrebačkoj gori; u željeznoj rudi u Ljubiji. Olovni se sjajnik vadio prije i u Trgovskoj gori, zatim kod Olova i Srebrenice u župama Usora i Soli, te Vrhbosna. Kod Vareša je za prošlog svjetskog rata radio rudnik Borovica. U malim se količinama javlja olovni sjajnik u župi Lika i Gacka na planini Čermenici kod Suvaje, kod Ledinaca i Rakovca u Fruškoj gori (zajedno sa sfaleritom), zatim u okolini Knina te kod Drniša; zajedno sa sfaleritom na Oštroj Glavici zapadno od Bugojna, kod Jasenovice više Kreševa, u Vareškim rudnicima, oko Humića kod Foče i drugdje. Obično su srebronosni.

PIRIT (FeS_2) je vrlo proširen i nalazimo ga tako reći svuda. U većim količinama dolazi kod Mrzle Vodice u župi Modruš te kod Bakovića nedaleko Fojnice u župi Lašva i Glaž. Piriti iz Bakovića — a prema tomu i limoniti, nastali iz njih trošenjem — zlatonosni su, pa je tu od svibnja g. 1936. do veljače g. 1938. prerađeno 26.000 tona sirove rude, iz čega je dobiveno 260 kg zlata. U Fojničkoj okolici ima zlatonosnih pirita još i u Trošnik-potoku sjeverno od Kozograda. Zlatonosni limonit, nastao trošenjem iz pirita, dolazi i u potočnoj dolinici Kamenici južno od Fojničkoga samostana.

SADRA ILI GIPS dolazi na više mjesta u znatnim količinama, na pr. u Samoborskoj gori kod Ruda, u župi Lika i Gacka kod Neteke i Tiškovca, zatim u Dugom polju te nedaleko mjesta Zrmanje u dolini istoimene rieke; u župama Bribir i Sidraga, te Cetina ima ga kod Siverića, Podosoja južno od Vrlike, kod Karakašice i Hrva-

taca u sinjskoj okolini, i drugdje. Veliko je nalazište u selu Petkovcu nedaleko Blagaja kod Bosanskoga Novoga.

STIVA dolazi u većoj količini u Ljubić-planini kod Kremne i Branešca; tu su je prije vadili u tehničke svrhe (za pravljenje lula i sl.). Ima je u malim količinama i u iztočnom dielu Zagrebačke gore kod Orešja Gornjeg.

SUMPOR. Stanovito praktično značenje imalo je prije nalazište u Radoboju, koje je međutim izcrpljeno. U neznatnim količinama nalaze ga u župi Lika i Gacka kod Neteke (u sadri), kod Siverića, u Varaždinskim Toplicama i Ilidži; u sitnim kristalićima u Ljubiji.

UGLJEN

a) **KAMENI UGLJEN** nalazimo u sitnim slojevima bez ikakve praktične vriednosti u župi Modruš, kod Počitelja i Raduča u Lici. Slično i u Žumberačkoj gori kod potoka Drenovca te kod Lastve u župi Dubrava. Veće je nalazište u Majevici kod Lopara blizu Tuzle. Goriva vriednost 6500 kal.

b) **SMEĐI (mrki) UGLJEN** dolazi u brojnim i znatnim nalazištima. U župi Zagorje pod Strahinšćicom i Ivanšćicom dolazi on kod Straže, Đurmanca, Krapine, Lupinjaka, Radoboja, Staroga i Novoga Golubovca, Žutnice, Beletinca i Filipića u dolini Bednje, kod Ivanova polja i Ljubelja nedaleko Novog Marofa, kod Zajezde pri Budinšćini i drugdje. U župi Bribir i Sidraga rade ugljenici Siverić i Velušić podno Promine planine; u župama Hum i Dubrava kod Mostara, Gacka, Konjica, Nevesinja; u župi Vuka kod Vrdnika; u župama Lašva i Glaž te Pliva i Rama Zenica, Kakanj, Breza, zatim revir Livno-Duvno, koji će nakon izgradnje željezničke pruge igrati znatnu ulogu, nadalje ugljonosni kraj Ugljevik—Priboj u župi Usora i Soli, revir Banovići—Đurđevik kod Tuzle s većim ugljenim rudnicima Banovići i Đurđevik te s manjim kao Litva, Begov Potok, Radin; pod zapadnom stranom Borje planine nalazi se ugljenokop Maslovare; kod Teslića, Dobrljina, u Suhači kod Sanskoga Mosta; Banja Luka.

c) **LIGNIT** dolazi u silnoj količini u tuzlanskom kraju. Tu se nalazi Kreka, najveći ugljenokop lignita u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vade ga nadalje u ugljeniku Kukavici kod Rogatice. U župi Zagorje oko Ivanšćice pa dalje na iztok oko Kalnika i pod Bilogorom vade ga na mnogo mjesta, kao što su na pr. Ivanec, Cerje Tužno, Ladanje Dolnje kod Maruševca, kod postaje Zlatar—Bistrica, Gornje Konjšćine, Maretića, Poznanovca, Pešćenog, Špičkovine kod Zaboka, Carevdara, Lepavine, Subotice kod Rašćana, Jagnjedovca, Žljebića, Javorovca, Podravskih Brega, Pitomače. Oko Fruške gore kod Hrvatskih Karlovaca i Čerevića; kod Stupnika kraj Broda, Vrbove kraj Petrova Sela, te kod Paklenice u novogradiškom kotaru, kod Trnave kraj Đakova, kod Murkovca i Ratkovice u okolini Požege, kod Cernika i drugdje. U Kordunu u okolini Kraljevčana nedaleko Dodoša, te u Vranovini kraj Topuskoga; u Rudama kod Sinja (župa Cetina) zatim u kolanskoj kotlini na otoku Pagu.

Uzprkos brojnim nalazištima nemamo ugljena sposobnog za koksanje niti za dobivanje plina.

ZEMNI PLIN dolazi kod Prečeca, Bujavice, Rešetara kod Nove Gradiške, Kravarskoga južno od Zagreba s desne strane Save, kod Ivanić-Grada te na Goilu kod Kutine. Od praktične su važnosti Bujavica i Goilo, gdje je u god. 1940. dobiveno oko 3 i pol milijuna kubnih metara zemnog plina, a u god. 1941. 4,448.265 kubnih metara.

ZEMNI VOSAK (ozokerit) nađen je kod Ribnjaka, Cernika i Mikleuške u malim količinama bez praktične vriednosti.

ZLATO nalazimo u nanosima nekih potoka i rieka; ono se na pr. javlja u području Vranice planine kod Gornjeg Vakufa, odakle je kao nanos dospjelo u Vrbas i njegove pritoke, gdje su ga iz pieska još u rimsko vrieme izpirali. Zlatonosna je Lašva te potoci u okolici Fojnice u župi Lašva i Glaž. U Ludvić-potoku u Samoborskoj gori nalazi se naplavljeno zlato u obliku sitnih ljušćica. Spominje se ono i u piescima pod Psunjem, Papukom i Krndijom, na pr. kod Šagovine i Velike. Nalazimo ga nadalje u piescima rieke Drave te uz Muru od Podturna do Legrada, gdje ga međimurski Hrvati već stoljećima izpiru. Arsenske rude kod Hrmze nedaleko Kreševa te bosanski sinjavci sadrže u sebi također nešto zlata. Vidi i pirit.

ŽELJEZNE RUDAČE dolaze na brojnim mjestima. Manja su nalazišta kod Ruda i Pribinića u Samoborskoj gori, zatim u Petrovoj, Trgovskoj i Zrinskoj gori, gdje u Bešlincu i Topuskom rade i visoke peći. Odavle prema jugoiztoku dolaze one u velikim količinama u Ljubiji kod Priedora. Ima ih kod Sinjakova i Jajca, kod Travnika (Lisac, Orašac, Busovača), zapadno od Kreševa u dolini Brložnjak-potoka kod Dusine, kod Jablanice u župi Hum i t. d., pa u velikim količinama kod Vareša. Uz spomenute dvie visoke peći tali se željezo iz svojih ruda i u visokim pećima u Varešu i Capragu.

ŽIVINE I BAKRENE RUDAČE. Sastav bosanskih sinjavaca dosta je zamršen. Glavne su im sastojine bakar, antimon, živa i sumpor. Sadrže nešto srebra i zlata. U rudnom kraju Maškari na utoku potoka Desne u Vrbas jugoiztočno od Gornjeg Vakufa bila je talionica, u kojoj se prženjem sinjavaca dobivala živa. U godinama 1900.—1904. bilo je dobiveno redom 6,75; 9,30; 7,15; 8,10 i 8,10 tona žive. Uz živu vadio se i bakar.

Još jedna bakrena ruda, halkopirit ($CuFeS_2$), javlja se gdjegdje u nešto većim količinama, na pr. kod Ruda pri Samoboru, gdje se nekad radilo, zatim u Petrovoj i Trgovskoj gori te kod Sinjakova.

Glede minerala, koji nisu od praktične važnosti uobće ili pak napose zbog toga, što ne dolaze kod nas u većoj količini, a nisu ovdje spomenuti, vidi Tućan F.: Specijalna mineralogija. Visinu godišnje proizvodnje praktički važnih koristnih izkopina kod nas vidi u Peršićevu prikazu u ovom djelu.

V. PETROGRAFIJA

U vezi s kamenjem, koje je od važnosti za praksu, neka bude još ukratko spomenuto, da se od taložnog (sedimentnog) kamenja, dakle kamenja, koje je nekad nastalo taloženjem iz vode (kadšto i zraka), mnogo upotrebljava na brojnim mjestima u državi vapnenačko kamenje kao građevno i ukrasno kamenje (na pr. hvarski, brački mramor), zatim za gradnju cesta, za dobivanje vapna.

Zbog svoje čvrstoće na mnogo se mjesta lomi i upotrebljava kao građevni materijal odnosno kao šljunak eruptivno kamenje, t. j. kamenje, koje je nastalo skrućivanjem užarene židke silikatne taline zvane magma, koja se nalazi u dubljim dielovima zemaljske kore. Eruptivno kamenje dielimo uglavnom u dvie skupine: 1. u intruzivno, koje je nastalo provalom magme u više dielove Zemljine kore i njezinim ohlađivanjem pod površinom zemlje i 2. u efuzivno kamenje, koje je nastalo izljevom magme (zovemo je tad lavom) i njezinim skrućivanjem na površini Zemlje.

1. INTRUZIVNO KAMENJE

Intruzivno kamenje vrlo je različito, pa mu dajemo i razna imena, na pr. granit, sienit, diorit, gabro, piroksenit i t. d. U nekim ga našim krajevima nalazimo u velikim količinama, iz čega sliedi, da su se u prijašnjim geoložkim vremenskim razmacima tu zbivale **podzemne erupcije**, intruzije.

GRANIT dolazi u Moslavačkoj gori. Od njega je izgrađeno podnožje Jelačićeva spomenika u Zagrebu. Dolazi nadalje u gorju savsko-dravskog međuriečja (na pr. Psunj, Papuk). S desne strane Save zapadno od Broda nalazimo granitno kamenje u Motajici planini.

DIORITNO je **KAMENJE** kod nas riedko; ima ga kod Knina (brdo Konj), Podosoja kod Vrlike.

Silno je prošireno **gabroidno** i **peridotitno kamenje.** U malim količinama javlja se gabro na sjevernoj strani Zagrebačke gore (kod Pile) te u Moslavačkoj gori. Od peridotitnog kamenja u velikim količinama dolazi **lercolit,** koji zajedno s gabrom izgrađuje takozvanu srednjehrvatsku serpentinsku zonu, koja se prema Kišpatićevim iztraživanjima uz pojedine prekide **pruža** od Priedora do Zvornika i Višegrada u nekoliko paralelnih poteza u duljini od kojih 300 kilometara.

Uz lercolit i gabro nalazimo u tom povoru na pojedinim mjestima i **troktolite** i **piroksenite.** Ona se nastavlja dalje prema sjeverozapadu u Hrvatsku, gdje u kraju južno od Gline nailazimo na njezino kamenje u obliku malih otoka. Lercolit nalazimo na pr. u okolini Ljeskovca kod Đurića, a serpentine, koji su — kako se čini — postali od lercolita, na nekoliko točaka u velikoj množini. Lercolitno kamenje nalazimo nadalje u Zagrebačkoj gori kod Orešja te u Kalničkoj gori. Kamenja iz peridotitne skupine ima i u Fruškoj gori.

Veliki **masiv gabra** nalazi se u župi Hum kod Jablanice, gdje je Neretva kroza nj probila svoje korito. Za taj se gabro uvriežio u posljednje vrieme krivi naziv **»hercegovački granit«** ili samo »granit«. Gabra ima i između Travnika i Bugojna kod Kopila.

Intruzije su se zbivale u našim krajevima u starijim geoložkim vremenskim odsjecima. U mlađoj dobi Zemljine prošlosti — u terciaru — ne nalazimo u našim krajevima prema dosadanjim iztraživanjima intruzija.

2. EFUZIVNO KAMENJE

Naprotiv prema dosadašnjim proučavanjima u terciarnoj su se dobi kod nas događale silne vulkanske erupcije, dok su u vrieme prije te geoložke dobi one bile znatno manjeg obsega. One su dovele do postanka različnog efuzivnog kamenja.

KREMENI PORFIRI javljaju se na Vranici planini u župi Lašva i Glaž, lipariti kod Dolnjeg Jesenja u župi Zagorje. **Trahiti** dolaze u Fruškoj gori. **Porfiriti i andeziti** — po kemijskom i mineralnom sastavu to je isto kamenje, samo su porfiriti nastali prije, a andeziti za vrieme terciara — javljaju se uz Ivanščicu do Kalnika; andeziti dolaze na zapadnoj strani posavskog gorja (Crni Vrh-Papuk) oko Voćina i izpod Dujanove Kose te na sjevernoj strani Požežke gore, zatim u župana Usora i Soli, te Vrhbosna kod Maglaja i Srebrenice; u župi Hum u planinskom sklopu Čvrsnice kod Vrata iznad Sovića zapadno od Jablanice. U župi Modruš kod Benkovca i Lepeničkog potoka nedaleko Fužina, zatim na Vratniku kod Senja nalazimo porfirite.

DACITI dolaze obično uz andezitno kamenje; nalazimo ih u Ivanščici i Kalniku, u Fruškoj gori, u župi Lašva i Glaž između Nemile i Begova Hana te u okolini Srebrenice.

MELAFIRI, BAZALTI I DIABAZI također se javljaju na mnogo mjesta. Diabazi se spominju na pr. u Ivanščici, sjeverozapadnoj strani Zagrebačke gore, Kalniku, Moslavačkoj gori, Požežkoj gori, Papuku i Crnom vrhu te u kraju južno od Gline. Na više mjesta u srednjehrvatskom serpentinskom pojasu. Melafiri se spominju kod Čemernice u župi Gora, kod Vareša, u Čemernici kod Obljaja, te oko Bugojna.

KREMENI BAZALT javlja se kod Kutjeva u župi Livac i Zapolje. Bazalt dolazi **kod** Gornjeg Pazarišta u župi Lika Gacka (prema priobćenju dobivenom od Tajdera i Poljaka).

3. KRISTALASTI ŠKRILJAVCI

Uz taložno i eruptivno kamenje razlikujemo još treću vrstu kamenja: kristalaste škriljavce **ili metamorfno kamenje.** Ono može nastati iz eruptivnog ili taložnog kamenja naknadnom njegovom promjenom pod utjecajem visokoga tlaka i temperature. Za to je kamenje obično značajan škriljavi izgled njegov.

GNAJSE nalazimo u Moslavačkoj gori, Papuku, Krndiji, Psunju, Motajici; mjestimice čine prielaze u granite. Jezgru Zagrebačke gore izgrađuju **zeleni škriljavci.**

AMFIBOLITA ima u Moslavačkoj gori, Papuku, Krndiji, Psunju, Fruškoj gori; dolaze kao sastavni dio serpentinskog pojasa; na više ih mjesta (Krndija, Psunj na pr.) lome.

Uz gnajse nalazimo često tinjčeve škriljavce, kloritne, kloritoidne, epidotne i grafitne škriljavce.

U središnjim županijama Hrvatske nalazimo uz lercolite i **eklogite** kao metamorfno kamenje.

Često u velikim masama uz lercolite i olivinske gabre dolazi i **serpentin**, koji nastaje iz njih metamorfozom.

Glede taložnog kamenja vidi još prikaz o geologiji i paleontologiji od prof. Poljaka.

VI. LJEKOVITE I RUDNE VODE

Sastavio **Dr. Đuro Zoltner,** nadstojnik Odsjeka za kupališta i rudna vrela Ministarstva zdravstva.

I. Obći pregled
1. Indiferentne ljekovite vode
2. Mineralizirane tople vode
3. Rudne vode
4. Načela za izkorišćivanje ljekovitih i rudnih vrela
5. Indikacije za liečenje ljekovitim i rudnim vodama
6. Uređenje i izgrađivanje kupališta i lječilišta

II. Pregled vrela po velikim županama
III. Abecedni popis vrela
IV. Balneoložka karta
(Sustavni pregled rudnih vrela i balneoložka karta — izrađeni su u Brojitbenom odjelu Glavnog Ustaškog Stana).

I. OBĆI PREGLED

Na području Nezavisne Države Hrvatske nalaze se na mnogim mjestima izvori ljekovitih mineralnih i termalnih voda. Oni sačinjavaju prirodno bogatstvo zemlje, koje ima služiti probitcima obćenitosti.

Od poznatih oko 90 vrela 37 ih je neizpitanih, a od izpitanih 53 vrela izkorišćuje ih se 42, od kojih 12 mjestno. Prema tome je 30 vrela pristupačno obćem koristovanju, a 37 izvora ima se izražiti.

Ljekovite vode na području Nezavisne Države Hrvatske razlikuju se po svojim fizikalnim osebinama i kemijskom sastavu, te mogu služiti za liečenje raznih bolesti.

1. INDIFERENTNE LJEKOVITE VODE

Među indiferentnim ljekovitim vodama osobito se iztiču AKRATOTHERME svojim ljekovitim djelovanjem. One imaju značaj slabih zemnoalkalnih voda te su pretežno radioaktivne. Ovamo spadaju HYPERTHERME u **Daruvaru** s toplinom vrela 42° C, 45° C, 42° C, **Krapinske Toplice** (40°—43° C), **Stubičke Toplice** 63° C, 59.4° C, 50° C, 44.2° C, **Topusko** (49.5° C, 58° C, 56.75° C).

HOMEOTHERME su **Sutinske Toplice** (37.4° C), **Višegradske Toplice** (34.8° C), **Olovo kupalište** (31.5° C, 34° C), a **HYPOTHERME Fojničko** donje i gornje **kupalište** (30° C), **Laktaši Ilidža** (kotar Banja Luka 20° C), **Kulaši-Toplice** (29.6° C), **Lešće** (28° C), te **Šemnica** (31° C), gdje se novo kupalište izgrađuje.

AKRATOTHERME LIEČE reumatična obolјenja zglobova i mišića, neuralgije, bolesti s eksudativnim i adhezivnim procesima (osobito ženske bolesti.

2. MINERALIZIRANE AKRATOTHERME

Među mineraliziranim hyperthermama iztiču se:

Lipik, alkalno-muriatična slabo salinična jodna hypertherma (61.7° C),

Ilidža kod Sarajeva, zemno-alkalna-muriatično sulfatna hypertherma (57.5° C),

Varaždinske Toplice sumporovito radioaktivna hypertherma sa značenjem slabe zemnoalkalne vode (58° C),

Tuheljske Toplice, sumporovita hypertherma, slična varaždinskim sumpornim vodama (40° C),

Slatina Ilidža kod **Banje Luke,** zemno-alkalno-sulfatna slabo salinična hypertherma (40.7° C),

Gornji Šeher kod **Banje Luke,** zemno-alkalna homeo-therma (34° C, 31.2° C),

Gata-Toplice (kotar Bihać) sulfatno muriatična homeotherma (26°—36° C),

Vrućica (kotar Tešanj), zemno-alkalna salinično-muriatična kisela hypotherma (28.7° C),

Lukavica (kotar Žepče) zemno-alkalna muriatična kisela hypotherma (21.5° C),

Gradačac, alkalna slabo kisela hypotherma (29.3° C),

Sočkovac (kotar Gračanica), željezovito-kisela hypotherma (24° C).

Indikacije za liečenje iste su kao i kod indiferentnih hypertherma.

Neiztraženih toplih vrela ima 12.

Na cielom području Nezavisne Države Hrvatske postoji jedna AKRATOPEGA u **Vrliki.**

3. LJEKOVITE RUDNE VODE

Područje Nezavisne Države Hrvatske obiluje mnogim mineralnim vrelima.

Među ALKALNE VODE spada zapušteno i neizkorišteno vrelo u **Kamenskom** (Karlovac), koje se sada iztražuje, da bi se moglo pristupiti njegovu izkorišćivanju.

ALKALNO-MURIATIČNI KISELJACI izkorišćuju se iz vrela u **Jamnici, Lasinji, Apatovcu,** a i vode vrela u **Lipiku** razpačavaju se u bocama. Vrela iz **Dubnice** (kotar Zvornik), **Dragunje** (kotar Tuzla) i **Jasenički kiseljak** (kotar Zvornik) izkorišćuju se mjestno.

Jedino vrelo ALKALNO-SALINIČNE VODE, koja je bogata sulfatom natrija (Glauberova sol) nalazi se **u Hašanima** (kotar Bos. Krupa), ali nije pobliže iztraženo i ne izkorišćuje se.

Među ZEMNO-ALKALNIM VODAMA izkorišćuje se vrelo **u Kiseljaku kod Fojnice,** zemno-alkalno-salinični slabo-muriatični kiseljak, (koji se razpačava u bocama), dočim **se** mjestno izkorišćuju: **Bistrica** (kotar Žepče) čisti zemno-alkalni kiseljak, **Ševar** (kotar Donja Tuzla), zemno-alkalni slabo muriatični kiseljak, **Rečica kiseljak** (Trbuk), alkalno zemno-alkalni kiseljak, **Tešanjski kiseljak,** alkalno zemno-alkalno-salinični kiseljak, **Slatina Ilidža,** kiseljak kod Banje Luke, zemno-alkalni sulfatni slabo salinični kiseljak, a neizpitano je vrelo **u Moševcu** (kotar Maglaj), koje se i ne izkorišćuje.

Od SLANIH VODA izkorišćuju se za kupanje jako slano vrelo (slanac 27° C) s dosta broma u **Tuzlanskim slanicama** i slano vrelo srednje jačine (slanača 18°77° C) **u Slankamenu,** a neizpitani su i ne izkorišćuju se: dva slana vrela u **Vučjak-planini** blizu Podnovlja (kotar Derventa), 2 slana izvora u **Donjem Vakufu** (kotar Bugojno), dva slana izvora u **Konjici,** slani izvor u **Kutanji** (kotar Bugojno), slani izvor **u Lešljanima** (kotar Bos. Novi), slani izvor **Svetinje u Orešču** (kotar Bos. Petrovac), 4 slatinska slana izvora **u kotaru Bugojno**), 2 hladna jodno-bromno-slana izvora **u Njivicama,** (kotar Trebinje).

Među ŽELJEZOVITIM VODAMA poznato je **5 arzensko-željezovitih izvora na području kotara Srebrenica.**

Na prvom se mjestu spominje **Srebrenica-Crni Guber,** koja ima 0,0046 arsena, te ima najviše sličnosti s Levikom. Ona sadržava manje sumporne kiseline i manje željeza nego vrelo u Leviku, te se prema tome može piti u svom prirodnom stanju bez razrjeđivanja i mješavine i ne stvara smetnje u ustroju za probavu. Od god. 1902.—1920. bilo je ovo vrelo dano u zakup znamenitoj bečkoj trgovini mineralnih voda Heinrich Maltoni, koja je godišnje uspjela razpačati do 250.000 boca ove vode po cieloj Europi. Poslije prvog svjetskog rata davano je ovo vrelo u kratkoročni zakup, te je danas zapušteno, a uređaji su njegovi gotovo sasvim upropašteni.

Vrelo Crvene Rieke po svom kemijskom sastavu slično je Crnom Guberu, ali ima nešto arsena (0,0049 u 1 kg vode), tri puta veću količinu željeznog sulfata, veću množinu slobodne sumporne kiseline, te je uslied toga po svom kemijskom sastavu više slično vrelu Leviko, nego Crni Guber.

Vitriolno vrelo Srebreničko ima samo 0,0017 arsena u 1 kg vode s relativno velikom količinom slobodne sumporne kiseline.

Vrela Male kiselice i Velike kiselice upotrebljava okolina.

OD ŽELJEZOVITIH KISELJAKA **mjestno se izkorišćuje vrelo u Orahovici,** kotar Žepče, dok su neizpitani i **ne izkorišćuju se:** željezoviti kiseljak u **Bogušićima,** kotar Foča, **Han-Luka,** željezoviti kiseljak u kotaru Čajniče, **Dobraljevo,** željezoviti kiseljak u kotaru Visoko, dva željezovita kiseljaka u **Donjoj Prači,** kotar Rogatica, dva željezovita kiseljaka **u Jabuki,** kotar Foča, **Kukavica i Marinac,** željezoviti kiseljaci u kotaru Čajniče, **Ponor,** željezoviti kiseljak u kotaru Rogatica, **Han-Jezero** kraj Busovače, kotar Fojnica.

Isto su tako neizpitani i ne izkorišćuju se hladni arseno-vitriolni izvori u **Bačiću i Bratincima,** kotar Srebrenica.

NEIZPITANI SU PROSTI KISELJACI u **Bjelanovcu,** kotar Fojnica, **Blažujski kiseljak** u kotaru Sarajevo, **Granice kiseljak** kraj Busovače u kotaru Fojnica, **Koprivna i Trnava** u kotaru Sanski Most, **Ponjevo** u kotaru Žepče.

Posve su nepoznata vrela po svom sastavu: Kaptarevac kod Puharskog u kotaru Priedor, mineralni ljekoviti izvor Ilidža« u Hrušćici planini, kotar Travnik, te mineralni izvori »Grozničavac« i »Čejrečka Svetinja« u Čejrecima, kotar Priedor.

4. NAČELA ZA IZKORIŠĆIVANJE LJEKOVITIH VODA

Do 10. travnja 1941., t. j. do osnutka Nezavisne Države Hrvatske, rudna i termalna vrela na području države bila su pretežno prepuštena u izkorišćivanje posebnicima, koji su ih izkorišćivali po načelu zarade, uslied čega su bila zapuštena, jer posebnici nisu u svrhu uređenja kupališta ulagali dovoljno novaca. Mnogobrojna rudna i termalna vrela, koja se nalaze na području države, nisu bila ni iztražena ni izkorišćivana.

Nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske pristupilo se je uređenju pitanja izkorišćivanja rudnih i termalnih vrela u svrhu, da se zapuštena kupališta urede, da se posebnicima onemogući samovoljno izkorišćivanje, a širokim slojevima da se omogući što izdašnija upotreba za liečenje. Isto se tako pristupilo iztraživanju neiztraženih i neizkorišćivanih vrela, koja će se urediti, nakon čega će se pristupiti njihovu izkorišćivanju.

Da se napried iztaknuta načela mogu provesti, izdana je 16. srpnja 1941. zakonska odredba broj CCXI-802-Z.p.-1941 o zabrani odtuđivanja izvora prirodne rudne i tople vode te nalazišta ljekovitog blata, kao i zemljišta, na kojima se takvi izvori ili nalazišta blata nalaze.

Po ovoj zakonskoj odredbi ne može se odtuđiti, izdati u zakup, podzakup ili u opciju nijedan izvor prirodne i tople vode, nijedno nalazište ljekovitog blata, iz kojega se voda ili blato već izkorišćuje ili bi se u budućnosti moglo izkorišćivati za piće na mjestu izvora, za pripremanje kupki, za punjenje boca.

Dozvolu za možebitno odtuđivanje izvora i nalazišta blata, koja se već danas izkorišćuju, izdaje Ministarstvo zdravstva. Glede neizkorišćivanih i neiztraženih vrela ovlašćuje se Ministarstvo rudarstva, da ih iztraži, uredi i privede prikladnoj upotrebi, bez obzira na to, kome ona pripadaju i na čijem se zemljištu nalaze. Isto tako izdaje Ministarstvo šumarstva i rudarstva dozvole za odtuđivanje ovih izvora i nalazišta blata.

Ovim propisom išlo se za tim, da se trgovanje ovim dobrima stavi pod nadzor i utjecaj Ministarstva zdravstva odnosno Ministarstva šumarstva i rudarstva, koja mogu ova dobra odkupiti ili izvlastiti te ih urediti tako, da kao državne zdravstvene ustanove služe u svrhe zdravstvene uprave i time omoguće upotrebu što širim slojevima naroda, određujući pri tom za koristovanje zdravstvene ustanove upotrebne pristojbe, sračunane ne na dobitak nego na pokriće troškova.

Poslije osnutka Nezavisne Države Hrvatske odkupila je država kupalište Lipik, alkalno-muriatičnu hiperthermu (61.7 °C), akratothermu u Daruvaru (46.6 °C, 42.2 °C), te akratothermu u Krapinskim Toplicama (39.3 °C do 43 °C) i tim postala vlastnikom deset (10) kupališta. Nadalje se pristupilo iztraživanju 10 vrela, koja su neiztražena.

5. INDIKACIJE ZA LIEČENJE LJEKOVITIM VODAMA

Dosadanje indikacije za liečenje u kupalištima pretežno se osnivaju na kemijskim pretragama, te je potrebno postaviti medicinske indikacije za pojedina kupališta i vrela. Zato je u pojedinim kupalištima predviđeno osnivanje specialnih balneoložkih postaja, u kojima će se vode iztraživati kemijski, fizikalno, bakterioložki i fizioložki, da bi se na temelju tih iztraživanja mogle postaviti medicinske indikacije, te provesti specializacija kupališta za pojedine bolesti.

6. UREĐENJE I IZGRAĐIVANJE KUPALIŠTA

Da bi se osigurala mogućnost uređenja i proširenja pojedinih kupališta, potrebno je u smislu postojećih zakonskih propisa izraditi sredıtbene osnove, kako bi se zapriečilo samovoljno izgrađivanje onih površina, koje su potrebne za uređenje kupališta.

U pojedinim kupalištima potrebno je provesti kanalizaciju i izgraditi vodovod, a u nekim je potrebno podići nove zgrade, a porušiti ruševne.

Za sve ove svrhe predviđen je u ovogodišnjem proračunu Nezavisne Države Hrvatske iznos od 15,000.000 Kn, koji će se u tu svrhu upotriebiti.

Izgrađivanje i uređenje kupališta prema napried navedenim smjernicama provest će se postepeno unošenjem odgovarajućih iznosa u državni proračun tako, da se kupališta urede, kako bi što bolje odgovarala svojoj svrsi i kako bi se omogućila upotreba kupališta što širim narodnim slojevima.

Za liečenje siromašnih u kupalištima predviđena je u ovogodišnjem proračunu Nezavisne Države Hrvatske svota od 1,000.000 Kuna.

II. PREGLED LJEČILIŠTA I RUDNIH VRELA

(po velikim župama)

I. Vel. župa **BARANJA (Osiek)**

Đakovačka Breznica (🏛 — 11) — kot. ĐAKOVO
Sumporovita radioaktivna hypotherma (16° C)

II. Vel. župa **BILOGORA (Bjelovar)**

Apatovac (⊙ — 1) — kot. KRIŽEVCI
Alkalična muriatična prirodna rudna voda

Kapela (• — 33) — kot. BJELOVAR
Blago radio-aktivno željezovito vrelo

IV. Vel. župa **CETINA (Omiš)**

Vrlika (⊛ — 100) — kot. SINJ

V. Vel. župa **DUBRAVA (Dubrovnik)**

Mokošica (▥ — 56) — kot. DUBROVNIK
Sumporno kupalište (slana sumporovita hypotherma)

Njivice (• — 60) — kot. TREBINJE
2 hladna jodno-bromno slana izvora (ne izkorišćuju se)

VI. Vel. župa **GORA (Petrinja)**

Lešljani (• — 48) — kot. BOS. NOVI
Slani izvor (neizpitan i ne izkorišćuje se)

Sisačko jodno kupalište (🏛 — 68) — kot. SISAK
Alkalno-muriatična radioaktivna jodna voda (13.9°—41.8° C)

VII. Vel. župa **HUM (Mostar)**

Konjic (• — 37) — kot. KONJIC
2 slana izvora (neizpitani i ne izkorišćuju se)

Tumač znakova:

🏛 = Kupalište većeg značaja
▥ = „ manjeg značaja
⊞ = „ u izgradnji
⊙ = Rudno vrelo većeg značaja
⊛ = „ „ manjeg značaja
• = „ „ neizpitano

VIII. Vel. župa **KRBAVA i PSAT (Bihać)**

Gata (toplice) (🏛 — 19) — kot. BIHAĆ
Sulfatno-muriatična homeotherma (mjestno izkorišćivanje)

Gata — vreli izvor (° — 20) — kot. CAZIN

Hašani — Glauberova sol (° — 26) kot. BOS. KRUPA

Mala Kladuša — topli izvor (° — 52) — kot. CAZIN

Svrtanje ili **Meškinova banja** (° — 79) — kot. BOS. KRUPA (Selo Orešac)
Slani izvor

Veliki Račići (° — 94) — kot. BIHAĆ
Indiferentna therma

IX. Vel. župa **LAŠVA i GLAŽ (Travnik)**

Bistrica — kisela voda (⊛ — 3) — kot. ŽEPČE
Bistrički kiseljak (mjestno izkorišći-vanje)

Bjelanovac — kiseljak — (° — 4) kot. FOJNICA

Dabravine (pruga Podlugovi—Varoš) — (° — 9) kot. VISOKO

Dobraljevo — (° — 12) — kot. VISOKO
Željezoviti kiseljak

Fojnica Donja — (🏛 — 17) — kot. FOJNICA
Indiferentna akratotherma (29° C)

Fojnica Gornja — (🏛 — 18) — kot. FOJNICA
Indiferentna akratotherma (29.5° C — 29.3° C)

Granice — kiseljak — (° — 22) — kot. FOJNICA kraj Busovače

Han - Jezero — kiseljak — (° — 24) — FOJNICA kraj Busovače
željezoviti kiseljak

Kiseljak (🏛 — 35) kot. FOJNICA
Državno kupalište (zemno-alkalni salinski slabo muriatični kiseljak)

Kiseljak — izvor (⊛ — 36) — kot. FOJNICA

Kruščica planina — (° — 40) — kot. TRAVNIK
Željezoviti kiseljak

Leskovica — kisela voda — (° — 46) — kot. ŽEPČE
zemno-alkalna muriatična kisela hypotherma

Okruglica (pruga Ilijaš) — (° — 61) — kot. VISOKO

Orahovica — kisela voda (⊛ — 63) kot. ŽEPČE
Željezoviti kiseljak (mjestno izkorišći-vanje)

Ponjavo (° — 64) — kot. ŽEPČE
Željezoviti kiseljak (mjestno izkorišći-vanje)

XI. Vel. župa **LIVAC i ZAPOLJE (N. Gradiška)**

Daruvar (drž. kupalište) (🏛 — 10) — DARUVAR
radioaktivna hypotherma (42°C, 45°C)

Hajderovci — (° — 23) — BOS. DUBICA
hladni sumporoviti izvor

Kulaši — (🏛 — 42) — PRNJAVOR
indiferentna therma (29.6°C)

Lipik (drž. kupalište) — (🏛 — 49) — PAKRAC
alkalno - muriatična jodna hypotherma (61.7°C)

Lipik — (⊙ — 50) PAKRAC

Međuvođe — (° — 23) — BOS. DUBICA

Smrdelec u Jelovcu — (° — 73) — BOS. DUBICA
sumporovito zemno-alkalna sulfatna voda

Velika — (🏛 — 93) — POŽEGA

XII. Vel. župa **MODRUŠ (Ogulin)**

Lešće — (🏛 — 47) — VRBOVSKO
Indiferentna hypotherma (28°C)

XIII. Vel. župa **PLIVA i RAMA (Jajce)**

Donji Vakuf — (° — 14) — BUGOJNO
2 slana izvora

Kutanje — (° — 43) — BUGOJNO
slani izvori

Rudno vrelo — (° — 55) — VARCAR-VAKUF

Slatinski slani izvori — (° — 72) — BUGOJNO

Smrdelj kod sela Slatine — (° — 74) — PROZOR

XIV. Velika župa **POKUPJE** **(Karlovac)**

Jamnica — (◎ — 30) — PISAROVINA
alkalno-muriatični kiseljak

Kamensko — (° — 32) — KARLOVAC
alkalna slabo kisela hypotherma (29.3^0 C)

Lasinja — (◎ — 45) — PISAROVINA
alkalno-muriatični kiseljak

Topusko — (🏛 — 87) — TOPUSKO
indiferentna hypotherma sa značajem slabih zemno-alkalnih voda (49.5^{0}C, 58^{0}C, 56,75^{0}C)

XV. Velika župa **POSAVJE (Brod)**

Ilidža kraj Gradačca — (▦ — 27) — kot. GRADAČAC
alkalna slabokisela hypotherma (29.3^{0}C)

Navioci — (° — 59) — BRČKO
slana jodna bromna voda

Vučjak-planina — (° — 102) — DERVENTA
2 slana izvora

XVI. Velika župa **PRIGORJE (Zagreb)**

Stubičke Toplice — (🏛 — 77) — DONJA STUBICA
radioaktivna hypotherma sa značajem slabo zemno-alklane sulfatne vode (63^{0}C, 59.4^{0}C, 50^{0}C, 44.2^{0}C)

Šmidhenove toplice Sv. Helena (▦ — 82) — kot. SAMOBOR
sumporovita hypotherma (22^{0}C)

Topličica — (° — 85) — SV. IVAN ZELINA

XVII. Vel. župa **SANA i LUKA (Banja Luka)**

Budimlić-Japra — (° — 7) — SANSKI MOST
indiferentna therma

Čejreci — (° — 8) — PRIEDOR
2 izvora: »Grozničavac« i »Čejrečka Svetinja«

Gornji Šeher — (▦ — 21) — BANJA LUKA
zemno-alkalna homeotherma

Kaptarovac kod Puharskoga — (° — 34) — PRIEDOR

Koprivna — k i s e l j a k — (° — 38) — SANSKI MOST

Laktaši — (▦ — 44) — BANJA LUKA
indiferentna hypotherma

Slatina Ilidža — (🏛 — 70) — BANJA LUKA

Slatina Ilidža — (⊛ — 71) — BANJA LUKA
zemno-alkalni sulfatni slabo salinični kiseljak

Tomina — v r e l i i z v o r — (° — 84) — SANSKI MOST

Trnava — k i s e l j a k — (° — 88) — SANSKI MOST

XVIII. Vel. župa **USORA i SOLI (Tuzla)**

Dragunje (° — 15) — kot. TUZLA
Alkalno-muriatični kiseljak

Dubnica (° — 16) — kot. ZVORNIK
Alkalno-muriatični kiseljak

Jasinički kiseljak (° — 31) kot. ZVORNIK
Alkalno-muriatični kiseljak

Mošovac — k i s e l j a k (° — 57) kot. MAGLAJ

Olovsko kupalište (▦ — 62) — kot. KLADANJ
Indiferentna homeotherma sa značajem slabo zemno-alkalne vode

Rasol kod Priboja (° — 66) — kot. ZVORNIK
Sumporovita alkalno-muriatično salinična hypotherma

Rečica — k i s e l j a k Trbuk (° — 67) kot. MAGLAJ
Alkalno-zemno-alkalni kiseljak (mjestno izkorišćivanje)

Sočkovac (°— 75) — kot. GRAČANICA
Željezovita-kisela hypotherma (mjestno izkorišćivanje)

Ševar (° — 81) — kot. TUZLA

Tešanjski kiseljak (° — 83) — kot. TEŠANJ
Alkalno zemno-salinički kiseljak (mjestno izkorišćivanje)

Tuzla (🏛 — 90) kot. TUZLA
Slano, državno kupalište

Vitinički kiseljak (° — 96) — kot. ZVORNIK

Vrućica (▦ — 101) — kot. TESLIĆ
Zemno-alkalna salinsko-muriatična kisela hypoterma

XX. Vel. župa **VRHBOSNA (Sarajevo)**

Bačić-vrelo (° — 2) — kot. SREBRENICA

Blažujski kiseljaci (° — 5) — kot. SARAJEVO

Bogušići (° — 6) — kot. FOČA
Željezoviti kiseljak

Donja Prača (◦ — 13) — kot. ROGATICA
2 željezovita kiseljaka

Han-Luka (◦ — 25) — kot. ČAJNIČE

Ilidža kraj Sarajeva (🏛 — 28) — kot. SARAJEVO
Sumporovito-zemno-alkalno-muriatična hypotherma (57.5° C)

Jabuka (◦ — 29) — kot. FOČA
2 željezovita kiseljaka

Kukavica (◦ — 41) — kot. ČAJNIČE
Željezoviti kiseljak

Mala kiselica (⊛ — 51) — kot. SREBRENICA
Željezovito sulfatna arsenska voda

Marinac (◦ — 53) — kot. ČAJNIČE
Željezoviti kiseljak

Mratinci (◦ — 58) — kot. SREBRENICA
Hladan arseno-vitriolni izvor

Ponor (◦ — 65) — kot. ROGATICA
Željezoviti kiseljak

Srebrenica-Crni Guber (⊙ — 76) — kot. SREBRENICA
Arsensko željezoviti izvor

Toplik (◦ — 86) — kot. SARAJEVO

Velika kiselica (⊛ — 92) — kot. SREBRENICA
Arsensko-željezovito sulfatna voda (mjestno izkorišćivanje)

Vitriolno vrelo (⊛ — 97) — kot. SREBRENICA
Arsensko željezovito sulfatno vrelo

Višegradske Toplice (🏛 — 95) — kot. VIŠEGRAD
Indiferentna homeotherma zemno-alkalnog značaja (34.8° C)

Vrelo Crvene Rieke (◦ — 99) — kot. SREBRENICA
Srebreničko-arsensko željezovito sulfatno vrelo

XXI. Vel. župa **VUKA** (Vukovar)

Slankamen (🏛 — 69) — kot. STARA PAZOVA
Slano kupalište muriatična hypotherma (19.2° C)

Vrdnik (🏛 — 98) — kot. IRIG
Termalno ljetno kupalište

XXII. Vel. župa **ZAGORJE** (Varaždin)

Krapinske Toplice (🏛 — 39) — kot. PREGRADA
Radioaktivna hypotherma sa značajem slabo zemno-alkalne vode (40°—43° C)

Sutinske Toplice (🏛 — 78) — kot. ZLATAR
Radioaktivna homeotherma sa značajem zemno-alkalne vode (37° C)

Šemnica (⊞ — 80) — kot. ZLATAR
Akratotherma sa značajem zemno-alkalne vode (31° C)

Tuheljske Toplice (🏛 — 89) — kot. KLANJEC
Sumporna akratotherma (32.5° C)

Varaždinske Toplice (🏛 — 91) — kot. NOVI MAROF
Sumporovita hypertherma sa značajem slabo zemno-alkalne vode (50° C)

III. ABECEDNI POPIS VRELA*

Naslov — oznaka — vel. župa — kotar — mjesto

1. **Apatovac** — ⊙ — II. — Križevci — (Vojakovac)
2. **Bačić-vrelo** — ◦ — XX. — Srebrenica
3. **Bistrica** — ⊛ — IX. — Žepče
4. **Bjelanovac** — ◦ — IX. — Fojnica
5. **Blažujski Kiseljaci** — ◦ — XX. — Sarajevo — (Ilidža)
6. **Bogušići** — ◦ — XX. — Foča
7. **Budimlić-Japra** — ◦ — XVII. — Sanski Most
8. **Čejreci** — ◦ — XVII. — Priedor
9. **Dabravine** — ◦ — IX. — Visoko — (Planinsko)

Naslov — oznaka — vel. župa — kotar — mjesto

10. **Daruvar** — 🏛 — XI. — Daruvar
11. **Đakovačka Breznica** — 🏛 — I. — Đakovo — (Trnava)
12. **Dobraljevo** — ◦ — IX. — Visoko
13. **Donja Prača** — ◦ — XX. — Rogatica
14. **Donji Vakuf** — ◦ — XIII. — Bugojno
15. **Dragunje** — ◦ — XVIII. — Tuzla
16. **Dubnica** — ◦ — XVIII. — Zvornik — (Sprečanska)
17. **Fojnica — Donja** — 🏛 — IX. — Fojnica
18. **Fojnica — Gornja** — 🏛 — IX. — Fojnica

*) Vidi balneoložku kartu na str. 63.

19. **Gata-toplice** — 🏛 —
VIII. — Bihać — (Vrsta)
20. **Gata - vreli izvor** — ○ —
VIII. — Cazin — (Tržačka Raštela)
21. **Gornji Šeher** — 🏛 —
XVII. — Banja Luka
22. **Granice-kiseljak** — ○ —
IX. Fojnica
23. **Hajderovci** — ○ —
XI. — Bos. Dubica — (Knežička)
24. **Han-Jezero** — ○ —
IX. — Fojnica — (kraj Busovače)
25. **Han-Luka** — ○ —
XX. — Čajniče
26. **Hašani (Glauberova sol)** — ○ —
VIII. — Bos. Krupa
27. **Ilidža** (kraj Gradačca) — 🏛 —
XV. — Gradačac
28. **Ilidža** (kraj Sarajeva) — 🏛 —
XX. — Sarajevo
29. **Jabuka** — ○ —
XX. — Foča — (Jabuka)
30. **Jamnica** — ◎ —
XIV. — Pisarovina
31. **Jasinički kiseljak** — ○ —
XVIII. — Zvornik
32. **Kamensko** — ○ —
XIV. — Karlovac
33. **Kapela** — ○ —
II. — Bjelovar — (Kapela)
34. **Kaptarovac** — ○ —
XVII. — Priedor
35. **Kiseljak** — 🏛 —
IX. — Fojnica — (Kiseljak)
36. **Kiseljak** — ⊛ —
IX. — Fojnica — (Kiseljak)
37. **Konjic** — ○ —
VII. — Konjic
38. **Kopriva-kiseljak** — ○ —
XVII. — Sanski Most — (Stari Majdan)
39. **Krapinske Toplice** — 🏛 —
XXII. — Pregrada — (Krap. Toplice)
40. **Kruščica planina** — ○ —
IX. — Travnik — (Vitez)
41. **Kukavica** — ○ —
XX. — Čajniče — (Miletkovići)
42. **Kulaši** — 🏛 —
XI. — Prnjavor — (Štrbci)
43. **Kutanje** — ○ —
XIII. — Bugojno
44. **Laktaši** — 🏛 —
XVII. — Banja Luka — (Klašnica)
45. **Lasinja** — ◎ —
XIV. — Pisarovina — (Lasinja)
46. **Leskovica** — ○ —
IX. — Žepče
47. **Lešće** — 🏛 —
XII. — Lešće — (Vrbovsko)
48. **Lešljani** — ○ —
VI. — Bos. Novi
49. **Lipik** — 🏛 —
XI. — Pakrac — (Lipik)
50. **Lipik** — ◎ —
XI. — Pakrac — (Lipik)
51. **Mala Kiselica** — ⊛ —
XX. — Srebrenica
52. **Mala Kladuša** — ○ —
VIII. — Cazin
53. **Marinac** — ○ —
XX. — Čajniče
54. **Međuvođe** — ○ —
XI. — Bos. Dubica — (Međuvođe)
55. **Mineralno vrelo** — ○ —
XIII. — Varcar - Vakuf
56. **Mokošica** — 🏛 —
V. — Dubrovnik — (Mokošica)
57. **Mošovac** — ○ —
XVIII. — Maglaj
58. **Mratinci** — ○ —
XX. — Srebrenica
59. **Navioci** — ○ —
XV. — Brčko
60. **Njivice** — ○ —
V. — Trebinje — (Primorska)
61. **Okruglica** — ○ —
IX. — Visoko — (Okruglica)
62. **Olovska banja** — 🏛 —
XVIII. — Kladanj — (Olovo)
63. **Orahovica** — ⊛ —
IX. — Žepče
64. **Ponjavo** — ○ —
IX. — Žepče
65. **Ponor** — ○ —
XX. — Rogatica — (Prača)
66. **Rasol kod Priboja** — ○ —
XVIII. — Zvornik
67. **Rečica (Trbuk)** — ○ —
XVIII. — Maglaj
68. **Sisačko jodno kupalište** — 🏛 —
VI. — Sisak
69. **Slankamen** — 🏛 —
XXI. — Stara Pazova — (Slankamen)
70. **Slatina Ilidža** — 🏛 —
XVII. — Banja Luka — (Slatina)
71. **Slatina Ilidža** (kiseljak) — ⊛ —
XVII. — Banja Luka
72. **Slatinski slani izvori** — ○ —
XIII. — Bugojno
73. **Smrdelec u Jelovcu** — ○ —
XI. — Bos. Dubica
74. **Smrdelj kod sela Slatine** — ○ —
XIII. — Prozor
75. **Sočkovac** — ○ —
XVIII. — Gračanica
76. **Srebrenica - Crni Guber** — ◎ —
XX. — Srebrenica
77. **Stubičke Toplice** — 🏛 —
XVI. — Donja Stubica
78. **Sutinske Toplice** — 🏛 —
XXII. — Zlatar — (Sutinsko)
79. **Svrtanje (Meškinova banja)** — ○ —
VIII. — Bos. Petrovac — (Orešac)
80. **Šemnica** — ▦ —
XXII. Zlatar — (Sv. Križ Začretje)
81. **Ševar** — ○ —
XVIII. — Tuzla — (Bokavička)
82. **Šmidhenove Toplice** — 🏛 —
XVI. — Samobor — (Podvrh)
83. **Tešanjski kiseljak** — ○ —
XVIII. — Tešanj
84. **Tomina** — ○ —
XVII. — Sanski Most — (Tomina)

85. **Topličica** — o —
XVI. — Sv. Ivan Zelina

86. **Toplik** — o —
XX. — Sarajevo — (Ilidža)

87. **Topusko** — ■ —
XIV. — Topusko

88. **Trnava** — o —
XVII. — Sanski Most — (Sasina)

89. **Tuheljske Toplice** — ■ —
XXII. — Klanjec — (Tuhelj)

90. **Tuzla** (slano kupalište) — ■ —
XVIII. — Tuzla

91. **Varaždinske Toplice** — ■ —
XXII. — N. Marof — (Var. Toplice)

92. **Velika — kiselica** — ⊛ —
XX. — Srebrenica

93. **Velika kupalište** — ■ —
XI. — Požega — (Velika)

94. **Veliki Račići** — o —
VIII. — Bihać

95. **Višegradske Toplice** — ■ —
XX. — Višegrad

96. **Vitinički kiseljak** — o —
XVIII. — Zvornik

97. **Vitriolno vrelo** — ⊛ —
XX. — Srebrenica

98. **Vrdnik** — ■ —
XXI. — Irig — (Vrdnik)

99. **Vrelo Crvene Rieke** — o —
XX. — Srebrenica

100. **Vrlika** — ⊛ —
IV. — Sinj — (Vrlika)

101. **Vrućica** — ■ —
XVIII. — Teslić

102. **Vučjak-planina** — o —
XV. — Derventa

KARTOGRAM 1.

BALNEOLOŠKA KARTA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE G. 1942.

Prema podatcima Min. Zdravstva izrađeno
u Brojitbenom odjelu
Glavnog Ustaškog Stana

VII. TLOZNANSTVO (pedologija)

Napisao dr. MIHOVIL GRAČANIN, sveuč. prof.

A. UVOD

B. GLAVNI TIPOVI HRVATSKIH TALA

I. Zonalna tla

1. Podzoli
2. Degradirani črnozem
3. Crvenice
4. Smeđa primorska tla
5. Planinske crnice
6. Primorske klimazonalne slanjače

II. Intrazonalna tla

1. Rendzine
2. Mineralno-karbonatna tla
3. Alkalijska tla (slanjače)
4. Močvarna (hidrogena) tla
5. Antropogena tla

III. Azonalna tla

1. mlađa naplavljena tla
2. Surova skeletna tla
3. Živi piesci

C. RAZVOJ PEDOLOGIJE U HRVATSKOJ
D. PEDOLOGIJSKA IZTRAŽIVANJA
E. BIBLIOGRAFIJA

A. UVOD

Tloznanstvo (Pedologija) je nauka o pedosferi, odnosno o njezinim prirodno-historijskim jedinicama, tlima. Glavna joj je zadaća, da objasni zakone postanka (geneze) tala, da iztraži njihova svojstva i dinamske procese, što se u njima zbivaju, te da na temelju tako stečenih spoznaja izgradi prirodni sustav klasifikacije tala.

Obća pedologija dieli se obično na tri diela: I. Postanak tala (pedosfere), II. Fiziografiju tala i III. Sistematiku tala.

Kao i druge prirodne nauke, tako se i pedologija može obrađivati s raznih gledišta, na pr. s dinamskog (dinamska pedologija), fiziografskog (fiziografska p.), sistematskog (sistematska p.) i t. d. Obraća li se pažnja pedosferi poglavito kao faktoru života biljaka, onda je to ekologijska pedologija ili agropedologija, koja je od najvećeg interesa za poljodjelstvo, šumarstvo, biljnu sociologiju i t. d.

B. GLAVNI TIPOVI HRVATSKIH TALA

Neobično velikoj promjenljivosti pedogenetskih činbenika i procesa ima se pripisati, da je Hrvatska pravi mozaik različitih vrsta i tipova tala. Na malim površinama izmjenjuju se često tla, koja se u pogledu osnovnih prirodnih svojstava i znakova bitno razlikuju. Te razlike između pojedinih tala postaju to veće, što većem broju znakova i svojstava poklanjamo pažnju. Na ovome mjestu moguće je tek upozoriti na najkrupnije razlike, na temelju glavnih tipskih, genetskih osebina.

U smislu genetske klasifikacje tala mogli bismo sva tla Hrvatske podieliti u **tri skupine:**

I. zonalna tla, među koja spadaju p o d z o l i, d e g r a d i r a n i č r n o z e m i, c r v e n i c e, s m e đ a p r i m o r s k a t l a, p l a n i n s k e c r n i c e i p r i m o r s k e k l i m a z o n a l n e s l a n j a č e;

II. intrazonalna tla, od kojih su najvažnije r e n d z i n e, s m e đ a i ž u ć k a s t o s i v a k a r b o n a t n a t l a, a l k a l i j s k a i m o č v a r n a t l a;

III. azonalna tla, kao što su m l a đ a n a p l a v l j e n a t l a (aluvialna i deluvialna), s u r o v a s k e l e t n a i ž i v i p i e s c i (dune, sipine).

I. ZONALNA TLA

Zonalni tipovi tla razvijeni su u punom skladu s klimatskim prilikama, koje u pojedinim krajevima vladaju; klima je zapravo glavni činbenik njihova postanka.

Na profilu ovih tala dade se razlikovati nekoliko genetski povezanih horizonata; morfologijska svojstva rezultat su dugotrajnih pedodinamskih procesa.

1. Podzoli. Tla podzolastog tipa, kojima je naš narod dao ime pepeljuše, bjelice i sl., glavna su klimazonalna tla kopnene Hrvatske. Razprostranjena su u svim hrvatskim krajevima, pod najrazličitijim faciesima, čineći raznolike prielaze od slabo podzoliranih tala do izrazitih podzola. Samo u najiztočnijem dielu Hrvatske, gdje je vlažnost (humiditet) klime znatno manja, razvijaju se mjesto podzola degradirani črnozemi (crnice).

Podzoli spadaju među najrazprostranjenija tla nastanjenog diela pedosfere. To su zonalna tla humidnih područja, uglavnom umjerene klime. U područjima hladne, pa i tropske i subtropske klime, podzoli se pojavljuju samo lokalno (ekstrazonalna tla).

Svi su podzoli nastali procesima podzolizacije, od kojih najveće značenje imaju procesi i z p i r a n j a (e l u v i a c i j e), z a k i s e l j a v a n j a (a c i d i f i k a c i j e) i h u m i z a c i j e.

U području podzola padne više kiše nego što se može izpariti. Posljedica je toga, da se tla trajno izpiru i siromaše na lako topljivim solima; dio izpraznih tvari taloži se u dubljim slojevima pedosfere. Što se više vlage kroz tlo ociedi, to je izpiranje jače. Ali intenzitet izpiranja ovisi još i o kemijskoj snazi ciedne vode. Već u atmosferi voda se oborina slabo okiseljuje uslied adsorpcije ugljičnog dvokisa, ali, dospjevši u tlo, ona se ponajčešće još jače okiseljuje ugljičnom i drugim kiselinama, koje se u tlu tvore.

Procesima zakiseljavanja i izpiranja nastaju temeljite promjene fizikalno-kemijskih svojstava rahlih sedimenata kore Zemljine, koje dovode do razvitka podzolastog tipa tla, karakteriziranog morfologijski s tri značajna horizonta: horizontom izpiranja (eluvialnim — A), taloženja (iluvialnim — B) i matičnim substratom — C).

Eluvialni horizont diferenciran je obično na dva ili više podhorizonata, od kojih je najznačajniji A_1 — podhorizont, sivotamne boje, u kojemu se nagomilava humus, te izbieljeni podhorizont A_2, pepeljaste boje, po kojemu je podzol dobio svoje ime (»zola« ruska oznaka za pepeo). U ovom horizontu odigravaju se procesi zakiseljavanja, otapanja i hidrolitskog ciepanja minerala.

U iluvialnom horizontu obaraju se i talože seskvioksidi željeza i aluminija, kao i mnoge druge koloidne čestice, koje su ovamo dospjele iz horizonta A. Ovaj je horizont često izšaran rđastim mrljama, mazgotinama, konkrecijama čačka, a nekad u njemu nalazimo i kompaktne konkrecije mjestanca (Ortsteina) u obliku klupa. Matični substrat može biti veoma raznolik. Podzoli se ponajčešće razvijaju na bezkarbonatnom kamenju.

2. Degradirani črnozem.

U iztočnom dielu Hrvatske prelaze slabo podzolirane pepeljuše ili smeđa tla savsko-dravskog međurječja u degradirane črnozeme velike župe Vuka. Smjerom prema iztoku vlažnost se podneblja smanjuje, a sve se jače izpoljava utjecaj stepske klime, koja pogoduje razvitku tipa tla sličnog črnozemu.

Črnozemi su morfologijski karakterizirani u dva tipična horizonta: tamnim i crnim horizontom A, koji je bogat humusom (sadrži u Hrvatskoj 3—4% humusa, a u Rusiji i do 16%), debljine 60—120 cm, veoma stabilne strukturne građe i povoljnih fizikalnih svojstava; izpod ovoga horizonta leži svietli, obično žućkastosivi ili sivožućkasti matični substrat (C), siromašan humusom, ilovaste do pjeskovito-ilovaste mehaničke građe. U Hrvatskoj je razvijen ponajčešće na praporu.

Pravi črnozem zahvaljuje svoj razvitak poglavito utjecaju stepske klime. Toplo proljeće s obilno vlage omogućuje vegetaciji veoma bujan razvitak i proizvodnju velike količine organske tvari; žarko i suho ljeto ograničuje sintezu organske tvari u zelenim stanicama stepske vegetacije, ali isto tako i rad mikroorganizama, razarača organske tvari u površinskom slojevima tla. Posljedica je toga, da se proizvede više organske tvari, nego što se može raztvoriti, pa dolazi do humizacije površinskog sloja tla. Jesen je kratka, a zima oštra i duga, tako da u to vrieme nema ni jače proizvodnje, a ni razaranja.

Dok u zoni hrvatskih podzola padne godišnje oko 800—3500 mm oborina, dotle u području pravih ruskih črnozema padne tek oko 350—500 mm; prema tome se iz črnozema topljive soli izpiru i ne premještaju ni izdaleka u onolikoj mjeri kao u podzolima.

Pošto najiztočnija Hrvatska nema pravu stepsku, već vlažniju klimu, razvijaju se u njoj uglavnom degradirani črnozemi, kojih je boja A-horizonta nešto svjetlije tamna, a stabilnost strukture građe A_1-podhorizonta manja; osim toga zapaža se u ovom horizontu i nešto jače hidrolitsko trošenje minerala i premještanje u dublje slojeve.

Pravi črnozem spada među najplodnije tipove tla.

3. Crvenice. Na području primorskog, a u manjoj mjeri i kontinentalnog krša, prilično su razprostranjene crvenice, pod kojima razumievamo sva tla crvene boje odnosno izrazito crvene nianse. Nalazimo ih mjestimice i izvan krškog područja na vapnenim substratima (na pr. u Požežkoj gori). Pojavljuju se sad na samoj površini pedosfere, sad opet izgrađuju njezine dublje slojeve. Razlikuju se međusobno po intenzitetu crvene boje ili nianse, po kemijskim i fiziografskim osebinama i po smjeru razvitka (dinamici). Dielimo ih na zonalne i ekstrazonalne.

Zonalne su sve one crvenice, koje se razvijaju u područjima, u kojima je rubifikacija tipski pedogenetski proces. Sve crvenice izvan područja rubifikacije, t. j. izvan klimazonalnog područja razprostranjenja, nazivamo ekstrazonalnim.

Najveći dio hrvatskih crvenica pripada skupini ekstrazonalnih tala, a samo mali broj može se ubrojiti među prave zonalne crvenice. Klimatske prilike na najvećem dielu kopnene Hrvatske, kao i na dobrom dielu primorske Hrvatske, ne pogoduju razvitku crvenica. Zonalne su crvenice tla sredozemne klime, koja je karakterizirana alternacijom suhog ljeta s toplom kišnom zimom.

4. Smeđa primorska tla. U velikom dielu primorske Hrvatske razvija se tip smeđih primorskih tala, koji se odlikuje izrazito smeđom bojom A-horizonta. Sadržina humusa u ovim je tlima nešto veća nego u crvenicama. Hidrolitsko trošenje minerala kao i izpiranje ovdje je nešto jače nego u crvenicama. Reakcija je ovih tala ponajčešće neutralna za razliku od pravih sredozemnih crvenica, koje imaju reakciju slabo alkaličnu.

5. Planinske crnice. Svoj postanak zahvaljuju posebnim klimatskim prilikama, koje vladaju na vrhovima naših planina. Prosječna je

godišnja toplina dosta nizka, a sušenje površinskih slojeva tla od proljeća do jeseni usljed jakih i stalnih vjetrova veoma intenzivno, pa je proizvodnja organske tvari znatno veća, nego raztvaranje u površinskim slojevima.

Prema matičnom substratu i stupnju navlažavanja mogu biti veoma različite u pogledu reakcije; mogli bismo ih podieliti na kisele i karbonatne planinske crnice.

6. Primorske klimazonalne slanjače. Na našem otoku Pagu, gdje je zaslanjivanje (salinizacija) tala proces klimagenetski, razvijaju se zonalne slanjače. Svoj postanak zahvaljuju slanim vjetrovima, prvenstveno buri, koja se golemom snagom obara s vrhunca našeg Velebita u more, razprašuje morsku vodu i soli njome otočke terene. Tako se otočko tlo povremeno obogaćuje solima morske vode ($NaCl_1$, K_2SO_4 i t. d.). Semihudna klima omogućuje, da se jedan dio soli u ovim tlima zadržava i temeljito mienja prvotna prirodna svojstva ovih tala.

II. INTRAZONALNA TLA

Među zonalnim tlima raztrušena su t. zv. intrazonalna tla, za koja je značajno, da na njihov razvitak nema presudan utjecaj klima, već kakav drugi pedogenetski činbenik (matični substrat, voda donja, poplavna i t. d.).

1. Rendzine. U raznim našim krajevima nailazimo među zonalnim pepeljušama (podzolima) na veće ili manje areale plitkih, ponajčešće skeletnih ili skeletoidnih, karbonatnih crnica, kojima je znanost dala ime rendzine. Veće površine rendzina nalazimo u Samoborskoj gori, na triadičkom dolomitu, pa u Lici, a manje površine na pr. u vel. župi Zagorje, Moslavini, Požežkoj gori i t. d. Odlikuje se humoznim A-horizontom, koji postiže debljinu 10 do 15 cm, prelaznim horizontom AC, izgrađenim iz raztrošenog vapnenca odn. dolomita, te matičnim substratom (C), koji je karbonatan. Ova tla nalikuju zonalnim crnicama, ali se od njih ipak razlikuju i morfologijski i genetski.

Karbonatni matični substrat glavni je činbenik razvitka ovih intrazonalnih crnica u zoni podzola.

2. Mineralno-karbonatna tla zauzimaju u skupini intrazonalnih tala Hrvatske veoma važno mjesto, s obzirom na znatno razprostranjenje. U vel. župi Zagorje primjerice tereni valovitog reliefa dobrim su dielom izgrađeni iz mineralno-karbonatnih tala. Veće površine nalazimo i u drugim dielovima Hrvatske, kako kopnene (laporasta i praporasta tla) tako i primorske (fliš).

Eluvialni horizont kontinentalnih mineralno-karbonatnih tala odlikuje se ponajčešće žućkastosivom do sivožućkastom, sivom ili smeđom bojom. Podhorizont A_2 često je izšaran bielim ili žućkastobielim mrljama staloženog kalcijskog karbonata. Teksture je obično ilovaste do glinaste, strukture u A_1 praškaste do mrvaste, a u A_2 grudaste. Smeđa karbonatna tla imaju jače izraženu granularnu strukturu. Reakcija im je slabo alkalična. Humusom su obično dosta siromašna.

3. Alkalijska tla (slanjače). U najiztočnijem dielu Hrvatske, među Dravom, Dunavom i Savom, a od česti i na otoku Pagu, pojavljuju se intrazonalna tla, koja se od zonalnih razlikuju većom sadržinom lako topljivih soli ili bogatstvom alkalija u adsorpcijskom kompleksu; znanost im je dala ime alkalijska tla, a narod slanjače, slatine, slanice i t. d. Kao što ova narodna imena kazuju, radi se ponajčešće o tlima, koja sadrže lako topljive soli u nešto većoj mjeri, nego druga normalna tla. Pa ipak sva takva tla nisu ni zasoljena, ni zaslanjena; mnoga od njih sadrže samo u adsorpcijskom kompleksu (koloidnom) nešto veću količinu vezanih (adsorbiranih) alkalija.

Sva alkalijska tla mogli bismo podieliti na tri skupine:

a) Solnjače, t. j. tla bogata lako topljivim solima (slanice, sodnjače i saliternjače),

b) Slatine, t. j. tla siromašna topljivim solima, ali s adsorpcijskim kompleksom zasićenim alkalijama (biele slatine, crne slatine i t. d.) i

c) Degradirane slatine, kod kojih su alkalije adsorpcijskog kompleksa djelomice potisnute drugim ionima.

U Hrvatskoj se pojavljuju sve ove skupine alkalijskih tala. Geneza im je različita, ali im je zasoljavanje (salinizacija) ipak temeljni pedogenetski proces.

4. Močvarna (hidrogena) tla. Nizinski tereni Hrvatske, a od česti i depresije brdskih područja, na golemim su površinama prekomjerno navlaživani površinskom, pa i donjom vodom. S reliefskih uzvisina ocjeđuje se voda u depresije i u njima stagnira, ako nema uvjeta za ocjeđivanje ili odtjecanje, a veliki recipienti tekućih voda, potoci i rieke, povremeno se razlievaju, i pošto se povuku u korita, ostavljaju na poplavljenim terenima znatne količine vode, koja je od presudnog utjecaja na daljnji razvitak tala.

Sva močvarna tla Hrvatske mogli bismo podieliti na mineralna i organska.

Mineralna, kao što rieč kaže, imaju izrazito mineralni karakter; nastaju obično tamo, gdje voda prekomjerno navlažuje tlo samo kroz manji dio godine. Među mineralno-močvarnim tlima Hrvatske osobito se iztiču t. zv. džombasta tla, koja se razvijaju u težkim sedimentima. Zapremaju znatne prostore. Odlikuju se veoma značajnom vanjskom morfologijom. Površina im je sitno valovita, kao da je pokrivena bezbrojem mravinjaka obraslih vegetacijom. Razvijaju se samo pod travnjačkom vegetacijom.

Organska močvarna tla pojavljuju se na mjestima, gdje voda stagnira cielu godinu, ili barem najveći dio godine. Odlikuju se bogatstvom humusa, a ponajčešće i izrazito kiselom reakcijom.

5. Antropogena tla. Među intrazonalnim tlima zauzimaju vidno mjesto i antropogena tla, koja svoja morfologijska, fizikalna, a od česti i kemijska te mikrobiologijska svojstva zahvaljuju poglavito utjecaju čovjeka. Najtipičnija su antropogena tla na pr. vrtne crnice, kalcificirane pepeljuše, deskeletizirana tla primorskih terasa i t. d.

Ovaj veliki razred predstavljaju u Hrvatskoj mlađa naplavljena tla, aluvialna i deluvialna, zatim mala skupina živih piesaka, te dosta velika skupina surovih, skeletnih tala. Na njihovu licu, profilu, još se ne mogu zapaziti zonalni pedogenetski procesi; prema tome su ova tla nerazvijena, mlada. Njihov razvitak može poći putem formacije zonalnih, ali i intrazonalnih tipova tla.

III. AZONALNA TLA

1. Mlađa naplavljena tla. Uzduž naših rieka i potoka prostiru se sve do podnožja diluvialnih terasa ili još starijih sedimenata, mlade naplavine vodotoka, potočni i riečni aluviji. Rieke i potoci stoljećima su izlazili iz svojih korita i poplavljivali susjedna zemljišta, ostavljajući na njima goleme mase trošine. Prema snazi vodene struje, koja se trajno mienjala, vodotoci su nosili sad više sad opet manje količine trošine, na veće ili manje udaljenosti od korita. Što im je snaga bila veća, to su sedimenti bili grublje disperzni. I danas su rieke u gornjem toku kamenite, a njihovi su sedimenti uz obale grublje disperzni nego daleko od obala.

Na profilu naplavljenih tala možemo često razlikovati mnogo različitih horizonata, ali se među njima ne može opaziti nikakva genetska veza. Aluvialna tla, izuzevši skeletna i pjeskovita, odlikuju se ponajčešće visokom potencialnom i efektivnom plodnosti; bogata su hranjivim tvarima, a redovito su i dosta povoljne fizikalne građe.

2. Surova skeletna tla. Na ogoljenim planinskim vrhovima, kao i na drugim brdskim terenima, gdje se stiene nalaze u početnom stadiju raztrošbe, a proizvodi trošenja u više manje trajnom kretanju utjecajem sile teže i oborinske vode, nalazimo surova skeletna tla. Nema na njima nikakvih fiziografskih znakova, po kojima bismo mogli odgonetnuti smjer njihova daljnjeg razvitka. Ova tla nalazimo u raznim krajevima Hrvatske, u prvom redu u području krša.

3. Živi piesci. Skupini azonalnih tala mogli bismo pribrojiti još i žive pieske (dine), čije reliktne, azonalne tvorevine nalazimo u Hrvatskoj samo mjestimice u Podravini i Lici (Laudonov gaj). Dobili su ime po pokretljivosti njihovih masa. Davno su se razvili u Podravini, vjerojatno još za mlađeg terciara, dok je Drava nosila goleme mase trošine iz Srednjih Alpa u Pontsko more i taložila piesak na svome ušću. Vjetar je pokretao taj piesak i nosio ga na veće ili manje udaljenosti. Kada bi mu snaga malaksala ili kad bi naišao na kakve zapreke, odlagao bi pjeskovite mase, stvarajući pješčane bedeme, humke. Za vlažnih perioda vegetacija je obrasla pieske, i oni su se bili smirili. Za suših perioda poprimili su pjeskoviti tereni opet stepski karakter, izgubili su znatan dio organske tvari, te opet postali pokretljivi.

Naši podravski piesci, koji su pred 40 godina bili još veoma pokretljivi, danas su se uglavnom smirili zahvaljujući pošumljivanju i poljodjelskom kultiviranju tala. Samo tu i tamo viri još piesak izpod travnog pokrivača ili izpod strništne vegetacije i pokušava se opet podići za jačih vjetrova. Samo pjeskoviti prudovi na kolnim putovima još jasno svjedoče, da je tu nekoć bila hrvatska Sahara.

Tla Hrvatske najveće su blago hrvatskog naroda; nepresušivo su vrelo njegovih snaga i temelj hrvatske domovine.

C. RAZVOJ PEDOLOGIJE U HRVATSKOJ

Razvoj pedologije u Hrvatskoj stoji, slično kao i u drugim zemljama, u najužoj svezi s razvitkom visokog poljodjelsko-šumarskog školstva. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća na gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima (kao jedinom zavodu te vrste na jugu Europe), počinje se prvi put obrađivati tloznanstvo, dakako s posebnim obzirom na poljodjelstvo i šumarstvo. God. 1876. donosi **Wessely** prvi prilog pedologiji Krša pod naslovom **»Tloznanstvo (pedologija) krajiškog krasa u Hrvatskoj«**, a već godine 1877. izdaje **Mijo Kišpatić »Zemljoznanstvo«**, koje je sve do danas ostalo nažalost jedino knjižno izdanje pedologije na hrvatskom jeziku. Svrha je ovoj knjizi bila, kako veli Kišpatić, »da pruži učenikom gospodarskog i šumarskog zavoda učevnu knjigu, po kojoj će oni moći iz tumačenja i predavanja učitelja steći toliko znanja u zemljoznanstvu, koliko ga trebaju, da uzmognu napredovati u pojedinih strukah gospodarstva i šumarstva.« Kišpatićevo »Zemljoznanstvo« pisano je s gledišta mineralogijsko-petrografskog ne samo zato, jer je i sam pisac bio mineralog, već i zato, što je tada u znanosti prevladalo geognostičko shvaćanje pedosfere. Ipak je Kišpatićevo »Zemljoznanstvo« bilo od vidljiva utjecaja na izpravnu ocjenu važnosti pedologije kao prirodne nauke, kako među prirodoslovcima, tako i u stručnim poljodjelskim i šumarskim krugovima Hrvatske. »Među prirodopisnim strukami važno mjesto zauzimlje zemljoznanstvo« piše Kišpatić; njegov autoritet bio je dovoljan, da pribavi ugled ovoj mladoj nauci u hrvatskim krajevima.

Dugi niz godina razvijala se je pedologija u Hrvatskoj kao znanost primienjena, s obzirom na potrebe poljodjelstva i šumarstva. Milijune hektara našeg diela pedosfere trebalo bi iztra-

žiti, da se tla mognu meliorirati, snabdjeti potrebnim hranivima, prozračiti, obskrbiti vodom ili odvodniti, da im se mogu popraviti fizikalna, kemijska i biologijska svojstva, jednom riečju, se uzmogne podići njihova proizvodna snaga. Znalo se, da su pedologijska iztraživanja osnovica svega rada na unapređivanju poljodjelske proizvodnje, a poljodjelstvo temelj hrvatskog narodnog gospodarstva, pa je ubrzo sazrela spoznaja, da je u Hrvatskoj potrebno osnovati **Zemaljski zavod za iztraživanje tla.** Odlukom kr. hrvatske slavon. dalmat. vlade od 7. XII. **osnovan je u Zagrebu god. 1910.** takav zavod, **čija je uprava povjerena prof. Franji Šandoru,** nastavniku tloznanstva na šumarskoj akademiji sveučilišta u Zagrebu.

Sva teoretska i praktično-znanstvena pedologijska iztraživanja u Hrvatskoj do godine 1922. najuže su vezana uz ime prof. Šandora. Iako su kemijski i geologijski zavodi vršili pretraživanja tla i prije Šandora, ipak ti radovi nisu imali originalan pedologijski-znanstveni značaj, niti su bili od većeg utjecaja na razvitak pedologijske znanosti u našim zemljama. Tek od g. 1899., kada je na novoosnovanoj šumarskoj akademiji pedologija dobila svoga visokoškolskog predstavnika u osobi mladog Franje Šandora, započinje kod nas razvitak pedologije kao samostalne znanosti. Njegova je zasluga, što je prvi na jugu Europe počeo tretirati tlo kao prirodno tielo, kao organizam, koji živi svojim vlastitim životom, čije zakone mora odkriti nauka, pedologija. Dok su u zapadnoj Europi klasični ruski pedologijski radovi ostali dugo nezapaženi i tek u posljednja dva desetljeća dobili zasluženo priznanje, prof. Šandor brzo je shvatio njihovo znanstveno značenje. Kao član Agrogeologijske sekcije geologijskog povjerenstva kraljevine Hrvatske Šandor se zalagao za napuštanje agrogeologijskog i uvođenje strogo pedologijskog kartiranja tala (po glavnim tipovima tala u smislu ruske škole).

U istom smjeru radio je i **A. Mosković**, kao suradnik i nasljednik prof. Šandora († 1922.) u Zemaljskom zavodu za iztraživanje tala.

Na sveučilištnoj katedri za pedologiju nasljeđuje Šandora prof. **A. Seiwerth** († 1928.), kojemu prerana smrt onemogućuje dovršetak mnogih započetih radova na iztraživanju naših tala.

Od god. 1928. zastupa katedru za pedologiju i upravlja Tloznanstvenim zavodom Hrvatskog sveučilišta **M. Gračanin,** koji u svojim radovima pokušava sintetizirati zapadno-europsku i rusku pedologijsku školu. Pedologiju tretira kao prirodoznanstvenu disciplinu, koja može naći primjenu i u životu (poljodjelstvu, šumarstvu, tehnici i t. d.), slično kao i svaka druga prirodna nauka.

Zalaže se, da se pedologija uvede u sve srednje škole kraj geologije, petrografije i mineralogije, jer je za obće obrazovanje od jednake važnosti. Tla, kao prirodne jedinice pedosfere, osnovni su činbenici života na zemlji. Bez njih nema obstanka ni zelenim biljkama ni nezelenim bićima, ljudima, životinjama i nezelenim biljkama.

D. PEDOLOGIJSKA IZTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ

Najveći dio pedologijskih iztraživanja izvršen je s obzirom na potrebe poljodjelstva i šumarstva. U Zemaljskom zavodu za iztraživanje tla u Zagrebu, kao i u pedologijskim odsjecima poljodjelskih postaja, te u kemijsko-analitičkom zavodu gospodarskog učilišta u Križevcima, izvršene su mnoge analize tala za praktične potrebe našeg poljodjelstva.

Godine 1911. prof. Šandor počinje s organizacijom ampelopedologijskih iztraživanja naših vinogradarskih tala u cilju, da se dobije sigurna osnova radu na obnavljanju hrvatskog vinogradarstva. Ovaj rad prekinut je za vrieme prošlog svjetskog rata i nije se više nastavio. Pokraj toga odpočinje Šandor iste godine s iztraživanjem podravskih piesaka, te s pedologijskim izučavanjem Ličkog i Krbavskog polja. Daljnjih godina iztražuje slanjače u današnjoj vel. župi Vuka, te prapor iz Vukovara i Bilogore.

Godine 1910. učestvuje **s prof. Gorjanovićem-Krambergerom** na agrogeologijskoj konferenciji u Stockholmu, kao izaslanik hrvatske vlade, na kojoj konferenciji donosi prof. Gorjanović prvu pedologijsku kartu bivše Kraljevine Hrvatske (koju pogrješno naziva klimazonalnom), a prof. Šandor izvješćuje o vrstama tala, te prikazuje svoju zbirku vrsta tala biv. Hrvatske-Slavonije kao i slike o privođenju podravskih živih piesaka kulturi.

U Zemaljskom zavodu za iztraživanje tla radi uz Šandora još **dr. A. Mosković**, koji **god. 1912.** kartira predio između Vratna, Strmca, Ormuža i Dubrave, a 1913. područje Osiek-Đakovo, te dio područja Đakovo-Vinkovci. Rezultati pedoložkih iztraživanja prof. Šandora i Moskovića objelodanjeni su skoro izključivo u Viestima geologijskog povjerenstva za biv. Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.

G. 1914. hrvatska agrogeologijska sekcija radi sporazumno s agrogeolozima kr. ugarskog državnog zavoda u Budimpešti na izdavanju agrogeoložke pregledne karte Hrvatske i Ugarske u mjerilu 1 : 200.000, da se time udovolji »velikoj potrebi naše zemlje«. Do izradbe takve karte nije nikada došlo, jer je Hrvatska bila još premalo pedologijski iztražena.

Nasljednik prof. Šandora u Tloznanstvenom zavodu Poljodjelsko-šumarskog fakulteta sveučilišta **prof. Seiwerth** bavi se problematikom mehaničke analize tla, te odpočinje s iztraživanjem šumskih tala u biv. pokrajini Slavoniji i u Podravini. Težke poratne prilike nakon svjetskog rata, kao i rad u zagušljivoj laboratorijskoj atmosferi narušavaju njegovo zdravlje, pa hrvatska pedologija gubi brzo nakon Šandora i drugog svoga marnog zastupnika.

Prof. Gračanin iztražuje najprije neka tla velike župe Vuka, zatim ličko vrištinsko područ-

je, pa tla naših primorskih župa, te tla velike župe Zagorje, Požežke kotline, lista Ivanić-Grad-Moslavina, lista Zagreb i t. d. Do sada je objavljen samo manji dio rezultata tih iztraživanja. Rad oko izdavanja pedologijskih karata nailazio je na nepremostive potežkoće, jer u biv. Jugoslaviji nije bilo ustanove, koja bi se brinula za pedologijsku kartografiju.

Prof. Gračanin bavio se intenzivno metodikom mehaničke i fiziložko-kemijske analize tla. **Konstruirao je posebnu aparaturu za mehaničku analizu tla pipetmetodom.** Dao je prvi prilog: geografiji podzolastih tala Hrvatske, poznavanju adsorpcijskog kompleksa tih tala, genezi i morfologiji džomba i rendzina, genezi, morfologiji i dinamici tala današnje vel. župe Vinodol i Podgorje, vertikalnoj zonalnosti tala i t. d. Osim toga **donio je novi sustav klasifikacije tala po teksturi i prvi sustav klasifikacije skeletnih tala.**

Njegovi suradnici i bivši đaci rade u raznim područjima pedologije: **ing. J. Verlić** radi na metodici kemijske analize tla, **A. Starc** donosi prvi prilog poznavanju mikrobiologijskih svojstava hrvatskih podzolastih tala, **ing. P. Bukovac** i **ing. K. Šunjić** izučavaju pedologijske prilike u vel. župama Hum i Dubrava, **ing. Đ. Janeković** radi na film-lak-metodi snimanja pedologijskih profila, **ing. A. Peric** i **ing. J. Jančić** iztražuju tla lista Karlovac-Vojnić i t. d.

E. POPIS VAŽNIJIH RADOVA HRVATSKIH IZTRAŽIVAČA

GORJANOVIĆ-KRAMBERGER K.: Iz prapornih predjela Slavonije. VGPHS sv. II. Zagreb, 1912.

GRAČANIN MIHOVIL: Studie o povazu a vyznamu reakce pud a mapování pozemku dvora Netluky, škol. závodu vysoké školy zemědělskeho a lesniho inženyrstvi v Uhriněvsi. **Sa dr. Nemcem.** Sbornik vyzkumnych ustavu zemědělskych. Sv. 7. Praha 1925.

— Pedološke studije na maloj površini. (Pedološka istraživanja fakultetskog dobra Maksimir). Zagreb, 1929. (Habilit. rad. Nije objelodanjeno).

— Pedološka istraživanja vriština Ličkog polja. Poljoprivredna knjižnica Savske banovine. Znanstvena izdanja. Sv. I. Zagreb, 1931.

— Pedološka istraživanja Senja i bliže okolice. GZŠP. Sv. 3. Zagreb, 1931.

— Aparatura za određivanje glinenih čestica pipetmetodom. GZŠP. Sv. 3. Zagreb, 1931.

— Preparation of soil samples for mecanical analysis. Proceedings and papers of the second intern. congress of soil science. Moskow, 1932.

— Die Salzböden des nordöstlichen Adriagebietes als klimatogene Bodentypen. Ein Beitrag zur Kenntnis ihrer Zusammensetzung, Genesis, Dynamik und systematischer Stellung. Bodenkundliche Forschungen. Bd. IV. No. 1. Berlin, 1934.

— Die Temperaturwirkung bei der mechanischen Bodenanalyse. Transactions of the third international congress of soil science. Vol. I. Oxford, 1935.

— Zur Frage der Bestimmung der »wurzellöslichen« Bodenphosphorsäure nach der Zitronensäuremethode. Transactions of the third international Congress of soil science. Vol. I. Oxford, 1935.

— Pedološka studija otoka Paga. GZŠP. Sv. 4. Zagreb, 1935.

— Sorpcija fosforne kiseline u glavnim tipovima naših tala. I. Podzoli. »Arhiv Ministarstva Poljoprivrede«. God. III. sv. 4. 1936.

— Pedosfera. »Priroda« 1937. br. 10. Zagreb.

— Die Sorption der Phosphorsäure in dalmatinischen Roterden. »Bodenkunde und Pflanzenernährung«. 9/10. Berlin, 1938.

— Klasifikacija tala po teksturi. GZŠP. 6. Zagreb, 1938.

— Prilog geografiji podzolastih tala Hrvatske. Hrvatski geografski Glasnik. Spomenica prof. A. Gavazzi-a. Zagreb, 1939.

— Gline, ilovače i pijesci. »Priroda« 1939. g. 29. br. 4.

— The Zagreb Film-laquer method of taking pedological soil samples. **Sa ing. Janekovićem.** Bodenkundliche Forschungen. Berlin, 1940.

— Zagrebačka film-lak emtoda uzimanja otisaka pedoloških profila. PNS sv. 2. Zagreb, 1940. **Sa Ing. Janekovićem.**

— Contribution to the classification od skeletal soils. Bodenkundliche Forschungen. Berlin.

— Klasifikacija skeletnih tala. PNS sv. 2. Zagreb, 1940.

— Kako su nastale džombe. »Priroda« 1941. god. 31.

— Geneza džomba. PNS sv. 3. Zagreb, 1941.

— Prilog poznavanju adsorbcijskog kompleksa hrvatskih podzolastih tala. Sa Ing. Verlić. »Rad« Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 271. (84). Zagreb, 1941.

— Contribution to the Cognition of the Adsorbing Complex of Croatian Podzolic soils. Sa Ing. Verlić. Bulletin international de l' Académie croate des sciences et des beaux-arts. Classe des sciences mathématiques et naturelles. Livre XXXIV. Zagreb, 1941.

— Prilog morfologiji i genezi rendzina Hrvatske. PZS sv. 4. Zagreb, 1941.

— Prof. Franjo Šandor. (Nekrolog).

— Prof. Dr. ing. Adolfo Seiwerth. (Nekrolog).

KIŠPATIĆ MIJO: Zemljoznanstvo obzirom na šumarstvo i gospodarstvo. Zagreb, 1877.

KRATICE ZA BIBLIOGRAFSKI PREGLED

V G P H S	— Vijesti geološkog povjerenstva za Kr. Hrvatsku i Slavoniju
G Z Š P	— Glasnik zavoda za šumske pokuse
P N S	— Poljoprivredna naučna smotra
P Z S	— Poljodjelska znanstvena smotra

MOSKOVIĆ A.: Izvješće o agrogeološkom kartiranju predjela između Vratna, Strmca, Ormuža i Dubrave u ljetu god. 1912. VGPHS sv .III. i IV. Zagreb, 1914.

— Izvještaj o preglednom agrogeološkom kartiranju ljeti god. 1913. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb 1914.

— Tipovi tla iz Slavonije. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb, 1914.

— Istraživanje Ličke vrištine. Glasnik Ministarstva poljoprivrede. God. VII. rb. 25, Beograd, 1929.

— Alkalijske zemlje u Vojvodini. Glasnik Ministarstva poljoprivrede. God. IX. br. 35. Beograd, 1931.

RUSSI A.: Nauka o tlu. »Ratarstvo«. II. sv. Zagreb, 1886.

SEIWERTH A.: Suše li se slavonski hrastovi zbog promjena tla? GZŠP. Sv. 1. Zagreb, 1926.

— Prilozi mehaničkoj analizi tla. GZŠP. Sv. 1. Zagreb, 1926.

— Prilozi za poznavanje tla hrastovih šuma u Podravini. GZŠP. Sv. 2. Zagreb, 1927.

— O metodama pripreme tla za mehaničku analizu. GZŠP. Sv. 2. Zagreb, 1927.

— Poredbena istraživanja uz pitanje pripreme izvadaka tla sa solnom kiselinom i s kalijskom lužinom za kemijsku analizu. GZŠP. Sv. 2. Zagreb, 1927.

STARC A.: Mikrobiološka studija nekih podzolastih tala Hrvatske. PZS. Sv. 4. Zagreb, 1941.

ŠANDOR FRANJO: Ekskurzija u podravske pijeske. VGPHS. Sv. I. Zagreb, 1911 i sv. II. Zagreb, 1912.

— Ekskurzija u ličko i krbavsko polje. VGPHS. Sv. I. Zagreb, 1911. i II. sv. Zagreb, 1912.

— Vijesti iz laboratorija agrogeološke sekcije. VGPHS. I. sv. Zagreb, 1911.

— Sammlungen von Bodenarten Kroatiens und Slavoniens und Bilder über die Kultivierung dieser Bodenarten. »Verhandlungen der II. internationalen Agrogeologen-konferenz«. Stockholm, 1911.

— Sustavno ampelogeološko kartiranje u Hrvatskoj i Slavoniji. VGPHS sv. II. Zagreb, 1912.

— Slanjače u Srijemu. VGPHS sv. II. Zagreb, 1912.

— Istraživanje prapora iz Vukovara, Bilogore i sa Rajne. VGPHS sv. II. Zagreb, 1912.

— Raspored rada i kartiranje u god. 1912. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb 1914.

— Ampelogeološko kartiranje u god. 1912. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb, 1914.

— Raspored rada i izvješće o kartiranju. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb, 1914.

— Praporasti nanos otoka Suška. VGPHS sv. III. i IV. Zagreb 1914.

— Prvo izvješće o istraživanju tla šumskih kultura u Lici. Sv. V. i VI. Zagreb, 1916.

ŠOLAJA B.: Ampelogeološko kartiranje u kotaru Sv. Ivan Zelina. VGPHS. Sv. V. i VI. Zagreb 1916.

VERLIĆ J.:: Primjena Lewis-Marmoy-ove kolorimetrijske metode određivanja kalija u metodici pedoloških i biljnohranidbenih istraživanja. PNS. Br. 3. Zagreb, 1941.

— K metodici titrimetrijskog određivanja humusa. PZS. Br. 4. Zagreb, 1941.

WESSELY J.: Tloznanstvo (pedologija) krajiškog krasa u Hrvatskoj. Kras hrvatske krajine i kako da se spasi, za tiem kraško pitanje uploške. Zagreb, 1876.

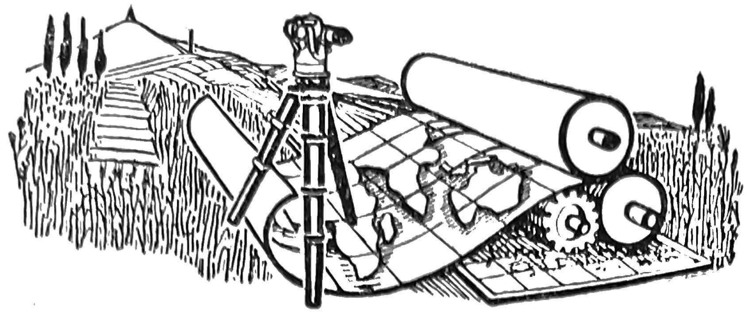

POGLAVLJE V.

GEODEZIJA

Urednici: za geodeziju: Ing. STJEPAN HORVAT, profesor Tehničkog fakulteta,
za kartografiju: IVAN MESIĆ, geodetski podpukovnik

I. OBĆI ZADATAK GEODEZIJE

II. GEODETSKI RADOVI

Geodezija kod Hrvata u prošlosti — Sadašnje stanje — Znanstveni zavodi — Bibliografija.

III. KARTOGRAFIJA

Poviestni pregled — Izradba zemljovida — Projekcija — Mjerilo — Vrste zemljovida — Naklada — Kartografski zavodi u Hrvatskoj — Kartografske tvorevine naših geografa.

I. OBĆI ZADATAK GEODEZIJE

Geodezija se je prvobitno razvila kao nauka, koja uči, kao se na temelju mjerenja sastavlja nacrt nekog zemljišta. Ona zahvaljuje svoj postanak praktičnim potrebama u Egiptu, gdje su poplave Nila izazvale potrebu, da se uredi posjedovno stanje, koje je nakon svake poplave trebalo obnavljati. Kasnije, za Grka i Rimljana, razvijala se je geodezija kao pomoćna znanost i kod raznih tehničkih radova, koji su trebali kao podlogu nacrt nekog zemljišta.

S vremenom se je prvotni zadatak geodezije proširio, a i metode rada kao i pomagala u radu usavršavali su se tokom obćeg tehničkog napredka.

Iako kod rješenja osnovnog zadatka, kod izradbe plana ili karte nekog zemljišta, geodezija predstavlja zapravo samo praktičnu primjenu geometrije i deskriptivne geometrije, razvila se je i geodetska djelatnost u svezi s obćim napredkom na svim poljima do samostalne znanstvene grane. To treba zahvaliti uglavnom dvjema činjenicama.

Čim su se instrumenti za mjerenje razvili do nekog većeg savršenstva, opazilo se je, da svako mjerenje prati pojava pogrješaka. Kako se u geodeziji ne mjere sve veličine izravno, nego se mjere one veličine, koje je najlakše mjeriti, a tada se sve ostalo određuje računskim putem, valjalo je riešiti i pitanje utjecaja pogrješaka ovih mjerenih veličina na računane. No već i sama pojava pogrješaka izazvala je potrebu, da se pobliže analizira postanak i narav različitih pogrješaka, te da se izpitaju zakoni, po kojima se pogrješke javljaju. Istina, ta izpitivanja nisu ograničena samo na geodeziju, i sve druge znanosti, koje su djelomice ili podpuno vezane na mjerenje ili opažanje u prirodi, trebaju poznavanje ovih okolnosti, vezanih s pogrješkama, ali je u geodeziji ipak radi velike količine mjerenja sve to našlo najveću primjenu. Pogrješke mjerenja dovele su do postavljanja posebne računske metode, t. zv. računa izjednačenja, kojemu je glavna svrha potražiti takav računski postupak, koji će omogućiti izračunavanje najvjerojatnijih vriednosti onih veličina, koje se određuju iz višekratnih opažanja. Račun izjednačenja s obćom teorijom pogrješaka predstavlja danas posebnu granu praktične matematike, a ta grana ima najpogodniju i najjaču primjenu baš na području geodezije.

Pogrješke mjerenja, ili, bolje, želja, da se one učine što neškodljivijima, dovele su do posebnog načina geodetskog mjerenja. Taj je način poznat pod imenom: mjerenje iz velikog u malo. Sastoji se u tome, da se na području izmjere postave pravilno razpoređene iztaknute točke, te se točke vidljivim dogledničama spajaju u zatvorenu trokutnu mrežu, u kojoj se mjere svi kutovi, dok se u čitavoj mreži mjeri barem jedna duljina, osnovica ili baza. Iz tih se podataka može čitava mreža po trigonometrijskim pravilima izračunati, te se na taj način dade ustanoviti međusobni položaj točaka čitave mreže razmjerno vrlo točno. Ovaj postupak poznat je pod imenom triangulacije. Svi daljnji radovi na izmjeri zemljišta izvode se tako, da se priključuju na ovako određeni kostur kao da je on podpuno bezpogrješan. Na taj se način sve naknadne pogrješke »izjednače« na onom mjestu, na kojem su i nastale, pa se onemogućuje t. zv. nagomilavanje pogrješaka, do kojeg bi u protivnom slučaju bezuvjetno moralo doći. Sustav ovakvog mjerenja ima i tu prednost, da svako mjerenje zemljišta, koje je priključeno n aovakvu triangulaciju, predstavlja sustavni dio obće cjeline.

Danas sve moderne države osnivaju svoju izmjeru na državnoj triangulaciji, koja služi — osim čisto praktičnoj namjeni — i za razna znanstvena izpitivanja.

Druga važna činjenica, koja je komplicirala obći zadatak geodezije, ali je pomogla i njezin poseban razvitak, jest činjenica, da je Zemlja zakrivljeno tielo, koje je vrlo blizu rotacionom elipsoidu. Ova činjenica dovela je do dva važna pitanja: kakav je oblik i dimenzija Zemlje i kako da se zakrivljena ploha Zemlje prikaže na ravnini, na nacrtu. Od prvog pitanja razvila se je t. zv. viša ili znanstvena geodezija, koja se uz pomoć drugih znanosti (zvjedoznanstva, geofizike i dr.) bavi određivanjem oblika i dimenzija Zemlje. Od drugog pak pitanja razvila se je posebna znanstvena grana, kartografija. Kartografija doduše ne spada u izključivi djelokrug geodezije, ona je važna i za geografiju, ali se baš pri rješavanju geodetskih potreba morao razviti specialni, geodetski dio kartografije.

Pitanje oblika i dimenzija Zemlje pojavilo se je već u starom vieku. Poznato nam je, da je još prije Krista izvršeno u Egiptu i jedno takvo mjerenje, koje je polazilo od predpostavke, da je Zemlja okrugla. Ipak, tek u novom vieku poprima rješenje ovog pitanja znanstveni značaj, jer je pravi odgovor na ovo pitanje bio uvjetovan modernim znanstvenim razvitkom i tehničkim usavršavanjem instrumenata za mjerenje. Danas se ovo pitanje rješava na temelju geodetskih, zvjezdoznanskih i geofizičkih mjerenja. Stoga onaj, tko se želi baviti ovim pitanjem, mora biti upućen u sve ove znanstvene grane.

Osnovu moderne praktične geodezije predstavlja državna izmjera, a ova se osniva, kako smo rekli, na državnoj triangulaciji. Zadaća državne izmjere jest izradba planova i karata čitavog državnog područja. Sadržaj ovih nacrta i karata ovisan je o praktičnim potrebama, pa ti planovi i karte moraju sadržavati položaj i obličje tla s čitavim posjedovnim stanjem, vodotocima, objektima, te željeznicama, cestama i putovima. Ti nacrti dakle moraju zadovoljiti sve državne potrebe, kao vojničke, fiskalne, privatnopravne, tehničke i gospodarske, te imaju poslužiti kao podloga za izradbu raznih tehničkih i gospodarskih osnova.

U suvremenoj geodeziji mjerenje se izvršava izravno (mjere se duljine, kutovi i visine), grafički (s pomoću geometrijskih zakona o sličnosti sastavlja se na zemljištu nacrt), te fotografski (fotografskim snimanjem sa zemlje ili iz zraka dobiva se slika tla, a iz ove se posebnim načinom izrađuje nacrt ili karta). Za sve mjerenje služi ipak kao podloga državna triangulacija.

II. GEODETSKI RADOVI

Poviestni pregled

Pravi razvitak geodezije dogodio se je onda, kada je hrvatski narod bio bez svoje države. Stoga je razumljivo, da se je hrvatska geodezija počela razvijati tek u najnovije vrieme, koje zapravo u pravom smislu pada u današnjicu, jer je taj razvitak bio uvjetovan razvitkom vlastitog stručnog školstva i kakve-takve političke samostalnosti.

Ipak znamo, da su se dva hrvatska sina bavila uz ostalo i geodezijom. Na praktičnom području radio je kao kartograf **Pavao Riter Vitezović**, za kojega nam je poznato, da je izradio više bakroreza, te da je kao stručnjak bio dodieljen povjerenstvu za utvrđivanje granice s Turcima nakon karlovačkog mira (1699.).

Na znanstvenom polju iztakao se je i ovdje naš **R. J. Bošković**. Iako su kasnije geodetski radovi Boškovićevi bili manje cienjeni, ipak njegovi radovi i ovdje imaju osim poviestne i obću znanstvenu vriednost.

Bošković se je bavio određivanjem oblika i dimenzija Zemlje, te je u zajednici s Mairom izvršio mjerenje meridianskog luka između Rima i Riminija (od 1750. do 1755.). Unatoč kasnijim prigovorima o premaloj točnosti ovog rada, možemo uztvrditi, da ovaj Boškovićev rad ni u koliko ne zaostaje po točnosti za ostalim radovima onog doba. Iz poznatih podataka možemo zaključiti, da se Bošković mnogo zanimao za pitanje oblika i dimenzija Zemlje, pa na pr. znamo, da je predlagao nacrte, gdje da se sve izvedu mjerenja, potrebna za tu svrhu.

Bošković je radio i na području računa izjednačenja. Povod za to dalo mu je baš njegovo mjerenje meridianskog luka. Kad su se naime uzporedila razna ovakva mjerenja, njih tada 9 na broju, pokazale su se znatne razlike. Nastalo je dakle pitanje, kako da se odrede najvjerojatnije vriednosti tih dimenzija. Bošković, prvi do tada, za ovu svrhu postavlja posebnu metodu izjednačenja, koja počiva na originalnim i za onodobno stanje zanimljivim i valjanim mislima, iz kojih se vidi, da je Bošković poznavao i prirodu utjecaja pogrješaka.

Nema dvojbe, da Boškoviću pripada zasluga, da je prvi primienio posebnu računsku metodu na ovo pitanje.

Bošković je poznat i kao praktični zvjedoznanac, te od njega potječu i razne metode određivanja i eliminacije instrumentalnih pogrješaka, koje su bile važne i u geodetskoj primjeni.

Sadašnje stanje

Suvremeni razvitak geodetske djelatnosti u Hrvatskoj bio je u najvećoj mjeri ovisan o političkom položaju hrvatskog naroda. O nekom samostalnijem djelovanju može se govoriti tek nakon osnutka stručnog školstva, do kojeg dolazi istom u zadnjih 40 godina. To školstvo razvijalo se u prvom redu na izključivo praktičnim potrebama. Geodezija se predavala najprije na gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima. Istom nakon osnutka šumarske akademije u Zagrebu dolazi geodezija na sveučilištnu katedru, a prvi put se predaju i temelji više geodezije na geodetskom tečaju u Zagrebu. Sve to školstvo imalo je pred očima samo najnuždnije potrebe praktičnog, u prvom redu gospodarskog života.

Veći djelokrug razvijale su stručne ustanove izvan dosega Hrvatske i Hrvata, prvo u Beču i Budimpešti, a zatim u Beogradu. Uglavnom, kod tih ustanova nije bilo Hrvata ili su bili na podređenim položajima, pa su tek u zadnjem desetljeću mogli doći do iztaknutijih položaja.

Hrvatska danas nakon stoljeća intenzivne geodetske djelatnosti nema ni jedinstvene triangulacije, iako je na tom polju radio vojno-geografski institut u Beču, madarski i austrijski katastar, te vojno-geografski institut u Beogradu i beogradski katastar.

Austro-Ugarska ipak je ostavila Hrvatskoj državnu izmjeru, koja je, izuzevši bivšu pokrajinu Bosnu u doba svog postanka bila dosta dobra. Od bečkog instituta ostale su vojničke karte u mjerilu 75.000, koje je kasnije beogradski institut donekle reambulirao. Beograd je međutim ljubomorno čuvao vodstvo geodezije u srbskim rukama, a za stručnu djelatnost na hrvatskom području nije pokazao ni toliko razumievanja, da od Austro-Ugarske nasliеđenu izmjeru dalje uredno vodi. Istom u zadnjim danima Jugoslavije odpočeli su neki radovi i na hrvatskom području, no ostali su nedovršeni.

Jedini djelokrug, koji se je u Hrvatskoj samostalno i uspješno razvijao, bile su komasacije zemljišta. Tu su u zadnjih 20 godina postignuti zamjerni uspjesi.

Od godine 1926. postoji na tehničkom fakultetu u Zagrebu i poseban geodetsko-kulturno-inženjerski odsjek, na kojem se obrađuje geodezija u cjelini sa svim znanstvenim granama, koje su potrebne i za znanstveni rad na području više geodezije. Od 1938. posjeduje ovaj odsjek i svoju zvjezdarnicu, koja je omogućila i znanstveni rad na području geodetskog diela zvjezdoznanstva.

Do osnutka Nezavisne Države Hrvatske postojale su u Hrvatskoj jedino one ustanove državne izmjere, koje su imale djelokrug samo u krajnjem detalju geodetske djelatnosti. Danom osnutka države stekla je i geodezija svoju samostalnost, te danas uz ostalo postoji i Zemljopisni zavod Ministarstva domobranstva (vojna geodezija i kartografija) i Odsjek za državnu izmjeru Ministarstva prometa (obća državna izmjera). Postoji namjera, da se čitava geodetska djelatnost, praktična i znanstvena, udruži u jednoj središnjoj državnoj ustanovi.

Znanstveni zavodi

1. GEODETSKI ZAVOD TEHNIČKOG FAKULTETA. Zagreb, brzoglas 33-54/24. Osn. 1920.

S v r h a: Znanstveno izpitivanje metoda rada i pomagala i praktični rad sa slušačima.

G l a v n a g r a n a r a d a: Geodezija s njezinom praktičnom primjenom.

N a d s t o j n i k: prof. ing. Stjepan Horvat.

A s i s t e n t: ing. Slavko Macarol. L a b o r a n t: Mihajlo Jelenev.

Z b i r k a g e o d e t s k i h i n s t r u m e n a t a različitih vrsta i k n j i ž n i c a — 600 sv. (zajedno s astronomskim zavodom).

L a b o r a t o r i j za izpitivanje i rektifikaciju geodetskih instrumenata.

I z d a n j a: »Godišnjak geodetskog odsjeka«.

P r e g l e d r a d a:

Zavod je osnovan g. 1920. prigodom osnutka tehničke visoke škole u Zagrebu, te je jedan od najstarijih zavoda tehničkog fakulteta. Njegov osnivač i prvi nadstojnik bio je prof. ing. Pavao Horvat, koji je stručno djelovanje zavoda usredotočio na u s a v r š e n j e k o m a s a c i j e z e m l j i š t a.

Kasnije je zavod razvijao svoju glavnu djelatnost na i z p i t i v a n j u n o v i h m e t o d a t e h n i č k o g r a d a u vezi s novim modernim instrumentima i s ekonomskom organizacijom praktičnog rada.

Osoblje zavoda izvelo je više praktičnih radova na području triangulacije.

Druga, paralelna djelatnost zavoda razvijala se je u smjeru i z p i t i v a n j a r a č u n s k i h m e t o d a z a p r i m j e n u n a d v o s t r u k i, g e o d e t s k i r a č u n s k i s t r o j.

Iz geodetskog zavoda razvila su se i dva nova zavoda: zavod za agrarno-tehničke operacije i fotogrametrijski zavod, koji su osnovani godine 1942.

2. KABINET ZA GEODEZIJU POLJ.-ŠUM. FAKULTETA. Zagreb, Sveučilištni trg 3, brzoglas 33-50.

N a d s t o j n i k: dr. Nikola Neidhardt.

A s i s t e n t: ing. Zdenko Tomašegović.

Kabinet posjeduje najstariju hrvatsku zbirku geodetskih instrumenata.

Bibliografija

U Hrvatskoj su dosada izlazili **stručni časopisi: Glasilo geometara** (1919.—1923.) i **Geodetski list** (1937., 1940.—1941.). Početkom godine 1942. počeo je izlaziti službeni vjestnik: **Hrvatska državna izmjera.**

Od ove godine počeo je geodetski zavod tehničkog fakulteta izdavati svoj godišnjak, namienjen pretežno znanstvenim razpravama i člancima.

Kao stručni pisci iztaknuli su se: **prof. Nikolaj P. Abakumov** (zvjezdoznanstvo, viša geodezija, kartografija), **prof. ing. Stjepan Horvat** (geodetska kartografija, račun izjednačenja, praktična geodezija), **prof. dr. ing. Nikola Neihardt** (geodezija u šumarstvu), **ing. Rene Golubović** (primienjena geodezija).

III. KARTOGRAFIJA

Napisao geodetski podpukovnik IVAN MESIĆ

Razvoj zemljovidstva išao je uzporedno s razvojem zemljopisa, mjerničtva, grafike i tiskarstva. Na prve podatke nailazimo još u starom vieku kod Anaksimandra, Eratostena, Hiparha, Ptolomeja i drugih. U vremenu prije odkrića Amerike javljaju se rukom risani zemljovidi, a god. 1942. izradio je učenjak Behaim u Nürnbergu prvi globus po do tada oskudnim i netočnim podatcima.

Prvi napredniji i točniji zemljovidi javljaju se početkom XVI. stoljeća u Mletcima, Genovi i drugim mjestima Sredozemnog mora, od kojih zemljovida ima i danas dosta sačuvanih odtisaka. Sredinom XVI. stoljeća Merkator izrađuje prvi točniji zemljovid svieta, a krajem XVI. stoljeća javljaju se i čitavi atlasi, sve kao posljedica tadašnjih odkrića novih zemalja.

U XVII. stoljeću i početkom XVIII. stoljeća izrađivani su u Njemačkoj i Nizozemskoj zemljovidi u većem broju, a izradba zemljovida postaje novim obrtom. U drugoj polovini XVIII. stoljeća stvorili su braća Cassini triangulacijom prvu mjerničku osnovu za izmjeru Francuzke, a prvi francuzki topografski zemljovid stvoren je godine 1801.; no tek u XIX. stoljeću, pošto je Francuzka već izradila svoju noviju točniju izmjeru, sliede i ostale države njezin primjer, kako u Europi, tako i u Aziji i u Americi. Posljedica ovog bio je veliki obći napredak zemljovidstva krajem XIX. i početkom XX. vieka, te stvaranje zemljopisnih zavoda i izdavačkih naklada u svim naprednim zemljama.

Izdradba zemljovida dieli se:

1) na iznalaženje, izbor i konstrukciju zemljovidu odgovarajuće najpovoljnije osnove;

2) na urisavanje predočbe Zemljine površine ili manjeg diela Zemljine površine na ravnini. kim podatcima pojedinih točaka na zemljištu i prema izvršenoj izmjeri zemljišta, te konačno

3) na reprodukciju i tisak izrađenog temeljnog primjerka (originala) zemljovida.

Zemljovidi predstavljaju smanjenu sliku većeg ili manjeg diela Zemljine površine na ravnini.

Obličje tla, prirodne i umjetne tvorevine i drugo predočeno je na zemljovidu pomoćnim ustaljenim t. zv. zemljovidnim znacima. Izpisi imena mjesta, rieka, planina i predjela upodpunjuju zemljovid. Jedno i drugo čini govor zemljovida, koji omogućuje čitanje njegovo svakom onom, koji je upoznat sa značenjem i primjenom znakova i izpisa, a uz to imade još i potrebnu predočbu o onom, što određenom znaku ili izpisu odgovara na zemljištu.

Prema izradbi zemljovidi služe kao pomagala raznim granama ljudskog djelovanja, a često i kao osnova za svako stvaranje i rad na pojedinim poljima ljudske uljudbe.

Budući da je vjerno predočivanje Zemljine površine moguće samo na sfernoj plohi, bira se prema svrsi, kojoj je zemljovid namienjen, i prema veličini diela Zemljine površine, koji se ima predočiti zemljovidom bilo kojeg mjerila, način konstrukcije osnove zemljovida t. j. mreže podnevnika i uzporednica.

Ovaj način konstrukcije ujedno određuje i način unošenja pojedinosti zemljišta u zemljovid.

Ovaj osnovni zadatak zemljovidstva, proučavanje i primjena raznih vrsta projekcija u zemljovidstvu, grana je primienjene matematike.

U zemljovidstvu našle su najširu primjenu tri glavne vrste **projekcija**, i to: azimutalna, čunjasta (ovamo spada i Bonova projekcija, najčešće primienjena za izradbu zemljovida većih površina) i valjkasta (cilindrična) projekcija. Navedene projekcije mogu biti konformne, ekvivalentne ili uvjetovane.

Valjkasta konformna projekcija je i Gaus-Krügerova projekcija, koja je primienjena kod izradbe naših katastarskih i gospodarstvenih planova.

Kod izradbe zemljovidnih listova priručnih zemljovida naših krajeva primienjena je **poliedarska projekcija**, kod koje pojedini zemljovidni listovi predstavljaju **trapeze**, ograničene odsječcima uzporednica i podnevnika takve veličine, da utjecaj krivine Zemljine površine na točnost zemljovida izčezava, te se ovim daje i konformnost predočbe, a i pri sastavljanju susjednih zemljovidnih listova u jednu cjelinu ostaje sačuvana stalnost mjerila.

Pomorski i letački zemljovidi naših krajeva izrađeni su u Merkatorovoj valjkastoj projekciji, koja se odlikuje time, što je stanoviti put na Zemljinoj površini, koji se prevaljuje pod stalnim kutom u odnosu na strane svieta, a koji čini jednu krivu crtu (loksodromiju) na Zemljinu sferoidu, predočen jednom ravnom crtom, koja sieče podnevnike pod t. zv. kursom ili stalnim azimutom (rumb). To znači, da je na ovim zemljovidima kutom, koji zatvaraju podnevnici s nekim pravcem, određen kurs ili pravac plovitbe odnosno letenja iz jednog mjesta u drugo.

Mjerilo zemljovida je odnos između jedne određene dužine na zemljovidu i iste dužine u prirodi, na zemljištu. Mjerilo može biti na istom zemljovidu stalno ili promjenljivo, što zavisi o primienjenoj osnovi, odnosno o veličini na zemljovidu predočene Zemljine površine.

Prema primienjenom mjerilu zemljovidi se mogu podieliti na:

1) **Planove** mjerila od 1 : 50 do 1 : 10.000, koji predstavljaju samo manji dio zemljišta, no pružaju najtočnije položajne podatke za svaku točku i služe skoro izključivo za tehničke svrhe, omogućuju izradbu točnih nacrta i proračuna kao i izvršenje potrebnih radova na zemljištu.

2) **Priručne zemljovide** mjerila od 1 : 10.000 do 1:200.000, koji služe u prvom redu za vojne svrhe, no krupnija mjerila kao 1:25.000 i 1:50.000 omogućuju proučavanje raznih tehničkih projekata, a u posebnoj izradbi služe putničarstvu i drugim potrebama.

3) **Pregledne zemljovide** mjerila od 1:200.000 do 1 : 500.000, koji služe gotovo izključivo potrebama vojnog vodstva, no u posebnoj izradbi mogu poslužiti i drugim potrebama za obće proučavanje jedne zemlje.

4) **Zemljopisne zemljovide** mjerila sitnijeg od 1:500.000, koji, kako im već ime označuje,

služe za proučavanje zemljopisa jedne zemlje ili više zemalja, te manjih i većih dielova Zemljine površine uboće.

5) **Zidne zemljovide**, koji su obično zemljopisni, a izrađeni su tako, da omogućuju razgledanje s veće daljine, i služe obično u školske ili u druge javne svrhe.

P o i z r a d b i i s a d r ž a j u, t e p o n j i h o v o j n a m j e n i razlikujemo dvie vrste zemljovida:

I. **Obični zemljovidi**, u koje spadaju planovi, priručni, pregledni i zemljopisni zemljovidi, namienjeni najširoj javnosti za obću uporabu.

II. **Vojni i tajni zemljovidi**, koji služe izključivo za vojne i donekle za državno-upravne svrhe.

I jedni i drugi zemljovidi po svojoj posebnoj namjeni mogu biti:

Kopneni zemljovidi — kopnokazi, koji predstavljaju neki kopneni dio Zemljine površine, te pružaju, prema mjerilu i vrsti zemljovida, više ili manje podrobne podatke o izgledu samoga zemljišta i o ljudskoj djelatnosti na njemu.

Pregled priručnih zemljovidnih listova. Mjerila 1:200.000 1:100.000

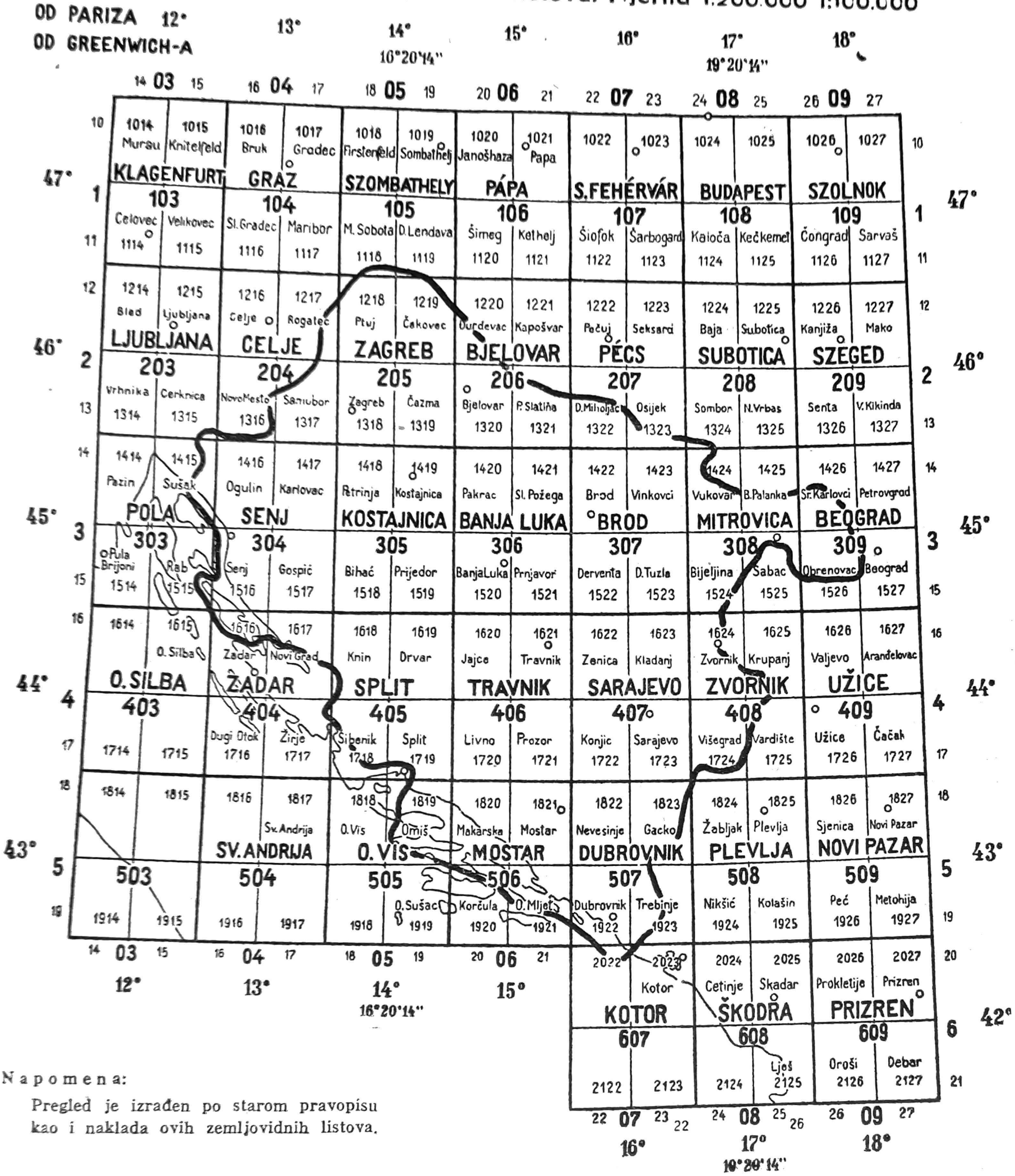

N a p o m e n a:

Pregled je izrađen po starom pravopisu kao i naklada ovih zemljovidnih listova.

Hidrografski zemljovidi — vodokazi, koji predstavljaju mora (pomorski zemljovidi), jezera, vodene tokove i obalno zemljište sa svima za plovitbu potrebnim podatcima, te omogućuju brzo određivanje smjera plovitbe i mjesta nalazka plovnih jedinica. Ovi trebaju osigurati bezopasnu plovitbu na morima, jezerima, riekama i prokopima i omogućuju izvedbu svih tehničkih poslova na ovima.

Letački zemljovidi, na kojima je Zemljina površina predočena tako, da omogućuje lako i brzo snalaženje letača, točno određivanje pravca i visine letenja, određivanje daljina i pronalaženje površina za uzlet i spuštanje letala.

Geoložki zemljovidi, koji nam pružaju obću ili pojedinačnu sliku geoložkog sastava Zemljine kore.

Fizikalni zemljovidi, koji predočuju razne fizikalne pojave i njihove razmjere na cieloj Zemljinoj površini ili na njezinim pojedinim dielovima (toplinu, vodeni talog, vjetrove, magnetične pojave i t. d.).

Prirodoslovni, narodopisni, upravni, brojitbeni, poviestni, prometni i drugi zemljovidi, koji imaju svoju određenu namjenu prema samim nazivima zemljovida.

Ovdje valja spomenuti poseban način predočivanja ciele Zemlje, kojim se dolazi do najvjernije slike ciele Zemljine površine, a to je predočivanje Zemlje u cielosti na kugli, na t. zv. globusu, tielu, najbližem sferoidu. Ovaj način nailazi na najširu primjenu u školama, ali on ne pruža mogućnosti potankog predočivanja Zemljine površine radi sitnog mjerila.

Svi zemljovidi izrađuju se bilo u jednoj cjelini za veću ili manju površinu zemljišta ili pak u manjim listovima istog mjerila i izradbe. Takvi zemljovidni listovi (sekcije) mogu se po potrebi sastaviti u jednu cjelinu, a cjelokupno takvo izdanje naziva se ZEMLJOVIDNA NAKLADA. — Sastav zemljovidne naklade vidi se iz preglednog lista dotične naklade, koji omogućuje brzo izabiranje potrebnih zemljovidnih listova u jednu cjelinu po nazivima ili po brojnim oznakama pojedinih zemljovidnih listova. (Prilog I.).

KARTOGRAFSKI RADOVI U HRVATSKOJ

Krajem XIX. st. sadašnje područje NDH bilo je sastavni dio Austrougarske monarhije, te je prvi njegov topografski premjer za izradbu točnog zemljopisnog diela u mjerilu 1:25.000 izvršio Austrijski zemljopisni zavod (Militär-Geographisches Institut).

Ovom premjeru predhodila je izradba preglednog zemljovida mjerila 1:300.000 godine 1889. Do godine 1918. izdao je isti zavod zemljovidne naklade mjerila 1:25.000, 1:75.000 i 1:200.000 našeg područja kao i pregledni zemljovid mjerila 1:750.000. Od godine 1918., kada je područje hrvatskog naroda podpalo pod bivšu Jugoslaviju, izdana je od bivšeg vojno-geografskog instituta u Beogradu jedna naklada zemljovidnih listova mjerila 1:100.000, dok su naklade u mjerilu 1:25.000, 1:50.000 i 1:200.000 bile u izradbi. Pri ovoj izradbi nije obuhvaćeno čitavo područje, koje je ušlo u sklop Nezavisne Države Hrvatske.

Osnutkom Nezavisne Države Hrvatske ustrojen je Zemljopisni ured Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva, koji je primio dužnost prikupiti sve razpoloživo zemljovidno gradivo bivših zavoda, te pripremiti izradbu novih zemljovida.

KARTOGRAFSKE TVOREVINE NAŠIH GEOGRAFA

PETAR KOP: Zemljovid Istre, godine 1525.

MARTIN ROTA KOLUNIĆ ŠIBENČANIN: Zemljovid Šibenika i Jadra godine 1570.

VICKO DMITAR VUČIĆ DUBROVČANIN: Portulanski zemljovid Sredozemnog mora godine 1593.

J. DEDOVIĆ: C. i K. stož. satnik, snimio je i izcrtao Bos. Novi i izdao kao bakrorez 1789. u Baselu.

FR. KRUŽIĆ: V. krajobraz trojedne kraljevine i pripadajućih diela vojničke krajine, kao što i prinadležećih pokrajina sa turskom Hrvatskom, Hercegovinom, Crnom gorom i Bosnom, Zagreb 1862. (9 listova).

JANKO TOMIĆ: Zemljovid Hrvatske i susjednih pokrajina mjerila 1 : 2,000.000 u jednoj boji, kao prilog uz knjigu »Hrvatska t. j. crtice iz zemljopisa«. Tisak Drag. Albrechta, Zagreb, 1869. Zemljovid je radio litograf Hochbaum, knjiga je izdana u Karlovcu godine 1869.

PAULINY: Velika fizikalna karta Hrvatske i Slavonije 1875., naklada knjižare Albrechts-Fiedler, Zagreb.

VJEKOSLAV KLAIĆ: Zemljovid Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u mjerilu 1 : 900.000 uz knjigu »Prirodni zemljopis Hrvatske«, radio kartograf Herdliczka, tisak litografskog zavoda F. Köke, Beč 1878.

— **Zemljovid Bosne i Hercegovine** u mjerilu 1 : 900.000 uz knjigu »Bosna«, radio litograf Steibauer; tisak litografije K. Albrecht, Zagreb, godine 1878.

— **Zemljovid Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine** s pograničnim zemljama. Naklada akad. knjižare Lav. Hartman (Kugli). Fotolitografija i brzotisak c. i kr. vojnogeografskog zavoda u Beču 1885. Crtao po zemljokazih H. Kieperta, Handtkea, Baur-Matkovića, P. Korleva, Hrdličke i drugih u dvie osnovne boje mjerila 1 : 400.000.

B. KOZENN: Kozenov geografijski atlas za srednje škole, priredio August Dobrilović uz reviziju P. Matkovića, Beč 1887. Nakladom Eduarda Hölzela 1887. Sadrži 37 zemljovida.

— **Kozenov školski atlas**, hrvatski priredio A. Dobrilović. Naklada i geografski zavod E. Hölzela, Beč 1887. Sadrži 14 zemljovida zemalja Austro-ugarske monarhije.

— **Geografski atlas** izraden po **N. V. Hardtu** i **W. Schmidtu** za srednje škole s hrvatskim nastavnim jezikom. Priredio i upodpunio Hinko Hranilović 1900. Naklada i geografski zavod Ed. Hölzela. Sadrži 85 zemljovida.

— **Geografski atlas za srednje škole.** Obradili H. Hranilović i J. Modestin. Po njemačkom izdanju obradili F. Heiderich i W. Schmidt. II. hrvatsko izdanje. Geografski zavod Ed. Hölzela, Beč 1912. Sadrži 78 zemljovida i 199 sporednih zemljovida.

ARTUR GAVAZZI: Zemljovid Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Istre i pograničnih krajeva u mjerilu 1:750.000, godine 1896.

— Zemljovid Sjeverne Amerike u mjerilu 1:7,000.000, godine 1896.

— Zemljovid Južne Amerike u mjerilu 1:5,200.000, godine 1896.

— Mali zemljovidni atlas za školu i dom

STJEPAN ŠIROLA: Zemljopisni atlas za pučke i osnovne škole. Crtao Franjo Peyer sa 10 zemljovida i više slika. Litografski zavod V. Rožanskovski i drug, Zagreb 1904.

— **Mali zemljopisni atlas** za školu i dom sa 4 zemljopisna zemljovida Š. H. S. Naklada St. Kugli, Zagreb 1922.

— **Školski atlas** za srednje i njima slične škole. Izdan u Zagrebu 1924.

— **Geografski atlas**, priredio Milan Šenoa uz suradnju Ive Jurasa i V. Bohinca, Zagreb 1934. Geografski zavod Ed. Hölzela, Beč.

IVAN STEKLASA: Školski atlas sastavljen po Ivanu Rohaugu. Naklada L. Hartman (Kugli i Deutsch), Zagreb. Kamenotisak G. Freytag i Berndt, Beč. Crtao Tempsky, Prag.

F. LUKAS - dr. A. PERŠIĆ: Veliki svjetski atlas, Zagreb.

ZEMLJOPISNI ZAVOD HRVATSKOG DOMOBRANSTVA: Zemljovid Nezavisne Države Hrvatske mjerila 1:2,000.000 i 1:1,500.000 izdan u Zagrebu 1942.

DIO DRUGI

HRVATSKI NAROD

POGLAVLJA

VI. ETNOGRAFIJA

A. Etnologija
B. Narodoznanstvo
C. Etnografski pregled N. D. H.
   I. Obseg, pradomovina, rod i ime Hrvata
   II. Duhovna kultura
   III. Tvarna kultura
   IV. Družtvovna kultura

VII. DEMOGRAFIJA

1. Pojam i sadržaj demografskog proučavanja
2. Narod Hrvata 1785.—1910.
3. Stanovničtvo na sadašnjem području N.D.H. 1921.—1941.

VIII. HRVATSKI JEZIK

1. Poviestni pregled hrvatskog književnog jezika
2. Hrvatski pravopis

IX. GOSPODARSTVO

1. Prvotna proizvodnja
2. Prerađivanje dobara — Kućni obrt, obrt i veleobrt
3. Promet

X. IZSELJENIČTVO

1. Poviestni pregled (smjerovi izseljivanja)
2. Hrvatske narodne skupine u inozemstvu
3. Upućivanje hrv. radničtva u Njemačku
4. Brojno stanje i život hrvatskih izseljenika

TIPOVI KUĆA

Novija kamena (kraško-jadranska) kuća
Primorska Hrvatska.

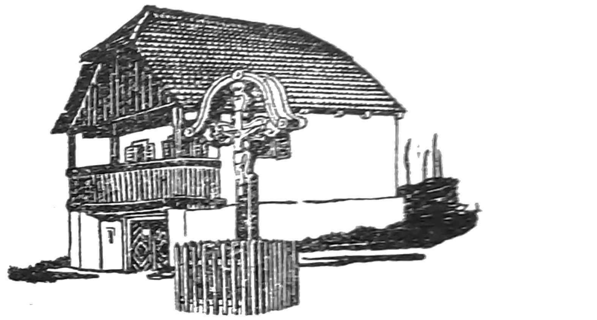

Podzidana seljačka kuća — Zvečaj kraj Zagreba.

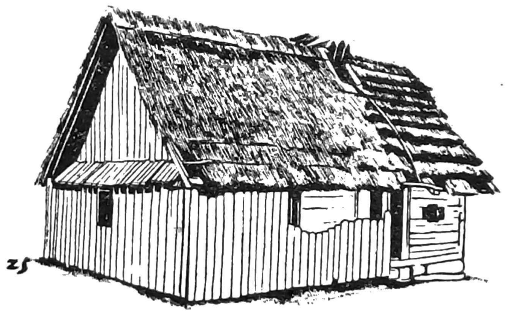

Seljačka kuća u Divoselu (kotar Gospić)

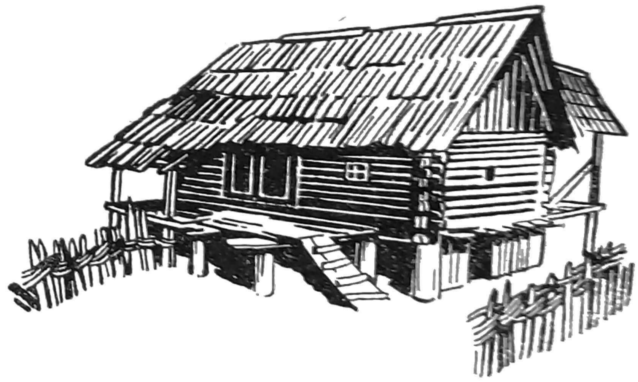

Brvnara na stupovima »Sošnica«
Gornja Dolina (u Posavini).

Drvena kuća u Donjoj Bistri
(kotar Donja Stubica).

Starinska drvena kuća
Otok (kotar Vinkovci).

Tip drvene kuće u Bosni.

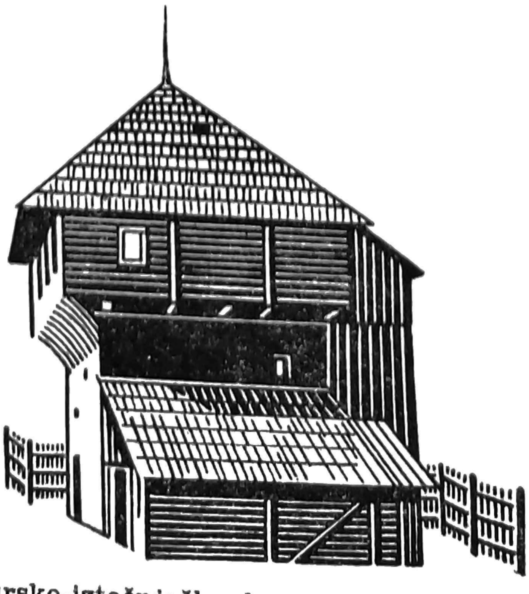

Tursko-iztočnjačka kuća u Bosni (Cazin)

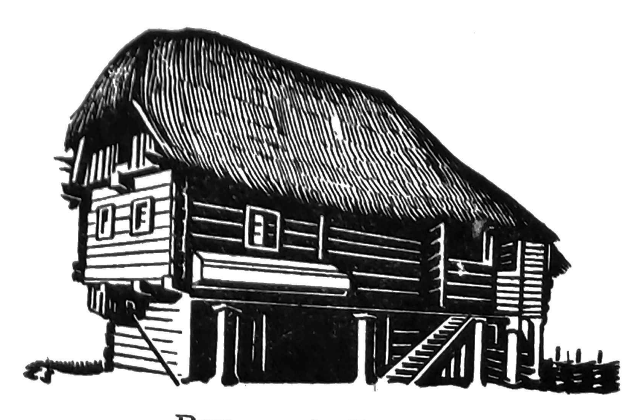

Brvnara iz Pokupja.

VI. POGLAVLJE

Starinska drvena kuća iz Koprivničkog Ivanca.

ETNOGRAFIJA

Napisao dr. MARIJAN STOJKOVIĆ

A) ETNOLOGIJA KAO ZNANOST

B) NARODOZNANSTVO (građa, vrela i metode obradbe).

C) ETNOGRAFSKI PREGLED NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE.

I. **Obći pregled**
— Obseg hrvatskog naroda — Pradomovina, rod i ime Hrvata — Starohrvatska narodna kultura — Strani utjecaji — Kulturne veze sa susjednim narodima — Hrvatski krajevni tipovi stanovničtva — Duševne osobine Hrvata.

II. **Duhovna kultura**
Jezik — Pučka vjerovanja — Narodni običaji — Narodne umotvorine — narodne pripoviedke — Narodne pjesme, Glasba i umjetnost (vidi u pregledu »Književnost i umjetnost« u četvrtom dielu).

III. **Tvarna kultura**
Naselja, kuće i zgrade — Narodna zanimanja — Narodne nošnje — Narodna hrana — Razsvjeta i ogrjev — Pučka tehnika (sprave, oruđe).

IV. **Družtvovna pučka kultura**
Družtvovni ustroj sela — Pravda (sud Božji — krvna osveta) — Skupni seoski posjedi i poslovi — Zemljištni i družtvovni odnosi — Družtvovni život — Obitelj, zadruga, nasljeđivanje — Cehovi, obrt (esnafi) i trgovina.

A. ETNOLOGIJA KAO ZNANOST

Etnologija obuhvaća obću znanost o narodima i napose znanost o pojedinom narodu, etnografiju u užem smislu.

A. ETNOLOGIJA (narodoslovlje, njemački **»Völkerkunde«) je znanost o narodima,** t. j. znanstveno obrađivanje i dublje iztraživanje građe, sabrane pojedinim narodopisnim djelatnostima; govori o rasama na svietu, o obćem postanku vjerovanja, običaja i poraba iz prvobitnog mišljenja, o postanku i razvoju duhovne i tvarne kulture počevši od najprostijeg oruđa do bajoslovnog pjesničtva svih naroda, i uobće o načinu života, nastanbe, odievanja, hranjenja, liečenja i svih drugih pitanja života različnih naroda na svietu.

Pomoćne su joj znanosti:

1. **antropologija,** koja promatra čovjeka kao pojedinačno biće, njegov tjelesni ustroj i duševni život (prirodopis čovjeka), a tri su joj diela: **psihička antropologija** (pučko dušoslovlje), **fizička** ili **somatička** i **historijska;**

2. **antropogeografija** (geografija kulture): utjecaj prirode, tla, vode, klime i t. d. na čovječje tielo i dušu;

3. **demografija,** koja proučava narod po spolu, dobi, vjeri, obrazovanosti, rađanju, ženjenju i umiranju.

B. NARODOZNANSTVO (njem. **Volkskunde**) ili **etnografija (narodopis) je znanost o pojedinom narodu,** ali ne kao o državnom i družtvenom skupu ni o narodnoj inteligenciji, nego o prostom narodu ili **o puku;** ono je sustavna i metodična znanost o prostonarodnom životu i običajima, t. j. o tome, kako puk živi, misli i osjeća, što vjeruje, kako doživljava različne dobi života, od kolievke do groba, i različna godišnja doba. Narodoznanstvo hoće dakle biti ogledalo pučkoga života, sustav pučke družtvene prosvjete, i to ponajviše na selu, za razliku od gradske prosvjete.

Ta se znanost označuje u širem smislu engleskom riečju »folk-lore«, što znači prostonarodno znanje ili znanje o prostom narodu.

Ta znanost pripada među duhovne i nacionalne znanosti.

B. NARODOZNANSTVO (narodopis)

Amo pripada znanost o narodnom životu i običajima hrvatskoga naroda. Taj studij hrvatskog narodnog života osniva se na građi, na osnovi koje se stvara slika narodnog života.

GRAĐA

Ta građa se dieli na tri grane:

1. **Na duhovnu kulturu,** kojoj pripadaju:

a) j e z i k, pod čime se misli na jezični izraz i na to, kako se narod ogleda u jeziku, a u najširem smislu misli se na nazivlje (terminologiju, onomastiku), na imena mjesta i oblika tla (toponomastika), imena i prezimena, zaštitna imena ili profilaktična, čarobiju rieči, rieči od dragosti i t. d.;

b) p u č k a v j e r o v a n j a, običaji i porabe, pučko liečničtvo;

c) n a r o d n e u m o t v o r i n e, pjesme, pripoviedke i zagonetke; po tome se može razumjeti uzka simbioza, t. j. suradnja osobito te grane narodoznanstva s međašnim joj znanostima, jezikoslovljem i književnom poviesti jednoga naroda, i prielaz s jedne znanosti na drugu;

d) g l a s b a (popievke i glasbala) i ples;

e) p u č k a u m j e t n o s t (ornamentika, drvorezbarstvo, vezivo i t. d.).

2. **Na tvarnu** (materialnu ili predmetnu) **pučku kulturu,** kamo pripadaju:

a) naselje, kuća, stan, dvorište i pomoćne kućne zgrade;

b) narodna zanimanja po staležima: lovstvo, ribarstvo, stočarstvo, ratarstvo, pčelarstvo i t. d.;

c) pučka nošnja, odjeća i obuća, nakit i češljanje;

d) hrana i pripravljanje jela i pića;

e) razsvjeta i ogrjev;

f) pučka umjetnička proizvodnja (kućni obrt), pučka tehnika, t. j. obrti i oruđa ili sprave na području kućnog obrta, proizvodnje, pređe i tkanina.

3. **Na družtvenu pučku kulturu,** kamo pripadaju zadruge, cehovi, pravni običaji, ordalije, pitanja međe i posjeda, sluge i najamnici, pučka trgovina i t. d.

VRELA

Za hrvatsko narodoznanstvo razpolažemo obilnim gradivom:

a) u hrvatskim sredovječnim i potonjim vjerskim i poučnim knjigama duhovnika, izpovjednika i propovjednika, koji su odvraćali puk od praznovjerja i odbijali od nepoćudnih pučkih običaja;

b) u narodnim umotvorinama;

c) u folklorističkim pripoviedkama i crticama o narodnom životu;

d) u zaokruženim opisima i prikazima narodnoga života, vjerovanja i običaja;

e) u putopisima;

f) u kalendarima i novinama;

g) i u starijih se hrvatskih pjesnika nalazi dosta folklorne građe.

Pregled važnijih vrela hrvatskog narodoznanstva

SREDOVJEČNA VRELA:

BERKE P.: Kinč osebujni slavnoga orsaga horvackoga. Zagreb 1764., Graz 1775.

KAŠIĆ B.: D. I. (1575.—1650.) — Autobiografija i druga djela — »RAD« knj. 220 — 1919.

MARKOVAC S. (ili MARGITIĆ): Ispovid Karstjanska — prvo izdanje 1704.

MILČETIĆ I.: Hrvatska glagoljska bibliografija — »STARINE« **Knjiga 33.** 1911.

PAVIĆ E.: — Ručna knjižica — 1769. u Pešti.

PAVLOVIĆ-LUČIĆ I. J.: Commentarii morales (hrvatska knjiga) 1793. Mletci.

TERZIĆ don LUKA: — Pokripljenje umirućih — etc. 1704., 1747., 1800. Mletci.

STARI HRVATSKI PISCI

J. Šižgorić (na latinskom), **P. Zoranić**, **A. Čubranović** i nasljedovaći njegove **»Jeđupke«** (Ciganke gatalice), **M. Vetranović-Čavčić**, **P. Hektorović**, **M. Držić**, **M. Benetović**, **J. Baraković**, **J. Palmotić**, **M. A. Reljković** i dr.

NARODNE UMOTVORINE:

ZBIRKE HRVATSKIH NARODNIH PJESAMA:

Luka Ilić, M. Topalović, I. Kukuljević, Fr. Kurelac, L. Marjanović, Stj. Mažuranić, B. Bogišić, Fr. Miklošić, Jukić-Martić, »Hrvatska Sloga« (Trst 1879.), Karaman (Split), B. M. Glavić (Dubrovnik), Grčić (Sinj), Kutleša (Imotski), I. Tordinac, I. Zovko, H. Hermann, Vid Blažinčić, Blaž Raić, Ive Prčić, Juraj Lahner, napokon velika zbirka **hrvatskih narodnih pjesama u izdanju Matice Hrvatske u 9 svezaka.**

ZBIRKE HRVATSKIH NARODNIH PRIPOVIEDAKA:

M. Valjavec, Fran Mikuličić, Njeg. Dvorović, K. Blagaić, Zbor duhovne mladeži bosanske, R. F. Plohl-Herdvigov, N. Tordinac, Bunjevačke, i zbirke u akademijskom **»Zborniku«** Frane Ivaniševića, V. Ardalića, Tade Smičiklasa, M. Langa i drugih; zbirke M. Stojanovića, R. Strohala, Krste Stošića (u zagrebačkoj **»Obitelji«**), V. Vuletić Vukasović, Josip Lovretić, Ivan Lepušić, Nikola Šimić, Ilija Ujević, fra Lujo Plepel, don Marko Vežić, Grgur Urlić-Ivanović, Blaž Raić i t. d.

FOLKLORISTIČKE PRIPOVIEDKE, CRTICE I BILJEŽKE O NARODNOM ŽIVOTU (kronologijskim redom):

M. A. Relković, Mijat Stojanović, I. Okrugić, Nikola Tordinac, Karlo A. Bakotić, Miho Pavlinović, Mato Vodopić, V. Vuletić, Vukasović, Josip Lovretić, Ivan Lepušić, Nikola Šimić, Ilija Ujević, fra Lujo Plepel, don Marko Vežić, Grgur Urlić-Ivanović, Blaž Raić i t. d.

S U S T A V N I P R I K A Z I (kronoložkim redom):

Djela Valvasora, A. Fortisa, I. Lovrića, P. Nutricija, J. Wynne, Fr. Carrare, Luke Ilića, Šime Ljubića, Ide von Düringsfeld, Fr. W. von Taubea, K. A. Antona, A. Linhardta, B. Hacqueta, J. von Csaplovicsa i dr.

U »Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena« u izdanju naše Akademije ima zaokruženih opisa pojedinih krajeva i to:

Konavlji u Dalmaciji **(PAVLINA BOGDAN-BIJELIĆ) sv. 10.** (1905.)

Lobor (J. KOTARSKI) sv. 20, 21 i 23 (1915., 1916. i 1918.)

Otok u Slavoniji (J. LOVRETIĆ i B. JURIĆ) sv. 2, 4 (1897. do 1899.), **sv. 7** (1902.), **sv. 21** (1916.)

Poljica u Dalmaciji **(FRANJO IVANIŠEVIĆ) sv. 8, 9 i 10** (1903.—1905.)

Prigorje (V. RožIĆ sv. 12 i 13 (1907.—1908.)

Retkovci u Slavoniji (I. FILAKOVAC) sv. 10, 11 i 19 (1905., 1906. i 1914.)

Samobor (M. LANG) sv. 16—19 (1911.—1914.)

Stupnik (STJ. KORENIĆ) sv. 1 (1896.)

Šušnjevo selo i Čakovac (J. BOŽIČEVIĆ) sv. 5, 11 i 15 (1900., 1906. i 1910.)

TUMAČ KRATICA

Vj. E. M — Vjesnik Etnografskog muzeja — Zagreb
»Napredak« — Kalendar Napredak — Sarajevo
E I — Etnografska istraživanja — Zagreb
Gosp. list — Gospodarski list u Zagrebu
Gl. Z. M. — Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu
Zb. ili Zbornik — Zbornik za narodni život i običaje u Zagrebu

Trebarjevo (KATA JANJČEROVA) sv. 3 i 6 (1898. i 1901.).
Varoš u Slavoniji (L. LUKIĆ) sv. 24—26 (1919., 1921., 1924 i 1926.)
Vrbnik na otoku Krku (I. ŽIC) sv. 4—7 (1899.—1902.), sv. 20, 21 (1915.—1916.)

Nadodati valja:

BUCONJIĆ NIKOLA: Život i običaji Hrvata-katolika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1908.
MARKOVAC M.: Selo i seljaci u slavonskoj Posavini, Zagreb 1940.
HANGI A.: Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1907.

Putopisi:

PRĆIĆ I.: Bunjevački narodni običaji, 1938. Subotica.
Vidi 17 putopisa po Balkanskom poluotoku u 16. vieku, objelodanjenih od Petra Matkovića u »RADU« knj. 69 — 1884. i dalje napried, te izvještaje papinskih viz'tatora po hrvatskim zemljama u »STARINAMA« knj. 10. — 1878. 22, 23 — (1890.) i 36 — (1918.) i drugdje.

Kalendari, novine i časopisi:

Zagrebačka »Danica«, Jeronimska »Danica«, koledar Matice Dalmatinske u Zadru, kalendari »Naša Domovina« gradišćanskih Hrvata, »Napredak« u Sarajevu i dr.

METODE OBRADBE

Građa se po danoj osnovi i naputku sustavno sabire, zatim znanstveno iztražuje i obrađuje različnim metodama, i to:

opisnom metodom — to je narodopis (etnografija) pojedinog naroda u užem smislu, t. j. k a k o je to danas;

poviestno-poredbenom metodom, kojom se po poviestnim svjedočanstvima iztražuju različni poviestni slojevi, međunarodne veze, međunarodni kulturni utjecaji, t. j. o d k a d je i g d j e je još tako bilo; to je poredbena analiza pučke kulture, poviestna i zemljopisna razširenost folklorne građe;

psihologijskom metodom, kojom se iztražuje uzrok, postanak i razvoj pučkog prvobitnog predočivanja i mišljenja, pučkoga vjerovanja i običaja, t. j. z a š t o je tako i zašto je tako bilo.

Pri tome se još može razmatrati također pitanje, da li su i koliko su pučke predočbe prvotno nastale u svakom narodu, t. j. da li su a u t o h t o n e, u našem slučaju starohrvatske i poganske i a u t o g e n e t i č n e, ili su se širile među narodima ustmeno i pismeno, pripoviedkama i propoviedima, pričama i knjigama, dakle, da li se za shvaćanje radije ima uzeti t e o r i j a m i g r a c i j e (s e o b e), te se pita, o d a k l e, k a d a i k o j i m su p u t e m k nama došle, ili t e o r i j a p o l i g e n e z e.

Lako se može doći do pomisli putovanja i širenja pučkih predočaba, vjerovanja i običaja, ako su ti već negdje javno bili utvrđeni i zabilježeni u starim grčkim i latinskim knjigama, iz kojih su ih mogli širiti književnici, pripovjedači, propovjednici. Uzmemo li samo prikaz vjerovanja i običaja klasičnih naroda u P a u l y - W i s s o v a s Real-Encyclopädie der classischen Wissenschaften, Stuttgart 1924, Sp. 29—93: Aberglaube, složen po djelima Plinija, Eliana, Apuleja, Ovidija, Kolumele i dr., možemo se uvjeriti o daljnjem obstanku poganskih predočaba i o podudaranju često u sitnice današnjih obćeeuropskih vjerovanja i običaja sa staroklasičnima i iztočnjačkima, koje smo baštinili.

S v e t r i n a r o d o z n a n s t v e n e g r a n e u g l a v n o m s e o b r a đ u j u s g l e d i š t a s a d a š n j o s t i, t. j.

a) iztražuje se ono, što danas živi i kako danas obstoji, i traži se, da se to sve psihologijski razumije;

b) sakuplja se i iztražuje, što je već prošlo, ali što se još dade naći i dokazati u domaćim i stranim knjigama, da je obstojalo u životu.

S a d a š n j e s t a n j e ne može se razumjeti bez duboka poznavanja stare pučke kulture, već stoga, što ima premnogo običaja i poraba, kojima se značenje u narodu podpuno iz sviesti izgubilo.

Narodopisac treba uviek imati na pameti, da **u narodoznanstvu ima mnogo posla s narodnom starinom, koja se s pravom i zove »živa starina«,** s preostatcima i tragovima negdašnje i prvobitne pučke misli i prvobitnog predočivanja, tako reći s **okameninama** prijašnje prosvjete, s **geologijom kulture,** sa starinama u preddvorju arheoložkoga muzeja.

Folklorist je načelno tradicionist, koji se promatrajući vjerovanja i običaje drži neprekinute poviestne verige. Gdje se ona prekida, a gdje počinje jednoličnost gradske europske civilizacije, tu prestaje narodoznanstveno izučavanje.

C. ETNOGRAFSKI PREGLED NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

I. Obći pregled

1. Obseg hrvatskog naroda

Obseg hrvatskoga naroda, odnosno narodoznanstva, pokriva se s etničkim granicama Hrvata u prošlosti i sadašnjosti, a to su bile i granice stare »Dalmacije«, Panonije i stare Ilirije (Dioklecianova zapadnog Illyricuma). Granice: na sjeveru štajerska granica i gorje, rieke Mura i Drava, na iztoku rieka Drina i crta u nastavku prema jugu do mora; na jugu: iztočna obala Jadranskog mora.

Ime se hrvatsko u prošlosti nakon propasti narodne kraljevske kuće suzivalo, a kasnije se uslied krive učene kombinacije od 15. stoljeća napried mnogo zamjenjivalo, osobito na obodnici, ilirskim i slavenskim, »slovinskim« nazivom, a zemlja se između Save i Drave još u 16. st. nazivala Slavonia superior i inferior, po čem se i jezik tu tako slovinski nazivao. Nazivi ilirski, slovjenski (slavenski, slovinski) bijahu poistovjetovani s hrvatskim.

Našem je narodoznanstvu kompaktna jezgra stanovništvo Nezavisne Države Hrvatske, odnosno u prošlosti veći dio bivše trojedine kraljevine, koje je uspomena dugim vjekovima vršila važan utjecaj na narod i mističnom ljubavlju povezivala krajeve različnih narječja, i Bosna i Hercegovina.

Po najstarijem hrvatskom ljetopiscu starini popu Dukljaninu iz Bara, siela stare dukljanske nadbiskupije, **oko polovice 12. st.**, i po bizantinskim i mletačkim kronistima (na pr. Flavius Blondus oko 1450.) nekadašnja se **Hrvatska dielila na Bielu i Crvenu Hrvatsku** (t. j. Donju, sjevernu, i Gornju, južnu do Bojane), dokle se ime hrvatsko i tragovi čakavštine i ikavštine nalaze još do dana današnjega.

Još i danas ima uspomena na Crvenu Hrvatsku u nazivima mjesta u Crnoj Gori i u sjevernoj Albaniji, u pozajmicama iz čakavštine i u ikavštini kod crnogorskih muslimana osobito u Zeti, u Podgorici i u Krajini.

Skupine se hrvatske nalaze u Bieloj Kranjskoj, Gradišću (Burgenland u Njemačkoj, u Austriji, Wasserkroaten), Moravskoj, zapadnoj Mađarskoj, Bačkoj i Baranji, te u Rumunjskoj (u banatskoj nizini između Temišvara i Lugoša podieljeni su Hrvati u tri glavne skupine, i to Rekaš, Keča i Krašova s okolnim selima), u Srbiji i tragovi jedne hrvatske kolonije u južnoj Italiji (iz srednjohrvatskoga primorja do Neretve) i selo »Hrvati« kod Atene.

Hrvati su **po vjeri** uglavnom katolici i muslimani, a neznatno evangelici i pravoslavci.

Hrvati su muslimani zajedno i jednako s katolicima starosjedioci ili prasjedioci na području bivše pokrajine **Bosne i Hercegovine,** te — osim riedkih primjera osmanlijskoga tipa u gradovima — **sačinjavaju najčistije hrvatsko pleme.** Oni su povezani s katolicima zajedničkim ikavskim narječjem, nekim narodnim i pravnim (na pr. zadruga) običajima u životu, narodnim umotvorinama (pjesmama) i pismenima »bosančicom«, koja se najtjesnije naslonila na hrvatsku glagolicu i na latinsko pismo, u porabi sve do kraja 18. vieka, a i do danas i kod jednih i kod drugih. Negdašnja je hrvatska banovina Bosna bila u velikoj kulturnoj ovisnosti o Zapadu i držala se brojenja vremena po rimskoj crkvi. Hrvatski su muslimani potomci i nasljednici bogomila, stare hrvatske sekte, koja je odpala od katoličke crkve, a imali su svoje ustrojstvo s »djedom«, »djedom bosanskim« na čelu.

LITERATURA:

ANTUNOVIĆ I. Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih. Beč 1882.

BARAČ J.: Hrvatske kolonije u Italiji. Split 1904.

BARTOLOVIĆ STJEPAN: Bibliografija o Šokcima i Bunjevcima i njihovo kulturno i političko mjesto u Bačkoj, Baranji i Banatu (Hrvatski dnevnik 22. rujna 1940. str. 20—21).

ČOVIĆ M. i KOKIĆ A.: Bunjevci i Šokci. Zagreb 1939.

ESIH I.: Gradišćanski Hrvati, Zagreb 1933.

JADRIJEVIĆ A.: Značenje imena Bunjevac (Nova revija, Makarska XV. 1931.)

JAGIĆ A.: Hrvati u Banatu (rumunjskom) u »Hrvatu«, Zagreb 1924., od 6. IX.

KUHAČ: Među ugarskimi Hrvati (»Vienac« 1878. br. 40.—47.).

KURELAC F.: Jačke ili nar. pesme puka hrvatskoga po županah šoprunjskoj, mošonskoj i železnoj na Ugrih. Zagreb 1871.

SPORČIĆ-MESSNER A.: Kolonije hrvatskih plemića u Banatu (»Zbornik« knj. 28/1 — 1931., str. 160—207) i knj. 29/2 — 1933./34., str. 233—7.

PRČIĆ I.: Subotica i Bunjevci. Subotica 1936.

REŠETAR M.: Die serbo-kroatischen Kolonien Süditaliens (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung IX. Wien 1911.).

ŠUFFLAY M.: Hrvatska u svietlu svjetske historije i politike. Zagreb 1928. s. 30: Hrvatska krv i zemlja, s. 31: Značajke hrvatske nacije.

TRUHELKA Ć.: O porijeklu bosanskih muslimana. Sarajevo 1934.

VLAŠIĆ P.: Hrvati u Rumunjskoj. Putopisno-narodne crtice s narodnim običajima. Beograd 1928.

2 Pradomovina, rod i ime Hrvata

Sredovječno mišljenje bijaše, da je **domovina Hrvata** na Balkanu, u Illyrikumu, u današnjoj Hrvatskoj, na jugu, dakle da su Hrvati ovdje autohtoni, starosjedioci. To se mišljenje, počevši od ruskog ljetopisca redovnika Nestora u XII. st. širilo kod poljskih, čeških i hrvatskih ljetopisaca i pisaca sve do fra A. Kačića-Miošića i Lj. Gaja (izp. krapinsku priču o Čehu, Lehu i Mehu).

Poviestna nauka. Tomu se protivi utvrđena znanost i poviest, koja govori o sjevernoj pradomovini Hrvata i njihovoj seobi iz Velike ili Biele Hrvatske na sjeveru iza Karpata (s glavnim gradom Krakovom) na jug, i to u svrhu zavojštenja na Avare oko g. 626.—632. na poziv bizantinskog cara Heraklija (g. 610.—641.), a pod vladarem svojim otcem Porge, kako to zabilježi car Konstantin Porfirogenet († 959.).

Pokrštenje Hrvata. Po svjedočanstvu Tome Arciđakona splitskoga stupili su Hrvati odmah u trgovačke i ženitbene veze s romanskim i kršćanskim stanovništvom u primorskim gradovima. U prvo su doba doseobe pokrstili Hrvate, bar djelomice one uz more, vjerovjestnici rimskoga pape, i to po želji i nastojanju samog cara Heraklija, dakle oko g. 640. (639.—642.), kako je to po narodnoj predaji Hrvata vjerodostojno zabilježio Porfirogenet. Tako tisućtristogodišnje vjerske i kulturne veze vežu Hrvate s Rimom. Kasnije su se pokrštavali i Hrvati u unutrašnjim

krajevima, kako su dolazili u veze s primorskim kršćanskim gradovima i s Rimom.

Državna i narodna područja na jugu: Biela Hrvatska, Crvena Hrvatska, Posavska Hrvatska, Karantanska Hrvatska (izp. Lj. Hauptmann u Zborniku kralja Tomislava, Zagreb 1925. str. 293.—317.). Na sjeveru se još dugo spominjahu Hrvati u Češkoj, Poljskoj, Polabskoj i Rusiji.

Mirovni ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko g. 679. Za hrvatskog vladara Porge i pape Agatona Hrvati su sklopili ugovor sa Sv. Stolicom u Rimu, da ne će navaljivati na susjede, a od pape dobiše molitvu (zavjet): ako bi druga koja plemena provalila u zemlju Hrvata, da će se Bog Hrvata za njih boriti i izpred njih stajati, a sv. Petar, učenik Kristov, da će im dati pobjedu. Na zaštitu sv. Petra nad Hrvatima pozivahu se kasnije i pape Ivan VIII. (u poslanici knezu Sedeslavu), Ivan X. i dr.

LITERATURA:

DABINOVIĆ A.: Hrvatska državna i pravna poviest. Zagreb 1940. str. 48.—49.

KATIĆ LOVRE: Pregled poviesti Hrvata. Zagreb 1938.

RUS JOŽE: Krst prvih Hrvatov in Srbov. Nova poglavja o zgodovini kraljev Svevladičev g. 614.—654. Ljubljana 1932.

SMIČIKLAS T.: Poviest Hrvata I. Zagreb 1882. str. 149. do 154.

SAKAČ S.: Iz slavne hrvatske prošlosti. Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko g. 679.). Zagreb 1931. — gdje se utvrđuje krštenje svjedočanstvima cara Porfirogeneta, druge poslanice pape sv. Agatona caru Konstantinu Pogonatu i t. d. i zaključcima poviestnika A. Rambauda, J. Pargoira i češkog prof. Fr. Dvornika.

ŠIŠIĆ FERDO: Poviest Hrvata u vrieme narodnih vladara. Zagreb 1925., str. 386.—387. (pokrštenje se postavlja u dosta kasnije doba).

ROD HRVATA

Još se danas u znanstvenim krugovima izpituje, kojega su roda i plemena bili prvotni Hrvati. Tri su mišljenja:

1. **da su Hrvati slavenskoga plemena** (Rački, Jagić, Šišić i dr.);

2. **da su vladajući slojevi hrvatskoga naroda,** koji su osnovali sjevernu i južnu Hrvatsku, **bili gotskoga roda.**

To mišljenje osnivaju neki na ljetopisu popa Dukljanina iz XII. vieka, kojemu je jezgrom prvoga diela vlastiti starohrvatski spis »Libellus Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum«, i na poviesti splitskog arciđakona Tome »Historia Salonitana«. Ovo mišljenje postavljaju odnosno brane:

GUMPLOWICZ V. prof. sociolog: Allgemeines Staatsrecht, Innsbruck 1907. prevedeno iz »Chorwaci i Serbowie«, Varšava 1902.).

KELEMINA J.: Popa Dukljanina »Libellus Gothorum« u »Etnologu« XII. (1939.). Ljubljana.
— Goti na Balkanu, Maribor 1932.

RUS JOŽE: Kralji dinastije Svevladičev. Ljubljana 1931.
— Zemlje-stanice Hrvata za seobe u VI. vieku (Hrv. revija 1939. str. 32.—35.).

ŠEGVIĆ K.: Hrvat, Got, Slav (Nast. vjes. 40. 18.—25.).
— Die Gotische Abstammung der Kroaten. Berlin 1936.
— Le origini gotiche dei Croati. Saggio storico-critico. II. ediz. 1942.

3. **da je vladajući i državotvorni sloj Hrvata prvotno bio iranskoga** (kavkazko-iranskoga) **plemena,** koji se — poslavenivši se — sljubio sa slavenskim podložnicima. O tome vidi:

HAUPTMANN LJ.: Prihod Hrvatov (**Bulićev zbornik** 1924. sv. 515-545).
— Dolazak Hrvata (**Zbornik kralja Tomislava,** Zagreb 1925. sv. 297-317. — pohrvaćeno).
— Konst. Porfirogenet o porieklu stanovništva dubrovačkoga zaleđa (**Rešetarov zbornik** 1931.).
— Kroaten, Goten und Sarmaten (Germano-slavica, Prag III, 1935.) i pos. otis.).
— Seoba Hrvata i Srba (**Jugosl. istor. časopis** za godinu 1937. u Beogradu).

KLAIĆ VJ.: Hrvati i Hrvatska, Zagreb 1930. II. izd.; Ime Hrvata u historiji slavenskih naroda. Zagreb 1890.
— Crvena Hrvatska i Crvena Rusija (»**Hrvatsko Kolo**« 1927).

LORKOVIĆ Dr. MLADEN: Narod i zemlja Hrvata. Zagreb 1939., osobito str. 33.—36., Etnografska slika hrvatskih zemalja do XII. vijeka.

SAKAČ STJ. K., D. I., O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata, (»Život«, Zagreb 1937. str. 1.—25.)
— Pravo značenje naziva »bijela« i »crvena« Hrvatska, **ibid.** 1938. br. 6.
— Otkuda Hrvatima Ban? **ibid.** 1939. str. 338.—400.
— Krapina, Kijev, Ararat. Krapinska, kijevska i armenska priča o trojici braće i jednoj sestri. (Pogled u život Hrvata VII. v.) **ibid.** XXI. 1940 str. 129.—149.; taj članak završava ... »složila su se četiri etnička sloja, od kojih su nastali južni (na jugu) Hrvati: antsko-araratski, iranski, slavenski i »vlaški« ili latinski. Za ta pitanja poredi još:

ŠIŠIĆ F.: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925., str. XVI+735.

ŠTEDIMLIJA S. M.: »Bijela« i »Crvena« Hrvatska, **„Obzor"**
— Ljetopis popa Dukljanina. Beograd—Zagreb 1928. (ćir.). 16. 7. 1938.

ŠUFFLAY M.: Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike 12 eseja, Zagreb 1928.: Hrvatska krv i zemlja.
— Srbi i Arbanasi. Beograd 1925.

ŽUPANIČ NIKO (etnolog): Prvobitni Hrvati (**Zbor. kralja Tomislava** 1925. sv. 290—5).
— Tragom za Pelazgima. »**Nar. starina**«, Zagreb 1922. sv. 15 (i p. ot.).
— Bela Srbija. Primetbe Jagićevom shvatanju K. Porfirogeneta o dolazku Hrvata i Srba (**ibid.** I. 1922, 107—118).

ETIMOLOGIJA IMENA »HRVAT«

Ne zna se još stalno, kojega je podrietla ime »Hrvat«, (Horbat, Hrobat, Horvat, Krobat, Kroat). U novije vrieme prevladava kod učenjaka mišljenje, da »Hrvat« dolazi iz iranskoga, kavkazko-iranskoga jezika (Hu-urvatha), a značilo bi »prijatelj«, »saveznik« ili »stan sunca«, »sunčev put«; tomu imenu nalazi se spomen u osobnom imenu Horvathos, Horovathos u grčkim grobnim nadpisima iz II.—III. stoljeća nađenim u Tanaisu na ušću Dona u Azovsko more (tako Pogodin, Vsevolod, Miller, Justi, M. Vasmer, Fr. Ramovš, Lj. Hauptmann, Stj. Sakač, etnolog N. Županič i dr.).

LITERATURA:

GEITLER: Etimologija imena Hrvat »Rad« 1876, sv. 34, str. 111.—112.
KREK G.: Einleitung etc. Graz 1887. str. 294.ff.
SMIČIKLAS: o. c. I s. 89.
ŠIŠIĆ F.: Poviest Hrvata u vrieme narodnih vladara. Zagreb 1925. str. 236.—238.
ŠUFFLAY M.: Hrvatska u svietlu svjetske historije i politike. 12 eseja. Zagreb 1928. str. 31.
ŽUPANIČ N.: Prvobitni Hrvati, u Zborniku kralja Tomislava, Zagreb 1925. str. 291.—295.

3. Starohrvatska narodna kultura

Hrvati su došavši na jug donieli iz pradomovine bogatu kulturu duhovnu (u vjeri, običajima i družtvenim uredbama) i tvarnu; ta se vidi već po prahrvatskim oblicima gradnje kuća, oruđa, nošnje, pripravljanja tkanina, jela i pića. Veliko obilje rieči za s t o č a r s t v o, p č e l a r s t v o (ulj, ulište, uljanik, košnica, med, vosak), za r a t a r s t v o, ratarske sprave, vrste žita, sočiva, voćaka i vrtnih biljka, za g r a d n j u naselja, kuća i pojedinih dielova, za k o v a č t v o, t k a l a č t v o i l o n č a r s t v o svjedoči za dosta visok stupanj kulture.

Hrvati su za razliku od sjeveroiztočnih susjeda odličan **pomorski narod.** Na Jadranu su razvili svoje prirođene i naslieđene mornarske i brodarske vještine jamačno s Crnoga mora i zakarpatskih rieka. Prvi hrvatski kralj Tomislav bio je na visini svoje moći ne samo sa svojom kopnenom vojskom, osobito konjaničtvom, nego i s pomorskom snagom i ratnim brodovljem, osobito Hrvata Neretljana i otočana. Poznata je i prije i kasnije n e r e t v a n s k a pomorska snaga (gusari, junaci i gospodari mora); poslije njih su bili na glasu mornari: O m i š a n i, D u b r o v č a n i, senjski U s k o c i i kasniji s e n j s k i v l a s t n i c i jedrenjača. I danas živi od p o m o r s t v a i r i b a r s t v a velik dio hrvatskoga naroda na obali mora. Brodovi su se gradili na domaćim škarima (škverima, brodogradilištima). Pomorska je vještina preiazila od koljena na koljeno, te su tako primorski Hrvati po svem svietu poznati kao valjani mornari. More je postalo za Hrvate najvažniji činbenik razvoja i napredka. Preko mora razvila se i h r v a t s k a t r g o v i n a i prema Trstu i prema Iztoku po Jonskom i po svem Sredozemnom moru.

4. Strani utjecaji

Hrvati su se iz svoje zakarpatske domovine doselili u zemlje, u kojima prije življahu i l i r s k o - k e l t s k a plemena, a u primorju i na otocima naseljeni G r c i i R i m l j a n i (Latini), po kojima su za seobe naroda harali G o t i, A l a n i, V a n d a l i, H u n i, tursko-čudski A v a r i (ili Obri), te su došli u susjedstvo b i z a n t i n s k e i f r a n a č k e države. Kasnije su preko hrvatskih zemalja prolazili T a t a r i, P e č e n e z i, K u m a n i i T u r c i.

Hrvati su živjeli u susjedstvu Romana i Talijana, Niemaca, Mađara, Srba i Arbanasa; po tome se razumije, da je hrvatski narod živio pod različnim i nejednakim utjecajima, osobito na svojoj obodnici, u jeziku, običajima i nošnji.

Od Ilira su ostali tragovi u nekim nazivima mjesta;

od Grka više imena mjesta i kulturnih rieči (imena gdjekojih biljki i riba, ribarskog oruđa i brodarskog obrta);

od starih Rimljana ušlo je u naš narodni život, osim nekih vjerovanja i običaja, rimsko pravo i to u primorskim gradovima, a preko katoličke vjere i crkvena latinska liturgija ulazila je s mnogo crkvenih i kulturnih rieči (o l t a r, k u m, f r a t a r, k o r i z m a, k r i ž, s a k r a m e n a t, o p a t, d u m n a, p l o v a n, p o g a n i t. d.).

Od Gota (starih Germana) primili smo više rieči (k n e z, v i t e z, š l j e m, p o s t, h o r u g v a, m a č, o s a o, p u k, t r e š n j a, v r t, g r a d, l u k), a posredstvom s t a r i h N i e m a c a i crkvenovjerske rieči c r k v a, p o p, b i s k u p i t. d., koje su iz grčkoga.

Od **Avara** je ostalo jedva što: nazivi nekih mjesta u našem srednjem primorju, Lici, Gackoj i na području današnje vel. župe Krbava i Psat, i to O b r o v a c na Zrmanji, na Uni, kod Brinja, na iztoku Banje Luke i O b r o v u Pounju, a ima i pridjev i prilog o b a r s k i u značenju »snažno, vrlo jako«, a o b a r znači još div, orijaš.

Od **Turaka** su Hrvati dobili izravno ili neizravno (preko drugoga, na pr. preko **Mađara** ili od zapadnih naroda) mnogo rieči za kuću i oko kuće, za rasline i voće u »b a š č i«, za oružje i za stvari, koje se tiču boja, za konje i konjsku opremu, za životinje, bilje i rudu, za gdjekoju rieč za rodbinu (b a b o, č i č a, d a i d ž a, n e n a); čak su i u Zagrebu prodrle tur-
i d ž a, n e n a); čak su i u Zagrebu prodrle turske rieči za »kredit« i »uru«: v e r e s i j a i s a t. Preko Turaka dobili smo više arapskih i perzijskih rieči. Tursko gospodstvo, pod koje je za 2—3 vieka pala većina Hrvata, djelovalo je nivelirajući na hrvatske krajeve i izazivalo je osjećaje zajednice narodnih dobara (jezika, umotvorina i običaja) i narodnoga života.

Najveći je bio utjecaj **romanskoga Zapada.** Kod Hrvata je od prvog početka odlučno prevagnuo zapadni utjecaj. Hrvatski su kraljevi poprimili zapadnoeuropski (franački) dvorski ceremonial s brojnim ž u p a n i m a (majordomus); to su dvorski častnici ili dostojanstvenici: t e p č i j e ili dvorski župani kralja i kraljice, p o s t e l j n i k ili komornik, v i n o t o č (peharnik), š t i t o n o š a ili š t i t n i k, buzdovanar, konjušar, volar, sokolar, psetar, ubrusar, dvornik ili vratar; imali su i dvorskog kapelana, »h r v a t-

skoga djeda, hrvatskoga biskupa« i crkvu svoju. Iza kralja bio je ban drugi dostojanstvenik; ime »ban« javlja se samo kod Hrvata. Druge su časti bile: župani, podžupani; satnici (glavar nad 100 ljudi) i pristavi.

Već u 12. st. bili su primorski romanski gradovi većinom pohrvaćeni, čak i načelnici gradova i njihova čeljad, priori samostana i plemići imaju hrvatska krstna imena. Koncem 15 st. podpuno je izčeznulo romansko pučanstvo u gradovima, ali s političkom upravom Venecije naseljuju se Talijani kao činovnici, bilježnici, liečnici i biskupi.

Od susjednih Talijana ima dosta utjecaja. Na svoj našoj jadranskoj obali, pa donekle i u bli-zoj nutarnjosti bijahu vazda jaki stari romanski, a kasnije talijanski utjecaji u duhovnoj i tvarnoj kulturi; takav je jedan primjer kuća s jednim ognjem na kominu, na otvorenom ognjištu ne samo u primorskim mjestima, nego i malo dublje u kopnu, dok je u sjevernim hrvatskim stranama djelovao srednjoeuropski utjecaj, na pr. kuće s ognjem u kuhinji i u sobi kao u alpinskim krajevima.

Lako se može reći, da Hrvati u etnografskom pogledu pripadaju najprije sredozemnom kulturnom pojasu, a zatim srednjoeuropskom i uobće europskom kulturnom krugu predočaba, vjerovanja i običaja.

KULTURNE VEZE HRVATA SA SUSJEDNIM NARODIMA VIDE SE U MNOGIM KULTURNIM POSUĐENIM RIEČIMA:

za vlasti i časti: cesar (car), kralj, ban, knez (kuning), dužd, despot, herceg, grof, serdar, kapetan, baron, harambaša, uz domaće: župan, vojvoda, gospodar, vlastelin; papa, kardinal (stožernik), biskup, pop, đakon, đak, fratar, koludar, dumna (»domina«), koludrica, opatica, plovan, uz domaće: djed, svećenik, redovnik, vojskovođa, poglavar, poglavica, Poglavnik.

za životinje: deva, jastog, majmun, opica, sipa, dupin, kukuvija i dr.

za bilje i voćke: aniš, blitva, bosiljak, breskva (praskva), broskva, četrun (citron), kajsija, karanfil, kapula, kesten, konoplja, kukolj, kukumar, kupus, kunja (dunja, gunja, tunja), ljiljan, limun, ločika, murva, metva, naranča, rotkva, rodakva, ruža, smokva, šafran, trešnja, tulipan, zumbul;

za oružje i rat: puška, top, mač, sablja, šanac, barut, lagum, demija.

za kuću i prostor: drum, izba, komin, komora, konoba, mir (mirište), palača, podrum, raka, solar i t. d.

za posuđe: čabar, kalež, kupa, pehar, pokal, škudela (zdjela), tanjur, pladanj (pijat), žmul, flaša, fildžan, šalica i dr.

za odiela: kapa, kalpak, klobuk; peča, faculet, poculica (poćelica), šamija, šudar; hlače (gaće), dimije, košulja, fertun; cipele, čarape, čizme, sandale, papuče; kaput, prsluk (kro̊žet, lajbek), ječerma;

za novce: bagatin, beč, duplica, cekin, cvancika, dinar, dukat, forint, gasta (od mlet. gazeta), grešlja grešljika od Gröschel), groš (grossus, grosso), jaspra, krajcar, kruna, karantan, mangura, marijaš (mađarski s likom Bogorodice), pjenez, peča, napoliun, para, patakun, šolad (šoldin, solidus, soldo), škuda, talir (tolar) i t. d. — uz domaće: banica, banovac, pleta, šestica, novčić, petak ili dešnjak i drugi. Prije se u Hrvata i u trgovini i kod plaćanja poreza plaćalo u naravi, u proizvodima: žito, vino, ulje, sol, sir, hljeb, svinje, ovce, koze, a osobito kunske kožice (pelles marturinae), od čega i sadašnji naziv novca »Kuna« (izp. V. Ćurčić, Kuna novi hrvatski novac — časopis Napredak 1941. str. 48—50).

5. Hrvatski krajevni tipovi stanovništva

PO NARJEČJU, poviestnom razvoju i životu, a možda donekle i po stanovitoj primjesi krvi, razlikuju se tri skupine:

Čakavci: svi krajevi uzduž čitave obale i otoci.
Štokavci: u nutarnjosti, u kopnenim stranama.
Kajkavci: u sjeverozapadnoj strani.

PO ETNIČKIM MJEŠAVINAMA, inorasnoj krvi i podneblju navode se različni hrvatski tipovi:

Panonski tip (pod utjecajem altajskim i turanskim) — razvijalo se konjaničtvo;

Lički tip s primjesom avarske krvi ili turanskoavarske; između Zrmanje i Gvozda, u krajevima Like, Gacke i Krbave bilo je još u X. st. ostataka Avara — tvrdokoran i odporan;

Bodulski tip — otočani s primjesom staroromanske krvi;

Primorski tip uz obalu primorske Hrvatske, gdje žive potomci starih Ilira uz neznatne krvne veze sa žiteljima romanskih gradova, koji su bili pohrvaćeni do 15. st.;

Zagorski tip — stanovnici Zagorja u južnoj Hrvatskoj uz primjesu krvi nomadskih arumunskih, kucovlaških, crnolatinskih ili morovlaških pastira sa staroilirskom i čistom hrvatskom krvi, radi čega su već od vjekova pohrvaćeni.

OSOBITI KRAJEVNI NAZIVI

Bunjevci u Bačkoj (doseljeni po svoj prilici iz stare Hercegovine, od rieke Bune), u Lici i srednjem primorju; tu ih tako zovu »rišćani« ili »rkaći« (pravoslavni).

Šokci (Šokadija) u savsko-dravskom međuriečju i ravnici južno od Save, Bačkoj i Baranji (tu od 34 sela 10 ih je čisto hrvatskih).

Šijaci u okolici Požege, **Picoki** u Podravini, **Bezjaci** (stanovnici Pazina i Labina, između Save i Drave (Akadem. rječnik) — uobće koji govore miešanim narječjem). **Boduli** (otočani).

Morlaci ili Vlasi, tragovi u primorskom Zagorju od pohrvaćenih starih Romana i Rumunja (Aromuna).

Lacmanima zove primorski narod stanovnike gradova po gradsku (zapadnu) obučene — osobito u doba borbe s tuđinskim činovničtvom.

6. Duševne osebine Hrvata

(Značajke hrvatskoga naroda)

Hrvati su zapadnjački narod. Po svojem prvom poviestnom i današnjem smještaju na granici dviju kultura, između Iztoka i Zapada, oni su graničari, vjekovni graničari zapadne kulture.

Poznati su i izkušani kao vojnički, ratnički, kao ratoborni i kao državotvorni narod; hlepe za slobodom i slavom.

Odlikuju se žilavim i tvrdokornim odporom u obrani, vjernošću prema domovinskoj grudi, povezanošću s domaćim ognjištem, jakom svieśću za stare pravice, pietetom prema mrtvima i dužnošću prema nerođenim naraštajima, gostoljubivošću prema strancima i putnicima, osobnim poštenjem, junačkom besjedom i ljubavlju k pjesmi i popievci.

Hrvat se drži ponosno i samosviestno kao nezavisni posjednik, kao slobodni seljak, kao koljenović i seoski šljivar (por. plemić šljivar).

U družtvovnom obziru značajna mu je crta, da teži za zborom i dogovorom, od toga od pamtivieka narodni sabori, občinska vieća, gradske skupštine i seoski zborovi.

Poznate su plemenite občine turopoljska (kod Zagreba) i poljička (između Splita i Omiša).

II. DUHOVNA KULTURA HRVATA

1. HRVATSKI JEZIK

Izrazi, Imena (mjeseci, narodna, osobna, obiteljska, zaštitna). Nazivi mjesta, životinja, Čarobne rieči, Poslovice.

2. PUČKA VJEROVANJA HRVATSKOG NARODA

a) Vjerovanja prema tvari

b) Slojevi vjerovanja prema podrietlu (starohrvatski, poganski, strani)

3. NARODNI OBIČAJI I PORABE

a) Vjerski. — b) Godišnji (sezonski). — c) Družtveni. — d) Poljodjelski i domaći. — e) Vitežki. — f) Pravni. — g) Medicinski.

4. NARODNE UMOTVORINE

a) Narodne pjesme*)

b) Narodne pripoviedke

c) Hrvatska narodna glasba*)

d) Pučka umjetnost*)

Duhovna kultura prikazuje psihologijsku osnovu, oblik i okvir pučkog duhovnog života. U središtu zanimanja stoje jezik, pučka vjerovanja i pučki običaji (u raznim razdobljima čovječjega života i godišnjega gospodarstvenog poslovanja) kao i narodne umotvorine.

1. Hrvatski jezik s narodoznanstvenog gledišta

Po Humboldtovoj kritici: »Prava domovina je zapravo jezik« pripada jeziku u narodoznanstvu veoma značajno mjesto. U jeziku se ogleda narodna i pučka duša. Vidi se vrsta i način mišljenja i osjećanja. S jezikom je najtjesnije povezana narodnost i sve narodno biće. Jezični izraz ili način izražavanja svjedoči za raznovrstne i najtanje osjećaje pučke duše. Same rieči i nazivlje vrlo je važno u narodoznanstvu već po poznatom znanstvenom i metodičnom načelu: »Rieč i stvar« (Wort und Sache).

1. Izrazi

a) Ne ulazeći u različna narječja, iztičem bogatstvo hrvatskoga jezika, koje se vidi u obilju izraza i za najmanje stvari ili dielove (na pr. pluga, rala, kola, tkalačkoga stana, u kovačnici, u mlinu i t. d.) i u obilju različnih izraza za iste predmete u različnim krajevima.

BRATANIĆ B.: Oraće sprave u Hrvata (oblici, nazivlje, raširenje) Zagreb 1939.
BUJAN V.: Osebujnosti Praputnjaraca i njihova dialekta Vj. E. M. 1938., str. 38—71).
CEPELIĆ I.: Različne razprave u »Lovačko-ribarskom vjesniku«, Zagreb 1940.—41., Glasi i poglasja iz lovova, i »Crtice«, Osiek 1940., »Malo šale, nešto zbilje« II. izdanje 1938.
KRISTIĆ A.: Narodni nazivi kovačkog obrta u Kreševu, — »Napredak« 1938., str. 113.
KURELAC F.: Jezikoslovne razprave — u »Radu«.
KUŠAR M.: Narodno blago, (rieči, fraze, poredbe, poslovice pričice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, psovke, kletve, zakletve, tužbalice, zagonetke) Split 1934.
PAVLINOVIĆ M.: Pučke spisi — Zadar 1876. str. 252. Prizori — Krka.
STROHAL R.: Zbornik Knj. 16. 1911., str. 275.—292.

b) U narodu ima veliko obilje nadimaka, nadjevaka, prišivaka, prišvaraka više po manama i nedostatcima nego po vrlinama i dobrim stranama.

MARETIĆ T.: »Rad«, knj. 81, 1886. str. 94.—101., knj. 93, 1883. »Zbornik«. knj. 16. 1911., str. 305.

c) Narod mnogo upotrebljava rieči slikovite ili metaforične, t. j. u prenesenom značenju: zlato, duša, srce, kruna, sokol i t. d.

JURKOVIĆ J.: O metafori našega jezika, »Rad«, knj. 31, 1875.
BORANIĆ: Imena životinja u prenesenom značenju — »Nast. Vjes.«, sv. 11 str. 682.

d) Značajna je u narodnom govoru upotreba rieči (imenica, pridjeva, glagola) s umanjenim i s povećanim ili podrugljivim značenjem,

na pr.: s nastavcima na **-ac, -ić, -ak,** na pr.: bratac, sinak, đačić, slavić, majčica, pisamce, kćerca i t. d.; ženetina, ženturina, žaburina. drtesina, materesina, djevojčura, glavurda, konjusina i t. d.

e) Spomenimo i množtvo izraza i rieči od dragosti (od mila, hypocoristica) s formantnim suglasnicima c, č, ć, j, k, l, š i sa samoglasnicima o ili e, na pr.:

*) Vidi odnosne preglede u IV. dielu zbornika

braco, brico, kuca, maca, Juco, Maca, Peco, brajo, lija, maja, seja, vujo, čajo, zejo, ujo, baka, đeko, seka, striko, zeko, zekan, Iko, Juko, Peko, brajko, nestaško, plačko, sinko, ujko, tajko, zelenko, brale, prela, sele, tale, Krile, Vule; prišo, dešo, Pešo Tošo, snaša; brato popo, uco, učo, medo, pobro, rođo, goso, bego, pašo; gospa, kada, koka, lasa, neva, teta; kale, ljude, gosa; grle, neve, šare.

MARETIĆ T.: »Rad« Knj. 81. 1886., str. 138.

f) Narod je stvorio množtvo zvukosličnih rieči po naravi zvuka (onomatopoeia) za životinje, životinjske glasove i svakovrstne naravne zvukove.

BORANIĆ D.: Onomatopejske rieči za životinje u slavenskim jezicima »Rad« Knj. 178.
BULAT P.: Die Schelten aus dem Tierreich im slawischen — Zagreb 1916.

2. Imena mjeseci

Hrvati posjeduju već od pet-šest vjekova unatrag svoja liepa narodna imena za mjesece u godini:

siečanj (sičan i sečan), veljača (veljča i velja noć), ožujak (lžujak, lažak), travanj (veliki travanj), svibanj, lipanj ivanščak, klasan), srpanj (ilinštak, krišnjak od kries), kolovoz (gospojinštak), rujan, listopad (listopan), studeni, prosinac.

MATIĆ T.: Hrvatska narodna imena mjeseci — Hrvatski jezik« Zagreb 1938. str. 12.
MARETIĆ: Narodna imena mjesecima (»Nast. vjesnik« V. str. 241).
SPAHO F.: Narodni nazivi mjeseci (kal. »Napredak« 1935. str. 42. izp. i »Napredak« 1941. str. 113.),

3. Narodna imena i prezimena

Posebno poglavlje zaslužuju narodna imena i prezimena. Uz kršćansko ime nadievali su roditelji djeci od starine hrvatsko narodno ime; takva imena imali su već i hrvatski kraljevi: Dimitrije Zvonimir, Stjepan Držislav, Petar Krešimir, a da ne spominjemo nosioce samih narodnih imena: Mutimira, Trpimira, Tomislava, Domagoja, Branimira, Sedeslava, Slavića i dr.

NARODNA SU IMENA SAMOTVORNA, JEDNOSTAVNA (Nada, Zora, Cvieta) ili složena (na pr. Slavomir, Radoslav); napravljena su od koriena rieči, što znače dobar, drag, liep, mio, mlad, nada, rad, slava, sretan, veseo, zdrav, želja živ, život i t. d., ili po značajnim imenima životinja, bilja, ruda i prirodnih pojava, na pr. golub, grlica, medvjed, orao, paun, sokol; jagoda, lier, kovilje, neven, ruža, smilje, bosilje; zlato, srebro, biser, kruna; danica, nedjelja, zora, zviezda, oganj, na pr.: Sunčanica, Ognjeslav, Božićko, Božo i t. d.).

Hrvatski muslimani imaju osobna imena iz iztočnih jezika.

MARETIĆ T.: O narodnim imenima i prezimenima. »Rad«. Knj. 81. i 82. — 1886.
PEROJEVIĆ N.: Narodna hrvatska imena. Kalendar »Napredak« 1935. i 1939.

Osobito je bogat hrvatski jezik u osobnim imenima od dragosti (hipokoristika), na primjer:

od »Petar« ima sva sila takvih novih oblika: Petr-ak, -as, -aš, -ašin, -ač (-ača), -an, -eta, -ica, -ič, -ić, -onja, -oš, -un, -uš — Per-as, -at, -e, -ica, -ić, -in, -iša, -ko, -o, -oje, -oš, -ša — Pe-co, -čo, -ćo, (od tjo), -kas, -ko, -kota, -kić, -jo, -jak, -jat, -tak, -tan, -toje, -toš;
od Marija ima: Mara, Mára, Mar-e, -ica, -ena, -uka, -uša, Maca, Maja, Maša, Marihna, Marinka.

MARETIĆ T.: »Rad« 81 1886., str. 138. Gramatika i t. d. 1931., str. 326.—328. »Rad« 81. — 1886., str. 96.—98.

Obiteljska imena (prezimena) najobičnije su napravljena od pravih i hipokorističnih krstnih imena kršćanskih i narodnih, samotvornih i složenih i po otcu i po majci.

Ali se prave još i od nadimaka po tjelesnim i duhovnim svojstvima kao: Brčić, Ljevak, Bielić, Debeljak, Glavan, Crnić, Klaić, Divić, Divković, Dobrić;
po obrtima: Kovač, Zlatar, Težak;
po nadimcima od časti: Biskup, Car, Despot, Knez, Kralj, Pop, Papa, Vitez;
po zavičaju: Bošnjak, Arbanas, Zagorac, Bakarčić, Grković, Vlahović, Ugričić;
po nadimcima od životinja: Ježić, Kokot, Kukavica, Obad, Orao, Paun, Pauk, Sokol, Lisac, Žabek, Žabčić i t. d.

Iz želje, da se djeci zlo ne dogodi, pače da ih se zlo boji, davali su u starini po narodnom vjerovanju također grda, ružna, ali težka i za neprijatelja pogibeljna imena; to su zaštitna ili profilaktična imena (»čuvaj ga se!«), na pr.: Lav, Medvjed, Vuk, Grdan, Grubko, Grubiša, Grdoš, Mrko, pa su od takvih imena ili nadimaka danas sačuvana zaštitna prezimena kao: Gadović, Gadković, Grdinić, Zlovečera, Zlošilo i t. d.

4. Rodbinska imena

Ni jedan jezik kao hrvatski nema tako veliko množtvo različnih naziva za rodbinstvo i svojtu, u uzlaznom, silaznom i pobočnom smjeru, po tankoj i debeloj krvi, od 1. do 2., 3. i 4. koljena, tako na pr. za njem. Schwager imamo različne nazive: djever, šura ili šurjak, zet, svak, baždenjak (ili pašenog, pašanac, pašo).

BARIŠIĆ M.: Rodbinski nazivi — Split 1937.
IVAKIĆ J.: u kalendaru »Jadran« 1928.
IVANIŠEVIĆ F.: Školski vjesnik — Sarajevo 1906. — u »Zborniku« IX., str. 245.
Kalendar »Naša Domovina« 1934. str. 76.
LOVRETIĆ: u »Zborniku« II. str. 327.
STOJANOVIĆ LJ.: »Nastav. vjesnik« — 1925.
ZOVKO: »Zbornik« VII — 369—381: Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni.

5. Nazivi mjesta

Za narodopis veoma su važni nazivi mjesta, koji su napravljeni od imena različnog oblika tla, voda i gora, te se po njima može zaključiti na značajna svojstva tih mjesta u sadašnjosti ili prošlosti; ta se nauka zove toponomastika. Mjestna imena su postala od imena rieka, potoka, izvora, voda, jezera, od bilja, od ruda, životinja, stanovnika ili od neke radnje, koja se tu vršila.

MARETIĆ T.: Imena rieka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama — (»Nast. Vjesnik« I. str. 1.).
MERŠIĆ Martin: Odakle izhajaju imena naših hrvatskih sel (»Naša Domovina« god. 1934.—35.); — Mjestopisni rječnik — u Gospodarskim novinama, Zagreb 1853.
SZABO GJ.: O značenju topografskog nazivlja u južnoslovjenskim stranama — »Jugoslavenska Njiva« 1919.

6. Nazivi bilja i životinja

Odnos hrvatskoga naroda prema životinjskom, biljnom i rudnom carstvu vidi se u množtvu svakakvih opisnih, slikovitih, metaforskih i hipokorističkih naziva, osobito za životinje i za bilje, i to po dobi, obliku, boji i t. d. U tim nazivima očituje se opažanje prirode i naravnih svojstava životinja, ruda i bilja.

HIRTZ M.: »Rječnik narodnih zooložkih naziva«:
— knj. I. Dvoživci i gmazovi, Zagreb 1928.
— knj. II. »Ptice«, Zagreb 1938.
— »Rječnik peradarstva«, Beograd 1934.
KOSIR V.: Volovi (i nazivi) Kal. »Napredak« 1936. str. 235.
MALDINI R.: u Ribarskom listu XI—XII. »Narodni nazivi riba«.
SCHREIBER G.: Nomenklatura naših morskih riba u »Jadranskoj straži« 1941. br. 2—3.
ŠUFFLAY M.: Hrvatska u svietlu — etc. Zagreb 1928. str. 42. »Penši« hrvatskog jezika
ŠULEK B.: Imenik jugoslavenskog bilja.

Zanimljivo je, kako narod doziva i mami različne životinje, ili kako ih tjera kod posla, na pr. volove, konje, svinje, pse i živad — »Zbornik« II. str. 264. — V. str. 139., 144. — IX. str. 110. — X. str. 103.

7. Čarobne rieči

Na temelju primitivnoga mišljenja mnoge se rieči upotrebljavaju u narodnom vjerovanju, bajanju i gatanju kao već same po sebi čarobne i moguće (Wortzauberei);

takve su rieči: trava oman, omaha, (rosa s mlina), odoljen, vratić — bilje vratiželja, devetsilje i t. d. ili se po pučkom povezivanju predočaba spajaju dvie srodne rieči u gatanju, na pr.: grab-grabiti, voda-voditi, odoljen-odoljeti, brana-braniti, vratilo-odvratiti, glog-ulog, proso-prositi (djevojku), kupina-kupiti, razkršće-razkrstiti se od bolesti, krilo sliepoga miša — zasliepiti mladića.

8. Poslovice

Napokon napomenimo, da se u kratkim i jezgrovitim rečenicama i poslovicama ogleda ne samo jezik nego i narodna duša (psiha) i duh, a tako i u izričajima, zagonetkama, igri rieči i pučkoj etimologiji, u narodnim rugalicama (o Mazinjanima, Borovičanima, Rudarima, Bračanima i t. d.).

Beg KAPETANOVIĆ M.: Narodno blago — Sarajevo 1888.
KORAJAC Vilim: Filozofija hrv. srp. narodnih poslovica — Osiek 1876.
SKARPA VJ.: Hrvatske narodne poslovice — Šibenik 1909. str. 614.
»ZBORNIK« knj. 8. — 1876. str. 130. — knj. 10. 1878. str. 213.—219.; knj. 11. — 1879. str. 138.; knj. 19. — 1887, str. 103.; knj. 20. — 1888. str. 157.

2. Pučka vjerovanja

Drži se njih mali puk, t. j. ne samo seljaci nego i drugi staleži: lovci, ribari, mornari, vojnici, radnici i trgovci, dakle i malograđani. Obseg i jakost razlikuje se po krajevima, staležima, čak i po selima.

Osnivaju se ta vjerovanja na primitivnom mišljenju:

a) **na animatizmu** (sve živo) **i na animizmu** (sve oduhovljeno): dobri i zli duhovi (demoni), dobri geniji; bolestima su duhovi uzročnici, također naravnim i vremenskim pojavama: munja, grom, jeka, bura, oluja i tuča, poplave (zmajevi), zemljotres (vrag okovani), pomrčina (zlodusi, vukovi), tama i zima; geniji mjesta, duhovi plodnosti, uobće polinezijska rieč i predočba »t a b u«, po kojoj je neka osoba, predmet, mjesto i dr. sveto, duhovito, obožavanja vriedno i strašno, hudo, nepristupno (krv, sjeme, vlasi, prvine, koje bi se zato imale žrtvovati; žrtve geniju mjesta);

b) **na strahu od demona:** prekrivanje glave i tiela, preoblačenje, vjenčana koprena (prvobitno gust pokrivač), maskiranje, pravljenje štropota i buke, pucanje (božićno, pokladno i za oluje), nadievanje profilaktičnih ili zaštitnih imena, nošenje apotropeja (odbojnih, obranbenih sredstava), Tobijine noći, ius primae noctis; vještice i čarobnjaci, koji su u vezi sa zlodusima;

c) **na strahu i poštovanju mrtvih povratnika** (svojih i drugih, hudih): izvrtanje i izmjena odjevnih dielova, ocrnjivanje, odnosno bjelina (u žalosti za mrtvim), iznošenje mrtvaca na druga vrata, povratak drugim putem, strah od vukodlaka, mačića.

Vjerovanje prema tvari

Priroda. 1. Sunce. 2. Mati zemlja, postanak zemlje. 3. Mjesec, pomrčina, zviezde, otvaranje neba. 4. Vatra, voda, zrak, vjetar, snieg, kiša (daždotvorci: dodole i prporuše). 5. Oluja, tuča; sv. Ilija Gromovnik; prokleta Irudica, kći Poganice. 6. Duga. 7. Zmajevi (pozoji, aždaje, hale). 8. Vučji pastir sv. Juraj. 9. Kačji pastir; zmijska kraljica.

Maštovita bića: bjesovi (vragovi, zlodusi), vile, suđenice, mraki, lorko ili orko (manjimorgo, smetinjak), mora, vada ili vadina, vedi ili vidine, pokladna baba, baba Gvozdanka, Mlada nedjelja, Kuga, Kolera, Urok i Uročica (zlo oko), vodenjak ili vodeni duh, ovasar, pasoglavci; divovi i patuljci, domaći duh (škratelj), demoni bolesti i druge utvare.

Kod muslimana: šejtani (đavli).

Ljudi za života: krsnik (kresnik, kriesnik, krieśnjak, grišnjak, stuhač), vjedogonja, mogut, vještac (čarobnjak), vještica (čarobnica), bahor(n)ice (dobre, dobrice) ili bajalice, đaci grabancijaši, nemri, vilenjaci.

Ljudi po smrti: mačić (macić, malik), vukodlak, noćni i nedjeljni lovci, očajnici, procesije mrtvih na groblštu.

Životinje: demonske, duhovite, sjenovite, proročke, kobne i t. d. (zmija, leptir, svinja, konj, kokot, mačka, pas, gavran, kukavica, lastavica, sova, ćuk, šišmiš, pčela, zec, lasica, žaba i t. d.).

Bilje: čudesno, magično, apotropejsko, ljekovito (razkovnik trava, paprat, orah, oman, devesilje, luk (osobito češnjak); lovor, imela, bršljan, tisa, odoljen (valeriana); jablan, topola trepetljika, vrba, djetelina s 4 lista i t. d.).

Vremena: prije iztoka sunca, podne (»rogato«), mrak (noć), mjesečina; sretni i nesretni dani; mladi petci i nedjelje.

Mjesta: žrtve geniju mjesta pri gradnji, kućni prag, streha (kapnica), međa, razkršće, gumno, mlinica (vodenica), grobovi, »vrzino kolo«, sugreb, most (izpod mosta), bunište, drvociep; zakopano blago na nekim mjestima — sve je to strašivo, kobno, pogibeljno; mravinjak, čarobni krug, vrelo (darivanje vode), ognjište — dobro-kobno, zaštitno, sretno.

Čarobni brojevi: 3, 4, 7, 9, 10, 12, 14, 30, 33, 300.

Čarobni predmeti (apotropeji, amuleti, talismani, hamajlije): odbojni, zaštitni (filakteriji) i srećonosni predmeti: brus, jaje, kamen, komo-

štre, mač, metla, novac, medaljice, obuća (postol), ogledalo, podkova, pojas, prsten, rešeto, rog, sito, sjekira, voće suho i zeleno, zub (vučji) i t. d.

Čarobne basme (formule, molitvice) govorene, ušivene u krpice ili okovane, moći, zapisi, formula »Sator«, Salamunovo slovo (pečat, pentagrama), tetragramaton i t. d.

Čarobni čini i stanja: kastitet, šutnja, neobaziranje, goloća, bez uzlova; desno i lievo; sretno i nesretno (osobe, susreti, stvari) i t. d.

Slojevi vjerovanja prema podrietlu

Osim primjera prvobitnog predočivanja nalaze se u našem pučkom vjerovanju različni slojevi poganski i kršćanski:

a) **STAROHRVATSKI** (staroslavenski) tragovi, na pr.: kult sunca (pozdrav sunca, okretanje prema iztoku, kolo — ples, kotar, simbol sunca); sv. Ilija Gromovnik (nasljednik Perunov; sv. Vid (naslovnik mnogih planinskih vrhova, nasljednik Svetovida, boga svietla), sv. Juraj (vučji pastir, nasljednik šumskoga duha); suđenice (sudice, rođenice, vjera u sudbinu); vile (oblačne, gorske, riečne); bjesovi (vragovi, đavli); kult izvora, vode i rieka); kult svietla i ognja (božićni, novoljetni, pokladni, ljetni, ivanjski kresovi, božićni badnjaci; oganj posvećuje, očišćuje, zaštićuje i lieči); kult obiteljskog ognjišta; žrtvovanje kokota u smrt domaćina, za sprovoda i t. d., likovi kokota i konjske lubanje na zgradama); mlađenje (mladičanje, šibanje životnom mladicom u svrhu plodnosti); tjeranje smrti ili zime iz naselja; zli dusi ili vuci proždiru sunce i t. d.; »nečisti mrtvaci« (t. j. samoubojice i prerano umrli kao pogibeljni za žive).

b) **POGANSKI GRČKO-RIMSKI TRAGOVI:** razkršće Hekatino (kod nas vještičko), strašivo pučino podne (daemon meridianus), mora (duhovi incubi i succubi, ephialtai), vještice (striges); mrtvi, koji šire pošastne bolesti, kao kod nas vukodlaci; vjetar s oplođujućom moći; elementi voda i vatra imaju apotropejsku (odbojnu) i katartičku moć; magični ceremonial u vezi s iztočnjačkom astrologijom; magične osobe, životinje (koje su duhovite, sjenovite, proročke, kobne); bilje (lovor, loćika, leća, sljez, imela, mirta, mandragora); brojevi (svečani, obredni, stajaći), mjesta (razkršće, međa, prag, sugreb); magična čistoća (kastitet) u kultu, slava obiteljskoga svetca zaštitnika (izp. rimske lare).

c) **STRANI UTJECAJI I TRAGOVI:** ozelenjeli i procvali Aronov štap, Ilijina ognjena kola, Samsonova snaga u nestriženoj kosi, netaknuta kosa nazireja (Samuela); obredno obilaženje naselja ili grada (Jerihon); obredno uzdržanje od mesa i krvi; propis o kultičkom kastitetu i obrednom očišćenju nakon prolića krvi i sjemena i žene nakon porođaja; partenogeneza; Tobijine noći; demoni i strahovi (por. Ps. 90, 5—7), nagraisanje (incursus), obsjednuće od đavla i eksorcizmi; zmajevi; mrtvaci povratnici; vatra, koja pada s neba; vjera u čudesa; nebo, koje se otvara; pokrivanje ženskih glava u crkvi; živa voda; žrtvovanje prvina; sezonski obhodi (procesije) oko sela, polja i t. d.; obredni magični zahtjevi: gol, bosonog, razpuštenih kosa, bez ikakva uzla na tielu, šutljivost, biela odjeća — uostalom to su zahtjevi i grčko-latinske magije; sredstva protiv nahudbe vražje (basme, moći, zapisi, Agnus Dei); vjerovanje o vješticama, čarobnjacima i t. d. izp. »Malleus maleficarum« (vještica) — uostalom obće europsko sredovječno vjerovanje naslieđeno od starine; oluja i tuča u uzročnoj vezi s vješticama i vukodlacima; vjerovanje o pometnutoj i nekrštenoj djeci (mačići maliki); o dušama mrtvih u obliku modrih plamičaka; o umrlima bez sakramenata (vukodlaci); Gavanovi dvori (kazna škrtih bogataša); Mlada nedjelja, mladi i kvaterni petci; zavjetni darovi u obliku noge ili ruke izcieljene, ostriženih kosa; zavjetne slike objesene o zidovima crkava; ordalije, t. j. običaji »Božjega suda«) i t. d.

d) **OBĆEEUROPSKA KULTURNA VJEROVANJA:** fantastična bića (zmajevi, vile, suđenice, more, zlodusi); magične osobe, životinje, bilje i rude, oružje i oruđe, vremena, mjesta i brojevi, kretnje i stanja, obredni zahtjevi.

Podpuno razumievanje narodopisnih i narodopsihologijskih pojava može se postignuti samo poviestnom metodom na poredbenom putu.

LITERATURA:

GRŽETIĆ dr. N. GAŠPIĆEV: O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijevaca i prasemita. Mostar 1900. (nekritično).

JABLANOVIĆ J.: Bogomilstvo kao vjersko-politički i prosvjetno-kulturni problem. Kal. »Napredak« 1933 str. 130.

KRAUSS FR.: Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, München 1890.

LILEK E.: Volksglaube und volkstümlicher Cultus in Bosnien und Herzegovina-Wissenschaftliche Mitteillungen aus B. u. der. H. Bd. VI. Wien 1896.

MARETIĆ: Studije iz pučkog vjerovanja i pričanja. »Rad« knj. 60., 61. Zagreb 1882.

MARUN: Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata (Starohrvatska prosvjeta III., 1897., 78.—83.).

NODILO: Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i dr. Rad 77 sl. — 1885. sl.

PEISKER JAN prof. dr.: Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes. Blätter für Heimatskunde 1926., Heft 7—8, S. 47—59.

— Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja. Starohrvatska Prosvjeta N. S. II. 1928., Pos. odtis. Zagreb 1928,

PILAR Ivo: O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrietlu i značenju. »Zbornik« 28/2 — 1931. str. 1.—86.

SCHNEEWEIS E.: Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbocroaten. Celje (Zilli) 1935.

SIELSKI S.: Hamajlije. Zagreb 1941.

ŠUFFLAY: Odkriće velike tajne slavenskoga poganstva »Obzor« 11. IX. 1928.)

3. Narodni običaji i porabe

Vjerski — Godišnji (sezonski) — Društveni — Poljodjelski — Vitežki — Pravni — Medicinski.

Običaji, koliko se danas razumiju i već ne razumiju, stoje u vezi s prvobitnim mišljenjem i vjerovanjem; vjerovanja su podloga običajima, međusobno su uzko prepleteni. Oboje nije jednako jako ni jednako razšireno po vremenima, mjestima i staležima.

Prema njemačkim izrazima Sitte und Brauch kažemo mi običaj (navada, adet) onome, što je za puk kao dobro, obredno, valjano, moralno, ukorienjeno u vjeri, i poraba, što je praktično, koristno, kakvi su na pr. ratarski običaji. Što je puku običaj, ne treba biti moralno, etično; pače ima primjera običaja neetičnih.

Vjerski običaji

Vjerski običaji: crkvenovjerski obhodi na Spasovo, Sv. Marka i t. d., na Veliki petak (Brač, Hvar), na Gospu od Zečeva, podizanje crkvica na brdašcima i križeva na razkršćima; upotreba blagoslovljenih predmeta (vode, tamjana, svieća, soli, grančica, pepela i t. d.) u kući, vinogradima, voćnjacima; zvonjava zvona i kađenje za oluje; nošenje medalja, moći, zapisa oko vrata; bilježenje na vratima i nad njima ili uvezivanje na pojasu sv. imena G†M†B, ili IHS; zavjeti; crkvene pobožne bratovštine, koje se brinu i za družtveni vjerski ukop članova.

Kod muslimana su vjerski običaji veoma razvijeni, za svoje svetinje žrtvuju sve, i život. Zaklinju se dinom i imanom i žele umrieti kao pravi muslimani. Vjerovanje u sudbinu duboko je uvriježeno.

Kod muslimana su vjerski običaji povezani uz Ramazan, post od 30 dana, poslije kojega dolazi ramazanski ili veliki Bajram (3 dana), Kurban (ili hadžinski) Bajram (nakon 69 dana); bajramluci su izmjenični darovi momaka i djevojaka. Mevlud je proslava rođenja Muhameda pejgambera, kojom prigodom vjernici u džamijama piju šerbe (medeno piće), pa ga i inovjercima nuđaju. Opažanje mladog mjeseca je u vezi s obredom, da se odredi početak blagdana. Jedna je od najvećih vjerskih dužnosti pohod svetih mjesta u Meki i Medini, spojena s vjerskim i narodnim običajima. Hodočastnici, zvani hadžije, uživaju osobitu čast i ugled u džematu (susjedstvu, naselju), oko fesa saviju saruk ili ahmediju od vrlo fine i tanke žućkaste svile, zlatnom i srebrenom žicom izvezenu, dok duhovne osobe imaju oko fesova biele saruke.

Svetišta. Običaji narodnog života povezani su sa svetištima, prošteništima, zavjetnim crkvama, to su crkve Majke Božje bistričke, olovske, vrhpoljačke, sinjske, dalje sv. Vlaho u Dubrovniku, sv. Ivan u Podmilačju blizu Jajca, gdje se vide potresni prizori umobolnih i živčano bolestnih ljudi, iz kojih se izgone đavli. Za crkve se tih dana spremaju zavjetni darovi u naravi, novcu i dragocjenostima. S crkvenim proštenjima obično su spojeni i sajmovi (derneci, pazari, panađuri) uz ostale občinske i pokrajinske sajmove s trgovcima, kramarima, sliepcima guslarima i prosjacima.

Muslimanska svetišta, kamo muslimani hodočaste i Bogu se mole u domovini: Hajvatovica kod Prusca, turbe (grobnica, mauzolej), Hasana Kaimije (revolucionara i hrvat. pjesnika iz 17. v. kod Zvornika, turbe Sinan-paše kod Sinan-tekije (samostana) i Jedilersko u Sarajevu, turbe u Travniku. Život se vjerski odvija i oko tekija, derviških samostana, na pr. u Oglavku između Fojnice i Kiseljaka, u Živčićima.

Crkvene bratovštine. Uz crkvu su se osnivale bratovštine, koje su osim drugih družtvenih svrha vodile i brigu za vjerski sprovod braće članova.

Pred crkvom medenjari u šatorima prodaju medenjake: konje s papirnom ormom, žute lutke, šećerne bebke i bešike, crvena srdca s ogledalcima.

Između osobitih vjersko-narodnih običaja ima svečanost prigodom prve ili mlade mise mladog svećenika.

Vakufi su muslimanske vjersko-narodne i prosvjetne zaklade, zadužbine u dobrotvorne svrhe za gradnju i uzdržavanje džamija, mekteba (osnovnih škola), medresa (srednjih), kupališta, musafir-hana i imareta (javnih kuhinja), mostova i vodovoda. Po vakufima dobila su mnoga mjesta u središnjoj Hrvatskoj imena: Varcar-Vakuf, Kulen-Vakuf, Gornji i Donji Vakuf i t. d. Vakufske se uprave brinu i za hodže, mujezine i džamijske podvornike, a stalno podupiru sirotinju. Ima novijih ustanova za pokop (na pr. u Sarajevu) i dječjih domova.

KRSTNO IME, OBITELJSKI ILI PLEMENSKI SVETAC.

U južnoj i sjeoeroiztočnoj Hrvatskoj Hrvati katolici još mnogo slave svog obiteljskoga svetca, krstno ime, čini se, godovni dan pokrštenja prvoga pradjeda obitelji.

Toga dana svetkuje se, vrši se služba Božja, pali se svieća, priređuje se gostba, ali se popodne gdjegdje već i radi — dakle drži se kao polusvetac, »susvetica«, »fešta«.

Običaj se razvio pod utjecajem rimskoga kulta lara, domaćih bogova, štovanja genija-rodioca.

LITERATURA:

DALMACIJA (iz djela Austro-ugarska monarhija), Split, 1892. — str. 213.—217.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA (Sarajevo) — sv. 23, str. 350.; sv. 24, str. 265.—391.; sv. 25, str. 365.; — sv. 32, str. 245.

KLAIĆ VJ.: Nešto o krstnom imenu (»Vienac« 1895. s. 473.—475.); Novija istraživanja o krstnom imenu, 1922.

KUZMIĆ M.: Krsno ime (»Nast. vjesnik« 1935., 334 sl.).

TRUHELKA Ć.: Larizam i krsna slava (»Glas skop. N. D.« VII. 1930. s. 34.).

ZBORNIK (Zagreb) knj. 7 — 1902. — str. 238. (Bukovica), knj. 10 — 1905. — str. 29.—32. (Poljica), knj. 19 — 1914. str. 154. (Retkovci u Slavoniji), knj. 29/1 — 1933./34. — str. 140. (Podgora), — knj. 21, 1916. str. 143. (Varoš u Slavoniji).

Godišnji sezonski običaji

Godišnji sezonski i prelazni običaji povezani su sa svetcima ili crkvenim blagdanma, ali nisu strogo vjerski ni crkveni.

Nova Godina, mali Božić, koledanje, kresovi, izbor seoskoga kralja.

Vodokršće: obilaženje dječaka »zvjezdara«; blagoslov (»zaklinjanje«) vode u crkvi sretne za vinograde, usjeve i t. d.; svršetak božićnih blagdana.

Poklade, Mesojeđe, Mesopust, osobito tri posljednja dana: obilne gostbe, uštipci; maškare ili krabulje: krnjeval, Didi (djed i baba), zvončari, fašingari, bušari, čarojice — ludovanje i djevojačko kolo.

Čista srieda: spaljivanje Karnevala ili Mesopusta; tjeranje zime ili pokladne babe iz sela.
Cvjetnica: mace, resice, prvo proljetno cvieće; kićenje blagoslovljenim grančicama masline, palme i cviećem.
Veliki petak: seoski obhodi.
Velika subota: blagoslov »žive« vatre i nošenje kući; umivanje na »Gloria«, gdjegdje blagoslov jela.
Uzkrs: Vazam, blagdan proljeća: kresovi, vatre (vuzemlica, vuzmica, vuzelnik, vuzmenjak, vuzelnica, vuzmenka po nekoliko metara visoka — u sjeverozapadnim stranama); pisanice (šarena jaja, darivanje, tucanje i t. d.); blagoslovljena jela (svećenje: jaje, pecivo, sir, butina, hren, luk, sol); uzkrsni zec (plodnost); »beru« rosu i umivaju se; običaji plodnosti polja i živine.
Spasovo: (crkveni) obhodi po poljima i oko sela; križi, križari nose okićen križ.
Prvi svibnja: svibanjsko stablo; filipovčice.
Sv. Juraj: jurjevanje, zeleni Juraj — dječak sav ogrnut granjem i kićem (jurjaši); ladarice djevojke (oko Karlovca); pastiri javljaju stada; ljuljanje (čarobno); vračke žena stanarica za dobivanje tuđega mlieka (vještički posli).
Duhovi: procvatu tri cvieta od svieta (pšenica, loza i maslina); povorke kraljica (i kraljičara) uz kolo, pjesme i sabiranje darova, gostba, obilaženje polja.
Sv. Ivan Krstitelj: ljetni suncokret; sunce tri puta zaigra i okrene se; kresovi, preskakanje; ples ili kolo oko vatre; kupanje ljudi i živine; obhod djevojaka »kriesnica« ili ladarica (u okolici Čazme — Vienac 1893. s. 563).
Velika Gospa: bdienje po noći, da se vide otvorena nebesa; između dvie Gospojine sakuplja se »ljekovito« bilje.
Sv. Martin: krsti se mošt (mast); goste se pečenom guskom i mlincima.
Sv. Kata (25. (XI.): djevojački dan, djevojke se prose; zabrana predenja.
Sv. Andrija: djevojke gataju o suđenom mužu.
Sv. Nikola: dariva i kažnjava; simbolični darovi postočića, mladica i t. d.
Sv. Lucija: dariva; djelanje tronožka (da se prepoznaju vještice, od 13.—24. XII.).
Djetinjci, Materice i Otčići (u 3 nedjelje pred Božić).
Sv. Toma: kolinje, klanje svinja.
Badnjak i Božić: mnogovrstni običaji: badnjak, božićno drvce (bor ili jela), zimzeleon lišće i granje, kresovi, mirboženje ili božićanje, zaoblica (ili svinjska pečenka), položaj (mlad čestitar), slama, jaslice, suho voće; sezonska peciva: potice ili orehnjače, badnjače, čestnice i t. d.
Mladenci: mladićanje ili šibanje »životnom« mladicom, darivanje.

I danas stariji muslimani računaju vrieme, a tako i neke kršćanske blagdane, po starom julijanskom kalendaru, a ne po novom gregorijanskom, držeći se običaja iz doba prije kalendarske reforme, kojega su se držali još i ondašnji katolici. Iz predislamskoga vremena sačuvani su mnogi starinski običaji, gatanja i vjerovanja, tragovi prijašnje vjere, tako na pr. slavljenje sv. Jurja (Jurjevdan, Jurjevo, Edrelez), prva janjeća pečenka, ljuljaške, omaha s mlina, teferiči;

Ivanja: vatre, kupanje.

Petrova, trčanje sa zubljom u okolici Sarajeva.

Ilinjdana. Al(i)đuna (velik blagdan kod svih muslimana), a spominju i Isa pejgambera, najveće znamenje ljubavi.

O Sv. Dimitriju (Kasumu) računaju početak zime.

U Konjicu je održan običaj proslave početka proljeća, zvani Sultan, komo se običaju tragovi i drugdje nalaze.

Pred ramazan se slave tri »mubareć« (svete) večeri, kojom prigodom djeca pale šarene svjećice, za koje predaja veli, da su ostale kao uspomena na uzkrsna šarena jaja iz predislamskog doba.

Narodno kolo

Među godišnje običaje ubraja se najglavnija narodna igra za zabavu, kolo, koje se gotovo u svim mjestima igra prigodom raznih godišnjih blagdana, nedjelja, svečanosti, proštenja i sajmova, pirova, kresova i žetve. Kolo, nasljedovanje sunčanog toka i oblika, kao da ima magično i apotropejsko značenje. Uz kolo se pjevaju pjesme od kola (»poskočnice«), ljubavne, šaljive. Do kolovođe hvata se u kolo mužko i žensko, te tako može kolo narasti vrlo veliko i dugo trajati. Igra se sa svirkom ili samo uz pjevanje.

U različitim se krajevima drugčije kolo (ili tanac) igra i ima različna imena: drmeš, povraćanac, verec (u Omišlju, »skoči-gore«, pleter-kolo, paun-kolo i t. d.

»Dalmacija«, Split 1892. — str. 219.—233.
»Zbornik« knj. 1 — 1896. — str. 300. — 7; knj. 3 — 1898. — str. 99.—112.; — knj. 10 — 1905. — str. 102.; — knj. 15 — 1910. — str. 196.

LITERATURA

DEŽELIĆ Vel., sin: (obrađeni godišnji narodni običaji u »Obitelji«, Zagreb VIII. 1936., br. 1, 3, 5, 8, 11, 13, 15, 17, 20, 25 28/29, 33, 48.
DEŽELIĆ-ŠIROLA: Narodna godina (nacrt za omladinsko sielo).
GAVAZZI M.: Godina dana hrvatskih narodnih običaja I-II, Zagreb 1939.
ILIĆ: Slavonski narodni običaji, Zagreb 1846.

Družtveni običaji

Družtveni običaji prate čovjeka od zibke do groba.

a) Rođenje. Mnogi su i razni propisi, čega se valja čuvati nosećoj ženi, kako joj se je držati, da njoj i plodu ne naškode duhovi, vještice, uroci. Gatanja o porođaju. Kada dođe čas, razpasana je i bez uzlova; ako težko rađa, opašu je pasom muževim ili Gospinim iz crkve. Gatanja oko novorođenčeta. Okupaju ga i čuvaju od uroka. Diete što prije krste, da ne umre bez krsta, inače postaje mačić! Dosta ga je »zlamenovati«. Imenuju ga po djedu ili kumu ili svetcu od dana. Na babine (krstitke, slavlje) dolaze rodice i prijateljice s darovima.

Kum ga dariva. Kao za diete, i za porodilju je vrieme za 40 dana pogibeljno; tada »se očisti ona«, pošto je župnik uvede u crkvu i blagoslovi (Uvod u crkvu, očišćenje).

I muslimanke gataju i mnogo vjeruju u uroke za trudnoće i porođaja, osobito, ako težko rađaju; boje se sebi i čedu, služe se odbojnim sredstvima; i muž pomaže i dieli boli; ide se na babine, nose se darovi; diete prvi put obredno ostrižu (šišano kumstvo), a u 6.—8. god. dječaka sunete t. j. obrezuju u prisutnosti kuma, i to je kumstvo pri sunećenju. Bogate muslimanke kadkada ne doje čedo, nego imaju dojkinje. Rodilje (lohuse) se za 40 dana brižno čuvaju od uroka, ograma, strave, sihira, mora i vještica za sebe i čedo.

b) Ženitba. Djevojačka kapa (crvena), puštene djevojačke pletenice znak su djevojački; djevojke gologlave, a žene pokrivaju kosu. Nakon 15.—16. godine djevojka ide na uglede, hvata se u kolo, momci je »zamjeraju«. Dođe prošnja (upros): djever i drugi izprose je, daruju »jabuku«, prstenuju, mladi se rukuju. Ugovor, napoviedi, pripreme za »skrinju« i svatbu. Uoči vjenčanja nošenje »skrinje« ili »robe« (prćije, dote, miraza). Za vjenčanje skupljaju se svatovi: prvienac, barjaktar ili zastavnik, stari svat ili starješina svata, đuvegija mladoženja, zaručnik), kumovi (svjedoci, debeli i tanki), djever i enga (jenđa) prate mladu nevjestu (uz druge posnehalje, posnašnice, svatbice), stačilo ili komordžija, čauš ili buklijaš, muzikaši

(dudaši, gudci), pustosvatice (bez osobitih časti); kod kuće domaćin ili kuhač.

Osobiti su običaji: kićeni svatovi, puškaranje, uvođenje mladenke u kuću preko ćilima ili plahte, nakoljenče (malo mužko za sreću), ljubljenje praga, obilaženje ognjišta, pohod staje i zdenca (bunara), klanje (»žrtva«) kokota ili kopuna, polaganje mladenaca u postelju (u kućar, kiljer, komoru, đerđek), uto buka (apotropejska!); ujutro dizanje mladenaca, pokrivanje (povezivanje) mlade poculicom, (šamijom, rubom, rubcem bielim, pečom i t. d.); poljevačina (umivanje svih svatova, lustratio!); ona cjeliva (u ruke), nju darivaju; mladenka dariva svatove i svojtu; domalo pohod mladenaca njezinoj rodbini. (Uzp. S. Novosel, Prigorska svatba. Zagreb 1926.; A. Pukler, Ženitbeni običaji i svatovske pjesme u Hrvata. Zagreb, 1882.).

Kod muslimana slično: sevdalinke, ašikovanje (ona iza rešetke, iza tarabe, on pod prozorom ili s ulice). Djevojke se kriju; poznanstvo preko rodbine, ukoliko otac ne odredi muža. Momci se s djevojkama sastaju kod komušanja, kod hatmi, sunećenja i u svatovima. Međusobno darivanje (boščaluci, bajramluci); prošnja; prije vjenčanja ugovori se »nićah«, odštetna svota za slučaj odpusta žene bez njezine krivnje. Uoči vjenčanja mladu okniju (kinaju, knaju, okrnaju od kna, tur. kyna), t. j. oboje joj ruke i noge, i glavu pokriju duvakom. Svatovi su ponajviše na konjima. Vjenčanje je gotovo uviek uvečer ili u neko doba noći, ponajviše uoči petka; 1. bračna u đerđeku je tek noću u petak; nakonjče; pohod ognjišta; mladoženja udara mladu pri dolazku; skidanje duvaka i t. d. slično.

c) Smrt. O skoroj smrti gataju po zlokobnim životinjama (gavran, kukavica, kokoš, ako pjeva i t. d. Na samrti gori svieća blagoslovljena, blizu je voda. Mrtvaca umiju, urede, obuku. Naricanje (narikače), zastiranje ogledala, škropljenje svetom vodom (lustratio!); neprestano čuvanje mrtvaca, da ni prieko ni izpod ne prieđe »nečista« životinja, da se ne »povukodlači«. Za mrtvacem se na sprovodu prolije kabao vode, a poslije se svi i sve, soba i kuća obredno očisti (lustratio). Gdjegdje se mrtvacu u ruke stavi novac; kad ga iznose, zakolju kokota (žrtva!). Nose mrtvaca na nosilima, ili voze na kolima ili saonicama (staro!). Poslije ukopa gostba: podušje, daća, karmine, sedmine; prije 50—60 godina bivale su gostbe i na samom groblju ili se ostavljala hrana (pokupili bi je siromasi). Od žalosti nose crninu za pokojnikom i drugčije se udese (izvrnu odjeću, zapuste bradu, okale kapu i sl. — sve prvotno zbog straha od povratka mrtvaca). U nekim je krajevima bjelina znak žalosti za mrtvacem.

U Velebitu ima prastari narodni običaj »mirila« na »mirilištima« (sličan njemačkom alpinskom običaju »Totenbretter«): noseći mrtvaca odmore se nosači na počivalu, a mrtvaca spuste na ploču između dvie osovljene ploče, koje tako kasnije ostanu (Zbornik 29/2, s. 161.—168.).

Mrtvoga muslimana hodža okupa i oprema, a hodžinica žensku; omotaju u veliko platno, okade; mujezin s munare oglasi smrt i molitve; za mrtvacem mole, ali vrlo malo nariču, uz glavu mrtvaca stave sud s brašnom; pokop sliedi za nekoliko sati.

Na grobu (mezaru) su 2 nišana, nadgrobna spomenika; oblikom različna za mužkog i žensku. Kraj svake džamije je džamijsko groblje. Bogati i ugledniji sagrade na grobu kamenito turbe (okrugle ili 4—6-uglate zgrade). I kod muslimana seljaka ima gostba (čast, osobito »daća«) prigodom smrti, kao već i kod rođenja. Kasnije pridaju »pred dušu mrtvima« molitve, svjećice od loja i milostinje 7. i 40. dana, nakon pol godine i na godišnjicu smrti, a uoči Ramazana i Bajrama. Kult groblja unieli su derviši.

Poljodjelski domaći običaji

Ima običaja i obreda za prvo oranje i sijanje. Za poljske poslove (okopavanje, berba, kositba, žetva, komušanje kukuruza i t. d.) ima moba (t. j. molba), bezplatna pomoć susjeda uz dobru hranu i piće. Moba je međusobna, uzajmična. Komušanje riedko kada prođe bez kavge. Po 2 i više kuća slože se za zajedničke poljske radove (sprega ili sprež).

Zanimljivo je i važno zadružno dogovoreno pastirovanje ili ovčarenje, život i predaje primorskih Zagoraca na planinama srednje Hrvatske.

Za vrieme ljetnih sezonskih ribarenja na srdjele, skuše, tune i t. d. postoje ribarske družine, koje po ugovoru diele imovinu.

Običaji na koncu jematve, trgačine grožđa, berbe maslina, žetve (»žetveni ili žitni vienac«), koje svršavaju gostbom, kolom i pjesmom.

U sjeverozapadnim stranama slavi se »krštenje mošta« (masta) na sv. Martina.

Za ljetne suše obilaze na sjeveroiztoku Hrvatske dodole (danas još samo ciganke, koje prose), na jugozapadu prporuše s prpcem na čelu, da čudesnim načinom izmole kišu (čarobni daždotvorci); sabiru darove; zajednička gostba.

Narodna gatanja o vremenu u vezi s poljskim radovima.

Vitežki običaji s narodnom nošnjom

»Alka« od god. 1715. igra se u Sinju oko Velike Gospe (prije se igrala i u drugim primorskim gradovima).

»Konjanički lov« s pomoću hrtova u južnoj Posavini; lov sa sokolom u središnjoj i južnoj Hrvatskoj.

»**Lov s pomoću atmadža**« (vrste sokola) u Maglaju.

»**Strieljanje u kokota**« ili u cilj (nišan, — strjeljačke družine po selima).

»**Pješačke utrke**« na 1 km daljine (dječja i momačka).

»**Konjske utrke**« (na udaljenost i na 1 uru hoda).

»**Uskakivanje**« (tko će dalje trkom ili s mjesta skočiti).

»**Bacanje kamena s ramena**«.

»**Rvanje**« (»jačanje«) dvaju, koji se hvataju u koštac.

Borbe bikova na Vlašić-planini jednom na godinu.

Osim toga **zabavne igre** na b u č e (drvene) i na l o p t i c e (gumene).

U javne narodne igre mogu se ubrojiti i **crkvene igre**, **p r i k a z i v a n j a** sv. Lovrinca, anđela, **Gospina plača** (na Hvaru), »**Robinje**« na Pagu.

Por. **A. DOBRONIĆ: »Robinja« Hanibala Lucića i muzičko-dramska pučka gluma u Pagu** (Vjesnik Etn. Muzeja II. 1936., s. 40—90).

P r a v n i o b i č a j i

Oboravanje (omeđašivanje) **naselja**; postavljanje međe, koja se smatra nepovredivom i nepremjestivom; i danas su još seoski i poljski (crkveni) obhodi, prvotno obilaženje seoske međe.

Zajednički (obćinski, seoski) **posjedi** gajeva, pašnjaka.

»**Bratska**«, inače crkvena, **kuća**, osobito u primorju.

Zadruga, zadružna (zajednička) kuća i mlin i bunar i krušna peć, tiesak (turanj, preša) za drop od vina i masline; mlinske zadruge (»ketuš«).

Suveznici u jarmu volova (izp. Zbornik knj. 12 — 1907. str. 301.).

Kmetstvo (na 1/3, 1/4, 1/5) u južnoj Hrvatskoj, koje se uknjižuje.

Sajam djevojaka (u Sarajevu, u Velikoj Gorici 1. svibnja), tu i radi službe.

Običaji prigodom prošnje djevojke: »jabuka«, prsten, zaruke (»u h v a t i t i z a r u k e«); prigodom vjenčanja: djevojka dobiva pristojnu udavačku opremu i odriče se diela otčevine; u novije doba, ako se ne odreče, traži dio kao brat.

Laštvo (ulaštvo, vlaštvo) ili d o m a z e t s t v o (muž dolazi na ženinstvo, priženi se, — uljez, domazet, priženjak).

Pokusni brak kod Šokaca (izp. »Zbornik« 11., s. 178., u Bukovici); otmica djevojke (u j a g m i t i«).

Posinovljivanje (način, oblik).

Prigodom kupoprodaje: stiskanje ruku i presiecanje ili udaranje dlanom o dlan; poslije se u znak pogodbe pije »l i k o v o«.

Primanje i odpuštanje slugu na određene dane (na Sv. Jurja i dr.) i pogodba.

Krvna osveta i s njom spojen pučki sud (»k r v n o k o l o«) na jugu.

»**Sud dobrih i poštenih ljudi**«; ima koji primjer kazne žene, da jaše na magarcu; tko nađe roj pčela i uhvati, s pravom ga prisvaja; »u k r a s t i« roj pčela dopušta se, jer su srećonosne.

Ordalija, t. j. **sud Božji**: vađenje mazije iz vrele vode, utapanje vještice.

LITERATURA

BOGIŠIĆ BALTAZAR: Zbornik sadašnjih pravnih običaja. Knj. I.: Građa u odgovorima iz različnih krajeva. Zagreb 1874. (str. 74 + 714).

CAR L.: Kmetstvo (u Zlataru — **Zbornik**, knj. 23 — 1918.).

STROHAL I.: Osnova za sabiranje građe o pravu, koje u narodu živi; Ustanovljivanje prava, koje u narodu živi; Značenje rieči u pravu (**Zbornik**, knj. 14, 1909.).
— Pravo koje u narodu živi (**Zbornik**, knj. 15 — 1910.).
— Pravna poviest dalmatinskih gradova. Dio I. Osnovke razvitku pravne poviesti. Zagreb 1913.

M e d i c i n s k i o b i č a j i

Vjeruje se, da bolesti dolaze od zlih duhova i zlih ljudi (vještica, čarobnjaka), od zlobe i zavidnosti, od uroka i ukletstva, ali i kao Božja kazna za griehe, tako na pr. osobito sušica (tuberkuloza), umobolnost, padavica, fras (strah) kod djeteta, živčana bolest, groznica, bradavice, žabica, micina, crvi, uobće uroci, dječje i nenadane bolesti.

Bolesti se tvarno nanose i šire po zlim duhovima i začaranim predmetima, prenošenjem na drugoga. Vukodlaci šire epidemije.

Lieče babe vračare, vračari, bahorice ili bahornice, bajalice, ciganke, vrači.

Personifikacije bolesti: Mora, Morija, Kuga, Kolera, Groznica, Poganica, Urok i Uročica; u starini Nežiti i Tresavice. Umre li diete nenadano, neprijatelj ga je odnio, vještica mu srdce izpila i sl. I smrt se osobno pomišlja.

Sredstva liečenja: basme (čarobne formule, bajanja, čaranja, čarobne molitvice); apotropeji (amuleti, sv. moći, t. j. blagoslovljeni predmeti, i zapisi obješeni o vratu); privijanje trava, prelievanje vode (»uroka« u vodi), prigovaranje vode ili gašenje ugljena u vodi; otresanje misnog odiela svećenikova nad djecom; darivanje bolestnikovo vodi tekućici; prolaz, prometanje; proskakivanje, provlačenje ili prenošenje bolestnika kroz nešto (kolo, na pr. vrbe, obruč, rupu); otresanje bolesti na razkršću, čarobni napitci, ležanje uz vatru. Čisti i bogoljubni popovi su »mogući« molitvama i zapisima liečiti bolesti.

Ljekaruše. Za pučko liečenje ima više ljekaruša, zbiraka uobičajenih kućnih primitivnih liekova s mnogo elemenata pučkog praznovjerja; u njima ima liekova od lišća i korienja različnog ljekovitog bilja, od oštromirisnih trava i bilja, što služi kao odbojno sredstvo (luk, češnjak, devesilje t. j. »devet sila«), od životinjskih izmetaka (»nečistna apoteka«). U njima su primienjena načela »similia cum similibus«, »slično se sličnim lieči«, t. j. čarobija analogije. Tako na pr. bolestnik se izmjeri, pa se ta mjera tobože s bolešću baca na razkršće na prvoga prolaznika, ili se bolesti tvarno pričavlaju.

LITERATURA

BORANIĆ D.: Đakovačka ljekaruša, »**Zbornik**«, **knj. 20** — 1915.

FLEGER J.: Narodna medicina (kal. »**Napredak**« 1929. s. 113.

GLÜCK L.: »Medicinska narodna terminologija« (u središnjoj Hrvatskoj), Sarajevo 1898.

GUNDRUM-ORIOVČANIN FRAN: »Luićeva ljekaruša«, »**Zbornik**«, **knj. 14** — 1909. (str. 55.—123.).

IVANIŠEVIĆ: »Lijekovi i kako se liječe bolesti bez lijeka«, »**Zbornik**«, **knj. 9** — 1904. (str. 33.—61.).

KRISTIĆ A.: «Kreševska anamemata« (Kal. »**Napredak**« 1935. str. 146).

LANG M.: «Kako se lieče bolesti bez lieka«, »**Zbornik**«, **knj. 16** — 1911. (str. 187.—207.).

MEDIĆ M.: »Tri ljekaruše« Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1903., (4: knj. XVI).
NUIĆ A.: »Narodna medicina«, (Duvno), — »Zbornik«, knj. 21 — 1910. (str. 116.—128.) i knj. 4 — 1899. (str. 245.)
STOJKOVIĆ M.: »Dvije hrvatske ljekaruše iz Dalmacije« »Zbornik«, knj. 31-2 — 1938., (str. 201.—240.).
BILJAN M.: »Narodni ljekari (vrači)«, »Zbornik«, knj. 13 — 1908., (str. 155.—157.).
ŽULJIĆ MIJO: »Narodna medicina« u Varešu«, »Zbornik«, knj. 11 — 1906. (str. 218.—275.).

4. Narodne pripoviedke

Vriednost — Preostatci — Motivi — Vrste — Stajalište promatranja — Starina — Izvornost i metode obradivanja — Zbirke narodnih pripovjedaka i hrvatski radnici — Literatura o narodnim pripoviedkama.

1. Vriednost narodnih pripoviedaka.

Osim s gledišta poezije i svjetske književnosti, obrađuju se one u narodoznanstvu kao pojave duhovnoga života naroda. Ljudi iz puka, djed i baba unučadi, majka djeci za zabavu i umirenje, a žene na sielima i prelima pričaju — dakle pripoviedke za djecu i odrasle. Nisu to bablje brbljarije ni izprazna dokolna izmišljanja, koliko se god komu čine gatke nepojmljive i čudnovate, nego pripoviedke pripadaju narodnom životu, biću i poeziji.

2. Preostatci prastarog vjerovanja.

U pučkim su pripoviedkama p r e o s t a t c i prastarog vjerovanja o Bogu i božanskim junacima, o zlodusima i vragovima, o vilama i suđenicama, divovima i patuljcima, mitskim životinjama, sve u pjesničkom shvaćanju i slikovitom obliku (m i t s k i m o t i v i).

U njima je sačuvana i predaja o zbiljskim običajima, i odnosima između ljubavnika, muža i žene, majke i djeteta, maćehe i pastoraka, vjernih prijatelja, nevjernoga druga, nevjerne majke ili sestre, hinbene drugarice, gospodara i sluge, poslodavca i najamnika i t. d. (d r u ž t v e n i m o t i v i).

Ima i podpuno fiktivnih pripoviedaka, koje dokazuju veću i manju umnost (izp. »Mudra djevojka«), ili ćudorednost nekoga čina (na pr. dobročinstva nezahvalnomu), ili težkoću sačuvanja ženske vjernosti, ili nemogućnost nalazka sretnika, veću ili manju cienu pameti ili sreće (k u l t u r n i m o t i v i).

Zato su one prieko potrebna pomagala za narodoznanstvo; u njima se mogu naći m e đ u n a r o d n e v e z e i u t j e c a j i, jer one putuju od naroda do naroda; one su narodno blago, ogledalo narodne duše, crtanje pučkog značaja, mjerilo snage jezičnog izraza.

3. Foklorni pripovjedački motivi.

M o t i v je ovdje obća i slobodna tema (predmet ili sadržaj radnje), koja putuje s imena jednog junaka ili osobe u bilo kojem narodu na drugoga, s jednog vremena na drugo. To su međunarodni folklorni motivi; glavno je motiv, drugo je sporedno.

O s i m m o t i v a m i t s k i h (borba sa zmajem, Amor i Psiha, ljudska žrtva pri građenju, Polifem), h e r o j s k i h (junačkih), v i t e ž k i h i l e g e n d a r n i h, koji su više ili manje književnog postanka, i m a i m o t i v a iz p o d r u č j a narodnog f o l k l o r a; to su pripoviedke na temelju narodnoga vjerovanja o Sudicama, vilama, vješticama, vukodlacima, đaku grabancijašu, vučjem pastiru, o vuku gvozdene glave. T a k v i s u m o t i v i r e l a t i v n o n a r o d n i.

S v i o s t a l i, osobito oni družtveni i kulturni motivi, redom su m e đ u n a r o d n i,

tako na pr. o zaboravljenoj ili podmetnutoj zaručnici, o gonjenoj djevojci (»djevojka bez ruku«), o okladi muža za vjernost ženinu, o iznenadnom povratku muža na svatbu ženinu, o nevjernoj materi, o povratku mrtvog zaručnika (»Leonora«), o zahvalnom mrtvacu, o nevjernoj ženi, materi ili sestri, o tatu vještaku, o Eri s onoga svieta (»Parižki student«), o bogatom i siromašnom seljaku (»Unibos«), o efežkoj gospođi (»Udovica«), o liečniku Sveznalici, o sretnom mačku (»Whittingotonov mačak«), o razbojnicima pod hrastom, o volu (magarcu) kao načelniku, o laži i paralaži i t. d.

4. Vrste narodnih pripoviedaka: g a t k e magične, maštovite, čudesne o nadnaravnim protivnicima (zmajevima), o nadnaravnom ili začaranom mužu ili ženi, o nadnaravnim zadatcima i pomoćnicima, o nadnaravnoj moći ili znanju, o magičnim predmetima i t. d.; l e g e n d e, s vjerskim i svetačkim elementima i namjenom; osobite su eshatologijske legende; n o v e l e, romantične i družtvene; p r i č e, još moguće, vežu se za poviestne osobe i zemljopisna mjesta (lokalne); o p o s t a n k u svieta, životinja, bilja, ruda i t. d. (aitiologijske: zašto, odkada, ili naravne); o ž i v o t i n j a m a (karakterologijske); b a s n e s ćudorednom poukom; p o š u r i c e, anegdote; p o d r u g a č i c e o susjedima, staležima; o g l u p i m a: vragu ili divu, o glupim supruzima, o glupom čovjeku (dječaku) ili ženi (curi); o p a m e t n o m č o v j e k u i sretnim pustolovinama, o z l o j i l i t v r d o g l a v o j ž e n i.

5. Stajališta promatranja narodnih pripoviedaka:

r a c i o n a l i s t i č k o, prosvjetiteljsko — prezire ih i odbacuje kao neumne, praznovjerne, neumjestne i smiešne; r o m a n t i č k o — udivljeno se gleda na njih kao na mistični proizvod kolektivnog narodnog duha, zaboravljajući, da ipak i njih samo pojedinac izmišlja i da su one radije »kulturno« blago, koje odozgo dolazi, nego zadružno blago, koje odozdo gore uzlazi; puk ne producira, nego reproducira, i to često loše; z n a n s t v e n o, t. j. narodoznanstveno — i pripoviedke, kao duhovni pojavi, historijski se i poredbeno iztražuju (odkako, zašto, kako su nastale i koliko su zemljopisno razširene).

6. Starina

Pripoviedke, kao i pjesme, od pamtivieka prate čovjeka, nalaze se u najstarijim iztočnjačkim i europskim književnostima. Naslućuje se starina i naših, ali se toliko može govoriti, o njima,

koliko su zapisane. Što ima u starijim hrvatskim knjigama, došlo nam je izvana od sredovječnih i potonjih propovjednika, izpovjednika i putnika; iz književnosti su pripoviedke, osobito sredovječne kršćanske legende, dospievale među narod.

7. **Izvornost.**

Narodne pripoviedke hrvatske nerazmjerno mnogo više pripadaju u obće europsko ili čak europsko-azijsko međunarodno pripovjedačko blago, u međunarodnu ustmenu predaju, nego narodne pjesme.

O sadržajnim narodnim osobitostima pripoviedaka pojedinoga naroda može se samo malo napomenuti. Radi se radije o vjekovnim azijskim ili sredovječnim europskim motivima, koji putuju.

Govori se o najvažnijem indijskom izvoru »Pančatantra«, o perzijskim, arapskim (»1001 noć«) zbirkama, o pojedinim egipatskim, židovskim, europskim, kršćanskim, njemačkim i t. d. pripoviedkama.

Zadaća je znanosti iztražiti, koji je izvor, postanak (zašto, odakle), put širenja (kako) i sadržaj ili smisao (»što«) narodnih pripoviedaka.

8. **Metoda obrađivanja.**

Jedina uspješna metoda je ona finske škole (Kaarle Krohn, Antti Aarne, Johannes Bolte, J. Polivka i dr.): poredbeno iztraživanje, zemljopisno-poviestna metoda.

Druge su metode iztraživanja narodnih pripoviedaka:

a) mitska ili mitologična (W. Grimm, variacija Max Miller, u Hrvata M. Valjavec, Nadko Nodilo, M. Kušar), po kojoj se u narodnim pripoviedkama traže i nalaze preostatci mitologije, prastare vjere;
b) migraciona (Theodor Benfey), po kojoj motivi putuju, i to od iztoka k zapadu; izvor: Indija (»Pančatantra«, »Knjiga od 7 mudraca«);
c) poligenetična (Edward B. Tylor, Andrew Lang, J. Bédier, polygénésie des contes), po kojoj su narodne pripoviedke, isto kao jezik, vjera, zajednička baština narodna iz doba zajednice indoeuropskih naroda, te su svugdje od sebe nastajale pod jednakim duhovnim uvjetima, ali bez tuđeg utjecaja.

9. **Hrvatski radnici** oko motiva narodnih pripoviedaka:

N. Andrić, J. Aranza, B. Bakotić, D. Bogdanović, Fr. Galinec, I. Hergešić, V. Jagić, M. Kušar, T. Maretić, M. Papratović, S. Radetić, M. Stojković, G. Šamšalović, A. Šimčik, Š. Urlić, M. Vidačić i dr.

LITERATURA

BOGDANOVIĆ D.: Izabrane nar. pripoviedke (s obilnim uvodom str. 11.—66.).
DUKAT V.: Lovrenčićev »Petrica Kerempuh«, »Rad«, knj. 220, Zagreb 1919.
JAGIĆ V.: Historija književnosti etc. I. Staro doba, Zagreb 1867.
— Razprave u Arch. für slav. Philologie I., II, XXIV.
KASUMOVIĆ I.: Ezopovska basna grčka i rimska u hrvatskom narodnom pričanju »Zbornik«, knj. XVIII. i XIX.
KREK G.: Einleitung in die slavische Literaturgeschichte II. Ausg., 1887., str. 606.—785.
PASARIĆ J.: Hrvatska narodna šala, Zagreb 1923. (u uvodu str 5.—36.).
POLIVKA J.: (paralele i komentari hrvatskim narodnim pripoviedkama u Zborniku, knj. VIII., XII., XIII.).
RADETIĆ I.: Pregled hrvatske tradicionalne književnosti — Senj 1879.

10. Zbirke hrvatskih narodnih pripoviedaka:

BELOVIĆ-Bernadzikovska J.: Hrv. jelice, nar. priče. Pula 1905.
BLAGAJIĆ K.: Hrvatske narodne pripoviedke iz Bosne, Zagreb 1886.
BOGDANOVIĆ: Izabrane narodne pripoviedke (Zagreb, Kugli, II. izdanje).
Bos. nar. prip. I. (Zbor redovničke mladeži u Đakovu), Sisak 1870.
DOKUŠEC: 1001 noć našega naroda iz Lupoglava Vjesnik Etnografskog muzeja — I, Zagreb 1935., 111—180.
DVOROVIĆ: Hrvatsko narodno blago, Senj 1888.
IVANIŠEVIĆ u Zborniku X. — 1905. str. 187—219.
JUKIĆ: Nar. prip. iz Bosne (u »Kolu« IV., VI., »Bos. prijatelj« I—VI.).
KRAUSS FR.: Sagen u Märchen I—II. Leipzig 1883—84; Tausend Sagen u. Märchen I., Leipzig 1914.
KUŠAR: Nar. prip. mitične s uvodom i komentarom, — Zadar 1907.
LANG: Samoborske pripoviedke (Zbornik, knj. 19 — 1914.).
LESAR: Narodne pripoviedke iz Podgajaca (Zbornik, knj. 11 i 12 — 1906., 1907.)
MARŽIK V. Z.: Narodne pripoviedke, Zagreb 1892.
MIKULIČIĆ: Hrvatske narodne pripoviedke, Kraljevica 1876.
Narodne pripoviedke (Hrvatski ped.-knjiž. zbor, Zagreb 1911.
PAPRATOVIĆ M.: Narodne pripoviedke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom, Zagreb 1940., »Zbornik« 32/2 — 1940.
PASARIĆ: Hrvatska narodna šala, Zagreb 1923.
PLOHL-HERDVIGOV: Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke I—II., Varaždin 1868.—1869.
PREINDLSBERGER-MRAZOVIĆ M.: Bosnische Märchen — Innsbruck 1905.
Sabrane pripoviedke II. (Družtvo sv. Mohora), Trst. 1927.
SMIČIKLAS: Narodne pripoviedke iz osječke okolice (»Zbornik«, knj. 15—18 — 1910.—1913., br. 1—63).
STOJKOVIĆ M.: Bunjevačke narodne pripoviedke (u »Bunjevačkom kolu«, Subotica III., 1935., str. 461. — 464. — klasifikacija 40 motiva).
STOJANOVIĆ: Pučke pripoviedke i pjesme, Zagreb 1867.; Narodne pripoviedke, Zagreb 1879.
— Šala i zbilja, Senj 1879.
STOŠIĆ KRSTO: (pripoviedke iz hrvatskog srednjeg primorja u »Obitelji«, Zagreb, 1932. sl.
STROHAL L.: Mirakuli ili čudesa (iz 11.—18. v.), Zgb. 1917.
— Hrvatske narodne pripoviedke, knj. I—III., 1886.—1904.
ŠAŠELJ: Bisernice iz belokranj. nar. blaga, 1—2 Ljubljana 1906.—1909.
TORDINAC N.: Hrvatske nar. pjesme i pripoviedke iz Bosne, 2. izdanje, Vukovar 1883.
VALJAVEC M.: Nar. prip. iz Varaždina i oko Varaždina 1858., II. izd. 1891.: Nar. prip. u časopisu »Kresu« IV—VI., 1884.—1886.; Nar. prip. u Izvješću varažd. gimn. 1875.
VOGL J: N.: Slavonische Volksmärchen, Wien 1837.
ZORIČIĆ MATE: Zarcalo razlicziti dogadai olti prilika I—II, Mletci 1780.

Poznate zbirke sredovječnih legenda:

JAKOV DE VORAGINE: Legenda aurea ili Legenda sanctorum, Venetiis 1483.
THOMAS CANTIPRATENSIS (Cantimpré): Bonum universale de apibus.
JAKOV OD VITRYJA (de Vitriaco): Historia orientalis et occidentalis.
CAESARIUS HEISTERBACHENSIS: Dialogus miraculorum (Zbornik priča).
IVAN HEROLT, O. Dom.: Sermones discipuli de tempore et de sanctis 1476. i t. d.
»Gesta Romanorum«,
»Magnum speculum exemplorum«,
»Prato fiorito« (o. Valerij Mletčanin, kapucin) i dr.

III. TVARNA KULTURA HRVATA

A) NASELJA
Kuće — Gospodarske zgrade — Ognjište — Vrt.
B) NARODNA ZANIMANJA
Stočarstvo — Poljodjelstvo — Pčelarstvo — Lovstvo — Pomorstvo — Ribarstvo — Seoski kućni obrt.
C) NARODNA NOŠNJA — Obće značajke — Tipični primjeri. Češljanje i nakit.
D) HRANA
E) RAZSVJETA I OGRJEV
F) PUČKA TEHNIKA (sprave i oruđe).

Tvarna kultura obuhvaća kulturu stvari i predmeta, dakle svih realija, i prikazuje vanjske oblike narodnoga života, način življenja, sve, što je ovisno o naravi i obliku tla, o zemljopisnim i drugčijim uvjetima, o klimi i o tvorivu, koje je priručno u nekom kraju, u riječ: o oblicima gospodarstva i zanatstva.

A. Naselja, kuće i gospodarske zgrade

Naselja

Oblici naselja zavise o obliku i prirodi tla, o putovima (državnim i obćinskim cestama), o potocima i riekama i o raznim kulturnopoviestnim utjecajima.

Smještaj naselja uvjetovaše: životna mogućnost, voda (blizu vrela, uz potok, voda i za mlinove, stupe, stupanje sukna, uz blato ili jezero), gospodarski izkoristiva zemlja ili mogućnost poljodjelstva, mogućnost izpaše. sunčana strana, zavjetrina, blizina šume, kasnije krčevina.

Po raznim stranama različni su i **tipovi naselja,** a i u jednoj strani mogu se blizu naći do dva tipa.

Dva su glavna tipa naselja:

1. Zbijeni (stisnuti) tip:

a) **panonski ili slavonski** na području nizine i ravnice; kuće su (i po više kilometara) nanizane uzduž dugih cesta ili putova s jedne i druge strane, a uz kuću više unutra dvorište, vrtovi, gospodarske zgrade, ili uzduž rieka i njihovih pritoka, te su kuće okrenute prema vodi. Sela mogu imati velik broj stanovnika, koji dielom obično žive u velikim zadrugama.

b) **u jadranskom pojasu,** uz more, u primorju i po otocima, ali i unutra dalje po obroncima u kopnu; naselje je na strmini brda na blagim obroncima; kuće su neriedko na jedan ili dva kata tik jedna do druge naslonjene, s malim ulicama, s vrlo ograničenim oborom (predvraćem) i dvorištem tako, da se težko mogu razviti potrebne gospodarske zgrade.

Takva su stisnuta naselja, dom tik do doma, nastajala i množenjem jedne obitelji ili plemena, u težnji, da rodbina i pleme ostane na okupu, te često naselja i nose obiteljsko (plemensko) ime, ili u primorju od straha pred gusarima.

2. Raztrkani ili raztepeni tip kuća u planinskim i zagorskim krajevima, ali ih ima i u primorju, i na većim strminama i uvalama; obiteljske su kuće obično sa svim pripadnim zgradama i zemljištnim posjedom razdaleko jedna od druge, na osami.

Neka su sela nastala od bivših pastirskih nastanba (stanova, katuna, konaka, salaša i t. d.), što se i u nazivu još vidi.

Sela imaju veće ili manje zaselke, komšiluke, mahale (male) ili susjedstva.

Kuće (Tipovi kuća vidi na str. 78)

Tipovi kuća znatno se razlikuju: **po broju prostorija** ili soba (jedna prostorija s ognjištem, u kojoj se čeljad i hrani i radi i spava, a, osobito u Zagori hrvatskog južnog primorja i u vel. župi Hum, i blago stanuje samo ogradom odieljeno, ili dom s više prostorija); **po građi zidova** (drvene, daščane, pleterne, kamene, od opeka); **po visini** (podzemne, prizemnice ili potleušice, na jedan, ili dva, tri kata); **po obliku krova** (na 1, 2 ili 4 vode), odnosno kuće (pravokutna, rjeđe kvadratna); **po građi krova** (od ševara, slame, daske, šindre, ploče ili cigle).

Primitivne su nastanbe: stanovi udešeni u prirodnim šupljinama, u pećinama, pastirska ili pudarska zakloništa, odnosno spremišta plodina, vinogradske klieti (kućice), kolibe, pojate zemunice izrađene u laporu (na području vel. župe Vuka), zemunice (u Neretvi), veoma stare kružne bunje, ćemeri, kućice, poljarice (u nekim stranama jadranskog pojasa), a ne služe više za stanovanje, nego za poljarska skrovišta, spremišta i hambare, i uobće suhozidine.

Tipovi kuća u podpunom smislu:

1. kamene kuće, na zapadu, u jadranskom pojasu (otoci, obale primorja, a na jugu zadire dublje u vel. župu Hum); građene su u suho ili bez vapna (suhozidine, mrtvi mir ili zid) ili s vapnom (živi mir), s krovom od slame, ševara, od kamenih ploča ili od criepa (kupa).

Po visini su: a) prizemnice, često od 1 prostorije, ali ih ima i od dvie prostorije (vatrenica s ognjištem i soba);

b) na 1 ili 2 kata, u tom slučaju kameno (ili drveno) stubište vani uz kuću vodi na solar (»solarium«, obično svođen), s njega u 1 kat kuće, a drvene ljestve ili stube unutra vode u 2. kat. U podrumu ili konobi kuća na kat nalazi se pivnica, spremište za bačve, drva, kamenice, sieno, oruđe, čak i staje, a u 1. ili 2. katu ognjište. Kuhinja je često i vani uz kuću.

OGRADE

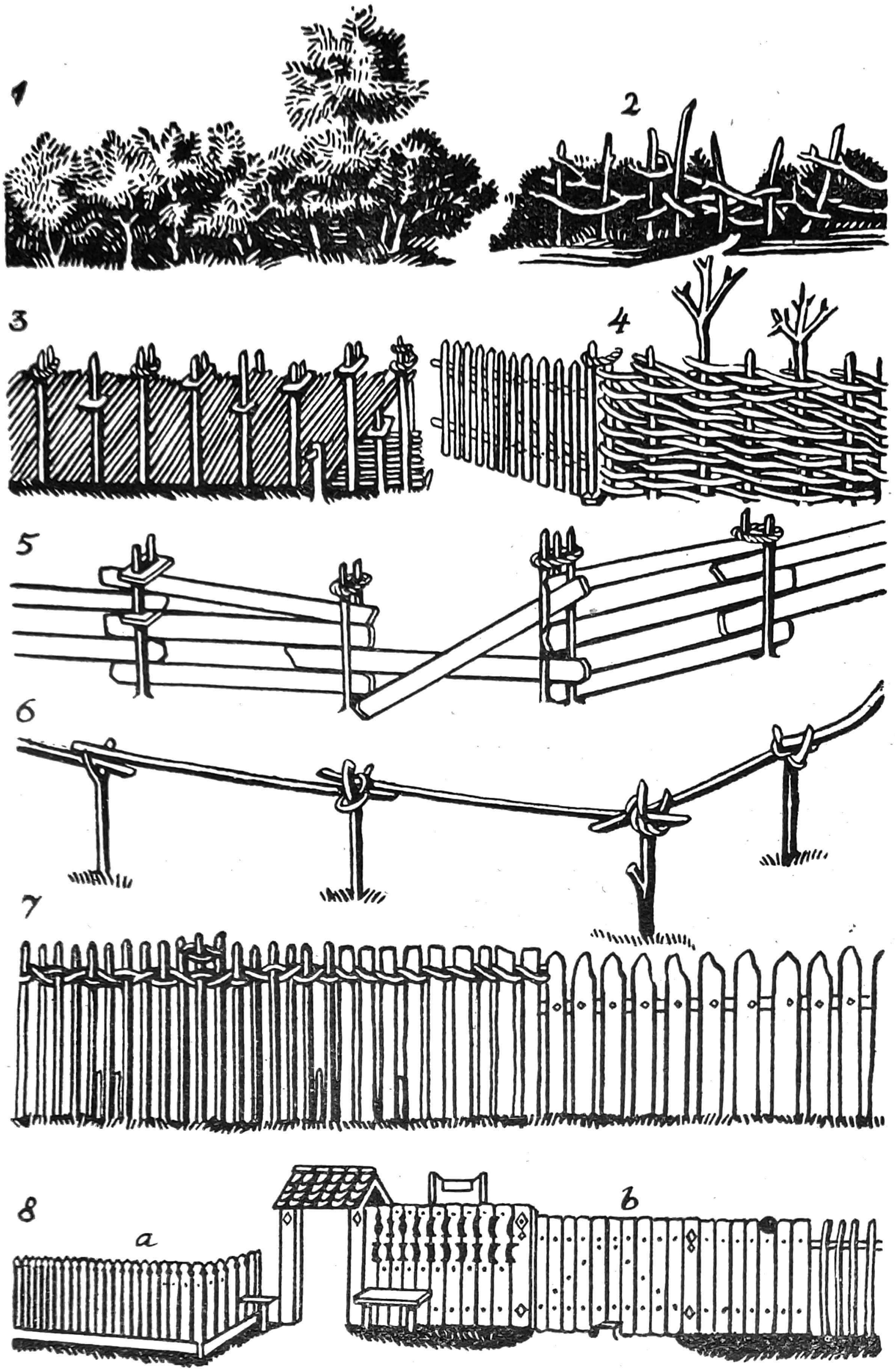

1. živika — 2. trnje — 3. vrlije — 4. pleter — 5. članovi — 6. motke — 7. prošće — 8. ograde sa ceste: a) tačke — b) taraba

c) kuće na čelicu (s ulice je kuća na kat, a straga je prizemna);

d) kule, čardaci su prvotno bili stražarnice, a kasnije stanbene kuće.

2. **drvene kuće** na sjeveru i na sjeveroiztoku, u blizini šuma, nastale na krčevini šumskoj; to su:

a) brvnare (od brvana ili greda), i to s 1, 2 i 3 prostorije, s krovom od slame, od šindre (daščica), od dasaka, u novije doba i od criepa, s temeljem obično za 1 m; zidni prostor između pojedinih brvana izpunjen također gredama ili debelim prućem.

Nekad je bilo i pokretnih brvnara.

b) sojenice, sošnice — suvrstica brvnara — podignute su na sohama (balvanima) — uz obje strane rieke Save, u riečnim ili blatnim područjima — naseobine na kolju;

c) pleteruše, pletare, kuće od pletera: okostnica od greda obliepljena je gnjilom ili glinom po pleteru — tako u panonskom pojasu.

3. **Kuće zidanice**

a) od pečene cigle;

b) od ćerpiča (sušenih na suncu, od zemlje miešane sa slamom, sječkom);

c) kuće od naboja (zemlje nabijene u obliku za zid). Ta treća vrsta je značajna za neke sjeverne, osobito sjeveroiztočne dielove hrvatskog zemljišta.

4. **Osobite je vrste muslimanska kuća,** navlastito imućnijih muslimana: građena je na kat s manjom ili većom izbočinom kao zatvoren balkon, prozori s rešetkama, krov redovno od šindre, više nutarnjih prostorija (selamluk, haremluk, kupelj, kuhinja i dr.).

Nazivi dielova seljačkih kuća, različni su po krajevima: **temelji** (podumint e), podsjeki (od greda); **pragovi; pod** (ali to je obično tlo kuće), tavan, kat; triem; veža; **ognjište** (komin), vatrenica, ognjenica, »kuća«, kuhinja; **soba,** komora, kiljer, prva (h)iža, zadnja (h)**iža,** ižica; **prozor,** okno, oblok, ponistra, funjestra, pendžer; **zabat,** lastavica, čelo, začelje; **streha; krov** s otvorima na krovu za dim (badža, vidjelica) ili s dimnjakom; **vjenčanica** (vinac — 4 najgornje grede, na kojima leži krovište); rožnici (rogi), sljeme; grede, tramovi, brvna, tetive; **ljesa** (tavan) za sieno, slamu, kuruz; **ćeranj,** ćeren, ćerjen, »napa« u jadranskih kuća (to je stožast odvod dima).

Kućni i sobni namještaj: postelja (krevet, ležaj, odar, minderluk); **na postelji** slamnica, slamnjača, minder, strunjača; plahta, ponjava, (laneum, tal. lenzuolo); sukance, bilj, biljac, šarenica, ćilim; jastuk ili dušek, blazina ili vanjkuš, perina (od perja gusaka i pataka); **zibka** (kolievka, bešika); **skrinja,** sanduk, ormar s policama, dolaf, ladica (sve izrezano i oličeno starim načinom); **stol** (sofra, trpeza, tronoga okrugla sinija); **stolac,** stolica, stočić, tronožac, klupa.

Pojedini dielovi drvenih kuća (na pr. u selima zagrebačke okolice, Kozarima i t. d., u selima Posavine, u Tovarniku, Erdeviku, Šidu, Ilincima i t. d.) bogato su i veoma liepo izkićeni drvorezbarijama na triemovima, stupovima, sobnom namještaju.

U džamijama i u posebničkim kućama sve je nastrto ćilimima. Na svojoj serdžadi ili ćilimu, koji nosi sa sobom, vrši musliman vjerske dužnosti okrećući se prema iztoku. Nema stolova i stolica u kućama aga i begova, trgovaca i efendija, ali ima minderluka uza zid i tronožaca, na kojima se sjedi. Čučanje je vrlo uobičajeno u muslimana, ali i u ostalih zemljaka.

LITERATURA

BOŠNJAK M.: Tipovi kuća i seoskih naselja kod Hrvata i njihovih susjeda (»Alma mater croatica«, Zagreb sv. II. br. 7.—8.).

— Pećinski stanovi u južnoj Europi (»Priroda«, Zagreb 1936. str. 235.).

ČAJKOVAC S.: Seljačka kućna zadruga u slav. Posavini. (Zadružna kuća, zidana ili drvena, nutarnje uređenje, zadružna soba, kućari, dvorište i zgrade u njem). »Evolucija« sv. III. 1934., str. 59.

Hrvatski građevni oblici (Das Bauernhaus in Kroatien). Dresden 1904.—1911.

IVEKOVIĆ Ć.: Bunje, ćemeri, poljarice (Zbornik kralja Tomislava Zagreb 1925. str. 413.—429.).

PAVIČIĆ-ŠUNJIĆ M.: Kuća u Lici prije i sada (Vj. E. M. sv. III. 1937. str. 103.—125.).

PILAR M.: Das Bauernhaus in Kroatien (Kroatische Bauformen), Zagreb 1911.

PLANIĆ S.: O nacionalnom stilu u graditeljstvu (»Napredak« 1937. str. 200.—214.).

TKALČIĆ VL.: Seljačko zgradarstvo u Turopolju (E. I. sv. I. str. 71.—86.).

TKALČIĆ i ŠIROLA: Seljačko zgradarstvo u Žumberku (E. I. sv. I. str. 87.—93.).

TOPALI LJ.: Etnografska građa sakupljena po Krašićkom Pokuplju i jugozapadnom Žumberku s 34 slike (Vj. E. M. sv. II. 1936. str. 140.—160.).

ZBOŽINEK D.: Seljačka kuća u Ivanjskoj i okolici (Vj. E. M. sv. IV. 1938., str. 190.).

Gospodarske zgrade

Do kuće i u dvorištu:

staje za životinje, napose konjušnica, ovčara, hliev (hlev), **pojata** ili jara pokrita slamom (za životinje);

svinjac, kotac, praščak, kočak, kočana, mošuna; **kokošinjak**(-ac), kurnik, kurnjak; **pušnica** (za sušenje voća); **sjenik** (štagalj, škedenj, u Lici pojata), **čardak** za sušenje kukuruza; **kolnica,** odnosno šupa; **hambar; kačara** (gdje se drže kace za šljive i kom, kotao za rakiju); **pivnica;** trap; **pecara** (gdje se peče rakija); **pećnica** ili krušna peć; **suša.**

Oko kuće ili blizu nje nalazi se:

tor i pritorak (za ovce i janjce), **bunar** (s đermom u Slavoniji), **gnojača** (gnojište, bunište, đubrište), **drvarnica,** drvnik, drvocjep, **gumno** (guvno na kojem se vrši, mlati i vije žito), **pčelinjak** (pčelac, ulište, uljnik, uljanik, ul, košnica).

Uz kuću je **obor** ili **predvraće.**

Jedna od najvažnijih prostorija u seljačkoj kući je ognjenica s ognjištem, jer se u njoj najviše živi i prolazi, uz vatru leže starci zimi, bolestnici, a i rodilje, kad rađaju.

Ognjište (komin) ili je razom zemlje nedaleko od zida, ili je uzdignuto od tla za 10, 20—30 cm i uokvireno daskama ili gredom, s odjelom za lug (lužnjak), ili je povišeno oko 1 metar do zida s nadgornjom napravom (»napom«) **za odvod dima; izpod njega udubina za drva.**

GOSPODARSKE ZGRADE

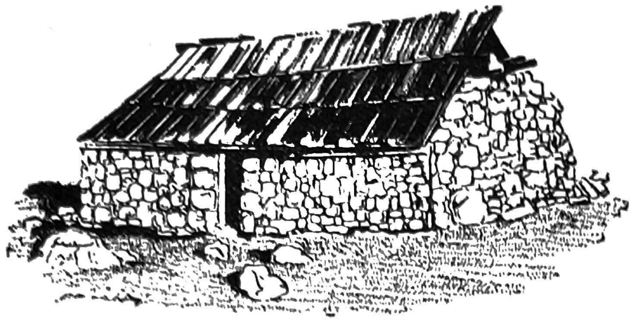

Krško-dinarska kamenjara ili pojata (Zapadna Bosna — stara Hercegovina)

Bunja, kamena okrugla građevina s nepravom »kupolom« (»ćemer«) iz Primorske Hrvatske

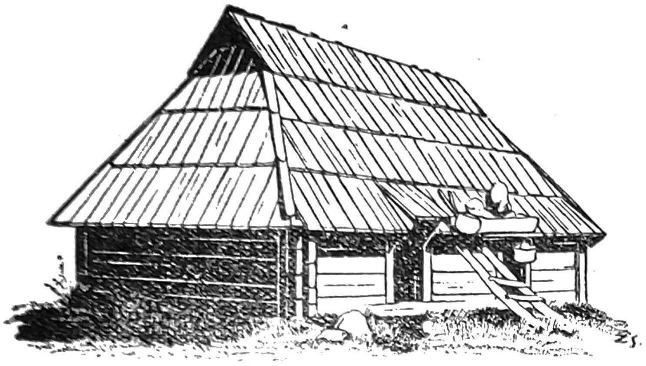

Bosansko-hercegovačka brvnara

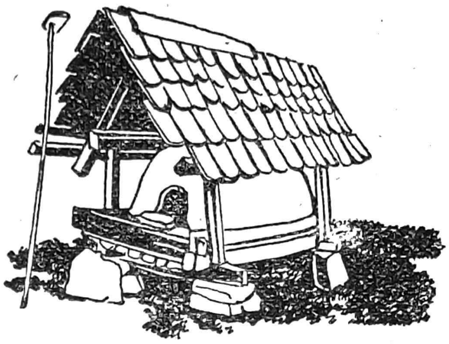

Krušna peć — Ponikvari (kotar Topusko)

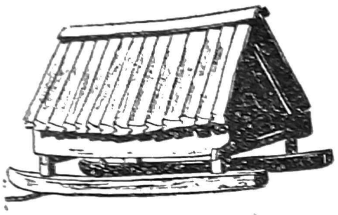

Pokretna pastirska kolibica »kujara« — »torazica« iz dinarskih planina

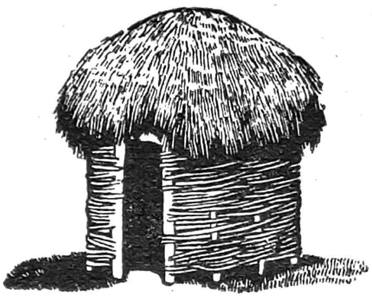

Obor za svinje — Požežki kraj

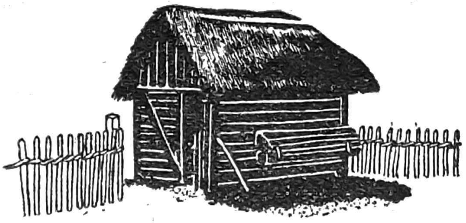

Svinjac — Požežki kraj

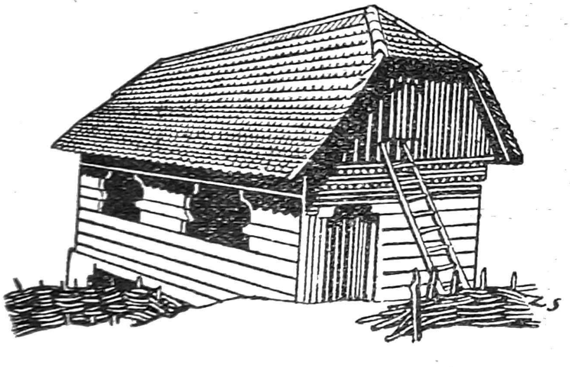

Svinjac pokrit criepom i urešen rezbarijom — Granešina (kotar Zagreb)

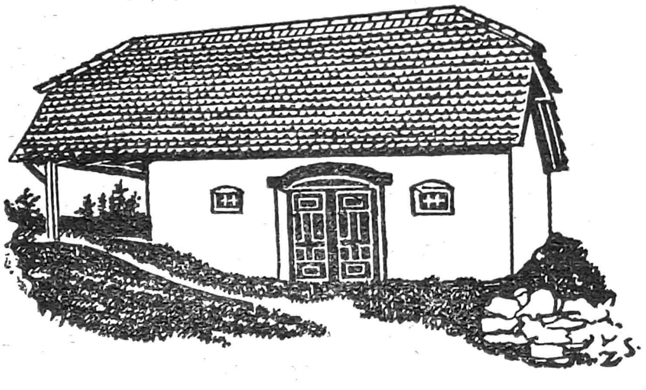

Kliet u zapadnoj Hrvatskoj

Na ognjištu su: ožeg (žarač), vatralj, mašice, tronožak (sadžak, za suđe), omelo ili ometač; nad njim visi gvozdeni sindžir (komoštre, verige, lanac), o koji se vješaju bakra, bakrač, kotlić, kotlenka, kotluša, bakrenjača, lopiža, »bronzin«.

Za pripravljanje kruha služe: naćve (kopanja, korito), lopar (ili lopata) za polaganje kruha, criepnja (crepulja), pekva, pokljuka, sač, vršnik), grebalja.

Ostali kuhinjski pribor: ćup, lonac, bukara, vrč, ibrik, testija, bardak, kabao, kablić, vjedro, zdjela, tas, tanjur (pladanj, pijat), solnjača, varjača i t. d.; za nošenje vode (na leđima): vučija, bremenica (brema).

Vrt pripada seljačkom gospodarstvu kao bitan i za folklorni interes važan dio: voćnjak i povrtnjak za hranu, cvietnjak za narodni ukus, a gojenje nekih biljaka i trava za narodno liečničtvo.

Žene, osobito djevojke, goje c v i e ć e u vrtu ili na prozoru: b o s i l j e (murtela), k a l o p e r (božja plahtica), k a r a n f i l, l j i l j a n, kinezki karanfil, m a ž u r a n a, n e v e n, r u ž a, o l e a n d a r, t u l i p a n; z u m b u l, vrste l j u b i c e (daninoć, mirisna, trobojna vijolica) i t. d.

L j e k o v i t o ili zbog mirisa apotropejsko b i l j e: d e s p i k (Lavendula), d e v e s i l j e, k a d u l j a, k a m i l i c a (titrica prava), m e t v i c a, m a j č i n a d u š i c a ili s a b o r, p e l i n, p o l a n d a, r u t v i c a, s l j e z, z o v a (crni bazag) i t. d.

K o r i s t n o z a p o r a b u: koromač, suncokret, mak i t. d.

B. Narodna zanimanja

STOČARSTVO

Stočarstvo je najvažnija i najpoželjnija grana gospodarstva. Od stoke se dobiva za h r a n u meso svježe i sušeno, mlieko (svježe, kiselo, varenika) i mliečni proizvodi (skorup ili vrhnje, sladko i kiselo, maslo, sir — što ostaje, sirutka), v u n a za priprostu pređu i tkanje, za vunenu odjeću), k o ž a za obuću i t. d.

U p r i m o r j u i na otocima, gdje je nestašica krme, a ljeti suša, slabije se goji v u n j a d (o v c e i k o z e) i k r a v e; u p l a n i n s k i m k r a j e v i m a južnog Zagorja i središnjih vel. ž. Hrvatske, gdje je obilnija paša, goje se stada na veliko; u nizinama sjevernijeg podneblja, gdje uz obilne kiše ima i dobrih pašnjaka, g o j i s e u v e l i k e stoka krupnoga zuba **(volovi i konji).**

Na proljeće (na Jurjevo, Markovo, najdalje oko Antunova) pastiri iz primorja dižu stada u planinu (Velebit, Dinara, Šator, Troglav, Prenj, Čvrsnica, Bjelašnica, Treskavica, Maglić, Bioč), gdje se čobanovanje razvija u punom jeku, a na jesen ih opet stjeraju u nizine kućama.

Svinje se u južnim krajevima na malo goje za kućnu potrebu, a na veliko u sjevernim krajevima u listopadnim šumama **(hrast, bukva).**

Koze se u nekim krajevima goje u ograničenom broju radi šumarstva.

Tegleća marva jesu: konji, mazge i magarci.

Sa stočarstvom su spojene važne gospodarske grane: s i r a r s t v o, v u n a r s t v o.

LITERATURA

HEĆIMOVIĆ M.: Ovčarstvo u selu Ivčević-Kosi u Lici (E. I. sv. II. str. 87.—101.).
HRVOJ DR.: Razvoj stočarstva u hrvatskim zemljama (»Napredak« 1930., str. 119.—126.).
KNEŽEVIĆ M.: Važnost planine i planinskih pašnjaka u nar. ekonomiji (kalendar Napredak **1941. str. 201.**).
KüRSCHER ZLATA: O ovčarstvu i sirarstvu na otoku Braču (Gosp. list u Zagrebu 1937.).
NIMAC FR.: Čobanovanje E. I. sv. II. str. 102.—130. II. str. 102.—130.
OGRIZEK A.: Stočarstvo (»Gosp. list«, Zagreb 1936., br. 2. i 6).
PAVLINIĆ P.: Paška ovca (Veterin. arhiv sv. VI. 1936. str. 276.—296.).
PERIŠIĆ J.: Prilozi o čobanovanju na Šator-planini (E. I. sv. II. str. 131.—142.).
POLJAK J.: Život čobana na Velebitu (kal. »Napredak« 1939. str. 30.—36.).
— Čobanski stanovi na Velebitu (kal. »Napredak« 1938. str. 89.—92.).
ZDANOVSKI N.: Ovca i ovčarstvo (Veterin. arh. Zagreb sv. VII. str. 349.—70.).
ŽIC I.: Gojenje životinja (Zbornik knj. 21. 1916. str. 17.—45.). 21. 1916. str. 17.—45.).

POLJODJELSTVO

Poljodjelstvo (ratarstvo), kojim se bavi preko tri četvrtine pučanstva, bitan je dio seljačkoga gospodarstva. Uz bolje ili slabije uvjete tla, gnojiva, podneblja razvija se bolje u debelim zemljama panonske nizine nego u krtim, kamenitim ili krševitim krajevima.

Glavne su grane: ratarstvo, vrtlarstvo, vinogradarstvo i voćarstvo.

Uobće razlikuje se pojas jadranski (u primorju i na otocima) i zagorski, kopneni; u prvom veoma dobro uspieva l o z a, m a s l i n a, voće (osobito južno, s m o k v e, b a j a m i, r o g a č i, a i drugo: o r a s i, v i š n j e), povrće (različno z e l j e, k u p u s, b l i t v a, k r u m p i r, a osobito c v j e t a č a, k a r f i o l).

Na glasu su primorska v i n a, b a k a r s k a v o d i c a, m a r a š k i n (od višanja), s m o k v e, r u ž m a r i n o v a v o d i c a (ili esenca — na otoku Hvaru), b u h a č, d u h a n (u južnim hrvatskim vel. županama).

U Zagorju i sve dublje u kopnu uz stočarstvo na pašnjacima razvija se na oranicama žitarstvo: sije se p š e n i c a, j e č a m, r a ž, k u k u r u z, z o b, p r o s o i p i r.

U kopnenom pojasu, osobito u panonskoj nizini, uspieva žitarstvo i voćarstvo, gojitba kulturnih biljka, ali se u nekim krajevima (Fruška Gora, Požega, Brod, Zagorje i dr.) uspješno goji i vinova loza.

Za obradbu zemlje služe: m a š k l i n (t r n o k o p, b u d a k), m o t i k a, l o p a t a, š t i l j a č a, r a l o, r a l i c a, p l u g, b r a n a (d r l j a č a, z u b a č a).

Za sabiranje priroda služe: s r p, (žanje), k o s a (kosi), g r a b l j e, v i l e, d r a č o v i l e, n o ž, k o s o r, k o s i r, k o s i r a č a, l o p a t a.

LITERATURA

BRATANIĆ BR.: Orače sprave u Hrvata. Oblici, nazivlje, raširenje. Zagreb 1939.
GRUBIĆ V.: Zbirka rala i plugova Etn. muz. u Zagrebu (Vj. E. M. sv. IV. 1938. str. 89.).
HRVOJ DR.: Vinogradarstvo u hrvatskim zemljama (»Napredak« 1929. str. 132.).
LUKAS-PERŠIĆ: Zemljopis N. D. H., Zagreb 1941.
PAVIČIĆ-ŠUNJIĆ M.: Obrada zemljišta u Lovincu u Lici (Vj. E. M. sv. IV. 1938. str. 164.).

PČELARSTVO

Pčele, svete, čiste, »djevičanske« nisu važne samo u pučkom vjerovanju i običajima, nego i u narodnom gospodarstvu. Obitelji i zadruge bave se pčelarstvom, gdje su samo prilike za pašu pčela povoljne. Pčela je i kod oplođivanja raznovrstnih cvjetova najodlučnija; od toga dakle velika korist za voćarstvo.

Ima primitivno i moderno (racionalno) pčelarstvo.

Pčelinjak (ulište, košnica i t. d.) namješta se u dvorištu, okrenut prema vrtu i u zavjetrini.

Vrste: a) košnica od šupljega drveta nadkrivena daskom;

b) košnica (koš) opleten od slame u obliku zvona;

c) košnica škrilačarka od slame u obliku zvona, ali proširena poput škrilaka (šešira);

d) koška od vrbovih šiba izvana obliepljena mazom, blatom i sl.;

e) košnica od dasaka kao škrinjica.

Pčelarsko oruđe: vrcalo (za vrcanje meda), preša za vosak, citka (ciedka u središnjoj Hrvatskoj), umjetno saće i drugo različno.

Proizvodi: vosak, med; od meda: medica (medovica), medeno vino, medeni kolači i drugi proizvodi medičarskog obrta. Med kao hrana i liek (kod promuklosti, kašlja, oteklina i t. d.).

Po paši pčela razlikuje se med bagremovac (akacija), glogovac, lipovac, med od kadulje, parekov med (VjEM I. 221, 238).

LITERATURA

ĆURČIĆ V.: Pčelarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1939.
DOKUŠEC STJ.: Pčelarstvo u Lupoglavu (Vj. E. M. sv. III. 1937. str. 88.—102.).
GAVAZZI M.: O. C. (1940.) str. 56.—59.).
ŽIC N.: Pčelarstvo u Hrvatskoj za carice Marije Terezije Napredak, sv. XI., str. 111.).

LOVSTVO

Uz poljodjelstvo i stočarstvo bave se Hrvati i lovom radi hrane, kože za odievanje i obrane od štetočinaca.

Lovske se sprave (osim puške i noža) i metode razlikuju po:

a) vrsti životinja: lov ptica (kos, branjug, sjenica, jastreb); lov sisavaca (zec, kuna velika i zlatica, lisica, tvor, srna, divlja svinja, vuk, medvjed; lovljenje miša, lov riba (por. niže).

b) po načinu lova i tipovima sprava: zamka (sa smršaljkom, za jastreba i t. d.), omča, petlja, pruglo, prugalce;

klopka (stupica, klonja, gvožđa, klještine, kljusa, ploča, ploka, labor, lambura;

jame (za grabežljivu zvjerad);

hvatanje ljepkom i praćkom (tako ptice); mišolovka, gvožđica;

k tomu lovački rog, razna vabila, vabci, meka ili mamac;

c) s pomoću uvježbana sokola, odnosno jastreba.

LITERATURA

CEPELIĆ ISO: (Osiek) različni članci o lovu, lovačkom oruđu i jeziku u Lovačko-ribarskom vjesniku. Zagreb, godište 45., 49., 50. i dr.
ĆURČIĆ V.: Lov sa sokolom u B. i H. (»Napredak« 1937., str. 81.).
ČEOVIĆ I.: Lovstvo. Zagreb 1940.
HOERMAN K.: O lovu sa sokolima u B. i H. (Gl. Z. M. sv. II. 1890., str. 228.).
IVANIŠEVIĆ FR.: Lov u, Zborniku knj. 9. — 1904., str. 84.—95.
TRUHELKA Ć.: Studije o podrijetlu (Bosanski sokolari), Zagreb, 1941.

POMORSTVO I BRODARSTVO

Pomorstvo i brodarstvo važni su činbenici razvoja i napredka u hrvatskoj prošlosti, sadašnjosti, a moraju biti i u budućnosti.

Glasoviti su pomorci Dubrovčani, Pelješčani, Neretvani, Senjani i vlastnici velikih brodova, jedrenjača i dr.

Vrste brodova: kaić, gajeta, leut, bracera (s 1 jarbolom), štela, trabakul (s 2 jarbola, na svakom po 1 jedro na križku), pjelez. Ima i nekoliko brika, goleta, škunera.

Brodovi se grade i popravljaju na škeru, škaru (škveru) na pr. u Splitu, na Braču i Korčuli, a majstori se zovu »kalafati«.

RIBARSTVO

Ribarstvo (ribolov): sladkovodno u rieci i jezeru, blatu) ili morsko, jadransko (u moru).

Riba se lovi mrežom, parangalom, ostima, udicom, vrš(v)ama, a uza to ima različnih vabila, plašila i drugih ribarskih pomagala. Služe za lov male brodice (kaići), gajete, le(v)uti. Mreže su okomite (osovne), poponice, srdelare, migavice, palandare (za »polande« i »palamide«), ili se mogu dieliti na stajaće, pokretne, povlačne, (povlakače, strugače po dnu i zaimače).

Lovi se najobilnije za ljetnih mrakova: srdela, skuša, lokarda, brgljun; te se ribe i posole, slože u bačvice i razašilju čak u inozemstvo; dalje cipal, trilja, škrpun, kanjac, palamida, girica, šoja, lubin, zubatac, morski pas, raža i t. d. Love se i mekušci: sipe, hobotnica, muzgavac, lignja i t. d., a u jezeru (blatu) i rieci jegulja i ugor.

U sjevernom dielu Jadrana i u srednjem primorju love se t u n e u t u n a r a m a ili ih se veliko jato zaokruži mrežama palandarama (do 480 m dugim).

Amo pripada i lov s p u g a i k o r a l j a, zatim k a m e n i c a (oštriga) u zatonu stonskom i riečkom kod Dubrovnika.

LITERATURA

CVAR N.: Narodno ribarstvo u okolici Siska na Kupi, Savi i Odri. Zagreb 1941. (pos. odtis. iz E. I. sv. III.).

ĆURČIĆ V.: Nar. ribarstvo u B. i H. (Gl. Z. M. 1915.—1916.) Lov sa sokolom (»Napredak« 1937., str. 81.—100.).

LORINI: Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadrana. Beč 1903.

MALDINI R.: Ribarenje na Dravi kod Osieka (Ribarski list XII. 42.).

PERIĆ JELKA: Ribarstvo u Dalmaciji (Zbornik knj. 29/2, str. 119.—147.).

REBAC J.: Dolazi voda (lov na jegulje), »Napredak« 1940., str. 159.

SKOK P.: Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu. Split 1933.

SCHREIBER G.: Nomenklatura naših morskih riba (u Jadranskoj Straži, Split 1940.—41.).

ZORE L.: (o nar. ribarenju u Kukuljevićevu Arkivu sv. X.).

SEOSKI KUĆNI OBRT

Po potrebama života ima na selima i raznih seoskih obrtnika ili zanatlija, samoukih i izučenih (majstora), koji rade ili za vlastite potrebe ili se samo nuzgredno obrtom zanimaju ili rade i za drugoga po naručbi i radi zaslužbe.

Kućnom obrtu je izprva pogodovala dioba rada u zadrugama.

Razvija se osobito u zagorskim krajevima, gdje ima manje obradiva zemljišta i gdje su težki uvjeti za poljodjelstvo. U nekim su seoskim obiteljima pojedini zanati i nasljedni.

U novije se vrieme podupire razvoj kućnog obrta osnivanjem s e l j a č k i h z a d r u g a, tako na pr. u M a r i j i B i s t r i c i za tamburice i dječje igračke; u V i d o v c u kod Markuševca prave d r v e n a r i igračke za djecu: seoske kućice, sobe, stolice, leteće ptice, kljujuće piliće i t. d. (hrvatski Nürnberg). Ima više ž e n s k i h z a d r u g a za ženske ručne radove. Na Braču ima k a m e n a r s k i h zadruga; u središnjoj Hrvatskoj k o v a č k i h (Kal. »Napredak« 1937., str. 149).

Po vrsti rada i materiala obrti se diele na:

1. **obradbu kamena:** z i d a r i, k l e s a r i (grade kuće, mlinice, vodeničke kamene);

2. **obradbu drva:** s t o l a r i (pokućtvo), z i d a r i - t e s a r i (drvene kuće i zgrade), k o l a r i, t o k a r i, d r v o r e z b a r i, b a č v a r i, k o r i t a r i, l a đ a r i; pastiri prave kućno i ručno oruđe (vretena, preslice, žlice, štapove i dr.), majstori ostalo (por. Zbornik 1904. 9.207);

3. **obradbu pruća, šiblja:** k o š a r a č i, r o g o ž a r i, v r š v a r i, r e š e t a r i, s e p e t a r i, m e t l a r i;

4. **obradbu kože:** k o ž a r i, k r z n a r i, k o ž u h a r i, o b u ć a r i, o p a n č a r i, p o s t o l a r i, r e m e n a r i;

5. **obradbu gline:** l o n č a r i, l u l a r i;

6. **obradbu kovina:** k o v a č i, k o t l a r i, n o ž a r i, (š p o l j a r i), b r a v a r i i t. d. Cigani su k a l a j d ž i j e;

7. **obradbu žita, brašna:** m l i n a r i, m e d i č a r i (licitarska roba i sladkiši), p e k a r i;

8. **obradbu pređe i sukna:** u ž a r i (vunena pređa), k o n o p a r i (konopljena pređa), m r e ž a r i, k r o j a č i, k l o b u č a r i; v u n a r i, s t u p a r i, t k a l c i.

Po ž e n s k o m k u ć n o m o b r t u žene su p r e l j e, p l e t i l j e, v e z i l j e, t k a l j e, č i p k a r i c e.

LITERATURA

ĆURČIĆ V.: Mlinska industrija u B. i H. (»Napredak«, Sarajevo, 1936., str. 102.).

— Nar. oružje (Napredak 1929. str. 72.—74.);

— Drvorezbarstvo u B. i H. (»Napredak«, Sarajevo 1934., str. 131.—144.).

— Lončarstvo u Orubici. Gl. Z. M. sv. XXII. (1910.).

HEFELE F.: Naši domaći obrti, Sisak 1896.

KOPAČ Đ.: Tkalački stan (Evolucija 1933., str. 455.).

IVANIŠEVIĆ FR.: (stolari, zidari, kovači — Zbornik knj. 9. 1904. str. 78.—83.).

KREŠEVLJAKOVIĆ H.: Željezni obrt u Varešu do g. 1891. (kal. »Napredak« 1934., str. 180.—193.). Sarajevo 1933.

KRISTIĆ A.: Žega, sepetarstvo i kutije (Napredak 1941. str. 89.).

KUS-NIKOLAJEV M.: Problemi hrvatske kućne radinosti. Zagreb, 1942.

MATASOVIĆ J.: Seljačko rezbarstvo u Slav. Posavini (Nar. starina knji. 32 — 1907. str. 145.).

PINTER V.: Lončarstvo u Jerovcu. (Vj. E. M. sv. I. 1935. str. 67.—78.).

ŠIROLA B.: Neki kućni obrti u Zelovu (kotar Sinj, i to lule, kamiši, smotnik, štapovi) E. I. sv. I. str. 27.—37.

— Kola u Prigorju, E. I. sv. I. str. 38.—42.

TKALČIĆ V.: Seljačko ćilimarstvo u Jugoslaviji. Zagreb 1929.

TRUHELKA Ć.: Domaća tekstilna industrija u Bosni i Hercegovini. Školski vjesnik 1889. (Sarajevo).

— Dekorative Künste der bosnischen Metall-Industrie, Sarajevo. (bez godine).

C. Narodne nošnje

Hrvatske su narodne nošnje veoma liepe, šarolike i slikovite. U različnim krajevima i podnebljima razlikuju se:

p o t v o r i v u (građi, odnosno po krajevnoj proizvodnji tvoriva, po mjestnim mogućnostima);

p o k r o j u (obliku), b o j i, i z r a d b i, u k r a s i m a, a uobće p o i m u ć t v e n i m p r i l i k a m a. Razlike se opažaju od sela do sela istoga kraja. Drugčije se nose u radne dane, na blagdane i nedjelje (misna odjeća) i u osobitim zgodama (pir, žetva, pričest, korizma, žalovanje — k a j a č k o r u h o); drugačije ljeti, drugačije zimi; drugačije djevojke, mlade žene (snaše) i starije žene; velike se razlike opažaju i po vjeroizpoviestima (nošnje »b u n j e v a č k e«, »š o k a č k e«, »v l a š k e«, m u s l i m a n s k e).

Jednom i sada. Iztaknuti je najpače ovdje, da u etnografiji treba razlikovati n e g d a š n j e i d a n a š n j e; ono p u č k o (domorodno, domaće) stanje i gospodarstvo od onog narodnoga, koje je stajalo i stoji pod utjecajem susjednih naroda

i obće gradske, moderne civilizacije, te se dopušta pitati, ne ogledaju li se u različnim pučkim nošnjama utjecaji modnih nošnja raznih vremena. Svaki opis treba popratiti poviestnim razmatranjem, jer se jedino tako mogu odrediti granice, razvoj »pučkoga« i srodnost ili povezanost sa susjedima, inorodni utjecaji. Tako je na pr. važno i pitanje bojenja (bojadisanja): da li naravnim, domaćim bojama od bilja ili umjetnim kupovnim bojama, kemijskim sredstvima. Ukratko: mnogo valja u nošnji paziti na strane utjecaje.

Osnovno tvorivo je prtenina (t. j. platno, ćenar — finiji, tanji, — bez, od lana, konoplje ili pamuka), vuna (pređa, sukno), koža, odnosno krzno (koža s dlakom) i svila. Gleda se, da li je platno i sukno (vuna) domaće, ili je kupljena gotova vunica, kupovno platno, čoha, skerlet, kadifa (baršun, velut, žamt — Sammt), darovac (sivi, od dlake), uobće da li je kućna i domaća roba ili tvornička.

Po tvorivu razlikuj se dva pojasa pučkih nošnja: a) u jugozapadnim stranama i u krševitim planinskim stočarskim krajevima prevladava vunena ili suknena odjeća i obuća u mužkoj i ženskoj odjeći uviek se ističu tri glavne boje: crvena, biela i modra;

b) u plodnim nizinskim krajevima između Kupe, Save, Drave i Dunava i poriečjima prevladava lanena ili konopljena odjeća, na kojoj prevladava biela boja s pojedinim crvenim dielovima.

OBĆE ZNAČAJKE

Mužka nošnja sastoji se po raznim krajevima od ovih različnih dielova:

1. ponajviše crvena kapa sama ili s crvenim (ili modrim) sarukom (peškirom, turbanom) po bosansku; fes; šubara (od krzna, od vidrovine); klobuk (šešir, škrlak, škrljak, škrilak, kriljak);

2. košulja, rubina, stomanja;

3. guća (maja) vunena, šarovita (crno-biela) ili samo biela — za zimu;

4. hlače, gaće (uz more), modre ili biele, uzke ili široke, ili do koljena široke, od koljena dolje uzke, ili do koljena hlače, a niže dokoljenice; čakšire, šalvare (u Bosni) široke (kao donja odjeća); benevreci (breveneci, pantaloni);

5. pojas ili pas crven, vunen ili kožnat, pripašaj ili pripašnjača, gdje mnogo toga, i oružje, može stati, svilaj (tur. silaj, silah i za oružje); gaćnjak (gatnjik), učkur; kaiš (remen), svitnjak.

6. prsluk (pruslek) otvoren ili zakopčan, modar, crven, crn ili zelen; lajbec, krožet, ječerma, pršnjak, kožuh bez rukava; džamadan;

7. kraći haljetak: halja, haljak; haljinac; surka, surina; koporan (kumparan, tal. capparo, capperone); zobun, zobunac, cuban, cubajka, reklja; gunjac, »jaka«;

8. kaput s rukavima ili bez rukava, dug, kabanica (i s kukuljicom), gunj, ogrtač, struka (od debela sukna sura ili crna), menten, mentenac, ćurak;

9. bječve, čarape, ili samo obojci; dokoljenice ili tozluci, (gdje su hlače samo do koljena); svrh čarapa su

10. navlake, nazuvci, navlakače, natikače (natikači), terluci ili priglavke; napršnjaci;

11. opanci (prepletaši, remenjaci); crevlje, postoli (cipele), čizme; firale ili jemenije (u Bosni), nanule (od drva s kaišem).

12. torba o ramenu — nosi je samo gazda (Zb. 12. 111.).

Dielovi ženske odjeće:

1. crvena kapica ili fesić za djevojke, lagani rubčić navrh glave svijen, ukoliko ne idu gologlave; za žene pokrivač glave i kose: rub, rubac, šudar poculica (veća ili manja kapa, pocelica, pocjelica, poćelica, počelica — sve od tuđe rom. rieči fazial ili tal. fazzoletto), peča, šamija, zavoj, hoverlica »češalj« i t. d.; parta (u Sriemu i oko Đurđevca)

2. košulja, rubača, rubina, »rukavi« (samo do pasa), oplećak (oplećina ili opleće samo do pasa); odnica (odnjica, u 1 komadu od 2 diela: oplećak gornji, donji dio: rubina ili krila);

3. povrh košulje kamižola (kamižol), guća;

4. donje odielo, modra haljina: suknja, modrina (od modra sukna od ramena do gležanja), bilača (od biela sukna), skuti ili »krila«, kiklja, šalvare (u Bosni kao donja odjeća); fuštan (tal. fustagno — ljetno, prteno); u Bosni dimije (dimlije — kao gaće); cardža (u Lici);

5. pojas: tkanica (trobojna) suknena; na pasu gdjegdje pripašu ćemer ili pavte; kožnati litar u zadarskoj okolici;

6. ječerma, sadak (bez rukava), kožuh (bez rukava), prsluk, lajbec, jelek;

7. nadgornja haljina: bundica (podstavljena krznom), zobunac, zobun, zubun od »džohe« (čohe), mentenac, kepenjak, kožun, kožušac, sadak s rukavima, ćurak;

8. duga haljina s rukavima ili bez rukava od modra (a i biela i crna) sukna, gunj (ogrtač), džoha;

9. čarape, bječve (cure nose biele, žene crvene, udovice modre — Zb. 10. 318); holjeva (hovelja, hoveje) ili hlačice; svrh čarapa su:

10. nazuvci, navlake, natikače, terluci;

11. opanci, crevljice, postoli (cipele), čizme, žute papučice, nanule (nalune), mestve (kožne dokoljenice), lačke;

12. pregača (vunena, šarena), pregljača, zapreg, opreg, fertun (fertuv, fertof, njem. Vortuch, Fürtuch), opregača, kecelja, zastor; zaslon i »traversa« su od platna.

Neke osobitosti: parta, djevojački (djevičanski) obvoj oko čela, biserom ili đunđom nakićen, pod rubcem u sjeverozapadnim krajevima (»ostala je pod partom«, »stara parta«, usidjelica); djevojački vienac, pod kojim ide na vjenčanje djevojka.

TIPIČNI PRIMJERI NARODNIH NOŠANJA

1. Prigorska nošnja iz biele boje: bistranska, poljanska, šestinska.

2. Posavska: petrinjska, sisačka, moslavačka.

3. Lička (iz modrog sukna, čohe, vune).

4. Iztočnohrvatska (iz domaćega platna, iz ćenara).

5. Bunjevačka (prevladava svila s krznom).

6. Južno-zagorska (Knin, Vrlika, Sinj, Imotski).

7. Konavovska (seljačka dubrovačka).

8. Srednjehrvatska (Kupres, Banja Luka, Travnik, Tuzla).

Muslimanska nošnja (čakšire, antezija, fermen, kao jelečić, džemadan, gunj, fes oko fesa saruk).

LITERATURA

GAVAZZI, TKALČIĆ, PAULIĆ: Oprema ženske glave. Zagreb. E. I. sv. I. 1934. str. 53—68,

GAVAZZI M.: Tkanje uzkih tkanica (»gaćnjaka«, »bradešnjaka«);

— Pletenje ženskih kapica (»jalba«). Zagreb E. I. sv. I. str. 43.—44.

— Iz biologije narodne nošnje (»Hrvatsko kolo«, Zagreb, sv. XVI., 1935.).

PAULIĆ T.: Bilješke u rubu (na Krku) Vj. EM sv. III. 1937. str. 161.

TKALČIĆ V.: Seljačke nošnje u području Zagrebačke gore. Zagreb 1925.

ZOVKO I.: Kape u Herceg-Bosni (Zbornik knj. 4. —1899., str. 190.—193.).

ČEŠLJANJE I NAKIT

Kako do glave, tako se i do vlasi (kose) mnogo držalo i još se drži.

Mužkoj djeci strižu duge vlasi; gdjegdje je s tim spojeno »šišano kumstvo« (za oba spola).

Seljaci su gojili i još goje brke kao znak mužkaračtva, a bradu briju; u žalosti (crnini, »koroti«) puštaju bradu rasti.

U nekim se krajevima mužka kosa pri glavi dielom ili posve šišala, ostavio se na tjemenu čuperak, koji je bio dug i do pasa, i pleo se u pletenicu (perčin, kita), tako na pr. u Poljicima, u južnoj Zagori, središnjim velikim županama, u Prigorju pod Plješivicom no danas toga više nema (v. Zb. 8, str. 99; 12, str. 122; 4, str. 273; 9, str. 26; 10, str. 320, 20, str. 86).

Ženskom se djetetu od šeste godine ne striže kosa, osim u slučaju bolesti i nečisti, nego se češlja s razdjelkom posred glave i spleće u pletenice ili vitice (2—5) ili kitice; u krajevima među Savom i Dravom rede se pletenice od 70 do 100 strukova.

Po držanju kose, odn. pletenica gotovo se svugdje razlikuju djevojke (neudate) od udatih žena: djevojke pletu pletenice (kečke, vitice), u više krajeva spuštaju ih niz pleći, idu gologlave, ili s crvenom kapicom (fesićem) ili pokriju glavu laganim rubcem, ili ga nadviju i svežu nad glavom.

Kod **žena** se ne vide pletenice, a redovno uobće ni kose (»kriju kose«); iza prve bračne noći ujutro podvežu ih, pokriju, podbrade i s pomoću raznoličnih sredstava od slame, šibe ili žice i dr. drže kosu u redu savitu; takve se sprave pod rubcem kako gdje zovu: kovrtanj (krug od svite šibe ili žice), fanjak, obluk, kukma, ukošnjak, špice, hondelj (hondjel), kondža, »furkete« (žica svita kao vilice); u obliku kacige pokrivene podstavom (Sinj); kofrtalo, kunjč, spletki, rogi i t. d.

Žena pokriva glavu i kosu pokrivačem, koji se u različnim krajevima različno zove: kapica, rub, rubac, faculet, šudar, marama, peškir, peča, zavoj, jemenija, hovrlica;

osobiti oblik: poculica (pocelica, poćelica od fazzoletto ili faziale), jalba (»Haube«), šamija.

Gdjegdje nose žene slamne šešire urešene perjem i cvicćem (negda na pr. na Pelješcu), ili crne pustene.

Negdje nose djevojke i mlade žene čuperke ili biče vlasi kod ušiju pa ih zaviju (zafrču); to su: solufi (solupi, zolufi), brunčele (brundjele), frčice (por. Zb. 4., 272.-3, 9., 28.).

Nakit je ženski raznoličan po tvari: od srebra, zlata, tuča, kositra, koralja, šarenih mrđelica (»đunđ«), staklenih zrna, pulija, puca, novaca, od cvanciga, kruna, talira, forintača, dukata, crvenih vrpca, (pantljika, gajtana) i t. d., od srme, cvieća;

po obliku: prsten, burma, vitica; naušnice, obodčići, brnjice, »rinčice«, »rećine«, minđuše; ogrlica, đerdan, niz, grivna, struka, koralja, klaruš ili kraluš, lančići (verige), igle, trepetjike (na glavi), pribodače (na prsima), narukvice;

za pasom: ćemer, britvica ili nožić.

Mužki nakit: kositrena, srebrena, riedkokad pozlaćena ili zlatna puceta; obrubi odjeće i kite od crvenoga gajtana ili svite na ječermi (prsluku), ilici (kovna puceta), ploče i srebrene toke, za kapom koje pero; srebreni prsten i lančić i sl.

D. Pučka hrana

Za pučku hranu služi žito, povrće i meso; napose:

1. **brašno** (muka) od žita različnih žitarica: pšenica, ječam, raž, kukuruz, sierak (za najvećega glada), pir, i to za kruh, tjesteninu (rezanci, tarana, valjušci, »lazanje«) i kašu (rjeđu), žgance ili puru (gušću). Vrste: kruh (s kvasom i soli), pogača (bez kvasa i soli); sladki kolači i kolačići, gibanica (tjestenina s kvasom), orehnjača, makovnjača, po(vi)tica, pita, uštipci, cicvara, bazlamača.

2. **zrnje i mahune od mahunarica** (bob, grah, slani grah, pasulj, grašak, leća, uobće sočivo, sočivica pomiešano sa žitnim zrnjem). Riža ili pirinač se kupuje.

3. **voće** svježe i kuhano, sušeno i konservirano (pekmez od šljiva, gunja, kajsija, jagoda, šipka, bazge ili baza, kruške u turšiji i t. d.).

4. različno **povrće** (zelje, kupus i repa — svježe i kiselo), rotkva, krumpir, luk crveni i bieli, poriluk, tikve (buče), salate, krastavci, blitva, paprika, rajčica, spinać (špinat), cvjetača (karfiol).

5. **mliečni proizvodi** (mlieko, vrhnje ili skorup, maslo, maslac, sir) od krave, ovce i koze; jomuža (jamuža) je mlieko tek umuzeno; kajgana (pržena jaja);

6. **meso** domaćih životinja i dr., mesni proizvodi, jaja od živadi:

a) svježe i posoljeno te osušeno (pastrma, kaštradina, pršut), kuhano, pečeno, prženo meso;

b) kobasice, djevenice (kuljeni, kulini, krvavice, mesne);

c) butina (»šunka«, »pršut« — priesno i kuhano);

d) riba morska i sladkovodna, obarena, pečena u tavi i na žeravi, skuhana u soku ulja, mirisnih trava i dr. (»brodet«); posoljena i osušena (bakalar, srdela);

e) hladetina, pače, lučenje;

f) divljač;

7. **za začin** služi: ulje od masline, buče i dr. mast, slanina, maslo, loj (napose u središnjim vel. županama), sol, kvasina (ocat) od vina, koma, jabuka, šljiva;

8. **piće**: vino i podvrste (slavo, marevan, bevanda), »prošek« (sladko vino od suha grožđa), ocat ili kvasina s vodom, rakija, medica (medeno piće), bermet (pelinkovac vino), malinovac, kava, šira od krušaka i jabuka (Zb. 2. str. 153), bikla (od svježa mlieka i vina); gdje ima malo pitke vode, narod pije razne vrste kiselog mlieka.

Osim crne kave osobito ljube duhan bez razlike dobi i stališa.

Jela su kod muslimana gotovo ista kao i kod kršćana i jednako se spremaju. Glavna su: kruh, grah, meso, mlieko, mliečni proizvodi i t. d., a začinja se solju. Najčešći je kruh od kukuruzova brašna, i takav se zove proha (bez kvasa i soli) ili kukuruza, a somun je pšenični kruh. Ako je zamiešan sitno izrezani luk, zove se lukovača. U vrieme slabe žetve i oskudice umiesi se u brašno skuhane tikve, graha ili krumpira.

Vjera zabranjuje jesti krmetinu (zato rado jedu ovčevinu i janjetinu, govedinu i živad) i piti alkoholna pića; zato muslimani piju najviše crnu kavu, zatim čaj, limunadu, šerbe (voda s medom ili šećerom), vodu i sladko i kiselo mlieko. Riedko se koji musliman propije.

Odličniji začinjaju jelo maslom, a siromašniji kravljim i ovčjim ledom.

E. Razsvjeta i ogrjev

Riedko da se igdje još vatra dobiva trenjem, nego domaćica uvečer zapreće žeravu u pepeo ili je spremi u hrebčić (panjčić), i ujutro se razgori vatra. Ili se dobiva kresanjem; za to treba imati kremen (kresivo), ognjilo (masat) i pripremljeni trud (gubu), na koji vrcne iskra, i on se tad pristavi na sušanj, suvarke, slamu i t. d. i vatra se uhvati. U novije doba služe se žigicama (izprva sumporačama).

Luč mnogo služi za podpaljivanje i razsvjetu.

Po broju ognjišta u kući razlikuje se pučka jednovatrena kuća s ognjem na kominu (ognjištu) — romanski tip — i dvovatrena — trovatrena kuća s vatrom u kuhinji i sobi (sobama) — alpinski »gornjonjemački« tip.

Svaka kuća ima svieću bilo kakvu:

glinen criep (u Podravini leščrba) sa zdjelicom masti, u njoj stienj ili fitilj;

limeni čiriak na stalku;

lojanica (lojenica): stienj dug natopljen i obavijen lojem;

voštanica; kolonbarača (svieća na zavitke);

svieća na ulje maslinovo i stienj — uljenice; takve mogu biti limene ili brončane (»lumete«); mogu imati i više fitilja (dubrovačke; lukierne, lučerne, i drugdje); dušice;

petroljače — svieće s petrolejem;

šterike (stearinske), kupovne svieće od loja i dr.

Prije su se mnogo palile i luči: tanko i dugo iztesane trieske od mekana i smolasta drveta (jela, bor, ali i od bukve i graba).

Izvan kuće služe »ferali«, fenjeri (svieće pod staklom zaštićene) i glavnje (upaljene cjepanice), hrastove palje (paljenice).

LITERATURA

KUS-NIKOLAJEV M.: Rasvjeta kod seljaka. Zagreb, 1928.

F. Pučka tehnika (sprave i oruđe)

PRIREĐIVANJE PREĐE; TKANJE

Pređa se priređuje od vune, lana, konoplje, pamuka i svile.

Vuna (odnosno kostriet od koze) striže se, pokiseli (opere se u mlakoj vodi, da se očisti osobito od sjerine), suši se, čepuka se (čupa, čeha), gargaša se (češlja) za potku ili grebena za osnovu, prede se, navija se na mosure. Od pređe, t. j. od konca, pravi se osnova za tkanje. Otkano sukno ide u stupu na valjanje. U stupi se sukno zbije i postaje gusto (poput »filca«). Izvaljano (ili gotovo) sukno se suši i savija u »trube«. Od tako zgotovljena sukna prave se odjeće, gunjevi.

Kad **lan** i **konoplja** dozriju, počupaju se, povežu u rukoveti, pa u vranice ili močila, ogrebenaju se na zuber, ukisele u vodu, dobro se posuše na suncu, nabiju se na stupku ili stupu, taru na trlicu, ogrebenaju na ogrebaču, gvozdenjaju na gvozdenku, a onda se smota povjesmo, pa se prede na preslicu (kudjelju, zataknutu za pas) i pređa je gotova. Odstupana konoplja zove se »kudjelja«.

Sprave: gargaše, grebeni, trlica, kudjelja ili preslica s vretenom, kolovrat, rašak, vitao i t. d.; stupa.

Za tkanje: tkalački stan (krosna, razboj, stative, tara).

Vuna, pređa i sukno **oboji se** (omasti se) u različnim bojama kućnim, danas već i kupovnim: crveno, zeleno, plavo, modro, narančasto, žuto, crno, smeđe.

Za bojenje služi lišće ili kora od bilja: broć, čičak, crveni luk, zanoviet, žutilova trava, jasenovo lišće, kora briestova i orahova, jelova grana i t. d.

LITERATURA

Cepelić M., Narodno tkivo i vezivo (u Spomencvieću Matice Hrvatske, Zagreb 1900., str. 99—115.

Hefele F., Naši domaći obrti. Sisak 1896.

Franić I., Staro narodno bojadisanje kućnim bojama. Vj.EM sv. III. 1397., str. 132—149. Por. Zbornik 8., str. 212; — 2 str. 305.

Markovac M., Tkanje, koža i krzno. Zagreb 1938.

Smalcelj I., Dobivanje i prerada vune u dolini Gacke (Lika) Vj.EM sv. IV. 1938., str. 137.; u okolici Travnika. Vj.EM. sv. II. 1936., str. 161—9. (prerada i upotreba vune u seljačkoj kući).

Zovko I., Ženske rukotvorine u Bosni i Hercegovini (Zbornik knj. 19—1914, str. 341—349). — Jemenije i drugi prekrivači (Zbornik. Knj. 20—1915.)

SPRAVE ZA PRIREĐIVANJE ŽIVEŽA (HRANE)

1. **Prije su žito,** da ga očiste od osja i pljeve, na gumnu vijali lopatom, a sada to rade, na spravu zvanu vjetrenjača (Zb. 2. str. 233).

Za mljevenje žita služi

2. žrvanj (žrvan, ili žrvnja, n. pl.) je kućni ručni mlin od kamena, na kojem jedna osoba stojećki žrvna (Zb. 2., str. 235; 9. str. 71; 10. str. 315). Na jednom žrvnju obično žrvna cielo selo bez svakoga ujma.

3. mlin (u »mlinici«) na vodu, »vodenica« (Zb. 9. str. 72.); na vjetar, vjetrenjača, s konjima (suhara, Zb. 2., str. 235.), na paru (vatrenka, parni mlin).

Za **dobivanje vina, ulja, rakije** različne su sprave po krajevima:

4. turanj (tiesak, preša) za drop (trop, komovinu) od grožđa;

5. turanj (toć) za masline, koje se prije u posebnom mlinu (kameno kolo na kamenici) samelju, te se tako dobije najprije čisto, »puveno« ulje, a preostalo se tiesto oturnja i dobije se gušće i mrče;

6. kotao za pečenje rakije od dropa (koma) grožđa i od šljiva, gdjegdje u osobitoj zgradi zvanoj pecara.

Za pečenje kruha treba oganj i **sprave:**

7. oganj se samo obredno nekada dobivao trenjem (»živi oganj«), a obično kresanjem, ognjilom i kremenom; ako se kreše, iskrica skoči na osušenu gubu hrastovu, slamu i sl. i zapali se), ali ima ognja već mnogo na umjetan način žigicama i sl.

8. u naćvama (kopanji, koritu) se tiesto s kvasom umiesi, na loparu se polaže; crieprija (crepulja, pekva, pokljuka) obično od gline, ali i od željeza (sač), pod kojom se kruh na kominu peče;

9. peć, krušna peć (pećnica), gdje se na veliko peče kruh, a u nju se meće lopatom, ili loparom.

10. voće (jabuke, kruške, šljive, smokve) suši se ili na suncu ili u peći zvanoj pušnica); suho grožđe (»suhice«). Od kuhana masta (mošta), brašna i droga pravi se »kumpet« ili »ćufter«.

11. strug (ribež) služi za sjeckanje i struganje kupusa u svrhu ukiseljenja u čabru ili u bačvici (Zb. 9 str. 73).

12. **Kuhinjske sprave:** u čem se kuha (vari), peče, prži: kotlić, kotlenka, kotluša, bakra, bakrenka, »bronzin«, lonac, »lopiža«, tava; meso se peče na ražnju ili na »roštilju«, na »gradelama« (željeznoj rešetci nad žeravom, tako i riba; mlinčenjak (od »mlinci«) i oklagija služi za razvlačenje tiesta; ostali pribor: zdjela, čanak (zdjelica), tas, sito (za prosijavanje), rešeto (za rešetanje, procjeđivanje); za vodu: kabao, kab-lić,-lica, vidro, žbanja, bremenica, vučija; diž(v)a za muzenje ili muzlica.

Obroci. U narodu su uglavnom tri obroka: ručak (ujutro), užina ili objed (oko podne) i večera. U rabotne dane ljeti ima 4 i 5 obroka: ujutro se rano samo nešto »zagrize«, da se može popiti rakija; oko 9 sati bude ručak; o podne je objed ili užina, oko 3—4 sata »marenda« ili paužina i večera.

LITERATURA

Zovko I., Narodna jela i pića i t. d. (Zbornik, knj. 1 — 1896.).

Muftić L. A.: Jela i pića po selima u Bosni i Hercegovini (Hrv. dnevnik, Zagreb 1940. 25. VIII. i 22. IX.).

SPRAVE ZA VOŽNJU I PRIEVOZ

Po suhu:

1. **tačke** s jednim točkom (također u obliku okrugle daske u sredini probušene) ili 4 mala točka (ručna ili mala kolica s rudom, a na kraju mu je utaknut držak, za koji se rukom prihvati ili se užetom veže, uže se prebaci preko ramena, pa se vuče;

2. laka teretna **dvokolica,** trakač za prievoz drva, slame, pljeve, djeteline, crjepova i sl. — Čovjek ih prazna tura pred sobom, a puna vuče za sobom;

3. **taljige,** pletena kola, kola s košem, s konjskom spregom.

4. **kola** (u Primorju kar od tal. carro) teretna s 4 točka i rudom, kratka ili obična, i dugačka ili raztočita, raztezljiva, za prievoz dugih komada drva — služe za prievoz priroda s polja i vinograda, drva iz šume, za piesak, kamenje, kolje, zemlju, gnoj i t. d. Kola su s volovskom spregom, kojoj pripada jaram, u koji se volovi zapređu, ili s konjskom. Kola imaju koš od dasaka ili od ljestava (lojtrena kola);

5. **»medvidi«, kolica za prievoz kamenja** (u Poljicima, Zbornik 9. str. 77);

6. **saone** (sane, sani, saonice) s praporcima za prievoz ljudi i tereta po sniegu. Na manjim se saonicama djeca vozaju ili sanjkaju;

7. **krplje** (hodaljke za hodanje po sniegu).

Po v o d i, r i e c i:

1. **trupice** — izdubeni panjevi;
2. **čamac,** čun; c o p u l ili l a d v a;
3. **kerep** (mađ.); zapravo je kerep kao most od povezanih lađa; na njem može biti i mlin;
4. **splav;**
5. **lađa, brod** i t. d.

Košak V., K r p l j e. Zagreb 1934.
Širola B., (s e l j a č k a) k o l a u P r i g o r j u (selo Trnava). Et. I. sv. I. (1934) str. 38—42.
Zbornik, knj. 2 — 1897., str. 241—249.; Knj. 9 — 1904., str. 76—78; Knji. 16 — 1911., str. 225—228.

SPRAVE I RUČNI GOSPODARSKI ALAT

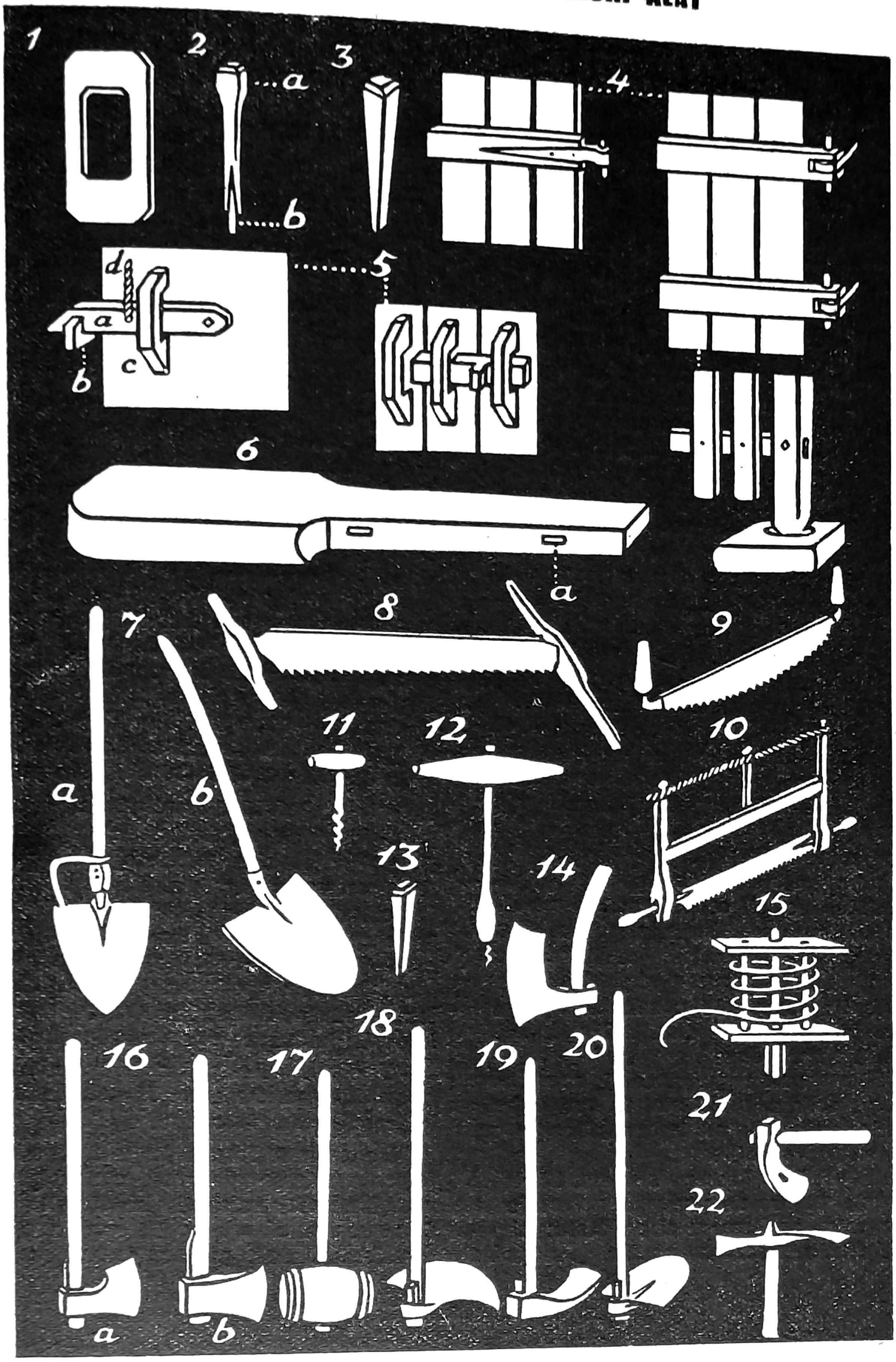

1. prosika — 2. klin 3. drveni klin (a — glava, b — zaglavak ili klin) — 4. baglame s peticama — 5. vreza (uvlaka) (a — skakavica, b — babak, c — žabica, d — uzica) 6. stup (a — dub) — 7. lopate (a — kopača, b — čistalica) — 8. velika pila (testera) — 9. duga pila — 10 testerica — 11. burgija — 12. svrdao — 13. gvozden klin — 14. bradva — 15. uzica (konac) — 16. sikire (a — šokačka, b — kranjica) — 18. šokačka motika — 19. budak — 20. švabulja — 21. gluak 22. keser

IV DRUŽTVOVNA PUČKA KULTURA

1. **Družtvovni ustroj sela** (oblasti, crkva, pojedini staleži i zanimanja).
2. **Pravda,** krvna osveta ili vražda, sud Božji (ordalija).
3. **Skupni seoski posjedi** i poslovi.
4. **Zemljištni odnosi.**
5. **Družtvovni odnosi** susjeda i sluga.
6. **Pobratimstvo,** kumstvo, posinovljenje.
7. **Družtvovni život.** Susretanje i pozdravljanje. Psosti.
8. **Obitelj.** Domaćin i domaćica. Otmica djevojke. Poroci.
9. **Zadruga.**
10. **Nasljeđivanje** ili nasljedstvo baštine.
11. **Cehovi.**
12. **Obrt i esnafi** u Bosni i Hercegovini.
13. **Trgovina.**

Družtvovna pučka kultura obuhvaća kako ustroj počevši od uže obitelji, šire porodice, zadruge, pa do čitava sela, tako i sve druge oblike družtvovnog ustrojstva (cehove, esnafe), obiteljske i družtvovne svečanosti, pravne običaje, odnosno dužnosti rodbinske, zadružne, susjedske, nadničarske, poljarske i t. d., narodno sudovanje i nasljedno pravo. Domaće ognjište, ženitbeni običaji, seoski međaši i posebnički posjed stoje u središtu zanimanja.

DRUŽTVOVNI USTROJ SELA

O b l a s t i : a) U selu je **glavar** (starješina ili knez), pristav (podglavar), harambaša (zapovjednik seoskih straža), »rondari«, seoski poljari, a za vinograde pudari. Uz glavara je čauš, seoski oglasnik.

Od gospode su u selu župnik i učitelj, koji, razumljivo, osim svoje službe vrše i družtvovnu, duhovnu, odgojnu i prosvjetnu službu. U gdjekojem je selu i poštar i koji umirovljenik.

Crkva i džamija. Selo je sraslo sa svojom crkvom, zvonikom i grobištem, odnosno džamijom i minaretom, bez kojih se ne može ni pomisliti. Seljani ih grade i podižu; po tome su seosko vlastničtvo, kojim upravlja duhovna oblast. Crkvene i vjerske b r a t o v š t i n e kod katolika vršile su i važnu družtvovnu ulogu, a imamo još danas sličnih ustanova kod muslimana. Kod ovih posljednjih osobito karitativna družtva.

Život muslimana povezan je s džamijom (bogomoljom), u koju mužkarci idu pet puta na dan, da se pomole i klanjaju (sabah, podne, ikindija, akšam, jacija); žene, kćeri i djeca klanjaju doma. Rjeđe, i to baš u ramazanske dane, idu žene u džamiju, da slušaju propovied. S munare se svietu oglašuje čas molitve, slučaj smrti vjernika.

PRAVDA

Za seoska pitanja i posle (voda, putovi, pašnjaci, gaj, grobište, međaši seoski i t. d.) drže se seoski zborovi i dogovori, kojima prisutstvuju starješine obitelji. Za diobu baštine i procjenu šteta ima seoskih p r o c j e n i t e l j a.

Radi seoskih ili obćinskih posala idu seljaci na obćinu i imaju posla s načelnikom, prisjednicima, tajnikom i mjeračem.

Radi kućnih i seoskih priepora i razmirica vrlo često ima po selima **pučki sud** ili **sud dobrih i poštenih ljudi;** inače idu na kotarski sud i na poglavarstvo (kotarsku oblast).

Krvna osveta, vražda, krvava košulja. Načelo: »Tko se ne osveti, taj se ne posveti« navodilo je ljude, a i ciela sela, na osvetu zbog štete, ubojstva unatoč oblastnim zabranama. Još je u puku gdjegdje uvriežena krvna osveta. U ozbiljnom slučaju s pomoću utjecajnih ljudi u selu došlo bi do pučkoga suda, zavađene bi se obitelji pomirile, pošto bi kriva stranka izplatila krvninu ili krvarinu (novčana globa za počinjeno ubojstvo). Primjeri se nalaze već u »V i n o d o l s k o m z a k o n i k u« iz g. 1280. (1288.) čl. 31., u »P o l j i č k o m z a k o n i k u« (g. 1400., 1460.) č. 1318.

Krvna osveta je od davnine poznata; osniva se na kultu pokojnika i na vjerovanju, da se pokojnik ne može smiriti, dok ne bude osvećen.

Božji sud ili ordalija. Po sredovječnom običaju tražio se s u d B o ž j i, t. j. da Bog pokaže prst pravde svoje; sredstva bijahu različne ordalije: p o t a p a n j e o s u m n j i č e n i h o s o b a, na pr. vještica (ako nije vještica, tone), ili bi krivac, odnosno sumnjivac, morao vaditi u s i j a n u m a z i j u iz vrele vode, da dokaže nevinost, a da se ne opeče. Danas više toga nema, a bilo je (por. Bogišić, Građa 560; »Zbornik« Knj. 10. — 1905 str. 18; Knj. 24 — 1919 str. 319; Knj. 11 — 1906. str. 61; Bosnien und Hercegovina Wien 1901. S. 300, 302: Hexenprobe).

Pojedini staleži i zanimanja

Seljaci se uglavnom bave stokom i težačkim ili poljodjelskim poslima, ali uz to ima u svakom većem selu i malih obrtnika, koji se obrtom bave samo kad se štogod u njih naruči, a gdjegdje se i izključivo bave obrtom i zovu se m a j s t o r i (m e š t r i); to su zidar, drvodjelac (stolar), bačvar (»pintar«, njem. Fass-binder), kolar, košarač, kotlar, metlar, mlinar, lončar, ribar, krojač, kožušar, opančar ili postolar.

U okvir sela pripada i k r č m a i više njih; u središnjim županijama Hrvatske kafana; malo je koje selo, da ih nema.

Po selima ima i koja t r g o v i n a za kućne i prehranbene potrebe, s e o s k i l j e k a r, koji zna izpraviti ruku ili kosti, ako se izvinu, izčaše, seoska »b a b a« ili p r i m a l j a, s v i r a č, (guslar, diplaš, gudac, dudaš, gajdaš, muzikaš).

SKUPNI SEOSKI POSJEDI I POSLOVI

Seoski (konačno obćinski i zajednički) posjedi mogu u selu biti, i za njih se plaća seoski porez: gaj, pašnjak, (obćinska »muša«), mlinica, turanj za vino i masline, viganj (kovačnica) i često jedna kuća seoska (»bratska«), napokon seoska crkva.

Selo se brine za seoske putove, ograde, međaše, polja (»poljari«, »pudari«), zajedničku sječu drva.

Prelo. Međusobna družtvovna i susjedska pomoć očituje se u narodnim običajima p r e l a i p o s i e l a, najviše u jesensko i zimsko doba od

Svisveta do početka korizme: djevojke i žene sastaju se, da zajedno predu, pletu, vezu i slično. Na prela dolaze i momci, pa se tu razgovara i priča, pjeva i tambura.

Sielo i divan. Stariji ljudi imaju s i e l a i d i v a n e, na kojima se razgovaraju, zabavljaju i puše.

Moba. Osobit je običaj m o b a (»m o l b a«): susjedska pomoć na molbu za obavljanje krupnijih poljskih i kućnih posala: košnja, žetva, komušanje kukuruza, uređivanje vune. Pomoć je bezplatna uz dobru hranu, dakako i uz uzvraćanje usluge.

ZEMLJIŠTNI ODNOSI

a) Naš je seljak u prvom redu **posjednik** kuće i manjeg ili većeg zemljišta.

b) Koji imaju manje zemlje, uzimaju u imućnijih ili u onih, koji sami ne rade, na obrađivanje zemlju u z a k u p uz zakupnu cienu po pogodbi na toliko i toliko godina, ali redovno ne na više od 30 godina (por. arenda ili »livel«), a zakupnina se plaća u naravi ili u novcu.

c) Drugi je zavisni **odnos kmetstva:** od velikih posjednika i osobito od pravnih osoba uzima se zemlja na obradbu, a gospodaru se daje od plodova d o h o d a k (»dodak«) po pogodbi: $1/_2$, $1/_3$, $1/_4$, $1/_5$. Kmetsko se pravo uknjižuje i nasljeđuje. Ima vrlo malo samo kmetova, nego su dielom posjednici, dielom kmetovi.

Muslimani, begovi i age, imali su svoje kmetove, a ti su većim dielom bili kršćani; svaki kmet je imao uz gospodarev begluk, na kojem se nalazio i ljetnikovac (čardak) i svoj dio zemlje koji se zove kmetovsko selište, čitluk (cifluk). Begovi subaše (nadglednici) pribilježe vas prirod i uberu od kmetova h a k, t. j. zakonom propisani dio, a kmet plaća i porez na zemlju. Kmetski se odnos ne može bez suda promieniti.

d) Malo je koji seljak bez posjeda, koji je samo nadničar, koji u drugoga radi na nadnicu.

e) Svako selo ima svoje s i r o t i n j e, p r o s j a k a, ali dolaze oni i izvana.

DRUŽTVOVNI ODNOSI SUSJEDA I SLUGA

a) **Međusobna prava** i dužnosti s u s j e d a; potrebni su dobri odnosi za prvu pomoć i uslugu u težačkim poslima, na pr. gdje je običaj »mobe«, za zajam (ognja, soli, ulja, oruđa i t. d.), za prijateljstvo i razgovor, za utjehu u bolesti i prigodom smrti.

b) **Odnošaji sluga** (najamnik i najamnica, najmenica, momak, služinčad) prema gospodaru: gleda se na dan stupanja u službu, na odkaz, na pogodbu ili plaću (obično na mjesec ili na godinu, nedjelju; u novcu, u naravi; gdjegdje se daje odjeća, ali svakako obuća). Gledaju ih kao kućno čeljade, u bolesti i na smrti, osobito kad je služba bila trajna. Jedu s gospodarem, odievaju se kao seljaci. Na selu se najobičnije traži sluga za stoku (pastir, čoban, pastirica, čobanica). Neriedko se dogodi, da se dobar najmenik oženi gospodaricom, kad joj umre muž.

POBRATIMSTVO, KUMSTVO I POSINOVLJENJE

U prijašnja vremena bilo je puno pobratimstava i posestrimstava od ljubavi i od pomoći u potrebi, sad već manje. Nazove li se i zamoli nekoga »po Bogu brate« ili »sestro« te se ovaj odazove, sklope pobratimstvo (ili posestrimstvo) kod katolika, uz osobite molitve i blagoslov župnikov u crkvi, gdje se i poljube, a pred crkvom izpale puške; kasnije se drže kao braća ili bolje nego braća, pomažu se, obično uzajamno kumuju djeci na krstu i krizmi.

Pobratimstvo se proteže na ukućane i rodbinu tako, da se žene pobratima nazivaju posestrime, a roditelji poočim i pomajka.

Kumstvo je duhovna veza i tvrdo prijateljstvo, a postaje držanjem tuđega djeteta na krštenju ili na krizmi i po svjedočenju na vjenčanju. Kum diete dariva, a i njega darivaju roditelji djetetovi. Kumovi se do smrti poznaju i ne smiju se zavaditi. Ukućani jedne i druge obitelji kumaju se za mnogo godina. Ponuđeno kumstvo ne smije se odbiti.

Šišano kumstvo.

Prvo se šišanje ili striženje vlasi djetetovih svečano vrši kod kršćana i muslimana, u Bosni i Hercegovini, Boki Kotorskoj, u Lici (Zb. 10, str. 320.); kum kumuje tako, da on djetetu odreže pram kose sa sve četiri strane glave na križ želeći mu u ime Božje sreću i blagoslov; tako se obje obitelji zakume.

Kad muslimani s u n e t e diete u dobi od 6 do 8 godina, također uzimaju kuma, koji diete drži i dariva.

Posinovljivanje (adopcija). Kad bračni par ostane bez djece, posinili bi koje mužko diete (i to je posinak, posinjenik, a oni poočim, pomajka). Pri tom se vršio stari običaj, da bi pronieli diete kroz noge ili krilo žene (por. Građa za poviest književnosti hrvatske VIII. 1915—16. str. 286. i Zbornik Knj. 11 — 1906. str. 188).

DRUŽTVENI ŽIVOT

Među Hrvatima razvijena je družtvenost i gostoljubivost prema domaćima i stranima; strance i putnike dočekaju, pogoste, dadu im u sjeverozapadnim krajevima, d o b r o d o š l i c u (»b i l i k u m«, Willkommen! — osobiti vrč s vinom, koji se nudi dragom gostu). Ima i vrč »s v r a b l j i v a c«.

U nekim krajevima razvijeni su običaji za veselice i zdravice uz vino: k r š t e n j e m o š t a na sv. Martina uz pečenu gusku i m l i n c e

(vrsta tjestenine); križevački statuti sa svima častima (stoloravnatelj i dr.). Poznata je i značajna pjesma: Još nijedan Zagorec nije prodal vina.

U pjesmama »Hrvatske dobrovolje« ogleda se u raznim varijantama jedna naročita strana intimnoga života našeg hrvatskog društva ne samo u onom času pred stotinu godina, već zacijelo i za više vjekova unatrag, a prema tome u toj je poeziji sadržana građa i za studij hrvatskog narodnog folklora uopće« (dr. Fr. Fancev).

Muslimani su veoma gostoljubivi prema svojima i strancima. Osim čestih i značajnih sastanaka po kahvama (kavanama, koje su često spojene s brijačnicom, berbernicom) i po sielima i dućanima priređuju se često teferiči (izleti, veselice) u okolicu, kupalište, u gaj, na vodu i t. d., gdje se mužkarci napose, a napose žene i djevojke, (osobito petkom) goste pečenkom, zabavljaju pjesmom i plesom.

Žene se međusobno rado pohađaju, veoma željno također očekuju česte pohode kršćanaka.

Za muslimana je značajan ćeif (dobra volja, dobro razpoloženje, zadovoljstvo tjelesno i duševno; on radi sve kad zadobije ćeif, po ćeifu, a ne radi, kad mu nije po ćeifu

Muslimani su veliki prijatelji lova (osobito sa sokolom) i junačkih igara, konjskih utrka.

Susretanje i pozdravljanje. Liepi su običaji pozdravljanja znanih i neznanih u susretu i na prolazku. Ne prolazi se niemo mimo koga, nego se jedan drugomu bilo kako javlja, pozdravlja se ili vjerskim, kršćanskim pozdravom (Hvaljen Isus i Marija! Hvaljen Bog! — Vazda budi!) ili narodnim (Dobro jutro, Dobar večer! Dobra ti sreća! Zdravi bili! Veseli!). Ili se bar što prijazno i prijateljski reče: Daleko li kume? Jesi li se umorio? Počivate! Hladujete! Razgovarate se! Daj Bog sreću! — na što se zgodno koja rieč odvraća.

Mlađi pozdravljaju starije, ženske mužkarce, prolaznici one, koji sjede. Ženske se malo ne posvud podižu izpred mužkaraca na pozdrav.

Veoma liepo se pozdravljaju muslimani, simbolično, dodirujući se desnom rukom prsiju, usta i čela, »Merhaba« (zdravo), Selam alejkum (Božja ti milost), Bog ti dao i sl'čno.

Musliman ne skida fesa ni kad ulazi u džamiju, ni u privatnu kuću, a niti kada koga pozdravlja.

LITERATURA

Fancev Fr., Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vjekova (Zbornik, knj. 31/1 — 1937/38., str. 67—168.).

Milčetić I., Krštenje mošta (Grad Varaždin — Zbornik, knj. 24 — 1919.).

Psosti. Među neugodne i mrzke pojave družtvenoga života pripada, osobito kod kršćana, psovanje Boga, Isusa, Bogorodice, Majke Božje, svetaca i mnogog drugoga. Drži se, da je psovanje doneseno iz tuđih krajeva, da su psovke donieli u sela oni, koji su služili po trgovačk'm i ratnim brodovima. Ima ga najviše u primorju.

Vjerovalo se, da zbog bogopsovača kiša ne pada za dugih mjeseci ljetnih.

Župnici, obćinske i gradske oblasti bore se protiv grdnih psosti prietnjama i kaznama, a kazne bijahu: klečanje u crkvi, odstranjenje iz crkve, izključenje iz bratovštine, novčana globa, vezanje na »stup sramote« (u primorskim gradovima poznata »berlina« — talij. rieč), tamnica, osuda na galiju, odstranjenje iz sela i t. d.

I najprostiji musl'man riedko kad da bi opsovao Boga i svetca; vjernici takvoga mrze i preziru.

OBITELJ

Obitelj je najmanja družtvovna jedinica: muž, žena i djeca. Djeca su blagoslov Božji, radna snaga; djeca od 5—6 godina koriste kući čuvajući blago. Otac radi uobće sve vanjske i poljske poslove, dok se majka brine za kuću, jelo, živad i rublje, ali ima krajeva, gdje žene vrše i teže poljske radnje. S obitelju je najviše povezan posebnički posjed i imetak.

Rodbina. Više obitelji sačinjavaju rod ili pleme (rodbina, plemenjaci); rodovi su povezani i krvnom svezani i imaju zajedničke grobnice.

Ima rod po debeloj krvi, t. j. po mužkoj lozi ili liniji, **i po tankoj krvi,** t. j. ženskoj lozi ili liniji. Množtvo hrvatskih naziva za rod i svojtu dokazuje tiesnu povezanost međusobnu. Osim krvne ima i sveza samo po mlieku, kad jedna majka uz svoje doji i drugo tuđe diete.

Kod muslimana je rodbinstvo po ml'eku veće od rodbinstva po krvi i ne mogu se nikad vjenčati.

Svojta. Obitelji mogu biti povezane i svojtom, t. j. po ženitbama. Ima primjera, da se brat i sestra iz jedne obitelji vjenčaju sa sestrom i bratom iz druge (dvostruka svojtbina).

Domaćin i domaćica.

Otac je glava kuće i obitelji, domaćin, a žena mu domaćica (stopanjica, maja). On upravlja kućom, dočekuje goste i prijatelje, obavlja posle i dužnosti prema vjerskim ustanovama, na obćini, poreznom uredu i zemljištnom sudu, ima rieč u seoskom zboru.

Domaćica upravlja kućnim poslovima, zgotavlja jela na obroke kućnoj čeljadi i gosti-

Muslimani darivaju hodže prigodom blagdane i vršenja vjerskih čina: sunećenja, kupanja i pokopa mrtvaca, prigodom polazka djece u mekteb.

ma, brine se za kućni red i čistoću, za haljine, rublje i kućne potrebštine od ženskog ručnog rada (pokrivače, torbe, vreće, uža), ali ona se brine za vrtne i često poljske poslove, osobito u krajevima, gdje muževi odlaze za zaradom u sviet, na more i t. d.

Ciena žena i ženskih ne drži se nikako jednaka onoj muževa i mužkaraca; već mužku djecu vole nego žensku i vole da im se rađaju mužka nego ženska (por. »Dalmacija«, Split 1892. s. 175. »Zbornik Knj. 9 — 1904. str. 257 i Knj. 1. — 1896. str. 294).

Otmica djevojke. Uobće je uviek sramota, ako se živi nevjenčano; to se zbiva, kad su roditelji s jedne ili s druge strane protivni vjenčanju, a tada momak u dogovoru s djevojkom i s pomoću prijatelja otme, ujagmi, ugrabi ili umakne djevojku, drugovi izpale puške, odvedu je u kuću mladićevu, gdje prespava. Svakako se nastoji, da se što prije pozakoni gotova činjenica.

(por. Zbornik Knj. 9 — 1904 str. 253; knj. 11 — 1906 str. 158: Krađa djevojaka u Konavlima).

I kod muslimana bilo je slučajeva dogovorene otmice, danas manje; kad roditelji popuste, sve se izmiri. Gore je i sramotnije, da momak uvreba djevojku na sokaku pa joj razpara dimije. Tad je djevojka pod »mahanom«, pa je roditelji moraju dati onom momku poslije izdržane kazne. Otac može i razbaštiniti djecu, idu li u ovom pitanju protiv volje roditeljske.

Poroci. Riedko se kad na selu dogodi nedopušten ljubavni odnos ili nepošten posao između vjenčanih i nevjenčanih, čovjeka i udovice, a da se i ne govori o zakonskim razstavama braka na selu. Tek riedko kad u svađi žena pribjegne k roditeljima, ali se po izmirenju naskoro vrati k mužu. Svakako bjegunice i puštenice nisu u velikoj cieni.

Musliman može s važnim uzrokom pustiti ženu, ali joj mora platiti nićah, t. j. još prije vjenčanja ugovorenu svotu novaca. Takve puštenice nisu zazorne (por. nar. pjesmu »Hasan-aginica«).

ZADRUGA

Zadruga kućna je oveća gospodarska jedinica i rodbinska zajednica od 30—50, čak i 50—70 članova, s 4—5 bračnih parova s njihovom djecom, od kojih svaki živi u svojem odieljenom kućaru (vajatu, kiljeru, komori).

Zadrugu, koja je sama po sebi pravna osoba, vodi i predstavlja pred oblastima zadružni starješina, gospodar, domaćin ili gazda. Gazduje redovno najstariji oženjeni član, ili svake godine izabrani, ili redom svaki oženjeni.

Dioba je rada u zadruzi podpuno provedena: pojedinci su težak, volar, govedar, svinjar, pastir (za sitnu stoku) ili čoban, opančar, kočijaš. Na planinskom stanu živi stanar i stanarica.

I ženski su poslovi podieljeni: najstarija je bila gazdina žena, stopanjica, gazdarica, koja se brine za vrt i polje, krumpir, lan i konoplju; od više žena je svaka na svoj red (svake sedmice, ili 1 ili 2 dana) maja, planinka, reduša, koja se brine za kuću i kuhanje, nosi težacima u polju hranu; njoj pomaže poreduša, a ostale su snahe i brinu se za pranje, šivanje, tkanje, vezenje.

I djeci se određuju svakomu pojedini poslovi.

Uz zadružnu kuću nalaze se u dvorištu i sve gospodarske kuće: staje za pojedine vrste blaga, sjenik, pojate, hambar, kolnica, čardak, pivnica, pušnica, suhara, krušna peć, kačara i t. d.

Osebac. Osim zajedničke zadružne imovine (otčevine, djedovine, starine) ima i posebničkog vlastničtva pojedinih bračnih parova, koje se zove osebac, osebujnjak, osebujnek, osebušak, osebujak (osebno dobro), baškaluk, napošćina, prćija, a to je ili što donese svaka žena kao miraz iz svoje zadruge ili što se pojedinom bračnom paru dodjeljuje određeni broj slogova na polju za sijanje lana.

Uz suradnju i slogu svih »domaćih« (»zadrugara, domara«) bilo je dobro čitavoj družini ili čeljadi, razvijalo se blagostanje i pučka umjetnost.

Zadruge već opadaju, a gdjegdje su se već i sasvim razpale.

Uviđajući korist od zadruga, osnivaju se **gospodarske zadruge** s modernim ustrojstvom i napravama: ribarske, uljarske (turnjačke), vodeničke ili mlinarske (sa zajedničkim mlinom, »ketuši«); ili ima bunar ili krušna peć, kojom se svi koriste i svi je po potrebi popravljaju. Na otoku Pagu je davno osnovana čipkarska zadruga seljakinja.

U kotaru bugojanskom osnovani su **seoski** zadružni »hambari« uz suradnju katolika i muslimana.

Sprega. Odkad nema zadruga, slože se po dvie, po tri kuće u spregu, ili sprež. Oni zajedno »upregnu« volove, rade poljske poslove, skupa oru, kose, kupe, voze, žanju i vrše (Zbornik Knj. 2 — 1897 str. 385 u Otoku; Knj. 6 — 1901 str. 237). Ili sastave dva tri čovjeka po plug volova i zajedno oru; to se zove suvez, a oni suveznici. Koliko tko ima volova, toliko ga dana ide oranje (Zb. knj. 12 — 1907 str. 301.).

LITERATURA

Bogišić B., Zbornik sadanjih pravnih običaja. Zagreb 1874. (v. kazalo).

Cvitan (u Napredku 1941. str. 32—34).

Čajkovac, Seljačka kućna zadruga u Slav. Posavini (Evolucija 1934. sv. 2—4).

Dokušec, Stari zadružni domovi u Duleb,skoj. VjEM sv. II, str. 170.

Franić (zadruge koje još postoje — Vj. E. M. sv. II str. 105.).

Kovačević, Stare žumberačke zadruge (Spomenica grkokat. križevačke biskupije str. 221—232). Zagreb 1934.

Švob-Petrić, Zadruga Domladovac (u občini Draganić, Zbornik, knj. 27/1 — 1929. str. 92).

Zekić, Kućna zadruga u B. i H. (kal. Napredak« 1933. str. 189).

Zbornik knj. 2 — 1897 str. 309—327; **Knj. 4** — 1899 str. 46—64 i 196—220; **Knj. 5** — 1900 str. 1—50; **Knj. 6** — 1901 str. 249; **Knj. 9** — 1904 str. 224—236; **Knj. II** — 1906. str. 161; **Knj. 12** — 1907 str. 125; **Knj. 27/1** — 1929 str. 92.

NASLJEDSTVO

Kako gdje i kako kada, različno je nasljedstvo otčevine ili baštine (djedovine). Otac redovno gleda, da sinu ostane cielo imanje, ipak ima više slučaja:

1. **baština se nasljeđuje tek po otčevoj smrti**, i to redovno se ne dieli između više braće, eda im žitak ne propadne, nego ostane na jednom, najstarijem, sinu, a drugi idu u sviet, u nauk, u svećenike i redovnike, ili idu na ženinstvo u tastbinu; kćeri se udadu s odpremninom, a neudane, što je veoma riedko na selu, žive u kući;

2. **baština se dieli među sinovima, a kćeri** se udaju s odpremom, sa skrinjom robe, nakita srebrena ili zlatna i dobiju po nekoliko ovaca, koza ili kravu junicu za miraz, te se odreknu diela otčevine;

3. **odkad su kćeri** (sestre) počele dizati svoj dio od bića, dieli se na jednake diele me-

đu braćom i sestrama, osobito među sestrama, kad su same.

4. **Roditelj još za života razdieli baštinu** među oženjenim sinovima (ili i kćerima); ako ne pridrži svoj dio, dakle polovicu za uzdržavanje svoje i ženino, onda s pogodbom, da ih skupno djeca hrane ili izdržavaju, ili da ih svaki sin po redu za neko vrieme hrani, ili da živi s jednim, a druga braća da pridonose.

Dioba. Braća se dogovorno u miru sami po sebi podiele, ili ždriebom (bruškętom), ili ih podiele seoski procjenitelji, dobri i pošteni ljudi, a treći presieče. Riedko kada dođe do suda i sudbene nagodbe.

LITERATURA

Zbornik: Bukovica **Knj. 5** — 1900 str. 23 i **Knj. II** — 1906 str. 198 — Kralje **Knj. 6** — 1901 str. 254 — Otok **Knj 2** — 1897 str. 326 i **Knj. 4** — 1899 str. 71—74 — Poljica **Knj. 9** — 1904 str. 235 — Prigorje **Knj. 12** — 1907 str. 216 — Samobor **Knj. 16** — 1911 str. 114 i 127.

CEHOVI

Na selu je mali, posebnički, kućni obrt; u većim mjestima, trgovištima, gradićima (varošima) razvija se obrt izključivo kao zvanje, stalež. U tim mjestima bile su potrebne i udruge za zaštitu rada i obrtnika, koje su imale svoje statute i zakonsku zaštitu. To su bili t. zv. cehovi. Oni su važni kao obrtnički i družtvovni činbenik. Židovi su bili izključeni iz cehova.

Obrtnici su imali svoje stupnjeve:

1. **šegrt** (dečko, naučnik);
2. **kalfa** (djetić, pomoćnik);
3. **putovanje:** kalfa bi išao tri godine na svoje naučno putovanje (»vandrovanje« — »vandranje« — »u frent« — »Fremde«);
4. **majstor** s diplomom.

Obrtnička zajednica ili družtvo (»ceh«) imaše pravila (naredbe, statute), časti (cehmeštar, vicemeštar, komisar), skrinju, zapisnik, zastavu (u crkvi), pečat, godišnje sastanke i zabave, družtveni sprovod i pokop i druge vjerske ceremonije.

Por. cehove i zanate u Samoboru (u Zborniku knj. 17 — 1912. str. 208—236; 48—99 opisano od M. Langa).

OBRTI I ESNAFI U SREDIŠNJIM VEL. ŽUPAMA HRVATSKE

Nakon turskog osvojenja razvio se u Sarajevu osobito obrt, a s njim i trgovina. Osobito je bio važan obrt kovinarski (kovači, klinčari ili čavlari, bravari, nožari, sabljari, kotlari, kalajdžije, zlatari i dr.), kožarski (kožari, krznari, papučari, čizmari) i tkalački (platnari, mutapdžije, krojači). Kod nas su se udomaćile, osobito u središnjoj Hrvatskoj, i iztočnjačke (turske i arapske) rieči za obrt i obrtnike: zanat, zanatlija, kazandžija, kalajdžija, terzija, samardžija, kujundžija i mnoge druge.

Esnafi (arapska rieč za vrstu, red, udruženje) jesu obrtne ustrojbe, gotovo obrtne republike. Premda su imali i neke vjerske ceremonije, ipak nisu bili izključeni od obrta nemuslimani. Bilo je doduše konfesionalnih esnafa, ali su opet imali zajednički esnaf i zajednički su priređivali izlete prigodom osposobljivanja šegrta i kalfa. Ti su izleti (teferiči) bili veoma liepi i zanimljivi esnafski običaji.

Svaki esnaf imaše svoju upravu: ćehaja, kalfabaša, ustabaša, čauš, bajraktar i dr. Obrtnici su naime imali i svoje barjake, skupštine i statute, koji su tokom vremena postali od starih obrtnih običaja, a koji su određivali poslove, odnose majstora prema kalfi i šegrtu, međusobne esnafske odnose i njihove odnose prema oblastima.

Obrtnici su svojom robom trgovali u čaršiji.

Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463—1878 (Sarajevo) u Zborniku Knj. 30/1 — 1935. str. 55—178.

TRGOVINA

Seljaci prodaju svoje proizvode i kupuju za svoje potrebe po selima i u gradu, a najviše na sajmovima, pazarima, dernecima, vašarima i proštenjima. Prodaje se rakija, vino, zelen (blitva, kupus i dr.), voće (višnje, trešnje, breskve, smokve, grožđe i t. d.), kokoši, pilići, jaja, sir, vuna, suho meso, a i stoka krupnoga i sitnoga zuba, a kupuje se blago (goveda, mazge, prasci, konji) i kućne potrebice za kuću i kuhinju, oruđe za polje, kosnobu i mlinicu. Pri kupoprodaji se rukuje, presieca, pije »likov(o)« ili »aldumaš«.

Po selima su krčme, u kojima se troše domaći proizvodi, vino i hrana.

Seljaci se do potrebe i udužuju kod imućnijih za male svote bez pisma, za veće s pismom i kod bilježnika. Dobitci (kamate) su dakako veći ili manji. Rok vraćanja bude obično o prispieću ljetine. Osim dobitka izčekuju vjerovnici i »ljubavi«, t. j. darova u naravi i drugih usluga.

Amo pripadaju i **hrvatske narodne mjere za dužine:** stopa ili noga, korak, razkoračaj, pedalj, kolac, roguša, lakat, obuhvat, aršin, hvat.

za tekućine: oka (ima 4 litre), bukara, »sić«, mieh, kaca, polić, baril, spud, ili se mjeri na čanke, lonce i t. d.

za žito (zrnje i t. d.): kutija, vreća, šinik (80 kg), kvarta (koja ima 4 varićaka), mina, vagan, star (por. tal. staio), mjerica;

za terete: vreća-arar, strana, tovar;

za zemlju: mjera, vrit, vreteno, jutro, čerek, ral.

I muslimani su konservativni, služe se starim mjerama okom (4 litre) i aršinom, a i starim novcima služili se sve do novijega vremna (groš, pare i akše, cvancike ili plete, taliri, marijaši, zoloti i vižlini).

LITERATURA

Krstić A., Hrvatske narodne mjere gornje Bosne (kal. »Napredak« 1942 str. 163).
Zbornik Knj. 16 — 1911. str. 290.; **4** — 1899. str. 242.

POGLAVLJE VIII.

DEMOGRAFIJA

Uz suradnju dra PETRA BAŠIĆA sastavio FRANJO LAČEN

I. POJAM DEMOGRAFIJE
II. DEMOGRAFSKI PREGLED HRVATSKIH ZEMALJA
1. razdoblje 1785.—1910.
2. razdoblje 1921.—1931.
3. razdoblje 1931.—1941.
4. gustoća pučanstva
III. STANOVNIČTVO PO SPOLU I STAROSTI
IV. UZPOREDNI PREGLED PRIRASTA PUČANSTVA na području Nezavisne Države Hrvatske i drugih europskih zemalja u razdoblju 1935.—1939.

I. Pojam demografije

Demografija je nauka o skupnim pojavama u pučanstvu.

Pod pučanstvom razumievaju se naseljenici na određenom prostoru.

Pučanstvo se razvija i živi kao kolektivni živi organizam po prirodnim zakonima.

Demografija proučava te zakone, ali ne u odnosu na čovjeka kao osamljenog pojedinca, niti u odnosu na pojedine narodnosti prema rasnom podrietlu, već u odnosu na ciele ljudske zajednice na određenom prostoru, dakle u odnosu na stanovničtvo pojedinih zemalja i pojedinih dielova svieta, i to u prvom redu brojčano.

Stanovničtvo je vrlo pokretno, te se brojčano mienja. Tu mienu zovemo g i b a n j e m pučanstva. U z r o c i gibanju jesu različite pojave unutar samoga stanovničtva, koje dovode do prirodnog povećanja ili opadanja: p o r a s t a, odnosno p a d a.

Te pojave, koje demografija promatra, **jesu** ove: 1. **rađanje**, 2. **brak**, 3. **umiranje**, 4. **migracija** (unutarnja i vanjska s obzirom na državu i narod) i 5. **elementarne pojave**, a sve su one prirodne funkcije postanka, razvoja i nestanka živoga organizma.

S obzirom na te pojave iztražuju se činbenici, koji vrše određeni utjecaj u kvalitativnom odnosno kvantitativnom smislu na sve pojave zajedno ili na svaku pojavu posebno.

Gibanje stanovničtva izražava se u njegovu porastu, odnosno u brojčanom padu.

Prirodni porast (prirast) rezultanta je djelovanja mnogobrojnih činbenika, koji su svi zajedno razlog većem porodu nad pomorom, a ta razlika, **višak poroda nad pomorom,** jest prirodni porast.

Jačina prirodnog porasta zavisi u prvom redu o porodu. Za broj rađanja odlučni su različiti duševni, ćudoredni i materialni činbenici, kao na pr.: ćudoredno shvaćanje, određeni politički nazori (nacionalni odgoj u suvremenoj državi), družtvovno i gospodarsko stanje, dotično narodno blagostanje.

Utvrđeno je, da je **za održanje ljudskoga roda,** prema tome i **za održanje svakoga naroda, potrebno, da svaka žena rodi 3—4 djeteta,** jer se sva rođena djeca ne održavaju na životu, te umiru u najranijoj dobi, osobito u prvoj godini života, tako da se znatno snizuje broj onih, koji dolaze u obzir za razplođivanje, a od živih nisu svi sposobni za tu funkciju, odnosno ako su i sposobni, iz bilo kojeg razloga ne rađaju djecu.

Da se mogu sve demografske pojave u životu **pratiti i proučavati, potrebno je** utvrditi čvrstu točku promatranja, t. j. **utvrditi stanje.** Za ustanovljenje stanja provodi se **popis.**

Popis je b r o j i t b e n i postupak obuhvaćanja pojava na određenom području u određenom času. Popise redovito provode države ili samoupravna tiela, a moraju se, da bi odgovorili svrsi, provoditi u pravilnim vremenskim razmacima.

Absolutno stanje predstavlja **broj stanovnika** na određenom području, na dan popisa, **a relativnim brojem označen je odnos broja stanovnika prema površini:** (absolutna i relativna te poljoprirodna gustoća) broj stanovnika na jedinicu obradive površine).

Za stanje su važni podatci o spolu, **obiteljskom stanju, dobi i o gospodarskom stanju.**

Stanovničtvo je izvor svih djelatnosti. Ono je stvaralac i nosilac kulture, cjelokupnoga duhovnog, duševnog i gospodarskog života.

Brojčana snaga stanovničtva jedne države jedan je od glavnih elemenata njezinih međunarodnih odnosa.

Zbog toga provodi država demografsku politiku. **Demografska** (populaciona) **politika** je skup pravnih propisa, kojima se u jednoj državi uređuju sva pitanja u svezi sa stanovnič-

tvom s posebnim obzirom na demografske činbenike. Svrha joj je povećanje poroda nad pomorom, t. j. stvaranje viška, odnosno pospješenje porasta.

Postignuću te svrhe služe različite mjere i zahvati demografske politike: pogodnosti prigodom sklapanja brakova; porez na neženje; oprost plaćanja poreza obiteljima s brojnom djecom; nagrade roditeljima s većim brojem djece; obiteljski doplatak; briga za rodilje; ustanove za savjetovanje majkama; odgajališta za djecu, kojih su roditelji zaposleni; ustanove osiguranja; oporavilišta i t. d.

Demografskom politikom ostvaruje se fizička snaga, unutarnja odpornost, izdržljivost i sviest naroda o svojem duševnom jedinstvu i svojoj moći.

II. Demografski pregled hrvatskih zemalja

prema djelu dra Mladena Lorkovića: »Narod i zemlja Hrvata«

Sadašnje područje Nezavisne Države Hrvatske bilo je u prošlosti podieljeno na više upravnih područja, koja međusobno nisu bila povezana, a stajala su pod različitim vrhovništvima. S toga razloga nije moguće prema postojećim podatcima dati za sva razdoblja uzporedan, odnosno jedinstven prikaz o stanovništvu Hrvatske. Popisi su vršeni u različito vrieme, te se nisu obavljali u pravilnim vremenskim razmacima.

I. RAZDOBLJE 1875.—1910.

Čitavo područje dielimo na tri poviestne pokrajine: bansku, bosansku i dalmatinsku Hrvatsku.

Popisi pučanstva u tim pokrajinama do početka svjetskog rata 1914.—18. izvršeni su:
u banskoj Hrvatskoj — god.: 1785., 1802., 1840., 1850., 1857., 1870., 1880., 1890., 1900., 1910.
u bosanskoj Hrvatskoj — god.: 1879., 1885., 1895., 1910.
u dalmatinskoj Hrvatskoj — god.: 1818., 1830., 1837., 1840., 1843., 1846., 1850., 1857., 1869., 1880., 1890., 1900., 1910.

Tabela A) Broj stanovnika u poviestnim hrvatskim pokrajinama prema navedenim popisima (u 1000)

Godina	Banska	Bosanska	Dalmatinska
	H r v a t s k a :		
1785.	1.171	—	—
1802.	1.257	—	—
1818.	—	—	298
1830.	—	—	339
1840.	1.606	—	399
1850.	1.584	—	—
1857.	1.644	—	416
1879./80.	1.892	1.158	457
1885.	—	1.336	—
1890.	2.186	—	527
1895.	—	1.568	—
1900.	2.416	—	594
1910.	2.622	1.898	646

Uzporedimo li rezultate tih popisa, opažamo:

Tabela B) Porast pučanstva u postotcima:

Razdoblje	Banska	Bosanska	Dalmatinska
	%	%	%
1785.—1802.	7.28	—	—
1818.—1830.	—	—	13.66
1831.—1840.	—	—	17.72
1803.—1840.	27.72	—	—
1841.—1850.	—1.33	—	—
1851.—1857.	3.78	—	—
1840.—1857.	—	—	4.27
1858.—1870.	11.80	—	9.86
1871.—1880.	2.95	—	4.27
1879.—1885.	—	15.34	—
1881.—1890.	15.53	—	10.78
1885.—1895.	—	17.36	—
1891.—1900.	10.51	—	72.58
1895.—1910.	—	21.04	—
1901.—1910.	8.51	—	—

Tabela C) Porast na tisuću stanovnika:

Razdoblje	Banska	Bosanska	Dalmatinska
1785.—1802.	3.9	—	—
1803.—1840.	6.6	—	—
1841.—1850.	—1.3	—	—
1851.—1857.	5.3	—	—
1858.—1870.	8.6	—	—
1871.—1880.	2.9	—	3.81
1879.—1885.	—	2.5	—
1881.—1890.	14.5	—	10.6
1885.—1895.	—	1.7	—
1891.—1900.	10.0	—	12.6
1895.—1910.	—	1.4	—
1901.—1910.	8.2	—	8.4

Tabela D) Indeks porasta pučanstva u poviestnim pokrajinama:

Godina	Banska	Bosanska	Dalmatinska
1785.	100	—	—
1802.	107.28	—	—
1818.	—	—	100
1840.	137.03	—	133.80
1850.	135.20	—	—
1857.	140.31	—	139.51
1870.	156.86	—	153.27
1880.	161.50	100	159.81
1885.	—	115.34	—
1890.	186.58	—	177.04
1895.	—	135.36	—
1900.	206.20	—	199.32
1910.	223.75	163.84	208.05

OBĆI PREGLED ZA RAZDOBLJE 1875—1910.

Banska Hrvatska porasla je za 125 godina (u razdoblju 1785.—1910.) za 123.75%, što znači prosječni godišnji porast od 6.3 potisućaka. Kretanje pučanstva u tom je razdoblju vrlo nepravilno. Razlozi tome su sliedeći: turski rat 1787.—1790. i francuzki ratovi od 1792.—1814.; pohod na Mađarsku 1848.; donošenje liberalnog građanskog zakonika godine 1853.; pošasti i t. d.

Dalmatinska Hrvatska pokazuje nešto drugčiju sliku kretanja, počevši od prvog popisa 1818. Utjecajni činbenici kao i gore, naglasivši posebice strašne posljedice kolere u razdoblju 1870.—1874.

Bosanska Hrvatska je za nas u demografskom pogledu nepoznata sve do prvog popisa, koji je izvršen godine 1879. Značajno je u ovom slučaju, da je Bosanska Hrvatska upravo prije prvog popisa proživjela sve ratove, bune, gospodarski preobražaj, tako da od prvog popisa do početka svjetskog rata 1914.—1918. nije bilo uobće znatnijih događaja, koji bi kao stanoviti činbenici utjecali na strukturu porasta stanovništva i njegovo kretanje u tom razdoblju.

DIAGRAM I.

KRETANJE PUČANSTVA U ČITAVOJ POVIESTNOJ HRVATSKOJ

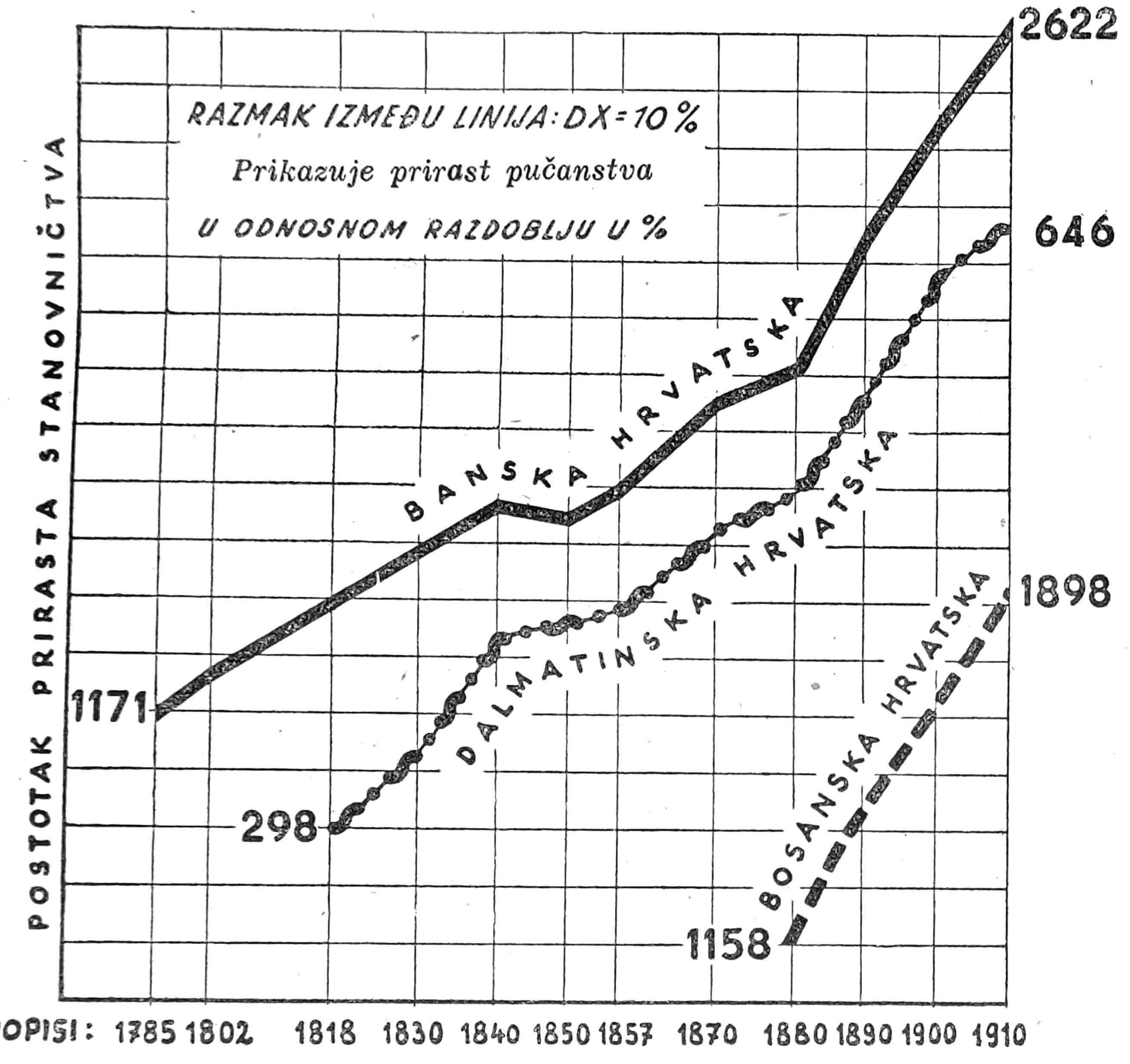

NAPOMENA: 1. Ovaj diagram je izrađen po sustavu relativnih diagrama »V. M.«
2. Brojke označuju brojno stanje stanovničtva u pojedinim poviestnim pokrajinama prema prvom i posljednjem popisu god. 1910. (u hiljadama).

1. **Od prvog popisa god. 1785. do 1840.** giblje se pučanstvo Hrvatske više-manje jednolično u smjeru porasta. Na početku toga razdoblja značajni su napoleonski ratovi. Važnijih družtvovno-gospodarskih promjena i pojava nema.

2. **Razdoblje od 1840. do 1880.** obilježeno je slabim porastom obćenito, nu porast je ipak nešto veći nego u minulom razdoblju. U prvom desetljeću toga vremenskoga odsjeka dolazi do

velikih političkih događaja, koji izravno djeluju na smanjenje pučanstva. To je rat s Mađarskom. Značajno je za to razdoblje ukinuće kmetstva 25. travnja 1848. po banu Jelačiću, te donošenje građanskoga zakonika 1853. u slobodarskom duhu, koji su događaji preobrazili unutarnju gospodarsku i družtvovnu strukturu hrvatskog naroda, i tako utjecali izravno ili neizravno na obće gibanje pučanstva.

3. **Od 1880. do 1890.** pučanstvo se Hrvatske naglo povećava, jer je to doba podpunog političkog smirenja i jačeg gospodarskog razvoja.

4. **Od 1890. do 1910.** prilike su relativno povoljne i zato se u tom razdoblju bilježi jak porast, nu ipak nešto slabiji od onog iz desetgodišta 1880.—1890.

S godinom 1910. završava se dugotrajno razdoblje nesustavnih popisa. Te godine izvršen je posljednji popis u bivšoj Austrougarskoj monarhiji.

2. RAZDOBLJE 1921.—1931.

Broj stanovnika na sadašnjem području Nezavisne Države Hrvatske prema popisu **god. 1921.** po procjeni dra Petra Bašića — iznosio je — 4,908.032 dakle **pokazuje smanjenje pučanstva prema** broju 5,166.000 iz **god. 1910.**

Tome su dva razloga:

1. **Svjetski rat,** koji je nepovoljno utjecao na razvojni populacioni pravac velikim gubitkom Hrvata na europskim bojištima.

2. **Nove prostorne granice promatranja,** naime broj od god. 1921. odnosi se na današnje područje Nezavisne Države Hrvatske, određeno ugovorima i Poglavnikovom odredbom u god. 1941.

Porast pučanstva u razdoblju 1921.—1931. **nije** u čitavoj Hrvatskoj **jednoličan.**

Imamo četiri skupine velikih župa, i to župe s velikim postotkom prirasta (20—30%), sa srednjim prirastom (10—20%), s malim prirastom (0—10%) i konačno velike župe bez prirasta, odnosno s opadanjem žiteljstva.

1. **Skupinu** župa **s velikim prirastom čine:** Lašva i Glaž s 23.12%, Posavje s 21.96%, Vrhbosna s 29.33%, Sana i Luka s 25.46%, te Usora i Soli s 26.86%.

Osim toga pokazuje grad Zagreb prirast od 70.77%.

2. **Skupina srednjeg prirasta:** Baranja s 16.86%, Dubrava 11.20%, Hum 16.20%, Krbava i Psat 15.46%, Livac i Zapolje 15.45%, Pliva i Rama 15.55%, Pokupje 12.43%, Prigorje 12.56%, Vuka 11.22%.

3. **Skupina malog prirasta:** Bilogora 5.26%, Bribir i Sidraga 9.17%, Cetina 2.32%, Gora 9.24%, Modruš 8.84%, Zagorje 7.38%.

4. **Skupina s opadanjem:** Lika i Gacka —2.18%, Vinodol i Podgorje —4.57%.

3. RAZDOBLJE 1931.—1941.

Ovo se razdoblje razlikuje od prijašnjeg. Nema izravnih posljedica rata, kao u god. 1921. Mir, unutarnje sređenje, povoljne gospodarske prilike u početku tog razdoblja, gospodarska nesigurnost i potežkoće (kriza), sačinjavaju počela prirasta hrvatskog pučanstva u tom desetljeću.

Podataka na temelju obćeg popisa pučanstva nema, jer se ovaj nije proveo zbog ratnih operacija na ovom području god. 1941.

Međutim je izračunan prirast stanovničtva **prema podatcima o porodu i pomoru za razdoblje 1934.—1937.** Po tome računu **broji danas Nezavisna Država Hrvatska oko 6,660.000 stanovnika,** te se prema 1931. pokazuje ukupan prirast (porod manje pomor) od okruglo 1,000.000 žitelja.

Sada je redoslied velikih župa nešto izmienjen, jer je u nekim pokrajinama odnosno velikim župama prirast znatno spao izpod prosjeka 1921.—1931.

Razlozi tome opadanju nalaze se u prilikama života u tim krajevima, inače vrlo bogatim. Blagostanje, gospodarski napredak, kao i obći prosvjetni uzpon utjecali su na izmjenu nazora, kojega je posljedica bila: brojčano opadanje.

Po skupinama izgleda prirast ovako:

1. **Skupina velikog prirasta:** Bribir i Sidraga, Hum, Krbava i Psat, Lašva i Glaž, Pliva i Rama, Posavje, Sana i Luka, Usora i Soli, te Vrhbosna.

2. **Skupina srednjeg prirasta:** Cetina, Dubrava, Gora, Lika i Gacka, Livac i Zapolje, Modruš, Pokupje, Prigorje, Vinodol i Podgorje, te Zagorje.

3. **Skupina malog prirasta:** Baranja, Bilogora, Vuka (i Zagreb prema natalitetu izključivši migraciju).

Absolutan pad (izpod ništice) ne pokazuje ni jedna velika župa.

4. GUSTOĆA PUČANSTVA

Uzporedo s gibanjem pučanstva možemo pratiti odnos stanovničtva prema površini, t. j. gustoću tokom 145 godina.

Godina	gustoća	povećanje
1785.	20.6	—
1840.	25.9	5.3
1880.	32.0	6.1
1890.	37.9	5.9
1910.	46.9	9.0
1921.	48.0	1.1
1931.	55.1	7.1
1941.	64.9	9.8

Najmanje povećanje očituje se od god. 1910. do 1921. iz spomenutih razloga, a najveće od 1931.—1941.

TABELA V. KRETANJE PUČANSTVA NA PODRUČJU N. D. H. 1921.–1941.

PO VELIKIM ŽUPAMA

(Izračunano prema upravnoj podjeli 1941.)

Velika župa – Broj	Velika župa – Naziv	A. Razdoblje 1921.—1931. Broj stanovnika izračunan prema popisu 1921.	A. Broj stanovnika izračunan prema popisu 1931.	A. Ukupan prirast prema stvarnom stanju popisa 1921.—1931. ukupno	A. Ukupan prirast u %	Broj stanovnika izračunan po natalitetu na dan 31. XII. 1941. ukupno	2. Razdoblje 1931.—1941. Ukupan prirast prema 1931. po natalitetu bez preseljivanja ukupno	2. Ukupan prirast u %	2. Prosječni godišnji prirast na 1000 stanovnika.
I.	**Baranja**	280.529	327 831	+ 47.302	+ 16.86	358.133	30.302	9.2	7.6
II.	**Bilogora**	317.256	333.952	+ 16.696	+ 5.26	345.130	11.179	3.4	2.7
III.	**Bribir i Sidraga**	79.309	86.583	+ 7.274	+ 9.17	112.914	25.561	29.3	24.1
IV.	**Cetina**	207.863	212.690	+ 4.827	+ 2,32	248.884	36.194	17.0	12.2
V.	**Dubrava**	142.797	158.787	+ 15.990	+ 11.20	190.473	26.118	15.9	14.2
VI.	**Gora**	198.546	216.900	+ 18.354	+ 9.24	247.803	30.903	14.2	9.6
VII.	**Hum**	180.376	209.599	+ 29.223	+ 16.20	262.664	53.065	25.3	19.2
VIII.	**Krbava i Psat**	143.855	166.095	+ 22.240	+ 15.46	215.232	49.137	29.6	21.8
IX.	**Lašva i Glaž**	156.492	192.680	+ 36.188	+ 23.12	250.098	57.418	29.8	22.1
X.	**Lika i Gacka**	158.517	155.059	— 3.458	— 2.18	185.919	30.860	19.9	16.1
XI.	**Livac i Zapolje**	324.136	374.219	+ 50.083	+ 15.45	441.087	66.868	17.9	10.9
XII.	**Modruš**	118.739	129.231	+ 10.492	+ 8.84	155.493	25.715	19.8	15.0
XIII.	**Pliva i Rama**	185.658	214.526	+ 28.868	+ 15.55	275.402	60.876	28.4	23.0
XIV.	**Pokupje**	175.010	196.755	+ 21.745	+ 12.43	225.200	28.445	14.5	12.0
XV.	**Posavje**	336.083	409.902	+ 73.819	+ 21.96	498.838	88.936	21.7	14.5
XVI.	**Prigorje**	223.163	251.193	+ 28.030	+ 12.56	278.936	27.725	11.0	8.8
XVII.	**Sana i Luka**	211.395	265.222	+ 53.827	+ 25.46	348.182	82.960	31.3	23.1
XVIII.	**Usora i Soli**	227.735	288.904	+ 61.169	+ 26.86	357.730	71.044	24.8	19.8
XIX.	**V. i Podgorje**	88.981	84.912	— 4.069	— 4.57	95.558	14.004	17.2	12.1
XX.	**Vrhbosna**	277.218	358.521	+ 81.303	+ 29.33	440.310	81.789	22.8	20.4
XXI.	**Vuka**	374.935	416.987	+ 42.052	+ 11.22	443.205	26.214	6.3	4.9
XXII.	**Zagorje**	390.765	419.621	+ 28.856	+ 7.38	493.646	74.021	17.6	13.5
XXIII.	**Grad Zagreb**	108.674	185.581	+ 76.907	+ 70.77	192.319*)	6.738	3.6	3.3
UKUPNO		**4,908.032**	**5,655.750**	+ **747.718**	+ **15.23**	**6.663.157**	**1.006.072**	**17.8**	**15.2**

Prema radovima dra Petra Bašića i Viktora Manakina

*) Procjena s doseljivanjem — 326.000

Napomene uz tabelu V.

1. U stupcima 1—4 pokazan je **broj i porast stanovničtva** na sadašnjem području Nezavisne Države Hrvatske **u razdoblju 1921.—1931.**, koji je izračunao dr. Petar Bašić i to putem preračunavanja podataka popisa 1921. i 1931. za pojedine kotare i obćine prema sadašnjoj upravnoj podjeli sa svim promjenama, koje su nastale u tom razdoblju.

Ove brojke prikazuju procjenu **stvarnog** stanja pučanstva u tim godinama na sadašnjem području pojedinih velikih župa prema popisima 1921. i 1931.

2. **Slična procjena stvarnog stanja stanovničtva za god. 1941.**, nakon obrazovanja Nezavisne Države Hrvatske — **nije moguća sve do novog popisa.**

No kako taj novi popis u dogledno vrieme zbog ratnih prilika ne može biti izvršen, a ipak je potrebno imati barem približnu sliku brojčanog stanja pučanstva u cieloj državi i u pojedinim velikim župama, navodimo u gornjoj tabeli brojke izračunane u Brojitbenom odjelu Glavnog ustaškog stana krajem godine 1941. i objavljene u »Brojitbenom izvještaju G. U. S.-a« br. 1/2 u veljači 1942.

Prema tome radu **prirast stanovničtva** na području Nezavisne Države Hrvatske **za razdoblje 1931.—1941. izračunan je prema prirodnom prirastu** na temelju podataka o broju rođenih i umrlih u pojedinim kotarima na području N. D. H. za **godine 1934.—1937.** i to **po ovoj formuli:**

$$Rn = R_1 + x = R_1 + 10{,}75\ d + 62{,}5\ f,$$ gdje

Rn — predstavlja izračunan broj stanovnika na dan 31. XII. 1941.

R_1 — izračunan broj stanovnika na dan 31. III. 1931.

d — prosječni godišnji prirast u godinama 1934.—1937.

f — prosječno povećavanje godišnjeg prirasta (prirast na prirast) počevši od 31. III. 1932.

Ova formula je izvorna i daje matematičku procjenu ukupnog i relativnog porasta pučanstva od 31. III. 1931. do 31. XII. 1941. na temelju prosječnog prirodnog prirasta (dakle na temelju prosječnog viška broja rođenih nad brojem umrlih) u svim kotarima u razdoblju 1931. do 1941. Prema tome **brojke u stupcu 5 predstavljaju procjenu vjerojatnog sadašnjeg broja i prirodnog prirasta** pučanstva u pojedinim velikim župama i u cieloj zemlji — **po natalitetu.**

I ako te brojke ne obuhvaćaju ni unutarnje preseljivanje ni migraciju, one su jedinstvene i kao takve jedina su podloga za prosuđivanje sadašnjeg demografskog stanja u N. D. H.

3. **Broj pučanstva za god. 1921.**, pokazan u stupcu 1., izračunao je dr. Petar Bašić na temelju izhoda popisa 1921., te **se isti iznosi u javnosti prvi puta,** dok su brojke za god. 1931. bile objavljene još početkom 1942. u Brojitbenom izvještaju G. U. S.-a (vidi tabelu I. na strani 8. ovog djela).

Veoma je značajno, da se brojke dra Bašića za godinu 1921. razlikuju od brojaka Glavnog ustaškog stana svega za 1.335 stanovnika prema 5,657.085 ili 0,0002 posto, dakle posve bezznačajno, što dokazuje, da se ova dva izračunavanja, izvršena u razno vrieme i na posve različnoj osnovi, uzajamno potvrđuju.

S time se dokazuje podpuna izpravnost procjene Glavnog ustaškog stana. Međutim za godinu 1931. donosimo ovdje procjenu dra Bašića, i to s razloga, što je stanje god. 1921. izračunano na istoj osnovi, dakle to je neobhodno za mogućnost uzpoređenja brojaka 1921. i 1931.

4. Veoma je značajno, da je **prosječni godišnji prirast na cielom području N. D. H. za oba ova razdoblja posve jednak** (15.2 na 1000 stanovnika), što daje čvrstu osnovu za cieli niz zaključaka i daljnjeg demografskog proučavanja.

5. S druge strane još je značajnije, da e **postotak stvarnog prirasta na području pojedinih velikih župa u razdoblju 1921.—1931.** (stupac 4.) **znatno razlikuje od postotka izračunanog prirodnog prirasta** u istim župama **u razdoblju 1931. do 1941.** (stupac 7.).

Ta je razlika nastala, jer u g. 1941. nije izvršen novi popis pučanstva i prema tome su brojke u stupcu 7. označene bez doseljivanja i izseljivanja stanovničtva u pojedinim krajevima.

Baš ova razlika daje podlogu za mogućnost približnog prosuđivanja istih pojava u razdoblju 1931.—1941., dakle daje jednu osnovu za procjenu stvarnog stanja ukupnog broja pučanstva u pojedinim velikim županama **god. 1941.**

Budući da je prosječni godišnji prirast u oba ova desetgodišta, kako je to napried označeno, posve jednak (15.2) — **iz uzpoređenja brojaka stupaca 4. i 7. vidimo, da prirast s doseljivanjem u pojedinim velikim župama u g. 1921.—1931. nadmašuje postotak prirodnog prirasta u nekim župama u g. 1931.—1941.** i to: u velikoj župi Baranja sa 7.7; Vrhbosna **6.5**; **Vuka 4.9**; Usora i Soli 2.1; Prigorje 1.6 i Posavje 0.3%, dok grad Zagreb pokazuje višak stranog prirasta od 67.2%!

Na temelju ovih brojaka možemo s velikom vjerojatnošću utvrditi, da bi na pr. **grad Zagreb,** koji po natalitetu (3.6%) stoji skoro na posljednjem mjestu) izuzevši veliku župu Bilogora 3.4%) morao imati **stvaran prirast s doseljivanjem** u razdoblju 1931.—1941. 67.2+3.6 dakle 70.8%, a ako se tome doda još i razlika za 9 mjeseci 1931. (budući da je popis izvršen 31. III. 1931.) dobivamo **vjerojatan ukupan prirast stanovništva** grada Zagreba s doseljivanjem u **razdoblju 1931.—1941. 75.8%** ili **140.670 stanovnika.**

Ovim putem dobivamo matematički izračunanu brojku ukupnog vjerojatnog broja stanovništva grada Zagreba na dan 31. XII. 1941. oko 327.000 što odgovara stvarnom stanju (jer se procjena prema broju izdanih potrošačkih karata i prema drugim mjerilima kreće između 300 i 350.000).

S ovim je dokazana izpravnost prednjeg izračunavanja, a s time i stvarna korist brojitbenog demografskog proučavanja.

S druge strane **većina ostalih velikih župa pokazuje nazadovanje** prema prirodnom prirastu (razlika brojaka u stupcima 4. i 7.) dakle sve ostale velike župe u razdoblju 1921.—1931. pokazuju smanjenje broja pučanstva zbog izseljivanja, i to:

Velika župa Lika i Gacka —22.1; Vinodol i Podgorje —21.8; Bribir i Sidraga —20.1; Cetina —14.7; Krbava i Psat —14.1; Pliva i Rama —12.8; Hum —9.1; Sana i Luka —6.8% i t. d., dakle **smanjivanje broja pučanstva zbog izseljivanja pokazuju uglavnom primorske župe** (prekomorska izseljivanja) **i siromašni krajevi** (unutrašnje izseljivanje).

Na temelju prednjih brojaka onako, kako je to napried izračunano za grad Zagreb, **mogu biti matematički izračunane vjerojatne brojke povećavanja i smanjivanja ukupnog broja stanovnika u razdoblju 1931.—1941. zbog doseljivanja i izseljivanja** i time još veće približavanje procjene stvarnom stanju ukupnog broja pučanstva u pojedinim krajevima, tako da nepoznate ostaju tek promjene izazvane ratnim stanjem.

Gornje je od velikog značaja za daljnji sustavni brojitbeni studij na polju demografskog proučavanja Nezavisne Države Hrvatske.

UREDNIČTVO

III. Stanovničtvo Nezavisne Države Hrvatske po spolu i starosti

A. PO SPOLU

Unutarnje razlikovanje u sastavu družtvenog organizma po spolu značajno je ne samo za izključivo populacione svrhe, nego i za poznavanje upravo družtvovnih odnosa. U tom problemu zanimljiv je **odnos broja mužkaraca prema broju žena.**

Obćenita je pojava i činjenica, da prevladuju žene. Tako je i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Postoje dvie skupine velikih župa: jedna, koja ima iznad 50% mužkaraca, i druga, koja ima iznad 50% žena. Najjasnije nam izražava to stanje broj žena na 1000 mužkaraca. U sedam velikih župa dolazi manje od 1000 žena na isto toliki broj mužkih. To znači, da su u tim župama žene brojčano, i absolutno i relativno, slabije od mužkaraca.

Ta činjenica ne bi bila toliko zanimljiva koliko jest, kada bismo je promatrali samu za sebe, odvojeno od prostornog smještaja.

Ta činjenica ne bi bila toliko zanimljiva koliko jest, kada bismo je promatrali samu za sebe, odvojeno od prostornog smještaja.

U Bosanskoj Hrvatskoj, odnosno u velikim županama te poviestne hrvatske pokrajine **brojčano prevladuju mužkarci.** Pri tome se mora uvažiti, da na tom području vladaju i posebni družtvovni odnosi, temeljeni na islamu.

Izvan okvira bosanske Hrvatske pokazuje **manjak žena vel. župa Bribir i Sidraga,** što je osobito značajno zbog primorskog obilježja te župe. Isto tako imadu manje žena velike župe: Lašva i Glaž, Pliva i Rama, Posavje, Sana i Luka, Usora i Soli, te Vrhbosna.

U svim ostalim vel. županama dolazi više od 1000 žena na 1000 mužkaraca. U župi **Vinodol i Podgorje dolaze 1.194 žene na 1000 mužkaraca,** te je u ovoj župi višak žena najveći.

Prosjek za čitavu Nezavisnu Državu Hrvatsku iznosi 1.009 žena.

TABELA VI. STANOVNIČTVO N. D. H. PO SPOLU I STAROSTI

PO VELIKIM ŽUPAMA

VELIKE ŽUPE		Po spolu			Po starosti (dobi) — A. Postotak pojedinih skupina starosti prema ukupnom broju stanovnika 1931.				
Broj	NAZIV	Postotak mužkih	Postotak ženskih	Broj žena na 1000 mužkih god. 1941.	Do 10 godina	11—19 godina	20—39 godina	40—59 godina	60 god. i više
		1	2	3	4	5	6	7	8
I.	Baranja	49.4	50.6	1.023	26.4	14.3	32.3	18.6	8.4
II.	Bilogora	49.2	50.8	1.032	21.6	14.0	32.4	21.0	11.0
III.	Bribir i Sidraga	50.5	49.5	980	34.4	16.1	27. 1	14.8	7.6
IV.	Cetina	48.0	52.0	1.081	28.5	14.9	27.7	17.1	11.8
V.	Dubrava	48.1	51.9	1.076	28.4	15.0	30.8	16.0	9.8
VI.	Gora	48.7	51.3	1.052	27.7	14.8	31.9	17.6	8.0
VII.	Hum	49.4	50.6	1.025	31.9	15.6	29.4	15.6	7.5
VIII.	Krbava i Psat	50.0	50.0	1.012	36.3	15.4	28.7	14.0	5.6
IX.	Lašva i Glaž	52.4	47.6	909	35.1	15.4	30.4	14.5	4.6
X.	Lika i Gacka	47.0	53.0	1.125	32.4	15.6	26.1	15.5	10.4
XI.	Livac i Zapolje	49.7	50.3	1.010	30.1	15.6	30.2	16.8	7.3
XII.	Modruš	48.0	52.0	1.082	32.2	14.3	28.6	15.2	9.7
XIII.	Pliva i Rama	51.3	48.7	950	34.1	16.3	28.6	14.9	6.0
XIV.	Pokupje	47.4	52.6	1.111	29.2	14.8	31.4	16.7	7.9
XV.	Posavje	50.5	49.5	978	32.1	15.0	29.9	16.3	6.7
XVI.	Prigorje	49.2	50.8	1.032	25,9	14.3	31.4	19.0	9.4
XVII.	Sana i Luka	51.7	48.3	936	35.7	15.6	30.3	13.7	4.7
XVIII.	Usora i Soli	51.6	48.4	936	36.4	15.5	29.8	13.9	4.4
XIX.	Vinodol i Podgorje	45.6	54.4	1.194	29.3	15.3	26.4	17.2	1 .8
XX.	Vrhbosna	51.9	48.1	929	32.9	14.1	32.9	15.1	5.0
XXI.	Vuka	49.7	50.3	1.014	26.0	14.4	32.8	18.4	8.4
XXII.	Zagorje	49.0	51.0	1.043	29.1	15.2	29.4	17.6	8.7
XXIII.	Grad Zagreb	49.6	50.4	1.015	15.2	14.0	46.1	18.7	6.0
	Ukupno	**49.8**	**50.2**	**1.009**	**30.1**	**15.0**	**30.7**	**16.4**	**7.8**

Iz Brojitbenog izvješťaja Glavnog ustaškog stana 1942. br. 5/8.

8. PO STAROSTI

U tabeli VI. navedeno je pet skupina starosti. Ponajprije jedna upadljiva činjenica, ako uzporedimo prvu skupinu (djecu do deset godina) s brojčanim stanjem žena u pojedinim velikim županama. Upravo **u županama s manjim brojem žena najveći je postotak djece.** Dakle manji broj žena rađa veći broj djece, i obratno, veći broj žena rađa manje djece.

Maksimum postotka nalazimo u v. ž. Usora i Soli (36,4%), a minimum od 15,2% u Zagrebu. Prosjek 30,1%.

Isto tako je i **sliedeća mlađa skupina (11—19 god.)** relativno najjače razvijena u istim župama. Minimum u Baranji i gradu Zagrebu (14%), a maksimum u župi Pliva i Rama (16,3%).

Daljnja dobna skupina (20—39 god., danas 30—59 god.!) prosječno je najjača, jer predstavlja 30,7% pučanstva te dobi, i tako neznatno premašuje skupinu djece (30,1%).

U dobi 40—59 godina bilo je najviše stanovnika u vel. župi Bilogora, tako da je ta župa, obćenito uzevši sve dobne skupine, po svojoj strukturi najstarija, t. j. populaciono najslabija. Dvie župe, i to Sana i Luka te Usora i Soli imaju najmanje pučanstva te starosti, svega 13,7, odnosno 13,9%. Prosjek 16,4.

Iznad 60 godina ima najmanje pučanstva. To je skupina staraca, kojih najviše imaju Cetina i Vinodol i Podgorje, svaka 11,8%, a najmanje opet Usora i Soli — samo 4,4%. Državni prosjek iznosi 7,8%.

Iz ovoga sliedi, da postoje dvie vrste krajeva: jedna s mladom strukturom stanovničtva, a druga sa strukturom starosti. Središte se države pomlađuje, dok rubovi stare. To je posljedica dvaju različitih načina života. Na jednoj strani ravnica, na drugoj gorštaci.

IV. Uzporedni pregled prirasta pučanstva

NA PODRUČJU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I NEKIH EUROPSKIH ZEMALJA U RAZDOBLJU 1935.—1939.

Vjernu sliku odnosa bitnih demografskih činbenika: rađanja (nataliteta), umiranja (mortaliteta), odnosno prirasta stanovničtva Nezavisne Države Hrvatske i osam europskih zemalja u petgodištu 1935.—39. nije moguće dati zbog pomanjkanja točnih podataka. Međutim je moguće prikazati približne, vjerojatne **odnose, na temelju** podataka, koji se odnose na čitavo područje b. Jugoslavije, kako je to i navedeno u skrižaljci. Zato je potrebno iztaknuti, da je prosjek prirasta bio gotovo jednak za sve pokrajine b. Jugoslavije, ali su neka područja današnje Nezavisne Države Hrvatske stalno odstupala od prosjeka na više, tako, da Nezavisna Država Hrvatska u stvari ima još jači prirast pučanstva, odnosno jači natalitet.

Od država su uzete za uzporedbu one, koje posjeduju neke tipične družtvovne, gospodarske i obće kulturne značajke. **Između tih država najjači prirast pokazuje Nezavisna Država Hrvatska** (i prema podatcima za b. Jug.). Taj prirast jači je i onda, kada godišnje stalno opada (vidi se stalni pad od god. 1935.—38.), **uzprkos činjenici, da neke zemlje izkazuju stalan uzpon prirasta.**

Ne postoji određeni gospodarski tip zemlje, u kojoj bi se prirast stalno povećavao, odnosno stalno opadao.

Kao uzorak veleobrtne zemlje, pokazuje Belgija smanjenje za 1 potisućak. Nu istu pojavu, pad, izkazuje i Bugarska, tipična poljodjelska zemlja, samo znatno jači pad od 3,8 potisućka.

Procienivši odnos prirasta Nezavisne Države Hrvatske i navedenih zemalja može se stvoriti zaključak: **u petgodištu 1935.—39. dolazi do stalnog opadanja prirasta,** uslied stanovitih unutarnjih družtvovnih uzroka. Poboljšanje životnih uvjeta, stanoviti materialni napredak i blagostanje u žitorodnim krajevima nepovoljno utječe na rađanje, koje se nastoji izbjeći.

Uzrok opadanju redovitog prosječnog prirasta je volja bračnih drugova, da ne rađaju djecu, dakle psihički uzrok.

Mora se ustanoviti jači pad rođenih nego umrlih. S druge strane **to može značiti, da države, koje pokazuju povećanje prirasta, nisu povećale svoj natalitet, nego su smanjile mortalitet** (Italija, Mađarska).

Po broju umiranja premašuje Nezavisnu Državu Hrvatsku jedino Rumunjska, dok su u rađanju jednako jake. Rumunjska je prva po natalitetu, ali pribrojivši Nezavisnoj Državi Hrvatskoj povećanje od 1,5—2 potisućka, te dobivši tako stvarni prosjek, Nezavisna Država Hrvatska dostiže Rumunjsku, odnosno prestiže je za 1 potisućak.

Uzrok velikom pomoru je loša družtvovna politika, a posebno demografska i zdravstvena politika bivšeg sustava.

TABELA VII. UZPOREDNI PREGLED PRIRODNOG PRIRASTA

Na području Nezavisne Države Hrvatske i drugih europskih zemalja 1935.-1939.

Zemlje:	Belgija	Bugarska	Finska	Francuzka	Italija	Mađarska	Njemačka	Rumunjska	Nezavisna Drž. Hrvatska
POROD (natalitet) (na 1000 stanovnika)									
God. 1935.	15.4	26.4	19.6	15.3	23.4	21.2	18.9	30.7	**29.8**
1936.	15.2	25.9	19.2	15.0	22.4	20.4	19.0	31.5	**28.9**
1937.	15.3	24.3	20.0	14.7	22.9	20.2	18.8	30.8	**27.9**
1938.	15.8	22.8	21.0	14.6	23.7	20.1	19.6	29.6	**26.7**
1939.	15.3	21.4	21.3	14.6	23.5	19.6	20.3	28.3	**25.9**
POMOR (mortalitet)									
God. 1935.	12.8	14.6	12.7	15.7	13.9	15.3	11.8	21.1	**16.8**
1936.	12.8	14.3	13.8	15.3	13.8	14.3	11.8	19.8	**16.0**
1937.	13.1	13.6	13.0	15.0	14.2	14.2	11.7	19.3	**15.9**
1938.	13.1	13.7	13.1	15.4	14.1	14.4	11.6	19.2	**15.6**
1939.	13.8	13.4	14.8	15.3	13.4	13.7	12.3	18.6	**15.0**
PRIRODNI PRIRAST (višak poroda nad smrtnošću)									
God. 1935.	2.6	11.8	6.9	—0.4	9.5	5.9	7.1	9.6	**13.0**
1936.	2.4	11.6	5.4	—0.3	8.6	6.1	7.2	11.7	**12.9**
1937.	2.2	10.7	7.0	—0.3	9.7	6.0	7.1	11.5	**12.0**
1938.	2.7	9.1	7.9	- 0.8	9.6	5.7	8.0	10.4	**11.1**
1939.	1.5	8.0	6.5	—0.7	10.1	5.9	8.0	9.7	**10.9**

Napomene:

[1]) granice prema Trianonskom ugovoru.

[2]) granice 1937.

[3]) podatci za bivšu Jugoslaviju.

Prema podatcima „Annuaire Statistique de la Société des Nations". 1940./41.

POGLAVLJE VIII.

HRVATSKI JEZIK

Urednici: dr. A. B. KLAIČ i dr. KRUNO KRSTIĆ

I. POVIESTNI PREGLED

Napisao dr. Kruno Krstić

Današnji hrvatski književni jezik iznikao je iz života pučkoga govora poviestnim razvojem, kojemu se nit dade pratiti oko osam stoljeća unatrag u pisanim spomenicima. Načelne smjernice, po kojima će se hrvatska govorna tvar pretakati u književnu jezičnu zakonitost, ustaljene su u jeziku dubrovačkoga književnoga kruga u XVI. stoljeću, tako da se od XVI. stoljeća unapried zametna jezgra hrvatskoga književnog jezika razvija suvislo i sustavno uza sve poviestne potrese i bogato bujanje postranih jezičnih klica.

Jezičnu predaju Dubrovnika prihvatili su početkom prošloga stoljeća za vrieme preporoda svi Hrvati, tako da u hrvatskom jezičnom zakonodavstvu nema prekida kroz četiri stoljeća. Pa ipak u današnjem svom sastavu i tkivu — zbog snažnih utjecaja nuzgrednih jezičnih žarišta i zbog dugotrajnog pomicanja kulturno-političkih silnica s juga na sjever — hrvatski je književni jezik u neku ruku izvod iz prirodne jezične građe svih hrvatskih krajeva.

Prvu dialektalnu (posebno morfoložku) podlogu tvori mu iekavska štokavština Dubrovnika s okolicom u užem, a Hercegovine u širem smislu. Rječnik, izričaji i sintaktički ustroji rečenice potekli s te podloge dopunjeni su prinosima svih književnih struja u novovjekoj poviesti Hrvatske uz neznatan utjecaj tuđih vrela i uzora.

Usklađivanje poviestne podloge sa svim novijim prinosima vrši se već čitavo stoljeće u Zagrebu kao hrvatskom književnom i kulturnom središtu. Izuzev razmjerno uzka područja kajkavštine i čakavštine današnji je hrvatski književni jezik posve primjeren govornoj stvarnosti čitavog hrvatskoga narodnog tla.

Crkvenoslavenska književnost

U IX. stoljeću upoznaju Hrvati prvi književni jezik srodan svom narodnom govoru. Taj je jezik jedno slavensko narječje iz okolice Soluna, kojim su napisali crkvene knjige sv. braća Ćiril i Metod, da bi uvođenjem bogoslužja na blizku i razumljivu jeziku predobili za kršćanstvo narode slavenskoga jezičnog kruga.

Crkvenoslavenska književnost pisala se kod Hrvata gotovo izključivo posebnom vrstom pisma (uglastom glagolicom), koje pismo ostaje dielom u upotrebi i za kasniju književnost pisanu narodnim jezikom.

Uglasta glagolica, koju su samo Hrvati upotrebljavali, zaštićuje u početku ne samo Hrvate od romanizacije, nego i sprečava prvoj hrvatskoj pismenosti slievanje s ostalim, po jeziku blizim, narodnostima te tvori grafičkom ogradom ograđen krug, unutar kojega razmjerno samoniklo niču kasnija hrvatska književna nastojanja.

Da crkvenoslavenski jezik nije gotovo nikako utjecao na razvoj hrvatskoga književnog jezika (dok je vrlo znatno utjecao na ruski i predvukovski srbski književni jezik), mora se tumačiti nepodpunom razprostranjenošću i slabim političkim ugledom glagolskoga bogoslužja na hrvatskom tlu.

Uslied prostorne ograničenosti slavenskoga bogoslužja, kojega su predstavnici uglavnom prepušteni sami sebi, pa i progonjeni, nema sustavnoga i školskoga njegovanja unesenoga hieratskog jezika, i on se — upravo zbog sličnosti s narodnim jezikom — zaboravlja i postepeno raztače u živ narodni jezik.

Taj narodni jezik pisan najprije glagolicom, kad se pismenost kao takva putem glagolice potaknula, javlja se pisan i latinskim slovima zbog neposredne blizine naroda, koji su se latinskom abecedom služili, i pod utjecajem knjiga razširenoga latinskog bogoslužja.

Raztakanje crkvenoslavenskoga jezika

Raztakanje crkvenoslavenskoga jezika zacielo počinje pogrješnim čitanjem glagolice.

Glagolski znakovi svode se na hrvatski izgovor na svim onim mjestima, gdje glasovna razlika pravilno i uzporedno dieli dva jezika, a u čitanju se preskaču oni znakovi, kojih je u hrvatskom govorenom jeziku glasovnim stezanjem nestalo. To se krivo čitanje kod prepisivanja ili sastavaka na crkvenoslavenskom jeziku odrazuje i u pismu. Tako počinju na mjesto (ą, ę) dolaziti čisti samoglasnici, »jat« dobiva svoj narodni izgovor (i, e, je), št i žd prelaze u ć i đ, poluglasi se zamjenjuju jasnim samoglasnikom, izostavljaju ili bar svode na jedan jedini pisani znak.

Postepeno zamjene zahvaćaju i slovnicu pa i rječnik, a sve se to posve prirodno događa uslied pomanjkanja čvrste crkvenoslavenske jezične predaje pokraj snažnog prodiranja žive narodne rieči.

Prvi hrvatski spomenik raztočenoga crkvenog jezika potječe iz doba hrvatskih narodnih kraljeva na prielazu iz XI. u XII. stoljeće. To je Baščanska ploča s otoka Krka.

Jezični spomenici pisani grčkim slovima

Uzporedo s objema glagolicama (oblom i uglastom) javlja se na Balkanu kao pismo crkvene književnosti i grčki alfabet prilagođen glasovima crkvenoslavenskog jezika, t. zv. ćirilica. To pismo prevladava u nekim krajevima kulturno i politički blizkim Bizantu; tako je na pr. u Srbiji stara crkvena i pobožna književnost izključivo tim pismom pisana.

Dodiri nekih hrvatskih krajeva bilo izravno s Bizantom bilo sa žarištima ćirilske pismenosti dovode do toga, da su i neki hrvatski stariji spomenici ćirilicom pisani (dubrovačka korespondencija, Poljički statut, izprave bosanskih vladara i t. d.).

Osobito se ćirilica udomaćila u Bosni, gdje se od nje razvio poseban hrvatski tip, t. zv. bosančica. I u ćirilskim spomenicima javlja se raztakanje crkvenoga jezika u narodni; dapače u najstarijim hrvatskim ćirilskim spomenicima jezik je u temelju narodan s gdjekojim ostatcima crkvene slavenštine.

U južnijim primorskim krajevima vrlo rano izčezava ćirilica, a na njezino mjesto dolazi pismo katoličkog Zapada, latinica.

Utjecaj crkvenoslavenskoga na hrvatski književni jezik

Kao hieratski jezik pisan posebnim pismom, glagolicom, održala se crkvena slavenština sve do današnje dane u slavenskoj službi Božjoj.

U toku vjekova doživjele su crkvenoslavenske knjige različite nehotimične i smišljene promjene (Levakovićeva i Karamanova reforma), ali sudbina jezika u tim knjigama nije — pošto se narodni jezik pojavio u pismu — nikako povezana s razvojem hrvatskoga književnog jezika.

Doprinos crkvenoslavenskoga jezika hrvatskoj knjizi sastoji se u djelomičnom utjecaju na pravopis (etimoložko pisanje, osobito prefiksa na d i imena s nepostojanim a) i u gdjekojoj rječničkoj pojedinosti.

Crkvenoslavenske rieči u suvremenom književnom jeziku ponajviše ne potječu iz starine kao izravne posuđenice, nego su pridošle u novije vrieme posredno iz ruske i slavenosrbske književnosti.

Nepovezani, ponajviše čakavski zametci književnosti u narodnom jeziku

Iz druge polovice XIII. i iz XIV. stoljeća sačuvani su nam hrvatski tekstovi pisani narodnim jezikom, kakav se govorio upravo u onom kraju, u kojemu je pojedini tekst nastao. Pismo je tih tekstova glagolica, latinica pa i ćirilica.

Prvi prievodi i sastavci narodnim živim jezikom pisani niču u onom kraju, gdje je glagolska crkvena knjiga otvorila put pismenosti kao takvoj, a to je — čini se — u prvom redu sjeverni dio hrvatske obale s otocima (iz toga područja potječu na pr. Vinodolski zakon, Istarski razvod, Krčki statut, Zadarski dominikanski statut, Šibenska molitva, uz mnoge druge spomenike).

Val pismenosti teče obalom i otocima prema jugu, da se slije s politički uvjetovanim žarištem pismenosti u dubrovačkoj republici.

Prvi hrvatski tekstovi pisani živim jezikom ponajviše su čakavski (ili čakavsko-štokavski). Ti tekstovi nastali odjelito na različitim mjestima kao pokušaji, da se stečena vještina pisanja izkoristi za predočivanje pučke rieči, s početka ne tvore predajom i ugledanjem povezan i jedinstven književni jezik. Sadržaj im je po književno-umjetnom mjerilu jednoličan i bezznačajan; to su zakoni, molitvenici, ugovori, biblijski tekstovi namienjeni čitanju pred pukom (lekcionari).

I onda, kad se čakavsko narječje duž dalmatinske obale dovilo do svoga književnoga cvata (Marulić, Hektorović, Zoranić), ono ne tvori jezične škole. Snažna, predajom hranjena jezgra jezičnoga zakonodavstva zametnula se tek u dubrovačkoj književnosti svjetovnoga sadržaja, i to onda, kad je Dubrovnik odlučno prešao na štokavštinu.

Dubrovačko žarište

U Dubrovniku, samostalnoj hrvatskoj državici na jugoiztoku narodnoga tla, kulturni utjecaji i potrebe državnoga života dovode vrlo rano do razvijanja slavenske pismenosti (dopisivanje s vladarima susjednih zemalja u ćirilici). Ta zametna pismenost, u kojoj se uz raztočene ostatke crkvenoga jezika pojavljuje živ govor grada i njegove okolice, slieva se već u XIV. stoljeću sa strujom čakavske pismenosti, koja teče sjevernijom jadranskom obalom, a kako u gradu nema slavenskoga bogoslužja te glagolica nije uvriežena, tekstovi su pisani latinicom odnosno goticom (Vatikanski molitvenik).

Prilično jaka ikavsko-čakavska komponenta javlja se u početcima dubrovačke trubadurske lirike u drugoj polovici XV. stoljeća (Š. Menčetić i Dž. Držić). Ta prva svjetovna lirika dade se nadovezati metrički i rječnički na crkvene pjesme starijega postanka (čakavske), po ukrasnim sredstvima na pučku pjesmu (štokavsku i čakavsku), a po pomodnim motivima na uzore preko mora.

Čakavština te lirike može se pripisati ne samo utjecajima čakavske pismenosti s ostale obale i otoka, nego i tome, što u Dubrovniku ima dosta čakavskoga stanovničtva u ono vrieme, kada ta lirika nastaje. Ali dosta brzo dolazi u Dubrovniku do pomicanja književnoga jezika prema iekavskoj štokavštini (hercegovačkoga zaleđa i diela gradskoga stanovničtva).

Premda se čakavsko-ikavski tragovi nisu nikada sasvim zatrli u Dubrovniku, upravo u iekavskoj štokavštini protekao je zlatni viek dubrovačke književnosti, koja je oblicima i rječnikom učvrstila onu normativnu jezičnu jezgru, iz koje je kraj mnogih peripetija potekao današnji hrvatski književni jezik.

Treba posebno iztaknuti, da se već najstarije dubrovačko svjetovno pjesničtvo naslanja na puč-

ku pjesmu svoga štokavskoga zaleđa. Ta je činjenica važna zato, jer se narječje upravo te pučke (hercegovačke) pjesme dva puta u poviesti razvoja hrvatskoga književnoga jezika ističe kao uzorno književno narječje: praktično kod Kačića, a načelno za ilirizma (osobito u štokavskoj znanstvenoj školi).

Privlačiva snaga dubrovačkoga jezičnoga zakonika tolika je, da mu se vrlo rano počinju pokoravati i pisci, koji nisu Dubrovčani pa ni štokavci po jezičnom podrietlu (na pr. Kačić). Od dubrovačke tradicije zavisi posebno iekavština današnjega književnoga jezika, koja ne bi bila sasvim razumljiva, kad se zna, koliko ikavština prevladava u narodnim hrvatskim govorima.

Uzpon i zamiranje čakavske književnosti

Čakavsko narječje (često natrušeno štokavskim pojedinostima) dalo je duž dalmatinske obale u XVI. stoljeću književnost znatne književno-kulturne vriednosti (Hektorović, Zoranić, Lucić), a i prva hrvatska tiskana knjiga umjetne književnosti pripada tome narječju (Marulićeva »Judita« 1521.).

Slabljenje te bujno razvijene paralele dubrovačkoj književnosti, uzmicanje čakavštine pred štokavštinom, pa i sviestno prelaženje čakavaca na štokavštinu, mora se uglavnom pripisati trima uzrocima: opadanju političko-kulturne snage čakavskih središta u vrieme borbe s Turcima, pritisku štokavštine s kopna na obalu u obliku seobe pučanstva, te napokon težnji jakoga vjerskog pokreta katoličke obnove (protureformacije), da za svoju književnost upotrebljava jedinstveno narječje, i to ono, koje je najbrojnije zastupano u hrvatskim krajevima, dakle štokavsko.

U drugoj polovici XVI. stoljeća, kada protestantizam kao luteranstvo nastoji prodrieti u hrvatske krajeve, izlazi čitav niz vjerskih i vjersko-promičbenih izdanja (Anton Dalmatin, Stipan Istrian), kojima čakavština tvori dialektalnu podlogu, a koja su namienjena čitavom hrvatskom narodu. Ta luteranska književnost zanimljiva je kao pokušaj, da se na čakavskoj osnovi uz dodavanje elemenata iz ostalih narječja stvori obći hrvatski književni jezik. Ali kako je sudbina toga prilično nesređenoga jezičnoga pokušaja bila povezana s luteranstvom, koje u Hrvatskoj nije uhvatilo koriena, a izdavanje djela traje vrlo kratko vrieme (desetak godina), jezik luteranske književnosti nema gotovo nikakva značenja za razvoj hrvatskoga književnog jezika.

Umiranje čakavštine u književnosti traje prilično dugo, a njezin viek nije samo značajan za hrvatski kulturni život, nego je ostavio i mnoge tragove u pokladu suvremenoga književnoga jezika, osobito s obzirom na jedan dio njegova starijega (kulturno-građanskoga) rječničkoga blaga, koje su donekle sabrali prvi hrvatski rječnici (Vrančićev i Mikaljin).

Kajkavsko narječje

Treće hrvatsko narječje, kajkavština, ulazi razmjerno kasno u književnost (u drugoj polovici XVI. stoljeća), ali kako novo kulturno-političko središte Hrvatske, Zagreb, leži u sredini kajkavskoga govornog područja, postojala je ozbiljna mogućnost, da se kajkavski književni jezik prometne u obći hrvatski književni jezik.

Početci književne kajkavštine u vezi su kao i početci slovenske književnosti) s vjersko-družtvenim pokretima protestantizma (pristajanje hrvatskog plemstva uz kalvinizam, Bučić, Pergošić) i katoličke obnove (isusovci, Habdelić, Belostenec), ali u toku svoga književnoga razvoja kajkavsko je narječje dalo i množtvo djela umjetničkoga i znanstvenoga, osobito poviestnoga sadržaja. Jezično blago kajkavštine sakupila su i tri veća tiskana rječnika (Habdelićev, Belostenčev i Jambrešićev).

Ali kao i u čakavskom književnom krugu sviest o narodnom jedinstvu Hrvata dovodi i kajkavske pisce (na pr. Vitezovića, a kasnije nekoje predteče preporoda i same preporoditelje) na misao, da treba stvoriti jedinstven književni jezik na temelju štokavštine kao najrazširenijega i po književno-jezičnoj predaji najvrednijega hrvatskog narječja.

Štokavština izvan Dubrovnika

Na prielazu iz XVI. u XVII. stoljeće razvija se u Bosni na »bosančici« književnost pisana čistim narodnim štokavskim govorom, u kojemu se iekavica mieša s ikavicom. Ta je književnost zacielo daleki odvjetak one prvotne mješovite (crkvenoslavensko-narodne) ćirilske pismenosti, koja se u Bosni javila još u vrieme bosanskih vladara hrvatske krvi u XIII. stoljeću, a koja je i nakon turske najezde lagano dalje tinjala. Predstavnici su te bosanske književnosti franjevci (Divković, Matijević, Posilović, Papić), koji u vjerskom pogledu surađuju s pokretom katoličke obnove (protureformacije).

Razširenost djela bosanskih franjevaca (osobito Divkovićevih »Besjeda«) i ljepota jezika u njima značajno pojačavaju onu struju, koja teži prema štokavštini kao književnom jeziku svih Hrvata.

Franjevci su predstavnici još jednoga važnoga štokavskog razdoblja u hrvatskoj književnosti: dalmatinske ikavske knjige u Dalmaciji zaposjednutoj od Mletčana i naseljenoj od štokavaca s kontinenta. To razdoblje, koje obasjava lik najvećega hrvatskog rodoljuba i mučenika Filipa Grabovca, neizrecivo je važno za konačni put hrvatskoga književnoga jezika po Andriji Kačiću Miošiću.

Kačićev »Razgovor«, zacielo najrazširenija hrvatska knjiga u doba prije preporoda, unosi u pobjednički pohod štokavštine samonikli narodni duh i jezični zakon epske pučke pjesme. Taj zakonik nepatvorene pučke rieči, stopljen s profinjenim građanskim jezičnim zakonikom Dubrovnika, stvara normativni tlak, po kojemu će početkom XIX. stoljeća književni jezik dobiti svoje konačno obličje.

I na sjeveroiztoku hrvatskoga tla, u Slavoniji, razvija se u XVIII. stoljeću bogata štokavska književnost, u kojoj barok i prosvjetiteljstvo nalaze svoje predstavnike (Kanižlić, Reljković). Cvat te slavonske književnosti (kao i dalmatinsko-ikavske) pada u doba prije preporoda te pripravlja na sjeveroiztoku domovine povoljno tlo za odluku preporoditelja.

Tuđi utjecaji

Uslied dodira naroda, a posebno pojedinih književnih krugova i žarišta s tuđim jezicima i

njihovim književnostima, ulazile su u jezik hrvatskih književnika mnoge pojedinosti, koje su rječnički ili stilistički tuđe temeljnom pokladu hrvatskoga narodnog jezika, kakav je on donesen u domovinu za seobe Hrvata i kakav se samostalno po vlastitim zakonima razvijao u hrvatskom puku.

Većina tuđih elemenata pripada jezicima naroda, koji su živjeli u susjedstvu s Hrvatima (Talijani, Niemci, Mađari) ili koji su kao osvajači, okupatori ili upravljači prodirali u hrvatske krajeve (Turci).

Tuđi utjecaji uglavnom su potekli:

1) iz dalmatinskih romanskih narječja, koja su se govorila duž jadranske obale u vrieme dolazka Hrvata na Jadran;

2) iz latinskoga bogoslužja i latinske crkvene književnosti;

3) iz mletačkoga narječja za vrieme mletačke okupacije i u trgovačkom prometu s Mletcima;

4) iz humanističke latinske i talijanske književnosti, koju pozna pa i njeguje jedan dio prosvietljenih Hrvata, osobito u primorskim gradovima;

5) iz jezika grčkih naseljenika na Jadranu prije seobe Hrvata i za vrieme t. zv. bizantinske teme;

6) iz turskoga jezika (s arapskim i perzijskim sastojinama), kojim su govorili turski osvajači;

7) iz turske i posebno arapske islamske književnosti, koju pozna i kojom se bavi jedan dio hrvatskih muslimana;

8) iz njemačkih narječja na sjeverozapadnoj granici hrvatskoga narodnoga tla i iz jezika njemačkih obrtnika, trgovaca i t. d., koji su se naselili u sjeverne hrvatske krajeve;

9) iz jezika austrijske vojničke i građanske uprave za vrieme Krajine i poslije do preporoda;

10) iz mađarskih govora uzduž sjeverne i sjeveroiztočne etničke granice;

11) iz jezika mađarskih vojnih posada te mađarske vojničke i građanske uprave;

12) iz mađarske književnosti, poznate dielu plemstva i inteligencije na sjeveru;

13) iz latinštine državopravnoga života prije nego je hrvatski jezik proglašen službenim;

14) iz novije znanstvene i stručne književnosti različitih evropskih jezika (osobito njemačkoga);

15) iz obćenito razširenog, t. zv. internacionalnog nazivlja različitih evropskih (pa i neevropskih) jezika za trgovačke predmete, šport, vojničtvo, obrt, veleobrt, naoružanje, družtveni život, zabave, igre i t. d.

Najveći dio tuđinskoga naplova izbačen je nastojanjem čitavoga stoljeća iz suvremenoga književnog jezika, ali se u njemu zadržao priličan broj po tuđem uzoru načinjenih izričaja složenih od elemenata po korienu hrvatskih (calques).

Odluka preporoditelja 1835.

Na početku XIX. stoljeća, kada hrvatski preporod kao obćenarodni pokret budi sviest o političko-kulturnoj zajednici svih Hrvata, javlja se posve prirodno i pitanje o obćenarodnom književnom jeziku. Čakavska je književnost u to doba posve zaniemila, i odluka mora pasti između narječja, kojim govori sam glavni grad Zagreb, i štokavštine.

Nakon vrlo kratkoga (jednogodišnjega) književnoga rada na domaćem narječju središnje glasilo preporoda (Danica) donosi 1835. odluku, kojom se štokavsko narječje uvodi kao obćenarodni književni jezik. Ta odluka pada neposredno nakon onoga doba, kad je dubrovačka jezična škola na izdisaju dala tri velika rječnika (Della Bellin, Voltiggijin i Stullijev), u trenu, kad se budi ljubav za štokavsku narodnu pjesmu (proglas Vrhovčev) i razgorieva politička težnja za sjedinjenjem Kačićeve Dalmacije s ostalom Hrvatskom. Odluka je dakle posve prirodna, jedina, koju su Hrvati mogli stvoriti na temelju poviestnih smjernica, suvremenoga stanja u književnosti i po statističkim odnosima hrvatskih narodnih govora.

Stvaranje književnoga jezika za preporoda

Odluka, kojom su preporoditelji prihvatili štokavsko narječje za književno, nije sama po sebi dovoljna da točno odredi jedinstven i cjelovit (posebno građansko-kulturni) lik književnoga jezika. Zato se u početcima preporodne književnosti primjećuje živo jezično vrenje i šarenilo. Množtvo prilično različitih utjecaja sudjeluje u razvoju one organičke jezgre, iz koje se izvija konačni lik obćenarodnoga književnoga jezika.

Preporoditelji po podrietlu štokavci unose u svoja djela osobine užega govornoga područja, kojemu pripadaju, a oni opet, koji uče štokavštinu iz knjiga, nalaze se pod utjecajem različitih i jezično nepodudarnih djela starije ili novije pokrajinske: dubrovačke, dalmatinske ili slavonske književnosti.

Na izbor štokavskih pojedinosti (osobito u rječničkom pogledu), djeluje kod rođenih kajkavaca kajkavske navike, pogotovo u tom smislu, da se najlakše iz štokavštine prihvaća ono, što je najsrodnije s kajkavštinom.

Osobita je briga preporoditelja, da se u doba žive borbe za narodnu samostalnost pučka jezična građa prilagodi i proširi, tako da književni jezik može zadovoljiti sve potrebe razvijenoga gradskoga, kulturnoga i političko-upravnoga života. Zato se (često po tuđem kalupu) izmišlja sva sila novih rieči, a neke se opet posuđuju iz češkoga i ruskoga jezika te na hrvatski oblik prekrajaju.

Doba preporoda bogato je rječnicima (Mažuranić-Užarevićev, Babukić-Drobnićev, Veselićev, Šulekov, Filipovićev, Parčićev i t. d.), u kojima se sastavljači trude da nađu hrvatsku zamjenu za sve one izraze, koji su rječnički utvrđeni u susjednim kulturnim jezicima (osobito njemačkom).

Struje i škole.

U jezičnom vrenju preporoditeljskoga doba pojavljuju se i posebne jezične škole kao zametci

strožeg i podpuno jedinstvenog jezičnog zakonodavstva.

Tako Fran Kurelac osniva t. zv. riečku školu, koja književni jezik želi približiti neknjiževnim hrvatskim narječjima, a i ostalim jezicima slavenskog kruga uvodeći neke arhaične oblikovne i rječničke elemente (prezent na -u, kratki genitiv plurala i t. d.) Kurelčeva škola nije po tim svojim nastojanjima našla odjeka u širokoj stvarnosti književnoga jezika, ali je Kurelčevo »čistunstvo«, t. j. nastojanje da se jezik oslobodi od svih onih tudica (pa i kovanica), za koje narodni jezik ima dobre zamjene, ostalo stalnim putokazom u daljem razvoju književnoga jezika.

T. zv. zagrebačka škola, kojoj je predstavnik Adolfo Veber Tkalčević, trudi se da prilagodi hrvatski književni jezik stilističkim uzorima latinskim, zadržava neke starije oblike (razlikovanje dativa, lokativa i instrumentala sklonjivih rieči u množini), a živo podupire stvaranje kovanica za sve znanstvene i ostale stručne pojmove, ne pazeći dovoljno na njihovo pravilno izvođenje prema tvorbenim zakonima pučke štokavštine.

Zagrebačkoj školi pripada i najveći pobornik hrvatske državne misli dr. Ante Starčević, ali se u koječemu od nje i udaljuje (ekavicom, izgovaranjem samoglasnoga r kao »er«).

Na konačno oblikovanje današnjega književnog jezika utjecala je vrlo znatno i štokavska znanstvena škola. Bez obzira na neke pogrješke te škole (široka sloboda za sve ono, što štokavski »narod« govori) i uzaludno njezino nastojanje, da se stvori jedinstveno jezično zakonodavstvo za Hrvate i Srbe — štokavska je znanstvena škola donela mnoge koristi.

Proučavanjem pučkoga štokavskoga narječja, štokavskih izvora i njihovih jezičnih zakonitosti škola je dala obilnu građu književnom jeziku, a novo jezično stvaranje podvrgla tvorbenim zakonitostima jezika hrvatskoga puka, vječnoga roditelja i hranitelja književnog jezika. Toj školi zahvaljujemo veliki Akademijski rječnik i veliko množtvo pojedinačnih jezičnih studija.

Borba protiv posrbljivanja hrvatskog književnog jezika

U drugoj polovici prošloga stoljeća Srbi su prihvatili reformu Vuka Karadžića i za svoje književno narječje uzeli štokavštinu, kakva se govori u jugozapadnoj Hrvatskoj (nekadanja Hercegovina, Bosna i Dalmacija) i u ostalim hrvatskim pokrajinama i kojom su već nekoliko stoljeća pisali hrvatski pisci. Pa ipak je srbski književni jezik od svojih početaka išao svojim putem, koji se u književnom (osobito u rječničkom blagu) nije podudarao s putem hrvatskoga književnoga jezika.

Ne samo da je reformirani srbski književni jezik zadržao u svom tielu mnoge ostatke slavenosrbštine (književnoga jezika, kojim su Srbi pisali prije Vukove reforme), nego je i prilagođivanje pučkoga jezika kulturnim potrebama teklo nezavisno od onoga prilagođivanja, koje se zbivalo na hrvatskoj strani.

Vuk Karadžić pokušao je uzpostaviti vezu s hrvatskim preporoditeljima, i tako je održan u Beču godine 1850. t. zv. bečki dogovor, kojemu je bio cilj stvaranje jedinstva u književnom jeziku Hrvata i Srba.

Ali premda su zaključke toga dogovora podpisali neki iztaknuti hrvatski preporoditelji (Mažuranić, Demeter), jezična stvarnost nije se nimalo izmienila, i dvie književne polarizacije štokavštine tekle su svaka po različitim potrebama i sklonostima. Tako je tokom desetljeća došlo do prilično znatnih razlika između književnoga jezika hrvatskoga i srbskoga, osobito u području terminologije počevši od one u svakidašnjem gradskom životu, pa do znanstvene. Razlika se između oba književna jezika pojačala i uslied toga, što su Srbi prešli na ekavicu.

Stvaranju jedinstvenog hrvatsko - srbskog književnog jezika protivile su se uvriežene književne i govorne navike dvaju naroda poduprte nacionalnom svieśću i naslonjene na dva pisma (latinicu i ćirilicu).

Nakon stvaranja Jugoslavije, kad je sva državna vlast bila usredotočena u Beogradu, nastoje beogradski politički i prosvjetni krugovi nasilno ukloniti razlike između dviju književnih zakonitosti, protežući srbske jezične navike, posebno terminologiju, na čitavo područje države (osim biv. Slovenije).

Protiv toga posrbljivanja hrvatskoga književnog jezika javlja se odpor sa strane Hrvata najprije u krugu štokavske znanstvene škole (družtvo i časopis »Hrvatski jezik«), a zatim u djelovanju »Pokreta za hrvatski književni jezik« (»Razlike između hrvatskoga i srbskoga književnog jezika«).

Nakon osnutka banovine Hrvatske hrvatske prosvjetne oblasti vraćaju u školske knjige hrvatsku predratnu terminologiju i hrvatski pravopis (koji je bio u školama zabranjen uvođenjem jedinstvenoga državnoga Belićeva pravopisa godine 1929.).

Ured za hrvatski jezik

Nakon uzpostave Nezavisne Države Hrvatske osnovan je nastojanjem članova pokreta za hrvatski književni jezik poseban državni ured, kojemu je postavljen zadatak, da surađujući sa znanstvenim ustanovama (Sveučilištem i Akademijom) ukloni nanos beogradskog jezičnog zakonodavstva iz suvremenoga hrvatskoga književnog jezika i da nadzirući jezikoslovna i ostala školska i javna izdanja čuva u tom jeziku pravilnost primjerenu hrvatskoj jezičnoj prošlosti i suvremenom stanju jezičnoga razvoja.

Najviša državna vlast propisala je glavne smjernice hrvatskoga jezičnoga zakonodavstva svojom »Zakonskom odredbom o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu« od 14. kolovoza 1941.

II. KORIENSKI I IZGOVORNI PRAVOPIS
U HRVATSKOJ PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Napisao dr. A. B. KLAIĆ

U poviesti hrvatske knjige često se javljalo pitanje, da li bi hrvatske rieči valjalo pisati onako, kako se izgovaraju (zvučni, izgovorni, fonetički pravopis), ili bi se u pisanju trebalo obzirati na njihovo postanje (korienski, etimoložki pravopis). Pitanjem izgovornog i korienskog pravopisa u našoj prošlosti bavio se osobito dr. Tomislav Maretić, (Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima, Zagreb, 1889.). On je ustanovio, da nema nijednoga hrvatskog pisca od Bernardina Splićanina (1495.) do Marijana Jaića (1833.), koji bi pisao sasvim izgovorno, odnosno sasvim korienski. Izgovornim su pravopisom, ustanovljuje Maretić, naši pisci pisali uglavnom onda, kada korien rieči nije bio lako uočljiv, na pr. pčela (bčela), gdje (kdje), zdrav (sdrav), zdenac (stdenac), a korienskim su se pravopisom služili osobito u složenicama, u tvorbi i u mienjanju rieči, na pr. obkoliti, šibka, vrabca (od vrabac), gdje su lako mogli osjetiti postanje pojedine rieči ili pojedinog oblika. Naši stari pisci bili su ipak više etimolozi nego fonetičari.

Korienski se pravopis uglavnom ogleda u čuvanju prvotnih, korienskih ili osnovnih suglasnika, a izgovorni u izjednačivanju suglasnika po zvučnosti i u izpadanju suglasnika iz nekih suglasničkih skupova, pa će za ovo naše razmatranje svakako biti od važnosti, da razgledamo, kako su to provodili naši stari pisci. Uzet ćemo prema spomenutoj Maretićevoj razpravi samo nekoliko suglasničkih skupova:

1. Skup **bc — pc,** na pr. vrabac, vrabca — vrapca, etimoložki piše 28 pisaca, a **fonetički** 2 (Kašić i Ančić).

2. Skup **bh — ph,** koji se javlja samo u složenicama, na pr. obhoditi — ophoditi, pišu svi pisci etimoložki.

3. Skup **bk — pk,** koji se javlja u složenicama, na pr. obkoliti — opkoliti, te u riečima kao šibka — šipka, ljubka — **ljupka** (od ljubak), pišu naši stari pisci dvojako; složenice pišu svi etimoložki, a primjere kao šibka, ljubka etimoložki pišu 32 pisca, fonetički 14, dok njih 9 koleba pišući bk i pk.

4. Skup **čb — džb,** na pr. svjedočba — svjedodžba etimoložki ima 11 pisaca, a fonetički njih trojica.

5. Skup **sb — zb,** na pr. sbor — zbor, sbližiti — zbližiti, etimoložki piše 1 (Knezović), a fonetički svi drugi. Osam pisaca koleba između sb i zb.

6. U pisanju skupa **sd — zd** isti je omjer kao i kod sb.

7. Skup **sg — zg,** na pr. sgoditi — zgoditi, sgledati — zgledati, etimoložki ne piše nijedan pisac.

8. Skup **tb — db,** na pr. ženitba — **ženidba,** etimoložki piše 20 pisaca, fonetički 29, a 19 ih imaju oboje.

9. Skup **tc — c,** na pr. otca — oca, djetca — djeca pišu stari pisci dvojako: otca — oca: etimoložki 38 — fonetički 12; djetca — djeca: etimoložki 12 — fonetički 59, oboje 11.

10. Skup **zs — s,** na pr. razstaviti — rastaviti, etimoložki 8, fonetički 27, oboje 54.

Ne će biti na odmet, da se ukratko zadržimo i na odrazu glasa ě, kako se on javlja kod naših starih pisaca. Puštajući po strani ikavce (čakavci, Bošnjaci, Primorci i Slavonci osim Leakovića), i ekavce (svi kajkavci osim Pergošića), u kojih je taj glas »i« odnosno »e«, iekavci naši, Bokelji i Dubrovčani, pišu ga jednako za duge i kratke slogove, i to ovako: ie — 25 pisaca, ije — 4 pisca, iye — 1 pisac, je — 10 pisaca, ye — 2 pisca, dok dvojica (Ranjina i Nenadić) razlikuju pismom dugo i kratko ě, pa za dugo pišu ie, a za kratko pišu je, upravo kao i mi danas.

Osim toga vladala je među našim starim piscima i velika nejednakost u grafici, pa su na pr. za naše današnje ć imali 22 znaka, i to: cch, cchi, ch, chi, chj, chy, ck, cki, cs, csi, k, ki, ky, tch, tchi, tchj, tchy, tj, tky, ty, i još dva znaka s njemačkim oštrim s, a ni kod drugih znakova nije bilo mnogo bolje.

Nezgodnost ovakve pravopisne razkidanosti uvidio je **Ljudevit Gaj.** On je prvi uspješno uznastojao, da se stvori i uredi jedinstven pravopis, kojim bi se služili svi Hrvati (Ljudevit Gaj, Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja poleg mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temeljov i zrokov, Budim 1830.). Gaj je naime, kako je poznato, proglasio štokavski ěkavski (iekavski) govor hrvatskim književnim jezikom (u tomu je sliedio i staru dubrovačko-dalmatinsku jezičnu i književnu predaju), uredio latinicu za potrebe hrvatskoga jezika i zadržao korienski pravopis, kako je do onda uglavnom bio u običaju kod starih hrvatskih pisaca.

Gotovo istodobno s Gajevom reformom javlja se jezična i pravopisna reforma i kod Srba, koji do onog vremena — za razliku od Hrvata — nemaju vlastite književnosti na narodnom jeziku, nego se služe crkvenoslavenskim ili slaveno-srbskim jezikom. **Kod Srba** je tu reformu uz pomoć Slovenca Jerneja Kopitara proveo **Vuk Stefanović Karadžić.** On je uzeo južno hrvatsko narječje, ijekavski govor, za književni jezik, uredio ćirilicu, prema ruskoj građanskoj, za potrebe književnog jezika i uveo izgovorni pravopis. Od tada je razlika u književnosti s obzirom na jezik i pismo između Hrvata i Srba bila u pismu (Hrvati pišu latinicom, a Srbi ćirilicom), u nekim oblicima (na pr. dat. mn. Hrvati pišu junakom, a Srbi junacima) i u rječničkom blagu književnog jezika te u pravopisu (Hrvati pišu korienski, a Srbi fonetički).

Sliedeći Gajeve političke težnje za ujedinjenjem »južnih Slavena« pod vodstvom Hrvata, neki su hrvatski javni radnici težili za tim, da se provede barem kulturno ujedinjenje, kad nije moglo doći do političkoga. Posljedica toga nastojanja bio je tako zvani bečki književni dogovor godine 1850. Tomu dogovoru prisutstvovali su Hrvati: Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić i Vinko Pacel, Srbi: Vuk Stefanović Karadžić,

Đuro Daničić i Stjepan Pejaković, te Slovenac Franjo Miklošič. Na temelju uzrječice »jedan narod treba jednu književnost da ima« zaključili su jednoglasno i ovo: 1. ne valja miešajući narječja graditi narječje novo, kojega u narodu nema, nego je bolje od narodnih narječja izabrati jedno da bude književni jezik; 2. najpravije je i najbolje primiti južno narječje, da bude književno i t. d.

Bečkog književnog dogovora nisu se u svemu držali ni Hrvati ni Srbi. Srbi naime od tog doba sve više pišu ekavskim govorom. **Kod Hrvata su osobito ustali protiv toga dogovora Ante Starčević, Fran Kurelac i Adolfo Veber Tkalčević.**

Starčević je polazio s političkog gledišta pobijajući zlokobnu zabludu nekih, da su Hrvati i Srbi jedan narod, a Kurelac i Veber poricali su spomenute točke toga dogovora (1. i 2.), naučavajući, da za književni jezik ne smije služiti samo jedno narječje, nego da književni jezik ima biti sinteza naših narječja: i štokavskog i čakavskog i kajkavskog.

No dok je Kurelac stvorio neki umjetni jezik držeći se pravila »narječja treba u jedno da izplove, da se sliju u jedno korito, da se sliju u jedno tělo«, dotle je Veber, priznavajući štokavsko južnohrvatsko narječje za temelj hrvatskom književnom jeziku, dopuštao, da i čakavski i kajkavski govor imaju pravo priskakati u pomoć štokavskom govoru tamo, gdje uztreba, a ne valja, pisao je, zapustiti ni jezično bogatstvo starih pisaca hrvatskih.

Osim toga **Hrvati ostaju pri korienskom pravopisu**, što je ovdje najvažnije. Istina je doduše, da u zaključcima bečkog književnog dogovora nije bilo posebno naglašeno izgovorno pisanje, ali da se pod onim »južno narječje« mislilo na takvo pisanje, jasno se vidi na pr. iz ovih Vrazovih rieči: »Ja obilazih naše ondašnje spisatelje, ne bih li ih sklonio, da mi jedan program načinimo i da bečki priedlog tražimo malo promieniti, i Vuka barem na to sklonuti, da nas ostavi pri načinu, koji etimologiju ne ruši«.

I doista, hrvatski pisci i dalje pišu korienskim pravopisom .

Godine 1862. umiešale su se i školske oblasti u pravopisno pitanje. Te godine (29. listopada i 29. studenoga) izlaze po nalogu dvorske kancelarije naredbe, u kojima se nalaže, da se u hrvatskim školama ima upotrebljavati pravopis, koji se od godine 1836. držao uglavnom za književni. Iz primjera věra, děte, sladko, sbor, razčistiti, bezzakonik, svetčanost, kako ih navode naredbe, vidi se, da se određuje korienski pravopis i ě za slovo jat (ie — je). Slična je naredba izdana i 19. srpnja 1864.

Godine 1877. bio je sastavljen odbor, u koji su ušli članovi školskog vieća i neki poznati stručnjaci. Taj je odbor zaključio među ostalim, da se ima pisati ie i je za glas ě (diete, vjera). Dalje, iako kažu, »da je stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još iztražena«, ipak ostaju pri korienskom pravopisu propisujući ga ovako:

a) Korien rieči u fleksiji (mienjanje) ostavlja se uviek netaknut, na pr. otac — otče, dohodci, početci.

b) Kod sastava rieči priedlogu se ne mienja suglas, na pr. odpasti, bezkrajan, razsuti.

c) Izvedene rieči neka pričuvaju etymon (korien), na pr. junačtvo, bolestnik.

Odbor je još zaključio, da se tiska posebna knjiga, u kojoj će biti pravopisna pravila i rječnik, ali do ostvarenja toga zaključka nije došlo. Pravopisna načela uz kraće tumačenje i dalje su sastavni dio tadašnjih hrvatskih slovnica. Prvi je priručnik za korienski pravopis (uz fonetički) napisao Marćel Kušar i izdao ga u Dubrovniku godine 1889. pod naslovom Nauka o pravopisu.

Tako je bilo do godine 1892. Te je godine Khuenova vlada, želeći ugoditi Srbima mađaronima, sastavila odbor od pristaša bečkog književnog dogovora i jedinstvenog »hrvatsko-srbskog« jezika. Odbor se odlučio za fonetiku, te je izradba pravopisnog priručnika bila povjerena dru Ivanu Brozu. Njegov priručnik propisao je Odjel za bogoštovlje i nastavu iste godine za hrvatske škole.

Načela izgovornog pravopisa, kako ih je ustanovio **Broz**, a po njemu kasnije dr. Dragutin Boranić, vriedila su uz manje preinake sve do godine 1929., barem u hrvatskim školama. Te je godine **beogradska vlada izdala »Pravopisno uputstvo** za sve osnovne, srednje i stručne škole kraljevine SHS«, što je značilo podpunu prevlast izgovornog pravopisa po srbskom uzoru.

Izgovorni pravopis ipak nije pobiedio. I poslije godine 1892. hrvatski književnici, poglavito oni oko **Matice Hrvatske** i **Družtva sv. Jeronima,** te pravaške i neke druge opozicionalne novine **pišu dulje ili kraće vrieme korienskim pravopisom smatrajući ga ne samo činbenikom hrvatske posebnosti, nego i zgodnijim za hrvatski književni jezik.**

U najnovije doba — sve do svoje smrti izdržali su u korienskom pravopisu **Vladimir Mažuranić** († 1931.) i **braća Radići** (jezikoslovac Ante † 1919., koji je godine 1899. podvrgao oštroj kritici Maretićevu Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika i političar Stjepan † 1928.) Osim toga tim su se pravopisom služile dvie glavne hrvatske političke stranke: Hrvatska stranka prava i Hrvatska seljačka stranka, ostajući vjerne hrvatskim tradicijama. Sve do naših dana pisala je korienskim pravopisom bivša **Seljačka Sloga** u svim svojim izdanjima.

Kad je godine 1939. osnovana banovina Hrvatska, vraćen je Hrvatima prijašnji **Boranićev pravopis** od 1918. nadopunjen nekim slučajevima korienskog pisanja.

Dne 23. lipnja 1941. Ministarstvo nastave Nezavisne Države Hrvatske izdalo je naredbu o hrvatskom pravopisu, u kojoj se među ostalim propisuju neka pravila korienskog pisanja.

Podpun preokret u pravopisu događa se 14. kolovoza 1941., kada je Poglavnik izdao zakonsku odredbu o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu.

Godine **1941.** izašla je strožim korienskim pravopisom Poglavnikova knjiga **Strahote zabluda,** a iste godine uvode koriensko pisanje **Narodne novine** te neki domobranski i ustaški listovi.

Poglavnikova zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu propisuje, da hrvatski pravopis ima biti iekavski i koriensi, a u čl. 8. kaže, da će Ministarstvo nastave postaviti povjerenstvo, koje ima donieti pravila za novi pravopis. Naredbom br. 53.119 od 30. rujna 1941. postavilo je Ministarstvo nastave povjerenstvo, koje je izradilo pravila za pravopisne promjene i predložilo ih Ministarstvu nastave.

Dne 17. lipnja 1942. pod br. U. m. 1410/42. pozvalo je Ministarstvo nastave Hrvatski državni ured za jezik, da u smislu § 2. zakonske odredbe o osnutku toga ureda, a na temelju pravopisnih načela, koja je izradilo povjerenstvo za jezik, i na temelju odvojenog mišljenja jednog člana istoga povjerenstva izradi nacrt korienskog pravopisa u duhu zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu.

Hrvatski državni ured za jezik izvršivši zadatak, postavljen spomenutim nalogom, predložio je nacrt korienskog pravopisa Ministarstvu nastave, te je ono izdalo provedbenu naredbu, koju niže donosimo. U mjesecu rujnu 1942. izdao je Hrvatski državni ured za jezik u redakciji svoga člana A. B. Klaića knjigu »Koriensko pisanje«, prema kojoj je uređeno i ovo naše izdanje.

Prema svemu, što je ovdje rečeno, jasno se vidi, da pravopis, koji je propisan provedbenom naredbom Ministarstva nastave od 27. lipnja 1942., nije ništa novo, nego je nastavak starog hrvatskog običaja. Poglavnik je svojim činom od 14. kolovoza 1941. nanovo povezao ono, što je bilo silom prekinuto.

Provedbena naredba k zakonskoj odredbi o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu

Na temelju članka 10. zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu od 14. kolovoza 1941. br. CCXLIX-1083-Z.p.-1941 propisujem ovu provedbenu naredbu:

§ 1.

Za pisanje dvoglasa **ie** i **je,** koji su postali od ě (jat), naređuje se sliedeće:

1. **Gdje je u ikavskom govoru dugo i, postalo od ě** (jat), **ima se u hrvatskom književnom jeziku pisati ie,** na pr. biel, cviet, diete, liek, riedak, svieća, tielo, zviezda, a gdje je u ikavskom govoru kratko **i,** postalo od ě (jat), ima se kao i dosad pisati **je,** na pr. djeca, mjesto, pjesma, susjed, tjerati.

2. **Skup ie** jednosložni je dvoglas, te se **ne smije razstavljati,** na pr. ri-edak, li-ep, sni-eg, sni-ega, nego rie-dak, liep, snieg, snie-ga.

3. **Od dugog ie postaje kratko je u ovim slučajevima:**

a) u oblicima i izvedenicama: diete — djeteta, djeca, djetinjski; biel — bjelji, bjelina; liep — ljepši, ljepota; Niemac — Njemačka; rieč — rječnik, rječit; vienac — vjenčić, vjenčati; zamieniti — zamjenjivati, zamjenik i t. d.;

b) u dugoj množini (na **-ovi**) jednosložnih imenica, koje **u** 1. i 2. padežu jednine imaju jednaki naglasak, na pr. cviet, cvieta (ikavski: cvȋt, cvȋta) — cvjetovi; snieg, sniega, (ikavski: snȋg, snȋga) — snjegovi; viek, vieka (ikavski: vȋk, vȋka) — vjekovi; žlieb, žlieba (ikavski: žlȋb, žlȋba) — žljebovi. Onakve imenice, koje u 2. padežu jednine imaju drugačije naglaske nego u 1. padežu, zadržavaju u dugoj množini ie, na pr. liek, lieka, (ikavski, lȋk, lȋka) — liekovi; briest, briesta (ikavski: brȋst, brȋsta) — briestovi.

4. **Iza r ne dolazi prema ie kratko je, nego samo e:** vrieme — vremena, brieg — bregovi, priek — preči. Ali ipak ostaje **je** u nekim slučajevima, kao **što su:** crjepovi, pogrješka, strjelica, vrjednoća.

5. **Izpred o i izpred j ikavsko i ostaje i u iekavskom i:** cio (ciel), dio (diel), htio (ali htjela), Biograd (na moru), sijati, grijati, smijati se, ali sjeo (ne — sio), jeo (ne — io), sreo (ne — srio), vreo (ne — vrio), zreo (ne — zrio).

6. **U dugim slogovima ne piše se ie nego je:**

a) u 2. padežu množine imenica, koje u 1. padežu jednine imaju kratko **je:** djelo — djela, vjera — vjera, medvjed — medvjeda, koljeno — koljena;

b) u kosim padežima i u prošlom glagolskom prilogu kad **je** stoji izpred dva suglasnika, od kojih je prvi **l, lj, n, r, v:** drvodjelac — drvodjelca, ponedjeljak — ponedjeljku, zasjenak — zasjenkom, primjerak — primjerci, nadjevak — nadjevcima, vidjeti — vidjevši;

c) u umanjenicama, kao što su djelce (od djelo), sjenka (od sjena);

d) u nekim imenicama od milja (hipokoristici): djeva (prema djevica), djedo (prema djed), Stjepo (prema Stjepan);

e) u nekim glagolima: namještati (prema namjestiti), zamjerati (prema zamjeriti).

§ 2.

Od jednosložnog dvoglasa ie valja razlikovati:

1. **dvosložni skup ie u tuđim riečima,** na pr. hieroglif, Orient, garsoniera (§ 6.);

2. **dvosložni skup ije,** koji je po postanju različit od **ie.** Takvo **ije** dolazi:

a) u 2. padežu jednine i u 1. padežu množine imenica na **-ija:** biskupije, nacije (§ 6.), davorije, Ilije, pukovnije, zmije;

b) u oblicima zamjenica i komparativa, i u prilozima, na pr. čije, čijega, čijem — čistije, novijega, zdravijem — prije, poslije;

c) u oblicima (sadašnje vrieme, **trpni pridjev**) i glagolskim imenicama glagola: biti, gnjiti, kriti, liti, miti, piti, šiti, viti, brijati, sijati, smijati se, vijati, smjeti, umjeti, (do)spjeti, (pro)htjeti se, na pr. bijem, biješ, bije, bijemo, bijete, bijen, bijenje; grijem, griješ, grije, grijemo, grijete; smijem, smiješ, smije, smijemo, smijete;

d) u obliku nije, te u riečima ijedan, nijedan;

e) u tuđim riečima kao Arije, Poncije — studije, studijem, Poncijem, Verdijem — **Poncijev,** Verdijev — arijevac, arijevski (§ 6.).

§ 3.

Za pisanje korienskim pravopisom naređuje se:

1. a) **Izjednačivanje suglasnika po zvučnosti ne označuje se u pismu**, na pr. vrabci (od vrabac), dohodka (od dohodak), grozdka (od grozdak), hrbta (od hrbat), gibka (od gibak), riedka (od riedak), mrzka (od mrzak), jednačba, glasba, svatba, otačbina, zadušbina, naručbenica, zubčanik, šibčica, rožčić, ženitba, Zagrebčanin, blažče, hljebčić, obrazčić, pripoviedka, šibka, opazka, robkinja, klubko, Vladko, potrebština, lupežtina, zubčan, drugčiji, klubski, gladčati, grizkati, dubsti, grebsti, muzti, bezcjen, beznačajan, obezčastiti, izćuškati, izkaz, izpit, izsjeći, iztok, izzviždati, izžliebiti, nadkonobar, nuzprostorija, obći, obkoliti, obsada, obtok, odkriti, podkopati, predpostavka, razkopati, razsijati, razsvjeta, razžalostiti, uzhit, uzkrsnuti, petdeset, šestdeset, devetdeset, naleđke, natražke, kadkad.

b) **Imenice s dočetkom -tvo** (od starijeg **-stvo**), ako su izvedene od osnove, koja se svršava na **c, č, k, g, z, ž, valja pisati s dočetkom -čtvo odnosno -žtvo**, na pr. samačtvo, pjevačtvo, vojničtvo, družtvo, množtvo, knežtvo, lupežtvo. Isto tako i pridjevi s dočetkom **-ki** (starije **-ski**), kojima se osnova svršava na **g, z, ž**, pišu se s dočetkom **-zki** odnosno **-žki**, na pr. englezki, francuzki, filoložki, pažki, požežki, pražki, ubožki, parižki, vitežki, mužki, lupežki.

2. **Slovo n izpred b i p ostaje**, na pr. jeftinba, hinba, nastanba, obranbeni, zelenbać, jedanput, stranputica.

3. **Slova d i t redovito ostaju iza s, z, š, ž u skupovima od tri suglasnika**, na pr. bolestna (od bolestan), žalostna (od žalostan), bolestnik, častnik, dužnostnik, vjestnik, pestnica, mastnoća, vrstnoća, gostba, izvlastba, listka (od listak), čeljustka, daždka (od daždak), šestnaest, grozdna (od grozdan, drugo je grozan), nuždna (od nuždan), kazalištni, sveučilištni, zemljištni, ustmen, daždnjak.

4. **Slova d i t redovito ostaju izpred c, č, s, š**, na pr. srdce, dlietce, otca, sudca, dohodci, dobitci, Mletci, patče, sirotče, govedče, sudčev, otčev, srdčan, (na pr. grč), Gradčanin, Mletčanin, gospodstvo, srodstvo, brodski, susjedski, hrvatština, gospodština.

§ 4.

Pod pravila iz predhodnog paragrafa ne podpadaju rieči:

1. **u kojima bi se našla dva d.** Pisat će se dakle: odavna, oderati, odieliti, podanik, odahnuti. Izuzimaju se rieči, gdje je pisanje **dd** neobhodno potrebno za razumievanje, na pr. preddvorje, poddialekt, poddnevnik;

2. **u kojima dolazi priedlog s kao sastavni dio složenice**, na pr. zbiti, zdjela, zdravlje, zgrabiti, nezgrapan, ozbiljan, suzbiti, zgoda;

3. **u kojima dolazi skup stl**, na pr. rasla (prema rastao), raslina, sraslica;

4. **rieči, u kojima se veza s korienskim suglasnikom više ili manje zatrla**, odnosno kojima se pisanje po zvučnom načelu obćenito potvrđuje iz velike davnine, na pr. braco, djeca, dječji, dječak, gdje, iza, kriška, luckast, ljestve, mast, natjecati se, natječaj, nozdrva, očinski, očuh, poočim, požnjak, predšasnik, priča, srčan (junačan), svečan, vazda, vježba, vršnjak, zapučak, zgusnuti se. Sve ovakve rieči imaju se navesti u pravopisnom rječniku.

§ 5.

Propisi ove naredbe ne odnose se na pisanje prezimena i zemljopisnih imena. Ona se pišu i dalje, kako se uobičajilo, na pr. Bijelić, Slijepčević, Bošković, Drašković, Juzbašić, Muradbegović, Ljupča planina, Čvrsnica, Gračani, Vrapče, ali u zemljopisnim imenima **ije**, postalo od **ě** (jat), valja zamieniti s **ie**, na pr. Bieljina, Osiek, Priedor, Rieka.

§ 6.

Za pisanje tuđih rieči naređuje se:

1. **Ostaje u pismu zvučni suglasnik izpred bezzvučnoga** u predmetcima **ab-, ob-, sub-, ad-**, na pr. absolutan, observatorij, substancija, adhezija.

2. **Između i-e ne umeće se j, osim na kraju rieči te izpred nastavaka za oblike i tvorbu,** na pr. hieroglif, garsoniera, orient; ali se piše: Arije, Poncije — studije (2. padež jednine i 1. padež množine od studija), studijem (7. padež od studij), Poncijem, Verdijem (7. padež od Poncije, Verdi) — Poncijev, Verdijev; arijevac, arijevski.

3. **Između i-a ne umeće se j, osim na kraju rieči i u izvedenicama izpred hrvatskih dočetaka,** kao što su **-ac, -alac, -anac, -anski, -anstvo.** Prema tome piše se bez **j**: cian, Siam, dialog, Diana, piaster, trializam, alianca, Efialt, gladiator, Iliada, kariatida, miliarda, miriada, salmiak, socialist, trivialan, amoniak, materializam, meridian, provincial i t. d.

Na kraju se piše -ija: a) u 1. padežu jednine i u 2. padežu množine, na pr. hrija, arija, Indija, studija, variacija; b) u 2. padežu jednine i množine imenica s dočetcima **-ije, -ij, -io, -i**, na pr. Arija, Poncija (2. padež jednine od Arije, Poncije), kolegija (2. padež jednine i množine od kolegij), studija (2. padež jednine i množine od studij i studio), Verdija (2. padež od Verdi).

Ostaje j u izvedenicama, kao što su: Indijac, gimnazijalac (gimnazijalka), Belgijanac, (Belgijančev), komedijaš (komedijaški), arijanski, arijanstvo.

§ 7.

Izradba pravopisnog priručnika u smislu ove provedbene naredbe povjerava se Hrvatskom državnom uredu za jezik.

§ 8.

Do izdanja novog pravopisnog priručnika vriede i dalje pravila, kako su propisana u VIII. izdanju Boranićeva pravopisa (od godine 1941.), i propisi ministarske naredbe o hrvatskom pravopisu od 23. lipnja 1941., koliko se ne protive ovoj provedbenoj naredbi.

§ 9.

Ova provedbena naredba zadobiva pravnu moć danom proglašenja u Narodnim novinama, a poslije 1. siečnja 1943. zabranjuje se upotreba bilo kakvog drugog pravopisa, protivnog slovu i duhu ove provedbene naredbe.

U Zagrebu, dne 27. lipnja 1942.

Ministar nastave:

Ratković, v. r.

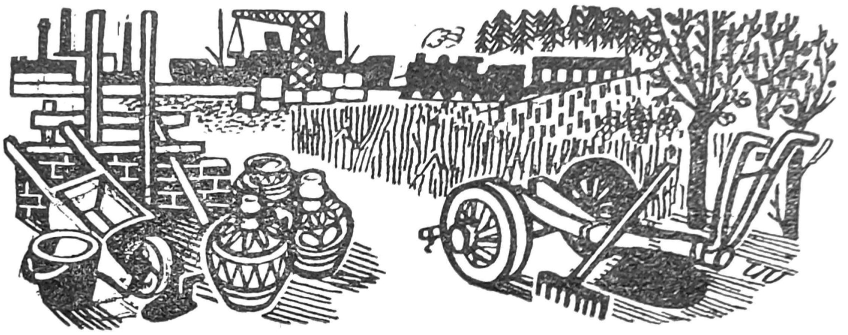

POGLAVLJE IX.

GOSPODARSTVO

Urednik dr. NIKOLA PERŠIĆ, suradnici: dr. STANKO FILIPOVIĆ i dr. ZVONIMIR DUGAČKI

GOSPODARSKO STANJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE
(Zemljopisni pregled)

PRVOTNA PROIZVODNJA
— **Ratarstvo** (žitarice, povrće, bilje krmno i veleobrtno) — **Voćarstvo** — **Vinogradarstvo** — **Stočarstvo** (a) peradarstvo, b) pčelarstvo i c) svilarstvo) — **Lov** — **Ribolov** — **Šumarstvo** — **Rudarstvo.**

PRERAĐIVANJE DOBARA
— **Hrvatska kućna radinost** (ženske udruge, čipkarstvo, tekstilni radovi, drvorezbarstvo, organ. kućnog i umjet. obrta) — **Obrt** (stručne zajednice, zadrugarstvo, stanje obrta stručne škole, razvojne mogućnosti) — **Veleobrt** (prehranbeni, drvni, tekstilni, kožarski, metalurgijski, kemijski, elektrotehnički).

PROMET — Željeznice — Riečna plovitba i pomorski promet.

I. GOSPODARSKO STANJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE:

Napisao dr. NIKOLA PERŠIĆ

U ovom poglavlju bit će obrađeno gospodarsko stanje samo sa stanovišta gospodarskog zemljopisa, dok će gospodarska politika i gospodarski problemi Nezavisne Države Hrvatske izcrpno s najnovijim podatcima (koje sada sređuju pojedina stručna ministarstva) biti doneseni u II. knjizi ovog zbornika.

U ovom su prikazu izostavljeni pojedini dielovi, koji su obrađeni na drugim mjestima (mineralni izvori, putničarstvo, trgovina i novčarstvo).

Podatci za gospodarsko stanje Nezavisne Države Hrvatske uzeti su iz »Izvješća Hrvatskog državnog družtvovno-gospodarskog zavoda br. 1, 2 i 3, Zagreb god. 1941.

Kako još za sada nije moguće dati podpuno točne brojitbene podatke, nekoji su podatci izračunani prema onima iz prijašnjih godina, što gdjekada s obzirom na nove izmjene i izvanredne prilike, u kojima sada živimo, ne odgovara podpuno sadašnjem stanju. To osobito vriedi za poljodjelsku proizvodnju.

Vrste i snaga gospodarstva

Vrste i snaga gospodarstva ovise u prvom redu o sastavu i obliku tla, o klimatskim prilikama i, što je vrlo važno, o kulturnom stupnju stanovničtva. Malo ima zemalja (ako se strogo uzme, nema ih uobće) s podpunom autarhijom, pa su sve države manje ili više prisiljene na izmjenu dobara. Ipak svakoj državi daju biljeg pojedine ili razne priradne grane. Dok je Zapadna Evropa, a i nekoji dielovi Srednje Evrope, previše industrializirana, dotle su mnogi krajevi Jugoiztočne i Iztočne Evrope bez znatnijeg veleobrta.

Nezavisna Država Hrvatska, premda je još uviek pretežno poljodjelska zemlja, ipak ima razmjerno razvijene i ostale priradne grane, što osobito vriedi za sjeverne krajeve.

Prema prirodnim prilikama, obliku tla i klimi može se ciela država podieliti u tri proizvodna područja.

Prvo područje čini ravno Podunavlje, u koje spada Savsko-dravsko međuriečje i južni dielovi župe Livac i Zapolje, te Posavje. To je pojas žitarica, krmnog i industrijskog bilja, a po brežuljcima ima vinograda i voćnjaka. Tu su najbolje svinje i stoka krupnog zuba.

Drugi dio čine najviši predjeli Dinarskog spleta, gdje prevladavaju šume i pašnjaci. U nižim je dielovima razvijeno ratarstvo, ali prema visinama ustupaju oranice mjesto pašnjacima i šumama. S visinom nestaje i šuma i ostaju samo pašnjaci, dok se i oni u najvišim visinama ne izgube. U nižim krajevima ima dosta voća, a i stoka je dobra.

Treće područje čini primorski kraj sa sredozemnom klimom, zimzelenim drvećem i južnim voćem. U tom području sijanje žitarica ustupa mjesto vinogradima i maslinama. U planinskim predjelima velikih župa Bribir i Sidraga i Cetina na poljima se sije žito, ali ni tu prirod ne podmiruje domaće potrebe. Vel. župe Hum i Dubrava, kojih veći dio ima također sredozemnu klimu, posjeduju velike površine zasađene duhanom.

Dakle, prema sastavu tla i klimi Nezavisna Država Hrvatska ima vrlo različitu poljodjelsku proizvodnju, što je vrlo povoljno za obće gospodarsko stanje.

Poljodjelska površina, šume i neproduktivno tlo

Od ukupne površine Nezavisne Države Hrvatske odpada na:

	hektara	od ukupne površine
poljodjelsku površinu	5,720.000	oko 57%
šume	4,100.000	„ 36%
neproduktivno tlo		„ 7%

Neproduktivno se tlo tokom godina smanjuje, ali bi tome trebalo posvetiti još daleko veću pažnju. Izsušenjem močvarnih polja u Posavini te u vel. županama Hum i Dubrava poljodjelska će površina znatno porasti.

Poljodjelsku površinu dielimo dalje na

oranice	2,970.000	hektara	ili	52%
vrtove	71.000	„	„	1,2%
livade	890.000	„	„	15,7%
pašnjake	1,582.000	„	„	27,8%
vinograde	76.000	„	„	1,3%
voćnjake	94.000	„	„	1,6%
bare i močvare	24.000	„	„	0,4%

II. PRVOTNA PROIZVODNJA

1. Ratarstvo

Ratarstvo je okostnica našeg gospodarstva, ali je tokom vremena, osobito u svezi sa znatnim prirastom stanovništva, potrebno povećati obrađenu površinu i, što je još više potrebno, poboljšati način obradbe i izkorišćivanja zemlje. Nažalost ima još krajeva, gdje se zemlja ore drvenim plugovima, dok neki krajevi podpuno suvremeno obrađuju zemlju (panonski krajevi). Skupe strojeve, ukoliko ne može nabaviti pojedinac s manjim posjedom, može to učiniti država, velika župa, obćina ili zadruga. Treba također usavršiti i izbor zemlje za različite svrhe, izbor sjemenja i umjetno gnojenje, pa će ista površina davati mnogo više godišnjeg prihoda.

ŽITARICE. Najveći dio naših oranica zasijan je raznim vrstama žita, jer su prirodni uvjeti za to vrlo povoljni, a najviše se uzgaja i radi toga, što je žito glavna hrana, osobito seljaku.

Od ukupne površine oranica žitaricama je zasijano 77%.

Kukuruzom i pšenicom zasijano je najviše površine, pa je njihov prinos i njihova važnost daleko jača od ostalih žitarica, ječma, raži, zobi, heljde i prosa.

K u k u r u z o m je zasijano (godišnji prosjek) 1,101.000 hektara. Godišnji prinos jako koleba, pa se kreće od 16—18 milijuna kvintala. Prema rodnosti raznih godina i prinos na 1 hektar je različit (oko 16 kvintala na 1 hektar).

U proizvodnji kukuruza Nezavisna Država Hrvatska nalazi se među prvim državama u Evropi.

P š e n i c a dolazi na drugo mjesto po količini prinosa i važnosti za prehranu. Pšenicom je godišnje zasijano oko 662.000 hektara, a godišnji prinos je različit.

Kao godišnji prosjek prinosa može se uzeti 7,500.000 kvintala. Svakako se opaža napredak u prinosu na 1 hektar, što je posljedica bolje obradbe i izbora sjemenja.

Pšenica je najbolja, kao i kukuruz, u Podunavlju. Prosječan godišnji prinos po jednom hektaru iznosi 12 kvintala.

J e č a m dolazi na treće mjesto. Površina zasijana ječmom iznosi oko 180.000 hektara, a godišnji prinos oko 1,650.000 kvintala ili oko 10 kvintala na 1 hektar.

Z o b i se godišnje proizvodi oko 1,500.000 do 1,700.000 kvintala na zasijanoj površini od 170 do 180.000 hektara, a prinos je prosječno 9—10 kvintala na 1 hektar.

R a ž i godišnje dobivamo 600—650.000 kvintala na zasijanoj površini od 65—70.000 hektara ili prosječno 9 kvintala po hektaru.

Manju važnost ima h e l j d a (oko 15—20.000 kvintala) i p r o s o (oko 230.000 kvintala).

Dok je u nizinskim panonskim krajevima (Podravina, Posavina, Podunavlje i Pokuplje) Nezavisne Države Hrvatske većinom godišnji prinos žita dovoljan za podmirenje domaćih potreba, pa osim toga još ostaje znatan dio i za izvoz, u nekim krajevima dostaje žita tek onih godina, kada nema suše ili poplave. Veliki dio područja Nezavisne Države Hrvatske (vel. župe: Zagorje, Modruš, Vinodol i Podgorje, Lika i Gacka, Bribir i Sidraga, Cetina, Hum, Dubrava, te dio Hrvatske uz Bosnu i Drinu) nikada nemaju dovoljno žita, pa je potrebno uvoziti iz sjevernih dielova.

PROIZVODNJA POVRĆA. Proizvodnja povrća podpuno zadovoljava domaće potrebe. Nešto malo se izvozi, ali se isto tako malo uvozi ranoga povrća. Negdje se povrće uzgaja kao uzrodica.

Povrćarskim usjevima zasađeno je oko 200 do 220.000 hektara.

K r u m p i r je uz grah najvažnija hrana širokih narodnih slojeva, a uzto služi u veleobrtu za dobivanje žeste (špirita). Mali dio upotrebljava se i kao stočna hrana. Kod nas je obćenito dobra kakvoća krumpira. Zadnjih godina prosječan godišnji prinos krumpira iznosi oko 10 milijuna kvintala ili 62—64 kvintala na 1 hektar.

G r a h a dobivamo godišnje 700.000 kvintala, prosječno 10 kvintala na jedan hektar. Grah se dosta i izvozi, osobito u Italiju.

Još je znatna proizvodnja kupusa (1—1,500.000 kvintala), l u k a (oko 400.000 kvintala), g r a š k a, l e ć e, r a j č i c a, p a p r i k e, m r k v e, l u b e n i c a i d i n j a (oko 400.000 kvintala).

Povrćarstvo dobiva sve veću važnost, jer se je uvidjelo, da povrće ima za ljudsku prehranu zbog svojih sastojina daleko veću važnost, nego što se je prije držalo.

Uvjeti za uzgoj raznih vrsta povrća u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vrlo su povoljni s obzirom na prilike tla i klimu, samo obradba, izbor zemljišta i količina zasijane površine ne zadovo-

ljavaju. Osobito se malo pažnje posvećuje uzgoju ranog povrća u primorskim krajevima, što bi zbog razmjerno visoke ciene donielo tamošnjem stanovničtvu mnogo koristi.

BILJE ZA STOČNU HRANU (krmno bilje). Bilje za stočnu hranu dobivamo u tolikim količinama, da se u normalnim prilikama jedan dio može i izvoziti. Najviše prinosa (osim siena) daje djetelina, zatim lucerna, stočna repa i grahorica. Godišnji prinos siena iznosi oko 15—16,000.000 kvintala, a lucerne 1,500.000—1,700.000 kvintala. Ukupan godišnji prinos krmnog bilja iznosi oko 30,000.000 kvintala.

Nizinske livade i pašnjaci pogoduju stoci krupnoga zuba, dok visinski pašnjaci (na primjer poznati Vlašić kod Travnika) zbog sočne trave daju izvrstnu hranu ovcama.

PROIZVODNJA VELEOBRTNOG BILJA. Proizvodnja veleobrtnog bilja od prvorazredne je važnosti za razvoj domaćeg veleobrta i za izvoz.

Za tkalački veleobrt i kućni obrt na selu najvažniji su konoplja, lan i pamuk.

Proizvodnja konoplje dolazi na prvo mjesto, pa se velik dio i izvozi. Godišnja proizvodnja kreće se oko 120—150.000 kvintala vlakana i oko 10—12.000 kvintala sjemenja.

Na drugom mjestu od tekstilnih biljki nalazi se lan, kojemu se nažalost posvećuje slaba pažnja, pa se znatne količine lana, a osobito lanenog sjemenja uvoze. Vlakna se većinom troše u kućnom obrtu na selu. Godišnja proizvodnja kreće se oko 80—90.000 kvintala vlakana i oko 10.000 kvintala sjemenja.

Najvažnija tekstilna biljka pamuk ne uspieva na području Nezavisne Države Hrvatske, pa je to jedan od glavnih predmeta uvoza. Međutim ima krajeva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gdje bi se uzgoj pamuka mogao uvesti. U nekim krajevima već su vršeni pokusi. Za to u prvom redu dolaze u obzir močvarni predjeli sredozemne klime, osobito oko ušća Neretve.

Sladorna repa, jedna od najvažnijih veleobrtnih biljki, uzgaja se u dovoljnim količinama, i to najviše u Savsko-dravskom međuriečju i južnoj Posavini. Proizvodnja sladorne repe zadnjih godina iznosi 1,300.000—1,500.000 kvintala ili 180 kvintala na 1 hektar.

Uljana repica ne uzgaja se u dovoljnim količinama, premda je njezin uzgoj razmjerno lagan i unosan, pa se mora ta važna sirovina uvoziti, najviše iz Mađarske, Rumunjske i Bugarske. Zadnjih godina proizvod raste, ali se godišnji prinos kreće između 35—40.000 kvintala.

Uzgaja se najvše u Podunavlju (u širem smislu).

Za dobivanje ulja, osim masline, koja se ubraja u voće, kod nas uspieva mak (od koga se osim opiuma dobiva i ulje od sjemenja) i suncokret.

Proizvodnja maka je na području Nezavisne Države Hrvatske skoro neznatna. Ukupna proizvodnja iznosi oko 1.500 kvintala sjemena na zasijanoj površini od 300 hektara.

Suncokret, ta važna veleobrtna biljka uljarica, najviše se uzgaja u sjevernim ravnim krajevima. Godišnja proizvodnja iznosi 40—50.000 kvintala.

Hmelj je vrlo važna i unosna veleobrtna biljka. Upotrebljava se kod pravljenja piva. Godišnja proizvodnja iznosi oko 1.200—1.500 kvintala. Uzgaja se najviše u vel. županama: Vuka, Baranja, Posavje te Livac i Zapolje.

Cikorija najviše uspieva u krajevima oko Bjelovara, Križevaca, Pakraca i Kutine. Godišnja proizvodnja (oko 120—130.000 kvintala) podmiruje potrebe domaćih tvornica, a jedan dio ostat će i za izvoz.

Paprika se uzgaja u vel. županama: Vuka, Baranja, Posavje te Livac i Zapolje. Godišnji prinos iznosi 60—70.000 kvintala.

Duhan je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj državni monopol, od čije prodaje država prima godišnje znatne svote novca. Stanovnicima pojedinih slabo rodnih krajeva (osobito u vel. županama Hum i Dubrava) to je glavni prihod. Premda se u zemlji mnogo troši, moći će se i izvoziti.

Godišnja proizvodnja iznosi 5—6,000.000 kg, ali će se naskoro znatno povećati, jer je stanovničtvu dozvoljena sadnja velikog broja strukova, što je prije priečila monopolska uprava u Beogradu.

Najviše se uzgaja i najbolji je u vel. županama Hum i Dubrava (osobito oko Stolca i Ljubuškog), zatim mnogo manje u južnom primorju. Nešto malo ima ga i u ostalim krajevima.

Buhač se upotrebljava za pravljenje praška protiv gamadi. Raste u primorskim krajevima i na otocima. Najviše uspieva oko obala vel. župe Cetina i na otoku Hvaru. Najveći dio proizvodnje izvozi se.

Medicinsko-aromatsko bilje daje također stanovit prihod i kod izvoza. Od te vrste bilja, koje najbolje uspieva u primorskim krajevima (većinom kao samoniklo, ali se neke vrste i uzgajaju), najveću važnost imaju ružmarin (za dobivanje ružmarinova ulja), kadulja ili žalfija (za liek i dobivanje ulja), lovorika (također za dobivanje eteričnog ulja i za začin), pelin, kamilica, lipov cviet i bunika.

2. Voćarstvo

Posljednjih godina voćarstvo na području Nezavisne Države Hrvatske dobiva sve više na važnosti i to u svezi sa spoznajom suvremene znanosti, koja je došla do spoznaje, da je voće za čovjeka ne samo hranjivo, nego i ljekovito.

Nezavisna Država Hrvatska po svom zemljopisnom smještaju i po različnosti klime ima mnogo povoljnih uvjeta za razvoj voćarstva, ali se toj unosnoj i laganoj grani prirada do sada nije ni izdaleka posvećivala ona pažnja, koja bi bila potrebna.

Stanje voćarstva je sliedeće:

šljive	14,550.000	2,180.000	15
jabuke	2,455.000	556.000	22,6
kruške	1,656.000	285.000	17,2
orasi	1,195.000	162.000	13,6
kajsije	141.000	18.000	12,9
breskve	479.000	51.000	10,6
trešnje	752.000	116.000	15,4
višnje	383	39.000	10,3
dunje	116.000	14.000	12,2
kesteni	430.000	69.000	15,9

Šljive su od velikog značenja za naš prirad. Gotovo ½ od ukupnog broja voćaka odpada na šljive.

U proizvodnji šljiva Nezavisna Država Hrvatska spada među prve države na svietu. Premda se veliki dio prepeče u rakiju, koja se popije u državi (vrlo malo se izvozi), ipak se znatne količine šljiva izvoze (suhih, pekmeza i nešto svježih). Šljive su veoma dobre kakvoće (osobito požegače), dok sušenje, svrstavanje i pakovanje još ne zadovoljava.

Šljivici se nalaze pretežno u županama: Posavje, Usora i Soli, te u susjednim županama, a zatim u vel. županama: Zagorje, Livac i Zapolje i Baranja, te nešto u Lici.

Središte šljivarstva je Brčko. Za nekoje krajeve iztočne Hrvatske imaju šljive ono priradno značenje, koje imaju žitarice za Podunavlje, maslina za primorsku Hrvatsku ili duhan za župe Hum i Dubrava.

Jabuka dolazi po broju stabala i po vriednosti ploda iza šljive. Jabuke su razprostranjene po cieloj državi, ali su za jabuku najpogodniji brežuljkasti krajevi umjerene topline s dosta oborina. Najviše ih ima u župi Zagorje i u jugoiztočnim županama, osobito oko Foče i Goražda.

Broj krušaka je nešto oko polovine manji nego broj jabuka, premda su svi krajevi (osim onih sa sredozemnom klimom) pogodni za uzgajanje krušaka.

Osobito orasima treba posvetiti pažnju i povećati broj stabala, jer im jako dobro odgovara klima većine naših krajeva, a uzto su veoma traženi predmet za izvoz.

Trešnje uspievaju na cielom državnom području, ali su najbolje iz okolice Neretve i Drine.

Od sredozemnih voćaka najveću važnost ima maslina, koja se može ubrojiti i u veleobrtno bilje. Maslinovo je ulje glavni začin jela u primorskim krajevima, pa godišnja proizvodnja (oko 31.000 hl) jedva podmiruje potrebe tamošnjeg stanovničtva.

Osim smokava, badema, rogača, šipaka, limuna i naranča (ovo dvoje nema trgovačke važnosti) moramo spomenuti i marašku (jedna vrst višnje), koja se upotrebljava za proizvodnju likera (maraškina), a uspieva uz obalne krajeve Jadranskog mora i na otocima.

3. Vinogradarstvo

Vinogradarstvo je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dobro razvijeno, jer klimatske prilike dozvoljavaju dozrievanje loze u svim nižim krajevima, ali su najpogodniji oni krajevi, koji imaju vruća i suha ljeta.

Vinogradarstvo ima za neke krajeve, osobito za južnohrvatsko primorje, veliku priradnu važnost, i ti bi krajevi bez vinove loze bili podpuno pasivni.

Vina Nezavisne Države Hrvatske nazivaju se prema krajevima, gdje uspievaju.

Površina zasađena vinovom lozom iznosi oko 76.000 hektara. Prosječno se može uzeti, da godišnji prinos vina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iznosi oko 2 milijuna hektolitara, ali to se mienja prema pojedinim godinama.

Prema prosječnom prinosu Nezavisna Država Hrvatska dolazi među prvih deset vinogradarskih zemalja u Evropi.

4. Stočarstvo

U gospodarstvu Nezavisne Države Hrvatske povrh ratarstva stočarstvo je najvažnija priradna grana. U pogledu vrsta i broja stoke Nezavisna Država Hrvatska spada u srednje stočarske zemlje, iako bi prema mogućnostima za napredak stočarstva mogla biti količinom i kakvoćom još na znatno višem stupnju.

Omjer broja stoke s obzirom na broj stanovnika mnogo je povoljniji. Po broju sitne stoke Nezavisna Država Hrvatska spada među prve države u Evropi.

Od Save na sjever kud i kamo je bolje uzgajanje stoke i stočne hrane. Ima krajeva, osobito na jugu, gdje je stočarstvo vrlo primitivno, te se ne obraća pažnja na izbor hrane niti se mnogo brinu, da se stoka sačuva od zime, vlage i drugih nepogoda.

Broj stoke u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iznosi:

goveda	1,950.000
konja	620.000
magaraca i mazgi	40.000
svinja	1,300.000
ovaca	3,100.000
koza	630.000

Goveda se najviše i najbolje uzgajaju u Podravini, Posavini, Podunavlju i sjevernim područjima poriečja Vrbasa, Bosne i Drine.

Pasmine konja zadovoljavaju. Najviše konja ima u Savsko-dravskom međuriečju. Tu se uzgajaju dobre vrste (nonius, lipicanac, belgijski konj), a u planinskim krajevima mala, ali vrlo izdržljiva i pogodna vrsta konja.

U krševitim krajevima i na otocima prevladavaju magarci i mazge.

Svinjogojstvo nije tako razvijeno, kako bi po prirodnim mogućnostima moglo biti. Mnoge zemlje površinom znatno manje (Danska, Nizozemska, Belgija, Mađarska) imaju bolje i jače svinjogojstvo. Poznate su vrste (osobito za mast) turopoljska, baguni i mangalica, dok su za meso bolje oplemenjene strane pasmine (jorkšir, berkšir, njemačka pasmina). U žitorodnim podunavskim krajevima i svinjogojstvo je najbolje i najjače razvijeno.

Po broju stoje ovce na prvom mjestu (skoro polovica od cjelokupnog broja stoke). Njihovo uzgajanje najrazvijenije je u srednjim i južnim visinskim krajevima Nezavisne Države Hrvatske, gdje ima malo obradive zemlje, a mnogo pašnjaka.

Koze se najviše uzgajaju u krajevima slabije paše, jer se i one zadovoljavaju najslabijom hranom. Nastoji se ograničiti broj koza, jer one veoma oštećuju mlada stabla i time škode pošumljivanju.

Za uvid u prilike stočarstva neke zemlje nije dovoljno pogledati broj stoke, već se valja obazirati također i na to, koliko je odpada na 1 km² i na 100 stanovnika.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj stanje je slijedeće:

	na 1 km²	na 100 stanovnika
goveda	19,3	30
konja	6,15	9,7
svinja	13	20,4
ovaca	30,6	48,2
koza	6,2	9,8

Dok je broj stoke s obzirom na broj stanovnika zadovoljavajući, dotle odnos broja stoke i površine ne zadovoljava.

a) Peradarstvo

Peradarstvo se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj smatra samo nuzgrednom priradnom granom, premda bi razumno peradarstvo moglo biti važan izvor dohodka za znatan broj stanovnika.

Najviše peradi ima u Savsko-dravskom međuriečju (osobito u Podravini). Upada u oči velik broj kokoši prema ostaloj peradi. Ukupan broj peradi iznosi oko 9,000.000 komada.

Purani se najviše uzgajaju u župi Zagorje oko Zlatara i u župama središnje Hrvatske, u krajevima oko Vrbasa, Bosne i Drine.

b) Pčelarstvo

Nezavisna Država Hrvatska posjeduje velik broj stabala lipovih i bagremovih, velike livade i množtvo aromatičnog bilja, osobito u primorskoj Hrvatskoj, što je vrlo potrebno za jači razvoj pčelarstva, ali unatoč tome je ta nuzgredna grana prirada zanemarena, premda su i klimatske prilike povoljne. Što je još gore, i ono malo, što se uzgaja, nije suvremeno, jer ima velik broj starinskih košnica s nepomičnim saćem.

c) Svilarstvo

Ta je grana prirada bila prije 30—40 godina razvijenija. Rat i pronalazak umjetne svile uzrok su opadanju. Za razvoj svilarstva potreban je bieli dud, jer se gusjenica hrani njegovim lišćem. Svilarstvo je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj slabo razvijeno, što treba naskoro popraviti, jer je uzgoj dudova svilca lagan i unosan.

5. Lov

Lov nema u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj neku osobitu priradnu važnost. Obično je nuzgredna priradna grana ili šport. Ulovi se godišnje najviše zečeva, a zatim dolaze trčke i divlje patke, srne, divokoze, jarebice i prepelice. Dosta se lovi i krznaša, osobito lisica, vukova, kuna, lasica i medvjeda.

Prema absolutnoj visini i klimatskim prilikama može se lov uglavnom podieliti u tri lovna područja:

1. U prvom bi bili najniži i najnapučeniji krajevi, ravnice i brežuljci do 500 m visine nad morem. Tu ima i najviše divljači (zec, trčka), na kršu brdskih jarebica, golubova i mnogih močvarica, a zatim dolaze patke, lisice i ostali sitni štetočinje.

2. U području između 500—1.700 m visine, kao glavne vrste divljači mogu se navesti srna, divokoza, zec, vuk, medvjed, divlja svinja, kuna, jazavac, sve vrste šumskih koka, ušara i mnoge druge ptice grabljivice.

3. U planinama iznad ruba visoke šume (1.700—2.200 m visine) najviše ima divokoza, medvjeda, orlova krstaša, a u ljetno doba još i brdskih jarebica i vukova.

6. Ribolov

Ribolov je važna priradna grana, koja je stara najmanje koliko i ratarstvo, ako ne i starija. Osobito veliku važnost ima za primorsko stanovništvo. Ribarstvo možemo podieliti na pomorsko i sladkovodno (riečno, jezersko i ribarstvo umjetnih ribnjaka).

Godišnji lov u moru zadnjih godina kreće se oko 3,000.000 kilograma. Većina se potroši ili

preradi u soli ili ulju u državi, a jedan dio se izvozi.

Najviše se ulovi sardela (riba selica). Najveći dio ribara na Jadranskom moru lovi povremeno, dok ih je malo, kojima je to zanimanje.

U novije doba stanovitu važnost dobiva i gajenje kamenica (osobito oko Stona), a zatim vađenje spužava i koralja.

Sladkovodni ribolov navlastito je razvijen u velikim riekama (Dunav, Sava, Drava), a zatim u Neretvi. Također i Plitvička jezera dolaze u obzir za sladkovodno ribarstvo.

Vriednost ulovljenih riba u velikim riekama cieni se ovako: šaran, som, smuđ i kečiga, a u Neretvi glavatica i jegulja.

Umjetnih ribogojilišta ima najviše u župama sjeverne Hrvatske (Končanica, Poljana kod Pakraca, Virovitica, Feričanci, Đurđenovac, Brod, Samobor, Jaska i Zdenčina), te nešto u župama Sana i Luka, Vrhbosna, Lika i Gacka i u južnom dielu župe Livac i Zapolje (kod Priedora, Bos. Gradiške, Ilidže i Gospića).

Sve tri vrste ribarstva (riečno, jezersko i umjetno) imaju odprilike isti lov kao i pomorsko.

7. Šumarstvo

Nezavisna Država Hrvatska kao pretežno planinska zemlja spada u red šumom najbogatijih država u Evropi.

Šume zauzimaju oko 4,100.000 hektara, što iznosi preko jedne trećine cjelokupne površine Nezavisne Države Hrvatske (40%).

Nezavisna Država Hrvatska ima razmjerno više šuma od bivše Jugoslavije, gdje je površina, pokrivena šumama, iznosila 31.5%.

Svjetski prosjek je 22.5%, a od Nezavisne Države Hrvatske imaju u Evropi jedino više šuma Finska (65%) i Švedska (52%).

Premda se na prvi pogled čini šumska površina nezavisne Države Hrvatske velika, ako bolje razmotrimo, opazit ćemo, da to sve nije visoka šuma, već su tu uračunane i površine, pokrivene nizkom šumom i šikarama.

Ako površinu šikara odbijemo od površine šuma, tada u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imamo pod šumom 3,683.000 hektara ili oko 28% od cjelokupne površine.

Odnos je ovakav:

visoka šuma	2,440.000 ha ili	66.3%
srednja šuma	67.000 ha ili	1.8%
nizka šuma	622.000 ha ili	16.9%
šikare	554.000 ha ili	15.0%

Najmanje šuma ima u Podunavlju, gdje je gotovo sva površina obrađena, zatim u primorskim krajevima gdje se je u prošlosti, osobito zbog brodogradnje, previše krčilo. Vel. župe Hum i Dubrava, poglavito u južnim dielovima vrlo su siromašne šumom kao i većina krških krajeva.

Po vrsti drveća ima najviše bjelogorice. Čiste crnogorice (četinjača) ima 820.000 ha ili 22.2%, a listača 2,870.000 ha ili 77.8%.

Od bjelogorice (listopadne šume) ima najviše bukve i hrastova.

Po raznovrstnosti upotrebe bukva je najvažnija, a po kakvoći je hrast naše najbolje drvo. Najbolje su hrastove šume u Savsko-dravsko-dunavskom međuriečju.

Drvo i drvena građa spadaju među predmete, koji se najviše izvoze iz Nezavisne Države Hrvatske. Glavni je kupac našeg drveta Italija.

Na čitavom jugu Evrope Nezavisna Država Hrvatska je najbogatija šumom, pa bi razumnom sječom i izvozom mogla ta grana prirada još jače porasti.

Sav rad na našem šumskom gospodarstvu morat će se kretati u smjeru održanja ravnoteže između prirasta naših šuma i potrebe na šumskim proizvodima. Razboritim izkorišćivanjem valjat će pokriti sve veću potrošnju, a štete u šumama moraju se svesti na najmanju granicu.

Samo planskim radom i razumnom šumskom politikom moći ćemo bar donekle ublažiti sve nedaće, što su počinjene do sada od strane izrabljivača hrvatskog narodnog bogatstva. Zadaće naše šumske politike velike su i njima će se pristupiti u duhu načela, koje je postavio Ustaški pokret na svim područjima našeg narodnog života.

Prema tim načelima sve šume i rude na području Nezavisne Države Hrvatske proglašene su narodnim dobrom, a mnogi su po državu nepovoljni ugovori za sječu razkinuti.

Dosada se je pomlađivanje i pošumljivanje vršilo sjemenom i sadnicama, ali to se nije vršilo ni izdaleka u potrebnoj mjeri i količini.

8. Rudarstvo

Riedko koja država u Evropi ima toliko vrsta rudnog blaga kao Nezavisna Država Hrvatska, ali se još znatan dio ne izkorišćuje ili se nedovoljno izkorišćuje, a neki su krajevi još slabo iztraženi.

Rudarstvo je u ovim krajevima bilo razvijeno već od najstarijeg vremena, a osobito u rimsko doba i u srednjem vieku, kada su rudarstvo i rudari ovih krajeva bili poznati u cieloj Evropi.

Danas je to uz ratarstvo, stočarstvo i šumarstvo najvažnija priradna grana, no mora se dobro paziti na to, da se ne izvozi samo sirova rudača, koja ima znatno nižu cienu od prerađevina.

Krajevi našeg rudogorja i starijih formacija najbogatiji su rudama, a najsiromašniji su rudama plodno Podunavlje i krški krajevi, premda južni predjeli imaju dosta bauksita. Bogata je ugljenom također i župa Zagorje, a srednjohrvatske župe osobito željezom i ugljenom.

UGLJEN. Prvo i najvažnije mjesto u rudarstvu Nezavisne Države Hrvatske zauzima ugljen. Ima ga dosta i na mnogim mjestima, ali, nažalost, najboljeg kamenog ugljena ima malo, pa ga moramo uvoziti. Ta vrsta ugljena osobito je važna za veleobrt.

Od cjelokupne proizvodnje ugljena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne odpada na kameni ugljen ni 3%. Na svietli (smeđi) ugljen odpada oko 70%, a na lignit oko 27%. Ugljenici raznih ugljenokopa također su različite kakvoće, jer pripadaju formacijama od karbonske do najmlađeg terciara.

Prema vrstama ugljena proizvodnja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godišnje iznosi (god. 1941.):

kameni ugljen	40.000 tona*)
svietli, smeđi, mrki	1,780.000 tona
lignit	750.000 tona

Kamenog ugljena ima malo, i to u Majevici kod Tuzle.

Smeđi ugljen i lignit kopa se najviše u župama Lašva i Glaž, Usora i Soli, Sana i Luka i Hum (Kakanj na pruzi Sarajevo—Zenica, koji ima najbolji smeđi ugljen u državi, Breza kod Vareša, Zenica, Mostar, Banja Luka, Maslovare kod Banje Luke). Rudnici u župi Zagorje i u Podravini imaju razmjerno slabu proizvodnju (Beletinec, Golubovec, Radoboj, Ivanec, Krapina, Budinščina, Konjščina, te Mučna Reka i Bregi kod Koprivnice). U župama Bribir i Sidraga te Pliva i Rama najpoznatiji su ugljenokopi Siverić i Velušić na Promini. Dobar se ugljen kopa i kod Livna.

Lignita daje najviše Kreka, ugljenokop Bukinje (3 km udaljen od Kreke) i Ugljevik kod Bieljine.

Ima još manjih rudokopa u Fruškoj gori, a na nekim mjestima (Sinjsko i Livanjsko polje, okolica Koprivnice, Pitomača, okolica Nove Gradiške i t. d.) nalaze se manje naslage, koje se neznatno izkorišćuju.

ŽELJEZO. Željezne rudače ima daleko više, nego se izkorišćuje, premda je željezo uz ugljen najvažnija sirovina za stvaranje jačeg veleobrta.

Najbolja i najbogatija nalazišta željezne rudače nalaze se u srednjoj i sjeverozapadnoj Bosni.

Danas se izkorišćuju uglavnom samo dvie najbogatije skupine rudišta i to kod Ljubije i Vareša, jer ova rudišta s obzirom na razpoložive količine, kakvoću rudače kao i na prometne spojeve, pružaju najbolje uvjete za povoljno izkorišćivanje.

Sadržaj dosada iztraženih i otvorenih rudišta oko Ljubije i južno od Ljubije, a na zapadnoj obali rieke Sane, cieni se na oko 25,000.000 tona, od čega odpada oko 60% na limonit, a 40% na siderit.

Rudišta oko Vareša vezana su uglavnom na područja tektonskih poremećaja, koja se protežu od Nahoreva kod Sarajeva preko Čevljanovića, Daždanskog, Diknića do Borovice sjeverozapadno od Vareša.

Po sadržaju rude u Varešu na prvo mjesto dolazi hematit. Vareški hematit, koji se pretežno dobiva iz Pržića, prvorazredna je željezna rudača za izradbu osobitih vrsta sirovog željeza, te je kao takav mnogo tražen.

Vareški limonit po svom sastavu i sadržaju rude zaostaje za ljubijskim, a isto tako zaostaje i vareški siderit.

Sva četiri vareška rudišta Pržići, Brezik, Smreka i Droškovac imaju ukupno oko 85,000.000 tona vidljive rudne substance.

Proizvodnja željezne rudače u oba ta glavna rudnika kreće se između 400.000—600.000 tona godišnje.

Još su spomena vriedni rudnici željeza oko Vranovine kod Topuskog, gdje je topionica na Petrovoj gori.

BAKAR. Proizvodnja bakra u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj neznatna je. Bakarne rudače ima nešto kod Ruda nedaleko Samobora i kod Sinjakova nedaleko Jajca, te u Mračaju kod Gornjeg Vakufa. Nešto bakra ima u župi Modruš i na Velebitu, ali to za sada nema praktične vriednosti.

OLOVO. Olova ima u župi Vrhbosna, Usora i Soli, Pliva i Rama te Hum (Srebrenica, Olovo, Prozor, Jablanica), ali se malo izkorišćuje.

Nešto olovne rudače ima u gorama oko Samobora, na Velebitu, na Ivanšćici i na Petrovoj gori.

MANGAN. Manganove rudače ima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na više mjesta, ali se jedino u Čevljanovićima kopa u znatnijim količinama. Čevljanovići su vezani malom prugom, koja se odvaja kod Semizovca (oko 15 km od Sarajeva) od glavne pruge Sarajevo—Brod. U Semizovcu se rudača i izpire. Rudača je dobre kakvoće, sadrži 30—45% mangana.

PIRITA (sumporno-željezne rudače) nalazimo u Bakovićima nedaleko od Fojnice u župi Lašva i Glaž, zatim nešto u župi Modruš (između Lokava i Mrzlih Vodica).

KROM. To je rudača budućnosti, kojoj je ciena znatna. Nalazi se u većim količinama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali najbogatiji su nalazi u srednjoj i iztočnoj Hrvatskoj (Duboštica sjeverno od Vareša i Borja kod Teslića).

ANTIMON dobiva također sve veću važnost, pa i njegova proizvodnja stalno raste, jer je potražnja znatna, a ta se ruda riedko nalazi u Europi. Ima ga kod Čemernice nedaleko od Fojnice u župi Lašva i Glaž.

MAGNEZITA ima najviše u župama Lašva i Glaž te Sana i Luka (Žepče, Ključ). Pronađene su također manje naslage i kod Mrzlih Vodica, te u župi Lika i Gacka u blizini Gračaca.

*) Proizvodnja kamenog ugljena iz g. 1940.

SREBRO se proizvodi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vrlo malo, dok je nekada proizvodnja srebra u našim krajevima, osobito u iztočnoj Hrvatskoj, bila znatna. Ime Srebrenica pokazuje, da su u tim krajevima bila važna nalazišta srebra.

ZLATA ima nešto uz bakar, a također se izpire iz rieka (osobito na Dravi i Lašvi, pritoci Bosne). Poznat je zlatni rudnik Bakovići u župi Lašva i Glaž, gdje se do nedavno (već nekoliko godina ne radi) dobivalo se zlato iz pirita i limonita.

ŽIVA se dobiva nešto u Mračaju u župi Usora i Soli.

BAUKSIT je, uz ugljen i željezo, najvažnija rudača, koja služi za dobivanje aluminija. Na sreću slabo rodnih krajeva jugozapadnih krških krajeva naše države (osobito oko Drniša, Obrovca, Sinja i Imotskog), župe Hum (dolina Rame i Neretve, te oko Širokog Briega) i župe Lika i Gacka (Gračac, Lovinac, Medak), bauksita najviše ima u tim krajevima. Bauksita ima u župama Krbava i Psat i Pliva i Rama, i to oko Bosanske Krupe (Suhaja), Bosanskog Petrovca i Jajca (Bešpelj). U tome je Nezavisna Država Hrvatska među prvima u Evropi (iza Francuzke i Mađarske). Godine 1941. proizvedeno je u N. D. H. 212.000 tona bauksitnih rudača.

SOL se dobiva iz slanih vrela u Kreki i Siminu Hanu kod Tuzle u vel. župi Usora i Soli. Proizvodnja iznosi oko 50.000—60.000 tona godišnje.

Dobivanje **MORSKE SOLI** (izparivanjem morske vode) vrši se u solanama na otoku Pagu i u Stonu. Godišnji proizvod iznosi 15—20.000 tona.

SADRE ima najviše u okolici Zagreba (Samobor) te u vel. župama Bribir i S draga i Cetina (oko Knina i Sinja), te u vel. ž. Gora oko Bosanskog Novog.

SUMPORA ima nešto u vel. župi Lašva i Glaž (Bakovići) i u vel. župi Zagorje kod Radoboja.

CEMENTNOG LAPORA ili tupine ima oko Omiša, na Medvednici i u Fruškoj gori.

MRAMORA ima na otocima Braču i Hvaru.

GRANIT je najbolji kod Jablanice u župi Hum (izpod Čvrsnice planine) a zatim u vel. župama Prigorje i Bilogora.

Najpoznatiji su ležaji **ASFALTA** u Paklini kod Vrgorca, a zatim kod Sinja i Drniša, te na otoku Braču. Godišnja proizvodnja iznosi oko 150 tona.

Nađeni su tragovi **ZEMNOG ULJA** oko Broda, Kutine, Koprivnice, Ludbrega, Erduta i kod Tuzle. Dva znatnija nalazišta zemnog ulja nalaze se na području župe Zagorje (biv. Međimurje), Selnica i Peklenica.

ZEMNI PLIN dobivamo najviše u Bujavici kod Lipika, a zatim kod Kutine (Goilo), Siska i Petrinje. Godišnja proizvodnja iznosi oko 4 milijuna 500.000 m3.

U manjim količinama imamo još i drugih ruda (grafita, asbesta i t. d.).

III. PREREĐIVANJE DOBARA

Svakoj je gospodarskoj djelatnosti temelj u prirodi, ali priroda daje samo mogućnost za to, dok sam čovjek tu mogućnost izkorišćuje i gospodarsku djelatnost razvija po nekim družtvenim zakonima. Čovjek je prema tome subjekt gospodarstva i on sam po svojoj volji i razvoju mienja stare, a stvara nove uvjete gospodarstva. Kod toga djeluju na čovjeka ponajviše činbenici: narodne i rasne osobine, tjelesne i duševne razlike, vjera i država, a konačno i razni stupnjevi kulture i civilizacije. Na zemlji je sve podvrgnuto promjenama, no brzina promjena nije uviek jednaka. Promjene se vrše bez prekida pod utjecajem novih družtvenih, gospodarskih i političkih prilika.

S razvojem kulture i civilizacije sve su više rasle potrebe ljudi. Prirodna ili prvotna proizvodnja (ratarstvo, stočarstvo, šumarstvo, ribarstvo i t. d.) daje proizvode, od kojih se stanoviti dio može trošiti u prvotnom stanju, a drugi znatni dio treba preraditi. Taj se rad može vršiti u kući, poglavito na selu, u doba, kad ima najviše slobodnog vremena i sirovina, pa taj način prerađivanja sirovina zovemo kućnim obrtom; ali to se prerađivanje vrši i u obrtničkim radionama, a danas najviše u raznim tvornicama.

1. Hrvatska kućna radinost

Napisao dr. STANKO FILIPOVIĆ

Nezavisna Država Hrvatska je poljodjelska država, u kojoj oko 80% stanovničtva čine seljaci. Snagom nagona za samoodržanjem i svojom intuicijom stvara seljak materialna i duhovna dobra, koja su isto tako vriedna kao i gradska. Prikazujući kućnu radinost moramo u prvom redu ocrtati njezine glavne grane, a onda govoriti o prilikama, u kojima se razvija kućno rukotvorstvo.

Ponajprije moramo izrađevine seljačkog obrta podieliti u dvie skupine. Prva skupina obuhvaća proizvode, koji su koristni i praktički upotrebljivi, pa služe samim seljacima, proizvađačima, a onda i ostalim potrošačima.

U drugu skupinu ulaze izrađevine seljačkoga kućnog obrta, koje imaju pretežno umjetničko-dekorativno obilježje i osebine kraja, u kojem su nastale. Te su tvorevine plod umjetničke mašte i stvaranja naroda u najširem smislu rieči.

Raznovrstni **kućni obrti,** od kojih su najpoznatiji: čipkarstvo, tkanje sagova, košaračtvo, lončarstvo, predenje i tkanje, imaju sve uvjete, da se razviju i da seljaku pruže mogućnost sporedne, a i stalne zarade. Seljačkoj kućnoj radinosti, koja je dio gospodarskog, družtvovnog i kulturnog narodnog života, treba posvetiti osobitu pažnju; promicanje te grane narodnog privrada mora sačinjavati dio obće gospodarske politike. Temeljne uvjete, stvaralačku snagu i tehničku vještinu naš narod posjeduje, a u svojoj državi imamo i potrebnih sirovina. Potrebno je samo, da pokrenemo te skrivene stvaralačke snage naroda. Mislimo pri tom, da nema sigurnijega sredstva, da se pomogne našem narodu, osobito onom dielu naroda, koji živi u pasivnim krajevima, gdje nema dosta obradive zemlje za njegov obstanak. To vriedi osobito za naše velike župe Zagorje, Lika i Gacka, Modruš, Krbava i Psat, Bribir i Sidraga, Cetina, Hum i Dubrava, zajedno sa zaleđem i otocima.

ŽENSKE UDRUGE

Sve, što je dosad učinjeno na području podizanja kućne radinosti, učinjeno je nesustavno i ponajviše posebničkom pobudom, bilo nastojanjem pojedinaca, bilo nastojanjem pojedinih ustanova, primjerice nastojanjem Ženske udruge u Zagrebu, Ženske udruge u Petrinji i Cavtatske udruge u Cavtatu. Uspjeh rada tih zadruga odražava se i u ovim brojitbenim podatcima:
Ženska udruga — Zagreb od 1931. do 1940.
Ženska udruga — Petrinja od 1930. do 1941.
Cavtatska udruga — Cavtat od 1930. do 1941.

Izplaćene nagrade seljakinjama za rad:	Prodani radovi
Kn 1,465.867	Kn 5,242.066
Kn 200.287	Kn 804.268
Kn 544.119	Kn 959.318

Ženske udruge za očuvanje i promicanje hrvatske seljačke umjetnosti i obrta, osobito Ženska udruga u Zagrebu, koja je osnovana 1913., postizava neobično liepe uspjehe u promicanju seljačke umjetnosti i radinosti, prosvjetnog i priradnog podizanja sela. Širenjem izvornih seljačkih tvorevina, a pod umjetničkim vodstvom, suprotstavila se ta Udruga toku razpadanja i izopačivanja seljačke umjetnosti i obrta. Najveću je pažnju pri tom posvetila usavršavanju seljačkog obrtničkog alata, te je pripomogla uređenju obrtnih radionica na selu, obskrbivši ih svim potrebnim alatom. Danas, kad su oživotvorene težnje hrvatskoga naroda, Udruga će sigurno razviti svoju djelatnost u podpunom obsegu osobito na području hrvatskog čipkarstva i izrađivanja veziva.

ČIPKARSTVO

Starodrevna su središta našega čipkarstva **u Lepoglavi i Pagu.** Neprestanim molbama i poticajima podignute su konačno u tim našim središtima škole, i to u Pagu 1936., a u Lepoglavi koncem 1930. Obje škole podpadaju danas pod Ministarstvo narodnog gospodarstva, a čipkarski radovi tih škola mogu se mjeriti s najboljim stranim radovima te vrste. Kulturu nekoga naroda ne čine samo veličanstvene građevine, graditeljstvo, kiparstvo, slikarstvo i književnost, već i seljačke narodne umjetničke izrađevine, pa i najsitnije kao što su čipke. I u toj maloj rukotvorini osjeća se veličina i bogatstvo hrvatske umjetničke duše.

Ne zna se pravo, kad se čipkarstvo i osobita tehnika čipkarstva udomaćila u lepoglavskom kraju, no sigurno je, da su se čipke na batiće izrađivale u Lepoglavi već koncem 18. stoljeća, što dokazuju stare poculice i narodna odiela, ukrašena lepoglavskom čipkom, nađena u Posavini i Podravini. Čipkarstvo je u Lepoglavi bilo oduviek izvor zarade, i čipke su se prodavale na proštenjima u Lepoglavi i okolici, a najviše u Mariji Bistrici. Tako se malo pomalo iz životne potrebe rađala današnja lepoglavska čipkarska škola.

Čipkarski tečaj u Lepoglavi osnovao je koncem 1930. u svrhu usavršavanja tamošnjeg kućnog obrta Zavod za promicanje obrta kod zagrebačke Komore za trgovinu, obrt i veleobrt. Redovitim radom započeo je tečaj početkom 1931. Prije osnutka te škole izrađivale su se čipke od surova konca i pređice, pa nisu imale valjane prođe. Sustavnim radom u osnovanoj školi uzgojeno je do danas množtvo čipkarica, pa liep broj tih vještakinja može izrađivati prvorazredne čipke, koje se mogu mjeriti s bruxelleskim čipkama. Uspjeh te škole bio je velik, te je čipka tehnički i ornamentalno na takvoj visini, da se može mjeriti s najboljim stranim čipkama.

Školska zgrada sagrađena je tek 1937., pa ima ženski čipkarski i mužki tkalački odjel. Koncem 1940. radilo je u lepoglavskom tečaju oko 200 čipkarica. Značenje te škole za gospodarsko pridizanje toga siromašnog i prenapučenog kraja najbolje osvjetljuju brojčani podatci o proizvodnji i prodaji. Od 1937. do 1941. izplaćeno je seljakinjama za izrađene čipke Kn 556.158.75, a od 1933. do 1941. prodano je lepoglavskih čipaka u vriednosti od Kn 786.530.50. Osim toga odaslano je u Njemačku proizvoda u vriednosti od Kn 55.000.— i to na izložbu u Leipzigu.

Čipkarska škola u Pagu traje 3 godine i ima: pripravni tečaj, stručni tečaj i radionički odjel. Pripravni tečaj polaze učenice pučke škole III. i IV. razreda, a stručni tečaj djevojčice sa svršenom pučkom školom. Učenice se upoznavaju s tehnikom domaće pažke čipke i pripravljaju se za kasnije zamršenije radove. Svrha je škole, da uzdrži tehniku pažke čipke na visini, i što se tiče samoga rada i što se tiče kakvoće, da je još i usavrši, kako bi se sačuvala izvornost pažke čipke, koja je jedina te vrste u našoj državi. Državna čipkarska škola u Pagu ima do 140 učenica, dok je izvan škole radilo oko 800 čipkarica. Pažka čipkarska škola započela je s radom školske godine 1936.-37., te je od 1938. pa do kraja 1941. prodano školskih radova za Kn 114.500.— Promicanju pažke čipke služi i Čipkarsko-pletarska zadruga, osnovana 1932., koja broji 35 članica. Ta je zadruga prodala

od 1933. do kraja 1941. radova za Kn 206.500.— Osim škole i članica zadruge u Pagu, radi ondje, kako smo spomenuli, još oko 800 čipkarica, kojima su radove prodavale takozvane prodavačice-pokućarice, ne samo u našoj državi, nego i u Italiji i u Njemačkoj. Utržak od tih čipaka, uzimajući i material u toj vriednosti, penjao se godišnje na milijunsku svotu, no točnih brojitbenih podataka nema.

Čipkarske škole u Lepoglavi i u Pagu sudjelovale su na mnogim izložbama i zborovima u Zagrebu i u inozemstvu: u Berlinu, Leipzigu, Parizu, Budimpešti i New Yorku. Bila je to najbolja promičba hrvatskog kućnog obrta, koji je tako stekao ugledno mjesto na stranim tržištima.

TEKSTILNI RADOVI

Pojedine grane kućne tekstilne radinosti treba organizirati u krajevima, u kojima je ta vrst proizvodnje već dulje vremena udomaćena; različite vrste veziva treba njegovati ondje, gdje ih je narod i dosada njegovao.

Državna tkaonica beza i vezionica u Sarajevu ima svoje radionice u Sarajevu, Travniku, Fojnici, Kreševu i Visokom, a zaposljuje ukupno oko 230 radnica. Od 1930. do 1941. izplatila je tkaonica nagrada u iznosu od Kn 2,499.983.66, te je u istom razmaku vremena proizvela robe u vriednosti od Kn 4,595.792,53, dok je prodala proizvoda za Kn 4,093.611,60.

Kad govorimo o seljačkom kućnom obrtu, pomišljamo najprije na dekorativne izrađevine. Međutim su te izrađevine manje važne od onih izrađevina, što ih seljaci čine za vlastitu svakidašnju potrebu. Kod toga mislimo u prvom redu na tkanje platna. Grubog seljačkog platna prodano je 1933. na samom zagrebačkom tržištu oko 70.000 metara. Zagrebačka udruga počela je uvoziti i širiti onakve tkalačke stanove, kakve upotrebljavaju seljaci u svojim domovima u svim naprednim zemljama, a na kojima se može satkati dnevno 8—10 metara platna.

Sagovi, pod nazivom »bosanski sagovi«, imaju također već odavno svoje mjesto na stranom tržištu, a poznati su i »slavonski« sagovi.

Državna tkaonica sagova u Sarajevu izplatila je od 1930. do 1941. tkaljama nagrada u visini od Kn 17,276.382.—; u istom je razdoblju prodala sagova u vriednosti od Kn 74,152.551.—

I u **Tuheljskim Toplicama** je poznato tkanje sagova, pa u tome mjestu postoje svi uvjeti za napredak u toj grani domaće radinosti. Kod rada se primjenjuju čisti narodni motivi, a upotrebljava se samo domaća vuna. Kod izrađivanja sagova bilo je u Tuheljskim Toplicama zaposleno do 20 djevojčica, pa treba sve učiniti, da se u tom zagorskom kraju pridigne tkanje sagova, koje je također dokaz seljačkog stvaranja hrvatskog sela.

Potrebni su tek stručni učitelji, koji bi dotjerali tehniku izrađivanja i koji bi ujedno odstranili sve ono, što je mjestimice pokvarilo izvorni seljački ukus i izvornu seljačku umjetnost.

DRVOREZBARSTVO

Narodna je rezbarija u mnogim krajevima dobro razvijena, te bi življu u pasivnim krajevima mogla pružiti mogućnost pomoćne zarade, osobito u zimskim mjesecima, u vrieme dokolice. Treba samo pripomoći kod uređenja obrtnih radionica na selu i uz njih osnovati seljačke zadruge, koje bi dalje radile samostalno. Drvorezbarstvo u Lepoglavi ima povoljne uvjete, jer se mladići bave rezbarenjem kao samouci i izrađuju dobre, kadkada i umjetničke predmete. Radi toga je Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu, početkom 1942., osnovalo u **Lepoglavi drvorezbarsku školu**, odnosno tečaj, da bi se razvila ta grana rukotvorstva, koja će trajno koristiti siromašnom stanovničtvu toga kraja. Osnivanjem te škole sačuvat ćemo ujedno od propasti liepu granu narodne umjetnosti.

Poznato je, da je vel. župa **Zagorje** prenapučena, pa je potrebno dobar dio stanovničtva **raz**seliti, i sam kraj u obrtnom pogledu podignuti. Da olakšaju sebi život, razvili su seljaci u nekim krajevima Hrvatskog Zagorja kućnu radinost. Među takva sela, koja se bave kućnim obrtom, ubrajamo i selo Tugonicu, koje je od Marije Bistrice udaljeno 2 kilometra. **Tugonica** ima oko 900 duša, no prosječni posjed iznosi do 2 jutra zemlje, dok obitelji broje poprečno po 8 članova. Nemoguće je, da bi ljudi mogli živjeti samo od prihoda zemlje, i zato su bili prisiljeni baviti se još nečim drugim ili tražiti zarade po svietu. Nužda je natjerala to selo, da se lati kućnog obrta, te su seljaci još prije 30 godina počeli izrađivati tamburice — kao igračke za djecu. Danas su se već toliko izvježbali u tom radu, da neki znaju izrađivati prave gitare i gusle, pogotovo su djeca tih prvih rukotvoraca veoma vješta i spremna u radu.

Vidovec je također poznat zbog **izrađivanja** drva, Markuševac zbog zobunarstva. **U Jerovcu** postoji već odavna lončarstvo, koje bi trebalo s pomoću stručnih tečajeva samo usavršiti, to jest, dati savršenije oblike tim seljačkim proizvodima. Tečajeve treba voditi na posve zadružnom temelju, pod vodstvom stručnjaka, pri čemu bi sami rukotvorci — proizvađači sudjelovali u dobitku, čim bi njihovi proizvodi bili sposobni za tržište.

Za **košaračtvo**, tu liepu granu narodnoga rukotvorstva, treba šiblja, no sad je dovoz šiblja iz Međimurja otežčan. U sređenim prilikama, kad rukotvorstvo bude postavljeno na nove temelje, taj će seljački obrt biti seljaku vrelo prihoda.

ORGANIZACIJA SELJAČKE KUĆNE RADINOSTI

Mogli bismo i dalje tako nabrajati, ali se već iz ovoga jasno razabire družtvovno i gospodarsko značenje seljačkog obrta i rukotvorstva. U naprednim državama, bile one veleobrtne ili poljopriradne, selo je izvor blagostanja **za cielu** državu. Danas dajemo, prema ustaškim načelima, svim krajevima naše obnovljene države — ne milostinju i povremene podpore — već pomoć u obliku mogućnosti rada i zarade, a da se promiče kućna radinost, osnivaju se potrebne škole i tečajevi, naravno u krajevima, gdje je koja grana seljačkog rukotvorstva već udomaćena.

Pitanje organiziranja naše kućne radinosti nije novo. Ono se povlači već nekoliko desetljeća, ali je dosada sve ostalo kod načelnih zaključaka, dok je provedba ostavljena budućno-

sti. Ta očekivana budućnost, danas je sadašnjost. Ustaška će država riešiti podpuno taj kompleksni problem, koji treba osvietliti s umjetničke strane, što je zadaća posebnih stručnjaka, a zatim i s družtvovnog i gospodarskog gledišta.

Kućna je radinost aktivna stavka u svakom seljačkom kućanstvu i ona mora podizati blagostanje seljaka.

Ručni radovi kućne radinosti zauzimaju po samorodnim oblicima, motivima i šarama, posebno mjesto u našoj narodnoj kulturi. Takvi predmeti, izrađeni od kože, drveta, tkiva i druge građe, udaraju u oči svojom ljepotom — u njima se ogleda bogatstvo našeg folklora, naših običaja i naše narodne umjetnosti. U inozemstvu nalaze oni osobito tržište i prođu.

Da se što bolje organiziraju i povežu sve grane seljačkog kućnog i umjetnog obrta, osniva se **Državna središnjica za kućni i umjetni obrt.** Time će ujedno po prvi put biti moguć sustavan i promišljen rad na tom području. Taj će zavod biti žarište promicanja kućne radinosti; u njemu će biti usredotočena i ciela trgovačka strana poslovanja.

Središnjem je zavodu zadaća, da postavi temelje kućnom obrtu u siromašnim krajevima. Kod toga rada osobito će se paziti na to, da gospodarsko pridizanje sela ne izkvari njegovih kulturnih tekovina. Ne smije se dogoditi, da urbanizam uništi kulturu sela i stvaralačku snagu seljaka. Razumljivo je, da se organizacija kućne radinosti ne može provesti najedanput. Treba je provoditi postupno, ali zato sustavno i promišljeno.

Obnovljena Nezavisna Država Hrvatska ima velike mogućnosti gospodarskog razvoja, u kojem je važna grana seljačka kućna radinost, koja ima nepatvoreno obilježje hrvatskog narodnog duha. Rad na promicanju i čuvanju hrvatske seljačke umjetnosti i obrta diže gospodarsko blagostanje pojedinaca, pobuđuje narodnu maštu i čeliči narodnu sviest. Takav će rad podići blagostanje hrvatskog sela, pa stoga valja cieli taj problem promatrati sa stanovišta državnog probitka i obće gospodarske politike naše ustaške države.

2. Obrt

Razpravljajući o obrtu i njegovu stanju, moramo se osvrnuti na sve činbenike, koji utječu na tu gospodarsku granu, jer samo tako možemo razumjeti, zašto se mnogi obrti nalaze u preoblikovanju, dok drugi propadaju, odnosno izumiru, a treći se stvaraju. Raznovrstni obrti priradni su činbenici proizvodnje u pojedinim krajevima, a neki su se od tih obrta sačuvali osobito u gorovitim krajevima, u prvobitnom obliku.

U svim krajevima, gdje nije bio razvijen promet, ili koji se prostiru po strani od prometnih mreža, obrt je jak priradni činbenik, jer stanovničtvo takvih krajeva podmiruje svoje potrebe obrtnim proizvodima. U tim krajevima stanovničtvo sačinjavaju seljaci, koji se bave poljodjelstvom i stočarstvom, a žive manje više primitivnim životom. Već smo spomenuli, da su u nepristupačnijim, osobito u gorovitim krajevima, obrti sačuvali svoj stari oblik, a negdje također i netaknuta tržišta za svoje proizvode.

Oblici obrta mienjaju se idući od južnih do sjevernih dielova naše države. I oni su prilagođeni načinu života potrošača. Odabiranje u nekim obrtima, zbog prilagođivanja novim prilikama, novog načina života, nošnje, mode, tehnike rada, prometa i utakmice tvorničke robe, osjeća se u onim krajevima, gdje su nove prilike načele patriarhalnost života stanovničtva i gdje su veleobrtni proizvodi počeli prodirati i potiskivati ručne radove obrta. Zbog te utakmice i potiskivanja počinje se gasiti, odnosno mienjati svoj oblik cieli niz obrta (na pr. nožari, tkalci). Uzporedo s tehničkim napredkom razvili su se novi obrti (ciglari i crjepari, vezači prirodnog cvieća, radiomehaničari, vulkanizeri i t. d.).

Veleobrt i industrija razvijani su i usredotočeni u rudarskim bazenima, a u gradovima su se u svezi s industrijom razvili i novi obrti. S druge strane je život u gradovima izgubio svoju prvotnu prmitivnost oblika; život je postao razvijeniji i zamršeniji, pa se je i obrt razvijao u skladu s prilikama i pokazao suvremeni razvoj. Dok se tako neki obrti, radi novih prilika i utakmica tvorničke robe, nalaze u opadanju i izumiru, drugi obrti napreduju i razvijaju se uzporedno s razvitkom obćih prilika.

Obnovom narodne države došle su odmah do izražaja razvojne mogućnosti hrvatskog obrta, jer su stvoreni povoljni gospodarski odnosi.

Danas je odnos obrtničkog i veleobrtnog poslovanja usklađen, pa svaka priradna grana radi na svojem području, što je temeljni uvjet normalnom i uspješnom razvoju narodnoga gospodarstva. Taj **sklad između svih grana gospodarstva osobito se očituje u gospodarskim zajednicama.** Pitanje nabave sirovina, uređenja ciena, prometa, razdiobe i prodaje, obćenita su pitanja, koja se moraju zajednički rješavati. U tu svrhu osnovale su obrtničke komore središnjice za nabavu i razdiobu obrtničkih sirovina, da se omogući što redovitija obskrba sirovinama.

Sustav racioniranja, obskrbe i upravljanog gospodarstva sve se više širi i obuhvaća sve pojave gospodarskog života, tako da nadriobrtu nema mogućnosti rada, i mnoge struke ne poznaju nadriobrtnika.

STRUČNE ZAJEDNICE

Nema sumnje, da su tome doprinieie različite zakonske odredbe o osnivanju stručnih zajednica, kao što su poslovna središnjica za tekstil, središnjica za žestu, šećer i kvasac, zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima, zajednica za kožu i druge, u kojima članovi moraju i mogu biti samo pravni obrtnici. Mjestimične po-

jave nadriobrta ugušit će se podpuno zahvatima državne vlasti. Tako će se uzpostaviti ono stanje, kakvo je bilo nekada, kad Hrvatska nije poznavala nadriobrta.

ZADRUGARSTVO

Obrtno bi zadrugarstvo donosilo najveće koristi obrtnicima i obrtu, ali je ono, nažalost, tek u svojem začetku, te mu je za razvitak potrebna pomoć države. U novije doba osjeća se i na tom polju jači razvoj, pa su u područjima različitih komora osnovane različite obrtne zadruge. Zadrugarski je rad za obrtnika nadasve važan, te se sada vrše predradnje za osnivanje središnje ustanove za promicanje obrta. Veliku djelatnost u tom pogledu davanja navjera obrtnicima i sakupljanja sitnih obrtnih uštednji razvile su na području Nezavisne Države Hrvatske obrtničke štedne i zajmovne zadruge, koje postoje u svim većim mjestima.

STANJE OBRTA

Da se ojačaju obrtnički redovi, izdana je kao prva mjera zabrana izdavanja obrtnica, koja vriedi godinu dana. Tom je odredbom spriečen priliv i stvaranje novih obrtničkih poduzeća, za koje postoji povremena konjunktura. U mnogim obrtničkim strukama imamo već dovoljan broj obrtnika, a u nekima i više nego je potrebno, a ne može koristiti cjelokupnom gospodarstvu, ako se osnivaju obrtna poduzeća, koja nemaju izgleda za trajnije uspjehe.

Danas imamo oko 90 obrtnih struka, i slika je brojitbenog stanja obrtnih poduzeća na području Nezavisne Države Hrvatske, koncem g. 1941. ovakva:

Obrtničkih poduzeća bilo je:

na području zagrebačke obrtne komore	22.155
„ „ osječke „ „	20.074
„ „ sarajevske „ „	5.629
„ „ banjalučke „ „	5.828
„ „ dubrovačke „ „	oko 2.000
Ukupno	55.686

Pomoćnika je koncem godine 1941. bilo:

na području obrtne komore u Zagrebu	13.542
„ „ „ „ „ Osieku	7.151
„ „ „ „ „ Sarajevu	3.594

za područje obrtne komore u Banjoj Luci i Dubrovniku nema brojitbenih podataka.

Broj **naučnika** koncem godine 1941. iznosi:

na području obrtne komore u Zagrebu	9.644
„ „ „ „ „ Osieku	6.911
„ „ „ „ „ Sarajevu	2.985

za područje obrtne komore u Banjoj Luci i Dubrovniku nema brojitbenih podataka.

Broj kandidata, koji su položili majstorski izpit koncem 1941., bio je

na području obrtne komore u Zagrebu	783
„ „ „ „ „ Osieku	546
„ „ „ „ „ Sarajevu	173
„ „ „ „ „ Banjoj Luci	97

za područje obrtne komore u Dubrovniku nema brojitbenih podataka.

Broj kandidata, koji su položili pomoćnički izpit krajem 1941.

na području obrtne komore u Zagrebu	3.004
„ „ „ „ „ Osieku	2.826
„ „ „ „ „ Sarajevu	862

za područje obrtne komore u Banjoj Luci i Dubrovniku nema brojitbenih podataka.

Oznaka je obrta, da prerađuje sirovine i tvorivo za razliku od trgovine, koja dobra — robu — nabavlja i promeće, a da je kod toga ne mienja. Poznato je, da oznake, pod kojima razumievamo obrt i koje često upotrebljavamo, nemaju obćenitog priznanja, jer tu nema oznaka, koje obilježuju obrt kao osobitu vrstu pogona. Oznake su obrta: osobno i točno poznavanje radnog postupka, koji je pretežno ručan, osobni odnos s mušterijama, čije se želje uzimaju u obzir, osobni odnos sa suradnicima: pomoćnicima i naučnicima.

Narav obrta ne izključuje upotrebu sile i strojeva, tek mora ručni rad biti pretežan nad strojevnim radom, a osoba rukotvorčeva u središtu je obrtnog pogona.

Ta osobna strana obrta očituje se u više pravaca: u organizaciji ručnog obrta, jer rukotvorac nije samo tehnički prerađivač građe, već je ujedno i glavni ravnatelj, radnik, organizator, prodavač, knjigovođa i blagajnik u jednoj osobi. Razumljivo je, da iz toga jedinstva rada često izviru potežkoće. Obrtnik nije nikada u tehničkom smislu sve, već je samo specialista, prema svojim sposobnostima i naklonostima: bravar, stolar, postolar, krojač i t. d. Njegov je proizvod više ili manje rad njegovih ruku i posljedak njegove osobnosti. Težište je gospodarske djelatnosti obrtnika u ručnome radu. Prirođeni nagon za stjecanje potisnut je — a s njim je potisnuto i glavničarsko mišljenje i računanje. Osim toga obrtnik je često i glava obitelji, gazda i radnik u jednoj osobi.

STRUČNE ŠKOLE

Promicanju obrta služi niz stručnih škola svih obrtnih grana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, i to:

3 srednje tehničke škole,
13 obrtnih škola,
108 ženskih stručnih škola
122 stručne produžne (šegrtske) škole.

U Sarajevu postoji zavod pod imenom »Škola za umjetni obrt«, osnovan 1891. Taj se je zavod prvobitno zvao: Radionica za umjetne zanate. Bivša zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu osnovala je ovu ustanovu radi promicanja, odnosno da sačuva od izumiranja umjetnu obrtnu radinost, koja je bila liepo razvijena u bosanskoj Hrvatskoj. Ta se radinost sastoji u izradbi uresnog posuđa za serviranje kave, pribora za pušenje, raznih vaza, kutija, štapova i slično. Motivi i način izradbe primienjeni su na suvremene crkvene i kućne ukrasne predmete. Radionica je 1932. dobila ime »škola«, jer je ona zapravo i služila, da u njoj mladići izuče umjetni obrt i da budu što bolje stručno izobraženi za samostalne majstore.

Školi za umjetni obrt u Sarajevu zadaća je, da očuva umjetni obrt, koji je značajan za bivše pokrajine Bosnu i Hercegovinu i koji obuhvaća izradbu finih predmeta i filigranskoga rada. Zaista, taj rad predstavlja umjetnost u rukotvorinama, na daleko je poznat, mnogo se tih izrađevina prodavalo u inozemstvu, a sama je

škola učestvovala sa svojim proizvodima i na međunarodnim izložbama i sajmovima.

Pojam »**umjetni obrt**« nije moguće odrediti na posve jasan i određeni način. »Umjetni obrt« nije postojao sve do sredine 19. stoljeća, te je tada tako nazvan obrt prošlosti (prije sredine 19. stoljeća), koji je imao umjetničku vriednost, za razliku od kasnijeg obrta, koji je nije imao. Naš obrt obiluje duhovnim bogatstvom, pa je ta prirodna odlika u nebrojeno slučajeva došla do izražaja. Ima mnogo obrtnih proizvoda, koji su radi svoje izvornosti i kakvoće traženi gotovo po svim kontinentima svieta, na pr. pleteni opančići, samo što rad na tim vriednim rukotvorinama do sada nije došao do onog izražaja, kako je zaslužio; u ovom slučaju ima posebno značenje za naše seljačtvo.

RAZVOJNE MOGUĆNOSTI NAŠEG OBRTA

Razmotrit ćemo razvojne mogućnosti skupina glavnih struka našeg obrta:

1. kovinarski obrti. U ovoj obrtnoj grani ne samo, da se nije smanjio obseg poslovanja prema godini 1940., već je u nekim strukama obseg poslovanja porastao.

Broj radne snage u kovinarskim obrtima ostao je uglavnom jednak, tek se neko vrieme osjećala nestašica stručnih radnika.

2. obrađivanje drva. U toj je grani najvažnija i najbrojnije zastupana stolarska struka. Poslovanje je poraslo za oko 25%, stručni su radnici, doduše, dielom otišli u Njemačku, ali je zato nastao priliv radne snage sa sela u gradove.

3. kemijski obrt. Potražnja je za proizvodima kemijskih obrta vrlo velika, ali su poduzeća, koja se bave izrađivanjem kemijskih proizvoda smanjila svoje poslovanje zbog nedostatka sirovina.

4. građevinski obrti. Kraj velikih javnih radova i izgradnje radničkih domova oživjele su sve obrtne grane, osobito je porasla građevinska djelatnost, u kojoj je zastupano oko 28 obrta. Građevinski su obrtnici veoma zaposleni popravljanjem državnih zgrada, koje u prošla dva desetljeća nije nitko popravljao. Građevinsku struku čekaju veliki zadatci i njoj se pružaju goleme mogućnosti izgradnje mostova, cesta i kuća.

5. tekstilni obrti. Proizvađači tekstila: pletači, tkalci i prelci imali su poslovnih potežkoća radi nedostatka sirovina: vune, pamuka, svile i sl. Obrtnici odjevne struke imaju mnogo posla, tek se bore s potežkoćama oko nabave tvoriva, konca i pribora.

6. prehranbeni obrti. Kao dvie najvažnije skupine ističemo pekarsku i mesarsku struku. Potežkoće su u tim obrtima neizbježive u ratnim prilikama. Državna vlast uspješno poduzima potrebne mjere, da se stanovništvo redovito obskrbi najvažnijim živežnim namirnicama, brašopančara i papučara veoma živo, radi velike ponom i mesom.

7. kožarski obrti. Poslovanje je postolara, tražnje. Kožarski je obrt jedna od najrazvijenijih naših obrtnih grana, ali su radi ratnih potežkoća morali biti uvedeni kontingenti, i obrtnici su u tom okviru morali skučiti poslovanje.

8. uslužni obrti. U brijačko-vlasuljarskoj struci nesmanjen je rad.

Dimnjačari kao uslužni obrtnici također dobro posluju, a sada se izrađuju posebni župski pravilnici, kojima će biti riešeno pitanje dimnjačarskih pristojbi.

9. grafički obrti. U ovoj grani potražnja je velika, i poslovanje je toliko oživjelo, da su sva poduzeća prezaposlena, te ne mogu udovoljiti na vrieme svim zahtjevima.

*

Obća je slika priradnih prilika u našem obrtu dobra. Potražnja je veoma velika, samo što radi ratnih prilika, nije moguće uviek na vrieme redovito pokrivati potrebu u pogledu sirovina, tvoriva i pomoćnog pribora.

Plaće pomoćnog osoblja neprestano rastu; počevši od godine 1939. porasle su za 100—200%, ako ih uzporedimo sa stanjem u spomenutoj godini.

Za vrieme rata služi gospodarstvo, kao i sve ostalo, u prvom redu probitcima vođenja rata. Jasno je, da se zadaće ratnog gospodarstva i nadziranje ciena ne mogu riešiti obični upravnim mjerama. Razumljivo je, da izvanredne mjere ne mogu biti popularne, ali moramo naglasiti, da su one neobhodno potrebne u okviru promišljenog, sustavnog zakonodavstva i cjelokupne gospodarske politike.

Uzkrsnućem i obnovom Nezavisne Države Hrvatske nastalo je novo razvojno doba za hrvatski obrt. Razvijeni obrt jača gospodarsku snagu države i njezino blagostanje, jer kod prerađivanja i izgrađivanja sirovina i tvoriva, višestruka dobit ostaje u narodnim rukama, a potrebe potrošača podmiruju se domaćim proizvodima. Hrvatski obrt ima svoju tradiciju, i dovoljno je iztaknuti dubrovačke obrtnike i majstore, koji su već u srednjem vieku bili na daleko poznati.

Danas se u izgrađivanju novog poredka, promišljenog i upravljanog gospodarstva, udaraju čvrsti temelji sustavnom razvoju našega hrvatskog obrta, koji stvara ručne proizvode, osobito i riedke ljepote i skladnosti.

3. Tvornička izradba (veleobrt)

Napisao dr. NIKOLA PERŠIĆ

Tvornička izradba je najbrži i često najbolji način prerađivanja sirovina. Druga polovica prošlog vieka i naše vrieme doba je silnog razvoja veleobrta u mnogim krajevima, osobito u Evropi i Americi.

Veleobrt je od velike važnosti za državu, jer se tako domaće sirovine prerađuju kod kuće, a s time se njihova tržna ciena smanjuje, a kad se prerađuju još i tuđe sirovine, država se rješava uvoza mnogo skuplje gotove robe. Ako domaći veleobrt postane po svojoj kakvoći i količini sposoban za podmirenje domaćih potreba, ili štoviše i za izvoz, dobiva zemlja od toga još i radničku plaću, te poduzetničku i trgovačku

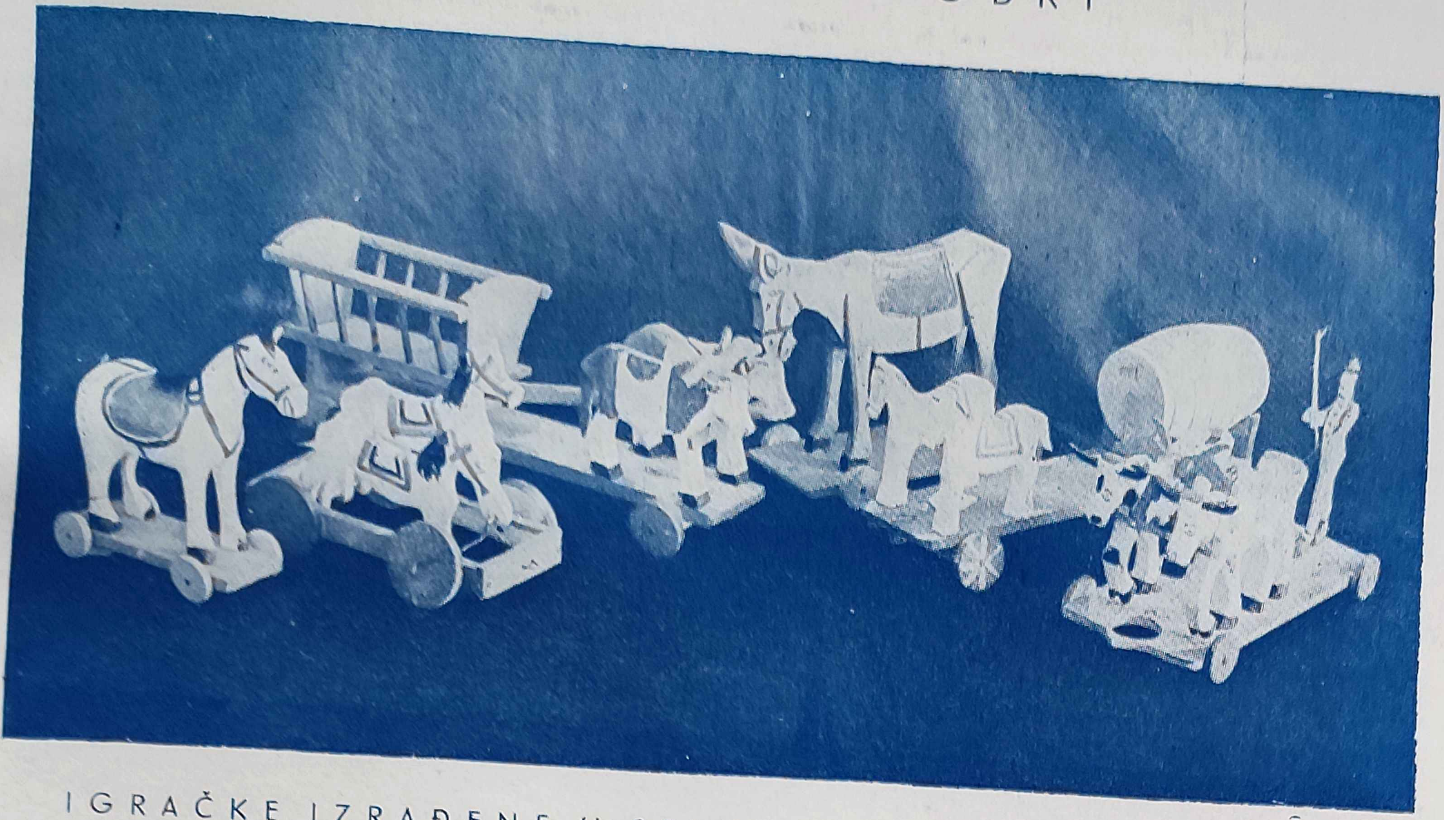

IGRAČKE IZRAĐENE U SELU VIDOVCU KRAJ ZAGREBA

PUČKE RUKOTVORINE

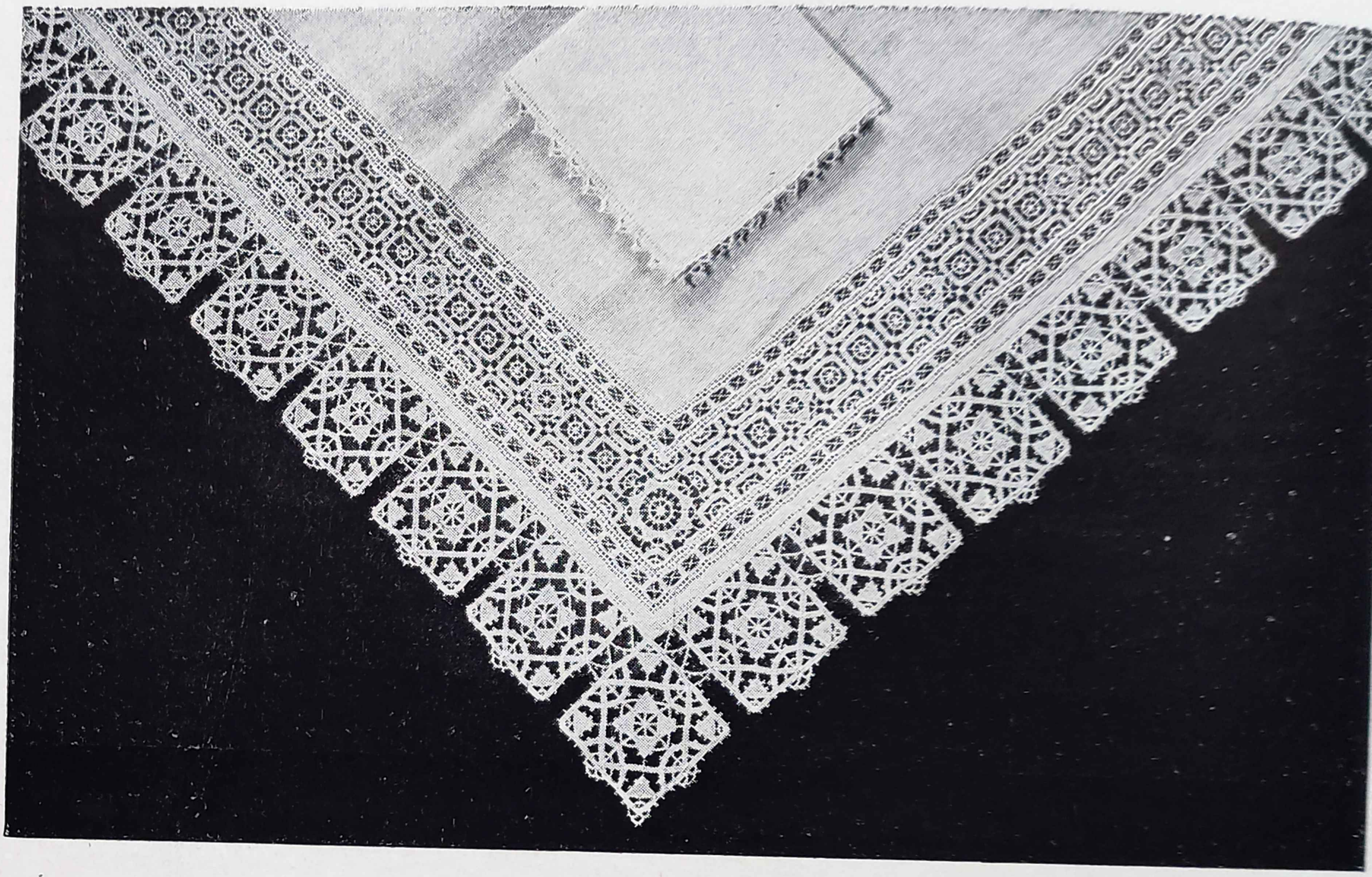

ŠIVANA ČIPKA IZRAĐENA NA OTOKU PAGU

ČIPKA SA MOTIVOM STARO-HRVATSKI PLETENAC IZRAĐEN U LEPOGLAVI

dobit. Ako se još i prienos robe obavlja vlastitim prometnim sredstvima, to se još zaslužuju liepe svote za odašiljanje i prenošenje robe. Sve to ide u korist domaćega gospodarstva. Uz to u veleobrtu nalazi zaposlenje onaj dio stanovništva, koji nije potreban u poljodjelstvu, jer se i tamo počinje osjećati, da suvremeni poljodjelski strojevi trebaju manje radne snage.

Po svojim prirodnim bogatstvima, koja pružaju obilje sirovina za preradbu, i po znatnim sredstvima za pogon (osobito velikoj količini dosad neizkorištenih vodenih snaga, ugljena i željeza), Nezavisna Država Hrvatska ima uvjete za daljnji razvoj veleobrta.

Kod pregleda zvanja stanovništva i kod obradbe pojedinih priradnih grana vidjeli smo, da je Nezavisna Država Hrvatska prvenstveno poljodjelska zemlja. Premda veleobrt napreduje, taj bi napredak do stanovitog stanja trebao biti jači, osobito za neke veleobrtne grane, jer i sada 70% uvoza odpada na veleobrtne proizvode. Mi smo već naglasili važnost veleobrta za državu ili za pojedine njezine dielove i njihovo stanovništvo.

Moramo još naglasiti, da kod današnjeg ratovanja veleobrt ima prvorazredni značaj za državnu i narodnu obranu.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj najjače se je razvio veleobrt u svezi s poljodjelskim proizvodima, dok je još slabo razvijen težki metalurgijski i kemijski veleobrt. Najjači razvoj opaža se kod tkalačkog veleobrta, jer su potrebe domaćeg tržišta vrlo velike.

Veleobrt dielimo na pojedine grane, pa ćemo ih tako i obraditi.

Broj veleobrtnih poduzeća na području Nezavisne Države Hrvatske zadnjih godina iznosio je oko 1.700. Od toga je najviše poduzeća za prehranbeni veleobrt.

Broj radnika, zaposlenih u veleobrtu na području Nezavisne Države Hrvatske, kreće se između 250—270.000, od toga broja najviše odpada na drvni veleobrt (oko 23%), a zatim na tekstilni veleobrt (oko 20%).

1. Prehranbeni veleobrt

Prehranbeni veleobrt (neki ga nazivaju i veleobrtom živežnih namirnica ili poljodjelskim veleobrtom), uz šumski veleobrt najrazvijenija je veleobrtna grana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, s velikim brojem poduzeća u različitim krajevima. Tu ubrajamo i proizvodnju alkohola i raznih alkoholnih pića.

Mlinarstvo. Mlinovi zadovoljavaju domaće potrebe, štoviše neki mlinovi ne izkorišćuju svoj podpuni napon, jer neke žitarice većinom izvozimo u prvotnom stanju. Broj mlinova u pojedinim krajevima odgovara proizvodnji žita, pa ih ima svakako najviše u Podunavlju (Podravini i Posavini), a zatim oko većih gradova u blizini plodnih polja u drugim krajevima države. U novije vrieme osnovano je nekoliko mlinova za ljuštenje riže.

Tvornice tjestenina i keksa. Najveća je tvornica »Cetina« u Omišu, a zatim se veće tvornice tjestenina nalaze još u Dubrovniku, Zagrebu, Osieku i Bjelovaru (ukupan broj poduzeća iznosi oko 20).

Veleobrt keksa napreduje, jer je potražnja sve veća, a proizvodi su većinom vrlo dobre kakvoće tako, da ništa ne zaostaju za inozemnim. Najveća je tvornica »Bizjak« u Zagrebu, zatim postoje tvornice još u Osieku, Bjelovaru i Sarajevu.

Veleobrt šećera. Na području Nezavisne Države Hrvatske ostala je od velikih tvornica šećera samo ona u Osieku, pa će se s vremenom morati, s obzirom na jaku potrošnju i bogatstvo sirovina, podići nove tvornice. (Sada je već u osnutku velika tvornica šećera, vjerojatno u okolici Đakova). Velika tvornica u Usori kod Doboja u vel. župi Usora i Soli ne radi već duže vremena, pa bi tu tvornicu trebalo po mogućnosti preurediti i staviti u pogon.

Tvornice čokolade i bonbona također podmiruju potrebe zemlje. Uvozi se malo najboljih i osobitih vrsta. Postoji oko 15 poduzeća u državi, a najveća su u Zagrebu, Osieku, Sarajevu i Banjoj Luci.

Pravljenje ulja vrši se većinom kao kućni obrt, ali ima i uređenih poduzeća za čišćenje maslinova ulja (Mostar, Omiš, Hvar, Makarska, Dubrovnik). Domaća proizvodnja ne zadovoljava potrebe, pa se maslinovo ulje uvozi, poglavito iz Italije i Francuzke. Za proizvodnju ulja iz ostalih sirovina (uljana repica, sjeme bundeve, suncokret i t. d.) ima više tvornica, od kojih je najveća u Zagrebu (»Prva hrvatska tvornica ulja«). Manje tvornice ulja su još u Rumi, Varaždinu, Podravskoj Slatini i Sv. Klari kraj Zagreba. Velika koprivnička tvornica ulja prestala je raditi pred nekoliko godina.

Prerađivanje voća i povrća nije dovoljno razvijeno. Nekoliko poduzeća te vrste moralo je prestati s radom. Najveća se poduzeća nalaze u Zagrebu, Osieku i Opuzenu kod Metkovića.

Najveće **sušionice šljiva** nalaze se u Brčkom.

Tvornice cikorije u Zagrebu i Zemunu podmiruju domaće potrebe. Ostatak sirovina moći će se i izvoziti.

Mliečni proizvodi (maslac i sir) prerađuju se većinom kućnom radinošću, ali ima i mljekarskih poduzeća i zadruga, čija se proizvodnja vrši po tvorničkom sustavu. Najviše ih ima u sjevernoj Hrvatskoj (Zagreb, Bjelovar, Đakovo, Nova Gradiška, Pakrac, Staro Petrovo Selo, Zdenci kod Garešnice, Osiek i t. d.) i u župi Sana i Luka kod Banje Luke (»Marija Zviezda«).

Mesni veleobrt i konzerviranje mesa važno je za domaće tržište i izvoz. Osim manjih klaonica i mesarskih radionica mjestnoga značaja imamo desetak većih poduzeća, čiji su proizvodi već stekli svjetski glas.

Najveća su poduzeća u Petrinji, Zagrebu, Karlovcu, Sesvetama kraj Zagreba, Bjelovaru, Križevcima, Zaprešiću, Vrbovcu, Požegi, Šidu i Zemunu.

Konzerviranje mesa obavlja se najviše u Zagrebu, Šidu, Čakovcu, Petrinji i Križevcima.

Usoljivanje i konzerviranje riba dobro je razvijeno u župama Cetina, Dubrava, te Vinodol i Podgorje. Najveća su poduzeća na Braču (Postire, Milna, Supetar), Hvaru (Vrboska), Stonskom Ratu (Trpanj) i Crikvenica.

I priređivanje alkohola i raznih alkoholnih pića također ubrajamo u ovu skupinu.

Veleobrt alkohola zbog bogatstva sirovina (krumpir, žito, odpadci šećerne repe) veoma je razvijen. Obično se ne izkorišćuje puna mogućnost proizvodnje. Alkohol proizvode male poljopriradne pecare (oko 30%) i velike tvornice (oko 70%) proizvodnje. Znatan se dio izvozi, i to najviše u Italiju.

Odpadci sirovina upotrebljavaju se za stočnu hranu, gnojenje zemlje i dobivanje potaše.

Najveće tvornice alkohola nalaze se u Zagrebu, Sisku, Rumi, Brčkom, Požegi, Osieku, Našicama, Savskom Marofu i Kreki kod Tuzle.

Proizvodnja piva spada među najstarije veleobrtne grane kod nas. Prva poduzeća osnovana su još tokom 17. stoljeća. Zbog razmjernog bogatstva vina i rakije, navika stanovničtva, pivo se kod nas daleko manje troši nego u većini ostalih zemalja, premda imamo i ječma i hmelja.

Broj pivovara kreće se oko 10. Vrlo malo se uvozi najboljeg i to münchenskog i češkog piva.

Najveće pivovare nalaze se u Zagrebu, Sarajevu, Daruvaru, Banjoj Luci, Osieku i Karlovcu.

Ako uzmemo ovo polje kao poljopriradni veleobrt (ne strogo prehranbeni) možemo spomenuti i preradbu duhana (cigarete, cigare, rezani duhan) u državnim tvornicama u Sarajevu, Travniku, Mostaru, Banjoj Luci, Zagrebu i Senju. Jedan se dio proizvoda izvozi.

2. Drvni veleobrt

Drvni ili šumski veleobrt najjača je i najrazvijenija veleobrtna grana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja svoj razvoj ima zahvaliti bogatstvu šuma i smještaju na jugu Evrope.

Pilana ima najviše u predjelima, koji su bogati šumama. Njihov je broj vrlo velik. Ima ih raznih vrsta i snage, od potočara do velikih poduzeća svjetskog glasa, koja spadaju među najveća u Evropi (»Našička«, »Šipad«, »Ugar«, »Slavonija«, »Croatia«, »Goranin« i t. d.).

Najveća je pilana u Zavidovićima u župi Lašva i Glaž, a velike su pilane još u Našicama, Belišću, Josipdolu, Capragu, Derventi i Begovu Hanu.

Tvornica gotove drvene robe ima oko 150 razne veličine. Najviše ima tvornica pokućtva (oko 70 — najveće su u Zagrebu, Novoj Gradiški, Osieku, Sarajevu i Travniku). Tvornica parketa ima nešto preko 10, a najveće se nalaze u Belišću kod Valpova, Đurđenovcu kod Našica, Zagrebu, Karlovcu i Okučanima.

Od **tvornica štapova** najpoznatije su u Bregani kod Samobora, Derventi, Glini i Krapini, a tanke ploče od tvrdog drva (furnir) proizvode se u Hrvatskoj Mitrovici.

Znatan je broj i **tvornica bačava** (oko 15 — najveće su u Dobrljinu, Belišću, Zagrebu, Osieku).

Sanduci se prave (osim manjih poduzeća) u Vukovaru, Zagrebu i Vrhovinama.

Veleobrt papira u svezi je s drvnim veleobrtom, ali nažalost moramo utvrditi, da nije s obzirom na bogatstvo sirovina dovoljno razvijen. Osobito bolje i posebne vrste papira moramo uvoziti. Velika tvornica papira nalazi se u Zagrebu.

3. Tekstilni (tkalački) veleobrt

Govoreći o veleobrtnim biljkama i stočarstvu naglašeno je, da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ima dosta konoplje, lana i vune, dok je još potrebno uvoziti velike količine pamuka, a zatim finije vune i svile. Ta se veleobrtna grana u najnovije vrieme jako razvija, samo još nije u stanju podmiriti domaće potrebe, jer potražnja stalno raste, budući da tvorničke tkanine sve više potiskuju tkalačke izrađevine kućnog obrta na selu.

Pamučni veleobrt najjače se razvio, pa danas ima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj oko 50 poduzeća, od kojih neka proizvode još i ostalu tekstilnu robu. Najveće su tvornice u Dugoj Resi kraj Karlovca, Samoboru, Zagrebu, Osieku, Karlovcu, Derventi, Varaždinu, Sarajevu, Mostaru i Zemunu.

Vuneni veleobrt. Broj većih poduzeća kreće se oko 15. Bolje vrste vunenih tkanina za odiela uvozimo iz inozemstva, premda su nekoji proizvodi domaćih tvornica dobre kakvoće.

Najveća se poduzeća nalaze u Varaždinu, Karlovcu, Oroslavju, Zaboku, Krapini, Zagrebu, Vukovaru, Đakovu, Vinkovcima, Mostaru, Capragu, Banjoj Luci, Hrvatskim Karlovcima i Zemunu

Veleobrt konoplje, lana i jute. Razmjerno veliki godišnji prinos konoplje uzrok je dobro razvijenoj preradbi i izradbi konoplje. Jedan se dio polupreređevina izvozi, a drugi se dio prerađuje u gotovu robu dobre kakvoće (vreće, pokrovi, užarija, mreže i t. d.). Najveća se poduzeća za preradbu konoplje nalaze u Zagrebu,

Osieku, Karlovcu, Vukovaru, Đakovu, Čepinu i Vinkovcima.

Lan se većinom prerađuje u kućnom obrtu. Veća poduzeća postoje u Zagrebu, Varaždinu, Osieku i Vinkovcima. Domaća proizvodnja ne podmiruje potrebe.

Preradba jute obavlja se u Karlovcu i Vinkovcima.

Veleobrt svile je u početku. Svilene i polusvilene tkanine izrađuju se u Zagrebu, Varaždinu, Osieku, Karlovcu i Đakovu.

Tvornice čarapa i trikotaže u novije vrieme podmiruju velik dio domaćih potreba. Broj poduzeća je velik. Središta proizvodnje jesu Čakovec, Zagreb, Osiek i Sarajevo.

4. Kožarski veleobrt

Kožarski veleobrt nije dovoljno razvijen, premda Nezavisna Država Hrvatska ima dobro razvijeno stočarstvo. Glavni su razlozi, što se izvozi previše neučinjenih koža, te žive i zaklane stoke. Bolje vrste kože i kožarske predmete uvozimo. Središta kožarskog veleobrta jesu Karlovac, Samobor, Zagreb, Zlatar, Varaždin, Petrinja, Osiek, Borovo, Vinkovci, Zemun, Visoko kraj Sarajeva, Bos. Krupa, Inđija i Novigrad Podravski.

Proizvodnja obuće najjača je u Borovu, Zagrebu, Karlovcu, Osieku i Zemunu.

Tvornice kožnih proizvoda (kovčega, torbi i t. d.) nalaze se u Zagrebu, Sarajevu, Zemunu i Hrvatskoj Mitrovici.

5. Metalurgijski veleobrt

Metalurgijski veleobrt nije još u dovoljnoj mjeri razvijen. Ova je veleobrtna grana od izvanredne važnosti, osobito za poljodjelstvo (strojevi, plugovi i alat) i za državnu obranu, pa joj treba u budućnosti posvetiti mnogo više pažnje, pogotovo jer je bogatstvo rudača veliko

Taj je veleobrt vrlo star, osobito u središnjoj Hrvatskoj.

Talionice željeza, u kojima se taljenjem rudače dobiva kovina, nalaze se obično u blizini rudokopa.

Visoke peći za proizvodnju sirova željeza izgrađene su u Varešu (sjeveroiztočno od Sarajeva, najjača proizvodnja), Topuskom, Bešlincu i Capragu.

Osim talionice ima vareška željezara i ljevaonicu za lievanje cievi, peći, kotlova i t. d.

U državi ima još oko 30 manjih **ljevaonica** (najveće su u Zagrebu, Karlovcu, Osieku, Daruvaru, Borovu, Požegi, Sarajevu, Banjoj Luci i Zenici.

Topusko ima dvie peći, a rudaču dovozi iz vlastitih rudokopa u planinskim, središnjim krajevima države.

U najnovije vrieme proradila je talionica u Capragu.

Čelik i valjano željezo (te razni predmeti od toga) izrađuju se na više mjesta. Danas je najveće poduzeće željeznog veleobrta u Zenici (»Hrvatski rudnici i talionice«). To se poduzeće neprekidno povećava i proširuje.

Postoji još velik broj poduzeća za izradbu željeznih predmeta i strojeva, koja još nisu u stanju da podmiruju potrebe zemlje. Središta su tog veleobrta Zagreb, Osiek, Brod na Savi.

U metalurgijski veleobrt možemo ubrojiti i **radionice za gradnju i popravak vagona i lokomotiva** (Brod na Savi, Zagreb, Sarajevo).

Tvornica u Brodu na Savi radi i sastavne dielova za mostove, pa po svojoj snazi i kakvoći izradbe spada među prva poduzeća u ovom dielu Evrope.

6. Kemijski veleobrt

Kemijski veleobrt u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tek je u početku svoga razvoja. U ovu veleobrtnu granu spadaju mnogovrstna poduzeća, od kojih će se spomenuti samo važnija. Osim tekstila i strojeva znatan dio troška za uvoz odpada na kemijski veleobrt.

Proizvodnja umjetnog gnojiva nalazi se u porastu, premda se gnojivo kod nas razmjerno malo troši. Najveća se tvornica nalazi u Dugom Ratu kod Omiša. Ova tvornica, a također i tvornica u Jajcu, proizvodi **kalcijev karbid.** Jedan se dio proizvoda i izvozi.

Velike su kemijske tvornice (najviše proizvodnja sode) u Lukavcu kod Tuzle i Jajcu, a zatim manje u Sarajevu, Mostaru i Samoboru.

Modru galicu, koja je neobhodno potrebna za vinogradarstvo, zasada moramo uvoziti i dati za uvoz znatne svote novaca, pa je potrebno što prije podići tvornicu modre galice na području Nezavisne Države Hrvatske.

Tvornica eksploziva i baruta nalazi se u Mahičnom kod Karlovca (neko vrieme nije radila).

Tvornice sapuna znatno napreduju i gotovo podmiruju domaće potrebe. Najveće su tvornice u Osieku (»Schicht«), Zagrebu, Karlovcu, Samoboru, Bjelovaru, Mostaru i Sarajevu.

Proizvodnja svieća vrši se kao obrt i kao veleobrt. Najveće su tvornice u Zagrebu i Sarajevu.

Proizvodnja tinte, tuševa, tiskarskih boja i raznih vrsta ulja ima svoje središte u Zagrebu.

Proizvodnja liekova (farmaceutskih preparata) zadovoljava tek mali dio domaćih potreba. Poduzeća za proizvodnju nalaze se u Zagrebu (nekoliko njih) i u Karlovcu.

U taj veleobrt spadaju i poduzeća za **rafineriju nafte** (Bosanski Brod, Caprag) i plinare, te **proizvodnja kozmetičkih preparata i parfumerije.**

Posebna i važna vrsta kemijskog veleobrta je **proizvodnja seruma** (Zagreb, Vrbovec, Križevci, Kalinovica).

Kemijsko prerađivanje drva vrlo je važan kemijski veleobrt, jer svojim proizvodima omogućuje razvoj čitavog niza daljnjih kemijskih izrađevina. Glavni su proizvodi destilacije drva drveni ugljen, drvena žesta, razni plinovi, katran, raznovrstna ulja, terpentin, smola, octena kiselina, aceton i t. d.

Najveće se poduzeće nalazi u Tesliću u župi Usora i Soli, a zatim u Belišću.

Celuloza se proizvodi u Drvaru u župi Bribir i Sidraga. Nešto celuloze proizvodi i zagrebačka tvornica papira. Budući da potrebe celuloze rastu, a sirovina ima dovoljno, nastoji se oko osnutka i uređenja još dvaju do triju poduzeća u središnjoj Hrvatskoj i u župi Modruš.

Proizvodnja tanina, koji služi za činjenje koža, a proizvodi se od odpadaka drva (osobito hrasta i kestena), vrši se u više tvornica, od kojih su najveće u Sisku, Belišću, Đurđenovcu, Županji i Hrvatskoj Mitrovici. Znatan se dio tanina i izvozi.

Proizvodnja šibica podmiruje domaće potrebe. Tvornice su u Osieku, Vrbovskom (župa Modruš) i Dolcu kod Travnika.

Impregniranje drva ima svrhu, da drvo (željezničke pragove, brzojavne stupove, građu za mostove i plotove i t. d.) očuva od brzog truljenja i razpadanja. Poduzeća za impregniranje nalaze se u Karlovcu i u Vitezu kraj Travnika.

7. Građevni veleobrt

Ovaj se veleobrt sve više razvija zbog sve jače građevne djelatnosti, osobito u većim gradovima. U taj veleobrt ubrajamo **proizvodnju građevnog kamena i mramora, tvornice opeke, glinene robe i vapna, cementa, cementnih izrađevina i stakla.**

Građevnom veleobrtu pribrajamo i **proizvodnju keramike,** premda keramika ne služi uviek u građevne svrhe.

Eksploatacija **građevnog kamena** i mramora najviše je razvijena u župama Cetina, te Bribir i Sidraga, u primorskim krajevima i na otocima (Brač, Hvar, Korčula) u Drnišu, a zatim oko Zagreba, Osieka, Bileća, Jablanice i u Moslavini.

Od južno-primorskog **kamena,** osim gotovo svih velikih građevina (Dioklecianova palača, šibenska katedrala i t. d.) sagrađene su i mnoge velike građevine u inozemstvu (u Mletcima, Beču, Berlinu i na Levantu).

Tvornica **opeke** (cigle), criepa i ostale glinene robe ima vrlo velik broj i po svim krajevima.

Veleobrt **cementa** jedna je od najvažnijih veleobrtnih grana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja ima veliko značenje i za izvoz.

Tvornice su podignute u blizini nalazišta cementnog lapora (tupine), i to u Omišu, Podsusedu i Beočinu.

Nama je pripao Hum na Sutli, gdje se nalazi velika **tvornica boca,** koja će zbog jake proizvodnje moći svoje proizvode i izvoziti, ali ćemo mi morati uvoziti sve ostale vrste stakla (osobito staklo za prozore i izloge).

Gips (sadra) dobiva se u okolici Sinja, Knina, Jajca i Bos. Novog.

Najveće tvornice keramike i porculana nalaze se u Zagrebu, Osieku, Zemunu i Sarajevu.

8. Elektrotehnički veleobrt

Elektrotehnički veleobrt obuhvaća sva poduzeća za proizvodnju elektrine, koja se dalje upotrebljava za razsvjetu, tjeranje motora i strojeva, grijanje i t. d. Električne centrale tjerane su velikom vodenom snagom ili parom. Ugljena za parni pogon ima dosta, a od jakih vodenih snaga izkorišćuje se tek jedan mali dio. Sjeverni krajevi imaju daleko veći broj električnih centrala nego južni.

Najveće su vodene centrale, koje izkorišćuju snagu Cetine na Gubavici (kod Omiša), vodopad Plive kod Jajca, Kupe kod Ozlja i Zeleni Vir u Gorskom Kotaru (Skrad).

Tu možemo ubrojiti i izradbu električnih motora, transformatora, žarulja, baterija, sviećnjaka, električnih aparata za kućanstvo i t. d.

Središta proizvodnje tih predmeta nalaze se u Zagrebu, Osieku, Karlovcu i Sarajevu.

IV. Prometno-zemljopisni pregled Hrvatske

Napisao dr. ZVONIMIR DUGAČKI

Obći je prometni položaj Nezavisne Države Hrvatske povoljan, budući da ona ima s jedne strane pristup do mora, a s druge strane dopire do Dunava. Na zapadu graniči s pretežno veleobrtnim državama, a na iztoku i sjeveru približuje se ratarskim državama. Od prolaznih prometnih pruga najvažnije su simplonska, koja veže sjeverozapadnu Evropu s Bližim Iztokom, pa dunavska, koja veže Srednju i Jugoiztočnu Evropu, a od poprečnih one, koje vode od iztočnih Alpa i Panonske nizine na Jadransko more.

Obličje tla otežčava gradnju željeznica, to većma, što se najviše gorje proteže uzporedno s morskom obalom, pa sve pruge, koje trebaju izbiti na more, moraju svladati velike visinske razlike. Uzdužne su veze povoljnije, budući da su za njih izkorišteni nizinski predjeli i riečne doline. Dosta dobra željeznička mreža postoji sjeverno od Save i Kupe, a južno od njih postoji samo okostnica za izgradnju mreže između Sarajeva i Broda, a inače su izgrađene samo pojedinačne pruge.

Glavna uzdužna pruga vodi na južnom rubu Panonske nizine sliedeći uglavnom tok rieke Save (Dobova—Zagreb—Zemun 448 km). Radi velikog prometa izgrađena je u većem dielu s dvostrukim kolosiekom. Uzporedne s njome jesu podravska željeznica Varaždin — Virovitica—Osiek—Dalj (249 km), te središnja pruga, od koje postoje samo dielovi, a inače je u programu, da se podpuno izgradi: Senj—Bihać—Banja Luka—Tuzla. Ovo bi bila os naše željezničke mreže u smjeru zapad-iztok.

Poprečne prometne pruge vežu Panonsku nizinu s Jadranskim morem, a prelaze dinarsku planinsku barieru. Putovi su često prisiljeni svladati velike uzpone vodeći preko gorskih grebena te uzdužnih dolina i krških polja među njima.

Prometna pruga, koja završava u kvarnerskim lukama Rieci, Sušaku i Bakru, vodi preko Zapadnog hrvatskog visočja, gdje se visoki krš suzio na samih 40—50 km, a osim toga se ulegnuo do visine od nešto preko 800 m. Ovim smjerom vodi stara Lujzinska cesta, a danas i najbolja i najkraća željeznička veza s morem (Zagreb—Sušak 229 km), dosižući najveću visinu od 836 m.

Na sutoku Velebita i Dinare otvaraju Kninska vrata povoljan pristup do mora. Današnja željeznica između Zagreba i Splita (424 km) odnosno Šibenika ne sliedi ovu inače vrlo povoljnu prirodnu prugu, jer su kod njezine gradnje bili odlučniji politički činbenici nego obličje tla. Koransko-unska željeznica (preko Karlovca, Bihaća i Knina 375 km), koja je u gradnji, ostvarit će mnogo bolji spoj. Ona će voditi dolinom Korane, Une i Butišnice, a tim je smjerom vodila najvažnija sredovječna cesta u Hrvatskoj (via exercitualis).

Najjaču je poprečnu brazdu stvorila Neretva, koja je prerezala najviše dinarske grebene. Razvodnicom u Ivan-planini (967 km) prelazi se u dolinu Bosne, pa taj prievoj ima slično značenje kao Brenner u Alpama. Uzkotračna željeznička pruga, koja izkorišćuje ovu brazdu, vodi od Broda na Savi preko Sarajeva i Mostara, a svršava na moru s tri ogranka: u Metkoviću—Pločama, Dubrovniku i Zelenici (duljina pruge Brod—Dubrovnik iznosi 591 km).

Upodpunjavanjem dosadašnjih željezničkih spojeva dobit će se meridianska os naše mreže, koja će sliediti doline Vrbasa, Rame i Neretve (Zagreb — Okučani — Banja Luka — Jajce — Mostar — Dubrovnik).

ŽELJEZNICE

Na području Nezavisne Države Hrvatske ima danas 3960 km željezničkih pruga pod državnom upravom, od toga je 2760 km normalnog, a 1199 km uzkog kolosieka. Posebničkih željeznica, većinom uzkog kolosieka ima preko 800 km, pa okruglo uzevši duljina željezničkih pruga u N. D. H. iznosi 4.800 km. U razlici kolosieka nalazi se najveća zapreka za jači razvoj željezničkog prometa, jer ga potreba prekrcavanja znatno usporuje i poskupljuje. Stoga će biti nuždno, da se postupno pregrade uzkotračne pruge u normalne, a prije svega pruga Brod na Savi—Sarajevo.

RIEČNA PLOVITBA

Hrvatska ima udjela na međunarodnoj plovitbenoj pruzi rieke Dunava, pa na taj način ima izravne veze sa svim podunavskim državama. Od dunavskih pritoka najvažnija je Sava, koja je za povoljnog vodostaja plovna do Siska (597 km), a za nizke vode do Rače ili samo do Zabrežja. Sava ima povoljan zemljopisni položaj. Zajedno s Kupom ona se najviše približila Jadranskom moru, pa se njome prenose prednosti riečnog prometa daleko na zapad države. Sava ima razmjerno velik unutrašnji promet. Dok Dunav dodiruje naše ratarsko područje, uz Savu se povrh toga nalazi jaki drvni veleobrt. Stoga je na Savi naš promet veći nego na Dunavu.

Od savskih su pritoka plovni Kupa do Pokupskog (60 km),. a Bosut do Apševaca (40 km). Drava je plovna do Barča (160 km), no veći se dio prometa odvija samo do Osieka. Ima više osnova, koje se tiču naših vodenih putova. Bez većih bi se potežkoća mogla učiniti Sava plovnom do Zagreba. Ne udaljuje se od naše stvarnosti ni nacrt kanala između Vukovara i Slavonskog Šamca (56 km), koji bi imao znatnu gospodarsku važnost. On bi uštedio obilazni put Dunavom i Savom preko Zemuna, koji iznosi 475 km, pa bi tako skratio i olakšao spoj između Dunava i Jadranskog mora.

Od većeg broja riečnih luka i pristaništa najvažnije su kao središta potrošnje Osiek, Vukovar i Zemun, kao sjedišta veleobrta Bosanski Brod (nafta) i Beočin (cement), a kao pretovarna luka na završetku plovnog diela rieke Sisak. Zimske su luke Bežanija kod Zemuna i Sisak.

POMORSKI PROMET

Položaj Jadranskog mora nije sa stanovišta svjetskog prometa osobito povoljan, budući da je ono tek u posrednom dodiru s oceanom. No prometna je vriednost povećana time, što se Jadransko more najdublje uvalilo u evropsko kopno, i što se pruža u smjeru prema Suezkom kanalu. No i bez obzira na to ima ono za Hrvatsku neprocjenjivu narodnu, gospodarsku, prometnu i političku važnost, jednostavno zato, jer nam otvara pristup na sva mora i oceane.

Vodoravna je razvedenost iztočne jadranske obale vrlo povoljna za razvoj prometa, pa ima preko 350 pristaništa, od kojih njih 120 posjećuju parobrodi. Ima veći broj i neizkorištenih zaljeva i draga (»mrtve luke«). Teže je s pristupom iz unutrašnjosti kopna, jer se visoko gorje diže u neposrednom zaleđu ostavljajući izravnom utjecajnom području Jadranskog mora razmjerno malo prostora. Za pristup do mora pogodne su samo neke prirodne brazde, na čijim su se završetcima stvorile najveće luke. One su svojim postankom i obstankom vezane za kontinentalno zaleđe i za spomenute prirodne prometne pruge, i bez njih bi te luke bile posve beznačajna naselja.

Od luka, koje se nalaze na području Nezavisne Države Hrvatske, imaju najveće mogućnosti razvoja Senj, Metković-Ploče i Dubrovnik. Senju nedostaje još željeznički spoj, no smjer prirodne prometne pruge pokazuje stara Jozefinska cesta, koja vodi preko Vratnika i Razvale (888 m) između Velike i Male Kapele. Nova luka Ploče nalazi se na samom ušću Neretve, pa će zacielo posve preuzeti ulogu Metkovića, osobito u izvozu drva i rudače. Na prometnoj pruzi Neretve sudioničtvuje i Dubrovnik, koji se nalazi na mjestu, gdje se otočni niz prekida, te se neposredno uz kopnenu obalu pruža otvoreno more.

Velik dio našeg prometa bit će i u buduće upravljen preko luka iztočne jadranske obale i to prije svega zato, jer jedino do tih luka vode normalne željezničke pruge. No i same te luke upućene su na veze sa svojim zaleđem, jer od tog ovisi njihov obstanak.

Iztočno-jadranske luke pretežno su izvozne, a izvozi se uglavnom velika roba. Uvoz je po količini malen, ali je to važniji po vriednosti. Provozni promet je slabo razvijen radi nedostatne željezničke mreže.

ZRAČNI PROMET

Preko Hrvatske prolaze neke **pruge međunarodnog zračnog prometa** dodirujući najviše Zemun i Zagreb. U unutrašnjem prometu razvit će se one pruge, koje spajaju naše najvažnije, a inače međusobno udaljene gradove.

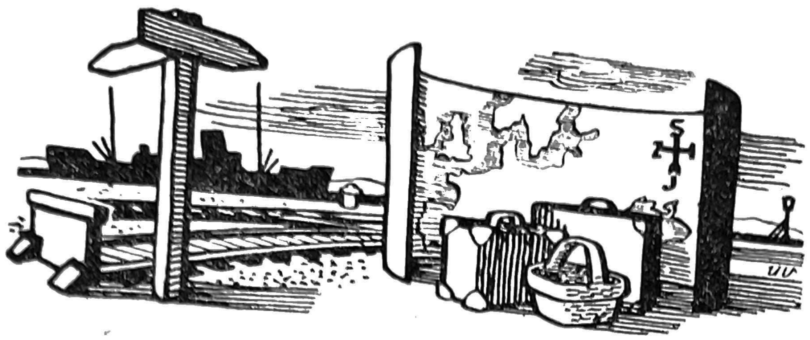

POGLAVLJE X.

HRVATSKO IZSELJENIČTVO

— U SVIETLU BROJITBE —

Napisao MILOSTISLAV BARTULICA ravnatelj Izseljeničkog muzeja u Zagrebu

I. Poviestni pregled
Stogodišnjica prekomorskog izseljavanja. — Prve izseljeničke skupine kroz XVI., XVII. i XVIII. stoljeće. — Prva dobrotvorna družtva. — Stalno prekomorsko izseljivanje u XIX. i XX. stoljeću. — Kontinentalna emigracija.

II. Smjerovi izseljivanja kroz vjekove.
Tri razdoblja izseljavanja. — Tri poglavite struje. — Preko pol milijuna izseljenika u 35 godina. — Svaki peti ili šesti Hrvat je izseljenik.

III. Hrvatske narodne skupine u inozemstvu.
Tri glavna pravca srednjovjekovne seobe. — Veliki narodni pad u XV.—XVII. stoljeću.

IV. Upućivanje hrvatskih radnika u Njemačku na rad za vrieme rata.
Naša pomoć velikoj radnoj fronti. — Radničke uštede iznose preko 300 milijuna Kuna. — Briga za hrvatsko radničtvo.

V. Obći pregled hrvatskih izseljenika i njihova života.
Sveukupni broj izseljenika. — Preko dva milijuna Hrvata u tuđem svietu. — Jedna četvrtina Hrvata je hrvatska diaspora. — Izseljenička središta. — Izseljeničko novinstvo. — Izseljenički život.

VI. Hrvatske izseljeničke ustanove.
Izseljenički domovi, škole i crkve. — Podporna družtva. — Nacionalna i ostala družtva. — Hrvatski ustaški pokret među hrvatskim izseljenicima.

VII. Veza s ustaškim pokretom u domovini.

VIII. Bibliografija.

Opazka uredničtva. Izneseni podatci u ovome sastavku po prvi put se objavljuju, jer se pod tuđinskom vlasti nisu mogli o hrvatskim izseljenicima sabirati, čuvati i proučavati podatci u vidu hrvatskih probitaka, a tek se sada u hrvatskoj državi mogu objaviti i izložiti našoj širој javnosti.

I. POVIESTNI PREGLED

Hrvatsko izseljeničtvo broji već stotu godinu glavnog izseljavanja iz hrvatskih zemalja preko mora, koje izseljavanje i po broju izseljenika i po značaju svome predstavlja za nas Hrvate kao malen narod vrlo važnu družtvovnu činjenicu i osobito značajno narodno pitanje.

Bilo je hrvatskog izseljavanja i prije, mnogo prije, i po moru, a osobito po europskom kopnu. Uslied seobe, koja je nastajala turskim prodiranjem, naš je narod selio iz svoje domovine na sjever i zapad, na drugu stranu Jadranskoga mora, razseljavao je svoja ognjišta u onoj teškoj stoljetnoj borbi za obstanak.

PRVE IZSELJENIČKE SKUPINE

Bilo je u prijašnjim stoljećima znatnijih seoba Hrvata i preko mora. Drži se, da su već 1584. nalazili **prvi prekomorski Hrvati** u naseobini Waltera Raleigha u **Virginiji u Sjedinjenim državama,** jer je prema svjedočanstvu Johna Wihitea, koji je vodio drugu skupinu 1587., nađeno na mjestu prve naseobine uz porušene kuće, na jednom glavnom ulaznom balvanu urezano prilično velikim slovima C r o a t a n, bez ikakvih drugih znakova. Izgleda, da bi to mogao biti **prvi poviestni dodir hrvatskih praotaca s dalekom, onda jedva poznatom Amerikom.**

Postoji zato opravdano mišljenje, da je Hrvata pomoraca bilo već i kod odkrića Amerike, u prvoj Kolumbovoj posadi 1492., ali o tome nemamo nikakvih točnih podataka. To se mišljenje može temeljiti na tome, što su onda Hrvati kao ugledni pomorski narod bili poznati po cielom ondašnjem svietu, pa **ima opravdanja vjerovati, da su u onoj prvoj poviestnoj skupini odkrivača kopna bili i Hrvati.**

Ako prema izkazu dra Hawka u njegovu znanstvenom djelu »Historia North Caroline« Hatteralnim Indijancima doista to ime i pripada, a da se nisu zvali Croatan, pa da se prema daljnjim izvodima Lawnesona, povjestničara iz godine 1714., i i m e C r o a t a n ima pripisati činjenici, da se dvadesetak godina prije dolazka prvog englezkog naselja, »dogodio neki brodolom«, **može se zaključivati, da bi Hrvati bili prvi naseljenici Amerike ili da su barem među prvim europskim naseljenicima Hrvati imali veću skupinu,** jer se naše ime sačuvalo u američkoj poviesti prvoga naseljavanja. Bilo je

brodoloma prije i kasnije, tako je iz god. 1558. ostalo zapisano, da su se brodolomci »članovi posade spasili«, a Hamilton McMillan piše god. 1880. ove važne rieči: »Ovi Indijanci (Croatan) imali su tradiciju u brodolomlju u prošlim vremenima. Djeca s kestenjavom kosom i plavim očima vidjevala su se među njima, to ih je uvjeravalo, da su imali dodira s bielim ljudima.«

Iz toga se dade posve jasno zaključiti, da je među tim čestim brodolomcima **bilo i hrvatskih pomoraca,** s kestenjavom kosom i s plavim očima, pa da su se iza brodoloma naseljavali po obalama Amerike, te da ih je sudbina vez'vala za urođenike Indijance, s kojima su se čak i ženili. Vjerojatno je stoga, da je tako jedan od naših brodova stradao uz obalu North Caroline, jer su mornari, koji su se spasili, nazvali otok, na kojemu su se nastanili, imenom svoga naroda »C r o a t a n« (u okružju Carteret, N. C.). S time se dovodi u vezu i naziv Engleza za taj kraj »Croatan«.

Imademo pak **prvo hrvatsko naselje u Americi** već u šestnaestom stoljeću, kada je 1573. ugušena velika seljačka buna, poslije koje se množtvo hrvatskih seljaka razbježalo po sjevernoj Europi, dospjelo u Prusku, razišlo se uz obale sjevernog mora, odakle su se vjerojatno ili kao mornari ili kao jače skupine samih seljaka prevezli preko mora.

Tako su dospjeli u broju od 1.200 do Georgije, gdje su se **nastanili na desnoj obali rieke Savannah** uz jedan mali izvor, koji je nazvan »Ebenezer«.

Kako su ti prvi naseljenici razvili u Georgiji gojenje svilene bube, čime su se bavili u svojoj domovini, zaključuje se, da su naseljenici bili ratari, seljaci.

Svi znakovi govore, da su ti izseljenici bili baš Hrvati, ili da je među njima bio znatan broj Hrvata. Naselje je u američkom građanskom ratu porušeno, ostale su samo ruševine, po kojima se razabire, da je to naselje bilo u cvatu i da ga je nastavao narod, koji je imao razvijenu kulturu.

U XVII. I U XVIII. STOLJEĆU

Poznato je dalje, da se među prvim manjim skupinama ranijih izseljenika iz sedamnaestog stoljeća nalazio barun I v a n R a t a j, koji je umro **god. 1640.** među Indijancima u državi New Mexico.

S njime su bili doputovali, ili su ga sliedili, mnogi njegovi zemljaci, kao znameniti Consago, a zapravo naš F e r d i n a n d K o š č a k, koji je došao u Meksiko **1730.** i kao pionir postao u američkoj poviesti značajna ličnost. **On je sastavio i izdao prvi zemljopis Donje Kalifornije** (Lower **California**), na temelju svojih iztraživanja i odkrića, pa je to djelo ostalo za dvjesta godina jedini pouzdani dokument za jugozapadne krajeve sjeverne Amerike.

U XIX. STOLJEĆU

Iza njega se proslavio isto tako naš zemljak, Hrvat po rođenju, J o s i p K u n d e k **u g. 1838.,** jer je svojim pionirskim radom uspio urediti i razviti nekoliko naselja u državama srednjeg zapada, koja su nazvana Ferdinand i Jasper, a nalaze se u okružju Dubois u Indiani. Vjerojatno je, da je u tim naseljima bilo množtvo Hrvata, jer je već u to doba, prvih desetljeća devetnaestog stoljeća, bilo jačeg našeg izseljavanja uslied »zlatne groznice«, i to na poznate i razvikane obale Kalifornije.

Još postoje podatci, prema pismohrani zagrebačke nadbiskupije iz tih godina, da je između 1830. i 1840. poslano preko 57.000 forinti iz Hrvatske »za uzdržavanje crkava i škola u Americi«. Taj novac nije bio sigurno namienjen samo iz obćenitih dobrotvornih pobuda za civiliziranje američkih predjela, nego i iz rodoljubnih namjera, **da se tamo već naseljenim Hrvatima pruži mogućnost za crkveno-vjerski i prosvjetno-školski rad.**

U tim zapadnim predjelima Kalifornije naseljavali su se naši pomorci po onda manjim lukama i trgovačkim naseljima, bavili su se pomorstvom i obrtima, a počeli su odmah obrađivati i zemlju.

Tako vidimo, da se počelo kao **prvo jače hrvatsko naselje** obrazovati naselje **u San Franciscu,** gdje su Hrvati četrdesetih godina devetnaestog stoljeća osnovali **svoje prvo dobrotvorno družtvo u Americi** pod nazivom »Slavjansko uzajamno dobročinsko družtvo«. To je družtvo u g. 1857. djelovalo kao već napredno i jače družtvo naše veće naseobine u tome glavnome gradu Kalifornije i jačem uporištu ciele naše tadašnje onamošnje emigracije.

Iz godine 1835. poznata je i naša naseobina **u New-Orleansu (u Louisiani),** u meksičkom zaljevu, **u južnom dielu Sjedinjenih Država Amerike.** U tom su se primorskom gradu i pomorsko-trgovačkom stjecištu također nalazili **prvi pomorci Hrvati,** najvećma Dubrovčani. Tako je poznato, da se je **djed sadanjeg odvjetnika dra Konjevića** u New-Orleansu doselio god. 1835. i da je već onda bio u tome gradu liep broj naših zemljaka. To se naselje jače razvija i oblikuje oko god. 1845., kada su poznate tamo ove naše obitelji: Konjevići, Bacići, Ćurlice, Zibilići, Cvitkovići, Jurišići.

Broj se Hrvata u toj luci za veliku trgovinu dolinom Mississippija množio, tako da je već godine 1870. dosizao do dvie tisuće.

Iz tog se doba već znaju i druge naše naseobine u tome južnome području, kao **Galveston i Biloksi u Teksasu.**

U Kaliforniji se u međuvremenu obrazuju naselja **San Pedro, San Diego, Los Angelos,** i tako se u prvoj polovici devetnaestog stoljeća pojavljuje još jedino jače naselje Hrvata na iztoku, **u samome New-Yorku** i u okolici njegovoj.

Drugo se hrvatsko dobrotvorno družtvo u Americi osniva u New Orleansu god. 1874., treće u New Yorku 1880., a četvrto god. 1882. u Buenos Airesu.

STALNO PREKOMORSKO IZSELJAVANJE U XIX. I XX. STOLJEĆU

Istodobno se uz prva naša veća izseljavanja početkom devetnaestog stoljeća, kako se to vidi iz priložene tabele, odvija veće strujanje naših izseljenika **uz obale Sredozemnog mora,** po kojima su i u prošlim stoljećima hrvatski pomorci po svome zvanju i poslanju upoznavali sve iztočne luke i tamo se zadržavali po **Maloj Aziji,** u Carigradu i Smirni, uz **Palestinu,** osobito po

TIPOVI NAŠIH LJUDI

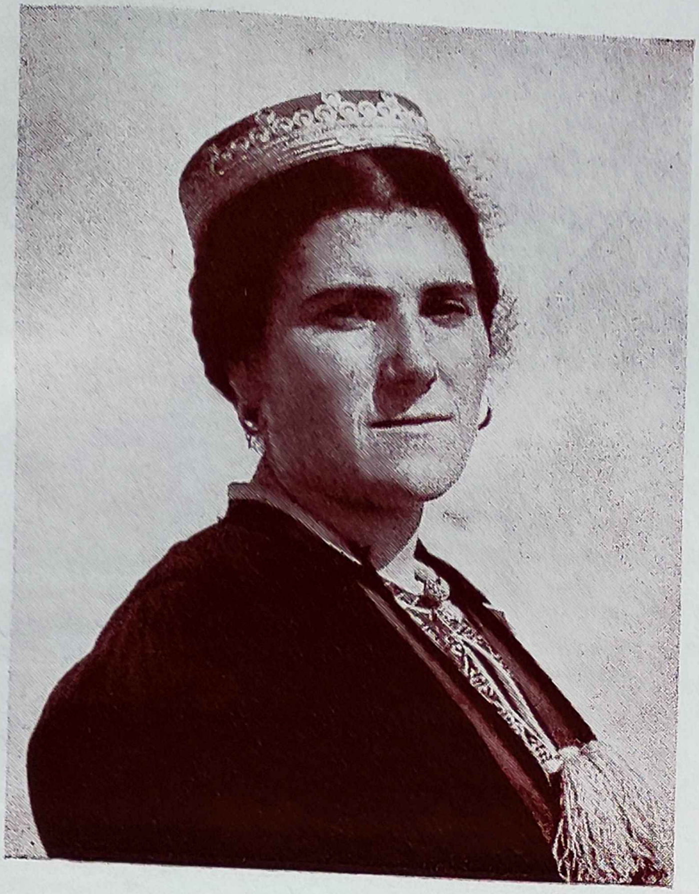

KONAVOKA

BOŠNJAK

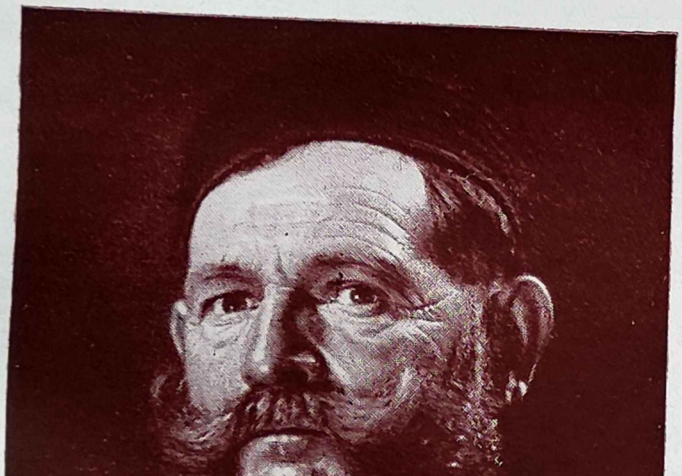

LIČANIN

SLAVONKA

Ličanin, snimak: Strabić

Snimci: Grill

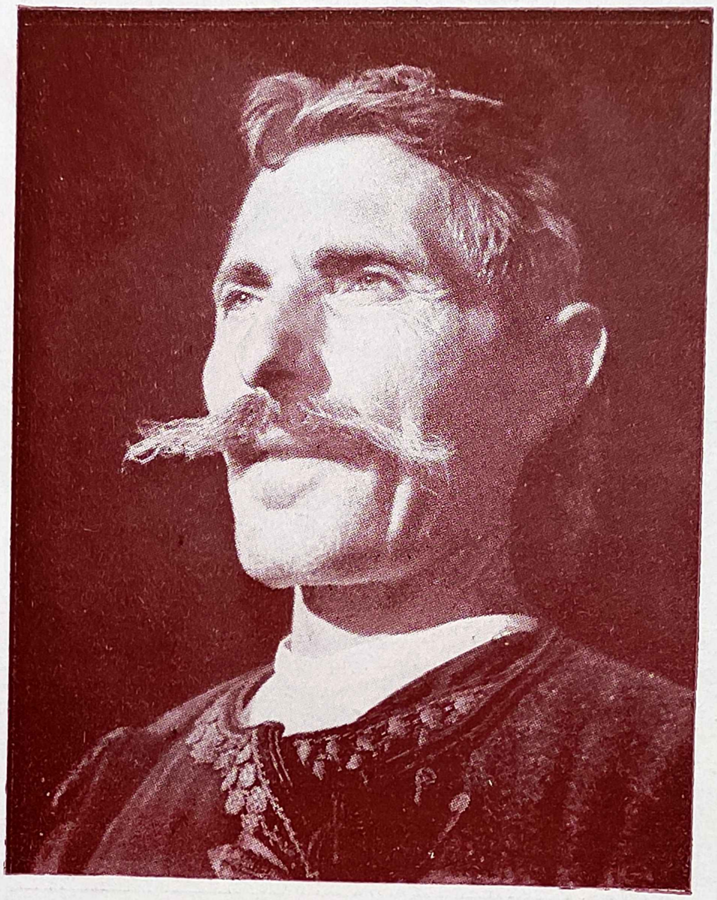

IMOČANIN

ZAGORKA

BOŠNJAKINJA

ŠOKAC

Snimci: Grill

MEĐIMURCI

KONAVLJANIN

CETINJANKA

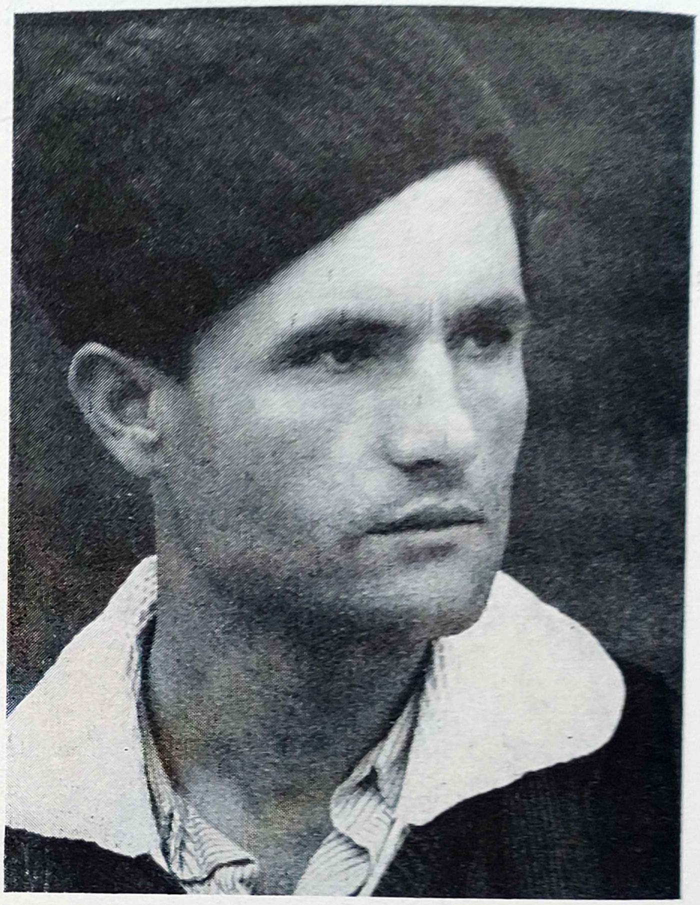

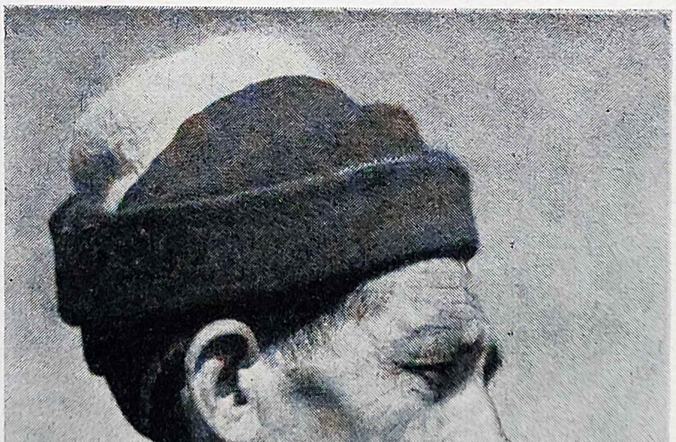

TIPOVI IZ SREDIŠNJE HRVATSKE

MORSKI VUK

»Kad se gotovo jedan milijun Hrvata, gonjenih nuždom, izselio iz domovine, tad nam je dužnost, da ne zaboravimo našu hrvatsku braću, koja tvore šestinu hrvatskog narodnoga organizma.«

God. 1939. dr. Mladen Lorković.

IZSELJAVANJE HRVATA DILJEM SVIETA

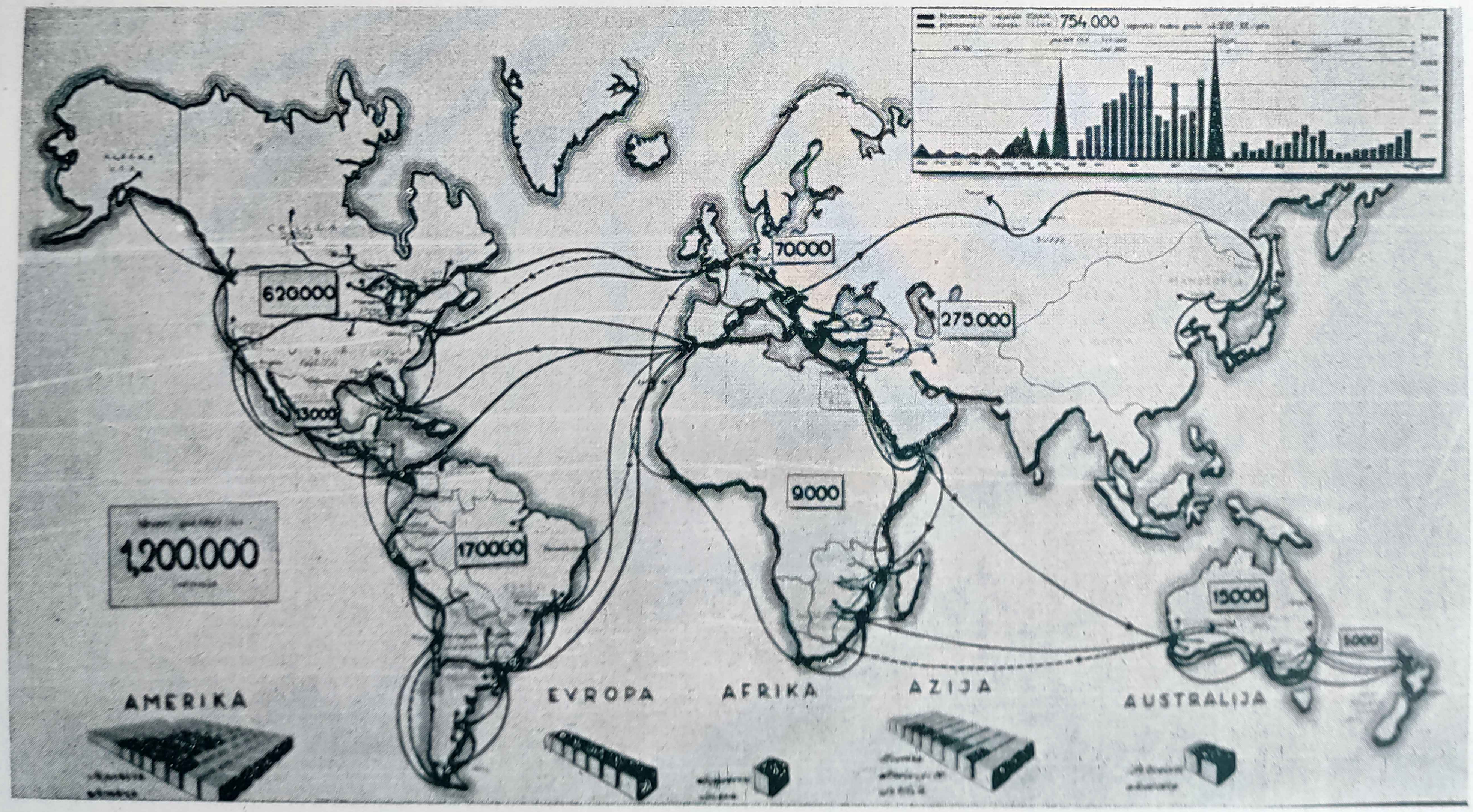

Egiptu, u Aleksandriji i Kairu, i to **strujanje obilazi cielu Afriku**, dok se nije otvorio Suez.

Tako se **prvih desetljeća prošloga stoljeća obrazuju i na Iztoku prva naša naselja, u turskoj carevini**, po britanskim kolonijama, osobito **u Južnoafričkoj Uniji**, te u **Australiji i Novoj Zelandiji.**

Za Egipat imademo prve podatke iz godine **1710.**, za Transvaal u Južnoj Africi iz godine 1780., a za Australiju iz 1838.

U **Južnoj Americi** oko **1850. prva su naselja u Buenos Airesu** (Argentina) i na sjeveru **Chilea** i uz Peru.

U uzporedbi s **prvim naseljima** u Kaliforniji iz god. 1700. vidimo, da hrvatski izseljenici u osamnaestom i devetnaestom stoljeću stvaraju jača uporišta na svim glavnim prometnim točkama ondašnjeg trgovačkog svieta.

Ti poviestni podatci daju nam od prilike sliku, kako je teklo naše prvo izseljavanje, od prvih početaka tek u slučajnim skupinama, da se već u početku devetnaestoga stoljeća obrazuje kao redovito i jače naseljavanje dalekih prekomorskih krajeva.

Od 1590. do 1898. imademo oskudne podatke, koji daju uglavnom ovaj pregled: 1598. USA—Georgija, 1700. USA—Kalifornija, 1710. Afrika—Egipat, 1780. Afrika—Južnoafrička Unija, zatim od god. 1825.—1835. u Kaliforniji **prva** jača naselja, oko New Orleansa od god. 1830.—1849., u Maloj Aziji oko god. 1830., u Australiji oko god. 1838.—1840. prva jača naselja, u Suezu oko god. 1858—1869., u Argentini i Chileu od godine 1850.—1870. **prva veća** naselja, posebno na krajnjem jugu američkog kontinenta u Magallanesu oko god. 1874. **prvo** naše naselje.

Zadnja desetina devetnaestog vieka već **bilježi prvu** stariju **stalnu seobu u USA.**

Pod kraj prošloga vieka počinje veća emigracija preko mora na sve strane, poglavito u USA, i tada **započinje razdoblje dubljeg seljenja u unutrašnjost pojedinih država**, prvenstveno u bakreno okružje Calumet u Michigan, u Illinois, u Pensylvaniju.

Na jugu izseljenici zadiru u pampe i velike **prostore Argentine**, uz rieku La Plata do u unutrašnjost **Uruguaya i Paraguaya**, preko Chilea do kositrenih rudača **Bolivije, do velikih tvornica čelika** na Andama u **Peruu i do salitrenih pampa** u visokim pustarama **Chilea i Perua.**

U **Australiji** se izseljavanje proteže **na rudokope zlata** oko Kalgorlie i u **Novoj Zelandiji do rudokopa kauri-gume**, a u **Južnoj Africi do rudokopa zlata** oko Johannesburga, u Pretoriji i Rodeziji, da se konačno prvih desetljeća ovoga stoljeća ta velika emigracija **razlije po cielom američkome kontinentu**, pojača u **Africi i Aziji** (Iran, Irak, Turska, Palestina) i u Australiji (Perth, Sydney, Brisbane), osobito u **Južnoj Americi** u svim pravcima **prašuma Brazilije**, širokih **pampa Chaca i prerija Bolivije**, i najposlije da se razvije i učvrsti po velikim rudokopima, prašumama, visokim ravnima **Kanade.**

KONTINENTALNA EMIGRACIJA

Zadnjih dvadesetak godina razvija se i tako zvana **kontinentalna emigracija**, po svim europskim zemljama, osobito po **Francuzkoj, Belgiji, Luksemburgu, Holandiji** i kasnije po **Njemačkoj**, koje su države trebale radne snage, a naš je narod išao za zaradom. Ta zatvorena i vezana emigracija na časovitu zaradu nosi stanovita obilježja, različna od prekomorske emigracije i ima tek drugorazrednu važnost i po broju i po obsegu i po svome značaju.

U taj poviestni pregled hrvatskog izseljavanja još spadaju **dvie veće kontinentalne migracije**, i to od okupacije Bosne po austrijskim četama poslije g. 1875. i poslije zaposjedanja Bosne po srbskim četama god. 1918. do uzpostave Nezavisne Države Hrvatske, kroz razdoblje od 65 godina, **u Tursku** (120.000) i uobće u iztočne države, te za vrieme svjetskog rata i poslije njega **u predjele bivše Rusije i Sovjetskog Saveza** (50.000). I ta dva izseljavanja imadu važan značaj po naš narod.

Ovaj obći pogled kroz presjek poviesti pokazuje nam, od kolike je velike važnosti bilo, uslied okolnosti vremena, prilika i događaja, u zadnjih stotinu godina izseljavanje Hrvata diljem svieta i od kolikog je značajnog obsega postalo za nas Hrvate izseljeničko pitanje.

II. SMJEROVI IZSELJAVANJA KROZ VJEKOVE

Iz obćeg poviestnog pregleda razabiremo, da su uglavnom bila **tri razdoblja našeg izseljavanja:**

Prvo razdoblje, od najstarijeg prvog izseljavanja u šestnaestom stoljeću do pod kraj devetnaestog stoljeća, do kada se **izseljavanje tek oblikovalo** i nije prelazilo u veliki tok žive izseljeničke rieke.

Drugo razdoblje ide od zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća do svjetskog rata, za kojih se 20—30 godina **naše izseljeničtvo konačno razvilo i učvrstilo te poprimilo značaj stalne emigracije.**

Treće razdoblje traje od god. 1919. do travnja 1941. **s većim zamasima**, osobito u prvom poratnom vremenu do velike svjetske krize, kada se emigracija u prekomorske zemlje **ograničuje i suzuje**, a **širi se sve većma emigracija u europske zemlje.**

Ovo zadnje razdoblje zapravo se dovršava početkom novog svjetskog rata koncem god. 1939. i samo nešto produžuje do naše slobodne države, od kada **izseljavanja** u pravome smislu rieči više **nema**, jer odlaženje na rad u Njemačku imade

posve drugi značaj, no o tom ćemo progovoriti u drugom poglavlju.

Kroz ta tri glavna razdoblja naše se izseljavanje razvijalo uglavnom kroz **tri poglavite struje** ili izseljeničke žile:

prva je išla prema iztočnim zemljama Sredozemlja, od Male Azije, sredozemnih luka, do dalekih južnoafričkih obala, osobito u Egipat kroz osamnaesto i devetnaesto stoljeće;

druga je struja vodila u Južnu Ameriku, na obale Atlantika i Pacifika uz Peru i Chile, poglavito u Buenos Aires;

treća je pak struja bila najveća i išla je na sjeveroameričke obale, najprije na zapad, u Kaliforniju, u meksički zaljev i uz iztočne obale do Kanade.

Vremenski se te struje poklapaju i idu istodobno uz izuzetak prvih sredovječnih pomorskih i seljačkih skupina u sjevernu Ameriku, ali **vremenski prvi i odlučni smjer izseljavanja bio je**, kako se vidi iz priloženog crteža, **u iztočne krajeve**, što je i razumljivo, jer su ti krajevi bili najbliži i na dosegu, a tek se onda ta emigracija sa Sredozemlja, okolo Afrike, prostire i na daleko južnoafričko zemljište i produljuje na najnoviji kontinent, na Australiju i New Zealand.

To izseljavanje Hrvata započinje u težkim godinama gospodarskog poremećaja i jačih političkih sukoba u osamnaestom stoljeću, a nastavlja se i pojačava rastenjem političko-prirodnih promjena u devetnaestom stoljeću, kada se i Evropa nalazi u jačem razvoju, a hrvatski narod u težem zahvatu jačih elementarnih sila političke dinamike.

To devetnaesto stoljeće donosi temeljitu promjenu naše političke strukture, a u našem družtvovnom životu baš najviše sa zamašnim izseljavanjem pridonosi sudbonosni pokret razjedinjavanja.

Zato i smjerovi izseljavanja utječu na našu narodnu čvrstoću, jer je povod izseljavanja bila ne samo gospodarska nevolja, nego i politička nužda.

Borba za samosvojnost tražila je i žrtve, **a te su žrtve bile vrlo značajne u prinosima, koje smo davali svjetskim tržištima rada.**

BROJITBENI PREGLED

Naše prvo izseljavanje u Sredozemlje imalo je značaj osnaživanja našeg primitivnog **prirada**, jer nije imalo zamah izseljavanja čitavih predjela, kakav značaj imade drugo izseljeničko razdoblje; taj **prvi val** traženja posla po svietu, nije još bio ubitačan, jer ni po broju nije dosegao jači razmjer, koji dosiže tek **pod kraj devetnaestog stoljeća**, kada se u godinama **1881.—1898. izseljava čitavih 65.000 Hrvata**, naše najbolje snage, a u samoj jednoj godini **1899.** izseljava se oko 8.600 naših sinova.

Godina **1900.** daje već 15.000, pa samo taj obseg vremena **od dvadeset godina daje oko 90 tisuća izseljenih Hrvata.** I taj se val penje strašno do god. **1905.** i god. **1907.** kada siže do **47 tisuća godišnje, t. j. kroz same tri godine 1905. do 1907. nosi iz naših krajeva do 121 tisuću Hrvata.**

U godini **1910.** opet se penje na 37.000, a u g. **1913.—14.** siže opet na 40.000. Taj najjači odsjek izseljavanja od 1889. do godine 1914. daje vrlo težku sliku naših tadašnjih političkih i gospodarskih prilika, kada se naša narodna snaga nemilice razseljuje i razbacuje.

Od godine 1830. do svjetskog rata, **u prvom i drugom razdoblju prekomorskog izseljavanja Hrvatska gubi oko 506.000 ili preko pol milijuna žitelja!**

A iza svjetskog rata u bivšoj državi kroz dvadeset godina **izseljavanje opet raste;** u godini 1921. na preko 6.000, da se godine 1928. popne na **preko 9.500,** davši ukupno samo preko **mora 78.148 izseljenih Hrvata,** koji su napustili rođenu grudu, a s **kontinentalnom emigracijom** (od god. 1927. do travnja 1941.), koja je **iznosila 51.672, sveukupno oko 130.000 Hrvata,** koji su od god. 1919.—1941. napustili rođenu zemlju.

Ukupan broj izseljenih Hrvata od najstarijeg doba do god. 1941. iznosi oko 820.000 (s hrvatskim radnicima u Njemačkoj godine 1941. ukupno 100 tisuća, sveukupno daje 920 tisuća), **dakle u preko stotinu godina hrvatskog izseljavanja u svim smjerovima dalo je izseljavanje tako veliku brojku žrtava** u jednom tako odsudnom družtvovnom preokretu i u jednoj tako ogromnoj političko-socialnoj krizi, **kakvu je hrvatski narod proživio u devetnaesto-dvadesetom stoljeću.**

Tri poglavite struje izseljavanja na tri temeljne prekomorske i kontinentalne putanje pokazuju nam, s koliko se borbe i odpornosti imao naš čovjek boriti kod svladavanja tog životnog pitanja.

Prvo nam **razdoblje** (na crtežu su točkice) naznačuje, koliko je nadljudske snage i odvažnosti trebalo imati za upuštanje u borbu s vrlo težkim nepoznanicama izseljavanja u ono doba od godine 1590.—1780.

Drugo pak **razdoblje** predočuje nam (na crtežu su označene crtice) od godine 1781. do godine 1900., ne samo nove struje izseljavanja i nove smjerove u potrazi za radom i dobitkom, nego i umnožavanje problema, nagomilavanje opasnosti, produbljivanje izseljeničkog pitanja kod nas.

I po sve većem broju i po težkim okolnostima to pitanje u tome razdoblju, po pojačanom strujanju već kroz čitav devetnaesti viek i **po glavnini izseljavanja od zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća do svjetskog rata,** ovo drugo i središnje razdoblje **vodi nas do uzpinjanja i zamršavanja izseljeničkog problema do najviše točke.**

Smjer izseljavanja toga razdoblja širi se od sjeverne Amerike na sve njezine glavne točke, na cielu srednju i južnu Ameriku, sve čak do Aljaške uzduž cielog Pacifika, produžuje se kroz Atlantik na svu Afriku i dalje na Australiju, osobito nakon otvorenja suezkog kanala, da tako sve te raznolike struje **obuhvate naš izseljenički problem u svoj njegovoj dubini i obsežnosti.**

A u najnovijem, trećem razdoblju (na crtežu je puna crta), kada se izseljavanje u pojedinostima usavršava i poprima posvuda stalni **značaj naše družtvovne tragedije, iza svjetskog rata Hrvati postaju doista u punom smislu rieči izseljenički narod, jer svaki peti ili šesti Hrvat postaje izseljenik.**

Hrvatsko izseljeničtvo kroz stoljeća

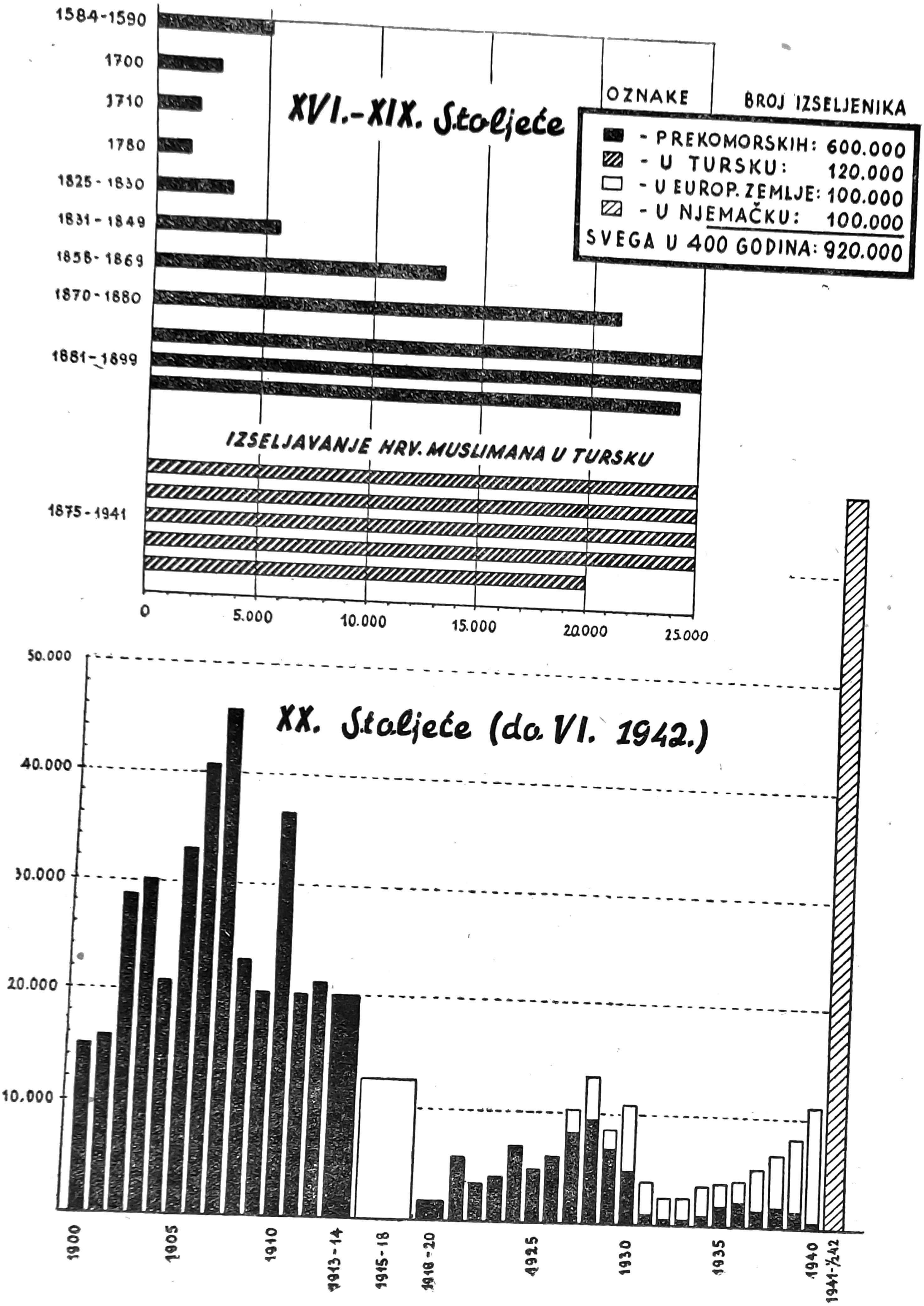

Nove struje, koje po samim kontinentima otvaraju nove unutarnje putove rada, od Atlantika na Pacifik i obratno, uzduž i poprieko po svim državama Amerike, Afrike, Australije s Novom Zelandijom, čak i Azije, bliže i daleke, daju i našem izseljeničtvu novi družtvovni biljeg rase, koja **svladava** svojom golemom odpornošću, sa svim sposobnostima prilagođivanja novim sredinama života i rada, **sve i najteže probleme** novoga života i **stvara** u dalekim svjetovima **nova poprišta napredka.**

Kontinentalno izseljavanje ide najprije u **Tursku** i na Iztok, zatim u **Rusiju** (za vrieme rata 1914.—1918.), iza rata u sve europske zemlje s jačom potrebom radne snage za obnovu porušenih krajeva, zadnjih godina opet na Iztok (u **Perziju, Tursku, Egipat**), a najposlije imademo upućivanje hrvatskih radnika u **Njemačku** na rad.

Bez ovih, **kontinentalna emigracija iznosi oko 250.000** (oko 120.000 u Tursku, oko 50.000 u Rusiju, a oko 60—70.000 u evropske zemlje), dok je do 1. VI. 1942. **oko 100.000 upućenih hrvatskih radnika u Njemački Reich, naša radna i pomoćna fronta na obćem svjetskom bojištu.**

I taj kontinentalni smjer izseljavanja imade svoj posebni životni značaj i sačinjava jedno određeno poglavlje u poviesti našega izseljavanja. I ono je za Hrvate značilo ne samo privremeni odljev radne snage na strana tržišta, nego i jako naše učvršćivanje u međudržavnim vezama oko stvaranja velikih i zamašnih obnovnih radova, to više, što ta emigracija u velikoj većini nema značaj stalnosti niti nosi veliku pogibao odnarođivanja, kao što je slučaj s prekomorskom emigracijom.

III. HRVATSKE NARODNE SKUPINE U INOZEMSTVU

Spomenuli smo našu srednjovjekovnu emigraciju, koja je dala velike odciepljene grane hrvatske narodne cjelokupnosti. S našeg narodnog ognjišta odielile su se skupine, koje su naselile okolne i susjedne zemlje, što su u ono doba trebale radnu snagu i pomoćne čete za obranu od Turaka.

Izselile su se hiljade i hiljade našega svieta prema zapadu i sjeveru, da potraže utočišta i da nađu skloništa, pa su tamo najvećma i ostale, naselile su mnoge predjele, u **tri glavna pravca:**

1. **dolinom Mure** prema Burgenlandu do Beča, u **njemačke zemlje,** dolinom Drave i Dunava prema Tisi na sjever do **Budima** u mađarske zemlje i na iztok prema **Temišvaru** u rumunjske zemlje,

2. **prema Balkanu,** prvo kršćansko roblje, zatim sve ono, što se s turskom vojskom povlačilo na iztok, te

3. **prema jugu i zapadu,** preko Jadrana **na Apeninski poluotok** i u **franačke zemlje,** čak do Sjevernog mora.

Bosna je pala između 1463. i 1482. uslied jakih naleta, te su već u XV. stoljeću dielovi hrvatskog cjelovitog narodnog područja počeli odpadati i seliti na mahove i s jačim snagama, u više smjerova, preko naših sjevernih krajeva iz primorskih krajeva na sjever u pravcu Austrije, Ugarske i Čeho-Moravske, zatim iz središnje Hrvatske preko Posavine i Podunavlja u pravcu Ugarske i Slovačke, te iz Savsko-dravskog međuriečja preko Dunava u Rumunjsku.

Prva velika seoba u Ugarsku pada u godinama 1522.—1537.

Kroz četiri stoljeća naselilo se u ugarskim zemljama oko pol milijuna Hrvata.

Oko 1520. do 1545. naseljuju prvi gradišćanski Hrvati svoju novu domovinu. Jedna od najstarijih grana tadašnje emigracije ide iz Bosne i smješta se u god. 1434.—1443. oko Krašove.

U to doba dolazi i naše izseljavanje u jačoj mjeri preko Istre dalje na zapad, tako da su se naše snage razlile i preko **mora** i **smjestile** se oko Montelena i Palate, Tavenne i San Giacoma u Italiji, u Apuliji kod Abruzzija, u pokrajini Campobasso i t. d.

Ta rieka bjegunaca ne prestaje ni u **XVI. stoljeću. U roblje je odvedeno** iz Hrvatske **na stotine hiljada,** od toga je veći dio netragom nestao, a tek se jedan dio sačuvao po padinama i ravnima Balkana, po Sandžaku, na Kosovu i južnije do macedonskih predjela.

To strujanje trajalo je **tri do četiri stoljeća i odvojilo je od matice zemlje veći dio Hrvata, jer je Hrvatska pri dolazku Turaka u XIV. stoljeću imala oko dva milijuna žitelja, a nakon** završenih prodiranja u **XVIII. i XIX.** stoljeću imala je **samo oko pol milijuna stanovnika** i stajala bi pred groznom tragedijom izčeznuća. — da se ponovno zatim nije jako stala dizati i sređivati. (Vidi grafikon »Zapreke životnom razvoju Hrvata kroz vjekove«« u Odsjeku za družtvovnu brojitbu Glavnog ravnateljstva za udružbu).

Od tog srednjovjekovnog razsapa Hrvata ostalo je tokom vjekova još t. zv. hrvatskih narodnih manjina:

1. **Gradišćanskih Hrvata** oko 70.000, ostalih **panonskih Hrvata** 180.000; ta grana dosiže još danas skupa **do 250.000;**

2. skupina **balkanskih Hrvata brojila je** do nedavnog vraćanja u Nezavisnu Državu Hrvatsku u Srbiji i Crnoj Gori oko 49.000, u Sandžaku 226.000, na Kosovu i u Macedoniji oko 5.000, ukupno **oko 280.000;**

3) **treća skupina** zapadnih okrajaka ozemlja Balkana izvan poviestnih hrvatskih zemalja oko **220.000** (brojitba iz god. 1910.);

Sveukupno hrvatske narodne skupine, preostale iz velike sredovječne seobe, **iznose oko 750.000 do 800.000 Hrvata.**

Tu treba uključiti i manje preostale skupine u **Moravskoj i Slovačkoj** oko 7.500, u **Rumunjskoj** oko 10.000. (U to se ne računaju Hrvati koji su razgraničenjem ostali izvan državnih međa, jer se ovaj prikaz odnosi samo na razseljene Hrvate uslied nastalih seoba).

Te velike hrvatske narodne skupine, odvojene od matice zemlje, žive svojim životom i nalaze se pod posebnim okolnostima u dotičnim zemljama i državama, sačuvavši stanovite oznake svoga narodnoga značaja.

Za razliku od kasnijih većih prekomorskih seoba ove prve stare kontinentalne seobe imale su osobit značaj širenja odnosno sužavanja hrvatskog narodnog područja, i tragika je tih skupina vezana za sudbonosne događaje onih vremena, u kojima su se oblikovali narodi i stvarale državne zajednice.

Tih oko osam stotina tisuća Hrvata u inozemstvu kao posebne narodne skupine **prikazuju nam se kao odsječene grane od narodnog stabla,** koje životare boreći se kroz vjekove za sačuvanje bitnih narodnih osebina i u obću sliku hrvatskog izseljavanja pridonose posebnu oznaku vjekovnog razdiranja hrvatskog narodnog tkiva i ciepanja hrvatskog osebujnog narodnog organizma, koji se kroz vjekove sačuvao na ovome našem poviestnom narodnom području.

IV. UPUĆIVANJE HRVATSKIH RADNIKA U NJEMAČKU na rad za vrieme rata

Od početka drugog svjetskog rata, od god. 1939. do sada, upućuju se na hiljade hrvatskih radnika na rad, **u drugu veliku pomoćnu radnu frontu osovine,** u Njemački Reich, da prema posebnom ugovoru hrvatski narod pridonese pobjedi sila osovine u ovom velikom svjetskom okršaju.

I prije toga bilo je na radu u Njemačkoj oko 30.000 naših radnika, osobito u ruhrskom području, uključivši razdoblje bivše banovine Hrvatske u god. 1939.—1940. Od tada se taj broj kreće u drugim razmjerima, prema našem sudioničtvu u obćoj borbi, tako da se takvih hrvatskih radnika, upućenih na poseban rad na svim područjima rada i stvaranja, od rudokopa do bolnica, od poljodjelskog rada do velikih priradnih poduzeća na velikom prostoru saveznićke njemačke države, danas nalazi preko 100.000, od kojeg se broja dobar dio, oko desetak hiljada, vraća godišnje, naizmjenično na odmor noseći svoje prištednje, kojih je došlo (poštom i osobno) u jednoj samoj zadnjoj godini **preko tri stotine milijuna Kuna.**

Taj naš radni doprinos obćoj ratnoj svrsi ujedno donosi i znatan boljitak našem obćem državnom i narodnom gospodarstvu.

To upućivanje na rad imade i veliku zadaću, da se naš radnik u prijateljskoj susjednoj zemlji upozna sa svim tekovinama znanja i napredka, tehnike i ratnih izuma i naprava, kako bi i **kod svoje kuće mogao primieniti** tamošnji znatni, ne samo ratni, nego i **obći družtvovno-gospodarski napredak.**

U tu svrhu postoji velika i jaka **hrvatska** radnička organizacija »Ustaški radnik«, **koja s** listom »Domovina Hrvatska« u **Berlinu, a u uz**koj vezi s njemačkom frontom rada vodi osobitu i uspješnu brigu oko svih družtvenih i **prosvjet**nih potreba hrvatskog radnika. Hrvatski je radnik i prema ugovoru i prema načinu obskrbljivanja hrvatskih radnika, uz veliku brigu hrvatske vlade, u svakom pogledu **podpuno izjednačen s njemačkim radnikom** i u tome vidu tamošnji sadanji život hrvatskog radničtva predočuje nam se kao jedan poseban odsječak naših narodnih snaga, koje žive sada izvan područja naše države.

V. OBĆI PREGLED HRVATSKIH IZSELJENIKA I NJIHOVA ŽIVOTA

Prema sakupljenim i pomno izpitanim te sređenim brojitbenim podatcima u Glavnom ravnateljstvu za udružbu (Izseljenički odsjek, Odsjek družtvovne brojitbe i Izseljenički muzej) obći pregled sada živućih hrvatskih izseljenika, u sadanjem stanju, izgleda ovako (računajući drugo i treće pokoljenje):

Amerika oko 800.000 Hrvata (sjeverna oko 620.000, srednja oko 13.000, a južna oko 170.000),

Azija oko 275.000 (Turska oko 220.000, Rusija oko 50.000, Perzija, Sirija i Palestina oko 5.000),

Europa oko 70.000 (Njemačka oko 30.000, Francuzka oko 30.000, Belgija, Nizozemska i dr.),

Australija s Novom Zelandijom oko 20.000 (A. oko 15.000, N. Z. oko 5.000),

Afrika oko 9.000 (sjeverna oko 5.000 u Egiptu, Maroku, Tunisu; južna oko 4.000, Južnoafrička Unija), **što sveukupno iznosi oko 1,200.000.**

Ako k tome nabrojimo još **otišlih na rad u Njemačku** (do srpnja 1942.) oko 100.000 hrvatskih radnika, imademo u ovome času **izvan područja naše države oko jedan milijun i tri stotine tisuća Hrvata izseljenika i radnika** na povremenom radu. Od toga je dvie trećine u samoj Americi, a oko tri četvrtine uobće preko mora. Jedna trećina ili oko dvie do tri stotine tisuća bliže je materi zemlji, osobito u ovome sadanjem ratu, pod bližim i izravnim utjecajem svoje domovine.

Pribrojimo li ovome broju **i ostale hrvatske narodne skupine** u skupnom broju od **oko 750 tisuća,** dobijamo **preko 2 milijuna hrvatskog izseljeničtva i hrvatskih izseljenih skupina u inorodnome svietu,** pod različitim okolnostima života, pod posebnim i raznolikim zakonima i u raznim upravnim područjima bližih i dalekih država, podvrgnutih

KARTOGRAM 2.

HRVATSKO IZSELJENIČTVO U SVIETU
SJEVERNA, SREDNJA I JUŽNA AMERIKA

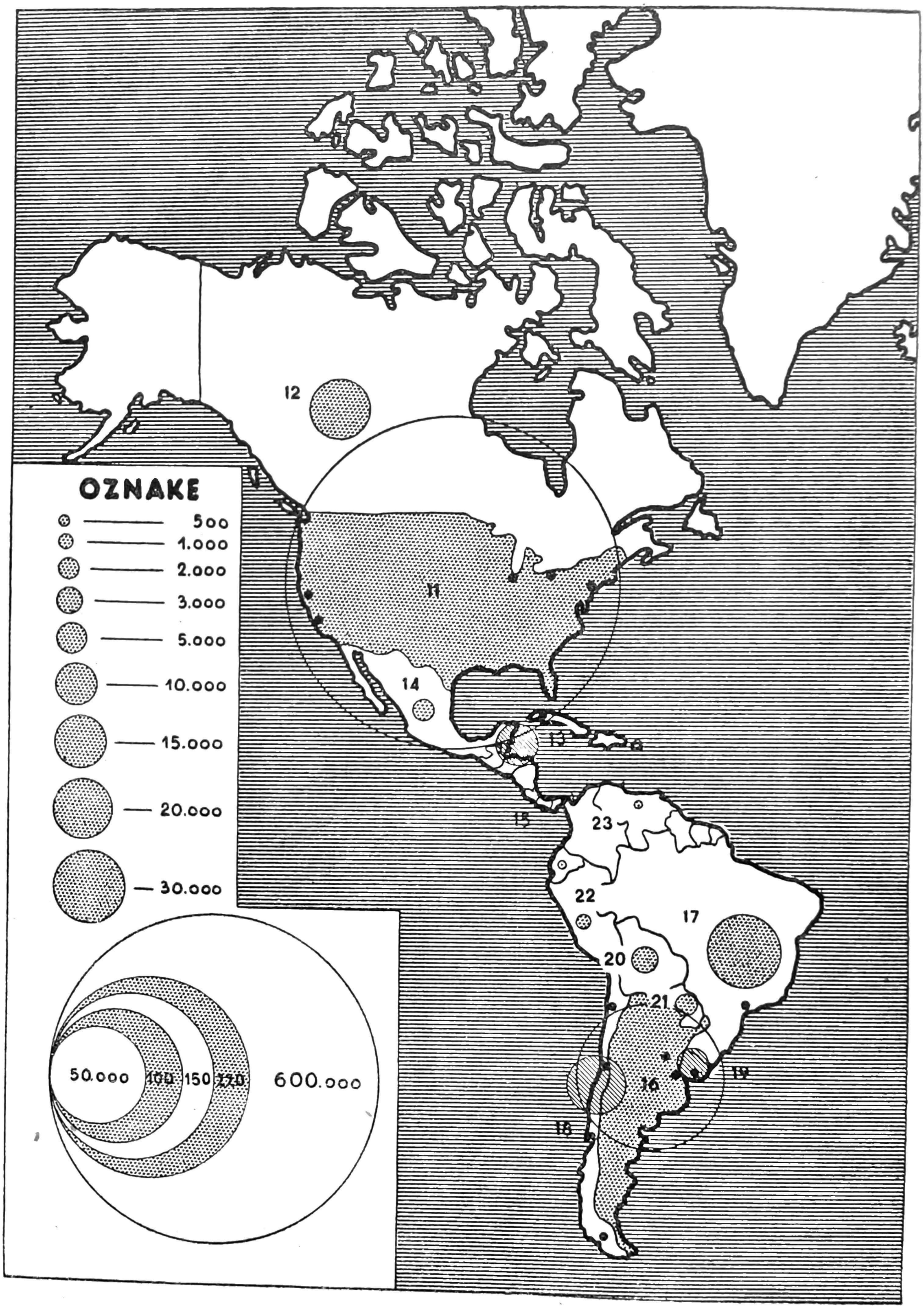

SJEVERNA AMERIKA — 620.000

Sjedinjene države Amerike 600.000

U državama:

Pensylvanija	— 150.000
Kalifornija	— 100.000
Illinois	— 80.000
Ohio	— 50.000
New York	— 50.000
Michigan	— 15.000
Indiana	— 10.000

U gradovima:

Pittsburg — 100.000, Chicago — 70.000, San Francisco i Los Angeles — 30.000, New York 20.000.

12. Kanada — 20.000.

SREDNJA AMERIKA — 13.000.

13. Honduras, Guatemala, Kuba i t. d. **— 10.000** (Havana — 500).

14. Mexico — 2.000 (Mexico — 500).

15. Panama — 1.000.

JUŽNA AMERIKA 170.000

16. Argentina — 110.000 (Buenos Aires — 20.000, Rosario de Santa Fe — 10.000).

17. Brazilija — 30.000 (Sao Paolo — 10.000).

18. Chile — 18.000 (Santiago — 5.000, Punta Arenas — 5.000, Antofogasta — 3.000).

19. Uruguay — 5.000. (Montevideo — 3.000).

20. Bolivia — 3.000.

21. Paraguay — 2.000.

22. Peru — 1.000.

23. Venezuela, Ecuador i dr. — 500.

HRVATSKO IZSELJENIČTVO U SVIETU

EUROPA, AZIJA, AFRIKA I AUSTRALIJA

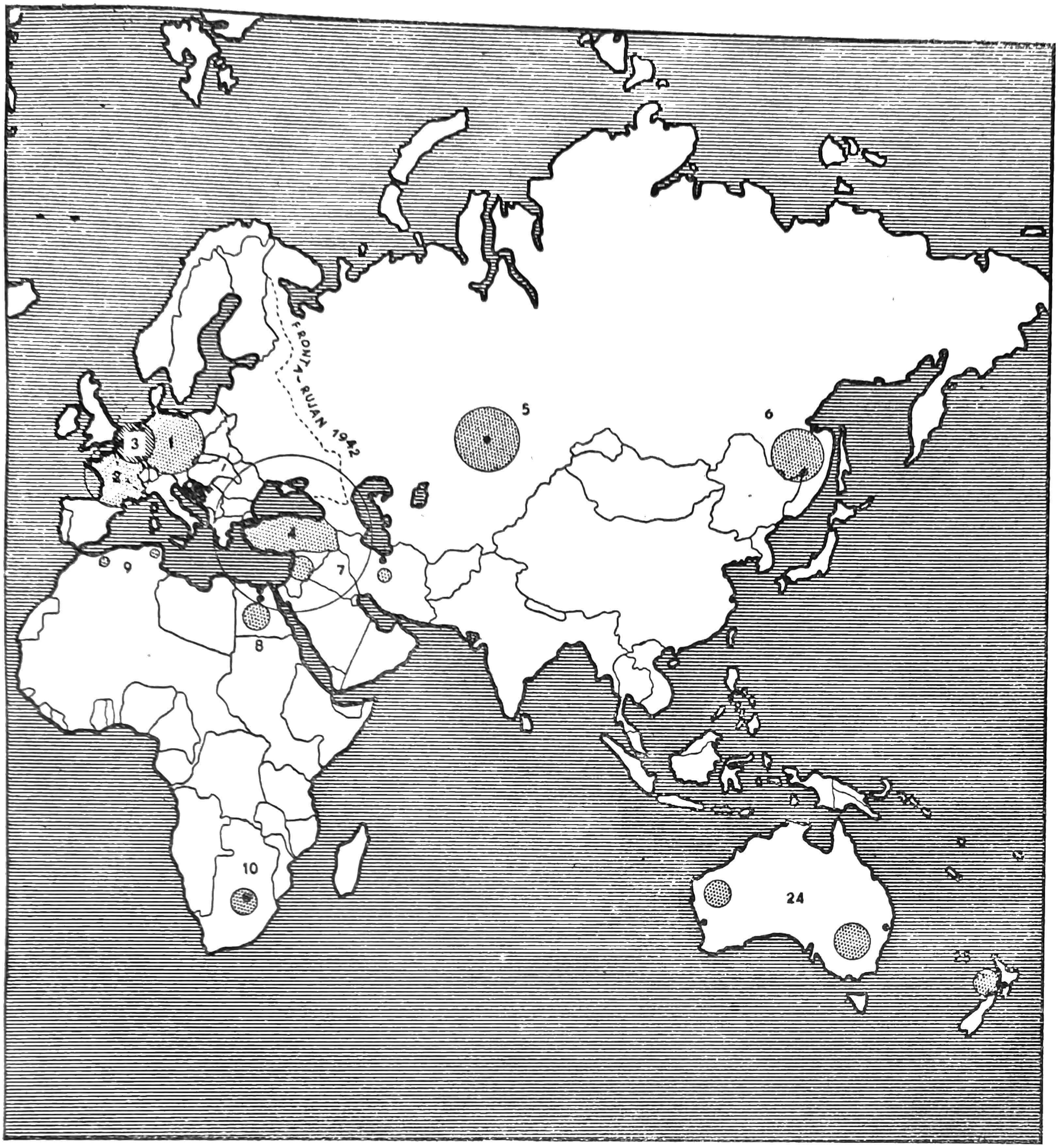

E U R O P A — 170.000

1. **U Njemačkoj — 30.000,** Düsseldorf — 10.000, Metz — 10.000, Berlin — 5.000, Graz — 5.000, Beč — 4.000.

   Osim toga upućeno na rad u Njemačku — 100.000.

2. **U Francuzkoj — 30.000.**
3. **U Belgiji i Nizozemskoj — 10.000**

A Z I J A — 275.000

4. **U Turskoj — 220.000** (Carigrad — 20.000, Ankara — 10.000, Smirna — 10.000).

5/6. **U Rusiji — 50.000** (Omsk — 30.000, Habarovsk — 20.000).

7. **U Iranu, Siriji i Palestini — 5.000** (Teheran — 1.000).

A F R I K A — 9.000.

8. **U Egiptu — 4.000** (Kairo — 1.000, Aleksandrija — 1.000).
9. **U Tunisu i Maroku — 1.000.**
10. **U Južnoafričkoj Uniji — 4.000** (Johanesburg — 2.000).

A U S T R A L I J A — 20.000.

24. **U Australiji — 15.000** (Sydney 3.000, Perth — 3.000).
25. **U Novoj Zelandiji — 5.000.**

raznovrstnim uvjetima življenja, prirada i uobće rada i stjecanja dobara. Ovdje ne računamo — ponavljamo — i ostale Hrvate, koji se nalaze izvan državnih granica, a s kojima se obći skupni broj Hrvata izvan vlastite države penje u stanovitoj mjeri još više, — jer to ne spada u ovaj prikaz hrvatskog izseljeničtva, — pa bi prema tome spomenutih 2,000.000 hrvatske diaspore bila **jedna čitava trećina i pol od ukupnog broja Hrvata u domovini i po svietu od oko 7,000.000 sveukupno.**

ZEMLJE I KRAJEVI

Iz prikazanog crteža o smjerovima izseljavanja vidi se, na koje su se točke svieta Hrvati izseljavali, gdje su se smještali i kako su se razmilili po čitavom svietu, čak i na krajnjem iztoku, kao zarobljenici za vrieme svjetskog rata.

Osim srednje i južne Azije, gdje ih je u Kini i na otočnim kolonijama malen broj, **nalaze se Hrvati po svim kontinentima,** po svim državnim skupinama i državnim prostorima ogromnih daljina, uza sva mora i u svim klimatskim pojasima.

Od **krajnjeg sjevera,** gdje vlada stalni led, od Aljaške **do krajnjeg juga,** gdje je također carstvo leda, od **jednog antarktika do drugog,** dolje u Patagoniji i na Magallanesu (oko 10.000), po svim njegovim otocima, u cieloj srednjoj Americi, po svim njezinim bajoslovnim otocima i zemljama s dvie i tri godišnje žetve, te po svim krajnjim prerijama i visokim Kordiljerima, u svim većim rudnicima od najvećih gospodarskih vriednosti i gdje se stvaraju čuda od suvremene tehnike.

Svugdje nalazimo Hrvate, naše zemljake, po afričkim dalekim prostranstvima, od sjevernog Maroka, gdje caruje žarko podneblje i vladaju pustinjski vjetrovi, do visokih abesinskih brda i dubokih rudnika po Transvaalu (oko 3.000) i tvorničkih uređaja na Madagaskaru (oko 300).

I na najnovijem **petom kontinentu, u australskom** i novozelandskom području neizmjernih daljina, gdje se vadi zlato, kopa kauri-guma, sieku prašume i razvija pomorstvo, svukud, i uz mora i po unutrašnjosti, po svim obrtima, u svim područjima ljudske djelatnosti.

I u Europi, od sjevernog mora, od krajnjih točaka na sjeveru do krajnjeg juga na Bosporu i preko njega u Aziji, po turskim plantažama, uz perzijsku željezničku prugu, pa gore sa bivših sjevernih bojišta iz prvog svjetskog rata niz poljane Poljske i Rusije u Omsk, Tomsk (oko 30.000), čak do krajnjeg Habarovska u Sibiru (oko 20.000), gdje se bave poljodjelskim radom.

ZANIMANJA

Novi naraštaji dali su našim izseljeničkim naseljima brojna zvanja, od zubara, liečnika, odvjetnika, bilježnika, zastupnika trgovačkih kuća do najviših znanstvenih zavoda, sveučilištnih profesora, umjetnika, novinara i političkih prvaka i odlučujućih činbenika u američkim republikama.

Ostali su dobrim dielom najamni radnici, muče se i trape još po silnim prašumama kao drvosječe, zalaze u duboke rudnike kositra, svih dragocjenih rudača Pensylvanije (150.000), Chuchicamate (2.000), na okrajcima salitrenih pampa Chilea (5.000), i po kordiljerskim visovima Perua, u Cerro de Pasco (500), u jednoj od najvećih svjetskih tvornica željeza; bave se kao sitni pomorci i po velikim američkim lukama i dokovima, kao radnici, piloti, pomorski stručnjaci, i kao kapetani, vode velike parobrode, tako da ih **kao pomorce nalazimo, po svim svjetskim morima, govore sve svjetske jezike** kao pravi urođenici i domaći ljudi; vode velike i male trgovine, osobito u južnoameričkim državama, gdje su postali poznati trgovački priradnici, despacheros, po svim uglovima Antofagaste (3.000), Iquique (1.000), ili Punta Arenas (5.000), te rade kao radnici ili posjednici po plantažama pamuka i različitog voća po argentinskim pampama, strižu vunu na vlastitim imanjima ovaca po Magallanesu, po Kaliforniji (100.000) dižu krasne plantaže i voćnjake, podižu tvornice konzerviranih riba, u meksičkom zaljevu (5.000) love oštrige i izvoze ih na veliko, po kanadskim vodama love veliku i malu ribu na vlastitim motornjačama, love divljač po aljaškim ledenim poljanama, a na novozelandskim otocima zakupljuju rudnike, osnivaju ribarske zadruge, dok se konačno po Johannesburgu (2.000) i po okolnim rudnicima i plantažama bave i kao manuelni radnici i kao voditelji tvorničkih uređaja, kao obrtnici i zakupnici, razvivši i tamo svakojaka gradska zvanja.

ZNAČAJ NAŠEG IZSELJENIČTVA

Eto šarolike i vrlo zanimljive slike bezkrajnog života, toliko produženog i raztrkanog, našeg izseljeničkog življa, na hiljade i hiljade milja daljine, na takvim daljinama, gdje suvremena čuda prometa drže veze i stvaraju sva ljudska dobra, i kako nam samo pri duši biva, kada pomislimo, da taj veliki milijunski broj hrvatskih izseljenika još nije posve odkinut od matere zemlje, da se još uviek nada povratku, dobrim dielom kod starijih naraštaja, i da je sretan, kada čuje što dobro, barem na krugovalu, o svome zavičaju, da se nada i vjeruje u našu slobodu, da s nama suosjeća i živi, ma da mi ovako u ovom velikom ratnom vihoru ne možemo još iz naše samostalne države svuda stići i pružiti ruku majke domovine svojim dalekim izbjeglim sinovima!

I tako tek vidimo, kolika je **silna važnost izseljeničtva hrvatskog,** koje se razvilo u svoj obširnosti, kao **vrlo značajan činbenik našeg gospodarstva, jer je poslalo u domovinu zadnjih dvadeset godina preko deset miliarda Kuna svojih ušteđevina,** uložilo u domaća poduzeća, u kuće, u zemlje i gospodarstva **oko jedne i pol miliarde Kuna,** namienilo od svojih obiteljskih ostavština **oko jednu miliardu Kuna** i isto tako darovalo u dobrotvorne svrhe za naše prosvjetne, dobrotvorne i ine svrhe **oko jedne miliarde Kuna,** te kada znamo, **da sav hrvatski izseljenički imetak po svietu u posjedima, kućama, tvornicama, parobrodima, domovima, družtvenim imanjima i t. d. dosiže basnoslovnu svotu od preko 200 miliardi Kuna!** Tek po tome vidimo i spoznajemo, od kolike materialne i moralne važnosti može i mora biti izseljena Hrvatska za hrvatski narod, koji danas imade svoju nezavisnu državu.

SREDIŠTA

Glavna izseljenička središta jesu glavni gradovi i priradna središta dotičnih država i zemalja, gdje Hrvati izseljenici žive.

U Sjevernoj Americi (USA 600.000, Kanada 20.000) imademo ova naša velika naselja: Pittsburgh Pa (100.000), Chicago (70.000), San Francisco i Los Angeles (30.000), New-York (20.000), a u pojedinim američkim državama imade ih: Pensylvanija 150.000, Illinois: 80.000, New-York 50.000, Ohio 50.000, Indiana 10.000, Michigan 15.000, Kalifornija 100.000.

U Južnoj Americi pak žive u ovim **državama:** Argentina (110.000), Brazil (30.000), Chile (18.000), Uruguay (5.000), Bolivija (3.000), Paraguay (2.000), Peru (1.000), Venezuela, Equador i ostale zemlje (oko 500), i u ovim većim **gradovima:** Buenos Aires (20.000), Sao Paulo (10.000), Rosario de Sta Fe (10.000), Santiago (5.000), Punta Arenas (5.000), Antofagasta (3.000), Montevideo (3.000).

Po ostalom svietu imademo u Johannesburgu (Južnoafrička Unija) oko 2.000 Hrvata, u Perthu (Zap. Australija) oko 3.000, u Sydneyu (iztočna Australija) oko 3.000, u Aucklandu (N. Zelandija) oko 3.000.

U europskim i azijskim zemljama živi po večim **gradovima:** u Berlinu, Beču, Münchenu, Grazu, Parizu, Bruxellesu, Metzu, Istanbulu, Smirni, Bagdadu, Teheranu po nekoliko hiljada hrvatskih radnika i izseljenika, prema potrebi posla, jer ti gradovi s okolicama imaju razvijene velike obrte, u kojima rade naši ljudi.

Zato, kada se prosuđuju brojke, mora se imati u vidu činjenica, da je naš radni sviet pokretljiv i da prema potrebi rada i prema boljim plaćevnim uvjetima mienja svoja boravišta. U cieloj je brojki, i u obćoj za sve izseljeničtvo, **oko 100.000 još uviek pokretljivo,** i u obćim i pojedinačnim brojkama za pojedine države **po 10.000 i više nestalnog boravišta.** Osim toga mnogi veliki gradovi imaju vrlo razvijena daleka predgrađa, koja se s vremenom izgrađuju kao posebna središta, na pr. New-York ima posebno predgrađe Brooklyn, Pittsburgh posebni tvornički okoliš Allegheny, a u njima je najjače usredotočen naš sviet i tamo je stvorio naša veća naselja. Taj se broj obično uračunava u cjelokupni broj same matice, glavnoga grada, ali naši su ljudi stanovnici sviju dielova tih gradova prema vrstama zanimanja.

NOVINSTVO

Hrvatsko izseljeničko novinstvo dosta je razvijeno. **U sedamdeset godina,** što hrvatske novine izlaze po izseljeničkim područjima, od najstarijih novina 1879. (»Iskra slavjanske slobode«) u Buenos Airesu i u San Franciscu godine 1885. (»Dalmatinska Zora«) **do sadanjih dvadeset pet novina i časopisa izlazilo** je po izseljeničkim naseljima **do 200 hrvatskih novina,** koje su bile odraz prilika i borba, stradanja i uspjeha i domoljubne djelatnosti hrvatskog izseljeničtva u svietu.

Poglavito su izlazili i izlaze hrvatski listovi u ovim američkim **gradovima:** Pittsburgh (21), Chicago (26), New-York (15), San Francisco i Los Angeles (15), Buenos Aires (25), Rosario de Sta Fe (8), Antofagasta (11), Punta Arenas (12).

Do nedavna je izlazilo još 25 hrvatskih novina i časopisa, osobito u Sjedinjenim Državama, Kanadi, Argentini, Chileu, Australiji, u ukupnoj nakladi od oko 232.000 iztisaka.

Spominjemo **najglavnije listove:**

Nezavisna Država Hrvatska — Pittsburgh Pa — USA (tjednik, glasilo hrvatskog ustaškog pokreta, naklada oko 10.000 iztisaka),

Hrvatski Domobran — Buenos Aires — Argentina (tjednik, oko 10.000 iztisaka, glasilo hrvatskog ustaškog pokreta),

Hrvatski Glas — Winnipeg, Man. — Kanada (tjednik, oko 10.000 iztisaka),

Naša Nada — Gary, Ind. Chicago, Ill — USA (glasilo Hrvatske Katoličke Zajednice, tjednik, naklada oko 10.000 iztisaka),

Zajedničar — Pittsburgh, Pa — USA (tjednik, glasilo Hrvatske Bratske **Zajednice, naklada** oko 80.000 primjeraka),

Hrvatski List and **Danica** — New-York, N. Y. — USA (tjednik, glasilo Hrvatskog kola sinova i kćeri, oko 10.000 iztisaka),

Hrvatski Svijet — New-York, N. Y. — USA (prije dnevnik, sada tjednik, iztisaka oko 7 do 10 tisuća),

Argentinske novine — Buenos Aires — Arg. (tjednik, oko 10.000),

Domovina Hrvatska — Berlin — Njemačka, **»Ustaški Radnik«** kao i rudarski list **»Sretno«.** tjednik, oko 30.000 iztisaka, glasilo družtva **»Ustaški Radnik«** kao i **rudarski list »Sretno«).**

DRUGA IZDANJA

Hrvatski izseljenici izdaju stalno svoje **godišnje kalendare,** skoro svi listovi, pojedini podporni savezi ili političke i vjerske organizacije. Izdaju i **knjiga,** zabavnih i poučnih, osobito političko-promičbenih knjiga i **brošura. Izdaju** se i **vjerske knjige za** rimokatoličku crkvu, molitvenici i drugi priručnici. **Glasbena družtva** objavljuju svoje **godišnje izvještaje** i **skladbe.** Razne **podporne organizacije, pjevačka družtva** i druge prosvjetne ustanove izdaju svoje godišnje spomen-almanahe **(spomenice).**

Pojedinci objavljuju po koju knjigu književnog ili znanstvenog sadržaja.

Nabavljaju dobrim dielom iz domovine novina, knjiga, skladba za pjevačke i tamburaške zborove, zabavnih knjiga, koje većinom razprodavaju brojne hrvatske knjižare skoro po svim većim središtima naših naselja. Time stoje izseljenici najbolje u stalnoj duhovnoj vezi s Hrvatskom.

DRUŽTVOVNI ŽIVOT

Družtvovni život izseljenih Hrvata po cielom svietu je raznovrstan. Gdjegdje su još ostali posve zatvorena manja ili veća skupina, kao rudari, mali gostioničari, trgovčići, pomorci, ali skoro svuda se te omanje skupine šire na veća gradska ili rudarska okružja. Tako se i zanimanja šire, te time i naselje postaje čvršće, stalnije, pa se uslied toga počinju osnivati i družtva, klubovi, osobito podporne organizacije, koje su naše ljude najviše održale u stranome svietu.

Što se takav život, prosvjetni i priradni i uobće družtvovni, više razvija, nastaju i oveći podhvati, pojavljuju se samostalna poduzeća, obrti, jači priljev snaga i pojačanje družtvenog položaja.

Kako je koje naselje starije i ima po jedno ili dva naraštaja, osjeća se i pridolazak mladeži, koja nastupa i u stranom družtvu, dok u mnogim starijim naseljima i naši stariji useljenici zauzimaju bolja, odgovornija i uglednija mjesta u američkim i inorodnim životnim djelatnostima, tako da ih nalazimo i na čelu domaćih većih tvrdka, kao osnivače banaka, kao upravitelje raznih zavoda. Bave se, osobito mlađi, u zadnje vrieme slikopisom (s nekoliko iztaknutih naših filmskih stručnjaka i glumaca), američkim novinarstvom, športom (ima dosta uglednih naših profesionalaca i organizatora pojedinih športskih družina, koje obilaze naselja).

PRIRAD

Naš je izseljeni narod dao **osim brojnih veletrgovaca i dosta veleobrtnika,** u raznim državama, osobito u Južnoj Americi, ponajpače u **salitrernom veleobrtu,** u kojemu su, što preko svojih tvornica a što svojim sudjelovanjem, znali u doba uspjeha »kontrolirati« (upravljati) preko 200 takvih tvornica.

Tada je **imutak te grane našeg izseljeničkog prirada bilježio ogromne svote od desetak miliardi našega novca.**

Naš se narod bavio i bavi parobrodarstvom, malim brodarstvom, i u svezi s time motoriziranim ribarstvom, od čega imade sjajnih posljedaka, jer se naše izseljeničtvo održalo u svom prirodnom zanimanju nasljeđujući predaje svojih predaka i izkustva, stečena u domovini, i jer se time najuspješnije snalazilo u tuđem velepriradu, kao što je američki.

Ta je crta podhvatnosti, uztrajnosti i organizatorne vještine jedna od glavnih vrlina naših izseljenika. I u tome treba tražiti razlog, zašto su Hrvati u svietu stekli ugledne položaje i odlučujuća mjesta samo svojim sposobnostima, te zašto su pribavili ugled sebi i svome narodu, od čega će Hrvatska imati mnogo koristi u moralnom i materialnom pogledu.

Taj i takav izseljenički život sastoji se u mnogočemu, jednako kao i u domovini, od svih vrsta zvanja, od svih načina poslovanja, s našim samostalnim priradnim tekovinama, s razvijenim prosvjetnim radom, s crkvenim ustanovama i mnogim kulturnim dobrima, koja je naš narod sam tamo stvorio, tako **da u mnogim osobito većim naseljima imademo u malome cielu našu domovinu,** a opet se tamošnji naš narod uklapa po prirodi života pojedinih država u sklop stvaranja, življenja i napredovanja svoje nove domovine.

VI. HRVATSKE IZSELJENIČKE USTANOVE

Posebno je poglavlje u izseljeničkom životu djelatnost hrvatskih izseljeničkih ustanova, koje su odlučno djelovale, da je naš čovjek ostao do današnjega dana u duši i srdcu, u navikama i običajima korienom posve naš, s mnogim duhovnim i kulturnim vezama sa starim rođenim krajem, premda je val odnarođivanja i dublje zahvatio izseljeničku sredinu. Prema zadnjem popisu takvih ustanova imade u izseljeničtvu među Hrvatima:

najprije **hrvatskih izseljeničkih domova oko 105** (razne vrsti: prosvjetnih, crkvenih, obćih narodnih, podpornih i športskih domova, u kojima se naš narod sakuplja i drži na okupu);

zatim **hrvatskih škola** (32) **i crkvi** (71), **ukupno 103 crkveno-školske ustanove,** koje vrlo koristno pomažu održanju sviesti i privrženosti prema domovini, svojim djelovanjem među mladeži i podržavanjem vjerskog čuvstva i ćudoređa, kao važnog činbenika za samoodržanje u stranome i novome području rada i života izseljenika;

na stotine športskih, zabavnih, prosvjetno-družtvenih siela (piknika), kola, dvorana, klubova, gdje se naš sviet družtvovno međusobno drži, pomaže i upućuje.

PODPORNE ORGANIZACIJE

Najvažniji odsječak tih izseljeničkih ustanova, zapravo **njihova okostnica, jesu »bratska«** družtva, podporne organizacije, koje su osnivane od polovice devetnaestog stoljeća po američkom uzoru po svim našim naseobinama, **a** koje su vrlo mnogo pridoniele napredku, **samoodržanju** i samozaštiti u svim družtvovnim težkoćama našega naroda u tuđini.

Takvih **družtava imade** do zadnjeg **popisa** pred dvie godine **oko 1700** (oko 1500 u USA i Kanadi), znatan broj, jer njihova mreža preko dviju glavnih središnjica **Hrvatske Bratske Zajednice** u Pittsburghu Pa i **Hrvatske Katoličke Zajednice** u Gary (Ind.) u Sjedinjenim Državama Amerike obuhvaća sve i najdalje rudarske i poljodjelske krajeve, od najjužnijih dielova na granicama Meksika do najsjevernijih predjela Kanade.

U Južnoj Americi postoje pojedina podporna družtva (oko 200) bez vlastite središnjice.

Sva ta bratska družtva, osnovana radi socialnog osiguranja za slučajeve nesreća, bolesti i iznemoglosti razpolažu **ogromnim imetkom od oko 10 milijuna dolara ili od oko pol miliarde Kuna.**

Te podporne organizacije utemeljile su prvu središnju podpornu zajednicu 2. rujna 1894. pod imenom »Narodna Hrvatska Zajednica«.

Bila su do nedavna i dva manja bratska saveza: **Hrvatska Sveza na Pacifiku i Hrvatsko Bratstvo u Sjevernoj Americi,** koja su se sjedinila s maticom, Hrvatskom Bratskom Zajednicom.

Od 1.200 podpornih družtava u sjev. Americi s 92.000 članova, koliko ih je bilo god. 1936., popeo se broj u god. **1940.** na oko **1.500 družtava** s oko **120.000** članova (od toga jedna trećina podmladka).

OSTALA DRUŽTVA

Među hrvatske izseljeničke ustanove spadaju i sva ostala družtva: **političko-nacionalna,** kojih je bilo oko 1200, a koja su vršila **najborbeniji utjecaj i osobito važnu narodnu ulogu u vođenju obće hrvatske i zadnjih godina hrvatske ustaške borbe za oslobođenje Hrvata,** zatim 91 **prosvjetno, 18 športskih i 47 pjevačkih družtava** među drugima, koja dopunjuju obći prosvjetno-nacionalni i družtvovni rad naših naselja. Te brojne ustanove, u središtu hrvatskih domova, s vrlo brojnim podporno-osiguravajućim radom, s liepim brojem novina i časopisa oblikovala su i uzdržala naše izseljeničtvo u odpornoj snazi i osposobila ga za plemenita nastojanja oko probitaka izseljenika Hrvatske i oko sačuvanja našeg roda u tuđini.

ORGANIZACIJE HRVATSKOG RADIŠE

U hrvatskim naseljima već se desetak godina osnivaju grane Hrvatskog Radiše, koje su se okupile u **Savez grana Hrv. Radiše** u USA i Kanadi. Koncem godine 1940. taj je izseljenički **savez** brojio **151 organizaciju** s 55 grana i 96 povjereničtava, od toga 3 u Južnoj Americi, 1 u Australiji, a ostalo u USA i Kanadi.

Na čelu saveza je predsjednik Hrvatske Bratske Zajednice **Ivan D. Butković** iz Pittsburgha Pa., a tajnikom je dr. Klement S. Mihanović sveučilištni profesor u St. Louisu Mo.

Ovaj savez podpomaže većim godišnjim doprinosima maticu Hrv. Radiše u Zagrebu, a s izseljeničkim je prinosima sagrađen »Dom sjevero-američkih Hrvata za Hrv. Radišu u Lorkovićevoj ulici u Zagrebu, kao i **Izseljenički dom** na uglu Branimirove i Palmotićeve ulice, u kojemu djeluje Državna izseljenička služba (Izseljenički odsjek Glavnog ravnateljstva za udružbu).

OBĆI BROJ USTANOVA

Ukupno imade **hrvatskih izseljeničkih ustanova i družtava u inozemstvu** među hrvatskim izseljenicima na novome kontinentu, osobito u Americi, u Africi, Australiji s Novom Zelandijom, i u europskim zemljama, osim u Njemačkoj, **s novinama oko 3.300,** što svakako predstavlja znatnu družtvovnu i kulturnu snagu našega naroda u dalekom i tuđem svietu. Ta snaga omogućuje našem izseljenom narodu, da bude sposoban boriti se protiv naglog odnarođivanja i očuvati što je moguće više vlastite narodne osebine, te pridonieti za cio naš narod nove dragocjene vriednosti i značajna dobra, u stjecanju našeg samostalnog položaja u međunarodnom životu.

ČVRSTA VEZA S USTAŠKIM POKRETOM

U ovom obćem pregledu o hrvatskom izseljeničtvu predočio sam, od kolike je osobite važnosti za nas Hrvate sva izseljena Hrvatska, i po poviestnom smještaju i razvoju naših oko 2.000 hrvatskih naselja po skoro čitavom svietu, po vjekovnom prodiranju u svim smjerovima naših narodnih snaga u tuđa, daleka, nenastavana, neiztražena područja s najvećim uspjesima, po sačuvanoj snazi naših brojnih narodnih skupina u inozemstvu u inorodnim državnim tvorbama, po sjajnom učešću hrvatskih radnika u velikoj fronti rada po savezničkim zemljama, kao i po tako dragocjenim, vriednim, brojnim i od divnog zamašaja hrvatskim izseljeničkim ustanovama na već izgrađenom tuđem kulturnom području s tako jakim iz europskih zemalja prenesenim tekovinama.

Hrvatski ustaški pokret razvio je među hrvatskim izseljenicima u Americi, Evropi i po ostalom svietu u dvanaest godina svoga postojanja jake izseljeničke snage i okupio sva hrvatska naselja oko stožerne hrvatske oslobodilačke misli.

Podhvati Poglavnika oko sastava i organiziranja samog pokreta u inozemstvu našli su već u samom početku na živ odjek i na svestranu pomoć u hrvatskom izseljeničtvu, koje je bez razlike svih dvadeset godina vodilo borbu za hrvatsku slobodu i državnu nezavisnost.

Ustaška glasila »Nezavisna hrvatska država« i »Hrvatski domobran« izlaze u Sjevernoj i Južnoj Americi kao obća ustaška glasila i **glavna su poluga i podpora cjelokupnog ustaškog rada u inozemstvu.**

Zato je **Poglavnik u svome pozdravu od 21.** studenog 1941. **američkim Hrvatima i mogao** u ime hrvatskog naroda **reći: »Ja Vam zahvaljujem za Vašu pomoć u našoj borbi za slobodu«.** Zato je i mogao Poglavnik odgovarajući na pozdrave Hrvatskog sabora u Buenos Airesu 4. prosinca 1941. iztaknuti: »Zahvaljujem na Vašim pozdravima, koji su **novi dokaz narodne sviesti Vas američkih Hrvata** i uvjeren sam, da ste i nadalje pripravni na sve žrtve za dobro Nezavisne Države Hrvatske«.

Tako je »Hrvatski Narod« u Zagrebu od 24. studenog 1941. napisao: **»Sva ta izseljenička udruženja znače podlogu Poglavnikovu radu,** koji je pred čitavim svietom imao najrječitiji **dokaz i potvrdu za svoj revolucionarni rad.**

U hrvatskim izseljenicima Poglavnik je našao svoje suradnike i suborce — izseljena Hrvatska bila je jednom misli vezana za svoj »stari kraj«, vezana ustaškom oslobodilačkom idejom. Izseljena Hrvatska vraćala je »starom kraju« onu toplinu, koju je poniela u sviet kao blagoslov rođenih ognjišta, jer zemlja je zvala natrag, kao čežnja za rođenim domom. I naši izseljenici odužili su se svojoj domovini, **oni su izvršili svoju dužnost u ustaškim redovima.**

Jer **izseljena Hrvatska bila je i ustaška Hrvatska.«**

Isti list napisao je u uvodniku »Hrvatski izseljenici domovini« od 18. travnja 1942.: »Hrvatski listovi i časopisi, koji su izlazili u Americi, **zastupali su odlučno stanovište, da se uzpostavi Nezavisna Država Hrvatska.«**

U istom se članku još veli: **»Hrvatska oslobodilačka borba imala je među američkim Hrvatima najbolje svoje pomagače i najodlučnije borce,** a kada je Poglavnik stvorio Ustaški pokret, naišao je na najživlji odziv kod izseljenih Hrvata u Americi, koji su preko svojih organi-

zacija i preko novinstva razvili veliku djelatnost i među izseljenicima i u domovini.«

U prvoj hrvatskoj ustaškoj vojnici bilo je **na hiljade hrvatskih izseljenika,** od kojih je **Poglavnik među prvih dvanaest stožernika** za velike župe Nezavisne Države Hrvatske **izabrao kao svoje pouzdane drugove i suborce baš devet hrvatskih izseljenika** i povjerio im tako važnu i djelotvornu misiju oko organiziranja ustaške Hrvatske.

Kako sam na čelu ovog izlaganja naveo rieči našeg ministra vanjskih poslova dra Mladena Lorkovića, **hrvatska domovina ima častnu dužnost sada u svojoj slobodi, »da ne zaboravi tu našu hrvatsku braću, koja tvore šestinu hrvatskoga narodnoga organizma«,** te da vodi svojim sposobnostima osobitu brigu o **»četvrtini** svoga organizma, koja živi izvan kompaktnog narodnog područja«.

I kako reče svojom sjajnom porukom naš Poglavnik hrvatskim izseljenicima preko krugovalne postaje »Velebit« dne 1. prosinca 1941., **»danas o sudbini hrvatskog naroda, o njegovoj imovini i njegovu životu ne odlučuje više nitko drugi, nego on sam«.** Tako sam hrvatski narod **»odlučuje o svim svojim narodnim i državnim poslovima«,** pa i — o hrvatskim izseljeničkim poslovima.

»Mi ćemo im omogućiti (hrvatskim izseljenicima) — poručio je drugom prilikom također naš vrhovni državni poglavar — **da se povrate u svoju domovinu.«**

Ta poruka s najvišeg mjesta pokazuje jasan program državne vlade i daje očit dokaz, kako se Hrvatska sprema sa svom snagom svoje obstojnosti učiniti, **da izseljena Hrvatska ne bude pastorče kao dosad,** nego da osobito poslije rata spozna i osjeti, kako se država za nju brine i kako je nadošao čas, **da uzme izravnog i punog učešća u izgrađivanju vlastite domovine Hrvatske.**

A baš u tome je za Nezavisnu Državu Hrvatsku sva važnost izseljeničtva i radničtva od jednog milijuna i dvie-tri stotine tisuća, razseljenog po cielome svietu i sposobnog, okupljenog i jakog, da ono majci domovini, svojem starom zavičaju i dragom kraju praotaca dade obilne **prinose u moralnoj pomoći, u novcu i u krvi, kao što je i dosad davalo, vršeći ujedno sa sjajnim rodoljubljem svoje poviestno poslanje među dalekim narodima: za slobodu, nezavisnost i napredak hrvatskog naroda i Hrvatske.**

BIBLIOGRAFIJA

BARTULICA MILOSTISLAV: Izseljeničko pitanje Dalmacije, Split god. 1923.

BENKO GRADO ARTUR: Kanada, Zagreb, 1936.

»HRVAT U TUĐINI«, Zagreb god. 1940.

ISELJENIČKA BIBLIOTEKA, sv. 1.—18. Zagreb, god. 1927. do 1940.

»ISELJENIČKI MUZEJ«, Zagreb, god. 1939.—1940.

LORKOVIĆ MLADEN: Narod i zemlja Hrvata, Zagreb, god. 1939.

MLADINEO IVAN: Narodni adresar, New-York, god. 1937.

ŠAHINOVIĆ MUNIR EKREMOV: Turska danas i sjutra, Sarajevo, 1939.

UJEVIĆ MATE: Gradišćanski Hrvati, Zagreb, god. 1928.

DIO TREĆI

HRVATSKA POVIEST

POGLAVLJA

XI. OBĆA POVIEST HRVATA

XII. GRANE HRVATSKE POVIESTI

A) Hrvatska državna poviest
B) Hrvatska pravna poviest
C) Hrvatska vojna poviest
D) Poviest hrvatskog plemstva i hrvatska heraldika

XIII. LJETOPIS HRVATSKE 1918.—1941.

XIV. POVIESTNI SPOMENICI

1. Arheoložki spomenici
2. Starohrvatski spomenici
3. Izprave hrvatskih knezova i kraljeva
4. Hrvatski pravni spomenici
5. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci)
6. Stari hrvatski novac (numizmatika)
7. Staro oružje
8. Hrvatska sfragistika i ex librisi
9. Stari gradovi, utvrde i dvorovi

XV. HRVATSKA POVIEST U TABELAMA

OBĆA POVIEST HRVATA

Napisao dr. LOVRO KATIĆ

Hrvatska zemlja prije dolazka Hrvata. — Dolazak Hrvata na jug. — Prvi dodir sa Zapadom Borbe za samostalnost. — Hrvatski kraljevi. — Hrvatska za Arpadovića. — Rod Šubića. — Od Ludovika I. do Karla III. (1342 do 1740.) — Habsburžki absolutizam. — Narodni preporod. — Franjo Josip I. (1848—1916.) — Poslije hrvatsko-ugarske nagodbe (Khuen Hedervary) — Riečka rezolucija. — Uzpostava Nezavisne Države Hrvatske.

HRVATSKA ZEMLJA PRIJE DOLAZKA HRVATA

Već u predpoviestno doba bijaše u našim zemljama bujan život, osobito u krajevima oko Sarajeva i uz rieku Bosnu (Glasinac, Sobunar, Donja Dolina).

Prvi narod, poznat nam po imenu, u našoj domovini bili su **Tračani,** koji su se s vremenom povukli na jugoiztok Balkana.

Njihove su krajeve naselili **Iliri** oko godine 1200. pr. Kr. Iliri su bili razcjepkani na mnogo plemena, od kojih su najvažniji Ardieji, Dalmati i Liburni.

Ardieji su pod kraljem Agronom u kasnijoj Crvenoj Hrvatskoj stvorili prvu ilirsku državu s gradom R i z o n o m (Risan).

Iliri su god. 229. pr. Kr. došli u sukob s Rimljanima, pa je ta borba potrajala do god. 9. poslije Krista, kad je pastorak cara Augusta Tiberije konačno pokorio Ilire.

Rimljani razdieliše ilirske zemlje na više pokrajina i prozvaše ih sve skupa I l i r i k.

Hrvati su naselili uglavnom dvie rimske pokrajine: Panoniju i Dalmaciju.

Panonija je obuhvaćala po prilici (uz zapadnu Ugarsku) zemlju između Save, Drave i Dunava do utoka Save u Dunav, te Kranjsku, a Dalmacija zemlju između Jadranskog mora, rieke Raše u Istri, pa crtom od gornjeg toka Kupe na Drinu i Ibar te od izvora Ibra na Mat u Albaniji. To su samo približne granice.

Središte kulturnoga i političkoga života bijaše u Panoniji Poetovio (Ptuj), u Dalmaciji Salona (Solin). U ovim pokrajinama brzo se digoše mnogi važni gradovi (Siscia, Sirmium, Jader), a i kršćanstvu zemlja dade mnogo mučenika, no seoba naroda od IV.—VII. stoljeća uništi većinu prosvjetnih, vjerskih i političkih ustanova.

Posljednji narod, koji je po tim zemljama harao i zatirao od nevolja, glada i kužnih bolesti izbezumljene Rimljane, bijahu **Avari.** Oni su se god. 567. doselili i u zemlju između Save i Drave i zadavali su mnogo jada Bizantu.

Da satre Avare, pozvao je car Heraklije Hrvate, i oni su sjajno izvršili svoju zadaću spasivši tada po prvi put evropsku kulturu barem u ovome dielu svieta.

DOLAZAK HRVATA NA JUG

Pri kraju seobe naroda Avari su osvojili Rimsku Dalmaciju, sklopili savez s Perzijancima i godine 626. obkolili Bizant. U toj se stisci bizantski car Heraklije ogleda za saveznicima i odbivši Avare od Carigrada pozva Hrvate, da zauzmu Dalmaciju i odtjeraju Avare. To su Hrvati i učinili. Već za Karpatima Hrvati su poprimili slavenski jezik od svojih podanika, a u novoj domovini još su više Slavena pokorili. To je bilo tridesetih godina VII. st. Hrvati su gospodari zemlje, a pokoreni Slaveni i Rimljani s Ilirima obrađivat će im zemlju.

Pred provalama divljih naroda sklonuli su se preostali Rimljani u nekoliko primorskih gradova (Split, Šibenik, Zadar, Kotor i t. d.), te na bliže otoke. Tako se — u doba, kad su Hrvati naselili ove krajeve — pojam Dalmacije skučio samo na te stanovite primorske gradove i otoke, dok je sva druga zemlja sve do Drine nosila ime hrvatsko. Dalmatinski su gradovi gdjekada priznavali vrhovničtvo hrvatskih a gdjekada bizantskih vladara, pa zato imamo kasnije moćnih hrvatskih kraljeva i banova, koji se nazivahu »kralj (ban) Hrvatske i Dalmacije«, što je značilo, da su njihovu vlast priznavali i romanski primorski gradovi i otoci.

PRVI DODIR SA ZAPADOM

Hrvati su se djelomično krstili već u VII. stoljeću. Kao kršćanin hrvatski je vladar obećao papi Agatonu (680.—681.), a preko njega caru u Bizantu, da ne će nikoga napadati. Papa obeća, da će braniti Hrvate protiv njihovih neprijatelja. Oko god. 800. stoluje u Ninu knez Višeslav (glasovita je njegova krstionica) i župan Godežav. Hrvati kao ratnički narod god. 642. preploviše u južnu Italiju, da je osvoje iz ruku Langobarda.

Iz Dalmacije su se Hrvati naselili i po okolišnim zemljama. Tako su nastale ove hrvatske države:

1. **Biela ili Primorska Hrvatska** od Raše do Cetine. 2. **Crvena Hrvatska** od Cetine do Bojane. 3. **Posavska Hrvatska** između Drave i obronaka Dinarskog spleta. 4. **Karantanska Hrvatska** oko Gosposvetskog polja. Nezgodan zemljopisni položaj i slab promet, zapriečiše, da se sve ove državice sjedine u jednu moćnu cjelinu.

BORBE ZA SAMOSTALNOST

Svršetkom VIII. stoljeća priznala je P o s a v s k a H r v a t s k a gospodstvo franačkog kralja Karla Velikoga, a početkom IX. stoljeća podpala je pod njegovu vlast i Biela Hrvatska. Poslije smrti Karlove digoše se posavski Hrvati pod vodstvom kneza Ljudevita, da se oslobode franačkih markgrofova.

Car je L u d o v i k P o b o ž n i poslao u tri maha od 819.—822. deset vojska na Hrvate. Ljudevit je junački odolievao, ali je napokon pobjegao iz svoga grada Siska, kad su svu zemlju opustošile franačke čete.

U Bieloj Hrvatskoj knez Borna uživaše milost cara Ludovika i pomagaše ovoga protiv Ljudevita. To je učinio zato, da proširi svoju vlast sve do dalmatinskih gradova, što mu je Ludovikovom pomoću i uspjelo. Bornu je naslіedio nećak mu **Vladislav** (821.—835.).

U Bieloj Hrvatskoj ostvarila se je misao samostalnosti. Prvi poznatiji knez bijaše **Mislav**, a za njim **Trpimir** (oko 845.—864.). Trpimir je pod uplivom glasovitog Saksonca Gottschalka sagradio benediktincima crkvu i samostan u Rižinicama u Solinu. Tom prigodom darovao je nadbiskupu splitskom Petru selo Putalj (danas Sućurac) i izdao o tome povelju 852., u kojoj sebe zove »Božjom pomoću knez Hrvata«.

Nasljednik Trpimirov **Domagoj** (864.—866.) zadavao je Bizantu i Mletcima toliko jada, da su ga prozvali »najgori knez Hrvata«. Domagoj im se osvećivao, jer su napali njegovu zemlju, dok je on od Arapa osvajao grad Bari u Južnoj Italiji.

Trpimirov sin **Zdeslav** (878.—879.) protjerao je s pomoću bizantskog cara Vasilija Domagojeve sinove, odbacio je franačko vrhovničtvo i priznao bizantsko, te pokušao privesti Hrvate carigradskoj crkvi. Sada car Vasilije odredi, da dalmatinski gradovi plaćaju danak hrvatskom knezu. Dalmaciju su u to doba sačinjavali gradovi Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar i otoci Krk, Rab i Osor.

Nato se je digao **Branimir** (879.—892.) i ubio Zdeslava. Poslije toga Branimir je priveo opet svoj narod rimskoj crkvi, pa odtada Hrvati ostadoše uviek uz Zapad. U ovo doba oslobodili su se Hrvati bizantske vlasti i postali posve samostalni, te su se toliko osilili, da su im Mletčani morali plaćati danak, kako bi mogli mirno ploviti Jadranskim morem. Na to su bili prisiljeni poslije slavne pobjede hrvatskih Neretvana god. 887. kod Makra.

Od predposljednjega hrvatskog kneza **Mutimira** (892.—900.) sačuvala nam se jedna povelja, kojom god. 892. sudi u parnici između ninskog biskupa Aldafrede i splitskog nadbiskupa Petra u parnici za posjed Putalja. U Uzdolju kod Knina obnovio je crkvu, pa se i tu sačuvao nadpis s njegovim imenom (895.).

HRVATSKI KRALJEVI

Drugi Mutimirov nasljednik **Tomislav** (910. do 928.) prvi je hrvatski kralj. On je odbio Mađare, a imao je moćnu vojsku i mornaricu (100.000 pješaka, 60.000 konjanika, 80 velikih i 100 manjih ratnih brodova). Ovom je silom pomagao Bizantu protiv Simeona Velikoga, pa je zato dobio Dalmaciju, da njom upravlja (hipatos).

Kad su se našli dalmatinski gradovi u vlasti hrvatskoga kralja, sazvan je u Split crkveni sabor, da rieši mnoga pitanja. Na saboru od god. 925. između ostaloga određeno je, da će prvenstvo među biskupima imati splitski nadbiskup. Drugi sabor 928. potvrdio je zaključke prvog sabora. Zbog saveza s Bizantom došao je Tomislav u sukob s Bugarima, ali je i njih pobiedio. Bugare je vodio Alogobotur. Papa je posredovao za mir između Bugara i Hrvata i uspio je u svome nastojanju.

Tomislavovi su nasljednici održali na visini njegovu baštinu. **Trpimir II.** (928.—935.) i **Krešimir I.** (935.—945.) još su jaki na kopnu i moru i za njihovo vrieme osobito cvjeta trgovina, ali za **Miroslava** (945.—949.) planu u Hrvatskoj građanski rat. Miroslava je maknuo s priestolja (a valjda i sa života) »moćni ban« **Pribina** i postavio za kralja **Mihajla Krešimira.** (949.—969.)

Za tih borba Hrvatska gubi užu Bosnu (oko izvora rieke Bosne). Doskora Krešimir opet sjedini te zemlje s Hrvatskom (960.).

U jednoj pomorskoj bitci Neretvani potukoše mletačko brodovlje tako, da su im odtada Mletčana plaćali danak za slobodan prolaz mimo njihove obale.

Krešimirova žena, **Jelena**, bila je vrlo umna vladarica. Sagradila je u hrvatskoj priestolnici Solinu dvie crkve, jednu posvećenu Bl. Dj. Mariji, a drugu sv. Stjepanu. U crkvi sv. Stjepana zakapali su se hrvatski kraljevi, a u crkvi sv. Marije pokopana je sama kraljica. To je bilo god. 975., i odtada do danas uviek je na tome mjestu crkva Bl. Dj. Marije od Otoka. Vrlo je liep nadgrobni nadpis Jelene, a glasi ovako: »U ovome grobu počiva Jelena slavna, koja je bila žena kralja Mihajla i majka Stjepana kralja. Ona je držala u ruci upravu kraljevstva. Osmog mjeseca listopada preminu u miru. Ovdje bi pokopana godine upućenja Gospodnjega 976. Ona, koja je za života bila majka kraljevstva, postala je zaštitnica sirota i udovica. Amo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj joj se duši.«

Stjepan Držislav (969.—997.). Sin Jelene i Mihajla Krešimira uze prvi od hrvatskih kraljeva naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije«. Kraljevske znakove dobio je iz Bizanta, koji je u to doba bio u crkvenoj zajednici s Rimom. Bizant je priznao Držislava kraljem, jer mu je trebalo savezničtvo Držislava u borbi protiv bugarskog cara Samuila. Ovaj je osvojio Srbiju i Crvenu Hrvatsku, ali nije uspio Bieloj Hrvatskoj nametnuti svoje vlasti. Pod kraj života Držislav se zarati s Mletcima radi dalmatinskih gradova.

Poslije smrti Držislava njegovi sinovi upropastiše otčeve tekovine. Svetoslav je ugrabio kraljevsku vlast, a protiv njega su ustala braća mu Krešimir i Gojslav.

Dužd mletački Petar Orseolo osvojio je dalmatinske gradove i otoke.

Stjepan I., sin Krešimira III. (1035.—1058.) uzpostavlja opet vlast u Dalmaciji.

Sin Stjepana **Petar Krešimir Veliki** (1058.—1074.) jedan je od najvećih hrvatskih vladara. Od njega unapried hrvatska se država kroz stoljeća zove: Kraljevina Hrvatska i Dalmacija, jer je on sjedinio dalmatinske gradove s Hrvatskom. Sam se ponosi, da je Bog proširio njegovo kraljevstvo na kopnu i moru. Za otok Maon kaže: »koji leži u našem dalmatinskom moru«, a podpisuje svoje darovnice: »Ja Krešimir, koji se drugim imenom zovem Petar, kralj Hrvata i Dalmatinaca«. Okružen je velikim brojem svojih dostojanstvenika, između kojih je i kancelar i »biskup Hrvata«. Dao je gradu Biogradu i Ninu ista prava, kakva su imali dalmatinski gradovi, t. j. samoupravu. Sa-

gradio je u Biogradu samostan sv. Ivana Evanđeliste i u Solinu samostan sv. Mojsija. Ti su samostani uživali velik ugled u hrvatskom kraljevstvu. »Svojoj sestri« zapravo rođakinji Ciki, opatici samostana sv. Marije u Zadru, dao je razne zemlje i povlastice. Za Krešimira održan je crkveni sabor u Splitu god. 1060. i doneseni su dalekosežni zaključci za obnovu vjerskog i ćudorednog života svećenstva i svjetovnjaka.

U duhu ove obnove vlada kralj **Zvonimir** (1074.—1089.) okrunjen u Solinu (na području tadanje Hrvatske) po poslanicima pape Grgura VII., kojemu obećaje poslušnost. Papa i kralj uzajamno su se pomagali.

Za Zvonimira je bilo u Hrvatskoj pravo blagostanje. Njegovo kraljevanje spominju **baščanska ploča** i povelja izdana benediktinkama u Splitu, a oba se ta spomenika čuvaju u Zagrebu.

Poslije Zvonimira kratko vrieme vlada **Stjepan II.** (1089.—1091.), sinovac Petra Krešimira i **kralj Petar** (1093.—1097.), koji umire u Petrovoj gori. Ovaj je pao boreći se protiv K o l o m a n a. Žena naime Zvonimirova Jelena Lepa za građanskih smutnja prenese svoje kraljevsko pravo na svoga brata Ladislava, koji odredi u osvojenoj Slavoniji za kralja svoga sinovca Almoša. No doskora morade Almoš bježati iz Slavonije, u kojoj je bio Ladislav u Zagrebu osnovao biskupiju.

Po smrti Ladislava (1095.) njegov sinovac i nasljednik Koloman šalje svoju vojsku u Hrvatsku, ali kralj Petar dočeka u Petrovoj gori Mađare i izgubi život braneći svoju domovinu i neodvisnost. No Koloman nije uspio pokoriti Hrvate, pa je sklopio s njima ugovor god. 1102. (pacta conventa). Hrvati su primili Kolomana za kralja ostavši i dalje samostalni (personalna unija).

HRVATSKA ZA ARPADOVIĆA

Koloman je god. 1107. sišao na more, i tu su mu se poklonili dalmatinski gradovi, a on im potvrdio povlastice, koje su imali za hrvatskih vladara. Obiteljske svađe dovele su Kolomana u sukob s Bizantom, kamo je utekao Almoš. Bizant je prepustio dalmatinske gradove Mletcima.

Kolomanov sin **Stjepan III.** (1116.—1131.) nasliedi s priestoljem i rat protiv Mletčana. U dalmatinskim vodama nađe smrt dužd Ordefalo Falier. No već 1125. dužd Dominik Michiel zauze dalmatinske gradove, a Biograd razori.

Sklopivši mir primi za nasljednika Almoševa sina **Belu Sliepoga** (1131.—1141.). Ovaj se prozva oko 1137. kralj Rame, t. j. Bosne, ali kako je došao do toga naslova, ne zna se točno. Bosnom je u ime kralja vladao ban B o r i ć.

Bela je još 1133. opet preoteo Mletcima dalmatinske gradove osim Zadra.

Poslije smrti Belina nasljednika **Gejze I.** (1141.—1162.) planuše opet borbe za priestolje, koje izkoristi bizantski car, umni **Emanuel Komnen.**

Gejzin sin **Stjepan IV.** morade odstupiti Emanuelu hrvatske pokrajine: Sriem, Bosnu, krajeve južno od Krke i tadanju Dalmaciju. U Splitu stoluje carski rođak Konstantin »sebastos čitavoga kraljevstva dalmatinskog i hrvatskog«.

Emanuel je poslije smrti Gejzine poslao Mađarima i Hrvatima za kralja **Belu II.** (1172.—1196.). On je odgojen u Bizantu i imao je voditi politiku na korist carevu.

Kad je car Emanuel umro, a u Bizantu planule borbe za priestolje, Bela se oslobodio bizantskog skrbničtva i zadobio Hrvatsku i Dalmaciju. Radi njegova liepa postupanja priključi mu se i Zadar potjeravši 1181. načelnika Dominika Morosinija. Za Zadrom se povedoše i otoci, te grad Trogir. Za Bele (god. 1177.) posjetio je Zadar p a p a A l e k s a n d a r III. putujući u Mletke. Kako papin životopisac i suvremenik pripovieda, papa je ušao u Zadar na bielom konju, a puk i svećenstvo dočekali su ga »uz neizmjerne hvalospjeve i vesele pjesme u hrvatskom jeziku«.

U borbama za dalmatinske gradove izdašno su pomagali kralja Bartul knez krčki i Miroslav Šubić. Zato im kralj predade u vlast njihove plemenske župe. Oni su odtada knezovi, a ne od plemena izabrani župani. Time se uvukao u Hrvatsku feudalizam.

Belin sin **Emerik** (1196.—1204.) bio je okrunjen dva puta, jedanput za ugarskog, a drugi put za hrvatskog kralja još za živa otca. Po otčevoj smrti prepustio je bratu Andriji, da vlada u Hrvatskoj kao herceg. No braća su se uza sve to vječno svađala. Emerik zatvori Andriju u Kneginec kod Varaždina.

Mletački dužd Henrik Dandolo težio je da zadobije Zadar, te je tu želju izpunio 1202. s pomoću križara, koji su se vozili na mletačkim lađama, da osvoje Jeruzalem. Emerik je dao svoga sina **Ladislava** okruniti još za života. **Za hrvatskoga kralja** okrunio ga je nadbiskup splitski Bernard.

Emerik pod izlikom, da će uništiti bogomile, upada u Bosnu, gdje tamošnji **ban Kulin** priznaje njegovo vrhovničtvo. Za Kulina je ipak Bosna cvjetala, o čemu je ostala uspomena u rečenici: »Od Kulina bana i dobrieh dana«. Kulin je sklopio trgovački ugovor s D u b r o v n i k o m god. 1189. prepustivši mu slobodu trgovanja po Bosni.

Andrija I. (1205.—1235.), brat Emerikov, bio je razsipan kralj, te je pljačkao svoje podanike, koji se bune protiv njega. Urotnike uhvati splitski knez Domaldo, zbog čega ga kralj nagradi županom Cetinom, no poslije se i s njim zavadi. Kralj doživljuje neuspjeh u ratu s Rusima, polazi u križarski rat, ali ne opravi ništa. U nestašici novca kralj je kvario novac.

Sve ovo urodi odporom plemstva, a prvi se diže na Andriju njegov sin, h r v a t s k i h e r c e g B e l a. Plemstvo prisili Andriju da izda »zlatnu bulu« (1222.) kojom je zajamčio prava plemstva i obećao, da će se uprava popraviti. S vremenom posta zlatna bula temeljnim državnim zakonom.

Nevaljala vlada Andrijina urodila je obćim metežom. Velikaši se međusobno zatiru, Kačići sa svojim Omišanima gusare po moru, bogomili se šire po Neretvi i Bribiru, a u Bosni ih štiti b a n M a t e j N i n o s l a v.

Hrvatski herceg Koloman upada u Bosnu, koja se samo prividno pokori (1234.—1237.), a čim je Kolomanova vojska ostavila Bosnu, bogomili se opet digoše.

Bosanski Hrvati nisu htjeli priznati hrvatsko-ugarsku personalnu uniju, već su bili stalna oporba protiv kraljeva mađarske krvi na hrvatskom priestolju. U Bosni je stalno živjela težnja za obnovom starog, samostalnog hrvatskog kraljevstva pod vladarima hrvatske krvi.

Andrija je ostavio svoje kraljevine u razsulu, pa njegov nasljednik **Bela III.** (1235.—1270.) stavi sebi zadaću, da podigne kraljevski ugled. Na sudu i u dvoru uvodi nov red. Radi velikih troškova napušta krunitbu za hrvatskoga kralja. U Ugarsku naseli 40.000 poganskih Kumana, koji su bježali pred Tatarima. S pomoću njih držat će u pokornosti velikaše. No ovo ozlovolji Mađare, i oni ne pomažu kralja, kad su Tatari provalili u zemlju (1241.). Kralj je dočekao Tatare kod mjesta Mohi na Šaju, ali je bio poražen. Jedino se hrabro držahu Hrvati, dok Mađari nagnuše u bieg. Bela se je sklonio u Hrvatsku i bježao od grada do grada, dok ne dospje u Trogir.

Tatarski glasnik pozivlje Trogirane hrvatskim jezikom, da predadu kralja.

Trogirski knez Stjepko Šubić niti da bi se dostojao odgovoriti. Tatari su doživjeli neuspjehe u borbi s Hrvatima pod Kalnikom, Klisom i Trogirom. Dok je Bela boravio u Klisu, Zadrani mu poslaše svoje ljude, da se poklone hrvatskome kralju. To je bila peta buna Zadra protiv Mletaka.

Kako je Bela štitio Trogirane protiv Splićana, ovi su uzprkos kralju birali za svoje knezove kraljeve protivnike (Mateja Ninoslava). Ninoslav je pomagao Splićane u ratu s Trogiranima. Po odlazku Tatara nastojao je kralj popraviti stanje Hrvatske. Podizao je slobodne gradove (Zagreb 16. XI. 1242.), gradio utvrde i pomagao građanski stalež. U Hrvatskoj je uveo nove upravne promjene. Razdielio je hrvatske zemlje na pet upravnih tiela: banovina slavonska, banovina primorska, te banovine Bosna, Usora i Soli. Herceg nosi naslov: herceg čitave Slavonije, Dalmacije i Hrvatske.« To je prvi slučaj, da tuđinski vladari snizuju ime Hrvatske u red imena obične jedne pokrajine.

Sinu Belinu **Stjepanu** (1270.—1272.) smetahu potomci Andrije I.

Stjepanov sin **Ladislav Kumanac** (1272. — 1290.) svojom je razkalašenošću doveo državu na rub propasti. U samoj Hrvatskoj bjesnile su borbe između velikaša, pa između gradova Splita i Trogira. Usred bezvlađa diže se protiv Ladislava Andrija Mletčanin. Ovaj je bio unuk starog Andrije I. i mlade Beatrice od Este-Ferrare. Arpadovski dvor nije priznavao zakonitost podrietla njegovu otcu Stjepanu, koji se je rodio poslije smrti Andrije I. (Posmrtče).

Kad su Ladislava ubili Kumani, njegovi drugovi u razkalašenosti, nastade borba za priestolje. **Andrija Mletčanin** okrunio se u Stolnom Biogradu, ali napuljska kraljica Marija, sestra Ladislava Kumanca, tražila je krunu za svoga sina Karla Martela, a po njegovoj smrti napuljski dvor isto je pravo tražio za sina mu Karla Roberta. Za tih borba silno se je podigao

ROD ŠUBIĆA

Šubići su jedno od dvanaest hrvatskih plemena, koja su izabrala Kolomana. Osobito su ojačali za Bele II. i Bele III. **Stjepko Šubić** brani Trogir protiv Tatara.

Sin ovoga Stjepka **Pavao I.** uzvisio je svoj rod do vrhunca moći i slave.

U doba borbe za priestolje Pavao je ban Hrvatske i Dalmacije, neokrunjeni vladar Hrvatske, a njegova braća Mladen I. i Juraj I. knezovi su većine dalmatinskih i hrvatskih gradova na Primorju, pa tako rod Šubića drži u svojoj vlasti čitavu Hrvatsku južno od Gvozda. Po tome se vidi, da je među hrvatskim plemstvom stalno živjela težnja za obnovom nekadašnje nezavisne države Hrvata na čitavom hrvatskom području i u staroj moći.

Za prijateljstvo Šubića otimlju se oba takmaca, pa bana Pavla obasiplju častima.

I Karlo Martel (1292.) i Andrija Mletčanin (1293.) priznaju Pavla nasljednim banom i vlastnikom primorske banovine, t. j. Hrvatske i Dalmacije. Šubići su se priklonili Anžuvincu Karlu Martelu, i Juraj Šubić god. 1300. dovede ga preko Splita u Zagreb. Uto je 1301. umro Andrija Mletčanin.

Posred ovih nemira Hrvatska je spokojna pod upravom bana Pavla, koji se piše: »ban svih Hrvata i gospodar Bosne.« (1299.) Pokoravaju mu se dva začetnika velikaških rodova u Bosni Hrvatin i Stjepan Kotroman.

Još je imao ban Pavao osvojiti Zadar. U gradu pristaše banovi digoše bunu, Mihajlo Mauroceno, knez gradski, pobježe preobučen u fratarske haljine. Zadrani izabraše Pavlova sina Mladena II. svojim knezom. Ali u taj čas umire Pavao Šubić.

Na bansku stolicu sjeda **»Mladen II.**, ban Hrvata i Bošnjaka, knez Zadra i princip Dalmacije.« Protiv Mladena dižu se Šibenik i Trogir i knezovi hrvatski oko Krke i Zrmanje.

I sam brat Mladenov **Pavao II.** pristaje uz njegove neprijatelje. Kod Blizne nedaleko Klisa podleže ban Mladen god. 1322., a Karlo Robert odvede ga sa sobom kao sužnja u Ugarsku. Karlo Robert pokuša uvesti absolutističku vladavinu i slomiti moć velikaša.

U Slavoniji je proveo svoju volju, **ali u ostaloj** Hrvatskoj nije uspio.

Mjesto Šubića diže se rod Nelipića.

Ivaniš Nelipić zauzimlje hrvatski grad Knin. I protiv Nelipića dižu se ostali hrvatski velikaši, a vodi ih **Juraj II. Šubić**, koji je bio uviek vjeran svome bratu Mladenu. Kad Karlo Robert hoće da izkoristi tu svađu, onda se Šubić i Nelipić pomiriše i odtjeraše kraljeva bana Mikca Prodanića iz Hrvatske. Da se održi protiv kralja, Nelipić je sklopio savez s Mletčanima, a to je ubrzalo pad dalmatinskih gradova pod mletačko vrhovničtvo. U isti čas širi se i bosanska banovina na račun ostalih hrvatskih pokrajina.

Ban **Stjepan Kotromanić** zauzeo je stare hrvatske krajeve Imotski, Duvno i Livno i krajinu od Omiša do Neretve.

Nelipić kuša predobiti dalmatinske gradove, a tuđinci složiše protiv njega gotovo svu hr-

vatsku gospodu. Po smrti Karla Roberta (1342.) i Ivaniša Nelipića (1344.) posve se je promienio omjer sila. Sada stoji Ivaniševa udovica Vladislava protiv najmoćnijeg hrvatsko-ugarskog vladara, a to je bio

LUDOVIK I. (1342.—1382.).

U početku Vladislava odolieva kraljevoj vojsci ali konačno se 1345. nagodi, i za svoga sina Ivaniša dobiva Cetinu i Klis, a kralju predaje Knin i druge gradove na Krki. Odtada je Ivaniš Nelipić pripadnik Ludovikov. S Nelipićem pokorili su se i drugi velikaši, osim roda Šubića, koji će još dugo prkositi. Bribirski knezovi uz pomoć iz vana nastoje prepriečiti kralju silazak na more. Jedan jedini Šubić bijaše naklon kralju. To je bio Pavao II. Poslije njegove smrti od skrbnika njegova sina Jurja III. Ludovik je dobio u svoje ruke tvrdi grad Ostrovicu, a u zamjenu je dao Šubićima grad Zrin.

Sin Pavlov **Juraj III. Bribirski** praotac je novoga roda Šubića Zrinskih. Bratučed Jurjev Mladen III. umre u Trogiru 1348. i u crkvi sv. Ivana danas mu se vidi nadgrobna ploča, a nadpis na njoj zove ga »štitom Hrvata«.

Kralj Ludovik svladavši hrvatske velikaše proširi svoju vlast u bosanskoj Hrvatskoj. Hum mu je doniela u miraz Jelisaveta, kći Stjepana Kotromanića, a po smrti Stjepanovoj sinovac mu **Tvrdko I.** (1353.—1391.) prima bosansku banovinu iz Ludovikovih ruku i vraća kralju župe Imotski, Duvno, Livno i Glamoč.

Trebalo mu je još obračunati s Mletcima. Kraljeva je vojska pobiedila Mletčane u Italiji, a u Dalmaciji zauzela Zadar. Mir je sklopljen u Zadru 18. II. 1358. Uvjeti: 1. Dužd se odriče naslova »dužd Dalmacije i Hrvatske«, 2. Mletci predaju kralju obalu od sredine Kvarnera do Drača. 3. Iz Zadra i Nina moraju odseliti mletački građani.

Padom mletačke moći na iztočnoj obali Jadrana oslobodio se je i D u b r o v n i k, koji unapried priznaje vrhovničtvo hrvatsko-ugarskog kralja, ali inače je slobodan, ravna se po svojim zakonima. Odtada počinje njegov procvat i blagostanje.

Nasljednica Ludovikova **Marija** (1382.—1395.) imala je dvanaest godina, pa je mjesto nje vladala mati joj **Jelena Kotromanićka.**

Na dvoru je bio svemoćan palatin Nikola Gorjanski. Ovaj čas izkoristiše Hrvati i podigoše bunu pod vodstvom I v a n a P a l i ž n e, templarskog priora u Vrani. Paližni pomaže bosanski kralj Tvrdko, koji u ovim razmiricama vidi priliku, da sve hrvatske pokrajine ujedini i njima, kao kralj svih Hrvata, zavlada. Bezobzirnost Gorjanskoga uzpiri ustanak u slavonskoj banovini. Tamo stadoše na čelo nezadovoljnicima biskup zagrebački P a v a o H o r v a t i brat mu I v a n i š, ban mačvanski.

Pavao Horvat dovede 1385. iz Napulja K a r l a D r a č k o g a, negdašnjeg hrvatskog hercega. U Zagrebu dočekaše novoga kralja s velikim slavljem, a onda ga okruniše 31. XII. 1385., no već 7. II. 1386. Karlo bi izdajnički umoren u Budimu. To je prouzrokovalo nov ustanak. Braća Horvati i Paližna zarobiše u pokolju kod Gorjana obje kraljice i zatočiše ih u Novigradu na moru, gdje je kasnije Jelena zadavljena.

Kraljem proglasiše Karlova sina **Ladislava Napuljskog,** ali kako je on bio još diete, složiše se s T v r d k o m I., uz kojega je već pristajao vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić.

Mladoga Ladislava nije majka htjela predati hrvatskom poslanstvu (1387.), pa se Hrvati još jače okupiše oko Tvrdka, po majci potomka Šubića Bribirskih. **On se 1390. prozva kraljem Hrvatske i Dalmacije.**

God. 1387. okrunio se je kraljem u Stolnom Biogradu **Sigismund Luksenburgovac** te je sklopio savez s Mletcima, a onda je 4. lipnja 1387. s pomoću njih i Anža Frankopana oslobodio svoju zaručnicu kraljicu Mariju iz hrvatskog sužanjstva.

Nasljednik i brat Tvrdkov **Stjepan Dabiša** (1391.—1395.) zove sebe kraljem Hrvatske i Dalmacije, ali nije bio dosta jak, da sačuva Tvrdkovu baštinu. Banom je hrvatskim i dalmatinskim imenovao Hrvoja, kojega ujedno i Ladislav, kao naslovni kralj Dalmacije i Hrvatske, koji se nije usudio doći iz Napulja u Hrvatsku, postavlja za bana, dok je za svoga namjestnika postavio Ivana Horvata.

Slabost se Dabišina pokazuje najbolje u ugovoru, koji je sa Sigismundom sklopio u Đakovu (1393.), a po kojem mu ostavlja Bosnu poslije svoje smrti. No Ladislav nije pomagao svoje pristaše, pa su tako oni potučeni kod Dobora (1394.), našto Dabiša predade Sigismundu hrvatske pokrajine osim Bosne.

Godine 1397. na saboru u Križevcima Sigismundovi ljudi sasjekoše novog vođu hrvatskog pokreta S t j e p a n a L a c k o v i ć a, ali i Sigismunda doskora zatvoriše ugarski velikaši. Tad se odluči Ladislav i doplovi u Zadar, gdje bi okrunjen 1403. Ladislav imenuje Hrvoja splitskim hercegom i svojim namjestnikom.

Kad se je Sigismund oslobodio zatvora, provalio je (1408.) u Bosnu i izdajom zarobio nasljednika Dabišina kralja **Tvrdka II.** (1404.-1409. i 1421.—1443.), našto se pokloni Sigismundu i Hrvoje.

Time je završio hrvatski ustanak. **Kralj Ladislav Napuljski prodaje god. 1409. Mletčanima grad Zadar i svoja prava na Dalmaciju** poslije dugog cjenkanja za 100.000 dukata.

Sigismund poslije toga provali opet u Bosnu, da skuči Hrvoja, ali ovaj pozva u pomoć Turke i hametice potuče Sigismundovu vojsku (1415.). Godinu kasnije umro je Hrvoje. Od 1409. Mletci zauzimlju dalmatinske gradove. Radi Dalmacije Sigismund vodi s njima ratove 1411.—1413. i 1418.—1420., ali sa slabom srećom.

Zet je Sigismundov Albert Habsburgovac (1438.—1439.) na povratku s vojne na Turke umro od srdobolje, pa veći dio velikaša mimoišavši njegova sina Ladislava Posmrtče i dvie kćeri, izabra **Vladislava Varnenčika za kralja** (1440.—1444.). Građanski se rat dovrši tako, da je 1442. utanačeno, da će Ladislav Posmrtče nasliediti Vladislava. Vladislav je spočetka sretno ratovao s Turcima. God. 1440. obranio je Beograd s pomoću Ivana Talovca (iz Korčule), ali iste godine za građanskog rata uzeo je kralju **Stjepan Vukčić**, sultanov vazal, Krajinu (između Cetine i Neretve) i Poljica. Hrvat Nikola Iločki i Janko Sibinjanin (Hunyady) brane granice od Tu-

raka, a već 1443. Ivan Hunyady pobiedi Turke kod Niša i prodre do Sofije. Za drugoga rata pao je kralj u boju kod Varne (na Crnom moru), po čemu ga u poviesti i prozvaše V a r n e n č i k.

Pogibelj turska raste. U Bosni je kralj **Stjepan Tomaš** (1443.—1461.). Stjepan Vukčić uzima naslov »hercega« (od toga ime Hercegovina njegovoj zemlji). Herceg se ne pokorava kralju, napada Dubrovnik i očito pristaje uz Turke.

U Ugarskoj i Hrvatskoj mjesto maloljetnog kralja upravlja **Ivan Hunyady**. Da osveti poraz kod Varne, pođe na Turke i dopre do Niša i Kosova polja (1448.), no tu ga stiže poraz. Godine 1453. osvojio je Mehmed II. Carigrad, a tri godine potom (1456.) Hunyady i sv. Ivan Kapistran potukoše sultana pod Beogradom.

Godinu dana zatim umro je kralj Ladislav, pa je izabran kraljem **Matija Korvin** (1458. — 1490.), mladi sin Hunyadyjev. Položaj se pogoršava, kad 1459. pada Smederevo u turske ruke, i bosanski kralj Tomaš mora dozvoliti prolaz turske vojske kroz svoju zemlju.

Uz unutrašnje borbe Matijaš se mieša gotovo i u sve europske političke poslove. Uvodi stajaću vojsku (plaćenike). Dobro uređuje državno gospodarstvo, podupire znanost i umjetnost. Na njegovu dvoru žive Hrvati književnici i kipari.

U Bosni kralj **Stjepan Tomašević** (1461—1463.) priznaje Matijaševo vrhovničtvo i odkazuje Turcima danak, što dovodi do pada Bosne 1463. Tada Matijaš zauzevši Jajce osniva Jajačku i Srebreničku banovinu. Neprijateljstvo prema Frankopanima posljedicom je, da je posljednji hrvatski otok Krk dopao u mletačke ruke (1469.).

Matijaš nije imao zakonita sina, pa je za kralja izabran **Vladislav Jagelović** (1490.--1516.), kojemu velikaši stežu vlast. On sklapa s Maksimilianom ugovor o nasljedstvu (1491.). God. 1493. pretrpješe Hrvati težak poraz od Turaka na K r b a v s k o m p o l j u, gdje pogibe cviet i velik broj hrvatskog plemstva. Posljedica toga: Hrvati očekuju pomoć izvana. Hrvatsku brani požrtvovno ban P e t a r B e r i s l a v i ć, Trogiranin, koji snuje, kako bi i dalmatinske gradove dobio pod svoju vlast.

Sin Vladislava **Ludovik II.** (1516.—1526.) vrlo je slab i nemoćan vladar. Ugarska je razrovana, Hrvatska izložena vječnom prodiranju Turaka. Jedina je nada K r s t o F r a n k o p a n. Hrvati se obraćaju za pomoć nadvojvodi austrijskom Ferdinandu. Na Mohačkom polju 29. VIII. 1526. pogiba kralj, i Turcima je otvoren put u Ugarsku i Hrvatsku.

Kad je kraljevstvo ostalo bezglavo, tad **Hrvatsku spašava Krsto Frankopan** dižući narodu pouzdanje u sama sebe. I bez privole bana sazva on sabor u Koprivnicu, a taj ga proglasi »s k r b n i k o m i b r a n i t e l j e m k r a l j e v s t v a«.

I u Ugarskoj i u Hrvatskoj stvorile su se dvie stranke izabravši svaka svoga kralja: jedni **Ivana Zapolju** (Hrvati u Dubravi kod Čazme 1527.), drugi **Ferdinanda Habsburgovca** (u Cetinu 1527.).

Najodlučniji i najugledniji Zapoljini pristaše bijahu zagrebački biskup Šimun Erdödi i Krsto Frankopan. Planuo je građanski rat. U isti dan, kad je Zapolja potučen kod Tokaja, umro je Krsto Frankopan pred Varaždinom 27. IX. 1527.

Dok traje građanski rat, koji pustoši Hrvatsku, Turci pale domove i gradove i osvajaju 1528. Jajce, a onda Banju Luku i sjeverni dio današnje Dalmacije.

Još se drži Klis, a kraj oko Une i Kupe brani I v a n K a r l o v i ć.

Sultan S u l e j m a n sklopi savez sa Zapoljom i predaje mu krunu sv. Stjepana. God. 1532. Sulejman ide na Beč, ali izgubivši vrieme kod K i s e k a, koji brani N i k o l a J u r i š i ć, vraća se natrag i poharavši nemilo Hrvatsku, odvodi 50.000 Hrvata u sužanjstvo. Četiri godine kasnije vodi drugih 60.000. God. 1537. posljednji grad u primorskoj Hrvatskoj Klis pade u turske ruke, a u Solinu pogibe od Turaka hrabri P e t a r K r u ž i ć.

Razne nedaće tjeraju Zapolju i Ferdinanda, da se pomire (1538.), no po smrti Zapoljinoj Sulejman ulazi u Budim i proglašava Ugarsku pašalukom (1541.), dok u glavnom gradu ondašnje Hrvatske — Zagrebu nikad nije gospodario Turčin. U tim tužnim danima brani Hrvatsku ban **Nikola Zrinski** (1542.—1556.).

Da mu namiri troškove za vojsku, Ferdinand daje Zrinskomu u posjed M e đ i m u r j e. Sulejman provaljuje god. 1566. po šesti put u Ugarsku, no zaustavi se kod Sigeta. Junak Nikola Zrinski brani Siget, pod kojim nalaze smrt i slavni ban i Sulejman.

U to doba bijaše kraljem **Maksimilian** (1564.—1576.).

Dok se krv lievala na sve strane, buknu i hrvatska seljačka buna pod M a t i j o m G u b c e m.

Velikaš Mađar Tahi vršio je najgora zločinstva i pljačke nad kmetovima. Kmetovi Susedgrada i Gornje Stubice prvi su podigli bunu podkraj god. 1572. Kad nisu mogli naći zaštite protiv tuđinske gospode, koja su se naseljivala po imanjima hrvatskih velikaša, dok su ovi ginuli u borbama s Turcima, seljaci su sastavili svoju hrvatsku vladu. (Matija Gubec, Ivan Pasanec, Ivan Mogaić). Vojsku im vodi Ilija Gregorić. Buna se proširila i po Štajerskoj i Kranjskoj, gdje je u ono doba živjelo veliko množtvo Hrvata. Hrvatskim seljacima bijaše geslo: »Za staru pravicu«, a željeli su ostvariti ono družtvovno uređenje, kakvo je vladalo u doba, dok su Hrvati živjeli samostalno pod svojim narodnim vladarima.

Banovac Gašpar Alapić potukao je seljake kod Stubičkih Toplica. Glavom su platili Gubec i Gregorić.

U to su doba banovi J u r a j D r a š k o v i ć (1567.—1576.), zagrebački biskup i kardinal, i mladi F r a n j o F r a n k o p a n S l u n j s k i (1567.—1572.).

Drašković podiže škole i odlikuje se kulturnim radom. Frankopan je vrstan vojskovođa i junak. Obnavlja tvrde gradove i bez pomoći kralja Maksimiliana.

Hrvati Frankopanu dadoše naziv »m a č i š t i t o s t a t a k a H r v a t s k e« i sabor svjedoči, da su oba bana očuvali netaknute granice kraljevstva. Dne 2. XII. 1572. umro je nenadno od čira Frankopan, a do tri godine (1575.) Turci su kod Budačkoga tako potukli generala Ivana Auersperga, da je jedva živ umakao. Iste godine Ferhad-paša potuče rođaka mu Herberta

Auersperga također kod Budačkoga, te ga pogubi, a sina mu Engelberta zarobi.

Od odkupnine, dobivene za Engelberta, sagradi Ferhad-paša džamiju Ferhadiju u Banjoj Luci.

Maksimiliana je nasliedio najstariji sin **Rudolf** (1576.—1608.). Mjesto državnim poslovima bavi se znanošću i umjetnošću. Vladarske poslove prepušta bratu Ernestu, a vojničke stricu Karlu Štajerskomu, koji stoluje u Grazu. Turci osvajaju 1577. i 1578. »Tursku Hrvatsku«. Martolozi Vlasi pljačkaju hrvatske zemlje.

Za uspješniju obranu od Turaka osnovane su vojne krajine: slavonska između Drave i Kupe i hrvatska između Kupe i mora.

Tako su i Habsburzi polako nastojali ime hrvatsko sniziti na razinu obične pokrajine, da bude jednako vriedno imenu slavonskom, bosanskom i dalmatinskom. Oni su kroz vjekove išli za tim, da u Hrvatima zatru sviest o pravoj veličini Hrvatske. Habsburzima je slabljenje Hrvatske išlo u račun, te su oni ove krajeve vojnički pomagali samo u toliko, u koliko su bili ugroženi njihovi probitci i njihove neposredne zemlje.

Odtada Habsburzi stalno nastoje podvrći preostalu Hrvatsku vlasti svojih generala, a smanjiti i, štoviše, ukinuti čast i funkciju hrvatskog bana. Osim toga hrvatsko plemstvo gine u velikom broju, a carevi darivaju hrvatske posjede tuđinskim velikašima.

Godine 1579. sagrađen je Karlovac (ime po nadvojvodi Karlu). Rudolf je već 1578. povjerio upravu hrvatsko-slavonske krajine nadvojvodi Karlu, no Hrvati ne dozvoljavaju, da mu se hrvatski ban pokorava. Tako se razvija posebna »Banska krajina«.

Poslije omraženog **Ivana Ungnada** postaje banom njegov zet **Tomo Erdedi.** On je potukao Turke kod Slunja (1584.), skučio nepokorne velikaše, ali i gotovo pao u siromaštvo braneći domovinu.

Po smrti nadvojvode Karla obnavljaju se težke borbe s Hasan-pašom Predojevićem. Turci udaraju 1591. na Sisak. Brani ga zagrebački **kanonik Mikac.** Ban Erdedi natjera Hasan-pašu u bieg i osvoji Moslavinu. Iste godine Hasan prodire do Zagreba, a potom padaju u turske ruke Bihać i Ripač. Hasan-paša podiže Petrinju protiv Siska (1592.). Turci 1591. i 1592. spališe 26 gradova i odvedoše u sužanjstvo 35 tisuća Hrvata. Rudolf naređuje, da zvoni »tursko zvono« jutrom, u podne i večerom. God. 1593. (15. VI.) po treći put dolazi Hasan-paša pod Sisak, ali ga ban Erdedi hametom potuče. Pogibe i sam Hasan-paša s mnogo odličnih Turaka.

Radi poraza pod Siskom sultan Murat III. naviešta Rudolfu rat (1593.—1606.). Papa Klement VIII. kuša podići balkanske kršćane protiv Turaka. (Splićanin kanonik Komulović pouzdanik papin). Mletčani ometaju taj papin podhvat.

Erdedi polaže bansku čast, a sabor nove bane (Ivan Drašković i Gašpar Stankovački) neće da uvede u čast, dok im kralj ne podieli i vojničku vlast. Hrvati zauzeše Petrinju i Sisak, a general Lenković Klis (1596.). Rat se svrši mirom na ušću rieke Žitve (1606.). Svaka stranka drži predratni posjed. Kršćanski opunomoćenici prvi su put ravnopravni turskima. Odtada počinje opadati turska moć.

Kad se je u Ugarskoj digao Bočkaj protiv kralja, Hrvati su odbili Bočkajeve ponude. Nehajnog Rudolfa prisilište rođaci, da preda vlast bratu **Matiji** (1608.—1619.). Hrvati se bore protiv njega zbog toga, što krnji bansku vlast.

Za Rudolfa se proslaviše senjski uskoci. Oni pljačkaju strane, a pogotovo turske lađe. Mletčani kušaju osvojiti Senj s pomoću Markantuna Dominisa i Josipa Rabatte. Ovaj, kao zapovjednik Senja, povješa uskočke poglavice, ali ga zato uskoci ubiju 1601.

Rudolf je progonio uskoke, a tuđinske su vojske harale hrvatsko primorje. Tek 1615. kralj uvidi pogrješku i pusti na volju uskocima, da se sami brane.

Uskočki rat (1615.—1617.) svrši mirom u Madridu posredstvom Španjolske i Francuzke. Uskoci su razseljeni i nastanjeni oko Otočca i po Žumberku.

Kralj Ferdinand II. (1619.—1637.) nasliedio je s priestoljem i tridesetgodišnji rat, u kojem su se odlikovali Hrvati (osobito braća Nikola i Petar Zrinski, i njihov otac Juraj). Ferdinand mjesto protuusluge Hrvatima ustraja Vojnu krajinu kao posebnu upravnu jedinicu, podvrgnutu izravno kralju, i odkida je od Hrvatske. Osobita prava podjeljuje Vlasima u Hrvatskoj, koje također izključi izpod vlasti hrvatskog bana i sabora. Vlasi su već tada u Hrvatskoj toliko osilili, da su napadali na katoličke samostane i pljačkali katolička sela.

Za **Ferdinanda III.** (1637.—1657.) gube Turci Klis, Ravne Kotare i Knin, ali ti gradovi dopanu Mletcima.

Leopold I. (1657.—1705.) provodi staru habsburžku politiku: Ugarskoj i Hrvatskoj ukinuti ustav i davna prava. To urodi bunom (poslije vašvarskog mira 1664.).

U početku je vođa ban Nikola Zrinski, a po njegovoj smrti u Hrvatskoj vodi urotnike brat mu ban Petar Zrinski. Uza nj pristaje još i šurjak mu Franjo Krsto Frankopan.

Zrinski se je proslavio u bojevima s Turcima, ali napušten od francuzkog kralja Ljudevita XIV. a ne dobivši pomoći od Mletaka, nudi savez Turcima. No veliki vezir Ćuprilić ne vjeruje Zrinskome, a i on sam koleba. Dvor dozna za urotu i Zrinskom i Frankopanu budu odrubljene glave u Bečkom Novom Mjestu (**30. IV. 1671.**). Glavni saveznik Zrinskoga kapetan Bukovački prebježe u Tursku. Godine 1683. veliki vezir Kara Mustafa pomažući ugarske buntovnike (Kuruce) krene na Beč. Tu ga potuče poljski kralj Jan Sobieski. Goneći Turke iz Ugarske započeo je rat za oslobođenje izpod njihove vlasti u Hrvatskoj. (Junaci u tadanjoj Dalmaciji Stojan Janković, Ilija Smiljanić, u Lici: pop Marko Mesić i u bivšoj Slavoniji fra Luka Imbrišimović).

Rat s Turcima završen je mirom u Karlovcima 1699. Nekadanja je slavonska banovina oslobođena, a Mletci dobivaju zagorske krajeve primorske Hrvatske u području dinarskih planina.

Još za trajanja rata, godine 1687., sabor je u Bratislavi (Požunu) proglasio Habsburgovce nasljednom dinastijom u mužkom koljenu (dotada je svaki kralj bio birani).

No buna u Ugarskoj traje i dalje za **Josipa I.** (1705.—1711.). Dokrajčena je za **Karla III.** (1711.—1740.).

Hrvati godine 1712. prihvatiše hrvatsku pragmatičku sankciju (na priestolje ima pravo i ženska loza habsburžka). Mađari su takav zakon prihvatili tek 1722.

Rat s Turcima završen je mirom u Požarevcu 1718. Turci gube Sriem, Banat dio Srbije i Vlaške, te sjeverni dio Bosne. Mletčani dobivaju Imotski i Vrgorac. Dalmacija ima odtada granice, kakve je sačuvala do godine 1918. (osim Dubrovnika).

Tako je ime Dalmacije, koje je za prvih hrvatskih vladara označivalo samo neke dalmatinske gradove i otoke, bilo protegnuto i na područja prastarih hrvatskih župa. U svima tim povlačenjima novih granica na Balkanu Hrvati nisu imali rieči, niti se pitalo za njihovo mišljenje. I s Karlom vode Hrvati borbe, da očuvaju cielovitost domovine. Karlo je sagradio »Karolinsku cestu«. Drugi rat s Turcima svrši nesretno mirom u Beogradu 1739.

Granica prema Turskoj ostaje Sava.

HABSBURŽKI ABSOLUTIZAM

Kći Karlova **Marija Terezija** (1740.—1780.) morala je voditi više ratova, da sačuva svoje zemlje. Hrvati je pomažu vojskom (Trenkovi panduri). Za njezine vlade nastaju teritorialne promjene u Hrvatskoj, a na štetu Hrvata. Ustraja se Severinska županija, a Rieka postaje odieljeno tielo. Ustanovila je u Hrvatskoj kraljevsko namjestničko vieće, koje je poslije ukinuto, a njegov je djelokrug prenesen na ugarsko namjestničko vieće (1779.). Ustavne promjene: banska čast se umanjuje (ban se mora odreći svake treće godine), županije se dopisuju izravno s dvorom i dobivaju od njega naloge i bez obzira na hrvatski sabor. Carica uzima naslov »apostolski kralj« i imenuje crkvene dostojanstvenike. Podiže pučko školstvo.

Njezin sin **Josip II.** (1780.—1790.) još korjenitije provodi razne reforme. On napušta krunitbu, provodi štednju na dvoru, izdaje patent o toleranciji (1781.). Odtada se naseljuju židovi u Hrvatskoj. Josip zadire u prava crkve, ukida samostane, uzpostavlja središnje sjemenište za Ugarsku i Hrvatsku. U Hrvatskoj ukida županije, zemlju dieli na okružja, od primorskih kotara ustraja »Ugarsko primorje«. Godine 1784. naređuje, da svaki činovnik mora kroz tri godine naučiti njemački. Godine 1785. uvodi katastar radi poreza i na plemstvo. Sabora ne saziva, već upravlja naredbama. Ipak pred smrt opoziva sve svoje naredbe osim one o toleranciji i oslobođenju seljaka.

Za Josipova brata **Leopolda II.** (1790.—1792.) počinje borba između Hrvata i Mađara radi jezika. Mađari bi htjeli Hrvatima nametnuti svoj jezik. Ova borba traje sve do godine 1848.

Godine 1790. odriču se Hrvati svoje vlade i podvrgavaju se Ugarskoj, dok se ne sjedine s Hrvatskom njoj otete zemlje (koje su bile pod Turskom i Venecijom).

Za **Franje II.** (1792.—1835.) Hrvati se bore u napoleonskim ratovima, a ujedno se otimlju presizanju Mađara. Padom Mletaka Dalmacija je došla pod Franjinu vlast (1797. mir u Campo Formiju). **Hrvati zahtievaju sjedinjenje starih hrvatskih** primorskih župa s Hrvatskom. God. 1804. proglasio se Franjo austrijskim carem. Mirom u Požunu (1805.) dobiva Napoleon ondašnju Dalmaciju (Vicko Dandolo provodi novu upravu). God. 1806. pada pod Napoleonovu vlast i Dubrovnik, a 1808. ukida se dubrovačka republika. Poslije mira u Schönbrunnu (1809.) Napoleon ustraja »ilirske pokrajine« većinom od hrvatskih zemalja. Nakon pada Napoleonova car Franjo ne vraća Hrvatskoj odtrgnute dielove. Tek 1822. vraća se građanska Hrvatska materi zemlji. Za vladanja Franjina riedko je otvoren sabor. Rat i glad more pučanstvo.

U borbi s Mađarima Hrvati uviđaju, da im je jedini spas:

NARODNI PREPOROD

Taj se je spremao u hrvatskim školama osobito učenjem poviesti. Predteča mu je bio Pavao Ritter-Vitezović (1652.—1713.). Odabrani umovi pozivlju Hrvate na gajenje narodnog jezika (Vrhovac, Mihanović, Mikloušić, Kundek, Štoos).

Godine 1830. izdaje **Ljudevit Gaj** »Kratku osnovu hrvatskog pravopisanja«.

Godine 1835. izlaze »Novine Horvatzke« i »Danicza horvatzka, slavonzka i dalmatinzka«.

Godine 1836. Gaj piše svoje novine štokavski i novim pravopisom. Taj pokret naziva se ilirskim, jer je Gaj držao, da su Iliri bili Hrvati.

Ilirski se pokret bori za prava Hrvatske. Mađari osnivaju svoju »mađaronsku stranku«, kojoj je vođa Josipović, komeš turopoljski. Hrvatski duh osvaja osobito mladež.

Godine 1843. Ivan Kukuljević progovara hrvatski u saboru. Borba se toliko zaoštrava, da dovodi 29. VII. 1845. do krvoprolića na Markovu trgu (srpanjske žrtve) prigodom županijskih izbora.

Godine 1848. planula je buna u Beču, a i u Ugarskoj. Dvor se oslanja na pomoć Hrvata. Na prvom izbornom saboru 1848. **ban Jelačić** (1848. do 1859.) naviešta rat mađarskoj vladi.

Car Ferdinand V. (1835.—1848.) odriče se priestolja, a nasliedi ga

FRANJO JOSIP I.
(1848.—1916.).

Bečka je i mađarska buna slomljena i proglašen je najprije **oktroirani ustav** (1849.), kojim nisu bili zadovoljni Hrvati ni drugi narodi, a onda je došao (od 31. XII. 1849. do 22. VIII. 1856.), t. zv. Bachov absolutizam. Uz loše plodove ovaj je ipak donio i dobrih: popravio je upravu i pravosuđe, digao školstvo, podpuno ukinuo kmetstvo, a što je glavno, pojačao je odpornu snagu hrvatskog naroda. Zagrebačka biskupija podignuta je na nadbiskupiju (1852.).

Poslije Bachova pada nastupa borba za obnovu Hrvatske u njezinu prvotnom obliku, a protiv bečkog centralizma i mađarskog imperializma. U državnom vieću Strossmayer traži sjedinjenje tadanje Dalmacije s Hrvatskom. U biv. Dalmaciji osniva se narodna stranka, koja preporađa

kolievku hrvatstva (Klaić i Pavlinović). Listopadska diploma (20. X. 1860.) diše federalističkim duhom i vraća Hrvatskoj i Ugarskoj ustav. Veljački patent (26. II. 1861.) uvodi centralizam.

Hrvatska je na razkrstnici: hoće li uz Ugarsku ili uz Austriju. Mađaroni i jedan dio narodne stranke drže uz Ugarsku, Strossmayerovci su za Austriju.

Starčević je učio, da Hrvatska nema ići niti uz Beč, niti uz Peštu, već svojim vlastitim putem, a i na temelju starih državnopravnih ugovora veže je s Mađarskom i Austrijom samo osoba kraljeva, kojega Hrvati mogu po volji maknuti i izabrati si drugoga. Starčević je to svoje stanovište označio geslom »Bog i Hrvati«, što znači, da sudbinom Hrvatske odlučuje samo Bog i Hrvati. To je početak Hrvatske stranke prava (1861.).

Kad je austrijska vojska pobieđena kod Sadove od Prusa — onda je car Franjo Josip odlučio urediti unutrašnje pitanje monarhije. Sklopio je nagodbu s Mađarima (14. XI. 1867.). Od godine 1868. postoji ime države: »Austro-ugarska monarhija«. Austriji i Ugarskoj zajednički je vladar, vojska i mornarica i vanjski poslovi. Tu je kralj i opet prekršio stare državopravne ugovore Habsburgovaca s Hrvatima, te je Hrvatsku podložio kruni sv. Stjepana, pa su Hrvati morali s Mađarima napose urediti svoje odnošaje.

Kralj je okrunjen 8. VI. 1867. bez sudjelovanja Hrvata, koji nisu htjeli doći na krunitbu u znak svog negodovanja zbog povrede starih hrvatskih prava i hrvatskog državnog vrhovničtva. Da se urede odnošaji s Ugarskom, kralj je povjerio banu Levinu Rauchu (1867. do 1871.), da provede izbore za hrvatski sabor. Rauch je nasiljem proveo izbore i dobio mađaronsku većinu.

Ova je sklopila **ugarsko-hrvatsku nagodbu** (g. 1868.). Po njoj Hrvatska ima autonomnu vladu (tri odjela: unutarnji poslovi, bogoštovlje i nastava, pravosuđe). Bana imenuje kralj na prijedlog ugarskog ministra predsjednika. Pitanje Rieke ostaje neriešeno (glasovita »krpica«).

POSLIJE UGARSKO—HRVATSKE NAGODBE

Većina hrvatskog naroda smatrala je nagodbu nezakonitom. Zato se javlja pokret za reviziju nagodbe, kad je 1871. popravljena uprava Varaždinske krajine. U monarhiji je opet na vidiku federalizam, no Beust izkoristi Kvaternikovu bunu, da poradi protiv federalizma.

Dr. Eugen Kvaternik, vjerni suradnik dra Ante Starčevića, traži svuda pomoći za Hrvatsku. Povrativši se u domovinu, diže bunu u svrhu odcjepljenja Hrvatske od Austrije i Mađarske, ali pogine kod Rakovice 11. X. 1871.

Jedan dio narodnjaka (austrofila) stopi se s mađaronima u jednu stranku (1873.) i traži reviziju nagodbe, u čemu ne uspieva, pače se narodna stranka ciepa (Makanec).

Narodna stranka preuzima vladu (**ban Mažuranić** 1873.—1880.). Podižu se kulturne ustanove i popravlja se uprava.

Kad je 1878. provedena okupacija Bosne i Hercegovine prema mandatu berlinskog kongresa, ove stare hrvatske zemlje nisu pripojene Hrvatskoj, kako su Hrvati tražili. Mažuranić traži pripojenje Vojne krajine Hrvatskoj i financialnu samostalnost, i kad ne uspije, preda-de ostavku. Naslied o ga je grof **Ladislav Pejačević** (1880.—1883.). Za njega se javljaju povrede nagodbe. Godine 1880. Antun David otvara u Zagrebu tečajeve mađarskog jezika za financijske činovnike, pa postavlja mađarske grbove na financijske urede.

Stoga se porodiše 15. VIII. 1883. demonstracije. Pejačević predaje ostavku. Kralj obustavlja ustav i postavlja generala Hermana Ramberga kraljevskim komesarom, a onda ga imenuje i banom. U Hrvatskoj se razširi mnogo židova iz Austrije i Mađarske, koji preuzeše trgovinu, veleobrt i novčarstvo u svoje ruke, unoseći svugdje tuđinski duh i jezik.

KHUEN HEDERVARY (1883.—1903.).

On ima umiriti Hrvatsku. Svoj je zadatak provodio nasiljem i korupcijom u saboru, među činovničtvom i u upravi uobće. S pomoću svoje posebne »izborne geometrije« i Vlaha u Hrvatskoj krši opoziciju. Da ga onemoguće, pravaši ga tvorno napadnu u saboru 5. X. 1885. (Gržanićeva čizma), no sve bijaše uzalud. Da bi kralj vidio uspjeh Khuenov, ban pozva kralja na otvorenje kazališta 1895. Sveučilištna mladež tom prigodom spali mađarsku zastavu. Radi toga odtjerani su s hrvatskog sveučilišta mnogi sveučilištarci, koji polaze u Prag, gdje se mnogi zadojiše t. zv. realističkim duhom i sveslavenstvom, što je bilo uzrokom budućih hrvatskih tragedija.

Pod tim utjecajima pojavljuje se među hrvatskom inteligencijom srbofilska i protuhrvatska struja (naprednjaci). Khuen je otišao iz Hrvatske 1903., kad je trebalo umiriti Mađare. Postao je ugarski ministar predsjednik. U Hrvatskoj je bio onemogućen uslied narodne bune, koja je bila već na pragu revolucije.

RIEČKA REZOLUCIJA

Borba između dvora i Mađara (Košutova stranka) dala je povoda, da su se neke hrvatske stranke sporazumjele s mađarskom opozicijom, da je pomognu protiv habsburžkog dvora. Hrvati stvoriše o tome t. zv. riečku rezoluciju (3. X. 1905.).

Protiv rezolucionaša ustaje **»čista stranka prava«.** Došavši Košutovci na vladu, daju u Hrvatskoj vlast rezolucionašima. Oni su s domaćim Vlasima sastavili t. zv. hrvatsko-srbsku koaliciju.

Za vrieme Khuena Hedervaryja uspjelo je ubaciti u Hrvatsku pravoslavno svećenstvo srbske pravoslavne crkve, koje je iz hrvatskih pravoslavaca i ovdje živućih Vlaha i Cincara, preostalih iz turskog doba, stvorilo »Srbe«.

Khuenu su ovi »Srbi« dobro došli u borbi protiv Hrvata, no kasnije su baš ti novostvoreni »Srbi« u Hrvatskoj odigrali glavnu ulogu u propasti Hrvatske, ali i Mađarske.

Koalicija dobiva 1906. na izborima relativnu većinu mandata. Banom ostaje i dalje **Teodor Pejačević,** koji je nasliedio Khuena (1903. do 1907.).

No doskora mađarska vlada provodi t. zv. **željezničarsku pragmatiku,** protiv koje koalicija vodi obstrukciju u peštanskom saboru. Zbog

toga koalicija gubi vlast. Banom postaje **dr. Rakodczay** (1907.), koji vlada bez sabora, ali kratko vrieme.

Za njim dolazi **Pavao Rauch** (1908.—1910.). Ne dobiva na izborima niti jednoga mandata. Koalicija mrzi Raucha. Za njegove vlade anektirana je Bosna 1908. Iste godine započinje »veleizdajnički proces« u Beču — koji svršava nagodbom. Rauch odlazi 5. II. 1910., a banom postaje **Nikola pl. Tomašić** (1910.—1912.).

Koalicija primi opet vlast i to iz ruku Khuena kao ugarskog ministra predsjednika. Tomašić se ne slaže s koalicijom, a iz nje izstupa i Supilo. Tomašić ne uspieva dobiti većinu na izborima 1910. ni 1911.

Preporuča za nasljednika **Slavka pl. Cuvaja** (1912.—1913.). Sedam dana po imenovanju ovoga razpušten je sabor i čitavo vrieme Cuvaj vlada neustavno. Kad je on otišao, imenovan je najprije komesarom, a zatim banom (27. XI. 1913.) **Ivan Skerlecz.**

Mađari povlače željezničarsku pragmatiku, koalicija pobjeđuje na izborima 16. XII. 1913. Koaliciju vodi velikosrbin Svetozar Pribičević. Ona gleda preko granice, no ipak drži vladu i za svjetskog rata, te se u tom očituje politička nesposobnost ondašnjih vodećih političara Beča i Budimpešte, koji su do zadnjeg dana Austro-Ugarske držali izpravne Hrvate u oporbi.

Emigranti osnivaju **»jugoslavenski odbor«** (T r u m b i ć, S u p i l o). Supilo pobija londonski pakt. Trumbić s Pašićem stvara **»Krfsku deklaraciju«** (20. VII. 1917.), koja jamči Hrvatima ravnopravnost u svemu.

U Beču godine 1917. objavljuje se u parlamentu **»svibanjska deklaracija«**, koja traži uz ostalo, na temelju hrvatskog državnog prava, ujedinjenje hrvatskih zemalja u jedno državno tielo slobodno od svakog tuđeg gospodstva pod žezlom habsburžke dinastije«.

Dne 6. X. 1918. ustraja se u Zagrebu **»Narodno vieće«**, koje poslije sloma Austro-ugarske monarhije preuzima vlast.

Dne 29. X. 1918. sastaje se hrvatski sabor i kida sve veze s Ugarskom i Austrijom te proglašuje »Državu SHS« na području, koje je pripadalo monarhiji. Nato je sabor razpušten na neodređeno vrieme. Banom tada bijaše Antun pl. Mihalović (1917.—1918.).

Manji broj članova Narodnog vieća zaključio je 24. XI. 1918. ujedinjenje Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom. Odaslanstvo Narodnog vieća priobćilo je 1. XII. 1918. ovaj zaključak srbskom regentu Aleksandru, koji je u ime srbskog kralja Petra I. proglasio to ujedinjenje.

Ovo bi morao potvrditi i hrvatski sabor, ali taj se nije više sastajao, da izvrši taj čin, budući da su vlastodržci znali, da hrvatski narod toga nikad ne bi odobrio.

Na izborima za ustavotvornu skupštinu 1920. u hrvatskim krajevima dobili su većinu **Stjepan Radić** i pravaši, jer su izišli s programom nezavisne Hrvatske. Hrvati u većini nisu pristupili u skupštinu. **I protiv krfske deklaracije skupština je izglasala Vidovdanski** ustav s nekoliko glasova većine (1921.) i bez Hrvata.

Kralja Petra nasliedio je **Aleksandar I.** (1921. do 1934.). Protiv vidovdanskog ustava vodio je Radić žestoku borbu. Pribićevićeva »Obznana« je napunila tamnice s Hrvatima, a tamo je dospio i Radić.

Na izborima 1925. koalicija Pašić-Pribičević nije dobila većinu, pa je Pašić pokušao sporazum s Radićem. Radić je postao ministar prosvjete i njegova stranka sudjeluje u skupštini. Doskora je Radić napustio vladu i opet stupio u oporbu bezobzirno rušeći sistem. To je platio glavom. Dne 20. VI. 1928. bio je u srbskoj Skupštini u Beogradu ranjen, a trojica Hrvata bili su ubijeni. I sam je Stjepan Radić 8. VIII. podlegao ranama. Uzrujanost i nemir nisu se dali stišati niti diktaturom koju je kralj Aleksandar proglasio 6. I. 1929. Država je podieljena na devet banovina i dobila je ime Jugoslavija. Zastava i grb hrvatski zabranjeni su, a progoni protiv Hrvata postali su sve žešći.

Dr. Ante Pavelić, onda narodni zastupnik, **osniva Ustašu, Hrvatski oslobodilački pokret,** kojemu je svrha uzpostava **Nezavisne Države Hrvatske,** odlazi u inozemstvo, da uzmogne razviti protujugoslovensku diplomatsku i vojničku djelatnost.

Posljedice: ustanak u Lici 1932. Kralj je Aleksandar 9. X. 1934. poginuo tek što se izkrcao u Marseillesu. Mjesto malodobnog mu sina Petra vlada namjestničko vieće (knez Pavle prvi namjestnik). Odpor Hrvata raste. Na izborima 1935. i 1938. jednodušno Hrvati glasuju protiv Jugoslavije.

Knez Pavle 26. VIII. 1939. sklapa **sporazum s drom Vl. Mačekom** i o s n i v a s e b a n o v i n a H r v a t s k a, ali s o g r a n i č e n i m d j e l o k r u g o m i g r a n i c a m a (66400 m2 i (4,423.000 st.). Taj je sporazum međutim sa strane Srba ostao samo na papiru, jer ni u toku jedne godine nije srbska vlast preniela ni jednu važniju kompetenciju na hrvatsku Bansku Vlast u Zagrebu, a ovoj je bio onemogućen pravi rad i zbog toga, što Srbi nisu dali potrebnih novčanih sredstava.

Za novog svjetskog rata Jugoslavija se je razpala nakon što je prije punoljetnosti proglašen kraljem Petar II. 27. III. 1941.

Njemačka je naviestila rat Jugoslaviji radi prekršenja ugovora. **Dr. Ante Pavelić** poziva iz inozemstva Hrvate na borbu protiv tuđinske vlasti u Hrvatskoj.

D n e 10. IV. 1941. p o n a l o g u P o g l a v n i k a tadašnji pukovnik **Slavko Kvaternik** p r o g l a š u j e N e z a v i s n u D r ž a v u H r v a t s k u.

Dne 15. IV. 1941. vraća se u domovinu Poglavnik i odtada vlada uzpostavljenom Nezavisnom Državom Hrvatskom.

GRANE HRVATSKE POVIESTI

Suradnici: prof. dr. Miho Barada, prof. dr. Antun Dabinović, dr. Slavko Pavičić, ing. Franjo Perše i Viktor Anton Dujšin

A. Hrvatska državna poviest
B. Hrvatska pravna poviest
C. Hrvatska vojna poviest
D. Poviest hrv. plemstva i hrv. heraldika

A. HRVATSKA DRŽAVNA POVIEST

Napisao prof. dr. MIHO BARADA

Između sastavnih dielova pojma države najvažniji je pojam naroda. Prava je država istom ona, koja obuvaća izključivo čitav jedan narod. Zato je vrhovna zadaća svakog naroda, da ostvari svoju jedinstvenu i nezavisnu državu, da budno čuva svoju državnost.

Postignuće ovog cilja ovisi o mnogim i raznovrstnim etničkim, geografskim, političkim, ekonomskim, kulturnim i drugim činbenicima. Radi množine i raznovrstnosti tih činbenika, nijedan poviestni narod nije brzo i lako došao do svoje državnosti. Put do toga je dug i težak, pun smetnja i prepreka; treba uložiti jake napore, prieći težke i krvave borbe. Svakako, težko je doći do narodne nezavisnosti i državnosti, ali još je teže to sačuvati. Pad je uviek lakši i brži nego uzpon. Budući da se put i održanje državnosti zbivaju u vremenskom trajanju, radi se o uspjesima i neuspjesima, zato prikazivanje svega toga, ukoliko spada na druge nauke, svakako spada i na poviest.

Odkad su se Hrvati pojavili na poviestnoj pozornici početkom VII. st. težili su, da dođu do svoje državnosti, da u hrvatskoj zemlji, na svom hrvatskom tlu imaju svoju nezavisnu državu. Da našim predima nije uspjelo, i to ne samo postići svoju državnost, nego je i održati, davno bi nas bilo nestalo. Ta to se zgodilo s drugim i velikim narodima — Babiloncima, Asircima, Egipćanima, Feničanima, Kartažanima, pa i s istim Rimljanima, Gotima, Langobardima, Francima i drugima. Svih je ovih naroda gubitkom njihove državnosti nestalo. Državnost, koju Hrvati uza sve pokušaje neprijatelja nisu nikad podpuno izgubili, uzrok je, da i hrvatskog naroda nije nestalo, nego da postoji još i danas.

* * *

Oko **god. 630.** nekoliko vojnički uređenih hrvatskih plemena odieli se od svojih sunarodnjaka u Zakarpaću oko gornje Visle i uputi se prema jugu, da pomognu bizantskom carstvu odtjerati Avare sa zemljišta između Alpa i Jadrana.

Hrvati nadvladaše Avare i oslobodivši ova područja avarskog gospodstva, zaposjedoše zemlju od Gosposvetskog polja u Koruškoj do Albanije.

No put do nezavisne države, do hrvatske državnosti, još je bio dalek.

Hrvati su došli u nove krajeve na poziv Bizanta; Avari su te krajeve 610. oteli Bizantu; a jer je po nauci o carskom univerzalizmu Bizant bio vrhovni gospodar svih zemalja, razumljivo je, da su Hrvati, primivši tu novu hrvatsku zemlju na upravu i uživanje, priznavali bizantsko vrhovništvo.

Za brzo postignuće državnosti Hrvatima je uvelike smetao zemljopisni položaj nove velike hrvatske zemlje. Bila je bez prirodnih granica, a još su k tomu sjeverni krajevi od južnih bili razstavljeni mnogim, dugim, visokim i težko prohodnim gorskim lancima.

Doseljenih Hrvata nije bilo toliko, da su mogli napučiti čitavu novu zemlju i sačinjavati većinu. Ovu su imali bivši avarski podanici Slaveni; uz to je bilo dosta i romanskih ostataka. Sve ove trebalo je asimilirati, a za to je trebalo vremena.

Ovo su bile zapreke na putu brzom uzponu Hrvata do podpunog narodnog i državnog jedinstva, do hrvatske državnosti. Takve je zapreke morao u toku svoje izgradnje proći svaki narod, pa tako i narod hrvatski. Na tom putu Hrvati su prešli kroz mnoge bure i oluje, izdržali mnoge borbe; i nije čudo, da je pri tom od prvotne velike hrvatske zemlje nešto odpalo i izgubljeno.

Viesti o prvotnom uređenju Hrvata imamo kod cara Konstantina Porfirogeneta († 959.) i **Popa Dukljanina** (iz druge polovice XII. stoljeća). Po njima je prvotna hrvatska zemlja bila podieljena na Panonsku, Bielu i Crvenu Hrvatsku.

Panonska Hrvatska na početku prostirala se od Celovca do Gvozda. No Hrvati su na svome putu prema jugu poradi veličine prostora i oblika tla brojčano oslabili. To su izkoristili Avari, te su ponovno uzpostavili vlast u današnjoj srednjoj i donjoj Štajerskoj, Kranjskoj i Posavskoj Hrvatskoj. Jedino Korušku nisu uzeli, i ona se tad prozva Karantanija. No kako je bila odieljena avarskim posjedom od ostale hrvatske zemlje, a k tomu ukliještena između mladog, punog prodorne snage franačkog carstva i Avara, nije čudo, da ju je brzo progutalo franačko carstvo. Tako je u VIII. stoljeću čitava Panonska Hrvatska do Gvozda podpuno izvan hrvatske vlasti. Na svršetku VIII. st. ostaje hrvatskom narodu onaj južni dio nekadašnje velike Panonske Hrvatske, u kojem se konačno zadržao gospodujući sloj.

Pipinovom pobjedom nad Avarima 791. štajerska, Kranjska i Posavska Hrvatska bile su oslobođene avarskog jarma. U ovoj posljednjoj, t. j. u zemlji između Drave, Sutle i Gvozda, jer

je bila vrlo živa narodna sviest, uspjelo je Hrvatima, da su na početku IX. stoljeća uredili posebnu političku jedinicu, Posavsku Hrvatsku.

Druga prvotna hrvatska jedinica, Biela Hrvatska, između Gvozda, Jadrana i Cetine, ostala je tokom VII. i VIII. stoljeća u sklopu Bizanta.

Na tlu rimske Dalmacije franačko se carstvo sukobilo s Bizantom i posljedica toga bit će početak državnosti Primorske Hrvatske. Naime poslije međusobnih borba i dogovora nagodiše se Franci i Bizantinci (812.) tako, da su otoci Krk, Cres i Rab te gradovi Zadar, Trogir i Split ostali i dalje bizantski, a čitav prostor između Gvozda, mora i Cetine došao je pod franačko vrhovničtvo. Francima je bilo stalo, da ne budu u izravnom sudsjedstvu s Bizantom. Izkoristivši tu okolnost, Hrvati razviše svoju državotvornost u dvie svoje oblasti, Posavskoj i Primorskoj Hrvatskoj, u svakoj s posebnim knezom na čelu. Time su Hrvati u ovim dvjema oblastima došli do stvarne državnosti.

Posavska Hrvatska kroz čitavo IX. stoljeće pa i na početku X. stoljeća popriště je težkih borba između Franaka i Avara, pa Bugara i konačno izložena provalama Mađara. U takvim prilikama nije se Hrvatska mogla politički tako razvijati, kako je to započela za Ljudevita Posavskoga. I stoga ova hrvatska pokrajina gubi na svome prvotnom političkom značenju i sve više pada pod politički utjecaj i vlast knezova i vladara Primorske Hrvatske.

Srećom su političke prilike IX. stoljeća, u kojima se nalazila Primorska Hrvatska, bile takve, da je na putu k državnosti ne samo mogla **napredovati, nego i postići podpunu državnost, te hrvatskom narodu ostvariti slobodnu i nezavisnu državu. Kako poslije Karla Velikoga franačko carstvo postepeno slabi, tako raste moć hrvatskih knezova u Primorskoj Hrvatskoj od Borne do Domagoja. Franačko vrhovničtvo tu postepeno ustupa mjesto hrvatskom državnim vrhovničtvu. Taj tok pospješit će udar kneza Zdeslava 878., kojim je zbacio franačko vrhovničtvo nad Primorskom Hrvatskom a primio bizantsko. To novo vrhovničtvo bilo je izazov za Hrvate, koji zato pod vodstvom Branimira već u svibnju sliedeće godine digoše ustanak, ubiše Zdeslava i riešiše se bizantskog vrhovničtva. Tako 879. posta Primorska Hrvatska podpuno slobodna i nezavisna država, nosilac hrvatske državnosti,** jezgra buduće hrvatske države, oko koje su se okupile sve ostale pokrajine hrvatske.

Treća prvotna hrvatska jedinica **Crvena Hrvatska,** stojeći izvan prodornog kruga franačkog, ostala je i dalje pod vlašću bizantskom, razkomadana na malene plemenske župe. U kakvom je stanju bila Crvena Hrvatska u VII. i VIII. stoljeću, u takvom je ostala i u IX. stoljeću. Tako, dok su Posavska a osobito Primorska Hrvatska već davno imale svoju državnost, u Crvenoj Hrvatskoj vladao je i dalje plemensko-županski sustav. Međutim je i ova oblast hrvatska uviek priznavala vrhovničtvo hrvatskih vladara i u kasnijim stoljećima igrala odlučnu ulogu u borbama protiv ugnjetavača Hrvatske.

Težak je put do slobode, nezavisnosti i državnosti. Hrvati su prošli taj put, koji je trajao oko dva i pol stoljeća. Kroz to vrieme, kako vidjesmo, bilo je velikih gubitaka, tako da su od prvotne prostrane velike hrvatske zemlje Hrvati u IX. stoljeću zadržali najjužniji dio, na kojem je hrvatstvo uhvatilo najdubljeg korlena i odakle ga nikada nije bilo moguće iztisnuti.

* * *

Svaki narod na putu k državnosti mora računati na gubitke. Istom kad narod već ima svoju samostalnu i nezavisnu državu, svoju državnost, može raditi na prostornom širenju bilo radi narodnih bilo radi gospodarskih probitaka.

Tomislavu, knezu Primorske Hrvatske uspieva, da proširi hrvatsku državnost nad Posavskom Hrvatskom kao i da dobije vlast nad bizantskim dalmatinskim gradovima. Pošto je u srednjem vieku oznaka prave državnosti kraljevski naslov, zato je Tomislav prvi okrunjeni hrvatski vladar, kralj.

Ovim je za Tomislava hrvatska državnost bila proširena, a jaka oružana sila Hrvatske na kopnu i na moru osiguravala je hrvatsko državno vrhovničtvo ili obćenito hrvatsku državnost na čitavom području hrvatskog naroda, pače i nad krajevima i gradovima, koji su do onda priznavali bizantsko vrhovničtvo.

U to se doba pojavljuje na Jadranu pomorska sila Republika Mletačka, s kojom su i Hrvati nuždno dolazili u političke, državničke, gospodarske i kulturne odnose tiekom idućih vjekova.

Za dinastičke borbe između braće Svetoslava, Krešimira i Gojslava na prielazu iz X. u XI. stoljeća Hrvatska u vojničkom pogledu slabi. Tom je prilikom iz okvira hrvatske državnosti izišla Posavska Hrvatska, a Mletačka Republika po prvi put dobi vlast u dalmatinskim gradovima. Štoviše, tadanji moćni bizantski car Vasilije II. pokuša skršiti svaku hrvatsku državnost. To mu nije sasvim uspjelo, jer su Krešimir i Gojslav ipak zadržali hrvatsko kraljevsko vrhovničtvo, iako u mnogom pogledu okljaštreno. Ovim promjenama nije bila podpuno uništena hrvatska državnost, nego je tek stisnuta na stanje, u kojemu se nalazila god. 878.

Kraljevi Krešimir III. i Stjepan I. nastoje, da izgubljeno povrate. Već je Krešimir oslobodio Primorsku Hrvatsku bizantskog vrhovničtva i uzpostavio u njoj podpuno hrvatsku državnost, ali istom će Petar Krešimir sposobnošću razboritog i umnog vladara i ostalo popraviti.

Nagodbom s banom Dmitrom Zvonimirom 1070. ponovno je ujedinio i Posavsku Hrvatsku s hrvatskom državnom jezgrom. S druge strane, upotriebvši slabost Bizanta, obnovio je vlast u dalmatinskim gradovima. Zvonimir uzima kao prvu zadaću svoje vladavine, da rieši pitanje državnosti dalmatinskih gradova. Od Bizanta nije mogao ništa očekivati. No u to doba postoji na Zapadu jedna druga vlast, koja je mogla po onodobnom shvaćanju i nauci državopravno razpolagati sa svim zemljama na Zapadu.

To je bio papa Grgur VII. Njemu se Zvonimir obraća, i Grgur krunitbom Zvonimira po

poslanicima, opatu Gebizonu i biskupu Falkoinu, državopravno pripaja Dalmaciju Hrvatskoj. Ovim je po prvi put hrvatska državnost bila provedena u širokom obsegu od Drave i Mure do Jadrana, od Sutle i Kupe do Podrinja.

Tako je put do ostvarenja konačne državnosti trajao gotovo pet stoljeća.

* * *

Po smrti kralja Zvonimira javlja se dinastičko pitanje u Hrvatskoj. Jedni su bili za Zvonimirovu udovicu Jelenu, drugi za kralja Stjepana. Upravo u to vrieme Mađarska se okreće prema Hrvatskoj, kojoj je kraljica Jelena sestra mađarskog kralja Ladislava. Dođe do kobnih borba za hrvatsku krunu, koje završiše god. 1097. smrću hrvatskog kralja Petra i ugovorom između Hrvata i mađarskog kralja Kolomana 1102., po kojemu će Hrvatska i Mađarska stupiti u t. zv. personalnu uniju.

Ovim je **de jure državnost hrvatska ostala netaknuta.** Ali Hrvatska će se odtada dalje morati i te kako boriti za očuvanje i priznavanje svoje državnosti. Hrvati se nisu u toku od preko 8 stoljeća nikada odrekli svoje državnosti, uviek su i u svakoj prigodi nju izticali, na nju se pozivali, nju branili. Upravo trajna i živa sviest postojanja hrvatske državnosti spasila je hrvatski narod od propasti.

Dokaza za ovo ima u hrvatskoj poviesti od 1102. do 10. travnja 1941. velik broj. Evo samo nekih važnijih.

Kad god. 1290. pogine razvratni, posljednji redoviti kralj roda Arpadovića, Ladislav, Hrvati pod vodstvom Pavla Šubića iztiču svoga posebnoga kandidata za hrvatsko-ugarsko priestolje, napuljskog Anžuvinca Karla Roberta, protiv mađarskog kandidata Stjepana Posmrtčeta. A u to vrieme ban Pavao u Hrvatskoj vlada tako, da u svemu dolazi do izražaja ne samo posebna nego i podpuna hrvatska državnost.

U planinskom dielu Hrvatske — u Bosni — stvara se jezgra hrvatske borbe za državnu nezavisnost. Najmoćniji bosanski kraljevi nose naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije«, te time naglašuju, da su nasljednici prvih hrvatskih kraljeva.

Od god. 1382. dalje Hrvati pod vodstvom bana Stjepana Lackovića, braće Horvata — biskupa Pavla i mačvanskog bana Ivana — vranskog priora Ivana Paližne, bosanskog kralja Tvrdka i drugih, ustaju protiv Luksenburgovca Sigismunda, a za Anžuvinca Karla Dračkoga, pa za njegova sina Ladislava. Duga je to bila i krvava borba, koja traje sve dok Ladislav nije samovoljno napustio svoje pravo na tadanju Dalmaciju god. 1409. Ni ovaj samovoljni čin nije dokinuo hrvatsku državnost. Na osobit je način došla do izražaja hrvatska državnost pri izboru Habsburgovca **Ferdinanda I.** na saboru u Cetinu god. 1257.

Hrvati ga izabiru, priznaju, primaju, javno izjavljuju, određuju i proglašuju pravim, zakonitim, stalnim i naravnim svojim kraljem i cielog slavnog hrvatskoga kraljevstva (in verum, legittimum, indubiatum et naturalem nostrum et totius huius inclyti regni Croatiae regem et dominum ... elegimus recognovimus, assumpsimus, publicavimus, fecimus, constituimus et proclamavimus).

Naravno, sve su ovo djela podpune hrvatske državnosti. Štoviše s drugog sabora u Cetinu (4. IV. 1527.) u uputama, koje sabor daje poslanicima za Ferdinanda, Hrvati se izriekom pozivaju na svoju državnost, jer da Hrvatska nije bila nikada ničijom silom osvojena, nego da su se Hrvati sami dobrovoljno priključili ugarskoj kruni, a sada to isto čine i Ferdinandu (Noverit maiestas vestra, quod inveniri non potest, ut nullus dominus potencia mediante Croatiam occupasset, nisi post discessum nostri ultimi regis Zwonymir dicti, felicis recordationis, libero arbitrio se coadiunximus circa sacram coronam Hungariae, et post hoc, nunc erga maiestatem vestram).

Po svemu ovomu i te kako se vidi, da su Hrvati uviek ne samo držali do svoje državnosti, nego su je izticali i po njoj radili.

Kad su u XVI. st. Mađari samovoljno izrabivši izcrpljenost Hrvatske u strašnim bojevima s Turcima, počeli Hrvatsku nazivati »partes adnexae«, dižu se protiv tog naziva hrvatski poslanici na hrvatsko-ugarskom zajedničkom saboru tako, da je isti sabor dne 15. srpnja 1578. zaključio, da se taj naziv zabrani »pošto je **kraljestvo hrvatsko uviek bilo slobodno,** pokorivši se svojom voljom jedino vlasti bivših ugarskih kraljeva«. Tako je mađarski sabor i tom prigodom jasno priznao hrvatsku državnost.

Kad na početku XVII. stoljeća Mađari žele, da se i na Hrvatsku protegnu mađarski vjerski zakoni, oštro se tomu protive Hrvati. Na zajedničkom saboru u Bratislavi (Požunu) 1607. hrvatski ban Ivan Drašković na čelu hrvatskog državnog izaslanstva prosvjeduje protiv ovakvog presizanja tuđe državnosti na hrvatski narod, te i ovom prilikom hrvatska državnost i hrvatsko državno pravo iznose podpunu pobjedu.

Iz svih ovih izjava vidi se, kako je uviek kod Hrvata bila živa sviest hrvatske državnosti i da ih je s Mađarima vezala jedino osoba kralja i ništa drugo.

U poznatoj pragmatičkoj sankciji od 11. ožujka 1712., koju je zaključio hrvatski sabor, stoji: »Mi smo doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, **ali joj nismo podanici.** Nekada imasmo svoje domaće a ne ugarske kraljeve. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno robstvo, već sami po sebi od svoje volje pokorismo se ne kraljevstvu nego kralju njihovu ... Slobodni smo a ne robovi.«

God. 1843. svojevoljno zaključiše Mađari na saboru u Bratislavi da ubuduće na zajedničkim hrvatsko-mađarskim zasjedanjima moraju i hrvatski poslanici govoriti mađarski. Na to je predsjednik donje kuće, Mađar Stjepan Szerenchy, izjavio, da su staleži ugarski ovim zaključkom svojevoljno promienili instrukcije jedne zemlje, koja se s Ugarskom nalazi kroz stoljeća u savezu, a njezin narodni jezik nije mađarski; time su staleži ovu zemlju lišili jednoga od njezinih municipalnih prava, koje im nijedan zakon još nikad nije oteo.«

Za najoštrijih hrvatsko-mađarskih borba u XIX. stoljeću, kao i na početku XX. stoljeća, uviek su Hrvati izticali posebnu hrvatsku državnost i u tom pravcu vodili političku borbu s Mađarima sve do 1918.

Hrvatski državni sabor 29. listopada 1918. time, što je prekinuo svaku vezu s Austro-Ugarskom, jasno je pokazao, da je **hrvatski narod i poslije god. 1102. sačuvao i imao svoju vlastitu državnost.**

Ovu državnost nije pravno dokinulo ni »ujedinjenje« 1. prosinca 1918. ni vidovdanski ustav od 28. lipnja 1921. S jedne strane, jer nisu bili izvršeni uvjeti, koje su Hrvati bili postavili, a s druge, jer se svè provađalo ne samo bez pristajanja, nego i protiv izričite volje Hrvata. Srbi su sve poduzeli, da unište i samu sviest hrvatske državnosti. Zato su Hrvati kroz cielo vrieme srbske prevlasti sve poduzimali i radili, da što prije uzpostave svoju staru podpunu državnost. To su konačno postigli dne 10. travnja 1941., kad je proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske hrvatska državnost ponovno uzpostavljena u svoj svojoj cjelini.

B. HRVATSKA PRAVNA POVIEST

Napisao dr. ANTUN DABINOVIĆ

1. OD DOLAZKA HRVATA DO PRESTANKA NARODNE DRŽAVE

Stvaranje hrvatske narodne države možemo zamisliti kao pristajanje pripadnika nekoliko plemenskih jedinica uz jednog predvoditelja, koji ih je odveo iz zakarpatske pradomovine prema jugu do jadranskog primorja. Konstantin Porfirogenet tvrdi, da su tom prilikom rimske pokrajine: južna Panonija (Panonia inferior) i pokrajina Dalmacija doznačene Hrvatima kao njihova svojina. Panonia inferior prostirala se između Kupe, Drave i Dunava na sjeveru te Kapele i Save na jugu, a rimska je Dalmacija bila zemlja od mora do rieke Drine.

Nema sumnje, da je u tim krajevima bilo i starog stanovništva. Prema njemu su Hrvati sačinjavali gospodsku, vojničku kastu. Starosjedioci su bili ponajviše ratari. Njihova se dužnost sada sastojala u tome, da osvajačima daju, isto kao prije rimskim gospodarima, stanoviti dio zemaljskog prihoda i da im vrše tlaku. Kao vladajući sloj Hrvati su izključivi nosioci političkih prava te sačinjavaju narod (populus). Podređeni im sviet zvao se je »puk« (plebs) i nije uživao nikakvih političkih prava.

U početku svojeg državnog života nastupaju Hrvati kao ratnici pod jednim predvoditeljem ili knezom. Oko toga kneza nalazi se uža okolina, sastavljena od njegove pratnje i od plemenskih poglavica. Oni sačinjavaju uži zbor, a knez donosi svoje odluke samo u sporazumu s njima. Ako se knez i njegova okolina ne mogu među sobom složiti ili ako je pitanje većeg dohvata, saziva se narodni zbor na nekom određenom mjestu, obično u blizini kojega žrtvenika i u određenim danima, a narod pod oružjem odlučuje, što se ima činiti.

Daljnji razvitak u državnom životu nastao je s primanjem kršćanstva iz Rima. U tom je pogledu učinjen početak pod papom Ivanom IV. posredstvom svećenika Martina. Daljnji nesigurni počeci mogli su nastati i pod papom Agatonom, kad je, kako se po svemu čini, stvarni posjed Hrvata dobio svoju pravnu podlogu. Ali je kršćanstvo u Hrvatskoj bilo po svoj prilici u početku ograničeno na pripadnike kneževe okoline, dok su širi slojevi još uviek služili starim božanstvima. Do posvemašnjeg vjerskog preokreta došlo je jamačno u franačko doba, poslije prodiranja franačke vlasti do Jadrana (774.) i nakon sloma avarske države (796.).

Od toga je vremena i crkva vršila svoj utjecaj na uređenje hrvatske države. U prvoj hrvatskoj listini, koju je izdao knez Trpimir (852.) spominju se s jedne strane dvorski ljudi, svećenstvo i pripadnici kneževe pratnje, a s druge upravnici pojedinih župa ili upravnih područja. Iz toga se vidi, da je plemenska vlast ustupila svoje prvenstvo mjestnoj vlasti župana, koji je opet izlazio iz izbora župskog zbora.

U drugoj polovici IX. stoljeća Bizant hoće da popravi svoj položaj u Hrvatskoj, i to mu na čas uspieva dolazkom Zdeslava na kneževski priestol. Ali je knez Zdeslav zbog toga ubijen, i Hrvatska je pod Branimirom i pogotovo pod Tomislavom odbacila sve veze s Carigradom. Iz toga je vremena zabilježeno saborovanje u Splitu. Na njemu je došlo do crkvenog uređenja. Politička i crkvena područja uglavnom su se među sobom pokrivala. S vremenom su crkvene oblasti počele težiti za vršenjem nekog nadzora nad svjetovnim oblastima. S time opet, što je crkva pod utjecajem reformnog pokreta XI. stoljeća htjela svuda provesti službu Božju na latinskom jeziku, nastala je težnja, da se izagna narodni jezik iz crkve. U tom pogledu je, nakon nekog opiranja pod Tomislavom, pod Petrom Krešimirom IV. dvor sa svojom okolinom pristupio reformnom pokretu na splitskom saboru god. 1060. Protiv latinske službe Božje ustali su uglavnom plemenski poglavice.

Dvor Petra Krešimira IV. ne razlikuje se od drugih zapadnih dvorova. Na njemu vrši veliki utjecaj hrvatski biskup, koji je ujedno hrvatski kancelar. Osim kancelara ima i drugih raznih dvorskih služba, sličnih franačkima i njemačkima, među ostalim služba župana komornika, koji je nosio sa sobom na raznim putovanjima kraljevsku riznicu. Drugi su župani morali voditi brigu oko stana i hrane. Kralj nije naime imao jedno stalno boravište, nego je putovao po zemlji, da vrši sudsku vlast i upravu. Zato se njegove listine izdaju čas u jednom, čas u drugom

dvoru. U pojedinim županama su župani, izabrani od samoga naroda, vršili također sudsku i upravnu vlast. Manjim su područjima upravljali satnici, zapovjednici jednog odreda od sto naoružanih ljudi.

Hrvatska nije odmah s početka sačinjavala jednu jedinstvenu državu, nego se sastojala od nekoliko područja pod posebnim knezovima. Svakako se moraju razlikovati četiri glavna područja: 1. Karantanska Hrvatska oko Gospsvetskog polja. 2. Posavska Hrvatska između Drave i obronaka Dinarskog spleta. 3. Biela Hrvatska od Raše do Cetine. 4. Crvena Hrvatska od Cetine do Drima.

Politička sudbina tih krajeva bila je različita, a prema tome i njihovo pravno uređenje. Dok je naime Karantanska Hrvatska god. 743. došla pod bavarsku vlast i od toga vremena odciepljena od zajednice s drugim hrvatskim zemljama, došlo je pod Tomislavom do spajanja Posavske i Biele Hrvatske. Tomislavova je država sezala od morske obale do rieke Drave, a prema iztoku do rieke Drine. Između Hrvatske i Bugarske postojale su naime već od IX. stoljeća zajedničke granice.

Pod narodnim je vladarima političko težište Hrvatske bilo u Primorju. Pogranični predstavnik hrvatskih plemena bio je ban, koji je imao pod svojom upravom najprije Liku, Gacku i Krbavu, a zatim upravu Posavske Hrvatske ili Slavonije. Slavonija je tako pripadala zajednici hrvatskih plemena. Što se tiče zemalja, koje su sačinjavale Bielu Hrvatsku, zemlja se smatrala plemenskom svojinom ili plemenšćinom, koja se pojedincu davala kao plemensko dobro na slobodno uživanje. Ali pojedinac nije smio plemenšćinu odtuđiti ni prodajom ni oporukom, nego je plemenšćina bila nasljedno dobro samo u muškoj lozi.

Posebno političko tielo sačinjavala je bizantska pokrajina Dalmacija, koja se je sastojala od gradskih obćina Zadra, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora i od nekoliko otoka. Kad je Bizant bio u ratu s Bugarskom, postigao je hrvatsku pomoć i dao za pokrivanje ratnih troškova pokrajinu Dalmaciju na upravu kralju Tomislavu. Tomislavu je kraljevski naslov priznat od pape Ivana X. Kasnije je i car Vasilij II. ustupio Držislavu upravu dalmatinskih gradova. Tom prilikom je Bizant priznao hrvatskom vladaru kraljevski naslov. Naslov hrvatskog vladara glasio je od Držislava dalje »kralj Dalmacije i Hrvatske«.

Dmitar Zvonimir primio je krunu i znakove kraljevskog dostojanstva iz Rima. Tom prilikom dao je Bizant mandat za upravljanje bizantskom Dalmacijom mletačkom duždu, koji se naziva duždom Venecije i Dalmacije.

Pošto je izumrla Trpimirova loza (1091.), uspjelo je ugarskom kralju Ladislavu I. da zadobije Slavoniju, zemlju između Drave i Save. Njegov je nasljednik Koloman god. 1097. ušao u Hrvatsku, ali su Hrvati stresli njegovu vlast god. 1099. Mletčani su god. 1097. zauzeli dalmatinske gradove.

Da ipak bude priznat hrvatskim kraljem, Koloman se god. 1102. upustio u pregovore s predstavnicima hrvatskih plemena i zbilja je postigao, svakako s njihovim pristankom, da bude okrunjen za hrvatskoga kralja u Biogradu na moru god. 1102.

Podkraj XIV. stoljeća iznesen je na javu jedan zapis o ugovoru između Kolomana i predstavnika hrvatskih plemena, t. zv. pacta conventa. Po tom ugovoru Koloman je obećao, da će hrvatskim plemenskim zajednicama priznati njihove zemlje i da ne će od Hrvata tražiti ni poreza ni danka. Hrvati su pak obećali Kolomanu, kad bude napadnut, da će mu priskočiti u pomoć s deset konjanika od svake plemenske jedinice.

Protiv vjerodostojnosti tog zapisa iznieli su Mađari neke prigovore. Ali postoji činjenica, da je ustanova plemenske zemlje kod Hrvata ostala i dalje na snazi i da su Hrvati u pogledu svojih plemenskih dobara bili zbilja oslobođeni od svake porezne dužnosti. Plemenske jedinice, koje se spominju u tom zapisu, zbilja su postojale, jer se navađaju u vrelima iz XII. stoljeća. A povelja kralja Kolomana, izdana iste godine (1102.) u prilog častnih sestara u Zadru, potvrđuje nam opet, da je onda održan hrvatski sabor u Biogradu na moru i da je tom prilikom Koloman okrunjen za hrvatskoga kralja.

2. HRVATSKA POD UGARSKIM KRALJEVIMA OD 1102. do 1526.

God. 1107. Koloman je dao okruniti za hrvatskoga kralja, kako se po svemu čini, svoga sina Stjepana, koji je onda imao tek pet godina. Stjepana je zastupao u Hrvatskoj ban, čovjek izabran iz kraljeve okoline, koji je s odobrenjem hrvatskoga sabora imao upravljati Hrvatskom u kraljevo ime. U svojoj zakletvi, izrečenoj pred hrvatskim saborom, novi je ban obećavao, kao što vidimo iz slučaja bana Kledina (1107.), da će poštivati prava i slobode (iura ac libertates) hrvatskog kraljevstva. Samo na temelju te zakletve ban je svečano uveden u svoj čin sa strane hrvatskog biskupa, koji ga je predstavljao saboru. S vremenom se je značaj tih prava i sloboda proširio, a sabor je tražio od svakog novog bana, da mu ih imenito potvrdi. I budući da se banovo ustoličenje nije moglo provesti bez pristanka sabora, razumije se po tome, da je zapravo sabor određivao novom banu njegov djelokrug, jer je kralj riedko kada bio u mogućnosti, da snažno nastupa prema predstavnicima hrvatskih plemena.

K tome je dolazilo, da je u Arpadovoj dinastiji u XII. stoljeću često dolazilo do nesuglasica oko popunjavanja priestola i da je Hrvatska južno od planine Gvozda od god. 1167. do 1180. bila pod bizantskom vlašću.

Poslije god. 1180. nastale su dosta velike promjene. Ugarski su kraljevi počeli smatrati Sla-

voniju osvojenom zemljom, pa su njom vladali izravno po svojim slugama, koje bi tamo odpremali, da dižu prihode od slavonskih seljaka. Jedan dio zemlje prepušten je crkvi, a drugi je podieljen među tvrđavama (castra), u kojima su živjeli kraljevi sluge ili jobagioni od prihoda okolnih zemalja. Ovi jobagioni sačinjavaju s početka neku vrst plemstva, koje je smatralo cielu zemlju svojom, te je tražilo iste povlastice kao ugarsko plemstvo. Tako se je hrvatska pokrajina Slavonija s vremenom pretvarala u posebnu kraljevinu sa svojim posebnim unutrašnjim uređenjem.

Međutim je ostala Hrvatska dalje živjela svojim plemenskim životom, a plemena su bila zastupana u hrvatskom saboru. Županske vlasti, izabrane u zborovima, postojale su i pod Arpadovićima, a župani sa svojim osidnicima odlučivali bi u parnicama po starom običaju.

God. 1107., t. j. nakon krunitbe Kolomanova sina Stjepana za hrvatskog kralja, podredili su mu se dalmatinski gradovi Zadar, Trogir, Split i otoci kao sastavni dielovi negdašnje bizantske pokrajine Dalmacije. Stjepan je tako nosio naslov kralja Dalmacije i Hrvatske, isto kao prije njega Držislav i Petar Krešimir IV. Dalmatinskim su gradovima tom prilikom potvrđene stare slobode. Oni nisu plaćali ni poreza ni danka, mogli su birati priora i biskupa, upravljali su se po svojim starim zakonima, a bili su samo dužni, da od carinskih prihoda daju desetinu crkvi, dok se ostatak razdielio tako, da je prior dobivao treći dio, dok su dvie trećine išle kralju.

Izprave toga vremena vriedile su samo onoliko, koliko je vriedio pečat, koji je stavljen na njih. A budući da se kraljev pečat izmienio prilikom svake promjene na priestolju, to je urodilo posljedicom, da je svaka izprava morala biti ponovljena prilikom stupanja novoga kralja na priestolje. Novi je kralj u svojoj krunitbenoj ili inauguralnoj diplomi morao potvrditi sve odredbe svojih predšasnika. Tako je obseg inauguralnih diploma sve više rastao.

Nije zasvjedočeno, da su kasniji Arpadovići, poslije Kolomanova sina Stjepana, bili krunjeni za hrvatske kraljeve. Vjerojatnost postoji u pogledu Emerika, koji je okrunjen dva puta, jednom od ostrogonskog, a drugi put od splitskoga nadbiskupa. Ali je ta krunitba izvršena u Ugarskoj, a ne, kao što je bilo propisno, na hrvatskom tlu. A opet je ta krunitba izvršena samo zbog toga, što se Emerikov otac, Bela III., bojao, da će njegov mlađi sin Andrija zahtievati čitavu kraljevinu Hrvatsku, dok je imao biti samo herceg u Galiciji.

Bela II. (1172.—1196.) uveo je t. zv. donatarni sustav. On je naime poklanjao ljudima svoga povjerenja prostrane krajeve, a ovi su mu obećavali, da će držati u pripremi za svaki slučaj neki točno određeni broj oružanih konjanika i pješaka. Takve darovnice učinio je kralj u obilatom razmjeru u Slavoniji, gdje su time došli do velikog bogatstva njegovi pouzdanici Niemci i Mađari. U zapadnoj Hrvatskoj su odlikovani kraljevim darovnicama osobito Šubići, koji su dobili bribirsku župu, i Frankopani, koji su dobili župe Modruš i Vinodol. U darovanim su župama Šubići, odnosno Frankopani, uklonili narodno sudstvo i župane, te su na njihovo mjesto postavljali svoje sluge kao upravne vlasti.

Donatari su došli do sve jačeg položaja pod sinovima Bele II., Emerikom i Andrijom I. Od ovoga su iznudili Zlatnu bulu (1222.), koja je vriedila samo za Ugarsku i Slavoniju. Pod Andrijom I. ima Slavonija svoga posebnoga bana i od god. 1273. svoj posebni slavonski sabor. Uređenje Slavonije razlikovalo se je od starog, jer je Slavonija imala samo plemstvo postavljeno od ugarskih kraljeva, dok je hrvatsko plemstvo, sastavljeno od pripadnika hrvatskih plemena, potjecalo od prijašnjih vremena, te se stoga smatralo urođenim (autohtonim).

Donatarna su dobra nasljedstvom prelazila od otca na sina i uobće na mužko potomstvo. Samo u slučaju posebne povlastice (prefekcije) mogla je donatarova kći svoje dobro i plemstvo prenositi mužu i djeci.

No kako je s donacijom bilo skopčano vršenje vojničke, sudske i upravne vlasti, a to je vršenje bilo nasljedno, pojavila se je u drugoj polovini XIII. st. težnja, da i banska čast bude učinjena nasljednom. To je uspjelo tečajem nesuglasica oko priestolja poslije god. 1290. Šubićima u zapadnoj Hrvatskoj i Babonićima u Slavoniji. Kroz tri pokoljenja ove su dvie porodice banovale, a da se nije vršilo ustoličenje pred samim saborom.

Poslije pada banova Mladena Šubića i Ivana Babonića kraljeva je vlast jača, ali se Karlo Robert mora boriti protiv hrvatske velike gospode. Njegov sin Ludovik I. (1342.—1382.) predao je svom mlađem bratu Stjepanu upravu sužene Hrvatske, novonastale Slavonije i obnovljene Dalmacije i nastojao je, da povrati staru vlast nižeg plemstva (potomci starih plemena, jobagioni i pripadnici svećenstva) protiv višeg plemstva i višeg klera. Kraljev se je ugled digao poslije mirovnih ugovora kod Zadra (1358.) i Turina (1381.), u kojima je ciela obala od rieke Raše do Drača došla pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva.

Pojam krune sv. Stjepana već je bio došao do izražaja pod Emerikom, sinom Bele II., a potječe sa zapada. Oko god. 1150. kanonisti su naime izgradili pomisao države, a osobito se u tom iztakao Ivan od Salisburyja sa svojim djelom »Policraticum« (1159.). Salisbury je uzpoređivao državu s jednim tielom, kralja s glavom i krunom. Mađari, koji su prihvatili tu uzporedbu, tvrdili su, da Mađarskom i Hrvatskom vlada ne samo jedan kralj, nego da im je zajednička i kruna, kruna prvookrunjenog mađarskog kralja Stjepana I. Pod tom je krunom imala stajati i kraljevina Hrvatska. Donatari su bili dakle sudionici zajednice svete krune i gledali su s visine na niže, urođeno plemstvo. Time su Mađari povriedili državopravno shvaćanje Hrvata, koji su zahtievali, da nad Hrvatskom vlada izključivo kruna hrvatskih kraljeva, koje su vladari iz kuće Arpadove bili samo časoviti nosioci. Na tom pitanju dolazilo je do hrvatsko-mađarskih sukoba sve do razpada Austro-Ugarske g. 1918.

Više plemstvo pokušalo je, poslije smrti Ludovika I., dočepati se vlasti, dižući protiv njegove kćeri Marije i Sigismunda Luksemburžkog (1387.—1437.) najprije Karla Dračkog, a zatim Ladislava Napuljskog. Neko je vrieme uspjelo bosanskom banu Tvrdku, da se stavi na čelo hrvatskog plemstva i da se dade okruniti, isto kao Držislav i Petar Krešimir IV., za kralja Dalmacije i Hrvatske. I Ladislav Napuljski dao se je okruniti u Zadru hrvatskom krunom.

Banska je vlast u porastu pod grofovima celjskim, Hermanom i Ulrikom, koji su pokušali, da pripadnike nižeg plemstva svedu u kmetski položaj i da ukinu gradske povlastice.

Poseban položaj Hrvatske prema Ugarskoj došao je do izražaja tečajem vladavine Ladislava Posmrtčeta (1445.—1457.), za kojega je vladao namjestnik Ivan Hunyady u Ugarskoj, dok je u Hrvatskoj vladao podnamjestnik. S time dolazi do izražaja neki paralelizam između Ugarske s jedne strane, a Hrvatske s druge strane. Zajednički je jednom i drugom kraljevstvu kralj. Između kralja i kraljevstva bio je posrednik, u Ugarskoj palatin, a u Hrvatskoj ban. Samo palatin, odnosno ban, imao je pravo sazvati sabor.

Ovaj paralelizam nije još došao do svojeg punog izražaja u drugoj polovini XV. st., jer je položaj Slavonije prema Ugarskoj bio neko vrieme povezaniji od položaja ostale Hrvatske. Ali je pod Vladislavom II. Slavonija dobila svoj grb, i njezina je samouprava znatno proširena. Pa ni ugarski zakoni nisu vriedili za Slavoniju, nego samo onda, kad ih je odobrio u svojem području slavonski odbor.

Poseban položaj kraljevine Hrvatske, došao je do izražaja u inauguralnoj diplomi Vladislava II. Taj je kralj došao do vlasti tek nakon teže borbe sa suparnicima, među kojima je bio najjači Maksimilian Habsburžki. Maksimilian je imao mnogo pristaša u Hrvatskoj, jer se u Hrvatskoj već onda mislilo, da samo habsburžka pomoć može sačuvati zemlju od turske opasnosti.

Kad je Vladislav II. prevladao, izdao je prije svoje krunitbe inauguralnu diplomu, u kojoj je obćenito potvrdio sva prava i sve slobode kraljevine Ugarske i »podređenih« joj kraljevina i zemalja. Ovaj izraz nije odgovarao položaju Hrvatske, i zato hrvatski sabor nije ni htio priznati Vladislava II. za kralja. Međutim je Maksimilian krenuo s oružanom silom protiv Vladislava II., ali se morao zadovoljiti nasljednim ugovorom, sklopljenim u Bratislavi 7. studenoga 1491., u kojem je određeno, da ako bi Vladislav II. umro bez zakonitih sinova, ili ovi bez mužkih potomaka, ugarska kruna ima prieći na Maksimiliana ili na njegove izravne potomke.

Poslije toga ugovora Vladislav je izdao drugu inauguralnu diplomu, u kojoj je, kao u prvoj, potvrdio prava i slobode kraljevine Ugarske i pridružene joj kraljevine Hrvatske. Uz to je ugovor o nasljedstvu na priestolju prihvatio hrvatski sabor, dok ugarski sabor toga nije učinio. Hrvati su pače Maksimiliana smatrali kao svoga vladara.

Stvar ne bi imala nikakvih posljedica, da su i Mađari priznali ugovor o nasljedstvu na priestolju. Ali su ugarski staleži u saboru na Rakoškom polju blizu Pešte donieli 12. listopada 1505. zaključak, da na hrvatsko-ugarsko priestolje nikako ne smije doći stranac, već samo domaći sin.

Ova suprotna stajališta Hrvatske i Ugarske došla su do svojeg izražaja i nakon smrti Ludovika II., koji je poginuo kod Mohača. To je ujedno dokaz, da je u političkoj i pravnoj sviesti Hrvata postojalo jasno razlikovanje zajedničkog hrvatsko-ugarskog kralja od zasebnih hrvatskih državnopravnih osebina. Da je takvo shvaćanje o hrvatsko-ugarskim odnosima imao i sav ondašnji politički i pravnički sviet, dokazuju i oba navedena slučaja, kad Hrvati nakon izpražnjenja zajedničkog hrvatsko-ugarskog priestolja biraju svoga novoga vladara posve zasebno, a i protiv volje ugarskog sabora. Do sličnih događaja dolazi u hrvatsko-ugarskim odnosima i u budućim stoljećima.

3. HRVATSKA POD KRALJEVIMA IZ HABSBURŽKE I HABSBURŽKO-LORENSKE LOZE (1527.—1918.)

Poslije smrti Ludovika II. (29. kolovoza 1526.) okupila se u Stolnom Biogradu jaka stranka ugarskog plemstva, koja je izabrala za kralja Ivana Zapoljskog i dala ga okruniti 11. studenog 1526. krunom sv. Stjepana. Palatin Stjepan Báthory sazove naprotiv sabor u Bratislavi, gdje je 16. prosinca 1526. mali broj plemića izabrao kraljem Ferdinanda Habsburžkog, Maksimilianova unuka.

Hrvatski sabor, koji se sastao 1. siečnja 1527. u Cetinu, nije međutim priznao Ferdinandov izbor u Požunu, nego je sam za sebe posve neodvisno od Mađara zaključio, da hrvatski kralj ima biti Ferdinand »kralj češki i vojvoda austrijski«.

Drugi je hrvatski sabor međutim u Dubravi blizu Čazme 6. siečnja 1527. izabrao Ivana Zapoljskog za kralja.

Tako je između zapadne Hrvatske i pokrajine Slavonije došlo do otvorene nesuglasice, a time su se koristili Turci, koji su zauzeli Liku, Krbavu, Jajce, Banja Luku i Sriem s Petrovaradinom. Tursko se napredovanje nastavilo kroz cielo XVI. st., pa je granica ostataka kraljevine Hrvatske prema turskom carstvu tekla odprilike ravnom crtom, povučenom od obale Drave iztočno od Đurđevca prema Savi iztočno od Siska, tako da su Rača, Garić-grad i Moslavina bili u slobodnoj Hrvatskoj. Na jugu od Save i donje Kupe tekla je granica tako, da su Petrinja, Hras-

tovica, Gore i Steničnjak bili u slobodnoj Hrvatskoj. Zatim je išla granica Koranom od Barilovića do Slunja, onda prema Otočcu i sljemenom Velebita do ušća Zrmanje, tako da je obala od Zrmanje do Rječine bila u hrvatskim rukama.

Ovi »ostatci ostataka kraljevine Hrvatske« bili su međutim za Habsburgovce dragocjeni štit od turske najezde u trenutku, kad su se imali boriti protiv mnogobrojnih neprijatelja na zapadu. Hrvati su im u tim borbama bili od prieke potrebe. Mađari su zato morali prema Hrvatskoj postupati obzirno, jer je Ugarska poslije turskog napredovanja god. 1541. bila podieljena u tri diela, tako da je onaj dio, koji je još ostajao pod Habsburgovcima, bio malo veći od preostale Hrvatske.

Pod Habsburgovcima je nestalo dvojstva zapadne Hrvatske i Slavonije. Oba hrvatska sabora viećaju naime od polovine XVI. st. uviek zajednički, a od tog vremena ima čitava Hrvatska jednog zajedničkog bana. Tako ujedinjeni hrvatski sabor, koji je predstavljao vojnički neobično važnu državnu cjelinu, umio je u nekoliko mahova uspješno naglasiti i dokazati poseban položaj Hrvatske prema Ugarskoj.

Tako je i položaj bana ojačan, jer ga sada opet imenuje kralj na temelju priedloga samoga sabora. A ban je morao biti svečano ustoličen po starim običajima, jer inače nije smio vršiti sudsku vlast ni pozivati narod pod oružje. Uz to je sabor čvrsto zastupao stajalište, da se bez saborskog odobrenja ne mogu utjerivati porezi, da sabor mora svaki put odrediti njihovu visinu, i da za ubirače poreza imaju služiti samo pripadnici domaćeg plemstva, koje sabor bude izabrao i koji će saboru polagati račun o svojoj djelatnosti. Kad je kralj Maksimilian II. htio zabraniti banu, da sam na svoju ruku saziva sabor, rečeno mu je, da samo ban može sazvati sabor i da kralj nema pri tome nikakve vlasti. Kralj je mogao postići samo to, da bude obaviešten o svakom saborskom zasjedanju, da bi mogao pravodobno poslati tamo svoje izaslanike.

Hrvatski je sabor preuzeo od bivšeg pokrajinskog slavonskog sabora običaj, da oprema svake godine, kad bi se sastao ugarski sabor, svoje izaslanike na tamošnja zasjedanja. Ti su izaslanici imali iznieti pred kralja i pred ugarski sabor sve tražnje hrvatskih staleža, ukoliko su se odnosile na zajednička pitanja, koja zanimaju obje udružene kraljevine Hrvatsku i Ugarsku.

Ali koje god vrste bili zaključci u ugarskom saboru, oni su imali zakonsku snagu u Hrvatskoj tek onda, kad ih je usvojio hrvatski sabor i kad su dobili kao hrvatski saborski zaključci kraljevu potvrdu. Tako su Hrvatska i Ugarska vriedile kao dvie osobite kraljevine (regna distincta). Hrvatski državni individualitet došao je time do svojeg podpunog izražaja. To se pokazalo, kad je Rudolf II. ugarskim saborskim člancima od veljače 1604. dodao još i XXII. članak. Taj je XXII. članak naime, premda nije bio prihvaćen od ugarskog sabora, prihvaćen od hrvatskoga.

Kad su kasnije povodom bečke pacifikacije god. 1606., Mađari tražili, da Hrvati odustanu od toga zaključka, odvratio im je ban Ivan Drašković, da će se radije čitava kraljevina Hrvatska odciepiti od ugarske krune, nego da Mađari uspiju protiv suverene volje hrvatskog naroda, koju predstavlja njegov državni sabor. Kralj Rudolf je pače 16. siečnja 1608. sankcionirao zasebni hrvatski vjerski zakon, koji je bio sasvim opečan onome ugarskom zakonu, koji je zapisan u prvom članku bečkog mira od 1606.

Novi uspjeh u državnopravnom pogledu postigli su Hrvati, kad je trebalo, da se Ferdinand II. izabere za ugarskog i hrvatskog kralja. Hrvati su otvoreno držali uz Ferdinanda. Oni su postigli, da Ferdinand II. izda, mimo inauguralne diplome za Ugarsku, posebnu inauguralnu diplomu za Hrvatsku, u kojoj je obećao, da će obnoviti bansku vlast u starom obsegu od Drave do Jadranskoga mora, da će Vojnu krajinu povratiti hrvatskim staležima i da će izpuniti i daljnje želje Hrvata.

Daljnji korak nezavisnosti od Ugarske učinjen je, kad je bratislavski sabor, 15. siečnja 1620. zaključio, da sklopi konfederaciju sa zemljama češke krune i objema Austrijama.

Kao uzvrat na to hrvatski je sabor odlučio, da se pridruži katoličkoj konfederaciji uz uvjet, da ostanu nepovriеđene slobode, povlastice i običaji kraljevine Hrvatske. Hrvatska je dakle izvršila krupno suvereno pravo time, što je za svoju obranu i zaštitu sklopila oružani savez protiv Ugarske s jednom stranom oružanom silom.

Dvor je dopustio Hrvatima tu samostalnost, jer ih je trebao u tridesetgodišnjem ratu, dok bude skršen češko-ugarski ustanak. To je podpuno uspjelo tek nakon bitke na Bieloj gori (8. studenog 1620.) i nakon poništenja starog ustava zemalja podloženih kruni sv. Vaclava (10. svibnja 1627.). Sada odluči Ferdinand II., da se Vojna krajina nema vratiti banskoj vlasti, kao što je to bio obećao u svojoj inauguralnoj diplomi, nego odredi, da ima stajati pod upravom graničarskih generala. S time je konačno uređena nova vojnička oblast, koja je trajno odkinuta od zajednice s Hrvatskom. Vojna krajina nije se od toga vremena brojila kao sastavni dio kraljevine Hrvatske. Samo je t. zv. Banska krajina u Pokuplju ostala pod banskom upravom. Time se ujedno pred licem čitavog hrvatskog naroda i njegova državnog sabora sve više očitovala poznata dvoličnost Habsburgovaca.

Ako je ova odluka Ferdinanda II. skopčana s uvađanjem Vlaškog statuta od 5. listopada 1630. značila udarac za hrvatske slobode, stvar je uzela ozbiljnije razmjere pod Leopoldom I. (1657.—1705.).

Još u vrieme Leopoldova predšasnika, Ferdinanda III., činilo se, da će dvor osjećati osobitu obvezanost prema Hrvatima radi pomoći u tridesetgodišnjem ratu i da će banska čast biti nasljedna u kući knezova Zrinskih.

Ali kasnije su neki Mađari, osokoljeni protureformacijom kardinala Petra Pázmána, počeli naglašivati, da je kraljevina Hrvatska podjarmljena strana (pars subiecta). S druge su strane pretežno protestantski velikaši smatrali, da moraju držati s Hrvatima i zajednički braniti stare slobode.

Zajednička borba hrvatskog i mađarskog velikog plemstva protiv dvora svršila je u Hrvatskoj naopako po plemstvo, pogubljeni su Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan (30. travnja 1671.), a njihove obitelji izbrisane su s lica zemlje. U Mađarskoj su nezadovoljnici produžili borbu i postigli na saboru u Šopronju, da je kralj popustio njihovim željama (1681.). Pobjeda mađarske opozicije koristila je Hrvatima utoliko, što je uzpostavljena banska vlast.

Poslije turskog neuspjeha kod Beča (1683.), pojačan je položaj dvora prema staležima. Na bratislavskom je saboru ukinut čl. 31. Zlatne bule, koji je plemićima dao pravo oružanog odpora, te je priznato nasljedno pravo Habsburgovaca na hrvatskom i ugarskom priestolju.

Za Hrvatsku je opet nastala prilika, da odlučno sudjeluje u sudbini dinastije, kad je poslije smrti Josipa I. (1711.), kuća Habsburgovaca ostala na samom Karlu III. Hrvatski je sabor na priedlog zagrebačkog biskupa Emerika Eszterhazyja prihvatio 11. ožujka 1712. odluku, da će u nestašici mužkog potomstva habsburžke kuće priznati za hrvatskog vladara onu ženu iz te kuće, koja bude vladala austrijskim zemljama, a osobito unutrašnjom Austrijom (hrvatska pragmatička sankcija). Ova odluka hrvatskog sabora donesena je Karlu III. u Beč, a kralj je bio pripravan, da kao uzdarje izda Hrvatima diplomu securitatis, povelju, po kojoj bi se obvezao, da će ih za ukazanu vjernost uzeti u zaštitu protiv svakog protivnika. Diploma međutim nije izdana, a Mađari su uspjeli, da god. 1722. u svojoj ugarskoj pragmatičkoj sankciji s pristankom Hrvata postignu priznanje jedinstva svih zemalja, koje priznaju krunu sv. Stjepana.

Već je tečajem tridesetgodišnjeg rata austrijski dvor pokazivao težnju, da bana priveže uz dvor i da vršenje njegovih poslova prepusti podbanu. Zato se uvađa sada ličnost bana zamjenika, koji je ostajao u zemlji, dok bi pravi ban trajno boravio na dvoru, ako nije učestvovao u ratovima na čelu hrvatskih odreda. Pod Karlom III. nanovo je organizirana sudska služba, te je u znatnoj mjeri odvojena od banskog dohvata.

Još jače je pogođena hrvatska samouprava pod Marijom Terezijom. Pod njom su naime pogođena vlastelinska prava utoliko, što su pod nadzorom državnih oblasti zapisani urbari po Hrvatskoj, te se seljacima dopustilo, da se protiv odluka vlastelinskog suda utječu na županijske sudbene oblasti. Marija Terezija je k tome nanovo uvela bansko vieće, koje je bilo u kreposti u vrieme turskog rata god. 1683. do 1699., te je sačinjavalo neku vrst hrvatske vlade mimo sabora. Podkraj svoje vladavine Marija Terezija prenela poslovanje banskog vieća na zajedničko namjestničko vieće za Ugarsku i Hrvatsku (1779.). Tako je Hrvatska izgubila svoju posebnu vladu, a njezini su se poslovi razpravljali u zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj vladi, u kojoj je palatin imao predsjedničtvo, dok je ban bio jedan od viećnika.

Uz to je Marija Terezija i u Hrvatsku uvela ugarski županijski sustav, koji je do toga vremena vriedio samo za Slavoniju. Isto kao u Ugarskoj sada su u Hrvatskoj postali veliki župani s podžupanima i sa županijskim činovnicima, a županijske su skupštine težile za tim, da same obavljaju sve svoje poslove mimo hrvatskog sabora. Pače su pojedine županije težile za tim, da svoje zastupnike šalju izravno na sabor u Bratislavu, a kraljica je često svoje poruke odpremala izravno županijama, a da se nije na sabor ni obazirala.

Ovo smanjivanje značaja hrvatskog sabora pojačano je pod Josipom II. (1780.—1790.). Ali je Josip II. istodobno ukinuo i ugarski ustav odbivši da izda, kao njegova majka, inauguralnu diplomu. Tako nisu uobće sazivani ni hrvatski ni ugarski sabor, a ni županijske se skupštine nisu kasnije sastajale. Josipove su reforme značile svakako smanjivanje vlasti plemstva u Ugarskoj i u Hrvatskoj, pa su se zato plemići jedne i druge kraljevine složili protiv dvora.

Poslije smrti Josipa II. i pošto je njegov brat i nasljednik Leopold II. (1790.—1792.) opet povratio ustav, kako je bio pod Marijom Terezijom, učinjen je s mađarske strane odlučan korak u pravcu podpunog podređivanja Hrvatske ugarskoj cjelini. Ono, za čim su Hrvati težili, da im se povrati samostalna vlada u obliku banskog vieća, nisu postigli, a Mađari su opet postigli, da je smanjena banova vlast: ban nije više smio sam sazivati hrvatski sabor, nego je to smio samo na temelju kraljevskog odpisa, a kralj se je opet u tom pogledu sporazumievao s palatinom i namjestničkim viećem. Hrvatska se sada službeno smatrala kao sastavni dio Ugarske. Dosljedno tome Mađari su krenuli za tim, da i u Hrvatsku uvedu kao uredovni jezik mađarski i da ga barem, kad u Hrvatskoj mađarski nije bio poznat, uvedu kao obvezatni predmet u škole.

Smanjivanje banove vlasti i vlasti hrvatskoga sabora god. 1791. znači najniži stupanj hrvatske ustavnosti. Od sada su Hrvati bili primorani, da vode žestoku borbu protiv Mađara za očuvanje svoje državnosti. Ta je borba na svršetku dovela do loma zajednice zemalja podloženih kruni sv. Stjepana.

S početka je ta borba smetnuta s dnevnog reda zbog ratovanja protiv Napoleonove Francuzke. Pa i poslije bečkog kongresa i sve do požunskog sabora god. 1830. nije se činilo, da će Mađari ponoviti stare zahtjeve. Te su godine međutim izašli s tvrdnjom, da je Hrvatska oružjem pokorena zemlja i da se stoga mora u podpunosti podvrći mađarskom zakonodavstvu i to osobito u pogledu uredovnog jezika. Mađarski je zahtjev izazvao živ odpor kod Hrvata, ali i negodovanje u bečkim dvorskim krugovima. Zato je bečki dvor stao podupirati Hrvate u njihovoj ustavnoj borbi protiv Mađara, ali je to činio sa-

mo u nadi, da će s time pojačati kod Mađara konzervativnu struju, u kojem bi slučaju bio sklon, da žrtvuje hrvatske težnje mađarskima. No kad je kod Mađara sve više prevladala liberalna struja, koja se dvoru nikako nije sviđala, počeo je dvor sve otvorenije podupirati Hrvate protiv Mađara.

Tako je došlo nakon krvavih županijskih izbora god. 1845. do preustrojstva hrvatskoga sabora i do uvađanja hrvatskog uredovnog jezika namjesto latinskoga. Kad su napokon Mađari u ožujku 1848. ustali protiv dinastije, imenovan je za bana barun Josip Jelačić. Njegovoj je upravi podređena Vojna krajina, a istodobno je on imenovan i namjestnikom Dalmacije, koja je poslije pada Mletačke Republike (1797.) došla, nakon kratke francuzke vladavine (1806.—1814.), pod austrijsku upravu. Tako se činilo god. 1848., da će biti u podpunosti povraćen obseg i obujam banske vlasti.

Zbilja je ustoličenje novog bana izvršeno s podpunim ceremonijalom starih vremena, a sam se Jelačić brinuo, da mu bude priznata u podpunosti stara banska vlast. Ali čim je minula opasnost za austrijsku državu, pozvan je Jelačić na bečki dvor, te su se opet pojavile težnje, da se od banske vlasti napravi obični dvorski naslov.

Položaj Hrvatske krenuo je opet na gore, kad je god. 1867. dvor bio prisiljen, da pristane na nagodbu s Ugarskom. U toj je nagodbi priznato jedinstvo zemalja podloženih kruni sv. Stjepana, dakle Ugarske i Hrvatske. Hrvatska se je nalazila tako pred gotovim činom. Premda je njezin položaj prema Ugarskoj bio znatno oslabljen, ipak je nagodba sadržavala priznavanje ravnopravnosti Mađarske i Hrvatske. Hrvatska je imala svoga bana, koji je imenovan od kralja na priedlog ugarskog ministra predsjednika, ali nakon saslušanja ministra za Hrvatsku. Taj od kralja imenovani ban nije mogao biti maknut parlamentarnim putem, a imao je u svojim rukama izvršnu vlast. To je značilo, da je mogao i onemogućiti vršenje jednog zakona. A opet je zakonodavna vlast ostala hrvatskom saboru. Zakonsku su snagu naime dobivale samo one osnove, koje su bile prihvaćene od hrvatskoga sabora i koje su nakon toga dobivale kraljevu potvrdu. Od stare vojničke vlasti, koju je imao još ban Jelačić, nije ništa preostalo. Ali je Hrvatska sama imala pod svojom vlašću pravosuđe, upravu i nastavu. Za pokrivanje zajedničkih troškova Hrvatska je doprinosila Ugarskoj stanovitu tangentu, t. j. postotak sveukupnog poreznog prihoda. Pod zajedničkom hrvatskom i ugarskom upravom bila su prometna sredstva, a to je dalo Mađarima mogućnost, da nameću Hrvatskoj svoju volju. Uz to su Mađari dali osjetiti svoju prevlast u gospodarskom pogledu.

Način, kako je nagodba provedena, izazivao je međutim u hrvatskim redovima težko negodovanje. Zato je sabor nakon prvog svjetskog rata u svojoj sjednici od 29. listopada 1918. zaključio, da se imaju razriešiti državnopravne veze između Hrvatske i Ugarske. Uz to je sabor povjerio Narodnom vieću zadaću, da preuredi državnopravne odnose Hrvatske.

To se preuređenje međutim nije moglo zamisliti drugačije, nego na taj način, da je Narodno vieće svoje djelovanje iznielo pred hrvatski sabor, koji bi s time bio stavljen u mogućnost, da prihvati njegove zaključke. Narodno vieće međutim, pošto su iz njega izpali oni članovi, koji se nisu slagali s njegovim postupanjem, pristupilo je 1. prosinca 1918., novostvorenoj kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca, koja je kasnije dobila naziv kraljevine Jugoslavije.

S tim prestankom hrvatske državnosti nije se mogla sporazumjeti pretežna većina hrvatskoga naroda, koja nije nikako htjela priznati novo stanje. Zato je odmah u prosincu 1918. započeta oštra politička borba, koja nije prestala, dok nije 10. travnja 1941. uzpostavljena nezavisnost Hrvatske.

To uzpostavljanje smatra se kao povratak one iste hrvatske državnosti, koja je prekinuta kroz vrieme od 1918. do 1941., isto kao što su i Mađari gledali na vrieme od 1849. do 1867. kao na prekid svoje državnosti, koja je u svezi s prošlošću opet uzpostavljena. Kao vidljiv znak hrvatskog državnog kontinuiteta ima služiti hrvatski sabor, koji je obnovljen Poglavnikovom zakonskom odredbom koncem siečnja 1942.

C. HRVATSKA VOJNA POVIEST

Napisali dr. SLAVKO PAVIČIĆ i Ing. FRANJO PERŠE

Prvo razdoblje hrvatske vojne poviesti.
Hrvatska vojna poviest od VIII.-XII. stoljeća.
Hrvatska vojna poviest prije turskih ratova.
Ustanak Hrvatske lige (1384.).
Hrvati u turskim ratovima (pregled).
Hrvatska seljačka buna (1573.).
Hrvatska vojna krajina.
Zrinsko-frankopanska urota 1671.
Hrvati na ostalim evropskim bojištima.
Hrvati u Napoleonskim ratovima.
Ustanak bosanskih Hrvata (1830.).
Hrvatska narodna vojska 1848.
Hrvatsko domobranstvo 1868.
Hrvatski ustanak god. 1871.
Hercegovački ustanak 1875.
Hrvati u prvom svjetskom ratu.
»Jugoslavenska legija«.
Ustanak hrvatske vojske 5. XII. 1918.
Osnutak ustaškog pokreta.
Osnutak »Hrv. seljačke i građanske zaštite«.
Hrvatsko narodno oslobođenje.
Hrvatske oružane snage.
Zaključna rieč.
Bibliografija.

Vojna poviest Hrvata nije nam do sada prikazana ni u većem ni u manjem djelu. Čitava hrvatska poviest i nije drugo, nego slied samih vojnih događaja, a često i nekoliko njih u isto vrieme U svima sudjeluju Hrvati, kao hrabar vojnički narod, koji svojim vojničkim vrlinama ne zadivljuju sviet samo u borbama oko granica svoje domovine, već i na gotovo svim ratnim poprištima Evrope od Sredozemnog i Crnog mora sve do Sjevernog mora i od stepa Rusije do obala Atlantika. Poznata je stara uzrječica: »Gdje je rata, tu je i Hrvata«.

Prvo razdoblje hrvatske vojne poviesti

Kako tragovi hrvatstva vode na Kavkaz, to nam se Prahrvati ukazuju kao eminentno vojnički i državni narod. Seleći se prema zapadu Hrvati su stvorili sjeverno od Karpata i Tatra golemu državu Veliku Bielu Hrvatsku, koja je bila vojnički tako snažna, da je car Heraklije početkom VII. vieka zamolio Hrvate, da mu pomognu u njegovim očajničkim podhvatima protiv Avara, koji su u ono vrieme rušili i palili i zadnje ostatke rimske kulture i civilizacije na Balkanu, te zaprietili i samom Carigradu. Tako su Hrvati kao uređena vojna i državna postrojba došli u ovu današnju svoju postojbinu kao zaštitnici evropske kulture, te im je ta značajka ostala temeljnom za cieli život sve do dana današnjega.

Vojne jedinice prastarih Hrvata bile su u glavnom lake konjaničke postrojbe, oboružane kopljem, lukom i strjelicom, te su baš zato jedino Hrvati mogli uništiti Avare. Hrvati su razorili glavni avarski grad, t. zv. »hring« između Tise i Dunava u Panoniji, te je njihova vojnička djelatnost na koncu VI. vieka zadala konačni udarac avarskoj moći, koja se iza toga nije više nikad obnovila.

Kako su Hrvati već na Azovskom moru bili poznati i izkusni pomorci, oni su i u novoj postojbini, pogotovo stopivši se s romanskim primorcima i slavenskim starosjediocima zašli na morsku pučinu izgradivši odličnu trgovačku i pogotovu ratnu mornaricu.

Hrvatska ratna mornarica sastojala se od manjih, okretnih brodića, koji su bili sposobni, da se sklone u bilo koju uvalu naše vrlo razvedene obale, pošto su izvršili napadaj na neprijateljsko brodovlje. Kao nosioci hrvatskog ratnog pomorskog junačtva poznati su neretvanski Hrvati.

Na kopnu razvila se vrlo dobro ustrojena konjanička vojska kao jurišne čete, koje su uzpostavile suverenu hrvatsku vlast na čitavom području prve hrvatske države od Jadrana sve do Drine i Kolubare, te Dunava i Mure. Sjajno opremljeno pješačtvo sačinjavalo je posade duž hrvatskih državnih granica, prometnih putova te po gradovima i sjedištima župa. Svaki Hrvat bio je slobodnjak, seljak i vojnik, te je na poziv svog župana odilazio na obranu svoje države.

Kako su Hrvati proveli na ovom području mir, red i sigurnost, to je hrvatska država doskora stekla veliko poštovanje kod svih svojih susjeda, i u međunarodnom svietu bila je smatrana kao potreba Evrope na ovom razmeđu Iztoka i Zapada.

Hrvatska vojna poviest od VIII.—XII. stoljeća

Dok se u početku nova Biela ili Primorska Hrvatska, koja se protezala od Jadrana do Drine, mogla nesmetano državno i vojnički razvijati, dotle su sjeverne hrvatske župe ili t. zv. Posavska Hrvatska (između Mure, Drave, Dunava, Save, Kupe i Velike Kapele) vodile žestoke borbe protiv franačkih zavojevača. Pod vodstvom slavnog bana **Ljudevita,** Hrvati su izvojevali devet sjajnih pobjeda nad premoćnim franačkim snagama, ali su, dakako, uz to pretrpjeli težkih gubitaka i opustošenja. Dolazkom Mađara na Dravu (iza 896.) panonski Hrvati osjećaju potrebu za užu vojničku suradnju s Bielom Hrvatskom.

U Bieloj Hrvatskoj razvija se izvrstna ratna mornarica, te knez **Domagoj** dobiva naslov »najgori knez Hrvata«, jer je bezobzirno progonio svakog onoga, koji se zlonamjerno približio hrvatskim obalama. **Knez Mutimir** (892.—900.) posvetio se posebice uređenju iztočnih granica Hrvatske, jer se na njima počela razvijati vojnički moćna bugarska država. — Posebno je važan knez **Tomislav** (910.—928.) koji je: 1.) ustrojio, za ono doba, golemu vojnu silu, 2.) ujedinio sve hrvatske banovine oko sebe, 3.) spretnom politikom prema Romanima u dalmatinskim gradovima predobio ih za sebe, 4.) uspio se na temelju svoje vlastite snage proglasiti kraljem Hrvata, 5.) svoje kraljevstvo je utvrdio sjajnim pobjedama na kopnu i moru. — Tomislav je razpolagao vojskom od 60.000 konjanika, 100.000 pješaka na kopnu, a na moru s 80 velikih brodova »sagina« (s po 40 ljudi posade) i sa 100 manjih brodova »kondura« (s po 10—20 ljudi posade). Za Tomislavovo savezničtvo otimao se Konstantin VII., bizantski car, i mnogi drugi tadanji europski vladari. Značajne su pobjede Tomislavove nad vojskom bugarskog cara Simeona Velikoga, koji je bio prva sila ondašnje Europe. Kako su već u ono najranije doba Hrvati bili poznati kao vrstni pomorci i vojnici, dokazuje i to, da je na pr. **Mletačka** republika nastojala glavninu svoje ratne mornarice izpuniti mladićima unovačenim u hrvatskim zemljama. Tragove hrvatske vojničke slave nalazimo i u zemljama stare arapske kulture, te je poznato, da su arapski knezovi i sultani u sjevernoj Africi i u Španjolskoj imali često svoje tjelesne garde sastavljene od Hrvata. Mnogi su se naši ljudi u tim službama iztakli junačtvom, diplomatskim i obćim znanjem, te su stekli položaje vojskovođa (na pr. **Džankar**, vojskovođa fatimidskog sultana u Kairuanu, koji je 969. osvojio Egipat) i knezova (napr. **Kairan** knez Almerije na andaluzijskoj obali), generala, graditelja, znanstvenika i književnika.

Nakon smrti kralja Tomislava u stanovitim razdobljima smanjuje se vojnička moć hrvatskog kraljevstva, te se opet diže i nadilazi doba Tomislavovo, za vlade kralja **Petra Krešimira Velikoga** (1058.—1074.), koji uzpostavlja hrvatsku prevlast na moru i kopnu, te proširuje granice Hrvatske na jug na neretvanske Hrvate, na zapad do rieke Raše u Istri i na iztok do Drine. — Za kralja **Dmitra Zvonimira** Hrvatska se bezuvjetno cieni kao vojnički **jaka** država, jer ljetopisac opisujući stanje u Zvonimirovoj državi navodi, kako je tada vladao red, poštivanje zakona, strah od zlih djela, a to je jamačno bila zasluga uredne i dobro ustrojene vojne snage. S druge strane znamo, da je papa radio na tome, da bi Zvonimir poduzeo jednu križarsku vojnu za osvojenje Spasiteljeva groba. I to je znak, da su Zvonimirovu vojsku ondašnji vodeći međunarodni činbenici Europe cienili.

U XVII. vieku dade papa u Vatikanskoj knjižnici naslikati prizor kako njegov legat predaje kraljevsku krunu kralju Dmitru Zvonimiru. To je najbolji dokaz, da je taj hrvatski kralj zaista bio izvanredno slavan, kad mu je kod Svete Stolice uspomena do tog doba ostala tako **snažna**, da ju tadanji papa ovjekovječuje freskom u svojoj knjižnici, gdje i danas stoji s odgovarajućim tekstom izpod nje.

Nakon smrti **kralja Dmitra Zvonimira** latinsko svećenstvo, kojim je bio preplavljen hrvatski kraljevski dvor, na čelu s kraljicom **Lepom**, mađarskom princesom, koja je oko sebe imala mnoge tuđince, uprlo je sve sile, da Hrvatsku dovede u zavisan položaj o **Mađarskoj**. Mimo njihovih nastojanja Hrvati izaberu za kralja **Petra** koji se oružanom snagom suprotstavi Kolomanu, koji dolazi da preuzme vladavinu od svoje sestre. Kralj Petar pada u borbi, ali **Koloman** uviđa, da oružjem ne može pokoriti Hrvate, te god. 1102. s predstavnicima dvanaest hrvatskih župa (plemenskih) uglavljuje ugovor »Pacta conventa«, kojim Hrvatska stupa u personalnu uniju s Mađarskom. Vojnički, Hrvatska ostaje samostalna; hrvatska vojska nije dužna boriti se izvan granica Hrvatske. Koloman se okruni hrvatskom krunom u priestolnici hrvatskih kraljeva Biogradu na moru, nakon što ga je **hrvatski sabor** predhodno izabrao hrvatskim kraljem.

Stupanje Hrvatske u personalnu uniju bilo je po svoj prilici djelo kraljice Lepe, latinskog svećenstva i one dvanaestorice latinski orientiranih hrvatskih župana. Svi ostali Hrvati nisu odobravali taj čin, te su samo čekali čas, kad će Hrvatska opet biti samostalna i nezavisna kraljevina, kao što je bila prije. Takve su se težnje posebice mogle izticati u krajevima, koji nisu bili na dohvatu hrvatsko-ugarskim kraljevima, a to su krajevi središnje, planinske Hrvatske ili banovine Bosne. Tu se skupljalo staro hrvatsko glagoljaško svećenstvo, kao nosilac duha hrvatske samostojnosti i sve ono hrvatsko političko družtvo, koje nije prihvaćalo novu situaciju u posavskoj i primorskoj Hrvatskoj. Tada se u Bosni spremala državnička i vojnička obnova samostalnosti i nezavisnosti hrvatske države.

Hrvatska vojna poviest prije turskih ratova (od XII.—XV. stoljeća)

Od XI. vieka Europu drži zanos križarskih vojni. I naš kralj Dmitar Zvonimir pravio je osnove, da pođe na jednu takvu vojnu, ali toga nije izvršio. Kroz hrvatske zemlje se međutim, često povlače križarske čete i čitave vojske, koje za sobom ostavljaju pustoš. Narod pred križarima bježi u šume. Mnogi se hrvatski vitezovi priključuju različitim križarskim vojskama, koje su prolazile kroz Hrvatsku.

Jedna darovnica Bele III., u kojoj se spominje »exercitus croaticus« (hrvatska vojska) dokazom je, da su Hrvati imali stalno svoje zasebne vojne postrojbe pod vodstvom svojih banova i hercega. Značajno je, da je položaj hrvatskog hercega bio ravan položaju podpuno samostalnog vladara, jer se na pr. koncem XII. vieka Andrija naziva: »Božjom milošću herceg Zadra, čitave Dalmacije i Hrvatske, kao i Humske zem-

lje«. — Hrvatsko-ugarski kralj Andrija I. poduzima petu križarsku vojnu, te mu se priključiše i neki hrvatski velikaši.

U to doba hrvatska se vojska bori protiv napadaja bizantskih vojvoda na Sriem i ostale iztočne župe Hrvatske. No u bitci 1166. kraj Zemuna pobiede Grci, i hrvatske zemlje podpadnu pod Carigrad. To je trajalo trinaest godina. Hrvatskom je vladao carski namjestnik Konstantin Sebastos, sa stolicom u Splitu i naslovom: »vojvoda čitavog kraljevstva hrvatskog i dalmatinskog«.

Provala Mongola. — Za vladavine Bele III. provali u naše strane preko Karpata i Besarabije silna mongolska vojska pod zapovjedničtvom Batu-kana. Mongoli su se odlikovali kao konjaničtvo odporno prema svakoj potežkoći, vrlo disciplinirano i dobro ustrojeno. Oni su rušili pred sobom svaku zapreku. Kralj Bela je skupio na velikoj mohijskoj pustari, uz rieku Šajo oko 65.000 većinom prigodnih vojnika — seljaka. Batu-kan je razpolagao s vojskom od 100.000 odličnih boraca, a imao je i sve ratne sprave i visoki moral svojih četa. Uz Belu je bio i brat mu Koloman, herceg kraljevine Hrvatske, s jakom hrvatskom vojskom. Hrvati su jurišem pokušali predusresti neprijatelja, ali su im iza leđa Mađari počeli uzmicati i napuštati postave, te je to dovelo do podpunog sloma hrvatskog podhvata. Pojedini sastavi hrvatske vojske izginuše do zadnjega, kao na pr. primorski Božjaci, a herceg bude smrtno ranjen. Preostali Hrvati nastoje, da bar Hrvatsku zaštite od te nesreće, te uzpostavljaju obranbenu liniju na Dravi. Mađarska je čitava postala plienom Mongola. Bela III. je pobjegao u Hrvatsku preko Austrije. No, unatoč svim vojničkim i stratežkim pripremama, Mongoli provališe i u Hrvatsku, te napreduju u pravcu jugozapada za tragom kralja Bele.

Padoše svi gradovi u sjevernoj Hrvatskoj, bude poharan i Zagreb, ali ostane neosvojen Kalnik-grad, koga je junački branio Filip Bebek. Batu-kan je tražio glavu Bele III., jer se inače po mongolskom ratnom običaju ne bi mogao smatrati gospodarom Hrvatske i Ugarske. Bela bježi u Split i Trogir, gdje ga zaštićuje knez Stjepan Šubić Bribirski. Kad je Batu-kan došao pred Trogir, Bela je bio sakriven na otočiću Kraljevcu. U to saznaju Mongoli, da je umro Džingis-kan Ogotaj u Aziji, te se stanu polako vraćati kući. Hrvatske su čete podpuno razbile Mongole, koji preko Bosne i Bugarske pobjegoše u svoju postojbinu.

Ova borba s Mongolima mora se smatrati jednim od najvažnijih i najodsudnijih poglavlja u hrvatskoj poviesti, dapače u cieloj poviesti Europe. Da se Hrvati nisu tako sjajno držali i konačno uspjeli možda bi poviest Europe pošla drugim tokom. Naravski, da su Hrvati težko platili te borbe. Zagreb je bio skoro sasvim razvaljen, ciela je zemlja bila poharana, a velik dio naroda pogubljen od mongolske ruke.

Za vrieme Arpadovića bila je hrvatska vojska u glavnom plemenska. Ona se kupila ustankom, koji je bio obći ili djelomični. Pojedinim plemenima bili su dodieljeni pojedini krajevi, da ih brane. Koncem XII. stoljeća dolazi do feudalnog vojnog uređenja. Pojedini knezovi i velikaši morali su pomagati kralju sa svojom posebnom vojskom, a hrvatski gradovi na moru mornaricom. I ostali unutrašnji gradovi imali su dužnost na kraljev zahtjev postrojiti i opremiti stanoviti broj vojnika. Za vrieme Anžuvinaca u XIV. stoljeću uvađa se na osnovi feudalizma banderialni sustav. Jedan banderij sastojao se od 500 vojnika, a dielio se u polovine, četvrtine i osminke. U Hrvatskoj je kralj sam razpolagao kraljevskim banderijem, kojeg je on uzdržavao, a uz njega je postojao banski banderij, banderij kneza Frankopana, cetinskih knezova Nelipića i krbavskih knezova Kurjakovića. Tim banderijima pridružile bi se čete plemenitih Hrvata župe lučke, kninske i ličke, zatim u iztočnim župama Hrvatske: knezovi Blagajski (Babonići), biskup zagrebački, a i vranski prior. Osim toga postojale su i županijske vojske. Tim županijskim vojskama pridolazili su viši i niži činovnici sa svojim četama. Ali su postojali i plaćenici. Takve su držali i bogatiji velikaši.

Ludovik I. Veliki počeo je stvarati jaku ratnu mornaricu, nakon što je zavladao čitavom primorskom oblasti od Krka do Kotora. Ta je ratna mornarica bila izključivo hrvatska. Svaki primorski grad doprinašao bi najmanje po jednu galiju ili barem manje lađe, brigantine ili burne, a veći gradovi i više galija.

Ali ta Ludovikova ratna mornarica nije nikada dosegla onu moć, snagu i broj kao za prvog hrvatskog kralja Tomislava. Ta mornarica bila je usredotočena u vodama oko Trogira, Visa, Hvara i Korčule. Na čelu mornarice bio je admiral, koji je imao za zamjenika jednog viceadmirala. Admiral je bio obično knez s otoka Hvara, Brača ili Korčule, s kojih su se otoka skupljali najbolji mornari. Hrvatska ratna mornarica imala je ne samo obranbenu već i razne navalne zadaće.

U srdcu hrvatskog kraljevstva, u župama planinske Hrvatske oko rieke Bosne, kao oko središta, počela se oblikovati jedna nova političko-upravna jedinica, banovina Bosna. Tako je Hrvatska u to vrieme podieljena na tri političko-upravna tiela: slavonsku, primorsku i bosansku (planinsku) banovinu. Već za vlade slavnog bosanskog bana Kulina 1180. ustrojena je tamo uređena i dobro opremljena vojska, koja je jamčila red i sigurnost u klančima planinske Hrvatske. Za Kulina bana još danas predaja kaže, da je dao Bosni sređen život i puno blagostanje, a to je on i omogućio izvrstnom vojnom organizacijom.

Ustanak Hrvatske lige (god. 1384.)

Ludovik Veliki vidio je, da hrvatski velmože iz starih hrvatskih župa nisu samo obični feudalci, već, da su oni jedini nosioci hrvatske državopravne sviesti u Hrvatskoj. Od nekadanjih župana nastali su feudalci, knezovi, grofovi i t. d., ali su uviek značili opasnost, da Hrvatska jedanput pođe sama svojim putem. Primjerice: hrvatski ban Pavao Bribirski bio je sasvim suvereni vladar Hrvatske, te se i nazivao »ban Hrvatske i gospodar Bosne«. Kasnije su tu ulogu igrali Nelipići, a Ludovik je jednoga za drugim uništavao i brisao s lica zemlje izkorišćujući jal malog plemstva prema onim »visokima«. Ludovik je pomagao nižem plemstvu, nastojeći na hrvatske posjede naseliti što više tuđinskih plemića, koji se ne će moći zaraziti snovima o uzkrisenju nekadanjeg hrvatskog kraljevstva, ali je zato uništavao Bribirske i Nelipiće, te ostale potomke starih kraljevskih hrvatskih plemena i rodova. To je dovelo do toga, da su banovi bosanski sve jače i jače oko sebe prikupljali hrvatske nezadovoljnike izčekujući čas, kad će moći proglasiti obnovu hrvatskog kraljevstva pod žezlom hrvatske narodne dinastije. Već 1377. bosanski se ban Tvrdko proglasuje kraljem Bosne, priznavajući izprva vrhovničtvo Ludovika I. Kasnije Tvrdko proširi svoju moć i na neke susjedne iztočne pokrajine, a proširio je svoju vlast sve do Jadranskog mora. Kad je Ludovik umro 1382., a na hrvatsko-ugarski priesto stupi dvanaestgodišnja kraljevna Marija, ne htjedoše na to pristati hrvatski velikaši, već odlučiše pod vodstvom kralja Tvrdka poći svojim putem. Oni osnuju t. zv. Hrvatsku ligu 1384. koju su vodili zagrebački biskup **Pavao Horvat,** prior vranski **Ivan Paližna** i ban mačvanski i severinski **Ivaniš Horvat,** a pridružiše im se herceg **Hrvoje Vukčić Hrvatinić,** hrvatski ban **Stjepan Lacković i Nikola Seč.** Autoritativna osoba ustaša bio je bosanski kralj **Stjepan Tvrdko I.,** koji se 1390. proglašuje kraljem Hrvatske i Dalmacije. Ustaše su prije svega pokušali s napuljskim kraljem i bivšim hrvatskim hercegom Karlom Dračkim, no njega u Mađarskoj ubiju god. 1386. Sad se razplamsa ustanak, te ustaše napadnu kraljičinu pratnju na putu kod hrvatskog mjesta Gorjana (25. VII. 1386.). Tom prilikom budu pobijeni gotovo svi članovi pratnje, svi Gorjanski osim jednoga, kao i ubojica Karla Dračkoga — Blaž Forgač. Kraljica Marija i njena majka Jelisava (rodom bosanska kraljevna) budu zatvorene u Novigradu na moru, gdje je Jelisava bila i zadavljena. Ban Ivaniš Horvat je tako zavladao čitavom slavonskom i primorskom banovinom u savezu s kraljem Tvrdkom. Zaručnik kraljice Marije, brandenburžki markgrof **Sigismund,** provali u Hrvatsku, gdje mu se pridružiše hrvatski plemići Ivan Frankopan i knezovi Kurjakovići, koji su bili protiv ustanka. Po čitavoj sjevernoj i zapadnoj Hrvatskoj vladaju žestoke borbe. Ivaniš je Horvat 1387. osvojio Zagreb (Kaptol i Grič), te Medvedgrad, koji htjedoše prieći na stranu tuđinaca. Konačno sada već kralj Sigismund oslobađa Mariju iz zatočeničtva. Nakon toga počinje gubiti bitku za bitkom Hrvatska liga, te se mnogi njezini pristaše sklanjaju kod kralja Tvrdka I. Glavni vođe padoše u robstvo i budu na strašan način pogubljeni. Ban Ivaniš je, međutim, pobjegao iz zatvora također u Bosnu. On se pojavljuje u žestokim napadajima iz Bosne na Sigismundovu vojsku u zajednici s Hrvojem Vukčić Hrvatinićem, te konačno u bitci na Kosovu polju 1389., u vojsci kralja Tvrdka. 27. II. 1397. namami Sigismund Stjepana Lackovića i njegove pristaše na sabor u Križevce, gdje ih sasjekoše. Ovaj je ustanak potresao temeljima hrvatsko-ugarske državne zajednice.

Hrvati u turskim ratovima

(Pregled)

U drugoj polovici XIV. vieka pojavljuje se pred jugoiztočnim vratima Europe, na domak trulog bizantskog carstva, novi azijski zavojevački narod — Osmanlije. Vojnički je to bila neobično sjajno uređena država. Stega, vojničke vrline, odpornost, izdržljivost, ideoložki fanatizam, temeljen na islamskoj vjeri, dali su osmanlijskoj vojsci silnu udarnu snagu, koja je pred sobom rušila u prah sve, što joj se suprotstavilo. Europa nije odmah, a ni dugo poslije shvatila značenje turske ili osmanlijske provale na tlo evropske kulture, ali su zato upravo Hrvati djelotvorno izkusili to na vlastitoj koži. Turci naime nisu tražili samo pokornost i predaju u državopravnom i vojničkom smislu, već u prvom redu, kao najfanatičniji prozeliti, tražili su od pobieđenoga prihvat njihove vjere, kao uvjet za uživanje svih prava turskog državljanina, a to je značilo, da i svaki seljak može svojim vrlinama doseći najviše, pa i sultansko dostojanstvo. Inače su Turci bili u načelu za slobodu vjeroizpoviedanja, ali su ipak razlikovali između kršćanina i kršćanina. Dok je pravoslavac bio preko svog patriarha podložan sultanu, glavar katoličanstva nalazio se izvan granica turskih zemalja i k tome bio je vođa križarskih vojni protiv Turaka. Zato su pravoslavci uživali više prava i pogodnosti od katolika, te su ih Turci upotrebljavali za svoje špijune i pljačkaške čete, pa su ih naseljavali uza svoju granicu. Hrvati u bosanskim krajevima i od prije su slabo držali do rimskog katolicizma, te su u većini pripadali t. zv. bosanskoj crkvi — i to od plemića — do seljaka. Ti su smjesta prihvatili islam i zadržali sve svoje posjede, a uz to i nesviestno sačuvali hrvatskom narodu čista hrvatska ognjišta na čitavom poviestnom hrvatskom području. Veliki dio katolika pobjegne na sjever i zapad ili u borbi izginuše i padoše u robstvo. Oni pak, koji se više skupljahu oko franjevačkih samostana, mnogi ipak, zahvaljujući sretnoj politici doosim toga, što mnogi poginuše i nestadoše, —

maćih franjevaca ostadoše pošteđeni zajedno sa svojim crkvama i samostanima sve do 1878. Muslimani-Hvrati zadržaše uviek sviest o svome hrvatskom podrietlu, o samosvojnosti Herceg-Bosne, te u vezi s time vode često borbe s carigradskom Visokom Portom. Inače su se mnogi Hrvati iztakli, kao turski vojskovođe, veliki veziri, paše, beglerbezi i t. d., o čemu i ovdje navodimo primjere. Hrvati iz posavskih i primorskih župa Hrvatske, vezani uz katolicizam, ostadoše vjerni svome graničarskom pozivu, te kroz čitava četiri stoljeća stajahu, kao živi zid od mesa i kosti čuvajući Europu, da mirno može razvijati svoju kulturu i civilizaciju. Danas bi hrvatski narod brojio 20,000.000 duša (uzevši u obzir sve kalamitete), da nije bilo ratova protiv Turaka kroz 400 godina. Mnogo je Hrvata u biegu napustilo svoja ognjišta i naselilo se u druge zemlje, stotine tisuća odveli su Turci u sužanjstvo, a stotine tisuća padoše u junačkim bojevima. Dok su Hrvati, međutim, branili Zapad od turske najezde — tuđinci su skučivali stoljetno pravo sužene Hrvatske, tako, da je bilo i hrvatskih pokušaja sporazumievanja s Turcima u svrhu uzpostave poviestne hrvatske države.

Već u bitci na Kosovu 1389. zastupani su Hrvati pod vodstvom bana Ivaniša Horvata i dr. Godine 1396. u bitci za Nikopolje sudjeluju posebne hrvatske jedinice kopnene vojske, kao i galije naših primorskih gradova. Oba puta kršćani doživješe poraz. Kako stari hrvatski buntovnici u Bosni pod vodstvom Hrvoja Vukčića Hrvatinića ne žele ni čuti za suradnju s neprijateljem Hrvata kraljem Sigismundom, zovu čak i Turke u pomoć (1415.), te potukoše Sigismundovu vojsku. Tako su Turci po prvi puta ušli u Bosnu kao »saveznici«. — Sigismund predosjeća veličinu pogibelji i organizira obranbene tabore i to: 1.) primorski tabor, s banskim i kraljevskim banderijem, oružanim snagama Dubrovnika, krbavskih, cetinskih, senjsko-modruških i krčkih knezova, te ostalih plemića. 3.) slavonski tabor, oko Une, s banderijima slavonskog bana, blagajskih knezova, priora vranskog, zagrebačkog biskupa i susjedgradskog vlastelina. 3.) usorski tabor, s vojskom požežkog župana, vrhbosanskog biskupa, mačvanskog bana, kneza Talovca, te ostalih susjednih velmoža. Osim toga, predvidio je Sigismund stvaranje narodne vojske i obćeg pučkog ustanka. — 1453. pada Carigrad.

1459. propada Srbija. Turci prodiru u Bosnu, koja je slaba uslied domaćih svađa i jer nema pomoći od Europe. Sultan **Muhamed II.** uhvati 1463. u Ključu posljednjeg kralja hrvatske krvi, **Stjepana Tomaševića**, koji mu predade sve svoje gradove (oko 100) u ruke, a onda mu sultan, prekršivši svoje obećanje, dade odrubiti glavu pod Jajcem iste godine. Hercegovina pade u turske ruke tek godine 1482. — Vode se nepreštane bitke, skupljaju se, uplivom pape, križarske čete po Europi. Ratna je sreća izmjenična, ali je u većini slučajeva na strani turske vojske. Dok se kršćani brane ili napadaju s malim jedva skrpljenim jedinicama, dotle se na strani Turaka valjaju gomile divljih azijatskih ratnika i fanatičnih janjičara. — Prilike se mnogo popravljaju za vlade kralja **Matije Korvina** (1458.—1490.), koji osim toga, što se posvećuje umjetnosti, vodi veliku brigu i o obrani preostalih dielova Hrvatske od novih turskih najezdi. On nastoji ustrojiti redovitu stajaću vojsku, koje se broj kretao oko 7.000 pješaka, te je s banderijima hrvatskih velmoža predstavljala silu od 20.000 dobro opremljenih ratnika. On nastoji i diplomatski smanjiti moć Osmanlija, te podpisuje vojni savez s Mletcima, koji tako vežu Turke s boka, a pogotovu ih veže legendarni albanski junak Skenderbeg. Kralj Matijaš osobno vodi navalne vojne na Turke u Bosni, te mu je osobito stalo, da Jajce i jajačka banovina ne padnu u ruke neprijatelju. Kralj poduzima smione duboke i strategžki zanimljive podhvate, da osigura Jajcu slobodan život. U to doba iztiče se među hrvatskim velikašima obitelj Frankopana kao vojnički najmoćnija. 1471. kralj Matijaš okruni kneza Nikolu Iločkog od roda Blagajskih za »kralja bosanskog«. — Taj drži u svojim rukama banovinu slavonsku, primorsku i mačvansku. Devetdesetih godina XV. vieka Turci osvajaju Hercegnovi, a prodrieše čak u Korušku. Na povratku ih kod Zrinskog Broda na Uni uništi hrvatski ban Matija Gereb. Kad je god. 1493. bosanski paša Hadum provalio u Štajersku, dočeka ga na povratku kod Udbine hrvatski ban **Mirko Derenčin** s hrvatskom vojskom. Tu Hrvati doživješe svoj strahoviti poraz, Turci zarobiše bana, pogubiše veliki broj plemića i banova sina. Ovdje pade oko 13.000 Hrvata i tu pogibe cviet hrvatskog plemstva. Gomile naroda izseljuju se iz uže Hrvatske u sjeverne zemlje, a na imanja izginulih hrvatskih velmoža dolaze tuđinci. Preostala Hrvatska proživljava malo sređenije dane pod vladom **Ivaniša Korvina** (1495.—1504.) hrvatskog hercega i sina kralja Matije. On zavede u Hrvatskoj red, podigne kulturne ustanove, ustroji vojsku i organizira obranu zemlje. Uspije okupiti oko sebe sve hrvatske »stališe i redove«, jer mu je ženom bila Beatrica iz tada najmoćnijeg roda Frankopana. Početkom XVI. vieka ban se **Petar Berislavić** proslavio junačkom obranom granica smanjene Hrvatske. Osobito su značajni njegovi podhvati za pomoć obkoljenom Jajcu. Berislavić želi osigurati Jajce osvojivši Bočac i Jezero, ali mu to ne uspije. Međutim, Jajce je više puta spasio. On je za navalni rat u Bosni skupio vojsku od 10.000 vojnika. Pomaže mu novcem i uplivom papa Leo X. Pogibe 20. V. 1520. u bitci u planini **Plješevici, boreći se s 30 Turaka. — Vojno stanje južnih primorskih** župa Hrvatske bivalo je iz dana u dan sve teže i sve očajnije. Polako je padao grad za gradom u ruke Osmanlija. Hrvati su se borili kao lavovi i oni su jedini poznavali način borbe s Turcima. — Kao što su se negda hrvatski vitezovi poput ostalih europskih vitezova rado pojavljivali na turnirima, tako su i sada često izlazili na megdane s turskim junacima, koji su, često, također bili Hrvati po podrietlu. Na te megdane s Turcima riedko se koji drugi Europljanin usudio izići. — Borilo se tada većinom na konju: kopljem, sabljom i buzdovanom. Borci su bili zaštićeni oklopima preko čitavog tiela, a kod konjanika i preko konja. Upotrebljavao se i luk i

strjelica, a u novije doba težke puške, pištolj i sl. — 1522. padoše Knin i Skradin, a Klis se spasi zahvaljujući iznenadnoj pomoći senjskih uskoka pod vodstvom Petra Kružića. - Za naše prilike počinje se zanimati Habsburg, nadvojvoda **Ferdinand**, obećavajući Hrvatima svoju pomoć u obrani. On je zaista pokazao interesa za obranu gradova blizkih njegovoj granici, ali za one južno od Velebita nije se zanimao. **Ludovik II. Jagelović** slab je vladar i zanemaruje Hrvatsku, te se Hrvati ogledaju, kako će doći do vladara, koji bi im bio u stanju zaista stvarno pomoći u borbi protiv Turaka. Ferdinand se nuđao Hrvatima, jer je težio, da postane gospodarom Bosne, računajući, da će Bosnu lako očistiti od Turaka. Tadanji papin legat u Beču je zapisao, da Ferdinand želi biti hrvatskim kraljem zato, jer zna, da Bosna pripada Hrvatskoj. Drugi je razlog, što je Ferdinandu bilo stalo, da iz preostale Hrvatske i Hrvata (za koje je imao izvješća, da su odlični vojnici), učini vojnu krajinu, jedno stalno razbojište, držeći se načela, da je bolje, ako krvari drugi, nego on sam. Kao veliki pristaše Ferdinanda u Hrvatskoj ističu se junački i slavni knez i ban **Ivan Karlović**, te junak **Nikola Jurišić**, kojega Ferdinand još prije svog izbora za kralja, imenuje »vrhovnim zapovjednikom vojske protiv Turaka«. Karlović je bio dobar junak, ali loš diplomata, koji ne gleda na stvarne razloge, zbog kojih pojedini državnici sipaju obilata obećanja i liepe rieči, već uzima pismene ugovore, kao jamstvo, te nije sviestan, da su jedino jamstvo međunarodnih obveza sila, nužda i probitak. Karlović i Jurišić su tako oduševili većinu hrvatskih velmoža za Ferdinanda, da su ga ovi na saboru u Cetinu 1. I. 1527. izabrali za hrvatskog kralja, a on je pismeno dao najljepša obećanja o poštivanju hrvatskog vrhovničtva i pomoći za obranu Hrvatske, tako da su ga jadni Hrvati već nakon par mjeseci morali opominjati na ono, na što se obvezao. Dakako, uzalud. Protiv tog stanja u Hrvatskoj bio je ban Krsto Frankopan, svietom proslavljeni junak, strah i trepet Turaka. Njemu je hrvatski sabor dao naslov »skrbnik i branitelj kraljevstva«. Krsto Frankopan proslavio se osobito svojim junačkim pohodima do Jajca 1525. i dr., koje je bilo već sasvim obkoljeno od Turaka. Frankopan je razpolagao s vojskom od 5.000 pješaka i 2.000 konjanika. On je u prvom redu želio pomoći Ludoviku II., koji je zahvaljujući Mađaru Tomoriju započeo bitku na Mohačkom polju prije dolazka Krste Frankopana. Tako je 29. VIII. 1526. pao Ludovik II., a nad Budimpeštom zaviorio se uskoro turski barjak.

Erdeljski knez **Ivan Zapolja** nije htio sporazuma s Habsburzima, već je radije sklopio ugovor sa sultanom, koji mu pušta slobodu vladanja na njegovu području uz plaćanje danka. Takova se politika svidjela i Krsti Frankopanu, koji nije također vjerovao obećanjima Habsburgovaca, te se htio osloniti samo na vlastite snage, smatrajući da Hrvati imadu pravo, da si pomognu kako znadu. No Krsto pogine pod Varaždinom odmah nakon izbora Ivana Zapolje za hrvatskog kralja. Time je i ta politička struja u Hrvatskoj propala.

U to doba Hrvatska je najmanja i hrvatski je sabor naziva »ostatcima ostaka nekada slavnog hrvatskog kraljevstva«. Sve do Križevaca je turski posjed, a u Čazmi je sjedište turskog sandžaka. Osiek pada 1526., Jajce konačno 1528. i Klis pade 1537. Uskočki vojvoda Gregorije Orlović pogibe na Mohačkom polju, a Petar Kružić kod Klisa.

Hrvatski se sabor sam brine za organizaciju Vojne krajine. Utvrđuje se kaptolski Sisak, a Kraljeva Velika je najiztočnija točka ostataka Hrvatske. — Turci zauzimlju razne utvrde, dopiru čak i do Varaždinskih Toplica. 1556. pada Kostajnica. U to doba banuje Nikola Šubić Zrinski, junak svjetskog glasa, koji je spasio Hrvatsku od podpune propasti i očuvao one tužne ostatke nekadanje velike Hrvatske. Hrvati u bezbroj navalnih klinova paraliziraju turske pripreme. Hrvatima padaju u ruke neki gradovi kao Hrastovica i Slatina.

1565. Turci osvoje Krupu. **Nikola Šubić Zrinski** poginuo je kao hrvatski Leonida godine 1566. u Sigetu. Te godine krenuo je sultan Sulejman I. sa 100.000 — 200.000 vojnika i 200 topova na Beč. Prije toga smjerao je pokoriti ostatke Hrvatske. Kako je Siget bio ključ za bočni napadaj na te ostatke Hrvatske, ban Zrinski mu se ovdje suprotstavio, premda je brojčani nerazmjer bio strahovit. U poviesti ratova nije poznat ni jedan slučaj, da bi tako mala tvrđava, obsjedana po fanatičnom neprijatelju izdržala tolike silne juriše i napadaje, obsadu od 5 tjedana, a da uspjeh napadača ne bude podpun. U ovom slučaju uspjeh napadača bio je u tome, što je Hrvate i Evropu lišio Nikole Šubića Zrinskog, ali je neprijatelj, kao poražen s mrtvim sultanom morao napustiti svoju stratežku namjeru, te se vratiti kući neobavljena posla.

Oko 1573. **nadvojvoda Karlo** iz Graza vodi organizaciju Vojne krajine. 1579. polaže temelje grada Karlovca. 1584. ban Tomo Erdödy pobjeđuje Turke kod Slunja, Juraj Zrinski u Baranji. U Bosni se **Hasanpaša Pridojević** sprema na ostatke hrvatskog kraljevstva. Ban Tomo Erdödy osvaja grad Moslavinu. Turci izgradiše Petrinju nasuprot Sisku. 1592. pada Bihać u turske ruke. Iste godine pada i Brest. 1593. potukoše Hrvati Turke pod vodstvom svog junačkog bana **Tome Bakača Erdödyja** kod Siska.

Papa je hrvatskom banu odao pismeno priznanje, a Filip II. ga je odlikovao vitežkim redom sv. Spasitelja. No, iste godine u kolovozu zauzeše ipak Turci Sisak. 1594. senjski kapetan **Juraj Lenković** postaje karlovačkim generalom. On osvaja Petrinju, Hrastovicu i Sisak i prodire do Bihaća. Uskoci 1596. zauzimlju ponovno Klis.

Austrijski general **Herberstein** naseljuje po hrvatskim zemljama Vlahe u Podravini i oko Gomirja, on želi s njima stvoriti posebno područje, koje ne bi podpadalo pod hrvatskog bana. Time Vlasi od početka dobivaju posebnu političku ulogu u Hrvatskoj, da u službi tuđinske vlasti ruše hrvatsku narodnu vlast na hrvatskom narodnom području.

God. 1600. predaje se Turcima mađarska Velika Kaniža. Sad nastupa donekle zastoj u turskim provalama, koje više nemaju onog velikog stratežkog i vojničkog značenja, već su to mjestimični manji pljačkaški pohodi. Evropa je to jedva dočekala, da se može između sebe izkrvariti.

Izbija 30-godišnji rat. U njem se sa strane Hrvata osobito iztiče mladi junak **Nikola Zrinski,** koji vrativši se u domovinu postaje strah i trepet Turcima. Osjeća se, da je turska carevina trula iznutra i da više nije daleko čas obračuna. Dolazi do pobjede carske vojske nad Turcima kod Sv. Gotharda 1664., a nakon toga do sramotnog vašvarskog mira na 20 godina, umjesto, da se Turci potjeraju iz svih zemalja hrvatskih i ugarskih. Takvo rješenje izazove bunu bana Zrinskog protiv Habsburga, koja završi tragično godine 1671. Doskora se nastavlja gonjenje Turaka. Caru je bilo glavno, da se rieši utjecajnih i moćnih hrvatskih velmoža. 1686. osvojena je Pešta. — Započinje izgon Turaka iz slavonske Hrvatske pod vodstvom fra Luke Imbrišimovića i iz Like pod vodstvom Marka Mesića. 1688. osvojen je Beograd i carska vojska provaljuje duboko u Srbiju, ali se mora vratiti, te sa sobom dovede u iztočnu Hrvatsku (Sriem) nekoliko tisuća pravih Srba pod vodstvom njihovih popova. 1691. čitava Slavonija i Sriem su očišćeni od Turaka, a Lika 1697. 1699. mirom u Hrvatskim Karlovcima Turska prestaje biti evropskom velevlasti. Takvo stanje ostaje manje više do 1813. kad pod žezlo habsburžke kuće dolazi i Dalmatinska Hrvatska zahvaljujući hrvatskim borcima, koji su tada nastupali protiv Francuza.

U političkim krugovima Evrope osjećalo se, da će skoro doći do rješavanja pitanja Bosne. Srbski kraljevi, a posebice kralj Milan Obrenović pripremaju tlo za diplomatsku i vojničku djelatnost za pripojenje Bosne Srbiji. S pojavom naime Turaka javljaju se u Bosni pravoslavci, koji su se dielom rekrutirali od vlaškog, kucovlaškog i cincarskog elementa, a manjim su dielom bili domorodci Hrvati, prelaznici sa bogumilstva i katolicizma. Srbsko svećenstvo je iz njih stvorilo sliepo oruđe svoje politike. Srbska vlada podiže pravoslavne ustanke i razširuje mržnju na muslimane u Bosni. Takvom radu srbske promičbe bio je veliki neprijatelj i opjevani junak Hafzibeg Đumišić od Banje Luke. Kao hrvatski koljenović osjećao je, što Srbi smjeraju, te je uništavao svaki pokret Vlaha. Osobito je pazio na Drinu, da bude dobro čuvana, jer su Srbi prebacivali u Bosnu oružje i ljude. Da ga unište, pošalju mu Srbi kamuflirani poziv 1876., da dođe u Raču na Drini po neku robu, te ga tamo dočekaše u zasjedi i ubiše na izdaju. Još se danas tamošnji Hrvati u pjesmi i priči živo sjećaju tog branitelja prastare granice hrvatskog naroda. Politički i vojni događaji poremetili su srbske planove. — 1878. Habsburzi kao kraljevi Hrvatske, na temelju hrvatskog državnog prava zahtievaju za sebe Bosnu, koju zaposjedaju hrvatskim jedinicama, pod vodstvom hrvatskih generala. Time nestaje i zadnjeg traga turske državne i vojničke moći na hrvatskom narodnom i državnom tlu, a hrvatski narod se mora prihvatiti žilave borbe za ujedinjene svih hrvatskih zemalja u jedno državno tielo, kako je to bilo prije turskih provala u našu zemlju. Habsburzi međutim nisu dopuštali, te se taj davni san svih hrvatskih pokoljenja ostvario tek 10. IV. 1941.

Nakon zaposjednuća jugoiztočnih hrvatskih krajeva po Turcima, mnogi su sinovi našeg naroda, silom prilika, služili u turskoj vojsci i svojom sposobnošću i darovitošću dostigli visoke, pa i najviše položaje. **Brojni su Hrvati postali turski paše, zapovjednici sandžaka i beglerbegovi, pa čak i muširi (maršali) i veliki veziri.** Nekoliko Hrvata steklo je svojim junačtvom kao vojskovođe najviši naslov, koji se je podjeljivao za osobnu hrabrost i za velika junačka osobna ratnička djela, a to je naslov **»gazi«**, koji nije imao niti svaki turski sultan. Navodimo ovdje samo nekoliko imena Hrvata, koji su se iztakli u carskoj turskoj vojsci. Ima ih dakako kudikamo više, a koliko ih je bilo, koji su se iztakli, ali im se zameo trag o hrvatskom podrietlu!

Ajas-paša, Bošnjak iztakao se kao beglerbeg **Rumelije.** (1451.) Bio je 1470. namjestnik **Bosne,** a ujedno i vrhovni zapovjednik turske vojske u Bosni. U Sarajevu je podigao džamiju i kupalište.

Ali-paša-Hadim također **Bošnjak,** namjestnik u **Budimu.** Umro je godine 1559. kao namjestnik u Egiptu.

Gazi Husref-beg, sin Ferhat-bega. Po otcu podrietlom iz Bosne ili Huma, rođak sultanov. Od 1521.—1541. vlada kao sandžak Bosnom, koja proživljava svoje najslavnije doba. On je prvi osnivač Sarajeva.

Ali-paša Sofi, također iz Bosne. Bio je 1557. beglerbeg od **Merijaša,** 1549. zapovjednik vojske protiv **Perzije.**

Ali-paša Semis ili Kolin (Krupni) rodom iz Prače. 1560. bio je **veliki vezir.** Bio je i namjestnik u Egiptu i beglerbeg **Rumelije.**

Ali-paša Varvar, Hrvat iz Varvara kod Prozora, Bio je beglerbeg **Rumelije,** pa 1649. Anatolije, a kasnije Cipra i Siwasa.

Atlagić Mehmed-paša bio je 1689. namjestnik u Bosni, te zapovjednik Knina.

Hasan-paša Uludž, bio je 1587. vrhovni zapovjednik turske **mornarice.**

Došen (Gazi) Hasan-paša, Hrvat iz Hercegovine. Bio je beg u Segedinu, te kasnije beglerbeg i namjestnik u Bosni.

Husref-paša, Hrvat iz Bosne, bio je 1623. janjičarski aga, a 1627. veliki vezir i serdar (vrhovni zapovjednik) iztočne vojske. Ratovao je na granici Perzije sve do Hemedana, a prije toga kod Erzeruma. Umro je 1630.

Gradašćević Husein-kapetan, narodni junak, nazvan »Zmaj od Bosne«. Bio je vezir Bosne.

Ibrahim-paša požežki, rodom iz Požege, od g. 1523.—1536. veliki vezir Sulejmana I. i kroz to vrieme najuplivnija osoba u cielom osmanskom carstvu. Iztakao se kao veliki diplomata, organizator i vojskovođa.

Mehmed-paša Defterdarović sin je Mustafapaše Nevesinca, koji je umro 1631. Bio je namjestnik u Karsu. Umro je 1645. Bio je veliki junak i dobar vojskovođa.

Mehmed-paša Jahjapašić (Gazi), mlađi brat **Gazi Bali-begov**. Bio je sandžak u Smederevu i Moreji (1529.). Postao je beglerbeg i vezir od Budima. Sin mu je **Arslan-paša**, prvi požežki sandžakbeg, koji je bio i budimski vezir.

Mehmed-paša Sokolović Lola, brat **Mustafa-paše**, budimskog vezira, rođak velikog vezira **Mehmed-paše Sokolovića Visokog**. Bio je 1606. **vezir i serdar Ugarske**, bio je janjičarski aga, te je vodio cieli niz ratova i iztakao se svojom strategijskom vještinom. Ali bio je i dobar **diplomat** i pridobio za sultana sedmogradskog **kneza Bočkaja** i većinu ugarskih velikaša. On je okrunio 1604. kao veliki vezir pod Budimom **Bočkaja ugarskim kraljem**, te je htio s njim zajedno udariti na Beč. To je osujetio Derviš-paša, također Hrvat, koji je bio uplivan kod sultana.

Mehmed-paša Vučo bio je beglerbeg u Kaniži.

Murat-paša, rodom iz zapadne Hrvatske, bio je više godina vrhovni zapovjednik turske vojske u Ugarskoj. Turski povjestničari prozvali su ga **»preporoditeljem turske države.«**. Umro je god. 1611.

Mustafa-paša Lala, Kara-Sokolović, sandžak u Požegi, a kasnije beglerbeg u Temišvaru, Erzerumu i drugdje, pa vezir i serdar vojske u Jefenu.

Salih-paša Nevesinjac bio je janjičarski aga.

Omer-paša Latas iz Janje Gore kod Plaškoga. Veliki turski vojskovođa, mušir (maršal). Bio je i ministar rata. Rođen je 1806. Jedan od najglasovitijih turskih vojskovođa.

Pridojević Hasan-paša, Gazi, umro je 1593., u bitci kod Siska. Bio je beglerbeg i namjestnik u Bosni 1591.

Redžib-paša Topal iz Bosne bio j serdar turske vojske, a godine 1631. postaje veliki vezir.

Skender-paša Gazi Jurišević. Branio je Bosnu od mletačkih provala, te je upravljao Bosnom do 1506. S brodovljem je dolazio čak pred Mletke.

Osim njega bilo je još nekoliko Skenderpašića na raznim visokim vojničkim položajima turske vojske.

Sokolović Mehmed-paša, Hrvat iz Sokolovca u Hercegovini, bio je veliki vojskovođa i državni veliki vezir. Umro 1579.

Tin-Hasan-paša Gazi iz Kišća ili Repovaca. Bio je godine 1594. namjestnik Bosne. To je samo jedan dio Hrvata koji su se iztakli u turskoj vojsci.

Mnogo se znamenitih islamskih **Hrvata** nalazi još u knjizi: **»Znameniti i zaslužni Hrvati«**.

Hrvatska seljačka buna (1573.)

Družtveni sustav prve hrvatske države nije poznavao kmetova. Svi su bili slobodnjaci. Nakon propasti cvieta hrvatskog plemstva na Krbavskom polju 1493. i u mnogim ratovima s Turcima, preuzimali su hrvatske plemićke posjede tuđinski feudalci, koji su od hrvatskog seljaka stvorili običnog kmeta. Bilo je i među hrvatskim velikašima takovih, koji su zaboravili na stare hrvatske običaje, no tih je među starim plemstvom, koje je potjecalo iz doba hrvatskih kraljeva, bilo malo. Više ih je bilo takvih, koji su od tuđih vladara stjecali plemstvo (tako zvani dvorski plemići) te su se u svemu povodili za običajima i porocima evropskih feudalaca. Kod hrvatskog seljačtva nije izumrla sviest o pravicama hrvatskog seljaka, te su težko podnosili tiraniju tuđinskih gospodara. Na tužbe, koje su slali kralju u Beč, nisu dobivali odgovora, pa su se složili u tome, da bi najbolje bilo, da u Hrvatskoj zavladaju samo **Hrvati, da se tuđinci protjeraju** i da se obnove i u život provedu **»stare hrvatske pravice«**. Pod tim geslom poveo je 1573. seljački vođa **Matija Gubec** sa svojim pomoćnicima Ilijom Gregorićem, Pasancem i ostalima, među kojima su bili i neki hrvatski plemići (Gregorijanci), seljačku bunu. Oni svoje namjere ne izpuniše, jer su bili preslabi, već ih državna vojska potuče, a vođe budu pogubljeni. Vojska hrvatskog buntovnika Matije Gubca bila je dobro organizirana, ali je bila slabo opremljena i oružana, pa je morala podleći. Seljaci su uglavnom bili naoružani vilama, kosama, sjekirama i t. d., dok je plemićka vojska bila na konju i razpolagala tadanjim suvremenim oružjem.

Slična je buna hrvatskih seljaka bila na Hvaru od 1510. do 1514. pod vodstvom Mateja Ivančića.

Hrvatska Vojna krajina

Hrvatsko kraljevstvo u Bosni pade, a da to Evropa nije pravo ni primietila, a kamo li ocienila strahovitu opasnost, koja je dolazkom Turaka do Save i Une zaprietila srdcu Evrope. Hrvatski velikaši iz Bosne, koji su bili vjerni rimskom katolicizmu, povukoše se, ukoliko dospješe, u preostale hrvatske banovine (primorsku i slavonsku), te ovdje ustrojiše zajedno s domaćim hrvatskim stališima i redovima obranu preostalih dielova Hrvatske. Turci najprije izgrađuju svoj sustav u Bosni, provode svoje preustrojstvo, a zatim, pojačani odličnim bosanskim hrvatskim vojnim jedinicama, provaljuju dalje u cilju, da zauzmu čitavu preostalu još Hrvatsku.

Hrvatska je obrana bila izprva samostalna, no doskora moradoše Hrvati tražiti pomoći po čitavoj Evropi, jer je Hrvatska u vojničkom pogledu iz dana u dan slabila, budući da su Turci imali taktiku u neprestanim jurišima oslabiti moral i desetkovati hrvatske branitelje. Već

kralj Sigismund ustroji obranbene tabore, u kojima se vojska sastojala u glavnom od banderija velmoža. Poslije je kralj Matijaš Korvin nastojao izgraditi niz utvrda uz novu tursku granicu, a to su radili i njihovi nasljednici. No, početkom XVI. vieka Hrvatska spade na svoje najmanje granice. Hrvati su desetkovani, preostala je Hrvatska poharana i uništena i stalno izvržena pljački i zulumu turskih, a bome i evropskih »pomoćnih križarskih vojski«. Veliki junak i diplomata Bernardin Frankopan odilazi čak u Njemačku, da moli za vojničku pomoć g. 1522.

Oko 1526. nazivlje se onaj kraj uz granicu bosanskog pašaluka »Hrvatska krajina«, a nadvojvoda Ferdinand Habsburžki u dogovoru sa šurjakom si Ludovikom II. imenuje Nikolu Jurišića 27. III. 1526. »vrhovnim kapetanom vojske protiv Turaka«. Tu je početak Hrvatske vojne krajine. Izgrađuju se utvrde, a stare se obnavljaju, dolaze i strane čete, kao posada tih gradova, jer Hrvata ima sve manje. Uređuje se i dojavna služba s pomoću kresova, t. zv. vituljača, koje su se palile čak do u Kranjsku. Služili su i topovski hitci i mužari. Svaka bi pukovnija imala 70—90 graničnih čardaka na puškomet razdaljine. Dok je kralj Matijaš Korvin svu pažnju posvetio jajačkoj banovini kao predteči hrvatske vojne krajine, dotle je već koncem XV. stoljeća postojala krajina uz jugozapadnu granicu tadanje Hrvatske »desertum primum« (prva pustinja). Kad se kasnije obruč oko ostataka Hrvatske steže, imamo »desertum secundum« samo oko Zagreba, Karlovca i Varaždina.

Nakon 1527. pokazuje se veća skrb Habsburgovaca za ustrojstvo Hrvatske vojne krajine, jer im je svakako stalo, da se Turci ne približe Beču i Austriji. Nastaje Sisak, Nehaj, Karlovac, utvrđuje se Varaždin, Koprivnica, Križevci i dr. Uz prielaze na riekama i na suhoj međi podižu se t. zv. »indago«. To su bili nasipi i ograde, iza kojih su krajišnici uztrajali, dok ne bi došla vojska iz najbliže utvrde.

1563. kad je pritisak turski najveći, nazivlje se granica uz Savu i Dravu »confinia slavonica«, ona u zapadnoj Hrvatskoj oko Jadranskih obala Une i Kupe »confinia croatica«. Objema je zapoviedao nadvojvoda u Grazu. U Žumberku je bila »Kranjska granica«. Kasnije je oko Petrinje (koncem XVI. vieka) nastala »Banska krajina« izravno podvrgnuta hrvatskom banu.

1699. nakon karlovačkog mira granica prema Turskoj dobiva svoj stalniji oblik, te se prema njoj preustrojava i krajina, u koju dolazi sva sila austrijskih častnika. 1744. Marija Terezija odjeljuje Vojnu krajinu od građanske Hrvatske, te je podvrgava izravno Beču, 1748. oborstavljaju donjo-austrijski staleži plaćanje godišnjeg svog prinosa za uzdržavanje Vojne krajine, koji su od 1578. plaćali u visini od oko 500.000 forinti. Marija Terezija preustraja Krajinu. Ukida generalate u Karlovcu i Varaždinu, te stvara vrhovno zapovjedničtvo Hrvatske vojne krajine u Zagrebu, koje se dieli na pukovnije (1786.). Luka Senj podpadala je tada pod Beč. 1768. u Beču postoji glavni nadzornik Vojne krajine. 1798. dobivaju graničari jedinstvenu odoru: plave uzke hlače i tamnosmeđi kaput, crni remen, a oznake pukovnija bile su različite boje. Svaka pukovnija dobila je svoj broj:

Pukovnije	— Sjedišta
I. lička	— Gospić
II. otočka	— Otočac
III. ogulinska	— Ogulin
IV. slunjska	— Karlovac
V. križevačka	— Bjelovar
VI. đurđevačka	— Bjelovar
VII. brodska	— Vinkovci
VIII. gradiščanska	— N. Gradiška
IX. petrovaradinska	— Hrvatska Mitrovica
X. I. banska	— Glina
XI. II. banska	— Petrinja

Na čelu svake pukovnije stajao je kao zapovjednik pukovnik. On je bio neograničeni gospodar u svome području. Njegovo sjedište zvalo se je štopno (stožerno) mjesto. Uz njega je bio jedan granički upravni častnik, koji je vodio upravu, a za sudbenost jedan satnik auditor, za šume jedan šumar, za građevine jedan građevinski satnik, te jedan pukovnik-pobočnik za čisto vojničke poslove. Nad cielom Hrvatskom vojnom krajinom, stajao je jedan viši general, kao zapoviedajući general, sa sjedištem u Zagrebu, koji je obično u XIX. stoljeću bio hrvatski ban (Gjulaj, Colonini, Jelačić, Šokčević, Ramberg i dr.). Njemu su bili u miru i ratu dodieljeni dva podmaršala i četiri generala-bojnika. God. 1881. bude kraljevskim proglasom ukinuta Hrvatska vojna krajina i čitavo njeno područje stavljeno pod vlast hrvatskog bana.

Posebnu skupinu u Hrvatskoj granici činili su senjski uskoci. Bili su to izbjeglice iz planinskih hrvatskih župa, koji su iz Senja izgradili gniezdo boraca protiv Turaka. Oni su branili i ponovno osvojili grad Klis. Car Karlo V. naselio je mnogo uskočkih obitelji oko grada Dunkerquea u današnjoj Francuzkoj, koji su mu kao odlični pomorci služili za obranu tadanje nizozemske obale. Početkom XVII. stoljeća dođe do »uskočkog rata« između Mletaka i Austrije. Kako su uskoci potapljali svaku tursku lađu na Jadranskom moru i harali turske posjede s onu stranu Velebita, to su Turci unajmljivali mletačke brodove i na njima prevozili robu. Sad su uskoci napadali i potapljali i mletačke brodove, te je zbog toga došlo do »uskočkog rata«. Mletčani zahtievahu 1613. od kralja Matije, da im preda Senj u zamjenu za koji drugi mletački grad. To se ne dogodi, ali nakon mira u Madridu 1617. bude preseljeno oko 80 uskočkih obitelji u Brinje, oko 14 u Otočac, a u Senju ostade 31 uskočka obitelj. — Uskoci su odigrali veliku ulogu na moru i kopnu u sklopu stoljetne borbe hrvatskog naroda za samoodržanje.

Život u Hrvatskoj vojnoj krajini bio je podvrgnut posebnim uvjetima. Bio je to upravo vojnički narod, posvećen samo vojsci i ratovanju. Kako su Rimljani imali svoje »limese«, tako je i Hrvatska vojna krajina jedinstveni primjer naroda, koji živi samo kao vojnik. Svaki Hrvat-graničar od 18—60 godina života morao je biti vojnik. Tek nakon 60 godina, ako je doživio, bio

je »emerit«, — »umirovljen«. Ni jedan graničar nije mogao napustiti svoju zemlju ili područje svoje pukovnije. On je bio slobodnjak, carski čovjek, ali vezan uz granicu. Graničar i kao seljak može postići najviše položaje u vojsci. U početku je bio dužan zapovjednicima o Uzkrsu, Duhovima i Novoj godini, donositi dar u živežu, no kasnije je svako kućište bilo obvezano samo na trodnevni bezplatni rad. Osim toga, što su graničari predstavljali za carstvo stalnu, jaku udarnu vojsku, bili su oni obvezani i na radnu službu, tako na pr. »cesarski robot« za izgradnju cesta, mostova, javnih zgrada i dr. službe. — I hrvatski su staleži doprinosili, osim u vlastitoj krvi, i novčano za Vojnu krajinu oko 100.000 forinti godišnje. Posebno se brinulo za propise o uređenju Krajine. Među prvima je t. zv. »Brucker libeli« donesen 1578. u Brucku. Kasnije se to mienjalo. Tako na pr. 1737. izdaje se »varaždinski krajiški statut«, te konačno Marija Terezija i Josip II. izdaju posebne i svestrane propise o cjelokupnom uređenju Hrvatske krajine. Posebno se brinulo za »kontumacije«, i »karantenu«, jer su Turci sa sobom donosili mnoge zaraze, kao kugu, koleru i t. d.

1630. počelo se uređivati sudovanje u Krajini. Stvoreni su i gradski statuti. Doneseni su popisi zemljištnog prava, izdano je ratno pravo, te neke vrsti »vježbovnik« — »reglement«. Postojao je i urbar, a nastojala se voditi brojitba čitavog stanja u Krajini. — Na slučaju Hrvatske vojne krajine osobito se može uvidjeti licemjerstvo i nepoštenje Habsburgovaca. Dok je u času izbora kralja Hrvatskom državnom saboru 1527. obećano sve, što je tražio, dotle se kod svih Habsburgovaca vidi stalna namjera ukinuti sva hrvatska državna prava i provesti centralističku vlast Beča. Oni to u prvom redu čine osnutkom »Državnog ratnog vieća« u Grazu, kojim oduzimaju hrvatskom banu zapovjedničtvo nad granicom, koje je privremeno, samo da se ne dosjeti jadu, imao u rukama naivni i junački ban Ivan Karlović. 1705. bude i to vieće ukinuto, a zapovjedničtvo nad Krajinom preuzima Dvorsko ratno vieće u Beču. Tako sada veliki dio preostale Hrvatske spada izravno pod cara.

Kasnije je 1744. podpuno Krajina izključena izpod vlasti hrvatskog bana. Krajinom zapoviedaju austrijski generali, koji sa svojim častnicima na svakom koraku krnje vlast i ugled hrvatskog bana, te nastoje, da se ta funkcija u Hrvatskoj ukine. Zato naseljuju na prazna selišta pobjeglih Hrvata Vlahe, koje upotrebljavaju kao odličnu pljačkašku vojsku protiv hrvatskog bana i staleža. Vlasi pod okriljem austrijskih generala pale katoličke crkve i samostane u tadanjoj Hrvatskoj a bečki carevi im pružaju posebnu zaštitu pred biesom Hrvata. Hrvatski sabor često zahtieva častničke položaje u Krajini za sinove hrvatskog naroda, ali uzaludno. Habsburzi su osim toga i zloupotrebljavali hrvatsku graničarsku vojsku, koju su često slali u bojeve po Evropi, za svoje osobne i dinastičke probitke, dočim su se po graničarskom statutu hrvatski graničari smjeli upotriebiti za borbe samo na hrvatskom tlu u svrhu oslobođenja podjarmljenih hrvatskih krajeva od Turaka i za obranu ostataka Hrvatske. Habsburzi su tu imali odličnu i uviek spremnu vojsku. U ono su se vrieme u Evropi vojnici dobrovoljno novačili, te se u vojsku javljao riedko tko. Od graničara su imali uviek pravo zahtievati vojnu uslugu. Tako je Krajina početkom XVIII. stoljeća dala 60.000 vojnika, što znači da je na 6—7 mužkih stanovnika Krajine odpadao po jedan vojnik, dok je u ostalim zemljama carstva jedan vojnik odpadao na 64 mužkarca.

1756. dalo je 11 hrvatskih graničarskih pukovnija 34.000 pješaka i 6.000 husara za rat protiv Prusije. 1815. brojila je naša vojna granica 940.548 duša sa 473.000 mužkaraca. Od tih je 135.924. bilo vojnika, 88.600 za t. zv. domovinsku službu. Prema tome pod oružjem je bilo 47,4% mužkog pučanstva. Habsburzi su znali koliko im to vriedi. 1878. hrvatski graničari izpunjuju svoju vjekovnu zadaću i ruše tursku državnu vlast nad starodrevnim hrvatskim banovinama Bosnom i Hercegovinom. S time prestaje svrha Hrvatske vojne krajine, te ona bude 1881. razvojačena i predana pod vlast hrvatskog bana.

Urota Zrinsko—Frankopanska

Vašvarski mir od 1664. nakon sjajno započete ofenzive protiv Turaka kod sv. Gottharda razbjesnio je hrvatske velikaše, koji su već i onako odavna spremali obračun s farizejskim Habsburzima. Ban Nikola Zrinski u suradnji s Mađarima i Štajercima zasnuje ustanak na temelju 31. članka »Zlatne bule« kralja Andrije 1222. na koju je i Leopold I. prisegao. Doskora pogine Nikola na zagonetan način u lovu kraj Čakovca od »vepra«, a vjerovalo se, da je to bilo od ubojice iz zasjede, kojega je poslao bečki dvor. Naslieđi ga brat mu Petar.

Obitelj Zrinski bila je u ono doba najjača i najuglednija u Ugarskoj i Hrvatskoj i jedna od prvih u Evropi. Imali su posjede kao kraljevi, te su bili povezani s najvećim i najslavnijim kraljevima i vladarima Evrope. Dakako, da je Leopold tek preko njih mogao vladati nad Hrvatskom. Oni su bili predstavnici hrvatske samosvojnosti pred bečkim centralizmom, te je Leopold u njima gledao zapreku za provedbu posvemašnjeg uklapanja preostale Hrvatske u sklop t. zv. »austrijskih nasljednih zemalja«.

Petar pokuša naći pomagača u francuzkom kralju, s kojim je pregovarala žena mu Katarina iz roda Frankopana, odlična hrvatska diplomatkinja i spisateljica; kad ga je ovaj odbio, pregovara s Mletcima, no ni tu ne uspije, te se konačno obrati turskomu sultanu. Za to je preko svojih uhoda saznao bečki dvor, koji proglasi Zrinskog i njegova šurjaka Franju Krstu Frankopana buntovnicima i odpadnicima od katoličke vjere. Na nagovor zagrebačkog biskupa Martina Borkovića oba prvoborca pođoše u Beč, da se opravdaju.

Međutim godine 1670. general Herberstein zaposjeda sve njihove dvorove i imanja, te

opljačka množtvo dragocjenosti, oružja, odiela, knjiga, povelja i umjetnina. Banicu Katarinu i kćer joj Zorku zatvore u samostan u Grazu odnosno Klagenfurtu, gdje obje u mukama i međusobno razstavljene umrieše. Žena Frankopanova Julija umrie u Rimu. Sofija Zrinska umrie u Zagrebu kao častna sestra, proklinjući svog otca zbog »izdajstva« kršćanske vjere, jer su joj duhovnici tako prikazali čitav slučaj. Umrie i Ivan Zrinski »Gnade«, a kasnije bude umoren u Zemunu i Adam Zrinski.

Bana Petra Zrinskog i Franju Krstu Frankopana osudi carski sud na smrt, i oni izgubiše glave dne 30. IV. 1671. Tako je među hrvatskim plemstvom nestalo i zadnjih predstavnika starog hrvatskog plemenskog plemstva i posljednje hrvatske domaće vojne snage. Kasnije sve više preotima maha »dvorsko« i tuđinsko plemstvo u Hrvatskoj. Habsburzi su sebi još na neko vrieme produljili vlast nad Hrvatima.

Hrvati na ostalim evropskim bojištima (od XVI. do XIX. stoljeća)

Nisu Hrvati samo krvarili u borbama s Turcima. Kad god bi jenjale turske navale, pozvali bi Habsburzi odlične hrvatske vojne jedinice na ostala evropska bojišta, gdje bi se borili za dinastičke probitke. Hrvati u tim ratovima često sudjeluju na obim stranama kao plaćenička vojska. Kad se početkom XVII. st. žestina turskih navala smanjila uslied unutarnje trulosti turskoga carstva, budu Hrvati upućeni u t. zv. **30-godišnji** rat, u kojem su pod vjerskom izlikom evropski vladari nastojali ugrabiti što više zemaljske vlasti i moći. U tom se ratu Hrvati uspješno ogledaju s tada najboljom vojskom Evrope — švedskom vojskom. Vojnici za taj rat nisu se uzimali samo iz Vojne krajine, već i iz građanske Hrvatske. Ovi vojnici, koji nisu bili graničari, zvali su se »haramije«.

Hrvatima su zapoviedali knez Wallenstein, Tilly, knez Juraj Zrinski (koji je u 26. godini zagonetno umro 1626. u Bratislavi), general Isolani, general Johann von Werth, koji su se zvali »hrvatskim generalima«, konjanički general grof Holck, a kasnije preuzeše zapovjedničtvo general Piccolomini, ban Nikola Zrinski, kojega Ferdinand III. imenuje »generalom svih hrvatskih četa«, što je značilo moćan i važan položaj, i zatim brat mu grof **Petar Zrinski »kapetan žumberačkih uskoka«.**

Hrvati su uglavnom sačinjavali brze i lake konjaničke jurišne jedinice, te su svojim slavnim pobjedama postali poznati po čitavoj Evropi. Lako konjaničtvo bilo je oboružano uglavnom kopljima. Pješačtvo: a) mušketiri, oboružani lakom puškom, b) arkebuziri, težkom puškom. Pikeniri, oboružani kopljem. Kirasiri nose i na glavi oklop, a oboružani su težkim pištoljem i težkim mačem. Lako konjaničtvo nosi i arkebuzu uz koplje. Postoji već težko i lako topničtvo. Konstableri su bili topnici, koji su ravnali topom. Taj rat traje od 1618. do 1648. Hrvati se nalaze u svim najkrvavijim bitkama. 1619. i 1620. u Češkoj. 1622. prvi ulaze u Heidelberg preplivavši Neckar, 1626. tuku Mađara Gabora Betlena, koji paktira sa Švedima, provaljuju u Njemačku sve do Rostocka; dolaze na otok Rügen i tvrđavu Stralsund. Zarobljuju mnogo saskih zastava nakon što razbiše sasko konjaničtvo. U bitci kod Lütze a 1632., u kojoj je pao švedski kralj Gustav Adolf, sudjelovalo je preko 20 konjaničkih hrvatskih satnija.

Najviše se Hrvati proslaviše u velikoj pobjedi kod Nördlingena 1634., koja se pobjeda svake godine slavila u Hrvatskoj vojnoj krajini. Od 1641. vodi Hrvate ban Nikola Zrinski, koji među inim tuče Švede i Mađare kod Jablunka i spasava samog cara od Šveda kod Budjejovica.

Mnogi evropski vladari iza toga rata traže Hrvate za svoje tjelesne garde. Tako se i garda francuzkog kralja Luja XIII. (1610.-1643.) sastojala od Hrvata i zvala se službeno »Royal cravates«. Kako su se naši konjanici kitili oko vrata šarenim maramicama, ušlo je to polako u modu pod imenom »kravata«. »Royal cravates« postojali su u tjelesnoj gardi francuzkih kraljeva, sve do Francuzke revolucije g. 1789.

I njemački su knezovi imali Hrvate za tjelesnu gardu. Tako na pr. saski izborni knez Johann Georg II. 1656. u Dresdenu osniva »Kurfürstliche Kroaten Leibcompagnie zu Ross«.

Od 1701. do 1713. traje **rat za španjolsku baštinu,** u kojem sudjeluju opet hrvatski krajišnici. U bitci kod Mantove, Milana, Höchstädtea (1704.) u Nizozemskoj, na Rajni i u Francuzkoj Hrvati izvojevaše niz sjajnih pobjeda. Princ Eugen Savojski vrlo je cienio hrvatske vojnike.

Hrvatski vojnici sudjeluju i u **rusko-austrijskom ratu** protiv Turaka, ali su se najviše iztakli u **7-godišnjem ratu** 1756. do 1763. između pruskoga kralja Fridricha Velikog i kraljice Marije Terezije. Hrvatima zapovieda »graničarski general« Laudon, a posebnu jedinicu čine Trenkovi panduri iz okolice Požege. U tom ratu ustanovljen je najviši austrijski red za hrabrost »Red Marije Terezije«, kojim je tom prilikom bilo odlikovano oko 15 Hrvata. Hrvatske čete sudjeluju u bitkama kod Rosbacha i Leuthena 1757., kod Kunnersdorfa (1759.), Thorgaua (1760.) i s ostalim. Fridrich je vrlo cienio hrvatske vojnike, koje je upoznao u prvom austrijskom nasljednom ratu od 1741.—1748. kao »Trenkove pandure«, te se g. 1745. jednom prilikom morao pred njima sakriti u cistercitski samostan u Kamenzu. Obukao se u franjevca i dok su ga Hrvati tražili po samostanu, stajao je u koru i pjevao svete oficije, što svjedoči i nadpis u toj crkvi govoreći za kralja: »... dem die feindlichen Croaten in diesiger Kirche suchten — und nur seinem Adjutanten fanden...«

Osim u Napoleonskim ratovima u XIX. vieku Hrvati sudjeluju 1854. u **Krimskom ratu.**

U drugoj polovici tog stoljeća Hrvati se bore u **Italiji.** Najveće bitke su bile 1859. kod Solferina i Custozze. U isto vrieme sudjeluju Hrvati na sjeveru u borbama protiv **Prusije,** te ih je ukupno bilo na tadanjim bojištima 40.216 graničara, a to je značilo 10% čitave austrijske vojske. U to vrieme boravi u emigraciji u Milanu hrvatski revolucionarac dr. Eugen Kvaternik. On tiska letke na hrvatskom jeziku, koji budu bacani hrvatskim vojnicima, koji su se borili u Italiji, te ih poziva, da odbace oružje, jer je borba za Austriju jednaka borbi za robstvo. Odmah se opaža djelovanje i hrvatske čete su sve manje borbene. Konačno Francuzi i Talijani pobjeđuju.

I austrijska mornarica poznaje izključivo Hrvate na svojim ratnim brodovima, koji se bore po svim morima (pod admiralom Teghetovom 1866.), pa čak i u Kini (kod ugušenja t. zv. »bokserskog ustanka«), pod zapovjedničtvom generala feldmaršala grofa Waldersena.

Hrvati u Napoleonskim ratovima

Nakon što je Napoleon srušio Mletačku republiku, sve su hrvatske primorske pokrajine došle pod njegovu vlast. Iza Schönbrunnskog mira 1809. i ona od Turaka preostala Hrvatska, dieli se, dakle, još na dva diela: na napoleonsku i na austrijsku.

Maršal Marmont ustraja »Ilirsku pokrajinu« i nastoji, da izkoristi za Francuzku poznate hrvatske vojničke vrline. On osniva od bivših graničarskih pukovnija tri »Regiments de Chasseur d' Illyrie« ili »Regiments croats«, kako su ih kasnije nazivali. U Karlovcu otvara vojničku školu, a oko 200 hrvatskih mladića šalje u francuzke vojničke škole. Hrvatske pukovnije bile su obučene u plavu odoru s bielim prslukom i francuzkom kapom.

U Rusiji sudjeluju 1813. 1. i 3. hrvatska pukovnija, koje su pod hrvatskim »marechal de camp« Šljivarićem zaštićivale Napoleonov uzmak preko Berezine. U sklopu vojske generala Oudinota Napoleon se osobno obratio Hrvatima riečima: »Hrvati, jučer sam se osobno osvjedočio o vašoj hrabrosti. Vi ste stekli slavu i neumrlu čast«! Marmont bilježi u »Uspomenama« Napoleonovu izjavu za Hrvate: »Ja nisam nikada imao hrabrijih i boljih vojnika«. — Poznata je Napoleonova izreka: »Hrvati, to su najbolji vojnici svieta. Kad bih imao samo sto tisuća Hrvata, osvojio bih čitav sviet.« Iz Ilirske pokrajine od Hrvata je 11% sudjelovalo u francuzkoj vojsci. God. 1813. osnovana je u Karlovcu »Le premier regiment des hussards croates«, koja se sastojala od 6 satnija, pukovnijskog stožera i 22 častnika.

Nakon 1813. Hrvati su porazmješteni po raznim francuzkim pukovnijama, odakle su se još 1814. vraćali kući nakon propasti Napoleonove. General Šljivarić umro je kao francuzki podmaršal i zapovjednik tvrđave Antibes, gdje je i pokopan. Hrvatske su čete bile 1809. u sklopu francuzke divizije general-poručnika Carréa — grofa de St. Cyr, god. 1811. u sklopu divizije generala baruna Delzona, 1812. u diviziji generala baruna Pouraillyja, a 1813. u diviziji generala baruna Junina. U isto vrieme i na austrijskoj strani bore se hrvatske pukovnije, pa su se u različitim bitkama, a napose kod Leipziga 1813. sukobile hrvatske čete na francuzkoj s Hrvatima na protivnoj strani. Nakon pada Napoleona, hrvatske pukovnije s neopisivim oduševljenjem ulaze u južnohrvatsko primorje, te dopiru sve do Dubrovnika i Kotora.

Ustanak bosanskih Hrvata 1831.

U XIX. stoljeću već se jasno osjeća, da Turska, kao azijska država i uz to iznutra trula, ne može više dugo izdržati na evropskom kontinentu. Pogotovo nakon austrijske okupacije južnohrvatskih primorskih krajeva, u katoličkom se stanovničtvu bosanskog pašaluka pojavljuje nada, da će doći čas tjeranja Osmanlija iz Bosne. Ali ne samo katolici, već i domaći Hrvati islamske vjere trpe mnogo od centralističkih mjera turskog dvora, te više puta u zajednici s katoličkom rajom dižu bune protiv turske prevlasti.

Najizrazitiji takav ustanak bosanskih Hrvata, u kojem su zajednički nastupili i katolička raja i muslimanski begovi i age zbio se tridesetih godina XIX. stoljeća u Bosni pod vodstvom narodnog junaka Husein-bega Gradaščevića, koga je narod zvao »Zmajem od Bosne«. Bosanski Hrvati nisu prihvaćali reforme, koje je htio provoditi sultan, jer su te reforme značile smrt samosvojnosti Herceg-Bosne. Husein-beg potuče sultanovu vojsku kod Lipljana na Kosovu polju i proglasi se vezirom Bosne, a stolovao je u Travniku.

Konačno svlada sultan i taj ustanak, a »Zmaj od Bosne« bude zatočen u Carigradu, gdje i umre. No, od tada se sve jače osjećala nužda, da Bosna okupi oko sebe sve one krajeve, koji su nekada sačinjavali Hrvatsku.

Hrvatska vojska godine 1848.

U Hrvatskoj je već sazrela misao o nuždi ujedinjenja svih hrvatskih pokrajina pod jednom, hrvatskom vlašću, a znalo se, da vlastodržci ne će ništa razumjeti, dok im se ne pokaže sila. Ovih godina zaljuljalo se priestolje Habsburgovaca kao nikada do onda. Car je morao pobjeći u Češku, a njegova su ministra rata objesili na uličnu svjetiljku. Protiv cara dižu se i Mađari, koji ujedno svim silama žele Hrvate strpati pod svoju vlast, nametnuti im svoj jezik i svoju upravu. Zato Hrvati stoje na strani cara, da im ovaj dade priliku, da obračunaju s Mađarima. Car zaista daje Jelačiću svu vojnu i građansku vlast nad hrvatskim zemljama u Austriji.

Jelačić je bio imenovan banom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, gubernatorom Dalmacije i Rieke, te vrhovnim zapovjednikom Hrvatske vojne krajine. On kuje svoj novac, ukida kmetstvo, saziva hrvatski sabor, na kome proglašuje osnutak hrvatske narodne vojske. Prisutni skidaju nakit i skupljaju novac, te sve predaju banu za hrvatsku vojsku. Tisuće se dobrovoljaca javlja u novu hrvatsku vojsku, koja se ustraja pod hrvatskom narodnom zastavom nakon mnogo stoljeća posve iznova. Ban skupi oko 40.000 vojnika, s topničtvom i konjaničtvom.

Dne 7. rujna 1848. ban Jelačić naviešćuje Mađarskoj rat u ime Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te 14. rujna prelazi Muru. Kako se međutim, u Beču položaj buntovnika pogoršao, a Bečanima su hrlili u pomoć i Mađari, dočeka ih Jelačić kod Schwechata, te ih podpuno potuče. Dne 3. I. 1849. ulaze hrvatske čete u Budimpeštu.

Bili su to dani velikog slavlja hrvatskog naroda, ali je manjkalo političke mudrosti. Da je ban Jelačić osigurao granicu na Dravi od Mađara i proglasio samostalnost Hrvatske, već bi tada Hrvati ostvarili svoje stoljetne težnje. No Hrvati su morali proliti još mnogo krvi, da ostvare svoj uzvišeni ideal.

Hrvatsko domobranstvo

Po hrvatsko-ugarskoj nagodbi, s kojom nitko od Hrvata nije bio zadovoljan, poslovi zemaljske obrane podpadali su pod zajedničko ministarstvo u Budimpešti, s time, da tamo postoji posebni odjel za hrvatsko domobranstvo. U Hrvatskoj se, dakle, počinje ustrajati predteča hrvatske oružane snage pod vidom hrvatskog domobranstva. Samo jedan dio Hrvata služi u domobranstvu, dok većina služi i dalje kod t. zv. zajedničke vojske.

Obća vojna dužnost proglašena je u Hrvatskoj 1866.

Postojale su 4 domobranske pješačke pukovnije i to: 25. u Zagrebu; 26. u Karlovcu; 27. u Sisku, 28. u Osieku, te po jedna husarska (10. u Varaždinu) i topnička (6. u Zagrebu). Sve ove jedinice sačinjavale su u upravnom pogledu 7. domobransko okru a u ratnom stanju 42. diviziju, poznatu iz I. svjetskog rata, pod imenom »vražja divizija«. Domobranske su odore bile od plave čohe, a na hlačama i kaputu ukrašene crvenim gajtanima. Zajednička je vojska imala crno-žute gajtane.

Zapovjedničtvo hrvatskog domobranstva bilo je u Zagrebu. Glavnim zapovjednicima bili su poznati hrvatski vojskovođe: general Grba, podmaršal Borojević i podmaršal Stjepan bar. Sarkotić, koji je pod konac rata bio i zemaljski poglavica za Bosnu i Hercegovinu.

U I. svjetskom ratu iztakla se osobito 42. »vražja« divizija u borbama na različitim bojištima, a poglavito u osvajanju Crne Gore g. 1915. pod zapovjedničtvom slavnog hrvatskog vojskovođe generalpukovnika Stjepana baruna Sarkotića Lovćenskog.

Hrvatski ustanak 1871.

Razočaranje, koje je hrvatski narod doživio 1850., kada je legitimizam bana Jelačića kažnjen kao i mađarsko rebelstvo — Bachovim absolutizmom, duboko je djelovalo na sve Hrvate. Dr. Eugen Kvaternik uviđa, da Austrija mora propasti i traži po Evropi pomoćnika, za izvršenje prevrata u Hrvatskoj i za uzpostavu samostalne Kraljevine Hrvatske. On polazi u Rusiju, Italiju, Prusiju, Francuzku, Poljsku i Mađarsku, nastojeći zainteresirati vodeće državnike za hrvatsko pitanje. Želio je, da na hrvatski priesto dovede francuzkog princa Jeromea Napoleona ili poljskog kneza Czartoryskog ml. Surađivao je i s poljskim ustašama, a posjetio je i Cavoura u Italiji. Tamo je prijateljevao osobito s Trogiraninom Nikolom Tomaseom. Vrativši se kući nakon amnestije uviđa, da od »nagodbe« i čitave saborske borbe ne će biti ništa, te sa svojim najbližim suradnicima iz Hrvatske stranke prava i uredničtva »Hrvata« Vjekoslavom Bachom, Rakijašem i drugima sprema oružani ustanak protiv Austro-Ugarske.

Za bunu je održan pripremni sastanak 11.—23. IX. 1871. u Karlovcu, kojemu su prisustvovali dr. Ante Starčević, dr. Eugen i Stanko Kvaternik, Rakijaš, Vjekoslav i Ante Bach, te ustaški vojvoda Rade Čuić. Oni su ustanovili da je za ustanak sve spremno u Puli, Rieci, Senju, Vrbovskom, Glini, Petrinji, Jastrebarskom, Žumberku, Delnicama, Brodu i na čitavom primorju sve do pokrajine Dalmacije. Tu je odlučeno, da će ustanak početi u Rakovici dne 10. X. 1871. ali ga Kvaternik započinje još 8. X. iz nepoznatih razloga.

Već 11. X. 1871. u klancu Ljupča padne Kvaternik, kao žrtva izdajstva. Ubio ga je iz zasjede Vlah iz Plaškoga Miloš Kosanović, te ga je opljačkao i dao baciti u jamu. Velik broj ustaša bude pogubljen od austrijskog priekog suda. Kvaternik je platio glavom svoje povjerenje prema tamošnjim Vlasima, koji su se znali vješto uvući i u njegovu blizinu, da ga unište.

Kvaternik je poslije urote Zrinskog i Frankopana označio Hrvatima put do slobode, a to je put oružanog ustanka i krvave borbe i žrtava.

Hercegovački ustanak 1875.

Pojava cara Franje Josipa u Dalmaciji na početku 1875. dala je nade raji Herceg-Bosne, da će doskora doći do tjeranja Osmanlija i iz područja središnjih župa starog hrvatskog kraljevstva. Od Gabele pa do Popova polja izvršuju se pripreme za vojničko postrojavanje, za nabav-

-ke oružja i strjeljiva, za uzpostavu veza među samim ustašama Herceg-Bosne, a onda za uzpostavu veza s hrvatskim zemljama u Austro-Ugarskoj. Tamo su se ustrajali odbori, koji su skupljali novac, odjeću i vojnu opremu za ustaše u Hercegovini, te koji su se brinuli za zaštitu njihovih obitelji, koje bi b'le ugrožene od turske osvete. Tome ustanku predhodile su brojne pobune kršćanske raje protiv zuluma tur'kih činovnika i to 1852.—1858., te 1860. pod vodstvom Luke Vukalovića.

Na tajnom sastanku ustaških povjerenika u selu Trebimlju, u kući Đure Kristića, zvanog Pećko, bude jednoglasno izabran vrhovn'm ustaškim zapovjednikom s naslovom »ustaški vojvoda« don Ivan Musić, 27 godišn'i župnik u selu Ravno. Već u svibnju i početkom lipnja 1875. postoji jaka ustaška organizacija u bivšoj Hercegovini. Sam vojvoda skupio je oko sebe 1000 po izbor boraca.

Ustaše su bili po vojničku postrojeni pod zapovjednicima (M'šom Tomaševićem i Andrijom Raićem), podzapovjednicima, te većim brojem kapetana. Oni su u to vrieme zaposjeli već sve glavne klance i prolaze.

19. VI. 1875. dolazi do prvog okršaja s turskom vojskom kod sela Dračeva kraj Gabele. Borbe su se vodile s promjenljiv'm izhod'ma sve do 1878., kad su, ljeti, ušle u Herceg-Bosnu hrvatske pukovnije austrougarske vojske pod zapovjedničtvom hrvatskih generala: Filipov'ća i Jovanovića, kojima su se hercegovački ustaše odmah pridruž'li i pomagali im u protjerivanju Turaka preko iztočnih granica davnog hrvatskog kraljevstva.

Hrvati u prvom svjetskom ratu

Godine 1914. hrvatski narod je bez svojih narodnih skupina u Mađarskoj brojio oko 5,8 mil'juna duša. Od 60 austrijskih ratnih divizija bilo je odmah spremnih 7 čistih hrvatskih divizija, a ako se k tome pribroje hrvatski mornari i novo osnovane jedinice, izlazi, da su Hrvati u austrougarskoj vojsci sudjelovali s 13—14% svih mobiliziranih vojnika bivše monarhije. Osobito su Bošnjaci dali veliki priliv, te su se u vojsku uzimali i 60-god'šnji starci. Tako je Herceg-Bosna sama dala za rat preko 30% svoga stanovničtva. Dne 1. I. 1914. imala je Austro-Ugarska 315 generala i 17 admirala. Od toga je samo bivša malena banska Hrvatska (bez Bosne i Dalmacije) dala 30 generala i 2 admirala.

Hrvati ulaze u ovaj rat na strani centralnih vlasti, jer osjećaju, da se iza anglosasko-francuzko-ruske pobjede krije vel kosrbska Jugoslavija, za koju se vodila velika promičba sa strane domaćih Vlaha pod vodstvom Svetozara Pribićevića i »srbsko-hrvatske koal'cije.« — Zato hrvatske čete s oduševljenjem provaljuju u Srb'ju, da onemoguće neprijatelju prodor na hrvatsko tlo.

Najviše se Hrvata nalazi u XIII. zagrebačkom vojnom zboru, koji u početku rata djeluje u Srbiji, zat'm u osam »B. H.« pukovnija i osam »B. H.« lovačkih bojna, te konačno u carskoj ratnoj mornarici, gdje su izključivo služili naš primorci. Naši su se ljudi nalazili i u riečnoj ratnoj flotilji, te u sastavu mnogih drugih jedinica.

Nakon neuspjele Potiorekove ofenzive u Srbiji, bude XIII. hrvatski zbor prebačen na iztočno bojište — u Galiciju, gdje proživljava strašne dane, koji su dosegli svoj vrhunac u »zimskoj vojni« na Karpat'ma 1915., kada su se čitave čete smrzavale. U prodoru u Srbiju i Crnu Goru 1915. prvi su bili Hrvati pod vodstvom generala Luke Šnjarića i general-pukovnika Stj. Sarkotića.

Godine 1916. XIII. zbor i većina »B. H.« jedinica nalaze se na iztočnoj fronti, dok su dalmatinske jed'nice na zapadnoj fronti. I u ratu protiv Rumunjske godine 1916. sudjelovale su hrvatske čete, napose obkopari i mornari dunavske ratne flotilje. Na sjevernom dielu iztočne karpatske fronte zapoviedao je i hrvatski general Lipovčak. Na morima vode hrvatske mornare hrvatski admirali Zaccar'a, Šu'terčić, Maksimilian Njegovan, te osob'to vrli hrvatski rodoljub Janko Vuković-Podkapelski. Naši monitori na Dunavu odlikovali su se u borbama kod Beograda 1914., kod Šabca i Smedereva, te osobito 1918. protiv boljšev'ka Bele Kuna u Budimpešti.

Godine 1918. saveznici otvaraju macedonsku frontu. Austro-ugarska ofenziva na Piavi propada. Dne 28. X. 1918. car Karlo IV. podpisuje primirje, a 11. XI. 1918. dolazi do pr'mirja i na zapadnoj fronti. — Iztakli su se hrvatski vojskovođe feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne, general-pukovnik Stjepan Sarkotić, general Lipovčak, general Luka Šnjarić, general Ljubičić, general Uzelac, kao zapovjednik austrougarskog zrakoplovstva, admiral Maksimilian Njegovan, kao zapovjednik austro-ugarske mornarice i mnogi drugi. Za narod od jedva 6,000.000 duša vrlo vel'k broj visokih zapovjednika.

Odkad je osnovan red Marije Terezije za hrabrost do I. svjetskog rata dobilo ga je 65 Hrvata, a u svjetskom ratu novih sedam. Taj red su dobivali izključivo oni, koji su se iztakli samo riedkom hrabrošću.

Uz razpad Austro-ugarske monarhije treba napomenuti dva važna vojno-politička događaja u kojima se iztiče težnja Hrvata za uzpostavom svoje vlastite države i za ustrojstvom svoje vlastite vojske.

Prvi je pokret hrvatskih častnika i vojnika **za oslobođenje Međumurja** i za njegovo vraćanje majci domovini. Osniva se 12. XI. 1918. dobrovoljačka vojska u Varaždinu, i to: Građanska satnija, Domobranski dobrovoljački odred i Satn'ja međimurskih izbjeglica. Dne 13. XI. dolazi do borbe kod Nedelišća, gdje budu dobrovoljci prisiljeni na uzmak, da se 24. XII. vrate natrag u sastavu jednog vojnog dobrovoljačkog zbora od 4.000 ljudi pod zapovjedničtvom tadanjeg podpukovnika Slavka Kvaternika. Bila je tu: 1 brigada pješačtva, 1 divizion konjaničtva i 4 topničke bit-

nice. Sudjeluju Hrvati iz svih hrvatskih krajeva, pa je bilo čak i mornara. U snažnom naletu izbiju Hrvati isti dan na Muru, tako da je Međimurcima osvanuo Božić u neopisivom oduševljenju.

Drugi se događaj zbio na obali Jadranskog mora u ratnoj luci **Puli.** Hrvatska je revolucija zahvatila nakon 29. X. 1918. i austro-ugarsku mornaricu, koja se gotovo čitava sastojala od hrvatske momčadi. Hrvati proglašuju dotadanju austro-ugarsku mornaricu hrvatskom, te preuzimaju zapovjedničtvo nad njom. Revolucionarno Narodno vieće u Zagrebu imenuje **Janka Vukovića Podkapelskog** admiralom nove hrvatske ratne mornarice.

Pred večer 30. X. 1918. izvršila se primopredaja zapovjedničtva između admirala Nikole pl. Hortyja de Nagybanya, dotadanjeg zapovjednika, i predstavnika hrvatskih vlasti na admiralskom brodu »Viribus Unitis«. Na palubi je bila skupljena hrvatska momčad u svečanoj postrojbi. Nakon odlazka bivšeg zapovjednika dolazi admiral Vuković s pratnjom, skida se crveno-bielo-crvena zastava austro-ugarske ratne mornarice uz sviranje carske himne, a uzdiže se na jarbol hrvatska zastava. Glasba intonira »Liepu našu«. Svi mornari na skupljenim brodovima i na obali uz brojni sviet odaju počast uz 21 topovski hitac, a hrvatski admiral preuzima svoje mjesto vrhovnog zapovjednika. Doskora bude međutim, »Viribus Unitis« i još nekoliko ratnih brodova potopljeno od preostalih lutajućih podmornica, a s njima pogibe i admiral Janko Vuković-Podkapelski.

„Jugoslavenska legija"

Srbi su pod konac I. svjetskog rata postigli kod ruske vlade, da mogu i između hrvatskih zarobljenika novačiti za svoju legiju, koju su nazvali »jugoslavenska legija«, jer im je trebalo boraca. U tu su svrhu Rusi sve hrvatske zarobljenike skupljali u Odesi, kamo su u godini 1918. počeli dolaziti članovi t. zv. »jugoslavenskog« odbora pod vodstvom srbskog generala Živkovića, dra Frana Potočnjaka i Jambreščaka. Ovi su od Hrvata tražili, da stupe u njihovu legiju, da prisegnu na srbsku zastavu i na srbskog kralja Petra, te da stave na glavu srbsku »šajkaču« i srbske znakove. Hrvatski zarobljenici, iako sve priprosti seljaci, nisu se dali prevariti, nego su pitali, zašto im ne daju, da se zaklinju na hrvatsku zastavu? Kad su im Srbi stavljali silom »šajkače« na glave, Hrvati su bacali te kape i gazili po njima kličući: »Živjela Hrvatska«. Razbješnjeni tolikom političkom sviesti hrvatskih vojnika, Srbi su zajedno s ruskim kozacima izvršili pokolj Hrvata u Odesi i pobacali u Crno more oko 10.000 hrvatskih momaka. Time je već prije uzpostave velikosrbske Jugoslavije u širokim hrvatskim masama jugoslavenska ideja doživjela spontani slom.

Ustanak hrvatske vojske 5. XII. 1918.

Bez znanja hrvatskog naroda, a izkorišćujući odsutnost vodećih političara izvan Hrvatske, Vlasi i Kranjci u družtvu nekoliko hrvatskih izdajica, potajno napustiše Zagreb dne 28. XI. 1918. i pođoše u Beograd. Prije toga Svetozar Pribičević razoružava hrvatsku vojsku, a sve hrvatske častnike, koji ne pobjegoše, zatvara. Ostaviše u Zagrebu, radi hrvatske javnosti, omiljelog generala Luku Šnjarića i podmaršala Mihovila Mihaljevića. Dne 1. XII. 1918. to nezakonito predstavničtvo Hrvata proglasi uklapanje Hrvatske u velikosrbsku Jugoslaviju ili kako se izpočetka zvala »Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«. — Zagreb saznade za to tek 2. XII. Nastade neopisiva srčba među Hrvatima. Oni, koji su bili u ratu u Srbiji, dobro su znali, kome je hrvatski narod pao u ruke, a to je bila većina Hrvata. Dr. Grga Anđelinović, kao glavar srbskog redarstva, porazmjestio je po zagrebačkim kućama strojnice i svoje povjerljive ljude za svaki slučaj.

Dne 5. XII. poslije podne krene velik broj vojnika 25. i 53. zagrebačke pukovnije, nepodpuno naoružan prema Jelačićevu trgu demonstrirajući protiv »ujedinjenja« sa Srbijom, i manifestirajući za nezavisnu hrvatsku republiku. Taj pokret zasnovao je posebni revolucionarni odbor, sastavljen od hrvatskih častnika, vojnika i građana. Kad dođoše na Jelačićev trg, obaspe ih unakrstna vatra strojnica. Neki dadoše odpor, te su se borbe vodile čitavu noć. Pogibe veći broj hrvatskih revolucionaraca.

Osnutak ustaškog pokreta

Hrvati ponešto još vjeruju Wilsonovim obećanjima, te Stjepan Radić odlazi s punomoćima hrvatskog naroda u Pariz, Ženevu, London i Moskvu, da za hrvatski narod izposluje »pravo samoodređenja« koje su tamo izpoviedali. Al' uzalud. Dne 20. VI. 1928. pada u srbskom parlamentu vođa Hrvata Stjepan Radić. Ubija ga po nalogu kralja Aleksandra i dvorske klike član srbske tajne organizacije »Biela ruka« — Puniša Račić, kojega od tada slavi čitav srbski narod, kao narodnog junaka i dobrotvora.

U tom času sazrieva odluka i misao tadanjeg predsjednika biv. Hrvatske stranke prava dra Ante Pavelića, da je potrebno protiv Srbije 1. povesti oružanu borbu, 2. iztaknuti jasan hrvatski cilj — uzpostavu nezavisne hrvatske države i 3. postaviti hrvatsko pitanje na međunarodno pozorište. On smatra, da je potrebno uništiti sve hrvatske stranke i sve Hrvate okupiti u jedinstvenom političkom pokretu oko jedne temeljne misli a to je uzpostava nezavisne hrvatske države.

7. I. 1929. osniva dr. Ante Pavelić »Ustašu-hrvatski oslobodilački pokret« sa spomenutom svrhom, koji se pokret ustraja po vojničkim načelima, radi vojničkim metodama i sredstvima i priprema konačni vojnički obračun sa Srbima.

Glavne smjernice za organizaciju određuje u »Ustavu« po kome se odmah počinju u Hrvatskoj osnivati tajni ustaški rojevi, logori i stožeri. Nabavlja se oružje preko granice, pripremaju se prvoborci i nakon poduke, te prisege na bombu revolver i nož stupaju u službu ideje za uzpostavu Nezavisne Države Hrvatske. Među hrvatskim rodoljubima skuplja se novac za ustašku djelatnost

Dne 17. I. 1929. Poglavnk odlazi u emigraciju — u Bugarsku, Austriju i Italiju. Uzpostavlja osobne veze s macedonskim revolucionarcima, njemačkim nacional-socialistima i talijanskim fašistima. Osniva tiskaru ustaškog pokreta, odakle se širi promičba ustaške misli u Hrvatsku. Ustraja ustaške logore za vojničko obrazovanje ustaša. I diljem Evrope i Amerike osnivaju se među hrvatskim izseljenicima ustaške postrojbe, koje daju velike novčane prinose za uspješnu djelatnost ustaša. Poglavnik bude dva puta osuđen na smrt 1932. Godine 1929. pada pouzdanik kralja Aleksandra u Zagrebu, Toni Schlegel. Godine 1932. potrese se Jugoslavija od pojave ustaša na Velebitu. Brojni atentati objavljuju čitavom svietu, da Hrvati ne žele Jugoslaviju. Godine 1934. pada kralj Aleksandar na ulici grada Marseillesa. Srbi počinju pregovore s onim hrvatskim političarima, koji još čitavo svoje djelovanje temelje na strančarskom duhu i stoje pod stranim utjecajima.

Ustaše spremni dočekuju rat između Osovine i Jugoslavije, te, dok jedni, pod vodstvom Poglavnika u inozemstvu putem ustaške krugovalne postaje »Velebit« pozivlju Hrvate na konačni obračun s neprijateljem, a s predstavnicima »Osovine« uređuju pitanje uzpostave Nezavisne Države Hrvatske, dotle drugi, u domovini — preuzimlju nasilno svu vlast u svoje ruke od Srba i njihovih plaćenika, te povezujući sve Hrvate oko jedne oslobodilačke misli proglašuju Nezavisnu Državu Hrvatsku na čitavom poviestnom i narodnostnom području hrvatskog naroda. Zahvaljujući ustaškoj organizaciji i vojničkom duhu te organizacije hrvatski narod nije u svome najodsudnijem času ostao bez pravog vodstva i nije pao u bezvlađe, već je vojničkim udarom predusreo sve zle namjere neprijatelja i uzpostavio svoju suverenu vlast u svojoj zemlji. Time je pridonio i bržoj pobjedi svojih saveznika, kojih su čete prošle kroz hrvatsko područje bez ikakvih smetnji.

Osnutak hrvatske seljačke i građanske zaštite

Godine 1934., nakon što je poginuo kralj Aleksandar Karađorđević u Marseillesu, različiti su srbski elementi unosili u Hrvatsku javnu nesigurnost, prieteći smrću svakom Hrvatu, bio to seljak, radnik ili građanin, a pogotovo intelektualac. Kao uztuk tome nasilju osnovani su pod okriljem biv. Hrvatske seljačke stranke, odredi Hrvatske seljačke, odnosno, građanske zaštite, kojima je svrha bila označena u samom imenu, a to je bilo: zaštita hrvatskog sela i grada u svim prigodama, gdje bi organi velikosrbske državne vlasti mogli izazvati nered i krvoproliće na štetu golorukog i nenaoružanog hrvatskog naroda, osobito pak za vrieme izbora kod čuvanja lista, glasačkih popisa i t. d., te kod hrvatskih javnih političkih skupština i manifestacija, koje su bile trn u oku velikosrbskoj vladavini. To je bila zakonita samozaštita hrvatskog naroda, koja je imala biti slika buduće hrvatske vojske. Zato je hrvatski narod uviek burno pozdravljao Zaštitu, kad je prolazila ulicama, i to s povicima: Živjela hrvatska vojska!

Samo ime »Zaštita« govorilo je jasno, da je to postrojba privremenog značaja, da ima služiti hrvatskom narodu, dok ne dobije svoju državnu oružanu snagu, koja će ga najbolje štititi od svih vanjskih i unutarnjih neprijatelja.

Zaštita je bila organizirana po selima i gradovima, a zapovjednici su joj bili stari hrvatski častnici i dočastnici seljaci, radnici i građani. Postojale su konjaničke, biciklističke i motoristične postrojbe Zaštite, a osnovana je bila i častnička škola.

Zaštita je s uspjehom prošla kroz izbore 1935., kad je još bila u začetku, pa kroz izbore 1938., kroz mnoge narodne skupštine i svečanosti, na kojima bi svakako srbski oružnici »pripucavali« na sakupljeni narod, da nije bilo zaštitnih odreda. Zaštita se osobito izkazala u dani na narodnog ustanka u travnju god. 1941., kada je odmah stupila pod zapovjedničtvo hrvatskih ustaških vlasti i sudjelovala kod razoružanja srbske vojske te kod uzpostave mira i reda na čitavom području N. D. H. — Nakon što je ustrojeno hrvatsko domobranstvo, hrvatsko državno redarstvo i oružničtvo, prestala je i zadaća Zaštite, koje su se članovi našli odmah u redovima oružanih snaga hrvatske narodne države.

Hrvatsko narodno oslobođenje

Kada u travnju 1941. Njemačka i Italija navješćuju rat Jugoslaviji, Poglavnik putem organizacije Ustaša u domovini preuzima vlast nad Hrvatskom u svoje ruke, te osovinske vojske bez ikakve poteškoće prolaze kroz Hrvatsku ne dajući neprijatelju priliku, da se bilo gdje zadrži.

Vojnički duh hrvatskog naroda i vojničke postrojbe ustaškog pokreta učinili su čudo — Hrvatska se oslobodila gotovo bez kapi krvi.

Nakon početka rata sa Sovjetskim savezom digoše se mnogi elementi biv. jugoslavenske vojske i vlasti, snabdjeveni oružjem biv. vojske, koja se razpala, te po uputama, koje su primali prije u biv. »Sokolu Kraljevine Jugoslavije«, »Četničkom udruženju«, »Kolu srbskih sestara« i t. d., stvaraju guerilske čete po šumama planinske Hrvatske uvjeravajući pravoslavno žiteljstvo, da će doskora Rusi stići u naše krajeve.

Mlada država, koja još nije pravo ni stala na svoje noge, postrojava svoje oružane odrede, koje se junački bore s bandama u domovini, a u isto vrieme osniva se i »Hrvatska legija« dobrovoljaca za iztočno bojište, koja tamo na kopnu, na moru i u zraku zadivljuje naše saveznike hrabrošću,

Hrvatske oružane snage

Konačno hrvatski narod ima svoju državu, pa ne treba služiti nikomu osim samo sebi. Postrojava se hrvatska kopnena vojska, hrvatsko zrakoplovstvo, hrvatska mornarica, oružničtvo, redarstvo, te posebne lake jedinice pod imenom Ustaške vojnice za specialnu domovinsku službu. Polagano, ali sigurno, hrvatska se oružana snaga prikuplja, obnavlja, postrojava, te će biti jamac reda u državi i sigurnosti poviestnih hrvatskih granica. Hrvatski narod, kao vojnički narod, imat će sigurno jednu između ponajboljih oružanih snaga na svietu, a ta će mu oružana snaga biti jamstvo za nesmetani kulturni i gospodarski razvitak u budućnosti.

Dne 18. III. 1942. Poglavnik zakonskom odredbom o oružanoj sili Nezavisne Države Hrvatske ostvaruje i konačno oblikuje davni san čitavog hrvatskog naroda za uzpostavom hrvatske narodne vojske. § 1. te zakonske odredbe glasi:

»Oružana sila Nezavisne Države Hrvatske sastoji se iz domobranstva i ustaške vojnice.

Hrvatsko domobranstvo dieli se na kopnenu vojsku, zračne snage i mornaricu.

Oružničtvo je dio domobranstva prema posebnim zakonskim propisima.

Glede sastava ustaške vojnice vriede posebni propisi.

§ 2. Služba u oružanoj sili Nezavisne Države Hrvatske je častna služba, koju ima pravo i dužnost vršiti samo državljanin Nezavisne Države Hrvatske.

§ 3. Oružanoj sili Nezavisne Države Hrvatske je zadaća, da osigura cjelovitost Nezavisne Države Hrvatske i brani nepovredivost njezinih granica proti vanjskomu i unutrašnjemu neprijatelju, da prema potrebi zaštićuje javni red i sigurnost u zemlji i da sudjeluje u obćem radu za razvitak narodnog blagostanja.

§ 4. Vrhovni zapovjednik oružane sile Nezavisne Države Hrvatske je Poglavnik.«

§ 5. određuje prisegu, koju Hrvati po prvi puta iza 1102. kao vojnici polažu svojoj državi i svome narodnom vladaru.

§ 6. određuje, da je službeni i zapoviedni jezik u hrvatskoj oružanoj sili hrvatski jezik.

Zaključna rieč

Iz ciele naše vojne poviesti proizlazi, da se hrvatski narod uviek borio za svoju državnu slobodu i nezavisnost. I za knezova i kraljeva narodne dinastije i za Arpadovića i za Anžuvinaca i Luksemburžana, kasnije za Habsburgovaca pa i za Jugoslavije. Nikada nije hrvatski narod napustio ideju svoje državne samostalnosti i nezavisnosti. On se je za nju borio kroz vjekove ne samo političkom borbom već i mačem u ruci, dok je nije konačno ostvario pod vodstvom Poglavnika dra Ante Pavelića.

Za Hrvatsku započinje novo poglavlje vojne poviesti. Hrvatska je sada slobodna i nezavisna država. Ona razpolaže svojom narodnom vojskom, koja se prije svega bori za hrvatske ciljeve. Sada hrvatskom vojskom zapoviedaju hrvatski častnici, zapoviedni jezik vojske je hrvatski jezik. Hrvatski se vojnici zaklinju hrvatskim jezikom svom državnom poglavaru, Hrvatu. Oni sada znaju, da vode borbu za osiguranje bolje budućnosti svoje vlastite, svojih najmilijih i novih pokoljenja. I sada se naši vojnici iztiču istom onom hrabrošću i požrtvovnošću kao i naši preči. Ti vojnici pokazali su se dostojni svojih preda.

BIBLIOGRAFIJA

KLAIĆ: Poviest Hrvata, svezak I.—VI.

ŠIŠIĆ: Geschichte der Kroaten (1917.).

— Pregled poviesti hrvatskog naroda (1916.).

— Poviest Hrvata u doba narodnih vladara (1925.).

MESIĆ Matija: Izvod iz razprave o životu i djelima kneza Krste Frankopana (Rad XXI., 1872.).

TURKOVIĆ barun Milan: Antemurale Christianitatis, Militärgrenze.

VANIČEK: Spezialgeschichte der Militärgrenze, 1-4. (1875.).

LOPAŠIĆ R.: Spomenici hrvatske Krajine, 1.-3. (1884.-9.).

— Karlovac (1879.).

— Bihać i bihaćka krajina (1890.).

Posljednji Zrinski i Frankopani.

HAMMER: Geschichte des ottomanischen Reiches.

BAUER dr. E.: Hrvati u 30-godišnjem ratu.

PRELOG M.: Poviest Bosne.

BAŠAGIĆ S.: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1900.) i t. d.

Oesterreich-Ungarns Seekrieg 1914.—18. (1933.) 2 Bde.

Znameniti i zaslužni Hrvati (Zagreb, 1925.).

Rupert von SCHUMACHER: Des Reiches Hofzaun.

H. KERCHNAWE: »Die alte k. k. Militärgrenze. Ein Schutzwall Europas.

Oestereich-Ungarns letzter Krieg 1914.—1918., ausgegeben vom oesterreichischen Bundesministerium für Heereswesen und vom Kriegsarchiv.

D. POVIEST HRVATSKOG PLEMSTVA I HERALDIKA

Napisao VIKTOR ANTUN DUJŠIN

1. OBĆENITO O PLEMSTVU

Plemstvo (plemići) bilo je, a u nekim je državama još i danas, sloj ljudskoga družtva s osobitim povlasticama, ali i s osobitim dužnostima.

Početci plemstva sežu u prapoviest, možda još i u kameno, neolitsko doba ljudskoga roda, sudeći barem po državnom i družtvovnom uređenju mongoloidnih stanovnika Amerike, koji do konca 15. vieka nisu imali nikakve veze s ostalim svietom, a ipak su u svojim državnim tvorevinama imali i povlaštene slojeve družtva.

Sumeranska kultura u Mezopotamiji, kao i **egipatska kultura** u dolini Nila, poznavala je već 3000 godina pr. Kr. družtvovni uređaj — državu, u kojoj je, uz vladara i puk, postojao i sloj povlaštenika, svećenika, činovnika i vojnika.

Krećani na Kreti, **Ligijci**, Trojanci i drugi narodi Male Azije imali su svoje plemstvo, a tako i **Egipćani, Asirci, Babilonci, Medjci i Perzijanci.**

U prastaro je dakle doba plemstvo činilo više slojeve družtvovne zajednice.

Plemstvo u arijskom shvaćanju i suvremenom smislu **nastalo je u onim družtvovnim zajednicama Zapadne i Srednje Evrope,** koje su bile pod utjecajem rimske kulture i civilizacije. Tu se je ono dielilo na upravno i vlastelinsko plemstvo. U upravnom ili dvorskom plemstvu bili su svećenici i činovnici, a u vlastelinskom plemstvu posjednici velikih, napučenih zemljišta. Posjednik veće zemlje s više podanika na njoj imao je i veću vlast, jer je bio bogatiji i moćniji — vlastelin, velikaš.

Samo plemstvo, kao povlašteni sloj družtva, ima svoj početak u službi u vojsci. Kao najuglednija i najkorisnija služba u vojsci vriedila je vojnička služba na konju. Konjanici su za ratnu službu bili nagrađivani zemljom, danom im na doživotno uživanje, u najam (leno, od lehnen — pozajmiti).

Budući da nije bilo dosta novaca, vladari su i svaku drugu državnu službu plaćali zemljom, imanjima, selima zajedno sa stanovnicima i t. d.

Vojnici i činovnici, koji su primili takvu nagradu, postali su vazali ili kletvenici svoga darodavca ili feudalnog gospodara, obvezani mu i dalje služiti.

Bogatije nagrađeni daroprimci, vazali, davali su u najam, leno, dielove svoga lena svojim službenicima, a ovi su opet postajali njihovi vazali.

Siromašnijim ljudima, koji u rat nisu mogli ići na konju, nego su služili kao pješaci, teže je bilo steći zasluge, vriedne nagrađenja zemljom. Toga radi, da se oslobode ratne službe, davali su se u zaštitu bogatijem, moćnijem od sebe, obično najbližem susjedu, predavajući mu svoj posjed i primajući ga natrag u najam, leno. Svoj su posjed i dalje uživali, ali su svome zaštitniku davali razna davanja, u novcu, naravi i službi. Pomalo su izgubili slobodu i postali kmetovi. To se je događalo i malim plemićima, nekad od nužde, nekad s lom.

Dvorsko plemstvo ima zametak u rimskom državnom uređenju.

Senatorska je čast bila nasljedna. Iz senatorskih, patricijskih obitelji birali su se visoki državni činovnici.

Dvorski činovnici, u carsko doba, sačinjavali su dvorsko plemstvo (nobilitas curiales).

Iz nazivlja dvorskoga plemstva potekla su i oba glavna plemićka naslova: **plemić** (nobilis) i **grof** (comes — cumpanis, drug, pratilac vladara).

Iz službe pratioca vladara taj je naslov poslije prenesen na vladareva namjestnika u gradu, pokrajini **(guverner)** ili zemlji **(vojvoda, dux — vođa).**

Na sredovječnim vladarskim dvorovima (svaki je veliki feudalni gospodar bio vladar) bilo je dvorskoga plemstva. To su bili vladarevi dostojanstvenici, činovnici, ljubimci, pa i sama služinčad. (Na lotarinžkom vojvodskom dvoru vojvodin sluga morao je biti plemić, a kad bi neplemić i nehotice poslužio vojvodu, postao bi odmah plemićem.)

Vlastelinsko plemstvo vuče svoj korien iz aristokratsko-republikanskog državnog uređenja antikne Grčke.

Po tome uređenju svi oni, koji su imali pravo odlučivanja u upravljanju državom ili občinom, vladali su zajednički, a između sebe su birali vladara, arhonta, rektora, dužda, župana, kneza (komesa).

Svi su oni već samim tim bili povlašteni, plemići **(patriciji, vlastela),** koji su se, kao članovi aristokratske zajednice, senata, vieća, smatrali ravnopravni vladarima, jer je svaki od njih mogao postati vladar. Ovi plemići nikada nisu sebi dielili posebne plemićke naslove, a niti su ih primali (osim u vrlo riedkim slučajevima).

Vlastelinsko plemstvo osobito se je razvilo u bizantskom carstvu, a odavle se je presadilo u srednjovjekovne aristokratsko-trgovačke republike, mletačku, genovsku i dubrovačku.

Slično plemstvu ovih republika, tek s umanjenim sjajem i podređenošću državnoj vlasti, imali su plemstvo i dalmatinski gradovi i občine, Split, Zadar, Pag, Brač i drugi.

Feudalno plemstvo. Razsulom rimskoga carstva sva je zemlja došla u vlast pojedinih vladara-osvajača.

Oni su osvojenu zemlju u obliku lena podielili među svoje vojvode. Tako su nastali **feudi** ili **veliki zemljištni posjedi,** na kojima su njihovi gospodari, bolje užitnici, vršili gotovo punu vladarsku vlast.

Veliki feudalni gospodari podielili su svoju zemlju svojim vojnicima i službenicima.

Stanovnike zemlje, koje su zatekli kod osvajanja, nisu smatrali pokorenim protivnicima, nego zajedno sa zemljom osvojenim plienom. Njima su bile nametnute posebne dužnosti, plaćanje poreza, u naravi i u radu, a nisu im bile dane nikakve povlastice.

Osvajači su i dalje ratovali, osvajali tuđe zemlje i stvarali nove feude i nove feudalne gospodare.

Feudalni gospodari ratovali su i među sobom, a usluge svojih pomagača, u obćoj oskudici novca, plaćali su zemljom i povlasticama. Tako su i neslobodni podložnici mogli steći zemlju i neke povlastice.

Razvitkom hierarhije feudalnog plemstva nastali su i novi plemićki naslovi. Osim naslovom »plemić« i »grof«, plemstvo se je počelo služiti i naslovima **»vitez«, »barun« i »markgrof«.**

V i t e z o m je mogao postati svaki slobodan čovjek, komu je vojnička služba na konju bila glavno zanimanje (franc. chevalier, tal. cavaliere, od lat. caballus — konj). I u rimsko je doba bilo vitezova, ali to su bili rimski građani drugoga reda, equestres, konjanici (lat. equus — konj).

B a r u n o m je postajao imućniji plemić, t. j. svaki slobodan čovjek bio je barun (liber baro — slobodan čovjek). Barun nije imao vladarskih prava, jer je bio podređen feudalnom gospodaru s vladarskim pravima. To je dakle samo naslov manjega velikaša.

M a r k g r o f o m (krajiškim grofom) nazivao se je grof (velikaš), koji je svoje posjede imao na državnoj granici i bio prvi na udarcu neprijatelju. Naslov je izveden iz lat. rieči marcha — granica.

Najstarije je, dakle, plemstvo poteklo iz položaja uz vladara, odnosno u vrhovnoj državnoj upravi. To je dvorsko i vlasteosko plemstvo.

Feudalno plemstvo nastalo je stjecanjem velikih zemljištnih posjeda (zamljištno, teritorialno plemstvo).

Kada više nije bilo zemlje za dieljenje, nastajalo je plemstvo po povelji.

Kao povelja, kojom se je stjecalo plemstvo, vriedila je najprije **darovnica za leno**, poslije **plemićki list** i napokon **grbovnica** (littera armalis).

Darovnicom je novi plemić stekao realna dobra, dok su plemiću, postalom po plemićkom listu i grbovnici, dani mnogi preduvjeti za stjecanje bilo dobara, bilo državne službe.

Plemićkim listom i grbovnicom davalo se takvo plemstvo i članovima vitežkih i vojničkih redova (ordena). Sam primitak u neke od tih redova donosio je primljenome, bio plemić ili neplemić, vitežtvo pa i barunstvo.

Plemstvo može biti nasljedno ili osobno (ad personam).

Nasljedno kao i osobno plemstvo može biti dano sa svim naslovima, od plemićkoga do kneževskoga.

Osobnim plemstvom i uz osobno plemstvo podieljenim naslovom može se služiti samo onaj, kome je to plemstvo podieljeno, dok se njegovi potomci ne mogu njime koristiti. Osobno plemstvo najčešće podjeljuje papa.

Po ugledu se plemstvo dieli na **više i niže plemstvo.**

Višemu plemstvu (velikašima) pripadaju: **knez, vojvoda, markgrof, grof** (conte), **podgrof** (vicegrof) i **barun.**

Nižemu plemstvu pripadaju: **vitez, vlastelin i plemić.**

2. HRVATSKO PLEMSTVO

Hrvatsko plemstvo svojom osebujnošću **nadvisuje plemstvo svih naroda i zemalja, jer ni u jednog drugog naroda nije plemstvo došlo do toga izražaja.**

Zaista, **Hrvati se mogu ponositi vlastitošću i izvornošću svoga plemstva, jer ga ni od koga nisu primili, nego su ga u ovu liepu našu domovinu donieli još iz svoje daleke nama još nepoznate pradomovine.**

N o H r v a t i n i k a d a p o z a s l u z i n i s u i z t a k n u l i n i n a p r a v o m j e s t o p o s t a v i l i s p o m e n n a s v o j e p l e m s t v o.

Kriva su tome tri razloga.

Prvi: nažalost, obćenito mišljenje, koje prevladava među nama, da je hrvatsko plemstvo, kao i plemstvo drugih naroda, neki aristokratski, naduveni, oholi stalež, neka neznatna manjina, nekad jako povlaštena, koja je svome narodu bila nemilo tlačitelj.

Drugi: Hrvatskom su dugo upravljali tuđinci, koji nisu imali razumievanja za osobit značaj hrvatskoga plemstva, a ni politički im nije bilo probitačno, da se iztakne njegov poviestni značaj, jer bi taj dao snažan biljeg hrvatske samosvojnosti i jak prinos za opravdanje podpune nezavisnosti Hrvatske.

Treći: Nijedan se Hrvat, stručno spremljen temeljitim poznavanjem poviesti plemstva, heraldike, sfragistike, numizmatike i epigrafije, nije posvetio izključivo poviesti hrvatskoga plemstva.

Osim svega toga događalo se i to, da su neki učenjaci, vrstni u domenama svoje struke, prisvajajući sebi izključivo pravo rada na poviesti plemstva i heraldike, a da, barem u toj posljednjoj, nisu bili spremni, kako bi trebalo, ometali rad onima, koji su se posvetili izključivom proučavanju plemstva i heraldike. Oni su im osporavali i samo pravo na znanstveni rad izgovarajući se na njihovu, tobože, nedostatnu znanstvenu spremu.

No najznatniji i najpoznatiji svjetski heraldičari i poznavaoci plemstva stekli su svoj ugled jedino svojim znanjem i svojom osobno stečenom stručnom spremom. **Brondi, Crollalanza, Fernandez, Frank zu Döfering, Král, Megerle v.**

Mühlfeld, Menestrier, Petko, Rietstap i drugi nisu bili školovani povjesničari, ni pravnici, ni profesori, ali su ipak bili izvanredni poznavaoci plemstva i heraldike, a i naši najzaslužniji heraldičari Kukuljević, Labaš, Ritter-Vitezović, Rujić i drugi, nisu bili ni pravnici ni filozofi.

Hrvatsko plemstvo nije bilo neka aristokratska povlaštena manjina hrvatskoga naroda i njegov tlačitelj.

Ni seljačka buna i borba seljačkoga tribuna Matije Gubca nije bila uperena protiv hrvatskoga plemstva, nego protiv tuđinskih velikih povlaštenika, moćnih i tiranskih velikaša, njihove nepravde, protiv nepodnošljivog družtvenog uređenja — protiv neljudskog i nehrvatskog, hrvatskom narodu nametnutog kmetstva, koje je tuđinac silom uveo u Hrvatskoj, a koje Hrvati u svome prvobitnome državnom ustrojstvu nisu poznavali. Osim toga poznato je, da su Gubcu pomagali i mnogi hrvatski plemići. Već samo geslo »Za stare pravice«, koje je vodilo seljačku bunu Matije Gubca, jasno govori, da se hrvatski seljak borio protiv onih, koji su hrvatskom narodu oteli njegove stare pravice, a to su bili u prvom redu baš tuđinski plemići, kao što je bio i Franjo Tahi.

Hrvati, došavši ovamo na jug kao ratnici i osvajači, uredili su svoju državu na plemenskom sustavu. Kao osnivači i gospodari države zadržali su Hrvati prema pokorenim stanovnicima položaj plemića, slobodnih ljudi, a svi ostali, slavenskog ili drugog podrietla, nisu bili slobodni, nego su kao i potomci rimskih kolona, bili obvezani državi u raznim oblicima plaćati porez.

Hrvatski je narod bio skup hrvatskih plemena. Svaki je Hrvat pripadao svome plemenu.

Car Konstantin Porfirogenet spominje, da su **Hrvati još u 7. vieku bili razdieljeni u 7 vojničkih plemena**, a zabilježio je i njihova imena, ali po svoj prilici izkrivljeno.

Ne može se reći, da su Hrvati u 7. stoljeću bili zaista podieljeni na sedam plemena ili ih je samo toliko bilo poznato carskome piscu.

Poznato je međutim, da je kod sklapanja ugovora između Hrvata i kralja Kolomana u Križevcima god. 1102. sudjelovalo dvanaest hrvatskih plemena, ali je iz toga doba poznato još barem toliko hrvatskih plemena, koja nisu bila zastupana kod sklapanja toga ugovora

Hrvatska plemena dielila su se na rodove, a rodovi u bratstva.

Područje, na kojemu je pleme živjelo, zvalo se je **župa**. Glavar župe zvao se **župan**.

Na čelu pojedinih dielova župa bili su **knezovi, vojvode** su vodili pleme u rat, a u miru su sudili **suci**.

Svaki član plemena mogao je biti izabran županom, knezom, vojvodom, sudcem ili kojim drugim plemenskim dužnostnikom. Izbor su vršili svi članovi plemena, jer su bili među sobom jednaki. **Nije bilo dakle staležkih ni imovinskih razlika, svaki je Hrvat bio slobodan čovjek — liber baro, plemić.**

Svaki je Hrvat bio, član jednog hrvatskog plemena — plemenitaš, i svaki Hrvat koji može dokazati, da je podrietlom Hrvat, plemenitaš je, plemić.

Ovakve pojave, da bi cieli narod bio plemenit, nema ni u jednog drugog suvremenog naroda.

Jedino bi **Poljaci** imali nešto slično, jer je veliki dio poljskoga naroda pripadao kasti plemića razdieljenih u plemena ili šlahte (plemić = šlahtić).

Rusi su uza staro plemstvo, bojare i dvorjane, od **Petra Velikoga** imali i aristokratsko plemstvo.

Česi su imali vrlo malen broj plemena, no, sudeći po njihovim imenima i njihovu smještaju uz područje poljskoga naroda, ona su bila poljskoga podrietla. Osim toga u Češkoj je živjelo i jedno pleme Hrvata. Češko feudalno plemstvo nastalo je nobilitacijom čeških i tuđih vladara.

Slovaci nisu imali svoga narodnog plemstva, nego nešto plemstva mađarske nobilitacije.

Dio **Crnogoraca** ima još i danas plemensko uređenje, jer su — po svoj prilici — hrvatskoga podrietla, iz Crvene Hrvatske.

Srbi i Bugari, osim nešto vlastele po bizantskom uzoru, nisu imali plemstva, jer se ni feudalno uređenje kod njih nije moglo ukorieniti zbog naglog pada njihovih državnih tvorevina pod vlast Turaka.

Dok su Hrvatskom vladali vojvode i kraljevi hrvatske narodne krvi, koji su i sami bili pripadnici hrvatskih plemena, svaki je Hrvat bio slobodan čovjek — plemenitaš.

Tako je ostalo i poslije, **za vladanja Arpadovića,** koji se nisu puno miešali u unutrašnje uređenje Hrvatske.

Ali već su **Anžuvinci** jako zadrli u plemensko uređenje Hrvata, dok je feudalizacija za **Sigismunda** i kraljeva iz raznih kuća preotela mah.

Dolazkom **Habsburgovaca na hrvatsko priestolje god. 1527. hrvatsko je plemstvo naglo počelo gubiti svoj narodni, hrvatski značaj.**

Pred naletom Turaka neka su se hrvatska plemena razbježala, razpršila i izpremešala, a vladari, tuđinci, uz pomoć nekoliko feudalne gospode, knezova, polagano su u Hrvatskoj učvrstili feudalno uređenje, potlačili hrvatske plemenitaše i od slobodnih ljudi napravili kmetove.

To im je bilo tim lakše, što su skoro svi Hrvati živjeli u patriarhalno uređenim zajednicama, zadrugama.

Sva je zemlja bila plemenska, i pleme ju je zajednički obrađivalo i uživalo.

Razbijena hrvatska plemena i osiromašeni pojedinci lako su padali u vlast velikaša. Neki su dobili od velikaša nešto zemlje i postali njihovi vazali, dok su drugi postali službenici, sluge i vojnici velikaša. Oni pak hrvatski plemenitaši, koji su zbog rata morali ostaviti svoja ognjišta i zemlju i preseliti se u mirnije krajeve, redom su postajali kmetovi velikaša, na čije su se zemlje naselili.

Onim hrvatskim plemenitašima, koji su služili u Vojnoj krajini, kada je bila zemlja na uži-

vanje, ali im je bilo oduzeto pravo, da se služe svojim hrvatskim plemićkim dostojanstvom.

Tako razmrvljena hrvatska plemena nisu se mogla oduprieti feudalizaciji. Potlačeni, nekada slobodni ljudi, hrvatski plemići, sada seljaci, pučani, kmetovi, dizali su bune protiv svojih tlačitelja i izrabljivača. Tako na Hvaru protiv povlaštenika stvorenih tuđinskom upravom, pak u sjevernoj Hrvatskoj, gdje je **Matija Gubec, u čijim je žilama tekla krv njegovih pređa, plemenitaša, slobodnih Hrvata, dignuo dobro zasnovan ustanak, da hrvatskim kmetovima vrati stara prava i slobodu.**

I dok se je **Panonska Hrvatska** polagano pretvarala u zemlju krutog feudalizma, a **Bosanska Hrvatska** u turski pašaluk, u kojemu je kršćansko stanovničtvo postalo bezpravna raja, dotle se je u **Primorskoj Hrvatskoj** stanje takodjer mienjalo, ali s manje štete za slobodu hrvatskih seljaka i građana.

Sreća je bila za **Hrvate u južnom primorju,** što je ovo još iz doba bizantske dominacije imalo, po uzoru aristokratskih republika, gradsko i obćinsko uređenje, koje je bilo podnošljivo i za neplemiće tako, da ovi nisu postali ni kmetovi ni robovi.

Mletačka republika nije dirala ustav (statute) dalmatinskih gradova i obćina i ostavila im je njihovu samoupravu.

Neplemići, pučani, trpjeli su od toga, što nisu imali raznih povlastica, što su morali plaćati porez i što su bili gospodarski izkorišćivani, što u mornarici nisu mogli služiti s oružjem kao vojnici, kao plemići, nego kao mornari i veslači, a za obćinske radove što su morali davati bezplatnu radnu snagu.

Konačno je došlo do toga, da su se hrvatski plemenitaši podielili de iure, ali ne de facto, u plemiće ili potomke hrvatskih plemena, **koji su sačuvali slobodu, i u neplemiće, kojima prilike nisu** dale, **da ostanu slobodni ljudi.**

U svome plemićkom uređenju Hrvati su za plemića imali samo jedan plemićki naslov — plemić. Drugi naslovi, kao **župan, knez, vojvoda i dr., bili su samo naslovi vršenja dužnosti.** Ovi naslovi nisu bili nasljedni. Tek poslije, u doba prodiranja feudalnog uređenja u sustav hrvatskog plemenskog uređenja, počeli su se viđeniji i moćniji plemići nazivati knezovima. U Bosni su pak u to doba veliki feudalci nosili naslove vojvoda ili hercega. Tako Hrvatinići, Kosače i drugi.

Sve do vladanja Habsburgovaca hrvatski su plemići samo plemići i knezovi, a u Bosni vojvode. Od tada su počeli upotrebljavati i druge plemićke naslove. Tako su **moćni knezovi Bribirski iz plemena Šubića** postali u to doba **grofovi Zrinski, dobivši plemićki nadimak po njihovu gradu Zrinu.**

Frankopani su bili hrvatski plemići i knezovi na otoku Krku i u županama Modruškoj i Gatačkoj. Tek u 15. vieku nastupaju kao da su podrietlom rimski Frangipani, a primili su i naslov grofa i markgrofa.

Babonići su bili knezovi — iz Blagaja, ali su i oni držali, da su podrietlom rimski Ursini.

Ivan Zapolja, protukralj Ferdinandu Habsburgovcu u Ugarskoj i Hrvatskoj, podrietlom je bio obični hrvatski plemić iz plemen te porodice Slavičić-Gospodičić iz Zapolja u požežkoj županiji.

U primorskim krajevima Hrvatske, postojao je iz bizantskog doba vlasteoski sustav plemenitih obćina i gradova.

Njihovu starom, romanskom stanovničtvu polagano su se priključivali hrvatski plemići iz raznih hrvatskih plemena, jedni kao moćniji, bogatiji, odličniji plemići = vlastela, a drugi kao obični građani, pučani. Ovi posljednji izgubili su svoje plemstvo, budući da im obćine i gradovi nisu htjeli priznati plemićka prava, odnosno odstupiti im dio svojih povlastica.

Iz središnjeg područja hrvatskih plemena pojedine su se skupine hrvatskih plemića preselile u sjevernije krajeve Hrvatske i tu stvorile manja i veća naselja. Budući da su ove skupine bile sastavljene od raznih hrvatskih plemena, nisu više imale značaj plemena.

Miešajući se i ženeći se među sobom, doskora su ovi plemići izgubili i svoju plemensku oznaku i počeli se označivati samo kao Hrvati.

Narod je počeo dobivati svoje značenje, a plemena su se polagano izgubila ostavivši spomen svojih imena u imenima mnogih svojih obitelji, koje su još dugo s ponosom naglašavale, iz kojega plemena potječu.

Grofovi Oršići Slavetićki potomci su hrvatskih plemića od plemena Karinjana i Lapčana, ali kada su u 17. vieku postali baruni, držali su da potječu od bosanskog kraljevskog roda Jablanovića, pak su 9. VIII. 1675. uz barunstvo dali potvrditi i pridjevak Jablanović od Jablana. Sedam godina poslije postali su grofovi, ali to bosansko kraljevsko podrietlo nisu više spomenuli. Utješno je, što nisu tražili tuđe podrietlo, nego hrvatsko.

Tako su i drugi hrvatski velikaši, kao **grofovi Draškovići, Keglevići** i drugi bili zadovoljni svojim hrvatskim podrietlom u doba humanističkog preporoda i najveće moći velike feudalne gospode.

Doba humanizma, preporoda umjetnosti, književnosti i graditeljstva, uza sav njegov sjaj, za malog je čovjeka, malog plemića i posjednika, bilo očajno. Velika feudalna gospoda svagdje su, po cieloj Evropi, tlačila, osvajala i širila svoju moć na štetu neprijatelja svojega naroda, ali često i na štetu svojeg slabijeg susjeda.

U takvim prilikama većina je malih hrvatskih plemića pala pod gospodstvo velikaša, a onda su izgubili svoju zemlju i konačno su, oni ili njihovi potomci, zapali u kmetstvo. Drugi su se opet selili na zemlje opustjele od rata ili zaraznih bolesti i tu su pali u vlast velikaša. Ciele skupine Hrvata odselile su i izvan granica Hrvatske. Tako su Hrvati naselili Gradišće i Željeznu županiju u zapadnoj Ugarskoj, a naselili su se i u Slovačkoj, Austriji, Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i Moravskoj.

Neki plemići, potomci raznih hrvatskih plemena, udružili su se u plemićke zajednice, da se lakše odupru grabežljivosti velikaša (Draga-

nići, Cvetkovići i dr.). Neki su se opet težkom mukom održali u zadružnom obliku obitelji temeljeći obranu svoga obstanka na starim izpravama i poveljama (**Turopolje, Poljica** i dr.), dok su neki opet osnovali purgerske ili plemenite obćine slobodnih ljudi (purgera), osobito u krajevima oko Kupe i Korane (**Gorica, Bosiljevo, Novigrad, Hutinje, Otok, Steničnjak** i dr.).

Dok se je sve to zbivalo, nastajalo je u Hrvatskoj **novo plemstvo.** To novo plemstvo zapravo za Hrvate nije bilo novo, nego u novim prilikama samo obnovljeno plemstvo, dok je plemstvo, dano doseljenim strancima, Srbima, Vlasima i drugima, koji su u to doba dolazili u Hrvatsku vojničkim, trgovačkim i drugim putovima, bilo zaista novo plemstvo ne samo de iure, nego i de facto.

Ovo inozemno plemstvo, koje se doselilo u Hrvatsku, steklo je ovdje državljanstvo uz priznanje svoga plemstva, to je t. zv. »indigenat« ili »inkolat«, podieljen od hrvatskog sabora.

Do kralja Sigismunda stjecalo se plemstvo samo darovnicom (darovno ili donacionalno plemstvo).

Nije samo kralj darivao svoje vjerne i zaslužne podanike, nego su to činili i mnogi hrvatski velikaši, **Šubići, Krčki, Babonići, Nelipići, Hrvatinići, Hranići** i drugi.

Kralj Sigismund, nemajući više zemlje za darivanje, počeo je zasluge, učinjene njemu, nagrađivati izpravom, grbovnicom. **Grbovnica** je davala sva prava na povlastice, koje su uživali plemići. Prva takva grbovnica, dana Hrvatu, poznata je iz g. 1409., a od tada dalje u Hrvatskoj ih je izdano bezbroj.

Od kralja Sigismunda do kralja Ferdinanda I. Habsburgovca nastajalo je novo plemstvo darivanjem posjeda, ukoliko je bilo posjeda za darivanje, darovnicom (donacijom ili posesijom), grbovnicom i plemićkim listom (littera armalis).

Plemićki listovi u to su se doba izdavali najčešće plemićima. Plemićkim listovima, izdanima plemićima, često se je spominjalo njihovo podrietlo iz nekadašnjeg bosanskog kraljevstva.

Za vladanja Habsburgovaca (god. 1527. do 1740.) podjeljivalo se je plemstvo plemićkim listom, u kojemu se je znalo iztaknuti, da je nobilitirani bio već prije plemić. Plemstvo, podieljeno u to doba, bilo je podieljeno kao hrvatsko, hrvatsko-ugarsko, a od sredine 17. vieka kadkada kao austrijsko (austrijskih nasljednih zemalja).

Za vladanja prvih Habsburg-Lotarinžana, od Marije Terezije (god. 1740.) do svršetka napoleonskih ratova (god. 1815.), Hrvati su, a i pripadnici drugih naroda u Hrvatskoj, dobivali plemstvo ugarsko (hrvatsko-mađarsko), austrijsko i austrijskih nasljednih zemalja.

Za čestih i dugotrajnih ratova, koji su se vodili u to doba, mnogo je Hrvata za vojničke zasluge steklo plemstvo.

To plemstvo ima značaj vojnički.

Austrijsko su vojničko plemstvo (i barunstvo) dobili mnogi Hrvati, a i mnogi Srbi i Vlasi, častnici hrvatske Vojne krajine. Ovo je plemstvo najčešće bilo podjeljivano s njemačkim pridjevkom, obično po mjestu, gdje su se ovi častnici borili i iztaknuli.

Od Napoleonskih ratova do god. 1918. dieljeno je plemstvo ponajviše činovnicima.

Za ratova, koje je Austrija vodila u to doba u Italiji, nastalo je plemstvo s talijanskim pridjevcima, obično po mjestima borbe.

Od god. **1860.** do god. **1868.** bilo je u Hrvatskoj podjeljeno i nekoliko plemstava za građanske zasluge, a grbovnice i plemićki listovi tih plemića bili su sastavljeni na hrvatskom jeziku.

Poslije hrvatsko-ugarske nagodbe god. 1868. u Hrvatskoj podieljeno plemstvo imalo je pretežno značaj mađarskog plemstva.

Nakon pada Bosne (god. **1463.**) i Hercegovine (god. **1482.**) pod tursku vlast, hrvatski su plemići iz tih zemalja utekli ponajviše u Dalmaciju, gdje i danas, osobito na otocima, ima znatan broj žiteljstva podrietlom iz Bosne.

Od plemstva, koje je ostalo u biv. Bosni i Hercegovini, jedan je dio prigrlio islam, da spasi svoje posjede i imetak, drugi pak dio ostao je kršćanski.

Plemići toga diela plemstva izgubili su svoje posjede i postali turska raja. Ali i jedni i drugi plemići sačuvali su svoja stara prezimena, pa osobito među ovim drugima, danas seljacima, ima ih i sada mnogo sa starim bosanskim plemićkim prezimenima: **Alaupović, Babić, Blažević, Bosnić, Čipčić, Knežević** i stotine drugih.

Bosanske plemićke obitelji, koje su prešle na islam, čuvale su, a i danas još neke od njih čuvaju, grbove i pečatnjake svojih davnih pređa, kao dokaz, da su potomci plemenitih Hrvata, budući da u islamskom plemstvu nije poznata upotreba grba.

U Primorskoj Hrvatskoj, još u doba kraljeva iz narodnih dinastija, mnogo se je plemića iz starih hrvatskih plemena uvrstilo u vlasteoska vieća gradova i obćina, a kad je Mletačka republika (44. god. 1409.—1422.) zavladala onim krajevima, u tim vlasteoskim viećima vlastela su bila većinom hrvatskog podrietla.

U mletačko doba u dalmatinske gradove i obćine naselilo se je i mnogo plemića iz Bosne i dinarskog Zagorja. Jedni od njih bili su priključeni vlasteli, drugi su postali pučani, dok su treći bili priznati plemićima, ali nisu bili pušteni u vlasteoska vieća (doseljenici, novi stanovnici).

Knezovima, kao i onima, koji su mogli dokazati, da su im pređi bili knezovi u Bosni ili u unutarnjoj krajini. Mletačka republika je priznala naslov grofa (conte).

Mletačka republika nije dirala u samoupravu dalmatinskih gradova i obćina, ni u njihov ustav (statute), pa nije ni silila, da vlasteoska vieća primaju nove plemiće, pa ni mletačke, osim iz vlastite pobude. Ona je i Hrvatima dielila svoje, **mletačko plemstvo,** ali ovi, iako mletački plemići, nisu time postali članovi kojeg vlasteoskog vieća u Dalmaciji, što više, vlasteoska vieća smatrala su ih na području svoje vlasti pučanima.

Junacima, vođama ratnika, zapovjednicima četa i generalima mletačke vojske, Mletačka re-

publika davala je ili priznavala naslov »conte«. Taj se naslov nema shvatiti u smislu naslova grof, nego u smislu naslova kneza jednoga bratstva. Slično je i u Austriji bilo s barunstvom u Vojnoj krajini, gdje je taj naslov podieljen mnogim običnim vojnicima i častnicima u Lici i drugdje.

Snažan preduvjet za dobivanje plemstva bili su i razni redovi, u Austriji Leopoldov red i red željezne krune, a u Ugarskoj red sv. Stjepana. Komturskim ili velikim križem i krunom I. i II. reda moglo se je steći barunstvo, a inače vitežtvo (do god. 1884.).

Redom Marije Terezije sve do god. 1918. postajalo se je nasljednim plemićem s pravom nasljednoga barunstva, koje se je dobivalo posebnim zahtjevom.

Trideset godina djelatne vojničke službe s učestvovanjem barem u jednom ratu ili četrdeset godina djelatne vojničke službe davalo je častnicima pravo na nasljedno plemstvo, a na doživotnu rentu onome, koji nije tražio plemstvo.

Vlastela (patriciji) neplemićkih obćina (Bakar, Rieka, Senj), imali su pripadničtvom tim obćinama olakšicu za podignuće u plemićki stalež.

Austrija je svaku građansku i vojničku uslugu, učinjenu državi, obično nagrađivala plemstvom, pa su, osobito u 19. vieku, mnogi Hrvati za građanske zasluge bili nagrađeni plemstvom i barunstvom.

Konačno se mora spomenuti, da je **visoko plemstvo Hrvatske** uza svoj sjaj, nažalost često, **mnogo trpjelo boreći se za očuvanje i sačuvanje hrvatske državnosti i hrvatske narodnosti (Petar Svačić, Lacković, Horvat, Zrinski, Frankopani, Draškovići, Jelačići** i dr.).

Još je zaslužnije ono niže plemstvo hrvatsko, mali plemići-seljaci, koji su kroz vjekove odbijali sve nasrtaje tuđinskih vlasti u Hrvatskoj i odbili sve pokušaje zatiranja hrvatske narodne samosvojnosti, samo da hrvatstvo sačuvaju za sebe i za svoje potomstvo.

Hrvatski plemići, bili oni gospoda, bili obrtnici, bili seljaci, bilo da plugom i motikom obrađuju hrvatsku zemlju ili se u tuđini znoje kao radnici i seljaci, pak bilo da su im tuđinci ili vlastiti velikaši po tuđinskoj pobudi još prije nekoliko vjekova oteli plemstvo, ipak su ponosni na svoje častno hrvatsko podrietlo i rod, jer je svaki Hrvat od iskona plemić, plemenitaš plemenitih osobina.

3. HERALDIKA KAO ZNANOST

Grb je jednostavan simboličan prikaz zvanja, snage ili vrline onoga, koji se je njime prvi služio. Grboslovne simbole slične grbovima upotrebljavali su već i najstariji narodi.

Grbovi u podpunome smislu razvili su se za križarskih ratova iz znakova i boja, kojima su feudalna gospoda Zapadne Evrope označivala svoje čete u svrhu prepoznavanja njihove pripadnosti. Ove vojničke oznake postale su poslije oznakom ili grbom feudalnog gospodara, a grbom su se tada počeli služiti i slobodni ljudi-plemići, obitelji, gradovi, županije, udružbe i družtvovni i politički pokreti.

Još u svome postajanju grboslovlje (heraldika) se je držalo nekih pravila, a poslije je ono postalo nekom vrstom tajne nauke, poznate tek ograničenom broju ljudi i podržavane ustmenom predajom sve do početka 17. stoljeća. Poznavaoci ove nauke, zvani heroldi, udruživali su se u zatvorene skupine.

Grbovi

U 17. stoljeću F. Menestrier D. I. sredio je u Francuzkoj i u knjizi objelodanio pravila grboslovlja. Ta se pravila do danas nisu promienila. Prema njima podpun se grb sastoji od štita, kacige, krune i nakita.

1. **Štit** je jednostavan i podieljen na dva ili više polja (2, 3, 4, 8, 12, 15, a i više). Omjer visine prema širini štita je 8:7.

2. **Kaciga** je kovna, siva, zlatnih rubova, a u unutrašnjosti grimizna.

3. **Kruna** je zlatna. Pojas krune, listovi i šiljci ukrašeni su dragim kamenjem i biserom.

4. **Nakit** je sve, što okružuje grb, t. j. štit, kacigu i krunu. U nakit spada vršak, plašt, štitodržci, geslo i klik.

a) v r š a k je ukras nad krunom, obično znak, uzet iz štita.

b) p l a š t, desni i lievi, ornamentalno prikazuje konjski pokrovac, izvana označen bojom, iznutra kovinom ili krznom.

c) š t i t o d r ž c i ili su ljudski likovi ili likovi životinja. Štitodržce imaju često državni i velikaški grbovi, a grbovi nižega plemstva riedko kada.

d) g e s l o se sastoji od vrpce, smještene pod štitom, a na njoj je napisana značajna rečenica vlastnika grba.

e) k l i k je vrpca smještena nad vrškom ili u vršku, a sadrži bojni poklik vlastnika grba.

Znakovi

Kao znak ili motiv u grbu može se upotriebiti sve, pa makar se to moglo samo i zamisliti: čovjek, životinje, dielovi ljudskog i životinjskog tiela, bilje, zgrade, oružje, čudovišta, svemirska tjelesa, oruđe, dielovi odiela, nakit i t. d.

Boje

Grb nije slikan, nego je razdieljen u boje. Zlato, srebro i sivo (željezo) su kovine, crveno, plavo i zeleno temeljne su boje, a narančasto, smeđe i grimizno trpljene su boje. Crno nije ni

HRVATSKI GRBOVI

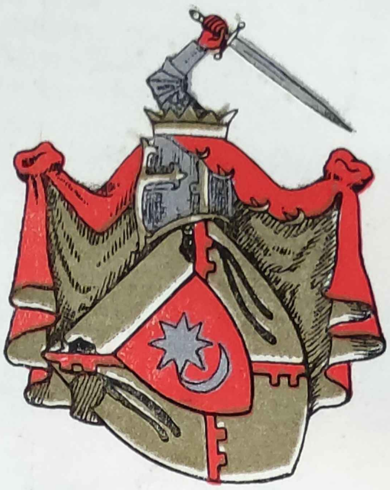

Republika Dubrovnik

Kraljevina Bosna

pl. Bedeković Komorski

Grb grada Varaždina

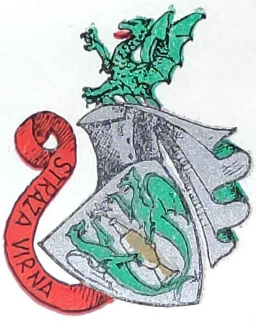

Pleme Gusić

Trojedna Kraljevina

pl. Gazarović od pl. Gjivić

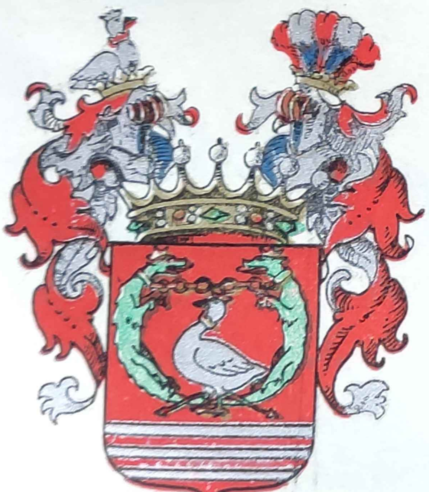

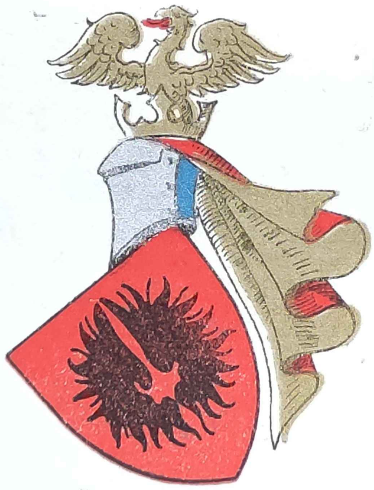

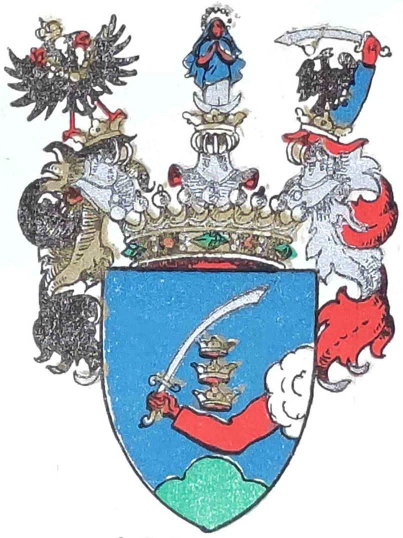

baron Gusić od pl. Gusić

knezovi Šubić-grofovi Zrinjski

grof Oršić Slavetićki

boja ni kovina, a opet je i jedno i drugo. Krzno, hermelin i vjeverica, riedkost su u hrvatskom grboslovlju.

Temeljno je grboslovno pravilo, da se kovina ne može upotriebiti na kovini ili boja na boji, nego uviek kovina na boji ili boja na kovini.

Slika 1.

Krune

Plemstvo kao stalež dieli se u više i u niže plemstvo. U više plemstvo broje se knezovi, vojvode, markgrofi, grofovi i baruni, a u niže plemstvo vitezovi, plemići-vlastela (patriciji), plemići i vitezovi, kojima je plemstvo danc »ad personam«, nenasljedno. Za razlikovanje prema

Primjeri: zlatan lav ne može biti na srebrnom polju, ni crven orao na plavom polju, ali zlatan lav može biti na polju svake boje, a crven orao može biti na zlatnom, srebrnom i crnom polju.

Grboslovne boje, kovine i krzna grafički se prikazuju crtkanjem (šrafiranjem), kako je na slici 2. prikazano.

Grb se čita u njegovu položaju, t. j. kako on gleda.

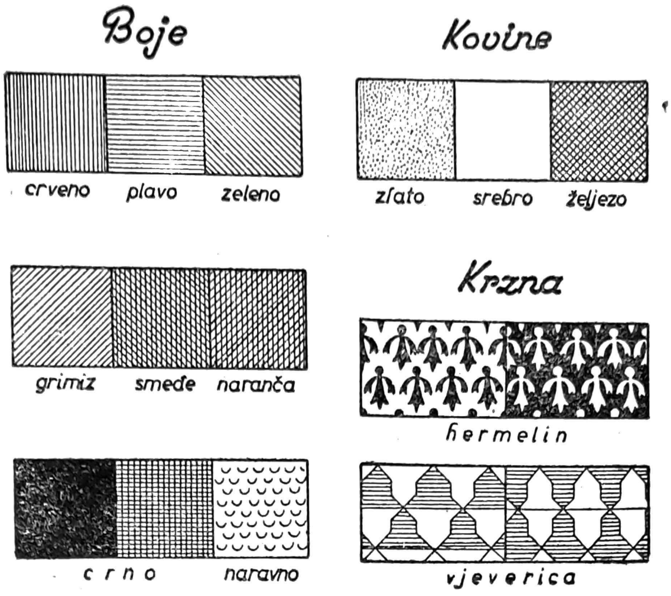

Slika 2.

ovim naslovima postoji posebno grboslovno obilježje, kruna.

1. Knez ima krunu s 8 jagodinih listova i 8 šiljaka. U likovnom prikazivanju vidljivo je 5 listova i 4 šiljka. Neki knezovi imaju krunu izpunjenu grimizom.

2. Knez sv. rimskog carstva ima krunu od hermelina izpunjenu biserom obrubljenim grimizom, a na vrhu zemaljsku krunu s križem.

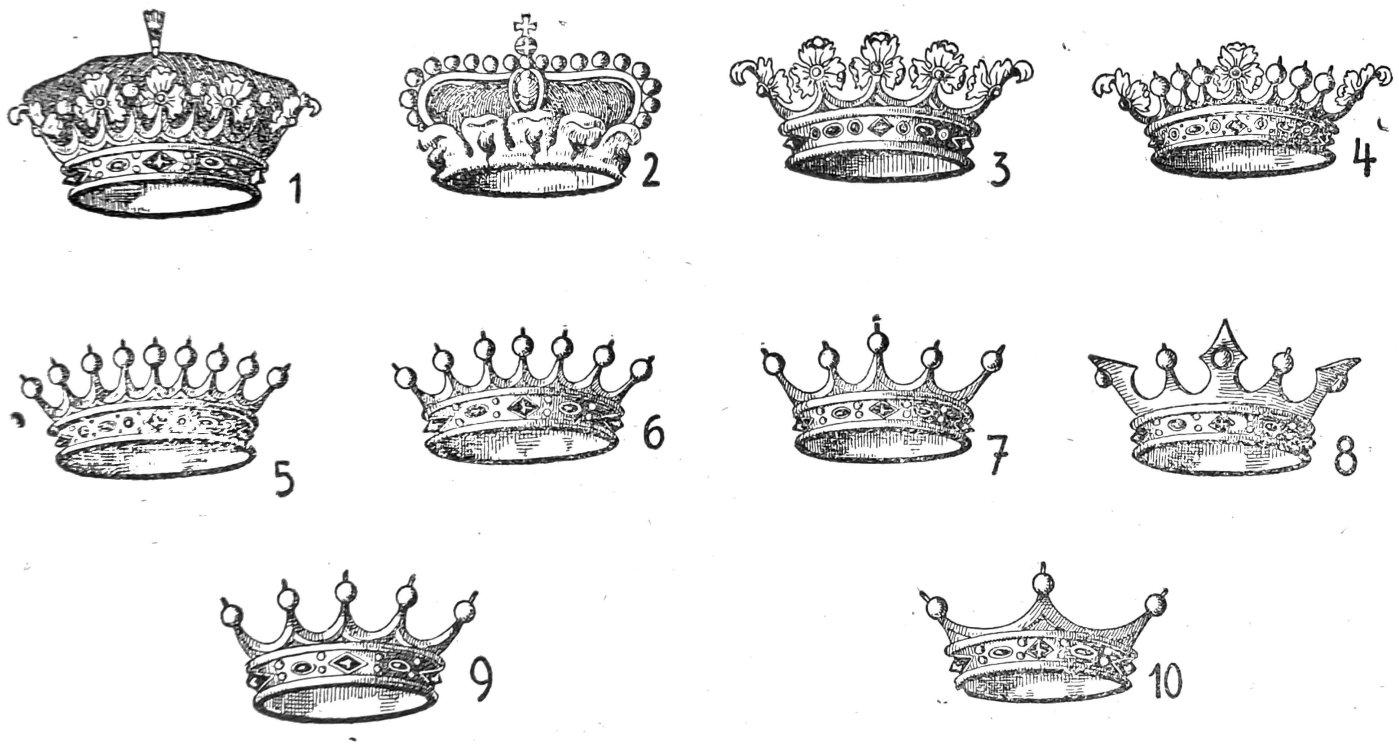

3. Vojvoda ima krunu s 8 jagodinih listova, od kojih je 5 vidljivih.

4. Markgrof ima krunu s 4 jagodina lista, a između njih 12 šiljaka, po 3 šiljka između listova. Vidljiva su 3 lista i 6 šiljaka.

5. Grof (conte) ima krunu sa 16 šiljaka, od kojih je vidljivo 9.

6. Barun ima krunu s 12 šiljaka, od kojih se vidi 7.

7. Vitez ima krunu s 4 viša i 4 niža šiljka, od kojih se vide 3 viša i 2 niža šiljka.

8. Plemić-vlastelin (patricij) ima krunu s 4 viša kopljasta šiljka i naizmjence 4 niža šiljka s biserom na vrhu. Od šiljaka vide se 3 viša i 2 niža šiljka.

9. Plemić ima krunu s 8 šiljaka, od ovih 5 vidljivih.

10. Vitez »za svoju osobu« može upotrebljavati krunu s 4 šiljka s biserom na vrhu. U likovnom prikazivanju vide se samo 3 prednja šiljka.

Hrvatsko grboslovlje

Državni grbovi

Kao najstariji hrvatski grb poznat je grb sa šesterokrakom i osmerokrakom zviezdom, na pr. na srednjevjekovnim novcima i grobnim spomenicima.

Dokumentarno kao **najstariji hrvatski grb** poznat je (iz god. 1330.) štit razdieljen u dva polja: gornje crveno sa šesterokrakom zlatnom zviezdom, donje polje zlatno. Taj su grb upotrebljavali knezovi Krčki sve do 15. vieka, kad su promienili ime u rimske Frangipane. I neke druge primorske obitelji upotrebljavale su taj grb, kao Dominis i Tetrić.

Drugi po starini, dokumentarno poznati grb je **grb kraljevine Dalmacije.** To je modar štit s tri zlatne risove glave (2,1) s crvenim jezicima. Prvi put je spomenut god. 1406.

Treći po starini poznati je današnji grb Hrvatske. Taj se je grb — štit s 25 crvenih i srebrnih kocaka (5×5) dokumentarno pojavio koncem 15. vieka a god. 1525. smješten je uz grb Dalmacije kao grb Hrvatske na spomenkolajni kralja Ludovika II.

Grb kraljevine Slavonije, hrvatske zemlje između Drave i Save, a poznat je iz potvrde kralja Vladislava II. od 8. XII. 1496. To je modar štit s dvie srebrne rieke (Drava i Sava), a među njima na crvenom stupa desno kuna. U gornjem je modrom polju šesterokraka zlatna zviezda.

Grbovi Dalmacije, Hrvatske i Slavonije prvi-put su sjedinjeni god. 1616. na taliru kralja Matije II. u jedan grb, koji je poslije, sve do god. 1918., bio službeni **grb Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.**

Posebno mjesto među hrvatskim državnim grbovima imaju **grb banovine,** poslije **kraljevine Bosne,** grb **Dubrovačke republike** i grb **Hercegovine,** triju hrvatskih zemalja, u svoje doba suverenih država.

Bosna je mienjajući dinastije mienjala i svoj grb, barem na novcima, pečatima i drugim sačuvanim spomenicima. Ipak se grbom Bosne — ne dinastijskim — može smatrati grb, koji u štitu ima dvie ukrštene zubate grede s crnačkim glavicama, a u sredini, preko greda, štitić s polumjesecom i zviezdom. Oklopljena ruka u vršku predstavlja Ramu. Ta je ruka u 19. vieku postala službenim grbom Bosne i Hercegovine.

Grb Dubrovačke republike je crven štit s 4 srebrne grede položene koso s lieva na desno. Grb Dubrovačke republike s crvenim i plavim zaobljenim gredama pojava je novijega doba (barok).

Grbovi županija, gradova i obćina

Skoro sve županije Trojedne kraljevine imale su svoje grbove. Ovi su grbovi nastali u novije doba, u 18. i 19. vieku.

U primorskim krajevima Hrvatske imala su grb i područja, manja od županije, kao Hvar, Brač, Pag, te svi gradovi i obćine.

»Slobodni i kraljevski« gradovi u Hrvatskoj imali su svoje grbove, tako i trgovišta i mnoge obćine. Gradski grb sastoji se od štita i krune u liku zidine s kruništem i pet kula odnosno rukobrana. Poznati su i grbovi plemenskih župa, obćina i gradova: Turopolje, Poljica, Krašići, Domagovići, Steničnjak, Otok, Dubovac, Strelče i dr.

Cehovski grbovi

I cehovi su imali svoje grbove, a i danas mnogi obrti imaju grb. Iz cehovskih grbova razvili su se stari znakovi kovača i izpitnih povjerenstava, današnji zaštitni znakovi.

Plemićki grbovi

Hrvatsko grboslovlje vrlo je bogato plemićkim grbovima, od kojih se mnogi odlikuju koji starinom, koji ljepotom, koji opet osebujnošću.

I ako dokumentarno nisu sačuvani hrvatski grboslovni spomenici iz doba hrvatskih narodnih kraljeva, ipak su iz kasnijih spomenika poznati grbovi većine hrvatskih plemena iz doba podpune samostalnosti Hrvatske (god. 925.—1102.).

Dvanaest hrvatskih plemena, spomenutih u ugovoru Hrvata i kralja Kolomana god. 1102., nije predstavljalo cieli hrvatski narod, budući da poviest pozna do trideset hrvatskih plemena, a moglo ih je biti i više, ali im se spomen nije sačuvao.

Od poviestno poznatih hrvatskih plemena iz doba hrvatskih narodnih vladarskih kuća **poznato je dvadesetak grbova** iz kasnijih grboslovnih spomenika obitelji poteklih od ovih plemena.

Uz bogatstvo grboslovnih spomenika hrvatsko se grboslovlje odlikuje i bogatom grboslovnom književnošću i bibliografijom. Kao najstariji osobni grb spominje se grb obitelji Gusić, koji je slikan u 13. stoljeću, na bojnom štitu obitelji.

Prvi pisani spomenici hrvatske grboslovne književnosti priepisi su »Fojničkoga zbornika«, koji — iako baš nije izrađen po Rupčićevu izvorniku iz god. 1340., nego svakako po priepisu iz 16. vieka — ipak predstavljaju grboslovne spomenike, kojima bi se mogao ponositi svaki kulturni narod.

Prvo tiskano djelo o hrvatskom grboslovlju je djelo Orbinijevo iz god. 1601. Za ovim sliedi Ritter-Vitezović god. 1701. Mnogo iz hrvatskog grboslovlja nalazi se u Valvasora (1689.).

Vriedno je napomenuti i rukopisno djelo Ivana pl. Labaša iz 18. vieka, koje se odlikuje velikim brojem manje poznatih plemićkih grbova.

Veliki dio grbova hrvatskih plemića od najstarijeg doba do konca 19. stoljeća skupljen je u Heyerovu njemačkom djelu »Der Adel von Dalmatien« i u Bojničićevu njemački pisanom djelu »Der Adel von Kroatien und Slavonien«. Oba ova djela počeli su popunjavati »Zbornikom hrvatskoga plemstva«. god. 1938.

Hrvatski grboslovni spomenici odlikuju se i svojom ljepotom, jednostavnošću i ukusom u bojama. Od motiva su — gotovo izključivo hrvatski — najčešći ruka s mačem i lav, osobito kod plemića stare križevačke županije. Nisu riedki ni motivi orla i zmaja, kao i orlovskih krila.

Za hrvatsko grboslovlje značajno je, da **tri četvrtine hrvatskoga plemstva pripada seljačkom plemstvu,** a ostalo gradskom (13%) i vojničkom plemstvu (10%), koje opet većinom potječe od seljaka. Tek malen dio (2%) pripada velikaškome plemstvu. **Ovim se karakterizira poznati vitežki duh hrvatskog naroda.**

Hrvatsko grboslovlje jedno je od ogledala političkog i kulturnog razvitka hrvatskoga naroda.

Ono je čuvar posvemašnje osebujnosti hrvatskoga naroda dajući mu osobit biljeg kulturnog i posebnog narodnog oblika među kulturnim narodima Evrope i svieta.

LJETOPIS HRVATSKE 1918.—1942.

Napisao dr. RUDOLF HORVAT

Početkom Svjetskoga rata ostaviše Hrvatsku: dr. Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović i još neki. Ovima se pridružiše neki pol'tičari iz Kranjske i Štajerske, te još nekolicina pravoslavnih Vlaha iz Austro-Ugarske. Naskoro se od te skupine ljudi u tuđini sastavio »Jugoslavenski odbor«, kome postade predsjednikom dr. Ante Trumbić.

Jugoslovenski odbor, koji je svoje sjedište imao u Londonu, bijaše od prvog časa neprijateljski razpoložen prema Austro-Ugarskoj, te je protiv nje vodio agitaciju u zapadnoj Europi i u Americi. Njegova bijaše namjera, da od Austro-Ugarske odtrgne Hrvatsku i još neke zemlje, pa da ih sjedini sa Srbijom i Crnom Gorom.

Kao prvi korak k tome cilju služio je ugovor, što ga je dr. Ante Trumbić kao predsjednik »Jugoslavenskog odbora« 20. srpnja 1917. na Krfu sklopio s Nikolom Pašićem kao predstavnikom kraljevine Srbije. Po tom »**krfskom paktu**« imala se stvoriti »kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«, kojoj će se vladar iz dinastije Karađorđevića zvati »kralj Srba, Hrvata i Slovenaca«. U toj državi bit će posve ravnopravna sva tri narodna imena: Srbi, Hrvati i Slovenci, sve tri narodne zastave: srbska, hrvatska, i slovenska, oba pisma: ćirilica i latinica, te sve tri glavne vjeroizpoviesti: katolička, muslimanska i pravoslavna. Država će imati samo jednu krunu, jednu državnu zastavu i jedan državni grb, a kalendar treba što skorije izjednačiti. Ustav — koji će »dati narodu mogućnost, da u samoupravnim jedinicama razvije posebne svoje energije« — ima se »brojno kvalificiranom većinom primiti u Ustavotvornoj skupštini« (konstituanti).

Uzporedo s djelatnošću »Jugoslavenskog odbora« u inozemstvu tekao je rad nekih političara u Hrvatskoj.

Sve se jače počelo izticati »narodno samoodređenje«, te je korak dalje učinjen 5. listopada 1918., kad je u Zagrebu osnovano »Narodno vieće Slovenaca, Hrvata i Srba«.

Predsjednikom »Narodnog vieća« postade dr. Antun Korošec, podpredsjednicima: zubar Pavelić i Svetozar Pričević, a tajnicima: dr. Mate Drinković, dr. Ivan Lorković i dr. Srđan Budisavljević. »Narodno vieće« imalo je konačno 28 delegata iz bivše banske Hrvatske i Rieke, 18 iz Bosne i Hercegovine, 14 iz Kranjske i Štajerske a 3 iz Istre. Tako je učinjeno po načelu, da svaki član »Narodnog vieća« zastupa 100.000 žitelja. Od Hrvatske stranke prava, koja je jedina u ono vrieme, predstavljala čitav hrvatski narod, nije bio nitko pozvan u »Narodno vieće«, gdje je uobće bilo premalo izrazitih Hrvata. Čitava politička zam'sao ovih hrvatskih »jugoslavena« počivala je na tvrdnji velikosrbske promičbe, da će Hrvatima biti bolje u federaciji sa Srbima, nego li u Austro-Ugarskoj. Narod nisu uobće p'tali, a u Hrvatskoj su bile nositeljice narodne volje i političkih zamisli širok'h masa samo dvie stranke: Hrvatska stranka prava pod vodstvom dra Aleksandra Horvata i Hrvatska pučka seljačka stranka, pod vodstvom Stjepana Radića. Ove stranke nitko nije pitao za mišljenje, već su dapače bile od »Nar. vieća« progonjene.

RAZPADANJE AUSTRO-UGARSKE

Poput Hrvata urediše svoje »Narodno vieće« također Česi i Slovaci. Njihovo se vieće nalazilo izvan granica Austro-Ugarske, zato mu je vlada Sjedinjenih Država Sjeverne Amerike priznala značaj ratujuće vlasti, koja upravlja vojničkim i političkim poslovima Čeha i Slovaka. To je uplašilo cara i kralja Karla IV. Da predusretne razpad habsburžke monarhije, odluči se Karlo za federalizam. U to je ime 16. listopada 1918. objelodanio manifest, u kome među ostalim javlja: »Austrija ima prema volji svojih naroda postati savezna država, u kojoj svaki narod na svome podnručju tvori vlastitu svoju državnu zajednicu. Nova izgradnja položaja, koja ni u ugarske krune, ima svakoj narodnoj zasebnoj koji način ne će dirati u cjelokupnost zemalja državi zajamčiti njezinu samostalnost«.

Da je ovaj manifest izašao nekoliko mjeseci prije, možda bi Karlu pošlo za rukom, da spasi svoju monarhiju. Ali 16. listopada 1918. bijaše prekasan rok za takvu operaciju. Povr'eđeni narodi zamrziše Austro-Ugarsku, tražeći njezinu smrt. Uz to se znalo, da mađarski prvaci (osobito Aleksandar Weckerle i grof Stjepan Tisza) još nisu progledali, pa da ne će ni čuti, o tome, da se i zemlje ugarske krune urede federativno.

Zato je »Narodno vieće« 19. listopada 1918. objelodanilo svoju izjavu, kojom »odklanja osnovu rješenja našega narodnog pitanja, sadržanu u austrijskom manifestu od 16. listopada, a isto tako i svaki drugi budući priedlog, koji bi išao za tim, da se naše narodno p'tanje rieši djelomično i da mu se oduzme njegov međunarodni značaj«.

Na taj odlučni stav osokolio je »Narodno vieće« u prvom redu odgovor, što ga je Austro-Ugarskoj 18. listopada 1918. poslao Wilson, predsjednik Sjedinjenih Država. Wilson je u tom svome odgovoru dao podpunu podporu zahtjevima srbskih i srbof lskih krugova u Londonu. Građanstvo je po gradovima mirno promatralo događaje, koji su se odigravali mimo i protiv volje većine naroda.

Naprotiv je pučanstvo izvan gradova počelo napadati tuđu imovinu, osobito pune vagone na kolodvorima. Navodno je to činio »zeleni kader«, t. j. oni vojnici, koji pobjegoše iz vojske u šume i planine. Tečajem posljednjih dana zna'no je pao ugled državnih oblasti, a narod je sve teže osjećao oskudicu hrane, obuće, odiela i razne druge

robe. To je dovodilo do bezvlasti i doogorčenja protiv državnih djelatnika osobito protiv upravnih i (većinom mađarskih) željezničkih činovnika.

Da se spriečí grabež, pozvalo je »Narodno vieće« 23. listopada narod, neka po gradovima i selima osniva »odbore Narodnog vieća«. Ovi će imati 3 zadaće: 1. da zaštite imovinu i život svih državljana bez razlike« 2. da »Narodnom vieću« javljaju osobite događaje; i 3. da točno izvrše sve, što im »Narodno vieće« naloži na korist svoga naroda. Da pak »Narodno vieće« uzmogne provesti svoje cilјeve, pozvalo je 26. listopada narod na »dobrovoljni narodni porez«. Tomu se pozivu odazvalo Gradsko zastupstvo u Zagrebu, doznačivši 27. listopada »Narodnomu vieću« svotu od milijun kruna. Podjedno je zastupstvo izabralo odbor, koji će u gradu Zagrebu organizirati »Narodnu stražu«.

Međutim se car i kralj Karlo IV. odlučio, da napusti svoje saveznike (Njemačku, Tursku i Bugarsku), pa da sklopi poseban mir s brojnim svojim neprijateljima. U tu svrhu je grof Julije Andrasy, kao ministar vanjskih poslova, 28. listopada 1918. javio Wilsonu, da vlada Austro-Ugarske prihvaća njegovu poruku od 18. listopada. »Podjedno prihvaća i njegovo shvaćanje o pravima naroda Austro-Ugarske.« — Istoga je dana Andrassy brzojavno zamolio Lansinga, državnoga tajnika Sjedinjenih Država Sjeverne Amerike, neka kod predsjednika Wilsona »poradi«, da se — u interesu čovječnosti, kao i u interesu svih naroda, koji žive u Austriji i Ugarskoj, — bezodvlačno sklopi primirje na svim frontama Austro-Ugarske i da se zapodjenu pregovori o miru«. Sadržaj ove note priobćio je Andrassy istodobno vladama Francuzke, Englezke, Italije i Japana s molbom, da i one kod Wilsona podupru priedlog Austro-Ugarske o početku mirovnih pregovora.

HRVATSKA SE PROGLAŠUJE NEZAVISNOM DRŽAVOM

Za 29. listopada 1918. bio je u Zagrebu sazvan hrvatski sabor. Znalo se, da će zastupnici odmah na prvoj sjednici zaključiti prielom s Ugarskom i s Austrijom. Da se ovaj čas i vanjskim načinom manifestira, sastade se na Markovu trgu silan sviet. Uz građane i đake dođoše onamo i organizirani radnici. Na trg dođoše častnici, koji su 28. listopada sa svojih kapa poskidali stare austrougarske rozete, pa ih zamienili hrvatskim kokardama. Veliko je oduševljenje na trgu zavladalo, kada se pojaviše vojničke glasbe 25. domobranske i 53. zajedničke pukovnije, s kojima dođoše također i častnici i vojnici. To bijaše dokaz, da uz hrvatski narodni pokret pristaju general pješačtva Šnjarić i podmaršal Mihovil Mihaljević. (Šnjarić bijaše u Hrvatskoj zapovjednik zajedničke vojske, a Mihaljević zapovjednik domobranstva). I zaista se Šnjarić i Mihaljević 29. listopada s čitavom oružanom silom staviše na razpolaganje »Narodnom vieću«. Oni su dapače s podmaršalom Ištvanovićem i s generalom Josipom Plivelićem unišli u hrvatsku sabornicu, gdje ih narodni zastupnici i narod na galerijama pozdraviše pljeskom i poklicima: »Živjela narodna vojska«. Šnjarić je u dvorani sjeo kraj bana.

U 10 sati i 30 časaka otvorio je sjednicu hrvatskog sabora predsjednik značajnim govorom, u kojemu je prikazao politički položaj. Sabor je tada jednoglasno proglasio i usvojio odluku, koja glasi ovako:

Hrvatski državni sabor — na temelju podpunoga prava narodnoga samoodređenja, koje je danas već priznato od svih zaraćenih vlasti — stvara ovaj zaključak. »Svi dosadašnji državopravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, — razrješavaju se. Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska **nagodba**, a isto se tako ukidaju i ništetnim proglašuju svi kasniji njeni dopunjci ili revizije tako, da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija nema s kraljevinom Ugarskom ni pravno ni faktično nikakvih zajedničkih državnih poslova«. II. **»Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Riekom proglašuje se posve nezavisnom državom** prema Ugarskoj i Austriji . . .«

Sada zazvoniše zvona u svim crkvama zagrebačkim, da sav narod doznade, kako se Hrvatska konačno oslobodila veze s Austrijom i s Ugarskom. Na Markovu je trgu zavladala neopisiva radost. Narod je u oduševljenju pjevao rodoljubne pjesme i klicao narodnim zastupnicima, a u mnogom oku vidjela se suza radostnica. Svatko je osjećao, da su razkinuti lanci, kojima su Beč i Budimpešta okovali nepobieđene, ali zato izigrane Hrvate.

Karlu IV. trebalo je oduzeti **vrhovnu vlast**, koju on vrši kao kralj hrvatski. Zastupnici se sporazumješe o tomu, da od sada ovu vrhovnu vlast mjesto kralja Karla IV. vrši »Narodno vieće«. Zato je saboru predložen ovaj prešni priedlog: »Sabor kao predstavnik kraljevine Hrvatske Slavonije i Dalmacije — smatra objavu »Narodnog vieća« od 19. listopada 1918. za sebe obvezatnom, te izjavljuje, da »Narodnom vieću« priznaje vrhovnu vlast«.

Pošto je tadanji ban očitovao, da cielu egzekutivu (izvršnu vlast) stavlja na razpolaganje »Narodnom vieću«, primljen je taj priedlog jednoglasno. Ovim časom prestade u Hrvatskoj vrhovna vlast kralja Karla IV., koga je zamienilo »Narodno vieće«.

Predsjednik prekine ovu poviestnu sjednicu hrvatskoga sabora, te pođe s narodnim zastupnicima u crkvu sv. Marka, gdje je odslužen »Te Deum«. Istodobno je narod na Markovu trgu prisizao vjernost novoj i neovisnoj državi Hrvatskoj. Obrazac prisege izgovarao je jedan saborník, a narod je rieč po rieč ponavljao ozbiljno i oduševljeno. Prisegoše i častnici, koji izvukoše mačeve iz korica svojih. Iza povratka iz crkve predsjednik sabora reče: »Predlažem, da se ova sjednica zaključi, a naredna da se održi u vrieme, kada to potrebe uzištu«. Pošto je sabor jednoglasno primio i taj priedlog, zaključena je u 12 sati i 50 časaka ova sjednica sabora hrvatskog, kojemu je to bila ujedno prva i posljednja sjednica pod srbskom silom.

VLADA »NARODNOG VIEĆA«

Narodno je vieće odmah preuzelo vrhovnu vlast, koju je do tada vršio kralj Karlo IV. Još istoga dana (29. listopada) javilo je »Narodno vieće« podmaršalu Metzgeru, koji je zapoviedao hrvatskim četama na talijanskoj fronti, da vieće obustavlja sva neprijateljstva protiv dosadašnjih protivnika.

U svojoj sjednici od 29. listopada 1918. imenovalo je predsjedničtvo »Narodnoga vieća« novu vladu za t. zv. Hrvatsku i Slavoniju. Banom ostade dosadašnji ban Antun pl. Mihalović. Njemu uz bok postaviše 11 povjerenika, poimence: Milana Rojca za bogoštovlje i nastavu, dra Aleksandra Badaja za pravosuđe, dra Srđana Budisavljevića za unutarnje poslove, Franju Brauma za financije, Edu Markovića za prehranu, dra Živka Petričića za narodno gospodarstvo, dra Đuru Šurmina za trgovinu, obrt i industriju, Većeslava Wildera za željeznice, Cezara Akačića za poštu, brzojav i brzoglas, dra Matu Drinkovića za narodnu obranu, a Vilima Bukšega za socialnu skrb. Povjerenikom za Istru imenovalo je »Narodno vieće« 31. listopada 1918. dra Matka Laginju, odvjetnika u Puli. Vlast pak u Dalmaciji preuzeše odvjetnici: dr. Ivo Krstelj i dr. Josip Smodlaka.

2. studenoga 1918. ban Antun pl. Mihalović objelodanio je naredbu, da se kod imena svih ureda ima brisati oznaka »kraljevski«. Isto tako nema više kr. činovnika, kr. sudaca, kr. profesora i t. d. Nad grbovima pak treba odstraniti sliku ugarske krune sv. Stjepana. Time se htjelo i vidljivo označiti, da je u Hrvatskoj posvema prestala sva tuđinska vlast.

»Narodno vieće« u Zagrebu na priedlog glavnog odbora »Nar. vieća« u Sarajevu 1. studenoga 1918. imenovalo je narodnu vladu za Bosnu i Hercegovinu. Predsjednikom vlade postade Atanasije Šola, a povjerenicima: dr. Josip Sunarić za unutarnje poslove, Danilo Dimović za pravosuđe, dr. Mehmed Spaho za obrt i trgovinu, poštu i brzojav, Savo Jelić za javne radove i željeznice, Vjekoslav Jelavić za poljoprivredu i rudarstvo, dr. Uroš Krulj za zdravstvo, dr. Tugomir Alaupović za prosvjetu i bogoštovlje, a Stevo Žakula za prehranu. Predsjednikom vrhovnog suda imenovan je dr. Halidbeg Hrasnica.

Nove vlade započeše odmah raditi. Ipak nije taj prielaz ostao bez trzavica. U mnogim se krajevima pokazalo kod naroda nezadovoljstvo s novim stanjem. Pod vodstvom »zelenoga kadera« opljačkaše nezadovoljnici u Slavoniji gotovo sva imanja tamošnjih veleposjednika, a gospodarske zgrade većinom spališe. Isto je zadesilo trgovce po selima, a mnoge i u većim mjestima (Požega, Nova Gradiška, Pakrac, Daruvar, Našice, Slatina, Vočin i t. d.) U manjoj mjeri činilo se to u sjevernoj Hrvatskoj, gdje su mjestni »odbori Narodnog vieća« brzo uzpostavili mir i red. Veliku štetu pretrpješe muslimanski begovi i trgovci u Bosni i Hercegovini. Može se reći, da su hrvatske zemlje uslied ovih nereda koncem listopada i početkom studenoga 1918. oštećene za mnogo milijuna kruna na imovini. Uz to je za tih nemira poginulo više stotina ljudi. Istodobno je u našim krajevima nesmiljeno harala pošast »španjolska groznica«, koja je u nekoliko mjeseci pokosila više ljudi, nego li svjetski rat.

PRIMIRJE OD 3. XI. 1918.

Austro-Ugarska je 3. studenoga 1918. s vladama saveznih država sklopila primirje, koje je 4. studenoga u 3 sata poslije podne stupilo na snagu. Po tome primirju mora Austro-Ugarska napustiti sjeveroiztočnu Italiju, koju je pod konac rata zaposjela. Povrh toga će austrougarska vojska ostaviti južni i srednji Tirol (do prevale Brenner), Goricu i Gradišku, Istru i Trst, jugozapadni dio Kranjske (od rieke Idrije do planine Snežnika). Sve ove zemlje zaposjest će vojske saveznika (Italije, Englezke i Francuzke) i čete Sjedinjenih Država. Pod njihovu okupaciju dođe također obala od Velebita do rta Planke (između Šibenika i Trogira), te svi otoci od Paga do Mljeta, izuzevši Brač, Šoltu, Čitovo, Veliki i Mali Drvenik.

PREGOVORI U ŽENEVI

Međutim je 6. studenoga 1918. u Ženevi počela važna konferencija o uređenju zajedničke države za Srbe, Hrvate i Slovence. U tu svrhu dođoše u Ženevu od strane »Narodnoga vieća« iz Zagreba predsjednik dr. Antun Korošec, te članovi: dr. Melko Čingrija i dr. Gregor Žerjav, od kojih ni jedan Hrvat. Srbsku je vladu zastupao Nikola Pašić, kao ministar predsjednik i podjedno ministar vanjskih poslova. Opozicione parlamentarne grupe srbske »Narodne skupštine« predstavljahu: Milorad Drašković, dr. Vojislav Marinković i Marko Trifković. Od strane »Jugoslavenskog odbora« dođoše u Ženevu predsjednik dr. Ante Trumbić, te članovi: dr. Gustav Gregorin, Dušan Vasiljević, Jovo Banjanin i dr. Nikola Stojanović.

Konferencija u Ženevi trajala je 4 dana. Ona je najprije stvorila zaključak, da kraljevina Srbija priznaje »Narodno vieće« u Zagrebu. Pašić je to u ime srbske vlade 8. studenoga 1918. javio »Narodnom vieću« u Zagreb, uzevši podjedno na znanje, da je »Narodno vieće« dru Trumbiću, kao predsjedniku Jugoslovenskog odbora u Londonu, povjerilo mandat, da ga kod saveznika predstavlja dotle, dok ne bude stvoren zajednički organ za diplomatsku akciju. Istoga je dana (8. studenoga) Pašić poslanike kraljevine Srbije u Parizu, Londonu, Washingtonu i Rimu uputio, neka kod saveznika porade, da Francuzka, Englezka, Italija i Sjedinjene Države priznaju »Narodno vieće« u Zagrebu kao zakonitu vladu, pa da Hrvate priznaju kao »saveznički narod«.

Najviše se u Ženevi razpravljalo o tomu, što li će kraljevina Srbija imati zajedničko s novom državom. Sporazum je postignut 9. studenoga 1918., kada je stvoren ovaj zaključak: Osniva se zajednička vlada za kraljevinu Srbiju i za područja »Narodnoga vieća« u Zagrebu. Zadatak je te vlade, da organizira zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca, kojoj će konstituanta donieti ustav. U tu svrhu vlada kraljevine Srbije i »Narodno vieće« u Zagrebu — ne dirajući postojeći upravni sustav — još danas povjeravaju zajedničkoj vladi Srba, Hrvata i Slovenaca ove poslove:

1. Čitavu vanjsku politiku i organe za njeno provađanje, te sve pripreme za konferenciju mira i za propagandu. 2. Vojne poslove, ukoliko se odnose na osiguranje državnog područja kao cjeline, te sve one vojne poslove, na koje će se odnositi pregovori o miru. Razmještanje vojske ostaje u nadležnosti narodnih vlada u dotičnim zemljama, kao što i uprava vojnih poslova tih zemalja. 3. Rukovođenje ratne mornarice. 4. Rukovođenje pomorstva, pomorske trgovine i pomorskoga saniteta.. 5. Poslove pripremanja konstituante i one mjere, koje će služiti za prielaz iz privremenoga državnoga života u redoviti državni život, koji će se obrazovati na temelju budućega zajedničkoga ustava. Bratske vlade moći će postepeno — prema potrebi i sporazumu — zajedničkoj vladi povjeriti i druge poslove. Zajednička vlada ima da se sama konstituira, pa da izvede podjelu poslova i da sebi dade poslovni red. Zajednička će vlada stajati u vezi s vladom kraljevine Srbije i s »Narodnim viećem« u Zagrebu. Organi, koji su do sada kod narodnih vlada obavljali one poslove, koji od sada prelaze u djelokrug zajedničke vlade, prieći će odmah u podpuno razpoloženje zajedničke vlade. »Ovaj poredak može se promieniti samo međusobnim sporazumom vlada kraljevine Srbije i »Narodnoga vieća«, a prestat će po sebi onda, kada bude stvorena nova državna organizacija na temelju ustava, što će ga za cielu državu donieti konstituanta«. Za sada — bez prejudica za budućnost — imenuje polovicu zajedničkih ministara vlada kraljevine Srbije, a drugu polovicu »Narodno vieće« u Zagrebu. Zajednička vlada brojit će 12 ministara. Odmah se imenuje samo 6 ministara, i to: Ljuba Davidović, Mika Gavrilović i Dražen Pavlović od strane vlade kraljevine Srbije, a dr. Melko Čingrija, Dušan Vasiljević i Janko Brejc (nijedan Hrvat!) od strane »Narodnoga vieća«. Ministri, imenovani od strane kraljevine Srbije, položit će prisegu po srbskom ustavu svome vladaru, a ministri, imenovani od »Narodnoga vieća« u Zagrebu, položit će prisegu »Narodnomu viećua« u Zagrebu pred njegovim predsjednikom drom Korošcem.

Konferencija u Ženevi zaključila je također prosvjedovati protiv okupacije područja države Slovenaca, Hrvata i Srba od strane susjednih vojski. Ovaj će prosvjed vladama Englezke, Francuzke, Italije i Sjedinjenih država upraviti dr. Korošec kao predsjednik »Narodnoga vieća«. U istom smislu podniet će prosvjed i Nikola Pašić kao ministar vanjskih poslova kraljevine Srbije. — Glede odnosa s kraljevinom Crnom Gorom zaključila je konferencija ovo: 1. Narod Crne Gore je sastavni dio Srba, Hrvata i Slovenaca. 2. Naš je program, da se u državi HSS ujedini također današnja kraljevina Crna Gora; konstituanta ima stvoriti ustav za čitavu zemlju Srba, Hrvata i Slovenaca, uključivši Crnu Goru. Radi pristupa Crne Gore u zajedničku našu državnu organizaciju vodit će pregovore izabrana već zajednička vlada.

DOGAĐAJI U GRADU RIECI

Mjestni je odbor »Narodnoga vieća« na Rieci već 29. listopada 1918. u 4 sata poslije podne preuzeo palaču dotadašnjega guvernera i uredsku zgradu guvernera na Rieci. Sutradan (30. studenoga) dođe iz Zagreba na Rieku vladin savjetnik Konstantin Rojčević, koga je »Narodno vieće« imenovalo političkim upraviteljem za Rieku i Sušak. U 9 sati prije podne sastade se u uredu bivšega guvernera 11 članova odbora »Narodnoga vieća«. Njima je Rojčević predočio svoj dekret i po tom je izjavio, da »ovim časom u ime Narodnog vieća preuzima vršenje suverene državne vlasti nad gradom Riekom, a kao simbol toga podiže na zgradi hrvatsku zastavu«. O tomu je odmah bio sastavljen i od svih prisutnih podpisan zapisnik. Sutradan (31. listopada) imenovao je ban Mihalović odvjetnika dra Rikarda Lenca velikim županom za grad Rieku i za njezin kotar.

Međutim, već 17. studenoga 1918. uđoše u Rieku talijanske oružane snage, te preuzeše tamo svu vlast od predstavnika »Narodnog vieća«.

Još niti 19. studenoga 1918. nije se u Zagrebu znalo, da je 9. studenoga u Ženevi osnovana zajednička vlada za buduću državu SHS. Nisu toga znali niti članovi »Narodnoga vieća« u Zagrebu, pače ni članovi »središnjeg odbora Narodnoga vieća«, koji je odbor imao voditi cielu politiku. Pročulo se doduše, da je iz Ženeve stigla neka privatna brzojavka, da su ondje opunomoćenici »Narodnog vieća i »Jugoslavenski odbor« zajedno s vladom kraljevine Srbije i s prvacima srbijanskih stranaka obrazovali zajedničku vladu za čitavu državu SHS. Nikako se nisu mogle saznati potankosti o tome činu. Brzojavke od dra Korošca i dra Trumbića nisu stizavale; barem ih središnji odbor »Narodnoga vieća« nikada nije primio. Kasnije se doznalo, da ih je primio i zatajio Svetozar Pribičević, koji je u odsutnosti dra Korošca vodio poslove predsjedništva »Narodnoga vieća«. On je to učinio zato, što nije bio sporazuman s osnutkom »dualizma« u novoj državi, jer je želio stvoriti centralistički uređenu Jugoslaviju.

PRVI PROGONI HRVATA

U to naime doba nije više u središnjem odboru »Narodnoga vieća« vladala sloga. Mnogi su članovi htjeli, da Hrvatska stupi s kraljevinom Srbijom u onakav državopravni odnošaj, kakav je u bivšoj habsburžkoj monarhiji postojao između Austrije i Ugarske. Pribičević se odlučno uzprotivio ovoj ideji »dualizma«, koju je nazvao »pogibeljnim i razornim elementom u »Narodnom viećuu«. On je otvoreno izjavio, da Hrvati, ako tako misle stvoriti zajedničku državu, onda neka sebi stvore svoju »hrvatsku republiku«. Hrvati isticahu, da ne treba siliti s ujedinjenjem, dok nema poruke od dra Trumbića i dra Korošca, koji još borave u inozemstvu. Mnogi članovi »Narodnoga vieća« dokazivahu, da su neke nezgodne prilike naumice tako udešene, da nuždno izbije što veća zabuna u »Narodnom viećuu«.

Ne samo u novinama, već i u »Narodnom viećuu« započeše razprave o tome, da li buduća zajednička država ima biti uređena centralistički ili federalistički, pa da li je bolji lik vladavine republika ili monarhija. Razprave su o tome bile gdjekada toliko žestoke, da se s vremenom u »Narodnom viećuu« stvoriše različite skupine.

Među njima bijahu tolike razlike, da su neki počeli sumnjati o tome, ne tiču li se ove razlike i onih temeljnih načela, na kojima je nastalo »Narodno vieće«. Zbog toga se na želju Svetozara Pribićevića sve rjeđe sazivao središnji odbor »Narodnoga vieća, te je različita pitanja počelo rješavati samo predsjedničtvo »Narodnoga vieća«. Ovo je pak držanje predsjedničtva »Narodnog vieća« naskoro izazvalo razne kritike. Kako se naime predsjednik »Narodnog vieća« dr. Korošec nalazio u tuđini, kamo je radi financialnog pitanja bio poslan i tajnik dr. Ivan Lorković, vodila su predsjedničtvo »Narodnog vieća« oba podpredsjednika: zubar Pavelić i Svetozar Pribičević. Faktično je svu vlast u svojoj ruci držao Pribičević, koji bijaše sposobniji, marljiviji i lukaviji od zubara Pavelića. Pribičević je sebi postavio politički cilj, za kojim je neumorno i bezobzirno pošao.

Naskoro je u Hrvatskoj počeo Pribičević progoniti Hrvate. Po nalogu predsjedničtva »Narodnog vieća« budu naime zatvoreni pravaški prvaci, i to: pravaški narodni zastupnici dr. Aleksandar Horvat i dr. Ivica Frank, bivši ban Pavao Rauch, visoki sudci: Milan Accurti, Josip Tarabochia i dr. Mirko Košutić, odvjetnici dr. Dragan Šafar i dr. Mirko Puk i general Ante Matasić, novinar Zvonimir Vukelić i t. d. Jednako je u Sarajevu zatvoren i 8. studenoga 1918. u Zagreb dopremljen stari pravaš general Stjepan Sarkotić, bivši zemaljski poglavica Bosne i Hercegovine. U Zagrebu je 16. studenoga morao odstupiti podmaršal Mihovil Mihaljević. Pod izlikom, da 25. studenoga namjerava dići proturevoluciju, dade predsjedničtvo »Narodnog vieća« u noći od 22. studenoga uhvatiti rodoljubnog generala Antuna Lipošćaka uz još neke hrvatske častnike.

Da »Narodno vieće« uzmogne progoniti nepoćudne sudce, profesore, učitelje i činovnike, zaključilo je 12. studenoga 1918., da se »privremeno suspendira valjanost propisa 10. članka zakona o sudačkoj vlasti od 28. veljače 1874. i 29. paragrafa zakona o obskrbi zemaljskih namještenika od 5. kolovoza 1914.« Nato su 17. studenoga umirovljeni neki sudci i sveučilištni profesori. »Narodno vieće« ne htjede uzpostaviti 29. članak zakona o obskrbi zem. namještenika, da ih i nadalje uzmogne bez iztrage umirovljivati. Uslied toga postade nesigurnim položaj hrvatskih činovnika, profesora i učitelja.

Predsjedničtvu »Narodnog vieća« bijaše veoma stalo do toga, da u Hrvatsku dovede srbijanske čete, jer se nije pouzdavalo u hrvatske vojnike i častnike. U tu svrhu pođoše izaslanici »Narodnog vieća« u Valjevo, gdje je na sjednici od 7. studenoga 1918. stvoren zaključak, kojim »Narodno vieće« moli Srbijance, da svoju vojsku pošalju u Hrvatsku i Slavoniju. Već 9. studenoga stiže u Mitrovicu podpukovnik Đorđe Đorđević s odjelom srbske vojske. Istoga dana dođe 100 srbijanskih vojnika u Vukovar, gdje zaplieniše na Dunavu njemačke lađe, pune žita za obskrbu vojske. Pod vodstvom podpukovnika Svetića stiže 13. studenoga 550 Srbijanaca u Osiek, kamo je sutradan došlo još 2000 vojnika. Okupiravši bez odpora cielu iztočnu Slavoniju, uđe srbsko konjaničtvo 13. studenoga u Požegu, a 14. u Viroviticu. Istodobno su okupirane Bosna, Hercegovina i južna Dalmacija. Srbi naime uđoše 3. studenoga u Vardište, 4. studenoga u Višegrad, 6. studenoga u Sarajevo, 7. studenoga u Donju Tuzlu, 9. studenoga u Kotor, 12. studenoga u Dubrovnik, a 18. studenoga u Split.

Neorganizirani građani zagrebački obavljahu redovite svoje poslove, dok su organizirani Pribićevićevi ljudi prevladavali na ulicama i u kavanama, slušajući naloge predsjedničtva »Narodnog vieća«, od kojega su mnogi dobivali novčane nagrade. Tko je u Zagrebu mislio drugčije nego Svetozar Pribičević, on je morao biti pripravan, da će ga napasti »ulica«. Tako je na pr. 19. studenoga zagrebačka »ulica« demonstrirala pred Radićevom knjižarom, jer se znalo, da je Radić republikanac, pa da u središnjem odboru »Narodnoga vieća« govori protiv centralističkog uređenja Jugoslavije. Hrvatski rodoljubi dobivahu pisma, u kojima im pristaše Pribićevićeva centralizma priete, da će ih objesiti na ulične svjetiljke. U Zagrebu je zavladao teror, radi čega se mnogi Hrvati (osobito na večer) ne usuđivahu niti izaći na ulicu. Bilo je i takvih Zagrebčana, koji pobjegoše iz grada.

NESLOGA U »NARODNOM VIEĆU«

Središnji je odbor »Narodnoga vieća« 14. studenoga 1918. stvorio zaključak, da predsjedničtvo »Nar. vieća« ima stupiti u dodir sa srbskom vladom »glede obrazovanja zajedničke vlade za čitavu suverenu državu SHS. Među zajedničke poslove spadat će: željeznice, financije i vanjska politika«. Ni tada još nije središnji odbor znao, da je već 9. studenoga u Ženevi stvorena zajednička vlada. Zato središnji odbor 14. studenoga svome zaključku dodaje ogradu: »No prije, nego li (predsjedničtvo Nar. vieća) započne svoju akciju, treba sačekati obaviest od Jugoslavenskog odbora iz inozemstva«.

Na sjednici središnjeg odbora »Narodnog vieća« od 20. studenoga razpravljalo se o priedlogu, što su ga u ime dalmatinske vlade iznieli dr. Josip Smodlaka i dr. Ivo Krstelj. Ovaj priedlog glasi: »Životni interesi našega naroda zahtievaju, — da se bezodvlačno provede ujedinjenje Srbije, Crne Gore i cielog ostalog etnografskog teritorija SHS u jednu državu, koja će se zvati »Država Srba, Hrvata i Slovenaca«, dotično, da se obrazuje zajednička vlada, zajednički parlamenat i regentstvo za čitav taj teritorij«. Vladarem bi do odluke konstituante bio srbski priestolonasljednik Aleksandar. Zakonodavstvo će vršiti »državno vieće SHS«, koje će poput zajedničke vlade biti u Sarajevu i Splitu, a možda na Cetinju i u Novom Sadu. Poslovi vanjski, vojni, pomorski i novčani izuzeti su iz djelokruga zemaljskih vlada i pridržani izključivo državnoj vladi«.

Pošto su dr. Smodlaka i dr. Krstelj predlagali, da sjedište zajedničke vlade i državnog vieća bude u Sarajevu, priključila se njihovu priedlogu i bosanska vlada. Zato je središnji odbor »Narodnog vieća« zaključio, da se o prešnom pried-

logu dra Smodlake i dra Krstelja ima viećati u subotu 23. studenoga na skupnoj sjednici »Narodnog vieća«. Podjedno se imaju brzojavnim putem na ovu sjednicu pozvati dr. Korošec i dr. Trumbić, da »Narodno vieće« obavieste o vanjskom položaju države.

Kada je Svetozar Pribičević 23. studenoga 1918. otvorio sudbonosnu sjednicu »Narodnog vieća«, ustanovilo se, da tu nema ni Korošca ni Trumbića. No zato je na sjednicu došao srbski ministar građevina dr. Momčilo Ninčić. Jednako su prošlih dana iz Beograda u Zagreb došli pukovnik Antonijević i podpukovnik Simović, koji su s predsjedničtvom »Narodnog vieća« razpravljali o načinu, kako da se provede ujedinjenje.

Pribičević je odlučio, da svoju namjeru provede silom, ako ne bude išlo milom. U tome ga podupirahu mnogobrojni srbski članovi »Narodnog vieća«, osobito Srbi iz Bosne i Sriema, zatim neki Slovenci (dr. Kukovec, dr. Kramer i dr. Ravnikar), te neki Hrvati (dr. Lukinić, dr. Alaupović, dr. Šimrak) i Čeh Većeslav Wilder. Da na druge Hrvate i Slovence učini utisak, opet se Pribičević poslužio »ulicom«. Na Jelačićev trg dođoše zavedeni ljudi — mnogi oboružani revolverima i toljagama. Njima pridadoše učenike trgovačke akademije, koji ostaviše predavanje, te s knjigama u ruci dođoše na Jelačićev trg. Da bude slika podpuna, dovedoše ovamo također mnogo vojnika, koji bijahu oboružani puškama. Povorka krene u Gornji grad, kličući: »Živio kralj Petar! Živio regent Aleksandar! Živila dinastija Karađorđević!«

Kad je povorka došla na Markov trg, pošalje deputaciju u hrvatsku saborničcu, gdje se držala sjednica »Narodnog vieća«. Dok je na trgu rulja vikala protiv Hrvata i prietila im smrću, dotle je deputacija stavila zahtjev, da »Narodno vieće« **odmah** zaključi jedinstvenu državu sa Srbijom pod vladom kralja Petra. Protiv toga nasilja prosvjedovahu neki članovi »Narodnog vieća«, izjavivši, da ne će viećati, dok se s Markova trga ne udalji ova na svaku silu spremna svjetina. Nato Pribičević dade svojim ljudima nalog, neka pođu u Donji grad, gdje nastaviše manifestacije i demonstracije.

SUDBONOSNA RAZPRAVA U »NARODNOM VIEĆU«

Razprava o načinu ujedinjenja nezavisne države SHS s kraljevinom Srbijom trajala je u »Narodnom vieću« puna 2 dana. Lukinić, Radić, Anđelinović, Tresić i Bukšeg obrazložiše svoje priedloge. Starčevićanski nar. zast. Dragutin pl. Hrvoj izjavio se protiv svih priedloga, koji idu za tim, da se obrazuje zajednička vlada. »Gledom na nutarnji položaj vidimo, da je podpun mir i red; svaki dan je situacija ljepša. Na vanjski pak položaj ne će zajednička vlada nimalo uplivati«. — Protiv Hrvoja ustade Srbin dr. Žarko Miladinović, koji je u ime radikalne stranke izjavio: »Ako se s hrvatske strane bude ovako govorilo, onda će moja stranka tražiti priključak Sriema, Bačke i Banata izravno Srbiji«.

Miladinovića je kritizirao podpredsjednik zubar Pavelić, koji reče: »U ime svoje stranke prosvjedujem protiv ovakva rješenja unutarnjeg odnošaja, te ću u tome smislu povući konsekvencije. Bez sporazuma s Jugoslovenskim odborom nije nuždna brza akcija, jer je ne traži ni nutarnji ni vanjski položaj. Uostalom ni nutarnji ni vanjski položaj ne smije na nas izvoditi terora, da mi ovakve akcije preko noći započinjemo. Svakako se moramo staviti u sporazum s našim izaslanicima u inozemstvu.«

Još su govorili: dr. Cankar, dr. Kukovec, Kristan, dr. Ivan Ribar, dr. Dušan Peleš, dr. Kramer i dr. Šimrak. Pošto su neki govornici napali Jugoslovenski odbor, uze ga u zaštitu dr. Barac, koji podjedno reče: »Zajednička vlada i unutrašnje provizorno uređenje države SHS treba riešiti na osnovi sporazuma svih kompetentnih faktora, a ne po volji koje stranke. Majoriziranje, hegemonija i teror moraju biti u principu izključeni, jer inače od prvoga početka nema iskrene i poštene veze; a neiskrenost i zakulisne spletke u početku ujedinjenja mogu da budu kobne po kasniji razvoj i po zajedničko življenje. Pitanje našega budućega državnog uređenja ne bismo smjeli rješavati bez Jugoslovenskog odbora. Ako je taj odbor već stvorio zajedničku vladu, zar da mi ovdje stvaramo drugu vladu?«

Na priedlog dra Smodlake izabran je odbor od 7 osoba, koji će proučiti svih 6 priedloga, pa će onda sastaviti posredovni priedlog. U nedjelju 24. studenoga na večer donio je taj odbor (zubar Pavelić, Svetozar Pribičević, dr. Cankar, Vilim Bukšeg, dr. Smodlaka, Hamid Svrzo i dr. Drinković) sliedeći priedlog: »Narodno vieće« — u skladu sa svojim dosadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade kraljevine Srbije — proglašuje ujedinjenje s kraljevinom Srbijom i Crnom u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, te izabire odbor od 28 osoba s punom vlašću, da — u sporazumu s vladom kraljevine Srbije i s predstavnicima svih stranaka u Srbiji i u Crnoj Gori — bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države prema priloženim zapisnicima. Dotične zaključke ratificirat će na prvom sastanku »Državno vieće«, kojemu će uz predstavnike kraljevine Srbije i Crne Gore pripripadati svi članovi »Narodnog vieća« u Zagrebu, pojačani s predstavnicima Jugoslovenskog odbora. U odbor, koji će izvršiti gornje naloge, biraju se: dr. Fran Barac, dr. Izidor Cankar, dr. Luka Čabrajić, dr. Mate Drinković, Šćepan Grđić, dr. Halid Hrasnica, Vitomir Korać, dr. Antun Korošec, dr. Albert Kramer, dr. Anton Kristan, dr. Matko Laginja, dr. Ivan Lorković, dr. Edo Lukinić, dr. Savo Ljubibratić, dr. Ivan Paleček, zubar Pavelić, dr. Živko Petričić, dr. Dušan Popović, Svetozar Pribičević, Stjepan Radić, dr. Jozo Smodlaka, Vaso Stajić, dr. Jozo Sunarić, Hamid Svrzo, dr. Janko Šimrak, Vojislav Šola, dr. Ante Tresić Pavičić i dr. Ante Trumbić.«

Odbor je »Narodnom vieću« na prihvat predložio također ove naputke za spomenutih 28 predstavnika: »1. Konačnu organizaciju nove države može odrediti samo sveobća narodna ustavotvorna skupština Srba, Hrvata i Slovenaca s većinom od dvie trećine glasova. Konstituanta mora se sastati najkasnije 6 mjeseci poslije sklopljena mira. Izriekom se konstituanti pridr-

žava pravo, da odredi ustav, razumievajući ovdje osobito državnu formu (monarhija ili republika), unutarnje državno ustrojstvo i osnovna prava državljana; zatim državnu zastavu te sjedište vlade i drugih državnih vrhovnih organa. — 2. Do sastanka konstituante vršit će privremeno zakonodavnu vlast »Državno vieće«, komu pripadaju svi članovi »Narodnoga vieća« u Zagrebu, koji će se nadopuniti s 5 članova »Jugoslovenskog odbora« u Londonu; zatim razmjerni broj predstavnika kraljevine Srbije, koje će odrediti Narodna skupština u dogovoru s tamošnjim političkim strankama; te razmjeran broj predstavnika Crne Gore, koje će odabrati onamošnja Narodna skupština. 3. Državno vieće Srba, Hrvata i Slovenaca odredit će na prvom sastanku privremenu državnu i pomrsku zastavu. — 4. Vladarsku vlast vršit će do odluke konstituante kralj Srbije, odnosno priestolonasljednik Aleksanddar kao regent države Srba, Hrvata i Slovenaca. Regent nije odgovoran »Državnom vieću«, pred kojim polaže prisegu. On će po načelima parlamentarne vladavine imenovati vladu, koja uživa povjerenje »Državnoga vieća«. On ima pravo zakonodavne iniciative i sankcije. »Državno vieće« može se odgoditi samo vlastitim zaključkom, a ne može se razpustiti prije sastanka konstituante. 5. Provizorno sjedište državne vlade i »Državnoga vieća« odredit će se sporazumno. — 6. »Državno vieće« bit će dužno, da provede izbore za konstituantu i da je odmah sazove. Izborni red za konstituantu odredit će »Državno vieće« na osnovu obćeg, izravnog, proporcionalnog i tajnog prava glasa sa zastupstvom manjina. — 7. Državna vlada, odgovorna »Državnom vieću«, upravljat će državnim poslovima, pa će biti sastavljena od ministra predsjednika i ministara za sve grane državne uprave, te od 7 državnih tajnika, koji će imati mjesto i glas u ministarskom vieću, i to po jedan za Srbiju, za Hrvatsku i Slavoniju, za Bosnu i Hercegovinu, za Sloveniju, za Dalmaciju, za Crnu Goru, te za Bačku, Banat i Baranju. Državni tajnici imaju zastupati interese svoje zemlje u državnoj vladi, pa — predlažući državnoj vladi priedloge zemaljskih vlada, — imaju paziti, da se tim priedlozima ne vriedjaju ni zakoni ni državni interesi. 8. Poslovi spoljašni, vojni, pomorski, državne financije, pošte i brzojavi izuzeti su iz djelokruga zemaljskih odnosno pokrajinskih vlada, te pridržani izključivo državnoj vladi. Druge poslove vode zemaljske odnosno pokrajinske vlade u autonomnom djelokrugu po uputama i pod nadzorom državne vlade. 9. U autonomnim poslovima vrše nadzor nad zemaljskom vladom zemaljski sabori, odnosno pokrajinska vieća, koja će se sastati po dogovoru stranaka dotične pokrajine; ne postigne li se sporazum, odlučit će »Državno vieće«. Na čelu pokrajinskih vlada stoje predstojnici, — a u Zagrebu na čelu zemaljske vlade ban, — koje imenuje vladar odnosno regent na priedlog zemaljskih sabora odnosno pokrajinskih vieća. — 10. Zemaljskim vladama doznačivat će potrebita financialna sredstva državna vlada u okviru državnog proračuna, prihvaćenog od »Državnog vieća«. — 11. Na snazi ostaju svi dosadanji zakoni i drugi propisi, isto tako i organizacija sudova, pa dosadašnje administrativno ustrojstvo i sadašnji organi zemaljskih vlada.

ZAKLJUČAK OD 24. STUDENOGA 1918.

O tome priedlogu sedmorice razpravljalo je »Narodno vieće« u nedjelju dne 24. studenoga 1918. Prvi je govorio Stjepan Radić. On je prigovorio mnogim stavkama i točkama. Povrh toga je zatražio, da se sazove hrvatski sabor, jer bez njegova odobrenja ne će vriediti zaključak »Narodnoga vieća«. Nato je dr. Dušan **Popović** pobijao legitimističko načelo hrvatskog državnoga prava, jer da razara narodno jedinstvo. Dr. Živko **Petričić** je izjavio, da podpuno razumije Radićevu ideologiju, te njegovu borbu za hrvatsko državno pravo i za hrvatski sabor. I on je za to, da se sazove hrvatski sabor, pa da ratificira današnji zaključak »Narodnog vieća«. To će doduše biti samo formalnost, ali je potrebito, da se ta formalnost učini. Zastupnik Dragutin pl. **Hrvoj** polemizira s drom Dušanom Popovićem: »Stari je i nerazorivi zahtjev hrvatskoga naroda, da živi u svojoj suverenoj i samostalnoj državi.« — Dr. Fran **Barac** drži, da ovaj čas nije baš nuždna ratifikacija sabora hrvatskoga. No kada se izaslanici »Narodnog vieća« sporazume s delegatima kraljevine Srbije, onda treba da njihove zaključke odobre: hrvatski sabor, te narodne skupštine kraljevine Srbije i Crne Gore.

Iza kako su za prihvat priedloga sedmorice govorili još dr. Pogačnik, Vilim Bukšeg, dr. Drinković, dr. Žarko Miladinović i dr. Smodlaka, prešlo se na glasovanje. Protiv priedloga glasovahu samo Radić i Hrvoj. Svi ostali članovi »Narodnog vieća« glasovahu za priedlog i naputak delegatima; jedino se četvorica (dr. Petričić, Korać, Bukšeg i Kristan) izjaviše protiv toga, da srbski priestolonasljednik Aleksandar bude regent nove države SHS.

Sutradan (25. studenoga 1918.) Radić je u »Streljani« održao prvu veliku skupštinu »Hrvatske pučke seljačke stranke«. Na skupštinu dodjoše 2832 delegata iz raznih mjesta u Hrvatskoj. Radić je izviestio o jučerašnjem zaključku »Narodnog vieća«. Stranka se je jednoglasno izjavila, da se protivi stvaranju države SHS. Hrvatskom narodu pripada pravo samoodredjenja, te on hoće **posebnu svoju** »neutralnu seljačku republiku Hrvatsku«. Iza skupštine podjoše svi prisutni u dugoj povorci kroz Ilicu na Jelačićev trg uz poklike: **»Živila republika« i »Živila samostalna Hrvatska!«**

Na sjednici »Narodnog vieća« od 26. studenoga razpravljalo se o priedlogu, da izabranih 28 delegata podje u Beograd već sutradan. Tomu se uzprotivio dr. Barac, jer u Beogradu nema još ciele srbske vlade niti članova srbske »Narodne skupštine«, a nema još ni obaviesti od »Jugoslavenskog odbora«.

Neki izticahu potrebu, da se pričeka, dok u Zagreb dodju dr. Trumbić i dr. Korošec. Oko 10 sati na večer otišla je iz hrvatske sabornice većina članova središnjeg odbora »Narodnog vieća« u uvjerenju, da je odklonjen priedlog o sutrašnjem polazku u Beograd. Ali manjina, u kojoj bijahu pristaše Svetozara Pribićevića, počne opet viećati o istom pitanju, te oko 11 sati u noći

stvori zaključak, da se ipak već sutra u jutro posebnim vlakom pođe u Beograd.

O tomu zaključku bijahu po noći obaviešteni pojedini delegati. I zaista 27. studenoga 1918. u 10 sati prije podne krene poseban vlak s delegatima iz Zagreba put Beograda. Oko 11 sati na večer stiže vlak u Zemun, gdje je delegate tamošnji odbor »Narodnog vieća« svečano dočekao i banketom počastio. — Sutradan (28. studenoga) oko 11 sati prije podne preveze lađa delegate u Beograd, gdje ih na pristan'štu u ime srbske vlade pozdraviše ministri Ljuba Jovanović i dr. Momčilo Ninčić. U ime delegata zahvalio se na dočeku zubar Pavelić.

Narednih dana razgovarahu delegati »Narodnoga vieća« s ministrima Stojanom Protićem, drom Momčilom Ninčićem i Ljubom Jovanovićem, koji bijahu jedini predstavnici srbske vlade u Beogradu. Delegacija »Narodnog vieća« nije ostala niti kod onih zaključaka, koji su 24. studenoga 1918. bili stvoreni u Zagrebu. — Priestolonasljednik Aleksandar primio je delegaciju »Narodnog vieća« u audienciju 1. prosinca 1918. u 8 sati na večer. Prisutni bijahu ministri Protić, Ninčić i Jovanović, te vojvoda Mišić. Tom je prigodom zubar Pavelić pročitao adresu, na koju je regent Aleksandar odgovorio, da u ime kralja Petra I. i proglašuje jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«.

SUKOB NA JELAČIĆEVU TRGU 5. PROSINCA 1918.

Predsjedničtvo »Narodnog vieća« izdalo je 3. prosinca 1918. u Beogradu obaviest, da »s danom 1. prosinca čitav narod slovensko-hrvatsko-srbski tvori jedinstvenu državu pod regencijom njegova kr. visočanstva priestolonasljednika Aleksandra«. Nadalje javlja »Narodno vieće«: »Priestolonasljednik je u svome svečanom govoru preuzeo regentstvo i obrazovat će jedinstvenu vladu. Ovim aktom prestala je funkcija Narodnog vieća kao vrhovne suverene vlasti države SHS na području bivše Austro-Ugarske. S konstituiranjem vlade prestat će i njegova administrativna funkcija, koju će sve dotle voditi predsjedničtvo Narodnog vieća u sporazumu sa srbskom vladom«.

Tako je 1. prosinca 1918. prestala postojati posebna hrvatska država, koja je nastala 29. listopada 1918.

U Zagreb je 2. prosinca 1918. na večer došla prva viest, da je sinoć u Beogradu stvorena kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Onaj malobrojni sviet, koji je pristajao uz Svetozara Pribičevića, te koji je pod zaštitom redarsva već deset dana vladao zagrebačkom »ulicom«, počne opet manifestirati po kavanama, gdje se obično i sastajao. Manifestacije za novostvorenu kraljevinu budu prenesene iz kavane u kazalište.

Sutradan su Pribičevićevi ljudi htjeli manifestirati po ulicama, ali ih nije bilo dosta za pristojnu povorku. Zato u jutro provališe neki sveučilištni đaci i drugi ljudi u zagrebačke srednje škole, gdje silom prekinuše obuku, te gimnazijalce i realce odvedoše na ulice, da u povorci manifestiraju gradom za novu državu. Ova se manifestacija ponovila 5. prosinca, kada je srednjoškolska mladež u povorci pošla u stolnu crkvu, gdje je nadbiskup dr. Ante Bauer odslužio »Te Deum«.

Prigodom tih manifestacija vrieđalo se na ulicama sve, što je hrvatskomu narodu milo i sveto. Zagrebački građani škripahu zubima, ne mogući dolićnim načinom suzbiti ovaj rad, u kojem gledahu »tuđe prste« i najmljene ljude. Tako se izazivalo Hrvate, da odgovore na ove manifestacije. Odgovor je usliedio još istoga dana (5. prosinca 1918.) poslije podne, kada su hrvatski vojnici 25. i 53. pukovnije pošli gradom manifestirati za hrvatsku republiku.

Za njihovu je namjeru po svojim uhodama doznao dr. Grga Anđelinović, ravnatelj redarstva u Zagrebu. On je u neke kuće na Jelačićevu trgu smjestio oboružane vojnike (mornare), koji dočekaše vojničke manifestante. Tako je tamo došlo do sukoba, u kome su mornari iz strojnih pušaka s prozora dviju kuća (broj 6 i 21) pucali na vojnike i prolaznike. Neki vojnici uzvratiše pucnjavu, ali — kako bijahu nezaštićeni na otvorenom trgu — brzo podlegoše. Službeni je izvještaj glasio, da je u tome sukobu poginulo 13 ljudi (od toga 9 vojnika), a ranjeno 17 ljudi (od toga 10 vojnika). Znalo se međutim, da je na Jelačićevu trgu nastradalo oko stotinu ljudi. Radi toga krvoprolića zavladalo je u Zagrebu neopisivo ogorčenje, kojemu ipak nitko nije smio javno dati izražaja, da ne bude uhićen. Novine su morale šutjeti, da ih ne stigne sudbina pravaškoga dnevnika »Hrvatska«, kojemu je ravnatelj redarstva dr. Grga Anđelinović dne 4. prosinca 1918. zabranio daljnje izlaženje.

Ovim silovitim načinom nisu se dakako mogli Hrvati predobiti za novu državu. Mnogi Hrvati gledahu u »kraljevini SHS« još gori nastavak Austro-Ugarske. »Zbogom naša 29. listopada 1918. polučena slobodа!« govorilo se po Hrvatskoj.

Žalostan slučaj s vojnicima od 5. prosinca izrabilo je predsjedničtvo »Narodnoga vieća« u tu svrhu, da zatre hrvatsku vojsku. Zato je već 10. prosinca izdalo ovu obaviest: »Prema sporazumu između Narodnoga vieća u Zagrebu, te vlade i vrhovne komande u Srbiji, došla je u Zagreb vojna misija Srbije, koja će zajednički s vojnim odsjekom Narodnoga vieća izvršiti reorganizaciju stare vojske na našem narodnom prostoru, oslobođenom od Austro-Ugarske, na taj način, što će se stara vojska odpustiti kući, a na mjesto nje obrazovati nova mlada narodna vojska uz pomoć jugoslovenskih legija, koje će doći iz Srbije, da budu kader novim pukovnijama. Nove će pukovnije dobiti nove brojeve i nova svoja narodna imena prema krajevima i mjestima, u kojima će se obrazovati. Ove nove pukovnije sačinjavat će uz dosadašnju vojsku Srbije jednu jedinstvenu vojsku naše jedinstvene države Hr-

vata, Srba i Slovenaca. Šef je ove misije pukovnik Milan Pribičević. Misija je već odpočela svoj rad i nalazi se zajedno s odsjekom za narodnu obranu u zgradi vojnoga zapovjedničtva. U sastav ove misije ušla je i dosadašnja delegacija srbske vrhovne komande kod Narodnog vieća«.

PRVA VLADA KRALJEVINE SHS

Regent je Aleksandar u ime kralja Petra 20. prosinca 1918. imenovao prvu zajedničku vladu za kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ministrom predsjednikom postade Stojan Protić, a podpredsjednikom dr. Antun Korošec.

Čim je vlada bila imenovana, odmah se u Hrvatskoj primietilo, da je u njoj premalo Hrvata. Od 20 ministara imaju Srbi 13, Slovenci 2, a ostali pet ministara. Svaka srbijanska stranka dobila je u vladi svoga predstavnika, a na dvie — tada u hrvatskom narodu najjače stranke (seljačku i pravašku) — nije se ni kod sastava vlade uzeo nikakav obzir.

U to vrieme spremao se hrvatski narod, da oslobodi Međimurje, kamo nije doprla srbska vojska. Dobrovoljne hrvatske čete provališe 24. prosinca 1918. u Međimurje, odakle je pred njima uzmaknula mađarska posada bez jačeg odpora. Hrvati, koji su činili 95 postotaka svih žitelja u Međimurju, primiše ovu okupaciju s velikim veseljem.

U Beogradu se 29. prosinca 1918. sastala srbska Narodna skupština, pred koju je ministar predsjednik Protić iznio adresu »Narodnoga vieća«, koju je 1. prosinca pročitao zubar Pavelić, i odgovor regenta Aleksandra. Oba ova državna čina odobrila je srbska Narodna skupština na priedlog Ljube Jovanovića.

Hrvati su očekivali, da će isti državni čini doći i pred hrvatski sabor, koji nije 29. listopada 1918. bio razpušten. Međutim se svemoćni Svetozar Pribičević odlučno protivio sazivu hrvatskoga sabora, jer je znao, da u njemu ne bi čin od 1. prosinca bio primljen. Pribičević dapače ne htjede netom spomenute spise iznieti niti pred središnji odbor »Narodnoga vieća«, premda bi to morao učiniti, jer se delegacija »Narodnog vieća« nije u Beogradu držala zaključaka i naputaka, koji su primljeni u sjednici »Narodnog vieća« od 24. studenoga 1918.

Hrvati su čin od 1. prosinca 1918. smatrali protuzakonitim djelom, budući da namjerice nije bilo uzakonjeno po hrvatskom saboru.

Vlada je u Beogradu nastojala, da po mogućnosti izbriše hrvatske državne simbole. U tu je svrhu 22. prosinca 1918. ustanovila, da državna zastava kraljevine SHS bude trobojnica s vodoravno položenim bojama, i to gore modra, u sredini biela, a dolje crvena. Za državni grb uzima se bieli dvoglavi orao, koji imade na prsima štit, podieljen u 2 manja polja. Na desnom je polju grb Srbije, lieva polovica grba imade grb Hrvatske, donje manje polje predočuje grb Slovenije.

Osim toga je vlada 22. prosinca zaključila, da se imade proglasiti ravnopravnost latinice i ćirilice na čitavom području kraljevine SHS, što je značilo, da će se ćirilica upotrebljavati i u zemljama, gdje prije »ujedinjenja« nije bila uobće poznata (Hrvatska, Štajerska i Kranjska). Jednako se na čitavo državno područje prenašaju ustavna i građanska prava kraljevine Srbije.

NEZADOVOLJSTVO HRVATSKOG NARODA

Težka je briga morila hrvatski narod, što li će biti s papirnatim novcem? Naredbom ministra financija dra Momčila Ninčića od 25. prosinca 1918. bijaše određeno žigosanje i popis papirnatog novca Austrougarske banke na području kraljevine SHS. Tako se na proljeće g. 1919. ustanovilo, da toga novca u cieloj državi ima 5.320 milijuna 593.215 kruna. Žigosanje se obavilo toliko lakomisleno, da su kasnije mogli ljudi iz Austrije i Ugarske dovažati krune, te ih sami providjeli pravim ili krivotvorenim žigom.

Početkom g. 1919. počele su hrvatske novine donašati viesti, da častnici i podčastnici srbijanske vojske u Hrvatskoj i Slavoniji batinaju vojnike, dapače i građanske osobe, osobito seljake. To je izazvalo ogorčenje cieloga hrvatskog naroda, jer je kod nas još g. 1869. hrvatski sabor ukinuo batinanje. Naskoro se za vojskom povelo i oružničtvo (žandarmerija). Mnogobrojni novi oružnici (većinom Srbi) batinahu hrvatske seljake bez ikakva razloga, samo radi toga, što se seljaci očitovahu za hrvatstvo. Kod zlostavljanja hrvatskih seljaka govorili su oružnici, da to čine »u ime kralja Petra«. Običavahu dodati, da je »Srbin njegov gospodar i Bog«; zato bi seljaka silili, da mora »kleknuti pred šajkačom«. Nije čudo, što je tolika surovost urodila kod hrvatskih seljaka mržnjom na državu, u kojoj oružnici ugrožavaju narodu život mjesto da mu čuvaju imovinu.

Istodobno se mnogo razpravljalo o tomu, hoće li kraljevina SHS biti uređena centralistički ili federalistički, Pribičević i njegovi pristaše (većinom Srbi) bijahu za kruti centralizam, po kome treba da cielo zakonodavstvo i uprava države dolaze iz Beograda. U tu svrhu osnovao je Pribičević 16. veljače 1919. na sastanku u Sarajevu novu »Stranku jugoslavenske demokracije«.

PRIVREMENO NARODNO PREDSTAVNIČTVO

Ukazom regenta Aleksandra od 24. veljače 1919. sazvano je za 1. ožujka 1919. u Beograd »Privremeno narodno predstavničtvo«, mjesto zasnovanog »Državnog vieća«. U to će predstavničtvo Srbija poslati 84 predstavnika, Macedonija 24, bivša banska Hrvatska sa Slavonijom, Riekom i Međimurjem 60, Bosna i Hercegovina 42, Slovenija 32, Vojvodina 24, Crna Gora 12, Dalmacija 12, a Istra 4, ukupno dakle 294 predstavnika. Hrvati su odmah opazili, da sjeverna Srbija dobiva 24 predstavnika više, nego li bivša banska Hrvatska, premda ima manje stanovnika. Još se više prigovaralo izboru tih predstavnika. Dok je naime u Srbiji svaka stranka dobila toliko predstavnika, koliko joj pripada u razmjeru prema njezinoj snazi u »Narodnoj skupštini«, odlučivala je za »prečanske krajeve« samovolja Svetozara Pribičevića i njegovih prijatelja, a djelomice i zubara Pavelića. Tako se dogodilo, da su iz hrvatskih krajeva poslani u Beo-

grad većinom takvi ljudi, koji nipošto ne predstavljahu volju naroda. Tu je — kako se govorilo — »jedan drugoga« jednostavno imenovao »narodnim predstavnikom«. Jedino su Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci pr'uštena 2 predstavnika: Stjepan Radić i Karla Kovačević, ali ni ova dvojica ne pođoše u Beograd. Iza ver fikacije tobožnjih »punomoćja« izabran je za predsjednika »narodnoga predstavništva« radikalski disident Srbin dr. Dragoljub Pavlović, a za podpredsjednike: dr. Ivan R:bar i dr. František Janković. Redovito zasjedanje »Privremenog narodnog predstavništva« otvor'o je regent Aleksandar 16. ožujka 1919. priestolnom besjedom.

Kao ministar unutrašnjih poslova nastojao je Svetozar Pribičević okrnjiti vlast hrvatskoga bana i umanjiti banov ugled u hrvatskom narodu, kako bi se lakše prigodom stvaranja ustava ukinula ova prastara i Hrvatima osebujna čast. Pribičeviću je u ministarskom vieću pošlo za rukom, da hrvatskoga bana podredi ministarstvu unutrašnjih poslova. Time je polučio, da ban postane činovnikom, dok je prije toga bio državni dostojanstvenik. Već 20. siečnja 1919. bude ban Antun pl. Mihalović, inače veliki Jugoslaven, prisiljen na odstup. Za novog bana odredi Pribičević svoga prijatelja dra Ivana Palečeka, odvjetnika iz Vukovara, koga imenuje regent Aleksandar ukazom od 20. siečnja 1919. Stvarno je vladao podban dr. Srđan Budisavljević, zakleti neprijatelj svega, što nosi ime hrvatsko. Budisavljević je ljuto progonio hrvatske činovnike i profesore. Kad je Budisavljević otišao u Narodno predstavništvo, postade podbanom dr. Tomislav Tomljenović, koji je bio prijatelj Svetozara Pribičevića; zato se po nalogu demokratskoga kluba nastavio progon Hrvata.

VOJNIČKA NASILJA U HRVATSKOJ

Osječke novine »Narodna Obrana« i »Radničke novine« donašahu viesti o batinanju građanskih osoba po srbskim vojničkim zapovjednicima. Pošto su ove novine po svojoj dužnosti osuđivale takva zlostavljanja, postavila je vojnička oblast u Osieku vojne straže pred uredničtvo hrvatske »Narodne Obrane« i »Radničkih novina«, da se obustavi razpačavanje ovih novina. Radi toga je čak i slobodnozidarska »Jugoslavenska Njiva« 19. veljače 1919. primietila: »Stojimo dakle u eri batina i vojničke cenzure«. Naskoro je došlo do sporova i sukoba između građanskih i vojničkih oblasti. U Zagrebu se govorilo, da srbijanska vojska smatra Hrvatsku zaposjednutom (okupiranom) neprijateljskom zemljom, u kojoj imaju vladati generali i častnici, a ne ban i činovnici. Ovo je govorkanje dobilo potvrdu i u službenom proglasu vojske. »Narodne novine« naime donieše naredbu vojnoga zapovjedničtva od 28. travnja 1919., gdje stoje i ove rieči: »Na cjelokupnoj teritoriji, koju je posjela naša vojska i danas je drži«. Naredba nadalje kaže: »Na osnovi 2. tačke § 298. zakonika o postupku vojnih sudova u krivičnim djelima ... naređuje, da svi stanovnici građanska lica ... podleže suđenju vojnih sudova ... još i za sliedeća krivična djela« (sliedi nabrajanje paragrafa srbskoga vojno-kaznenoga zakonika). Naredba se poziva na § 298. srbijanskoga zakonika, koji glasi: »Stanovnici neprijateljskih oblasti, koje je vojska zauzela, podleže suđenju vojnih sudova«. Prema tome je vojno zapovjedničtvo 28. travnja 1919. javno iztaklo, da hrvatske zemlje smatra »neprijateljskim oblastima«, koje je zaposjela i drži srbijanska vojska. A istodobno se vanjskom svietu na mirovnom kongresu u Parizu dokaz'valo, da je Hrvatska kao dio nezavisne »države Slovenaca, Hrvata i Srba« svojevoljno i sporazumno sa Srbijom 1. prosinca 1918. stvorila novu »kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Hrvati su bili biesni, što vojno zapovjedničtvo u svojoj naredbi od 28. travnja 1919. iztiče, da je srbijanska vojska osvojila hrvatske zemlje. Za Hrvatsku bijahu vrlo težke posljedice ove naredbe. Uslied toga proglašenja vojnih zakona počela je vojska okrivljene Hrvate stavljati pod nadležnost tuđih sudova. Tako su na pr. varaždinski pobunjenici odvedeni u zatvor i na suđenje u Niš, a željezničare iz Dugog Sela kod Zagreba odpremiše u zatvor i na suđenje u Beograd. Gdjekoji se častnici uplitahu u građansko uredovanje redarstvenih oblasti; drugi pak skidahu nadpise i ploče, pisane latinicom; neki dapače zatvarahu načelnike. Time se izazivahu sukobi i sporovi, što je kod naroda i činovničtva rađalo nerazpoloženjem prema srbskoj vojsci.

Protiv tih nasilja ustala je i »Hrvatska pučka seljačka stranka« na svojoj izvanrednoj glavnoj skupštini, koju je 3. veljače 1919. održala u Zagrebu u velikoj dvorani »Građanske streljane«. Tu je Stjepan Radić pred 6.782 delegata izjavio: »U ime 4 petine hrvatskoga naroda tražimo hrvatsku republiku i hrvatsku konstituantu. Mi smo za hrvatsku konstituantu, jer vidimo, da se ruši sveta naša u istinu narodna domovina Hrvatska, koju smo mi Hrvati kroz vjekove na sve strane branili«.

»Poruka hrvatskog seljačtva prosviećenim i slobodnim velikim demokracijama Zapada na ruke američkog predsjednika Wilsona, sada na mirovnom kongresu u Parizu« sastavljena po Glavnom odboru Hrvatske pučke seljačke stranke veli: »Narodno svoje pravo vidimo u tome, da kao tisućljetni narod na svome tisućljetnom neprekidnom narodnom političkom teritoriju osnujemo hrvatsku svoju neutralnu republiku ...«

Središnji odbor »Hrvatske pučke seljačke stranke« prihvatio je 8. ožujka 1919. rezoluciju, u kojoj prosvjeduje protiv svega nasilja, što ga trpi hrvatski narod. Tu se među ostalim kaže: »Hrvatski građani ne priznavaju t. zv. kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića, jer je ova kraljevina proglašena **izvan hrvatskoga sabora** i bez svakoga mandata naroda hrvatskog. Ne priznajemo ni državno vieće Srba, Hrvata i Slovenaca (t. j. Privremeno narodno predstavništvo u Beogradu). Poričemo svaku zakonitu moć centralnoj vladi u Beogradu. Prosvjedujemo proti novačenju i proti barbarskom načinu, koji se upotrebljava kod novačenja. Poričemo državnoj upravi zakonitost u svakom odnošu. Prosvjedujemo proti kršenja ustavnih prava, kao što i protiv toga, što je novi

ban dr. Ivan Paleček imenovan ukazom dosele nepriznatog regenta Aleksandra«.

Radić je ovaj prosvjed preveo na francuzki jezik i predao ga francuzkoj vojnoj misiji, koja se nalazila u Zagrebu. Kada se za ovo doznalo u Beogradu, stvorila je vlada na priedlog Svetozara Pribičevića zaključak, da se ima Stjepan Radić zatvoriti. Ovaj zaključak izvršen je 25. ožujka 1919. Istodobno budu zatvorena također 3 pravaša, poimence: narodni zastupnici dr. Josip Pazman i dr. Vladimir Prebeg, te liečnik i hrvatski književnik dr. Milan Kovačević, jer je i Hrvatska stranka prava pokušala inozemstvo upozoriti na političke prilike u Hrvatskoj, a 27. veljače 1919. prosvjedovala je protiv sastava »Narodnog predstavničtva«, komu ne priznaje pravo, da stvara zaključke obvezatne za hrvatski narod.

Još veće nezadovoljstvo naroda hrvatskog izazvaše vojničke novotarije. Demokratsko-socialistička vlada izhodila je ukaz, kojim su 19. kolovoza 1919. privremeno na čitavo područje kraljevine SHS protegnuti dotadašnji vojni zakoni kraljevine Srbije. Sadržaj ovih zakona nije bio nikada i nigdje objelodanjen, te za nj nisu hrvatske oblasti doznale niti tečajem ciele g. 1920. Naravno da uslied toga nisu oblasti u Hrvatskoj mogle narod uputiti u vojne dužnosti njegove. Spomenuti srbijanski zakon o ustrojstvu vojske bijaše skrojen prema prilikama, koje su prije 30 godina vladale u Srbiji; sada je pak protegnut na nove krajeve, u »kojima su vladale druge prilike, drugi upravni sustav i druge javne ustanove«. Ipak se u Hrvatskoj vojna vlast »bezobzirno držala protegnutoga srbijanskoga zakona o ustrojstvu vojske, ne vodeći računa o tomu, kakav će utisak izvesti na narod i kakve će posljedice odtuda nastati«. I do sada je vojnim bjeguncima u Hrvatskoj sudila vojnička vlast; ali onim građanskim osobama, koje pomagahu vojne bjegunce, sudio je građanski sud. Od sada se pak (tobože na temelju srbijanskoga zakona o ustrojstvu vojske) često događalo, da su oružnici mjesto vojnoga bjegunca uhvatili njegova otca, majku, sestru, brata ili čak zaručnicu. Ove su osobe onda u zatvoru držali tako dugo, dok se nije javio vojni bjegunac. Tu se dakle ljude na zatvor sudilo bez iztražnoga postupka i bez dokaza o krivnji. Naravno da je takav postupak duboko vrieđao pravni osjećaj svakoga Hrvata, jer je kod nas dotle vriedilo načelo, da »svatko odgovara samo za ono, što on sam osobno skrivi«.

STRANČARSTVO U NARODNOM PREDSTAVNIČTVU

Od t. zv. »hrvatskih« ministara dvojica (dr. Alaupović i dr. Lukinić) zaploviše jugoslavenskim vodama. Ministar pak vanjskih poslova dr. Ante Trumbić nije uobće ni dolazio u Beograd iz Pariza, gdje je na mirovnom kongresu zastupao državu SHS. Trumbića je u vladi zastupao ministar predsjednik Stojan Protić. Brzo je u ministarskom vieću došlo do raznih sukoba, osobito jer je Pribičević svakom prigodom pokazao svoju mržnju na Hrvate. Tako je 2. travnja 1919. došlo i do rekonstrukcije kabineta. Iz ministarstva izpadoše: dr. Petričić, dr. Spaho, Vitomir Korać, Stojan Ribarac i Miloje Jovanović. Ministarstvo poljoprivrede preuze Šefkija Gluhić, šume i rude Srbijanac Pavle Marinković, socialnu politiku Slovenac Josip Gostinčar, trgovinu i industriju dr. Vojislav Veljković, agrarnu reformu dr. Franjo Poljak, dok je dotadašnji podpredsjednik dr. Antun Korošec postao ministrom prehrane i obnove zemlje.

Radikali sa 78 zastupnika bijahu najbrojnija stranka u »Narodnom predstavničtvu«. Odmah iza njih sliedio je Svetozar Pribičević, koji je u »Stranku jugoslavenske demokracije« doveo 73 zastupnika iz »prečanskih« krajeva, ponajviše iz banske Hrvatske, Bosne i Slovenije.

Koroščeva je »Slovenska ljudska stranka« 19 zastupnika skupila u »Jugoslavenski klub«. Srbijanski samostalci (zvani »mladoradikali«) imali su izprvice 26 zastupnika, od kojih je kasnije 5 zastupnika stvorilo poseban »republikanski klub«. Od 24 liberalca i nacionalca odielio se Stojan Ribarac s još 4 zastupnika u poseban »nacionalni klub«. Naprednjaci iz Srbije imali su u »Narodnom predstavničtvu« 5 zastupnika. Oko dra Jospa Smodlake okupilo se 15 zastupnika, koji bijahu izvan stranaka (»neutralci«). Socialisti iz »prečanskih« krajeva dobiše u »Narodnom predstavničtvu« 12 zastupnika, Hrvati iz Bačke 4, a po 1 zastupnika imahu: Slovaci, komunisti, srbijanski socialisti i srbijanska zemljoradnička stranka. Napokon je u »Narodnom predstavničtvu« bilo i 15 neopredieljenih zastupnika.

Pribčević je od prvoga časa računao, kako bi on prevladao u »Narodnom predstavničtvu«. Najlakše bi to polučio tako, da svoja 73 zastupnika poveže sa 78 radikala. Do toga nije došlo već zato, što se Pribičević radi nesnosne svoje unutrašnje politike zavadio s Protićem, koji bijaše tada stvarni vođa radikalne stranke, jer se Nikola Pašić nalazio na mirovnom kongresu u Parizu. Pribičević je dakle pokušao, da svoju svrhu poluči bez radikala. On je dobro znao za opreku, koja u Srbiji postoji između radikala i nekadašnje opozicije (samostalaca, liberalaca i napredinjaka). Zato je Pribičević poveo pregovore s ovim manjim strankama, da se tako osveti Protiću. I zaista je 10. travnja 1919. osnovao »Demokratsku zajednicu«, u koju je unišlo 113 zastupnika. Pošto je u tom »Demokratskom klubu« sam Pribičević imao 73 zastupnika, postade on vođom najbrojnije skupine u »Narodnom predstavničtvu«.

Međutim se u hrvatskom narodu sabirahu podpisi za izjavu, koja će biti poslana Wilsonu u Pariz. Izjava je glasila ovako: »Mi svi podpisani i podkrižani hrvatski državljani i državljanke iznad 18 godina — na temelju međunarodno priznatoga prava samoodređenja naroda — izjavljujemo, da smo po svojoj duši i pameti za neutralnu hrvatsku seljačku republiku, te za hrvatski tisućljetni državni narod. Zahtievamo saziv posebne hrvatske konstituante, i to bezuvjetno prije, nego što mirovni kongres u Parizu stvori konačnu odluku o sudbini hrvatskoga naroda. Ovlašćujemo glavni odbor »Hrvatske pučke seljačke stranke« i predsjednika HPSS g. Stjepana Radića, da ovaj naš zahtjev iznese pred mi-

rovni kongres u Parizu.« Oružnici su po selima pohvatali mnogo tiskanica, na kojima bijahu već podpisi izpod ove izjave. Sabirače takvih podpisa stavljahu oblasti u zatvore, gdje su podnieli batine i druga zlostavljanja. Ipak su se i nadalje sabirali podpisi, te je vodstvo »Hrvatske pučke seljačke stranke« u Zagrebu do konca travnja god. 1919. primilo tiskanice, na kojima bijaše 157.669 podpisa izpod ove izjave. U 9 velikih omota odpremljene su ove tiskanice početkom svibnja god. 1919. u Pariz, gdje ih je Wilson zaista i primio, ali ih nije uvažio.

NASTAVLJAJU SE PROGONI HRVATA

Sav taj pokret bijaše uzaludan. Na mirovnom kongresu u Parizu morile su velevlasti svakojake brige; zato se nitko nije ozbiljno zauzeo za Hrvate.

Beogradska je vlada nastavila progoniti Hrvate. Pribičević je kao ministar unutrašnjih poslova odredio, da svi gradski zastupnici i občinski odbornici moraju položiti prisegu vjernosti kralju Petru. Pošto takve prisege kralju nije tražio občinski zakon, koji je vriedio u Hrvatskoj, ne htjedoše hrvatski seljaci prisizati. Radi toga dade Pribičević razpuštati občinska zastupstva, skidati načelnike i imenovati vladine komesare. Tako se njegova samovolja osjetila u većini hrvatskih občina, što je još više jačalo mržnju hrvatskog naroda na nametnutu mu državu.

Istodobno se sve jače osjećahu težke posljedice naredbe o agrarnoj reformi, koju je 25. veljače 1919. izdao ministarski savjet. Pribičević je agrarnu reformu uzeo kao sredstvo za širenje demokratske stranke. Zato redovito nije zemlju dobivao onaj seljak, koji je imao najviše prava na tu zemlju prevelikog vlastelinstva, nego onaj, koji se upisao u demokratsku stranku. Uz to je Pribičević agrarnu reformu izrabio u tu svrhu, da mnogo Srba iz Like, Banovine, Bosne, Hercegovine i Dalmacije preseli u Slavoniju, gdje su dobili najbolje vlastelinske zemlje. Tako se nadao, da će u Slavoniji povećati postotak Srba na štetu Hrvata. Zato i nisu u Slavoniji zemlje dobivali Hrvati iz prenapučenog Zagorja, Međimurja, Podravine, Prigorja i Primorja, premda bi ovi naseljenici umjeli zemlju bolje obrađivati, nego li je obradiše spomenuti Srbi. — Pribičević je progonio i one školovane ljude, koji pristajahu uz hrvatske oporbene stranke, a protuzakonito su umirovljeni i neki hrvatski sveučilištni profesori. Ostatci nekih bivših hrvatskih stranaka skupiše se u novu stranku pod imenom »Hrvatska Zajednica«.

Najbolje se nesposobnost beogradske vlade očitovala u trgovinskoj politici. Ova je 25. veljače 1919. dopustila slobodu trgovanja žitom, stokom i plodinama. No već 25. ožujka zaključi ministarski savjet, da se obustavlja sva trgovina s Italijom i s »neprijateljskim« zemljama: Austrijom, Njemačkom, Mađarskom i Turskom. Vlada ipak ne ostade dosljedna, jer 1. svibnja 1919. digne zabranu uvoza talijanske robe, za koju se dapače od sada plaćala najniža carinska pristojba, a 16. srpnja 1919. dozvoljen je uvoz sirovina i strojeva iz »neprijateljskih« zemalja. Ova zbrka, nestalnost i nepromišljenost beogradske vlade najviše je škodila hrvatskim trgovcima, koji su vodili veći dio vanjske trgovine. Uz to je trgovina mnogo stradala radi lošeg prometa u državi SHS. Željeznicama je manjkalo vagona, lokomotiva i ugljena, te vještih i discipliniranih željezničara. Vlakovi stizavahu s velikim zakašnjenjem, a do vagona za odpremu robe mogao je trgovac doći samo podmićivanjem, što je znatno poskupljivalo robu. Pošta i brzojav nisu nikako odgovarali ma i najčednijim zahtjevima občinstva.

Ministar predsjednik Stojan Protić podnio je 1. kolovoza 1919. regentu Aleksandru ostavku cjelokupne vlade s ovim obrazloženjem: »Između mene kao predsjednika vlade i g. Pribičevića postoje već odavno jake diference u pogledu naše unutarnje politike. Svi moji pokušaji, da ove razlike — ako ne sasvim odklonim, a ono bar — ublažim i snošljivim učinim, ostali su bez uspjeha. Službeni odnošaji između mene i g. ministra unutrašnjih djela nenormalni su i bez potrebnog uzajamnog povjerenja, što je veoma štetno po interese službe i države. Prometne nedaće i neprilike niti poslije 7 mjeseci, odkada je sadašnji kabinet formiran, nisu se mogle odkloniti ili bar u jačoj i neobhodno potrebnoj mjeri smanjiti uz sve moje osobno nastojanje i staranje. To se veoma štetno odrazuje ne samo na cjelokupan naš privredni život, na zdravstveno stanje naroda, te na prehranu i obnovu zemlje, već i na političke odnošaje u državi. U obsegu i načinu izvođenja agrarne reforme postoje razlike između mene i ministra za agrarnu reformu (drá Poljaka), koji u svome radu nalazi ne samo odobravanje, već — izgleda — i podupiranje u tom pravcu kod svoje stranke.«

Kriza je potrajala dulje vremena. Pribičeviću pođe za rukom da izigra radikale. Demokratska zajednica naime sklopi sporazum sa socialnim demokratima, premda su ovi bili republikanci. Uz Pribičevića pristade i jedan dio neopredieljenih zastupnika. Zato je regent Aleksandar 16. kolovoza 1919. povjerio Ljubi Davidoviću, da sastavi vladu od demokrata i socialista. Ljuba Davidović je sastavio novu vladu, u koju uđe 11 demokrata i tri socialista. Ministrom vanjskih poslova ostade dr. Ante Trumbić, a vojnim ministrom postade general Stevan Hadžić.

Za deklaraciju ovako sastavljene vlade glasovalo je u »Narodnom predstavničtvu« samo 127 zastupnika, a protiv deklaracije 119, dok je 48 zastupnika bilo odsutno ili se uzteglo od glasovanja.

Međutim se na mirovnoj konferenciji u Parizu razpravljalo o granici kraljevine SHS prema Mađarskoj. Konferencija pristade na to, da se Mađarskoj oduzme Prekomurje, gdje je boljševička vlada Bele Kuna iz Budimpešte nasilnom rekvizicijom otela narodu veći dio stoke. Još je trajala vladina kriza, kad li 10. kolovoza 1919. u Radgonu dođoše pješačke pukovnije iz Karlovca, Ljubljane i Maribora, a 11. kolovoza dravska konjanička pukovnija i 4 bitnice topničtva. S ovom vojskom bude zaposjednuto 12. kolovoza bez ikakva odpora cielo Prekomurje.

U zauzimanju Međimurja osobito su se odlikovali hrvatski rodoljubi dobrovoljci, svrstani u

»Hrvatsku legiju za oslobođenje Međimurja«, koju je vodio ondašnji pukovnik Slavko Kvaternik.

PRVI MIROVNI UGOVORI

Mirovna je konferencija najdulje razpravljala o miru između Njemačke i svih njezinih protivnika. Ugovor o tome miru zaključen je 28. lipnja 1919. u Versaillesu kod Pariza. Za državu SHS imale su u tome ugovoru posebnu važnost odredbe o neutraliziranju plovitbe na rieci Dunavu, gdje od sada više nemaju prava one države, kroz koje i mimo kojih Dunav teče. Važna je u versailleskom ugovoru također odredba, da Njemačka mora nadoknaditi štete, počinjene u svjetskom ratu. Po toj odredbi stekla je Srbija velik dohodak u obliku reparacija, što će ih Njemačka dati kao odštetu.

Između republike Austrije i njezinih neprijatelja zaključen je ugovor 10. rujna 1919. u Saint Germainu kod Pariza. Po tome ugovoru Austrija priznaje podpunu nezavisnost države SHS, te se u korist države SHS odriče svih prava i potraživanja na ona područja nekadašnje Austro-Ugarske, koja postadoše sastavnim dielom države SHS. Stanovnici oblasti Klagenfurta u jugoiztočnoj Koruškoj bit će pozvani, da putem glasovanja (plebiscitom) odrede državu, kojoj žele, da se pripoji njihov kraj. U tu svrhu bit će oblast Klagenfurta stavljena pod nadzor posebnog povjerenstva, koje će imati zadaću, da tamo osigura nepristranu upravu i da pripremi plebiscit. Oblast će biti podieljena u dva pojasa, te će prvi (južni) pojas zaposjesti čete države SHS, a drugi (sjeverni) pojas austrijske čete. Povjerenstvo čine 4 člana, od kojih će po jednoga postaviti Englezka, Francuzka, Italija i Sjedinjene Države Sjeverne Amerike. Ako se viećanje povjerenstva bude odnosilo na južni pojas, onda će viećanju pribivati i jedan član države SHS, dok će Austrija po svome članu biti zastupana kod viećanja o sjevernom pojasu. Povjerenstvo mora poduzeti sve potrebite mjere, da »osigura slobodu, iskrenost i tajnost« prigodom plebiscita. Najprije će se glasovanje obaviti u južnom pojasu. Izpadne li taj plebiscit u korist države SHS, pristupit će se za tri tjedna plebiscitu u sjevernom pojasu. Bude li pak prvi plebiscit u prilog Austriji, onda odpada glasovanje u sjevernom pojasu. Pravo glasa imaju svi mužkarci i žene, koji su 1. siečnja 1919. imali punih 20 godina, te koji su toga dana stanovali u dotičnom pojasu, gdje su ili rođeni ili zavičajni. — Država SHS obvezuje se, da će na svome području izvan Srbije dati inojezičnim manjinama ista prava, kakva imaju Srbi, Hrvati i Slovenci. Pripadnici tih manjina mogu se svojim jezikom služiti u školi, pred sudovima, u novinstvu, u družtvima i na javnim zborovima. — Bugarska je sa svojim neprijateljima zaključila ugovor 27. studenog 1919. u Neuillyju na rieci Seini. Po tome je ugovoru Srbija dobila od Bugarske neka mjesta i neke planine. Uz to se i Bugarska obvezala, da će Srbiji plaćati reparacije.

Demokratsko-socialistička vlada nije u »Narodnom predstavničtvu« imala sigurnu većinu. Tamo nastadoše razne trzavice, koje su vladu slabile. Davidović je 18. listopada 1919. proveo djelomičnu rekonstrukciju svoje vlade. Mjesto dra Franje Poljaka postade ministrom agrarne reforme dr. Hinko Krizman. »Hrvatski« ban dr. Ivan Paleček postade ministrom pripreme za konstituantu, a Crnogorac Spasoje Piletić preuze ministarstvo narodnoga zdravlja. Radikalski disident Kosta Stojanović, koji je stupio u Demokratsku zajednicu, postade ministrom poljoprivrede i voda, a Juraj Biankini bude imenovan podpredsjednikom ministarskoga savjeta. Palečeka je na banskoj stolici 24. studenoga 1919. nasliedio dotadašnji podban dr. Tomislav T o m l j e n o v i ć. On je izhodio uredbu, kojom se kod izbora zastupstva gradova i obćina u Hrvatskoj i Slavoniji uvodi obće, jednako i proporcionalno izborno pravo; ovo su pravo mogle vršiti i žene, koje imaju određenu osposobu (škole ili samostalno zvanje).

OŠTEĆIVANJE KRUNSKIH NOVČANICA

Prigodom proslave prve godišnjice obstanka kraljevine SHS proglasila je vlada uredbu, kojom se 1. prosinac ima smatrati državnim blagdanom. Ministarsko vieće bavilo se pitanjem sudbine austrijskih k r u n a. Opazilo se naime, da je žigosanje papirnatog novca, obavljeno po savjetu dra Milorada Nedeljkovića, bila zaista vrlo naivna mjera opreznosti. Čehoslovačka je vlada mjesto žigosanja stavila na krune državne markice. Isto je sada odlučila učiniti i vlada u Beogradu. Ona je odredila, da se imadu na sve već žigosane krune priliepiti markice, a tom zgodom treba da se uztegne 20 postotaka svih papirnatih kruna. Ova se operacija počela izvoditi u studenomu god. 1919., te je potrajala do konca siečnja god. 1920. Ustanovilo se, da u cieloj državi SHS ima 4610 milijuna 436.419 kruna, od toga 1679 milijuna kruna u banskoj Hrvatskoj, 1265 milijuna 842.110 u Bačkoj, Banatu i Baranji, 717 milijuna 463.830 u Kranjskoj i Štajerskoj, 446 milijuna 806.296 u Bosni i Hercegovini, 340 milijuna 685.949 u Srbiji i u Crnoj Gori, a 195 milijuna 384.805 kruna u onom dielu Dalmacije, koji nije bio zaposjednut od Italije. Država je prigodom toga markiranja sebi pridržala 20 postotaka, što znači 922 milijuna 87.284 krune. Istina je doduše, da je vlada svakomu za pridržanu svotu novca dala bon, koji da će kasnije država izkupiti. Ali toga obećanja nije država nikada izvršila, što je u narodu znatno oslabilo njezin ugled. Od pridržanog novca (922 milijuna 87.284 krune (odpalo je 36.44 postotaka na bansku Hrvatsku, 27.24 postotaka na Bačku, Banat i Baranju, 15.56 postotaka na Kranjsku i Štajersku, 9.69 postotaka na Bosnu i Hercegovinu, 6.84 postotaka na Srbiju i Crnu Goru, a 4.23 postotka na Dalmaciju. Vlada je ovo pridržanje papirnatih kruna opravdala time, da želi »umanjiti cirkulaciju nota«, jer da će tako porasti kupovna vriednost novca. Međutim je vlada odmah u obtjecaj pustila 600 milijuna kruna, dakle dvie trećine pridržanih kruna, što se ustanovilo već u ožujku god. 1920.

Prigodom toga »markiranja« bijahu određene posebne markice za svaku vrst banknota. (Novčanice od 1 i 2 krune nisu bile markirane.) Vlada je ipak propustila putem oglasa i novina obaviestiti javnost, kakve markice imaju doći

na koju vrstu novčanica. Time je vlada omogućila, da prevejani ljudi varaju neuke seljake. Iz Mađarske su naime prokriomčarili hiljadarke, na koje bi onda priliepili markice, što ih skidahu s desetica. Uz to se naskoro pojaviše i krivotvorine svih vrsti markica, koje nije bilo težko krivotvoriti. Zato je vlada odredila, da opet moraju ljudi svoje banknote donieti u porezne urede, gdje će ove markice pregledati, te udariti na prave markice žig, a zadržati novčanice, na kojima će opaziti krivotvorene markice. Tek sada javila je vlada narodu, kako izgledaju prave markice.

Tečajem god. 1919. mnogo se u novinama razpravljalo o pitanju, kako treba papirnate krune staviti izvan obtjecaja. Neki su očekivali, da će ista sudbina stići i dinare, pa da će nova država SHS uvesti i nove banknote, koje ne će biti ni krune ni dinari. No vlada je odlučila, da kao novčanica ostane **d i n a r**. Nato se viećalo o tomu, kako da se krune pretope u dinare. Na svjetskom tržištu novca nije dinar vriedio više, nego li »jugoslavenska kruna«. (Austrijska je kruna bila dva i pol puta manje vriedna.) Kupovna pak vriednost dinara i »jugoslavenske krune« bijaše u kraljevini SHS gotovo posve jednaka. Zato su priradni krugovi predlagali, neka se prigodom povlačenja kruna iz prometa dade po 1 dinar za 1 krunu. Toga ne htjede vlada u Beogradu, jer se išlo za tim, da »prečani« osjete prednost dinara, premda se u Beogradu za 100 dinara kupovala ista količina robe, koja se u Zagrebu mogla dobiti za 100 kruna. Netko je u vladi predložio, da se kod izmjene novca dade 1 dinar za 2 krune. Protiv toga ustadoše trgovačko-obrtne komore u Zagrebu, Osieku, Ljubljani i Sarajevu. Ustadoše sva gospodarska družtva, zadružni savezi, pa udruge obrtnika, industrijalaca i trgovaca u »prečanskim« krajevima, t. j. u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni, Hercegovini, Bačkoj, Banatu i Baranji. Uzalud naši stručnjaci dokazivahu, da će skupoća životnih namirnica porasti, ako vlada umanji vriednost krune prema dinaru. Toga nisu htjeli uvidjeti mjerodavni krugovi u Beogradu, kod kojih je rastao apetit za lakim obogaćenjem na račun »prečana«. Tako je došlo do toga, da se ministarski savjet odlučio za razmjer (relaciju): 1 dinar vriedi 4 krune! To je učinjeno na savjet radikala dra Milorada Nedeljkovića, koji je takvo mnienje dao u svojoj brošuri »Pred rješenje valutnog pitanja«.

PROMJENE U VLADAMA SHS

U većem dielu kraljevine SHS prevlada radi ove nepravde toliko ogorčenje, da je Davidović morao dati ostavku svoje vlade. Ministrom predsjednikom postade Stojan Protić, koji sastavi vladu bez demokrata i socialista. Protić se naime oslonio na »parlamentarnu zajednicu«, koju su činili radikali, narodni klub, jugoslavenski klub, Bunjevci i demokratski disidenti.

Mjesto dra Tomljenovića postade 22. veljače 1920. hrvatskim banom dr. Matko Laginja, bivši odvjetnik u Puli. Laginja je 27. veljače iz redarstvenog zatvora pustio na slobodu hrvatske nar. zastupnike. Naskoro se opazilo, da političku upravu vodi podban dr. Franko Potočnjak, koji bijaše u vladi pouzdanik radikala. U pokrajinsku vladu u Zagrebu uđoše: dr. Albert Bazala, dr. Ivan Dežman i dr. Lochert, članovi »Hrvatske Zajednice«.

Za deklaraciju nove vlade glasovahu u »Narodnom predstavničtvu« 134 zastupnika. To bijaše premalo za uspješan rad u parlamentu, te su demokrati neumorno radili na tomu, da zgodnom prigodom sruše Protićevu vladu. Vlada je morala provoditi uredbu o izmjeni novca, što joj nikako nije moglo povećati popularnost u narodu. Srbijanska je vojska u to doba vraćena u mirnodobsko stanje, čega nije bilo od god. 1914. Počeo se popravljati i promet na željeznicama. Opažalo se jačanje komunista, osobito u nekim gradovima. Pribičević se nadao, da će komunisti oslabiti politički odpor Hrvata; zato je u Hrvatskoj potajno podupirao komuniste. Tako su demokrati u Zagrebu kod izbora gradonačelnika glasovali za komunistu Svetozara Delića. Kod ponovnih izbora za 20 ukinutih mandata komunističke stranke dobila je većinu »Hrvatska Zajednica«, te je onda za gradonačelnika izabran arhitekt Vjekoslav Heinzel. — Na prijavu sisačkoga kot. predstojnika Srčana dade podban dr. Potočnjak 22. ožujka 1920. bez znanja bana dra Laginje zatvoriti Stjepana Radića radi govora na skupštini Hrvatsku pučke seljačke stranke u Galdovu. Nije bio, međutim, zatvoren Pribićevićev pobornik Petar Teslić, koji je na toj skupštini iz revolvera pucao na Radića.

Pošto dr. Smodlaka nije sa svojom skupinom u »Narodnom predstavničtvu« htio poduprieti vladu parlamentarne zajednice, podnio je Protić ostavku, te je 17. svibnja 1920. došlo do koncentracione vlade. Ministrom predsjednikom postade dr. Milenko Vesnić, pripremu za ustavotvornu skupštinu preuze Stojan Protić, željeznice dr. Antun Korošec, prosvjetu Svetozar Pribičević, agrarnu reformu dr. Hinko Krizman, financije Kosta Stojanović, a unutrašnje poslove Ljuba Davidović. Zadržaše svoja ministarstva: Ivica Kovačević, dr. Ante Trumbić i dr. Mato Drinković. U Trianonu je 4. lipnja 1920. zaključen mirovni ugovor između republike Mađarske i njenih neprijatelja. Mađarska se odrekla Međimurja i Prekomurja, većeg diela Bačke, polovice Banata i jugoiztočnog diela Baranje. Između Rumunjske i kraljevine SHS utvrđena je granična linija u Banatu posebnim ugovorom, koji je 10. kolovoza 1920. sklopljen u Sevresu kod Pariza.

Regent Aleksandar posjetio je 22. lipnja 1920. grad Zagreb, gdje je dočekan s pritajenom mržnjom naroda.

Kod Sudbenog stola u Zagrebu počela je 8. srpnja 1920. razprava protiv narodnoga zastupnika Stjepana Radića, koga je državno odvjetničtvo tužilo radi »zločinstva protivu otečestva«. Ova čisto politička razprava, koju je s velikim zanimanjem pratio hrvatski narod, potrajala je 9 dana. Osuda je proglašena tek 4. kolovoza, kada je Radić osuđen na 2 godine i 6 mjeseci tamnice. Radić je protiv osude podnio priziv i ništovnu žaobu, ali bude i nadalje pridržan u zatvoru.

Protić je kao ministar izrađivao ustav, koji će vlada konstituanti predložiti na razpravu. Pošto je Protić namjeravao pokrajinama ostaviti administrativnu autonomiju, došao je u sukob s nekim ministrima, osobito s Pribičevićem, koji je želio podpun centralizam u cieloj državi. Radi toga sukoba dade Protić ostavku, te je ministrom priprave za konstituantu 18. kolovoza 1920. postao dr. Lazar Marković. Istoga je dana Ljubu Davidovića kao ministar unutrašnjih poslova nasliedio Milorad Drašković.

U »Narodnom predstavničtvu« — baš kao što i u samoj vladi — vladahu goleme nesuglasice. Iza dugih razprava i pregovora jedva je vladi uspjelo, da »Narodno predstavničtvo« 2. rujna 1920. skloni na prihvat »Zakona o izboru narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu«. Regent je tomu zakonu odmah sutradan podielio sankciju. To bijaše jedini zakon, što ga je stvorilo skroz neplodno »Narodno predstavničtvo«. Inače je vlada donašala t. zv. uredbe, koje bijahu neki nadomjestak zakona, ako ih je podpisao regent Aleksandar. Uredbom je 21. kolovoza 1920. donesen dapače i državni proračun za god. 1920. i 1921. U ovu je uredbu — bez ikakve kontrole »Narodnoga predstavničtva« — uvršten i financialni zakon, koji bijaše skroz nepravedan za »prečane«, osobito pak za Hrvatsku. Tako se na pr. odredilo, da u Srbiji plaća »porez na ratne dobitke« onaj, tko je god. 1919. imao barem 5000 dinara dobitka, a u banskoj Hrvatskoj već onda, ako je imao barem 2.250 dinara (9000 kruna) dobitka. Prigodom prodaje nekretnina plaćala se u Srbiji i t. zv. Sloveniji do sada pristojba od 4 postotka, a u Hrvatskoj 5 postotaka. Financialni zakon povisuje ovu pristojbu za 100 postotaka, ali samo sa »prečanske« krajeve. Od sada će se dakle u ime pristojbe za prienos vlastničtva ubirati u Srbiji 4 postotka, u Bosni i Hercegovini 8, a u banskoj Hrvatskoj 10 postotaka! Isti financialni zakon određuje, da »prečani« moraju od sada u ime poreza (zemljarine, kućarine i tecivarine 1. i 2. razreda) plaćati toliko dinara, koliko su prije plaćali kruna, i to već od 1. siečnja 1920. Komu je dakle kuća odbacivala godišnji dohodak od 10.000 kruna, plaćao je do sada u ime kućarine godišnji porez od 1.200 kruna i prirez 360 kruna. Od sada pak mora u ime kućarine plaćati 4.800 kruna, u ime prireza 1.440, k tomu invalidski porez 2.400 kruna, ukupno dakle državi 8.640 kruna, a povrh toga obćinski namet, koji je obično iznosio preko 100 postotaka. Prema tomu bijahu porezni tereti veći od dohodka takve kuće!

PLEBISCIT U KORUŠKOJ I MIR U RAPALLU

Postupak oružnika i vojske s narodom povećao je i onako veliko ogorčenje Hrvata. Ovo je ogorčenje prelazilo već i na Kranjce i Štajerce. Najbolje se to vidjelo 13. listopada 1920., kada je obavljen plebiscit u Koruškoj. Premda je u prvom pojasu (po austrijskoj statistici) bilo 70 postotaka Slavena, a samo 30 postotaka Niemaca, ipak je tamo 22.625 ljudi glasovalo za priključak Austriji, a jedva 15.278 za sjedinjenje s Jugoslavijom. Narod se eto sa 59.14 postotaka izjavio za Austriju, u kojoj je tada vladala bieda i glad, dok je samo 40.86 postotaka glasovalo za prirodninama tako bogatu SHS. Poraz kod plebiscita u Koruškoj umanjio je ugled Jugoslavije u inozemstvu. Uz to je odpala potreba, da se obavi plebiscit u drugom pojasu Koruške, koji također ostade Austriji.

U Rapallu je konačno 12. studenoga 1920. zaključen ugovor između Italije i Jugoslavije. Italiju zastupahu: ministar predsjednik Giovani Giolitti, ministar vanjskih poslova Karlo Sforza i vojni ministar prof. Ivan Bonomi, a Jugoslaviju: ministar predsjednik dr. Milenko Vesnić i dr. Po tome ugovoru pripadaju Italiji bivše poknežene grofovije Gorica i Gradiška. Isto tako grad Trst s kotarom svojim. Jugoslaviji pripadne t. zv. Kastavština. Krk zapade Jugoslaviju, dok su Cres, Lošinj, Unje, Sušac te Brionski otoci postali sastavnim dielom kraljevine Italije. Iz stratežkih razloga zatražiše Talijani, da im pripadne jugozapadni dio Kranjske, pa je tako granica Italije pomaknuta sve do planine Snežnika na međi Kranjske i Gorskoga Kotara.

Ugovorom u Rapallu stvorena je posebna »nezavisna država Rieka« (Fiume). Ovu sačinjava grad Rieka sa svojim kotarom, kojima se pridaje primorski dio Kastavštine. Međutim treba spomenuti, da je još 12. rujna 1919. u Rieku unišao talijanski pjesnik Gabriele d' Annunzio s talijanskim arditima. On je Rieku zaposjeo i u njoj preuzeo vladanje u ime Italije.

Talijanima je pripao grad Zadar, kojemu pridadoše porezne obćine Arbanasi, Crno, Bokanjac i onaj dio porezne obćine Diklo, koji — polazeći od mora, oko 700 metara jugoiztočno od sela Diklo — ide pravcem put sjeveroiztoka do kote 66 Griž. Od otoka ostadoše im Lastovo i Pelagruž s obližnjim otočićima.

IZBORI ZA USTAVOTVORNU NARODNU SKUPŠTINU

»Narodno predstavničtvo« održalo je u Beogradu posljednju svoju sjednicu 22. listopada 1920. Kraljevim su naime ukazom bili za nedjelju 28. studenoga 1920. određeni izbori za »Ustavotvornu narodnu skupštinu« (konstituantu). Izbori se obaviše u cieloj kraljevini SHS, izuzevši one pokrajine, gdje su još vladali Talijani.

Država bijaše podieljena u mnogo izbornih okruga, koji se podudarahu s područjem naših županija. Svaki je izborni okrug birao toliko zastupnika, da na svakih 30.000 žitelja (prema popisu od g. 1910.) dođe po jedan zastupnik. Stranke će dobiti toliko mandata, koliko im pripada razmjerno (proporcionalno) prema polučenom broju glasova. Radi velikoga broja nepismenih izbornika odredilo se glasovanje kuglicama, koje će izbornici stavljati u žare svojih stranaka. — Zaslugom bana Laginje bijaše u banskoj Hrvatskoj podpuna sloboda izborne agitacije. Primietilo se jedino to, da u listine izbornika nisu uneseni mnogi Niemci i Mađari.

U izborne imenike ciele kraljevine SHS bijaše uvršteno 2 milijuna 490.576 izbornika. K izborima je pristupilo i glasovalo 1 milijun i 607.209 izbornika.

Hrvatska pučka seljačka stranka postavila je svoje kandidate samo u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je za njih glasovalo 230.590 izbornika, među ovima i svi pravaši u županiji ličko-krbavskoj. Ciela je banska Hrvatska (sa Slavonijom i Međimurjem) birala 93 zastupnika. Od toga je Hrvatska pučka seljačka stranka polučila 49. Prema tomu se za Hrvatsku pučku seljačku stranku u Hrvatskoj kod izbora izjavilo 52.67 postotaka svih glasova, te je ona dobila 52.69 postotaka svih mandata za konstituantu. Radić je pri koncu glasovanja 28. studenoga 1920. pušten iz zatvora.

Muslimani u Bosni i Hercegovini uđoše u izbore pod imenom Jugoslavenska muslimanska organizacija. Oni polučiše 111.006 izbornika i 24 zastupnika. — Za kandidate Hrvatske Zajednice, koja je u Bosni nastupila pod imenom Hrvatska težačka stranka, glasovalo je 64.267 izbornika.

Za kandidate Hrvatske stranke prava glasovalo je u banskoj Hrvatskoj 10.135 izbornika, koji joj dadoše 2 zastupnika, dok je treći pravaš (dr. Krunoslav Lokmer) bio biran na zajedničkoj listi s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom. — Trumbićeva izvanstranačka listina u Dalmaciji dobila je 3.196 izbornika i 1 mandat.

Ciela je država SHS birala 419 zastupnika. Od toga su Srbiju zapala 103 zastupnika, bansku Hrvatsku 93, Bosnu 63, Macedoniju 55, Vojvodinu 44, Sloveniju 40, Dalmaciju 11, a Crnu Goru 10 zastupnika. Srbija je imala manje stanovnika, nego li bivša banska Hrvatska (sa Slavonijom i Međimurjem), a ipak je dobila 10 zastupnika više od banske Hrvatske. Poprečno je u cieloj državi SHS odpao po 1 zastupnik na 3.835 glasača. U istinu pak bijaše biran po 1 zastupnik u Vojvodini s 2.119 glasova, u Crnoj Gori s 2.861, u Srbiji s 3.212, u Sloveniji s 3.956, u Dalmaciji sa 4.542, u banskoj Hrvatskoj sa 4.716, a u Bosni s 5.254 glasa. Prema tomu je u srbskim krajevima došao poprečno 1 zastupnik na 2.987 glasača, a u hrvatskim krajevima na 4.724 glasača, dakle za 1.737 više. Srbima bijaše u prilog također to, što Niemci, Mađari i mnogi Hrvati (njemačkog ili mađarskog prezimena) u Bačkoj, Banatu i Baranji, te u sriemskoj i virovitičkoj županiji nisu imali pravo glasa, a ipak je ovim zemljama bio doznačen razmjeran broj zastupnika (po 1 zastupnik na 30.000 žitelja), kao u drugim krajevima, gdje je pravo glasa imao svaki punoljetni muškarac. Za izbor 1 zastupnika trebali su radikali samo 3.190 glasova, demokrati 3.374, komunisti 3.437, a Hrvatska pučka seljačka stranka 4.614, hrvatski muslimani 4.625, Hrvatska stranka prava 5.367, a Hrvatska Zajednica 5.702 glasa.

POSTANAK VIDOVDANSKOG USTAVA

Glavni odbor Hrvatske pučke seljačke stranke zaključio je 7. prosinca 1920. na Radićev priedlog, da se stranka ima od sada zvati »Hrvatska republikanska seljačka stranka« ili skraćeno HRSS. Sutradan su zastupnici HRSS na velikoj skupštini u Zagrebu javno prisegli, da će »do zadnjega daha života svoga svom dušom, svim srdcem i svom snagom svojom, svakim pravednim načinom raditi na tome, da svoju svetu i dragu domovinu Hrvatsku uredimo kao neutralnu seljačku republiku, na temelju prava narodnoga samoodređenja.«

Kada se 12. prosinca 1920. u Beogradu sastala konstituanta, ne dođoše onamo narodni zastupnici HRSS i Hrvatske stranke prava, da ne moraju položiti prisegu kralju i kraljevstvu, kako je to vlada samovoljno propisala u privremenom poslovniku. Tako je konstituanta mjesto 419 imala samo 367 zastupnika. Uslied toga je Pašić stvorio vladu od demokrata i radikala, kojima se malo kasnije pridružiše i kranjski kmetijci.

Vlada je predložila centralistički ustav, te se stavila na stanovište, da je za primitak ustava dovoljno 210 zastupnika, t. j. jednostavna većina. — Neki Hrvati upozoriše, da se ustav može primiti samo »brojno kvalificiranom većinom«, kako je to izričito naglašeno u krfskom paktu od god. 1917. Isto propisuje i hrvatski sabor od 29. listopada 1918., koji čini jedinu pravnu obvezu za hrvatski narod, te koji kaže, da kod stvaranja ustava ne smije biti »majorizacije« (nadglašivanja). Kad su zastupnici Hrvatske Zajednice i Hrvatske težačke stranke vidjeli, da vlada ne popušta, onda su 12. svibnja 1921. ostavili konstituantu uz izjavu, da »poriču zakonitost ove skupštine i njezino pravo, da dade ustav, punovažan za Hrvatsku i hrvatski narod«. Kasnije su, 11. lipnja, iz konstituante izstupili bački Hrvati, Hrvatska pučka stranka i »slovenska« Ljudska stranka. Tako je konstituanti redomice uzmanjkalo 150 zastupnika. Ipak je ova »krnja« konstituanta nastavila viećanja, te je na Vidovdan 28. lipnja 1921. primila ustav s 223 protiv 35 glasova. Za ustav su glasovali demokrati, radikali, Jugoslavenska muslimanska organizacija, kranjski kmetijci i t. zv. Džemijet, t. j. muslimani iz Macedonije. Protiv ustava glasovahu socialisti, republikanci, dr. Ante Trumbić, te srbski i hrvatski zemljoradnici. Od izabranih 419 zastupnika nije glasovao 161. Kranjski su kmetijci svoje glasove jednostavno prodali vladi, koja im je izdala dozvole za slobodan izvoz stoke u Austriju, a njihova je vođu dra. Bogumila Vošnjaka odmah iza glasovanja imenovala poslanikom u Pragu. Vlada je 13 glasova iznad jednostavne većine smogla jedino tako, što je Turke i Arnaute (14 zastupnika iz Macedonije) predobila za ustav pod uvjetom, da će begovi dobiti pravednu naknadu za zemlje, koje im je oduzela agrarna reforma.

Još istoga je dana regent Aleksandar podpisao »Vidovdanski ustav«, na koji se sutradan i zakleo u svečanoj sjednici konstituante. Kada se iz konstituante regent nakon ove prisege u kolima vozio s Pašićem u svoj dvor, bacio je prema njemu bombu neki Spasoje Stejić. Bomba je eksplodirala u zraku, te je ranila desetak osoba, ali regent i Pašić ostadoše pošteđeni. Kada je ministar Drašković, Srbijanac, ljetovao u Delnicama, ustrielio ga je 21. srpnja Alija Aliagić. Radi ovih atentata stvorila je »Narodna skupština« 1. kolovoza 1921. »Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poredka u državi«.

PROMJENE U VLADANJU

Hrvatski ban dr. Matko Laginja morao je kao izabrani narodni zastupnik 11. prosinca 1920. položiti bansku čast. Ministarski je savjet 23. prosinca vođenje dužnosti hrvatskog bana povjerio banskom savjetniku dru Teodoru Bošnjaku. On je na čelu hrvatske vlade stajao do 2. ožujka 1921., kada je ponovno hrvatskim banom imenovan dr. Tomislav Tomljenović. Pošto je vidovdanski ustav ukinuo staru bansku čast, koja bijaše zazorna neprijateljima hrvatskog naroda, morao je posljednji hrvatski ban Tomljenović odstupiti 3. srpnja 1921., kada je pokrajinskim namjestnikom u bivšoj banskoj Hrvatskoj postao Juraj Demetrović.

U Beogradu je 16. kolovoza 1921. umro kralj Petar I., koji je navršio 77 godina. Petar je ostavio 2 sina: Đorđa i Aleksandra, te kćerku Jelenu, udovicu iza ruskoga kneza Jovana Konstatinovića Romanova, koga su g. 1918. ubili boljševici. Stariji Petrov sin Đorđe, rođen 27. kolovoza 1887., prisilno se odrekao prava na priestolje još 27. ožujka 1909. Tako je sada kraljem postao mlađi Petrov sin: dosadašnji regent Aleksandar, koji se rodio 17. prosinca 1888.

Novi se kralj u času otčeve smrti nalazio težko bolestan u Parizu. Odanle je 17. kolovoza 1921. upravio »mome dragom narodu« manifest, u kome očituje: »Stupajući po 56. članu zemaljskog ustava na upražnjeni priesto i primajući kr. vlast u svoje ruke, objavljujem mome dragom narodu, da ću — vjeran djelima svoga otca — čuvati ustavne slobode i prava građana, štititi državno jedinstvo i bdjeti nam svima narodnim tekovinama, koje su mi u amanet predane«.

Po ugovoru u Trianonu morala je kraljevina SHS vratiti republici Mađarskoj znatan dio Baranje i Bačke, koji su u studenomu g. 1918. okupirale njezine čete. Vlada je u Beogradu 18. kolovoza 1921. odlučila, da će to izvršiti. Njezini vojnici, financi, oružnici i činovnici ostaviše Pečuh, Barč, Siget i Baju, kamo 21. kolovoza uđoše mađarske oblasti i vojska.

Hrvati bijahu ogorčeni radi 95. paragrafa vidovdanskog ustava, koji određuje: »Uprava u kraljevini vrši se po oblastima, okruzima, srezovima i občinama. Podjela na oblasti vrši se zakonom prema prirodnim, socialnim i ekonomskim prilikama. Jedna oblast može imati najviše 800.000 stanovnika«. Hrvati su znali, da je to djelo Svetozara Pribičevića, koji hoće tako razkomadati (parcelirati) Hrvatsku.

Istodobno se sve jače opažahu posljedice one nepravedne izmjene kruna na dinare. Pošto je kruna morala na svojim leđima nositi slabo pokriveni dinar, počela joj je naglo padati vriednost. Još 19. svibnja 1921. vriedilo je 100 jugoslavenskih kruna u Zürichu 4 švicarska franka i 50 centima. Narednih je mjeseci vriednost krune padala tako, da je 100 kruna 18. kolovoza 1921. na burzi u Zürichu notiralo samo 3.10, 11. rujna 2.90, 13. rujna 2.70, 6. listopada 2.45, 12. listopada 2.20, 16. listopada 1.90, 28. listopada 1.75, 5. studenoga 1.45, a 9. studenoga samo 1.35. Naravno da je istodobno i dinar pao od 18.00 na 5.40. Pad novca donio je golemu skupoću. Roba, koja se dobavljala iz inozemstva, poskupila je od proljeća do jeseni g. 1921. za više nego li tri puta! Pošto su porasle i ciene svega živeža, morala je država povisiti beriva svojih činovnika. To je znatno povećalo državne izdatke, radi čega je država povisila poreze, carinu, trošarinu, biljege, poštarinu i vozarinu, što je opet prouzročilo daljnji porast skupoće svake robe.

Radi nesporazumka s demokratima podnio je Pašić 3. prosinca 1921. ostavku svoje vlade. Kriza je potrajala do 23. prosinca 1921., kada je ipak morao Pašić obnoviti koaliciju radikala s demokratima, muslimanima i kmetijcima.

Pošto nije mogao parlamenat podieliti državu SHS u oblasti, učinila je to 26. travnja 1922. sama vlada. Kralj je prije toga otišao u Bukurešt na dogovor glede svoga vjenčanja s Mariolom, s kojom se zaručio 9. siečnja 1922. Banska Hrvatska je podieljena u 4 oblasti sa sjedištima u Zagrebu, Karlovcu, Osieku i Vukovaru, a Dalmacija u 2 oblasti: splitsku i dubrovačku. Kotor je pridan zetskoj oblasti u Cetinju. Jednako je Kastavština odtrgnuta od Hrvatske i pripojena ljubljanskoj, a Međimurje mariborskoj oblasti. Bosna i Hercegovina podieljene su u 6 oblasti (dotadašnja okružja). Vlada je cielu državu podielila u 33 oblasti. Pri tom se nimalo nije vlada obazirala na vidovdanski ustav, koji određuje, da se oblasti imaju sastaviti po prirodnim, kulturnim, priradnim i gospodarskim prilikama. Pribičeviću bijaše uglavnom stalo do toga, da što već broj Hrvata strpa u takve oblasti, gdje će gospodovati Srbi. U tom ga je podupirao radikal dr. Milan Grba, kojemu je Pribičević povjerio izradbu osnove za parcelaciju Hrvatske. Kako se pri tom lakoumno postupalo, najbolje se vidi po tome, što je beogradska vlada zaboravila na kotar Imotski, te na otoke Hvar i Vis, koji su istom naknadno uvršteni u splitsku oblast.

Mnogo se agitiralo za gradnju »Jadranske željeznice«, koja bi od Beograda vodila preko Loznice, Višegrada, Foče i Nikšića u Kotor. Vlada je 10. svibnja 1922. prihvatila Blairovu ponudu zajma od 100 milijuna za gradnju »Jadranske željeznice«.

Hrvatski je narod i g. 1922. trpio ljute progone, što ih izvađahu ministar Pribičević i pokrajinski namjestnik Juraj Demetrović. Oni urediše »Orjunu« (organizaciju jugoslavenskih nacionalista) protiv rodoljuba hrvatskih. Orjunaši su oboružani vojničkim revolverima napadali hrvatske rodoljube i družtva. Zagrebački je »Hrvatski Sokol« na Duhove 4. lipnja 1922. priredio velik izlet na Plitvička jezera. Međutim je Pribičevićev zastupnik dr. Đorđe Branković oboružao srbske četnike, koji su bez ikakva povoda navalili na hrvatske sokolaše i prouzročili krvoproliće. Demetrović je 14. lipnja 1922. u Zagrebu razpustio »Hrvatski Sokol« te gospojinska družtva »Hrvatska žena« i »Katarina Zrinska« radi sudjelovanja kod velikog pohoda na Starčevićev grob u Šestinama. Još od 5. lipnja 1921. nije vlada narodnim zastupnicima u Hrvatskoj dozvoljavala održavanje javnih pučkih skupština. Vlada je progonila oporbene novine, a reducirala hrvatske činovnike i sudce. Pribičević je pod

jesen g. 1922. odpustio, umirovio ili premjestio 400 učitelja i mnogo hrvatskih profesora

Odpor je Srbima davala borbena hrvatska pravaška mladež organizirana uglavnom u oružane tajne odrede »Hanao« (Hrvatska nacionalistička omladina). Dakako, da su u tom odporu sudjelovale i ostale hrvatske postrojbe, a napose »Hrvatski Sokol«.

RADIĆEVI ZASTUPNICI ULAZE U NARODNU SKUPŠTINU

Pašić je 4. prosinca 1922. podnio ostavku koalicione vlade, te je 16. prosinca sastavio čisto radikalsku vladu. »Narodna skupština« bude 21. prosinca 1922. razpuštena, a novi su izbori određeni za 18. ožujka 1923. Demetrović je 23. prosinca podnio ostavku, te je novim pokrajinskim namjestnikom 31. prosinca imenovan dr. Ernest Čimić. Izborna se agitacija u Hrvatskoj vodila posve slobodno, dok je drugdje bilo nešto nasilja. Biralo se 312 zastupnika, t. j. 1 zastupnik na 40.000 žitelja. Radikali polučiše 108 zastupnika, HRSS 72, demokrati 51, kranjska Ljudska stranka 21, Spahina stranka 18, Džemijet (Arnauti i Turci) u Macedoniji 14, zemljoradnici 10, Niemci 8, Bunjevci 3, socialisti 2, crnogorski federalisti 2, kmetijci 1, Rumunji 1 i Velikosrbi 1.

Radi sjajnog uspjeha kod izbora došao je Radić je do velikog ugleda. On je s Korošcem i Spahom 27 ožujka 923. stvorio „federalistički blok«. Radikali počeše s Radićem pregovarati o zajedničkom preuzeću vlasti, pa je u Zagrebu 13. travnja 1923. učinjen »Markov protokol«, koji ipak nije bio proveden. Radić ne htjede dozvoliti, da zastupnici HRSS pođu u skupštinu, gdje se mjesto 312 sastade samo 243 zastupnika. Radikali ipak ostadoše na vladi, jer je Pašić umio k sebi privući Niemce, Arnaute i Turke, pa je tako u parlamentu stvorio većinu (130 od 243 zastupnika). Vlada je zaključila, da se Radić ima zatvoriti radi govora, što ga je protiv kralja i kraljice držao 14. srpnja 1923. u zagrebačkoj pivovari. Radić je za taj zaključak doznao i 21. srpnja pobjegao u inozemstvo. Najduže se zadržao u Londonu, gdje je nastojao, da vanjski sviet upozori na prilike u Hrvatskoj. Iz Londona je Radić pred Božić g. 1923. doputovao u Beč.

Ministarski je savjet odredio, da se 15. veljače 1924. ukine pokrajinska vlada u Zagrebu, mjesto koje će od sada uredovati 4 oblasti. Zato su zastupnici HRSS po Radićevoj želji 2. ožujka 1924. zaključili, da će poći u »Narodnu skupštinu«, gdje će srušiti Pašićevu vladu. Čim je 24. ožujka u Beograd stiglo prvih 15 zastupnika HRSS, odmah je Pašić podnio kralju ostavku svoje vlade. Nato je Pribičević ostavio demokratsku stranku, te je sa 14 svojih drugova osnovao novu »Samostalnu demokratsku stranku«. Pašić je s Pribičevićem 27. ožujka 1924. sastavio novu vladu, ali ostade opet bez većine, jer ga ostaviše Niemci, Turci i Arnauti. Neko je vrieme zavlačio verifikaciju većine zastupnika HRSS. Kad je pak ta verifikacija bila 27. svibnja obavljena, onda je kr. ukazom »Nar. skupština« odgođena do 20. listopada 1924. Međutim se u radikalskom klubu pojavila jaka struja protiv Pribičevića, a za sporazum s HRSS. Radi toga podnese Pašić 26. srpnja 1924. ostavku. Sutradan je kralj dao Davidoviću mandat, da sastavi vladu »opozicionog bloka«. Nova je vlada za 5. kolovoza sazvala »Narodnu skupštinu«, u kojoj nađe većinu od 55 glasova. Ipak su ministri naskoro osjetili, da ne uživaju punog povjerenja kraljeva. Najviše je tomu nepovjerenju doprinio Stjepan Radić, koji je na skupštinama svake nedjelje govorio protiv kralja, vojske i države. To je slabilo Davidovićevu vladu, koja je 15. listopada 1924. morala podnieti ostavku. Kriza je potrajala 3 tjedna. Kralj je Kosti Timotijeviću povjerio sastav koncentracione vlade. Za trajanja krize odredio je Radić 1. studenoga u Zagrebu sastanak, na kome je oštro napao kralja. To je ovoga sklonulo, da je Pašiću 5. studenoga dao mandat za izbornu vladu. Pašić se složio s Pribičevićem, te je 6. studenoga sastavio vladu, koja će provesti izbore.

OBZNANA PROTIV HRVATSKOG NARODA

U »Narodnoj skupštini« od 10. studenoga 1924. pročitan je ukaz, kojim se ovaj parlamenat razpušta, te se novi izbori određuju za 8. veljače 1925. Odmah su vladine novine počele pisati, da se Hrvatskoj seljačkoj stranci ne će dozvoliti postavljanje kandidata, jer da je HRSS komunistička stranka. I zaista je ministarski savjet 23. prosinca 1924. stvorio zaključak, da se na HRSS primieni »zakon o zaštiti države«. Radi božićnih blagdana proveden je taj zaključak tek 2. siečnja 1925., kada su u Zagrebu zatvoreni neki bivši zastupnici kao »vodstvo stranke«. Predsjednik Stjepan Radić sakrio se u »Seljačkom domu« u zidnu rupu, gdje ga je redarstvo pronašlo 5. siečnja.

Zatvaranja su vršena širom hrvatskih zemalja, gdje su oružnici zlostavljali pristaše HRSS, a predsjednike mjestnih organizacija HRSS vodili u zatvore. Sada su komunistima proglašeni posve nedužni ljudi, koji su vazda bili protiv boljševika i protiv njihovih metoda. Tečajem svih prijašnjih 6 godina nije hrvatski narod pretrpio toliko progona, koliko u siečnju i veljači god. 1925. A sve to radi ondašnje Radićeve vanjskopolitičke orientacije, koju su Srbi izkoristiti kao razlog za uništenje hrvatskog naroda. Nitko se u svietu nije niti maknuo, da Hrvatima pomogne u toj golemoj nevolji. Štoviše beogradska vlada je uspjela, da Hrvate u zapadnoj Evropi okleveće kao tobožnje boljševike, protiv kojih se moraju pravodobno poduzeti oštre preventivne mjere, a krivi su za to bili sami Hrvati, odnosno njihovo naivno vodstvo, koje je svojim bezglavim i nepotrebnim izjavama davalo Pašiću i Pribičeviću gradiva za to klevetanje, ne shvaćajući, da se Srbi nisu mogli prestrašiti hrvatskih veza s Moskvom i Londonom, jer su sami posjedovali u tim glavnim gradovima uviek bolje i jače veze, nego li Hrvati. Tada, kad je na jednu rieč Londona ili Moskve moglo biti riešeno životno pitanje hrvatskog naroda, isti su ti »demokrate« i »čovjekoljubci« samo sipali krilatice i obećanja i igrali se s lakovjernim i naivnim vođama HRSS.

HRSS složila se je s Hrvatskom Zajednicom, te su postavili zajedničke listine. Premda nije HRSS smjela držati niti izborne sastanke, a ka-

moli skupštine, ipak je kod izbora 8. veljače 1925. dobila još više glasova, nego li kod izbora 18. ožujka 1923. Upravu u Hrvatskoj vodio je podčeški dotepenac Većeslav Wilder, koji bijaše podsekretar ministarstva unutrašnjih poslova. Nije bilo nasilja, kojega bi se kod izbora žacao upotriebiti Wilder. U mnogim mjestima (osobito u Lici) nisu oružnici uobće dopustili hrvatskim izbornicima pristup na biralište. Gdje je narod tražio svoje pravo, kao na pr. u Stajnici kod Jezerana, pucali su oružnici na jadni sviet. Pošto su izborna povjerenstva bila većinom posve u rukama radikala ili demokrata, dogodilo se na stotinama birališta- da su izborne kuglice iz žara HRSS presipali u radikalsku ili demokratsku žaru. Tako su zajedničke listine HRSS i HZ izgubile mnogo tisuća glasova. Ipak je ova hrvatska fronta zadržala dosadašnji položaj u Dalmaciji, dok je u Bosni 1 mandat dobila, a u banskoj Hrvatskoj izgubila 7 mandata (po 2 u sriemskoj i modruško-riečkoj županiji, a po 1 mandat u virovitičkoj, požežkoj i ličko-krbavskoj županiji). Tako je na programu HRSS bilo izabrano 67 zastupnika od toga 60 pristaša HRSS i 7 pristaša Hrvatske Zajednice. Najsjajnija pobjeda bijaše u gradu Zagrebu, gdje je od 23.048 glasača palo 16.299 kuglica u žaru liste dra Trumbića. Liepo se držao i grad Osiek, koji je dao 4.562 kuglice za dra Trumbića, a samo 1.158 za združene radikale i samostalne demokrate.

Najveća su nasilja bila u središnjoj Hrvatskoj gdje je Spahina Muslimanska organizacija od prijašnjih 18 zastupnika ipak zadržala 15. Davidovićevi demokrati, koji su prije imali 33 zastupnika, stekoše sada 37. Naprotiv su Niemci mjesto 8 dobili samo 5. Tako je dakle ciela opozicija od 315 zastupnika stekla 152, a vladini kandidati dobiše 163 zastupnika, od toga 143 radikala, a 20 samostalnih demokrata. Prema tomu je vlada polučila većinu od 11 zastupnika. Ovi su izbori na području Srbije provedeni na temelju srbskog popisa žiteljstva od 31. prosinca 1910., premda već bijahu poznati rezultati popisa od 31. siečnja 1921. Očito se išlo za time, da srbske zemlje, gdje je god. 1921. stanovalo mnogo manje ljudi, nego li god. 1910., dobiju što više mandata. I ova je činjenica vladinim strankama pomogla doći do većine, premda je za opozicione kandidate glasovalo oko 300.000 izbornika više, nego li dobiše radikali i samostalni demokrati zajedno.

Izabrani zastupnici HRSS i HZ sastaviše »Hrvatski seljački klub«, komu je po želji Stjepana Radića postao predsjednikom njegov sinovac Pavle Radić. U Beogradu su Davidović, dr. Korošec, dr. Spaho i Pavle Radić 25. veljače 1925. stvorili »Blok sporazuma i seljačke demokracije«, u koji je ušlo 139 zastupnika. Premda je vlada imala neznatnu većinu, ipak nije pomišljala na bilo kakvu suradnju s ovim blokom. Svatko se nadao, da će sada biti iz zatvora pušteni Stjepan Radić i drugovi, jer su svi bili izabrani za narodne zastupnike. Ipak ih je vlada pridržala u zatvoru, premda svagdje na svietu narodni zastupnici uživaju imunitet. Kada je 7. ožujka 1925. otvorena »Narodna skupština«, izabran je verifikacioni odbor, u kome su radikali i samostalni demokrati imali većinu. Opozicija je pribrala veliko gradivo o izbornim nasiljima i zloporabama, tražeći poništenje mnogih mandata radikalskih i samostalno-demokratskih. Na to gradivo nije se nimalo obazirala vladina većina, koja je naprotiv u verifikacionom odboru zaključila, da se imaju poništiti mandati HRSS, jer da je ova stranka »rasturena«. O tomu se vrlo burno razpravljalo u »Narodnoj skupštini«, gdje je nato Pavle Radić 27. ožujka 1925. na sveobće začuđenje dao ovu izjavu: »Ovdje ja kao predsjednik Hrvatskoga seljačkoga kluba, kao zamjenik predsjednika Stjepana Radića, te u ime svoje i u ime cjelokupnoga vodstva i u ime samoga predsjednika Radića, jer sam na to ovlašten, izjavljujem: Priznajemo sveukupno političko stanje, kako je danas po vidovdanskom ustavu s dinastijom Karađorđevića na čelu, — i to vodeći računa o provođenju pozitivne politike u smislu jasno izražene volje hrvatskoga naroda tri puta redom na provedenim izborima gledom na političke činioce, i cjelokupno političko uređenje, kakvo je danas. Izpravak tih činjenica i toga uređenja, koga po svojoj volji i savjesti ne možemo odobriti, ima biti predmet revizije ustava dotično narodnoga sporazuma između naroda SHS.«

Protivno demokratskim načelima, koja je izpoviedalo vodstvo HRSS, ova izjava nije prije toga priobćena zastupnicima Hrvatskoga seljačkoga kluba, koji za nju doznaše tek onda, kada ju je u »Nar. skupštini« pročitao Pavle Radić. Za sadržaj ove izjave nije znalo niti internirano »vodstvo stranke«, dakako osim Radića. Izjavu je u zatvoru sastavio i napisao predsjednik Stjepan Radić, koji je po zastupniku dru Nikiću poslao Pavlu Radiću. Tako je Stjepan Radić bitno promienio program svoje stranke. Zato je vlada pristala na to, da se uz mandate Hrvatske Zajednice ovjerove mandati onih zastupnika HRSS, koji nisu bili u prošlom zasjedanju. To je i primila »Narodna skupština«, koja je nato poništila mandate Stjepana Radića i zatvorenih drugova. Mandati drugih zastupnika Hrvatskog seljačkog kluba ovjerovljeni su tek 27. lipnja 1925.

SPORAZUM RADIĆA S PAŠIĆEM

Međutim je Pavle Radić često bio u audienciji kod kralja Aleksandra, koji mu je izrazio želju, da HSS sklopi sporazum sa Srbima. Iza poduljih priprava došlo je 4. srpnja 1925. do službenih pregovora, koje su u ime radikala vodili: Marko Đuričić, Marko Trifković i Ljuba Živković, a u ime HSS: Pavle Radić, dr. Benjamin Šuperina i dr. Nikola Nikić. Pregovori su završeni 14. srpnja, kada je radikalski klub odobrio sporazum s Hrvatskim seljačkim klubom.

Istoga je dana Pavle Radić iz kluba izbacio zastupnike: Trumbića, Lorkovića, Polića, Bazalu i Žanića, koji ne htjedoše Stjepanu Radiću odglasati povjerenje prije, nego li im se priobći tekst sporazuma s radikalima. Ista sudbina — kao ove »zajedničare«, — stigla je 22. srpnja zastupnike HRSS: Stjepana Uroića, Ivana Trojanovića i Matu Jagatića, a malo zatim dra Stjepana Buća, Marka Došena i Stanka Miklaužića, koji nisu htjeli pristati na centralizam i na

narodno jedinstvo, kako bijaše sadržano u vladinoj deklaraciji.

Pašić je 16. srpnja 1925. podnio ostavku svoje vlade, pa je 17. srpnja sastavio novu vladu, u kojoj su zastupnici HSS zamienili Pribičevića i njegove samostalne demokrate. Pavle Radić dobije kao ministar agrarnu reformu, dr. Benjamin Šuperina pošte i brzojave, dr. Nikola Nikić šume i rude, a dr. Ivan Krajač trgovinu i industriju. Uz Nikolu Pašića kao ministra predsjednika postade dr. Momčilo Ninčić ministrom vanjskih poslova, Božo Maksimović ministrom unutrašnjih poslova, Dušan Trifunović m. vojske i mornarice, dr. Milan Stojadinović m. financija. Marko Đuričić m. pravde, Velja Vukićević m. prosvjete, Miša Trifunović m. vjera, Ante Radojević m. saobraćaja, Nikola Uzunović m. građevina, Krsta Miletić m. poljoprivrede, dr. Milan Simonović m. socialne politike, dr. Slavko Miletić m. narodnoga zdravlja, a dr. Milan Srškić m. za izjednačenje zakona. Srbi su i u toj »vladi narodnog sporazuma« bili i opet u nadmoćnoj većini.

Novi su ministri 18. srpnja 1925. u kraljeve ruke položili prisegu i odmah preuzeli vlast. Istoga je dana kralj na priedlog ministra pravde Marka Đuričića podpisao aboliciju, kojom se obustavlja sudbeni postupak protiv Stjepana Radića i drugova, koji su nato odmah pušteni na slobodu.

Pašić je nastojao, da i samoga Stjepana Radića uvede u beogradsku vladu. Prilika se pružila 11. studenoga 1925., kad je ostavku podnio Velja Vukićević, ministar prosvjete. Kralj je na Pašićev priedlog 18. studenoga imenovao ministrom prosvjete Stjepana Radića.

Početkom god. 1926. diglo se javno mnienje u cieloj državi protiv Pašićeva sina Rade, koji je svojom korupcijom oštetio državu za više milijuna dinara. Ova je afera prisililа Nikolu Pašića, da 4. travnja 1926. podnese ostavku svoje vlade. Mjesto Pašića, koji nikada više nije došao u vladu, sastavio je vladu 8. travnja radikal Nikola Uzunović. Radić je u novoj vladi ostao samo do 15. travnja 1926. On je iza toga poveo borbu protiv korupcije, koju su provodili neki bivši ministri. Narodna je skupština 14. svibnja 1926. izabrala poseban anketni odbor, koji će izpitati sve nepoštene čine, iznesene u interpelacijama narodnih zastupnika.

Sredinom g. 1926. nastao je u Hrvatskoj seljačkoj stranci stranački razkol. Radića je ostavilo 8 narodnih zastupnika: poimence: dr. Nikola Nikić, dr. Ivan Lončarević, Stjepan Klaić, Ivan Čaldarević, Tomo Kovačević, Ivan Bačmaga, Juraj Žnidarić i Ljudevit Zimmer. Oni su 12. srpnja u Narodnoj skupštini osnovali poseban »Klub hrvatske seljačke stranke«. Razkol je nastao i u radikalnoj stranci, gdje je Ljuba Jovanović s desetak zastupnika osnovao poseban klub. Nesloga se među radikalima još i povećala, kad je 9. prosinca 1926. nenadano umro Nikola Pašić.

Uzunović je u godinu dana šest puta sastavio vladu. Ipak je konačno morao odstupiti, pa je kralj 12. travnja 1927. sastav vlade povjerio Velji Vukićeviću, pristaši Ljube Jovanovića. Vukićević je uz radikale uzeo u vladu hrvatske muslimane i Davidovićevu grupu demokrata. On je sklonuo kralja, da 15. lipnja 1927. podpiše ukaz, kojim se Narodna skupština razpušta, a novi se izbori imaju provesti 11. rujna 1927.

Hrvati nisu u te izbore pošli složno. Protiv Radićevih kandidata izstupiše pristaše »Hrvatskoga bloka«, koji su činili Hrvatska Zajednica, Hrvatska stranka prava i dio članova Hrvatske seljačke stranke, koji su bili nezadovoljni sa sporazumaškom politikom svoga vodstva. Za kandidate Hrvatskoga bloka glasovalo je 48.626 izbornika u banskoj, a 7.188 u primorskoj Hrvatskoj. Ipak je Hrvatski blok polučio samo 2 mandata u Zagrebu. Dioba je mandata išla u prilog samo velikim strankama. Zato je Radić polučio 63 mandata, premda je za njegove kandidate kod ovih izbora glasovalo 164.096 izbornika manje, nego li kod izbora g. 1925. Obćenito je bilo vidljivo razočaranje čitavog hrvatskog seljačtva zbog politike sporazuma, koja je koristila jedino Srbima, dok je Hrvatima donosila samo štete.

Vukićević je poslije izbora sastavio 21. rujna 1927. novu vladu, u koju su unišli radikali, muslimani, Korošćevi predstavnici i Davidovićevi demokrati. Pribičević je uvidio, da se prilike u Narodnoj skupštini ne će razvijati povoljno po njegovu Samostalnu demokratsku stranku. Da ne ostane posve osamljen, pokušao se vratiti u Davidovićevu stranku, iz koje je izstupio u ožujku g. 1924. Kad je ondje bio odbijen, priliepio se Radiću, kojemu je dotle bio najveći neprijatelj. Pribičević je Radića uspio uvjeriti riečima, da je on uvidio svoje pogrješke u politici prema Hrvatima, te da će i on pomagati Radićevu parlamentarnu borbu protiv Beograda. Jasno je međutim bilo, da se Pribičević hvatao i slamke, jer je njegova stranka bivala od izbora do izbora sve slabija i malobrojnija. Vežući se uz HSS Pribičević je mislio ostati na površini političkog života. Radić je Pribičeviću zaista povjerovao. Tako je 10. studenoga 1927. stvorena »Seljačko-demokratska koalicija«, koju su činile Hrvatska seljačka stranka i Samostalno-demokratska stanka.

Klub Seljačko-demokratske koalicije brojio je 85 narodnih zastupnika, koji su svi bili izabrani u t. zv. »prečanskim« krajevima, t. j. u Hrvatskoj. Radi toga su ovi zastupnici u Narodnoj skupštini činili »prečanski front«, koji je vodio opoziciju protiv beogradske vlade. Osobito se izticalo, kako banska Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Vojvodina plaćaju mnogo više poreza, nego li Srbija.

Vukićeviću bijaše stalo do toga, da Radića odieli od Pribičevića, pa da i Hrvatska seljačka stranka stupi u vladinu većinu. Zato je Radića 26. siečnja 1928. pozvao na sastanak, te je Hrvatskoj seljačkoj stranci ponudio 3 ministarska mjesta. Pregovori se razbiše, jer Vukićević nije htio pristati na Radićev zahtjev, da u vladu uzme i Svetozara Pribičevića.

RADIĆEVA ŽRTVA

Počevši od 29. veljače 1928. zaredale su u Narodnoj skupštini svađe između zastupnika kluba Seljačko-demokratske koalicije i zastupnika vladine većine, koju je Ljuba Davidović nazvao »tvrdim gradom«. Opetovano su ove svađe bile tako žestoke, da je dolazilo i do tučnjave između opozicionalaca i vladinovaca. Neki su Srbi — osobito Puniša Račić, Dragutin Jovanović (zvan »vojvoda Lune«) i Tomo Popović — počeli dapače prietiti umorstvom hrvatskih narodnih zastupnika. Takvo su umorstvo propoviedale i neke novine u Beogradu.

Hrvatski je narod sve jasnije vidio, da se mora što prije oteti beogradskom zagrljaju. Sam je Stjepan Radić 11. lipnja 1928. izjavio, da cielu državu treba podieliti u četiri oblasti. Prvu bi oblast činila Srbija, drugu Macedonija, treću Slovenija, a četvrtu oblast bi činile: banska Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora, Bačka, Banat i Baranja, t. j. sve »prečanske« zemlje.

Srbski su zastupnici bili veoma ljuti zato, što je Seljačko-demokratska koalicija uztrajno i uspješno provodila obstrukciju u Narodnoj skupštini. Da se rieše hrvatskih zastupnika, u dogovoru s vodstvom dvorske častničke klike i sa samim kraljem Aleksandrom sastaviše skupinu srbskih zastupnika, koji će Hrvate postrieljati u samoj Narodnoj skupštini. Ovoj je skupini pripadao Puniša Račić, koji je 20. lipnja 1928. iz parabeluma izpalio više hitaca, te je ubio Pavla Radića i Đuru Basaričeka, smrtno ranio Stjepana Radića, a dvojicu težko ranio. Takva nečuvena povreda parlamenta pred očima čitavog svieta prikazivala je dubinu srbske mržnje prema svemu, što je hrvatsko. Hrvatski narodni zastupnici napustiše beogradsku »Narodnu skupštinu« s odlukom, da nikad više ne će u nju stupiti. U Beogradu je ostao od Hrvata samo zastupnik klerikalne Hrvatske pučke stranke dr. Stjepan Barić, te se je time ta stranka sama izključila iz redova hrvatskog naroda. Hrvatsko je političko predstavničtvo 1. kolovoza 1928. u Zagrebu dalo u javnost izjavu: »da je u narodnoj sviesti poništeno dosadašnje državno uređenje«.

Sva su hrvatska družtva 5. srpnja 1928. na sastanku u hrvatskoj sabornici jednodušno zaključila »prekinuti sve veze s poklonicima ubojstva, pljačke i korupcije« u Beogradu. Zločin od 20. lipnja 1928. u Narodnoj skupštini imao je još jednu posljedicu. Svi su Hrvati odlučili pretkinuti dotadašnje međusobne stranačke opreke, te se kao čvrsti bedem složno oprieti hegemoniji Srba. Hrvati su konačno uvidjeli, da Srbi ne razlikuju Hrvate po strankama, već da ih sve, bez obzira na stranke, svi Srbi jednako »vole«. Zato su zagrebački narodni zastupnici dr. Ante Trumbić i današnji Poglavnik dr. Ante Pavelić 2. kolovoza 1928. zaključili, da će u svrhu zajedničke suradnje stupiti u klub Hrvatske seljačke stranke, ostajući i nadalje predstavnicima Hrvatskoga bloka. Time je u hrvatskom narodu likvidirano staro strančarstvo, a sav hrvatski narod stopio se u jedan narodni politički pokret za oslobođenje.

Kad je 8. kolovoza 1928. umro Stjepan Radić, odrediše zastupnici Hrvatske seljačke stranke, da poslove predsjednika ima voditi dotadašnji podpredsjednik dr. Vladko Maček. Kako zastupnici Seljačko-demokratske koalicije nisu htjeli poći u Narodnu skupštinu, koja je 1. kolovoza nastavila sa svojim radom, počeli su beogradski političari prietiti »amputacijom«. Oni su naime otvoreno govorili: »Treba da se riešimo tih prečana. Hrvati nas ne vole. Bez njih će nam biti lakše. Zato ćemo amputirati (odsjeći) onaj dio države, u kojem stanuju većinom Hrvati«.

Odmah se našlo i »stručnjaka«, koji su svojim znanjem zemljopisa, poviesti i statistike počeli krojiti zemljovid države SHS.

ALEKSANDROVA DIKTATURA

Međutim, mjesto »amputacije« došla je d i k t a t u r a. Kralj Aleksandar je naime 6. siečnja 1929. objelodanio proglas, u kojemu javlja, da ukida vidovdanski ustav i razpušta Narodnu skupštinu, te će od sada on sam svojim »ukazima« donositi nove zakone. Kralj je dakle ugrabio svu vlast, pa je imenovao prvu diktatorsku vladu, kojoj je na čelo stavio generala Petra Živkovića. Istoga je dana proglasio novi zakon o kraljevskoj vlasti i o vrhovnoj državnoj upravi. Podjedno je podpisao »Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poredka u državi«. Aleksandar je 6. siečnja proglasio i novi zakon o obćinama, te je razpustio sva obćinska i gradska zastupstva.

Hrvatskim je rodoljubima bilo jasno, da je taj kraljev absolutizam uperen protiv hrvatskog naroda. Zato je hrvatski narodni zastupnik dr. Ante P a v e l i ć odmah sutradan (7. siečnja 1929.) osnovao »Ustašu — hrvatski oslobodilački pokret«, koji je na sebe preuzeo zadaću, da Hrvatsku oslobodi od Srbije, pa da je učini podpuno samostalnom i nezavisnom državom. Kako mu nije bilo moguće razviti politički rad u Hrvatskoj, jer je diktatorska vlada onemogućivala svaku hrvatsku političku djelatnost, otišao je 17. siečnja 1929. preko Sušaka u Italiju, da iz inozemstva nastavi borbu za oslobođenje Hrvatske.

Prve je saveznike dr. Ante Pavelić našao u Bugarskoj, kamo je iz Beča došao 19. travnja 1929. U Sofiji je dr. Pavelić 26. travnja sklopio savez s narodnim odborom macedonske revolucionarne organizacije. Beogradski je »Državni sud za zaštitu države« 17. srpnja 1929. osudio dra Pavelića na »kazan smrti«. Diktatorska je vlada pošiljala u Italiju svoje plaćenike s nalogom, da ubiju dra Pavelića, no on je tim ubojicama uviek sretno izmaknuo. 1. rujna 1929. upravio je iz Ženeve na »Savez naroda« predstavku, u kojoj upozorava predstavnike raznih država, kakva pogibelj prieti miru Europe, ako hrvatski narod ostane i nadalje izložen samovolji kralja Aleksandra i diktatorske vlade u Beogradu.

U kolovozu g. 1929. ostaviše Hrvatsku također dr. Juraj Krnjević i ing. August Košutić, narodni zastupnici Hrvatske seljačke stranke. Krnjević se nastanio u Ženevi, a Košutić u Beču. Obojica su nastojali ometati rad dra Ante Pave-

lića, surađujući s Englezima, Francuzima i Česima, te održavajući tiesno prijateljstvo sa Svetozarom Pribičevićem, kome je ironija sudbine dosudila, da pred svojim osobnim protivnicima pobjegne u tuđinu iz one države, koju je na prevarni način stvorio 1. prosinca 1918.

Kralj je Aleksandar 3. listopada 1929. podpisao i proglasio »Zakon o nazivu i podjeli kraljevine na upravna područja«. Prvi paragraf toga zakona glasi: »Službeni naziv države Srba, Hrvata i Slovenaca je: kraljevina J u g o s l a v i j a«, a drugi paragraf glasi: »Obća se uprava u kraljevini Jugoslaviji vrši po banovinama, srezovima i obćinama. B a n o v i n a ima devet, i to: 1. Dravska sa sjedištem u Ljubljani, 2. Savska sa sjedištem u Zagrebu, 3. Vrbaska sa sjedištem u Banjoj Luci, 4. Primorska sa sjedištem u Splitu, 5. Drinska sa sjedištem u Sarajevu, 6. Zetska sa sjedištem u Cetinju, 7. Dunavska sa sjedištem u Novom Sadu, 8. Moravska sa sjedištem u Nišu i 9. Vardarska sa sjedištem u Skoplju«. U 3. paragrafu opisuju se točne granice pojedinih banovina, a 4. paragraf kaže: »Uprave gradova Beograda, Zemuna i Pančeva čine posebno upravno tielo, i to pod neposrednom vlasti ministra unutarnjih poslova, a nose naslov: Uprava grada Beograda«.

Ovim banovinama Hrvatska je bila podpuno razkomadana. Žiteljstvo je bilo po njima tako razmješteno, da su u njih šest od devet pravoslavci imali većinu. Kad znamo, da je srbska promičba sve pravoslavce smatrala Srbima, onda je jasna namjera Aleksandrova, da tom podjelom onemogući svaki daljnji razvitak Hrvata.

Svaka je banovina dobila bana i njegova pomoćnika (podbana). Banov je djelokrug bio posve ograničen, a nimalo ravan djelokrugu nekadašnjega hrvatskoga bana. Kako se stara banska vlast posve »razvodnila«, dali su hrvatski rodoljubi novim banovima nadimak »vodeni banovi«, jer su i svoje ime dobili po vodama.

Kralj je 2. listopada 1929. podpisao »Zakon o praznicima«, koji kao »državne praznike« određuje 1. prosinca, jer je 1. prosinca 1918. nastala nova država, te 17. prosinca, jer se 17. prosinca 1889. rodio kralj Aleksandar. Po tome zakonu moraju na spomenute dane svi kućevlastnici u gradovima i trgovištima na svoje kuće izvjesiti državne (jugoslavenske) zastave. Sutradan (3. listopada 1929.) kralj je odredio, da se od sada uobće smiju nositi samo državne zastave. Time je Hrvatima oduzet i zadnji vanjski znak njihove državne i narodne samosvojnosti. Srbima je njihova zastava ostala, kao vjerski znak.

Beogradsku je vladu smetalo, što je oko 40 tisuća Hrvata i Hrvatica bilo udruženo u hrvatskim sokolskim družtvima. Zato je 5. prosinca 1929. osnovan »Sokol kraljevine Jugoslavije«, kojemu će savezni starješina biti nasljednik priestolja. Podjedno je određeno, da se hrvatska sokolska družtva ukidaju, te da u roku od 3 tjedna imaju stupiti u državni »Sokol kraljevine Jugoslavije«. Nijedno hrvatsko sokolsko družtvo nije htjelo prieći u taj državni »Sokol«. Po odredbi beogradskih vlastodržaca morao je 15. prosinca 1929. likvidirati i »Hrvatski sokolski savez«. Nepravda, koju je diktatorska vlada zakonom od 5. prosinca 1929. počinila hrvatskom narodu, bila je novi čavao, zabijen u lies kraljevine Jugoslavije.

Da prikrije nezadovoljstvo Hrvata, vlada je koncem god. 1929. i početkom god. 1930. priredila nekoliko »poklonstvenih deputacija« kralju Aleksandru. Hrvatska je ustaška organizacija na svaku takvu deputaciju odgovorila demonstracijom i atentatima na vlakove, kojima su putovali »izaslanici«. Radi toga su redarstvo i oružnici hvatali mnoge Hrvate, osobito hrvatske omladince, članove te tajne ustaške organizacije, koji su u zatvorima bili zlostavljani i ubijani. Najvećom se okrutnošću odlikovao dr. Janko Bedeković, ravnatelj redarstva u Zagrebu. Svoje žrtve, koje bi nakon svih mučenja ostale na životu, slao je Bedeković pred »sud za zaštitu države« u Beograd, koji bi ih osudio na smrt ili na višegodišnju tamnicu.

Poput hrvatskih sokolskih družtava trebala su pasti i sva druga družtva, koja nose hrvatsko ime. Tako se i »Savez hrvatskih učiteljskih družtava« morao uklopiti u »Udruženje jugoslavenskih učitelja« dok su sva hrvatska učiteljska družtva ukinuta. Diktatorska je vlada zakonom od 31. svibnja 1931. prisilila »Družtvo hrvatskih srednjoškolskih profesora« u Zagrebu, da 30. lipnja 1931. provede svoju likvidaciju, jer nije htjelo stupiti u »Jugoslavensko profesorsko družtvo«. Najveću je brigu hrvatskim rodoljubima zadala »Matica Hrvatska«. Beogradska je naime vlada htjela »Maticu Hrvatsku« razpustiti, da onemogući i na književnom polju svako očitovanje hrvatske narodne misli, te da se okoristi njezinim imetkom. Ovu je namjeru upravni odbor »M. H.« osujetio tako, da je kod Sudbenoga stola u Zagrebu god. 1931. protokolirao komanditno družtvo »Pramaticu«, kojoj je darovao cielu imovinu »Matice Hrvatske« pod uvjetom, da izdaje knjige u duhu i pravcu »M. H«. Sličnim se načinom u Sarajevu spasilo hrvatsko kulturno družtvo »Napredak«. Sav imetak toga zaslužnog družtva predan je nadbiskupiji vrhbosanskoj. Diktatorska je vlada htjela razpustiti i družtvo »Hrvatska Žena« u Zagrebu i njezinih 50 podružnica. To je »Hrvatska žena« osujetila time, što je u prosvjetne i dobrotvorne svrhe razdielila sav svoj imetak. Koncem mjeseca rujna god. 1934. razpušten je i »Savez hrvatskih pjevačkih družtava« u Zagrebu. I tako redom bijahu ukidana sva hrvatska nepolitička, a pogotovu politička družtva. Svaki hrvatski narodni rad obavljao se samo ilegalno pod okriljem i pod vodstvom ustaškog pokreta, oko kojega su se okupili svi Hrvati bez obzira na prijašnje stranke.

Kralj je 3. rujna 1931. tobože ukinuo absolutizam i državi dao ustav. Ali to bijaše samo nazovi-ustav, jer je diktatura potrajala i nadalje. Vlada je 8. studenoga 1931. provela i tobožnje izbore narodnih zastupnika, ali po takvom izbornom zakonu, koji je opoziciji uobće onemogućio postavljanje kandidata. Od sada je vlada mogla u Narodnoj skupštini stvarati zakone, kakve god je htjela i trebala.

Mjesto generala Petra Živkovića postade 4. travnja 1932. ministrom predsjednikom dr. Voja **Marinković**, kojega je opet 2. srpnja 1932. naslie-dio dr. Milan **Sršković**. Naskoro se silno uzrujala diktatorska vlast radi ustanka na Velebitu, kojega su digli lički ustaše uz pomoć ustaša, koji su došli iz inozemnih ustaških logora. Ustaše su bili izvrstno opremljeni, a osim toga poplavili su sva sela ustaškim promičbenim gradivom nagovieštajući hrvatskom narodu skoro oslobođenje, koje nose Poglavnik i njegovi ustaše. Taj je ustanak bio skoro svladan, ali je snažno dignuo sviest i odpornu snagu hrvatskog naroda. Oružnici su u Lici pohvatali mnogo hrvatskih seljaka, koje su okrivili, da su ustašama podavali hrane i prenašali oružje. Svi su uhićeni Hrvati pretrpjeli nečuvena zlostavljanja. U Beograd je odvedeno mnogo Ličana, koji su ondje u Glavnjači bili zatvoreni preko 9 mjeseci. Istom 29. lipnja 1933. započela je protiv njih razprava pred Državnim sudom za zaštitu države, a 10. srpnja je izrečena veoma okrutna osuda.

Mnoge su Hrvate tečajem prvih 5 godina beogradske diktature poubijali srbski četnici i oružnici, a mnogi su podlegli mukama u zatvoru. Neki su hrvatski rodoljubi i javno smaknuti na temelju sudbenih osuda. Tako su na pr. ustaše Ivan Rosić, Marko Hranilović i Matija Soldin, objеšeni godine 1931., Franjo Zrinski god. 1933., a Petar Oreb i ustaša sveučilištarac Josip Begović god. 1934. Progone hrvatskih rodoljuba nastavila je i nova beogradska vlada, koju je početkom god. 1934. sastavio Nikola **Uzunović**. Zato su hrvatski ustaše pojačali svoju djelatnost paklenim strojevima i osobnim atentatima, te snažnom promičbom. Prvo razdoblje beogradske diktature svršava 9. listopada 1934., kad je ustaška ruka u Marseillesu sudila tiraninu Aleksandru Karađorđeviću. Radićeva smrt bila je dostojno osvećena, a čitav je sviet izgubio povjerenje u Jugoslaviju.

Kraljem Jugoslavije proglašen je sin Aleksandra **Petar II.** Kako je on istom navršio 11. godinu, preuzeli su vladu kraljevski **namjestnici:** knez Pavle, ban Savske banovine dr. Ivan Perović i liečnik dr. Radenko Stanković. Oni su 21. prosinca 1934. prisilili Nikolu Uzunoviću na odstup, te su Bogoljubu **Jeftiću** povjerili sastav vlade. Iz straha, da u Hrvatskoj ne izbiju nemiri, koji bi Jugoslaviju odmah pokopali, pušten je iz zatočeničtva predsjednik HSS dr. Vladko Maček. Podjedno je 6. veljače 1935. razpuštena Narodna skupština i određeni su novi izbori narodnih zastupnika za dan 5. svibnja 1935.

Po izbornom zakonu mogla je zemaljsku listu postaviti samo takva grupa, koja može po 30 podpisa izbornika dobiti barem u polovici upravnih kotara, i to s područja barem 6 banovina. Svaka pak zemaljska lista mora za svaki kotar u cieloj državi imenovati svojega kandidata i njegova zamjenika. To je sklonulo razne opozicione stranke, da zajednički postave zemaljsku listu, jer svaka stranka nije mogla posebno kandidirati. Nosiocem opozicione liste postade dr. Vladko Maček, a za kotarske su kandidate u Hrvatskoj postavljeni pristaše bivših hrvatskih stranaka.

Za vrieme izborne borbe dogodilo se strašno krvoproliće u Sibinju i u Slavonskom Brodu. Tamo su srbski oružnici 19. i 20. veljače 1935. pucali na hrvatske seljake, te su 15 ubili, a mnoge ranili. Ta nedužno prolivena krv hrvatskih seljaka izazivala je u svakome Hrvatu spremnost, da uz najveće žrtve, pa i uz cienu vlastitog života vodi borbu do podpunog uništenja krvave tamnice naroda — Jugoslavije. Svaki je Hrvat bio sviestan, da su izbori samo čin očitovanja jednodušnosti cjelokupnog hrvatskog naroda, a da se iza izbora očekuju još veći događaji i konačno — podpuno oslobođenje hrvatskog naroda. Protudržavna djela ustaških boraca uvjeravala su narod, da se zaista na tome i radi.

Jeftićeva je vlada kod izbora 5. svibnja 1935. upotriebila poznate srbijanske izborne metode: teror, demoralizaciju, korupciju i krivotvorenje. S time je znatno uspjela u srbskim krajevima. Naprotiv se hrvatski narod odlučno suprotstavio izbornom nasilju. Premda nije Hrvatima bilo dozvoljeno držanje izbornih sastanaka i skupština, ipak je hrvatski narod složno glasovao za izbornu listu dra Mačka, da svojim glasovanjem pokaže odpor protiv diktature iz Beograda. Ovo glasovanje bilo je to značajnije, što je Jeftić označio na posebnim plakatima Mačkovu listu predstavnicom ustaša s Janka-puste. Jeftić je mislio, da se Hrvati ne će usuditi jasno izjaviti za politiku Janka-puste, koja je uništila u Marseillesu Aleksandra, ali se prevario, jer su za tu listu glasovali čak i državni službenici.

Uštanovilo se, da je beogradska vlada krivotvorila izborne rezultate, kad je objavila, da je od 3,908.313 upisanih izbornika glasovalo 73.72 postotka, i to: za Jeftićevu listu 1,738.390, za listu dra Mačka 983.248, za listu Bože Maksimovića 32.720, a za listu Dimitrija Ljotića 23.814 izbornika. Kasnije se i s vladine strane priznalo, da je lista dra Mačka dobila 1,076.345 glasova, od toga 405.356 u Savskoj, 121.595 u Dunavskoj, 111.993 u Primorskoj, 91.979 u Vrbaskoj, 90.890 u Drinskoj, a ostatak u drugim banovinama. Na području ciele banske Hrvatske glasovalo je 460.186 za listu dra Mačka, a 214.383 za Jeftićevu listu. Na području južne Hrvatske dobila je lista dra Mačka 90.569, a Jeftićeva lista 59.015 glasova. U središnjoj Hrvatskoj, gdje je beogradska vlada najviše krivotvorila izborne rezultate, službeno se javilo, da je za listu dra Mačka glasovalo 246.458, a za Jeftićevu listu 246.846 izbornika, dakle samo za 388 više.

Zastupnički su se mandati dielili po nepravednom izbornom redu od godine 1931. Po tom redu ona lista, koja kod izbora poluči najveći broj glasova, mora dobiti tri petine (dakle 60 postotaka) mandata u svim izbornim »okruzima«, pa i u onima, u kojima se za nju izjavio upravo neznatan broj izbornika; preostali se mandati (t. j. samo 40 postotaka) doznačuju pojedinim listama u svakom izbornom okrugu proporcionalno (razmjerno) tako, da se broj glasova podieli s brojkama 1, 2, 3 i t. d. Tako je listi dra Mačka bilo doznačeno samo 65, a Jeftićevoj listi 308 mandata.

Hrvatski je narod bio zadovoljan uspjehom glasovanja, jer se cieli sviet uvjerio o političkoj sviesti i jednodušnosti čitavog hrvatskog naroda. Hrvati i onako nisu računali na mandate, jer nisu kanili slati svoje zastupnike u beogradsku skupštinu. Poslije obavljenih izbora počela je beogradska vlada još jače progoniti hrvatski narod. Protiv toga ustade i zagrebački nadbiskup dr. Ante Bauer. Premda je bio bolestan i star (u 80. godini života svojega), ipak je pošao u Beograd, gdje je knezu Pavlu 25. svibnja 1935. uručio predstavku, u kojoj iznosi strašne progone Hrvata, ali dakako bez uspjeha.

Jeftić je 20. lipnja 1935. podnio ostavku, a novu je vladu 23. lipnja sastavio dr. Milan Stojadinović. On je u vladu uzeo dra Antuna Korošca i dra Mehmeda Spahu. Od Narodne je skupštine 20. srpnja 1935. izhodio ovlast, da vlada smije donieti 3 politička zakona (o štampi, o izborima, te »o zboru i udruživanju«), čime je htio naglasiti, da će on vladati liberalnije, nego li njegovi predšasnici: Živković, Marinković, Srškić, Uzunović i Jeftić. Ipak nije Stojadinović održao svoje obećanje, pa nikada nije donio spomenute političke zakone.

Dr. Vladko Maček nije stupio u Stojadinovićevu vladu, a niti su izabrani hrvatski narodni zastupnici ušli u Narodnu skupštinu, jer bi takav njihov čin osudio čitav narod. Narod je tražio daljnju borbu. To je naglašeno i prigodom imendana i rođendana dra Mačeka, 20. srpnja 1935. Uoči toga dana Zagrebčani su na svoje kuće izvjesili hrvatske zastave, premda je to bilo zabranjeno još od 3. prosinca 1929. Čim se za to doznalo izvan Zagreba, odmah su hrvatske zastave zalepršale po selima i gradovima u svim hrvatskim krajevima, a oružnici i redarstvo imali su pune ruke posla.

Mjesto propale »Jugoslavenske nacionalne stranke« (JNS), koju su vodili Uzunović i Jeftić, stvorio je Stojadinović novu stranku, koja je uzela ime »Jugoslavenska radikalna zajednica« (JRZ). Rodoljubni Hrvati nisu htjeli stupiti u tu »Jerezu«, kako su je posprdno nazivali. Dr. Maček je obnovio bivšu Hrvatsku seljačku stranku, te je time svoj politički rad obilježio stranačarskim biljegom. Uz stare pristaše HSS uđoše u tu stranku i takvi ljudi, koji su od toga očekivali osobnu korist. Unutar pak Hrvatske seljačke stranke organiziraše Krunoslav Batušić, Dragan Belak i Zvonimir Kovačević poluvojničku »Hrvatsku građansku zaštitu«, iza čega su po hrvatskim selima osnivane »Hrvatske seljačke zaštite«, u kojima je narod gledao vjestnika buduće hrvatske vojske. Već je ime tih organizacija odavalo, da su to postrojbe privremenog značaja, kojima svrha prestaje osnutkom samostalne hrvatske vojske, koja će na sebe preuzeti obranu i zaštitu hrvatskog naroda i hrvatske zemlje.

Hrvatski je narod silno zamrzio družtva koja su se osnivala pod imenom t. zv. »četnika«, a kojih su članovi potajno napadali i ubijali hrvatske rodoljube. Ipak su ti »četnici« nastavili svoja nedjela u Imotskom, Požegi i u Novoj Gradiški. U mitrovačkoj je kaznionici 27. ožujka 1936. od pretrpljenih muka umro hrvatski ustaša Stjepan Javor, a njegov je sprovod bio neviđena manifestacija sviesti i ustaške spremnosti na borbu čitavog hrvatskog naroda. »Četnici« su 9. travnja 1936. umorili i bivšega narodnog zastupnika Karla Brkljačića u Trnovcu kraj Gospića. To je umorstvo tako uzrujalo hrvatske seljake u samoborskom kotaru, da su 16. travnja 1936. navalili na dvor bivšega jugoslavenskog bana Antuna pl. Mihalovića u Kerestincu, u koji se zaklonilo 7 »četnika«. Seljaci su u nastaloj borbi ubili 6 »četnika«, a sedmoga su izranili.

Stojadinović je 28. travnja 1936. umirovio dra Marka Kostrenčića, bana Savske banovine. Njegovim je nasljednikom postao dr. Viktor Ružić, odvjetnik iz Sušaka. Oružnici su i nadalje činili nasilja. Tako su oružnici među ostalim početkom rujna god. 1936. prouzročili krvoproliće u Cugovcu, gdje su poginula 3 hrvatska seljaka.

U prosincu god. 1936. razpravljao je odbor Narodne skupštine u Beogradu o konkordatu, što ga je kraljevina Jugoslavija 25. srpnja 1935. u Rimu sklopila sa Svetom Stolicom. Tim je povodom »Patrijarška štamparija« u Karlovcima izdala knjigu, u kojoj Srbi iznose svoje prigovore protiv nekih ustanova konkordata, kojim se uređuje položaj katoličke crkve u Jugoslaviji. Premda je Stojadinović svim silama, pa i uz žrtvu vlastite ekskomunikacije iz srbske pravoslavne crkve, nastojao sankcijom konkordata dokazati evropsku razinu srbske politike, konkordat je pao u vodu, jer je to tražila srbska pravoslavna crkva. Hrvati su unapried znali, da će do toga doći, pa zato se nisu u tom pogledu zanosili onim velikim nadama kao njegovi vjerski predstavnici, koji su previše polagali na ugled dra Antuna Korošca u beogradskom dvoru.

OBNOVLJENO »SPORAZUMAŠTVO«

Knez-namjestnik Pavle uvidio je na jesen god. 1936., da bi ipak trebalo pokušati sporazumom umiriti Hrvate, jer je evropski rat bio na vidiku. Zato je dra Vladka Mačka pozvao, da ga posjeti u dvorcu Brdo (u Kranjskoj). Maček je zaista 8. studenoga pošao u Brdo, gdje je kao gost bio i na večeri. Iza toga se ministar predsjednik Stojadinović sastao 16. siečnja 1937. s Mačkom u lovačkom dvorcu kod Brežica. Ipak nije moglo među njima doći do sporazuma. Stojadinović bijaše naime spreman banovinama dati samo onoliku samoupravu, koliko se može polučiti najliberalnijim tumačenjem ustava od 3. rujna 1931.

Nova je uzrujanost u hrvatskom narodu nastala radi krvoprolića u Senju. Tamo su naime srbski oružnici bez ikakva povoda 9. svibnja 1937. pucali na hrvatske omladince, koji su iz Gospića došli u Senj na koncerat »Trebevića«, hrvatskoga pjevačkoga družtva iz Sarajeva. Tom je prigodom dum-dum metcima nasred ulice ustrieljeno 6 mladića i 1 djevojka.

Davidovićeva je demokratska stranka 13. lipnja 1937. — u želji, da dođe na vlast putem »hrvatskog pitanja« — tobože priznala, da u Jugoslaviji postoje »tri posebna kulturno-historijska individualiteta: Srbi, Hrvati i Slovenci«. Zato treba u Jugoslaviji ukinuti sadašnji centralistički

ustav, pa Jugoslaviju urediti kao »složenu državu«. Kako je pak »ozbiljno« demokratska stranka o tome mislila, vidjelo se nakon sporazuma od 26. VIII. 1939., kada je svim silama bunila Srbe protiv sporazuma samo zato, jer je taj sporazum podpisala J.R.Z. — a ne oni. I zaista je 8. listopada 1937. došlo do sporazuma između 5 opozicionih stranaka, koje su ustale protiv ustava od 3. rujna 1931. Sporazum su podpisali: dr. Vladko Maček, Ljuba Davidović, Joca Jovanović (u ime zemljoradnika), Aca Stanojević (u ime glavnog odbora radikalne stranke) i Adam Pribičević (kao predsjednik Samostalne demokratske stranke iza smrti svojega brata Svetozara, koji je umro 15. rujna 1936.).

Početkom god. 1938. izbile su nesuglasice u hrvatskim redovima, jer se sve više osjećalo nezadovoljstvo sa sporazumaškom politikom predsjednika HSS, koji je nastupao kao predstavnik čitavog hrvatskog naroda, ali ne pitajući narod nikada za odobrenje svoje politike. Ipak se cieli hrvatski narod složno ponio prigodom izbora narodnih zastupnika 11. prosinca 1938., da time pokaže svoj odpor protiv beogradske diktature. Hrvatske je rodoljube neugodno iznenadilo, kada su doznali, da će na zemaljskoj listi dra Mačka — osim demokrata, zemljoradnika i radikala — kandidirati također ostatci Jugoslavenske nacionalne stranke, među kojima se nalaze Petar Živković i Bogoljub Jeftić. Tako su dakle na tu listu uz pristaše rješenja hrvatskog pitanja dospjeli i oni, koji su uobće niekali obstojnost hrvatskog pitanja. Uza sve to glasovahu gotovo svi Hrvati za listu dra Mačka.

U cieloj državi bijaše 4,080.286 izbornika, od kojih je glasovao 3,039.041, i to prema službenim jugoslavenskim podatcima: 1,633.783 za listu dra Stojadinovića, 1,364.524 za listu dra Mačka, a 30.734 za listu Dimitrija Ljotića. Mačkova je lista dobila 542.761 glas u Savskoj, 168.349 u Primorskoj, 138.320 u Drinskoj, 129.944 u Dunavskoj, 103.910 u Vrbaskoj, 78.718 u Moravskoj, 75.232 u Vardarskoj, 70.541 u Zetskoj i 45.226 u Dravskoj banovini, a 11.522 u Beogradu, Zemunu i Pančevu. Sami kandidati Hrvatske seljačke stranke na Mačkovoj listi dobili su 738.990 glasova, Davidovićevi demokrati 146.698, zemljoradnici 116.597, kandidati Seljačko-demokratske koalicije 115.677, Stanojevićevi radikali 69.132, kandidati Jugoslavenske nacionalne stranke 121.426, a ostali su glasovi pali za druge grupe.

Stojadinović se kod izbora 11. prosinca 1938. poslužio krivotvorenjem izbornih rezultata, a i raznim bezzakonjima. Samo tako je mogao izkazati, da je za njegovu listu glasovalo 54.09, a za Mačkovu 44.30 postotaka svih izbornika.

Mjesto Stojadinovića postade 3. veljače 1939. ministrom predsjednikom Dragiša Cvetković, koji je preuzeo zadaću, da rieši hrvatsko pitanje. Posredničku su ulogu vodili dr. Ivan Šubašić i dr. Jure Šutej, narodni zastupnici Hrvatske seljačke stranke. Sporazumu bijaše sklon i knez Pavle, koji je vidio, kako se Slovačka — uslied nepopustljivosti Čeha — odielila od Češke, te se 14. ožujka 1939. proglasila samostalnom državom.

U Zagrebu je 3. i 4. travnja 1939. došlo do prvoga sastanka između dra Mačka i Dragiše Cvetkovića. Sastanak je održan u banskim dvorima, gdje je vladao podban dr. Stanoje Mihaldžić, odkako je 26. kolovoza 1938. bio dr. Viktor Ružić razriešen banske dužnosti. Pregovori se na tom sastanku razbiše radi toga, što Cvetković nije htio pristati na to, da u okvir banovine Hrvatske dođe Bosna s Hercegovinom. To je ponukalo hrvatske rodoljubne sveučilištarce, da 22. travnja 1939. jednoglasno prihvate deklaraciju o Bosni i Hercegovini. Tada se u Hrvatskoj sve više osjećala djelatnost Doglavnika dra Mile Budaka, koji se u srpnju god. 1938. vratio iz emigracije, te je početkom ožujka god. 1939. počeo u Zagrebu izdavati tjednik »Hrvatski Narod« preko kojega je na uvijen način vršio odlučnu ustašku promičbu te kritiku sporazumaške politike vodstva Hrvatske seljačke stranke. Podpuno je otvoreno iznosila ustaške političke smjernice »Hrvatska pošta«, koja je izlazila ilegalno u brojnim hiljadama primjeraka, te se dielila diljem Hrvatske. Dužnost svrstavanja čitave ustaške djelatnosti i svih ustaša u domovini pod jedan okvir imala je ustaška štedna i pripomoćna zadruga »Uzdanica« u Zagrebu, koja je imala svojih članova diljem Hrvatske.

Hrvatska je sveučilištna mladež brojnim demonstracijama podizala borbeni duh Hrvata. Đaci su se često zabarikadirali na sveučilištu, gdje bi održali skupštine, nakon čega bi pobacali na ulicu sve slike srbskog kralja i državne simbole, a na pročelje zgrade obično bi izvjesili nadpise protudržavnog sadržaja.

BANOVINA HRVATSKA

Tečajem mjeseca svibnja, lipnja i srpnja god. 1939. nastavljeni su razgovori o rješavanju hrvatskog pitanja. Radi toga je dr. Šutej opetovano polazio u Beograd k ministru Cvetkoviću, a dr. Šubašić u Brdo knezu Pavlu. Srbi su pregovore otezali sve do pod konac mjeseca kolovoza god. 1939. Tada već bijaše očito, da će Njemačka zaći u rat s Poljskom, Englezkom i Francuzkom. Strah pred novim svjetskim ratom prisilio je kneza Pavla i ministra Cvetkovića, da donekle prividno popuste u hrvatskom pitanju. Oni su pristali na to, da se u Zagrebu osnuje »banovina Hrvatska«, kojoj će pripadati ciela banska Hrvatska osim kotara Dvora; zatim ciela Slavonija osim iztočnoga Sriema (t. j. gradovi: Zemun, Mitrovica, Karlovci, Ruma, i Petrovaradin, te kotari: Mitrovica, Irig, Ruma, Karlovci, Stara Pazova i Zemun); nadalje ciela Dalmacija osim Boke Kotorske; pa od Bosne 8 kotara (poimence: Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojnica, Livno, Duvno i Bugojno), a od Hercegovine 5 kotara (poimence: Mostar, Ljubuški, Konjic, Stolac i Prozor).

Sporazum između Mačka i Cvetkovića sklopljen je 26. kolovoza 1939. Po tom se sporazumu »u nadležnost banovine Hrvatske prenose poslovi: poljodjelstva, trgovine i industrije, šuma i ruda, građevina, socialne politike i narodnoga

zdravlja, fizičkog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave«. »Da bi mogla uspješno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se banovini Hrvatskoj osigurati potrebna financialna samostalnost. Posebnom će se uredbom odrediti, koji će izvori, oblici i vrste prihoda pripasti u nadležnost banovine Hrvatske.

Cvetković je odmah 26. kolovoza 1939. sastavio novu vladu, u koju je stupilo i 5 predstavnika Hrvatske seljačke stranke. Tako je dr. Vladko Maček postao podpredsjednikom beogradske vlade, dr. Jure Šutej ministrom financija, dr. Ivan Andres ministrom trgovine i industrije, dr. Josip Torbar ministrom pošta i brzojava, a dr. Bariša Smoljan ministrom bez listnice. Banom banovine Hrvatske imenovan je dr. Ivan Šubašić, a podbanom sveučilištni profesor dr. Ivo Krbek. Hrvati nisu pozdravili odlazak svojih političara u Beograd, pogotovu u času, kad se sve više očitovao konac Jugoslavije.

Hrvatska je dakle 26. kolovoza 1939. dobila neku samoupravu, koja teoretski bijaše slična onoj, kakvu je polučila nagodbom od god. 1868., ali Srbi stvarno nisu iz ruku puštali ni jedne kompentencije. Tako se je i dalje nastavila borba za prienos kompentencija, koja je trajala sve do propasti Jugoslavije. Osim toga ipak nije dobiveno ono, što je dr. Maček hrvatskom narodu neprekidno obećavao: hrvatsku vojsku i podpunu financialnu samostalnost, jer se svaki dinar morao i nadalje moliti u Beogradu, a o vojsci, da se i ne govori. Uslied toga nije sporazum od god. 1939. zadovoljio Hrvate. Još ih je manje zadovoljio obseg banovine Hrvatske, izvan kojega su ostali mnogobrojni Hrvati. Zato su hrvatski rodoljubi svoje oči upirali u Poglavnika dra Antu Pavelića, koji je tražio čitavu i posve nezavisnu državu Hrvatsku.

U Zagrebu je odmah god. 1939. osnovana hrvatska banska »vlast« s desetak odjela, kojima su — kao do god. 1918. — upravljali odjelni predstojnici. Obećani hrvatski sabor nije se sazivao, a niti su činjene priprave za izbor narodnih zastupnika. Neki ministri nisu htjeli svoj djelokrug prenieti na »bansku vlast« u Zagrebu, kako bi to morali prema sporazumu od 26. kolovoza 1939. Najviše je pak zastoja u radu »banske vlasti« doniela financialna nevolja. Iz Beograda nisu u Zagreb dolazila obećana i očekivana financialna sredstva. Zato je hrvatska »samouprava« morala svoje potrebe pokrivati velikim »banovinskim nametom«, dok je čitav hrvatski porez trošio i nadalje kao i do sada sam Beograd.

Uz to se sve jasnije opažalo, da to i nije čisto hrvatska nego hrvatsko-srbska »vlast«. Odjelni predstojnici bijahu naime uzeti i iz redova »Samostalno-demokratske stranke«, a ne samo između pristaša Hrvatske seljačke stranke, a što je najgore: glavnu su rieč kod banske vlasti vodili Većeslav Wilder i Sava Kosanović. Oni su zapravo vladali u »banovini Hrvatskoj«. Naprotiv niti najbolji Hrvat nije mogao dobiti službu, ako je bio sumnjiv kao pravaš ili kao pristaša dra Ante Pavelića. Mnogi su Hrvati bili tečajem god. 1940. razočarani u svojim rodoljubnim nadama. Kad je pak ban Šubašić počeo progoniti nezadovoljne Hrvate kao tobožnje »frankovce«, još je većma porastao broj ustaša, koji su čeznuli za drom Antom Pavelićem. Sve grozničavije su svi Hrvati čeznuli za propašću kraljevine Jugoslavije, koju su smatrali svojom tamnicom. U ime Hrvatske seljačke stranke i dra Mačka davali su dr. Ivan Šubašić i dr. Juraj Krnjević, na svojim putovanjima diljem »banovine Hrvatske«, svečane izjave, da će braniti Jugoslaviju.

Velika je uzrujanost u Zagrebu nastala 25. veljače 1940., kad je Šubašić dao uhititi dra Milu Budaka i 20 hrvatskih sveučilištaraca. Banska je vlast u ožujku god. 1940. obustavila izlaženje »Hrvatskog Naroda«, koji je imao velik broj oduševljenih čitatelja. Tako je hrvatska opozicija ostala bez javnoga glasila. To je za posljedicu imalo borbu s pomoću letaka. Ban je bez ikakva suda dao u lepoglavsku kaznionicu odpremiti liečnika dra Cvitanovića, te hrvatske pisce dra Mladena Lorkovića i prof. Ivu Oršanića, zbog njihove ustaške djelatnosti na promičbi nezavisne države Hrvatske i rušenju nametnute države Jugoslavije. U Lepoglavu je 20. prosinca 1940. doveden i veći broj hrvatskih rodoljubnih sveučilištaraca. Međutim je ban Šubašić dao u Kruščici kod Travnika urediti veliki logor, u kojemu će internirati borce za uzpostavu nezavisne države Hrvatske. Onamo su 1. ožujka 1941. odpremljeni internirani hrvatski ustaše iz Lepoglave. Tako se vodstvo Hrvatske seljačke stranke sve više omražavalo pred Hrvatima.

KONAC ROBSTVA — OSVIT SLOBODE

Dne 25. ožujka 1941. pristupila je Jugoslavija osovinskim zemljama podpisavši pakt u Beču preko svojih ministara Dragiše Cvetkovića i Cincar-Markovića. U noći od 26. na 27. ožujka 1941. nastao je u Beogradu prevrat, što ga je izazvao general Simović. On je kralja Petra II. proglasio punoljetnim, premda još nije navršio ustavom propisane godine. Simović je sastavio novu vladu, u kojoj je pridržao svih 5 hrvatskih ministara. Nato je na beogradskim ulicama priredio manifestacije, koje su potrajale cieli dan 27. ožujka. Srbi su u povorci klicali Englezkoj, a vriedali Führera Adolfa Hitlera i njemački narod.

Hrvatski su rodoljubi odmah razabrali, da su Srbi počinili golemu ludost, koja će dovesti do rata između Njemačke i Jugoslavije. Kako nije bilo dvojbe, da će u tome ratu pobiediti silna Njemačka, uvidio je hrvatski narod, da je sada kucnuo čas, kada će se moći izbaviti iz tamnice, u koju je bez svoje krivnje dospio god. 1918. Zato su Hrvati — na poziv ustaškog Poglavnika iz inozemstva preko ustaške krugovalne postaje »Velebit« — napustili obranu Jugoslavije, koja je potajno provela mobilizaciju vojnih obvezanika.

Njemačka je 6. travnja 1941. naviestila Jugoslaviji rat, koji je odmah i započela. Istoga su dana brojni njemački zrakoplovi tri puta udarili na Beograd, u kojemu su nastali požari i razaranja. Od straha pred zrakoplovima pobjegoše

iz Beograda svi ministri i mladi kralj. Zapeo je zarad glavnoga vojnoga stožera, te su pojedini zapovjednici ostali bez ikakvih uputa. Naprotiv su njemačke vojske — po dobro smišljenoj osnovi strjelovitom brzinom prodirale u Jugoslaviju, koju su za nekoliko dana i osvojile. Hrvati su svagdje najsrdačnije dočekivali njemačke vojnike, a razoružavali pojedine čete jugoslavenske vojske, te odmah uzpostavljali sami red i sigurnost. Time su vrlo posješili pobjedu Njemačke nad Jugoslavijom. U toj djelatnosti bili su požrtvovni jednako svi slojevi hrvatskog naroda. Nitko se više nije obazirao na nesretno vodstvo Hrvatske seljačke stranke, koje je tako slabo shvatilo čas, u kojem su Hrvati mogli uzeti svoju sudbinu u svoje ruke.

Vodstvo je otišlo i u Simovićevu vladu, pozivajući hrvatski narod, da se javlja spremno u jugoslavensku vojsku i da predaje jugoslavenskoj vojsci svoju stoku i vozila. Tome se nitko u Hrvatskoj nije nadao od ovih političara. Time su oni podpuno razočarali hrvatski narod, koji ih je pokopao za uviek, kao ljude, koji su ga htjeli upropastiti gurajući ga u rat za obranu Jugoslavije, a protiv goleme snage velikog njemačkog Reicha. Zato su svi Hrvati pozdravili ustaškog Poglavnika dra Antu Pavelića kao svog osloboditelja i spasitelja od velike nesreće, koja bi narod zadesila, da nije bilo njega, koji je s Njemačkom i Italijom stvorio savezništvo, pa je tako od Hrvatske odvratio veliko zlo, koje je zadesilo dielove bivše tamnice naroda, Jugoslavije.

Čim su 10. travnja 1941. u 4 sata poslije podne u Zagreb stigli prvi njemački tankovi, odmah je nastao toli željno očekivani prevrat. Pukovnik Slavko Kvaternik, koji je bio član vodstva ustaškog pokreta u Hrvatskoj, proglasio je putem krugovala nezavisnost hrvatske države u ime Poglavnika dra Ante Pavelića. Kvaternik je preuzeo zapovjedničtvo cjelokupne oružane sile, te je imenovao privremenu hrvatsku vladu.

Međutim se i sam Poglavnik u Italiji spremio na povratak u Hrvatsku. On je 14. travnja 1941. iz Rieke pošao na Sušak, da tako na tlo oslobođene svoje domovine stupi na istom mjestu, gdje ju je 17. siečnja 1929. ostavio zarobljenu. Poglavnika je pratio velik broj autobusa, u kojima su se vozili njegovi vjerni ustaše. Sutradan je Poglavnik stigao u Zagreb, gdje je preuzeo vrhovničku vlast u Hrvatskoj; podjedno je imenovao prvu hrvatsku vladu.

Istoga dana, kad je dr. Pavelić kao poglavar Hrvatske ulazio u svoju domovinu, odletio je kralj Petar II. na englezkom zrakoplovu iz bivše Jugoslavije u Grčku, odakle je poslije nekoliko dana odputovao još dalje. Kralja Petra su na englezkim zrakoplovima sliedili svi jugoslavenski ministri osim Mačka, Andresa, Kulenovića, Torbara i Smoljana. U Grčku je odletio i »ban« dr. Ivan Šubašić, koji je 10. travnja 1941. utekao iz Zagreba.

POVIESTNI SPOMENICI

Urednik prof. dr. ANTUN BAUER

1. Arheoložki spomenici
2. Starohrvatski spomenici
3. Izprave hrvatskih knezova i kraljeva
4. Hrvatski pravni spomenici
5. Sredovjekovni nadgrobni spomenici (stećci)
6. Stari hrvatski novac (numizmatika)
7. Staro oružje
8. Hrvatska sfragistika i ex librisi
9. Stari gradovi

1. ARHEOLOŽKI SPOMENICI

Napisao dr. ANTUN BAUER

Arheologija je znanost, koja se bavi proučavanjem stvari, što ih je stvorila čovječja ruka, a koje služe za upoznavanje čovjeka i njegova života u prošlosti. Kod nas je obilno zastupana predhistorijska i klasična (grčko-rimska) arheologija.

Predhistorija

Predhistorija je nauka, koja se bavi proučavanjem razvoja čovječje kulture prije pisanih spomenika.

1. PALEOLIT (Starije kameno doba), koje je trajalo od prilike 200.000 godina, pokazuje nam čovjeka u najprimitivnijem načinu života.

U to doba čovjek živi nomadski, od lova i prirodnih plodova, stanuje u špiljama, odieva se sirovom kožom. Glavno mu je oružje bila grubo tesana sjekira od kamena, koju je kasnije sve više dotjerivao, zatim kost ubijenih životinja i drvo, koje je mogao lako obraditi.

U Krapini imamo jedno od najvažnijih nalazišta paleolitskog čovjeka u Europi »H o m o C r a p i n i e n s i s«, koji je živio ovdje prije odprilike 30.000 godina. Nađeno je oko 500 komada kostiju od 10 do 11 osoba neandertalske rase. Ovaj nalaz potvrdio nam je i oblik lubanje paleolitskog čovjeka, koji je imao nizko čelo, jake obluke iznad očiju i donju čeljust bez brade. Na istom mjestu nađeno je još oko 1.000 komada rukotvorina od kamena i kosti.

2. NEOLIT (Novije kameno doba) traje kod nas odprilike između 10.000. do 2.500. godine prije Isusa. Glavne su osobine neolitske kulture ugladčane kamene sjekire, po kojima se to doba zove i »d o b a u g l a d č a n o g k a m e n a.«

Sada se čovjek već stalno naselio, bavi se poljodjelstvom, gradi stanove, proizvodi domaće rukotvorine, — tkaninu i posuđe, uzgaja domaće životinje (prvo susrećemo psa, zatim kozu i dr., no konja u našim krajevima u neolitsko doba nemamo). Kovine u to doba još nigdje ne nalazimo. Neolitski čovjek nije poznavao nikakve kovine.

NAJVAŽNIJA NEOLITSKA NALAZIŠTA JESU:

Butmir (kod Sarajeva), — obiluje keramikom, ukrašenom spiralno-meandarskom ornamentikom i većim brojem idola od pečene zemlje, u kojima je na primitivan način prikazan ljudski lik (Muzej u Sarajevu).

Samatovci (kod Osieka) obiluju nalazima od kremena i kosti. Osobito mnogo nađenih ostataka od kremena, preostalih od izrađivanja kremenih artefakata. (Muzej u Zagrebu).

Jakovo — Kormadin (kod Zemuna) važno je neolitsko nalazište s idolima od gline sa zanimljivim oblicima, u kojima je na primitivan način prikazan čovječji lik.

(Upada u oči množtvo idola, nađenih u našim krajevima, koliko se nigdje do sada nije našlo).

3. ENEOLIT (Bakreno doba) seže odprilike od 2500. — 2000. godina prije Isusa. U to doba dolazi bakar kao prva kovina u dnevnu uporabu, no ipak, zbog svoje mekoće, nije mogao iztisnuti kameno oruđe. Ovo je prelazno doba iz kamenog u doba pretežne upotrebe kovine.

Vučedol (kod Vukovara) — do sada jedino nalazište u Hrvatskoj, na kojem su vršena sustavna izkapanja, koja su doniela bogatih znanstvenih rezultata (Izkapali su R. Schmidt, A. Bauer, M. Šeper) Tu je nađena bogato ukrašena inkrustirana keramika, po kojoj se to doba zove »vučedolska kultura«. Nađeni su uređaji za topljenje i izrađivanje bakra, nekoliko kuća zanimljivih oblika, množtvo artefakata od kamena, kosti (Muzej u Zagrebu, Osieku, Beogradu i Beču).

Sarvaš s bogato ukrašenom inkrustiranom keramikom vučedolske kulture. Artefakti od kamena i kosti. (Muzej u Zagrebu i Osieku).

Mnogobrojna skladišta trgovaca-putnika, koji su nosili predmete u zamjenu, nađena su po čitavoj zemlji, osobito u sredniohrvatskim županama.

4. BRONČANO DOBA trajalo je odprilike od 2000.—1000. god. prije Isusa.

Kako se bronca mogla u nekim krajevima nabaviti jedino uvozom, razvila se u to doba življa trgovina i izmjena dobara. Družtvena organizacija je razvijena, srećemo utvrde, ratnički i obrtnički stalež.

Važniji nalazi iz brončanog doba jesu:

Ripač (kod Bihaća), naselje na sojenicama, s pravokutnim kućama od 2 do 3 prostorije. (Muzej u Sarajevu).

Donja Dolina (kod Bosanske Gradiške) naselje na sojenicama. Kod izkapanja nađeni su bogati znanstveni rezultati. (Ć. Truhelka) artefakti, posuđe, dva predhistorijska čamca, od kojih je jedan dugačak 12.5 m. (Muzej u Sarajevu).

Važnija su još nalazišta: **Kulen-Vakuf** (Muzej u Sarajevu) **Vukovar i Dalj** (s grobovima i obilnim nalazom keramike (Muzej u Zagrebu, Osieku).

5. **ŽELJEZNO DOBA** počinje s uporabom željeza, koje je u našim krajevima došlo u uporabu oko god. 1000. prije Isusa. Ovo doba traje do početka pisanih spomenika, koji nam daju prve poviestne podatke o krajevima i ljudima do dolazka Rimljana.

Po nalazištima dieli se to doba na:

a) **Halštatsko** (Hallstatt), gdje je uz željezo bronca još uviek u pretežnoj uporabi, i

b) **Latensko** (La Téne), gdje je željezo u svagdanjoj uporabi. Prvi period traje kod nas od 1000.—400. god. prije Isusa, a drugi od 400. god. do Isusa. Željezno doba suvremeno je kod nas s Ilirima i Keltima i s grčkom kolonizacijom na Jadranu.

Važniji nalazi iz željeznog doba jesu:

Glasinačka nekropola (iztočno od Sarajeva) oko 20.000 mogila, koja ide među najznačajnija predhistorijska nalazišta u Europi (Muzej u Sarajevu).

Jezerine (kod Bihaća) s bogatim nalazima, u kojima se osobito iztiču fibule i nakit, bogat jantarom (Muzej u Sarajevu).

Prozor, Kompolje, Vlaško Polje (u okolici Otočca) s najbogatijim nalazima toga vremena, koji su nađeni gotovo izključivo u grobovima. Iztiče se bogatstvo u nakitima s jantarom zanimljive metalne kape, slične »ličkim kapicama«, fibule (Muzej u Zagrebu).

Predhistorijska nalazišta razasuta su u velikom broju po cieloj Hrvatskoj. Razmjerno je malo toga skupljeno, a još manje proučeno. Najbogatija nalazišta i najviše njih imamo u župi Vuka, a znatan broj nalazišta nalazimo i u središnjoj Hrvatskoj.

Klasična arheologija

Klasična arheologija proučava grčku i rimsku kulturu i njihove spomenike.

GRČKO DOBA

Doba cvata grčke kulture suvremeno je kod nas s halštatskim i latenskim periodom.

Sredinom prvog tisućljeća prije Isusa nalazimo na obali Jadrana grčke naseobine, koje su se bavile trgovinom i uvozom robe u naše krajeve. Ti grčki naseljenički gradovi imali su svoje zakone i upravu, te su i kovali novac po uzoru grčkom. (Muzej u Zagrebu).

Do danas je sačuvano više ostataka starih gradova na obali Jadrana. Još su sačuvani ostatci zidova starog grada **Pharosa** (Hvar) iz grčkog vremena.

U zagrebačkom muzeju čuva se **kamena ploča grada Corcyra nigra** (Korčula), koja nam daje zanimljive podatke o uređenju tih naseobina. Ovo je ujedno najstariji nadpis sačuvan kod nas.

Utjecaj tih gradova na obali vidi se u unutrašnjosti po nalazima u **Prozoru, Kompolju** i drugim mjestima (osobito u muzejima zagrebačkom i sarajevskom).

RIMSKO DOBA

Daleko su značajniji i mnogobrojniji spomenici rimske kulture u našoj zemlji, koja je bila stoljećima važan dio rimskog carstva, a koja je bila vezana s prostranim carstvom izvrstnim cestama i putovima, kojima su još i danas sačuvani mnogobrojni tragovi.

U rimskoj provinciji Dalmaciji bilo je središte života **Solin i Dioklecianova palača u Splitu** s mauzolejem (sada katedrala) i hramom bogu Jupitru (danas krstionica). Ta palača stoji na početku nove epohe — bizantinske umjetnosti, koja dolazi kao spoj helenizma iztočnjačtva i kršćanstva.

Iz Solina, koji je bio grad s velikim amfiteatrom, kazalištem, kupalištima, bazilikama, bogatim zgradama, reliefima i drugim bogatstvom, kako su to pokazali nalazi don Frana Bulića i drugih (Muzej u Splitu), odvijao se i odražavao život u bližim i daljim mjestima, u kojima su ostali tragovi trgovačkog i vojničkog života rimske provincije.

Važnija su nalazišta **Aequum** (Čitluk), gdje je nađena liepa glava Herakla, razni reliefi i nadpisi (Muzej u Sinju).

Burnum bio je vojnički logor kod Knina (razni nalazi u muzeju u Kninu i u Kistanju kod Knina).

U provinciji Panoniji bio je glavni grad **Siscia** (Sisak), gdje je bila velika kovnica rimskog novca. Ovdje su izkopani bogati nalazi raznih predmeta iz rimskog vremena, statueta, reliefa, nadpisa, predmeti od bronce i olova, a najviše rimskog novca (posebna sisačka zbirka u muzeju u Zagrebu i privatne u Sisku i Zagrebu).

Sirmium (Hrv. Mitrovica) bio je glavni grad Panonije. Uz Sisciju to je kod nas najznamenitija kovnica rimskog novca. Nađeno je više nadpisa, sarkofaga, reliefa plastike, brončanih figura novca i razni predmeti (Muzej u Zagrebu, Beogradu, Pešti, Beču i privatna zbirka).

Mursa (Osiek) s liepim nalazima umjetničke keramike, figurice iz terakote, nadpisi i razni predmeti iz rimskog vremena. (Muzej u Osieku i Zagrebu.)

Cibalae (Vinkovci) na glavnoj cesti za Singidunum (Beograd) s nalazima brončanih figurica rimskog novca, keramike i raznih predmeta iz rimskog vremena (privatna zbirka Medvedović u Vinkovcima, Muzej u Zagrebu).

STAROHRVATSKI POVIESTNI SPOMENICI

Krstionica iz doba kneza Višeslava (800 g.)

Nadpis kneza Trpimira iz g. 852.

Nadpis kneza Branimira iz g. 888.

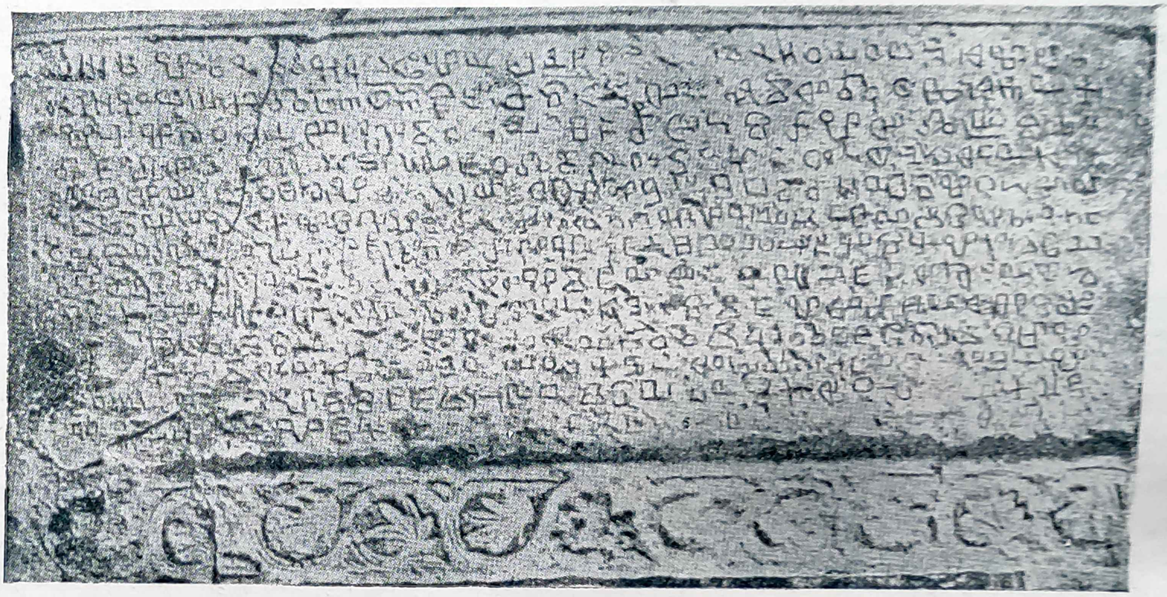

Baščanska ploča

Ornamenti

2. STAROHRVATSKI SPOMENICI

Napisao prof. dr. LJUBO KARAMAN

Starohrvatska arheologija je struka, koja na temelju svih materialnih ostataka iz vremena prvih stoljeća po doseljenju Hrvata na jug, proučava i utrđuje kulturu starih Hrvata i zemalja, u kojima su oni živjeli.

Starohrvatsk:m poviestno-umjetničkim spomenicima zovemo one spomenike, koji su nastali od vremena doseljenja Hrvata pa do konca narodne dinastije g. 1102. D'elimo ih na spomenike graditeljstva, kiparstva, slikarstva i umjetničkog obrta.

Proučavanje starohrvatskih spomenika počelo je narodnim preporodom biv. Dalmacije u drugoj polovici prošlog stoljeća, a sustavni rad oko starohrvatske arheologije vezan je o osnutak starinarskih družtava u Kninu i Splitu. God. 1889. osnovao je fra L. Marun († 1939.) Hrvatsko starinarsko družtvo, koje je godinama kopalo u okolici Knina i na području vel. župe Bribir i Sidraga, te sabralo bogatu zbirku kninskog muzeja.

U glasilu družtva »Starohrvatskoj prosvjeti« tajnik F. Radić († 1933.) objelodanjivao je sabrano gradivo. Muzej danas vodi povjestničar dr. S. Gunjača.

U Splitu je g. 1894. don F. Bulić († 1934.) osnovao i 40 godina vodio družtvo »Bihać«, koje je s uspjehom vodilo izkapanja u okolici Splita. Više je godina, prije prvog svjetskog rata stručnim izvjestiteljem družtva bio don L. Jelić († 1922.), koji je kopao u Ninu i Biogradu, a poslije rata prof. dr. Ljubo Karaman, koji je kao konzervator spomenika proučavao starohrvatske spomenike na području biv. Dalmacije.

Mnoge je spomenike snimio arh. Ć. Iveković († 1933.), dok je od stranih učenjaka osobitu ljubav prema tim spomenicima i poznavanje njihovo pokazao danski arheolog E. Dyggve.

Predsjednik Hrvatskog arheoložkog družtva i ravnatelj Arheolcžkog muzeja u Zagrebu prof. J. Brunšmid († 1929.) objelodanio je djelo o starohrvatskim grobljima 11. stoljeća u Podravini.

I. Obći pregled

Poviestni spomenici u užem smislu rieči kao povelje, novac, oružje prikazuju se u narednim člancima ovog diela knjige, a razvoj starohrvatske umjetnosti s poviestno-umjetničkog gledišta predmet je članka u drugom dielu ove knj'ge. Svrha pak ovog članka jest iztaknuti one umjetničke spomenike, koji imaju posebno poviestno značenje. Prikazat ću ih vremenskim redom po stoljećima, u kojima su nastali.

VII. STOLJEĆE

U kapeli sv. Ivana u Lateranu u Rimu dao je papa Ivan IV., koji je bio rodom iz rimske Dalmacije (640.—642.) napraviti mozaik u čast solinskih mučenika, čije je moći opat Martin po nalogu pape pokupio u solinskom polju, u koje su se već bili spustili Hrvati; mozaik je svjedok prvog dodira Hrvata sa Svetom Stolicom.

U Dvorskom muzeju u Beču čuvaju se dva brončana pozlaćena šljema, nađena u Vidu kod Metkovića, koji su po svoj prilici u naše strane dospjeli kao plien Hrvata Neretljana, koji su već g. 642. preplovili Jadran i zauzeli grad Sipont.

Na groblju u **Biskupiji kod Knina** nađene su brončane pločice za pravljenje uresa, a u **Čađavici** više naušnica i ukrasnih predmeta od srebra, koji se drže baštinom Avara-Kuturgura.

VIII. STOLJEĆE

U župnom uredu u **Lopudu** čuva se srebreni relikviarij nađen u grobu starokršćanskog oblika u tom mjestu: moćnik nam je dokazom, da je na ovom otoku rimsko kršćansko pučanstvo živótarilo još neko vrieme nakon doseljenja Hrvata na jug.

U **Sućurcu u okolici Splita** nađen je ulomak crkvene pregrade iz druge polovice stoljeća, koji nam svjedoči o uspjehu misionarskog rada prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina među okolnim hrvatskim pukom.

U **splitskoj riznici** čuva se evanđelistar izpisan poluuncialnim pismom u vrieme spomenutog nadbiskupa; na ovaj su evanđelistar hrvatski biskupi prisizali vjernost splitskom nadbiskupu.

U **splitskoj krstionici** nalazi se sarkofag nadbiskupa Ivana Ravenjanina: oblik i ukras sarkofaga dokazuju, da je nadbiskup živio pod konac VIII. stoljeća.

U **Smrdeljima kod Skradina** nađen je jedini trag spaljivanju mrtvaca kod Hrvata, t. j. brončani predmeti uz pepeo i ugljen.

U **Biskupiji kod Knina, u Koljanima kod Vrlike i u Trilju kod Sinja** odkopani su grobovi, prosto izkopani u zemlji, i u njima predmeti, koji dokazuju neznabožtvo Hrvata; uz bizantski zlatni nakit nađeno je u grobovima oružje, posuđe za hranu i novac u ustima mrtvaca.

Iz vremena oko g. 800. odkopani su grobovi u **Velikoj Gorici i u Krugama kraj Zagreba** s predmetima keszteljske kulture, koji se drže kulturnom ostavštinom Avara u Ugarskoj: u prve su grobove po svoj prilici pokopani Hrvati, koji su predmete dobavili s onkraj Drave, a u druge grobove sami Avari (ostatci luka i konjskog kostura).

U riznici župne crkve u **Ninu** čuvaju se moćnici sv. Asela i drugog nepoznatog svetca, koje su franački misionari dali Hrvatima na dar pri pokrštenju njihovih poglavica. — Iz vremena oko g. 800. ima kamenica kneza Višeslava za krštenje, koja je u 18. stoljeću iz Nina dospjela u Mletke; kamenica je po svoj prilici poslužila za pokrštenje hrvatskih poglavica, a danas se nalazi u Zagrebu.

IX. STOLJEĆE

U **Ninu** je crkvica sv. Križa s vitkom kupolicom, koja se po oblicima pismena nadpisa župana Godežava na ulazu u crkvu pripisuje prvom vremenu po pokrštenju Hrvata, iako zreli i složeni graditeljski oblici crkve upućuju radije na kasnije vrieme. U zbirci starina u crkvi nadpis na kamenoj gredi spominje kneza Branimira (dux Sclavorum).

Grobnica priora Petra u triemu oko splitske katedrale i spominjanje priora Majusa na nadvratniku sv. Barbare u **Trogiru** iz vremena nedaleko god. 800. dokazuju nam, da su dalmatinski bizantski gradovi već u to doba birali na čelo grada načelnike pod imenom priora.

Zadar je sačuvao monumentalnu rotundu karlovinžkog tipa, sv. Donata, koju je oko god. 805. dao podići biskup Donat, izaslanik dalmatinskih gradova u borbama između Bizanta i cara Karla Velikoga oko hrvatskih krajeva.

Sačuvana su nam iz sredine stoljeća dva olovna pečata bizantskog stratega Brienija i nepoznatog mandatora u ondašnjoj Dalmaciji.

U **Stombratama** donjokaštelanskog polja odkopani su ostatci trobrodne crkvice kneževskog dvorca u Bijaćima, a u **Rižinicama** između Solina i Klisa ostatci prvog poznatog samostana u hrvatskim stranama s crkvicom i nadpisom:

PRO DUCE TREPIMERO. Prvu je crkvu vjerojatno, a drugu sigurno, na rimskim temeljima, dao podići knez Trpimir oko g. 852.

Kod Sv. Petra na **Muću** odkopani su ostatci crkve s osnovom na četverolist; tu je bio nađen **nadpis Branimirov iz g. 888.**, koji se čuva u Arleohožkom muzeju u Zagrebu.

Na groblju sv. Luke u **Uzdolju** izkopine su crkve kneza Mutimira; odatle je nadpis knežev iz g. 895., danas u kninskom muzeju.

U **kninskom muzeju** čuvaju se još nadpisi nepoznatog kneza nađeni u Sopotu kod Benkovca (comes dux Croatorum) i napisi župana Prištine.

X. STOLJEĆE

Na Gospinu otoku u Solinu odkopani su ostatci crkava sv. Marije i sv. Stjepana s grobnicama hrvatskih kraljeva, koje je podigla kraljica Jelena († 975.). Tu je Bulić našao stotinjak ulomaka pročelja kraljičine grobnice s nadpisom, koji nam je zajamčio Tomislavovu kraljevsku krunu i omogućio rekonstrukciju rodoslovlja Trpimirovića.

U **kninskom muzeju** čuva se ploča s nadpisom Držislava (magnus dux), nađena na Kapitulu kod Knina.

XI. STOLJEĆE

U **splitskom arheoložkom muzeju** čuva se stup s križem i s nadpisom, koji je splitski nadbiskup Pavao postavio u slavu pobjede nad samozvanim biskupom Hrvata Sedehom (oko god. 1020.—30.). Psaltir, koji je đakon Majon izpisao za nadbiskupa, nalazi se u metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu.

U zbirci sv. Donata u Zadru čuva se arkada ciborija, podignuta od Grgura, priora grada Zadra i prokonzula bizantske Dalmacije iz roda Madijevaca, po tankoj krvi rođaka hrvatskih kraljeva (oko god. 1033.—36.).

U **Priku kod Omiša** sačuvana je u cjelini crkva sv. Petra, u kojoj je kralj Slavac presudio priepor zbog neke zemlje (oko god. 1075.).

U srednjovjekovnoj **»Gradini« u Solinu** odkopani su ostatci crkve, koja je služila za svečane obrede dvora, a po Bulićevu nagađanju poslužila je i za krunitbu Zvonimira kraljem Hrvatske i Dalmacije (god. 1075.).

U **Biskupiji kod Knina** odkopani su ostatci velike trobrodne katedrale hrvatskih biskupa, koja je bila posvećena god. 1078. prigodom saborovanja Zvonimirova kod njegova dvorca.

U **splitskoj krstionici** lik je hrvatskog kralja na pregradi, darovanoj splitskoj katedrali, u znak pune vladarske moći hrvatskih kraljeva u dalmatinskim gradovima u drugoj polovici stoljeća.

U **Solinu** su odkopani ostatci oveće trobrodne crkve kraljevskog samostana **sv. Mojsija**, čiji se opat spominje u pratnji **kralja Zvonimira** (god. 1078.).

U **Sumpetru u poljičkom primorju** odkopani su i potom nažalost uništeni ostatci samostanske crkve sv. Petra u Selu, podignute oko god. 1080. od Splićanina Petra Crnoga.

U **Vatikanu** se čuva evanđelistar iz Osora, u kojemu su zapisane »hvale« za papu, bizantinskog cara i kralja (Zvonimira), oko god. 1082.

U crkvici sv. Nikole kod štacije u **Starom** uzidan je nadpis Ljubomira, tepčije **na dvoru** kralja Stjepana (god. 1089.).

Uvrh strmog briega u **Ošljemu onkraj Stona** strše visoki ostatci osmerolistne crkve iz vremena knezova Zahumlja; a uvrh briega podno stonskog polja ima crkvica sv. Mihovila s likom nekog zetskog kralja, što nosi krunu poput one hrvatskog kralja u splitskoj krstionici.

U krstionici u **Splitu** ima sarkofag splitskog nadbiskupa Lovre Dalmatinca, prijatelja i nadahnitelja politike kralja Zvonimira, sklone Rimu i reformnom pokretu.

U Zagreb je nedavno bila prenesena iz Sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške ploča s najstarijim spomenikom hrvatskog jezika, glagoljskim nadpisom, koji spominje darovnicu kralja Zvonimira samostanu sv. Lucije (oko god. 1100.).

U **riznici zagrebačke stolne crkve** čuva se dio plašta kralja Ladislava te sakramentar sv. Margarete de Háhot i još dva crkvena kodeksa, koji su bili doneseni iz Ugarske prigodom osnutka zagrebačke biskupije (god. 1094.); sakramentar sv. Margarete prvi je osnov starog zagrebačkog crkvenog obreda, koji je trajao do godine 1788.

Starohrvatske crkve

Osim navedenih spomenika osobitog poviestnog značenja, svaki graditeljski, kiparski i t. d. spomenik iz vremena hrvatske narodne dinastije pomaže nam, da dobijemo sliku prilika i života starohrvatskog perioda.

Vrlo brojni ulomci crkvenog pokućtva nalaze se u muzejima i zbirkama, koji su označeni dolje.

Ovdje ću ukratko nabrojiti **starohrvatske crkve**, koje su do nas došle ili smo ih upoznali izkapanjem. Evo ih:

Krk: Sv. Donat, Sv. Krševan, Sv. Vid (Dobrinj), Sv. Lucija (Jurandvor).

Rab: katedrala, Sv. Andrija, Sv. Petar u Drazi.

Pod Velebitom: Sv. Petar u Starigradu, Sv. Juraj u Ravanjskoj.

Zadar: kor i kripta katedrale, Sv. Petar Stari, Sv. Lovro, Sv. Nedjelja, Sv. Vid, Sv. Uršula (zadnje tri porušene).

Nin: Sv. Nikola, Sv. Marija.

Biograd: izkopine katedrale (uništene) i druge bazilike.

Pridraga: Sv. Mihovil.

Izkopine bazilike u Žažviću kod Bribira i Koljana kod Vrlike.

Okolica Knina: izkopine na »Stupovima«, Lopužkoj Glavici i Bukorovića Podvornici.

Sv. Spas na vrelu Cetine.

Sv. Lovro kod Šibenika.

Trogir: Sv. Barbara, »Sudanel« i Sv. Marija na trgu (porušena).

Split: Sv. Eufemija (izgorjela), Sv. Trojica, Sv. Nikola u Varošu i Sv. Martin u Porta Aurea, zvonik »Gospe od Zvonika«.

Brač: Sv. Nikola kod Selaca i Sv. Ivan u Bolu.

Dubrovnik: Sv. Stjepan, Sv. Nikola na Priekom.

Koločep: Sv. Nikola.

Lopud: Sv. Ivan, Sv. Ilija, Sv. Nikola.

Šipan: Sv. Mihovil u Paklienoj, Sv. Petar.

Benediktinski samostan na Prevlaci u Boki Kotorskoj.

Okolo crkava često su nađeni grobovi. Osobito su važna groblja na redove bez crkava, u kojima su mrtvaci nosili sa sobom u grob originalne starohrvatske naušnice IX. i X. stoljeća (**Gajine kod Sućurca, Majdan kod Solina, Glavičine u Mravincima**) i groblja u **Podravini** k predmetima t. zv. »bielobrdske« kulture iz XI. stoljeća (**Bielo Brdo, Kloštar, Svinjarevci**).

Od umjetnina, koje spominju pisani izvori, a danas su propale, važno je napomenuti pet portreta članova hrvatske vladarske loze Trpimirovića, koji su, prema zapisu u kodeksu British Museuma, bili naslikani u crkvici sv. Jurja u **Putalju u okolici Splita u IX.** stoljeću, pa posude, ruho i knjige, koji se spominju kao dar hrvatskog bana Stjepana crkvici sv. Nikole u Zadru god. 1042., kao dar kralja Zvonimira papinskom gostinjcu sv. Grgura u Vrani god. 1075. i u popisu imovine samostana sv. Petra u Selu iz konca XI. stoljeća.

ZBIRKE

Najveću zbirku starohrvatskih spomenika ima Muzej starina u Kninu (ulomci crkvenog pokućtva, oružje, nakit, glinene posude: kustos prof. dr. S. Gunjača).

Arheoložki muzej u Zagrebu osim kamenih ulomaka iz stare Dalmacije i Siska ima zbirku predmeta iz podravskih groblja XI. stoljeća.

Starohrvatskih spomenika, u prvom redu ulomaka pleternih skulptura, imaju još **Zemaljski muzej u Sarajevu i Lapidarij gradskog muzeja u Dubrovniku.**

Na talijanskom području Dalmacije nalaze se ove zbirke starohrvatskih spomenika:

zbirka družtva »Bihać« pri Arheoložkom muzeju u Splitu,

zbirka starina u Sv. Križu u Ninu,

zbirka starina kod Obćine u Biogradu,

Gradski muzej u Šibeniku,

zbirka družtva »Radovan« u Trogiru,

zbirka Kninskog starinarskog družtva na Bribiru i

zbirka u Kotoru,

nekoliko starohrvatskih spomenika u Arheoložkom muzeju u Zagrebu,

zbirka sadrenih odljeva starohrvatskih spomenika u Gipsoteki grada Zagreba (ovdje su u odljevu skupljeni svi najvažniji starohrvatski spomenici iz svih muzeja. Upravitelj prof. dr. A. Bauer).

BIBLIOGRAFIJA

STAROHRVATSKA PROSVJETA I.-VIII. god. 1895. i nova serija I.-II. god. 1927. ss.

BULIĆ Frano: Kninski spomenici, Zagreb god. 1888.

KARAMAN Ljubo: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, god. 1930.

3. IZPRAVE HRVATSKIH KNEZOVA I KRALJEVA

Napisao dr. JOSIP NAGY

Kneževske izprave

Izpravom od 4. ožujka 852. knez Trpimir svjedoči, da je, s pristankom svojih župana, sagradio samostan i u nj smjestio redovnike. Za ovaj se knežev samostan smatra, da je stajao u Rižinicama između Klisa i Splita, a za redovnike, da su bili reda sv. Benedikta i da ih je knez pozvao iz Monte Cassina. Da bi samostanu i njegovoj crkvi pribavio posuđe, potrebito za vršenje službe Božje, pozajmio je u splitskog nadbiskupa Petra jedanaest funti srebra. Nadbiskupu, da mu se oduži za izkazanu pomoć, potvrdi izpravom, da zemljište u Lažanima i Mosoru u splitskoj okolici, koje svojim novcem bijaše kupio sam nadbiskup, ima ostati vlastničtvom splitske crkve.

Trpimir pođe i dalje; splitskoj crkvi potvrdi pređašnje darivanje kneza Mislava i prenese u njezino vlastničtvo, kao »metropole na području

do obale Dunava i gotovo čitave kraljevine Hrvatske« — »que metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum« — crkvu sv. Jurja u Putalju, u današnjem Kaštel-Sućurcu. Konačno odredi, da splitska crkva ima dobivati i s njegova posjeda u Klisu desetinu od plodova i životinja, koju joj bijaše počeo davati njegov predhodnik knez Mislav. Svoje odluke stvorio je knez na zboru hrvatske gospode u Bijaćima, koji se održao onog istog dana, kad je izdana izprava.

Iz izprave proizlazi, da je Trpimir priznavao vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara, koji je, po znamenitom ugovoru u Verdunu god. 843., dobio pod svoju vlast Italiju i područje, koje se pružalo između Alpa i frizijske obale na Sjevernom moru.

Za sve ono, što je u bilo kakvoj vezi s njegovim vladanjem (840.—855.), od osobitog je značenja činjenica, da bijaše gospodarom u obim rezidenčnim gradovima Rimu i Aachenu. Na području Ljudevita Njemačkog prevladava germansko pučanstvo, a na području vlasti Karla Ćelavoga romansko. Sve ono, što nije u uzkoj vezi ni s Rimom ni s Aachenom, nije jače povezano ni s Lotarovom vlašću.

Tako je i Trpimir u upravnim poslovima svoje kneževine i kod stvaranja bilo kakvih odluka podpuno suveren vladar. **Punim se pravom naziva »Božjom pomoću knez Hrvata — Trpimirus dux Chroatorum iuvatus munere divino«.**

Izprava, kad bilježi knežev naslov, daje prvi spomen hrvatskog imena u pisanim spomenicima uobće. Svoj dvorac imao je knez u Klisu (ex curte nostra, quae Clusa dicitur), a uza se župane, komornika, svećenike s posebnim dvorskim kapelanom (Martinus praesbyter capellanus) pa i ostale velikaše.

Nakon smrti kneza Trpimira i splitskog nadbiskupa Petra zametnuo se priepor o posjedu crkve sv. Jurja u Putalju, o kome govori u svom pripoviedajućem (narativnom) dielu **izprava Trpimirova sina kneza Mutimira od 28. rujna 892.**, koja ga je i riešila. Na jednoj je strani ninski biskup Aldefreda, a na drugoj splitski nadbiskup, koji nosi ime Petar kao i onaj Trpimirove izprave. Ninski je biskup poricao splitskoj crkvi pravo na uživanje spomenute crkve. Po njegovu mnienju, Trpimir nije uobće mogao ovu crkvu, koja je već odavna bila vlastničtvom ninske biskupije, prenieti u vlastničtvo splitske crkve, dok ju je mirne duše mogao dati na uživanje splitskom nadbiskupu, dok bude na životu. Sama dozvola uživanja ne bi dakle zadirala u pravo vlastničtva. To je u neku ruku bilo restringirajuće tumačenje Trpimirove izprave, a na štetu splitske crkve, koje je donekle imalo oslona u postojećim političko-upravnim prilikama.

Dieleći sudbinu bizantske Dalmacije, splitska nadbiskupija, zadarska i rabska biskupija bijahu politički odvojene od Hrvatske. Svoje vjersko središte imala je hrvatska kneževina u Ninu. Crkva sv. Jurja u Putalju stajaše na području ninske biskupije, ali podjedno na dobru hrvatskoga kneza. Splitskom nadbiskupu trebalo je činjenicama dokazati pravo vlastničtva baš splitske crkve sv. Jurja u Putalju i navađanjem stvarnih razloga pobijati svako restringirajuće tumačenje Trpimirove odluke. To je mogao učiniti, a i učinio je, jedino s pomoću Trpimirove izprave, koju je u svako doba i u svakoj prigodi mogao podastrieti. Rieči, kojima je splitski nadbiskup branio svoja prava, Mutimirova izprava izričito navađa.

Knez Mutimir, i on pristankom svojih vjernika i pučkih starješina, a sjećajući se i sam, da je njegov otac izvršio jedno zamašno pravno djelo u korist splitske crkve, na ročištu u Bijaćima pred crkvom sv. Marte 28. rujna 892. ostavi crkvu sv. Jurja i dalje splitskoj crkvi. Novom izpravom, koju je sastavio đakon i kapelan Firmin, potvrdi joj pravo vlastničtva. Da bi, po starom običaju, svojoj odluci dao veće značenje, dan kasnije, na blagdan sv. Mihovila arkanđela 29. rujna, položi svoju izpravu na oltar crkve sv. Dujma. Mutimirova je izprava potvrda Trpimirove pa, dosljedno tome, potvrda i svega onoga, što splitska crkva bijaše dobila izpravom prvog hrvatskog kneza.

Ove dvie kneževske izprave predstavljaju se, u smislu nauka o poviestnim izvorima, kao **pisana svjedočanstva o događajima pravne naravi**, a imadu onakve oznake, kakve im davaju osobe, vrieme i sadržaj.

Podjedno su pisana svjedočanstva, koja stoje sama za sebe; na jednoj strani svaka pojedina izprava svjedoči o svom pravnom činu, a na drugoj obje svjedoče o zajedničkom.

Na svoj način služe dokazivanju, osnivanju i vršenju prava. Predpostavka im je neki viši stupanj javnog i privatnog pravnog života, a uz to i smisao za pismeno rješavanje pravnih poslova. Konačno dolazi i osjećaj potrebe, da se pravni postupak veže uz stalne oblike.

Trpimirova izprava ima sva ona obilježja, kojima se odlikuju diplome IX. stoljeća. Ono, što se u njoj i njome određuje, mora zauviek ostati na snazi, ali tako, da to može samo ona dokazati. Nastanu li kasnije bilo kakve nove prilike, s pozivom na ovu diplomu, pravo se stanje stvari može uviek dokazati i uglaviti. To je pravo značenje izraza **»iure mansuris rebus«**.

Mutimirovom je **izpravom** pravo splitske crkve na crkvu sv. Jurja u Putalju uglavljeno po drugi put, sada konačno. Kralj Zvonimir, kad je na dan svog krunjenja u listopadu 1076. splitskom nadbiskupu Lovri, njegovim nasljednicima i samoj splitskoj crkvi **»iuxta donacionem et confirmationem regum predecessorum meorum, videlicet Tirpimir et Mucimir«** potvrdio pravo vlastničtva na crkvu sv. Jurja, nije se nalazio pred nikakvim priepornim pitanjem. Dosta mu je bilo, da se pozove na kneževske izprave — **ut in ipsorum conscriptis paginis vidimus contineri** — i da izda samo običnu potvrdnu izpravu. U Zvonimirovo doba smatrali su se Trpimir i Mutimir kraljevima pa, dosljedno tome, i njihove izprave kraljevskima.

Kraljevske izprave

Niz hrvatskih kraljevskih izprava otvara **kralj Petar Krešimir IV. (1058.—1074.)**, koji je od svih hrvatskih vladara izdao najveći broj izprava, izpravom izdanom na početku godine 1060. u korist samostana sv. Ivana Evanđeliste u Rogovu blizu Biograda. Ovom novo utemeljenom i sagrađenom samostanu kralj podjeljuje podpunu slobodu i jamči mu, da ne će plaćati nikakvih poreza. Ovoj odluci odgovaraju i nazivi izprave, koji se u njoj javljaju: **absolutionis et libertatis kartula i diffinitionis paginula.** Samostan je obdaren i znatnim posjedom, osobito otokom Žirje i dvorcem Rogovo. Iz teksta same izprave prilično je jasan i njezin postanak. Opat samostana Andrija došao je pred kralja, kad se skupa s papinim legatom Majnardom nalazio u Biogradu, i zamolio ga, da mladom samostanu podieli sve slobodštine i povlastice, koje su tada uživali i drugi samostani po Hrvatskoj i tadašnjoj Dalmaciji. Kralj je pristao na njegovu molbu i tako je pravno djelo, koje je trebalo biti uglavljeno izpravom, već bilo gotovo. Njegovu izvršenju, dok je u skladu s državnim zakonima — na te se zakone izprava izravno poziva riečima: **»et nostris sit legibus reus«** — ništa ne stoji na putu. Sama izprava mogla je u svako doba poslužiti samostanu i njegovu opatu kao dokaz na zakonskim putem stečeno pravo.

Izprava jasno pokazuje, da nije proizašla iz nikakve, pa ni najprimitivnije organizirane kancelarije i da nije napisana od osobe, koja je rješavala kraljeve i državne poslove. Uzme li se, da je sastavljena ne od izdavača ili bilo kojeg člana njegove okoline, koji je sastavljao kraljevske izprave, nego od primatelja, opata samostana sv. Ivana, Andrije, onda nam je jasna čitava njezina struktura i rieči na početku iza datuma: **»Regnante Cresimiro, rege Chroatorum et Dalmatiarum... absolutionis et libertatis kartula fakta est monasterio sancti Johannis evangeliste«.**

Izprava postoji u dva sastavka, u kraćem, koji je sačuvan u izvorniku i u priepisu u zborniku rogovske opatije, koji je poznat pod imenom P o l i c o r i o n, i u dužem, koji je poznat po ovom P o l i c o r i o n u i po priepisima iz g. 1324. i 1325.; ovaj duži je, prema uobičajenom prerađivanju postojećih izprava u X. i XI. st. i izradbi novih, vrlo vjerojatno bio izrađen prema kraćemu. Na nj su lako mogle baciti svoju sjenu i druge izprave rogovske opatije i sama predaja.

Od kralja Petra Krešimira imamo još ove izprave:

1. izpravu, izdanu oko g. **1062. u Ninu,** kojom potvrđuje darivanje zemljišta u Diklu samostanu sv. Krševana u Zadru, učinjeno po njegovu pradjedu Krešimiru;

2. izpravu, izdanu oko g. **1065.**, kojom kralj dariva samostanu sv. Tome u Biogradu zemljište u Sidrazi;

3. izpravu god. **1066.**, kojom Petar Krešimir daje samostanu sv. Marije u Zadru kraljevsku slobodu;

4. izpravu g. **1066.**(?), kojom Petar Krešimir dariva samostanu sv. Marije zemljište u Točinji;

5. izpravu g. **1069.**, kojom kralj dariva samostanu sv. Krševana u Zadru otok Maon;

6. izpravu g. **1069.**, kojom kralj dariva samostanu sv. Tome u Biogradu slobodu i neke kraljevske posjede;

7. izpravu, izdanu oko g. **1069.**, kojom kralj dariva samostanu sv. Stjepana kod Splita mlinište pokraj crkve sv. Petra na solinskom području; i napokon

8. izpravu g. **1072.**, kojom kralj dariva samostanu sv. Marije u Zadru zemljište u Brdu.

Primatelji svih kraljevih izprava, samostan sv. Krševana u Zadru, samostan sv. Tome u Biogradu, samostan sv. Marije u Zadru i samostan sv. Stjepana kod Splita prepisivali su primljene izprave u svoje zbornike (kopialne knjige). U ovim se zbornicima javljaju, prirodno, i izprave kralja Petra Krešimira, ali se njihovi izvornici nisu sačuvali. Vrlo važan »h i r o g r a f« kojim je kralj darovao samostanu sv. Krševana otok Maon, sačuvan je, osim u samostanskom zborniku, i u priepisu iz g. 1248. Zadarski notar P e t r u s p a p i e n s i s, koji je izradio ovaj priepis, postupao je vrlo oprezno, kako mu je i nalagalo njegovo zvanje. Osjećao je, da ima posla s izpravom, koja uglavljuje jedan vrlo važan politički čin, proširenje područja hrvatske države, za koje se u samoj izpravi kaže: «q u i a d e u s o m n i p o t e n s t e r r a m a r i q u e n o s t r u m p r o l o n g a v i t r e g n u m«.

Izprava uz svoje bitne oznake upozorava na podpis kralja i zadarskog biskupa Stjepana, navađaju se imena svjedoka, koji su sudjelovali kod izvršenja pravnog posla; njih je četrnaest na broju.

Napokon dolazi koncelarova klauzula: »E g o A n a s t a s i u s, h u i u s c i r o g r a p h i d i c t a t o r, C h r o a t e n s i s e p i s c o p u s e t a u l e r e g i e c a n c e l a r i u s, i u s s u e t v o l u n t a t e p r e d i c t i d o m i n i m e i r e g i s s c r i p s i e t c o n f i r m a v i. I n c i v i t a t e N o n a, A m e n«.

Izprava jasno svjedoči, kako je razborita politika Petra Krešimira postepeno stapala u jednu zaokruženu cjelinu područje na iztočnoj obali Jadranskoga mora i u doba od 1059.—1069. davala nazivu »R e g n u m D a l m a t i a e e t C h r o a t i a e« sve to stvarnije značenje.

Prirodno je, da je i uprava u hrvatskoj kraljevini dolazila na sve to viši stupanj. A s raznim upravnim podhvatima ili, kako bismo danas rekli, reformama, došlo je i do obrazovanja dvorske kancelarije. Izprava kralja Petra Krešimira o otoku Maonu na jednoj je strani važno svjedočanstvo o porastu političke moći hrvatske države a na drugom dokaz o ozbiljnosti, kojom su se u kraljevskoj kancelariji rješavala važna pitanja i kako su kraljevske izprave, u stalnim prilikama, odavale svoje posebno značenje.

Uzprkos nepovoljnoj predaji, izprave kralja Petra Krešimira, po njihovim diplomatičkim oznakama, mogle bi se svrstati ovako:

Na prvo bi mjesto došla **izprava o otoku Maonu** s formulom pobožnosti »divina gratia largiente« i sa spomenom kraljevskog kancelara, izprava, koja je bila sastavljena u kraljevskoj kancelariji ili u onoj oblasti, u kojoj se izgrađivahu izprave, izdane po kraljevu nalogu.

Na drugo bi se mjesto mogle staviti **izprave, izdane za samostan sv. Stjepana** kod Splita oko g. **1069.** i za samostan sv. Marije u Zadru g. **1072.**, koje imadu formulu »dei gratia« i »dei providentia«, a spominju i pisara, koji ih je izradio. Na treće bi mjesto došle one izprave za samostan sv. Krševana i sv. Marije, kod kojih se vidi uloga crkvenih dostojanstvenika kod dokumentacije pravnog djela. Na četvrto izprave, izdane u korist samostana sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu kao izprave, izrađene od primatelja.

Na izpravu o otoku Maonu pozivaju se Zadrani 14. svibnja 1190., kad nakon pobjede nad Mletčanima vraćaju samostanu sv. Krševana ovaj otok. Rieči njihove izprave »ut insulam Mauni, quam iam dictum sancti Crisogoni monasterium regis Cresimiri beate memorie largicione, sicut in eius previlegio continetur« pokazuju, da je izprava kralja Petra Krešimira zadržala svoje puno značenje i takvu dokaznu snagu, da nije trebalo nikakvo drugo svjedočanstvo.

S izpravama kralja Dmitra Zvonimira (1075. do 1089.) ulazi u hrvatske javnopravne izprave iz doba narodne dinastije nekoliko novih elemenata. Prvi je činjenica, da jedna kneževska izprava skoro u isto doba, kad je i izdana, postaje sastavnim dielom kraljevske izprave a izdavač jedne i druge je jedna te ista osoba.

Dmitar Zvonimir kao knez (dux) izdaje izpravu u korist samostana sv. Grgura u Vrani. U njoj iztiče, da »dariva i potvrđuje apostolskom priestolju samostan sv. Grgura, nazvan Vrana, s čitavim njegovim blagom«. Samostan neka bude zauviek sklonište (hospicium) legata sv. Petra. Zvonimir se obvezuje u svoje ime i u ime svojih nasljednika, da će ga uviek brižljivo čuvati.

Kao što je Petar Krešimir darovao samostanu sv. Krševana otok Maon u vječni posjed, tako knez Zvonimir dariva samostan Vranu apostolskom priestolju. Darivanje je podpuno, i darovatelj se odriče svih svojih prava. To je podpuna investitura, i zbog toga se u izpravi navađa ne samo darovano dobro, nego i svi njegovi pripadni dielovi. Izprava je poslužila kao dokaz u prieporu oko Vrane između templarskih vitezova i skradinskog biskupa Lampridija u drugoj polovici XII. stoljeća. Papa Aleksandar III. spominje, da se u registru pape Eugena nalazi bilježka o Zvonimirovu darivanju Vrane rimskoj crkvi. Kako Zvonimira naziva dux, tako je i zabilježba u registru Eugena III. učinjena na temelju ove izprave. Iz registra je papa dao napraviti priepis i poslao ga splitskom biskupu, a da izreče presudu u korist templara. Prema tome Zvonimirova izprava imade onakvu dokaznu moć, kakvu imadu i kraljevske izprave. Za njezinu vjerodostojnost nije trebalo nikakvih posebnih dokaza; imala ju je sama po sebi.

Nešto je novo među Zvonimirovim izpravama poznata zavjerna izprava papi Grguru VII. od listopada 1075. Prije Zvonimira nema sličnih izprava, a ni poslije nisu hrvatski vladari ovakvih izdavali. U pripoviedajućem se dielu (narratio) spominje čitav izborni i krunitbeni čin kraljev; sliedi zakletva, kojom se Zvonimir obvezuje na vjernost papi i na vršenje njegovih naloga, na čuvanje pravednosti i zaštitu crkava, na nadzor nad svećenstvom, zaštitu siromaha, udovica i sirotčadi, na podhvate protiv sklapanja nedopuštenih brakova između rođaka, na učvršćivanje sklapanja brakova po crkvenim obredima i na njihovo čuvanje, na sprečavanje prodavanja ljudi i napokon na čuvanje svega onoga, što je Bogu pravo. Kralj se nadalje obvezuje, da će svake godine na Uzkrs plaćati sv. Petru danak u iznosu od dvie stotine bizantskih zlatnika i tu obvezu prenosi i na svoje nasljednike.

Sliedi uvrštenje (transumpcija) spomenute vranske izprave, a zatim zakletva na vjernost sv. Petru, papi Grguru VII. i njegovim nasljednicima. Zvonimir se obvezuje, da će štititi pape i njihove legate, da će vjerno vladati svojom kraljevinom i da je ne će udaljiti od papinskog priestolja. Na doličan će način primiti papu Grgura, njegove nasljednike i legate, ako dođu u njegovu državu i bit će im na službi, kad ga god pozovu.

Izprava je vrlo jasna u državnopravnom i diplomatičkom smislu. Prije krunitbe hrvatski se vladar nazivlje dux, a nakon krunitbe rex. Rieči »per vexillum, ensem, sceptrum et coronam investitus atque constitus rex« svjedoče o državnopravnoj samostalnosti hrvatske kraljevine i poslije ove Zvonimirove prisege papi. Postanak se izprave može protumačiti tako, da je njezin tekst bio uglavljen u času, kad je Zvonimir završio svoje pregovore s rimskim papom u pitanjima, koja stajahu u vezi s njegovim stupanjem na hrvatsko priestolje, i kad je već bio gotov tekst vranske izprave. Kako je pak politika pape Grgura VII. bila vrlo aktivna kod Zvonimirova stupanja na priestolje, tako je i papinska kancelarija djelovala i na prve Zvonimirove izprave, u prvom redu i na ovu zavjernu iz god. 1075.

Među one prve Zvonimirove izprave, koje, kao što i prve Krešimirove, nisu proizašle iz dvorske kancelarije, ne ide samo ova zavjerna izprava, nego i ona od 5. listopada 1075., kojom je kralj potvrdio izprave knezova Trpimira i Mutimira o predaji crkve sv. Jurja u Putalju u vlastničtvo splitske crkve, odnosno njezina nadbiskupa. Kako je svećenik crkve sv. Dujma Teodor poslije g. 1076. postao Zvonimirovim kancelarom, a za nadbiskupa Lovru sastavljao izprave g. 1069.—1085., vrlo je vjerojatno, da je sastavio i ovu Zvonimirovu izpravu a po želji njezina začetnika nadbiskupa Lovre.

U registru splitskog nadbiskupog arhiva »Donationes principum« dodan je priepisu ove izprave opis njezina pečata, koji odgovara opisu pečata jedne druge Zvonimirove izprave iz g. 1078. U jednom i drugom slučaju spominje se »sigillum magnum« i vrpca »rubri et crocei coloris«. Uzme li se u obzir pečaćenje izprava podkraj XI. stoljeća, lako se može uzeti, da se Zvonimir poveo za papinskom kancelarijom i rabio kovinski pečat.

Sama izprava daje naslućivati, da je Zvonimir i izpravama, koje su izrađivali primatelji, nastojao dati oznake diploma, pa je i određivao, da budu providene prikladnim pečatom. Kao što je papa Grgur VII., prije nego što je stupio na priestolje sv. Petra, djelovao u papinskoj kancelariji, tako je i Zvonimir, i prije nego što je svojoj kancelariji dao neku čvrstu organizaciju, pazio, da mu izprave, barem po svojim bitnim oznakama ne zaostanu za kraljevskim i papinskim izpravama njegova doba.

S obzirom na ovu činjenicu s nepovjerenjem moramo gledati na dvie izprave, koje bi imale biti izprave kralja Zvonimira. Jedna je od 12. ožujka 1077., kojom se bračkim plemićima daje sloboda trgovine, a druga od 16. travnja 1078., kojom se splitskoj crkvi potvrđuju neki posjedi.

U prvom bi slučaju bilo moguće, da je Zvonimir dao Bračanima neke povlastice, da je o tome bila sastavljena neka nota (ne podpuna izprava) i prema njoj, da je kasnije bila sastavljena izprava. Za izpravu g. 1078. spomenuo je već povjestničar Ivan Lucius, da je na nju pala sumnja već g. 1338., kad se na njezinoj osnovi imao riešiti priepor između nadbiskupa i grada Splita na jednoj strani, a Trogira na drugoj. Kad su izaslanici grada Splita došli pred mletačkoga dužda Frana Dandola s navodno Zvonimirovom izpravom, ali ne s njezinim izvornikom nego s priepisom, trogirski izaslanici zatražiše, da se predoči izvornik. Izvornik se nije predložio; to je mletačka vlada uglavila u svojoj odluci s primjetbom, da je pravo na strani Trogira. Ovdje bi dakle imali jedan slučaj srednjovjekovne kritike izprava; izprava se izpituje, a zaključak se stvara na temelju činjenice, što se predočuje izvorna izprava. Na pečat, koji je navodno visio s izvornika, nije se u ovom slučaju uzeo nikakav obzir, i ako se u srednjem vieku do pečata mnogo držalo.

Izprava od g. 1078. nije autentična ni u historijskom, a ni u diplomatičkom smislu. Ali nije izključena mogućnost, da je izrađena s pomoću ostalih poznatih Zvonimirovih izprava, a i s pomoću neke treće, koja joj je mogla biti mnogo bliža od onih, koje su nam poznate.

Po svojoj zavjernici i po poimanju značenja pečata Zvonimir je stajao vrlo blizu i papi i njegovoj kancelariji. Slobodno je naslućivati, da nije propustio mnogo vremena, da se lati posla oko organizacije svoje kancelarije. Hrvatska kraljevska kancelarija kao gotova ustanova nije prelazila od jednog vladara drugome. I Zvonimir je ovdje stajao na početku. O tome svjedoči izprava, kojom Zvonimir poklanja ženskom benediktinskom samostanu u Splitu dobro Pusticu u Lazanima. Najvjerojatnije je, da potječe iz g. 1078.

Prema kancelarovoj oznaci: »Ego Theodorus presbiter et ecclesie sancti Domnii et eiusdem regis cancellarius«, svećenik Teodor bio je kancelar i splitske crkve i kraljev. On se javlja i kao pisar Krešimirovih izprava. Ali za Petra Krešimira nosi samo naslov »presbiter et capellanus«, a sad se kiti naslovom »regis cancellarius« ne napuštajući naslova »ecclesie sancti Domnii cancellarius«.

U uzkoj je svezi s ovom izpravom izprava iste godine 1078., kojom se splitskoj crkvi dariva cetinska županija, a postoje još neki tragovi, koji upućuju, da je Zvonimir u ovo doba po svoj prilici izdao još nekoliko izprava. Zadarskom je samostanu sv. Marije navodno potvrdio izpravu Petra Krešimira o Točinji, a nekim županijama njihove posjede. Vjerojatno je za Zvonimirova vladanja bilo jedno razdoblje, kad su brojna pitanja, koja se obično rješavaju izpravama, stajala na dnevnom redu, pa je dosljedno tome došlo i doba, kad je kraljevskoj kancelariji trebalo dati neku jaču organizaciju. Na to nas upućuju dvie izprave iz g. 1083., u kojima se spomenuti Teodor naziva »sacerdos et cancellarius eiusdem regis« dok se više ne vraća njegov čedan naziv »ecclesie s. Domnii cancellarius«. Prvom je izpravom Zvonimir darovao splitskom nadbiskupu Lovri posjed Konjuštinu u kraju Zmina a u okolici Klisa, a drugom je darovao samostanu sv. Stjepana kod Splita posjed Radunu. Iako predaja ovih dviju izprava nije najbolja, svakako nam mogu poslužiti kao svjedočanstva o nekoj temeljitijoj Zvonimirovoj organizaciji kancelarije g. 1083. U doba, kad je Zvonimir umro, kancelar Teodor postade opatom samostana sv. Stjepana. Tada se i razstao s kraljevskom kancelarijom. Zvonimir se u izpravama posljednji put spominje 8. listopada 1087.; tada je potvrdio izpravu Petra Krešimira od g. 1066. o kraljevskoj slobodi samostanu sv. Marije u Zadru.

BAŠĆANSKA PLOČA, prvi hrvatski nadpis pisan glagolskim pismom, stoji u svezi s jednim Zvonimirovim pravnim činom, obdarivanjem samostana sv. Lucije kod Baške na otoku Krku Otvoreno je pitanje, je li taj pravni čin uglavio izpravom ili bez izprave (sola traditione), Nije izključena mogućnost, da se za ovim glagolskim nadpisom kriju dvie izprave, jedna Zvonimirova, a druga opata Držihe. Ako je tako bilo, onda je najvjerojatnije, da je Zvonimir izdao u korist samostana sv. Lucije jednu izpravu, sastavljenu na latinskom jeziku a Držiha da ju je uvrstio (transumirao) u svoju hrvatsku, na temelju koje bi bio izrađen naš nadpis.

Ne puštajući s vida nepovoljnu predaju Zvonimirovih izprava i opravdanost sumnja Franje Račkoga u autentičnost nekih izprava, izprave ovoga kralja mogle bi se svrstati ovako:

1. kneževska izprava u korist samostana sv. Grgura u Vrani;

2. zavjerna izprava papi Grguru VII.;

3. izprava od 9. listopada 1076., kojom se potvrđuju izprave knezova Trpimira i Mutimira o predaji crkve sv. Jurja u Putalju u vlastničtvo splitske crkve, kao izprava izrađena od primatelja.

4. izprava, izdana u korist ženskog samostana sv. Benedikta o dobru Pustici u Lazanima i Centinska izprava, obje iz g. 1078., kao izprave izdane na prielazu izprava u kancelarijsko, i napokon

5. izprava o Konjuštini, a možda i izprava o Raduni g. 1083. kao kancelarijski izdane izprave.

U izpravama kralja Stjepana II. (1089. do 1090/91.) nema nijedne nove pojave, koja bi mogla biti od većeg značenja u diplomatičkom smislu. Tamo i amo javlja se po koja uspomena na prošla vrmena i po koji pravni posao, kome je već prije udaren temelj, dolazi sada svom završetku.

Jedanaest godina prije stupanja na priestolje, god. 1078. Stjepan »nekad svietli vojvoda Hrvata«, dok boravi u samostanu sv. Stjepana kod Splita, podjeljuje izpravom svom samostanu svoja dva polja. Ovo obdarivanje vrši u prisutnosti svog gospodara — domini mei — kralja Zvonimira, kraljice Jelene Lepe, kraljevića Radovana i crkvenih dostojanstvenika, među kojima je i papin legat kardinal Petar. Izpravu sastavlja kraljev kancelar Teodor. Po izdavaču izprava pripada Stjepanu II., a po svemu ostalom ide u broj onih izprava, koje je sastavio kancelar Teodor u doba prielaza iz Zvonimirova nekancelarijskog izdavanja izprava u kancelarijsko.

Stupivši na priestolje, Stjepan II. potvrdi ženskom benediktinskom samostanu u Splitu posjed Pusticu u Lažanima, koji bijaše dobio od kralja Zvonimira. Potvrdu ovog prava vlastničtva kralj je izvršio jedino na taj način, što je potvrdio Zvonimirovu darovnicu. Slobodno je naslućivati, da je između 1078. i 1088., po svoj prilici za nesređenih prilika u hrvatskoj državi podkraj Zvonimirova vladanja i iza njegove smrti, bilo pokušaja, da se samostanu oduzmu njegova dobra pa i zemlje, koje bijaše dobio kraljevom odlukom. U takvim se prilikama nije izkazivalo mnogo poštovanja ni Zvonimirovoj odluci a ni izpravi, koja je uglavila ovu odluku. I zbog toga je opatici samostana trebalo, da novi kralj potvrdi odluku svog predhodnika.

Izpravom g. 1089. dariva Stjepan II. samostanu sv. Stjepana kod Splita kraljevsko dobro Radonja (Raduna). Rački je iztaknuo vrlo važnu činjenicu, da se ova Stjepanova izprava ni jednom riečju ne poziva na Zvonimirovu o istom dobru. To ne će biti bez razloga. Stjepanova izprava nije samo potvrda Zvonimirove, a na Zvonimirovu i onako pada sumnja s više razloga. Vjerojatno se već u Zvonimirovo doba radilo o tome, da samostan sv. Stjepana dođe do ovog dobra putem kraljevske darovnice. S nepoznatih razloga ovaj se posao nije priveo kraju. Stjepan II. proveo ga je izpravom, koja donekle odskače iznad ostalih njegovih izprava i daje naslućivati, da je kraljev kancelar vodio brigu o točnijoj opremi izprava i barem približno o organizaciji kancelarije. Stjepanov kancelar Grgur krenuo je g. 1089. od prilike onim smjerom, kojim g. 1083. bijaše krenuo Zvonimirov Teodor. Ali prilike u hrvatskom kraljevstvu već ne bijahu prikladne za bilo kakav odlučniji politički a ni upravni podhvat.

Zaključak

Izprave hrvatskih knezova i kraljeva, javne izprave IX.—XI. st., stoje u uzkoj vezi s kulturnim razvitkom hrvatskoga naroda. Kako su Hrvati stupili u dodir s Romanima i svoju kulturu neposredno nadovezali na život kasnijeg rimskog pučanstva, tako su i svoje pravne poslove rješavali putem izprava a na temelju rimskoga prava, koje je negdje živjelo, a negdje samo životarilo. Svećenstvo je mnogo značilo na dvoru, kod rješavanja pravnih poslova i kod njihova uglavljenja putem izprava. Kad se radi o poslovima, koji se odnose na gradove, gradske ustanove, crkve i samostane, kad na red dolaze državni poslovi od većeg značenja, kao što je proširenje kraljevske vlasti u svezi s otokom Maonom ili o Zvonimirovoj zavjeri papi Grguru VII., onda se pokazuje potreba, da se povede računa o svemu onome, što traže odlučujući politički i upravni razlozi.

Već u doba knezova izprave se dižu na visok stupanj diploma. Pravni posao, koji je izvršen prije izdavanja izprava, koji izprava ima samo dokazati a ne i izvršiti, pada u pozadinu, i pravna snaga prelazi na samu izpravu. Izdavača izprava treba vrlo često odvajati od začetnika pravnog posla i u mnogim slučajevima postavljati pitanje o ulozi primatelja. Tko je uobće imao rieč u hrvatskom javnom životu, imao ju je i kod raznih pravnih poslova. Mogao je poći i tako daleko, da sam sastavi izpravu i da je podastre vladaru na odobrenje. Ta se pojava provlači kroz čitavo doba hrvatske javne izprave. Ta činjenica razsvjetljuje mnoge nejasnoće, koje na prvi pogled udaraju u oči. Uloga primatelja dolazi do rieči već za kralja Petra Krešimira g. 1059.

Svoje posebno značenje ima pitanje o kancelarijskom i nekancelarijskom izdavanju izprava. Osobe, koje nose ime kraljevskog kancelara, nisu izrađivale samo javne izprave nego i privatne, a i javne su izrađivali i kad nisu bili, da tako rečemo, službeni kraljevski kancelari. Ali u doba, kad javni život odaje neki jači zamah, nije bilo zapreke, da kraljevi pojedine osobe, koje već bijahu odale neku vještinu u sastavljanju izprava, i za sebe same a i za druge naravne i pravne osobe, upotriebe za svoje upravne i političke poslove i da im odrede

U VELJAČI 1060., KRALJ PETAR KREŠIMIR OSLOBAĐA SAMOSTAN SV. IVANA U BIOGRADU NA MORU OD PLAĆANJA POREZA I DAJE MU KRALJEVSKU SLOBODU

God. 1060. mjeseca veljače kralj Petar Krešimir oslobađava samostan sv. Ivana u Biogradu na moru od plaćanja poreza i daje mu kraljevsku slobodu

✠ Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo L-mo VIIII° indictione Xa. Regnante Cresimiro rege Chroatorum et Dalmatiarum, mense februario, in ciuitate Belgrado. Dragaslao priore et Theodosio episcopo, absolutionis et libertatis kartula facta est monasterio sancti Iohannis euangeliste, nuper sito in eodem loco, presente Andrea abbate eiusque fratribus, ipso rege iubente hoc modo: Ego Cresimir rex tibi uenerabili abbati Andrea, tuisque fratribus, tuosque monasterii, quod mes iussione et solatio, immo magis uestro labore inchoatur et perficitur, tribuo et concedo ita, ut premisso ecclesiastico iure nulli homini subiugemini, nisi Deo summo, cui uestram militiam deuouistis. Vesterque monasterii sit absolutus ab omni fiscali tributo, excepto quod gratia karitatis in sollempnitatem eiusdem ecclesie episcopo loci ipisius agnus unus et ampulla uini largiens tribuatur. Et his largitis non episcopo non priori uobis illicite ausu temerario liceat dominari. Et ne hec nostre diffinitionis paginula solubilis per labentia tempora uideatur, coram apocrisiario sancte romane ecclesie uenerabili abbate Mainardo, misso a Nicolao sanctissimo papa, roboramus perpetuo permanenda. Cui et ut iure perpetuo adhereat tradita a nobis insula, que uocatur Iuris, et curte in loco contiguo ciuitatis, quod Rogoua dicitur, cum omnibus possessionibus ipsius monasterii constatissime confirmamus. Si quis autem hanc iuxtam nostram diffinitionem temptauerit soluere, maiestatis iram incurrat superne et nostris sit legibus reus, aurea compenens pondera centum. Et hec nostre diffinitionis cartula in sua firmatite permaneat. Goyzo bano testes, Boleslao tepizo testes, Piruanego iuppano de Luca testes, Episcopus Theodosius belgradensis testes,, Dragaslao prior testes, Jurana iuppano de Sydraga testes, Prior Drago testes, Drago de Castriza testes, Georgius urataro testes.

✠ Godine od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista hiljadu 59., indikcije X. Za vladanja Krešimira, kralja Hrvata i Dalmatinaca, mjeseca veljače. U gradu Biogradu. Za Dragoslava priora i Teodozija biskupa izrađena je izprava o opraštanju (od plaćanja poreza) i o slobodi u korist samostana svetoga Ivana Evanđeliste, koji se već od prije nalazi na tom istom mjestu, u prisutnosti opata Andrije i njegove braće a po nalogu samoga kralja na ovaj način: Ja kralj Krešimir podjeljujem i dopuštam tebi poštovani opate Andrija, tvojoj braći i tvomu samostanu, koji se po mom nalogu i mojom brigom, ali kud i kamo više vašim radom započinje graditi i dovršuje, da, ostajući u granicama crkvenoga prava, ne budete nikome podvrgnuti osim višnjem Bogu, kome ste posvetili svoju službu. Vaš samostan neka bude oslobođen od plaćanja svakoga poreza, osim da iz odanosti dade na dan svečanosti crkve biskupu istog mjesta jedno janje i bure vina na dar. I kad to dadete, ni biskup ni prior ne smije vam nedopušteno od svoje volje nešto nepromišljeno nalagati. A da se ova naša odredbena izprava tiekom vremena ne pokaže ništetnom, podkrepljujemo je pred poslanikom svete rimske crkve, častnim opatom Majnardom, da uviek ostane na snazi. S njom da ostane vama na vječno pravo od nas predani otok Žirje i dvorac u blizini grada, koji se naziva Rogovo sa svim posjedima, koje na najstalniji način zajamčujemo samostanu. Kad bi netko pokušao, da poništi ovu našu pravednu odluku, neka ga zateče božanska srčba, neka bude krivac pred našim zakonima i neka plati stotinu zlatnika. A ova naša odredbena izprava neka zadrži svoju stalnost. Goica ban, svjedok; Boleslav tepčija, svjedok; Prvaneg, župan Luke, svjedok; biskup Teodozij biogradski, svjedok; Dragoslav prior, svjedok; Jurana, župan Sidrage, svjedok; prior Drago, svjedok; Drago od Kastrice, svjedok; Juraj vratar, svjedok.

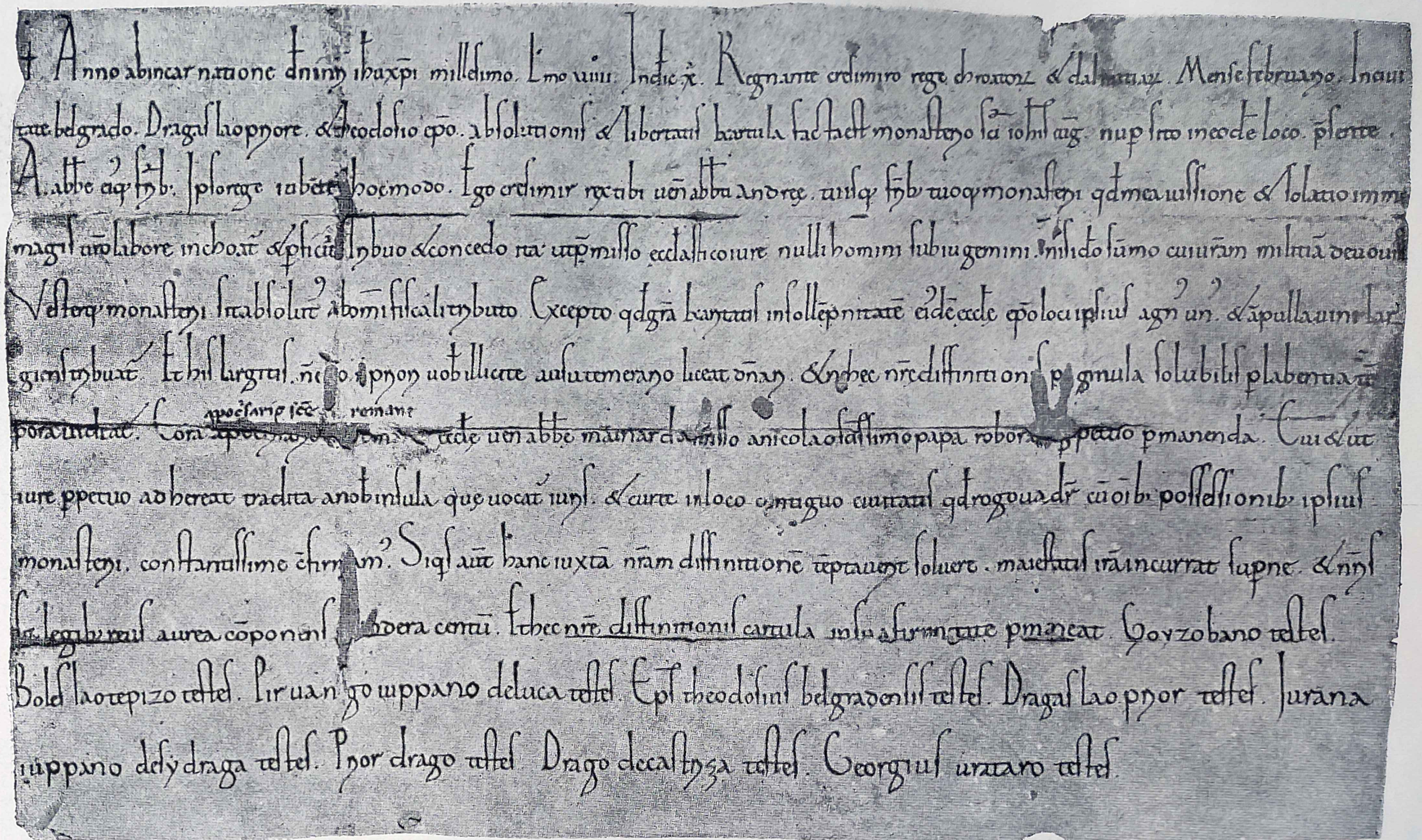

U VELJAČI 1060., KRALJ PETAR KREŠIMIR OSLOBAĐA SAMOSTAN SV. IVANA U BIOGRADU NA MORU OD PLAĆANJA POREZA I DAJE MU KRALJEVSKU SLOBODU

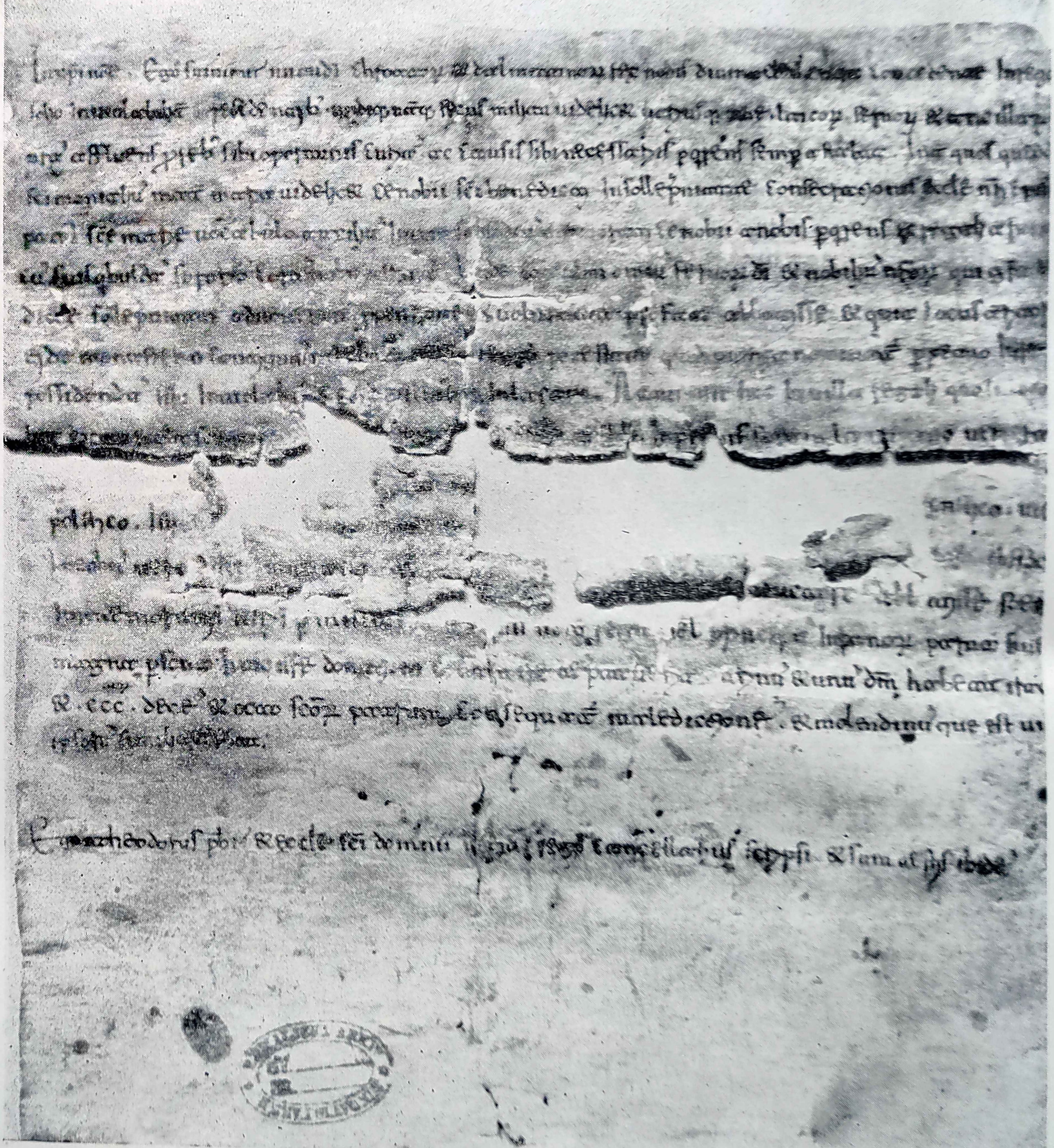

GOD. 1078. KRALJ ZVONIMIR DARIVA SAMOSTANU SV. BENEDIKTA U SPLITU ZEMLJIŠTE PUSTICU U LAZANIMA

God. 1078. kralj Zvonimir dariva samostanu sv. Benedikta u Splitu zemljište Pusticu u Lazanima

✠ In Christi nomine. Ego Suinimir nutu dei Chroatorum et Dalmatinorum rex. Nobis, diuina clementia concedente, in regali solio inuiolabiter residentibus, undique uterque sexus militum, uidelicet utriusque uite laicorum, seruorum et ancillarum, nostram affluens pro rebus sibi oportunis curiam ac causis sibi necesariis perquirens semper astabat. Inter quos quedam sanctimonalium mater Maria, uidelicet cenobii sancti Benedicti, in sollempnitate consecrationis ecclesie nostri episcopatus sancte Marie uocabulo auxilium (immo subsidium memora)ti cenobii a nobis perquirens ex regali throno cum suis quibusdam sororibus (coram nobis astitit. Unde consulto omnium seruorum dei) et nobilium nostrorum, qui gratia dei dicte sollempnitati (aduenerant propensione) et uoluntate prefate abatisse, et quia locus territorii eidem monasterio contiguus (uidebatur, nostra regali) potestate quod Pustiza nominatur perpetuo iure possidendam sibi inuiolabiliter concessimus in Lazani. Actum est hoc in uilla regali, quo in loco iam dicta ecclesia sancte Marie (sita uidetur, his) coram testibus. Inprimis coram Laurentio uenera(bili archiepiscopo, Petro chroatensi episcopo, Stephano iaderensi episcopo, Johanne traguriensi episcopo, Johanne sancti Bartholomei abbate, Petro belgradensi abbate, Dominico tepzi)zi, (Jurina tenenstico), Uiseno polstico. Isti (ad nostram confirmationem cum innumerabili multitudine ibidem astante sufficiant.) Jacobum uero ducem morianorum ex (parte nostra legatum e)t introductorem abbatisse fieri in memoratis terris permissimus. Si quis uero regum uel principum, iupanorum, parua siue magna persona, huic nostre donationi cotraire temptauerit, trinum et unum deum habeat itarum, et CCC decem et octo sanctorum patrum consequator maledictionem. Et molendinum que est uita ipsorum similiter fiat.

Ego Theodorus presbiter et ecclesie sancti Domnii et eiusdem regis cancellarius scripsi et sum testis ibidem.

✠ U ime Kristovo. Ja Zvonimir, Božjom voljom kralj Hrvata i Dalmatinaca. Sjedeći dozvolom božanske milosti na nepovredljiv način na kraljevskom priestolju stajaše uz nas jedan i drugi rod podanika, naime svjetovnjaka obojega spola, službenika i službenica, koji dolaze u naš dvor radi stvari, koje su im od potrebe i djela, koja su im od nužde. Između njih majka opatica, koje su Bogu na službu, naime Marija od samostana svetoga Benedikta, na svečan dan posvećenja crkve naše biskupije, posvećene svetoj Mariji, tražila je pomoći ili zaštite za spomenuti samostan i došla je pred nas do našeg kraljevskog priestolja s nekim svojim sestrama. Zbog toga, po savjetu svih Božjih službenika i naših plemića, koji milošću Božjom bijahu došli na spomenutu svečanost, iz naklonosti udovoljismo želji opatice; a kako se mjesto, koje se zove Pustica u Lazanima, nalazi, kako se vidi, u blizini samoga samostana, dadosmo joj ga s pravom na vječan posjed i kao nepovredljiv. Ovo je učinjeno u kraljevskom dvorcu, na mjestu, gdje se nalazi i spomenuta crkva svete Marije, pred ovim svjedocima: najprije pred Lovrom, poštovanim nadbiskupom, Petrom, hrvatskim biskupom, Stjepanom, zadarskim biskupom, Ivanom, trogirskim biskupom, Ivanom, opatom svetoga Bartolomeja, Petrom, biogradskim opatom, Dominikom, tepčijom, Jurinom kninskim. Višenom poljičkim. Ovi, koji su stajali s nebrojenim množtvom, neka budu dovoljni našoj potvrdi. Dozvolismo, da Jakov, vođa primorskih predjela, bude odaslanik s naše strane i uvoditelj opatica u posjed spomenutih zemalja. Kad bi netko od kraljeva ili knezova, mala ili velika osoba, pokušao, da se uzprotivi ovom našem obdarivanju, neka ga zateče srčba trojnog i jedinog Boga i stigne prokletstvo tri stotine osamnaestorice svetih otaca. I isto tako neka bude s mlinom, koji je život tih zemalja.

Ja Teodor, svećenik i kancelar crkve svetoga Dujma i istog kralja, napisah i sam sam svjedok.

God. 1089. 8. rujna, kralj Stjepan II. potvrđuje opaticama sv. Benedikta u Splitu darovnicu svoga predšasnika Zvonimira o zemljištu Pustici u Lazanima

Stephanus ego, nutu Dei ✠ In Christi nomine. Huius pagi- Chroat(orum et Dalmatiarum rex). nis seriem uel dictaminis causam cunctis nostri regni conprouintialibus ad futuram .(diuini numin)is gratia notare his studui scriptis. Cum igitur omnipotentis dei pietas me sua clementia p(atruum,) auuu, proauuumque solio in regio omnibus Chroatie et Dalmatie nobilibus collaudantibus exaltauerit honore, undique u(niuersa) nobilitas seu exigui populi manus ac ceteri ecclesiarum, cenobiorumque rectores u(el (rectroactis pro) causis aut confirmationis rerum uel gratia comunis nostri regni utilitatis, ad nostram, ut moris est omnibus imperatibus, confluere ceperunt. Itague mater et procu(ratrix) sancti monalium Spalatini cenobii sancti uidelicet Benedicti (martiris inter hos nostri presentia una cum quibusdam suis sororibus quoddam scriptum a) nuper rege defuncto Suinimiro concessum sibi hoc ad opus sui cenobii de quodam territorio regali, quod in lo(co, qui dicitur) Lasani, habetur, secum deferens, in die natiuitatis sancte Dei genitricis et uirginis Marie, se medium statuit. Et hoc idcirco et ita ut quemammodum a memorato rege illud donationis scriptum habebatur ratum atque firmatum pari modo, immo meliori a nostra regali dignitate cum nostri impressione sigili roborari nec non perpetim deberet firmari. Quo cognito, tum illarum precibus flexi, tum nostrorum nobilium consilio suffulti, quod postulauerant adimpleri illis precepimus. Igitur memoratum territorium iam dicto in loco inconcussum perpetualiter atque inuiolatum ad opus prescripti monasterii cum terris, quod Pustica nominatur firmamus. Ita quidem ut nostrorum successorum (nullus, uel cuiuslibet persona), magna uel parua nullo modo his nostris firmationibus et sigilli impressioni contraire debeat. Quod si, quod absit, aliud aliquis agere temtauerit et prenominatum domum dei his (terris) disuestire uoluerit, trinum et unum deum habeat ratum et CCC torum X et VIII sanctorum patrum consequatur maledictionem et cum Juda traditore in inferno mancipetur.

Actum est hoc apud castrum Sibinico in die prefate solempnitatis ante notitiam horum testimoniorum. Inprimis Laurenti archiepiscopi, Johannis tragurini episcopi, Petri spalatini archidiaconi, presbiteri Petri spalatini, Jacobi morstici, (Lubomiri tepci), Stresigna breberstici, Uiseni zetinstici, Dragoslaui sagorstici, Uratina polstici, Orsina dridi(stici, Desimiri ubrusari . . . uone . . . sastobrinscici, Tolemir tepizica, ac ceterorum nostrorum nobilium. Ad hec quoque causa diuini amo(ris a parte nostri sibi concessimus perpetuis Salone molendinum similiter et starea, que est propria nostra: (hec quoque preductis testibus confirmantibus. Quibus eis omnibus) legatum iupanum Zentene, Uisenum uidelicet (dedimus).

✠ U ime Kristovo. Ja Stjepan, Božjom voljom kralj Hrvata i Dalmatinaca. Pobrinuo sam se, da sastavi ovaj spis ili nalog svim podanicima našega kraljevstva za buduću naklonost božanstva. Kad me je ljubav svemogućega Boga u svom milosrdu uzvisila čašću na kraljevsko priestolje otaca, djedova i pradjedova, pristankom svih plemića Hrvatske i Dalmacije, počeše dolazti k meni sa svih strana plemići ili skupine malog puka i drugi upravitelji crkava i samostana u svrhu nedovršenih posala ili potvrde pojedinih djela ili u korist zajedničkog dobra našeg kraljevstva, kao što je običaj kod svih vladara. Tako je došla pred nas i majka upraviteljica splitskog samostana, naime svetog mučenika Benedikta, s nekim svojim sestrama noseći sobom neki spis, izdan joj od nedavno preminulog kralja Zvonimira u korist njezina samostana, a koji se odnosi na neko kraljevsko zemljište u mjestu koje se zove Lazani, i iznijela ga je pred nas na dan rođenja svete Bogorodice i djevice Marije. I to zbog toga i tako, da, kako je darovni spis spomenutog kralja potvrđen i podpisan, da se na isti način, dapače i bolje podkriepi našim pečatom i za uviek podpiše. Kad smo to razabrali, sklonuti njihovim molbama, a poduprti savjetom naših plemića, naložismo, da se izvrši ono, što su tražile. Tako doznačujemo zemljište na već spomenutom mjestu stalno i za uviek te čitavo u korist već spomenutog samostana sa zemljištem koje se zove Pustica, i to tako, da se nitko od naših nasljednika ili koja druga osoba velika ili mala ne usudi ni na jedan način suprotstaviti se ovim našim potvrdama i utisnutom pečatu. Kad bi se, a do toga neka ne dođe, netko usudio raditi drugačije i htio lišiti spomenutu kuću Božju ovih dobara, neka ga zateče srdžba trojnog i jedinog Boga i stigne prokletstvo tri stotine i osamnaestorice svetih otaca i neka s Judom izdajicom bude predan paklu.

Ovo je učinjeno kod grada Šibenika na dan spomenute svečanosti, a u prisutnosti ovih svjedoka. Najprije Lovre, nadbiskupa, Ivana, trogirskog biskupa, Petra, splitskog arhiđakona, splitskog svećenika Petra, Jakova primorskog, Ljubomira, tepčije, Strezinje bribirskog, Višene cetinskog, Dragoslava zagorskog, Vratine poljičkog, Orsine dridskog, Dešimira, ubrusara . . . zastobrinjskog, Tolemira, tepčije, i ostalih naših plemića. K tome, a zbog božanske ljubavi, dadosmo mlin u blizini Splita, a isto tako i star, koji je naše vlastničtvo. I ovo je učinjeno pred spomenutim svjedocima, koji to potvrdiše. Njima pridadosmo kao izaslanika cetinskog župana Višenu.

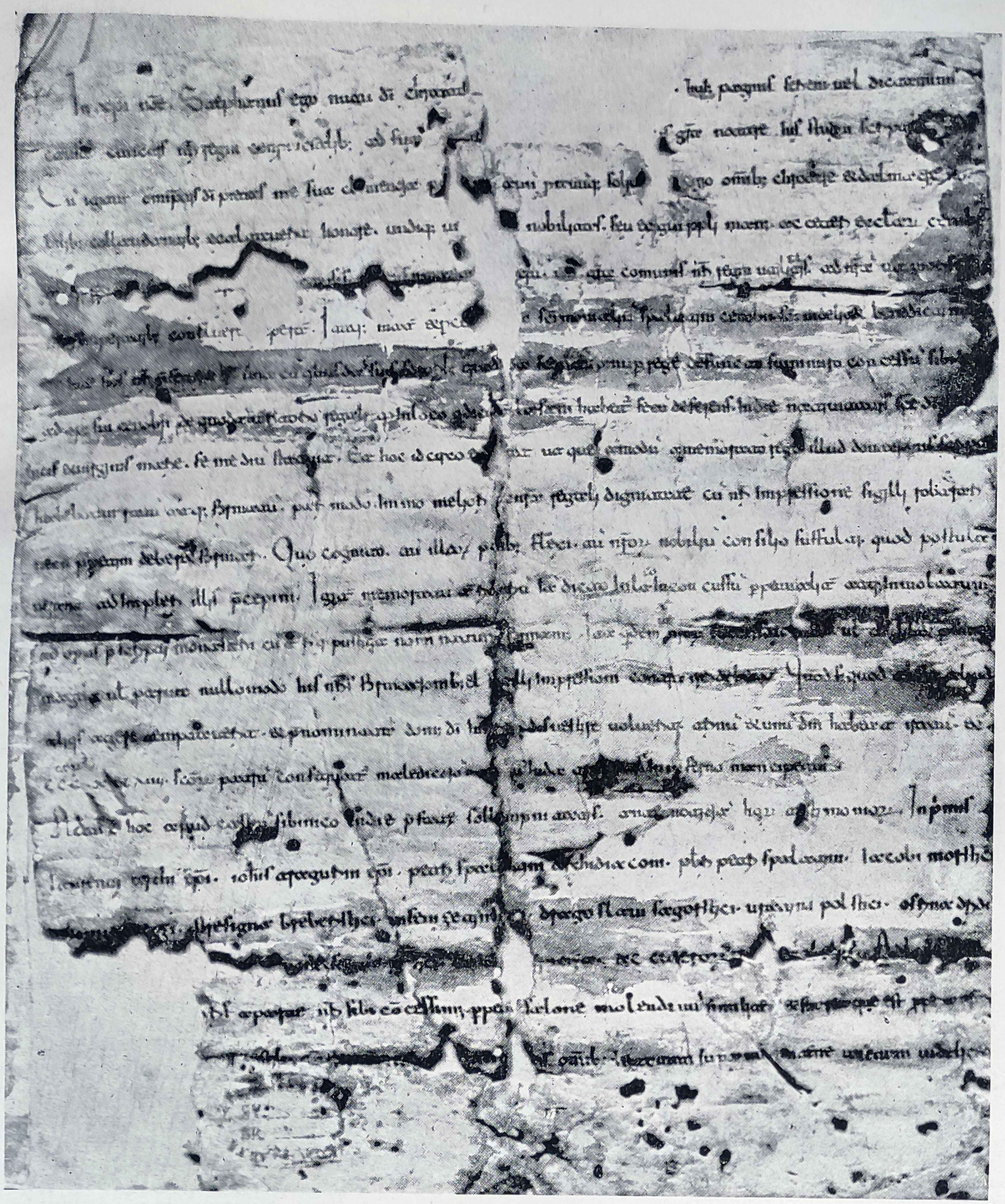

8. RUJNA 1089. KRALJ STJEPAN II. POTVRĐUJE OPATICAMA SV. BENEDIKTA U SPLITU DAROVNICU SVOGA PREDŠASNIKA ZVONIMIRA O ZEMLJIŠTU PUSTICI U LAZANIMA

PAPA GRGUR VII. PO SVOME IZASLANIKU POTVRĐUJE DIMITRIJU, KNEZU HRVATSKE I DALMACIJE, KRALJEVSKI NASLOV, A OVAJ MU OBEĆAJE, DA ĆE STOLICI SVETOG PETRA DAVATI GODIŠNJI PRINOS

funkciju kraljevskog kancelara. U tom smislu treba razumjeti pitanje o organizaciji kraljevske kancelarije. O njoj se može govoriti za Petra Krešimira oko g. 1069., za Zvonimira g. 1083 i za Stjepana II. g. 1089. Nazivi u izpravama »aule regis cancellarius« ili »cancellarius dominis regis« sami po sebi ne dozvoljavaju zaključak na obstanak kancelarije u pravom smislu rieči i treba računati s u diplomatici dobro poznatom činjenicom, da sama pojava naziva nije podjedno i dokaz za obstanak same stvari. Ali kada se sastavljač javne izprave označuje kraljevim kancelarom, a sama izprava odaje oznake javne izprave višeg stupnja, onda je i zaključak na obstanak organizirane kancelarije opravdan.

Hrvatske kneževske i kraljevske izprave već same sobom, svojim obstankom i pravnom vjerodostojnošću mogle su kao i svake druge javne izprave, služiti kao dokazno sredstvo u svako doba i prieporna su se pitanja mogla riešiti u korist osoba, koje su se njima mogle izkazati. Trpimirove i Mutimirove izprave pokazale su svoju dokaznu snagu g. 1076., u Zvonimirovo doba. Zvonimir je Trpimira i Mutimira, svoje predšasnike, smatrao kraljevima, a njihovim je izpravama priznao istu dokaznu snagu, koju i kraljevskima. Izprava kralja Petra Krešimira o otoku Maonu odlučila je g. 1190., a Zvonimirove izprave g. 1171., 1188. i 1200.

BIBLIOGRAFIJA

BARADA M.: Dvije naše vladarske izprave. — Croatia Sacra VII. Zagreb 1937.

BOUARD A.: Manuel de diplomatique francaise et pontificale. Diplomatique générale. Paris 1929.

BRESSLAU H.: Handbuch der Urkundenlehre. I.—II. 2o izd. Leipzig 1912.—1931.

ERBEN W.: Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien. — Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte. Herausgeben von G. v. Below und F. Meincke. Abteilung IV. Hilfsursenschaften und Altertümer. Erben Schmitz-Redlich, Urkundenlehre I. München und Berlin 1907.

GIRY A.: Manuel de diplomatique. Paris 1925.

KATIĆ L.: Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu. — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX. Split 1926.—27.
— Prijepisi dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti. — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI. Split 1940.

KLAIĆ VJ.: Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. Sv. I. Zagreb 1899.
— Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059.—1359.). — Vjesnik Zemaljskog arhiva XIII. Zagreb 1911.

NAGY J.: Diplomatičko-paleografske studije. — Vjesnik Državnog arhiva I.—III. i VII. Zagreb 1925.—1928. i 1937.
— Hrvatske kneževske isprave u svijetlu dosadanje nauke. I. Isprave kao historijski izvori. — Vjesnik Državnog arhiva VIII. Zagreb 1939.
— Monumenta Diplomatica I. Isprave iz doba Hrvatske narodne dinastije. Zagreb 1925.
— Tradicija isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskog samostana sv. Krševana. — Zbornik kralja Tomislava. Zagreb 1925.
— Hrvatske isprave iz doba narodne dinastije. — Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici Hrvatskog kraljevstva. Zagreb 1925.

NOVAK V.: Dva splitska falsifikata XII. stoljeća. — Bulićev zbornik. Zagreb—Split 1924.
— Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu. — Prilog IV. Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII—XLVIII. Split 1924.-25.
— Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. — Monumenta VII. Zagreb 1877.
— Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije. Rad 35. Zagreb 1876.
— Stari priepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maricama. Rad 36. Zagreb 1876.
— Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka, Rad 45. Zagreb 1878.

SMIČIKLAS T.: Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. II. i III., Zagreb 1904.—1905.

ŠEGVIĆ K.: »Dva splitska falsifikata«. Jesu li falsifikati? — Nastavni vjesnik. XXXVI. Zagreb 1927.

ŠIŠIĆ F.: Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. — Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, nove serije sv. XIII. Zagreb 1913.
— Priručnik izvora hrvatske historije, I. 1. Zagreb 1914.
— Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925.

ŠUFFLAY M.: Die dalmatinische Privaturkunde. — Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, Band CXLVII. Wien 1904.

DABINOVIĆ A.: Hrvatska državna i pravna povijest (Jubilarna izdanja o stotoj godišnjici Matice Hrvatske 1842. do 1942.) Zagreb 1940.

KOSTRENČIĆ M.: Hrvatska pravna povijest (Predavanja). Zagreb 1923.

LANOVIĆ M.: Ustavno pravo hrvatske narodne države. Rad knj. 265. i 266. Zagreb 1938. i 1939.

LJUBIĆ Š.: Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur. Starine knj. 23. Zagreb 1890.

RAČKI Fr.: Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije. Beč 1861.

4. HRVATSKI PRAVNI SPOMENICI

Napisao prof. dr. ANTUN DABINOVIĆ

Obćenito. Isto kao u zapadnoj i srednjoj Evropi prevladalo je i u Hrvatskoj načelo, da običajno pravo ide pred pisanim. Ljudi su u ranijem srednjem vieku sasvim nepismeni i samo svećenici znaju pisati. Stoga je kod čovjeka iz naroda postojala neka predrasuda protiv pisanog slova. Ljudi su svoje poslove vodili javno, pred svjedocima, a nisu trpjeli, da im bude suprotstavljena kakva god bilo pismena izprava. Uz to je raniji srednji viek kod nas živio po načelu izmjene dobara i nije poznavao novčanog prometa. Pa i kasnije, kad se novčani promet razvio pod utjecajem križarskih ratova i uzpostavljanja trgovačkih veza između naših krajeva i Bližeg Iztoka, bila je težnja pripadnika visokog plemstva, da čovjeku iz puka nikako ne dopuštaju upotrebu novca. Novčani promet imao je sačinjavati izključivost pripadnika višeg staleža.

Od trenutka, kad je s novčanim prometom nastala borba oko izključivosti tog izplatnog sredstva, osjeća se potreba za pisanim listinama. A pogotovo se ta potreba osjeća, kad je pojedinim velikašima ili inozemnim vladarima polazilo za rukom, da zaposjednu neke naše krajeve, neke gradove ili slobodne župe. Samo stanovničtvo gradova ili župa sada je za očuvanje svojih strarih prava tražilo, da se ta prava za-

bilježe. Sastavljanje gradskih i seoskih statuta, to jest zakonika za ograničeno samoupravno područje, uviek je posljedica političkih događaja, koji su dovodili do podređivanja grada ili pojedine župe pod vlast susjednog velikaša ili prekomorske mletačke vlasti. To vriedi međutim prvenstveno za primorske krajeve. U Zagorju nije bio riedak slučaj, da je kralj ili ban, dajući jednom trgovištu gradska prava istodobno s povlasticom o gradskom pravu izdavao i odredbe o unutrašnjem gradskom uređenju. To je bio slučaj sa Zagrebom, komu je kralj Bela III. (IV.) podielio Zlatnu bulu god. 1242.

1. Gradski statuti

U Primorju su gradovi ili carski bizantski ili kraljevski hrvatski. Carski bizantski gradovi dobrim su dielom vodili svoje podrietlo iz rimskog vremena. Stanovništvo im je stoga pretežno romansko, kako se vidi po osobnim i obiteljskim imenima. Dosta je rano međutim to romansko stanovništvo poprimalo hrvatsko obilježje, tako da su i sami bizantski gradovi Zadar, Trogir i Split bili zapravo dosta rano dvojezični. Bizantski carski gradovi južno od Neretve bili su prvenstveno Dubrovnik i Kotor, zatim među drugima Bar, Budva, Skadar, Drivost. Svi ovi gradovi razvili su posve samostalno od državne vlasti svoje statutarno pravo. Prema bizantskim carskim gradovima sačinjavaju posebnu cjelinu hrvatski kraljevski gradovi. To su s početka tvrđave (castra) i imaju posve vojničko uređenje. Stanovništvo, sastavljeno od vršilaca pomoćnih službi i od obrtnika, bilo je posve podređeno vojničkoj vlasti gradskog župana. Tek uzporedno s romanskim gradovima hrvatski su gradovi razvili gradske uprave posve samoupravne naravi.

Kod primorskih gradova moramo razlikovati dva stupnja razvitka. Prvi je stupanj obilježen **trogirskom diplomom** kralja Kolomana od god. 1108. Sudeći po njoj, gradovi su bili oslobođeni svakog izravnog poreza, imali su vlast, da sami biraju priora (načelnika) i biskupa, poslužili su se domaćim običajnim pravom, a imali su od lučkih uvoznih carina ustupiti desetinu biskupu, dok se ostalih devet desetina podielilo između kralja za $^2/_3$ i gradskog priora ili kneza za $1/3$.

Potreba za zapisivanjem domaćeg prava u obliku statuta pojavila se u XIII. stoljeću. Povod su zato dali u jednu ruku osvojenje dalmatinskih gradova s mletačke strane početkom četvrtog križarskog rata i podređivanje pojedinih gradova ili župa hrvatskim velikašima.

Gradovi su sada osjećali potrebu, da zabilježe svoje pravo. Isto su tako pojedine župe nastojale štititi svoje običajno pravo tako, da su ga dale zabilježiti. Veliko doseljivanje iz zaleđa ponukalo je k tome gradske starosjedioce, da zatvore svoje redove i da razpravljanje javnih poslova ne prepuštaju više javnom zborištu svih građana, nego da ga prenesu na veliko vieće, to jest na zbor starosjedilaca. Ovi starosjedioci sačinjavaju gradsku aristokraciju, koja se, isto kao što je to bio slučaj u Mletcima, zatvara pred ostalim građanstvom, okupljenim u obrtničkim udružbama.

Težnja za stvaranjem gradskih statuta pojavljuje se već u prvoj polovini XIII. stoljeća. Tako se za Zadar tvrdi u jednoj kaznenoj parnici, da je imao svoje stare običaje, koji su zabilježeni oko god. 1210., vjerojatno poslije mletačkog osvojenja. I u Dubrovniku je staro pravo zabilježeno polovinom XIII. stoljeća. I za Split zna Toma Arhiđakon, da su tu zabilježeni gradski običaji pod knezom Garganom de Arsignis. Ali je konačno sastavljanje gradskih zakona izvršeno tek u XIV. stoljeću pod utjecajem pravnika iz bolonjske škole.

Hrvatski kraljevski gradovi razvili su istu slobodu; tako **Šibenik** poslije razorenja krunitbenog hrvatskog grada Biograda na moru točno po uzoru trogirske diplome god. 1167., **Omiš** navodno od Andrije I. (II.) god. 1207., **Nin** god. 1205. i 1244., **Jablanac** god. 1251. Tako se iz te slobode moglo razviti i kod njih statutarno pravo posve slično pravu romanskih gradova.

U svojim ugovorima s Mletcima primorske su općine sačuvale sudbenost samo u građanskim poslovima, dok su je prije imale u građanskim i u kaznenim. Mletčani su naime primjenjivali načelo, da se kaznena sudbenost mora pridržati vrhovnoj vlasti. Pod Mletcima je vladao gradom rektor ili proveditur, obično mletački vlastelin, izabran od mletačkog Velikog vieća. Priziv protiv presude gradskog kneza išao je sada na mletački kolegij četrdesetorice (quarantia). U vrieme hrvatskih i ugarskih kraljeva čuvar gradskih sloboda bio je tavernik i on je sudio u najvećoj instanciji o parnicama, koje su se vodile pred gradskim sudom.

Protiv presuda gradskog suda u građanskim stvarima išao je priziv pod Mletcima na jedan od pravnih zavoda u Padovi, Veroni ili Vicenzi, dok je pod hrvatsko-ugarskim kraljevima sudila kraljevska kurija.

O južnoj skupini primorskih gradova pojedinosti su dosta oskudne. Tu je najstariji **dubrovački statut,** koji potječe iz god. 1272. i pokazuje sve vanjske oblike podpune i sistematske kodifikacije. Taj statut nije objelodanjen, nego se čuvao kao državna tajna u dubrovačkoj sudskoj pisarni. U Dubrovniku je vlast javnog zborišta na trgu pred katedralom prestala početkom XIV. stoljeća. Javno je zborište samo primalo do znanja zaključke gradskih vieća. Od ovih je zamjenjivalo staru građansku skupštinu Veliko vieće. Za unutrašnju upravu republike služilo je Malo vieće, dok su se inozemni poslovi razpravljali, isto kao u Mletcima, pred Viećem umoljenih. Svake godine o danu sv. Mihovila Dubrovčani su vršili izbor gradskih oblasti. Gradski je knez vladao najprije neodređeno vrieme. Pod Mletcima (1204.—1358.) gradski su se knezovi u početku izmjenjivali u dužim razmacima, tako da se činilo, kao da će kneževska vlast postati nasljednom, no kasnije su vladali po dvie godine. Pod republikom je trajanje kne-

ževske vlasti smanjeno čak do toga, da je knez upravljao republikom tek mjesec dana. Neke odredbe dubrovačkog statuta, koje se tiču pomorskih poslova, posve se razlikuju od mletačkih i preuzete su dobrim dielom iz bizantskih pomorskih zakona.

Kotorski statut bio je dovršen godine 1301., ali je popunjavan sve do godine 1421., kad se grad predao Mletačkoj republici. Prestanak vlasti javnog zborišta zabilježen je godine 1361. I u Kotoru su gradske oblasti uzele isti razvitak kao u Dubrovniku. Znamenita je za prometne prilike ustanova havarije, podjele pretrpljene štete među učestnicima jedne zajedničke vožnje, ne samo za pomorski, nego i za suhozemni promet. Kaznene odredbe kotorskog statuta veoma su oštre. One podsjećaju na bizantsko pravo, gdje su u kasnije vrieme kazne sakaćenja zamjenjivale smrtnu kaznu.

I u **Duvanjskom statutu** pravi se razlika između vlastele i puka. Tu se Veliko vieće gradskih plemića (gentilhomeni) bavilo svim gradskim poslovima.

Značajni su statuti otočkih obćina **Korčule, Mljeta i Lastova.** Najstariji je od njih korčulanski statut, koji potječe iz god. 1214. Sva ova tri statuta počinju s kaznenopravnim odredbama i podsjećaju zbog njih na Leges Barbarorum iz VI. i VII. stoljeća, odnosno na zakonik cara Teodozija II. Sva je prilika, da tu dolazi do izražaja staro pravo, kako je postojalo u tim krajevima u ranom srednjem vieku. Napose su značajni statuti: **Hvara,** koji je bio dogotovljen tek god. 1331. Na temelju ovog statuta ova je obćina živjela samostalno po svojim zakonima. Statut **Brača** konačno je pak redigiran god. 1375.

Sjeverno Primorje stoji sa svojim statutarnim pravom pod izravnim utjecajem prekomorskih sveučilištnih sredina. Svi su statuti iz XIV. stoljeća. U njima su zabilježene gradske oblasti, po svoj prilici iz težnje, da se gradske slobode očuvaju prema susjednim velikašima. Znamenite su ustanove milosrđa, koje pružaju značajan primjer čovjekoljublja i družtvene skrbi. Pravo bratovštine obuhvaća skoro sve važnije zgode zapisanog člana. Podpore mu se daju u slučaju bolesti, zapadanja u tuđe zarobljeničtvo, vjenčanja sina ili kćeri, pokopa.

U **splitskom statutu** nalaze se obsežne odredbe o notariatu. Ta se ustanova razvila u primorskim gradovima u XII. stoljeću, ali su u spisima zabilježeni pisari ili notari već početkom XI. stoljeća. Notariat je gradska služba, za koju se je mogao natjecati samo onaj, koji je ili od Svete Stolice ili od carskog falačkog grofa dobio osposobljenje za taj poziv. No kad je jednom pojedinac imenovan gradskim notarom ili bilježnikom, morao je po određenom cjeniku sastaviti na traženje (rogatio) stranaka izpravu o pravnom poslu, koja se je izdavala samo u ovjerovljenom priepisu, dok se izvornik čuvao u notariatskim spisima. Notariatske izprave (instrumenta) uživale su javnu vjeru, to jest smatrale su se u pogledu njihovih navoda istinitima, osim slučaja, da se dokazalo, da su krivotvorene. Obiestno pobijanje notariatskih izprava kažnjavalo se je sakaćenjem desne ruke.

Posebnu važnost imaju statuti gradova Kastva, Veprinca, Mošćenice i Labine. Samo je ovaj posljednji statut napisan na latinskom jeziku, dok su prva tri napisana hrvatski. Što se sadržaja tiče, ova su 4 statuta među sobom posve srodna.

Statutima ovih gradova srodan je **krčki statut** ili zapravo vrbnički, sastavljen god. 1388. i potvrđen s brojnim dodatcima od mletačkih oblasti god. 1526. **Kastavski i veprinački** stoje među sobom u tiesnoj vezi ne samo radi zemljopisne blizine ovih dviju obćina, nego i radi vremena, kad su nastali (u drugoj polovici XV. stoljeća). **Labinski statut** potječe iz god. 1341., kada je taj onda podpuno hrvatski grad bio pod vlašću oglejskog (akvilejskog) patriarha Bertranda. **Trsatski statut,** napisan hrvatski, nastao je u drugoj polovini XVI. stoljeća.

Posebnu vrst statutarnog prava sadržavaju gradska uređenja **Zagreba, Varaždina, Samobora, Jastrebarskog, Petrinje.** Tu nije grad sam stvorio svoje pravo na temelju jednog mnogostoljetnog razvoja, nego je u samoj kraljevskoj povlastici, koja je dala začetak položaju slobodne gradske obćine, sadržano uređenje, po kojem se grad imao upravljati. U tom pogledu je pravo slobodne obćine na brdu Gradcu najvažnije. Dva su grada s time zabilježena, jedan nasuprot drugom, s jedne strane biskupski grad Zagreb oko Kaptola, a s druge slobodna obćina na brdu Gradcu nasuprot biskupskog Zagreba, koja je bila izuzeta od biskupske vlasti te je imala posve posebno uređenje, slično uređenju Beča i drugih austrijskih gradova. A samo je uređenje Beča zapravo vodilo svoje podrietlo od uređenja flandrijskih gradova u vrieme borbe između francuzkog kralja Filipa Augusta i njegovih protivnika Rikarda Lavljeg Srdca i Ivana bez Zemlje. Svi su ovi gradovi u prvom redu imali izvršiti vojničku zadaću kao obranbena točka protiv neprijatelja. Zato je obćina na brdu Gradcu zamišljena kao tvrđava, koja je imala sadržati u sebi goste iz četiri kraja, a to iz Hrvatske, iz Ugarske, iz Njemačke i iz Italije. Grad je imao svoju posebnu sudbenost. Stroge su mjere predviđene za očuvanje javnog poredka, za obranu građana od nasilja sa strane susjednih velikaša i za to, da oštećenim građanima bude svakako pružena podpuna zadovoljština. Zagreb je imao pravo svake godine održati nekoliko sajmova, kamo su imali pravo slobodnog pristupa trgovci iz daljih krajeva. U razlici prema dalmatinskim gradovima, koji su bili oslobođeni svake dužnosti pogošćivanja kralja i njegove pratnje, postojala je ta dužnost u pogledu zagrebačke obćine, samo je ograničena na neke točno označene slučajeve i na neke stanovite prilike. S kraljevskom je povlasticom grad oduzet županijskoj vlasti. U Zagrebu su vlastnici kuće i zemljišta sačinjavali posebno plemstvo prema bezkućnim obrtnicima ili trgovcima, koji su tek kasnije uživali neko građansko pravo. Prodaja nekretnina bila je otežana dužnošću predkupnje u prilog susjeda. Pojedinac je mogao oporučno

razpolagati svojom imovinom bez ograničenja. Građani su sami birali svoje sudce, a uprava grada bila je povjerena posebnom odboru, koji je zajedno s gradskim sudcem upravljao cielom občinom. Kad je trebalo izmieniti zakone ili uvesti nove, sazivao se je zbor svih građana, od kojega se tražilo odobrenje. U gradskoj su upravi sudac, prisežnici i viećnici sačinjavali t. zv. unutrašnji magistrat. Prisežnika je bilo 8, viećnika 20, tako da se je vieće sastojalo od 29 ljudi. Svaka narodnost, zastupana u vieću, birala je na dan sv. Blaža svake godine po 2 prisežnika i 5 viećnika. Izbor gradskog sudca potvrđivao je sam kralj. Za javnu sigurnost i obranu gradske tvrđave postavljen je gradski kapetan, koji je morao paziti, da zidine budu u redu i da za posadu bude hrane i strjeljiva. Važna je bila služba gradskog bilježnika, od kojega se tražilo poznavanje latinskog jezika i gradskih zakona. Bilježnik je zastupao gradsku občinu i pred samim kraljem.

U gradu se nije razvilo neko posebno pravo, nego su gradski sudci odlučivali prema običajima, koji su bili u kreposti u samoj zemlji. Ali se je iz sudske prakse s vremenom ipak razvilo neko posebno normiranje, koje je davalo gradskom pravu neko posebno obilježje. Osobito su oštre bile odredbe kaznenog prava. Vezanje uz sramotni stup blizu crkve sv. Marka, javno šibanje i batinanje, žigosanje i sakaćenje nisu bile riedke kazne. I za smrtnu je kaznu bilo više načina. Za ubojstvo je tako predviđena smrtna kazna, a zavisilo je od odnosa ubojice i ubijenog, koji će se način kazne primieniti.

2. Seoski statuti

Još više nego za gradska, vriedi za seoska prava načelo, da nepisani običaj mora svakako doći do svoje primjene. Pri tome je običaju priznat položaj nevidljive granice kraljevske vlasti. Svuda nije naime običaj jednak, ali se svuda morao poštivati. Pored običaja zakon je mogao vriediti samo u toliko, što nije njime pravni običaj povrieđen. A zakon je tek onda imao punu važnost, kad je prelazio u običaj, t. j. kad se sudbeno primjenjivao.

Svoje je običaje imala svaka župa po sebi, a župan ili sudac je sa svojim prisjednicima ili osidnicima morao usred župskog zbora suditi po starim običajma, koji su u svakoj župi bili različiti. Kod nas su radi toga, što su zabilježeni, od važnosti običaji Vinodola i Poljičke župe.

Vinodol. U hrvatskom Primorju od Ledenica do Križišća proteže se dolina nazvana Vinodol, u kojoj se nalazilo 9 seoskih občina: Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik, na čelu im Novigrad. Te su občine poklonjene krčkim knezovima od Bele III. (IV.), odnosno od sina mu Stjepana, i sada je nastala potreba, da se utvrđuju stari običaji. To je učinio poseban odbor od 42 čovjeka. U **vinodolskom statutu** (1288.) određuju se 1. prava i položaj vinodolskih knezova i njihovih obitelji, 2. odnosi crkve, 3. občinsko ustrojstvo, 4. nasljedno pravo, 5. kazneno pravo, 6. sudsko ustrojstvo i 7. način vođenja parnice.

Knezu se priznavala sudska vlast: nijedna se osuda nije smjela izreći bez njegova pristanka. Uz to je nadgledao upravu te je mogao zabraniti svako zborovanje. Knezu su išle sve globe osim vražde, koja se izplaćivala samo obitelji povrieđenoga. Isto su išle knezu i globe zbog neizvršenja ugovora. Kad je knez putovao Vinodolom, imala ga je svaka občina počastiti. A svaki je slobodan seljak dugovao knezu poseban dio prihoda, isto kao što se knezu davala desetina od prihoda zemalja pojedinih bratovština. Knezu su pripadale sve zemlje, kojima je posjednik umro ne ostavivši nasljednika. Tko je pridržavao zemlju, koja je imala ići knezu, bio je globljen njezinim sedmerostrukim prihodom, dok se krađa, izvršena prema seljaku, kažnjavala samo dvostrukom vriednošću ukradene stvari. Svaki je seljanin mao pravo putem suda tražiti izplate od kneza i od njegove pratnje, ali je pravo tužbe zastarievalo kroz godinu dana. Pripadnik kneževe pratnje bio je posebno zaštićen: tko ga je ranio ili ubio, bio je kažnjen kao da je ranio ili ubio osobu iz kneževe svojte.

Jedan dio Vinodola stajao je pod senjskom, a drugi pod modruškom biskupijom. U statutu je vlast ovih biskupa veoma ograničena. Biskupi se nisu smjeli miešati u sudbenost, koja je izključivo pripadala knezu, pa bila tužena stranka i svećenik. Knez je naime smatrao, da svećenik nije prestao biti sudionikom njegove sudbenosti time, što je od seljaka postao duhovna osoba. Zato je i vršenje službe Božje stajalo pod kneževim nadzorom.

Pojedine su seoske občine ranije uživale podpunu samoupravu u sudskim, upravnim i crkvenim poslovima. Mnogo se je gledalo na družtvenu skrb. Pojedine bratovštine, a svaki je pojedinac pripadao jednoj, imale su pomagati svoje članove u slučaju potrebe materialne pomoći i imale su se brinuti čak za njihovu sirotčad. Pojedinom je občinom upravljao sudac. Pored njega je na javni poredak pazio satnik, dok su pristavi, imenovani od slučaja do slučaja, imali paziti na vršenje sudskih naloga. Stranke, koje nisu same umjele zastupati svoja prava, imao je zastupati odvjetnik. A rotnici i pudari imali su nadgledati imovinu pojedinaca protiv krađe ili nasilja. Tvrđavama župe zapoviedali su gradščici, a busovići su oglašivali narodu občinske naredbe. Kad je Vinodol došao pod krčke knezove, nastala je promjena u položaju seljaka: oni nisu više bili slobodni ljudi, nego kmetovi. S time je ne samo skopčana dužnost davanja prihoda, nego je ograničena mogućnost, da svoju imovinu ostavljaju ženskom potomstvu.

U pitanju kažnjivih djela pravila se razlika između djela, učinjenog izravno, i djela, učinjenog propustom. Uobće se manje pitalo za namjeru, a više na učinak. Zato se nije gledalo kod usmrćenja čovjeka, da li se to dogodilo nesretnim slučajem ili u neprijateljskoj namjeri. Kod krađe se za to gledalo na izvršenu, ne na namjeravanu štetu. Pokušaj se kažnjavao u slučaju postavljanja zasjede protiv kneževih slugu. Pripremanje čarolija znači kod vještice dokazano kažnjivo djelo. Isto se tako kažnjavalo podme-

tanje ugaraka, i ako nije izbila vatra. Ako je netko u noćno doba zatekao lupeža, a nije bilo drugoga načina, da ga zaustavi, smio ga je i ubiti. Smrtna je kazna bila predviđena u dva slučaja: za ponovnu paljevinu i za vračanje. Paljevina se je inače kažnjavala globom ili batinanjem, a kad je bilo usmrćivanja, morala se plaćati globa. Za vračanje je predviđena kazna spaljivanjem. Inače se ne zna, kako je izvršavana kazna smrti. Što znači riječ »mašćenje«, kazna za slučaj neizplaćivanja vražde, nije pobliže poznato. Po svoj prilici se je krivac predao onome, koji je zločinstvom povrieđen, neka na njemu vrši koju kaznu hoće. Ali su u vinodolskom zakonu najveći priestupi mogli biti odkupljeni globom. Globa se je tako plaćala čak u slučaju silovanja i krivog svjedočanstva. Uobće se u Vinodolu nije znalo za suđenje s ureda, nego se za svaku parnicu, pa bila ona i kaznenopravnog značaja, tražilo, da bude s neke strane pokrenuta: bez tužitelja nije dakle bilo kazne. Pitanje je samo, kako se postupalo u slučaju građanskopravnih razmirica. O tome naime u Vinodolskom statutu nema spomena. Sva je prilika, da je svaka seoska obćina vršila sudbenost u svom području, i da je knez tek onda odlučivao, kad bi se jedna ili druga stranka obratila njemu. Kod krađe se je pravila razlika između obične krađe i krađe izvršene po noći, kad je oštećeni s prozora vikao »u pomoć«. Taj je povik naime značio dužnost svih obćinara, a među njima svakako pudara i rotara, da ugroženom priskoče u pomoć. Njihova je prijava dovodila s toga neizbježno do parnice. Ova posvemašnja sloboda pojedinca dolazila je do izražaja i kod svjedočanstva: svjedoci su bili posve slobodni u svojim izkazima, a sudac nije imao prema njima nikakve vlasti. Isto se tako ni od obtuženoga nije tražilo priznanje, da je počinio propisano mu zlodjelo: njegove su izjave morale biti posve slobodne.

Parnice su se vodile ustmeno. Ustmeno su se najavljivale tužbe pred sudom. Ali je stranka pri tom morala strogo paziti, da se je držala propisnog obrazca, jer joj je inače parnica bila izgubljena bez mogućnosti obnavljanja. Odvjetnika je mogao pojedinac uzeti kao zastupnika samo s kneževim odobrenjem. Kao dokazna sredstva mogli su služiti svjedoci, izprave, pristavi i prisega. Svjedoke je morao navesti tužitelj, jer je inače postojala opasnost, da će tuženi pobijajući tužbu naprosto ponuditi svoju prisegu. Tuženi je svakako mogao navesti protusvjedoke. Više se je vjerovalo službenim svjedocima, pudarima i rotnicima, ako su za stvar doznali prilikom vršenja svoje službe. Satnici, gradščik i busović uživali su javnu vjeru u svim svojim izkazima. Pudarima se vjerovalo osobito, kad su prilikom vršenja službe oduzeli okrivljeniku neko znamenje. Za svjedoke se je pitalo, da li su bili nazočni. Kao dokazno sredstvo nisu služile samo javne izprave, nego i trgovačke knjige.

Zanimljive su odredbe Vinodolskog zakona u pogledu dokaznog tereta. Svaka je stranka mogla ponuditi svoju prisegu i pozvati kao sredstvo podkriepljenja porotnike, t. j. ljude, koji su bili pripravni jamčiti za ozbiljnost te prisege. U slučaju, da je netko zbacio ženi pokrivalo s lica, a nije bilo svjedoka za to, mogao se je dotični osloboditi s prisegom, da on to nije učinio. Ako je tuženi ranio tužitelja tako, da se krv vidjela, onda je bilo dovoljno, da ranjeni polaže zakletvu. Isto je tako u slučaju povika u pomoć bilo dovoljno, da onaj, koji je vikao, izjavi pod prisegom, da je tuženoga vidio i da ga prepoznaje. Kad nije bilo druge mogućnosti, tražio je sudac od jedne ili od druge stranke, da svoje stajalište utvrdi pozivanjem porotnika. U tom slučaju porotnici su preuzimali na sebe samo moralnu odgovornost, ali je postojala vjerojatnost, da se ne bi primili toga posla, kad bi znali, da je njihov štićenik zbilja nešto skrivio, jer su u tom slučaju imali odgovarati ne samo za krivotu, nego i za prouzročenu štetu.

Vinodolski zakon nije zapravo statut jedne slobodne seoske obćine, nego je ugovor, sklopljen između novoga gospodara i seljaka vinodolske župe. Kao takav se taj zakon odlikuje velikom čovječnošću u rješavanju pitanja očuvanja javnog poredka.

Od tog se zakona razlikuje po podrietlu i po sadržaju **poljički statut.** Poljička knežina pozna između svojih stanovnika 1. plemiće, 2. pučane, 3. kmetove, 4. doseljene Vlahe, 5. robove. Plemići su pripadnici jednog od triju plemena Tišemira, Limića i Kremenčana. Neki su plemići vodili svoje podrietlo iz Bosne, to su bili t. zv. didići, nazvani tako po tome, što se za starinu upotrebljavao naziv »djedovine«. Drugi su opet vodili svoje podrietlo iz sjeverne Hrvatske i zvali su se Ugričići, a ti su živjeli po hrvatskom plemenskom pravu: njihova se zemlja zato zvala plemenšćina. Prema njima su slobodni ljudi sačinjavali jednu malu skupinu došljaka bez političkih prava. U seljačku masu spadali su kmetovi, koji su bili uposleni na djedovini ili plemenšćini plemića te su stajali pod njihovom sudbenošću. Doseljeni Vlasi bili su ponajviše pastiri, koji su čuvali poljička stada na temelju posebnih ugovora. Robom je netko mogao postati u ratu, a mogao je u svako doba odkupiti svoju slobodu.

Poljička je knežina obuhvaćala nekoliko sela. Na čelu knežine stajao je knez. Tri sudca, svaki od jednog plemena, s pristavom, a pod predsjedničtvom kneza, sačinjavali su sudbeni stol ili bankadu. Zbor od 12 malih knezova, svaki od njih iz jednog sela, birao je svake godine kneza i sudce. Knez i pristav mogli su biti od svakoga plemena, a vlast se knezu mogla ponoviti tri puta. Kneževa plaća iznosila je svake godine po 30 bravi. Dok je knez, koji je mogao biti didić ili Ugričić, imao pod sobom sudsku i upravnu vlast, bio je pored njega izabran vojvoda, koji je morao biti didić, i koji je zapoviedao u slučaju rata svim Poljičanima. Knez je dobivao pečat i kovčeg s izpravama, a vojvoda zastavu sv. Jurja. Kancelar sudbenog stola bio je svećenik. Sudbenost se je vršila po običajima, ali su mnogi od njih bili zabilježeni u samom statutu. Plemenšćina se po poljičkom statutu osim u pitanju plodova ne može potajno ni prodati ni založiti, nego se prodaja ima razglasiti na javnom

zborištu, a plemenska se je zemlja mogla ponuditi samo pripadnicima istog plemena i u prvom redu krvnim rođacima. Tek nakon trećeg oglasa i izvršene procjene mogla se plemenšćina ustupiti po pristanku samoga zbora. Isto je tako dieljenje plemenšćine među braćom stajalo pod nadzorom kneza, sudaca i zbora. Javnopravni značaj plemenskog sustava dolazi dakle i u ovom statutu do izražaja.

Odnos kmeta prema gospodaru sačinjava također jedno od najzanimljivijih odsjeka poljičkog statuta. Dok je naime inače po običajnom pravu taj odnos bio načelno nerazrješiv, tako da je kmet bio vezan uza zemlju i zemlja uz kmeta, u Poljicima se dopuštalo odstupanje kmeta sa zemlje. Kmet je morao to javiti godinu dana ranije do Miholja (29. rujna), a u sliedećoj godini morao je sve svoje stvari iznieti pred gospodara i pred zbor. Gospodaru bi rekao: »Gospodaru, sve ovo, što imam, Božje je i tvoje, biraj što mora tebi ostati«. Gospodar bi zatim s pristankom zbora prihvatio konačnu odluku.

Ima i drugih pravnih spomenika, koji bacaju svjetlost na hrvatsku pravnu prošlost, tako urbara iz XV. i XVI. stoljeća, među kojima je vriedan posebnog spomena **modruški urbar** od god. 1486.

5. SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI (stećci)

Napisao prof. IVAN RENGJEO

OBĆI POJAM I NALAZIŠTA

U južnim dielovima Nezavisne Države Hrvatske, skoro po čitavom zemljištu planinske središnje Hrvatske i primorskih hrvatskih krajeva sve do mora, leže razasuti bezbrojni nadgrobni spomenici, koji po svome postanju u najvećem broju primjeraka pripadaju srednjem vieku.

Narod te spomenike zove **stećci, mramorovi, mašeta**, a kada se nalaze u skupinama, **grčka groblja.**

Spomenici su smješteni na najraznoličnijim mjestima i položajima, ima ih u dolinama uza staze i putove, uz rieke i potoke, po poljima i livadama, javljaju se na povišim točkama, na iztaknutim glavicama i brežuljcima, odakle se pružaju krasni pogledi na bližu i dalju okolicu, ali se ti spomenici nalaze i visoko u planinskim krajevima, nekada jako udaljenim od dolina i prometnih putova; na nekim se mjestima danas nalaze na čistinama i otvorenim položajima, a negdje su zarasli u gustim šikarama ili u pravim šumama.

U vrlo mnogim slučajevima igrao je estetski momenat vrlo važnu ulogu pri izboru mjesta za grob i nadgrobni spomenik. Riedko se javljaju pojedinačno, već obično u manjim ili većim skupovima, te tako tvore čitava groblja, nekropole.

Koliko imade danas stećaka u hrvatskoj zemlji, još nije ustanovljeno. Jamačno ih je kadgod bilo i mnogo više negoli danas, jer je poznato, da je tokom godina i stoljeća vrlo mnogo tih spomenika upotriebljeno za različite gradnje, i tako podpuno uništeno.

U nekim većim nekropolama ustanovljeno je do 100 pa i više stećaka.

U samoj vel. župi Hum nabrojeno je 22.000 nadgrobnih spomenika, a u samom vlaseničkom kotaru 6325 kom. I u srednjoj Hrvatskoj imade ih posvuda, ali što se ide više prema sjeveru, prema Uni i Savi, broj im i razprostranjenost jako opada. Tako je u sjeverna dva nekadašnja bosanska okružja, u bihaćkom i banjolučkom, nabrojeno u svemu 706 stećaka.

Iztaknuti treba, da stećaka ima i na području današnjih velikih župa Bribir i Sidraga i Cetina, pa i dalje sve do mora i na jugu sve do državne granice u Konavlima.

Narodni naziv za ove spomenike: **mramor**, izveden je od gradiva, od kojega je stećak načinjen. Istim tim nazivom označuje narod bieli i čvrsti kamen vapnenac, kojega u južnim dielovima Nezavisne Države Hrvatske imade skoro posvuda. Ta se je vrsta kamena upotrebljavala za nadgrobne spomenike srednjega vieka čak i u onim krajevima, gdje takvog kamena nema, pa se je morao na grobište dovlačiti i iz većih daljina.

Naziv: stećak postao je od glagola stojati (glagol. pridjev: stojeći — steći) pa označuje nadgrobni spomenik, koji se diže u vis, to jest koji stoji.

Mašeta su naziv turskog podrietla, upotrebljavaju ga naosob Hrvati muslimani i označuje nadgrobni spomenik junaka, koji je poginuo braneći vjeru.

Danas narod upotrebljava za nadgrobne spomenike ova imena, a na samim stećcima sačuvani su nazivi, kako ih je hrvatski narod nekada nazivao, a to su: **kami, kamen ili bilig**, a gdjekada i zajedno: **kamen bilig.**

Za čitava groblja, u kojima su spomenici od kiše i nevremena potamnjeli pa izgledaju vrlo stari i upravo drevni, kazuje narod: **grčko groblje**, ako li je groblje na oko mlađe, zovu ga: **kaursko groblje** ili čak i: **mađarsko groblje.**

Kao temeljna obća značajka stećaka iztiče se njihova veličina, a s njome u vezi dakako i težina.

Od komada težine od jedno 100 kg raste veličina i težina tih nadgrobnih spomenika u nekim primjercima do 30.000 i više kilograma. Da se izrade i izklešu tako golemi nadgrobni spomenici, trebalo je odvaljivati od kamenog masiva i čitave stiene. A taj je posao bio jamačno

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci)

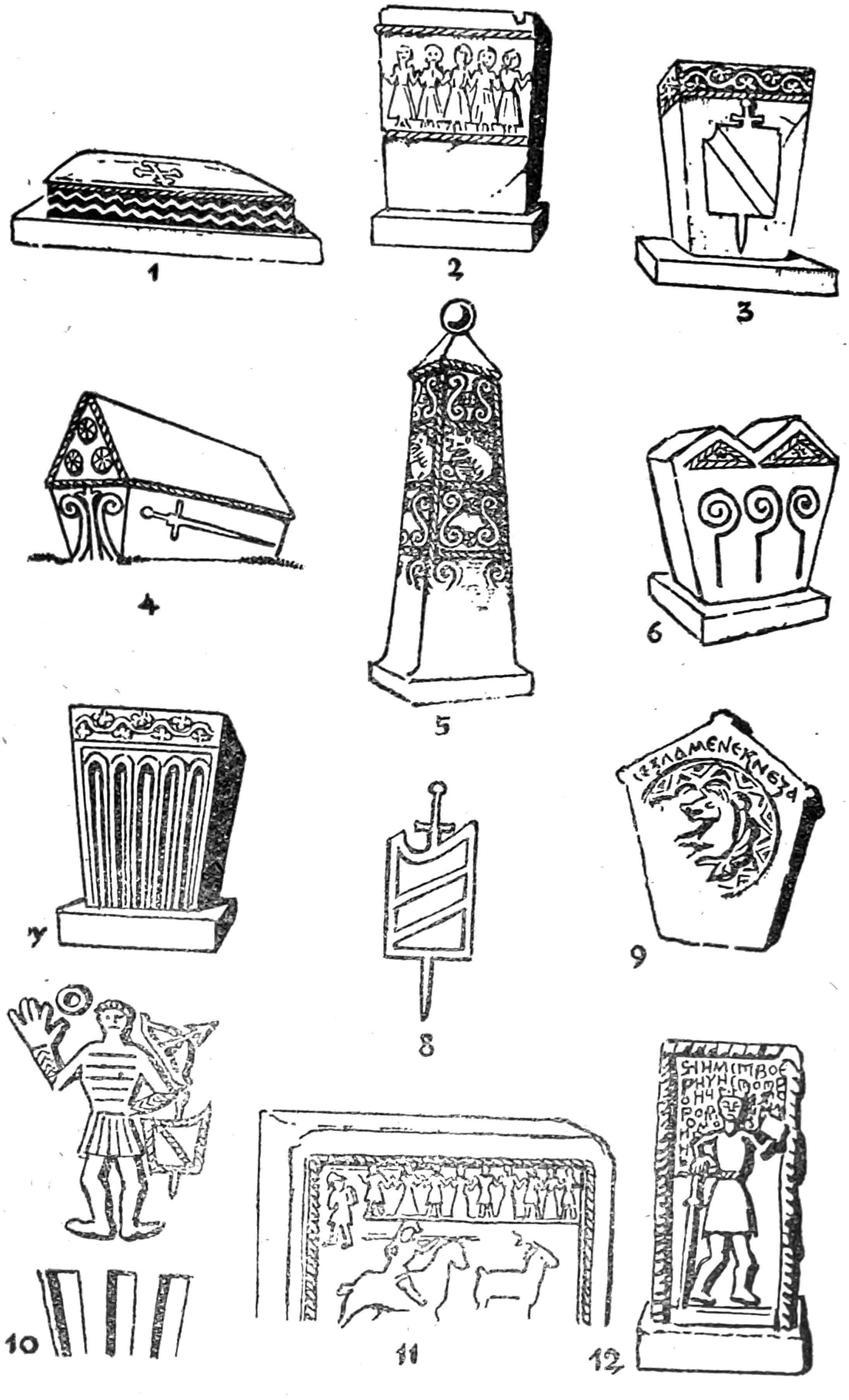

1. Ploča iz Košutice. — 2. Škrinja iz Prievora. —3. Isto. — 4. Sarkofag iz Gostilja. — 5. Dvostruki sarkofag iz Križevića. — 6. Stupac iz Bodića. — 7. Škrinja s arkadama iz Rodina. — 8. Heraldički motivi. — 9. Stećak iz Zabrđa. — 10. Stećak iz Gacka. — 11. Slika Radoja iz Rodimlja. — 12. Stupac gosta Milotira u Hanovu.

težak i naporan, jer srednjovjekovni naši klesari nisu poznavali eksploziva, baruta, da njime odvaljuju monolite, već su se morali služiti nekim posebnim primitivnim sredstvima, jer su konačno ipak postizali svrhu, izrađivali su i postavljali spomenike nekada goleme veličine i težine.

Uz tegobe sječenja zanimljiva je i druga težkoća pri postavljanju ovih spomenika, naime, kako su ih srednjovjekovni majstori vukli ponekad i iz daljine od više kilometara uz brdo i niz brdo, preko uvala i potoka, dok ih nisu dopremili na grobište.

Tako je na primjer **stećak Pavla Radinovića na brdu Pavlovcu nedaleko Sarajeva težak 32000 kg,** usječen par kilometara daleko od današnjeg svog položaja, pa ga je trebalo na to mjesto dovući i postaviti.

Srednjovjekovni su majstori dovlačili to golemo kamenje jamačno na valjcima uz pomoć velikog broja ljudi i stoke. Da je sječenje i izrađivanje stećaka bilo ne samo težak nego i pripoznat posao, svjedoči navođenje imena takvih majstora na nekim spomenicima; takav se je vještak u srednjem vieku zvao: kovač. Kovači su izrađivali nadgrobne spomenike prema svojoj sposobnosti, znanju i vještini: neki su stećci posve jednostavni, samo izklesani, bez ikakvih ukrasa i nadpisa, neki se opet odlikuju gdjekada upravo liepom ornamentikom. Neki su kovači bili i pismeni, pa su na spomenike postavljali i uklesali i nadpise (datirani spomenici).

Čiji su to nadgrobni spomenici, kojoj vjeri pripadaju, do danas još nije konačno dokazano ni utvrđeno. Sudeći po nekim nadpisima, postavljenim na grobovima pojedinih znamenitih bosanskih velikaša, za koje se zna, da su bili pripadnici bosanske crkve, to su bogumilski nadgrobni spomenici. Ali ima znakova, po kojima se može zaključiti, da pod tim i takvim spomenicima leže pokopani i sljedbenici katoličke pa i islamske vjere.

OBLIK I IZGLED STEĆAKA

Doba, kada su se ovi nadgrobni spomenici u tako velikim množinama postavljali, obuhvaća uglavnom 14. i 15. stoljeće sve do pada Bosne pod tursku vlast (1463.).

Stećci se javljaju uglavnom u četiri svoja osnovna oblika i to kao **1. ploča, 2. škrinja** (tomba), **3. sarkofag i 4. stup.**

Oblik nadgrobne **ploče** vrlo je čest i proširen je po svim krajevima ne samo po središnjoj Hrvatskoj, već i po južnom primorju. Ploča je građena i izklesana tako, da vrlo često počiva na nešto širem podnožju, koje je iztesano od istoga komada kamena. **(Slika 1.)**

Škrinja ili tomba imade oblik dugoljastog visokog sanduka, koji redovito počiva na širem podnožju. Škrinja je nekada izklesana i načinjena od jednog te istog komada kamena, a gdjekada je ona posebno izrađena i usađena u posebno podnožje. Oblik škrinje u nekim je primjercima izrađen tako, da su bočne protustranice uzporedne (**slika 2.**), a negdje tako, da bočne stranice ne stoje uzporedno, pa je gornji dio tombe širi negoli donji. **(Slika 3.)** Površina ili krov škrinje je ravan.

Oblik sarkofaga imaju oni stećci, koji odozgo nisu ravni, nego im je gornja površna ploha izrađena kao krov na kući. **(Slika 4.)** Sljeme krova kod nekih je primjeraka posve ravno i pravo, a kod nekih blago zavinuto. Ovi stećci, koji svojom vanjštinom odgovaraju rimskim sarkofazima, obično su postavljeni na nešto šire podnožje. Od rimskih se sarkofaga razlikuju time, što tielo nije sahranjeno u samom stećku nego u zemlji pod njim, a sam stećak — sarkofag samo je **vidljiv spomenik pokojniku na površini** zemlje.

Kraj **sela Križevići kod Olova** nalazi se u povelikoj nekropoli jedan stećak, koji imade čak oblik od dva sarkofaga izgrađena u jednu cjelinu a iztesana od jednog monolita. **(Slika 5.)**

U razdoblju, kad se je već pripremala propast slobodne Bosne i u vrieme poslije propasti Bosne javljaju se još i neki drugačiji oblici nadgrobnih spomenika kao na primjer **križ, koji** se javlja u raznolikim oblicima, zatim kameni **stupac (slika 6.)**, koji gdjekada odgovara muslimanskim iztočnjačkim nadgrobnim nišanima i bašlucima. Međutim stupac iz Donje Zgošće, sada u sarajevskom muzeju, kao i onaj u Bakićima, spadaju među starije spomenike.

UKRASI

Bočne plohe na stećcima često su s više ili manje umjetničkog primitivnog ukusa i vještine ukrašene i izpunjene, a isti je slučaj kod mnogih primjeraka i s gornjom plohom, na površini spomenika. Ti se ukrasi mogu podieliti na tri glavne vrste: na arhitektonske, ornamentalne i figuralne ukrase.

Kao n a j č e š ć i a r h i t e k t o n s k i u k r a s javlja se na stećcima **slika arkada,** koja je izklesana na bočnim stranama visokih stećaka u plitkom reliefu. Arkade se sastoje od niza stupova povezanih odozgo malenim lukovima **(Slika 8.)** Stupovi nisu izklesani plastično i djeluju na promatrača kao crtež u plohi. Na nizkim stećcima, t. j. na pločama, ovaj se motiv ne javlja. Značajno je, da se arhitektonski motivi javljaju samo u najjužnijim dielovima Nezavisne Države Hrvatske, u kotarima Ravno, Trebinje i Bileća. Sva je prilika, da su motivi doprli u taj kraj iz nedalekog Dubrovnika, gdje su domaći majstori imali prilike, da na zgradama vlastele vide jednostavne ali liepe arhitektonske motive. Na stećcima u drugim krajevima naše države tih motiva nema.

Među ornamentalnim ukrasima na stećcima osobito se iztiču **biljni nakiti,** koji se obično javljaju i nalaze se u zabatu sarkofaga, i to najčešće kao ružica od šest latica, izklesana ili po jedna sama ili po više njih zajedno. **(Slika 4. i 5.)**

Među najčešće ornamentalne ukrase ubraja se **spirala i loza,** a javlja se na nekim riedkim spomenicima i **svastika** (Hackenkreuz). Spirala je na stećcima osobito mio i čest motiv, javlja se ili sama jedna ili u uzporednim parovima **(Slika 4. i 5.),** ili kao neprekidna valovita vrp-

ca, koja obuhvaća cio spomenik. Od linearnih ukrasa najviše se upotrebljavala loza s trolistovima, ali i to samo u župi Hum, kamo je taj motiv dospio iz primorja, dok se na području bosanske Hrvatske taj ukras javlja u vrlo malo slučajeva. (Slika 7.).

Na nekojim nadgrobnim spomenicima javlja ju se, poglavito u južnim krajevima, i neki zanimljivi **heraldički likovi i ukrasi.** Pitanje je tek, jesu li to samo ukrasi i nakiti na stećcima ili su to baš pravi grbovi pokojnika. Tako se osobito u nekropoli u Žakovu kod Trebinja, a i u drugim grobljima na jugu naše države, vrlo često nalazi na pločama ili na sarkofazima uklesan mač i preko njega, odnosno izpred njega **štit,** koji je ili prazan ili se na njemu vidi kakav heraldički znak kao **poprečna greda, polumjesec, križići, rozeta** i slično. **(Slika 8.).**

Zasebno mjesto zauzima svojom ornamentikom **stećak velikoga kneza bosanskog Radoja u selu Zabrđu kod Kreševa. (Slika 9.). Na** čeonoj strani, koju je dinamitom oštetio neki neuki i neupućeni seljak, nalazi se u velikom krugu kao u medaljonu zahvaćen štit i iznad njega ovelika vučja glava. Iznad medaljona počinje nadpis: Se zlamenje kneza Radoja, velikoga kneza bosanskoga i t. d. Po rieči »z l a m e n j e« (oznaka) naslućuje se, da se pod tim pojmom ima shvatiti g r b k n e z a R a d o j a, ali je čudno, što je grbovni štit prazan, bez ikakve slike ili crteža.

Svojim heraldičkim likom srodan je ovome stećku **stup, obelisk,** koji se nalazi kraj puta **između Čevljanovića i Olova, kod sela Donji Bakići** u šumi Vlaškovac. To je masivan vapnenački monolit visok oko 4 metra. Presjek je njegov pri zemlji četverokutan sa stranicama od 90 cm. Prema vrhu se postepeno suzuje i završuje dosta visokom piramidom s kamenom kuglom na tjemenu. Čitav je spomenik bogato ukrašen, a ukrasi su na pobočnim stranama smješteni u odieljena polja. Mjesto oštrih i gladkih rubova izklesana su na bridovima uvijena užeta. Na sjevernoj strani spomenika u drugom polju odozgo izklesan je koso položen prazan š t i t, a iznad njega z m a j s velikim otvorenim ustima i kratkim i malenim tielom. **(Slika 6)**

Figuralne skulpture, koje se javljaju na stećcima, tehnički su izrađene vrlo nevješto, upravo naivno, bez ikakva osjećaja za liepo i plastično prikazivanje, a i glavni crteži i konture likova rađeni su nemarno ili nevješto.

U z a s v e t o o v i c r t e ž i p r u ž a j u z a n i m l j i v e p o d a t k e z a p r o u č a v a n j e n a š e g n a r o d n o g ž i v o t a u XIV. i XV. s t o l j e ć u.

Uz nekoliko neuspjelih pokušaja, da se prikaže lik pokojnika, obično se na stećcima javljaju **slike iz narodnog svagdanjeg života.** Tako se na više nadgrobnih spomenika vide slike, kako lovac na konju lovi medvjede, veprove, zečeve, srne ili jelene. **(Slika 10.).**

Lovac je prikazan ili sam, ili u pratnji drugih lovaca, ili je okružen četom goniča.

Oružje, kojim se u lovu služi, jest kratak mač, koplje, luk i strjelica.

Vrlo je zanimljivo prikazan takav **lov na velikom stećku kod sela Čerina** kraj **Širokog Briega:** tu lovac dočekuje s napetim lukom jelena, kojega mu dogone pas i lovački sokol; na drugoj strani istog stećka prikazan je **sokolar s** četiri lovna sokola. Lovačkih prizora ima na stećcima u više groblja na jugu naše države. **(Slika 3. i 8.).**

Drugu značajnu sliku života srednjovjekovnog plemstva pruža nam jedan **stećak iz Borja kraj Tihaljine u kotaru Ljubuški.** Dva viteza na konjima, oboružani kopljima, nalaze se u borbenom stavu sučelice jedan drugome, dva momka stoje između njih, a znatiželjni narod okupio se u krugu oko boraca. Tako je na ovome spomeniku prikazan na primitivan način **dvoboj i megdan.**

Još se češće od vitežkih scena javljaju na stećcima **idilične slike iz seoskog života,** i to ponajviše **kolo,** sastavljeno i od većeg broja plesača i plesačica, i to na većem broju stećaka u vel. župi Hum. **(Slika 2. i 10.).**

Na nekoliko stećaka, uglavnom iz južnih krajeva, izklesane su **figure pokopanoga pokojnika.** Tako je poznat relief na čelu jednog malog stećka iz **nekropole u Vojvodini kod Stolca.** U punoj stojećoj figuri sačuvan je i l i k z n a m e n i t o g k o v a č a s t e ć a k a G r u b a č a na jednom spomeniku u nekropoli u Boljunima kod Stolca. U nekropoli u Vojvodini sačuvan je na jednoj tombi l i k R a d o j a M i l o r a d o v i ć a, sina vojvode Stipana; kraj lika izklesan je štit s mačem i nad njim luk i strjelica. **(Slika 11.)**

Nedavno je pronađen u **selu Humsko kraj Foče** zanimljiv stup u obliku prizme, visok 105 cm. Spomenik je na sve četiri svoje strane bogato izkićen različitim ukrasima, a uzduž svih bridova izklesano je uže, slično kao na stupu u Donjim Bakićima. Na tri strane izpisan je nadpis. Na iztočnoj strani nalazi se u stojećem stavu lik pokojnika, koji u ljevici drži knjigu, a desnicom se odupire o štap. Slika je rađena vrlo primitivno, prikazuje gologlava čovjeka, odjevena haljinom, koja je priljubljena uz tielo i dopire do bedara. Kroj haljine je isto onakav, kakav nalazimo na mužkarcima i na drugim već spomenutim stećcima.

Iz nadpisa se razaznaje, da je to **bilig gosta Milutina,** rodom Crničanina. Sudeći po oznaci g o s t, Milutin je bio č l a n h i e r a r h i j e b o s a n s k e c r k v e, pa prema njegovoj nošnji, kako je tu prikazana, možemo zaključivati, kako su se oblačile patarenske duhovne osobe. Kao i na ovom, tako i na drugim stećcima crteži pojedinih osoba i likova daju neke, ako i neodređene podatke o tadašnjoj nošnji i vitezova, i gospode, i duhovnih osoba — krstjana, i prostoga naroda. **(Slika 12.)**

Napokon treba napomenuti, da se na stećcima gdjekada javlja kao **nakit i križ, izrađen u raznoličnim inačicama.** Takvih spomenika nema mnogo. **(Slika 1.)**

U nepreglednom broju nadgrobnih spomenika najjače se iztiče svojom umjetničkom izradbom **veliki stećak,** k o j i n a r o d n a p r e d a j a p r i-

pisuje Kulinu banu i koji je **iz nekropole u Donjoj Zgošći** kod **rudnika Kakanja** dopremljen u sarajevski muzej i danas se tamo nalazi. Dobar klesar vješto je i liepo na njemu izklesao čitav niz zanimljivih i uspjelih slika. Na prednjoj strani stećka prikazan je velikaški dvorac s kapijom i četiri kule. Na gornjem dielu desne strane jaše pet dobro crtanih i rađenih konjanika, a u donjem dielu prikazan je lov na jelena i na medvjeda. Na lievoj strani nalazi se slika turnira: četiri konjanika navaljuju na jednoga. Na pročelju je sva ploha izkićena rozetama. Liepe i zanimljive slike te vješto rađene skulpture odaju ruku dobrog majstora, koji kao da nije bio iz Bosne.

IZRAĐIVANJE STEĆAKA

Obćenito zavedeni običaj, da se postavljaju stećci na grobovima uglednih i imućnih ljudi, i to u golemom broju komada, doveo je do toga, da se je stvorio poseban red ljudi, koji su se osobito bavili klesanjem i postavljanjem tih nadgrobnih spomenika.

Narod je te vještake zvao: **kovači,** kako se nalazi uklesano na nekim stećcima. Mnogi su od tih kovača bili samo klesari, koji su davali nadgrobnim spomenicima osnovni oblik. Ali je kovača bilo i pismenih, pa su oni na stećke stavljali i klesali i duže ili kraće nadpise.

Kovači su stećak »sjekli«, a nadpise su »pisali«. Jedan od najznatnijih klesara bio je **kovač Grubač,** od kojega se nalazi više stećaka u nekropolama u okolici Stolca.

Drugi kovač toga kraja bio je **Semorad,** koji je liepo prikazao plesanje kola. Stećci nekropole u Žakovu odaju svojim jednoliko rađenim ukrasima, da su potekli od istog kovača ili da su barem nastali pod nekim jedinstvenim uplivom. Tu se iztiče **kovač Radoje.**

Iz nekropole u Radimlji poznati su kovači **Ratko Brativojić i Bolašin Bogavčić.** Poznati su nadalje kovači **Miogost iz Vlahovića** kod Ljubinja, **Prerad Vojnović iz Han-Čoršulića, Veseoko Kukulamović** iz Starog Sela kod Jajca i mnogi drugi. Na nekim se stećcima uz kovača posebno napominje i **pisar,** koji se gdjekada nazivlje i **dijak.**

NADPISI

Do danas očuvani stećci u najvećem su broju bez ikakva nadpisa, pa se za njih ne može odrediti ni kada su postavljeni, ni nad kojim i kakvim su pokojnikom podignuti. Za nekoliko takvih stećaka, koji spadaju među najgolemije, postoji narodna predaja, koja na primjer onaj iz Donje Zgošće pripisuje **banu Kulinu,** a onaj na brdu Pavlovcu kod Sarajeva vojvodi **Pavlu Radinoviću,** dok manji stećak u Vrućici kod Teslića pridaje nekom izmišljenom **vojvodi Momčilu.**

Razmjerno malen broj stećaka, na kojima se nalaze nadpisi, postavljeni su kao nadgrobni spomenici ljudima, o kojima inače nije nigdje ništa zabilježeno, pa ih poviest ne poznaje. Tek se na nekim takovim stećcima uzgredno spominju poviestne osobe iz prošlosti Bosne.

Tako se u **Kočerinu kod Širokog Briega** nalazi u župnom dvorištu uzidan visok **kameni obelisk,** koji svojim nadpisom spada među najzanimljivije i najvažnije nadgrobne spomenike, jer se na njemu navode imena nekoliko bosanskih vladara. To je **nadgrobni spomenik** inače u poviesti nepoznatog velikaša **Vignja Miloševića** s ovim nadpisom:

»Va ime oca i sina i svetoga duha, Amin. Se leži Viganj Milošević, služi banu Stipanu, kralju Tvrtku, kralju Dabiši, kraljici Grubi, kralju Ostoji. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralj s hercegom i s Bosnom i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vignja dojde končina i legoh na svom plemenitom pod Kočerinom. I molju vas, ne nastupajte na me. Ja sam bil, kako vi jeste, vi ćete biti, kako jesm ja.«

U selu Vrhpolju, kotar Bileća, imade povelika nekropola. U njoj se iztiče dva metra visoki stupac sa slikom križa i štita pri vrhu i s nadpisom:

»V dni gospodina voevode Sandalja. Ase leži knez Pokrajac Oliverović. Bratjo i vlastele, ja Pokrajac, gospodinu momu sluga, što mogoh v pravdi, i toliko hoteh, u mom domi Bog mi podili. Ja mogoh gospodina moga i druga moga u počtenji prieti. I u tom mom dobri dođe smrt u vreme života, dom moj ožalostih.«

Na stećku žene Paganenca Čihodića u Veličanima kod Trebinja piše, da je postavljen u doba kralja Tvrdka.

Poviestna je osoba **knez Batić Mirković,** kojemu je postavila nadgrobni spomenik žena mu Vukava u selu Kopošićima, kotar Visoko, s ovim nadpisom:

»Va ime oca i sina i duha svetoga amn. Se leži knez Batić, na svoje zemlji, na plemenitoj, milostju božjom i slavnoga gospodina kralja Tvrdka knez bosanski. Na Visokom se pobolih, na Duboku me medn dojde. Si bilig postavi gospoja Vukava s mojimi dobrimi. Živu mi vjerno služaše i mrtvu mi posluži.«

U povelji kralja Ostoje iz godine 1400. spominje se **župan Radoje.** Njemu je podigao velik stećak sin njegov Radič u Zabrđu kod Kreševa. Ovaj se stećak iztiče heraldičkim znakom u pročelju, a ima ovaj nadpis:

»Se zlamenje kneza Radoje, velikoga kneza bosanskoga. A postavi ga sin njegov knez Radič s Božjom pomoćju i svojih vjernih, a s inom ni jednom inom pomoćju nego samo on.« **(Slika 15.)**

Jedna od najuglednijih ličnosti na bosanskom dvoru XIV. vieka, **tepčija Batalo,** sahranjen je u liepo građenom mauzoleju u Gornjem Turbetu kod Travnika. Nad grobnicom je bio postavljen jednostavan stećak, a u nutrini mauzoleja nađena je nadpisna ploča, koja ima ovaj nadpis: »Ase leži uzmožni muž tepčija Batalo bosanski, a pisa Radomil dijak«.

Poznata su i dva stećka, koji su sudeći po njihovim nadpisima postavljeni na grobovimi bogumilskih duhovnih osoba (krstjana), i to **stećak gosta Milutina** u Humskom kod Foče i **gosta Mišljena** u Puhovcu kod Zenice.

Najviše se datiranih stećaka sačuvalo od osoba, koje se u poviestnim spomenicima i u poviesti uobće ne spominju.

Tako u **groblju u Radimlji** među ostalim datiranim stećcima na jednome spomeniku piše, da pod njim leži »Dobri Radoje, sin vcevode Stipana, na svoji baštini Batnogah«.

U **Kruševu** »leži župan Juroje, koino pogibe na počtenoj službi za svoga gospodina«.

U **Kalesiji** kod Zvornika »leži Dabiživ Drašković na svojej zemlji na plemenitoj«.

U **Opličićima** kod Stolca na stećku kneza Radivoja Vladkovića zabilježeno je: »U toj vrime najbolji muž u Dubravah bih«.

Na nišanu Mahmuta Brankovića u Brankovićima kod Rogatice zapisano je: »A pogibe na boju despotovu. A si bilig Mahmuta Brankovića na svoji baštini na Petrovu Polju. Da je blagoslovena ruka, koja sieče i pisa«. Zadnja se rečenica odnosi na majstora kovača — klesara.

U **Visočici planini kod Konjica,** u visini od jedno 1400 m, nalazi se ovelik stećak s nadpisom: »Ase leži na pokopi Rabren Vukić Dolinović«.

Na jednome stećku u **Hodovu** zapisano je: »Ase leži Pavko Radohtić. Ovi kami usjekoh na se za života. Molim se, bratjo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati«.

U **Prečkom Polju kod Sarajeva** u velikoj nekropoli podno Treskavice planine izpisan je na jednom stećku nadpis, koji se čita odozdo prema gore i glasi: »Se leži Ivan na svoji zemlji. Bratja i družino, žalite me. Ja sam bil, jako vi, a vi ćete biti, kao i ja. Se siče Radič«.

Na golemom, 29.000 kg. težkom stećku iz **Vlađevina kod Rogatice,** sada prenesenom u sarajevski muzej, nalazi se ovaj nadpis:

»V ime oca i sina i svetoga duha. Ase leži Vladko Vlavić, koji ne moljaše nijednog čoveka tak moćna. A obide mnoge zemlje, a doma pogibe, a za njim ne osta ni sin ni brat. A na nj usiče kami njegov voevoda Miotoš s Lužina božjom pomoću i kneza Pavla milostiju, koji ukopa Vladka, pomenu Boga.«

Zanimljivo je, da je ovaj nadpis izpisan počevši od desna na lievo.

Na stećku u **Nekuku kod Stolca** spominje se i pisar i kovač njegov, a glasi:

»Va ime Boga i svetoga Ivana. Se leži Radosav Valahović. Me spase sama, jere legoh na svoji plemenitoj baštini. Se pisa Radič Radosalić, a sieče mi leto (t. j. počivalište) kovač Krilić«.

U nekropoli u **Boljunima kod Stolca** nalazi se grob često spominjanog kovača Grubača s ovim nadpisom: »Se pisa Obrad, Popovljana sin, na Grubaču«.

U **Arapima** kod **Mostara** sagrađena je od kamena ovelika grobnica, pokrivena debelom pločom, na kojoj je dva metra visok križ s nadpisom:

»Ase piše na krstu Jurja, da je znati svakomu čoviku, Juraj Ivanović, kako stekoh blago i s njega pogiboh, a kami usiče Radič kovač«.

U **Banovićima** kod **Tuzle,** jedan sat daleko od sela Hrvati, na bočnoj strani prilično velikog stećka nalazi se ovaj nadpis:

»Ase leži Božićko Banović na svojoj zemlji na plemenitoj na Dramešnji, a postaviše Hlapac i Obodan i Branko s bratjom«.

U jednoj od najsjevernijih nekropola **kod Kalesije u zvorničkom kotaru:**

»Leži Dabiživ Drašković na svojoj zemlji plemenitoj. Kada hteh pobiti, tada i umrieh. Usieče na me kami Milutin Kablović u Goduši, a pisa Nikola Dragoljević.«

Uz ove imade još čitav niz stećaka s nadpisima.

Do sada pronađeni i poznati datirani spomenici proučeni su i objavljeni u posebnim razpravama ili prikazima. Može se međutim očekivati, da će se još uviek pronaći koji takav stećak gdjegod sakriven i zabačen u kakovu udaljenu kraju ili gdje u gustoj šumi.

Datirani su se spomenici postavljali samo ondje, gdje se je mogao naći pismen kovač. Taktih stećaka ima najviše u našim najjužnijim kotarima, što je samo znak, da je tamo bilo najviše pismenih klesara. Što se ide dalje na sjever, pisanih je stećaka sve manje. Najsjeverniji datirani spomenici nalaze se u bieljinskom kotaru u selima Puškovac, Bogutovo Selo i Sniežnica.

STEĆCI BEZ NADPISA

Nedatiranih, t. j. bez ikakvih nadpisa, **stećaka imade najviše.** Njih možemo svrstati u dvie skupine.

U prvu skupinu idu oni spomenici, koji na sebi nemaju baš nikakva ukrasa, ni šare, ni znaka. To su jednostavno i prosto izklesani kameni. Među njima je velik broj primjeraka, koji su izrađeni vrlo grubo, loše i nepravilno. Gdjekada takav spomenik izgleda kao obična od stiene odvaljena ploča ili poveći kamen, tek ponešto klesarski obtesan pa na grob navaljen, poglavito u krajevima na krajnjem zapadu naše države.

U **drugu skupinu** spadaju oni stećci, koji su rađeni sa stanovitom pomnjom, oblik ploče, škrinje, sarkofaga ili stupa je pravilan, spomenik je izrađen simetrično i pokazuje, da ga je radio vrstan kovač.

PROUČAVANJE STEĆAKA

Zanimanje za stećke javlja se u našoj književnosti dosta kasno. Prvi je kod nas te spomenike sa starinarskog gledišta uočio i iznio franjevac **fra Petar Bakula** u svome Šematizmu hercegovačke franjevačke redodržave god. 1867. Navodeći podatke o pojedinim katoličkim župama u Hercegovini, Bakula je naveo čitav niz sela i mjesta, u kojima imade stećaka, koje on naziva: lapides sepulchrales, sepulchra gentilitia ili s. magnatum. To je prvi pokušaj prikaza hercegovačkih nekropola bez znanstvenih namjera.

S pojavom **Vjestnika Hrvatskog arkeologičkog družtva u Zagrebu** god. 1879. počinje i znanstveno objavljivanje stećaka. U godištu III. do X. objavljen je čitav niz nadgrobnih spomenika iz krajeva bivših pokrajina Hercegovine, Bosne i Dalmacije.

Kako su međutim **pisci Šime Ljubić i Vid Vuletić-Vukasović** objavljivali najveći dio tih spomenika na temelju dobivenih pismenih podataka, a da sami tih spomenika nisu vidjeli, podvuklo se dosta pogrješaka, osobito u čitanju nadpisa. Sav taj rad nije bio sustavan.

Godine 1889. počeo je izlaziti **Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.** Već u I. godištu objavio je dr. **Ćiro Truhelka** nekoliko stećaka. Dalji njegovi prikazi nadgrobnih spomenika, rađeni kritički, na temelju vlastitog proučavanja na licu mjesta, a po novom znanstvenom načinu javljaju se u god. III. do VIII. Glasnika. Sav taj rad dra Truhelke ponovno je izišao na njemačkom jeziku u »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, u svezku III. do V. god. 1895. do god. 1897.

Uz dra Truhelku objavljivali su i opisivali stećke u Glasniku još i ovi pisci: **Bijelić Matija** (knj. 2. i 3.), **Bogunović Petar** (42), **Delić St.** (23), **Dragičević Tomo** (1), **Dragičević T.** i **V. Vuletić-Vukasović** (2, 3, 4), **Filipović dr. M.** (38 i 40). **Hörmann Konst.** (3), **Karanović M.** (40), **Mandić dr. M.** (14, 36), **Skarić Vl.** (39, 40 i 46) i **Stratimirović Đ.** (knjiga 3).

Tako je Glasnik iznio najviše gradiva za proučavanje stećaka. Objavljeni su uglavnom samo datirani spomenici, a od nedatiranih samo nekoji, koji se odlikuju svojom umjetničkom izradbom.

Nadgrobne spomenke s područja nekadanje Dalmacije objavili su u svojim radovima **pop Petar Kaer, R. Slade-Šilović** i **V. Vuletić-Vukasović.**

U dubrovačkom području najznačajnija su groblja u Čepikućama i u Brotnjicama.

U župama srednjeg primorja važnije su nekropole u Slivnu, Lovreču i Cisti, i sjevernije kod crkve sv. Spasa i u Biskupiji.

Zaokružene znanstvene radnje s konačnim sudovima o našim nadgrobnim spomenicima-stećcima još nije nitko dao ni napisao.

BIBLIOGRAFIJA

BAKULA: Shematismus custodiae provincialis in Hercegovina. Spalati 1867.

BOGUNOVIĆ: Stari nadgrob. spomenici u selu Vrućici. Glas. zem. muz. 1930.

ĆURČIĆ: Nadgrobni spomenici u narodnoj medicini. Napredak 1933.
— Kako su naši bogomilski pređi sjekli i prenosili svoje nadgrob. spomenike. Napredak 1934.

DRAGIČEVIĆ-VULETIĆ VUKASOVIĆ: Starobos. nadpisi u Kalesiji. Glasnik 1891.

FILIPOVIĆ: Starine u Bakićima kod Olova. Glasnik 1928.

HOERMAN: Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter. Wiss. Mitteilungen, III.

JAGIĆ: Nekoliko rieči o bos. nadpisima na stećcima. Glasnik 1890.
— Einige Worte über bos. Inschriften auf Grabsteinen. Wiss. Mitt. II.

KARANOVIĆ: Jedan zanimljiv mramor kod Skender-Vakufa. Glasnik 1928.

MANDIĆ: Turbe kod Travnika. Glasnik 1924.

SKARIĆ: Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom. Glasnik 1934.
— Grobni nadpis braće Radilovića u Čadovini. Glasnik 1927.

SLADE-ŠILOVIĆ: Stećci u okolici Trogira. Strena Buliciana. 1924.

SLIEPČEVIĆ: Staro groblje u Gacku. Glasnik 1928.

STATIMIROVIĆ: Srednjevjekovno groblje kod Zgošće. Glasnik 1891.

TRUHELKA: Starobosanski nadpisi. Glasnik I.—VIII.
— Grobnica bos. tepčije Batala. Glasnik 1915.

WILKE: Ueber die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilendenkmälern. Glasnik 1924.

TRUHELKA: Die bosn. Grabdenkmäler des Mittelalters Wiss. Mitteilungen III.
— Slavische Inschriften in Bosnien. Wissenschaftliche Mitteil. IV.
— Altbosnische Inschriften. Wissenschaftliche Mitteilungen V.

LJUBIĆ: Privoljski nadpis. Vjestnik Hrvatskog Ark. Družtva 1881.

VULETIĆ VUKASOVIĆ: Starobosanski nadpisi. Viestnik, god IV., V., VII., IX. i X.

BARADA M.: Dvie naše vladarske izprave. — Croatia Sacra

6. STARI HRVATSKI NOVAC (Numizmatika)

Napisao prof. IVAN RENGJEO

POJAM I ZADAĆA NUMIZMATIKE

Numizmatika je nauka o kovanom novcu; ona proučava novac s različitih gledišta, naime kao umjetničku tvorevinu, kao pisani poviestni spomenik ili kao jezični spomenik.

U hrvatskom se jeziku rieč novac upotrebljava u dva značenja. Prvo je šire i uzima se u smislu i u značenju njemačke rieči das Geld obično u obliku množine: novci, — drugo je uže, u starom našem jeziku poznato pod nazivom pinez, pjenez, njem. die Münze, i dolazi u obliku jednine: novac.

Novac ili pjenez je kovanjem (ili lievanjem) priređeni metalni komad, koji služi kao sredstvo za zamjenu ili trgovanje. Da novac (pjenez) podpuno zadovoljava svojoj svrsi, treba da je načinjen pod nadzorom neke oblasti, koja jamči za točnost njegova sadržaja i težine.

Novac ili pjenez može se proučavati ili u užem obsegu, t. j. prema njegovu sadašnjem izgledu, ili u širem obsegu, t. j. prema zadaći, za koju je načinjen.

Nauka, koja se prije svega bavi spoljašnjošću novca, zove se nauka o novcu. Ta se je nauka razvila iz osobite ljubavi, kojom se pjenezi već kroz vjekove ciene i poštuju kao poviestni spomenici i sabiru se kao riedki preostatci iz prošlosti i kao cienjeni primjeri i dokazi starije umjetničke radinosti.

Međutim novac imade i određenu zadaću, zbog koje je stvoren i zbog koje se još i danas kuje. Ta je zadaća ili gospodarske naravi ili

spada u područje prava, pa pripada, ukoliko se zadaća novca znanstveno obrađuje, u područje narodnog gospodarstva ili u područje pravne nauke. Poviestno promatranje novca s ovih gledišta tvori poviest novca.

Nauka o novcu i poviest novca sačinjavaju sadržaj nauke o novcima, koja se obično označuje nazivom numizmatika, preuzetim iz grčkog jezika. Grčka rieč nomisma znači ono, što je običajem, a onda i zakonom utvrđeno i određeno, pa prema tome i novac.

»Nomismatike tehne« znači u grčkome umjetnost ili nauku nekoga, tko se bavi proučavanjem novca. Od grčke rieči je izvedena i latinska: numus, koja označuje novac ili pjenez, dok lat. rieč pecunia označuje novce, njem. das Geld.

Numizmatika kao nauka o novcu **u užem smislu imade zadaću, da odredi mjesto i vrieme, kada i gdje je koji novac ili pjenez načinjen** (kovan), da ustanovi oblast, državu, grad, osobu, koja ga je kovala, da protumači slike i nadpise, koji se na novcu javljaju, da prati i proučava, kako se je umjetnička strana novca kod pojedinih naroda razvijala i da prikaže razvoj tehnike kovanja od najstarijih vremena do danas.

Zbog svega netom rečenoga **numizmatika često služi za to, da se prikažu i protumače političke, gospodarske i kulturne prilike nekog naroda ili neke države tokom njihova poviestnog razvoja.**

Zbog toga se je numizmatika u prijašnja vremena smatrala poviestnom pomoćnom naukom.

U novije vrieme izgradilo se i utvrdilo mišljenje i stajalište, da je numizmatika samostalan član poviestne nauke i da je proučavanje novca njezina samostalna, samo njoj dodieljena zadaća.

Numizmatici služe kao pomoćne nauke politička poviest, nauka o narodnom gospodarstvu, poviest umjetnosti, paleografija i filologija isto onako, kao što i ona njima služi u istom svojstvu.

MEDALJE I PLAKETE

U uzkoj vezi s numizmatikom stoji medalja i plaketa.

U XV. st. u Italiji su se pod nazivom »medaglia« razumievali stari rimski i drugi izvan obtjecaja stavljeni novci. Tim se imenom nazivaju i lievani ili kovani, novcu slični radovi od kovine, kojima je glavna svrha, da očuvaju uspomenu na koju osobu ili na kakav događaj. Odatle je nastao i naziv »Spomen-medalja« ili »Spomenica«.

Medalje kao umjetnička djela pojavljuju se u Italiji i Flandriji svršetkom XIV. st., a od XVI. st. poznate su u cieloj Europi.

Premda medalje nemaju značenja novca i riedko ih kuje državna vlast, ipak su numizmatički važne, jer su i slične novcu, i kao tvorevine sitne plastike imaju vrlo često veliku umjetničku vriednost.

Plaketa od francuzkog »plaquette«, razlikuje se od medalje svojim oblikom. Dok je medalja uviek okrugla, plaketa je najobičnije četverouglasta i jednostrana.

NUMIZMATIČARI — UČENJACI

Numizmatika kao znanost pojavila se najprije u Italiji u doba renesanse, kada je ponovno živnulo zanimanje za stari rimski sviet. Od tada se ona razvijala i izgrađivala kroz stoljeća u sve većem obsegu, tako da danas sačinjava znanost neobično bogatu djelima obćeg i posebnog značaja, u kojima je obrađena nauka o novcu svih naroda svieta.

Numizmatikom se je kod nas Hrvata bavilo malo ljudi, premda je zemljište Nezavisne Države Hrvatske neobično bogato i obćenito poznato po nalazima starog kovanog novca ne samo našeg domaćeg, nego i svih onih naroda, koji su živjeli na tom području prije dolazka Hrvata, ili koji su s našom zemljom bili u trgovačkim ili političkim odnosima i vezama. Među hrvatskim numizmatičarima iztakli su se kao iztraživači i znanstveni radnici **Šime Ljubić, Pavao Rešetar, don Frane Bulić, dr. Josip Brunšmid, Vjekoslav Celestin, dr. Ćiro Truhelka i dr. Milan Rešetar.**

DIOBA OBĆE NUMIZMATIKE

Kako je numizmatika poviestna nauka, dieli se i ona kao i obća poviest na tri glavna diela, na stari, srednji i novi viek. Ako pođemo sa stanovišta, da u numizmatiku hrvatske zemlje ne spadaju samo domaći hrvatski pjenezi nego i oni novci, koje su kovali drugi narodi na tom području ili i izvan njega, onda se i numizmatika hrvatskog državnog područja dieli na tri vieka.

U **stari viek** spadaju novci, kovani na našem državnom zemljištu prije dolazka Hrvata, u **srednji viek** idu naši domaći novci i pjenezi, koji su se po našoj zemlji kao plaćevno sredstvo širili iz okolnih država, dok u **novi viek** ulaze novci većinom kovani od stranih državnih oblasti u tuđini, a ponešto i kod nas kod kuće počevši od 16. vieka.

STARI HRVATSKI NOVAC

STARI VIEK

Novci staroga vieka, kovani na zemljištu Nezavisne Države Hrvatske, diele se kao i u obćoj svjetskoj numizmatici na dvie glavne skupine, na grčke i rimske novce.

U grčku skupinu ubrajaju se novci, koje su kovale neke grčke naseobine na otocima u Jadranskom moru nekako od sredine IV. vieka do polovine II. vieka prije Isusa.

U grčku skupinu spadaju i ilirski novci, koje je iza god. 168. pr. Is. kovao ilirski kralj Ballaios iz plemena Daorsi. To je pleme živjelo u dolini donje Neretve, a novci su se kovali po svoj prilici na otoku Hvaru. O kralju Bal-

NUMIZMATIKA

1. Denar hercega Andrije — 2. Hrvatski frizatik. — 3. Slavonska banica. — 4. Slavonska polubanica. — 5. Groš Pavla Šubića. — 6. Dinar Stjepana Kotromanića. — 7. Dinar bana Tvrdka. — 8. Groš Tvrdka II. — 9. Dinar Tomaša. — 10. Zlatnik Stjepana Tomaševića. — 11. Dinar Stjepana Tomaševića. — 12. Dinar Nikole Iločkog. — 13. Groš vojvode Hrvoja. — 14. Dinar Republike Dubrovačke.

NUMIZMATIKA

15

16

17

18

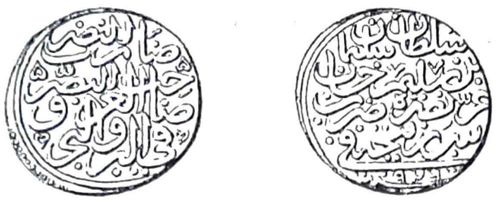

19

20

21

22

15. Perpera Dubrovačke republike. — 16. Talir Dubrovačke republike. — 17. Groš grofa Nikole Zrinskog. — 18. Talir grofa Nikole Zrinskog. — 19. Altin Sulejmana I. iz Srebrenice. — 20. Akča Selima I. iz Sarajeva. — 21. Križar bana Jelačića. — 22. 5 Kuna - ustaški novac 1934.

laiosu poviest ništa ne govori, a ime mu do danas sačuvaše samo ti njegovi novci.

Iza Ballaiosa sačuvalo se na ilirskom novcu s područja naše zemlje ime još jednog, iz poviesti nepoznatog vladara, u skraćenici **Myn...**

Napokon u ovu skupinu spadaju i t. zv. barbarski novci, koje su kovala neka ilirska keltska plemena u sjevernoj Hrvatskoj i u Sriemu od III. do I. vieka prije Isusa oponašajući na grub način srebrne novce macedonskog kralja Filipa II. i sina mu Aleksandra Velikog.

U **rimsku skupinu** ubrajaju se novci, koji su se kovali u nekoliko kovnica na našem državnom području. Za careva **Trajana** (98.—117. po I.) i **Hadriana** (117.—138.) kovani su carski novci i to bakreni u Dalmaciji (u Srebrenici?) i u Panoniji (u Sisku?).

U III. i IV. vieku po Is. radile su carske rimske kovnice **Siscia** (Sisak, 265.—408.) i **Sirmium** (Hrvatska Mitrovica, 320.—408.) kujući i bacajući u obtjecaj goleme množine carskog bakrenog i zlatnog novca, koji je imao obtjecajnu vriednost po čitavom golemom Rimskom carstvu.

Seoba naroda učinila je kraj i radu tih rimskih kovnica.

SREDNJI VIEK — DOBA HRVATSKIH KRALJEVA

Polovinom VII. vieka naselili su se Hrvati u današnjoj svojoj zemlji. Kroz nekoliko stoljeća izgrađivala se je hrvatska državnost, a kralj Tomislav ujedinio je oko god. 925. sve hrvatske zemlje od mora do Dunava i Drine u jednu jedinstvenu državu. Očekivalo bi se, da su i hrvatski kraljevi kovali svoj državni novac. Ali kao i mnoge tadanje države nije ni Hrvatska u to doba imala svojih novaca, već se je u trgovini i prometu služila solidnom valutom bizantskom, kovanom u zlatu, srebru i bakru. U kraljevskim i inim izpravama iz X. i XI. vieka napominje se samo bizantski novac.

HRVATSKI FRIZATICI

Poslije pristupanja Hrvatske u državnu zajednicu s Ugarskom god. 1102. novčane su prilike ostale u našoj zemlji iste. I dalje je u Hrvatskoj u obtjecaju bizantski novac, dok se mađarski ne javlja ni u tadašnjim izpravama, ni u kasnijim nalazima. Ali već koncem XII. stoljeća došlo je do važne valutne promjene, pojavio se je **prvi naš autonomni novac.**

Herceg Andrija, koji je s vladarskim ovlastima i atributima upravljao čitavom hrvatskom zemljom od Drave do Huma na jugu, kovao je između 1196. i 1204. poseban hercežki novac, koji je imao zakonsku obtjecajnu vriednost samo u Hrvatskoj, a ne i u Ugarskoj.

To su liepo i solidno rađeni denari s nadpisom na licu: ANDREAS D(ux) CR(oatiae). **(Slika 1.)** Povod za kovanje vlastitog novca dali su hercegu Andriji frizatici, novci, kovani od srebra u nadbiskupskoj kovnici u Friesachu, u Koruškoj, koji su se u XII. vieku uveli i veoma razširili u trgovini i prometu osobito u sjevernim hrvatskim krajevima. **Da spriječi kolanje toga** tuđega novca i da sam uživa koristi od svoje kovnice, herceg Andrija bacio je u obtjecaj svoj solidni srebrni novac i počeo iztiskivati stranu valutu. Kad je herceg Andrija 1205. postao hrvatsko-ugarskim kraljem, nastavili su hrvatski banovi i hercezi i nadalje kovati hrvatski autonomni novac u neprekinutom sliedu sve do dolazka Bele III. (IV.) na priestolje (**Slika 2.**) Ti su novci u našoj znanosti poznati pod imenom hrvatski frizatici.

SLAVONSKE BANICE

Kad je došao na hrvatsko-ugarsko priestolje **Bela III.** (1235.—1270.), čast hrvatskog hercega obnašao je njegov brat **Koloman.** Nekako iza god. 1236. došlo je do značajne reforme u hrvatskom novcu.

Do te godine naši su se novci kovali i podpuno izmjenjivali svake godine. Budući da je novo kovani novac redovito bio nešto slabiji od prijašnjeg, gubio je novac iz godine u godinu sve više od svoje nominalne vriednosti. Taj je postupak vladao skoro u cieloj Europi.

Da se izbjegne neprestanom pogoršavanju novca i neprilikama, koje su odtuda nastajale za promet i trgovinu, određeno je, nepoznato kada, da će hrvatski ili, kako se odsad zove, slavonski novac ubuduće imati stalno jednak izgled, jednaku težinu i jednaku finoću srebra i da se ne će izmjenjivati svake godine, već da će imati pravo obtjecaja na više godina.

S time je slavonski novac, poznat pod imenom **slavonska banica ili banovac,** došao do velikog ugleda i stekao glas solidne monete. Kovao se je po svoj prilici od god. 1236. do 1361., dakle oko 130 godina tako, da je trajno čuvao isti oblik i isti nadpis: MONETA REGIS P SCLAVONIA (novci, koje su kovali banovi) ili MONETA DUCIS P SCLAVONIA (novci, koje su kovali hercezi). **(Sl. 3.)**

Uz denare kovali su se i poludenari ovoga novca. **(Sl. 4.)** Kovnice su se nalazile, koliko se zna, u Pakracu i Zagrebu.

Slavonske banice kovale su se za Bele IV. (1235.—1270.), Stjepana V. (1270.—1272.), Ladislava IV. (1272.—1290.), Andrije III. (1290.—1301.), Karla I. (1301.—1342.) i Ludovika I. (1342.—1382.).

Slavonske su banice imale pravo obtjecaja samo na području stare Slavonije, dakle među riekama Dravom i Savom i u južnim predjelima današnje vel. župe Posavje.

U zapadnoj Hrvatskoj, južno od Gvozda i uz Jadransko more počevši od XII. stoljeća troši se kao jedino platežno sredstvo mletački srebrni denar i groš, i od XIII. st. mletački zlatni dukat.

BOSNA

Od XIII. st. počinje se sve više izticati u hrvatskoj poviesti treća hrvatska oblast, Bosna. Odieljena visokim i težko prolaznim planinama od primorske Hrvatske i na sjeveru od Slavonije, Bosna se polako izgrađuje kao posebna državna organizacija. Do god. 1371. upravljaju Bosnom banovi, a onda do pada slobode (1463.) kraljevi. Uz izvršivanje svih vladarskih prava bosanski su vladari kovali i svoj novac.

Za užu **Hrvatsku** uz Jadransko more i ujedno za Bosnu **prvi je kovao poseban novac hrvatski ban i gospodin Bosne Pavao Šubić** (1273.—1312.). Vladajući kroz 40 godina kao ban Hrvatske podigao je on svoju moć i ugled do te visine, da je bio obćenito smatran samostalnim vladarom. Pod svoju je vlast okupio i u jedno upravno područje ujedinio veći dio hrvatskih zemalja i zavladao prostranom državom od Jadranskog mora do Drine. Pod njegovom vlasti i upravom stajala je čitava sjeverozapadna Hrvatska, Bosna, Dalmacija i Humska zemlja, a jedino tadanja Slavonija nije spadala pod doseg njegova vladarskog prava. U toj moći počeo je ban Pavao kovati svoj srebrni novac, kao što su u isto to vrieme kovali svoje banice i slavonski hercezi i banovi. Novci bana Pavla oponašanje su mletačkih groša, pa izgledom svojim podpuno odgovaraju mletačkim, samo je na njima postavljen Pavlov nadpis: DUX PAUL(us) i do njega ime b r a t a mu M l a d e n a I.: BAN MLADEN ili s i n a mu M l a d e n a II.: BAN MLAD(en) SECUNDUS, koji su u njegovo ime upravljali Bosnom. **(Sl. 5.)**

Bana Pavla nasliedio je u vladanju sin Mladen II. god. 1312. **Ban Mladen II.** bio je obrazovan i hrabar čovjek, ali njegova žestoka narav bila je uzrokom, da je došao u sukob i s kraljem Karlom I. i s okolnim hrvatskim velikašima, pa je u ratu s njima, pobieđen god. 1322., uništio i izgubio sve, što mu je njegov otac namro.

Poslije pada bana Mladena postao je banom bosanskim **Stjepan Kotromanić** (1322.—1353.). On je nastavio s kovanjem bosanskog novca. Njegova je kovnica čak radila vrlo mnogo. To pokazuju mnoge vrste i inačice njegova novca. Kao najstariji novac Stjepanov smatra se ona vrsta, koja se među njegovim kovovima iztiče veličinom i težinom i time odgovara groševima bana Pavla. Na tome se novcu na licu vidi ban Stjepan s mačem u desnici i sa žezlom u ljevici, a naokolo teče nadpis: STEFANUS BAN BO. **(Sl. 6.)** Kovnica bana Stjepana bacila je u promet d e s e t a k v r s t a n o v c a u mnogo inačica. Značajno je, da je on dosljedno oponašao novce susjednih država i da njegovi kovovi ne pokazuju nikakve izvornosti u svome izgledu. On je očito htio, da time iztisne iz prometa u svojoj državi susjedni tuđi novac.

Njegov nasljednik **ban Tvrdko I.** došao je na vlast kao dječak od 15 godina. Banska je kovnica za vrieme prvih godina njegova vladanja (1354.—1365.) kovala novac, koji je bio rađen na isti način, kao i u vrieme bana Stjepana. Međutim, poznata je još jedna vrsta Tvrdkova novca, koja se odlikuje neobično liepim izgledom, a to je zato, što su kalupe za ovaj novac izradili izkusni i vrstni majstori u Dubrovniku. Poznato je naime, da je Dubrovačka republika na molbu kralja Tvrdka god. 1365. dozvolila, da dubrovački majstori načine nekoliko kalupa, na kojima je s jedne strane prikazan ban s mačem, a s druge strane Isus. To su liepo crtani i kovani dinari bana Tvrdka I. s nadpisom: TVERTCO BAN BOSNE, koji se ubrajaju među naše najljepše srednjovjekovne novce. **(Sl. 7.)**

K a d s e j e T v r d k o I. o k r u n i o (1377.), o b u s t a v i l a j e b o s a n s k a k o v n i c a s v o j e d j e l o v a n j e. No ipak je poznat jedan jedini primjerak njegova novca s kraljevskim naslovom: T(vrdko) : REX : BOSNE : ET : RASIE. Ali ovaj je dinar kovan u kovnici grada K o t o r a, koji je između 1385. i 1391. bio pod vrhovničtvom bosanskih kraljeva.

Za **vrieme priestolnih borbi** (1391.—1421.), u vrieme kraljeva Dabiše, njegove udovice Jelene, Ostoje i Stjepana Ostojića n i j e b o s a n s k a k o v n i c a u o b ć e r a d i l a.

Bosanski kraljevski novci pojavili su se ponovno tek godine 1436. Te je godine počeo k r a l j **Tvrdko II.** (1421.—1443.) ponovno kovati bosanski novac. D o t e g o d i n e p o d p u n o j e o v l a d a o b o s a n s k o m t r g o v i n o m n o v a c R e p u b l i k e D u b r o v a č k e. Do toga je došlo zato, što su bosanski vladari, čije kovnice nisu radile, dopustili, da se dubrovački novac slobodno širi, a dubrovački trgovci, koji su čitavu trgovinu i promet u Bosni držali u svojim rukama, služili su se samo novcem svoga rodnoga grada.

Kralj Tvrdko II. pustio je u obtjecaj tri novčane vrjednote: **groš, dinar i poludinar.** Na grošu se vidi na licu štit s početnim slovom kraljeva imena: **T,** iznad štita je kaciga okrunjena kraljevskom krunom, a iz nje se diže u vis grbovni nakit, dok naokolo teče nadpis: DNS TVARTKO REX BOSNE. Na naličju je lik zaštitnika Bosne sv. Gregorija Nazianskog s nadpisom: S. GREGORIUS NAZAZENUS. **(Sl. 8.)** Dinar i poludinar su dakako manji, ali imaju iste slike i nadpise na licu i naličju.

Nasljednik Tvrdka II. **kralj Tomaš** (1443.—1461.) nastavio je s kovanjem bosanskoga novca, pa je i njegova kovnica također kovala tri novčane vrjednote, samo u mnogo inačica. Kao i u vrieme Tvrdka II. pokušavali su i kod Tomaša Dubrovčani sa svim diplomatskim sredstvima, da kralja nagovore, da zatvori bosansku kovnicu i da prestane s kovanjem svoga novca, a mjesto njega da se u Bosni troši samo novac Dubrovačke republike. Međutim Tomaš nije toj želji udovoljio, već je njegova kovnica marljivo radila dalje kujući kao i za Tvrdka II. groševe, dinare i poludinare. Tomašev groš odgovara čitavim svojim izgledom podpuno grošu Tvrdka II., samo mu je nadpis na licu glasio: DNS TOMAS REX BOSNE. Dinare je Tomaš kovao u više inačica ili s hrvatskim nadpisom: GOS(podin) TOMAS CRA(lj) BOSNE ili u latinskom jeziku: DNS TOMAS REX BOSNE. **(Sl. 9.)**

Zadnji bosanski kralj **Stjepan Tomašević** (1461.—1463.) vladao je samo dvie godine, ali je kovao svoj kraljevski novac u različitim nizovima i u velikoj množini. Liepo i pravilno izrađene grbovne slike na licu i lik novog zaštitnika Bosne pape sv. Gregorija velikog na naličju, fino i ukusno crtana gotička slova u nadpisima, pravilno rađene i obrubljene pločice odlike su Stjepanovih novaca.

Najzanimljiviji i ujedno najznačajniji novac u hrvatskoj numizmatici je Stjepanov **zlatni četverostruki dukat,** i to ne samo stoga, što je to

jedini hrvatski zlatni kraljevski novac, nego i stoga, što je on neobično liepo i upravo umjetnički izrađen i kovan.

Na licu toga zlatnika prikazan je uzpravljen lav, a naokolo teče nadpis: MONETA AUREA REGIS STEPHANI. Na naličju se nalazi podpuni bosanski kraljevski grb između dva ljiljana i naokolo nadpis: GLORIA TIBI DEUS SPES NOSTRA. Promjer je ovoga zlatnika 30 mm, debljina 1 mm, težina 14,04 gr, a finoća zlata 0,980. **(Sl. 10.)**

Inače je kovnica Stjepanova izkovala i bacila u obtjecaj nekoliko nizova vrlo liepo rađenih srebrnih dinara u dvie glavne skupine. Prva skupina ima na licu hrvatski nadpis u talijanskom pravopisu: STEFAN CRAGL, a druga latinski: STEFAN REGIS. Na svima je na naličju lik pape Grgura i nadpis: S. GREGORI PAPE. **(Sl. 11.)** Uz dinare kovani su izgledom svojim podpuno slični poludinari kao najsitniji novac kralja Stjepana II.

Godine 1463. provalio je sultan Mehmed II. s velikom vojskom u Bosnu i osvojio je za kratko vrieme veći dio zemlje. Nesretni kralj Stjepan pobjegao je iz svog glavnog grada Jajca, ali su ga Turci uhvatili i pogubili. Sa smrću kralja Stjepana pala je i slobodna hrvatska kraljevina Bosna.

NIKOLA ILOČKI

Kad je kralj Matijaš čuo za pad Bosne i za smrt Stjepana Tomaševića, pokrenuo je još iste godine vojnu, da Bosnu oslobodi. Na sam Božić 1463. osvoji Jajce, a sliedećih godina i svu sjevernu Bosnu. Iza još nekih uspjelih bojeva u Humskoj zemlji uzpostavi Matijaš dostojanstvo bosanskog kralja, te imenuje i okruni kraljem Bosne hrvatskog velikaša iz tadanje Slavonije **Nikolu Iločkoga.**

Nikola je za vrieme svoga kraljevanja (1471. do 1477.) također kovao svoje kraljevske novce u više vrsta i inačica. Na srebrnom se dinaru Nikolinu nalazi nadpis: M NICOLAI D G R BOSNE (t. j. moneta Nicolai Dei gratia regis Bosne), a na naličju je obično lik Majke Božje s malim Isusom i nadpis: MATER REGNI. **(Sl. 12.)** Sa smrću Nikolinom prestala je raditi i njegova kovnica.

VOJVODA HRVOJE

Za vrieme priestolnih borbi (1391.—1421.) uzpeo se do velikoga ugleda i moćnog upliva veliki vojvoda bosanski i knez Donjih krajeva **Hrvoje Vukčić Hrvatinić.**

Godine 1403. do 1413. vladao je Hrvoje kao herceg splitski u Hrvatskoj i Dalmaciji skoro kao samostalan vladar. U Jajcu i Splitu uredio je svoj dvor, skupljao oko sebe podložne velikaše, uzdržavao posebnu vojsku, izdavao je javne izprave pa je kovao i svoj vlastiti hercežki novac, koji se je širio po čitavoj njegovoj vladavini od mora pa sve do u Bosnu. Poznate su tri vrste Hrvojevih pjeneza: **groši, dinari i poludinari.** Na sve tri vrste na licu je Hrvojev grb i nadpis: M CHERVOII DUCIS S (t. j. Moneta Hervoi ducis Spalatensis), a na naličju je lik biskupa s biskupskim štapom u ljevici i nadpis: SANTUS DOIMUS SPALETI. **(Sl. 13.)**

REPUBLIKA DUBROVAČKA

Od svih hrvatskih zemalja najviše je raznovrstnih pjeneza kovala Republika Dubrovačka. Dubrovčani su već za rana počeli baviti trgovinom, i to ponajprije u najbližoj im zemlji Bosni, a kasnije su svoje trgovačke veze proširili po čitavom Balkanu i na sjever u iztočnohrvatsku banovinu Slavoniju i Mađarsku. S dubrovačkom trgovinom širio se je po svim hrvatskim krajevima, a osobito po Bosni, i dubrovački novac. U pitanju novčanom vladale su u Bosni osobite prilike.

Dok su u drugim državama srednjovjekovne Evrope vriedili i kolali samo domaći novci kao zakonito plaćevno sredstvo, u Bosni je vriedio skoro svačiji novac, a već je poznato, da su neki bosanski vladari Dubrovčanima izriekom dozvoljavali, da njihov novac po Bosni slobodno obtječe. Zato se u nalazima staroga novca po Bosni uz najrazličitije tuđe novce javljaju ponajviše dubrovački pjenezi.

Dubrovačka je **kovnica** počela s kovanjem novca Republike godine 1337. i radila je bez prekida sve do godine 1803., dakle je postojala blizu pet stotina godina i u tom je dugom razdoblju bacila u obtjecaj svu silu bakrenog i srebrnog raznolikog sitnijeg i krupnijeg novca. Iz te je kovnice izišlo 14 različitih vrsta novca, a tih se 14 vrsta opet razčlanjuje u vrlo mnoge inačice zbog toga, što su se u pojedinim vrstama u toku vremena mienjali ili nadpisi, ili slike, ili veličina i težina. Dok su se u drugim našim zemljama kovali samo srebrni novci, Dubrovačka je republika stavila u promet uz srebrne i bakrene novce.

Bakreni su dubrovački novci:

1.) **minca ili folar,** koji se kuje od XIII. pa do polovine XVII. stoljeća; najobičnije imade na licu glavu mlada čovjeka bez ikakva nadpisa ili s nadpisom: MONETA RACUSII; na naličju toga novca vidi se ili slovo R među zviezdama a bez nadpisa, ili slika grada s tri kule i nadpis: CIVITAS RACUSII.

2.) **Solad,** koji se kuje od 1678. do 1796., na licu mu je slika grada s kulama, a iznad grada je poprsje zaštitnika dubrovačkog sv. Vlaha i naokolo nadpis: CIVITAS RACUSII s oznakom godine kovanja; na naličju je lik Isusov među zviezdama i među dva dubrovačka grba.

3.) **Poludinarić,** poveći novac, koji je kovan godine 1795. i 1796. s likom sv. Vlaha i s nadpisom: PROT(ector) REIP(ublicae) RHAGUSINE, a na naličju mu je lik Isusov i nadpis: DEUS REFUG(ium) ET VIRTUS.

Srebrni su novci: 4.) **Dinar,** koji se kuje od 14. do 17. stoljeća, na licu mu je lik sv. Vlaha u grčkom ruhu i nadpis: S BLASIUS RACUSII; na naličju stoji Isus među grčkim monogramima: IC — XC (t. j. Iesus Hristos **(Sl. 14.).** Od godine 1626. mienja se dinarima

oblik, postaju manji i lakši, na licu je sv. Vlaho obučen u latinsko biskupsko ruho, a na novcu je označena i godina kovanja; na naličju je prikazan Isus s nadpisom: SALUS TUTA. Ovaj novi tip dinara zove se **d i n a r i ć**, manji je i lakši od starijih, a kovao se je do god. 1761.

5.) **Poludinar,** koji se kovao od 1370. do polovice XVII. st., sitan je srebrni novac, koji ima na licu samo glavu sv. Vlaha i nadpis: S BLASIUS RACUSII; na naličju se vidi samo glava Isusova i nadpis: IESUS CRISTUS.

6.) **Artiluk,** kovan od 1627. do 1701., na licu ima sliku grada s tri kule, sa strane grbove Dubrovnika, nad gradom godinu kovanja i broj III., izpod grada je nadpis u tri redka: GROS(us) ARGE(nteus) TRIP(lex) CIVI(tatis) RAGU(sii); na naličju je glava sv. Vlaha s nadpisom: S BLASIUS RAGUSII. Artiluk je vriedio tri dinara, zato ima na licu broj III.

7.) **Perpera,** kovana od 1683. do 1750. i zatim od 1801. do 1803., nešto je veći novac sa slikom sv. Vlaha na licu, godinom kovanja i nadpisom: PROT RAEIP RHAGUSINAE; na naličju je lik Isusov i nadpis: TUTA SALUS. Perpera je vriedila 12 dinarića. **(Sl. 15.)**

8.) **Poluperpera,** kovana samo god. 1801., vriedila je 6 dinarića, kako kaže nadpis u tri redka: GROSSETTI VI, a na naličju je lik sv. Vlaha i nadpis: PROT REIPU RHAGUSI 1801.

9.) **Škuda** i 10.) **poluškuda,** kuju se od 1708. do 1750., likom su i nadpisom jednake, no razlikuju se veličinom i težinom; na licu njihovu je lik sv. Vlaha i godina kovanja s nadpisom: PROTECTOR REIPUBLICE RHAGUSINE, a na naličju je Isus s nadpisom: TUTA SALUS SPES ET PRESIDIUM. Škuda je vriedila 36 dinarića.

11.) **Dukat,** kovan god. 1723. i 1797., povelik je srebrni novac, vriedio je 40 dinarića, na licu ima sliku sv. Vlaha, kako u ljevici drži grad Dubrovnik, a desnicom dieli blagoslov, s obje strane slike su slova S — B (Sanctus Blasius) i godina kovanja, unaokolo je nadpis: TUIS A DEO AUSPICIIS, na naličju je grb Republike Dubrovačke s kneževskom krunom i nadpisom: DUCAT REIP RHAGUSINE.

12.) **Talir,** koji se kuje od 1725. do 1779., najveći je dubrovački novac, javlja se u dvie inačice; na licu ima dubrovački grb i godinu kovanja te nadpis: DUCAT(us) ET SEM(is) REIP RAG 1725., a na naličju ima ili veliko poprsje sv. Vlaha i nadpis: DIVINA PER TE OPE ili ima idealno poprsje dubrovačkoga kneza (rektora) i nadpis: RECTOR REIP RHAGUSIN **(Sl. 16.)** Prva inačica s likom sv. Vlaha je starija i naziva se **b r a d a n**, očito po velikoj bradi sv. Vlaha, a druga se, mlada inačica, zove **v i ž l i n** ili **r e k t o r a l**. Talir je vriedio, kako mu i nadpis kaže, dukat i pol ili 60 dinarića.

13.) **Polutalir,** likom je jednak taliru; i on ima dvie inačice: **p o l u b r a d a n**, kovan god. 1731. i 1735., i **p o l u v i ž l i n**, kovan god. 1747. i 1748., a razlikuje se od talira samo manjom veličinom i težinom, na naličju mu je označena vriednost: MEDIUS DUCAT ET SEMIS i godina kovanja.

14.) **Libertina,** kovana god. 1791. do 1795., jest talir u novome obliku, veličine je iste kao i talir, ali se izgledom od njega razlikuje, ima naime na licu idealan ženski lik, personifikaciju Dubrovačke republike, i nadpis: RESPUBL RHAGUSI, na naličju je ili dubrovački grb ili okrunjen štit s nadpisom u tri redka: LI — BER — TAS, a naokolo je nadpis DUCE DEO FIDE ET IUST(itia), pri dnu je označena godina kovanja. Libertina je tehnički najbolje i najdotjeranije kovani dubrovački pjenez, bila je uz to nešto teža od talira i izrađena od finijeg srebra, pa joj je zato bila i vriednost veća od talira, naime 80 dinarića.

GROF NIKOLA ZRINSKI

Svoj novac kovao je i hrvatski velikaš **g r o f N i k o l a Z r i n s k i** (1493.—1534.), otac sigetskog junaka. On je imao rudnik srebra u **G v o z d a n s k o m** u Petrovoj gori, pa je tu otvorio svoju kovnicu i kovao novce za kralja Ludovika II. i Ferdinanda I. Poznate su tri vrste njegova novca i to: **d i n a r i**, **g r o š i** i **t a l i r i**.

Dinare je kovao godine 1526. s nadpisom: LUDOVICUS R UNG na licu, a na naličju je slika Majke Božje i do njezinih nogu **g r b Z r i n s k i h**. I za Ferdinanda I. kovao je izgledom jednake dinare godine 1530., 1531. i 1533. s izmienjenim nadpisom: FERDINAN D G R UNG. Njegovi groši su povelik novac s promjerom od 25 mm. Na licu imaju nadpis: MONETA NICOLAI COMITIS ZRINI, a na naličju je nadpis: DOMINUS ADIU(tor) ET PROTECTOR MEUS 1527. **(Sl. 17.)** Njegov talir, kovan godine 1533., krupan je srebrni novac. Na licu je nadpis: NICOLAI D G COMITIS ZRINEN EC 1533. Na naličju je slika kralja Davida s harfom i nadpis: DAVID REX. Izpod slike je nadpis: IN TE DOMINE SPERAVI. NON CONFUNDAR IN ETERNUM. **(Sl. 18.)**

BAN JOSIP JELAČIĆ

Iza Zrinskoga nije bilo domaćeg hrvatskog novca sve do vremena bana Josipa Jelačića. Za vrieme hrvatsko-mađarskog rata 1848.—49. došlo je do težkih nesređenih novčanih prilika. Iz prometa je nestalo sitnog novca. Ta nestašica sitnog novca prisilila je neke gradove i obćine, da izdaju svoj privatni novac.

U hrvatskim krajevima izdavali su takve samoupravne **novce od papira** gradovi **K a r l o v a c** i **S i s a k**, te obćina **Č e p i n** kod Osieka, a u Osieku izdala je **t v r d k a I l i j a L e k i ć** novčane doznake po 10 i 20 novčića.

Te novčane neprilike prisilile su i bansko vieće, da učini korake, da zemlja dođe do prieko potrebnog sitnog novca. Bansko je vieće odlučilo, da se za potrebe Hrvatske kuje sitni srebrni i bakreni novac. Nabavljen je sav pribor za kovnicu, koja je uređena u Zagrebu u današnjem prirodopisnom muzeju u Gornjem gradu, a upraviteljem je imenovan neki Schultz iz Karlovca.

U ovoj je kovnici kovan pravi novac od srebra i bakra i to srebrne cvancike i bakreni kri-

žari. Međutim kovnica nije dugo radila. Na nalog iz Beča zatvorena je 12. IV. 1849. Odmah su sve izkovane cvancike pretopljene natrag u srebro, tako da se nije očuvao ni jedan komad.

Očuvalo se samo nekoliko križara, koji imaju na licu nadpis: TROJEDNA KRALJEVINA HERVAT. SLA. DALM. (**Sl. 19.**)

USTAŠKI NOVAC

Zadnji hrvatski novac, kovan još u doba prije uzpostave Nezavisne Države Hrvatske, jest **ustaški novac**, koji je kovao i izdao »Ustaša« Hrvatski oslobodilački pokret pod vodstvom **Poglavnika dra Ante Pavelića** godine 1934. u inozemstvu. Na licu toga novca nalazi se oznaka njegove vriednosti u Kunama, ustaški znak i godina kovanja, sve uokvireno u kružni hrvatski tropleter. Na naličju je u sredini hrvatski grb iznad dvie vrpcom povezane grančice i unaokolo nadpis: ZA NEZAVISNU DRŽAVU HRVATSKU. (**Sl. 20.**)

OSTALI NOVCI U HRVATSKOJ

U toku vremena trošili su se na području hrvatske zemlje i novci susjednih država. Tako se je kroz stoljeća upotrebljavao u primorskim krajevima novac Republike Mletačke i dalmatinskih samoupravnih gradova: Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Hvara. U sjevernim krajevima Hrvatske upotrebljavao se je novac zajedničkih ugarsko-hrvatskih kraljeva (njihova je kovnica radila u Zagrebu još godine 1525. i kasnije austrijskih careva.

U onim krajevima hrvatskim, koji su podpali pod tursku vlast, trošio se je turski državni novac sve do zauzeća Bosne godine 1878. Uz turski novac kolao je slobodno i novac Poljske, talijanskih i njemačkih država, Španjolske i Francuzke. Iztaknuti treba, da je Turska u doba širenja svoje vlasti po Balkanskom poluotoku osnivala u novoosvojenim krajevima kovnice svoga novca. Čim bi Turci došli u posjed kojeg većeg i izdašnijeg rudnika srebra, osnivali su uz njega i kovnicu. Tako su Turci osnovali svoje kovnice i u Bosni.

Prema sačuvanim novcima znamo, da se je za pet sultana: **Selima I.** (1512.—1520.), **Sulejmana I.** (1520.—1566.), **Selima II.** (1566.—1574.), **Murata III.** (1574.—1595.) i **Murata IV.** (1623. do 1640.) kovao u bosanskim kovnicama u Sarajevu, Čajniču i Srebrenici sitni srebrni novac, zvan akča (**Sl. 21.**), a uz njega se je u Čajniču i Srebrenici kovao i **zlatni altin** (dukat) (**Sl. 22**).

Zadnje tursko kovanje u Bosni pada u doba Bečkog rata za sultana Sulejmana **II.** U to je doba turska državna riznica došla u težke prilike. Iz prometa je nestalo tekućeg novca. Da se zadovolji najprečoj potrebi, izplati vojske, zaključeno je u Carigradu, da se kuje novac od nužde, bakrene **mangure.**

Danas su poznate dvie vrste mangura, kovanih u Sarajevu. Jedna se od druge razlikuje novčanom slikom i godinom kovanja, prve su mangure kovane 1099. (t. j. 1688.), a druge godine 1100. po Hidžretu (t. j. 1689.).

ZBIRKE NOVCA U HRVATSKOJ

Od IV. vieka prije Isusa do današnjeg vremena kovao se je i trošio na našem području raznoliki novac za punih 2300 godina. Mnogo je tu bilo svakovrstnog novca, koji se javlja po svim našim krajevima u nalazima, koje vraća majka zemlja na danje svietlo.

To se bogato gradivo skuplja, čuva i proučava u javnim i privatnim zbirkama kao svjedočanstvo najraznoličnijih i državnih, i političkih, i kulturnih prilika.

Među našim zbirkama iztiče se bogata i velika zbirka novca u Hrvatskom državnom muzeju u Zagrebu, koja je osnovana još god. 1830. i svojim bogatstvom raznoličnih i najrjeđih vrsta novca ubraja se među najznamenitije zbirke svieta.

Liepo je uređena i od velike važnosti osobito za hrvatski novac numizmatička **zbirka** do nedavno Gradskog, a sada **Državnog muzeja u Osieku.**

Treća velika zbirka novca nalazi se u **Državnom muzeju u Sarajevu** i odlikuje se osobito velikim bogatstvom bosanskog novca.

POSEBNIČKE NUMIZMATIČKE ZBIRKE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Osim toga postoje veće numizmatičke zbirke u gradskim muzejima: u Brodu, Dubrovniku, Obrovcu, Požegi, Varaždinu, u muzeju kupališta u Varaždinskim Toplicama, te u Gipsoteci grada Zagreba (Medvedgradska 2)

POPIS VLASTNIKA ZBIRKA PO ABECEDNOM REDU MJESTA S OZNAKOM, KOJE NOVCE SKUPLJAJU

BJELOVAR, **Ivan Barešić**, građ. poduzetnik — **(sve)**
BOKŠIĆ, (p. Klokočevci) **Nikola Besetzki**, učitelj — **(sve)**
DUBROVNIK, **Ivo Sorocca**, posjednik — **(Dubrovnik)**
FOJNICA, **Franjevački samostan — (sve)**
HVAR, **Franjevački samostan — (novac s otoka Hvara)**
RUMA, **Dragutin Hammvogel**, obć. veterinar — **(Rim)**
SAMOBOR, **Fran Hrčić**, bank. činov. — **(medalje i plakete)**
SARAJEVO, **Aleksandar Poljanić**, bank. uprav. — **(Rim, Bosna, Dubrovnik)**
Dr. Pavao Varga — (Rim, Dubrovnik, Balkan, medalje i plakete)
ŠIROKI BRIEG, **Josip Čabrijan** mr. ph. — **(sve)**
VISOKO, **Franjevački samostan — (sve)**
ZAGREB, **Božidar Amšel**, priv. činov. — **(Rim i Venecija)**
Đuka Angelus, priv. čin. — **(Rim)**
Dr. Antun Bauer, posebnik — **(Rim i Balkan)**
Rudolf Berković, bank. čin. — **(Rim, Grčka i Mađarska)**
Petar Broz, posebnik — **(Rim i Balkan)**
Zvonimir Černy, bank. čin. — **(Rim i Grčka)**
Franjo Deak, drž. čin. — **(sve)**
Miroslav Effenberger, posebnik — **(Austrija)**
Julije Fuksa, viši nadzornik — **(sve)**
Dragutin Gamberger, bank. čin. — **(Rim)**
Mirko Gvozdenović, slikar — **(Rim)**

Ivo Hartl, veletrgovac — (Rim i Grčka)
Stjepan Hrčić, bank. čin. — (Rim, Grčka i barbari)
Benko Horvat, bank. čin. — (Rim, Grčka i renesansne medalje)
Ivanec, priv. čin. — (medalje i plakete)
Dragutin Keglević, priv. čin. — (Rim)
Viktor Kmoničenik, obrtnik — (sve)
Dr. Branko Košćica, liečnik — (Rim, taliri)
Zlatko Košćica, arhitekt — (Rusija i Napoleon)
Alfred Makanec, veliki župan — (Rim, Bosna, Balkan i medalje)
Dr. Ivo Meixner, liečnik — (Rim)
Dr. Vinko Mikolji, čin. — (Rim, Grčka, Balkan, medalje i plakete)
Dragan Novak, bank. upravitelj — (Rim)
Zdenko Novak, sudac — (medalje i plakete)
Dušan Plavšić, bank. čin. — (medalje i plakete)
Ivan Rengjeo, upravitelj gimnazije — (Hrvatski novci, medalje i plakete)
Mladen Szabo, ing. — (Carski Rim)
Ivo Uzorinac, priv. čin. — (medalje i plakete)
Igor Vasiljev, priv. čin. — (sve)
Eduard Virović, fin. nadzornik — (ratni novac)
Petar Vojnović, mr. ph. — (medalje i plakete).

Uz ove imade u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj još **nekoliko javnih i čitav niz posebničkih zbirka**, koje su raznoliko zasnovane. Neki sakupljači skupljaju rimski i grčki novac, neki sredovječne novce, a ima ih i nekoliko, koji skupljaju samo novac, koji se je kovao i trošio na području današnje Nezavisne Države Hrvatske.

DOMAĆA NUMIZMATIČKA LITERATURA

Uz sakupljački postoji u nas i znanstveni rad, koji se bavi posebnim proučavanjem novca.

Znanstveni radovi naših numizmatičara razasuti su po različnim domaćim i stranim znanstvenim časopisima ili su objavljeni u posebnim radnjama i izdanjima.

Do sada su izlazila i dva posebna lista za numizmatiku na hrvatskom jeziku, i to: **»Numizmatika«**, urednik Benko Horvat, i **»Numizmatičke vijesti«**, urednik prof. Ivan Rengjeo.

Najznatnije radnje iz hrvatske numizmatike jesu:

Adamović V.: Della monetazione ragusea. Ragusa 1874.

Brunšmid: J.: Najstariji hrvat. novci. Vjesnik hrv. arh. društva 1904.

Celestin V.: Opis nekih bosan. novaca. Glasnik zem. muz. 1898.

Katančić P.: Tentamen publicum ex numismatica veteri. Pešta 1797. — Elementa numismatica. Budim 1799.

Ljubić Š.: Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875. — Staro dalmat. pjenezoslovlje. Arkiv. 1852. — Rimski carski novci Zem. muzeja. viestnik I.—X., — O hrvatskih novcih. Ljetopis 1888.

Makanec A.: Četiri nepoznata bos. novca. Glas. Zem. muz. 1906. — Nepoznati polugroš kralja Tomaša. Glas. 1910.

Nuber F.: Prinos kronologiji slav. banovaca. Z. M. Glasnik 1897.

Rengjeo I.: Naši stari novci, Napredak 1937. — Novci Pavla Šubića. Numismatika 1937. — Novci Nikole Iločkog, Napredak 1930. — Novci grofa Nikole Zrinskog, Napredak 1931. — Novci i medalje Bana Jelačića, Napredak 1932. — Tursko-bosanski novci, Napredak 1933. — Hrvatsko dalmatinski novci. Napredak 1935. — Prvi hrvatski novci. Napredak 1937. — Zlatni novac kralja Stjepana Tomaševića. Sarajevo 1937. — Novci Pavla Šubića. Numizmatika 1937. — Nepoznati bosanski novac. Numizmatičke Vijesti 1939. — Kraljevski novac Tvrdka I. Numizmat. Vijesti 1939. — Neobjavljeni dinar Stjepana Tomaševića. Num. Vijesti 1939. — Početak kovanja slavonskih banovaca. Napredak 1940. — Das alte kroatische Geld. Neue Ordnung 1941. Nr. 5. — Altkroatisches Geld in Bosnien. Neue Ordnung 1942. Nr. 40.

Rešetar M.: Stari bosanski novci. Bosanska Vila 1913. — Sammlung Rešetar. Monatsblatt der Num. Gesellschaft, Wien 1916. — Novci krivotvoreni od bos. vladara. Kalendar Prosvjeta 1925. — Dubrovačka numizmatika I. Sr. Karlovci 1924., II. Beograd 1925. — Još jedna do sad nepoznata dubrovačka minca. Numismatika 1933. — Ugar.-dubrovački talir carice Marije Terezije. Strena Buliciana. 1924 .— Početak kovanja dubrovačkog novca. Rad 266.

Rešetar Pavao: La zecca della Repubblica di Ragusa. Spalato 1892.

Tomašić N.: Vrhovničko pravo kovanja novca u vrieme sklopljene unije s Ugarskom. Vjesnik Drž. arhiva 1939.

Truhelka Ć.: Zanimljiv turski novac kovan u Sarajevu. Glas. Zem. muz. 1889. — Bosanski, srp. i bugar. novci Zem. muz. u Sarajevu. Glasnik 1894. — Slavonski banovci. Glasnik 1897. — Slavonische Banaldenare. Wissenschaftliche Mitteilungen. 1899. — Nalaz iz Vranjske. Glasnik 1902. — Nalaz bosan. novca obreten kod Ribiča. Glasnik 1905. — Nalaz dubrovačkih groša iz Kupresa. Glasnik 1905. — Jedan nalaz turskih akči iz Makedonije. Glasnik Zem. muzeja 1919.

7. STARO HRVATSKO ORUŽJE

Napisao MILAN pl. PRAUNSPERGER

POVIESTNI PREGLED

Područje, što ga zaprema Hrvatska, odlikuje se prema zemljama iztočne i zapadne Evrope vrlo povoljnim zemljopisnim i klimatskim položajem, a bogati arheoložki nalazi, navlastito pronađeno staro hrvatsko oružje, svjedoče nam, da je taj položaj već u ranom srednjem vieku toliko privlačio Hrvate, da su se tu trajno nastanili. Kroz stoljeća su tu Hrvati odbijali od svojih granica mnoge ljute navale raznih naroda, te im je krajnjom požrtvovnošću, hrabrošću i odvažnošću uspjelo uzčuvati svoju domovinu.

Braneći svoje granice, obranili su Hrvati i zapadnu kršćansku Evropu i dobili time slavno i častno zasluženo ime »antemurale Christianitatis«.

Došavši već u ranom srednjem vieku do spoznaje, od kolike je važnosti za obstanak naroda jaka i dobra vojska, posvećivali su joj uviek veliku pažnju, i već je **knez Biele Hrvatske Trpimir** oko god. 845. imao tako jaku vojsku, da je osigurao sve granice Hrvatske. Svoju državu zvao je »regnum Croatorum«, t. j. državom Hrvatskom, a sebe »dux Croatorum«, knezom Hrvatske, i ta se država prostirala od Raše na jug do Neretve, a na iztoku nešto preko Drine do Dunava kod Beograda.

Po brojčanom stanju te vojske možemo zaključiti, da je i država kneza Trpimira bila politički dobro uređena, jer inače ne bi mogao hrvatski narod u ono vrieme naoružavati i uzdržavati toliku vojsku na kopnu i moru. Da je Hrvatska imala uz svoju vojsku i odgovarajući broj tvrdih gradova i kula, koje su služile za obranu granica i zemlje, svjedoče nam nebrojene ruševine sredovječnih gradova na ponosnim vrhuncima naših bregova uz obale sinjega mora, u plodonosnim ravnicama kraj srebropjenih rieka, na ubavim brežuljcima slikovitoga Zagorja, vinorodnog Prigorja, kršne Like, šumovite i brdovite planinske središnje Hrvatske sve do strmih obala naše Drine.

Tomislav je ujedinio obje hrvatske države Bielu ili Dalmatinsku Hrvatsku s Panonskom Hrvatskom, te se tada hrvatska vojna sila ponovno znatno povećala. Tu golemu hrvatsku snagu priznaje Hrvatima vrlo neskloni bizantski car Konstantin Porfirogenet, pa zato se ne može ni posumnjati, da su carevi podatci pretjerani. Zna se iz poviesti, da su pred Bugarima drhtali sami Bizantinci i da su ih Bugari upravo u to vrieme potukli pred samim carigradskim zidinama. Pitamo se, kako bi bez te silne svoje vojske mogli Hrvati hametom poraziti Bugare pod njihovim vojskovođom Alogoboturom.

Mnogobrojni kameni nadgrobni spomenici i stećci s uklesanim raznovrstnim starim oružjem, turnirima i lovačkim prizorima dokaz su, da je Hrvatu oružje bilo najmiliji nakit, a i stare narodne pjesme pjevaju o staroj bojnoj slavi naših pradjedova.

Drevne pergamene i povelje, koje nalazimo u hrvatskim dvorovima i kurijama, pa i u mnogim seljačkim kućicama, svjedoče nam, da se je hrvatski seljak rame uz rame borio uz hrvatskog plemića, i mnogi je kmet za svoju hrabrost i ratnu vještinu nagrađen plemstvom i podignut u plemićki stalež dobivši sve plemićke povlastice.

Za najburnijih vremena i najtežih kušnja, kojima je bio izložen hrvatski narod, Hrvat je uviek bio junak. To posvjedočuje poviest, junačke pjesme i predaja ne samo naša, nego i na strani turskoj. Eno glasoviti turski filozof **Kjafija Pruščanin**, rodom iz Prusca, stare »Vesele straže« kod Bugojna, **slavi u svojoj knjizi** Nizam ul Alem (Uredba svieta) živim riečima **junačtvo Hrvata**, te ih Turcima stavlja kao uzor-junake u borbi, koji preziru kukavice, te ih za ruglo odievaju ženskim pregačama ili suknjama. On ih slavi i radi njihove ratne opreme i proriče, da će i Turci pobjeđivati, ako se od Hrvata nauče ratnoj vještini.

Koliko su god Hrvati u ljutom boju nemilice bili i tukli svoje neprijatelje, toliko su se odlikovali i vitežkim duhom, koji se ne će ogriešiti o nenaoružana ili zarobljena neprijatelja, a »vjera« ili po ikavskom »vira«, zadana poraženom neprijatelju, bila im je uviek sveta i neoskvrnjiva. To svojstvo hrvatskih junaka priznavali su i Turci kao posebnu odliku hrvatskih junaka, te su rieč »vira«, za koju ni turski ni arapski jezik nema odgovarajuće rieči, preuzeli u turski jezik u značenju rieči »fida«.

U tom junačkom i vitežkom duhu odgojeni su hrvatski Leonide: **Petar Kružić**, branitelj Klisa (1522.—1537.), **Nikola Jurišić**, branitelj Kiseka (1532.), **Nikola Šubić Zrinski**, branitelj Sigeta (1566.), **pop Marko Mesić** (1640.—1713.), **fra Luka Ibrišimović** (1620.—1698.) i mnogi drugi znani i neznani hrvatski junaci i junakinje, čija imena svietom pronose narodni pjevači i guslari.

U bojnim igrama i plesovima, kao što je »Sinjska alka«, »Moreska« i »Kumpanija« još i danas pokazuje hrvatski narod svoju vitežku sviest i ponos, koji ga veže s prošlim vjekovima i neustrašivim duhom njegovih otaca.

Koliko je bila cienjena hrvatska hrabrost, najbolje svjedoči okolnost, da je za onda najveće i najmoćnije tursko carstvo u Evropi na Visokoj porti jezik malenog hrvatskog naroda priznalo diplomatskim jezikom i njim se služilo još u doba Sulejmana Velikog (1520.—1566.).

Poslije pada Galipolja (1354.) širila se vlast osmanlijska nenadanom brzinom u Evropi. Balkanske države jedna za drugom padaju u ruke Osmanlija.

Od tog vremena **nastaše u Hrvatskoj crni dani.** Mnoga plemička dobra u Hrvatskoj uništena su, i vlastnici njihovi, koji ne primiše islam, odseliše se ili padoše na prosjački štap.

Mnogi od ovih izseljenika, da omoguće sebi život, stupiše u krajišku vojsku, koju je osnovao god. 1559. Ferdinand I.

Drugi, koji tu nisu mogli naći obstanka, stupiše u vojne službe stranih država, a treći na granici čuvahu svoja djedovska imanja sa sabljom u ruci vojujući na svoj trošak protiv neprijatelja.

Sve tri vrste hrvatskih bojovnika budno su čuvale čast hrvatskog imena. Navedeni prvi i drugi vitezovi ponajviše su služili kod bihaćkih konjaničkih četa. Oni su se borili kod kuće i izvan naših granica, te su se pod vodstvom generala Isolanija i Wertha osobito odlikovali svojom brzinom i hrabrošću u **tridesetgodišnjem ratu** (1618.—1648.).

U tridesetgodišnjem ratu jahali su hrvatski konjanici pred ostalim konjaničtvom. Za vrieme navale na neprijatelja izpalili su najprije svoje male puške, onda karabine ili trombone, a zatim bi se vratili, učinivši zaokretaj, opet natrag svojim četama, da se s njima dalje bore.

Od tih četa popunjavane su hrvatske garde u Drezdenu, Passauu i Firenzi i hrvatske regimente u Francuzkoj, gdje je god. 1633. kardinal Richelieu povjerio vitezu Bonnetu, da od hrvatskih jahača sastavi lako francuzko konjaničtvo.

Veliki vladar i vojskovođa **car Napoleon I. opetovano je nazvao Hrvate prvim vojnicima svieta.** (»Le Croates ce sont le premier soldats du monde«). **A Fridrih Veliki nazvao ih je: »die unübertrefflichen Meister in Parteigänger-Kriege«.**

Svakom je zgodom od kolievke do groba hrvatski narod davao oduška svome vitežkom duhu.

U starim hrvatskim grobovima nalazimo uz ostale predmete, koje su pokojniku metali u grob, i staro oružje. Od tog oružja najznamenitiji su **stari mačevi**, nađeni u Dalmaciji i u drugim našim krajevima, stare **sablje**, nađene u hrvatskim grobovima u Njemačkoj, te **topuzi i buzdovani** (kijci), nađeni u našim krajevima.

Mi se možemo ponositi i mačevima i sabljama iz doba Karla Velikog i najljepšim ostrugama iz VIII. vieka, izrađenima u bronci i bogato pozlaćenima, koji su nađeni u biskupskoj bazilici sv. Marije kod Knina.

Najnovije odkriće izvrstno je dokazalo, da je crkva sv. Jurja u Putalju, današnjem Sućurcu kod Splita, bila ukrašena zidnim slikarijama hrvatskih knezova Trpimirove dinastije (IX. stoljeće). Šteta je, da se nisu sačuvale ove slike, koje bi nas u punoj mjeri poučile također i o onodobnoj vitežkoj opremi Hrvata. Bili su tu i likovi dvojice hrvatskih kneževića kao mladih paževa na otčevu kneževskom dvoru. Jedan je nedavno tek pronađeni Petar Mutimirović, koji je stupio god. 900. na priestolje, a drugi je njegov mlađi brat prvi hrvatski kralj Tomislav (o. 910. — o. 928.).

Poput ostalih velikaških dvorova **imali su i hrvatski knezovi i vladari svoje dvorske častnike.** Tako nalazimo na našem dvoru, među ostalim dostojanstvenicima, **župana štitonošu** (armiger), **župana buzdovanara**, i to za kneza i posebno za kneginju.

Koliko je hrvatski narod cienio oružje i junačtvo, svjedoči poseban svečani način predaje oružja krajiškom mladiću, kad je stupio u muževno doba.

Mladi junak morao se kućedomaćinu ili otcu posebnom zakletvom obvezati, da će častno nositi i upotrebljavati predano mu djedovsko oružje i da ga ne će nikada zlorabiti.

I narodno vjerovanje spojeno je s oružjem. Da se kršnom Ličaninu rodi junački sin, objesio bi svoju britku sablju nad krevet rodilje, a na uzglavlje pod jastuk stavio bi samokres, koji su predmeti imali, uz napried navedeno svojstvo, olakšati majci porođajne bolove.

Da se junaci ne odviknu od baratanja oružjem, održavali su Hrvati i u mirno doba megdane. No dok su u zapadnoj Evropi na turnirima sudjelovali samo plemići, **kod nas Hrvata borili su se na megdanu i junaci seljačkoga roda,** koje je vitez megdandžija često zvao izravno od pluga na megdan.

Da bi se štedjelo suvišno prolievanje krvi, događalo se često, da bi se odluka u boju povjerila megdandžijama. Svaka od obih vojski odabrala bi ponajboljeg megdandžiju, da se bije s neprijateljskim, a čiji bi megdandžija pobiedio, njegova se vojska smatrala pobjednikom, dok bi se pobieđena vojska povukla.

Nije dakle čudo, što naš narod toliko voli svoje staro oružje, jer je s njime uzko povezana slavna i častna prošlost njegovih otaca.

STARO ORUŽJE U POVIESTI RATNE UMJETNOSTI

Pitanje oružja bilo je uviek jedno od najvažnijih pitanja u poviesti ljudskih odnosa.

Još u praskozorju kulturnog života čovjek je bio prisiljen, da se brani od životinja i od drugih ljudi, koji su ugrožavali njegov obstanak. Čovjek je morao pomoći se razumom protiv grube sile — i tako je nastalo prvo prapoviestno oružje (od ugladčanog kamena).

Uzporedno s razvojem ljudskog života razvijalo se je oružje kao najznačajnije i najvažnije sredstvo sigurnosti.

Budući da se za usavršavanje smrtonosnog oružja na mjesto grube sile postavljala uviđavnost, postalo je oružje najjačom polugom razvoja uljudbe.

Koliko god je sam rat za sebe bio zlo, usavršavanje ratnog oružja, koje je činilo rat još strašnijim, skraćivalo je u isto vrieme trajanje ratova, a tim se smanjivao i broj žrtava.

Prema tome poviest razvoja oružja sve do najnovijeg vremena uzko je povezana s poviestnim razvojem ljudske kulture.

Poviest vojne umjetnosti razlikuje šest glavnih vremenskih razdoblja u razvoju oružja.

A. **Predpoviestno doba.**

Za izradbu oružja čovjek je upotrebljavao drvo, kost, rog, kožu i kamen.

B. **Brončano doba** (XX.—IV. stoljeće pr. Kr.)

Oružje se uglavnom izrađuje od bronce, mjedi i djelomice od željeza.

Željezne šipke (Eisenklammern) iz egipatskih piramida u Britanskom muzeju u Londonu, te željezne sjekire i asirske pancirne košulje od čelika u muzeju u Louvreu (Pariz) dokazuju, da su stari Egipćani i Asirci poznavali željezo još mnogo hiljada godina prije Krista.

Na jednom basreliefu, nađenom u izkopinama starog indijanskog grada »Kultuacana« u Americi iz XVI. stoljeća pr. Kr., isto je tako nađena figura sa šljemom, što dokazuje, da je željezo bilo jednako poznato i za vrieme stare kulture »Inka«.

Isto je tako ustanovljeno, da je lidijski kralj Demšid još u VII. stoljeću pr. Kr. raztalio željezo i dao mu oblik šljema.

C. **Željezno doba** (III. stoljeće pr. Kr. do V. stoljeća poslije Krista).

Svršetak starog i početak srednjeg vieka, kada se oružje izrađivalo uglavnom od sirovog željeza (osobito za vrieme Merovinga i Karolinga).

D. **Srednji viek** (VI.—XIV. stoljeće).

E. **Renesansa** (XV. i XVI. stoljeće) i

F. **XVII. i XVIII. viek.**

Poviestni razvitak starog hrvatskog oružja nerazdruživo je povezan s poviešću razvoja oružja drugih kulturnih naroda Evrope. Zato donosimo ovdje obći pregled važnijih vrsta starog oružja i ratne opreme prema djelu »Die Kriegswaffen« od Augusta Demmina, Leipzig 1893.

TIPOVI STAROG ORUŽJA

Staro **bojno oružje** može se razvrstati na: navalno, obranbeno i ognjeno, dok posebnu skupinu predstavlja **lovačko** i **sudsko** oružje.

I. NAVALNO ORUŽJE

Među oružje za navalu ubrajamo:

1. Oružje kojim se sieče i bode

1. mačevi, 2. sablje, 3. špade (degen), 4. bodeži i 5. noževi.

2. Oružje za udaranje

1. kijača, 2. kijac (topuz ili buzdovan), 3. nadžaci ili ratna kladiva, 4. ratne sjekire (na dugačkom i kratkom držku, posljednje su zvane »balte«).

3. Oružje na motci

Pod oružjem na motci razumievamo spoj oružja s motkom, koja je obično dulja od visine čovjeka i kojom su se služili uz pomoć obih ruku.

Prema postanju i svrsi razlikuju se ove glavne vrste:

1. **Bradatica** (helebarda). To je oružje na motci za udaranje i bod. Željezo za udaranje odnosno sječu nalik je na sjekiru, a željezo za bod nalazi se kao šiljak **dokovan** u smjeru motke.

Na **bradaticu** je nalik t. zv. **Kriegshippe.** Ona ima željezo u obliku sjekire, **ali se kreće oko osi.** To je staro švicarsko oružje.

2. »**Gleva**« je oružje za udar i sječu željezom, u obliku noža. Na nju je nalik ratna kosa s jednobridnim željezom u obliku kose, i ratni kosir sa željezom u obliku kosira.

3. »**Partizana**«. To je oružje za bod, s tri šiljka, od kojih je srednji najdulji.

4. »**Korzeka**« je slična partizani, samo su joj šiljci veći i širi.

Ovome oružju sličan je i »sponton«. On ima srednji široki šiljak, uz koji se nalazi jedan ili dva mnogo kraća.

To je častničko oružje, koje se upotrebljavalo u XVIII. vieku. Radi širine i kratkoće šiljka, oblik je ovog oružja nezgrapan.

5. **Koplje i sulica.** To je oružje **za bod s jednim** šiljkom. »**Ratne vile**« su oružje **za bod s dva** jednaka šiljka, te su nalik na obične vile. »**Bajonet**« je oružje za bod s jednim šiljkom, sličnim bodežu ili nožu, koji se pričvršćuje na cievi pušaka i mušketa.

6. »**Mlat**« ima na kraju motke na željeznom lancu pričvršćenu toljagu sa šiljcima ili bez njih, ili imade željeznu kuglu, koja je sa šiljcima nalik na zviezdu, radi čega se to oružje zove njemački »der Morgenstern«. Isto se tako naziva oružje, koje imade na motci izravno pričvršćenu kuglu sa šiljcima, te se upotrebljavalo za udaranje.

Spomenute vrste oružja bile su prema raznim stilovima izrađene i ukrašene, te se mogu brojiti među najdekorativnije staro oružje, koje stoji još i danas u upotrebi kod tjelesnih straža na papinskom dvoru u Vatikanu.

Sve spomenute vrste oružja na motkama nastale su po svoj prilici tako, da su ratnici produljivali svoj djelokrug kratkog oružja time, što su ga pričvršćivali na motke.

Ovome oružju, složenom na najjednostavniji način, podali su kasniji kovači ljepše oblike, koji su bolje odgovarali svrsi, i tako nastalo oružje zadobilo je ime, koje mu je odgovaralo.

4. Oružje za daljinu

Među ovo oružje ubrajamo razne ratne strojeve za bacanje kamenja, željeznih i lovnih kugala, te ručne sprave, a to bijahu: 1. **lukovi** (Bogen) i 2. **težki lukovi** (Armbrust), kojih imade raznovrstnih oblika.

II. OBRANBENO ORUŽJE

Ovu vrstu dielimo na: 1. **štitove,** 2. **kacige** i 3. **oklope.**

III. OGNJENO ORUŽJE

U ovu kategoriju uvršteni su u prvom redu **topovi,** a onda ručno vatreno oružje, **kamo spada puška i pištolja.**

Time je dovršen tipoložki pregled starog ratnog oružja. Ali da bude pregled podpun, moramo navesti još lovačko oružje i oružje za izvršenje sudbenih osuda.

IV. LOVAČKO ORUŽJE

U ranom početku srednjeg vieka nema razlike između lovačkog i ratnog oružja. Lovačko se oružje razvilo kasnije prema načinu lova i prema divljači, koja se lovila.

Tako se posebno razvilo težko koplje za medvjede i veprove, te lovački mačevi i noževi.

Lov je bio jedna od najmilijih zabava dvora, velikaša, bogate vlastele i maloga plemstva, jer je lov uz ugodnu zabavu pružao i znatnu korist. Pod tim se utjecajem usavršavalo i ukrašivalo lovačko oružje. Radi toga imade ova vrsta oružja za proučavanje umjetnog obrta osobitu važnost.

V. SUDBENO ORUŽJE

Ono imade posebnu svoju poviest, koja seže daleko u srednji viek. Od oružja za izvršenje sudbene osude vriedno je napomenuti **krvnički mač.**

Na oštrici toga mača, koja je obično bila široka 5 cm, a dugačka oko 95 cm, te koja je bila dvosjeka sa zaokruženim vrškom, vidimo među ostalim nadpisima i znakovima starih sudova također i zapise o pojedinim smaknućima.

Za našu hrvatsku poviest imade osobitu važnost **krvnički mač, kojim su Petru Zrinskom i Krsti Frankopanu u Bečkom Novom Mjestu dne 30. travnja 1671. odrubili glave. On se čuva u gradskom muzeju u Bečkom Novom Mjestu.**

Imade ove nadpise:

Na jednoj strani:

Gott allein die Ehr Nix mer due ich beger.
Karl Hasch von der Neustadt.

Zatim sliedi urezan kotač (znak starih sudova).

Hicce rebelle caput vindex demessuit ensis
Frangopane tibi, Petre tibique Zrini.

(Ovaj osvetnički mač odrubio je glavu urotničku tebi, Frankopane, i tebi, Petre Zrinski).

Na drugoj strani:

Der Find es verloren wird,
Der kauf es feil wird,
Der stirbt eh daszer krank wird.
Anno 163.

(Iza toga su urezana vješala kao obilježje krvničkih mačeva). Frangepan et Petrus gladio cecidere sub isto Zrinio, iste comes, marhio et alter erat. (Frankopan i Petar Zrinjski padoše pod tim mačem, ovaj je bio grof, a onaj markiz).

Ovakvi su mačevi vrlo riedki, a poglavito iz XV. vieka, jer je s njima bilo skopčano razno praznovjerje. Tako se držalo, da krvnički mač, kojim je bilo odrubljeno preko stotinu glava, postaje krvoločna životinja, koja može sama da smakne nedužne ljude. Ovakav bi mač zazidali ili zakopali, da mu se zametne svaki trag i da mu se onemogući djelovanje. Zbog toga nalazimo starih krvničkih mačeva vrlo malo, pa se već prije prvog svjetskog rata plaćala za pojedine primjerke golema svota.

MUZEJI I ZBIRKE, U KOJIMA SE NALAZE POJEDINI PREDMETI STAROG HRVATSKOG ORUŽJA

Poviestni muzej u Zagrebu ima dvie zbirke: 1. Stara zbirka oružja; — čuva gotovo sve u razdiobi napomenute vrste oružja; **2. Zbirka Milana Praunspergera** — obuhvaća kronoložki razvoj oružja od VI. do XIX. stoljeća. Sadržava mnogo hrvatskog poviestnog oružja s raznim nadpisima i grbovima.

Etnografski muzej u Zagrebu. — Zbirka poglavito iztočnjačkog oružja.

Muzej u Kninu. — Starohrvatski mačevi, kijci, ratne sjekire, šiljci kopalja i starohrvatske ostruge iz VIII. stoljeća, izkopine iz starohrvatskih grobova u dalmatinskoj Hrvatskoj.

Muzej na gradu Ozlju. — Iztočnjačko i zapadnjačko oružje.

Muzej u Sarajevu. — Hrvatsko srednjovjekovno oružje i iztočnjačko oružje. Izkopine iz bosanske Hrvatske.

Muzej u Splitu. — Iztočnjačko oružje i faksimili izkopanih starohrvatskih sredovjekovnih kaciga u dalmatinskoj Hrvatskoj.

Muzej u Varaždinu. — Nešto srednjovjekovnog oružja.

Zbirka grofa Draškovića na gradu Trakošćanu. — Zapadnjačko i iztočnjačko oružje.

VAŽNIJA DJELA O STAROM ORUŽJU

I. Na stranim jezicima

Demmin August: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Eine Encyklopädie der Waffenkunde. 4. Auflage. Leipzig 1893.

Encyclopedie d'armurerie. Guide des amateurs d'armes, III. izdanje. Paris.

Histoire chronologique des armes. Paris 1860.

Haenel Erich: Zeitschrift für historische Waffenkunde 1897.

Lauts Jan (E. Dölling u. K. Ahlfeld): »Wehr und Waffen«. Neue ausgabe. Leipzig 1940.

Quncke Wolfang: »Handbuch der Kostümkunde«. Dritte Auflage. Leipzig 1908.

Szendrei Johann: »Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler« in der Mileniums — Landes — Ausstellung in Budapest 1896.

Widmann Hans: Von Verbrechen und Strafen in der erzbischöflichen Zeit. Unterhaltungs Beilage in der Linzer Tagespost von 28/II. 1909. Nro. 9.

II. Na hrvatskom jeziku

Ćurčić Vejsil: Starinsko oružje. Sarajevo 1926.

Karaman Ljubo: Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Matica Hrvatska. Zagreb 1930.

Klaić Vjekoslav: Povjest Hrvata, 4. svezak. Zagreb 1904.

Lopašić Radoslav: Bihać i Bihaćka krajina. Matica Hrvatska. Zagreb 1890.

„ Karlovac. Povjest i mjestopis grada i okolice. Matica Hrvatska. Zagreb 1879.

„ Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović. Matica Hrvatska. Zagreb 1888.

Marjanović Luka: Hrvatske narodne pjesme. Muhamedovske junačke pjesme. Matica Hrvatska. Zagreb 18 8.

Perojević Marko: Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa. Matica Hrvatska. Zagreb 1931.

Praunsperger Milan: Hrvati i njihovo staro oružje. Matica Hrvatska 1943. (u tisku).

Radić Franjo: Starohrvatska prosvjeta. Glasilo hrvatskog starinarskog družtva u Kninu.

Szabo Gjuro: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920.

Truhelka Ćiro: Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo.

MAČEVI, SABLJE I BODEŽI

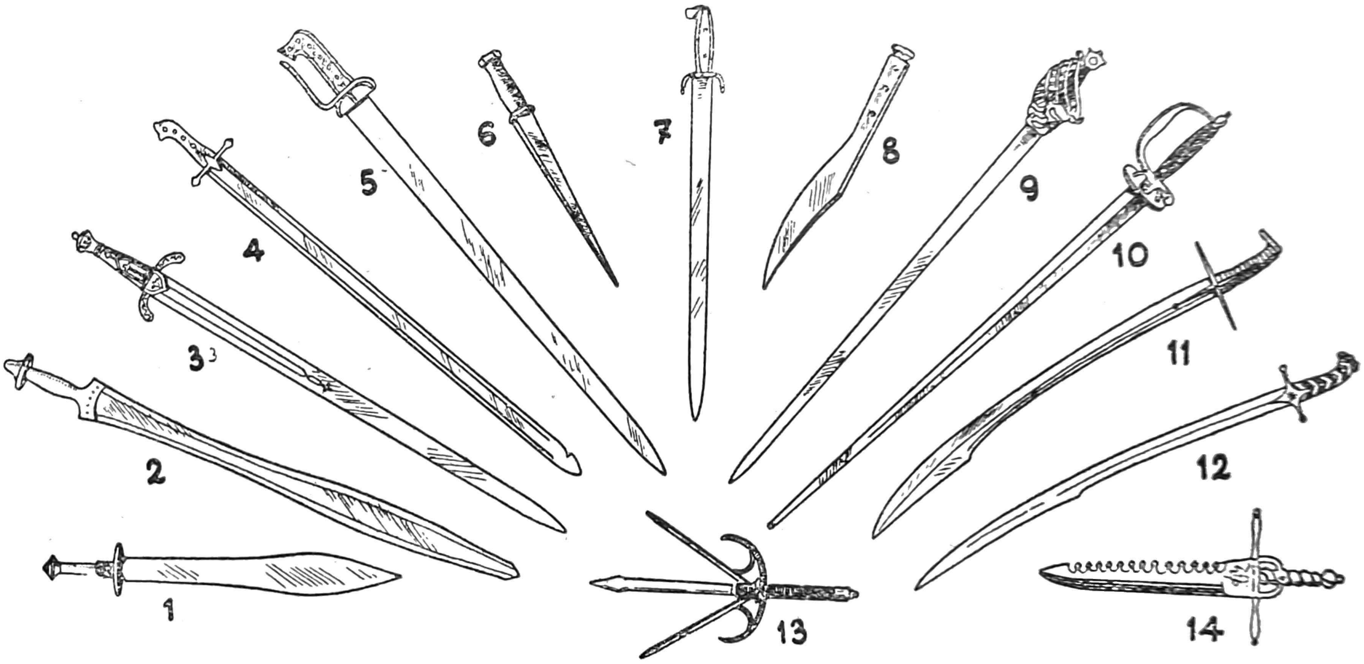

1. Rimski »Gladius«. — 2. Germanski mač. — 3. Mač bana Nikole Banića od Lendave (1343. do 1356.). — 4. Jednobridni mač »Palaš« iz XVI. st. — 5. Mač grada Perasta, dar Petra Zrinskoga 1654. — 6. Njemački bodež iz XIV. st. — 7. Bosanski mač. — 8. Germanski »Sax« ili »Achat«. — 9. Hrvatski mač »Schiavona« iz XVII. st. — 10. Svečanostna špada iz vremena Luja XV. — 11. Mađarska sablja XVI. st. — 12. Hrvatska sablja XVII. st. — 13. Njemački »Linkehand« iz XV. st. — 14. Njemački »Linkehand« iz XVI. st.

RATNE SJEKIRE, TOPUZI I KLADIVA

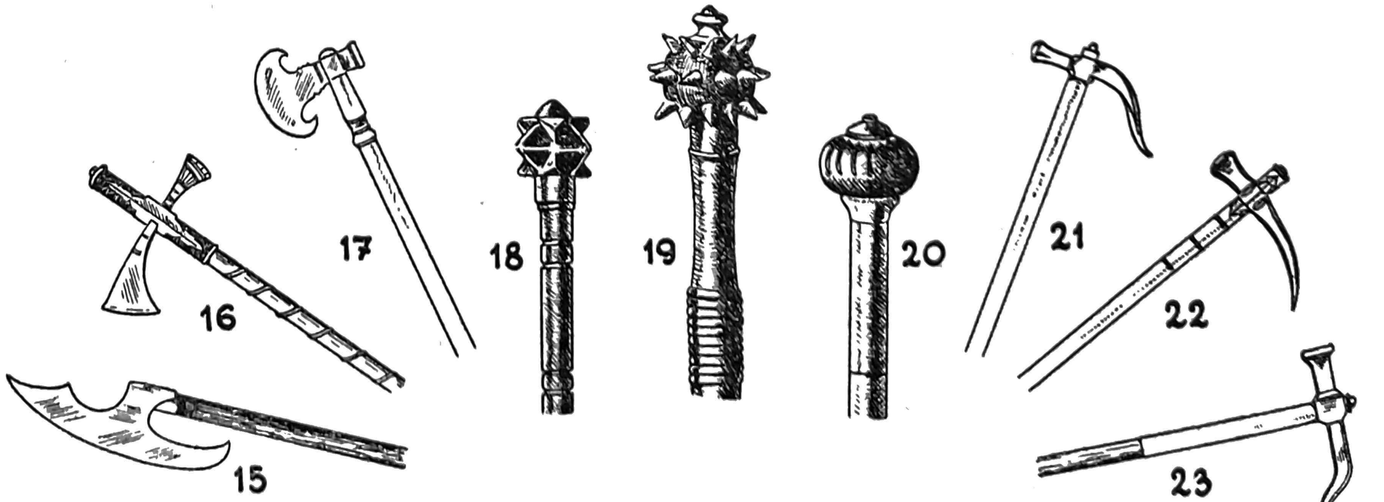

15. Njemačka sjekira XV. st. — 16. Ratna sjekira XVI. st. — 17. Ratna sjekira XVII. st. — 18. Hrvatski brončani topuz iz XI. st. — 19. Željezni topuz XV. st. — 20. Buzdovan XVII. st. — 21. Ratno kladivo XV. st. — 22. Ratno kladivo XVI. st. — 23. Ratno kladivo XVII. st.

ORUŽJE NA MOTCI

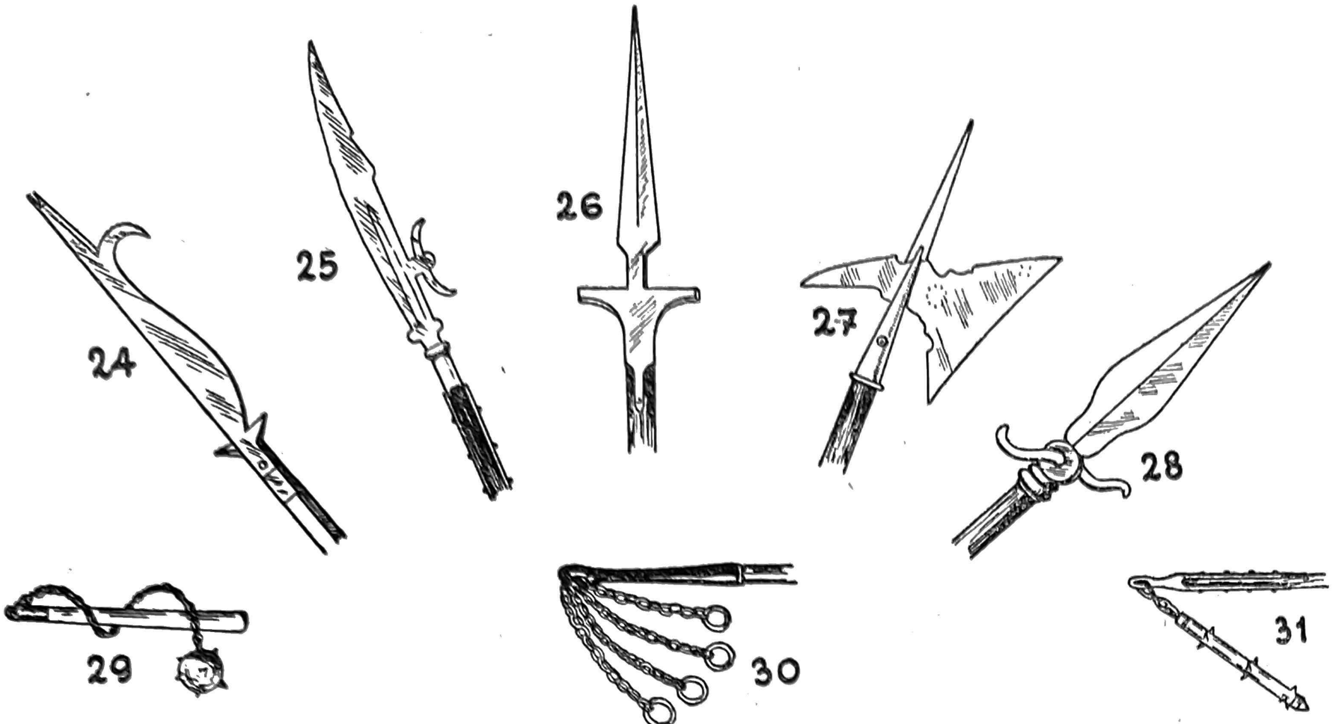

24. Švicarska »Gleva« iz XV. st. — 25. Ratni srp iz XVI. i XVII. st. — 26. »Partizana« iz XV. st. — 27. Švicarska bradatica »Helebarda« iz XVI. st. — 28. Austrijski častnički »Sponton« iz XVII. st. — 29. Ratni mlat s kuglom na lancu oko 1500. — 30. Ratni mlat s 4 lanca zvan »Skorpion« iz XV. st. — 31. Njemački mlat iz XV. st.

LUKOVI I PRAĆKE

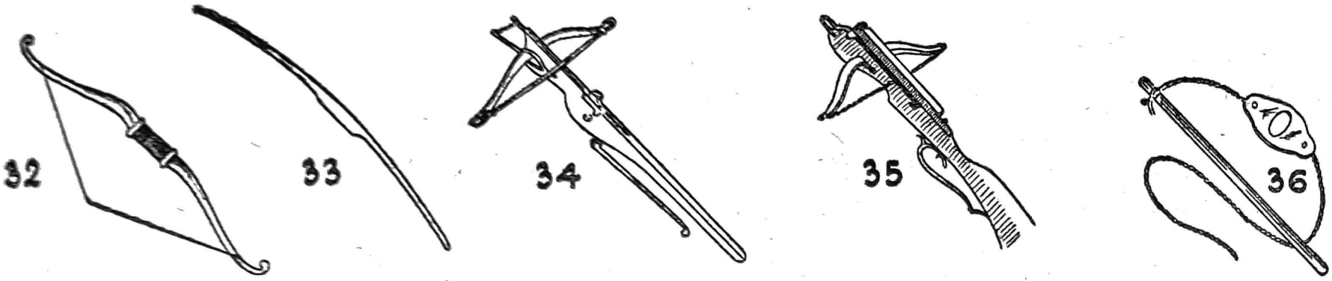

32. Rimski i grčki luk. — 33. Germanski luk u doba Merovinga. — 34. Njemački težki luk za pješake iz XVI. st. — 35. Njemački težki luk za pješake iz XVII. st. — 36. Praćka (Schleuder) »Stokschleuder« XV. st.

KOPLJA I RATNE VILE

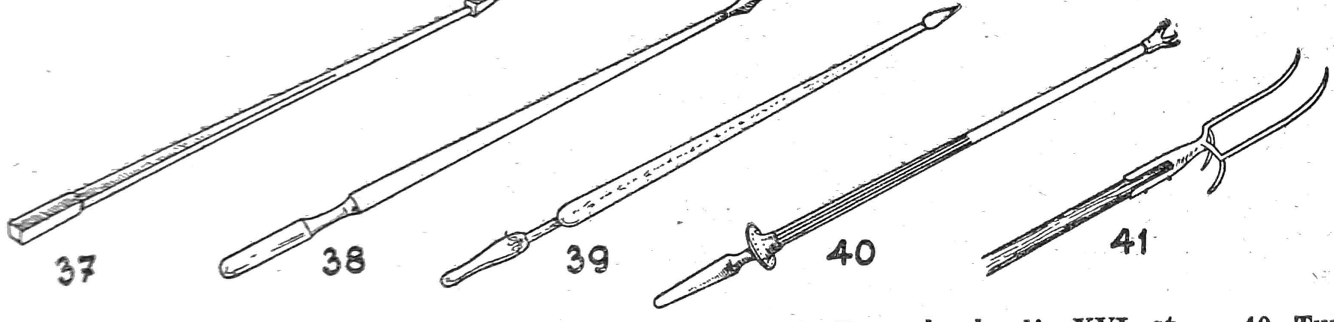

37. Rimsko koplje. — 38. Bojno koplje XV. st. — 39. Turnrsko koplje XVI. st. — 40. Turnirsko koplje s trokrakim šiljkom iz XVI. st. — 41. Ratne vile »Sturmgabel« iz XVII. st.

ŠLJEMOVI I ŠTITOVI

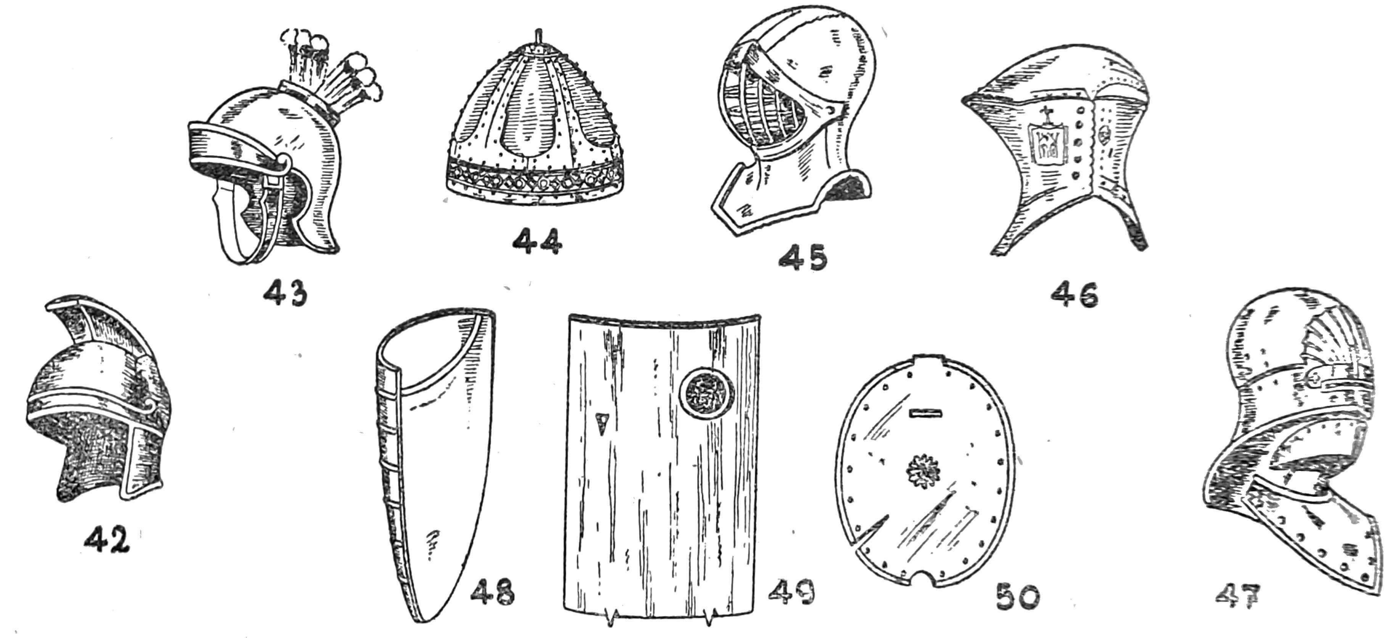

42. Grčki šljem sa zaštitom vrata. — 43. Rimski »Cassis« centuriona. — 44. Šljem s bakrenim provjesmama (Spangenhelm) iz vremena Karla Velikog. — 45. Njemački šljem iz XVI. st. — 46. Veliki šljem Maksimiliana I. († 1519.). — 47. Zatvoreni šljem s prsnom obranom iz XV. st. — 48. Njemački štit XI. st. — 49. Stojeći štit za juriše »Sturmwand« iz XV. st. — 50. Okrugli štit za pješake XVI. st.

PUŠKE I PIŠTOLJE

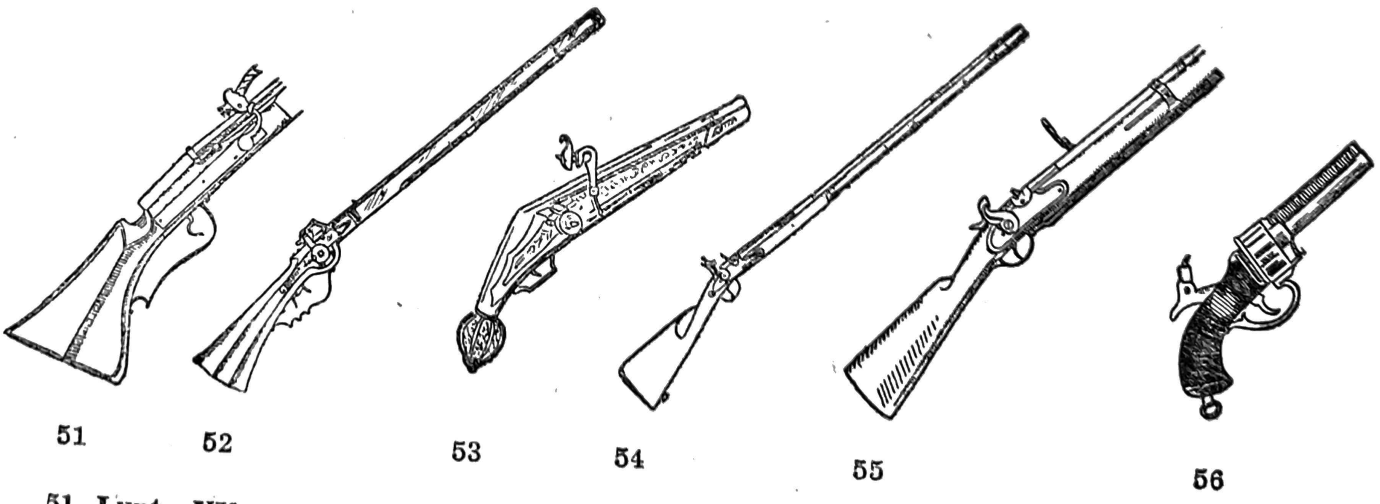

51. Lunta XV. st. — 52. Puška kolašica XVI. st. — 53. Pištolja kolašica XVI. st. — 54. Puška na kremen XVII. st. — 55. Puška na piston XIX. st. — 56. Revolver na bubanj (Pistolenrevolver »Mat«) iz 1860.

RATNE SPRAVE

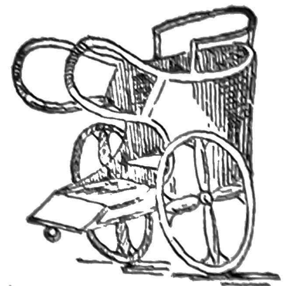

58

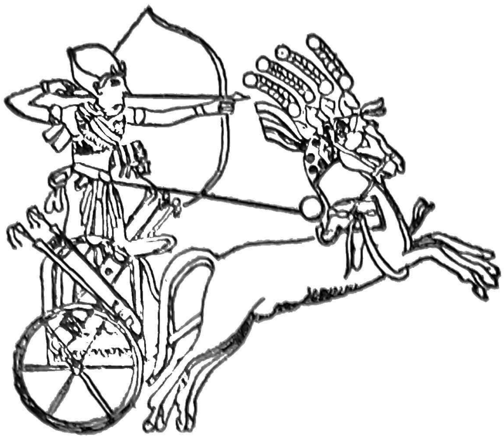

57

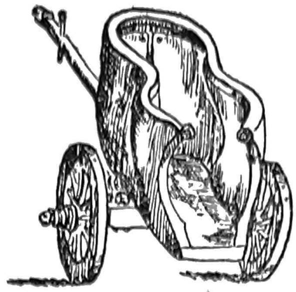

59

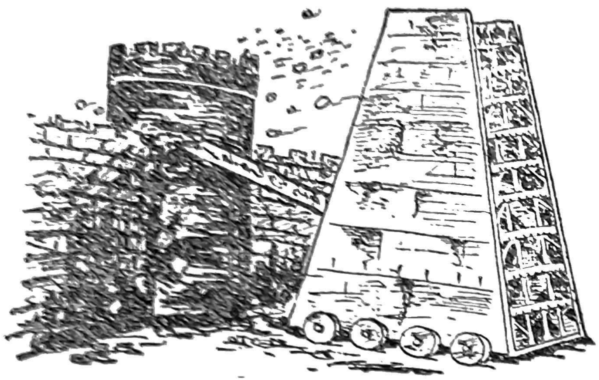

60

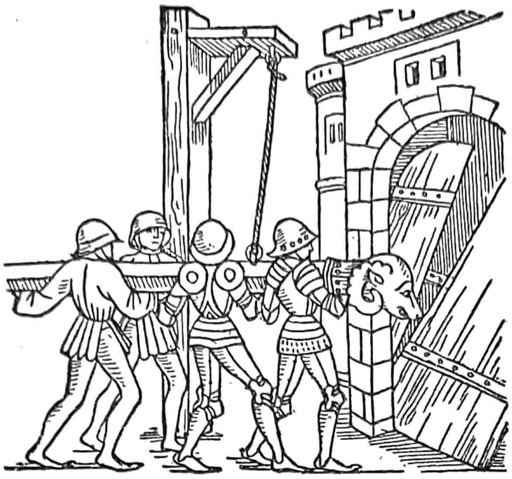

61

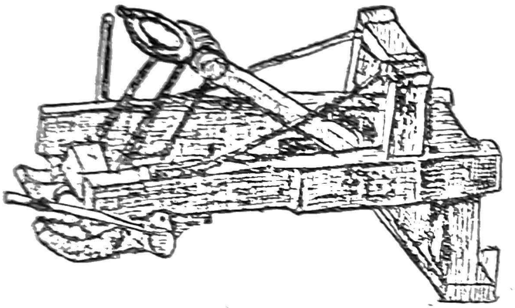

62

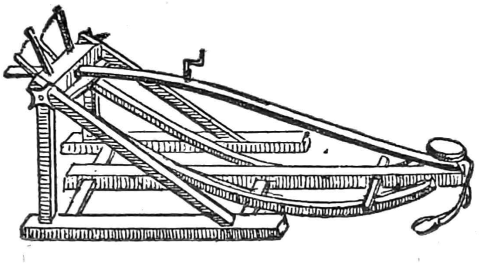

63

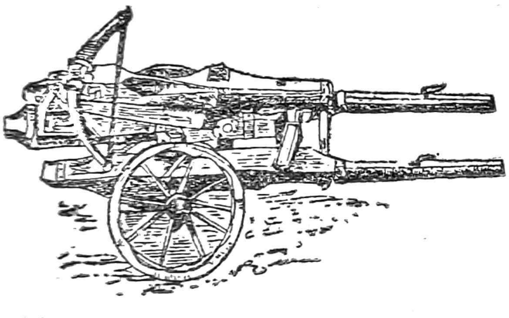

64

57. Egipatska bojna kola. — 58. Grčka bojna kola. — 59. Rimska bojna kola. — 60. Bojna kula za obsjedanje. — 61. Bojni ovan za obsjedanje. — 62. Grčka katapulta »Onagron« iz III. st. — 63. Ratna stroj za obsadu »Bleiden« ili »Tribock« iz XV. st. — 64. Njemačka balista »Wagenarmbrust« iz XV. st .

TOPOVI I STROJNICE

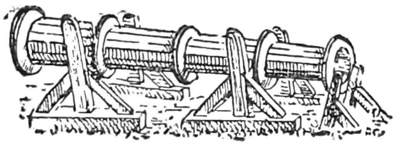

65

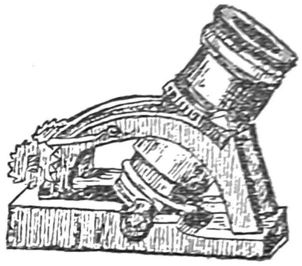

66

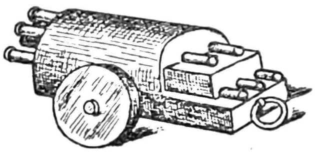

67

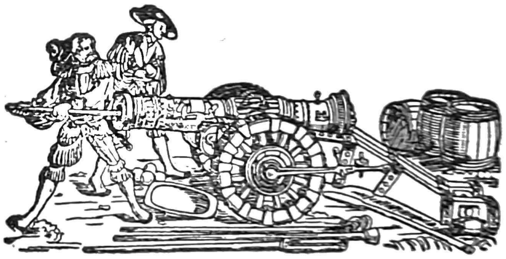

68

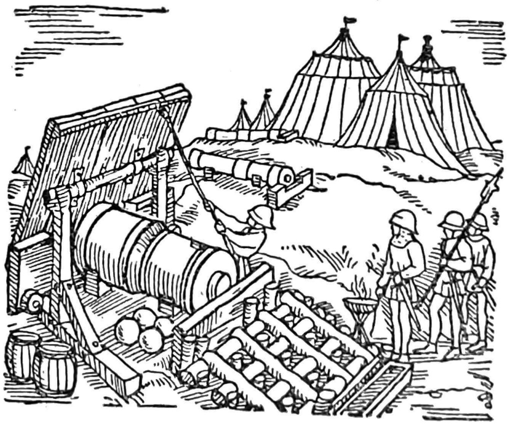

70

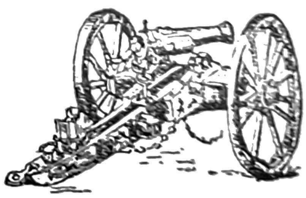

69

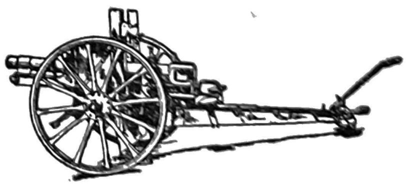

71

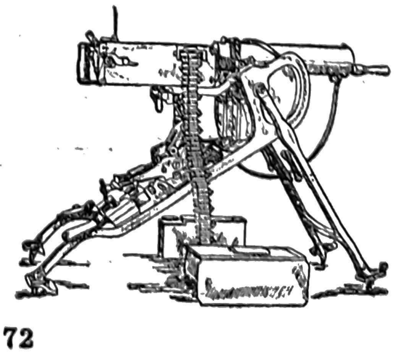

72

65. Top ili »Bombarda« iz XIV. st. — 66. Mužar na lafeti iz XVI. st. — 67. Njemački »Orgelgeschütz« iz XV. st. — 68. Haub'ca iz XVI. st. — 69. Francuzki mitraljez kao pješački top iz doba Napoleona III. »Revolvergeschütz« 1870. — 70. Obsjedanje s topovima u XV. st. — 71. Poljski top iz god. 1914. — 72. Težka strojnica početkom XX. st.

RATNA OPREMA

73

74

75

76

77

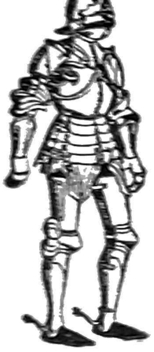

78

79

80

73. Grčki vojnik iz V. st. pr. Kr. — 74. Rimski legionar iz II. st. po Kr. — 75. Karolinžki ratnik iz VIII. st. — 76. Njemački ratnik u doba Merovinga. — 77. Sredovječni križar XI. st. — 78. Vitez iz druge polovine XV. st. — 79. Vitez u turnirskoj opremi XV. st. — 80. Njemački »Pikenier« XVI. st.

RATNA OPREMA

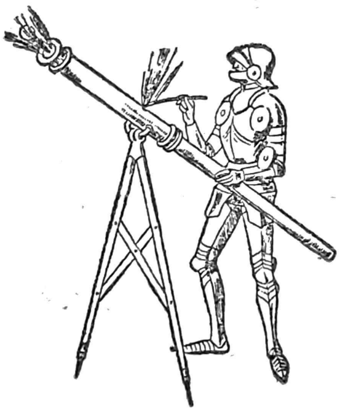

81

82

83

84

85

86

81. Topnik s ručnim topom iz XIV. st. — 82. Mušketir s luntom na podpornoj viljuški iz XVII. st. — 83. Arkebuzir na konju iz XVI. st. — 84. Pješak XVII. st. — 85. Njemački pješak »fuziljer« XVIII. st. — 86. Austrijski grenadir XVIII. st.

8. HRVATSKA SFRAGISTIKA I EX LIBRISI

Napisao EMIL LASZOWSKI

A. HRVATSKA SFRAGISTIKA

Uredba pečatanja, t. j. posao, da se nekim tvrdim predmetom (pečatnjak), na kojem je urezan kakav lik, znak ili slično dobije na drugoj mekanoj tvari u reliefu odtisak, vrlo je stara. Ta meka tvar mogla je biti koješta: vosak, smola, glina, a napokon i pečatni vosak i slično. Od toga pečatanja — odtiskivanja raznih likova, razvio se je tiekom vremena pečat u užem smislu rieči.

Pečat se latinski naziva »sigillum«, njemački »Siegel« (i »Petschaft«).

Stari Grci nazivahu takve odtiske »sfragis«. Po tom grčkom nazivu prozvana je nauka, koja se bavi pečatima: »sfragistika«, njemački »Siegelkunde« dok bismo je hrvatski mogli nazvati »pečatoslovljem«.

Već su se stari Asirci služili valjkastim oblicima od porfira, magnetovca i sličnoga minerala, na kojima su bile urezane razne podobe, poglavito mitoložke. Ovim valjcima, koji su se okretali oko osi, odtiskivali su te podobe na meke glinene pločice, koje su onda u žari vatre pečene i tako dobivale svoj trajni oblik. Ovim su načinom stvarani razni nakiti i amuleti. Ovakve su pločice četverouglaste, a često providene i klinovim pismom. Nađeno ih je mnogo u razvalinama starih asirskih i babilonskih gradova.

Stari Egipćani rezali su razne podobe i znakove u kamene svojih prstenova. U tom evo nalazimo prve tragove pečatnih prstenova (canullus rigillatorius, Siegelring).

U Kanaanu se križaju oba spomenuta tipa.

Rezanje znakova, podoba i dr. prešlo je i u staru Grčku, a onda je našlo odziva i kod Rimljana, koji su vrlo voljeli kititi se prstenjem. Ta znamo, koliko su Kartažani nakon pobjede kod Kane sabrali prstenja, koje su skinuli s prstiju tamo poginulih Rimljana.

Grci i Rimljani urezivali su znakove, slova i podobe u razne dragulje, usađene u zlatno prstenje. To su bile t. zv. »geme«, u opreci prema kamejama, gdje je bila podoba izvedena u reliefu. Ima jednih i drugih, koje možemo označiti prvorazrednim umjetninama izvedenim u miniaturi. Vidimo dakle, da su se i stari Grci i Rimljani služili »gemama« kao sredstvom za pečatanje.

Običaj pečatanja prešao od Rimljana i u ostale evropske zemlje, osobito u germanske, te u ostale latinske, koje su mnogo poprimale od rimske kulture. Razvoj pečata uglavnom spada u karolinžko doba, dakle u srednji viek. Pečat postaje glavnim obilježjem vjerodostojnosti izprave, na koju je stavljen.

Pečat je sebi prokrčio to priznanje gotovo po cielom svietu.

Najstariji njemački pečat jest onaj odtisak pečatnoga prstena Childerichova († 481.).

Počam od X. stoljeća javljaju se pečati porajnskih nadbiskupa, a od XI. stoljeća raznih svjetovnih i crkvenih knezova, zadušbina (Stift) i samostana. Pod konac srednjega vieka počinju se pečatima služiti i žene, cehovi, seljaci i svatko, tko je to htio, jer za služenje pečatom, nije bilo nikakva ograničenja osim možebitne upotrebe tuđeg grba.

Osobito su se pečatima služili trgovci, građani, patriciji i t. d. na svojim ugovorima, izpravama i pismima, i to poglavito u svrhu zatvaranja pisama (literae missiles), kako za to ima dokaza već od XIV. stoljeća.

Pečat je vazda bio dokazalom vjerodostojnosti izprave ili pisma, na kojima se je nalazio. To tim više, jer na izprave i pisma dosta kasno dolaze vlastoručni podpisi onoga, koji ih je izdavao ili pisao. Taj važni značaj pečata, naime dokazni, redovno se navodi u samoj izpravi, kad se veli, da se na nju stavlja pečat kao vječni dokaz i potvrda sadržaja izprave. Obično stoji »na spomen toga...« »kao podkrepu toga...« »za krepost toga....« ili »većega vjerovanja radi....« »stavlja se naš običajni pečat...« »potvrđujemo našom navadnom pečatjum...« i slično. Ima slučajeva, gdje se izprava pečata i tuđim pečatom, ali se to redovno iztiče, na pr. »u pomanjkanju našega pečata pečatimo to pečatom n. n. (ime onoga, čiji se pečat rabi). Moramo znati, da je u srednjem vieku posvuda vladala nepismenost, a bilo je vladara i velike gospode, koji nisu bili vješti pisanju. Tu su pomagali svećenici i samostanci, koji su se u to doba gotovo jedini bavili knjigom. Pomagali su i t. zv. notari. Ima slučajeva ne samo u srednjem vieku, već i poslije, da su u svrhu vjerodostojnosti izprave stavljani i na privatne izprave pečati vladara, pa i crkvenih korporacija (kaptola, konventa, samostana), plemića i notara bilo »carskih« bilo »Sv. Stolice« (authoritate caesarea, ili authoritate sedis apostolicae), konačno i raznih oblasti (gradskih, zemaljskih i t. d.).

Tvar (materija) pečata bila je zlato. Njime se služe vladari samo u izvanredno svečanim zgodama (bulla aurea), olovo (bulla plumbea), kojim se služi Sveta Stolica i neki gradovi. Uglavnom obćenito služi za pečat vosak (s nešto primjese vapna). To je čisti pčelinji vosak, koji se stavljao uz provučenu vezicu na samu izpravu (najstariji običaj) ili se je upisao na izpravu. Poslije se je u voštanu kutijicu pritiskivao pečat na zelenom ili crvenom vosku. Ovo posljednje moglo se je u rano doba srednjega vieka, pa i poslije, činiti samo s dozvolom vladara, koji je jedini bio ovlašten služiti se crvenim pečatnim voskom. Počam od XVI. stoljeća uobičajila se upotreba obojenog voska (t. zv. španjolski), a od XVII. stoljeća nalazimo pečate utisnute u hostiji prekrivenoj papirom.

Glavne vrste pečata jesu: pritisnuti pečat (sigillum appressum) i viseći pečat (sigillum pendens). Do polovice XII. stoljeća redovno je voštani pečat na provučenoj pergamenskoj vezici pritisnut na samoj pergameni izprave, a tako i na izpravama pisanim na papiru tamo od XIV. stoljeća, odkako je papir ušao u porabu. Na takvim papirnatim izpravama pečatni je vosak pokriven komadićem papira i onda je utisnut pečat.

Viseći pečat, sastoji se uglavnom od voštane, straga zaobljene kutijice, kroz koju je provučena vrpca končana, svilena ili pletena od sitnih metalnih vlakanaca; pa i pergamenska vezica, koja je po ustanovljenom načinu provučena na donjem rubu zavrnutog kraja izprave.

Tvar, o koju se je vješao pečat — vrpca, naziva se u izpravama »zona«, njem. »Schnur — Schnüre«. Končanu vrpcu nalazimo samo na papinskim i nekim gradskim izpravama, a i pečat hrvatskoga kralja Petra Krešimira, visio je o končanoj (lanenoj) vrpci.

Inače se rabe vrpce jednobojne, ili višebojne a tako i trake (Band). Ovakve obojene vrpce (zona) redovno su svilene, zafrkane ili vlasnate. Kutijice za pečate (od voska) redovno su kod vladarskih i privatnih izprava okrugle, dok su kutijice za pečate duhovne gospode (klera) eliptičnoga gore i dolje zašiljenog oblika.

Ima vladarskih pečata osobito t. zv. velikih dvostrukih (avers i revers), koji su se obično stavljali u zasebne drvene kutije ili zamatati u svilene vatirane kesice. To su t. zv. dvostruki pečati (Sigillum dupplex). Pečata je bilo okruglih, eliptičnih, štitolikih, četverouglastih, trolistnih, četverolistnih, sferičkih i t. d. Okrugli pečat uglavnom je obćenito u porabi.

Vrlo je značajan i jedinstven primjer u hrvatskoj sfragistici pečat obćine dubovačke (kod Karlovca) iz g. 1563., koji je obješen na pergament izprave i prikazuje oblik ruke s prstima utisnut u vosak.

Sadržaj pečata je najrazličitiji. Pečati vladara IX.—XII. stoljeća prikazuju glavu ili poprsje vladara. Od ovakvih pečata poslije dolazi do pečata, na kojima je prikazan kralj sjedeći na priestolju okružen grbovima svojih zemalja. Takav je i pečat hrvatskoga kralja Krešimira (kralj na priestolju s krunom, žezlom i jabukom). To su t. zv. »majestetski pečati«. Kod vladara nalazimo više vrsti pečata: svečani veliki pečat (sigillum majus, solemne), tajni (sigillum secretum) i prsteni (sigillum anulare). Slično i kod nekih velikaša. Tako se Zrinski kao banovi služe svojim banskim pečatom (sigillum banale), običnim i prstenom. Sadržaj pečata je u glavnom dakako grb ili dio grba: šljem s nakitom, a po koji put i kakvo slovo, inicial imena izdavačeva. Nalazimo u XIII. stoljeću i neke osobite znakove, koje možemo smatrati kućnim znakovima (Hausmarke) Takve nalazimo na na povelji mira između Senja i Raba 1268.

Redovno je na pečatu napis (legenda), koji označuje ime i naslov izdavača izprave. Ima i napisa, koji sadržavaju citate iz svetoga pisma ili zazive svetaca. Na našim izpravama su na pečatima napisi latinski, a vrlo su riedki hrvatski, pisani glagolskim pismenima. Naišli smo i na jedan s grčkim legendama. Uz to nalazimo i lozinke (devize) izdavača izprave, a kod najmlađih pečata i oblike redova, koje posjeduju. Članovi vitežke družbe sv. Jurja, koju je osnovao kralj Sigismund god. 1408., redovno su oko svoga grba stavljali i znak te družbe: zmaja, s omotanim repom oko vrata.

Po koji put, nalazimo na pečatima i godinu, tako na nekim gradskim pečatima (Koprivnica, Zagreb i dr.).

Na pečatima duhovne gospode nalazimo često nad štitom njihova grba i neke embleme njihove časti, klobuke, mitre, pastorale, križeve, a kod mlađih pečate i krune (Rangkrone), kneževske klobuke i slično. Često i slova, iniciale imena. Obični svećenici rabe pečate s podobama kaleža, knjige i slično. Trgovci opet razne trgovačke embleme, a tako i neke udružbe (cehovi) opet svoje.

Na izpravu se stavlja pečat izdavača njezina; ima li više izdavača, stavljaju svi svoje pečate ili pritisnute ili obješene. Tako nalazimo izprava s velikim brojem pečata. Neke su naše vladarske povelje pečatane ne samo prvotnim pečatom, već i novim vladarevim pečatom uz potvrdnu klauzulu. Takav je slučaj primjerice na nekim izpravama kralja Sigismunda, jer je prvotni pečat izgubljen na vojni u Usori. Ima i slučajeva, da se na privatnoj izpravi uz potvrdnu klauzulu stavlja na vrpcu prvotnoga pečata također i pečat onoga, koji potvrđuje prvotnu izpravu.

Valja nam spomenuti još i t. zv. sastavljane pečate. To su na primjer pečati žena, u kojima vidimo s desna grb muža, s lieva grb žene. Tako imamo i na izpravama banova Đure Draškovića i Franje Frankopana, oba njihova grba (desno Draškovićev, lievo Frankopanov). Da se viseći pečati što bolje sačuvaju, nalazimo i metalne pečatne kutije (od bakra, bronce, pače i od srebra). Uz ove dolaze i drvene, često prekrasno rezbarene kutijice.

U Hrvatskoj, gdje se razvila visoka zapadnjačka kultura, poprimljen je već u vrlo staro doba i grb i pečat. Najstariji hrvatski sfragistički spomenik jest pečat kralja Petra Krešimira iz god. 1070. Iza ovoga sliedi nekoliko sačuvanih pečata XII. stoljeća, dok nam već XIII. stoljeće pruža obilje hrvatskih pečata, ne samo dostojanstvenika (banova, hercega, biskupa) već i nižega hrvatskog plemstva. Pečat je već u ovom stoljeću gotovo usavršen u svojem obliku, sliedeći gotski tip s obzirom na sadržaj i na napis. Izradbe pečata (pečatnjaka) podvrgnute su ukusu i slogu svog doba.

Priobćujemo nekoliko primjera hrvatske sfragistike, koji su odtisnuti na dodanoj tablici.

*

O sfragistici postoji mnogo znanstvenih djela kod svih evropskih naroda. Od starijih spominjemo najvažnija: Joh. Mich. Heineccius: De sigillis. Frankfurt 1719., od mlađih Georg Friedr. Grotefend: Sphragistik 1875., Seyler: Geschichte d. Sphragistik 1894. Na sfragistiku se dakako obaziru i razna djela o diplomatici i heraldici. Mnogo izvrstnih sfragističkih razprava ima po raznim znanstvenim časopisima, osobito njemačkim, švicarskim, francuzkim i talijanskim.

Dok je kod nas Hrvata bilo već u XVII.—XIX. stoljeću ljudi, koji su se ponešto bavili heraldikom, Pavao Vitezović, Labaš, Kukuljević, Gaj i drugi, a postojali su i heraldički rukopisi Hrvojević-Nerovićev (1596.), pak razni heraldički kodeksi: fojnički, trogirski, dubrovački i dr., ne znamo, da li je bilo ljudi, koji su se bavili sfragistikom. Bilo je doista nešto sabirača pečata, kao na pr. Milan Sunko, glasoviti heraldički slikar i neki drugi, ali samoj sfragistici kao nauci malo se je tko posvetio.

Ima dobrih sfragističkih radova dra Ivana Bojničića i E. Laszowskoga, ali oni su razasuti po raznim znanstvenim časopisima (»Vjesnik hrv. arhiv. družtva«, »Vjesnik zem. arhiva odnosno držav. hrvat. arhiva«, Kukuljevićev »Arhiv za jugosl. povj.«), a ima ih nešto i po dnevnim novinama. Sabirali su pečate kako je spomenuto M. Sunko, dr. Iv. Bojničić. Njihove su zbirke došle u posjed E. Laszowskoga, koji ih je znatno popunio i od toga uredio zbirku pečata u gradskom zagrebačkom arhivu.

Pečate — ukoliko znamo, sabire i grof Aleks. Kulmer, vlastelin u Cerniku.

B. EX LIBRIS

»Ex libris« znači hrvatski »od knjiga« ili »iz knjižnice«. Po raznim knjižnicama pojedinih vlastnika, bilo to osoba, korporacija i t. d. nalazimo na koricama iznutra, na prvom listu ili na samom naslovnom listu knjige oznaku, koja označuje vlastnika knjige. Tako primjerice: »Ex libris com. Josephi Sermage«, E. I. conventus monasterii ord. s. Pauli primi Eremitae Remetensis«; »E. l. Col. S. J. Zagrabiensi« i t. d. Takve oznake

Ex libris Nikole Zrinskog

možemo pratiti unatrag do u srednji viek. Ali ima takvih oznaka i pisanih te naliepljenih, a uz njih se javljaju takve naljepnice s grafičkim vrlo često umjetničkim odtiscima: bakrorez, drvorez, ocjelorez, litografija i t. d. Svako u svoje vrieme.

Ovakve naljepnice, koje se redovito stavljaju na unutarnju stranu korica knjige, uglavnom su obilježene imenom vlastnika knjige, njegovim monogramom, grbom ili emblemima njegova zvanja ili staleža. Grb bijaše i jest obiteljski, ako je vlastnik knjiga osoba, koja je ovlaštena služiti se grbom. Mogao je biti i grb neke korporacije ili emblem kakvoga zavoda ili pravne osobe. Ovakve oznake mogu imati uza se i oznake staleža: krunu (Ranggkrone), mitru, kneževski šešir i t. d., emblem vlastnikova staleža. Svećenici imaju mitru, klobuk, pastoral, križ, kalež i slično; pravnici: tezulju, božicu pravde, mač, zakonik; vojnici: topove, kugle, mačeve, sablje, bombe i drugo kakvo oružje; slikari: paletu, kistove; rudari: rudarske čekiće; trgovci: sidra, Merkurov štap i dr. Tako imaju i književnici, filozofi (sova), umjetnici i drugi simbole svoje struke, znanosti i umieća. Neki »ex librisi« sadržavaju i slike krajobraza, građevina i t. d.

»Ex librisi« su vrlo dobra i ukusna uredba, jer nadomještaju često doista ružne i nečitljive podpise. Mnogi su »ex librisi« velike umjetničke vriednosti i upravo riedke umjetnine, koje prikazuju ukus svoga vremena, a i ukus i estetiku osjećaja vlastnika knjige.

Tvar, od koje se izrađuju »ex librisi«, jest papir, a vrlo riedko svila.

Tragove »ex librisa« nalazimo već u starom vieku. Sačuvana je mala svjetlomodra pločica od fajanse iz Egipta, koja se je stavljala u ormare, u kojima su se čuvali papyrosi. Napis na njoj govori, da potječe iz knjižnice faraona Amenophisa III., iz doba oko 3300. godine prije Krista. Čuva se u Britskom muzeju u Londonu (br.: 22878). O njoj je pisano u Zeitschrift für aegyptische Sprache und Altertumskunde« XXXIII 72. i u Ex libris Zeitschrift VIII. 124. i X. 98.

Stari Asirci i Babilonci imali su također svoje knjižice, u kojima su čuvali »knjige« od glinenih pločica, izpisanih klinovim pismom. U Kujundžiku, u razvalinama Ninive, pa i drugdje nađene su takve glinene pločice s napisima. Na prvom mjestu stoji Niniva, gdje je izkopana velika knjižnica asirskoga kralja Ašurbanipala (Sardanapal), koji je vladao 668.—626. prije Krista. Sve tablice nose nadpis: »Ja Ašurbanipal, veliki kralj čitavoga svieta, kralj Ašura, sin kralja Sinaheriba, kralja Ašura, dao sam ovu pločicu u svojoj palači postavili na uvid mojim podanici-

ma u Ašuru, Sumiru i Akadu«. Iz ovoga napisa razabiremo, da je ona knjižnica bila javna, pristupačna svima. I ovaj **napis možemo smatrati »ex librisom«** ove ogromne kraljeve knjižnice.

U Evropi javljaju se »ex librisi« tek u srednjem vieku. Nisu to bile naljepnice, već se je **na prvu stranicu kodeksa,** pisanog na pergameni, **upisivalo ime vlastnika** i slikao njegov grb. Zamjećuje se i naslikan samo grb. Takvi su kodeksi, s obzirom na umjetničku izradbu, osobito miniaturnih slikarija (inicijali, slike, ornamenti), od velike kulturno-historijske vriednosti. Ogledajmo ih u našoj **sveučilištnoj knjižnici,** u knjižnici **metropolitanskoj, Hrvatske** akademije i u **riznici stolne crkve,** gdje ih ima čak iz **karolinžkog doba.** Najstariji su dakle »ex librisi« izrađeni rukom vješto i umjetnički. To ukrašivanje bilo je tim obćenitije, jer su se u srednjem stoljeću knjižice sastojale često od vrlo skromnoga broja kodeksa, kako to možemo ustanoviti po starim popisima takvih knjižnica. Obilna je

Ex libris Antuna Jelačića

bila takva **knjižnica kodeksa kralja Matije Korvina,** ljubitelja knjige i umjetnosti. Ovu su Turci, kad su zauzeli Budim, prenieli u Carigrad u sultanovu knjižnicu. Neke je kodekse sultan Abdul Azis poklonio caru Franji Josipu I. Jedan se nalazi u riznici stolne crkve u Zagrebu.

U strogom smislu rieči, »ex libris« **je zaseban listić,** koji se naljepljuje u knjigu. Nalaze se redovno na unutarnjem dielu prednjih korica, ali ćemo ih koji puta naći i na stražnjoj korici knjige.

Nakon obreta tiska i procvata grafičkog umieća, dakle od oko godine 1450., dolaze sve više »ex librisi« **načinjeni mehaničkim putem, koji su bili vezani u drvo** (drvorezi) i umnožavani tiskom. Drvorezni »ex librisi« tiskani su rukom ili smeđom bojom, a po koji put su i obojeni rukom (kolorirani), no takvih je u starije vrieme bilo dosta malo. Iza drvoreza, »ex librisi« su **rezani u bakar (bakrorezi),** a kasnije se za njih primjenjivala chromo-litografija, autotipija, heliogravura, cinkografija, trobojni tisak, linorez i t. d.

Mnogo se »ex librisa« proizvodi običnim klišejima, što ih izrađuju cinkografije. I ovakvi »ex librisi«, ako su po izvornom nacrtu umjetnika, imaju svoju vriednost, ne samo za vlastnika i njegovu knjižnicu, ako je ima, već i za sabirača.

Svrha »ex librisa« je dvostrana. Prvo, da **označi vlastnika knjige.** U praksi je to vrlo koristno. Ima slučajeva, da pošteni posuđivač knjige, osobito ako je dulje vremena rabi, često zaboravi, od koga je knjigu posudio. Ako je u knjizi »ex libris«, odmah znade, kome je duguje. Dakle »ex libris« osigurava povratak knjige. Ima dosta ljudi, koji si posuđivanjem knjiga od privatnika stvaraju svoje knjižnice, ali rado ne posuđuju što iz svoje knjižnice, pa sude druge po sebi! Knjiga je čovjeku kapital, a mnoga se težko ili nikako ne može nadoknaditi.

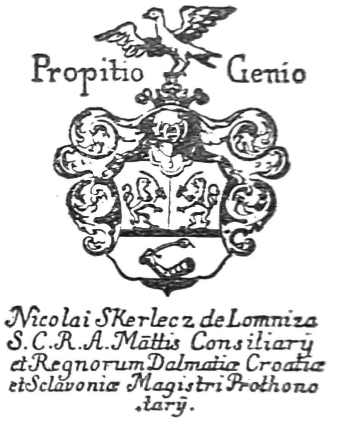

Ex libris Nikole Škrlca

Druga je svrha »ex librisa«, **da resi knjigu.** Tko god posjeduje knjigu, treba da označi vidljivim znakom, da je ova njegova vlastnost, neprieporna i poštena. To postizava »ex librisom« i uštedjuje na njoj možda nečitljiv ili ružan rukopisni podpis!

Tko želi imati »ex libris«, neka se svakako obrati barem na dobroga risača, ako već ne može žrtvovati za umjetnika, jer tako »ex libris« dobiva svoju **umjetničku vriednost.**

Mnogi »ex librisi« nose uz naznaku imena vlastnika knjige i razne rečenice ili gesla (devize), koje pojedinac za se uzima. Tako je »ex libris« bivšega bana dr. Nikole Tomašića (izradio I. Tišov) nosio devizu: »Industriae nihil impossibile«, a »ex libris« bana Nikole Zrinskoga († 1664.): »nemo me impune lacesset« i »Sors bona nihil aliud«. Ove je izradio slavni bakrorezac svoga vremena E. Widemann.

Ex libris grofa Ljudevita Sermagea

Osim toga ima »ex librisa« s napisom, **koji** nose uz ime vlastnika i njegove želje, kako da **se s knjigom** postupa. Tako »ex libris« Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu glasi: »Lege et redde!« Neki su njemački »ex librisi« s obzirom na takve opomene vrlo značajni, tako: »Lese und behandle mich gut« i sl. »Ex libris« zagre-

bačke posudbene knjižnice E. Hirschfelda ima 8 redaka, kako da se s posuđenom knjigom postupa.

Kad se kod nas Hrvata počeo raditi »ex libris«, ne znamo, no imamo ih već u **XVII. stoljeću.** Znamo, da su mnoge hrvatske plemićke obitelji već rano počele stvarati svoje privatne knjižnice. Mnogi su od njih boravili na višim naucima po inozemstvu (Löwenu, Bolonji, Beču, Rimu, Padovi i t. d.), gdje su već bili »ex librisi« u porabi. Ovi su plemići i rado sabirali knjige i donosili ih u svoje hrvatske domove. Kad gledamo takve knjižice, ukoliko su sačuvane, zapažamo u njima velike strane riedkosti. Vidimo, da su se naši predci bavili i poviešću stranih naroda, klasicima, filozofijom i raznim strukama znanosti. Nisu bili samo bibliofili, da što više liepih knjiga nakupe, oni su ih i čitali, i tako svoje znanje obogaćivali. Među takve knjižnice spada i **knjižnica** rečenog **bana grofa Nikole Zrinskoga,** koju je u devetdesetim godinama XIX. stoljeća nabavila hrvatska vlada od Kendea u Beču za zagrebačku sveučilištnu knjižnicu. Knjige su providene portretnim »ex librisom«. I sin Nikolin, **Adam grof Zrinski** imao je svoj »ex libris«, (bakrorez sa slikom njegovom i grbom), ali ga ne nalazimo na njegovim knjigama, koje se nalaze u Zrinskoj knjižnici, već su označene rukopisnim »ex librisom«.

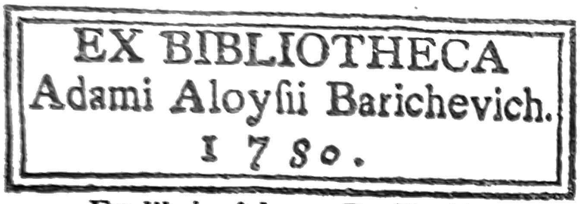

Ex libris Adama Baričevića

»Ex librisi« Hrvata sve do preporoda gotovo **su svi na latinskom jeziku,** a tek onda počinju hrvatski napisi. Ima ih i na njemačkom jeziku kod visoke hrvatske aristokracije, tako onaj, što ga je u bakar rezao I. P. grof Sermage (Johannes Petrus comes Sermage), za jednoga člana obitelji Sermage, kojega je monogram bio R. C. (comes) S (Sermage) i motivom: »Treu stummen Stunden«. Napisni »ex libris« hrvatskoga učenjaka i profesora Adama Baričevića iz godine 1780. ima latinski napis: »Ex biliotheca Adami Aloysii Barichevich«; Đure Rusana, župnika staročičkoga i veliko bibliofila, koji je svom župnom dvoru u Starom Čiču osnovao veliku knjižnicu, koja još i danas postoji, nosi latinski napis: »Ex bibliotheca Georgii Ruzsan parochi Vetero-chichensis«, dok onaj **knjižnice duhovne mladeži zagrebačke ima hrvatski napis«.** Iz narodne duh. mladeži sem. gar. r. k. knjižnice« uz rubriku: »Kupl.« (Kupljeno) i »pokl.« (poklonjeno).

Najstariji hrvatski »ex librisi«, koje prve zamjećujemo tiekom XVII. stoljeća, izvedeni su u bakrorezu izvan granica Hrvatske. Tako je dva »ex librisa« za bana Nikolu grofa Zrinskoga rezao Niemac **Eliar Wiedemann** (»Eliar Wideman del'n. et sculpsit, — E. Wiedeman delin«).

Zacielo je oba crtao po naravi (del'neavit), prvi godine 1646. drugi 1652., »ex libris« **I. P. grofa** Sermagea potječe iz kraja XVIII. stoljeća. Ostali, koliko ih imamo pri ruci, kao oni: **Antuna Jelačića, Nikole Škrlca, Labaša, Kuševića, Alagovića, Vakanovića** i dr., nisu označeni ni godinom ni imenom umjetnika.

U novije vrieme javljaju se tek hrvatski umjetnici, tako **Milan Sunko,** znameniti heraldički slikar, koji je izradio prekrasne »ex librise« za neke bečke aristokrate: grofa Wilcseka i dr.; **Jos. Steinbauer, Vjera pl. Bojničić, M. D. Gjurić, I. Gojković, Ivan Tišov** i dr. neki bolji risači ili slikari amateri, izradili su sami svoje »ex librise«, od kojih su neki sasvim dobri i ukusni.

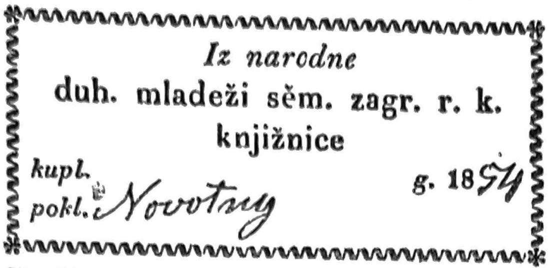

Ex libris Duhovne mladeži zagrebačke

Kako se našlo sabirača za autograme, knjige, oružje, keramiku, porculan, marke, pače i za kutijice od žigica i t. d., našlo ih se i za »ex librise«. I doista sabiranje »ex librisa« svakako je vriedno sabiranje, jer se iz njih može koješta naučiti na pr.: poznavanje ljudi, vlastnika njihovih, od kojih su mnogi znamenite osobe, poznavanje grbova raznih obitelji, zatim se tu mogu vidjeti lczinke pojedinaca, mogu se upoznati umjetnici, koji su »ex librise« načinili i t. d. Nije dovoljno za sabirača, da ima što veću zbirku, već da »ex librise« i proučava, a osobito umjetničku stranu njihovu.

Sabiranje »ex librisa« razvilo se gotovo po cielom svietu, a čini se, da je odpočelo u Njemačkoj. Najpoznatiji su sabirači **grof Ofeiningen Westerburg** i grof Wilcsek, koji je u svom dvoru Kreutzensteinu imao golemu zbirku.

U **Hrvatskoj** je odpočelo **sabiranje »ex librisa«,** nekako u zadnjem desetljeću **XIX. stoljeća.** Osobito je marno sabirao **dr. Ivan pl. Bojničić Kninski,** ravnatelj Hrvatskog državnog arhiva, a onda i E. Lazowski.

Ex libris baruna Vranicanyja

Zbirka Lazowskoga došla je u sveučilištnu knjižnicu u Zagrebu, dok je Bojničićeva otišla izvan Hrvatske. Bilo je i drugih sabirača, kojih zbirke ne poznajemo.

Sabiranju »ex librisa« pogodovali su razni **časopisi te struke,** koji su izlazili gotovo po svim evropskim državama i donosili adrese sabirača. Osnovana su i razna družtva za skupljanje i proučavanje »ex librisa«. Na prvom su mjestu Njemačka i Švicarska.

Od naših hrvatskih časopisa bavili su se »ex librisom«: »Vitezović« i »Vjestnik hrvatskog arheološkog družtva«.

9. STARI HRVATSKI GRADOVI

prof. *ĐURO SZABO*

Gdje se god odigravao život u prošlosti, posvuda ima starinskih gradova, pa što je koji narod bio napredniji, to ima veći broj burgova, a i ti su tamo veći i znatniji po svom sastavu. Tako i u Hrvatskoj imade veoma velik broj starinskih gradova, jer se je tu od nepametara živjelo i vojevalo. Svi ti gradovi spadaju zapadnjačkom tipu sve do Drine, gdje počinje upliv Bizanta.

Sva **utvrđenja srednjega vieka** jesu nekako nastavci utvrda antiknoga doba, ali nisu nipošto kopije, već se u biti dosta znatno razlikuju. Rim je volio utvrđivati granice svoga imperija »limesima«, koji su se sastojali od niza utvrda povezanih međusobno, te su tako prolazili i obilazili pokrajine. Ostatci se još i danas zapažaju kod nas uz Dunav.

Istina, bilo je osim limesa i pojedinih kula na važnim točkama, t. zv. specula, ali to su bile samo vojničke građevine. Kasnije se zaboravilo na građenje kamenom i opekom, pa se gradilo od drva, a pojedinih primjera imademo još čak iz XVII. stoljeća! Tek se kasnije opet odkrio taj način gradnje. Iz staroga vremena nemamo ništa sačuvano (osim dakako nešto rimskoga), jer se sve gradilo od drva, ta Ljudevit Posavski morao je zvati graditelje iz Furlanije, gdje još nije nestalo tradicije, da mu sagrade utvrde od solidne građe.

Dok su rimske utvrde bile samo vojnički objekti, sredovječni su burgovi bili ne samo **vojničke građevine,** već i **središta velikih posjeda,** te kao takvi **trajna prebivališta gospodara.** A kroz neko vrieme bili su burgovi i središta župa i plemena, pa je taj kastralni sustav dosta dugo potrajao, a kad je prestao, dobili su pojedinci na dar nekadašnje župske gradove. Nu trag se prijašnjega uređenja sačuvao do danas: eto nam našega Turopolja s njegovim Lukavcem!

O postajanju gradova imamo dosta malo podataka, tek znamo, da je provala Mongola ubrzala gradnju burgova uvelike. Ali već je i prije bilo zidanih burgova: evo god. 1209. daje kralj Ivanu, sinu Jaroslavovu pravo gradnje **Lipovca,** koji u oskudnim ruševinama i danas postoji, te pokazuje već neku vještinu u građenju kamenom. Oko god. 1250. grade se već silni gradovi: **Samobor i Medvedgrad,** pa ogroman broj drugih, za koje nema izvora za dokaz njihova postajanja. I odslije se ti gradovi dalje razvijaju i prilagođuju sve većem razvitku topničtva, te su zadržali i dalje svoju obranbenu snagu sve dotle, dok gradovi nisu postali tek izvrstni ciljevi za topove! Onda se prestaje s gradnjom burgova, pa će pod njima nastati dvorovi za boravak posjednika **(Šestine pod Medvedgradom, Novi Dvori pod Cesargradom, Kerestinec pod Okićem),** dok će obranu zemlje preuzeti tvrđave po talijanskom načinu sagrađene sa zemljanim, kasnije zidanim obkopima, ravelinima i t. d. Nekoje građevine čine prielaz od grada do tvrđe, kao na pr. **Sisak i Nehajgrad kod Senja.** Velika je šteta, da je graničarska vlast dala vandalski razoriti drevni **Cetingrad,** gdje je 1527. izabran kralj; tu je bio pravi stari burg, kojem su Turci okrugle kule pretvorili u poligonalne bastione (tabije), a Austrija je dozidala goleme kasarne.

Kraljevi su se smatrali uviek nekako gospodarima svih gradova, davali dozvole za gradnje, naređivali preseljenja velikaša u druge burgove (Šubići sele u Zrin i postaju Zrinski!), određuju rušenje gradova, kao na pr. rušenje **Huszarova Farklewca i Knesjeveca** zbog nevjere gospodara. Gdjekad traže velikaši naknadnu dozvolu za već dozidani grad.

Treba uočiti **raznolikost gradova.** Nema dva grada ni približno jednaka, jer se graditelj mora uviek osvrtati na oblik zemljišta, na kojem će graditi. Upravo nas zapanjuje, kad vidimo, kako su stari majstori spretno rješavali sve te probleme svoje fortifikatorne umjetnosti. Već je težak problem odabiranje mjesta za gradnju, pa moramo reći, da još danas razaznajemo vojničku važnost odabranoga položaja. Pogledajte **Medvedgrad, Okić, Belec** i t. d. kako je za gradnju odabran baš onaj brieg, koji je doduše u sklopu gorja, ali opet nekako samostalan, te se odatle upravo nevjerojatno daleko sve uokrug zapaža.

Moramo razlikovati kao dvie **osobitosti gradove na briegu i one u ravnici.** Ovih posljednjih ima dakako znatno manje, jer ih kultura tla redovno uklanja, ali baš su ti **burgovi u ravnici redovno znatniji** objekti, jer su pomnije građeni, budući da takav burg treba pomnije izgrađivati, pa se još i danas mogu nastavati kao **Varaždin, Đurđevac,** donekle **Valpovo.**

Nema dva grada jednaka, ali ipak možemo **dva tipa gradova** razpoznati. Jedni imaju glavnu obranbenu kulu (branič-kulu), koja je u nas ponajviše četverostrana, rjeđe okrugla, a najređe drugog kojeg oblika. To je skroz vojnički objekt, tek se vrlo riedko u nas nalazi i takva braničkula, koja služi i za stanovanje. Ostale su građevine u burgu određene za prebivanje, nu badava će se tu tražiti velike prostorije, o kojima govori romantika, a i u velikim se burgovima naprednijih naroda vrlo riedko nalaze. Tek se mnogo pomnje upotriebilo za gradnju kapela u burgovima; tako je u Medvedgradu morala postojati veličajna kapela, **a kapela je brinjskoga grada naš najljepši gotski spomenik.**

Vrlo je zanimljivo **nazivlje gradova:** upravo je napadno, kako se često opetuju nazivi. Na pr.: Blagaj na Korani, Blagaj na Sani, pa grandiozni Blagaj na Buni (Stjepangrad), slično je sa Zvečajem i t. d. Bit će, da su tu igrale ulogu obiteljske tradicije, ali to nije uviek jedino, mora biti i drugih zakona, kojih još ne poznamo.

Težko je precizno odgovoriti na pitanje, **koliko ima u nas burgova.** Sve u svemu u Hrvatskoj iznaša broj burgova, što sačuvanih, što već ruševnih, te gradišta, gdje su tek tragovi nekadašnjega burga ili dapače samo naziv »gradina«, »gradište«, »crkvina«, »crkvište«, tako oko 1000, a baš najveći dio spada u treću vrstu. Pod krovom ih imade kojih četrdesetak. Ima ih još vrlo mnogo, koji nisu izpitani, jer su težko pristupačni. Kako je središnja Hrvatska planinska zemlja, gdje su rieke ujedno i putovi u unutrašnjost zemlje, burgovi su drugčije smještavani, tako da uz rieke sliedi jedan burg za drugim kao brana nepozvanom prilazku. Ovdje ćemo u najkraćim crtama spomenuti najznačajnije naše burgove. Napose treba iztaći one, koji su veliku ulogu odigrali u poviesti našeg naroda. Ima dosta burgova, često i vrlo znatnih, o kojima ne govore nikakve izprave prošlosti, tek se spominju njihovi nekadašnji gospodari, a kadšto ni ovima nema spomena!

Pregled starih gradova, utvrda i dvoraca po velikim županama

I. VELIKA ŽUPA BARANJA

KOTAR ĐAKOVO

U **Đakovu** (uz katedralu) — komad sredovječnog zida sa strielnicama za kosi hitac. Kod Đakova — ostatci turskih utvrda.

U **Gorjanima** — gradište jakog grada i ostatci turske kule (pretvoreni u crkvu).

KOTAR NAŠICE

Kod **Feričanaca** — vlastelinski dvorac.

Kod **Gradca** — ostatci turskog »Bedemgrada«.

Kod **Našica** — fragmenat kule.

Kod **Orahovice** — goleme razvaline »grada Ružice« otšto su naš najveći grad. Silni zidovi stoje još danas, velika je gradska kapela, posvuda tragovi čestog pregrađivanja tako, da se tu može najzgodnije proučavati razvitak graditeljstva. Prema napadaču se okrenuo šilj od 9 m jakosti, a kasnije je tu pregrađen veliki bastion za 11 topova. To je bio grad Kontovaca, koji su ga dobili, kad su prepustili kralju svoj »Zrin« za Šubiće. Kasnije su gospodari grada — Iločki, a zatim pustolov More de Chula, kojemu ga oteše Turci.

Nad ovim gigantskim gradom još je jedan ostatak starijeg grada.

KOTAR OSIEK

Kod Erduta — ostatci rimske gradine.

KOTAR PODRAVSKA SLATINA

Kod **Podravske Slatine** — turski grad.
Kod **Sopja** — ostatci turskog mostobrana.
U **Vočinu** — rimska gradina, gotska crkva i vočinski dvor (iz 19. stolj.)

KOTAR VALPOVO

Kod **Petrijevaca** — dvorac »Jelengrad«.

Kod **Valpova** — turska kula i dvorac grofa Normana (kneza Morovića iz god. 1408.) u krasnom arhitektonskom sklopu. Grad je tek dielom sačuvan. (Ostalo je pretvoreno u noviji dvor.)

KOTAR VIROVITICA

Dvorac grofova Draškovića.

II. VELIKA ŽUPA BILOGORA

KOTAR ČAZMA

Kod **Ivanić-Grada** — bedemi stare utvrde.

KOTAR GAREŠNICA

U **občini vukovinskoj** — »Bršljanac-grad«.

KOTAR ĐURĐEVAC

U **Đurđevcu** — stari grad (jedini pravi grad pod krovom) bivš. posjed biskupa Ernušta Čakovečkoga.

KOTAR KOPRIVNICA

Bedemi starog grada »Kuvara« nekada tvrđave Koprivnice.

KOTAR KRIŽEVCI

U občini **Sv. Petar Orehovec** — ruševine velikog i malog grada »Kalnika« uzidane u pećine gore, koje pokazuju još neke veze s Medvedgradom. Možda je to bio nekada plemenski grad.

U **Vrbovcu** — jedna kula.

IV. VELIKA ŽUPA CETINA

KOTAR HVAR

U **samome Hvaru** — nalazi se toranj s gradskim satom iz godine 1466.; ostatci tvrđave sv. Andrije i sv. Venerande iz god. 1511.; Gradska loža od Michela Sanmichelija iz godine 1517.; Gradska gusterna iz godine 1520.; ostatci tvrđave »forte Spagnolo« iz 1561.; patricijske palače Leporini, Paladini, Hektorovića, Jakšića i Grgurića iz XV. st. Palača Boglića i vila pjesnika Hanibala Lucića, te gradski bedemi i arsenal za gradsku galiju iz XVI. stoljeća s javnim skladištem (fontik), te s prvim hrvatskim kazalištem (teatrom) iz godine 1612. (u prvom katu) i tvrđavom »Napoleon« iz god. 1806.

Kod **Jelse** — grčka kula i gradina »Tor«.

U **Sućuraju** — ostatci mletačke utvrde.

U **Starom Gradu** — ostatci grčkog grada i vila »Tvrdalj« vlastničtvo Petra Hektorovića.

KOTAR IMOTSKI

Ruševine tvrđave bana Ljubomira iz XIV. stoljeća.

V. VELIKA ŽUPA DUBRAVA

KOTAR STOLAC

Kod **Čapljine** — kastel »Mogorjelo« iz rimskog doba.

U **Hotovu** — grad Hadžibega Rizvanbegovića.

VI. VELIKA ŽUPA GORA

KOTAR BOSANSKI NOVI

U **Bosanskom Novom** — zid staroga grada.

KOTAR DVOR

Ruševine grada »G v o z d a n s k o« biv. kovnice novca Zrinskih.

Ruševine grada »P e d a l j« (vlastničtvo Zrinskih).

Osobito se iztiče grad »Z r i n«, koji se u ruševinama dosta dobro sačuvao, a bio je središte velikog imanja Babonića. Kad su kralju Ljudevitu dojadili prejaki Šubići, preseli ih ovamo, te se oni od tada zovu Zrinski. Grad je razmjerno malen.

KOTAR KOSTAJNICA

Ostatci kraljevskog grada »B o b o v c a«, koji je izdajom Radakovom pao u turske ruke.

U **Kostajnici** — »Z r i n s k i g r a d« (niz podora).

Kod **Mečenčana** — stari grad »P r e v r š a c«.

I u **Gorama** je bio grad, koji se oko god. 1200. spominje kao sjedište stare hrvatske župe. Danas mu nema tragova.

KOTAR PETRINJA

U **Čuntiću** — turski toranj iz godine 1552.

Kod **Jabukovca** — ruševine turskog grada.

U **obćini Hrastovici** — »H r a s t o v a č k e g r a d i n e«.

Podor »K l i n a c - g r a d a«.

KOTAR SISAK

U **Sisku** — ostatci turskih utvrda.

U 16. stoljeću gradi se Sisak po novom načinu: zid u obliku trokuta ima na svakom uglu po jedan bastionski toranj za topničtvo. U to doba smatrahu se ti tornjevi velikim napredkom, ali se nisu pokazali nimalo zgodnima. Sisak je zapravo već prielaz k tvrđavama. Pod zidom kaptolskog Siska bila se važna bitka god. 1593., koja je svršila prvim porazom Turaka.

VII. VELIKA ŽUPA HUM

KOTAR KONJIC

Kod **Konjica** — ruševine kule hercega Stjepana.

KOTAR LJUBUŠKI

Kod **Ljubuškog** — kula hercega Stjepana.

KOTAR METKOVIĆ

U **Metkoviću** — »N o r i n s k a k u l a« i mala tvrđava.

KOTAR MOSTAR

U **Širokom Briegu** — razvaline grada »B o r a k«.

U **Mostaru** — most iz godine 1574. s kulom i mostobranom i ruševine grada na obronku Huma.

G r a d »B i e l a S t i e n a« (Blagajska) — ili **Blagaj na Buni** — »S t j e p a n g r a d«.

Ogromne zidine, koje okružuju ovalni prostor, pojačane na iztočnoj strani s kulama, a na zapadu s četverostranom kulom (doksat). Ostatci velike palače, tamnice, male džamije i dviju čatrnja.

VIII. VELIKA ŽUPA KRBAVA I PSAT

KOTAR BIHAĆ

U **Bihaću** — ostatci gradske tvrđave iz XV. vieka — nekadašnji glavni grad Hrvatske. — Kod Bihaća dva turbeta islamskih svetaca.

Grad »B r e k a v i c a« — vlastničtvo Kobasića.

»I z a č i ć - g r a d«.

Grad »R i p a č« — glavno mjesto župe humske, svojina Frankopana, krbavskih knezova i Ivaniša Korvina. 1519. postao je turski. Bio je dosta znatan grad.

»S o k o l o v a c-g r a d« (kod Bihaća) — izg. 1020. Nekad kraljevski, zatim grad frankopanski, Petra Kružića, Kerečenja, kasnije podpao pod krajišku upravu, a god. 1529. osvojio ga Hasanpaša.

»O s t r o ž a c - g r a d« na Uni — jedan od najzanimljivih gradova Bosne — nekada vlastničtvo Babonića, od 1578. turski. Oko starinske okrugle kule sagrađeni su jaki i veliki bastioni i čvrsti bedemi, sprieda veliko trostruko predgrađe.

Kod **Vrste** — kula »Z v o n o«.

KOTAR BOSANSKA KRUPA

Grad »B u ž i m« s dvie kule vlastničtvo Celjskih, Frankopana, pa zatim Keglevića-Bužimskih.

Kod **Bosanske Krupe** — stara tvrđava »K r u p a« na Uni — svojina Babonića (biv. grad Pset) u kojoj je od 1377.-79. bila zatočena kraljica Marija, žena kralja Sigismunda; od 1429. pripala je grofovima Celjskim i Martinu Frankopanu i Zrinskima; 1464. ugarskim kraljevima; 1565. Turcima, a 1878. porušiše je Austrijanci.

Manji grad — »O t o k a«.

KOTAR BOSANSKI PETROVAC

Kod **sela Bjelaj** — ostatci staroga grada u kojem je ubijen predposljednji bosanski kralj.

Manji su gradovi »G r m e č - g r a d« i »O r o š a c - g r a d«.

»O s t r o v i c a« — ostatci grada iz XI. vieka (vlastničtvo vojvode Sandalja) zatim mletačkog dužda i Zrinskih, od 1501. pod Turcima.

Ostatci grada »R m n j a«.

KOTAR CAZIN

»G r a d C a z i n« — biskupa kninskih, od god. 1576. turski. — Kula Muje Hrnjice.

»M a l a i V e l i k a K l a d u š a« — nekad grad Kladuških i Frankopana.

»M u t n i k« — grad knezova Krbavskih i Zrinskih.

»P o d z v i z d« — grad Kreščića — građen starinski s kulom kao središtem.

Manji su gradovi: »Š t u r l i ć«, »T o d o r o v o« i »P e ć i g r a d«.

Kod **Tržačke Raštele** — »T r ž a c - g r a d« po kojem se jedna grana Frankopana prozvala tržačkom.

»V r a n o g r a č« grad plemena Kreščićkoga jedini u onim krajevima određen za boravište. U velikoj građevini s prostranim dvorištem, zaštićenim zidovima, nalaze se dvorana, triem i kapela. U zidinama dvie kule.

PRIMJERI STARIH HRVATSKIH GRADOVA

KRALJEVICA

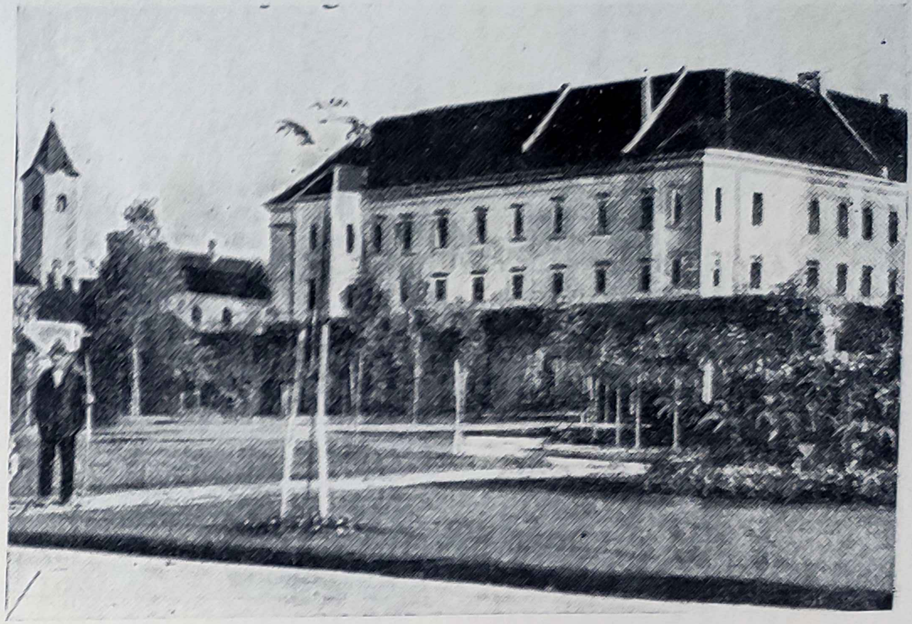

ČAKOVEC (unutarnji dvor)

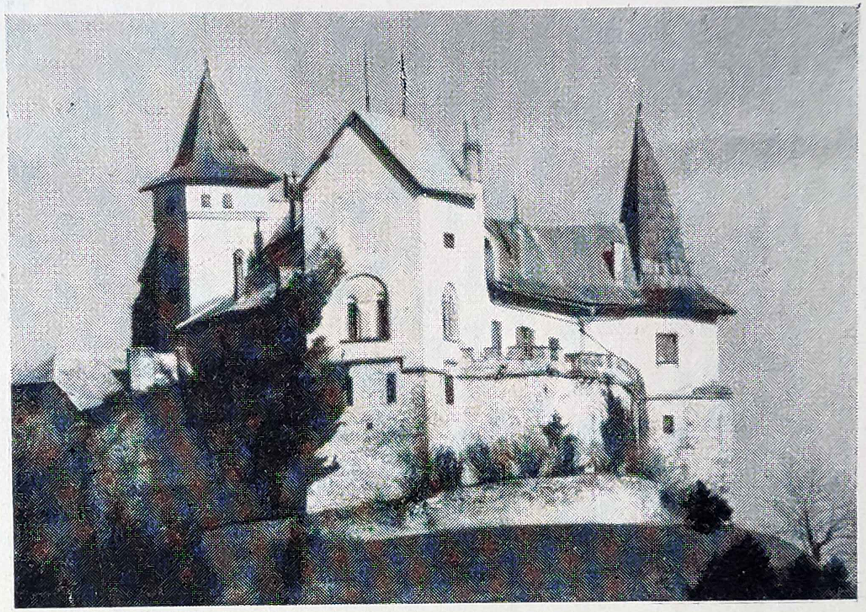

OSTROŽAC

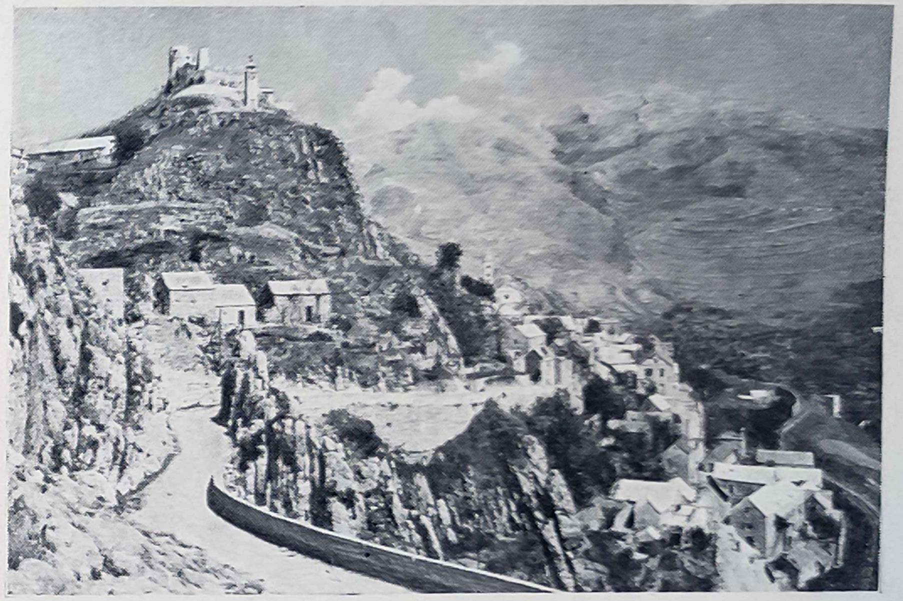

KLIS

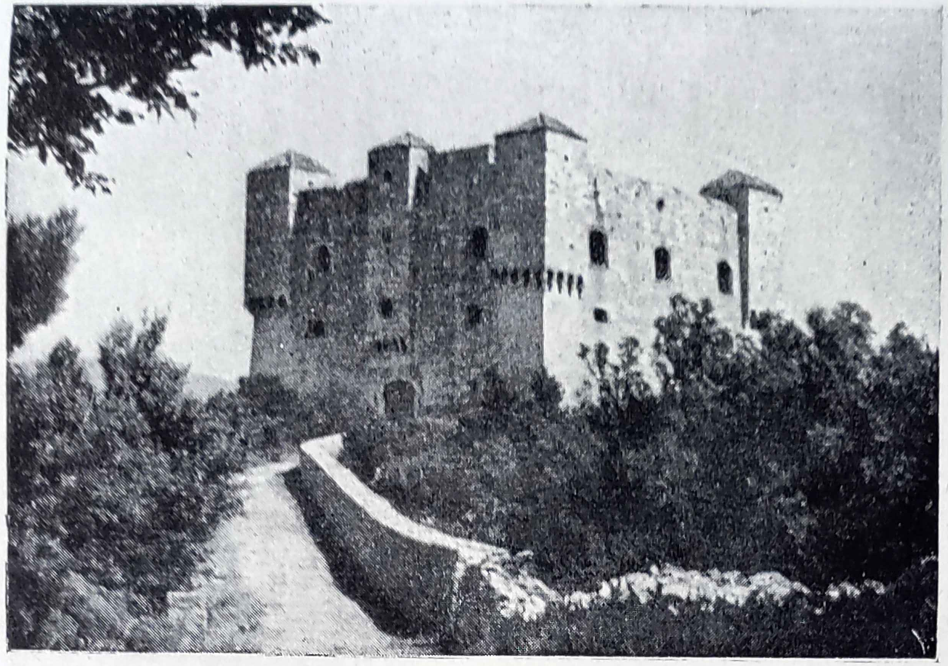
NEHAJ

VRANDUK

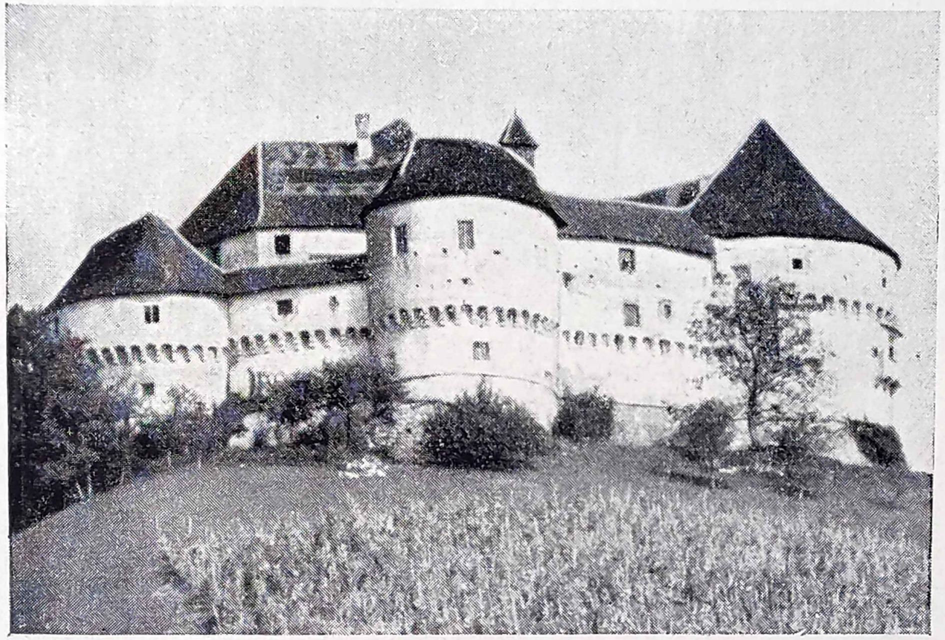
VELIKI TABOR

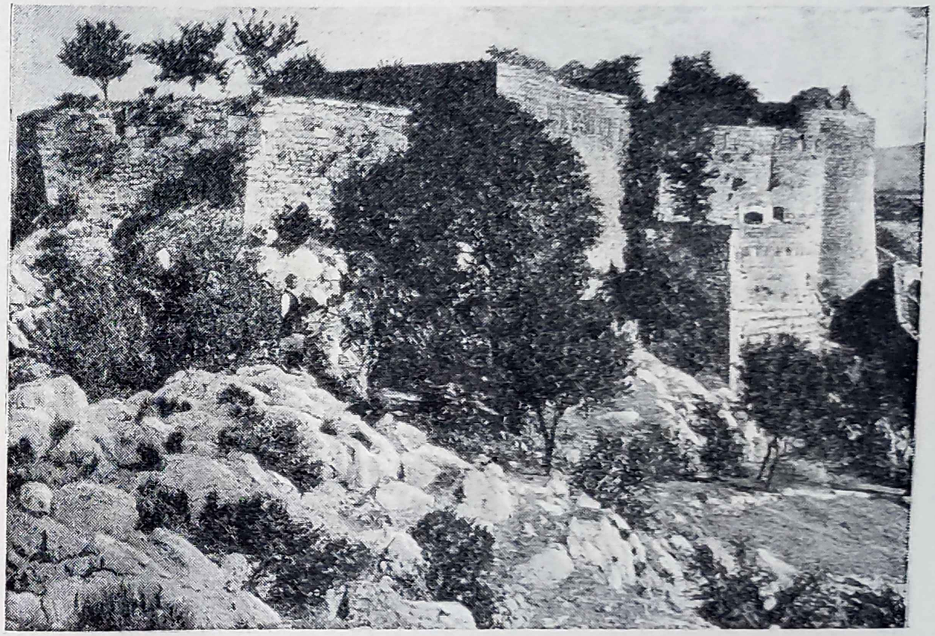
KNIN

IX. VELIKA ŽUPA LAŠVA I GLAŽ

KOTAR FOJNICA

Kod **Fojnice** stari »Kos-grad«.

KOTAR TRAVNIK

U **Travniku** stara tvrđava kaštel i vezirski dvorovi.

KOTAR VISOKO

U obć. Kraljeva Sutjeska ostatci dvorova bosanskih kraljeva te ruševine grada Bobovca.

KOTAR ZENICA

U dolini Vrbasa stari grad Zvečaj.

Nekadašnji kraljevski grad Vranduk.

X. VELIKA ŽUPA LIKA I GACKA

KOTAR GOSPIĆ

Kod **Barleta** — županska gradina i »Belaj-grad« — Ivana Karlovića.

Kod **Karlobaga** — ruševine Vidov-grada.

KOTAR GRAČAC

Kod **Gračaca** — znatniji ostatci Zvonigrada.

KOTAR OTOČAC

Dabar — Frankopanski grad, god. 1500.

Kod **Brloga** — podor »Gušić-gradine«.

U **Otočcu** — ostatci utvrde »Fortice«.

Kod **Prozora** — ostatci liepog grada »Prozorine«.

KOTAR PERUŠIĆ

Kula kod **Perušića.**

KOTAR UDBINA

Kod **Komića** — ruševine udbinskog dizdara i dvor Karlovića.

KOTAR KORENICA

Na **Plitvicama** — »Krčingrad«, ostatci.

Ruševine »Mrsinj-grada« i kule »Prozorine« pod kojom je god. 1520. poginuo ban Petar Berislavić, a god. 1655. tu je ban Petar Zrinski potukao Turke.

XI. VELIKA ŽUPA LIVAC I ZAPOLJE

KOTAR BOSANSKA DUBICA

U **Bosanskoj Dubici** — ostatci zrinske tvrdave (od god. 1538. turska tvrđava.)

KOTAR BOSANSKA GRADIŠKA

Bosanska Gradiška — bivši rimski »Servitium«, turski — »Bribir«.

Kod **Belusa** — Stari grad.

U **D. Dolinama** — predhistorijske naseobine (sojenice).

KOTAR DARUVAR

U **Bieloj** — ruševine utvrđenog samostana (benediktinske opatije) te klesarije stare crkve.

Kod **Vel. Bastaja** — ostatci starih gradova Stupčanice i Dobre Kuće.

Sirač — ostatci starih gradova (iz god. 1430. čiji je arhiv sačuvan u arhivu Dengelegi Pongracz u Bashalmi u Mađarskoj.)

KOTAR NOVA GRADIŠKA

Kod **Stare Gradiške** — grad Marije Terezije.

Stari grad »Podvrški«.

KOTAR NOVSKA

Nad selom **Roždanikom** — Britvić-grad.

KOTAR PAKRAC

U obć. **Čaglić** Kamengrad — svojina vranskog priorata Čaklovec.

Pakrac-grad priorata vranskoga. Velika branič-kula; gotska crkva; jake utvrde s izbočinama i kulama. Kasnije vlastnik Nikola Zrinski i grof Julije Janković.

Kod **Pakraca** — grad Čaklovec i zidine »Biela Stiena« biv. grada Ivanovca.

KOTAR POŽEGA

Kod **Požege** ruševine gradske utvrde — »Castrum arx Požega« iz XII. st. i nekoliko podora.

Kod **Velike** — podor istoimenog grada.

U **Požežkom Drenovcu** — stara crkva, najljepši spomenik ovoga kraja, kojoj su odbili svod nad svetištem, pa podigli tamo kulu sa strielnicama.

XII. VELIKA ŽUPA MODRUŠ

KOTAR DELNICE

Grad »Skrad«, još pod krovom.

Kod **Broda na Kupi** — frankopanski grad.

U **Brod-Moravicama** — obranbena kula, sada crkveni toranj.

KOTAR OGULIN

Modruš-grad — svojina Frankopana, povremeno sielo biskupa.

U **Ogulinu** — frankopanski grad, još pod krovom, služi danas kao tamnica.

KOTAR SLUNJ

»Cetingrad«, u kojem su Hrvati poslije Mohača izabrali novog gospodara — za turske ere pretvoren u tvrđavu, pa su se oko njega u 19. stoljeću vodile borbe.

Kod **Veljuna** — stari grad.

Slovingrad — iz godine 1805.

Slunj — ostatci starog grada.

KOTAR VRBOVSKO

»Bosiljevgrad« iz godine 1461.

XIII. VELIKA ŽUPA PLIVA I RAMA

KOTAR BUGOJNO

Bugojno — stari rimski grad.

U **Pruscu** — grad Akisar.

Na **Vrbasu** — »Krupa« — stari grad.

U **Gornjem Vakufu** — sahat-kula.

KOTAR DUVNO

Kod **Biškove Gore** — ostatci rimskih gradina.

KOTAR GLAMOČ

Kod **Glamoča** — ostatci rimskog grada.

KOTAR JAJCE

Jajce — ruševine starog grada Hrvoja Vukčića (1391.—1404. priestolnica bosanskih kraljeva), Pliva-kapija i katakombe s podzemnom crkvom. Medved-kula iz rimskog doba i žrtvenik boga Mitrasa.

Kod **Divičana** — Komotin-grad.

Kod **Han-Skele** — Vinac-grad stari.

Grad Prusac oko **Donjeg Vakufa**, gdje su grobovi Hajvaz-dede i Ćafi Pruščaka, islamskih svetaca.

KOTAR LIVNO

U **Livnu** — kule turskog grada.

KOTAR PROZOR

U **Prozoru** — ruševine grada iz doba bosanskih kraljeva.

KOTAR VARCAR-VAKUF

Na **Bjelajcu** kula na putu Bočac—Varcar-Vakuf.

U **Šipovu** — grob legendarnog junaka Đerzelez-Alije — Dabarska pećina.

XV. VELIKA ŽUPA POKUPJE

KOTAR JASTREBARSKO

U obć. **Kalje** — razvaline starog grada Žumberka.

U **Slavetićima** — stari grad »Slavetić« vlastničtvo Oršića Slavetićkih prije Levina Raucha.

Kod **Jastrebarskog** dvorac grofa Erdödyja — sada »Dječji dom«.

U **Sv. Jani** — kula »pod turmom«.

KOTAR KARLOVAC

Karlovac — tvrđava, sagrađena 1579. za obranu Kranjske i štajerske, u obliku šesterokrake zviezde.

Kod **Karlovca** — gradina Dubovac i lovački dvorac grofova Zrinskih.

Ozalj-grad (na Kupi), sagrađen g. 1556. od Nikole Zrinskog — sredovječna palača na litici i most na divot-stupu.

Ribnik na Kupi — građen u ravnici uokrug, Frankopani dozidali jedan dio, pa se tu vidi na ulazom stari frankopanski grb.

KOTAR VOJNIĆ

Kod **Vojnića** — Barilović-grad, još pod krovom.

Ruševine »Klokoč-grada« — sielo plemena Klokočkoga.

Okić-grad do g. 1570. u rukama Erdödyja.

KOTAR TOPUSKO

Podor grada »Perna«.

XV. VELIKA ŽUPA POSAVJE

KOTAR BIELJINA

U obć. **Dragaljevac** — ruševine Nakić-kule.

KOTAR BROD na SAVI

U **Brodu** — ostatci stare i nove tvrđave.

Kod **Broda** — u brdima ruševine gradova »Berislavića« od roda Borić-bana, te crkvice sv. Petra i sv. Stipana sa starim grobljima.

Grad Novigrad — sada državni posjed.

U **Završju** — gradina.

KOTAR GRADAČAC

Kod **Gradačca** — tvrđava »Husein-kapetana« (Zmaja od Bosne).

Kod **Modrića** — Dobor-kula, gdje je Sigismund porazio ujedinjeno hrvatsko plemstvo.

Kod **Odžaka** — stari grad, kod kojega se je tukao ban Ivaniš s kraljem Sigismundom.

U **Srebreniku** — stari grad.

XVI. VELIKA ŽUPA PRIGORJE

KOTAR ZAGREB

Medved-grad — djelo zagrebačkih biskupa, napose biskupa File, koji je tu veliku gradnju zasnovao kao zaklonište za slučaj opetovane provale Mongola, oko god. 1250. Gospodari su se mienjali brzo: kralj Andrija, Babonići, ban Mikac Prodanić, Albeni, knezovi. Celjski, Ivaniš Korvin, Karlović (umro u njem), Zrinski, Erdödy, Gregorijanci, pa prevarom Čikulini, kasnije Sermagei i Kulmeri. S poviešću Medvedgrada povezana je poviest ciele zemlje. Tu je morala biti velika kapelica u čast Filipa i Jakoba, kako to svjedoči prekrasan ranogotski kapitel, nađen u ruševinama. Sačuvani su i nekoji grbovi, no veoma oštećeni. Potres od god. 1590. učinio je grad neupotrebljivim. Kasniji učestali, jedva zamjetljivi potresi, veoma su oštetili grad.

Susedgrad — branič drevnog prielaza preko Save — podpuno je uništen.

Dvorac **Novi Dvori** — koji su sagradili Erdödy, s velikim gospodarskim zgradama. Ima i tornjeve, ali tek kao dekoracije.

Dvorac u Šestinama iz XVI. st.

KOTAR DONJA STUBICA

Grad u Gornjoj Stubici.

Dva dvorca u Oroslavju.

KOTAR KUTINA

Garić grad, koji se spominje već god. 1256.

Jelen-grad.

U Popovači — »Moslavački grad«.

KOTAR SAMOBOR

Ruševine starog »Samoborskog grada« — grad Kralja Otokara II., koji je mienjao gospodare (Ungnad, Tomo Bakač, pa kasnije Kulmer, Kiepach i Alnoch) branio je pristup do Ruda i do Štajera. Još je do poč. 19. st. bio nastavan, a osobitost je gradska kapela presvođena gotski, dok su pod njom još prostorije za obranu. Peterokutnik, sagrađen kasnije nad cestom, pokazuje već na vrieme pojačanog topništva.

Grad Kerestinec — sazidan poslije god. 1570.

KOTAR SV. IVAN ZELINA

Ruševine staroga grada na Zelin-gori iz XV. stoljeća.

KOTAR VELIKA GORICA

Turopoljski grad Lukavec.

XVII. VELIKA ŽUPA SANA I LUKA

KOTAR BANJA LUKA

Banja Luka — tvrđava iz turskog doba.

U Gornjem Šeheru — ostatci rimskog kupališta.

Bočac — stari grad.

Grad »Krupa na Vrbasu«.

KOTAR KLJUČ

»**Ključ**« — tvrđava posljednjeg hrvatskog kralja Stjepana Tomaševića (1463. zauzeta od sultana Mehmeda).

U selu Kamičku — stari grad.

KOTAR KOTOR-VAROŠ

Tvrđava Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

KOTAR PRIEDOR

Kod Kozarca — ruševine starog grada iz god. 1700.

KOTAR SANSKI MOST

Kod Starog Majdana — kula Majdan-Kapetana.

Ruševine grada — »Kamengrada«.

XVIII. VELIKA ŽUPA USORA I SOLI

KOTAR DOBOJ

»Doboj« — stari grad.

Srebrenik — veliki grad po genialnoj izvedbi i zamisli. U tri - četiri terase dižu se četveraste kule sa zaobljenim uglovima sve u kršu.

KOTAR GRAČANICA

Kod Gračanice — Sokolovac-grad; sahat-kula.

Kod Doborovca — stari grad.

KOTAR KLADANJ

Kod Kladnja — gradine kneza Gojsala.

KOTAR MAGLAJ

U Maglaju — stari grad.

KOTAR TEŠANJ

Veliki grad »Tešanj«.

KOTAR ZVORNIK

U obć. Teočak — ostatci starog grada »Teočaka«, koji se dovodi u vezu s knezovima iločkim, napose Nikolom, kraljem od Bosne.

Kod Zvornika — ostatci tvrđave iz XV. stoljeća.

XIX. VELIKA ŽUPA VINODOL I PODGORJE

KOTAR BRINJE

U Brinju — ruševine zrinsko-frankopanske gradine »Sokolovac-grad« iz god. 1411., što ga je sagradio Nikola Frankopan sa ženom od roda Gorjanskog. Sačuvana je liepa kapela naš najljepši gotski spomenik. Postoji izvrstan nacrt ing. Martina Stiera iz XVII. st.

KOTAR CRIKVENICA

U Crikvenici — frankopanske gradine.

Kod Drivenika — Badanj-grad.

KOTAR KRALJEVICA

Stari kaštel — »Hreljin«.

KOTAR NOVI

U Bribiru — Frankopanova kula.

Ledenice — stari grad.

KOTAR SENJ

U Senju — Nehaj-grad — grad senjskih uskoka iz god. 1558. Remek-djelo fortifikatornog graditeljstva, građen kao četverokut sa strelnicama za puške i topove, sagradio ga Lenković.

Kod Jablanca — kula Zrinskih.

KOTAR KARLOBAG

Ostatci starog grada Karlobaga.

XXI VELIKA ŽUPA VRHBOSNA

KOTAR SARAJEVO

U okolini Sarajeva — stare tvrđave i ruševine mnogih velikaških dvorova iz turskog doba.

Kod Sarajeva — »Hodidjed« — stari grad Vrhbosne.

KOTAR ROGATICA

Kod Prače — ruševine grada Pavla Radinovića.

Stari grad »Sutjeska« — sa starim samostanom, gdje su bosanski kraljevi imali svoje dvorove.

U obć. Žepa — kula kraljice »Jerine«.

KOTAR SREBRENICA

Kod Srebrenice — tri stara grada.

KOTAR VIŠEGRAD

U Višegradu — ostatci starog grada i kule Kraljevića Marka.

XXI. VELIKA ŽUPA VUKA

KOTAR HRVATSKA MITROVICA

Kod Jarka — stari grad iz godine 1465.

KOTAR ILOK

Kod Iloka — ostatci rimske tvrđave.

Kod Šarengrada — (Stara Athya) stari grad iz XI. st. (sačuvana gotska crkva).

Grad Ilok Nikole Iločkog »kralja Bosne« (ostali su tek zidovi s kulama i jedan bastion).

KOTAR IRIG

U Vrdniku — stoji grad biskupa kaločkih s branič-kulom u obliku slova D.

KOTAR RUMA

U Rumi — stari grad iz godine 1498.

Kod D. Petrovca, Rume i Stejanovca — ostatci rimskih naseobina.

KOTAR STARA PAZOVA

Kod Slankamena — ostatci rimskog grada (zidovi i ulazna vrata).

KOTAR ŠID

Kod Berkasova — ostatci grada »Despotovca« Vuka Brankovića.

Kod Lipovca — crkva sv. Luke iz predturskog doba s obranbenim tornjem.

Kod Morovića — crkva i ruševine grada biskupa Mije Keserića iz god. 1516. i grada Stevana Štiljanovca.

KOTAR VINKOVCI

Kod Vinkovaca — ruševina grada Cerne.

U Novim Mikanovcima — crkva s kosim obranbenim tornjem.

KOTAR VUKOVAR

Antin (Hermangrad) — na obali Vuke.

Kod Borova — ostatci rimske utvrde »Gradac«.

Kod Sotina i Tordinaca ostatci turskih gradova.

KOTAR ZEMUN

U Zemunu — »Alsam castrum« iz godine 1463.

Kod Kupinova — ruševine grada.

GRAD PETROVARADIN

Petrovaradin — jaka tvrđava, dobro sačuvana.

XXII. VELIKA ŽUPA ZAGORJE

KOTAR ČAKOVEC

U **Čakovcu** — grad Zrinskih.

KOTAR IVANEC

Grad »Ivanec«.

Kod **Bednje** — grad »Trakošćan«, obnovljen u XIX. stoljeću.

Lepoglava — stari grad, kasnije porušen po grofovima Celjskim.

Klenovnik — stari grad Draškovića.

KOTAR KLANJEC

Kod **Klanjca** — ruševina gotskog »Cesargrada«, od 1399. vlastničtvo grofova Celjskih, moderniziran rondelom za topove igrao je ulogu za Seljačke bune.

Na **Sutli** — gradovi Kamenik i Zelenjak.

KOTAR KRAPINA

Ruševine Krapinskog grada — iz godine 1193. (ovdje je živio sin Matije Korvina Ivaniš, a tu se je godine 1405. vjenčao kralj Sigismund s Barbarom Celjskom).

Dvor Keglevića.

KOTAR LUDBREG

Ludbreg — stari grad.

U **Rasinji** — kula starog grada.

KOTAR NOVI MAROF

Kod **Novog Marofa** — ruševine Greben-grada i god. 1209. dvorac grofa Erdödyja, sada sanatorij.

Bisag-grad — vrlo stari grad, do danas sačuvan i pretvoren polako u dvorac.

KOTAR PREGRADA

Na **Kuna-gori** — Ruševine Kastel-grada s bastionskom kulom.

Kod **Desinića** — »Veliki Tabor«, historijski grad s liepim renesansnim arkadama (branič-kule) u obliku peterokutnika s liepim gotskim prozorima i gornji katovi kula na konsolima.

KOTAR VARAŽDIN

U **Varaždinu** — gradska viećnica iz godine 1523.; županijska zgrada s velikom dvoranom i palača grofa Franje Patačića iz godine 1754.

Varaždin — stari grad iz doba grofova Celjskih (dobro sačuvan), kasnije pregrađen kao grad Erdödyja.

Kod **Vidovca** — »Biela« stari grad.

U **Vinici** — stari dvorac vlastničtvo grofova Bombellesa.

U **Kneginecu** — kula Bele IV. (u kojoj je bio zatočen kralj Andrija).

KOTAR ZLATAR

»Belec« — stari grad iz godine 1334.

Grad »Konjščina« iz XV. stoljeća.

Stari grad »Lobor« iz godine 1259. (kasnije dvorac Keglevića).

»Milen-grad« iz godine 1683.

Gotalovec, još 1864. bio je čitav.

»Stari Lobor.

Stari grad »Oštrc« iz godine 1230.

Kurija Šćrbinec — jedini dvor građen od drva.

Dvorac Zajezda.

Dvorac Helenbach — Marija Bistrica.

10. POVIEST HRVATSKOG BRODARSTVA

Napisao Dr. ANTUN DABINOVIĆ

1. JADRANSKI BRODARI IZ STARINE

O prastanovnicima naših obala imamo tek oskudne viesti, ali nam te potvrđuju, da su ti ljudi išli na daleka morska putovanja, čak veoma rano preko Gibraltarskih vrata. Od Ilira u ovim krajevima bili su izvrstni pomorci Liburni na sjeveroiztočnoj obali Jadrana, a na jugu između Dubrovnika i Bara Ardiejci ili Sardiejci, koji su bili poznati po gusarstvu na Jadranu za koju su im svrhu služile posebne lake i brze lađe. Kasnije su ti ilirski pomorci došli u službu rimskog carstva, koje je zavladalo ovim krajevima, a jasno je, da su i još kasnije nadošli Hrvati od njih naučili mnoge pomorske vještine. Stapajući se s njima ženitbama, stekli su Hrvati i mnoga njihova svojstva, kojima jamačno zahvaljuju, da su se do danas održali kao pomorci. Značajno je za Hrvate, da su — po poviestnim vrelima — došli na obale Jadrana tridesetih godina VII. stoljeća, a već g. 642. svojim su brodovljem napali grad Sipont na jugu Apeninskog poluotoka. Ta činjenica navodi nas na zaključak, da su Hrvati morali — ili davno prije gornjeg roka naseliti iztočne obale Jadrana ili su se već u svojoj prapostojbini upoznali s vještinom brodarstva i brodograditeljstva, koju su u ovim stranama samo upodpunili i unapriedili. Napose je značajno, da hrvatski pomorski napadaj na grad Sipont nije uspio zato, jer je hrvatske vojvode prije napadaja prisluškivao jedan langobarski uhoda, što znači, da je u to doba na zapadnoj obali Jadrana hrvatski jezik morao biti dobro poznat.

2. JADRANSKO POMORSTVO POSLIJE DOLAZKA HRVATA

Arapski pisac Al-Ahtal, koji je u drugoj polovini VII. stoljeća živio u Damasku na dvoru Omejevića, piše o vezama Arapa sa »Slavenima«, a poznato je, da su arapski pisci tim imenom često označivali Hrvate. Te se veze mogu zamisliti samo morskim putem.

Arapi su naime, došavši u Siriju, u istoj mjeri naučili pomorstvo od Feničana, kao što su ga Hrvati naučili od ilirskih prastanovnika jadranske obale. A međusobne veze morale su biti već onda dosta žive, jer nam među ljudima, koji su prebivali trgovine radi u našim primorskim gradovima, dolaze u obzir i sirijski trgovci, koji su svoje proizvode, osobito tkanine i kovinske radove, prodavali u našim krajevima, isto kao u južnoj Fracuzkoj i na Apeninskom poluotoku.

Ovi sirijski i fenički trgovci nisu međutim išli samo s juga prema sjeveru, iz Sirije u Dalmaciju, nego su tako išli preko mora s iztoka prema zapadu, iz Sirije preko Sicilije prema dalekoj Španiji. To bi se dalo prosuditi ne samo po zgradama maurske Španije, za koje se misli, da su podignute dobrim dielom od zidara iz naših krajeva, nego i po tome, što je tjelesna straža kordovskih emira bila sastavljena i od stasitih vojnika iz našeg primorja, koji su svakako dolazili u Španiju na brodovima iz bizantske Dalmacije.

Pomorska su putovanja naime bila dosta sigurna u VII. i u VIII. stoljeću, kako nam svjedoče brojna franačka vrela. Brodovi su onda bili posve mali, okruglasti i imali su po jednu katarku s velikim jedrom, dok je kormilo bilo veliko. Zapremina tih brodova jedva je dosezala dva do tri vagona.

Način, kako se brod opremao, opisan je u tadašnjem bizantskom pomorskom zakonu (nomos nautikos). Takvi su se samo brodovi mogli graditi u našem primorju. Za veće su brodove postojala naime samo državna gradilišta. Prva vrela o tim brodovima male zapremine nalaze se u Mletcima. Ali su i u dubrovačkom statutu sadržane odredbe, koje se, sudeći po izrazima, odnose na bizantsko pravo.

Trgovački ili putnički brod bio je vlastničtvo ili suvlastničtvo samoga brodara. Između brodara i mornara postojala je opet neka zajednica interesa, po kojoj su mornari imali udjela u koristi od broda. A opet je poseban ugovor postojao između broda i robe, odnosno putnika. Ovakva zajednica, mletačka kolegancija, predviđala je zajedničko snošenje pomorske opasnosti, tako da je roba odgovarala za brodsku štetu, a brod opet za štetu, koju je za zajedničku probitačnost podnosila roba. U Dubrovniku je postojala t. zv. entega ili ugovor o unajmljivanju jednog određenog diela brodskog dna. U tom je slučaju brodar odgovarao za prienos robe osim slučaja vatre, vode ili gusara. Opasnost, kojoj se vlastnik robe izlagao, u takvim je prilikama bila tako velika, da je često bio slučaj, da bi sam trgovac kao putnik (epibates) putovao sa svojom robom. Na tako malom brodu okruglastog oblika, koji se osjetljivo ljuljao o najmanjem nevremenu, nije putovanje bilo laka stvar. Prednji dio broda obično je služio za mornare, stražnji za putnike, dok je u sredini pod palubom bila roba. Putnika bez robe išlo je razmjerno malo.

Kad su se oko polovine IX. stoljeća pojavili po Jadranu arapski gusari iz Sicilije i prodrli čak do mletačkog kopna, onda su neretvanski Hrvati, koji su ono doba još bili pogani, čini se, držali s njima. Zato je nastala ljuta borba između Mletčana i neretvanskih Hrvata, koja je ovim posljednjima dala priliku, da razviju svoje pomorstvo i osobito gradnju brodova po uzorima veoma starim ali i prokušanim. Neretvanski su se brodovi kao i liburnijiski izticali svojom brzinom i okretnošću.

Kako su u ono vrieme pored Arapa gusarili i ljudi sa sjevera ili Normani po svim obalama Francuzke, Englezke i Španije, spala je pomorska trgovina na tanke grane.

Do značajnije je promjene došlo prema X. stoljeću, zahvaljujući obnovi pomorstva pod bizantskim carevima iz macedonske dinastije (867.—1042.).

3 HRVATSKO BRODARSTVO U VRIEME KRIŽARA

Da se obrane od gusara, sada su brodovi putovali u brodopratnjama, t. j. nekoliko je trgovačkih brodova plovilo na okupu, a pratile su ih ratne lađe. Putovanja se sada nisu vršila po volji brodara, nego točno u određeno godišnje doba. Brodopratnja bi se okupila u stanovitim lukama i putovala bi zatim do određenog mjesta, obično do izlazišta karavanske trgovine. Zatim bi se svi članovi brodopratnje vratili kući istim putem. Tako su se vršila zajednička putovanja tri ili četiri puta u godini. Nema sumnje, da su u takvim putovanjima sudjelovali i Hrvati, jer je u Palermu, glavnoj luci za takve brodarske sastanke iz zapadnog u iztočno Sredozemno more, postojala, isto kao i kasnije u Mletcima, tako zvana »slavenska« obala i uz nju nekoliko skladišta za robu, koja bi se imala dopremiti ili odpremiti brodovima, a poznato je, da su romanski susjedi Hrvata u Sredozemlju nazivali Hrvate slavenskim imenom.

Ovaj način putovanja u brodopratnjama mogao je biti od koristi do velikih križarskih ratova, ali je kasnije značio veliku smetnju, kad su trgovačke veze s Iztokom bile mnogo razvijenije. Svaka gradska obćina imala je svoje brodove i nastojala je razviti svoju trgovinu nezavisno od druge. Da štiti svoje brodove, imala je dva načina. S jedne je strane sklapala trgovačke ugovore sa susjedima. Tako je nekoliko obćina sklapalo ugovore s Neretvanima, koji su se izticali svojim napadajima na prolaznike. Ali je sve više prevladavao običaj, da se na brodu drži vojska pod svojim zapovjednikom. Taj se zapovjednik zvao kapetan, to jest zapo-

vjednik jedne čete. Dok su njegovi vojnici bili na putu za osiguranje lađe, brodar i njegovi mornari vršili su službu plovitbene naravi. Tako vidimo i danas na parobrodima kapetana s jedne strane, a brodara i mornare pod njegovim zapovjedničtvom. Takve su naoružane lađe putovale mnogo sigurnije i bile su veće. Posebne su lađe služile putničkom prometu, a svaka je gradska obćina držala mnogo do njih. Putnika je bilo dosta ne samo zbog toga, što su vojnici išli u križarski rat u Svetu zemlju, nego i zbog čestih hodočašća ne samo u Siriju, nego i u Španiju na grob sv. Jakoba u Compostelli. Putovanje u Santiago bilo je od velikog značenja i za trgovačke veze. Tu su se naime sretali trgovci sa sjevera s trgovcima iz južnih krajeva. Osobito su Dubrovčani znali donositi iz Santiaga kući englezku težku vunu, koja je već u XV. stoljeću nadjačala flandrijsku. U isto se vrieme iztiču u španjolskim lukama i Senjani. Senj je bio poznat na daleko zbog svoje trgovine drvima, a u Senju je do daleko u XVI. stoljeće boravio aragonski konzul, to jest predstavnik trgovačkih interesa pirenejskih krajeva. Ne smijemo međutim zaboraviti, da je Senj bio izlazište velike trgovačke ceste, koja je iz Crnog mora izbijala na Jadran. Ali je ta veza bila naglo prekinuta dolazkom Tatara, koji su posve uništili onda cvatuću rusku trgovinu.

Trgovina je poslije prestanka križarskih ratova sve više gubila svoje međunarodno obilježje. U pojedinim gradovima, koji su živjeli od levantinskog prometa, nastaje zastoj. Oko vlasti u obćini se među sobom prepiru pripadnici starih porodica, koji su imali zemljištni posjed, i doseljenici, koji su ponajviše živjeli od svog obrtničkog rada. U takvim je prilikama napredak ovih krajeva veoma skučen. Sada se razvija težnja za zatvaranjem obrtničkih ovlasti, za uklanjajem konkurencije i za sređivanjem ciena svih proizvoda.

Napuštanju brodarstva kod nas je doprinjela sve jača mletačka prevlast na Jadranskom moru početkom XIII. stoljeća.

4. DUBROVAČKO POMORSTVO U XV. I XVI. ST.

Prevladavanje suhozemne trgovine trajalo je sve dok nisu unutrašnja tržišta postala nesigurna zbog turskog napredovanja iz unutrašnjosti prema obalnim predjelima. Sada je primorskim gradovima mnogo probitačnije, da se bave pomorskom trgovinom, ali je u međuvremenu već bila postigla nedvojbeno prvenstvo na Jadranu Mletačka republika. Da je potisne s tog prvenstva, Ludovik I. u savezu s Genovljanima zarati se dva puta s Mletcima i zbilja je sebi osigurao iztočnu jadransku obalu od rieke Raše do Drača. To je značilo znatan poticaj za naše pomorstvo, ali su i Mletci povećali svoje, i tako je pod Sigismundom (1387.—1437.) borba oko Jadrana izpala u korist Mletaka.

U borbi s Mletcima očuvao je međutim Dubrovnik, zahvaljujući svojoj vještoj politici, svoju nezavisnost. Tu je nezavisnost Dubrovnik izkoristio za unapređenje svojeg pomorstva.

Prema izmaku XV. stoljeća uglavnom se razlikuju dvie vrste brodova: uzki, nizki i dugi brod na vesla i kratki, široki i visoki brod okruglih oblika na jedra. Brod na vesla imao je doduše svoja jedra, ali su mu ona služila samo kao pomagalo u slučaju povoljna vjetra. Obično je brod na vesla služio kao ratni brod. Takvih je brodova u razmjeru duljine prema širini 7:1 postojalo već u starom vieku (atenske triere). U srednjem su vieku za to služile rimske i burne i bizantske dromone (od rieči dromos, trka). Takvi brodovi na vesla nisu se mogli održati na Oceanu, nego samo u Sredozemnom moru. Naši su gradovi skoro svi takvih brodova imali do propasti Mletačke republike, a u Mletcima su sačinjavali tako zvanu uzku flotu (armata sottile). Glavni primjer takvih brodova bile su galije, između njih zapovjedničke galije, tako zvane kapitane ili reale. Svaki pomorski grad morao je dati Mletačkoj republici svoju galiju, a Dubrovnik je morao dati po ugovoru od god. 1192. Bizantu dvie. Uz njih su bile tanke galije (galee sottili), fuste i galeotte. Mornari na njima, tako zvani galioti (to je značilo u pomorskom narječju često razbojnika), bili su često robijaši, a kadkada plaćenici. Haljina im se sva sastojala od plave nošnje, koja se godinama nosila, dok rublja galiot uobće nije imao. Veoma brze, ali manje odporne prema oluji bile su fuste, još manje fregate i brigantine. Ove posljednje, baš radi toga, što su bile manje, pomagale su se često jedrima. Fuste i feluke upotrebljavali su često Barbarezi iz sjeverne Afrike.

Prema tim dugim brodovima, koji su uglavnom služili za rat i za vožnju službenih osoba, stajali su okrugli brodovi, koji su nalikovali našim pomorskim bracerama. Imali su jednu katarku, na koju je bila povezana virga za veliko jedro. Kadkada je izpred velike katarke bila manja s manjom virgom za trouglasto jedro, tako zvanu latinu. Kad su brodovi uređeni za obranu, izgrađen je pramac tako, da je na njemu mogla stati na okupu vojska. Kasnije se i stražnji dio broda naoružao. Razmjer dužine prema širini na ovim je brodovima iznosio 3:1. Na katarci je bio smješten koš ili kajba, gdje je boravio jedan mornar, da razviđa obzorje. Da vidik bude omogućen, sezala su jedra samo do koša, dok su druga manja jedra bila postavljena iznad njega. Da se mornari mogu penjati do gornjih jedara, bili su s jedne i druge strane katarke pričvršćeni dugi konopi s ljestvicama. Za prienos putnika bilo je dosta velikih brodova, tako je baš u Mletcima jedan od njih imao duljinu od 35 metara. Kormilo, pričvršćeno na sredini krme, najprije je uvedeno u južnoj Francuzkoj u Bayonneu i značilo je veliko olakšanje kretanju brodova. Daljnja usavršenja uveli su Portugalci, što je i razumljivo, jer su od njih potjecale velike prekooceanske plovnje, koje su ih dovele u daleku Indiju.

U XV. stoljeću imamo još brodova s dvie katarke, jednom glavnom i drugom sporednom o

samom pramcu. Pramac broda bio je šiljat, jer je morao služiti u slučaju sukoba na otvorenom moru, da dohvati neprijateljski udarac. S vremenom je prednja katarka sve veća i napokon je isto toliko velika kao glavna. U XVI. stoljeću pravi se treća katarka straga, u blizini krme. Ta nosi manja jedra, mezane, koje su često trouglaste kao latinska jedra.

Na prednjem dielu broda često se je iztical još tako zvani kosnik ili bompres: služio je za to, da drži konop, kojim bi se prednja katarka sprieda povezala. Na tom bi se konopu kasnije pričvrstilo opet trouglasto jedro, tako zvana civadera. Jedra na katarkama sada su trbušasta i tako udešena, da su se mogla skratiti, a to se činilo u vrieme prejakog vjetra. Da se poveća brzina broda, pričvršćivala su se uz glavna jedra tako zvana kontrajedra ili popratna jedra, koja bi hvatala još jače vjetar. To je bilo od potrebe u nekim dielovima Atlantskog oceana, gdje je kroz dugo vrieme znalo vladati podpuno zatišje. To se pokazivalo osobito, kad su naše jedrenjače minule Gibraltarska vrata i dospievale do rta sv. Vincenta. Ako nisu mogle uhvatiti vjetra u blizini toga rta, morale su počekati na tu priliku nekoliko nedjelja, a to je značilo troškove i povećanu opasnost od razbojnika.

U XVIII. st. jedrenjačtvo se jako razvilo kod Engleza, jamačno zbog zaposjedavanja sjeverne Amerike. Zato imaju jedra na brodovima često englezke nazive (flok, kontraflok). U takvim se prilikama broj konopa povećava, ali su brodovi veoma brzi. Tako zvani kliperi znali su dostići brzinu od 20 uzlova na sat (oko 36 km).

Slike naših brodova ponajviše su sačuvane u crkvama, jer su pomorci u znak zahvalnosti, što su se spasili od oluje, poklanjali svetištu, kojemu bi činili zavjet, sliku svoga broda s imenom kapetana i broda. Ali je poznato, da su naše općine imale svoje bratovštine za gradnju brodova i za osiguranje pristaništa od neprijateljske navale. A svaka je bratovština imala svoj posebni način u opremanju broda. Brodovi, koji bi ulazili u pristanište, i oni, koji bi izlazili iz njega, morali su naime biti pregledani od članova bratovštine, kako bi se osigurala njihova plovitbena sposobnost. To se činilo radi toga, što se htjelo ustanoviti, da je domaći ili tuđi brod odputovao u podpunom obskrbnom stanju. U srednjem je vieku naime vriedilo pravilo, da sam grad, u čijem je pristaništu neki brod boravio, odgovara za sve štete, koje su na njemu nastale zbog kojeg mu drago uzroka, dok je brod boravio u gradskim vodama. Kad bi se takva šteta ustanovila, mogla se je općina oštećenog brodovlastnika naplatiti za štetu uzimajući kao naknadu brod ili robu kojeg mu drago građanina onoga grada, na čijem je području šteta nastala.

Strah od takvih podhvata, koji su se općenarodno zvali represalijama, bio je uzrok, da se pazilo na sigurnost svakog inozemnog putnika i svakog stranog broda. U isto se je vrieme pod tim utjecajem razvilo jako iztaknuto rodoljublje, lokalni patriotizam kod svih pomorskih općina. Građani jedne takve općine držali bi u najpodpunijem smislu rieči jedan za drugoga, zastupali bi jedni druge pred svim stranim oblastima.

U našim bratovštinskim crkvama po primorju naslikane su mnogobrojne lađe iz XV. i XVI. stoljeća. Osobito se mnogo zna za dubrovačke lađe, koje su prenosile vijesti iz jednoga kraja u drugi. Uobće je ta izvještajna služba mnogo značila u jedno vrieme, koje nije znalo ni za brzojav ni za druga obavještajna sredstva. Brze dubrovačke lađe, koje su stizale prije drugih iz jedne luke u drugu, izticale su se ne samo po tome, što su donašale svježih viesti, nego i po tome, što su te viesti bile dobro provjerene. Tako je Dubrovnik umio s pomoću tih viesti steći veliki ugled na stranim dvorovima i svojoj gradskoj državi nabaviti time jake prednosti.

Za takvu službu služile su pokadkada galije, ali su po koji put lake i male veslačke lađe, tako zvane kondure, vrlo uspješno vršile takvu službu. Kondure su bile lađe veoma lake i brze, a uzor im je bio u Carigradu, gdje se poradi jake bosporske struje ne mogu lako držati protiv nje obujmniji brodovi. Mletačke gondole nalikuju najviše takvim brodovima. U Carigradu imamo još danas kajiće. Londre su bile također lake i brze veslačke lađe. To su bile lađe za lokalnu službu. Seljaci, koji bi išli na gradski trg, nosili bi svoju robu o palici, koja im je služila za veslanje. Gripi su bili mali ribarski brodovi; gripatori znači ribare. U XIII. stoljeću brodogradilišta su se nalazila u svakom primorskom gradu, kadkada i po dva, tako u Boki Kotorskoj u Kotoru i u susjednom Perastu, kamo je dolazilo izvrstno drvo za građu. Svaki obrt, koji je imao posla s brodogradnjom imao je svoju bratovštinu. Te se bratovštine daju utvrditi u veoma odmaklo vrieme. Tako se ribarska družtva daju utvrditi već po našim kraljevskim listinama (piscatores qui et gripatores nominantur). U Kotoru je bila prastara bratovština, a podrietlo joj se pripisuje god. 809. Stvar nije izključena, jer je te godine zbog mletačkog ustanka protiv Bizanta bizantska flota došla u Krf i zatražila u daljem prodiranju pomoć dalmatinskih gradova. Svakako su bratovštine postojale sve do francuzkih vremena, te su se izticale zamjernim družtvenim radom. Kad bi pomorac stradao, kad bi se razbolio, kad bi trebao pripomoći, da udomi sina ili kćer, bratovština bi mu priskočila u pomoć. A osobito bi bratovštine po cielom Sredozemnom moru bile od pomoći mornarima, koji bi bili na prolazu u jednoj luci, pa ma iz kojih krajeva oni došli. Uzajamnost među učestnicima iste opasnosti bila je u ono vrieme upravo dirljiva. I u samim pomorskim ugovorima uviek je bila prije putovanja izrečena formula: I neka ga Bog doprati u spasonosnu luku.

5. BORBE PROTIV GUSARA U XVII. I XVIII. STOLJEĆU

U ranijem srednjem vieku bilo je dopušteno trgovati i s arapskim krajevima. Tako su arapske zemlje kao Egipat, Sirija, Španija i Sicilija dobivali veliki broj posjetilaca iz naših krajeva. Kad je međutim u kršćanskom svietu zavladala veća strogost, počelo se zabranjivati trgovanje s njima. No poslije prodiranja otomanske sile sve dalje prema Balkanu, bila je ta zabrana od velike smetnje za trgovinu, tako da su pojedine gradske obćine, osobito Genova i Mletci postigle od Svete Stolice dopuštenje za ovakvo trgovanje. To je značilo za ova dva grada veliku prednost, pa je zato i Dubrovnik težio za tim. Postigao je takvu povlasticu prilikom baselskog crkvenog sabora god. 1436. U svojoj buli »in coena Domini«, izdanoj o Velikom četvrtku, dobili su Dubrovčani dopuštenje za trgovanje s nevjernicima. S druge su strane Turci otvorili Dubrovčanima za danak, što im ga je plaćala republika, sva tržišta u Rumeliji, t. j. u evropskim krajevima. A opet su Dubrovčani bili u izvrstnim odnosima sa Španijom, tako da su im bila otvorene luke na Atlantskom oceanu. K tome su stajali u dobrim odnosima s Nizozemskom i s Englezkom. Bogatstvo dubrovačkih veza omogućilo im je, da grade veoma liepe i brze lađe. Za njih ima sada novih naziva, koji potječu jamačno iz Španije, tako karake, nave, galeone, urke. Starija imena se napuštaju. To je znak, da je uveden novi način gradnje, jamačno po uzorima, kakvi su nastali u krajevima, gdje su prekomorska poduzeća bila u običaju. Teorija o brodogradnji u početku XVII. stoljeća jako je razvijena: sada izlaze brojne knjige o načinu, kako se brodovi grade i naoružavaju.

Međutim je ovo naoružavanje brodova bilo prouzročeno drugom pojavom: prevladavanjem gusarstva u drugoj polovini XVI. stoljeća. Gusarstva je bilo zapravo više ili manje već i u XV. stoljeću, ali su se bacili na taj posao pripadnici arapske sjeverne Afrike, koji su prije imali pristupa u naše luke, a izključeni su podkraj XV. stoljeća. Opet se sada pojavljuje potreba brodopratnja i posebnih ugovora s gusarskim državama, kojima se plaćao posebni danak, kako bi ipak odustale od svojih podhvata. Barbarežki naoružani brodovi krstarili su po Sredozemnom moru, a samo onaj, koji je imao potvrdu barbarežke vlade, bio je slobodan od svakog neprijateljstva.

Često su neprijateljstva između Mletaka i Porte tečajem XVI. i XVII. stoljeća znač la povod za smanjivanje mletačkih povlastica u Turskoj. Ali je izravna posljedica toga bila zategnutost između Mletaka i naših krajeva. Kako su se ratovi između Mletaka i Turske vodili dobrim dielom po moru, zahtievali bi Mletčani, da njihovu blokadu protiv Turaka poštuju i hrvatski pomorci, dok bi zahtievali, da svi odustanu od neprijateljstva prema Turcima, kad bi Mletci sklopili mir s njima.

Kad su Mletci i Španija objavili Turskoj rat god. 1539., pokaza se brzo, da je tursko brodovlje jače od mletačkog. U turskoj je službi naime bilo onda mnogo Genovljana, a između Genove i Mletaka uviek je bilo zle krvi. — Kad su Mletčani to uvidjeli, sklopili su poseban mir, u kojemu su zajamčili Turcima trgovanje u mletačkoj luci. Međutim je rat dalje trajao između Španije i Turske, a Španiji se pridružio Ferdinand Habsburžki, koji je onda bio hrvatski kralj.

Dosljedno tome hrvatski su pomorci, osobito Senjani, išli dalje u potjeru za Turcima. Ovi su se pridružili Mletčanima, koji im bijahu zajamčili slobodnu trgovinu po Jadranskom moru, koje su Mletčani ponosno nazivali svojim zaljevom. Sada nije Mletčanima preostalo drugo, nego ili da sami idu u potjeru za Senjanima ili da Turcima odkažu, ugovor, koji je njima značio veliku dobit. Odlučiše se za prvu mogućnost, i tako je započelo ratovanje između Senjana i Mletčana. Kako su u Senju bili okupljeni bjegunci iz unutarnje Hrvatske, osobito poslije pada tvrdog Klisa (1537.), razvila se tako borba između ovih uskoka i Mletčana. Najprije su uskoci zapriečili turskim brodovima, da dođu u jadranske vode. Zatim su zabranili turskim trgovcima, da se posluže mletačkim lađama. Na svršetku su uobće zabranjivali dovažanje turske robe u hrvatske i mletačke luke, pa i u Mletke.

Kako se s uskočke strane borba vodila žilavo i uspješno, došla je time u opasnost sva mletačka trgovina. Mletčani su morali suzbijati uskoke, ako su htjeli sačuvati svoj ugled kod Porte, ali su se za uskoke zauzele Španija, Austrija i sam papa. Na svršetku je mir sklopljen u Madridu god. 1617.: u njemu su Habsburgovci popustili Mletcima i obećali, da će odstraniti iz Senja uskoke. Razlog za to popuštanje bio je u tome, što je predstojalo veliko razračunavanje između katolika i protestanata u Njemačkoj.

Uskočki ratovi nisu mnogo značili sami po sebi, koliko su značili zbog svojih posljedica. Habsburgovci, koji su silom prilika morali napustiti Senjane, došli su sada do toga, da procjenjuju važnost Jadranskog mora. Doduše njihov se interes za more nije pokazao odmah, jamačno zbog rata u Njemačkoj i kasnije zbog ratovanja u Francuzskoj. Ali poslije propasti Zrinskih i Frankopana došle su u austrijske ruke sve pomorske naprave, kojima su razpolagali Frankopani u svojim primorskim pristaništima. S druge je strane opet baš usred rata za španjolsku baštinu francuzko brodovlje ušlo u Jadransko more i pokušalo buniti Hrvate protiv Austrije, da bi se priključili ustanku, što ga bijaše podigao Franjo Rakoczy.

Može se reći bez pretjerivanja, da je od toga vremena postalo jasno austrijskim vladarima, osobito Karlu III. i Mariji Tereziji, koliko im je važno uzdignuti naše pomorstvo.

Međutim su borbe protiv barbarežkih gusara bile sve jače. Na početku su mislili, da imaju pravo ući u jadranske vode, kako bi zaštitili otomansku trgovinu od uskočkih navala. Kasnije su pravili sve više takvih »redarstvenih« krstarenja. Brodovi opet idu u brodopratnjama.

STARI DUBROVAČKI BRODOVI NA JEDRA

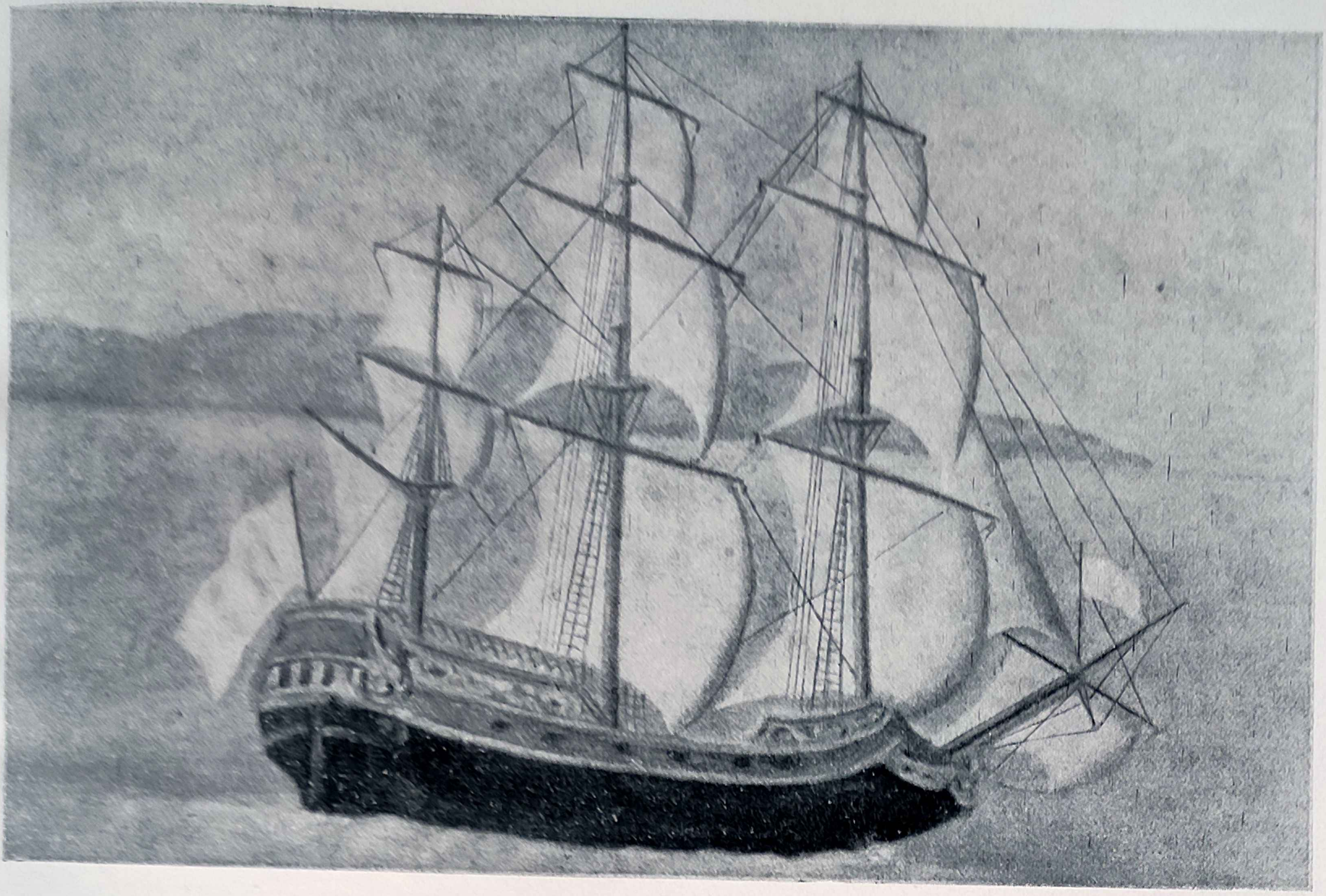

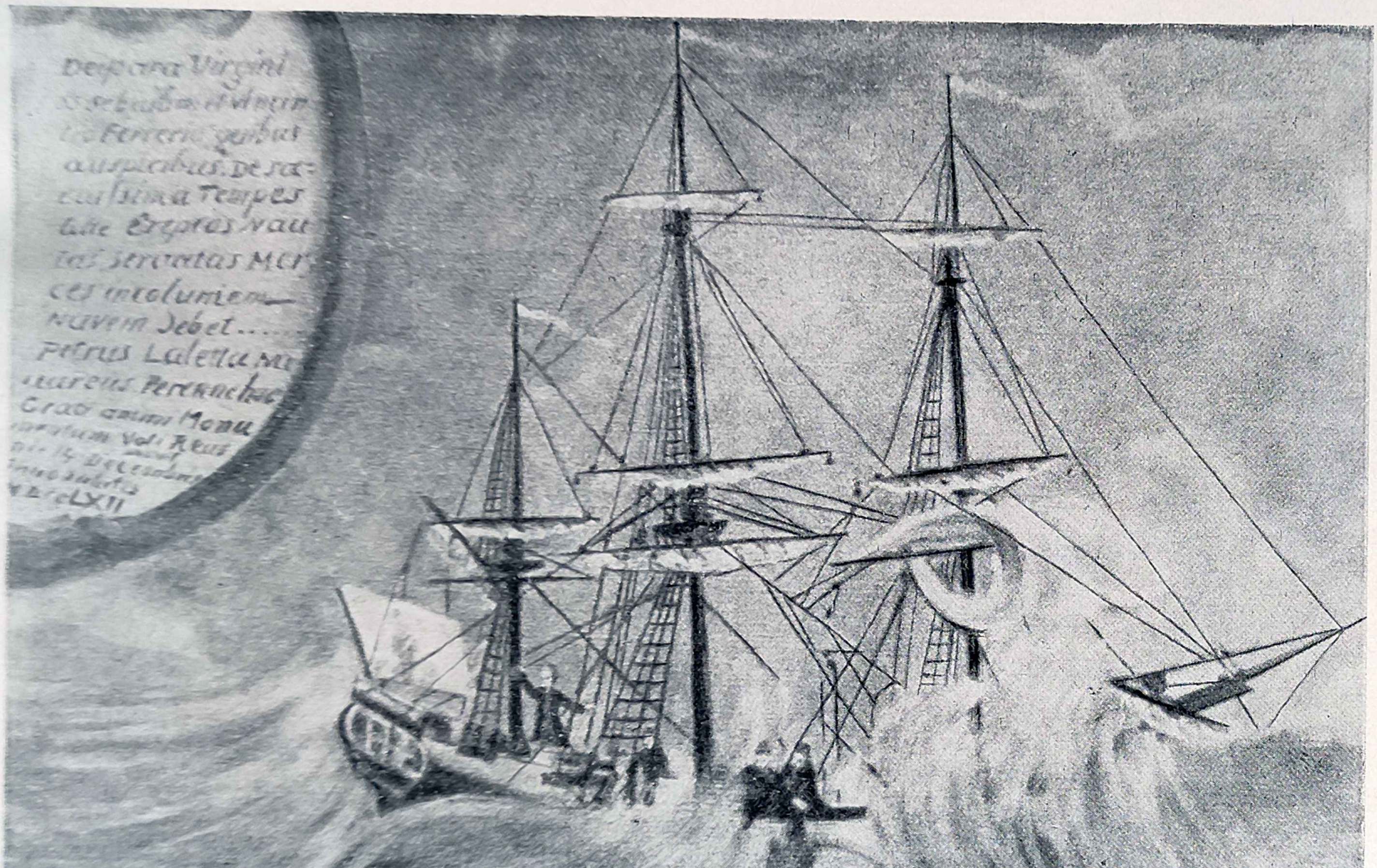

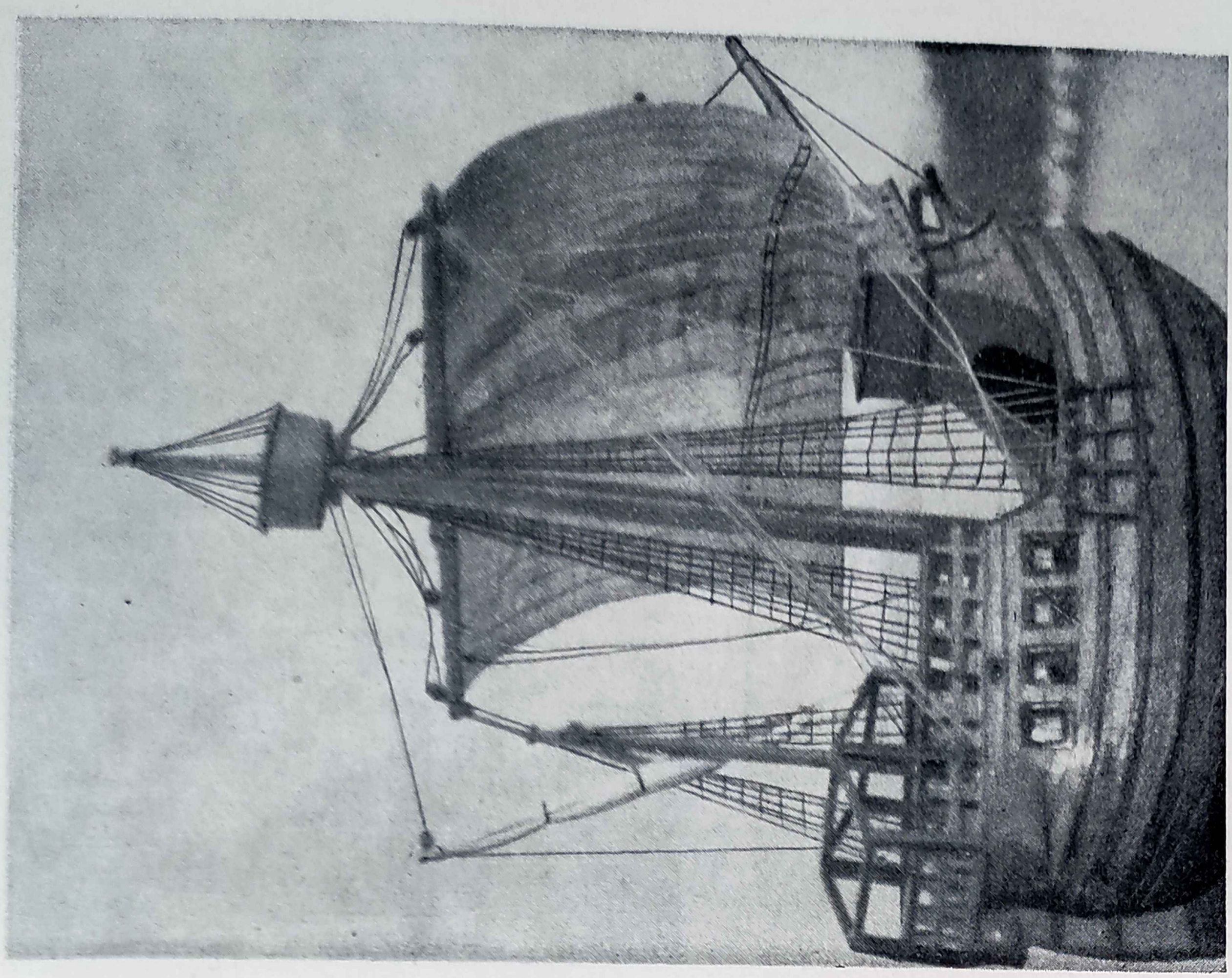

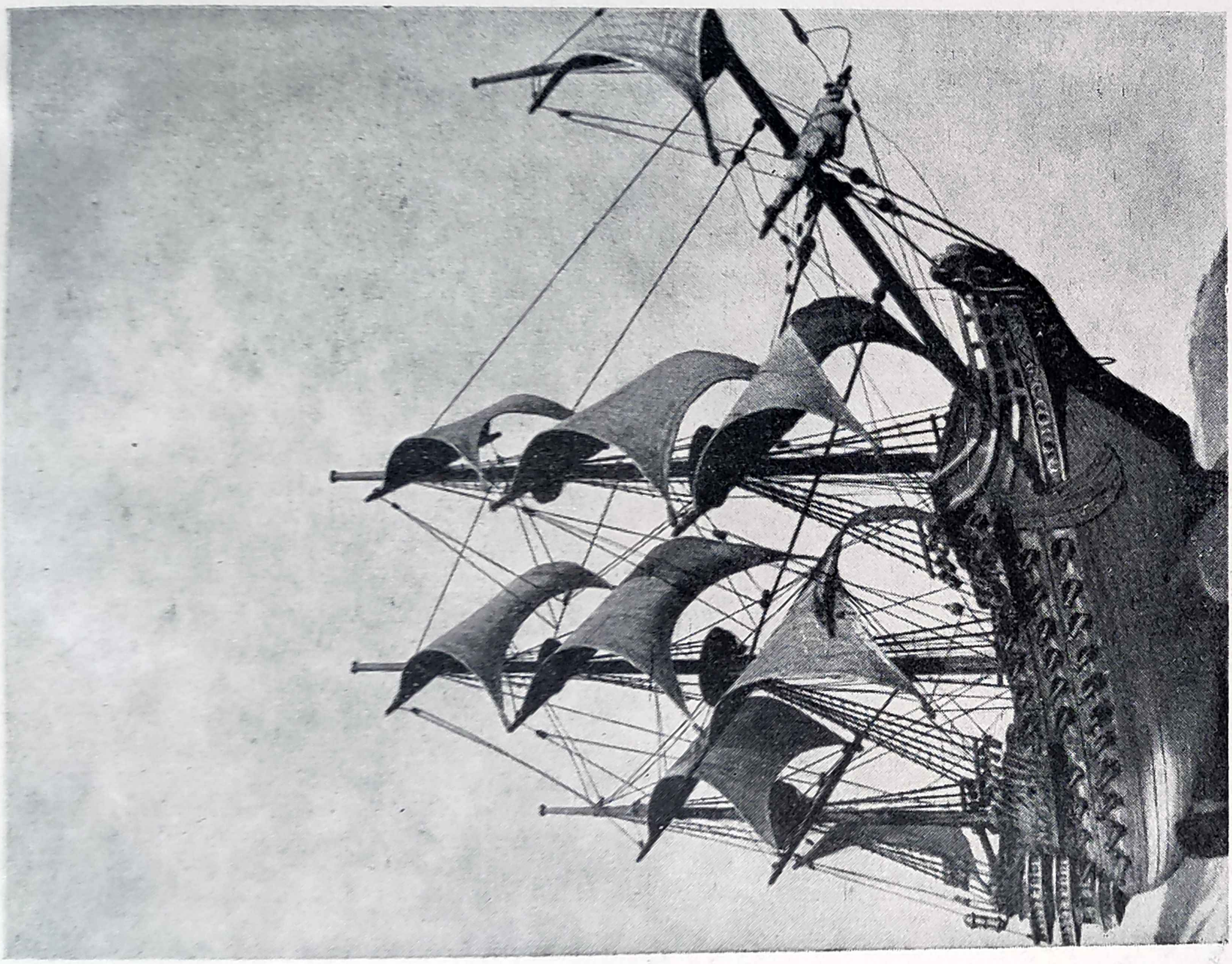

STARI SENJSKI BRODOVI NA JEDRA

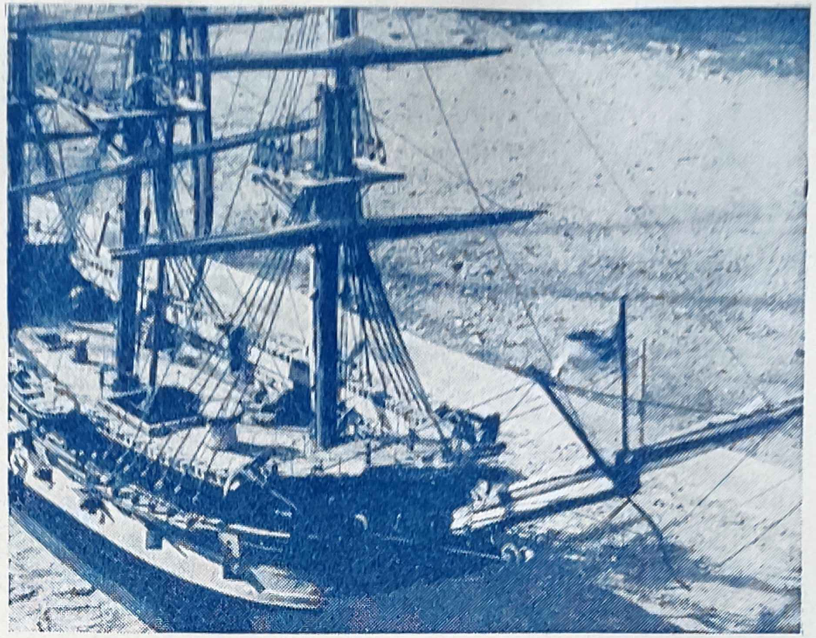

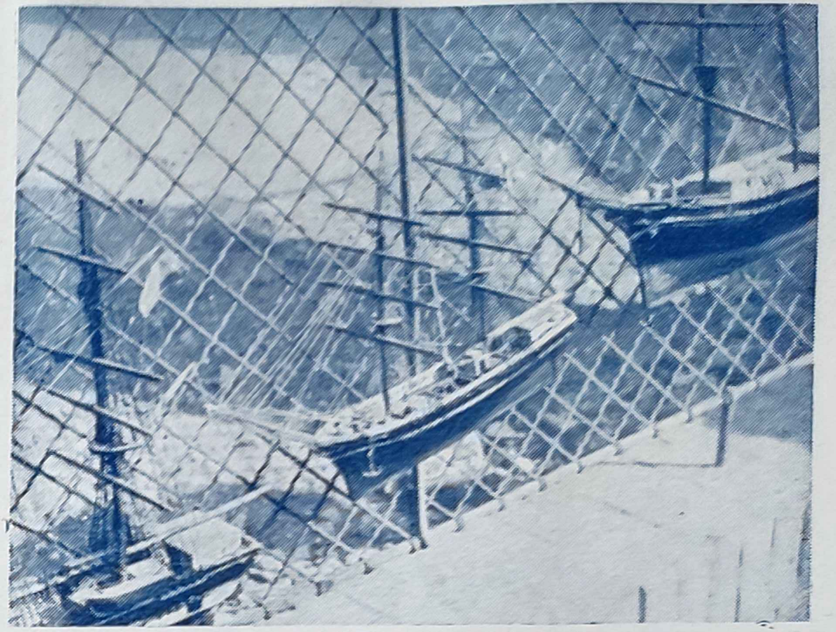

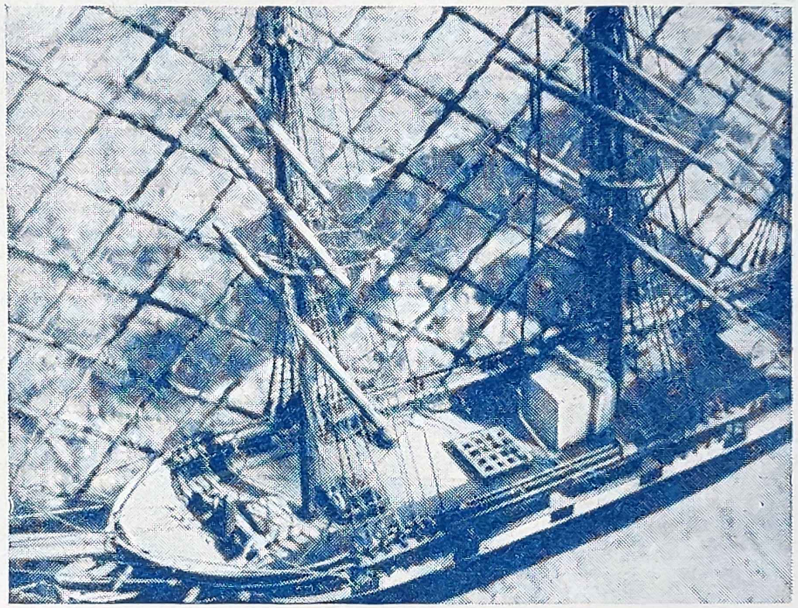

SENJSKI JEDRENJAK SA ZAVJETNE SLIKE U CRKVICI MAJKE BOŽJE OD ARTA U SENJU

ULAZAK PRVOG PAROBRODA U SENJSKU LUKU OKO GOD. 1830.

Opet se naoružavaju brodovi za borbu kao i u vrieme macedonskih careva. A sama je Mletačka republika razpisala u XVIII. stoljeću posebne nagrade onim našim brodovlastnicima, koji bi svoje brodove tako gradili, da bi u slučaju potrebe mogli služiti i za borbu. To su naši pomorci Mletcima učinili, a odlikovali su se zbog toga u mnogim bitkama u najudaljenijim krajevima Sredozemnog mora, blizu Atene, kod Dardanela, kod Krfa, na obali Sicilije.

Druga polovina XVII. stoljeća stoji pred očitim nazadovanjem dubrovačkog, ali i ostalih pomorstava na Jadranu. Iz pisma admirala Andrije Ohmučevića Grgurića, koji se nalazio u španjolskoj službi, vidi se, kako dubrovačkih brodova, najboljih u Sredozemnom moru i tako dobro snabdjevenih topovima i strjeljivom, ima sve manje. Oni dobri častnici i mornari, koji su bili spremni, da se po potrebi brane protiv svakog neprijatelja, koji bi ih želio napasti, bili su tako na dobrom glasu, da »su svi trgovci u Evropi željeli, da se služe ovim brodovima za svoje prievoze robe, jer su mogli računati sa hrabrošću i vjernošću ljudi dubrovačkoga naroda«.

Atlantska plovitba, koja je preotela maha u Evropi nakon odkrića Amerike djelovala je i na nazadovanje našeg pomorstva.

Dubrovački brodovi bili su na glasu, jer je gradnja njihova bila savršena. Brodogradilišta u Gružu, bilo ih je kasnije i više, bila su na izvrstnom glasu, a neriedko su tu naručivali brodove i ljudi iz inozemstva.

6 NAPREDOVANJE SJEVERNIH JADRANSKIH LUKA

Uzporedo s ovim popuštanjem dubrovačkog (i mletačkog) brodarstva opažamo dizanje ostalih hrvatskih luka. Gospodarska politika Karla III., koji je težio za tim, da od Trsta, Rieke i Senja napravi protutežu Mletcima, i da staroj republici oduzme staro prvenstvo u Carigradu, bila je od velike pomoći za razvitak našeg brodarstva.

Dubrovčani, koji su toliku ulogu bili igrali u svim važnijim pomorskim podhvatima, tako u odpremanju Velike armade god. 1588., pa i u službi englezkih vladara, kao na primjer Henrika VIII., našli su se sada u dosta velikoj konkurenciji s brodovlastnicima sa sjevera. Naše obćine dobivaju sada svoje pomorsko uređenje, a Marija Terezija izdaje svoj pravilnik za pomorstvo. U isto vrieme putuje ona u naše sjeverno primorje, nadgleda gradnju brodogradilišta, nastoji oko toga, da se kod nas razvije smisao za daleka poduzeća.

Naše gradske obćine dobivaju s tim novi značaj. Mletčani se već tuže, da se opet pojavljuju po jadranskim vodama uskoci. To su bili zapravo naši trgovci, koji su počeli trgovati s Carigradom i donositi odtuda kavu, mirodije, surovi pamuk iz Macedonije i Egipta, tkanine i noževe iz Sirije.

Poslovi s Levantom izplaćivali su se to više, što je već Karlo III. odredio, da se u povlaštenim lukama nemaju pobirati carine od prekomorske robe. Da pojača veze hrvatskih luka sa zaleđem, dade on izgraditi znamenitu cestu, nazvanu Karolinom, koja je iz Karlovca išla u naše primorje. Kasnije je ta cesta izpravljena i preuređena u Lujzinsku cestu, oko koje se proslavio Filip Vukasović.

Ratovi s Francuzkom, koji su uzeli sve jači zamah početkom XIX. stoljeća, značili su s početka poticaj, a kasnije težku kušnju za naše brodarstvo. Mletci su, međutim, kao nezavisna država prestali postojati god. 1797. Austrijski vladari, pod koje su došli Mletci, nastojali su, da svoje luke zaštićuju i da u njihovu korist pokrenu one povlastice, koje su Mletci imali već od god. 991., i koje su sastojale u tome, da su mletačke lađe bile oslobođene od svakog pregleda u Dardanelima između Sesta i Abida. Sada vriede te povlastice u pogledu austrijskih luka, dakle ne samo Trsta i Rieke, nego i Bakra, Senja, Kraljevice. Pojačavaju se veze sa zaleđem i trgovina s Turskom, a ova se još pojačava s time, što su brojni trgovci iz Levanta, osokoljeni povlasticama, zajamčenim požarevačkim mirom, došli, da se nastane u sjeverne jadranske luke.

Brodarstvo je došlo sada do snažnog zamaha, premda je doba ilirskih pokrajina (1809.-1813.), kad je ciela obala prešla pod francuzku vlast, značilo dosta jaki zastoj. Pomorsko kriomčarenje vršilo se u velikom razmjeru, osobito pošto je Englezima uspjelo da zauzmu Vis i da ga brane pobjedom od 13. ožujka 1811. Broj stanovnika Visa brzo se popeo na preko 10.000. To znači, da je tamo došlo mnogo pomoraca i trgovaca iz sjevernih krajeva. Kad je Napoleonova slava prestala, značilo je to za naše jedrenjače nov procvat, jer je poslije tih ratnih potresa međunarodni značaj austrijske carevine stajao veoma visoko.

Naše su se primorske obćine tako razvijale u svojoj povučenosti do blagostanja. Svaka je skoro imala svoj škver ili brodogradilište, koja za veće, koja za manje lađe. Sada nisu više služili kao primjer španjolski i francuzki nego englezki uzori. Tako čujemo kao nazive za brodove »bark«, »brig«, »schooner«. To dolazi odtuda, što su mnogi brodovi dospievali iz naših krajeva u Cardiff ili Glasgow ili u Liverpool i odtuda prelazili preko Oceana u Sjedinjene Države. Još nije parobrodarstvo došlo do nekog značenja: ljudi su se dugo prepirali, da su parobrodi koristni samo za putnike, dok su jedrenjače daleko bolje za prievoz robe. Svakako je jedrenjača u povoljnim prilikama, to jest kad vjetrovi nisu bili protivni, izvršivala prievoze mnogo jeftinije. Ali pokraj svih nastojanja naših konzervativnih pomoraca, koji nisu voljeli podređenost prema parobrodarskom družtvu, nego su se mnogo radije uz životnu opasnost protucali kroz sva mora, morao je na svršetku parobrod pobiediti.

Pobjeda parobrodarstva značila je gospodarsku propast mnogih naših najljepših primorskih sredina. O tome nam rječito govori Vjenceslav Novak u svojim »Posljednjim Stipančićima«.

Ljudi se nisu mogli nikako snaći u ovoj promjeni, pa su svoju borbu tjerali do najkrajnjih posljedica. Zadužili su se, slabo su naoružali svoje lađe, krparili su koliko su mogli, a na svršetku su morali uz najgore uvjete napustiti svoje trošne brodove, koji su im značili svjedočanstvo iz boljih vremena.

Tragedija jedrenjače bila je dobrim dielom gotova oko god. 1890., ali je borba za njezino održavanje potrajala dobrih trideset godina. Stari su pripoviedali, da je poslije krimskog rata (1854.-1855.) jedro propalo. Zapravo je s krimskim ratom počelo biti jasno, da će jedro podleći. Ali koliko je bilo požrtvovnosti u ovim ljudima, koji su izpražnjavali kuću, svakim danom vidjeli biedu bliže i bliže, koji su svoje živote izlagali sve većim opasnostima, dok su najzad skršeni godinama i nedaćama morali napustiti svoje jedro i svoju djecu dati drugim školama i drugom zanimanju.

S jedrom je nastradala čitava družtvena struktura našeg primorja.

Opisati poviest našeg parobrodarstva znači zalaziti i u pitanje našeg današnjeg pomorstva. Pod Austro-ugarskom monarhijom bile su glavne luke Trst i Rieka. Dubrovnik je još jedini bio očuvao svoje posebno parobrodarstvo.

Ali je od sveukupnih 849.000 tona austro-ugarske trgovačke mornarice svega tek 108.000 tona prešlo pod vlast bivše S.H.S. To se brodovlje povećalo tečajem razmaka od god. 1919. do 1941. i bilo je prešlo 450.000 tona. Težko je utvrditi, koliko je od toga broja prešlo na našu državu.

DODATAK

PRAVOSLAVLJE U HRVATSKOJ

Napisao S. M. ŠTEDIMLIJA

I.

Na području poviestne Hrvatske pravoslavlje je dobilo tokom vremena dvostruko značenje. U prvom redu ono je značilo samo pripadničtvo iztočnom crkvenom obredu, a tek mnogo kasnije počelo se pravoslavlje u Hrvatskoj dovoditi u vezu, pa čak i poistovjećivati s pripadničtvom srbskoj narodnosti.

U toku stoljeća pojedine hrvatske pokrajine imale su različitu sudbinu, jer su bile izvrgnute različitim političkim i historijskim događajima i utjecajima. Stoga je i pravoslavlje na različite načine prodrlo na područje Hrvatske tokom prošlih stoljeća.

S utvrđenjem narodne pripadnosti doseljenika ide dosta težko, jer ih historijska vrela različito nazivaju. Srbski povjestničar Ilarion Ruvarac doživio je mnogobrojne napadaje srbijanskih pisaca zbog toga, što je u jednoj svojoj razpravi tvrdio, da se ne može govoriti o »seobi Srba preko Save i Dunava, jer se tu ne radi o jednoj organiziranoj seobi niti o prielazu jedne skupine ljudi, koja bi bila pravno i jezično homogena«. Ruvarac stoji na stanovištu, da se radilo o prielazu jedne neorganizirane mase ljudi, koja nije ni krvno ni jezično bila jedinstvena i koju u velikom dielu nisu rukovodili jedni te isti razlozi za preseljenje. Iz vrela vidimo, da je među doseljenicima pored Srba iz Srbije bilo Bugara, Macedonaca, Grka, Albanaca i ostataka pojedinih naroda, koji su nekada živjeli ili se kretali po srednjem Balkanu (Vlaha, Cincara, te raznih stočarskih nomadskih skupina).

II.

Po svom dolazku u sadanju domovinu, Hrvati su u vrieme naseljavanja zauzeli veoma velike prostore, kojima su kroz vrieme dali vlastito obilježje ostavljajući tako trag svoga imena i kulture, koji je dotrajao i do naših dana. Od Blatnoga jezera, i od Koruške, pa na iztok do linije, koju čini Drina—Lim—Atena—južni rtovi Peloponeza, Hrvati su posjeli cio taj prostor i svuda na njegovim granicama ostavili trajne spomenike svoga obstanka. Međutim historijski se događaji nisu odvijali u prilog Hrvatima, pa nisu dopustili, da se oni pod svojim imenom održe na cielom ovom prostoru. Sudbina im je bila dodielila jednu značajnu, ali pretežku ulogu, koja se mogla izvršiti samo uz neizmjerno velike žrtve. Hrvati su se našli baš na mostu između dva svieta, okruženi razstrojenim dielovima razsutih starih naroda i dielovima bjegunaca, koje je ovamo bacio val seobe naroda. U takvim okolnostima hrvatska narodna jezgra morala se početi grčiti i zgušnjavati. Ovo je započelo vjerojatno još prije hrvatske kršćanske ere. U doba kralja Tomislava na jugoiztoku etnička i političko-državna granica Hrvata nalazila se kod Drača, na Limu, a na iztoku na Drini. Kasnije se u Dukljі oblikuje posebna, ali ne sasvim odvojena država, koju ljetopisac naziva po narodnom Crvena Hrvatska, što će reći Južna Hrvatska. Njezini vladari (»arhonti«) priznaju prvenstvo vladarima Biele Hrvatske i šalju im u znak tog priznanja darove. Oslabljena unutarnjim nemirima Crvena Hrvatska dolazi do ruba propasti, te baš tada stupa u najtješnji savez sa srbskom Raškom i ostaje u tom savezu, zadržavajući naziv kraljevine i ostajući vjerna rimokatoličkoj crkvi, sve do razpada Dušanova srbskog carstva. U ovoj zemlji i u susjednim joj pokrajinama sačuvani su u topografskim nazivima i uobće u zemljopisnoj nomenklaturi tragovi hrvatskog imena i nazivlja u velikom broju, a narodna predaja sačuvala je u živoj predočbi iz prošlosti mnoge događaje, u kojima glavnu ulogu igraju ljudi, koji se nazivaju Hrvatima. Međutim, u sklopu tuđe srbsko-

albansko-grčke države i pod utjecajem crkve, koja je uživala punu zaštitu te države, počinje se kod naroda u ovom kraju gubiti hrvatska nacionalna sviest. On trajno izpada iz okvira hrvatske države, pa hrvatsko ime živi u njemu samo u poviestnim vrelima i u narodnoj predaji. Istodobno i kasnije na sjeveru i na zapadu potiskivani su k jezgru hrvatski etnički izbojci, sve dok nije područje hrvatske narodne države zadobilo oblik, koji manje-više ima i danas, i na kom se trajno ustalilo hrvatsko ime i hrvatska etnička cjelina. Nesumnjivo je jedno, a to je, da je isto toliko hrvatske krvi ostalo izvan vlastitog etničkog područja, koliko je nje ostalo u obsegu državnih granica. Samo je ljudima, kojih žilama ta krv teče, s vremenom hrvatsko ime postalo strano.

U hrvatskim krajevima sjeverno od Save nije postojala do seoba za vrieme Turaka nikakva druga vjera osim rimokatoličke, a to je u doba reformacije bilo utvrđeno i posebnim zakonskim člancima na početku 16. stoljeća. U požežkim se gorama mogla naći po koja manja skupina prebjeglih bosanskih »krstjana«. Prve manje raztrkane kolonije pravoslavnih (Rasciani) u gornjoj Slavoniji javljaju se već oko sredine 15. stoljeća. To su bili »Rasciani«, koje je doveo kao vojničku posadu hrvatski ban Ulrih grof Celjski, pošto se u proljeće 1434. oženio Katarinom, kćerkom srbskog despota Đurđa Brankovića Smederevca. Ovi doseljenici nisu sačuvali pravoslavnu vjeru, nego su brzo prešli na katoličku i za kratko se vrieme utopili nacionalno i vjerski u hrvatsku narodnu sredinu. Isto tako i u donjoj Slavoniji bilo je manjih kolonija doseljenika pravoslavne vjere, ali su i oni uskoro primili rimokatoličku vjeru i etnički se stopili s Hrvatima starosjediocima.

Prodor austrijske vojske, pod zapovjedničtvom Piccolominija, u unutrašnjost Srbije izazvao je ponovne jake pokrete tamošnjih naroda i njihovu nadu u skoro oslobođenje od Turaka. Car Leopold upućuje 6. travnja 1690. jednu poslanicu, po svoj prilici pećkom patriarhu Arseniju Čarnojeviću, te mu u njoj kaže: »Javiše nam, kako Vam kršćanstvo na srdcu leži. Sa zadovoljstvom uzimamo na znanje, da ste išli na ruku Piccolominiju, našem generalu u tim krajevima. Nadamo se od Vaše pobožnosti, da ćete to i u buduće činiti, Vi, koji ste tolikog ugleda kod svih Albanaca i Rasciana: svojski čete, u to ne sumnjam, pomoći, da ovom zgodom, koju nam Bog pruža, oni zbace turski jaram, te združeni s našim oružjem, barbarsku okrutnost na svaki način satru i ugase. To je djelo Bogu ugodno i dostojno naše milosti, koju ne ćemo propustiti izkazati i stvarnim dokazima«.

Car Leopold je istoga dana uputio potrebnu poslanicu »svim narodima i pokrajinama, i svima, koji ovo budu čitali ili čuli, a u prvom redu narodu albanskome«. U toj poslanici car javlja, da je svrha rata, povedenog protiv Turaka, oslobođenje svih naroda, povratak svih prava i povlastica, koje su imali prije pada u tursko robstvo. Stoga poziva narode »po svoj Albaniji, Srbiji, Meziji, Bugarskoj Silistriji, Macedoniji i Rasiji i po ostalim pokrajinama zavisnim od Ugarske«, da se priključe njegovoj vojsci u ovom ratu. U tom pozivu car obećava spomenutim narodima pravo birati vojvode i poglavare, oprost od javnih daća i poreza, osim onih, koje su plaćali prije dolazka Turaka, i onih, koji se plaćaju za vrieme rata. Obećava zatim podpunu slobodu vjere, prijašnja prava i slobodštine, te slobodan posjed pokretnih i nepokretnih imanja, ukoliko ih u svojim granicama otmu od Turaka.

U ovim poslanicama car je dao obećanja spomenutim narodima u predpostavci, da će Turci biti pobieđeni i da će ti narodi oslobođeni ostati u svojim zemljama zavisni od Ugarske. To primjećuje dr. Ante Starčević: »Očito, car Leopold obriče ovim pukom sve blagodati u njihovih zemljah, a ne u Hrvatskoj ni u Ungarii. Znamenito da ih opominje, neostavljati postojbine«.

Ove poslanice naišle su na odziv kod naroda srednjeg Balkana, a posebice kod njihova crkvenog poglavice pećkog patriarha Arsenija III. Čarnojevića, koji je narod bunio i poticao na borbu protiv Turaka. Međutim, ratna se sreća preokrenu, te Turcima pođe za rukom razbiti kršćansku vojsku i prisiliti je na odstup k sjeveru.

Prije sloma ove vojske, čijim je četama na jugu zapoviedao grof Piccolomini, pećki patriarh je bio pobjegao u Crnu Goru. Kad je Piccolomini došao u Peć, kaluđeri su pozvali patriarha natrag i on se povratio, te se u Prizrenu sastao s Piccolominijem. Baš u vrieme njihovih razgovora pojavi se kuga u vojsci, Piccolomini podleže bolesti, a nakon njegove smrti nije više bilo sposobna vojskovođe, koji bi vodio uspješno borbu.

Oni, koji su bili položili prisegu na vjernost caru Leopoldu ili koji su sudjelovali u borbama na njegovoj strani, na čelu s patriarhom Arsenijem, nisu smjeli više ostati u svojoj domovini bojeći se osvete Turaka. Patriarh pošalje episkopa Isaiju Đakovića caru Leopoldu s pismom i porukama moleći za pomoć u ovim težkim prilikama. Car je Đakovića liepo primio i saslušao, pa je po njemu uputio patriarhu Arseniju poslanicu, t. zv. »privilegiju« od 21. kolovoza 1690., u kojoj je napisao i ovo: »I ovaj arhiepiskop, koga će crkveni i svjetovni stalež između sebe izabrati, neka imade slobodnu vlast razpolagati sa svima iztočnim crkvama grčkog obreda, episkope posvećivati, svećenike po manastirima razređivati, gdje bude nuždno crkve vlastitom vlašću zidati, po varošima i selima racke duhovnike namještati: jednom riečju, da imade vlast, kao i dosada, da bude poglavar nad crkvama grčkoga obreda i nad obćinstvom iste vjeroizpoviesti i da ima vlast njima razpolagati, vlastitom vlašću crkvenom, po povlasticama, koje su dali naši predšasnici (!) nekadašnji blažene uspomene kraljevi Ugarske, po svoj Grčkoj, Rasiji, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenopolju i Hercegovini, kao i u Ugarskoj i Hrvatskoj, gdje ih stvarno imade i dokle nama svi skupa pojedinačno vjerni i privrženi budu«. U vrieme, kad je izdana ova »privilegija«, iz Srbije i susjednih joj zemalja još se nije nitko bio

preselio preko Dunava i Save na sjever. Ta je »privilegija« trebala vriediti samo za zemlje, u kojima su se budući naseljenici nalazili prije rata. Do seobe je konačno došlo: pod vodstvom patriarha prešlo je dosta naroda u ugarske zemlje sjeverno od Save i Dunava. Ovi preseljenici bili su mješavina Srba, Albanaca, Macedonaca, Vlaha, Grka i drugih ostataka raznih naroda, koji su živjeli na području srednjeg Balkana. Ono, što ih je sve sjedinjavalo, bila je samo crkva.

Godinu dana poslije prve »privilegije« (21. VIII. 1691.), kad je već seoba bila izvršena, izdao je car Leopold drugu, u kojoj se — među ostalim — kaže: »Upotriebit ćemo također po mogućnosti sav trud, da pobjedonosnim našim oružjem, Božjom pomoću, spomenuti narod racki što prije u oblasti ili staništa, koja prije toga imađaše, nanovo uvedemo i neprijatelje odande suzbijemo«. Niti doseljenici, a niti car Leopold nisu računali s tim, da će bjegunci iz južnih zemalja ostati na području carevine trajno. Mislili su, da će doći do oslobođenja njihove domovine, pa da će se po svršetku rata u nju povratiti.

Nije trebalo dugo čekati, pa da se uvidi, da o povratku bjegunaca nema ni govora. Stoga se patriarh Arsenije obrati caru Leopoldu s molbom, u kojoj ga je molio »da bi za bolje oduševljenje njihove službe njihova pređašnja prava održati, dostojanstvo arhiepiskopa i njegov autoritet, da može postavljati episkope svojega obreda, potvrdio...« Na ovu molbu car Leopold izdao je 4. ožujka 1695. »privilegiju«, u kojoj je »milostivo zaključio, da i spomenutom arhiepiskopu (Arseniju) staro dostojanstvo i vlast episkopa svojega obreda postavljati nepovrieđeno ostane, i episkopi, koje je on postavio... da mogu svoja duhovna zvanja, bez smetnje obavljati...«. Puku je bilo priznato pravo, da može sa svećenstvom zajedno birati svoga arhiepiskopa i da može »slobodno vršiti svoje obrede i svoju vjeroizpoviest bez ikakvog straha, opasnosti i štete u tielu i imanju«.

Sve ove »privilegije«, kad su izdavane, imale su privremeno značenje, jer još nije ipak bila izgubljena svaka nada na povratak. Kušalo se kasnije sa stanovite strane dokazati, da su povelje cara Leopolda temelj privilegijama pripadnika grčko-iztočne crkve na području Hrvatske. Međutim, protojerej Dimitrije Ruvarac o tim privilegijama kaže: »Govoriti i pisati dakle, da je privilegijama Leopoldovim srbskom narodu u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji priznato neko pravo u upravi crkvenoj, prosta je — što rekli Srbijanci — izmotacija«.

Čitavih sto godina kasnije donesen je XXVII. zakonski članak ugarskog sabora od 1790./91., u kojem se kaže: »Nj. presvietlo kr. V. blagoizvoljeva milostivo odobriti, da nesjedinjeni grčkoga obreda stanovnici ugarske kraljevine u ovoj kraljevini pravo građanstva dobiju, da se ukinu zakoni u protivnom smislu postavljeni, ukoliko se na nesjedinjene grčkoga obreda odnose... Uostalom, prava kraljevskog Veličanstva u djelima klera, crkve, zakona, kojega vršenje bit će im podpuno slobodno, fundacija, nauka i odgoja mladeži ne manje i njihovih privilegija, koje nisu protivne osnovnom ustavu kraljevine, kao što je presveto Veličanstvo prava ova od svojih predaka slavne uspomene primilo, tako se istom gorehvaljenom kraljevskom Veličanstvu i u napredak nepovrieđena ostavljaju«.

Osim privilegija, koje je izdao car Leopold, prije njega je g. 1630. izdao još car Ferdinand II. povelju, kojom određuje položaj doseljenih pravoslavaca na području Vojne krajine, dok ih je kasnije izdano veliki broj od strane cara Josipa I., Karla VI., Marije Terezije, Josipa II., Leopolda II., Franje I. i Franje Josipa I. Među najvažnije spada patent Franje Josipa I. od 15. siečnja 1848., kojim se ustanovljuje dostojanstvo patriarha.

III.

Kad su Turci dospjeli do Dunava, Save i Une s juga i iztoka, sve iztočne pravoslavne crkve na europskom jugoiztoku našle su se pod njihovom vlašću zajedno s vaseljenskom patriarhijom u Carigradu. Kod naroda, čije su državne tvorevine propale, crkva je počela igrati glavnu ulogu ne samo kao vjerski, nego i kao kulturni i prosvjetni činbenik. Vodstva pravoslavnih crkava nalazila su se pod vlašću i utjecajem Turske, te je cjelokupna njihova djelatnost mogla biti stavljena pod nadzor. Do progona crkvenih prvaka dolazilo je samo onda, kad su se oni upuštali u političke poslove i kad su poticali narod na bune protiv turske vlasti ili su pak i sami snovali urote.

U vrieme najvećeg uzpona carevine, na čelu koje se tada nalazio sultan Sulejman Veličanstveni, na Visokoj Porti uviđaju, da bi se srbska pravoslavna crkva mogla korisno upotriebiti, ako bi se našlo lojalnih prvaka, koji bi je vodili i koji bi surađivali s turskim državnim vlastima. Od takva rada imala bi koristi crkva, a i Turci. Tako dolazi do obnove pećke patriarhije. Turske vlasti idu za tim, da pod vlast ove patriarhije dođe cio pravoslavni sviet slavenskih jezika na jugoiztoku Europe osim Bugara. U svrhu što lakše provedbe toga nauma turske vlasti daju srbskoj pravoslavnoj crkvi i njezinu svećenstvu mnoge povlastice i olakšice u radu.

Rimokatolička crkva bila je u sasvim drugom položaju prema turskim vlastima. Njezino vodstvo nalazilo se izvan turske državne vlasti i stajalo je s njom u najvećoj opreci. Prije dolazka Turaka na tlo nekadanje Bosne nije tamo uobće bilo pravoslavnih crkava ni manastira, a kasnije se u Sarajevu podiže pravoslavna crkva po dopuštenju i uz najveću podporu turskog sultana. U vrieme dolazka Turaka u Bosnu, »krstjanska« je sekta bila najrazprostranjenija. Manji dio pučanstva ostaje u katoličkoj vjeri ili prelazi na nju. Kad su krstjani, izgubivši svoju državnu organizaciju morali prieći na neku drugu vjeru, prelazili su ili na islam ili pak na pravoslavlje. Tako je velik dio naroda hrvatske krvi primio pravoslavlje i time se vjerski izjed-

načio s bjeguncima s iztoka. Tim prielazom svaki je bio štićen od strane Turaka, jer je pravoslavna crkva stajala pod nadzorom i zaštitom Visoke Porte.

Seobe pravoslavnog pučanstva u Bansku Hrvatsku nisu imale nikakve veze sa seobama Srba u zemlje južne Ugarske, kamo su došli velikim dielom Srbi iz Srbije pod vodstvom svojih crkvenih poglavara. Dr. Ilić piše, da prilike, pod kojima su seobe pravoslavaca u sjevernoj Hrvatskoj pokretane, i položaj, koji su ovi doseljenici zauzeli u novoj domovini, bitno su se razlikovale od prilika i položaja onih u Ugarskoj. Od početka preseljavanja, pa sve do patriarha Čarnojevića nisu doseljenici u Ugarsku imali ni kulturnog ni političkog dodira s doseljenicima u tadanju Hrvatsku, te su jedva jedni za druge znali. Pa ni po svom podrietlu ovi doseljenici nisu bili srodni, jer dok su oni u Ugarsku dolazili iz Srbije i njoj susjednih zemalja, dotle su oni u sjevernu Hrvatsku dolazili iz južne i središnje Hrvatske, te pojedinih nesrbskih krajeva. Tek mnogo kasnije, kad su među doseljenicima u Ugarskoj osnovane prve pravoslavne eparhije, kojima su podčinjene u crkvenom pogledu neke kolonije doseljenika u iztočnim, a još kasnije u zapadnim krajevima Banske Hrvatske, počeo je sve veći doticaj između ovih doseljenika.

Turci su vrlo često u većim skupinama provaljivali na susjedna područja smanjene Hrvatske, te ih pustošili i zarobljivali narod, koji su odvodili dublje u unutrašnjost svog područja i zaposlivali ga na svojim spahilucima. Kad bi bili potisnuti s hrvatskog područja, tada su opustošena sela ustupana bjeguncima iz turskih pokrajina. Tako naseljeni bjegunci za dugo vremena nisu imali nikakve crkvene niti političke organizacije. Stoga su se brzo etnički izjednačivali s hrvatskim pučanstvom i prelazili na katolicizam. Riedko se događalo, da se po neka kolonija održi u pravoslavnoj vjeri, i to samo u onim slučajevima, kad bi sobom dovela pravoslavnog svećenika.

U jednom pismu Bihaćani, prije nego je taj grad pao u turske ruke, preporučuju generalu Katzianeru, da primi »turske Vlahe« iz Unca, Srbe iz Glamoča i da ih dobro smjesti, jer bi ih tada mnogo više prešlo s turskog područja u tadanju Hrvatsku. Tada su područja, koja su držali Turci i Mletčani, bila glavna razselišta za opustjele zemlje po karlovačkoj generaliji i banskoj granici. Često puta su doseljenici dovodili svećenike svoga obreda, ali ako ih ne bi imali, išli bi u rimokatočke crkve i primali sv. sakramente od rimokatoličkih svećenika.

Događalo se, međutim, i obratno. Doseljeni pravoslavci doveli bi sobom i svog svećenika. Katolici svoga nisu imali, te su svoje vjerske potrebe obavljali kod pravoslavnog svećenika, koji se u takvom slučaju počeo služiti i katoličkom crkvom, pretvorivši je u crkvu iztočnog obreda. S vremenom su okolišni katolici prešli na pravoslavlje.

Ta prelaženja diljem bosanske Hrvatske, Like, te sriemske i ostalih sjevernohrvatskih županija vršila su se kroz naraštaje, a uvjetovana su bila nestašicom katoličkog svećenstva, koje je u neprestanim turskim provalama bilo desetkovano.

Poseban je slučaj s pravoslavcima na području današnje vel. župe Hum, za koje je dokazano, da su u većini prelaznici s katoličke vjere. Čitava je primjerice trebinjska biskupija u XVII. stoljeću uslied spora sa svojim biskupom prešla na pravoslavlje, jer su taj spor podpirivali srbski svećenici uz pomoć turskih vlasti, kojima je bilo u probitku što više smanjiti snagu katoličke crkve u osvojenim hrvatskim zemljama.

Doseljavanje pravoslavnog pučanstva u sjevernu Hrvatsku uzelo je maha, osobito u vrieme petnaestgodišnjeg austrijskog rata (1591.-1606.). Graničarski zapovjednici, da bi ojačali svoju i oslabili tursku granicu, nudili su pravoslavnima razne olakšice, ako prieđu pod austrijsku upravu. Tako su mnogi prešli na graničarsko područje, gdje su bili dobro primljeni.

Pravoslavno pučanstvo, koje se doseljavalo u bansku Hrvatsku potjecalo je uglavnom iz južne i jugoiztočne Hrvatske, te Crne Gore, bilo je — dakle — hrvatske krvi, a pravoslavlje je primilo, po prielazu bilo iz sekte »krstjana« ili s rimokatoličke vjere, za vrieme turske vladavine. Na područja, koja je ovo pučanstvo izpraznilo, Turci su naseljavali drugo, koje su sobom dovodili iz još iztočnijih krajeva.

Doseljenici u hrvatske zemlje bili su uglavnom stočari, manje poljodjelci. Starosjedioci Hrvati, na čije su zemlje doseljenici došli, bili su poljodjelci seljaci. Međutim prava, koja su dobili doseljenici, bila su daleko veća od prava, koja su uživali domorodci. Stoga se u sviesti doseljenika oblikovalo uvjerenje, da bi se prielazom na rimokatoličku vjeru ili primanjem unije odrekli stečenih prava i posve izjednačili sa starosjediocima u pravima i slobodštinama. Time valja objasniti svu onu upornost, kojom su se pripadnici grčko-iztočnog obreda oduprli prielazu na katolicizam. Oni su u tome gledali ne samo trajno odvajanje od onih, koji se ne izseliše, nego i gubitak povlastica i možebitno podređenje domorodnom puku.

Za vrieme svih prielaza pravoslavnog pučanstva s turskog područja u hrvatske zemlje do godine 1690. nije bilo organizirane niti zakonom priznate nesjedinjene pravoslavne crkve. Mnogi pokušaji pravoslavnih episkopa i pećkih patriarha s turskog područja, da se sjedine s rimokatoličkom crkvom i da priznaju papu vrhovnim poglavarom crkve, ostali su bez posljedka, jer Turska nije trpjela nikakve veze sa zapadnom crkvom. Međutim, oni episkopi i svećenici, koji su prešli u hrvatske zemlje, mogli su se slobodno opredjeljivati za sjedinjenje.

S područja rieke Cetine krene se veća masa naroda godine 1530., te se uputi preko Bihaća i naseli se u Žumberak. Kratko vrieme zatim bude osnovana žumberačka granica i kapetanija, na čelu koje su stajali najiztaknutiji hrvatski ve-

likaši kao Zrinski i Frankopani. S ovim narodom došao je i kaluđer Šime Vratanja, koji bude od cara Ferdinanda II. imenovan episkopom god. 1608., a od Pavla V. posvećen. U to vrieme bio je zagrebački biskup Domitrović, koji je potjecao od pravoslavnih roditelja izpod Oštrca. On je odstupio dio svoga imanja među Ivanićem i Čazmom, gdje je sagrađen marčanski samostan, u kojem Vratanja dobije svoje biskupsko sjedište. Tako je došlo do prve organizacije grkokatoličke crkve u Hrvatskoj među doseljenicima. Daljnja organizacija i razvitak ove crkve imaju svoju posebnu poviest.

Na području Like i susjednih krajeva nastala je čudna simbioza, katolicizma i pravoslavlja. U Kosinju na pr., kako bilježi Šime Balenović, katolici doseljenici nisu imali oko 1696. svoje crkve niti svećenika, pa ih je obsluživao pravoslavni svećenik Nikola Uzelac. Kasnije je ovaj Uzelac položio prisegu vjernosti senjskom biskupu Glaviniću, te time pristupio katoličkoj crkvi. U ovim krajevima nisu pripadnici pravoslavne crkve pravili razlike po narodnosti između sebe i starosjedilaca Hrvata, nego su se smatrali istovjetnim u tom pogledu. Pojedini intelektualci i javni radnici pravoslavne vjere iz Like iztical su se vidno kao hrvatski nacionalisti još i u drugoj polovici prošlog stoljeća. Eugen Kvaternik diže bunu među pretežno pravoslavnim pučanstvom i imenuje za vojskovođu pobunjenika jednog Hrvata pravoslavne vjere. U ovim slučajevima ne radi se o pravoslavcima, koji su primili uniju, nego o nesjedinjenima. Može se reći, da je u većem dielu sjevernih hrvatskih zemalja doseljeni pravoslavni puk, miešajući se s pravoslavnima hrvatske krvi i jezika, primio hrvatsko ime i osjećao se hrvatski sve do godine 1878., a tada se događa jedan važan preokret u ovom pitanju.

Kako je poznato, srbski ministar unutarnjih poslova Ilija Garašanin izradio je 1842. jedan plan o obnovi Dušanova carstva. Taj je plan bio i ostao temeljem velikosrbske ideologije. Njega su se pridržavali svi srbijanski političari i javni radnici. On je izrađen u vrieme, kad je Srbija bila još turski pašaluk na Balkanu. Po uputama, koje se u njemu nalaze, trebalo je izvan Srbije naći ljude, koji će raditi na njegovu ostvarenju. Te je ljude bilo najlakše naći na područjima, koja su držali Turci. Bosna s Hercegovinom bila je prva na redu. Turci su pazili, da ne dođe ni do kakvog dodira između naroda ovih pokrajina i naroda izvan turskog područja, pa je to njihovo držanje pogodovalo promičbi pristaša Garašaninova »Načertanija«. Njihovim djelovanjem došlo je do toga, da se u Bosni i Hercegovini kao i u Crnoj Gori i susjednim oblastima, pod turskim uplivom počeli javljati ljudi, koji su izjednačivali pravoslavlje sa srbstvom i priklanjali se srbskoj narodnosti. Ovom promičbom nije bio zahvaćen gotovo nitko, osim malog broja intelektualaca izvan područja, koje je pripadalo Turskoj.

Kad je 1878., po odredbama Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska dobila mandat, da okupira Bosnu i Hercegovinu, tada su se velikosrbskim agitatorima otvorila vrata u hrvatske zemlje, i oni počinju među pravoslavnim pučanstvom vršiti promičbu u duhu Garašaninovih uputa. Ovo se događa u vrieme, kada je Hrvatska bila u zategnutim odnosima s Mađarskom, i kada pobornici hrvatskog državnog prava nastoje svim silama oživotvoriti to hrvatsko pravo. Da oslabe hrvatsku oporbu, Mađari traže načina, kako će jedan dio pučanstva u Hrvatskoj predobiti za sebe i prikazati mu ideju o ostvarenju hrvatske državne nezavisnosti opasnom. Premda su uviđali svu opasnost od velikosrbske promičbe, morali su joj pogodovati, samo da bi time škodili Hrvatima. Tada nisu ni slutili, da bi sa srbske strane mogla za njih nastupiti neka opasnost. U želji, da dobiju povlašten položaj u Hrvatskoj, mnogi su se pripadnici pravoslavne crkve počeli odricati hrvatske narodnosti i nazivati se Srbima. Za vlade bana Khuena Hedervaryja osobito je bila važna uloga dodieljena sa strane Mađara ovim pravoslavcima, s pomoću kojih se mislilo slomiti hrvatski odpor. Pravoslavni svećenici i učitelji stajali su stalno u vezi s agentima srbske promičbe i nepovoljno utjecali na pučanstvo, nagovarajući ga, da se odreče hrvatstva.

O pitanju narodnosti pravoslavnih doseljenika u Hrvatsku imamo u poviestnim vrelima dosta svjedočanstava. Vrela ih nazivlju raznim imenima: Raci, Rasciani, Raščani, Iliri, Klementini, Albanci, Vlasi, a ponekad i Srbi. Prva tri imena ne znače narodnost nego pripadnost pokrajini ili zemlji Raškoj; ona označuju ljude, koji su ili došli iz Raške ili pak preko nje u hrvatske zemlje. Iliri, Klementini i Albanci znači gotovo isto, jer se tu radi o ljudima slavenskog ili albanskog jezika, koji su izbjegli s albanskog područja, ali od kojih svi nisu bili pravoslavne vjere (na pr. Klimenti, od kojih su naselja u velikoj župi Vuka: Nikinci i Hrtkovci). Vlasima su nekad Hrvati nazivali ljude romanske krvi; to bi, dakle, mogli biti slavizirani ili grecizirani Aromunji, iz središnjih dielova Balkanskog poluotoka. Zatim, tu bi spadali Cincari, koji su nastali simbiozom Albanaca, Grka, Aromunja i Srba. Sigurno su prečesti slučajevi, da se ova imena miešaju i da se daju i onima, kojima ne pripadaju. Ali je isto tako sigurno, da se među doseljenicima nalazilo pripadnika svih tih skupina. Građansko pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj, ukoliko nije hrvatske krvi, po svoj prilici je cincarske, a po selima, osobito u planinskim predjelima, vlaške, jer su Vlasi bili polunomadski pastiri, a ovi njihovi nasljednici. Samo neznatan dio mogao je biti srbskog podrietla, a i taj dio bio je u svemu podređen onom neslavenske krvi. Da nije pravoslavnoj crkvenoj hierarhiji bila sa strane nametnuta i stanovita politička uloga sigurno je, da bi se s vremenom izgubio kod ovog pučanstva svaki osjećaj pripadnosti nekom nehrvatskom narodu, kao što se to dogodilo u krajevima, gdje nisu djelovali svećenici i učitelji, koji su bili pod utjecajem velikosrbske promičbe.

Kako smo vidjeli, pravoslavni doseljenici, bez obzira da li su bili hrvatske krvi ili koje druge narodnosti, nerado su napuštali pravoslavlje iz

početka, da ne bi izgubili stečene povlastice, a kasnije zato, što su došli pod utjecaj velikosrbske promičbe, te istodobno došli u položaj skupine, koja je oslonom na Mađare mogla pojačati svoj povlašteni položaj u Hrvatskoj. Sve te okolnosti pogodovale su u velikoj mjeri odnarođivanju ovoga pučanstva i njegovu odtuđenju od hrvatskog imena.

Poslije uspjeha balkanskih saveznika protiv Turske god. 1912.—13. dolazi do novog pojačanja promičbe u Hrvatskoj. Ponovnim dolazkom dinastije Karađorđevića na srbsko priestolje god. 1903. ova je promičba bila pojačana u velikoj mjeri, a dostigla je svoj vrhunac godine 1908. u vrieme aneksije Bosne i Hercegovine i nakon nje. Za sve to vrieme promičba je vršena za obnovu Dušanova carstva, u sastav kojeg bi došle sve zemlje, u kojima žive pravoslavni, pa tako i najveći dio hrvatskih zemalja. Iza balkanskih ratova nastaje preokret u ovoj promičbi, jer se njoj daje obilježje promičbe za osnutak države južnih Slavena. Zapravo radi se o istoj svrsi, samo se nepravoslavnima ta zamišljena država označuje kao Jugoslavija, a pravoslavnima kao Velika Srbija. I u ovoj promičbi velikosrbski agenti namienili su srbskoj pravoslavnoj crkvi glavnu ulogu. Ta je promičba dovela do sarajevskog ubojstva 28. lipnja 1914., a zatim i do rata iste godine.

Na današnjem području Nezavisne Države Hrvatske prije prvog svjetskog rata postojale su tri pravoslavne jurisdikcije: Karlovačka mitropolija s nadležnošću u Banskoj Hrvatskoj, Bosansko-hercegovačka autonomna crkva, zavisna od vaseljenskog patriarha u Carigradu, i crkva u bivšoj Dalmaciji, zavisna od mitropolije u Bukovini. Zato, jer je dvojna monarhija bila složena država, nije moglo doći do sjedinjenja ovih crkava u jednu jedinstvenu crkvu, koja bi imala zajedničkog poglavara. Uostalom, vlastodržcima je išlo u račun, da ova crkva ostane razcjepkana, jer se moglo lakše utjecati na njezine dielove.

Nakon versailleske odluke o priključenju hrvatskih zemalja Srbiji godine 1918.—1920., promienio se znatno položaj pravoslavnih crkava u hrvatskim zemljama. Ne vodeći računa o stečenim pravima tih crkava i o njihovim autonomijama, srbski je episkopat bez pitanja ovamošnjeg pravoslavnog svećenstva i pučanstva donio odluku o priključenju tih crkava srbskoj pravoslavnoj crkvi i o stvaranju srbske patriarhije u Beogradu s titularnim sjedištem u Peći i u Karlovcima. Tim proglašenjem bili su svi pravoslavni vjernici nesrbske narodnosti, u prvom redu Hrvati, proglašeni Srbima, jer je pravoslavna crkva proglašena srbskom i nije dopuštena ni jedna druga pravoslavna crkva u bivšoj državi osim srbske. Kao što je za hrvatski narod bio težak udarac gubitak državne nezavisnosti 1918., tako je za hrvatske pravoslavne vjernike bio težak udarac gubitak vlastite crkvene organizacije i prisilno podvrgnuće organizaciji jedne strane narodnosti, organizaciji, kojoj je bez sumnje bila svrha odnaroditi sve pripadnike pravoslavne nesrbske narodnosti.

Srbski vlastodržci u Beogradu kroz ciele su dvadeset i dvie godine svim sredstvima podupirali ovo odnarođivanje idući u tom još i dalje od srbske pravoslavne crkve. Oni su počeli pronalaziti Srbe i među Hrvatima rimokatoličke vjere i nastojati stvoriti područja »srbskog naroda«, kojima bi se Hrvatska razkomadala u više dielova, te se odklonila svaka mogućnost njezina narodnog jedinstva. Međutim, ovi su planovi posve onemogućeni obnovom Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941.

Po svojoj predaji i po kanonima pravoslavna crkva nije svesvjetska, nego nacionalna i samosvojna. Ona se svojom jurisdikcijom redovito poklapa sa stvarnom teritorialnom nadležnošću države, u kojoj ima sjedište. Razpadom Jugoslavije morala se razpasti i pravoslavna crkva u njoj, koja je nosila srbsko ime, premda se »službeno« nije priznavalo u državi druge narodnosti osim »jugoslavenske«. Na području Nezavisne Države Hrvatske nije više bilo mjesta nikakovoj srbskoj crkvenoj organizaciji, pa je Poglavnik posebnom zakonskom odredbom odredio, da se organizira Hrvatska pravoslavna crkva na području Hrvatske. Ova je crkva samosvojna kao i svaka druga pravoslavna crkva; ona se u svemu pridržava dogma sv. pravoslavlja i stoji u prijateljskim odnosima s drugima Hrvatima prijateljskim pravoslavnim crkvama.

Osnutkom hrvatske pravoslavne crkve sjedinjene su u jednu sve tri one crkvene jurisdikcije, koje su postojale prije prvog svjetskog rata na području Hrvatske. Novim crkvenim ustrojstvom išlo se za tim, da se pravoslavna crkva posve oslobodi one uloge, koju su joj stanoviti činbenici u prošlosti nametnuli, te da se uzmogne u podpunosti posvetiti pravoj svojoj zadaći. Kakav će biti položaj Hrvatske pravoslavne crkve, odredio je Poglavnik u svom govoru u Hrvatskom državnom saboru, kojom je prigodom rekao među ostalim i ovo: »... u pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srbske pravoslavne crkve! Zašto? Zato, jer su svagdje na svietu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države, Srbije. Hierarhički je srbska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije. Srbija, njezini državni predstavnici, postavljaju patriarha ili bar u najmanju ruku pretežno sudjeluju kod njegova postavljanja, a od njega ovisi čitava državna hierarhija od župnika do kapelana. Sve to ovisi o državnoj vlasti Srbije. To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti u bivšoj nesretnoj Jugoslaviji, ali u Hrvatskoj državi to ne može i ne će biti!

U Hrvatskoj državi može biti internacionalne crkvene organizacije, koja ne ovisi ni o jednoj državnoj vlasti, jer ima i takovih organizacija. Ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo hrvatska, onda može biti samo takva organizacija crkvena, koja u svom duhovnom životu vrši i uživa podpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svima drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njezinih oblasti.

U nikakvu ruku ne ćemo dozvoliti, da bilo koja crkva postane jednim političkim sredstvom, sredstvom napose uperenim protiv obstanka hrvatskog naroda i hrvatske države. Zato će pametni ljudi, kojima je do narodnih probitaka, a kojima je i do vjerskih probitaka, znati se snaći, znati skupiti glave i prouč ti, promisliti, i to pitanje na zadovoljstvo pravoslavlja, na zadovoljstvo naroda i na probitak hrvatske države riešiti«.

BIBLIOGRAFIJA

RADOSLAV M. GRUJIĆ: — Prota Ruvarac i Apologija srp. naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1910.

BARE POPARIĆ: — Tužna povijest Hercegove zemlje, 1437-1482. Zagreb 1942.

Dr. RUDOLF HORVAT: — Lika i Krbava, I. i II., Zagreb 1941.

Dr. MILE STARČEVIĆ: — Dr. Ante Starčević i Srbi, Zagreb 1936.

J. JIREČEK: — Die serbischen Prolegien, Verhandlugs Congresse und Synoden (1857.).

H. ŽEFAROVIĆ: — Privilegiji narodu ilirsko-rasijanskomu darovanija (1743.).

J. ADAMOVIĆ: — Privilegije srpskoga naroda u Ugarskoj (1902.).

K. SUBOTIĆ: — Ugovori Leopolda I. i srpskog naroda (Letopis. 184).

M. JAKŠIĆ: — Priroda prelaza Srba u Ugarsku (1690) i privilegije (Letopis, 206).

D. R.: — Srpske privilegiie i pravice 1690—1743 (Srpski Sion 1907.).

— Srpska pravoslavna metropolija karlovačka po podacima od 1905., Karlovci 1910.

— Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, knjiga I., Sarajevo 1942.

Dr. MILAN ŠUFFLAY: — Srbi i Arbanasi, Beograd 1925.

A. STOJANOVICS: — Ueber die Staatsrechtlichen Verhaeltnisse der Serben in der Wojvodina.

Dr. J. H. SCHWICKER: — Geschichte der oesterreichischen Militaergrenze.

NIKO-PAVLOVIĆ: — Srbi u Ugarskoj I. i II. dio 1883.

FERDO ŠIŠIĆ: — Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1938.

VLADIMIR ĆOROVIĆ: — Istorija Bosne. Beograd 1940.

Dr. L. TOMANOVIĆ: — Događaji u Boki Kotorskoj, od god. 1779. do 1814.

DANILO TUNGUZ-PEROVIĆ: — Crna Gora i Hercegovina, Kotor 1935.

— Rimokatolička propaganda, Nikšić 1932.

Dr. JANKO ŠIMRAK: — Vasilije Jovanović (Otroški) prema papama: Aleksandru VII. i Klementu X., »Nova Revija« god. X. broj 3—4, Makarska 1931.

SCHWICKER: — Politische Geschichte der Serben in Ungarn (188)

A. IVIĆ: — Istorija Srba u Ugarskoj (1914.).

V. STAJIĆ: — Svetozar Miletić, život i rad (1926.).

DUŠAN J. POPOVIĆ: — O hajducima, dio I., Beograd 1930.

Dr. STJEPAN ROBOŠA: — Kako nas je Ugarska branila, Zagreb 1896.

ALEKSANDAR PROTIĆ: — Naši moderni istoričari, Beograd 1900.

L. H .DUBROVČANIN: — Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Spljet 1888.

Govor SAVE BJELANOVIĆA: — O Hrvatskom državnom pravu, drugo izdanje s uvodom, Zadar, 1893.

MANOJLO GRBIĆ: — Karlovačko vladičanstvo knjiga II. Karlovac 1891.

V. KLAIĆ: — Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.

Dr. I. R.: — Srpska propaganda radi o zatoru hrvatskog naroda, Zagreb, 1910.

K. ST. DRAGANOVIĆ: — Massenübertritte von Katholiken zur »Ortodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft Roma 1937.

Dr. ALEKSA IVIĆ: — Istorija Srba u Ugarskoj, Zagreb 1914.

JOV. M. TOMIĆ: — Pećki patrijarh Jovan i pokret hrišćana na Balkanskom poluostrvu 1592.—1614. Zemun, 1903.

EPISKOP NIKODIM: — Ston u srednjim vjekovima. Dubrovnik 1914.

Dr. RADOSLAV M. GRUJIĆ: — I. strana i savremena hrišćanska pravoslavna crkva, Baograd, 1920.

Prof. ROKO MIŠETIĆ: — Dubrovnik i hrvatsko pitanje. Dubrovnik, 1939.

Dr. RAD. M. GRUJIĆ: — Pakračka eparhija, istorijsko-statistički pregled (Spomenica vladike pakračkog Mirona) Novi Sad, 1930.

Dr. RUDOLF HORVAT: — Povjest Hrvatske, Petrinja 1904.

Protojerej DIMITRIJE RUVARAC: — Postanak i razvitak srpske crkveno-narodne avtonomije, Sremski Karlovci 1899.

NIKOLA STANKOVIĆ-KUKIĆ: — Unija u Pogancu ili pobjeda pravoslavlja, Novi Sad, 1900.

VLADIMIR KRASIĆA: Manastir Lepavina, prilog srpskoj istoriji, Novi Sad, 1889.

MIH. J. MILADINOVIĆ: — Istorija Srema, Beograd, 1903.

BOŠNJANIN HRVOJE: — Hrvati i Herceg-Bosna, Sarajevo 1940.

Dr. ALEKSA IVIĆ: — Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka, Zagreb, 1917.

JOVAN CVIJIĆ: — Naselja i poreklo stanovništva po arhivskim dokumentima, Srpski etnografski zbornik, knjiga trideset šesta, Subotica, 1926.

Mgr. Dr. IOANNES ŠIMRAK: — De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. svezak VII. Zagreb, 1926.

Izdanje Čupićeve zadužbine: — Godišnjice Nikole Čupića god. II. Beograd, 1878.

ŠIMUN BALENOVIĆ: — Povjesnica hrvatskog naroda, Zagreb, 1870.

VJEKOSLAV GIORGIĆ: — Hrvati, Srbi i Dalmatini a S. Rimska Stolica. Trst, 1860.

Dr. NIKO ŽUPANIĆ — Žumberčani i Marindolci, Beograd 1912.

LJUDMIL HAUPTMANN: — Konstantin Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931.

Dr. FRAN MILOBAR: — Dukljanska kraljevina, Sarajevo, 1901.

FERDO ŠIŠIĆ: — Letopis popa Dukljanina, Beograd 1928.

S. M. ŠTEDIMLIJA: — Crvena Hrvatska, Zagreb 1930.

— Tragom popa Dukljanina, Zagreb 1941.

— Carigradski Hrvat-baša, Zagreb 1941.

Ova bibliografija nije ni izbliza podpuna, jer ne sadržava ni neka najpotrebnija djela, koja govore o našem predmetu. Podpuna bibliografija o pitanju pravoslavlja u Hrvatskoj iznosila bi nekoliko tiskanih svezaka. Ovdje su navedena ona djela, iz kojih se može ovo pitanje u priličnoj mjeri upoznati.

POVIEST HRVATSKE U KARTAMA

HRVATSKE ZEMLJE ZA KRALJA PETRA KREŠIMIRA IV.

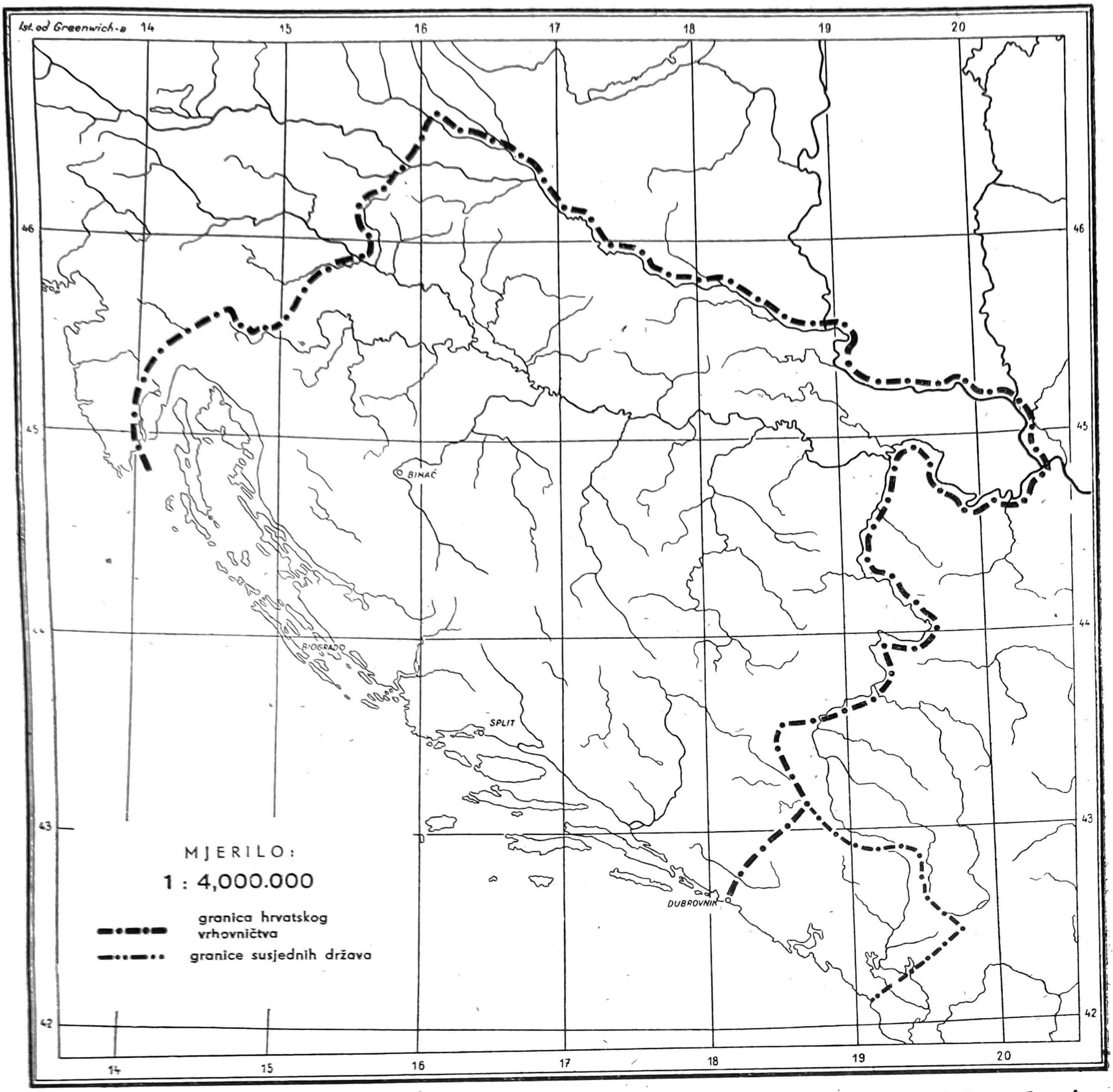

U XI. vieku vladao je Hrvatskom kralj Petar Krešimir IV., koji je bio jedan od najvećih i najmoćnijih hrvatskih vladara. Njegova vlast se protezala nad svim hrvatskim zemljama, te su se u granicama njegove države nalazili i dalmatinski gradovi i otoci. Granice njegove države »proširio je Bog na kopnu i na moru« kako se spominje u jednoj kraljevoj izpravi.

REPUBLIKA DUBROVAČKA

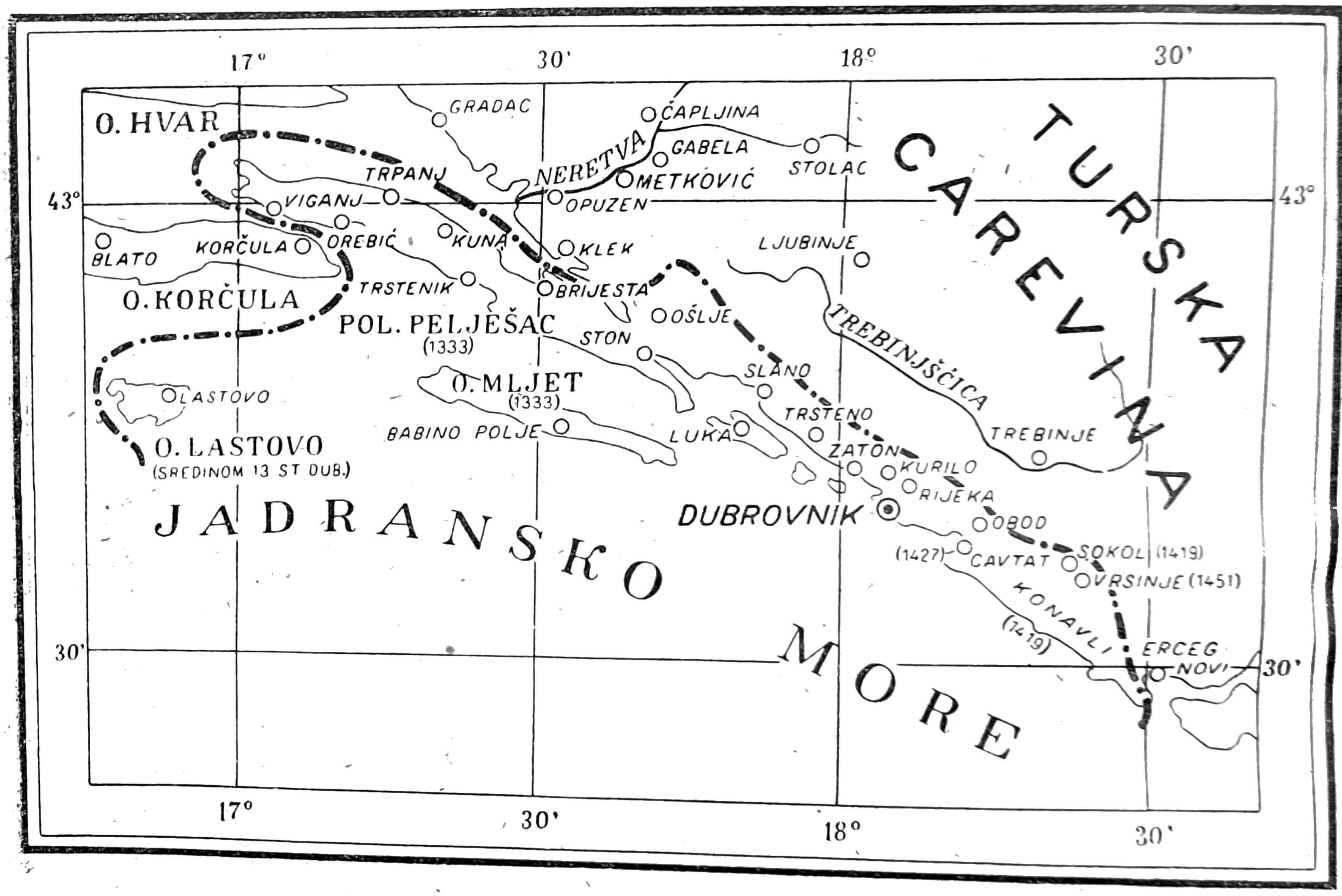

O liepa, o draga, o sladka slobodo,
dar u kom sva blaga višnji nam Bog je do
uzroče istini od naše sve slave
uresu jedini od ove Dubrave;
sva srebra, sva zlata, svi ljudski životi,
ne mogu bit plata tvoj čistoj ljepoti!

God. 1628. Ivan Gundulić

HRVATSKE ZEMLJE ZA KRALJA TOMISLAVA (OKO GOD. 928.)

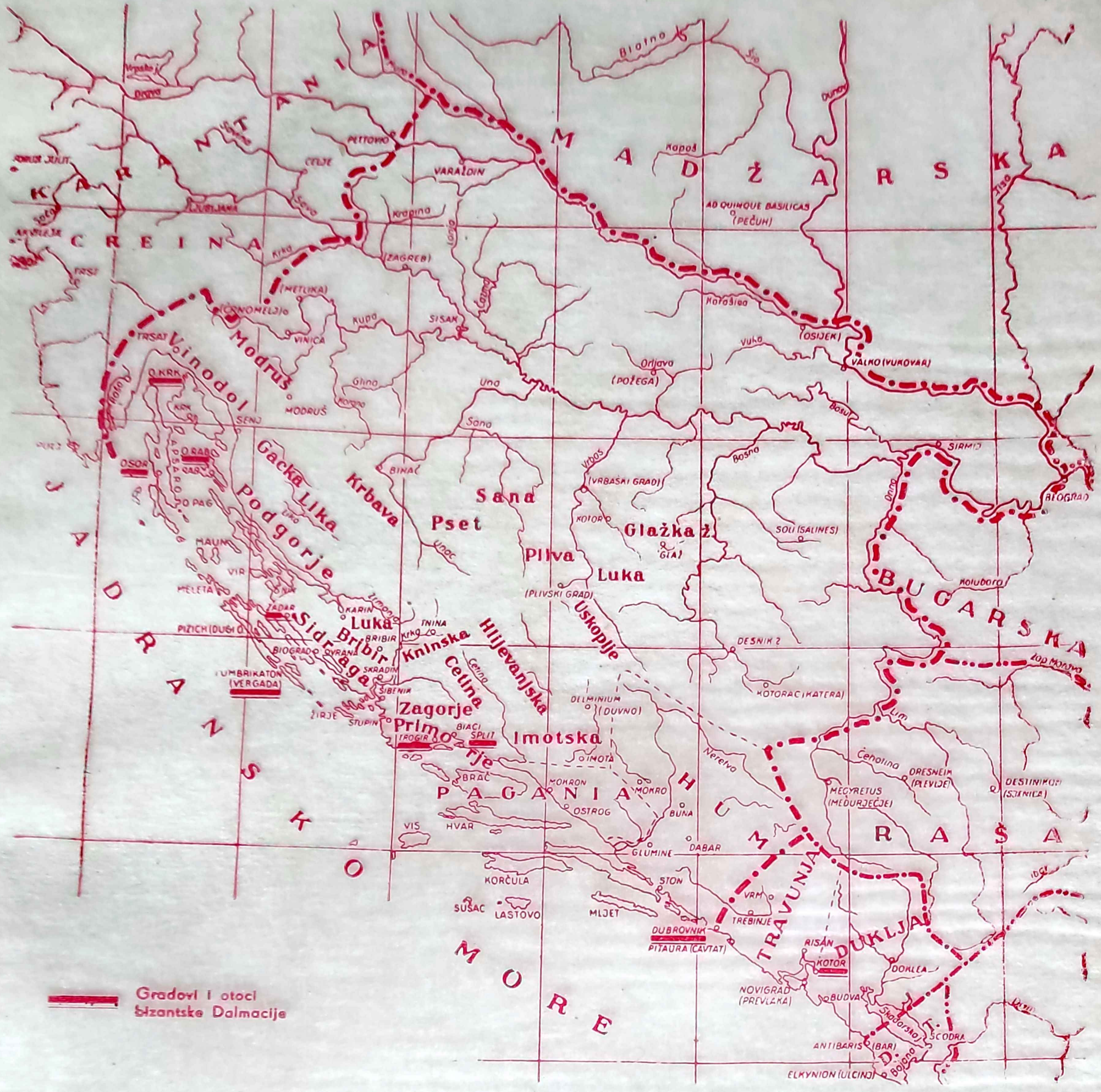

Pod vrhovničtvom kralja Tomislava bile su okupljene sve hrvatske zemlje od Mure, Drave, Dunava i Drine do Jadranskog mora. Njegovo vrhovničtvo priznavala je i kneževina Hum (Zahumlje), koja je uz Travunju i Duklju sačinjavala Crvenu Hrvatsku.

HRVATSKE ZEMLJE OKO GOD. 1391

Godine 1391. na hrvaski priesto došla je porodica Anjou iz Napulja. Sjeverozapadni i sjeverni dielovi Hrvatske bili su pod vrhovničtvom Anžuvinaca, dok su se oko kraljevine Bosne okupili ostali južni i primorski krajevi Hrvatske pod žezlom moćnog Stjepana Tvrdka I. »kralja Hrvatske i Dalmacije«. Republika Dubrovačka, koja se posve samostalno razvijala, podržavala je najtjesnije veze s Tvrdkovom državom.

HRVATSKE ZEMLJE U XVI. STOLJEĆU.

»Reliquiae reliquiarum . . . . — »antemurale Christianitatis« u nejednakoj borbi s moćnim osmanlijskim carstvom spali su na svoje najuže granice, žrtvujući se za dobro Europe.

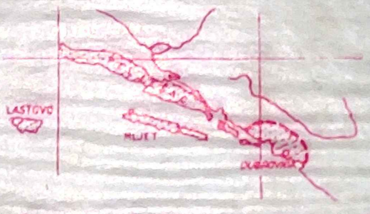

Dubrovačka republika

U isto vrieme na jugu Jadrana živi i dalje slobodno »hrvatska Atena« — Dubrovnik. — ». . . Primorja naša sva, u ništa sila zbi, — Dubrava slavna ova se po sebi...« (Gundulić: »Dubravka«)

Slobodna hrvatska republika Dubrovnik bila je središte u kojem se razvijala u podpunoj slobodi hrvatska kultura i znanost istom snagom, kao i u ostalim zemljama europskog zapada.

HRVATSKA VOJNA KRAJINA OKO GOD. 1785.

»Ugarsko primorje«,

Mletački posjed

Granica između županija i pukovnija

ŽUPANIJE (ARAPSKE BROJKE):

1. severinska,
2. zagrebačka,
3. varaždinska,
4. križevačka,
5. požežka,
6. virovitička,
7. sriemska.

PUKOVNIJE (RIMSKE BROJKE):

I. lička,
II. otočka,
III. ogulinska,
IV. slunjska,
V. križevačka,
VI. đurđevačka,
VII. brodska,
VIII. gradiška,
IX. petrovaradinska,
X. I. banska,
XI. II. banska,

Sužena Hrvatska bila je razdieljena na dva područja: građansko, kojim je vladao ban, i Vojnu krajinu, kojom su zapoviedali uglavnom tuđinski generali. Vojna krajina bila je onaj živi zid od mesa i kosti, koji je čuvao srdce Europe od najezde s iztoka.

HRVATSKE ZEMLJE GOD. 1848.

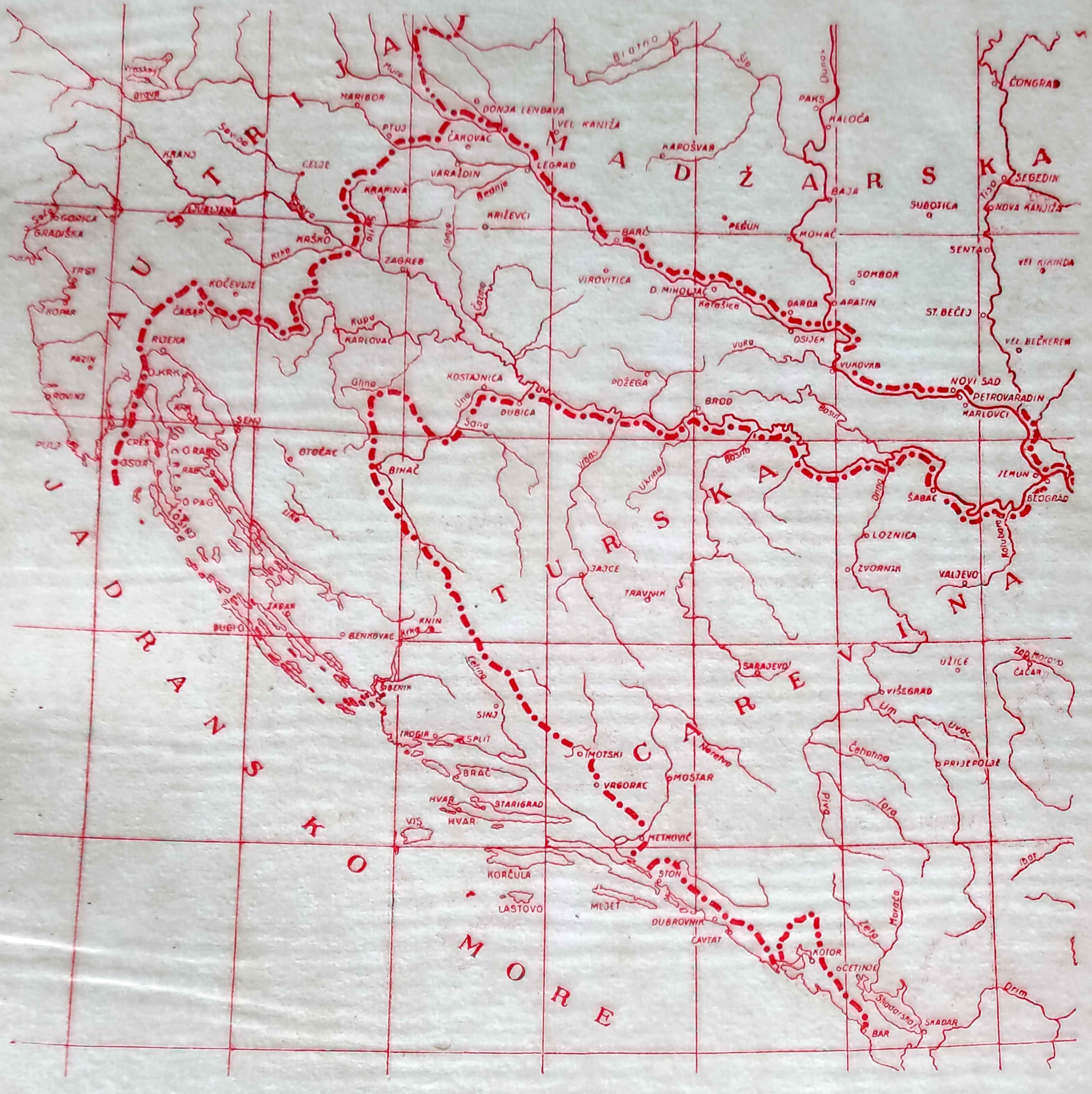

Nakon toliko stoljeća opet su gotovo sve hrvatske zemlje bile ujedinjene pod hrvatskim banom Josipom grofom Jelačićem, koji je tada obnašao čast bana Hrvatske i Slavonije, gubernatora Dalmacije i Rieke, te vrhovnog zapovjednika Hrvatske vojne krajine. Bosna i Hercegovina trpe i dalje pod osmanlijskim jarmom i čekaju čas oslobođenja.

BANOVINA HRVATSKA GOD. 1939.

26. VIII. 1939. god. stvorena je »Banovina Hrvatska«, koja je imala sličnu autonomiju (po slovu ugovora!), kao i banska Hrvatska od god. 1868.

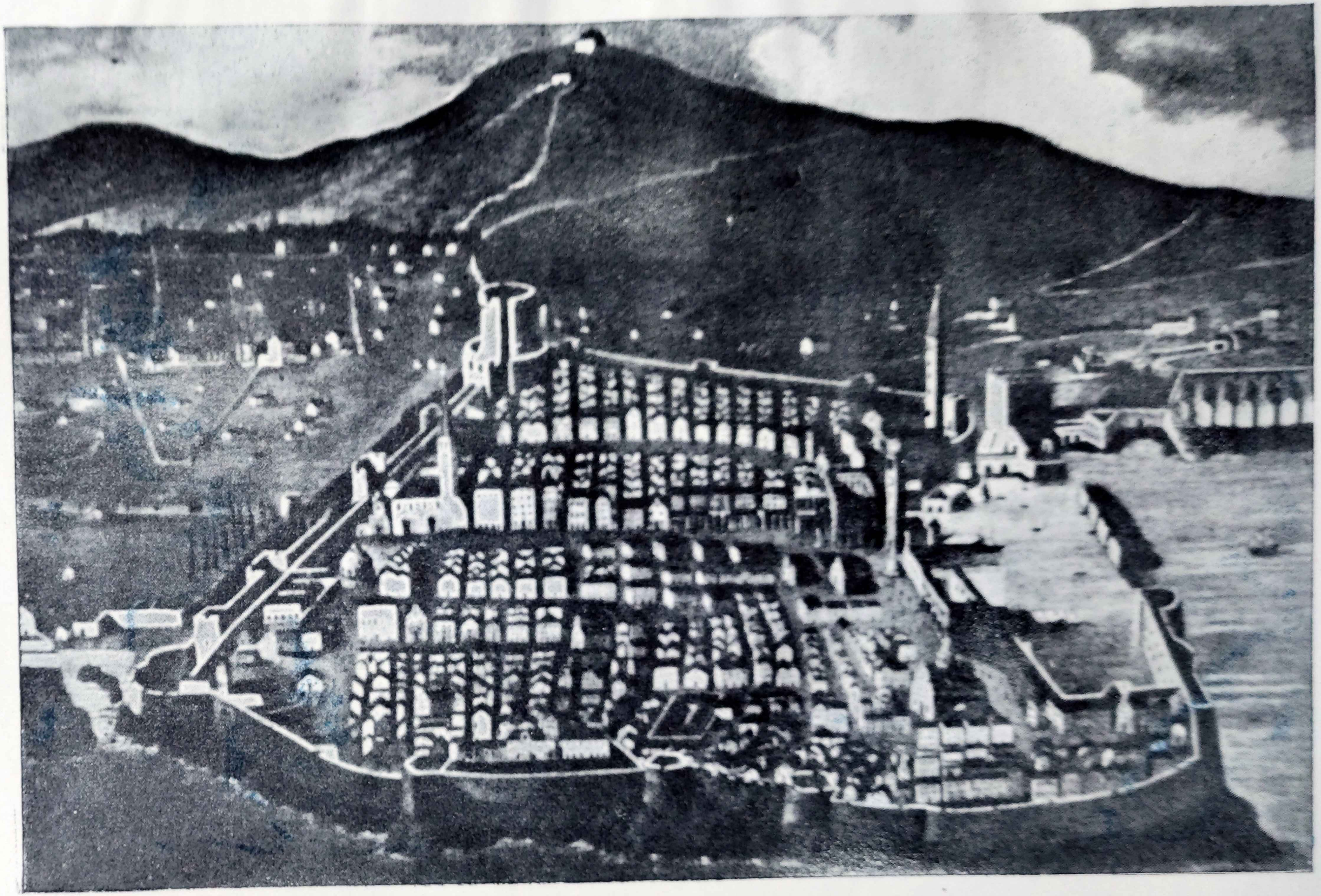

SLIKA STAROG DUBROVNIKA U XVI. STOLJEĆU

DUBROVNIK — HRVATSKA ATENA

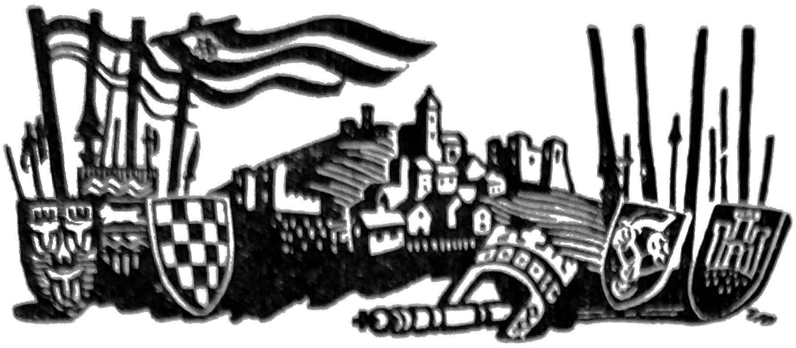

POGLAVLJE XV.

HRVATSKA POVIEST U TABELAMA

Sastavio: dr. STJEPAN ANTOLJAK

	PRIMORSKA HRVATSKA	POSAVSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
			I. DOBA
VI. STOLJEĆE		Posavska Hrvatska pod vlašću Avara.	**599.** avarsko - slavenske ratne skupine provaljuju preko Dalmacije i Istre u Italiju.
VII. STOLJEĆE	**610.—641.** (za vladanja cara Heraklija) Slaveni, avarski podanici i oni iz Slavinije, pre Tada razoriše mnoga mjesta kao: **Delminium** (na Duvanjskom polju), **Naronu**		**614.*** **Salonu** (Solin). Stanovnici porušenog Epidaura osnovaše na kamenom poluotočiću pod brdom Srđem grad prozvan **Ragusium** (Ragusa), kasniji **Dubrovnik.**
	641. **Hrvati** dolaze **prvi** puta u vezu s papom, koji šalje u njihovu zemlju opata **Martina,** da pregovara s njima glede odkupa zarobljenih Romana. Odtada **počinje postepeno pokrštenje Hrvata po latinskom svećenstvu iz dalmatinskih gradova i traje sve do početka IX. st.**		**Oko tridesetih godina VII. st.,** po pričanju bizantskog cara-pisca Konstantina VII. Porfirogeneta (912. do 959.), **Hrvati** iz **Biele Hrvatske** preko Samove države provaljuju u Dalmaciju, pobiede Avare, oslobađaju tamošnje podjarmljene Slavene, te postaju gospodujući sloj nad njima. **Svršetkom VII. st.** ili **početkom VIII. st.** osniva se u Splitu **biskupija,** a prvi njezin **biskup** je **Ivan iz Ravene** (njegov sarkofag nalazi

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
(DO god. 880.)	**Početkom VI. st.** slavenska plemena podieljena su na dvie skupine: **Ante i Slavene.** Među njima pojavljuju se u Povislju — Hrvati. **Polovinom VI. st. sva antska plemena sačinjavaju jaki savez s knezom na čelu.** **560.* Avari** pokoriše Ante. **567.** Avari se naseljavaju u današnjem Banatu i Bačkoj, **zauzimaju cielu rimsku Panoniju** (osim Sriema). Podunavlje je središte njihove države. **568.—582.** Žestoke borbe između Avara i Bizanta za Sriemsku Panoniju. U tom vremenskom razmaku **slavenski se živalj naselja va uz Savu, Dravu, Blatno jezero i prodire duboko u alpinske predjele** (Norik). **578.** Slaveni iz Slavinije prelaze Dunav i ugrožavaju bizantsko carstvo. **592. CAR MAURICIJE** čisti Balkan od Slavena.
597. avarski kagan Bajan, na putu u rimsku Dalmaciju, potučen od Bizantinaca negdje u Bosni.	
	602. posljednji put se spominje skupno ime Anta. Odtada se ističu pojedini narodi (Poljaci, Česi, i t. d.).
	610.—641. u Bizantu **car Heraklije.** **626.*—658.** kralj **SAMO.**
	640.—642. papa Ivan IV.
	642. Hrvati s brodovljem navališe na bizantsko područje na jugu Apeninskog poluotoka, koje samo pukim slučajem **nisu** osvojili i moradoše natrag.

plaviše Balkan i naseliše Dalmaciju, Meziju, Ilirik, Traciju i Grčku do Peloponesa.
(Vid kod Metkovića), **Epidarium (Cavtat).**

Napomena: Zvjezdicom su označene godine, koje nisu poviestno posve točno utvrđene.

	PRIMORSKA HRVATSKA	POSAVSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
VII. STOLJ.			se u Splitu), pod čijom je vlasti bila primorska Hrvatska, osim malog diela Hrvatskog primorja.
VIII. STOLJEĆE	**U drugoj polovini VIII. st.** vlada **KNEZ PORGA,** a zatim **VIŠESLAV,** čije je ime uklesano na krstionici, koja se nalazi u Hrvatskoj Akademiji u Zagrebu. 799. furlanski **markgrof ERIH** poražen i ubijen od primorskih Hrvata kod **Lovrane.**	791. za avarsko-franačkog rata **Posavska Hrvatska oslobađa se avarskog jarma,** ali njezin prvi poznati knez **Vojnomir** prizna franačko vrhovničtvo. **poslije** 796. vlada Posavskom Hrvatskom i Sriemom hrvatski knez pod **nadzorom furlanskog markgrofa.**	
IX. STOLJEĆE	**810.*—821. vlada KNEZ BORNA.** 821.—835. **KNEZ VLADISLAV,** Bornin nećak. 823. **LJUDOMIŠL,** Bornin ujak, dade ubiti Ljudevita. 832. Primorska Hrvatska, nakon ukinuća furlanske markgrofije, podpada pod izravni nadzor kralja Italije. **835.—845.* KNEZ MISLAV,** koji ugrožava trgovinu Mletaka na Jadranskom moru.	**početkom IX. st. akvilejska patrijarhija vrši pokrštenja u Posavskoj Hrvatskoj,** koja je pod njezinom duhovnom vlašću. **810.*—823. KNEZ LJUDEVIT.** 819.—822. zbog nasilja furlanskog markgrofa traje rat između Ljudevita i Franaka, koje pomaže Borna. Konačno ostavlja knez Ljudevit svoju zemlju, iako nije bio pobieđen, i odlazi u Primorsku Hrvatsku. 829. **BUGARI** osvojiše Posavsku Hrvatsku i zavladaše dielom Slavonije i Sriemom. 829.—838. vlada u Posavskoj Hrvatskoj **KNEZ RATIMIR** pod bugarskim vrhovničtvom.	**II. DOBA** 812. **Bizantska Dalmacija** kao temat obuhvaćala je gradove **Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor te otoke: Krk, Cres, Osor i Rab.** **Ovakav srednjovjekovni pojam Dalmacije postojao je sve do polovine XV. st.**

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	768.—814. **KARLO VELIKI,** franački kralj i rimski car. 788. Karlo Veliki osvaja Bavarsku i Istru i tako postaje **susjed** Posavske i Primorske Hrvatske i Bizanta.
(800.–1102.)	803. nakon dužeg ratovanja, **mirom u Aachenu dobiva Karlo Istru i Primorsku Hrvatsku,** a Mletci i Dalmacija su i dalje pod Bizantom. 812. poslije ponovnog rata zbog dalmatinskih gradova, sklopljen je **konačni mir** u Aachenu između franačkog i bizantskog dvora, po kome se je **bizantski car MIHAJLO I.** (811.—813.) zauviek **odrekao** Primorske Hrvatske, a zadržao tadanju Dalmaciju, koju je **podigao** na temat i priznao Karlu carski naslov. 814.—840. **LUDOVIK POBOŽNI,** sin Karlov, franački kralj. 823.—855. **LOTAR I.,** rimski car i kralj Italije.

	PRIMORSKA HRVATSKA	POSAVSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
IX. STOLJEĆE	**839.** sklapa dužd Petar Trandenik s Mislavom mir u zaselku sv. Martina u blizini Splita, a zatim s neretvanskim knezom Družakom, da mogu mletačke galije slobodno ploviti duž hrvatske obale.	**838.** Ratbod, grof iztočne marke (Ostmark), u ime bavarskog kralja Ludovika Njemačkog protjera Ratimira, a **Posavska Hrvatska priznade franačku vlast**	**841.** prva provala Arapa u Jadransko more **842.** Arapi hametice porazíše mletačko brodovlje kod otoka Suska, nedaleko Lošinja.
	846. Trpimir sklapa s Bizantom i Mletcima, nakon ratovanja, povoljan mir. Odtada po svoj prilici Mletci plaćaju Hrvatima godišnji danak.		
	846.—848. boravi na Trpimirovu dvoru učeni Franak benediktinac Gottschalk.		
	4. III. 852. prvi spomen hrvatskog imena u Trpimirovoj darovnici na latinskom jeziku, izdanoj u Biaćima kraj Solina, u korist splitskog nadbiskupa. U njoj **Trpimir sebe naziva »Božjom pomoću knez Hrvata«** (dux Chroatorum munere divino).		**850.*** **prvi put se spominje u poviesti Dubrovnik** (Ragusa).
	864.* Primorska Hrvatska, u doba crkvenog razkola, prekida duhovnu vezu s bizantinsko-dalmatinskim gradovima i osniva svoju vlastitu biskupiju u Ninu.		
	864.*—876. KNEZ DOMAGOJ, koji nije iz roda Trpimirovića.		
	865. počinje dugotrajni rat između Domagoja i Mletaka, koji ga nazivahu »**najgori knez Hrvata**« (pessimus Sclavorum dux).		**867.** Saraceni uzalud obsjedaju Dubrovnik
	871. Dok Domagoj podsjeda Bari, bizantsko brodovlje pljačka Primorsku Hrvatsku, u koju hoće bizantski dvor da vrati Trpimiroviće. Neretvani sada podpadoše pod Carigrad, odakle ih poslani svećenici počeše pokrštavati.		
	872. novi rat između Hrvatske i Mletaka.		**872.** **Arapi s Krete** provaljuju u Jadran i pljačkaju bizantsko-dalmatinske gradove kao i neretvanski grad na **Braču.**
	874.—875. papa pokušava posredovati kod Domagoja u korist Mletčana.		
	876.—878. vladaju **DOMAGOJEVI SINOVI,** nepoznatog imena.		
	878.—879. vlada **ZDESLAV,** sin Trpimirov, koji je uz pomoć Bizanta zbacio Domagojeviće i priznao bizantsku vlast. Time je prestala državopravna veza između Primorske Hrvatske i zapadnog franačkog carstva. Po nalogu Bazilija I. dalmatinski gradovi plaćaju danak hrvatskom knezu, u čiju zemlju šalje car bizantske svećenike, da krste narod.		

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	842.—867. **MIHAJLO III.**, bizantski car.
	843.—876. **LUDOVIK NJEMAČKI**, vladar iztočne franačke države.
	853.—888. **BORIS, bugarski kan**, kojega je odbio Trpimir s granica hrvatske države i sklopio s njime mir.
	855.—875. **LUDOVIK II., rimski car i kralj Italije.**
	867.—886. **BAZILIJE I.**, bizantski car.
	871. **knez DOMAGOJ**, kao vazal cara Ludovika II., **sudjeluje** s hrvatskim brodovljem u **osvajanju** južnoitalskog grada **Barija**, koji je u rukama Arapa.
	871.—894. **SVATOPLUK**, moravski knez.
	872.—882. papa **IVAN VIII.**
	876.—887. **KARLO III. DEBELI**, sin Ludovika Njemačkog.

	PRIMORSKA HRVATSKA	POSAVSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
IX. STOLJEĆE	879. ubijen Zdeslav. Primorska Hrvatska prestaje priznavati bizantsku vlast. 879.—892. **BRANIMIR** (vjerojatno Domagojev sin), kojega papa **prizna** zakonitim vladarem, **a njegovu zemlju nezavisnom državom.**	880.—897.* **KNEZ BRASLAV,** vjeran franački vazal, a neprijatelj kneza Svatopluka.	886. Dalmatinski gradovi opet podpadoše pod duhovnu vlast pape.
	887. Neretvani potukoše i ubiše Petra Kandiana kod Makarske.		
	892.—900.* **MUNCIMIR,** sin Trpimirov. 892.*—1091.* **TRPIMIROVIĆI** knezuju i kraljuju. 892. potvrđuje Muncimir otčevu darovnicu od 4. III. 852.	897.* nakon smrti Braslava **prestaje franačka vlast** u Posavskoj Hrvatskoj	
X. STOLJEĆE	900.—910.* **PETAR,** stariji sin Muncimirov. 910.—928* **TOMISLAV,** brat Petrov, koji obrani Primorsku Hrvatsku od Mađara, a Posavsku Hrvatsku, koju su oni također ugrožavali, pridruži svojoj državi.		**Poslije** 923. »prokonzul« (strateg) Tomislav, kao saveznik Bizanta, **dobiva** od njega u **upravu** dalmatinske gradove.
	925.* **Hrvatska postaje kraljevinom, a Tomislav kraljem.**		925. po želji Tomislava i svih hrvatsko-dalmatinskih biskupa papa je sazvao **crkveni sabor u Splitu,** na kome su stvoreni mnogi važni zaključci. 925.* **Dubrovnik ima** svoga biskupa i svoju **autonomnu upravu.**
	926. **potuče** Tomislav bugarsku vojsku pod vodstvom Alogobotura i **sklapa** sa Simeonom mir, posredovanjem papinskih poslanika.		

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	880. Karlo III. Debeli sklapa s Mletcima petgodišnji savez **protiv** Hrvata.
	881. **Karlo III.** kruni se za cara u Rimu.
	884. Braslav se pokloni Karlu III., koji je iste godine ujedinio cielu franačku državu, u Tullnu kraj Beča.
	887.—899. **ARNULF**, sin Karlmannov, vladar iztočne franačke države.
	892. Braslav se s Arnulfom dogovara u Hengstbergu (Štajerska), kako da napadnu na Svatoplukovu kneževinu.
	893.—927. **SIMEON VELIKI**, sin Borisov, **bugarski car.**
	896. nakon provale Mađara u današnju Ugarsku, Arnulf **predaje Braslavu prekodravsku Panoniju s Blatnim Gradom**, da je brani od Mađara.
	896. Arnulf se kruni za cara u Rimu.
	906. Mađari **obori**še moravsku državu.
	912.—959. **KONSTANTIN VII. PORFIROGENET**, bizantski car.
	914.—928. **papa IVAN X.**
	927.—968. **PETAR**, Simeonov sin, **bugarski car.**
	927. Tomislav **obnavlja** mir s carem Petrom.
	931. Kada su Hrvati htjeli navaliti na Bugarsku, spriečí to papinski poslanik.
	931.*—960. **ČASLAV**, srbski knez, izkoristi borbu oko priestolja u Hrvatskoj, te zaposjeda neke iztočne hrvatske župe i neretvansku krajinu.

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
X. STOLJEĆE	935.—945.* **KREŠIMIR I.**	
	945.—949. **MIROSLAV**, kojega uskoro zbaci Pribina, ban Like, Krbave i Gacke.	
	948. Mletci se obvezuju Neretvanima plaćati danak za slobodnu plovitbu po njihovim vodama.	
	949.—969. **MIHAJLO KREŠIMIR II. (Krešimir Stariji)** kraljuje mjesto zbačenog rođaka Miroslava.	
	960.* **Krešimir II. vraća** Hrvatskoj Bosnu i hrvatske pogranične župe.	
	969.—997. **STJEPAN DRŽISLAV**, sin Krešimira II.	
	975. **umire KRALJICA JELENA**, majka Stjepana Držislava, koja je sagradila grobnicu hrvatskih kraljeva (crkva sv. Stjepana na Otoku, koji čini rječica Jadro u Solinu) i crkvu sv. Marije sa samostanom za redovnike. Njezin sarkofag sačuvan je u ulomcima.	
	986.—990. Hrvatska kao saveznik Bizanta ratuje protiv bugarskog cara Samuila.	Između 986. i 990. strada od Samuila Kotor i Dubrovnik.
	996. nakon što je dužd Petar II. **odbio** da plaća danak, hrvatske lađe napadaju mletačke na moru.	996. **PETAR II. ORSEOLO** zauzima Vis.
	997.—1000. **SVETOSLAV SURONJA**, najstariji sin Držislavov, protiv koga ustadoše braća: Krešimir III. i Gojslav.	998. Zadar strada od Hrvata, jer se stavio pod zaštitu Mletaka.
XI. STOLJEĆE	1000.—1035.* **KREŠIMIR III. i GOJSLAV** (1000. do 1020.*).	1000. **Petar II. Orseolo** sa svojim brodovljem zauzima **Osor, Zadar, Biograd, Trogir, Split, Korčulu, Lastovo**, pa mu se i Dubrovnik pokloni. **U Trogiru** sklapa s prognanim Svetoslavom Suronjom **ugovor**, po kome se ovaj odriče dalmatinskih gradova i daje kao taoca svoga sina Stjepana, a Orseolo se obvezuje, da će mu pomoći, da dođe na priestolje. Nakon što su se i Neretvani **odrekli** danka, koji su im plaćali Mletci, Orseolo uzima naslov **»vojvoda Dalmacije«** (dux Dalmatiae).
	1018.—1024. U Hrvatskoj traje **borba** za odcjepljenje od dalmatinskih biskupa, pod vodstvom tobožnjeg biskupa **Sedeha**. Po njegovoj smrti **Hrvati dobiše svog posebnog biskupa** s naslovom **»hrvatski biskup«** **(Episcopus chroatensis)**, koji je bio kraljevski savjetnik i predstojnik hrvatske **kraljevske** kancelarije i dvorske kapele.	1018. Dalmatinski gradovi stadoše plaćati Mletcima godišnji danak.
		1024. samo na čas **KREŠIMIR III.** zadobiva te gradove, koji uskoro dođoše pod izravnu vlast **Bizanta**.

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
oko polovice X. st., po Konstantinu VII. Porfirogenetu, Bosna se zove »zemljica«, koja obuhvaća riečnu dolinu gornje Bosne i njezine pritoke.	
	976.—1025. BAZILIJE II. bizantski car. **976.—1014. SAMUILO,** bugarski car s priestolnicom u **Prespi,** a zatim u Ohridu.
U isto vrieme Samuilo zavlada Bosnom.	**991.—1009. PETAR II. ORSEOLO,** mletački dužd. 992. Mletci **prestadoše** Hrvatima plaćati **uobičajeni danak.**
	997.—1038. STJEPAN I. SVETI, mađarski kralj. **998.** Mletci dobivaju dozvolu od Bizanta, da prime pod **svoju zaštitu** dalmatinske gradove, koji su im se utekli za pomoć.
	1014. kod **Bjelasice** Bazilije II. strahovito smlavi Samuilovu vojsku.
	1018. Bazilije II. podjeljuje Krešimiru III. i Gojslavu, koji su mu se došli pokloniti, patricijski naslov i bogato ih nadari.

XI. STOLJEĆE

PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
1027. Hrvatska je podieljena na dvie samostalne jedinice: slavonsku, od Drave do Gvozda (Svetoslavovići) i **primorsku Hrvatsku,** (Trpimirovići).	
1035.*—1058. STJEPAN I., sin Krešimira III.	**Između 1036. i 1040. Zadar** i dalmatinski gradovi **dolaze** pod vlast Stjepana I. **1050. duždl DOMINIK KONTARENO** zauzima Zadar. **1050.** papinski poslanik kardinal Ivan saziva crkveni sabor u Splitu, koji je proveo crkvene reforme u duhu novog pokreta u katoličkoj crkvi.
1058.—1074. PETAR KREŠIMIR, sin Stjepana **I.,** čija je priestolnica Nin. U to su doba dalmatinski gradovi i Hrvatska uzko povezani.	**1060. papinski poslanik** opat Majnard održava crkveni **provincialni sabor** u Splitu, na kome su stvoreni zamašni **reformni** zaključci, napose glede svećenstva.
1063. zaslugom kralja Petra Krešimira dokončan je protureformni pokret u Hrvatskoj (1060.—1063.), komu je bio vođa stranac Vulfo, pristaša protupape Honorija II.	**1064.** papinski poslanik **biskup Tenzo** ustoliči za splitskog **nadbiskupa** osorskog biskupa **Lovru, a za** trogirskog biskupa svoga pratioca svećenika **Ivana.** **1066.** Zadar se **oslobađa** mletačke vlasti.
1069.* sklapa Krešimir sa Svetoslavovićem Dmitrom Zvonimirom ugovor, po kome se Slavonija ujedinjuje s majkom zemljom, a Zvonimir postaje Krešimirov suvladar i nasljednik na hrvatskom priestolju. **1069.** izdaje kralj **PETAR KREŠIMIR** u Ninu **izpravu,** kojom daruje samostanu **sv.** Krševana otok Maun. U njoj kaže, da mu je Svemogući Bog proširio kraljevstvo na kopnu i moru, **Jadransko** more zove **svojim** morem, a sebe **»kralj Hrvatske i Dalmacije«.** Tako su u hrvatskoj državi opet ujedinjene sve hrvatske zemlje.	
1074.—1089. DMITAR ZVONIMIR, oženjen **Jelenom Lepom,** kćerkom mađarskog kralja Bele I., a sestrom sv. Ladislava.	**1074. Normani** dobiše u upravu Zadar, Biograd, **Trogir,** Split i Nin.
1075. pomaže i okruni papinski poslanik **Gebizon** Zvonimira za hrvatskog kralja u bazilici sv. Petra u Solinu. Nakon Zvonimirove položene prisege, papa preuze hrvatsko kraljevstvo u zaštitu. Tako je hrvatska država sa svojim kraljem stupila po prvi puta kao ravnopravan član među ostale evropske države.	**1075.** protjera **dužd DOMINIK SILVIJE** Normane iz dalmatinskih gradova, koje uze pod svoju zaštitu.
1089. umre kralj Zvonimir.	
1089.—1091. STJEPAN II., posljednji Trpimirović, nećak Petra Krešimira, dok u Slavoniji vlada udovica Zvonimirova **Jelena Lepa.**	

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1027. **STJEPAN I. SVETI**, rođak Orseola i Stjepana Svetoslavovića, oženjenog Hicelom, kćerkom Petra II. Orseola, **oduzima Krešimiru III. Posavsku Hrvatsku** i stvara od nje dukat ili banovinu Slavoniju. 1028.—1034. dubrovačke i bizantske lađe bore se protiv **Arapa** na grčkim obalama. 1048.—1054. papa **LEON IX.** 1056.—1106. **HENRIK IV.**, njemački kralj. 1059.—1061. papa **NIKOLA II.** 1061. **potvrdio** je papa Nikola II. sve zaključke sabora u Splitu. 1061.—1073. papa **ALEKSANDAR II.**, čija je desna ruka kardinal Hildebrand, kasniji papa Grgur VII. 1063.—1074. **SALAMON**, mađarski kralj. 1073. **Hrvati pomažu Bugarima**, da se oslobode bizantskog jarma. 1073.—1085. papa **GRGUR VII.** 1074. za osvetu Bizant šalje svoje saveznike Normane, da osvoje Dalmaciju, koju ne zauzeše, ali **zarobiše** hrvatskog kralja, no pustiše ga ubrzo posredovanjem papinog poslanika Gerarda. 1077.—1095. **SV. LADISLAV**, mađarski kralj. 1079. Grgur VII. **spriečio** je istarsko-kranjskog grofa **Vecelina**, da navali na pogranične dielove hrvatske države. 1081.—1118. **ALEKSIJE I. KOMNEN**, bizantski car. 1082.—1085. **hrvatska** kraljevska i dubrovačka gradska **mornarica ratuju** na strani Normana **protiv Bizanta i Mletaka.** 1085. **Aleksije I.** predaje u upravu dalmatinske gradove duždu Vitalu **Falieru**, koji ih doduše ne može osvojiti, ali upotrebljava naslov »dužd Dalmacije«. 1088.—1099. papa **URBAN II.**

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XI. STOLJEĆE	**1091.** na poziv svoje sestre Jelene Ladislav ulazi bez odpora u Slavoniju, ali mu se u južnoj Hrvatskoj oprieše Hrvati. **1091.—1095. ALMOŠ, mlađi** sinovac Ladislavov, kralj u Slavoniji. **1093.—1097. PETAR, hrvatski kralj nepoznatog plemena,** sa sjedištem u **Kninu.** **1094. Ladislav osniva biskupiju u Zagrebu,** da provede crkvenu organizaciju Slavonije. **1056. križari** prolaze Hrvatskom. **1097.** u sukobu s Kolomanovom vojskom pada Petar na Gvozdu (Petrova gora).	**1091.** u ime Bizanta **normanski vojvoda Gottfrid** zauzima tadanju Dalmaciju. **1097. dužd VITAL MICHIELI** uzima dalmatinske gradove pod svoju zaštitu, a Koloman mu se obvezuje, da ne će u njih dirati.
XII. STOLJEĆE	**1102. KOLOMAN** sklapa s **Hrvatima sporazum (pacta conventa),** po kome **priznade nezavisnost Hrvatske,** koja je s Ugarskom povezana samo kraljevom osobom, te ne plaća nikakvih daća ni poreza. Hrvati pak priznaše njega i njegove nasljednike svojim kraljevima, koji će štititi i braniti sva javna i državna prava Hrvatske. Nakon toga bio je **Koloman okrunjen hrvatskom krunom.** **1102.—1301. ARPADOVIĆI.** **1102.—1116. KOLOMAN,** koji je **predao hrvatsko** područje od Drave do mora u upravu **banu.** **1116.—1131. STJEPAN III.,** Kolomanov **sin.** **1124.** kraj Stjepan zauzima Biograd, Šibenik, Trogir i Split, kojima potvrđuje stare privilegije. **1131.—1141. BELA I. SLIEPI,** sin Almošev, a sinovac Stjepana III. **1134.** prvi pisani spomen o zagrebačkoj biskupiji **1141.—1162. GEJZA I.,** sin Bele I. **1142.—1157.** banuje u Hrvatskoj **Beloš,** mjesto Gejzina brata hercega Stjepana.	**1102.** Dubrovnik dobiva **svoga nadbiskupa** i prestaje **biti ovisan** od splitskog metropolite. **1107.** privolom Bizanta **Koloman** zauzima Zadar, Trogir, Šibenik, Split i otoke Rab, a zacielo Cres, Osor i Krk. Dalmatinskim gradovima dade široku autonomiju, a dužd se prestade nazivati »vojvoda Hrvatske i Dalmacije«. **1115. dužd ORDELAFO FALEDRO** osvaja Zadar, Trogir, Split i neke otoke. **1116.** uz pomoć njemačkog i bizantskog carstva osvajaju Mletci cielu Dalmaciju i dva hrvatska grada Biograd i Šibenik. **1125. dužd DOMINIK MICHIELI** preote Stjepanu Split, Trogir i Šibenik, a Biograd do temelja razori. **1133.*** preotima **BELA I.** Mletcima Dalmaciju (osim Zadra i otoka), koju vraća Hrvatskoj.

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1091. Kumani, po nagovoru cara Aleksija I., navale na Ugarsku, i Ladislav morade kući.
	1095.—1116. KOLOMAN, stariji sinovac Ladislavov, **mađarski kralj.**
	1099. Rusi i Kumani potukoše Kolomana u Galiciji.
	1106.—1125. HENRIK V. njemački kralj.
	1108. Koloman uspješno ratuje s njemačkim kraljem Henrikom V., koji svojata pravo na primorsku i slavonsku Hrvatsku.
	1117. potučeni Mletci sklapaju petgodišnje primirje sa Stjepanom III.
	1118.—1143. IVAN KOMNEN, bizantski car.
1137.* Bosna se pridružuje Ugarskoj. Odtada hrvatsko-ugarski kraljevi nose naslov »**Rex Ramae**« (pritoka Neretve) t. j. »Kralj Bosne«.	**1143.—1180. EMANUEL KOMNEN,** bizantski car.

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XII. STOLJEĆE	1162. **STJEPAN IV.**, Gejzin sin. 1162.—1163. **LADISLAV I.**, srednji brat Gejzin. 1163. **STJEPAN V.**, najmlađi brat Gejzin. 1163. **STJEPAN IV.** dolazi u srednju Hrvatsku i Dalmaciju, gdje potvrđuje dalmatinskim gradovima povlastice. 1163.—1172. **STJEPAN IV.**	
	1167. **Bizant** zavlada Sriemom i zapadnim dielom Hrvatske, rieci Krki na jug, dalma 1172.—1196. **BELA II.**, brat Stjepana IV. 1180. po smrti cara Emanuela, Bela II. **pridružuje** sebi Sriem **Hrvatsku** i dalmatinske	
		1181.—1183. Mletci i Bela II. bore se za Zadar. 1185.—1190. Dubrovnik pod vlašću normanskih kraljeva. 1190. **BELI II.** predaje se Rab i još neki otoci.
	1193. Bela II. daruje krčkom knezu **Dujmu** (Frankopani) modrušku župu, županu **Miroslavu** (Bribirski) bribirsku, a vodičkom županu **Stjepanu** (Babonići) župu između Une i Sane. 1196.—1204. **EMERIK**, sin Bele II. 1197.—1203. upravlja slavonskom i primorskom Hrvatskom kao herceg njegov mlađi brat **Andrija.**	
XIII. STOLJEĆE	1204.—1205. **LADISLAV II.**, sin Emerika. 1205.—1235. **ANDRIJA I.**, brat Emerika. 1210. Andrija I. daruje moćnom splitskom knezu **Domaldu** Cetinu s Triljem.	1202. **Križari**, na nagovor Mletaka osvojiše i gotovo sasma razoriše Zadar. 1205.—1358. Dubrovnik pod vlašću Mletaka, koji mu šalju kneza, da njim upravlja. 1216. **Andrija** se odriče Zadra u korist Mletaka.
	1220.—1226. vlada Hrvatskom **herceg Bela**, stariji sin Andrijin. 1225. Andrija I. imenuje banove za »**čitavu Slavoniju**« (do Gvozda) i za »**primorske krajeve**«. 1226.—1241. u hrvatskom kraljevstvu **herceg Koloman**, Belin brat. 1235.—1270. **BELA III.**, koji je prvi **napustio** običaj **zasebnog** krunjenja za hrvatskog kralja. 1240.* herceg Koloman **pokušava** sjediniti **splitsku** nadbiskupiju sa **zagrebačkom** biskupijom, u čemu ga omete provala Tatara. 1241. Kumani **haraju** po Slavoniji i Sriemu.	
	1242. **Tatari** prelaze Dravu i idu za kraljem Belom III. do pred Trogir. Ali ubrzo odanle odoše. Kralj sada nastoji podići opustjelo svoje kraljevstvo.	
	16. **II.** 1242. **proglasi** Bela III. **Zagreb** slobodnim **kraljevskim** gradom. 1244. Bela sklapa s Venecijom mir u **Glažu** (Slavonija) i **odriče** se Zadra.	

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1151. provaljuje Emanuel Komnen u Ugarsku i Hrvatsku.
1154.—1163. mjesto Gejzina brata hercega Ladislava vlada u bosanskoj Hrvatskoj **prvi poznati ban BORIĆ**, podrietlom iz požežke župe.	
	1164. ratuje Stjepan IV. s Emanuelom Komnenom.

tinskim gradovima (osim Zadra) i planinskom Hrvatskom.

gradove sa Zadrom

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1180.—1203. banuje proslavljeni **KULIN**, koji je na strani Bele II. protiv Bizanta. Za njegove vladavine pojavljuju se u zemlji **heretički »krstjani«.**	
1189. Kulin sklapa s **Dubrovčanima** trgovački ugovor.	
	1198.—1216. papa INOCENT III.
	1199. u Rim su doprle prve viesti o hereticima u Bosni.
1203. papa šalje u Bosnu poslanika, da razvidi tamošnje vjersko stanje. Nato **se** »krstjani« **obvezaše** na poslušnost **Sv.** Stolici.	
	1217. polazi Andrija na neuspjelu križarsku vojnu u Palestinu, praćen od hrvatskih velikaša.
	1222. Andrija I. izdaje **»zlatnu bulu«** (31 članak), koja je vriedila samo za Ugarsku i Slavoniju do Gvozda.
1233.—1249. ban MATEJ NINOSLAV.	
1234.—1237. rat između »krstjanina« Ninoslava i Kolomana, koji **osniva prvu bosansku biskupiju** sa sjedištem u župi **Vrhbosni.**	
1240. Ninoslav **opet** gospodar Bosne.	
	1241. Tatari provaljuju u Ugarsku i poraziše Belu III. kod Mohija.
1244. Bela svlada Ninoslava, **a bosanski biskup odlazi** zauviek **u Đakovo.**	

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIII. STOLJEĆE		1247. Zadar se pokori Mletcima uz vrlo težke uvjete.
		1247. herceg i ban **DIONIZIJE** pokori Split, koji je bio u ratu s Trogirom radi sela Ostroga. Time je dokrajčen građanski rat u primorskoj Hrvatskoj.
	1252. Križevci postadoše slobodni kraljevski grad.	
	1260.* po odredbi Bele III. hrvatskim kraljevstvom ubuduće ima vladati **herceg** kraljevskog roda, komu su **dodieljena dva bana: slavonski i primorski.** Time je razdvojeno **hrvatsko** kraljevstvo na dvie posebne političke jedinice i na dva sabora.	
	1261.—1269. vlada hrvatskim kraljevstvom **Bela**, mlađi sin **Bele III.**	
	1264. biskupije u Slavoniji i Sriemu **podpadoše** pod kaločku nadbiskupiju.	
	1270.—1272. STJEPAN VI., stariji sin Bele III.	
	1272.—1290. LADISLAV III. Stjepanov sin.	1272. Dubrovnik dobiva **svoj posebni statut.**
	1273. održava se **prvi** poznati **slavonski** sabor.	
	1273.—1312. gotovo samostalno vlada **hrvatsko-dalmatinski (primorski) ban PAVAO BRIBIRSKI.**	
	1277. velika buna u Slavoniji.	
	1288. sastavljen **vinodolski** zakonik, **najstariji** hrvatski pravni spomenik.	
	1290.—1301. ANDRIJA II. MLETČANIN, zadnji Arpadović.	
	1293. Andrija II. daruje Pavlu **hrvatsko-dalmatinsku** banovinu i bansku čast s **nasljednim** pravom.	
	1299. PAVAO BRIBIRSKI, »ban Hrvata« uzima naslov »**gospodar Bosne**«.	

PLANINSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1248. papa **INOCENT IV. odobri hrvatsko bogoslužje** u zapadnom obredu za sve hrvatske krajeve, gdje je tada bilo u upotrebi.
1253. pokori Bela planinsku **Hrvatsku** i **razdieli** je na **tri** banovine: Bosnu, Usoru i Soli. **1255.**—1287. **ban PRIJEZDA I.**, osnivač dinastije Kotromanića.	
	1273.—1291. **RUDOLF I. HABSBURŽKI,** njemački kralj.
	1278. poslije poraza **češkog kralja Přemisla II. Otokara** na Moravskom polju, pripade Habsburgovcima Austrija, Štajerska i Kranjska. Tako oni postadoše **neposredni** susjedi češkog i **hrvatsko-ugarskog** kraljevstva. 1285.—1309. **KARLO II. ANŽUVINAC,** napuljski kralj.
1290. banovi PRIJEZDA II. i STJEPAN I., sinovi Prijezde I.	
	1292. napuljski kralj Karlo II., u ime svoga sina Karla Martela († 1295).), **predaje Pavlu Bribirskomu čitavu Hrvatsku** od Gvozda do Neretve s nasljednim pravom.
	1295. Karlo II. podjeljuje Pavlu doživotno bansku čast.
1299.—1302. († 1310.?) ban Stjepan I., vazal Pavla Bribirskog.	

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIV. STOLJEĆE	1300. **knez Juraj Bribirski**, Pavlov brat, **dovodi iz Napulja u Hrvatsku Karla Roberta**, sina Karla Martela.	
	1301. **Pavao** ga **vodi** u Zagreb, a odatle ga odvedoše Mađari na krunjenje za hrvatsko-ugarskog kralja u Ostrogon.	
	1301.—1395. odnosno **1409. ANŽUVINCI.**	
	1301.—1342. KARLO I.	
		1311. pobunjeni **Zadar izabire** za **kneza Mladena II.**, Pavlova sina.
	1312.—1322. **MLADEN II.** »**ban Hrvata,** Bosne, knez Zadra i princip Dalmacije«.	**1313. Mladen gubi Zadar u korist** Mletaka.
	1322. hrvatski velikaši na čelu s knezom **Nelipićem,** podpomognuti vojskom slavonskog bana Ivana Babonića, **poraziše** Mladena kod **Blizne** kraj Klisa. Karlo I. **odvede nato Mladena u Ugarsku, a primorski ban postaje Babonić.**	**1322. Šibenik** i **Trogir položiše prisegu** vjernosti **Mletcima.**
	1326.—1344. **sasma** samostalno vlada u dielu hrvatske zemlje od Like i Krbave do Cetine **KNEZ NELIPIĆ.**	
	1329. nakon što se predao i Nin, Mletci **zavladaju** obalom od **Zrmanje** do **ušća Cetine** (osim Skradina i Omiša, koji su ostali u vlasti **knezova** Bribirskih).	1327. Split se predaje u zaštitu Mletaka.
		1333. Dubrovnik kupuje Ston, Pelješac i otok Mljet. Zato plaća Stjepanu II. »stonski dohodak«.
	1342.—1382. LUDOVIK I., sin Karla I.	
	1344. Nelipićeva **udovica Vladislava** junački **brani Knin** »ključ čitave Dalmacije« od slavonskog bana Nikole Banfića.	
	1345. Ludovik **skrši** u Hrvatskoj moć hrvatskog plemstva, a Nelipićevu sinu Ivanu daruje sva pradjedovska imanja kao i Sinj s cetinskom županijom.	**1345. Dalmatinski gradovi pokloniše se Ludoviku kao svome vladaru u nadi, da će ih osloboditi Mletaka.**
		1346. Ludovik bi potučen od Mletčana pod Zadrom.
	1347. knez **JURAJ BRIBIRSKI** predaje Ludoviku **Ostrovicu** (nedaleko Bribira), a ovaj mu zato **daruje** grad **Zrin** u Slavoniji. Tako je Juraj **postao praotac čuvene porodice Zrinski.**	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1304. MLADEN I., **Pavlov brat, pogine** u **borbi s »Bošnjanima«.**	**1309.—1343. ROBERT**, drugi sin Karla II., napuljski kralj.
1322.—1353. STJEPAN II. (Stipoš) Kotromanić, sin Stjepana I., Karlov vazal, koji je uvelike **razširio** granice **svoje banovine** (Zapadnim stranama, Humom i Neretvanskom Krajinom).	
1339. Stjepan II. **prelazi** u krilo katoličke crkve, koja progoni »krstjane« u Bosni.	
	1345. Andrija, Ludovikov brat, umoren na grozan način u Aversi kod Napulja.
1350. Stjepan II. ratuje zbog **Huma** sa srbskim kraljem Dušanom.	1348. nakon što je osvojio napuljsko kraljevstvo i osvetio se krivcima bratove smrti, Ludovik sklapa s Mletcima osamgodišnje primirje .
1353.—1377. banuje **STJEPAN I. TVRDKO**, sin Stjepanova brata Vladislava i Jelene Bribirske.	1353. oženi se Ludovik Elizabetom, kćerkom bana Stjepana II., koja mu donese kao miraz Hum.
1357. prisili Ludovik Tvrdka, da mu **odstupi** humsku zemlju između Neretve i Cetine.	1356. Ludovik naviesti Mletcima rat s ciljem, da vrati **dalmatinske gradove.**

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIV. STOLJECE		**1358.—1526.** Dubrovnik pod vlašću hrvatsko - ugarskih kraljeva, kojima plaća godišnji danak od 500 dukata.
	1369.—1376. u Hrvatskoj **herceg KARLO DRAČKI, rođak** Ludovikov.	
	1382.—1385. **»kralj«** (rex) **Marija,** Ludovikova **kći.**	
	1385.—1386. KARLO II. DRAČKI.	
	1386. nakon umorstva Karla II. **podigoše hrvatski velikaši Horvati i Ivan Paližna** ustanak u Hrvatskoj i zarobiše Mariju i njezinu majku Elizabetu.	
	1386.—1408. ustanak »Hrvatske lige«.	
	1386.—1395. MARIJA.	
	1386.—1409. nuzkralj **Ladislav Napuljski,** sin Karla **II.**	
	1387.—1437. SIGISMUND LUKSEMBURGOVAC, Marijin muž.	
	1390. nakon što je Tvrdko dobio svu Hrvatsku južno od Velebita i najveći dio dalma-	
	1391. Turci provališe po prvi puta na hrvatsko tlo (Sriem).	
	1397. na **»krvavom saboru«** u Križevcima sasjekoše na izdajnički način Sigismundovi pristaše bivšeg bana i palatina Stjepana **Lackovića** i njegove privrženike, koji su bili za kralja Ladislava.	**1397.** Dubrovnik dobiva od sultana ferman, da može slobodno trgovati po cielom turskom carstvu.
		1399. s pristankom Bosne Dubrovnik dobiva Primorje od Stona do Zatona.

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1358. mirom u Zadru **odriču** se Mletci u korist Ludovika **svih** dalmatinskih gradova i otoka do **međaša** grada **Drača,** a dužd naslova »vojvoda Dalmacije i Hrvatske«.	
Iste godine imenuje kralj Ludovik »admirala kraljevstva Hrvatske i Dalmacije«.	
1363. Tvrdko se odhrva navali kralja Ludovika.	
1366. Tvrdko vlada Bosanskom Hrvatskom kao ban »po milosti kralja Ludovika«.	
	1370.—1382. LUDOVIK I., poljski kralj.
1376. Tvrdko **dobiva** Trebinje s primorjem od Dubrovnika do Kotora. **1377. Tvrdko se okruni za kralja.**	
	1378.—1381. novi rat Ludovika s **Mletcima,** koji mirom u Turinu priznaju sve točke zadarskog mira i obvežu se plaćati godišnji danak od 7.000 dukata. **1381.—1386. KARLO DRAČKI,** napuljski kralj.
1383. Tvrdko **osniva** vlastitu **mornaricu.** **1385.** Tvrdko dobiva **Kotor.**	
1388. Turci po prvi puta provališe u Bosnu, ali ih kod **Bileća** potuče vojvoda Vladko Vuković.	**1389.** hrvatska vojska iz Bosne sudjeluje u bitci na Kosovu polju.

tinske Hrvatske, proglasi se kraljem »Hrvatske i Dalmacije«.

1391.—1395. Stjepana Dabiša, Tvrdkov **bratić.**	**1391.** kralj Ladislav postavlja bosanskog velikaša **Hrvoja Vukčića** za primorskog bana, a **Ivana Horvata** za svoga namjestnika u čitavoj Hrvatskoj i **Ugarskoj.**
1393. ugovorom u Đakovu **ostavlja** Dabiša Sigismundu nakon svoje smrti Bosnu. **1394.** nakon što je Sigismund potukao hrvatske ustaše kod **Dobora** (na rieci Bosni), **odriče** se Dabiša naslova kralja Hrvatske i Dalmacije.	
1395.—1398. JELENA, Dabišina udovica. Za njezine vlade upravljaju zemljom moćni bosanski velikaši. **1398.—1404. Stjepan Ostoja,** nezakoniti sin Tvrdka I.	**1397.** bitka kod Nikopolja.

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XV. STOLJEĆE		**1403. LADISLAV okrunjen** za hrvatsko-ugarskog kralja u Zadru. **1403. HRVOJE VUKČIĆ imenovan** splitskim hercegom i namjestnikom »Hrvatske i Dalmacije«.
		1406. javlja se prvi puta **grb** pokrajine Dalmacije (tri leopardove glave).
		1409. Ladislav **prodade** sramotno Mletcima za 100.00 dukata Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag, kao i sva svoja prava na dalmatinsku Hrvatsku. **1411.—1413.** Sigismund ratuje s Mletcima, da povrati dalmatinske gradove.
	1415. Turci **provališe** u sjevernu Hrvatsku i Štajersku sve do Celja.	
		1418.—1420. Sigismund ponovno nesretno ratuje s Mletcima radi dalmatinske Hrvatske. **1420.** predaju se Mletcima **Trogir, Split,** Kotor i otoci **Brač, Hvar** i **Korčula.**
	1423.—1435. HERMAN II., celjski knez, Sigismundov tast, slavonski ban. **1426.—1432. NIKOLA FRANKOPAN,** primorski ban, koji dolazi u sukob s knezovima Celjskim. **1433.***radi obrane sjeverne Hrvatske i Slavonije Sigismund **razdjeljuje** hrvatsko kraljevstvo na **tri** vojnička tabora: hrvatski, slavonski i usorski.	**1430.—1432.** Dubrovnik ratuje s **bosanskim** vojvodom Radosavom Pavlovićem radi Konavala.
	1436. Građanski rat u Hrvatskoj zbog Nelipićeve baštine.	
	1438.—1439. ALBERT HABSBURGOVAC, Sigismundov zet. **1440.—1444. VLADISLAV I. JAGELOVIĆ,** poljski kralj. **1440.—1442.** građanski rat u Hrvatskoj i Ugarskoj zbog nasljedstva na hrvatsko-ugarskom priestolju. **1442. slavonski** sabor **počinje** slati svoje poslanike na **ugarski** sabor.	
	1445.—1457. LADISLAV IV., sin Alberta Habsburgovca.	**1444.** Mletčani **oteše** Vukčiću Omiš i Poljica. Tako su **sredinom XV. st.** gotovo svi **primorski** gradovi i veći dio otoka **došli** u posjed Mletaka, koja je ovaj najstariji svoj posjed nazvala **»aquisto vecchio« (stari posjed) za** razliku od onog posjeda, što ga je iza toga stekla. Time je **ime** Dalmacija prešlo i na one gradove i otoke, koji dotle **nisu** bili **sastavni** dio njezina **geografskog** i **političkog** pojma.
	1449. Frankopani razdieliše svoje goleme posjede na osam grana, od kojih ostadoše samo **četiri (Tržačka, Ozaljska, Slunjska i Cetinska).**	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1404.—1409. **STJEPAN TVRDKO II.**, Ostojin polubrat.	
1408. nakon **poraza** bosanskog plemstva kod **Dobora, konačno** skrši Sigismund hrvatski ustanak, pa mu se i Hrvoje Vukčić pokloni.	
1409.—1418. **STJEPAN OSTOJA.**	
1411. Ostoja **prizna** Sigismunda svojim gospodarom i odstupi mu Usoru i Soli.	1410.—1437. **SIGISMUND, njemački kralj**
1415. Kada je Sigismund **proglasio** Hrvoja Vukčića **veleizdajnikom**, ovaj uz pomoć **Turaka porazi** kraljevu vojsku kod **Doboja** i **1416.** umre nepobieđen.	
1418.—1421. **STJEPAN OSTOJIĆ**, sin Ostojin.	
1421.—1443. **STJEPAN TVRDKO II.**	
1427. Tvrdko II. **određuje** za svoga nasljednika Hermana II. i priklanja se Sigismundu.	
1435.—1466. vlada Humom **STJEPAN VUKČIĆ**, sinovac Sandalja Hranića, koji priznaje **sultanovo** vrhovničtvo.	
1437. Tvrdko prizna sultanovo vrhovničtvo i **obećaje** plaćati godišnji danak.	1436. Sigismund postaje **češki kralj.**
	1438. —1439. **ALBERT** (Albert **II.**), njemački i češki kralj.
1440.—1442. za vrieme građanskog rata Stjepan Vukčić zaposjeda **Krajinu** između Cetine i Neretve s Omišom i poljičkom županom, koja je do tada bila pod vlašću hrvatskog primorskog bana.	1440. prva turska podsada Beograda. 1440.—1493. **FRIDRIH III.**, njemački **kralj.**
1443.—1461. **STJEPAN TOMAŠ**, nezakoniti **sin** Ostojin, **progonitelj** »krstjana«.	
1444. Tomaš se obvezuje Vladislavu I. na **vjernu** službu, a vojvodi Janku Hunyadyju **obećaje** plaćati godišnji danak.	1444. bitka kod Varne, gdje je zaglavio Vladislav I.
	1446.—1452. zbog Ladislavove malodobnosti upravlja hrvatsko-ugarskim kraljevstvom kao **gubernator Janko Hunyady.**
1448. **uzima** Vukčić **naslov** »**herceg**«. **Odtada se njegova zemlja počela zvati** i »**Hercegovina**«.	
1451.—1454. Vukčić ratuje s Dubrovnikom.	1451.—1481. **sultan MEHMED II.**

	PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XV. STOLJEĆE	1454.—1456. **ULRIK CELJSKI,** »ban čitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije«.	
	1458.—1490. **MATIJAŠ I. KORVIN,** mlađi sin Janka Hunyadyja.	**1459.** Dubrovnik počinje plaćati godišnji danak sultanu.
	1469. Matijaš **oduzima** Frankopanima **Senj,** u kome uredi kapetaniju za obranu od Turaka i Mletčana. Uskoro im oduzima i **cielo** primorje od Trsta do Senja i Vinodol. **1472.** Slavonska Hrvatska počinje plaćati polovicu manje **ratne** daće od Ugarske, dok ostala Hrvatska i nadalje ne plaća **ništa.** **1477.** Matijaš **podieli** »kraljevini Slavoniji« pravo, da **sama** upravlja svojom vojskom i da **bira** zemaljskog **kapetana.** **1480. knez IVAN FRANKOPAN** predaje Mletcima **Krk,** posljednji hrvatski otok. **1483.** Hrvati **poraziše** Turke, koji su se vraćali s pljačkanja iz Kranjske i Koruške. **1490.—1526. JAGELOVIĆI.** **1490.—1516. VLADISLAV II.,** češki kralj. **1490.—1493. IVANIŠ KORVIN,** nezakoniti sin Matijašev, herceg u Slavoniji. **1491.** Hrvati poraziše bosanskog pašu kod **Vrpila.**	

BOSANSKA HRVATSKA

1454. Stjepan Vukčić **sklapa** ugovor o **vojničkoj suradnji** s aragonskim kraljem **Alfonsom I. (V.)**, vladarom južne Italije (1442. — 1458.), da se **oslobodi turskog** vrhovničtva.
1457. **Tomaš uzkraćuje** danak Turcima i sprema se, da ih protjera iz jugoiztočne Hrvatske.

1460. Tomaš **morade** pustiti Turke preko svoje zemlje.
1461.—1463. **STJEPAN TOMAŠEVIĆ.**
1461. Tomašević se kruni u Jajcu **krunom,** koju mu je poslao papa **Pio II.**
1462. sklapa Tomašević s Matijašem **savez** protiv Turaka, kojima odkazuje danak.
1463. sultan Mehmed II. navali na bosansku Hrvatsku, koju **bez** odpora **zauzme,** a kralja Tomaševića pogubi. Matijaš odmah **provali** u zemlju i idućih godina osniva **jajačku** i **srebreničku** banovinu, da **štite** sjevernu Hrvatsku i Južnu Ugarsku od provale Turaka.
1463.—1878. **tursko** vladanje u Bosanskoj Hrvatskoj.
1464. **Stjepan Zapolja** imenovan za »**guberna**tora bosanskog kraljevstva«.
1465. Turci zauzimaju Blagaj, glavno sjedište Vukčića, a u Bosni **postavljaju** za kralja Matiju Sabančića.

1471. Turci osvajaju **Počitelj** na Neretvi.
1472.—1477. Nikola Iločki, bosansko-hrvatski kralj; imenovan od Matijaša sa zadaćom, da Turcima **preotme** Bosnu.

1480. **kralj Matijaš pobjedonosno** provaljuje u Bosnu do Sarajeva i Travnika.
1482. predajom Hercegnovog Turci **zavladaše** cielom **Hercegovinom.**

OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM

1453. Pad **Carigrada.**

1456. Druga podsada **Beograda.**
1456. Ladislav Hunyady, **sin** Jankov, **ubija** u Beogradu Ulrika Celjskog.

1458.—1464. **papa PIO II.**
1459. na saboru u Segedinu kralj **Tomaš** priznade Matijaša za svoga gospodara, koji mu dozvoljava, da njegov sin Stjepan Tomašević dobije **ženitbom** srbsku despotovinu.
1459. Srbija postaje turski pašaluk.

1463. Nasljedni ugovor **između Matijaša** i Fridrika III.

1481.—1512. sultan **BAJAZIT II.**

1491. **Nasljedni ugovor između Vladislava I. i** Maksimliiana, **sina** Fridriha III.
1492. na budimskom saboru napose ugarski, a napose hrvatski velikaši prihvatiše nasljedni ugovor od 1491.

	BANSKA HRVATSKA (nekadašnja Hrvatska i Slavonija)	DALMATINSKA HRVATSKA *
XV. STOLJEĆE	**1493. JAKUB,** bosanski paša, porazi **hametice** hrvatsku vojsku pod banom Derenčinom na **Krbavskom** polju kod Udbine. Odtada se seli hrvatski narod iz prekogvozdanskih krajeva u sjevernu Hrvatsku i Ugarsku. **1495.—1504. Ivaniš Korvin,** ban »Hrvatski, Slavonije i Dalmacije«. **1496.** slavonsko plemstvo dobiva od kralja **povelju,** kojom mu je podielio **novi** grb i pečat. **1499.** ban Ivaniš razbije Turke kod Knina.	
XVI. STOLJEĆE	**1513.—1520.** vesprimski biskup **Petar Berislavić,** hrvatski ban. **1513.** Berislavić sjajno porazi Turke kod **Dubice** na Uni. **1516.—1526. LUDOVIK II.,** sin Vladislava II. **1520.** Ban Berislavić junački pogiba u planini **Plješevici** između Korenice i Bihaća u borbi s Turcima. **1521.—1525. ban knez IVAN KARLOVIĆ.** **1525. prvi puta se javlja kockasti grb Hrvatske.** **1525.—1531. ban FRANJO BATTHYANY,** kraljev miljenik. **23. I. 1526.** na saboru u **Križevcima** predlaže knez Krsto Frankopan da se **izabere** nadvojvoda Ferdinand Habsburgovac, brat Karla V., za hrvatskog kralja, a on se izjavio spremnim osvojiti Bosnu. **25. IX. 1526. KRSTO FRANKOPAN** bi izabran na saboru u **Koprivnici za zasluge** prema domovini **»skrbnikom i braniteljem kraljevstva«.**	**1510.—1514.** Ustanak pučana pod vodstvom Mateja Ivanića na Hvaru i Visu. To je prva seljačka buna u Evropi u tom stoljeću. **1515.** Turci potukoše bana kod Novigrada. **1520.** Dubrovnik strada od potresa. **1522.** Turci osvajaju Knin i Skradin, a **1523.** Ostrovicu. **1526.—1808.** Dubrovnik pod vrhovničtvom Turske.
	1. I. 1527. na saboru u **Cetinu** kraj Slunja dio hrvatskih staleža **izabra** Ferdinanda I. za **hrvatskog** kralja, nakon što je pristao na njihove uvjete. **6. I. 1527.** drugi dio staleža s banom Krstom Frankopanom izabra u **Dubravi** kraj Čazme Ivana **Zapolju** (za svog kralja. Sada je došlo među obje stranke do građanskog rata, kojim se najviše **okoristiše** Turci. Iste godine pogine Krsto Frankopan pod Varaždinom. **1527.—1918. HABSBURGOVCI.** **1527.—1564. FERDINAND I.** **1527.—1538.** nuzkralj **IVAN ZAPOLJA.** **1527.—1531.** ban **IVAN KARLOVIĆ.**	**IV. DOBA** *) pod tim pojmom ima se razumievati: dalmatinske gradove i otoke te one krajeve primorske Hrvatske, koje su Mletci u turskim ratovima dobili.

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1499. IVANIŠ potuče **Turke** kod Jajca.	**1493.—1519. MAKSIMILIAN I.**, njemački **kralj.**
1518. BERISLAVIĆ spašava Jajce od Turaka. 1521.—1541. GAZI HUSREF-BEG, turski namjestnik u Bosni, pravi **osnivač** Sarajeva. **1525. Knez KRSTO FRANKOPAN**, junački sin Bernardinov, **spašava** Jajce od **Husref-bega.**	**1505.** sabor na **Rakoškom** polju izključi svakog stranca od prava na hrvatsko-ugarsku krunu. **1506.** po **treći** puta zajamčeno pravo nasljedstva Habsburgovcima na hrvatsko-ugarsko priestolje. **1510.—1512. VLADISLAV II.** sprema se da otme Mletcima primorsku Hrvatsku. 1512.—1520. sultan **Selim I.** 1514. **Dožina** seljačka buna u Ugarskoj. 1515. po **četvrti** put zajamčeno pravo **nasljed**stva Habsburgovcima. **1519.—1556. KARLO V.**, unuk Maksimilianov, njemački kralj. **1520.—1566. SULEJMAN I.**, sin Selimov. **1521.** Sulejman osvaja Beograd. **1522.** na saboru u Nürnbergu moli **stari knez Bernardin** Frankopan njemačke **staleže**, da pomognu Hrvatskoj protiv Turaka. 29. **VIII. 1526.** bitka na **Mohačkom** polju, gdje pogiba Ludovik II. Hrvatska i Ugarska, ostadoše bez kralja. Nato **veći** dio Mađara okruni vojvodu Ivana Zapolju za ugarskog kralja, a **manji** dio izabere Ferdinanda. U Hrvatskoj je većina bila za Ferdinanda.

1527.—1790.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
XVI. STOLJEĆE	1530. **uskoci** se naseliše oko Žumberka i u senjskoj kapetaniji.	
	1530. građanski rat u slavonskoj Hrvatskoj dokrajčen je **primirjem.**	
	1531. Ferdinand **uvađa** po prvi puta u Hrvatskoj bansko namjestničtvo.	
	1532. **prvi** i **posljednji** put turski sultan **prolazi** središtem hrvatske zemlje.	
	1535. na saboru u **Topuskom** hrvatski staleži odlučno traže od Ferdinanda pomoć.	
	1536. Husref-beg osvaja **Požegu** i pet čvrstih hrvatskih gradova.	
	1537. pobjedom kod **Gorjana** Turci postadoše gospodari **velikog** diela **slavonske** Hrvatske.	1537. Turci zauzimaju Klis. Uskoci odlaze u Senj.
	1542.—1556. ban **Nikola Zrinski.**	
	1543. Turci **osvajaju** Orahovicu, Valpovo, Brezovicu, Petrovinu i Pakrac.	
	1544. Nikola Zrinski i Stjepan Frankopan sklapaju **ugovor** o zajednici dobara i međusobnom nasljedstvu.	
	1546. Ferdinand daruje Nikoli Zrinskom **Međimurje** za zaostali dug i junačka djela.	
	1547. u Ferdinandovoj vlasti ostade od Hrvatske: Slavonija do Ilove i Virovitica, i još onaj dio na jugu Kupe do Senja i Bihaća.	
	1552. Turci **zauzeše** Virovitiicu, Čazmu, Dubravu i Ustilonju, a Zrinski ih porazi kod **Varaždina.**	
	1556. **Kostajnica** pada izdajom u turske ruke.	
	1557.—1567. ban **PETAR ERDÖDY.**	
	1558. sastaje se **posljednji** zasebni primorski sabor u **Steničnjaku.** Odtada je jedan jedinstveni hrvatsko-dalmatinsko-slavonski sabor.	
	1560. Turci zauzimaju Novigrad na Uni.	
	1564.—1576. **MAKSIMILIJAN II.**, sin **Ferdinanda** I.	
	1564. **tinja** buna među hrvatskim seljačtvom.	
	1565. ban Erdödy porazi bosanskog pašu Mustafu Sokolovića kod **Obreške,** nedaleko Ivanić-Kloštra i Marče.	
	1566. ban Erdödy **porazi** Turke kod Novigrada na Uni.	
	1567.—1572. **FRANJO FRANKOPAN SLUNJSKI,** ban.	
	1567.—1576. **JURAJ DRAŠKOVIĆ,** zagrebački biskup, ban.	
	1572. obća **buna** susedgradskih seljaka pod vodstvom **Matije Gubca** protiv nasilja tuđinskog velikaša Franje Tahyja.	
	1573. **pobunjeni** seljaci, **proglašeni** na hrvatskom saboru veleizdajnicima, potučeni su od državne vojske kod **Krškog, Kerestinca, Mokrica** i **Stubičkih Toplica.** Gubec bi na okrutni način smaknut u Zagrebu, a plemstvo se strahovito osveti seljacima.	
	1575. **FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ hametice** porazi krajiškog generala Herberta Auersperga kod **Budačkog** na rieci Radonji, pritoci Korane.	
	1576.—1608. **RUDOLF II.**, sin Maksimiliana II.	
	1577. **hrvatski** sabor **počinje** slati svoje poslanike na **ugarski sabor.**	
	1577. Ferhad-paša **zauzima** Podzvizd, obje Kladuše, Ostrožac, Zrin i još neka manja mjesta, a	
	1578. **Gvozdansko.**	
	1578.—1590. **upravlja** Vojnom krajinom (Hrvatskom od mora do utoka Kupe u Savu i Slavonijom od Save do Drave) nadvojvoda **Karlo,** Rudolfov stric, kome je **podvrgnut** i ban u vojničkim stvarima.	
	1579. **osnutak Karlovca,** koji postade središte t. zv. Hrvatske vojne krajne, a Varaždin Slavonske vojne krajine.	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1528. **Husref-beg** zauzima **Jajce** i ostale gradove bivše jajačke banovine.	
	1530. na **saboru** u **Nürnbergu** traži knez **Vuk Frankopan** od njemačkih staleža i cara, da pomognu Hrvatskoj u borbi protiv Turaka.
	1532. Sulejman zaustavljen pod **Kisekom** od Hrvata kapetana Nikole **Jurišića**.
	1538. mirom u **Velikom Varadinu** između Ivana Zapolje i Ferdinanda, odreče se prvi sjeverne Hrvatske sa Slavonijom i Dalmacije.
	1547. Ferdinand sklopi sa Sulejmanom **petgodišnji mir uz godišnji »dar« od 30.000 dukata.**
	1566. **Nikola Zrinski** pogine pod **Sigetom, gdje** je umro i Sulejman I.
1574.—1588. **FERHAD-PAŠA SOKOLOVIĆ**, bosanski sandžak.	

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
XVI. STOLJEĆE	1584.—1595. ban grof **TOMO ERDöDY**, Petrov sin. **1584.** Tomo Erdödy potuče Turke kod **Slunja.** **1586.** pobiedi ih kod **Ivanića.** **1591.** Hasan-paša zauzima **Ripač** na Uni. **1592.** hrvatski sabor **stvara** znamenit zaključak o sveobćem ustanku **(insurekcija).** **1592.** Hasan-paša **gradi** tvrđavu **Petrinju,** zauzima **Bihać** i uzaludno podsjeda Sisak. **1593.** ban Erdödy, karlovački general Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Eggenberg **potukoše** Hasan-pašinu vojsku kod **Siska.** **1595.** Hrvati **poraziše Turke** kod Petrinje. **1596.** kršćanska vojska pod banom Ivanom Draškovićem i krajiškim generalima Herbersteinom i Lenkovićem potuče u dva maha Turke u **okolici** Petrinje.	**1582. Bosna** postaje **beglerbegluk** ili **pašaluk.** **1591.—1593.** ratob rni beglerbeg **HASAN-PAŠA PREDOJEVIĆ.** **1596.** Kršćani oteše na čas Turcima Klis koji uskoro opet dođe u njihovu vlast.
XVII. STOLJEĆE	**1601.** Uskoci **ubiše** u Senju carskog komesara generala Josipa Rabattu, koji ih je nemilice zatirao i razseljavao, na zahtjev mletačke Republike. 1604. hrvatski sabor zaključuje, da se imaju **svi heretici odstraniti** iz zemlje. **1606. Isusovci** dolaze u Zagreb. **1606.** hrvatski sabor **ostade** na stajalištu, da **katolička** vjera ima biti **jedina** u Hrvatskoj, a ne dopušta, da se ugarski vjerski zakoni protegnu i na hrvatske zemlje. **1607.** Isusovci osnivaju **gimnaziju** u Zagrebu. **1606.** Rudolf V. **potvrdi** zaključak hrvatskog sabora od 1604., koji postade **vjerski zakon** za cielo kraljevstvo. **1608.—1619. MATIJAŠ II.,** Rudolfov brat. 1608.—1614. ban **TOMO ERDöDY.** **1609.** Zagreb dobiva **novi** gradski **statut.** **1616.—1622.** ban **NIKOLA FRANKOPAN TRŽAČKI.** **1617.** madridskim mirom Uskoci su **preseljeni** iz Senja u **okolicu** Otočca i u Žumberak,. **1619.—1637. FERDINAND II.,** stričević Matijaša II. **1622.—1626.** ban **JURAJ ZRINSKI,** koji s hrvatskim vojnicima sudjeluje u 30-godišnjem ratu. **1630.** Ferdinand II. izdaje doseljenim **Vlasima** povelju, da su carski podanici, a ne kmetovi hrvatske gospode. Ujedno je **Vojna krajina sasma izuzeta** izpod banske i saborske vlasti. **1637.—1657. FERDINAND III.,** sin Ferdinanda II. **1647.—1664. ban knez NIKOLA ZRINSKI.** **1652. zagrebački kanonik Juraj Rattkay** izdaje u Beču svoje čuveno djelo **»Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae«** u čisto hrvatskom duhu. **1653.** seljačka buna u **Posavini,** koja je ubrzo ugušena.	**1647.** Mletci zauzimaju i zapale Knin, a **1648.** zauzimaju Klis.

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1582. Bosna postaje **beglerbegluk** ili **pašaluk.** **1591.—1593. ratob rni** beglerbeg **HASAN-PAŠA PREDOJEVIĆ.**	**1593.—1606. veliki turski rat.** **1597.** Uskoci **zaplieniše** turske i mletačke **lađe kod Rovinja u** Istri.
	1601. Dubrovčanin benediktinac **Mavro Orbini** izdao u Pesaru djelo **»Il regno degli Slavi«.** **1605. Erdeljski knez** kalvinist **Stjepan Bočkaj** poziva Hrvate na bunu protiv cara, što oni odlučno **odbiju** i ratuju protiv njega po Ugarskoj. **1606. SULTAN AHMET I.,** (1603.—1617.) **sklopio s** Rudolfom **mir** na ušću rieke **Žitve** u Dunav, po kome je svaki **zadržao,** što je **osvojio.** **1612. započeo** rat između Mletaka i **uskoka.** **1612.—1617.** traje **pravi** rat među njima. **1618.—1648. tridesetgodišnji rat** u kome sudjeluju i Hrvati pod **Wallensteinom** i **Tillyjem.** **1619.—1629. buna** Gabora **Bethlena** u Ugarskoj, protiv koga se bore Hrvati. **1623.** Hrvati zauzimaju **Heidelberg.** **1631.** iztiču se pod Tillyjem u bitci kod **Breitenfeld-Podelwitza.** **1632.** junački se bore u bitci kod **Lützena** protiv švedskog kralja Gustava Adolfa. **1634.** Hrvati su osobito pridonieli pobjedi carskog oružja kod **Nördlingena.** **1636.** dopiru do okolice **Pariza.** **1643.—1715. LJUDEVIT XIV.,** francuzki kralj. **1647. NIKOLA ZRINSKI,** sin Jurjev, bori se protiv Bethlena u Ugarskoj, **a brat mu Petar** po Češkoj i Njemačkoj.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
XVII. STOLJEĆE	**1657.—1705. LEOPOLD I.**, sin Ferdinanda **III.** **1663.** Nikola Zrinski **potuče** Tatare na **Muri, a Petar bosanskog** pašu Čengića kod **Jurjevih Stiena**, nedaleko Otočca. **1664.** Ogorčeni na vašvarski mir, **braća Zrinski stupaju u** vezu s ugarskim velikašima i francuzkim kraljem Ljudevitom XIV. Iste godine pogine u lovu Nikola Zrinski, **vođa** ciele urote. **1665.—1670.** ban **PETAR ZRINSKI**, koji **nastavlja** pregovore s Francuzkom.	
		1667. Dubrovnik strada od potresa i odtada počinje polagano propadati.
	1669. **osnutak** akademije znanosti u **Zagrebu** s **privilegijima** bečkog sveučilišta. **1670.** Leopold **lišava** Petra **Zrinskoga** banske časti. **1674.** Leopold **obustavlja** na neko vrieme bansku čast u Hrvatskoj i uvađa bansko namjestničtvo. **1680.—1693.** ban **NIKOLA ERDöDY**, protivnik Zrinskih.	
	1685. Hrvati **zauzimaju** Viroviticu i uskoro **zatim ostale slavonske** gradove te veći dio Like.	**1684.** posredovanjem Španjolske Dubrovnik dolazi pod carevu zaštitu. **1686.** uz pomoć dalmatinskih Hrvata Mletci zauzimaju Sinj. **1687.** Mletčani osvojiše Hercegnovi, a **1688.** Knin.
	1687. Erdödy osvaja **Kostajnicu**, Dubicu, Zrin, Novi i Bužim. Tako **Una postade** opet **granica** prema turskoj Hrvatskoj. **1689.** **fra Luka Imbrišinović porazi** Turke kod Požege, **a** druge hrvatske čete bosanskog pašu na **Zrinskom** polju. Iste godine zauzeta je Lika i Krbava. **1691.** porazom Turaka kod **Slankamena**, slavonska Hrvatska i Dalmatinska Hrvatska je sasma **oslobođena** njihove vlasti. **1693.—1703. ban grof ADAM BATTHYANY.** **1697.** neuspjeli pokušaj hrvatskih banskih i krajiških četa, da zauzmu Bihać. **1699.** mirom u **Hrvatskim Karlovcima** dobi Austrija Ugarsku bez Banata, Hrvatsku do Une i Save osim jugoiztočnog diela Sriema, a Mletci gotovo sve ono, što su tokom rata osvojili (Sinj, Knin, Vrlika, Vrgorac, Čitluk, Gabela). Tako se na čisto hrvatske krajeve proširi ime Dalmacije (acquisto nuovo).	
XVIII. ST.	**1700. Senjanin Pavao Ritter Vitezović, predteča hrvatskog preporoda,** izdaje u Zagrebu politički spis »Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno Caesare«. **1703.** Leopold **predaje** Bansku krajinu u vlast bana.	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1664. nakon sjajne pobjede carske vojske kod St. Gotthârda, sklapa Leopold s Turcima **sramotan** mir u **Vašvaru.**
	1666. ban **Petar** sklapa s ugarskim palatinom **Vesselenyjem** u Stubničkim Toplicama kraj Trenčina **tajni** ugovor za **spas** njihovih zemalja. **1666.** izašlo je u **Amsterdamu** monumentalno historijsko djelo **»De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex«**, koje je napisao čuveni hrvatski historiograf Ivan **Lucius**, rodom iz Trogira. **1668.** francuzki dvor napušta **»zauviek«** Zrinskoga, koga je **zavaravao** raznim obećanjima pune četiri godine. **1669. kapetan Franjo Bukovački**, banov poslanik, pregovara s Portom u Solunu, da pruži pomoć Zrinskome protiv Leopolda. Ali pregovori ne uspješe i Beč ubrzo za njih dozna. **30. IV. 1671. poginuše mučeničkom smrću Petar Zrinski i Franjo Krsto Frankopan** u Wiener Neustadtu, gdje su bili duže vremena utamničeni. **1673. Katarina Zrinska,** Petrova žena, umire u ludilu u Grazu.
1683.—1699. za vrieme rata s Turcima, izselio se narod iz ove zemlje u **velikim** masama u krajeve preko Save.	**1683.—1699.** rat s Turcima za oslobođenje hrvatskih i ugarskih zemalja. **1683.** Turci poraženi pod **Bečom.**
1688. markgrof **LJUDEVIT BADENSKI** sjajno pobiedi bosanskog pašu kod **Dervente**, a Erdödy Turke na Uni.	**1687.** zajednički hrvatsko-ugarski sabor u Bratislavi **prizna** nasljedno pravo habsburžke kuće po primogenituri u Hrvatskoj i Ugarskoj.
1697. Princ EUGEN SAVOJSKI, prodire čak do srdca Bosanske Hrvatske — Sarajeva, koje zapali.	**1697.** Savojski hametice porazi Turke kod Sente.
	1703. na **Schlossbergu** u Grazu umire **Ivan Antun,** sin Petra Zrinskog. **1703.—1711.** Buna **Franje II. Rakoczyja,** sina Franje I. Rakoczyja i Jelene Zrinske, Petrove kćeri, u Ugarskoj.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XVIII. STOLJEĆE	**1704.—1732.** ban grof **IVAN PALLFY.** **1704.** Rakoczy poziva Hrvate na bunu protiv Habsburgovaca, što oni odbiše. **1705.—1711. JOSIP I.,** sin Leopolda I. **1706.** Rakoczyev novi proglas na Hrvate i rad njegova pristaše, hrvatskog baruna Josipa **Vojnovića** u Bosni, da ih predobije na svaki način za njega. **1706.** Zagreb **silno** strada od požara. **1708.** neuspjeli **pokušaj** zagrebačkog biskupa **Martina** Brajkovića, da se njegova biskupija **podigne** na nadbiskupiju. **1711.—1740. KARLO III.,** mlađi brat Josipa I. **1712.** hrvatski sabor u Zagrebu stvorio **zaključak, da će** priznati za svoje vladare i ženske potomke **kuće Habsburg** (**»hrvatska pragmatička sankcija«**).	
	1725. osnovan u Zagrebu **Banski stol (tabula banalis).** **1734. privremeno** uređenje t. zv. Hrvatske i Slavonske vojne krajine, koje su proveli princ **Josip Hildburghausen** i grof Ferdinand Khevenhüller. **1740.—1780. MARIJA TEREZIJA,** najstarija kći Karla III. **1742.—1756. ban KARLO BATTHYANY,** sin Adama. **1743.** buna u slavonskoj Hrvatskoj oko Virovitice, Požege i Pakraca.	**1718.** Dubrovnik ustupi Turskoj Klek i Sutovinu samo da ne graniči s Mletcima. Mletci su u pregovorima, nakon požarevačkog mira, s Turskom, uzpostavili između obje zemlje pograničnu crtu, koja je ostala granicom mletačke Hrvatske sve do 1797. (acquisto nuovissimo).
	1745. Pripojenje novouređene Slavonije matici Hrvatskoj. **1746. Princ Hildburghausen** konačno uredi Vojnu krajinu. **1755.** Seljačka buna kod **Kalnika** pod vodstvom **Mihajla Kušića.** **1756.—1783.** ban **FRANJO NADASDY.** **1756.** županije u Hrvatskoj **preuređene** po ugarskim. **1764.** Marija Terezija **prestaje sazivati** ugarski i hrvatski sabor. **1767. Osnutak hrvatskog kraljevskog vieća (consilium regium).**	
	1776. Rieka pripojena Hrvatskoj. **1777. Sjedinjenje** Bakra, Bakarca i Kraljevice s Hrvatskom **(severinska županija).** **1779. Ukinuće** hrvatskog kraljevskog vieća. Hrvatska dolazi prvi puta **izravno** pod ugarsko namjestničko vieće. **1780.—1790. JOSIP II.** **1784. zatvoreni samostani Pavlina** (u Lepoglavi i Remetama) i drugih **redova** u **Hrvatskoj.**	**1772.** Dubrovnik **obnavlja** ugovor s Austrijom od 1684. **1775. posredovanjem** Austrije i **Prusije** sklopljen je u Livornu **ugovor** između Dubrovnika i **Rusije.** **1776.** sklopljen je **trgovački** ugovor između Dubrovnika i **Francuzke.**

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1713. **KARLO III.** izdaje kućni zakon, prozvan **pragmatička sankcija.** 1715.—1774. **LJUDEVIT XV.**, francuzki kralj. 1716.—1718. turski rat. 1718. mirom u **Požarevcu** banska Hrvatska je dobila nešto zemljišta preko Une, a ostalo podpade pod Vojnu krajinu. 1722. ugarski staleži na saboru u Bratislavi **prihvate** pragmatičku sankciju. 1723. Karlo je **proglasi obvezatnom** za sve zemlje krune sv. Stjepana. 1736.—1739. novi rat Austrije s Turskom. 1739. mirom u **Beogradu** Karlo III. **izgubi** sve ono, što je dobio požarevačkim mirom. Sava postade opet granica između tadanje Hrvatske i Turske. 1740.—1786. **FRIDRIH II. VELIKI**, pruski kralj. 1741.—1748. prvi austrijski **nasljedni** rat, u kome se iztiču Hrvati (»Trenkovi panduri«). 1742. Hrvati prvi ulaze u osvojeni **München.** 1743. pobjedonosno ratovanje Hrvata po **Bavarskoj** i prielaz Trenkovih pandura preko **Rajne** u Francuzku. 1745.—1765. **FRANJO I. LOTARINŽKI**, muž Marije Terezije, rimski car. 1751. Bratislavski sabor uzakonio je, da **novouređene slavonske županije** šalju svoje zastupnike na zajednički sabor. 1756.—1763. **sedmogodišnji rat**, u kom sudjeluju i Hrvati protiv Fridriha II. 1762.—1796. **KATARINA II.**, ruska carica. 1765.—1790. **JOSIP II.**, sin Marije Terezije, rimski car. 1774.—1792. **LJUDEVIT XVI.**, francuzki kralj. 1781. Josipov patent o toleranciji. 1782. Josip II. ukida mnoge ženske i mužke samostane. 1784. Careva odredba, da je ubuduće u državi njemački jezik **službeni.**

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
XVIII. STOLJEĆE	**1785. razdjeljenje** Ugarske i Hrvatske na 10 okružja. Sada Slavonija podpada pod Pečuh, a uža Hrvatska postade **zasebno** okružje sa sjedištem u Zagrebu. **1785.—1790.** ban i kraljevski povjerenik omraženi **grof FRANJO BALASSA de GYARMATH.** **1786. Dokinuće** severinske županije. **Stvaranje** Ugarskog primorja sa sjedištem na Rieci. **1786. Sjedinjenje** Slavonske, Hrvatske i Banske vojne krajine u jednu **generalkomandu** u Zagrebu. **1789.** Car vraća Ugarskoj i Hrvatskoj **ustav.** **1790.—1792. LEOPOLD II.,** Josipov brat. **1790.—1806. ban grof IVAN ERDöDY.** **1790. hrvatski sabor zaključio** je, da uža Hrvatska sa Slavonijom dotle ostane pod ugarskim namjestničkim viećem, dok se **ne povrate** oni dielovi Hrvatske, koje drže Turci i Mletčani. **1791.** hrvatski sabor **stvara** zaključak, da se u hrvatskim pučkim i srednjim školama uči **mađarski** jezik kao **neobvezatan** predmet. **1792.—1835. FRANJO I., sin Leopolda II.** **1794. izašla u Zagrebu pjesma na hrvatskom jeziku u duhu francuzke revolucije.**	**V. DOBA** **1797.** nakon **pada** republike sv. Marka u **tadanjoj Dalmaciji** nastadoše nemiri. **Hrvati** iz banske Hrvatske i Dalmacije traže **sjedinjenje obih zemalja,** što spreča-va na sve moguće načine **bečka vlada,** nakon provedene okupacije dalmatinske Hrvatske.
XIX. STOLJEĆE	**1802.** Hrvatski sabor, podpomognut od zajedničkog sabora u Bratislavi, uzalud moli cara, da sjedini Dalmaciju s banskom Hrvatskom. **1806.—1831. ban IGNJAT GYULAY.**	**1804.—1806.** austrijski civilni i vojni komesar za Dalmaciju i Boku Kotorsku general **Brady.** **27. V. 1806. okupacija** dubrovačke republike po **francuzkim četama.**

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1785. Josipov patent o **emancipaciji** kmetstva.
	1786. Careva odredba, da se ima **izmjeriti** sav posjed plemića, svećenika i seljaka.
	1787. Josip II. sklapa u **Hersonu** na Krimu s Katarinom II. savez protiv Turske.
	1787.—1791. rat Austrije protiv Turske s ciljem, da car Josip II. dobije Srbiju, Bosnu i Hercegovinu.
1790.—1868.	**1789. revolucija** u Parizu.
	1791. mirom u **Svištovu** dobila je banska Hrvatska Dvor na Uni, Drežnik, Petrovo selo, Lapac i Srb.
	1792.—1806. Franjo II., zadnji rimski car.
	1792.—1797. rat Austrije s revolucionarnom **Francuzkom**, u kojem sudjeluju i Hrvati.
	1793. Ljudevit XVI. smaknut.
	1795. smaknut u Budimu opat Ignjat **Martinović**, pristaša ideja fracuzke revolucije.
	1796. pogubljen u Beču barun Siegfried **Taufferer**, koji je u Zagrebu i Hrvatskoj **propagirao** ideje francuzke revolucije.
	1796. Hrvati se junački bore protiv Napoleona **Bonapartea** kod **Dega** i **Arcole.**
	1797. primirjem u **Leobenu** i mirom u **Campo-Formiu** Austrija dobiva u zamjenu za Lombardiju mletačku **Istru, Dalmaciju, sve jadranske** otoke, **Boku Kotorsku** i Mletke.
	1804.—1815. NAPOLEON I., francuzki car.
	1804. Franjo I. **uzima** naslov austrijskog cara.
	1805. mirom u Bratislavi Napoleon dobi od Austrije uz **Mletke** i **Istru, Dalmaciju** i **Boku Kotorsku.**
	1806. Franjo I. **odriče** se naslova rimskog cara.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIX. STOLJEĆE		**1806.—1808. VISKO DANDOLO,** providur Dalmacije, koji je učinio neke reforme u ovoj zemlji.
		1808. Francuzi **ukinuše** Dubrovačku republiku.
	1809. nova insurekcija u Hrvatskoj.	**1809.** privremeno zauzeće većeg diela dalmatinske Hrvatske po austrijskoj vojsci.
	1810. izvršena **predaja** prekosavske Hrvatske Francuzkoj.	
	1811. ustrojena nova uprava u francuzkoj Hrvatskoj.	
	1813. zagrebački biskup Maksimilian **Vrhovac** poziva svećenstvo, da sakuplja hrvatsko narodno **jezično** blago.	
	1813. nakon pada Napoleonova izvršena je **okupacija** francuzkog diela Hrvatske po austrijskoj vojsci.	**1814.** Dubrovnik i Boka Kotorska okupirani od Austrije, koja ih spaja s bivšom mletačkom Dalmacijom. Tako se pojam Dalmacije protegao i na ove krajeve.
	1815. Antun Mihanović, pjesnik hrvatske himne, izdaje brošuru »**Reč** domovini o hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«.	
	1818. Karlovčanin **Đuro Šporer** ne uspije da tiska prve hrvatske novine »**Oglasnik Ilirski**«, zbog slabog odziva na predplatu.	
	1822. po carevoj odredbi **ujedini** se prekosavska Hrvatska s majkom zemljom, uz vrlo velike svečanosti u Zagrebu.	
	1827. Hrvatski sabor **zaključi,** da se u hrvatskim školama ima učiti mađarski jezik kao obvezatan predmet.	
	1830. Ljudevit Gaj izdaje »**Kratku osnovu horvatsko- slavenskoga pravopisanja**«, a protonotar **Josip Kušević** knjižicu »**De municipalibus juribus**«, u kojoj dokumentarno dokazuje zasebni državopravni položaj Hrvatske.	
	1831. klerik **Pavao Štoos** tiska u Zagrebu pjesmu »Nut novo leto...« (**Kip domovine...**), u kojoj se tuži na nehaj Hrvata za svoj jezik.	
	1832. Pravnik **Ivan Derkos** izdaje brošuru »**Genius** patriae super dormientibus filiis«, kojom budi ljubav Hrvata prema domovini, a grof **Janko Drašković** tiska svoju »**Disertaciju**«, u kojoj je iznio tadašnji **hrvatski** politički program.	
	1835.—1848. FERDINAND V., sin Franje I.	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1807. nakon mira u Tilzitu Rusi **predadoše** Napoleonu **Boku Kotorsku.**
	1808.—1839. sultan MAHMUD II.
	1809. rat između **Francuzke** i Austrije. **14. X. 1809.** mirom u **Schönbrunnu dobi** Napoleon osim Gorice, Trsta, Kranjske i diela Koruške još i dio **Hrvatske** s desne strane Save do ušća Une u Savu, šest distrikta **vojničke** Hrvatske, **Rieku, Primorje,** Istru i otoke, te stvara iz tih zemalja **ilirske provincije (les provinces Illyriennes).** **1811.** izišao Napoleonov **dekret** o organizaciji ilirskih provincija. **1812. nesretni** rat Napoleona s Rusijom, u kome se bore na njegovoj strani i Hrvati. **1813.** bitka naroda kod **Leipziga.**
	1814. po Franjinu patentu **sve** ilirske pokrajine ujedinjene su s austrijskim carstvom, pa tako i prekosavska Hrvatska, kojom upravlja **viceguverner.** **1814./1815.** traje bečki kongres, koji dosudi Austriji uz ostale zemlje i ilirske pokrajine.
	1816. osnovana **kraljevina Ilirija,** a prekosavska Hrvatska podpade pod Primorski gubernij u Trstu.
1826. zbog Mahmudovih reformi i dokinuća ustanove janjičara, bukne u Bosni buna pod vodstvom Kara Ali-age Ruščuklije, ali bi krvavo ugušena.	**1830. srpanjska** revolucija u Francuzkoj.
1831. zbog sultanovih poreznih i vojničkih reformi podigao je bunu u Bosni kapetan **Husein-beg Gradaščević** (»**Zmaj od Bosne**« — »**Vitez od Bosne**«), koji se proglasi bosanskim vezirom.	
1832. svladan je ustanak u Bosni, a Hercegovina postaje posebni vilajet **s** vezirom na čelu.	**1832.—1836. zajednički sabor** u Bratislavi vieća o mnogim novim reformama.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
XIX. STOLJEĆE	1835. Gaj izda »Novine Horvatske« s književnim prilogom »**Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska**« u **kajkavskom narječju.** **1836. mienja** im ime u »**Ilirske** Narodne Novine« s prilogom »Danica **Ilirska**« i izdaje ih u **štokavskom narječju.** **1838. osnivaju** se **ilirske** čitaonice po Hrvatskoj, da bude narodnu sviest. **Središte** svega narodnog života postade **zagrebačka** čitaonica. **1840. počele** su hrvatske **predstave** u zagrebačkom kazalištu na Markovu trgu. **1841. osnutak** »**hrvatsko-ugarske stranke**« (mađaronska) i »**ilirske stranke**« s čisto hrvatskim programom. 1842. osnutak »**Matice Ilirske**«. **1842.—1845. ban** pukovnik **FRANJO HALLER.** **1843.** Ferdinand **zabrani** upotrebu ilirskog imena i znakova. **29. VII. 1845.** nakon pobjede mađarona kod restauracije zagrebačke županije, došlo je na Markovu trgu do pucnjave, od koje je stradalo više osoba (»srpanjske žrtve«). **1845.** kralj dopusti upotrebu ilirskog imena u književnosti i osnutak katedre »za ilirski jezik i književnost« na zagrebačkoj akademiji. **1846.** Vjekoslav **Babukić** postaje **prvi profesor** hrvatskog jezika na zagrebačkoj akademiji. **1847. posljednji** hrvatski staležki sabor zaključi, da se hrvatski jezik **uvede** u sve javne poslove kao službeni. **23. III. 1848.** glinski pukovnik **barun JOSIP JELAČIĆ imenovan banom.** **25. III. 1848.** sastala se velika narodna skupština u **Zagrebu**, na koju su iznesene **želje** hrvatskog naroda i **predložene** kralju. **19. IV. 1848. Hrvatska prekida** svaku **vezu** s **Ugarskom** **5. VI. 1848. sastao se prvi** hrvatski **narodni sabor**, koji je ustoličio Jelačića za bana, zaključio **ukinuće** kmetstva i **obće** plaćanje poreza. **11. IX. 1848.** Jelačić, nakon što je mađarskoj vladi **naviestio** rat, **prelazi** Dravu i ulazi u **Međimurje**, koje **proglasi sastavnim** dielom Hrvatske. **1848.—1916. FRANJO JOSIP I.**, sinovac Ferdinanda V. **2. XII. 1848.** Jelačić imenovan **gubernatorom** Rieke i Dalmacije. **6. IX. 1849.** oktroirani ustav **proglašen** kao **temeljni** državni zakon u Hrvatskoj . **1850.** Hrvatska dobiva **novu** političku upravu (**banska vlada**), a po austrijskom načinu uredi se sudstvo. **1851.—1859.** za vrieme Bachova absolutizma u Hrvatskoj je **zamro** svaki javni i politički život. **1852.** bečka vlada **zabrani** upotrebu **hrvatske zastave**. **11. XII. 1852.** zagrebačka biskupija **postaje** nadbiskupija. Tako je Hrvatska **postala** nezavisna od Ugarske i u **crkvenom** pogledu.	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1840. katolici u Bosni stavljeni pod **pokroviteljstvo** Austrije.	**1839.—1861.** sultan **ABDUL MEDŽID.** **1839.** sultan izdade **»hattišerif od Gülhane«** povezan s **»tenzimati hairrijama«** (dobre uredbe). Ovim su zakonom **izjednačeni svi** podanici turske carevine bez obzira na vjeru i narodnost.
1846.—1850. vezir Tahir-paša uspješno provodi sultanove reforme.	**1846.** papa **Grgur XVI.**, po želji hercegovačkih franjevaca i muslimanske vlade, **podieli** bosanski apostolski vikariat na **bosanski** i **hercegovački.** **1847./1848.** sabor u Bratislavi.
1848. u Bosni **ukinuta** kmetska **rabota.**	**1848. Revolucija** u Parizu i Beču. Pad kancelara Metternicha. Mađari dobiše prvu svoju **neodvisnu** i odgovornu vladu. Revolucija u Italiji.
	29. IX. 1848. Jelačić se **sukobi** s Mađarima kod **Pakosda i Velenceja.** **31. X. 1848.** nakon što je porazio Mađare kod **Schwechata**, ulazi ban u Beč.
	5. I. 1849. nakon nekoliko pobjeda nad Mađarima, Jelačić **ulazi** s knezom Windischgrätzom u Budim i Peštu. **4. III. 1849.** car izda **oktroirani** ustav, po kome Hrvatska ostaje i **dalje** nezavisna od Ugarske. **13. VIII. 1849. kapitulacija** Mađara kod Villagoša. **Konac** mađarske revolucije.
1850. poturica **Omer-paša Latas** skrši **ustanak** bosanskih i hercegovačkih feudalaca, protivnika sultanovih reformi, a 1851. **razdieli** zemlju na 6 okružja sa sielom u Sarajevu. Ipak agrarno pitanje **nije** riešio.	**31. XII. 1851.** car **ukine** oktoirani ustav i poče vladati **absolutistički.** **1851.—1859. Bachov** absolutizam.
1852.—1858. Porta u ratu s hercegovačkim plemenima pod vodstvom **Luke Vukalovića.**	**1852.—1870. NAPOLEON III.**, francuzki car.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIX. STOLJEĆE	**1854.** banska vlada pretvara se u c. kr. **namjestničtvo** na čelu s Jelačićem. Zemlja bi razdieljena na 5 okružja, a njemački jezik postade službeni.	
	1859. u Hrvatskoj **prestala germanizacija** i **centralizacija.**	
	1860.—1867. ban **barun Josip Šokčević.**	**1860.** osnutak **»narodne stranke«,** koja radi na **sjedinjenju** dalmatinske Hrvatske s banskom Hrvatskom
	1861. nakon provedenih izbora hrvatski sabor sastao se, da **razpravlja** o državopravnom **položaju** Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji. **Dr. Eugen Kvaternik,** poduprt od dra Ante Starčevića, **predlaže,** da se Hrvati stave u izravne pregovore s kraljem, da postignu svoju samostalnost. Starčević **izjavi,** da ne vjeruje ni Ugarskoj ni Austriji i drži, **da hrvatsku državu mogu stvoriti samo** »**Bog i Hrvati**«. Time je udaren **zametak** Hrvatske **stranke** prava. Narodna stranka izjasni se na tom saboru za **realnu** uniju s Ugarskom, koja Hrvatskoj prije toga ima priznati samostalnost i neodvisnost (**zak. članak 42.—1861.**). Njezin priedlog prihvati sabor, kojega je kralj razpustio, kada se je izjasnio, da nema **nikakvih veza s** Austrijom. **Na ovom saboru stvoreni** su mnogi znameniti zaključci, koji su **udarili temelje moderne Hrvatske.**	
	1861. osnovano »**kraljevsko namjestničko vieće**« u Zagrebu.	
	1862. osnovana »**kr. dvorska** kancelarija za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju« u Beču (kancelar Mažuranić) i Stol sedmorice u Zagrebu.	**1862.** »narodnjaci« u dalmatinskoj Hrvatskoj **izdaju** svoj list **»Il Nazionale«** (Narodni List).
	1862. osnutak »**samostalne stranke**« u Hrvatskoj, koja je za realnu **uniju** s Austrijom.	
	1865. na izborima u Hrvatskoj **porazi favoriziranu** samostalnu stranku **udružena** narodna i unionistička stranka dobivši $^2/_3$ mandata, a stranka prava 6.	
	1865./66. hrvatski sabor vieća o zajedničkim poslovima monarhije i o svojim **odnosima** s Ugarskom.	
	1867. hrvatski sabor **razpušten,** jer nije htio poslati svoje poslanike na sabor u Bratislavu i na krunjenje Franje Josipa I.	
	1867.—1871. namjestnik banske časti i ban (od 1868.) barun **Levin Rauch,** koji je imao zadaću, da na **svaki** način provede nagodbu s Ugarskom.	
	28. VII. 1867. otvorena Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.	
	24. IX. 1868. prihvatio je unionistički hrvatski sabor **hrvatsko-ugarsku** nagodbu, koju je i kralj sankcionirao. Po nagodbi Hrvatska **dobiva** autonomiju u **zakonodavstvu, upravi, unutarnjim** poslovima, **bogoštovlju, nastavi i pravosuđu.** Svi su ostali poslovi **zajednički,** a njima će upravljati zajednička ministarstva, kod kojih **će biti uređeni** posebni **hrvatski** odsjeci.	

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1855. Porta ukinula harač.
	1858. Dr. Eugen **Kvaternik u Rusiji.**
	1859. Bitka kod **Magente i Solferina. Pad** Bachova absolutizma.
	1859./1860. Kvaternik **u Parizu,** gdje radi za oslobođenje Hrvatske. U posebnoj audienciji ponudio je hrvatsku krunu francuzkom princu Napoleononu Jeromeu.
1860.—1869. Topal-Šerif Osman-paša, jedan od najboljih bosanskih namjestnika.	**20. X. 1860. car vrati listopadskom** diplomom ustav Ugarskoj i Hrvatskoj.
1860. novi ustanak Luke Vukalovića u Hercegovini.	1860. u **»pojačanom državnom vieću«** u Beču đakovački **biskup Strossmayer,** pristaša federalističkog uređenja monarhije, **traži** sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, a **začetnik** autonomaške stranke u tadašnjoj Dalmaciji knez Franjo **Borelli** ustaje protiv toga.
	1860.—1865. vlada centraliste **Schmerlinga.**
	1861. Mađari **prisvojiše** Međimurje.
	26. **II.** 1861. car izdaje veljački patent kao tumač listopadske diplome.
	1861. Italija **postaje** kraljevina.
1863. hercegovačka plemena dobiše od Porte **široku** autonomiju.	**1863.** Kvaternik po drugi puta u Parizu.
	1865.—1866. vlada grofa Ricarda **Belcredija,** pristaše federalističkog centralizma.
	1865. car povlači veljački patent.
1866. Bosna i Hercegovina s novopazarskim sandžakom postadoše **jedno** upravno područje: vilajet s valijom na čelu.	**1866.** Pomorska **bitka kod Visa.** Austrijanci poraženi od Prusa kod Sadove u Češkoj
	1866. hrvatska i ugarska saborska deputacija **pregovaraju** u Pešti, ali se ne nagodiše.
	1866./67. Kvaternik u Italiji.
	1867. austro-ugarska nagodba **(dualizam),** koju je proveo ministarpredsjednik Beust.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
		VI. DOBA
XIX. STOLJEĆE	**1869.** Kralj je **potvrdio** zaključak hrvatskog sabora, da se ustroji »**kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada**«. **1870.** **Rauchov** hrvatski sabor određuje, da se svako **pobijanje** ugarsko-hrvatske nagodbe smatra **zločinom** i **veleizdajom**. **1871.—1872.** **ban KOLOMAN BEDEKOVIĆ.** **2. VII. 1871.** dr. Ante Starčević izdaje svoj glasoviti »**naputak** za pristaše stranke prava«. **20. IX. 1871.** narodna stranka izdaje **proglas** na narod, u kome **zabacuje** nagodbu. **8. X. 1871. KVATERNIK** sa svojim drugovima **digao je bunu** oko **Plaškog i Rakovice, proglasivši Hrvatsku nezavisnom državom**, ali je 11. X. iz zasjede bio **ubijen.** **1873.** hrvatski sabor **prihvatio** je **revidiranu** nagodbu većinom glasova. **8. IX. 1873.** Vojna krajina **razvojačena.** **1873.—1880.** **ban IVAN MAŽURANIĆ** (»**ban-pučanin**«). **1873.** Narodna stranka, koja je u svoju sredinu primila unioniste, postaje **vladajuća** stranka za Mažuranićeva banovanja. **19. X. 1874.** **otvorenje** hrvatskog **sveučilišta** u Zagrebu. **29. XI. 1874.** »Matica Ilirska« **mienja** ime u »Matica Hrvatska«. **1875.** u Hrvatskoj je odieljena **politička** uprava posve od sudstva.	**1870.** absolutna pobjeda narodne stranke nad t. zv. autonomašima u biv. Dalmaciji.
	1876. **uspješno širenje stranke prava** u **Hrvatskoj**.	
	6. X. 1878. hrvatski sabor **zamoli** adresom kralja, da se netom okupirane Bosna i Hercegovina u svom **ustrojstvu** tako urede, kako bi se s vremenom mogle **pripojiti** hrvatskom kraljevstvu.	**1878.** **Austrija je pripojila pokrajini Dalmaciji Spič.** Time je dan **konačni** oblik one Dalmacije, kakva je ostala **sve do 1918.**
	1880.—1883. **ban grof LADISLAV PEJAČEVIĆ** (»**ban — kavalir**«). **1880.** osnutak »**neodvisne narodne stranke**« (glasilo »**Obzor**) **19. XI. 1880.** Zagreb strada od **velikog** potresa. **15. VII. 1881.** posebnim kraljevim manifestom **ukinuta** je Vojna krajina, i određeno je njezino **sjedinjenje** s Hrvatskom. **1883.** Zagrebčani nasilno **skinuše** s financialnih zgrada grbove, na kojima su osim hrvatskih bili i mađarski nadpisi, ali ih carski komesar general Hermann **Ramberg** uz vojničku silu ponovo **uzpostavi. Uskoro** se mjesto ovih postave »**niemi grbovi**« bez svakog nadpisa. Oni prvi nadpisi izazvali su bune u zemlji.	**1882.** narodnjaci poraziše autonomaše u **splitskoj** **občini.**
	1883.—1903. **ban grof DRAGUTIN KHUEN-HEDERVARY,** koji je svim sredstvima htio **provesti mađarizaciju** Hrvatske. On je nastojao nasilno **uništiti opoziciju,** a napose Hrvatsku stranku prava.	**1884.** **Dalmatinski sabor zaključi,** da se ima hrvatski jezik uvesti u **čitavu** zemaljsku upravu kao **službeni.**

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1868.—1918.	
	1870.—1871. (njemačko) **prusko-francuzki** rat.
	1871. Njemačka postaje **carstvo (Deutsches Reich).**
	1872. hrvatska i mađarska saborska deputacija provedoše **reviziju** nagodbe, uz neke neznatne izmjene.
1875. Hrvati u Hercegovini pod vodstvom don **Ivana Musića** digoše ustanak protiv turske vlasti. Ustanak se **proširi** i na Bosnu. Svi **pokušaji** europske diplomacije, da se uguše ove bune, ostadoše bez uspjeha.	
1878. okupacija Bosne i **Hercegovine** po austrijskoj vojsci.	**1878. Berlinski kongres,** koji je dosudio Austriji Bosnu i Hercegovinu
1. I. 1879. uređena je zemaljska **vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.**	**1879.** Austrija i Njemačka **sklapaju** savez.
	1883. ulazi u taj savez i Italija(»**trojni savez**«), čime je **reguliran** status quo na Jadranskom moru.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKI GRADOVI
XIX. STOLJEĆE	1885. Hrvatska stranka prava postavila je na hrvatskom saboru priedlog, da se ban Khuen-Hédérvary stavi pod obtužbu zbog odpreme hrvatskih arhivalija u Budim. Prilikom buke i nemira u saboru ban je bio tvorno napadnut, a nato budu neki članovi stranke prava izključeni na neko vrieme iz sabora i osuđeni na tamnicu. 1886. sankcioniran je zakon o reorganizaciji županija i kotara u Hrvatskoj. 1888. sankcioniran je zakon o novom izbornom redu, po kome je snižen broj izbornih kotara i povišen census kod izbornika. 1889. produžena je hrvatsko-ugarska financialna nagodba na daljnjih deset godina. 14. X. 1895. svečano je otvoreno hrvatsko kazalište u Zagrebu, u prisutnosti kralja Franje Josipa I. 16. X. 1895. Hrvatski sveučilištarci u znak prosvjeda spalili su mađarsku zastavu na Jelačićevu trgu. 28. II. 1896. umro je dr. ANTE STARČEVIĆ, otac domovine i vođa Hrvatske stranke prava. 1897. sklopljena je izborna koalicija između Hrvatske stranke prava i Neodvisne narodne stranke.	
XX. STOLJEĆE	1902. Hrvatska stranka prava i Neodvisna narodna stranka sjedinjuju se u jedinstvenu stranku »Hrvatska opozicija«. 1903. veliki nemiri u Hrvatskoj, koje je izazvao ban Khuen-Hédérvary. Ban je ubrzo ostavio zemlju. 1903.—1907. ban dr. TEODOR PEJAČEVIĆ, sin »bana-kavalira«. 1904. osnovana je Hrvatska pučka seljačka stranka« s glasilom »Dom«. 1905. »riečka rezolucija«. 1907.—1908. ban ALEKSANDAR RAKODCZAY, koji prihvaća željezničarsku pragmatiku kao gotov čin. 1908.—1910. ban barun PAVAO RAUCH, sin Levinov. 1909. veleizdajnički proces u Zagrebu. 1910.—1912. ban dr. NIKOLA TOMAŠIĆ. 1910. sankcioniran zakon o izbornoj reformi u Hrvatskoj kojim je sniženjem censusa povećan broj izbornika. 1912.—1913. ban i komesar SLAVKO CUVAJ. 1912. fuzija svih pravaških frakcija u »jedinstvenu stranku prava«. 1913.—1917. ban barun IVAN SKERLECZ. 1916.—1918. KARLO IV., unuk Karla Ljudevita, brata Franje Josipa I. 1917.—1918. ban ANTUN pl. MIHALOVIĆ. 6. X. 1918. osnutak »Narodnog vieća« u Zagrebu.	1. II. 1918. buna hrvatskih mornara u Boki Kotorskoj.

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
	1888.—1918. **VILHELM II.**, njemački car.
1908. proglašena **aneksija** Bosne i Hercegovine. **1910.** Bosna i Hercegovina dobiše svoj **zasebni** ustav i sabor, **podieljen** po vjeroizpoviestima. **28. VI. 1914. umorstvo** nadvojvode **Franje Ferdinanda** i njegove supruge **Sofije** u Sarajevu. To je bio **povod** rata između Austrije i Srbije i ujedno **početak** prvog svjetskog rata.	**1907. priedlog** mađarskog ministra Franje **Kossutha** na zajedničkom saboru o **željezničkoj pragmatici (uvođenje** mađarskog jezika kao službenog i na hrvatskim prugama). Protiv toga hrvatski zastupnici provode **obstrukciju** na tom saboru. **1909. Friedjungov** proces u Beču. 1912.—1913. **balkanski rat.** 1913. mađarska vlada **povlači** željezničarsku pragmatiku. 1914.—1918. **prvi svjetski rat,** u kome su Hrvati doprinieli velike žrtve u krvi i novcu. 26. IV. 1915. Englezka, Rusija i Francuzka sklapaju s Italijom u Londonu pakt (»**londonski pakt**«), po kome joj **zajamčiše**, da će uz Trst, Goricu, Gradišku i južni Tirol dobiti cielu Istru, sjevernu Dalmaciju i gotovo sve dalmatinske otoke, a Hrvatska će dobiti Rieku. 1915. **slom** Srbije. 1916. **slom** Crne Gore. 20. VII. 1917. **krfska deklaracija.** 16. X. 1918. **KARLO IV. objavljuje**, da je odlučio Austriju pretvoriti u **federativnu** državu. 28. X .1918. Austro-ugarska monarhija **prihvatila** je Wilsonove uvjete i **zamolila** mir.

	BANSKA HRVATSKA	DALMATINSKA HRVATSKA
	29. X. 1918. hrvatski sabor jednoglasno je poništio hrvatsko-ugarsku nagodbu, te je Dalmaciju s Riekom, bansku Hrvatsku i Slavoniju proglasio posve nezavisnom državom prema Austriji i Ugarskoj, s kojima je prekinuo sve veze. **30. X. 1918. organizirana je samostalna vlada** u Zagrebu. **31. X.** 1918. »Narodno vieće« u Zagrebu **preuzima** austro-ugarsku **ratnu** mornaricu.	VII. DOBA **30. X. 1918. organizirana** je pokrajinska vlada za Dalmaciju u **Splitu**. **4. XI. 1918.** početak talijanskog zaposjedanja u Dalmaciji.

XX. STOLJEĆE

25. **XI.** 1918. na velikoj skupštini u Zagrebu Radićeva Hrvatska **pučka seljačka stranka** izjavljuje se **proti** stvaranju nove države SHS i **traži neutralnu seljačku republiku Hrvatsku.**

1. **XII.** 1918. **prestala** je **obstojati** nezavisna hrvatska država, koja je ušla u **sklop** »kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«.

1918.—1941. KARAĐORĐEVIĆI.

1918.—1921. PETAR I. KARAĐORĐEVIĆ.

5. **XII. 1918.** hrvatski vojnici **prosvjedovaše** u Zagrebu na Jelačićevu trgu protiv stvaranja nove države. Demonstracija je **ugušena** u krvi, a »Narodno vieće« nakon toga **razpusti** hrvatsku vojsku.

24. **XII.** 1918. dobrovoljne hrvatske čete **okupiraše** Međimurje.

3. **II. 1919. STJEPAN RADIĆ** na velikoj skupštini svoje stranke u Zagrebu traži u ime hrvatskog naroda hrvatsku **republiku i konstituantu,** te uskoro bude zatvoren s 3 zastupnika Hrvatske stranke prava.

27. **II.** 1919. Hrvatska stranka prava **protestira** protiv sastava »Narodnog vieća«, ne priznavajući mu pravo da stvara zaključke **obavezatne** za hrvatski narod.

Početkom svibnja 1919. Hrvatska pučka seljačka stranka **šalje** pismenu **izjavu** s brojnim podpisima Hrvata na **mirovni kongres** u Pariz **Wilsonu**, predsjedniku USA, **izjašnjujući** se za hrvatsku seljačku **republiku** i za saziv **posebne** hrvatske konstituante. Ali sve bi uzalud. Beogradska vlada **nastavi** sa svojim nasiljima, a Hrvati napose štetuju prigodom izmjene krune u dinare (4:1) u **korist** Beograda.

5. **VI.** 1920. hrvatska **pokrajinska** vlada **zadržala** je na snazi zabranu izvoza **iz** Hrvatske, iako je vlada SHS proglasila **slobodnu** trgovinu za cielu zemlju.

28. **XI.** 1920. **izbori** za ustavotvornu skupštinu.

7. **XII. 1920.** Radićeva stranka **mienja** ime u »Hrvatska **republikanska** seljačka stranka«.

8. **XII.** 1920. Skupština Radićeve stranke u Zagrebu izjavila je, da **ne** priznaje **ujedinjenje** od 1. XII. 1918. i proklamirala je **neutralnu** seljačku republiku.

12. **XII.** 1920. Zastupnici Radićeve stranke i Hrvatske stranke prava **ne** dođoše na **otvorenje** ustavotvorne skupštine (konstituante) u Beogradu.

12. **VII.** 1921. Hrvatska **dobiva** kraljevskog **namjestnika,** nakon **ukinuća** banske časti.

1921.—1934. ALEKSANDAR I., sin Petra I.

25. **III.** 1922. **»Hrvatski Blok« upućuje** ženevskoj konferenciji memorandum.

1922. Hrvatski narod **trpi** težke progone u zemlji od beogradske vlade (zapljena opozicionih novina, odpuštanje činovnika i razpuštanje hrvatskih družtava).

12. **III.** 1923. Talijani završiše s evakuacijom primorskih oblasti.

1. **VIII.** 1923. Stjepan Radić, vođa cjelokupne hrvatske opozicije **odlazi** u **inozemstvo.**

15. **II.** 1924. **ukida** se pokrajinska vlada u Zagrebu, mjesto koje će **odsada** uredovati 4 oblasti.

24. **III.** 1924. Poslanici Radićeve stranke **ulaze** u »Narodnu skupštinu u **Beogradu.**

12. **VIII. 1924.** povratak Radića iz inozemstva.

6. **XI.** 1924. Stjepan Radić odlazi ponovno u **inozemstvo.**

BOSANSKA HRVATSKA	OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
1918.—1941.	
30. X. 1918. organizirana je na temelju dekreta »Narodnog vieća« u Zagrebu pokrajinska vlada za Bosnu i Hercegovinu u **Sarajevu.**	**2. XI. 1918. Austro-ugarska** monarhija **sklopila je primirje sa saveznicima.** **4. XI. 1918. kapitulacija** Austro-ugarske monarhije. **9. XI. 1918.** Njemačka **proglašena** republikom. **11. XI. 1918.** Primirje saveznika s Njemačkom. **Svršetak** svjetskog rata.

1. XII. 1918. Stvaranje države SHS.

7. XII. 1918. obrazovana je prva vlada kraljevine SHS u Beogradu.

28. VI. 1919. podpisan je **Versailleski ugovor** o miru s Njemačkom.
10. IX. 1919. podpisan je ugovor o miru s Austrijom u **St. Germainu.**
27. XI. 1919. podpisan je ugovor o miru s Bugarskom u **Neullyu.**
12. XII. 1919. D' Annunzijeva okupacija Rieke.
4. VI. 1920. podpisan je ugovor o miru s Ugarskom u **Trianonu.**
12. XI. 1920. sklopljen je u **Rapallu** ugovor između kraljevine SHS i Italije, koja se je zadovoljila Zadrom i nekim otocima, te je **dobila** Istru, a Talijani u primorskim gradovima **široke** koncesije.
15. XI. 1920. prva skupština »Družtva naroda« u Ženevi.

28. VI. 1921. »Krnja« ustavotvorna skupština u Beogradu izglasala je **bez** sudjelovanja Hrvata **centralistički vidovdanski** ustav.
Stjepan Radić kao vođa »Hrvatskog Bloka« vodi u Hrvatskoj borbu **protiv** toga **ustava.**

1. IV. 1922. umro je na **Madeiri** Karlov IV., **posljednji** austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj.
30. X. 1922. BENITO MUSSOLINI postaje predsjednik fašističke vlade u Italiji.

4.—16. XI. 1923. neuspjeli pokušaj Adolfa Hitlera, da svrgne vladu u Bavarskoj i Reichu.
27. I. 1924. podpisan je u **Rimu** pakt prijateljstva između kraljevine SHS i Italije, kao i **konvencija** o Rieci, koju je anektirala Italija.

XX. STOLJEĆE

BANSKA HRVATSKA

1. I. 1925. proglašena je **»Obznana«** nad Hrvatskom seljačkom strankom i **uhapšen** je Stjepan **Radić.**

8. II. 1925. izvršeni su izbori za narodnu skupštinu, na kojima su Hrvatska seljačka stranka i Hrvatska Zajednica **dobile** velik broj glasova. Nakon dovršenih izbora obje se stranke **združiše u »Hrvatski seljački klub«.**

18. VII. 1925. Stjepan Radić **ulazi** u vladu.

10. I. 1926. osnutak »Hrvatske federalističke stranke« u Zagrebu.

15. IV. 1926. Stjepan Radić **ne** sudjeluje više u vladi.

23. I. 1927. na oblastnim izborima **izabran je Poglavnik dr. Ante Pavelić za zastupnika** grada Zagreba.

28. I. 1927. Radićeva stranka **prekinula** je koaliciju s radikalima.

10. XI. 1927. stvaranje »Seljačko-demokratske koalicije«.

20. VI. 1928. srbski radikalni poslanik Puniša **Račić ubija** u narodnoj skupštini u Beogradu Pavla Radića i dra Đuru Basaričeka, a **rani** Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Granđu, zastupnike Hrvatske seljačke stranke.

8. VIII. 1928. Stjepan Radić **umro** je od zadobivenih rana u Zagrebu.

14. VIII. 1928. dr. Vladko Maček **postaje** predsjednikom HSS.

7. I. 1929. Poglavnik Dr. ANTE PAVELIĆ osniva **»Ustašu hrvatski oslobodilački pokret«, koji ima za cilj oslobođenja i nezavisnost Hrvatske. Uskoro odlazi** iz zemlje u inozemstvo, gdje nastavlja s izdavanjem brojnih knjiga, novina i letaka i **organizira** pokret.

18. I. 1929. razpuštene su sve političke stranke u kraljevini SHS.

9. X. 1929. imenovani su banovi za nove banovine.

5. XII. 1929. ukinut je »Hrvatski Sokol«.

1931. umoren je u Zagrebu hrvatski učenjak **dr. Milan Šufflay, a obješeni** su ustaše Marko **Hranilović** i Matija **Soldin.**

7. XI. 1932. zagrebačke **»punktacije«.**

1. VI. 1933. proglašenje »Načela hrvatskog ustaškog pokreta«.

1934.—1941. PETAR II., sin Aleksandra I., za čije malodobnosti vlada **regentsko vieće.**

1935. »sibinjske žrtve«.

5. V. 1935. provedeni su uz nasilje **Jeftićevi** izbori, na kojima je po službenim podatcima dobila **opozicija** 1,076.345, a Jeftić 1,738.390 glasova.

2. VI. 1935. Odluka seljačko-demokratske koalicije, da se **ne** ide u narodnu skupštinu i zahtjev, da se provedu novi **pravedni** izbori.

16. IV. 1936. Krvoproliće u Kerestincu.

1937. »senjske žrtve«.

11. XII. 1938. provedeni su **Stojadinovićevi** izbori, na kojima je **opozicija,** unatoč velikom teroru, **dobila** 1,364.524 glasa, a Stojadinović 1,643.783.

26. VIII. 1939. osnovana je »banovina Hrvatska«, koja je imala sličnu autonomiju, kakvu je imala Hrvatska od god. 1868. Ujedno je odmah imenovana i **hrvatska »banska vlast«.**

OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM

10. IX. 1926. Njemačka **ulazi** u »Družtvo naroda«.

27. VIII. 1928. u Parizu podpisan t. zv. »**Kellogov pakt**«.
6. I. 1929. Aleksandar I. **ukinuo** je vidovdanski ustav, **uveo** diktaturu i imenovao **vojničku** vladu Petra Živkovića.

17. VII. 1929. Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je Poglavnika dra Antu Pavelića prvi puta na **smrt**.
1. IX. 1929. u Ženevi je dr. Ante Pavelić pismeno **izviestio** »Družtvo naroda« o **težkom** stanju hrvatskog naroda pod **beogradskim** režimom.
3. X. 1929. Država SHS prozove se »kraljevina Jugoslavija« i podieli se na devet banovina.

7. XI. 1929. izišao je »zakon o banskoj upravi«.

25. I. 1930. uputili su predstavnici Hrvatske seljačke stranke »Družtvu naroda« u Ženevi memorandum, u kome prikazuju nasilja beogradskog režima.
10. VII. 1930. Hrvati iz Južne Amerike uputili su predstavku »Družtvu naroda» izjavljujući, da je Hrvatska **sposobna** da ima svoju nezavisnu državu.
6. IX. 1930. Hrvati iz Njemačke poslali su memorandum »Družtvu naroda«.
1931. Bankovna **kriza** u Srednjoj Evropi, koja je **pogodila** težko i Hrvate, **krivnjom** beogradske »**čaršije**«.
3. IX. 1931. proglašen je **novi** ustav kraljevine Jugoslavije.
10. IX .1931. proglašen je **novi** izborni zakon s **javnim** pravom glasa.

1933. Dolazak ADOLFA HITLERA na vlast **u** Njemačkoj u svojstvu državnog **kancelara i** »**Führera**« Njemačkog Reicha.
9. X. 1934. Kralj Aleksandar I. **ubijen** u **Marseillesu**.

25. VII. 1935. Podpis konkordata između Svete Stolice i Jugoslavije u Rimu.
1936. Adolf Hitler vojnički **zaposjeda** lievu obalu Rajne. **Savez** Italije i Njemačke.
1937. Italija **izstupa** iz »Družtva naroda«.
1938. Austrijska republika **ujedinjuje** se s Njemačkim Reichom. Njemački sudetski krajevi priklopljeni Reichu.

XX. STOLJEĆE	HRVATSKA
	5. IV. 1941. Proglas Poglavnika dra Ante Pavelića hrvatskom narodu i vojsci, da dignu ustanak. **8. IV. 1941. Buna** hrvatskih vojnika u **Bjelovaru.** **NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA** **10. IV. 1941. STVORENA JE NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA.** **15. IV. 1941.** stigao je u Zagreb dr. Ante Pavelić, koji je brzojavno zamolio vođu Njemačkog Reicha Adolfa Hitlera i predsjednika talijanske vlade Ducea Benita Mussolinija, da **priznaju** novu hrvatsku državu, što su obojica **odmah i** učinila. Ujedno je **Poglavnik** imenovao **i prvu hrvatsku državnu vladu.** **1914.— DR. ANTE PAVELIĆ, POGLAVNIK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE.** **15. IV. 1941.** zakonskom **odredbom** Poglavnika dra Ante Pavelića proglašeno je, da **suverenitet** Nezavisne Države Hrvatske **predstavlja** kruna kralja Zvonimira. **27. I. 1942.** Poglavnik je zakonskom odredbom **uzpostavio** Hrvatski državni **sabor.**

IZPRAVCI

RUBRIKA: PRIMORSKA HRVATSKA

Str. 308. redak 7. odozdo — mjesto 832. treba biti **823.**
„ 312 odmah odozdo treba staviti: 928.—935.* **Trpimir II., nasljednik Tomislavov.**

RUBRIKA: PRIMORSKA I SLAVONSKA HRVATSKA

Str. 318. redak 10. odozgo — mjesto 1056. treba biti **1096.**
„ 318. i 319. izpred 1102.—1301. Arpadovići, staviti: **III. doba 1102.—1527.**
„ 320. redak 4. odozdo — mjesto 16. II. treba biti **16. XI.**

RUBRIKA: DALMATINSKI GRADOVI

Str. 312. odmah odozdo — treba staviti: **928.** sazvani po papinskom poslaniku novi crkveni sabor u Splitu, gdje je zaključeno, da **splitski nadbiskup** postane **metropolita Hrvatske i Dalmacije,** a ninska biskupija bi ukinuta.
„ 320. — treba izpred 1181.—1183 . . . staviti: **1169.** Dubrovnik sklapa trgovački ugovor s Pisom, a zatim s drugim talijanskim gradovima.
„ 322. redak 4. odozgo — mjesto 1247. treba staviti **1244.,** te taj cieli pasus dolazi na str. 320., u istu rubriku.

RUBRIKA: BANSKA HRVATSKA

Str. 332. redak 7. odozgo — mjesto..., ban »Hrvatski..., treba biti, ban **»Hrvatske,...**
„ 332. redak 19. odozdo — mjesto 23. I. treba biti **25. I.**
„ 332. redak 15. odozdo — mjesto 25. IX. treba biti **23. IX.**
„ 350 redak 14. odozdo — mjesto 19. XI. treba biti **9. XI.**

RUBRIKA: DALMATINSKA HRVATSKA

Str. 336. prvih 5 redaka odozgo odpada, te dolazi u rubriku **BOSANSKA HRVATSKA na str. 223.**

OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM

1. IX. 1939. Početak drugog svjetskog rata.

25. III. 1941. Jugoslavija **obnavlja** u **Beču ugovor** s njemačkom i sklapa pakt o nenapadanju.

27. III. 1941. vojničkom **pobunom** pod vodstvom generala Simovića kralj Petar II. proglašen je punoljetnim, **odstranjeno** je regentsko vieće, **a** ugovor s njemačkom **prekršen.**

6. IV. 1941. Njemačka je **naviestila** Jugoslaviji rat, koji je **doveo do sloma i razpada** te država.

IZPRAVCI

RUBRIKA: BOSANSKA HRVATSKA
Str. 327. odmah odozgo — 1358. mirom u Zadru ... treba staviti cieli pasus u rubriku DALMATINSKI GRADOVI, na str. 326.

RUBRIKA: OSTALE ZEMLJE U SVEZI S HRVATSKOM
Str. 327. 1. redak odozdo — mjesto 1397. treba staviti 1396.

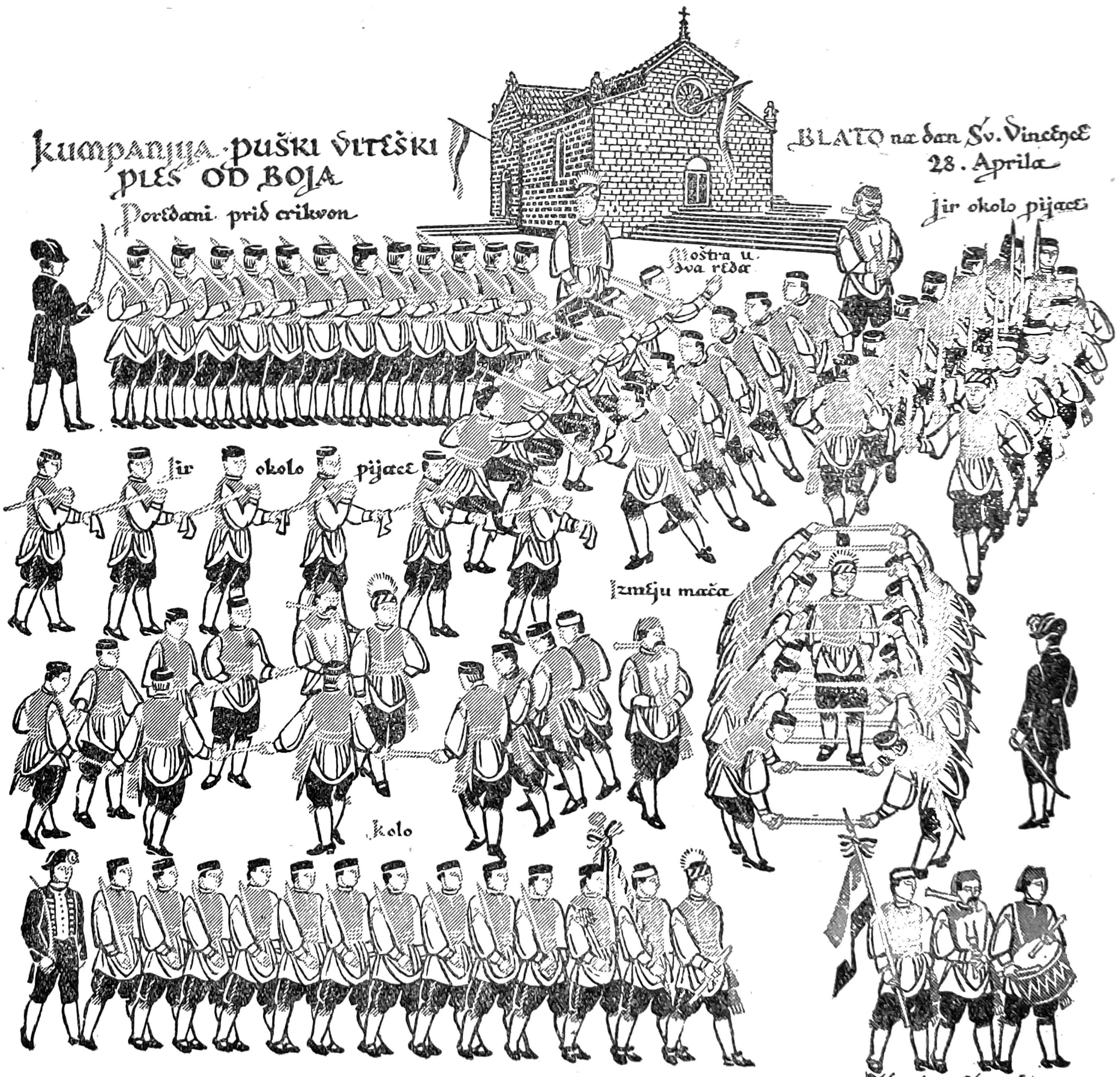
Kumpanjija puški viteški
ples od boja
Poredani prid crikvon
Blato na dan Sv. Vincence
28. Aprila
Jir okolo pijace
Moštra u
dva reda
Jir okolo pijace
Izmeju mača
Kolo
Zdenka Sertić

DIO ČETVRTI

HRVATSKA KULTURA

POGLAVLJA

XVI. HRVATSKA ZNANOST

1. Arheologija
2. Biologija
   a) Obća biologija
   b) Botanika
   c) Zoologija
3. Bogoslovlje
   a) Katoličko
   b) Islamsko
4. Filozofija
5. Financialna znanost
6. Fizika
7. Geologija i paleontologija
8. Gospodarske znanosti
   a) Narodno gospodarstvo
   b) Poslovno gospodarstvo
   c) Poljodjelstvo i šumarstvo
9. Jezikoslovlje
10. Kemija
11. Liečničtvo
12. Ljekarničtvo
13. Matematika
14. Mineralogija i petrografija
15. Narodoznanstvo
16. Pedagogija
17. Poviest
18. Pravo
19. Sociologija
20. Statistika
21. Tehnika
22. Veterina
23. Zemljopis
24. Zvjezdoznastvo

XVII. HRVATSKA KNJIŽEVNOST

1. Uvod u književnost
2. Poviestno-razvojni pregled hrvatske književnosti
   a) Od početka X. stoljeća do 1832.
   b) Od preporoda do danas
3. Hrvatsko narodno pjesničtvo
4. Hrvatska književnost u tabelama
5. Djela o poviesti hrvatske književnosti

XVIII. HRVATSKA UMJETNOST

1. Poviest umjetnosti kod Hrvata
2. Novija likovna umjetnost
3. Umjetnička proizvodnja
4. Glasbena umjetnost
5. Kazalištna umjetnost

XIX. NASTAVA I ŠKOLSTVO

A) Niže i srednje škole
B) Sveučilište i visoke škole

XX. SUVREMENI KULTURNI ŽIVOT HRVATA

1. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
2. Prosvjetni rad
3. Prosvjetne ustanove
   a) Arhivi
   b) Galerije i muzeji
   c) Konzervatorski zavod
   d) Knjižnice i čitaonice
   e) Nakladna poduzeća
4. Novinstvo
5. Bibliografija
6. Krugoval
7. Slikopis
8. Snimačtvo
9. Filatelistika
10. Dobrotvorna družtva

KNJIGA ZNANJA
I UMIEĆA
„SA SEDAM PEČATA

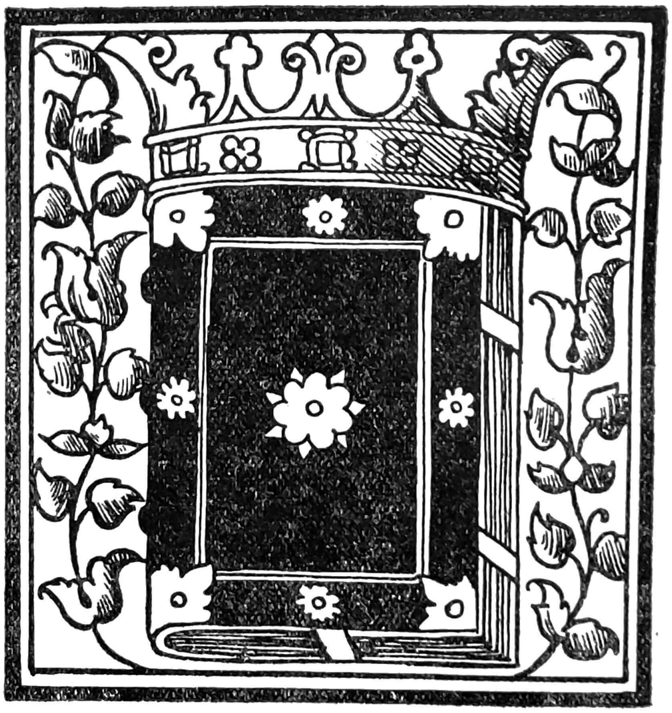

PREMA I. IZDANJU
MARULIĆEVE „JUDITE"
GOD. 1521. IZRADIO
PROF. LJUBO BABIĆ

VINJETA ZA NASLOVNU STRANU SVEUČILIŠTNOG GLASNIKA
„ALMA MATER CROATICA"

POGLAVLJE XVI.

HRVATSKA ZNANOST

Poviestni razvoj, glavne značajke i suvremeno stanje pojedinih grana znanosti kod Hrvata, znanstvene ustanove, biografije i bibliografija.

ARHEOLOGIJA

Napisao prof. dr. ANTUN BAUER

Arheologija je znanost, koja se bavi proučavanjem starih kultura na temelju ostataka, što ih je iz toga vremena ostavio čovjek, koji je te predmete načinio i njima se služio.

Pod imenom arheologije izprva je zamišljeno samo proučavanje ostataka grčkog i rimskog vremena. Kasnije u XVIII. st., kada su se nalazili i značajniji predhistorijski nalazi, proširilo se i proučavanje predhistorijskih naselja i nalaza.

U Hrvatskoj je sustavan rad na proučavanju arheologije započeo s osnivanjem muzeja polovicom XIX. st. Prvi arheolog naših krajeva bio je franjevac Matija Petar Katančić, koji je napisao više razprava iz arheologije, stare geografije, numizmatike i poviesti. Mnogo je putovao po Hrvatskoj tražeći starine (umro je u Budimu 1825.).

Osnivanjem Narodnog muzeja 1846. počelo je u Hrvatskoj sustavno sakupljanje starina i arheoložkih spomenika Temelje arheoložke zbirke zagrebačkog muzeja postavio je Mijat Sabljar, koji je poslije smrti Dragutina Rakovca postavljen za upravitelja muzeja. Mijat Sabljar neumorno je putovao sabirući stare spomenike.

Njegov posao nastavio je Šime Ljubić, koji je napisao više stručnih razprava, štampanih kasnije i u Vjestniku. Njegovim nastojanjem preustroji se »Družtvo za poviest i starine jugoslavenske« u »Hrvatsko arheoložko družtvo«, koje je nekoliko godina kasnije (1879.) počelo izdavati »Viestnik hrvatskog arheoložkog družtva«. Ljubiću se ima zahvaliti, da je arheologiju kao nauku u Hrvatskoj stavio na solidne temelje. Njegove razprave i radnje i danas su još temelj za daljnja proučavanja.

Rad Šime Ljubića nastavio je prof. dr. Josip Brunšmid, koji je 1892. nasliedio umirovljenog Ljubica. Najveći dio onoga, što je na arheoložkom polju kod nas učinjeno, ima se zahvaliti neumornom radu pokojnoga Brunšmida. Znatno je povećao muzejske zbirke, osobito numizmatičku zbirku, zatim je sabrao velike zbirke predhistorijskih i rimskih starina. Viestnik arheoložkog družtva postao je pod njegovim uredničtvom važan stručni časopis sa člancima znanstvene visine. Veći dio tih članaka plod je njegova rada.

God. 1893. osniva se zakonom o sveučilištu i katedra arheologije, na kojoj Brunšmid postaje 1896. prvim profesorom, što ostaje do 1924., kada je stavljen u mirovinu.

Na sveučilištu i u muzeju nasliedi Brunšmida prof. dr. Viktor Hoffiller, koji je nastavio rad svojeg predšasnika. Pod uredničtvom prof. Hoffillera nastavio je izlaženje Viestnik, a u Hoffillerovoj je redakciji izašla i naša najveća i najbogatija arheoložka publikacija: Serta Hoffilleriana. U seminaru prof. Hoffillera nastavili su s radom i mladi stručnjaci, te je u tom okviru izašlo i nekoliko disertacija na polju arheologije.

God. 1943. prof. Hoffiller je umirovljen, a naslied o ga je njegov učenik prof. dr. Mirko Šeper.

Stariji od arheoložkog muzeja u Zagrebu jest arheoložki muzej u Splitu, koji je osnovan god. 1818. Najveće zasluge, ne samo za muzej, nego i za arheoložka proučavanja u Dalmaciji, ima pokojni don Frane Bulić. Njegovim zauzimanjem dobio je muzej u Splitu dostojnu zgradu, uređena je stručna knjižnica, koja je pristupačna i stručnjacima izvan muzeja. U okviru splitskog muzeja znatno se pridonielo proučavanju starohrvatske arheologije. Splitski muzej izdavao je časopis Bullettino — »Viestnik za dalmatinsku arheologiju«. U odsjeku poviesti od god. 1878., štampan je veliki broj važnih arheoložkih razprava.

U Sarajevu ustroji se zakonom god. 1888. Zemaljski muzej, kojeg vodi prvi Ćiro Truhelka. Njegovim nastojanjem i obilnom pomoći austrijske vlade uređuju se muzejske zbirke, pa danas sarajevski muzej ima najljepše uređenu arheoložku zbirku, osobito predhistorijsku.

Rad Ćire Truhelke nastavili su njegovi nasljednici. Od godine 1889. izdaje sarajevski muzej »Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu«, u kojem je izašlo više značajnijih razprava na polju arheologije, osobito razprave Karla Patscha.

U pokrajini se osnivanjem gradskih muzeja znatno pridonielo sabiranju i proučavanju arheoložkih nalaza. Tu prednjači gradski muzej u Osieku s liepom predhistorijskom i rimskom zbirkom, koju je sabrao uglavnom prof. Celestin, a uredio prof. dr. Franjo Buntak. U gradskim muzejima u Varaždinu i Brodu na Savi nalaze se značajniji arheoložki nalazi, koji znatno pridonašaju proučavanju arheologije u Hrvatskoj.

Arheologija kao znanost u Hrvatskoj još je u povojima, jer kraj obilja gradiva i nalaza ima neznatan broj stručnjaka, kojima je moguće, da na tom polju znanstveno rade.

BIBLIOGRAFIJA:

Viestnik Hrvatskog arheoložkog družtva od god. 1889. (19 svezaka).

Viestnik za dalmatinsku arheologiju: historija od god. 1878. (51 sv.)

Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu od god. 1889. (50 sv.)

Hoffiller V., Corpus vasorum I., II.,

Klemenz J., Arheološka karta (2 sv.)

Bach J., Antikni figuralni predmeti

Bauer A., Rimska olovna plastika

Šeper M., Antikne geme

Strena Buliciana

Serta Hoffilleriana

BIOLOGIJA

OBĆA BIOLOGIJA — BOTANIKA — ZOOLOGIJA

A. OBĆA BIOLOGIJA

Napisao prof. dr. ZDRAVKO LORKOVIĆ

1. Uvod — Biologija kao znanost
2. Podjela biologije
3. Obća biologija kod Hrvata
4. Biložki zavodi
5. Značajnije znanstvene razprave Hrvata iz područja obće biologije

1. UVOD — BIOLOGIJA KAO ZNANOST

Biologija je znanost o životu, o živim bićima (organizmima) kao objektima, dok subjektivne životne pojave proučava psihologija. Pošto se živa bića obično jasno razlikuju od nežive (neorganske) prirode, pa su i za njihovo proučavanje potrebne posebne metode, to je prema tome opravdana biologija kao zasebna znanost. Ali kao što ni jedna druga znanost, tako ni biologija ne može napredovati bez veze s ostalim znanostima, u prvom redu s fizikom i kemijom. Od takvog stanja znanstvene visine kao što ga je postigla fizika, t. j. znanost svedena gotovo izključivo na nekoliko osnovnih zakona, nalazi se biologija još neizmjerno daleko, ali kako su se baš u zadnje vrieme neke temeljne životne pojave mogle dovesti u sklad s kemijskom građom živih bića i njenim fizikalnim svojstvima, može se reći, da se biologija nalazi danas na onom stupnju razvitka, na kojemu se fizika nalazila za doba Kopernika (XVI. stoljeće).

Svoj pravi napredak bilježi biologija od kada se je koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća odielila od medicine i farmacije, te se počela samostalno obrađivati radi spoznaje istine, kao čista znanost, bez obzira na praktične ciljeve i potrebe. Odkrića čisto znanstvenih iztraživanja biologije dovela su do takovih koristnih upotreba kakove se nikada ne bi moglo postići s posve praktičnim ciljem rada. Ta ogromna primjena znanstvenih rezultata biologije u dnevnom životu čovjeka opravdava veliko značenje, koje se daje znanstvenim biložkim iztraživanjima u najnaprednijim državama Europe i Amerike. Naravno, svaka pa i najčistija znanost je u zadnjem smislu praktična, jer služi čovjeku za njegovo snalaženje u prirodi, ali obično se pod praktičnom primjenom razumieva primjena u materialnom životu.

2. PODJELA BIOLOGIJE

Ogromno polje rada, koje obasiže biologija kao sveobća znanost o životu i živim bićima iziskuje i podjelu biologije na pojedina uža područja. Najviše je uobičajena podjela na: sistematiku, morfologiju, biokemiju, fiziologiju, ekologiju, korologiju i kronologiju. Dok je podjela na ovih 7 disciplina manje više obćenito prihvaćena, jer predstavlja glavna gledišta, s kojih se mogu proučavati živa bića, dotle o hierarhiji tih grana postoje različiti nazori. Svako pak od tih područja može se promatrati: 1. statički ili opisno, 2. dinamički ili kauzalno, jer traži uzroke pojavama, a po nekima (Zarnik) i genetički sa gledišta razvitka.

Sistematika (klasifikacija, taksonomija) svrstava sva živa bića prema njihovoj sličnosti u skupine i time omogućuje pregled nad ogromnim množtvom najraznoličnijih oblika živih bića. Moderna sistematika ne uzima obzir samo na ličnost, nego i na srodstvo, pa dobiva prema tome karakter naravnog sustava, za razliku od umjetnog, kojeg je kao prvi postavio Šved C. Linné (1738.).

Morfologija proučava oblik i građu organizama, pa se razpada opet na nekoliko užih područja: anatomija proučava unutarnji sastav organizma, naročito organe, histologija je nauka iz kojih se tkiva sastoje organi, a citologija proučava stanicu kao osnovni građevni element svih organizama. Pa i od citologije se u najnovije doba odielila kariologija, koja proučava samo staničnu jezgru i kromosome, kao glavne nosioce nasljednih osebina.

Individualni razvitak organizama (ontogeniju) proučava embriologija, u čijem krilu se na eksperimentalnoj bazi razvila u novo doba samostalna disciplina poznata pod imenom mehanika razvitka, pa su naročito Driesch i Spemann duboko prodrli u fizikalno-kemijske uzroke razvitka.

Biokemija proučava kemijski sastav organizama, pa je time povezana s morfologijom, dok proučavanjem kemijskih procesa u živim bićima stoji u najužoj vezi s fiziologijom. Od kada je uspjela prva sinteza organskog produkta živih bića (mokraćevine, Wöhler 1845.), koji su se do tada pripisivali samo nekom vitalističkom principu u živim bićima, zauzela je biokemija izhodištnu točku za kauzalno razumievanje životnih pojava, pogotovo od kada su i druge važne tvari sintetički proizvedene (hormoni, vitamini, jednostavne bjelančevine), da o praktičnom značenju njezinu i ne govorimo.

Fiziologija proučava funkcije organa živih bića i nastoji pronaći zakone, po kojima se vrši u najširem smislu izmjena tvari i energije. Kako u područje fiziologije spadaju i funkcije živčevlja, povezana je time biologija sa psihologijom kao znanošću o duševnim pojavama.

Ekologija se bavi odnosom organizma prema njegovoj neživoj i živoj okolini. Ovamo pripada **biocoenologija**, koja proučava uzajamne odnose živih bića nekog određenog područja, dok **sociologija** (neizpravno »biosociologija«, jer družtava neživih bića nema) proučava zajednice živih bića, između kojih postoji unutrašnja izravna veza, kao što je to kod čovjeka i nekih životinja.

Jedno područje ekologije, koje se smatra i posebnom granom, jest **korologija** ili **biogeografija**, koja se bavi razprostranjenjem živih bića na zemlji ustanovljujući **životinjstvo** (faunu) i **bilinstvo** (floru) nekog kraja.

Kronologija izpituje slied živih bića u vremenu, a glavno joj je uporište **paleontologija**, nauka o izumrlim bićima, od kojih su se sačuvale u kori zemlje okamine (fosili). Ne samo pojavljivanje organizama u toku vremena, nego kako su se jedni organizmi iz drugih razvijali, proučava **filogenija**, a osnova za razumievanje tog razvitka je **nauka o nasljeđivanju** (često pod imenom **genetika**), koja proučava kako se prenašaju osebine preda na potomstvo, i koja je iza odkrića zakona nasljeđivanja (**Mendel**) postigla u 40 godina izvanredno zamašne rezultate (**Morgan**).

U posljednje vrieme pojavila se kao nova potrebna grana biologije **teoretska** biologija, koja analogno teoretskoj fizici nastoji pronaći obće zakone životnog zbivanja, u koliko se ovi ne mogu svesti na izključivo fizikalne zakone.

S obzirom na predmet dieli se biologija obično na **botaniku**, **zoologiju** i **antropologiju** zbog većinom izrazite razlike između biljaka i životinja, te posebnog položaja čovjeka, kao i s time povezanog različitog postupka kod njihova proučavanja. Ali ta je podjela više umjetna, jer ne postoji oštra granica između biljke i životinje, a samo kvantitativna između životinje i čovjeka. Kako su pak osnovne životne pojave zajedničke biljkama i životinjama i ne mogu se u svojoj biti odieljeno proučavati, uobičajio se naziv **obća biologija** za onaj dio biologije, koji proučava osnovne životne pojave živih bića ne ulazeći u pobliže poznavanje njihovih raznovrstnih oblika (sistematike). I botanika i zoologija diele se opet po svom užem predmetu na različite sporedne grane; tako se **entomologija** bavi kukcima, **ornitologija** pticama, **ihtiologija** ribama, **algologija** algama i t. d. Prema praktičnim potrebama razvile su se **patologija**, nauka o bolestima, naročito čovjeka i domaćih životnja, **fitopatologija**, nauka o bolestima biljaka, **parasitologija**, nauka o nametnicima i dr.

Kao nauka o životu biologija obuhvaća i čovjeka, te izravno ili neizravno zasieca u većinu područja njegove djelatnosti: u medicinu, higienu, farmaciju, psihologiju, antropologiju, pedagogiju, družtvovne znanosti, zakonodavstvo, pa i u samu politiku, djelujući tako izravno na čovjeka, a neizravno u poljodjelstvu, živinogojstvu, šumarstvu, prehrani, odjeći i obući, te u mnogim drugim tehničkim granama. Zato se uz posve znanstvena pitanja bavi biologija i svim problemima, koji se mogu primieniti u materialnom životu.

Ali ne manje značenje ima biologija i u duhovnom životu čovjeka. Od doba **Kopernika** i **Galileja** nije ni jedna druga znanost učinila toliku revoluciju u nazoru na sviet i položaj čovjeka u njemu, kao što je to bilo s naukom **evolucije** (descendencije, **Darwin**) krajem prošlog stoljeća. Još veći preokret u sveukupnom ljudskom shvaćanju, a u prvom redu u družtvovnim odnosima, izvršit će posljedci **nauke o nasljeđivanju**, jer su u bitnoj opreci s mnogim tisućljetnim uvriežеnim nazorima.

3. OBĆA BIOLOGIJA KOD HRVATA

Znanstveno proučavanje obćih pojava živih bića bilo je do sada malo zastupano kod nas. Gotovo izključivo bila je biologija zastupana po botanicima ili zoolozima, a i kod njih su u prvom redu prevladavale sistematska te floristička i faunistička iztraživanja, jer je poznavanje bilinskih i životinjskih vrsta jedne zemlje preduvjet za daljni znanstveni rad kao i za primjenu u praktične svrhe. Osim toga mogu se takova iztraživanja vršiti i jednostavnijim pomagalima, bez naročito uređenih i skupocjenim aparatima snabdjevenih laboratorija. U tom radu imao je značajnu ulogu Zoološki muzej u Zagrebu, dok su herbariji bili vlastničtvo pojedinaca, kao što su uobće floristička iztraživanja hrvatskih zemalja vršili dobrim dielom ljudi bez stručne biološke naobrazbe, ali s velikom ljubavi za prirodu. Tek osnutkom Botaničkog zavoda i Zoološkog zavoda počinju se u stanovitoj mjeri iztraživati i obćebiološki problemi obrađivani na biljkama ili životinjama. Osnutkom Biološkog zavoda na Medicinskom fakultetu (god. 1918.) stvoreni su temelji za svestraniji obćebiološki znanstveni rad, a kad se još dovrši izgradnja biološkog zavoda na Veterinarskom fakultetu moći će se taj rad još više proširiti.

4. BIOLOŽKI ZAVODI

1. **Morfoložko-biološki zavod** medicinskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, Voćarska cesta 23 (Šalata, glavna zgrada).

2. **Zavod za biologiju** veterinarskog fakulteta (u izgradnji).

5. ZNAČAJNIJE ZNANSTVENE RAZPRAVE HRVATA IZ PODRUČJA OBĆE BIOLOGIJE

Vriednost znanstvenih razprava prosuđuje se prema njihovu neposrednom doprinosu za napredak znanosti. Značenje takova doprinosa može se najnepristranije prosuditi prema spominjanju razprave i njena pisca u strogo znanstvenoj književnosti, premda ima izuzetaka, da su kadkada djela najveće znanstvene vriednosti ostala dugo vremena nezapažena (na pr.: Mendelova razprava o zakonima naslieđivanja), dok obratno, i neizpravna djela mogu prolazno naići na veliki publicitet. Osim toga mnogo zavisi o jeziku i razprostranjenosti tiskanog djela, kao što je to obično kod malih naroda, pa tako i Hrvata. Zato se ovo mjerilo nije moglo u podpunosti primieniti kod ovog popisa. U popis su unesene samo izvorne znanstvene razprave, koje iznose vlastita iztraživanja, te djela, koja obasižu veća znanstvena područja. Takova su djela s naše strane izašla većinom nakon što su osnovani razni biološki znanstveni zavodi kao sveučilištne ustanove, u kojima su radili stručnjaci, dok su prije osnutka naših biološkoh zavoda tiskane tek neke razprave, koje imaju više kulturnohistorijsko značenje nego znanstveno.

Babić Krunoslav: Pogledi na biologičke i bionomičke odnose Jadranskoga mora. Znanstvena djela za obću naobrazbu. 5. 1911.

Car Lazar: Darvinova teorija selekcije i novija psihobiološka struja. Glasnik Hrv. prirodoslovnog društva 24., 1912.

Morske struje i njihovo značenje za biologiju. Glasnik Hrv. prirodoslovnog društva 27., 1915.

Über die zweckmässigen Anpassungen in der organischen Welt. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva 36., 1925.

Fink Nikola: O djelovanju temperature na kornjaša Bidessus geminus F. Glasnik Hrv. prir. dr. 1917.

Heinz Antun, Biologijsko znamenovanje hibridacije i Mendelova pravila. Glasnik Hrv. prir. dr. 15, 1903.

Hergula Božidar: Temperatura kao faktor brzine razvitka kod Colias edusa F. Glasnik ent. dr. Beograd 2, 1927.

Janda J.: Darwin i Darwinizam. Izvješće o kr. viš. gimnaziji u Zagrebu, 1872.

Kržan A.: O postanku čovjeka po posljedcih mudroslovnih i naravoslovnih znanosti, Zagreb 1874.

Lorković Zdravko: Analiza pojma i varijabiliteta vrste na osnovu ispitivanja nekih lepidoptera. Glasnik Hrv. prir. dr. 39-40. 1928.

Studien über den Speziesbegriff. I. Artberechtigung von Everes argiades Pall. E. alcetas Hffgg und E. decolorata Stgr. Mitteil. München. ent. Ges. Bd. 28. 1. 38. II. Anwendung der Variationstatistik in der Systematik, Bd. 32, 1942.

Verwandschaftliche Beziehungen in der morsei-major-sinapis-Gruppe des Genus Leptidea (Kritischer Beitrag zur Auffassung des Speziesbegriffes). Zeitschr. d. oesterr. Entom. Vereines, Wien. 1930./31.

Razlike između homo- i heterodinamskog razvitka insekata. Godišnjak sveučilišta u Zagrebu 1929.

Zugfalter und Winterschlaf. Int. ent. Z. Guben 1932.

Die Chromosomenzahlen in der Spermatogenese der Tagfalter. Z. f. Zellforschung u. mikr. Anat. Abt. B. 1941,

Milković Z. i Vrtar B.: Život i tvar. Matica Hrvatska 1937.

Šulek B.: Predteče Darwina. Rad Akademije LXXII. i i LXXV. 1885.

Vrsti životinja već u historičko doba izumrlih i uzroci, s kojih životinjskih vrsti nestaje. Rad Akademije 12. 1870.

Vouk Vale: Untersuchungen über die Bewegung der Plasmodien. Die Rhytmik der Protoplasmaströmung. Sitzungsber. d. Akad. d. Wis. Wien, I. dio; CXIX, 1910., II. dio: Denkschr. d. Akad. d. Wiss. Wien CXXI, 1912.

Das Problem der pflanzlichen Symbiosen. Biologenkalender 1914.

Biološka istraživanja termalnih voda Hrvatskog Zagorja. Prirod. istr. Hrv. i Slav 8, 1916.;

Nauka o životu bilja (Biologija bilja). Zagreb 1918.

Die Probleme der Biologie der Thermen. Intern. Revue f. Hydrobiol. u. Hydrographie. 11, 1923.;

Grundris zu einer physiologischen Auffassung der Symbiose. Planta, 2, 1926.;

On the origin of Thermalflora. Proc. Internat. Congr. of Plant Sciences. 1929.;

Komparativno-biološke studije o termama. Rad 256. 1936.;

Über die Kardinalpunkte des Lebens. Bull. internat, acad. 32, 1939.;

Ein neuer Versuchsweg zur Klärung der Frage der balneologischen Wirkung des Thermalwassers. Balneologe, 8, 1941.

Vrtar B.: Iztraživanja plazmatskih spojnica kod višeg bilja. 1942.;

Vukotinović Lj. Prirodoslovne teorije i Darwinizam. Rad Akademije 41, 1877.

Zarnik Boris: Über funktionelle direkte Kernteilungen. Sitz.-Ber. d. Physik. - Mediz Ges., Würzburg 1905.

Über die Diminution des Chromatins im Ei von Creseis acicula. Comptes rendus du Congr. internat. de Zoologie Monaco 1913.

O bistvu življenja. Gorica 1913.

Zur Funktion der statischen Organe. Sitz.-Ber. d. Physik-Mediz. Ges., Würzburg, 1914.

O značenju poredbene i eksperimentalne metode u biologiji. Lij. vjes. XLI., 1919.

Cytologische Indizien für die phylogenetische Entstehung des Hermaphroditismus der Mollusken. Predavanje na zool. kongresu u Würzburgu, 1922.

Bemerkungen über die Tetradenbildung, Chromosomenbau und Crossing-over. Ibid. 1922.

O rasnom sastavu europskog pučanstva. Hrvatsko Kolo, VIII., 1927.

O stvaranju lentoida iz eksplantata šarenice. Lij. vjes., L., 1928.

Kritički prinosi teoriji nasljeđivanja krvnih grupa. Godišnjak sveučilišta u Zagrebu, 1929.

U obću biologiju zadiru nadalje razprave i knjige:

Bubanović Fran: Kemija živih bića. Matica Hrvatska 1919.

Nekoji fizikalno-kemijski nazori o protoplazmatičkoj granici stanice. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva 25, 1913.

Dvorniković Vladimir: Wiesnerov doprinos prirodoznanstvenoj i filozofskoj teoriji razvića. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva 29, 1917.

Hribar Vladimir: Priroda kao sredstvo i predmet spoznaje. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva 29, 1917.

B. BOTANIKA

Napisao prof. dr. STJEPAN HORVATIĆ

1. Zadaća i razdioba botanike
2. Razvoj i stanje botanike kod Hrvata
Hrvatska floristika
Razvoj nauke o vegetaciji u Hrvatskoj
Botanika na Hrvatskom sveučilištu
Hrvatski botanički priručnici i popularna djela
3. Glavne botaničke ustanove u N. D. H.
4. Bibliografija

1. ZADAĆA I RAZDIOBA BOTANIKE

Botanika je grana biologije, koja se bavi proučavanjem bilja. Predmet iztraživanja teoretske botanike jesu ili pojedine biljke ili čitave biljne zadruge. Prema tome može se suvremena botanika — poput čitave biologije — podieliti u dvie osnovne i ravnopravne znanstvene grane: u t. zv. idiobotaniku, ili botaniku u užem smislu rieči, i u biljnu sociologiju ili fitocenologiju (nauku o vegetaciji).

I. Idiobotanika proučava pojedine biljke, a osnovna joj je jedinica biljna vrsta (species). Prema tome, s kojeg se gledišta pojedine biljke iztražuju, može se ova grana botanike razdieliti u sedam glavnih disciplina:

1. Sistematika. Ona opisuje pojedine biljne svojte, kao što su vrste, rodovi, porodice i t. d., i nastoji ih svrstati u pregledan i naravan sustav.

2. Morfologija. Ona proučava oblik i građu biljnoga tiela. Dieli se na vanjsku morfologiju, koja proučava vanjsko ustrojstvo biljke i na unutarnju morfologiju ili anatomiju, koja izpituje unutarnju građu biljnoga tiela.

3. Fiziologija. Proučava životne pojave u biljkama i nastoji ih raztumačiti fizikalno-kemijskim zakonima. Ona se dieli na fiziologiju prehrane, koja izpituje izmjenu tvari i energije, fiziologiju razvoja, koja proučava razvoj i rast pojedinih biljaka, dakle mienjanje oblika, i fiziologiju biljnog gibanja, koja iztražuje pojave gibanja, t. j. mienjanja mjesta i položaja čitavih biljaka ili pojedinih njihovih dielova.

4. Ekologija (autekologija). Izpituje odnos pojedine biljke prema okolini, t. j. ona iztražuje, kako se je pojedina biljka svojom građom i načinom života prilagodila utjecaju određenih čimbenika vanjskoga svieta.

5. Horologija bilja ili biljna geografija u užem smislu. Ona proučava razpored biljaka u prostoru, t. j. na zemljinoj površini zemlje. Glavni joj je cilj svestrano upoznavanje areala pojedinih biljnih svojti, a osnova joj je iztraživanje flore određenih zemljopisnih područja (floristika). Pod biljnom geografijom ili geobotanikom u širem smislu razumieva se obično osim horologije bilja još i čitava nauka o vegetaciji ili sociologija bilja.

6. Biljna paleontologija ili kronologija bilja. Ona iztražuje nastupanje i razpored biljaka u prošlost zemlje te je zajedno sa životinjskom paleontologijom uzko vezana uz geologiju.

7. Genetika. Izpituje svestrano postanak (razvitak) i promjenljivost današnjih biljnih svojta. Pod genetikom u užem smislu razumieva se često samo nauka o nasljeđivanju, koja je od posebno velike važnosti za praktično poljodjelstvo.

II. Biljna sociologija (fitocenologija) ili nauka o vegetaciji proučava biljne zadruge ili fitocenoze (kakve predstavljaju na pr. raznovrstni tipovi šumske, livadne, močvarne i dr. vegetacije), a osnovna joj je jedinica asocijacija. I biljne se zadruge mogu načelno proučavati s istih onih 7 gledišta, s kojih idiobotanika proučava pojedine biljke. Prema tome može se i biljna sociologija razdieliti u 7 glavnih disciplina, od kojih svaka odgovara po jednoj grani idiobotanike. U skladu s time govorimo na pr. o sistematici biljnih zadruga (čemu na drugoj strani odgovara sistematika bilja), zatim o njihovoj sinekologiji, sinhorologiji, singenetici i t. d.

Kad se s bilo kojeg od navedenih gledišta proučavaju samo neke posve određene, više ili manje uzko ograničene skupine bilja, kojima se bave pojedini posebno specializirani stručnjaci, tada se obično takove uže znanstvene struke botanike nazivaju prema imenima dotičnih skupina bilja. U tom se smislu govori na pr. o algologiji (koja se bavi svestranim proučavanjem resina ili alga), o mikologiji (koja proučava specialno gljive), o lihenologiji (koja iztražuje lišaje), o briologiji (koja proučava mahovine), o bakteriologiji i t. d.

Osim toga dieli se suvremena teoretska botanika vrlo često — i to osobito na sveučilištnim katedrama i u mnogim školskim priručnicima — na obću i specialnu. Pod obćom se botanikom obično razumieva biljna morfologija s ekologijom i genetikom, a pod specialnom sistematika s paleontologijom i biljna geografija ili geobotanika u najširem smislu, tako da je u nju uključena i čitava nauka o vegetaciji (ili biljna sociologija).

Botanika ima napokon već od davnine veoma veliku važnost i kao primienjena znanost, pošto ona nastoji svoje teoretski stečene spoznaje učiniti korisnima za čovjeka na raznim područjima njegove praktične djelatnosti. Takova primienjena botanika dieli se i opet — već prema području,
na botanika dieli se opet — već prema području,
niz raznih grana, kao što su na pr. ljekarnička (farmaceutska), poljodjelska, tehnička, šumarska, veterinarska, vrtlarska, medicinska botanika i t. d.

2. RAZVOJ I STANJE BOTANIKE KOD HRVATA

Znanstveno djelovanje Hrvata na području botanike počinje s vremenom narodnog preporoda. Sam Ljudevit Gaj može se u neku ruku smatrati dapače i prvim hrvatskim floristom, pošto je već u svojoj ranoj mladosti, god. 1826., opisujući (njemačkim jezikom) stare gradove iz okoline Krapine, zabilježio za to područje 211 biljnih vrsta.

Razmjerno najstarija, a ujedno i najzamašnija i najplodonosnija znanstvena djelatnost Hrvata na polju botanike pripada području geobotanike (ili biljne geografije) u najširem smislu rieči, a odnosi se najvećim dielom na iztraživanje flore i vegetacije vlastite zemlje.

1. Hrvatska floristika. Već od prve polovice XIX. stoljeća ovamo počinju se, pored brojnih stranaca (Kitaibel, Visiani, Borbás, Degen, Ginzberger, Janchen, Beck, Morton, K. Maly i dr.), sve više i sve uspješnije baviti iztraživanjem hrvatske flore također domaći sinovi. Među njima valja na prvom mjestu spomenuti dvojicu prezaslužnih pionira, koji su — što se tiče iztraživanja viših biljaka — udarili svojim djelima temelj čitavoj hrvatskoj floristici. To su: dr. Josip Kalasancije Schlosser-Klekovski (25. I. 1818.—27. IV. 1882.) i Ljudevit pl. Farkaš-Vukotinović (14. I. 1813.—17. III. 1893.). Kao nerazdruživi suradnici i prijatelji izdaju oni već godine 1857. malo djelce »Syllabus Florae Croaticae«, koje je na latinskom jeziku tiskano u Gajevoj tiskari u Zagrebu, a navedene su u njemu sve biljke, koje su njima do tada bile poznate iz područja Hrvatske. God. 1869. izdaje Akademija znanosti i umjetnosti glavno djelo Schlossera i Vukotinovića, koje je pisano također latinskim jezikom, a ima naslov: Flora croatica exhibens stirpes phanerogamas et vasculares cryptogamas, quae in Croatia, Slavonia et Dalmatia sponte crescunt nec non illas quae frequentissime coluntur. Kao što se iz ovog naslova vidi, obuhvaćene su tom florom sve papratnjače i cvjetnjače ne samo iz područja tadanje banske Hrvatske, nego i iz područja Dalmacije, budući da su u njoj u punoj mjeri uvaženi i svi navodi klasične dalmatinske flore (Flora Dalmatica) Šibenčanina Roberta Visianija (9. IV. 1800.—8. V. 1878.). Godine 1876. izdaju Schlosser i Vukotinović napokon i svoj »Bilinar«, koji kao »uputa u sabiranje bilinah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji« predstavlja još i danas jedino djelo ove vrste na hrvatskom jeziku. Osim tih temeljnih djela hrvatske floristike objavio je Lj. Vukotinović (najvećma u »Radu« Akademije) još čitav niz posebnih znanstvenih razprava, koje su posvećene uglavnom biljkama iz područja naše flore, ali zasiecaju djelomično i u neka obća pitanja tadanje botanike. Pri tom je zanimljivo, da njega najviše »privlače« baš neki od onih biljnih rodova, koji se odlikuju vrlo velikom promjenljivošću, pa se stoga u suvremenoj biljnoj sistematici smatraju posebno »težkima«. Tako on s neobično velikim marom i vještinom sustavno proučava na pr. hrvatske oblike rodova hrast (Quercus), runjika (Hieracium) i ruža (Rosa), te im posvećuje veći broj razprava, u kojima su po prvi put opisane i imenovane mnoge posve nove svojte.

Rad Schlossera i Vukotinovića na izučavanju hrvatske flore nastavljaju i upodpunjuju kasnije — sve do današnjeg vremena — brojni stariji i mlađi hrvatski botaničari, koji s istog gledišta proučavaju potanko pojedina šira ili uža područja naše domovine. Od naših je starijih florista veoma zaslužan u prvom redu Dragutin Hirc (6. IV. 1853.—21. V. 1921.). On je kao izravni učenik Lj. Vukotinovića proučavao floru čitavoga područja tadanje banske Hrvatske i Istre te objavio o tom velik broj manjih razprava. No izlaženje Hirčeva glavnog djela, koje je pod naslovom »Revizija hrvatske flore« tiskano u nastavcima u »Radu« Akademije, prekinula je njegova smrt. Goleme zasluge za poznavanje hrvatske flore stekao je i Ljudevit Rossi (1850.—1930.). On proučava u prvom redu floru južnih krajeva bivše banske Hrvatske i pri tom se odlikuje sasvim osobitom savjestnošću i požrtvovnošću. Glavna su mu djela »Građa za floru južne Hrvatske« i »Pregled flore Hrvatskog Primorja«, što ih je oba izdala naša akademija, dok njegova velika i uzorno uređena zbirka suhog bilja predstavlja jedan od glavnih temelja današnjeg hrvatskog herbarija Botaničkog zavoda Mudroslovnog fakulteta našeg sveučilišta. Pored Hirca i Rossija iztiče se u novije doba florističkim iztraživalačkim radom na pojedinim užim područjima Hrvatske još čitav niz naših mlađih i najmlađih botaničara: Karlo Bošnjak (* 20. IX. 1866.) iztražuje poglavito floru središnjih hrvatskih, crnogorskih i albanskih planina; Stjepan Gjurašin (22. VII. 1867.—4. IV. 1936.) radi u raznim područjima bivše banske Hrvatske; Ambroz Heračić (5. XII. 1855.—1. X. 1916.) stekao je velike zasluge za poznavanje flore otoka Lošinja; Ivo Pevalek (* 8. V. 1893.) iztražuje poglavito primorske krajeve; Ivo Horvat (* 7. X. 1897.) izpituje u prvom redu planinsku floru Hrvatske i Macedonije; Stjepan Horvatić (* 4. X. 1899.) posvećuje se osobito iztraživanju flore primorskih i nizinskih predjela Hrvatske. Priličnе zasluge stekli su napokon i oni hrvatski botaničari, kojih rad ima uglavnom sasvim mjestni značaj, a to su na pr. Fr. Tkalec (flora Kalničke gore), Ivan Komlanec (okolina Požege), Viktor Mihajlović (okolina Senja), Antun Pichler (okolina Varaždina), Pavić, Koščec i dr. Svi ti spomenuti i nespomenuti botaničari bave se u prvom redu iztraživanjem t. zv. vaskularne flore, koja je sastavljena iz papratnjača i cvjetnjača. Njihovu se radu ima zahvaliti, da je taj dio naše izvanredno zanimljive flore već do danas vrlo dobro iztražen i poznat, iako u tom pogledu nemamo, na žalost, još takvog skupnog djela, kojim bi bile obuhvaćene sve hrvatske zemlje.

No nije kod nas ostala zanemarena ni flora nižih biljaka, kojoj u novije doba i hrvatski stručnjaci posvećuju sve veću pažnju. Što više, u tom pogledu ponosi se suvremena hrvatska botanika nekolicinom prvorazrednih stručnjaka europske razine. Među ovima valja spomenuti I. Pevaleka, V. Vouka i A. Ercegovića kao algologe, Franju Kušana kao lihenologa, I. Horvata i A. Pichlera kao briologe, te Stj. Schultzera, Stj. Gjurašina, Vladimira Škorića, Bogdana Varićaka i Kamila Blagajića kao mikologe. Proučavanjem bakterija bave se kod nas Antun Heinz, V. Škorić, V. Vouk i Zora Klas, a sabiranjem morskih alga Sandri, Vidović, Maria de Catani i drugi.

2. Razvoj nauke o vegetaciji u Hrvatskoj Razvoju nauke o vegetaciji utiru u Hrvatskoj prve putove već pojedini naši stariji floristi, kao na pr. J. Schlosser, a naročito D. Hirc, koji osim čisto florističkih razprava objavljuju prigodice također obćenite prikaze biljno-geografskog značaja kao i potanje opise cjelokupnog vegetacijskog pokrova pojedinih dielova naše zemlje. Među takve razprave spadaju na pr. Hirčevi opisi vegetacije vel. župa Modruš i Zagorje i dr. No glavne i čvrste temelje iztraživanju vegetacije hrvatskih zemalja udario je kraj nekih stranaca, kao što je na pr. Beck-Managetta, tek Dubrovčanin Lujo Adamović (31. VII. 1864.—19. VII. 1935.). Taj naš botaničar svjetskog glasa stekao si je baš na ovom polju rada neprocjenjive zasluge. Proučavao je sustavno najprije vegetaciju svoje uže domovine, zatim vegetaciju drugih dielova Hrvatske, da bi na koncu svoja iztraživanja protegnuo i na sve ostale balkanske zemlje, a pod konac života čak i na područje Apeninskog poluotoka. Objavio je na hrvatskom i njemačkom jeziku velik broj razprava i obsežnih djela, među njima i temeljno djelo za poznavanje vegetacije Balkana, koje ima naslov »Die Vegetationshältnisse der Balkanländer«. Njegova shvaćanja pojedinih vegetacijskih jedinica toliko su izvorna i u mnogom pogledu tako bliza osnovnim načelima današnje, najnovije nauke o vegetaciji, da se L. Adamović s pravom može smatrati neposrednim predtečom suvremene biljne sociologije (fitocenologije).

Pa i sama ta moderna biljna sociologija, koja se je istom u XX. stoljeću počela razvijati u samostalnu granu botanike, naišla je u Hrvatskoj na neobično plodno tlo. Njezini su glavni predstavnici kod nas Ivo Horvat i Stjepan Horvatić, obojica sljedbenici t. zv. »biljno-sociološke škole Zürich-Montpellier«. Po načelima ove škole iztražuje Ivo Horvat sustavno vegetaciju brdskih i planinskih područja Hrvatske i Macedonije kao i vegetaciju hrvatskih šuma, a Stj. Horvatić vegetaciju nizinskih i primorskih predjela Hrvatske. Ista biljno-sociološka načela, ali s posebnom primjenom na šumarstvo, zastupa kod nas još i S. Tregubov, kao i veći broj naših najmlađih botaničara. Do sada objavljeni rezultati toga rada naišli su kod svih mjerodavnih stručnjaka inozemstva na puno priznanje i uvaženje, pa se može reći, da u pogledu razvoja suvremene nauke o vegetaciji Hrvatska stoji među prvim zemljama Europe.

3. Botanika na Hrvatskom sveučilištu. Prvi predstavnik botanike na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu, a ujedno i osnivač »Botaničko-fiziološkog zavoda« na našem Mudroslovnom fakultetu bijaše Čeh Bohuslav Jiruš. Iako je on bio zaneseni pristaša tada moderne »obće botanike« (antomije, fiziologije i ekologije bilja), koja je u to doba dapače jedina svojatala za sebe naslov »znanstvene botanike«, smatrao je ipak jednom od svojih glavnih zadaća, da u našem novoosnovanom Botaničkom zavodu uredi temeljni herbarij, koji će služiti ciljevima floristike i biljne sistematike. U tom je svom nastojanju Jiruš u velikoj mjeri uspio, pa je to nedvojbeno jedna od najvećih njegovih zasluga za razvoj hrvatske botanike. God. 1886. vraća se Jiruš u svoju domovinu, a na našoj ga botaničkoj stolici nasliedi Hrvat Antun Heinz (15. II. 1861.—21. I. 1919.). On je već god. 1890. osnovao današnji sveučilištni botanički vrt, te time ostvario jedan od daljnjih bitnih uvjeta za procvat hrvatske botanike. U svom znanstvenom radu bavio se Heinz poglavito pitanjima iz područja biljne anatomije i bakteriologije, pa je iz tih područja objavio veći broj razprava u domaćim i stranim časopisima. Uživao je glas odličnog predavača i uobće uglednog nastavnika. Glavni suradnici u zavodu bijahu mu D. Hirc (na području floristike) i Stj. Gjurašin (na području floristike, morfologije i citologije). Ipak se u Botaničkom zavodu nije još ni u njegovo doba mogla snažnije razmahati znanstvena botanička djelatnost, i to poglavito zbog nedostatka dovoljnih prostorija i drugih potrebnih sredstava i pomagala.

Heinza je kao nastavnik obće botanike i kao nadstojnik sveučilištnog botaničkog zavoda i vrta nasliedio Vale Vouk (rođ. 21. II. 1886.), a predavanja iz sistematske botanike povjerena su istodobno Stj. Gjurašinu. Vouku uspieva odmah nakon svršetka I. svjetskog rata u velikoj mjeri poboljšati uvjete za znanstveni rad na području botanike i usredotočiti taj rad na našem sveučilištu. Botanički se zavod seli iz svojih dotadanjih skučenih prostorija u glavnoj zgradi sveučilišta u nove neuzporedivo veće i prikladnije prostorije na Marulićevu trgu, gdje se nalazi još i danas. Nabavljaju se potrebna naučna i znanstvena pomagala. Zavodski se herbarij obogaćuje zbirkama Hirca, Rossija, Haračića i dr. U okviru botaničkog vrta izgrađuje se posebni paviljon, koji ima služiti ciljevima biljne fiziologije. A što je još najvažnije, u to se doba pojavljuje čitava nova, poslijeratna generacija mladih botaničara, koji najprije kao đaci, a kasnije kao suradnici Vouka i Gjurašina doprinose — svaki na svom polju rada — vriedne priloge hrvatskoj botaničkoj znanosti. Prirodna je posljedica, da se je sada već moglo pristupiti i izdavanju posebnog znanstvenog botaničkog časopisa. Taj je pod naslovom »Acta Botanica In-

stituti botanici Universitatis Zagrebensis« počeo pod uredničtvom V. Vouka izlaziti god. 1925. Rad je u zavodu veoma mnogostran, budući da u njemu pored nadstojnika V. Vouka, koji se bavi pitanjima iz gotovo svih područja botanike i njoj srodnih struka te mnogostranog Stj. Gjurašina rade još i ovi stručnjaci: Ivo Pevalek (do svog odlazka na novoosnovani Zavod za botaniku Poljodjelsko-šumarskog fakulteta, bavi se sistematikom, floristikom, algologijom i dr.), Ivo Horvat (bavi se uz floristički, biljno-sociložki i briložki rad poglavito još pitanjima iz područja filogenije paprati), Karlo Bošnjak (floristika), Vladimir Škorić (kao gost, bavi se anatomijom, mikologijom, bakteriologijom), Zdravko Arnold (do odlazka na Poljodjelsko-šumarski fakultet, bavi se anatomijom i fiziologijom), Stjepan Horvatić (do odlazka na sveučilište u Ljubljanu, bavi se pored floristike i biljne-sociologije poglavito još sistematikom malih svojta nekih polimorfnih rodova), Franjo Kušan (lihenologija, ljekarnička botanika), Bogdan Varićak (do odlazka u Francuzku, bavi se mikologijom), Alfred Pichler (do odlazka u Beograd, briologijom), Ante Ercegović (do odlazka u Split, bavi se algologijom), Zora Klas (do odlazka u Sl. Brod, bavi se fiziologijom, algama, bakterijama), Stj. Urban (citologija), Boris Vrtar (citologija), Petar Jurišić (fiziologija), Dragutin Boić (služnjače) i dr.

Nakon umirovljenja V. Vouka preuzima god. 1941. nadstojničtvo Botaničkog zavoda i vrta Mudroslovnog fakulteta Ivo Horvat, koji je već i prije vršio predavanja iz geobotanike, a nakon smrti Stj. Gjurašina i iz sistematike. Njemu je u novim prilikama, koje su nastupile osnutkom Nezavisne Države Hrvatske, uspjelo doskora osigurati novčana sredstva, potrebna za izgradnju novih prostorija Botaničkog zavoda, na koju se je već kroz dulje vrieme pomišljalo. Toj se je izgradnji pristupilo god. 1942., i to u sklopu botaničkog vrta. Dovršenjem nove zgrade Botaničkog zavoda Mudroslovnog fakulteta bit će nedvojbeno i opet u znatnoj mjeri poboljšani uvjeti za razvoj hrvatske botaničke znanosti.

No nema sumnje, da će tome razvoju dobro poslužiti i one botaničke ustanove, koje su na pojedinim drugim fakultetima našeg sveučilišta osnovane tek u novije doba. To je u prvom redu Zavod za botaniku Poljodjelsko-šumarskog fakulteta, kojemu je nadstojnik I. Pevalek, zatim Zavod za botaniku Veterinarskog fakulteta, kojemu je od god. 1941. nadstojnik Stj. Horvatić i napokon Zavod za farmaceutsku botaniku na novoustrojenom farmaceutskom fakultetu, kojemu je nadstojnik F. Kušan. Iako svi ti zavodi imaju služiti u prvom redu posebnim ciljevima dotičnih fakulteta, oni se ipak međusobno u svakom pogledu upodpunjuju, te predstavljaju zajedno sa središnjim Botaničkim zavodom Mudroslovnog fakulteta podpuno usklađenu cjelinu, kojoj je skupni vrhovni cilj promicanje naše teoretske i primienjene botaničke znanosti.

4. Hrvatski botanički priručnici i popularna djela. Prvi botanički priručnik za srednja učilišta na hrvatskom jeziku izdao je Bogoslav Šulek god. 1854. pod naslovom »Biljarstvo«. God. 1869. izdala je Akademija poznato Šulekovo djelo »Jugosl. imenik bilja«, koje se još i danas u svakoj prilici mnogo upotrebljava. Uzporedno s postepenim napredkom pojedinih grana i smjerova botanike izlazi i kod nas kasnije čitav niz daljnjih botaničkih priručnika za više i niže razrede srednjih učilišta, koji su dielom izvorna djela, a dielom preradbe ili prievodi inozemnih priručnika. Izdaju ih redom ovi naši pisci: Ž. Vukasović, J. Janda, M. Kišpatić, S. Gjurašin, A. Ercegović i Stj. Urban. Od tih se priručnika upotrebljava još i danas Gjurašinova preradba Pokorny-Frischovog »Prirodopisa bilja« za niže razrede i Urbanova preradba Burgerstein-Kišpatićevog »Prirodopisa bilja« za više razrede srednjih učilišta, dok se je još prije nekoliko godina mnogo upotrebljavao i izvoran Ercegovićev priručnik »Botanika« za niže razrede srednjih škola.

Za visoke škole nemamo do danas, nažalost, skupnog i strogo znanstvenog botaničkog priručnika na hrvatskom jeziku, ali je izdanje takvog djela u pripremi. Ipak postoji već i sada veći broj takvih hrvatskih djela, kojima se slušači visokih škola mogu do neke mjere uspješno poslužiti. To su u prvom redu odlična popularna djela M. Kišpatića i Stj. Gjurašina, što ih je u svoje vrieme izdala Matica Hrvatska pod naslovom »Iz bilinskoga svieta«, zatim popularno-znanstveno djelo V. Vouka »Život bilja« (Biologija bilja), kao i njegovi »Elementi botanike« (namienjeni slušačima farmacije), zatim Kušanovo djelo »Ljekovito bilje« i napokon Horvatovo djelo »Biljni sviet Hrvatske«.

3. GLAVNE BOTANIČKE USTANOVE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postoje ove glavne znanstvene botaničke ustanove:

1. Botanički zavod Mudroslovnog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu. Smješten je sada na Marulićevu trgu br. 2., II. kat, ali se je već započelo s izgradnjom novih zavodskih prostorija unutar botaničkog vrta. Nadstojnik: prof. dr. Ivo Horvat; asistenti: dr. Boris Vrtar i Radovan Domac; laborant: Margareta Urban; preparator: Vilim Loschnigg; upravitelj vrta: Franjo Kušenić. Zavod ima mikroskopske radionice za redovite i naprednije slušače te za nastavnike, zatim zbirke raznovrstnih obukovnih i znanstvenih pomagala i vrlo vriednu knjižnicu s preko 2.500 posebnih djela i oko 90 stručnih časopisa. Izdaje i vlastiti znanstveni časopis »Acta Botanica«. Zavod ima 3 odjela: a) odio **za obću botaniku s fiziložkim** laboratorijem; ciljevima toga odjela služi poseban paviljon u-

nutar botaničkog vrta, koji je snabdjeven potrebnim pomagalima za znanstveni rad na području obće botanike (mikroskopska radionica, posebni staklenik, tamna soba i dr.); b) **odio za sistematsku botaniku i geobotaniku s herbarijem**; njegovim ciljevima služe u prvom redu tri velike herbarijske zbirke, i to herbarij svjetske flore, herbarij hrvatske flore (u koji su uvrštene zbirke J. Schlossera, Lj. Vukotinovića, Lj. Rossija, D. Hirca, A. Haračića, Stj. Gjurašina i M. Botterija) i herbarij tajnocvjetki (sa zbirkama I. Horvata, F. Kušana, Lj. Rossija i V. Vouka); sastavnim dielom hrvatskog herbarija mogu se smatrati i zasad još neuvrštene zbirke K. Bošnjaka, I. Horvata, Stj. Horvatića, V. Loschnigga i Stj. Urbana; c) **Botanički vrt**; površina mu je 6,5 kat. jut., a uređen je kao park; sadrži arboretum, vodeno i močvarno bilje, alpinum, zbirku ljekovitog i gospodarskog bilja, posebnu hrvatsku skupinu, deset staklenika s tropskim, subtropskim i sredozemnim biljem i t. d.

2. **Zavod za botaniku Poljodjelsko-šumarskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu.** Smješten je na području fakultetskog dobra u Maksimiru. Nadstojnik: prof. dr. Ivo Pevalek; asistent: dr. Stj. Urban. Zavod je snabdjeven potrebnim pomagalima i zbirkama za obukovni znanstveni rad, ima veliki herbarij, koji se sastoji iz zbirke I. Pevaleka, i priručnu stručnu knjižnicu. Uz zavod nalazi se i posebni botanički vrt, u kojem se uzgaja u prvom redu poljodjelsko i šumarsko bilje.

3. **Zavod za botaniku Veterinarskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu.** Smješten je u fakultetskoj zgradi u Heinzelovoj ulici. Nadstojnik: prof. dr. Stj. Horvatić; asistent: Tomislav Brzac. Osim obukovnih i znanstvenih pomagala i zbirki ima zavod priručnu knjižnicu, koja se sastoji od stručnih djela i časopisa, a nalazi se u njemu i jedan dio herbarijske zbirke Stj. Horvatića. Zavod ima dva odjela: **laboratorijski s** fiziološkom i sistematskom radionicom i zbirkama i **botanički vrt**, u kojem se uzgaja u prvom redu krmno, otrovno, ljekovito i medonosno bilje.

4. **Zavod za farmaceutsku botaniku Farmaceutskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu.** Nalazi se za sada u sklopu Botaničkog zavoda Mudroslovnog fakulteta. Nadstojnik: prof. dr. F. Kušan; asistent: mr. ph. Zlatko Malović. Zavod ima potrebne zbirke i pomagala kao i liepu priručnu knjižnicu. Ima i poseban botanički vrt, u kojemu se uzgaja ljekovito bilje.

5. **Botanički odjel državnih muzeja u Sarajevu.** Smješten je u velikoj zgradi državnih muzeja. Kustos: dr. Svetislav Plavšić. Ima veliki herbarij, sastavljen iz zbirki K. Maloga, F. Fiale, O. Reisera, V. Loschnigga, E. Brandisa i dr. Uz muzej se nalazi liepi botanički vrt, u kojem se uzgajaju u prvom redu biljke iz domaće i balkanske flore, a ima i liepi arboretum.

4. BIBLIOGRAFIJA

Adamović Lujo: Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer. Leipzig, 1909.

Die Pflanzenwelt Dalmatiens. Leipzig, 1911.

Biljnogeografske formacije zimzelenog pojasa Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore. Rad Akad., Zagreb, 188., 1911.

Biljnogeografske formacije zagorskih krajeva Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Rad Akad., Zagreb, 193., 1912. (I. dio) i 195, 1913. (II. dio).

Die Pflanzenwelt der Adrialänder, Jena, 1929.

Die pflanzengeographische Stellung und Gliederung Italiens, Jena, 1933.

Arnold Zdravko: Razvoj i zadaća aleurona u nekih žitarica. Acta Botanica, Zagreb, II. 1927.

Einige orientierende Versuche zur Frage der künstlichen Frischerhaltung der Schnittblumen. Die Gartenbauwissenschaft, Bd. 3., Wien 1930.

Raport sur les recherches concernantes l'influence de l'acidité et de l'alcalinité sur la germination des quelques graines potagéres. Acta Botanica, Zagreb, IX. 1934.

Komparativno anatomska istraživanja sjemena gramineja. — Recherches d'anatomie comparée de semences des graminées. Acta Botanica, Zagreb, XI., 1936.

Blagaić Kamilo: Gljive naših krajeva, Zagreb, 1931.

Bošnjak Karlo: Floristički izlet na Vranicu planinu u Bosni. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva, 1920.

Prilog građi za floru južne Hrvatske (Bjelolasica). Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva, 1928. — Još jedan prilog građi za floru južne Hrvatske (Biele Stiene). Acta Botanica, Zagreb, VI., 1931.

Botanička ekskurzija u Prokletije, Priroda, XXVII., Zagreb, 1937.

Nekoliko novosti iz flore gornjega Ibra i Prokletija. Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva, 1938.

Ercegović Ante: Litofitska vegetacija vapnenaca i dolomita u Hrvatskoj. Acta Botanica, Zagreb, I., 1925.

Tri nova roda litofitskih cijanoficeja sa jadranske obale. Acta Botanica, Zagreb, II., 1927.

Dalmatella, nouveau genre des Cyanophycées lithophytes de la cote adriatique. Acta Botanica, Zagreb, IV., 1929.

Podocapsa et Brachynema, deux genres nouveaux chamésiphonales de la cote adriatique de Dalmatie. Acta Botanica, Zagreb, VI., 1931.

Ekološke i sociološke studije o litofitskim cijanoficejama sa jugoslavenske obale Jadrana. Etudes écologiques et sociologiques des Cyanophycées lithophytes de la cote Yougoslave de l'Adriatique. Rad Akad., Zagreb, 26, 1932.

Botanika za niže razrede srednjih i njima sličnih škola. Zagreb (izvorni priručnik).

Gjurašin Stjepan: Über die Kernteilung in den Schläuchen von Peziza vesiculosa Bulliard. Berichte der Deutsch. bot. Ges., Berlin, XI., 1893.

Prilog poznavanju razvoja askospora dvaju askomiceta. Nastavni vjesnik, II., Zagreb, 1893.

Iz bilinskoga svieta. Knjiga IV. Poučna knjižnica »Matice Hrvatske«. Zagreb, 1896.

Povijest razvoja inflorescencije kod Dipsakaceja. Rad Akad., Zagreb, 158, 1904.

Mycogalopsis retinospora nov. gen. et nov. spec. et son développement. Acta Botanica, Zagreb, I., 1925.

Rod Dianthus u flori Hrvatske i Slavonije. Prirodosl. istr. Akad., 18, 1933.

Prirodopis bilja za niže razrede srednjih škola (Priručnik kao preradba Pokorny-Fritscheve knjige).

Haračić Ambroz: L'isola di Lussin — il suo clima e la sua vegetazione. Pubbl. nell'occasione del 50-mo anniversario... dell' I. R. scuola nautica di Lussinpiccolo, 1905.

Heinz Antun: O sjemenoj lupini uobće, napose anatomija i poviest njezinoga razvoja u Centrosperma. Glasnik Hrv. naravoslovnog družtva, I., Zagreb, 1886.

Kratka nauka o bakterijama. Zagreb, 1891.

Über Scolopendrium hybridum Milde. Berichte d. Deutsch. bot. Ges., Berlin, Bd. X., 1892.

Nekoliko misli o definiciji i klasifikaciji plodova. Rad Akad., Zagreb, CXXXI. 1897.

Hirc Dragutin: Flora okolice bakarske. Rad Akad., Zagreb, LXIX., 1884.

Vegetacija Gorskoga Kotara. Rad Akad. Zagreb, 126., 1896.

Revizija hrvatske flore (Revisio Florae Croaticae), Rad Akad., Zagreb, knj. 155., 158., 159., 161., 167., 169., 173., 179., 181., 183., 190., god. 1903.—1912.

Građa za floru otoka Cresa. Rad Akad., Zagreb, 200., 1913.

Floristička izučavanja u iztočnim krajevima Istre. Rad Akad. knj. 204., 1914. i knj. 210., 1915.

Florističke studije po Hrvatskom Zagorju, Prirodosl. istr. Akad., Zagreb., 11.—12., 1917.

Građa za floru Srijemskog plošnjaka, Fruške gore i okoline grada Osieka. Glasnik zem. muz., Sarajevo, XXXI. 1919.

Horvat Ivo: Die Bedeutung des Gametophyten für die Phylogenie der Filicineen. (Eine kritische Literaturstudie). Glasnik Hrv. prirod. društva, Zagreb, XXXIII, 1921.

Über Ursprung Gliederung und systematische Stellung der Cheilanthineen. Acta Botanica. Zagreb, 1927., Vol. II.

Rasprostranjenje i prošlost mediteranskih, ilirskih i pontskih elemenata u flori sjeverne Hrvatske i Slovenije (Die Verbreitung und Geschichte der mediterranen, illyrischen und pontischen Florenelemente in Nordkroatien und Slovenien. Acta Botanica. Zagreb, 1929, Vol. IV.

Vegetacijske studije o hrvatskim planinama. I. Zadruge na planinskim goletima. Rad Akad., 1930., knj. 238.

Vegetationsstudien in den kroatischen Alpen. I. Die Alpinen Rasengesellschaften. Bull. intern. d. Acad. Zagreb, Vol. 24., 1930.

Vegetacijske studije o hrvatskim planinama. II. Zadruge na planinskim stijenama i točilima. Rad Akad. Zagreb. Knj. 211., pp. 147—206., 1931.

Vegetationsstudien in den kroatischen Alpen. II. Alpine Felsspalten- und Geröllgesellschaften. Bull. intern. d. l' Acad. Zagreb, Vol. 25., 1931..

Brdske livade i vrištine u Hrvatskoj. (Die Berg-Wiesen und Heiden in Kroatien). Acta Botanica. Zagreb, 1931., Vol. VI.

Građa za briogeografiju Hrvatske (Materialen zur Bryogeographie Kroatiens) Acta Botanica, Zagreb, Vol. VII, 1932.

Vegetationbilder aus den Kroatichen Alpen. 23., Rei. Heft 8, Tafel 43—48; Verlag G. Fischer, Jena.

Das Festucion pungentis — eine südostalpin-illyrische Vegetationseinheit. Acta Botanica, Zagreb, Vol. IX, 1934.

Istraživanja vegetacije planina Vardarske banovine. Ljetopis Akad., Zagreb; I. dio sv. 47., 1935.; II. dio sv. 48:, 1936.; III. dio sv. 49., 1937.; IV. dio sv. 50., 1938.; V, dio sv. 51., 1939.

Phytosoziologische Studien über die Hochgebirgsvegetation der Rila Planina in Bulgarien. Bulletin de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres. Cracovie, 1937.

Biljnosociološka istraživanja šuma u Hrvatskoj. Glasnik za šumske pokuse, br. 6, Zagreb, 1938.

Prilog poznavanju cvjetova u Hrvatskom Zagorju, Hrvatski geografski glasnik br. 8-9-10. Zagreb, 1939.

Biljni sviet Hrvatske, Zemljopis Hrvatske, Zagreb, 1942. (u izdanju Matice Hrvatske).

Sociologija bilja i poljoprivreda. Glasnik Ministarstva Poljoprivrede, Beograd, god. VII., br. 27., 1930.

Horvatić Stjepan: Oblici sekcije Leucanthemum iz roda Chrysanthemum u flori Jugoslavije. Die Formen der Sectio Leucanthemum aus der Gatung Chrysanthemum in der Flora Jugoslaviens. Acta Botanica, Zagreb, III., 1928.

Soziologische Einheiten der Niederungswiesen in Kroatien und Slavonien. Acta Botanica, Zagreb, V. 1930.

Peucedanum coriaceum Rchb. und seine Rassen. Acta Botanica, Zagreb, VI., 1931.

Die verbreitetsten Pflanzengesellschaften der Wasser- und Ufervegetation in Kroatien und Slavonien. Acta Botanica, Zagreb, VI., 1931.

Prilozi flori otoka Paga. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, sv. 18. 1933. Beiträge zur flora der Insel Pag. Bull. Intern. Acad., Zagreb, 27., 1933.

Flora i vegetacija otoka Paga. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 19., 1934. Flora und Vegetation der nordadriatischen Insel Pag. Bull. Intern. Acad., Zagreb, 28. 1934.

Neuer Beitrag zur Kenntnis der Leucanthemum Formen in der Flora Jugoslavien. Acta Botanica, Zagreb, X., 1935.

Nastavak istraživanja vegetacije otoka Krka. Ljetopis Akad., Zagreb, 51., 1939.

Pregled vegetacije otoka Raba sa gledišta biljne sociologije (Übersicht der soziologischen Vegetationseinheiten der Quarneroinsel Rab [Arbe]). Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 22., 1939.

Janda Josip: Počela botanike za više razrede srednjih učilišta. Zagreb, 1878.

Jurišić Petar: Die Geschwindigkeitsänderung der Protoplasmaströmung in den Pflanzenzellen. Acta Botanica, Zagreb, I., 1925.

Kišpatić Mišo: Iz bilinskoga svieta. Poučna knjižnica »Matice Hrvatske«. Knjiga I., 1884.; knj. II., 1885.; knj. III., 1889.

Klas Zora: Wachstumsstudien an Bohnenfrüchten. Acta Botanica, Zagreb, V., 1930.

Quelques remarques sur la presence du iode chez les algues adriatiques. Acta Botanica, Zagreb, VII., 1932.

Eine neue Thorea aus Jugoslavien. Thorea brodensis Klas sp. n. Hedwigia, Dresden, 75., 1936.

Zwei neue Schwefelbakterien . . .Archiv für Protistenkunde, Jena, 88., 1936.

Thiosiphon, eine neue Gattung der Schwefelbakterien. Sitzungsberichte Akad. Wien, Abt. I., Bd. 145, Anzeiger Nr. 21. —

Über Formenkreis von Beggiatoa mirabilis. Archiv für Mikrobiologie, VIII. Bd., 3. Hf.

Kušan Franjo: Predradnje za floru lišajeva Hrvatske I. Izvještaj, Acta Botanica, Zagreb III., 1928.; II. Izvještaj, Acta Botanica, Zagreb, IX., 1934.

Über die systematische Bewertung gewisser Merkmale im Formenkreise von Parmelia conspersa sensu lat. Acta Botanica, Zagreb, VII., 1932.

Flora i vegetacija lišajeva sjeverozapadnih crnogorskih planina. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 16., 1933.

Oblici sekcija Eujacea i Lepteranthus roda Centaurea u flori Jugoslavije. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 20., 1936.

Ljubotenski čaj. Farmaceutski vjesnik, Zagreb, 1941.

Ljekovito bilje u Hrvatskom Primorju i Dalmaciji. Apotekarski vjesnik, Zagreb, 1937.

Ljekovito bilje — Sistematski prikaz najvažnijeg ljekovitog, otrovnog i industrijskog (tehničkog) bilja čitavog svijeta, Zagreb, 1938.

Pevalek Ivo: O biologiji i geografskom rasprostranjenju alga u sjevernoj Hrvatskoj. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 8., 1916.

Prilog poznavanju alga Hrvatske i Slavonije. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 14., 1919.

Prilog poznavanju epizojskih vrsta roda Characium. Glasnik Hrv. prir. dr., Zagreb, 34., 1923.

Geobotanička i algološka istraživanja cretova u Hrvatskoj i Sloveniji. Rad Akad., Zagreb, 230., 1924.

Oblici fitogenih inkrustacija i sadre na Plitvičkim jezerima i njihovo geološko znamenovanje. Glasnik Hrv. prir. dr., 38. 1925./26.

Prilog poznavanju alga Kamničkih Alpa. Glasnik Hrv. prirodosl. dr., 36., 1925.

Prilog poznavanju slatkovodnih alga otoka Krka. Acta Botanica, Zagreb, IV., 1929.

Prirodoslovna istraživanja sjevernodalmatinskog otočja — I. Dugi i Kornati — Vaskularna flora. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 16., 1930.

Pichler Alfred: Mahovi tresetari Hrvatske i Slavonije. Die Torfmoose Kroatiens und Slavoniens. Acta Botanica, Zagreb, III., 1928.

Prilog poznavanju mahova tresetara Jugoslavije. — Contribution á la connaissance des sphaignes de Yougoslavie. Acta Botanica, Zagreb, VI., 1931.

Pišpek A.: Edafske mukorineje Jugoslavije. — Les Mucorineés du sol en Yougoslavie. Acta Botanica, Zagreb, IV., 1929.
Rossi Ljudevit: Građa za floru Južne Hrvatske. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 15., 1921.
Pregled flore Hrvatskoga Primorja. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 17., 1930.
Schlosser K. Josip: Pripravna radnja za geografiju bilja u trojednoj kraljevini. Rad Akad., Zagreb, 4., 1868.
O uplivu obradjivanja zemlje i gojenja bilja na fizionomiju predjela i na značaj naroda. Rad Akad., Zagreb, 13., 1870.
Kaćunovice — Orchideae Juss. Rad Akad., Zagreb, 21., 1872.
Schlosser K. Josip i Vukotinović Ljudevit: Syllabus Florae Croaticae. Zagreb, 1857.
Flora croatica. Zagreb, 1869.
Bilinar. Zagreb, 1876.
Škorić Vladimir: Periteciji hrastove medljike u Hrvatskoj. Šumarski list, Zagreb, 1923.
Prinosi poznavanju anatomije roda Daphne. Glasnik Hrv. prir. dr., Zagreb, 34., 1923.
Mikoriza u nekih Thymeleacea. Acta Botanica, Zagreb, I., 1925.
Erysiphaceae croaticae. Prilog fitopatološko-sistematskoj monografiji naših pepelnica. Glasnik za šumske pokuse, Zagreb, 1., 1926.
Mikološki prilog flori Hrvatske i Slavonije. Gl. Hrv. prir. dr. 39-40., 1928.
Šulek Bogoslav: Biljarsto za više gimnazije. Zagreb, 1854.
Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb, 1869.
Urban Stjepan: O razvoju plastida i o citosomima. Doktorska disertacija. Zagreb, 1936.
Varićak Bogdan: Studije o čađavici. Glasnik Hrv. prirodosl. dr., Zagreb, 34., 1922.
Citološka i embriološka ispitivanja Degenije (Degenia velebitica [Degen] Hayek). Rad Akad., Zagreb, 271, 1941.
Contribution à l' étude du développement des Ascomycétes. Le Botaniste, Paris, XXIII., 1931.
L'évolution nucléaire dans le sac sporifére de Pericystis apis Maassen et sa signifiöation pour la phylogénie des Ascomycétes. Le Botaniste, Paris, XXV., 1933.
Vouk Vale: Untersuchungen über die Bewegung der Plasmodien. I. Teil: Die Rhytmik der Protoplasmaströmung. Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss., Wien, Bd CXIX., Abt. I., 1910.
Untersuchungen über die Bewegungen der Plasmodien. II. Teil: Studien über die Protoplasmaströmung. Denkschr. d. Akad. d. Wiss., Wien, Bd. LXXXVIII., 1912.
O istraživanju fitobentosa u Kvarnerskom zavalju. Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 2., 1914. Die Untersuchungen über Phytobenthos im Quarnerogebiet. Bull. d. travaux Acad., Zagreb, 2., 1914.
O istraživanju fitobentosa u Kvarnerskom zavalju II. — Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 5., 1914. Die Untersuchungen über Phytobenthos im Quarnerogebiet II. Bull. d. travaux Acad., Zagreb, 3., 1914.
Morska vegetacija Bakarskog zaliva. Prirodosl. istr. Akad., 6., 1915. Die marine Vegetation des Golfes von Bakar. Bull. d. travaux Acad., Zagreb, 4., 1915.
Biološka istraživanja termalnih voda Hrvatskoga Zagorja (Predhodni izvještaj). Prirodosl. istr. Akad., Zagreb, 8., 1916. — Biologische Untersuchungen der Thermalquellen von Zagorje in Kroatien. Bull. d. travaux Acad., Zagreb, 5., 1916.
Die Probleme der Biologie der Thermen. Internat. Revue für Hydrobiologie und Hydrographie, XI., 1923.
Problem simbioze u svjetlu fiziologije. — The problem of Symbiosis from Physiological Point of View. Rad Akad., Zagreb, 232., 1927. — Bull. d. travaux Acad., Zagreb, 21., 1927.
Kohle und Planzenwachstum. Denkschr. d. Akad. d. Wiss., Wien, Bd. 103., 1931.
Postfloralna gibanja kod pontederije (Eichhornia crassipes Solms.). Rad Akad., Zagreb, 246., 1933. — Die postfloralen Bewegungen bei Eichhornia crassipes Solms. Bull. intern. Acad., Zagreb, 27., 1933.
Studien über adriatische Codiaceen. Acta Adriatica, Split, 8., 1936.
Nova istraživanja o utjecaju na rast bilja. Spomenik Srpske Kralj. Akademije LXXXV., 1936. Neue Untersuchungen über den Einfluss von Kohle auf das Pflanzenwachstum. Bull. del' Acad. Serbe, 3., 1936.
Komparativno-biološke studije o termama. Vergleichende biologische Studien über Thermen. Rad Akad., Zagreb, 256., 1936.
A new Codium from Australia — Codium Schmidtii, n. sp. Acta Botanica, Zagreb, X., 1936.
O kardinalnim točkama života. Rad Akad., Zagreb, 263., 1939.
Nauka o životu bilja (Biologija bilja). II. izdanje, Zagreb, 1922.
Elementi botanike. Nacrt predavanja za farmaceute. Zagreb, 1928.
Vrtar Boris: Istraživanje plazmatskih spojnica kod višega bilja. Doktorska disertacija. Zagreb, 1942.
Vukotinović Ljudevit: Pokus monografije runjikah (hieraciorum) po sustavu fisiografičnom. Rad akad., Zagreb, 7., 1869.
O hrastovih županije belovarske. Rad Akad., Zagreb, 22., 1873.
O promjenljivosti bilinah i postanju novih vrstih. Rad Akad., Zagreb, 33., 1875.
O descendentiji ili rodoslovju bilinah. Rad Akad., Zagreb, 35., 1876.
Novi oblici hrvatskih hrastovah te ini dodatci na floru hrvatsku. Rad Akad., Zagreb, 51., 1880.
Opis ružah okoliae zagrebačke. Rad Akad., Zagreb, 83. 1887.

ZOOLOGIJA

Napisao ZLATKO MILKOVIĆ

1. Zadaća i razdioba zoologije
2. Razvoj prirodoslovne književnosti i stanje zoologije kod Hrvata
Starija hrvatska prirodoslovna književnost
Novija prirodoslovna iztraživanja
3. Uloga Hrvatskog narodnog (državnog) muzeja i sveučilištnog zoološkog zavoda te Hrvatskog naravoslovnog (prirodoslovnog) družtva
4. Zaključak
5. Važnija znanstvena djela s područja hrvatske zoologije

1. ZADAĆA I RAZDIOBA ZOOLOGIJE

Znanost, koja se bavi proučavanjem životinjskoga svieta i svim pitanjima, koja susrećemo s time u vezi, zove se **zoologija.**

Toj je znanosti zadatak, da proučava sve pojave, koje su u svezi sa životinjama i koje nam pružaju uvid u takav životinjski sviet, koji nas okružuje i o kojemu smo ovisni.

Kako je ovo područje iztraživanja i znanstvenog rada vrlo veliko i obsežno, podielili smo ga na više grana, pa tako u zoologiji razlikujemo sliedeće najvažnije grane znanosti:

sistematiku, koja se bavi svrstavanjem i sređivanjem životinjskih vrsta, a tih imade vrlo velik broj;

anatomiju, koja proučava unutarnju građu životinja;

morfologiju, koja proučava vanjski oblik pojedinih životinjskih vrsta;

fiziologiju, koja se bavi iztraživanjem fizikalnih i kemijskih procesa, što se zbivaju u živome biću;

paleozoologiju, koja nam pokazuje, kakve su životinjske vrste živjele u dalekoj prošlosti zemaljske kugle;

ekologiju, koja proučava odnos živoga bića prema njegovu okolišu, bez obzira bio on mrtav ili živ i t. d.

Najveća je grana zoologije — (nauke o životinjama) — **sistematika**, koja sve životinjske vrste, što se nalaze danas na zemlji, svrstava u posebne redove, rodove i razrede. Danas se moderna sistematika osniva na načelu iztraživanja krvne srodnosti između pojedinih životinjskih vrsta, pa na temelju tih iztraživanja i svrstavamo sve životinje u rodove i vrste, te sa zoogeografskog gledišta proučavamo faune pojedinih krajeva.

2. RAZVOJ PRIRODOSLOVNE KNJIŽEVNOSTI I STANJE ZOOLOGIJE KOD HRVATA

STARIJA HRVATSKA PRIRODOSLOVNA KNJIŽEVNOST

Prvi prirodoslovac kod nas javlja se u prvoj polovici XV. stoljeća. Bio je to Benko Kotruljić, Dubrovčanin, sin ponosnoga našega grada, koji je prvi od svih naših umova svratio pozornost svojih suvremnika na prirodoslovna bogatstva naših krajeva. On se bavio botanikom, pa je s toga područja napisao i svoje djelo na talijanskom jeziku pod naslovom »Della natura dei fiori«. Zanimljiva je ličnost toga pisca staroga Dubrovnika. I ako je bio pučanin svojega grada i uvažena ličnost, morao se iz nepoznatih razloga udaljiti iz Dubrovnika, te je kao prognanik bježao u Napulj. Tu je postao ministrom napuljskoga kralja Alfonsa i kasnije Ferdinanda, i gradskim načelnikom, i tu je napisao dalnja svoja djela, ali ne više s područja prirodopisa, nego s područja trgovine, i to na talijanskom jeziku.

U isto vrieme bavili su se prirodoznanstvestvenim radom kod nas Zadranin Fridrik Chrysogonus, koji je napisao razpravu o utjecaju Sunca i Mjeseca na plimu i osjeku, zatim Nikola Stjepanov Sagri Krivonosović (umro 1572.), koji je tiskom objelodanio svoje djelo pod naslovom »Raggionamenti sopra la varieta de' flussi et riflussi del mare oceano occidentale raccolti da Nicolo Sagri. In Venezia per Domenico Guerra, 1574 in 4«.

Ovih nekoliko imena, koja su nam iz prvog vremena našega duhovnog buđenja sačuvana sve do dana današnjega, govore nam jasno o nastojanjima naših ljudi, da se pokrene pitanje i znanstvene prirodopisne književnosti kod nas. To je pitanje, koje se kasnije javlja sad u jednom, sada u drugom obliku. Najprije se obrađuju obćenita pitanja, koja se tiču pojava širega značenja, na pr. pitanje plime i osjeke, koje je Dubrovčane, kao pomorce i mornare najviše zanimalo, zatim vegetacijske i florističke studije, dok o samim zoožkim radovima zapravo nema tada još niti govora. Tek kasnije javlja se i ovo pitanje u našoj znanstvenoj književnosti i to ponajprije u krajevima s ove strane Velebita, a u doba kad Zagreb preuzima vodstvo u duševnom zbivanju Hrvata.

Koncem XVIII. vieka javlja se prvo hrvatsko zoožko djelce, i to pisano na kajkavskom jeziku pod naslovom »Kniszica od Baratanya z-finki van dana po jednom finkolyubitelu«. Djelo je tiskano u Zagrebu god. 1798. a kao pisac podpisan je »C. F. O. C. Z. et A.«. Kukuljević je mislio, da je pisac te knjige grof Imbro Voikfi od Vojkovića, ali Dragutin Hirc tumači, da to nije grof Vojkfi, nego čita te iniciale ovako: Comes Franciscus Oršić Canonicus Zagrebiensis et Abbas. Prema tome tumačenju bio bi piscem Fr. Oršić. S tim se tumačenjem slaže takodjer i Šafarik. Ono, što je pisca natjeralo na to, da piše to djelo i da ga izda tiskom, govori nam pisac sam u svome predgovoru, koji citiram po Hircu:

»Premisslavam vissekrat kakova zkerb sze ima na povolnoga Finka, kulikosze potrossi na nyega dobiti, ali vsza zahman jeszu! salisze vnogi za muku, strosske, ter miszli, da s-ovum felyum Ticz szreche nema, miszli drugi, pa do onogeh let zpoznanyu vre dozta podvuchen je; pitayusze drugí ali od jala (ar i vu tom jal szvoje mezto ima) necheju iztinu povedati.
Kaj je anda chinechi? Naj chteje ovu malu Knisiczu, y na kratkom vsza ona naiti hoche, koja nyemu za baratati z-Finkom potrebna jeszu, ter tak ne bude salil chtanye Finko-Lyubitel, nego naj ne chteje nepazlivo, ali na falate, ar nie vszigde vsza ona mochi rechi, kojabisze josche rechi mogla. Ja vszakom selim onu haszen, y ono veszelye, koju ja pissuch prizkerbeti, szebi na pervo vzel jessem.
Van Davecz«.

To čitavo djelce, koje možemo označiti zapravo prvom hrvatskom zoožkom knjigom tiskanom na hrvatskom jeziku, podieljeno je na deset odsjeka, koji govore o tome, kako se ptice hvataju, kako se hrane, čuvaju, brane od bolesti i lieče. Naslovi tih dielova su ovi: I. dio: »Od kerletkih«, II. »Od stohanya Finkov, znamenya nyegove dobrote vu izbiranju, kak tulikaisse od Finkevoh not«, III. »Od kakvoće kerme«, IV. nema naslova, V. »Kaksze z-Tichom do vremena lovine baratati ima«, VI. »Od dvorbe vu vremenu popevanya na dalye«, VII. »Od opadavicze, ali velikoga Betega«, VIII. govori o bolestima, IX. o proljevu, a X. poglavlje o tekutima, koji muče životinju i kako ih se može izliečiti od tih nametnika.

Nešto malo kasnije nalazimo u rukopisu još floru Hrvatskoga Zagorja, i to rukopis grofa Franje Vojkovića-Vojkffy Klokočkoga sina grofa Sigismunda i grofice Jelisave rođene Malatinsky. To je djelo još i danas u rukopisu, a zanimljivo je s toga razloga, što je to prvo djelo ovakove vrste na hrvatskom jeziku.

Međutim — s područja zologije — ima od Fr. Oršića još jedno djelo, ali više veterinarskog značenja pod naslovom: »Vrachitel betegujucke sivine. Vrachtva za rogatu marhu, kermke, y mladinu... Na obchinsku haszen. Vu Zagrebu stampana vu Novoszelskoj stampari 1799.« To djelo ima oko 130 stranica, a izašlo je u dva izdanja. Prvo izdanje uredila je i napisala grofica Oršić (iniciali na djelu su: J. G. O. R. G. Z., što čitamo: Josipa grofica Oršić

rođena grofica Zichy), a drugo je izdanje pripremio za tisak F. G. O. K. Z. (Franjo grof Oršić, kanonik zagrebački).

S tim starim djelima počinje naša znanstvena književnost s područja zoologije. Ta su djela kamen temeljac naših daljnjih razmatranja. Istina je, da su ta djela daleko od strogo znanstvenih djela drugih naroda u ovo doba, ali ne smijemo smetnuti s uma, da smo mi u ono doba živjeli daleko bačeni unatrag, na rubu Europe, stoljećima gonjeni i ubijani turskim provalama i ugnjetavani sa svih strana. Politički život kod nas nije pogodovao razvoju duha, pa je sreća, da se duh kod nas uobće i toliko još razmahao. Tek poslije, za doba preporoda, koji unosi nove poglede i novi život u naše redove, otvaraju se novi vidici i stvaraju se prva djela većega značenja.

NOVIJA PRIRODOSLOVNA IZTRAŽIVANJA

Novija prirodoslovna iztraživanja hrvatskih krajeva vršili su u ono doba uglavnom strani iztraživači: J. A. Scopolo, koji je napisao »Entomologia carniolica« (1763.), Germar, Ulrich, Siebold, Zeller, Mann, Schmidt, Kraus i drugi. Među Hrvatima u to se vrieme javljaju neki znanstveni radnici, od kojih su mnogi doprinesli po koji kamenčić izgradnji naše znanstvene zgrade, kamenčić, bez kojega se ne bi mogla zamisliti logička sveza između starih zoologa i novije plodonosne generacije, između kojih ne postoji jaz, nego kontinuitet, a taj kontinuitet je zapravo niz imena naših starih pisaca i učenjaka:

Dr. Josip Schlosser-Klekovski, koji se rodio 25. siečnja 1818. u Jindrichovu u Moravskoj, doselio se u Hrvatsku kao izučeni liečnik i proveo je sav svoj život u našim krajevima, pa ga možemo s toga razloga svrstati bez daljnjega u niz hrvatskih iztraživača. Kao liečnik u Krapinskim Toplicama, a kasnije kao praliečnik za cielu trojednu kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, on se bavio mnogo i prirodnim znanostima. Poznat je kao botaničar, no uzprkos tome radio je mnogo i na području zoologije. Od njega potječe i najobsežnija i najveća »Fauna kornjaša trojedne kraljevine«, koje mu je 1878.—1879. izdala Akademija u svome »Radu«. U tome je velikome i kapitalnome djelu za ovaj dio naše faune on obradio i opisao 1052 roda i 11.092 vrste kornjaša. On se uglavnom s područja zoologije bavio entomologijom, i to faunom kornjaša i biologijskim odnosima kukaca prema cvieću. Osim toga napisao je i neke manje radnje: »Izvješće o phyto-entomologičkom izletu u Hrvatsko Primorje g. 1876.« i »Kalnička gora sa svoje znamenitosti« u Radu. Umro je 27. travnja 1882. u Zagrebu.

Josip Ettinger rodio se 20. studenoga g. 1822. u Novoj Gradiški, srednju je školu svršio u Požegi, a šumarstvo u Marienbrunnu i Wienerneustadtu. Kasnije nakon povratka u domovinu služio je kao šumar i nadšumar u Mitrovici i Titelu, pa poslije u Bjelovaru, a napokon prelazi kao šumarski nadzornik u Zagreb, gdje je i umirovljen. Umro je u Zagrebu 5. veljače 1908.

Kao šumar imao je prilike uputiti se u životinjski sviet svoje okolice, u kojoj je sproveo veći dio života i za koju je osjećao veliku ljubav. Tako je na pr. iz njegova pera proiztekla liepa i velika radnja o našoj Obedskoj bari, u kojoj je prvi puta opisan sav životinjski sviet, kojim ta bara toliko obiluje. Napisao je i »Šumarsko-lovački leksikon«, priručnik za lov »Hrvatski lovdžija«, te svoje najveće i najvažnije djelo, prvo djelo takove vrsti u hrvatskoj znanstvenoj književnosti: »Sriemsko-Slavonsko-Hrvatske divlje životinje, zvieri i ptice« (Zemun 1857.), koje moramo smatrati jednim od temeljnih djela hrvatske znanstvene književnosti uobće.

Josip Torbar, koji je rođen 1. travnja 1824. u Krašiću, a umro 27. srpnja 1900. u Zagrebu, zapravo je prvi hrvatski pisac popularizator prirodnih nauka. On je, kao i mnogi drugi učenjaci njegova vremena ne samo domaći, nego i strani, imao uvida u sve prirodne nauke, te se bavio ne samo zoologijom, nego i meteorologijom, astronomijom, kemijom, geologijom, klimatologijom i svim ostalim znanostima, pa je s tih područja onda i pisao. Bio je i predsjednik Akademije (1890.—1900.) i stalan suradnik »Rada«. Najvažnija su mu djela »O selitbi i obsegu putovanja naših običnijih selica ptica« (Rad 1.), »O instinktu« (Rad. 117), »Zaštitne boje i oponos u životinjstvu« (Rad, 123) i t. d. Pisao je i školske knjige, jer je bio nastavnikom na srednjim školama, i to na gimnaziji i na realci u Zagrebu, a napisao je i mnogobrojne popularno pisane razprave.

Grgur Bučić, rođen 1828. na Hvaru bezuvjetno je jedna od najzanimljivijih pojava u našoj znanosti. On nije bio nikakav izučeni stručnjak, nikakav diplomirani zoolog, nego obični »brzojavni oficial« na otoku Hvaru, ali svojim marom, svojim znanstvenim radom, svojim iztraživanjem i svojim sakupljanjem naučnog gradiva vinuo se do toga, da je jednog dana bio iznenađen viešću, da je u Grazu povodom jednog sveučilištnog jubileja izabran počastnim doktorom filozofije »honoris causa«. Bučić se izprvice bavio meteorložkim radnjama, sudjelovao je kod izgradnje meteorološke postaje na Hvaru, ali je uzput sabirao i znanstveno gradivo iz mora. Kada je Ernst Haeckel putovao na Jadran, da radi na svojoj velikoj radnji o spužvama i radiolarijima Jadranskoga mora, odsjeo je nekoliko tjedana kod njega i kasnije se s njim dopisivao. U jednom ga tako pismu zove naziva »svojim mnogopoštovanim i neumornim pustinjakom znanosti . . .«. Bučić se dopisivao i s braćom Hertwig, poznao je Steindachnera, koji mu je posvetio jednu novu vrstu riba (Gobius buchichii), pa s Graffom i s nekim drugim velikim europskim učenjacima. Glavne su mu radnje s područja zaologije: »Gli ortotteri di Lesina e Curzola, con alcune notizie biologiche che li risguardano« tiskano u Verhandlungen der k. k. zool.-bot. Geselschaft, Beč 1886., pa iste godine »Spugne nuove della Adriatico«, Trst 1886. Umro je 11. siečnja 1910. u Hvaru.

Baldo Kosić, rođen je u Dubrovniku godine 1829., gdje je i umro 18. siečnja 1918. I on, kao i Bučić, zapravo je samouk. Samo invencija i duh toga bistroumnoga čovjeka, sina staroga i drevnoga hrvatskoga grada, učinila je iz njega vriednog radnika na području hrvatske znanosti. Svojim sposobnostima vinuo se kasnije do učitelja na Građanskoj školi u Dubrovniku, da za kratko vrieme bude imenovan i profesorom prirodnih nauka. Važan je sa zoložkog gledišta u pogledu upoznavanja dubrovačke faune i razvoja dubrovačkog muzeja, kojemu je bio upravitelj i kome je stvorio liepu i bogatu zbirku dermoplastičnih preparata, koji gotovo svi potječu od njegove ruke. Najvažniji radovi su mu faunističkog karaktera i tiskani su u Glasniku Hrvatskog prirodoslovnog družtva i u Radu Akademije. Možemo neke nabrojiti: »Ribe dubrovačke« (Rad, 155. i 158), »Gradja za dubrovačku faunu i nomenklaturu riba« (Glasnik 1889.) »Neke viesti o sisavcima Jadranskoga mora« (Glasnik 1892.) i dr.

Živko Vukasović, rođen 24. listopada 1829. u Beravcima, polazio je škole u Vinkovcima i Grazu, a prirodne nauke na mudroslovnom fakultetu završio je u Beču. Kasnije kao nastavnik natrag u Hrvatsku, gdje služi najprije na školama u Vinkovcima, Križevcima, Osieku i na Rieci, a poslije polazi opet u Beč, gdje je namješten kod hrvatske dvorske kancelarije. Pod kraj života vraća se opet u Hrvatsku kao nadzornik. Umre 10. kolovoza 1894. u Zagrebu. On je napisao nekoliko školskih knjiga iz prirodnih nauka, te entomoložka djela, kao na pr.: »O zukalih i glasilih kornjaša« (Rad 2.), »Kornjaši trojedine Kraljevine« (predavanje u Akademiji) i t. d.

Virgil Diković, rođen je 19. ožujka 1840. u Karlovcu, gimnaziju i pravnu akademiju polazi u Zagrebu, gdje je kasnije i namješten kao činovnik u Sveučilištnoj biblioteci. On je jedan od onih prirodoslovaca, koji je vrlo malo ostavio pisanih radova iza sebe, jer se nije naročito bavio pisanjem. Ipak je napisao neke manje članke o našim pticama pjevicama u časopisima, kao što su »Vienac«, »Prosvjeta«, »Narodne novine« i u drugim ovakvim listovima, ali po tome ne bi ušao u plejadu naših prirodoslovaca, već po svojim zbirkama, domaćih ptica pjevica, koje je poklonio Hrvatskom državnom muzeju i tako obogatio našu zbirku i omogućio upoznavanje ornitoložke faune naših zemalja. Umro je 30. ožujka 1921.

Grupe ptica, kojima se on naročito posvetio, jesu Fringillidae, Paridae, Motacillidae, Sylviidae i Turdidae, a muzeju je poklonio preko 300 raznih vrsti ovih ptica. Hirtz o toj njegovoj zbirci piše ovako: »U Dikovićevoj zbirci ptica, ma da je lokalnog značenja, imade i preparata znatnije faunističke vriednosti, tako je upravo dragocjena njegova kolekcija Acanthis linaria rufescens (Vieill.) (borealna vrsta, koju je u nas naći vrlo riedko za vrieme ciče zime), Aedon philomela (Bechst.), Sprosser (jedina dva primjerka ove vrste iz Trnja kraj Zagreba, što ih je muzej do danas dobio), pa Locustella naevia (Bood) (također jedina dva primjerka, kojima se dokumentira dolaženje ove vrste u naše krajeve).«

Kolombatović Juraj, rođen je u Splitu 8. prosinca 1843. a umro u istome gradu 21. kolovoza 1908. Njegov karakter i njegovu ljubav spram prirode, koju je nosio u sebi karakterizira jedan pisac ovako: »Bistra uma, iskrena, otvorena srdca, lake vesele besjede bio je miljenik svih đaka, dobar drug profesoru, revolucionaran duh protiv svakom ugnjetavanju s višega. U načinu življenja bio je »homo sui generis«: nikada u kavanu, nikada u kazalište na zabave i koncerte — sve je on to nalazio u prirodi.« Škole je svršio što u Mletcima, što na sveučilištu u Padovi, a nešto u Beču, gdje je polazio filozofiju i bavio se prirodnim naukama i matematikom. Kao najomiljeliji dio u prirodnim naukama bila mu je ichtiologija i ornitologija, pa s toga područja imademo niz njegovih razprava pisanih na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Odkrio je i mnoge nove vrste riba, kojima je dao imena po hrvatskim znamenitim ličnostima ili krajevima Blennius adriaticus, Bl. dalmatinus, Bl. Zvonimiri, pa Gobius macrolepis, G. affinis, G. ferrugineus, G. macrocephalus, G. lichtensteini, G. depressus, Trotta adriatica i Lacerta mossorensis). Jedno od najvažnijih njegovih djela je »Catalogus Vertebratorum Dalmaticorum« g. 1888. u kome opisuje 296 vrsta riba i neke nove vrste gušterice endemične za one krajeve. Pokopan je na Marjanu, kojega je sam dao zasaditi, a na njegovu je grobu zasađen veliki čempres prozvan njegovim imenom u znak sjećanja na toga najvećega splitskog prirodoslovca.

Narcis Damin rođen je 21. listopada 1845. u Senju, a umro je 26. kolovoza 1905. u Bakru, gdje je bio na nautičkoj školi, kojoj je posvetio gotovo sav svoj život, osim nekoliko godina rada na gimnazijama na Rieci i u Gospiću. Damin se u svome životu uglavnom bavio kukcima i paucima, te je na tome području stekao velikih zasluga za upoznavanje faune Bakra i bakarske okolice. Svoja je zapažanja marljivo bilježio, javljao se po našim znanstvenim listovima i risao u bojama slike tih životinja. Bio je u vezi s nekim njemačkim stručnjacima za pauke, pa mu je Kulczinski i posvetio jednog pauka pod imenom Attus Damini, a Damin njemu za uzvrat novu vrstu, koju je on sam odkrio Gnaphosa Kulczinskii. Mnogo je radio i na partenogenezi pauka, a zbirka, koju je skupio, danas je najbogatija zbirka tih životinja u Hrvatskom državnom muzeju u Zagrebu.

3. ULOGA HRVATSKOG NARODNOG (DRŽAVNOG) MUZEJA, SVEUČILIŠTNOG ZOOLOŽKOG ZAVODA TE NARODOSLOVNOG (PRIRODOSLOVNOG DRUŽTVA)

U to vrieme već pada i osnutak Hrvatskog državnog (onda narodnog) muzeja, čiji prvi početci sižu u god. 1842. kao i osnutak znanstvenoga zoološkog zavoda na Mudroslovnom fakultetu Hrvatskoga sveučilišta — dakle, osnivanje dviju novih institucija, koje postaju središnjicom za sustavno iztraživanje hrvatskih zemalja i za izučavanje nadarenih prirodoslovaca i motritelja, koji dolaze.

Među najvažnijim iztraživačima Hrvatima toga doba spomenuti nam je F. Lanzu, koji je 1842. pisao o životinjama Neretvanske krajine, pa poslije odmah Spiridiona Brusinu (1845.—1908.), koji je važan u vezi s osnutkom Hrvatskog državnog zoološkog muzeja u Zagrebu i Hrvatskog prirodoslovnog družtva, te je tim svojim organizatorskim radom udario prve temelje sistematskog proučavanja hrvatske faune. Brusina nije po svojim prirođenim sposobnostima bio tako veliki zoolog, kako to neki još i danas misle, ali bezuvjetno je njegova velika zasluga, što je uspio organizirati sav znanstveni rad u Hrvatskoj i povezati naše znanstvene zavode i muzeje sa svim ostalim zavodima takove vrste u inozemstvu. Brusina je pisao vrlo mnogo, ali ti radovi sami po sebi nemaju mnogo koristi za samu nauku, već imaju daleko veću vriednost za proučavanje kulturnih odnosa onoga vremena u Hrvatskoj i za proučavanje rada u našim krajevima. On je bio redoviti sveučilištni profesor na zagrebačkom sveučilištu i upravitelj Zoološkog muzeja, a osobito se bavio iztraživanjem malakoložke faune u Hrvatskoj (nauka o školjkama).

S uspostavom Hrvatskog državnog muzeja započinje zapravo posebno i pojačano djelovanje na području domaćih prirodnih nauka. Kada je muzej osnovan god. 1846., uselio je najprije u Narodni dom, koji je kupljen dobrovoljnim prinosima i nešto podporom hrvatske vlade. U taj dom useljena je zbirka prirodnina, a njom je upravljalo u prvo vrieme Gospodarsko družtvo postavivši za prvoga kustosa Dragutina Rakovca (1846.—1854.), pa poslije njega Aleksu Praunspergera (1854.—1855.). Tek godine 1855. odredi Hrvatska vlada stalnu dotaciju za izdržavanje toga muzeja i postavi prvim upraviteljem Ljudevita Vukotinovića (1855. do 1862.), te se na taj način muzej posvema osamostalio. Sada se oko njega skupljaju prvi hrvatski prirodoslovci, ali kako su još pojedini odjeli bili svi zajedno, to se nije moglo specializaciju provesti tako dugo, dok se ne odciepe pojedini odjeli i ne započnu posebnim svojim radom. Zbirke su se malo pomalo punile, ljudi su osjećali ljubav za tu najnoviju narodnu ustanovu, koja je služila kao ponos cielome narodu, i vrli rodoljubi onoga vremena obilato pomažu muzej. Mnogi lovci šalju svoju lovinu zbirkama, koje na taj način rastu i udara se prvi temelj današnjoj velikoj i bogatoj zbirci hrvatske faune, koja je jedinstvena u cielom svietu. Poslije Vukotinovića preuzima upraviteljstvo Mijo Sabljar (1862.—1865.), a poslije njega Brusina. Godinu dana poslije Brusinina ulazka u muzej, dakle godine 1866., potvrđena su konačno službeno pravila muzeja, te je proglašen zemaljskim zavodom Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a iste se godine odcjepljuje prirodoslovni dio od ostalih odjela (arheoložkog, etnografskog, umjetno-obrtnog i t. d.). Ovako osamostaljen i službeno potvrđen muzej mogao se sada posvema drugačije razvijati i napeti sve svoje sile na proširenju znanstvenog rada, nego li je to bilo moguće do sada. U to vrieme Brusina ulazi u muzej, u to vrieme počinje sav rad oko organizacije hrvatske nauke, u to vrieme javljaju se prvi veliki hrvatski zoolozi, koji konačno preuzimaju znanstvenu inicijativu u svoje ruke i stupaju u izravnu vezu s inozemstvom.

Još za vrieme Brusine radio je na tome muzeju njegov mladi drug i zoolog dr. Lazar Car (1860.—1942.), koji uči u Jeni kod slavnoga Ernsta Haeckela i Strassburgera, koji su slovili u ono vrieme kao dva najveća biografa svieta. On kod Haeckela i doktorira, te se nakon studija vraća u svoju domovinu, gdje postaje pristavom na Hrvatskom narodnom zoološkom muzeju za vrieme Brusine i nastavlja svojim brojnim i velikim radom. U svojim razpravama, koje su raztepene po svim našim i stranim naučnim časopisima, on polazi stopama svojeg učitelja iz Jene. Uz svoje razprave s područja sistematike i embriologije (o razvoju nekih kolnjaka), on piše mnogo o obćim problemima suvremene nauke, piše o pitanjima, koja su u posljednje vrieme počela zanimati sve ljude, koji su ze zanimali za biologiju, pa unosi mnogo zanimljivih i novih podataka u tome pogledu.

U to vrieme pada i postanak Hrvatskog naravoslovnog (poslije prirodoslovnog) družtva, a prvim je predsjednikom imenovan Gjuro Pilar, koji na I. glavnoj godišnjoj skupštini družtva kaže ove rieči, karakteristične za naše prilike onoga vremena:

»Upravo odanle, gdje sam se najmanje nadao, iz miloga mi Dubrovnika, stigla je javna poruka, kojom nam se svaka ljubav odkazala, jer da ćemo našim nastojanjem iztrgati »Boga iz srdca i iz pameti« našega naroda. Kad nam nije program pomogao, to ću ovom prilikom svečano izjaviti, da to niti jest, niti biti može naša svrha; ne ću vam dapače reći ništa nova, ako kažem onu poznatu, da kad vjere ne bi bilo, morao bi ju netko gotovo izumiti.

Umovanje filozofa, iztraživanje prirodnjaka vodi do spoznaje istine, a ovo do najveće morealnosti, kako nam to poviest dokazuje. Pa bilo da ćete mi reći, da dosađujem, ipak repetita juvant, te ću se još jednom pozvati na svjedočbu, za koju smo zahvalni Stojanu Boškoviću, kada je rekao, da su »upravo najveći predstavnici prirodnih nauka i pozitivnih naučnih metoda obično i moralni, duhom i srdcem obrazovani, a često i pobožni ljudi.«

Da li je moguće, da će ovako umno i duboko smišljeno razlaganje, što ga samo odabranici razumjeti mogu, izčupati narodu vjeru iz srdca?!«

S takovim potežkoćama morali su se baviti u svome prvome početku naši prirodoslovci, tako su bili napadani sa raznih strana još prije, nego li su počeli uobće raditi, dok su u inozemstvu imali već glas i dobili priznanje stranih učenjaka. Sam Darwin, o kome je u to vrieme govorio cieli sviet, piše im pismo na ime Spiridiona Brusine i kaže u završetku ove rieči: »With my best wishes for the succes of your institution and much respect. I have the honour to remain yours faithfully Charles Darwin.«

Osnivanje Hrvatskog naravoslovnog družtva naišlo je i na vrlo liepi prijam i na samome dvoru, jer je kraljević Rudolf bio veliki prijatelj prirodnih nauka, te se sam bavio njima. Pravila su bila podnesena kraljevskoj vladi u Zagrebu već 28. kolovoza iste godine 1885., ali se njihova potvrda zatezala zbog nekih formalnosti, dok ipak nisu potvrđena 12. studenoga. Time započinje rad družtva i pokretanje »Glasnika«, koji izlazi još i danas.

Car je kod svega toga kasnije igrao veliku ulogu. Nalazimo ga stalno kao suradnika za zoologiju i biologiju u »Glasniku«, piše o svojoj struci, govori o lietu kod ptica, o kretanju životinja, o sauropsidnoj teoriji, t. j. o postanku ptica od guštera, piše o Haeckelu, njegovoj monističkoj teoriji, s kojom se on ne slaže, već zastupa vitalistički pravac, koji u najnovije vrieme zastupa Hans Driesch, te uvodi ponovno u život staru Aristotelovu »entelehiju«.

To svoje mišljenje iznosi on ponajbolje u razpravi »Darvinowa teorija selekcije i novija psihobiološka struja«. koju tiska u »Glasniku« 1912. i kaže: »Fizikalno-kemički procesi ne određuju ipak specifičnu formu živoga; oni su samo sredstvo stvaranja forme. Oni ne sačinjavaju život, nego budu od života samo upotrebljeni.«

Osim svojeg naučnog rada, Car je bio i uvaženi hrvatski političar. Već od prvih svojih dana u Hrvatskoj, kada se vratio, pripadao je opoziciji i borio se protiv stranaca u Hrvatskoj. Za vrieme rata bio je šta više i zatvoren, osumnjičen zbog veleizdaje i uvrede Njegovog Veličanstva cara i kralja Franje Josipa I., te osuđen najprije na smrt, a kasnije na težku tamnicu. Spasili su ga uvaženi prijatelji, kojima je uspjelo proglasiti ga ludim i zatvoriti ga na neko vrieme u ludnicu, dok se prilike srede. Poslije rata ostao je raditi i dalje na Zoološkom muzeju, kamo je dolazio svakoga dana sve do nekoliko mjeseci prije svoje smrti u rano proljeće 1942. Kada je pokopan na Mirogoju, bio je divan sunčan dan — dan za kakovim je on uviek čeznuo u svojem životu.

Dok Car radi u drugome katu velike muzejske zgrade u Gornjem gradu, u sjeni starih presvođenih stupova i uspomena na prošle vjekove, koji su ostavili biljeg na toj zgradi, dotle kat niže od njega radi jedan drugi veliki prirodoslovac, ime, koje nam je svima još dobro u pameti i koje svi vrlo dobro poznajemo. To je

Mišo Kišpatić. Kao sin ribara i splavara sa Dunava (rođen je u Osieku 21. studenoga 1851.) već kao malo diete dolazio je u doticaj s ostalim ribarima i lovcima svojega kraja. Kao dječak znao je zalaziti u sve najudaljenije kutiće velikih dunavskih ritova, gdje su se roćila velika ptičja jata i upoznavao je taj velik i tajanstveni pernati sviet s jedne strane, a s druge je opet kao ribarsko diete imao uvida u ribe, koje su u velikome broju plovile dunavskim valovima i hranile one bezbrojne obitelji siromašnih susjeda i prijatelja. I zato nije čudo, kada se to maleno ribarsko diete konačno nakon završene srednje škole u Osieku vinulo do sveučilištnih studija, da je na bečkom sveučilištu izabrao prirodne znanosti kao glavni predmet, a kao sporedne fiziku i matematiku. No odmah nakon završenih nauka vraća se u svoj rodni grad gdje 1873. postaje profesorom, a kasnije polazi usredište našega duhovnoga života u Zagreb, da postaje sveučilištnim profesorom, (1894.), i to iz mineralogije i petrografije i upraviteljem Mineraložko-petrografskog muzeja.

Iako on sada sav svoj rad uglavnom posvećuje ovim strukama, premda je zapravo mineralog i geolog, ne smijemo ga zaboraviti niti kao zoologa. Da nije ništa drugo iz zoologije napisao, nego veliku svoju popularno pisanu knjigu »Ribe«, koju mu tiska Matica Hrvatska, moralo bi se već o njemu govoriti. Ali osim toga on radi i na drugim područjima. On prevodi Woldrichovu »Zoologiju« na hrvatski jezik za škole, ali i sam piše školske knjige. Kao srednjoškolski profesor upoznao je dobro đake, pa je znao i pisati za njihove mlade glave. Tućan o njemu piše ovako: »Volio je školu, volio đake. Ta i na tom polju želio je da bude prosvjetitelj naroda, želio je da u našoj mladeži uzbudi ljubav za prirodne nauke, koje snažno djeluju na dušu čovjeka, koje ga dižu čak do religijskih zanosa odkrivajući mu neprestano nov sviet novih čudesa. Među tom mladeži oživljavao je neugledne stiene, hladne minerale iznoseći zakone, što upravljaju razvojem anorganskog svieta, njegovim postojanjem i nestajanjem. Kao u organskome svietu, tako i u anorganskome, sve je u toku, sve se mienja, i u tom mienjanju očituje se život. A on taj život vidi i u mineralu, i u biljci, i u životinji, on ga iznosi pred svoje đake i živom rieči i pisanim slovom. Piše za njih školske knjige«.

Kišpatić, promicatelj znanosti kod nas i popularni naš najbolji pisac uz Gjurašina, kaže na jednome mjestu ovako: »Znanost je gojenče samo plemenite zamisli, koja ide za tim, da uđe u trag istini, a ne traži pri tome nikakove materialne koristi. Najčišća i najjasnija istina, to je jedini cilj, za kojom ide znanost. Dostojanstvo čovječjega uma ne može da se zadovolji jedino površnim poznavanjem upravo samo onih stvari, o kojima ovisi život čovječji, nego hoće da pozna sve zakone i prirodne sile svekolike prirode, koja ga okružuje.«

Velik je niz Kišpatićevih djela pisan popularno i njegove su se knjige čitale najviše od svih Matičinih knjiga. Još sada živi u sjećanju lik toga starca njegovim učenicima, »svetca«, ka-

ko ga je nazvao neki bosanski seljak, koji ga je vozio na kolima po Bosni i nije ga poznavao osobno. Toliko je on ušao u narod, i tako je radio.

Kao starac u visokim godinama dolazio je u muzej, uzpinjao se strmom Mesničkom ulicom i radio, sve dok ga nije snašla katastrofa. »Zatim je došla ona katastrofa pada u Mesničkoj ulici«, kaže Tućan, »koja ga je polako gotovo kroz šest godina, vukla grobu. Smalaksao je duševno; ostavilo ga je pamćenje. Negdje pred smrt izvještavam ga o svojim iztraživanjima u Južnoj Srbiji, govorim mu o nekim zanimljivim mineralima, što sam ih tamo našao i za muzej sakupio. A on samo šuti i gleda nekamo u daljinu. A ja pripoviedam. Najednom će tihim glasom: »Ništa ja to ne razumijem, sve sam zaboravio.« Smutio me, ali da ne prekinem odjednom pričanje, nastavim iztičući, kako sam u okolini Alšara našao serpentine, gdje leže uklopljeni u brusilovcima; čak se izmjenjuju naslage serpentina s brusilovcima. »To je dokaz za vašu teoriju o primarnoj prirodi lercolita kao kristalasta škriljca,« primjećujem. A on malo podigne glavu, pogleda me. Kristalasti škriljci! Rad čitavoga njegova života! I na čas se povratio k sebi. »Hvala vam! Milo mi je, da sam imao pravo«, i opet se izgubio negdje u neizvjestnost, uprvši pogled u daljinu. Tako je polako venuo, dok jednog svibanjskog dana ne ode od nas, ostavivši iza sebe djela duha svoga. A iz njih kao da se čuje šapat pjesnikov: »Pokoljenja djela sude, što je čije daju svjema.« Da li smo dali Kišpatiću, što je njegovo?«

I evo, ovo nekoliko redaka više za toga mineraloga, koji je činio svojim perom toliko usluge i zoologiji.

Razvoj prirodnih nauka teče sada sve većim tempom na bolje. Sada imademo konačno muzej, imademo i sveučilište, svoj posebni zoološki zavod i svaku mogućnost rada, pa se imena javljaju i nižu jedna za drugim, imena ljudi, koji izgrađuju sve bolje našu zgradu prirodnih nauka.

B a r a č M i l u t i n (1849.—1938.) rodom iz Paukovca, bavi se zoologijom, piše mnoge razprave s toga područja, odkriva novu i praktičnu vrstu košnice, koja u pčelarstvu igra veliku ulogu i po njemu se proziva »barakovkom«. No najviše zasluga steče sakupljanjem ptičjega svieta naše domaće faune, te mnogi riedki i vriedni primjerci zagrebačkog muzeja potječu od njega. U tome i leži najveća njegova zasluga — marljivi sabirač i odkrivač naše domaće faune. Zbog svojega rada imenovan je dopisnikom Carskog ruskog naravoslovnog družtva u Moskvi.

P e t a r L o r i n i (1849.—1921.), rođen na Salima, na Dugom otoku, znači za ribarstvo ono, što Barač znači za pčelarstvo. Sve svoje znanje posvećuje širenju našega ribarstva i ichtiologiji, pa s toga područja i izdaje svoje najveće i najvrednije djelo »Ribarenje i ribarske sprave pri iztočnim obalama Jadranskoga mora«, Beč 1903. To djelo ne samo da imade s ribarskog gledišta velikih zasluga za razvoj našega ribarstva, nego isto i s naučne strane. Mnogo se bavio razvojem ribljih jaja i ontogenijom riba, te je o tome pisao na talijanskom jeziku u talijanskim časopisima.

Jedno je vrieme bio u Trstu nadzornik za pomorsko ribarstvo, a pod kraj svoga života seli u Beograd kao ekspert za pomorsko ribarstvo u pregvorima za uređenje naših ribarskih odnošaja s Italijom, gdje i umire. Mrtvo mu tielo preneseno je iz tuđine u njegovu domovinu, te je pokopan u rodbinskoj grobnici u Salima na Dugom otoku.

A n t u n K o r l e v i ć (1851.—1915.) rodom iz Sv. Ivana od Šterne u Istri, a umro u Zabu kao profesor zoologije na Šumarskom fakultetu. Gotovo cielog svojeg života bavi se iztraživanjem kukaca, pa je entomologija njegova domena, naročito ose šiškarice o kojima piše i svoju najveću radnju tiskanu u »Glasniku Hrvatskog prirodoslovnog družtva« (1903.). Kako je bio poznat i u stranome svietu kao entomolog vidimo najbolje po tome, što su strani učenjaci (Friese, Kiefer i dr.) posvećivali Korleviću novoodkrivene vrste kukaca, pa tako imademo sada: C a r a b u s k o r l e v i ć i i, A n d r e n a k o r l e v i ć i a n a, C y n i p s k o r l e v i ć i i i t. d.

Š e b i š a n o v i ć Đ u r o (1852.—1890.), rodom je iz Vinkovaca, položio je profesorski izpit u Beču, a službovao je na gimnazijama u Rakovcu, Varaždinu i Zemunu. Kao zoolog iztraživao je faunu onih mjesta, gdje se trenutačno nalazio u službi, te je na tome području rada postigao liepih i važnih rezultata za upoznavanje naše domaće faune. Naročitu je pažnju posvećivao ribama, ali osim ichtiologijom bavio se još i herpetologijom i helmintologijom. Parasitski crvi bili su njegova omiljela tema iztraživanja, pa je o tome dosta i pisao. Pisao je i popularno, te mu je Družtvo sv. Jeronima izdalo knjigu »Životinje našozemske i njeke tudjozemske« (1872. i 1875.).

D r a g u t i n A d o l f o H i r c (1853.—1921.) je zagrebačko diete, koji je ovdje svršio sve svoje škole, izobrazio se u preparandiji za učitelja i kao takav bio je namješten najprije u Bakru, a kasnije u drugim mjestima. Međutim, kako je pokazivao naročitog smisla za prirodne nauke, i to poglavito za botaniku, to je bio od zemaljske vlade namješten na Botaničkom zavodu, ali s prekidima, jer je opet bio premješten na Vježbaonicu. Poslije ipak dolazi u Botanički zavod, nakon kraćeg boravka u Sveučilištnoj knjižnici, gdje ostaje sve do svojega umirovljenja 1918.

Osim botaničkim naukama bavio se Hirc i zoologijom, te je i s toga područja dao nekoliko važnih radova. Područja, koja su njega zanimala na tome polju rada, jesu malakologija i herpetologija, s kojeg područja potječu mnoge njegove radnje.

Đ u r o K o č a (1853.—1924.) rođen u Osieku, a umro u Vinkovcima. Kao šumar bio je namješten u mnogim mjestima Hrvatske, pa je u izravnom dodiru s prirodom ušao u bit prirodnih pojava, koje su ga okruživale. Njegova je najveća i najvažnija radnja »Prilog fauni gore

Papuka i njegove okolice« (Glasnik XII.), zatim »Prilog fauni leptira Hrvatske i Slavonije« (Glasnik XIII.), »Popis tvrdokrilaca vinkovačke okolice« (Glasnik XVII.).

Dr. Adolfo Jurinac (1854.—1925.) rodom iz Varaždina, gdje je bio nakon dovršenih nauka u Beču i položenog doktorata u Jeni, srednjoškolskim profesorom. Bavio se faunističkim iztraživanjem Varaždinske okolice, pa piše svoje radnje o ribama, o kralježnjacima, o Petromyzonu, o fauni naših spilja i pećina, te u faunistici okolice Krapine, Ivanščice, Ogulina i Slunja. Većina njegovih radova tiskana je u Glasniku i u »Radu«.

Mojo Medić (1855.—1939.). I u njemu smo imali ichtiologa, koji se bavi proučavanjem domaćih riba, te o tome i mnogo piše u izdanjima Akademije. Rodio se u ličkom Dobroselu, škole je svršio u Rakovcu, a sveučilište u Beču, te je kao profesor prirodnih nauka službovao u Hrvatskoj Mitrovici, Gospiću, Petrinji, Zemunu, Osieku, Zagrebu i u Rumi. Osim brojnih svojih razprava s područja hrvatske faunistike pisao je po našim tjednicima i časopisima popularne članke, te izdao »Zoologiju za više razrede srednje škole«, koja je prva samostalno pisana zoologija za naše škole prilagođena našim prilikama i našim vrstama. Ta se »Zoologija« još i danas mnogo upotrebljava, jer je u mnogočemu, naročito u izboru hrvatskih imena jedna od najboljih takovih knjiga na našemu jeziku.

Mihajlo Stossich (1857.—1906.) rodom je iz Trsta, te je tamo uglavnom i proveo sav svoj život. Bavio se crvima i nametnicima, te je s toga područja dao i nekoliko vriednih priloga nauci. Pisao je većinom na talijanskom jeziku, ali je surađivao također i u hrvatskim znanstvenim publikacijama. Tokom svojih iztraživanja na hrvatskoj fauni odkrio je nekoliko novih vrsta (Distomum croaticum, Echinorhynchus croaticus), a glavni mu radovi s toga područja jesu: »Vermi parassiti in animali della Croazia« (Glasnik 1889.), »Elminti della Croazia« (Glasnik 1890.), »Prospetto della Fauna del mare Adriatico« i t. d.

Milan Marek (1860.—1937.) rodom je iz Vinkovaca, a nauke je završio u Beču. Kao profesor je službovao u Mitrovici, Gospiću, Rakovcu, Rieci, Osieku, Senju i Vinkovcima, sve do godine 1924. kada je umirovljen. Bavi se izučavanjem ptica, te piše radnju »Einfluss von Wind und Weter auf den Vogelzug« 1906., i »Ornitologisches aus Zengg« (Glasnik 1900.—1905.). Svojom radnjom o seobi ptica selica i o utjecaju vjetra na njihovo seljenje izazvao je u cielome naučnom svietu Evrope živo komentiranje, jer je u njoj donio svoja neka posvema nova i originalna zapažanja s toga područja nauke.

Dr. August Langhoffer (1861.—1914.) rodom je iz Kisača, pa je i jedan dio škola završio u Ugarskoj. Sveučilištne nauke započeo je u Zagrebu, a završio u Beču, dok je doktorat položio u Jeni. Godine 1921. izabran je redovitim sveučilištnim profesorom za zoologiju i ravnateljem Hrvatskog državnog zooložkog muzeja u Zagrebu, gdje je bio sve dok nije bio umirovljen. Težko bolestan proživio je tako reći u krevetu posljednje godine života, dok nije pokopan na Mirogoju.

Veći dio svojega života proveo je iztraživajući kukce i to naročito dvokrilce, pa je o tome mnogo i pisao. Surađivao je u svim našim i u velikom broju stranih listova, a radnje su mu s područja entomologije, izučavanje ustnih česti kod nekih kukaca, pa »Crvi nametnici s osobitim obzirom na čovjeka« (Akademija 1911.).

Dragutin pl. Šoštarić (1862.—1890.) potječe iz stare hrvatske porodice plemenite Letovánićki, čije plemstvo potječe još od godine 1602. Već njego otac bio je profesorom prirodopisa na Rieci, gdje se je i mladi Dragutin rodio 18. ožujka. Škole je osim na Rieci polazio i u Zagrebu, gdje je ujedno i diplomirao iz prirodnih nauka ,te postao asistentom na Zooložkom muzeju, ali kasnije prelazi na gimnaziju najprije u Varaždin, pa poslije u Zagreb, gdje i ostaje. U prvome početku svojega rada počeo se baviti izučavanjem rakova, nu kako je bio slab na plućima, te ga jednom za mikroskopiranja oblila krv, morao je prekinuti taj naporan posao barem na neko vrieme i poći na liečenje u Gleichenberg. No nije dugo živio. Umro je u 28. godini svojega mladoga života ne davši svome narodu ono, što je mogao dati s obzirom na svoje sposobnosti.

Ali i to malo vremena njegova života dostajalo je, da ga možemo punim pravom unieti u popis naših zaslužnih prirodoslovaca. Bavio se proučavanjem mikroskopskih račića, naročito vrstom Daphnia (vodenbuha), pa je prema tome on prvi kancerolog među našim stručnjacima. Opisao je i nekoliko novih vrsta, od kojih je najpoznatija Daphnia plitvicensis, no koja je kasnije promienila svoje ime u D. hyalina var. plitvicensis. Uređivao je zbirku rakova u zagrebačkom muzeju, a usljed bolesti i prerane smrti napisao je samo jednu jedinu razpravu.

Dr. Krunoslav Babić (1875.) zauzima u novijem hrvatskom prirodoznanstvenom pokoljenju posebno mjesto. On je danas upravitelj muzeja, kuda je došao kao nasljednik Langhoffera, i redoviti sveučilištni profesor na Zooložkom zavodu Mudroslovnog fakulteta. On je prvi od naših prirodoslovaca, koji je prešao preko uobičajene manire u našoj znanstvenoj literaturi, da se opisuju samo životinje, a mimoilazi život. U tome nas donekle podsjeća na Kišpatića. On ostavlja ova zastarjela načela i prilazi životu, dok mu je oblik sporedan, isto tako kao i ime životinje. U predgovoru svojega popularno pisanoga djela »Život Jadranskoga mora« on kaže: »Kada nađete u prirodi životinjicu, neka vam ne bude najvažnije pitanje, kako se ona u nauci zove i ništa drugo, jer kod živih bića ima i drugih pitanja, koja su od važnosti.«

Babić, koji se rodio u Senju, kao diete mora, cieli svoj život posvećuje iztraživanju mora. Iztražuje bujan i šarolik život u moru, piše razprave o spužvama, hidroidpolipima, nekim mor-

skim racima i morskim ribama. U Zoološkom muzeju pazi naročito na to, da se upodpunjuje jadranska fauna, kako bismo u Zagrebu imali što podpuniju i što bolju sliku našega mora, i piše osim »Života Jadranskoga mora« (1928.) još i posebno veliko djelo »Pogledi na biologičke i bionomične odnose u Jadranskom moru« (Akademija 1911.). Sada je urednik zoološkog diela u Hrvatskoj Enciklopediji, a napisao je i školske knjige za niže i za više razrede srednjih škola i za građanske škole u zajednici s drom Finkom.

Babić pred svoje čitatelje donosi život u pravoj slici. On piše: »Između živoga bića i njegove okoline bije se krvav i ljut boj na život i smrt, pa će se pobjedom organizma održati novonastali oblik na životu, a ako ne bude mogao snositi promjene okolišnih uvjeta, tada će u toj borbi podleći. Priroda je nesmiljena, grozna i strašna, ona pobjeđuje, ma bilo s koje strane. Posljedica je takove borbe u svakom slučaju konačno neko izmirenje između prirodnih sila unutar organizma i izvan njega, te poslije svega nastaje (prema zakonu izjednačenja) ipak mir i sklad na neko vrieme. U prirodi neprestano postoji miena između poremećenja i uzpostavljenja ravnoteže u pojavama, koje se neminovno sukobljuju, pa harmonija nastaje iza svakoga izravnanja, ali i nakon svake trajne pobjede nad protivnikom. U kasnijim se tragovima ipak razabiru tragovi te borbe, a priroda se skrbi više za održanje vrste, nego li za individuume, koji se moraju žrtvovati i propasti za to održanje«.

Kako vidimo, polazeći s toga stanovišta, on nam život prikazuje kao neku cjelinu, kao nešto, što je uzko vezano s borbom, sa smrću, a takav život doista i jest pravi život. U tim svojim djelima on odskače od ostalih naših pisaca.

Dr. Nikola Fink (1894.) polazi u tome pogledu njegovim stopama. Kao kustos muzeja imade prilike upoznavati se sa životinjskim vrstama, a kako se naročito bavi entomologijom, na kojem je području i doktorirao, to je i njegovo područje vezano sa životom i sa životnim pojavama. Za Hrvatsko prirodoslovno družtvo napisao je dvie malene i popularno pisane knjižice, i to »Razvoj živih bića« i »Nasljeđivanje«. U njima on na popularni način prikazuje najnovija strujanja u prirodnim naukama i upućuje hrvatske čitače, koji se zanimaju za biološke probleme, na razvoj moderne biologije. Nažalost njegov rad ostaje kod nas osamljen, jer se poslije njega ne bavi više nitko kod nas tim pitanjem i ne piše nitko slična djela. Pisac ovog članka u zajednici s Borisom Vrtarom napisao je djelo »Život i tvar«, koje mu je izdala Matica Hrvatska, a sada imade u rukopisu gotovo djelo »Psihoid«, kao nastavak prvoga. Nekoliko osamljenih pokušaja Frana Bubanovića (Kemija živih bića) zalaze više na područje kemije, nego na čisto zoološko.

Fink je još zadužio hrvatsku popularnoznanstvenu književnost prievodom velikoga Brehmova djela »Kako žive životinje«. Tim djelom omogućeno je i širim slojevima hrvatskog čitalačkog obćinstva, da se upoznaju s najpoznatijim djelom ovoga njemačkoga pisca, koje se danas smatra jednim od najuspjelijih popularno pisanih zooložkih djela, ne samo u njemačkoj nego uobće u svjetskoj književnosti. Ujedno je Fink i suradnik Hrvatske Enciklopedije, gdje uz Babića piše zooložki dio ovoga velikog djela.

Hrvatski državni zooložki muzej imade Finku mnogo zahvaliti s obzirom na uređenje zbirke, gdje je — može se kazati — najviše njegovom zaslugom uređena sistematska zbirka, posvema je sređena, stvoreni su katalozi i točni podatci za svaku pojedinu životinju i tako je omogućen znanstveni rad ne samo domaćim, nego i stranim učenjacima, koji mogu na taj način vrlo lako dobiti uvid u muzejsko blago.

Dr. Luka Trgovčević (1875.) rođen je u Otoku, gimnaziju je polazio u Vinkovcima, a sveučilište u Zagrebu, gdje je ujedno i doktorirao iz zoologije. Iztraživao je naše sladke vode, naročito mikrofaunu bara, pa mu je s toga područja najvažnija radnja »Rotatorije zagrebačke okolice« (Rad 128), »Prilog za faunu virnjaka (Rotatoria)« (Glasnik 1889.) i »Prilog ichtiofauni ličkih voda« (Glasnik 1908.).

Dr. Ervin Roessler (1876.—1933.) potječe iz Moravske (Kyjovo), gdje je polazio i osnovnu školu, ali već gimnaziju polazio je u Osieku, a sveučilište u Zagrebu, gdje 1900. doktorira. Mnogo se bavio ornitologijom, bio je predsjednik ornitoložke centrale, pa je stalno bilježio seobu ptica u našim krajevima, te donosio ciele tabele o njihovu kretanju. Na tome području imade mnogo zasluga za razvoj ovoga diela zoologije. Kasnije predaje zoologiju na Gospodarsko-šumarskom fakultetu. I sada, premda je zaposlen kao nastavnik na sveučilištu, ipak ne prekida svoj znanstveni rad, nego piše i radi dalje. Najvažnija su mu djela: »Selidba ptica u Hrvatskoj i Slavoniji 1901.—1905.«. (Glasnik 1908.), »Beitraege zur Ornis Süddalmatiens« (Glasnik 1915.), »Ornitologisches aus Slawonien« (Glasnik 1922.).

Dr. Miroslav Hirtz (1878.) sin je Dragutina Hirca, također prirodoslovca, a rodio se u Bakru. Svršio je preparandiju, tek je kasnije privatno položio gimnazijsku maturu, tako da se mogao upisati na Mudroslovni fakultet, gdje je i doktorirao godine 1907. Odmah poslije završenih studija postao je najprije asistentom, a kasnije kustosom na Zoološkom muzeju u Zagrebu, a danas je redovni sveučilištni profesor na Gosp.-šum. fakultetu u Zagrebu. Bavi se mnogo pticama i gmazovima, s toga područja piše i brojne svoje razprave, a piše i novele iz životinjskog svieta. Uobće, Hirtz je mnogo pisao popularno, jer je dugi niz godina bio urednik lista »Priroda«, koji izdaje Hrvatsko prirodoslovno družtvo za širenje ljubavi spram prirodnih nauka uglavnom kod srednjoškolaca.

Ante Meštrović (1900.) jedan je od naših najmlađih ornitologa, koji rođen na obalama Jadrana posvećuje svoj život iztraživanju ptičjeg svieta i opažanja, a kasnije, kada je premješten u Zagreb na Zavod za primienjenu zoologiju ko nadstojnik ornitoložkog odsjeka, obradio je svoj sakupljeni material i material pohranjen u zbirkama Hrvatskog muzeja, te napisao svoje veliko djelo »Die Vögel des Küstenlandes Kroatiens«, Zagreb 1942. To je djelo zamišljeno u tri velika svezka, a do sada je izašao iz tiska samo prvi svezak.

Dr. Željko Kovačević (1893.) rodom je iz Varaždina, a u Zagrebu je doktorirao godine 1922. Jedno je vrieme bio asistent na Zooložkom zavodu, a sada je na školi. Bavi se proučavanjem Myriapoda, pa je svoje radove tiskao u Glasniku.

Dr. Stjepan Čanađija (16. kolovoza 1912.) rodio se u Zagrebu, u Gornjemu gradu, tako reći u sjeni velike muzejske zgrade. Sve škole završio je u Zagrebu, gdje je diplomirao iz prirodnih nauka na Mudroslovnom fakultetu, a 1941. je doktorirao kod Krunoslava Babića. Jedno je vrieme bio asistent na Zooložkom zavodu (1937.—1941.), a sada je nastavnik prirodnih nauka na Domobranskoj zastavničkoj školi u Zagrebu.

Mnogo je surađivao u »Prirodi«, »Nastavnom vjestniku«, »Omladini« i dr. časopisima s popularno-znanstvenim člancima, a najveća mu je radnja do sada njegova disertaciona razprava: »Značenje rezervnih stanica u tielu briofilnih Tardigrada« (Nastavni vjesnik, 1941.). Sada iztražuje faunu Gordiida.

4. ZAKLJUČAK

Iz ovoga maloga i sistematskoga pregleda, kako smo ga mogli dati na nekoliko stranica prostora, koje nam stoji na razpolaganje, možemo barem donekle razabrati obrise, kojim putem i kako kreće razvoj hrvatskih prirodnih nauka. Izvući iz svih tih imena, iz svih tih njihovih radova, koji se malo pomalo gomilaju u konačnu i pravu sliku našega duševnoga iživljavanja na području prirodnih nauka, nije sada težko. Put, kojim teče i kojim polazi naša nauka, postaje svakoga dana sve jasniji. Imena naših drugih znanstvenih radnika izlaze već iz okvira našega zadatka, jer samo djelomično zasiecaju u područje zoologije i prelaze na područje čiste biologije (Zarnik, Lorković), ili opet biokemije, primienjene zoologije (Planičć) i t. d. Ali jedno što možemo odmah jasno uočiti, to je nit, koja logično veže najmlađe naše zoologe s onima najstarijima, nit, koja ne gubi svoj kontinuitet niti onda, kada se to na mahove pričinja. Samo tako nam može onda slika toga našega razvoja u nauci biti jasna.

Danas novi problemi i nova pitanja muče glave prirodoslovaca. Dok su se prije iztraživači bavili uglavnom faunističkim radovima, dok su oni zapravo odkrivali sve moguće životinje, koje dolaze na području naše domovine, dotle vidimo, da se danas pokreću kod naših ljudi i ostala pitanja. Pitanja, koja muče glavu svakoga biologa i koja nam govore o problemima života. To su novi zadatci i novi putovi, kojima se kreće napried u cielome svietu, pa se tako kreće i kod nas. Putovi, koji nam sve više odkrivaju veliki stupanj nadarenosti našega naroda i naših umova.

5. VAŽNIJA ZNANSTVENA DJELA SA PODRUČJA HRVATSKE FAUNISTIKE
(U KOLIKO NISU VEĆ SPOMENUTA)

Dr. K. BABIĆ: Pogledi na biologičke i bionomičke odnose u Jadranskom moru. Djela Akademije 1911.
— Građa za poznavanje hrvatske faune hidroidpolipa, Zagreb 1898.

M. BOTTERI: — Regnum animale. »Rad. Akademije« XXVII.

S. BRUSINA: Contribuzione della Fauna dei Molluschi dalmati. »Soc. zool. - bot. di Vienna«, 1866.
— Prinesci malakologiji hrvatskoj, »Rad Akademije« I., 1867.
— Gasteropodes nouveaux de l' Adriatique. »Journal de Conchyliologie« XVII. Paris 1869.

S. BRUSINA i V. KLAIĆ: Životinje u Hrvatskoj. — »Prirodni zemljopis Hrvatske«, 1878.

Dr. L. CAR: Ein Beitrag zur Copepoden Fauna des Adriat. Meeres, 1884.
— Prilog za faunu Crustaceja. »Glasnik H.P.D.« Zagreb, 1901.

F. CARRARA: Fauna (La Dalmazia descritta. Zara, 1846—1848).

N. DAMIN: Prilog fauni dalm. i istar. pauka, 1896.

J. ETTINGER: Sriemsko-slavonsko-hrvatske divje životinje, zvieri i ptice sa dodatkom najlagljeg i točnog načina nadjevanja i nagačenja istih. Zemun, 1859.
— Popis zvjeradi i divljači u Hrvatskoj i Slavoniji koncem g. 1880. »Šumarski list« III., Zagreb 1881.

D. HIRC: Die Mollusken-Fauna des liburnischen Karstes. »Zoolo. Bot. Gesel«. Wien 1881.
— Životinje okolice Severinske, Vienac 1881
— Nove ptice hrvatske faune 1908.

A. E. JURINAC: O ribah u Dravi, Plitvici i Bednji. Varaždin 1880.
— Kičmenjaci okolice Varaždinske. Varaždin, 1887.
— Leptiri velikaši (makrolep.) okolice Varaždinske, Varaždin 1884.

M. KIŠPATIĆ: Životinje našozemske i njeke tudjozemske I., II. Sv. Jeronim, Zagreb, 1875.

G. KOLOMBATOVIĆ: Gli uccelli della Dalmazia, Split 1880.
— Pesci delle aque di Spalato e Catalogo degli anfibi e dei rettili dei contorni di Spalato, Split 1881.
— Imenik kralježnjaka Dalmacije (I. Sisavci i ptice), Split 1885.

A. KORLEVIĆ: Prilozi poznavanja hrv. opnokrilaca, Zagreb 1885.

A. STOSSICH: Fauna Adriatica I. Trst 1864.

M. VODOPIĆ: Fauna Dalmata, Zadar 1874.

LJ. VUKOTINOVIĆ: Fauna leptirah u okolišu zagrebačkom. Rad Akad. XLVIII. 1879.

BOGOSLOVLJE

A. KATOLIČKO — B. ISLAMSKO

A. KATOLIČKA BOGOSLOVNA ZNANOST KOD HRVATA

Napisao prof. dr. ĐURO GRAČANIN

1. Uvodne primjetbe
2. Od prvih početaka do 1874. Bogoslovska književnost ovoga doba
3. Od 1874. do naših dana
4. Važnija djela i članci na području bogoslovske znanosti kod Hrvata

1. UVODNE PRIMJETBE

Redci, koji sliede, nemaju namjeru dati kakav svestran i izcrpiv rad o bogoslovnoj znanosti kod Hrvata. Posao takvog obujma tražio bi ne jedan kratki prikaz, nego, bez sumnje, nekoliko debelih knjiga, a prema tome i duge godine strpljivog iztraživalačkog rada. Jedno je i drugo izvan domašaja ove radnje. Ona bi stoga htjela biti sasvim letimičan pregled kroz ono, što je kod nas Hrvata na području ove znanosti kroz stoljeća učinjeno, što je napose kod nas učinjeno u novija vremena.

Po svojoj etomologiji bogoslovlje, teologija, znači isto, što i rieč odnosno znanost o Bogu. U starija vremena, kad je čovječanstvo, prelazeći od jednobožtva k višebožtvu, kolebalo u svom poimanju božanstva, upotreba je same rieči bila prilično raztezljiva, pa su teolozima bili nazivani pjesnici, koji su ma šta o bogovima pisali. S pojavom kršćanstva, odnosno izravnom intervencijom Božjom, dolazkom naime Isusa Krista na sviet, pojam teologije poprima sve točnije i sve zamašnije značenje. Kod prvih crkvenih učitelja i otaca on označuje nauku o jednom i trojstvenom Bogu, a kod skolastika, već od XIII. st., bogoslovlje obuhvaća ne samo znanost o Bogu, nego i o ljudima, u koliko su u odnošaju s Bogom, s dva glavna diela: dogmatikom i moralkom. Njima su kasnije dodane i neke druge discipline, koje se bilo izravno bilo neizravno na njih odnose.

2. OD PRVIH POČETAKA DO 1874.

U poviesti svih, a napose evropskih naroda bogoslovlje je zauzimalo vrlo važno mjesto. Uz medicinu i pravo, ili još prije njih, ono se pojavljuje na prvim sveučilištima Evrope i stvara djela, koja po svom obsegu, kao i po svom znanstvenom karakteru, ne zaostaju ni za kojom od tadanjih znanosti. Ono je, začudo, i kod nas Hrvata, ma da smo bili »predziđe kršćanstva« — i kao takvi stalno ometani u mirnom znanstvenom nastojanju od raznih najezda — dalo liepih plodova.

Prvi početci bogoslovnog rada kod nas Hrvata u najužoj su vezi s našim obćim kulturno-prosvjetnim naporima. Hrvati su se vrlo rano krstili i time ušli u sklop zapadno-stvaralačkih pregnuća, posebno na znanstvenom polju. Već u IX. st. s osnutkom škola po benediktinskim samostanima, počinje se gajiti teologija, a s njome u najužoj vezi i filozofija.

Godine 925. na poticaj pape Ivana X., a za hrvatskog kralja Tomislava, snažno se započinje razvijati crkveno školstvo, osobito u svrhu odgajanja svećeničkog podmladka.

Kasnije se javljaju dominikanske škole, u kojima se kao temeljne nauke poučavaju filozofija kao priprava za teologiju, dogmatika i kršćanska etika. Već od 13. st. nastoji se taj rad organizirati po uzoru ostalih evropskih učilišta, te se u predavanjima uzimaju kao temelj velike teološke sume i djela: Petra Lombardskog, Aleksandra Haleškog, Alberta Velikog i, osobito, Tome Akvinskog.

Znatan dio zasluga oko promicanja bogoslovlja kod Hrvata pripada zagrebačkoj biskupiji.

Već se od osnutka zagrebačke biskupije god. 1094. radilo pojedince, a možda i skupno, na izobražavanju budućih svećeničkih kandidata. Kada se je u tom pravcu počelo sustavnije raditi, nije posve utvrđeno, ali sigurno je, da je zavod za zajedničku bogoslovsku formaciju postojao u Zagrebu već u drugoj polovici XIII. stoljeća. U kaptolskim se naime statutima iz 14. st. tvrdi, da je zagrebački biskup August Kažotić, koji je djelovao od 1303. do 1322. preustrojio sjemenište, a on ga očito ne bi bio mogao preustrojiti, da već nije postojalo.

Nastavni sustav toga razdoblja nije poznat, ali je vjerojatno bio analogan onome iz XV. i prve polovice XVI. st.: postojala su tri odjeljenja: u prvome se učila gramatika, u drugome, za naprednije, logika, a u trećemu bogoslovlje. Šteta je, da nam ništa potanje nije poznato o načinu, kako se bogoslovlje obučavalo. Zna se tek toliko, da je sjemeništnu nastavu nadzirao kanonik lektor, a obučavao svećenik sublektor. Poznato je međutim i to, da su zagrebački biskupi slali sposobnije svećenike u inozemstvo, na zapadna sveučilišta, da se poslije povratka bave

znanošću i rade na obučavanju mladeži. Što više, da bi tim budućim znanstvenim radnicima bio osiguran nesmetan rad oko vlastite izobrazbe, bilo je odlučeno, da kanonici, koji u inozemstvu studiraju, imadu iste plaće kao i oni, što vrše službu kod kuće.

Da napori u tom pravcu nisu bili uzaludni, svjedoče i rukopisi iz toga vremena, što su ih pisali »decretorum doctores«, koji su svršili nauke u tuđini. Neki su, nažalost, bez imena autora, ali kod nekih je ime sačuvano, kao na pr. Decretalium libri descripti per Blasium de Marowcha can. zagr. anno 1467. Taj golemi foliant u nadbiskupskoj biblioteci, cielo crkveno pravo, izpisao je Blaž iz Moravča, kako je sam pribilježio: »Patavii 1463... sub clarissimo utriusque iuris doctoris doctore d. Angelo de Castro«.

Još se jače počelo raditi na promicanju bogoslovlja, kad je prema zaključcima tridentinskoga sabora biskup Juraj Drašković g. 1564. osnovao pravi »Seminarium clericorum«. Ma da nam pojedinosti toga Draškovićeva nastojanja nisu poznate, znamo, da je već 1576. to sjemenište bilo smješteno u zgradi bivšega kanonika Franje Filipovića, koji se — zarobljen od Turaka — poturčio. Izgleda, da je naučna osnova, koja je u sjemeništu vriedila, bila slična onoj, što ju je propisao papa Klement VIII.

Od početka XV. st. velike zasluge za unapređivanje bogoslovske znanosti stječe pavlinski red podižući znameniti samostan u Lepoglavi, koji najprije otvara »seminarium studiorum« (neka vrsta gimnazije), a zatim visoku teološku i filozofsku školu.

Među profesorima, koji su u njoj predavali spominju se: Jakob Obostranec, L. Jambreković, I. Stančić, A. Turković i dr. Neki su od profesora toga vremena u Remetama, kao F. Jozefović, čija se rukopisna predavanja nalaze u sveučilištnoj knjižnici.

Ova se lepoglavska škola pretvorila doskora u akademiju s povlasticom davanja akademskih stupnjeva te je prvi doktorat filozofije podieljen 1674., fra Ladislavu Landaru, (učeniku Adalberta Turkovića), a prvi doktorat teologije 1715. Značajno je, da su na školu dolazili i Mađari. Pavlinsku filozofiju i teologiju posjećivali su u glavnom članovi reda, pa je za hrvatski tečaj bio poseban učitelj.

Novi zamah dobila je bogoslovska znanost i dolazkom otaca isusovaca u Zagreb, 28. listopada 1606. Već 1607. oni osnivaju u Zagrebu prvu javnu školu (gimnaziju), a nekoliko godina kasnije — uz pomoć biskupa Franje Ergeljskog — osnivaju i bogoslovski fakultet, zapravo akademiju, gdje se je uz teologiju predavala i filozofija.

Pobudom i darom kanonika i prepozita zagrebačkog kaptola Nikole Dianeševića osnovan je i fakultet filozofije, što je mnogo doprinielo procvatu i same teologije. Zasluga su za sve ovo imali osim spomenutih i poznati hrvatski spisatelj Juraj Habdelić, rektor isusovačkog kolegija, umni profesor filozofije Stjepan Glavač, te ostali profesori: I. Grančić, M. Škrlec, B. Humski, F. Jambreković, I. Laurenčić i dr.

Ova je isusovačka škola kasnije uzdignuta na stupanj sveučilišta, univerze, poveljom cara i kralja Leopolda, izdanom u Ebersdorfu 23. rujna 1669. primajući sva ista prava i povlastice, što su ih imala ostala sveučilišta u Kölnu, Beču, Mainzu, Ingolstadtu, Pragu, Olomucu, Grazu, Trnavi i Košicama.

U zbilji je ovaj akt Leopoldov ostao bez učinka sve do 3. studenog 1671., kad je u saboru kraljevine Hrvatske i Slavonije povelju pročitao protonotar kraljevstva Nikola Patačić, a staleži je priznali i prihvatili, dakako »salvis iuribus et libertatibus regni in suo vigore permanentibus«.

To je dalo povoda novim pobudama, pa se u XVIII. stoljeću nastojalo i oko podizanja zgrade bogoslovskog fakulteta, a počeli su se javljati i zakladatelji. Tako je Tomo Augustić (1702.) zagrebački kanonik ostavio 3600 forinti za razširenje teoložkog fakulteta, a tu je svotu zagrebački kaptol povisio 1746. na 15.000 rajnskih forinti s namjerom, da se na isusovačkoj akademiji osnuju tri stolice za skolastičku bogosloviju. Tako je također protonotar Juraj Plemić darovao isusovačkoj akademiji 3000 forinti, da se prihodom od te glavnice uzdržava poseban profesor kanonskog prava.

Na ovaj je način isusovačka akademija god. 1746. imala podpunu bogosloviju s 15 profesora, i to 6 za teologiju, 3 za filozofjiu, a 6 za gimnaziju. Od profesora teologije bio je jedan »professor controversiarum«, dva profesora »theologiae scholasticae seu speculativae«, jedan profesor »canonum« i dva profesora »theologiae moralis seu casuum conscientiae«. God. 1753. bio je na akademiji 631 đak, od čega 246 bogoslova i filozofa, dok su ostalo bili gimnazijalci.

Rad je na akademiji, posebno na fakultetu teologije i filozofije, bio vrlo intenzivan pa su slušači svake godine održavali javne dispute, tiskali teze, koje su branili, a ponekad su tiskali i radove svojih profesora ili drugih učenjaka. Godine 1770. osnovao je zagrebački biskup Ivan Krst. Paxy još daljnje profesure: za svete jezike i Sv. Pismo, za crkvenu poviest, te za duhovno govorničtvo, tako, da je bogoslovija postala u svemu ravna stranim bogoslovskim fakultetima.

Osim ove akademije u Zagrebu imali su isusovci od 1709. i malu akademiju u Požegi, u kojoj je jedan profesor podučavao bogoslovlje, a dvojica filozofiju.

Poslije ukinuća isusovačkog reda njihov je teoložki fakultet nastavio s radom u novoj akademiji znanosti u Zagrebu, sve do god. 1784. kad je odredbom Josipa II. premješten u središnje sjemenište u Zagrebu.

Obučavalo se tada prema Stock-Rautenstrauchovoj osnovi, po kojoj su jedne discipline pripravne, t. j. uvode u teologiju (teoložka enciklopedija, poviest bogoslovske literature, hermeneutika St. i N. zavjeta s uvodom u knjige

Sv. Pisma, patrologija), druge su pak strogo bogoslovske (institutiones, t. j. obći uvod u dogmatiku, posebna dogmatika s polemikom, moralno bogoslovlje, kanonsko pravo, pastirsko bogoslovlje). Pomoćne su i završne discipline bile: katehetika, liturgika i propovjedničtvo.

Jednaka je naučna osnova ostala i u središnjem sjemeništu u Zagrebu (»Facultas regia theologica in Seminario generali Zagrabiae«), kad je teološki fakultet iz akademije znanosti odredbom Josipa II. od 15. V. 1784. bio u nj premješten.

Godine 1787. preseljeno je odredbom Josipa II. zagrebačko sjemenište u Peštu, te je tamo ostalo oko 3 godine (do 1790.). Nakon toga ono se ponovno otvara u Zagrebu kao »Facultas theologica in Lyceo Episcopali« s četiri profesora i s prodirektorom na čelu. Godine 1866. ima zagrebački bogoslovski fakultet 8 profesora, a 1870. dobiva još dva.

Početkom XIX. st. živo se radilo na tom, da Senj i Đakovo dobiju također svoje biskupske liceje odnosno sjemeništa, što i uspije g. 1806. Znanstveni rad u tim novim bogoslovskim visokim učilištima razvijao se veoma snažno zahvaljujući spremi profesora, od kojih su neki bili upravo na glasu sa svoje učenosti. U Đakovu je dr. Jerko Andrić priredio (g. 1844.) i rukopis svoga »Pastiroslovja« na hrvatskom (»ilirskom«) jeziku, te se je po njem, ma da s raznih nedaća nije bilo objelodanjeno, predavalo sve do god. 1886.

Franjevački red počeo je također vrlo rano njegovati bogoslovske nauke u našim krajevima, ali zbog raznih okolnosti nije se odmah pristupilo osnivanju visokih teoložkih i filozofskih učilišta. Prva takva franjevačka učilišta osnovana su u prvoj polovici XVIII. stoljeća u Osieku i Zagrebu, zatim u Makarskoj, a također i po drugim mjestima, gdje se za ondašnje prilike razvijao prilično velik rad.

No još davno prije toga naši su franjevci razvijali veliki rad u inozemstvu po stranim teoložkim fakultetima, o čemu nam najbolje svjedoče imena slavnih njihovih ljudi, kao što su bili filozofi Juraj Dragišić, Benko Benković, profesor na Sorboni, Tomo Osoranin i mnogi drugi.

BOGOSLOVSKA KNJIŽEVNOST OVOG DOBA

Kakav sustavni popis radova od prvih početaka pa do razdoblja, koje netom spomenusmo, ne bi dakako ovdje bilo moguće dati. Većina je, osobito starijih, rukopisa vjerojatno zagubljena ili zametnuta po raznim pokrajinskim bibliotekama, samostanskim knjižnicama, koje su uspjele sačuvati kakav takav kontinuitet u sabiranju našeg bogoslovskog književnog blaga. Ovo, što ćemo ovdje donieti, sigurno je tek neznatan dio onoga, što je tokom stoljeća bilo objavljeno.

Među nastarije bogoslovske publikacije kod Hrvata spadaju glagolske crkvene knjige, kao što su bili misali, breviari, evanđelistari, oficiji za pojedine svetkovine, obrednici, psaltiri, izvadci iz evanđelja i djela apostolskih, formule raznih blagoslova, kojih početci sežu u X. i XI. stoljeće, i t. d. Kasnije se javljaju i djela vjersko-poučnog sadržaja, propoviedi, izvadci iz djela crkvenih otaca i molitvenici na latinskom i hrvatskom jeziku. Značajka je nekih, osobito prvih bogoslovskih radova, da nisu išli za kakvom osobitom izvornošću, nego su, prema običajima vremena, donosili i tuđe radove u narodu pristupačnom jeziku. Drugi su, naprotiv, djela velike naučne vriednosti. Od prvih sačuvanih rukopisa i tiskanih djela spominjemo ove:

IZ XIV. STOLJEĆA:

Cvet vsake mudrosti, djelo filozofsko-moralnog karaktera prema jednom talijanskom djelu,

Ivančićev zbornik (Glavotok na Krku) sadržava razne bogoslovske traktate.

IZ XV. STOLJEĆA:

Zerzalo (Vatikan, prepisao **Žakan Luka za popa Grgura**) vjerojatno također prievod s talijanskoga, dogmatsko-moralni priručnik za glagoljaše,

Kvadriga **popa Šimuna Grebla** (Beč), tumačenje deset zapoviedi Božjih i o krepostima vjere i ufanja i ljubavi,

Antonin (»dobri i svršni nauk vsakom redovniku«) uputa za svećenike prema djelu sv. Antonina biskupa iz Firenze; najstariji je rukopis ovog djela u Zagrebu **HA** (IV.a 92).

Milčetićev rukopis (bez naslova) iz Dobrinja, sadržava razna moralna tumačenja,

Jedno filozofsko djelce biskupa **Nikole Kotoranina** (1461. do 1470).

Ljubljanski rukopis (sveuč. knjižnica) sadržava tumačenja sv. sakramenata i kratak nauk o deset zapoviedi Božjih.

IZ XVI. STOLJEĆA:

Dminićev zbornik (Jakova Dminića kanonika s Krka) djelo moralnog sadržaja,

Spovid općena od **Jakova Blažiolovića**, Senj 1496. (prievod),

Naručnik plebanušev, Senj 507. prievod djela Manipulum curatorum od **Guidona**,

Rafael Levakovic, Nauk karstjanski, Rim 1628.

Svitlost duše verne, prievod s latinskog (Košljun, franjevačka knjižnica),

Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis, filozof slavan u domovini, a još slavniji u inozemstvu, rođ. 1463., umro 1520.) napisao je nekoliko djela, osobito s područja filozofije. Među ostalim Dialektiku i »De natura coelestium spirituum quos angelos vocamus« (Flor. 1499.).

Ivan Polikarpo, »Totius humanae vitae modus«, 1522, 4 knjige.

Juraj Dubrovčanin (Georgius Raguseus), »Disputationum peripateticarum« vol. unum); zatim Epistolarum de logica, rhetorica, aliisque scientiis libri tres; Commentarium in artem Raymundi Lulli; Commentarium in universam Aristotelis philosophiam tomi X; Commentaria in IV. lib. magistri sententiarum. Juraj Dubrovčanin bio je vrlo uvažen i istaknut filozof svoga vremena.

Benko Benković, profesor na Sorboni, pisac je mnogih djela, među ostalim: Scot. subt. Epidicticon, Praedicamentorum, Perihermeneias, Elenchorum priorumque libri... pristine integritati restituti, 15 vol.

Grgur Budisalić (umro 1550.) napisao je množtvo razprava o neumrlosti duše, o Bogu i stvorovima, etičke razprave i t. d.

Augustin (Stjepan) **Nalješković**, profesor u Bologni i Mletcima, a kasnije biskup trebinjski (umro 1527.) objelodanio je Commentarium in I. Sententiarum, te prima pars Summae Theologicae S. Thomae. (Venet. 1509.).

Kliment Ranjina (umro 1559.) napisao je oko 15 raznih djela.

Ambrozij Gučetić (Gozeus), Correctiones in Commentarios Ludovici Vives in Libros S. Augustini de Civitate Dei, i još jedno filozofsko djelo.

Bazilije Gradić, »Libarze od dievstva i dievickog bitya« (1566.), te »Libarze veleduhovno i bogoljubno od molitve« (1567.).

Matija Jerković: »Razmišljanja bogoljubna« (Mletci god. 1582.).

Matija Divković: »Nauk karstianski za narod slovinski« Mletci 1631. i neke dr.

Stjepan Gradić: »Disputatio de opinione probabili«, te »Peripateticae philosophiae pronuntiata disputationibus proposita a St. Gradio«.

Benko Rogačić: »Euthymia, sive de tranquilitate animi« (Rim, 1690.), te »Unum necesarium« djelo više puta izdano na latinskom i talijanskom jeziku.

Bartol Kašić: »Zarcalo navuka karstjanskog«. »Perivoj od dievstva« (Mletc i1682.), te »Svetodajnik penitenciru apostolskomu« (Rim, 1640.).

Franjo Glavinić: »Svitlost duše verne« (Mletci 1632.), »Raj duše«, (Padova 1640.).

Mihajlo Radnić: »Pogardjenije izpraznosti od svieta« (Rim 1683.) i »Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje«, obje su knjige moralnog sadržaja.

Vital Andriašević: »Put od raja« (Mletci 1686.), »Razgovor duhovni duše bogoljubne« (Jakin, 1679.).

Ivan Ančić: »Vrata nebeska i život vični« (Jakin 1678.), »Svitlost karstjanska i svitlo duhovno« (Jakin 1689.).

Ivan Borea: »De potentiis animae« (pod kraj 17. st.).

Grgo Arbić: »Summulae P. Hispani ad mentem D. S. Joannis D. Scoti« (neobjelodanjen rukopis iz 17. st.).

Tom. Babić: »Cvit razlika mirisa duhovnog« (Mletci 1726.).

Antun Kadčić: »Bogoslovlje diloredno iliti rukovođ slovinski za poznavanje svetoga reda« (Bologna 1729.), djelo rađeno po nauci sv. Tome Akv. i po propisima trident. sabora.

Andrija Kačić Miošić: Elementa peripathetica juxta mentem subtilissimi Doctoris . . . (1752.).

Stjepan Rožić (Rosa), »Compendium logicae historico-dogmatico-practicum« (18. st.).

Ruđer Josip Bošković, najslavniji i najpoznatiji hrvatski učenjak, koji je uz mnoge razprave fizičkog i matematičkog sadržaja napisao i dosta filozofskih djela na l[illegible] je[illegible] među ostalim: »De natura et usu infinitorum et infinite parvorum« (Rim 1741.); »De viribus vivis« (Rim 1745.); »De lege virium in natura existentium« (Rim 1755.); »Philosophiae naturalis theoria redacta ad unicam legem virium in natura existentium«, 1. izd. 1758. Beč, i dr.

Josip Banovac: »Pripoviedanja na svetkovine korizmene« (Mletci, 1737.).

Jerolim Filipović: »Propovidanja nauka kršćanskoga« (Mletci 1759.).

Marko Dobretić: »Kratko skupliegne chiudoredne iliti moralne bogoslovicze svarhu sedam katoliscanske czarkve sakramenatah . . . za općenu službu parokah ili župnikah naroda slovinskoga složeno i skupljeno na slavni ilirički jezik« (Ancona, 1782.).

Čitavo 18. a i dobra polovica 19. stoljeća odlikuje se velikom propovjedničkom literaturom, koju ovdje dakako ne možemo navoditi.

3. OD 1874. DO NAŠIH DANA

Ma kako skromni izgledali neki od spominjanih radova i napora u pravcu podizanja bogoslovske znanosti, oni su svi imali svoje značenje i doprinosili budućem razvitku bogoslovlja kod Hrvata.

Kad je god. 1874. otvoreno Strossmayerovo sveučilište, bogoslovski je fakultet mogao odmah započeti s radom u sva četiri tečaja, jer je od prije postojao kontinuitet i jer je sve dobro bilo pripremljeno. Naučna je osnova bila u skladu s osnovama po ostalim teoložkim fakultetima, a slušači sa svršenom srednjom školom bili su jamstvo, da će se rad po toj osnovi moći uspješno razvijati. I profesori su već bili tu, sve od reda nekadanji đaci poznatih inozemnih bogoslovskih fakulteta, a tada već višegodišnji predavači u zagrebačkom bogoslovskom učilištu. Tako su 27. travnja 1874. imenovana prva tri javna redovna profesora i to: dr. Juraj Posilović, za Sv. Pismo N. Z., dr. Antun Kržan za posebni dio dogmatike i dr. Franjo Iveković za Sv. Pismo St. Z.

Kad su se oni konstituirali tako, da je dr. Juraj Posilović izabran prvim dekanom, dr. A. Kržan prvim prodekanom fakulteta, predložili su ostale profesore, te su na njihov priedlog imenovani 24. kolovoza 1874. dr. Matija Štiglić, iz senjske biskupije red. profesorom za pastirsko bogoslovlje, dr. Josip Stadler izvanrednim profesorom za obći dio dogmatike, dr. Josip R'eger izv. prof. za crkvenu poviest, dr. Ivan Koharić iz đakovačko-sriemske biskupije, izv. profesorom za crkveno pravo i dr. Feliks Suk izv. prof. za moralno bogoslovlje. Taj je prvi izbor bio dokazom, da je promicanje bogoslovske znanosti osnovna misao novoga fakulteta, jer su zaista bili birani ponajsposobniji, bez obzira na pripadnost ovoj ili onoj biskupiji, a toga se je načela držao bogoslovski fakultet i pri svojim kasnijim biranjima.

Prema § 49. sveuč. zak. naučna osnova Bogoslovskog fakulteta razpoređivala je cjelokupno gradivo na četiri godine, a bila je uglavnom onakva, kakva je od 1859. vriedila za austrijska sveučilišta, te je kao takva ostala na snazi sve do 1918. Silni međutim razvitak teoložke znanosti doveo je do diferenciacije naučnih predmeta posljednjih desetljeća, te je potakao evropske bogoslovske fakultete, da za novonastale struke osnuju i nove katedre. Zbog posebnih okolnosti na zagrebačkom Bogoslovskom fakultetu nije bilo moguće odmah pristupiti podpunoj reformi u tom pravcu, nego se ona postepeno provodila.

U svom današnjem obsegu teologija uz dogmatiku, moralku, crkveno pravo, te crkvenu poviest, koje su nauke već odavna postojale po svim bogoslovskim fakultetima obuhvaća ponajprije kao pripravu za gornje discipline cjelokupnu sistematsku filozofiju (uvod u filozofiju, logiku, empirijsku i racionalnu psihologiju, noetiku, teodiceju, etiku, filozofiju religije) te poviest filozofije; zatim ogromna područja komparativne poviesti religija i psihologiju religije, nauku o razumskim temeljima objave (apologetiku ili t. zv. osnovno bogoslovlje), uvod u knjige St. i N. Zavjeta, egzegezu Sv. Pisma, uporedno bogoslovlje, poviest dogmi, patrologiju, liturgiku, pasto-

ralnu medicinu, biblijsku i starokršćansku arheologiju, misiologiju, sociologiju, teoretsku pedagogiku, retoriku, homiletiku, crkvenu glasbu, te kod nas Hrvata i staroslovenski jezik i literaturu. Ova obširnost objašnjava nam činjenicu, da je bogoslovlje nazivano najobsežnijom suvremenom znanošću, te da je studij bogoslovlja posebnom odredbom pape Pija XI. produljen po svim fakultetima svieta na sedam podpunih godina.

Danas kod nas osim zagrebačkog Bogoslovskog fakulteta rade na promicanju bogoslovske znanosti još i ova visoka teoložko-filozofska učilišta: biskupijska: u Đakovu i Sarajevu, redovnička: u Sarajevu, Mostaru, Makarskoj i Dubrovniku, a osim ovih velik broj pojedinaca.

Zahvatiti u sav ovaj rad unazad posljednjih šestdesetak i više godina, da se o njem dobije ma kakav točan kritički prikaz unutar obsega ove radnje, bilo bi odveć težko. U ostalom, velik dio podataka nalazi se u ovim djelima:

Sveučilište u Zagrebu 1874.—1924. Spomenica Akademičkog senata, Zagreb 1925.

Godišnjak sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1924.-1925.—1928.-29., Zagreb, 1929.

Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933.-34.—1938.-39., Zagreb, 1940.

Dr. A. Živković: Starija hrvatska bogoslovska književnost, Bogoslovska Smotra XXVI. (1938.) str. 345.

ČASOPISI I IZDANJA

Od naših bogoslovnih časopisa treba na prvom mjestu spomenuti: »Bogoslovsku Smotru« organ »Hrvatske bogoslovske akademije« u Zagrebu, zatim poviestni časopis »Croatia Sacra«, izdanje iste ustanove; nadalje »Vrela i Prinosi« izdanje oo. isusovaca u Sarajevu pod uredničtvom dr. Miroslava Vanina, dopisnog člana Hrvatske akademije. U istom smjeru, samo obazirući se više ili manje i na nestručnjačku čitalačku publiku pišu časopisi: »Život«, izdanje oo. isusovaca u Zagrebu, »Nova Revija« izdanje oo. franjevaca u Makarskoj, »Duhovni život« izd. oo. dominikaca u Zagrebu, te brojni drugi biskupijski i ini listovi, kao »Katolički list« u Zagrebu, »Vrhbosna« u Sarajevu, »Đakovački Glasnik« u Đakovu, »Kršćanska Škola« u Zagrebu, liturgijski časopis »Život s Crkvom« na Hvaru i t. d. Listova, koji uz ostalo i populariziraju bogoslovske znanosti, imade kod nas velik broj, a to su osim tjednih listova, kao što su sarajevski »Katolički tjednik« i zagrebačka »Nedjelja«, brojni »glasnici« i drugi slični listovi. Osim ovih periodičkh publikacija, objelodanjuju se kod nas brojna djela iz područja bogoslovlja i filozofije, a postoji i nekoliko nakladnih knjižnica, koje izdaju bilo izvorna djela, bilo prievode. Takve su: »Suvremena pitanja« u nakladi oo. franjevaca u Mostaru, »Istina« u nakladi oo. dominikanaca u Zagrebu, »Vrelo Života«, knjižnica za duhovni život, i druge. Do svjetskog rata djelovao je i vrlo ugledan časopis (ne novine, koje su tek kasnije pod tim imenom počele izlaziti) »Hrvatska Straža«.

NAUČNA IZDANJA HRVATSKE BOGOSLOVSKE AKADEMIJE U ZAGREBU

S. Zimmermann: Temelji psihologije. Zagreb 1923. (u nakladi HBO).

D. Mandić: De legislatione antiqua ordinis fratrum minorum. Mostar, 1924. (Primljeno medu izdanja HBA).

P. Vlašić: Psalmi Davidovi. Svezak II. Dubrovnik 1924. (Primljeno medu izdanja HBA).

P. Vlašić: Psalmi Davidovi. Svezak III. Dubrovnik 1924. (Primljeno medu izdanja HBA).

P. Vlašić: Psalmi Davidovi. Svezak IV. Dubrovnik 1925. (Primljeno medu izdanja HBA).

P. Marić: J.: Celebris Cyrili Alexandrini formula christologica de una activitate Christi in interpretatione Maximi Confesoris et recentiorum theologorum. Zagreb 1926. (Preštampano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA).

J. Šimrak: De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica seculis XVII. et XVIII. Zagreb 1926. (Izdanje HBA).

S. Zimmermann: Psihologija za srednja učilišta. I. izdanje. (Primljeno medu izdanja HBA).

F. Šanc: Sententia Aristotelis de compositione corporum e materia et forma in ordine physico et metaphysico in elementis terrestibus considerata. Zagreb 1928. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA).

J. Jelenić: Povijest Hristove Crkve. III. knjiga. Zagreb 1928. (U nakladi HBA).

J. Oberški: Atos i crkveno jedinstvo. Zagreb 1929. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA).

A. Spiletak: Biskup J. J. Strossmayer u vatikanskom saboru. Zagreb 1929. (U nakladi HBA).

D. Kniewald: Pastirsko bogoslovlje. Svezak I. Zagreb 1930. (U nakladi HBA).

M. Vanino: Povijest filozofijske i teologijske nastave u Isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633.—1773. Zagreb 1930. (U nakladi HBA).

J. Marić: Nova formulae christologicae Leonis I. Magni Papae de Christi activitate interpretatio. Zagreb 1932. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA).

J. Marić: Pseudo-Dionysii Areopagitae formula christologica celeberrrima de Christi activitate theandrica. Zagreb 1932. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA). Krivo stoji: svezak XIV.

A. Živković: Enciklike pape Pija XI. za moralno socijalni preporod društva. Zagreb 1931. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA).

A. Živković: Eugenika i moral. Zagreb 1933. (Pretiskano iz Bogoslovske Smore kao izdanje HBA).

V. Keilbach: Problem religije. Kritičko-sistematski osvrt na noviju filozofiju i psihologiju religije. Zagreb 1935. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA). Krivo stoji: Rasprave, svezak XI.

A. Sović: Knjiga o Jobu. Stihometrijski prievod s bilježkama. Zagreb 1942. (Pretiskano iz Bogoslovske Smotre kao izdanje HBA). Krivo stoji: V. svezak naučnih izdanja.

NAUČNO-POPULARNA KNJIŽNICA HRVATSKE BOGOSLOVSKE AKADEMIJE U ZAGREBU

A. Gahs: Krapinski čovjek i njegovi savremenici.

A. Živković: Jedinstvo kršćanske kulture.

F. Barac: Djevica-majka i Spasitelj u sumerskoj religiji. (Bilo u pripravi, ali zbog smrti pisca nije izašlo).

A. Živković: Kulturni boljševizam.

POSEBNI ODTISCI IZ »BOGOSLOSKE SMOTRE«, OBJELODANJENI KAO POSEBNA DJELA

Barac Fran dr.: Pokojni Dr. Ante Bauer, nadb. zagrebački

Gračanin Đuro dr.: Odnošaji naravnog i nadnaravnog reda.

Guberina Augustin dr.: Nacionalizam i katolicizam sv. Ćirila i Metoda.

Šegvić Kerubin: Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili skizma u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Spiletak Andrija dr.: Je li biskup Strossmayer bio liberalan katolik ili pobornik pokreta za osnivanje narodne crkve?

Guberina Augustin dr.: De conceptu Petrae ecclsiae in ecclesiologia byzantina.

Spiletak Andrija dr.: Strossmayer o slobodnim zidarima.

Živković Andrija dr.: Osnovne ideje »pozitivnog kršćanstva« u Njemačkoj (A. Rosenberg: Der Mythus des XX. Jahrhunderts).

Spiletak Andrija dr.: Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje.

Gračanin Đ. dr.: Naučni indeterminizam i mogućnost čuda.

Kukolja Stjepan: Obraćenje izabranog naroda.

Oberški Joannes dr: Num Gen. 15 componitur e duobus fontibus (J et E)?

Keilbach Vilim dr.: Problem intuicije.

Oberški Janko dr.: »I načini Bog Kainu (?)znak«.

Keilbach Vilim dr.: Ruđer Josip Bošković.

Oberški Janko dr.: O parusiji Ilije i Henoha.

Keilbach Vilim dr.: O psihologiji stigmatizacije.

Oberški Janko dr.: Tragovi predhistorijskog čovjeka u Palestini i susjednim krajevima.

Oberški J. dr.: Važnost iskopina u Ras eš-Šamra za biblijsku arheologiju.

Oberški J. dr.: Pregled biblijskih arheoloških istraživanja

Gračanin Đ. dr.: »Čudesna ozdravljenja« kod starih Grka

Gračanin Đ. dr.: Prvotni monoteizam i biblijska objava.

Oberški J. dr.: Socialni položaj žene po Hamurabiju u odnosu prema Mojsijevu zakonu.

Oberški J. dr.: Prorok Malahija.

4. VAŽNIJA DJELA I ČLANCI NA PODRUČJU BOGOSLOVSKE ZNANOSTI KOD HRVATA

Ovaj kratki pregled naše znanstvene bogoslovske građe prvi je pregled ove vrste. S ovim pak kratkim pregledom još ni približno nije iscrpljena naša znanstvena bogoslovska književnost i svestran bi prikaz njezin zahtievao daleko obsežnije napore u tom pravcu.

I. APOLOGETIKA

BAJIĆ O. L. — Civilizacija i nadnaravni život. — N R 8 (1929) II. 174—187

BARAC Dr. Fran — Apologetičke bilješke B S III. (1912) 90
Budizam i nauka o okulturnim okruzima B S XI. (1923) 222
Iz povijesti religija — B S V. (1914) 197
Je li Isus Krist živio? — B S II. (1911) 194
Je li religija apsolutno nužna? — K L 1895
O modernoj katoličkoj apologetici, habilit. radnja. — Požega 1907. — Tisak Hrvatske tiskare.
O religiji predpovijesnog čvjeka — B S IV. (1923)
O tajnoj ispovjedi — B S III. (1912) 417
Predhistorija, etnologija i znanost religija u apologetici — B S 1923 (11) 3—9
Prilozi dokazima za egsistenciju Božju — B S VII. (1916.) 190—196
Vjera i znanost — 1906

BOCK Ivan, Petar: — Aristid i njegova apologija kršćanstva — Ž I. (1928) 7—17
Sv. Cec. Ciprijan prvi afrički biskup-mučenik Ž (1932) 407

BRKOŠ Dr. — Ili kršćanstvo — ili — zdvojni pesimizam. — Ž 4 (1924) 203—209
Obrana svećeničkog celibata — N R 7 (1928) I. 3—12 II. 141—150

GABRIĆ A. — Islam u svietlu katolicizma — Ž (1939) 428

GRABIĆ Dr. O. P. — Euharistija u životu i u borbi sa nevjerom — IV—V N R 9 (1930) 251—264
Nagrđeno lice modernog Krista — N R 3 (1924) III. 225—242

GRAČANIN Dr. Djuro — Ciljevi i putevi modernizma B S XXVIII (1940) 241—268 separat 1940
»Čudesna ozdravljenja« kod starih Grka — B S 27 (1930) 260
Gimnazijalka Marija Bernardi, Sarajevo 1937
Idejna pozadina socialnog pitanja, V. 1934
Književnici-odpadnici, V. 1934
Kroz pedeset godina, jedan historički osvrt, V 1934
La personalité morale d'apres Kant et sa critique a la lumiere de la philopohie thomiste, 178 Paris, Mignard 1935.
Lurdska ozdravljenja u svijetlu nauke, Ž 1939
Moderni filozof branitelj kršćanstva, 138 Sarajevo 1935.
Moje uspomene na ličnost dra Ivana Merza, Sarajevo 1933
Naučni indeterminizam i mogućnost čuda, B S 26 (1938) 113, separat 1938.
Odnošaji naravnoga i nadnaravnoga reda B S 24 (1936), 137, 357, separat, 74 1936
Odnošaji života i molitve B S XXVIII (1940)
Predmet apologetike, B S 26 (1938) 53, separat 38, 1938
Problem duhovnog vodstva, V 1936
Prvotni monoteizam i biblijska objava B S 27 (1939) 441
Svećenici odpadnici, V 1937.
Svjedočanstvo mislioca Ž (1940) 1—10
Veličina ili bijednost, D Ž 1932
Vrijednost života, V. 1934.

GRIMM Dr. K. — Crkva i rat, Ž. XVI. (1935) 193—210
Istina će vas osloboditi, Ž XIV. (1933), 337—351
Kristova historijska ličnost, Ž (1936) 433
Marksizam ili katolicizam, Ž XV. (1931) 113—128
Na vjerskoj raskrsnici, Ž XII. 1931 1—12
Problem naše katoličke inteligencije, Ž XVIII (1937)

IVANOV Dr. P. — Kristovo Kršćanstvo — kulturna i nacionalna pogibelj — N R 6 (1927) I .3—6
Životna snaga kršćanske čistoće, N R 8 (1929) II. 141-155

KNEZOVIĆ Dr. fra O. Svećenik u službi čovječanstva N R 5 (1926) I. 41—47

KOLAREK Dr. N. — Ofenziva komunističke internacionale, K L 1936
Previranje i krize bolesnog ateizma K L 1935 15

NORDIĆ fra L. — Osuda političkog modernizma N R 6 (1927) II. 158—168

OBERŠKI Janko — Osnovi katoličke vjere — Zagreb 1941

PETROV Dr. O. S. — Moderni konvertiti, N R 4 (1925) 225 do 249, 335—353

P. D. — Može li patriotizam biti svrhunaravna kriepost N R 7 (1928) II. 150—161

RUDAN O. M .— Kler i redovničtvo u borbi za svoju slobodu N R 3 (1930) II. 103—121
Vjersko progonstvo u Meksiku N R I. 23—35

TALIJA O. U. — Da li su obraćenja k vjeri patološko duševno stanje u čovjeku? N R 2 (1923) I., II., III. 16—19, 152—166, 265—275

KRATICE:

BS — **»Bogoslovska Smotra«, Zagreb**
Ž — **»Život«, Zagreb**
NR — **»Nova Revija«, Makarska**
DŽ — **»Duhovni Život«, Zagreb**
KL — **»Katolički List«, Zagreb**
V — **»Vrhbosna«, Sarajevo**
ĐG — **»Đakovački Glasnik«, Đakovo**
K ŠK — **»Kršćanska Škola«**

ŠANC Fr. — Pozitivizam — izvor modernih zabluda, Ž. 2 (1928) 74—81

SERTILLANGES — Prirodna i nadprirodna objava (prievod) Ž. (1933) 385

STADLER Dr. Josip — Theologia fundamentalis, Zagreb 1898

X .Dr. — Papina poslanica o jedinstvu vjere u svietlu razuma i objave, N R 7 (1928) II. 113—123

ZIMMERMANN Dr. Stjepan — Ideologija kršćanstva — B S 18 (1930) 407

ZOVKO J. — Sv. Justin Filozof i mučenik Ž. 4 (1929) 193-216

ZRNO — Družtveni položaj mučenika za prošlost kršćanskih vjekova. Ž. (1932) 385

II. KOMPARATIVNA POVIEST RELIGIJA

A. Da li se čovjek razvio od životinje? Ž. 4 (1926) 237-239

BARAC Dr. Fran — Etnologisch-religionswissenschaftlicher Kurs für die Länder von Mittel und Osteuropa. B S 11 (1923) 362

— La III-éme Semaine d'Etnologie religieuse á Tilbourg (Hollande) 6—14 septembre 1922, B S 11 (1923) 63.

BOCK Iv. P. — Nešto iz komparativne poviesti religija Ž 2 (1923) 111—118

G. — Teorija evolucije i mimikrija kod mravi Ž. 3 (1927) 155—163

— Zar je uistinu čovjek potekao od životinje? Ž. 6 (1926) 359—362

GAHS Dr. Aleksandar — Beziehungen (des Asvamedha) zum »Semsseischen« Innerasien. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik Jahrgang IV. (1936) 239—403

— Budizam Zagreb 1924

— Die Menschenopfer des Zirkumpazifischen Gebietes und ihre mythologische Grundlage. Compte rendu de la 1-ére Session du Congres International des Sciences. Anthropologiques et Ethnologiques. Londres 1934 236-237

— Historijski razvoj porodice Zagreb 1932

— Kult lunariziranog praoca kod iztočnih poleosibirca

— Godišnjak sveučilišta u Zagrebu 1924-25/1928-29 Zagreb 1929 56—92

— Metoda etnologije i hierologije, B S 12 (1924) 188.

— Religija prakulture, B S 12 (1924) 447, 13 (1925) 92, 187, 440, 14 (1926) 36, 166.

— »Sveti dani« kod primitivnih naroda B S 27 (1929) 241

— Zircumpazifische Menschenopfer, — Geheimnisgesellschaften und Schamonenweilen in mythologischer Beleuchtung. Sitzungsberichte der Mitteilungen der Anthropologischer Geselschaft in Wien, 1935

— Znanost religije u teologiji i prema filozofiji i apologetici, a onda i prema etnologiji B S 12 (1924) 1

— Zum Ursprungs des (blutigen) Menschenopfers. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, Jahrgang IV. (1936) 314—320.

KOPPERS V. — Javna odgoja kod primitivnih naroda Ž. (1933) 34

MORMILE D. — Budizam i kršćanstvo prema neprijatelju Ž. 6 (1924) 340—349

S. — Grčka mitologija o stvorenju prvih ljudi Ž. (1928) 180—182

ŠANC Dr. Fr. — Najstariji narodi i vjera u Boga Ž. (1935) 156, 263.

— Najstarija vjera i njezino podrietlo Ž. (1935) 391.

ŠIMRAK Dr. Janko — De relationibus sanctae romanae sedis apostolicae et Slavorum meridionalium saecculo XVII et XVIII B S 13 (1925) 287

— Marčansko-svidnička eparhija za vrieme vladike Gabre i Vasilja Predojevića i Save Stanisavljevića, B S 13 (1925) 33.

ŠUFFLAY Milan — Zaratustra u Crvenoj Hrvatskoj S S 1 (1931) 109

WASMANN Erich — Današnje stanje pitanja o čovjekovu podrietlu Ž. 2 (1923) 81—85

III. FILOZOFIJA

BALIĆ K. — Što je skolastika? N R 17 (1938) 56—65

BAUER Dr. A. — Naravno bogoslovlje Zagreb 1892

— Obća metafizika ili ontologija, Zagreb 1894

— O metafizičkom sustavu Wundtovu, Rad I. A. 1895

BOCK J. P. — Sv. Augustin — Psihologija njegova obraćenja Ž. 2 (1930) 112—121 3 155—165

BOŠKOVIĆ Dr. H., — Sv. Stolica o sv. Tomi B S XXVIII (1940) 17

BRIXY O. Bernardin — Predpostavke u antropološkom dokazu egzistencije Božje. N R 1922. (1) III., IV, 207—220 303—313.

CAREVIĆ J. M. — Pojam o Bogu i čovječanstvu Ž. (1941) 103.

D. I. B. — Haeckel kao prirodoznanac Ž. 4 (1924) 230-238

ETEROVIĆ Dr. o. K. — Spoznajna kritika N R 1 (1922) IV. 318—323

FRANK K. — Znanost i descendencija, Ž. 1 (1928) 26—33

GRABIĆ O. Dr. P. — Poraz materijalističkoga nazora o duši N R 7 (1929) IV. 358—371.

GRAČANIN Dr. Đuro — La personalité morale d'apres Kant et sa critique a la lumiere de la philosophie thomiste, Paris 1935

— Moderni filozof-branitelj kršćanstva, Sarajevo 1935

— Naučni indeterminizam i mogućnost čuda Zagreb 1938

GRIMM Dr. Karlo — Indukcija, Zagreb 1941. Ž. (1940) 417, 493.

— Korporacijski uređeno društvo, Ž. (1934) 354, 398

— Psihoanaliza, Ž. (1936) 193.

— Teorija evolucije i mimikrija mravi Ž. XVIII. (1936) 193—210

HARAPIN Dr. Teofil — Razum i vjera, Mostar 1918

HERCEG Dr. J. — Tolstoj kao socialni i moralno religiozni mislilac N R 9 (1930) III. 196—207

IVŠIĆ dr. fra Kazimir — Pojava duše kod Vilima Wundta, N R 2 (1923) III., IV. 233—246, 348—360

KEILBACH Dr. V. — Die philosophische Problematik der Religionen, Rom 1935

— Die Problematik der Religionen, Paderborn 1936

— Egzistencijalna filozofija, Ž. (1937) 401

— Genetička etnopsihologija religije, Ž (1938) 427

— Husserlova fenomenologija, Ž (1932) 38

— Individualna psihol. religije, Ž. (1938) 42 7

— Metafizika religije B S 23 (1935) 305

— Misli o Bogu i religiji, Zagreb 1942.

— O Platonovoj metafizici, N R 9 (1930) V. 422—438

— O psihologiji stigmatizacije, B S 26 (1938) 233

— Patologistička psihologija religije, Ž (1938) 207

— Prijepor oko predmeta i metode filozofije religije B S 22 (1934) 214

— Problem religije i katolicizma, B S 22 (1934) 209

— Problem religije, Zagreb 1935

— Problem intuicije u modernoj filozofiji i psihologiji religije. Zagreb, 1937

— Razvitak etičke svijesti kod djeteta, Ž. (1933) 410

— Religije čovječanstva u svjetlu njihove filozofijske problematike, B S 22 (1934) 347

— Uloga iracionalnoga u religiji i filozofiji religije B S 23 (1935) 145

— Uvod u psihologiju religije, I. Zagreb 1939.

KOLAREK Dr. Nikola — Suvremena komemoracija oca skolastike, B S XXIII 1935

KRIŽANIĆ Dr. F. K. — Glavne ideje Augustinove filozofije N R (1930) VI 377—400, 234—311

KRŽANIĆ K. — Spinozina filozofija — plod patničkog života N R 12 (1933) 357—374

KRŽAN Dr. Antun — O postanku čovjeka — po posljedcih mudroslovnih i naravoslovnih znanosti, knj. I. Zagreb 1874, knj. II. 1877.

KUNIČIĆ J. — Da li tomizam poima filozofiju odviše autonomno? B S 24 (1936) 45

LACH Dr. Josip — Kodeks Tominog komentara Aristotelove etike iz zagrebačke metropolitanske biblioteke, B S XXVII (1939) 178—189

— Aristotelova nauka o duši, Zagreb 1939

— Differentia theoriae atomisticae scientificae et philosophicae B S 16 (1928) 456

— Realistički nazori o spoznaji realnog svijeta B S 19 (1927) 209 278

— Spoznajni problemi. S B 19 (1931) str. 393.

STADLER Dr. Josip — Kosmologija, Sarajevo 1909
— Logika I (1904) II (1905) Sarajevo
— Obća metafizika ili ontologija, Sarajevo 1907
— Psihologija, Sarajevo 1910
— Teodiceja, Sarajevo 1911

ŠANC Dr. Fr. — Aristotel o socialnim dužnostima Ž. (1941) 5
— Aristotel što je znao o pravom Bogu Ž. 1 (1923) 273
— Bellarmin o slobodi ljudske volje, Ž. (1932) 122
— Borbeni ateizam, njegove metode i sredstva, Ž. (1937) 201
— Kršćanska vjera u borbi s panteizmom Ž. (1931) 24
— Najvažniji problem sadašnjice, Ž. (1933) 97

ŠANC Dr. Fr. - DRIESCH Hans — O ishodištu svake filozofije Ž. (1939) 401
— O temeljnim tezama svoje filozofije Ž. (1939) 467 i 545
— Panteizam i vjera obrazovanog svieta Ž. (1931) 59
— Podrietlo pojma o Bogu Ž. (1935) 56, 120
— Podrietlo svieta prema panteizmu i prema razumu Ž. (1931) 332

ŠANC Dr. Fr. — Problem kauzalnog principa, njegov smisao i njegovo rješenje Ž. 2 (1929) 134-141, br. 6 337-346

ŠANC Dr. Fr. - V. NIETZSCHE — Providnost - ili sudbina Ž. (1940) 363, 190
— Sententia Aristotelis de compositione corporum B S 15 (1927) 177, 289, 434, 16 (1928) 66
— Stvoritelj svijeta je osobno biće Ž. (1931) 332
— Stvoritelj svijeta i problem zla Ž. (1932) 122

TALIJA O. U. — Da li su obraćanja k vjeri patološko duševno stanje u čovjeku N. R. 2 (1923) I, II, III, 16-29, 152-166, 265-275

VUCO Dr. O. B. — Indiferentizam u svijetlu zdrava razuma N. R. 8 (1929) I (36-47)

VUCIĆ O. B. — Determinizam ili indeterminizam N. R. 12 (1933) 50-61

ZIMMERMANN Dr. Stj. — Bauer kao filozof, Zagreb 1939
— Circa religionis problemata, Zagreb
— De problematum noeticorum positione et solutione, B S 13 (1925) 234
— De religione naturali et supernaturali, B S 27 (1939) 402
— Duševni život, Zagreb 1932
— Die Begründung der Warheitserkenntnis - Zagreb 1940
— Filozofija kršćanstva - Ljetopis akademije - 1930
— Filozofija i religija I. — II. Zagreb 1936
— Filozofija života, Zagreb 1941
— Filozofijsko značenje Einsteinove relativnosti B S 11 (1923) 129
— Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj, Zagreb 1929
— Imamo li sposobnost da istinito sudimo?, B S 26 (1938)
— Joseph Geyser i philosophia perennis, Zagreb 1940
— Kantov kriticizam u svijetlu suvremene noetike »Rad« 1924.
— Kant i neoskolastika 1. dio Zagreb 1920. 189
— Kant i neoskolastika 2. dio Zagreb 1921 216
— Nauka o spoznaji, Zagreb 1922
— Obća noetika, Zagreb 1918, Beograd 1926 2 580
— O načelu uzročnosti, B S, 13 (1925) 133
— Ontološko-noetički problem o evoluciji filozofije, »Rad« Zagreb 1919
— Priroda i duh 2 (1923) II 125-131
— Psihologija za srednja učilišta, Zagreb 1928, 255
— Religija u Kantovoj filozofiji, B S, 12 (1924), 129
— Religija i život, Zagreb 1938
— Savremeni razvitak skolasti ke filozofije s osvrtom na literaturu zadnjeg decenija, B S, 11 (1923), 129
— Sistematsko-didaktički uvod u filozofiju, B S, 13 (1925), 377; B S, 14 (1926), 137
— Skepticizam, dogmatizam, kriticizam (s obzirom na A. Ušeničnikov »Kriticizam«), B S 11 (1923), 346
— Spoznaja istine, Zagreb 1941.
— Spoznajna kritika; N R 1 (1922) IV. 314-318
— Temelji filozofije, Zagreb, izdanje Matice Hrvatske
— Temelji filozofije, Zagreb 1923 str. 230
— Uvod u filozofiju, Zagreb 1922 str. 156
— Vrijednost deontološkog dokaza za egzistenciju Božju, B S, 12 (1924), str. 278
— Wundt u savremenoj psihologiji, »Rad« 1924
— **Juraj Dragišić kao filozof humanizma, »Rad« 1922**

IV. BIBLIJSKE NAUKE

A. CONDAMIN — Biblija i svjedočanstva iskopanih babilonskih i asirskih spomenika Ž. 1 (1923)
— Kainov dim Ž. - 2 (1928) 65-74

BOŽITKOVIĆ Dr. O. J. — Babilonski putnik i biblijski Job. N. R. 8 (1929) I, 17-27
— Petrova ispovjest i njegovo prvenstvo u Mat. 16, 13-19 N. R. III.-IV. 325-341

JAKOVLJEVIĆ M. — Vlašić P. Psalmi Davidovi, B S, 12 (1924) 82

KUKOLJA STJEPAN — Obraćenje izabranog naroda, B S, 24 (1936), 26, 126, 297

OBERŠKI Dr. Janko — Antikni nazor u svijetu i biblija, Zagreb 1938.
— Atos i crkveno jedinstvo, Zagreb 1929
— Biblija — mit ili povijest. Kršćanska škola, Zagreb 1939 30
— Eli, Eli, lahah Šabakthani? B S, 19 (1931), 75
— I načini Bog Kainu (?) znak B S, Zagreb 1937
— Num Gen. 15 componitur e duobus fontibus (J et E)?, BS, 24 (1936), 229
— O parusiji Ilije i Henoka, BS, 26, 37, 1938
— Pregled biblijskih istraživanja, BS, 27 (1909). 340
— Tragovi predhistorijskog čovjeka u Palestini i susjednim krajevima, B S 27 (1909), 1
— Strossmayerovi govori na Vatikanskom saboru. Zagreb
— Važnost iskopina u Ras-eš-Šamra za biblijsku arheologiju, BS, 27 (1909), 161

SELEC Dr. Mijo — Harmonija evandjeoskih izvještaja o ukazivanjima Krista Gospodina poslije uskrsnuća, BS, 16 (1928). 268

SOVIĆ Dr. Antun — Eukomij liečnicima u Svetom Pismu, B S, 24 (1936), 165
— I. O komentaru Nila monaha Pjesma nad Pjesmama,
— II. O exfonskom fragmentu H politova komentara Pjesmi nad Pjesmama, B S, 13 (1925), 1
— Sveto Pismo Staroga Zavjeta prevedeno s jevrejskog, aramejskog i grčkog na hrvatski jezik I—VIII (50 knjiga u rukopisu, uvezano) 2 primjerka.
— Tell-el Amaruski izvještaji i sv. Pismo. Habiri i Izraelci, B S, 12 (1924), 82

SPRINGER E. — Ad quaestionem quo die Christus Dominus mortuus sit

VELNIĆ Dr. fra I. — Ekonomsko-etička nauka evanđelja N R 3 (1924) I. 46—53

VLAŠIĆ O. P. — Novi pravac o proučavanju sv. Pisma N R 1 (1922) I. 30—38
— Sv. Augustin kao egzegeta B S 18 (1930) 415

ŽUVIĆ Dr. Nikola — Kritički tekst Vulgate, B S, 23 (1935) 353
— Novija vrela kritičara Apokalipse, B S, 22 (1934), 141
— Otkrivenje je proročka knjiga, B S, 22 (1934) 330
— Otkrivenje sv. Ivana i apokrifi, B S, 22 (1934) 47.
— Preporođenje u poslanicama sv. Petra i Pavla, B S, 24 (1936), 292
— Sastav otkrivenja sv. Ivana, B S, (1933), 236, 283
— Tumačenje otkrivenja Sv. Ivana, B S, 23 (1935) 17.

V. CRKVENA POVIEST I ARHEOLOGIJA

A. A. — Papa Grgur VII i kralj Slavić Ž. 2 (1928) 50—115
— Protestantski sastanak u Lausanni Ž. 1 (1928) 39—42
— Papa Ž. (1928) 172—180

A. S. — Pravoslavna crkva na Balkanu Ž. 2 (1928) 108—115

ALFIREVIĆ A. — Malteško pitanje, Ž. (1931) 49—58

Dr. ANTOLJAK Stjepan — Jedan nepoznati akt o nacionalnom radu biskupa Maksimilijana Vrhovca, C S, 7 (1937) 119—123

Dr. BARADA Miho — Dvije naše vladarske isprave, C S 7 (1937) 1—96
— Episcopus Chroatensis C S, 1 (1931) 161

BOCK I. P. — Je li postojala razlika među episkopima i prezbiterima već u prvom stoljeću?, B S, 11 (1923) 151
— Pastir Hermin Ž. — 1(1929) 17—26
— Poslanica Diogenetu Ž. 3 (1928) 140—155

BOŽITKOVIĆ Dr. F. J. — Agape i Euharistija u poslanici I. Kor. 11, 17—37 N R 9 (1930) IV—V 283—293.
— Nadgrobna ploča mletačkog dužda I. Candiana, koji je poginuo u boju s Neretvanima 18. IX. 887. ispod Tučepi N R 16 (1937) 177—183

BRUSIĆ Vlado — Benediktinska opatija na Košljunu B S 20 (1932) 247.
— Dolazak franjevaca na Košljun B S 20 (1932) 325.
— Samostan sv. Marije na Košljunu C S 8 (1938) 37—58

BULIĆ don F. — Monogramički natpisi 3 biskupa solinskih 5—6 vijeka B S 15 (1927) 32.
— Otkriće IV. starokršćanskog grobišta u Solinu, B S, 10—22 1923 (11).

BUTURAC Pavao — O prenosu slike Gospe od Škrpjela, B S 17 (1929), 440
— Opatija sv. Jurja kod Perasta, B S, 16 (1928) 161, 273, 401.

BUTURAC Josip — Župe arhidjakonata Suice u XVIII. v. C S 1 (1931) 216.

CIKOJEVIĆ O. Ante — Uloga franjevaca u narodnom osviješćenju Dalmacije N R 6 (1927) III—IV 245—262

CRNICA Dr. A. — Kulturno značenje 1000 godišnjice hrvatskog kraljevstva N R 4 (1925) S. 113—128

DOČKAL Dr. Kamilo — Povijest sirske crkve B S XXVII (1939)
— Povijest indijske crkve B S XXVII (1938)
— Povijest armenske crkve B S XXVIII (1940)

DRAGANOVIĆ Dr. Krunoslav — Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechia g. 1624. Sarajevo 1936.
— Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas C S 4 (1934) 175—216.
— Massenübetritte von Katholiken zur »Ortodoxie« im kroatischen Sprachgebiete zur Zeit der Turckenherschaft
— Izvješće fra Tome Ivkovića biskupa skradinskoga iz g. 1630. C S 4 (1934) 65—78.
— Izvješće apostolskoga vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Zagreb 1937.
— Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji Sarajevo 1939.
— Pregledna karta katoličke crkve u Bosni i Hercegovini nekad i danas.
— Tobožnja »stjepanska biskupija — ecclesia Stephanensis« u Hercegovini. C S, 4 (1934) 29—58.

ETEROVIĆ Dr. fra Karlo — Dva pučka prosvjetitelja iz polovice XVIII. II. 124—133 N R (1927) 6.
— Katolička crkva u Jugoslaviji, N R 2 (1923) IV 327 do 348
— Poslije rastave sporazuma; N R 3 (1924); II. 149—167
— Sveopća crkva u kulturnim državama N R 2 (1923) II., III. 131—152; 275—288.
— Tragični svršetak o. Filipa Grabovca N R 6 (1927) I—7—21.

FRANČIŠKOVIĆ Josip — Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz godine 1000. B S 15 (1927) 417

GALINEC Franjo — Marko Marulić; kardinal Karlo Boromejski, C S g. 7 (1937) 108—118.

GABRIĆ A. — Nacionalni pokret u Indiji, Ž. (1940) 308

GRABIĆ Dr. Petar — Praktično kršćanstvo N R 6 (1927) III. do IV. 223—234.
Snaga i uloga papinstva u čovječanstvu N R 8 (1929) III. do IV. 234—252.
— Životna snaga papinstva u kulturnom svijetu N R 6 (1927) 117—123.

GRGEC P. — Papinska pomoć Hrvatima u najtežoj nevolji III—IV. 211—221 N R 8 (1928)

GRIMM Dr. K. — Najzanimljivije poglavlje iz Hol. kulturne povijesti. Ž. 1 (1930) 11—23
— Inkvizicija Ž. (1934) 49.

GUBERINA Augustin — Pentarhijski nazor sv. Ćirila i Metoda. B S, 13 (1925) 425
— Ruski emigranti o naravi crkve III IV 408—419.
— Uzroci bizantskog raskola B S, 17 (1929) 122
— De conceptu petrae Ecclesiae apud ecclesiologiam byzantinam, B S, 17 (1929), 345.

HORVAT Dr. Rudolf — Crkva sv. Martina u Prozorju (1209—1900) C S 1 (1931) 293; 2 (1932) 94—100.

IVANČANIN Ljudevit — Nešto o bojevima s Turcima kod Siska u XVI. stoljeću C S 1 (1931) 134
— Čazmanski kaptol 1232—1932 CS 2 (1932) 276—286.

JADRIJEVIĆ Ante — Gdje se nalazio Riditio(u) biskupski grad sv. Aurelija? C S 7 (1937) 37—58
— Starokršćanski mučenici iz Dalmatinske Hrvatske N R 20 (1941) 5—14

JELENIĆ Julijan — Crkveno ustrojstvo IV—VII. vijeka B S 11 (1923), 283, 388.
— Križari osvajaju Zadar i Carigrad g. 1202.—1204. C S 1 (1931) 85

JURIĆ Josip — Pokušaj »Zbora za širenje vjere« g. 1627 da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo B S, 4 (1934), 143—174.

JUTRONIĆ A. — Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579. C S, 3 (1933) 62—68.

KAMBER Dr. D. — Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila C S 2 (1932) 27—93.
— Pismo Pavlu V. C S 2 (1932) 287—292

KATIĆ Lovre — Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupija (1368) C S 2 (1932) 1.
— Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira B S 20 (1930) 403.

KLAIĆ VJEKOSLAV — Kanonik Ivan Znika, B S 13 (1925), 345
— Biskup Strossmayer o svom katolicizmu Ž. 4 (1924) 239—249.
— Tomo Kovačević, povjesničar hrvatski, (1664.—1724). B S, 15 (1925) 69.

KNEZOVIĆ Dr. o. O. — U čemu je snaga papinstva N R 8 (1929) III—IV 420—429

KOZELJ Dr. I. — Misli o nacionalizmu Ž. 6 (1930) 401—408.

LAZSOWSKI E. — Borba Hrvata za rimokatoličku vjeru g. 1646-47. C S 1 (1931) 101

LISIČAR V. — Program dubrovačkog senata za doček Pape Pija II. g. 1464. C S 3 (1933) 97—109.

MANDIĆ Dr. Dominik — Duvanjska biskupija od XIV—XVII stoljeća C S 5 (1935) 1—98.

MASLAĆ N. — Borba kat. Crkve za slobodu i preporod u 11. vijeku Ž. (1936) 416.
— Crkva i kultura u srednjem vijeku. Ž. (1935) 337.
- Eugen IV. i južni Slaveni Ž. (1931) 29—41.
— Hrvatski knezovi Frankopani prema kat. Crkvi Ž. 4 (1930) 177—189.
— Hrvatski kralj Zvonimir plemeniti Ž. (1941) 172.
— Kalist III. brani slobodu naših zemalja Ž. (1931) 463 do 475.
— Nikola V. i Hrvati Ž. (1931) 255—267.
— Pija II. za našu vjeru i domovinu Ž. (1933) 241.

MARIĆ Josip — Secunda quaestio praevia ad novam apologiam Papae Honorii I. B S 15 (1927) 44, 165.

MATIĆ T. — Arhivski podatci o hrv. Franjevcima u doba Napoleona I. C S. 2 (1932) 276—286.

NAGY Dr. J. — O samostanskim ispravama C S 3 (1933) 1—17 4. (1934) 112—118; 119—132.
— Sv. Krševan, negova crkva i samostan u Zadru C S 2 (1932) 13—26.

NIKOLAJEVIĆ Dr. P. — Jugosl. diplomacija i Sv. Stolica, N R

NOLA F. K. — Pod barjakom Matlinsovim; N R 7 (1929) III. 252—267

NORŠIĆ Vjekoslav — Hrvatski kolegij u Beču. C S. 1 (1931) 143, 255

OBERŠKI Dr. Janko — Hrvati prema nepogrešivosti papinoj Križevci 1921.
— Slovenci prema papinoj nepogrešivosti za vatik. sabora B S, 12 (1924), 30, 144, 312.

PAVLOVIĆ D. — Djure Bašića D. I. Elogia? Ragusinorum C S 3 (1933) 113—216

POGLAJEN Dr. Stjepan — 13 vjekovna Hrvatska Ž. (1941)

POLONIJO Mato — Najstariji inventar stolne crkve u Krku C S g .7 (1937) 108—118.
— Najstariji sačuvani inventari bivše crkve u Rabu. C S. 8 (1939) 39—72.

RADANOVIĆ Dr. O. V. — Uloga Crkve i papinstva u pitanju svjetskoga mira N R 8 (1929) III—IV 446—458.

RADIĆ F. I. — Crkvena i internacionalna i katolička crkva N R 9 (1930) IV—V 311—321.

RITIG Dr. Svetozar — Glagolica u našim krajevima.

SAKAČ Dr. Stjepan — Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin Ž (1938) 401.
— »Ban« Otkuda Hrvatima...? Ž. (1939) 388
— Bijela i Crvena Hrvatska Ž. (1938) 332
— In-Ping: Smisao kinesko-japanskog sukoba Ž. (1940) 308
— Najstariji sačuvani inventari bivše crkve u Rabu C S
— Krapina, Kijevo, Ararat Ž (1940) 129
— O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata. Ž. (1937) 1

— Što smo primili od sv. braće Ćirila i Metoda Ž (1936) 97, 258.
— Ugovor Pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko g. 679) C S 1 (1931) 1
— Ugovor cara Heraklija s Hrvatima Ž. (1941) 83

SPILETAK Andrija — Strossmayer o slobodnim zidarima B S 20 (1932) 295

STIPANČIĆ J. — Kako je Dalmacija upućena na Herceg-Bosnu i obratno N R 7 (1929) IV—382—396.
— Povijesni separatizam Herceg-Bosne i Dalmacije N R 7 (1929) III 237—252.

STJEPČEVIĆ Ivo — Prevlaka (historijska rasprava) B S 18 (1930) 318.

STOŠIĆ Krsto — Benediktinke u Šibeniku C S 4 (1934) 1—28
— Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku. C S 3 (1933) 18—61.

STRGAČIĆ Ante — Svećenici iz župe Sali od početka XVII. vijeka do danas. C S 5 (1935) 109—124.

ŠEGVIĆ Kerubin — Hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski, B S 17 (1929) 377.
— Hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski, ili skizma u Hrvatskoj B S 18 (1930) 93, 193, 307.

ŠIMRAK Dr. J. — Povijest marčansko svidničke eparhije i crkvene unije u Jugoslavenskim zemljama, B S 12 (1924) 64, 160, 286, 412.

ŠTEFANIĆ Vjekoslav — Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku C S g. (1935) 1—86.

VANINO Miroslav*) — Dalmacija zahtjeva biskupe vješte hrvatskom jeziku g. 1604. C S 3 (1933) 89—96.
— Illiricum Sacrum i Filip Ricepusti. C S 1 (1931) 259.
— Izvješće iz Zvornika o radu vojnog svećenika 1688-89 C S 1 (1931) 115.
— Predlozi Bartola Kašića D. I. Svetoj Stolici za spas
— i procvat katoličanstva u Turskoj. C S 4 (1934), 217 254.
— Povijest teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu (1633.—1733.), B S 17 (1929), 284.

VULIĆ Miroslav — Pravila glagoljaškog sjemeništa u Priku B S 8 (1938) 72—87.

ZAPLATA Rudolf — Katolici u Bosni za Turske vlade (dokumenti iz god. 1850.—1878.). C S 5 (1935) 125—141.
— Predstavka hercegovačkih katolika sultanu g. 1869. C S g. 4 (1934), 133—142.
— Trapisti u Bosni za turske vlade 1869—1878. C S. 3 (1933) 217—257.

VI. DOGMATIKA

BAKŠIĆ Dr. Stjepan — Baptisti i njihove bludnje, Zagreb 1937.
— Kada nastaje ljudska duša? Zagreb 1937.
— O okorjelosti prokletnika B S XXII (1934) 134.
— Papina nepogrešivost, Zagreb
— Presveto Trojstvo, Zagreb 1941.
— Sveti Josip, Zagreb 1939.
— Teozofija u svijetlu razuma i kršćanstva, Zagreb, 1934
— Vjerske sekte u našim krajevima.
— Vrijednost deontološkog dokaza za egzistenciju Božju B S 11 (1923), 421.
— Marija naša posrednica B S 15 (1927) 321 B S 16 (1928) 33, 193, 324, 485
— Marija naša posrednica, B S 17 (1929) 58 252.

BAUER R. — Marija na Efeškom saboru, D Ž 3 (1931), 257.

BELIĆ Dr. O. K. — Utjecaj dogme Neoskvrnjenog začeća na katoličkom renesensu, N R 8 (1929) I. 3—16.

BOCK I .P. — Tobožnja II. Klementova poslanica Korinčanima. Ž. 5 (1928) 276—271.

CIKOJEVIĆ O. A. — Krst je temelj posluha papi. N R 8 (1929) III—IV 342—355.

GRABIĆ Dr. Petar Duns Škot i dogma bezgriješnog Začeća, B S 23 (1935) 369.

GRIMM Dr. K. — Vjera bez dogme Ž XX (1939) 284—297.
— De auctoritate Decreti pro Armenis B S XXVII (1939) 106—126.

GUBERINA Dr. A. — Vlast u Kristovoj Crkvi, B S 14 (1926) 156

*) »Vrela i prinosi«, urednik Dr. Miroslav Vanino D. I. donosi velik broj poviestnih studija o radu isusovačkog reda u Hrvatskoj.

HARAPIN Dr. Teofil — Epikleza s povijesnog i teološkog gledišta, B S 12 (1924), 385; 13 (1925), 262. 395.
— Primatus Pontificis Romani in concilio chalcedonensi et Ecclesiae dissidentes 1923.

KEILBACH Dr. Vilim — Divinitas Filii eiusque patris subordinatio in Novatiani libro de Trinitate, B S, 21 (1933), 193.

MARIĆ Dr. Josip — Nova formulae christologicae Leonis I. Magni papae de Christi activitate interpretatio. B S 20 (1932) 453.
— Celebris Cyrilli Alexandrini formula christologica de una activitate Christi in interpretatiave Maximi Confessoris et recentiorum theologorum. B S 14 (1926), 55
— Nova exgesis commentarii a Cyrillo Alexandrino in Joannem 6, 54 compositi. B S, 11 (1923) 296

MARKOV Dragutin — Napadaj jednog srpskog teologa na dogmu Neoskvrnjenog začeća. N R 10 (1931) 330—352.

MÜLLER Fr. — Immunitas a concupiscentia antemurale impeccabilitatis Christi B S 18 (1930) 1.

ROGOŠIĆ Roko — Presveto Trojstvo prema poimanju grčkih Otaca. B S 14 (1926) 1.

SPRINGER Aemillius — Quid dicat ratio humana de communionis necessitate. B S 13 (1925). 177.
— De magno quodam et recenti opere eucharisticho, B S 11 (1923) 198.
— Doctrina S .Thomae de Eucharistiae necessitate, B S 12 (1924), 50.

VII. UPOREDNO BOGOSLOVLJE

BERKOVIĆ Dr. fra Petar — Pitanje unije i franjevac Marković N R 5 (1926) II. 101—123
— Pitanje unije i franjevac Dr. D. Marković N R 6 (1927) I. 39—46; II. 138—149.

BOCK Ivan P. — Obrana teze Dva Kihna o cjelovitosti poslanice Diognetu, B S 17 (1929). 97.
— Razlozi za istovjetnost apologeta Aristida i pisca poslanice Diognetu B S 19 (1931). 1.

CVITANOVIĆ Dr. fra G — Metropolit Antonije i katolička crkva N R 2 (1923) III. 246—259

GUBERINA Dr. fra A. — Katolicizam u očima suvremenog pravoslavlja 3 (1924) IV. 330—346.
— Nacionalizam i katolicizam sv. Ćirila i Metoda B S 15 (1927 129.
— Sv. Teodor Studita i II. nicejski sabor B S 15 (1927) 465.

OBERŠKI Janko — Atonski manastiri B S 16 (1928) 21.
— Atonsko monaštvo B S 16 (1928) 146.
— Atos i crkveno jedinstvo B S 17 (1929) 142.
— Monaški život i naučni rad na Atosu B S 16 (1928) 313. 431.

PAVIĆ Dr. J. — Dimitrije Kydones, grčki teolog XIV, vijeka B S (1924) 12, 14, 209.

RADONIĆ Dr. J. — Vidljiva glava pravoslavne crkve N R 18 (1939) 257—280, 339—415.

ROGOŠIĆ Dr. O. R. — Prvi srpski arhiepiskop Sava i Petrova Stolica N R 8 (1929) III.—IV. 338—389.
— Sadanje stanje srpske crkve N R 4 (1925) 378—395.

ŠIMRAK Andrija — Marčanska eparhija, B S 1 9(1931) 17 147.

ŠIMRAK Dr. Janko — Arsenije Crnojević i unija Zagreb 1935
— Borba za vjersko i crkveno jedin tvo Zagreb 1932.
— Crkvena unija u sjevernoj Dalmac ji u XVII. vijeku N R 253—288.
— De relationibus Slavorum meridionalium cum S. Romana Sede Ap. saec. XVII. et XVIII. Zagreb 1926.
— Drugi dio odgovora kaluđerima manastira Ostroga N R 13 (1 34) 327—357.
— Dvanaesti Marčanski vladika Rafael Marković (1710—1726).
— Jedanaesti Marčanski vladika Grgur Jugović (1707—1709).
— Graeco catholica ecclesia in Jugoslavia. Zagreb 1931.
— Marčanska eparhija B S. 18 (1930) 91.
— Pavao Zorčić, Marčanski Vladika spomenica grkt. križevačke biskupija. Zagreb 1939 1—38.
— Prvi dio odgovora kaluđerima manastira Ostroga N R 13 (1934) 11 —135.
— Spomen knjiga o II. hrv. kat. kongresu u Ljubljani 1913. Rijeka 1913.
— Spomenica grkokatolika križevačke biskupije za god. 1935., 1936., 1937. Zagreb.

— Spomenica o 250 godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu; Zagreb 1931.

— Sveta Stolica i franjevci prema pravoslavnoj crkvi u primorskim krajevima N R 9 (1930) I 22—38, II. 88—92, VI. 407—421.

— Vasilije Jovanović (Ostroški) prema papama Aleksandru VII. i Klementu X. N R 10 (1931) 173—185.

— Spomenica grkokat. križevačke biskupije. Zagreb 1936. 97—111.

— Život i rad Vladike spomenica grkokat. križ. biskupije. Zagreb 1936. 67—95.

ŠIMUNOVIĆ Dr. O. S. — Sv. Pavao u borbi protiv zakonskog formalizma židova N R 8 (1929) I. 48—58.

VUCO Dr. O. B. — Papinska nepogrešivost N. R. 8 (1929) III—IV 390—407.

VIII. MORAL

A. A. — Freudova se psihoanaliza ruši Ž 3 (1929) 160—163.
— Telepatija Ž 5 (1928) 257—267.
— Važniji mediji. Ž 2 (1928) 96—105

CATHOLICUS Dr. — Religija i moral u fašističkoj ideologiji N R 6 (1928) II. 124—134.
— Religija i ideal u fašističkoj ideologiji NR 7 (1929) II. 124—134.

CIKOJEVIĆ F. A. — Odijelo i današnja golotinja N R 9 (1930) III. 161—178.

ČEPULIĆ Dr. Drago — Diderot-preteža ateističko boljševičke etike Ž. (1931), 323—331.
— Diderotova etika »sreće« Ž. (1932) 224.

GRABIĆ Dr. O. P. — Obnova čovječanstva na bazi novog morala; N R 1 (1922) IV 289—302.

GRIMM K. — Brak pred forumom Moskve i Rima Ž. 3 (1931) 113—128.

HABDIJA Tomo Pobačaj, Raširenost i njeni uzroci Ž. (1939) 31.
— Problem pobačaja Ž (1940) 31.

KNEZOVIĆ Dr. Fr. O. — Krematorij ili pokapanje? Ž 4 (1928) 223—235.
— Osnovna načela o odnosu među mužkarcem i ženom. Ž. 4 (1924) 209—219.
— Razvoj ćudoredne svijesti kod mladića N R 7 (1928) IV. 372—382.
— Razvoj ćudoredne svijesti kod mladića N R IV. 372—

KOLAREK N. — Odnos etike prema religiji, B S 16 (1928) strana 89.

KRAUTZER Fr. — Mendelizam eugenika i ljudski rad Ž. (1937) 154.
— Problem denataliteta Ž. (1938) 66.
— Problem populacije Ž (1938) 36.
— Znanstvena podloga Eugenike Ž. (1937) 59.

KRŽANIĆ Dr. F. K. — Socijalna funkcija Euharistije N R 9 (1930) IV—V.

KUKULA Stj. — Seksualni odgoj intelektualne omladine Ž. (1940) 150.

NOLA F. K. — Pod barjakom Mathusovim N R 7 (1929) III. 252—267.

P. D. — Može li patriotizam biti svrhunaravna krepost N R 7 (1929) III. 50—161

POGLAJEN Stj. — Komunizam i obitelj u SSSSR Ž. (1938) 99.
— Zapuštena djeca — posljedica boljševičkog braka Ž. (1931) 129—137.

RADONIĆ O. B. — Nauka Skotova o indiferentnim činima N R 17 (1938) 26—50. 176—192.

RADANOVIĆ O. V. — Pacifističke struje i pokreti N R 9 (1930) VI 439—449.

STEIN V. Dostojevski i katolicizam Ž (1938) 27.
— Puškin i njegov odnos prema religiji i katolicizmu Ž. (1939) 16.

STOŠIĆ Dr. Krste — Seksualna pouka N. R. 6 (1927) III IV. 278-281.

STRIŽIĆ B. — Karakter ili značaj Ž. 5 (1930) str. 221-231. br. 5 262-268. br. 6 (1930) 409-416.
— Odgojne svrhe Ž. (1938) 477.
— Odgoj i obitelj Ž. (1939) 301.
— Spolna odgoja Ž. (1932) 176
— Spolna odgoja i opća odgoja Ž. (1932) 254.

URLIĆ Š. — Kačić kao pučki prosvjetitelj i uzgojitelj. N. R. 2 (1923) I. 29-38.

VALENSIN P. — Eugenika i Moral Ž. (1932) 241.
— Kršćanstvo i žena Ž. (1930) 360-372.

X i Y. — Čarolije, vještice i vukodlaci Ž. 5 (1929) 280-285.
— Framazunski »Rotary klub« Ž. 5 (1929) 286-288.

ŽANKO Z. — Djevojka pred bračnim svetištem Ž. (1940) 103.

ŽIVKOVIĆ Dr. Andrija — Enciklika pape Pija XI za moralno-socijalni preporod društva Zagreb 1931.
— Enciklika Pape Pija XI. za moralno socijalni preporod društva, BS. 17 (1929), 231, 419 B.S. 18 (1930); 74, 175; BS. 19 (1931), 113.
— Eugenika i moral, Zagreb 1933.
— Ispovijesti sv. Augustina, Zagreb 1930.
— Jedinstvo kršćanske kulture, Zagreb 1930.
— Katolička Crkva i duh evropske kulture, Zagreb 1926.
— Katolička prosvjeta, Osijek 1924.
— Kršćanske kreposti, Zagreb 1924.
— Kršćanski nazor na svijet i na život K. L. 1935.
— K problemu sterilizacije II. S. 1934.
— Moralnost periodičkog uzdržavanja u braku. BS 20 (1932) 471.
— Naša crkva i naša inteligencija. Mostar 1929.
— Novi sistem naučnoga rada na bogoslovskom fakultetu u Zagrebu, BS. 24 (1906), 114.
— Obitelj u svijetlu kršćanstva i obitelj u današnjem društvu, Zagreb 1938, 53-65.
— Obitelj u svijetlu kršćanstva, Zagreb 1938.
— Osnovne ideje pozitivnog kršćanstva u Njemačkoj, BS, 23 (1935), 233.
— Osnovne ideje pozitivnog kršćanstva u Njemačkoj, Zagreb 1938.
— Osnovno moralno bogoslovlje, Zagreb 1938. 407.
— O eugenici s moralnog gledišta 20 (1932) 195; 348. BS, 21 (1933) 111.
— Problem vjerskog ujedinjenja, BS. 16 (1928), 156, 305, 440.
— Problem etičke kulture, Mostar 1927.
— Sakramentalno djelovanje milosti u presvetoj Euharistiji. Djakovo 1924.
— Starija hrvatska bogoslovska književnost, B S 26 (1908) 345.
— Vjersko-moralni odgoj srednjoškolske omladine B S XXIII (1935) 321-335.

IX. CRKVENO PRAVO

A. A. — Rimsko pitanje je riješeno Ž. 2 (1929) 65-74.

BAJIĆ O. L. — Konkordati medju državama i Crkvom N. R. 13 (1934) 404-415.
— Osvrt na pravoslavnu opoziciju protiv Konkordata N. R. 16 (1937) 421-432.
— Sličice iz borbe oko Konkordata N. R. 16 (1937) 343-351.

BOCK I. P. — Stanovište crkvenoga zakonika prema probabilističkim načelima uz praktične posljedice, B S, 11 (1923), 399.

CRNICA Dr. A. — Kardinal Gasparri veliki pravnik i veliki državnik N. R. 14 (1935) 12-25.
— Nacrt interkonfesionalnog zakona N. R. 2 (1923) II. 177-191.
— Pravni položaj katoličke crkve u Jugoslaviji; N. R. I 2 (1923) 62-83.
— Pravna vrijednost lateranskog sporazuma N. R. 8 (1929) III-IV 467-482
— Pravni kriterij za prosudjivanje jedinstva Crkve. N. R. 14 (1935) 96-105.

ĆAPKUN P. — Neispravno mišljenje o bosansko hercegovačkim franjevačkim župama. N. R. 18 (1939) str. 423-438.
— Postanak i pravno stanje franjevačkih župa u Bosni i Hercegovini N. R. 16 (1937) str. 184-196.

GOSPIĆ O. Z. — Pravno stanje franjevačkih župa u Jugoslaviji N. R. 14 (1935) str. 191-201, 302-311.

HERMAN Dr. Franjo — Advokatska kritika konkordata. Prilog Đak. Gl. 1927.
— Bračno pravo u Jugoslavenskom konkordatu B. S. 1937 325 i sl.
— Državni zakon o zadužbinama i crkvena pobožna zadužbina Gl. 1935. 31. i sl.

— Izmjene u crkvenom bračnom pravu. Zagreb 1940.
— Kanonista dr. I. A. Ruspin iGl. 1934. 152.
— Konkordati P. Pija XI. s obzirom na pitanje škola Ž. 2 (1930) 49-59.
— Novi naputak za sudski postupak u parnicama o nevaljalosti braka. Đ. Gl. 1936. 179 i sl.
— Presude izrečene po delegaciji sv. Stolice kod biskupskog ženidbenog suda u Đakovu. Đakovčki glasnik 1933 3. i sl.
— Propisi o sv. uređenju. Crkveni zakonik kanoni 948-1011 Đakovo 1922.
— Sjedinjenje biskupija bosansko-đakovačke i srijemske, Zagreb 1941.

NIKOLAJEVIĆ Dr. P. — Jugosl. diplomacija i Sv. Stolica N. R. 7 (1928) I 50-58.

RADONIĆ B. — Pojam zakona u Duns Scotovu sustavu, N. R. 18 (1939) 1-22, 133-143, 207-222.

RUSPINI Dr. I. A. — Kanon 10 zakonita i stečena prava BS, 13 (1925) 59.
— Krivična djela protiv braka, BS, 19 (1931), 257.
— Novi propisi Sv. Stolice o univerzitetima i fakultetima crkvenih nauka B S, 19 (1931), 353.
— Nullum crinem, nulla poena, sine lege poenale B. S., 1923 (11) 23-44.
— O smislu kanona 214. Zakonika, BS, 17 (1929) 1.
— Propisi zakona o opraštanju javnih i tajnih ženidbenih smetnja, BS, 16 (1928), 385.
— Skupna okružnica Ordinarija S H S, od 23. augusta 1923, BS, 12 (1924), 134. (1923), 182.
— Sporedne kazne krivičnog zakonika BS, 19 (1931), 279.
— Sudska nadležnost kongregacije S. Of. vinkularnim parnicama, B, 16 (1928) 129.
— Uzroci koji umanjuju kaznenu ubrojivost i njihov utjecaj na kazne. B. S. 15 (1927) 257.

VALENSIN A. — Internacijonalno pravo Ž. 3 (1928) 129-139.

X. LITURGIKA I CRKVENA UMJETNOST

BOCK I. P. — Je li historijska zabluda, da su se prvi kršćani svaki dan pričešćivali? B S 15 (1927) 1.

BULIĆ Dr. Fr. — Spomenici o Euharistiji u starokršćanskim crkvama, BS, 11 (192). 307.

BRUSIĆ Vlado — Crkva Navještenja Bl. Dj. Marije na Košljunu, B S, 21 (1933) 274.

ĆOSIĆ M. — Oltar i njegova umjetnička izgradnja. N. R. 19 (1940) 267-291.

FISKOVIĆ Cvito — Kršćanska katedrala (sa 30 tabla) C. S. 9 (1933) 1-103.

FRANČIŠKOVIĆ Josip — Novljanski misal, BS, 13 (1925), 239.

KNIEWALD Dr. Dragutina — Pray-Kodex Tartalma, Kora, Jelentäsége. Budapest 1940.
— A Pray-Kodex Miserendje, Budapest 1939.
— A Pray-Kodex Sanctrole-ja, Budapest 1939.
— A «Hahoti Kodex« (Zágrábi M R 126 Kezirat).
— Jelentosege a Magyarországi Liturgia Szempontjabol. Budapest 1938.
— Antipendij u Dobrinju na otoku Krku. Zagreb 1933.
— Euharistija u umjetnosti, BS, 11 (1923), 249.
— Liturgijski pokret i liturgijska pobožnost, BS, 19 (1931), 362.
— Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topuski i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy, Zagreb 1940.
— Najstariji zagrebački red i čin mise C. S. 8 (1938) 36.
— Naše gotičke pokaznice C. S. 6 (1936) 86-111.
— Ligurgika, Zagreb 1937.
— Relikvijarij sv. Kristofora na Rabu B. S. 18 (1930) 260.
— Razvitak misnog kanona u rimskoj liturgiji B. S. 20 (1932) 196
— Trsatski relikvijarij despotice Barbare Frankopanke C. S. 5 (1935) 99-108.
— Zagrebački liturgijski kodeksi XI-XV. stoljeća. C. S. 10 (1940) 1-126.
— Zlatni križ krbavskih biskupa, BS, 22 (1934) 364.
— Svećenička služba, Zagreb 1938.
— Pastirsko bogoslovlje, Zagreb, 1930.

KRŽANIĆ K. — Franjevački ideal i umjetnost N. R. 15 (1936) 3-21.

KUKALJ Dragutin — Glagolski misal Tome, arhidjakona senjskoga. C. S. g. 6 (1936) 112-173.

MERZ Dr. Ivo — Gregorijanska glasba Ž. 1 (1928) 34-38.
— Liturgija i umjetnost Ž. 6 (1924) 336-340.
— Teorija o kršćanskoj umjetnosti Ž. 4 (1928) 235-238.

SUBOTIĆ N. — Crkvena umjetnost i kolektiv N. R. 15 (1936) 89-99.

XI. PASTORAL

ALFIREVIĆ A. — Himmi - crkveno biserje Ž. 5 (1929) 257-267.

CIKOJEVIĆ O. A. — Svećenik u školi; N. R. 8 (1928) 113-129.

GRIMM K. — Pape i katoličke radne organizacije Ž. 2 (1930) 60-69.

KNEZOVIĆ Dr. Oton — Gdje je težište školskog odgoja N. R. 6 (1927) II. 150-158.

KNIEWALD Dr. Dragutin — Problem modernog apostolata, BS, 13 (1925). 451.
— Paštirsko bogoslovlje, Zagreb 1930.
— Psihologija omladinske lektire, BS, 12 (1924), 342.

SPRINGER Em. — Ispovjed i pokora u staro doba Ž. 5 (1928) 272-283.

XII. ASCETIKA I MISTIKA

BAJIĆ LEONARD — Kruh života IV-V N. R. 9 (1930) 265-282.
— Temeljni problem katoličke mistike BS, 17 (1929), 38.
— Temeljni problem katoličke mistike BS, 16 (1928), 1.

BALIĆ Dr. O. L. — Rad Pija XI. oko unapredjenja duhovnoga života; N. R. 8 (1929) III-IV 289-302.

BOŠKOVIĆ Dr. H. — Mističko stanje, DŽ. 5 (1933), str. 208.
— Kršćanski odgoj djece, DŽ, 10 (1938), 7.

BOŽITKOVIĆ Juraj — Idealni duh siromaštva sv. Franje B. S. 15 (1927) 154.

BRAUNN F. — Ljubav i bratstvo naroda, DŽ, 8 (1936), 271.

BROŽIČEVIĆ D. J. — Euharistija i liturgijski pokret Ž. (1934), 168.

BUDROVIĆ D. — Potreba molitve, DŽ, 8 (1936)), str. 78.

GATTERER D. — Djevičanstvo, DŽ. 8 (1936), 18.

GRAČANIN Dr. Djuro — Veličina ili bijednost DŽ. 1932.

KOSIR V. — Čednost, DŽ. 6 (1934), 15.
— Poniznost, DŽ, 6 (1934), 205.
— Ljubav, DŽ, 6 (1934),328.

KUMIČIĆ J. — Ciljevi patnja: DŽ. 5 (1933), 257.

MANDIĆ Dominik — Kronološki pregled života sv. Franje Asiškoga. B S 15 (1927) 36, 170, 349.

MILOVAN — Kršćansko značenje duhovnog života 3 (1924) III. 270-275 N. R.

NEŽIĆ D. — Upoznati sebe i ojačati volju, DŽ, 12 (1940) 321.

NOBLE H. — Sjedinjenje s Bogom, DŽ, 5 (1933), 321.

RADIĆ F. I. — Kultura duha N. R. 9 (1930) I. 39-47.
— Kultura razuma N. R. 9 (1930) II 122-128.

R. F. R. — Euharistija središte teologije N. R. 9 (1930) IV-V 337-342.

PUŠIĆ M. — Žrtva Novoga Zavjeta, DŽ, 11 (1939), 65.

SMERDEL T. — Glad za vječnim N. R. 8 (1929) I. 28—35.

SREBRNIĆ Dr. J. biskup — Životna vrijednost auktoriteta N. R. 3 (1924) III 217-225.

STOŠIĆ K. — Kršćanski karakter N. R. 3 (1924) I 36-56.

VERLAINE - PAVELIĆ D. I. — Jutarnja molitva Ž. (1934) 409.

XIII. PEDAGOGIJA I SOCIOLOGIJA

GRAČANIN Dr. Đ. — Idejna pozadina socialnog pitanja V. 1934.

GRIMM Dr. K. — Korporacijski uredjeno društvo Ž. (1934) 354, 398.

KOLAREK Dr. N. — Reforma vjeronaučnog nastavnog plana za srednje škole. K. L. 1936 i 1937.

KRAMER Stjepan — Katehetovo samobrazovanje i vjerska nastava kršćanske škole XLI (1937) br. 1. 3-8.
— Psihologija u službi katehizma K. ŠK. XLI (1937) 17-21.
— Sv O. P. Pio XI. neprevarljivi i neustrašivi učitelj Božjih istina. K. ŠK. XLI III (1939) 1-9.

SPILETAK Dr. A. — Strossmayer o socijalnom pitanju Ž. (1933) 200.

ŠANC Dr. F. — Aristotel o socijalnim dužnostima.

ŽIVKOVIĆ Dr. Andrija — Osnovne ideje kršćansko-socijalne nauke o društvenom poretku u knjizi «Društveni poredak i društveni pokreti«. Zagreb 1939, 153-166.

B. ISLAMSKO BOGOSLOVLJE KOD HRVATA

Napisao ALIJA KOPČIĆ

Hrvatski je narod došao u dodir s islamom mnogo prije nego što se to obično misli. Arapi su imali žive veze još s nekrštenim Hrvatima, napose odkako su bili zaposjeli Kretu (823.) i Siciliju (827.). Bit će, da je još u to doba bilo i pojedinačnih prelaza na islam, što napose vriedi za Hrvate, koji su bili u službi arapskih dinastija u Španiji i sjevernoj Africi. Kasniji dodir hrvatskog naroda s islamom zbio se preko t. zv. Ismailija, koji su igrali vrlo značajnu ulogu u ugarskom državnom životu sve do duboko u XIII. viek. Dolazkom pak Turaka na Balkan, napose njihovim osvojenjem pojedinih hrvatskih krajeva, počinje i dobrovoljno prelaženje jednog zamašnog diela Hrvata na islam.

Već u prvim danima islamizacije, javljaju se spisatelji Hrvati muslimani, koji svoje umotvore daju na iztočnim islamskim jezicima: turskom, arapskom i perzijskom, slično katoličkim Hrvatima, koji su pisali latinski, njemački i talijanski. Uz obilno pjesničtvo, Hrvati se muslimani bave i znanstvenim, u prvom redu vjerskim spisateljskim radom. Na svim područjima islamske bogoslovske znanosti, u koju između ostalog spada nauka o Kur'anu, hadis (tradicija), akaid (dogmatika i apologetika), fikh (šeriatsko pravo i obredoslovlje), usul (temelji šeriatskog prava), tesavvuf (mistika), susrećemo se i s imenima Hrvata, koji zauzimaju ugledno mjesto u obćim znanstvenim nastojanjima muslimana. Nekoliko desetaka imena hrvatskih muslimanskih spisatelja, ostavilo je, većim dielom još uviek netiskanih, radova s područja bogoslovlja. To su često puta knjige s oko 1000 stranica (komentar Kafje na Kudurin »Muhtesar« obseže oko 900 strana). Bilo ih je neobično plodnih, koji su iza sebe ostavili i po 60 djela (kao na pr. Abdulah ef. Bošnjak), ali mi ih ne možemo sve nabrojiti. Ovdje ćemo, prema Handžićevu djelu »Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana« (Sarajevo 1933.) navesti bez posebnog reda (jer nam ni Handžić ne daje dobru sistematizaciju) njihova imena, kao i naslove njihovih djela s područja bogoslovlja. Naša će bibliografija obuhvatiti dielom samo djela na iztočnim islamskim jezicima, koja napisaše Hrvati muslimani.

Islamska bogoslovna književnost na hrvatskom jeziku javlja se doduše još u XVII. i XVIII. stoljeću (neki pokušaji Muhamed Hevaji Uskufije te Mehmeda Razije-Velihodžića), ali taj se rad ni u kvalitativnom ni u kvantitativnom pogledu ne može mjeriti s onim na iztočnim jezicima, kao što se ne može uzporediti niti pjesničtvo Hrvata muslimana na orientalnim jezicima s književnim pokušajima hrvatskim jezikom a arapskim pismom (t. zv. hrvatska aljamiado književnost).

U vjerskim se školama, dapače i u onim početnim, učilo izključivo s pomoću učevnika na arapskom i turskom jeziku. Zasluga ide Omer ef. Humi iz Mostara, koji je prvi, pod konac turske uprave u Bosni, počeo tiskati učevnike doduše arapskim pismom — ali hrvatskim jezikom. Reis-ul-ulemi Džemaludinu Čauševiću pripada zasluga, da je konačno uveo u vjerske škole učevnike na hrvatskom jeziku.

Kako prije prošlog svjetskog rata, tako je i kasnije bilo dosta Hrvata muslimana, koji daboše priloge s područja islamskog bogoslovlja, i to kako izvorne stvari, tako i prievode. Osim Muhameda Seida Serdarevića, Hadži Mehmeda Handžića, Šukrije Alagića, Hafiza Muhameda Pandže, Kasima Dobrače, Abdurrahmana Adila Čokića i mnogih drugih po struci teologa, bilo je i svjetovnjaka, koji su napisali solidnih razprava teoložke naravi. Tu prije svega valja spomenuti Osmana Nuri Hadžića, zatim dra Safvetbega Bašagića (»Sto i jedan hadisi — šerif«) i dra Mehmed-aliju Metiljevića.

Značajno je ovdje iztaknuti, da je bilo i s katoličke hrvatske strane ljudi, koji su pokazivali zanimanje za islamsku teologiju. Još je pače 1795. godine u Zagrebu tiskano djelo Franza von Dombaya pod naslovom »Auszug der Lebensgeschichte des Profethen Mohameds«, a o Muhamedu je pisao i dr. Ante Starčević još odmah početkom druge polovine prošlog stoljeća u jednom zagrebačkom kalendaru, i to sa simpatijama, makar da se u ostaloj Europi još i u to doba gledalo na islam iz srednjovjekovne perspektive.

Mnogo vjerskih razprava izašlo je u pojedinim muslimanskim listovima, poglavito u tuzlanskom »Hikmetu« te »Glasniku islamske vjerske zajednice« i u »El-Hidaji«, a tiskano je i dosta posebnih djela. Najznačajniji je od svih tih radova Pandža-Čauševićev prievod Kur'ana s tumačem, koji je tiskan prije nekoliko godina. Prije toga od Hrvata je bio jedini Šukrija Alagić, koji je prevodio Kur'an s obsežnim tumačem i izdao od toga nekoliko knjiga. Prievod je Kur'ana izdao i Karabeg, a postoji u rukopisu još jedan prievod iz pera Fatima Kulenovića.

Važniji islamski pisci

XVI. stoljeće: Mevla Abdulkerim, Pruščak Hasan Kafi (1544.—1616.), Ibrahim sin Timurhanov, Abdullah ef. Bošnjak.

XVII. stoljeće: Hasan ef. Hlijevnjak, Sarajlij Muhamed sin Musaov, Abdulah ef. Bošnjak, Bošnjak Muhamed, Bošnjak Alija sin Hadži Mustajin, Zijandin Ahmed, Ahmed ef. Bajazi-zade, Mostarac Šejh Mustafa Jujo (1651.—1707.), Ahmed ef. sin Mustaf-age Čalbaše, Muslihudin ef. Kučanin.

XVIII. stoljeće: Bošnjak Osman sin Ibrahimov, Zijanddira Ahmed sin Mustafin, Ahmed-Hatem efendija sin Osman Šuhdi efendije, Šejh Ali ef. Bošnjak.

XIX. stoljeće: Hadži Mehmed Refik ef. Hadžiabdić.

XIX. i XX. stoljeće: Sejfullah ef. Proho (1859.—1932.), Hadži Hasan ef .Spaho (1841.—1915.), Hadži Mehmed Teufil ef. Azabegić, Džemaludin Čaušević.

BIBLIOGRAFIJA

NAUKA O KUR'ANU

SARAJLIJ MUHAMED sin Musaov: — Komentar Bejdavina Tefsira

ABDULAH ef. BOŠNJAK: — Komentar na Ibui-Arbino djelo »Fusus«
— El-Burhamu-dželi
— Razprava o 86. ajetu iz sure-Kefr
— Razprava o 7. ajetu iz sure-Hud

MEVLA ABDULKERIM: — Tumač Sejjid-Šerifevn komentaru na Zemahšeria tefsir, zvani »Keššaf«

Nauka o hadisu (vjerskoj tradiciji)

BOŠNJAK ALIJA sin Hadži Mustafin: — Vrline borbe i rata

BOŠNJAK OSMAN sin Ibrahimov: — Tahkikun-nijjat

BOŠNJAK MUHAMED: — Četrdeset hadisa

ALI-DEDE: — Havatimul-hikem

ZIJANDDIN AHMED: — Enisul-vaizin

ABDALAH sin Muhamed Huhtešim ef. Šabanovića: — Ahsemul-haberi min kelami Sejjidil-bešeri

Dogmatika i apologetika

AHMED ef. BEJAZI-ZADE, sin Hasan efendije: — Išaratul-meram min ibaratil-imam
— Išaratul-meram

PRUŠČAK HASAN KAFI efendija: — Revdatul-džennat fi usulil-itikadal
— Ezharur-revdat
— Nurul-jakin

MOSTARAC ŠEJH MUSTAFA JUJO: — Bedrul-meali

Fiah (šeriatsko pravo i obrdoslovlje)

PRUŠČAK HASAN KAFI efendija: — Komentar na Kudurin »Muhtesar«
— Hadikatus-salati

ZIJAUDDIN AHMED sin Mustafin: — Fetavai-Ahmedi
— Durretul-fetava
— Efe'nd-vaizin
— Enisul-vaizin
— Tenvirul-Kulub

AHMED-HATEM efendija sin Osman Šuhdi efendia: — Komentar Ibrahim Halebinog djela »Multekar-abhur«
— Manzume

MUHAMED SEID efendija (Ibnur-rejtian): — El-Fevaidul-hatemijje

ABDULVEHAB ef. sin Hasanov: — Menasikul-hadž

HASAN ef. HLIJEVNJAK: — Medžmenl-fetava

IBRAHIM PRUŠČAK: Fetavai Akhisari

AHMED efendija sin Mustaf-age Čalbaše (Jusri): — Tumač komentaru Abdullah-ibna Mešudova »Vikaje«

BOŠNJAK MUSLIHUDDIN: — Tumač Ahmed-ibn Muhamed El-Gaznevinog djela Elo-mukaddimetul-gaznevijje

HADŽI MEHMED REFIK efendija Hadžiabdić: — Nukulul-fetavel-fejdijje

ALAUDDIN ALI-DEDE: — Subaijjat

SEJFULLAH ef. PROHO: — Nasljedno pravo (arabski)
— O oporuci (arabski)
— O oblačenju šešira sa šeriat gledišta (arabski)
— Dur-jekta (prievod na hrvatski)
— Šuruti-salat (hrvatski)
— Hajz (hrvatski)

Usuh (temelji šeriatskog prava)

MEVLA ABDULKERIN: — Tumač Sadudin Teftazanina djela »Telvih«

HASAN KAFI efendija: — Sentul-vusul ila ilmilusul
— Tumač Sentul-vusula ila ilmilusul

MUSTAFA EJUBOVIĆ sin Jusufov :— Miftahul-usul
— Fethul-esrar
— Tumač Ahsikentinova »Muntetsaba«

MUSTAFI SIDKI ef. Karabeg: —Hidadun-nusul (tiskano u Sarajevu god. 1898.).

HADŽI HASAN ef. Spaho: — Muntehabul-usul lintidabil-vusul

Tesavuf (mistika)

IBRAHIM sin Timurhanov: — Muhrikatul-Kulub fiš-ševki li allamil-gujub

ALAUD-DIN ALI-DEDE: — Es-iletul-hikem (Havatimul-hikem; Hallur-rumur ve Kešful-kumiz
— Mevakiful-ahire velletaiful-fahire
— Envarul-mešarik
— Temkimul-mekam fil-mesdžidil haram
— Terbiul-meratibi vel usul lierbabil-mevsul

ABDALLAH ef. BOŠNJAK: — Tumač Ibni Arebina Fususul-hikema

MUSLIHUDIN ef. UŽIČANIN: — O glasnom zikiru

Razna vjerska djela

ŠEJH ALI ef. BOŠNJAK: — O milostinji

HALIL ef. SARAJLIJA: — Tefsirul-Bejdavi
— Sejjid Šerifov komentar Siradžije
— Sadruš-šeria

HADŽI MEHMED TEUFIK ef. Azabagić: — Kešful-estar šerhn letaifil-esrar

FILOZOFIJA U HRVATSKOJ

Napisao prof. dr. KRUNO KRSTIĆ

Mišljenja o životu i svietu, koja su sadržana u hrvatskim pučkim umotvorinama (poslovicama, pjesmama, pripoviedkama i t. d.) i koja proizlaze iz vjerovanja, životnih navika i običaja puka, nisu nikada dosad u našoj filozofijskoj književnosti sustavno i u cjelini iztražena ni prikazana. Isto tako nije cjelovito s filozofijske i psihologijske strane iztražena jezična građa hrvatskih narodnih govora (posebno govora, koji je uzet kao temelj književnom jeziku — štokavštine), koja građa i po semantičkim odnosima rječničkoga blaga i po ustrojnim zakonitostima rečenice nesumnjivo u sebi krije osebujne crte hrvatskoga duhovnoga bića, odnosno prirodne predpostavke hrvatske narodne filozofije. Dosad objelodanjeni radovi, kojima je namjera prikazati odraze i utjelovljenja narodnoga duha u jeziku, pučkim umotvorinama, običajima i t. d., ponajviše polaze s jezikoslovnog, etnoložkog ili književno-estetskog stajališta (Weber, Kurelac, Stojanović, Jurković, Korajac, Marković, A. Radić, Nodilo, Banović i dr.). Markovićeva razprava »Etički sadržaj naših narodnih poslovica« (Rad 96.) obuhvaća ograničen dio narodnih umotvorina (poslovice prema trima zbirkama), promatra ih pod užim aspektom (etičkim) i uglavnom nastoji pronaći suglasnost pučkih poslovica s glavnim etičkim nazorima evropske filozofije, navlastito s Herbartovim praktičnim idejama. Pomanjkanje izrazito filozofijskih radova o temeljnim nastrojenjima i oblikovnim težnjama narodnog duha, kako se odrazuju u objektivnim tvorbama pučke kulture, treba žaliti to više, što mnoge zbirke, a osobito Akademijin »Zbornik za život i običaje«, koji izlazi od god. 1896. i »Rječnik hrvatskoga jezika«, koji izlazi od god. 1880., daju obilnu građu za takve radove.

Počeci znanstvenoga uobće pa tako i znanstveno-filozofijskoga zanimanja kod Hrvata nisu samonikli. Razlozi su tome dielom u samom narodnom značaju, a dielom u poviestnoj sudbini Hrvatske. Zauzevši razmjerno kasno (u VI. i VII. stoljeću) svoje sadanje obitavalište. Hrvati dolaze kao priprost etnički elemenat (s pretežno poljodjelskim navikama, a vođen od ratničko-osvajalačkih skupina slabo poznata podrietla) u dodir sa starosjedilačkim kulturama Zapada i Iztoka. Premda su ratničko-osvajalačke skupine prilično brzo uzpostavile državno-vojničku organizaciju, pradjedovska priljubljenost zemlji, živa u najširim slojevima naroda, očituje se u pomanjkanju želje za izgrađivanjem gradova, dosljedno i u pomanjkanju potrebe za razvijanjem kulture gradskoga tipa. U koliko se preuzimaju već postojeće gradske naseobine, u njima dolazi (osobito na obali) do osebujnog sljubljivanja sa starosjedilačkim življem. Naporni proces toga sljubljivanja traje stoljećima, te se živo odrazuje i u sudbini hrvatskoga državnoga života i u prvoj hrvatskoj pismenosti. Ali uz spomenutu crtu narodnoga značaja zacielo je težka politička sudbina naroda glavni razlog, zašto se znanstveni oblici kulturnoga života razvijaju prilično kasno i nesamostalno. Otimanje za obalu Venecije s jedne, a Bizanta s druge strane, nadiranja Mađara prema moru, provale tatarske i turske, neprestano trganje, komadanje i svojatanje hrvatskih pokrajina čine Hrvatsku vjekovnim političkim, vjerskim i kulturnim bojištem. Razdoblja mira, u kojima je moguće sređeno i samosvojno kulturno stvaranje, zapravo su samo iznimke u životu Hrvatske.

U doba, kada Hrvati dolaze u dodir s kulturnim i civilizacijskim oblicima života svojih susjeda, evropski je zapad u duhovnom pogledu ujedinjen kršćanskom misli i rimskom crkvenom organizacijom. Sva kulturna djelatnost prožeta je do u srž religijskim načelima i odvija se gotovo izključivo u krugu crkvenih ustanova. Racionalizirana nauka o objavi, teologija, ne smatra se samo vrhovnim i najvrednijim umnim zanimanjem, nego je ona ujedno i stjecište gotovo svih misaonih nastojanja. U stvari je ta teologija dobrim dielom neposredan nastavak filozofijskih nastojanja antike (osobito peripatetičkih, platonskih i novoplatonskih), svraćenih na kršćanske vjerske zasade i norme kao najvredniji sadržaj i zadatak duhovnoga života. Zajedničtvo teologije i filozofije takvo je, da se zapravo o dvama različitim područjima težko može govoriti; »lumen naturale« i »lumen supernaturale«, razum i objava, složno i sukladno obasjavaju jedan jedinstveni duhovni sviet. Jedinstvu toga svieta mnogo pridonosi i upotreba jedinstvenoga (latinskoga) jezika u službi Božjoj, u nastavi i u svim područjima pismenosti.

Evropski zapad, kojemu se Hrvatska brzo priklonila prihvativši uz kršćansku vjeru zapadno (katoličko) crkveno poglavarstvo, neumoljivo nameće svoju obću kulturnu orientaciju Hrvatima. Kao i u ostalim krajevima Evrope, tako su i u Hrvatskoj crkveni staleži, osobito redovi, gotovo jedini predstavnici obrazovanosti i prosviećena rada. Samostani različitih redova sa svojim školama, razsijani po hrvatskim krajevima (benediktinski, augustinianski, franjevački, dominikanski, pavlinski i kasnije isusovački), zacielo su prva ognjišta, a stoljećima i jedina utočišta svakog znanstvenog pa tako i filozofijskog zanimanja kod Hrvata.

Kako crkvena organizacija spaja kroz čitav srednji viek sve zapadnoevropske narode u jednu jedinu duhovnu zajednicu, koje ne kidaju ni državne ni narodne granice, ne može se u srednjem vieku zapravo ni govoriti o filozofiji pojedinih naroda. Ista pitanja, rješavana približno istim metodama i razpravljana na latinskom jeziku, tvore jedno jedinstveno carstvo crkvene filozo-

fije. O sudjelovanju pojedinaca Hrvata kao stvaralaca u zajedničkom teologijsko-filozofijskom radu evropskoga Zapada nemamo podataka sve do 15. stoljeća, premda je vrlo vjerojatno, da su tokom srednjega vieka pod polat njenim imenima i Hrvati, osobito pripadnici crkvenih staleža, pridonosili plodove svoga umovanja duhovnoj riznici zapadnoevropske kršćanske zajednice.

Na prielazu u novi viek, u drugoj polovici 15. stoljeća, javljaju se prve viesti o Hrvatima iztaknutim radnicima na polju teologije i filozofije. To je doba humanizma, i jedan dio prvih filozofa Hrvata pokazuje u svom radu izričite značajke humanističkoga nastrojenja: nemirnu i smjelu težnju, da se u novim prilikama uzkrsnuli i poviestnim pritiskom preobraženi duh klasične starine saživi s ustaljenim ćudorednim načelima kršćanstva i nepovredivim zasadama crkvene nauke. Drugi dio Hrvata mislilaca priključio se konzervativnoj struji skolastike. Skolastika je u to vrieme već preživjela svoje zlatno doba i razvija se u dva uzporedna pravca, podieljena drevnim oprekama franjevačke i dominikanske škole — skotizma i tomizma. Prvi filozofijski rad Hrvata i jedne i druge skupine odvija se ponajviše u uzkoj vezi s filozofijskim životom Italije, te mnogi Hrvati pišu nekoja svoja djela talijanskim jezikom. Taj je priklon tuđinskoj kulturnoj sferi prilično razumljiv: premda su Hrvati u doba humanizma iznieli nekoliko izvornih i značajnih filozofijskih pokušaja, političke prilike u domovini nisu nikako takve, da bi se na samom hrvatskom tlu mogla održati kakva znatnija filozofijska predaja i stvoriti filozofska škola. Jedini dio Hrvatske, na kojemu je filozofijski rad mogao uhvatiti čvršći korien, jest slobodna državica Dubrovnik; najveći dio Hrvata znanstvenih radnika i mislilaca ili je rodom iz Dubrovnika ili se sklanja u Dubrovnik, da bi se mogao u miru predati znanstvenom radu.

Po čitavom svietu, a osobito u humanističkim krugovima Italije, stekao je slavno ime franjevac J u r a j D r a g i š i ć (Georgius Benignus de Salviatis, † 1520.), rodom iz Srebrenice u Bosni, odgojitelj na kneževskim dvorovima Urbina i Firence, prijatelj Lorenza Magnifica, član platonske akademije Gemista Plethona, profesor filozofije na sveučilištu u Pisi, nazaretski nadbiskup i najbolji poznavalac iztočnih jezika u Evropi svoga vremena. Dragišić se posebno bavio pitanjima logike (Logica nova secundum mentem Scoti et b. Tomae Aquinatis, aliorumque, 1480., Volumen de dialectica nova, 1489., Artis dialecticae praecepta vetera ac nova, 1520.). Poput mnogih iztaknutih filozofa svoga vremena i Dragišić je komentirao 4 knjige sentencija Petra Lombarda, a svoju razpravu o naravi anđela napisao je u zanimljivom obliku razgovora s dubrovačkim plemićima. Razpravljajući o filozofijskim i teologijskim pitanjima Dragišić nastoji izmiriti i s novim vlastitim kritičkim pogledima uskladiti suprotna stajališta skotističke i tomističke škole. Za vrieme svoga boravka u Dubrovniku (1497.—1500.) mnogo je pridonio podizanju filozofijskoga interesa u gradu, koji je već tada bio najsnažnije žarište čitavoga hrvatskoga kulturnoga života.

Suvremenik je Dragišićev franjevac B e n k o B e n k o v i ć rodom iz Zadra († 1525.), glasovit profesor filozofije na Sorboni u Parizu, oštar protivnik tomizma, nazvan »monarcha scientiarum«. Među mnogobrojnim djelima, koja je napisao, iztiču se tumači Duns Scotovih komentara Aristotelovim logičkim djelima. Dominikanac Dubrovčanin G r g u r (N a t a l i u s) B u d i s a l j i ć († 1550.) svestran je učenjak, teolog, liečnik, govornik i astronom. Odriešit je tomist i aristotelovac te komentira velik broj Aristotelovih djela i polemizira s novoplatonovcem Kornelijem Agripom von Nettesheim (Commentarii philosophici itemque astrologici contra haereticos). Drugi Dominikanac Dubrovčanin A u g u s t i n (S t j e p a n) N a l j e š k o v i ć († 1527.), nastavnik u Bologni i Mletcima, a zatim biskup makarsko-trebinjski, koji se osobito iztakao kao branitelj papinskog ugleda i vlasti protiv pobunjenih kardinala, komentirao je prvu knjigu sentencija P. Lombarda i prvi dio Summae theologicae sv. Tome Akvinskoga (1509.). Komentar Lombardovim sentencijama izdao je (1549.) i K l e m e n t R a n j i n a († 1559.), dominikanac.

U 16. stoljeću iztiču se u filozofiji još tri Dubrovčanina, članovi obitelji Gučetića, iz koje je potekao čitav niz slavnih učenjaka. Dominikanac A m b r o z i j e G u č e t i ć, nastavnik filozofije u Dubrovniku i u raznim gradovima Italije, napisao je među ostalim traktat o logici Petra Hispana te značajnu knjigu opazaka o Vivesovu komentaru Augustinovu djelu »De civitate Dei«. P e t a r G u č e t i ć († 1564.), također dominikanac, proslavio se kao profesor na pariškoj Sorbonni i sveučilištu u Louvainu te je učenom svietu bio poznat pod nadimkom »doctor illyricus«. Treći, N i k š a G u č e t i ć (1549. do 1610.), znamenit u političkom životu rodnoga grada, kojega nije nikada ostavio, samouk počastni doktor filozofije i teologije, napisao je čitav niz filozofijskih djela (Commentaria in sermonem Averrois de substantia orbis, 1580., De immortalitate intellectus possibilis, 1580. i t. d.). Komentirao je četvrtu knjigu Aristotelova djela »O duši« i prvu knjigu Aristotelove retorike, a Cvieti je Zuzorićevoj posvetio razprave: »Dialogo dell' amore« (1581.) i »Dialogo della belleza« (1581.). Vrlo su vriedne i njegove političko-sociložke razprave (Lo stato delle republiche, 1581., Avvertimenti per colorache governano gli stati) te pedagožko djelo »Governo della famiglia« (1589.). U nekojim svojim djelima naginje N. Gučetić averoističkoj nauci, osobito u pitanju o bezsmrtnosti duše.

Uz N. Gučetića estetskim se pitanjima bavio i njegov suvremenik, prijatelj mnogih znamenitih Hrvata i Talijana svoga vremena, M i h o M o n a l d i. U njegovu djelu »Irene«, koje je, kao i Gučetićevi dialozi, posvećeno Cvieti Zuzorićevoj, razpravljaju se u 10 razgovora pitanja o ljepoti, pjesničtvu i umjetnosti. Izdanju od g. 1599. dodana je i jedna Monaldijeva metafizička razprava.

Iz Dubrovnika je rodom i plodan filozofijski pisac nepoznata prezimena, Juraj (Georgius Raguseus † 1622.), nastavnik filozofije u Padovi, nazvan »philosophus orator«. On zastupa čisti peripatetički smjer u svojim komentarima djelima Aristotela, Rajmunda Lulla i P. Lombarda, te se polemički ogledao s Cesarom Cremoninom, glavnim predstavnikom padovanske škole, koja je naginjala averoizmu. Znameniti matematičar, pisac djela »Cogitazioni matematiche«, Antun Medo (Antonius Medus Callosius, rođen oko 1530.) napisao je također više razprava filozofijskoga sadržaja, među ostalim komentare 12. i 7. knjizi Aristotelove Metafizike (1598. i 1599.) te primjetbe Porfirijevoj knjizi o kategorijama (1600.). Medo je u svoje vrieme jedan od glavnih predstavnika obnovljenog peripatetizma, smjera, koji nastoji izažeti čistu Aristotelovu nauku oslobodivši je od skolastičkih eklektičkih primjesa.

Svojim životom i radom pripada 16. stoljeću i nemirnom svietu humanizma osebujan mislilac Crešanin Franjo Petriš (Franciscus Patricius, 1529.—1597.), nastavnik akademije u Ferrari i Rimu. Uz Telezija, Bruna i Campanellu Petriš je glavni predstavnik prirodne filozofije u Italiji. Nepomirljiv protivnik peripatetskoga smjera u skolastici, on nastoji obračunati s njegovim uzorom i učiteljem Aristotelom u djelima »Discussiones peripateticae« (1571.) i »Aristoteles exotericus« nastojeći dokazati, da se Aristotelova nauka ne može složiti s kršćanskom. Napadajući Aristotela on u isti mah brani Platona navodeći 43 točke, u kojima se Platonove misli podudaraju s kršćanskim naučavanjem, i predlaže, da se Platonova nauka službeno uvede u crkvene škole. U djelu »Nova de universis philosophia« (1581.) Petriš pokušava svestrano izložiti vlastite filozofijske misli te razvija osobit sustav kršćanskoga emanacionizma novoplatonskoga kova, koji je po temeljnom razpoloženju srodan stavu B. Telezija, Petriševa suvremenika (1509.—1588.). U području prirodnih znanosti Petriš je jedan od najjačih zagovornika nove opažajno-empiričke metode, te u raznim djelima i sam iznosi mnogobrojna vlastita opažanja o prirodnim pojavama (naslutio je na pr. činjenicu dvospolnosti kod biljaka). U djelu »Della historia dieci dialoghi« (1560.) razpravlja o metodici pisanja poviesti, dok u obširnoj razpravi u dva diela »Della poetica« svestrano razlaže nauku o pjesničtvu i različita mišljenja u njoj, kritizirajući posebno načela Aristotelove »Poetike«. Spomenemo li, da je Petriš pisao s mnogo znanja i razumievanja i o ratnoj vještini (La milizia romana, 1587.) i o geometriji (Nuova geometria, 1587.) i o retorici (Dialoghi sulla retorica), vidimo, da je on izrazit »uomo universale«, najčistiji predstavnik humanističkog duha među Hrvatima.

I ako se nije izričito bavio školskom filozofijom, važan je za poviest filozofijske misli u Hrvatskoj za vrieme humanizma pjesnik i poviestničar Marko Marulić (1450.—1524.). Njegova po svemu tadašnjem svietu razširena djela »De institutione bene vivendi« (1506.) i »Evangelistarium« odavaju izvrstna poznavaoca ljudske duše i analitika duhovnih snaga u životu suvremene Evrope. Mnoga se filozofijska misao zaodjenuta u pjesničko ruho može naći i kod ostalih hrvatskih pisaca-književnika u doba prvih dvaju vjekova hrvatske knjige (Lucića, Hektorovića, Zoranića i t. d., a osobito Vetranića i Gundulića).

Sedamnaesto stoljeće, oskudnije značajnim djelima umjetne književnosti, i filozofijskim je stvaralačkim nastojanjima siromašnije nego prošlo. To je doba, kada se humanističko vrenje nakon snažnog zahvata protureformacije staložilo. Osnivaju se mnoge crkvene škole, u kojima se predaje filozofija (isusovačka akademija u Zagrebu 1607., ljubljanska franjevačka filozofija 1621., dominikanski ilirski zavod u Sant' Angelu 1621., hrvatski bečki kolegij 1624., pavlinska filozofija, potonja akademija u Lepoglavi 1656. i t. d.), ali strogo čuvanje ortodoksnosti čvrsto steže filozofijski rad u okvire «philosophiae perennis« ne dopuštajući jači zamah slobodnom stvaralačtvu. Najveći dio filozofijskih radova, ponajviše djela nastavnika na različitim školama, ostaje u rukopisu te leži još i danas neproučen u pismohranama različitih, osobito samostanskih knjižnica. Među Dubrovčanima 17. stoljeća iztiče se svestran učenjak Stjepan Gradić (1613.—1683.), savjetnik pape Aleksandra VII. i nadstojnik vatikanske knjižnice. Uz mnoga djela, koja je objelodanio iz područja matematike i fizike, Gradić je u peripatetskom duhu izložio i filozofiju (Peripateticae philosophiae pronuntiata). O logici i moralnoj filozofiji pisao je dominikanac Vicko Komnenović, (Appendix in universam logicam, Commentaria super universam philosophiam moralem), a psihologiju izlaže bosanski franjevac Ivan Borea (De potentiis animae). Nastavnik isusovačke akademije Franjo Jambreković (1631.—1703.) izdao je cjelovit prikaz skolastičke filozofije (Philosophia peripatetica, 1669.).

Osamnaesto stoljeće, viek racionalizma i prosvjetiteljstva, obasjava kod Hrvata svojim imenom jedan od najvećih mislilaca i učenjaka Evrope, Dubrovčanin isusovac Ruđer Josip Bošković (1711.—1787.), profesor matematike, fizike i astronomije u Rimu i Parizu, osnivač astronomskog observatorija u Milanu, jedan od najpoznatijih ljudi svoga vremena. Glavno polje Boškovićeva zanimanja jesu prirodne znanosti i matematika, pa i kao filozof on se ponajviše bavi pitanjima iz filozofije prirode, pitanjima o građi materije, o gibanju, prostoru i vremenu. Polazeći od posebne atomističke teorije, koja zamišlja tvar građenu diskontinuirano od neprotežnih središta sila (materialnih točaka) Bošković je u nizu djela izgradio čitav sustav nauke o fizikalnoj prirodi tumačeći jedinstveno i suvislo sve njezine fenomene (gravitaciju, koheziju, elasticitet i t. d.) kao odraze jednog vrhovnog zakona o izmjeni odbojne i privlačive sile prema razlici razmaka među atomima. U spoznajnoj je teoriji kritički realist, pristaša nazora o subjektivnosti t. zv. sekundarnih kvaliteta.

Osjetni kvaliteti pripadaju samo svietu duhovnih jedinica, dok im u fizikalnoj prirodi odgovaraju samo kvantitativni — prostorni odnosi nastali gibanjem u svietu materialnih jedinica. U psihologiji i teodiceji približavao se Bošković uglavnom skolastičkim pogledima čuvajući uviek ortodoksni stav prema temeljnim naukama vjere. U svim svojim radovima Bošković se kritički osvrće na različite filozofijske poglede novijih mislilaca (Descartesa, Lockea, Leibniza i t. d.), tako da je njegov stav kritički omjeren o sva nastojanja filozofije njegova doba. Bošković je od starijih predstavnika filozofije kod Hrvata jedini, kojemu su djela svestrano proučena i o kojemu postoji i u našoj i u stranoj književnosti veći broj obširnijih studija.

Suvremenik i prijatelj Boškovićev Dubrovčanin Benedikt Stojković (Stay, 1714.—1801.), slavan pjesnik-latinist, prikazao je u dva stihovima pisana djela misli dvaju novijih predstavnika filozofije i znanosti, Descartesa (u 6 pjevanja, 1744.) i Newtona (u 10 pjevanja, 1755.—1792.). Drugo je djelo popratio bilježkama i posebnim filozofijskim razpravicama R. Bošković.

Daleko od racionalističkih struja, vjeran filozofijskoj predaji svoga reda, radi pjesnik »Razgovora ugodnoga« franjevac Andrija Kačić Miošić (1696.—1760.), dugogodišnji nastavnik na franjevačkom učilištu u Zaostrogu i Šibeniku. Kačić je obradio čitavu filozofiju strogo u duhu Duns Scotovu, ali je objelodanio samo prvi svezak, koji sadržava logiku (Elementa peripathetica juxta mentem subtilissimi doctoris J. D. Scoti, 1752.). Ostali dielovi Kačićeva djela ostali su u rukopisima, kojima se zametnuo trag.

U stranom svietu iztakao se svestranošću učenjačkoga rada još jedan franjevac iz Kačićeve redodržave, Andrija Dorotić (1761.—1837.), nastavnik filozofije u Rimu, provincial i glasovit pobornik združenja dalmatinske Hrvatske s banskom Hrvatskom. Baveći se uzput matematikom, prirodnim znanostima i pravom, napisao je čitav niz filozofijskih djela, među ostalim filozofijsku antropologiju i poviest filozofije (Philosophicum specimen de homine, 1795., Historiae philosophicae enarratio). Po knjižnicama franjevačkih samostana čuvaju se mnogobrojni rukopisi naših franjevaca, marljivih radnika na polju filozofije u 18. stoljeću (B. Ribarovića, P. Bujasa, M. Dragičevića, F. Lastrića i mnogih drugih).

Od pobornika racionalističko-prosvjetiteljskih ideja, koje su (ponajviše preko Njemačke i Italije) prodirale i u Hrvatsku, nemamo filozofijskih djela u užem smislu rieči. U književnom ruhu šire te ideje na sjeveru domovine pisac »Satira« Matija Antun Reljković (1754.—1801.) i Adam Tadija Blagojević (u drugoj polovici 18. stoljeća). Na hrvatskom jugu pristaša je borbenog protucrkvenog racionalizma mladi Sinjanin Ivan Lovrić (1751.—1777.), koji u svojim »Primjetbama« na Fortisov putopis po Dalmaciji (tiskanim 1776.) zastupa misli Hobbesa, Lockea, Humea i francuzkih enciklopedista napadajući oštro crkvu i svećenike (među ostalima Kačića i njegova »Elementa«). Duhom slobodoumnog i razpuštenog enciklopedizma podpuno je prožet čuveni svjetski pustolov, politički varalica, prijatelj Rousseaua i slavitelj Fridriha Velikoga Stjepan Zanović iz Budve (1752.—1786.). Od Zanovićevih knjiga, koje izlažu u različitom obliku (predgovora, pisama, aforizama i t. d.) suvremene filozofijske poglede, važnije su »Opere diverse« (1773.), »Lettere turche« (1776.), »La poésie et la philosophie d' un Turc« (1779.) i »Pensées« (1784.).

Za vrieme prielaza iz 18. u 19. stoljeće i u prvim desetljećima 19. stoljeća vlada u filozofijskom životu Hrvatske gotovo podpuno mrtvilo, zaključni stadij opadanja, koje je počelo već u 17. stoljeću. Uglavnom životari samo skolastička filozofija njegovana školskim načinom u samostanskim i drugim crkvenim učilištima. Iz tog mrtvila počinje se pridizati hrvatska filozofija istom u drugoj polovici 19. stoljeća, kada se u okviru obćeg narodnog preporoda polagano javlja i filozofijska knjiga pisana narodnim jezikom. Pokraj filozofije, koja se razvija u krilu crkve i u duhu katoličke filozofijske predaje, počinje se razvijati i svjetovna (doktrinalno nezavisna) filozofija.

Na odkriću narodne samosvojnosti probuđena težnja za kulturnim utjelovljenjem narodnoga duhovnoga bivstva, koja prožima hrvatski preporod, očituje se u početku poglavito u književnim, umjetničkim, političkim i družtveno-organizacijskim oblicima. Romantički zanos za narodnu prošlost i nepatvoren izraz narodne duše u životu prostoga puka upućuje znanstveno zanimanje u prvom redu prema poviesti, folkloru i jezikoslovlju. Filozofijski interes, u koliko ga ima, uglavnom obuhvaća područje estetike i pedagogije. Tako Ognjeslav Utješenović dodaje svojoj »Vili ostrožinskoj« (1845.) kraću razpravu o obćoj teoriji umjetnosti. Godine 1852. izdaje Emanuel Sladović knjižicu »Uputa u pjesmenu umjetnost«, a Ivan Macun u »Nevenu« piše razpravu »Kratko krasoslovje«. Godine 1856. pokušava u istom časopisu Adolfo Weber-Tkalčević (1825.—1889.), jedan od najmarljivijih radnika Preporoda, prikazati logičku strukturu i izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika razpravom »Ustroj hrvatskoga jezika«. Humoristički pisac i književni kritičar Janko Jurković (1827.—1889.) objelodanio je u Akademijinu Radu između god. 1869. i 1875. četiri estetske razprave (O narodnom komusu, Ob estetičkih pojmovih uzvišena, O ženskih karakterih u naših narodnih pjesmah, O metafori našega jezika, Rad 9., 12., 30., 31.). August Šenoa (1838.—1881.) na početku svoje Antologije od 1876. donosi prilično obširan uvod »O poetici«. U svojoj knjizi »Obuka malenih« (1850.) Stjepan Ilijašević (1814.—1903.) obuhvaća uz obćepedagožke i didaktičke upute osnove psihologije i logike. Godine 1859. pokrenut je školski časopis »Napredak«, koji donosi i članke filozofijskoga značenja. Godine 1868. izdaje Vin-

ko Pacel »Logiku ili misloslovje«, kao prvi dio priručnika filozofijske propedeutike za srednje škole. Djelu, rađenom uglavnom prema Beckovoj »Grundriss der Logik«, dodano je »abecedno tražilo«, koje daje pregled Pacelova pokušaja logičke terminologije. Po gdjekoja filozofijska razprava nalaz se u školskim izvještajima gimnazija (Križan, Stare, Žerjavić, Pavić i dr.). Đuro Deželić piše razprave »Duša« (1877.) i »San« (1878.). Kraće uvode u psihologiju izdaju Stjepan Basariček (Kratko izkustveno dušoslovje, 1877.) i Josip Glaser, koji je napisao i priručnik logike (Nacrt psihologije, 1877., Logika za pučke učitelje, 1878.). Dobrim je dielom filozofijskog karaktera i djelo Antuna Križana, prvog nastavnika filozofije na bogoslovnom fakultetu u Zagrebu »O postanku čovjeka« (u dva diela, 1874.).

U početku narodnog preporoda nema oštrijih opreka između crkvene i svjetovne filozofije; čitavo je duhovno razpoloženje toga doba prožeto stoljetnom katoličkom predajom, a Preporod je i načelno sklon katolicizmu kao poviestnoj komponenti hrvatskoga narodnoga bića. Suradnja svjetovnjaka s crkvenim ljudima je prijateljska; visoki predstavnici crkve utemeljitelji su i dobrotvori kulturnih i znanstvenih ustanova (Strosmayer), a među prvacima književnoga i znanstvenoga rada iztiču se velikim brojem katolički svećenici (Stoos, Weber, Mesić, Rački i dr.). Kulturna podvojenost u hrvatskom životu i oštrija razlika između crkvene i svjetovne filozofije počinje se javljati neko vrieme nakon pada absolutizma, (koji je bio za kratko vrieme ukočio kulturni rad), oko osmog desetljeća. U to desetljeće pada odlučan događaj za razvoj znanstvene filozofije, osnutak zagrebačkoga sveučilišta (1874.).

Važno kulturno-filozofijsko značenje imaju sredinom druge polovice 19. stoljeća i spisi velikih narodnih boraca: Ante Starčevića (1823.—1896.), Eugena Kvaternika (1825. —1871.) i Mihovila Pavlinovića (1831. —1887.). Iako je njihov rad sabran oko žarištne misli narodnoga oslobođenja, u njihovim djelima nalaze se izgrađeni pogledi na sviet, a osobito na pitanja družtva, naroda i države.

Katolička (crkvena) filozofija na narodnom jeziku u 19. i 20. stoljeću po glavnim je svojim motivima nastavak one filozofijske predaje, koja u Hrvatskoj traje već stoljećima. Osnutak zagrebačkog sveučilišta važan je uvjet za snažniji procvat i te filozofije. Mnogi nastavnici filozofije na bogoslovskom fakultetu ujedno su i plodni filozofijski pisci, koji većinom svoja djela pišu narodnim jezikom. Tako je Josip Stadler (1843.—1918.) nastavnik filozofije na zagrebačkom bogoslovnom fakultetu (1874.—1882.) a zatim vrhbosanski nadbiskup, izdao na hrvatskom jeziku priručnik čitave skolastičke filozofije u 6 svezaka (1904.—1910.). Antun Bauer (1856.—1940.), profesor iste katedre i zagrebački nadbiskup izdao je djelo »Opća metafizika ili ontologija« (1894.), »Naravno bogoslovlje« 1892.) i veći broj filozofijskih razprava (Wundtov metafizički sustav, Rad Ak. 127., 132., 144.), Područje materijalizma, 1889. i t. d.). Stari Ilirac Adolfo Weber Tkalčević objavio je pod kraj života god. 1887. u Akademijinu Radu (85.) noetičku razpravu »Istina«.

Talijanskim jezikom piše svoja djela, baveći se ponajviše pitanjima estetike i etike Ante Petrić (1829.—1908.). U knjizi »Definizione del bello« (1875.) Petrić kritizira Giobertijev pojam estetskoga i izaziva živu polemiku s talijanskim filozofima, tokom koje je izdao dva posebna svezka odgovora na prigovore profesora filozofije u Rimu S. Cundarija (I. 1883., II. 1885.). Ostala su Petrićeva djela posvećena etičkim pitanjima (Sloboda i sudbina 1885., O zasluzi nagrade, koja sliedi slobodne čine, 1898., Kako da se složi vlast ideje dobra nad voljom sa slobodom izbora, 1906.). Petrić zastupa tradicionalno peripatetsko stajalište, ali su mu pitanja, kojima se bavi, i način izlaganja suvremeni.

Prvi nastavnik filozofije na mudroslovnom fakultetu novoosnovanoga sveučilišta, pri značajni predstavnik, a u neku ruku (u novom kulturnom razdoblju) i začetnik svjetovne filozofije u Hrvatskoj jest Franjo Marković (1845.—1914.). On se uglavnom priklanja Herbartu, i to namjerno, držeći, da je njegov sustav po svojim formalnim odlikama najprikladniji temelj za uvođenje znanstvenoga filozofijskoga rada na sveučilištu. Uz filozofijski rad bavi se Marković vrlo intenzivno i pjesničkim stvaranjem (Karlo Drački, Dom i sviet, Kohan i Vlasta i t. d.) te je nesumnjivo jedan od najznačajnijih predstavnika hrvatske književnosti u 19. stoljeću. Markovićeva filozofija i njegov pjesnički rad daju dvie prilično različite slike njegove ličnosti; odkrivaju gotovo dva oprečna svieta, u koja se Marković podjednako znao uživjeti. Nastojeći povezati ta dva svieta, sviet pjesničkog zanosa i sviet trieznoga razumskog promatranja, Marković se osobitim maskom bavio književno-estetskim pitanjima (Esrom ocjena Gundulićeva »Osmana«, O Dubtetička ocjena Gundulićeva »Osmana«, O Dubravci, drami Ivana Gundulića, Prilog estetskoj nauci o romanci i baladi, O analognih značajih svjetske dramske literature i t. d.). Estetici je posvećeno i njegovo najveće djelo »Razvoj i sustav obćenite estetike« (1902.). Uglavnom u svietlu Herbartovih ideja izpitao je Marković naše narodne poslovice (Etički sadržaj naših narodnih poslovica, Rad 96.). Prošlosti filozofijskoga rada u Hrvatskoj posvećen je rektorski govor »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita« (1882.) i obširna razprava »Filozofijski rad Ruđera Josipa Boškovića« (Rad 87., 88., 90.).

Uz Markovića dolazi 1894. na zagrebačko sveučilište kao profesor pedagogije i filozofije Đuro Arnold (1854.—1941.). Učenik H. Lotzea i preko učitelja povezan s filozofijskom tradicijom Herbarta i Leibniza, Arnold i sam pokušava razviti spiritualistički sustav monadološkoga tipa. U razpravi »Zadnja bića« (Rad 93.) zamišlja metafizičku stvarnost građenu od jednostavnih netvarnih elemenata, koji se međusob-

no nalaze u hierarhijskom poredku prema različitom stupnju osvještenja. Vrhunac hierarhije predstavlja Bog, prema kojemu sve duhovne jedinice teže kozmičkim procesom duševno-duhovnog usavršavanja (osvješćivanja). Duhovni razvoj pojedinca prema savršenstvu mora se odvijati u što podpunijem skladu s osnovnim smjernicama narodnoga života i narodnoga duha. U toku vlastitog filozofijskog razvoja Arnold se sve više približava ortodoksnom katoličkom gledanju smatrajući vjeru vrhovnim životnim uporištem, cjelovitom kulturnom funkcijom. Kao i Marković Arnold se bavi književnim radom pišući poglavito pjesme refleksivnog i narativnog karaktera. Uz »Zadnja bića« znatnije su Arnoldove razprave »Etika i poviest« (1880.), »Monizam i kršćanstvo« (Rad 178.) i »O psihologiji bez duše« (Rad 177.). Arnoldovi školski priručnici logike (I. izd. 1888.) i psihologije (I. izd. 1893.) služili su gotovo pol stoljeća kao uvod u filozofiju na srednjim školama.

Utjecaj različitih filozofijskih struja s evropskoga zapada, povezanih s kulturno-političkim nastojanjima, vrlo je snažan u posljednjim desetljećima 19. i prvim godinama 20. stoljeća. Borba »mladih«, revolucionarnih pobornika »slobode stvaranja« i nasljedovatelja evropskoga zapada protiv »starih«, duhom trieznog poštovanja tradicije i preporodnog narodnjačtva vođenih elemenata, nije samo borba književna i umjetnička, nego i obćeideoložka s filozofijskom pozadinom. »Mladi« i »stari« pretvaraju se pomalo u »naprednjake« i »natražnjake« te »liberalce« i »klerikalce«. U želji, da razkidaju okvire staroga društva, »naprednjaci« se osobito oštro obaraju na kler nastojeći izključiti njegov utjecaj na javni kulturni život.

Filozofijsko naličje toga hrvatskoga »kulturnoga boja« prilično je šareno. Materializam Büchnerova i Moleschottova kova, darvinizam u Häckelovu monističkom izdanju, Spencerov evolucionizam, po gdjekoji elemenat Nietzscheova imoralizma, Stirnerova individualizma i »etike progresa«, glavni su filozofijski motivi »naprednjačkoga« kruga. Vjera u svemoć pozitivne znanosti, značajna za evropski mentalitet u drugoj polovici 19. stoljeća, javlja se i kod mnogih ozbiljnih znanstvenih radnika povezana s materialističko-evolucionističkim primislima (Šulek, Brusina). Sintezu gotovo svih »naprednjačkih« filozofijskih, kulturno-poviestnih i sociološkh pogleda, najčešće izloženih u borbenom ruhu, daju djela jednog od najplodnijih hrvatskih pedagogijskih pisaca, Davorina Trstenjaka (1848.—1921., Uzgoj čovjeka borca, 1909., Etika, 1910., Kulturna povijest, 1914. i t. d.). Trstenjaku je donekle srodan Ljudevit Dvorniković (Uzgojne ideje u kulturnoj poviesti i čovječanstvu, 1911.).

Uz spomenuta pretežno naturalistička naziranja javljaju se u manjem obsegu i druga. Antun G. Matoš (1873.—1914.) svakako najznačajnija književna i kritička pojava u doba borbe »mladih« i »starih«, zastupa neko osebujno stanovište panestetizma, izdižući estetske vrjednote nad sve ostale moralne i družtvene. U isto vrieme on je individualist s aristokratsko-historicističkim pogledom na sviet i kao takav protivnik nepoviestnog i zagriženog »naprednjačtva« i njegovih pozitivističkih filozofijskih predpostavaka. Među »mladima« možda se najviše bavio filozofijskom stranom kulturne problematike Milan Marjanović (1879.), pripovjedač, književni kritičar i novinar. U svom ideoložkom razvoju Marjanović pokazuje sve moguće stavove završivši u teozofiji. Kao filozofijsko opravdanje vlastitoj nepostojanosti djeluje Marjanovićev, nakon rata objavljeni esej, »Četiri evanđelja religije relativnosti«. Među pristašama okultizma osobito se ističu Hinko Hinković, izdavač posebnoga časopisa za tajne nauke »Novo Sunce«, i Gustav Gaj (1861.—1904.), izdavač »Tajinstvenoga Svijeta« i suradnik mnogih evropskih okultističkih časopisa.

Kulturno-filozofijsko značenje ima i književni rad braće Radića, osobito Ante Radića (1868.—1919.), etnologa, esejiste i neumornog pučko-prosvjetnog radnika, koji u doba, kada sve više jača borba za prava radničtva, svraća pažnju hrvatske javnosti na seljački stalež kao nepresušno vrelo narodne snage i najpouzdanije uporište političkoga života. Poviestno-filozofijskim pogledom obuhvatio je mnoge događaje hrvatske prošlosti tumačeći ih kao odraze podsviestnoga narodnog pamćenja (»mneme«) povjestničar, narodni borac i mučenik Milan Šufflay (1879.—1931.).

Među piscima, koji u vrieme »kulturnoga boja« razpravljaju o filozofijskim pitanjima prikazujući i braneći katoličko stajalište ističu se: franjevac Urban Talija (O vrhovnom načelu etike, 1897., O neumrlosti duše, 1919.), sveučilištni profesori bogoslovnog fakulteta: Josip Marić (Monizam i kršćanstvo, 1924.), Andrija Živković (Problem etičke kulture, 1927.), Fran Barac (O vjeri i znanosti, 1912.), Stjepan Bakšić, biskup Josip Carević, isusovac Ante Alfirević, pisac mnogih polemičkih članaka u glavnom glasilu katoličke borbene skupine »Hrvatskoj Straži«, kojoj je bio urednikom, te franjevac Karlo Eterović, koji je među ostalim napisao temeljitu razpravu o Duns Scotovu voluntarizmu i najpodpuniji do danas životopis Andrije Kačića.

Znanstvenu filozofiju nakon Markovića i Arnolda zastupa Albert Bazala (* 1877.), profesor filozofije na zagrebačkom sveučilištu od 1909. do danas. Među mnogobrojnim Bazalinim radovima, koji su namienjeni popularizaciji filozofije u Hrvatskoj, treba osobito iztaknuti »Povijest filozofije« u tri svezka (1906., 1909., 1912.). To je djelo kod nas prvi i do danas jedini prikaz cjelokupne sudbine filozofijske misli, a ujedno i glavni temelj suvremenom hrvatskom filozofijskom nazivlju. Vlastiti filozofijski pogledi Bazalini razvijaju se tokom godina u izvoran spoznajno-teoretski, metafizički i aksiološki stav, kojemu osnovnu crtu tvori nazor o metalogičkoj uvjetovanosti filozofijskih akata i voluntarističko-aktivističkoj strukturi zazbiljnosti (Metalogički korijen filozofije, 1924., Svijest i

svijet, 1942.). Svestranim izlaganjem i sustavnom kritikom racionalističke misli u svim njezinim filozofijskim očitovanjima Bazala prvi uvodi hrvatsku svjetovnu filozofiju u srž suvremene evropske filozofijske problematike, a u isto vrieme mnogobrojnim člancima, koji najrazličitija pitanja obrađuju u zatvorenim cjelinama, proširuje primjenu filozofijskoga aspekta na različite grane kulturnoga života (umjetničku, prosvjetnu, odgojnu, socialnu i t. d.). U najnovijim svojim radovima Bazala je posebno svratio pažnju na izvornu semantičku vriednost i osebujan filozofijski doseg hrvatskoga jezičnog izraza i tako pokazao stvaran put davnom nastojanju, da se obća filozofijska problematika omjeri o samosvojno nastrojenje hrvatske narodne duše. Među Bazalinim monografijama ističu se pomnjivo rađeni filozofijski portreti Franje Markovića (Rad 224.) i Marulića (Marulićev moralno-filozofijski rad, 1904.). U vezi s javljanjem okultističkih struja u Hrvatskoj nastalo je djelo »Tajanstvene pojave« (1924.). Bazala je i praktično pokušao ostvariti dio vlastitih misli o pučkom prosvjećivanju osnovavši u Zagrebu 1912. Pučko sveučilište. Ta ustanova ima zaslugom Bazale i drugih predavača vrlo veliko značenje za podizanje filozofijskog interesa u Hrvatskoj u posljednjih trideset godina.

Prije Bazale pokušao je prikazati poviest filozofije Ljuboje Dlustuš (1850.—1921.), ali je dospio obraditi samo grčku filozofiju do Sokrata (Filozofija u drevnih Helena, Školski vjesnik 1898.—1901.).

Stjepan Matičević (1880.—1941.), profesor pedagogije na zagrebačkom sveučilištu, bavio se neko vrieme filozofijskim radom (Zur Grundlegung der Logik, 1907., Počeci filozofije, 1920.). Matičević, uglavnom pozitivistički mislilac, nastoji izgraditi opreke među filozofijskim nazorima i kulturnim stavovima. Kritizira psihologizam, drevnu opreku realizma i idealizma svodi na pomirbeno jedinstvo »realidealizma« te traži podjednako priznavanje prirodnih i duhovnih vrjednota.

Novoskolastički pravac zastupa prilagođujući ga suvremenim filozofijskim tekovinama zacielo najplodniji hrvatski filozofijski pisac Stjepan Zimmermann (* 1884.), profesor filozofijske propedeutike na zagrebačkom bogoslovnom fakultetu. U čitavom nizu obsežnih djela (Opća noetika, 1918., Uvod u filozofiju, 1922., Temelji filozofije, 1934., Filozofija i religija, 1936., Religija i život, 1938., Filozofija života, 1941., Nauka o spoznaji, 1942. i t. d.) i množtvu studija i monografija Zimmermann obuhvaća sveukupnu problematiku filozofije, osobito spoznajnoteoretsku, a ujedno daje i izcrpan pregled suvremenih filozofijskih nazora. Analizom i omjeravanjem različitih spoznajnoteoretskih stajališta, introspektivnim razmatranjem i razglabanjem misaonih doživljaja te oštro provođenim dokaznim postupkom Zimmermann nastoji protiv svih oblika skepticizma i subjektivizma utvrditi sposobnost ljudskoga uma da spozna objektivnu, posebno metempiričku (metafizičku) stvarnost. Utvrdivši tu sposobnost dolazi ljudski um — prema Zimmermannu — nezavisno do vjerske objave, izključivo razumskim putem do sudova, koji su istovjetni s jednim dielom kršćanske nauke (spoznaje obstojnost Boga, neumrlost duše i t. d.). Odnos neoskolastike prema prvaku novije filozofije Kantu, prikazan je vrlo pregledno u dva svezka djela »Kant i neoskolastika« (1920./21.). Iz područja metafizike Zimmermann se osobito bavio pitanjem o načelu uzročnosti. Među mnogim Zimmermannovim monografijama treba iztaknuti dva rada iz poviesti hrvatske filozofije: studija o Juliju Dragišiću (Rad 227.) i djelce »Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj«. (1929.) Po svom je radu Zimmermann ne samo središnja ličnost suvremene katoličke filozofije u Hrvatskoj, nego i pokretač novog, suvremenom stanju evropske misli prilagođenog smjera u toj filozofiji.

Psihologistički smjer predstavlja u Hrvatskoj vrlo plodan filozofijski pisac Vladimir Dvorniković (* 1888.), neko vrieme profesor filozofije na zagrebačkom sveučilištu. Dvorniković polazi od misli, da se sve filozofijske opreke kao i sav razvoj filozofije svode na dinamičku napetost dvaju po prirođenoj psihičkoj strukturi različitih mislilačkih tipova: formalno-statičkog i empirističko-aktivnog (Die beiden Grundtypen des Philosophierens, 1918.). U prvom svezku djela »Savremena filozofija« (1918.) pokušao je Dvorniković s toga stajališta sustavno prikazati suvremenu filozofijsku problematiku i glavne njezine predstavnike. Drugi svezak djela »Suvremena filozofija« (1920.) daje obširan pregled svjetske i domaće filozofijske literature po različitim filozofijskim granama uz napomene o sadržaju i vriednosti pojedinih djela. I ostala Dvornikovićeva djela pokušaji su psihologističkog izlaganja filozofijskih opreka ili svođenje kulturnih likova, skupina i procesa na temeljne psihologijske motive (Studije za psihologiju pesimizma I. 1923., II. 1925., Psihologija jug. melanholije, 1925. i t. d.).

Pavao Vuk-Pavlović (* 1894.), neko vrieme docent filozofije na zagrebačkom sveučilištu, izdao je veći broj filozofijskih djela i razprava, osobito iz područja spoznajne teorije i pedagogije. U djelima »Spoznaja i spoznajna teorija« (1926.) i »Spoznajna teorija i metafizika« (1928.) Vuk-Pavlović iznosi misao, da spoznajna teorija nije samostalna znanost, nego je dielom psihologija, a dielom teorija predmeta. Filozofijske opreke među različitim misliocima temelje se na različitosti filozofijskih pradoživljaja, koji dohvaćaju različite »svjetove«, metafizički pripadne jednoj te istoj stvarnosti. U duhu svojih naziranja prikazao je Vuk-Pavlović nekoliko filozofskih likova (Spinozu, Anselma Canterburyjskoga, Arnolda, Hobbesa, Rickerta). Aksiološka razmatranja u pedagogijskim djelima polaze od temeljnog razlikovanja opreke između kategorija »moći« i »ljubavi«.

Marijan Tkalčić, pedagožki pisac, zastupa filozofiju »dialektičkog realizma«, u kojoj je »kriza« izhodištni pojam. Zbilja je nikad nedovršen proces stvaralačtva, obaranje gotovoga i teženje prema novome (Pokušaj određenja filozofije, 1920.). Od filozofije je prešao na pedagogiju Stjepan Pataki (* 1905.), nastavnik pedagogije na zagrebačkom sveučilištu. U svojim radovima »Problem spoznavanja i njegova predmeta« (1930.) te »Razvoj i nauka logičkog idealizma« (Rad 247.). Pataki je precizno izložio struje, škole i razvojne smjernice suvremene spoznajne teorije zastupajući sam kritičko stanovište o dvojakoj (u jednu ruku i transcendentalnoj i ontičkoj, a u drugu ruku i logičkoj i metalogičkoj) uvjetovanosti spoznajnoga predmeta. I najnoviji pedagogijski radovi Patakijevi prožeti su duboko filozofijskim aspektom te znače važan doprinos filozofijskoj aksiologiji (Problemi filozofijske pedagogije, 1933., Kultura i odgoj.).

Pitanjima nauke o vrjednotama i filozofijom života i kulture bavi se poglavito profesor filozofije na zagrebačkom sveučilištu Vladimir Filipović (* 1906.). Glavna su mu djela: Pedagogija i aksiologija, 1934., Filozofija i život, 1938., Suvremeni nazori o svijetu i životu, 1942., Sudbina kulturnoga života, 1942. Naglašujući autonomiju duhovnoga svieta vrjednota (objektivnoga smisla), na kojemu pojedini životi participiraju, Filipović kritizira sve oblike naturalizma i zalaže se za novi humanizam.

Marijan Petras, nastavnik Visoke pedagožke škole, izložio je u svojoj razpravi »Teorija suda« (1935.) suvremene nazore o sudu te zastupa mišljenje, da se »odluka« kao četvrti član mora unieti (uz subjekt, kopulu i predikat u logički sastav sudnoga čina.

Suvremena katolička filozofija broji liep broj vriednih i marljivih radnika. Franjo Šanc, profesor na isusovačkom filozofijskom učilištu u Zagrebu, vrstan je poznavalac Aristotelove filozofije (Sententia Aristotelis de compositione corporum, 1928.). Iz teodiceje napisao je djela »Stvoritelj svijeta« (1935.) i »Providnost Božja«, (1939.). Nedavno je Šanc objelodanio prvi dio svoje »Povijesti filozofije« (1942.). Isusovac Karlo Grimm izdao je među ostalim razpravu o indukciji (1941.). Aristotelovu nauku o duši prikazao je (1939.) u cjelini biskup Josip Lach. Pitanjima psihologije i filozofije religije bavi se u nekoliko djela Vilim Keilbach (Problem religije, 1935., Moderna psihologija religije, 1937., Problem intuicije u modernoj filozofiji religije, 1937., Egzistencijalna filozofija, 1937. i t. d.). Đuro Gračanin prikazao je jednu stranu Kantove filozofije u djelu »La personalité morale d' aprés Kant«, a odnos Bergsona prema kršćanstvu u knjizi »Moderni filozof, branitelj kršćanstva?« (1935.). U strogo skolastičkom tomističkom duhu napisano je djelo »Problem spoznaje« (1931.) dominikanca Hiacinta Boškovića, koji polemizira s jednim od najboljih poznavalaca i najvatrenijih branitelja Duns Scotove filozofije, Karlom Balićem, nastavnikom franjevačkoga sveučilišta u Rimu, piscem djela »Tomizam« (1941.) i »Sv. Toma Akvinski« (1938.), te mnogih razprava na latinskom jeziku. Franjevac Juraj Božitković prikazao je dva lika iz hrvatske filozofijske prošlosti: Bartula Ribarovića (1926.) i Antuna Petrića (1929.). Zasluge isusovačkoga reda za razvoj filozofije u hrvatskoj prošlosti iznio je u više poviestnih studija isusovac Miroslav Vanino.

Treba na kraju spomenuti još nekoliko imena pisaca i publicista, kojima je filozofija uglavnom sporedno zanimanje. Zdenko Vernić u nekojim svojim esejima (Gospodar svijeta 1923., Teorija filozofije, 1927.) iznosi empiriokriticističke i biologističke poglede smatrajući filozofiju jednom od »vitalnih reakcija«. Još za vrieme prošloga rata (1916.) izašla je studija »Priroda i kultura«, u kojoj Vjekoslav Rotković razpravlja o kulturno-filozofijskim pitanjima i daje kritiku naturalizma. Ivo Pilar, koji se uz politički rad bavio teorijom hrvatske narodne ekologije i iztraživao praosnove narodnoga mentaliteta (O dualizmu u vjeri starih Slovjena, Zbornik Ak. 28a), iznosi u svojoj knjizi »Borba za vrijednost svoga ja« (1920.) pokušaj filozofije individualizma prilagođenog narodnom biću Hrvata. Kulturno-filozofijske eseje piše Drago Čepulić (Montaigne filozof krize, Descartesova kriza, 1941.). Daniel Uvanović popularizirajući najnovije tekovine prirodne znanosti (osobito kozmičke fizike) iznosi i njihove filozofijske posljedke. Razvojne smjernice današnje filozofije pokušao je prikazati Ivan Nevistić (Struje i smjerovi savremene filozofije, 1924./25.). Aleksandar Mužinić bavi se u knjizi »Civilizacija, kultura i obrazovanje« (1937.) kulturnom problematikom strogo lučeći pojmove civilizacije i kulture. U jednom ovećem članku Mužinić je dao i pregled poslijeratnog filozofijskog rada u Hrvatskoj. (Filozofijska mišljenja o kulturi i poviesti često iznosi u svojim razpravama prevodilac i proučavatelj Goethea Stjepan Markuš (Symposion, 1941.). Od ženskih radova iz područja filozofije možemo spomenuti disertaciju Marije Bride (Život — doživljaji, 1937.), koja izlaže odnos biologističkih naziranja (Nietzsche, Bergson) prema filozofiji doživljaja.

U vremenu, koje ide od svjetskoga rata do danas, promienila se donekle slika idejnih strujanja u Hrvatskoj, kakvu vidimo na prielazu iz 19. u 20. viek, pa tako i omjeri filozofijskih izraza tih strujanja. Još se javljaju pojedini

predstavnici klasičnog materialističkog, odnosno prirodoznanstveno - pozitivističkog pogleda na sviet (Bubanović, Hondl), ali se, zajedno s političkim nastojanjima, klasični materializam liberalističkoga kova mienja u dialektički materializam marksističke filozofije (Cesarec, Richtmann, Adžija i t. d., knjižnica POBI, časopisi Književna Republika, Danas, Pečat, i t. d.). Protivnici marksizma javljaju se ne samo u katoličkim redovima (knjižnica MOSK), nego i među predstavnicima liberalnoga gledanja na sviet. U kritici marksizma ističu se Julije Makanec, koji se bavi i teorijom države (Marksistička filozofija prirode, 1938., O podrijetlu i smislu države, 1939.), te Ivan Oršanić, pisac zanimljivih eseja (dielom sakupljenih u zbirci »Na prelomu Evrope«, 1942.). Misli Antuna Radića nastavlja pokret »ruralizma« (Heisinger, Predavec). Okultističke smjerove teozofije i antropozofije predstavljaju N. i K. Župić te B. Herzl. Einsteinova teorija relativnosti, koja je potakla mnoge znanstvene razprave (Mohorovičić, Vrkljan, Hegedušić) imala je i filozofijskog odjeka. Neko se vrieme širio pokret freudizma i adlerizma (individualne psihologije) te izazvao veći broj informativnih i polemičkih razprava i članaka.

BIBLIOGRAFIJA

ADAMOVIĆ V.: — Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije, I. i II., Zagreb 1885. i 1892.

BARAC A.: — Hrvatska književna kritika (izd Akad. znanosti i umjetnosti), Zagreb 1938.

BAUER A.: — Bogoslav Šulek kao filozof i politik, Zagreb 1890.

BAZALA A.: — Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske. P. o. iz spomen-knjige »Obzora«, Zagreb 1936.

— Filozofijski portret Franje Markovića, Rad Ak. 224., Zagreb, 1921.

— Marulićev moralno filozofijski rad, Zagreb 1904.

— Povijest filozofije. II. sv., Zagreb 1909.

BOŽITKOVIĆ J.: — Život i filozofijski rad fra Bartula Ribarovića (Ljetopis Ak. 39), Zagreb 1926.

— Život i rad filozofa Antuna Petrića, Beograd 1939.

BREYER M.: — Antun conte Zanović i njegovi sinovi, Zagreb, 1928.

— Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povjesti hrvatskoj, Zagreb 1904.

DVORNIKOVIĆ V., — Savremena filozofija, II. sv. Zagreb 1920.

Hrvatska enciklopedija izdanje Hrvatskog bibliografskog zavoda, svezak I.—III, Zagreb 1941.—1943.

KRSTIĆ K.: — Dr. Albert Bazala, p. o. iz »Napredka«, g. LXXVIII. br. 9—10, Zagreb 1937.

LJUBUNČIĆ: S.: — Davorin Trstenjak, Zagreb 1931.

MARKOVIĆ F.: — Etički sadržaj naših narodnih poslovica, Rad Ak. 96., Zagreb 1889.

— Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV.—XVIII. Rekt. govor, Zagreb, 1882.

— Filozofijski rad Ruđera Josipa Boškovića, Rad Ak. 87, 88, 90, Zagreb 1888.

MATIČEVIĆ S.: — Đuro Arnold kao učenjak i školnik, »Hrv. Revija« 1934.

MATIĆ T.: — Adam Tadija Blagojević, Rad Ak. 237., Zagreb 1929.

MUŽINIĆ A.: — Filozofija u Hrvata od 1918.—1938., p. o. iz »Učitelja« god. 19. br. 3—4., Beograd 1939.

Narodna enciklopedija srp ko-hrvatsko slovenačka Izdanje Bibliografskog zavoda u Zagrebu, 4 svezak, završ. Zagreb 1929.

PATAKI S.: — Pedagogija prof. Matičevića, p. o. iz »Napredka« godište LXXVIII. br. 3—4, Zagreb 1937.

Pedagogijska enciklopedija, izd. Hrvatskog pedagog.-književnog zbora, Zagreb 1895.—1916.

Pedagogijski leksikon, izd. »Minerva«, Zagreb 1939.

RAČKI F.: — Rugjer Josip Bošković, Rad Ak. 87, 88, 90, Zagreb 1888.

Stari pisci hrvatski, knjiga I. (Marulić), Zagreb, 1869.

STOJKOVIĆ M.: — Ivan Lovrić, pristaša struje prosvjetljenja u Dalmaciji, Zbornik Ak. 28. sv. 2., Zagreb 1932.

ŠREPEL M.: — O Patricijevoj poetici, Rad Ak. 108. Zagreb 1892.

— Stay prema Lukreciju, Rad Ak. 124, Zagreb 1895.

TORBAR J.: — Boškovićeva elementa materiae napram današnjoj atomistici, Rad Ak. 6, Zagreb 1869.

VODNIK B.: — Franjo Marković, Zagreb 1906.

— Povijest hrvatske književnosti, knj. I., Zagreb 1913.

VUK—PAVLOVIĆ P.: — Prosvjetne smjernice Antuna Radića, Zagreb 1940.

— Stvaralački lik Đure Arnolda, Zagreb 1934.

ZIMMERMANN S.: — Bauer kao filozof, Zagreb 1939.

— Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj, Hrv. bogoslov. ak. sv. 1., Zagreb 1929.

— Juraj Dragišić kao filozof humanizma, Rad 227, Zagreb 1923.

Znameniti i zaslužni Hrvati, Zagreb 1925.

ŽARKOVIĆ H. A.: — Načela socialne pedagogije na temelju nauke dra Antuna Radića, Soc. bibl. knj. II., Zagreb 1935

FINANCIALNA ZNANOST

Napisao dr. ing. ALFRED LEITNER

1. UVODNE PRIMJETBE

Financije su rieč, koju dnevno čujemo u različitim zgodama. Korien te rieči potječe od latinskog izraza »finire« ili »finem facere«, što znači »svršiti«, ali i »dug izplatiti«. U srednjem vieku služi ta rieč u obliku »finatio« ili »financia« u nauci i praksi kao oznaka državnoga novčanog gospodarstva. Suvremeno značenje rieči »financije« dopušta njezinu upotrebu u posebničkom i u javnom smislu.

U posebničkom smislu obično se rabe izrazi »financirati« i »financiranje«, što znači obskrbljivati nekoga glavnicom (na pr. banke financiraju priradna poduzeća). U javnom smislu rieč »financije« obilježuje uglavnom novčano gospodarstvo države, pokrajine ili obćine, pa se stoga govori o državnim financijama, o komunalnim ili obćinskim financijama, kao i o javnim financijama uobće. Nauka, koja se bavi javnim financijama, zove se financialna znanost. Posebničke financije proučavaju razne druge znanosti.

Suvremena financialna znanost vrlo je obsežna te obuhvaća: financialnu teoriju, politiku, poviest i statistiku.

Financialna teorija je nauka o načelima državnoga novčanoga gospodarstva, dakle uglavnom o državnim primitcima i izdatcima, o državnom proračunu i njegovu ravnovjesju, a u svezi s time i o državnoj navjeri ili vjeresiji.

Financialna politika je primjena tih načela u praksi, primienjena nauka, t. j. naučni pregled gospodarenja državnim prihodima putem financialne uprave.

Financialna poviest jest iztraživanje i opisivanje financialne znanosti, t. j. iztraživanje i opisivanje njezina razvitka (uglavnom razvitak financialnih ideja, pregled pisaca i njihovih djela, djelovanje nastavnih i znanstvenih zavoda, navod stručnih pomagala i sl.).

Financialna statistika je naučno izkorišćivanje građe, sabrane financialnom brojitbom, t. j. postavljanje obćenitih načela iz sabranih brojčanih podataka o novčanom gospodarstvu javnih tiela.

Financialna teorija bavi se u prvom redu državnim primitcima i izdatcima. Među državne primitke ubrajamo uglavnom dvie vrste prihoda: jedno su daće, koje država prima na temelju svoje vrhovne vlasti nad svojim podanicima; ovamo ulaze: izravni i neizravni porezi, doprinosi, biljegovine, pristojbe i monopoli. Drugo su koristi, koje država crpi iz svoje imovine, bilo izravno (ukoliko su izražene u novcu), bilo neizravno putem svoga tekovinskog poslovanja; ovamo ulaze prihodi iz državnih novčanih ustanova, prometnih ustanova, tvornica, rudnika, ugljenokopa, šuma, zemljišta i t. d. Među državne izdatke ubrajamo u prvom redu troškove za državnog poglavara i zakonodavno tielo, zatim za narodni politički pokret, za upravu vanjskih poslova, vojnu upravu, unutarnju upravu i odplatu državnog duga. Unutarnja uprava obuhvaća političku i stručnu upravu, a ova posljednja ima više grana, kao što su: pravosuđe, prosvjeta, promicanje narodnoga gospodarstva, družtvovna prosvjeta s narodnim zdravstvom i konačno financialna uprava.

Cjelokupna državna uprava uređena je pravnim propisima. Pravna pravila o financialnoj upravi u najširem smislu te rieči zovemo financialno pravo. Ono se dieli na više grana:

Proračunsko pravo obuhvaća pravna pravila, koja uređuju državni proračun; uz to postoje i propisi o državnom računovodstvu, koji se obično smatraju dielom proračunskog prava.

S obzirom na pojedine vrste državnih prihoda razlikujemo: porezno pravo u š rem smislu, koje obuhvaća carinsko pravo, trošarinsko pravo i porezno pravo u užem smislu, t. j. samo pravo o izravnim porezima, pravo biljegovina i pristojba (t. zv. takseno pravo) i monopolsko pravo.

Propisi o doprinosima obično se ubrajaju u porezno pravo.

Posebnu skupinu čine propisi o poslovanju i proračunu državnih tekovinskih poduzeća, koji se djelomice nalaze među pravilima državnog računovodstva, a djelomice u raznim drugim odredbama. Isto vriedi i za državnu navjeru.

Ustrojstvo i djelovanje financialnih oblasti uređeno je financialnim upravnim pravom.

Postoji još i financialno kazneno pravo, koje se tiče financialnih prestupaka i kaznenog postupka.

2. SUVREMENA HRVATSKA FINANCIALNA ZNANOST

Suvremena hrvatska financialna znanost nastaje 1899., kada je u Zagrebu tiskana knjiga dra Stjepana Posilovića »Financijalna znanost« kao prvi obći pregled financialne teorije na hrvatskom jeziku.

Za njim sliedi dr. Fran Milobar s djelom »Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva« u dvie knjige, Zagreb 1902/03., u kojem obrađuje i javne financije, zatim je 1908. tiskana »Današnja financialna znanost« Stjepana Radića, a 1929. »Financialna znanost« dra Đure Račića.

Pojedine grane financialne znanosti i financialnog prava obrađuju:

dr. Vladimir Franolić »Budžet i budžetsko pravo, I. opći dio«, Zagreb 1937.,

dr. Zlatko Herkov »Općinski proračuni u teoriji i praksi s osobitim obzirom na gradske općine«, Zagreb 1938.,

dr. Jozo Tomašević »Novac i kredit«, Zagreb 1938. i

dr. Alfred Leitner »Uvod u studij poreznog prava«, Zagreb 1939.

Uz teoretska djela tiskane su zbirke i tumači (komentari) poreznih zakona, kao što su:

S. Kocian » Tumač i rječnik zakonima o poreznoj reformi i ostalim izravnim porezima« u dvie knjige, Zagreb 1913.,

Lunaček-Škarić »Zbornik zakona o neposrednim porezima, Zagreb 1931.,

dr. Antun Sladović »Zakoni, uredbe i pravilnici o neposrednim porezima i t. d.«, Zagreb 1935.,

dr. Kamilo Basler »Zakon o neposrednim porezima s pravilnikom«, Zagreb 1941.,

dr. Zlatko Herkov »Zbirka propisa o porezu na poslovni promet« s tumačenjem, prvo izdanje 1933., drugo 1937.,

Ivo Opašić »Zbirka uredaba, uputstava i naredaba o provedbi financialne samostalnosti banovine Hrvatske«, Zagreb 1940. i t. d.

Posebnu skupinu čine razni praktični priručnici, kao što su:

Stjepan Planić »Priručnik kućevlasnika«, Zagreb 1930., koji u trećem dielu govori o dažbinama kućevlasnika,

Antun Čutić »Priručnik za prinudnu naplatu poreza«, Zagreb 1937.

Najobsežniju skupinu sačinjavaju razprave i članci o raznim financialnim problemima, razasuti po časopisima i dnevnicima.

Najbrojniji su pisci financialnih razprava i članaka, koje nije moguće sve poimence navesti, ali ovdje nastojimo zabilježiti one, koji su se posljednjih godina češće javljali svojim radovima u našim časopisima. To su: Bajić M., Belin dr. Ivo, Bosanac M., Božić P., Brdarić dr. D., Bulić šef., Butorac dr. Josip, Ciko dr. A., Čefuta I., Čulić K., Čutić Antun, Frangeš dr. Oto, Franolić dr. Vladimir, Fugger Nikola, Gajer dr. Đuro, Gentner dr. A., Gjuriš dr. V., Gjurković M., Herkov dr. Zlatko, Holzmann dr. Hugo, Ilić ing. Gj., Jagatić Nikola, Jirasek V., Kamenecky V., Kocian S., Košutić dr. Mirko, Kovačević I., Lamza B., Laufer dr. Oto, Leitner dr. Alfred, Lunaček dr. Valdemar, Mostić dr. R., Mogan dr. J., Paskievic dr. P., Peršić I., Pisačić A., Plavšić ing. M. Poštić ing. Stjepan, Sagrak Mirko, Sladović dr. Eugen, Šipuš Z., Švrljuga dr. S., Tepeš J., Tomašević dr. Jozo, Vrtar Stjepko, Živković dr. A. i drugi.

3. FINANCIALNA NASTAVA

Suvremena hrvatska financialna nastava imade velik utjecaj na hrvatsku financialnu znanost jer su nastavnici Hrvatskoga sveučilišta i Hrvatske ekonomsko-komercialne visoke škole ujedno i pisci u svojoj struci.

Tako je osnivač suvremene hrvatske financialne znanosti, dr. Stjepan Posilović, bio član povjerenstva teoretičkog izpita, razdjela državno-znanstvenog, te je svoju knjigu napisao u prvom redu za svoje slušače pravnike.

Dr. Fran Milobar djelovao je dugi niz godina kao profesor financialne znanosti na pravnom fakultetu u Zagrebu. Napisao je i brojne razprave, objavljene u Mjesečniku pravničkog družtva.

Sadašnji sveučilištni profesor financialne znanosti, dr. Vladimir Franolić, napisao je više djela i razprava, a njegovo djelo »Budžet i budžetsko pravo« služi slušačima kao školska knjiga.

Gradski financialni savjetnik, dr. Zlatko Herkov, bio je više godina nastavnik financialne znanosti u Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu, a isto tako i nastavnik pravnog fakulteta. Napisao je knjigu o obćinskim proračunima, tiskao je dvie obsežne zbirke propisa o porezu na poslovni promet s tumačem, izdavač je i urednik »Financijskog arhiva«, koji izlazi u Zagrebu, i za koji je napisao velik broj razprava i članaka.

U Hrvatskoj ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu iztiče se rektor, prof. dr. Eugen pl. Sladović, velikim brojem razprava i članaka o financialnom i poreznom pravu, koji su objavljivani u svima našim časopisima.

Dr. Ivo Belin, koji je više godina predavao financialnu znanost u toj visokoj školi, napisao je množtvo članaka o različitim financialnim problemima.

Financialnu znanost i porezno pravo predaje sada docent dr. ing. Alfred Leitner, koji je napisao prvo sustavno djelo o poreznom pravu u našoj književnosti, »Uvod u studij poreznog prava« i više razprava o poreznom pravu.

Prvi doktor ove visoke škole, dr. Đuro Račić, napisao je djelo »Financijska znanost« i više članaka o novčarstvu.

Kratkovremeni asistent volonter iste škole, dr. Jozo Tomašević, objavio je veće djelo »Novac i kredit« i nekoliko manjih djela o financialnoj politici i dugovima bivše države.

4. ZNANSTVENI ZAVODI

Na pravnom fakultetu postoji seminar za narodno gospodarstvo i financialnu znanost, u kojem se slušači praktički vježbaju u znanstvenom radu.

Istoj svrsi služe Narodno-gospodarski institut i Pravno-politički institut u Hrvatskoj ekonomsko-komercialnoj visokoj školi.

Osobito iztičemo, da taj posljednji institut imade kartoteku znanstvene građe s kojih 200.000 kartica, od kojih se velik broj odnosi na javne financije.

Godine 1940. osnovan je u Zagrebu »Institut za javne financije«, koji ima svrhu, da samostalno znanstveno iztražuje, proučava i obrađuje sva pitanja, koja se tiču javnih financija, financialne znanosti i financialne politike te financialnog i poreznog prava, i da svestrano promiče unapre-

đenje tih grana znanosti, i to osobito s obzirom na suvremene financialne probleme Nezavisne Države Hrvatske te seoskih i gradskih obćina na našem državnom području. Institut imade oko 30 članova. Predsjednik je dr. Vladimir Franolić, podpredsjednik je dr. Vladimir Pertot, tajnik dr. Ante Živković, a blagajnik dr. Zlatko Herkov.

Prostorije Instituta nalaze se u Ilici br. 49, dvorištna zgrada, II. kat. Sjednice Instituta održavaju se jedanput mjesečno i na njima se razpravlja o aktuelnim financialnim problemima.

5. SUVREMENA HRVATSKA FINANCIALNA KNJIŽEVNOST

Suvremena hrvatska financialna književnost obuhvaća djela teoretskoga i praktičnog značaja. Među teoretska djela možemo ubrojiti:

POSILOVIĆ Stjepan: — Financialna znanost, Zagreb 1899., str. 208.

MILOBAR Fran: — Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva, dvie knjige, Zagreb 1902.-03. i Financialna znanost, historički dio, Zagreb 1919.

RADIĆ Stjepan: — Današnja financialna znanost, Zagreb 1908. str. 400.

RAČIĆ Đuro: Financialna znanost, Zagreb 1929. str. 368.

FRANOLIĆ Vladimir: — Budžet i budžetsko pravo, I. obći dio, Zagreb 1937., str. 252.

HERKOV Zlatko: — Općinski proračuni u teoriji i praksi s osobitim obzirom na gradske općine, Zagreb 1938., str. 267.

TOMAŠEVIĆ Jozo: Die Staatsschulden Jugoslaviens, Zagreb 1934., str. 159. — Novac i kredit, Zagreb 1938. str. 479.

LEITNER Alfred: — Uvod u studij poreznog prava, Zagreb 1938., str. 400.

Praktična djela sadržavaju zbirke poreznih zakona s tumačem ili bez njega. Nabrojit ćemo samo najvažnija:

KOCIAN S.: — Tumač i rječnik (lexicon) zakonima o poreznoj reformi i ostalim izravnim porezima, Zagreb 1913. — Prva knjiga: Kamatovni i rentovni porez: poslovna tecivarina na javno polaganje ra una obvezanih poduzeća; opća tecivarina. Dohodarina. Rukovanje javnih poreza.
— Druga knjiga: Ostali izravni porezi. Rječnik. Rokovnik. Ustrojstvo financialne uprave. Upravno sudište. Konvencija s Austrijom. Austro-Ugarska banka. Dohodarstveni postupak.

MLINARIĆ Viktor: — Državna trošarina i točarinsko pravo, Čakovec 1927.

LUNAČEK V. i ŠKARIĆ M.: — Zbornik zakona o neposrednim porezima, Zagreb 1931. str.

SLADOVIĆ Antun: — Zakoni, uredbe i pravilnici o neposrednim porezima sa svima izmjenama i dopunama, te načelnim rješenjima i presudama, Zagreb 1935., str. 522.

BASLER Kamilo: — Zakon o neposrednim porezima s pravilnikom, Zagreb 1941., 688 slobodnih stranica.

HERKOV Zlatko: — Zbirka propisa o porezu na poslovni promet, s tumačem, prvo izdanje (st. 640) tiskano u Zagrebu 1933., drugo (strana 772) u Zagrebu 1937.

POIĆ Rudolf: — Porez na poslovni promet. Naputak poreznim financ. oblastima i organima, Zagreb 1924., str. 106.

OPAŠIĆ Ivo: — Zbirka uredaba, uputstava i naredaba o provedbi financialne samostalnosti banovine Hrvatske, Zagreb 1940., str. 100.

MAHIN Ivan: — Registar alfabetski i stvarnih propisa financijskih zakona i zakona o budžetskim dvanaestinama Kraljevine Jugoslavije za godine 1918. do 1938., Zagreb 1939., str. 290.

HOLZMANN Hugo: — Gesellschaftssteuerrecht im Königreich Jugoslawien, Zagreb, 1939., str. 272.

PLANIĆ Stjepan: — Priručnik kućevlastnika o stanovanju, zakonima i porezima, Zagreb 1936., str. 128.

Časopisi, koji povremeno ili stalno donose razprave, članke i drugu građu o javnim financijama jesu (bez obzira, da li još izlaze): na prvome mjestu »Financijski arhiv«, što ga izdaje dr. Zlatko Herkov, kao jedini stručni financialni časopis u našoj državi; ostali časopisi jesu: Agronomski glasnik, Bankarstvo, Bilanca, Ekonomist, Gospodarski list, Gradski namještenik, Glasnik poreznih izvršilaca, Grafički radnik, Gradski vjestnik, Hrvatski zadrugar, Mjesečnik pravničkog družtva, Nova Evropa, Novi život, Obćinski upravnik, Odvjetnik, Poljoprivredni glasnik, Porezni savjetnik, Pravni savjetnik, Pregled financijalno, porezno, carinskih zakona i odredaba Nezavisne Države Hrvatske, Privredna revija, Privreda, Računaš, Svojina, Šumarski list, Trgovački vjesnik i Zadružna svijest. — Od dnevnika iztičemo »Gospodarstvo, ogledalo hrvatskoga gospodarskog života«, koje se tiska u Zagrebu.

6. IZTAKNUTI HRVATSKI FINANCIALNI PISCI

Dr. Stjepan Posilović (rođen 10. VIII. 1850. u Ivanić-Gradu, umro 11. II. 1929. u Zagrebu) pravo studirao u Zagrebu, od 1874. služio u državnoj sudskoj struci, bio dugo godina predsjednik Stola sedmorice u Zagrebu. Kao član povjerenstva teoretičkog izpita, razdjela državno-znanstvenog izdao je 1899. priručnik »Financijalna znanost« (str. 208), kao prvo djelo te vrste u hrvatskoj suvremenoj financialnoj književnosti. Napisao je mnoge razprave, koje su objavljene u Mjesečniku pravničkog družtva.

Dr. Fran Milobar (rođen 19. XII. 1869. u Petrinji), medicinu studirao u Grazu i Zürichu, kasnije je absolvirao i filozofski i pravni fakultet u Zürichu. Specializirao se u političkoj ekonomiji i postao profesor narodne ekonomije na sveučilištu u Zagrebu. Matica Hrvatska izdala je njegovo djelo: »Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva« u dvie knjige, 1902.-03., u kojem obrađuje i javne financije. Knjižica »Financijalna znanost, historički dio« tiskana je u Zagrebu 1919. Napisao je brojne razprave za Mjesečnik pravničkog družtva. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj obnaša čast pročelnika saborskog odbora za financialne poslove.

Stjepan Radić (rođen 11. VI. 1871. u Trebarjevu, umro 8. VIII. 1928. u Zagrebu. Pravo je studirao u Zagrebu i Pragu; završio je i političku školu u Parizu. Godine 1902. nastanio se u Zagrebu kao tajnik hrvatske ujedinjene opozicije. Osnivač je i vođa Hrvatske seljačke stranke. Prigodom atentata u beogradskom parlamentu na hrvatske narodne zastupnike bio ranjen, te je od posljedica rane umro. Napisao je dosele najobsežnije djelo u našoj financialnoj književnosti »Današnja financijalna znanost« (strana 400), koje je izdala Matica Hrvatska u Zagrebu godine 1908.

FIZIKA

Napisao dr. BOŽO METZGER

1. UVODNE PRIMJETBE

Pojam fizike uobće obuhvaća sve ljudsko znanje o prirodi i o zbivanjima u njoj. Tako je ponajprije i bilo.

U prvim početcima fizikalnih znanosti bila je i sama medicina do fizike. Od onda je ostala još samo uspomena u nazivu za liečnika »physicus«, fizik. Danas svi točno razlikuju na pr. »gradski fizikat« od »fizikalnog zavoda«. Medicina je već veoma dugo podpuno samostalna znanost, baš kao što su to i kemija, astronomija, biologija i tehnika, koje su također nekad bile istovjetne s fizikom.

I samu fiziku dielimo danas na nekoliko vrsta. To su ponajprije »eksperimentalna fizika« i »teoretska fizika«.

Prva proučava fizikalne prirodne zakone putem izravnog opažanja, pokusa i mjerenja, dok ih druga nastoji zaodieti u matematsko ruho i tako im dati točno definirani oblik. Eksperimentalna fizika redovito se služi rezultatima teoretske fizike, za koju su opet dragocjena eksperimentalna opažanja i mjerenja.

Sve prirodne i tehničke znanosti obilato se služe i eksperimentalnim i teoretskim fizikalnim činjenicama, tako, da neki govore i o »tehničkoj fizici«, o »medicinskoj fizici« i t. d.

Neka znanstvena područja pojedinih prirodnih znanosti tako se poklapaju, da je težko odlučiti kamo zapravo spadaju, no na pr. »fizikalnu kemiju smatraju više kemijom nego fizikom, pa se stoga ovdje ne ćemo njome podrobnije baviti.

Prirodna zbivanja čovjek opaža svojim osjetilima, te tome u fizici odgovaraju pojedina poglavlja kao na pr. »nauk o toplini« (kalorika), »nauk o zvuku« (akustika), »nauk o svjetlosti« (optika).

Građu fizike diele i prema sličnosti fizikalnih pojava: »nauk o elektricitetu«, »nauk o magnetizmu«, »nauk o valovima i zrakama«.

Značajno je, da »mehaniku« svi ne smatraju dielom fizike. Ona se često obrađuje kao samostalna znanost.

Fizikalni problemi, obrađeni na način matematike, koji nemaju izravne veze s eksperimentalnim znanstvenim izkustvima spadaju u područje fizikalnih hipoteza, te kao takvi ne spadaju u uže područje fizike, pa ni u ovaj prikaz.

2. RAZVOJ FIZIKE KOD HRVATA

Raniji fizičari

Fizikalni znanstveni rad obično nije moguć bez uređenog fizikalnog zavoda. Zavod razpolaže i potrebnim tehničkim uređajima i znanstvenom literaturom, bez čega nije moguće zamisliti rad, koji se smije nazvati znanstvenim. Kod nas se dakle ne može govoriti o fizici kao znanosti prije osnutka sveučilištnog fizikalnog zavoda.

Marin Getaldić u 17. vieku, te Ruđer Bošković polovicom 18. vieka bave se i fizikalnim problemima, te su po svojemu radu bili poznati u ondašnjem znanstvenom svietu. Ipak, oni su pripadali više svietu nego li nama. Njima je tuđina dala sve ono, na što domovina nije mogla ni pomišljati.

Tek od Vinka Dvoraka (1848.—1922.) i Otona Kučere (1857.—1931.) brojimo dokista našu fizikalnu predaju. Oba velika pokojnika uvelike su nas zadužila.

Dvorak je osnovao prvi sveučilištni »fizikalni kabinet« na filozofskom fakultetu, u kojemu je veoma skromnim sredstvima marljivo radio na problemima mjerenja jakosti zvuka.

Bio je prvi, koji se je tim problemima bavio, no skučene prilike su ponajviše krive, da su ga u inozemstvu drugi fizičari pretekli i došli dalje na istome putu, kojim je Dvorak najprije posve sam kročio.

Kučera je stekao neprolaznih zasluga svojim knjigama i člancima, u kojima je izvanrednom lakoćom najširim slojevima pokazivao ljepote fizikalnih i tehničkih odkrića svojega vremena.

Suvremeni iztaknuti hrvatski radnici na polju fizike

Današnji nadstojnik fizikalnog zavoda na filozofskom fakultetu je prof. dr. Stanko Hondl, kojemu je uspjelo iz Dvorakova »kabineta« načiniti dostojan fizikalni zavod. Suradnici su mu prof. dr. Dušan Pejnović i prof. dr. Marin Katalinić. U zavodu rade kao asistenti dr. Vatroslav Lopašić i dr. Božo Metzger.

Teoretsku fiziku predaje prof. dr. Ladislav Stjepanek, a racionalnu i nebesku mehaniku prof. dr. Vladimir Vrkljan. Asistent im je Zlatko Janković.

Na tehničkom fakultetu predaje fiziku tamošnji profesor fizikalne kemije prof. dr. Ivan Plotnikov, kojemu je asistent prof. dr. Ljudevit Šplait.

Posebna fizikalna znanost je »geofizika«, koja se zajedno s »meteorologijom« obrađuje u Geofizičkom zavodu, čiji je nadstojnik prof. dr. Stjepan Škreb. On je osim geofizičkih radova objavio i nekoliko čisto fizikalnih radnja.

3. VAŽNIJI RADOVI HRVATSKIH FIZIČARA

Najvažnije fizikalne radnje, koje su objavili naši fizičari sliede po abecednom redu pojedinih znanstvenih zavoda. Navodimo samo radove izrađene u zavodima, jer bi me predaleko odvelo, kad bih citirao i one radove, koji su izrađeni izvan njih.

A) Fizikalni zavod filozofskog fakulteta:

HONDL Stanko — O sfernim i njima srodnim funkcijama N. Vj. VI.
— Prosti pad u školi. N. Vj. XI.
— O nul-mjestima gibanja tekućina. Rad 154.
— Elementarna teorija plime i oseke. N. Vj. XIII.
— Jednostavno njihalo. N. Vj. XIV.
— O potencijalu kugle i elipsoida. N. Vj. XIV.
— O jednoj d'Ocagneovoj konstrukciji. N. Vj. XV.
— Fizikalne jedinice. N. Vj. XXI.
— Teoretično određivanje brzine valova. N. Vj. XXIII.
— Nacrt povijesti kvantitativne atomistike Rad. 204.
— Odsjek «Fizika« u izvješćima o raspravama mat. — prir. razreda akademije za god. 1867.—1914.
— Neke formule i računi iz nauka o logaritmima. N. Vj. XXIX.
— Izvođenje Einsteinove transformacije. N. Vj. XXIX.
— Gibanje u hiperboli. N. Vj. XI.
— Fizika za više razrede srednjih škola. N. Vj. XXX.
— Dodatak k članku »Izvođenje Einsteinove transformacije« N. Vj. XXXI.
— Zur Ableitung der Lorentz-Einsteinschen Transfor mationsgleichungen, Die Naturwissenschaften XI.
— Izvod formule za **n** faktorijelno. Rad 228.
— Stirling's Theorem Nature. 112.
— I opet »Izvođenje Einsteinove transformacije«. N. Vj. XXXII.
— O centrifugalnoj sili (historička i kritička razmatranja). N. Vj. XXXII
— Fizika za više razrede srednjih škola, 2. izd. 1927.
— Primjedbe k nekim sastavcima fizikalnog sadržaja. N. Vj. XXXVI
— Pogledi suvremene fizike. Rad 236.
— Faradav o Boškovićevoj atomistici. N. Vj. XL.
— Autonomija fizikalnih znanosti. G. H. P. D. 1936.
— Fizika za više razrede srednjih škola, 3. izdanje 1940.

PEJNOVIĆ Dušan: — Magnetička iztraživanja. N. Vj. XVIII.
— Utjecaj gibanja na prividnu težinu tjelesa. N. Vj. XLVI sv. 10, (1910).
— Nekoliko pokusa s lampom-tinjalicom. N. Vj. XXXIII. str. 345—354, 1925.
— Iz života i rada Nikole Tesle. N. Vj. XXXV. str. 192 do 204, 299—306, 345—354, 1927.
— Teslina iztraživanja u vezi s razvojem brzojava bez žica. N. Vj. XXXVIII. str. 46—56. 1929.
— Uz osamdesetgodišnjicu Nikole Tesle. N. Vj. XLIV str. 200—205, 1936.
— Prilog pokusima o ogibu svjetlosti na ultrazvučnim valovima. G. H. P. G. 41—48, str. 272—282, 1936, refer. u Phys. Ber. 17, 2221, 1936.
— O brzojavnom prenosu slika i televiziji. «Priroda« 22, str. 2—23, 1932.
— Iz života i rada Nikole Tesle (o 80-godišnjici njegova života). «Priroda« 26. str. 196—205, 1936.
— Određivanje brzine zvuka. «Priroda« 27, str. 104 do 109, 1937.
— Osnovi nove atomistike. «Priroda« 29, str. 257—263, 1939.
— Jubilej dinamoelektr. stroja »Priroda« 7, str. 10—13, 1917.
— Život pod visokim tlakom uzduha »Priroda« 7, str. 162, 1917.
— Put u svjetski prostor »Priroda« 18, str. 169—172, 1928

KATALINIĆ Marin: — Über eine Leuchterscheinung an Wolframanoden. Z. Ph. 14. 14—18. 1923.
— Elektrolitičko prekidanje struje i Graetzov efekt. »Glas« 109, 161—215, 1923.
— O ispravljanju naizmjenične struje kod elektrolitičkog prekidanja. »Glas« 120. 103—131, 1926.
— Über die Flüssigkeitskügelchen welche auf der Oberfläche derselben Flüssigkeit schwimmen. Z. Ph. 38, 511 do512, 1926.
— Stehende Wellen des zirkular und ellipt'sch polarisierten Lichtes. Ann. d. Physik (4) 83. 498—520, 1927.
— Stojeći talasi cirkularno i eliptički polarizovane svjetlosti. Zagreb 1928.
— Durch Johnsen-Rahbekschen Effekt erzeugte Schwingungen an Quecksilbertropfen. — Z. Ph. 60, 795—824, 1930.
— Zur Frage der durch Wechselspannung erzeugten Ka-
— Liquid Drops on the Same Liquid Surface. Nature 127, 627—628, 1931.
— O titranju tankih žica u nekim dijektričkim tekućinama pod električkom napetošću. »Rad« 241, 239—250, 1931.
pillarwellen an dielektrischen Flüssigkeiten und ihrer Anwendbarkeit zur Frequenzmessung — Z. Ph. 67, 533—555, 1931; 72, 132, 1931.
— Über durch Spannungsanlegug erregte Schwingungen dünner Drahtelektroden in einigen dielektrischen Flüssigkeiten. B. I. A. Y. 25. 89—90. 1931.
— Über eine Fehlerquelle bei der Kapillarwellenmethode der Frequezmessung Z. T. Ph. 13, 257—270, 1932.
— Flüssigkeitsströmugen und Raumladung an Drahtelektroden in Wasser. Z. Ph. 77, 257—270. 1932
— Ispravljanje struje i povećanje vodljivosti na žicastim elektrodama u vodi. »Rad« 246. 224—279, 1933.
— Gleichrichtung und Feldstärkeeffekt der Leitfähigkeit an Drahtelektroden in Wasser. B. I. A. Y. 27, 93—113, 1934.
— Anomalna elektroliza vode. Arh. za hem. i farm. 8, 145—149, 1934.
— Bemerkung zur Arbeit L. D. Mahajans. K. Z. 68, 372 do 373, 1934.
— Coalescence in Stages between two Drops of a Liquid. Nature 136, 915—916, 1935.
— O Tyndallovoj svjetlosti u infracrvenom. N. Vj. 44, 52—61, 1935.
— Über die longitudinale Lichtstreuung nach Plotnikow. K. Z. 74. 288—296. 1936.
— Beitrag zur angeblichen krummlinigen Lichtstrahlenausbreitung in zerstreunden Medien. K. Z. 77, 295—298. 1936.
— Zur Frage der molekularen Schwarmbildung in binären Flüssigkeitsgemischen (zajedno sa V. S. Vrkljanom) Z. Ph. 37, 482—487. 1936.
— Abbeugung des Lichts durch kolloide Lösungen. K. Z. 78, 191—193, 1937.
— Beitrag zur Frage der sogenannten longitudinalen Lichtstreuung. Z. Ph. 106, 439—452, 1937.
— Kongres Palače Otkrića za fiziku, kemiju i biologiju u Parizu god. 1937. »Ljetopis« 50, 168—176, 1938.
— Réunion internationale de physique-chimie-biologie. Congres du Palais de la Decouverte. Paris 1938: M. Katalinić, str. 43—44 (prilog diskusiji o Ramanovu predavanju)
— Nešto iz područja kapilarnih pojava. N. Vj. 48, 273 do 276, 1939.-1940.
— Veći članci u I. i II. knjizi Hrvatske enciklopedije: Alfa zrake, Aeromehanika, Beta zrake, Bitterove pruge.
— Širi li se svemir? «Priroda«, 28, 97—107, 1938.
— Kako atomi pišu svoju povijest. »Priroda« 30, 33—40, 1940.
— Helij. »Priroda« 31, 97—101, 1941.
— Kako je građen magnet? »Priroda« 31, 162—170, 1941.

LOPAŠIĆ Vatroslav: — Ultrazvučni interferometar s promjenljivom frekvencijom. Rad 263 55 1939
— Ultraschallinterferometer mit veränderlicher Frequenz B. I. A. Y. XXXII. 1939.
— Kristali, koji zvuče, »Priroda« XXX. 1940, 208.
— Kako sam izveo Seibtove pokuse. N. Vj. XLIX, 1941.

METZGER Božo: — Ein relatisgleichrichter mit automatischen Fadingausgleich, Hochfrequenztech. u. Elektrosk. 51, 1938, 194.
— Nov način uklanjanja fadinga i smetnja za automatsko primanje radiotelegrafskih i vremenskih signala na kratkom valu, doktorska disertacija, »Rad« knj. 267, 1940. 65—84, sa X tabl.
— Neuartiger relaisgleichrichter mit fadingausgleich und Entstorung für Kurzwellenempfang von Telegraphie und Zeitziechen B. I. A. Y. 33, 1940., razprava br. 2.
— Ein Beitrag zur demonstration des Photoeffektes mit der Glimmlampe, Z. Ph. 41, 1940, 508—509.

B) Geofizički zavod

ŠKREB Stjepan: — Utjecaj zemaljske rotacije na gibanja atmosfere. Rad 179, 1909.
— Ein Verhältnis zwischen Arithmetik, Geometrie und

KRATICE:

N. Vj. — Nastavni Vjesnik
G. H. P. D. — Glasnik Hrvatskog Prirodoslovnog Družtva
Z. Ph. — Zeitschrift für Physik.
Z. T. Ph. — Zeitschrift für Technische Physik
K. Z. — Kolloid-Zeitschrift
»Glas« — Glas srpske kr. Akademije
B. I. A. Y. Bulletin International de l'Academie Yougoslavie.
Ph. Z. — Physikalische Zeitschrift.

Physik. (Vorläufige Mitteilung. Annalen der Phylosophie, VI Band, 1927. Wrft 1.).
— Die Gravitation als Strahlung. Astr. Nachr. Nr. 5867. Band 2 45.April 1932.
— Definicija »sile« u srednjoškolskoj fizici. N .Vj. 1935.
— Kritika osnovnih pojmova Newtonove mehanike. »Rad« 267, (83). 1940.

KEMPNI Karlo: — Hidrodinamički efekti pri rotaciji krutih valjaka u tekućini, Rad 271, 1941. 91.

C) Zavod za fiziku i fizikalnu kemiju tehničkog fakulteta

PLOTNIKOV Ivan: — Heligkeitschwankungen bei Wechselstrombogenlampen J. d. russ. ph. ched. Ges. 33 1901., Heft 4.
— Das Triboluminoskop. Jahrb. .d. Photogr. 1914.
— Herstellung der Lichtfilter (suradnik: Potapenko). J. russ. ph. chem. Ges. 48, 1916., 700.
— Biegung und Erweichung der Kohle, Petersb. Acad. 1917.
— Biegung und Erweichung der Kohle, Z. Ph. 19, 1918. 520.
— Über flüss. Kohlenstoff u. Herstellung künstlicher Diamanten. Prometheus 1919.
— O snazi sunca, Zagreb 1921.
— Kippstativ für Balyröhren, Zschr. wiss. Phot. 20, 1921. 219.
— Viskositätsbestimmung technischer Oele, (suradnik Brajković). Tehnički list 1923.
— Konstruktion des Thermophotometers, Z. T. Ph. 6, 1925, 528.
— Konstruktion des Thermophotometers, Rapport du Congr. Int. Paris 1925.
— Über eine neue Wärmeregulierungseinrichtung, Zschr. Elektrochem 31, 1925. 642
— Konstruktion des Thermophotometers II. Z. T. Ph. 7, 1926, 356
— Einfache Methode der Demonstration der Ultravioleten Strahlen grosser Intensität, Photogr. Korresp. 63. 1927, 217.
— O taljenju ugljena i t. d. Arh. Kem. Farm. 1 1927. 199.
— Neue Methode der Demonstration des Lichtdruckes, Indian Jour Phys. 2. 1928. 177.
— Photographie mit Wärmestrahlen, Fortschr. auf d. Geb. Röntgenstrahlen, 38. 1928. 531.
— Eine Methode der Messung des Luminiszenzlichtes, Zeitschr. Elektrochem. 35, 1929., 432.
— Ultravioletе und Ultrarote Strahlen im Dienste der Wissenschaft und Technik, Umschau 33 1929.
— Über einen Volumeffekt des Lichtes (suradnik: Šplait) Ph. Z. — 31. 1930.
— Vergleichsmessungen über fluoreszenzerregende Kraft mancher Lichtquellen (suradnik: Pestemer), Phot. Korresp. 67. 1931.
— Weitere Anwendungen der Wärmephotographie zur Prüfung der Eigenschaften des longitudinalen Lichttreueffektes, Phot. Korresp. 68, 1931.
— Wärmestrahlenphotographie und Streuung, Strahlenterapie 45 1932, 141.
— Lichtstreuungen an organischen Medien, Berricht 2. Int. Lichtforschungskongr. Koppenhagen 1932.
— Weiterer Beitrag zur Streuung des Lichtes, Strahlenteraphie 49, 1934.

PLOTNIKOV Maksimilian: — Warmephotographie von Landschaften u. s. w. Phot. Korresp. 69. 1933. 79.
— Über die Methode der Strahlungsmessung mit dem Thermophotometer. Acta Phys. Polonica 2. 1933. 335.
— Ultrarotrefleksion, Phot Korresp. 70., 1934. 38 i 55.
— Photogaskinetischer Effekt, Acta Phys. Polonica 4 1935, 1.
— Strahlungsenergiemessungen, Ber. 3. Intern. Lichtforschungskongr. zu Wiesbaden 1936.
— Empfindlichkeitssteigerung der Strahlungsenergiemessungen bei der thermophotometrischen Methode, Acta Phys. Polonica 6 1937. 12

ŠPLAIT Ljudevit: — Photographiren mit Wärmestrahlen, Fortschritte auf d. Gebiete der Röntgenstrahlen 38 S. 531.
— über Photographieren mit Wärmestrahlen nach der Methode von Plotnikov Arhiv za kemiju i farmaciju 3. s. 169.
— Über einen Volumeffekt des Lichtes beim Durchgang der Strahlen verschiedener Wellenlängen durch hochmolekulare Medien (s Plotnikovim) Ph. Z. Bd. 31. H 8.
— Weitere Anwendugen der Wärmephotographie und Prüfung der Eingenschaften des longitudinalen Lichteffektes. Photogr. Korres. 68, 198.
— Rekonstrukcija etruščanskog pisma na vrpci mumije pomoću ultracrvenih zraka (s Weberom) Arhiv za kemiju i farmaciju. VIII, L.
— Untersuchung von periodischen Schwankungen von labilen Molekularkomplexen um ihre Gleichgewichtslage. Acta Phys. Polonica, 2 ,459.
— Istraživanje molekularnih oscilacija u otopinama pomoću Plotnikovog efekta s automatskim registrirajućom metodom. Disertacija na tehničkom fakultetu.
— Bemerkungen zum Staubeffekt von Mitra. Z. Ph. 98, 396.
— Antwort auf die Kritik der Arbeit von B. Čoban. Acta Phys. Polonica IV, 1935.
— Fizika za ni'e razrede srednjih škola (tri izdanja).
— Eksperimentalna fizika za građanske škole zanatsko-industrijskog smjera. 1938.
— Eksperimentalna fizika za građanske škole trgovačkog i poljoprivrednog smjera. 1938.
— Osnovi kinematografije. str. 274. Vlastita naklada 1939.
Većina tehničkih znanosti osnovana je na fizikalnim znanstvenim izkustvima, pa je i na tehničkom fakultetu izrađeno mnogo radnja, koje su i od čisto fizikalnog znaenja. Ovdje ih ne navodimo, jer su navedene zajedno s ostalim tamo izrađenim radnjama. (Vidi pregled Tehnike).

D) Zavod za teoretsku fiziku filozofskog fakulteta

STJEPANEK Ladislav: — Interpelacija funkcija, koje zove Euler »funkciones inexplicabiles«. Rad knj. 128 str. 59.-100
— Uzgojna vrijednost fizike uz naznaku didaktičkog postupka, Zagreb 1898. (Otisak iz »Kršćanske škole«).
— Maxweltova teorija o elektriciteti N. Vj. IX. 2. (str. 230.—271.)
— Elektrodinamika i indukcija po Maxwellu. N. Vj. X. 1. (str. 82—100). 1902.
— Skladáni konečnych současnych rotaci pevného telesa. Časopis pro péstovani mathematiky a fysiky. 37. (str. 379.—403. i 506.—533.) Praha 1908.
— Dukaz pro rovnobežnik uchlovych rychlosti. Ibid. 38. (str. 441.—451.) Praha 1909.
Magnetische Schirmwirkung und elektromagnetische Induktion im Eisenamalgan. Ph. Z. 11. (str. 1083—1090) 1910.
— über die elementare Theorie des Potentials. Zeitschrift für den mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht 1925. (str. 282. do 285.).

VRKLJAN Vladimir: — O Einsteinovoj specialnoj teoriji relativnosti, Vjesnik ljekarnika 1926., 11. 12.
— Bemerkung über die Freiheitsgrade in der Wellenmechanik, Z. Ph .52. 1928. 735.
— Das eindimensionale relativistische Kepler-Problem in der Wellenmechanik, Z. Ph. 54. 1929., 133.
— über die Beziehung zwieschen der Liouilleschen und Stäckelschen Integration mechanischer Probleme, Z. Ph. 59. 1930 , 718
— Umanjuje li se brzina svjetlosti?, Vjesnik ljekarnika 1930., 6, 7
— Beitrag zu der Liouvilleschen und Stäckelschen Integration mechanischer Probleme, Z. Ph. 65, 1930., 280.
— Zur Frage des neuen Hagenschen Beweises für die Drehung der Erde, Zschr. für Geophysik 7 1931., 360.
— O Einsteinovoj općoj teoriji relativnosti, Vjesnik ljekarnika 19 31. 10. 12. 1932., 1, 2.
— Zur Theorie der gedämpften Schwingungen, Z. Ph. 67. 1931, 289.
— Osvrt na neke prigovore protiv teorije relativnosti, N. Vj. XLII. 1933.-1934.
— Primjedba o de Sitterovoj integraciji kozmoloških jednadžbi gravitacije, GHPD XLI—XLVIII (1929-1936).
— Zur Frage des Auftretens einer anomalen Depolarisation und des Mie-Effektes bei kritischer Opaleszenz, Acta Phys. Polonica 1936, 409.
— Prilog deduciranju polarizacionih odnosa kod Rayleighova raspršavanja svjetlosti, G. H. P. G. XLIX—L (1937—1938)
— Theoretische Bemerkungen zum R. S. Krischnan's reziprozitätsgesetz der Kolloid-Optik, Proc. of the Indian Acad. of Scienc. VIII (1938), 353.
— Ein Versuch der Erweiterung des Krishnan'schen Reziprozitätsgesetzes für Schiefe Beobachtungsebenen. Proc. of the Indian Acad. of Scienc. X (1939), 16.

GEOLOGIJA I PALEONTOLOGIJA

Napisao prof. dr. JOSIP POLJAK

1. RAZVOJ GEOLOGIJE KOD HRVATA

Prve početke našoj geologiji nalazimo oko g. 1853. u geoložkim opisima nekih naših krajeva od Ljudevita Vukotinovića, Mijata Sabljara i drugih. Dolazkom Gjure Pilara god. 1870. u Zagreb, gdje je postao sveučilištni profesor za geologiju i mineralogiju i ravnatelj muzeja iste struke, postavljeni su prvi temelji našoj znanstvenoj geologiji.

U to vrieme, a već i nešto prije, nailazimo u našim krajevima na geoložke radove starijih austrijskih geologa F. Foetterlea, F. Hauera, G. Stachea, F. Stoliczke, E. Tietzea, E. Mojsisovicsa, pa su njihovi radovi dugo vremena bili podloga daljnjim geoložkim iztraživanjima u nas. Pilar je s Mojsisovicsem sudjelovao na geoložkim iztraživanjima središnjih područja hrvatskih krajeva, a kasnije je započeo geoložko snimanje Medvednice, koji rad nije dovršio, jer je god. 1893. umro. Pilar se najradije bavio najzamršenijim problemima geologije, ali je uz to posvećivao pažnju i ostalim granama te znanosti.

Nakon Pilarove smrti preuzima geologiju i paleontologiju na sveučilištu Dragutin Gorjanović, koji istodobno postaje i prvim ravnateljem novouzpostavljenog geoložko-paleontoložkog odjela narodnog muzeja. On odmah pristupa živom radu na iztraživanju zemlje, pa već godine 1894. izlazi njegova »Geologija Samoborske i Žumberačke gore« s geoložkom kartom, a godine 1902. izlazi prva geoložka karta Hrvatske i Slavonije, list »Vinica« mjerila 1:75.000, u kojem je mjerilu dosele izašlo 20 geoložkih karata. Gorjanović okuplja mlađe sile F. Kocha, M. Salopeka, F. Šukljea i J. Poljaka, pa s njima započinje svoj na široko zasnovani rad oko geoložkog snimanja Hrvatske.

Da što više proširi i pojača taj rad, osniva g. 1910. »Geoložko povjerenstvo Kraljevine Hrvatske i Slavonije« s raznim odjelima. Godine 1911. izlazi prvi svezak »Vijesti geološkog povjerenstva«, od kojih je Gorjanović izdao 6 svezaka. Godine 1922. pretvara se geol. povjerenstvo u »geološki zavod«, kojega preuzima F. Koch, s istim smjernicama, koje je imao geoložko povjerenstvo.

Uskoro nakon osnutka geoložkog zavoda u Zagrebu Gorjanović je otišao u mirovinu, ali je još dugo surađivao na iztraživanjima, gotovo sve do pred svoju smrt 1936. Iza Gorjanovićeve smrti preuzima gotovo sve geoložke ustanove u Zagrebu F. Koch, koji nastavlja po Gorjanoviću započeti rad na geoložkom snimanju zemlje, kao i na tektonskom i paleontoložkom proučavanju naših krajeva.

God. 1931. preneseni su geoložki zavodi Zagreba i Sarajeva u Beograd, gdje se i danas nalazi njihova imovina.

U tom razdoblju nastaje i u Sarajevu velik preokret u razvoju naše geologije. God. 1887. osniva se Zemaljski muzej s geoložkim odjelom, a g. 1889. izlaze prve muzejske viesti. G. 1898. dolazi u Sarajevo za ravnatelja novoosnovanog geoložkog zavoda F. Katzer. Težište svoga rada usmjerio je Katzer u pravcu geoložkog snimanja zemlje, i u pravcu rudarskoga iztraživanja, na čemu je vrlo živo radio sve do svoje smrti god. 1925. Katzer je sa svojim suradnicima izradio i izdao nekoliko neobojenih geoložkih karata mjerila 1:75.000, a gotovo cieli radni predjel izradio je i izdao u obojenim geoložkim kartama mjerila 1:200.000. Uz Katzera surađivali su I. Turina, R. Kraus, T. Jakšić, E. Hawelka, a kasnije A. Polić.

God. 1940. dolazi do ponovne uzpostave geoložkoga zavoda u Zagrebu, kao i do odcjepljenja sveučilištnoga geoložkog zavoda od geoložko-paleontoložkog muzeja, pa svi ti zavodi danas nastavljaju po Gorjanoviću započeti rad na geoložkom iztraživanju Nezavisne Države Hrvatske.

2. RAZVOJ PALEONTOLOGIJE KOD HRVATA

Paleontoložko izpitivanje na području Nezavisne Države Hrvatske razvijalo se uporedo s geoložkim radom. Taj rad započeo je pred nekih sto godina — no u njemu su malo sudjelovali hrvatski stručnjaci, jer ih nije bilo.

Sve do godine 1870. na našem su području radili većinom austrijski geolozi, koji su rezultate svog rada objelodanjivali u svojim časopisima na njemačkom jeziku. Vukotinović, Lamza i Sabljar, koji su radili na izpitivanju kamenog tla naše domovine, nisu bili izraziti geolozi, no njihovi radovi služe i danas kao dokaz našeg geoložko-paleontoložkog rada u onim vremenima.

Kad je obnovljeno u prošlom stoljeću hrvatsko sveučilište, geoložka i paleontoložka izpitivanja na području Nezavisne Države Hrvatske prelaze u naše ruke. Mora se ipak spomenuti, da su njemački iztraživači: Stur, Hauer, Stache, Tietze, Stoliczka, Foetterle, Mayr, Heer, Unger, Neumayr, Paul, Ettingshausen, Bittner, Mojsisovics i drugi dali dragocjene podatke o paleontoložkom blagu naše kamene domovinske podloge.

Starija generacija paleontoložke znanosti zastupana je imenima Pilara, Brusine i Gorjanovića. Po strani ostaje središnja Hrvatska, u kojoj uspješno radi Katzer, dok su južno-hrvatsko primorje izpitivali Austrijanci. Tri imena hrvatskih stručnjaka sigurna su potvrda o velikom napredku hrvatske paleontologije u njihovo vrieme. Njihove klasične radnje o paleontoložkim nalazima na području današnje naše domovine mogu se staviti o bok svim radnjama, koje su u to vrieme objavljene u svjetskoj znanosti. Njihovi nalazi

i rezultati rada još su i danas na snazi. Njih pozna sveukupna svjetska znanost.

Treba iztaknuti, da već davno prije nego li je paleontologija za sebe izvojevala posebno mjesto u sklopu prirodoslovnih znanosti, s našeg područja imamo objavljenih mnogo čistih paleontoložkih radnja. Gorjanovićev paleontoložki rad bio je od prvog početka onakav, kakav je kasnije postao pravilom. Mirno se može reći, da je Gorjanović bio mnogo snažniji i jači kao paleontolog, nego li kao geolog.

U mlađoj geoložkoj generaciji u primorju južne Hrvatske ostaju na radu još uviek austrijski geolozi, od kojih se osobito iztiču: Schubert, Kerner, Bukowski i Waagen. Iako su njihovi radovi više geoložkog nego paleontoložkog značaja, dali su nam mnogo podataka o paleontoložkom blagu iztraženih krajeva. Među njima kao paleontologa treba osobito iztaknuti Arthabera i Oppenheima; prvi je dao izvrstnu radnju o werfenskoj fauni Muća, a drugi brojne radnje o terciarnoj fauni planinske srednje Hrvatske. U tim krajevima naše države radili su strani geolozi, ali se iztiču paleontoložke radnje Krausa i Turine, naših hrvatskih stručnjaka.

Gorjanović je na području naše domovine radio vrlo mnogo. Njegov rad nastavili su u glavnom njegovi učenici. Uz geologa Kocha i Poljaka, koji su uvelike zadužili hrvatsku paleontoložku znanost, osobito treba iztaći paleontoložki rad Salopeka i Šukljea. U nizu radnja jednog iz triasa, a drugog iz terciara obrađeno je bogato paleontoložko gradivo svjetskog značaja.

Paleontoložke zbirke s područja Nezavisne Države Hrvatske, obrađene i objelodanjene, našle su živog odjeka u znanstvenoj književnosti stranih naroda. Ima mnogo novih rodova i vrsta, koje nose čista hrvatska imena, bilo po nekom našem kraju, bilo po kojem našem poznatom javnom radniku. Težko bi bilo nabrajati imena tog paleontoložkog blaga, no može se sigurno reći, da ima oko tisuću okamina, koje nose hrvatska imena.

Paleontoložka građa s područja naših krajeva većinom je skupljena u Geoložko-paleontoložkom muzeju u Zagrebu, pa onda u muzejima Sarajeva i Beča. Među tom građom iztiču se osobito pojedine zbirke, koje su znanstvenoj književnosti dale mnoge nove rodove i vrste upozorile na novu podjelu na temelju paleobiologije.

Hrvatska paleontoložka znanost uz veoma malen broj stručnih radnika uspjela je prokrčiti sebi put i zauzeti dolično mjesto u svietu. Vrste i rodovi, koji nose hrvatska imena, spominju se jednako kao i oni drugih naroda i traže se za poredbu s gradivom nađenim u drugim zemljama. Paleontoložko blago naše kamene podloge još ni izdaleka nije izcrpljeno, a naši stručnjaci rade i dalje neumorno na odkrivanju novih nalaza.

BIBLIOGRAFIJA

ČURČIĆ STEVO: Zrinjsko-Dvorska neogenterciarna kotlina. Rad 137. Zagreb. 1898.

HAWELKA VINCENZ: Geologische Reiseskizzen aus der Herzegovina, Südostbosnien und dem angrenzenden Teile der Crna Gora (Montenegros). 62 MBH. God. XLI-XLII-XLIII. Sarajevo, 1929.-1930.-1931.
— Die ehemalige Vergletscherung der Vranica planina in Bosnien. »Globus«. Band 81. No. 3. 1902.
— Geologischer Führer durch Bosnien und Hercegovina. Sarajevo. 1903.

GORJANOVIĆ DRAGUTIN: Popis radova iz geologije, paleontologije i paleoantropologije nalazi se u »Spomenici Gorjanoviću«, izašloj kao Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog družtva u Zagrebu. Godište XXXVII— XXXVIII.

KATZER FRIEDRICH: Die Hauptzüge des geologischen Aufbaues des Majevica - Gebirges und der Umgebung von D. Tuzla in Bosnien. »Centralblatt f. Mineralogie, Geologie. etc.« 1900. Stuttgart.
— Geološki razvoj naslaga mrkog ugljena u zeničkoj kotlini. GZMBH. God. XV. Sarajevo 1903.
— Geschichtlicher Ueberblick der geologischen - Erforschung Bosniens und der Hercegovina. Sarajevo, 1904.
— Geologische Uebersichtskarte von Bosnien-Hercegovina. Erstes Sechstelblatt, Sarajevo, 1907.
Zweites Sechstelblatt. Tuzla, 1910.
— Die Montangeologischen Verhältnisse der Braunkohlenablagerungen von Banja Luka in Bosnien. Sarajevo, 1914.
— Karst und Karsthydrographie. — »Zur Kunde der Balkanhalbinsel«. Heft 8. Sarajevo, 1909.
Drittes Sechstelblatt. Banja Luka, 1921.
— Die fossilen Kohlen Bosniens und der Hercegovina.
Erster Band: »Die älteren, einschliesslich eozänes Kohlen des ganzen Landes und die oligomiozänen Kohlen Mittel- und Nordbosniens«. Wien, 1918.
Zweiter Band: Die oligomiozänen Kohlenvorkommen West- Ost- und Südbosniens, sowie der Hercegovina und die pliozänen Kohlen des ganzen Landes. Sarajevo, 1921.
— Naslage mrkog ugljena u području Save između Sane i Une u sjeverozapadnoj Bosni. GZMBH. God. XXXII. Sarajevo. 1919.
— Geologie Bosniens und der Hercegovina.
I. Band. 1. Hälfte. Azoikum und Paläozoikum. Sarajevo, 1924. 2. Hälfte. Ende des Paläozoikum. Sarajevo, 1925.
List Ivanić Kloštar—Moslavina. 1906.

KOCH FERDO: Prijegledna geoložka karta Hrvatske i Slavonije. Zagreb.
List Ivanić Kloštar—Moslavina, 1906.
List Daruvar. 1908
List Medak—Sv. Rok. 1909.
List Gračac—Eumain 1914.
— Ueber Trionix croaticus nov. spec. aus dem Mittelmiozän von Voća in Kroatien. GHPD. i God. XXVII. Zagreb, 1915.
— Levantinska fauna Vukomeričkih gorica. Glasnik HPD. God. XXIX. Zagreb, 1917.
— Die oberen Kreideschichten des Kalnik—Gebirges in Kroatien. GHPD. God XXX. Zagreb, 1918.
— Grundlinien der Geologie von West—Slavonien. God. XXXI. Zagreb, 1919.
— Fauna gornje krede Zagrebačke gore. God. XXXI. Zagreb, 1919.
— Geotektonische Beobachtungen im Alpino—Dinarischen Grenzgebiete, 1942.

KRATICE ZA BIBLIOGRAFSKI PREGLED

DJELA — Djela Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
PIA — Prirodoslovna istraživanja Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
RAD — Rad Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
GHPD — Glasnik hrv. prirodoslovnog družtva u Zagrebu
GZMBH — Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.
RGIB — Rasprave i povremena izdanja Geološkog instituta u Beogradu.
VGIB — Vesnik geološkog instituta Kr. Jugoslavije u Beogradu.
VGPHS — Viesti geološkog povjerenstva Kr. Hrvatske i Slavonije u Zagrebu.
VGZZ — Viesti Goološkog zavoda u Zagrebu

— Tektonika i hidrografija u Kršu. »Spomenica Gorjanoviću«. God. XXXVI.— XXXVIII. Zagreb, 1925./26.
— La géologie du Karst. La Monographie le Karst Jugoslavie. Zagreb, 1928.
— Geološka karta s tumačem. Izd. Geološkog zavoda u Zagrebu. List Karlobag—Jablanac. 1929.
— Prilog poznavanju geološke izgradnje Korčule i Pelješca. VGIB, za god. 1931.—1932.
— Geološka karta s tumacem
List Plitvice. 1933.
List Senj—Otočac. 1933.
List Sušak—Delnice i Ogulin—Stari Trg. 1933.
— Geologija otoka Visa s geološkom kartom. PGIB. 1934.
KRAUS RIKARD: Cefalopodi ljusturnog vapnenca kraj Gacka u Hercegovini. GZMBH. Knj. XXVI. Sarajevo, 1914.
PILAR GJURO: Les révolutions de l' écorce du globe. Bruxelles, 1896.
— Treće gorje i podloga mu u Glinskom Pokuplju. Rad 25. Zagreb, 1873.
— Podravina, Đakovština i Dilj-gora. Rad 33. Zagreb, 1876.
— Ein Beitrag ueber die Ursache der Eiszeiten. Rad. 30. Zagreb, 1876.
— Tragovi oledbe na podnožju Zagrebačke gore. Rad. 31. Zagreb, 1877.
— Grundzüge der Abyssodynamik. Agram, 1881.
— Flora fossilis Susedana. Djela. Knj. IV. Zagrabiae, 1881.
— Geografijske koordinate ili položaji glavnijih točaka Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Djela. Knj. X. Zagreb, 1890.
POLIĆ AHMED: O oligocenu i njegovoj flori kod Planine u Zagrebačkoj gori. Rad 25 (78. Zagreb, 1935.
POLJAK JOSIP: Spuzivanje brijega između Poljanice i Popov-dola u Samoborskoj gori. GHPD. Godište XXIII. Sv. 3 Zagreb, 1911.
— Prilog poznavanju Velebita. Od Jablanca preko Alana, Golića, Mrkvišta do Štirovače. GHPD. God. XXIV. Sv. 2 i 3. Zagreb. 1912.
— Pećine hrvatskog Krša I. Pećine okoliša lokvarskog i karlovačkog. PIJA. Sv. 1. Zagreb, 1913.
II. Pećine okoliša Plitvičkih Jezera, Dreznika i Rakovice. PIJA. Sv. 3. Zagreb, 1914.
III. Pećine Hrvatskoga Primorja od Rijeke do Senja. PIJA. Sv. 15. Zagreb, 1924.
— Iz geologije Kalničke gore. VGPHS za god. 1912. i 1913. Sv. III. i IV. Zagreb, 1914.
— Nov prilog poznavanju Velebita i Like. GHPD. God. XXXII. Sv. I. Zagreb, 1920.
— Periodičko jezero Blata. Glasnik HPD. God. XXXIV. Sv. 1. Zagreb, 1922.
— Prinos geološkom i morfološkom poznavanju Krndije. GHPD. Knj. XXXV. Sv. 1—2. Zagreb, 1923.
— Geomorfologija i hidrografija okoliša Ogulina i ogulinskog Zagorja. (Spomenica Gorjanoviću) GHPD. God. XXXVII.— XXXVIII. Zagreb, 1925.—26.
— Razvedenost obale Hrvatskoga Primorja i sjeverne Dalmacije obzirom na njezinu geološku izgradnju. VGZZ. Knj. I. Zagreb, 1926.
— Geomorfološki oblici krednih kršnika Velebita. VGZZ. Knj. III. Zagreb, 1929.
— Ein Karstrelikt am Nordabhange der Zagrebačka gora. VGZZ. Knj. III. Zagreb, 1929.
— Geomorfologija otoka Dugog. Sv. 16. Zagreb, 1930.
— Prilog poznavanju geomorfologije poluotoka Lopara. VGIB, za god. 1935., Knj. III. Sv. 1. 1934.
— Geološka karta s tumačem. **PIA.** List Orahovica—Beničanci 1934.
— List Ledenice—Brinje—Oštarije. 1936.
— Prilog poznavanju familije Chaetetida iz titona Velike Kapele. GHPD God. 41—48. Zagreb, 1936.
— Prilog poznavanju titonskih Hydrozoa Velike Kapele iz familije Ellipsactinida. GHPD. God. 41.—48. Zagreb, 1936.
— Pećine okolice Ogulina, Velike Paklenice i Zameta. RGIB. Sv. V 1935.
— Steraktinija iz titonskog vapnenca Prokletija. GHPD. God. XLIX—L Zagreb, 1936.
— Prilog poznavanju miocenskih Echinidea Hrvatske i Slavonije. VGIB. Knj. VII. 1938.
— Promina naslage Velebita i Like. VGIB. Knj. VI. 1938.
— Prilog poznavanju Chaetetida Vel. Kapele i Ličke Plješevice u Hrvatskoj. VGIB. Knj. VIII. 1940.
SALOPEK MARIJAN: Ueber den oberen Jura von Donji Lapac in Kroatien. Mitteilungen der geolog. Gesellschaft. Bd. III. Wien, 1910.
— Ueber die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. Abhandlungen der k. k. geolog. Reichsanstallt. Bd. XXVI. Heft 3. Wien, 1911.
— O srednjem trijasu Gregurić-brijega u Samoborskoj gori i o njegovoj fauni. Djela. Knj. XX. Zagreb, 1912.
— Moderna alpinska tektonika i geologija Hrvatske i Slavonije. GHPD. God. XXVI. Zagreb, 1914.
— O naslagama s okaminama kod Kunovca-Vrela u Lici. PIA. Sv. 4. Zagreb, 1914.
— O ladiničkim škriljevcima Donjeg Pazarišta. PIA. Sv. 13. Zagreb, 1918.
— Monografija trijadičke cefalopodne faune Kuna—Gore. I. i II. PIA. Sv. 13. i 14. Zagreb, 1918.—1919.
— O naslagama s Daonellama u Hrvatskoj. PIA. Sv. 13. Zagreb. 1918.
— O cefalopodnim vapnencima Gregurić-brijega u Samoborskoj gori. PIA. Sv. 20. Zagreb, 1936.
— Eocenska sinklinala od grada Ilvara do Dubovice. Knj. 241. Zagreb, 1931.
— O gornjoj Juri u dolini Sedmerih jezera. Rad 246. Zagreb 1933.
— O tektonskom okviru trijasa u Komiškom zalivu. Rad 263 (82). Zagreb, 1939.
ŠUKLJE FRAN: Fauna werfenskih škriljavaca Zrmanje. VGPHS. Sv. II. Zagreb, 1912.
— Izvještaj o proučavanju tercijera goranskog kod Petrinje. VGPHS. Sv. III. i IV. Zagreb, 1914.
— Gornjo miocenske naslage sela Gora kraj Petrinje. PIA. Sv. 4. Zagreb, 1914.
— Miocenske taložine Gore prema taložinama od Rákosda. GHPD. God. XXXII II. pol. Zagreb, 1920.
— Pontičke taložine u okolici Gore. (Spomenica Gorjanovića) GHPD. God. 36-38. Zagreb, 1925/26.
— Eocenske taložine kod Bunića u Lici. VGZZ. Knj. I. Zagreb, 1925/26.
— Mediteranska fauna Zaprešić-brega u Samoborskoj gori. VGZZ. Knj. III. Zagreb. 1929.
— Prilog geologiji Samoborske gore. VGIB. Knj. I. sv. 2. 1932.
— Pontijska fauna Jagnjedovca i Glogovca u Hrvatskoj. VGIB. Knj. II. 1933.
— Da li je naziv Pontski za donji pliocen ispravan. Nastavni vjesnik. Knj. 41. Zagreb, 1933.
— Prilog geologiji Hrvatskog Zagorja i jugoistočnog dijela Slovenije. VGIB. Knj. II. 1933.
— Stratigrafski položaj Gurkfeldskih i Grosdonskih slojeva Nastavni vjesnik. Knj. 42. Zagreb, 1934.
— Prilog stratigrafiji Samoborske gore. GHPD. God. 41-48. Zagreb, 1936.
— Kratki pregled stratigrafije Hrvatskog Zagorja. Glasnik profesorskog društva. Zagreb, 1936.
— Mediteranska sirena iz Vrapča kod Zagreba i Otruševca kod Samobora. GHPD. God. 49-50. Zagreba, 1938
ŠUKLJE POLJAK: — Pliocem Lepavine, Sokolovca i Semovca u Hrvatskoj. VGIB. Knj. IV sv. 1. 1935.
— Pliocen Glogovnice i Osjeka u Hrvatskoj. VGIB. Knj. II. sv. 2. 1934.
TURINA IVO: Novo nalazište Han-Bulo̧kog ptihitnog vapnenca kod Sarajeva. GZMBH. Knj. XXVI. Sarajevo, 1911.
— Hidrografski, geološko tektonski odnošaji jednog kraškog predela sjeverozapadne Bosne. GZMBH. Sarajevo, 1913.
— Die Braunkohlenablagerungen von Livno-Podkraj und Županjac. Montanistische Rundschau. No. 4. 1916.
VUKOTINOVIĆ LJUDEVIT: Geognostische Skizze von Warasdiner Töpplitz in Croatien, Jahrb. der k .k. geol. Reichsanstalt. Bd. III. Wien 1852.
— Einige Mitteilungen über das Kalnik Gebirge in Croatien. Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien. 1853. p. 550.
— O Moslavačkom granitu i hrastovih u Hrvatskoj. Rad 2 Zagreb, 1868.

GOSPODARSKE ZNANOSTI

A. NARODNO GOSPODARSTVO — B. POSLOVNO GOSPODARSTVO — C. POLJODJELSTVO I ŠUMARSTVO

A. ZNANOST O NARODNOM GOSPODARSTVU ILI POLITIČKA EKONOMIJA

Napisao prof. dr. MILAN IVŠIĆ

1. OBĆI PREGLED RAZVOJA ZNANOSTI O NARODNOM GOSPODARSTVU

Politička ekonomija nije znanost a ni nauk o tom, kako valja gospodariti: orati, sijati, robu prerađivati, trgovati i slično. O tome govore posebne strukovno-tehničke znanosti i nauke o pojedinim granama posebničkog gospodarenja, kao što su: Nauka o ratarstvu, — o stočarstvu, — o ribarstvu, — o pčelarenju; — Nauka o šumarstvu i šumarenju; — Nauka o trgovini, — o knjigovodstvu i t. d.

Niemci su o posebničkom gospodarenju s gledišta probitaka samoga poduzetnika izgradili posebnu i široku teoretsku znanost, koja je zadobivala različita imena »Privatwirtschaftslehre«, »Erwerbwirtschaftlehre«, dok se nije konačno ostalo kod naziva »Betriebswirtschaftslehre«. Ta se znanost počela bitno odvajati od narodnogospodarske znanosti »Volkswirtschaftslehre« — nauke o narodnom gospodarstvu, poznate pod svojim međunarodnim nazivom politička ekonomija.

P o l i t i č k a e k o n o m i j a — n a u k a o n a r o d n o m g o s p o d a r s t v u, ili kako je drugi još zovu s o c i a l n a e k o n o m i j a ili samo e k o n o m i k a ili z n a n o s t o g o s p o d a r s t v u nema sa svoje strane zadatka, da prikazuje gospodarski život s gledišta pojedinog pripadnika a ni s gledišta pojedinog priradnog staleža. Politička ekonomija uzdigla se u čistu teoretsku i obćenarodnu znanost o gospodarskom životu uobće. Ona iztražuje, pronalazi i utvrđuje obća gospodarska načela, pravila i zakone, prema kojima se od sebe prirodno ravna i upravlja gospodarstvo sviju naroda i u svima priradnim granama.

Iz toga sliedi, da se gospodarstvo svakog naroda prilagođivalo tim načelima, pravilima i utvrđenim zakonima i prije, nego ih je narodnogospodarska znanost (politička ekonomija) utvrdila.

Malo je čudna i činjenica: Dok je čovjek pojave svoga nutrašnjeg i vanjskog života i svieta znanstveno davno utvrdio, gospodarski život — taj život svakog čovjeka, sviju vremena i sviju naroda ostao je znanosti malo zapažen. Znanost je tek polako odkrivala i utvrđivala gospodarska načela.

Prve jasne tragove o znanstvenom proučavanju pojedinih gospodarskih pojava nalazimo u Platonovim dialozima (»Država«, »Zakoni« i dr.). Tu se već znanstveno razpravlja o priradnim staležima, o novcu, vjeresiji, o prometu. Taj je znanstveni rad još preciznije nastavio Platonov učenik Aristotel, naročito u djelima: »Politika« i »Etika«.

Vrlo su poučna razpravljanja o gospodarstvu kod pojedinih crkvenih pisaca: sv. Augustina, sv. Ivana Zlatoustoga, sv. Bazilija, a osobito najvećeg kršćanskog filozofa i Aristotelova sljedbenika sv. Tome Akvinskog.

Političke i družtvovne izmjene europskih država u srednjem i novom vieku dale su povoda englezkom državniku T o m i M o r u s u, te je napisao po Platonovu uzoru svoje političko djelo pod naslovom »Utopija«. Uz obćepolitička pitanja razpravlja Toma Morus o gospodarskim i družtvovnim pitanjima. Za Tomom Morusom poveo se čitav niz pisaca u XVII., XVIII. i XIX. stoljeću, koji su gospodarsko-socialna pitanja obrađivali u obliku putopisa i romana. Gledali su novo gospodarsko i družtvovno uređenje u vizijama, gdje vlada »raj na zemlji« u zajedničkom vlastničtvu svih proizvodnih i potrošnih dobara, a da nijedan od tih »utopističkih« pisaca nije pokušao sustavno obraditi čitav gospodarski život i pokazati most iz tadašnjeg gospodarskog reda u novi socialistički sustav.

Gospodarska znanost nalazi tek u XVIII. stoljeću svoga stvaraoca u osobi i u djelu englezkog profesora moralne filozofije A d a m a S m i t h a (* 1724. † 1790.) pod naslovom »Iztraživanja o naravi i o uzrocima bogatstva naroda« (tiskano g. 1776.). U tom djelu — u pet poglavlja — Smith je znanstveno obradio gotovo sve pojave gospodarskog života, te se zato s pravom smatra otcem političke ekonomije.

Istina, gospodarski život već u XVI. i XVII. stoljeću svih zapadnoeuropskih država postaje temeljni problem čitave državne politike. No sama znanost ostaje tom životu još tuđa. Tek pisci u XVIII. stoljeću, osobito u Francuzkoj, počinju u savezu s drugim znanostima pobliže proučavati i pojedina gospodarska pitanja. S obzirom na polaznu točku, da p r i r o d a ima jedina u p r a v l j a t i čitavim životom čovjeka, pa tako i gospodarskim životom, a ne d r ž a v n i z a k o n i i p r o p i s i, razvio se čitav skup gospodarskih pisaca pod imenom »fiziokrati« (f i s i s

= priroda; kratein = vladati). I samo djelo Adama Smitha nije drugo nego znanstveno nadovezivanje na rad tih fiziokrata.

Nakon Adama Smitha gospodarski život postaje ne samo predmet naučnog proučavanja, nego i zasebni predmet u školama. Po prvim profesorima, a osobito po Francuzu Jean-Baptisteu Sayu, dobiva nauka o narodnom gospodarstvu više-manje ne samo svoje ustaljeno ime — politička ekonomija, nego i svoj znanstveni sustav kao nauka o proizvodnji podiobi i potrošnji dobara. Kasniji ekonomisti uklopiše u taj sustav posebno poglavlje o prometu dobara.

Prvotno je politička ekonomija znanstveno obrađivala gospodarska pitanja jednako s teoretskog kao i s praktičnog gledišta. Bila je to i čista teoretska znanost o načelima (pravilima, gospodarskim zakonima) i praktična nauka o primjeni tih načela na pojedine gospodarske grane: poljodjelstvo, obrt, veleobrt, trgovinu, promet, novčarstvo i navjeru. Osobito se praktički dio počeo intenzivno obrađivati po njemačkim ekonomistima, t. zv. državnim socialistima, te je koncem XIX. stoljeća dobio i svoje novo ime: Ekonomska politika. Taj zasebni dio političke ekonomije stvarao je pomalo svoj zasebni naučni sustav prema pojedinim granama gospodarskog života. Ekonomska politika kao znanost obrađivat će odsad agrarnu, obrtnu, veleobrtnu, trgovinsku, carinsku, prometnu, posebničko-financialnu (novčarsko-kreditnu), državno-financialnu, socialnu i turističku politiku.

Razvojem političke ekonomije kao znanosti izdvaja se ponajprije kao zasebna znanost: Financialna znanost i financialna politika. To isto sliedi Socialna politika. Konačno se i sama Ekonomska politika u XX. stoljeću počinje izgrađivati ne samo kao zasebna znanost nego i kao zasebni predmet (katedra) na visokim školama. Kod većine suvremenih ekonomista politička ekonomija ostaje odvojena čista teoretska, sveobća (univerzalna) i abstraktna znanost. Njezin je zadatak i obujam, da utvrđuje samo načela i pravila (»gospodarske zakone«) samog gospodarskog života; primjena pak tih načela na gospodarstvo odpada na druge gospodarske znanosti, osobito na gospodarsku i socialnu politiku.

Politička ekonomija kao teoretska znanost sliči odsad ostalim obćim i teoretskim znanostima: matematici, fizici, biologiji, botanici, zoologiji, logici, psihologiji, sociologiji i t. d. Ona dobiva svoj omeđašeni obujam kao i svoje uobičajeno znanstveno obrađivanje. I ako to nije kod svih ekonomista jednolično, ipak se prvi sustav, postavljen po J. B. Sayu, nehotice sve više prihvaća kao najbolji i najpregledniji. Zato se i danas politička ekonomija dieli u nauku o proizvodnji, prometu, podiobi i potrošnji dobara.

Ukratko: Danas je politička ekonomija samo znanstveni prikaz, kako se gospodarski život od sebe razvija po čitavom svietu bez obzira na političke pa i na same gospodarske smjernice pojedinih država.

Ekonomska politika nasuprot je znanost o narodnom gospodarstvu; ona prikazuje kako se ima razvijati gospodarski život prema pozitivnim gospodarskim zakonima svake pojedine države. Ekonomska politika ima biti stoga znanstveni sustav zakonskih propisa, upravnih mjera i ustanova sa svrhom, da unapređuju razvitak gospodarstva pojedinog kraja, države i naroda u obću korist toga naroda. Ekonomska politika je nauka o izvođenju u život pozitivnih zakona u gospodarstvu. Prema tome ona nije ni teoretska ni univerzalna znanost nego praktična i prilagođena svakom pojedinom narodu. Najbolji stoga zakonski propisi u gospodarskoj politici jednoga naroda mogu biti najlošiji za koji drugi narod ili kraj.

Iz toga sliedi, da svaki narod, država, pa štoviše i svako uže upravno područje (obćina, pokrajina), mora imati svoju vlastitu gospodarsku politiku. Ta se pak politika kao skup zakonskih i upravnih propisa mora izvijati i prilagođivati povjestnom i kulturnom razvoju, kao i klimatskim i geografskim prilikama svakog pojedinog kraja, naroda i države.

I hrvatski narod mora zato imati svoju vlastitu gospodarsku politiku u poljodjelstvu, obrtu, veleobrtu, unutrašnjoj i vanjskoj trgovini, prometu, novčarstvu i vjeresiji, jednako kao što mora imati svoju vlastitu financialnu i družtvovnu politiku. Svako oponašanje zakonodavstva kojeg drugog naroda može imati najkobnijih posljedica, a ne samo neuspjeha u gospodarstvu.

Kao što se u posljednje vrieme izgradila ekonomska politika kao zasebna i odvojena znanost od političke ekonomije, tako se stvara i još jedna zasebna nauka o poviestnom razvoju misli i gospodarskih ideja prema pojedinim ekonomistima i gospodarsko-političkim pokretima.

* * *

Prema ovom prikazu razvoja znanosti o narodnom gospodarstvu i o njezinu odnosu prema nauci o posebničkom gospodarstvu razvijaju se znanstveni zavodi i gospodarske nauke na visokim školama. Dok u prvim počertcima nije bilo jasnog razlikovanja između privatnogospodarskih i narodnogospodarskih disciplina, to je danas provedeno jasno odvajanje. Isto se tako područje narodnog gospodarstva razčlanilo u samostalne svoje discipline; ponajprije se izdvojila financialna znanost i politika kao zasebna katedra; tom je izdvajnju sliedilo stvaranje zasebne katedre za socialnu politiku, a iz toga katedre za ekonomsku politiku. Na pojedinim visokim školama i sveučilištima dobiva ekonomska politika kao praktična nauka s obzirom na svoju gospodarsku ulogu i brojne gospodarske grane premoć i nad samom političkom ekonomijom kao čisto teoretskom naukom. Danas se međutim daje na visokim školama i zasebno mjesto poviesti eko-

nomskih doktrina (pisaca) i pokreta, jer se baš po poviesti najbolje zaokružuje čitava znanost o gospodarskom životu.

Takav razvoj nauke sliedila je kod nas Hrvata Ekonomsko-komercialna visoka škola dieleći se ponajprije u dvie skupine nauka: privatnogospodarske i narodnogospodarske. Skupina narodnogospodarska dieli se na teoretsku nauku o narodnom gospodarstvu (političku ekonomiju), na ekonomsku politiku, na financialnu znanost i politiku i na družtvovnu (socialnu) politiku. — Ekonomska politika razčlanjuje se opet na agrarnu (poljodjelsku), obrtnu, veleobrtnu, trgovinsku, carinsku, prometnu, novčarsko-kreditnu i putničarsku politiku. Po istom naučnom razvoju razdvajaju se gospodarske discipline i na pojedinim fakultetima Hrvatskog sveučilišta u zasebne katedre i predmete.

2. HRVATSKI PISCI O NARODNOM GOSPODARSTVU

Iako se kod hrvatskih pisaca i učenjaka obrađuju pojedina gospodarska pitanja već od XV. stoljeća, sustavno djelo nauke o narodnom gospodarstvu javlja se tek u XIX. stoljeću.

Među starim piscima dao nam je osobito Dubrovnik uz svoje pjesnike i dvojicu ekonomista: Benka Kotruljevića i Nikolu Vita Gučetića.

Benko Kotruljević napisao je god. 1458. najstarije poznato djelo o trgovini, a naročito o knjigovodstvu pod talijanskim naslovom »Della mercatura et del mercante parfetto« (»O trgovini i o savršenom trgovcu«). Djelo je tiskano u Mletcima tek god. 1573., a odmah zatim prevedeno je na francuzki jezik.

Nikola Vito Gučetić-Gozze (* 1549., † 1610.) napisao je djelo, koje je isto tako tiskano u Mletcima god. 1591. pod naslovom »Lo stato delle republiche secondo la mente Aristotele« (»O stanju države prema shvaćanju Aristotelovu«). Po primjeru Platonovih dialoga »Država i »Zakoni« razpravlja Gučetić o državi i njezinim zadatcima u osamdnevnom razgovoru s pjesnikom Dinkom Ranjinom: Navlastito obrađuje pojmove rada, vlastničtva, novca, trgovine i prometa zauzimajući stajalište Aristotelovo a ne Platonovo.

No među najvažnije ne samo hrvatske nego i europske ekonomiste, a i genije u XVII. stoljeću spada Juraj pl. Križanić (rođen u Ribniku god. 1617., a umro god. 1683. Uz svoja druga brojna djela napisao je za vrieme svoga progonstva u Tobolsku (Sibirija) poznato djelo »Politika ili razgovor ob vladateljstvu«, a posvetio ga je ruskom caru. U tom je spisu iznio Križanić ideologiju o sveslavenskoj državi s ruskim carem na čelu. Govori o neizcrpnosti prirodnog blaga ruske zemlje i iznosi načela gospodarske politike toga velikog carstva. Iako traži državnu intervenciju, razlikuje se od ostalih merkantilista (»intervencionista«) svoga doba, što ne drži zlato i srebro jedinim vrelom narodnog bogatstva; bogatstva su po njemu i sva druga dobra, koja služe hrani, odielu i stanu čovjeka. Osobito su važna poglavlja o unutrašnjoj i vanjskoj trgovini, o obrtu i državnim financijama.

Gospodarsko-političke razprave, što ih je napisao Križanić većinom u Tobolsku, preostale su gotovo sve u rukopisu, dok ih nije izdao Rus Bezsonov godine 1859.—1860. s podnaslovom »Ruskoe gosudarstvo v polovine XVII. veka. Rukopisi vremen carja Aleksjeja Mihajlovića«. Po toj publikaciji postao je poznat Križanić ne samo u Rusiji, nego i u ostalom svietu. Zapravo čitav rad Križanićev još ni do danas nije tiskan, a niti je svietu poznat. Prema sudu Jagićevu, koji je o Križaniću napisao obširnu monografiju, tiskanu u izdanjima Hrvatske Akademije god. 1917. (»Život i rad Jurja Križanića«. O tristogodišnjici njegova rođenja), nosi mnogo krivnje i sam izdavač Bezsonov; taj je ljubomorno čuvao rukopisnu ostavštinu Križanićevu tako, te je i njegovo izdanje ostalo bez kritičnosti.

Među hrvatske ekonomiste XVIII. stoljeća ubrajamo Nikolu pl. Škrlca (* 1731., † 1799. u Zagrebu), savjetnika hrvatskog namjestničkog vieća (osnovanog za vladanja Marije Terezije g. 1767., dokinutog g. 1779.), a poslije vel. župana zagrebačkog. U svojim brojnim političkim spisima (napisanim na latinskom jeziku) dotiče se Škrlec i gospodarskih problema. On vidi kao temeljni uvjet napredka i blagostanja svakog pojedinog naroda »ravnotežu između proizvodnje i potrošnje«. Značajno je, da to nije dovoljno uočila ni sama liberalnogospodarska struja. Tek u početku XIX. stoljeća tražio je Francuz Sismondi u svojim ekonomskim djelima, da potrošnja dobara upravlja proizvodnjom, a ne obratno. Iako Škrlec nije pripadao struji čistih merkantilista, držao je štetnim, da se izvozi novac, jer je taj za unutrašnji gospodarski promet od najveće važnosti. Treba naročito napomenuti, da je Škrlec napisao djelo »Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium«, koje obrađuje, kako i sam naslov navodi, geopolitičke probleme ugarskih i hrvatskih zemalja s obirom na trgovinu.

Devetnaesto je stoljeće bilo ipak doba, kad se gotovo u svim državama počela razvijati izgrađena i sustavna znanost o narodnom gospodarstvu. O gospodarstvu mnogo govore u svojim djelima već Ante Starčević i Eugen Kvaternik. No pravi pionir znanosti o narodnom gospodarstvu bio je istom dr. Blaž Lorković (* 29. I. 1839., † 17. II. 1892.), profesor političke ekonomije i nauke o financijama na pravnom fakultetu hrvatskog sveučilišta nakon njegova otvorenja g. 1874. Njegova je naročita zasluga, što je svojim djelima prvi kod nas Hrvata

stvorio znanstveni rad o narodnom gospodarstvu pod imenom političke ekonomije. Nakon što je »Matica Hrvatska« izdala već god. 1880. njegovu knjigu »Razgovori o narodnom gospodarstvu«, priređenu prema francuzkom djelu J. J. Rapeta, ostaje trajne vriednosti njegov izvorni rad pod naslovom »Počela političke ekonomije ili nauke obćega gospodarstva« (izdanje Matice Hrvatske god. 1889.). U hrvatskoj se književnosti mora dati tom djelu posebno mjesto ne samo zbog toga, što je to prvo sustavno i izvorno djelo u nauci o narodnom gospodarstvu (političkoj ekonomiji), nego i stoga, što tom djelu predhodi od samog Lorkovića pregled svih narodnogospodarskih i privatnogospodarskih znanosti. Iste bi imale biti po Lorkovićevoj zamisli obrađivane u izdanjima Matice Hrvatske u zasebnoj »Knjižnici za hrvatske trgovce« iz zaklade zagrebačkog trgovca i mecene Antuna Jakića. Nažalost ova »knjižnica« nije kasnije nastavljena.

Iako je Lorković živio u doba gospodarskog liberalizma, naročito u Englezkoj i Francuzkoj, nije se priključio liberalističkoj struji, nego radije zastupa kao etičar srednji smjer (»intervencionizam«), kako to sam iztiče u uvodu. Djelo Lorkovićevo ima međutim posebnu vriednost, što daje pregled književnosti političke ekonomije u pojedinim jezicima, popis skupnih djela ekonomskih pisaca, ekonomskih rječnika i časopisa, popis djela o pojedinim predmetima gospodarskog života: proizvodnje, prometa, razdiobe, potrošnje, te konačno popis djela o gospodarskim sustavima: merkantilizmu, fiziokratizmu, klasicizma, socializmu i komunizmu.

U »Radu« zagrebačke akademije (knjiga 103, Zagreb 1891. str. 119.) objedanjena je važna gospodarska studija Lorkovićeva »Sadanje stanje gospodarske nauke«.

Na polju gospodarskih znanosti stekao je velikih zasluga dr. Juraj Vrbanić (23. IV. 1859. † 2. XII. 1929.) kao profesor na Višoj trgovačkoj školi (trgovačkoj akademiji), a kasnije na hrvatskom sveučilištu i šumarskoj akademiji. Napisao je veliki broj gospodarskih članaka, a zasebno je izdao iz područja narodnogospodarskih znanosti: »Što je novac?«, »O novcu i vjeresiji«, »O gospodarstvu i gospodarskom napretku pojedinaca i naroda«. Naročito se mora napomenuti kratki pregled političke ekonomije pod naslovom »Kratka uputa u narodno gospodarstvo«, Zagreb 1902. (str. 48). Napisao je i nekoliko pravnih djela u vezi s gospodarskim životom: »Mjenično pravo«, »Trgovačko zakonoslovlje«, »Upute u obrtne propise«, »Čekovno pravo«.

Posebno mjesto kao piscu narodnogospodarskih djela pripada sveučilištnom profesoru u miru dru Franu Milobaru (* 19. XII. 1869.). U svom velikom djelu (626 stranica) u izdanju Matice Hrvatske: »Izabrana poglavlja iz narodnog gospodarstva (političke ekonomije)«, I. svezak (obći dio), Zagreb 1902., II. svezak (posebni praktički dio), Zagreb 1903., donio je Milobar ne samo suštinu narodnogospodarske znanosti, nego i svoje poglede u socialna strujanja. On se proglašuje otvorenim zastupnikom solidarizma, a zauzima odlučan stav jednako protiv marksizma kao i protiv gospodarskog liberalizma. U pogledu toga sustava izričito kaže: »Potpuna sloboda svakog pojedinca (individualna sloboda) u gospodarskom djelovanju ne donaša nužno niti s individualnog a niti s narodnogospodarskog gledišta onoliko ploda, koliko se s početka od nje očekivalo; dapače se u mnogo slučajeva dogodilo baš obratno: preširoka sloboda pokazala se ubitačnom i s individualističnoga, socijalnoga i narodno gospodarskoga stanovišta«. (str. VII. sv. II.).

Vriednost je Milobarova djela i u tom, što je dao ne samo čitav teoretski prikaz političke ekonomije, nego i što je po prviput kod nas Hrvata iznio u II. svezku (praktički dio) pregled pojedinih grana gospodarske (agrarne), obrtne, trgovinske) i družtvovne politike) s obširnim prikazom razvoja socializma), a na koncu sažeti pregled financialne znanosti s dodatkom o financialnom sporu između Hrvatske i Ugarske. Zasebno je ipak obilježje čitavog Milobarova djela, što on kao Hrvat govori i piše hrvatskom narodu i osvjetljuje gospodarski život s poviestnog razvoja. Značajne su u tom pogledu njegove rieči, kojima završava I. svezak svoga djela: »Probudimo narodu svijest o njegovoj povijesnoj snazi, ujedinimo ga u jednoj narodnoj i gospodarskoj misli, pa ćemo opet ugledati snagu hrvatskog naroda« (str. 246).

Dr. Milobar napisao je i za puk političku ekonomiju u izdanju Družtva sv. Jeronima pod naslovom »Što znanost pripovijeda o narodnom gospodarstvu« (Zagreb 1907, str. 228). Nažalost II. svezak toga pučkog izdanja političke ekonomije, koji bi imao dati prikaz »kako se u životu (praksi) nastoji poznavanje gospodarskih zakona staviti u službu narodnom gospodarstvu«, nije još izašao.

U izdanjima »Male knjižnice«, što ju je pokrenuo dr. Đuro Basariček izašla je kao III. svezak knjižica »O narodnom gospodarstvu« od Josipa Predavca (Zagreb 1909.). Ona obrađuje vrlo kratko tek poglavlja o proizvodnji i prometu dobara, a ništa o podiobi i potrošnji.

Kao pisac političke ekonomije ima velikih zasluga dr. Vasilije Belošević, profesor istog predmeta na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi i na poljodjelsko-šumarskom fakultetu.

Njegova knjiga »Uvod u nacionalnu ekonomiju« (predavanja), Zagreb 1920., i prošireno izdanje istog djela pod naslovom »Uvod u studij narodnog gospodarstva« (pomoćni priručnik), Zagreb 1923. (str. 263) imaju posebnu vriednost zbog jasnog pregleda i preciznosti. Izvrstno dolaze uviek kao učevnici, jer su i sastavljeni prema najboljim svjetskim pedagožkim spisima. Kao predavanja tiskana je i Beloševićeva »Agrarna politika« (str. 44), Zagreb 1925., a strojem je umnožen rukopis »Organizacija proizvodnje« (bez godine izdanja).

U nizu izvornih radova treba konačno napomenuti vrlo obširno i podpuno djelo iz političke ekonomije, napisano od bivšeg profesora trgovačke akademije dra Stanka Dežalića (* 13. XI. 1893.) »Pregled nauke o narodnom gospodarstvu (politička ekonomija«), Zagreb 1923. Djelo je pisano kao učevnik i namienjeno prvenstveno đacima trgovačkih akademija. Kao takvo ima svoju vriednost, no vrlo će dobro doći i posebničkom studiju. Od dra Deželića izašlo je tiskom više drugih što većih i što manjih spisa, studija i brošurica iz područja narodnog gospodarstva. »Banke i bankarstvo« (Zagreb 1921.), »Burze i burzovni poslovi« (Zagreb 1922.), »Socijalizam, komunizam i anarkizam« (Zagreb 1922.), »Terminologija trgovačkih znanosti« (Zagreb 1922.).

Osim pisaca izvornih djela iz područja političke ekonomije imamo na hrvatskom prievodu nekoliko djela. Mimoilazeći socialističke pisce i njihove prievode, napomenut ćemo onu prievodnu književnost, kojoj je bila pobuda čisto naučna. Ovamo ubrajamo u prvom redu prievode francuzkih ekonomista od Milana Krešića (* 23. IX. 1844. † 22. XI. 1929.), pomoćnog učitelja na trgovačkim školama u Zagrebu i dugogodišnjeg tajnika Trgovačko-obrtne komore. Vriednost prievodnog rada Milana Krešića bila bi još i veća, da nije kao vatreni pristaša gospodarskog liberalizma prevodio izključivo djela opt mista i epigona klasične škole: Maurice Block: »Mala knjižica o praktičnom gospodarstvu«, Zagreb 1878; — Ives Guyot: »Okrutništvo socijalističko«, Zagreb 1894; — I. G. Courcelle-Seneuil: »Razvoj uljuđenog života«, Zagreb 1896; — Marc Grimal: »Prigodne bilješke o počelima narodnog gospodarstva«; Frédéric Bastiat: »Blagoglasnost u narodnom gospodarstvu« (»Harmonies économiques«), Zagreb 1912; — Frédéric Passy: »Razvoj gospodarskog života« (»La vie économique. Questions essentielles«), Zagreb 1913; — Ives Guyot: »Znanost gospodarstva ili znanost političke ekonomije i njeni induktivni zakoni«, Zagreb 1922. Osim tih djela prevodio je Krešić Mollinarija i Charlota.

Osim Krešića imamo od dra Miljenka Markovića prievod jednog od najboljih kratkih pregleda političke ekonomije: »Uputa u studij političke ekonomije«, (Zagreb 1922.).

* * *

Kratki ovaj prikaz nauke o narodnom gospodarstvu ostao bi nepodpun, kad se ne bi napose napomenulo ime zagrebačkog trgovca i knjigotiskara Antuna Jakića (* 16. I. 1828. u Kostajnici, † 27. XII. 1878. u Zagrebu).

Kao vatreni hrvatski rodoljub, iako nije imao akademske naobrazbe, shvaća važnost škola i znanosti o narodnom gospodarstvu za čitav hrvatski narod. Svojim radom nastoji probuditi smisao za gospodarski napredak sviju staleža: seljaka, obrtnika, trgovaca, industrijalaca, pa zato svojim zapisima iza svoje smrti osniva zaklade za školovanje mladeži u priradnim zvanjima, ali i za izdavanje znanstvenih knjiga o narodnogospodarskom životu. Iz zadužbine Antuna Jakića izašla je i prva knjiga »Počela političke ekonomije ili nauke obćega gospodarstva« od dra Blaža Lorkovića.

B. POSLOVNO GOSPODARSTVO

Napisao prof. dr. JOSIP BUTORAC

1. Predmet izučavanja i poviestni razvoj nauke o poslovnom gospodarstvu
2. Sistematska nauka o poslovnom gospodarstvu
3. Razvoj nauke o poslovnom gospodarstvu u Hrvatskoj
4. Stručni zavodi i bibliografija

1. PREDMET IZUČAVANJA I POVIESTNI RAZVOJ NAUKE O POSLOVNOM GOSPODARSTVU

Nauka o poslovnom gospodarstvu je dio gospodarskih znanosti, a predmet njezina zanimanja predstavlja gospodarska jedinica, dakle poduzeće. Ona iztražuje i prikazuje pravilnosti u unutarnjem poslovnom životu poduzeća, njegovu strukturu i povezanost s ostalim poslovnim jedinicama u okviru narodnoga gospodarstva.

Pokušaji izgradnje nauke o poslovnom gospodarstvu kao samostalne gospodarsko-znanstvene discipline padaju zapravo u okvir prvih godina XX. stoljeća, te su uzko povezani s imenima njemačkih učenjaka Schära i Nicklischa.

Sve do konca XIX. stoljeća bilo je skoro izključivo narodno gospodarstvo predmetom znanstvenog izučavanja. Gospodarski liberalizam je tek onaj, koji stvara preduvjete za bujno oživljavanje i podizanje proizvodnje i prometa. Na glavničnoj osnovi stvaraju se sve veća i veća poduzeća, čije unutarnje ustrojstvo i poslovni život postaju predmetom znanstvenog proučavanja. Pojavljuju se u sve većem broju znanstvene monografije, koje obrađuju ovu ili onu funkciju poduzeća, te se konačno dolazi do spoznaje, da sve te funkcije stoje međusobno u sta-

novitoj uzročnoj povezanosti i tvore sa znanstvenog stanovišta jednu cjelinu. Kako je pak toj znanstvenoj cjelini zadatak izučavanje vanjskoga i unutarnjeg ustrojstva te života poduzeća, to ona dobiva u prvi čas naziv »nauke o privatnom gospodarstvu« (Privatwirtschaftslehre), da se što bolje naglasi razlika prema nauci o narodnom gospodarstvu. Ovaj naziv susrećemo i danas, premda mu je stavljen u znanstvenim krugovima prigovor, da je nepravilan, jer se po istim naučnim zasadama ustraja i živi i poduzeće, čiji je vlastnik država, a ona ne može biti smatrana privatnikom. Iz toga razloga sve više dolazi do upotrebe naziv »nauka o priradnom gospodarstvu« (Erwebswirtschaftslehre), pri čemu se pošlo sa stanovišta, da je svakome poduzeću glavni cilj priradivanje, t. j. polučenje dobiti. Dugo se nije mogao održati međutim niti ovaj naziv, jer poduzeće može imati posve družtvovnu (socialnu) svrhu, kako je to često kod zadruga, koje ne idu za dobitkom, već za što jeftinijom obskrbom svojih članova stanovitim gospodarskim dobrima. Tako dolazi do sadanjeg naziva »nauka o poslovnom gospodarstvu« (Betriebswirtschaftslehre), koji se osobito učvrstio u Njemačkoj, pa smo ga i mi prihvatili.

2. SISTEMATSKA NAUKA O POSLOVNOM GOSPODARSTVU

Nauka o poslovnom gospodarstvu dieli se na obću i posebnu, a ova posljednja još i na nauku o poslovnom gospodarstvu trgovine, obrta, veleobrta i banaka. Tako se na pr. posebna nauka o poslovnom gospodarstvu trgovine bavi izučavanjem trgovačkog poduzeća, nauka o poslovnom gospodarstvu banaka unutarnjim ustrojstvom i poslovnim životom banaka i t. d. Prirodno je, da bi se posebna nauka o poslovnom gospodarstvu dala sistematski još i dalje razčlanjivati, pa bismo mogli imati još i posebnu nauku o poslovnom gospodarstvu prometnih poduzeća, osiguravajućih poduzeća i t. d., ali i nauku o poslovnom gospodarstvu šumskih, rudarskih i poljodjelskih (agrarnih) poduzeća. Ove posljednje zaista i postoje, ali sistematski spadaju više u okvir znanosti šumarstva, rudarstva i poljodjelstva.

Obća nauka o poslovnom gospodarstvu izučava vanjski oblik, unutarnje ustrojstvo i poslovni život priradnog poduzeća uobće, dakle bez obzira na njegov osobito gospodarski cilj, koji može biti obrtne, veleobrtne, trgovačke i t. d. naravi. U okviru ustrojstva poduzeća posvećuje pak svoju posebnu pozornost izučavanju glavnice, rada, imovine, prođe, troškova, dobitka i gubitka, pričuva, odpisivanja, rizika, sigurnosti, likvidnosti, financiranja i sanacije.

Posebna nauka o poslovnom gospodarstvu obrađuje zapravo istu građu, ali samo s posebnoga gledišta trgovine, veleobrta, bankarstva i t. d.

Pomoćne znanstvene discipline nauke o poslovnom gospodarstvu obuhvaćaju knjigovodstvo, kalkulaciju, trgovačko dopisivanje, trgovačku aritmetiku, poslovnu reklamu i nauku o bilanci. Ovamo bismo mogli svrstati još i nauku o trgovini, koja je zapravo predteča obće nauke o poslovnom gospodarstvu, a danas tvori dielom posebnu nauku o poslovnom gospodarstvu trgovine, a dielom pomoćnu trgovačku-znanstvenu disciplinu.

3. RAZVOJ NAUKE O POSLOVNOM GOSPODARSTVU U HRVATSKOJ

Nauka o poslovnom gospodarstvu kao samostalna trgovačka znanost pojavljuje se u Hrvatskoj tek poslije svjetskoga rata. U svome nastupnom predavanju tadanji privatni docent Ekonomsko-komercialne visoke škole u Zagrebu dr. Josip Butorac iznosi god. 1926. nove poglede o položaju trgovačkih disciplina u okviru gospodarskih znanosti. Međutim je tek kasnija reforma naučne osnove na ovoj našoj visokoj školi omogućila, da se god. 1935. osnuje i posebna katedra za nauku o poslovnom gospodarstvu. Od toga vremena predstavlja nauka o poslovnom gospodarstvu (obća i posebna) jedan od najvažnijih predmeta na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu, te sačinjava i građu I. i III. državnog (diplomskog) izpita.

Jedan od važnijih razloga, da se nauka o poslovnom gospodarstvu tako kasno pojavljuje u Hrvatskoj, ima se svakako tražiti u činjenici, što su u Hrvatskoj trgovačke znanosti ušle u program visokoškolske nastave tek poslije prvoga svjetskog rata. Do toga je vremena naime trgovačka nastava bila ograničena na srednje škole, koje su nuždno pridavale veću važnost pomoćnim znanstvenim disciplinama kao za praktični život neobhodno potrebnima. Uostalom, svladavanje poslovno-tehničkih vještina, kao što su tehnika knjigovodstva, računstva i dopisivanja, predstavlja bezuvjetnu predpostavku za poslovno-gospodarstveni znanstveni rad. Ovakav je razvoj bio prirodan i nalazimo ga beziznimno u svim državama.

4. STRUČNI ZAVODI I BIBLIOGRAFIJA

Obća i posebna nauka o poslovnom gospodarstvu predaje se u Hrvatskoj jedino na Hrvatskoj ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu.

Nauka o trgovini u obliku enciklopedije trgovačkih znanosti, te sve pomoćne znanstvene discipline nauke o poslovnom gospodarstvu predstavljaju predmet obuke u trgovačkim akademijama u Zagrebu (dvie), Karlovcu, Daruvaru, Osieku, Zemunu, Brčkom, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Dubrovniku i Makarskoj.

O obćoj nauci o poslovnom gospodarstvu nema osim tiskanih predavanja prof. dra Josipa Butorca nikakovih stručnih djela. Iz područja posebne nauke o poslovnom gospodarstvu nemamo također sustavnih prikaza, tako da su još najbolje u literaturi zastupane pomoćne trgovačke znanstvene discipline.

Popis važnijih djela i monografija:

BOŠNJAK O.: Bilance trgovačkih i industrijskih pothvata, Zagreb, 1922.
— Bankarski poslovi, Zagreb, 1922.
— Financiranje trgovačkih pothvata, Zagreb, 1922
— Nauka o trgovini, Zagreb, 1913.
BOŠNJAK K.: Organizacija i tehnika rada u bankama, Zagreb, 1921.
— Promet, imovina, dobitak, Zagreb, 1933.
— Organizacija trgovine i trgovačkih pothvata, Zagreb, 1920.
— Predavanja iz industrijskog knjigovodstva, Karlovac, 1921.
— Praktični sistemi trgovačkog knjigovodstva, Zagreb, 1927.
— Burze i burzovni poslovi, Zagreb, 1927.
BOŠNJAK O. i KREIBIG J.: Trgovačko knjigovodstvo, Zagreb, 1911/14.
BUTORAC J.: Dioničko društvo, Zagreb, 1924.
— Efekti, Zagreb, 1926.
ČULIĆ P.: Naučno računovodstvo, Beograd, 1938.
DEŽELIĆ S.: Terminologija trgovačkih znanosti, Zagreb, 1922.
— Burze i burzovni poslovi, Zagreb, 1922.
DUTKOVIĆ I.: Arbitraža i burzovni poslovi, Zagreb, 1927.
— Dvostavno knjigovodstvo, Zagreb, 1927.
JELČIĆ A.: Teoretičke i praktičke upute o dioničkim društvima, Zagreb, 1922.
KARLOVIĆ D.: Tehnika međunarodne trgovine, Zagreb, 1921/22.
— Trgovačka aritmetika, Zagreb, 1929
KRAJČEVIĆ F.: Plansko računovodstvo, Zagreb, 1940.
— Procjena i otpis imovine u bilanci, Zagreb, 1942.
— Problemi revizije, Zagreb, 1930.
KUKLA S.: Kako valja čitati bilance?, Zagreb, 1923.
NIKOLIĆ M.: Nauk o osiguranju, Karlovac, 1920.
RUŽIĆ Z.: Privredna poslovnica, Zagreb, 1939.
— Revizija privrednih poduzeća, Zagreb, 1934.

C. POLJODJELSTVO I ŠUMARSTVO

Napisao prof. dr. NIKOLA NEIDHARDT

1. Uvod
2. Osnovne znanosti
Agrikulturna kemija
Tloznanstvo
Botanika
Zoologija
3. Poljodjelske znanosti
Hranitba bilja
Proizvodnja gospodarskog bilja
Oplemenjivanje bilja
Entomologija
Vrtljarstvo
Voćarstvo i vinogradarstvo
Poljodjelska kemijska tehnologija
Gospodarska mikrobiologija
Nauka o uzgoju i hranitbi domaćih životinja
Mljekarstvo i planinsko gospodarstvo
Nauka o gospodarskoj upravi
4. Šumarske znanosti
Dendrologija
Dedrometrija
Fitopatologija
Entomologija
Nauka o uzgajanju šuma
Biljna sociologija u šumarstvu
Nauka o izkorišćivanju šuma
Uređivanje šuma
Računanje vriednosti šuma
Šumarska politika i uprava šuma
5. Tehničke znanosti u odnosu na poljodjelstvo i šumarstvo
Geodezija
Vodno graditeljstvo
Strojarstvo
Gradnja šumskih prometnih sredstava

1. UVOD

Poljodjelstvo i izkorišćivanje šuma prastare su djelatnosti čovjeka. Ali poljodjelske i šumarske znanosti razmjerno su mlade u poredbi s ostalim znanostima. Većinom su uzko vezane s prirodnim naukama. Važnost njihova za našu državu upravo je golema, jer se oko 85% pučanstva Hrvatske bavi samo poljodjelstvom.

Poviest i razvoj poljodjelskih i šumarskih znanosti u Hrvatskoj povezani su s gospodarsko-šumarskim školstvom. God. 1841. osnovano je u Zagrebu Hrvatsko-slavonsko gospodarsko družtvo s ciljem, da se narodno buđenje podupre i gospodarski, jer nema narodne i političke slobode bez gospodarske slobode i samostalnosti. Spomenuto je družtvo potaklo osnivanje Gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima (osnovano god. 1860.). Godine 1898. prenesena je šumarska nastava iz Križevaca u Zagreb i u obliku t. zv. Šumarske akademije prislonjena uz Mudroslovni fakultet sveučilišta, što je opet bila rodoljubna zasluga Hrvatskog šumarskog družtva (osnovano godine 1876.), koje je za smještaj Akademije iz svojih sredstava podiglo čak i posebnu zgradu. Godine 1919. pretvorena je šumarska akademija u Poljodjelsko-šumarski fakultet.

Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima bilo je prvo, šumarska akademija drugo, a Poljodjelsko-šumarski fakultet je treće glavno žarište i ognjište poljodjelskih i šumarskih znanosti u Hrvatskoj.

2. OSNOVNE ZNANOSTI

AGRIKULTURNA KEMIJA

Iztražuje kemizam građe biljnog i životinjskog tiela, kemizam biljne i životinjske hrane, načine primanja hrane, vrste promjena, koje se s primljenom hranom zbivaju u živim bićima, i kako od nje nastaju nove organske tvari. Prema toj je svojoj zadaći agrikulturna kemija zapravo kemija živih bića (biokemija), koja se dieli na **biokemiju bilja** i **biokemiju životinja**. U drugom redu proučava agrikulturna kemija i sve vanjske utjecajne činbenike (kemijske i fizičke), koji utječu na prehranu živih bića, kao što je na pr. kemijski sastav, način proizvodnje i djelovanje različitih vrsta prirodnih i umjetnih gnojiva, način postanka te fizička i kemijska svojstva tla, kemijski sastav, način konzerviranja i preradbe životinjske hrane i svih poljodjelskih proizvoda uobće. Time je, dakle, agrikulturna kemija u dodiru s tehnologijom, te mjestimice ulazi i u njezino područje, osobito što se tiče proizvodnje i preradbe poljodjelskih proizvoda i potrebština.

Zbog širokoga područja rada pojedine su se grane agrikulturne kemije s vremenom odvojile kao samostalne nauke, među kojima se osobito ističe: nauka o gnoju ili gnojitba, nauka o tlu ili pedologija, nauka o poljodjelskim veleobrtima ili gospodarska kemijska tehnologija, nauka o kemijskim pojavama u prehrani živih bića ili fiziložka kemija, vinarstvo, mljekarstvo i dr. Samo na nižim i srednjim poljodjelskim školama ostala je agrikulturna kemija barem uglavnom nerazdieljena obuhvaćajući jednim okvirom sve spomenute svoje grane. Na visokim su školama naprotiv metodički i didaktički zahtjevi to područje nauke podielili u više samostalnih međusobno srodnih nauka: (biokemija, nauka o prehrani bilja, pedologija, nauka o hranitbi domaćih životinja, gospodarska kemijska tehnologija).

U Hrvatskoj se agrikulturna kemija počela razvijati pod utjecajem potrebe razvitka gospodarskog školstva. Kad je križevačko Kr. gospodarsko i šumarsko učilište doživjelo svoju prvu reformu, nalazimo 1877. u njegovoj naučnoj osnovi po prvi puta spomenutu **agrikulturnu kemiju** kao poseban predmet, a prvim je njezinim nastavnikom bio **Gustav Pexidr-Srića** (od 1879.). Iza njega dolaze: **M. Urbani** (1898.—1900.), Dr. **M. Metelka** (1900.—1908.), **Ivan Kuria pl. Bogitić** (1908.—1910.), Dr. **Vl. Njegovan** (1910.—1913.), Dr. **M. Mohaček** (1913.—1919., t. j. do dokinuća Višega gospodarskog učilišta u Križevcima, ali i kasnije, od 1920. do 1930. u novoosnovanoj srednjoj gospodarskoj školi u Križevcima), konačno u sadanjoj srednjoj gospodarskoj školi u Križevcima: dr. ing. **Ivo Štefanić** (od 1930. do danas).

Iztraživalački rad na polju agrikulturne kemije započinje u Hrvatskoj osnutkom Kr. hrv.-slav. zem. agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima god. 1902. Prvi problemi, kojima se je bavio taj zavod, bili su: iztraživanje notorno naravnih vina iz hrvatskih vinogorja za potrebe vinske statistike, iztraživanje mlieka od većega broja krava pojedinačno, u savezu s kontrolom mužnje na drž. imanjima u Križevcima i Božjakovini, iztraživanje kruha »naših ljudi« (poglavito seljaka iz različitih krajeva) te ulja i uljarskih sirovina. Zatim dolaze iztraživanja iz područja gnojitbe, savezno s gnojitbenim pokusima s umjetnim gnojivima, iztraživanja životinjskih krmiva, a u vrieme svjetskog rata (1914.), iztraživanja surogata modre galice i sumpora uz praktične pokuse u vinogradu.

Iz toga doba potječu ove **publikacije** stručnih činovnika Križevačkog Agrokemijskog zavoda i Višega gospodarskog učiliša u Križevcima:

M. Metelka: — Izvješće o ustrojstvu i radu Kr. hrv. slav. zem. agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima. Sv. I., 1904.
— Nitratgehalt der Reben. — Z. f. l. v. VII. (1904).
— Izvještaj kr. hrv. slav. zem. agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima. Sv. II. 1905.
— Beiträge zu neier Weinstatistik Kroatien-Slavoniens. - Z. f. l. V. 1908.

TUMAČ KRATICA ZA BIBLIOGRAFIJU

A. K. F. — Arhiv za kemiju i farmaciju, Zagreb.
A. G. — Agronomski glasnik, Zagreb.
A. M. P. — Arhiv Ministarstva Poljoprivrede, Beograd.
B. Z. — Biochemische Zeitschrift
Ch. Z. — Chemische Zeitung
D. Z. — »Der Züchter«, Zeitschrift für theoretische und angewandte Genetik, Berlin.
E. — Ekonomist, Zagreb.
F. V. — Farmaceutski Vjesnik, Zagreb.
F. d. L. — Fortschritte der Landwirschaft, Wien.
G. L. — Gospodarski List, Zagreb.
G. S. — Gospodarska Smotra, Zagreb.
G. H. P. D. — Glasnik hrvatskog prirodoslovnog društva, Zgb.
G. Š. P. — Glasnik za šumske pokuse, Zagreb.
Gl. M. P. — Glasnik Ministarstva Poljoprivrede, Beograd.
G. Sv. — Godišnjak hrvatskog sveučilišta, Zagreb.
GBW. — »Gartenbauwissenschaft«, Berlin.
H. E. — Hrvatska Enciklopedija, Zagreb.
H. D. I. — »Hrvatska državna izmjera«, služb. vjestnik Odsjeka za drž. izmjeru, Zagreb.
L. V. — Liečnički Vjestnik, Zagreb.
N. V. — Naš Vrt, Zagreb.
Ph. — »Phytopatologhy«
P. N. S. — Poljodjelska naučna (znanstvena) smotra, Zagreb.
S. G. Š. F. — Spomenica Gospodarsko-šumarskog fakulteta
Š. L. — Šumarski List, Zagreb.
V. A. — Veterinarski Arhiv
Z. f. L. V. — Zeitschrift für landwirtschafliches Versuchswesen in Oesterreich.
Z. f. Ph. Ch. — Zeitschrift für Physiologische Chemie
Z. f. A. Ch. — Zeitschrift für Analytische Chemie
Z. f. Pf. — Zeitschrift für Pflanzenernährung, Düngung und Bodenkunde, Berlin.
Z. f. Pfz. — Zeitschrift für Pflanzenzüchtung, Berlin.
Z. f. A. V. — Zeitschrift für induktive Abstammung und Vererbungslehre, Berlin.
Z. f. Z. — Zeitschrift für Züchtung, Berlin.
Z. f. Zb. — Zeitschrift fur Züchtungsbiologie.

K. Eisenhut: — Kgl. Kroat.-Slavon. Agrikulturchemisches Landes-Institut zu Kri evci. — Jahresberichte: 1902. u. 1903. (Ch. Z. XXVIII-104. S. 870); — isto: 1904. u. 1905. (Ch. Z. XXIX-1905. S. 1108).
— Naravna šljivovica sadrži bakra. — L. V. XXIX. 1907. str. 178.

D. Strohal: — Kemijske promjene u živoj biljci. — F. V. 1908. — Kruh naših ljudi. — G. S. 1911.

M. Urbani: — O kalničkim vinima — (G. S. 1901. i sv. I. izvieštaja o postanku i radu agrikultuno kem. zavoda u Križevcima)
— Stickstoffgehalt der kroatischen Weine — (»Weinlabe«, Wien 1904. Nr. 37).
— Analiza križevačke vode — G. H. P. G. 1908.
— Priručnik za agrikulturno kemijska istraživanja — Križevci., 1905. (Pomoćna knjiga za slušatelje Kr. višega gospodarskog učilišta).
— Istraživanja mlijeka i mliječnih proizvoda — (Križevci, 1912.).
— Kontrola mlijeka i gospodarstvo — G. S. 1912.
— Važnost povravljanja mošta i vina — G. S. 1912.
— Bakterije u smrznutoj zemlji — G. S. 1912.
— Neka iskustva s Gerberovom metodom istraživanja mlijeka — G. S. 1912.
— Leksikon trgovačke i gospodarske robe — Zagreb, 1922. I t. d.

M. Urbani i V. Njegovan: — Vinarstvo. — Križevci, 1912.

Vl. Njegovan: — Zur Bestimmung der Phosphatide in der Milch. — B. Z. 1910.
— Verbessertes Verfahren zum Trocken von wässerigen, tierischen u. pflanzlichen Flüssigkeiten, Organbrei u. s. w. mit wasserfreiem Natriumsulfat. — B. Z. 1912.
— Enthält die Milch Phosphatide. — B. Z. 1913.
— Beiträge zur Kenntniss der pflanzlichen Phosphatide. — Z. f. Ph. Ch. 1911.
— Neues Verfahren zur Bestimmung des Extraktes im Wein. — Z. f. A Ch. 1914.
— Izvještaj Kr. hrv. slav. agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima za god. 1911. — S. S. 1912.
— Izvještaj Agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima za god. 1912. — G. S. 1913.
— O. Kellner. Hranidba stoke — (prievod iz njemačkoga) Križevci 1912.

M. Cihlar i D. — Strohal: Einige kroatische Weine des Jahrganges 1909. — Z. G. l. V. XIII.

M. Mohaček: — Dobivanje sladora, alkohola i celuloze iz kukuruza — G. S. 1912.
— Nekoliko gnojidbenih pokusa iz 1913. god. — G. S. 1915.
— Važnost uzimanja uzoraka (za kontrolnu analizu) — G. S. V.
— Nerealna gnojiva. — G. S. VI.
— Rastopljivost i upotreba surovog perocida (kao surogata modre galice). — G. S. VII.
— Verfahren und Vorrichtung zur Entschälung von Kürbiskernen auf nassem Wege. — (Oesterreichisches Patentamt. — Patentschrift No. 81047 v. 10. VIII. 1920.). U suradnji s mašinistom R. Ovčačikom.
— Reakcije merkuri-soli s ferricijankolijem — (disertacija). Rad, knj. 223, str. 138—170, 1920.
— Izvještaji o radu agrikulturno-kemijskog zavoda u Križevcima za god. 1913., 1914., 1915. i 1916. — objelodanjivani u G. S.
— Agrikulturna kemija — I. svezak (Naklada Min. polj. u Beogradu, 1930. — Strana: 246).
— Agrikulturna kemija — II. svezak: kemija i tehnologija gnojiva. (Naklada Min. polj. u Beogradu, 1931. Str. 160).
— Kako se hrani bilje — Zagreb, 1939. (Hrv. knjž. društvo sv. Jeronima 1939.). Str. 126.
— Osnovi opće i agrikulturne kemije — Zagreb, 1935. (Poljoprivredna knjižnica Kr. banske uprave Savske banovine, svezak 11). Priručnik za nastavnike nižih poljodjelskih i njima sličnih škola. Strana 332.
— Žesta i žestoka pića — (Naklada Hrv. slav. gosp. društva k. s. z. u Zagrebu, 1918. — Knjižica na 137 stranica oktav-formata).

Agrikulturno-kemijski zavod u Križevcima izgubio je svoje prvobitno znamenovanje, pošto je ukazom od 31. VIII. 1919. i pripadnom provedbenom naredbom od 26. rujna 1919. br. 34597 ukinuto Kr. više gospodarsko učilište u Križevcima (a istodobno i Kr. šumarska akademija u Zagrebu), jer je u isti čas osnovan Gospodarsko-šumarski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Dotadanju didaktičku zadaću Zavod je doduše zadržao, makar i u smanjenom obsegu, jer je 1920. osnovana u Križevcima srednja gospodarska škola, koja je zadržala sve laboratorijske inventare i zbirke učila od bivšega Višeg gospodarskog učilišta, ali je cielu njegovu javnu kontrolno-analitičku službu domala preuzela Gospodarska pokusna i nadzorna postaja u Zagrebu, a konačno je 1930. naredbenim putem taj zavod i formalno dokinut kao zavod za javne svrhe, pa od tada ima služiti samo svrhama nastave u srednjoj gospodarskoj školi.

U drugu ruku nastala je poslije osnutka Poljodjelsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu potreba, da se uredi agrikulturno-kemijski laboratorij, u kome će se slušači poljodjelstva vježbati u agrikulturno kemijskim iztraživanjima, koji će po potrebi moći davati stručna mišljenja iz područja agrikulturne kemije državnim oblastima te pravnim i privatnim osobama, a koji će u isto vrieme služiti znanstvenom radu svoga predstojnika i ostaloga stručnog osoblja, kao i radu naprednijih absolvenata fakulteta, koji se budu željeli specializirati za agrikulturnu kemiju.

Toj je potrebi udovoljeno preuređenjem još godine 1911. dokinutog enoložkog zavoda ponajprije u »Kemijski laboratorij Kr. šumarske akademije«, zatim u »Kemijski laboratorij gospodarsko - šumarskog fakulteta«, a iz toga je laboratorija godine 1924. postao »Zavod za agrikulturnu kemiju« Poljodjelsko - šumarskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, pošto je upodpunjen potrebitom aparaturom i učilima. Predstojnik toga zavoda ujedno je nastavnik agrikulturne kemije na poljodjelsko-šumarskom fakultetu, a pored toga i nastavnik šumarske kemijske tehnologije. Zbog toga je u samom Zavodu osnovana i zbirka učila za šumarsku kemijsku tehnologiju, pa se zavod uz agrikulturno-kemijska iztraživanja bavio i iztraživanjima iz područja šumarske kemijske tehnologije.

Predstojnici Zavoda i ujedno nastavnici agrikulturne kemije u poljodjelsko-šumarskom fakultetu bili su dosad ovi: 1. redoviti sveuč. profesor Franjo Šandor od 1919/20. do zimskog semestra 1921/22. zaključno; 2. dr. S. Varičak ljetni semestar 1921/22. i godinu 1922/23.; 3. red. prof. dr. A. Seiwerth god. 1923/24.; 4. vanredni, a poslije kao red. prof. dr. Bogdan Šolaja od 1924/25. do ljetnog semestra god. 1940/41. zaključno; 5. od 1941/42. dr. Marko Mohaček, upravitelj Državne gospodarske pokusne i nadzorne postaje u Zagrebu, kao honorarni nastavnik.

Glavni problemi, kojima se Zavod bavio u posljednje vrieme, bili su: analitičko određivanje i kvantitativno odjeljivanje fosforne kiseline od težkih kovina i kovina međusobno te izkorišćivanje balzama od crnog i bielog bora, kako se vidi iz ovih publikacija:

B. Šolaja: — O novim gravimetričkim metodama kvantitativnog rastavljanja aluminija i fosfat-iona od fero-, mangano- i calcium-iona. — S. G. Š. F. 1929.
— Über die neuen gravimentrischen Methoden zur quantitativen Trenung des Aluminiums-und Phosphat-ions vom Mangano-, Ferro-, Calcium- und Magnesiumion. — (Z. f. A. 1930.).
— O daljnjim mogućnostima upotrebe živinih derivata amonijaka u kvantitativnoj kemijskoj analizi — (Zajedno s ing. Mladenom Kockarom i ing. Martinom Kranjčevićem. A. K. F. 1930.
— Ista tema (nastavak) — u suradnji s ing. Vl. Matovinovićem u A. K. F. 1931. (Mit deutscher Zusammenfassung).
— Iztraživanja o specifičnoj težini drveta i količini sirove smole vrsti Pinus nigra Arn. i Pinus Silvestris L. — U suradnji s prof. drom ing. Aleksandrom Ugrenovićem. (Mit deutscher und französischer Zusammenfassung).
— O daljnjim mogućnostima upotrebe živinih derivata amonijaka u kvantitativnoj kemij koj analizi. (O novoj gravimetričkoj metodi određivanja Cr... i njegovog rastavljanja od M... U suradnji s asistentom Zavoda ing. Vladimirom Matanovićem). — A. K. F. 1934.
— Istraživanja o tehnici smolarenja i kemizmu smole vrsti Pinus nigra Arn. i Pinus silvestris L. — U suradnji s prof. drom ing. Aleksandrom Ugrevićem. G. Š. P. 1937.

Ovaj prikaz radova iz područja agrikulturne kemije nije podpun, jer u okvir agrikulturne kemije pripadaju i mnogi radovi izneseni pod drugim naslovima (Vidi: »pedologija« i »hranitba bilja), a osim toga su izneseni samo oni radovi, koji stoje u svezi s razvitkom i djelovanjem agrikulturno-kemijskih zavoda odnosno s poljodjelskom (visokoškolskom) nastavom. Od iztraživačkih i pokusnih radova agrikulturno-kemijskih odsjeka Gospodarskih pokusnih ustanova iznosimo ovdje (za razdoblje iza godine 1930.) sliedeće, koji su izvršeni u zagrebačkoj Pokusnoj postaji:

D. Strohal: — Kalcijev cijanamid u službi biljne proizvodnje — Gl. M. P. 1930.
— Upotreba Marekove peći za organsku elementarnu analizu u agrikulturnoj kemiji — Gl. M. P. 1930.
S. Horvatić i M. Mohaček: — Tipovi livada i pašnjaka na otoku Pagu — A. M. P. 1934.
M. Mohaček: — Ogledi đubrenja s fosfatnom zgurom — A. M. P. 1936.
— Ogledi o naknadnom djelovanju fosfotnih gnojiva — (Izvještaji o radu Poljoprivrednih oglednih i kontrolnih stanica 1938. god., knjiga III).
M. Mohaček i F. Operman: — Ispitivanje svojstava i djelovanja burgundske čorbe. — (Ibid., 1938.).
M. Mohaček u suradnji s **M. Živanom** i **Lj. Kavičem:** — Veličina analitičke pogreške pri određivanju specifične težine tla i njezin utjecaj na izračunavanje volumena pora i kapaciteta za uzduh. — (Ibidem, 1938.).

TLOZNANSTVO

(Vidi str. 64. ovoga Zbornika).

BOTANIKA

Botanika se bavi iztraživanjem bilja. Zavodu za botaniku na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu zadaća je izpitivati sva ona botanička pitanja, koja bilo kako imadu dodir sa poljodjelstvom i šumarstvom. Nadstojnik zavoda je prof. dr. Ivo Pevalek, koji već godinama radi na djelu »Flora Croatica«, a osim toga se kao algolog bavi obradbom vodene flore Plitvičkih jezera. U posljednje vrieme radio je u zavodu dr. Stjepan Urban citologijski (rod Cyclamen), a Anto Jurilj na diatomaceama.

ZOOLOGIJA

Poljodjelska i šumarska zoologija proučava životinje, koje stoje u odnosu spram gospodarstva i šumarstva, a osobito njihovo praktično značenje za rentabilitet gospodarske i šumarske ekonomije. Od iztraživanja nisu izlučeni ni člankonožci (Arthropoda), premda se s njima osobito bavi gospodarska i šumarska entomologija, koja također nije drugo nego grana primienjene zoologije. Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu postoji poseban zavod za gospodarsko-šumarsku zoologiju, kojemu je na čelu prof. dr. Miroslav Hirtz. Popis njegovih radova nalazi se u raznim domaćim biografsko-bibliografskim rječnicima i godišnjacima (Znameniti Hrvati, Narodna Enciklopedija, Leksikon Minerva i t. d.), zatim u »Index biologorum« i u »The international who's who«. Njegovo je glavno djelo »Rječnik narodnih zooloških naziva«, koje se smatra rekordnim djelom hrvatske nauke i jedinstvenim djelom ove vrste u svjetskoj književnosti (izdanje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu).

3. POLJODJELSKE ZNANOSTI

HRANITBA BILJA

Zadaća je nauke o hranitbi bilja, da odkriva zakone biljne prehrane te postavi načela, po kojima se ta prehrana treba vršiti u biljnohranitbenoj praksi. U Laboratoriju za hranitbu bilja Sveučilišta u Zagrebu, koji je osnovao prof. dr. M. Gračanin godine 1931., izučavano je: fiziložko djelovanje raznih počela odnosno mineralnih spojeva na tok raznih fizioložkih procesa u biljkama, značenje vanjskih vegetacijskih činbenika na razvoj subterenskih organa, procesi resorpcije mineralnih hraniva, simptomi nedovoljne prehrane biljaka kalijem, magnezijem, kalcijem, dušikom, sumporom i fosforom i t. d. Pored toga izvršena su obsežna iztraživanja biljno-hranitbene vriednosti dalmatinskih fosforita, te izučavan odnošaj između sorpcije i transpiracije, kao i značenje mineralne prehrane za borbu protiv suše.

Važnije publikacije prof. dra M. Gračanina o hranitbi bilja:

— Ein Beitrag zur Zinkfrage in der Pflanzenbiochemie B. Z. 194.
— Influence de la réaction du sol sur l'absorption du phospor et du potassium en presence de divers engrais phosphatés — s drom Nemcem. Comptes rendus des seances de l'Academie des Sciences, t. 181. p. 194, Paris 1925
— Ein Beitrag zur Kenntnis der Katalasewirkung, bei autotrophen Pflanzen — B. Z. 1926.
— Influence de la lumiere sur l'absorption de l'acide phosphorique et du potassium par les plantes — S drom Nemcem. Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences. t. 182. p. 806. Paris.
— Sur la question de la catalase comme un indicateur de la faculté vitale des semeces — Annales de la Science agronomique franc. et étrangere. Nov. -dec. 1926. Paris.
— Über das Verhältnis zwischen der Katalaseaktivität und der Samenvitalität — B. Z. 180.
— Orthophosphorsäure als Stimulator der Keimungsenergie und Aktivator der Keimfähigkeit der Samen — B. Z. 195.
— Studie o vlivu teploty a osvetlení na resorpci dra-

šla a kyseliny fosforečné z pudy — S drom Nemcem. Žemedelsky Arhiv roč. XX. č. 9—10, Praha.
— Der Einfluss des Lichtes auf die Resorption von Kali und Phosphorsäure be iNeubauruntersuchungen. S drom Nemcem. Z. f. Pf. A. XVI.
— O ortofosfornoj kiselini kao komponenti umjetnih gnojiva i aktivnom spoju tla. — G. Sv. 1930.
— O vlivu vápna na resorpci kyseliny fosforečné a drasla z pudy. — S drom Nemcem. Zamedelsky Arhiv roč. XX. č. 7—8, Praha.
— Über die Wirkung des Kalkes auf die Wurzellöslichkeit von Phosphorsäure und Kali in den Ackerböden. S drom Nemcem. Z. f. Pf. IX.
— Über den Einfluss des Natriumnitrats und Ammoniumsulfats auf die Kali-und Pposphorsäureaufnahme aus dem Boden — Z. f. Pf.
— Beiträge zur Kenntnis der Neubauer'schen Keimpflanzenmethode zur Bestimmung des wurzellöslichen Nahrstoffvorrates in Böden. — Verhandlungen der IV. Kommission in Königsberg S. 56. Berlin 1929.
— Zur Frage der »Negativen Werte« bei der Bodenuntersuchung nach Neubauer-Schneider. — Z. f. Pf. 1930.

— Iztraživanje relacije između duljinskog rasta korijenova sistema i sadržine fiziološki aktivnog dušika u hranljivom supstratu. — »Rad« Jug. akad., knj. 244, str. 94. Zagreb 1932.
— Contribution a l'étude de la relation entre la transpiration et le résorption des ions. — Comptes rendus de l'Academie des Sciences t. 195. p. 899. Paris.
— La concentration des ions comme facteur de la résorption. — Comptes rendus de l'Académie des Sciences t. 105, p. 1311.
— The effect of light on the resorption of salts by plants. — Bulletin de la Sociéte Botanique Tschecoslovaque. Vol. XI. Praha.
— Koncentracija hranljivog supstrata kao faktor razvoja korijenova sistema biljaka. — Publikacije Polj.-šum. fakulteta u Zagrebu, sv. I. s ser. I. 1935.
— K problemu interferirajućeg djelovanja ijona kod procesa rezorpcije. I. Reakcija tla i primanje klora po biljkama. — G. H. P. D. 1936.
— Koncentracija kalija kao faktor razvoja korijenova sistema. — Kalikonzentration als Faktor des Wurzelwachstums. — Izdanja Laboratorija za hranidbu bilja. Sv. 4. ser. I 1937.
— Biljno-hranidbena vrijednost dalmatinskih fosforita. Der fertilisierende Wert der Pposphorsäure dalmatinischer Pposphorite. — A. M. P. IV.
— Kloroza vinove loze na otoku Visu. — Die Chlorose der Weinrebe auf auf der Insel Vis. — A. M. P. 1938.
— Simptomi nedovoljne ishrane biljaka magnezijem. — Symptome mangelhafter Magnesiaernährung. — P. N. S. 1939.

— Novi prilog k pitanju utjecaja dušika na razvoj korijenova sistema leguminoza. — P. N. S. 1939.
— Da li je propadanje loze na podlozi Aramon Rupestris Ganzin edafski uvjetovano. — Wird das Zurückgehen der veredelten Weingärten auf Aramon Rupestris Ganzin edaphysch bedingt? — A. M. P. 1939.

PROIZVODNJA GOSPODARSKOG BILJA

Nauka o proizvodnji gospodarskog bilja iztražuje bilje, koje se gaji na oranicama i travnjacima s obzrom na:

1.pitanje obhodnje (usjevnog reda) t. j. međusobnog odnosa raznih skupina gospodarskog bilja;

2. prirodne i gospodarske uvjete proizvodnje pojedinih skupina gospodarskog bilja;

3. takozvane agrarno-tehničke zahvate počevši od sjetve, njege, zaštite i žetve raznih usjeva te spremanja i čuvanja njihovih plodova. U tom pravcu iztražuje ne samo pojedine vrste oraničnih i travničkih kultura nego isto tako i razne sortimente (odlike) pojedinih vrsta gospodarskog bilja;

4. kakvoću priroda, upotrebivost sjemena i plodova za sjemenske svrhe, vriednost i vrstu gospodarskog iskorišćivanja i t. d.

Prvi hrvatski znanstveni radnici na području nauke o proizvodnji gospodarskog bilja bili su profesori Gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima (Aleksa Russi, Gustav Bohutinski, Stjepan Jurić, dr. Vinko Mandekić). A. Russi napisao je obsežan učevnik »Livadarstvo« (1885.), »Obći uzgoj bilja« (1886.) te »Ratarstvo« (1887.).

Godine 1919. osnovan je na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu **Zavod za proizvodnju bilja**. Prvi predstojnik bio je sveuč. prof. ing. **Stjepan Jurić**. Iztraživao je napose upliv klimatskih činbenika na prirod žitarica. Sadašnji predstojnik sveuč. prof. dr. **Pavao Kvakan** bavi se poglavito predivnim i krmnim biljem te iztraživanjem reakcije raznih križanaca kukuruza na ekoložke faktore.

Osim spomenutih bavili su se i bave se iztraživanjima i promicanjem proizvodnje bilja u Hrvatskoj još i sliedeći stručnjaci: dr. M. Mohaček, V. Turk, dr. B. Turina, dr. F. Pasković, dr. M. Korić, ing. Čečuk, V. Muhačević, dr. K. Pisačić-Šoštarić, ing. P. Bukovac i drugi.

U Zagrebu izlazi **Gospodarski List** neprekidno od god. 1842., u kome je tiskano mnogo liepih priloga iz nauke o proizvodnji bilja.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

A. Russi: — Uzgoj bilja I. svezak, Zgb. 1886.
— Ratarstvo — Zgb. 1886.
— Posebni uzgoj bilja — Zgb. 1887.

Vj. Köröskeny: — Uputa u gospodarstvo — Zgb. 1904.

V. Mandekić: — Uzgoj žitarica. — Zgb. 1915.
— Proizvodnja i konzerviranje krme — Zgb. 1939.;
— Uljevito bilje — Zgb. 1941.;
— Lucerna — Zgb. 1936.
Osim toga je dr. V. Mandekić izdao velik broj drugih razprava i poučnih knjižica.

S. Jurić: — O utjecaju vremena na veličinu žetve ozime pšenice u Rumi — G. Sv. 1929.
— O ukrocima sadanje poljoprivredne krize — A. G. 1930.

K. Šoštarić Pisačić: — Kvalitete naše pšenice — G. Sv. 1929.

F. Pasković: — Konoplja — Zgb. 1942.

P. Kvakan: — The Inheritance of Brown Aleurone in Maize Cornel univ. 1924.
— Heritable Characters of Maize. Twisted Seedlings — Jour .of Heredity Washington 1925.
— Interpretiranje poljoprivrednih eksperimentalnih rezultata — Polj. Glasnik, 1925.
— Rezultati ogleda sa pšenicom u Dobričevu, 1926.
— Proizvodnja pivarskog ječma 1932.
— Autarchy And Free World Grain Production — Canada World Grain Exibition And Conference, 1933.
— La situation actuelle de la culture de Mais en Jougoslavie — Rap. of XVI. Congres Inter. Agric. Budapest 1934.
— Proizvodna svojstva lana u Savskoj banovini — Zgb. 1935.
— Ustilago Zeae, i žetveni prinos raznih genotipova kukuruza u odnosu prema ekološkim faktorima — Beograd 1935.
— Linum usitatissimum, var. crepitans kao naša kulturna biljka — Zgb. 1939.
— O nekim gospodarskim svojstvima križanaca kukuruza I. generacije — Beograd, 1939.
— Beta-repe i njihov prirod u Maksimiru — Zgb. 1940.
— Prirod križanaca kukuruza I. generacije u Maksimiru god. 1939. — Zgb. 1940.
— Sječa gornjih dijelova kukuruznih stabljika i dozrijevanje kukuruza — Zgb. 1941.

OPLEMENJIVANJE BILJA

Nauka o oplemenjivanju bilja bavi se proučavanjem, kako se nasljeđuju i kako pod utjecajem vanjskih činbenika variraju po-

jedina svojstva gospodarskog bilja, sa svrhom, da se oplemenjivačima bilja dadu smjernice za izbor onih idiotipova iz prirodnih populacija i populacija nakon svrsihodne bastardacije, koji u određenom proizvodnom području daju najveći i najbolji prirod.

Prvi znanstveni iztraživač na tome području u Hrvatskoj bio je prof. Gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima dr. Gustav Bohutinsky († 1917.), koji je odgojio t. zv. »prolifik« pšenicu. O njegovu životu i radu te o njegovim publikacijama vidi Hrv. Enciklopediju. U Križevcima su se poslije njega bavili oplemenjivanjem bilja: prof. dr. V. Mandekić, dr. M. Korić i dr. F. Pasković.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu postoji Zavod za oplemenjivanje bilja, koji izvodi obsežne pokuse s raznim vrstama našeg gospodarskog bilja. Pokušališta zavoda nalaze se na fakultetskom dobru u Maksimiru. Zavod je osnovan god. 1920. Do god. 1922. bio mu je predstojnikom prof. dr. Fran Jesenko, a od onda do danas sveuč. prof. dr. Alois Tavčar. U zavodu su izrađene 42 znanstvene razprave i to 40 od sadanjeg predstojnika i 2 od zavodskog asistenta dra M. Hercigonje. Od toga su 23 razprave objelodanjene u inozemnim znanstvenim časopisima. Osim toga je sveuč. prof. dr. A. Tavčar izdao učevnike iz genetike i variacione statistike.

Osim fakultetskog zavoda bave se oplemenjivanjem bilja poljodjelske pokusne i kontrolne postaje, i to u Osieku (dr. M. Korić), Sarajevu (ing. Strelec), Modriću (ing. Župančić).

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

G. Bohutinsky: —Križanja pšenice Square head — Banatska brkulja. — G. S. II.

— Jedan slučaj spontanog križanja ječma četveroreca sa dvorecem (Hordeum tetrastichum Kcke. — H. distichum L. — G. S. III.

— Entwickelungsabweichungen beim Mais — Berichte der Deut. Bot. Gesellschaft Bd. XXXII.

M. Hercigonja: — Metoda za određivanje oblika busa mladih žitarica — P. N. S. 3. (Deutsche Zusammenfassung). Zagreb, 1941.

— Tip rasta mladih žitarica i njihova odpornost protiv hladnoće — (Deusche Zusammenfassung). P. N. S. 1941.

V. Mandekić: Beiträge zur Kultur u. Züchtung des Rapses. Z. f. Pflz. 1912.

— Krumpir H. G. Dr. 1922.

— Lucerna H. G. Dr. 1933.

— Pšenica M. s. gosp. 1942.

— Kukuruz M. s. gosp. 1942.

F. Pasković: — Konoplja. — Zgb. 1942.

A. Tavčar: — Variačne — statistická šestrení u Phaseolus vulgaris L. — Masarykova Akademie Práce. Čis. sp. 20. Praha 1923.

— Die Vererbung der Samendimensionen von Phaseolus vulgaris L. — Z. f. A. V. 1925.

— Die Vererbung der Anzahl von Spaltöffnungen bei Pisum sativum L. — Z. f. Pfz. 1926.

— Beitrag zur Vererbung der Anzal und Länge von Spaltöffnungen bei Zea Mays L. — Verhandlungen des V. Internationalen Kongresses für Vererbungswissenschaft. Berlin, 1927.

— Maispflanzen mit dekussierter Blattstellung. — D. Z. 1930.

— Winterfestigkeit und genetisch bedingte Tieflage der Vegetationspunkte an Getreidepflanzen. — Z. f. Z. 1930.

— Vegetationsdauer bei Mais im Verhältnis zur Spaltöffnungsanzahl und- Länge. — Z. f. Z. 1931.

— Einige neue Kreuzungsprodukte dekkusierter Maispflanzen — D. Z. 1931.

— Die Mineralstoffentnahme durch den Ernteertrag bei Winterweizensorten — Z. f. Z. 1933.

— Beitrag zur Vererbung der Kornreihenzahl an Maiskolben — Z. f. Z. 1935.

— Beitrag zur Vererbungsart der Spindelfärbung an vierkornreihingen Maiskolben — Z. f. A. V. 1936.

— Vererbungsart der Spindelstufenanzahl bei Bastardierungen einiger distichum x vulgare Wintergersten — Z. f. A. V. 1938.

— Mais, Zea Mays. Systematik und Genetik. — In Roemer. Th. u. Rudolf., W. Handbuch der Pflanzenzüchtung. Bd. II. Berlin, 1939.

— Differenzmethode zur schnellen Bestimmung des Rohfettes im pflanzenzuchterischen Material — D. Z. 1941.

— Beitrag zur Vererbung der Spindelbrüchigkeit bei einigen Nacktgersten. — Z. f. Pfz. 1941.

FITOPATOLOGIJA

Fitopatologija ili nauka o biljnim bolestima proučava uzročnike tih bolesti i iznalazi sredstva za zaštitu od njih. S tim sredstvima mogu se često spriečiti upravo golemi gubitci.

Dr. Vladimir Škorić, profesor Poljodjelsko-šumarskog fakulteta, stoji na čelu Fitopatološkog zavoda toga fakulteta. Napose je iztraživao uzročnike bolesti drveća s obzirom na problem sušenja slavonskih hrastovih šuma, nadalje bolesti hmelja, vrtnog bilja, vinove loze i žitarica. U zavodu za fitopatologiju upravo se dovršava iztraživanje jedne nove bolesti leguminoza u Europi.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

V. Škorić: — Periteciji hrastove medljike u Hrvatskoj — Š. L. 1934.

— Uzroci ugibanja naših hrastovih šuma G. Š. P. 1926.

— Bacterial blight of pea: overwintering, dissemination and pathological histology. — Ph. 1927.

— Staining bacteria in plant tissue — (izrađeno u zajedinici s prof. drom. W. H. Wrighom) Ph. 1928.

— Holandska bolest brijestova — N. V. 1935.

— Poria obliqua (Pers) Bres. Prinos poznavanju biologije i patološkog djelovanja gljive G. Š. P. 1937.

— Žilavka tigrasta. Lentinus tigrinus (Bull.) Fr. Studije o biologiji, razvoju i patološkom djelovanju gljive. G. Š. P. 1939.

— Jasenov rak i njegov uzročnik G. Š. P. 1938.

— Bakterije — H. E. 1940.

— Bolesti bilja — H. E. 1941.

— Drvo sa anatomskog gledišta — H. E. 1941.

ENTOMOLOGIJA

Gospodarska i šumarska entomologija je nauka, koja iztražuje člankonožce (Arthropoda) a poglavito kukce štetne po gospodarsko i šumsko bilje. Pok. prof. dr. Aúgust Langhoffer († 1940.) iztraživao je napose utjecaj gubara (Limantria dispar) na sušenje hrastovih šuma. Sveuč. docent dr. Božidar Hergula († 1939.) izučavao je kukuruznog moljca (Pyrausta nubilalis) kao važnog našeg gospodarskog, te gubara kao najvažnijeg šumskog štetočinju.

Osim navedenih bavili su se u Hrvatskoj znanstveno kukcima, štetnim po poljodjelstvo i šumarstvo još osobito: Živko Vukanović, dr. Nikola Fink, prof. Antun Korlević, dr. Željko Kovačević te dr. Ignjat Vogrin.

Popis radova dra A. Langhoffera vidi u Glasniku Hrv. prirodoslovnog družtva g. 1925., a dra B. Hergule u Godišnjaku Hrv. sveučilišta, Zagreb, 1940.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu postoji i poseban Zavod za entomologiju. Na čelu mu je prof. dr. Miroslav Hirtz, koji ujedno upravlja i Zavodom za zoologiju tog fakulteta (vidi pod Poljodjelska i šumarska zoologija).

VRTLARSTVO

Vrtlarstvo kao nauka bavi se proučavanjem biologije vrtlarskog bilja, primjenjujući utvrđene činjenice i posljedke na uzgajanje i proizvodnju toga bilja, na njegovu primjenu i upotrebu u vrtovima, perivojima i nasadima.

Kod nas se ta nauka nalazi tek u prvim početcima. Kao predteču naše vrtlarske nauke možemo u neku ruku smatrati prof. Mihaila Kunića, koji je već g. 1828. objelodanio opise suvremenih zagrebačkih vrtova u »Allgemeine deutsche Gartenzeitung«, u Passauu (Bavarska). Ti opisi predstavljaju dragocjeno vrelo za poviest vrtlarstva i vrtne umjetnosti u Hrvatskoj.

Nadalje možemo ovamo ubrojiti i Petra L. Biankinija, koji se doduše nije bavio znanstvenim pitanjima, ali je kao praktičan vrtlar i poljodjelski stručnjak izdao g. 1888. prvo i do danas najveće djelo na hrvatskom jeziku o ukrasnom vrtlarstvu.

Jači i više znanstveno usmjereni rad na tome području nalazimo istom u prvom desetljeću XX. stoljeća, kada su se botaničari počeli zanimati za naše vrtlarstvo i njegova pitanja. U to vrieme pada proučavanje vrtlarstva u biv. Dalmaciji, njegovih prirodnih preduvjeta i gospodarskih mogućnosti razvitka. Pored jedne kraće studije R. v. Wettsteina, profesora bečkog sveučilišta, osobito se tu ističe rad Dubrovčanina dra Luje Adamovića. Adamović je proučavajući biljni sviet Dalmacije posvećivao osobitu pažnju vrtlarstvu i uzgajanoj flori vrtova, napose ukrasnom bilju, te je mnoge vrste stranog bilja sam uvezao i izpitivao mogućnosti aklimatizacije. Taj rad dra L. Adamovića nastavio je dr. Z. Arnold, docent poljodjelsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu, koji je pribrao znatno gradivo o našim starim i novijim vrtovima u južnohrvatskom primorju, te o njihovoj uzgajanoj flori, napose o ukrasnom bilju. Nažalost ratne prilike i prerana smrt tog vriednog hrvatskog učenjaka († 1942.) prekinule su i u dogledno vrieme onemogućile nastavak tog rada.

Znanstvenim pokusnim radom u užem smislu na pojedinim vrtlarskim pitanjima bavili su se još kod nas dr. Vale Vouk, prigodice u okviru svojih radova kao botaničar fiziolog, i dr. Zdravko Arnold, najprije kao kustos botaničkog vrta u Zagrebu, zatim kao nadstojnik Zavoda za vrtlarstvo Poljodjelsko-šumarskog fakulteta.

Osnivanjem Zavoda za vrtlarstvo god. 1938. započinje novo razdoblje vrtlarske nauke u Hrvatskoj, jer je time postavljen temelj sustavnom pokusnom i znanstvenom radu na tome području.

Zavod za vrtlarstvo pod upravom doc. dra. Z. Arnolda izgrađivao je pokusni vrt, u kojem se uzgajaju razne vrste i odlike povrća i cvieća u svrhu proučavanja njihove vrtlarske vriednosti, njihove aklimatizacije i proizvodnje domaćeg vrtlarskog sjemena. U toku je bilo proučavanje domaćih odlika graha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nadalje iztraživanja o primjeni biljnih hormona kod umnažanja ukrasnog drveća.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

M. Kunić: — Garten »Schönbach« bei Zagreb in Kroatien — »Allgem. deutsche Gartenzeitung«. Passau 1828.

P. L. Biankini: — O uzgoju i njegovanju cvieća, uresnog grmlja i drveća — Šibenik, 1888. (1116 str.)

R. Wettstein: — O podizanju cvjećarstva u Dalmaciji — »Oesterreichische Rundschau« IX. Wien, 1906.

L. Adamović: — Die Pflanzenwelt Dalmatiens — Leipzig, 1911.

— Die Pflanzenwelt der Adrialänder — Jena, 1929.

V. Vouk: — Einige Versuche über den Einfluss von Aluminiumsalzen auf die Blütenfärbung — Oesterr. bot. Zeitschrift Wien, 1908.

— Neue Versuche zur Kenntnis der Wirkung der Braunkohle auf das Pflanzenwachstum G. B. W. 1931.

Z. Arnold: — Einige orientierende Versuche zur Frage der künstl. Frischerhaltung der Schnittblumen — G. B. W. 1930.

— Weitere Versuche zur Frage der künstl. Frischerhaltung der Schnittblumen. — G. B. W. 1931.

— Rapport sur les recherches concernantes l'influence de l'acidité et de l'alcalinité sur la germination des quelques graines potageres — »Acta botanica«, IX. Zagreb 1934.

— Nekoliko pokusa s umnažanjem Begonia Rex i Begonia phyllomaniaca sađenicama u vodi — P. N. S. 1941.

VOĆARSTVO I VINOGRADARSTVO

Bavi se proučavanjem biologije i uzgoja voćaka i vinove loze kao i svim pitanjima upotrebe i preradbe voća i grožđa.

Prva ustanova u Hrvatskoj, koja se je počela naučno baviti iztraživanjima u voćarstvu i vinogradarstvu, bilo je Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima. Kasnije su osnovani Kemičko-analitički zavod u Zagrebu, posebna enoložka postaja u Zagrebu, Kemičko-gospodarstvena pokušajna postaja u Splitu, Poljoprivredna ogledna i kontrolna postaja te Poljodjelska pokusna i kontrolna postaja u Sarajevu. Svi su ti zavodi osobitu pažnju posvećivali znanstvenom izpitivanju vina. Godine 1931. osnovan je na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu poseban Zavod za voćarstvo i vinogradarstvo. Prvi njegov predstojnik bio je sveuč. prof. Ivan Rittig.

Za izpitivanje problema voćarstva, vinogradarstva ili vinarstva u Hrvatskoj kao i za promicanje tih grana zaslužni su napose ovi stručnjaci: D. Lambl, A. Trumer, M. pl. Štriga, C. Kontak, I. pl. Radić, prof. Bošnjaković, Kuralt, V. Köröskeny, dr. M. Metelka, P. Cesar, St. Koydl, S. Ožanić, M. Bobanović, O. Ivon-Bilić, M. Marčić, Havelka, dr. V. Njegovan, prof. M. Urbani, prof. I. Rittig, prof. D. Keitner, ing. A. Gazzari, ing. M. Stipetić, ing. Vitolović, M. Marsić, dr. N. Šerman, dr. I. Štefanić, ing. Persoglio, ing. R. Kralj, ing. J. Bošnjak.

Od tiskanih učevnika iz vinarstva, vinogradarstva i voćarstva spominjemo I. Rittig: »Voćarstvo« (drugo izdanje, Zagreb, 1942.), I. Rittig: »Vinogradarstvo« (drugo izdanje, Zagreb 1926.), I. Rittig: »Vinarstvo«, (Zagreb 1924.), I. Radić: »Voćarstvo« (Križevci 1909.); Radić-Urbani: »Vino od trsa do trošidbe« (1910.); Keitner-Skalicky: »Vinarstvo« (Zagreb); Urbani-Njegovan: »Odabrana poglavlja iz vinarstva« (Zagreb 1913.).

POLJODJELSKA KEMIJSKA TEHNOLOGIJA

Proučava izkorišćivanje poljodjelskih sirovina, i to: proizvodnju čistih ugljičnih hidrata (šećera, škroba) te njihovih prerađevina, nadalje dobivanje novih produkata putem vrenja (proizvodnja žeste, octa, organskih kiselina, piva i t. d.). Osobitu pažnju obraća na izpitivanje kvalitete poljodjeljskih sirovina u ove tehnoložke svrhe i naročitu brigu vodi o novim mogućnostima izkorištenja mnogih odpadnih nuzproizvoda poljodjelskog veleobrta.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu postoji zaseban Zavod za poljodjelsko-kemijsku tehnologiju. Na čelu mu je sveuč. prof. dr. Viktor Koudelka. Popis njegovih publikacija vidi u godišnjacima sveučilišta.

GOSPODARSKA MIKROBIOLOGIJA

Gospodarska mikrobiologija iztražuje mikroorganizme, koji su važni u gospodarstvu. Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu osnovan je i poseban zavod za tu nauku. Prvi predstojnik bio je sveuč. prof. dr. Ljudevit Gutschy, koji se je napose bavio mikrobiologijom vrhnja, izpitivanjem simbiotskih bakterija leguminoza, kao i problemima, da se s pomoću mikroorganizama kvantitativno odredi asimilatorni fosfor i kalij. Ing. Govorčin bavi se fermentacijom raznih kvasaca, dobivenih iz naših moštova.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

L. Gutschy: — Contribution a l'etude de la mycologie d. Kajmak — »Le Lait« (Lyon 1927.);

— Resultats obtenus dans la culture du soja avec et sans nifection artificielle — (Annales agronomiques Pars 1931.);

— Resultate bei Feldversuchen mit geimpfter und ungeimpfter Soja — (Zentralblatt für Bakter. 1932.);

— Resultats obtenus chez le soja inoculle et pas inoculee — (Actes scientifiques d. Congres int. a Prague 1932.);

— Kvantitativno odredjivanje asimilativnog fosfora i kalija u zemlji biološkim putem A. M. P. 1935.

— Elementi poljoprivredne i tehničke mikrobiologije. — (litog.); Zagreb 1937.

NAUKA O UZGOJU I HRANITBI DOMAĆIH ŽIVOTINJA

Nauka o uzgoju domaćih životinja bavi se izučavanjem veza, koje postoje između bioložkih zakona te morfoložkih i fizioložkih sposobnosti domaćih životinja. Napose proučava utjecaj prirodnih i gospodarskih činbenika na oblikovanje domaćih životinja, a bavi se i oplemenjivanjem domaćih pasmina, uzgojem u čistoj krvi, križanjem te proučavanjem nasljeđivanja gospodarski važnih svojstava domaćih životinja.

Prva iztraživanja u Hrvatskoj na polju te nauke vezana su uz Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima, te na ime dra. L. Adametza, sveuč. prof. u Beču, koji je prvi počeo iztraživati naše kratkorožno govedo i balkansku kozu. Nastavnici križevačke škole napisali su i prve učevnike iz nauke o uzgoju domaćih životinja na hrvatskom jeziku. Tako je god. 1874. izašla »Anatomija i životoslovje domaćih životinja« od J. Ubla, a god. 1882. »Pouka o uzgoju domaćih životinja« od istoga pisca. God. 1902. objavio je prof. dr. O. Frangeš znanstvenu razpravu o hrvatskoj buši. God. 1922. izašlo je »Govedarstvo« I. i II. dio od prof. dra. Lj. Prohaske, koji je napisao i niz popularnih razprava iz područja stočarstva.

Odmah iza osnutka Poljodjelsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu god. 1919. osnovan je na istome fakultetu Zavod za uzgoj domaćih životinja, a god. 1926. i poseban Zavod za hranitbu domaćih životinja. Prvi predstojnik bio je sveuč. prof. dr. S. Ulmansky, koji je osobito izpitivao domaće pasmine svinja i ovaca, a bavio se je napose i studijem nasljeđivanja svojstava vune. Sadašnji nadstojnik sveuč. prof. dr. Albert Ogrizek izpitivao je domaće pasmine konja (bosansku i krčku), ovaca i svinja, proučavajući napose mehaničke odnose kod raznih životinja, finoću i fizikalna svojstva vune naših domaćih ovčjih pasmina i sojeva, genetiku boje u svinja, gravidnost u goveda, rast domaće turopoljske pasmine svinja. U zavodu su izvršena iztraživanja o razvitku simentalskog i montafonskog goveda, domaćih pasmina peradi, zagorskog purana, izrađena je monografija o privorskoj i cigajaovci te o primorskom magarcu. Prof. dr. A. Ogrizek izdao je osim toga posebne učevnike iz govedarstva i ovčarstva.

Od ostalih hrvatskih stručnjaka, koji su uspješno obrađivali pitanja stočarstva, spominjemo napose: M. Steinhauzsa, M. Grkovića, dra O. Frangeša, dra N. Ritzoffyja, dra D. Ilančića, dra N. Zdanovskog, dra B. Horvata, ing. H. Hrasnicu, dra D. Pozajića, dra G. Kodinetza, J. Oberhofera, dra M. Fincija, O. Meleckog, prof. Stj. Jurića, dra V. Šolu, dra I. Šmalcelja, dra P. Pavlinića, ing. J. Pajalića, dra D. Nikolića, dra Č. Obračevića, dra I. Jeličića, ing. K. Marenčića, dra E. Babića, ing. Kaštelana.

M. Steinhauzs objavio je učevnik o uzgoju konja, razpravu o noniusu i lipicanskoj pasmini, dok su prof. dr. Ritzoffy i dr. Ilančić proučavali naše domaće pasmine svinja.

VAŽNIJI TISKANI RADOVI ZAVODA ZA UZGOJ DOMAĆIH ŽIVOTINJA

A. Ogrizek: — Studie über die Abstammung des Insel Krk Ponys — »Arbeiten der Lehrkanzel für Tierzucht an der Hochschule f. Bodenkultur« II. Bd. Wien 1920.

— Studie über die Abstammung des bosnischen Ponys. »Arbeiten der Lehrkanzel f. Tierzucht an der Hochschule f. Bodenkultur« III. Bd. Wien 1925.

— Ein Beitrag zur Monographie des Solčava Schafes — F. d. L. 1926.

— Die Wolle des Solčava Schafes, ein Beitrag zur objektiven Beurteilung der Wollqualität — F. d. L. 1926.

— Ein Beitrag zur Kenntnis der Beziehungen zwischen den physikalischen Eigenschaften der Wolle. — Z. f. Zb. 1926.

— Feinheit, Tragkraft u. Dehnbarkeit des Wollhaares in der Fl-Generation — Z. f. Zb. 1926.

— Trockensubstanz, Individuum, Rasse — Z. f. Zb. Berlin Bd. VIII. H. 2. 1927.
— Prilog k poznavanju vune naših domaćih ovčjih pasmina i prinos k metodici istraživanja vune u mikroprojekciji. — G. Sv. 1929.
— Untersuchungen über die Stärke der Mähnenhaare bei Vollblutpferden (Physikalische Eigenschaften, Feinheit, Rennleistung) — Z. f. Zb. 1930.
— Exterieur und Leistungsfähigkeit des Pferdes mit besonderer Berücksichtigung der Gliedmassenwinkelung u. Schrittlängenverhältnisse — Z. f. Zb. Bd. XXIII. H. 2. Berlin 1931. Zusammen mit Prof. Kronacher Berlin-Dahlem.
— Gliedmassenwinkelung und Schrittverhältnisse beim Pferd — Biologia Generalis. Bd. VIII. Lief. 1. Wien-Berlin. Zusammen mit Prof. Kronacker, Berlin-Dahlem.
— Ein Beitrag zur Kenntnis der mechanischen Verhältnisse bei wilden Equiden. — Z. f. Zb. Bd. XXIV. H. 1. Berlin 1932.
— Vererbungsversuche und Beobachtungen an Schweinen III. — Z .f. Z. Bd. XXV. H. 1. Berlin 1932, Zusammen mit Prof. Kronacher, Berlin-Dahlem.
— O uplivu uljenih pogača na količinu mlijeka i postotak masti u mlijeku kod ishrane krava muzara. — G. Sv. 1933.
— Istraživanja o trajanju gravidnosti kod goveda. — (Mit deutscher Z. fassung). P. N. S. 1939.
— O trajanju gravidnosti kod simentalskog goveda — P. N. S. 1940.
— Razumno pašnjarstvo — Zgb .1938.
— Ovčarstvo — Udžbenik str. 1—268. piščeva naklada Zgb. 1935.
— Uzgoj goveda I. dio — Str. 1—120. piščeva naklada Zgb. 1940.
— Uzgoj goveda II. dio. — Str. 1—184. piščeva naklada Zagreb 1941.
— L'elevage des moutons en Yugoslavie et les moyens d'intensifier la production d ela laino — Bukarest 1929. XIV-eme Congres international d'agriculture.
— Milchleistung und Milchleistungskontrolle. — »Mitteilungen des IV. inter. Tierzuchtkongresses« 1939. in Zürich. str. 74—84.
— Prinos poznavanju razvoja turopoljske prasadi. — G. S. 1942.
— O uplivu D-vitaminskog preparata Pekk i Ca-preparata Osan na količinu mlijeka i postotak masti u mlijeku kod hranidbe krava muzara. — P. N. S. 1942. Zagreb, (Zajedno s Ing. Marenčićem.)

I. **Šmalcelj:** — O uplivu sojine ekstrahirane prekrupe na količinu mlijeka i postotak mliječne masti kod ishrane krava muzara. — A. M. P. 1937.
— Beitrag zur Kenntniss der bosnischen Zackelschafe. Das Privorer Schaf. — Z. f. Z. 1937.
— Prilog poznavanju tjelesne građe i finoće vune ovaca iz Gacke Doline u Lici. (gatačke ovce). — A. M. P. 1937.
— Razvoj teladi križanaca buša x pincgavsko-belanske pasmine do odbića. — V. A .1937.
— Prinos poznavanju plodnosti turopoljske pasmine svinja. — V. A. 1939.
— Tjelesna građa domaćih simentalaca s područja marvogojske udruge Sv. Ivan Žabno — (Zajedno s dr. Jeličićem). V. A. 1940.
— Laboratorijska iztraživanja o konzerviranju krme kiseljenjem (siliranjem) — A. M. P. 1940.
— Pokusi s primjenom soje u ishrani prasadi — Polj. nauč. smotra. Sv. 2. Zagreb 1940.
— Fizikalne osobine vune gatačke pramenke (Lika) — A. M. P. 1938.
— Prinos poznavanj utjelesne građe goveda u Kordunu Zgb. 1939.
— Pokusi s primjenom soje u hranidbi prasadi II. — P. N. S. 1942.

P. **Pavlinić:** — Paška ovca. — V. A. 1936.
— Nekoliko podataka o peštersko sjeničkoj ovci. — Polj. knjižnica savske banovine. Zgb. 1933.
— Njega ovaca i vune. — Zagb. 1933.

J. **Pajalić:** — Prilog poznavanju rasta janjadi u prvom mjesecu — A. M. P. 1937.
— Način ovčarenja na otoku Krku. — Gosp. Kalendar 1938.

D. **Nikolić:** — Prilog poznavanju cigaja ovce — Disertacija. Beograd, 1937.

N. **Zdanovski:** — Planinsko gospodarstvo sjevernog dijela Hrvatskog Primorja. — Disertacija, Vet. Arhiv, Zagreb.

Č. **Obračević:** — Prilog poznavanju razvitka montafonske i simentalske teladi. — Izdanja zavoda za živinogojstvo, Zagreb, 1939.

I. **Jeličić:** — Prilog poznavanju rasta Rhode-Island pasmine kokoši. — Izdanja zavoda za živinogojstvo, Zagreb 1939.

K. **Marenčić:** — Prinos poznavanju baguna — Gosp. Kalendar 1937.
— Djelovanje Pekka i Osana kod hranidbe krava muzara — (zajedno s prof. dr. Ogrizekom) P. N. S. 1942.

G. **Kodinec:** — Prilog poznavanju pasmine i rasta zagorskog purana (Beitrag zur Kenntniss der Wachstumsintenzität des Zagorianer Truthunes) — Z. f. Z. 1940.

E. **Babić:** — Prilog poznavanju primorskih domaćih magaraca. —
— Prilog poznavanju eksterijera apuljskih magaraca. — A .M. P. 1939.

MLJEKARSTVO I PLANINSKO GOSPODARSTVO

Mljekarstvo kao znanost iztražuje biložke, kemijske i druge probleme proizvodnje mlieka i mliečne robe.

Prvu knjigu o mljekarstvu napisali su u Hrvatskoj A. Vychodil-Ubl i Semaić: »Umno mliekarenje« (1886.).

Znanstveno se mljekarstvom kod nas napose bavi profesor Poljodjelsko-šumarskog fakulteta dr. Stjepan Filipović, koji je iztraživao drugu fazu kod sekrecije mlieka, sekreciju između dviju mužnja te različne probleme oko sirenja. Zanimive rezultate postigao je i u proučavanju planinskog gospodarstva, gdje je napisao obsežne razprave o pašama i mljekarstvu na planinama Vlašiću, Dinari i Velebitu. Osim toga je izdao knjige: »Mljekarstvo« (Zagreb 1913. i 1923.), te »Sirarstvo« (Zagreb 1924.).

NAUKA O GOSPODARSKOJ UPRAVI

Zadaća je te nauke proučavati elemente naravi, rada i kapitala poljodjelskoga gospodarstva, te odnos njegov prema gospodarskoj okolini i pronalaziti načine najpovoljnije organizacije ovih elemenata, te vođenja gospodarstva u cilju postizavanja trajno što većeg uspjeha gospodarenja.

Nauka o gospodarskoj upravi oslanja se na temeljne nauke, kao na nauku o narodnom gospodarstvu, i pomoćne nauke, kao nauku o poljodjelskom knjigovodstvu i procjeni poljodjelskih dobara te nauku o agrarnoj geografiji, politici, zadrugarstvu i poljodjelskoj trgovini.

Nauka o gospodarskoj upravi naučavala se je u Hrvatskoj najprije na Kr. gospodarskom i šumarskom učilištu u Križevcima. Godinama ju je zastupao prof. dr. Gustav August Vichodil, koji je napisao i učevnik pod naslovom »Gospodarska taksacija« dio I. procjena u obće (Zagreb 1886.), dio II. i III. procjena zemljišta i cjelokupnih gospodarskih dobara (Zagreb 1886. i 1887.).

Poslije Vichodila zastupao je ovu nauku na križevačkom učilištu prof. Mijo Graho.

Po osnutku Gospodarsko-šumarskoga fakulteta na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu osnovana je katedra za gospodarsku upravu, koja je povjerena dru Otonu pl. Frangešu, red. sveuč. profesoru. Godine 1924. osnovan je na spomenutom fakultetu Zavod za gospodarsku upravu.

Počam od osnutka svoga bavio se je ovaj Zavod pojedinim zadatcima, kako u pitanju nastave tako i proučavanja pojedinih problema.

U Zavodu su djelovali dr. Oto pl. Frangeš, red. sveuč. profesor kao predstojnik zavoda od osnutka zavoda do 1929., dr. Stjepan Poštić, od osnutka zavoda do 1929. kao sveuč. asistent i docent, a od godine 1929. do danas kao izvanredni sveučilištni profesor i predstojnik zavoda, te dr. Karlo pl. Šoštarić-Pisačić kao sveuč. asistent od 1926. do 1929.

U Zavodu su proučavani različiti problemi hrvatskoga poljodjelstva. To je vidljivo iz niže navedenih publikacija suradnika zavoda.

O. **Frangeš:** — Gospodarska uprava — Izdalo Družtvo sv. Jeronima. Zgb. 1896.

— U izvješćima o radu Kr. zemaljske gospodarstvene uprave Kraljevine Hrvatske i Slavonije od godine 1896. do 1911. posebne publikacije o zemaljskom dobru Božjakovini, o školstvu i o cjelokupnom radu zemaljske gogospodarske uprave na unapređenju poljodjelstva u godinama 1907. do 1911.

— Die landw. Verhältnisse in Bosnien und der Herzegovina, Wien 1913.

— Die Landwirschaft im Königreiche der S. H. S. — »Berichte über Landwirtschaft« Berlin 1926.

— Amelioration des methodes de Travail utilisees dans l'Agriculture — Compte rendu du XII. Congres inter. d'agriculture a Varsovie 1925.

— Kriza poljoprivrede u Kralj. S. H. S. — Ekonomist 1926.

— La reforme agraire dans les pays du sud — est de l'Europe-Oriental. — 1927.

— La reforme agraire dans les pays du sud — est de l'Europe — Liege. 1928.

— La crise agricole dans le Royome des S. H. S. — Bulletain agraire. Prague. 1926.

— La possibilite d'organiser la production agricole dans les but de regler l'offre et la demande des produits agricoles. — Referat principal. XV. Congres intern. d'Agriculture. Prague. 1931.

— O radu i djelovanju naših poljoprivrednih fakulteta (zajedno s Dr. S. Poštićem). Zagreb. 1928.

— Die Bedeutung von Präferenz— Verträgen für die mitteleuropäische Industrie. — »Grossraumwirtschaft« Berlin 1932

— Jugoslavien. — Poglavlje u djelu »Deutsche Agrarpolitik«. Berlin 1932.

— Quels seraint les moyens d'eviter les inconveniens causes par la clause de la nation la plus favorisee en adoptant le system preferentiell? — Referat na Panevropskom kongresu. Basel, 1932.

— Die weltwirtschaftlichen Beziehungen Jugoslaviens und die Problematik seiner Eingliederung in die Weltwirtschaft — »Weltwirt. Arch.«, Kiel 1933.

— Vitorul economic et Statelor agricole europeene — Revista Lumeanoua. Bukarest 1933.

— Die Möglichkeiten der Umorientierung des jugoslavischen Aussenhandels — Weltwirt. Arh., Kiel 1934.

— La reforme agraire en Yougoslavie — Bull. d'Inst. d'Ag. Rom 1934.

— Die Krisenbekämpfung in den Bauerstaaten Südost-Europas — »Int. Konferenz für Agrawissenschaft«, Leipzig 1934.

— Die ökonomische Bedeutung der regionalen Pakte »Int. Konf. f. Agrarwiss.«, Leipzig 1934.

— Les pactes regionaux — (referat zajedno sa V. Jankovićem u interparlamentarnoj komisiji), Bruxelles 1934.

— Pozemkova reforma v Jižni Jugoslaviji — Vestnik Českosl. Ak. Zemedelske, Prag 1933.

— Agrarna reforma u Ju nim krajevima i agrarna reforma u Sjevernim krajevima Jugoslavije — E. 1935.

— Die sozial-ökonomische Struktur der jugoslavischen Ladwirtschaft — Berlin 1937.

— Die gegenseitigen wirtschaftlichen Bindungen Ungarns und Jugoslaviens — Budimpešta 1937.

— Co streti svetova hospodarsku konferenci — Bilt. Međ. agr. ureda, Prag 1937.

— Jugoslaviens Interesse am Vierjahresplan. — »Der Vierjahresplan«, Berlin 1937.

— Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji — A. M. P. 1938.

— Decentralizacija državne uprave — E. 1937.

— L'industrialisation des pays agricoles du Sud-Est de l'Europe — Revue economique intern., Bruxelles 1938.

— Wandlungen in der landw. Ausfuhr Jugoslaviens — Bull. d. Inst. int. d'Agr., Rome 1939.

— L'economie de la fertilisation dans l'exploitation agricole — Referat principale. Congr. inter. des Engrais chimiques, Rom 1938.

— Die Befölkerungsdichte als Triebkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropeischen Bauernstaaten. — Jena 1939.

— Der deutsche Vierjahresplan und dei Industrialisierung der södosteuropeischen Bauernstaaten — »Europeische Revue«, Berlin 1939.

— Die Industrialisierung Jugoslaviens — »Ostraum-Berichte« Breslau 1939.

— Die Siedlung im königreiche Jugoslavien — posebno poglavlje u djelu »Siedlung und Siedlungspolitik in den Ländern Europas«. Berlin 1939.

— K otazce prelidneni jihoevropskih selskyh zemi — Vestnik Česk .Akad. Zemed., Praha 1939.

— Hospodárska optreni v boji proti postupujicimu relativnimu prelidneni v zemedelskych statech na Dolnim Dunaji — Zemedelski Archiv, Praha 1940.

S. **Poštić:** — Poresko opterećenje poloprivrede i poreska reforma — Zagreb 1926.

— Nekoja fakta i uzročnici poljoprivredne krize — Zagreb 1927.

— Proučavanje seljačkog gospodarstva kao temelj gospodarsko-upravnoga i agrarno-političkoga rada u narodu i agrarno-političkih nastojanja u opće — Zgb 1929.

— Povodom prijedloga za uredbu o privremenom katastru — Zgb 1928.

— Utjecaj udaljenosti parcela na rentabilitet pojedinih kultura i usjevne redove na osnovu prilika seljačkih gospodarstava u okolici Osijeka — Zgb 1929.

— Proizvodni troškovi pšenice, kukuruza i vina u seljačkim gospodarstvima nekojih zapadnih oblasti u godini 1928 — Zgb. 1928.

— Istraživanja o realnosti reformiranog katastra zemljišta naročitim obzirom na financijsko poreske, agrarno-političke i privatno-gospodarske ciljeve. Na osnovu istraživanja područja bivše Kraljevine Hrvatske i Slavonije — Zgb 1935.

— Carinska tarifa i poljoprivreda — Zgb 1935.

— Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu i hrvatsko seljačko zadrugarstvo od osnutka do 1939. godine.

— Stočarsko selekcijsko zadrugarstvo i udrugarstvo u Hrvatskoj od osnutka do 1940. godine.

K. **Šoštarić-Pisačić:** — Razvoj nazora o zemljišnoj renti i poljoprivreda — Zgb. 1925.

— L' agriculture en Yougoslavie — Paris 1926.

— Poljoprivredni izvozni kapacitet naše države — Zgb. 1928.

— Uzance za trgovanje sjemenjem kod Zagrebačke burze — 1928.

— Le paysan de l' Europe orientale — Bull. Societe belge d' etutes, Bruxelles 1929.

— Problem poljoprivrednih strojeva i umjetnih gnojiva u našem seljačkom gospodarstvu — E. 1939/40.

— Intensivierung der kroatischen Landwirtschaft — Neue Ordnung 1941.

Zavod je osim toga surađivao i s praktičnim poljodjelstvom te poljodjelskim državnim ustanovama. Davao je mnogobrojna stručna mišljenja i priedloge mjerodavnim vlastima kao i privatnicima, te poljodjelskim ustanovama a napose zadružnim.

U suradnji sa Švicarskim seljačkim savezom odnosno drom Ernstom Laurom organizirao je predstojnik zavoda dr. Poštić odašiljanje i smještanje seljačkih mladića, koji su svršili srednju i nižu poljodjelsku školu, na seljačka gospodarstva u Švicarskoj, u svrhu izobrazbe. Ova je akcija provođena niz godina i dala je odlične uspjehe, kao što je to tvrđeno jednodušnim sudom poljodjelskih stručnjaka u publikaciji: »Poljodjelska praksa kao nov pokret unapređenja poljodjelstva«.

Zavod je nadalje aktivno surađivao s hrvatskim seljačkim zadrugarstvom. Radio je na osnutku brojnih stočarskih selekcijskih zadruga i Saveza selekcijskih zadruga, a radu predstojnika zavoda dra Stjepana Poštića ima se u velikoj mjeri pripisati, da je sanirano i od propasti očuvano hrvatsko seljačko zadrugarstvo.

Dok se je čitavi niz godina glavni dio nastojanja oko unapređenja poljodjelstva posvećivao tehničkim naukama i nastojanjima, dotle je u posljednje vrieme sve više priznanja dobivala i nauka o gospodarskoj upravi. Tako je proširen i djelokrug t. zv. poljodjelskih oglednih i kontrolnih postaja utoliko, da je na njima predviđen i poseban odio za gospodarsko-upravna proučavanja i promičbu.

Proučavanjima problema s područja nauke o gospodarskoj upravi odnosno njezinih pomoćnih nauka bave se i mnogi stručnjaci i znanstveni radnici izvan zavoda za gospodarsku upravu, kao dr. Milan Ivšić, dr. Vilko Rieger, dr. Mina Grković, ing. Alfons Hribar, ing. Vladimir Heraković, dr. Slavoljub Dubić (»Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva« — Križevci 1933., »Seljačko knjigovodstvo« — Križevci, »Sociologija sela« — Split 1941.), dr. Jure Petričević (»Untersuchungen über die Betriebsformen der Baeurnbetriebe Kroatiens« — Aarau 1942.), ing. Fran Salaj (»Prilog reorganizaciji poljodjelske službe u Savskoj banovini« — Zagreb 1936.), Josip Predavec (»Selo i seljaci«, »Agrarna politika«), dr. Rudolf Bičanić (»Kako narod živi«) i dr.

4. ŠUMARSKE ZNANOSTI

DENDROLOGIJA

Dendrologija je nauka o poznavanju drveća. Ona je dio botanike, koji se bavi morfologijom i sistematikom drveća i grmlja. Uči nas poznavati u prvom redu drveće i grmlje, koje od prirode raste u našim šumama, a izpituje i njihovu razprostranjenost. Proučava i strano drveće, koje se uzgaja u nasadima i šumskim kulturama.

Razvitak dendrologije u Hrvatskoj u uzkoj je svezi s razvitkom naše šumarske znanosti. Početci naziru se već sredinom druge polovice minulog stoljeća, kako se to vidi iz »Šumarskog lista«, koji izlazi u Zagrebu kao mjesečnik neprekidno od 1877. U tome listu objavljeno je mnogo članaka i bilježaka i područja dendrologije.

Među našim prvim piscima iz ove struke ističe se Josip Ettinger. God. 1890. izdao je knjigu »Šumsko drveće i grmlje u Hrvatskoj i Slavoniji«. To je prva naša dendrologija.

U radovima botaničara Visianija, Vukotinovića, Schlossera, Hirca, Adamovića, Fiale, Rossija, Bošnjaka, Pevaleka, Horvata, Horvatića i drugih, te u radovima, koje su objelodanili Beck von Mannagetta, Baldacci, Borbas, Ginzberger, Tommasini, Unger, Hayek i mnogi drugi, sadržani su brojni podatci o drveću naših krajeva. Važno je i djelo: Fekete und Blattny: »Die Verbreitung der forstlich wichtigen Bäume und Sträucher in Ungarischen Staate« (1913. i 1914.).

Prvi obsežniji rad iz područja naše mediteranske šumske flore potječe od D. Hirca.

Poslije Wettsteinove monografije o Pančićevoj omorici (1891.), kao i studije Fr. Novaka u Mitteilungen der Deutschen Dendrolog. Gesellschaft (1927.) objavljeno je i kod nas više radova o toj našoj posebnoj vrsti.

Skupni prikaz drveća i grmlja dao je prof. dr. A. Petračić u »Dendrologiji« kao sastavnom dielu knjige »Uzgajanje šuma« (Zgb. 1925.).

U novije doba posvećuje se kod nas dosta pažnje proučavanju razprostranjenosti pojedinih vrsta drveća i grmlja. Iztraživana je razprostranjenost mediteranskih vrsta, smreke u Gorskom Kotaru, Pančićeve omorike u Bosni, munjike, pitomog kestena i t. d.

Pitanjem razprostranjenosti domaćeg drveća i grmlja bavi se napose i Zavod za uzgajanje šuma na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu, u kojem postoji odio za dendrologiju i biljno-sociološke osnove uzgajanja šuma. Zavod prikuplja već duže vremena odnosne podatke. Iz tog područja objelodanjeno je više radova prof. dra A. Petračića i dra M. Anića.

POPIS VAŽNIJE DOMAĆE LITERATURE

Osim čisto dendroložkih radova spomenut ćemo ovdje i druge radove, u kojima su sadržani važniji podatci o našem drveću.

J. Ettinger: — Hrasti lužnjaci — Š. L. 1880.
— Prijegled drveća i grmlja, koje raste u perivoju Maksimir. Š. L. 1889.
— Quercus rubra i Q. coccinea, koji su prvi plodom rodili u Hrvatskoj. Š. L. 1889.
— Šumsko drveće i grmlje u Hrvatskoj i Slavoniji — Zagreb, 1890., s. 1—193

D. Hirc: — Pogled na floru Hrv. Primorja s osobitim obzirom na šumsko drveće i grmlje, — Š .L. 1891.

— Nekoje šumsko drveće i grmlje — Š. L. 1899.
— Iz hrvatske flore (o imelama) — Š. L. 1902.

F. Čordašić: — Nešto o onih vrstih američkog drveća, kojih gojidba bi i u nas koristna bila — Š. L. 1894.

J. Kozarac: — Kasni hrast — Š. L. 1898.

M. Marčić: — Sredozemna flora u drvoredima i parkovima na istočnim obalama Jadrana — Š.L. 1918.
— Čempres — Š. L. 1924.

O. Agić: — Bilinstvo za šumarsko pomoćno osoblje — Zagreb, 1920., s. 1—77.

I. Pevalek: — Prilog poznavanju naših breza — F. V. 1924.

S. Horvatić: — Karakteristika flore i vegetacije Krša — Š. L. 1928.

Đ. Nenadić: — Osnovi šumarstva — Zgb. I. izd. 1924., s. 1—86., II. izd. 1938., s. 33—75.

A. Petračić: — Opis drveća i grmlja, koje čini šumske sastojine ili koje pridolazi u njima, odnosno u parkovima, u knjizi: »Uzgajanje šuma«, Zgb. 1925. Š. L. 1939.

— Šumarsko-dendrološke bilješke iz područja Malinska-Glavotok na otoku Krku — Š. L. 1941.

— Šumski i dendrogeografski odnosi na otoku Braču G. Š. P. 1942.

J. Balen: — Prvi prilog poznavanju naših mediteranskih šuma — Š. L. 1935.

— Drugi prilog poznavanju naših mediteranskih šuma, Š. L. 1939.

— Treći prilog poznavanju naših mediteranskih šuma Š. L. 1939.

D. Veseli: — Sistematika i nazivlje drveća i grmlja — Bos. šumar, Sarajevo, 1929.

A. Kauders: — Bilješke s područja Inspektorata u Senju — Š. L. 1932.

Z. Vajda: — Prirodno raspoznavanje smreke u Gorskom Kotaru — Š. L. 1933.
— Bijeli jasen u prebornoj šumi na Kršu — Š. L. 1937.

M. Strineka: — Jela u Zagrebačkoj Gori. — Š. L. 1929.

S. Plavšić: — Staništa Pančićeve omorike u okolini Foče — Glasnik Zem. muzeja u Bos. i Herc., Sarajevo, 1937.

J. Radišić: — Quercus suber — Š. L. 1940.

S. Tregubov: — Etude forestiere sur la Picea omorika Panč., Annales de l'Ecole des Eaux et Forets, Nancy, 1934.

O. Piškorić: — Prilog poznavanju omorike — Š. L. 1938.

M. Anić: — Zelena i plava duglazija s naročitim obzirom na bolest Rhabdocline — Š. L. 1933.
— Žuka (Spartium junceum L.) kao industrijska biljka. Š. L. 1937.
— Metlica (Osyris alba L.) kao polunametnica — P. N. S. 1941.
— Dendroflora otoka Brača — G. Š. P. 1942.
— Divuza ili diviza (Styrax officinalis L.) na otoku Braču — G. Š. P. 1942.
— O rasprostranjenosti evropskog pitomog kestena s osobitim obzirom na Nezavisnu Državu Hrvatsku i susjedne zemlje — Zgb., 1942. s. 1—144.

P. Fukarek: — Picea omorika, njezina vrijednost u šumarstvu i pitanje njenog areala — Š. L. 1935.

— O trećem arealu Panč. omorike u Drobnjacima — Š. L. 1941.

— Prvi prilog poznavanju munike ili smrča. — Š. L. 1941.

DENDROMETRIJA

Dendrometrija je nauka o izmjeri drveća. Ona naučava, kako treba drveće mjeriti, da bi se iz izmjerenih dimenzija ustanovio kubni sadržaj bilo pojedinih dielova stabla bilo cielih stabala ili pak cielih sastojina. Ona naučava metode toga ustanovljivanja, njihovu točnost, ekspeditivnost i racionalnost. Osim toga razmatra metode za racionalno ustanovljivanje prirasta, što ga pojedina stabla i ciele sastojine tokom vremena pokazuju u debljini, visini i drvnoj sadržini. S tim u svezi bavi se ona i ustanovljivanjem starosti pojedinih stabala i cielih sastojina.

Prvi učevnik iz dendrologije na hrvatskom jeziku (Dendrometrija, Zagreb, 1882.) napisao je profesor Gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima F. Ž. Kesterčanek.

Hrvatska znanstvena iztraživanja s područja dendrometrije uzko su povezana uz ime dra Antuna Levakovića, profesora Poljodjelsko-šumarskog fakulteta hrvatskog sveučilišta, koji je također izdao tiskani učevnik (Dendrometrija, Zagreb 1922.), a osim toga kroz niz godina publicirao oko 35 znanstvenih razprava iz toga predmeta.

Osim prof. dra A. Leakovića bavili su se znanstvenim dendrometrijskim izpitivanjima kod nas još i sliedeći stručnjaci: Puk, ing. Šurić, dr. N. Neidhardt, dr. I. Mihajlov.

FITOPATOLOGIJA

(Vidi pod tim naslovom u poglavlju o poljodjelskim znanostima).

ENTOMOLOGIJA

(Vidi pod tim naslovom u poglavlju o poljodjelskim znanostima).

NAUKA O UZGAJANJU ŠUMA

Zadaća je ove nauke iztraživati zahtjeve i potrebe raznih vrsta drveća na pojedine činbenike staništa u raznim područjima njihove razprostranjenosti i u raznim sastojinskim prilikama. Ta nas nauka nadalje upoznaje s pravilima, po kojima treba postupati s pojedinim vrstama drveća kod podizanja i njege šumskih sastojina, da se od njih u što kraće vrieme i sa što manje novčanih sredstava uzgoje što vrednije šume.

Razvitak te nauke u Hrvatskoj. Imamo već iz 18. stoljeća vrlo vriednih pisanih podataka i nacrta o hrvatskim šumama. Poznat nam je nacrt i opis šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli iz godine 1760. Međutim se prvi hrvatski književni radovi iz šumarstva javljaju kod nas tek između g. 1840. i 1850. (Franjo Šporer 1841., Ante Tomić 1843., Dragutin Kos 1844.). Ipak se istom nakon otvorenja naših šumarskih škola (Gospodarsko - šumarskog učilišta u Križevcima 1860., Šumarske škole u Sarajevu 1907., Šumarske akademije u Zagrebu 1898., Gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu 1919.), počela kod nas jače razvijati šumarska znanost, a napose i ona iz područja uzgajanja šuma.

Od tog doba do danas izašlo je više djela o uzgajanju šuma, od kojih spominjemo sliedeća:

B. Šulek: — O sječi i naravnom pomlađivanju šuma — Sisak 1870.

V. Kereškenji: — Obće šumarstvo — Zgb. 1873.

J. Wessely: — Das Karstgebiet Militär-Kroatiens und seine Rettung — Kras hrvatske krajine i kako da se spasi (hrvatski prievod priredio Ivan vitez Trnski).

F. Čordašić: — Nauka o sađenju i gojenju šuma — Zgb. 1881.

F. Holl: — Pošumljivanje Krša — Sarajevo 1894.
— Die Karstaufforstung — Sarajevo 1901.
— Uputa u uzgoj i sadnju šumskog drveća — Sarajevo 1914.

B. Kosović: — Pošumljivanje Krša — (separat iz Šum. lista), Zagreb, 1909.

A. **Kauders:** — Uzgoj šuma — (separat iz Lug. viest.), Zagreb 1910.
O. **Agić:** — Uzgoj šuma — priručna knjižica, Vinkovci 1922.
Đ. **Nenadić:** — Podizanje i uzgajanje šuma (posebno poglavlje u knjizi: Osnovi šumarstva, Zagreb 1924.).
D. **Veseli:** — Katekizam o uzgajanju šuma — Sarajevo 1924.
A. **Petračić:** — Uzgajanje šuma I. dio — Zgb. 1925.
— Uzgajanje šuma II. dio — Zgb. 1931.
J. **Balen:** — O proredama I. Zgb. 1929.
— Naš goli Krš — Zgb. 1931.
— Šumski rasadnici — Zemun 1938.
G. F. **Morozov:** — Nauka o šumi, knjiga I — prievod iz ruskog priredio prof. dr. **J. Balen.**
T. **Španović:** — Meke ili ritske šume u Podunavlju — Zagreb 1931. (separat iz Šum. lista).
S. **Madarević:** — Uzgajanje šuma (posebno poglavlje u knjizi: Naše šume, Zgb. 1932.).

Od godine 1877. izlazi u Zagrebu neprekidno mjesečnik Šumarski List. U njemu je tiskano oko 300 razprava i članaka iz područja uzgajanja šuma u raznim predjelima Hrvatske. Od pisaca tih članaka spominjemo napose sliedeće: dr. Josip Balen, Pavle Barišić, Andrija Borošić, Đuro Cesarić, Vilim Čmelik, Vilim Dojković, Josip Ettinger, Vaclav Fuksa, Alfons Kauders, Ante Kern, Franjo Kesterčanek, Milan Knežević, Bogoslav Kosović, Josip Kozarac, Mijo Krišković, Josip Majnarić, Petar Manojlović, dr. Milan Marinović, dr. Žarko Miletić, Dragutin Nanicini, dr. Đuro Nenadić, Ivan Partaš, Gustav Pauza, Nikola Pleša Kosinjković, Andrija Perušić, dr. Andrija Petračić, Makso Prokić, Vatroslav Rački, Mijo Radošević, Gašo Vac, Teodor Španović. Napose se ovdje spominju vrlo vriedne razprave Josipa Kozarca, bivšeg urednika Šumarskog Lista (1896.—1898.).

Godine 1926. tiskana je u Zagrebu spomenica »Pola stoljeća našeg šumarstva« (1876.—1926.) pod uredničtvom dr. Aleksandra Ugrenovića. U toj Spomenici prikazali su mnogi naši šumari vrlo obsežno historijski razvitak hrvatskog šumarstva.

Iz područja podizanja i uzgajanja šuma izašle su u toj spomenici sliedeće razprave:

A. **Petračić:** — Uzrast i drvna masa naših hrastovih šuma
J. **Balen:** — Pošumljivanje Krša i Goleti.
— Pošumljivanje Deliblatskog pijeska.

Godine 1928. tiskana je u Zagrebu na francuzkom jeziku monografija: »Le Karst Yougoslave« pod uredničtvom dra Aleksandra Ugrenovića. U toj su monografiji izašle u glavnom razprave i članci o podizanju šuma, o šumama, o uređenju bujica, o poviesti, i literatura pošumljivanja na kršu u Hrvatskoj od sliedećih autora: dr. Josip Balen, dr. Žarko Miletić, dr. Aleksandar Ugrenović, Kajo Grubić, Levin Haueise Ferdinand Holl, Alfons Kauders, dr. Andrija Petračić.

IZTRAŽIVANJA IZ PODRUČJA UZGAJANJA ŠUMA U HRVATSKOJ

1. Prvo poznato naučno **iztraživanje o hrvatskom kršu,** te priedlog o pošumljenju krša, izvršio je godine 1957.-58. profesor gimnazije na Rieci dr. Josip R. **Lorenz.** Iztraživanja su mu povjerena od c. kr. hrvatsko-slavonskog namjestničtva u Zagrebu, a rad mu je odtisnut u Beču u listu »Miteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft«, 1870., str. 97—140, pod naslovom: »Bericht über die Bedingungen der Aufforstung und Kultivierung des kroatischen Karstgebirges«.
2. Nastavak iztraživanja o mogućnostima i načinu pošumljivanja hrvatskoga krša izvršio je glavni nadzornik državnih imanja **Wessely** Josip. Kao posljedak njegova rada izašlo je godine 1876. u Zagrebu na njemačkom i hrvatskom jeziku djelo, koje je napried već spomenuto.
3. Slična naučna iztraživanja o hrvatskom Kršu i njegovu pošumljivanju proveli su oko godine 1890. na području Duvna (Županjac u Bosni) **Horowitz** i **Petrašek,** te su o tom predložili bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj vladi Memorandum o kršu (Kast-Memorandum). Na osnovi ovoga memoranduma izradilo je godine 1891. posebno povjerenstvo obsežan operat (2665 stranica) o sanaciji tamošnjih nepovoljnih kraških prilika. U ovom operatu izradio je ekspoze za šumarstvo nadšumar Andrija **Geschwind.**
4. Iztraživanjem najboljeg **načina uzgajanja posavskih hrastika** bavio se Josip **Kozarac** (1886.—1897.). O posljedku svoga iztraživanja napisao je u Šumarskom listu više vrlo vriednih razprava.
5. Godine 1906. proveo je Andrija **Petračić** iztraživanja o **prirodnom izlučivanju stabala** u debljinske i vriednostne razrede u hrastovim, bukovim i borovim sastojinama. Rezultat je objelodanio u posebnoj knjizi pod naslovom: »Untersuchungen über die selbständige Bestandesausscheidung von Eiche, Büche und Föhre in Stärke- und Nutzholz-Güteklassen«, München 1908.
6. Iztraživanja u pitanju **prvog šumarskog stručnog opisa i nacrta šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli,** s prvim mislima o pošumljenju primorskog krša i t. d. proveo je Bogoslav **Kosović** po izvornim podatcima i nacrtima iz c. k. ratnog arhiva u Beču i iz zagrebačkog zemaljskog arhiva. Rezultat tog iztraživanja priobćen je u Š. L. 1914. pod naslovom: »Prvi šumarski stručni opis i nacrt šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli od dalmatinske međe do Mrkoplja i Ogulina, prvi šumski red za iste, prvo njihovo razdjeljenje u okružja, šumarije i čuvarije, prvi cienik za drvenu građu iz njih, prve misli o pošumljenju primorskog krša i t. d.«
7. Godine 1922. vršio je Josip **Balen** iztraživanja **o značenju bure na pošumljenje Krša** Razprava o tom iztraživanju (u rukopisu) primljena je kao doktorska disertacija.
8. U godinama 1930. i 1931. vršio je Zlatko **Vajda** iztraživanja **o prirodnom razprostranjenju i rastu smreke** u sastojinama Gorskog Kotara. Rad je objelodanio u Š. L. 1933 .
9. **O brzini rasta stabala,** odnosno o broju stabala (i drvnoj masi) ili o strukturi sastojina, spominju se iztraživanja (odtisnuta u Š. L.) od Gustava **Pauze,** 1883., Stjepana **Hankonyja** 1890., dra Đure **Nenadića** 1908., Alfonza **Kaudersa** 1910. i 1912., Žarka **Miletića** 1922.
10. Iztraživanja **o trajanju života na zraku izloženih biljaka** nekih listača vršio je godine 1928. i 1929. dr. Andrija **Petračić,** a rezultate priobćio je u Spomenici fakultetskog savjeta poljodjelsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu g. 1930.

U Šumarskom listu (i posebnim separatima) priobćena su sliedeća iztraživanja od prof. dra Josipa **Balena:**

11. Prilog k **proučavanju** naših **mediteranskih šuma,** Zgb. 1937.
12. Drugi prilog k poznavanju naših mediteranskih šuma, Zgb. 1937.
13. Treći prilog k poznavanju naših mediteranskih šuma, Zgb. 1939.

Isto su tako priobćena u Šumarskom Listu iztraživanja od prof. dra Andrije **Petračića** i to:

14. O **rastvorbi** šušnja uopće, a napose na šljunčano-pjeskovitom tlu prema iztraživanjima provedenim u fakultetskom šumskom vrtu 1936.—1938., Zgb. 1939.
15. Iztraživanja o **upotrebljivosti** različito **razvijenih sadnica,** Zgb. 1940.

Godine 1920. osnovan je na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu Zavod za šumske pokuse. Terenski rad članova zavoda započeo je godine 1925. Od tog doba izdao je zavod do danas 8 knjiga »Glasnika za šumske pokuse«. U tim brojevima Glasnika publicirana su sliedeća iztraživanja od prof. dra Andrije Petračića:

16. O uzrocima **sušenja** hrastovih šuma u Hrvatskoj. O pojavi sušenja sa šumsko-uzgojnog gledišta — G. Š. P. 1926.
17. Iztraživanja **o strukturi i prihodu bagremovih kolosijeka** u vezi sa iztraživanjem trajnosti izdanačke snage bagremovih panjića — G. Š. P. 1935.
18. Iztraživanja o odpornosti iz tla izvađenih i nezaštićenih lisnatih biljaka protiv osušenja — G. Š. P. 1937.
19. Pokusi u koliko zaštita nadzemnih dielova izvađenih sadnica osporuje njihovo osušenje — G. Š. P. 1937.
20. Iztraživanja o strukturi sastojina i uzrastu pojedinih vrsta drveća u zimzelenim šumama otoka Raba — G. Š. P. 1938.
21. Šumski i dendrogeografski odnosi na otoku Braču — G. Š. P. 1942.

Za unapređivanje nauke o uzgajanju šuma osnovan je godine 1921. na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu Zavod za uzgajanje šuma. Zavod ne izdaje vlastite publikacije, nego se služi Glasnikom zavoda za šumske pokuse. Nadstojnik zavoda je od njegovog osnutka do danas sveučilištni profesor dr. Andrija Petračić.

BILJNA SOCIOLOGIJA U ŠUMARSTVU

Ova je nauka dio obće sociologije bilja ili nauke o biljnim zadrugama. Ona proučava šumu kao biljnu zajednicu, u kojoj učestvuje drveće, grmlje i prizemno rašće. Zadaća joj je, da na temelju florističkog sastava pojedinih tipova šuma utvrdi što jednostavniju razpodjelu naših šuma. Osim toga ona ima da utvrdi biljnosociološke i staništne značajke pojedinih tipova šuma, te da time stvori osnovu za primjenu što valjanijih šumsko-uzgojnih i šumsko-gospodarskih mjera u našim šumama.

Temelje ove nauke udario je kod nas Beck von Mannagetta svojim djelom: »Die Vegetatiosverhältnisse der illyrischen Länder«, koje je nakon dužeg proučavanja u južnoj Hrvatskoj, Hrvatskom Primorju, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Albaniji i Srbiji objelodanio u Leipzigu godine 1900. U tome djelu provedena je prva klasifikacija naših vegetacijskih područja.

O sastavu i međusobnoj vezi pojedinih elemenata u našim šumama ima više bilježaka u Šumarskom Listu. Sastav i ljepotu poplavnih šuma u međuriečju Save, Drave i Dunava ovjekovječio je neumrli Kozarac u svojoj »Slavonskoj šumi«. Bujnost i životnu snagu naših izrazito mediteranskih šuma opisao je Adamović u svojim djelima. Znatan doprinos u pogledu poznavanja šume kao biljne zajednice učinjen je time, što je I. i II. dio Morozovljeva djela »Nauka o šumi« preveden na naš jezik (preveo prof. dr. J. Balen 1940.).

Iztraživanja šumsko-vegetacijskih odnošaja kod nas započeta su pod konac minulog stoljeća (Beck). Intenzivnije se u tome pogledu radi u najnovije doba. Nova nauka o biljnim zadrugama, kojoj je udario temelje pred koja dva desetljeća dr. J. Braun-Blanquet, ima znatnog odjeka i u našem šumarstvu. Na području naših šuma primienio je zasade te nauke prof. dr. I. Horvat. On je u tom smislu proveo i razdiobu glavnih tipova naših šuma. Podataka o šumama, koji su prikupljeni na istim načelima, imademo obilnije i u vegetacijskim studijama prof. dra S. Horvatića, koje se odnose na Pag i još neke otoke. U istom duhu iztraživao je dr. M. Anić staništa pitomog kestena u Zagrebačkoj gori i na više drugih kod nas, kao i šumske odnošaje zapadnog diela otoka Mljeta, a dr. S. Tregubov prašume Klekovače i Grmeča na području v. župe Krbava i Psat.

Važnost ove mlade nauke za naše je šumarstvo vrlo velika. Radi toga ona se unatrag dvie godine predaje na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu kao poseban predmet (predaje doc. dr. M. Anić). U Zavodu za uzgajanje šuma postoji odio za dendrologiju i biljnosociološke osnove uzgajanja šuma, koji već nekoliko godina prikuplja biljnosociološko gradivo iz naših šuma i bavi se izpitivanjem sastava pojedinih tipova šuma.

POPIS DOMAĆE LITERATURE

S. **Horvatić:** — Karakteristika flore i vegetacije Krša — Š. L. 1928. s. 399—419.
— La flore et la végétation du Karst — »Le Karst Yougoslave«, Zgb.,, 1928., s. 44—65.

S. **Ošmjanski:** — Nauka o tipovima šuma s obzirom na mogućnost primene u Jugoslaviji — Š. L. 1933.

I. **Horvat:** — Pregled šumske vegetacije u Hrvatskoj — Š. L. 1937.
— Biljnosociološka istraživanja šuma u Hrvatskoj — G. Š. P. 1938.

A. **Petračić:** — Zimzelene šume otoka Raba — G. Š. P. 1938.

M. **Anić:** — Pitomi kesten u Zagrebačkoj Gori — G. Š. P. 1940.
— Pogledi na dendrosociološke odnošaje drž. šuma na otoku Mljetu — G. Š. P. 1942.

G. F. **Morozov:** — Nauka o šumi, Knj. I. — Preveo dr. J. **Balen,** Zgb., 1940., s. 1—205.

S. **Urban:** — Prirodopis bilja — Zagreb, 1914., Poglavlje: Biljna geografija i sociologija, s. 297—336.

S. **Tregubov:** — Les forets vierges montagnardes des Alpes Dinariques. Massif de Klekovatcha-Guermetch — Montpellier, 1941., s. 1—118.

NAUKA O IZKORIŠĆIVANJU ŠUMA

Nauka o izkorišćivanju šuma izpituje, izgrađuje i utvrđuje osnovna načela, po kojima valja postupati kod proizvodnje, iznošenja, prerađivanja, trgovanja i upotrebe šumskih proizvoda. Prvi dio te nauke obuhvaća poznavanje anatomske građe, kemizma, tehničkih svojstava, pogrješaka drveta i vladanje drveta prema drvarskom oruđu. Danas se je taj dio nauke o izkorišćivanju šuma, obogaćen rezultatima znanstvenih iztraživanja na području anatomije, kemije, fizike i tehnologije, razvio u posebnu posve samostalnu znanstvenu disciplinu — tehnologiju drveta. Nauka o izkorišćivanju šuma bavi se nadalje tehnikom proizvodnje, izrađivanja, iznošenja, prerađivanja i trgovanja drvetom kao i samom upotrebom drveta. Ovaj dio obuhvaća i industriju i trgovinu drvetom. Konačno nauka o izkorišćivanju šuma bavi se i načinom izkorišćivanja i upotrebe sporednih šumskih proizvoda, kao što su kora, plodovi, šiška, smola, gljive, jagode, ljekovito i industrijsko bilje, kamen, piesak, zemlja i treset.

Izkorišćivanje šuma historijski je najstariji rad čovjeka oko šume, to je sav rad, kojim čovjek nastoji izkoristiti materialna dobra šume. Nauka o izkorišćivanju šuma novijeg je datuma. Njezin razvoj u Hrvatskoj uzko je povezan s razvojem visokog šumarskog školstva. Istina, prve zasade o izkorišćivanju šuma nalazimo mnogo prije. U tom pogledu osobito je važan zakon od godine 1769. o gospodarenju šumom u tadanjoj Hrvatskoj. Taj zakon obuhvaća malo ne sve i najvažnije, što je uobće u ono doba bilo poznato o šumskom gospodarstvu. To nije samo prvi hrvatski šumarski zakon, već i prva na hrvatskom jeziku izdana »nauka o šumskom gospodarstvu«.

Hrvatski narodni preporod u prvoj polovini prošlog stoljeća oživio je na svim područjima narodni život. Tako u to doba pada i djelatnost prvih naših šumara Šporera, Kosa, Tomića i mnogih drugih. Šporer izdaje u tri knjige djelo »Das Forstwesen oder vollständiges Forstlehrbuch«, Zagreb 1841. To je prvo šumarsko djelo kod Hrvata i za ono vrieme veliki priručnik, koji obrađuje čitavo šumarstvo. U to vrieme nastalo je naše najstarije šumarsko družtvo (1846.—1856.) kao posebni »šumarski odsjek« Hrvatsko-slavonskog gospodarskog družtva. U tom se je družtvu okupio liep broj naših šumara. Njihovim nastojanjem dolazi do osnivanja gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima (1860.). Iz tog se je za ono vrieme jedinog zavoda, razvila kasnije posebna šumarska akademija prislonjena mudroslovnom fakultetu Hrvatskog sveučilišta (1898.).

Ovdje ćemo iztaknuti samo neke šumare, koji su u to vrieme davali obilježje i smjer svemu šumarskom nastojanju u Hrvatskoj, a svojim radom i iztraživanjima pomogli razvoj i unapređenje nauke o izkorišćivanju šuma kod nas. Potrebno je pored Šporera i Kosa spomenuti rad i djelovanje Danhelovskog, Hlave, Bognera, Kesterčaneka, Kozarca, Puka, Pfistera, Borošića, Wesselyja i Denza.

Danhelovsky je u mnogim svojim radovima obradio teorijski i praktično tehniku proizvodnje francuzke i njemačke dužice. Hlava je prvi nastavnik uporabe šuma i tehnologije drveta na gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima. Bogner je u svojim publikacijama obradio tehnička svojstva i tehniku proizvodnje brodograđevnog drveta, osobito hrastovine. Wessely je izdao više razprava, a posebno je potrebno iztaći njegovu obsežnu razpravu o brstu i brstiku. Kozarac, književnik i šumar, u svojim je razpravama obradio mnoga pitanja iz područja izkorišćivanja šuma. Denz je izdao obsežnu knjigu, u kojoj donosi rezultate svog iztraživanja o pougljivanju drveta, koje je vršio u Bosni. Borošić među drugim razpravama piše i o tehnici proizvodnje francuzke dužice. Puk u svojoj razpravi daje kritički prikaz proizvodnje francuzke dužice, on izrađuje tabele za obračun i redukciju francuzke dužice. Pfister je iznio svoj postupak konzerviranja drveta.

Prof. F. X. Kesterčanek u svom plodnom književnom radu napisao je mnogo razprava s područja izkorišćivanja šuma. On se bavi izpitivanjem tehničkih svojstava drveta, specifičnom težinom naših domaćih vrsta drveta i mnogim drugim pitanjima. On predaje uporabu šuma i tehnologiju drveta najprije na Gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, zatim na Šumarskoj akademiji u Zagrebu sve do svoje smrti (1915.). Nasliedio ga je prof. dr. A. Petračić, koji uz niz razprava iz područja nauke o uzgajanju šuma obrađuje i pojedina pitanja iz nauke o izkorišćivanju šuma. Njegova razprava »Untersuchungen über die Selbstständige Bestandesausscheidung von Eiche, Buche und Föhre in Stärke und Nutzholz-Güteklassen«, München 1908., zapravo je po materiji, koju razrađuje, na granici nauke o uzgajanju šuma i nauke o izkorišćivanju šuma. U toj studiji iznosi prof. dr. A. Petračić rezultate svojih iztraživanja o izlučivanju stabala sastojine u vriednostne razrede. Prof. dr. A. Petračić piše razprave o trgovačkim običajima — uzancama — u trgovini drvetom i o kaloričnoj vriednosti gorivog drveta i ugljena.

On predaje na novoosnovanom Poljodjelsko-šumarskom fakultetu uporabu šuma s industrijom i trgovinom drveta do godine 1921., kada preuzima ovu katedru prof. dr. A. Ugrenović.

Prof. dr. A. Ugrenović osniva poseban samostalni zavod za uporabu šuma Hrvatskog sveučilišta, izrađuje osnovicu za znanstvena iztraživanja s područja nauke o izkorišćivanju šuma. Izrađuje i izdaje prvi na hrvatskom jeziku pisani učevnik »Izkorišćivanje šuma« u 4 diela, i to: »Izkorišćivanje šuma I. dio«, »Tehnologija drveta«, »Tehnika trgovine drvetom« I. i posebno II. dio. Peti dio »Upotreba drveta i izkorišćivanje sporednih produkata« nalazi se u rukopisu.

Prof. dr. A. Ugrenović razvio je veliku djelatnost na području znanstvenog iztraživanja nauke o izkorišćivanju šuma. Izradio je osnovicu za prikupljanje i izvršio samo prikupljanje i razrađivanje podataka o drvarskom oruđu, troškovima izrađivanja, iznošenja i prerađivanja drveta, postotku izkorišćivanja i kvaliteti sastojina. Nadalje je izrađivao tehniku smolarenja, specifičnu težinu drveta, količinu i kakvoću normalne smole crnog i bielog bora iz područja Male Kapele, Samar. Osnovao je i uredio laboratorij za iztraživanje tehničkih svojstava drveta. Izvršio je izpitivanje o metodici iztraživanja čvrstoće ciepanja, o uplivu sržnih trakova na čvrstoću ciepanja, o čvrstoći ciepanja i njezinoj zavisnosti o ravnini ciepanja i stupnju vlage. Započeo je iztraživanja o statičkoj i dinamičkoj tvrdoći i o koheziji drveta. Pod njegovim vodstvom i uputama započeta su iztraživanja specifične težine i utezanja, čvrstoće, cjepljivosti i tvrdoće naših domaćih vrsta drveta, poglavito hrastovine, brestovine, jasenovine, bukovine, jelovine, smrekovine, biele i crne borovine. Izdao je do konca godine 1941. 95 što znanstvenih što stručnih razprava i djela.

Dr. Miletić iztraživao je kvalitet sastojine, dr. Neidhardt je teoretski razradio pitanje odpadaka kod trupljenja i rentabilitet smolarenja, ing. Isajev iztraživao je upotrebljivost raznih hidrometara za mjerenje vlage u drvetu, dr. Horvat je obavio komparativno iztraživanje tehničkih svojstava američkog i običnog jasena, nadalje iztraživanje o naprezanju kod ciepanja i iztraživanja o specifičnoj težini i utezanju slavonske hrastovine.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

F. Sporer: — Das Forstwesen oder vollständiges Forstlehrbuch — Zagreb 1841.—1843.

P. Bogner: — Abhandlung über Marine-Schiffbauholz I, II., Trieste 1861.

A. Danhelovsky: — Abhandlung über die Technik des Holzwarengewerbes in den slawonischen Eichenwäldern Fünfkirchen 1873.
— Handbuch über die Erzeugung und Berechnung des deutschen Fassholzes — Osiek 1899.

D. Hlava: — Šumarska i tehnologijska iskustva i t. d. — Križevci 1887.

J. Wessely: — Buchenholzgewicht im Süden; Gewicht des Stiel-und Trauheneichenholzes — »Oest. Vierteljahrschrift f. Forstwesen« — Wien 1863.
— Naše današnje znanje o brstu i brstiku — Š. L. 1879.

J. Kozarac: — Proračunavanje vrijednosti posavskih hrastovih sječina — Š. L. 1902.

Denz: — Holzverkohlung u. Köhlereibetrieb — Wien 1910.

A. Borošić: — Francuska dužica — Š. L. 1908.

A. Puk: — O racionalnoj izradbi francuskih dužica — Š. L. 1899.

F. Kesterčanek: — O najglavnijih tehničkih svojstvih hrvatsko-slavonske hrastovine i t. d. — Š. L. 1880.
— Das spez. Gewicht diverser in Obercroatien und dem croatischen Küstenlande heimischer Holzarten — »Centralblatt f. Forstwesen« Wien 1880.

A. Petračić: — Untersuchungen über die selbstständige Bestandesausscheidung von Eiche, Buche u. Föhre in Stärke Nutzholz-Güteklassen — München 1908.
— Tršćanske uzanse za drvo — Š. L. 1908.
— Vrijednost drveta i ugljena za loženje — Š. L. 1923.

A. Ugrenović: — O najnovijoj kemijskoj uporabi treseta i drveta — Š. L. 1905.
— O produkciji drva i carini na drvo — Š. L. 1909.
— Procjenbeni je elaborat sastavni dio kupoprodajnog ugovora — Š. L. 1916.
— Grješke drveta — Š. L. 1925.
— Smolarenje u šumama crnog bora — Š. L. 1928.
— Smolarenje u Francuskoj — Š, L. 1928.
— Drvarsko oruđe — G. Sv. 1929.
— Izkorišćavanje šuma — originalni udžbenik i priručnik, I. dio, Zgb. 1931.
— Iztraživanja o specifičnoj težini drveta i količini sirove smole vrste Pinus nigra Arn. i Pinus silvestris L. Izrađeno u zajednici sa prof. dr. B. **Šolajom.** G. Š. P. 1931.
— Tehnologija drveta — originalni udžbenik i priručnik Zgb. 1932.
— Recherches sur le gemmage du Pinus nigra Arn. et Pinus silvestris L. — Nancy 1932.
— Drvo kao građevni materijal — Građ. vjes. Zgb. 1933.
— Željeznički pragovi — Građ. vjes. Zagreb, 1933.
— Tehnika trgovine drvetom I dio — originalni udžbenik i priručnik, Zgb 1935.
— Tehnika trgovine drvetom II dio — originalni udžbenik i priučnik, Zgb. 1935.
— The methods of investigation the Quality of wood — Budapest 1936.
— Zur Frage der Bestandesqualität — Budapest 1936.
— Unification des methodes de recherches sur le gemmage, — Budapest 1936.
— Iztraživanja o tehnici smolarenja i o kemizmu smole vrsti Pinus nigra Arn. i Pinus silvestris L. — Izrađeno u zajednici sa prof. dr. B. Šolajom. G. Š. P, 1937.
— Die Kenntniss des Holzes und seiner Eigenschaften bei Römern — Forstwiss. Centralblatt, Berlin 1938.
— Metodološka istraživanja o čvrstoći cijepanja i cjepljivosti drveta — G. Š. P. 1940.
— Planmässige Untersuchungen über die Spaltfestigkeit und Spaltbarkeit des Holzes — »Holz als Robund Werkstoff« Berlin 1940.
— Untersuchungen über die Spaltbarkeit und ihren Zusammenhang mit dem Bau der Markstrahlen — »Holz als Roh-und Werkstoff« Berlin 1941.
— Istraživanja o čvrstoći cijepanja i njenoj zavisnosti sa gradom sržnih trakova — G. Š. P. 1942.
— Iztraživanja o čvrstoći cijepanja i njenoj zavisnosti od ravnine cijepanja i vlage drveta. G. Š. P. 1942.
— Untersuchungen über die Abhängigkeit der Spaltfestigkeit von der Spaltebene und vom Feuchtigkeistsgehalt — »Holz als Roh-und Werkstoff«, Berlin 1942.

M. Marinović: — Iskorišćivanje šuma u vlastitoj režiji — Zagreb 1923.

V. Mihaldžić: — Tablica za obračunavanje njemačke bačvarske duge — Bjelovar 1929.

Ž. Miletić: — Kvalifikacija drveta — Š. L. 1931.

N. Neidhardt: — O efektu trupljenja — Š. L. 1928.
— Pokušaj teorijsko-financijskog razmatranja o smolarenju — Š. L. 1930.
— Količina odpadaka pri obdjelavanju oblovine u merkantilne grede (Prilog teoriji drvenih greda) Š. L. 1929.
— Nomografija i prizmiranje trupaca — Š. L. 1935.

I. Isajev: — O značenju vlage u drvetu — Š. L. 1933.

I. Horvat: — O tehničkim svojstvima američkog jasena — Š. L. 1940.
— O naprezanju kod cijepanja — G. Š. P. 1940.
— Istraživanja o specifičnoj težini i utezanju slavonske hrastovine — G. Š. P. 1942.

PRIMJETBA: Osim ovdje navedenih razprava tiskano je u Šumarskom Listu od 1877.—1941. oko 100 razprava s područja izkorišćivanja šuma.

UREĐIVANJE ŠUMA

Šume se moraju shvatiti kao vječno nasljedno dobro naroda, kojem se ima valjano gospodariti, predajući ga budućem naraštaju u neumanjenoj vriednosti i u neoslabljenoj snazi proizvodnje. Sječom se ne smije iz šume uzimati više od prirasta, a pogotovo se ne smije naglom i golom sječom slabiti proizvodna snaga tla. Da se sve to postigne i osigura, mora se šuma urediti.

Šume obuhvaćaju prostrane zemljištne površine, a vrieme proizvodnje drva kao glavnog proizvoda šumske proizvodnje dugačko je, te traje 100 i više godina. Za ovako dugo vrieme proizvodnje, u toku kojega ulaze neprekidno prihodi, a izdaju se troškovi, potrebno je sastaviti osnovu gospodarenja.

Prema tome uređivanje šuma ima zadaću urediti šumu po prostoru i vremenu tako, da se postigne unapried utvrđeni cilj šumskog gospodarstva. Rad uređivanja šuma sastoji se u utvrđenju: kad je šumska sastojina postigla cilj gospodarenja, na kojem se mjestu ima drvo sjeći, koliko se drva može sjeći bilo na godinu ili za dulji razmak vremena, te kada će pojedini dielovi šume ponovo doći na red za sječu.

Sveukupni rezultati rada oko uređivanja šuma unašaju se u posebne knjige, koje čine šumsko-gospodarsku osnovu. Ova sadrži podatke, iz kojih se vidi, kako se do danas šumom gospodarilo, kakvo je stanje šume i kako će se njome gospodariti u budućnosti. Šumsko-gospodarska osnova predstavlja imovinu i temelj budućeg gospodarenja šumom za vrieme, koje obično traje 2 do 4 desetljeća. Nakon toga vremena provađa se revizija gospodarske osnove.

Metode i način rada, koje praktično uređivanje šuma treba primieniti u različitim šumama i šumskim gospodarstvima, daje n a u k a o u r e đ i v a n j u š u m a. Ona obrađuje i proučava teoretska i praktična pitanja šumskog gospodarstva te prati i utvrđuje, kako djeluju poduzete različite gospodarske mjere na razvoj šume i kojim se načinom i sredstvima mogu postići što veće koristi u danim prilikama, odnosno, kako bi se najbrže postigao postavljeni cilj šumskog gospodarstva.

R a z v o j n a u k e i p r a k s e u r e đ i v a n j a u H r v a t s k o j. S uređivanjem šuma i šumskog gospodarstva u Hrvatskoj počelo se istom u drugoj polovici XIX. stoljeća. Do tog vremena vršena je neuredna preborna sječa. Šume su se sjekle bez ikakva reda, a sjeklo se ponajviše u blizini prometnih sredstava (cesta, rieka i t. d.). U obzir su dolazile one vrste drveća i ona stabla, koja su bila časovito potrebna. Takav postupak doveo je šume do sve jačeg propadanja. Radi toga je već Marija Terezija izdala godine 1769. na hrvatskom jeziku zakon o čuvanju i zaštiti šuma. Međutim i tim zakonom, kao i drugim odredbama hrvatskog sabora nije se postigla željena svrha sačuvanja šuma. Stanje šuma bilo je iz godine u godinu sve gore, pogotovo, kad je došlo do izrade dužice za Francuzku i Njemačku. Velike množine naših vriednih i po čitavom svietu poznatih slavonskih šuma pale su žrtvom izradbe dužice, koja se izvozila u Francuzku Savom i Kupom do Karlovca, a odavle glasovitom Lujzinskom cestom do Rieke. U hrastovim šumama Podravine izrađivala se njemačka pintarska duga i izvozila Dravom i Dunavom do Passaua u Njemačku.

Osim navedenog treba spomenuti još i to, da je uprava Vojne krajine sjekla crnogorične šume Velebita, Velike i Male Kapele, te imala svoje stovarište u Sv. Jurju kod Senja.

Ovakvo stanje potrajalo je do godine 1850., kad je na temelju rada i kritika domaćih sinova i utemeljitelja prvog Hrvatskog šumarskog družtva F. Šporera, A. Tomića i D. Kosa tome donekle učinjen kraj. Osnivanjem prvog Hrvatskog šumarskog družtva godine 1846. (u krilu Gosp. družtva), zatim uvađanjem šumskog zakona austrijskog od 1852. u bansku Hrvatsku god. 1857., a u Vojnu krajinu 1860., te otvaranjem šumarskog učilišta u Križevcima 1860., shvatila se i uočila velika važnost i vriednost šuma, pa se donekle prestalo s njihovom bezobzirnom sječom i uništavanjem. U to vrieme pristupa se k prvom uređivanju šuma i organizaciji šumskog gospodarstva i šumarske nauke u Hrvatskoj.

Cjelokupna ondašnja nauka i praksa uređivanja šuma stoji pod utjecajem austrijskog odnosno njemačkog šumarstva, te se primjenjuju metode uređivanja šuma, koje su bile uvedene i u njemačkim zemljama.

Početni radovi oko uređivanja šuma pripadaju državnom šumarniku A. T o m i ć u (1803. do 1894.), prvom predsjedniku Hrvatsko-slavonskog šumarskog družtva. Kao velik rodoljub posvetio je on sve svoje sile radu oko podizanja šumskog gospodarstva Hrvatske odnosno Vojne krajine i uređivanju njezinih šuma. Osim praktičnog rada bavio se mnogo i teorijom pišući u »Šumarskom Listu« stručne članke. Zalagao se za njemačke nazore u šumarstvu. Poznata je u stručnim krugovima njegova metoda određivanja množine drva, koja se može godišnje sjeći, ili etata, koju je nazvao »racionalnim metodom uređivanja šumskog gospodarstva«.

Daljnji predstavnik tog pokoljenja bio je P a v l e B a r i š i ć (1848.—1908.), ravnatelj bivše petrovaradinske imovne občine. Pisao je i surađivao u pitanjima šumarstva i narodnog prirada u svim domaćim listovima, javnim glasilima, kao i u njemačkim, francuzkim, češkim i ruskim stručnim listovima. U šumarstvu naginjao je francuzkoj školi. U uređivanju šuma protivio se nizkim obhodnjama i nizkim šumama, koje su imale služiti samo proizvodnji ogrjevnog drveta, nego je težio za visokim obhodnjama u visokim šumama, kojima je svrha proizvodnja vriednog građevnog drveta. Mnogo se zalagao i izticao, da potrebe na ogrjevu pravoužitnika bivših imovnih obćina treba pokriti kupnjom privatnih šuma. O tim svojim idejama i nazorima pisao je razprave, promatrajući sve sa stajališta nauke i prakse. Treći predstavnik najstarijeg pokoljenja šumara, zaslužan za razvoj nauke i prakse uređivanja šuma u Hrvatskoj, bio je I v a n P a r t a š (1862.—1926.), profesor uređivanja šuma i računanja vriednosti šuma u Križevcima i u Šumarskoj akademiji u Zagrebu. U svom radu i predavanjima zastupa nove ideje iz tih nauka. Odgojio je mnogo izvrstnih šumarskih stručnjaka.

Na teoretskom i praktičnom području uređivanja šuma radi zdušno i A n t e K e r n (1863. do 1919.). Njegov teoretski i praktični rad odnosi se u glavnom na preborne šume. Bio je više godina urednik Šumarskog Lista, te tajnik i blagajnik Hrvatskog šumarskog družtva.

Vrlo zaslužan predstavnik najstarijeg pokoljenja šumara za razvoj nauke i prakse uređivanja šuma u Hrvatskoj bio je A n d r i j a B o r o š i ć (1865.—1909.), zemalj. šumarski nadzornik. Zastupao je ideje njemačkog šumarstva. Njegovom zaslugom uređene su prostrane šume nadbiskupije zagrebačke, prvostolnog kaptola zagrebačkog i biskupije đakovačke. Osim toga davao je smjernice za sastav šumsko-gospodarskih osnova šuma bivših imovnih obćina, zemljištnih zajednica i gradova. On je pisac poznatog »Naputka za sastav šumsko-gospodarstvenih osnova i programa« iz god. 1903. Surađivao je i pisao u Šumarskom Listu, a god. 1904. počeo je izdavati Hrvatski šumarsko-lovački kalendar.

Po smrti Borošića, kao priznanje za njegov rad na polju hrvatskog šumarstva, osnovalo je Hrvatsko-slavonsko šumarsko družtvo 1909. »Literarnu zakladu A. Borošića«.

U početku XX. vieka, a već po utrtim stazama najstarijeg pokoljenja nastavlja u daljnjem radu oko izgradnje nauke i prakse uređivanja šuma ondašnje pokoljenje šumara, koje je šu-

marstvo u Hrvatskoj podiglo na zamjernu visinu ravnu naprednim zapadnim državama. Uzrok uspjehu takvog rada leži u sve boljoj teoretskoj spremi šumara, koju oni dobivaju otvaranjem Šumarske akademije, koja god. 1919. postaje samostalni Gospodarsko-šumarski fakultet Hrvatskog sveučilišta.

Uređivanje šuma u Hrvatskoj u to vrieme vode u znanstvenom i praktičnom smjeru poznati šumarski stručnjaci: B. Hajek, J. Heckner, R. Kolibaš, Đ. Nenadić, A. Jovanovac, P. Manojlović, D. Wessely, R. Sarnavka, P. Rohr, M. Markić, J. Zubović i dr. Među napried iztaknutim ličnostima najznačajnije mjesto pripada dru Đuri Nenadiću, profesoru poljodjelsko-šumarskog fakulteta. Napisao je mnoge razprave iz područja uređivanja i računanja vriednosti šuma u domaćim i stranim časopisima. Izdao je nekoliko knjiga iz šumarske nauke. Njegovim zalaganjem, a u cilju, da nauka o uređivanju šuma pruži što veću korist hrvatskom šumarstvu, osnovan je Zavod za uređivanje šuma na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu.

U toku svoje djelatnosti borio se protiv prejakih sječa šuma upozoravajući na katastrofalne posljedice, koje mogu zbog toga nastati. Pisao je protiv prevelikog izvoza drva sa strane šumskih trgovaca i t. d. Na području praktičnog uređivanja šuma sudjelovao je dajući ideje i smjernice za taj rad, a ujedno uređujući i sam mnoge šume.

Velik je njegov rad na pedagožkom polju. Kao profesor šumarstva odgojio je mnogo naraštaja naših šumara naglašujući im potrebu ljubavi i poštenja u šumarskom zvanju, a osobito savjestnost rada iztičući, da šume Hrvatske predstavljaju blago od mnogo miliarda Kuna, kojima treba izpravno i zdušno gospodariti.

Njegove ideje i naučne nazore o uređivanju šuma usvajali su njegovi đaci. Mnogi od njih pod njegovim utjecajem posvetili su se specialno uređivanju šuma, a surađuju osim u praksi još i u nauci o uređivanju šuma. Među mnogim mladim šumarskim stručnjacima, koji rade na području uređivanja šuma, spominju se oni, koji su se javili u stručnim časopisima s razpravama, a to su: dr. Ž. Miletić, ing. S. Šurić, dr. R. Pipan, ing. I. Smilaj, ing. E. Antonijević, ing. S. Frančišković, dr. M. Plavšić i dr.

Osim domaćih šumarskih stručnjaka, koji su radili na izgradnji nauke i prakse uređivanja šuma u Hrvatskoj, potrebno je spomenuti, da su sudjelovali u tim radovima do svršetka prvog svjetskog rata i mnogi njemački, mađarski i češki šumari. Tako je s poviestnog stajališta važno iztaknuti, da je šume bivše gradiške imovne občine uredio i sastavio im gospodarsku osnovu god. 1874. glasoviti i po cielom svietu poznati profesor šumarstva u Tharandtu dr. M. R. Pressler.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

A. Tomić: — Normalni prihod i normalna drvna zaliha uređene šume — Š. L. 1877.
— Razjašnjenje ka rationalnoj metodi uređivanja šumskog gospodarstva — Š. L. 1883.

P. Barišić: — Nacrt za reviziju gospodarskih osnova — Š. L. 1896.

I. Partaš: — O razšestarenju na periodičke jednake sječivne površine — Š. L. 1897.

A. Kern: — Proučavanje drvne zalihe i prirasta u prebornoj šumi — Š. L. 1909.
— Praksa uređivanja šuma uobće, a kod zemljištnih zajednica napose, — Š. L. 1916. i 1917.

A. Borošić: — Naputak za sastav gospodarstvenih osnova i programa — Zgb. 1903.
— Revizija gospodarstvenih osnova — Š. L. 1903.

R. Kolibaš: — Tridesetgodišnjica hrvatskog naputka za sastav šumsko-gospodarstvenih osnova — Š. L. 1933.

Đ. Nenadić: — O proizvodnoj snazi šumarstva — Š. L. 1908.
— Problemi uređivanja šuma — Spomenica »Pola stoljeća šumarstva«, Zgb. 1926.
— Uređivanje šuma — Zgb. 1929.
— Iztraživanje o prirastu hrasta lužnjaka u šumi Žutici — G. Š. P. 1931.
— O prirastu nizkih šuma — G. Š. P. 1935.
— O posljedicama sušenja hrastovih šuma gradiške imovne občine G. Š. P. 1940.
— Austrijska kameralna taksa i njen 150-godišnji jubilej — Š. L. 1939.
— Osnovi šumarstva — Zgb. 1924., II. izdanje 1938.
— Šumarsko-lovački kalendar — od 1909., važan priručnik za praksu uređivanja šuma.

A. Jovanovac: — Važnost «normale« kod uređivanja prebornih šuma — Š. L. 1925.

P. Manojlović: — Uređenje preborne šume — Š. L. 1939

D. Veseli: — Upotreba austrijske kameralne takse za izračunavanje etata — Š. L. 1922.

Ž. Miletić: — Uređivanje državnih šuma — Š. L. 1924.
— O kontrolnim metodama uređivanja preborne šume — Zagreb 1926.
— Dinamika pokreta i razvoja dobnih razreda — Š. L. 1927.
— Iztraživanje o strukturi bukovih sastojina karaktera prašume — Š. L. 1930.

S. Šurić: — Preborne sječe u neuređenim prebornim šumama i šumama tipa prašume — Š. L. 1933.

E. Antonijević: — Pretvorbe bukovih sastojina prašumskog karaktera u sastojine uređenog prebornog gospodarenja — Š. L. 1935.

S. Frančišković: — Prilog proučavanju taksacionih elemenata u prebornim šumama — Š. L. 1938.

Ostali radovi iz uređivanja šuma, koji nisu navedeni, nalaze se u Šumarskom listu.

RAČUNANJE VRIEDNOSTI ŠUMA

Računanje vriednosti šuma uzko je povezano s uređivanjem šuma. Ono ima zadaću odrediti vriednost šume, njezinih sastavnih dielova i proizvoda u svrhe kupoprodaje, oporezivanja, odkupa služnosti, diobe i t. d., a u širem smislu utvrditi još i čisti prihod i unosnost (rentabilitet) šumskog gospodarstva. Sve metode rada i procjene pruža nauka o računanju vriednosti šuma.

Razvoj nauke o računanju vriednosti šuma u Hrvatskoj vezan je na osnivanje šumarskog učilišta u Križevcima god. 1860. Nastavnici učilišta D. Hlava, F. Kesterčanek i I. Partaš bili su prvi, koji su u Hrvatskoj načela ove nauke unašali u naše šumsko gospodarstvo.

Prva primjena počela je s utvrđivanjem šumskog čistog prihoda u svrhe oporezivanja, a to je bilo godine 1876. prigodom osnivanja katastra. Tada se kod nas javljaju i prve stručne razprave iz toga područja. U tim razpravama sudjeluje Hrvatsko-slavonsko šumarsko družtvo sa svojom spomenicom, kao i pojedini iztaknuti šumarski stručnjaci, a osobito Adolf Danhelovsky (1825.—1902.), Ante Tomić (1803.—1894.) i t. d.

Početkom XX. vieka proučavaju i bave se naukom o računanju vriednosti šuma, te njezinom primjenom na praksu u Hrvatskoj ovi poznati šumarski stručnjaci: B. Hajek, B. Kosović, Đ. Nenadić, S. Petrović, A. Lowasser, R. Sarnavka, J. Waszner i dr. Značajni radovi potječu od prof. dra Đ. Nenadića, te dra Alfreda Lowassera, koji u glavnom piše u njemačkim stručnim šumarskim časopisima.

Puštajući s vida nekoliko iznimaka, može se reći, da starije pokoljenje šumara, a osobito prof. dr. Đ. Nenadić podpunoma pristaje uz teoriju zemljištnog čistog prihoda, koja je na početku XX. vieka postignula vrhunac svoje moći i izgradnje.

Međutim posljednja dva desetljeća počinje ona gubiti svoju vriednost zbog nastalih novih priradnih prilika, te mlađe pokoljenje šumara, za razliku od starijeg, ne usvaja više podpunoma njene ideje. Pod utjecajem novih naziranja, koja su se pojavila u narodnom i posebničkom priradu, nastoji mlađe pokoljenje šumara unieti nove nazore i duh u nauku o računanju vriednosti šuma.

Predstavnici tog mlađeg pokoljenja hrvatskih šumara jesu: ing. S. Šurić, dr. R. Pipan, ing. S. Frančišković, dr. M. Plavšić i dr.

Znanstvena iztraživanja u Hrvatskoj kretala su se većinom u smjeru, da se pronađu najbolje i najizpravnije metode i načini procjene vriednosti šuma i njihovih sastavnih dielova šumskog zemljišta i sastojina. Za šume ne postoje t. zv. dnevne tržne ili prometne vriednosti i ciene, niti je moguća primjena troškovnih vriednosti, kao za mnoga druga gospodarska dobra. Zbog toga je bilo potrebno pronaći i izraditi što izpravnije metode, na osnovi kojih bi se mogla utvrditi vriednost šuma u svrhe kupoprodaje, oporezivanja imovine, diobe i t. d. Ta su pitanja iztraživali i obrađivali prof. dr. Đ. Nenadić, dr. R. Pipan i dr. M. Plavšić.

Među vrlo važne probleme nauke o računanju vriednosti šuma spada i utvrđivanje ciena šumskih proizvoda, u glavnom drva u cilju prodaje. Težkoće tog problema očituju se u tome, da se kod određivanja ciena drvu u šumi na panju ne mogu upotriebiti proizvodni troškovi drva, odnosno troškovne vriednosti, jer za proizvodnju drva zrelog za sječu potrebno je oko 100 godina, a to je preveliki razmak vremena za primjenu proizvodnih troškova (troškovnih vriednosti). Osim toga ovdje ne može doći u obzir niti prihodna vriednost i t. d. Dakle, za rješenje tog problema bilo je potrebno iznaći posebne metode procjene i rada, na temelju kojih će se moći utvrditi ciene drva na panju, koje će odgovarati stvarnom gospodarskom životu.

U tom cilju provađana su obsežna iztraživanja i napisane mnoge znanstvene razprave. Tim iztraživanjima bavili su se: ing. B. Kosović, dr. A. Lowasser, ing. J. Waszner, ing. S. Šurić, ing. R. Sarnavka i dr. R. Pipan.

Na kraju još spominjemo, da su posljednjih godina vršena iztraživanja o određivanju uspjeha šumskog gospodarstva (bilanciranje u šumskom gospodarstvu) i rentabilitetu šumskog gospodarstva, odnosno veličine ukamaćenja šumskih kapitala. Tim iztraživanjima bavio se prof. dr. Đ. Nenadić i dr. M. Plavšić.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

A. **Danhelovsky:** — Prinos poviesti šumskog katastra u Hrvatskoj i Slavoniji — 1884.
B. **Hajek:** — Prihodna vriednost šume — Š. L. 1918.
B. **Kosović:** — Izračunavanje ciene drva na panju — Š. L. 1916.
S. **Petrović:** — Postotak zrelosti — Š. L. 1917.
Đ. **Nenadić:** — Über die Rentabilität der Eichen-Hoch- und Niederwaldwirtschaft in Kroatien und Slavonien — München, 1908.
— Obračunavanje šteta učinjenih po divljači u šumi — Š. L. 1911.
— Računanje vriednosti šuma i šumska statika — Zgb. 1922.
— O produktivnim faktorima i rentabilitetu šumskog gospodarstva — Š. L. 1930.
— O suštini krize u trgovini drvom — Š. L. 1931.
— O posljedicama sušenja hrastovih šuma gradiške imovne općine — G. Š. P. 1940.
A. **Lowasser:** — Ustanovljenje šumske takse — Š. L. 1923.
— Računanje amortizacione tangente — Š. L. 1923.
— O postotku poduzetničkog dobitka — Š. L. 1924.
J. **Waszner:** — Kalkulacija šumske takse — Š. L. 1924.
— Poduzetnička dobit — Š. L. 1932.
R. **Sarnavka:** — Kalkulacija šumske takse i poduzetničke dobiti — Š. L. 1933.
S. **Šurić:** — Poduzetnička dobit — Š. L. 1922.
R. **Pipan:** — Utjecaj gospodarskog liberalizma na šume i šumarstvo — Š. L. 1932.
— Izračunavanje šumske takse — Š. L. 1935.
— Kapitalizam u šumarstvu — Š. L. 1938.
S. **Frančišković:** — Problem rentabilnosti gospodarenja u šumama visokog krša — Š. L. 1929.
M. **Plavšić:** — O novijoj kritici teorije zemljišnog čistog prihoda — Š. L. 1937.
— Oporezivanje šuma — Š. L. 1937.
— O bilanciranju i rentabilitetu šumskog gospodarstva — G. Š. P. 1940.

Ostali radovi iz računanja vriednosti šuma, koji nisu navedeni, nalaze se u Šumarskom Listu.

ŠUMSKO-GOSPODARSKA POLITIKA I UPRAVA ŠUMA

Šumsko-gospodarska politika kao znanost iztražuje sve one mjere, koje posredno ili neposredno treba poduzimati državna vlast, da osposobi šumsko gospodarstvo za trajno izpunjavanje njegovih zadataka prema narodnoj zajednici. Ti su zadatci mnogobrojni (važnost šume po kulturu naroda, kulturu tla i narodno gospodarstvo).

Kao samostalna znanost šumsko-gospodarska politika je još vrlo mlada; tek poslije svjetskog rata uvedena je kao posebna znanstvena disciplina na svima šumarskim visokoškolskim ustanovama.

Nauka o upravi šuma bavi se uređenjem šumske uprave, proučavajući put i način za najbolju organizaciju u osobnom i teritorialnom pogledu prema vrstama vlastničtva, obliku, veličini i sastavu šumskog posjeda. Nadalje ta nauka iztražuje elemente za takvu organizaciju poslovanja u šumskoj upravi, kraj kojeg će se udovoljiti načelima tehničke savršenosti i gos-

podarske racionalnosti. Uzko je povezana s obćom naukom o upravi, upravnom politikom, upravnim pravom, naukom o priradnom poslovanju i naukom o radu.

Na području šumsko-gospodarske politike i uprave šuma radio je u Hrvatskoj cio niz iztaknutih stručnjaka. Tako su poimence radili na zakonu o šumama: Balen, Marinović, Ružić, Ugrenović i dr.; na problemu krša Balen, Petračić, Premužić, Perušić, Ugrenović i dr.; na pitanju imovnih obćina Agić, Baranac, Kanoti, Markić, Perušić i dr.; na pitanju uređenja zemljištnih zajednica Grünwald, Krbek, Perušić i drugi; na ostalim područjima Beltram, Kauders, Marinović, Miletić, Matijašević, Miklau, Nenadić, Neidhardt, Pipan, Piškorić, Rohr, Sarnavka, Šerbetić, Španović, Vajda i dr.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu predaje šumsko-gospodarsku politiku i upravu šuma ministar narodnog gospodarstva sveuč. prof. dr. ing. Josip Balen.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

Balen-Sagadin: — Zakon o šumama — Zgb. 1930.

I. Krbek: — Zemljištna zajednica — Zgb. 1922.

M. Marinović: — Iskorišćavanje državnih šuma u vlastitoj režiji 1922.
— Načela šumarske organizacije u našoj državi — Š. L., Zgb, 1922.
— Pred osnutkom zavoda za šumarske pokuse — Jug. Njiva 1921. Zgb.
— Studij šumarstva u našoj državi — E. 1924. Zgb.
— Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih proizvoda Bgd 1925.
— Statistika šuma Kralj. S. H. S. — Bgd. 1927.
— Influance du cours des changes sur l'exportation de nos produits forestiers — Révue économique 1927.
— Cosidération sur les Statistiques des exportation des produits forestiers 1931. — R. e. 1931.
— Državne šume — E. 1927.
— Suvremeni problemi šumsko privredne politike — E. 1930.
— Naša izvozna trgovina drvetom i njezine potrebe — Š. L. 1929.
— Naše šumarstvo — Prikaz šumskog prirada u Zborniku S. H. S. 1929.
— Economie forestiere dans le Royaume des S. C. S. »Bankastvo« 1929.
— Kriza u šumskoj privredi i mogućnost njenog liečenja »Narodna šuma« 1932.
— Šume i šumska privreda balkanskih zemalja — U izd. Balkanskog instituta »Knjiga o Balkanu« 1936.
— Die Förderung des Genossenschaftswesens in der Forstwirtschaft mit besonderer Berücksichtigung der bisherigen Gesetzgebung.
— Economicky vyznam dreva — Predavanje održano u Pragu po pozivu Čehoslov. zemljodjelske akademije. Vestnik, Čsl. Akad. zemedel. 1936, Prag.
— Die Forstwirtschaftsgeographie und ihre Bedeutung für die forstliche Wissenschaft und Praxis — Referat održan na II. Međunar. šum. kongresu u Budimpešti 1936. Budapest.
— Racionalizacija rada i šumska privreda — Matica rada 1937. Bgd.
— Privredni značaj lova u Jugoslaviji — 1937. Bgd.
— Šumsko-privredna geografija — Bgd. 1935. (612 str.).
— Osnovi nauke o upravi šumama I. dio — Bgd. 1939.
— Naše šume — »Kolo« Matice Hrvatske, Zgb. 1942.
— Aufgaben der Forstwirtschaftspolitik in Kroatien — Intersylva 1942. Berlin.

M. Markić: — O imovnim općinama — Zgb 1938.

Ž. Miletić: — Savremeni problemi uprave državnih šuma — Š. L. 1937, Zgb.

A. Perušić: — Krajiške imovne općine i pitanje njihove reorganizacije — Hrv. Pokret, Zgb 1914.
— Javni interes u našem šumskom zakonodavstvu — Š. L. Zgb, 1934.
— Komunalne šume u Jugoslaviji — Š. L. Zgb, 1937.
— Oko kreiranja ličke imovne općine — Š. L. Zgb, 1940.
— Iz naše šumarske politike — Š. L. Zgb, 1940.

A. Ružić: — Zakon o šumama — Ljubljana 1923.

A. Ugrenović: — Misli vodilje naše šumarske politike — Š. L. 1921. Zgb.
— Agrarna reforma i šume — Š. L. 1921. Zgb.
— Popularizovanje šumarstva — Š. L. 1922. Zgb.
— Šumarsko-politička osnovica zakona o šumama — Ljubljana 1923.
— Iz istorije našeg šumarstva — Zagreb 1926.
— La legislation forestiere de la Yougoslavie — Rome 1926.
— Šumarsko zakonodavstvo Jugoslavije — »Pola stoljeća šumarstva«, Zagreb 1926.
— Kuda brodimo? Š. L. 1927. Zgb.
— Jadi naše šumarske privrede — Š. L. 1927. Zgb.
— Privredno zakonodavstvo i srtučnjačka suradnja — Š. L. 1927. Zgb.
— Privredno zakonodavstvo i stručnjačka suradnja — Š. L. 1927. Zgb.
— Naša šumarska politika — Š. L. 1927. Zgb.
— Zar likvidacija šumarstva — Š. L. 1927. Zgb
— Privredni savjet — bez šumarstva — Š. L. 1927. Zgb.
— Le Karst au point de vue de la politique et de la legislation forestiere — Zgb. 1928.
— Zakoni i propisi o šumama i pilanama — Zgb, 1930.
— Les forets privées et l'état — Paris 1931.
— L'activitaté forestiere francaise dans les provinces illyriennes — Zgb 1938.
— Forstpolitik Jugoslawiens — Internat. Holzmarkt, Wien 1939.

5. TEHNIČKE ZNANOSTI U ODNOSU NA POLJODJELSTVO I ŠUMARSTVO

GEODEZIJA

Geodezija je nauka, koja se bavi mjerenjem zemljišta.

Najstariju knjigu iz te nauke na hrvatskom jeziku napisao je prvi nastavnik toga predmeta na Gosp. šum. učilištu križevačkom dr. Vj. Köröskeny god. 1874. Drugi tiskani učevnik izdao je tamošnji nastavnik ing. Kružić.

God. 1898. šumarska je nastava iz Križevaca prenesena na Šum. akademiju u Zagreb. Kao profesor geodezije izticao se je na toj ustanovi napose ing. Vinko Hlavinka, koji je napisao učevnik u tri diela.

Od god. 1908. do 1920. postojao je na Šum. akademiji i poseban Geodetski tečaj za izobrazbu čisto geod. stručnjaka.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu postoji Kabinet za geodeziju. Prvi predstojnik bio je sveuč. prof. ing. Pavao Horvat, osobito zaslužan za agrarne operacije (komasacije) u Hrvatskoj. Sadašnji predstojnik sveuč. prof. dr. Nikola Neidhardt bavi se napose iztraživanjem upotrebe i točnosti busole u šumarstvu.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

Vj. Köröskeny: — Geodäsija — Zgb. 1874.

V. Hlavinka: — Geodezija — drugo izdanje, Zgb. 1911. lit.

F. Kružić: — Niža geodezija — Zgb. 1911.

P. Horvat: — Niža geodezija — lit., Zgb. 1933.

N. Neidhardt: — Trokut najboljeg oblika kod osnovnih triangulacija — Š. L. 1934.
— Srednja transverzalna odstupanja u ispruženim busolnim vlacima — Š. L. 1937.

— Upliv varijacija magnetske deklinacije na ispružene busolne vlakove — Š. L. 1939.
— Izravnanje ispruženih busolnih vlakova — Š. L. 1940.
— Geodetski instrumenti u starom vijeku — Š. L. 1940.
— Računanje koordinatnih razlika kao i nekih drugih izraza logaritmičkim računalom — Š. L. 1941.
— Povećanje točnosti busolnih vlakova — Š. L. 1941.
— Aproksimacija dozvoljenih odstupanja kod izravnog mjerenja duljina poligonskih stranica — Geodetski List, Zagreb 1941.
— Prilozi poznavanju tromosti busole — G. Š. P. 1942.
— Prilog teoriji logaritmičkog računala — G. Š. P. 1942.
— Osnovi geodezije I.; Uvod, elementarne sprave i male izmjere (lancem i prizmom) — lit., Zgb. 1941.
— Osnovi godezije II.; Optičko mjerenje duljina i mjerenje kuteva — lit., Zgb. 1942.
— Prvi tiskani udžbenik iz geodezije na hrvatskom jeziku — H. D. I. 1942.
— Magnetska deklinacija i njena kolebanja — H.D.I. 1942.
— Izpitivanje optičkog centriranja — H. D. I. 1942.

VODNO GRADITELJSTVO

Izpituje probleme vodnog graditeljstva, koji su važni za poljsko i šumsko gospodarstvo. To su ukratko odvodnje i natapanja zemljišta te uređivanje bujica. Prije osnutka Gospodarsko-šumarskog fakulteta jedan se dio toga predmeta predavao na Gospodarskom učilištu u Križevcima, a jedan na Šumarskoj akademiji u Zagrebu. Kad je otvoren Gospodarsko-šumarski fakultet, uzpostavljena je za taj cieli predmet posebna profesorska stolica, a s vremenom je zasnovan i zavod, koji još nije podpuno izgrađen. Učitelj toga predmeta na fakultetu i predstojnik zavoda je sveuč. prof. ing. V i k t o r S e t i n s k i, koji je izveo novu nauku o drenažama.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

SETINSKI ing. V.: O određivanju pada kod uređivanja bujica — »Pola stoljeća šumarstva« — Zgb. 1926.;
— Neue Grundlagen der Lehre über Dränungen — Zgb. 1930.;
— Meine Drängrundlagen und das Gesetz von Darcy — «Bodenkundliche Vorschungen«, Berlin 1035.;
— Neue Formeln zur Berechnung der Ergiebigkeit der Brunnen — «Das Gas- und Wasserfach«, München und Berlin 1937.;
— Značenje i važnost gospodarskih melioracija — Gospodarska Sloga, Zagreb 1939.
U tisku se nalazi knjiga »Vodno graditeljstvo u poljodjelstvu i šumarstvu«.

GOSPODARSKO I ŠUMARSKO STROJARSTVO

Prvi predstojnik zavoda za gospodarsko i šumarsko strojarstvo na poljodjelsko-šumarskom fakultetu u Zagrebu je sveuč. profesor ing. Raimond F a n t o n i. U zavodu se izpituju, proučavaju i rišu gospodarski strojevi i strojevi za pilane. Napose se iztiče: 1. da su provedena iztraživanja utjecaja brzine gibanja strojeva na obrađivanje tla. To su prva takva iztraživanja ne samo u Hrvatskoj već i uobće. O rezultatima, koje je objavio prof. R. Fantoni, povela se razprava u svjetskoj stručnoj literaturi. 2. da je iztražen rotacioni obrađivač tla (freza) na drugom temelju, nego je to prije učinjeno i da su nađeni drugi rezultati.

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

FANTOVIĆ prof. ing. R.: Pogonski strojevi za industriju i obrt — »Narodno Bogatstvo«, Zagreb, 1924.
— Strojni plugovi — «Poljoprivredni Glasnik«, Novi Sad, 1926.
— Einfluss der Bewegungsgeschwindigkeit des Pfluges auf das Ackern — «Fortschritte der Landwirtschaft«, Wien und Berlin, 1927.
— Knjiga «Gospodarsko Strojarstvo« — Zgb. 1929. To je prva knjiga cijelokupnog gospodarskog strojarstva u Hrvatskoj.
— Influenza della velocita d' avanzamento sul lavoro dell aratro e strumenti affini nel terreno — »L industria«, Milano, 1930.
— Einfluss der Bewegungsgeschwindigkeit auf die Arbeit des Pluges und anderer Geräte, welche ihre Arbeit sich am Boden bewegend verrichten «Fortschritte der Landwirtschaft«, Wien und Berlin, 1931.
— Plug sa pomičnim ralom - patent od 1. I. 1932. br. 8933.
— Bewegungsgeschwindigket der Pflüge — »Technik in der Landwirtschaft«, Berlin, 1934.
— Novi studi sugli effetti delle diverse velocita d aratura — «L Industria«, Milano, 1934.
— Motori za pogon alkoholom — patent od 1. I. 1936. broj 11951.
— L' aratro e la fresatrice — »La Rivista di Meccanica Agraria« Roma, 937.
— Le travail de la Charrue et de la Sou-Soleuse Combinnes et son Effet sur la struture du Sol — «Bulletin Mensuel de Renseignement Technique«, Roma, 1938.
— Gubitci kod vršenja žita — P. N. S. 1940.
— Širina i dubljina oranja plugom — «Gosp. Glasnik«, Zagreb, 1941.
— Pilci — Š. L. 1942.
— Vertikalne Jarmače Š. L. 1942.

GRADNJA ŠUMSKIH PROMETNIH SREDSTAVA

Nauka o gradnji šumskih prometnih sredstava obuhvaća iztraživanja na terenu i u zavodu, obrađuje iztraženo gradivo, te konačno rješava teoretska konstruktivna, prometna i druga tehnička kao i ekonomska i komercialna pitanja u svezi s gradnjom i uzdržavanjem šumskih prometnih sredstava svih vrsta, zajedno s odvijanjem prometa na njima. Ona je grana ili dio obćenite nauke o prometu i o prometnim sredstvima, te se osobito bavi sredstvima prometanja, kao što su: v o d e n i p u t o v i (plavljenje i splavarenje); p o z e m n i p u t o v i (klizine, čekrci i uzpinjače, ceste i šumske željeznice); n a d z e m n i p u t o v i (drvena, metalna i vodena točila); u z d u š n i p u t o v i (žična točila, žične željeznice), i to ne samo pojedinačno, kao što je slučaj, kad se radi o glavnom izvoznom putu, nego i s čitavom mrežom i najzgodnijom kombinacijom takvih putova, kad se radi o otvaranju većih šumskih kompleksa. Pri tom dolazi u prvom redu proučavanje i poznavanje građevinsko-tehničkih elemenata, od kojih se sastoje takvi putovi, s osobitim obzirom na prilike i potrebe šume. Kako je svako prometanje skopčano s potroškom energije, k ovome pridolazi proučavanje sa šumsko-gospodarskog gledišta najzgodnijih za prometanje potrebnih energija i njihovih vrela. Zatim proučavanje mo-

gućnosti u izkorišćivanju tih energija ne samo u prometne svrhe, nego i u drugu koju svrhu u svezi s izkorišćivanjem šuma, kao što je na primjer sortiranje i priređivanje dopremljene robe. Sa svakim prometanjem skopčana mehanizacija rada i upotreba u tu svrhu zgodnih strojeva ne zavisi samo o šumi, o šumskom tlu, nego i o socialnim i radničkim prilikama kraja, u kome se šuma nalazi. I tim pitanjima obraća potrebnu pažnju.

Kako je svako izkorišćivanje vezano s novčanim efektom, od velikog je praktičnog značenja proučavanje svih komercialnih pitanja u svezi s izgradnjom i uzdržavanjem šumskih prometnih sredstava i odvijanjem prometa na njima. U prvom redu tu dolazi proučavanje potrebnih količina radnja i materiala za izvedenje pojedinih elemenata kao i cjelina, koje ti elementi sačinjavaju, zatim uzpoređivanje dakle i proučavanje novčanog efekta raznih prometnih žila ne samo s gledišta izgradnje, nego i s gledišta uzdržavanja i prometanja. Pri tom poslu ne nastoji se samo usavršiti ono, što je već do sada pronađeno i stvoreno na ovom području, nego se nastoje pronaći i novi načini te utrti novi putovi.

Šumska prometna sredstva mnogo zavise o geografskim i klimatskim, orografskim i hridrografskim, socialnim i kulturnim prilikama krajeva, u kojima se šume nalaze. Jedno obilježje imaju takva sredstva na pr. u nordijsko-skandinavskom, drugo u alpskom, a treće u našem kraškom području i t. d. U Americi na primjer, radi ekonomičnosti rada, a uz izvrstno razvijenu industriju, forsira se mehaniziranje i racionaliziranje svakog posla tako, da se sa strojevima i obara šuma, a šumski proizvodi pribiru i dopremaju i do sporednih prometnih sredstava mehaničkim putem. Naše prilike, do stanovitih granica, ograničuju mehaniziranje ovakvih poslova, ne samo poradi dovoljne radne snage i socialnih potreba u svezi s njom, nego naprosto poradi boljeg novčanog efekta. Naša država i naši ljudi, naši krajevi i naše podneblje, naša kultura i dosadašnja djela na tom polju zacielo imaju također nešto svoje specifično, nešto, što svim tim prilikama ponajbolje odgovara i što treba da je putokaz u daljnjem radu na ovom području kulturnog stvaranja. Proučavanje svih tih prilika, sabiranje podataka na terenu, snimanje dosad izvedenih djela i radova po svim krajevima naše države s jedne strane, s druge strane: kritično obrađivanje ovako sabranog gradiva te dotjerivanje ovako sakupljene materije po strogo naučnim metodama bila bi zadaća naučnih radnika na polju ovog kulturnog rada u našoj novo uzkrsloj državi. Tako bi i ova grana nauke dobila naš autohtoni značaj, našu stručnu literaturu, a oni, koji bi se koristili rezultatima ovakvog rada, nalazili bi u njem ono, što im u životu doista treba.

Nauka o gradnji šumskih prometnih sredstava novijeg je podrietla. Nastala je u 19. vieku u stoljeću strojeva, tvornica i obćeg prosvjećivanja, kad je poradi tih prilika uvelike porasla potražnja za šumskim proizvodima. Brzo se pojavi i potreba za teoretski izobraženim te vještim stručnjacima, pogotovo, kad se je uvidjelo, da bezpuće uništava šumu, a novac, uložen u svrsishodno izgrađena prometna sredstva, da se brzo izplaćuje. Nikoše katedre, negdje prije, negdje poslije. Tako i kod nas, u novije doba još i poradi posebnih prilika. Do nedavna naime bavili su se tim poslom, t. j. izgradnjom šumskih transportnih sredstava, te eksploatacijom dozrelih šumskih proizvoda gotovo izključivo stanoviti poduzetnici i privatna poduzeća, koja su imala u vidu samo svoju korist i probitak. Gotovo čitava žetva — izkorišćivanje dozrele šume — bila je u njihovim rukama i u njihovom džepu, ne samo na obću štetu, nego često i na štetu uzgoja novih i mladih sastojina. Kao drugdje, tako i kod nas pod pritiskom tih prilika, da žanju oni, koji su sijali. Za takav posao nije dovoljna samo dobra volja, nego je potrebna i stručna izobrazba. Tako je sa šumarskom akademijom godine 1898. osnovana i katedra za ovu disciplinu u nas. Prvi nastavnik bijaše ing. Vinko Hlavinka (od god. 1899.—1919.), zatim redom: ing. Pavao Horvat (od god. 1919.—1926.), ing J. Wessely (ljetni semestar 1925.-26.) i najzad ing. Stanko Flögl (od god. 1926. do danas).

VAŽNIJE PUBLIKACIJE

V. Hlavinka: — Gradnja cesta i željeznica — litgr., Zagreb, 1906.

L. Heisinger: — Armirani beton i njegova uporaba u šumskom gospodarstvu — Š. L. 1917.
— O podizanju i proširenju tračnica na zavojima stabilnih šumskih željeznica — Š. L. 1918.

Ž. Miletić i M. Marinović: — Izgradnja šumskih prometila — Š. L. 1922.

J. Sztehlo: — Vršna obratnica kod šumskih željeznica — Š. L. 1922.

D. Polaček: — Saobraćajna sredstva i šumske zgrade u državnim šumama Gorskog Kotara — Š. L. 1928.

J. Mihevc: — O regulaciji trenja kod odpreme deblovine i trupaca u drvenom točilu — Š. L. 1931.

S. Filipović: — Taljuge vozila za drva — Š. L. 1931.

I. Klemenčić: — Optimalna gustoća šumskih prometala — Sarajevo, 1939. D. P. Dozet.

S. Flögl: — Šumska prometala — Spomenica »Pola stoljeća šumarstva«, Zagreb 1926.
— Klizanje u luku kružnice — teh. List, 1928.
— Prilog teoriji klizina — G. Sv. 1929.
— O putoklizini u krivulji — G. Š. P. 1931.
— Das Riesweg — Längenprofil — »Tharandter forstliches Jahrbuch« No 8. Berlin 1934.
— O utjecaju zraka na otpor šumskih klizina — G. Š. P. 1935.
— Linija klizini jednolične brzine — G. Š. P. 1935.
— Građevna mehanika — Ltgr. 1931.
— Šumska pometala — I. izdanje Litgr. 1928.
— Šumska prometna sredstva — 2. izdanje I. dio Putovi i željeznice. Litgr. 1933., 2. Dio »Klizanje, plavljenje i žičare«.
— Šumska prometna sredstva — 3. izdanje. — I. dio 1. svezak »Gradnja objekata«, Ltgr. 1938. I. dio 2. svezak »Gradnja putova i željeznica«. Ltgr. 1941.
— Konstrukcija gradijante ceste ili puta najvećeg uspona — Teh. vj. 1942.

JEZIKOSLOVLJE

Napisao prof. dr. ANTUN MAYER

1. Početci znanosti o jeziku
2. Klasična filologija
3. Germanistika
4. Romanistika
5. Poredbena gramatska indoeuropskih jezika

1. POČETCI ZNANOSTI O JEZIKU

S prvim početcima književnosti uporedo javljaju se često i početci znanosti o jeziku. To je i razumljivo, jer se već prvim piscima nametnulo pitanje, kako će bilježiti glasove nepoznate klasičnim jezicima, kojih su se alfabeti upotriebili i za ostale europske jezike. U daljem razvoju književnosti, čim ova prekorači uzke granice jednog narječja, nastaje i pitanje književnog jezika, jer pisci žele, da se njihova djela razumiju na čitavom jezičnom području. Kasnije se pišu i gramatike, dakako u praktične svrhe, bilo za školu bilo da stranci nauče jezik, kao što je Isusovac Bartul Kašić god. 1604. napisao gramatiku hrvatskog jezika, po kojoj bi članovi njegov družbe naučili jezik u svrhu obraćenja shizmatika. Ali premda ova gramatika ima taj misionarski, dakle skroz praktički cilj, nalazimo u njoj mnogo spoznaja, koje smo navikli pripisivati drugima. Kašić kao čakavac iz Paga nije, istina, znao razlikovati štokavskih akcenata, kao što su to neki mislili, ali je ipak drugi Hrvat, i to Šime Starčević, bio prvi, koji je god. 1812. u svojoj »Novoj ričoslovici iliričkoj«, tiskanoj u Trstu, jasno razlikovao sva četiri naglaska još prije Vuka, kojemu se obično to pripisuje.

Ali ne samo u tome, nego uobće vladaju nepovoljne prilike po Hrvate u prvoj polovici 19. vieka, kad je nastajala znanstvena lingvistika. Vuk Stefanović Karadžić, skupivši narodne pjesme ne samo u srbskim, nego i u hrvatskim krajevima, izdao ih je ipak samo pod srbskim imenom, pa kako je svojom Srbskom gramatikom (1814. i 1818.) pružio učenjacima mogućnost, da nauče jezik, te stekao nesumnjivih zasluga i za svoj narod, utemeljivši književnost na narodnom jeziku, koju Srbi dotad nisu imali, i za znanost, razširio je i značenje srbskog imena. To se mora posebno iztaknuti, jer prva narodna pjesma, koja je zaslugom Talijana Fortisa, a osobito majstorskim prievodom najvećeg njemačkog pjesnika Goethea, četvrt vieka prije pojave Vukove ušla u europsku književnost, bila je hrvatska Hasanaginica, koja je kod Vuka dakako srbska.

Druga nepovoljna okolnost bila je u tome, što je utemeljitelj slavistike Miklošič kao Slovenac i previše sklon, da i na polju znanosti podupre presizanja svoga naroda. Kao što je za starobugarski (staroslavenski) jezik postavio panonsku hipotezu, tvrdeći, da se tu radi o jeziku starih Slovenaca, tako je i sve kajkavce svojatao za Slovence: po njemu kajkavci govore tobože slovenskim narječjem, tvrdnja, koju je u 35. svezku »Rada« ponovio Valjavec. S druge je strane sve štokavce smatrao Srbima i stoga ubrajao u srbske spomenike i dubrovačke i redom sve bosanske. Pri takvom stanovištu, koje su zastupali Miklošič i Vuk, ljudi ugledni u čitavoj Europi, nije čudo, da se hrvatsko štokavsko područje u lingvistici stalo pribrajati srbskom, ostavljajući Hrvatima samo danas neznatno čakavsko područje. Izpravnije shvaćanje o hrvatskom imenu s obzirom na štokavce i kajkavce očitovalo se ipak donekle u znamenitoga srbskoga filologa Daničića, koji je svoje »Oblike srpskog jezika« (taj naslov stoji još na 7. izdanju u Beogradu 1874.) u Zagrebu izdao god. 1872. u 6. izdanju pod naslovom »Oblici srpskoga ili hrvatskoga jezika«, a u 8. izdanju kao »Oblike hrvatskoga ili srpskoga jezika« — slično i »Istoriju oblika«, »Osnove« i Korijene« — pošto je već prije bio primoran odbaciti Vukov ekskluzivizam. Uza sve to događa se još danas, da se hrvatski citati u nekim stručnim lingvističkim djelima i razpravama označuju samo kao srbski.

Ista se pitanja, naime o pravopisu i o književnom jeziku, postavljaju i kod ilirskog preporoda. Ljudevit Gaj uveo je novi pravopis na etimoložkoj osnovi, a štokavski iekavski govor, kojim se govori u Hercegovini, proglasio je hrvatskim književnim jezikom. Isto je narječje Vuk i kod Srba uveo kao književni jezik, dakako s ćirilicom i fonetskim pravopisom. Godine 1850. dođe pače do književnog dogovora u Beču među nekim Hrvatima i Srbima, koje je išlo za kulturnim ujedinjenjem. Ali se iekavski govor nije mogao kod Srba održati, jer su doskora počeli sve više pisati ekavštinom, dok je nisu zadnjih godina 19. vieka proglasili svojim književnim jezikom, pa su na tom stanovištu i pod bivšom državom ne samo uztrajali, nego i pokušali iztisnuti iekavsko narječje.

Kod hrvatskih je »Iliraca« kao poznavalac jezika slovio osobito V. Babukić. Ali se i kod njih naskoro pojavilo nezadovoljstvo s književnim jezikom, kakav su stvorili Gaj i njegovi suradnici. Dok je to rješenje više odgovaralo stanju, kakvo postoji kod Talijana, kod kojih je također jedno jedino narječje, i to toskansko, proglašeno književnim jezikom, zastupao je F. Kurelac mišljenje, da za književni jezik ne smije služiti jedno narječje, nego da on ima biti sinteza raznih narječja, kao što je to kod Niemaca. Srednji put odabrao je malo zatim najznamenitiji predstavnik starije zagrebačke gramatičke škole, Adolfo Veber Tkalčević, koji je doduše priznao hercegovačko narječje književnim jezikom, ali je dopuštao, da se ono, što je potrebno, može uzimati i iz čakavskog i

kajkavskog govora, a osobito i iz starih pisaca hrvatskih.

Godine 1866. osnovana je naime »Akademija znanosti i umjetnosti«, koja je odmah počela izdavati »Stare pisce hrvatske«, u prvom redu dubrovačke, dajući time ne samo poviesti književnosti, nego i nauci o jeziku golemo gradivo za proučavanje. Uporedo s »Piscima« izlaze u Akademijinu »Radu« brojne lingvističke, osobito dialektoložke radnje.

Ali šestdesetih godina prošlog vieka nastupa u Zagrebu mladi slavist Vatroslav Jagić Nezadovoljan tadašnjim političkim prilikama, ostavi god. 1871. domovinu. U Rusiji, Njemačkoj i Austriji razvi veliku djelatnost na znanstvenom polju i postane najznamenitijim predstavnikom slavistike svog doba. Nema područja te nauke, kojim se on nije pozabavio, osobito u časopisu »Archiv für slavische Philologie«, koji je on pokrenuo u Berlinu kod glasovitog nakladnika Weidmanna, i koji je izdavao do svoje smrti; iza toga je naskoro prestao izlaziti. Većih djela nije napisao, nego tek u svojoj starosti; tu treba spomenuti osobito djelo »Zur Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache (1913.), u kojem je konačno riešio neke zablude u svezi s postanjem crkveno-slavenskoga jezika, pošto je već prije razpravio i pitanje glagoljskoga pisma. U pogledu književnog jezika zastupao je jedinstvo jezika sa Srbima, pa time i teoriju jednog naroda s dva imena. Kako je u Europi kao slavist stekao ogroman ugled, morao se taj odraziti i u Hrvatskoj samoj i u pitanju književnog jezika. Uz Jagićeve nazore pristanu Armin Pavić, iako je bio u prvom redu književni povjestničar, pa Divković i Broz. Broz je izradio novi fonetski pravopis, koji je god. 1892. uveden u hrvatske škole namjesto etimoložkoga, kako ga je zastupao Veber. Broz je u družtvu s Ivekovićem sastavio »Rječnik hrvatskog jezika god. 1901., koji je zacielo najbolji među priručnim, ali u glavnome stoji na temelju Vukova Rječnika, Vukovih i Daničićevih djela, obuhvaćajući samo neznatno starije hrvatske pisce. Isto stanovište zauzima i najznamenitiji slavist mlađe zagrebačke škole, Tomo Maretić, izrazivši ga najbolje u svojoj »Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga jezika« (1899.). To je bez dvojbe najbolja hrvatska gramatika; njezina mana nije toliko u tome, što nije naučna ili historična, već samo opisna, nego joj je mnogo veći nedostatak, što joj je podloga preuzka, pa je to zapravo gramatika Vukova i Daničićeva jezika. Drugo izdanje (1931.) zaostaje još za prvim. Drugi znameniti rad, kojemu je Maretić posvetio svoj život, jest Akademijin »Rječnik«, ogromno djelo, koje je počelo izlaziti god. 1880., a dosad doprlo do rieči »provrtotina«. Ono služi u prvom redu znanstvenim svrhama, jer ima po uzoru velikih rječnika drugih naroda sadržavati svaku rieč i pratiti je od njezine prve pojave u književnim spomenicima do današnjice. Zasnovao ga je Daničić, a uređivao iza njega Valjavec, pa Budmani, a od god. 1907. (od rieči »maslo«) Maretić do svoje smrti. Moramo se diviti Maretićevoj uređivačkoj marljivosti, osobito kad uvažimo, da je najveći dio tog posla skoro sam bez pomoći obavljao. Akademijski rječnik djelo je takvo, da bez njegove cjeline ne može biti podpune nauke o hrvatskom jeziku. Brojni su gramatički radovi Maretićevi, u kojima se bavio naglaskom, pa starijim piscima, te su važni prilozi historičkoj gramatici hrvatskog jezika. Napokon ćemo spomenuti Maretićeve prievode iz staroklasičnih i iz staroindijske književnosti. Napokon ide Maretića zasluga, da je kao profesor slavenske filologije na Hrvatskom sveučilištu odgojio niz vrstnih slavista i tako pridonio mnogo procvatu slavistike u Hrvatskoj pri kraju prošlog i na početku sadašnjeg stoljeća.

Sve se grane slavistike gaje. Iztraživanjem staroslavenskih spomenika bavio se L. Geitler, prvi profesor poredbene slavenske filologije na našem sveučilištu; on je uz to dao važne priloge proučavanju litavskoga, koji je među indoeuropskim jezicima najbliži slavenskima. Staroslavenskim se zatim bavio S. Bosanac, pa J. Hamm, a glagoljicom napose skup filologa iz Primorja, među kojima treba spomenuti Crnčića, Volarića, Parčića i Milčetića. Godine 1902. osnovana je u Krku i »Staroslavenska akademija« za proučavanje hrvatskog glagolizma. Milčetić je uz izdanja nekih glagoljskih tekstova priredio i »Hrvatsku glagoljsku bibliografiju« (Starine, knj. 33., 1911.), kojom je omogućio dalje proučavanje glagoljskih spomenika. U njihovo proučavanje ušao je sa svestranim razumievanjem slavist S. Ivšić, koji je niz glagoljskih spomenika uzorno izdao i obradio našavši u njima dotad neslućene izvore i uglede.

U središtu zanimanja stoji rad oko književnog jezika, njegove čistoće i pravopisa. Poviest hrvatskog pravopisa napisao je Maretić, a D. Boranić je izdao nekoliko dotjeranih izdanja Brozova Pravopisa. Poviešću hrvatske leksikografije bavio se V. Dukat. Izlaženje Akademijskog rječnika pratio je važnim kritičkim napomenama S. Bosanac. I razni stručni rječnici obogatili su književni jezik; između njih treba posebno iztaknuti »Prinose za hrvatski pravnopoviestni rječnik« Vl. Mažuranića. Proučavanje leksičkog blaga dovodi do težnje za čistoćom jezika, do borbe proti raznim barbarizmima. Tome su se poslu posvetili Vatroslav Rožić, Nikola Andrić, a i Maretić, osobito u »Jezičnom savjetniku«. Obće je zato nastojanje, da se prouče vrela književnog jezika, a to su narodni govor u sadašnjosti te u prošlosti, kako nam je sačuvan kod starih pisaca. Trud uložen od književnih povjestničara oko izdavanja tih pisaca, koristio je dakle uvelike i izučavanju jezika.

U samu lingvistiku ide i izučavanje narječja. Jako je unapriеđeno Akademijinim »Zbornikom za narodni život i običaje«, koji je uređivao A. Radić, a sada D. Boranić. Na tom se polju iztakoše osobito R. Strohal brojnim prikazima raznih narječja i F. Fancev, koji je najveće zasluge stekao za književnu poviest; čakavštinu su osobito izučavali Nemanić, Kušar, Aranza, Milas, Skok, Tentor, Jurišić, Hraste, kajkavštinu Rožić, Majnarić, a slavonske govore S. Ivšić, S. Pavičić. Ivšića ide zasluga, da je u štokavskim posavskim govorima i u čakavkom narječju ustanovio osobitu intonaciju, uskočnu (Rad 187), koja i preko granica hrvatskog jezika ima velike važnosti za spoznaju starijih faza slavenskih jezika. On je prvi utvrdio i kajkavske akcenatske tipove i prema njima podielio kajkavsko jezično područje.

Ivšić je kao lingvist stekao zasluga i za hrvatski književni jezik. Svoje nazore proširio je u hrvatsku javnost osobito kao urednik časopisa »Hrvatski jezik«, od kojega je nažalost izišao samo jedan godišnjak (za god. 1938.). U njemu je u raznim člancima upozorio, kako se hrvatski književni jezik ima neprestano dalje izgrađivati izučavanjem jednako i starijih pisaca i živog narodnog govora. Pitanjem hrvatskoga književnog jezika zabavili su se u posljednje vrieme P. Guberina i K. Krstić, koji su god. 1940. napisali knjigu »Razlike između hrvatskog i srpskog književnog jezika«. Treba znati, da se kod prosuđivanja jedinstva nekog književnog jezika ne smijemo obazreti izključivo na glasovne momente, kako su to činili mnogi, pa i znameniti lingvisti, nego i na kulturni moment. Tu moramo upozoriti na slučaj holandskog književnog jezika, koji je nastao, pošto se u 16. vieku Holandija politički odciepila od ostale Njemačke, dok ječične granice među njemačkim i holandskim jezičnim područjem nema, kako je svakom germanistu poznato: različiti politički, a prema tome i kulturni razvoj doveo je, uzprkos sličnosti jezika, do posebnog književnog jezika.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj preuzeo je brigu oko pravilnosti i čistoće hrvatskog jezika u javnoj upotrebi Ured za hrvatski jezik, osnovan Poglavnikovom zakonskom odredbom od 28. travnja 1941., a zakonskom odredbom od 14. kolovoza 1941. određeno je, da hrvatski jezik nije istovjetan ni s jednim drugim jezikom, te da se na hrvatskom jeziku ima pisati iekavski i korienski (etimoložki). Na temelju te odredbe izrađen je u Uredu za hrvatski jezik pod vodstvom A. B. Klaića priručnik »Koriensko pisanje«, koji je zamienio dosadašnje fonetičke pravopisne priručnike u školama i u javnom životu.

2. KLASIČNA FILOLOGIJA

Klasična se filologija njegovala kod Hrvata i prije, ali strogo se znanstveno izučavanje njezino započelo pravo istom onda, kad su na zagrebačkom sveučilištu godine 1867. osnovane dvie katedre za klasičnu filologiju, jedna za grčku, a druga za latinsku.

Prvi predstavnik latinske filologije, Maixner, odlikovao se osobito nizom stručnih rasprava, osobito onom »De infinitivi usu Vergiliano«, kojom kao da je nagoviestio, da će se na zagrebačkom sveučilištu u prvom redu obrađivati sintaksa klasičnih jezika. Najveća mu je zasluga, što je udario temelj sustavnom izučavanju starih hrvatskih latinista. Nažalost je Maixner prerano napustio taj plodonosni rad, preuzevši godine 1887. službu zemaljskog nadzornika za srednje škole. Njega je zamienio na latinskoj katedri Šrepel, koji je na ponuku svog predšasnika usredotočio svoj rad na polju hrvatskog latinizma. Najvećio dio njegovih mnogobrojnih radnja pripada hrvatskoj njiževnosti, ali se pozabavio i gramatičkim pitanjima, kao postanjem latinskog imperfekta i b-futura, i najstarijom lirskom i epskom poezijom latinskom s komparativnog gledišta.

Grčku je katedru najprvo preuzeo Šrabec, a iza njegove skore smrti Petračić, obojica dobri učitelji, a potonji i dobar prevoditelj. Njega nasliedi godine 1894. dosad najznamenitiji klasični filolog našeg sveučilišta, Musić. Osim njegova obsežnog rada, kojim se iztakao kao pisac učevnika za grčku obuku u klasičnim gimnazijama, kao prevoditelj klasika, mora se posebice spomenuti njegova »Poviest grčke književnosti«. Ali najveće priznanje stekao je Musić na strogo znanstvenom polju kao iztraživalac sintakse, osobito modalne. Mnogi rezultati njegovi, osobito njegovo tumačenje gnomičkog aorista, obćenito su usvojeni u nauci. Značajka njegova iztraživalačkog rada jest psiholožka podloga i komparativno stanovište. Zato se nije ograničio na samo grčko jezično gradivo, nego je prvi u Hrvata stao komparativno izučavati grčko-slavensku glagolsku sintaksu, a kasnije i gotsku. Tako je taj oštroumni iztraživalac svestrano obradio obilnu građu i postigao važne rezultate.

Musića je nasliedio na grčkoj katedri Majnarić. U svojim radnjama o Homerovim poredbama i o finalnim rečenicama nastavio je rad svog predšasnika oko sintakse, a u drugima (Sofoklovi Sljednici i Menandrovi Parničari) bavi se potankom interpretacijom i dopunom onih grčkih pisaca, koje su u novije vrieme iznieli na

vidjelo egipatski papyrusi, i time je stekao priznanje i u inozemstvu. Uz to nije zanemario ni latinsku filologiju, ne želeći razstavljati grčku kulturu od rimske, a osim toga priređuje učevnike i za srednje škole.

Godine 1903. osnovana je treća katedra za klasičnu filologiju i na nju je pozvan Körbler, koji se iza prvih svojih radova, posvećenih klasičnim piscima, dao po primjeru Maixnerovu i Šrepelovu na izučavanje starih hrvatskih, osobito dubrovačkih latinista, s kojima je napokon ušao i u iztraživanje cjelokupne i kulturne i političke poviesti dubrovačke.

Uz njega je kao Šrepelov nasljednik djelovao Golik, koji je napisao više filoložkih i pedagožko-didaktičkih radova, priredio dobru latinsku gramatiku i nekoliko uzorno komentiranih izdanja školskih klasika. Kad je iza smrti Golikove naskoro umro naglom smrću i Körbler, nisu više popunjene obje katedre, nego samo jedna, i to latinska, za koju je kao izvanredni profesor imenovan S. Kantoci. Iza njegova umirovljenja preuzeo je tu katedru po struci vrlo blizak profesor poredbene indoeuropske lingvistike A. Mayer, koji je već od godine 1936. držao za slušače klasične filologije osobite kolegije iz historijske gramatike latinske. Među prve njegove radnje ide razprava o citatima iz pjesnika kod Lykurga i drugih atičkih govornika, pisana na latinskom jeziku, rezultati koje su i u inozemstvu primljeni. Osim rada na polju poredbene lingvistike pisao je o rimskim cestama i naseobinama u Iliriku, o kulturi Ilira u rimsko doba, zatim je dao razne latinske etimologije.

Od klasičkih filologa izvan fakulteta valja na prvom mjestu spomenuti Kuzmića, čiji književni rad zahvaća cjelokupnu klasičnu filologiju, ali se najviše bavio grčkim filozofima. Pored toga je preveo razne klasike, među kojima iztičemo Aristotelovu Poetiku i Petronijeve satire s komentarima, i priredio liepi broj komentiranih izdanja klasičnih pisaca za srednje škole. Latinskim piscima u doba careva, pa hrvatskim latinistima bavio se Kasumović, a grčkom lirikom Dukat. Od hrvatskih prevoditelja klasičnih pisaca bio je Rac najplodniji, pa Senc, a častno mjesto među njima zaprema Maretić, jer je prvi udario pouzdan temelj za građenje hrvatskih heksametara i razložio pravila, kojih se valja prevoditelju držati kod prevođenja u tom metru.

3. GERMANISTIKA

I znanstveno izučavanje njemačke filologije ili **germanistike** počinje u Hrvatskoj osnivanjem odnosne katedre na Hrvatskom sveučilištu. Njezin prvi predstavnik je Tropsch, koji je od god. 1895. pa do nedavno predavao germanistiku. Njegov se rad kreće oko poviesti njemačke književnosti. Započeo je zapaženom radnjom o odnosu Fleminga, jednog od najnadarenijih pjesnika njemačke renesanse u 17. vieku, prema rimskom pjesničtvu. Bavio se zatim Wielandom, odkrio je i izdao zagrebački ulomak »Willehalma« sredovječnog pjesnika Wolframa von Eschenbach, ali nada sve je zadužio znanost svojim radom oko njemačkih prievoda hrvatskih narodnih pjesama počevši od Goethea, koje je u obširnim razpravama svestrano izpitao. Uz to je iztraživao i druge dodirne točke u kulturi Niemaca i Hrvata, kao njemački utjecaj na Reljkovića, na hrvatske preporoditelje, te njemačke prigodne pjesme u Hrvatskoj.

Uz njega je od godine 1901. na sveučilištu kao docent predavao germanske jezike Florschütz, ali je naskoro preuzeo stolicu za poredbenu indoeuropsku lingvistiku. Poznata je njegova razprava o postanku slabog preterita u germanskom (1898.), koja je najbolji prikaz dotadašnjih nazora o tom težkom pitanju. Musićeve razprave o gotskoj sintaksi već smo spomenuli.

Privatni je docent na sveučilištu od godine 1918. G. Šamšalović, koji se bavio srednjevisokonjemačkim pjesničtvom (Konrad von Heimesfurt, ulomak eposa Ulricha von Eschenbacha o Aleksandru, nađen na Krku), te izpitivanjem motiva priča.

Germanist je i A. Mayer, koji je započeo dvjema razpravama o M. Opitzu, prvaku pjesnika njemačke renesanse u 17. st., rezultati kojih su u nauci primljeni, a zatim se bavio gramatičkim pitanjima, osobito određivanjem kronologije raznih glasovnih promjena u njemačkom, kao vremenom postanka današnjeg njemačkog š, trajanjem preglašivanja, napokon njemačkim tuđicama u češkom, te njemačkim narječjima.

I bivši profesor psihologije na Hrvatskom sveučilištu, Bujas, počeo je svoj rad u germanistici razpravom o lirici mladoga Schillera.

Izvan fakulteta treba spomenuti Kamillu Lucernu, koja je objelodanila nekoliko zapaženih radnja o Goetheu, kao o Hasanaginici u njegovu prievodu i o njegovoj gatki.

4. ROMANISTIKA

Kako je talijanska književnost duboko utjecala na hrvatsku u Dubrovniku i uobće u primorskoj Hrvatskoj, nije čudo, da su tamo već zarana, a kasnije i u ostaloj Hrvatskoj, nikli mnogobrojni prievodi iz talijanskoga, pa razne djelomice odlične razprave iz talijanske književnosti; Matica Hrvatska je izdala i prvi dio »Poviesti talijanske književnosti« iz pera Lozovine. Uzgred su se obrađivali i odnosi između talijanskih uzora i hrvatskih imitacija i prievoda.

Na Hrvatskom su sveučilištu predstavnici klasične filologije Šrepel i Körbler prvi obrađivali ta područja. Prvi je napisao više popularnu knjigu »Talijanski preporod« (1891.), a Körbler razpravu »Talijansko pjesničtvo u Dalmaciji XVI. vieka« (1916.).

Prvim profesorom talijanskoga jezika i književnosti na Hrvatskom sveučilištu postade god. 1934. Deanović, koji je dao u domaćim i stranim časopisima više razprava o odjecima talijanske književnosti kod Hrvata te se bavio Gleđevićem, R. Boškovićem, talijanskim kazalištem u Dubrovniku i u Zagrebu, obširno odrazima akademije »degli Arcadi« preko Jadrana (Rad 248 i 250), pa utjecajem Talijana na hrvatske preporoditelje. Zatim je prikazao neke talijanske književne pojave, a osim toga je izpitivao pomorsku terminologiju Sredozemnog mora, pa je izradio i projekt sredozemnog lingvističkog atlasa.

Godine 1919. osnovana je na Hrvatskom sveučilištu katedra za romanistiku, koja je u prvom redu bila određena izučavanju francuzkog jezika i književnosti. Od osnutka do nedavno predstavnik joj je P. Skok, koji je uz priručnik za francuzku naučnu gramatiku pisao o vulgarnolatinskim pojavama na nadpisima rimske Dalmacije, proučavao starodalmatinski jezik, a osobito se bavio toponomastikom i odatle često zalazio i u slavistiku. On je i jedan od začetnika balkanistike, t. j. uporednog proučavanja balkanskih jezika i naroda.

5. POREDBENA GRAMATIKA INDOEUROPSKIH JEZIKA

Poredbena gramatika indoeuropskih jezika predavala se na Hrvatskom sveučilištu najprvo s osobitim obzirom na slavenske jezike. Prvi profesor na toj stolici bio je Geitler, kako smo već spomenuli, koji se osim staroslavenskim bavio s uspjehom i litavskim, a iza njega Maretić; plod njegovih nauka na tom polju uz drugo prievod je staroindijske pjesme o kralju Nalu. Godine 1908. stvorena je posebna katedra za poredbenu indoeuropsku lingvistiku, koju je preuzeo Florschütz. On se bavio osobito starijim germanskim narječjima, ali je prerano umro (1916.). Iza toga je Maretić za kratko vrieme zamjenjivao na ovoj katedri, koja je iza njegova odlazka ostala nepopunjena, dok se nije god. 1935. A. Mayer habilitirao na osnovi radnje o satemskom karakteru ilirskoga te g. 1938. bio imenovan izvanrednim profesorom poredbene indoeuropske gramatike. U ovoj i u mnogim drugim radnjama, koje su izišle u domaćim i stranim časopisima i zbornicima, izpitivao je ostatke staroilirskoga jezika, kojim se u starom vieku govorilo na području Nezavisne Države Hrvatske, tako da mnoga mjestna imena potječu iz onoga vremena. Dao je osim toga razne etimologije, a posebno se bavio određivanjem kronologije glasovnih promjena ne samo u germanskom, kako je već rečeno, nego i u drugim jezicima, pa je kušao vremenski odrediti i praslavensko doba.

KEMIJA

Napisao dr. MATEJ FERIĆ

1. Poviest kemije
2. Podjela kemije
3. Primienjena kemija
4. Kemija i prirad
5. Razvoj kemije kod Hrvata
6. Kemijski zavodi na Hrvatskom sveučilištu
7. Kemijsko družtvo
8. Časopisi, izdanja, knjige i t. d.

Po predmetu proučavanja i metodama, kojima se služi, spada kemija u red onih disciplina, koje su nestručnjacima najmanje pristupačne, i stoga se često, da se ne kaže redovno, pokazuje veoma malo zanimanja za kemiju ne samo kao znanost, nego i kao nauku posve praktične prirode. S druge se pak strane često preuveličavaju rezultati kemijskih izpitivanja i kemijskog veleobrta, što stvara još veću zbrku u i onako maglovitim pojmovima neupućenih. Potrebno je stoga iztaknuti i znanstvene i sasvim praktične zadatke, koje mora rješavati kemija, kao i vezu između znanstvenih i praktičkih zadataka kemije.

1. POVIEST KEMIJE

Kemija kao znanost razvila se iz kemije kao sasvim praktične vještine, koja je imala služiti čovjeku u njegovu svagdanjem životu. Iz potrebe dolazi do poznavanja raznih tvari i njihovih svojstava, dolazi na pr. do poznavanja kovina, njihova dobivanja, dobivanja raznih liekova i njihova djelovanja, boja i t. d. ali to znanje ne predstavlja neku povezanu cjelinu, nego niz sasvim zasebnih grana ljudske djelatnosti. Tiekom stoljeća prevladavaju razne grane te, tada još samo vještine odnosno raznih vještina, i u pojedinim razdobljima daju pojedine grane oznaku čitavom tom razdoblju. Tako je kroz stoljeća glavna zadaća kemije bila pretvaranje »neplemenitih« kovina u »plemenite«, na pr. u zlato (alkemija), nakon čega se sva iztraživanja na području kemije usmjeruju tako, da služe liečničtvu (razdoblje iatrokemije) i t. d.

Tek kada se je stoljećima skupilo dovoljno znanja i izkustva s najrazličitijih područja kemije, dolazi do razvitka znanstvene kemije, t. j. do upotrebe znanstvenih metoda i do postavljanja znanstvenih ciljeva. To naravno nije bilo moguće prije, dok se i na ostalim područjima ljudske djelatnosti nije postigao stanoviti stupanj napredka, čime je bilo omogućeno graditi potrebne sprave i pomagala.

Kemija je znanost, koja proučava tvar i promjene tvari. No iako su razna tvoriva, na pr. razno kamenje, rude, rudače, kovine, vapno, soda, ugljen i t. d. te razne kemijske promjene, na pr. gorenje, dobivanje kovina iz rudača, dobivanje vapna, bojenje i dr. poznati već od pradavnih vremena, ipak kemija kao znanost nema tako duge poviesti. Kemiju kao i svaku drugu znanost možemo smatrati znanošću tek od onoga doba, kada se počinje sa znanstvenim iztraživanjem na tom području i kada se počinjemo služiti sasvim znanstvenim metodama. Kod kemije nastupa to razdoblje s Lavoisierom, koncem XVIII. stoljeća.

Pratimo li početke, iz kojih se je razvila današnja kemija, možemo u poviesti kemije razlikovati više razdoblja:

1. S t a r i j a p o v i e s t k e m i j e obasiže razdoblje od najstarijih vremena do IV. stoljeća poslije Krista. U to su vrieme poznate već mnoge kemijske pojave, razni elementi (uglavnom kovine), kao i neki kemijski spojevi, iako u to doba još nema ni traga nekim znanstvenim proučavanjima i međusobnom povezivanju pojedinih pojava. Kemija još ne postoji kao znanost nego je uglavnom, u obliku zanata, poznato dobivanje kao i najpotrebnija svojstva neobhodnih sirovina.

Tiekom tih dugih stoljeća počelo se je polako razvijati i teoretsko shvaćanje kemijskih pojava, dolazi novo razdoblje:

2. R a z d o b l j e a l k e m i j e. To razdoblje računamo od sredine IV. st., posl. Krista sve do početka XVI. st., pa to razdoblje traje dakle kroz čitavih dvanaest stoljeća. U tom razdoblju dobiva kemija, kao posebna grana ljudske djelatnosti, naziv »alkemija« i dobiva sasvim određenu zadaću: pretvaranje raznih »neplemenitih« kovina u zlato. Tu pretvorbu nastoje postići raznim postupcima, a i nekim osobitim pripravkom, »kamenom mudraca«, kojemu su pripisivali sposobnost ne samo pretvaranja neplemenitih kovina u zlato, nego i sposobnost, da lieči sve bolesti, a u nekim slučajevima čak i da pomlađuje.

Kroz gotovo 12 stoljeća rade bezbrojni ozbiljni učenjaci kao i šarlatani na traženju toga kamena mudraca, ali, što je i razumljivo, uzalud. To su već pri kraju toga razdoblja uviđali i pojedini ozbiljni iztraživači, ali malo ih je bilo, koji su imali dovoljno hrabrosti, da se otvoreno suprotstave tada još jakom alkemističkom shvaćanju. Konačno, to shvaćanje kemije bilo je podpuno u skladu s duhom toga vremena, vremena punog neke mistike, vremena vještica, čaranja i t. d. Ipak, i tom razdoblju ima kemija zahvaliti mnoge spoznaje i mnoga izkustva, koja su nastala tiekom tih 12 stoljeća intenzivnog rada.

Konačno se sve više odstupa od nastojanja za odkrićem tog tajanstvenog kamena mudraca, koji bi vriedio i kao neki eliksir zdravlja i života i prelazi se na stvarnije područje: kemija se počinje smatrati sastavnim dielom medicine i kao

najvažnija, gotovo jedina zadaća kemije ostaje služba zdravlju i liečenju čovjeka. Pa i to je u skladu s promjenom obćenitih shvaćanja toga doba: u to se doba misao vraća opet čovjeku i njegovu životu, čovjek postaje središte zbivanja i zanimanja: ta ušli smo u novi viek u poviesti čovječanstva. To novo razdoblje u poviesti kemije jest

3. Razdoblje iatrokemije, koje traje od početka XVI. stoljeća do sredine XVII. stoljeća. To novo razdoblje počinje s pojavom Paracelsusa (Theophrastus Bombastus von Hohenheim).

Važnost kemijskih pripravaka u liečništvu nije se upoznala tek tada; prve tragove takovih liekova nalazimo još u prvom razdoblju; negdje već u XIII. stoljeću upotrebljavaju liečnici u svom poslu velik broj kemijskih pripravaka, ali tek u ovom razdoblju ima kemija kao glavnu zadaću upravo pripravljanje liekova.

Unatoč tome područje se kemije sve više proširuje i ona pomalo prestaje biti nekom pomoćnom disciplinom te postaje samostalnom. Dolazi novo razdoblje,

4. Razdoblje flogističke teorije. To razdoblje počinje sredinom XVII. stoljeća. Biljeg mu daje veliki kemičar Boyle, a svršava se s Lavoisierom koncem XVIII. stoljeća.

U tom se razdoblju nastoji oko kvalitativnog povezivanja i tumačenja pojedinih kemijskih pojava, t. j. nastoji se raztumačiti, k a k o teku pojedini kemijski procesi i k o j e tvari pri tome sudjeluju. No, samo kvalitativno izpitivanje kemijskih procesa pokazuje se doskora nedostatnim, i koncem XVIII. stoljeća dolazi drugi veliki kemičar, Lavoisier, koji u kemijska iztraživanja uvodi i upotrebu vage. Do tada se vaga nije upotrebljavala u svrhu kemijskih iztraživanja, pa nije moglo biti niti kakve mjere u tumačenju kemijskih procesa. Uvođenjem vage u kemijske iztraživanja nastaje novo razdoblje u poviesti kemije, a to je

5. Razdoblje kvantitativnog iztraživanja. Tek u tom razdoblju poprima kemija značaj čiste prirodne znanosti, koja se služi znanstvenim metodama. Tek kvantitativno izpitivanje kemijskih procesa, t. j. izpitivanje ne samo k o j e tvari, nego i k o l i k o od koje tvari sudjeluje u nekom kemijskom procesu, moglo je dati uvida u bit tih procesa i tako omogućiti razvoj kemije do današnjeg stupnja.

U prvoj polovici XIX. stoljeća dolazi međutim i do osnovnih spoznaja na području o r g a n s k e k e m i j e. Rad se na tom području nastavlja i daje obilježje radu na području kemije do danas, pa bi se to razdoblje moglo nazvati i r a z d o b l j e o r g a n s k e k e m i j e (od sredine XIX. stoljeća do danas). No u tom najnovijem razdoblju poviesti kemije vrše se i najvažnija iztraživanja i odkrića na području f i z i k a l n e k e m i j e i o b ć e k e m i j e, iztraživanja, koja su dala odlučan prilog ne samo nauci, nego i razvitku kemijskog veleobrta.

2. PODJELA KEMIJE

Znanstveno iztraživanje znači povezivati izkustva i pojave, naći njihovu međusobnu vezu i ovisnost te odkrivati zakone, po kojima se pojedini procesi zbivaju, a dobivene posljedke preizpitati pokusima uz najrazličitije uvjete. Da budemo jasniji: na svakom koraku opažamo bezbroj tvari na oko najrazličitijih svojstava. Neke nam mogu poslužiti odmah, a neke odbacujemo kao bezkoristne. Pitanje je, imadu li sve te tvari nešto zajedničko, da li je svaka tvar nešto zasebno ili su sve te tvari sastavljene od jednostavnijih. Tek znanstvenim iztraživanjima uspjelo je dokazati, da postoje svega 92 elementa, t. j. tvari, koje se ne mogu razstaviti na jednostavnije. Sve ostale tvari, koje poznajemo, a ima ih na stotine hiljada, sastavljene su od 2, 3 ili više tih elemenata. Tek znanstvenim iztraživanjima bilo je moguće ustanoviti, kako se ti elementi spajaju u spojeve i kako te spojeve možemo razstaviti na elemente.

Danas su nam suvremene kemijske i fizikalne metode omogućile spoznaju, da se i ti t. zv. elementi sastoje od nekih još jednostavnijih sastavina, koje su svim elementima zajedničke, čime je i taj broj od 92 elementa smanjen na 2—3 početne čestice.

Iako često na prvi pogled izgleda, da čista znanstvena kemija nema neke vidljive veze sa svagdanjim životom, ipak su upravo i jedino ti znanstveni rezultati i metode omogućili, da se postigne onaj stupanj, na kojemu se danas kemija i kemijski veleobrt nalazi.

Područje kemije je, kako u znanstvenom tako i u praktičnom pogledu, tako golemo i povezano sa svim granama ljudske djelatnosti, da se zbog bolje preglednosti dieli na nekoliko grana, a svaka od tih grana sačinjava gotovo posebnu disciplinu i dieli se na još uže ogranke.

U znanstvenom se pogledu kemija dieli uglavnom na:

1. Obću i fizikalnu kemiju, kojima je zadaća proučavati sve zakone i uvjete, uz koje dolazi do kemijskih promjena tvari.

2. Anorgansku kemiju, kojoj je zadaća proučavanje »anorganskih« tvari, t. j. proučavanje elemenata, njihovih spojeva, svojstava i dobivanja.

3. Organsku kemiju, koja proučava veliku skupinu t. zv. organskih spojeva.

Kako je već spomenuto, tvari su ili jednostavne (elementi) ili sastavljene (spojevi), a svi se spojevi sastoje od 2, 3 ili više elemenata. Imade međutim jedan elemenat, koji stvara više spojeva nego svi ostali elementi zajedno, a to je u g l j i k. Ti se spojevi u mnogočemu razlikuju od ostalih, pa je iz tih, a i iz drugih razlo-

ga bilo zgodno, da se obuhvate jednim zajedničkim imenom. Kako se je pak izprva smatralo, da ti spojevi mogu nastati samo u živom organizmu, bilo životinjskom, bilo biljnom (na pr. masti dr.), bili su ti spojevi nazvani »organski spojevi« a ona grana kemije, koja proučava te spojeve, »organska kemija«. Kako međutim danas možemo veoma velik broj tih spojeva dobiti i umjetnim putem, nije dakle potrebno sudjelovanje živog organizma, a svi se ti spojevi odvode od ugljika, sve više se uvodi za tu skupinu spojeva naziv »spojevi ugljika«, a umjesto »organska kemija« naziv »kemija ugljikovih spojeva« ili jednostavno »kemija ugljika«.

Izpitivanje sastava spojeva, kako anorganskih, tako i organskih, zahtieva upotrebu posebnih metoda i pomagala, pa i taj dio iztraživanja na području kemije sačinjava posebnu granu:

4. Analitičku kemiju. Analitičkoj je kemiji zadaća izpitivanje kvalitativnog i kvantitativnog sastava tvari.

3. PRIMIENJENA KEMIJA

Kemija po svom osnovnom zadatku proučavanja tvari i promjene tvari imade upravo neograničeno područje rada i iztraživanja; ona zahvaća svagdje, gdje dolazi do bilo kakve promjene tvari, dakle i u procese u živom organizmu, ona zahvaća u najrazličitije tehničke procese, u bezbrojne prirodne procese i t. d., pa se kemijom i kemijskim metodama služe i moraju služiti i brojne znanstvene i praktične struke kao na pr. medicina, fiziologija, tehnika, farmacija i gotovo sve prirodne znanosti. Unutar tih struka dobiva kemija svoje posebno područje s određenom svrhom. To je t. zv. **primienjena kemija.**

Tako imamo na pr. biokemiju, medicinsku kemiju, farmaceutsku kemiju, agrikulturnu kemiju, fotokemiju, tehničku kemiju, kemiju živežnih namirnica i t. d. Samo je po sebi razumljivo, da u »primienjenoj« kemiji dolaze u obzir rezultati i metode sa svih područja kemije, ali s točno određenim ciljem. Svrha proučavanja na pojedinim primienjenim područjima kemije, jest u prvom redu, da se razjasne i izpitaju određene pojave, primjenjujući pri tom sva izkustva ne samo kemije, nego i ostalih disciplina.

Biokemija ima zadaću, da s kemijskog gledišta proučava sve kemijske procese, koji se odigravaju u živom organizmu, bilo životinjskom bilo biljnom, kako bi se upoznavanjem tih kemijskih procesa moglo protumačiti djelovanje i rad pojedinih organa u organizmu. Kako se tu radi o procesima u živim bićima, jasno je, da je glavni osnov biokemije u stvari organska kemija.

Biokemiji je po svom zadatku srodna **medicinska kemija.** Ona imade osobitu zadaću, da proučava kemijske procese u ljudskom (i životinjskom) organizmu, kao i utjecaj pojedinih tvari, na pr. liekova, otrova i sl. na te procese, dakle i na čitav organizam.

Proučavanjem pak samih liekova, njihovim pripremanjem i izpitivanjem, bavi se **farmaceutska kemija.**

Današnji visoki stupanj liečničtva uobće, dakle i medicine i farmacije, može se u najvećoj mjeri zahvaliti upravo kemiji, ali se naravno ne smije zaboraviti, da su baš liečnici i ljekarnici bili oni, koji su prvi uvidjeli potrebu i važnost kemijskog proučavanja i kroz stoljeća bili gotovo jedini stvaraoci i nosioci kemijskog znanja i umieća.

Sve tvari, koje dolaze u biljni ili životinjski organizam, dolaze u nj hranom, a ta hrana crpi svoje početne sastojke iz tla, na kojemu raste. Organizmi viših životinja ne mogu primati hranu izravno iz tla, to mogu samo biljni organizmi. Osobitim procesima u biljnom organizmu ti se sastojci, crpeni iz tla i zraka, mienjaju, spajaju i prelaze u konačni oblik, pogodan za naš organizam. Naša je prehrana dakle konačno ovisna o sastavu tla. Želimo li, da na nekom tlu uspieva neka biljka, moramo s druge strane tom tlu vraćati utrošene sastavine u obliku gnojiva.

To proučavanje i izpitivanje tla zadaća je **agrikulturne kemije.** Osnivač te primienjene grane kemije je kemičar Justus Liebig. On je postavio sebi velik zadatak, da kemijskim izpitivanjem tla kao i kemijskog sastava samoga bilja pokuša naći kemijske uvjete, uz koje neka koristna biljka (na pr. krumpir, žitarice, razne voćke i t. d.) najbolje uspieva. Dugogodišnjim radom uz brojne suradnike uspio je u svom zadatku. On je uveo umjetna gnojiva, čime je žetveni prirod u nekim granama povišen za nekoliko stotina postotaka. Naravno, da za to nije bilo dovoljno samo kemijsko izpitivanje, nego je za to bila potrebna najtjesnija suradnja meteorologa, botaničara, praktičnih gospodara, kao i dugogodišnji zamorni i polagani rad brojnih postaja i zavoda za izbor (selekciju) najpogodnijeg sjemena.

Kako je gore iztaknuto, biljka iz sastojaka, koje prima iz zemlje i zraka, stvara nove spojeve, iz kojih je izgrađeno biljno tielo. To stvaranje novih spojeva (asimilacija) ne teče samo od sebe, nego u prvom redu utjecajem svietla. (Biljka u tami ne uspieva!). Utjecaj svietla na mnogobrojne kemijske procese često je lako vidljiv (na pr. fotografija), a često se samo osjeća, odnosno može se primietiti samo neizravnim putem, na pr. utjecaj svietla na procese u ljudskom i životinjskom organizmu (na pr. sunčanje!). Ta grana kemije, koja se bavi proučavanjem utjecaja svietla na kemijske procese, spada uglavnom u područje fizikalne kemije, ali zadire u sva ostala područja kemije, i naziva se **fotokemija.**

Na temelju posljedaka iztraživanja medicinske kemije, izrađeni su i najprikladniji način prehrane. Na temelju posljedaka agrikulturne kemije, postignuti su upravo zapanjivi posljedci u pogledu povećanja priroda, ali tu je još jedan od važnih zadataka: izpitivanje valjanosti odnosno vriednosti živežnih namirnica kao i njihovo sačuvanje (konzerviranje). To je zadaća kemije živežnih namirnica.

4. KEMIJA I PRIRAD

Posebnu važnost ima kemija u veleobrtu, i danas se može mirne savjesti uztvrditi, da je kemijski veleobrt uz t. zv. težki veleobrt najjači, ali se mora istodobno naglasiti, da se i taj težki veleobrt bez potrebnih kemijskih izpitivanja ne može ni zamisliti. Sam pak kemijski veleobrt daje biljeg čitavom suvremenom životu. Soda, sumporna kiselina, modra galica, razne lužine, sapuni, staklo i t. d., sve su to proizvodi kemijskog veleobrta. Dobivanje razsvjetnog plina, liekova, benzina, kaučuka, najraznovrstnijih kovina i slitina, boja, tkanina, eksploziva i umjetnih gnojiva, papira, i t. d., sve je to kemijski veleobrt, odnosno osniva se na procesima, koji su izrađeni na temelju kemijskih iztraživanja. Oduzeti čovječanstvu današnje kemijsko znanje i kemijski veleobrt značilo bi, baciti ga stoljeća unatrag. Ne bi stoga bilo nikako pretjerano uztvrditi, da upravo kemija daje biljeg sadašnjem razdoblju poviesti čovječanstva.

Kako se iz izloženoga vidi, kemija najdublje zasieca u sve grane našega života; ona je osnov nauke o prehrani, osnov izpitivanja živežnih namirnica (na pr. raznih konzerva, šećera, alkohola, octa i t. d.). Kemijski se izpituje i građevno tvorivo, kemija daje i stvara nova tvoriva, kemijski se izpituje tekstil, a kemijskim se putem dobivaju i umjetna vlakna. Boje, kojima se služimo, produkt su kemijskog veleobrta, kemijski je proces prerađivanje i pripremanje kože. Kemija je jedno od najglavnijih pomagala i suradnika medicine; na temelju kemijskih iztraživanja stvara kemijski veleobrt liekove, a da i ne spominjemo i najrazličitija kozmetička i druga sredstva. Kemija služi i tisku, umjetnosti i zabavi, jer nam daje papir, boje, staklo, želatinu, celuloid i drugo tvorivo, potrebno za pravljenje fotografskih ploča i filmova, gramofonskih ploča i dr. Sve su to kemijski produkti, nastali kao posljedak dugogodišnjeg rada i sasvim znanstvenih izpitivanja u laboratorijima.

Kemija se bavi i izpitivanjem, gnojenjem i popravljanjem tla. Ona najdublje zasieca i u električni veleobrt, kojemu daje potrebno tvorivo (kovine, potrebne za vodove, tvari za izolaciju električne baterije, akumulatore i dr.). Kemija i kemijski veleobrt daju nam kovine, razna kruta i tekuća goriva te maziva, prerađuju prirodni kaučuk i čine ga upotrebivim u naše svrhe, ali grade i umjetni, prerađuju drvo u slador. Iz vapna, ugljena i vode kemija stvara octenu kiselinu, glicerin, umjetni kaučuk, umjetna vlakna. Iz zraka i vode pravi dušičnu kiselinu, potrebnu pri proizvodnji umjetnih gnojiva i eksploziva, ona priprema kemijska ratna sredstva, ali nam ujedno daje i potrebnu zaštitu od njih. Ukratko, stanje čiste i primienjene kemije u nekoj zemlji od odsudnog je utjecaja na život i sudbinu čitavog naroda, koji u toj zemlji živi.

5. RAZVOJ KEMIJE KOD HRVATA

Ako se uzme u obzir uloga kemije u današnjem životu, ne samo u doba rata, nego još više u doba mira, samo se po sebi nameće pitanje, kako stoji skemijom kod nas? Kako se kod nas njeguje kao znanost i pojedine grane primienjene kemije? Što se daje za izobrazbu kemičara i koja nam sredstva stoje u tu svrhu na razpolaganju?

Razvoj i poviest kemije u Hrvatskoj uzko je povezana sa školstvom, no pri tom valja iztaknuti, da su kod nas bili upravo poljodjelski stručnjaci oni, koji su prvi uvidjeli važnost kemije u narodnom gospodarstvu.

Jedan od prvih uređenih laboratorija u Hrvatskoj nalazimo u drugoj polovici prošloga stoljeća u sklopu srednjeg gospodarskog učilišta u Križevcima. Taj je laboratorij u prvom redu imao služiti poljodjelstvu i iz njega su potekli mnogi ugledni hrvatski kemičari. Dugo godina bio je to zapravo jedini kemijski laboratorij u Hrvatskoj, dok godine 1875. nije osnovan današnji Kemijski zavod Mudroslovnog fakulteta u Zagrebu (tada »Kr. Sveučilišni ludžbeni zavod«).

Osamdesetih godina prošloga stoljeća osnovao je prof. Bošnjaković svoj privatni kemijski laboratorij za izpitivanje živežnih namirnica. Taj je laboratorij bio smješten na Jelačićevu trgu, i može se smatrati predtečom današnjeg gradskog laboratorija za izpitivanje živežnih namirnica. Kada je međutim Hrvatsko gospodarsko družtvo godine 1891. priredilo veliku gospodarsku izložbu, preuzeo je laboratorij prof. Bošnjakovića kontrolu vina. Kr. zemaljska vlada uviđa potrebu takvog laboratorija, koji ne bi bio u privatnim rukama, nego koji bi u svako doba stajao na razpolaganju narodu i narodnom gospodarstvu. Odredbom hrvatsko-slavonske zemaljske vlade u Zagrebu broj 54.489. od 25. IX. 1897. bude osnovan Kr. hrvatsko-slavonski zemaljski kemijsko-analitički zavod u Zagrebu. Taj je zavod osnovan sa zadaćom, da: »Kr. zemaljskoj vladi i njoj podređenim oblastima pruža sve kemijsko-analitičke podatke, koji se od njega u interesu službe budu tražili«. Na čelu tog zavoda stajao je prof. Janeček, zatim prof. Bošnjaković, Eisenhut i konačno ing. Ožbolt. Taj je zavod imao svoje prostorije u Ka-

čićevoj ulici, u zgradi, u kojoj je u to vrieme bila smještena »Uzorna pivnica«, ustanova, koja je zaslugom Hrvatskog gospodarskog družtva podigla vinogradarstvo u našim krajevima na zamjernu visinu. Nekoliko godina nakon prošlog svjetskog rata bude taj laboratorij ukinut, a danas se u bivšim prostorijama toga zavoda nalazi »Poljodjelska i ogledna postaja«, koja je dobrim dielom preuzela i poslove toga zavoda.

Ne samo poljodjelski, nego i privredni krugovi osjećaju pomanjkanje domaćih kemičara. Istina, od 1875. postoji na sveučilištu kemijski zavod, ali sa zadaćom, da odgaja buduće nastavnike kemije, a to nije bilo dosta, bilo je potrebno izobražavati kemičare i za prirad, pa »Družtvo inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji« podnaša godine 1898. tadanju banu predstavku:

»Glavna skupština inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, održana dne 21. veljače 1898., uvaživši da se samo izdašnim gojenjem nauka matematičko-prirodoslovnih i upotrebljavanjem ovih nauka u tehničkoj struci dade postići kulturni i materialni napredak naroda...« i t. d. predlaže osnivanje Tehničke visoke škole u Zagrebu. Ova je predstavka bila predana tadanjem banu, no unatoč moralnoj podpori sa svih strana ostala je bez uspjeha. To se pitanje ponovo pokreće 1903., a 1905. ulazi osnivanje Tehničke visoke škole u Zagrebu i u program vlade, ali opet ne dolazi do osnivanja te škole. Konačno bude 10. prosinca 1918. prihvaćena zakonska naredba u osnutku Visoke tehničke škole.

Po odluci profesorskog vieća otvaraju se odmah svi odjeli, pa tako i kemijski. Škola je započela rad 1. listopada 1919. Financijskim zakonom za 1926/27. pretvorena je u Tehnički fakultet sveučilišta.

6. KEMIJSKI ZAVODI NA HRVATSKOM SVEUČILIŠTU

Pravi razvitak kemije u Hrvatskoj počinje tek otvorenjem sveučilištnog kemijskog zavoda (1875.), koji je opet kroz niz godina ostao jedinim kemijskim zavodom sveučilišta. Danas imamo na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu niz kemijskih zavoda i laboratorija, tako na

Na Mudroslovnom fakultetu:
Zavod mudroslovnog fakulteta u Zagrebu.

Na Tehničkom fakultetu:
Zavod za analitičku i anorgansku kemiju,
Zavod za anorgansku kemijsku tehnologiju,
Zavod za fiziku i fizičnu kemiju,
Zavod za organsku kemiju,
Zavod za organsku kemijsku tehnologiju i
Zavod za rudarsku kemiju.

Na Medicinskom fakultetu:
Zavod za medicinsku kemiju.

Na Veterinarskom fakultetu:
Zavod za kemiju.

Na Farmaceutskom fakultetu:
Zavod za kemiju i
Zavod za farmaceutsku kemiju.

Na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu:
Zavod za agrikulturnu kemiju.

Na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu:
Zavod za iztraživanje i poznavanje robe.

Svaki od tih zavoda ima svoju određenu svrhu, ali svima je zajednički zadatak: gajenje kemije kao znanosti i služenje obćem dobru naroda. Iako svaki od tih zavoda ima svoju određenu svrhu, ipak im biljeg daju ljudi, koji im stoje na čelu. Nadstojnici tih zavoda studirali su najvećim dielom u inozemstvu, na raznim sveučilištima i u raznim zemljama, pa je svaki donio sa sobom duh i tradiciju onoga sveučilišta, na kojemu je dovršio svoje nauke. Tako su nastali razni utjecaji stranih sveučilišta na nastavu kemije i kemijski rad na Hrvatskom sveučilištu, i tako je u većoj mjeri razumljiv način i smjer rada u tim zavodima.

Kemijski zavod mudroslovnog fakulteta u Zagrebu, osnovan je godine 1875. kao »Kr. sveučilišni ludžbeni zavod«, s prof. drom Aleksandrom Vlkovom kao prvim nadstojnikom (1875.—1878.). Nakon smrti Vlkova preuzima vodstvo zavoda botaničar Bohuslav Jiruš (1878.-1879.), a nakon njega dolazi na čelo zavoda prof. dr. Gustav Janeček, koji je vodio zavod punih 45 godina (1879. do 1924.). Nakon što je Janeček umirovljen, postaje predstojnikom zavoda prof. dr. Nikola Pušin (1924.—1927.), a od 1927. nadstojnik je prof. dr. Gilbert Flumiani.

To je najstariji i najveći sveučilištni zavod. U njemu danas radi oko 400 slušača što kemije, što farmacije. Potežkoće, kojima se u prošlih 50 godina taj zavod morao boriti, potežkoće su, kojima su se manje ili više morali boriti svi naši kemijski zavodi, pa poviest toga zavoda najbolje prikazuje prilike, u kojima se je razvijala kemija u Hrvatskoj.

Ta poviest Kemijskog zavoda Mudroslovnog fakulteta liepo je prikazana u spomenici, izdanoj prigodom proslave pedesetgodišnjice farmaceutske nastave na zagrebačkom sveučilištu:

Pri osnutku zagrebačkog sveučilišta bila je sveučilištnim zakonom predviđena i katedra za kemiju. Godine 1875. pozvan je na tu katedru prof. dr. Aleksandar Vlkov, tadanji privatni docent visoke tehničke škole u Budimpešti. Kako u samoj sveučilištnoj zgradi nije bilo prikladnih prostorija za laboratorijske svrhe, unajmljeno je u prizemnici, koja još i danas postoji u Novoj vesi br. 1., nekoliko soba u tu svrhu. Đačka radionica imala je 4 radna stola i jednu zbirku. Obukom se počelo u ljetnom poljeću školske godine 1875.—1876. sa 7 (sedam) slušača. Godine 1878. u travnju umre prof. Vlkov, a predavanja iz kemije preuzima privremeno profesor botanike, nekoć asistent pri katedri fiziološke kemije na praškom sveučilištu, prof. Bohuslav Jiruš. No već 1879. bude imenovan vanrednim profesorom kemije dr. Gustav Janeček, privatni docent na Visokoj tehničkoj školi u Beču. Prof. Janeček ostao je na čelu kemijskog zavoda punih 45 godina, t. j. sve do godine 1924.

Zbog porasta broja slušača, bilo je potrebno iznajmiti daljnjih nekoliko prostorija, ali doskora i to postaje premalo, i godine 1881. padne odluka, da se ima sagraditi posebna zgrada za kemijski zavod. Izradba nacrta bude povjerena arhitektu Bolléu, koji je i nacrte izradio prema uputama prof. Janečeka. Janeček je u tu svrhu obišao neke važnije, tada moderno uređene zavode u Evropi. Odmah se je pristupilo gradnji i 1883. došla je pod krov današnja zgrada Kemijskog zavoda na Strossmayerovu trgu 14. Te je godine bio otvoren i farmaceutski tečaj, tako da je rad u novoj zgradi počeo s 20 slušača kemije i 9 slušača farmacije, ukupno 29 slušača. (Danas u toj istoj zgradi radi preko 70 slušača kemije i preko 300 slušača farmacije!). Broj slušača daljnjih godina neprekidno raste, tako da je u školskoj godini 1911.—1912. bilo 40 slušača filozofije i 78 slušača farmacije, dakle gotovo 120 slušača. Zgrada na Strossmayerovu trgu, koja je bila građena za jedva tridesetak praktikanata, postala je svakako pretijesna, i prof. Janeček počinje poduzimati korake za gradnju nove, veće, prikladnije i modernije izgrađene zgrade, i 1913. počinje se s gradnjom nove zgrade Kemijskog zavoda Mudroslovnog fakulteta na Marulićevu trgu 20. Rat prekida odnosno usporuje gradnju nove zgrade, koja je koncem rata 1918. jedva došla pod krov. No u još nedovršenu zgradu uselila se je vojska, pa je nakon rata trebalo požuriti izgradnju i dovršenje nove zgrade. Prof.

Janečeku je uspjelo pospješiti dovršenje te nove zgrade, ali mu nije uspjelo useliti se u nju: veći dio prostorija u novoj zgradi bude dodieljen na upotrebu kemijskom odsjeku novo osnovane Tehničke visoke škole. I tako je kemijski zavod ostao u svojoj staroj zgradi sve do danas.

Prema statutima zavoda, zavod je podieljen na 5 odjeljenja: odjeljenje za anorgansku i analitičku kemiju, odjeljenje za organsku kemiju, odjeljenje za fizikalnu kemiju, odjeljenje za biokemiju i odjeljenje za farmaceutsku kemiju. Uz slušače filozofije (kemije), vrše u zavodu svoje vježbe iz kemije i slušači farmacije.

Tiekom tih gotovo sedamdeset godina povjesti kemijskog zavoda, izobrazili su se u njemu gotovo svi naši nastavnici kemije u srednjim i stručnim školama, a isto tako dao je ovaj zavod i velik broj dobrih kemičara velebortu i privrednom životu. Isto tako izobrazeni su kemijski u ovom zavodu i gotovo svi naši ljekarnici te osobito mnogo starijih bugarskih ljekarnika.

Prof. dr. Gustav Janeček rodio se 30. studenoga 1848. u Konopištu u Češkoj. Pučku školu i 5 razreda gimnazije svršava u svom rodnom mjestu, nakon čega polazi u praksu u jednu ljekarnu u Plznju, gdje je i svršio gimnazijske nauke. Nakon izpita zrelosti studira farmaciju u Pragu, gdje 1871 postizava čast magistra farmacije. On dalje nastavlja studij kemije na tamošnjem Mudroslovnom fakultetu i 1875. postizava čast doktora filozofije, a kasnije je, za vrieme svog boravka u Beču, po co i studij medicine. Još za vrieme svojih studija u Pragu postaje asistentom prof. Liebena, s kojim kasnije kao asistent polazi u Beč na tamošnju visoku tehničku školu. Na bečkoj visokoj tehničkoj školi habilitira se godine 1877. za sudbenu i redarstvenu kemiju. Godine 1879. postaje vanrednim, a 1881. redovnim profesorom kemije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu, gdje je ostao sve do 1924. kada je bio umirovljen. Umro je 8. rujna 1929.

Znanstveni rad prof. Janečeka kreće se u glavnom na području fizikalne i analitičke kemije te na području anorganske kemije. Za potrebe slušača kemije i farmacije napisao je za svog boravka u Beču »Leitfaden für die praktischen Übungen in der qualitativen chemischen Analyse unorganische Körper« (1879.), koju je kasnije, 1883. izdao na hrvatskom jeziku pod naslovom »Rukovodnik za kvalitativnu kemijsku analizu neorganskih tvarina«. Uz to je napisao i kemijski dio Hrvatske farmakopeje Pharmacopoea Croatica, Editio II.), a aktivno je sudjelovao i pri osnivanju domaćeg veleobrta kemikalija i liekova (Isis, Kaštel).

Biografija i obsežni životopis nalazi se u Ljetopisu Akademije sv. 49. str. 225.—241. (1937.).

Današnji nadstojnik Kemijskog zavoda, Dr. Gilbert Flumiani rodio se 26. prosinca 1889. u Zadru. Osnovnu školu polazi u Boki Kotorskoj i Zadru, a srednju školu u Zadru, Splitu i opet u Zadru, gdje je položio izpit zrelosti 1908. Kemiju je studirao na sveučilištu u Innsbrucku kod prof. Brunnera, kod kojega je kasnije kroz dvie godine radio kao asistent. God. 1913.—1921. služi kao nastavnik u Splitu, a 1921. dolazi kao pristav na tadanju Tehničku visoku školu u Zagrebu, gdje ostaje sve do 1928., kada je bio imenovan najprije docentom, a zatim vanrednim profesorom na Mudroslovnom fakultetu. Od 1927. ujedno je i nadstojnik Kemijskog zavoda Mudroslovnog fakulteta.

Znanstveni rad prof. Flumianija kreće se uglavnom na području fizikalne kemije (kapilarne i koloidne), a na području organske kemije radi na proučavanju oksiantraзona. Svoje radove objavio je u izdanjima Hrvatske akademije, Beške akademije, Zeitschrift f. physikalische Chemie te u domaćim stručnim časopisima.

Redovni je član družtva »Kolloidgesellschaft« u Leipzigu i izvanredni član Bunsen-Geselschaft u Berlinu.

TEHNIČKI FAKULTET HRVATSKOG SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Zavod za anorgansku i analitičku kemiju osnovan je 1919. sa svrhom, da unapređuje i usavršuje znanje slušača u analitičkoj kemiji, da služi znanstvenom radu i da pravnim i privatnim osobama daje mišljenja, koja zasiecaju u područje analitičke i anorganske kemije. Od početka zavoda do siečnja 1943. stajao je na čelu toga zavoda:

prof. dr. Vladimir Njegovan. Rođen je 28. travnja 1884. u Zagrebu, gdje svršio pučku školu i realnu gimnaziju (izpit zrelosti 1903.). Kemiju studira na Visokoj tehničkoj školi u Beču, gdje je 1912. promoviran na čast doktora. Godine 1907. postaje asistentom na poljodjelskom zavodu u Križevcima, 1908. učiteljem, a 1912. profesorom na višem gospodarskom učilištu u Križevcima. Godine 1913. bude premješten u Zagreb, gdje je kao nastavnik kemije služio na realnoj gimnaziji sve do 1919., kada je izabran profesorom analitičke i anorganske kemije na novo osnovanoj Tehničkoj visokoj školi, kasnijem tehničkom fakultetu.

Njegov znanstveni rad je s područja analitičke kemije, energetike i termodinamike. Uz učevnike, namienjene srednjim školama, izdao je učevnik analitičke kemije te učevnik kemije za slušače kemije na visokim školama.

Umirovljen je u siečnju 1943., a nadstojnikom zavoda postao je izvanredni prof. dr. Zvonimir Pinterović.

Zavod za fiziku i fizičku kemiju osnovan je 1920. Fizikalna kemija iztražuje ona područja kemije i fizike, koja su obim naukama zajednička. Danas nema gotovo ni jednog veleobrta, koji bi mogao raditi bez poznavanja i primjenjivanja rezultata fizikalne kemije (na pr. elektrokemija, fotokemija, fotografija i t. d.). U zavodu postoji uređaj za rad kod visokih temperatura, visokog vakuuma, rentgen, fotokemijski laboratorij i t. d. Na čelu zavoda stoji od njegova osnutka

prof. dr. Ivan Plotnikov, rođen 22. studenoga 1878. u Tambovu (Rusija). Pučku i srednju školu svršava u Tambovu (1897.), a zatim polazi na sveučilište u Moskvi gdje svršava svoje studije 1901. Nakon toga nastavlja studije u Leipzigu, gdje bude 1905. promoviran na čast doktora filozofije. Nakon toga vraća se u Moskvu i godine 1910. postizava tamo čast magistra kemije, a zatim polazi u Odesu, gdje 1915. postizava čast doktora kemije. Već za vrieme svog boravka u Leipzigu vrši tamo službu asistenta (1901.—1907.) kod W. Ostwalda. Godine 1908. nalazi se kao asistent na Moskovskom sveučilištu, gdje 1909. postaje privatnim docentom, a 1912. profesorom. Službu sveučilištnog profesora na sveučilištu u Moskvi vrši sve do 1918. kada odilazi u Njemačku i stupa u službu Agfe (1919.—1920.). Godine 1920. postaje profesorom na Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu, gdje još i danas radi kao profesor fizike i fizkalne kemije i nadstojnik zavoda za fiziku i fizikalnu kemiju.

Prof. Plotnikov objavio je upravo golem broj radova iz područja fotokemije, o čemu je napisao i više knjiga na njemačkom jeziku.

Zavod za anorgansku kemijsku tehnologiju i metalurgiju osnovan je početkom 1922. Glavno područje rada zavoda jest izpitivanje domaćih ugljena. Zavod posjeduje uređaje za analizu željeza i ugljena, za kalorimetrijska izpitivanja, uređaj za metalografiju, uređaj za mikroskopiju, za izpitivanja i iztraživanja kod visokih temperatura i t. d. Nastava iz kemijske tehnologije i metalurgije sastoji se u prikazivanju i vježbanju teorijskih disciplina u praktičnoj primjeni. Zavod je osnovao prof. dr. ing. Franjo Hanamann, koji je stajao na čelu zavoda od njegova osnutka (1922.) do svoje smrti 1941. Na čelu zavoda nasliedio ga je ing. dr. Rikard Podhorsky.

Prof. dr. ing. Franjo Hanamann rođen je 30. lipnja 1878. u Drenovcima. Pučku školu polazi u Brčkom 1883.—1887. a nakon toga trgovačku školu također u Brčkom, no već 1890. prelazi na realku u Zemunu, gdje je položio izpit zrelosti 1895. Nakon izpita zrelosti polazi u Beč na studij kemije na Tehničkoj visokoj školi, gdje je 1889. diplomirao i postigao naslov inženjera. Nakon toga nastupa mjesto kemičara u šećerani u Usori, no već nakon nekoliko mjeseci, početkom 1900. vraća se u Beč kao asistent profesora analitičke kemije Vortmanna. U Beču ostaje sve do 1904., kada se opet vraća industriji (Tvornica cementa u Ledecu u Slovačkoj, Ujedinjeno družtvo za žarulje i elektricitetu u Ujpestu kraj Pešte i t. d.), a 1909. i 1910. polazi u Ameriku. 1911. polazi u Berlin, gdje na tehnici u Charlottenburgu bude 1913. promoviran na čast doktora tehničkih nauka. Znanstvenim radom nastavlja opet na Tehničkoj visokoj školi u Beču, ali 1915. bude pozvan na vojnu dužnost i dodieljen na rad središnjem zavodu za izpitivanje materiala za avijaciju u Fischamendu kraj Beča. Nakon rata radi opet neko vrieme u industriji, ali istodobno vrši dužnost honorarnog nastavnika na Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu 1919.—1922.) Godine 1922. postaje javni i redovni profesor anorganske kemije, kemijske tehnologije i metalurgije na Visokoj tehničkoj školi u Zagrebu, današnjem Tehničkom fakultetu, gdje ostaje sve do svoje smrti, 23. siečnja 1942.

Kao stručnjak na području metalurgije i anorganske tehnologije bio je Hanamann u najužim vezama s domaćim i stranim veleobrtom kemijskim, željeznim, veleobrtom motora, žarulja i t. d.

Pisao je vrlo malo, ali je njegov rad to više praktičnog značaja. Osobito se iztaknuo pri rješavanju problema pripremanja kovnih niti za žarulje, pa je u suradnji s drom Justom uspio riešiti pitanje pripremanja niti volframa, što je tada značilo čitav preokret u veleobrtu električnih žarulja, a time i na području električne razsvjete.

Njegov nasljednik, ing. dr. Rikard Podhorsky rođen je 28. lipnja 1902. u Milanu (Italija). Realnu gimnaziju svršio je na Sušaku, a kemiju je studirao 1921.—1925. na Tehničkoj visokoj školi u Pragu. Doktorirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu godine 1931. na temelju disertacije «Studije o koroziji metala«. Na tom području nastavlja i dalje u nizu radova. Bavi se iztraživanjem na području sinteze amoniaka te na području metalurgije. Od 1926. do danas radi na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, najprije kao asistent prof. Hanamanna, a sada kao njegov nasljednik. Neko je vrieme radio i u Parizu kod prof. Guicharda na Sorbonni u zavodu za anorgansku kemiju (gdje je počeo sa svojim iztraživanjima na području korozije). Godine 1932. boravio je kroz dva mjeseca u Švedskoj i Norvežkoj na studiju veleobrta i znanstvenih zavoda. Osim na području korozije kovina, radi i na području kemije krutih goriva (ugljen i dr.).

Zavod za organsku kemiju osnovan je 1922. s dvojakom svrhom: znanstvenom i praktičnom. Znanstvena je svrha obrađivanje pitanja konstitucije i strukture prirodnih i umjetnih organskih spojeva, proučavanje funkcije pojedinih atoma i atomskih grupa u molekuli kao i pronalaženje sintetskih metoda. Praktična strana organske kemije ide za tim, da se pronađu i proizvedu prikladni spojevi, koji bi služili čovjeku za njegove raznolike potrebe života. Od 1922.—1934. stoji na čelu zavoda kao nadstojnik prof. Ivan Marek, a nasliedio ga je prof. dr. Vladimir Prelog.

Prof. Ivan Marek rođen je 16. siečnja 1863. u Zagrebu, gdje je svršio i pučku školu i gimnaziju (izpit zrelosti 1880.) i studij kemije na zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu, koji svršava 1886. Iste godine postaje namjestnim učiteljem, kasnije profesorom na realci u Zemunu, gdje ostaje sve do 1898., kada je bio premješten na Srednju tehničku školu. Godine 1919. bude dodieljen na rad tada osnovanoj Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu, a već 1920. bude na istoj ustanovi postavljen javnim i redovitim profesorom. Na Tehničkom fakultetu u Zagrebu ostao je sve do 1934., kada je bio umirovljen. Umro je 11. studenoga 1936.

Već kao nastavnik na zemunskoj realci počinje s radom na području organske kemije, a osobito zanimanje posvećuje organskoj analizi. Niz godina radi na poboljšanju metoda spaljivanja organskih tvari u svrhu analize, pa konačno uspije sagraditi t. zv. Marekovu peć za spaljivanje, koja je podpuno iztisnula Liebigovu peć. Kasnije je proveo potrebne izmjene odnosno pregradnje svoje peći, tako da se je moglo određivati ne samo C i H nego i S te N.

Nekrolog i obširna biografija te bibliografija navedena je u Arhivu za kemiju i farmaciju, god. XI. br. 1/2 (1937: str. 3—9.).

Marekov nasljednik, prof. dr. Vladimir Prelog rodio se 23. srpnja 1906. u Sarajevu. Realnu gimnaziju polazi u Zagrebu i maturira 1924. Visoku školu kemijsko-tehnološkog inženjerstva svršava na Visokoj tehničkoj školi u Pragu, gdje diplomira 1928., a 1929. postizava čast doktora. Nakon studija radi neko vrieme u praksi, a 1934. postaje docentom na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, godine 1940. vanrednim profesorom na istom fakultetu.

Radi na području sinteze alkaloida kinina, na području nenapetih sistema te na bicikličkim aminima.

Zavod za organsku kemijsku tehnologiju. Početci osnivanja ovoga zavoda padaju u godinu 1925., kada je bio pozvan dr. Jakeš iz Brna, da predaje organsku kemijsku tehnologiju na tadanjoj Tehničkoj visokoj školi. Poslije Jakeša preuzima predavanja iz organske kemijske tehnologije prof. Dragutin Strohal, dok 1927. tu dužnost preuzima današnji nadstojnik zavoda, prof. dr. ing. Matija Krajčinović. Godine 1928/1929. dobio je ovaj zavod konačno i svoje prostorije.

Organska kemijska tehnologija obuhvaća tehnoložku preradbu najrazličitijeg orgnskog materiala, na pr. nafte, zemne smole, celuloze i t. d. Ona nam daje smjernice i obće upute, kako treba provesti racionalnu tehnoložku obradbu organskog tvoriva nizom kemijskih procesa, s konačnim ciljem, da se dobiju konačni produkti što bolji po kvaliteti, a uz što manji potrošak energije i sirovina. Racionalno primjenjivanje kemijskih procesa u tehničkoj praksi ima svoj zametak i osnovu u čisto znanstvenom iztraživanju, pa se je organska kemijska tehnologija i razvila na temelju usvajanja i primjenjivanja tekovina znanstvenoga rada.

Zavod se osobito bavi tehnologijom ulja i masti, celuloze i proteina, zatim pitanjem aktivacije domaćih glina za rafinaciju ulja.

Uz ostali uređaj posjeduje zavod i uređaje za izpitivanje ulja, masti, kože, papira, mastila i uobće organskih pripravaka.

Na čelu zavoda stoji prof. dr. ing. Matija Krajčinović, koji se je rodio 8. VII. 1892. u Jakubovcu kraj Petrinje. Osnovnu školu svršava u Mlinogima, a gimnaziju i učiteljsku školu u Petrinji. Nakon svršene učiteljske škole, nastavlja školovanje u Karlovcu, gdje je položio izpit zrelosti, a zatim polazi na studij kemije na Tehničkoj visokoj šoli u Zagrebu. Nakon dovršenih studija, nastavlja studije i na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Godine 1927. bude promoviran na čast doktora tehničkih znanosti. Školske godine 1926.—1927. radi kod prof. Vavona u Nancyju te kod prof. Courtota. I kasnije polazi u nekolkio mahova u inozemstvo u svrhu usavršavanja, tako u Njemačku (Ludwigshafen, Hoechst, Mainkur, Aussig), Švicarsku (Basel, Zürich), Francuzku (Villiers, St. Paul, Lion, Marseille, Grasse), Italiju (Casano kraj Milana: koncern Snia Viscosa.) Godine 1929. postaje docentom, a 1934. izvanrednim profesorom na Tehničkom fakultetu.

Prof. Krajčinović radi na izpitivanju i aktiviranju domaćih glina za rafinaciju ulja i masti, dobivanju celuloze iz domaćih sirovina, oplemenjivanju soje za ljudsku hranu. Zatim na izpitivanju domaćih taninskih izcrpina (kesten, hrast), na području bojenja tkanina i t. d. U zajednici s prof. Njegovanom pisao je i srednjoškolske učevnike, a za slušače kemije na Tehničkom fakultetu izdao je god. 1939. učevnik »Tehnologija bojenja i analiza boja.«

Zavod za rudarsku kemiju osnovan je godine 1941. i još nije mogao započeti s radom. Svrha je zavoda proučavanje i sređivanje tvoriva, koje dolazi u rudarskoj praksi, a u svezi je s kemijskim poblemima toga područja. Zatim sustavno izpitivanje ruda i rudača na području države, u svezi sa stručnim katedrama rudarskog odsjeka, a prema potrebama stručnih rudarskih disciplina i prirada, te konačno promicanje znanstvenog rada u svezi s navedenim zadatcima.

Nadstojnik zavoda je ing. dr. Miroslav Karschulin, rođen 4. travnja 1904. u Premislu kao sin austrijskog častnika. Pučku školu svršava u Zagrebu, vojničku srednju školu u Strassu i Triskirchenu. Izpit zrelosti 1921. Nakon tog počinje studirati elektrotehniku, najprije u Zagrebu, zatim u Beču, ali doskora prekida studij elektrotehnike i upisuje se na kemijski odjel Tehničke visoke škole u Zagrebu, gdje je i diplomirao 1928. Godine 1932. doktorira također na Tehničkom fakultetu, a 1942. habilitira se za docenta iz anorganske kemije. Godine 1939. boravi neko vrieme u Švedskoj, gdje je radio kod profesora Johna Runströma na području elektrokemije.

Njegov znanstveni rad kreće se uglavnom na području elektrokemije. Radove je objavio u raznim njemačkim i švedskim stručnim časopisima.

Medicinsko-kemijski zavod medicinskog fakulteta u Zagrebu osnovan je, kada i sam medicinski fakultet, t. j. godine 1918. Na čelo zavoda dolazi dr. Fran Bubanović, do tada privatni docent zavoda za fizikalnu kemiju na Mudroslovnom fakultetu, i ostaje sve do pod kraj 1939., kada je nastupio duži dopust i bio 1941. umirovljen. Nakon toga vrši dužnost nadstojnika zavoda dr. Tomislav Pinter, od 16. listopada 1941. do 1. siečnja 1942., kada upravu zavoda preuzima prof. dr. Ibrahim Ruždić.

Svrha zavoda jest gajenje i unapređivanje kemije uobće, a osobito na onim područjima, koja zadiru u medicinu. Uz sam nastavni rad odvija se je u tom zavodu i zamašan rad na znanstvenom polju.

Prof. dr. Fran Bubanović rodio se je u Sisku 19. studenoga 1883. Pučku školu i realnu gimnaziju svršio je u Sisku, a zatim polazi na studij kemije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Godine 1905. postaje asistentom prof. Janečeka na Kemijskom zavodu Mudroslovnog fakulteta u Zagrebu. Nakon toga vrši neko vrieme dužnost nastavnika na srednjim školama u Bjelovaru i Zagrebu, dok 1914. postaje docentom kemije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu, a 1918. redovnim sveučilištnim profesorom medicinske kemije na Medicinskom fakultetu.

Na području medicinske kemije počeo je raditi već za vrieme svojih studija, a godine 1909. odlazi u Groningen (Holandija) na usavršavanje. Na području fizikalne kemije radio je kod prof. Svante Arrheniusa u Stockholmu, a kasnije u Beču kod prof. medicinske kemije O Fürtha. Velika je većina njegovih radova iz područja medicinske kemije odnosno u svezi s medicinsko-kemijskim problemima. Uz znan-

stveni rad, mnogo je radio na popularizaciji kemije, pa je u nakladi Matice Hrvatske izdao knjige »Slike iz kemije« (1917.), »Kemija živih bića« (1917.), te »Slike iz moderne kemije« (1929.), a za potrebe sluša a kemije, medicine i t. d. izdaje 1930.—1931. svoju veliku »Kemiju« u tri knjige. Uz to je pisao u brojnim stručnim, staležkim i drugim časopisima, novinama i t. d.

(Bibliografija i obsežna biografija nalaze se u Farmaceutskom vjesniku, g. XXIII. br. 22., str. 804—833, 1933.).

Dr. Tomislav Pinter, koji je nakon umirovljenja prof. Bubanovića neko vrieme vršio dužnost nadstojnika zavoda, rođen je 13. IX. 1899. u Zagrebu, gdje je svršio pučku i srednju školu te studij kemije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Slu bovali je po eo na Kr. zem. kemijsko-analitičkom zavodu (kao pripravn k, 1922.—1924.) odakle 1924. prelazi na Medicinski faultet kao asistent pri katedri za medicinsku kemiju, koju službu vrši do danas, a predaje i fizikalnu kemiju za slušače medicine. God. 1938. radio je u Fizikalno-kem jskom zavodu Karlovog sveučilišta u Pragu (prof. Heyrowski).

Prof. dr. Ibrahim Ruždić rodio se 28. studenoga 1906. u Travniku, gdje je svršio mekteb pučku školu, a zatim od 1917.—1925. polazi isusovačku gimnaziju u Travniku, gdje je položio izpit zrelosti. Nakon toga odlazi u Hrvatsku Mitrovicu na ljekarničku praksu, kako su to propisivali tadanji propisi, a 1927. dolazi u Zagreb, gdje na farmaceutskom odsjeku Mudroslovnog fakulteta studira farmaciju i već godine 1929. postizava diplomu magistra farmacije. Međutim on nastavlja sa studijem na Mudroslovnom fakultetu i godine 1933. diplomira. Godine 1934. do 1937. radio je na Higienskom zavodu na izpitivanju živežnih namirnica. Kako je svoje studije dovršio kao vojni p tom c, to je godine 1935. osnovao i do 1937. vodio anaiti ko-diagnostički zavod u vojnoj bolnici u Zagrebu. Godine 1937. premješten je u Sarajevo u vojnu bolnicu, gdje opet osniva analiti.ko-diagnostički laboratorij.

Godine 1938. specializira se u Beču kod prof. Silbersteina i docenta Dr. Rappaporta u medicinskoj kemiji, zatim iste godine polazi u Lausanne prof. dru Jeanrettu, u Basel prof. dru Gigonu, a 1939. radi neko vrieme i u Pasteurovu zavodu u Parizu. Godine 1938. postaje predstojnikom analitičko-diagnostičkog laboratorija u Merkurovu sanatoriju u Zagrebu, a 1941. postaje izvanrednim sveučilištnim profesorom i nadstojnikom Medicinsko kemijskog zavoda.

Znanstveni rad prof. Ružića počinje s njegovom disertacionom radnjom, koja je fizikalno kemijske prirode, a dalje nastavlja radovima na području biokemije.

VETERINARSKI FAKULTET

Zavod za kemiju na veterinarskom fakultetu osnovan je 1940., sa svrhom, da slu i nastavi kemije za slušače veterine, da iztražuje i obrađuje sve one kemijske zadatke, koji su u vezi s veterinom, i da služi znanstvenom radu na području kemije. Nadstojnik je toga zavoda izvanredni prof.

dr. Adolf Režek. Rođen je 25. rujna 1902. u Varaždinu, gdje je svršio osnovnu školu i gimnaziju (maturirao 1922.). Nakon izpita zrelosti upisao se na zagrebački Mudroslovni fakultet, gdje studira kemiju. Svoje stud je dovršava 1932., a 1934. bude promoviran na čast doktora filozofije. Od 1933. do 1940. službuje kao asistent prof. Bubanovića na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, a 1940. postaje vanrednim profesorom na Veterinarskom fakultetu.

Znanstveni rad prof. Ruždića počinje s njegovom disertacijom iz područja medicinske kemije i biokemije, a uz to je radio na izpitivanju mineralnih voda. Svoje je radove objavio u domaćim i stranim stručnim časopisima.

FARMACEUTSKI FAKULTET

Naredbom o Farmaceutskom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu od 3. srpnja 1942. osnovan je na zagrebačkom sveučilištu i taj fakultet.

Studij farmacije na zagrebačkom je sveučilištu međutim mnogo starijega datuma: na Mudroslovnom fakultetu postojao je od 1883. do osnutka Farmaceutskog fakulteta, dakle gotovo 60 godina, farmaceutski odsjek, na kojemu su se izobražavali slušači farmacije.

Kemijske vježbe iz analitičke, organske i farmaceutske kemije vršili su slušači na odjelu za analitičku kemiju odnosno na odjelu za farmaceutsku kemiju na Kemijskom zavodu Mudroslovnog fakulteta, u čijim ih prostorijama i sada vrše. Naredbom o osnutku farmaceutskog fakulteta osnovan je i

Zavod za kemiju. Svrha toga zavoda jest, da služi kemijskoj nastavi slušača farmacije, da služi znanstvenom radu u području obće, anorganske i organske kemije s osobitim obzirom na potrebe farmacije, te da podržava znanstvene veze sa sličnim domaćim i inozemnim znanstvenim zavodima. Nadstojnikom zavoda je izvanredni profesor farmaceutskog fakulteta

dr. Mladen Deželić, rođen je 3. siečnja 1900. u Zagrebu, gdje je svršio osnovnu i srednju školu. Nakon izpita zrelosti 1919., upisuje se na Mudroslovni fakultet u Zagreb, gdje studira kemiju i diplomira 1923. Nakon toga službuje kao nastavnik na Srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu, zatim kraće vrieme na gimnaziji u Šibeniku i već 1926. se vraća u Zagreb kao asistent na Kemijski zavod Mudroslovnog fakulteta. Kao asistent izrađuje ujedno i svoju doktorsku radnju, na temelju koje bude 1928. promoviran na čast doktora filozofije.

Službu asistenta vrši sve do 1940. kada postaje docentom fizikalne kemije na Mudroslovnom fakultetu (fizikalnu kemiju predavao je već od 1935., kada je bio postavljen honorarnim nastavnikom za fizikalnu kemiju). Godine 1942. postaje izvanrednim profesorom kemije pri katedri obće i eksperimentalne kemije na Farmaceutskom fakultetu, a ujedno i nadstojnikom zavoda za kemiju.

Još za vrieme svog slu bovanja kao asistent specializirao se na politehnici u Münchenu kod prof. H. Fischera i G. Scheibea na području fizikalne i organske kemije, pa se i njegov znanstveni rad kreće na tom području. Glavni su mu radovi iz područja kemije pirola, porfirina, nikotina te glikozida.

Istom naredbom, kojom je osnovan Farmaceutski fakultet, osnovan je i

Zavod za farmaceutsku kemiju, koji je u obliku odjela postojao već i prije u sklopu Kemijskog zavoda Mudroslovnog fakulteta. Svrha toga zavoda jest, da služi nastavi slušača farmacije u farmaceutskoj kemiji, da izpituje i iztražuje sve kemijske probleme u svezi s farmacijom i da služi znanstvenom radu. Na čelu tog zavoda stoji hon. nastavnik za farmaceutsku kemiju dr. mr. ph. ing. Dragutin Barković.

POLJODJELSKO-ŠUMARSKI FAKULTET

Zavod za agrikulturnu kemiju ima zadaću, da proučava i iztražuje sve probleme kemijske prirode, koji su u svezi s poljodjelstvom i šumarstvom. Na čelu zavoda stajao je prof. Šandor, dr. Varićak, a zatim

ing. dr. Bogdan Šolaja, sveuč. prof. eksperimentalne i agrikulturne kemije. Njegov se je znanstveni rad kretao uglavnom na području analitičke kemije. Nakon njegova odlazka vrši dužnost nadstojnika zavoda

dr. Marko Mohaček, rođen 29. ožujka 1888. u Delovi (kraj Novigrada Podravskog). Izpit zrelosti položio je u Bjelovaru 1908., a kemiju je studirao na zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu kod prof. Janečeka, kod kojega je izradio i svoju doktorsku radnju, na temelju koje je bio 1920. promoviran na čast doktora filozofije. Njegova doktorska radnja obrađuje područje analitičke kemije. Svoje studije na Mudroslovnom fakultetu svršio je 1912., a 1913. namješten je kao suplent u Bjelovaru, no još iste godine bude premješten na Gospodarsko učilište u Križevcima kao nastavnik kemije i nadstojnik agrokemijskg odsjeka. Tamo ostaje sve do 1919., kada polazi u Prag, gdje se je 1920.—1921. kod prof. Stoklase i Šatova specializirao u agrikulturnoj kemiji. Nakon toga vraća se u Križevce, gdje ostaje sve do 1930. Te godine dolazi kao gospodarski nadzornik Oglednoj poljodjelskoj postaji u Zagrebu, a 1936. postaje ravnateljem te postaje, na kojem se položaju i danas nalazi. Godine 1941. bude uedno postavljen honorarnim nastavnikom kemije na Poljodjelsko-šumarskom fakultetu i nadstojnik zavoda za agrikulturnu kemiju. Izdao je nekoliko učevnika iz agrikulturne kemije («Agrikulturna kemija« u 2 knjige, izdana 1930. i 1931., «Osnovi opće i agrikulturne kemije«, izdana 1935. kao učevnik za nastavnike kemije na nižim gospodarskim školama, i t. d.), zatim niz razprava o hranitbi bilja, o rastu bilja, gojenju i vrstama krumpira i t. d.

EKONOMSKO-KOMERCIALNA VISOKA ŠKOLA

Zavod za iztraživanje i poznavanje robe, osnovan je godine 1921. Kasnije je bio podieljen na dva zavoda: Zavod za iztraživanje robe s nadstojnikom ing. Reitterom i zavod za poznavanje robe s nadstojnikom drom Kostom Georgijevićem. Danas se opet oba zavoda nalaze pod jedinstvenom upravom i vodstvom ing. Ivana Reittera.

Svrha zavoda za iztraživanje i poznavanje robe odredena je već i njegovim statutom (prema odredbi Kr. hrv.-slav. zemaljske vlade, povjereničtva za prosvjetu i vjere od 23. prosinca 1921. broj 51.894.:

Laboratorij za iztraživanje i poznavanje robe u Kr. visokoj školi za trgovinu i promet u Zagrebu ima ovu svrhu:

a) da unapređuje i usavršava znanje slušača u iztraživanju i poznavanju robe;

b) da služi znanstvenom radu predstojnika i ostalog zavodskog osoblja, napredniji h slušača i absolvenata visokih škola, koji se žele usavršiti u iztraživanju i poznavanju robe;

c) da podaje državnim oblastima, burzama, privatnim osobama (industrialcima, trgovcima, tvornicama i t. d.) stručna mnienja koja zasiecaju u područje iztraživanja i poznavanja robe.

Na čelu zavoda stoji prof. dr. Ivan Reiter, koji je rođen 1889. u Suhopolju, gdje je svršio i osnovnu školu. Gimnazijske nauke svršio je u Osieku i Zagrebu, a kemiju je studirao na Tehničkoj visokoj školi u Brnu i Beču. Nakon dovršenih studija radi neko vrieme u Analitičko-kemijskom zavodu u Zagrebu, odakle prelazi na Visoku školu za trgovinu i promet, kasnije Ekonomsko-komercialnu školu, gdje i danas radi. Istodobno je uspio organizirati i urediti i kemijski laboratorij občine grada Zagreba za izpitivanje živežnih namirnica.

Njegov se rad kreće na području izpitivanja i poznavanja robe.

Kako se iz prednjeg prikaza vidi, uz obćenite zadatke, pred kojima stoji svaki znanstveni kemijski laboratorij i zavod, svaki od tih zavoda ima i svoju posebnu svrhu, prema kojoj je i uređen. Uobće se nalazi veoma malo zavoda, koji bi bili uređeni za iztraživanja na svim područjima kemije. Sa znanstvenog gledišta to je i razumljivo, no imajući u vidu, da ti zavodi moraju služiti ne samo znanosti nego i praktičnim potrebama prirada i države, potrebno je na neki način uskladiti rad tih zavoda. U tu je svrhu pred nekoliko mjeseci osnovan i državni središnji zavod za izpitivanje tvoriva, zavod, koji još nema vlastitih laboratorija, ali mu u stanovitom smislu stoje na razpolaganju svi državni laboratoriji, u kojima se mogu vršiti izpitivanja tvoriva ma kakve vrste (kemijska, fizikalna, mehanička, tehnoložka i t. d.).

Unatoč težkih prilika, u kojima su se do danas razvijali kemijski zavodi Hrvatskog sveučilišta i ostali državni kemijski zavodi, ipak je u tim zavodima izobražen liep broj kemičara i izrađen velik broj znanstvenih radova. Ti su zavodi veoma mnogo pridonieli razvitku našeg prirada i veleobrta; prateći razvoj veleobrta u nas, može se vrlo dobro primietiti, kako razvoj nastave kemije na sveučilištu i razvoj veleobrta teče gotovo istim korakom, što više, posljednjih je godina veleobrt i te kako počeo osjećati pomanjkanje kemičara.

Uz poboljšane uvjete, i kada ti zavodi dobiju jednom dovoljno prostorija, dovoljno osoblja i sredstava za uređenje, moći će pružati još mnogo više nego do sada.

Kako nije bilo moguće skupiti sve podatke o radovima, koji su izrađeni u ovim zavodima, kao i o radovima, koje su pojedini članovi tih zavoda izradili gdje drugdje, nisu u ovom prikazu ti radovi ni navedeni. Ti su radovi konačno tako brojni i sa svih područja čiste i primienjene kemije, da bi ih bilo moguće sustavno i u podpunosti prikazati samo u posebnom, znatno obsežnijem prikazu.

Isto tako nije bilo moguće skupiti podatke o svim ostalim kemijskim zavodima i laboratorijima u državi; konačno svaka tvornica, koja izrađuje tvorevine kemijske prirode, mora imati svoj laboratorij, želi li raditi ma s kakvim uspjehom. Isto je tako i svaka ljekarna već sama po sebi kemijski laboratorij, a mora ga imati i svaka bolnica. Uz to ima u državi i čitav niz posebničkih laboratorija (u samom Zagrebu bilo ih je nekoliko desetaka), koji služe bilo pojedincima bilo priradnim poduzećima.

Uz to postoji, kao i u ostalim državama čitav niz laboratorija pri raznim ministarstvima, pri raznim oglednim i pokusnim postajama, carinarnicama, ravnateljstvima željeznica i t. d.

Pitanje je konačno, da li današnje stanje kemije kod nas zadovoljava?

U nas je još uviek premalo razvijen kemijski veleobrt i imamo premalo kemičara. U srednjim se školama premalo pažnje posvećuje nastavi kemije i s obzirom na obukovnu osnovu i s obzirom na uređenje školskih kemijskih laboratorija, ali je značajno i utješno, da unatoč težkim prilikama danas razmjerno vrlo velik broj svršenih srednjoškolaca želi studirati kemiju na sveučilištu. Iz toga se može zaključiti, da među mladeži postoji dosta veliko zanimanje za tu struku, a s malo truda i žrtava to bi se zanimanje moglo još više podići. No kemijski laboratoriji na sveučilištu bili su skučeni u prostorijama, osoblju i sredstvima, tako da su jedva mogli nekako svladati nastavni rad s velikim brojem slušača. Stručno nastavno osoblje tih zavoda preobterećeno nastavničkim radom, ne može naći dovoljno vremena i mogućnosti, a niti sredstava, da se u punoj mjeri posveti i znanstvenom radu.

Želimo li kemiju kod nas podići na onu visinu, na kojoj se ona nalazi u ostalim zemljama, na visinu, koja bi barem donekle odgovarala potrebama, mora se kemijskim zavodima i laboratorijima posvetiti velika pažnja i dati im dovoljno sredstava i mogućnosti za razvoj. U tom pravcu postoje svakako mnogo povoljniji izgledi odkako je Hrvatska politički osamostaljena. Tek zavodi, koji imaju dovoljno prostora, dovoljno osoblja i suvremeni uređaj, mogu u pravoj mjeri odgajati i izobražavati kemičare i gajiti kemiju kao znanost. Osobitu pažnju trebalo bi pak posvetiti onim granama kemije, koje su od posebne važnosti za nas, s obzirom na sirovine, koje se u zemlji nalaze, no razumljivo je, da takvi zavodi mogu pravilno raditi i izpunjavati svoj zadatak, samo ako se u dovoljnoj mjeri gaji i kemija kao znanost.

Materialno blagostanje države također je jedan od temeljnih čimbenika, na kojima počiva država. Danas kemija ima ne malu rieč u stvaranju i održanju toga blagostanja; nije dovoljno samo posjedovati ma i najdragocjenije sirovine, treba znati i biti u mogućnosti odrediti pravu vriednost tih sirovina, sačuvati ih, najbolje i najracionalnije ih izkoristiti i iz njih stvoriti najbolje gotove proizvode. To je jedna od prvih zadaća kemičara, i samo u tom nastojanju mogu postići i najvrednije uspjehe i na području kemije kao čiste znanosti.

7. KEMIJSKO DRUŽTVO

Za razvoj svake grane znanosti važni su ne samo pojedinci i stručni zavodi, nego su od najveće važnosti i stručna udruženja. Razumljivo je pak, da takova udruženja mogu nastati i mogu se održati tek kada imade dovoljan broj stručnjaka s toga područja i dovoljno razumievanja ne samo kod tih stručnjaka, nego i kod vlasti i u javnosti. Uvaživši razvoj kemije kod nas, razumljivo je, da su se i kemijska družtva mogla kod nas razviti tek dosta kasno. Istina, kemija je disciplina, koja ulazi u mnoge struke, pa su kemiju, kao pomoćnu granu, u stanovitoj mjeri njegovala i razna druga stručna udruženja, na pr. liečnika, ljekarnika, agronoma, prirodoslovaca i t. d., a u sklopu »Družtva inženjera i arhitekata« postojao je niz godina »Klub inženjera kemije«.

Jedno od najstarijih stručnih kemijskih udruženja kod nas bilo je đačko udruženje »Mendeljejev«, klub slušača kemije na Mudroslovnom fakultetu, osnovan 1910. To je družtvo prestalo radom 1942. Isto tako mora se spomenuti i stručno udruženje slušača kemije na Tehničkom fakultetu, koje je naravno bilo mnogo, mnogo mlađe.

Od 1926. postoji u Zagrebu današnje

HRVATSKO KEMIJSKO DRUŽTVO

kojemu je svrha, da unapređuje i popularizira sve grane čiste i primienjene kemije, a to postizava: predavanjima i razpravama, obrazovanjem stručnih knjižnica i čitaonica, skupljanjem i sređivanjem gradiva za hrvatsku kemijsku terminologiju, davanjem poticaja za razne studije iz kemijske struke, izdavanjem stručnog časopisa, izdavanjem povremenih spisa, priređivanjem izložaba, davanjem stručnih mišljenja iz kemijske struke od općeg značaja, ukazivanjem moralne podpore članovima družtva, stvaranjem i održavanjem stručnih i kolegijalnih veza sa sličnim družtvima u državi i drugim zemljama te brigom oko izkorišćivanja domaćih sirovina, važnih za obći napredak zemlje i njenu gospodarsku nezavisnost (čl. 4. pravila).

Redovnim članovima družtva mogu prema čl. 7. pravila biti oni, koji su svršili kemiju na sveučilištu ili kojoj visokoj tehničkoj školi, gdje je kemija zastupana kao glavni predmet, i položili propisane izpite, koj ovlašćuju na naslov inženjer, profesor, dipl. kemičar, doktor ili slično. Redovnim članom može postati i osoba, koja nije svršila navedene studije, ali je svojim radom zadužila kemijsku nauku ili inače postigla značajne uspjehe na području kemijske struke. Izvanrednim pak članom može postati svaka osoba, koja se zanima za kemiju. Počasne članove bira družtvo samo na glavnim godišnjim skupštinama; mogu biti izabrana ona lica koja su se izvanrednim radovima iztakla na polju kemijske nauke, ili podizanju i napredku kemijske djelatnosti, kao i ona, koja su stekla osobite zasluge za napredak družtva. Jedan od najuglednijih članova družtva od njegova osnutka, a ujedno i počastni član Hrvatskog kemijskog družtva jest prof. dr. L a v o s l a v R u ž i č k a, dobitnik Nobelove nagrade za kemiju 1939., počastni doktor Medicinskog fakulteta u Zagrebu, te brojnih drugih sveučilišta i t. d.

Rodio se je 13. rujna 1877. u Vukovaru. Pučku i srednju školu polazio je u Osieku. Godine 1906. maturira i upisuje se na Tehničku visoku školu u Karlsruhe, gdje diplomira 1910. te iste godine bude na osnovi disertacije »Ueber Phenylmethylketen« promoviran na čast doktora. Nakon dovršenih studija ostaje i dalje kao asistent kod svog učitelja prof. Staudingera sve do 1916. kada zajedno sa Staudingerom odlazi u Zürich. 1918. postaje privatnim docentom na Tehničkoj visokoj školi u Zürichu, a 1925. na sveučilištu u Zürichu. 1925. odlazi sa sveučilišta i prima mjesto u industriji, u tvornici parfema M. Nafl et Cie u Ženevi, ali već 1926. bude imenovan profesorom organske kemije u Utrechtu, u Nizozemskoj, gdje ostaje sve do 1929. Godine 1929. preuzima katedru organske kemije i vodstvo kemijskog laboratorija na politehnici u Zürichu, gdje radi i danas. Godine 1939. dobio je Nobelovu nagradu za kemiju, za svoje radove oko sinteze i iztraživanja mužkih i ženskih spolnih hormona.

Sav naučni rad prof. Ružičke kreće se na području organske kemije, a najviše iztražuje prirodne, fiziološki djelatne tvari te mirisave spojeve iz prirodnog tvoriva. Postepeno ulazi sve više u biokemijske probleme, te konačno dolazi do iztraživanja i sintetiziranja hormona; god. 1910.—1916. radio je, među ostalim, i na izraživanju dalmatinskog buhača (Chrysanthemum cinerariae folium). Iztraživanjem ulja, dobivenog iz cvjetova buhača došao je do nekih organskih spojeva (piretrin I. i piretrin II.) koje mu je uspjelo i sintetski pripremiti, a time si je i utro put iztraživanjima na području alicikličkih spojeva. Godine 1940. bio je u Zagrebu, gdje je na poziv Hrvatskog kemijskog družtva održao predavanje.

Kako je već spomenuto, Hrvatsko kemijsko družtvo postoji zapravo već od 1926., kada je, 23. siečnja 1926. osnovano u Zagrebu Jugoslavensko hemijsko društvo. Predsjednici toga družtva bili su, od njegovog osnutka do 1938.: 1926.

do 1932. prof. dr. Vladimir Njegovan, 1933. do 1934. prof. dr. ing. Franjo Hanaman, 1935. do 1938. ing. mr. ph. Vladimir Brajković. Godine 1939. dolazi na čelo družtva ing. dr. Nikola Pšenica, pod čijim se predsjedanjem 5. XI. 1939. na izvanrednoj godišnjoj glavnoj skupštini naziv družtva mienja u »Hrvatsko kemijsko družtvo«. Ing. dr. Nikola Pšenica ostaje na čelu družtva sve do 1942., kad bude izabran predsjednikom družtva ing. Radoslav Lorković, koji je i danas predsjednik.

Na godišnjoj skupštini od 20. rujna 1942. izabran je sliedeći odbor: predsjednik: ing. Radoslav Lorković, podpredsjednik: ing. dr. Nikola Pšenica, blagajnik: ing. dr. Martin Kranjčević, tajnik: dr. Zvonimir Pinterović, urednik družtvenih izdanja: prof. dr. Mladen Deželić. U odboru su osim navedenih i ing. dr. Rikard Podhorsky, ing. dr. Ivan Radić, prof. dr. Ibrahim Ruždić, prof. Bogdan Babić i dr. Karlo Weber. Nadzorni odbor: prof. Dragutin Strohal i ing. Milan Vukelić; zamjenici: dr. Velimir Horvat i dr. Stanko Miholić. Redakcioni odbor: dr. Dragutin Barković, dr. Miroslav Karschulin, dr. Marko Mohaček i prof. Miroslav Wein. Častni sud: prof. Kaudije Barbetti, ing. Vjekoslav Šugger, ing. Radovan Alaupović, dr. Franjo Krleža, prof. Matija Krmpotić, prof. Zora Vranešić, ing. Svetislav Orlić, ing. prof. Ivan Reitter, ing. Vladimir Seifert i ing. Petar Sabioncello.

8. ČASOPISI, IZDANJA, KNJIGE I T. D.

Družtvo izdaje i svoje družtveno glasilo Vjestnik hrvatskog kemijskog družtva. Poviest tog glasila nerazdvojeno je povezana sa poviešću samoga družtva: bivše Jugoslavensko hemijsko društvo u Zagrebu pokrenulo je već 1917. svoje družtveno glasilo »Arhiv za hemiju i farmaciju« i pod tim je imenom list izlazio sve do 1937. kada je naziv promienjen u »Arhiv za hemiju i tehnologiju«, a 1939. u »Arhiv za kemiju i tehnologiju« i konačno 1942. u »Vjestnik hrvatskog kemijskog družtva«. Urednici lista od njegova osnutka do danas bili su: 1927.—1933. prof. dr. Vladimir Njegovan, 1934. do 1939. prof. dr. ing. Franjo Hanaman, 1940. Stanko Miholić. Uslied rata i promienjenih prilika došlo je do malog zastoja u izlaženju lista; 1942. postaje urednikom prof. dr. Mladen Deželić i list nastavlja svoje izlaženje pod novim imenom.

No već i prije osnutka ovoga lista, bilo je više pokušaja, da se pokrene list odnosno glasilo kemičara u Zagrebu, tako je na pr. već 15. I. 1921. S. Varičak pokrenuo list »Revue Chimique« ali se nije mogao održati. Kemijski radovi izlazili su međutim i u raznim drugim domaćim časopisima, na pr. Prirodi, Vjesniku Ljekarnika, Farmaceutskom vjesniku, Liječničkom glasniku i t. d.

SPOMENICE, ŽIVOTOPISI I SL.

«Lučbeni zavod kr. hrvatskog sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu«. Prikaz izdan povodom dovršenja sadanje stare zgrade kemijskog zavoda na Strossmayerovom trgu 14. Napisao (usporedno na Hrvatskom i njemačkom jeziku) prof. Janeček, 1885.

«Našim profesorima dru Juliju Domcu i dru Gustavu Janečeku«. Svečani broj Farmaceutskog vjesnika (god. XIV. br. 20. do 25. X. 1924.), broj posvećen prof. Domcu i prof. Janečeku prigodom njihovog odlazka u mirovinu.

«Pedeset godina farmaceutske nastave na zagrebačkom univerzitetu«. Spomenica farmaceutskog odjeka mudroslovnog fakulteta prigodom pedesetgodišnjice farmaceutske nastave u Zagrebu. Zagreb, 1934.

«Almanah« izdan prigodom kongresa ljekarnika u Zagrebu, 1935.

«† Ivan Marek«, nekrolog izašao u «Arhivu za hemiju i farmaciju, god. XI. br. 1-2, str. 3-9. (1937.).

«Gustav Janeček« životopis, napisao Dr. Gilbert Flumiani u Ljetopisu Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, god. 1937., svezak 49. str. 225-241.

«Prof. Dr. Ing. Franjo Hanamann« životopis, napisao Ing. Dr. Rikard Podhorsky u Arhivu za kemiju i tehnologiju, god. XI. br. 3-6, str. 81-92.

«Prof. Dr. Fran Bubanović«, životopis, izašao u Farmaceutskom vjesniku od 19. XI. 1933. (god. XXIII. br. 22.), broju posvećenom prof. Bubanoviću prigodom pedesetgodišnjice.

«Prof. L. Ružička i njegov rad«. Životopis i prikaz naučnog rada, napisao prof. dr. Mladen Deželić. Arhiv, god. 13., br. 3-6, str. 73-97, (1939.).

KNJIGE:

BUBANOVIĆ prof. dr. Fran: «Slike iz kemije«, 15 araka. Izdala Matica Hrvatska 1917.
— «Kemija živih bića«, 18 araka, Matica Hrvatska, 1918.
— «Kemijsko-analitičke vježbe za medicinare«, 1921.
— «Iz moderne kemije«, 16 araka, Matica Hrvatska, 1929.
— «Kemija« za slušače kemije, medicine, veterine i farmacije. Knjiga prva: I. Teorijski ili opći dio, II. Anorganska kemija. XVI., 61 8stranica, 107 slika i 2 obojene tabele. U nakladi Farmaceutskog vjesnika, 1930. tabele. U nakladi Farmaceutskog vjesnika, 1930. — Knjiga druga: I. Organska kemija, II. Biokemija. XII. 717, str. 70 slika. Zagreb, 1931. Nakladnik isti. — Knjiga treća: (zajedno sa T. Pinterom i M. Mladenovićem): I. Kemijsko analitičke vježbe. II. Kemijska analiza mokraće. XVII. 461 str., 56 slika i 8 tabela. Zagreb, 1930. Nakladnik isti.

JANEČEK prof. dr. Gustav: «Rukovodnik za kvalitativnu kemijsku analizu neorganskih tvarina«, Zagreb, 1883.
— «Pharmacopoea Austriaca, Croato-Slavonica, Hungarica«. Farmakopeja izrađena u zajednici s prof. Domcom, Zagreb, 1902.
— «Kemija« I. Opći dio. Tiskano kao rukopis, 1919.

KRAJČINOVIĆ prof. dr. ing. Matija: «Tehnologija bojenja i analiza boja«, Knjiga, namijenjena slušačima kemije. 215 IX, 5 tabela. 1940.

MOHAČEK prof. dr. Marko: «Žesta i žestoka pića« u nakladi Gosp. Družtva.
— «Agrikulturna kemija« u 2 svezka. 1930. i 1931.
— «Osnovi obće i agrikulturne kemije«, knjiga namijenjena nastavnicima kemije na gospodarskim školama. 1935.
— U nakladi družtva Sv. Jeronima izdao je knjižice: «Kako se hrani bilje« i «Krumpir«.

NJEGOVAN prof. dr. Vladimir: «Kvalitativna analiza«, udžbenik i laboratorijski priručnik, 246 str. Zagreb, 1923.
— «Osnovi hemije«, udžbenik namijenjen slušačima kemije. 479 strana. 1939.
— Uz to je preveo knjižicu A. Stocka i A. Stählera «Praktikum der quantitativen anorganischen Analyse«.

PLOTNIKOV prof. dr. Ivan: «Photochemische versuchstechnik«, izašla 1912. u nakladi Akad. Verlag, Leipzig. — 2. izdanje izašlo 1928. kod istog nakladnika.
— «Lehrbuch der Allgemeinen Photochemie«, izašla godine 1920. u nakladi Verein wiss. Verläger, Berlin-Leipzig. 2. izdanje izašlo 1936. u nakladi W. de Gruyter & Co, Berlin.
— «Grundriss der Photochemie«, izašla 1923. u nakladi W. de Gruyter & Co, Berlin.
— «Photochemie für Mediziner«, izašla 1928. u nakladi Verlag Thieme, Leipzig.
— «Photochemische Arbeitsmethoden in der Biologie«, izašlo 1930. u sklopu Abderhaldens Handbuch, Abt. 9. Teil A2, Lieferung 323.

LIEČNIČTVO

Napisao prof. dr. VLADIMIR BAZALA

1. Občenito o liečničtvu u hrvatskim zemljama do konca XIX. stoljeća.
2. Poviestni razvoj liečničtva u hrvatskim zemljama koncem XIX. stoljeća. i početkom XX. stoljeća.
3. Ustrojstvo zdravstva.
4. Liečničko družtvo.
5. Medicinski fakultet.
6. Rad hrvatskih liečnika na drugim poljima kulture.
7. Razvoj pojedinih grana liečničke znanosti i pregled hrvatske medicinske književnosti.
8. Zdravstveni zavodi i ustanove.
9. Medicinske naklade, zbirke, izdanja i časopisi.
10. Bibliografija.

Medicina je znanost i umieće liečenja bolestnih ljudi i sprečavanja bolesti kod zdravih.

Da li je medicina prvobitno razumski rad, dakle znanost, ili je ona samo umieće; da li je uz umieće uviek i znanost ili nije tako, kao i to, kad medicina postaje od umieća znanost — težko je reći.

1. OBĆENITO O LIEČNIČTVU U HRVATSKIM ZEMLJAMA DO KONCA XIX. STOLJEĆA

Medicina u hrvatskim krajevima, kao uostalom medicina većine europskih naroda, sastavljena je od dva diela: jedan je narodna, primitivna medicina, koja još danas živi u narodu, a ostatak je starog narodnog izkustva ili preživjelih nazora; drugi je školska medicina, koja je došla ovamo putem školovanih ljudi, najprije svećenika, kasnije u liečenje upućenih ljudi raznih struka i napokon putem liečnika, i to opet najprije stranaca, pa tek onda domaćih, koji su svoje znanje stekli u inozemstvu, dok na kraju nisu i u hrvatskim krajevima otvorene medicinske škole. Ova je školska medicina i u hrvatskim krajevima, kao gotovo po čitavoj Europi po svom obliku i temeljima grčka medicina, koja je preko arabističkih učevnika (učbenika) i kasnijih parafraza dobila oblik sredovječne medicine, za vrieme renesanse proživjela mnoge korekture i u novom, modernom ruhu prošla kroz europske medicinske škole.

Značajno je ipak za medicinu hrvatskih krajeva, da se u velikom dielu poviestnoga razvoja ne može razlikovati pučka medicina od tadašnje školske medicine, unesene u ove krajeve, što više, pučka je medicina u ovim krajevima još danas tako jaka i razgranjena, da u mnogom slučaju podpuno zamjenjuje oficielnu, školsku medicinu.

Još je značajno za medicinu hrvatskih krajeva, da je njezin razvoj u mnogom bio nejedinstven. Hrvatska je tokom poviesti pod stjecajem mnogih okolnosti bila razdieljena na različita politička i upravna područja. Tako je nastalo, da se uglavnom kroz stoljeća može pratiti poviestni razvitak medicine posebno u Panonskoj Hrvatskoj i Slavoniji, s tim, da je do 1882. Hrvatsko-slavonska vojna krajina pokazivala sve odlike posebnoga područja i znatno se razlikovala od područja pod građanskom upravom, posebno u Bosni i Hercegovini, posebno u Dalmaciji, a opet posebno u Dubrovniku, sve do pada republike godine 1806.

Do konca XIX. stoljeća medicina je u hrvatskim krajevima uglavnom praktična i kurativna medicina. Vrši je narod sam, vrše je vrači i kirurzi, vrše je i školovani liečnici. Na ladanju je gotovo sva njezina djelatnost u pučkoj medicini ili bar na pučki način primjenjivanoj oficielnoj medicini, dok se u gradovima ona sastoji u kurativnoj medicini omiljenog kućnog liečnika praktikuša, a samo u posebnim, već osobito pogibeljnim slučajevima još i u bolničkom liečenju.

Bolnice su zapravo jedine zdravstvene ustanove u zemlji. Način njihova postanka i razvitak bolničke medicine već sami po sebi daju sliku dotadašnje medicine. Većina je bolnica u prvo vrieme bila zapravo — kao gotovo svuda u Europi u ono doba — više sklonište za starce, nemoćne i ubogare, nego li bolnica u današnjem smislu rieči i služila je za azil više nego za bolestnike. Gotovo uviek je bila pod upravom laika i svećenika, dok liečnika — bar u prvo vrieme — uobće nije bilo. Najveći je dio naših bolnica djelo zaklada i dobročinstava, uglavnom redovničkih i svećeničkih (templari, kasnije, biskupi Vrhovac, Haulik i dr.) ili bogatih posebnika (Stiller u Zagrebu, Šebetić u Karlovcu, Hutter, Kohloffer i Monsberg u Osieku i t. d.). Velike bolnice, kao što je Zakladna bolnica u Zagrebu, nastale su spajanjem više malih hospitala uz raznu pomoć posebnika, biskupa i gradske obćine. Neke su se bolnice razvile iz posebnih bolnica, na pr. ona u Pakracu iz »sifilishospitala«, u Šibeniku iz ludnice, koja je i kasnije bila znamenita i činila najveći dio bolnice, pa je spretno proširena u veliku bolnicu. Uz koprivničku je bolnicu dugo vremena bilo i ubožište, dok su se u prvom katu iste zgrade davale kazalištne predstave. Tako naše bolnice u prvo vrieme pokazuju bizarnu sliku mješavine medicine, dobrotvorstva, družtvovnosti i sličnih tekovina, koje sobom donosi uljudba, dok je još u povojima. Dakako, da su naše bolnice danas

dotjerane, a mnoge i na vrlo visokom stupnju liečničke znanosti.

No i izvan domovine Hrvati su imali svojih bolnica. Tako je Dubrovnik u XV. stoljeću imao svoj hospital u Carigradu (u kući svoga konzula), a i u Rimu se Bratovština sv. Jeronima pobrinula za hospital za hrvatske hodočastnike, te je u tu svrhu dobila i zemljište od pape Nikole V. Hospital je ukinut tekar godine 1901. za pape Leona XIII., jer je zastario i izgubio na vriednosti te postao nepotreban.

Javno se zdravstvo upravljalo po obćim propisima, a prvi moderni i suvremeni zdravstveni zakon izašao je tek godine 1770. Bio je to N o r m a t i v u m s a n i t a t i s, što ga je izradio Gerhard van Swieten (1700—1772.), liečnik carice Marije Terezije i njezin vrhovni nadzornik zdravstva. Taj je »Normativum« vriedio za sve zemlje austrijske krunovine, pa tako i za hrvatske. I kasniji su zakoni propisivani iz Beča; najzadnji je bio Bachov patent godine 1850.

Liečnika je bilo više vrsti, no u glavnom su bili: liečnici u današnjem smislu rieči, koji su svršili medicinski fakultet i zvali su se doctores, physici i t. d. i ranarnici, kirurzi, koji su se zvali i magistri, a svršili su kirurške škole i obavljali posao vrača. Liečenjem se pak bavila što iz zanata, a što iz običaja ili samovolje još i čitava množina neaprobirane čeljadi. Dubrovnik je u XIII. stoljeću već imao obćinske liečnike, a sjeverna Hrvatska ima od godine 1600. zemaljskoga liečnika, najprije jednoga, a onda i dva (jednoga u Varaždinu, a drugoga u Zagrebu).

Potanji opis poviestnoga razvitka medicine u hrvatskim zemljama do konca XIX. stoljeća nije potrebno na ovom mjestu ponovo iznositi. On se nalazi obrađen u posebnim djelima:

BAZALA Vladimir: Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama, Zagreb 1943.

— Pregled medicinskih nastojanja u Hrvatskoj i Slavoniji, napose u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća. Spomenica »Obzor« str. 189.—191.

— Dubrovnik u povijesti hrvatske medicine. »Jutarnji list« Zagreb 8. IV. 1939.

— Znameniti dubrovački liječnici, »Alma Mater Croatica«, Zagreb III. 8, 296.—304., 1940.

— Ein Grundris der Entwicklung der Medizin in Kroatien, Zagreb 1942.

— Početci, razvoj i značajke naše medicinske književnosti. »Hiss«, Zagreb 1942. i »Hrvatski list« Osiek 24. XII. 1942.

— Liečničtvo u Dubrovačkoj Republici. »His«, Zagreb 1943.

— Die ehemalige Kroatisch-Slawonische Militärgrenze als sanitärer Faktor. Zagreb 1943.

— Samozvani liječnici. Zagreb 1936.

JEREMIĆ Risto: Zdravstvene prilike do kraja XIX. veka, Zagreb 1935.

— Sumarni pregled zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine u prošlosti. »Prosveta« 1941. (Kalendar).

JEREMIĆ Risto i TADIĆ Jorjo: Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika (3 svezka), Beograd 1938., 1939., 1940.

THALLER Lujo: Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850., Zagreb 1927.

— Studije iz povijesti medicine Horvatczkoga orszaga y okolo nyega blisnesseh meszt.

I. Belgijanac Lalangue, pisac prve hrvatske medicinske knjige. »Novosti«, Zagreb 24. XII. 1940.

II. Krapinski pretpotopni čovjek i njegove bolesti. »Novosti«, Zagreb 3. I. 1941.

III. Od Davida Sasunskoga do Gil Blasova Sangrada. Bizarna uloga dubrovačkoga liječnika Baglivija. »Novosti«, Zagreb 25. III. 1941.

2. POVIESTNI RAZVOJ LIEČNIČTVA U HRVATSKIM ZEMLJAMA KONCEM XIX. I POČETKOM XX STOLJEĆA

Značajno je za hrvatske krajeve koncem XIX. i na početku XX. stoljeća, da su imali iste medicinske ciljeve i zahtjeve, iako još nisu svi bili pod istom upravom. Ipak to je doba značajno baš po svojoj jedinstvenosti, a povrh svega — medicina je od tog doba pod utjecajem jednoga mjesta — Zagreba, koji je tako i u medicinskom pogledu postao središnjica, u koju se svi ugledaju i po čijim se smjernicama ravnaju, a medicinska je djelatnost izvan njega mnogo manja.

Konac XIX. i početak XX. stoljeća, dakle jedan ljudski viek pred današnjim danom, znači i u medicini u pravom smislu rieči novo doba.

Nestaju stari običaji, nestaje stare medicine, nestaje starih liečnika. Nekadašnji sastavni dio medicine — pučka medicina — ostaje na ladanju i — ukoliko je ima — potisnuta je u zastranjeni zanat nadriliečnika. Nesta i starih liečnika-magistara-ranarnika-kirurga, od kojih su neki, pogotovo oni solidniji, — dali mnogo od sebe boljitku medicine. Već koncem XIX. stoljeća nesta zadnji njihov odvjetak u Cavtatu, A n t u n K o c e l j i u Dubrovniku N i k o P i c e l j, uz to uvaženi kulturni radnik, poznat sa svojih naprednih nazora. I u drugim ih je kravima nestalo. Slavoljub T i č e r, kotarski liečnik u Varaždinu, umro je godine 1900. Među zadnjima pomrieše O t a c h a l, V o n d r a č e k i Z r e l e c u užoj Hrvatskoj.

Među liečnicima od sad su samo izučeni, školovani doktori medicine.

Javlja se odlučno i moderno organiziranje zdravstva, osniva se socialna medicina, najprije u radničkom osiguranju, a poslije i na drugim područjima, liečnički se redovi organiziraju u staležkom i znanstvenom smjeru, a medicinska se znanost razvija u posebnim, specialnim strukama. Konačno se pokreće — ovaj put uspješno — stvaranje najvišeg medicinskog nastavnog zavoda, — medicinskog fakulteta u Zagrebu.

3. USTROJSTVO ZDRAVSTVA

Dne 24. I. 1894. izašao je posve moderni zakon o uređenju zdravstvene službe u Hrvatskoj i Slavoniji s provedbenim naredbama o uzadruženim zdravstvenim obćinama, o liečnicima i bolnicama i njime je uobće uređeno zdravstvo. Iz posebnih su se prireza zdravstvenih zaklada plaćali liečnici, primalje, liekovi i bolno-obskrbni troškovi. Bile su osnovane i županijske zdravstvene zaklade. Temeljem toga su se podizale bolnice i vodila se briga o svim zdravstvenim potrebama naroda. Ovaj zakon i njegova provedba najsvjetlije su točke hrvatskoga zdravstva i medicinskoga rada.

Herceg-Bosna, pod austrijskom upravom, nije imala takvih zakona; njezina se zdravstvena uprava ravnala po propisima zakona o upravnim oblastima i o okružnim upravama, ali je 11. III. 1883. propisana odredba o zdravstveno-redarstvenim mjestnim povjerenstvima, 28. X. 1914. zakon o suzbijanju i sprečavanju zaraznih bolesti, 19. III. 1913. o kalamljenju crnih kozica, a 17. X. 1907. o ljekarnicama. Novi zdravstveni zakon sabor u Sarajevu nije dospio izglasati.

U isto doba pada i jedan težki problem hrvatskoga naroda: jedan se dio, i to ne mali, — izselio u Novi Sviet, ponesavši sa sobom drevne običaje i sjećanje na domovinu. S njima pođoše i neki liečnici, da tamo vrše svoju dužnost. Među njima svakako je na prvom mjestu dr. Ante Biankini.

Nov oblik medicinskog nastojanja predstavlja **socializacija liečničke službe**, koja se započinje krajem XIX. stoljeća i razvija se do velikog zamaha u XX. stoljeću radničkim osiguranjem.

Za razliku od njemačkog socialnog osiguranja, gdje je radničko osiguranje posljedica socialno-ekonomskih i političkih borba, radničko se osiguranje kod nas razvilo već od početka poglavito kao humana, medicinska i socialna ustanova, koja je tek poslije postala i politički čimbenik.

Radničko osiguranje u Zagrebu datira službeno od godine 1893., ali su već i prije toga naši cehovi poznavali neku vrstu socialnoga osiguranja. Svaki ceh je imao svoju pripomoćnu blagajnu, iz koje se pružala pomoć članu ceha, kad je obolio ili se našao u nevolji, a prema c. kr. patentu izdanom god. 1853. za ladanje, a g. 1857. za gradove, bio je dužan i svaki poslodavac svojem služinčetu, ako je u službi oboljelo, davati kroz 4 tjedna bolovanja obskrbu i liečenje.

Prvi je zakon, koji ima i socialni značaj, rudarski zakon od god. 1854., koji određuje, da se namještenici jednog rudarskog poduzeća imaju udružiti u bratovštinu u svrhu, da se međusobno pomažu u slučaju bolesti i nesreće. Trgovački zakon od 16. V. 1875. određuje, da poslodavac daje trgovačkom pomoćniku u slučaju bolesti plaću i uzdržavanje kroz 6 tjedana. Obrtni zakon od 21. V. 1884. već određuje, koliko plaća poslodavac, a koliko pomoćnik u pripomoćnu blagajnu, u kojoj imaju biti jednako zastupani obrtnici i kalfe, a predsjednikom je predsjednik obrtnoga zbora. To je zapravo već podpuno uređeno socialno osiguranje u našem zdravstvu, svakako prvi pokušaj socialno-medicinske pomoći. Zakonom od god. 1891., koji u čl. XIV. postavlja načelo obvezatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti i provedbenom naredbom zem. vlade od 31. III. 1892., osnovano je 14 okružnih blagajna. Zakonom od 9. IV. 1907., koji je proveden tek g. 1909., uređeno je uz osiguranje za bolest još osiguranje protiv nezgoda, a sama organizacija svekolikog socialnog osiguranja centralizirana je u Zagrebu, gdje je osnovana Zemaljska blagajna, a dosadašnje okružne blagajne postale su njezini organi.

U Dalmaciji je postojalo osiguranje protiv bolesti od god. 1888., za nesretne slučajeve od god. 1887., a mirovinsko osiguranje privatnih namještenika od god. 1906.

U Bosni i Hercegovini postojalo je osiguranje od god. 1910., i to samo za bolest.

Zakonom o osiguranju radnika od 14. V. 1922. određeno je osiguranje za slučaj bolesti, nesreće, iznemoglosti, starosti i smrti, dok je osiguranje protiv bezposlice ostavljeno, da se uredi kasnije, ali se po ovom zakonu provodilo samo osiguranje za slučaj bolesti i nesreće, dok je ostalo osiguranje odgođeno na neizvjestno vrieme.

Osoblje prometnih ustanova i rudari osigurani su u posebnim ustanovama.

Okružne blagajne zaslužne su i za podizanje protutuberkuloznih sanatorija i za prvu suvremenu ftizeološku terapiju. Prvi je osnovan sanatorij Brestovac na Sljemenu kod Zagreba, na poticaj dra Milivoja Dežmana.

Socializaciji liečničke službe i osiguranju nastojalo se iza I. svjetskog rata dati na širokoj osnovi neki preventivni značaj i pravac prema čuvanju narodnoga zdravlja, a u vezi s tim i liečničku službu od privatnoga zanimanja učiniti socialnom, upravo državnom ili etatiziranom funkcijom. Glavni predstavnik ove struje bio je dr. Andrija Štampar. Po toj zamisli preventivne medicine liečnici bi bili činovnici, koji bi svoje zvanje vršili kao javnu službu te ne bi primali posebnih honorara od osoba, kojima pružaju pomoć. Ovaj pokušaj nije uspio, paće je izgledalo, kao da će ugroziti dotadašnju kakvu-takvu ali ipak djelotvornu kurativnu medicinu.

4. LIEČNIČKO DRUŽTVO

U razvitku medicinske kulture nemalu ulogu igralo je **liečničko družtvo**. Prva zamisao za osnivanje takvog družtva nalazi se već početkom tridesetih godina prošloga stoljeća, kada su se ugledni zagrebački liečnici Vancaš, Daubach, Folnegović, Mraović, Rakovac st. sastajali u svojim privatnim stanovima svakih 14 dana, gdje su razpravljali o staležkim pitanjima i diskutirali o zanimljivim slučajevima iz svoje prakse i svjetske medicinske literature. Ti su liečnici dne 20. II. 1850. iznesli osnovu zakona za uređenje zdravstva u trojednoj kraljevini, a 14. VI. 1850. održana je prva skupština svih liečnika Hrvatske i Slavonije pod predsjedanjem tadanjeg protomedika Alekse Praunspergera u Zagrebu, u njegovu stanu. (Zapisnik ove skupštine je sačuvan).

Kasnije se kroz preko 20 godina ništa ne čuje o liečničkoj organizaciji. Tek šestdesetih godina javljaju se Ivan Dežman, Vladoje Čačković, a kasnije Šime Švrljuga i Ladislav Rakovac s priedlozima o **osnutku Zbora liečnika.** Nastojanje njihovo okrunjeno je uspjehom tek 27. IV. 1874., kad su potvrđena pravila, a 26. X. 1874. održana je prva skupština novoosnovanoga Zbora pod predsjedničtvom Franje Miličića.

Zbor liečnika je od svoga osnutka neprekidno i stalno radio na staležkom i znanstvenom polju. Uza nj su vezana častna imena L. Rakovca, Ivana Kosirnika, Miroslava Čačkovića, Dragutina Mašeka i dr. Najveća mu je zasluga neumorni rad oko osnutka medicinskog fakulteta. Do toga je doba na Zboru ležao gotovo sav znanstveni medicinski rad. Od godine 1877. izdaje Zbor svoje glasilo »Liečnički viestnik«, u kojem su pored mnogih drugih zaslužno surađivali Antun Schwarz, Antun Lobmayer, Teodor Wickerhauser, Miroslav Čačković, Vladimir Jelovšek.

I poslije osnutka fakulteta Zbor vodi brigu oko izdanja znanstvenih djela, učevnika i priručnika, koje izdaje u Medicinskoj bibl oteci. **Kao stručna organizacija** Zbor je sudjelovao kod donošenja zdravstvenih zakona i davao mišljenja u pitanjima javnog zdravstva kao pri osnovi za gradnju umobolnice u Stenjevcu, pri osnutku primaljskog učilišta u Zagrebu i u mnogim drugim zgodama. **Kao staležka organizacija** on je do osnutka Liečničke komore vodio brigu o interesima liečnika, o potrebama zdravstvene službe i duhu liečničkoga zvanja. U razvitku naše medicinske kulture zapada ga zaslužno i častno mjesto.

Danas se to družtvo zove »HRVATSKI LIEČNIČKI ZBOR« i nalazi se u svojoj liepoj zgradi zvanoj »Hrvatski liečnicki dom« (Zagreb, Šubićeva ul. 9, brzoglas 85-79).

Podatci o postanku i razvitku Hrvatskog liečničkog zbora nalaze se zabilježeni u:

Sbor liečnika kraljevine Hrvatske i Slavonije od godine 1874. do godine 1899. Spomen-knjiga (sastavio dr. Ladislav Rakovac), Zagreb 1899.

Rad sbora liečnika kraljevine Hrvatske i Slavonije, prigodom proslave 25-godišnjice njegovog obstanka (uredio dr. Miroslav pl. Čačković), Zagreb 1899.

Spomen-knjiga Zbor liječnika Hrvatske-Slavonije-Međimurja 1900.—1924. (napisao dr. Silvije Ciraki), Zagreb 1924.

Kratka povijest Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja (prof. dr. Vladimir Ćepulić), Zagreb 1937

(Ostali podatci u: Bibliografija medicinske literature i graničnih područja, objavljene u izdanjima Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međumurja u Zagrebu, I. svezak (1876.—1937.), str. 204, Zagreb 1938.).

Sadašnju upravu Hrvatskog liečničkog zbora čine:

Predsjednik: prof. dr. Vladimir Cepulić
Podpredsjednik I.: docent dr. Sime Čajkovac
Podpredsjednik II.: docent dr. Fran Mihaljević
Tajnik: dr. Zvonimir Pavišić
Blagajnik: dr. Marin Gazzari
Urednik »Liečničkog vjestnika«: dr. Ante Vuletić

U sklopu Hrvatskog liečničkog zbora, kao njegove samostalne sekcije, nalaze se:

HRVATSKO DRUŽTVO ZA POVIEST MEDICINE

Pročelnik: dr. Vladimir Katičić (Vinkovićeva 11)
Zamjenik pročelnika: prof. dr. Lujo Thaller (Dežel1ćeva 32, bgl. 31-36)
Tajnik: prof. dr. Vladimir Bazala (Vlaška 95, bgl. 56-12)
Zastupnik u odboru Hrvatskog liečničkog zbora: dr. Robert Nigoević (Brešćenskoga 10, bgl. 45-50).

HRVATSKO KIRURŽKO DRUŽTVO

Pročelnik: prim. dr. Vatroslav Florschütz (Marulićev trg 3)
Zamjenik pročelnika: prof. dr. Božidar Špišić (Jelačićev trg br. 7)
Zamjenik pročelnika: prof. dr. Ante Šercer (Novakova 17)
Zamjenik pročelnika: prof. dr. Stjepan Vidaković (Petrova 13)
Tajnik: prim. dr. Dušan Machiedo, (Pejačevićev trg 17)
Blagajnik: dr. Branko Katarinić (Vinogradska 13)
Zastupnik u odboru H. L. Zbora: prof. dr. Robert Peičić (Basaričekova 11).

HRVATSKO DERMATOVENEROLOŽKO DRUŽTVO

Zamjenik pročelnika: dr. Janko Božić (Ilica 31)
Tajnik - blagajnik: prof. dr. Srećko Bošnjaković (Ilica 37)
Zastupnik u odboru H. L. Zbora: doc. dr. Šime Čajkovac (Draškovićeva 15)

HRVATSKO DRUŽTVO ZA ELEKTRO-RADIOLOGIJU, FIZIOTERAPIJU I BALNEOLOGIJU

Pročelnik: dr. Josip Lochert (Hatzova 23)
Zamjenik pročelnika: prim. dr. Srećko Hofman (Goljak 31)
Tajnik I.: prof. dr. Silvije Kadrnka (Jelačićev trg 17)
Tajnik II.: dr. Karlo Strohal (Mosinskoga 6)
Počastni pročelnik: dr. Branko Bressan (Marulićev trg 8)
Zastupnik u odboru H. L. Zbora: prim. dr. Drago Čop (Boškovićeva 18)

HRVATSKO DRUŽTVO ZA INTERNU MEDICINU

Pročelnik i zastupnik u odboru H. L. Zbora: prof. dr. Ivan Hugo Botteri (Draškovićeva 19)
Tajnik I.: nepopunjeno.
Tajnik II.: dr. Beata Brausil, (Amruševa 11)

HRVATSKO GASTRO-ENTEROLOŽKO DRUŽTVO

Zamjenik pročelnika i zastupnik u odboru H. L. Zbora: prof. dr. Vinko Vuletić (Draškovićeva 19)
Tajnik - blagajnik: dr. Pavao Sokolić (Maksimirska 40)

HRVATSKO OFTALMOLOŽKO DRUŽTVO

Pročelnik: prim. dr. Kurt Hühn (Primorska 14)
Zamjenik pročelnika: prim. dr. Vilko Panac (Martićeva 35)
Tajnik i zastupnik u odboru H. L. Zbora: docent dr. Andrija Španić, (Gajeva 7)

HRVATSKO NEUROLOŽKO-PSIHIATRIČKO DRUŽTVO

Pročelnik: prof. dr. Radoslav Z. Lopašić (Draškovićeva 13)
Zamjenik pročelnika: dr. Rudolf Herceg (Jurjevska 47)
Tajnik-blagajnik: doc. dr. Josip Breitenfeld (Gajeva 35)
Zastupnik u odboru H. L. Zbora: prim. dr. Zlatko Horvat (Gajeva 47).

5. MEDICINSKI FAKULTET

Napokon je dozrelo i pitanje hrvatskog medicinskog odgoja na vlastitom, hrvatskom sveučilištu. Medicinski je fakultet započeo rad g. 1917. Prvim profesorima postavljeni su zaslužni naši liečnici: Teodor Wickerhauser, Miroslav pl. Čačković-Vrhovinski i Dragutin Mašek Bosnodolski. Fakultet je kroz više od 7 godina postepeno popunjavan. Zgrade mu se još i danas izgrađuju na širokom briegu.

Medicinski fakultet ima danas 42 nastavnika i to: 11 redovitih profesora, 9 izvanrednih profesora, 11 sveučilištnih i 7 privatnih docenata, te 4 pomoćnih nastavnika, dok dvie katedre (poviest medicine i higiena) nemaju još nastavnika.

Rektorsku su čast vršili: Karlo Radoničić (1920/21.) i **Drago Perović** (1925/26.).

Doktorat »honoris causa« dobili su: **Milan Roje** (1920.), **Dragutin Gorjanović-Kramberger** (1927.), **Milan Jovanović-Batut** (1931.) i **Nikola Jagić** (1936.).

Podatci o osnivanju, postanku i radu Medicinskoga fakulteta nalaze se zabilježeni u:

— Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, str. 62—64, Zagreb 1900.
— »Sveučilište u Zagrebu 1874.—1924.« str. 124—130 i 162—174, Zagreb 1925.
— »Godišnjak sveučilišta u Zagrebu« za školske godine 1924./25. — 1928./29., str. 209—211, Zagreb 1929.
— »Godišnjak univerziteta u Zagrebu« za školske godine 1929./30. — 1932./33., str. 17—69 (u rektorovu izvještaju).
— »Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu« za školske godine 1933./34. — 1938./39., str. 33—34 i 297—314, Zagreb 1940.
— Prva nastojanja stvoriti medicinski fakultet ili barem kiruršku ili babičku školu u Zagrebu. »Alma Mater Croatica« I. 4., 116—118, 1938.
— 12. siječnja — 20. godišnjica predavanja na medicinskom fakultetu u Zagrebu. »Alma Mater Croatica«, I. 5., 155, 1938.
— 20-godišnjica medicinskog fakulteta. »Alma Mater Croatica«, I. 6. 178—180, 1938.

BAZALA Vladimir: L' Università croata di Zagabria e la sua facoltà di medicina. Giornale di Clinica Medica XIX., 5, Parma 1938. (XVI).
— Pregled medicinskih nastojanja u Hrvatskoj i Slavoniji, napose u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća. Obzor - spomenica 1935.

ČEPULIĆ Vladimir: Medicinski fakultet u Zagrebu i nastojanja oko njegovog osnivanja s osobitim obzirom na ulogu Zbora liječnika. Lij. vjes. LX. 7. 1938.

HORVAT Rudolf: Iz prošlosti hrvatskoga sveučilišta, »Alma Mater Croatica« I., 8, 217—218, 1938.

THALLER Lujo: Povijest medicine Hrvatske i Slavonije 1770.—1850.

Dio rada toga fakulteta, a osobito mnoga imenovanja nastavnika na tom fakultetu naišla su na vrlo oštru, nažalost, izpravnu kritiku u znanstvenom svietu i u hrvatskoj javnosti, pa je među ostalim prigovarano, da su sveučilištnim nastavnicima već od početka postali neki ljudi s nedovoljnom znanstvenom kvalifikacijom a kasnije redom samo miljenici jedne klike u fakultetskom vieću, mediokriteti i osobe, koje su napredovale samo zato, jer su bile članovi masonskih loža, sateliti i skutonoše svojih predstojnika, pa su se s pomoću svojih protektora popeli i do najviših mjesta čak i znanstvene hierarhije. Prigovoreno je, da su u fakultetu gospodarili kroz 20 godina nama nametnuti strani elementi, koji su radili samo za vlastite probitke i za vlastitu korist, sjedeći na svojim stolicama pozvani i zaštićeni od stranih neprijateljskih režima. Oni kroz to čitavo vrieme nisu namjerice htjeli dati mogućnosti naučnoga i znanstvenoga rada našem inače spremnom podmladku, kako ih ne bi mogao nitko nasliediti na njihovim klinikama, zavodima i katedrama i kako nitko od njih nepozvan ne bi mogao ući u fakultet, pa bio za to i najsposobniji. Tako je medicinski fakultet u prvih 25 godina svoga obstanka morao podnieti mnogu oštru kritiku:

— Prilog osnutku i životu našega medicinskog fakulteta (Jutarnji list, Zagreb, 19. I. 1926.).
— Memorandum Ekonomske sekcije Zbora liječnika u Zagrebu (Liječnički vjesnik, Glasnik za staleška i znanstvena pitanja br. 9. i 12. god. 1931.).
— Jedna afera na medicinskom fakultetu (Pravda, 6. IX. 1934.).
— Iz naših medicinskih fakulteta (Liječnički vjesnik LVII, 1, 52, 1935. i Lekar, br. 185, god. 1935.).
— Kako će se popuniti prazne katedre na medicinskom fakultetu. Treba dobro pripaziti na to, kome će se povjeriti katedre ispražnjene na medicinskom fakultetu (Jutarnji list, Zagreb, 17. XII. 1935.).
— Kakove prilike vladaju na našem medicinskom fakultetu Sveučilišni senat odbio je jednu odluku medicinskog fakulteta. Stvaranje grupa, koje žele »dobiti svoje ljude«. Umjesna odluka sveučilišnoga senata (Jutarnji list 1. I. 1936.).
— O prilikama na našem medicinskom fakultetu (Obzor, 3. XII. g. 1935.).
— Što se radi iza kulisa medicinskog fakulteta u Zagrebu. Docenti bez naučnih radova, mnoge katedre čekaju da budu popunjene (Pravda, 12. I. 1936.).
— Medicinski fakultet u Zagrebu namjestio je u jedan mah tri stranca pored mnogih liječnika - Hrvata, koji su bez posla (Hrvatski dnevnik 11. VI. 1936., str. 11).
— Unutrašnje prilike na medicinskom fakultetu su vrlo teške (Jutarnji list, 11. VI. 1936., str. 9).
— Tko će popuniti katedru za farmakologiju na medicinskom fakultetu (Jutarnji list, 15. VI. 1936., str. 7).
— Danas medicinski fakultet rješava o važnim pitanjima nastave (Jutarnji list, 17. VI. 1936., str. 10).
— Da li nadogradnja ginekološke klinike ili proširenje instituta za liječenje raka (Jutarnji list, 10. VI. 1938.).
— Prilog poznavanju prilika na našim Medicinskim fakultetima (Lekar, broj 236—37, str. 54—55).
— Historija medicine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu (Lekar, br. 238—39, 1938., god. XII., str. 81).
— Zašto u Zagrebu nema Instituta za izučavanje i liječenje raka? (Lekar. br. 240—241., 1938., god. XII. str. 101—103; Jutarnji list 10. VI. 1938. i 25. X. 1939.).
— Vanredno teško stanje Medicinskoga fakulteta. Sve manji broj nastavnika. Pitanje novih profesora i docenata (Jutarnji list, 17. II. 1939.).
— Premala skrb za naučni podmladak medicinskog fakulteta (Jutarnji list, 10. III. 1939.).
— Romantika u našoj naučnoj literaturi (Lekar, VIII., br. 179).
— Medicinska nastava i liječnička praksa (Liječnički vjesnik 1933., br. 9.).
— Jedno mišljenje o autonomiji Medicinskog fakulteta. Fakultetima treba dati puno pravo da podupiru autonomiju sveučilišta i nauke, ali oni nisu i ne smiju da budu institucije za favoriziranje mediokriteta i protežeja (Rad. XVII. lij. kongresa 1925.; Lekar br. 242—243, god. XII., 1938., str. 122).
— Naši problemi (Alma Mater Croatica I, 262).
— Karakteristika naših medicinskih fakulteta (Alma Mater Croatica III, 314).
— Potrebne reforme na Hrvatskom sveučilištu (Hrv. straža 21. 1940.).
— »Habent sua fata libelli« (Alma Mater Croatica IV. 1, 21. 1940.).
— Bibliografija književnih radova kao podloga kritici naučnoga rada (Alma Mater Croatica IV, 2, 69, 1940.).

— O medicinskom fakultetu u Zagrebu (Alma Mater Croatica IV, 10, 377—380, 1941.).
— Oštra izjava protiv medicinskoga fakulteta, koji je onemogućavao rad hrvatskom naučnom podmlatku (Alma Mater Croatica IV, 10, 368, 1941.).

No najviše je prigovora palo zato, što nema medicinskih učevnika na hrvatskom jeziku. Učevnici na materinskom jeziku su condito sine qua non za valjanu izobrazbu, što je zapravo izvan svake sumnje i o čemu zapravo ne bi trebalo trošiti rieči, ali je to pitanje u našim prilikama za nas tim važnije nego drugdje, što — na žalost — mnogi medicinar, došavši iz srednje škole, ne donese dovoljno poznavanja stranih jezika, pa je ovisan o knjigama na svom jeziku, a osim toga su strani učevnici za našu valutu preskupi. Bez učevnika nema nastave pa je zato krajnje vrieme, da se slušačima medicinskoga fakulteta dadu knjige na hrvatskom jeziku, što se nakon više nego 25 godišnjeg obstanka medicinskog fakulteta može s pravom očekivati.

Kao medicinski učevnici i učevne monografije služe sada:

BAZALA Vladimir: Porodničke operacije (Kratki priručnik operativnoga porodništva, sa slikama). Medicinska biblioteka sv. 43—45, Zagreb 1934.
— Ginekologija praktičnoga liječnika. Medicinska biblioteka sv. 35—36, Zagreb 1932.
— Ginekologija praktičnoga liječnika (Kratki priručnik za praktične liječnike i studente medicine) II. popravljeno i prošireno izdanje, Zagreb 1936.
— Ginekološka krvarenja. Biblioteka za praktičnu terapiju, sv. 3. Zagreb 1934.
— Ženska gonoreja. Biblioteka za praktičnu terapiju, sv. 6. Zagreb 1936.

BOTTERI Ivan i BUDAK Mile: Unutarnje bolesti. I. dio: Bolesti plućiju i srca, Zagreb 1940.

BUBANOVIĆ Fran: Kemija za medicinare, Zagreb 1935.

FLORSCHUTZ Vatroslav: Nauka o prelomu kostiju i iščašenju zglobova. Zagreb 1932.

GLAVAN Ivo: Dijagnostika živčanih bolesti (Priručnik za liječnike i studente), Zagreb 1937.

MAYERHOFER Ernest: Predavanja iz pedijatrije, Zagreb 1928.

MAYERHOFER Ernest i DRAGIŠIĆ Branko: Udžbenik dječjih bolesti, Zagreb 1939.

POPOVIĆ Laza: Klinička rentgenologija, Zagreb 1932.—1936

RADOŠEVIĆ Eduard: Fiziologija i patologija zuba, Zagreb 1935.

SMOKVINA Milan: Histerosalpingografija, Zagreb 1938.

ŠTAMPAR Andrija: Higijena i socijalna medicina, za liječnike i medicinare. Zagreb 1940.
— Zdravlje i društvo. Zagreb 1939.

THALLER Lujo: Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika. (Povijest borbe protiv bolesti i smrti). Zagreb 1938.

Bibliografija znanstvenih i književnih radova članova medicinskoga fakulteta u Zagrebu nalazi se objavljena u:

1. »Godišnjak univerziteta u Zagrebu« za škol. god. 1929./30.—1932./33., Zagreb 1933., odlomak IV., str. 178—203.

2. »Bibliografija književnih radova članova Medicinskog fakulteta u Zagrebu« od početka škol. godine 1933./34. do konca škol. god. 1938./39. sastavio dr. Vladimir Bazala: Knjižnica prijatelja Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, broj 4. Zagreb 1940.

3. Nepodpuna je bibliografija u »Godišnjaku Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu« za školske godine 1933./34.—1938./39., Zagreb 1940., str. 314—361. Vidi o tom: Vladimir Bazala: »Habent sua fata libelli«, nekoliko riječi o izvještaju medicinskoga fakulteta i o bibliografiji mojih književnih radova u »Godišnjaku Hrvatskoga sveučilišta za škol. god. 1933./34. do 1938./39.« (Alma Mater Croatica IV., 1, 21—27, 1940.) i »Bibliografija književnih radova kao podloga kritici naučnoga rada« (Alma Mater Croatica IV., 2, 69-71, 1940.). Usporedi još: Izvještaj o izdavanju sveučilišnog godišnjaka za školsku godinu 1933./34.—1938./39. (Alma Mater Croatica IV., 1, 42—46, 1940. i ibidem IV., 10., 375—380. 1941.).

4. Bibliografija od konca škol. god. 1938./39., dalje izrađuje se za novi sveučilištni godišnjak.

Od profesora medicinskoga fakulteta iztakoše se svojim znanstvenim radom, poznatim i u inozemstvu, osobito Teodor Wickerhauser, Ante Šercer, Božidar Spišić, Eduard Miloslavić, Ernest Mayerhofer, Đuro Vranešić i Danko Riessner.

Medicinski se fakultet u Zagrebu sastoji danas od ovih zavoda i klinika:

Medicinsko-kemijski zavod sveučilišta, glavna zgrada medicinskog fakulteta (Siroki brieg, brzoglas 33-38); nadstojnik: izv. prof. dr. mg. Ibrahim Ruždić; asistenti: dr. Tomislav Pinter, honorarni nastavnik za fizikalnu kemiju, Nevenka Hodak i ing. Mihovil Proštenik.

Anatomski zavod medicinskog fakulteta (Voćarska c. 97, brzoglas 33-25). Nadstojnik: red. prof. dr. Drago Perović; docent: dr. Vjekoslav Duančić; asistenti vježbenici: dr. Zdenko Križan i dr. Vlasta Sykora.

Fiziološki zavod medicinskog fakulteta, glavna zgrada medicinskog fakulteta (Siroki brieg, brzoglas 33-36); nadstojnik: sveuč. docent dr. Rikard Hauptfeld; asistenti: dr. Nikola Vladkov i dr. Josip Medeši.

Morfoložko-biološki zavod medicinskog fakulteta, glavna zgrada medicinskog fakulteta (Siroki brieg, brzoglas 32-70), nadstojnik: red. prof. dr. Zdravko Lorković. Ima 2 odjela: I. odio za obću biologiju, II. odio za histologiju i embriologiju, asistent: dr. Ruža Werner, honorarni nastavnik.

Patoložko-anatomski zavod medicinskog fakultteta (Voćarska c. 99, brzoglas 33-47); nadstojnik: red. prof. dr. Sergije Saltykow; prosektor: dr. Aleksandar Govorov; docent: dr. Blaženka Peičić-Marković, asistenti: dr. Zvonimir Kopač i dr. Mirko Knežević.

Zavod za obću i eksperimentalnu patologiju, patoložku fiziologiju i farmakologiju medicinskog fakulteta (Voćarska c. 97, brzoglas 33-44; izv. prof. dr. Ivo Ivenčević, asistenti: dr. Antun Žuk; asistenti vježbenici: mr. ph. Dragutin Tomić i dr. Zlatko Supek.

Bakteriološki zavod medicinskog fakulteta (Rockefellerova ul. 2. II. kat, brzoglas: 23-254); nadstojnik: izv. prof. dr Vladimir Sertić; asistent: dr. Krunoslava Karović-Tomić.

Zavod za sudbenu medicinu i kriminalistiku (Voćarska c. 97, brzoglas 97-93); nadstojnik: red. prof. dr. Eduard L. Miloslavić; asistenti: dr. Eugen Premru, dr. Alojzije Maly, dr. Zvonimir Kušević, dr. Emil Lampe i mr. ph. Nikola Novaković.

Središnji rentgenoložki zavod medicinskog fakulteta (Draškovićeva ul. 19, brzoglas 84-81) nastojnik: red. prof. dr. Silvije Kadrnka, izv. prof. dr. Milan Smokvina, asistenti: dr. Stevo Radojević, dr. Berislav Turčić i dr. Vladimir Gvozdanović.

Zavod za liečenje radijem medicinskog fakulteta (Petrova ul. 13. brzoglas: 84-82): nadstojnik: izv. prof. dr. Juraj Körbler.

Klinika za unutarnje bolesti (Draškovićeva 19, brzoglas 24-253); nadstojnik: red. prof. dr. Ivan Hugo Botteri; izv. prof.: dr. Vinko Vuletić; sveuč. docenti: dr. Dinko Sučić i dr. Mile Budak; asistenti: dr. Beata Brausil, dr. Nevenka Pierotić-Solter, dr. Pavao Sokolić, dr. Ivo Salek, dr. Lavoslav Lutilsky, dr. Radovan Ivančić, dr. Marija Perak i dr. Čedomil Vugrinčić.

Kiruržka klinika (Draškovićeva 19, brzoglas 24-252); nadstojnik: red. prof. dr. Julije Budisavljević; izv. profesori: dr. Robert Pelčić i dr. Danko Riessner; asistenti: dr. Vladimir Sorokin, dr. Vilim Wokaun, dr. Zelimir Seiwerth, dr. Ivan Ilić, dr. Zvonimir Peršić, dr. Dragutin Kreser, dr. Pavao Martinac i dr. Ratko Galetović.

Klinika za ženske bolesti i porodaje (Petrova ul. 13, brzoglas 42-33 i 24-374); nadstojnik: izv. prof. dr. Stjepan Vidaković, asistenti: dr. Stanislav Szabo, dr. Fadil Džinić, dr. Nikola Franičević, dr. Reno Florschütz, dr. Kamilo Sergović.

Klinika za živčane i duševne bolesti (Kukovićeva 1, brzoglas 24-255); nadstojnik: red. prof. dr. Đuro Vranešić; izv.

prof. dr. Radoslav Lopašić: asistenti: dr. Franjo Jelašić, dr. Rene Balley, dr. Josip Horvat i dr. Sergije Dogan.

Klinika za dječje bolesti (Široki brieg, brzoglas 24-243); nadstojnik: red. prof. dr. med. i fil. Ernest Mayerhofer; asistenti vježbenici: dr. Nada Kovačević, dr. Petar Erak

Klinika za očne bolesti (Kukovićeva ul. 1, brzoglas 24-256); nadstojnik: red. prof. dr. Albert Botteri; docent: dr. Andrija Španić; asistenti: dr. Zvonimir Pavišić i dr. Blanka Jutriša.

Klinika za kožne i spolne bolesti (Široki brieg, brzoglas 24-242); nadstojnik: izv. prof. dr. Srećko Bošnjaković; asistenti: dr. V. Abramović, dr. M. Schwarzwald i dr. Ljudevit Žemva.

Klinika za bolesti uha, nosa i grla (Široki brieg, brzoglas 42-34); nadstojnik: red. prof. dr. Ante Šercer; asistenti: dr. Šandor Čanji i dr. Josip Ružić.

Ortopedska klinika (Široki brieg brzoglas 24-241); nadstojnik: red. prof. dr. Božidar Spišić; docent: dr. Aleksandar Manzoni; asistent: dr. Niko Carević.

Klinika za bolesti usta, zubi i čeljusti (Široki brieg, brzoglas 22-671); nadstojnik: izv. prof. dr. Ivo Čupar; asistenti: dr. Dalibor Svoboda i dr. Vitold Rittermann; asistent vježbenik: dr. Ivo Katić.

O izgradnji zgrada medicinskoga fakulteta moguće je naći gotovo sve podatke i gotovo svu odnosnu literaturu u ovim člancima:

BAZALA Vladimir: Izgradnja medicinskoga fakulteta. »Alma Mater Croatica« I. 3, 81-89, 1937; II. 3, 74-78, 1938; III. 1, 16-19, 1939; III. 2, 58-60, 1939; III. 3, 86-87, 1939; IV. 7, 279, 1941; IV. 10, 378-379, 1941.

U ovim je člancima zagovaran i zastupan priedlog, da klinike i zavodi medicinskoga fakulteta budu izgrađeni samostalno i bez veze s kojom drugom bolnicom ili čak u sklopu koje bolnice. Naprotiv je priedlog o zajedničkoj izgradnji klinika medicinskoga fakulteta i koje druge velike bolnice iznošen povremeno na temelju preživjelih i podpuno pogrješnih nazora, ali nije — na sreću — nikad imao uspjeha. S vremenom je prevladao samo plan o izgradnji samostalnoga medicinskog fakulteta i dovest će do vrlo liepe kliničke bolnice, kad jednom sve zgrade fakulteta budu izgrađene na širokom briegu (šalati).

Liečnikom, doktorom medicine, mogao je na hrvatskom području do god. 1918. postati samo medicinar, koji je absolvirao na kojem sveučilištu Austrougarske monarhije i promoviran je ondje na čast doktora medicine. Prije početka liečničke prakse u bivšoj Hrvatskoj i Slavoniji, on je morao svoju diplomu nostrificirati prema propisima naredbe Zemaljske vlade u Zagrebu br. 7624 od 16. VIII. 1882. i br. 4435 od 23. IX. 1893. Posljednjom je ustrojeno kr. zemaljsko povjerenstvo za priznanje u inozemstvu stečenih doktorskih diploma medicine. Po toj naredbi predsjednik je toga povjerenstva bio rektor zagrebačkoga sveučilišta, odnosno prorektor, a članovi su mu bili kr. zem. vrhovni liečnik, predsjednik kr. zem. zdravstvenog vieća i devet stručnjaka između sveučilištnih profesora i liečnika. Glavni mu je bio zadatak, da u konkretnim slučajevima ustanovljuje, da se doktorskom diplomom liečničtva, stečenom u kojem stranom sveučilištu, zadovoljuju znanstveni sveučilištni zahtjevi, kakvi se prema propisima, što vriede u Hrvatskoj i Slavoniji, traže od onoga, koji će u ovim zemljama vršiti liečničku praksu. Ovo je povjerenstvo ukinuto naredbom Zemaljske vlade br. 27.250 od 11. X. 1919., a njegove je dužnosti preuzeo profesorski zbor novoosnovanoga medicinskoga fakulteta. Nove odredbe o nostrifikaciji sadrži »Zakon o nostrifikaciji (primanju) diploma sa stranih univerziteta i visokih škola« od 6. VI. 1930. (Služb. nov. 155; LVIII od 11. VI. 1930. i Karlo Podešva: Uredba medicinskih fakulteta sa svim saveznim propisima, Zagreb 1937., str. 34.-41.), koji još i danas vriedi.

Nastavna osnova medicinskoga fakulteta propisana je na temelju sveučilištnoga zakona od god. 1874. i 1894. i nadopunjena propisima za stroge izpite od 7. VII. 1918. br. 14.303 i od 19. VII. 1921. br. 22.322. Svi su ovi propisi našli svoje mjesto i u novom sveučilištnom zakonu od 12. rujna 1918. Zatim se nastavna osnova zajedno sa sveučilištnim zakonom i t. zv. sveučilištnom uredbom više puta mienjala, a na osnovu ovih izmjena usliedili su i novi propisi t. zv. fakultetske uredbe, koja je također doživjela mnoge izmjene. Sada još vriedi fakultetska uredba od 26. XII. 1936. s izmjenama i dopunama od 12. VI. 1937. i 20. XII. 1938. objavljena na temelju propisa opće sveučilištne uredbe od 11. XII. 1931.

Kako su se u medicinskoj nastavi pokazale potrebnim neke reforme, pokrenuto je ovo pitanje u liečničkim i sveučilištnim krugovima te u mnogim javnim glasilima, na pr.:

K reformi medicinske nastave. Lij. vjes. LXIII, 2, 142-146, Zagreb 1941.
Diskusija na temu: Problemi medicinske nastave. Rad XVII. liječ. Kongresa 1935.
Još koja riječ o reformi medicinske nastave. »Alma Mater Croatica« IV. 8-9, 317-318, Zagreb 1941.
Reforma medicinske nastave u Zagrebu. Lij. vjes. LXIII, 3 200, Zagreb 1941.
Pitanje reforme medicinske nastave. Izvještaj Liječničke Komore za god. 1941.
Anketa o novoj uredbi. »Savremeni hrvatski medicinar« I. 2, 33-36; 3, 77-87; 5-6, 161-169; 7-8, 198-201, Zagreb 1937.
PLIVERIĆ Vladimir: Reforma medicinskog studija prema nacrtu fakultetske uredbe zagrebačkog medicinskog fakulteta. Lij. vjes. Stal. glas. br. 9., 1933.
MULLLER Oton: Medicinska nastava i liječnička praksa. Lij vjes. Stal Glas. br. 9., 1933.
BAŠIĆ Marko: Reforma medicinske nastave obzirom na potrebe sela. Lij. vjes. Stal. Glas. br. 9., 1933.
BUBANOVIĆ Fran: Zadaci univerzitetskog studija. »Novosti« Zagreb 21. VII. 1937.
ŠERCER Ante: Predgovor k izdanju uredbe o med. fakultetima i komentarima uredbe od dr. Karla Podešve, Zagreb 1937.
BAZALA Vladimir: Uredba o medicinskim fakultetima. »Lekar« br. 227-28, str. 93-98, 1937.
— Ponovne izmjene u uredbi medicinskih fakulteta. »Alma Mater Croatica« II. 6., 179-181, Zagreb 1939.
— Medicinski studij i uredba o medicinskim fakultetima »Alma Mater Croatica« II. 1., 19-24, Zagreb 1938.
— Važnost povijesti medicine u medicinskoj nastavi. »Alma Mater Croatica« II. 2., 49-56, Zagreb 1938.
— Glas liječnika o problemu medicinske nastave, »Savremeni hrvatski medicinar« I., 5-6, 161-169, Zagreb 1937.
— Opća naredba sveučilišta i reforma medicinske nastave. »Alma Mater Croatica« IV. 7., 258-260, Zagreb 1941.
ŠTAMPAR Andrija: O reformi medicinske nastave. »Alma Mater Croatica« IV. 7., 261-269, Zagreb 1941. i Lij. vjes. LXIII., 1, 28-31, Zagreb 1941.
MIKULIČIĆ Miroslav: O reformi medicinske nastave. »Lekar« br. 159., 1934.
ČEPULIĆ Vladimir: Studij medicine na njemačkim sveučilištima i prijedlozi za studij kod nas. Lij. vjes. LXIV, 10, 349 301, Zagreb 1942.

Na temelju ovih podataka i dosadašnjeg 25-godišnjeg izkustva sastavlja se sada novi propisnik medicinskog fakulteta s nastavnim planom.

6. RAD HRVATSKIH LIEČNIKA NA DRUGIM POLJIMA KULTURE

Od hrvatskih se liečnika iztakoše **u stranom svietu:** Domenico Galleotti Rollandio, Lujo Gjurašević, Toma Budislavić, Andrija Dudić, Matija Vlacić ml., Giorgio Armeno Baglivi, Franjo Josip Domin, Franjo Jakov Koludrović, Adam Vatroslav Prandt, Miho Šoretić, Antun Plenčić i sin mu Josip, Marko Flori, Petar Bianchi, Luka Stulli, Franjo Lipić, Robert Visiani, Antun Branko Pavić, Joseph Attomyr, Josip Zlatarović, Josip Pančić, Ignjat Franjo Fritz, Rudolf Lamprecht, Ivan Pavao Vlahović, Ante Bianchini, Ivan Čokor, Viktor Mihalković.

U politici: Lujo Gjurašević, Toma Budislavić, Andrija Dudić, Petar Bianchi, Đuro Hiđa, Luka Stulli, Jakob Užarević, Aleksa Praunsperger, Milan Amruš, Bogoslav Mažuranić, Milivoj Jambrišak, Ante Pavelić, Mate Drinković, Milivoj Dežman, Josip Berković, Branko Benzon, Đuro Vranešić, Avelin Čepulić.

U književnosti: Đuro Hiđa, Luka Stulli, Jakov Užarević, Dimitrije Demeter, Ivan Dežman, Milivoj Dežman, Siegfried Kapper, Đuro Dimović, Miroslav Čačković, Filip Marušić, Vladimir Jelovšek, Ivan Sisarić, Miroslav Feldmann, Avelin Čepulić, Stanislav Župić, Nikola Sučić.

U likovnoj umjetnosti: Lovro Pavelić.

U liečničkoj literaturi bilo higienskoj, socijalno-medicinskoj, promičbenoj, bilo uobće u medicinskoj: Luka Stulli, Fran Gundrum-Oriovčanin, Antun Lobmayer, Milan Figatner, Dragutin Mašek, Radovan Marković, Andrija Štampar, Vladimir Jelovšek, Nikola Sučić, Vladimir Bazala.

U glasbi: Julije Bajamonti, Pavao Čulumović, Ivo Herzog, Viktor Boić, Hugo Gjanković, Aleksandar Manzoni, Ivo Gašparac, Vilko Panac, Aleksandar Kuhar, Ivan Winkler, Milan Žepić, Vladimir Bazala, Franjo Kresnik.

U prirodnim znanostima i naukama: Antun Branko Pavić, Robert Visiani, Josip Kalasancije Schlosser-Klekovski, Josip Pančić, Luka Stulli, Lujo Gjurašević, Ivan Stančević, Aleksa Praunsperger, Branko Gušić.

U gospodarstvu: Aleksa Praunsperger, Aleksa Vancaš, Milan Amruš.

U športu i tjelesnom odgoju: Aleksa Praunsperger, Josip Kalasancije Schlosser-Klekovski, Miroslav Dražić, Antun Lobmayer, Josip Fon, Ivan Kosirnik, Fran Gundrum-Oriovčanin, Teodor Wickerhauser, Dragutin Mašek-Bosnodolski, Milan Figatner, Franjo Vitauš, Bogdan Malec, Martin Juranović, Josip Hribar, Josip Lochert, Oto Stanković, Alfred Šalek, Mijo Juratović, Radovan Marković, Josip Marošević, Ljudevit Thaller, Milivoj Javand, Pavao Marinković, Rudolf Herceg, Vladimir Jelovšek, Filip Jurčić, Slavko Mašek-Bosnodolski, Miroslav Pandaković, Drago Čop, Rafael Dolničar, Vladimir Bazala, Živko Prebeg, Branko Gušić, Rudolf Hitrec, Aleksandar Manzoni, Josip Rudić, Vilim Wokaun.

7. RAZVOJ POJEDINIH GRANA LIEČNIČKE ZNANOSTI I PREGLED HRVATSKE MEDICINSKE KNJIŽEVNOSTI

Pojedine grane medicinske znanosti razvijale su se najprije u riedkim djelima pojedinaca, izprva svakako stranih medicinskih pisaca. Prave znanstvene književnosti bilo je izprva malo. Zanimanje za učenu medicinu i njezino obrađivanje u znanstvenim i naučnim djelima XV. stoljeća još nije razvijeno u hrvatskim krajevima. O hrvatskoj medicini u ovo je doba moguće naći podataka samo u djelima stranih, svjetskih učenjaka. U predgovoru djela »Hortus sanitatis maior«, jedne od najznačajnijih prirodoslovnih medicinskih knjiga Srednjega vieka, osobito XV. stoljeća, kaže pisac, da ga je na pisanje toga djela potaknuo neki otmjeni čovjek, koji je putovao na iztok, pa među zemljama, koje je ovaj proputovao i gdje je što naučio, spominje i hrvatske zemlje. I Paracelsus spominje u svojim djelima, da je proputovao Slavoniju, bio je i u Senju, a pozna i dalmatinske liečnike. Tu je štošta vidio a i naučio je po koju ljekovitu biljku i po koji liečitbeni način, ali napisanoga nije bilo ništa.

Tekar od XVI. stoljeća dalje javljaju se i Hrvati na polju medicinske književnosti. Za ovu je značajno, kao i za liepu književnost, pjesničtvo i umjetnost, da se može razlikovati posebno južna, dubrovačko-dalmatinska književnost od sjeverne, panonske. Za prvu je značajno, da je uzprkos tome, što dubrovačka i dalmatinska medicina stoji dugo vremena pod utjecajem romanske, venecijanske i talijanske medicine, jer je kontakt ovih zemalja bio živ, odanle su dolazili liečnici, a domaći su ljudi ondje učili medicinu, — posve samonikla i hrvatski medicinski pisci pišu i svietu donose upravo djela, za koja se može reći, da nose biljeg izključivo hrvatski.

U knjizi »Observationum legalium X (Lugduni 1546.) Marcusa B o n a v i t i u s a (Benavidius), gdje se govori o anatomiji, alkemiji i ljekarničtvu, nalaze se na kraju 4 redka, koje je napisao Hieronymus Hermolaus Dalmata Arbensis (Jerolim Dalmata). Lujo G j u r a š e v i ć (Luigi Aloysius Georgirius) rodom Dubrovčanin († 1565. u Bologni) piše djelo »De ratione medendi eos qui sub climate Ragusae nati sunt«. Djela dubrovačkog liečnika Marka F l o r i (1695.—1756.) »Acque acide della Bosnia« i »Sul potente veneno delle vipere illiriche« izdao je Francesco Roncali P a r o l i n o (1692.—1763.) u svom izdanju »Europae medicina a sapientibus illustrata et observationibus adaucta« (Brescia 1749.), u kojem je sabrao sva značajnija djela

ondašnjih znanstvenih medicinskih radnika o najznačajnijim pitanjima njihova zavičaja, kako bi prikazao tadašnje stanje europske medicine. God. 1786. izdaje Julije Bajamonti (1744.—1800.), potomak splitske obitelji, svestrano naobražen liečnik, koji se osim toga mnogo bavio glasbom, pisao veći broj crkvenih skladba (misa, requiema, dva »Stabat Mater«, četiri »Te Deuma« i oratorij »Prienos tiela sv. Dujma«) sakupljao pučke napjeve, a bio je i kapelnik i zborovođa stolne crkve u Splitu — svoje djelo »Storia della peste che regno in Dalmazia negli anni 1783.—1784. (Venezia 1786.). Napokon godine 1818. piše i u Dubrovniku izdaje dubrovački liečnik Luka Stulli (1773.—1828.) svoju razpravu »De peste, quae in exitu anni 1816. in circulum Ragusinum irrepserat«, kasnije još djelo »De febre scarlatina, quae Ragusii fuit anno 1823« (izdano u Bologni 1829.), dok je djelo »De peste bovina« objavljeno ne samo latinski, nego i talijanski uz djelo Vallija o carigradskoj kugi iz god. 1805. U radnji »Di una varieta cutanea« opisuje t. zv. mljetsku gubu, posebnu bolest sa otoka Mljeta.

Tako s hrvatskih krajeva dolaze u svjetsku književnost djela hrvatskih učenjaka o medicini hrvatskih krajeva.

Ali i strani se učenjaci povode za domaćima i dok žive u hrvatskim krajevima, pišu izključivo samo djela u vezi s ovim krajevima. U djelu »Curationum medicinalium centuriae septem«, što ga je napisao Amatus Lusitanus (Joao Habib Rodrigues, *1511. u Castelo Branco u Portugalu, † od kuge 1568. u Solunu) posvećen je velik dio na koncu VI. i na početku VII. centurije bolestima i liečenju dubrovačke vlastele i građana, jer je Amatus 1557./1558. boravio i radio u Dubrovniku. Angelo Frari (1785.—1845.), koji je bio liečnik u Splitu, dapače od god. 1825. praliečnik Dalmacije, kasnije zdravstveni izvjestitelj gubernatorija u Mletcima, iztakao se za vrieme epidemija kuge i napisao je o tom djela: »Sulla peste e sui mezzi di preservarsene e di curarla« (Split 1817. u dva svezka), »Storia della febbre epidemica che regno a Spalato e luoghi vicini nell' anno 1817.« (Padua 1818.) i »Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria« (Verona 1823., Venezia 1840.).

Sjeverni su hrvatski krajevi u prvo doba svoje medicinske književnosti stajali još pod utjecajem Salerna. U tom se gradu u ranom Srednjem vieku razvila liečnička škola, koja je cieli Srednji viek igrala neobičnu ulogu u medicini, ali su njezine tekovine doprle u hrvatske krajeve, kad su u ostaloj Europi već davno izmienjene, dapače napuštene. Salernitanske regule nalaze se u zagrebačkom tiskanom misalu za godinu 1511. i u pavlinskom obrednom priručniku iz godine 1644., te u mnogim kasnijim kalendarima i kućnim priručnim knjižicama (»Hisna Knisicza« 1783., Kalendar ztoletni do leta 1801.; Izbor dugovanyh vszakoverztneh T. Miklousicha; »Kuchnik« Josipa Stjepana Reljkovića). Calendarium Zagrabiense za god. 1753. sadrži pravila salernitanske škole u stihovima pod naslovom »Schola salernitana de conservanda valetudine«, a u kalendaru za god. 1755. nalaze se »Observationes medicae« s uputama šta valja činiti u svakom pojedinom mjesecu u godini. Napokon je g. 1763. tiskan original salernitanskih pravila prema izdanju haažkog izdavača Zachariusa Sylviusa, tiskanom u Haagu god. 1649., uz hrvatski prievod franjevca Emerika Pavića (1716.—1780.).

U arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu nalazi se u rukopisu još jedno zanimljivo medicinsko djelo: »Latino-croaticum lexicom medicamentale« pisano u drugoj polovici XVIII. stoljeća.

Narod se pri liečenju mnogo služio t. zv. **ljekarušama**, zbirkom medicinskih i higienskih savjeta, ali i koječega drugoga.

Učenu medicinu u to doba unašaju u sjeverne hrvatske krajeve ugledni stranci. Među njima je spomena vriedan Štajerac Joannes Leopoldus Payer, đak bečke medicinske škole, kasnije zemaljski fizik u Varaždinu sa svojim djelima:

Fundamentum naturae medicatricis adaequatum, seu novum et verum principium theoriae ac praxeos medicae (1710.), pisano na 50 stranica u duhu van Helmonta;

Medicina aphoristica, ejusdemquae commentarius, seu: Nova theoria medica;

Casus medicinales, sive: Nova praxis medica, koje nije još nađeno ali je vjerojatno izdano, jer sam autor najavljuje njegovo izlaženje na kraju prije spomenute »Nove teorije«;

Modicum Medicum, sive Regni Sclavoniae thermarum... descriptio, izdano u Grazu 1709., a pretiskano 1784., zapravo opis Varaždinskih Toplica u 26 poglavlja. Dodatak mu je djelo o upotrebi kiselica (mineralnih voda) pod naslovom »Cautelae pro acidulis utiliter bibendis«.

Otac medicinske književnosti na hrvatskom jeziku je Ivan Krstitelj Lalangue (1743.—1799.), rodom iz Mattona u belgijskom Luxemburgu, koga je Gerhard van Swieten (1700.—1772.), jedan učenik Hermana Boerhave (1668.—1738.) i liečnik carice Marije Terezije poslao za praliečnika u Varaždin. Njegovo djelo »Medicina ruralis illiti vrachtva iadanyska za potrebochu musev y sziromakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh meszt«, napisano u izvorniku još latinski, preveo je na hrvatski varaždinski franjevac Edmond Platušić, izdano je god. 1776. u Varaždinu i ima se smatrati prvom originalnom medicinskom knjigom na hrvatskom jeziku i ako je pisano popularno, u glavnom pod utjecajem Tissotova djela »Avis au peuple sur sa santé« i Françoisa Quesnaya.

Rano se pisalo i o **prvoj pomoći.**

Nepoznat je sastavljač ili pisac knjižice pod naslovom »Potvrgjeni nacsin za vu vodi vtoplene, zadušene i t. d.«, koja je pisana kajkavski i izdana od zemaljske vlade u Zagrebu god. 1780. Iste su odredbe izdane kao plakat 5. II. 1779. Kasnije je izdan naputak »Nacsin csovika pomochi u nagloj pogibeli smerti« (1822.). Knjige pod naslovom »Prva pomoć« izdali su Lobmayer 1883., Figatner 1914., Čačković 1927. i dr.

Kako je medicina u najužoj vezi sa životom naroda, koji je ne samo za zdravo tielo nego i za bolestne pojave njegove u jeziku dao znatan broj izraza, pa kako se i terapija osniva na upotrebi sredstava, koja priroda daje, osobito na upotrebi bilja, za koje također postoje narodni izrazi, u nastojanju oko izgradnje domaćeg **medicinskog nazivlja** i književnosti, rano se javlja potreba, da se pribere, a onda i prema potrebama medicinske nauke i prakse upodpuni, narodno jezično blago, koje se odnosi na zdravstvo. God. 1844. izlazi u Beču disertacija Đure Augustinovića o topografskoj anatomiji, kojoj je dodana »ilirska anatomska terminologija«, na žalost nepodpuna. Skoro za tim, godine 1850. predlaže Antun Pavić, fizik županije požežke, da se pristupi sustavnom sabiranju, izgrađivanju i sređivanju medicinske terminologije. God. 1868. izdaje Ivan Dežman »Riečnik liečničkoga nazivlja«, a Bogoslav Šulek »Rječnik znanstvenog nazivlja« (Zagreb 1874.—75.), kojemu god. 1879. sliedi »Imenik bilja«. Međutim je g. 1875. Ante Kuzmanić svom učevniku za primalje (Zadar 1875.) dodao »Ričnik likarskog nazivlja«. Kasnije Gustav Fischer iznosi knjižicu »Ljekarski provincijalizmi; Rječnik narodnih imena ljekarija« (Bjelovar 1893.), Božo Peričić »Medicinski rječnik njemačkoga i hrvatskoga jezika« (Zadar 1906.), Joso Arambašin »Liječnički rječnik« (Split 1912.; II. izd. 1940.) i u kratkom razmaku izdaje zemaljska vlada »Medicinski rječnik« Milana Nemičića (Zagreb 1913.). Kao rukopis je godine 1898. u Sarajevu izdano djelo Leopolda Glücka: Narodna medicinska terminologija, na hrvatskom i njemačkom jeziku.

I kasnije još veći je dio literarnoga rada bio namienjen **zdravstvenom prosvjećivanju**. Nalaze se tu djela iz higiene: Vladoje Čačković »Vrijednost zdravlja za Zagreb«, »Nevidljivi naši neprijatelji u zraku« (Vienac 1876.), Ivan Dežman »Čovjek prema zdravlju i ljepoti« (1872.), J. Derenčin »Žive životinje u čovjeku« (Vienac 1876.), mnogobrojni radovi Franje Henslera, Antuna Lobmayera i Frana Gundruma, pa »Higijena ili nauka o zdravlju za školu i dom« od Ivana Kosirnika (1891.), »O razkužbi« od Ladislava Rakovca (1893.), »O vodi zagrebačkog vodovoda« od Bošnjakovića (1900.) pa i Sv. Miletića 4. izdanje »Poznavanje i njegovanje čovečjeg tela za učenike osnovnih škola« izdano je 1893. u Zagrebu. Radovana Markovića djelo »Pomozimo najslabijima« tiskano je god. 1905., a »Nauka o zdravlju« izašla je god. 1909. Mnogo se propagirala borba protiv alkoholizma (obilni radovi Frana Gundruma), borba protiv zaraza (Milivoj Dežman: »Sušica kako postaje, kako se širi i kako se liječi«), higiena djece (Antun Lobmayer »Njega i odgoj djece prvih godina života« (1881.), »Škola i zdravlje djece« (1889.); Radovan Marković »Dječja njega« (1903.) i drugi radovi) te slični problemi.

Na akademiji znanosti predavao je god. 1849. higienu dr. Mavro Weiss. God. 1879. habilitirao se za docenta higiene na Filozofskom fakultetu dr. Franjo Hensler. Zatim je higienu predavao dr. Mihajlo Joanović, pa dr. Daniel Riessner, ali znanstvenih radova nisu ostavili. Hrvat Ivan Čokor (1849.—1911.) došao je do izražaja u Beču.

Mnoga su djela posvećena **uputi za suzbijanje kuge i kolere**.

Među prve spada obširno latinsko djelo franjevca-liečnika Franje Gracića (1720.—1799.) iz Kreševa u Bosni pod naslovom »Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica de viribus virus febriferi, pestiferi atque serpentini de plerisque aliis morbis, eorumque praecipuis antidotis et aliis quibusdam miscellis« (Teoretičko-praktička razmatranja putujućeg svećenika o snagama grozničinog, kuginog i zmijinog otrova, o mnogim drugim bolestima, o uputama za iste, o protuotrovima a također i o drugim ljekarijama), obično poznato pod skraćenim naslovom »Analysis virus pestiferi« (Lučba kugonosnog otrova), izdano u Padovi. Spomena je vriedan i Stullijev »Razglas više kuge« (Dubrovnik 1805.). Stulli je još opisao kugu, koja je harala u Dubrovniku godine 1816., a Bajamonti onu splitsku iz godine 1783.—1784.

Koliko je bilo zanimanje stranog učenog svieta za kugu u hrvatskim krajevima, pokazuje činjenica, što je kugu u Sriemu 1795./96. opisao Fr. Schraud u svom znamenitom djelu »Geschichte der Pest in Syrmien in den Jahren 1795 u. 1796.« (Pest u. Wien 1801.), latinski izdanom pod naslovom »Historia Pestis Sirmiensis« Budae 1802. Ovu je kugu opisao i Vukovarac fra Grgur Peštalić godine 1797. i uz to dao i neke upute za liečenje kuge, koje nisu valjane. Pod utjecajem ove kuge izdao je i zagrebački biskup Maksimilian Vrhovac svoju poslanicu područnom svećenstvu, u kojoj se uz »Molitve, koje vu vremena kuge i pomora molitise imaju« nalazi i »Directio seu instructio pro parochis et reliquis sacerdotibus tempore pestis« kao i »Praeservativa remedia contra pestem«. Upravo odlične upute za suzbijanje i sprečavanje kuge izdavale su vojne upravne oblasti u Hrv. slav. vojnoj krajini. Savjestnim izpunjavanjem ovih mjera ima se zahvaliti, što kuga iz Turske nije probila u srednju Europu.

O koleri govori »Kratko Navuchenye Nachina, z-kojeg Beteg cholera zvan, zevszema z-dobrem Napredkom vrachitisze more« iz god. 1831. kao i protomedika Alekse Praunspergera (1794.—1877.) uputa: »Kako da se žiteljstvo vlada za vrieme kolere«, no književnost je o tom toliko velika, kolik je onda bio i strah pred tom bolesti. Uputa ima i u svakim boljim novinama.

O cieplјenju crnih kozica (velikih boginja) govore na hrvatskom jeziku najprije 3 razne obradbe tada poznate brošure Neustädterove. Prve dvie: »Kratki navuk od czeplenya« i »Kratki Nauk ucipanya kozah kravjih« izdao je zagrebački biskup Maksimilian Vrhovac, a treću biskup Ježić na Rieci, pod naslovom »Varhu navlacenja kravokozica«. Izdane su 1804. Isto-

dobno je u Dubrovniku izdao Luka Stulli svoja djela i upute (Katekizam), a zaslužan je baš zato, jer je on zapravo uveo to liečenje u Dubrovniku i propagirao ga svojim djelcima, popularno pisanima i izdanima na vlastiti trošak. On je izpjevao i jednu elegiju u slavu odkrića ciepljenja. (Bio je i pjesnik, član rimske »Arkadije« pod pseudonimom Podalirius Potideus. — Podalirios je ime liečnika u Iliadi).

U **homeopatiji,** koja je u poviestnom razvitku medicine igrala veliku ulogu i koja nipošto još nije skinuta s dnevnoga reda, već — što više — ima i danas neko značenje, dali su Hrvati tri svietla imena, u stranom svietu dobro poznata: Joseph Attomyr (1807.—1856.), Josip pl. Zlatarović (1807.—1874.) i Filip Marušić, danas još živi njezin predstavnik. Među homeopate — i ako ne s podpunim pravom — ubrajaju neki i učitelja Josipa Lalića, koji je liečio bjesnoću.

Mnogo se brige posvećivalo osobito **anatomiji.** Đure Augustinovića disertacija o topografskoj anatomiji s ilirskom terminologijom anatomije izašla je u Beču 1844.; god. 1873./74. izdao je »Opisnu anatomiju ili razudbarstvo čovječjeg tiela« Antun Schwarz u 2 svezka. Kasnije je anatomiju pisao Figatner, pa Mašek (»Kratka anatomija i fiziologija«, izašla kao 10. svezak »Sokolske knjižnice« I. izdanje 1909., a II. izdanje 1921.).

Hrvat Pavao Vlahović (1828.—1899.), rodom s otoka Visa, bio je od god. 1852. do smrti profesor anatomije u Padovi. Anatomiju i fiziologiju predavao je na filozofskom fakultetu u Zagrebu dr. Daniel Riessner, ali nije dao znanstvenih radova.

Kratku **»Sudsku medicinu«** izdao je u Koprivnici god. 1889. Niko Selak, a »Sudsko liječnički razgled mrtvaca« izdaje Boža Peričić u I. izdanju 1903. (Zadar), a u II. izdanju 1919. (Zagreb). Osim toga su u sudskoj medicini surađivali: Ivan Dežman (1868.), Janeček (1892.), Bošnjaković (1902., Zanimljivi slučajevi iz moje sudbeno-kemijske prakse), E. Miler (1902., Kriminalno-pravna odgovornost liječnika), Vl. Čačić (1906.) i dr. — dakle liečnici, pravnici i kemičari.

Nije nezanimljivo, da je prvi profesor god. 1876. novoosnovane primaljske škole u Zagrebu Antun Lobmayer kao i prvi ravnatelj god. 1879. novoosnovane ludnice u Stenjevcu, Ivan Rohaček, proizašao iz redova sudbenih liečnika. Prvi je bio uznički liečnik sudbenog stola u Osieku, a drugi liečnik kaznionice u Lepoglavi.

Sudbenu medicinu na pravnom fakultetu u Zagrebu započeo je predavati najprije dr. Mavro Sachs, nastavio je dr. Antun Lobmayer († 21. III. 1906.), a od onda je predaje dr. Daniel Riessner, ali ni jedan od njih nije dao s toga područja znanstvenih rezultata i radova.

Zato se sudbena medicina razvila tek osnivanjem njezine katedre na medicinskom fakultetu pod prof. drom Eduardom Miloslavićem, kad je god. 1934. osnovan i moderni zavod za sudbenu medicinu i kriminalistiku.

Medicinska antropologija dobila je dobar temelj time, što je 1895. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu Leopold Glück, ravnatelj zemaljske bolnice († 1907.), osnovao antropoložku zbirku od lubanja, koje su nađene prigodom raznih izkapanja, koja je doskora narasla na više od 300 primjeraka. Proučavanja tih lubanja objelodanio je Leopold Glück (Glasnik zemaljskog muzeja VIII, 1; VIII, 467), koji se zatim iztakao i proučavanjem antropoložkih karakteristika bosanskih vojnika (Gl. z. m. III, 263), španjolskih Židova u Bosni (Gl. z. m. VI. 675), cigana u Bosni i Hercegovini (VIII, 169), Albanaca (VIII, 467) i t. d. Mnogo je priloga u tom smjeru dao i A. Weisbach bilo sam (Wiss. Mitt. V. 562 i X. 549, Gl. z. m. VIII, 105), bilo s Glückom, izradivši u tom pojam crania bosniaca (Gl. z. m. XIII, 351 i XXIII, 1901.).

Na velikoj je visini naša znanstvena **balneologija,** koja ide uzporedo s velikim zanimanjem, koje naš narod pokazuje za kupališta.

Prvo podpuno djelo o našim raznim toplicama i kiselicama i ako ne prvo djelo uobće o tom predmetu je vriedna knjiga Lalangueova »Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Slavoniae etc iliti izpiszavanje vrachtvenih vod horvatckoga y slavonzskoga orszaga i od nachina nye uxivati za potrebochu lyudih. Vu Zagrebu 1772.«. To je najoriginalnija Lalangueova knjiga. U njoj je napisao upute, kako se imadu upotrebljavati kiselice a kako toplice. Opisao nam je ovdje Varaždinske Toplice, Smrdeće, Krapinske, Stubičke, Lipik, Daruvar, Topusko, dok je od kiselica opisao u prvome redu Jamničku, Kamensku, pa još neke od manje važnosti. Uz svaku je kupku ujedno i priedlog o upotrebi njezinoj kod stanovitih bolesti. Zatim daje analize vrela, koje mu je pravio bečki profesor Cranz. Taj je profesor iztraživao lječilišta ciele habsburžke monarhije i napisao je o tom veliko djelo »Gesundbrunnen der Oesterreich. Monarchie ... Wien 1777.«. Iz raznih je dielova države dobivao pomoć od raznih ljudi. Iz Hrvatske su mu slali vode Lalangue i Antun Ivan Catinelli. Analize su napisane na hrvatskom, njemačkom i latinskom jeziku.

Ova je knjiga štampana i mađarski pod naslovom: Lalangue Janosnak munkaja a magyar orszagi orvos vizekröl. Izdana je 1783. U njoj imade isto tako kao u hrvatskoj knjižici velik naputak za upotrebu kiselica i za upotrebu toplica, te prema Cranzovoj knjizi, opis sviju mađarskih kupališta i kiselica. Knjiga nema u mađarskoj poviesti medicine niti izdaleka onoga značenja, koje imade hrvatska knjižica u hrvatskoj.

Ostala književnost radi većinom samo o pojedinim kupalištima.

U prvo je vrieme uglavnom najveće zanimanje bilo za Varaždinske Toplice, o kojima je već god. 1709. napisao Joannes Leopoldus Payer posebno djelo pod naslovom:

»Modicum medicum sive regni Sclavoniae thermarum in inclyto Varasdinensi comitatu ad venerabile ac antiquissimum capitulum almae ecclesiae Zagrabiensis Jure domini spectantium subvincta et dilucida descriptio. Annexis cautelis in acidularum usu observandis Authore Joanne Leopoldo Payer Phil. et Med. Doct. Sac. Caes. Regiaeque Maj. Physico p. t. inclytorum statuum & ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae ac Sclavoniae ordinario Varasdinensi. Graecii 1709.«.

Zatim ima mnogo podataka o Varaždinskim Toplicama u spomenutoj knjizi Lalangueovoj iz godine 1772.

O stanju kupka u Varaždinskim Toplicama nije Lalangue imao baš dobro mišljenje. Mužki i ženski kupali su se zajedno. Vadili su si krv, koju im je barbir puštajući žilu ili mećući velike kravske rogove na najraznoličnija mjesta, pače i na debelo meso, oduzimao u tolikoj mjeri, da je sva voda, u kojoj su se kupali, pocrvenila. Ljudi slabijih živaca, videći to sve, padali su u nesviest i Lalangue ne smaže rieči, da osudi to barbarstvo. On o njemu govori u svojoj knjižici, on dopisuje o tom i s Cranzom, a i u arhivu varaždinskom imade mnogo protesta protiv toga puštanja krvi. Uostalom, nije principielno niti kasnije bilo bolje, pa se krv vadi i danas u velikoj mjeri i tamo i drugdje. Ali za Varaždinske Toplice Lalangue je zaslužan zato, što je dao poticaj za njihovu eksploataciju, jer do njega jedva da se pomišljalo na uređenje kupališta, da bi i inteligentniji čovjek mogao onamo. Doktora i kirurga nisu kupke do onda imale, i njegovim se trudom postiglo to, da je ako ne već liečnik, a to barem jedan kirurg došao onamo.

God. 1784. izdana je ponovo malena knjižica Payerova o Varaždinskim Toplicama, zapravo to je patisak knjižice iz 1709.

God. 1822. izdana je knjižica Staindl-Prevendarova: Thermae Constantinaeae. U njoj nalazimo prvi plan tih toplica. Reklama je imala uspjeh. U samom mjesecu svibnju 1830. kupalo se ondje 4.000 puta, kako to spominje Agramer Zeitung.

O Varaždinskim Toplicama ima dosta podataka i u djelu L. Ebnera: Historisch statistisch - topographische Beschreibung der koenigl. Freystadt Varasdin. Varasdin 1827.

Sliedi Mihajla Kunitscha: Historisch-topographische Beschreibung des vortrefflichen Varasdiner Töplitzer Schwefelbades im Königreiche Croatien. Varasdin 1828. — Mihajlo pl. Kunič (Kunits, Kunitsch) bio je rodom Slovak (* 25. IX. 1765. — † 1851.), iztakao se kao poligraf i polihistor, ali se u medicini i sam smatra laikom.

Varaždinske Toplice jedne su od prvih, koje su dobile liečnika. Bio je to Josip Kalasancije Schlosser-Klekovski (1818.—1882.), kasniji protomedik. On je god. 1845. izdao knjižicu: »Die Heilquelle zu Töplitz«.

S geografske, s geoložke i s geognostičke strane iztraživao je Varaždinske Toplice i okolicu Schlosserov prijatelj Ljudevit Vukotinović, napisavši o tom članak »Geographische Skizze vom Warasdiner Töplitz in Croatien« (Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt III. godišnjak, IV. trimestar, str. 13—17, 1852.), gdje spominje i analizu vode po Halteru i stariju literaturu o Toplicama, tako razpravu od J. Tkalcza u »Berichte über die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften« sv. 3. p. 298., i od W. Haidingera u »Sitzungsberichten der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, math. naturwiss. Classe«, 1848., sv. 2. p. 237.

Još je spomena vriedno djelo, što ga je napisao A. Rakovec pod naslovom »Die Schwefeltherme Toplice bei Varasdin (Varasdiner Töplitz) in Croatien« (Wien 1863.).

Kratko vrieme zatim, godine 1869., izdaje u Zagrebu I. Tkalčić svoje djelo: Sumporne Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj (Varaždinske Toplice), a godine 1896. ima u djelu A. Longhino: »Varasdin-Töplitz, altberühmte Schwefeltherme«, odlomak o kemičkoj analizi od bečkog profesora E. Ludwiga. Analizu sumpora dao je godine 1941. Adolf Režek (Prirodopisna iztraživanja sv. 23.).

Poviestna literatura o Varaždinskim Toplicama ogromna je: Vranić je god. 1814. već opisao »Starine u Toplicah Varaždinskih«, a Ivan Bojničić je u Vjesniku hrv. drž. arkiva (XVII, 309, 1915.) napisao razpravu »Iz Varaždinskih Toplica XVII. vieka«. Poviestni prikaz Varaždinskih Toplica dao je i Janko Barlé (1904.).

Čak se i o nekadašnjem nazivu toplica »Aquae Iasae« povela razprava, pa dok jedni tvrde, da su se toplice tako zvale po plemenu Iasi, koje je obitavalo ove krajeve, A. Mayer (Iasi, Vjesnik hrv. arheol. društva sv. XVI. N. s. str. 69, 1935) tvrdi, da su Iasi dobili ime po toplicama, jer to znači u njihovom govoru »Topličani«.

Razmjerno kasno se uviđa vriednost Krapinskih Toplica, i ako ih Payer već spominje s mnogo preporuke. Bancalar ih opisuje god. 1868., a tek mnogo kasnije (u Liječničkom vjesniku XXVI, 1904.) daje Ladislav Rakovac »Historičku bilježku o Krapinskim Toplicama«.

Stubičke Toplice kupio je Maksimilian Vrhovac za svoju obitelj, uredio ih je i pobrinuo se za izdašnu reklamu. Jedna je knjižica izdana g. 1814., a druga već g. 1820. Prvu je napisao dr. Shitić pod naslovom »Physischchemische Beschreibung des im löblichen Agramer Comitate befindlichen Stubitzer Bades«. Tiskana je kod Novosela, a posvećena je biskupu Vrhovcu. U predgovoru saznajemo, da je knjižica posmrtna, jer je Šitić umro 19. II. 1814. od naslieđenoga »Nervenfiebera«. Bolest je bio zadobio u vojnoj bolnici, gdje je dobrovoljno radio.

Analizu je vrela radio s ljekarnikom Mikšićem, a diferira od Cranzove. U knjižici je situacioni plan toplica i jedan »Stahlstich«, na kojem vidimo goru i toplice.

Druga je brošurica o tim toplicama od Hartiga i Blumbacha. Naslov joj je: Physisch-chemische Untersuchung der Mineralquellen von Stubitza in Croatien. Mit 2 Kupfertafeln die Ansicht der Gegend und der Badgebäude vorstellend. Agram. Gedruckt und verlegt in der von Novoszelschen Buchdruckerey und Buchhandlung. 1820.

Blumbach je došao u Toplice kao kemičar, dok je Hartig bio kirurg. Osim analize i opisa vrela i mjesta, toj je knjizi dodao Hartig nekoliko poviesti bolesti, koje imadu pokazati, kako se uspješno može liečiti u Stubicama. Predgovor posvetio je M. B. V. v. A. nekom nadvojvodi. Taj je M. V. B. v. A. očigledno Maximilian Vrhovac Bischof von Agram.

Još je god. 1914. izdano o tim toplicama djelce: »Mineralna kupelj i lječilište Stubičke Toplice (Hrvatska)«.

Pošina, liečnik grofova Jankovića, napisao je knjižicu o Lipiku i knjižicu o Daruvaru na madarskom jeziku.

Osim rečenog opisa Varaždinskih Toplica ima od Mihajla Kuniča opis Topuskoga i Jamnice, ali to su — čini se — samo obični prospekti i reklamna djela naručena od vlastnika. Djelo o Jamnici naslovljeno je: Michael v. Kunitsch, Der Sauerbrunn Jamnicza im Königreiche Croatien. Auf Kosten und im eigenen Verlage des Verfassers, Sommer 1831. Agram. Gedruckt bey Franz Suppan, K. k. pr. Buchdrucker und Buchhändler.

Još je o Jamničkoj kiselici pisao kasnije Fran Gundrum-Oriovčanin (1905.).

Kuničevo djelo o Topuskom naslovljeno je: Historisch topographische Beschreibung des Mineralbades Topusko. Carlstadt 1827. — O Topuskom je pisao i Sieger djelo pod naslovom: Die Heilquelle in Topusko, 1845.

Da su i u Topuskom vladale slične prilike kao i u Varaždinskim Toplicama za vrieme Languea, dokazuje članak u Lij. vjes. 1877. pod naslovom »Puščanje krvi stavljanjem rogova u kupalištu Topuskom«.

Još su znamenitost bile »Mrzlice kod sv. Xavera«, koje je vodio kirurg Joseph Schweigert i o njima god. 1844. napisao knjižicu: »Bericht über die neu errichtete Kaltwasserheilanstalt in St. Xaver bei Agram im Jahre 1844. von Joseph Schweigert, practischen Wundarzte und Geburtshelfer. Agram. K. pr. Kr. sl. d. Buchdruckerei des Dr. Ljudevit Gaj«. Poduzeće je financirao biskup Schrott, koji je mislio, da će u doba Vincenza Priessnitza (1799.—1851.), Ferdinanda Kristiana Oertela (1765.—1850.) i Sebastiana Kneippa (1821.—1897.) za nj biti zanimanja. Ipak je ono radilo s malim brojem bolestnika i god. 1848. prestalo je raditi radi slabog odziva. Do Mrzlica išao je svake nedjelje omnibus »Stellwagen« od Paradajzla na Kipnom trgu.

I disertacije su se pisale o balneologiji, tako: De balneis (1838.) od Miroslava Dražića.

U Liečničkom vjestniku god. 1887. nalazi se i »Nešto o starinskih toplicah kraj Bišća u Bosnoj«.

Vrlo zanimljiva i obilna medicinska književnost razvila se u sjevernim hrvatskim krajevima o **bjesnoći** (hidrofobiji) pod utjecajem rada učitelja Josipa Lalića (1789.—1860.), koji je tvrdio, da je našao uspješan liek protiv bjesnoće, pa je i sam napisao o tom djelo »Način Vračtva suproti Steklini, iliti ugrizu besnih pasah« (1844.), koje je prevedeno i iste godine izdano u Beču na njemačkom jeziku, kao i mnoge slične naputke o svom liečenju, a bio je u svom radu i od oblasti podupiran, protivno savjetu i stanovištu liečničkih krugova.

U upotrebi **elektricitete** u medicini iztakao se među prvima od svih Franjo Josip Domin (1754.—1819.) isusovac, profesor na sveučilištu u Gjuru, Pečuhu i Pešti, kasnije povučeno živio u Zagrebu, sa svojim djelima: »Ars electricitatem aegris tuto adhibendi« (1795.), »Commentatio in electricitatem medicam« (Zagrabiae s. a), »Commentatio altera de electricitate medica« i t. d. Proslavio se tim liečenjem na daleko, a kad ga je neki Julius Tranquillus napao, braneći se, zapleo se u polemiku, čiji je plod djelo »Reflexiones, quibus autor commentationis de electricitate medica in museo physico Quinqueecclesiensi experimentis comprobata Julii Tranquilli Animadversioni in eandem Zagrabiae anno 1789. editae respondet«.

Liepu prošlost ima i naša **kirurgija.** Vojni liečnik »ilirske armije« Jean Petit operira u splitskoj vojničkoj bolnici god. 1812. Niko Pinelli je god. 1847. u Dubrovniku izveo operaciju, pošto je hipnotizirao bolestnika i operirao neku ženu, pošto ju je narkotizirao eterom. Kasnije se iztiče ime Josipa Fona (1846.—1899.), primariusa Zakladne bolnice, koji je vršio prve trbušne operacije u Zagrebu i uveo Listerovu antisepsu.

Veze naših liečnika s kiruržkim stručnjacima u inozemstvu bile su u to doba vrlo žive. U Zagrebu živi u to doba bolestan bečki profesor Johann Dumreicher Freiherr von Oesterreicher (1815.—1880.), a bečki profesor Albert izrađuje nacrte za medicinski fakultet. Ignjat Franjo Fritz, Karlovčanin (1778.—1841.), bio je profesor u Pragu.

Fonov je učenik Teodor Wickerhauser (1858.), koji je prešao u Bolnicu milosrdnih sestara i tu je razvio toliku odgojnu i znanstvenu djelatnost, da se s pravom može govoriti o njegovoj školi. Čini se, da ne će biti težko dokazati, da je Wickerhauser a ne riečki primarius

Grossich uveo jodovu tinkturu u svrhu desinfekcije. Za svoj rad on je nagrađen samo djelomično tim, što je postao prvi profesor novoosnovanoga medicinskoga fakulteta. Njegovi su učenici postali dielom profesori fakulteta (Miroslav Čačković za kiruržku propedeutiku, Dragutin Mašek za otorinolaringologiju, Franjo Durst za ginekologiju, Edo Radošević za zubarstvo), dielom primariusi raznih bolničkih odjela ili inače ugledni liečnici, na pr. Kornel Tauszk i Vatroslav Florschütz kasniji nasljednici na kiruržkom odjelu Bolnice milosrdnih sestara i Jozo Benčević kasniji i sadašnji predstojnik kiruržkog odjela Državne bolnice u Zagrebu, pa Antun Gutschy, Pavao Čulumović, Aleksandar Blašković, Kurt Hühn, Filip Jurčić, Dušan Jurinac, Đuro Rihtarić, Radovan Marković, Đuro Dimović, Franjo Barković, Erwin Maixner, Fedor Heinz, Ivan Beuc, Srećko Šilović, Ivan Baboselac i dr.

Istodobno je cvala kiruržka škola Bolnice milosrdne braće iako je šteta, što je Fon prerano otišao. Tu se našao Dragutin Schwarz i njegov nasljednik Antun Gottlieb, čiji se učenici iztakoše kao kirurzi u mnogim bolnicama (Šanjek, Medanić, Novosel, Peternek, Vitauš, Nikolić, Duić) a Vladimir Pliverić i na medicinskom fakultetu kao izvanredni profesor kirurgije.

Osobita je naša poviest **primaljstva.** Tu se nalazi već iz god. 1777. knjiga Ivana Krstitelja Lalanguea (1743.—1799.) pod naslovom: »Brevis institutio de re obstetritia illiti kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y sziromaskeh ladanszkeh sen horvatczkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh sztrankih, Zagreb 1777.« Izdana je kao drugi dio »Vračtva ladanjskih«. Drugo izdanje izašlo je god. 1804. tek iza smrti pisca.

Liepa knjiga Senjanina Carrobija, vojnog liečnika iz god. 1795. ostala je nažalost u rukopisu. Ima 12 slika, koje su prve medicinske slike u našim knjigama.

Zatim vriedi spomenuti znanstveni rad Zagrebčanina Rudolfa Lamprechta (1781. do 1858.) iako je on poznatiji po tom, što je bio profesor primaljstva u Padovi i tamo izdao god. 1837. djelo: »Manuale di ostetricia teorica e pratica per le alunne levatrici«. U Zagrebu je bio magister primaljstva i kirurgije i osnovao »Privatnu kiruržku školu«, nažalost kratkoga vieka.

U svojim pismima god. 1850. i 1851. Edgar grof Corberon zagovarajući kod austrijskog ministra nastave Leona grofa Thun-Hohensteina medicinski fakultet u Zagrebu spominje i hvali odličnog ženskog liečnika A. Mraovića, preporučujući ga za profesora.

Zadarska primaljska škola dobiva svoja učevna djela god. 1875. Ante Kuzmanić izdaje te godine: »Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje«. Kasniji njegovi nasljednici dodaju neke suvremenije knjige, na pr.: Nikola barun Lallich: Knjiga za primalje (Zadar 1908.), a Ante vitez Stermich prevodi Piskačekov učevnik s njemačkoga (1911.).

Zagrebačka primaljska škola osnovana je god. 1876. Prvim ravnateljem bio je Antun Lobmayer (1844.—1905.), do tada uznički liečnik sudbenog stola u Osieku. On je izdao učevnik: »Učevna knjiga za učenice primaljstva« (Zagreb 1877.), za koji je tek nedavno dokazano, da je zapravo jedva nešto prerađeni prievod Späthove knjige: »Lehrbuch der Geburtshife für Hebammen« (Wien 1869.), što ga je učinio Franjo Hensler, tada pukovnijski liečnik, i predao zemaljskoj vladi u Zagrebu god. 1877., a Lobmayer prisvojio. Djelo je doživjelo 6 izdanja, zadnje je izdao god. 1923. nasljednik Lobmayerov Franjo Durst. Ovaj uspije god. 1910. uz primaljsku školu osnovati i odjel za ginekologiju, čime počinje stručni ginekoložki rad u bivšoj Hrvatskoj i Slavoniji. Kad je god. 1921. osnovana ginekoložko-primaljska klinika na medicinskom fakultetu, primaljska je škola došla s njom u personalnu uniju (do Durstova umirovljena godine 1941.). Tu se razvija velika ginekoložko-primaljska djelatnost. Kako je to bila ujedno jedina ustanova svoje vrsti u našim krajevima, svi su liečnici prolazili kroz nju, da bi stekli praksu, pa su tako i učenici obih ovih zavoda bili mnogobrojni, ali su se radi loših prilika na zavodima, redom uz negodovanje odbili i započeli samostalni rad. Neki se iztakoše: Stjepan Vidaković kao nasljednik Durstov na klinici, Adrian Selestrin kao nasljednik na primaljskoj školi, Filip Dražančić najprije u Šibeniku, kasnije u Zakladnoj bolnici u Zagrebu, Rafael Dolinšek u Državnoj bolnici, Vladimir Bazala u Bolnici milosrdnih sestara u Zagrebu, Milan Berger na Sušaku.

Podatci o posljednjoj epohi nalaze se u nekim zanimljivim člancima:

Trostruki jubilej našeg čuvenog ginekologa (Slovo, Zagreb 27.—30. IV. 1935.). — Briga za prošlost i budućnost Jedan prizor iz historijskog filma o zagrebačkom rodilištu. Koprive XXXIII., br. 4 od 24. I. 1936. — Dolinšek: Osnivanje ginekološko-akušerskih odjela u bolnicama. Lekar god. VIII., br. 163—4, god IX. br. 183, 191—192. — Cvijeće iz rodilišta. »Večer« 15. XII. 1938. i 22. XII. 1938. — Bazala: Bolnice u Savskoj banovini. Potreba i mogućnost njihove reorganizacije. Rad XVII. liječničkog kongresa; separatum str. 22—38. — Bazala: »Habent sua fata libelli«. Bibliografija književnih radova kao podloga kritici naučnoga rada Alma Mater Crotica IV., 21 i 69. — Jedna zaboravljena škola. »Hrvatska straža« 23. XI. 1939.

Nauka o **unutrašnjim bolestima** uzko je vezana uz imena Ivana Kosirnika (1847. do 1924.), Ladislava Rakovca (1847.—1906.), Franje Gutschyja i Luje Thallera, primariusa Bolnice milosrdnih sestara, te Pavla Čulumovića, primariusa Zakladne bolnice u Zagrebu, odnosno Bože Peričića, primariusa u Zadru i Šibeniku.

U **ftizeologiji** se iztiče među prvim djelima u našoj književnosti disertacija »Assertiones de phthisi pulmonali«, kojom je Matija Krčelić godine 1789. doktorirao u Beču. Ipak je ftizeologija dugo vremena bila dio interne medicine

i odielila se od nje vrlo kasno kao samostalna struka, u organizatornom i znanstvenom pogledu. Učinjeno je to tekar zaslugom Milivoja Dežmana (1873.—1940.), koji je izdao i prve suvremene liečničke radnje (»Sušica kako postaje, kako se širi i kako se lieči«), a i uznastojao oko izgradnje sanatorija za tuberkulozu.

Okulistika je i odprije bila samostalna struka pa je kao takova došla k nama u XIX. stoljeću. Vjerojatno je dr. Szabo, koji se spominje god. 1831. kao liečnik za oči u Bolnici milosrdne braće, bio prvi okulist, ali je već malo kasnije i Aleksa Vancaš (1808.—1884.) svršio god. 1832. u Budimu kurs za liečenje očiju. Kasnije se ističu u Zakladnoj bolnici u Zagrebu Lušić-Matković, a u Bolnici milosrdnih sestara Vladimir Jelovšek (1879.—1934.), kasniji okulista Ouzora u Karlovcu i Zagrebu, i osobito Kurt Hühn, koji je svojim dugogodišnjim radom odgojio cieli niz mladih, uglednih okulista.

Otorinolaringologija je u uzkoj vezi s imenom Dragutina Mašeka, primariusa Bolnice milosrdnih sestara, jednoga od prvih triumvira osnivača medicinskoga fakulteta i prvog profesora otorinolaringologije, učitelja danas poznatog Ante Šercera, njegova nasljednika i jednoga od najuglednijih profesora medicinskoga fakulteta u Zagrebu.

Osnivač naše **ortopedije** Božidar Spišić, koji je razvio već svoju školu u Ortopedskoj bolnici i za vrieme I. svjetskog rata, prešao je kasnije na medicinski fakultet kao profesor ortopedije.

U književnosti naše **venerologije** treba početke toj znanosti tražiti u opisivanju i iztraživanju nekad zanimljive bolesti »škrljevo«, koja se pojavila koncem XVIII. stoljeća u Hrvatskom Primorju i Gorskom Kotaru, a ime je dobila po mjestu »Škrljevo«, gdje se najjače pojavila. Danas se znade, da je ona slična bosanskom endemskom sifilisu. Osim službenih uputa o liečenju te bolesti, zanimljivo o njoj razpravljaju u svojim djelima: ravnatelj bolnice protiv te bolesti u Kraljevici Pernhoffer (Untersuchungen und Erfahrungen über die Krankheit Škrljevo), Antonio Felice Giacich (Sullo Skrilievo, Gazzeta medica Italiana, Padova 1862.) i dr. Bolest je i kasnije zanimala učenjake, koji joj posvetiše svoja djela, tako Boža Peričić (Pitanje o takozvanom Škrljevu, 1893.), F. Strohal (Lij. vjes. 1920.), Lujo Thaller i dr., a i strani su se učenjaci za nju zanimali (S. Trzebinski: Jan Piotr Frank i borba sa »škrljevom«, Lij. vjes. 1928.).

Kasnije je u kliničkoj **dermatovenerologiji** dugo vremena bio zaslužan Janko pl. Thierry, koji je dao u Zagrebu prvu injekciju salvarsana. U Sarajevu, gdje je nekad radio i Schaudin, razvijena je škola Leopolda Glücka.

Liečenje **dječjih bolesti** spadalo je **izprva** u ruke primaljskih liečnika, pa zato A. Lobmayer piše djela »Njega i odgoj djece prvih godina života« i »Škola i zdravlje djece«. Kasnije su se ovim problemom zanimali školski liečnici. U praktičnoj pediatriji iztakao se rano Radovan Marković, koji je napisao i djelo »Dječja njega«, koje je dugo vremena bilo najčitanije djelo ove struke. Marković se kasnije posvetio i organizatorno-zdravstvenom radu te politici, a u pediatriji se pročuo zagrebački pediatar Oton Müller, kasniji pisac socialno-medicinskih razprava i osobiti poznavalac zdravstva u radničkom osiguranju.

Za **umobolne** nije u sredovječnom Zagrebu bilo nikakva zavoda, pa su oni padali na teret obitelji. Jedino, što je gradska obćina učinila za takove nesretnike, bilo je to, da ih je smjestila u koju gradsku kulu. S umobolnima su ružno postupali.

U Dubrovniku su bile 4 ludnice: jedna u lazaretu na Pločama, druga blizu Samostana bielih fratara, treća u Bokaru, u tornju nasuprot tvrđavi sv. Lovrienca, a četvrta (za vlastelu) u samostanu Male braće.

U Bosni su lude liečili franjevci, osobito u Podmilačju, Fojnici, Kreševu, Sutjesci, Jajcu i Olovu. Uz Hadži-Sinanovu tekiju u Sarajevu osnovana je ludnica u drugoj polovici XVIII. stoljeća, a kad je sarajevska zemaljska bolnica 1. VII. 1894. dobila novu zgradu i izselila iz prostorija nekadašnje vakufske bolnice, stavljena je ovamo ludnica.

U bivšoj Hrvatskoj i Slavoniji dugo je postojao samo mali bolnički odjel za duševno bolestne pod fatalnim brojem 13 u Bolnici milosrdne braće u Zagrebu. Tekar god. 1879. dovršena je gradnja posebne bolnice za duševne bolestnike u obćini Vrapče, pod obronkom Sljemena, zvanim »Jačkovina«. Bolnica se dugo vremena zvala »Stenjevec«, pa je i danas našemu narodu pod tim imenom dobro poznata. Ima jedva 1500 kreveta, koji su — nažalost — uviek puni. Prvim ravnateljem bio je dr. Ivan Rohaček, kućni liečnik kaznionice u Lepoglavi. On i kasniji ravnatelji: Žirovčić, Barbot, Herceg mnogo su nastojali, da bolnicu drže na doličnoj visini.

*

Sve ove, kao i ostale današnje grane medicinske znanosti razvile su se osobito na medicinskom fakultetu u modernom i suvremenom obliku. U tom pogledu mnoge su se pročule i izvan granica domovine. Mnoge od njih su još u razvitku i novijega su datuma, te o njima nije vrieme već sada govoriti.

8. ZDRAVSTVENI ZAVODI I USTANOVE

Zavodi i ustanove za službu na području liečništva i zdravstva diele se još uviek na dvie velike skupine: kurativnu i preventivnu (profilaktičnu). Među prve spadaju bolnice i ambulante, a u drugu zdravstveni (higienski) zavodi, domovi narodnog zdravlja, dispanzeri i ambulante s pretežito profilaktičkim i družtvovnim značajem.

O bolnicama nije potrebno ovdje posebno pisati. One su još uviek glavni stup kurativne medicine. Podatci o njima nalaze se u obilnoj književnosti, koja im je posvećena i od koje se ovdje može dati mali izsječak:

A) DJELA, KOJA GOVORE O BOLNICAMA OBĆENITO:

THALLER Lujo: Zagrebački hospitali u Srednjem vijeku. Šišićev zbornik 1929. str. 315-320.

BAZALA Vladimir: Nekoliko podataka o historiji naših bolnica. Lij. vjes. LXIII, 3, 202, Zagreb 1941.
— Povijesni razvitak bolnica kao zdravstvenih ustanova. Lij. vjes. LXIX. 2, 53-55, Zagreb 1942.
— Bolnice u Savskoj banovini. Potreba i mogućnost njihove reorganizacije. Rad XVII. liječničkog kongresa 1935.

B) DJELA, KOJA GOVORE O POJEDINIM BOLNICAMA NAPOSE:

Spomenknjiga o pedesetgodišnjici bolnice u Šibeniku 1883-1933. Šibenik 1933.

Jedna zaboravljena škola. »Hrvatska straža«, Zagreb 23. XI. 1939.

LASZOWSKI Emilije: Dokinuće bolnice ispod Kamenitih vrati god. 1805. »Jutarnji list« Zagreb 24. XII. 1923.
— Bolnica milosrdne braće u Zagrebu. »Prosvjeta« 1904.

BARLE Janko: Nešto iz prošlosti Zakladne bolnice u Zagrebu. Lij. vjes. LIII. 4, 319-337, Zagreb 1931.

ŠEGVIĆ Kerubin: Bolnica milosrdne braće na Jelačićevom trgu. Zagreb 1918.

MAZZURA Šime: Javna bolnica na Jelačićevom trgu u Zagrebu. Zagreb 1891.

BAZALA Vladimir: Bolnica sestara milosrdnica u Zagrebu (povodom 100-godišnjice osnutka bolnice). »Katolički list« XCIII, 32, 376-7, 6. VIII. 1942. i Lij. vjes. LXIV. 9, 343, 1942.
— Da li je pravo da Dubrovačka bolnica slavi 400-godišnjicu? Lij vjes. LXIII, 3, 200-201, Zagreb 1941.

LOBMAYER Antun: Kr. Primaljsko učilište i zem. rodilište 1877-1896. Zagreb 1896.

HERCEG Rudolf: Zavod za umobolne »Stenjevec« 1879-1933. Zagreb 1934.

SELAK Niko: Izvješće obće javne gradske bolnice slob. i kr. grada Koprivnice 1890.

POVIESTNI PREGLED NAŠIH BOLNICA

Najstarija je bolnica u hrvatskim krajevima bolnica templarskoga reda iz god. 1186. u Sv. Petru na Bojištu kod Nina.

U Zadru je bilo prije XIX. stoljeća nekih desetak hospitala, među kojima jednom vodi trag čak u god. 559.; od njega je kasnije postala vojnička, a god. 1804. građanska bolnica.

U Dubrovniku je bolnica osnovana god. 1347., a prema Iv. M. Gunduliću, ona je te godine i sagrađena (Monumenta spectantia historiam Sclavorum meridionalium, Scriptores II, 391, Zagreb, 1893.). Njezina se zgrada nalazila uz samostan sv. Klare. Bolnica se zvala »hospitale magnum«, »hospedale grande«, »hospetale del comun« i t. d., a najzad »Domus Christi«. Uz ovu bolnicu osnovana je god. 1420. i ljekarna pod imenom »Domus Christi«, koja još i danas postoji. — Ovaj je »veliki hospital« zaključkom senata od 26. II. 1540. pretvoren u pravu javnu bolnicu i valjda prenesen u novu zgradu ili mu je njegova znatno povećana i uređena. Tako je ostalo gotovo 350 godina, jer istom god. 1888. dobiva Dubrovnik novu bolnićku zgradu na vrlo liepom i izloženom primorskom zemljištu na Boninovu, dok je stara zgrada pretvorena u ubožište.

U Srednjem vieku poznati su hospitali za posebne bolesti, tako na pr.: za izolaciju bolestnika, oboljelih na gubi (leprozoriji) i to u Zagrebu, Oborcvu, Čazmi, Dubrovniku, Trogiru, Kotoru, Stonu i u Konavlima. U Dubrovniku su bila dva leprozorija jedan iz god. 1320. na Pilama, a drugi iz god. 1463. na Pločama. Trogirski je bio na otoku Čiovu (Bua), a potječe iz god. 1372. Kotorski je iz god. 1435. i jedini nosi pravi naslov »Hospitale sancti Lazari sive leprosorum«, kakav je tada bio običaj zvati azile protiv gube ili kuge.

Posebna je bila i bolnica protiv bolesti »škrljevo«, prozvane po mjestu Škrljevu, u čijem se okolišu koncem XVIII. stoljeća sve do nedavno javljao, a po cielom se Hrvatskom primorju razprostranio endemički sifilis. Bolnica je bila ustrojena u frankopanskom gradu u Kraljevici god. 1816. i radila je sve do god. 1870.

God. 1357. spominje se prvi hospital u Zagrebu, a kasnije ih je bilo u Zagrebu i više, povremeno dapače četiri. Zakladna bolnica ili »Bolnica milosrdne braće« u Zagrebu osnovana je tek god. 1791. nakon što je Zagreb poharala epidemija influence i nakon što je iz Beča došao priedlog, da se po uzoru pariškoga Hotel-Dieu, odnosno po uzoru na novu bečku obću bolnicu, sagrađenu po želji cara Josipa II., sagrade slične bolnice »po svoj provinciji«. Na području današnjega Zagreba bila su onda tri različna mjesta: Grič, Kaptol, Vlaška ulica i nekoliko sela. U ta tri mjesta postojale su neke bolnice, ksenodohiji, azili za starce ili ubožnice, svaka sa svojom zakladom. Grička se bolnica nalazila u Dugoj ulici ondje, gdje su kod bivše Prve hrvatske štedionice »Male stube«, dok je u Kožarskoj ulici bila još neka ubožnica. Osim toga postojala je kaptolska i biskupska bolnica, kao i neke manje. Pored tih zaklada postojala je zaklada građanina Stillera, koji je u svrhu zidanja bolnica ostavio sav svoj imetak, ako se do određenog roka ne vrati iz vojske njegov sin, koji je otišao kao dobrovoljac u vojnu protiv Turaka. Kad se ovaj zaista nije vratio, glavnica je ostala za bolnicu. Sve su ove zaklade sabrane za gradnju nove bolnice. Zidanje je započelo god. 1794. na zemljištu isusovačkog vrta, ali već god. 1795. nije bilo dosta novaca za gradnju, pa je tek zauzimanjem i novcem biskupa Maksimiliana Vrhovca zgrada dovršena god. 1800. i to zato, da bi poslužila u tadašnjim Napoleonskim ratovima kao vojnička bolnica. Vojska se zaista useli u novu zgradu, koju gotovo posve upropasti, te se tekar god. 1808. na zauzimanje županije mogla zgrada upotriebiti za liečenje građana. Bolnica je otvorena 23. VIII. 1804. svecanim načinom za 32 bolestnika, a uprava je dana milosrdnoj braći iz Bratislave (Požuna). Ova su obavljala i dužnosti ljekarnika i kirurga. Bolnica brzo dođe na dobar glas, a 2. IV. 1812. pokuša ovdje Rudolf Lamprecht, za onda magister primaljstva i kirurgije, osnovati privatnu kiruržku školu (Chirurgische Privatbildungsanstalt). Bolnica se do nedavna nalazila na Jelačićevu trgu, pa kako se brzo našla u sredini grada, koji se naglo oko nje širio, bila je god. 1930. porušena, a nova, moderna zgrada sagrađena je na Rebru.

Drugu bolnicu u Zagrebu ili »Bolnicu sestara milosrdnica« zamislio je god. 1841. kardinal Juraj Haulik istodobno kad i samostan u Frankopanskoj ulici (tadašnjoj Savskoj ulici). Gradnja samostana započela je god. 1842. i dovršena

je za 3 godine. Bila je to izprva jednokatna, a tekar god. 1860. na II. kat nadograđena zgrada, koja se prostirala s jedne i s druge strane crkve, s ulice i dvorišta, dok današnji ugao Frankopanske ulice i bivše Samostanke ulice izprva nije bio izgrađen. Povjerena je sestrama sv. Vinka Paulskoga, koje su došle iz Tirola, da porade na vjerskom uzgoju ženske mladeži, da otvaraju škole, da se u njihovoj crkvi služi javna služba Božja, (jer u Donjem gradu u to doba uobće nije bilo crkve) i da njeguju bolestnike. Za bolnicu su bile određene prostorije u južnom krilu uličnoga diela samostanske zgrade, koji se danas naslanja na zgradu sveučilišta, i to u prizemlju. U tim je prostorijama bilo pripravljeno 12 kreveta, a na liečenje su se primale samo ženske, dok su se mužki — kako je poznato — liečili u »Bolnici milosrdne braće«.

Bolnica je proradila 1. I. 1846. i brzo je došla na dobar glas. Da se uzmogne pomoći većem broju bolestnica, primale su se samo one, koje su trebale kraće liečenje. Sve su bolestnice njegovane bezplatno, od kamata zaklade od 2.000 forinti što ih je darovao kanonik Haraminčić, a često je stizala još koja svotica kao dar za uzdržavanje ovih bolesnica.

Ali bolnica je radi sve većeg broja bolestnica postala pretiesna, osim toga je držanje bolnice u samostanu i inače postalo nepriličnо već i radi toga, što je bolnica bila u istoj zgradi sa školom radi čega je dolazilo često do prigovora i tužba. U školi je osim toga uviek postojala pogibelj od epidemije, koja bi proizašla iz bolnice. Interes javnog zdravstva, a i nastave, zahtievao je, dakle, da se škola i bolnica odiele. To je postalo moguće, kad je izgrađena nova bolnička zgrada treće zagrebačke bolnice, t. zv. Zemaljske bolnice, koja je osnovana zapravo već god. 1853., u doba, kad je u Zagrebu vladala pošast kolere. Bolnica je sagrađena 1859.—1862. zemaljskim troškom od 361.294 forinti na sjenokoši Franje Čačkovića Vrhovinskog, koja je ležala uz samostan sestara milosrdnica. To je današnja zgrada Hrvatskog sveučilišta. Bolnica je morala imati 200 kreveta, ali je dugo vremena stajala prazna. Prema jednom izvješću god. 1861. sabor je izvršio pregled ove zgrade za bolničke svrhe, koji je — navodno — izpao nepovoljno. Zašto je i kasnije bolnica bila prazna i zašto nije imala bolestnika — težko je reći, ali bit će, da se onda malo tko liečio u bolnicama, pogotovo ako se za liečenje moralo plaćati, a nije bilo bezplatno kao do tada u samostanskoj bolnici. Valjda zato Gradsko poglavarstvo u Zagrebu dne 9. VIII. 1858. traži, da se dnevna obskrbnina u bolnicama smanji od 22 novčića na 19 novčića na dan, jer da su živežne namirnice pojeftinile. Ipak, težko je razumjeti pravi razlog, zašto bolnica nije proradila kako treba i zašto nije dana posvema na razpolaganje sestrama družbe sv. Vinka Paulskoga, koje su bile voljne cielu zgradu preuzeti bilo u zakup, bilo kupnjom, ali im to nije uspjelo. Sestre su ipak uspjele u prizemlju i I. katu susjednoga krila zgrade urediti bolnicu za svoje bolestnice. Ove su prostorije bile spojene prolazom iz samostana u novu zgradu. Sestre njegovateljice stanovale su u novoj zgradi, dok se je hrana za njih i za bolestnice kuhala u samostanu. Bolnica je izvrstno poslužila god. 1859. i 1866. ranjenim vojnicima, koji su dolazili s ratišta. Drugi dio zgrade služio je za razne druge svrhe, tako na pr. za zagrebačku realku, a god. 1864. držala se u njoj Prva hrvatska izložba. Napokon je zgrada 1868.—1882. bila iznajmljena kr. ugarskom eraru za tvornicu duhana, a god. 1882. pretvorena je u glavnu zgradu Hrvatskog sveučilišta, kojoj svrsi i danas služi.

Međutim je god. 1870. Družba sestara milosrdnica kupila kuću gđe Matošić-Kotar u Ilici 83, svotom od 17.000 forinti, koju je još za života namienio kardinal Haulik, a sestre čuvale, — i pretvorila je u bolnicu, koja je proradila 2. IX. 1871. Imala je 200 kreveta. U I. razredu plaćalo se 1.50 forinti, u II. razredu 1 forint, a u III. razredu 60 novčića. Bolnica je u 3 maha povećana, te je konačno imala 300 kreveta i služila je kao zemaljska javna bolnica.

Bolnica je u Ilici 83 bila vrlo poznata i na dobru glasu. Zato je ovdje zakonom od 29. X. 1876. osnovano Kr. primaljsko učilište i zemaljsko rodilište i na molbu vladinog odjela za unutarnje poslove (od 5. III. 1877. br. 6931.) uprava bolnice sestara milosrdnica dopisom od 28. IV. 1877. br. 84. pristala je, da bude stavljeno u sklop ove bolnice. U tom pogledu izdani su posebni propisi za Kr. primaljsko učilište od 5. VII. 1878. br. 9343 i još za sve tamošnje poslovanje i obuku učenica. »Rodilištni razdjel u toj bolnici« bio je »smješten u 4 sobe u I. katu u krilu kuće, koje se na dvorište pruža i to posebnim hodnikom, koji se od ostalog zavoda odieliti dade«. Od tih soba bile su »dvie s desne strane hodnika svaka sa 7 postelja za babinjače, jedna s lieve od hodnika sa 2 postelje za rodilje, a druga sa 12 postelja za noseće žene«.

Ali uskoro su prostorije u Ilici 83 postale premalene za bolnicu i za Kr. primaljsko učilište i zemaljsko rodilište, pa je zem. vlada u Zagrebu od Družbe sestara milosrdnica odkupila cielu zgradu i dala Kr. primaljskom učilištu i zemaljskom rodilištu, a uz njih i zavodu za sliepe i gluhonieme, a Družba sestara milosrdnica dobila je za to uz neke druge objekte u gradu i vilu generalice Socias u Vinogradskoj cesti, na nekadašnjem starom groblju ubogih, gdje je prema nacrtima arh. Widmana sagrađena nova i moderna bolnica, troškom od 500.000 forinti, koja je svota djelomično uzeta na zajam. Bolnica se preselila 15. VII. 1894. u nove zgrade.

Državna bolnica u Zagrebu razvila se djelomično iz stare Zakladne bolnice i smještena je u novogradnji gradske ubožnice i ortopedske bolnice na Sv. Duhu.

Pored ovih bolnica spominju se već od kraja XVII. stoljeća bolnica u Zadru (1675.), Hercegnovom (1749.), Zemunu (1775.), Požegi (1779.), koja je poslije zatvorena, pa opet (1836.) ponovo otvorena, a god. 1936. obnovljena, u Splitu (1794., obnovljena 1892.), u Koprivnici, koja se nalazila uz župnu crkvu, na mjestu, gdje se danas nalazi dvorište, a spominje se godine 1796.; u njoj je uz bolnicu bilo i ubožište, dok su se u prvom katu priređivale dobrotvorne kazalištne predstave i druge različne priredbe; srušena je god. 1893., budući da je bila sagrađena nova bolnička zgrada, koja još danas postoji. Nadalje se spominju bolnice u Šibeniku (1807.), Martinšćici (1835.), koja je služila za karantenu riečkoj luci, Varaždinu (1839.), kasnije još obnovljena (1898.), Karlovcu (1844.), sazidana od dobrotvora Šebetića, Novoj Gradiški (1848.), Vinkovcima, (1852.), umobolnica u Stenjevcu (1873; danas Vrapče), bolnica u Osieku (1874.), sazidana zakladom Hutter-Kohloffer-Monsbergovom, Ogulinu i Petrinji (1860.), Koprivnici i Bjelovaru (1874.), pa umobolnica u Šibeniku (1883.), gdje je god. 1894. dograđena moderna bolnica; zatim bolnice u Stolcu (1883.), Mostaru (1885.), Zenici (1888.), Sarajevu (1894.), Livnu (1893.), Sisku (1897.), koja je god. 1940. dobila novu zgradu, Dugoj Resi (1897.), Brodu na Savi i Travniku (1898.), Pakracu, na mjestu nekadašnjeg slavonskog »sifilis-hospitala« (1898.), Virovitici i Gračacu (1903.), Čakovcu (1922.), Sušaku (1927), Otočcu, Korenici i Senju (1938.), Biogradu n/m (1936.), a Zagrebačko rodilište s primaljskom školom dobilo je god. 1920. zgradu, u koju se poslije uselila privremeno još i Klinika za ginekologiju i porodičtvo te Zavod za liečenje radijem. Uz to se od god. 1917. izgrađuje u Zagrebu klinička bolnica medicinskoga fakulteta Hrvatskoga sveučilišta.

Preventivno-medicinske javne ustanove i zavodi razvili su se uglavnom tek iza I. svjetskog rata. Zato o njima ne postoji još u našoj medicinskoj književnosti podpuno zaokružena slika. Osim članaka, razprava i djela, koji ih hvale i povoljno prikazuju, ima i takovih, koji ističu osobito njihove niečne strane. Na ovom je mjestu s toga uzroka moguće o njima dati tek nekoliko podataka napose:

Zdravstveni zavod u Zagrebu (Mirogojska cesta 4, brzoglas 58-42). Osnovan zakonskom odredbom od 3. I. 1942., nastao je iz bivšeg Higienskog zavoda i bivše Škole narodnog zdravlja. To je stručna ustanova Ravnatelistva zdravstva za pitanja suzbijanja zaraznih bolesti, podizanja higienskih uvjeta života i rada zdravstvenog prosvjećivanja, zdravstvene nastave i proučavanje naroda. Pojedina pitanja obrađuje i znanstveno.

Nadstojnik: Dr. Eugen Nežić.

Odjeli:

I. Epidemiologžki (odsjeci: epidemiologžki, bakteriologžki, antirabički i parasitologžki).

II. Za primjenu higiene (kemijski odsjek i zdravstveno-tehnički laboratorij).

III. Za zdravstveno prosvjećivanje.

IV. Za zdravstvenu nastavu s knjižnicom.

V. Za proučavanje naroda.

VI. Pomoćni ured.

Osim toga zavod ima: epidemiologžki, baktelogžki, parazitologžki, kemijski laboratorij, te laboratorij za higienu vode, uzduha i tla.

Izdanja zavoda:

N. Baranov: Simulium columbaczense (Golubačka mušica), 1936.
— Maslinova mušica, 1937.
— Die jugoslavischen Arten der Tachinidengruppe Echinomyia, 1929.
— Beitrag zur Kenntnis der Phasiinen mit besonderer Berücksichtigung der Gruppe Ocyptera, 1929.
— Beitrag zur Kenntnis der Raupenfliegengattung Carcelia R. D. 1931.
— Simulium (Danubiosimulium) columbaczense Schönb. en Yougoslavie. 1936
— Die Olivenmotte. 1941.

V. Bazala: Samozvani liječnici. 1936.

D. Chloupek: Kuća, naselje i zdravlje, I. izd. 1934., II. izd. 1938.
— Patologija i terapija otrovanih bojnim otrovima. 1937.
— Sušica. 1938.
— Malarija. 1939.

N. Černozubov: Problem škrleta i njegovo suzbijanje. 1931
— Epidemiologija, 1941.

M. Delić i E. Grin: Koštani i zglobni lues kod endemijskog luesa u Bosni. 1936.

M. Delić: Sanatorij tuberkuloze kosti i zglobova 1930.
— Tuberkuloza kosti i zglobova. 1930.
— Operativno liječenje tuberkuloze kosti i zglobova. 1938.
— Koštana i zglobnokoštana tuberkuloza. 1940.

M. Frid: Bič čovječanstva, 1937.

S. Ivanić: Epidemiologija. 1926.

J. Težić: Pijte više mleka. 1931.

Š. Janović: Sušica. 1934.

R. Jeremić: Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do konca 19. vijeka. 1935.

A. Ljubetić: Veterinarska pomoć. 1940.

M. Malojčić: Selo i tuberkuloza. 1936.

J. Medved: Mucanje. 1929.
— Čitanje govora sa ustiju. 1929.

S. Palmović: Bjesnoća, Ujed zmija otrovnica. 1927.

A. Papailiopulos: O kuhanju. 1934.
— Ishrana i kuhanje. 1936.
— Naša hrana i naše zdravlje. 1939.

V. Savić: Tuberkuloza, 1926.
— Pet godina sanatorijskog liječenja u Topolščici. 1928.
— Jugoslavija u borbi protiv tuberkuloze. 1932.

Č. Simić: Malarija. 1936.

S. Bayne-Jones: Čovjek i mikrobi. 1941.

J. Štajduhar: Čuvaj očni vid. 1927.

A. Štampar: Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja. 1934.

S. A.: Majka i dijete. I. izd. 1934., II. izd. 1941.

J. N. Trahtman: O zubima. 1937.

A. Vuletić: Spolne bolesti. 1934.
— Endemijski sifilis u Bosni. 1939.

Đ. Vranešić: O zdravim i bolesnim živcima. 1931.
— Narodna čitanka o zdravlju. I. izd. 1930., II. izd. 1933.

Ž. Prebeg: Higijensko-domaćinski i tkalački tečajevi u selima. 1938.

Državni zavod za proizvodnju liekova »Pliva« (Zagreb, Mirogojska c. 4, brzoglas 58-42, 58-47, 58-48, 23-381, 24-273, 24-475, 24-030, 24-180), vrši proizvodnju liekova za upotrebu kod ljudi i životinja i snabdievanje liekovima i sanitetskim potrebštinama svih državnih zdravstvenih ustanova.

Zavod posluje kao samostalno državno poduzeće pod nadzorom Ravnateljstva zdravstva, a na temelju Poglavnikove zakonske odredbe o osnivanju Plive LXXI-118-Z. p.-1941 od 25. VI. 1941.

Ravnateljstvo zavoda: Ravnatelj: dr. Marjan Banić, predstavnik Ravnateljstva zdravstva: dr. Vladimir Milas, predstavnik Drž. riznice: Milan Milinković, predstavnik Ministarstva narodnog gospodarstva: dr. Mirko Francetić, predstavnik Ravnateljstva zdravstva: mr. ph. Radovan Damaška.

Stručno osoblje zavoda: dr. Milan Kraljević, zdrav. savjetnik; dr. Miško Wenzler, ljekarnik; dr. Vicko Vuksanović, dr. Vinko Vilić, zdrav. nadzornici: dr. Ante Ljubetić, ing. Svetislav Orlić, ing. Nikola Muić, (viši veter. pristavi); ing. Miho Piantanida (viši tehn. pristav); mr. Viktor Tomičić, mr. Alojzije Marković (ljekarnici); dr. Ante Grgić, dr. Vjekoslav Dekaris, dr. Ivan Zaharija, dr. Hrvoje Katalinić, Kazimir Brigljević (veterinar. pristavi); Željko-Branko Jakšić (vet. vježb.); ing. Mira Ruević (tehn. čin. pripr.); dr. Mirko Stanić (liečnik).

Odjeli:

I. Odjel za liekove za upotrebu kod ljudi: Odsjeci: a) Za serume i vakcine; b) Za cjepivo protiv boginja c) Za kemoterap. preparate; d) Za organoterap. preparate e) Za antirabičnu vakcinu.

II. Odjel za liekove za upotrebu kod životinja: Odsjeci: f) Za serume i vakcine; g) Za ovčje boginje; h) Za svinjsku kugu; i) Za kemijsko farmaceutske preparate; j) Veterinarski antirabični odsjek.

III. Veledrogerija zavoda.

Državni higienski zavod u Sarajevu (ul. nadbiskupa dra Stadlera, brzoglas 24-13 i 24-18).

Prvi mu je nadstojnik bio dr. Paul Kaunitz.

Sadašnji mu je nadstojnik: dr. Franjo Raguz.

Zamjenik: dr. Ante Raguz.

Zavod posjeduje Muzej za higienu u 9 soba i Središnju knjižnicu zavoda. Kod svih odjela zavoda i Doma narodnog zdravlja postoje laboratoriji s odgovarajućom aparaturom i uređajem, koji odgovaraju sadašnjim tekovinama nauke.

Stručno osoblje zavoda. Liečnici: dr. Svetozar Semiz, dr. Staka Bokonjić, dr. Mara Kurtović, dr. Veljko Knežević, dr. Vladimir Ljutov, dr. Salih Omerhodžić, dr. Gustav Renner, dr. Ibrahim Brkić, dr. Ildi Sulejmanpašić, dr. Svetislav Teofanović, dr. Luka Šimović, dr. Mustafa Mujbegović, dr. Jelena Šeršavicki, dr. Paul Kaunitz.

Drž. higienski zavod u Banjoj Luci (brzoglas 30), služi unapređivanju narodnog zdravlja, proučavanju i suzbijanju zaraznih bolesti, zaštiti zdravlja matera, dojenčadi, male djece i školske mladeži. Zavod je osnovan god. 1929. Nadstojnikom mu je bio 1929.—1940. dr. Gavro Vujičić. Sadašnji je nadstojnik dr. Ivan Grujić (od god. 1940.).

Stručno osoblje: dr. Pero Stjepanović, dr. Pero Dojčanski, dr. Robert Fried, dr. Viktor Vindakijević, dr. Haim Levi, dr. Milica Rakić, dr. Dragutin Ornstein, dr. Feliks Fischer.

Zavodu su podređeni: 4 doma narodnog zdravlja, 7 zdravstvenih postaja i 1 dječje oporavilište i to: Dom narodnog zdravlja u Bihaću (s zdrav. postajama u Ličkom Petrovom Selu, Vranograču i Ootoci); u Bos. Gradišci (s zdr. postajom u Windhorstu); u Jajcu i Doboju (s zdr. postajama u Maglaju i Tešnju i dječjim oporavilištem na Ozrenu) te zdravstvena postaja u Kozarcu.

Zavod ima ove odjele: družtvovno-medicinski, serobakteriologžki, kemijski, sanitetsko-tehnički, za suzbijanje tuberkuloze, za suzbijanje kožno-veneričnih bolesti, za zdravstvenu zaštitu školske djece i za zdravstvenu zaštitu matera, dojenčadi i male djece.

Zavod ima serobakteriologžki, kemijski i rentgenologžki laboratorij s potrebnim aparaturama i uređajima.

Zavod za suzbijanje endemijskog sifilisa (Banja Luka, brzoglas 148); upravitelj: dr. Stanko Sielski; asistenti: dr. Ante Raguz i dr. Ernest Grin te 67 terenskih liečnika, 14 medicinara i sestara pomoćnica.

O radu ostalih zdravstvenih zavoda i ustanova nismo — na žalost — niti nakon višekratne molbe mogli dobiti za ovaj prikaz prikladnih podataka.

9. MEDICINSKE NAKLADE, ZBIRKE, IZDANJA I ČASOPISI

MEDICINSKA BIBLIOTEKA

izdaje Liečnički vjestnik, Zagreb, Šubićeva 9.
Monografije najvažnijih bolesti i liečničkih pitanja za praktičnog liečnika

1927. 1. Šećerna bolest. Dio I.
2. Sifilis i njegovo značenje
3. Malarija
4.— 5. Plućna tuberkuloza
6. Šećerna bolest. Dio II.
1928. 7. Kronični reumatizam zglobova
8. O anamnezi u kirurgiji
9.—10. Ginekoložka krvarenja
11.—12. Koštana tuberkuloza
1929. 13. Iskorišćenje seroreakcija u praksi
14. Maligni tumori
15.—17. Operacija prakt. liječnika
18. Liječenje rahitide
1930. 19.—21. Sifilis (sa slikama)
22.—23. Radioterapija (sa slikama)
24. Moderno liječenje proširenih vena sklerozantnim injekcijama
1931. 25.—28. Tuberkuloza u Zagrebu
29.—30. Bubrežne bolesti. Dio I.
1932. 31.—32. Bubrežne bolesti. Dio II.
33.—34. Sadreni povoji (sa slikama)
35.—36. Ginekologija praktičnog liječnika (sa slikama)
1933. 37. Priručnik zubnog liječništva
38.—39. Racijonalna ekonomska terapija I.
40. Arterijalne hipertonije
41. Vrući zrak, dijametrija i kvarc-lampa u praksi
42. Muška gonoreja
1934. 43.—45. Porodničke operacije
46. Ehinokokoza
47. Sekciona tehnika
1935. 48.—51. Hematologija
52.—54. Šećerna bolest
1936. 55.—57. Rana dijagnostika tuberkuloze pluća
58.—60. Kirurgija čeljusti
1937. 61. Uputa u kliničko pregledanje bolesnika
62. Patologija i terapija otrovanih bojnim otrovima
63.—66. Klinika i fiziologija vitamina
1938. 67.—70. Hitne intervencije praktičnog liječnika
1939. 71.—74. Klinika i terapija bubrežnih bolesti
1940. 75.—78. Klimatoterapija našega mora
79.—82. Ratna medicina

ZBIRKA SEPARATA LIEČNIČKOG VJESTNIKA

Svezak 1. LIJEČENJE GASTRODUODENALNOG ČIRA, Botteri I., Florschütz, Vlatković, Kadrnka S., Gjanković, Halle, Sučić i Lušicky.
Svezak 2. ODABRANA POGLAVLJA IZ PEDIJATRIJE, Mayerhofer, Dragišić, Skrivaneli, Mašek.
Svezak 3. LIJEČENJE LUESA, Kogoj, Dragišić, Lušicky, Lopašić.
Svezak 4. BOLESTI SRCA I KRVOTOKA, Botteri I., Ćulumović, Benzon, Belošević.
Svezak 5. ODABRANA POGLAVLJA IZ PSIHIJATRIJE, Župić, Niketić, Meduna.
Svezak 6. IZ PATOLOGIJE PLUĆNOG HILUSA, Ćepulić Vl., i Kadrnka S.
Svezak 7. TRANSFUZIJA KRVI, Fišer O., Paleček, Selestrin, Sorokin.
Svezak 8. ODABRANA POGLAVLJA IZ BALNEOLOGIJE, Lopašić, Vouk, Körbler, Leskovar, Trautner, Režek.
Svezak 9. ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE NA SELU, Bašić, Štampar, Halle, Dragišić, Ćepulić Vl., Vuletić A.
Svezak 10. SAVREMENA PITANJA IZ PORODNIŠTVA, Durst, Vidaković, Zanela.
Svezak 11. PROBLEM POPULACIJE U HRVATSKOJ, Štampar, Rasuhin, Horvat, Maruzzi, Tomašić, Vidaković, Bićanić.
Svezak 12. TUBERKULOZA KOD ČOVJEKA, Ćepulić Vl.

BIBLIOTEKA ZA PRAKTIČNU TERAPIJU
(Izdaje »Kemika« d. d. Zagreb)

Svezak 1. Pregled liječenja gonorrhoe (s dodatkom: Medikamentozno liječenje seksualne insuficijencije).
Svezak 2. Liječenje reumatičnih oboljenja.
Svezak 3. Ginekološka krvarenja.
Svezak 4. Tuberkuloza.
Svezak 5. Poremećaji trudnoće i njihovo liječenje.
Svezak 6. Ženska gonoreja (napisao V. Bazala).

MEDICINSKA PRAKTIČNA BIBLIOTEKA
(Izdaje »Kaštel« d. d. Zagreb)

Svezak 1. Moderna terapija spastičkih stanja, Zagreb 1938.
Svezak 2. Uloga roborancija u savremenoj medicini, Zagreb 1938.
Svezak 3. Hormonska terapija u ginekologiji, Zagreb 1938.
Svezak 4. Farmakologija centralnog živčanog sistema, Zagreb 1938.
Svezak 5. Srce i krvne žile, Zagreb 1939.
Svezak 6. Reumatizam, Zagreb 1939.
Svezak 7. Trijumf kemoterapije (Kemoterapija bakterijalnih infekcija) Zagreb 1940.

IZVANREDNA IZDANJA INSTITUTA ZA FARMAKOLOGIJU I TOKSIKOLOGIJU U ZAGREBU

Svezak 1. Prof. dr. Ivo Ivančević: O šibenskom manganizmu, Zagreb 1941.

ZNANSTVENA DJELA IZ PODRUČJA NAUKE O ŽENSKIM BOLESTIMA I POROĐAJIMA

Svezak 1. Prof. dr. Vladimir Bazala: Zakržljali atretični rog dvoroge materice i njegova važnost u ginekologiji, Zagreb 1941.

SBIRKA ZAKONA I NAREDABA TIČUĆIH SE ZDRAVSTVA I ZDRAVSTVENE SLUŽBE. Zagreb 1906. Sa 26 dodataka (za vrieme od 1. siečnja 1905. do 1. IX. 1939.)
Dodatak I.—X. uredio: dr. Vladimir Katičić.
Dodatak XI.—XIII. uredili: Adolf Spitzer i dr. Mihovil Barac.
Dodatak XIV.—XXV. uredio: dr. Adolf Spitzer.
Dodatak XXVI. uredili: dr. Adolf Spitzer i dr. Gjuro Zoltner.

MEDICINSKI ČASOPISI

A. Znanstveni i naučni časopisi:

Ars therapeutica, mjesečnik za praktičnu medicinu i terapiju. Izdaje »Kemika« d. d. Zagreb, Samoborska cesta 20, brzoglas 33-91. (Do 10. IV. 1941. izašlo 13 godišta i br. 1—2 od XIV. godišta, posljednji: veljača 1941.).

Liečnički vjestnik (Kroatische medizinische Rundschau — Rivista medica croata — Revue medicale croate), glasilo Hrvatskog liečničkog zbora i ostalih liečničkih družtava, izlazi mjesečno LXIV. godinu. Uredničtvo i uprava: Zagreb, Šubićeva ul. 9, brzoglas 85-79; glavni i odgovorni urednik dr. Ante Vuletić.

Medicus, revija za praktičnu medicinu i terapiju. Vlastnik i izdavač: »Kaštel« d. d. Zagreb, Cankarova ul. 28, brzoglas 59-45. Odgovorni urednik: ing. Ljubo Trinajstić (Do sada je izašla knjiga I. i II., a od III. knjige prvih 6 brojeva; posljednji: srpanj 1942.).

Terapeutski vjestnik (izlazi 12. god., mješečno). Vlastnik i izdavač »Bayer«—Pharma k. d. Zagreb, Preradovićeva 16, brzoglasi 24-352 i 24-353, urednik: dr. Beata Brausil, Zagreb, Amruševa 11, brzoglas 53-77.

B. Staležki časopisi:

Babički vjesnik (stručno i staležko glasilo Udruženja primalja banovine Hrvatske) (god. I. izašao br. 1—3 i 4—7, 1940.). Izdaje: Udruženje primalja banovine Hrvatske. Odgovorni urednik: sestra Agneta Dumenčić, Rodilište, Zagreb, Petrova ulica 13.

Liečnički vjestnik (kao gore).

Suvremeni hrvatski medicinar, časopis kluba medicinara, Zagreb (izašlo 8 brojeva od I. 1937. — X. 1937.). Vlasnik i izdavač: Klub medicinara, Zagreb, Fiziološki institut. Odgovorni urednik: Vilim Hitrec, Zagreb, Klaonička ulica 2.

Sestrinjska rieč (organ Jugosl. družtva diplomiranih sestara). Izlazila osam godina do 15. V. 1940., u dvobroju svaka 2 mjeseca. Izdavač: Jugoslavensko družtvo diplomiranih sestara. Odgovorni urednik: sestra Lujza Janović-Wagner.

Sestrinjski vjestnik, glasilo družtva diplomiranih sestara pomoćnica Nezavisne Države Hrvatske (izlazi 1. godinu). Izdaje: Družtvo diplomiranih sestara pomoćnica, Zagreb, Tomašićeva ul. 13. Odgovorni urednik: sestra Marija Weigand, Zagreb, Tomašićeva ul. 12.

10. BIBLIOGRAFIJA

Kao kod bibliografije većine primienjenih znanosti, tako se i kod medicinske bibliografije razlikuje **znanstvena medicinska bibliografija** od bibliografije **književnosti o samoj medicinskoj znanosti** i njezinim naučnim granama. Prva sabire i sređuje književnost pojedinih medicinskih struka, stručnih grupa i stručnih problema, kakovi se u medicinskoj praksi javljaju, književnost pišu izkljućivo samo stručnjaci, a djela su namienjena bilo liečnicima bilo medicinarima i služe napredku medicinske znanosti ili medicinskoj nastavi. Po naravi svojoj kao i po razgranjenosti današnje medicine na mnoge grane i struke, ova je bibliografija u neku ruku specialna i ne može biti obrađena i obrađivana u ovom prikazu, nego samo u specialnim stručnim djelima ili u specialnoj stručnoj bibliografskoj zbirci.

Naprotiv bibliografija književnosti o medicinskoj znanosti i njezinim naučnim granama sabire i sređuje književna i znanstvena djela **o početcima, razvoju, poviesti i značajkama medicine** i njezinih grana i struka, ovu književnost ne pišu samo liečnici nego i ostali kulturni radnici, osobito poviestničari, a djela su namienjena napredku poviesti medicine i svima, koji se s poviešću medicine zanimaju. Po naravi ovoga prikaza može ovdje biti prikazana samo ova bibliografija, u neku ruku samo djela o početcima, razvoju i poviesti medicine. Ima tu naših, hrvatskih pisaca, koji su pisali o hrvatskoj ili o stranoj medicini, a ima i stranih pisaca koji su se zanimali našom starijom i novijom medicinom. Nastojao sam, da mi ne izbjegne nijedno djelo naših pisaca o poviesti medicine ili njezinih graničnih područja bez obzira na to, da li obrađuje domaću ili stranu medicinu i to zato, da se vidi, čime su se naši pisci bavili. Uzeo sam i takova njihova djela, koja su objavljena u bivšoj državi (ne uviek u hrvatskim časopisima), od kojih mnoga govore vrlo obširno o našoj hrvatskoj medicini iako su teritorialno preširoko uzeta. Uzeta su u obzir djela na hrvatskom ili stranom jeziku ili narječju ili stranom pismu, u koliko obrađuju hrvatsku medicinsku kulturu ili imaju veze s njom. Od stranaca, koji su dulje vremena živjeli u Hrvatskoj i pisali o hrvatskoj medicini, uzeta su u obzir djela o hrvatskoj medicini, koja su bezuvjetno plod hrvatske kulturne sredine, nastala u najužoj suradnji s hrvatskim medicinskim životom. Hrvatska je, naime, kulturna sredina stvorila i posebni krug znanstvenih radnika, koji su na svoj način razvijali medicinsku znanost, pa pojedinac, koji je došao u taj krug i radio u njemu, crpio iz njega i znanje i pobudu za rad, pripada tome krugu i njegova djela treba pribrajati hrvatskoj medicinskoj književnosti.

A. Zbirke medicinske bibliografije

Popis medicinskih djela Kr. hrv. sveučilištne knjižnice u Zagrebu. Uredila Kr. hrv. sveuč. knjižnica. Izdao »Zbor liječnika kralj. Hrvatske i Slavonije«. Zagreb 1914.

Glavno kazalo »Liječničkog vjesnika« za godište I.—L. (1877.—1928.). Sastavio prof. dr. M. Čačković. Zagreb 1929.

Bibliografija medicinske literature i graničnih područja objavljene u izdanjima Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja u Zagrebu. I. svezak 1876.—1937. Priredio prof. dr. Vladimir Čepulić. Zagreb 1938.

Bibliografija literature iz područja povijesti medicine, veterine i farmacije (do konca god. 1940.). Sastavio dr. Vladimir Bazala. Tiskano kao rukopis. Zagreb 1941.

Bibliografija književnih radova članova Medicinskoga fakulteta u Zagrebu od početka školske god. 1933./34. do konca školske god. 1938./39. Sastavio dr. Vladimir Bazala, Zagreb 1940.

B. Pojedinačna djela *)

ANDRES Rudolf: Crtice iz staroga zdravstva. M. V. I. 3, 88-91, 1931.

APPENDINI Fran Maria: Notizie istorico-critiche sulle antichitá, storia e letteratura de Ragusei, Dubrovnik 1802-03.

BALIĆ Smail: Uloga muslimana u razvoju liječništva kroz historiju. Jedan hrvatski prikaz islamske medicine. Muslimanska svijest 20. I. 1940., br. 71, str. 5.

BANOVIĆ S.: O nekim biljkama dviju ljekaruša. Zbornik XXVI.

BARLE Janko: Crtice iz liečničke povjesti srednjega vieka. Lieč. vjest. XVII. 187, 1895.
— O zdravstvu staroga Zagreba. Lieč. vjest. XXIII., 1901; XXIV., 1902.
— Stare liečničke svjedočbe. Lieč. vjest. XXV., 1903.
— Nekoliko povjesnih crtica iz Varaždinskih toplica. Lieč. vjest. XXVI., 1904.
— Kuga u požeškoj okolini godine 1379. Lij. vjes. XXVIII., 1906.
— Ranarnici i ljekarnici franjevačkog reda. Lij. vjes. XXIX., 1907.
— Još nekoliko podataka o kugi godine 1739. i godine 1743.-1745. Lij. vjes. XXXIV., 1912.
— Naputak Jurja Muliha protiv kuge. F. V. X. 21-24, 1920.
— Nešto o prošlosti Zakladne bolnice u Zagrebu. Lij. vjes. LIII. 4, 319, 1931.
— Zagrebačka ljekaruša. Zbornik.
— Bolnica milosrdne braće na Jelačićevom trgu. Zagreb 1918.

BARTULIĆ Vlatko: Stalež »Heilpraktikera« u Njemačkoj. A. V. XX. 648, 697, 1938.

BAZALA Albert: Značenje mistike u životu ljudskom. Uvodna riječ za XI. Međunarodni kongres za povijest medicine dne 2. rujna 1938 o temi: Magija i mistika u povijesti medicine (Die Bedeutung der Mystik im Leben der Menschen. Einführendes Wort zum XI. Internationalen Kongress für Geschichte der Medizin, den 2. September 1938 über des Thema: Magie und Mystik in der Geschichte der Medizin). A. M. C. II. 1, 1, 1938.

BAZALA Vladimir: Pregled medicinskih nastojanja u Hrvatskoj i Slavoniji, napose u drugoj polovici XIX. i na početku XX stoljeća (Uebersicht medizinischen Bestrebens in Kroatien und Slavonien, speziell in der zweiten Hälfte des XIX. und zu Beginn des XX. Jahrhunderts). Spomenknjiga Obzor. Zagreb 1935.
— Bilješke iz historije sepse (Anmerkungen zur Geschichte des Kindbettfiebers). Lij. vjes. LV. 3, 123-30, 1933.
— O nadriliječništvu (Ueber die Kurpfuscherei). Lij. vjes. Stal. glasnik LI. 3, 121-128, 1929; LIV. 10, 289-307, 1932; LV. 1, 1-21, 1933; LV. 9, 284-95, 1933; Kalendar Crv. Križa 1932.
— Jedan zanimljiv proces. »Jutarnji list«, Zagreb 21. VII. 1929.

***) KRATICE ZA MEDICINSKU BIBLIOGRAFIJU**

A. M. C. — Alma Mater Croatica, Zagreb
A. th. — Ars therapeutica, Zagreb
A. V. — Apotekarski vjesnik, Zagreb
B. C. H. Z. — Biblioteka centralnog higijenskog zavoda u Beogradu
F. V. — Farmaceutski vjesnik, Zagreb
G. A. — Glas apotekarstva, Novi Sad
G. Z. M. — Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu
Lieč. vjest. — Liečnički vjestnik, Zagreb
Lij. vjes. — Liječnički vjesnik, Zagreb
M. A. G. — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
M. P. — Medicinski pregled, Ljubljana, Zagreb, Beograd, Sofia
M. V. — Medicinske vijesti, Zagreb
P. A. G. — Publikationen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
Pharm. Post — Pharmazeutische Post, Wien
Prilozi — Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, Beograd
Rad — Rad Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
W. M. B. H. — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Sarajevo
Zbornik — Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Zagreb

— Kriza u medicini (Die Krise der Medizin). Lij. vjes. LV. 8, 235-240, 1933.
— L' Universitá croata di Zagabria e la sua facoltá di medicina. In ricorrenza del XX aniversario della facoltá di medicina (Hrvatsko sveučilište u Zagrebu i njegov medicinski fakultet. U spomen 20-godišnjice medicinskoga fakulteta). Giornale di Clinica Medica XIX. 5, 434-452, Parma 1938. (XVI).
— Les pretres médecins (Svećenici kao liječnici). M. P. XIII. 7-9, 130-136, 1938.
— Svećenici kao liječnici (Les pretres médecins). Lij. vjes. LX. 9, 552-8, 1938. (Avec un résumé francais p. 591; Supplement p. 35).
— Sankcija slobodnog liječenja u savremenoj Njemačkoj (Die Sanktionirung der Kurierfreiheit im zeitgenössischen Deutschland). Lekar VIII. 162, 2, 1934.
— Naše zakonodavstvo i nadriliječenje (Unsere Gesetzgebung und die Kurpfuscherei). Lekar VIII, 175-6, 3-4, 1934.
— Borba protiv nadriliječenja (Der Kampf gegen die Kurpfuscherei). Lekar VII, 137-9, 1933.
— Liječenje bjesnoće u našem narodu (Die Behandlung der Tollwut in unserem Volke). Kalendar Crvenoga Križa 32-45, Zagreb 1934.
— Josip Lalić u borbi protiv bjesnoće (Joseph Lalić im Kampfe gegen die Hundswut). Lij. vjes. LV. 5, 204-211, 1933.
— Neuere Untersuchungen über den Schullehrer Josip Lalić und seine Behandlung der Hundswut (Novija istraživanja o učitelju Josipu Laliću i njegovom liječenju bjesnoće). M. P. XIII. 7-9, 122-130, 1938.
— Novija istraživanja o učitelju Josipu Laliću i njegovom liječenju bjesnoće (Neuere Untersuchungen über den Schullehrer Josip Lalić und seine Behandlung der Hundswut). Lij. vjes. LX. 9, 558-563, 1938. (Mit deutscher Zusammenfassung S. 591-593; Auslandsbeilage S. 35-37).
— Nadriliječenje sugestijom u prošlosti i sadašnjosti (Die Kurpfuscherei durch Suggestion in der Vergangenheit und in der Neuzeit). Lekar VII, 147-8, 1933.
— Samozvani liječnici Slike iz povijesti nadriliječenja (Selbstbestimmte Aerzte. Bilder aus der Geschichte der Kurpfuscherei). Izdanje Škole narodnog zdravlja, Zagreb 1936., 124 str. 1 slika u tekstu.
— Milutin Zelić: Spasitelj matera Ignjat Filip Semelvajs i njegovo otkriće o trovanju krvi. Lij. vjes. 1933.
— Dr. Adolf Režek: Iz prošlosti voda mineralnih vrela Rogaške slatine. Lij. vjes. LX. 9, 588-9, 1938.
— Dr. Fran Kušan: Ljekovito bilje. A. M. C. II. 5, 147-151, 1939.
— Dr. Lujo Thaller: Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika. A. M. C. II. 6, 172-178, 1939.
— Dr. Andrija Štampar: Zdravlje i društvo. A. M. C. III. 3, 80-82, 1939.
— Hamdija Kreševljaković: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu. A. M. C. II. 11, 245, 1939.
— Jedan interesantan dokumenat iz historije medicine. Lekar XIII, 250, 95, 1939.
— Bibliografija naših babičkih udžbenika (Die Bibliographie unserer Hebammenlehrbücher). Lij. vjes. LV. 11, 590-592, 1933.
— Bibliografija literature iz područja povijesti medicine, veterine i farmacije. Lij. vijes. LXI. 3, 195-6, 1939; 8, 458, 1939; 11, 626-7, 1939; LXII. 3, 171-2, 1940; 8, 410-413, 413-414, 1940; LXIII. 2, 134-135; 3, 200-201; 4, 244; 8, 403, 1941; LXIV. 4, 138-140, 1942. i 9, 342, 1942.
— Bibliografija literature iz područja povijesti medicine, veterine i farmacije. Tiskano kao rukopis. Zagreb 1941.
— Bibliografija književnih radova Med. fakulteta u Zagrebu. Knjižnica prijatelja Hrvatskog sveučilišta br. 4. Zagreb, 1940.
— »Habent sua fata libelli« A. M. C. IV. 1, 21-27 i 2, 69-71, 1940.
— Da li je Lobmayerovo »Primaljstvo« originalno djelo? A. M. C. III. 3, 76-80, 1939; Lij. vjes. LXII. 3, 172-4, 1940.
— Kako i zašto je uvedeno klorno vapno u svrhu desinfekcije i tko ga je uveo? Lij. vjes. LXI. 8, 450-51, 1939.
— Nekoliko riječi o povijesti kinina. Lij. vjes. LXIII. 2, 135, 1941.
— XI. Međunarodni kongres za povijest medicine. A. th. XI. 8, 1938.
— Izvještaj XI. Međunarodnog kongresa za povijest medicine, Zagreb 1938. Vlastita naklada.
— XI. Congres international d'Histoire de la médecine 1-14. Septembre 1938. Compte rendu par Dr. Lujo Thaller et Vladimir Bazala, Zagreb 1938.
— Refleksije na XI međunarodni kongres za povijest medicine (Reflexionen an den XI Internationalen Kongress für die Geschichte der Medizin). I. Filološke brige medicinskih historičara. A. th. XI. 9-10, 228-232, 1938. — II. Uloga pučke medicine. A. th. XI. 11-12, 260-264, 1938. — III. Sarajevo i Dubrovnik u svijetlu medicinske povijesti. A. th. XII. 1-2, 31-39, 1939.
— Prilog istraživanju narodnog liječenja steriliteta žene. Lij. vjes. LXII. 8, 413, 1940.
— Sadik Sadiković. »Novosti« Zagreb 14. IV. 1940. br. 102 i Lij. vjes. LXII. 8, 1940.
— Dubrovnik u povijesti hrvatske medicine (Dubrovnik Ragusa in der Geschichte der kroatischen Medizin). Jutarnji list, Zagreb 8. IV. 1939.
— Znameniti dubrovački liječnici. A. M. C. III. 8, 296-301, Zagreb 1940.
— Liečničtvo u Dubrovačkoj republici. »His«, Zagreb 1943.
— Die Medizin in Alt-Dubrovnik. Zagreb 1942.
— Neshvaćeni medicinski velikani. Lekar XIV. 258, 16, 1940.
— Amatus Lusitanus i njegovo doba. (Predgovor knjizi L. Glesingera), Zagreb 1940.
— Medicinske poslovice, aforizmi, citati i sentence velikih ljudi u prošlosti medicine. Med. farm. pošta VI. 5-12, Zagreb 1940; Lij. vjes. LXI. 11, 627, 1939. i LXIII. 2, 136, 1941.
— Što su liječnici dali izvan medicine? A. M. C. IV. 5/6, 179-194, 1940/41; Predavanja Pučkog sveučilišta u Zagrebu sv. 3-4, 1941.
— Što su neliječnici dali medicini? A. M. C. IV. 7, 288-246, 1940/41; Predavanja Pučkog sveučilišta u Zagrebu sv. 6, 1941.
— Nekoliko riječi u spomen Franje Gracića i Mate Nikolića, liječnika-franjevaca, povodom akcije za izgradnju njihovog mauzoleja u Kruševu. Lij. vjes. LXII. 3, 176, 1940.
— Liječnici i 500-godišnjica otkrića tiskarskog umjeća. Lij. vjes. LXII. 8, 414, 1940.
— Paracelsus, monografija. Zagreb 1941.
— Paracelsus in Kroatien. »Neue Ordnung« No. 13, Zagreb 21. IX. 1941.
— Paracelsus in Kroatien und seine kroatischen Schüler. Med. Welt XVI. 23, 581-3, 1942.
— Johann Georg Faust i Theophrastus Bombastus von Hohenheim zvan Paracelsus, u zbilji i priči. A. M. C. V, 5-6, 214-220, 1942.
— Paracelsus u Hrvatskoj i njegovi učenici iz Hrvatske. Lij. vjes. LXIII. 8, 412-414, 1941.
— Proslava 400-godišnjice smrti Paracelsusa u Salzburgu. Zagreb 1941.
— Paracelsusov boravak u Salzburgu. Lij. vjes. LXIV. 4, 140-141, 1942.
— Paracelsusove komponente u pjesništvu, osobito u idealiziranom liku Fausta. Lij. vjes. LXIV. 4, 141-142, 1942.
— Die krotische Abordnung bei der Paracelsusfeier in Salzburg. »Neue Ordnung« No. 18, Zagreb 26. X. 1940.
— Povijesni razvitak bolnica kao zdravstvenih ustanova. Lij. vjes. LXIV. 2, 53-55, 1942.
— Nekoliko podataka o historiji naših bolnica. Lij. vjes. LXIII. 3, 202, 1941.
— Bolnica sestara milosrdnica u Zagrebu (povodom 100-godišnjice osnutka bolnice). »Katolički list« XCIII, 32, 376-7, 6. VIII. 1942. i Lij. vjes. LXIV. 9, 343, 1942.
— Ignaz Philipp Semmelweis »Spasitelj matera«. »Nova Hrvatska«, Zagreb 27. I. 1942.
— Povodom mog nedavnog boravka u Parizu. A. M. C. II. 9. 225-239, 1939. i Lij. vjes. LXI. 8, 456-8, 1939.
— Povijest medicine u Finskoj. A. M. C. III. 2, 52-53 1939. i Lij. vjes. LXII. 3, 172, 1940.
— Njemačka — danas. A. M. C. IV. 10, 325-340, 1941.
— Povijest medicine u suvremenoj Njemačkoj. Lij. vjes. LXIII. 8, 404-406, 1941.
— Deutschland von heute. Zagreb 1941.
— Dva svjetska medicinska učenjaka u Rumunjskoj. »Spremnost«, Zagreb 25. X. i 1. XI. 1942.
— Vijesti iz inozemstva. Lij. vjes. LXIV. 9, 342-3, 1942.
— Da li je pravo da Dubrovačka bolnica slavi 400-godišnjicu? Lij. vjes. LXIII. 3, 200-201, 1941.
— Kako su umirali veliki ljudi? Lij. vjes. LXIII, 3, 201-202, 1941. i 8, 407, 1941.
— Tragom jedne disertacije iz god. 1708. Lij. vjes. LXIII. 8, 406-407, 1941.
— Liječničke zakletve i molitve. Lij. vjes. LXIII. 8, 409-412, 1941.
— O kineskoj medicini. Lij. vjes. LXII. 3, 171 i 8, 145, 1940.
— Važnost povijesti medicine u medicinskoj nastavi (Die Wichtigkeit des Unterrichtes in der Geschichte der Medizin im medizinischen Studium). A. M. C. II. 2, 49-56, 1938.

— Nastava iz povijesti medicine. I. Reforma medicinske nauke u Zagrebu i ukidanje katedre za povijest medicine. Lij. vjes. LXIII. 3, 200, 1941.; II. Nastava iz povijesti medicine, veterine i farmacije. Lij. vjes. LXIV. 4, 140. 1942.
— Građa za povijest medicine. Lij. vjes. LXI. 8, 456, 1939.
— Medici croati di fama mondiale. »Popolo di Romagna«, Forli 19. IX. 1942.
— Povijesne bilješke. Lij. vjes. LXIV, 9, 342, 1942.
— Povijest carskog reza. Lij. vjes. LXIV. 9, 343-345, 1942.
— Početci, razvoj i značajke naše medicinske književnosti. »HIS«, Zagreb, 1942. »Hrvatski list«, Osiek 24. XII. 1943.
— Die Rolle der kroatischen Aerzte in der kroatischen Kultur. Zagreb 1942.
— Ein Grundriss der Entwicklung der Medizin in Kroatien. Zagreb 1942.
— Die ehemalige Kroatisch-Slawonische Militärgenze als sanitärer Faktor. Zagreb 1943.
— Razvoj medicine u hrvatskim zemljama. Zagreb 1943.

BEIL G.: Praznovjerje na zdravstvenom polju. Lij. vjes. XXXI., 1909.

BENCINGER Franjo: Paracelsus. Vjes. ljekarnika XXIII. 19, 489-490, 1941.
— Na Paracelsusovoj proslavi u Salzburgu. Vjes. ljekarnika XXIII. 21, 1941.

BILJAN M.: Narodni ljekari (vrači). Zbornik XIII, 155-157, 1908.

BOJNIČIĆ Ivan: Iz Varaždinskih Toplica XVII. vijeka. Vjesnik Kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arhiva XVII. 309, 1915.
— Ljekarstvo u našoj domovini za vremena Arpadovaca. Vienac XI. 432, 1879.
— Zagrebačko kupalište u Srednjem vijeku. Zbornik »Stari i novi Zagreb«.
— Stari ljekovi proti kugi. Aesculap I. 3, 1897.
— Medicina u Hrvatskoj XII. i XIII. vijeka. »Jutarnji list«, Zagreb 30. VIII. 1921.
— Iz povijesti medicine; Stari ljekovi proti kuge. »Jutarnji list«, Zagreb 16. X. 1921.

BORANIĆ Dragutin: Đakovačka ljekaruša. Zbornik XX. 142-151, 1915.

BOŠNJAKOVIĆ Srećko: Jedno endemično oboljenje u povjesnoj i pučkoj predodžbi. Lij. vjes. LX. 9, 563, 1938.
— Geschichte und Volksbild einer endemischen Krankheit M. P. XIII. 7-9, 137, 1938.

BRATIĆ Toma A.: Pabirci iz narodne medicine u Hercegovini. G. Z. M. XV. 153.
— Narodno liječenje. G. Z. M. XX. 467.

BROZOVIĆ Leander: Prof. Dr. Josip Zlatarović, Lij. vjes. LX. 9, 566, 1938. M. P. XIII. 7-9, 142, 1938.
— Dr. Aleksa Vancaš. Lij. vjes. LXIII. 4, 246-7, 1941.
— Dr. Miho Shoretić (1741.-1786.). Lij. vjes. LXIV. 4, 142. 1942.

BUDISAVLJEVIĆ Bude: Pred po vijeka u Krajini staroj. Lij. vjes. XXXV. 1913.

BULIĆ Frane: Higijenski uređaj u palači cara Dioklecijana u Splitu. Lij. vjes. Stal. glasnik LVI. 1934.

CSAPLOVICZ Johann: Slavonien und zum Theil Croatien. Pest 1819.

CHLOUPEK Drago: Medicinsko-historičke primjetbe na statistiku nataliteta i mortaliteta u Varaždinu od XVIII. vijeka do danas. Lij. vjes. LXII. 3, 1940.
— Fragmenti vjerovanja o mogutu. Lij. vjes. LXII. 3, 174-176, 1940.

CIRAKI Silvije: Spomen-knjiga Zbora liječnika 1900-1924, Zagreb 1924.

CULEK A.: Kako se narod liječi i kako živi. Lij. vjes. XXX. 1913; XXXVI. 1914.
— Nadriliječništvo. Lij. vjes. XXVIII. 1906.

ČAČKOVIĆ Miroslav: Nekoliko starih medicinskih rukopisa i knjiga. Lij. vjes. LII. 1930.
— Listerov 80. rođendan i 40-godišnjica antisepse. Lij. vjes. XXIX. 105, 1907.
— Pedesetgodišnjica narkoze. Lij. vjes. XVIII., 1896.

ĆEPULIĆ Drago: Francuski filozof Montaigne i medicina njegovog vremena. Lij. vjes. 1933.

ĆEPULIĆ Vladimir: Medicinski fakultet u Zagrebu i nastojanje oko njegovog osnivanja s osobitim obzirom na ulogu Zbora liječnika. Prigodom 20-god. opstanka fakulteta. Lij. vjes. LX. 7, 441, 1938.

— Kratka povijest Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međumurja. Izdao Zbor liječnika. Zagreb, 1937.
— Prvi pokušaj naše medicinske terminologije. Lij. vjes. LXII. 10, 510, Zagreb, 1940.
— Muzej za povijest zdravstva. Medicinsko-povjesna skica o razvoju zdravstva u Hrvatskoj. Lij vjes. LXIV. 6, 204-207, 1942.

ČUČKOVIĆ D.: O prvoj hrvatskoj tiskanoj ljekaruši. Vjes. ljekarnika XXIV. 10, 225-232; 11, 255-260; 12, 275-278, Zagreb 1942.

ČOKIĆ A.: O Raziji (Razesu). Kalendar »Narodne uzdanice« god. II.

ČREMOŠNIK G.: Nekoliko ljekarskih ugovora iz Dubrovnika. Zbornik M. Rešetara 1931.

ČUPAR Ivan: Stomatologija u svijetlu opće medicine. Lij. vjes. LXI. 6, 1939.

DELL ASTA F. — ŠIROLA I.: Narodna medicina. (Hrvatsko primorje). Zbornik XXVI.

DERENČIN Josip: Homiopati. Vienac VII. 1875.

DEŽELIĆ Mladen: Paracelzus. »Znanje i radost«, enciklopedijski zbornik str. 489—492, Zagreb 1942.

DOJMI Lovro: Prilog upoznavanja narodnog liječenja kožnih bolesti u Hercegovini. Med. farm. pošta II. 3, 1936.
— Zdravstvene prilike u Hercegovini. »Nova Evropa« XXIV. 1936.
— Medicina i terapija na izložbi Augustovoj u Rimu. Terapeutski vjesnik IX. 1, 26, 1939.
— Daljnji prilog upoznavanju narodnog liječenja u Hercegovini. Med. farm. pošta V. 3-4, 1939.
— Kako rađaju naše žene na selu u Hercegovini. Med. farm. pošta V. 11-12, 272-6, 1939.
— O Sadi Sadikoviću. Med. farm. pošta VI. 7-8, 146-157 i 9-10, 222-228, Zagreb 1940.

DOLINŠEK Rafael: Dvije ranarničke (feldšersko-baderske) isprave iz XVIII. stoljeća. Lij. vjes. LXIV, 9. 346, 1942.

DRAGIČEVIĆ Tomo: Narodni lijekovi. G. Z. M. XXI. 461, 1909.
— Čega se čuva žena u Bosni, dok je trudna. Zbornik I.

DUIĆ A.: Narodno liječništvo (Gorski kotar u Hrvatskoj). Zbornik I.

EKREMOV Munir Šahinović: Najcrnje haranje kuge u Bosni (Pandemije godina 1781—1784.). »Muslimanska svijest« br. 32, Sarajevo 16. XII. 1936.
— Iz hrvatske medicinske povijesti. Liječnici-franjevci u povijesti Bosanske Hrvatske. »Hrvatski dnevnik«, Zagreb 12. IX. 1937.
— Kuga u narodnoj pjesmi. Kalendar »Napredak«, Sarajevo 1939.
— Jedna suvremena pjesma o haranju kuge u Sarajevu god. 1762. »Muslimanska svijest« br. 88—89, Sarajevo 2. XI. 1940.

ERNST A.: Kratak osvrt na knjigu iz XVI. stoljeća. Lij. vjes. 1911.

FANCEV F.: Ostavina varaždinskog liječnika iz početka 17. stoljeća. Lij. vjes. LIII. 4, 337-43, 1931.

FAZLAGIĆ H.: Bajanje. G. Z. M. VII. 155. 1895.
— Das Beschwören. W. M. B. H. V. 1897.
— Narodni liekovi iz bilinstva u Bosni. G. Z. M. VI. 800, 1894.
— Bosnische Volksheilmittel aus der Pflanzenwelt. W. M. B. H. IV. 517, 1896.

FILIPOVIĆ Milenko: Lekaruša iz Tešnja. Libellus medicinalis in oppido Tešanj bosniensi anno 1835 scriptus. Prilozi V., B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 150, 1937.

FLEGER Josip: Narodna medicina. Kalendar »Napredak« 1929. str. 113.

GAVAZZI Milovan: Sator formula. »Narodna starina« III. 1, 39-46, 1923.

GELCHICH G.: Le institutioni sanitarie della Republica di Ragusa. Trieste 1892.

GLESINGER Lavoslav: Liječnički stalež u staroj Grčkoj. A. th. IV. 10, 1931.
— Nosioci Nobelove nagrade za medicinu. A. th. IV. 8, 1931.
— Uho i nos kao objek kićenja. A. th. IV. 9, 1931.
— Liječnici-pjesnici. A. th. V. 7—8, 1932.
— Misticizam u medicini. A. th. V. 9. 1932.
— K povijesti medicinskih otkrića. A. th. V. 5, 1932.
— Staro i novo o problemu određivanja i proricanja spola. A. th. V. 6, 1932.
— Medicina u starom Dubrovniku. A. th. V. 8, 1932.
— Tragika velikih duhova. A. th. V. 12. 1932.
— Antony van Leeuwenhoek. A. th. V. 10, 1932.

— Narodno liječenje spolnih bolesti. A. th. VI. 8. 1933.
— Epidemien in Vergangenheit und Gegenwart »Morgenblatt«, Zagreb 21. IX. 1932.
— Palingenijev »Zodiacus vitae« — prilog medicini XVI. stoljeća. Lij. vjes., LV. 9, 441, 1933.
— Der Arzt und Philosoph Marsilius Ficinus und sein Freund Ivan Česmički. »Morgenblatt«, Zagreb 24. XII. 1933.
— Starija medicinska djela u zagrebačkoj sveučilištnoj biblioteci. Lij. vjes. LVI. 6, 1934.
— Alte Arzneimittel werden modern. W. m. W. LX. 38, 1933.
— Die Erfindung des Buchdrucks und die Medizin. »Ciba-Zeitschrift«. II. 13, Basel 1934.
— Medizinisches aus Alt-Zagreb. »Morgenblatt«, Zagreb 24. XII. 1935.
— Paracelsus u Hrvatskoj i Sloveniji. Lij. vjes. XXVIII. 9, 1936.
— Medizin und Aberglaube in Valvasors »Ehre des Herzogtums Krain«. »Morgenblatt«, Zagreb 16. V. 1937.
— Joseph Ignace Guillotin. »Folia medici«, Praha 1938., br. 3.
— Repräsentanten der Heilkunde. »Folia medici«, Praha, 1937. br. 2.
— Medicinische Werke in Versen. »Ciba-Zschr.« II.
— Höchstauflagen alter medizinischer Werke «Ciba-Zschr.« II.
— Hrvati kao profesori medicine na stranim sveučilištima. Lij. vjes. LX. 9, 570, 1938.
— Matija Vlašić mlađi. »Obzor«, 28. V. 1938.
— Jakov Franjo Koludrović. »Jutarnji list«, 28. XII. 1938.
— Merkwürdige Heilmittel (Gold und Egelsteine in der Medizin). »Morgenblatt«, Zagreb, 24. XII. 1938.
— Biljke nazvane po liječnicima (Imena liječnika u botaničkoj terminologiji). Lij. vjes. LIX. 3, 192. 1939.
— Priča o rodi kod nas. Lij. vjes. LXI. 6, 370, 1939.
— Nekadašnji zagrebački liječnik — carski tjelesni liječnik u Beču. Lij. vjes. LXI. 8, 458-9, 1939.; i Revija Zagreb, VII, 7, 248—9, 1939.
— Kninski biskup Andrija Dudić i njegove zasluge za medicinu. »Obzor« 19. VIII. 1939.
— Bolest i patnje pjesnika Sabe Bobaljevića. »Jutarnji list« (Božićni broj) 24. XII. 1939. i Lij. vjes. LXII., 3., 177, 1940.
— Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556—1558.) Zagreb 1940 (predgovor napisao Dr. Vladimir Bazala).
— Kako je Sv. Vid postao zaštitnik slijepaca. Lij. vjes. LXII., 3, 174, 1940.
— Prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku (Pavićev prijevod Salernitanskih regula). A. M. C. VI, 2, 56—61. 1940.
— Molba zagrebačke primalje iz godine 1812. Lij. vjes. LXIII. 2, 136 1941.
— Šezdesetgodišnjica smrti prof. Dumreichera. Lij. vjes. LXIII., 136, 1941.
— Prilog biografiji dra Gregorija Komnenovića, liječnika iz Pakraca. Lij. vjes. LXIII. 2, 137, 1941.
— »Ili na knižica« — popularni medicinski priručnik XVIII. stoljeća. Lij. vjes. LXIII. 2, 137, 1941.
— Dvije nove pojave na području nadriliječništva. Lij. vjes. LXIII. 3, 201, 194.

GLUECK L.: Ueber das Alter, den Urspung und die Benennung der Syphilis in Bosnien und Herzegowina. Arch. f. Derm. u. Syph. 1889.
— O kužnih bolesti u dubrovačkoj republici u srednjem vieku. Rad Sbora liečnika 1899.
— Die volksthümliche Behandlung der Syphilis. Wien 1890.
— Skizzen aus der Volksmedizin und dem medizinischen Aberglauben in Bosnien und der Herzegowina. W. M. B. II. I. 1894; II. 392, 1894.
— Über das Entsetzen (Strava). W. M. B. H. II. 405, 1894.
— O stravi. G. Z. M. IV. 70, 1892.
— Die Volksbehandlung der Tollwut in Bosnien und der Herzegowina. W. M. B. H. III. 539, 1895.
— Narodno liečenje bjesnoće u Bosni i Hercegovini. G. Z. M. V. 499, 1893.
— Über das Verschreien. W. M. B. H. III. 399, 1895.
— O urocima. G. Z. M. I.. 4. 58. 1889.
— Die Tätowierung der Haut bei den Katholiken Bosniens und der Herzegowina. W. M. B. H. II. 455. 1895.
— Tetoviranje kože kod katolika u Bosni i Hercegovini. G. Z. M. I. 3. 81. 1889.
— Hamajlije i zapisi u narodnom ljekarstvu Bosne i Hercegovine. G. Z. M. II. 45, 283, 1890.

— Narodni običaji pri porodaju. G. Z. M. II.
— Narodni liekovi iz bilinstva u Bosni. G. Z. M. IV. 134, 1892.

GOTTFRIED Ernest: »Steinöltrâgeri« i njihov »Arzneibuch« iz XVIII. vijeka. A. V. XVIII, 662, 1937.

GRGJIĆ-BJELOKOSIĆ Luka: Još nešto o vađenju žive vatre, ili o izvijanju ognja, kao što narod veli (Način liječenja). G. Z. M. VII, 300, 1895.
— Das Entsetzen (Strava). W. M. B. H. VI. 619, 1899.
— Das Verschrieenwerden. W. M. B. H. XI. 620, 1899.
— Kostobolja ili poganica. Narodno gatanje. G. Z. M. VIII. 150, 1896.
— Volksglaube und Volksbrauch in der Herzegowina. W. M. B. H. VI. 609, 1899.

GRŽETIĆ N.: O razvoju medicinske i chirurške znanosti u starom vieku. Rad Sbora liečnika 1899.

GUNDRUM Fran: Rukopis Fra Petra Dombay de Dombaya, drugacsie Szabovlijevich, Lij. vjes. XXVII. 1905.
— Lučićeva ljekaruša. Zbornik XIV, 55-123., 1909.

HERCEG Rudolf: Zavod za umobolne »Stenjevec« od 1879-1933.
— Spomenica »Stenjevec«. A. th. VI, 11, 493-502. 1933.

HOFFMANN Srećko: Radiographiscne Darstellung einiger pathologischen Befunde an homo diluvialis Krapinensis (Gorjanović-Kramberger). M. P. XIII. 7-9, 159, 1938.

HORVAT Rudolf: Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku. Lij. vjes. LIII. 4. 352-70, 1931.
— Crtice iz hrvatske povijesti. Brijač Nikole Zrinjskog. »Hrv. dnevnik« Zagreb, Božić 1940.
— Crtice iz Starog Zagreba. »Hrv. dnevnik« Zagreb 21. X. 1940.
— Kuga u Srijemu god. 1795 i 1796, »Hrvatski dnevnik« Zagreb 15. IX. 1940.
— Grad Karlovac pod udarom elementarnih katastrofa i epidemija. »Jutarnji list« Zagreb 10. VII. 1939.

HOERMANN Konstantin: Narodna alhimija. G. Z. M. III. 222, 1891.
— Volksalchymie. W. M. B. H. I. 486, 1893.

HOVORKA Oskar: Die Poganica und ihre Varianten. Zeitschr. für österr. Volkskunde VI. 4, 1900.
— Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji. G. Z. M. XII. 119, 1900.
— Volksmedizin auf der Halbinsel Sabbioncello in Dalmatien. W. M. B. H. VIII. 230, 1901.
— Životinjski otrovi. Prilog narodnoj medicini na poluotoku Pelješcu. Rad Sbora liečnika, Zagreb 1899. str. 146.
— Plinije i pučka medicina u Dalmaciji. Vjes. hrv. arheol. društva VI. 1900.
— Von der Hand, die aus dem Grabe wächst. »Am Urquel« VIII. Leiden 1897.
— Aus dem Volksglauben von Sabbioncello. Schlangenglauben. Zeitschr. f. österr. Volkskunde 1897.
— Aus dem Volksglauben von Gabbioncello. Geisterglauben. Zeitschr. f. österr. Volkskunde III, 303, 1897.
— Ueber Grundzüge einer vergleichenden Volksmedizin. Vernandlungen des 13. internationalen Orientalistenkongresses, Hamburg 1902.
— Verstümmelungen des männlichen Gliedes. A. G. XXIV. 1894.
— Ueber Spontanamputationen. Zeitschr. f. orthop. Chirurgie. XV. 1905.
— Verzierungen der Nase. M. A. G. XXV. 4-5, 1895.
— Ueber Beziehungen zwischen den Lehren des Plinius und der dalmatinischen Volksmedizin. Compte-rendu III Congres internat. de Médecine. Paris 2.—9. VIII. 1900.
— Ueber volksmedizinische Kinderheilkunde. Allgem. Wiener med. Zeitung 1907.
— Fraisen und andere Krankheiten im Lichte der vergleichenden Volksmedizin. Predavanje u Verein für österr. Volkskunde, Wien 23. IV. 1907.

HRENČEVIĆ Juraj: Simbolizmi graviditeta i poroda kod primitivnih naroda. A. th. XII, 66, 1939.

IVANIŠEVIĆ Frane: Poljica. (Lijekovi i kako se liječe bolesti). Zbornik IX. 33-61., 1904.

JAGIĆ Vatroslav: Sredovječni liekovi. Starine IX.
— Dvie ljekaruše. Starine X.

JELENIĆ Julian: Kultura i bosanski franjevci. Sarajevo 1912.

JEREMIĆ Risto: Zdravstvene prilike do kraja XIX veka. Zagreb 1935.
— Sanitet u vojnoj granici. Prilozi VIII, B. C. H. Z. 32, Miscellanea 2, 59, 1938.
— Dr. Mehmed Sami Šerbo, prvi bosanski muslimanin lekar. Prilozi VIII, B. C. H. Z. 32, Miscellanea 2, 63, 1938.
— O epidemiji u prvoj knjizi Samuilovoj. Epidemia, quae in primo Samuellis libro enarratur, non erat dysenteria nec haemorrhois; sed pestis bubonica. Prilozi V, B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 10, 1937.
— Lekarstvo u Homerovim pesmama (De medicina in carminibus homericis). Prilozi V, B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 131, 1937.
— Medicinske prilike u Zemunu 1750-1900. Prilozi I, B. C. H. Z. 21, 1937.
— Dubrovački lekari i susedni vladari i velikani. »Dubrovački liječnik« 13-16, 1933.
— Lekarsko veštačenje na sudu u Dubrovniku. »Dubrovački liječnik« 29-31, 1933.
— Građa za istoriju zdravstvenih prilika. Glasnik Min. nar. zdravlja VI. 35, 147, 333, 483, 1925.
— Zabilješke o zdravstvenih prilikama tuzlanske oblasti. Glasnik Min. nar. zdravlja V. 1-3, 7, 1924.
— Priložak građi za istoriju zdravstvenih prilika. Glasnik Min. nar. zdravlja. V. 518, 1924.
— Zdravstvene prilike od XIV-XIX veka. Glasnik Min. nar. zdravlja IV. 8-9, 313, 1923.
— Prilog istoriji zdravstvene kulture Sremskih Karlovaca od 1772-1872. Prilozi XII, 1940.
— Zdravstvena kultura Vojvodine u 18. veku. Glasnik istoriskog društva XIII. 3-4, 1940.
— Sumarni pregled zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine u prošlosti. Kalendar »Prosveta« 1941.
— Sitni prilozi za istoriju zdravstvene kulure u našim krajevima. Prilozi XI. Miscellanea 3, 3, 1940.
— Priložak istoriji zdravstvene kulture u nas. Soc. med. pregled VIII. 1, 53, Beograd 1936.

JOANOVIĆ Mihajlo: Hygiena u starom vieku. Rad Sbora liečnika 1899.

JUGOVIĆ Vladimir: Schola salernitana. Ljekarnički vjesnik, Zagreb 1925.

KAČIĆ Ante: Loza Gjure Armena Baglivi-a. Lij. vjes. LXI. 6, 368, Zagreb 1939.

KARMINSKI Đuro: Epidaurus i Kos, dva žarišta antikne medicine. Lij. vjes. LXII. 8, 1940. i 2, 87, 1940.

KATIČIĆ Vladimir: Stopama medicine po Starom Zavjetu Biblije. Lij. vjes. LXI. 6, 369, 1939.
— Stopama medicine po Novom Zavjetu Biblije. Lij. vjes. LXI. 111, 627, 1939.
— Izvadak iz jednog starog djela. Adolf Kussmaul: Jugenderinnerungen eines alten Arztes, 1899. Lij. vjes. XLIII, 2, 138, 1941.

KATIĆ Milo: Pismo glasovitog Ruđera Boškovića kako je izliječio nogu. »Dubrovački liječnik« 32-41, 1933.
— Da li je Arhimedov dalekozor izgubljen u Dubrovniku? »Novosti« Zagreb 11. II. 1940.

KEMF Julije: Požegana. Lij. vjes. LIII. 4, 343-352, 1931.

KLARIĆ I.: Dvije narodne ljekarije a) Kad zmija zapuhne, b) Proti crvima u životinji. G. Z. M. VIII. 523, 1896.
— Zwei Volksheilmittel. W. M. B. H. VI. 651, 1899.
— Nekoliko narodnih ljekarija iz okolice Livna. G. Z. M. XI. 176, 1899.
— Einige Volksheilmittel aus der Umgebung von Livno. W. M. B. H. VIII. 1902.

KLJUČENKO Martin: Osiguranje rudarskih radnika u Starom i Srednjem vijeku. Lij. vjes. LXIII. 4, 244, 1941.

KOHOUT B.: Miscellanea iz medicine 17. vijeka. Lij. vjes. XXXVII. 1915.
— O nadriliječništvu. Lij. vjes. XXXIV. 1912.

KOERBLER Juraj: Historijska lica žrtve raka. Lij. vjes. LX. 9, 578, 1938.
— Paracelsova terapija raka. Lij. vjes. LX. 9, 581, 1938. i »Novi list«, Zagreb 14. X. 1941.
— Die Krebsbehandlung in der südslavischen Volksmedizin. M. P. XIII. 7-9, 1938.
— Praznovjerje u medicini. »Jutarnji list« 30. XII. 1927.
— Ambroise Paré. »Jutarnji list« 6. II. 1927.
— Homeopatija i njen osnivač. »Jutarnji list«, 19. VI. 1927.
— Ein Beitrag zur Geschichte der Homöopathie. Arch. internat. Hist. méd. Leyde 1926.
— Contribution á l' étude d' une controverse au XVIIIe siecle. Bull. Soc. franc. Hist. méd. XX. 1926.
— Un médecin de Raguse a la cour autrichienne. Bull. Soc. franc. Hist. méd. XXI. 1927.
— Les médecins de Raguse pendant la Renaissance. Arh. internat. Hist. méd. Leyde 1927.
— L' origine de Giogio Baglivi. Bull. Soc. franc. Hist. méd. 21, 321, 1927.
— Kuga u Dalmaciji godine 1783. Lij. vjes. LIII. 4, 404, 1931.
— Otkriće radiuma. A. M. C. I. 8, 231, 1938.
— Dvije slavne žene, žrtve raka. Lij. vjes. LXI. 8, 459, 1939.
— Eksperimentalni katranski rak kod čovjeka (Prilog pučkom liječenju katranom). Lij. vjes. LXII. 3, 174, Zagreb 1940.

KOVAČEVIĆ Đorđe: Historische Darstellung der Sanitätsverhältnisse der jugoslavischen Provinzen in ihrer Beziehung zur Gründung der medizinischen Fakultäten. Inaugural-Dissertation, München 1938.

KOVAČIĆ Krešimir: Tajna mudrosti krajnjega istoka. (Primjena iniologije u medicini; kineska farmakologija). »Novosti« (Božični broj) 24. XII. 1939, prilog str. 30-31.

KRAJANSKI Artur: O Baumscheitizmu. Vjes. ljekarnika, Zagreb 1923.
— Tajnovita magla smrti u Belgiji. »Varaždinske Novosti« 1930.
— O statutu varaždinskog ceha ranarnika, brijača i kupalištara iz godine 1557. Spomenica varažd. muzeja 1935.

KRAUSS Friedrich: Südslavische Pestsagen. P. A. G. XIII. 156.
— Medizinische Zaubersprüche aus Slavonien. P. A. G. XVI. 1886.
— Südslavische Volksmedizin. P. A. G. 1886.
— Südslavische Volksüberlieferungen, die sich auf den Geschlechtsverkehr beziehen. »Antropophyteia« I. 3, 51.
— Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven. Paris 1899, 1901.
— Südslavischer Brauch und Zauber Kinder halber. »Am Urquell« III. 160.

KRAUSS-MITROVIĆ: Erotik und Skatologie im Zauberbann und Bannspruch. »Antropophyteia« IV. 160, 1907.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija: Hamani (Javna kupatila) u Bosni i Hercegovini 1462-1916. Prilozi III., B. C. H. Z. 23, 1937.
— Vodovodi i gradnje na vodi u Starom Sarajevu. Sarajevo 1939.

KRISTIĆ A.: Kreševka anamemata. Kalendar »Napredak« 1935. str. 146.

KRSTIĆ Vasa: Okružnice sveštenstva za vreme kuge u Sremu 1795-1796. Prilozi XI., Miscellanea 3, 1940.
— Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu, 1795-1796 godine. Prilozi XI., Miscellanea 3, 1940.

KULINOVIĆ Mehmed Fejzibeg: Nešto o narodnom praznovjerju i liečenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. G. Z. M. X. 503, 1898.
— Volksaberglaube und Volksheilmittel bei den Mohammedanern. W. M. B. H. VII, 339, 1900.

KURJAKOVIĆ M.: Narodno liječništvo (Vrbova). Zbornik I.

KUŠAN Vjekoslav: Zdravstvene prilike Starog Sarajeva. Prilozi II., B. C. H. Z. 16, 1934.
— Iz bosanske narodne medicine. Narodni operateri. M. V. II. 4, 102-106, 1932.

LANG M.: Kako se liječe bolesti bez lijeka. Zbornik XVI. 187—207, 1911.

LASZOWSKI Emilije: Mineralno kupalište u Zagrebu. »Jutarnji list« Zagreb 24. XII. 1936.
— Lječilište vodom kod Sv. Žavera. Zbornik »Stari i novi Zagreb«.
— Meterološko-zdravstvena opažanja u Zagrebu god. 1825. Zbornik »Stari i novi Zagreb«.
— Zagrebačka nadrivrača. Zbornik »Stari i novi Zagreb«.
— Vračarska formula. »Večer« 16. VI. 1922. Zagreb.
— Kuga u Zagrebu 1647 i 1689. »Novosti« 2. X. 1927.
— Bolnica milosrdne braće u Zagrebu. »Prosvjeta« 1904.
— Dokinuće bolnice ispod Kamenitih vrati god. 1805. »Jutarnji list« 24. XII. 1923.

LOBMAYER: Povjest kirurgije. Vienac VI. 752, 1874.

LUKINOVIĆ Jure: Prilog upoznavanju historije operativnog djelovanja u Dalmaciji. M. V. II. 5, 131-137, 1932.

MACHIEDO Jerko: Pedeset godina šibenske bolnice. Spomen-knjiga o pedesetgodišnjici Banovinske bolnice u Šibeniku 1883-1933, Šibenik 1933.

MARINOVIĆ Baldo: Jedna važna socijalna ustanova starog Dubrovnika. »Dubrovački liječnik« 23-28, 1933.

MATASOVIĆ Josip: Čini od uroka. Vinkovci 1918.
— Fratri bosanski prema muslimanima »za ličit bonika« Lij. vjes. LIII. 4, 411-419, 1931.
— Fojnička regesta. Spomenica Srpske Kraljevske akademije 1927.

MEDIĆ Mojo: Četiri ljekaruše, Zbornik XIV. 6.
— Ljekarstvo crnogorsko. Zbornik XX. 26-31.
— Tri ljekaruše. G. Z. M. XVI. 1, 195, 1904.
— »Nečista apoteka«. Zbornik XV.
— Povlačenje kao lijek. Zbornik XVIII.
— Prilog cijepljenju boginja. Zbornik XIX.
— Medicinske bilješke. Zbornik XIX.

MEDVJED J.: Stariji hrvatski popularni liečnički naputci. Lieč. vjest. XXVI, 1904.

MIJOVIĆ P.: Expertises juridico-médicales dans la République de Dubrovnik. M. P. XIII. 7-9, 176, 1938.

MIJUŠKOVIĆ Jovan: Décret sur la fondation d' un nouvel hopital á Dubrovnik et les réparations a y affectuer accepté par le Senat le 17 mars 1540. M. P. XIII. 7-9, 183, 1938.

MILČETIĆ Ivan: Julije Bajamonti. Rad 192.

MILKOVIĆ Zlatko: Sredovječni misticizam i nauka (uz 400 godišnjicu smrti Paracelsusa). »Hrvatska Revija« XIV, 11, 593-596, 1941.

MIRKOVIĆ Mijo: Matthias Flacius Illyricus, medicinae doctor et in Rostochiensium academia professor in altera parte saeculi decimi sexti. Prilozi V., B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 55, 1937.

MIRKOVIĆ S.: Kako prost narod u Fruškoj gori i Sriemu lieči rane nastale ujedom otrovnih zmija. Lieč. vjest. XXIII. 1901.
— Iz narodne medicine. O crnoj boginji (njezino značenje i terapija kod puka). Lieč. vjest. XXVI. 1904.

MYRDACZ Paul: Sanitätsgeschichte und Statistik der Occupation Bosnien und der Herzegowina im Jahre 1878. Wien u. Leipzig 1882. Lij. vjes. LIII. 6, 246, 1931.

NEIMAREVIĆ A.: Razvitak medicine. »Hrvatski dnevnik«, Zagreb 17. XI. 1940.

NOVAK GRGA: Liječnici, brijači i ljekarnici autonomnog Splita. Lij. vjes. LIII. 4, 400—404, 1931.
— Lekovi, zdravstveni odbor i bolnica za vreme Venecije u Hvaru. Glasnik Min. nar. zdravlja V. 322, 1924.
— Liječnici u Dalmaciji u XVI., XVII. i XVIII. stoljeću. Lij. vjes. LXI. 6, 369, 1939.

NUIĆ Anđeo: Narodna medicina u Bosni. Zbornik IV. 245, 1899. i XXI. 116-128. 1910.

PALEČEK Josip: Kratki historijat Zbora liječnika prigodom njegove 60. godišnjice. Lij. vjes. LXII. 19, 1935.

PERIČIĆ Boža: Gjuro Baglivi. Lij. vjes. LXII, 10, 1940.

PIHLER Lujo: Epidemije i liječnici. »Varaždinske novosti« 1935.
— Medikamenti i puštanje krvi. »Varaždinske novosti« 1939.
— Isusovac — Kirurg. »Varaždinske novosti« 1939.
— Kirurg u zatvoru. »Varaždinske novosti« 1939
— Zdravstvene prilike u starom Varaždinu: »Varaždinske novosti« 1939.
— Podaci o zdravstvu staroga Varaždina, koji se nalaze u gradskom arhivu. Lij. vjes. LXI. 8, 451-5, 1939.

POLJANIĆ Vlaho: Dubrovački liječnik dr. Luka Stulić (Stulli). »Dubrovački liječnik« 8-9, 1933. i M. V. III, 5, 134-136, 1933.
— Legenda o Lokrumu. Lij. vjes. 1936.

POTOCKI Fr.: Načini liečenja u srednjem i starom vieku. Lieč. vjest. XVII. 1895.

PREINDLSBERGER Josip: Prilozi narodnoj medicini iz Bosne. I. O očnim operacijama narodnih vidara. II. O operacijama bešičnog kamena narodnih vidara. G. Z. M. XII, 65, 1900.
— Konačni uspjesi reklinacije obavljene po nestrukovnjacih. Rad Sbora liečnika 1899.
— Operacije kamenaca po neliečnicih. Rad Sbora liečnika 1899.
— Beiträge zur Volksmedizin in Bosnien. W. M. B. H. 215, 1901.

RAKOVAC Ladislav: Edward Jenner ciepio je prvi put sadržanjem kravljih boginja, dne 14. svibnja 1796. Lieč. vjest. XXVI. 1904.

REPA F.: Narodno liječenje bjesnoće u Hrvatskoj. Lij. vjes. XXX. 1908.

REŠETAR Milan: Amat Lusitanac, dubrovački ljekar 16. vijeka. Brankovo kolo, br. 39-41, Srijemski Karlovci 1900.

RUŽIČIĆ U. S.: Une loi de Moyen Age sur la protection des enfants abandonnes dans la Republique de Dubrovnik. M. P. XIII. 7-9, 185, 1938.

SELAK Niko: Izvješće obće javne gradske bolnice slob. i kr. grada Koprivnice 1890.
— Maternica bolest u našem narodu. Lieč. vjest. XIV. 1892.
— Život i djela Gjura (Armena) Baglivia, Dubrovčanina, profesora anatomije i teoretičke medicine na rimskom arhiliceju »Sapienza«. Rad 107.

SHAUFF Vojko: Moj primjerak njemačkoga izdanja Vesala iz god. 1551. Lij. vjes. LXI. 8, 448, 1939.

SKARIĆ Vladislav: Iz hronike Mula-Mustafe Bašeskije. — De rebus sanitariis Verbossaniae, que exeunte duodevicesimo saeculo in annalibus Mollae Mustaphae Bašeskiae memorantur. Prilozi V., B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 158, 1937.
— Ugovori sa litotomima na Sarajevskom sudu 1565-1567. Pacta cum lithotomis coram judice Verbossaniae annis 1565-1567 facta. Prilozi V. B. C. H. Z. 25, Miscellanea 1, 158, 1937.

SMOLČIĆ Filip: Pučka medicina u dubrovačkoj okolici. »Dubrovački liječnik« 48-52, 1933.
— Giorgio Baglivi i njegovo doba. »Dubrovački liječnik« 5-8, 1933.

SOVIĆ Antun: Enkomij liječnicima u Sv. Pismu (Sirah 38, 1-15). Bogoslovska smotra 2, 165-179, 1938.

SPORČIĆ Mirko: Recept XIV. vijeka proti kugi. Vjes. Kr. hrv. slav. dalm. zem. arh. I. 63, 1899.

STEINER K.: Bosanska narodna medicina. G. Z. M. XV, 563, 1903.

STOJANOVIĆ GOJKO: Iz prošlosti zdravstvenih i socijalnih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji. Prilozi XIII. 1940.

STOJKOVIĆ Marijan: Dvije hrvatske ljekaruše iz Dalmacije I. Šimićeva ljekaruša. II. Markovićeva ljekaruša. Zbornik XXX/2, 201.-240. 1938.

STOŠIĆ Krsto: Šibenska ljekaruša. Lij. vjes. Stal. glas. LVI. 1934.

ŠAJNOVIĆ I.: Kuga. Zbornik XXIV.

ŠIFER Vladimir: Upute Bečke kancelarije Vojnoj krajini, kako se treba čuvati i lečiti od kolere. A. V. XX. 18, 781, 1938.
— Paracelsus kao osnivač kemije. A. V. XXII. 624-6, 1940.

ŠILOVIĆ Slade: Kult Aeskulapa u Dubrovniku. F. V. 2-3, 1913.
— Antun Kocelj zadnji ljekarnik-kirurg-brijač u Dalmaciji. F. V. IV. 1912.

ŠILOVIĆ Srećko: Iz povijesti kirurgije. Lij. vjes. XXXIV. 1912.

ŠIŠIĆ Ferdo: Kuga u Splitu 1348. Lij. vjes. LIII. 4, 399-400, 1931.

ŠTAMPAR Andrija: Razvitak misli i iskustva o zdravlju i bolesti (I. glava u knjizi: Higijena i socijalna medicina, Zagreb, 1940.).
— Razvitak socijalne misli u medicini (II. glava u knjizi: Higijena i socijalna medicina, Zagreb, 1940.).

THALLER Lujo: Povijest medicine Hrvatske i Slavonije od god. 1770. do 1850. Zagreb 1927.
— Zagrebački hospitali u srednjem vijeku. Die Zagreber Hospitale im Mittelalter. Šišićev zbornik 315-320, Zagreb 1929. (Mit deutscher Zusammenfassung S. 320).
— Zadaća historije medicine našega narodnoga teritorija. Lij. vjes. LIII. 4, 446-451, 1932.

— Historija bolesti Škrljevo. Terapeutski vjesnik I. 4, 217-18. 1931. i »Novosti« Zagreb 9. V. 1926.
— Hipokrat i hipokratizam. Lij. vjes. LIV. 1932.
— Die Entwicklung der Medizin in Jugoslavien. 1.) Der Entwurf eines Referates für den IX. Kongress der Geschichte des Medizin, Bucuresti 1932. 2.) Compte rendu IX.-éme Congres international d' Histoire de la Médecine, Bucurest 1932.
— Medicinski ostaci iz Staroga vijeka u našoj drzavi. M. V. III., 131-134, 1933.
— Tuberkuloza jedna od najvažnijih bolesti naših književnika i kritičara (Die Tuberkulose als die wichtigste Krankheit unserer Schriftsteller und Kritiker). A. th. VII. 4, 191, 1934.
— Šezdeset godina Zbora liječnika (Sechsig Jahre des Aerztevereines »Zbor liječnika«). Lij. vjes. LVI. 10, 407, Zagreb 1934.
— Die medizinische Folklore Jugoslawiens (Medicinski folklor Jugoslavije). Referat für den X. Internationalen Kongres für die Geschichte der Medizin, Madrid 1935.
— O fundamentalnoj razlici mistične i psihičke metode liječenja (Der fundametale Unterschied zwischen den psychischen und mystischen Heilungsmethoden). Lij. vjes. LX. 9, 586-7, 1938. (Mit deutscher Zusammenfassung S. 593; Auslandsbeilage S. 37).
— De la différence fondamentale entre les méthodes mystiques et psychiques du traitement medical (O fundamdalnoj razlici između misti ne i psihičke metode liječenja). M. P. XIII. 7-9, 197, 1938.
— Kako je umro pravi Vronski (Comment est mort le vrai Vronski). Lij. vjes. LX. 9, 587, 1938.
— Comment est mort le vrai Vronski (Kako je umro pravi Vronski). M. P. XIII. 7-9, 98, 1938.
— Le poivron rouge (paprika) comme reméde contre le scorbut en 1861. (Crvena paprika kao lijek protiv skorbuta godine 1861.), M. P. XIII. 7-9, 196, 1938.
— Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika Biblioteka općeg znanja, Zagreb 1938.
— Dubrovnik u našoj staroj medicini (Dubrovnik-Ragusa in unserer alten Medizin). A. M. C. II. 7-8, 192-195, Zagreb 1939.
— Naši liječnici iliri. Kratka serija naučnih radnika iz ilirskog doba. »Novosti«, Zagreb 23. X. 1932.
— Medicina u sredovječnom Zagrebu. »Novosti« Zagreb, Uskrs 1933.
— Kako su se pred 130 godina u Srijemu čuvali i liječili od kuge. »Novosti« Zagreb 14. III. 1926.
— Filozofija Calmette-ova rada. Jug. veterinarski zbornik 1, 1934.
— Jean Baptiste Lalangue. Ein Schüller van Swietens und Gründer der kroatischen medizinischen Literatur. W. m. W. 50, 1928.
— Historijska crtica o liječničkom zboru. Lij. vjes. Stal. glas. 216, 1926.
— Zakletva gojenaca Asklepijevih. Lij. vjes. Stal. gl. 1 27.
— Francuz, otac hrv. med. književnosti, Ivan Krstitelj Lalangue 1743-1799. Jugosl. njiva X. 1, 11-12, 368-370, Zagreb 1926.
— Značenje povijesti medicine. M. P. II. 7-8. 274-276, 1927-1928.
— Jedna polemika protiv Attomyra, Đakovčanina. »Narodna starina« X. 277-8, Zagreb 1930.
— Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći. »Narodna starina« VIII. 105, 1929.
— I povijest medicine je naukal Lij. vjes. LXIII. 2, 139, 1941; A. M. C. IV. 5-6, 203, 1941.
— »Nežit«. Lij. vjes. LXIII. 4, 244, 1941.
— Luka Stulli, dubrovački liječnik. Lij. vjes. LXIII. 4, 244, 1941.
— O Franji Patriciju Crešaninu. Lij. vjes. LXIII. 4, 244, 1941.
— Giorgio Armeno Baglivi, najznamenitiji dubrovački liječnik. »Novosti« Zagreb, Dubrovački prilog 2. II. 1941., str. 21.

— I na području liječenja — bliže narodu! O pučkoj medicini i njezinom značenju za liječnika. »Novosti« Zagreb 5. II. 1942, str. 18
— Kako je jednostavni župnik znao prije za prenosnika malarije, nego li sva učena gospoda doktori. »Novosti« Zagreb 27. III. 1941.
— Bosanska medicina. Lij. vjes. LXIV, 4 1942.
— Renesansa otrova. »Novosti« Božićni broj 25. XII. 1939. Prilog, str. 4.
— Pukovnijski liječnik Dr. Franjo Hensler (1838-1885). Lij. vjes. LXI. 11, 327, 1939.
— Studije iz povijesti medicine Horvatczkoga orszaga y okolo nyega, blisnesseh meszt. I. Belgijanac Lalangue, pisac prve hrvatske medicinske knjige. »Novosti« Zagreb 24. XII. 1940. II. Krapinski pretpotopni čovjek i njegove bolesti. »Novosti« Zagreb 3. I. 1941. III. Od David Sasunskoga do Gil Blasova Sangrada. Bizarna uloga dubrovačkoga liječnika Baglivija. »Novosti« Zagreb 25. III. 1941.
— Medicina kod naših Bogumila. Lij. vjes. LXII. 8, 415, 1940.
— Joannes Leopoldus Payer. Lij. vjes. LXII. 3, 178, 1940.

THALLOCZY L.: Brebiri Subics Mladen bán és Guilleimo Varignana. Separatum, Budapest 1895.

TODOROVIĆ KOSTA: Die Contumazen — Quarantänen in den Jugoslawischen Ländern. M. P. XIII. 7-9, 200, 1938.

TOMAŠEK Vladimir: Nadzor nad živežnim namirnicama u gradu Zagrebu u XV. stoljeću. »Veter nar« 4, 1941.

TOMAŠIĆ Pavao: Briga za zdravlje kroz vjekove. »Znanje i radost«, enciklopedijski zbornik, str. 19—25, Zagreb 1942.

TRUHELKA Ćiro: Liečnistvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu. G. Z. M. I. 4, 95, 1889.
— Die Heilkunde nach volkstümlicher Ueberlieferung. W. M. B. H. II. 1894.
— Ueber den Urok. W. M. B. H. I, 377.
— Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini. G. Z. M. VI. 241, 1894.
— Die Tätowierung bei den Katholiken Bosniens und der Herzegowina. W. M. B. H. IV. 493, 1896.

UGLJEN Sadik: Olovo kao narodni liek. G. Z. M. V. 168, 1894.

URBANI M.: Drago kamenje u ljekarstvu F. V. XXVIII. 928, 1938
— »Vračtva« iz ljudskih izmetina krvi i kosti. F. V. XXVII. 1, 1, 1938.

VRGOČ Antun: Radix gentianae cruciatae kao lijek protiv bjesnoće za vrijeme od godine 1837-1848 u bivšoj hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini, kao i u civilnoj Hrvatskoj. A. V. XVIII. 17-24, 1936.
— Učitelj Josip Lalić — liječnik bjesnoće pred 100 godina. »Hrvatska straža«, Zagreb Božić 1939. str. 11.
— Briga za zdravlje graničara u bivšoj Hrvatskoj Vojnoj Krajini. »Hrvatska straža«, Zagreb Božić 1940. str. 7.
— Kako su spriječavali širenje kolere u bivšoj hrvatskoj Vojnoj Krajini i kako su je liječili? Vjes. ljekarnika XXIII. 15-21. Zagreb 1941.
— Učitelj Lalić, c. kr. ovlašteni vidar, hommeopata. Farmacija, 1940.

VULETIĆ-VUKASOVIĆ Vid: Dokumenti o kugi na Korčuli. Bulletino XI, 1888.

WISSERT A.: Nekoliko podataka o varaždinskim liječnicima. Lij. vjes. LX. 2, 79, 1938. i LX. 3, 116, 1938.

ZOVKO: Nekoliko narodnih liekova G. Z. M. II 315. 1890.
— Narodna jela i pića, bolesti i liekovi, okokućad. Zbornik I.
— Dvie sličnosti (Askepij u Grka i Aesculapius u Rimljana — bogovi liečnistva). G. Z. M. V. 347, 1893.
— Kako je postalo liečnictvo. G. Z. M. II. 415, 1890.

ŽULJIĆ Mijo: Narodna medicina u Varešu. Zbornik XI. 218-275., 1906.

LJEKARNIČTVO

Napisao mr. ph. KREŠIMIR FIBIĆ

I. Ljekarne i ljekarnici

II. Poviest ljekarničtva

III. Farmaceutska nastava i znanstveni zavodi

IV. Ljekarničko zakonodavstvo
Pharmacopoea (Ljekopis)

V. Ljekarničke ustanove

VI. Odnos ljekarnika prema liečniku

VII. Posebne vrste ljekarna:
Vojničke
Područne (filialne) i sezonske
Redovničke
Uredske (zavodske) i bolničke

VIII. Iztaknuti ljekarnici i izumitelji

IX. Kemijsko-farmaceutska industrija

X. Zaključak

XI. Bibliografija

I. LJEKARNE I LJEKARNICI

FARMACIJA (grč. »farmakon« — liek) jest nauka koja obuhvaća čitavo znanje i umieće stvaranja i pripreme liekova, koji se razpačavaju putem ljekarna (apoteka, grč. apotheke — spremište od glagola apotithemi — odložiti). Ova oznaka prešla je kasnije i u klasični latinski jezik, najprije kao oznaka za svako spremište, na pr. apotheca librorum (spremište knjiga), nu kasnije vriedila je izključivo kao oznaka za skladište liekova.

Propisno uređena ljekarna sastoji od glavne prostorije za odpremanje liekova: oficina, dispenzatorij — obćenito ljekarna, zatim od materialke, gdje se nalaze pričuve suhih liekova i pripravaka (preparata), od laboratorija, prostorije za priredbu kemijskih i galenskih pripravaka, od akvarija (vodenište) za držanje zaliha tekućina, osobito spirituoza, tinktura i kiselina, te napokon od herbarija, spremišta za ljekovito bilje, korienje, droge i t. d.

Ljekarne su prema hrvatskom zakonu o ljekarničtvu od god. 1894. zdravstveni zavodi, podignuti oblastnom dozvolom po farmaceutskim stručnjacima, ljekarnicima. Pod imenom ljekarnik (njem. Apotheker, lat. Pharmacopola, franc. prije Apothicaire, poslije revolucije Pharmacien) razumieva se predstojnik javne ljekarne, t. j. vlastnik, providnik ili zakupnik. Pravo na samostalno vođenje ljekarne može imati magister ili doktor farmacije s kvinkvenijem, t. j. koji je poslije položenih izpita proveo najmanje 5 godina na praktičnom radu u kojoj javnoj ljekarni ili u drugim zakonom određenim zavodima. Predstojnik ljekarne odgovoran je u prvom redu za čitavo poslovanje ljekarne, za kakvoću liekova i za poslovanje nediplomiranog i neosposobljenog osoblja.

Diplomirano osoblje, t. j. magistri ili doktori farmacije, koji su ljekarnički suradnici (asistenti) odgovaraju sami za svoje poslovanje. Prije su oni u većim ljekarnama s većim brojem suradnika bili podieljeni po vršenju svoje službe u ljekarni, tako na pr. magister — receptarius, koji odpravlja liekove, magister — defectarius, koji vodi brigu, da ništa ne uzmanjka i da sve bude na svome mjestu, te magister — laboratorius, koji vodi brigu i nadzor nad pripremom kemijskih i galenskih pripravaka u laboratoriju. Danas to polagano izčezava, jer je rad u laboratoriju uslied gotovih specialiteta sveden na minimum.

Sveučilištni slušači prve godine na vršenju prakse u ljekarnama jesu vježbenici (praktikanti), a tehničke poslove obavljaju laboranti.

Stari, obćenito upotrebljavani nazivi ljekarničkih suradnika kao: provizor, subject, adjunct (pristav) sasma su izčezli.

II. POVIEST LJEKARNIČTVA

Poviest ljekarničtva seže, kao što i početci drugih kulturnih opažanja, u najstarija vremena, pa je razumljivo, da ljekarničtvo u početku nije postojalo kao neko posebno zvanje, već je bilo uzko vezano s liečničkim.

Primitivni čovjek, kad je stavio »diagnozu« bolesti, tražio joj je lieka, i to u svojoj blizini, u prirodi. S vremenom ga je izkustvo poučilo, koji se prirodni liekovi mogu za stanovite bolesti uspješno upotriebiti i tako se je, zahvaljujući predaji, već u najstarije vrieme znalo za stanoviti niz dobrih liekova, čiji se broj dakako svakim danom povećavao.

Upoznavanjem sve to većeg broja djelotvornih tvari u raznim bolestima nastala je potreba jednog zvanja, koje će se baviti pripravljanjem i usavršavanjem tih liekova.

Kako primitivna medicina stoji u dosta uzkoj svezi s tajanstvenom vrhunaravnošću, to je pojmljivo, da je prvi stalež, koji je preuzeo funkcije liečnika, a i pripremu liekova, dakle i ljekarnika, bio svećenički, pa tako možemo lako razumjeti, da je i kasnije, kad je već bio jasno određen djelokrug liečnika i ljekarnika, postojao dovoljan broj redovničkih ljekarna, od kojih ne-

koje, kako će se kasnije vidjeti, još danas postoje i kod nas u Hrvatskoj.

Prve javne ljekarne, u kojima su se ne samo pripravljali liekovi po svim pravilima umjetnosti, nego u kojima se također i podučavalo, **osnovaše Arapi** u drugoj polovici osmog stoljeća. Kalif El Mansur (Almansor), koji je umro god. 774., osnovao je osim mnogih znanstvenih, napose medicinskih zavoda, i prvu ljekarnu u Bagdadu. Odanle razprostraniše Arapi te ustanove i u Evropu, osobito u južnu Italiju (Salerno) i Španiju (Cordova, Toledo).

U 12. stoljeću postojale su već ljekarne **u** južnoj **Italiji, Francuzkoj i Njemačkoj.** Najstarije europske ljekarne, koje još i danas postoje, potječu iz 14. stoljeća, a među ove spadaju i neke ljekarne u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Dok su najstarije ljekarne u Njemačkoj, dvie u Hildesheimu, osnovane god. 1318. i 1341., u Nürnbergu g. 1377. nekako istodobno u Pragu i Beču, g. 1409. osnovaše emigranti pražkog sveučilišta ljekarnu u Leipzigu, **najstarija je ljekarna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj osnovana g. 1317. po redu »Male Braće« u Dubrovniku,** koje godine je i taj red osnovan, a kojemu ljekarna i danas pripada. Prvi pismeni dokaz o ljekarni »Male Braće« potječe iz g. 1357., te je sačuvan u dubrovačkoj pismohrani. Tu se »In testamentis de anno 1357« uz infirmeriju (bolnicu) spominje **i** »farmakopolion« (ljekarna). Kako je uslied velikog potresa i požara g. 1667. uništena i čitava samostanska pismohrana, samostan ne posjeduje nikakvih pismenih dokaza od prije te godine. No poslije g. 1667. sačuvan je popis svih redovnika, koji su vodili tu ljekarnu, a koji su, skoro beziznimno svi, učili farmaciju u Italiji.

Druga najstarija ljekarna u Hrvatskoj jest zagrebačka gornjogradska (vl. **mr. Rojc), osnovana g. 1355. kao** »Apotheca civitatensis ad nigram aquilam«, Gradska ljekarna k crnom orlu, kako se zove i danas. Prvobitno je bila smještena negdje u današnjoj Vranicanijevoj ulici kasnije je selila nekoliko puta u Kamenitu ulicu, pa na Markov trg, dok se nije napokon opet preselila u Kamenitu ulicu, gdje se i danas nalazi. Spominje je August Šenoa u nekoliko mahova u svojim poviestnim romanima.

Treća po redu jest ljekarna **»Domus Christi«** u Dubrovniku na Stradunu (vl. mr. Ježić). Osnovana je god. 1420. kao vlastničtvo Zakloništa za iznemogle starce: »Hospital Domus Christi«. Ljekarna je vođena punih 400 godina kao vlastničtvo dubrovačke republike, najprije u glavnoj zgradi hospitala, a nakon kratkog vremena preselila se na »Placu«, kako stari Dubrovčani zvahu Stradun, gdje se i danas nalazi.

Četvrta najstarija hrvatska ljekarna jest **Kaptolska Sv. Mariji,** (vl. **mr. Bartulić) u Zagrebu** na Dolcu. Osnovana je **g. 1599.** koje je godine 18. X. donio sabor staleža na Griču **zaključak,** da se podjeljuje Prvostolnom kaptolu zagrebačkom pravo, da smije otvoriti svoju ljekarnu. **Izvorni zapisnik tog zaključka nalazi se uvezan u** državnom arhivu u Zagrebu. **Vlastnik kaptolske** ljekarne bio je do konca 18. stoljeća sam **Kaptol.** Ljekarna se nalazila od svog osnutka, t. j. od g. 1599. pa sve do 1910., dakle preko 300 godina, u istoj kući, Opatovina broj 7, dok nije morala radi regulacije Dolca seliti.

Kako se vidi, Nezavisna Država Hrvatska posjeduje nekoliko najstarijih europskih ljekarna, što je svakako također jedan od nepobitnih dokaza kulturne visine Hrvata.

U 17. i 18. stoljeću otvorene su javne ljekarne u sliedećim mjestima današnje Nezavisne Države Hrvatske: Varaždin (Hofman i Vanjek) god. 1677., Varaždin (mr. S. Gregorić) g. 1700., Osiek g. 1678., Karlovac g. 1726., Velika Gorica god. 1748., Virovitica g. 1748., Bjelovar g. 1768., Petrinja g. 1772., Čakovec g. 1777., Križevci g. 1799., Split (Fisser) g. 1712., Split (Tocigl) g. 1740.

U 19. stoljeću otvoreno je na sadašnjem području Nezavisne Države Hrvatske oko 170 ljekarna (Hrv. Slav. sa Sriemom 113, Bosna i Hercegovina 38, Dalmacija 18).

Ostale odpadaju na 20. stoljeće. **Ukupni broj javnih ljekarna** u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iznosi oko 350.

III. FARMACEUTSKA NASTAVA I ZNANSTVENI ZAVODI

U bivšoj A. U. monarhiji, s kojom je naša poviest farmacije uzko povezana, te su austrijski zakoni kroz stoljeća i kod nas vriedili, a i naši ljekarnici su većinom, prije osnutka farmaceutskog tečaja na Hrvatskom sveučilištu, učili na austrijskim sveučilištima, osobito u Beču, bila je izobrazba ljekarnika već od 15. stoljeća vezana sa sveučilištem.

Već 28. listopada g. 1405. izašla je odredba, da se povjerenstvo prigodom pregledbe bečkih ljekarna, koje sačinjavaju dekan s dva fakultetska člana, imade uvjeriti, da je svaki onaj, koji drži ljekarnu, za to osposobljen po fakultetu, te da je položio propisanu zakletvu. Time je udaren temelj farmaceutskoj nastavi na sveučilištu.

14. prosnca 1569. (potvrđeno 9. siečnja 1570.) zaključuje fakultet: »Ein jeder Apotheker, so alhir begert approbirt und angenommen zu werden, soll zuvor das ordentlich Examen der Apotheker, wie gebräuchlich überstehen und von denen Herrn Examinatoribus alles, so darzu gehört und Im auferlegt wird, machen und verrichten. Wan er das gethan und von denen Examinatoribus einen Schein bringt, das ers verricht hat, soll er alsdann der Fakultät Medicorum alhir dieses Juramentum (zakletvu) praestiren wie folgt:
(Sliedi sadržaj zakletve od 5 točaka.)

M a g i s t e r i j f a r m a c i j e jest uz doktorat medicine jedan od najstarijih akademskih stupnjeva.

Dvorski dekret od 13. II. 1806. traži:

»Bei Erlangung eines jeden akademischen Grades, so auch bei der eines Magisters der Pharmacie, muss der Kandidat einen Eid ablegen«.

Istodobno mora podpisati izjavu, da ne pripada nikakvoj tajnoj družbi.

Upravo prije 60 godina, t. j. dne 11. listopada 1882. izašla je naredba kr. zem. vladinog odjela za bogoštovje i nastavu u Zagrebu, kojom se ustraja farmaceutski učevni tečaj na zagrebačkom sveučilištu, a ujedno propisuje i naučna osnova te izpitni red za magisterij i doktorat farmacije. Farmacija je od svog početka bila u Zagrebu sastavni dio mudroslovnog fakulteta, te je tako ostalo sve do naših dana. Osnutkom Nezavisne Države Hrvatske osnovan je naredbom o farmaceutskom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, od 3. srpnja 1942. samostalni farmaceutski fakultet kao osmi u sklopu Hrvatskog sveučilišta.

God. 1914. uvedena je za studij farmacije mjesto dotadanjih 6 gimnazija gimnazijska matura. Nauka na sveučilištu traje, kao i kod većine fakulteta, osam semestara. Nakon svršenih studija i položenih diplomskih izpita sliedi dvogodišnja praksa u ljekarni (staž), a nakon položenog državnog stručnog izpita dobiva kandidat od fakulteta diplomu magistra farmacije. Za postignuće doktorata produljuje se studij za godinu dana.

Predmeti farmaceutske nastave na sveučilištu jesu uglavnom ovi: obća anorganska i organska kemija, analitička kemija, fizika, botanika, farmakognozija, farmaceutska tehnologija (galenska farmacija), anatomija i fiziologija čovjeka, higiena i bakteriologija, farmakologija (s toksikologijom), zdravstveno zakonodavstvo, trgovačko-ljekarničko knjigovodstvo, bromatologija.

Znanstveni zavodi

Od zavoda, koji služe izključivo za farmaceutsku nastavu, na Hrvatskom sveučilištu najstariji je **Farmakognožki zavod**

Kad je god. 1882. osnovan farmaceutski učevni tečaj na Hrvatskom sveučilištu, predavao je farmakognoziju profesor botanike mudroslovnog fakulteta dr. Bohuslav Jiruš. On je osnovao farmakognožku zbirku od 800 primjeraka, koja je služila kao pomagalo pri predavanju farmakognozije. Nakon njegova odlazka na pražko sveučilište predavao je kroz jedan semestar farmakognoziju profesor kemije dr. Gustav Janeček. God. 1887. preuzima predavanje iz farmakognozije tada još kao suplent dr. Julije Domac. Prvobitno je farmakognozija bila povezana s botaničkim zavodom u sveučilištnoj zgradi. Kad je god. 1896. došla nova naučna osnova za farmaciju, osnovao je profesor Domac poseban farmakognožki zavod, kao jedan od prvih samostalnih farmakognožkih zavoda na svjetskim sveučilištima.

Zavod je god. 1896. smješten u I. kat starog kemijskog zavoda na Strossmayerovu trgu, te je snabdjeven svim potrebnim pomagalima, mikroskopima za teoretsku i praktičnu vježbu, te liepom knjižnicom. Nakon što je izgrađena za kemiju i farmakognoziju nova zgrada na Mažuranićevu trgu, zavod se je god. 1921. još pod upravom profesora Domca preselio u nove i veće prostorije u II. katu ove zgrade. Zavod posjeduje 60 mikroskopa. Zbirka broji danas preko 4.000 droga, od kojih su neke vrlo riedke. Knjižnica ima preko 1.000 svezaka. U kemijskom odjelu zavoda vrše se farmakokemijske radnje. Profesor dr. Domac bio je predstojnik farmakognožkog zavoda sve do god. 1924., u početku kao izvanredni, a kasnije kao redoviti profesor.

Njega je nasliedio dr. Antun Vrgoč, koji kao redoviti profesor farmakognozije upravlja i danas zavodom.

Farmaceutsko-tehnoložki zavod proradio je u siečnju 1933. U početku bio je smješten u II. katu Hrvatskog ljekarničkog doma. God. 1936. preselio se je u Đorđićevu ulicu 2, gdje je imao veći broj prostorija, liepu predavaonicu i prostrane dvie radioniče za slušatelje. No kako je zagrebačko redarstvo zauzelo cielu zgradu u svoje svrhe, morao se zavod god. 1941. preseliti u drugu zgradu, u Domagojevu ulicu 2, gdje se uređuju prostorije ciele zgrade osim gornjeg kata za potrebe ovog zavoda. Zavod je bio već i prije prilično uređen, no sada je nabavljen posve novi namještaj za predavaonicu, radionice, knjižnicu i zavodsku zbirku.

Zavod je uredio i njime upravlja od njegova osnutka sveučilištni docent dr. mr. Franjo Benzinger, dočim je prije osnutka zavoda, od god. 1928. kroz nekoliko godina predavao farmaceutsku tehnologiju ili praktičnu farmaciju kao honorarni nastavnik ljekarnik mr. Dragutin Batistić.

S ovim je zavodom, kao i s farmakognožkim, uzko povezana:

Pokusna postaja za uzgoj ljekovitog bilja, koja je osnovana prije 4 godine uz podporu ljekarničkog staleža i naših ljekarničkih korporacija.

Zavod za farmaceutsku botaniku osnovan je godine 1942., te se još nalazi u sklopu botaničkog zavoda mudroslovnog fakulteta, gdje se je i do sada nalazio kao posebni odjel za farmaceutsku botaniku. Za sada ovaj zavod nema svog vlastitog namještaja niti bilo kakvih pomagala za nastavu i znanstveni rad, jer sve, čime se služi, pripada botaničkom zavodu mudroslovnog fakulteta. Na čelu ovog zavoda stoji profesor dr. Fran Kušan, koji je još god. 1931. surađivao u vježbama kao asistent.

S ovim zavodom u svezi stoji: **Botanički vrt** Hrvatskog sveučilišta, koji se je počeo osnivati god. 1890. po nacrtima profesora dra. Antuna Heinza i vrtlarskog upravitelja Viteslava Durhaneka. Botanički vrt imade posebni odio za ljekovito i gospodarsko bilje, koji služi također u znanstvene svrhe za slušatelje farmacije.

Osnutkom Farmaceutskog fakulteta imaju se u najskorije vrieme osnovati i podpuno od početka urediti: Sveučilištna (fakultetska) ljekarna, Zavod za obću kemiju i Zavod za farmaceutsku kemiju, kao najpotrebniji zavodi za farmaceutsku nastavu, a predviđen je i Zavod za poviest farmacije, te Zavod za bromatologiju. Postoji namjera, da se svi ovi zavodi, koji bi služili

farmaceutskoj nastavi i znanstvenom radu, usredotoče u jednoj zgradi odnosno u skupu zgrada samostalnog farmaceutskog fakulteta.

Kemijski zavod bio je predviđen već zakonom o osnutku zagrebačkog sveučilišta. Kako u samoj sveučilištnoj zgradi nije bilo dosta mjesta za laboratorijske potrebe, to je g. 1875. prvi kemijski laboratorij bio smješten u prizemnici u Novoj vesi broj 1, koja još i danas postoji. God. 1879. imenovan je izvanrednim profesorom kemije dr. Gustav Janeček, do tada privatni docent na Visokoj tehničkoj školi u Beču. God. 1883. preselio se kemijski zavod iz Nove vesi u tada novosagrađeni kemijski zavod na današnjem Strossmayerovu trgu, za koji je izradio nacrte arh. Bolé po uputama prof. Janečeka, te je za ono doba bio najmodernije uređen.

Kako je baš tada otvoren i farmaceutski tečaj na Hrvatskom sveučilištu, to su za kratko doba sačinjavali pretežni dio slušača kemije baš farmaceuti. Kako je pak svake godine broj slušača bivao sve veći, tako te je školske godine 1911./12. bilo upisano 40 slušača kemije filozofa i 78 farmaceuta, pa je za toliki broj slušača postala zgrada na Strossmayerovu trgu premalena, to je prof. Janeček poduzeo korake, da se sagradi nova i odgovarajuća zgrada za kemijski laboratorij. Nova zgrada počela se graditi god. 1913. na današnjem Marulićevu trgu, te je bila namienjena izključivo farmaceutskoj nastavi. Kad je buknuo prvi svjetski rat, upotriebljena je još nedovršena zgrada u vojničke svrhe. Poslije rata dodieljeno je prizemlje i I. kat privremeno kemijskom odjelu novoosnovanog tehničkog fakulteta, a tek u II. kat smješten je farmakognožki zavod, gdje je i danas, dok je kemijska obuka za farmaceute ostala u staroj zgradi, gdje se još i danas nalazi. God. 1924. umirovljen je prof. dr. Gustav Janeček, čije ime je uzko povezano s osnutkom kemijskog zavoda na Strossmayerovu trgu, a ujedno i s osnutkom framaceutskog tečaja na Hrvatskom sveučilištu.

Zavodom upravlja danas redoviti profesor dr. Gilbert Flumiani.

Nastavnici farmacije izdali su do sada nekoliko učevnika (učbenika) i priručnih djela za slušatelje, a iz pojedinih zavoda izašao je do sada veći broj znanstvenih radova.

Pojedini članovi farmaceutskog fakulteta članovi su povjerenstva za ljekovito i aromatično bilje u Ministarstvu seljačkog gospodarstva, te u odboru za biljnu proizvodnju u kojem zastupaju ljekovito i aromatično bilje te surađuju na izradbi petgodišnje gospodarske obnove.

IV. LJEKARNIČKO ZAKONODAVSTVO

Ljekarničko zakonodavstvo (naredbe i propisi) staro je kao i ljekarništvo.

Prvi službeni propisi o uređenju ljekarništva na europskom tlu bili su: **Statuta sive Leges Municipales Arelatis** francuzkog grada Arlesa, izdani između godine 1162.—1202. Ovaj najstariji zakon o liečnicima i ljekarnicima sadržava već točne odredbe o razstavi medicine i farmacije, zahtieva od ljekarnika službenu zakletvu, zabranjuje liečnicima držanje vlastitih ljekarna i određuje za ljekarnike i liečnike kaznene propise.

God. 1240. izdao je njemački car Fridrich II. za svoje provincije Siciliju i Donju Italiju zdravstvene propise, koji su bili skoro istovjetni s Leges Arelatis, samo što su još sadržavali odredbu, da se osobama, koje su položile zakletvu, može podieliti dozvola za otvaranje ljekarne, no samo za stanovite gradove. Dakle već je taj, tako reći prvi zakon o ljekarničtvu, uveo sustav podjeljivanja koncesija.

Prema odredbi od 16. svibnja 1829. nije smio Židov biti vlastnikom ljekarne. Iznimno dozvoljeno je dvorskim dekretom od 18. rujna 1830. onim židovima, koji su bili u posjedu ljekarne u Lombardijsko-venecianskom kraljevstvu prije gornje odredbe, da mogu i dalje posjedovati ljekarnu, ukoliko se točno pridržavaju zakona.

Kako je u prijašnje vrieme bilo malo izučenih i izpitanih ljekarnika, te ih se vrlo težko moglo dobiti, davale su se dozvole (koncesije) s **realnim pravom**. Takve ljekarne s realnim pravom bile su privatno vlastničtvo dotičnog ljekarnika, odnosno njegove obitelji, koje su se mogle slobodno prodavati, baštiniti i oporučno ostavljati, dakle biti predmetom privatnih ugovora. Tek odgovorni predstojnik takve ljekarne mora biti osposobljena osoba.

Kasnije, kad nije bilo više nestašice osposobljenih ljekarnika, nisu se više podjeljivala ta realna prava već samo **osobna (personalna)** prava, koja su se tek oblastnom dozvolom mogla prenašati na drugu osposobljenu osobu, dok su stara realna prava još i dalje postojala, a postoje još i danas.

U bivšoj Austriji, a i u Bavarskoj, postojala je iz prijašnjih vremena još druga vrst **realnih** prava, vezanih na stanovitu kuću, odnosno gradilište, a ne samo na okoliš. To su t. zv. **radicirana realna prava.**

Prvi zakon, koji je uredio ljekarničtvo u bivšoj kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, bio je **zakon o ljekarničtvu od 11. travnja 1894.** Po ovom zakonu postojale su tri kategorije ljekarničkih prava, i to: 1. jur postojeća realna prava, koja zadržavaju i dalje sva svoja privilegija, nu ista se u buduće više ne podjeljuju. (U Hrvatskoj i Slavoniji priznata je realnost svim onim ljekarnama, koje su postojale do god. 1860.). Zatim 2. osobna prava ljekarna ustrojenih prije krieposti ovog zakona, koja se mogu dozvolom zemaljske vlade prenieti na drugu osposobljenu osobu, te napokon 3. čista osobna, neprodajna prava vezana na osobu, kojoj je isto podieljeno. Takova se prava ne mogu prenašati s jedne osobe na drugu.

Zadnji zakon o apotekama od 7. IV. 1930. (u bivšoj Jugoslaviji) poznavao je samo jednu vrst javnih ljekarna, otvorenih na temelju dobivene dozvole, koje se mogu oblastnom dozvolom na temelju prodaje imovine ljekarne prenieti na drugoga, dok je postojećim realnim ljekarnama po tom zakonu priznato pravo postojanja još 20 godina, pa da se onda pretvore u osobne.

Prema zakonu o ljekarničtvu iz god. 1894. podjeljivala se je dozvola za otvaranje nove ljekarne za mjesta preko 4.000 stanovnika, a prema okolnostima i za manja mjesta, ako udaljenost od ostalih ljekarna iznaša 24 km. Zakon o apotekama od god. 1930. nije točno opredielio broj stanovnika, koji odpada na jednu ljekarnu, a niti kilometričnu udaljenost.

Pharmacopoea (Ljekopis)

Pharmacopoea (Ljekopis) je knjiga, koja sadržava točne propise za pripremu liekova, kemijskih i galenskih preparata, gledom na njihov sastav, priredbu, čistoću, kakvoću i istovjetnost, koje mora ljekarnik bezuvjetno držati na zalihi. Propisuje nadalje potrebiti ovojni pribor te kemijske reagencije i aparate, koje mora svaka ljekarna imati za izpitivanje liekova, prema zahtjevima farmakopeje. Svaka država imade svoju farmakopeju. Za vrieme A. U. monarhije postojale su 3 državne farmakopeje: austrijska, mađarska i hrvatska (Edit. I. i II.).

Dok je Pharmacop. croatico-slav. Ed. I. bila jednostavan prievod mađarske farmakopeje uz neke neznatne izmjene, to je Pharmacop. croat.-slav. Ed. II. bila podpuno samostalan rad naših profesora dra Domca i dra Janečeka, te je slovila kao jedan od najsavršenijih svjetskih ljekopisa, no osnutkom Jugoslavije prestala je vriediti nakon kratkog vremena, te je zamienjena lošijom srbskom, a kasnije jugoslavenskom farmakopejom.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imenovano je već povjerenstvo za izradbu Pharmacop. croatic. Ed. III. U tom povjerenstvu nalaze se također nekoji nastavnici farmacije i veoma aktivno u njem surađuju. Zadatci povjerenstva sastoje se ovoga puta u tomu, da nađe prikladne privremene ili trajne zamjene za one droge i liekove, koji se danas uslied rata i pomanjkanja potrebnih sirovina ne dobivaju kod nas na tržištu u dovoljnim količinama ili se uobće ne dobivaju, jer potječu iz stranih, većinom tropskih zemalja.

U pojedinim zavodima iztražuju se u svezi s ovim zadatcima nekoje naše domaće droge, koje bi imale zamieniti inozemne, na pr. Radix primulae (umjesto Rad. senegae), Rad. violae (umjesto Ipecacuanhae), Cort. berberidis (umjesto Rhizoma Hydrastidis), Rhizom. rhei palmati, domaće kulture (umjesto raveda kinezkog podrietla), Herba cannabis sativ, od domaćih vrsta konoplje (umjesto indijske), Opium iz vrtnoga plavog maka (umjesto droge iz biele vrste iz Macedonije), Rhiz. tormentillae (umjesto Rad. ratanhiae) i t. d.

V. LJEKARNIČKE USTANOVE

Ljekarnička komora Nezavisne Države Hrvatske je poluslužbena staležka ustanova, koja zastupa probitke staleža, te je zapravo posrednik između vlasti i ljekarna.

Za vrieme A. U. monarhije postojali su kao takve poluslužbene ustanove ljekarnički gremiji. Od god. 1850. postojao je takav gremij i u Zagrebu, te je kasnije prozvan Hrvatsko-slavonski zemaljski ljekarnički zbor. Takvi gremiji postojali su i u nekim drugim gradovima u Hrvatskoj, osobito u Osieku, koji je najdulje djelovao, pa u Požegi, Varaždinu, Karlovcu. Svi su oni kasnije pripojeni Hrvatsko-slavonskom zemaljskom ljekarničkom zboru u Zagrebu.

Osim toga postoje neslužbene staležke korporacije i društva, koji zastupaju probitke staleža; tako u prvom redu **Hrvatsko ljekarničko družtvo u Zagrebu**, koje je ujedno i vlastnik Hrvatskog ljekarničkog doma, te je i inače razvijalo veliku djelatnost, osobito prije osnutka Ljekarničke komore N. D. H. Posjeduje knjižnicu od 5.000 primjeraka i ljekarn. muzej. Zatim **Klub zagrebačkih ljekarnika**, pa **Hrvatsko farmaceutsko družtvo u Zagrebu**, koje zastupa u prvom redu probitke suradnika, te »Pharmacia« zadruga ljekarnika za štednju i pripomoć.

Staležka i stručna glasila jesu: **»Vjestnik ljekarnika«** i **Hrvatski farmaceutski vjestnik** oba u Zagrebu.

U Ministarstvu unutarnjih poslova u Glavnom ravnateljstvu za zdravstvo postoji poseban **ljekarnički odsjek**, na čelu kojeg stoji ljekarnik kao nadstojnik tog odsjeka s podčinjenim stručnim i manipulantnim osobljem.

VI. ODNOS LJEKARNIKA PREMA LIEČNIKU

Kako je u početku navedeno, bila su prvobitno oba zvanja uzko povezana. Tek pod konac XI. i početkom XII. stoljeća došlo je do odcjepljenja ljekarničtva od liečničkog zvanja. Istodobno izašle su i naredbe, koje su branile ljekarnicima baviti se liečničkom praksom, a liečnicima držanje vlastitih ljekarna. No nije bila riedkost sve do početka XIX. stoljeća, da je bio vlastnik ljekarne i ljekarnik i liečnik, pa kako je imao obje osposobe, mogao je istodobno vršiti i jedno i drugo zvanje. No takvi ljudi nisu bili rado gledani ni od liečnika ni od ljekarnika. Danas je to nemoguće, jer se mora svaki opredieliti koje će zvanje vršiti, ako i ima dvostruku osposobu.

Kako je međutim i medicina i farmacija pošla svaka svojim putem, te su se obje znanosti samostalno razvijale, to se može reći, da danas imaju medicina i farmacija doduše dodirnih točaka, no ništa zajedničko. Dok ljekarnik priprema kemijske i galenske preparate, te iz njih pravi liek prema liečničkom propisu, a po svom stručnom znanju, ne vodeći brigu o bioložkom djelovanju lieka, već samo o identitetu, čistoći, maksimalnoj dozi i možebitnom inkompatibilitetu, to liečnika zanima samo bioložko djelovanje lieka, kad dođe u čovječji organizam, pa ne treba propisani liek i preparat ni poznavati, a kamo li ga znati pripremiti.

Unatoč tome nije moguće podpuno razdvojiti oba srodna zvanja, pa je ljekarniku dozvoljeno, za slučaj prieke nužde, pružiti prvu pomoć, gdje uztreba, dok liečnik ne dođe, a liečniku se može dozvoliti, da u mjestima, gdje nema javne ljekarne, drži **ručnu ljekarnu** sa stanovitim liekovima uz zakonsku stegu, da liekove ne pripravlja sam, već da ih naručuje iz najbliže javne ljekarne. Osim toga treba da je barem mjesec dana praktički radio u kojoj javnoj ili bolničkoj ljekarni. Otvori li se međutim u mjestu javna ljekarna, prestaje vriediti dozvola za držanje ručne ljekarne.

VII. POSEBNE VRSTE LJEKARNA

Iako su posebne **vojničke ljekarne** starijeg datuma, to su one povjerene stručnom vodstvu tek od vremena, kad je bilo dosta razpoloživih ljekarnika, a to je od XIX. stoljeća. Prije su te vojničke ljekarne bile vođene od liečnika (ranarnika, felčera) pod nadzorom pukovnijskog liečnika, te su imale više obilježje jedne kućne ljekarne. Tek za slučaj rata bili su određeni stanoviti ljekarnici za vršenje službe u vojnim ljekarnama.

U bivšoj A. U. monarhiji služili su ljekarnici u vojničkim — garnizonskim — ljekarnama kao vojni činovnici: vojno-ljekarnički praktikant (rang zastavnika), akcesist (r. poručnika), oficial II. raz. (r. nadporučnika), oficial I. raz. (r. satnika), upravitelj vojne ljekarne (Verwalter) II. raz. (r. bojnika), I. raz. (r. podpukovnika), te ravnatelj (direktor) (r. pukovnika).

Danas pripadaju vojni ljekarnici častničkom zboru, te mogu napredovati do pukovnika.

Vojne ljekarne imadu svoje posebne propisane farmakopeje i pristojbe.

Za vrieme Vojne krajine postojale su u raznim mjestima vojne ljekarne, kojima imadu zahvaliti svoj postanak mnoge javne građanske ljekarne u Hrvatskoj, tako na pr. Hrvatska Mitrovica, Vinkovci, Nova Gradiška, Petrinja, Glina i t. d.

Takve vojne ljekarne postojale su u bivšoj Krajini i u nekim mjestima, gdje su već postojale javne građanske ljekarne, tako na pr. u Osieku i Petrovaradinu.

Ako u jednom mjestu nije mogla postojati samostalna ljekarna ili bi ona svojom blizinom ugrožavala već postojeće susjedne ljekarne, podielila se je često susjednom ljekarniku dozvola za držanje **podružne ljekarne**, odnosno u kupalištima ili lječilištima za vrieme sezone: **sezonske ljekarne**.

Razumije se po sebi, da je na čelu takve ljekarne morala stajati također osposobljena osoba. Ako se tokom vremena pokazalo, da u takvom mjestu može postojati ljekarna, to se je ona osamostalila, a u protivnom slučaju zatvorila. Tako su se mnoge ljekarne u Hrvatskoj razvile iz filialnih, odnosno sezonskih.

Krapinska ljekarna, koja je bila dugi niz godina vlastničtvo Ivana Gaja, otca hrvatskoga preporoditelja Ljudevita Gaja, bila je prvobitno podružnica varaždinske. Kad se je osamostalila, otvorila je krapinska ljekarna kasnije filialu u Pregradi i sezonsku (1871.) u Krap. Toplicama. Pregradska se osamostalila 1878., a ona u Krap. Toplicama 1881. Ljekarna u Kraljevici bila je filiala ljekarne Catti na Rieci, a ljekarna Lipik filiala ljekarne pakračke. Varaždinska (Ed. Lellis) imala je filialu u Lepoglavi još god. 1875.

Kako takve filialne ljekarne nisu u pravilu imale svih uvjeta za obstanak, to im je obično dotično mjesto ili oblast ili lječilište išlo u mnogočem na ruku. Obično su dobivale ili bezplatan lokal ili podporu. Tako je petrovaradinski ljekarnik Franjo Šams, inače poznati književnik i povjestničar, (pradjed A. G. Matoša) zamolio preko generalne komande dozvolu, da smije otvoriti filialnu ljekarnu u Karlovcima, te je uz dozvolu dobio rješenje magistrata iz god. 1807., gdje se veli: »Franz Schams, Apotheker in Peterwardein erhielt eine Apotheke in Karlowitz, bekommt freies Local in Magistratsgebäude, 1 Stück Feld zum botanischen Garten und einen Arrestanten (!) als unentgeltlichen Laboranten.«

Hrvatski zakon o ljekarničtvu iz god. 1894. ukinuo je izdavanje dozvola za otvaranje filialnih ljekarna, dok ih je zakon o apotekama iz god. 1930. opet dozvolio.

Od redovničkih javnih ljekarna postoje još danas u Hrvatskoj već prije spomenuta ljekarna »Male braće« u Dubrovniku (iz god. 1317.) te do nedavna ljekarna oo. franjevaca u Kloštru Ivaniću (g. 1650?), koja je međutim u novije doba prešla u posebničke ruke.

Javna ljekarna zaklade »Zakladna bolnica u Zagrebu« bila je do g. 1919. također redovnička, jer je pripadala redu Milosrdne braće, kojem je god. 1804. povjerena tada novosagrađena bolnica u Zagrebu. U početku bila je ljekarna bolnička, t. j. služila je samo za potrebe bolnice, no kasnije dobio je, u pomanjkanju javnih ljekarna u Zagrebu, red Milosrdne braće dozvolu, da smije probiti vrata i otvoriti na istom mjestu javnu ljekarnu. Kasnije je priznato toj ljekarni realno pravo. Zakonom o osnivanju zaklade »Zakladna

bolnica u Zagrebu« od 8. X. 1929. određeno je, da se imade na istom mjestu, gdje je postojala stara bolnica, sagraditi kuća za Zakladnu ljekarnu (i kapelicu Ranj. Isusa), u kojoj se ista danas nalazi. Time je priznato toj ljekarni radicirano realno pravo, t. j. vezano na gradilište, te je time stvoren tip ljekarna, koji u Hrvatskoj nije bio poznat, dok su skoro istodobno ostala realna prava ukinuta.

Osim javnih i priručnih (kućnih) **ljekarna** postoje po zakonu još **uredske (zavodske) i bolničke ljekarne**, kojima stoji na čelu ljekarnik, a koje služe samo za potrebe bolnica i zavoda odnosno njihovih članova, a bez prava javnosti. U N. D. H. posjeduju takove uredske (zavodske) ljekarne: Podružnica osiguranja radnika u Zagrebu, Osieku i Sarajevu, te Bratinska blagajna u Kreki, kao i sve veće bolnice u državi.

VIII. IZTAKNUTI LJEKARNICI I IZUMITELJI

Kako je ljekarnički laboratorij zapravo kolievka kemije, te su i prvi profesori kemije na visokim školama bili većinom ljekarnici, dalo je ljekarničtvo veliki niz glasovitih ljudi, izumitelja, koji su odkrili i pronašli najvažnije elemente, alkaloide i razne druge preparate. Da spomenemo samo neke:

Scheele K. W., Courtois Bernard, Sertürner Fr. W., Pelletier, Caventou, Robiquet Pierre Dumas J. B., Balard i t. d. i t. d., kojima zahvaljujemo odkriće elemenata: Chlor, Brom, Jod, Mangan, Molibden, Baryum i t. d., te poznatih alkaloida: Morphium, Strychnin, Brucin, Veratrin, Chinin, Emetin, Coffein, Codein i t. d.

Ovdje je vriedno spomenuti, da je i glasoviti norvežki pisac **Ibsen** bio prvobitno ljekarnik, a sam **Dante** član ljekarničkog ceha, u kojem se je njegovao znanstveni i družtveni život tadanjega doba.

Pa i veliki njemački pjesnik **Johan Wolfgang Goethe**, koji je bio i poznati prirodoslovac te je studirao kemiju kod prof. dra Spielmanna, vlastnika ljekarne »K jelenu« u Strasburgu, bio je također velik prijatelj ljekarničkog staleža, što je došlo do izražaja i u njegovu epu Herman i Doroteja. Bio je i počastni član Ljekarničkog družtva za sjevernu Njemačku.

Od Hrvata, koji su se iztakli svojim radom za farmaciju spominjemo:

Dr. phil. mr. ph. Julije Domac (1853.—1928.) bio je od godine 1877. do 1879. ljekarnik u Vinkovcima, kasnije profesor kemije na velikoj realci u Zagrebu, a od god. 1887. profesor farmakognozije na Hrvatskom sveučilištu kroz punih 36 godina. Bio je rector magnif. g. 1911.-12. Vršio je dugi niz godina nadpregledbu ljekarna u Hrvatskoj, koje su bile za ono doba priznate kao najuglednije u bivšoj A. U. monarhiji. Izradio je u suradnji s prof. drom Janečekom II. izdanje Hrvatske farmakopeje, koja je uživala svjetski glas. Osim toga napisao je kemiju za višu realku i farmakognoziju.

Dr. phil. i dr. pharm. Gustav Janeček (1848. do 1929.) bio je punih 40 godina profesor obće farmaceutske i analitičke kemije na Hrvatskom sveučilištu. God. 1908.-09. bio je rektor, a od 25. IV. 1921. do 14. VI. 1924. predsjednik Akademije Odgojio je zajedno s prof. Domcem generacije hrvatskih i stranih, a osobito veliki broj bugarskih ljekarnika. Surađivao je s. prof. Domcem na II. izdanju Hrvatske farmakopeje. Napisao je Rukovodnik za praktične vježbe u kem. laborateoriju te obću teoretsku i fizikalnu kemiju.

Mr. Josip pl. Kalivoda bio je punih 35 godina ljekarnik u Vinkovcima. Pronašao bezdimni barut, počeo prvi s konstrukcijom sprava za kuhanje, pretvaranjem benzina i petroleja u plinovito stanje. Sveučilištne nauke svršio je u Beču.

Mr. Ante Kögl (god. 1853.—1903.) rođen u Vinkovcima, bio je dugo godina ljekarnik u Zagrebu. Sveučilištne nauke polazio je u Beču. Bio je dugogodišnji predstojnik Hrv. slav. ljekarničkog zbora u Zagrebu. Veliki dobrotvor ljekarničkog staleža, kojemu je darovao svoju kuću u Zagrebu, današnji Hrv. ljekarnički dom, vlastničtvo Hrvatskog ljekarničkog družtva.

Mr. Hinko Brođovin (g. 1864.—1941.), ljekarnik u Zagrebu. Dugogodišnji predstojnik Hrvatsko-slav. ljekarničkog zbora, a kasnije predsjednik Hrvatskog ljekarničkog družtva u Zagrebu. Ostavio legate raznim hrvatskim ustanovama i družtvima, među ostalim 500.000 Kuna za osnutak samostalnog farmaceutskog fakulteta na Hrvatskom sveučilištu, te 120.000.— Kuna Hrvatskom ljekarničkom družtvu za podpore onim magistrima farmacije, Hrvatima, koji su se posvetili znanstvenom radu. Bavio se je mnogo slikarstvom, te su mu pojedini radovi bili na umjetničkoj visini.

Mr. Hinko Davila (1858.—1925.) hrvatski romanopisac, rođen u Krapini. Sveučilištne nauke svršio je u Grazu gdje je god. 1882. promoviran na čast magistra farmacije. Od god. 1917. bio je ljekarnik u Vinkovcima. U početku pisao je po dnevnicima feljtone, raznog sadržaja. Poslije je napisao oveća literarna djela: »Zagorska ruža«, roman, izašao 1898. u »Prosvjeti«, a 1899. odtiskan je u posebnu knjigu, »Teški dani« u »Prosvjeti« 1899. (posebna knjiga 1900.), Na jezerima« u »Prosvjeti« 1900.) (posebna knjiga 1901.), »Igračka valovja« u »Prosvjeti« 1903. (posebna knjiga 1904.), »Sitne priče« u »Viencu« i »Savremeniku« 1908. (posebna knjiga 1909.). Prva tri romana posve su razprodana. Umro je u Zagrebu god. 1925.

Prof. dr. Antun Vrgoč, sveučilištni profesor i prvi dekan farmaceutskog fakuteta na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu, rođen 30. VIII. 1881. u Gunji, kotar Županja. Gimnaziju je svršio u Vinkovcima, a filozofske nauke i farmakognoziju u Zagrebu. Poslije svršenih redovnih nauka pošao je na daljnji studij prof. Haberlandtu i prof. Moelleru, a god. 1912.—14. prvaku farma-

kognozije prof. Tschirchu i radio kod njega na području fârmakognozije i farmaceutske kemije. God. 1924. imenovan je izvanrednim profesorom farmakognozije i predstojnikom farmakoložkog zavoda Hrvatskog sveučilišta. U god. 1925. postao je redovitim profersorom, dočim je god. 1942. imenovan prvim dekanom farmaceutskog fakulteta.

Sudjelovao je mnogo i u kulturnom radu. Napisao je učevnik iz farmakognozije: Uputa u farmakognoziju, a osim toga veliki niz znanstvenih radnja na području farmakognozije i dr., od kojih važnije spominjemo u bibliografiji.

Bavio se je i liepom književnošću te napisao oko 10 novela — ponajviše iz ratnog života, a svoje doživljaje u ratu za vrieme ruskog zarobljeničtva opisao je u knjizi: Moje uspomene na svjetski rat.

IX. KEMIČKO-FARMACEUTSKA INDUSTRIJA

Svjetska kemijsko-farmaceutska industrija razvila se je također skoro sva iz ljekarničkih laboratorija. Tako na pr. velika tvornica kemikalija **»Bayer« u Leverkusenu** (Aspirin, Salvarsan i t. d.), čiji veliki reklamni križ viđamo po svim većim mjestima, pa i kod nas u Zagrebu, utemeljena je po ljekarniku **C. A. Leverkusu,** koji je osnovao prvu njemačku tvornicu ultramarina i alisarina, a koju je god. 1862. prenio u grad, koji je po njemu prozvan Leverkusen.

Zatim velika tvornica alkaloida i drugih kemikalija **E. Merck u Darmstadtu,** nikla je u laboratoriju ljekarne »K anđelu« u Darmstadtu, koja i danas postoji.

Nestle, ljekarnik u Veveyu, izumitelj je glasovitog mliečnog brašna za djecu. Pa i druge poznate svjetske tvornice kemikalija: **Riedl, Schering, Fresenius** i t. d., osnovaše ljekarnici.

Od kemijsko-farmaceutske industrije u Hrvatskoj, koja se je počela razvijati tek nakon prvog svjetskog rata, a osnovana je većinom od domaćih ljekarnika vriedno je spomenuti: **»Kaštel«**, prije u Karlovcu, sada u Zagrebu **»Kemika«**, veledrogerija **»Isis«**, **»Ifa«**, **»Rave«** **»Wander»**, **»Radiosan«**, te kemij. farm. laboratorij **»Remedia«**, Paracelsus« (tvornica ljekovitih sapuna), **»Ars et Labor«** i t. d. sve u Zagrebu. God. 1941. stvoren je državni zavod za proizvodnju liekova **»Pliva«** (prije Plibah) u Zagrebu i Kalinovici kraj Zagreba, koji proizvađa razna cjepiva i injekcije za humanu i veterinarsku medicinu, te druge kemikalije.

X. ZAKJLUČAK

Pri provedbi stanovitih reforma u farmaceutskoj nastavi na samostalnom farmaceutskom fakultetu trebat će osobito pripaziti, da se slušači farmacije uz redovitu obuku u analitičkoj kemiji usavršile u medicinskoj kemijskoj analizi i bromatologiji, da mogu pod podpunom odgovornošću vršiti sve kemijske analize humane i veterinarske medicine, kao i iztraživati životne namirnice, te vršiti analizu tla i vode.

Svako veće mjesto imade ljekarnu, svaka ljekarna imade uz svoj laboratorij i propisani kemijski laboratorij, snabdjeven sa svim reagencijama i aparatima, koji bi u tom slučaju valjalo upodpuniti, pa bi tako svako mjesto, koje imade ljekarnu, imalo i malu postaju za izpitivanje životnih namirnica i vršenje medicinskih analiza, bez ikakvih investicija sa strane države. Osim toga bi sve takve ljekarne mogle vršiti nadzor i sudjelovati kod sabiranja ljekovitog bilja u svome kraju.

Ne treba dokazivati od kakve bi zamašne koristi to bi bilo po narodno zdravlje i narodno gospodarstvo. To bi poslužilo uvelike ne samo narodnom blagostanju, već i liečniku i veterinaru, a i samom ljekarniku, koji bi u mjestima, gdje često jedva životari, imao ipak još jedno vrelo prihoda, a i veću mogućnost držanja suradnika.

Novoosnovani samostalni farmaceutski fakultet imat će odgajati ne samo dobre i spremne ljekarnike, nego i neobhodno potrebni podmladak za farmaceutsku nastavu na sveučilištu, kao i za kemijsko-farmaceutsku industriju.

XI. BIBLIOGRAFIJA

Mr. Dr. AKAČIĆ—VUKOVIĆ Branka: — Ljekovito bilje Jugoslavije Vj. Lj. 1930.
— Prilozi farmakognološkom istraživanju kore i drva Rhamnus fallax Boiss s osobitim obzirom na kemizam i djelovanje N. F. 1938.

Mr. de ANDREIS Antonie: — Alkemija i alkemiste. Vj. Lj. 1921.

KRATICE ZA BIBLIOGRAFIJU:

Vj. Lj. — Vjesnik Ljekarnika (od g. 1933.—1941.).

Ap. Vj. — Apotekarski Vjesnik (Urednici): od 1919.—1933. mr. Dragutin Batistić, od 1933.—1941. mr. Dragutin Šrepel, od 1941. mr. Dragutin Žmegač; vlastnik lista: Hrvatsko ljekarničko društvo).

Dr. BARIĆ Ljudevit: — Kakve osi simetrije nalazimo u kristalnom svijetu? F. Vj. 1933.

Mr. Dr. Ing. BARKOVIĆ Dragutin: — O izpitivanju amonijevog rodanida na Kloride. F. Vj. 1933.
— Pokusi s amonijevim nitratom pri određivanju bizmuta u bizmutovim farmaceutskim preparatima F. Vj. 1942.

F. Vj. —Hrvatski farmaceutski vjesnik (Urednik mr. Ivo Babić) izdao je u vlastitoj nakladi sva 3 diela Kemije prof. dra Bubanovića. Od godine 1927.—1930. izdavao je u zajednici s Kemijskim družtvom u Zagrebu mjesečnik: »Arhiv za kemiju i farmaciju«.

N. F. — Nova Farmacija, Zagreb (1939.—1941.).

Gl. Ap. — Glas Apotekarstva (Novi Sad).

— Prilozi dokazivanju hidrastinina i kotarnina. Vj. Lj. 1942.

— Prilog sistematskom izpitivanju važnijih alkaloida na identitet u čistom stanju. Vj. Lj. 1941.

BARLE Janko, kanonik: — Ranarnici i ljekarnici franjevačkog reda. Lječ. Vj. 1907.

— Napitak Jurja Muliha protiv kuge. F. Vj. 1920.

Mr. BARTULIĆ Vladko: — Spomenica kaptolske ljekarne Sv. Mariji. Zagreb 1933.

— Stalež »Heilpraktikera« u Njemačkoj. Ap. Vj. 1938.

— Današnje liječenje domaćim ljekovitim biljem Lj. Vj. 1938.

Dr. BENZINGER Franjo: — Udžbenici za slušače farmacije:

— Farmaceutska kemija, Osiek 1929., X — 349 str.

— Temelji praktične farmacije (Repetitorium artis pharmaceuticae Zagreb, 1940. 364 str. 196 slika.

— U pripremi: Laboratorijski priručnik za radove iz farmaceutske tehnikologije. Predvideno oko 15 tisk. ar.

— Inkompatibilne kombinacije liekova. Predvidivo oko 10—12 tisk. araka.

Članci objavljeni u njemačkim novinama

— Das Jugoslawische Arzneibuch 1933. Poredbeni prikaz Ph. Jug i Dab VI. — Deutsche Apotheker-Zeitung 1939. (No 67—68), 1940. (No 26, 32, 46, 49, 55, 56, 59, 95, 97, 100).

— Ziele und Bedeutung einer gemeinsammen Vorlesung für Mediziner u. Pharmazeuten an der Universität. Predavanje održano na kongresu njemačkih liečnika i prirodoslovaca u rujnu 1938. »Süddeutsche Apotheker-Zeitung« 1938., »Scientia Pharmaceutica«, Wien, 1938.

Članci objavljeni u »Apotekarskom Vjesniku«

1930.: — Prilog ispitivanju sirupa od malina (str. 1120).

1933.: — Odnos preparata Ph. Jug. prema Brüselskoj konvenciji. str. 964.

— Materia medica Ph. J. (str. 1203).

1934.: — Steliriziranje lijekova i općenito za injekcije, (str. 107 ,157. 202. 304, 370 416, 556.)

— Izrada perkolatora, (str. 155).

— Kratki pregled metoda izrade tinctura, (str. 641.).

— Izrada aromatskih voda destilacijom eter. ulja i vode. (str .537.).

— Izrada tinktura bez gubitaka alkohola, (str. 645.)

— Tabelarni pregled ekstrakcije droga vodom (decocta, Infusa, Macerationes), (tr. 691.).

— Primjedbe k preparatima Ph. J. (str. 908. 1 90, 12 7.).

1935.: — Sprava za izradu infuza prema propisu Ph. J. (str. 33).

— Species laxantes, (str. 82.).

— Nova metoda odredivanja morfina po Mannichu, (str. 190).

— Izrada narkotičnih tinktura, (str. 230).

— Aluminium acet. solutum. (str. 293.)

— Reagencije, indikatori i normalne otopine za volumetrijska ispitivanja liekova Ph. J. (str. 509.).

— Extractum Mari veri fluidum, (str. 513.).

— Oprez kod uporabe bakelit lončića u apotekarskoj praksi, (str. 563.).

— Pharmacopoea Helvetica ed V. (str. 930, 974, 101, 1051.).

1936.: — Sapuni za lice, koji se dobro pjene. (str. 20.).

— Pharmacopoea Helvetica ed. V. (str. 25.).

— Sprave za homogeniziranje u apotekarskom laboratoriju. (str. 68.).

— Potreba poboljšanja metoda izrade infuza, napose iz alkaloidnih droga u farmakopeji (str. 163.).

— Je li moguća izrada Dekokta i infuza prema propisu. Ph. Jug. u Sintraksaparatu? (str. 306, 387, 454, 511.).

— Diakolacija. (str. 615.).

— Lijevak za laboratorijske radove. (str. 1178.).

1937.: — Linimentum Saponato-Champhoratum Liquidum. (str. 288, 341.)

— Teoretska i praktična ispitivanja o perkolaciji (str. 632.).

— Dr. Rudolf Rapp (povodom 70-godišnjice života) (str. 793, 825.).

— Novi studij farmacije u Francuskoj. (str. 949.).

1938.: — Stabiliziranje droga, (str. 470.).

— Vratimo izradu galenskih preparata u ljekarnu, (str. 793.).

— Primjedba o članku »Praktične mjere lijekova«, (str. 836.).

— Sekale-preparati u farmakopeji i recepturi, (str. 1082, 1128.).

— Ciljevi i značenje jednog zajedničkog predavanja za medicinare i farmaceute u sveučilištu. Predavanje održano u Stuttgartu 1938. god. (str. 947.).

1939.: — Naučno-praktički pregled kroz farmaceutske časopise, (str. 138.).

— Pilularium, sprava za mjerenje promjera pilula, (str. 513.).

— Spravica za ispitivanje pilula i granula na brzinu raspadanja, (str. 1024.).

1940.: — Extractum Ferri Pomati, II. dio istraživanja, (str. 327, 361.).

— Extractum Ferri Pomati, I. dio istraživanja, (str. 403, 459.).

— Izdavanje ordinacija s oznakom »po uputi«, (str. 714).

— Novi studij farmacije u Mađarskoj, (tr. 725.).

— Kapilarna analiza, (str. 850.).

— Upotreba čistog sintetičnog kamfora u recepturi kao jednakovrijednog preparata s prirodnim japanskim kamforom, (str. 952.).

— Upotreba smeđih lakova za premazivanje stojnica, (str. 953.).

1941.: — Radix Primulae u recepturi umjesto Radix Senegae, (str. 46.).

— Primjeri za vođenje laboratorijskog dnevnika za ljekarnički državni stručni ispit, (str. 48.).

— Izrada sapuna, (str. 230, 232.).

Članci objavljeni u »Vjesniku Ljekarnika«

1929.: — Nekoliko elementarnih pokusa iz fiziologije Harofita. (br. 9—12.).

1941.: — Sprave i Pribor ljekarničkog Laboratorija I. dio., (str. 110, 142, 173. 254, 344, 379, 417.).

— Potreba ispravka u novom Zakonu o apotekama, (str. 9, 88.).

— Rudolf Rapp, (str. 127.).

— Aqua conservans u zbirci propisa »Deutsche Reichsformeln«, (str. 420.).

— Masne podloge za izradu ljekovitih pomasti bez dodavanja masnih tvari, (str. 451, 507.).

— Pitanje zamjene kakaova ulja u supozitorijima, (str. 527, 550.).

— Na Paracelsusovoj proslavi u Salzburgu, (str. 531, 561, 594, 636.).

— Iztraživanje droga, koje sadržavaju Arbutina. I. saopćenje: Sadržaj Arbutina u Follia Uvae Ursi, domaćega poriekla. (str. 322, 337.) U suradnji s dr. Zechnerom.

1942.: — Normaliziranje ljekovitog bilja u Mađarskoj, (str. 29, 117, 144, 166, 193.).

— Perkolacija tekućih Ekstrakata prema propisu Farmakopeje. (str. 102, 140, 163, 187.). U suradnji s Mr. Pongračićem.

Članci objavljeni u »Farmaceutskom vjesniku«

1933.: — Naučni temelji farmaceutske tehnologije.

1934.: — Dekokta i infuza u apotekarskoj praksi. (br. 10 i 11).

Mr. Dr. BOIĆ Dragutin: — Diafanol s klorcinkjodom kao

Dr. BUBANOVIĆ Fran: — O kemijskoj reakciji mokraće reagens na hitin u botaničkoj mikrotehnici. F. Vj. 1925. 1924.

— Pitanje izobrazbe kemičara. F. Vj. 1927.

— Organska kemija. F. Vj. 1930.

— Jedno naše bezalkoholno piće voćnog podrietla F. Vj. 1930. U suradnji s dr. Nikšićem.

— Biokemijsko i terapeutsko značenje gvožđa. F. Vj. 1934.

— Kako i zašto analiziramo mokraću? F. Vj. 1935.

— O kemijskoj konstituciji proteina F. Vj. 1926.

Mr. Dr. CIMMERMMAN Slavko: — Reforme u našoj farmaciji, Vj. Lj. 1940.

Mr. Dr. CORUBOLLO Ivan: — Zamjena za kakaov maslac u ljekarstvu. Vj. Lj. 1942.

Mr. Dr. ČUČKOVIĆ Dana: — O povijesti i pučkom poznavanju nekih ljekovitih biljaka, Zagreb 1942. (Posebna knjiga).

— O prvoj hrvatskoj tiskanoj ljekaruši Vj. Lj., 1942.

Mr. DAMAŠKA Radovan: — Kvantitativno ispitivanje joda i kalijeva jodika u Jodum solutum in spiritu. F. Vj. 1935.

— Praktične mjere ljekova. Vj. Lj. 1938.

— Prednosti magistralnog ordiniranja lijekova. Vj. Lj. 1938.

— Ljekarništvo i moderno zdravstvo, Vj. Lj. 1940.

— Nešto o standard tipu javne ljekarne. Vj. Lj. 1940.
— Novi tip ljekarna, Vj, Lj. 1940.
— Prilog ispitivanju ljekova. Vj. Lj. 1940.

Mr. DAVILA Ivo: — Iztraživanje mokraće F. Vj. 1926.
— Sastavljene mokraćevine aromatske grupe. F. Vj. 1926.
— Orexium tannicum F. Vj. 1926.

Dr. DEŽELIĆ Mladen: — Kvantitativne metode za određivanje masti i ulja. Vj. Lj. 1929.
— Važnost mikrokemijskih metoda u organskoj kemiji. Vj. Lj. 1932.
— Sinteza hemina, Vj. Lj. 1933.
— Kemija klorofila F. Vj. 1934.
— O postanku petroleja iz bilja F. Vj. 1935.

Mr. Dr. DOMAC Julije: — O vrijednosti velecvjetne pustikare. Digitalis ambigua Murz F. Vj. 1921.
— Capsella burza pastoris F. Vj. 1923.

Dr. FERRICH M.: — Uvod u studij kemije Zgb, 1941. izdanje Hrv. Ljekarničkog društva.

Mr. FIBIĆ Krešimir: — Naš najnoviji »Nacrt« zakona Vj. Lj. 1919.
— Realna prava, referat na kongresu u Paliću. Vj. Lj. 1922. (Kongr. broj).
— K reformi farmaceutskog studija Lj. Vj. 1933.
— Prof. Dr. Lavoslav Ružička, dobitnik Nobelove nagrade i prvi počasni član Hrv. ljek. društva. Ap. Vj. 1940.
— Sertürner kao ljekarnik i pronalazač morfija. Ap. Vj. 1940.

Dr. FINK Nikola: — Ribe otrovnice. F. Vj. 1903.

Dr. FLUMIANI Gilbert: — Prilog Gibss-Freudlichovoj termodinamičkoj teoriji adsorpcije. F. Vj. 1933.
— Kemijski afinitet i nauka o kemijskoj valenciji. Vj. Lj. 1925.
— O stepenu dispenziteta liofilnih soli u organskim disperznim sredstvima. Vj. Lj. 1926.
— Elektrokemijski procesi u anorganskoj industriji Vj. Lj. 1926.
— Katitativno izpitivanje oficielnih alkaloida i njihovih oficinelnih spojeva, ako su u čistom stanju i u krutoj formi. Vj. Lj. 1929. u suradnji s ing. Seifertom.

Prof. HEFFLER Ferdo: — Schola salernitana. Vj. Lj. 1925.

Ing. HEGEDUŠIĆ Ml. — Atomske težine kao funkcije rotacija atoma. F. Vj. 1931.

Dr. HIRTZ M. — Naše virepe i narodno ljekarstvo. Vj. Lj. 1925.

Ing. HORVATIĆ M.: — Novije metode kemijske preradbe ugljena. F. Vj. 1926.

Dr. HORVATIĆ Stjepan: — Mandragora u našoj flori. Vj. Lj. 1928.
— Drosera i njeno raširenje. Vj. Lj. 1931.

Mr. HRANILOVIĆ Dane: — Praznovjerje u medicini. F. Vj. 1925.

Mr. ILAKOVAC Stanislav: — O mikrokemiji korijena Hydrastis canadense. F. Vj. 1921.
— Akcesorna hraniva. F. Vj. 1924.
— Tragant. F. Vj. 1924.
— Oleum chenopodii antihelmintici. F. Vj. 1926.
— 100-godišnjica analina. F. Vj. 1926.
— Inzulin. F. Vj. 1927.
— Alkaloidi efedre. F. Vj. 1929.
— Homeopatija. F. Vj. 1929.
— Razvoj kemije o stogodišnjici mokraćine F. Vj. 1929.
— Dijakolacija. F. Vj. 1931.
— Moderna hipnotika i sedativa. F. Vj. 1931.
— Vitamini. F. Vj. 1934.
— Ljekovi iz životinjstva. F. Vj. 1935.
— Nazivi i znakovi ljekara. F. Vj. 1938.
— Dokazivanje djelatnih tvari fiziološkim i histološkim metodama izpitivanja za specijalitete. F. Vj. 1940.
— Metode izpitivanja za specijalitete. F. Vj. 1940.
— Kulture bilja za liječenje biljem i za homeopatiju F. Vj. 1940.

Mr. ISKRA August: — Narkotici, anestetici, hipnotici i sedativi. F. Vj. 1930.

Dr. IVANČEVIĆ Ivo: — Razvitak farmakologije i njezin odnos prema terapiji. F. Vj. 1937.

Mr. JAKOVČIĆ V.: — Prilozi povijesti ljekarna gornjeg Jadrana i bliže pozadine. F. Vj. 1927.

Mr. JAKŠIĆ Oto: — Nekoliko riječi o sintetskom hormonu štitne žlijezde F. Vj. 1928.
— Uživaoci arzena u Štajerskoj. F. Vj. 1930.

Dr. JANEČEK Gustav: — Ružino ulje. Vj. Lj. 1927.

Mr. JEČMEN Jaroslav: — O pripremi i upotrebi volumetrijskih otopina i o izpitivanju specifične težine. F. Vj. 1930.

Mr. JUGOVIĆ Vladoje: — »Franjo Schams«, ljekarnik i prvi petrovaradinski posjeničar. Phaum. Post. Wien 1908. Deutsches Volksblatt für Syrmien, Ruma 1905. i Narodna obrana, Osijek 1908.
— Žena u povijesti farmacije. Dom. ognjište 1908.-1909.
— Schola salernitana, Lj. Vj. 1925.
— Gradska ljekarna Osijek. Nar. ob. Osijek. 1919.
— Etwas über Zustände d. Pharmacie in Kroatien. Pharm. Post, Wien 1908.
— Pismo Matici Hrvatskoj radi Köglove zaklade. Lj. Vj. 1930.
— Nekadašnji gosti stare Schamsove ljekarne u Petrovaradinu Ap. Vj. 1939.
— Apoteka iz dobe Renesanse. Ap. Vj. 1933.
— O postanku realnih apoteka, Novisad.
— Tajanstveni ljekovi, Osijek Nar. Ob.
— O postanku vojnih apoteka u Osijeku i Petrovaradinu. Ak. Vj. 1924.
— Franjevačka ljekarna u Kloštru Ivanić. Lj. Vj. 1925.
— O postanku Straserove ljekarne u Karlovcima. Ap. Vj. 1939.
— O Franjevačkoj ljekarni u Križevcima. Lj. Vj. 1925.
— Povjest Gayeve ljekarne u Krapini. Ap. Vj. 1935.
— Castoreum u Hrvatskoj F. Vj.
— Asistentska diploma izdana u Petrovaradinu 1861. F. Vj.
— Schellenz (prievod): Uz 250-godišnjicu Hoffmanovih kapljica Ap. Vj. 1935.
— Niz biografskih članaka u Apotekarskom vjesniku: Dr. Hans Heger, 1935., Arpad Törön 1938., Obitelj Deodatto u Petrovaradinu 1939; u Glasniku apotekarskom, Novi Sad 1920.-1925.: Theriak, Scheele, Sertürner, J. Liebig, Galin, Dr. Julije Domac, Prof. dr. Gustav Janeček; u Farmac. vjesniku 1900.: Potio Riveri.

Dr. JURIŠIĆ I.: — Fiziologija resorpcije u svijetu fizikalne kemije F. Vj. 1926.

Mr. KATALINIĆ Ante: — Apoteka ili farmacija? Ljekarna ili Ljekarnica. Vj. Lj. 1925.

KEESER E.: — Adsorpcija i njene veze s farmakologijom. Vj. Lj. 1925.

Mr. KOŠAK Teodor: — Uputa u farmako-botaniku za početnike, F. Vj. 1923.

Mr. Dr. KRAJANSKI Artur: — Ueber die Vertheilung der Alkaloiden im Blute Pharm. Post Wien 1909.
— O fizikalnoj kemijskoj teoriji narkoza liječnika Vj. Lj. 1908.
— Ciljevi savremne farmacije. F. Vj. 1912.
— O »Baumscheitizmu« Vj. Lj. 192 .5
— Početci farmacije. Vj. Lj. 1924.
— Čemu nam studij farmaceutske povjesti. F. Vj. 1924.
— Prooemium ad lectorem Pharmacopoieae regiare, auctore Ivane Zwelfer Norimbergiae 1667. Vj. Lj., 1925.
— O deontologijskim načelima starih ljekopisa F. Vj. 1925.
— O racemizaciji hyosciamina. F. Vj. 1926.
— Karakteristike Mater. medicae u srednjem vijeku. F. Vj. 1926.
— Kako su nastala današnja laboratorija.)Almanah III. Kong. Slav. apot. 1934. Zagreb.
— O statutu varaždinskog ceha ranarnika, brijača i kupalištara iz god. 1557., Spom. varažd. muz. 1935.

Dr. KLEIN — Wien — Intermedijarni produkti tvarne izmjene višeg bilja Vj. Lj. 1925.

Mr. KRAJNIČANAC Ivan: — Karoten i vitamin a. Vj. Lj. 1930

Dr. KRŠNJAVI B.: — Nešto o koristonostnim bakterijama. Vj. Lj. 1928.
— Ljekovito bilje Vj. Lj. 1924.

Dr. KUČERA Oton: — Postanje nove slike atoma. F. Vj. 1925.

Dr. KUŠAN Fran: — Ljubotenski čaj. F. Vj. 1940.
— Kultura ljekovitog bilja. F. Vj. 1941.
— Biljne izlučine i ljekovitost biljnih djelova F. Vj. 1942.
— Lichen Islandicus u Jugoslaviji. Vj. Lj. 1930.
— Erynzium Planum. Vj. Lj. 1934.
— Ljekovito bilje u Hrv. primorju i Dalmaciji Vj. Lj. 1936.
— Biljnosociološka istraživanja i uzgoj ljekovitog bilja Vj. Lj. 1941.

Mr. MAĐIRAZZA Niko: — Zadrugarstvo u farmaciji. Vj. Lj. 1936.

Mr. MARKOVIĆ Antun: — Reakcija na identitet kod bromovih i jodovih preparata sa kloraminom. Vj. Lj. 1935.
— Naphtolum B. Primjedbe k Pharm. Jug. I. Vj. Lj. 1935.

Mr. dr. MARKOVIĆ Dragan: — Farmakognoška istraživanja bijeloga buna (Scopol. carniolic.) iz zapadne Hrvatske Vj. Lj. 1936.
— Istraživanje pomoću luminiscencije i njihova primjena u farmaciji. F. Vj. 1942.

Mr. METZGER Miroslav: — Upotrebe droga u medicini. F. Vj. 1924.

Dr. MIHOLIĆ S.: — O fotokemijskoj valenciji Vj. Lj. 1921.
— Novi elemenat hafnij. F. Vj. 1923.
— Novija straživanja o vitaminima. F. Vj. 1927.
— Određivanje molekularne težine visokomolekularnih tvari pomoću ultracentrifuge. F. Vj. 1930.
— Prilog poznavanju fermentativne amilolize. F. Vj 1930.
— Određivanje Kofeina. F. Vj. 1933.
— Pektini i njihovo značenje u medicini i farmaciji. F. Vj. 1936.
— Mineralne vode. F. Vj. 1937.
— Organski spojevi žive. F. Vj. 1924.
— Nova švedska farmakopeja. Vj. Lj. 1927.

Mr. MIKAN B.: — O mokrači i njenoj analizi F. Vj. 1923.
— Serum terapija i bakterioterapeutski preparati. F. Vj. 1923.
— O šibicama koje ne sadržavaju ni fosfora ni olova. F. Vj. 1924.
— Analize. F. Vj. 1924.
— Nuklein i nukleinske kiseline. F. Vj. 1924.
— Flogetska terapija i Phlogetan. F. Vj. 1924.
— Povjest organoterapije do početka novovjeke terapije. F. Vj. 1924

Dr. MIKŠIĆ J.: — Sinteze velikomolekularnih organskih spojeva. F. Vj. 1925.
— O sumporovodiku i njegovoj otrovnosti. F. Vj. 1929.
— Značenje nezasićenih organskih spojeva za biokemijske procese. F. Vj. 1929.
— Čovjek, životinja i biljka u vidu kemije F. Vj. 1931.
— Kemijski pomagači života F. Vj. 1932.
— (i J. Lach): — Produkat reakcije resorcina i dibencalacetona. F. Vj. 1933.
— (i Dr. Režek): — Sterin kukuruznih brkova. F. Vj. 1933.
— Naša probava. F. Vj. 1938.
— Treslovina i njihova upotreba. F. Vj. 1938.
— O reakcijama oksalne kiseline sa resorcinom. F. Vj. 1924.

Dr. MIKULIČIĆ i Dr. VRGOČ: — Prilog kazuistici rjeđih i zanimljivih otrovanja kod nas. Vj. Lj. 1933.

Dr. MILHOFER Josip: — Artemisia caerulescens. Vj. Lj. 1934.

Dr. MLADENOVIĆ Miloš: — Smole. Vj. Lj. 1902.

Dr. MOHOROVČIĆ S.: — Sastav i raspadanje atoma. F. Vj. 1936.

Dr. NEUMAN Leo: — Odnos između kemijske konstitucije i fiziološkog djelovanja. Vj. Lj. 1927.
— Malarija. Vj. Lj. 1927.

Dr. NJEGOVAN V.: — Kvalitativna analiza F. Vj. 1923.
— O uslovima kvantitativnog taloženja. F. Vj. 1930.
— Kemijski rat. F. Vj. 1933.

Dr. OBAJDIN Milivoj: — Vitamini. Vj. Lj 1931.

Dr. PEVALEK Ivo: — Prilog poznavanju naših breza. F. Vj. 1924.

Dr. PINTER F.: — Dvije nove metode za dobivanje koloidskog željeznog sulfida F. Vj. 1933.
— O utjecaju merkuriiona na alkalijske ferocijanide. F. Vj. 1940.
— O novoj mikrokatalitičkoj reakciji na živu. F. Vj. 1940.

Mr. PONGRAČIĆ Mirko: — Pregled razvitka perkolacije. Vj. Lj. 1940.

Mr. dr. RADOVIĆ Stanko: — Urea i biokemija uree. F. Vj. 1932.
— Biokemijsko značenje i određivanje. F. Vj. 1941.

Dr. RADOŠEVIĆ E.: — Njega zuba odnosno profilaksa Kariesa i liječenje korjena, F. Vj. 1933.

Dr. REŽEK A.: — Biološka važnost dušika. F. Vj. 1929.
— Kvantitativno određivanje malih količina vode u etilnom alkoholu i njemu sličnim organskim tekućinama. F. Vj. 1931.
— O najstarijim kemijskim analizama ljekovitih mineralnih voda Rogaške Slatine. F. Vj. 1932.
— Prilog poznavanju mineralnih voda Rogaške Slatine. F. Vj. 1933.
— O reakciji glioksala s rezorcinom. F. Vj. 1924.

Mr. RIKATTI Ljubomir: — Nekoliko crtica iz stare Farmakopeje. Ap. Vj. 1937.

Mr. dr. RUŽDIĆ Ibrahim: — Uloga kemije živežnih namirnica u dietnoj izhrani. F. Vj. 1937.
— Kvantitativno određivanje olova u krvi. F. Vj. 1941.

Mr. SEMELIĆ—KESTERČANEK Zdenka: — Dubrovnik u povjesti apotekarstva. Ap. Vj. 1938.

Mr. Dr. ŠIFFER Vladimir: — Ideali i realnost farmacije. Vj. Lj. 1935.
— O vitaminima koji dolaze u apotekarskoj praksi. Vj. Lj. 1936.
— Upute bečke kancelarije Vojnoj Krajini, kako se treba čuvati i liječiti od kolere. Vj. Lj. 1938.
— Antisolarni i luminiscentni preparati. Vj. Lj. 1940.
— Digitalis kao sredstva za liječenje rana. Vj. Lj. 1940.
— Fotobiologija kože Vj. Lj. 1940.
— Stvaralačke snage farmacije. Vj. Lj. 1940.
— Lijekovi i naše stočarstvo. Vj. Lj. 1940.

ŠTIFTAR J.: — Razvoj industrije vezanja atmosferskog dušika iza rata. Vj. Lj. 1925.

Mr. ŠILOVIĆ Slade: — Proslava stogodišnjice Šarićeve ljekarne (Domus Christi) u Dubrovniku. F. Vj. 1908.
— Franjevačka ljekarna u Dubrovniku. Vj. Ark. hrv. slav. dalm. vlade, Zagreb, 1913.
— Kult Aesculapa u Dubrovniku. F. Vj. 1913.
— Antun Koselj, zadnji ljekarnik-kirurg-brijač u Dalmaciji, F. Vj. 1912.
— Herbar Andrije Andrića, ljekarnika u Trogiru. Posebno izdano. Split 1914.

Dr. ŠPANJOL: — Iz prošlosti ljekarne Male Braće. Prestiskano Vj. Lj. 1942.

Mr. ŠPITZER Arnold: — Nekoliko riječi o narodnome nazivlju ljekovitog bilja te inih farmaceutskih pomagala. Vj. Lj. 1925.

Mr. dr. TOMIĆ Dragan: — Prilog poznavanju domaćeg srčenjaka. F. Vj. 1942.

Mr. Dr. TONKOVIĆ Ivan: — Polarimetrija. F. Vj. 1927.
— Apotekarstvo nekad i sad. F. Vj. 1939.
— Opoterapija za farmaceute. F. Vj. 1940.

Mr. TORRE Petar: — Mitologija farmacije. F. Vj. 1922.
— Najnovija kemijska istraživanja glavnice. F. Vj. 1923.
— Opij i dokazvanje njegovih alkaloida. F. Vj. 1923.
— Farmaceutska terminologija. F. Vj. 1924.
— Sinonimi. N. F. 1940.

Dr. TSCHIRCH: — Važnost droga u medicini. Vj. Lj. 1932.

Dr. TUČAN Fran: — Arzen i njegove rude u Jugoslaviji. F. Vj. 1930.

Dr. TURKOVIĆ Ivan: — Molekularni spojevi nikotina. F. Vj. 1942.

URBAN Stj. — Dr. VOUK: — O svijetlu živih bića. Vj. Lj. 1929.

Prof. URBANI M.: — Drago kamenje u ljekarstvu. F. Vj. 1928.
— Prirodne nauke i rat. F. Vj. 1940.

Mr. dr. VIDALE Dionis: — Pitanje kemijske forme željeza u oplođenom kokošjem jajetu. F. Vj. 1934.

— Nekoliko riječi o vanadiju. F. Vj. 1936.

— O talijevim organskim spojevima. F. Vj. 1941.

Prof. Dr. VOUK Vale: — Radix mandragorae F. Vj. 1922.

— Helminthochorton. Vj. Lj. 1930.

Prof. Dr. VRGOČ Antun: — O plazmadezmijama kotiledona nekih Acanthaceja. Rad Akad. knj. 173. ex 1908. 1910.

— Prilog poznavanju abnormalne građe peteljke nekih Acanthaceja. Rad. Akad. knj. 188. ex 1911.

— Ljekovito bilje u Hrvatskoj. Gl. hrv. prir. društva 1912.

— O botaničkom vrtu u Singapouru. F .Vj. 1920.

— Farmakognoške crtice s dalekog istoka. Cornu cervi njegova uloga u ruskoj revoluciji. F. Vj. 1921

— Das Trennungsgewebe einiger offizineller Kompositenblüten. Ber. d. deut. pharmaz. Gesellschaft, 1922. Nr. 6. Nagrađena radnja iz «Flückiger-Stiftung für Pharmakognosie«.

— Farmaceutski zavod Tomskog sveučilišta (Sibirija) F. Vj. 1922.

— Ljekarne i Farmakokemijska industrija u Sibiriji za vrijeme rata. F. Vj. 1922.

— Ljekovito i tehničko bilje kod nas. F. Vj. 1922.

— Kako se odjeljuje cvijet odnosno plod od cjedišta kod nekih kompozita. F. Vj. 1923. 1-4.

— Fructus Heraclei Sphondylii, novi, grubi falzifikat od Fr. Conii maculati. F. Vj. 1923. br. 8.

— Kontraverza s hamburskim institutom za primjenjenu botaniku glede Cortex Rhamni Carniolicae. F. Vj. 1924.

— Problem oksimetilantrahinonskih purgativa u farmakognoziji. F. Vj. 1924.

— Pharmacy in Siberia. The Chemist & Druggist, br. 2364, 1925. 8. IX. 1928.

— Kinologija. F. Vj. 1925.

— Problem antifebrina i fenacetina u farmaciji. Vj. Lj. 1927.

— Farmakognoško istraživanje žestike. (Rhamnus carniolica A. Kern). Habilitaciona radnja. Vj. Lj. 1928.

— Macedonski opij. Vj. Lj. br. 1 i 2 1928. Ber. d. deut. pharm. Gesel. 1929. p. 352. The Chemist & Druggist, 1930. Nr. 2607.

— Dalmatinski buhač Vj. Lj. 1929.

— Aristolochia Clematitis kao liek. Vj. Lj. 1930.

— An alternative to Frangula (Farmakognosy of the peele of Rhamnus fallax. The Chemist & Druggist No. 2629 od 28. VI. 1930.

— Kultura paprike u Segedinu. Vj. Lj. 1931.

— The New jugosl. Pharmacopoeia. The Chemist & Druggist 1932. br. od 25. VI.

— Herba Teucri mari. Vj. Lj. 1933.

— Monopol pijavica. Ap. Vj. 1935.

— Über die sog. geräucherten Briefe in der gewesenen kroat. slav. Militärgrenze. Pharmaz Post Nr. 26. 1935.

— Procesi radi kriomčarenja pijavica. Ap. Vj. 1935.

— Das Blutegelmonopol, Prozesse gegen Blutegelschmuggler. Scientia pharmaceutica, Nr. I. 1936.

— Radix Gentianae cruciatae kao lijek protiv bjesnoće. Ap. Vj. 1936.

— Gentian in Rabies, The Chemist & Druggist br. od 9. X. 1937.

— K smrti prof. Dr. Aleksandra Tschircha. Ap. Vj. 1939. Br. 23.

— Kultura droga i gospodarskog bilja u bivšoj hrvatskoj vojnoj Krajini. Vj. Lj. 1939.

— Manna croatica. Ap. Vj. Br. 1. 1939.

— Monopol potaše u bivšoj hrvatskoj vojnoj Krajini. Ap. Vj. 1939. Br. 19-24.

— Gentiana cruciata als Tollwuthheilmittel in der ehemaligen kroat. slav. Militärgrenze. Sciaentia pharm. 1941. Heft VI. p. 21-22.

— Das Pottasche Monopol in der ehmaligen kroat. slav. Militärgrenze, Scientia pharmaceutica 1941.

— Farmakogeografija Nezavisne Države Hrvatske. 1942. (zajedno sa dr. D. Markovićem).

— O anatomskoj građi teste nekih Acanthaceja. Gl. hrv. Nar. Društ. XVIII.

— Problem modernih lokalnih anestetika aromatske skupine, poglavito kokaina obzirom na alifatske alkamine.

Dr. VRKLJAN V. S.: — Drugi stavak Termodinamike. Vj. Lj. 1925.

— O kvantima svjetlosti. Vj. Lj. 1926.

— O Einsteinovoj specialnoj teoriji relativnosti. Vj. Lj. 1926/27.

— Umanjuje li se brzina svjetlosti. Vj. Lj. 1930.

— Opaska o otklonu zraka svjetlosti i o Schwarzschildovoj metrici. Vj. Lj. 1933.

Dr. ZECHNER Ludwig: — Folium Caccinii Vitis Idaeae kao droga jednakovrijedna sa Folium Uvae Ursi. Vj. Lj. 1940.

MATEMATIKA

Napisao DANIEL UVANOVIĆ

Razvoj matematičke znanosti, pod kojom mislimo ovdje cjelinu, obuhvaćenu analizom i geometrijom, u nekoliko mahova bilježi plodnu suradnju Hrvata na odkrivanju novih spoznaja. Analiza ima zahvaliti više uspješnih priloga, koje su dali hrvatski matematičari; aritmetika i geometrija također. Hrvati i danas sudjeluju u svjetskom matematičkom znanstvenom radu, i to na onom posebnom području matematike, koje predstavlja, da tako reknemo posljednji stadij u razvoju svake znanosti, a to je aksiomatika, t. j. ona okostnica, iz koje je, istina, nestalo svakog traga žive realnosti, stvaranja, ali koja je po čistom formalizmu osobito važno sredstvo za daljnja teoretska iztraživanja, napose osnova matematike, a zatim i svakoga područja znanosti, koje se je dovinulo do onoga stupnja egzaktnosti, kako ga traži aksiomatika.

Aritmetika, kao umieće o brojevima, koje je svojim razvojem do naših dana doprlo do vrlo razgrananih teorija t. zv. algebarskih brojnih tiela i algebarskih cielih brojeva, zahvaljuje hrvatskom matematičaru Stjepanu B o h n i č e k u (rod. 1872.) važne uspjehe u iztraživanjima zakona recipročnosti, algebarskih forma, teorije ostataka potencija u algebarskim brojnim tielima i dr. (Rad Akademije, Zagreb, knj. 154, 158, 163, 165, 177, 181, 185, 223, 234). Ne obazirući se na njezine primjene Bohniček shvaća matematiku abstraktno i kao umjetnost.

Potrebno je segnuti dosta u prošlost, da sretnemo hrvatskog matematičara Marina G e t a l d i ć a (1566.—1662.), koji je sudjelovao u jednom važnom razdoblju razvoja analitičke geometrije. To je ona grana geometrije, koja proučava geometrijske objekte s pomoću matematičke analize, dakle konačno s pomoću računa, dok se nasuprot tome sintetička geometrija služi ne računom, nego prostornim zrenjem, crtežima, modelima. Nu za analitičku geometriju trebalo je doći do uvođenja pojma koordinata. Za njezin postanak bilo je radi toga potrebno s jedne strane izraditi pojam koordinata i barem donekle razraditi algebru kao prvo razdoblje matematičke analize. Ono, što je upotrebljavao Apolonije iz Perge, bilo je samo slično koordinatama, a tek, kad je usavršena algebra, bio je izpunjen preduvjet za postanak analitičke geometrije. To je učinio Francuz Vieta. S otcem moderne simboličke algebre Vietom bio je Getaldić u tiesnim odnosima i u znanstvenom dodiru. Mnogi su geometri toga doba (konac XVI. i početak XVII. stoljeća) bili uzeli primjenjivati algebru na rješavanje geometrijskih zadataka (osobito planimetrijskih i obrnuto), algebarske probleme nastojali su riešiti s pomoću geometrijskih konstrukcija i upravo se je u tom smislu iztakao naš Getaldić. Bit same analitičke geometrije dao je Descartes djelom »La Geometrie« (1637.). Za analitičku je geometriju značajno, da je ona omogućila postanak i neslućeni razvoj infinitezimalnog računa, a time i svih ostalih grana matematičke analize. (L i t e r a t u r a: O. Kučera: O Marinu Getaldiću, patriciju dubrovačkom, znamenitom matematiku i fiziku na početku XVII. vieka. Rad Akademije, Zagreb, knj. 117; J. Majcen: Spis Marina Getaldića Dubrovčanina o paraboli i paraboličkim zrcalima g. 1603. Rad Akademije, Zagreb, knj. 233; E. Gelčić: Zeitschrift für Mathematik und Physik, Suppl. hist. lit. Abt. f. Mathem. u. Phys., 27, str. 191—231, 1882; M. Cantor: Vorlesungen über Geschichte der Mathematik 1901.).

Pol stoljeća nakon smrti Marina Getaldića rodio se je u Dubrovniku drugi hrvatski veliki učenjak matematičar, astronom, filozof prirode Ruđero B o š k o v i ć (1711.—1787.). O njemu kao o sveobuhvatom učenjaku enciklopedijskog značenja možemo naći prikaza među astronomima, među fizičarima, među geodetima, filozofima, pjesnicima, tehničarima i diplomatima. Mi ćemo ovdje nabrojiti samo njegove važne čisto matematičke radove, dok je cielo njegovo ostalo djelovanje bilo popraćeno matematičkim razmatranjima i obilno obrađivano matematičkim oruđem. Prva mu matematička razprava radi o konstruktivnom određivanju sfernih trokuta iz zadanih česti; po njoj je grafička metoda u tom području došla opet do ugleda. Znamenita je Boškovićeva razprava o diferencialnim formulama trigonometrije, u kojoj je između premnogih relacija, koje u tom pogledu mogu postojati, odabrao četiri glavne jednačbe, iz kojih sve ostale lako proizlaze. Njegovoj teoriji čunjosjeka, kako je skicirana u razpravi »Laki dokaz glavnoga svojstva čunjosjeka« i kako je razrađena u trećem svezku njegovih »Elemenata matematike«, priznaje se velika vriednost. Po radnji o tielu maksimalne atrakcije pripada mu prvenstvo za rješenje problema, da se od dane množine tvari načini rotaciono tielo, koji bi djelujući po ma kakvu zakonu najjače privlačilo neku točku na osovini toga tiela. Osim toga objavio je Bošković niz razprava, u kojima matematiku primjenjuje kao oruđe svojih teorija, pa je tako stekao glas svjetskoga matematičara. A u svezi s njegovim geodetsko-astronomskim operacijama stoji njegov pokušaj računa za izravnanje pogrešaka. Govoreći o osnivačima tog računa, kaže Wolf, da se danas kao takvi občenito priznaju Legendre i Gauss, pa se mora požaliti, što se uz njih kao predteča ne spominje Bošković. S pomoću svog vrlo duhovitog geometrijsko-mehaničkog razmatranja odredio je Bošković srednju vriednost splоštenosti Zemlje po svim dotad izmjerenim stupnjevima meridianskim. Za tu je metodu rekao Laplace, da je ingeniozna. U čisto matematičke radove treba ubrojiti i njegov postupak određivanja staza kometa. (L i t e r a t u r a: Život i

ocjena Ruđa Boškovića u Radu Akademije, Zagreb, knj. 87—89 od Franje Račkoga, G. Gelčića, J. Torbara, Fr. Markovića i V. Dvoržaka. O dvijestogodišnjici rođenja R. J. Boškovića, Rad Akademije, Zagreb 1910.—1912. od V. Varićaka. — Matematički rad Boškovića, Dio I. Rad Akademije, Zagreb, knj. 181 od V. Varićaka. — Matematički rad Boškovića, Dio II., Rad Akademije, Zagreb, knj. 225 od J. Majcena i dr.).

U svojoj razpravi »Pogledi suvremene fizike« (Rad Akademije, Zagreb, knj. 236) Stanko Hondl upozorio je na jednom mjestu, da Laplaceova slava »svjetske formule« pripada Ruđeru Boškoviću, koji je njezinu izcrpnu koncepciju iznio u svojoj »Theoria philosophiae naturalis« 1763., a Laplace je, ne bez njegova utjecaja donosi u svom djelu »Theorie analytique des probabilites«. Mi bismo još upozorili na ovom mjestu i naglasili zajedničku kritiku absolutnog prostora i absolutnog saznavanja, kakvu nalazimo kod H. Poincarea u njegovim djelima »La science et l' hypothese« (1908.) i »Science et methode« (1916.), a nalazimo ih kod našeg Boškovića u dodatcima Stayevoj knjizi »Philosophiae recentioris a Benedicto Stay versibus traditae libri X« i u raznim dielovima Boškovićeva djela »Opera omnia pertinentia ad Opticam et Astronomiam«. Na taj način ukazuje nam se Bošković kao superioran duh, čije misli doživljavaju obnovu u koncepcijama, koje su nadošle kasnije i pojavile se u znanstvenoj poviesti utvrđene u javnosti pod tuđim imenima.

God. 1758. izdao je Mihalj Šilobod-Bolšić, župnik u Martinskoj Vesi kraj Siska, svoje djelo »Aritmetika horvatcka«, prvo djelo ove struke na hrvatskom jeziku. Šilobod je bio pitomac Hrvatskoga kolegija u Bologni, a kasnije se proslavio kao glasbenik i glasbeni pisac.

U daljem razvoju matematičkih znanosti Hrvati sudjeluju tek od početka rada hrvatskog sveučilišta u Zagrebu (1874.). Do toga doba matematika je međutim doživjela već golem uzpon i razčlanila se na mnoge nove grane, koje mogu posve zaokupiti zanimanje niza stručnjaka prvoga reda. Na hrvatskom sveučilištu djelovao je tako kroz čitavih četrdeset godina kao profesor matematike Vladimir Varićak (1685.—1941.), koji je u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti objavio niz temeljitih iztraživanja o matematičkim radovima Ruđera Boškovića, a uz to se je bio bacio na obradbu t. zv. neeuklidskih geometrija tražeći u geometriji Lobačevskoga prikladan instrumenat za tumačenje teorije relativnosti. On je u tu svrhu predpostavio, da u prostoru, koji iztražujemo, vlada ne Euklidova nego hiperbolna geometrija. Osim radova, koje je tamo od god. 1891. objavio u Radu Akademije u Zagrebu, treba iztaći njegovu knjigu »Darstellung der Relativitätstheorie im dreidimensionalen Lobatschefskijschen Raume«, Zagreb 1924.

Među hrvatskim matematičarima zauzima vidno mjesto Juraj Majcen (1875.—1924.), koji se je bavio geometrijom, a uz to je izučavao djela Getaldića i Boškovića. U Radu Akademije objavio je od god. 1899. do svoje smrti trideset i jednu razpravu, od kojih posebno značenje za razvoj znanosti imaju ona iztraživanja, koja se odnose na prostorne krivulje u odnosu prema površinama viših redova. Majcenovu krivulju 3. reda izučava dalje Juraj Božičević (rođ. 1877.) u prilozima o nekim izvadcima Majcenove krivulje 3. reda, koja je projekcija jedne cirkularne kubične elipse i o tangenti na tu krivulju (Rad Akademije, Zagreb, knj. 215 i 226). U matematici zaslužuju pažnju novi radovi Rudolfa Cesarca (rođ. 1889.) o neeuklidskoj geometriji osnovanoj na absolutnom jednoplošnom hiperboloidu i oni o konstrukciji pravilnih ortogona (Rad Akademije, Zagreb, knj. 241 i 246). U »Buletin de la Societe mathematique de France« objavio je Cesarec razpravu »Sur les triples spirales logarithmiques dans l' espace«, a u »Sitzungber. der Heidelberger Akademie der Wissenschaften« napisao je radnju o proračunavanju ortogona hiperbolne ravnine.

Stjepan Mohorovičić (rođ. 1890.) bavio se je u prvom razdoblju čistom matematikom objavivši u Radu Akademije u Zagrebu za vrieme od 1916. do 1919. niz vriednih razprava naročitog matematičkog interesa. Iztraživao je najviše integralne jednačbe Fredholmova i Volterrina tipa, te je našao razna svojstva jezgara rješitbe i Fredholmovih funkcija. Osim toga pokazao je, kada homogena jednačba s nesimetričnom jezgrom nema rješenja. Bavio se je posebice iztraživanjem Fredholmove determinante i odredio je konstante njezina Weierstrassova razvoja. Do nekih njegovih rezultata došli su kasnije nezavisno B. Hostinsky i Carlemann. Stjepan Mohorovičić je uveo i jednačbe četvrte vrste i dao je njihovo rješenje. Isto je tako dao rješenja nekih Fredholmovih integralnih jednačbi s posebnim jezgrama jednostavnijeg oblika, te je izračunao pripadne karakteristične vriednosti i pripadne karakteristične funkcije u dva vrlo obćenita slučaja. Zatim je pokazao, kako se može neka funkcija razviti po derivacijama druge funkcije te kako se može integralna jednačba druge vrsti svesti na sustav bezkonačno mnogo nepoznanica. Konačno je pokazao, kako se mogu neke posebne diferencialne jednačbe svesti na Volterrine integralne i integro-diferencialne jednačbe.

Marije Kiseljak objavio je u Radu Akademije u Zagrebu vriedne priloge o aritmetičko-algebarskim problemima iz teorije izbrojivih vjerojatnosti, zatim o Euklidovu algoritmu, o Pitagorinim trokutima i o nekim metričkim relacijama kod krivulja u ravnini (Rad Akademije, Zagreb, knj. 208, 219, 221). Surađuje u »Monatshefte für Mathematik und Physik«, »Archiv der Mathematik und Physik« i dr.

Željko Marković (rođ. 1889.) objavio je niz razprava iz čiste matematike ne samo u »Radu Akademije« u Zagrebu, nego i u inozemstvu, posebice u »Proceedings of the Cambridge Philosophical Society«. Kreće se u području više analize, posebice u posebnim vrstama diferencialnih i integralnih jednačbi, plodan je u

topoložkom i aksiomatskom izučavanju, a u posljednje vrieme osvjetljuje matematiku Platona i Aristotela te još zasebno Platonovu nauku o mjerenju. U Radu Hrvatske Akademije knj. 208 objavio je studiju »Primjena teorije linearnih integralnih jednačbi na rješavanje jednačba diferencialnih«, a zatim (Rad, knj. 210) o periodičkim funkcijama druge vrste, koje su rješenja linearnih jednačbi diferencialnih s periodičkim koeficientima. Njegovi daljnji radovi (Rad, knj. 232, 234 i 246) o Mathieuovim funkcijama perioda »pi« i o periodičkim rješenjima linearne diferencialne jednačbe 2n-toga reda s periodičkim koeficientima našli su plodne primjene u raznim matematičkim iztraživanjima kao i u rješavanjima zadataka nebeske mehanike. Ta su ga izpitivanja dovela konačno do topologijskih iztraživanja, gdje dolazi do povezivanja najrazličitijih područja matematike. U svojoj razpravi »Dinamika konservativnih sustava i topologija« (Rad Akademije, Zagreb, knj. 251) iztraživao je posljedice, napose topologijske prirode, koje izlaze iz činjenice poznate u analitičkoj dinamici o istovjetnosti staza gibanja dinamičkih sustava, kako izlaze iz primjene načela najmanjega djelovanja i geodetskih krivulja na raznoličnostima, na kojima je uvedena metrika dana pozitivno definitnom kvadratnom formom jednakom dvostrukoj kinetičkoj energiji sustava pomnoženoj s kvadratom diferenciala vremena. Marković je dao zanimljiva rješenja dobivši ujedno vezu s analitičkim problemom integracije nekih diferencialnih sustava po pojmu osnovne grupe i automorfnih funkcija, koje grupi pripadaju. Na takav način uvođenje topologijskih razmatranja u teoriju algebarskih funkcija, koja je time iz abstraktnog prijašnjeg oblika dobila jasan i zoran geometrijski oblik, dolazimo do onih suvremenih topologijskih iztraživanja, koja već obuhvaćaju izvanredno obsežno polje rada, jer se pod točkama njezinih raznoličnosti mogu razumievati najrazličitiji matematički predmeti, na pr. stanja mehaničkih sustava, na kojima radi Marković u ovim svojim najnovijim izpitivanjima.

Ovaj prikaz rada Hrvata na području matematičke znanosti namjerice smo počeli s aritmetičkim radovima Stjepana Bohničeka, koji je obogatio subtilnu granu teorije brojeva, a to je jedna od najstarijih grana matematike uobće, jer ona potječe od onoga vremena, kad je čovjek uobće došao do pojma prirodnoga broja. Osnovne njezine pojmove poznavali su već i Grci. Vraćanjem na grčke matematičke zorove htjeli bismo zaključiti ovaj prilog, jer se je na to područje vratio u svojim zadnjim iztraživanjima i (prof. Ž. Marković razpravama o matematici u Platona i Aristotela (Rad Akademije, Zagreb, knj. 261) o Platonovoj nauci o mjerenju (Rad Akademije, Zagreb, knj. 267). Iz tih njegovih nadasve subtilnih izpitivanja vidimo, kako su tolike misli Platona i Aristotela bile obavljene matematičkom atmosferom. Od tada su već prošla dvadeset i tri stoljeća, i mi danas na taj način možemo reći, da je matematika već onda imala osobiti onaj položaj, koji je i kasnije uviek zadržala i koji ju je razlikovao od svih drugih znanosti. Platon kao i Aristotel jasno je spoznao, da je matematika najčistije ostvarenje postupka ljudske misli, pa da može biti uzorom za izgradnju i drugih znanosti, napose logike i metafizike. Obojica su spoznala, da je matematika u vezi s najdubljim psihološkim i spoznajnim stranama ljudskim, da je najčudnija tvorevina ljudskoga duha svojom vezom zornosti i abstraktnosti, obćenitošću i nuždnošću svojih izričaja, formalizmom svojim, koji ide u bitnost, ekonomijom mišljenja, koja se svagdje manifestira, povezanošću svojih dielova u podsviesti, koja izlazi na javu tek onda, kada se sva područja bez vidljive veze najednom nađu u blizini. Za njih je matematika u svojim osnovama imala svježinu, koja dolazi od spoznaje prvotne i stalne njezine funkcije, koja je svladavanje danog osjetilnog svieta prema zahtjevima čistoga uma, onoga uma, koji je imao toliku ulogu u grčkoj filozofiji. Znajući pak važnost formalizma za matematičke nauke iz analize njihovih postupaka, iztiče Marković, nisu se kod toga zaustavili, nego su i iza forme htjeli vidjeti u sigurnom znanju, da odatle istom vodi put do razumievanja temelja.

Time bi ovim pregledom bilo obuhvaćeno sudjelovanje Hrvata u izgradnji matematičke nauke. Ono je bilo djelatno kod nekih odlučnih prekretnica i u doba iznalaženja onoga načina matematiziranja, koji je doveo do tolikog silnog uzpona, koji je matematika u našim danima doživjela. U sadašnjem njezinu gotovo nepregledno razgrananom stanju, kod tolikih zasebnih matematičkih područja, rad hrvatskih matematičara ili se ograničuje na zasebna izpitivanja problema od važnosti ili kod nekih, zahvaljujući njihovu vladanju obsežnim područjem, dozvoljava, da obuhvatnijim razmatranjima dadu izvode najobćenitijeg značenja, za kakvima teži suvremeni smjer iztraživanja.

MINERALOGIJA I PETROGRAFIJA

Napisao prof. dr. LJUDEVIT BARIĆ

Prva nastojanja Hrvata na području mineralogije i petrografije padaju u doba ilirskoga preporoda; tada se vrše prva sabiranja mineraložko-petrografskoga materiala za zbirke »narodnoga muzeja«; Ljudevit Gaj već g. 1829. poziva hrvatske rodoljube, da pristupe osnivanju muzeja, a god. 1836. podnosi o tom i priedlog u hrvatskom saboru, koji je sabor prihvatio, ali se tek 1864. stvar razvila dotle, da su pravila o narodnom muzeju odobrena i uzakonjena. Prije toga muzej se uzdržavao darovima pojedinaca i povremenim doprinosima vlasti.

Kako je sabranoga materiala, koji je stizao sa svih strana, bivalo sve više, kupili su hrvatski rodoljubi već god. 1846. od grofa Dragutina Draškovića Trakošćanskoga na dionice njegovu tek sagrađenu kuću u Opatičkoj ulici. U prostorije te zgrade, prozvane »Narodni dom«, bile su tad smještene muzejske zbirke. Uslied nedovoljnih i nestalnih sredstava muzej se međutim nije mogao pravo razviti, dok nije — kako je rečeno — god. 1864. postao državna ustanova.

Prije toga je jedno vrieme upravljao muzejem između ostalih i Ljudevit Vukotinović, koji je objavio — ma da po struci nije bio prirodoslovac — nekoliko radova o petrografskim i geoložkim prilikama naših krajeva.

U početku su sve zbirke sačinjavale jedan muzej, koji je god. 1867. razdieljen u dva razdjela: u arheologički i u prirodoslovni.

Godine 1868. preseljen je muzej iz Narodnoga doma u zgradu u Demetrovoj ul. 1, gdje se još i danas nalaze zoološki, mineraložko-petrografski i geoložko-paleontoložki muzej.

Godine 1870. dieli se prirodoslovni razdjel, kojemu je na čelu bio S. Brusina, u dva odsjeka:

1) u »odsjek zoologički, botanički i paleontologički«, kojega vodstvo ostaje i dalje u rukama S. Brusine, i

2) u »odsjek za mineralogiju i geologiju«, kojega vodstvo preuzima dr. Gjuro Pilar.

Svojom stručnom spremom udario je on temelje današnjim zbirkama. Objavio je više znatnih radova navlastito iz područja obće geologije.

Nakon osnutka hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu postao je 1875. na njemu profesor mineralogije i geologije.

Iza njegove smrti (g. 1893.) došlo je god. 1894. do daljnje diobe muzeja za mineralogiju i geologiju u mineraložko-petrografski i u geoložko-paleontoložki muzej. Prvomu dolazi na čelo Mišo Kišpatić, koji ujedno postaje sveučilištni profesor mineralogije i petrografije. Cieli svoj život posvetio je on u prvom redu petrografskom proučavanju hrvatskih krajeva i rezultate o tom iznio je u brojnim svojim radovima. Njegov je rad u tom pogledu nastavio Fran Tućan, koji je iza njega od god. 1918. do 1941. bio sveučilištni profesor mineralogije i petrografije u Zagrebu.

Spomenuti treba ovdje i rad Fridricha Katzera, koji je počevši od god. 1893. kao zemaljski geolog za biv. Bosnu i Hercegovinu u brojnim svojim radovima također mnogo pridonio mineraložko-geoložkom poznavanju tih hrvatskih zemalja. Umro je u Sarajevu 1925.

Uz njih su dakako i drugi naši radnici pridonieli svoj udio mineraložko-petrografskom proučavanju hrvatskih krajeva i mineraložko-petrografskom iztraživanju uobće, kao na pr. F. Kućan, F. Koch, E. Rosmanith-Šuklje, M. Tajder, L. Marić, Lj. Barić, T. Jakšić i drugi.

O poviestnom razvitku ove grane znanosti ima dosta podataka u sliedećim djelima:

Viestnik narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu za godinu 1870., Zagreb 1870.;

Smičiklas-Marković: Spomen-knjiga Matice Hrvatske, Zagreb 1892.;

Tajder M.: Hrvatski narodni mineraložko-petrografski muzej u Zagrebu. Alma mater croatica, god. III., broj 9., Zagreb, svibanj 1940;

Marinković D.: Dr. Fridrih Kacer. — Nekrolog u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXVII, Sarajevo 1925.;

Tućan F.: Mišo Kišpatić. Rad 238, (73), Zagreb 1930. U ovom je djelu podan i pregled petrografskih iztraživanja kod nas prije Miše Kišpatića.

Uzporedi i prikaz prof. J. Poljaka o geologiji i paleontologiji str 47.—52. i moj prikaz mineralogije i petrografije str. 52.—56.

BIBLIOGRAFIJA

Točni podatci o brojnim dosad objelodanjenim mineraložkim i petrografskim radovima iz naših krajeva mogu se naći u radnjama M. Kišpatića; podpun popis njihov objelodanjen je u djelu:

TUĆAN F.: Mišo Kišpatić. Rad 238 (73), Zagreb 1930.

Mnoge su radnje spomenute nadalje u

TUĆAN F.: Specijalna mineralogija, 1930.

MILOJKOVIĆ M.: Stratigrafski pregled geoloških formacija u Bosni i Hercegovini. Povremena izdanja Geološkog zavoda u Sarajevu, Sv. II.: Sarajevo 1929. Tu je na str. 187.—224. dan u 383 citata »**pregled cjelokupne geološke literature Bosne i Hercegovine**«.

Od novijih radova spominjemo:

BARIĆ LJ.: Disthen (Cyanit) von Prilepec im Selečka-Gebirge. Zeitschrift für Kristallographie, Band 93, Leipzig 1936.

— Disthen vom Greiner in Tirol und vom Monte Campione (Schweiz). Neues Jahrbuch für Mineralogie etc., Beilage-Band 76, Abt. A., Stuttgart 1940.

BONČEV G.: Bichromat kalija (Revizija osnih elemenata). Rad 113. (16), Zagreb 1893.

KUĆAN F.—KRMPOTIĆ M.: Mikroklinpertit iz Pakre. GHPD, godište XXIII, svezak 1, Zagreb 1911.

— Pijesak u Hrvatskoj. GHPD, godište XXV, Zagreb 1913. i godište XXVI, Zagreb 1914.

MARIĆ L.—PAUKOVIĆ N.: Izvori u srednjem dijelu Medvednice. Prilog hidrogeologiji Zagrebačke gore. Zagreb 1935.

— Amfibolski porfirit sa Vratnika nad Senjom. GHPD, godište XLI—XLVIII (za god. 1929.—1936.), Zagreb 1936.

— Litotamnijski vapnenjak (krečnjak) u prirodi i građevini. Zagreb 1938.

POLJAK J.—TAJDER M.: Bazalt Čemerikovca kod Gornjeg Pazarišta u Velebitu (u tisku).

REITTER I.: Prilog poznavanju nekih naših bituminoznih vapnenaca. Vijesti Geološkoga zavoda u Zagrebu, knjiga I., 1925./26., Zagreb 1926.

ROSMANITH E.: Mergeln in einem Teile des Zagreber Gebirges. GHPD, godište XXVII., Zagreb 1915.

SCHUBERT J. R.: Ueber die nutzbaren Minerallagerstätten des kroatischen Karstes. Montanistische Rundschau, V. Jahrg. Nr. 11, 1913.

TUĆAN F.: Pegmatit u kristaliničnom kamenju Moslavačke gore. Rad 159, Zagreb 1904.

— Radnje iz mineraloško-petrografskoga muzeja. GHPD, god. XIX, Zagreb 1909.

— Sideriti iz Samoborske, Petrove i Trgovske gore. Nastavni Vjesnik, god. XVII, Zagreb 1908.

— Mikrochemische Reaktionen des Gypses und Anhydrites. Centralblatt für Mineralogie etc. 1908.

— Kurze Notiz über Dolomit. Centralblatt für Mineralogie etc.

— Die Kalksteine und Dolomite des kroatischen Karstgebietes. Geološki anali Balkanskoga poluostrva. Knjiga VI, dio 2, 1911.

— Gajit, ein neues Mineral. Centralblatt für Mineralogie etc. 1911.

— Die Oberflächenformen bei Carbonatgesteinen in Karstgegenden. Centralblatt für Mineralogie etc. 1911.

— Ein mehliges Siliciumdioxyd. Centralblatt für Mineralogie etc. 1912.

— Terra rossa, deren Natur und Entstehung. Neues Jahrbuch für Mineralogie etc., Beilageband 34, 1912.

— Bauxit in neuem Licht. Centralblatt für Mineralogie etc. 1913.

— Zur Kenntnis des mehligen Siliciumdioxyds von Milna auf der Insel Brač in Dalmatien mit besonderer Berücksichtigung der Bauxitfrage. Centralblatt für Mineralogie etc. 1913.

— Dolomite (Miemite) aus der Fruška gora. GHPD. god. XXV, Zagreb 1913.

— Zur Petrographie der Fruška gora. GHPD. god. XXV, Zagreb 1913.

— Nickelhaltige Magnesite in Kroatien. Centralblatt für Mineralogie etc. 1914.

— Beiträge zur petrographischen Kenntnis der Fruška gora in Kroatien. GHPD. god. XXVI, Zagreb 1914.

— Suil' origine della Terra rossa. Giornale di geologia pratica XII, 1914.

— Ueber einen Meerschaum aus dem Agramergebirge. Centralblatt für Mineralogie etc. 1915.

— Prilog kemijskom poznavanju ruda u Hrvatskoj. Nastavni Vjesnik, Zagreb 1915.

— Sitan prinos poznavanju kristaliničnoga kamenja Požeške gore. GHPD, god. XXXI, Zagreb 1919.

— Starije eruptivno kamenje u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske. GHPD. god. XXXIV, Zagreb 1922.

— Naše rudno blago, Zagreb 1922.

— Fosforiti od Ervenika u Dalmaciji. Rad 224, Zagreb 1931.

— Pogledi na geokemiju dinarskoga krša. Rad 246, Zagreb 1933.

— Prilog mineralnom i kemijskom proučavanju ličkih boksita. Rad 249, Zagreb 1934.

KRATICE:

GHPD — Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog družtva u Zagrebu.

Rad — Rad Akademije znanosti i umjetnosti.

HRVATSKO NARODOZNANSTVO

Napisao BRANKO BERIĆ

Početci hrvatskoga narodoznanstva padaju već u **16. stoljeće**, jer se već u epu Petra Hektorovića »Ribanje i ribarsko prigovaranje« (1568.) velik dio sadržaja odnosi na narodni život i običaje jadranskih ribara. I poslije toga sve se više množe spisi, koji sadrže etnografske građe (na pr. neka djela P. Rittera-Vitezovića), a još više tiekom 18. stoljeća (Alberta Fortisa »Putovanje po Dalmaciji,« rukopisna djela Matijevića, Betondića Pillera i Mitterpachera »Put po Slavoniji«, B. Hacqueta djelo o »ilirskim« pokrajinama i t. d.).

U 19. stoljeću nove kulturne struje pojačavaju i nastojanja za upoznavanjem narodnog života i običaja Hrvata, pa uz taj rad prianjaju osobito pod utjecajem romantike tadašnji hrvatski književnici i kulturni radnici.

Prvi pravi apel za skupljanje narodnoga blaga upravlja svećenstvu biskup Maksimilian Vrhovac **god. 1813.**, ali nije požeo osobita uspjeha.

Ta se nastojanja za upoznavanjem narodnoga blaga, osobito pjesničkoga, razvijaju u punom zamahu tek u doba »ilirskoga« preporoda, kada marljivo skupljaju građu i objelodanjuju (osobito u »Kolu«) Stanko Vraz, Mijat Stojanović, važan etnografski pisac, zatim Fran Kurelac, zaslužan osobito za poznavanje gradišćanskih Hrvata (»Jačke« 1871.), Luka Ilić-Oriovčanin (»Narodni slavonski običaji, 1946.), Š. Ljubić, F. Carrara (s djelom o Dalmaciji). Već **god. 1836.** u saboru se osniva a **1846.** u čednom obsegu i ostvaruje »Narodni muzeum«, koji je postao u neku ruku matica i za potonji Hrvatski etnografski muzej.

Stručnije i sustavnije počinju nastojanja **u petdesetim godinama**, napose kada I. Kukuljević-Sakcinski u svom »Arkivu za povjestnicu jugoslavensku« objelodanjuje prvu kratku osnovu za skupljanje građe o narodnom životu i kulturi, u prvom redu o duhovnoj kulturi, pa se i tu kao i u drugim hrvatskim časopisima stalno objelodanjuje dosta građe, osobito pjesama (»Neven«, »Dragoljub«, »Naše gore list«, »Bosanski prijatelj«), a znanstveno se obrađuje pomalo u »Književniku«. U »Gospodarskom listu« tih godina osobito se zapaža obilje građe i diskusija o stanju i budućnosti zadruga, pošto je 1848. ukinuto kmetstvo.

U šestdesete godine pada osobito rad Vatroslava Jagića, koji obraća pažnju i folkloristici, a napose pionirski rad Baltazara Bogišića, kome »Akademija znanosti i umjetnosti« izdaje veoma vriednu, premda u mnogome nepodpunu »Građu sadašnjih pravnih običaja južnih Slovjena« (1874.), a s tim u svezi i poseban prvi »Naputak za opisivanje pravnih običaja, koji živu u narodu«. On objelodanjuje i narodne pjesme iz starih rukopisa, skuplja etnografsku bibliografiju i t. d. U to doba pada i rad Nikole Arsenovića, koji je u svom pažnje vriednom albumu narodnih nošnja ostavio čitav niz nošnja iz hrvatskih krajeva, Fr. Ks. Kuhača, koji se dao na putovanja za skupljanje narodnih napjeva i glasbala, proširujući svoj rad i na ostala područja. (»Južnoslovjenske pučke popievke« I—V 1878.—1940.). Osim djela i priloga etnografskog sadržaja M. Stojanovića, M. Valjavca-Kračmanova, Srećka Laya (»Ornamenti jugoslav. domaće i umjetne obrtnosti« 1874.—1885.) i drugih, koja izlaze sedamdesetih i osamdesetih godina, mnogo se radova i građe i dalje objelodanjuje po hrvatskim časopisima (»Vienac«, »Slovinac« u Dubrovniku i dr.) i nikada ne prestaje živo zanimanje za ovaj dio hrvatskoga kulturnog sadržaja i za njegovo upoznavanje i proučavanje.

U te godine padaju i **dva za hrvatsko narodoznanstvo važna podhvata: prvo je nastojanje »Matice Hrvatske« oko sabiranja narodnoga pjesničkoga blaga (1876.—77.)**. Matica svoj poziv danas u njezinoj pismohrani sabrano golemo i dragocjeno blago narodnih pjesama i nešto pripovjedaka i dr. Ove građe »Matica Hrvatska« poslije postepeno izdaje izbor najšalje na sve strane, pa je na temelju toga do Hrvatska« poslije postepeno izdaje izbor najvrednijih pjesama pod uredničtvom dra S. Bosanca, Luke Marjanovića, dra Nikole Andrića (I—IX, 1896.—1942.); **drugo je osnivanje muzeja u Sarajevu (1886.)**, kome tada dolazi na čelo veoma zaslužni dr. Kosta Hörmann (i sam izdavač »Narodnih pjesama Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini« 1888.—1889.).

U glasilu muzeja »Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (od 1888. do sada 53 knjige) objelodanjena je ili obrađena mnogobrojna narodoznanstvena građa, koja se tiče ovih etnografski tako važnih pokrajina, a najvažniji i najuztrajniji suradnici na ovom polju tu su dr. Ćiro Truhelka, Vejsil Ćurčić, Emilian Lilek, Tomo Dragičević, I. Zovko, Leopold Glück i dr. Od ostalih etnografa, koji u ta vremena već rade, spominju se Vid Vuletić, pa Friedrich S. Krauss, koji je nada sve plodan i neumoran pisac i objelodanjivač građe, ali dielom tendenciozan.

U devetdesetim godinama treba zabilježiti novi odsjek u razvoju hrvatskoga narodoznanstva: u krilu tadašnje »Akademije znanosti i umjetnosti« osniva se čista narodoznanstvena publikacija **»Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena«**, koji od 1896. do danas izlazi u 32 knjige s množtvom često veoma vriedne etnografske građe i razprava (sada pod imenom **»Zbornik za narodni život i običaje Hrvata«**).

Već u II. knjizi preuzima uredničtvo **dr. Ante Radić**, koji za budućnost daje smjer rada za »Zbornik« i za sve ostalo hrvatsko narodoznanstvo. To je osim drugih svojih radova učinio osobito pomnjivo sastavljenom »Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu« (izašlom u toj knjizi, a poslije i posebno). Po toj su osnovi izrađene neke etnografske monografije (Otok kod Vinkovaca, Poljica u južnoj Hrvatskoj, Prigorje kod Jaske, Varoš kod Broda na Savi i dr.), koje mogu služiti kao primjeri ovakva rada i **bogate su riznice za upoznavanje** narodnoga života **i običaja tih krajeva. Po** toj se osnovi i danas još radi. **U istoj je Akademiji osnovan** za sva pitanja etnografskih nastojanja poseban »Odbor za folkloru«.

Daljnji važan odsjek za hrvatsku etnografiju, u prvom redu za poznavanje materialne kulture i pučke umjetnosti, nastaje g. 1919., kada se konačno ostvaruje toliko potrebni Etnografski muzej u Zagrebu (nastojanjem M. Rojca uz iniciativu S. Bergera, koji mu postaje prvi ravnatelj zbog svojih zbiraka, koje su bile tim konačno uključene u ovaj muzej, te V. Tkalčića, njegova prvog kustosa). Odtada ovaj muzej vodi sustavnu brigu i za sabiranje i čuvanje cjelokupne građe tvarne kulture hrvatskoga sela zajedno sa svim granama narodne umjetnosti, uključujući tu i glasbenu umjetnost, kao i za objelodanjivanje te građe pa i za njezino znanstveno obrađivanje (»Zbirka hrvatskih ornamenata« 1942., »Etnografska iztraživanja i građa knj. I—III, 1935.—1941., »Etnološka biblioteka«, sv. 1—22, 1926.—1935.), »Glas narodoznanstvene radne zajednice u Zagrebu«, sv. 1 — 1940.).

Napokon se na sveučilištu u Zagrebu osniva 1924. katedra za etnologiju, pa je od 1925.—26. djelatna i nastava i seminarski rad na našem sveučilištu u ovoj struci (1925./26. dr. **P. Bulat**, od 1927./28. dr. **M. Gavazzi**).

Tim je učinjen i posljednji korak, da ova struka i smjer kulturnoga nastojanja dobije sve potrebne ustanove, radnike i suradnike, mogućnost obrazovanja stručnih sila i time razvoja u svim smjerovima. Osim toga ova je znanost zastupana (od god. 1925.) i na teološkom fakultetu sveučilišta u Zagrebu po etnologu dru **A. Gahsu** za uzporednu nauku o religijama.

Kroz dvadeseto stoljeće, a osobito u vrieme nakon prvoga svjetskog rata razvija se osobito povoljno i djelatnost na objelodanjivanju djela u području narodoznanstva. Osim onoga, što je već prije u ovom pravcu spomenuto, treba tu spomenuti izdanje »Hrvatskog družtva inženjera i arhitekata«: »Hrvatski građevni oblici« (mapa s tekstom »Das Bauernhaus in Kroatien« 1904.—1906.), zatim časopis »Sv. Cecilija«, u kome i etnografski zaslužni urednik msgr. Janko Barlè posvećuje mnogo prostora narodnoj glasbi i glasbalima, dalje osobito časopis »Narodna starina« (osnovan 1922., do sada oko 30 svezaka), koji stalno objelodanjuje radove, građu, prikaze i t. d. s etnografskoga područja. I pokrajinski muzeji napokon sve se više množe, pa tako nastaje u Splitu god. 1910. »Pokrajinski muzej za narodni obrt i umjetnost« (poslije »Etnografski muzej grada Splita«), koji čuva brojno i dragocjeno blago narodne umjetnosti s područja južnohrvatskog primorja; to isto u manjem obsegu i samo s područja južnog primorja čuva etnografski muzej u Dubrovniku (odio »Dubrovačkog muzeja«, osnovan god. 1932.), za v. župu Zagorje muzej u Varaždinu, za požežki kraj muzej u Požegi, a manje zbirčice i muzeji u Brodu, Osieku, pa u Banjoj Luci.

PEDAGOGIJA

Napisao dr. VLADO PETZ

Pedagogija kao znanost o odgojnim utjecajima na nacionalni razvitak i kulturno oblikovanje novih pokoljenja neke narodne zajednice pokazuje kod Hrvata u 19. i 20. stoljeću obći napredak. Odgojne snage očitovale su se dielom u nesustavnom, prirodnom doticaju između onih, koji su bili nosioci narodnog života, i između nadolazećih pokoljenja, a dielom u organiziranim i na razumske mjere svedenim metodama. Pridodni odgojni poticaji proizlazili su iz poviestnih stanja i duhovnih pokreta u narodnoj sredini sami po sebi, po biološkoj nuždi, dok se je sustavno i po osnovi sređeno odgajanje izdvajalo iz prirodnog odgojno-obrazovnog zbivanja i oblikovalo prema određenim stupnjevima kulturnoga razvoja.

I hrvatska nacionalna sviest zahvaljuje svoju obstojnost odgojnim moćima i činbenicima, što su proizlazili iz stalno živih nastojanja za narodnom slobodom, kao i iz sređenih kulturnih težnja, ostvarivanih u hrvatskom školskom odgoju, njegovu sustavu i zakonima, kao i u drugim odgojnim ustanovama (»**Hrvatski Radiša**«, »**Napredak**«, »**Hrvatska majka**«, »**Narodna uzdanica**«).

U hrvatskoj pedagogijskoj književnosti obuhvaćena su uglavnom samo organizirana odgojno-obrazovna nastojanja. Ona su prikazana u poviestno-opisnom, informativno-poučnom ili znanstveno-kritičkom obliku. Prvi hrvatski teoretičari pedagogije novijega vremena imali su pred očima u prvom redu obrazovne stručne potrebe budućih odgojitelja i nastavnika, pa su za njih priređivali potrebne školske knjige za studij pedagogije (dr. Stj. **Ilijašević**, Stj. **Novotny**, dr. M. **Štiglić**).

U drugoj polovici 19. stoljeća razvio se jak pokret među učiteljima pučkih škola za izdavanje pedagogijskih spisa, da bi novi naraštaji odgojitelja mogli dobiti uvid u pedagogijsku književnost i najvažnija njezina djela.

U tom cilju osnovan je »Hrvatski pedagožko-književni zbor« (1871.), koji je na sebe preuzeo dužnost izdavati prievode iz njemačke, francuzke i englezke pedagogijske nauke i brinuti se za omladinsku književnost. Rad je započeo prievodom »Didaktike« J. A. Komenskoga (I. **Golik**), a odmah zatim redom izdao je Zbor u preradbi neke spise Pestalozzijeve (»Lienhard und Gertrud«) i Salzmannov »Krebsbüchlein« i »Konrad Kiefer«, zatim Rousseauova »Emila« (I. **Širola**), Rabelaisove »Misli o odgoju« (**Širola**), Spencerovo »Odgajanje umno, ćudoredno i tjelesno«, te Compayereov »Intelektualni i moralni razvitak djeteta« (**Belović-Bernardzikovska**).

Hrvatsko učiteljstvo u drugoj polovici 19. stoljeća osobito je razvilo smisao za staležku organizaciju ugledajući se na velike uspjehe i napredak tadašnjeg njemačkog učiteljstva u Austriji. Duhovni voda i prvak hrvatskog učiteljstva te ujedno predstavnik tadašnjeg pedagogijskog mišljenja u Hrvatskoj bio je **Ivan Filipović**. Njegova je zasluga, da su god. 1885. osnovani »**Savez hrvatskih učiteljskih družtava**« i »**Hrvatski učiteljski dom**«, a 1871. »**Hrvatski pedagožki zbor**«.

Ivan Filipović rodio se u slavonskom selu Velikoj Kopanici god. 1823., gdje mu je otac bio učitelj. Učiteljsko zvanje toliko je volio, da je svojim drugovima često znao reći: »Da se deset puta rodim, deset puta bih bio učitelj«. Za vrieme absolutizma (1859.-1860.) nalazio se u redovima hrvatskih nacionalnih boraca za hrvatska narodna prava. Njegova pjesma »Domorodna utjeha«, koja je tiskana u časopisu »Neven«, pribavila mu je dvie godine tamnice. Filipović se iztakao kao izvrstan organizator staležkoga pokreta među učiteljima i kao pisac pedagožkih članaka i razprava u različitim časopisima. Unapredio je omladinsku književnost i sastavljao školske knjige, a među hrvatskom inteligencijom osobito je poznat njegov »Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika«, koji je bio u upotrebi sve do kraja drugoga desetljeća 20. stoljeća. Umro je godine 1895. stekavši nadimak »otac hrvatskog učiteljstva«.

Sve do početka 20. stoljeća kreće se hrvatski književni pedagogijski rad u praktičkoj sferi s naglašenom težnjom, da se dobije suvremeno uređeno školstvo i da se prirede valjane školske knjige. Taj je rad usredotočen u pedagožkim časopisima »Napredak« (1859.), »Nastavni vjesnik« (1892.) i »Kršćanska škola« (1897.).

Znanstveni značaj dobila je hrvatska pedagogija radom i djelima **Stjepana Basarička**, sustavnog prikazivača Herbartove pedagogije kod Hrvata. U svojoj »Poviesti pedagogije« on je odgojne pravce tumačio u svezi s posebnim nazorima o svietu i životu, kako su se oni očitovali u različitim poviestnim razdobljima zapadne Europe. Time je svojim izlaganjima dao pedagogiji filozofijske temelje i približio se znanstvenoj metodi izlaganja odgojnih činjenica. Premda još neizrazito kritičan, no bistar i odrješit, stvaran u tumačenju, poznavalac struke i osjetljiv za aktualitet problema, Stj. Basariček bio je sve do kraja prvoga desetljeća 20. stoljeća glavni znanstveni predstavnik hrvatske pedagogije i stručnih nastojanja oko školskoga obrazovanja.

Stjepan Basariček rodio se godine 1848. u Ivaniću. Svršivši učiteljsku školu u Zagrebu, služio je kao učitelj pučke škole u Virovitici, a poslije toga kao profesor pedagogije i metodike na učiteljskoj školi u Zagrebu. Uz Ivana Filipovića on je zaslužni organizator pedagožkog rada u Hrvatskoj, prvi teoretičar Herbartova pedagogijskog mišljenja i reformator nastavne osnove za pučke škole i suosnivač učiteljskih ustanova u Hrvatskoj. Najpoznatija su mu djela: »Nauka o uzgajanju«, »Logika«, »Obća nauka o obuci« i »Poviest pedagogije«. Umro je godine 1918.

Poslije svjetskoga rata pedagogija kod Hrvata postepeno napušta Herbart-Rein-Zillerov pravac i sve se više priklanja novom »revolucionarnom« shvaćanju odgoja, njegove teorije i školske nastavne prakse. Prvi književni pokušaji, koji idu za tim, da se pokrene zanimanje za nova odgojna i nastavna pitanja, potječu od dva napredna zagrebačka učitelja: **Vjekoslava Koščevića** i **Ivana Tomašića**. U vezi s njihovim radom javljaju se

i novi časopisi s izrazito novom pedagogijskom orientacijom kao »Preporod«, »Hrvatski učitelj«, »Nova škola«, dok stariji prilagođuju svoje razprave i prikaze novim pogledima u pedagogijskoj nauci. U trećem i četvrtom desetljeću 20. stoljeća nema gotovo više nijednoga pitanja iz pedagogijske teorije, a osobito iz nastavne prakse, koje ne bi već bilo na koji način prikazano ili razpravljeno i kritički ocienjeno.

Hrvatsko pedagogijsko mišljenje 20. stoljeća došlo je do izražaja na različitim područjima znanosti o odgoju. Budući da se u toj znanosti sve teorijske refleksije neposredno nadovezuju na odgoj kao stvarnost u ljudskom životu, a odgojni čin stalno osvježuje i produbljuje na teoriji, to je naravno, da su se pojavile na jednoj strani razprave i prikazi, u kojima pretežu praktičke namjere, a na drugoj strani djela »čiste« teorije, utemeljene na filozofijskom mišljenju.

U razmjerno kratkom vremenu hrvatska je pedagogija dobila čitav niz vriednih studija i razprava, pa i znatnijih djela, u kojima je stvorena podloga za međusobno pomaganje i nadopunjanje između odgojne stvarnosti i znanstvene teorije.

Taj se je znanstveni rad izrazio u ovim područjima:

1. U informativnim ili informativno-kritičkim prikazima o novim pravcima u pedagogijskoj nauci. Tu je osobita pažnja posvećena pitanju radne ili aktivne škole, njezinu razvitku, ciljevima i metodama njezine obuke i »idejnim komponentama« njezina ustrojstva; metodi Montessori, odgojnim domovima u prirodi, Dalton-plan-sustavu i drugim reformim pravcima pedagogije.

2. U studijama iz područja psihologije u svezi s metodama odgoja i nastave: ovamo ubrajamo psihologiju djeteta i mladenačkog doba, te pedagogijsku psihologiju. U tom pravcu radi se na Psihologijskom institutu Hrvatskog sveučilišta (dr. Ramiro Bujas, uz sudjelovanje pedagoga i izvan instituta (dr. Pregrad, dr. Mandić- prof. Brössler i dr.). Posvećena je pažnja i obćim psihologijskim pitanjima na filozofijskoj osnovi (duhovnoznanstvena i prirodoznanstvena psihologija) i objašnjen njihov odnos s problemima pedagogije.

3. U razpravljanju pitanja obće i posebne didaktike. Na tom području jasno se odvajaju djela i prikazi teorijskog značaja od t. zv. metodika ili članaka »iz školske prakse«, koji su namienjeni baš samo nastavnom radu u školi. U djelokrug prvih spadaju kritičke ocjene pedagogijskog intelektualizma i s tim u svezi tumačenje didaktike u dvostrukom smislu: kao nauke o nastavi, kao nauke o obrazovanju uobće. Među metodikama veći je dio namienjen nastavi u osnovnim školama uz tumačenje obćih načela nove škole. U svezi s didaktičkom problematikom razpravljano je i pitanje postanja škole (u duhu Philippa Hördta) kao organa funkcije poučavanja, svedenog na razumske oblike.

4. U djelima izrazito znanstvenog značaja, u kojima se fenomen odgajanja promatra kao sveobća kulturna funkcija, tumači njegovo bivstvo, iztražuje odnos pedagogijske znanosti prema filozofiji i s tim u svezi pretresaju temeljna pitanja odgajanja kao stvarnosti i kao zadaće.

Dr. Stjepan Matičević brani autonomiju pedagogije kao znanosti i tumači problem odgojnoga cilja i odgojnoga ideala. Tu dolazi do spoznaje, da i nije zadaća pedagogijske znanosti utvrđivati odgojne ciljeve (ped. teleologija), već da to ima činiti filozofija i samo u toliko postoji nerazdvojiva povezanost između ovih znanosti. Pedagogija nije ni primienjena filozofija, ni primienjena psihologija, već autonomna, teorijom fundirana normativna nauka, koja se naslanja na pomoćne nauke, u prvom redu na psihologiju, i filozofiju. Polazeći od svojega posebnog realističkog stava, od ideologije novoga čovjeka, Matičević izvodi ideologiju nove škole »iz primarnih elemenata prirodnog i kulturnog života, iz svoje domaće narodne zajednice«.

Dr. Stjepan Matičević rođen je godine 1880. u Velikom Gradištu. Habilitirao se je godine 1920. iz obće i gimnazijske pedagogije na zagrebačkom sveučilištu, nakon što je studij specialne filozofije dopunio studijem pedagogije u Leipzigu i Jeni. — U svom znanstvenom radu kao profesor pedagogije, on je izrazito filozofijski orientiran, stoga mu veći dio radova nosi značaj filozofskoga mislioca. Kao pravi član Akademije, Matičević je napisao nekoliko studija, koje su pobudile zanimanje i izvan Hrvatske. Duga bolest spriečila ga je u izvođenju vlastitih znanstvenih zamisli. Umro je godine 1940.

Dr. Albert Bazala bavi se pedagogijskom problematikom kao nuždnom posljedicom filozofijskoga razmišljanja. Tražeći izmirenje između individualizma i socializma, on se priklanja kulturnoj pedagogiji te iztiče, da je prva i glavna zadaća pedagogije odnosno odgoja kao organa kulturnog života, da se bude, razvijaju i podržavaju stvaralačke snage čovjekove.

Dr. Albert Bazala rodio se godine 1877. u Brnu. U starosti od 32 godine već postaje sveučilištni profesor teorijske i praktičke filozofije na zagrebačkom sveučilištu, na kojem još i danas aktivno djeluje. Kao predsjednik Akademije, Bazala je vršio jak utjecaj na mlađu generaciju hrvatskih znanstvenih radnika. Najviše je postao poznat svojim djelom »Povijest filozofije« u tri knjige (1906.-1912.). Akademija je izdala dvie njegove najznačajnije filozofske studije »Metalogički korijen filozofije« (1924.) i »Svijest i svijet, subjekt i objekt« (1941.). Uz razmatranja o reformi srednjih škola dao je književne priloge za metodiku filozofijske nastave u srednjoj školi. Godine 1912. osnovao je u Zagrebu Pučko sveučilište, koje je pod njegovim vodstvom imalo velike uspjehe.

Filozofijsku problematiku teorije odgoja sadrže i neki radovi dvaju docenata na Hrvatskom sveučilištu: dra Vuka-Pavlovića i dra Stjepana Patakija.

Vuk-Pavlović tumači, da je pedagogiji mjesto zapravo unutar filozofije, a pedagogijski problemi da i nemaju značaj samosvojne, specialne znanosti, već da su sastavni dio filozofijskih disciplina. Odgojna djelatnost služi »budućnosti«, kojom je označeno trajno povezivanje doživljavanja vriednosti, među kojima postoji »doživljajnim totalitetom osnovana povezanost«.

Dr. S. Pataki, docent za obću pedagogiju na Hrvatskom sveučilištu, približuje se biolo-

gijskom shvaćanju kao temelju za rješavanje odgojnih zadataka. On naglašava povezanost između razvoja i obrazovanja te određuje odnos i zadaću odgojne intencije nasuprot obrazovnom razvoju naglašavajući potrebu organizacije odgojne volje.

Dr. Vlado Petz, profesor didaktike na Hrvatskom sveučilištu upozorava na dvostruki odnos pedagogije prema filozofiji imajući pred očima u prvom redu odgojnu stvarnost i sve ono, što njoj može poslužiti do kulturnog i nacionalnog uzpona. Filozofija, baveći se funkcijom odgoja u najširem smislu, zahvaća ga svojom problematikom i čini, da se on gubi u obćem filozofijskom problemu života. Tako se u znanosti izgrađuje filozofija odgoja ili pedagogijska filozofija, gdje odgoj kao temeljna funkcija kulture ulazi u područje filozofijskog mišljenja. Na drugoj strani pedagogija kao samostalna nauka prekoračuje empirijsko-tehnologijske i eksperimentalne metode te traži filozofijsku orientaciju, da bi našla vezu između duše i duha, osobe i vriednosti, čovjeka i kulture.

5. Hrvatski pedagožki književni zbor izdavao je od godine 1895. do 1916. »Pedagogijsku enciklopediju«, u kojoj su surađivali svi iztaknutiji hrvatski kulturni radnici. Budući da je za vrieme svjetskoga rata ova enciklopedija ostala nedovršena, sastavljen je godine 1940.

»Pedagogijski leksikon« kao priručnik za stručnjake. Leksikon su uredili dr. S. Pataki, dr. M. Tkalčić te profesori J. Demarin i A. Defrančeski. Za proučavanje hrvatske pedagogije i hrvatskoga školstva ima već nekoliko poviestnih prikaza, a osim toga skupljena je i znatna građa o pedagožkim radnicima, listovima i ustanovama.

Dr. Vlado Petz rođen je u Đakovu godine 1887. Kao profesor na različitim srednjim školama u Hrvatskoj gotovo kroz dva desetljeća spoznao je veliku potrebu teorijskog produbljivanja didaktičke problematike. Njegov je pedagožki rad upravljen na teoriju obrazovanja s umjerenim naglašavanjem filozofijske fundacije pedagogijske nauke i izticanjem biologijskih temelja u obrazovnom procesu. Od godine 1940. dr. Petz predaje na Hrvatskom sveučilištu i vodi didaktički seminar.

BIBLIOGRAFIJA

LJUBUNČIĆ Salih: — Škola rada, idejna i tehnička struk-
— Dalton-plan metoda, Zagreb 1927.
tura, Zagreb 1930.
— Materinski jezik u našim narodnim školama, Zagreb
— 1933.
— Pedagogija Hrvata, Učitelj, IX., 2. 1938.

DEMARIN Mate: — Idejne komponente radne škole, Zagreb 1936.

STEIN-EHRLICH Vera: — Metoda Montessori u školi, Zagreb 1934.

HIGY-MANDIĆ Fr.: — Uzgojni domovi i nastava u prirodi, Zagreb 1934.
— Metodika poznavanja prirode, zemljopisne i povijesne nastave, Zagreb 1935.

PATAKI Stjepan: — Problemi i pravci reforme pedagogije, Zagreb 1938.
— Psihologija mladenačkog doba, Zagreb 1940.
— Pedagogijska nauka i problem odgojne funkcije, Zagreb 1936.

MATIČEVIĆ Stjepan: — Jugendkundliches Streben und Forschen in Jugoslavien, Zeitschrift für Jugendkunde V. Jahrg.
— K problematici funkcije odgajanja i jedne nauke o njoj, Jugosl. akademija 1934. Prevedeno na njemački jezik.
— Osnovi nove škole, Zagreb 1934.
— Nauk o didaktičkoj artikulaciji i novija psihologija mišljenja, Zagreb, Akademija 1931. — Die Lehre von der didaktischen Artikulation und die neuere Denkpsihologie, Bulletin international de l' Academie, livre 2.

BUJAS Zoran: — Točnost i osjetljivost nastavnika pri ocjenjivanju školskih zadaća, Napredak 1941.

PREGRAD Zlatko: — Inteligencija, njeno ustanovljavanje i njen razvoj, Zagreb 1936.

FILIPOVIĆ Vladimir: — Moderna psihologija i pedagogija, Zagreb 1938.

PETZ Vlado: — Temelji savremene didaktike, Zagreb 1940.
— Smisao i zadatak škole, Zagreb 1941.
— Problemi pedagogijske terminologije i sistematike, Hrv. Akademija, Zagreb — još netiskano.

DEMARIN Josip: — Materinji jezik u savremenoj školi, Zagreb 1935.
— Građa za povijest pedagogije, Zagreb 1940.

SKOK Petar: — Metodologija francuskog jezika, Zagreb 1939.

DEFRANCESKI Ante: — Skupna nastava, Zagreb 1935.

BAZALA A.: — Preludij kulturnoj i socijalnoj pedagogiji, Hrvatski učitelj, Zagreb 1934.

VUK-PAVLOVIĆ Pavao: — Ličnost i odgoj, Zagreb 1932.

CUVAJ Antun: — Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas XI. izd. u 11 knjiga, Zagreb 1910.-1913.

MATIĆ Tomo: — Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848., Akademija, Zagreb 1937.

KIRIN Josip: — Razvitak pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji, Hrvatski učitelj V. 1-12.

POVIEST

Napisao dr. STJEPAN ANTOLJAK

Poviest je nauka o događajima i promjenama među ljudima, pa kao takva ima zadatak pronalaziti i iznositi istinu.

Što vriedi za obću poviest, to vriedi i za hrvatsku poviest, kojoj je udario temelje kao znanosti Trogiranin Ivan Lucius (1604.—1679.) svojim djelom »De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex« (Amsterdam 1666.) i dao putokaz hrvatskim povjestničarima, kako treba proučavati hrvatsku poviest, koja se do njegova vremena sastojala u prostom nizanju većinom izmišljenih događaja (kronike).

Hrvatska poviest temelji se na izvorima, t. j. na tragovima, što su preostali od misli i djela minulih pokoljenja.

Ovi izvori diele se u dvie skupine: preostatke i predaju.

Preostatci jesu: ostatci ljudskog tiela, jezični elementi, uredbe i običaji, mehanički proizvodi kao: novci, pečati, grbovi, nakiti, privatna pisma, pisani spomenici, kao nadpisi, službene izprave i spisi (akti).

Predaja je trovrstna: slikovna (poviestne slike, portreti, zemljopisne karte, kipovi i t. d.), ustmena (priče, anekdote, poslovice i rečenice i narodne pjesme) i pismena (genealogije pojedinih obitelji i plemena, kalendari, zapisi, ljetopisi, t. zv. anali, kronike, biografije, memoari i suvremeni pisci).

Za našu poviest najvažniji su suvremeni izvori, kojima daje pravu vriednost i vjerodostojnost poviestna kritika.

Ovi izvori hrvatske poviesti u većem dielu pohranjeni su u arhivima i bibliotekama unutar naše domovine i izvan nje (Beč, Budimpešta, Venecija, Rim, Carigrad, Pariz i t. d.), a samo su u jednom malom dielu tiskani zaslugom naših pojedinih povjestničara, koji su istodobno morali pisati poviest i izdavati izvore.

Razvoj hrvatske poviesti kao znanosti od XVIII. stoljeća do danas

Poslije Luciusa, pored slabog Rattkayeva djela »Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae« (Beč 1652.) i Vitezovićevih monografija, hrvatska poviest nije imala svoga kritičnoga obrađivača sve do Isusovca Mikoczyja (1734.—1800.), koji je prvi pravi hrvatski znanstveni radnik na tom polju. On je kritički obradio doba hrvatskih vladara do 1102. pod naslovom »Otiorum Croatiae liber unus«.

U doba hrvatskog narodnog preporoda pokušava sesvetski župnik Ivan Švear (1775.—1839.) dati prvu hrvatsku poviest »Ogledalo Iliriuma...« (u četiri knjige, Zagreb 1839. do 1842.) bez ikakve jače vriednosti, ali napisanu u rodoljubnom duhu. Uobće hrvatska poviest u to doba služi u didaktičko-pedagožke svrhe.

Nakon Šveara izdaje zagrebački kanonik Ivan Krst. Tkalčić (1840.—1905.) g. 1861. malu knjižicu pod imenom »Hrvatska povjestnica« za potrebe tadanjih učitelja i inteligenata, a 1870. izdao je svećenik Šime Balenović (1835.—1872. »Povjestnicu hrvatskoga naroda« namienjenu širokim narodnim slojevima.

God. 1864. arheolog i historičar Šime Ljubić (1822.—1896.) tiska na Rieci »Pregled hrvatske poviesti«, koje djelo i danas ima neku znanstvenu vriednost zbog upotriebljenih izvora iz mletačkih arhiva.

Na nove znanstvene temelje podigao je hrvatsku poviest Ivan Kukuljević Sakcinski (1836.—1889.), koji je uz objelodanjivanje izvora hrvatske poviesti napisao i velik broj monografija iz raznih doba hrvatske prošlosti.

Na još veću znanstvenu i europsku visinu podigao je našu poviest zagrebački kanonik dr. Franjo Rački (1828.—1894.), pun kritične spreme, izdavajući svoje razprave u »Radu« i »Starinama«.

Njemu uz bok može se staviti, iako malenim brojem svojih značajnih razprava, Matija Mesić (1826.—1878.), prvi profesor hrvatske poviesti na sveučilištu u Zagrebu.

Već spomenuti Ljubić bavi se hrvatsko-mletačkim odnosima i duboko uronjuje u građu mletačkih arhiva.

Povjestničar hrvatske Vojne krajine je Radoslav Lopašić (1835.—1893.), samouk, koji je u svojim monografijama i izdavanjem izvora iz tog područja kritički osvietlio dotada nepoznatu poviest Krajine.

Vrlo vješto izkoristio je svu pristupačnu građu i znanstvene radove Tade Smičiklas (1843.—1914.); za svoju »Poviest hrvatsku« (do god. 1848.), u dva diela (Zagreb 1892.). Ovu je poviest napisao u pragmatičkom smjeru s jakim rodoljubnim duhom i lakim stilom, pa je ona postala svojedobno najpopularnija hrvatska knjiga, koja je međutim danas zastarjela.

Na temelju ne samo objelodanjenje građe i nekih arhivalnih podataka, već i metodički prema stanju tadašnje znanosti, objelodanio je profesor obće poviesti zagrebačkog sveučilišta Vjekoslav Klaić (1849.—1928.) »Poviest Hrvata« u pet knjiga (Zagreb 1899.—1911.), koje obuhvaćaju hrvatsku prošlost do godine 1608. Najveća je znanstvena vriednost ove poviesti dio od godine 1409. do 1608.

Kraći pregled hrvatske poviesti izdao je profesor dr. Rudolf Horvat (*1873.) u Petrinji godine 1904. pod imenom: »Poviest Hrvatske«, a ovu je proširenu tiskao godine 1924. također u jednoj knjizi, koja seže do godine 1657. Isti je pisac napisao godine 1906. i »Najnovije doba hrvatske poviesti«, koje obuhvaća doba od 1780. do 1906.

Dr. Ferdo Šišić (* 1869., † 1940.), profesor hrvatske poviesti na zagrebačkom sveučilištu, skupio je plod svojih dugogodišnjih studija po raznim evropskim i našim arhivima u brojnim svojim djelima i razpravama. Tako je on u malom formatu izdao tri knjižice pod imenom »Hrvatska povijest od najstarijih vremena do godine 1847.« (Zagreb 1906.—1913.) Treća mu je knjiga najobsežnija i temelji se na arhivalnoj građi, te je i sada od vriednosti. Godine 1916. izdaje »Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do godine 1873.«, a 1920. tiskao je isto djelo u proširenom drugom izdanju, koje seže samo do godine 1790.

Da bi se upoznala i evropska javnost s hrvatskom poviesti u doba narodnih vladara, izdala je »Matica Hrvatska« godine 1917. Šišićevo djelo »Geschichte der Kroaten« na njemačkom jeziku, koje je u inozemstvu pobudilo veliku pažnju. Godine 1925. izašlo je veliko i monumentalno Šišićevo djelo »Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara«, koje je izašlo kao I. svezak njegove »Hrvatske povijesti od najstarijih dana do podkraj 1918.«.

Ovdje je Šišić na temelju skupljene građe iz evropskih i domaćih arhiva i biblioteka, kao i na temelju velike literature, dao obširnu poviest ovoga doba, koje je u mnogočemu preinačio njegov nasljednik na katedri dr. Miho Barada. Ali ipak ovo je djelo i danas nenadoknadivo. Daljnje svezke svoje poviesti nije Šišić dovršio, pa je tako ostala velika praznina, koju će morati sadašnji povjestničari zajedničkim silama popuniti, da bi se već jedanput dala cjelokupna hrvatska poviest do najnovijeg doba, kako su to još davno učinili drugi evropski kulturni narodi.

Godine 1936. izdao je fra Oton Knezović »Hrvatsku poviest od najstarijeg doba do godine 1918.« u dvie knjige, a god. 1938. dr. Lovre Katić (*1887.), »Pregled povijesti Hrvata« u izdanju Matice Hrvatske, služeći se Smičiklasovom, Klaićevom i Šišićevom poviesti.

Književnik Josip Horvat (*1896.) izdao je god. 1936. »Političku povijest Hrvatske«, a 1938. »Političku povijest Hrvatske 1918.—1929.«, ali bez stroge naučne podloge.

Hrvatska poviest ipak još nije dovoljno obrađena i zato treba mnogo marljivih radnika za iztraživanje hrvatske prošlosti.

BIOGRAFIJE

NAJZNAMENITIJI HRVATSKI POVJESTNIČARI DO POČETKA XX. STOLJEĆA

ALAČEVIĆ Josip, sudac (*1826., † 1904.), iztraživač hrvatske poviesti i arheolog. Napisao je brojne razprave po raznim časopisima, a napose u »Bulletino di archeologia e storia dalmata«, koji je i osnovao.

ANDREIS Pavao, književnik iz Trogira (* 1610., † 1686.) i pisac hist. djela »Storia della cittá di Tráu«.

BALENOVIĆ Šime, vjeroučitelj i književnik (* 1835. Kruščica, Lika, † 1872.), pisac »Hrvatske povjestnice za puk« (Zagreb 1870.).

BARBAZANIS Miho Madijev (* 1284. Split, † 1358.). Napisao je anale pod naslovom »De gestis romanorum imperatorum et summorum pontificum pars secundae partis de anno 1290«. Ima dobrih podataka za hrvatsku poviest.

BOGIŠIĆ Baltazar, pravni povjestničar (* 1834. Cavtat, † 1908.). Mnoge razprave o običajnom i pisanom pravu izašle su mu u »Radu«, a g. 1888. izdala mu je Akademija »Acta conjurationem Petri Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy, illustrantia e tabularis gallicis desumpta«.

BRAŠNIĆ Mijo, profesor (* 1849. Vinkovci, † 1883.). Najviše je pisao o vremenu hrvatskih vladara, te su mu razprave izašle u »Radu«. Znatne su mu radnje: Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske i Slavonije u 9. stoljeću (Rad 16).
— Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije (Rad 25).

CICCARELLI Andrija, svećenik (živio krajem XVIII. i poč. XIX. st.) Napisao je »Osservazioni sull' isola della Brazzá e sopra quella nobiltá« (Venezia 1802.) i još nekoliko spisa.

COLETI Jakov, Isusovac (živio krajem XVIII. i poč. XIX. st.) u Dubrovniku, nastavljač Farlattijeva djela »Illyricum sacrum«. Pisao je i c Stridonu, rodnom mjestu sv. Jeronima.

CRIEVIĆ Ludovik (Cerva Tubero) * 1455. Dubrovnik, † 1527.). Glavno mu je historijsko djelo »Commentaria suorum temporum«, gdje prikazuje događaje od 1490. do 1522., koji su se ticali i Dubrovnika.

CRIEVIĆ Saro (Cerva Serafin) dominikanac (* 1686. Dubrovnik, † 1759.) pisac dubrovačke crkvene poviesti.

ČRNČIĆ Ivan, dr., kanonik (* 1830. Poljana na Krku, † 1897.). Pisao je u »Radu« i »Starinama« i u ostalim časopisima. Napose se bavio glagoljicom. Napisao je i »Najstarija poviest o krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji« (1867.).

DONAT Fabijanić (franjevac i pisac). Napisao je nekoliko historijskih radova. Tako: Memorie storico-letterarie di alcuni conventi della Dalmazia (Venezia 1815.) i La Dalmazia ne' primi cinque secoli de cristianessimo (Zara 1874.).

GJELČIĆ Josip, profesor (* 1849., † 1925.). Mnogo se bavio domaćom poviešću i pisao u »Radu«. Važnija su mu djela: Memorie storiche sulle Boche di Cattaro (Venezia 1879.), a g. 1887. mađarska akademija izda njegovu zbirku izvora pod naslovom: Diplomatarium relationum reipublicae ragusinae cum regno Hungariae.

GLAVINIĆ Franjo Ivan, franjevac (* 1586. Kanfanar, Istra, † 1650.). Bavio se poviešću trsatskog samostana i radom franjevaca u Bosni. Tako je napisao: Historia Tersattana. Raccolta delle antiche e moderne historie annali e traditioni (Udine 1618.) i Origine della Provincia Bosna-Croatia (Udine 1648.).

JUKIĆ Ivan Frano, franjevac i pisac (* 1818. Banja Luka, † 1857.). Pisao i domaće poviesti. Glavno mu je djelo: Zemljopis i povjestnica Bosne (Zagreb 1851.).

KATALINIĆ Ivan, sudac (*1779. Kaštel-Novi, †1817.). Izdao: Storia delli Dalmazia (Split 1835. u 4 svezka). Inače se bavio piesništvom.

KOHARIĆ Janko, profesor. Pisao u Vjesniku zemaljskoga arhiva o Poljicima. Zatim: Das Ende des kroatischen Nazional-Königthums (1904.).

KOVAČEVIĆ Toma, kanonik (*1664. Križevci, †1724). Sva su mu historijska djela u rukopisu. Tako i »Catalogus praesulum zagrabiensium« i »Historia provinciae seu bonorum venerabilis capituli Zagrabiensis Siscianorum«.

KRČELIĆ Adam Baltazar, kanonik (*1715. Brdovec kraj Zagreba, †1778.). Najvažnija su mu historijska djela: Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I. (1770.), De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares (1770) i Annuae sive histaria ab anno inclusive 1748. et subsequis 1767 ad posteritatis notitiam (vrlo dragocjene viesti iz toga doba).

KRELJANOVIĆ (Albioni) Ivan (umro poč. XIX. st.). Napisao »Memorie per la storia della Dalmazia Tomi due« (Zara 1aa806.).

KUKULJEVIĆ Sakcinski Ivan, pjesnik, učenjak i političar (*1816. Varaždin, †1889.). On je otac moderne hrvatske historiografije. Najviše je pisao u svom »Arkivu«, koji je i osnovao (knj. I—XII., Zagreb 1851.—75.), zatim u »Radu« i »Starinama«. Tako: Tomislav prvi kralj hrvatski (Rad 58). Najvažnija su mu djela: Jura Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, I-III (Zagreb 1861. (2), Codex diplomaticus, I-II (Zagreb 1874. (5). Glasoviti Hrvati prošlih vjekova (Zagreb 1886.) i Nadpisi sredovječni i novovječni u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb 1891.).

LADANJI Franjo, plemić varaždinske županije (*1640, † iza 1684.). Ostavio historijska djela u rukopisu: De gestis Banorum Regni Sclavoniae i Genealogia sive Descendentia Familiae Comitum Drascovich.

LASTRIĆ Filip, franjevac i pisac (*1700. Očev je, †1783.). Napisao: Epitomae vetustatum Bosnensis provinciae, (Venetiis 1765. Anconae 1776) i vodio do smrti ljetopis bosanske franjevačke redodržave.

LAŠVANIN Nikola, bosanski franjevac. Napisao je Ljetopis, koji daje važne podatke za kraj XVII. i XVIII. st.

LEVAKOVIĆ Rafael, franjevački pisac (*1590. Jastrebarsko, † o. 1650.). Ostavio je nekoliko historijskih crkvenih djela na latinskom jeziku u rukopisu. Tako i najvažnije: Historia episcopatus et dioecesis ecclesiae zagrabiensis.

LOPAŠIĆ Radoslav (*1835. Karlovac, † 1893.). Izdavao je razprave, monografije i izvore iz područja Vojne Krajine. Najvažnija su mu djela: Karlovac (Zagreb 1879), Dva hrvatska junaka, (Zagreb 1889.), Bihać i bihaćka krajina, (Zagreb 1890.), Spomenici Vojne Krajine, I-III, (Zagreb 1884.-89), Hrvatski urbari (1894.) i Slavonski spomenici za 17. viek (Starine 30.).

LUCIUS (LUČIĆ) Ivan, (*1604. Trogir, † 1679.), najbolji hrvatski historiograf, koji je udario temelje hrvatskoj kritičnoj poviestnoj znanosti. Glavna su mu djela: De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex (Amsterdam 1666.) i Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau (Venezia 1673.), u kojima se uz vrlo važne historijske podatke nalazi skupljena i ogromna arhivalna građa.

LUKAREVIĆ (LUCCARI) Jakob (*1515. Dubrovnik, † 1614.) prikupivši veliku građu za poviest svoga rodnoga grada, izdao je g. 1605. u Mletcima svoje djelo »Copioso ristretto degli annali di Ragusa libri IV.«

LULIĆ Ante, franjevac (*1842. Makarska, † 1888.). Pisao je i poviestna djela kao: Compendio storico-cronologico di Macarsca e del suo littorale, ossia Primorje (Spalato 1860.), i Memoria della Provincia (Spalato 1867.).

LJUBIĆ Šime, arheolog i historičar (*1822, Starigrad-Hvar, † 1896.). Glavna su mu djela: Pregled poviesti hrvatske (1864.), O Markantunu de Dominis Rabljaninu (Rad 10). O odnošaju među Dubrovčani i Mletčani za ugarsko-hrvatskog vladanja (Rad 17.) Zatim zbirke izvora: Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike, I-X (1868.-1891.), Commissiones et relationes Venetae, I-III —1876.-1880.) i Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et insulae Lesinae 1882.-83.) i t. d.

MARCELOVIĆ Juraj, kanonik (*1696. ili 1701. Zagreb, † 1741.). Ostavio je u rukopisu važnu zbirku priepisa listina i povelja pod naslovom: »Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum Croatiae respientium ab an. 1232. usque ad an. 1693. chronologice disposita« i spremao se napisati poviest zagrebačke biskupije, te je veći dio dovršio.

MARKOVIĆ Ivan, dr. franjevac (*1839. Sinj, † 1910.). Napisao: Le parochie francescane (1885.) i Gli Sclavi ed i Papi I-II. (Zagreb 1897.)

MATKOVIĆ Petar, dr. sveuč. profesor, geograf i historičar (*1830. Senj, † 1898.) Pisao u »Radu« i »Starinama«. Tako: Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vieka (Rad 49. 56. 62, 71, 84, 100, 105. 112. 116, 124, 129, 130, 136) i Spomenici za dubrovačku poviest u vrieme ugarsko-hrvatske zaštite. (Starine 1).

MESIĆ Matija, sveuč. prof hrvatske poviesti (*1826. Brod na Savi, † 1878.). On je u potankosti osvietlio doba hrvatske poviesti od 1490.-1526. Najvažniji su mu radovi: Banovanje Petra Berislavića za kralja Ljudevita II. (Rad 3), Hrvati nakon bana Berislavića do Mohačke bitke. (Rad 18. 22.). O hrvaćanu i njegovih Annab Rad 2) Gradja mojih razprava u »Radu«: Listine i izprave (Starine 5.). Pisao je i školske knjige iz zemljopisa i poviesti.

MIKOGI (MIKOCZY) Josip, isusovac (*1734. Zagreb, † 1800.) Vrlo kritičan u svojjim historijskim djelima, od kojih se iztiču: Otiorum Croatiae liber unus (1806.) i Banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae usque ad saeculum XIV perducta series anno domini 1792. Ostala su mu djela u rukopisu.

MILINOVIĆ Šimun, franjevac, profesor, nadbiskup. (*1835. Opanci kod Lovreća, † 1910.) Pisao i historijske radnje. Tako »Knez Domaldo cetinski« (Zadar 1886.).

MILIŠIĆ Miho Marija, opat, austrijski konzul u Dubrovniku (*1711 Dubrovnik, †1798.). Bavio se dosta poviešću i dopisivao s Krčelićem. Ostavio u rukopisu glavno historijsko djelo: Regum Slavorum et Bosnensium Ducum brevis Historia, cui Slavonica Ecclesiae accedit Chorographia i Diverse notitiae di Ragusa.

MRNAVIĆ Ivan Tomko, kanonik (*1580. Šibenik, † 1637.). Napisao je više historijskih razprava. Tako »Vita Iustiniani« i »Vita Berislavi Bosnensis episcopi Vesprimensis, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnaeque bani« (Ven. 1620.) i »Vita beati Augustini ordinis praedicatorum ex Zagrabiensi Lucerini episcopi.« (Beč 1637.).

NIGER (NEGRI) Tomo, biskup, († 1527.). Ostavio je više latinskih spisa u rukopisu, među njima i historijsko djelo: »Pontificum Salonitarum et Spalatinorum serie ex scriniis romanis et variis antiquis monumentis colecta«.

NODILO Nadko, sveuč. prof. (*1834. Spljet, † 1912.). Najznatniji su mu historijski radovi: Prvi ljetopisi i davna historiografija dubrovačka (Rad 65), Religija Srba i Hrvata (77, 79, 81, 84, 85, 89, 91, 94, 99, 101.) i Historija srednjega vieka za narod hrvatski i srbski. (I-II, 1898.-1905.).

ORBINI Mavro, benediktinac († 1614.). Napisao veliko historijsko djelo: Il Regno degli Slavi (Pesaro, 1601.), To je djelo prevedeno na više jezika, tako i na talijanski i ruski.

PAVLOVIĆ Pavao (Paulus de Paulo). Živio koncem XIV. i po etkom XV. vieka. (Napisao je »Memoriale Pauli de Paulo patricii Jadrensis«, t. j. ljetopis, koji daje mnoge dragocjene podatke o vremenu od 1371.-1408.

PETRETIĆ Petar, biskup, (*1610. Šišice u Žumberku, † 1667.). Napisao je »Historia illocationis Graecorum in Slavonia et eorundem ab unione secessus« i »Relatio de episcopatu Svidnicensi« . . . (1667.). Oboje u rukopisu.

POLIĆ Martin, novinar (*1850. Kraljevica, † 1903.). Napisao je: »Parlamentarna poviest kraljevine Hrvatske Slavonije i Dalmacije«, (Zagreb 1899.-1900. 2 sv.) i »Ban Dragutin grof Khuen Hedervàry i njegovo doba«. — (Zagreb 1901.).

RAČKI Franjo, dr. kanonik (*1828. Fužine, † 1894.). Kao historičar on je najiztaknutija ličnost čitavoga XIX. stoljeća i središte svega hrvatskoga historičkoga znanstvenoga rada. Bavi se i izdavanjem izvora. U prvom redu iztražuje doba hrvatske narodne dinastije. Glavna su mu djela i radovi: Viek i djelovanje sv. Ćirila i Metodija, slovjenskih apostolov, I-II. (1857.-1859.) Odlomci iz državnog prava hrvatskog za narodne dinastije (1861.) Bogomili i Patareni (Rad 7, 8, 10), Nutarnje stanje Hrvata prije XII. st. (Rad 56, 57, 70, 79, 91, 99, 105, 115, 116). Nacrt hrvatske historiografije, 1835.-1885.), (Rad 80). Stari grb bosanski. (Rad 101). Od izvora treba spomenuti: Acta coniurationem Petri a Zrinio et com. Fr. Frankopan illustrantia (Zgb. 1873.), Thomae archidiaconus, historia salonitana (Mon. Sp. Hist. Sl Mer. 26. Script. IIII. Zagreb 1894.) i Documenta historiae chroatice periodum antiquum illustrantia (Zagreb 1877.). Osim toga je u Starinama izdao čitav niz raznovrstnih izvora, dokumenata i izprava, kao na pr.: Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune g. 1573. (Starine 7) i Prilog za poviest hrvatskih uskoka (Starine 9.) i t. d.

RASTIĆ (RESTI) Džono (*1671. Dubrovnik, † 1735.) napisao je u XIII. knjiga nedovršenu: Chroniche di Ragusa, koja ide od god. 550.-1451.

RATTKAY Juraj, kanonik (*1612. Veliki Tabor, † 1666.). Glavno mu je historijsko djelo: Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae inchoata ab origine sua usque ad praesentum annum MDCLII deducta (Viennae 1652.). Ovo je djelo važno stoga, jer je napisano u hrvatskom duhu i daje doista građe za doba u kojem je on živio.

ROŽIĆ Antun, profesor (*1787. Jastrebarsko, † 1848.). U rukopisu je ostavio: Pripovest naroda hrvatskoga od njegovog početka do Ladislava kralja vugarskoga.

SMIČIKLAS Tade, sveuč. prof. (*1843. Restovo, Žumberak, † 1914.). Za hrvatsku historiografiju stekao veliku zaslugu, jer je izdao cielu hrvatsku poviest u pragmatičkom duhu. Najvažnija su mu djela: Poviest hrvatska, I, II., Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790.-1835. (Rad 80), Dvjestagodišnjica oslobođenja Slovonije, 2 sv. (1891.) i zbirku izvora: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II-XII. Pisao je i razne životopise hrvatskih povjestnicara i zaslužnih muževa.

ŠVEAR Ivan, svećenik (*1775. Ivanić-Grad, † 1839.). Prvi je napisao narodnu poviest na hrvatskom jeziku pod naslovom: »Ogledalo Ilirie« (I-IV, 1839.-1842.).

TKALČIĆ Ivan Krstitelj, svećenik, (*1840. Zagreb, † 1905.). Posvetio se proučavanju Zagreba i zagebačke biskupije. Glavna su mu djela i razprave: Povjestnica hrvatska 1861.), Preporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku (Rad 41), Odpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj (Rad 49). Pisao je uz to i u raznim časopisima. Od objelodanjenih izvora najvažniji su: »Poviestni spomenici zagrebačke biskupije I-II (1873.-74.) i Poviestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba (I-IX, 1889.-1905.). Uz to je izdavao izvore i u »Starinama«.

TOMA ARCIĐAKON, kroničar (*1200. Split, † 1268.), napisao je djelo »Historia Salonitana«, t. j. poviest splitske crkve od rimskih vremena, popratívši je obilno obćepolitičkim i svojim osobnim doživljajima. Njegov je spis osobito važan za stariju sredovjekovnu hrvatsku poviest

TOMAŠIĆ Ivan, franjevac († poslije 1562.). Na temelju pisanih izvora i predaje sastavio je do svojih dana: «Chronicon breve regni Croatiae«.

TOMLJENOVIĆ Juraj, profesor (*1869. Bužim, † 1893.). Napisao doktorsku disertaciju o uroti Zrinsko-frankopanskoj i više historijskih radnji u «Viencu« kao: — «U našoj domovini prije trista godina«. i «Katarina Zrinska«.

TRNKA Franjo, profesor. Glavni su mu radovi: Borba o priestolje u Ugarskoj i Hrvatskoj od bitke muhačke do izbora u Cetinju. (Godišnje izvješće kraljevske učiteljske škole i vježbaonice u Petrinji za šk. god. 1889.-90., Zagreb 1890.) i Djelovanje Ferdinanda I. u Ugarskoj i Hrvatskoj od izbora u Cetinju do bitke tokajske i smrti Krste Frankopana (Godišnje izvješće kralj. velike realke . . . u Zagrebu, Zagreb 1888.).

VALERI Luka (*drugom polovicom XVIII. st. Kotor, † 1847.) Napisao: «Memorie sopro il Montenegro« i «Memorie sulle Bocche di Cattaro« (Rukopis u zadarskoj biblioteci Paravia).

VINJARIĆ Gašpar, franjevac (*1707. Zadar, † 1781.) Bavio se arheologijom i povieśću. Napisao je «Compendio istorico delle cose della Dalmazia.«.

VINKOVIĆ Benko dr., biskup (*1581. u okolici Jastrebarskoga † 1642.). Hist. djela su mu bez osobite naučne vriednosti, sačuvana u rukopisu. Glavno mu je djelo, iako nepodpuno i u priepisu: Notitiae Episcopatus et Episcoporum Ecclesiae Zagrabiensis.

VISKOVIĆ Frano (*1836. Perast, † 1905.). Bavio se povieśću svoga zavičaja. Napisao je «Storia di Perasto« (1898.) i monografiju «Il manastero di San Giorgo« (1904.).

VITEZOVIĆ—RITTER Pavao, učenjak i pjesnik (*1652. Senj, † 1713.). Izdao je ova historijska djela: (1700), Croatia rediviva Leopoldo Magno caesare (17000.), Plorantis Croatiae saecula duo (1703.), gdje opisuje u stihovima događaje i bojeve u 16. i 17. st. i Bosna Captiva (1712.). U rukopisu je ostavio «Banologia sive de banatu Croatiae«.

VOJNOVIĆ Konstantin dr, političar i sveučilištni profesor (*1832, Ercegnovi, † 1903.) Bavio se poglavito izpitivanjem sudsko-upravne poviesti Dubrovnika pišući o tom u «Radu« i «Starinama.«

VRAMEC Antun dr, kanonik (*1538. Vrbovec, †)1587.). Izdao je u Ljubljani g. 1578. na slovenskom jeziku «Kroniku«, u kojoj prikazuje događaje od početka svieta do svoga vremena.

VRANČIĆ (Verantius) Antun, nadbiskup i državnik (*1504. Šibenik, † 1573.). Njegov historijski rad ima znatnu vriednost, pa su njegova djela za poviest njegova doba izvor prvoga reda. Poznato mu je djelo: «Vita Petri Berislavi« koje je Mrnavić kasnije izdao pod svojim imenom uz malu preinaku.

ZAVOROVIĆ (Zavoreo) Dinko, plemić (* o. 1540. Šibenik, † 1610.). Napisao je: Trattato sopra le cose di Sibenico i De rebus Dalmaticis libri octo (oba u rukopisu i priepisima.).

ZERMEG Ivan (* iz križevačke županije, † 1584) Napisao: Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Ungariae reges usque ad ipsius Joannis obitum .

ZLATOVIĆ Stjepan, franjevac (*1831. Šibenik, † 1891.) Pisao je mnogo u raznim časopisima. Glavno mu je historijsko djelo: Franovci države presvetog Otkupitelja i hrv. puk u Dalmaciji, I. (Zagreb 1888.).

SUVREMENI HRVATSKI POSVJESTNIČARI

ANTOLJAK Stjepan dr. sveučilištni docent (*1909. Doboj), bavi se napose proučavanjem hrvatske poviesti XVIII. i XIX. st. Glavna mu je radnja Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiu. (Zagreb 1936). i Pregled hrvatske povijesti (1942.).

BARADA Miho, dr. profesor hrvatske poviesti na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu (*1889. Beget kraj Trogira) bavi se osobito vremenom hrvatskih vladara i pomoćnim historijskim naukama, te je napisao nekoliko razprava od kojih su mu najznatnije: Episcopus Croatensis, (Croatia Sacra, Zagreb 1931.). Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, (Vijestnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, L, Split 1932). i Dvije naše vladarske isprave, (Croatia Sacra, 1937.)

BARLE Janko, kanonik (*1869. u Budanjama kod Vipave, † 1941.). Pisao je najviše iz područja crkvene i kulturne poviesti grada Zagreba po raznim časopisima. Tako je izdao »Poviest župa i crkava zagrebačkih« (1—2, Zagreb 1896.—1900.) i »Biskup zagrebački grof Mirko Esterhazy« (Zagreb 1908.).

BAŠAGIĆ Safvetbeg dr. orientalist (*1870. Nevesinje, † 1934.), činovnik bosansko-hercegovačkog muzeja. Napisao je brojne historijske članke i razprave. Najpoznatija mu je »Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463.-1850.« (Sarajevo 1900.).

BATINIĆ Mijo Vjenceslav, franjevac (*1846. Fojnica, † 1924. Izdao «Djelovanje bosanskih franjevaca za prvih šest vjekova« I-III (Zagreb 1881.-1887.). Pisao je i u »Starinama«.

BJELOVUČIĆ Nikola Zvonimir dr. odvjetnik (*1882., Janjina, Pelješac) pisac historijskih razprava, osobito o Neretvi i Pelješcu. Neke mu je radove izdala Hrvatska akademija u «Starinama« i Matica Hrvatska.

BOESENDORFER Josip, dr. prof. (*1877, Lukač kod Virovitice) Pisao je mnogo u «Radu« i «Starinama« iz poviesti Slavonije i Osieka. Tako i »Prvi dani u životu županije virovitičke poslije reinkorporacije« (Rad 206) i «Zavjera P. Šubića-Zrinskoga, bana hrvatskoga 1664. do 1671.« Zagreb 1898.).

BOJNIČIĆ Ivan dr., arhivar i povjestničar (*1858. Valpovo, † 1925.). Osnivač Vjesnika hrvatskog zemaljskog arhiva, u kome su tiskani brojni njegovi članci i razprave. Iztiče se njegovo veliko historijsko-heraldičko djelo: «Der Adel von Kroatien und Slavonien« (Nürnberg 1896. do 1899.).

BUČAR Franjo dr. profesor i pisac (*1866., Zagreb). Kao povjestničar osobito se bavio reformacijom u Hrvatskoj, te je tiskao svoje radove u Vjesniku hrvatskog zemaljskog Arhiva i u «Gradji«. Od tih su mu poznate: «Poviest protestantske književnosti među Hrvatima« i «Povijest reformacije i protireformacije u Međumurju«.

BULIĆ Frane dr, arheolog i povjestničar rimske Dalmacije (*1846. Supetar na Braču, † 1934.). Napisao je veliki broj članaka i razprava razasutih po našim i stranim časopisima. Od djela mu se ističu: Kronotaksa solinskih biskupa (Split 1913.), Stridon, rodno mjesto sv. Jeronima (1920.) Dolazak Hrvata i pohrvaćivanje Dalmacije (Sveslavenski Zbornik, Zagreb 1930.).

BUTORAC Pavao, biskup (1888., Perast) Glavno mu je uz ostale radove historijsko djelo: Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkog kongresa. (1797.—1815., Rad 264, 265, Zagreb 1938/39.).

CVJETKOVIĆ Božo, dr. prof. (1879.) Pisao iz područja dubrovačke poviesti na pr.: Povijest dubrovačke republike (1917.) i Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1923.).

DABINOVIĆ Antun dr. profesor hrvatske pravne poviesti na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu. Piše vrlo mnogo. Napose o Kotoru. Važnija su mu djela: Kako je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije? (Rad 239) Kotor pod mletačkom republikom 1420.—1797. (Zagreb 1934.). i Hrvatska državna i pravna povijest I. (Zagreb 1940.) i II. (Zagreb 1942.).

DEŽELIĆ Velimir dr. književnik (1864., Zagreb, 1941.). Pisao je i iz područja hrvatske poviesti u raznim časopisima Vjesnik hrv. zem. arhiva). Napose se ističe: Maksimilijan Vrhovac (Zagreb 1904.) i dr. Ljudevit Gaj (Zagreb 1910.).

DRAGANOVIĆ Krunoslav dr. sveučilištni docent 1903. Brčko). Bavi se poviešću kršćanskih naselja u Bosni. Poznatija su mu radovi: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas (1934.) i Izvješće apostolskog vizitatora Petra Massarecchija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu i Slavoniji godine 1623. i 1624. (Starine XXXIx, Zagreb 1937.).

FORETIĆ Vinko, prof. (1901., Korčula) Dubrovnik i Korčula, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929. i Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420. izd. Hrv. akademija, Zagreb 1940.

FRANIĆ Dragutin, prof. (1864., Smiljani, 1924.). Bavio se domaćom poviešću. Tako je pisao u VII. sv. Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu: Stanje Balkanskog Poluostrva na osvitku XIIL. vijeka.

GRUBER Dane, dr. izvanredni sveuč. prof. za hrvatsku poviest (1856., Senj, 1927.). Napisao je čitav niz historijskih razprava po raznim časopisima i raznim izdanjima Hrvatske akademije. Najvažnija su mu djela: Borba Hrvata s Turcima od pada Sigeta do mira Žitva—Doroškog (1566.—1606.). (Zagreb 1875.) i Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju. (Rad 152) i t. d.

GUNJAČA Stjepan dr. kustos (1909. Snji) Glavno djelo: Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma (Split 1937.).

HORVAT Karlo, dr. sveuč. profesor (1874. Križevci — 1920.) Historijske razprave pisao je po mnogim časopisima u «Radu«. Glavni su mu radovi: Toma Erdödy Bakač, ban hrvatski (Zagreb 1909.) i Vojne ekspedicije Klementa VIII., u Ugarsku i Hrvatsku (Zagreb 1909.). Osim toga izdao je izvore važne za hrvatsku poviest u «Starinama«, a napose «Monumenta Uscchocorum I—II« (Zagreb (1910.—1913.), u izdanju Akademije.

HORVAT Rudolf, dr. profesor (1873. Koprivnica). Napisao je velik broj historijskih članaka i radova razasutih po raznim časopisima. Uz njegove preglede hrvatske poviesti treba spomenuti još: Ferdinandovci i Zapoljinci u Hrvatskoj (Nastavni Vjesnik XIII.), Poviest Međumurja (1907.), Hrvatski pokret g. 1848. u 4 sv., Rat Hrvata s Magjarima g. 1848. i 1849., † Slavonija I. (1936.), Lika i Krbava 2 sv. (Zagreb 1941.). Hrvatska na mučilištu (1942.) i Prošlost grada Zagreba (1942.).

HORVAT Josip, književnik (1896. Čepin). Napisao «Političku povijest Hrvatske« (1936.) zatim «Političku povijest Hrvatske 1918.—1929.« (1938.), Kultura Hrvata, I.-II. (1939.—1942.).

IVANČAN Ljudevit dr., kanonik, književnik (* 1853. Zagreb, † 1935.). Surađivao je u raznim časopisima. Tako je u IV. sv. Vjesnika hrvatskog krv. zem. arhiva tiskao svoju razpravu «Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova g. 1755.«, a u 4. sv. Croatiae Sacrae napisao je studij «Zagrebački kaptol 1093.—1932.«.

JANKOVIĆ Julije, profesor (* 1856. Varaždin, 1919.). Pisao u raznim časopisima historijske članke, najviše iz prošlosti grada Varaždina i njegove županije. Glavno mu je djelo: »Pabirci po prošlosti županije varaždinske« (1898.).

JELAVIĆ Vjekoslav. Pisao i izdavao dokumenta iz parižkih arhiva, tiskane u «Starinama« i «Glasniku Zemaljskog Muzeja u Sarajevu«. Tako: Iz prepiske Nikole Bourdina, franceskoga residenta u Dubrovniku (Starine 34) i Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.—1814. (Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, XVI.).

JELENIĆ Julijan dr., franjevac, sveučilištni profesor (* 1877. Riečani, † 1931.). Pisao je iz obće i hrvatske crkvene poviesti (bos. franj. reda) i to po raznim časopisima (na pr. Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu). Glavna su mu djela: Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca (Sarajevo 1918.), i Kultura bosanskih franjevaca u 2 sv., (Sar. 1912.—1915.).

JELIĆ Luka dr., svećenik, prof. (* 1863. Vranjic, † 1922.). Bavio se uz arheologiju i hrvatskom poviešću. Radovi mu se nalaze po raznim znanstvenim domaćim i stranim časopisima («Rad«, «Starina«, Bulletin, Vjesniku hrvatskog arheoološkog društva, Vjesniku zemaljskog arhiva u Zagrebu i t. d.). Najvažniji su mu radovi: Dvorska kapela svetog Križa u Ninu (1911.), Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju (Vijesnik hrvatskog arheološkog društva 3, 1898.) i Hrvatski zavod u Rimu (Vjesnik zemaljskog Arhiva 4, 1902.).

JUTRONIĆ Andre, profesor (Sutivan, Brač) Bavi se napose poviešću otoka Brača, te je izdao nekoliko vrlo dobrih radnja.

KARAMAN Ljubo dr., konzervator (* 1886. Split). Radovi su mu pretežno iz hrvatske historije umjetnosti, te su mu tiskani najviše u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku. Znatniji su historijski radovi: O politici hrvatskih kraljeva prema hrvatskoj narodnoj crkvi (Hrvatsko Kolo, Zagreb 1931.), Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti, (Split, 1934.), O počecima sredovječnog Splita do godine 800. (Zagreb 1940.).

KARLIĆ Petar, dr., prof. (* 1877. Gospić, † 1940.). Napisao više historijskih radova. Tako «Kraljevski Dalmatin« (1806.—1810.) gdje je prikazao francuzkg vladanje u Dalmaciji i «Matica Dalmatinska« I—III, (1913.) t. j. politički preporod Dalmacije u XIX. st.

KATIĆ Lovre, dr., svećenik-profesor (* 1887. Solin). Napisao uz ostalo: Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu (Šišićev Zbornik, Zagreb 1939), Saksonac Gottschalk na dvoru neza Trpimira (1932.), Pregled povijesti Hrvata (Zagreb 1938.).

KEMPF Julije, školski nadzornik, pisac (* 1864., Požega, † 1934.) historičar svoga rodnoga grada Požege i požežke županije. Radovi su mu tiskani u Viesniku kr. zem. arhiva. Glavno mu je djelo: Požega (1910.).

KLAIĆ Vjekoslav dr. sveučilištni profesor (* 1849. Garčin, † 1928.). Sa svojom velikom erudicijom i jasnim izlaganjem zauzima iztaknuto mjesto u hrvatskoj historiografiji. Izdao je izvrstne monografije. Mnogobrojni su mu članci i razprave razasuti po raznim časopisima (Rad, Vjesnik arheološkog i zemaljskog arhiva i t. d.). Najveće mu je djelo: Poviest Hrvata, zatim Poviest Bosne do propasti kraljevstva (1882. Prevedeno na njemački i mađarski), Hrvatska plemena od XI.—XVI. stoljeća (Rad 130), Bribirski knezovi od plemena Šubić do godine 1347. (1897.), Krčki knezovi Frankopani (1901.), Hrvatska pragmatička sankcija (Rad 206) i t. d. Uz to je dao nekoliko dobrih školskih historijskih knjiga.

KNEZOVIĆ Oton dr., franjevac (* 1890. Cerno kraj Ljubuškog). Bavi se napose bosanskom poviešću. Napisao je u XL svezku Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu razpravu: Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, Hercegovački vezir i Ilirizam u Bosni, Hrvatska prosvjeta 1931. i t. d.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija, profesor (* 1890.). Bavi se proučavanjem prošlosti Bosne i Hercegovine od godine 1463., Uz ostale ističu mu se radovi: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463.—1878. (Zagreb 1935.) i Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. (Sarajevo 1937.).

KRNIC Bogoljub, dr. (* 1874. Kostajnica, † 1918.) Pisao je historijske radove u Vjesniku arheološkog društva i kraljevskog zemaljskog arhiva. Poznate su mu: Judicium generale u Ugarskoj i Hrvatskoj (Vjesnik Hrvatskog arheol. društva 9) i Ivan Pastor, Zagrebčanin, politički agent kralja Ferdinanda I. (Rad 201).

KRŠNJAVI Izidor, dr., sveučilištni profesor, historik umjetnosti, slikar, književnik (* 1845. Našice, † 1927.). Bavio se i poviešću. Napisao: Priloži historiji salonitanskoj Tome arcidjakona Spljetskoga (Vjesnik zemaljskog arhiva II. izašlo i na njemačkom).

LASZOVSKI Emilije, arhivista i historičar (* 1868. Brlog na Kupi). Njegovi historijski članci i razprave popularnog i znanstvenog sadržaja razasuti su po raznim časopisima (poglavito u Radu, Starinama, Vjesniku hrvatskog arheološkog društva i Zemaljskog arhiva, Nastavnom Vjesniku i Narodnoj Starini). Od glavnih djela ističu se: Povijest Turopolja, 3 sv., Monumenta Habsburgica I.-III., Povjesni spomenici plem. općine Turopolja, I.-IV. (Zagreb 1904.-1908.) i Hrvatske povjesne građevine I.

MAGDIĆ Mile, profesor (* 1847., Ogulin, † 1928.). On je u prvom redu historik grada Senja. Pisao je i u Vjesniku zemaljskog arhiva i u «Starinama«. Važniji su mu radovi: Prilozi za poviest raznih porodica senjskih (Starine 12, 15, 17.) i Topografija i poviest grada Senja (1877.).

MANDIĆ Dominik, dr. franjevac (* 1889. Lise kod Širokog Briega). Pisao je historijske članke u Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. Izdao je g. 1934. Acta franciscana Hercegovinae I. (1463.-1699.) i Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća (Croatia Sacra, Zagreb 1935.).

MANOJLOVIĆ Gavro, dr., sveučilištni profesor (* 1856. Zadar. † 1939.). Važniji su mu radovi: Jadransko primorje u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) poviesti I. (Rad 150) i Studije o spisu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogeneta. (Rad 182, 186, 187.).

MATASOVIĆ Josip, dr. sveučilištni profesor (* 1892. Vrpolje). Glavni su mu radovi: Ogledi paulikijanske historiografije (Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XXXII., Iz galantnog stoljeća I. (1921.). Životopis Mije Brašnica (1922.) i Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege (1923.).

MATIĆ Tomo, profesor (* 1874. Brod na Save) uz književnost bavi se i hrvatskom poviešću. Tako je izdao: Iz mladih dana Janka Draškovića (Vjesnik kraljevskog zemaljskog arhiva XVI. i Izvještaj austrijskog političkog emisara o Dubrovniku i njegovom balkanskom zaleđu iz godine 1805. (Starine 37).

MILOBAR Ivan, dr., sveučilištni profesor (* 1869. Petrinja Glavni su mu historijski radovi izašli u Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. Tako: Dukljanska kraljevina (Glasnik XI.), Ban Kulin i njegovo doba(Gl. XV.) Das geschicht. Verhältnis Bosniens zu Kroatien und Ungarn (Zürich) i t. d.

NAGY Josip, dr. profesor E.K.V.Š. (* 1884. Par). Pisao u Vjesniku zemaljskog arhiva i u drugim časopisima. Tako: Jedan izvještaj o Boci Kotorsskoj g. 1757. (Vjesnik zemaljskog arhiva XIX.). Zatim: Prva utanačenja između bosanskih banova i Dubrovnika (Rešetarov Zbornik 1930.) i Sveti Krševan, njegova crkva i samostan u Zadru (Croatia Sacra, 1932.).

NORŠIĆ Vjekoslav, župnik, (*1880. Samobor) Pisao u »Gradji« i Vjesniku kraljevskog zemaljskog arhiva, najviše iz povjesti grada Samobora. Tako je izdao i monografiju »Samobor-grad« (1942, II. izdanje) i Povjest župe bl. Marije u Zlataru (1942.).

NOVAK Grga, dr., sveučilištni profesor (*1888. Hvar) dobar poznavalac poviesti Dalmacije. Glavni su mu radovi: Slaveni i Venecija I-II. (1913). Pučki pokret na Hvaru (1918.), Split u svjetskom prometu (1923.), Hvar (1924.) Nekoja pitanja iz historije srednjevjekovnog Splita, (Starohrvatska prosvjeta II., 1928.), Borba Dubrovnika za svoju slobodu (Rad 253). Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797.-1814.), Rad 269 (1940.). Piše u domaćim i stranim časopisima.

PEROJEVIĆ Marko, profesor (*1874. Trogir) Izdao »Storia della citta di Trau di Paolo Andreis« (Split 1909) i Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa, (Zagreb 1931.).

POPARIĆ Bare, profesor (*1865, Novi kod Trogira). Pisao je nekoliko radova. Glavni su mu: O pomorskoj sili Hrvata u doba narodnih vladara, (Zgb. 1899.) i Pisma Ivana Lucica Trogiranina, (Strine 31, 32).

PRELOG Milan dr., sveučilištni profesor (*1879. Zagreb, † 1931.) Najvažniji su mu radovi: Boje Chrovatu s Beneťany za narodní dynastie (1900.), Studije iz bosanske povijesti (1908.), Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (2 sv.) i t. d. Pisao je po raznim domaćim časopisima i izdao nekoliko dobrih školskih knjiga i pregleda (repetitorija).

RADIĆ Frano, učitelj. Osobito zaslužan za hrvatske starine, te je u tome pravcu pisao mnoge radnje u »Starohrvatskoj Prosvjeti« čiji je urednik bio neko vrieme. Od njegovih historijskih radova iztiču se ovi: Nova svjetlost na pitanje o admiralima ratne hrvatske mornarice g. 1358 1413 (1900.). Knjiga o uredbama i običajima skupštine i općine otoka Lastova, (Mon. hist. jur. Slav. Mer. 8. Zgb. 1901.), i Prilog za povijest slavenskog Juga (Starine 27). Pisao je i u Vjesniku kraljevskog zemaljskog arhiva i drugim časopisima.

REŠETAR Milan, dr. sveučilištni profesor, (*1860. Dubrovnik, † 1942.) Uz proučavanje hrvatske književnosti, napose dubrovačke, bavio se i dubrovačkom poviešću. Napisao je i brojne radnje iz toga područja, napose o piscima toga grada Izdao je: Dva izvještaja o velikoj dubrovačkoj trešnji (Starine 26).

RITTIG Svetozar, dr. župnik (*1873. Brod na Savi). Pisao je većinom djela iz crkvene poviesti. Tako: Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju s osobitim obzirom na Hrvatsku I. (1910.) i Martirologij srijemsko-panonske metropolije (Bogoslovska Smotra 1911.-1912.).

SPAHO Fehim, reisululema (*1877. Sarajevo, † 1942.). Pisao u Glasniku zemaljskog muzeja historijske članke. Tako: Pobuna u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestoga vijeka (Glasnik XLV).

SRKULJ Stjepan dr., prof. (*1869. Varaždin). Napisao je nekoliko školskih knjiga opće i hrvatske povijesti. Izdao je i izvore za hrvatsku povijest (1910.). Zemljovid za historički razvitak Hrvatske, te Hrvatsku povijest u devetnaest karata (1937.).

STROHAL Rudolf, prof. (*1856. Lokve, † 1936.). Uz hrvatsku književnost pisao je i na području hrvatske poviesti. Tako: Grad Karlovac opisan i orisan, (Karlovac 1906.) i izdao »Bilješke kaptola riječkoga iz 16 vjeka«. (Starine 34). Pisao je mnogo i u Vjesniku kraljevskog zemaljskog arhiva.

SZABO Gjuro, prof. (*1875 Novska.) Napisao je nekoliko radnja u Vjesniku hrvatskog arheološkog društva i kraljevskog zemaljskog arhiva. On je u prvom redu historik grada Zagreba. Važnije su mu radnje: Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Vjesnik hrvatskog arheološkog društva 9). Prilog za povijest požeške županije (Vjesnik hrvatskog arheološkog društva 10). Zatim: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji (1917.) i Stari Zagreb (Zagreb 1941.).

ŠEGVIĆ Kerubin, svećenik (*1867, Split). Bavio se i hrvatskom poviešću. Surađivao je u Bogoslovskoj smotri i u Vjesniku zemaljskog arhiva. Važniji su mu radovi: Na čemu se osnivao primat spljetske crkve (Vjesnik IV). Zatim: Prvo i drugo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1858.-65. (Zgb. 1907.), Toma Splićanin (Zgb. 1907.), Hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski (Bog. smotra XVII, XVIII. 1929., 1930.) i Le origini gotiche dei Croati (Zagreb 1941.).

ŠIDAK Jaroslav, dr. prof. (*1903. Beč). Bavi se napose sredovječnom bosanskom poviešću. Glavno djelo: Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni. (Zagreb 1941.).

ŠIMRAK Janko, dr., sveučilištni profesor, biskup (*1883. Žumberak). Glavni su mu radovi: Povijest marčansko-svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama (Bogoslovska smotra, Zagreb 1924. i crkvena unija u sjevernoj Dalmaciji u XVII. cijeku (Hrvatska Revija VIII., Makarska 1929.), De relationibus Slavorum saeculis meridionalium cum sancta romana sede apostolica saeculis XVII. et XVIII. I., (Academia theol. Croatica VII, Zgb 1926.).

ŠIŠIĆ Ferdo dr., sveučilištni profesor (*1869. Vinkovci, † 1940.). Predstavnik historijske genetske škole. Bezbrojni su njegovi znanstveni radovi razasuti po raznim domaćim i stranim časopisima. Njegovi se radovi diele na obću poviest Hrvata, monografije i specialna historijska izpitivanja, obznanjivanje izvora i na školske priručnike. Glavna su mu djela i razprave: Županija virovitička u prošlosti (1896.), Franjo barun Trenk i njegovi panduri (1900.), Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i njegovo doba (1902.), Miha Madijev de Barbazanis (Rad 153), Neke stranice iz novije naše povijesti (Hrvatsko Kolo 1906.), Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem (Hrvatska prosvjeta 1927.), Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I. (Rad 226., 1939.). Najvažniji su objavljeni izvori: Hrvatski saborski spisi I-IV (Mon. S. Hist. Sl. Mer. v. 33, 36, 39.), Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (Starine XXXVIII, 1936.) Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća. (Starine 39.) i Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omerpaše Latasa (1850. do 1852. 1938.).

ŠUFFLAY Milan, dr., sveučilištni profesor (*1879. Lepoglava, † 1931.). U iztraživanju albanske poviesti zauzima jedno od prvih mjesta. Objavio je mnogo znan-

stvenih razprava u domaćim i stranim časopisima (Starine, Vjesnik državnog zemaljskog arhiva, Szazadok, Turul, Ung. Revue, Mitteilungen des Institut für Oesterreichische Geschichte i t. d.). Glavne su mu razprave: Hrvatska i zadnje pregnuće istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1901.), Die Dalmatinische Privaturkunden (Sitzungberichte d. Wiener Akademie 147, 1904.), Acta Albaniae (zajedno s Jirečekom I-II. (1913. do 1917.) i Crvena Hrvatska i Dubrovnik, (Hrvatska Revija, Zagreb, 1930.).

SVOB Držislav, dr. kustos (*1907. Zagreb) Napisao: Postanak vidinske države cara Sracimira (Vjesnik Hrvatskog Arh. Društva, N. S .XVI., 1935.) i Krivotvorine o svetom Jurju Putaljskom (Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, N. S. XVII, 1936.).

TOMAŠIĆ Nikola dr., ban (*1864. Zagreb, † 1914.). Kao dobar poznavalac hrvatske poviesti objelodanio je u Vjesniku hrvatskog državnog arhiva XI. sv.: Temelji državnog prava hrvatskog kraljevstva: Pacta conventa, dok je drugi dio cetinskog sabora ostao nedovršen u rukopisu.

TRUHELKA Ćiro dr., arheolog i historičar (*1865. Osiek, † 1942.). Njegovi historijski radovi poglavito iz područja Bosne razasuti su po domaćim i stranim časopisima. Najviše je pisao u Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. Zadnja mu je radnja: Studije o podrijetlu, Zagreb 1941. Od djela treba spomenuti: Die christliche Denkmäler Bosniens und Hercegovina (1895.), Slavonski banovci, Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine (1904.), Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive (1911.) i t. d.

VANINO Miroslav, isusovac, (*1879, Zagreb). Posvetio se izučavanju poviesti svoga reda, te je napisao čitav niz historijskih radova. Tako: Da li je Nikola Plantić bio kralj Paragvajski? (Zgb. 1917.). Pisao je i u Vjesniku zemaljskog arhiva. Zatim u Vrelima i Prinosima (Sarajevo 1933.): Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka (1668.-1728.) i Nekoliko prinosa povijesti varaždinske gimnazije (1632.-1773.).

VOJNOVIĆ Lujo, dr. književnik (*1864. Split). Najznatniji su mu radovi: Dubrovnik i Osmanlijsko carstvo 1365. do 1482. (1898.), Pad Dubrovnika, 2 knjige, (1908.), Izvještaj cara Napoleona o Dubrovniku 1806.). Rešetarov Zbornik 1929.

VULETIĆ—VUKASOVIĆ Vid, profesor (*1853. Bršećine kraj Dubrovnika, † 1911.). Pisao historijske radnje najviše u Glasniku zemaljskog muzeja i Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku.

ZAPLATA Rudolf. Bavi se bosanskom poviješću XIX. stoljeća. Pisao najviše u Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu. Tako: Privredne kritike Bosne i Hercegovine polovinom XIX. vieka. (Glasnik XLV.) i Katolici u Bosni za turske vlade (Croatia Sacra, Zgb. 1935.).

BIBLIOGRAFIJA

VAŽNIJA DJELA O HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

KLAIĆ V., Poviest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, I, II/1-3, III/1, VI/1, Zagreb 1899 do 1911.

HORVAT R., Povijest Hrvatske, I, Zagreb 1924.

— Najnovija doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906.

ŠIŠIĆ F., Hrvatska povijest, I-III, Zagreb 1906.-1913.

— Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do godine 1873., Zagreb 1916 (i ista do 1790. Zagreb 1920.).

— Povijest Hrvata u vrieme narodnih vladara, Zagreb 1925.

KATIĆ L., Pregled povijesti Hrvata, Zagreb 1938.

HORVAT J. ,Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936.

— Politička povijest Hrvatske 1919.-1929. Zagreb 1938.

Narodna Enciklopedija, I-IV, Zagreb 1928-29.

Hrvatska Enciklopedija, Zagreb 1941.

VAŽNIJI ČASOPISI

Osim nabrojenih glavnih djela, razprava i radova kod već spomenutih povjestničara, nalaze se brojne historijske radnje iz pojedinih područja u sliedećim važnijim časopisima:

— Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, I-XII, Zagreb 1851.-1875.
— Rad Jugoslavenske (Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1867.
— Starine Jugoslavenske (Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1869.
— Ljetopis Jugoslavenske (Hrvatske) akademije znanosti i umjestnosti, Zagreb 1867.
— Vjesnik (Bulletino) za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1878.
— Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1889.
— Nastavni Vjesnik, Zagreb 1893.
— Starohrvatska prosvjeta, Zagreb 1895.-1928.
— Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb 1897
— Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, Zagreb 1899.
— Narodna Starina, I-XII. Zagreb 1922.-1933.
— Croatia Sacra, Zagreb 1931.-

PRAVO

Napisao dr. JURAJ ANDRASSY

1. Obći pregled
2. Znanstveni rad na području pravne znanosti kod Hrvata
3. Bibliografija
4. Kazalo pisaca.

1. OBĆI PREGLED

Zadaća je pravne znanosti, da proučava i izlaže pravo. Preduvjet i ujedno prvi plod sustavnog izlaganja prava jest njegova dioba na grane, a s tima se poklapaju i različite grane pravne znanosti, koje se s jedne strane vrstaju u veće skupine, a s druge se strane opet diele u manje ogranke.

Neke od tih grana poklapaju se po predmetu svoga proučavanja sa stvarnim obsegom pojedinih skupina pravnih pravila, koje su tečajem zadnjih stoljeća obuhvaćene posebnim obsežnim zakonicima. Napose su ti zakonici stvoreni — ili podpuno preudešeni — od početka 19. st. ovamo. To su »obći građanski« zakonik, trgovački zakon, mjenični zakon, građanski postupnik, izvanparbeni postupnik, stečajni zakon, kazneni zakon, kazneni postupnik. Tome odgovaraju kao posebne znanosti: građansko pravo, trgovačko pravo, mjenično pravo, kazneno pravo te građanski i kazneni postupak. Radi posebne naravi predmeta izdvojilo se kao posebna grana pomorsko pravo, dok se čekovno pravo tiesno naslanja na mjenično. Rudno pravo obuhvaća razne grane privatnog i javnog prava, koliko se odnose na tu posebnu granu ljudske djelatnosti. U većini država danas je posebnim zakonima uređeno autorsko i patentno pravo. I radno pravo danas se često obrađuje napose.

Za razliku od spomenutih grana prava i pravne znanosti obseg ustavnog i upravnog prava određen je stvarnim sadržajem pravila, koja obuhvaća. Istina, ustavno pravo uređeno je u mnogim državama posebnom poveljom (ustav, temeljni zakon), ali se čak ni u tom slučaju ne pokriva predmet proučavanja znanosti ustavnog prava s obsegom odredaba takvog ustavnog zakona, jer ustavno pravo obuhvaća sve pravne propise o temeljima državnog uređenja i o odnošajima najvažnijih državnih organa, bez obzira na to, u kakvim se zakonima nalaze odnosne odredbe ili se čak ravnaju po običajnom pravu. Upravno pravo obrađuje široko polje državne upravne djelatnosti, koja je uređena bezbrojnim zakonima, a tek se u najnovije vrieme neke veće skupine tih odredaba sabiru u veće zbornike. Uz ustavno i upravno pravo, kojeg se znanstveno obrađivanje uviek odnosi na neku određenu državu, razvile su se kao posebne znanosti obća nauka o državi, obće državno pravo i upravna nauka, kojih predmet donekle prelazi okvir same pravne znanosti, ulazeći u sociologiju, pravnu filozofiju, pa i u samu politiku. Pravna pak filozofija zapravo je dio filozofije, ali se ipak goji u sklopu pravnih znanosti. Posebni položaj zauzimaju međunarodno crkveno pravo.

Dok se navedene grane znanosti bave pojedinim granama prava, goje se na pravnim fakultetima još neke grane izključivo ili poglavito u svrhu obuke. To su uvod u pravne nauke, metodologija i enciklopedija prava, od kojih je posljednja sada predmet predavanja i izpitivanja i na Hrvatskom sveučilištu. Od pomoćnih znanosti osobito su se razvile kriminalne pomoćne znanosti, koje služe ne samo nauci, nego napose i praksi.

Proučavanje prava odnosi se ili na ono pravo, koje vriedi u nekom određenom području (pozitivno pravo), ili pak na pravo, koje je prije vriedilo. Prvo je predmet pravne dogmatike, a drugo pravne poviesti. Pravna poviest proučava pravo, koje je vriedilo u nekom času prošlosti, te razvoj prava i njegovih uredaba tečajem vjekova. U prvom slučaju prikazivanje je opet dogmatsko. Osobito se u svakom narodu goji proučavanje vlastitih pravnih uredaba u bližoj ili daljoj prošlosti. Tako je hrvatska pravna poviest u nas važna grana znanstvenoga rada. Uz to se svagdje poklanja pažnja pravnom razvoju onih naroda, čije su pravne uredbe napose utjecale na suvremeno pravo. Tu je u prvom redu rimsko pravo — bilo ono staroga vieka, bilo onako, kako se primjenjivalo u mnogim državama srednjega i novoga vieka (pandektarno pravo) —, a onda pravna poviest zapadnoevropskih naroda, koja se u nas predavala kao obća pravna poviest. Kako je u Hrvatskoj vriedilo i pravo Verböczyjeva Tripartita, to se i njegovo proučavanje u nas goji kao posebni ogranak pravne poviesti.

Znatan dio hrvatskoga naroda pripada islamskoj vjeroizpoviesti. Pojedini pravni odnošaji muslimanima uređeni su zasebnim propisima šeriatskoga prava, a o njihovim sporovima te vrsti sude šeriatski sudovi. Zato se u nas proučava i šeriatsko pravo.

Po načinu obrađivanja može se proučavati pravo pojedine države samo za sebe ili pak upoređenjem s pravom drugih država. Ako se pak znanstvena spoznaja pojedinih pravnih uredaba postizava uporedbenim proučavanjem prava raznih država, govori se o uporedbenom pravu. Na taj način može se provesti obrađivanje svake grane prava, a neke od gore spomenutih grana već su po svojoj prirodi takve (obće državno pravo, koje je uporedbeno ustavno pravo).

2. ZNANSTVENI RAD NA PODRUČJU PRAVNE ZNANOSTI KOD HRVATA

Hrvatski narod odlikuje se — među ostalim — živim smislom za pravo i jako izgrađenom pravnom sviešću. Odatle i činjenica, da se pravo u Hrvata mnogo gojilo. U starije doba bile su pravne nauke u Hrvata u velikoj cieni, pa su mnogi Hrvati stekli ugled kao pravnici i u vanjskom svietu. Dosta je tu spomenuti Kitonića,* Grasalkovića, Markovića, Vučetića, koji su poznati po svojim djelima i u susjednoj Ugarskoj, odnosno koji su ondje došli do velikih časti i položaja.

Ta se visoka pravna predaja napose odrazuje i u hrvatskoj pravnoj znanosti novijega doba. Za nju je godine 1848. nastao prielom toliko, što je uža Hrvatska razmjerno naglo izmienila mnoge pravne uredbe i dobila mnoge nove zakone, koji su velikim dielom prekinuli dotadanji razvoj na starim temeljima i unieli u naš pravni život nove, našem dotadanjem pravnom shvaćanju donekle i tuđe elemente. K tome je nadošla okolnost, da je absolutizam iza godine 1848. osakatio hrvatski pravnički stalež, koliko u pogledu pravne nastave, toliko i uvođenjem mnogih stranaca u službe u banskoj Hrvatskoj. Zato se u tom pogledu iza 1861. odnosno iza 1868. moralo štošta iz nova početi.

Naši su stari i na tom polju pokazali odlučnu volju, da na području prava i pravnog života udare nove i valjane temelje. Visokoškolska pravna obuka izgrađena je prema razini obuke u ostalim dielovima Austro-ugarske monarhije već na pravoslovnoj akademiji, koja je u to doba dosegla gotovo prvo stoljeće svoga obstanka (pravni fakultet osnovan je 1776.), a ta se izgradnja nastavila u krilu sveučilišta, kad se njegovim osnivanjem zapravo uzpostavila akademija znanosti, osnovana po Mariji Tereziji god. 1776., s tri fakulteta kao nastavak visokoga učilišta, koje su Isusovci — poput onoga u Trnavi (današnje peštansko sveučilište) i Grazu — podržavali već od polovice 17. st. Uz to je hrvatsko pravničtvo prionulo na rad u zakonodavstvu, sudstvu i upravi, tako da su Hrvati na svim područjima pravnoga života držali korak s ostalom monarhijom.

Sam znanstveni rad na području pravne znanosti bio je u Hrvata težak s više razloga, od kojih treba napose iztaknuti dva, donekle među sobom povezana. Nije od malog značenja za mogućnost uspješnoga znanstvenog stvaranja, što je hrvatski narod bio brojčano slab i razmjerno siromašan. A isto tako je takav rad nalazio ozbiljnu zapreku i u okolnosti, da je na pojedinim dielovima hrvatskoga narodnog područja vriedilo različito pravo, pa je znanstveno obrađivanje pozitivnoga prava nalazilo širi krug čitalaca tek u jednom dielu hrvatskih pravnika, a u ostalih se tek po koji taj zanimao za takvo djelo. Osim djela, namienjenih širem krugu praktičnih pravnika,, znanstvena su pravna djela težko nalazila nakladnika. Tek za riedke slučajeve mogla je izlaženje takvoga djela pomoći vlada ili akademija, a ostali pisci — koliko nisu htjeli platiti tisak iz vlastitoga džepa — morali su ograničiti objavljivanje plodova svoga znanstvenog rada na obseg, koji je dopuštao tiskanje u časopisima, ili im dati lakši oblik, dostupan širem, i nepravničkom čitalačkom obćinstvu (a taj je način pisanja, koliko želi ostati na znanstvenoj visini, vrlo težak i zahtieva daleko savršenije vladanje obrađivanim gradivom). Tako je na pr. Fran Milobar svoje duboko promišljene izvode o pitanjima oblika državne vladavine morao raztrgati na nekoliko manjih članaka u Mjesečniku, a da je iste misli objavio na kojem od svjetskih jezika, mogao bi im dati oblik omašne znanstvene knjige, koja bi piscu pronіela glas po cielom svietu. Isto vriedi i za Kriškovićeva djela u izdanju Matice Hrvatske, kojih se znanstvena vriednost u nas ne zna cieniti. Napokon može se kao primjer spomenuti golemo životno djelo Vladimira Mažuranića, koji je morao sam obaviti posao, za koji se u većih naroda predpostavlja, da zahtieva suradnju većega broja trudbenika.

Te prilike objašnjavaju razmjerno mali obseg objavljenih znanstvenih radova mnogih naših pravnika, koji bi po svojim umnim sposobnostima i učenosti mogli bili dati mnogi liepi prinos našoj znanstvenoj knjizi. Za neke od njih je poznato, da najbolji plodovi njihova znanstvenoga rada leže u rukopisima, koji nisu nikad mogli ugledati svietla.

Ipak uza sve te težkoće znanstveni rad hrvatskih pravnika nije po obsegu tako čedan, kako bi to prilike sobom donosile i kako se često misli u širokim krugovima, kojima su pravo i pravna znanost donešto strani.

Znanstveni rad je dakako u prvom redu usredotočen na sveučilištu. Sveučilištna nastava drži korak s nastavom na pravnim fakultetima ostalih dielova Austro-ugarske monarhije. Ali ne manje važnu zadaću vrše i pravnici, koji su se posvetili raznim granama prakse. Značajka je pravne znanosti, da u njoj praksa sudjeluje na poseban, vrlo utjecajan način. Rješitbe sudova, upravnih oblasti i upravnoga suda djelotvorno sudjeluju u daljnjem izgrađivanju i razvoju pravnoga poredka. Mnogo puta je umni rad, potreban kod rješavanja pojedinih slučajeva u pravosuđu i u upravi, po svojoj naravi i po obsegu jednak radu kod sastavljanja znanstvenih razprava. Tako leže u pismohranama naših sudova i oblasti mnogi službeni sastavci, koji predstavljaju prave znanstvene radnje manjeg, a kadšto većeg i vrlo velikog obujma. Isto tako mnogi parbeni spisi odvjetnika i govori branitelja upravo znanstveno obrađuju svoj slučaj, pa ti praktičari znadu za takav posao duže vrieme proučavati postavljeno pitanje uz nabavljanje i upotrebu obsežne domaće i strane književnosti. Dakako da kraj takvoga rada kadkada ljudi prakse uzmu u ruke pero, da plod svoga izučavanja dadu u javnost tiskom.

*) U nadpisu svoga djela naziva se: Joannes Kitonich, nobilis Croata de Kostanicza

Odatle znatan prinos naših praktičara raznih struka u našoj pravnoj knjizi. No ipak je veći dio toga rada ostao sakriven u spisima. Napose nije tiskom objavljen veći dio rada oko izrađivanja i proučavanja zakonskih osnova i njihovih, kadšto vrlo temeljitih obrazloženja. Da je sve to izašlo u obliku razprava i knjiga, bila bi naša pravna književnost bogatija za mnogi liepi prinos. I tu se dakako opazilo djelovanje prije spomenute brojčane slabosti i neimaštine našega čitalačkoga kruga.

Prielom, koji je označen godinom 1848. i zakonodavstvom Bachova absolutizma, dao je našoj pravnoj znanosti nove zadaće. Trebalo je najprije uzgojiti pravnike, koji će biti dorasli proučavanju novoga prava. Doista je naša pravnom predajom bogata sredina doskora izbacila dostatan broj pravnika, koji su udarili temelje našoj pravnoj znanosti novoga doba: Marijan Derenčin, Stjepan Spevec, Šandor Bresztyensky, Fran Vrbanić i dr. U početku se znanstveni rad usredotočuje na obrađivanje pitanja, važnih za praksu. Zato se proučavaju veliki zakonici, pa su naši pravnici već u osamdesetim godinama prošloga stoljeća imali na hrvatskom jeziku temeljite tumače građanskoga zakonika (Derenčin, Rušnov) i građanskoga postupka (Derenčin, malo kasnije Rušnov-Šilović). Uz to su naši najbolji pravnici našli obilje posla u stvaranju novoga zakonodavstva, za koje je bio nadležan hrvatski sabor. Naročito treba podcrtati važnost i obsežnost toga posla, jer je on javnosti malo poznat, a često ostaje nepoznato i samo ime osoba, koje su svoje najbolje sile davale u službu hrvatskoga zakonotvorstva. Derenčinova osnova kaznenoga zakona (izpor. radove Čakanića, Derenčina, Ružića, Tauffera), izvrstan rad svoje vrsti, nije nikad postala zakonom. Isto tako nije uzakonjen plod radova oko reforme građanskoga zakonika i parbenoga postupnika, u koje su naši pravnici (Sova, Mudrovčić i dr.) uložili mnogo truda. Ipak su time dane koristne predradnje za zakonodavni rad u biv. Jugoslaviji, u kome su hrvatski pravni stručnjaci imali znatnoga udjela. Inače je hrvatski sabor uz suradnju hrvatskih pravnika — mnogi su od njih bili njegovi iztaknuti članovi — stvorio mnoge zakone, po kojima je hrvatsko zakonodavstvo držalo korak s ostalim naprednim zemljama (na pr. uvjetno suđenje i postupak s maloljetnima u kaznenom zakonodavstvu) i udovoljavalo novim potrebama na svim područjima javnoga života.

Uz tu obsežnu i mnogobrojnu djelatnost, namienjenu neposredno životu, počela se i teorija prava bujnije razvijati, naročito kada su iz preuređenoga pravnog fakulteta hrvatskoga sveučilišta proizašla nova, brojnija i spremnija pokoljenja pravnika. Od starijih tu su se iztakli već Makanec, pa Egersdorfer i Tomašić, no iza prvih izvrstnih djela odvlači ih politika na drugo polje djelatnosti. Ipak je Egersdorfer dao još u starosti zrele, premalo zapažene plodove svoga dugogodišnjega učiteljskog i znanstvenog rada, a Tomašić ostavio je u »Temeljima« sjajno djelo o starom našem državnom pravu. A i neke praktičare, koji su u pojedinim prinosima pokazali fino razumievanje za pitanja teorije i za suvremena strujanja u svjetskoj pravnoj književnosti (na pr. Ružić, Badaj, Rojc), zaposlili su javni život i ina njihova djelatnost toliko, da nisu dali puni plod svoga bogatoga znanja i obrazovanja. Drugi opet, kao Franjo Josip Spevec, mogli su unatoč bavljenja javnim poslovima u raznim granama pravne znanosti dati razprave, koje se mogu mjeriti tadanjim evropskim mjerilom. A baš je ista ta politika pogodovala znanstveno djelo Josipa Pliverića, koji je dao znanstvenu zgradu tadanjega hrvatskoga državnog prava i uspio, da se o državnopravnom položaju Hrvatske pročuje i u svjetskoj knjizi (njegova znanstvena prepirka s Jellinekom). Uobće je potreba nastupanja hrvatskoga naroda kao samostalne kulturne jedinice prema vani nametnula hrvatskim pravnicima dužnosti, kojima su oni primjereno svom malom broju i čednim novčanim sredstvima naše zemlje dostojno odazvali: o hrvatskom pravu i zakonodavstvu pišu naši pravnici u raznim stranim časopisima i zbornicima, a pojedini stručnjaci drže vezu s inozemnim znanstvenim ustanovama. Unutarnjoj pak potrebi i naklonosti odgovara jako proučavanje hrvatskoga narodnog prava prošlosti i sadašnjosti kao i posebnih hrvatskih pravnih ustanova (u prvom redu zadruge, o kojoj je napisano vrlo mnogo većih razprava i manjih članaka). Narodnom pravu posvećena su neka izdanja Akademije, a u pogledu prava prošlosti možemo i pred stranim svietom s ponosom spomenuti životno djelo Vladimira Mažuranića.

Nova pokoljenja, koja su došla do djelatnosti početkom ovoga stoljeća i kasnije, proširila su pravni znanstveni rad na dotadanjim temeljima. On se produbljuje uslied specializacije i širokog poznavanja znanstvene književnosti velikih prosviećenih naroda. U toj sredini moguće su znanstvene polemike širih razmjera, kao na pr. ona između Šilovića i Milera u pitanju indeterminizma i determinizma u kaznenom pravu. A Ivan Strohal u svom bogatom nizu razprava, poglavito iz područja pravne filozofije i sociologije te narodnog prava, iznoseći vlastite izvorne misli (od kojih su neke i danas zanimljive i suvremene) sigurno bi u većem narodu našao pristaša i stvorio svoju školu. Značajka je naše pravne književnosti neposredno prije i poslije svjetskoga rata, da se piše razmjerno malo, ali s temeljitim poznavanjem predmeta. To su prednosti znanstvenoga stvaranja u siromašnoj sredini, gdje se samo zreli plodovi mogu predati tisku. Taj utisak temeljitosti i sređenosti dobiva svatko, kad pročita razprave Ladislava Polića, Milivoja Maurovića, Čupovića, Mudrovčića i dr. Osobito se i u krilu same uprave tečajem vremena uzgojilo savjestno i spremno činovničtvo, koje je poznalo potrebe uprave, pratilo suvremenu upravnu nauku i pratilo teoriju upravnoga prava. Kod toga se opet naročita pažnja posvetila pravnoj strani naših domaćih uredaba, zadruga i zemljištnih zajednica, a jednako i drugih uredaba važnih za narodne, napose gospodarske probitke. Dovoljno je tu spomenuti imena Smrekara, koji je dao veliki priručnik za upravnu struku, Cuculića,

Jakšića, Haladija, Mihalića, Novaka, Tončića i dr. Glavni njihov rad bio je u valjanom vođenju uprave, dotjeranom izrađivanju zakona i višestepenih upravnih odluka, ali ima iz njihova pera i mnogo dobrih prinosa našoj pravnoj knjizi.

U ovome prikazu sliedili smo u glavnom nit razvoja u banskoj Hrvatskoj. Doista je tu bilo glavno središte naše pravne znanosti. Banska Hrvatska imala je politički posebni položaj, koji je tome pogodovao, sa samostalnom ustrojbom pravosudnih i upravnih oblasti sve do najviših vrhova te s izgrađenim pravnim fakultetom i Akademijom znanosti. U banskoj Hrvatskoj doista je postojala dugotrajna domaća pravnička predaja, koja je unatoč političkim granicama privlačila hrvatske pravnike iz ostalih hrvatskih zemalja. Tako su nastale zamjenite veze i strujanja, koja su u mnogo čemu donosila dobrih plodova. Iz primorske Hrvatske, gdje je koljevka ne samo hrvatske države, nego i mnogih uredaba hrvatskoga narodnoga prava, dolaze najbolji pravnički umovi u Zagreb sa stalnim pozivom (Kosta Vojnović) ili da dogodično surađuju i dadu svoj prilog hrvatskoj pravnoj knjizi (Verona, koji se kasnije također nastanio u Zagrebu, Pellegrini, Pappafava, jedan od naših najplodnijih pravnih pisaca, i dr.). Značajna je za tu težnju zgoda, kad je hrvatski časopis u biv. Dalmaciji P r a v o prestao izlaziti po dogovoru s uredničtvom M j e s e č n i k a, a predplatnici Prava imali su dalje ostati predplatnicima Mjesečnika (v. Mjes. 1883., str. 550. i 621.). Isto su hrvatski pravnici u biv. Bosni podržavali stalne veze s biv. banskom Hrvatskom, baš kao što su mnogi pravnici iz banske Hrvatske (među njima Vladimir Mažuranić, Posilović, Pilar) odlazili u Bosnu i tamo djelovali. Naročitog udjela imali su hrvatski pravnici iz Dalmacije u proučavanju hrvatske pravne prošlosti, postupovnog, trgovačkog i pomorskog prava. U Bosni se napose gojilo šeriatsko pravo, a u Sarajevu postoji visoko učilište: Šeriatska sudačka škola (osnovana 1881.).

Tako dolazimo do najnovijega vremena. Dosadašnji letimični pregled podcrtao je zasluge i dobre strane nastojanja prošlih pokoljenja, a nedostatke razvoja tumačio je težkim prilikama. No to ne znači, da nije moglo biti i bolje. Za to je potreban rad i pojedinaca i zajednice. Zadaće današnjega pokoljenja su zamašne i težke. No sam prikaz prošlosti pokazuje, da hrvatska pravna znanost današnjice može naći u prošlosti dovoljno poticaja, da se na toj predaji dalje izgrađuje novim zamahom. Naša se pravna knjiga liepo razgranala. Hrvatski pravni pisci su i do najnovijega doba održali visoku razinu u svom znanstvenom radu, kloneći se površnosti i nastojeći, da kod obrađivanja svakoga pitanja upoznaju stranu književnost svih dostupnih jezika. Uvid u novija djela naših pravnika pokazuje, da su oni u tom pogledu svladali potežkoće jezika i da je našim teoretičarima poznata sva važna književnost stranoga svieta. Tako naša pravna znanost poznaje i uzima u obzir sva suvremena znanstvena strujanja. Ta se visoka, evropska razina očituje naročito u obsežnim znanstvenim obradama pojedinih pitanja (monografijama), od kojih je u zadnje doba izašao za naše nakladničke okolnosti priličan broj i od kojih bi nas svaka dostojno predstavljala pred stranim svietom, kad bi bila pisana razširenijim i poznatijim jezikom. Bez takve razine danas se u hrvatskoj pravnoj znanosti ne može steći uvaženje kao učenjak i stručnjak. No nedostatak je u tome, da su je pojedinci mogli postići po osobnim naporima, a zadaća je današnjice i sutrašnjice, da održanje i podizanje te razine osiguramo usavršenjem sveučilištne nastave i promišljenim podupiranjem znanstvenoga rada i svih uredaba, koje služe njegovu unapređenju. Zaslugom pojedinaca nadovezane su već prije znanstvene veze s inozemstvom. I to nastojanje treba poduprieti tako, da povučemo iz njega što više koristi za dalji razvoj pravne znanosti, ali da se i pred svietom pokažemo u pravoj svojoj vriednosti. Kod toga valja se kloniti jednoga: omalovažavanja i nepoznavanja te vlastite vriednosti. Makar je to malo u poredbi s ukupnošću plodova svjetske pravne književnosti, naši pravni stručnjaci izgradili su znanstvenu spoznaju našega hrvatskoga prava i stvorili hrvatsku pravnu znanost. Naša je zadaća gojiti i to očitovanje hrvatske kulturne zrelosti i samobitnosti, to više, što svaki narod ima svoja životna i pravna shvaćanja pa najbolje napreduje, ako pravni poredak bude s njima u skladu. Gradimo dakle dalje na onom, što su starija pokoljenja koristno uradila. Hrvatska pravna znanost bit će živa i dostojna života, ako se bude upirala na žive potrebe naroda i ako se bude razvijala vlastitim silama na vlastitim temeljima. Za taj cilj treba se poslužiti također izkustvom i radom prijašnjih pokoljenja, pohranjenim u našoj dosadašnjoj pravnoj knjizi. Njezinu upoznavanju služi konačno i ovaj prikaz i njemu pridružena bibliografija.

U prikazivanju razvoja naše pravne knjige ne smijemo zaboraviti važnu ulogu pojedinih uredaba. Udio hrvatskoga sveučilišta već je dovoljno osvietljen. Znatan je udio Hrvatske akademije, koja je od svoga početka dala primjeren prostor u Radu za objavljivanje učenih razprava naših pravnika, omogućila izdanje raznih pravnih djela, a proučavanje pravne prošlosti i narodnoga prava posebno podupria i posvetila mu dva važna niza svojih izdanja: Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium i Zbornik za narodni život i običaje. Nadalje treba spomenuti razna udruženja pravnika, od kojih je najzaslužnije Pravničko družtvo u Zagrebu, osnovano 1875. Uz pokretanje Mjesečnika ono je priređivalo predavanja, kadkada s razpravom, i izdavalo ili pomagalo izdati znanstvena djela. Ono je upriličilo i dva uspjela sastanka hrvatskih pravnika (1909. i 1914.), na kojima su naši teoretičari i praktičari pretresli nekoliko za ono doba važnih i zanimljivih pitanja. Njegovim poticajem došlo je do godišnjih kongresa pravnika iz čitave biv. države, na kojima su brojni hrvatski pravnici sudjelovali kao izvjestitelji. Posebnim, u glavnom staležkim svrhama bavilo se družtvo odvjetnika u Zagrebu, ali je i ono pridonielo razvoju pravne

znanosti pretresanjem raznih pitanja, a kasnije i pokretanjem časopisa Odvjetnik. Jednaku je djelatnost razvio i klub odvjetnika u Osieku, pa je i on neko vrieme izdavao časopis Pravnik. Radi proučavanja posebnih pitanja pomorskoga prava osnovano je 1923. Udruženje za pomorsko pravo sa sjedištem u Zagrebu. Ono je djelovalo kao ogranak međunarodne ustanove Comité maritime international.

I naši pravni časopisi zaslužuju posebno mjesto u ovom prikazu. Njihovi začetci idu u sredinu prošloga stoljeća, kad je Ante Kuzmanić u Zadru započeo izdavati tjednik Pravdonoša (1851. do 1852.). Kratkoga vieka bili su i drugi pravni časopisi: Pravnik Matije Mrazovića u Zagrebu (1853.—1854.), Pravnik Marijana Derenčina na Rieci (1862.—1863.), Sudnica Antuna Berse u Zadru (1868.), Novi pravnik Milana Makanca u Vojnom Sisku (1871.), prva dva kao tjednici, a drugi izlazeći dva puta mjesečno. Tek Pravo Antuna Šimonića u Zadru, kasnije u Splitu, održalo se dosta dugo (1873.—1883.). Mjesečnik, koji je pokrenulo pravničko družtvo u Zagrebu pod uredničtvom Blaža Lorkovića 1875., održao se do dana današnjega i tako postao nosiocem i ogledalom razvoja hrvatske pravne znanosti. Zbog uvodno iztaknutih okolnosti postojanje toga časopisa bilo je od velike koristi za hrvatsku pravnu knjigu, jer je mnogima omogućio objavljivanje znanstvenih njihovih radova. Ujedno je on i ogledalo razvoja naše pravne znanosti: u početcima to su čedni članci, izrađeni većinom za potrebe prakse, a kasnije buja obseg časopisa i njegovih prinosa i diže im se razina. Težke prilike poslije prvoga svjetskoga rata obustavile su 1920. njegovo izlaženje. Srećom hrvatski su pravnici pribrali opet snage te je u svibnju 1921. opet nastavljeno izdavanje. Treba se nadati, da će nam taj častni spomenik naše pravne znanosti i dalje cvjetati i donositi plod. Uz Mjesečnik postojali su kasnije i drugi pravni časopisi, od kojih su Obćinar (1883.—1918.) i Obćinski glasnik (kasniji Općinski upravnik, 1896.—1942. bili namienjeni potrebama uprave, a Hrvatski pravnik Stjepana Ortnera (1905.—1912.) i Pravni savjetnik Milana Grubera (1914.—1934.) pučkom prikazivanju pravnih pitanja. Pravnik u Osieku (1913.—1914.) pod uredničtvom Huge Spitzera bio je glasilo tamošnjega kluba odvjetnika, a Ivo Politeo uređivao je 1927.—1942. Odvjetnik kao bulletin odvjetničkoga družtva, kasnije kao organ odvjetničke komore u Zagrebu. Svi ti časopisi donosili su liepe prinose iz pera naših najboljih pravnika (uzpor. potanji prikaz tih časopisa u Dodatku spomenici kongresa pravnika u Zagrebu 1934.).

Priložena bibliografija dopunjuje sliku ovoga prikaza. Ona zbog ograničenosti prostora ne može biti podpuna. Naročito nisu mogli u nju ući manji članci, premda se u njima često nalazi odraz bogatoga znanja takovih pisaca, koji nisu poradi prilika nikada dospjeli dati većih razprava. Tako na pr. bibliografija rada nedavno preminulога stručnjaka upravnoga prava Nikole Fuggera obasiže preko 100 članaka u samom Općinskom upravniku (a pisao je i drugdje); takvi sitniji članci dali bi, sabrani u knjigu, prikaz velikoga diela upravne nauke. Zato je vrieme, da se provede zamisao izdavanja cjelokupne pravne bibliografije, samostalno ili u sklopu obće hrvatske bibliografije.

BIBLIOGRAFIJA

1. OBĆENITO

BOGIŠIĆ V.: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slavena. Zagreb 1874.

DEMELIĆ F.: Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'apres les recherches de M. V. Bogišić, Paris 1876.

JURAŠIĆ J.: Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik. Rieka 1878. (prema prije izašlom djelu istoga pisca: L'avvocato popolare, 1865.).

KOHN F.: Trgovački i pravni leksikon. Osiek 1937.

LANOVIĆ M.: Uvod u pravne nauke. Zgb. 1934., II. izd. 1942.

MIKULČIĆ M.: Encyclopaedija pravo - i državoslovnih znanosti. I. Zgb. 1869.

ORTNER S.: Pučki pravni savjetnik. Zgb. 1911.

RUŠNOV A.: Pučki pravnik ili pravni katekizam. Zgb 1884., III. izd. priredio S. Posilović 1905.

SLADOVIĆ E.: Enciklopedija prava. Zgb. 1938. (7. litografirano izdanje).
— Kodifikacija i reforma suvremenog pravnog poretka. Fin. arhiv VI (1958.).

UHERNIK A.: Kućni pravoslovac. Zgb. 1872.

2. PRAVNA FILOZOFIJA

FRANK S.: Život, pravo, filozofija. Njiva 1925.
— O unifikaciji zakona. Spomenica Maurovića, I. 1934.

GOJKOVIĆ Ž.: Borba za pravo. Kritička analiza Iheringova djela pod istim naslovom. Mjes. 1882.

KATIČIĆ N.: Pravo i država. Rad 235. Zgb. 1928.

KOSTRENČIĆ M.: Osnovi pravnih znanosti. Mjes. 1919.

LANOVIĆ M.: Crkveno pravo u sustavu pravnih nauka. Rad 269 i p. o. 1940.

SPEVEC F. J.: O pravu i pravednosti. Mjes. 1896. i p. o.
— Pravna znanost. Zgb. 1900.

KRATICE:

FJAB	—	Festschrift zur Jahrhundertfeier des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches
GBBS	—	Glasnik biskupija bosanske i sriemske Đakovo
GZMS	—	Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu
M ili Mjes.	—	Mjesečnik, Zagreb
p. o.	—	posebni odtisak
RAD	—	Rad Akademije znanosti i umjetnosti Zagreb
VHAD	—	Vjestnik hrvatskog arheološkog družtva Zagreb
VA	—	Vjesnik Kr. državnog arhiva
WMBH	—	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina
Zbornik	—	Zbornik za narodni život i običaje

STROHAL I.: Opravdanost vlastnosti. Rad 156, 157 i 160. Zgb 1904/05.
— Ustanovljenje prava, koje u narodu živi. Zbornik, XIV. Zgb. 1909 i p. o.
— Osnova za sabiranje građe o pravu, koje u narodu živi. Zbornik XIV. 1909. Mjes. 1910.
— Pravo, koje u narodu živi. Zbornik XV. Zgb. 1910.
— Priroda i država. Rad 182. Zgb. 1910.
— Priroda i pravo. Rad 209. Zgb. 1915.

3. PRAVNA POVIEST

ĆULINOVIĆ F.: Dušanov zakonik. Bgd 1931.

HANEL J.: Ocrt literarne povjesti prava českoga. Rad 36 (1876.).

IVELLIO A.: Povjerba (fideicommissum), nje smisao u današnjem pravnom nazivlju. Pravo 1876.

MAUROVIĆ M.: Opća pravna povijest I. Zagreb 1923.

MILIĆ I.: Golgota i pravo. Arhiv 1922.

MUHIĆ P.: O razvoju pravnih idea u obće i napose u području prava kaznenoga. Rad 5, (1868.).

ORTNER S.: Repetitorij iz pravne povijesti Germana i Slavena. Zgb 1898.

PAPPAFAVA V.: O pravnom postupanju s tuđinci. Mjes. 1884. (tal.: Sulla condizione civile degli stranieri. Trst 1882., prev. na njemački 1884., francuzki 1888., portugalski 1902.).

SPEVEC F. J.: Zadruga i »spolek« českoga prava. M. 1884.
— R. II. Wrožda, wrožba i pokora. Mjes. 1885.
— Ženitbeno i imovinsko pravo. Zgb. 1888. (većim dielom izišlo u Mjes. 1887.-88.).
— Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina po staro-germanskom i staro-slavenskom pravu. Mjes. 1883. i posebni odtisak.

STROHAL I.: Razvitak vlasnosti. I. Današnje stanje nauke o razvitku vlasnosti. Rad 164. Zgb. 1906.
— Individualna vlasnost u starih Germana. Rad 184. (1910.).

4. HRVATSKA PRAVNA POVIEST

BEUC I.: Kojim pravom postaje Marija Terezija hrvatskim kraljem. V. A., VIII (1939) i p. o.

BOGIŠIĆ V.: Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku. Rad 5, Zgb. 1868.
— Pisani zakoni na slovenskom jugu. Zgb. 1872.
— Stanak po dubrovačkom statutu od 1272 godine. Glasnik srbskog učenog družtva 1877; Pravo V/VI, 1878.; Archiv für slawische Philologie (Berlin), III.
— Le statut de Raguse. Nouvelle revue historique de droit français et étranger 1893. i p. o., Paris 1894.
— (i Jireček): Prolegomena k izdanju Liber statutorum civitatis Ragusii. Monumenta IX. Zgb. 1904.

BREITENFELD F.: Zagreb kr. i slob. grad na brdu Grech. Zgb. 1935.
— Pravni poslovi nekretninama u XII. i XIII. vijeku u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. VIIAD i p. o. Zgb. 1936.

BRESZTYENSZKY Š.: Pravno-poviestni podatci o Turopolju. Mjes. i Občinar 1892. i p. o.

ĆULINOVIĆ F.: Statut grada Senja. Spomenica Mauroviću II. (posebni odtisak), 1934.

DABINOVIĆ A.: Prilozi za proučavanje postanka ugovora g. 1102. (pacta conventa) i trogirske diplome. Mjes. 1937. i p. o.
— Sedamdesetgodišnjica hrvatsko-ugarske nagodbe. Hrv. Kolo 1938.
— L'exemption du »tributum« dans le traité entre le roi Coloman et les Croates. Revue de Belgique.
— Hrvatska državna i pravna povijest. Zagreb, Matica Hrvatska 1940.
— Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu. Rad 270 (1941.) i posebni odtisak.
— Od koga je godine 1000. Venecija imala mandat za osvojenje dalmatinskih gradova? Alma Mater 1941.
— Odkada postoji kmetstvo. Zgb. 1941.

HANEL J.: Pravni život u občini spljetskoj. Rad 54 (1880.). Prevedeno u Bulletino di archeologia e storia dalmata 1881.

HRNČIĆ F.: Urbar pavlinskog samostana u Strezi iz god. 1477. V. A. VIII. (1939.).
— Podanički odnošaji na posjedima zagrebačkog kaptola u XIV. vijeku. Hrvatska prošlost II. (1941.).

— Borba između kaptola i gradske obćine u Zagrebu za ubiranje sajamskih i inih pristojbi u srednjem vieku. V. A. IX./X. (1941.).

IVELLIO A.: Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contínagio nel territorio di Ragusa. Dubrovnik 1873.

JAGIĆ V. — RAČKI F.: Predgovor k izdanju hrv. statuta Monumenta IV (1890.).

KOSTRENČIĆ M.: Pomorsko pravo u statutima primorskih naših gradova i otoka. Mjes. 1914/5.
— Hrvatska pravna povijest. Zagreb 1919. 2. izd. 1923.
— Vinodolski zakon. Rad 227. Zagreb 1923.
— Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom. Rad. 239 (1930.) i pos. odtisak.
— Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka. Beograd 1930.

KRAŠKOVIĆ LJ.: Nekoliko priloga k »zalazu«, »zalaznini«. Mjes. 1911. i pos. odtisak.

LAGINJA M.: Kastavski ustav (1400-1661). Zakon grada Kastva od leta 1400. Primjetbe na Kastavski ustav. Kratka ocjena kastavskog ustava. Pravo 1873.

LANOVIĆ M.: Zapadno-evropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donacionalni sustav. Zagreb 1928.
— Privatno pravo tripartita. Zagreb 1929.
— Ustavno pravo hrvatske narodne države. Rad 265/6 i pos. odtisak. Zagreb 1939.

LIEBALD—LJUBOJEVIĆ J.: Prisega u našem narodu. Rad 9. Zagreb 1871.

LJUBIĆ D.: Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu. Rad 240. Zagreb 1931.

MAUROVIĆ M.: La loi du Vinodol traduite et annotée par Jules Preux. Mjes. 1897.
— Kritika Timonove ugarske pravne povijesti. Mjes. 1903/06.
— Notitia de praecipuis officiis regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae. Rad 222 (1920.).
— Privatno pravo tripartita. Zgb 1921.

MAŽURANIĆ V.: O rječniku pravnoga nazivlja hrvatskoga Rad 150 i Mjes. 1903.
— Hrvatski pravno-povjestni izvori i naša liepa književnost. Ljetopis Ak. 1911.
— Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zgb 1908/22.
— Dodatci uz prinose za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zgb 1923.

Dr. PETRINJENSIS (Milobar F.): Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Zgb 1898.

MILOBAR F.: Der Berliner Kongress und die bosnische Frage. Zürich 1900.

OSVALD J.: O pravnom i socialnom položaju plemića kurijalista u doba feudalizma i o nekim drugim osebujnim pravnim institucijama čisto urbarske naravi. Mjes. 1928.

PAPPAFAVA V.: O kmetstvu osobitim obzirom na Dalmaciju. Mjes. 1886. i p. o. (Francuski: Etude sur le colonage partiaire, particulièrement en Dalmatie, et sur les rapports du colonage et du contadinat dans le territoire de l' ancienne république de Raguse. Bulletin de lla société de législation comparée 1885).

PAVICH A. - MATIĆ T. - REŠETAR M.: Statut der Poljica. WMBH XII. i p. o. Beč 1912.

PELLEGRINI C.: Sulla colonia dalmata. Zadar 1896.
— Običaji. Mjes. 1906/07.
— Kmetstvo u dubrovačkom kotaru. Mjes. 1909/10.

RAČKI F.: Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije. Beč 1861.
— Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. III. Vrhovna državna vlast. Odnošaj među crkvom i državom. Rad 91 (1888.). IV. Državno uređenje. Rad 99 (1890.).

REŠETAR M.: v. Pavich.

RUŽIĆ I.: Družtveno stanje Hrvata u starije Doba. Mjes. 1910/11.

SPEVEC F. J.: Oporuka po statutu korčulanskom i spljetskom. Mjes. 1889.

STROHAL I.: O uzrocima pojavi zadruga. Mjes. 1908.
— Otkupno pravo u starih Hrvata. Rad 189 (1911.).
— Statuti primorskih gradova i općina. Zgb 1911.
— Pravna povijest dalmatinskih gradova. Zgb 1913.

— Statut i reformacije grada Trogira. Monumenta X (1915.).

ŠPORČIĆ I.: Pravni upliv razlike spola i posebna nasljedna prava osoba ženskoga spola u hrv.-ug. privatnom pravu. Mjes. 1883/84.

TRUHELKA Ć.: Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka. GZMS 1901.
— Das mittelalterliche Staats- und Gerichtswesen in Bosnien. WMBH X, 1907

VOJNOVIĆ K.: O državnom ustrojstvu republike dubrovačke. Rad 103 (1891.) i p. o
— Sudbeno ustrojstvo republike dubrovačke. Rad 105, 108, 114 i 115 (1891/3).
— Crkva i država u dubrovačkoj republici. Rad 119 i 121 (1894/5.).
— Državni rizničari dubrovačke republike. Rad 127 (1896.); dodatak u Starinama 28.
— Bratovštine dubrovačke. Monumenta VII/1 (1899.).
— Dubrovačke obrtne korporacije. Monumenta VII/2 (1900.).

5. RIMSKO PRAVO

ANDRASSY Lj.: Starina i autentičnost zakona XII ploča. Mjes. 1905.

BARON-ANDRASSY: Institucije rimskoga prava. IV. izd. Zagreb 1925.

BROZOVIĆ A.: Rimsko nasliedno pravo. Bakar 1879.

B. B. (Brozović): Ležeća ostavina. Pravo 1878.

EGERSDORFER A.: Conditiones in praesens vel praeteritum relatae. Mjes. 1877.
— Predavanja o pandektama. 3 sv. Zagreb 1915/7.
— Legis actio sacramento in personam. Zagreb 1916.
— Predavanja o povijesti rimskoga prava. Zagreb 1919.
— Predavanja o institucijama rimskoga prava. Zagreb 1919.
— Predavanja o rimskom građanskom postupku. Zagreb 1919.

GRABER V.: Praes. Prinos k razvoju pojma obveze u rimskom pravu. Zagreb 1898.

HORVAT M.: Savremeni nazori o postanku i značaju dvodiobe rimskoga privatnoga procesa. Mjes. 1938.
— Bona fides u razvoju rimskoga obveznoga prava. Zagreb 1939.

MALLIN I.: Actio pauliana. Mjesečnik 1884/6 i p. o.

RASTOVČAN P.: Temeljna načela privatnog prava na osnovu rimskog prava. Zgb 1930.

STROHAL I.: Miraz za vrieme braka po rimskom pravu. Zagreb 1898.

ZOBKOW M.: Emfiteuza grčko-rimskoga prava. Mjes. 1906.

6. GRAĐANSKO PRAVO

ACCURTI M.: Rješidbe kr. stola sedmorice kao suda kasacionalnoga. Zgb 1907.

ANDRES I.: Ženidbeno imovinsko pravo u hrvatsko-ugarskom privatnom pravu s osobitim obzirom na pozitivno privatno pravo u kraljevini Ugarskoj. Mjes. 1916.

BELIĆ M.: Odnos državnoga i crkvenoga zakonodavstva, naročito s obzirom na zaključenje braka. Spomenica kongresa pravnika 1934. i p. o.

BOGIŠIĆ V.: O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi. Pravnik 1842/3. i p. o Bgd 1893.

BULIĆ I.: Kućna zadruga, podloga porodične i privredne organizacije u južnih Slovena. Split 1938.

ČULINOVIĆ F.: Komentar zemljišno-knjižnih zakona. Bgd.
— O zemljišno-knjižnim upisima. Zgb 1930.
— Zemljišnoknjižno pravo. Beograd 1931.

ČIMIĆ E.: Rješidbe kr. hrvat. slav. dalmat stola sedmorice kao vrhovnog sudišta u građansko-pravnim predmetima. 2 sv. Zgb 1913./17.

ĆEPULIĆ I.: Sistem općeg privatnog prava. Zgb 1925.

DERENČIN M.: Tumač k obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku. 2 sv. Zgb 1880/3.

DÜRRIGL B.: Elemente des österreichischen Privat- und öffentlichen Rechtes mit Berücksichtigung der Gesetzgebungen in Croatien- Slavonien, für Laien und Studierende systematisch und populär dargestellt. Beč 1899.

EGERSDORFER A.: Causa debendi po austrijskom privatnom pravu s osobitim obzirom na pravo rimsko. Mjes. 1878. i p. o.

— O kamatah i kamatnih pogodbah. Mjes. 1879.

EISNER B.: Zur Lehre von der Gewährleistung nach österr. allg. Privatrecht (unter Berücksichtigung des römischen, deutschen, französischen und schweizerischen Rechts). Grünhuts Zeitschrift 1913.
— Das Verfügungsrecht des Eigentümers über die Hypothek. Allgemeine österr. Gerichtzeitung 1917.
— Studije iz patentnog prava. Arhiv IV, 1922. i p. o.
— Pad valute kao problem privatnog prava. Sarajevo 1923.
— Der gegenwärtige Rechtzustand auf dem Gebite des mat. Privat- und des Prozessrechts und die Rechtsausgleichung in Jugoslawien. Auslandsrecht 1924. i p. o.
— Privatno-pravni položaj žene po današnjem pravu Jugoslavije i njegovo uređenje u jedinstvenom građanskom zakoniku za Jugoslaviju. Spomenica Mauroviću I, 1934.
— Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo kraljevine Jugoslavije, Zgb. 1935.
— Das Eherecht im jugoslawischen Vorentwurf und im tschechoslowakischen Entwurt eines bürgerlichen Gesetzbuches. Spomenica Dolencu i dr. i pos. odtisak Ljubljana 1936.
— Der Vorentwurf eines Zivilgesetzbuches für das Königreich Jugoslawien. Annuario di diritto comparato e di studi legislavtivi, XIV, i pos. odtisak, Roma 1938.
— Judikatura sudova na pojedinim pravnim područjima naše države o pitanjima međunarodnog i međupokrajinskog (interlokalnog) privatnog prava. Godišnjak pravnog fakulteta I i pos. odtisak, Zagreb 1941.

EISNER B. - PLIVERIĆ M.: Mišljenja o predosnovi građanskog zakonika za kraljevinu Jugoslaviju. Zagreb 1937.

FISCHER A.: Prijedlog za uređenje imovinskih odnosa bračnih drugova u novom općem građanskom zakoniku. Mjes. 1935.
— Projekat zakonskih propisa o pravnim odnosima vanbračne djece. Spomenica Dolencu i dr. 1938. i pos. odtisak.

FRANOLIĆ V.: Seljačka svojina i seljačko nasljedno pravo kao socijalni i ekonomski problem. Mjes. 1934.

GRABER V.: Prava djece s osobitim obzirom na brak, obitelj i nasljedstvo. Zagreb 1893.

IVŠIĆ M.: Problem seljačke svojine. Mjes. 1933. Pos. odtisak: Temelji seljačkoga zakonika. Zagreb 1933.

KALOGJERA M.: Naknada neimovinske štete. Zagreb 1941.
— Naknada štete kod novčanih tražbina. Mjes. 1942.

KOŠUTIĆ M.: Zastara po austrijskom privatnom pravu. Mjes. 1898. i p. o.
— Princip publiciteta u našem tabularnom pravu. Mjes. 1901.
— Revizija općega građanskoga zakonika. Mjes. 1906.
— Princip prvenstva na polju gruntovnog prava, s osobitim obzirom na današnje naše gruntovno pravo. Mjes. 1907.
— O austrijskoj osnovi zakona, kojim se mienjaju i nadopunjuju neke ustanove općega građ. zakonika, u svezi sa kod nas potaknutim pitanjem reforme općeg našeg građanskog zakonika. Mjes. 1908.
— Gruntovno pravo. Zagreb 1910.
— Tumač k zakonu o zemljišnim knjigama. Zagreb, s. a. (1930.).
— Tumač k zakonu o zemljišno-knjižnim diobama, odpisima i pripisima i k pravilniku za vođenje zemljišnih knjiga. Zgb 1931.

LANOVIĆ M.: Haške konvencije o ženidbenom pravu i naši zakoni. Mjes. 1912.

LENAC R.: Kućna communio pro diviso (Etažna svojina). Zagreb 1939.

LOVRIĆ E.: Studije iz ženidbenoga prava. I. Razvoj ženidbenoga prava i zakonodavstva uopće, razvoj i sadanje stanje u Cislajtaniji, Ugarskoj i kod nas napose. Mjes. 1898.
— Ženidba i njezini bitni momenti. Spomen-knjiga Pravničkoga društva 1900. i pos. odtisak.
— Das Eherecht der europäischen Staaten und ihrer Kolonien. Kroatien und Slavonien. Berlin 1904.

MAJTIN Z.: Tinglysning — najsuvremeniji sustav zamljištnoknjižnog prava u Europi. Mjes. 1943.

MALLIN I.: Zaštita posjeda. Zagreb 1891.

MASOVČIĆ A.: Temelj obrani susjedstva po rimskome i austrijskome pravu. Pravo IX/X. 1882.
— Il diritto tavolare materiale. Split 1897.

MATASOVIĆ L.: Uporabne pogodbe i uporabni postupak. A. Materijalne ustanove. Mjes. 1887/88. (izdano kao knjiga: Uporabne pogodbe ili poglavlje dvadeset i peto obćeg austrijskog zakonika te parbeni postupak uporabni ili naredba ministarstva za pravosuđe od 17. XII. 1858. Zgb 1908.).

MATIJEVIĆ I.: O zakonskom založnom pravu porabodavaca. Beograd 1938.

MAUROVIĆ I.: O principu calpae i causae u odštetnom pravu općega austr. građ. zakonika. Mjes. 1902/3. i pos. odtisak Zagreb 1903.

— Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Kroatien. FJAB. Beč 1911.

— (Krainz-Pfaff-Ehrenzweig): Sistem austrijskog općeg privatnog prava. Opći dio obveza. Preveo i dodatcima popratio. Zagreb 1911.

— Primjedbe k vladinoj osnovi »o djelomičnom preinačenju i popunjenju naredenja općega građanskoga zakonika«. Mjes. 1918/9.

— Nacrt predavanja o općem privatnom pravu. Knj. I.-V. Zagreb 1920/38

— Nacrt osnove revidiranoga općega građanskoga zakonika. Obrazloženje i pripomene. Mjes. 1923.

— Osnova općega dijela obligacija. Mjes. 1924.

— Neke pripomene k promjenama učinjenim po članovima stalnoga zakonodavnoga savjeta u mojem nacrtu općega dijela obveza. Mjes. 1925.

— Oko revizije općega građanskoga zakonika. Mjes. 1927.

— Izvještaj o predosnovi građanskoga zakonika za kraljevinu Jugoslaviju. Zagreb 1934.

— Nastojanja i pokušaji da se reformira opći građanski zakonik. Ljetopis Ak. 52 (1940) i p. o.

— Naše opće privatno pravo i nastojanja oko njegove reforme. Rad 270. Zagreb 1941.

MILANOVIĆ LJ. —STRASSER V.: Rješenja kasacionog suda u građanskim pravnim stvarima. Sv. I.—III. i VI.—VIII. Zgb 1920./29.

MILANOVIĆ LJ. — VRAGOVIĆ A.: Odluke stola sedmorice i stola sedmorice odj. B u građanskim pravnim stvarima. Zgb 1930./31.

MILIĆ I.: Zaštita posjeda u ugarskom (vojvođanskom) pravu. Mjes. 1925.

(MUDROVČIĆ J.): Osnova antentičnog prevoda obćeg građanskog zakonika. Zgb 1902.

MUDROVČIĆ J.: Rastu li novčane tražbine, kad valuta pada? (Pitanje t. zv. valorizacije). Zagreb 1925.

— Das Aufwertungsproblem in Gesetzgebung und Rechtsprechung Jugoslawiens. Zeitschrift für Osterecht I, i pos. otisak.

MUHA M.: Činjenična utvrđenja i pravna ocjena. Pravosuđe 1938. i pos. odtisak.

OBULJEN M.: Naknada štete, prouzrokovane krivnjom javnih činovnika u vršenju službe. Mjes. 1913.

OGORELICA N.: Hipoteka na sopstvenoj stvari ili t. zv. vlasnička hipoteka. Pravnik 1893. i pos. odtis. Beograd 1893.

PAPPAFAVA V.: Načelo o nenatražnoj djelatnosti zakona. Pravo VI. i pos. odtisak. 1878.

— Das Zusammenwirken der Kulturstaaten zum Zwecke einer Vereinheitlichung des Luftschiffahrtsrechtes. Berlin—Innsbruck 1913.

PETAJ P.: Opet uživanje nekretnina mjesto kamata i založna pogodba § 1372. o. g. z. Mjes. 1902.

— Revizija općega austrijskoga građanskoga zakonika. Mjes. 1906.

PILEPIĆ F.: Nekoliko misli o zemljišnici (gruntovnici). Novi pravnik 1871.

PLIVERIĆ M.: O naknadi štete učinjene motornim vozilima. Spomenica kongresa pravnika u Skoplju 1931.

— Odgovornost za pomoćnike ispunjavanja obveza. Spomenica Dolencu i dr. Ljubljana 1936. i posebni odtisak.

— Das in Kroatien geltende Privatrecht. Zeitschrift für osteuropäisches Recht. Breslau. Mai—Juni 1942.

— v. Eisner—Pliverić.

POSILOVIĆ S.: Osnova obćeg građanskog zakonika u Ugarskoj. Mjes. 1902.

— v. Rušnov, Tumač.

RASTOVČAN P.: Moral, dobri običaji i zloporaba prava u građanskom zakoniku. Zagreb 1927.

RUCNER J. — STROHAL P.: Zbirka riješitaba stola sedmorice u građanskim pravnim stvarima. 3 sv. Zgb 1939./41. Mjes. 1943.

RUCNER J.: Primjena, tumačenje i popunjavanje zakona.

RUŠNOV A.: Komentar k gruntovnom redu. Zagreb 1881.

— Tumač obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku. 2 sv. Zagreb 1891/3. Drugo izd. priredio Posilović. Zagreb 1910.

ŠHEK A.: Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstentum Montenegro (prievod i obsežan uvod). Berlin 1893.

SLADOVIĆ E.: Patentno pravo. Zagreb 1925.

— Ženidbeno pravo. Zagreb 1925.

— Opće privatno pravo. I. Zagreb 1929.

SMODEK M.: Pravo gorsko inače rudno države austrijske. Zagreb 1862.

SMREKAR M.: Mnenje ob uređenju seljačkoga posjeda i njegovih pravnih odnošaja sa osobitim obzirom na područje bivše hrvat.—slavon. Krajine. Obćinar i pos. odtisak. Zagreb 1883.

(SOVA S.): Izvjestiteljev nacrt osnove o djelomičnom preinačenju i popunjenju naredenja općega građanskoga zakonika. Zgb 1917.

SPEVEC F. J.: Voda u pravu. Mjes. 1890.

— Volja i očitovanje volje u njemačkom i u našem građanskom zakoniku. Zagreb 1900.

— Posjed stvari i posjed prava prema svome najnovijem razvoju. Zagreb 1907.

— Moderno založno pravo. Mjes. 1909.

— Švicarski građanski zakonik. Mjes. 1909. i p. o.

— Pravo posjeda po austrijskom građanskom zakoniku s obzirom na njemački i švajcarski zakonik i na ugarsku osnovu. Zagreb 1915.

STRAŽNICKY M.: Les conférences de droit international privé depuis la fin de la guerre mondiale. Recueil des cours de l'Académie de droit international. Paris 1937. i pos. odtisak.

STROHAL I.: Pojam vlasnosti u današnjoj pravnoj nauci. Rad 150 i 152. Zagreb 1902/03.

— O zakonu, kojim bi se jedinstveno uredili imovinsko-pravni odnošaji seljačkoga stališa u Hrvatskoj i Slavoniji. Mjes. 1905/6. i Obćinar 1905. i 1907.

— Pravo domaje u Francuskoj. Mjes. 1907. i Obćinar 1908.

STROHAL P.: v. Rucner.

TOMAŠIĆ N.: Počela pogodbe i pacta in favorem tertii. Mjes. 1892.

Dr. R. V. T. (Vernić): Študija o pojmu gruntovničke stvarnosti. Mjes. 1882.

— Pozicije subjekta u gruntovnom pravu. Mjes. 1884.

A. (Verona): Treća djelomična novica austrijskoga općega građanskoga zakonika. Izvadak obrađen na temelju uredovnoga materijala. Mjes. 1917.

— **a (Verona A.):** Austrijski red oduzimanja svojevlasnosti. Mjes. 1918.

VOJNOVIĆ K.: Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonarstvo. Rad 96. (1889.).

VRAGOVIĆ A. v. Milanović.

ZOBKOW M.: »Advitalitetsko pravo« po austr. građ. zakonu. Mjes. 1902.

— Odgovornost nasljednika za uzdržavanje vanbračne djece ostavitelja. Mjes. 1903.

ZUGLIA S.: Prirodna obaveze u teoriji i srpskom privatnom pravu. Subotica 1924.

7. GRAĐANSKO PRAVO U BOSNI I HERCEGOVINI

EICHLER E.: Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina. Beč 1889.

EISNER B.: O općem građanskom pravu u Bosni i Hercegovini. Arhiv 1920. i p. o.

LJ. pl. F.(Farkaš): Zakon od 7. ramazana 1274 (1858) o zemljištnom posjedu. Mjes. 1891.

FARKAŠ LJ.: Materijalno i formalno pravo u ostavinskim stvarima u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1910.

— Zemljišno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini. Arhiv 28 (1925.).

— O vakufima i o uređenju uprave vakufskih dobara u Bosni i Hercegovini Obzor 31. VII. 1920. i sl.; skoro doslovno preneseno u Arhiv 34 (1928.).

— Postanak i razvitak kmetovskih agrarnih odnošaja i agrarno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1929.

KUKULJEVIĆ M.: Grundbesitzeverhältnisse in Bosnien und in der Hercegovina. Ein Beitrag zur Agrarfrage. Sarajevo 1879.

PILAR I.: Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechts FJAB, I. Beč 1911.

POSILOVIĆ S.: Das Immobiliar-Recht in Bosnien und Hercegovina. Zgb 1894.

SAMBRAILO B.: Primjenjivanje otomanskog prava u Bosni i Hercegovini i pitanje izjednačenja. Mjes. 1942.

ZOBKOW M.: Alienacija mirijskih zemljišta u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1909.

— Die Anwendung des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina. FJAB, I, Beč 1911.

— Primjenjivanje austrijskog općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1921.

— Pravo preče kupnje u otomansko-bosanskom zakonodavstvu. Mjes. 1926. i p. o. Sarajevo 1926.

BILJEŽKA: Obsežna bibliografija i za ovu struku navedena je uz razpravu M. Hadžijahića, spomenuta u struci 20.

8. TRGOVAČKO, MJENIČNO I ČEKOVNO PRAVO

BEGO K.: Nauka o mjenicama i čekovima. Napisao za narod . . . Split 1926

ČIMIĆ E.: Čekovno pravo. Zagreb 1922.

— Mjenično pravo u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb 1925.

— Mjenični zakon od 29. novembra 1928. sa tumačem. Zagreb 1929.

— Mjenični i čekovni zakon od 29. novembra 1928. sa tumačenjima. Zagreb 1930.

DEŽELIĆ B. i S.: Mjenično pravo. Zgb 1923.

DEŽELIĆ S.: Čekovno pravo. Beograd 1930.

— Mjenično pravo. Bgd 1930.

— v. Vrbanić J.

EISNER B.: Zaštita od nelojalne konkurencije po današnjem stanju našega zakonodavstva i de lege ferenda Mjes. 1925. (njemački u Blätter für vergleichende Rechtswissenschaft).

— Ženevska konferencija za izjednačenje meničnog prava. Arhiv 1930. i p. o. Bgd. 1931.

— Ženevske konvencije o čeku. Mjes. 1932. i pos. odtisak.

— Pravni položaj inozemnih trgovačkih družtava u našoj državi, po današnjem pravu i po novom trgovačkom zakonu. Mjes. 1938.

HOLZMANN H.: Uredba i pravilnici o kartelima. Kartellrecht in Jugoslavien. Zagreb 1937.

JELAŠIĆ J. — KORLEVIĆ B.: Zakon o privrednim zadrugama sa tumačem i obrascima. Zgb 1942.

KOLAR D.: Zakon o dužnosti jamstva željeznice i potreba njegove preinake. Mjes. 1933.

KORLEVIĆ B. v. Jelašić.

MOGAN J.: Naš trgovački zakon i željezničko pravo. Rieka 1912.

OBULJEN M.: Družtva s ograničenim jamčenjem po zakonu od 6. ožujka 1906. Zadar 1908.

PLIVERIĆ M.: O jamstvu članova javnog i komanditnog trgovačkog družtva za družtvene obveze. Mjes. 1909.

POLITEO I.: Zakon o suzbijanju nelojalne utakmice. Zgb 1930.

PREMUŽIĆ K.: Mjembeno pravo i mjembeni zakon sa potrebitim uzorcima. Sarajevo 1913.

RASTOVČAN P.: Trgovački zakon kraljevine Jugoslavije. Zagreb 1937.

SALAVARY F.: Repetitorij trgovačkoga i mjenbenoga prava. Zagreb 1901.

SLADOVIĆ E.: Čekovno pravo. Zagreb 1926.

— Obrtno pravo. Zgb 1926. (= Zanatsko pravo Bgd 1926.).

— Trgovačko pravo. Zagreb 1934. (litografirano).

— Das Kartellrecht in Jugoslawien. Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht 1936.

ŠPEVEC Fr. J.: Založno pravo založnica. Zagreb 1911.

SPIESS E.: Nadzor nad privatnim osigurateljnim družtvima. Mjes. 1914/5.

STRAŽNICKY M.: O unifikaciji mjenbenog prava. M. 1911.

— Vozarsko pravo trgovačkoga zakona. Mjes 1915./16.

— Trgovački zakon valjan za Hrvatsku i Slavoniju. Kritički osvijetljen tekst zakona sa saveznim zakonima i naredbama te sudskim rješidbama. Zagreb 1918. Novo izdanje 1926.

— O reformi prava dioničkih društava. Zagreb 1922.

— Nacrt predavanja o mjeničnom pravu. Zgb. 1924.

— Predavanja iz trgovačkoga prava. II. izd. Zgb. 1926.

— Tumač zakona o mjenici od 29. novembra 1928. Zgb 1929.

— Tumač zakona o čeku od 19. novembra 1929. Zgb. 1931.

— Udžbenik mjeničnog prava. Zgb. 1932.

— Tumač trgovačkoga zakona od 28 .listopada 1937. Zagreb 1939.

ŠTEFINOVIĆ J.: Malo o pravu trgovačkog računovodstva. Posebni otisak iz Randine jubilarne knjige. Prag 1941.

VRBANIĆ F.: O pojmu trgovca i trgovačkoga posla po novom trgovačkom zakonu. Mjes. 1875.

— Udrugarstvo po ustanovah trgovačkoga zakona. Zgb. 1877.

— Mjenbeni zakon. Zagreb 1885.

— Trgovački zakon. Zagreb 1892.

— Osnova novoga trgovačkoga zakona za Njemačku. M. 1897.

— Trgovačko i mjenbeno pravo (Das Handels- und Wechselrecht). Die Handelgesetze des Erdballs; Kroatien und Slavonien. Berlin 1906.

VRBANIĆ J.: Mjenbeno pravo. I. izd. Zgb 1893. V. izd.: Mjenično pravo kraljevine SHS. Zgb 1929.

— Trgovačko zakonoslovije. Zgb. 1899. II. izd. 1909. III. izd. priredio S. Deželić 1942.

— Čekovno pravo. Zgb. 1909.

— Čekovno pravo kraljevine SHS. Zgb. 1929.

VUKOVIĆ M.: Prevozni ugovor. Pravosuđe 1933.

— Pravo trgovačke retencije. Spomenica Mauroviću. Beograd 1934.

WINTER V.: Tumač mjenbenom zakonu. Zgb. 1882.

— Trgovački zakon. Tumač zakonskom članku XXXVI.: 1875. i bosansko-hercegovačkom trgovačkom zakonu obzirom na austrijski trgovački zakon. Osiek 1912.

9. POMORSKO PRAVO

BRAJKOVIĆ V.: Etude historique sur le droit maritime privé du littoral yougoslave. Marseille 1933.

— Bezbednost plovidbe i zaštita ljudskog života na moru. Soc. arhiv 1939. i p. o.

— Međunarodna konvencija za zaštitu ljudskog života na moru. Bgd. 1937

MOGAN J.: Pomorski vozarski ugovor. Rieka 1915.

— O brodovlasniku i njegovoj odgovornosti de lege ferenda. Arhiv 1921.

PALLUA E.: Hipoteka i privilegiji na brod pred uzakonjenje krojekta pomorskoga trgovačkog zakona. Mjes. 1937.

PRIMOŽIĆ A.: Prava i dužnosti brodskog osoblja u trgovačkoj mornarici (pomorački red). Zgb. 1932.

— Rad na unifikaciji pomorskog prava i rješenje problema pomorske pomoći i spasavanja. Pravosuđe 1933

STRAŽNICKY M.: O reformi pomorskog privatnog prava. Mjes. 1913./14.

— Les sources du droit maritime privé yougoslave. Annuaire de l'Association yougoslave de droit international, III. 1937.

ŠKARICA V.: Osnova trgovačkog zakona za jugoslavensku državu sa popratnim tumačem. Split 1919.

— Hipoteka na morske brodove. Spomenica kongresa pravnika u Dubrovniku 1932.

ŠPEHAR M.: Savremeni smjerovi u pomorskom pravu s obzirom na našu kodifikaciju. Zgb. 1937.

— O odgovornosti brodara osvrtom na haška pravila. Zgb. 1939.

TOMAŠIĆ LJ.: Pomorsko pravo. Zagreb 1924.

VERONA A.: Nekoliko novih podataka o državnom plovidbenom oglasu carice Marije Terezije od 25. travnja 1774. Mjes. 1916.

— Pomorsko pravo. I. dio: Uvod i međunarodno pomorsko pravo. Zgb 1924. 2. izd. Zgb. 1927.

— Noviji pokreti u oblasti pomorskoga prava. Uspjesi Udruženja Comité maritime international. Jadranska straža 1928./29.

10. GRAĐANSKI POSTUPAK

BRESZTYENSZKY Š.: Opomenbeni postupak. Mjes. 1878.

ČIMIĆ E.: Zakon o postupku u slučajevima smetanja posjeda od 8. V. 1890. sa tumačem. Zgb 1929.

ČULINOVIĆ v. Matijević.

ČUPOVIĆ D.: Reforma građanskoga parbenog postupka. M. 1901./04. i p. o.

— Predavanja iz građanskoga parbenog postupka. S dopuštenjem i nadzorom autora izdao P. Grubišić. Zgb. s. a.

DERENČIN M.: Ovršni postupak razložen na temelju zakonah i naredabah valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1877.

— Tumač zakonu od 3. listopada 1876. o postupku u pravnih poslovih manje vriednosti. Zagreb 1877.

DUERRIGL B.: Osnova zakona o javnom bilježništvu S. 1. s. a.

EISNER B.: Das neue Zivilprozessrecht in Jugoslawien. Leske-Loewenfeld, Die Rechtsverfolgung im internationalen Verkehr. II. izd. I. Berlin 1933. i p. o.

HINKOVIĆ H.: Izlučna parnica. Sušak 1881.

KRUSZELNICKI F.: Priziv u novom austr. građanskom postupniku. Mjes. 1901.

— Građanski postupak za Bosnu i Hercegovinu. Mostar 1903.

— Procesualne pretpostavke u austr. građanskom postupku. Mjes. 1904.

— Sistem ovršnoga i osigurnoga postupka za Bosnu i Hercegovinu. Mjes. 1905. i p. o.

— Sistem austrijskoga sudskoga postupka u građanskim sporovima. I. Mostar 1906.

— O propuštanju i oglusi po austrijskom gr. postupku. Mjes. 1910./11.

— Priziv cum ili sine beneficio novorum? Mjes. 1915.

— Studije iz austr. građanskoga postupka. Mjes. 1916.

KUGLER M.: Tumač maličnom postupniku. Zagreb 1917.

MATASOVIĆ L.: Uporabne pogodbe i uporabni postupak. B. Formalne ustanove Mjes. 1887./88. (v. struku 6).

MATIJEVIĆ I. — ČULINOVIĆ F.: Komentar zakona o izvršenju i obezbeđenju 4 sv. Bgd. 1937./40.

MUDROVČIĆ J.: Pitanje pobijanja osuda obraničkog suda beogradske i zagrebačke burze. Zgb. 1924.

— Reforma građanskoga postupnika zapinje. Mjes. 1928.

PAPAFAVA V.: O bilježničkoj ustanovi. Pravo 1882. i p. o. (prevedeno na razne jezike).

— Povjestne crtice i bibliografija o bilježništvu. Zadar 1895. (uz ovo djelo napisao mnoge prikaze o bilježništvu u raznim zemljama na talijanskom, francuzkom, njemačkom i drugim jezicima).

— Ueber die räumliche Umgrenzung des notariellen Wirkungskreises, und zwar auf dem festen Lande, dem Wasser und im Luftraum. Innsbruck 1901. (o istom predmetu već prije manja razprava u Mjes. 1888.).

— Le notariat en Egypte. Paris 1911. II. izd. 1912.

POSILOVIĆ S.: Sravnivajuća ocjena razpravnog štadija u priv. grad. parb. postupniku od 16. rujna 1852. M. 1882.

— Ovrha za namirenje novčane tražbine na nekretnine po austrijskom ovršnom zakonu od 25. svibnja 1896. Mjes. 1897.

ROJC A.: O prihvatu nasljedstva i o odluci, koju ima sud uslied ovoga prihvata izreći. Pravnik 1854.

RUŠNOV A.: Misli o reformi građanskoga parbenoga postupka u nas na temelju načela ustmenosti i neposrednosti osvrtom na nove građanske parbene zakone u Cislitavi. Mjes. 1897 i p. o.

RUŠNOV A. — ŠILOVIĆ J.: Tumač građanskomu parbenomu postupniku. Zgb. s. a.

SCHICK L.: Die Eintreibung von Aussenständen in Kroatien. Wien 1914.

SOVA S.: Kako da se reformira postupak u građanskim parnicama. Mjes. 1907./08.

— Izvjestiteljev nacrt osnove zakona o sudskom postupku u građanskim pravnim sporovima. Zgb. 1913.

SPEVEC F. J.: Sirotinjska povjerenstva u gradovima. Mjes. 1895. i p. o.

SPILLER K.: K osnovi zakona o sudskom postupku u građanskim pravnim sporovima. Mjes. 1914.

ŠANTEK M. v. Žilić.

ŠILOVIĆ J.: v. Rušnov - Šilović.

VERONA A.: Dalmatinsko-slovenački građanski postupnik i pravilnik obraničkog suda zagrebačke burze de lege lata i de lege ferenda. Mjes. 1923.

VERONA A. — ZUGLIA S.: Zakonik o sudskom postupku u građanskim parnicama. Zgb. 1930.

WAGNER I.: O promjeni našeg građanskog parbenog postupnika. Mjes. 1899.

WERK H.: Ovrha na nepokretni imetak po novom austrijskom ovršnom redu. Mjes. 1902./03.

— Sistem austrijskog ovršnog reda. Sv. I. Zgb. 1904. Sv. II/1. Zadar 1907.

— Teoretsko-praktični priručnik jugoslavenskog građanskog parničnog prava. I. Građanski parnični postupak u teoriji i praksi. Zagreb 1932. II. Izvršni postupak u teoriji i praksi. Zagreb 1938.

— O izjednačenju sudskog građanskog izvršnog prava u slavenskim zemljama (Prvni sjezd pravniku statu slovanskych u Bratislavi). Mjes. 1933.

— Jesu li potrebne promjene i nadopune zakoniku o građanskom parbenom postupniku od 13. VII. 1929.? Prošireni odtisak iz Mjes. 1932. (s bibliografijom o novom grpp. s 94 naslova).

X.: — Nješto o javnosti, neposrednosti i ustmenosti postupka i o teoriji slobodnoga uvažavanja dokaza. Mjes. 1893.

ZUGLIA S.: Pregled srpskoga građanskoga sudskoga postupka. Mjes. 1926. i p. o. (proširen na bos. i crnog. pravo).

— Građanski parnični postupnik u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1928.

— Građansko procesno pravo kraljevine Jugoslavije. 2 sv. Bgd. 1936./38.

— Studije za reformu građanskog pravosuđa. Godišnjak pravnog fakulteta I. i p. o. Zgb. 1941.

— v. Verona.

ŽILIĆ F. — ŠANTEK M.: Malični postupnik od 3. listopada 1876. sa svim izmjenama i nadopunama uz tumač popraćen rješidbama viših sudova. Zgb 1931.

— Zakon o sudskom vanparničnom postupku. Zgb 1934.

— Zakon o izvršenju i obezbjeđenju. Zgb 1938.

11. STEČAJNO I POBOJNO PRAVO

BRESZTYENSZKY Š.: Osnova stečajnog reda za njemačku carevinu. Mjes. 1875.

ČIMIĆ E.: Stečajno pravo. Zgb. 1921.

ČUPOVIĆ D.: Stečajno i pobojno pravo kraljevine Hrvatske i Slavonije sa uvodom i sudbenim postupkom u trgovačko-pravnim stvarima (Das Konkursrecht und Anfechtungsrecht von Kroatien und Slavonien nebst Einleitung und gerichtlichem Verfahren für Durchführung von kaufmännischen Rechtsansprüchen). Handelsgesetze der Erdballs. Kroatien und Slavonien. Berlin 1906.

DEŽELIĆ S.: Stečajno pravo kraljevine Jugoslavije. Zagreb 1930.

GRUBER M.: Prinudna nagodba izvan stečaja. Pravni savjetnik 1924.

HINKOVIĆ H.: Stečajni red. Zgb 1884.

KRUSZELNICKI F.: Pravo pobijanja pravnih djela insolventna dužnika po austrijskom zakonu s obzirom na bosanski i hrvatski zakon. Mjes 1911.

— Komentar zakonu od 2. marta 1887. za Bosnu i Hercegovinu o pobijanju pravnih djela glede imovine insolventna dužnika. Sarajevo 1912.

(MUDROVČIĆ J.): Osnova stečajnoga zakona. Zagreb 1896.

— Osnova zakona o pobijanju pravnih djela, što se tiču imovine insolventnog dužnika. Zagreb 1896.

MUDROVČIĆ J.: Stečajni zakon od 28. ožujka 1897. sa građom i provedbenom naredbom. Zgb 1898.

— Preboj uopće i u stečaju napose. Mjes. 1927.

POLITEO I.: Vanstečajna prinudna nagoda. Zgb. 1923.

— Stečajni zakon za kraljevinu Jugoslaviju, zakon o prinudnom poravnanju van stečaja i zakon o uvođenju u život obih zkona. Zagreb 1929.

— Zakon o pobijanju pravnih djela izvan stečaja od 22. siečnja 1931. Zgb. 1931.

RUŠNOV A.: Misli o reformi stečajnog reda u nas u obliku osnove. Zagreb 1895. i p. o.

— Zakon o pobijanju pravnih djela glede imovine insdventna dužnika od 24. ožujka 1897. i stečajni zakon od 28. ožujka 1897. Zgb. 1897.

SLADOVIĆ E.: Stečajno pravo. Zagreb 1925.

SPEVEC F. J.: Tumač zakonu od 24. ožujka 1897. o pobijanju pravnih djela glede imovine insolventna dužnika. Zagreb 1898.

(SPITZER H.): Predstavka trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osieku, tičuća se osnove stačajnoga zakona. Osiek 1896.

VERONA A. — ZUGLIA S.: Stečajni zakon i zakon o prinudnom poravnanju van stečaja i uvodni zakon obadvjema. Zagreb 1930.

(WAGNER I.): Primjetbe odvjetničkoga odbora za Slavoniju na zakonske osnove kr. zem. vlade, pravosudnoga odjela, tičuće se stečajnoga reda i pobijanja pravnih djela. Osiek 1896.

WAGNER I.: Das kroatische Anfechtungsgesetz vom 24. März 1897. und das kroatische Konkursgesetz vom 28. März 1897. Osiek 1898.

WALTER R.: Prinudna nagodba izvan stečaja de lege lata i de lege ferenda. Zgb 1925.

ZUGLIA S. v. Verona.

12. OBĆE DRŽAVNO I USTAVNO PRAVO

ANDRASSY J.: Kritički pogledi na teoriju o narodnoj suverenosti. Mjes. 1927. i p. o.

ANDRES I.: Imunitetno pravo s osobitim obzirom na imunitetno pravo članova zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora. Zgb. 1913.

BRLIĆ I.: O ustavu i ustavnoj povijesti švicarske konfederacije. Mjes. 1931. i p. o.

ČIMIĆ E.: Javno pravo s osobitim obzirom na ustav kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zgb 1922.

B. STARI (FIRŠT B.): Korporativizam u Italiji. Hrvatska Smotra 1934.

IVŠIĆ M.: Ekonomski i politički parlament kao rješenje krize parlamentarizma. Mjes. 1929. i p. o.

KRIŠKOVIĆ V.: Pisma Juniusova. Zgb. 1917.

— Ideja engleskog ustava. Anglia docet. Zgb. 1922.

— Zar suton demokracije? Hrvatsko Kolo 1936.

MILOBAR F.: Pouke dviju revolucija. Mjes. 1926.

— Samo dva originalni tipa demokracije. Mjes. 1930./32.

— Zur Krise des Parlamentarismus und der Demokratie. Separatabdruck aus dem Jahrbuch (godišnjak) der kgl. Universität in Zagreb, 1933.

— Je li demokracija na umoru? Spomenica Mauroviću II.

— Država i narod, egzekutiva i parlamenat, autoritet i sloboda. Pretiskano iz Mjesečnika, Zagreb, 1936.

— Borba protiv parlamentarizma. Mjes. 1935. i p. o.

— Demokracija i totalitarne države. Arhiv 1939.

NIEDZIELSKI F.: Novi društveni poredak. Zgb 1937.

— O državi. Hrvatska smotra 1942

PLIVERIĆ J.: Verifikacija saborskih izbora. Mjes. 1879.

POLIĆ L.: Zakon i sankcija. Mjes. 1903. i p. o.

— O novoj austrijskoj izbornoj reformi. Mjes. 1910.

— O pojedinačnim slobodama i njihovim jamstvima. Mjes. 1914.

— O razvoju demokratske misli. Mjes. 1918. i p. o.

— O nacrtima ustava. Mjes. 1921.

— Izborni zakon. Zagb. 1923.

RADIĆ S.: Državna i narodnostna ideja s gledišta socijalne znanosti. Mjes. 1900.

— Savremena ustavnost. Zgb 1911.

SLADOVIĆ E.: Subjektivna javna prava državljana i njihovo zakonsko uređenje u objema državama Austro-ugarske monarhije. Sarajevo 1918.

— Pravo otpora — potreba društvovnih reformi. Hrvatska smotra 1942.

— Državni ustav i državno ustavno pravo. Hrvatska smotra 1942.

STEFANOVIĆ J.: Dvodomni sistem u modernim ustavima. Mjes. 1931./32.

— Materijalna i formalna protivustavnost zakona i sankcija formalne protivustavnosti. Mjes. 1933.

— Poremećaj nadležnosti u korist izvršne vlasti uslijed stanja nužde. Spomenica Mauroviću i p. o. Bgd, 1934.

— Zamjenjivanje šefa države. Mjes. 1935. i p. o.

— Krivična odgovornost ministara i šefa izvršne vlasti. Spomenica Dolencu i dr. Ljubljana 1936.

— O pravu raspuštanja parlamenta. Mjes. 1940. i p. o.

ŠĆETINEC J.: Socijalna organizacija fašizma. Mjes. 1934. i p. o. Zgb 1935.

— Korporativno uređenje države s obzirom na austrijski ustav. Zgb 1935.

— Korporativizam i demokracija. Zgb 1938.

— Korporativni sistem u Portugalu. Ekonomist 1938.

ŠTEFANIĆ H.: Državnopravni položaj monarka. Mjes. 1894.

— Nešto ob izručivanju zločinaca u Austro-ugarskoj te Bosni i Hercegovini. Mjes. 1895.

TOMAC D.: Ustav i bračno pravo. Zagreb 1925.

WALTER R.: Postanak, karakter i budućnost kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Proširena kraljevina Srbija ili nova država?). Zagreb 1928.

13. HRVATSKO DRŽAVNO PRAVO

DERENČIN M.: Izborna reforma. Pretiskano iz saborskih stenografskih zapisnika. Zagreb 1899.

EGERSDORFER A.: Der Kroatische Staat und Dr. Pliverić' Theorie. Agramer Zeitung 1886./87. i brošura 1896.

HOHOLAČ J.: Zakon od 28. svibnja 1910. o izbornom redu za sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. II. izd. Zgb. 1912.

HORN G.: Le compromis de 1868 entre la Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie. Paris 1907.

PLIVERIĆ J.: Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn. Besprochen von Dr. Georg Jellinek und Dr. Josef Pliverić (p. o. iz Agramer Zeitung). Zagreb 1885.

— Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrechte. Agramer Tagblatt i p. o. Zagreb 1886.

— Der kroatische Staat. Agramer Tagblatt i p. o. Zgb. 1887.

— Riečko pitanje. Saborski govori. Zagreb 1900.

— Spomenica o državopravnih pitanjih hrvatsko-ugarskih. Zagreb 1907.

POLIĆ L.: Povijest modernoga izbornoga zakonodavstva hrvatskoga. Mjes. 1908.

— v. Štefanić.

SMREKAR M.: Ustavno zakonoslovlje. Zagreb 1887. II. izd. 1901.

ŠTEFANIĆ H.: Kroatien. Mischler-Ulbrich. Oesterreichisches Staatswörterbuch, I. izd., II. sv., 1896.

— (i Polić L.): Kroatien. Mischler-Ulbrich, Oesterreichisches Staatswörterbuch, II. izd., sv. III., 1907.

ŠULEK B.: Hrvatsko-ugarski ustav ili konstitucija. Zagreb 1861.

— Naše pravice. Zagreb 1868.

— Hrvatski ustav ili konstitucija. Zagreb 1883.

TOMAŠIĆ N.: Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva. Najstarije doba: pacta conventa. Zagreb 1910.

— Fundamente des Staatsrechtes des Königreiches Kroatien. Zagreb 1918.

Dr. F. V. (VRBANIĆ): Osvrt na financijalnu nagodu između Ugarske i Hrvatske. Pretiskano iz »Obzora« Zgb. 1897.

F. X. von Ž. PRETOČKI (Žigrović F.): Ueber das Selbstebestimmungsrecht des Königsreichs Dalmatien, Kroatien und Slavonien. Wien 1864.

14. UPRAVNO PRAVO

BADAJ A.: Agrarnoprávno iverje. Mjes. 1901.

BERTIĆ Ž.: O zadruzi. Novo doba 1898.

BOGIŠIĆ V.: De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates. Paris 1884.

BOSANAC M.: Državna upravna i samoupravna vlast. Općinski upravnik 1925.

BREZINŠČAK M.: Misli o budućem našem općinskom zakonu. Mjes. 1901.

— Nešto o problemu administrativnog postupka. Mjes. 1912.

CAVALIERI C.: O pravnom odnošaju između činovnika i države. Mjes. 1910. (i Občinar 1910.) i pos. odtisak.

— Reforma općinskog zakona. Upravnopravna studija o općini. Zgb 1912.

— Tumač zakonu od 6. travnja 1906. O nužnim prolazima. Zgb 1917. II. izd. 1928.

— Tumač karnosnim propisima za namještenike političke uprave u Hrvatskoj, Slavoniji, i Međumurju. Zgb 1921.

— Problemi komunalne politike. Zgb 1922.

— Komentar zakonu od 17. rujna 1922. o Državnom savjetu i upravnim sudovima. Zgb 1925.

— Propisi o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda. Zgb 1926.

— Oblasna i sreska samouprava po zakonu od 26. aprila 1922. Zgb 1928.

— Propisi o državljanstvu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zgb 1919. II. izd. (Komentar zakona o državljanstvu Kraljevine Jugoslavije) 1935.

— Propisi o državnim i nedržavnim putovima. Zgb 1931.

— Tumač zakona od 31. ožujka o činovnicima s naročitim osvrtom na zakon o državnom saobraćajnom osoblju. Zagreb 1931.

— Komentar zakona o opštinama. Zagreb 1933.

— Pravo nužnog prolaza. Spomenica Maurovića, II, Beograd 1934. i pos. odtisak.

CUCULIĆ M.: Studija o zadružnom zakonu. Mjes. 1884/5.

DOMAZETOVIĆ F.: Predosnova k zakonu o poljoprivredi i poljskom redarstvu. Mjes. 1907.

— Zakon od 29. travnja 1907. o kaznenim odredbama u postupku pred upravnim (redarstvenim) oblastima. Zagreb 1907.

— O ribarstvu u slatkim vodama i moru. Zagreb 1933.

FUGGER N.: O projektu zakona o općinama. Općinski upravnik 1923.

— Pred novim zakonom o općinama. Općinski upravnik 1931. (i Savremena opština 1931.).

— Saniranje općinskih financija utvrđivanjem prave samouprave. Općinski upravnik 1932.

GOGLIA A.: Zakoni i naredbe, koje se tiču lova. II. izd. Zagreb 1907.

— Zakon od 25. travnja 1894. o uređenju zemljišnih zajednica i zakon od 1. svibnja 1895. o uređenju plem. — Uredovna zbirka šumarskih propisa. Zgb 1917. občine turopoljske. Zagreb 1908.

GOJKOVIĆ G.: Komasacija zemljišta. Zagreb 1926.

GOJKOVIĆ Ž.: Ob upravnom sudstvu i sudstvenoj administraciji. Mjes. 1883.

HALADI F.: O potrebi revizije hrvatskog komasacionoga zakona. Mjes. 1899.

— Zakon od 22. lipnja 1902. o komasaciji zemljišta. Zgb 1902.

— Zakon o vodnom pravu. Zgb 1903.

— Tumač zakona od 6. travnja 1906. o nuždnim prolazima. Zagreb 1906.

— Uredovna zbirka naredaba i propisa kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, gdjela za narodno gospodarstvo. 4 svezka. Zgb 1915.-1918.

HOHOLAČ J.: Uređenje seljačkog posjeda i regulacija zadružnih odnošaja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji te bivšoj vojnoj krajini s obzirom na hrvatsko-ugarsko pravo i urbar Marije Terezije. Mjes. 1896.

— Upravno sudovanje u odnošaju spram građanskom s jedne i kaznenom s druge strane, te za sudovanje nadležne oblasti. Mjes. 1898.

— Priručnik najpotrebitijih propisa i naredaba upravne struke Zgb 1912. II. izd. Bjelovar 1913.

— Sbirka meritornih rješitaba kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za poslove unutarnje. Ogulin 1913. (Kazalo 1915.).

— Razvoj općina i ostale političke uprave u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Občinski upravnik 1919.

IVIĆ M.: Die Haus-Kommunionen. Semlin 1874.

KRBEK J.: Zemljišna zajednica. Zagreb 1922.

— Stranka u upravnom postupku. Zagreb 1928.

— Upravno pravo. 2 sv. Zagreb 1929/32.

— Koncesijonirana javna služba. Mjes. 1930.

— Zakon o opštem upravnom postupku. Zagreb 1931.

— Zakonitost uprave. Mjes. 1936. i pos. otisak.

— Diskreciona ocjena. Zagreb 1937.

— Uredba od nužde, iznimno stanje i problem ratifikacije uredbe. Arhiv 1938.

— Sudska kontrola naredbe. Zagreb 1939.

— Državni nadzor nad samoupravom. Mjes. 1939.

KRIŠKOVIĆ V.: Uprava i sudstvo. Zagreb 1900.

— Hrvatsko pravo kućnih zadruga. Zagreb 1925.

LANOVIĆ M.: Zbirka matičnih propisa valjanih u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. 2 sv. Zgb 1908/13.

— Ratne matice. Mjes. 1919.

LICHTENBERG I.: Prilog tumačenju zakona o zadrugah. Mjes. 1894.

MAYER A.: Die bäuerliche Hauskommunion (zadruga) in den Königreichen Kroatien und Slavonien. Heidelberg 1910.

MIHALIĆ A.: Ubogarstvo u Hrvatskoj i Slavoniji. Občinar 1890.

— Občina i njezina uprava na temelju zak. čl. XVI: 1870 ob uređenju občina i trgovišta, koja nemaju uređenog magistrata. Mjes. 1903/4.

— O reformi uprave u Austriji s osobitim obzirom na upravu u Hrvatskoj i Slavoniji. Mjes. 1906/07.

— Uređenje pomoćnog pisarničkog osoblja. Občinar 1911. i p. o.

— v. Smrekar.

MILER E.: Die Hauskommunion der Südslaven. Jahrbuch der Internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirschaftslehre zu Berlin 1897. i p. o.

PRACTICUS (Mutavdjić K.): Zavičajno pravo. Zgb 1894.

NOVAK M.: Propisi o crkvenoj građevnoj dužnosti. Zagreb 1908.

PILEPIĆ F.: Tumač k zakonu od 9. svibnja 1889. o zadrugah. Požega 1893.

POLIĆ L.: O samoupravi i upravi gradskih općina. Mjes. 1924.

— O novom projektu zakona o upravi i samoupravi gradova. Mjes. 1927. i p. o.

SLADOVIĆ E.: Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1915.

— Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1916.

SMODLAKA S.: La justice administrative en Yougoslavie. Paris 1931.

SMREKAR M.: Ovršno izlučenje po paragrafu XXXI. zakona o zadrugah od 14. travnja 1881. Zagreb 1882.

— Zakon o zadrugah. II. izd. Zgb s. a.

— Ustav i ustroj seoskih občina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, s osobitim obzirom na Dalmaciju. Občinar i pos. odtisak, Zagreb 1887.

— Hrvatsko-ugarski obrtni zakon. Zgb 1892.

— Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. 5 sv. i kazalo, Zagreb 1899/1906. Dopunjak izdao A. Mihalić, Zgb 1912.

SPEVEC F. J.: Utok u zadružno-diobnom postupku. Mjes. 1882.
— O jurističkoj naravi zadruge. Mjes. 1884. i pos. odtisak.
— Osnova zakona o vodnom pravu. Mjes. 1891.

STEFANOVIĆ J.: Komentar zakona o općem upravnom postupku. Beograd 1933.

STROHAL I.: Razvitak zadružnog prava. Mjes. 1904/07.
— Postanak i vrijednost sada valjanih zakona o zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji. Mjes. 1908.
— Zadruge u južnih Slavena. Glasnik zem. muzeja, Sarajevo 1909.
— Die Hauskommunionen (zadrugas) bei den Südslawen. WMBH XII (1912).

ŠAŠEL D.: Zakon o nuždnim prolazima od 6. travnja 1906. Zagreb 1907.

ŠTEFANIĆ H.: Upravno sudovanje. Zagreb 1894.

TONČIĆ D.: Zakon od 9 svibnja 1889. o zadrugama i zakon od 30. travnja 1902. o promjeni odnosno dopunjenju nekih ustanova zakona o zadrugama. Zagreb 1902.
— Plemićke zadruge. Mjes. 1923.
— Vrhovne upravne i sudske riješidbe k zakonu o zadrugama. Zagreb 1925.

TONČIĆ J.: Zadruga s pravnog gledišta. Pravo 1873.

UTJEŠENOVIĆ O.: Die Hauskommunionen der Südslawen. Beč 1859.

(VERONA A.): Suci i zakon od 25. januara 1914. o službenom odnošaju državnih činovnika i poslužnika (službena pragmatika). Mjes. 1914.

VLATKOVIĆ V.: Nadzor državne uprave nad općinama po zakonu o općinama. (§§ 121-134.) i zakonu o gradskim općinama (§§ 130-142.). Zgb 1937. (dijelom objavljeno u Opć upravniku 1936.).

VRBANIĆ F.: Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od g. 1861. do najnovijega vremena. Rad 94, 101 i 111.

WALKA A.: Priručnik za redarstvenu službu. Zagreb 1923. Dodatak Zagreb 1939.

ZORIČIĆ M.: Die bäuerlichen Hauscommunionen in den Königreichen Kroatien und Slavonien. Arbeiten des VIII. internationalen Congresses für Hygiene und Demographie i p. o. Budapest 1897.

ZORIČIĆ M.: Tumač zakonu o lovu. Zgb 1935.

ŽIGROVIĆ I.: Upravno pravo kraljevina Hrvatske i Slavonije obzirom na ustav. Bjelovar 1911.
— Upravna nauka i hrvatsko upravno pravo. Zgb 1917.

15. CRKVENO PRAVO

BELAJ F.: Katoličko crkveno pravo. 2 sv. Zagreb 1893. II. izd. 1901.

BELIĆ M.: Pravna narav braka. Bogoslovska smotra 1935. i pos. odtisak.
— Zbirka kanonskih propisa o braku. Zgb 1937.
— Pravni položaj žene u Hrvatskoj i Slavoniji, čiji je brak proglašen nevaljanim po kan. 1099 § 1, n. 2. Cod. iur. can. Arhiv 1939. i pos. odtisak, Beograd 1939.

BRESZTYENSZKY Š.: Izraelićani i vršenje patronatskog prava. Katol. list i pos. odtisak, Zagreb 1890.

CAREVIĆ J.: Promjene u novom crkvenom zakoniku. Split 1918.

CENKIĆ J.: Kongrua dušobrižnika u nadbiskupiji zagrebačkoj. Kat. list 1922. i p. o.

CRNICA A.: Modificationes in tractatu de censuris per Codicem iuris canonici introductae. 1919.
— De lacunis legis supplendis ad normam C. I. C. Jus pontificium (Rim) 1936/8.
— Kanonsko pravo katoličke crkve. 3 sv. Split—Šibenik 1937/41.
— Commentarium theoretico-practicum Codicis iuris canonici. 2 sv. Šibenik 1940/1.

CURINALDI A.: Priručnik parbenog postupka kod crkvenih ženidbenih sudova po novom crkvenom zakoniku. Split 1930.

ČUKA J.: Instructio super iure matrimoniali. Split 1925.

DEŽELIĆ GJ.: Vladarska proglasna dozvolnica. Občinar 1894. i poseban odtisak.
— Kolonićeva nagoda. Dragoljub 1896. i p. o.

GALIĆ I.: O oporučnoj sposobnosti i zakonskom nasljedovanju iza katoličkih duhovnih osoba. Mjes. 1910
— O postupku nakon smrti crkvenih prelata. Mjes 1912.

GROSS-SCHUELLER: Udžbenik crkvenoga prava katoličke crkve. Preveo i dopunio osvrtom na posebne pravne odnose u kraljevini Jugoslaviji dr. Milan Novak. Zagreb 1930.

HERMAN F.: Proglašenje mrtvim. GBBS 1913.
— Građanske ženidbene zabrane GBBS 1914/15.
— Codex iuris canonici. GBBS 1917/18.
— Novi naputak za sudski postupak u parnicama o nevaljanosti braka. GBBS 1936.
— Bračno pravo u jugoslavenskom konkordatu. Bog. smotra 1937.
— Pismeni ženidbeni navještaji. Kat. list 1940. i p. o.
— Izmjene u crkvenom bračnom pravu. Katolički list i p. o. Zgb 1940.
— Sjedinjenje biskupija bosansko-đakovačke i srijemske. Bog. smotra 1941. i p. o.
— Pravni značaj parnica o rastavi od stola i postelje. Bog. smotra 1941.

KARIN K.: Redovničke župe i župnici redovnici prema sadašnjem crkvenom pravu. Zagreb 1939.

LANOVIĆ M.: Lukno u Hrvatskoj. Zagreb 1914.
— Crkvena uprava u Srbiji. Mjes. 1917.
— Kongrua. Kat. list 1918.
— Izvjestiteljev prijedlog zakona o međuvjerskim odnosima. Beograd 1920.
— Konkordat Jugoslavije s Vatikanom. Beograd 1925.
— Vjerozakonske zaklade. Zagreb 1927.

LIEBALD-LJUBOJEVIĆ J.: Katoličko ženitbeno pravo obzirom na građanske zakone. I. izd. 1867. II. izd. Osiek 1878.

LOVRIĆ E.: Konfesionalna ženidba i ženidba, normirana u 2. poglavlju opć. austr. građ. zakonika o ženidbenom pravu. Mjes. 1905. i p. o.
— Kodifikacija crkvenoga prava. Mjes. 1918. i p. o.
— Das Eherecht im Rechtsgebiet Kroatien-Slavonien. Leske-Loewenfeld, Rechtsverfolgung im internationalen Verkehr. IV. Berlin 1937. i p. o.

MARJANOVIĆ L.: O konkordatu. Govor prigodom instalacije za rektora 17. X. 1889. Zagreb 1889.

NOVAK M. v. Gross.

PAZMAN J.: Codex iuris canonici. Bog. smotra 1918./19.

ROGIĆ: Kanonsko pravo. I. Đakovo 1939.

ROGOŠIĆ R.: Priručnik crkvenoga prava s posebnim obzirom na župnike. I. Zagreb 1941.

RUSPINI I. A.: Konstitucija Benedikta XIV. »Ad militantis« d. d. 30. Mart. 1742. i priziv. Bogosl. smotra 1915.
— Kanonička vizita biskupa Maksimilijana Vrhovca iz godina 1792.—1794. Bogosl. smotra 1916./17.
— Uzroci, koji umanjuju kaznenu ubrojivost i njihov utjecaj na kaznu. Bog. smotra 1917.
— Nullum crimen, nulla poena sine lege poenali. Bog. smotra 1923.

BILJEŽKA: Vidi i bibliografiju u odsjeku 3. Bogoslovlje.

16. RADNO PRAVO

MAGDIĆ M.: Uredba o rješavanju radnih sporova. Zagreb s. a.

POLITEO I.: Trgovački i ostali privatni namještenici prema službodavcima i zakonu. Zgb 1934.
— Radno pravo. Zagreb 1931.
— Bericht über die jugoslavische arbeitsrechtliche Rechtsprechung in den Jahren 1932—1936. Giurisprudenza comparata di diritto corporativo sindicale e del lavoro. III. Rim 1941.

SLADOVIĆ E.: Naučničko pravo. Zgb 1925.

TINTIĆ N.: O pravu i o sili u štrajku. Socijalni arhiv 1937.

ŽILIĆ F. —ŠANTEK M.: Uredba o izbranim odborima. Zgb 1936.

17. KAZNENO PRAVO

ANDRES I.: Govor u kerestinečkom procesu. Zagreb 1936.

BADAJ A.: Libvarski zakoni i naše zakonodavstvo. Mjes. 1903.

BAYER V.: Odnos pojma produženoga krivičnoga djela naših vrhovnih sudova prema istovarnom idealnom sticaju krivičnoga zakonika. Mjes. 1938.

BIŠĆAN M.: Osnova novele kaz. post. Mjes. 1888.

(ČAKANIĆ J.): Mnenje prof. sbora pravo- i državoslovnoga fakulteta na sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu ob obnovi novoga kaz. zakona o zločinstvih i prestupcih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Zagreb 1880.

ČULINOVIĆ F.: O slobodi volje. Veliki Bečkerek 1930.
— Žena u našem krivičnom pravu. Bgd 1934.
— Pravo na ispravku po zakonu o štampi. Spomenica kongresa pravnika u Zagrebu i p. o., Zagreb 1934.

(DERENČIN M.): Osnova kaznenoga zakona o zločinstvih i prestupcih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju uz obrazloženje. Zagreb 1879.

FRANK S.: Osnovi prava o štampi. Zagreb 1927.
— Die theoretischen Grundlagen des jugoslavischen Strafrechts. Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts, VII, 1933.
— O normativnim obilježjima bića krivičnog djela. Arhiv 1934. i p. o.
— Kazneno pravo, II. Posebni dio. 2 sv. Zgb 1934./36.
— Analogie und Fiktion im Strafrecht. Spomenica Dolencu i dr. Ljubljana 1938. i p. o.
— S prvoga međunarodnoga kriminološkoga kongresa u Rimu. Mjes. 1939.
— Pojam imovine u kaznenom pravu. Godišnjak pravnog fakulteta. I. i p. o. Zagreb 1941.

FRANK S. — ŠILOVIĆ J.: Krivični zakonik za kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Mjes. 1923.

GOGLIA A.: Krivotvorenje i patvorenje izparva. Mjes. 1908.

HOENIGSBERG L.: Zaštita poštenja i reforma kaznenog zakona. Mjes. 1909.
— Zakon o štampi. Zgb 1926.
— Komentar štamparskog prava. Bgd 1933.

KARLOVIĆ I.: Kazna i sigurnosne mjere. Mjes. 1915. i p. o. Zgb. 1916.

KRANJČIĆ S.: Prisilne radionice i popravionice. Mjes. 1893. i p. o.

KRUSZELNICKI F.: Zakon o štampi za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo s. a.

KULAŠ J.: Odmjeravanje kazne. Mjes. 1937/38.
— Razmatranja o uslovnoj osudi. Policija i pos. odtisak 1938.
— Zaštita tajne s posebnim obzirom na kazneno pravo. Mjes. 1942.

MAKANEC M.: Kazan smrti. Zagreb 1881.

MILANOVIĆ LJ. — STRASSER V.: Rješenja kasacionog suda u kaznenim i disciplinskim stvarima. 4 sv. Zgb 1920./29.

MILANOVIĆ LJ. — VRAGOVIĆ A.: Odluke vrhovnih kao kasacionih sudova u krivičnim i disciplinskim stvarima. Zgb 1930./31.

MILER E.: Pokušaj delikta s naročitim obzirom na t. zv. nepodoban pokušaj. Mjes. 1902. i pos. odtisak.
— Kriminalno pravna odgovornost liečnika. Liečnički viestnik 1903. i p. o.; Mjes. 1903.
— Jedna plenarna rješidba vrhovnoga suda. Mjes. 1925.

MUHA M.: Zakon o štampi od 6. augusta 1925. god. Zgb 1926.

PAPPAFAVA V.: Svojstva dosadanjih sustava u kaz. tiskovnih predmetih, izražena u nekih zakonarstvih Mjes. 1890.
— Die moderne Pressgesetzgebung insbesondere der österreichische Pressreformentwurf. Leipzig 1906.

PODUJE J.: Slučaj dra Stjepana Milarića (govor). Zgb 1935.

POLITEO I.: Politički delikt. Zagreb 1921.
— Obrana jednog optuženika (plaidoyer). Zgb 1935.

POSILOVIĆ S.: Novi vidici u kaznenom pravu. Mjes. 1898. i p. o.
— Ubrojivost po kaznenom pravu i sloboda volje. Mjes. 1901.

ROJC M.: Crtica o hipnotizmu, sugestiji i somnambulizmu prema kaznenom pravu. Mjes. 1889.
— Rapsodične misli o budućnosti kaznenoga prava. M. 1894. i p. o.
— Nešto o dvim institucijama modernih kaznenih zakonika (uvjetno izrečenje kazne i progon samo na zahtjev povređenika)) — ter predlog kako bi se kod nas uvele. Mjes. 1901. i p. o.
— Hipnotizam i sugestija prema pravu. Mjes. 1923.

RUŽIĆ I.: Ocjena osnove kaz. zakona o zločinstvih i prestupcih za Hrvatsku. Mjes. 1880./81.
— Smrtna kazan. 1881.

SEIFERT F.: Kazne u novim osnovama kaznenog zakona. Mjes. 1911.

ŠILOVIĆ J.: Nuždna obrana. Mjes. 1890. i p. o. II. izd. Zgb 1910.
— Kazneno pravo. Zgb 1893. V. izd. 1913.
— Zapuštena i zločinačka mladež. Spomen-knjiga pravničkoga družtva i p. o., Zagreb 1900.
— Ruski preventivni i kazneni zavodi. Zagreb 1902.
— Die Zwangserziehung Minderjähriger in Kroatien. Mitteilungen der Internationalen kriminalistischen Vereinigung. 1902.
— Kaznena odgovornost učitelja. Zagreb 1908.
— Studije o reformi hrvatskoga kaznenoga prava. I. Uvjetna osuda. Zagreb 1910.
— Pogibeljan zločinac. Mjes. 1911.
— Psihologija svjedočanstva. Mjes. 1911.
— Međunarodno uređenje izručbe zločinaca. Mjes. 1912.
— O razvoju krivnje u hrvatskom kaznenom pravu. Rad 194 i pos. odtisak. Zagreb 1912.
— Društvena obrana protiv pogibeljnih zločinaca. Mjes. 1914. i p. o.
— Pokušaj u hrvatskom kaznenom pravu. Rad 209 i pos. odtisak.
— Predavanja o kaznenom pravu. Zagreb 1918.
— Kazneno pravo. (7. izd.). Zgb 1920.
— Prikaz najglavnijih pitanja općega dijela naše i čehoslovačke osnove kaznenog zakona. Mjes. 1926./27.
— Kzneno pravo. I. Opći dio. Zgb 1929.
— v. Frank-Šilović.

TAUFFER E.: Der progressive Strafvollzug in Ungarn und Kroatien. Jahrbuch für Gesetzgebung 1878. (talijanski kao posebni svezčić: Sul sistema progressivo di detenzione penale secondo le recenti esperienze fatte in Ungheria ed in Croazia S. l. s. a.).
— Bemerkungen zu dem Gesetzentwurf über die Vollstreckung der Freiheitsstrafen im Deutschen Reiche. Gerichtssal 1879. i p. o.
— Der kroatische Strafgesetzentwurf im Vergleiche mit den Bestimmungen des neuen ungarischen Strafgesetzes und des österreichischen Strafgesetzentwurfes. Wien 1880.
— Die politischen Delicte im kroatischen Strasgesetzentwurfe. Agramer Zeitung i p. o. 1880.
— Gesammelte Wohlmeinungen über den kroatischen Strafgesetzentwurf. Wien 1882.
— Le systeme du travail en régie est-il préférable dans les établissements pénitentiarires au systeme du travail par entreprise? Rapport présenté a la commission pénitentiaire internationale. Belletin de la commission No. 23, 1884.

TUDJA F.: Kaznioničtvo u obće, a napose u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Mjes. 1888. i p. o.

— a (VERONA A.): Dvije notice u oblasti austrijskoga kaznenoga prava. Mjes. 1913.

VOJNOVIĆ K.: Brzojavno kazneno pravo. Pravo 1877.

ZIMPERMANN LJ.: Obranbeni govor, izrečen dne 17. lipnja 1937. pred okružnim sudom u Zagrebu na glavnom pretresu u krivičnom predmetu protiv Teodorović Dušana i drugova radi krivičnoga djela iz § 334., 335. t. I. i 337. k. z. Zagreb 1937.

ZISTLER R.: O nekim pitanjima iz krivičnoga prava. — Ljubljana 1936.

ZUGLIA S.: Stanje nužde. Veliki Bečkerek 1920.

18. KAZNENI POSTUPAK

BAYER V.: Problem sudjelovanja nepravnika u savremenom kaznenom sudovanju. Zagreb 1940.

BOGDANOVIĆ A.: Ovlaštenik, oštećenik, privatni učesnik i privatni učesnik kao tužilac. Sušak 1939.

FRANK S.: Saradjivanje suca i psihijatra u utvrdjivanju smanjene ubrojivosti. Zagreb 1929.
— Zakon o izmjenama i dopunama u sudskom krivičnom postupku od 9. X. 1931. Zagreb 1932.

HALADI F.: Ograničenja osobne slobode po kaznenom postupniku od 17. svibnja 1875. osobitim obzirom na predizvide i istragu. Mjes. 1893.

HENIGSBERG L.: Zakonik o sudskom krivičnom postupku. 2 sv. Zgb 1929./30.
— Krivični postupak o pravnim lekovima. Bgd 1933.
— Osnovni propisi sudskog krivičnog postupka. Zgb 1934.

OGORELICA N.: Reformatio in peius u mandatnom postupku. Mjes. 1892.
— Njekoliko spornih pitanja iz kaznenog postupnika. Mjes. 1896.
— Stranke i zastupnici stranaka u kaznenom postupku. Mjes. 1897.

— Još nekoliko spornih pitanja iz kaznenog postupnika. Mjes. 1898.
— Kazneno procesualno pravo s osobitim obzirom na judikaturu kralj. stola sedmorice i kasacionga suda bečkoga. Zagreb 1899.
— Zakon o sudskom krivičnom postupku. Zagreb 1929.

POSILOVIĆ S.: Ocjena načela i postupka u obće u kaznenih postupnicih od 29. srpnja 1853. i 17. svibnja 1875.

ROJC A.: Austrijanski kazneni postupnik od dana 29. srpnja 1853. razložen u dva primjera. Zagreb 1855.

SEIFERT F.: Građanske osobe pred vojničkim kaznenim sudovima. Mjes. 1917./18.

ŠANTEK M.: Procesualna strana realnog sticaja krivičnih djela. Spomenica Mauroviću II. (posebni odtisak). Bgd 1934.

ZIMPERMANN LJ.: Prava branilaca za vrijeme pripremnog postupka. Spomenica kongresa pravnika u Beogradu 1935. i posebni odtisak.

19. KRIMINALNE ZNANOSTI

BIANKINI A.: Kriminalna sociologija. Zadar 1909.
— Zločin i pijanstvo Hrvata i Srba u Sjedinjenim državama. Mjes. 1911.

ČAČIĆ V.: Der Meuchelmord Blaž Gjalić's durch chronische Arsenvergiftung. Zeitschrift für die gesamte Straaechtswissenschaft 1907.

FRANK S.: O ženskom kriminalitetu. Njiva 1923.

KOSTIĆ M.: Statistika kriminaliteta u kr. zem. kaznioni u Mitrovici. Mjes. 1909. i p. o.
— Alkohol, kriminalitet i pravo. Mjes. 1912./13.

KRANJČIĆ S.: Statistički pregled odnošaja u kr. zem. kaznionah kraljevine Hrvatske i Slavonije za godine 1885. do 1894. Zagreb 1896.

KRAŠKOVIĆ LJ.: Psihologija kolektiviteta. Mjes. 1914. i p. odtisak.
— Psychologie der Kollektivitäten. Vukovar 1916.

MAKANEC M.: Kako da postupamo sa kažnjenici, odpuštenimi iz kaznione. Vienac 1870.

MILER E.: Zločini u umjetnosti i književnosti. Zagreb 1902.
— Kriminalna politika. Mjes. 1904. i p. o
— Kriminalitet u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1913.

SEIFERT F.: Slike iz lepoglavske kaznione. Mjes. 1912.

STANIŠIĆ M.: U otmenom krugu ili zločinci u rukavicama. Šibenik 1911.

ŠILOVIĆ J.: Međunarodna kriminalistička udruga. Obćinar 1893. i p. o.
— Deveti obći kongres međunarodne kriminalističke udruge. Mjes. 1904. i p. o.
— Deseti obći kongres međunarodne kriminalističke udruge. Zagreb 1907
— Uzroci zločina. Zagreb, Matica Hrvatska, 1913.
— Reforma nauke o pomoćnim znanostima kaznenoga prava. Mjes. 1915. i posebni odtisak.

TAUFFER E.: Lepoglavska kaznionica tečajem godina 1878. i 1879. Zagreb 1880.
— Obrtni odnošaji u kr. zem. kaznioni u Lepoglavi. Zagreb 1881.
— Die Erfolge des progressiven Strafvollzuges und der eigenen Staatsregie in der königl. kroatischen Landesstrafanstalt in Lepoglava. Berlin 1883.
— Prinosi k najnovijoj povjesti kaznioničke struke u evropskih državah (1883.—1884.). Mjes. 1885.
— Beiträge zur neuesten Geschichte des Gefängniswesens in den europäischen Staaten. Stuttgart 1885.

TOMAŠIĆ D.: Kriminalni pobačaj sa gledišta sociologije i kriminalne politike Bgd 1930.

VRBANIĆ F.: Rezultati kaznenoga pravosuđa po statističkom ljetopisu. Mjes. 1877
— Statistika kaznenoga pravosuđa za godine 1863.—1876. Zgb 1879.
— Kriminalitet žeteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Rad 82 i 84 te posebni odtisak.

20. ŠERIATSKO PRAVO

BEGOVIĆ M.: De l'évolution du droit musulman en Yougoslavie. Alger 1930.
— Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava. Beograd 1936.

BUŠATLIĆ H.: Porodično i nasljedno pravo Muslimana. Sarajevo 1926.
— Šerijatsko-sudski postupak s formularima. Sarajevo 1927.

ĆERIMOVIĆ M.—A.: O Vakufu. Glasnik islamske vjerske zajednice 1935.
— Šeriatsko nasljedno pravo. Glasnik islamske vjerske zajednice 1936./37. i p. o. Sarajevo 1937.

DOBRAČA K.: Iz islamskog prava i njegove istorije. Glasnik islamske vjerske zajednice 1936.

EISNER B.: Šerijatsko pravo i naš jedinstveni građanski zakonik. Pravosuđe 1936.

FARKAŠ LJ.: Nasljedno pravo Muslimana u Bosni i Hercegovini po hanefitskom redu. Mjes. 1929. i pos. odtisak. (Napisano uz sudjelovanje Jusufa Midžića).

HANDŽIĆ H. M.: Tumačenje šerijatsko-pravnih pitanja kod nas. Sarajevo 1929

KRUSZELNICKI F. — MUTAPČIĆ S.: Postupak pred šerijat-

HADŽIJAHIĆ M.: Izvori i književnost za proučavanje pravne povijesti Bosne i Hercegovine. Mjes. 1941. (dodana obsežna bibliografija).
skim sudovima u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1916./17.

SILAJDŽIĆ E.: Testament u šerijatskom pravu. Sarajevo 1941.

SLADOVIĆ E.: Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini. Bgd 1926.

ŠKALJIĆ A.: Šeriatsko nasljedno pravo. Glasnik islamske vjerske zajednice 1940./41.

21. MEĐUNARODNO PRAVO

ANDRASSY J.: Tacna i Arica. Mjes. 1929. i posebni odtisak.
— Liga naroda. Zagreb, Pramatica, 1931.
— Les traités d'arbitrage et de conciliation conclus par la Yougoslavie. Annuaire de l'Association yougoslave de droit international, I., 1931. i posebni odtisak.
— Ustav i međunarodni položaj Abesinije. Posebni odtisak iz Mjesečnika i Ekonomista. Zagreb 1935.
— Réglement des questions de frontiere entre la Yougoslavie, d'une part et l'Italie, l'Autriche et la Hongrie, d'autre part. Annuaire de l'Association yougoslave de droit international, II, 1937. i posebni odtisak.
— La souveraineté et la Sociéte des Nations. Recueil des cours de l'Académie de droit international. Paris 1937. i posebni odtisak.
— Život i rad Alfonza Domina Petruševečkoga. Rad 266. Zagreb 1939. i posebni odtisak.

ANDRASSY J. — KATIČIĆ N.: Tri predavanja iz međunarodnog prava. P. o. iz Mjes. 1929.

BAČIĆ V.: Uvod u međunarodno pomorsko javno i ratno pravo. Beograd 1932.

DIGOVIĆ P.: Temelji međunarodnog javnog zračnog prava. Zagreb 1938.

DOMAZETOVIĆ F.: More i pravo. Mjes. 1921.

KATIČIĆ N.: v. **Andrassy.**

KRAŠKOVIĆ LJ.: Podmorničko pravo. Spomenica pedesetgodišnjice opstanka državne realne gimnazije u Vukovaru i p. o. Vukovar 1942.

LISZT—POLIĆ: Međunarodno pravo. Zgb 1904.

LORKOVIĆ M.: Die Entstehung des Staates der Serben, Kroaten und Slowenen. Doktorska radnja, Berlin, 1935. (do sada nije tiskana, ali je dio izašao na hrv. jeziku: Stvaranje države SHS pred mirovnom konferencijom u Parizu. Hrvatska Revija 1938.).

PAZMAN J.: Rat. Bog. smotra 1914.

PLIVERIĆ J.: Pravo međunarodno u historijskom svom razvitku. Mjes. 1876.

POLIĆ L.: Prva haaška mirovna konferencija. Mjes. 1909.

22. RAZNO

BAYER V.: Cronique de la législation de la Yougoslavie. Legislazione internazionale VII./1. (Roma 1938.) i p. o.
— Chronique de la législation yougoslave. Legislazione internazionale VIII. (Roma 1942.) i p. o.

ČIMIĆ E.: Pregled obrtnog prava. Zagreb 1921.

ČULINOVIĆ F.: Narodno pravo. Zbornik pravnih misli iz naših narodnih umotvorina. Bgd. 1938.

FARKAŠ LJ.: Materijalno i formalno pravo u ostavinskim stvarima u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1910.
— Postanak i razvitak kmetovskih agrarnih odnošaja i agrarno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini. Mjes. 1929.

GALIĆ I.: Problemi agrarne reforme (politike) u Hrvatskoj i Slavoniji. Mjes. 1921.
— Kako da se provede agrarna reforma. Mjes. 1924.

GORNIČIĆ J.: Obrisi automobilskog prava. Mjes. 1932.
— Razmatranja o otkupnom pravu željeznica i s tim saveznim odnošajima. Mjes. 1936.

GRUBER M.: Hrvatski pravni jezik. Mjes. 1911.

KOSTRENČIĆ M.: Milivoj Maurović. Ljetopis akad. 1927.

KRAŠKOVIĆ LJ.: Zračni lijet i pravo. Mjes. 1912. i p. o.
— Radiotelegrafsko pravo. Mjes. 1916./17. i posebni odtisak, Zagreb 1917.

MAUROVIĆ M.: Neka pitanja o reformi pravo — i državoslovnog studija. Posebni odtisak iz Mjes. 1907./09.
— Dr Ivan Strohal. Ljetopis akad. 1919.

MIHALIĆ A.: Pravna zaštita obrtnoga proizvađanja. Obćinar 1909.

PALEČEK I.: Misli ob obnovi novoga odvjetničkoga reda i karnostnoga statuta. Mjes. 1899.

PLIVERIĆ J.: O reformi pravne nauke. Govor prigodom instalacije za rektora. 19. X. 1892. Mjes. 1892.

POBOR J.: Hrvatski sudci za nezavisnost sudaca (1906.—1907.) i utemeljenje zajednice hrvatskih sudaca. Mjes. 1908. i p. o.

POLIĆ L.: Reforma pravničkih studija u Austriji. Mjes. 1913.

POSILOVIĆ S.: Bosnien-Herzegowina, Justizwesen. Mischler-Ulbrich, Oesterreichisches Staatswörterbuch, II. izd., I.

SLADOVIĆ E.: Patentno pravo. Zagreb 1925.
— Moderna štampa. Hrvatska smotra 1937./38.

SMIRIĆ E.: Talijansko-srpska ili hrvatska-njemačka službena terminologija. Zagreb 1904.

SPEVEC S.: Odnošaj sveučilišta prama državnoj vlasti. Govor kod instalacije za rektora 19. X. 1875. Mjes. 1875./76.

STROHAL I.: Valtazar Bogišić. Ljetopis akad. i Mjes. 1908.
— O hrvatskoj pravnoj terminologiji. Mjes. 1909.

VRBANIĆ F.: Dr. Blaž Lorković. Ljetopis akad. 1892., p. o. te Mjes. 1893.

VUKOVIĆ I.: Željezničko-saobraćajna uredba kraljevine Jugoslavije. Zgb 1931.

VUKOVIĆ M.: Studije iz vazduhoplovnoga prava. Mjes. 1931.

ZLATARIĆ B.: Législation autonome de la banovine de Croatie. Legislazione internazionale VIII, Roma 1942.

Zaključna bilježka: Za neka granična područja vidi bibliografiju odsjeka 19 (sociologija). Bibliografija financialnog prava nalazi se u odsjeku 5. (financialna znanost).

4. KAZALO PISACA

Brojevi u zagradi znače godinu rođenja i smrti. Iza oznake zvanja dolaze brojevi struka ove bibliografije, gdje se nalaze djela dotičnoga pisca. Na kraju je naznačeno, gdje se može naći životopis dotičnika (E — Hrvatska Enciklopedija, ZH — Znameniti Hrvati). Životopisi većine pisaca ući će postepeno u Hrv. Enciklopediju. Ni uz najbolju volju nije bilo moguće skupiti željene podatke za sve pisce.

Accurti Milan (1863.—1934.) viećnik stola sedmorice. 6

Andrassy Juraj (1896.) sveuč. prof. 12, 21. E.

Andrassy Ljudevit (1869.) sveuč. prof. 5. E.

Andres Ivan (1883.) odvj., političar. 6, 12, 17. E.

Bačić Vilim (1896.) pom. častnik, poslanik. 21. E.

Badaj Aleksandar (1858.—1937.) odvj., političar, predsj. stola sedmorice. 14, 17. E.

Bayer Vladimir (1912.) sveuč. docent 17, 18, 22.

Bego Krunoslav (1894.) viećnik rač. dvora. 8. E.

Begović Mehmed (1904.) sveuč. prof. 20. E.

Belaj Ferdo (1852.—1915.) sveuč. prof. 15. E.

Belić Matija (1885.) odvj., sveuč. pom. nast., pročelnik ureda Drž. vieća. 6. 15. E.

Bertić Živko (1875.—1938.) odvj., političar. 14. E.

Beuc Ivan (1918.) tajnik min. unut. poslova. 4.

Biankini Ante (1860.—1934.) liečnik u USA. 19. E.

Bišćan Mihovil (1852.—1907.) viećnik ban. stola. 17. ZH.

Bogdanović August (1888.) sudac. 18.

Bogišić Valtazar (1834.—1908.) sveuč. prof. u Odesi, crnog. ministar pravosuđa, 1, 4, 6, 14. Mjes. 1905. str. 241. do 258., 1908. str. 841.—870., Ljetopis Ak, 1908. E.

Bosanac Milan, banski savj. 14.

Brajković Vladislav (1905.) sveuč. prof. 9. E.

Breitenfeld Fedor (1908.) grad. tajnik. 4. E.

Bresztyensky Šandor (1843.—1904.) sveuč. prof., političar. 4. 10. 11, 15. E, ZH, Mjes. 1904. str. 469.—471.

Brezinšćak Milan (1858.—1917.) banski savj. 14. E.

Brlić Ivan (1894.) odvj. 12. E.

Brozović Brozo (1853.) odvj. 5.

Bulić Ivan, odvj. 6.

Bušatlić Hafiz Abdulah (1871.) vrh. šeriatski sudac. 20. E.

Carević Josip (1883.) biskup. 15.

Cavalieri Celzo (1865.—1910.) predsjednik upravnog suda. 14. E.

Cenkić Juraj (1874.) župnik. 15.

Crnica Ante (1892.) rektor franj. bogoslovije. 15.

Cuculić Milorad (1851.—1939.) vel. župan. 14. E.

Curinaldi Alojzij (1865.—1940.) sudac, profesor bogoslovije 15. E.

Čačić Vladimir (1857.—1938.) viećnik ban. stola. 19.

Čakanić Janko (1848.—18[illegible]3.) sveuč. prof. 17. Mjes. 1898, str. 441.—443.

Čimić Ernesto (1876.) predsj. stola sedmorice, odvj. 6, 8, 10. 11, 12, 22.

Čuka Jakov (1868.—1928.) kanonik, književnik (Čedomil Jakša), rektor zavoda sv. Jeronima u Rimu. 15. E. Glavaš, Čedomil Jakša, Zgb 1942.

Čulinović Ferdo (1897.) sud. viećnik. 3, 4, 6, 10, 17, 22.

Čupović Dragutin (1856.—1927.) sveuč. prof. 10, 11. Mjes. 1927. str. 95.—97.

Čepulić Ivan (1896.) odvj. 6. E.

Ćerimović Mehmed Alija, (1874.—1943.) predsjednik Ulema-medžlisa 20. E.

Dabinović Antun (1882.) sveuč. prof. 4. E.

Demelić Fedor (1832.—1900.) dvorski savj. 1. E.

Derenčin Marijan (1834.—1908.) odvj., političar. 6, 10, 13, 17. Mjes. 1883. str. 332.—333., 1908. str. 169.—175, E, Ljetopis ak. 1908.

Deželić Branko (1892.) odvj. 8.

Deželić Gjuro (1838.—1903.) grad. senator. 15. ZH, E.

Deželić Stanko (1893.) prof. 8, 11.

Digović Petar (1910.) savj. min. vanjskih poslova. 21.

Dobrača Kasim, prof. 20

Domazetović Franjo, (1876.) savj. min. 14, 21.

Dürrigl Bruno (1860.—1902.) jav. bilj. 6, 10.

Egersdorfer Aleksandar (1850.—1923.) sveuč. prof. političar. 5, 6, 13. ZH, Mjes. 1923., str. 248.—251.

Eichler Eduard (— 1894.) pravosudni direktor bos.-herc. vlade. 7. Mjes. 1894. str. 143.

Eisner Bertold (1875.) sveuč. prof. 6, 7, 8, 10, 20.

Farkaš Ljudevit (1856.) predsj. vrh. suda. 7, 20, 22.

Firšt Božidar (1912.) savj. u min. oružnih snaga. 12.

Fischer Alfred (1904.) odvj. 6.

Frank Stanko (1883.) sveuč. prof. 2, 17, 18, 19.

Franolić Vladimir (1894.) sveuč. prof. 6.

Fugger Nikola (1877.—1942.) gradski senator 14.

Galić Ivan (1874,) banski savj., bank. ravnatelj 15, 22,

Goglia Antun (1867.) banski savj. 14. 17. ZH.

Gojković Živko, odvj. 2. 14.

Gojković Živko 2. 14.

Gorničić Josip (1870.) nadzornik u min. trg. 22.
Graber Vilim (1837.) sudac, vladin tajnik. 5. 6. ZH.
Gruber Milan (1863.) odvj. 11, 22.
Haladi Franjo (1859.) banski savj. 14, 18.
Hadžijahić Muhamed (1918.) čin. u min. nar. prosvjete, 7, 20.
Handžić H. Mehmed (1905.) prof. na visokoj šeriatsko-teoložkoj školi 20.
Hanel Jaromir (1847.—1910.) sveuč. prof. 3, 4., Mjes. 1911, str. 1.—7.
Herman Franjo (1882.) sveuč. prof. 15.
Hinković Hinko (1854.—1929.) odvj. političar 10, 11.
Hoholač Josip, (1857.—1925.) banski savj. 13, 14.
Holzmann Hugo (1881.) odvj. 8.
Hönigsberg Lavoslav (1877.—1936.) viećnik stola sedmorice, sveuč. pom. nastavnik. 17. 18. Mjes. 1936. str. 95,
Horn G., odvj. 13.
Horvat Marijan (1903.) sveuč. prof. 5.
Hrnčić Franjo (1891.) bank. čin. 4.
Ivellio Antun 3, 4.
Ivić Matija (1830.—1886.) odvj. 14. Mjes. 1886. str. 400.
Ivšić Milan (1887.) prof. EKVŠ. 6, 12.
Jelašić Josip (1912.) sudac. 8.
Jurašić Ivan 1.
Kalogjera Marko (1908.) odvj. perovođa. 6.
Karin o. Karlo. (1910.) prof. franjev. gimnazije, 15,
Karlović Ivo (1884.—1922.) odvj., priv. docent. 17, Mjes, 10, 1922. str. 324.—326.
Katičić Natko (1901.) odvj. 2, 21.
Kohn Feliks odvj. 1 .
Kolar Đuro (1881.—1941.) načelnik min. saobr. 8.
Korlević Bogumil (1907.) sudac. 8.
Kostić Milan (1866.—1940.) upravitelj kaznione, odvj. 19. Mjes. 1940. str. 432.
Kostrenčić Marko (1884.) sveuč. prof. 2, 4, 22.
Košutić Mirko (1869.) predsj. sud. stola naslovni sveuč. prof., odvj. 6.
Kranjčić Stjepan (1845.—1897.) vladin savj. 17, 19. Mjes. 1897. str. 445.—446.
Krašković Ljudevit (1887.) odvj. 4, 19. 21, 22.
Krbek Ivo (1890.) sveuč. prof. 14.
Krišković Vinko (1861.) sveuč. prof., političar. 12, 14. ZH.
Kruszelnicki Franjo senatski predsj. vrh. suda. 11, 17, 20.
Kugler Milan (1880.) predsjednik stola sedmorice. 10.
Kukuljević Milutin (1849.—1910.) veliki župan. 7.
Kulaš Juraj (1903.) odvj. 17.
Laginja Matko (1851.—1930.) odvj., političar. 4. ZH.
Lanović Mihajlo (1882.) sveuč. prof. 1, 2, 4, 6, 14, 15.
Lenac Rikard (1868.) odvj. 6.
Lichtenberg Izidor odvj. 14.
Liebald-Ljubojević Julij, župnik. 4, 15.
Lorković Mladen (1909.) min. vanjskih poslova. 21.
Lovrić Edo (1866.) sveuč. prof. 6, 15.
Ljubić Gjuro (1903.—1933.) sudac. 4.
Magdić Milivoj (1900.) pročelnik odjela u Gl. savezu stal. postrojbi. 16
Majtin Zlatko (1915.) sudac. 6.
Makanec Milan (1843.—1883.) prof. na pravoslovnoj akademiji odvj., političar. 17, 19. ZH, Mjes. 1883. str. 549.—550.; Hrv. kolo 1933. str. 278.—283.
Mallin Ivo (1853.—1907.) banski savjet. 5, 6, ZH. Mjes. 1907. str. 232.—233.
Marjanović Luka (1849.—1922.) sveuč. prof. 15. ZH.
Masovčić Augustin (—1899.) odvj. 6.
Matasović Luka (1845.—1920.) viećnik sudb. stola. 6. 10.
Matijević Ivo (1895.) predsjednik banskog stola. 6, 10.
Maurović Ivan (1873.) sveuč. prof. 6.
Maurović Milivoj (1859.—1926.) sveuč. prof. 3, 4, 22. Ljetopis Ak. 1927., Mjes. 1926. str. 45.—48.
Mayer Artur, veleobrtnik. 14.
Mažuranić Vladimir (1845.—1928.) podpredsj. ban. stola. 4. ZH, Mjes. 1925. str. 455.—457., 1928. str. 93.—94.
Midžić Jusuf Zia vrh. šeriatski sudac 20.
Mihalić Adolfo (1864.—1934.) banski savj. 14, 22. ZH.
Mikulčić Mirko (1843.—1909.) suplent na pravoslovnoj akademiji, viećnik stola sedmorice. 1.
Milanović Ljubo (1885.) viećnik stola sedmorice. 6, 17.
Miler Ernest (1866.—1928.) sveuč. prof. 14, 17, 19. Mjes. 1928. str. 496.—504.
Milić Ivo (1881.) sveuč. prof. 3, 6.
Milobar Fran (1869.) sveuč. prof., političar. 4, 12. ZH.
Mogan Julije (1879.—1942.) odvj., priv. docent. 8, 9.
Mudrovčić Josip (1858.—1941.) viećnik stola sedmorice. 6, 10, 11. Mjes. 1941. str. 522.—524.
Muha Miroslav (1878.) viećnik stola sedmorice. 6. 17.
Muhić Pavao (1812.—1897.) prof. pravoslovne akademije, političar. 3. ZH.
Mutapčić Salih, predsjednik vrh. šer. suda. 20.
Mutavdjić Koloman (1857.—1927.) grad. tajnik. 14.
Niedzielski Felix (1912.) podžupan. 12.
Novak Milan (1867.—1932.) ban. savj. 14, 15.
Obuljen Miho jav. bilj., tajnik komore. 6, 8.
Ogorelica Nikola (1869.—1929.) podpredsj. stola sedmorice. 6, 18. Mjes. 1930. str. 554.—555.
Ortner Stjepan (1869.—1934.) odvj. 1, 3.
Osvald Janko (1855.—1941.) viećnik stola sedmorice. 4.
Paleček Ivan (1868.) odvj., političar. 22.
Pallua Emilio (1907.) bank. čin. 9.
Pappafava Vladimir (1850.) odvj. 3, 4, 6, 10, 17.
Pazman Josip (1863.—1925.) sveuč. prof., političar, župnik. 15, 21. ZH.
Pellegrini Cesar, predsj. zem. suda 4.
Petaj Petar (1851.—1942.) viećnik ban. stola, odvj. 6.
Pilar Ivo (1874.—1933.) odvj. 7. ZH.
Pilepić Fran, žup. tajnik. 6, 14.
Pliverić Josip (1847.—1907.) sveuč. prof. političar. 12, 13, 21, 22. Mjes. 1907. str. 553.—560.
Pliverić Mladen (1880.) sveuč. prof. 6, 8.
Pobor Josip (1862.—1939.) viećnik stola sedmorice. 22. Mjes. 1939. str. 367.—370.
Poduje Jozo (1892.) odvj. 17.
Polić Ladislav (1874.—1927.) sveuč. prof., političar, 12, 13. 14, 21, 22. ZH, Mjes. 1927. str. 461.—483.
Politeo Ivo (1887.) odvj., sveuč. pom. nast. 8, 11, 16. 17.
Posilović Stjepan (1850—1929) predsj. stola sedmorice. 6. 7. 10. 17, 18, 22. Mjes. 1919. str. 126.—127., 1929. str. 133.—138.
Premužić Konstantin (1884.) odvj. 8. ZH.
Primožić Aleksandar (1886.) nadsavj. min. nar. gosp. 9.
Rački Franjo (1828.—1894.) kanonik, povjestničar. 4.
Radić Stjepan (1871.—1928.) 12.
Rastovčan Pavao (1894.) sveuč. prof. 5, 6, 8.
Rogić Ivan (1900.) prof. bogoslovije. 15.
Rogošić Roko (1897.) župnik. 15.
Rojc Ante (1820.—1876.) prof. pravoslovne akademije, jav. bilj. 10, 18. Mjes. 1876. str. 334.—335.
Rojc Milan (1855.) odvj., političar. 17. Obzor 28. IX. 1935.
Rucner Josip (1905.) savj. ureda Drž. vieća. 6.
Ruspini Ivan Angelo (1872.—1934.) sveuč. prof. 15.
Rušnov Adolfo (1847.—1914.) viećnik stola sedmorice. 1, 6, 10, 11. ZH, Mjes. 1914. str. 568.
Ružić Ivan (1849.—1915.) odvj., političar. 4, 17. ZH, Mjes. 1915. str. 121.—122.
Salavary Franjo (1864.—1925.) ban. savj., kvestor hrv. sabora. 8.
Sambrailo Branko (1910.) tajnik upr. suda. 7.
Schick Lavoslav (1881.—1942.) odvj. 10.
Seifert Franjo (1875.—1936.) banski savj. 17, 18, 19.

Shek Adalbert (1851.—1933.) odj. predst. 6. Mjes. 1933. str. 324.—329.
Silajdžić Alija (1909.) sudac. 20.
Sladović Eugen (1882.) prof. EKVŠ., 1, 6, 8, 11, 12, 14, 16, 20, 22. ZH.
Smirić Eligio, dvor. savj. 22.
Smodlaka Sloven, odvj. 14
Smodek Matija (1808.—1881.) prof. pravoslovne akademije. 6. ZH, Mjes. 1881. str. 723.—727.
Smrekar Milan (1856.—1908.) banski savj. 13, 14. ZH.
Sova Slavoljub (1858.—1936.) predsj. ban. stola. 6, 10. Mjes. 1936. str. 479.
Spevec Franjo Josip (1855.—1918.) sveuč. prof., političar. 2, 3, 4, 6, 8, 10, 11, 14. ZH, Mjes. 1913. str. 313.—319., 1918. str. 129. Knjiga anonimnog pisca: F. J. Spevec, njegov život i rad. Zagreb 1913.
Spevec Stjepan (1839.—1905.) sveuč. prof., političar, predsj. stola sedmorice. 22. ZH.
Spiess Ernest (1868.—1929.) odvj. 8.
Spiller Karlo (1878.) odvj. 10.
Spitzer Hugo (1853.—1934.) odvj. 11.
Stanišić M. 19.
Stefanović Jovan (1877.) drž. savj. 14.
Stefanović Jovan (1896.) sveuč. prof. 12.
Stražnicky Milorad (1879.) sveuč. prof., poslanik. 6, 8, 9. ZH.
Strohal Ivan (1871.—1917.) viećnik ban. stola, priv. docent. 2, 3, 4, 5, 6, 14, 22. Ljetopis Ak. 1922.
Strohal Petar (1905.) savj. ureda Drž. vieća. 6.
Šantek Miroslav (1896.) sveuč. prof. 10, 16, 18.
Šašel Dragutin (1876.—1918.) grad. senator. 14. ZH.
Ščetinec Juraj (1898.—1939.) prof. EKVŠ. 12. Mjes. 1939. str. 365.—367.
Šilović Josip (1858.—1939.) sveuč. prof., političar. 10, 17. 19. ZH. Mjes. 1913. str. 319.—325., 1928. str. 472,—490,, 1939. str. 260.—263.
Škaljić Abdulah, šeriatski sudac. 20.
Škarica Vjekoslav, odvj. 9.
Špehar Milan (1890.—1939.) odvj. 9. Mjes. 1939. str. 576,
Šporčić Ivan (1857.—1933.) odvj 4.
Štefanić Hugo (1866.—1898.) sveuč. prof. 12, 13, 14. Mjes. 1898. str. 632.—634.
Štefinović Josip (1888.) odvj. 8.
Šulek Bogoslav (1816.—1895.) publicista. 13. ZH, Mjes. 1896. str. 58.—62. Ljetopis ak. 1896.
Tauffer Emil (1845.—1891.) upravitelj kaznione. 17, 19. ZH, Mjes. 1891. str. 399.—402.
Tintić Nikola (1909.) sudac. 16.
Tomac Dragutin (1892.) odvj. 12.
Tomašić Dinko (1902.) sveuč. prof. 19.
Tomašić Ljubomir (1879.) odvj., političar. 9.
Tomašić Nikola (1864.—1918.) sveuč. prof., političar. 6, 13. ZH, Mjes. 1918. str. 193.—196.
Tončić Dragutin (1864.—1936.) banski savj. 14. Mjes. 1936. str. 571.—573.
Tončić Josip, 14.
Truhelka Ćiro (1865.—1942.) sveuč. prof. 4. ZH.
Tuđa Franjo, upravitelj kaznione. 17.
Uhernik Andrija (1821.—1877.) odvj. 1.
Utiešenović Ognjeslav (1817.—1890.) vel. župan. 14. ZH.
Vernić Robert (1849.—1890.) gradski senator. 6.
Verona Ante (1867.—1930.) podpredsj. stola sedmorice, prof. EKVS. 6, 9. 10, 11, 14. 17. Mjes. 1930. str. 364.—372.
Vlatković Vinko (1888.) viećnik upr. suda. 14.
Vojnović Kosta (1832.—1903.) sveuč. prof. 4, 6, 17, ZH, Mjes. 1903. str. 464.—465. Ljetopis ak. 1909.
Vragović Aleksa (1889.) viećnik stola sedmorice. 6.
Vrbanić Franjo (1847.—1909.) sveuč. prof., političar. 8, 13, 14, 19, 22. ZH. Mjes. 1909. str. 889.—899. Ljetopis ak. 1911.
Vrbanić Juraj (1859.—1929.) bank. rav., naslovni sveuč. prof. 8. ZH, Mjes. 1929. str. 554.—555.
Vuković Ivo (1872.) viećnik stola sedmorice, odvj. 22.
Vuković Mihajlo (1893.) odvj 8, 22.
Wagner Ignjo, odvj. 10, 11.
Walka Artur (1883.) savj. min. unut. poslova. 14.
Walter Radivoj (1883.) odvj. 11, 12.
Werk Hugo (1874.) odvj. 10.
Winter Vilim (1857.—1915.) odvj. 8.
X 10.
Zimpermann Ljudevit (1883.) pročelnik ureda Drž. vieća. 17, 18.
Zistler Rudolf (1886.) odvj. 17.
Zlatarić Bogdan (1912.) sudac. 22.
Zobkow Mihajlo (1864.—1928.) senatski predsj. vrh. suda, priv. docent. 5, 6, 7. Mjes. 1929. str. 46.—47.
Zoričić Milovan (1850.—1912.) ravnatelj stat. ureda. 14. Ljetopis ak. 1912.
Zoričić Milovan (1884.) predsj. upr. suda. 14.
Zuglia Srećko (1888.) sveuč. prof. 6, 10, 11, 17.
Žigrović Franjo (1814.—1890.) hrv. protonotar i podkancelar. 13. ZH, Mjes. 1890. str. 61.
Žigrović Ivan (1856.—1933.) banski savj. 14.
Žilić Franjo (1886.) viećnik stola sedmorice. 10, 16.

SOCIOLOGIJA

(DRUŽTVOVNA ZNANOST)

SOCIALNA MISAO I DRUŽTVENE PROMJENE U HRVATSKOJ

Napisao ing. VIKTOR HORVAT

Sociologija kao nauka javlja se tek prošloga stoljeća. Prvi je razvija August Comte 1839. u svojim razpravama o pozitivnoj filozofiji. Cieloga prošloga stoljeća sociologija se smatra enciklopedijskom naukom, koja zadire u prvom redu u filozofiju, a onda u pravo, etiku, poviest, psihologiju, antropologiju, statistiku i t. d. i još druge granične nauke.

Isto tako u Hrvatskoj prošloga stoljeća moramo tražiti razprave o hrvatskom družtvu i o našim družtvenim pitanjima najviše u družtvenoj obradbi napried navedenih nauka. To nisu razprave pisane sa sociolcžkog gledišta družtvovne nauke dvadesetoga vieka, kad se sociologija čisto odielila od graničnih nauka, ali nam ipak mnoga djela i članci, pisani prošloga stoljeća, iznašaju obilje družtvenih činjenica, koje nam tumače družtvena stanja u stanovitom vremenu i prostoru.

Mi ne možemo prieći preko družtvenih pogleda i analiza hrvatskoga družtva Rittera Vitezovića, Senjanina, kad od njega proizlaze družtvovno-politički pogledi grofa Janka Draškovića, pa dra Ante Starčevića, E. Kvaternika, sve do Poglavnika.

Svi su oni teoretski i djelotvorno radili na ustrojstvu i preustrojstvu (reformama) hrvatskoga družtva, iako svi nisu pisali družtvovne razprave u smislu čiste nauke o družtvu. Oni to nisu mogli, jer se tek u XX. stoljeću razvija posebna analitička družtvovna nauka, koja promatra ljudske izravne i neizravne skupine sa stanovišta združivanja i razdruživanja, tumači družtvene strukture i družtvena zbivanja (procese).

Hrvatsko je družtvo već u 17. stoljeću dalo iz sebe velikoga čovjeka Pavla Rittera Vitezovića. Vitezović piše prema običaju tadašnjega vremena najviše na latinskom jeziku o hrvatskom družtvu, o obsegu i veličini Hrvatske, o prilikama u Senju, u Bosni, u Dalmaciji i t. d. Vitezović ne piše samo poviest, on ne iztražuje samo granice, već prvi razrađuje ideju cjelokupnosti hrvatskoga imena, jezika i narodnoga bića.

On nije samo povjestničar kao Juraj barun Ratkaj, koji tiska »Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae« god. 1652. u Beču, ili kao Ivan Lučić Trogiranin, koji 1666. u Amsterdamu izdaje monumentalno djelo o poviesti Dalmacije i Hrvatske (De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex). Vitezović je mnogo dinamičniji, mnogo više traži putove, koji vode k sjedinjenju hrvatskih zemalja, hrvatskoga družtva, i radi toga svojim djelovanjem on ostavlja za cieli kulturni život Hrvata tako snažne poticaje, da se oni osjećaju kroz cieli politički i družtveni život hrvatskoga naroda sve do danas.

Prvo djelo Vitezovićevo, u kojemu proučava hrvatsko družtvo, bilo je o plemićima Gušićima, tiskano 1681. u Ljubljani pod naslovom »De comitibus Corbaviae qui fuerunt de genere Gussich«. Kao poklisar u Šopronju i Bratislavi (Požunu), zastupa grad Senj god. 1681. do 1687. i tu piše u stihovima »Lamentatio Segniae«, gdje prikazuje nekadanje blagostanje Senja, a sada nevolju i biedu, koja počinje od 1618., kad su razselili uskoke, a kapetani počeli tlačiti građane i zatirati njihova prava i povlastice.

Vitezović ovako piše: »Čude se ovdje (u Kranjtvene sile vide se na primjer i iz lista, koji on upravlja 20. XII. 1695. iz Ljubljane na zagrebačkoga biskupa Stjepana Seliščevića. Vitezovića vrieđa tadašnje stanje, »kako komora zajedno sa štajerskom gospodom i dvorskim ratnim viećem hoće, da zemlju među Kupom i Unom, koju je hrvatski narod potocima svoje krvi Turcima oduzeo, privali varaždinskoj ili slavonskoj Krajini. Pomagali su pak Štajerce pri tom nastojanju i mnogi krajiški častnici, koji su novo naseljene Vlahe u tom kraju bunili i putili, da se ne dadu pod vlast hrvatske gospode. Hrvatski su sabori i konferencije u drugoj polovici god. 1695. svom snagom radili, da to nastojanje osujete, a pri tom ih je bodrio svakim načinom vrli Pavao Vitezović«.[1]

Vitezović ovako piše: Čude se ovdje (u Kranjskoj) i vrlo mnogi i razboritiji, kako Hrvati tako tromo i mlako brane svoja prava i prastare slobodštine. Čude se, i to s pravom. Budući pak da grabe također gospodstvo u Pounju (Unnanae orae), to sudim, da nam se je oprieti ne samo riečima i prosvjedima, nego i rukama, kako se ne bi činilo, da pravo svoje onako lako napuštamo. Kad vršimo svoje pravo, ne činimo krivice nikomu; a kad ga ne vršimo, čini se, da ga zlorabimo. Samo da se Vlasi posve ne odmetnu (s kojima se nipošto nije smjelo strogo postupati). Ja sam i sada stavan u svom mnienju, pa sudim, da bi bilo najbolje, kad bi od republike u Genovi tražili zajam, kojim bi se moglo one pounske strane kupiti i za vremena domovini i našem pravu utjeloviti. Način pak, kako da se taj zajam (dotično dug) namakne i izplaćuje, već sam Vašoj prečastnosti i presvietlom gospodinu prabilježniku donekle izložio; pa dodajem još i to, da bi sami žitelji gotovo čitavu svotu skupili, samo da stalno zadrže svoja imanja i

[1] Klaić Vj.: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića. Zagreb 1914. str. 99.

posjedovanja (Op. znači samo hrvatsko plemstvo htjelo je odkupiti svoja imanja od kr. komore). Ako se pak sada mirno pripusti Štajerce, oni će poslije u doba mira nagrati Hrvate, nekad najvjernije i najhrabrije branitelje svoje, da postanu njihovi vazali, pa će se tako ime nekad kraljevske slobodne Hrvatske prometnuti u robsko ime provincije Štajerske. Onda će rečenica Hekube od Seneke, primienjena slovinskom narodu, glasiti »Ako vidiš kojega biednika, smatraj ga Slovincem« (Si quem miserum videris, Slavonem puta). Neka dobri Bog milostivo odvrati taku pogibiju od svoje vjerne Hrvatske«.[2]

Vitezović je bio čovjek vrlo širokoga znanja, pa je težio za tim, da dade jedan pregled Hrvata i hrvatskoga narodnoga života onoga vremena. Zato je on već onda htio izdati zbornik, koji bi donekle nalikovao današnjem izdanju »Naša Domovina«. S takvom zamišlju Vitezović 23. II. 1696. izdaje proglas na latinskom jeziku, u kojem moli, da mu se sa strane hrvatskoga plemstva šalju podatci o grboslovlju Hrvata za djelo Žrtvenici i ognjišta Ilira« — »De aris et focis Illyriorum«.

Za Vitezovića je »Illyr sive Croata«, Ilir ili Hrvat, jedno te isto. To je zapravo djelo o »domovini i životu Hrvata«. U proglasu se moli, da se pošalju podatci o porodičnim grbovima i iznesu sami grbovi, zasluge porodica, djela njihova i srodničtva, nadalje stara obitavališta, seobe hrvatskih porodica, sadanje njihovo stanje, njihova posjedovanja, službe i t. d. Od samostalnih jedinica, država, gradova i trgovišta njihov položaj, postanje, osnivači, da se označe i zaštitnici, upravitelji, prvaci, zatim običaji, uredbe, događaji ... sve, što se drži, da je častno i dostojno očima svieta izložiti i poznom potomstvu za sve vieke predati ...

U svom proglasu Vitezović traži od plemića i pravnih osoba predplatu. Toga su se svi uplašili, pa 1. VII. 1696. on kaže: »..razposlah pred trimi mesecmi liste po gospodi, plemićih i varoših, da bi mi vsaka pripetjenja prešasnih vremen obznanili, odkud bi se ove moje knjige pomoći mogle, i oni glasovitim imenom predočiti; ali od nikogar ništar takoga neprijeh ...« Tek kasnije dobio je Vitezović pristup u porodični arhiv Keglevića i Patačića, te nekih drugih, ali nije uspio napisati cjelovito djelo, već su nam ostali tek dielovi rukopisa s bilj透kama od 200 str. Taj se rukopis čuva u zagrebačkoj nadbiskupskoj knjižnici.

Sliedeće godine vode Vitezovića, baš radi njegova obsežnoga znanja, u priliku, da ustanovljuje stare granice Hrvatske s grofom A. F. Marsigliom, jer je to trebao tadašnji car i kralj Leopold I. Tako god. 1699. u tom poslu Vitezović izrađuje spomenicu i tamo izlaže, što je zapravo Hrvatska. Dok je Lučić u svojoj poviesti pisao 1. o Primorskoj Hrvatskoj, 2. o Zagorskoj ili mediteranskoj Hrvatskoj, što je po njegovu razporedu bila uža Hrvatska od Save i Bosne do Drine, 3. o Međuriečnoj ili Savskoj Hrvatskoj, tome Lučićevu razlaganju Vitezović dodaje 4. Ovostranu Hrvatsku (Citerior Croatia), u što spada Istra i Kranjska, te 5. Onostranu Hrvatsku (Ulterior Croatia), što je Raša i Srbija.

Razlaže tu o narodu, o crkvenom uređenju, te ne priznaje Dalmaciju, već traži samo hrvatsko ime za tu staru hrvatsku zemlju. To obrazloženje predaje 13. V. 1701. caru Leopoldu u spomenici »Regia Illyriorum Croatia sive Croatia rediviva«, na 94 stranice čitavoga arka. Dvie godine kasnije izdaje »Dva stoljeća plačne Hrvatske«. (Plorantis Croatiae saecula duo, 1703). U stihovima razlaže propast Bosne (1463.), zatim bitku na Krbavskom polju i pogibiju hrvatskoga plemstva (1493.), pa dalje do Karlovačkoga mira, gdje se odlučivalo sudbinom Hrvatske, i gdje su ustupljeni Turcima, pobieđenome neprijatelju, naši plodni krajevi, a čvrste i nove tvrđave morali smo po ugovoru razvaliti, da bi kasnije neprijatelj lakše mogao provaliti u Hrvatsku. Vitezović kaže: to je »veliko djelo, koje je svjedokom velike ljubavi prema domovini«.

Vitezovićevo zadnje djelo je »Bosna captiva« iz god. 1712. na samo 22 str., u kojem želi potomstvu ostaviti uspomenu na žalostni udes Bosne, koja je »srdce Hrvatske«. A što možemo mi i danas na to nadodati? Ništa drugo, nego da je to velika istina, za kojom je hrvatsko družtvo uviek težilo, odkako je izgubilo to područje, i da se toga životnoga pitanja ne može Hrvatska odreći.

U 17. vieku rađa se u Hrvatskoj čovjek, koji je također proučavao hrvatsko družtvo i tražio razna rješenja u pitanju jedinstvenih skupina na našem području, s obzirom na crkvenu organizaciju, a to je bio svećenik dr. Juraj Križanić. Plemić i kasniji svećenik Križanić rodio se 1618. kod Ribnika, kraj Kupe, a umro je 1883. u Beču. Po majci je od plemena Oršić-Slavetić. Križanić promatra i proučava one družtvene sile Hrvatske, koje naše družtvo razdvajaju, mrve, s vjerskoga i crkvenoga gledišta, a to su bili protenstantizam i problem Vlaha. On se posvećuje misionarskom studiju, radi na ujedinjenju crkava, uči u Collegium graecum u Rimu, sastaje se s Ukrajincima. Sve to lako ga zavađa na veće prostore, nego li što je njegov raztrgani, popaljeni i borbama na život i smrt uništeni zavičaj, mala Hrvatska. On je proživljavao opadanje hrvatskoga plemstva i bogatstva, pa nemoćan bježi iz toga i zanaša se fantazijama; taj misionar traži u tom mesijanstvu neku pomoć hrvatskom životnom rješenju.[3]

Neko vrieme dr. Juraj Križanić služi kao župnik u Nedelišću. Iz Varaždina odlazi 1646. u Rusiju, ali kako nije mogao prieći granicu, studira u Poljskoj družtvene odnošaje kod Niemaca, Poljaka i Rusa. U Rusiju uspieva mu doći tek na kratko vrieme, pa od 25. X. do 19. XII. 1647. boravi u Moskvi. Drugi puta dolazi u Moskvu

2 Vj. Klaić: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652.—1713.) Zagreb, 1914. str. 99.—100.

3 Jagić V.: Život i rad J. Križanića, Zagreb, 1917.

27. IX. 1659. Car Aleksij Mihaljević prima ga u službu, da piše knjige, t. j. da se bavi »istinskim alfavitom i gramatikom«. Tu uzima priliku, da iznese prvi sveslavensku misao, daje osnovu za jedan jezik, crkvu i državu Slavena. Doskora biva poslan u Sibir, u Tobolsk, gdje boravi 15 godina (1661.—1676.). U Tobolsku piše svoje najzanimljivije djelo »Politika ili Razgovor ob vladateljstvu«. U djelu su izneseni njegovi pogledi na politiku, poviest i narodno gospodarstvo onoga vremena. Sigurno je, da je Križanić bio riedko velik čovjek doba protureformacije, da se htio žrtvovati i sve podnašati, da iznese društvu onoga doba nove za onda fantastične ideje, ali Križanić nije dosta hrvatski. On nije dosta nacionalno odgojen, bez obzira kako je on dubok i misaon i obrazovan, što se može vidjeti po njegovu djelu »Ob vladateljstvu«.

U sliedećem 18. stoljeću daje Hrvatska svietu Ruđera Boškovića, koji se rodio 18. V. 1711. u Dubrovniku, a umro 13. II. 1787. u Milanu. Stupio je u isusovački red 1726., a postao svećenikom 1744. — Ruđer Bošković, kršćanski enciklopedista znanja XVIII. stoljeća, prijatelj papa, vladara, raznih velikih umova, svjetski čovjek; l'abbe Roger Boscovich, directeur d'Optique de la Marine de S. M. le Roi Trés-Chrétien, potomak je skromne trgovačke porodice, koja je potjecala iz Hercegovine, a živjela u Dubrovniku, napisao je preko 170 tiskanih djela. Bošković je pred modernim znanstvenim svietom XVIII. vieka najsjajnije zastupao Hrvate kao fizičar, astronom i matematičar. On je bio član Institut de France (Academie de Sciences), član Akademije u Bologni, te drugih naučnih družtava. Kao dobar Dubrovčanin i ugledan učenjak bio je i dubrovački diplomata, te je zastupao svoj grad u državnim poslovima kod Luja XV. i Luja XVI.

Bošković je i filozof, koji piše iz područja psihologije, metafizike i etike. On je morao iznašati svoje poglede na tadašnje družtvene prilike i događaje u svojim filozofskim djelima i diplomatskom dopisivanju, pa onda u stotinama pisama, koja je slao iz Italije, Francuzke, Austrije svojoj braći i sestrama. Taj genialni i najveći mislilac hrvatski 18. vieka, koji je imao pjesničku maštu udruženu s genijem preciznosti i simetrije, mora biti zanimljiv i za družtvovnu nauku, samo ga s te strane nije još nitko proučavao i analizirao.[4]

Predstavnici Hrvatske u to doba su staleži i redovi, »status et ordines«. Plemstvo je politički, državni narod. Uz plemstvo su još municipiji, gradovi, slobodni kotari, cehovi, neke povlaštene korporacije — udružbe, koje vriede kao jedna plemićka osoba, »una persona nobilis«. Seljačtvo je u stvari bezpravno. Staleži su s kraljem pravili ugovor, prije nego li su ga okrunili i predali mu vlast. Pa ipak car Leopold se toga ugovora nije držao.

Dok je Vitezović bio diete od dvanaest godina, i dok je Križanić u Tobolsku pio čaj i razmišljao o velikim planovima, hrvatsko družtvo preko svojih glavnih kuća, starih plemenskih rodova dolazi u sukob s carem i kraljem, te Hrvati gube i zadnje svoje jake rodove Zrinske i Frankopane. Time je zadan poslije krbavske bitke 11. rujna 1493. najjači udarac hrvatskoj državnosti, jer smo izgubili zadnje jake nosioce hrvatskoga družtva. Dok je tako nestajalo nacionalno plemstvo, doseljuju se amo strani rodovi, koji se ne mogu saživjeti s Hrvatskom, niti je osjetiti. Sitno plemstvo nije ni gospodarski, ni kulturno dosta jako, da predstavlja Hrvatsku.

Prolazila su pokoljenja, a u Hrvatskom družtvu manjkao je čovjek, koji bi ma i u jednom od triju sliedećih pokoljenja osjetio smisao hrvatskoga vodstva pod Zrinskima, ili koji bi primio pismeno predani Vitezovićev program, koji je bio narodnovodstveni, politički, kulturni i jezični, a u kojem se težilo za sjedinjenjem svih hrvatskih pokrajina.

Svaki družtveni sloj onda je živio po svome pravu i redu, te svakome sudi njegov sud. Plemstvo i visoko svećenstvo iživljava se na municipijskim skupštinama i u svojim pokrajinskim zabitnostima. Sve je bez sviesti, bez hrvatstva, bez svoga ja.

Dok Bošković gosparski putuje po svietu i superiorno sa zvjezdarnica gleda u svemir, ili u kakvoj ćelijici rješava matematičke probleme, Hrvatska nema jačega čovjeka. Ono preostalo hrvatsko sitno plemstvo, koje je zapravo na srednjem putu između seljaka slobodnjaka i plemića bogata i ugledna roda, zavuklo se po svojim zakutcima i malo ima sveza s velikim mislima evropskoga zapada, Francuzke i Englezke, te s njihovim enciklopedistima. Kod nas vlada nenaobraženost plemstva, nedoraslost tih Hrvata prema ljudima i događajima u vremenu.

Hrvati u XVIII. vieku ne daju pače ni turskoj carevini velikih ljudi. Baš toga vieka nastupa posljednji veliki vezir hrvatske krvi Melek Mehmed-paša. Rođen 1719., on postaje velikim vezirom 1791. do 1794. Po Bašagiću su u XVI. vieku Hrvati dali 11 velikih vezira, u XVI. vieku 7, a u XVIII. tek jednoga i posljednjega.

Pitamo se, što je uzrok tome zastoju, toj nemoćnoj pospanosti Hrvata u XVIII. vieku. Uzroci su razni. Izniet ćemo glavne značajke tadašnjih družtvenih prilika, da bismo osjetili »duh vremena«.

Dok je još 17. stoljeće bilo stoljeće »buntovnog plemstva« po mišljenju dvora, to u 18. vieku poslije karlovačkoga mira (1699.) i požarevačkoga (god. 1718.) Hrvati, makar da je oslobođena iztočna Hrvatska i drugi dielovi domovine, ipak ne izlaze ojačani, već oslabljeni. Nove teritorije ne dobivaju Hrvati, već pouzdanici dvora sve mahom tuđinci. Prema Hrvatima i Mađarima se postupa kao prema pokorenim narodima. Obtužuje ih se i dalje radi »veleizdaje« i »buntovničtva«. Kad je unuk Petra Zrinskoga, Franjo II.

4 Rački F.: Rugjer J. Bošković. Rad Akad. Zagreb, 1888.

Rákoczy konačno položio oružje szatmárskim mirom (1. svibnja 1711.) postao je Beč prvi puta podpuni gospodar nad užom Hrvatskom i Ugarskom i počinje najnedostojniji odsjek hrvatske prošlosti i traje preko jedno stoljeće (do 1830.).

Nema više hrvatskih državnika i vojskovođa, koji bi kao negda samostalno upravljali i zapoviedali u Hrvatskoj svojom vojničkom i državničkom snagom. Nema hrvatskih velikaša, koji bi se s hrvatskom vojskom ovdje borili i red držali. Tu je s t r a n a v o j s k a, carska, plaćenička vojska. Već prije szatmarskog mira, dakle još god. 1715., uvađa se s t a l n a v o j s k a. Plemstvo je time izgubilo svoju važnost. Prestalo je biti jedno te isto vojnik i plemić. Plemić je dobio imanje i privilegije baš zato, da vrši vojničku službu. A sada je »plemstvo ostalo nezaposleno«, to jest ostalo je i nadalje kod svojih privilegija ne plaćajući poreza, ali nije trebalo ni ići u vojsku. Došao je barut, puška i top do djelovanja i tražile su se velike vojske. Tako je nestao sklad između prava i dužnosti plemstva. Š i š i ć veli: »Time, što je spala vojnička dužnost plemstva, ono postade (da se održi) stafaža dvorova, sliepo njihovo oružje, a to samo s tim radije, što su ga vladari veoma često još i gotovim novcem izpomagali. Absolutistička vlast vladalaca 18. vieka i početkom 19. vieka, ne temelji se izključivo na vojsci, dakle na gruboj sili, već dobrim dielom i na robskom ponašanju plemstva onoga vremena u težnji, da spase svoja ugrožena »privilegija«.[5]

Plemstvo se bojalo svake i najmanje promjene u pravnom i družtvenom poredku, i u upravi. Ako bi bečka vlada predložila ma kakovu reformu u duhu vremena, kao što su bili priedlozi za reformu pravosuđa, školstva, pa urbara, plemstvo je gledajući to sa svoga tjesnogrudnoga stanovišta odbijalo. Sve je bilo za njih dobro, samo da ostane kod staroga ukočenoga stanja — staroga staležkoga sustava. »Ti staležki interesi zaokupili su čitavu pažnju plemstva, koje bi odmah opazilo kakovu povredu istih interesa, g u b e ć i kod toga sasvim s v i d a o b ć e n i t e n a r o d n e i n t e r e s e. Sada nam je jasna pojava, zašto je plemstvo zadovoljno bilo sa s v a k o m v l a d a v i n o m, samo ako ona nije dirala u njegove i n t e r e s e, dok je mirno podnosilo, da su obći narodni interesi kraj toga podpunoma stradavali.«

Družtveni život srednjeg plemstva odvijao se tako, da su najbliži susjedi stvarali neke vrste koteriju (zatvoreni krug) s družtvenim zabavama. Udaljene prijatelje i krugove bilo je težko češće obilaziti poradi loših ondašnjih putova. I tako je malog plemića, koji nije znao, što je to putovanje ili čitanje (novina tada još nije bilo), mučila dosada. Najveće mu je veselje bilo dočekivati goste. Žena njegova bila je tada ograničena na kućanstvo, naročito na kuhinju. Jednom rieči igrala je sporednu ulogu.«

»Plemić je bio obično prkosan, pun hira, bez pravoga znanja i misli, te bez valjanoga zanimanja za knjigu i duševni život, pokazivao je živahnijeg smisla jedino za županijski život, pa je držao, da zna dosta, ako poznaje zakone i to »Verbecijuša«. No kod ovog županijskog života sudjelovalo je izključivo s r e d n j e p l e m s t v o, a ne seljačko i armalisti«.

Pogledajmo tko politički stoji na čelu hrvatskoga družtva. Tko je ban? Gotovo kroz cielih 100 godina, kroz 18. stoljeće, banovi nisu Hrvati, već bečki pouzdanici, Mađari*, a samo godinu dana bio je ban Ivan grof Drašković (1732.—1733). Ti banovi nisu ni živjeli u Hrvatskoj, već u Beču, gdje je kralj bio okružen tuđinskim savjetnicima, koji su vodili vanjsku politiku prema svojim interesima. Po koji Hrvat je mogao biti samo savjetnik druge vrste, inače su oko cara ovi tuđinci vodili svoju vanjsku politiku, zajedničku vojsku, zajedničke financije i odlučivali o Hrvatskoj kao o dielu habsburžke monarhije.

Pod ovakvim banovima i ovakvim prilikama baš godinu dana poslije szatmarskog mira 1712., odnosno kasnije 1723. primljenom pragmatičkom sankcijom postala je naša veza s Austrijom još tjesnija.

Osim toga, kad je carska komora oduzela i zaplienila sve primorske i gorskokotarske posjede Zrinskih i Frankopana i odtrgla od vlasti hrvatskoga bana, kako je malena bila Hrvatska! I sve do 1745. čitava stara kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija sastojala se iz okolice Zagreba, Varaždina i Križevaca. Naime god. 1745. bile su obnovljene virovitička, požežka i sriemska županija i spadale su pod sudbenu vlast bana, kroz cielo vrieme, makar da su od god. 1751. dalje počele te županije slati svoje zastupnike izravno na ugarski sabor.

U to doba Hrvatska i ne zna, koji joj je glavni grad. Najbrojniji je bio Varaždin sa 12.000 stanovnika, koji je bio bansko sielo. Zagreb je imao 8.000 stanovnika (od toga 3.000 svećenika i plemića) i bio je biskupsko sielo. Radi banove odsutnosti i radi toga, što je zagrebački biskup bio zamjenik banske časti, slovio je Zagreb, kao središte. Tu je bilo niže svećenstvo hrvatsko, a tako i dio građanstva, dok je više svećenstvo i plemstvo bilo tuđinsko.

Građanstvo u Hrvatskoj nije se stvaralo iz našeg naroda, već je nastalo useljavanjem stranaca, koji pače još ni danas nisu izumrli, ili se nisu posve asimilirali s hrvatskim stanovničtvom. Mi smo imali malih privilegiranih kr. slob. gradova još iz vremena Andrije II. i Bele IV., ali ti gradovi nisu ni iz daleka tako važnu ulogu

5 Dr. F. Šišić: Ban Jelačić. Savremenik. Zagreb, 1909.

* Adam grof Batthyány (1693.—1703.), Ivan grof Pálfy (1704.—1732.), Josip grof Esterházy (1733.—1741), Karlo grof Batthyány (1742.—1756.), Franjo grof Nádasdy (1756.—1783.), Fr. grof Esterházy (1783.—1785.), Franjo grof Ballassa (1785.—1790.).

igrali kao zapadnoevropski i primorski gradovi, gdje je cvala trgovina, obrt i rudarstvo. Mora se priznati, da su naši mali gradovi postali ipak otoci bogatstva i više kulture, ali daleko su zaostali za snagom, bogatstvom, stupnjem kulture i brojem žiteljstva evropskih gradova. Uz to, kako to građanstvo nije bilo hrvatsko, ono nije ulazilo nikada u narodnu borbu, nikad nije odlučivalo u nekim odlučnim časovima hrvatskoga naroda. Trgovinom su se bavili Grci, Cincari i Vlasi, a poslije prve četvrti 19. stoljeća i Židovi. Živahnije trgovine i nije bilo radi loših cesta, sve dok nisu došli Francuzi. Naši obrti nisu mogli ojačati, jer ih je pobijala konkurencija austrijskog veleobrta. Radi toga nije moglo nastati ni kakovo obogaćenje obrtnika.

Obrtnim proizvodima, kao i veleobrtnim, određivala je ciene županija, pače i visinu plaće nadničarima. S obzirom na hrvatsku sviest i napredak, u ono doba manjkao je u našem organizmu važan organ, grad i građanstvo, jer baš građanski stalež bio je u Europi glavni faktor napredka, moći i kulture. Uz seljačtvo građanstvo je radilo, ono je bilo pokretač svakoga višega gospodarskog i duševnoga rada. A bez neumornoga i dugogodišnjega sistematskoga rada nema napredka, nema razvijene uljudbe i prosvjete. Plemstvo nije radilo, ono je bojak bilo ili uživalo. Rad se nije slagao s pojmom časti plemstva. Radom građana stvaraju se dobra i bogatstva. U građanstvu se stvara umjetna književnost, klešu se remek-djela kiparstva, grade se crkve, nastaje slikarstvo. Tek početkom 18. vieka plemstvo se seli u naše gradove i počinje preuzimati tu prosvjetu svojim stalnim boravkom i u dodiru s tekovinama napredka. Seljačtvo je bilo bezpravni stalež, na kojemu se sve lomilo i koji je sve plaćao. Kad je plemstvu bilo težko, seljačtvu je bilo nesnosno. Kod nas kao i u cieloj Europi seljačtvo je imalo težku sudbinu. Nitko između plemića 18. vieka nije htio ni pomisliti, da seljačtvu treba olakšati njegove prilike, a kamoli da ga se oslobodi od kmetstva. Još god. 1751. kaže jedan zaključak bratislavskog sabora: »Bog, priroda i zakon uveli su kmetstvo«. Dok je u gradovima postojao neki zakon i red, to je izvan gradskih zidina postojala samovolja i anarhija. Radi toga seljaci nisu mogli drugo, već stajati u opreci s plemstvom. Oni su mu bili protivnici, neprijatelji. Plemići su se bojali pobune seljaka, a seljaci su mrzili »plemenitu gospodu«, što se i kasnije sve do danas prenielo na obrazovani stalež, s kojim seljačtvo dolazi u dodir.

Tečajem tih težkih feudalnih vremena hrvatski je seljak sačuvao svojoj narodnosti jezik, on je sačuvao hrvatsku narodnu tradicionalnu kulturu i narodnu pjesmu, nazor na sviet, po svojim poslovicama, pričama, vjerovanjima i obredima i običajima. Hrvatski je seljak uz to najveći dio doseljenika, stranaca u selima — pohrvatio, što vidimo na pr. u Hrvatskom Zagorju po prezimenima seljaka.

Kako je u 18. vieku sve bilo usredotočeno u vladarevim rukama, tako je bilo i sa školstvom i crkvom. Od vremena Marije Terezije pokazivalo se dosta smisla za školstvo. Napose je bilo razvijeno u Vojnoj krajini, a u građanskoj Hrvatskoj vladarica nije imala novaca, da ostvari svoje prosvjetne osnove. Tako su u građanskoj Hrvatskoj stvarno škole bile prepuštene onome, tko se htio njima baviti. To su bili Pavlini i Isusovci, koji su davali ne hrvatsku, već latinsku obuku.

Budući da je Habsburgovac bio »apostolski kralj«, to je bio vrhovni pokrovitelj crkve, te je direktno nadzirao i postavljao visoko svećenstvo, bez obzira na sabor, koga se u to doba nije za te stvari ništa pitalo. Ali ne samo da je uređivao vladar katoličke crkvene stvari, nego je kao glava države isto tako postupao i prema pravoslavnoj crkvi i prema tome davao joj prava.

Sudstvo i uprava bili su na nizkom stupnju. Da netko bude s u d a c, dosta je bilo, da je plemić. Što nije poznavao zakone, što nije bio sposoban da logički misli i rješava zakučastija pravna pitanja, to se nije pitalo. Vlastelinu je sudio staležki sud, a seljacima vlastelin, koji je bio sudac i tužitelj. Smio je osuđivati na smrt, vješati, bacati u tamnice. Kod nas se još u doba Code Napoleona sudilo u 19. vieku, onako, kao za »Verbecijuša« u 16. vieku. Kad je u 18. vieku Marija Terezija htjela provesti neke reforme u sudstvu (1764.), plemstvo je odgovorilo, da ne treba nikakvih promjena, jer je »narod zadovoljan«. Plemstvo se bojalo, da bi izgubilo pravo suđenja, koje je bilo i u vezi s »informacijama«, jer obtuženici su dolazili sudcu na pr. županijskomu, pa su ga obavještavali o stvarima, a ujedno su donašali mito, koje se liepo zvalo »informacija«. Naravski, da se moralo sudcu doći i obavještavati ga o stvari, jer sviet nije znao pisati pismene obrane ni obtužbe. Kazneni postupak prema seljacima bio je nečovječan. Po pandurima (oružnici neke vrste) i stražarima vršila se tortura, a život seljaka nije se ništa cienio. Smrtna osuda se olako izricala.

Uprava se vršila preko županija, dakle onih negda plemićkih vojničkih organizacija. Još dok nije bilo stalne vojske (prije 1715.) županija je bila vojno središte, a njeni članovi častnici. Preko naših županija mi smo imali svoja »municipalna prava«, što ih ugarsko plemstvo nije posjedovalo. To je bio »višak« hrvatskih prava. Tako 1. srpnja 1722., kad zastupnici hrvatskog sabora odlaze iz Varaždina na zajednički sabor u poslu pragmatičke sankcije, oni dobivaju ove upute: »Vi ćete tražiti potvrdu svih prava, koja se tiču ovih kraljevina, a suviše još potvrdu javnih prava Ugarske, u koliko su podieljena u prilog našim kraljevinama«.

Plemstvo se uviek živo zanimalo za »restauraciju« ili izbor županijskoga činovničtva, jer se tako dolazilo do službe, do mjesta, do prihoda. Izbor je bio svake treće godine, a birali su se samo plemići. Županije su sazivale svoje »županijske skupštine«, i to kad su htjele, te su se na

njima razpravljala ustavna i narodna pitanja. Naše županije bile su u 18. vieku sve do pada vlade Josipa II., centraliste i germanizatora, vrlo neaktivne. Tek od toga vremena kao probudile su se županije i postale tvrd bedem hrvatskoga odpora. One su u saboru vodile glavnu rieč. Nadalje sve su županije sklopile u neku ruku zajednicu za odpor i obranu svojih prava.

Plemstvo u Hrvatskoj, ti nosioci i predstavnici hrvatskoga naroda, osjećaju, kako im Marija Terezija počinje stezati njihova plemićka prava. To je njihov problem, pa gunđaju i protestiraju. Kad se javlja dvorski centralizam, javlja se i prvi činovnički stalež, koji se sastoji iz stranaca nosilaca tuđinštine u svakom pogledu. Kraj slabe obrazovanosti još se javlja veće zlo, a to je strah.

Tečajem ciele druge polovice XVIII. stoljeća nastaju duboke promjene u svietu. A kako je u hrvatskom družtvu? Predstavnici naroda slabe su naobrazbe, svi hoće da žive što gospodskije, troše iznad svojih gospodarskih prihoda i snaga. S razkošem diže se oholost, koja nije bila u skladu niti s gospodarskom snagom, niti s naobrazbom. Grof Oršić kaže, da vlada osiromašenje, da »u sudovima sjede najviše siromašni ljudi, pa tako kad i kad i sama pravda nije najbolja.« Pada ćudoređe. U ljudima se, kraj malo znanja, očituje želja za častima i službama.

»Godine, starješinstvo i vjera sve se manje cienilo. Mladi ili manji držao se ravnim starijima i starješinama, plemstvo je mrzilo velikaše (op. veliko plemstvo, a to su bili stranci), preziralo svećenstvo, ali ljubilo novac. To su posljedice slaba uzgoja, koji je podigao neopravdani ponos«.[6]

A kako je bilo u hrvatskom saboru? Luketić piše biskupu Vrhovcu: »Vu spravišću, za čitave kongregacije niti je jeden magnat ni bil, nego po lovu hodiju i kartaju se i vozičeju... Ako tako bude, lehko se i ovo malo kmetov mentuvati (osloboditi) mogu, i... Kaj anda onda bu? Slavit će se prazno ime gospočije, a gospodstvo će biti pusti glas«.[7]

Plemstvo nije marilo za puk. Latinski se govorilo u upravi, te među obrazovanima i učenim ljudima. U družtvu se opet govorilo njemački i latinski. Čitala su se njemačka djela i ona francuzka, koja su tiskana još prije revolucije. Samo crkvene knjige i neke popularne gospodarske knjige za puk pišu se hrvatski. O gospodarenju nije trebalo u feudalno doba pisati mnogo knjiga na hrvatskom jeziku, jer su upravitelji i onako bili stranci, koji su čitali svoje knjige.

Plemići u Hrvatskoj tokom druge polovice osamnaestoga vieka bili su puni straha, kad su čuli glasove »o pravu čovjeka i građanina«, pa o »jednakosti i bratstvu«. Ako se to dogodi, ta time će biti izbrisana sva njihova hiljadugodišnja plemićka prava, koja oni jedini imaju, jer samo oni su politički narod. Takav strah vlada samo onim narodima, koji ne mogu iz sebe izbaciti velikoga čovjeka, državnika. Samo sitni duhovi tako umiru i nestaju, jer im strah nadvlada snage. Koje čudo, da se ti uplašeni plemići zavlače u mađarski kut na saborima 1790. Tu im se otimaju prava iz Beča, a tamo Europa izgrađuje nove družtvene oblike. Pred njima je opasnost, da se novo družtvo ne prenese amo. Pred njima se evo događa, da do sada potisnuti družtveni slojevi, građanstvo i seljačtvo — negda zvani »puk« — vode borbe za ravnopravnost, i to u ime svoje radinosti i obrazovanosti. Taj niži stalež hoće zapravo da vodi družtvo. Iz toga onda izvire kao posljedica, da se svuda javlja borba za narodni, taj »pučki«, jezik, narodne običaje, narodne predaje u obćini, u državi, uobće u družtvu.

Hrvatsko plemstvo misli, da će svojom politikom moći izbjeći načelima francuzke revolucije, da će se ukloniti valu liberalizma. Ali na početku devetnaestoga vieka Napoleon je već u Dalmaciji, on je tamo srušio kmetstvo, proglasio slobodu seljaka. Ta Ilirija Napoleonova, dakle je, eno, tu na Savi, već u Karlovcu.

Kod nas se razmjerno mnogo pisalo o utjecaju J. G. Fichtea i F. Schlegela na hrvatske obrazovane krugove, a manje se razčlanjivao tadašnji francuzki utjecaj.

Francuzi su dali Hrvatima ne samo dobru građansku upravu, već i Code Napoleon, što je vrlo velika razlika i promjena prema suđenju po »Verbecijušu« iz 16. vieka. Oni su razriešili kmetske odnošaje, pa kako i ne bi bili radostno gledani od strane puka, od seljaka! Kako si ne bi željeli seljaci slobode, a kako se težko ide natrag u kmetstvo, koje je pod zaštitom Mađara. Francuzi su po načelima donesenim po francuzkoj revoluciji za Hrvate bili vrlo čovjekoljubiv narod. Francuzka vojnička uprava bila je izpravna, nadalje taj Napoleon hvali Hrvate, da su ponajbolji vojnici. Oni su dakle cienjeni, a ne samo trpljeni. A što je još neobično važno bilo za Francuza: bilo je među narodom prilično veliko blagostanje. Francuzi su baš preko hrvatskih zemalja »Ilirije« uvažali s Iztoka pamuk i drugu prekomorsku robu u Europu. Ova prievozna (tranzitna) trgovina i promet uobće davala je do sada nepoznata vrela prihoda i stvarala blagostanje u narodu.

Jedan bezimeni suvremenik kaže za to doba i ljude sliedeće: »Posljedica ovih sveza je to, da se po čitavoj Hrvatskoj i jednom dielu Slavonije organizirala kriomčarska trgovina u tolikoj mjeri, da se gotovo u svakom selu nalaze potajna skladišta soli, šećera, kave i ine kolonialne robe, koju s pogibelji života dalje raznašaju. Pored toga razširila se još i po svim krajevima znatna trgovina na malo s platnenom i naličnom robom, koju pojedini raznašaju onako, kako su to nekoć samo Furlani činili. Ovi putu-

---

6 Memoiri grofa Oršića: Arkiv za povjesnicu sv. XI. str. 262. Akad. Zagreb.

7 Đ. Lukretić piše 27. XI. 1806. Rad Akad. 1885.

jući trgovčići šire po narodu želje i nazore svojih krajeva. Budući da u tom narodu ništa ne smeta širenje ideja, kao primjerice kod nas, gdje mnoga njemačka ili slavenska sela otežčavaju napredovanje mađarskih misli, to se evo na taj način, kao i lađama, što natovarene plodinama, duhanom i drvom neprestano plove po Savi i Kupi, pa konačno uz pomoć svećenstva obih konfesija — strjelovitom brzinom sve viesti proširuju. Osim toga dolaze godimice mnogobrojni Talijani svake ruke u Hrvatsku i Slavoniju, da ondje steku zarade, pa iz Srbije razni trgovci žitom, marvom i slikama prelazeći zemljom unakrst. Ovi ljudi proširuju strane pojmove i pripravljaju narod hrvatski na buduće događaje. Međutim sve ono, što ti ljudi govore, saznadu Hrvati svojim glavarima osobitom savjestnošću zatajiti, tako da samo vrlo riedko kad vlastelin štogod saznade, a i onda tako reći u formi izpoviedi.«

Još od daleko veće važnosti bila je ona francuzka književnost, što je budila u Hrvata sviest. Francuzka knjiga doniela je među Hrvate nove do onda nepoznate ideje, a napose podigla je kod naroda i pojedinca spoznaju o vriednosti samoga sebe, o pravima čovjeka, o narodnosti i o ljubavi prema materinskom jeziku. O svemu tome prije se nije smjelo ni sanjati.

Konačno među obrazovanim ljudima osjetila se potreba za obćenjem sa sebi najsličnijim narodima. Sve to napunjalo je snagu omladine na odpor.

J. G. Fichte diže Niemce sa »Reden an die deutsche Nation« (1808.). Dakle i Niemci idu s razvojem, i poslije pada Napoleona uzkrsavaju svoj snažni nacionalizam. Svuda se čuje, kako je svaki narod etnička skupina, izraša se pregled vlastitih narodnih snaga, iznašaju se vlastite samonikle kulturne tvorevine i tekovine. Sve se veže s narodnim jezikom, predajama, knjigom, zajedničkom dušom, jednom svieśću za svoju državu.

Mladi Hrvati čitaju i knjigu Fridrika S c h l e g e l a, kritičara i estetičara »Geschichte der alten und neuen Literatur« iz god. 1815. Schlegel u tom djelu prikazuje »die Literatur in ihrem Einflusse auf das wirkliche Leben, auf das Schicksal der Nation und den Gang der Zeiten«. U tom djelu on prikazuje u kako pogibeljno stanje zapada jedan narod, ako mu se obrazovani stalež odtuđi i ako stvara svoju književnost na tuđem jeziku bilo latinskom, bilo francuzkom. Time je Schlegel potakao sve književnike, da ciene svoju poviest i svoj narodni jezik, u kojemu trebaju stvarati književna djela. Schlegel kaže: »Eine Nation die sich ihre Geschichte räuben lässt, verliert den letzten Halt ihrer geistigen, inneren Selbständigkeit und hört eigentlich auf zu existieren«. Na jednom drugom mjestu kaže: »Es muss ein Volk, wenn dieses einen Werth haben soll, auch zum klaren Bewusstsein seiner eigenen Thaten und Schicksale gelangen. Dieses in betrachtenden und darstellenden Werken sich aussprechende Selbstbewusstsein einer Nation ist die Geschichte«.

Fichteove i Schlegelove knjige i rieči čitali su mnogi, ali dojmile su se i potakle na djelovanje tek nekoliko Hrvata. Schlegel je god. 1812. u proljeće o tim pogledima držao po Njemačkoj predavanja i prodrmao svoje sunarodnjake. Kod nas 26. lipnja 1813. Vrhovac šalje na svećenstvo okružnicu, u kojoj upozorava na upotrebu ilirskog jezika, na našu frazeologiju, narodne izraze i narodne pjesme i preporuča svećenstvu, da ih skuplja.

U doba, kad su ta predavanja bila tiskana 1815., čitao ih je u Beču 19-godišnji mladić, pravnik iz Zagreba Antun Mihanović, pa pod obćim dojmom piše i tiska malu knjižicu »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku« god. 1815. On ustaje protiv latinskoga, a preporučuje hrvatski jezik. »Ali z žalostjum spoznajem, da narod naš... nikakova znanosti znamenja vu jeziku svojem pokazati ne more, nego, o tuga!, j a r e m s t r a n s k e h j e z i k o v n o s i. Zato i malo ljudi broji, kojeh ime zvan domovine međa znano bilo bi. Ar stranski jezik redki tak zmožno navčiju se, da bi vu njem nekaj poglavitoga van dati mogli, d o m a ć e g a p a k o n e s a m o z a p u š č a v a j u, nego i govoriti se sramuju. Ovo videći puk srdce k domorodnom (t. j. jeziku) pogubi, niti najhasnoviteše navuke spozna, stranske jezike ne znajući«.

Tri godine iza toga, dne 1. siečnja 1818., šalje otvoreno pismo u latinskom i hrvatskom jeziku iz Padove »znanostih i narodnoga jezika prijateljom T.(oni) Mihanović od Petropolja Hrvatin« poziv na predplatu Gundulićeva Osmana. Iste 1818. javlja se novi borac za hrvatski jezik, a to je 21-godišnji medicinar u Beču Juraj Šporer (1794.—1884.), koji je uzeo književno ime Jure Matić. Dozvolu za novine »Oglasnik ilirski« dobio je još 1816., a dne 12. srpnja 1818. izdao je novine »Oglas« na dvie stranice. Uslied nemara i nerazumievanja Hrvata ove prve hrvatske novine nisu mogle uspjeti, da nađu svoje (predplatnike) čitatelje. Jure Matić još je jednom pokušao, pa 1823. izdaje u Karlovcu »Zabavnik Ilirski«. Nije slučajno, da Šporer-Matić dolazi iz karlovačke družtvene skupine, koja je bila izravno pod francuzkim utjecajem, a Francuzi su u Zadru izdavali »Kraljski Dalmatin« 1806., prve hrvatske novine, dok u gornjoj Hrvatskoj želi ostvariti prve novine mladić iz Ilirske pokrajine, koja se zvala Hrvatska, s glavnim gradom Karlovcem. Iza ovoga neuspjeha doći će kasnije treći mladić dr. Lj. Gaj, koji 1831. svršava pravne nauke.

Ovo nastojanje Hrvata zapravo je protuudarac na dosadašnja nasrtanja Mađara, da se kod nas uvede u škole mađarski jezik i da se naše obrazovano družtvo pomađari. Kako je pitanje narodnoga ponosa i osjećaja, kao i književnosti, te stvaranja poviesti i te kako važno u oblikovanju jednoga družtva i s tim u vezi s družtve-

nim promjenama, koje bi mogle dovesti do kobnih posljedica, izniet ću ukratko slabost hrvatskoga plemstva i nasrtaje Mađara, da se u Hrvatskoj uvede mađarski jezik.

God. 1790., dakle već nakon toga, što su Hrvati po odluci Marije Terezije god. 1779. izgubili kr. hrvatsko vieće, hrvatsku vladu, te po višoj odluci, kad su svi naši poslovi podpali pod kr. ugarsko namjestničko vieće, sada vidimo, da nas Mađari smatraju dielom Ugarske i traže, da se kod nas uvede u škole mađarski jezik. Nakon toga prvoga zahtjeva A. Škrlec i F. Bedeković odlučno ustaju i Bedeković sviestno veli: »Mađarski jezik ne mogu primiti zato, jer je narod hrvatski isto tako prastar i korjenit, kao i mađarski; a bila bi velika sramota, da s vremenom izgubivši svoj (hrvatski) jezik, postane slugom Mađara«. Ali već godinu dana kasnije, god. 1791., hrvatski sabor uvađa neobligatno učenje mađarskog jezika po hrvatskim školama, i to pučkim i srednjim. Prvi učitelj došao je u Zagreb u listopadu god. 1791., a zvao se Ferdo Schüller. Sliedeće godine evo ih u Varaždinu i Požegi. Naredne godine na sastanku zajedničkoga sabora 20. svibnja 1792. u Bratislavi uvršteno je među zakonske članke uvedenje mađarskog jezika kao neobligatnoga u hrvatske škole. Sada je bila stanka, jer su nastali francuzki ratovi, pa Mađari nisu imali vremena. God. 1825. opet Mađari stavljaju u zajedničkom saboru zahtjev, da se mađarski jezik uvede kao obligatni. Hrvati se protive, ne prihvaćaju, a biskup Vrhovac izjavljuje u velikaškoj kući, da će Hrvati uvesti svoj ilirski jezik u škole i urede.

Opet godinu dana kasnije krhki i beznačajni hrvatski plemići 26. veljače god. 1826. preko svoga bilježnika Josipa Kuševića »uviđaju korist i potrebu mađarskoga jezika, pak jerbo žele sreću (!) i napredak svojim potomcima (!), da će sve moguće učiniti, da mladež hrvatska nauči mađarski«. Tako piše u zapisniku. Dne 10. rujna god. 1827., dakle 14 godina nakon Vrhovčeve okružnice, ili 12 godina nakon Mihanovićeve Reči domovini, ili 9 godina nakon što je izašao Šporer-Matićev Oglasnik Ilirski, hrvatski plemenitaši u staležkom hrvatskom saboru u Zagrebu zaključe, da mladež ima u svim školama obligatno učiti mađarski jezik, jer da inače u zajedničkim uredima ne bi mogla naći namještenja, a isto da trebaju znati mađarski radi zajedničkoga sabora. Kao da će svi ići u Bratislavu na sabor.

Još žalostnija slika hrvatskoga plemstva pokazala se u pitanju mađarskoga jezika i u samim županijama. Dne 15. lipnja 1830. zagrebačka županija, a 21. lipnja 1830. varaždinska jednoglasno daje naputak svojim zastupnicima za hrvatski sabor, da se mađarski jezik uvede već u pučke škole. To prima hrvatski sabor 5. kolovoza 1830. i to izjavljuju hrvatski zastupnici u zajedničkom saboru, da će odsada mađarski jezik u svim hrvatskim školama biti obligatan predmet.

U to doba izdaje Josip Kušević »Jura municipalia«, a god. 1831. pjeva Pavao Štoos, svećenik svoju pjesmu »Kip domovine«. Godinu dana kasnije 1832. dolazi na sviet Draškovićeva znamenita »Disertatia«, dok 11. travnja 1833. kralj Franjo izdaje naredbu, kojom se uvodi mađarski jezik u sve hrvatske škole od 1. listopada 1833. kao obligatni predmet »ordinarium studium« za sve učenike bez izuzetka«.

Ovi zakoni plemstva predloženi vladaru, kao što niti vladareve naredbe, nisu mogli ustaviti omladine hrvatskoga preporoda, niti događaje, koji su morali nastupiti, čim su se javile malo povoljnije prilike.

Staro plemstvo vladalo se bojažljivo i bilo je uspavano. Jedini čovjek plemić, koji je osjetio vrieme i snage narodne onoga doba, bio je grof Janko Drašković, zato i vidimo sliedećih godina, da je njegovo djelovanje bilo presudno za sav hrvatski narod. On je bio čovjek, koji je osjetio, da je hrvatskom narodu došla prilika, da može otvoreno pred Mađarima ustati i povesti borbu za Hrvatsku i hrvatski jezik.

Drašković je vidio već jedan dio hrvatskoga naroda sjedinjenoga od Dubrovnika do Save pod Napoleonom. Čitao je tamošnje hrvatske novine »Kraljskog Dalmatina« još od 1806. Vidio je, kako to silno Napoleonovo carstvo nije svemoćno, već da se lomi 1812. na Berezini. Gledao je teritorialne promjene Austrije. Slušao je, kako se rađa i nastaje Srbija. Vidio je u susjedstvu i ustanak Husein-bega Gradaščevića 1831. i s tim u vezi slušao zahtjeve bosanskih Hrvata. A kod samih Mađara opažao se nagao porast liberalaca, koji su poput F. Deaka bili s jedne strane sve oštrije nastupali protiv Beča i tako ostavljali nama široka i otvorena vrata, da možemo naći kao konzervativci podporu Beča, a s druge strane bilo je među njima ljudi, koji su opažali svoje krivo vladanje prema Hrvatima. Sve te komponente u ovom složenom družtvenom zbivanju (procesu) uočio je Drašković i prema tome napisao svoju »Disertaciju«, te odredio djelotvorni stav Hrvata u ondašnjim pitanjima.

A kod nas je još tišina. Iz karlovačke družtvene skupine, koja je bila izravno pod francuzkim utjecajem, izlaze prvi ljudi, koji pokreću novine. Šporer, sin karlovačkoga građanina, izdaje 1818. prvi broj »Ilirskoga Oglasnika«. Ni on, ni Mihanović ne uspievaju. Evo »zdižu se mladi«, ali ne uspievaju.

Od smrti Vitezovića hrvatsko plemstvo, a i narod po tome, nisu imali jednog bistroumnoga, pa uz to uglednoga, svjetski obrazovanoga čovjeka, koji bi imao i čistoga znanja u svim narodnim pitanjima, koji bi vodio cielo hrvatsko družtvo i imao snagu, da dade hrvatskom narodu široke smjernice. Sto i četrdeset godina iza smrti Vitezovića izdiže se, intelektualni vođa

hrvatskoga preporoda grof Janko Drašković, koji iznaša u svojoj razpravi narodni program, a taj je u osnovi isto ono, što je negda iznio Vitezović.

Grof Janko Drašković, koji je prošao zapadnu Europu, proživio kao zreo čovjek francuzku revoluciju, shvatio njezine potresne snage i moć ideja za cielu Evropu, koji je promatrao njemački i mađarski kulturni preporod, tek taj Drašković po svojim mislima, po snazi volje i po svojoj duševnoj moći daje smjernice vodilje hrvatskom narodu. Može se reći, da do njega preko jednoga vieka ili preko tri pokoljenja nije bilo čovjeka, koji bi po svojoj kulturi bio na visini Vitezovićevoj.

Draškovićeva preporodna razprava nosila je naslov: »Disertatia iliti razgovor, darovan poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću dietu ugarsku odaslanem, deržan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih. U Karlovcu, pritiskano slovima Joanna Nep. Prettnera 1832.« Draškovićeva razprava prva je knjižica devetnaestoga vieka, u kojoj se ozbiljno promatra hrvatsko družtvo i razlažu družtvene snage, koje nas združuju, da bismo mogli stvoriti jako družtvo. Pisana je hrvatskim jezikom. »Ja odaberem za moi razgovor naški jezik, želeći dokazati, da mi narodnog jezika imademo, u kojemu sve izreći moguće jest, što serdce i pamet zagteva«.[8] Naglašuje potrebu jednoga pravopisa, pa »pozivljem indi sve domorodce, da pišu, gledeć liepo cerkveno maševanje, koje mi u našem jeziku imademo, i da se ne brinu zarad nadsuda onih, koi tome lieni jesu, ali koi dietinsko predsudje k svojemu baštinjenomu siromaškomu dialektu imadu... Nit se namah preosveršenstvo ne učini, nego pamet i trud sve težnje s vrimenom izvisi i nadari.«[9] Preko toga pravopisa želi podići prosvjetu. »Pamtite, da jest sada naivećma od potribe, narodu pamet razsvietliti, da znao bude, što je bio i razsudit mogao bude, što smie, i što gledeć na priliku volno nie, i da se u svakom dičnom činu, ne pako u bludnostih drugom narodom pariti i nje prestigavati smie.«[10]

Preko jednoga jezika, preko stvorenoga jedinstvenoga duha prelazi Drašković na cjelovitost hrvatskih zemalja. »Ufaite se daklje iz istoga uzroka (op. od cara), da Dalmacia jedanput kako je prie bila bude s nami sklopljena, i mi onda jedan dva miliona čineći jednorodni puk budemo. Moguće jest opet i još više, ako li s vrimenom Bosna, gdi tolike rozgve naše živoše, s pomoćjum našum u nadre naše se povrati. Nedvojno jest, da onda takovo kraljevstvo Iliričko pol četiri milion duša brojeće menu diku i sostojanju snagu, kruni pako korist viečnu zahraniti i mjerilu uharno prignuti moglo bi.«[11]

»Molte ga, da stare uprave domaće opetovati dopusti, i Krainu pod naš zakon pravedni vrze, koje dok je bivalo, Kraina sviuh poglavitih i plemenitih rozgvah hervacke i slavonske zemlje u voiničestvu zibka jest bila, iz koje zibke Šubići, Draškovići i Vukasović poleg mlogih drugih velikih voivodah izlaziaše.«[12] Ovdje se pored skrižaljke iznaša hrvatska brojčana snaga, da bi opravdao pripadnost ovih zemalja Hrvatskoj i kod malodušnih podigao vjeru u Hrvatstvo. Potrebu sjedinjenja Krajine s banskom Hrvatskom još dalje razlaže: »Ljustvo, koje onda bia, kad perve kraiške uredbe se osnovati staše, pomiešanje jest starih Hervatov, oli bezenarov iz Bosne i Dalmacie opet Hervatov i nekoliko Gerkov, koi u razsutju iztočnoga carstva sve dalje pred Turci pobegoše.«[13]

»Druzi se priašnoi tužbi i ona zarad kotara varaša Rieke. ... premda mlogi posli kraljevinah naših z riečkim interesom udruženi jesu, i premda Bakar i Kraljevica, sad pod vladevstvo Rieke spadajuća, hervacko osobstvo od starine jesu.«[14]

Drašković pridaje veliku važnost vjerskom jedinstvu, baš da bi time stvorio što čvršću cjelovitost hrvatskoga naroda. »Amo pridje i ona izreka ungarska, da mi od povelje one odstupimo, koju negda u doba reformacie prijedji naši zadobiše, da nikakovo novo bogoštovje neulazi i se ne naselja podsve upućen jesam, da uzrok ovoga zabrana niš, van politika i želja slogu občuvati bia, jere mnjevati valja, da Hervati, koji davna prie, negoli Madjari, poznaše pametni dio viere Isukersta, tako neterplimi proti drugome kerštjanskom bogoštovju bili nebi iz drugoga uzroka. Vidimo mi svagdan u varmedjah madjarskih, koliko različitost viere neučini zla i nesloge. Ova nezgoda korenje svoje već i u vladevstvo obštinsko varmedjah s velikim kvarom pušta. I mi jedito iz toga uzroka ni otuda tako dugo neodstupismo, dok nam Madjari medju se u obštenju svoih kotarskih posala bolju peldu sloge neodadu. I ako bi i kasnie iz kojega godar višnjega uzroka odstupiti teli, to ufano ne u dieti, nego u našim sobskim saboru odlučiti valja, buduće naše povelje tako koristne, da mi u sobskom našem saboru uredbe, našu domaću upravu ugodeće činiti i nje kraljevom potverdjenju podverći smiemo...«[15]

Drašković razpravlja o prosvjeti i školstvu na ovaj način. »Kako bi bez pogibeli razsvitje uviežbanja raditi? Kako bi bistre glave deržave naše, da u taman neginu, uresiti bez straha z onemi nauki, z onim znanjem, koi vladevstvu potriban jest? Tomu svemu mojem umom treba vrsnie naučitelje, ove pako da težkom udesu pedagoga volno pristupe i z potribnim znanjem i deržanjem se uresiti i ljucki odhraniti mogu, treba bolje plaćati i od njih zagtevati, da ne zatrudno u svoih naukih napreduju.«

8 Drašković grof Janko: Disertatia. Karlovac 1832.; Rad Akad. Zagreb. 1885. str. 53.
9 Ibid. str. 54.
10 Ibid. str. 55.
11 Ibid. str. 58.
12 Ibid. str. 69.
13 Ibid. str. 68.
14 Ibid. str. 61.
15 Ibid. str. 60, 61.

»Mi u sried Europi ležimo, nama se prieti iztok i zapad, on tamnotom, ov preizbistrenjem, on stopom iz kojega prie jednoga vieka se oslobodili jesmo, netiući više u sužainstvo umno zapasti; ov sjanjem, kojega gledat još odviš nejake oči puka našega jesu. Tu daklje sredoputno popeljanje puka, tomu pako vrlo velika pamet, i uviežbanje u časnikih potribna jest. Ovo pako zagteva za priečenje svega zla bolje školovanje i svešenie naučenje popova sviuh bogoštoviah.«[16]

Osim potrebe obćeg pučkoga školstva Drašković upozorava, kako nam valja izobraziti mlade ljude u rukotvorstvu, dakle obrtu i u trgovini. »... obveršavanje prave ćudoređnosti naučili bi, i ufanje sritje tekar velikim naučenjem i dostojanstvo trudom bez razlike roda dostigivati mogli bi, dok mlogobrojni drugi sve plemodielne i rukotvorne nauke, koji stalna leba dadu, po volje i prignutju svojemu pribrali bi, tako da ne bidne prepisan put, kuda pamet svakoga čoika putovati mora, budući i mozak i prignutje različito jest. To bi činilo, da nebi svaki obštinske časti čekao, nego da bi svarhu dobitnu naukov prijetih tražio mlogi, a drugi novo olahkotenje u zanatih iznašao, ol izkusao, i da bi manje odvietnikov bilo, i manje ljudi od nesloge, koju iz prieda tvore, živiti u domovini mogli. Vladevstvo posle neka izlaz dade tergovini i rukotvoru, i pelda viere u svakom sličaju da bidne od velikih, koji pogledalo manjih jesu.«[17]

Drašković se tuži na naše sudstvo i traži reformu sudstva, napose trgovačkoga. »Obštinski jest glas, da okol tezanj a pravicah svagdašnjih i kod sudevstva tužbah mlogo bi trebalo popraviti. Ele ako višnje vladevstvo zdušno se preotetja čuvalo i sudce, ovi pako strainke oštrie na overšavanje dužnosti gonili budu i zabave prije-čiti, krive—pako kaštigati obič o biti nastane, onda takodjeri nedvoino mlogo se popraviti bude od sebe sama, što danas u oči krivo opada. Jedito još fali, naimre da se menjaški sudi učine i utemelje, koi kerhkim sudom poradi dugovanja to na kratkom svakomu pripitali i izručili bi, k čemu se tuženi u dugovanju savezao jest. Uvjerovanstvo (povjerenje) bi onda se odmar utemelilo. Tergovci i svaki doista novac u korisni pogon pesala trebajući bi nje svigdi u Europi našao, gje sad zbog pomainkanja toga suda niedan inokraini i baš i malo koi domaći novce svoje Madjaru ol Hervatu u zajam dati se neusudi ...«[18]

Drašković dalje govori o trgovini i šteti, koju čine Mađari Hrvatima, jer bacaju jeftiniju robu na tržište, ali da bi je prodali, moraju prolaziti preko hrvatskih rieka, a mi taj prievoz možemo i spriečiti. On govori i o vanjskoj trgovini, pa kaže, da za onu robu, koju Niemci ne će da od nas kupe, mi moramo na drugim mjestima preko našega mora tražiti tržišta. Poslije Napoleonskih ratova bila je naime u Evropi prva agrarna kriza. Kriza je trajala od 1813. pa sve do 1850. Zanimljivo je, kako Drašković piše o tom pitanju u svojoj razpravi: »... doba jest, da se družtvo tergovačko jaspra imajuće utemelji, koje da prirodu ugarskomu i hervackomu, osobito onomu, kojemu puta u nemačke kraje opriečiše, po moru put naidje. Vuna, vino, duvan, konoplje i hrana, sva ova da imenovano družtvo biva, naikorisnie na more bi pošlo. Početak težak i za jednoga pogibeljan jest, ele družtvo izkušanje laglje učini i malih štetah se nesetja. Do sada tergovci inokraini samosvoini, tekar dobitak voištuci, svak za čas i za se tekar tergujući, često na štetu narodov naših radiše. Za oto se dogadja svagdan, da se moskovska i egiptonska hrana ondi prodaje i brodovi z ruskim konopljem ondi urese, a naš prirod kod kutje jeftino pazari Dokazuite, da nad tim više leži, nego nad svadjum, čegova se Rieka ozvala bude, kad ona nama svima otvorena jest.«[19]

Drašković kaže dalje »koristno bi bilo deržavnu ungarsku banku osnovati«.[20] On osjeća, kako je prodor glavničarstva već ovdje, u koje natjecanje i mi moramo ući, ako ne ćemo da zaostanemo za naprednim narodima. »Kako bi liepo odotle (iz banke državne) fabrike uvesti i blagopolice privesti svojoj domovini, i po tim tergovinu, koja sad terpeća jest, dobitnu učiniti mogli, da tekar bivanje svoje u tugjih varaših pomainšaju, i toliko tamo zaman domovini pako na štetu netroše. Kako, liepo bi nama morsko družtvo se utemelilo (parobrodarsko), i koliko nebi Rieka i naš komerc napredovao.«[21]

»To bia uloženje jedno od sudevstva i od uzdruženih razgledih tergovačkih. Ele sad vas molim da opazite i ličite, kako današnjem viekom bi puku razbornu pamet uvieštiti, koja njemu trebna jest, ako mislite pametne poklisare (narodne zastupnike) mudroznane naučitelje, dične bastnike, bistre plemodjelnike i prikladne rukotvorne ljude odhraniti, ako hoćete tergovinu imati i ako se zdrugimi narodi pariti želite«.[22]

Rekli smo već, da je Drašković dinamičan, borben, on mrzi one sentimentalne plačljivce, pa veli: »Ele onda za bogabar plače ostavite i od tužbah medju vashernjaite, jere niš nevriedniega neima od plačećega naroda, prie neg je sva potribna za obranbu svoju naivećim trudom i žartvom pokušao. Plač jest oružje nejaka ženskoga spola i pomoć robov i prosjakov, nit se nalazi sramotnii čin za junaka nad tužbumotainum. Volte daklje svi jedan dan umreti, nego u glasu, i onda, kad u raje drugoga vilaeta pred naše vriedne prijedje doidjete, pogerdani i pohuljeni biti«.[23]

Pa opet drugom zgodom upozorava »kako treba jako napervo koracati, da nas bliznli na-

16 Ibid. str. 67.
17 Ibid. str. 67.
18 Ibid. str. 66.
19 Ibid. str. 62.
20 Ibid. str. 66.
21 Ibid. str. 66.
22 Ibid. str. 66, 67.
23 Ibid. str. 64.

rodi podsve ne pogaze, koi su toliko u nauci pred nama i urešeni svakojakim znanjem, koje se zagteva u družbenom okolišenju.«[24]

Drašković kao stari častnik nije u svojoj razpravi propustio naglasiti hrvatske vojničke vrline, jer je bio uvjeren, da su vojnici svuda pravi čuvari svake državnosti. Drašković veli: »Prie došastja Francezov junačtvo voiničesko krainah u naše carske voiske nie imalo ciene. Tužni jest udes tio, da tai dušman nje i hervacko voiničestvo izvisiti morao jest, jere Napoleon i njegovi voivode Hervate fališe još više, neželi svoje vojake, budući u njih jednako hrabrenstvo i prikladu i mlogo veću mukoterpnost, posluhu i slogu nahodjaše. Sad nima prisbia i u naše voiske dike, ele kod kutje glad, neumirna služba, nesloga i nesviest neumirenoga poljotežanja, kojemu trebni čas goveda i dobro kopno mainka«.[25]

Grof Janko Drašković, iako je plemić, osjetio je dah tadašnjega doba, koji je sa sobom punosio demokraciju, pa ovako govori i piše o puku, dakle o seljaku u svojoj razpravi.

»N i e v i š e z e m a n u p r i l o ž n o, d a s e d u r m a d i e c a š i b u m r a v n a d u, o s o b i t o k a d p o r a s t u. Valja puka milie odhraniti, i iz rodjenih dušmanov pravu si diecu, ako se dobro nauče, prijatelje tvoriti. O n j e s t č u d o p u t a m l o ž n i i o d v a s, b e z n j e g a n i h r a n i t i s e n i t ž i v i t i n e m o ž e t e. Učinte daklje i puku primiernu milotu, da vas i sostojanje ljubiti mogao bude, izvisite pamet gje se naidje, i preporučite kralju svakog po pameti izvišenog i u činih jasnoga čoika za pridobitje plemenštine i zakonite, da oni koi u obadnah pregrieškah obsudjeni budu, iste pravice izgube, da se tako rieči svetoga Stipana sverše, koi piše: »Plemeniti pako tekar on jest, koga čini plemenuju«.

»Uvedenje pritištenicah (tiskara) uvježbanje olahkotilo jest. Budite obzirni, da vam niedna bistra glava neuteče, jere ako s vami deržale budu ove jasnie osobe, i dovolne biti uzrok imale budu, korist vam će doiti bez truda, gje protivno suproti vas buduće u tegotne dobe ufano štetu vam uzrokuvati kadri budu.

O v a i (m i s l i s p i s) kotrig mlogog razgovora treban i vriedan jest — r a z s u d e t e g a p r o s t i o d p r e d s u d j a d i e d o v n a š i h. Mi već ne stoimo, kako oni stojaše. I v i e r a i p r a v i c a i i s t i n a d r u g o r a z p l a n j a n j e z a g t e v a j u, n e ž e l i u 17. v i e k u, o b i č n o b i a«.[26]

Pri svršetku ovako veli Drašković: »Serdce i pamet mi zapovedaše vama, koliko se smie, očito misli moje dugovičnim trudom z a h r a n j e n e d a r o v a t i.

Dogodovština i buduća doba budu dokazale, je li moje oči dobro vidiaše. Ja mogao sam faliti u razsudu, ele to vaša milošta oprosti; to vaša pamet popraviti može. Nego želja moja jest vaviek bila dobro činiti, i svaka moja kap kervi jest do zadnjeg mojeg hipa domovini, zakonskom kralju i vama, bratja moja, uviek voljum i željum mojum žartovana bila«.[27]

Kao prilog svojoj razpravi grof Janko Drašković donaša brojitbenu skrižaljku, u kojoj izkazuje, da ukupno ima Hrvata katolika 2,213.000 u godini 1832. Hrvati žive u: »Horvatskoj zemlji triuh varmedjah i primorju, kraini hervackoj osam regimenta, Slavonii u triuh varmedjah, Kraini slavonskoj u treh regimentih, Dalmacii i Kotoru, Bosni i Turskoj Hervackoj i Hercegovini poprilike i bez Turaka, Ilirium sadašni i svi slovensko-hervacki govoreće Kraišie.«[28]

Mi smo ovdje promatrali razpravu grofa Janka Draškovića s družtvovnoga stanovišta. Dosada su ovu razpravu više puta promatrali sa stanovišta jezične borbe, a manje kao razpravu o hrvatskom družtvu. Ta je razprava tako temeljita, da je ona ne samo osnov za program hrvatskoga preporoda na početku devetnaestoga vieka, već u svojim temeljnim mislima ona biva i ostaje u glavnim crtama program i mladeži i udružene opozicije god. 1895., pa sve do ostvarenja Nezavisne Države Hrvatske. Mi sve do danas radimo na cjelovitosti hrvatskoga naroda i hrvatskih zemalja, izrađujemo svoj jezik, pravopis i svoju prosvjetu. Mi se borimo za svoja prava i neovisnost, te stvaramo svoje hrvatsko vjersko jedinstvo, uređujemo, da bude uviek suvremena uprava, školstvo, sudstvo, jačamo svoje gospodarske, novčane i trgovačke snage, te ih usklađujemo prema vremenu, u kojemu živimo, i prostoru, kojemu spadamo.

Utjecaj Draškovićeve »Disertatie«, koju smo u izvodima donieli, osjetio se već iste godine u hrvatskom saboru 24. listopada 1832. Naime dne 15. studenoga izjavio je u saboru kanonik Josip grof Sermage, da se traži cjelovitost hrvatskih zemalja, proširenje banske vlasti i izjavi se protiv »nepoznatoga i nekulturnoga jezika mađarskoga«. Dakle, sve što je rekao, bilo je u smislu Draškovićeve »Disertacije«. Hrvatski sabor izabire za svoje zastupnike u zajednički sabor i grofa J a n k a D r a š k o v i ć a, poznatoga pisca, zatim Antuna Kukuljevića i Ljudevita Bedekovića i daje im upute za zajednički hrvatsko-ugarski sabor, da imaju t r a ž i t i p o v r a t a k n a s t a n j e p r i j e g o d. 1790., a dok se to ne izvrši, ima biti stalan broj Hrvata namješten kod ugarske vlade za hrvatske poslove.

Kad su naši zastupnici bili još na saboru u Bratislavi 1832. do 1836., umro je stari vladar Franjo, a došao je novi Ferdinand V. Nakon njegova nastupa god. 1835. Mađari opet počnu zahtievati, da Hrvati imaju poprimiti mađarski jezik za službeni i nastavni jezik u školama. Ali sada je tu Drašković. On nalazi putova, da dođe do novoga kralja, do dvora, i hrvatski zastupnici izrade preko kneza Metternicha, da kralj nije

24 Ibid. str. 68.
25 Ibid. str. 69.
26 Ibid. str. 70./71.
27 Ibid. str. 71.
28 Ibid. str. 72.

uvažio, sankcionirao, već naprotiv odbio mađarski zahtjev. Ujedno je bilo ustanovljeno, da municipalna prava nikad ne mogu biti predmetom razprave zajedničkoga sabora. Dvor je to podpisao, jer se bojao sve većega zamaha liberalnih ideja u Mađarskoj, koje su Beču bile sve pogibeljnije.

Utjecaj Draškovića i njegove razprave bio je pače tako jak, da se počelo pomišljati na razstavu od Ugarske, baš još tokom djelovanja hrvatskih zastupnika u zajedničkom saboru (1832. do 1836.). Šišić veli: »Sve do ovoga sabora bilo je doduše češće znatnijih opreka između Hrvata i Mađara, ali ne svađa i mržnje. Sada se stvar iz temelja okrenula. Između Hrvata i Mađara stao se stvarati j a z, k o j i j e o d d a n a d o d a n a p o s t a j a o s v e d u b l j i i v e ć i. U razpoloženje Mađara onoga vremena najbolje nas upućuje javni glas nekih mađarskih patriota, koji su uzeli zahtievati, da se Hrvatska odciepi od Ugarske. Ta je misao kod njih sazrela već u svibnju 1834.«

U pitanju hrvatskog jezika i zakonodavne borbe neki anonimni pisac, upozoravajući Mađare na hrvatsko pitanje, ovako neizravno odgovara na Draškovićevu razpravu, kad upozorava mađarsku javnost na hrvatsko pitanje:

»Ja samo molim i zaklinjem moje sugrađane, da oni ne odbace kod zakonodavstva toliko potrebnu flegmu i neobhodno nuždnu pravičnost, pa da se okane svake bezrazložne mržnje i hirovite despocije, kojom se toliko, a ipak bezuspješno na našu štetu služe na ovom saboru protiv Hrvata, j e r ć e m o z a c i e l o o v a j n a š p o s t u p a k j e d a n p u t t e ž k o p o ž a l i t i, a o d s t i d a s e z a r u m e n i t i p r e d č i t a v o m E v r o p o m. Za sada činim u smislu svega, što sam kazao, priedlog, da bismo našu braću Hrvate srdačno pozvali, da se u jednoj zajedničkoj deputaciji o svemu sporazume s Ugarskom, onako, kako to od njih (Hrvata) traže njihovi komitenti (t. j. županije i hrvatski sabor).

Ovakim mjerama, tim prijateljskim susretanjem i iskrenom željom, pa težnjom, da se međusobno podupremo u kulturnom napredovanju, razoružat ćemo sve zlobne nakane i podraživanje, a Hrvati, koji nisu manje moralna bića od nas, primirit će se i prometnuti u naše najbolje prijatelje i drugove, kako su to doista nekoć i bili, dapače još pred dvadeset godina.«

Na Draškovićeve izvode o trgovini, o preorientiranju trgovine na Sredozemno more bezimeni pisac daje vrlo zanimljive opazke i upute Mađarima. On ovako razlaže stvari i upozorava na popuštanje, koje obrazlaže ekonomskim potrebama.

»Istina jest, da je H r v a t s k a s i r o m a š n a r o d n o m z e m l j o m, pojedinim bogatim privatnicima, i s v i m o n i m m i n e r a l n i m i g e o g n o s t i č k i m p r e d n o s t i m a, kojima obiluje Ugarska. No za ove posljednje prednosti hoće se samo prometnog kapitala, dok o n a p r v a d v a n e d o s t a t k a h r v a t s k a n a d o m j e š ć u j e doduše slab, ali i p a k ž i v a h a n p r o m e t p o d v j e m a r i e k a m a, po Savi i Kupi, konačno i m o r e, te mnogobrojne na sve strane polazeće ceste. Ovim putovima i ovim sredstvima stavlja čitava južna Ugarska svoje plodine, konoplju, duhan i žitarice, pored još nekih manjih sirovina u trgovinu; a kad bismo imali narodnih trgovačkih družina, moglo bi se i našim vinima (mađarskim) i našoj vuni pribaviti jeftiniji izvoz i neka prođa. Bit će ih, koji će dobaciti, da smo na skoku, da dobijemo prirodni izvozni kanal Dunavom (misli prokrčenje »Željeznih vrata« kod Oršave); ali još uviek nije riešen problem mogućnosti toga...

Uzmimo sada razstavu od Hrvatske s praktičnog stanovišta; zar se ne će odmah pokazati nova zapreka ugarskoj trgovini novim carinama, koje će Hrvati postaviti, jer im naših sirovina ne će trebati? Pitajte nadalje ugarske suknare, platnare u gornjoj Ugarskoj i sve one sitničare po susjednim ugarskim županijama, koji vazda nalaze dobre prođe po Hrvatskoj za svoju robu, šta će početi, ako se povisi carina? Hrvati opet ili će ove potrebe svoje sami početi praviti ili će ih uvažati iz Kranjske i Štajerske u zamjenu za svoje vino, a vlada ove zemlje, kao što i staleži njezini vrlo će pripravno sklopiti trgovačke ugovore, da budu nakon razstave sigurni od poplava ugarskih produkata. Kuda da se onda okrenemo s našom trgovinom, koja će zapeti na međama svih susjednih država, s tolikim našim prirodninama, pa i za onih petnaest godina, što bi eventualno trebalo, dok se naša dunavska trgovina podigne? To treba da nam oni kažu, koji su bez bojazni voljni napustiti ovaj jedini kanal kroz Hrvatsku. Pitam sada svoje sugrađane, zar će nam onda, kad novčano osiromašimo, pa još izgubimo milijun i po duša, biti bolje s našim novim zakonima i slobodom, pa s v e d a s e H r v a t i i p r e v a r e u svom računu, te dadu prednost nepovoljnijem položaju pred našim nepravednim gospodstvom?«*

Kako je ovaj pisac bio oštrouman i visoko obrazovan, možemo razabrati iz sliedećih njegovih izvoda, u kojima on promatra tadašnji položaj Ugarske i potrebu stava prema Hrvatima. Pisac dapače smjelo gleda u pogrješke, koje će učiniti buduća mađarska pokoljenja, pa u završnim stavovima ovako kaže:

»Politika evropska promienila se... više ne će biti ugrožena sloboda, mir i prava s one strane, od koje smo do sada obikli. Anarhija s jedne strane, a iztočno ledeno žezlo (t. j. Rusija) s druge, jesu one opasnosti, koje su nam isto tako pogibeljne, kao i zapadni susjedi. Hrvatska i Slavonija, pak, bile bi poradi svog položaja u slučaju koje mu drago pogibli upravo najozbiljnija točka po nas, a naročito, kad ne bi s nama, nego protiv nas stajale... Ako se i čini, da je pogibao još daleko, ipak se p r o p a s t n a š a nalazi u obsegu mogućnosti prema toku historije, a poradi našeg ponašanja, rekao bih, o n a j e s a s v i m izvjestna, naročito, ako ne budemo pametnije i konzekventnije radili...«[29]

[29] Dr. F. Šišić: Ban J. Jelačić, Savremenik, Zagreb, 1909., str. 633.—634.

Već par godina nakon što je izašla razprava Draškovićeva, vidimo 1836. dah novoga doba u družtvovnom pogledu. Ne mislimo ovdje na dra Ljudevita Gaja, niti na njegov »Oglas«, koji je izašao 20. listopada 1834., niti na izlazak njegova lista »Novine Horvatzke«, koje se pojavljuju 6. siečnja 1835., a »Danicza Horvatzka, Slavonska y Dalmatinska« 10. siečnja 1835. Promatrajući ono doba s družtvovnoga stanovišta upozorujemo na reforme staroga urbara, koji mienja pomalo odnošaje u našim družtvenim skupinama. Prema toj reformi vlastelini ne mogu više od seljaka zahtievati janjce, jarce, teliće, košnice s medom, maslac i živad. Sva su ta podavanja ukinuta bez naknade štete, koju osjećaju »zemaljska gospoda«. Samo na temelju posebne dozvole dobiva odsele vlastelin pravo sajma, trgovanja, mitnice i prievoza. Nadalje su stegnuta vlastelinska prava lova, hvatanja ptica, mesarenja, mlinarenja i pravo točenja pića.

Seljak, podložnik, kmet, osjetio je, da dolaze bar neke pravice. Seljak je osjetio olakšanje svojih starih tereta To je mala promjena, mali napredak, ali naše družtvo još je uviek — sredovječno statičko. Hrvatski mladi preporoditelji sasma su u borbi za jezik, za narodna prava, zaboravljaju ili još ne dospievaju misliti na seljaka, kmeta, još su previše literarni.

Dragutin Rakovac, sin providnika Vrhovčevih dobara u Vugrovcu, pokazivao je ipak najviše smisla za seljaka i njegovo prosvjetno i gospodarsko pridizanje. Rakovac je s biskupom Jurjem Haulikom suosnivač »Hrvatsko-Slavonsko-Gospodarskoga Družtva«, koje je osnovano 3. veljače 1841. u Zagrebu. Rakovac je drugi tajnik družtva. U pravilima, koja su donesena na osnivajuću skupštinu, Rakovac je dao družtvu ovaj cilj: »širiti i udomljavati kod nas sve tekovine racionalnoga narodnog gospodarstva najnaprednijih naroda, odkrivati i izcrpljivati sve bogatstvo, smatrajući napredno gospodarstvo najboljom osnovom blagostanja ciele države i pojedinih naroda«.

Družtvo izdaje 1842. »List mjesečni«, koji izlazi pod tim naslovom do 1849., kasnije dobiva naslov »List družtva Gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga (1850.—1852.). I ako to nije bio list za seljake, već za plemiće i veće posjednike, koji su prelazili na bolji način obrađivanja, Rakovac je ipak htio utjecati i na seljaka. Izdaje se stoga »Kolendar za puk« 1847., da bi seljak dobio savjete i gospodarsku pouku. Prođa je rekordna za ono nepismeno doba — 6.000 primjeraka. Ta hrvatski je seljak još kmet, kojemu Rakovac stavlja za uzor kranjskoga seljaka i rad Kranjske kmetijske družbe u Ljubljani. No prije izlazka Kolendara Gospodarsko družtvo poziva 25. kolovoza 1846. kmete na natjecanje u oranju i jahanju. U oranju su se natjecala samo 3 seljaka, a u jahanju 4, i ti mora da su bili po »gospodi« poslani. Kmeti su od toga bježali, jer su se bojali, da se poziva na natjecanje zato, »da bi tak gospoda samo rada zezvedati, kuliko mi muži moremo za stanovito vreme zorati, a da potlam bumo morali i na tlaki tuliko orati«. A oni, koji najbolje jašu, ti »budu morali za husare«.[30]

Gospodarsko družtvo brine se i za prosvjećivanje sela preko predavanja. Seoski bilježnik iz Klanjca Stjepan Iveković predložio je, da se izdaju predavanja o seoskom gospodarstvu, koja bi družtveni pouzdanici čitali seljacima na sastancima. Vidimo, da g. 1845. izdaje družtvo »Predavanja za seljaka horvatsko-slavonskoga« u tri svezka. Sastavljač je Klingraeff, a prevađač Dragutin Rakovac. Kasnije su izašla još tri svezka, koje je preveo N. Horvat.

Promotrimo li gospodarstvenu politiku naših preporoditelja, vidimo, da se ona znatno razlikuje od njihovih pogleda na književnost i od narodne politike. U književnosti i politici oni izvikuju geslo »Zbacite sa sebe sve, što je tuđinsko, i oblačite surke«. U gospodarskoj politici puštaju napried za predsjednika konzervativca Slovaka biskupa Jurja Haulika, pozivaju za prvoga tajnika Niemca i oponašaju velike tuđince i njihove gospodarske načine rada. Dopušta se, da »List mjesečni« izlazi i u njemačkom izdanju. Dakle preko hrvatske i njemačke obrazovane skupine ljudi ide se utjecati na seljaka.

Rakovac je drugačije gledao na pjesničtvo, a drugačije na gospodarstvo. Rodoljubna poezija i politička borba mogu narod osviestiti, ali od toga narod ne može živjeti ni napredovati. Za materialni napredak hrvatskoga seljaka, tada još uviek kmeta, traži se prosviećenost, duševni napredak. Zna se, da samo prosviećeni seljak želi napredovati i ima uvjete za napredak. Jedno bez drugoga ne ide. A kako će se napredovati, kad nema škola. Zato Rakovac upozorava na neukost seljaka i traži družtvenu reformu u pitanju pučkoga školstva.

U ovakvim družtvenim prilikama približavamo se velikoj godini 1848., koja u družtvenom pogledu za hrvatski narod znači nov odsječak života.

Na Blagoviest 25. ožujka 1848. sastalo se u Zagrebu nekoliko stotina hrvatskih rodoljuba u dvorani »Narodnoga doma«, Opatička ulica 18. da viećaju o »zahtjevima hrvatskoga naroda«. Na čelu odbora bili su dr. Ljudevit Gaj, Kukuljević i Vranican. Zahtjevi su izneseni u 30 točaka. Traži se: narodna nezavisnost (točka 4.), da ban bude Josip barun Jelačić, koji ima zapoviedati vojskom nad granicom i razpisati hrvatski sabor (toč. 1.), sjedinjenje Dalmacije i vojne Krajine s Hrvatskom (toč. 3.), odgovorno hrvatsko ministarstvo (toč. 5.), uvađanje narodnog jezika u unutarnje i izvanjsko upravljanje (toč. 6.), političko i duševno razvijanje na slobodnom narodnom duhu osnovano (toč. 8.), sloboda tiska, vjere, učenja i govora (toč. 9.), na svih budućih deržavnih saborih zastupanje (reprezentaciju) naroda na temelju jednakosti bez razlike stališa

30 Vodnik Dr. B.: Rakovac i gospodarsko družtvo. Jut. List 25. XI. 1921.

(toč. 11.), jednakost svijuh bez razlike stališa i vere pred sudom, zajedno javnost, ustmenost, porotu (jury) i odgovornost sudaca (toč. 12.). Jednakost nošenja teretah ili platjanje štibre i daće sviuh bez razlike stališa, koja štibra opredeliti se ima na našem saboru (toč. 13.). Odrešenje podanikah (kmetovah) od rabote ili tlake i zatim od podaničtva (toč. 14.). Podignutje narodne banke (toč. 15.), narodna straža (garda), a deržavni vojvoda ili kapetan, izabran u našem saboru, bit će njezin verhovni zapovednik (toč. 17.), Svake versti narodna vojska, kad neima izvanjskoga rata, neka ostane kod kuće, neka dobiva poglavare domaće, i neka joj se narodnim jezikom zapoveda; u vreme pako straženja, i to osobito na Kordunu, kao što i vojevanja proti izvanjskom neprijatelju, ima dobiti hranu, plaću i odeću. Stranjska vojska iz zemlję da izadje, a narodni graničari, koji se nalaze u Italiji, da se odmah kući povrate (toč. 18.).

Ista vojska narodna, ima priseći vernost občinskom ustavu, svomu kralju i slobodi naroda svoga (toč. 19.), pravo združivanja (associacie), sastanakah i molbah (peticie) (toč. 21.), neka se dokinu i u granici vojničkoj sve carske i občinske rabote; a občinam krajiškim neka se povrate njihove šume i paše (toč. 24.). Svaki krajišnik neka uživa kao slobodan čovjek jednaka prava i slobodu s ostalim stanovnici trojedne kraljevine (toč. 26.), odmah od sada sve domaće časti od najveće počamši, tako duhovničke kao i svetske, nesmu drugi imati i obnašati, nego samo sinovi trojedne kraljevine (toč. 29.).[31]

»Narodne novine« popratile su ova »zahtevanja naroda«, koja su bila tiskana u 15.000 primjeraka ovim riečima: »Tako liberalna načela, kao što su ova od nas primljena, krasni su dokazi našega pravoga napredka«. Dakle u duhu vremena i družtvenoga razvitka. Za nas je u ovim narodnim željama najvažnije poglavlje, u kojem se traži ukinuće kmetstva i jednakopravnost narodna bez obzira na staleže. Tim se k nama žele prenieti tekovine francuzke revolucije i ostvariti seljacima njihova davno željkovana sloboda, koju su oni izražavali u traženju svojih »pravica«. Ali sve su to još uviek želje, koje se ne mogu ostvariti, dok ne dođe u Hrvatskoj do političkoga sustava, jer tek se onda može pod novim narodnim čovjekom provesti promjena družtvenoga reda, prielaz iz feudalnoga sustava u moderni liberalistički.

Već sliedeći mjesec 19. ožujka 1848. preuzima ban Jelačić svoju službu, pa u svom prvom okružnom pismu kaže: »Ja želim, da naš narod bude krepak (jak) i slobodan, pa da među narodima steče ono častno mjesto, koje njemu pripada: i po važnosti zemljopisnoga položaja njegova; i po prirodi snažnoga duha njegova i po historičkoj sudbini njegovoj. To je također narodna želja i volja; a ja, kao postavljeni mu od kralja poglavar, hoću da budem u svim svojim mislima i činima pravi izraz narodne misli i volje...

... Prevrat je potresao i oballo stare temelje družtvenoga života, narodnih i državnih odnošaja...«

... veliko djelo državnoga preporoda naroda ima se izvesti svojim zakonitim i naravnim putem, to jest putem narodnoga našega sabora, gdje će se izjaviti i saslušati volja svega naroda... pa da se po njemu (saboru) i kroz njega uzmogne pojaviti prava volja svega naroda bez razlike staleža...«[32]

To je prvi puta u poviesti hrvatskoga naroda sabor bez razlike staleža. U ovom pismu nigdje se ne kaže hrvatski narod, već »naš«. Dvorska politika je htjela uz sebe imati sve stanovničtvo, iz vojničkih razloga.

Kad se u proljeće god. 1848. gora zazelenila, bile su družtvene prilike vrlo zaoštrene. Nastalo je sve jače razdvajanje između dviju hrvatskih družtvenih skupina, plemstva — i puka. Mađarski agitatori podpirivali su mržnju, da što više razdvoje Hrvate i njihov stav prema Mađarima. Seoskom plemstvu govorili su ovi agitatori, da im je narodni hrvatski pokret donio poreze, a kmetovima su govorili, da imaju pravo na svu zemlju, pa i na »gospodske zemlje«. U tome nemiru bivši su kmetovi činili velike štete vlastelinima. Tim više, što su podjarivači govorili, da je narodni odbor otišao u Beč, da izhodi sebi pravo, da kmetovi opet idu na tlaku i da plaćaju desetinu.

Radi ovih uznemirujućih glasova ban Jelačić daje 27. travnja 1848. proglas o ukinuću kmetstva, dakle osam dana nakon preuzeća vlasti.

Ban veli: »Naredba, da odsada velikaši, redovnici i plemići budu morali plaćati porez i nositi sve terete, koje i drugi ljudi nose, napravljena je na dieti, to jest na občinskom ugarskom saboru, gdje bijahu sakupljeni svi ugarski i k tomu spadajući poslanici, pa je njihovom privolom taj zakon naređen i od kralja potvrđen. Ovaj dakle zakon nije načinjen od jedne kakogoder nazivane stranke, nego od ciele države.

Naredba, da kmetovi ne će više davati tlake i desetine, napravljena je isto tako na dieti, t. j. na velikom hrvatsko-ugarskom saboru, dakle s voljom i privolom sve hrvatske i slavonske gospode, velikaša, redovnika i plemića.

Pa kad ova naredba i ne bi bila ondje napravljena, odlučila je velika izvanredna hrvatsko-slavonska narodna skupština, držana u Zagrebu u Narodnom Domu 25. ožujka, ovu istu pravicu i slobodštinu za kmetove, među drugim domorodnim novim pravicama pod brojem 14., te

[31] Horvat R. dr.: Ban Jelačić. Zagreb, 1909. str. 28—32.
[32] Ibid. str. 46, 47.

je mnogobrojno poslaničtvo (deputaciju) poslala u Beč pred svietloga kralja za potvrđenje tih pravica.

Nema dakle nikakvoga straha, da će se ikada u Hrvatskoj i Slavoniji opet uvesti tlaka, buduć da su tomu dali privolu i sama hrvatska i slavonska gospoda.

Kako god je ova novopodieljena pravica draga i mila svim kmetovima, pa kako ju njima nitko više ne smije uzeti, ako se budu pošteno i mirno zadržavali — isto tako ne smiju niti oni navaljivati na tuđi t. j. gospodski imetak i otimati ga, već zakonitim putem tražiti, što je njihovo.«[33]

Ban dalje nalaže, da se po čitavoj kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bez ikakvoga otezanja proglasi prieki sud ili kratki sud, na kojem se imaju suditi razbojnici, te svi puntari. »A pod imenom puntara imaju se u sadašnjim okolnostima razumievati u našoj domovini: a) koji puntaju narod proti zakonitom našem kralju Ferdinandu i proti banskoj oblasti u ovim kraljevinama; b) koji puntaju proste plemiće govoreći im, da su stanoviti ljudi ili — kako navodno govore — Ilirci krivi, da budu odsada morali plaćati porez i nositi druge terete; c) koji puntaju muže ili kmetove govoreći im, da su oni Mađari, a ne Slavonci i Hrvati, ili da su ih sama mađarska gospoda oslobodila od tlake, pa da ih hrvatska i slavonska gospoda kane opet podvrći pod tlaku; d) koji lažu, da su u tom poslu išli Ilirci u Beč do kralja, pa da su ove pravice i slobodštine, već prije više godina dane puku, ali da ih gospoda nisu htjela obznaniti«.[34] Sastavljač ovoga, kao i mnogih drugih Jelačićevih proglasa bio je onda mladi Ivan Mažuranić, kasniji ban.

Rušenje feudalnoga sustava tako je velika družtvena promjena, da je ona nuždno sa sobom nosila razne krive predočbe kod nekih seljaka kao i kod plemića. Kod većine plemića, koji su bili od prije članovi hrvatskoga preporoda i koji su osjetili neizbježive družtvene promjene u svietu, prielaz iz feudalnoga sustava u liberalni sustav mirno je proveden.

Čini se, da je na hrvatskom području prvi **proglasio slobodu svojim kmetovima Štaduar**, koji kaže »ja od moje strane povrativši se dana 10. travnja 1848. iz naše bečke misije kući, sazvao sam odmah sutradan svoje podložnike i ovako govorio: »Ne mogu vam dovoljno izkazati, na koliko se radujem, što ste rieč oslobođenja od rabote tako mirno i pristojno dočekali... Rabota je prestala... ja od svoje strane već se sada dobrovoljno odričem te pravice (t. j. prava) i hoću sam uživati tu radost, te mojim ustima navestiti vama prvu rieč slobode.« Posljedica ovoga čina bila je ta, da sam se ja sa mojim podložnicima prijateljski razstao i uvjeren sam, da će mi na svako djelo doći (dakako uz primjerenu plaću), kao što to već i činom pokazaše.«[35]

Za mnoge seljake, koji su u svojim dušama imali negativnih, loših svojstava, stvorilo je novo družtveno stanje priliku, da se u njima uzbude rđave strasti i želja za posvemašnjim neradom. Seljaci su najedanput mogli prodati one usjeve, koje su sadili, i za novce su mogli kupiti davno željene stvari. To je neobična promjena u životu ne samo mladih ljudi, nego i svakoga čovjeka. Starcima je to upravo bilo nevjerojatno, da čovjek može biti seljak i uživati vlastite plodove rada.

Kod nekih se pojava slobode očitovala u pljačkanju, kod drugih opet u ljenčarenju do mrtvila. Dopisnik Narodnih novina iz Malog Tabora 18. IV. 1848. kaže: ».... jer ako će i unapried seljanin ruke u džepu držati, te kad je najsilnije djelo, niti za plaću gospodsko obdjelavati, nastat će glad i sve strašne posljedice gladi.«[36]

»Zemaljska gospoda« osjećala su se odgovorna za glad, jer po feudalnom sustavu oni su morali hraniti sirotinju. Ali od sada po zakonskom članku IX. od 1848. zajedničkog hrvatsko-ugarskog sabora »o ukinuću urbarskog odnošenja« moraju »brigu o seoskoj sirotčadi i izviđanju sirotinjskih i starješinskih računa primiti na sebe županijske oblasti — pregled računa njihovi ekzektoralski stolovi (čl. XI. § 5).«[37]

Po urbaru »najzad se ukida crkvena desetina, ukoliko je ona pripadala neposredno duhovničtvu ili zakupnicima njenim ili nekim porodicama, kojim je bila poklonjena od strane kralja.« Stanovita naknada za neke vrste ukinute desetine predviđa se u čl. XIII.

U ovo prelazno doba, kad su još konstruktivne snage bile slabe, nalazimo zanimljiv dopis Hrvata preporoditelja Ljudevita Vukotinovića iz križevačke županije, gdje se tuži na postupak seljaka »koji su napali livade gospodštinske«. »Učio sam i opominjao nek idu van (iz livada), ali oni su me neuljudno primili i ne samo nisu išli van, nego su još u većem broju došli«. Bez sumnje, da su to iznimke ili rjeđi slučajevi. Istina je, da se ovo vladanje križevačkih seljaka iz god. 1848. opetovalo još gore 1918. na 1919., kad za vrieme provedbe agrarne reforme dolazi do protuzakonitih izpada, kad se radi o zemlji. Dapače bilo je 1939. slučajeva i sa šumskim posjedima, gdje je došlo do izpada seljaka u blizini Križevaca i velikih posjednika šuma.

Dok se ban borio preko Drave protiv Mađara s hrvatskom vojskom i dok je napredovao prema Beču, u Hrvatskoj nije bilo velikoga autoriteta vlasti. Manjkala je prisutnost grofa Josipa Jelačića-Bužimskoga, bana kraljevine Hrvatske. Nije tu bilo velikih i opasnih buna, ali nije bilo ni onoga, što treba, to jest pravilnog ocjenjivanja slobode čovjeka u družtvu. Radi toga, kad je već ban Jelačić bio u Beču, dne 20. studenoga 1848., on šalje »Proglas na seljake naroda hrvatsko-slavonskoga«, iz kojega razabiremo nesređenost družtvenih prilika Hrvatske za tih burnih godina.

---

33 Ibid. str. 49, 50.
34 Ibid. str. 50.
35 Jelačić dr. A.: Seljački pokret u Hrvatskoj 1848./49. Zagreb 1925. str. 23.
36 Ibid. str. 22.
37 Ibid. str. 15.

»Čujem s velikom žalošću, kako se narod u Hrvatskoj našoj domovini, osobito u zagrebačkoj varmedji poradi gorskih i činženih daća, i obćinskih šuma buni, suprotstavlja, dapače silu upotrebljava, i tako velikomu zlu i neredu povod daje.

Poznavajući narod hrvatski kao dobri i poslušni, ne verujem, da bi odpornost ta iz njegove glave izašla: mora tu biti drugih ljudi, koji ga na zlo nagovaraju i krivo ga savetuju (tolnačuju), želeći u obćoj smutni vlastitu svoju hasan i korist steći.

Da ne bi narod hrvatski, kojega ja sretna i zadovoljna učinit preko svega na svetu želim i zarad kojega ja evo pripravam stojim i život svoj žrtvovati (aldovat) da, rekoh, ne bi porad krivih proroka i lažljivih savetnika (tolnačnika) kakovo veće zlo trpeti morao, hoću da čuje reč bana svoga, koji ako prem (t. j. mada) daleko od domovine za kralja, narod i slobodu vojuje, ipak u duhu neprestano za nj bdije i otčinsku brigu ima. Kad sam ja tebi, narode moj, odpertim (t. j. otvorenim) mojim banskim listom osigurao, da su ti sve daće urbarske, to jest one, koje su se od selišta urbarskog davale, za navek odpuštene, da si ti i potomstvo tvoje slobodno: onda sam ja mislio, da ćeš sretan i zadovoljan lepi taj dar uživati i u miru blagosloviti vreme, koje ti je toliko dobra donelo. Ja ne bi nikad pomislio, da će se sloboda tebi podeljena onako razumevati, kao da je tebi sad slobodno i tuđi imetak uzimati.

No žali Bog došlo je do toga. Ljudi nezadovoljni s oslobođenjem od urbarskih tereta zahtevaju, pače silom uzkraćuju gornicu, gornu desetinu, hoćeju obćinske šume sebi sami prisvajati, i u gospodske šume badava krmače upuštati, drva seći i t. d. i akoprem im se od strane poglavarstva nauk dade, svaka šila i svojevoljstvo oštro zabranjuje se i prepoveda se, oni ništa a ni od krive svoje misli nećedu odustati.

Svim ovim zloupućenim hoću još jedanput reći: da su za sva vremena ukinute samo i jedino urbarske daće. To jest one daće, zvale se one tlaka, ili deveto ili deseto, koje su se od urbarskog zemljišta davale, kako također crkvena desetina, koja se duhovniku kao gorskom gospodnu davana razlučiti imade. Daće pako od gorskih ili gospodskih zemalja, tersja, koloseka i t. d., koje seljaci samo uživaju, a ne kao vlastitost poseduju i koja stranom u gornici (u gornjoj desetini) krmadih i drugih dаćah, stranom u gotovom novcu stoje, da se polag naredbe državnoga sabora Hrvatsko-Slavonskog i na dalje davati moraju (kao što znamo, sabor je prešao preko ovog pitanja šuteći; ban tu primjećuje t. zv. argumentum a silentio), jer nitko ne može pravedno potrebovati, da gospodština svoja zemljišta komu zabadava uživati dade. I kako sam ja s jedne strane seljakom tvrdu reč zadao, da ću podeljena im prava braniti, čuvati i uzdržavati, tako sam ja i od druge strane dužan gospodštinom njihovo čuvati i braniti, jer Bog i pravica hoće, da bude svakome svoje.

Slušaj, dakle, narode moj, reč bana svoga, u koga ti zaufanje imadeš i koji bi prie sve muke toga sveta pretrpio, nego li te u nepravdi ostavio ili zanemario: začepi uho svoje pred svakime, koji te uz sladne reči samo zaslepi i na zao put zavesti želi. Drži se reči mojih i poglavarstva tvoga, kome se ti, ako ti se štogod krivo vidi potužiti možeš i veruj, da ćeš sretan i slobodan biti sa mnom, s decom i potomstvom tvojim dočim tebe i sve svoje najvećoj nesreći izvrgavaš, kad slušaš varalice i buntovnike, koji zaslužuju, da je svezane ruke poglavarstvu predadeš, jer znadeš zapoved moju, da se proti svima tudji imetak napadajućim prekim ili kratkim sudom postupiti imade. Nadajući se od naravne tvoje dobrote, da ćeš putem poštenja i pravičnosti postupati, da ne ćeš izgredom i nemirom sveti i težki posao bana svoga otegotiti, već dokazati da si vredan (t. j. dostojan) slobode, koju će ti on s pomoću Božjom jednoć donesti, pozdravljam te iz svega srdca moga i izručam te svemogućem Bogu.«[38]

Prema ovome proglasu bilo je po selima nemira radi nedovoljne pravne jasnoće, u proglasu o ukinuću kmetstva. Ban to razjašnjuje, ali ipak, dosta kasno, par mjeseci prije završetka svoje banske moći. Ukinuće podavanja ticalo se samo zemalja, koje se zovu »selišta«, sve druge tako zvane »izvanselištne zemlje« imale su se fakultativno odkupiti. A dok se ne odkupe, imaju davati podavanja. To je vriedilo i za one zemlje, koje su kmetovi ili slobodni ljudi uživali na temelju pismene ili ustmene pogodbe. Takve zemlje smatrane su, da su dane u zakup, makar i trajnije vrste. Kad je govor o »gornjim« zemljištima, to se misle vinogradi, a »činženo« je ono, od čega se dobivaju Zinsen, to jest kamate, što su zapravo zakupnička zemljišta. Kod tih zemljišta podanici su davali samo desetinu u naravi ili plaćanje u gotovu, a nisu bili vezani ni na kakva druga podavanja. Ta zemljišta nisu bila vezana s kmetskim pravima i dužnostima. Daljnje otvoreno pitanje bilo je pašarenje i drvarenje. Ovo pitanje bilo je riešeno patentom od 1857., kad se segregacijom uzelo jedan dio tih zemljišta za seljake i predalo obćinama na zajedničko uživanje seljaka. Tu leži zametak zemljištnih zajednica.[39]

Već smo spomenuli, da je iza svih ovih seljačkih nereda bilo ljudi, koji su narod podjarivali na to, a dolazili su iz Mađarske. To su bili Košutovci, kojih se sjećaju još naši djedovi. »Košutovci«, tako su ih zvali hrvatski seljaci. Pa i sam Kossuth Lajoš misli na Hrvatsku. Kossuth se na primjer u Zagrebu 22. IX. 1845. sastaje s tadašnjim mađaronima, a traži i sveze s Vranicanijem, međutim ni jedni, ni drugi nisu se mogli s njime složiti. Kossuth samo traži pomoć u rušenju Beča i carske vlasti, on ruši njemački imperializam s krilaticama liberalne Europe, da bi kao veliki mađarski nacionalista i reformator uzkrisio »mađarski imperializam«,

38 Ibid. str. 102.
39 Dubić dr. S.: Sociologija sela. Split 1941. str. 28., 61.

zato ne može u Hrvata naći odziva. I sve njegove socialne krilatice, koje su bile izražene družtvovnim preuređenjem seljačkoga pitanja bile su samo krinka.[40]

Kossuth dovikuje Hrvatima: »Gdje je ta vaša zemlja? Nije dostatna ni za zajutrak... U Ugarskoj ima različitih rasa, individua, koji govore drugim jezikom, ali je samo jedan narod, a to je mađarski«. Na to Hrvati nisu mogli pristati, ta oni su se protiv toga borili kao staležki uređena Hrvatska, pa moraju još više kao demokrati, liberalistički uređeno družtvo.

Kossuth dovikuje Srbima u Bačkoj: »Ovi Srbi i Raci zovu se narodom! — Skup je to razbojničkoga smeća. Tu ne može biti govora o pregovorima. Za razbojnike vriedi prieki sud«.[41]

Krilatice takvoga čovjeka o nekoj slobodi i boljem družtvenom redu bile su za Hrvate lažne šuplje rieči, jer su se odnosile samo na jedan — mađarski narodni sloj. Hrvati znadu, zašto se bore za svoj hrvatski jezik protiv mađarskoga, zašto su tako netrpljivi kao najkatoličkija država, pa još god. 1833. u hrvatskom saboru ne dozvoljavaju građansko pravo inovjercima u Hrvatskoj. Prodiranje i naturivanje tuđega jezika, u uzkoj je svezi s tuđim etatizmom, s nasilnom centralizacijom, koje god vrste ova bila i odakle god ona dolazila. Tuđi politički nacionalizam logično vodi do tuđega gospodarskoga prodiranja u svim granama družtvenoga života. I zato je jednako opasno, kad takav tuđinac, Mađar, unosi među Hrvate bilo napredne, bilo nazadne ideje. Jedno je lice, a drugo je naličje. S toga hrvatskoga gledišta i krajnji je konzervatizam bio opravdan, jer je bio brana, koja protivniku onemogućuje, da razvija svoj smjer djelovanja, koji je u svojoj konsekvenci poguban po Hrvate.

Tadašnje napeto družtveno stanje po selima još je imalo jednu komponentu. Valjalo se organizirati za rat i obranu, a za to treba ljudskih žrtava i novaca. Treba jakih značajeva, a ne malodušnika. Trebalo je organizirati makar i nasilje nad drugim samo u obranu vlastitih života — to je bio rat protiv Mađara.

Mađarsko rovarenje i nadiranje bilo je jače u iztočnoj Hrvatskoj, nego li u zapadnoj. Ali hrvatski seljaci slušajući prebačene mađarske agitatore, ostali su u najvećoj većini hladni, jer su radije voljeli gledati na čelu svoje vlade ljude Hrvate, za koje su Mađari govorili, »da će ih ostaviti u robstvu«, voljeli su dakle svoje robstvo, negoli tuđu mađarsku slobodu. Tu je onaj atavizam, koji se nagonski javljao u bićima hrvatskih seljaka.

Ovo su družtvene promjene i družtvene prilike u vrieme, kad se ban Jelačić nalazi u Beču kao vojskovođa. Silom prilika pristao je u Kromerižu na razpust hrvatskoga sabora i na oktroirani ustav. Kad je došao u Zagreb, narod ga je hladno primio. 26. II. 1850. on razpušta i bansko vieće, a time je i on, kao i narodni hrvatski prvaci, bio nepotreban. Dolazili su patenti, koji su sve rješavali. Jelačićeva vlada ne traje dakle ni pune dvie godine, a ipak ona je prvi temeljni kamen u izgradnji hrvatskoga družtva devetnaestoga vieka. Jelačić i narodna hrvatska vlada ostaju u svim srdcima Hrvata ideal, koji će oni, makar kroz nevolje pokoljenja, ipak ostvariti.

Poslije ukinuća kmetstva manjkali su nam daljnji zakoni oko izgradnje građanskoga družtva. Ovi novi zakoni, koji su jednostavno prekrojeni i za hrvatski narod, izazvat će kod nas daljnje duboke družtvene promjene.

God. 1853. donaša se u Hrvatsku novi građanski zakonik, koji uvodi Bachova vladavina. Time se ruše stari temelji hrvatskoga običajnoga prava, a napose dolazi do slabosti (krize) kod naših kućnih zadruga. Zadruga se počinje razpadati. Dok je po starom hrvatskom pravu ciela obitelj kao jedna družtvena skupina nasliedila nedjeljivo svu seljačku imovinu, jer je imovina zajedničko vlastničtvo ciele obitelji, po novom zakonu može se nakon otčeve smrti imovina dieliti među djecu. S tim u vezi ne samo da se komadaju veće posjedovne gromade — zadruge, već se nuždno po zakonu razpada svaki seljački posjed. I tako vidimo, kako se preko noći počinje razvijati velik broj današnjih patuljastih gospodarstava hrvatskoga seljaka.

To razpadanje biva tim brže, jer seljak, pošto je dobio neograničeno pravo zaduživanja i prodaje, dakle odtuđivanja svoje imovine, kao naivno diete, nepripravan na novi način družtvenoga života, uzima u tom novčanom gospodarstvu zajmove i zapada u novi vrtlog, iz kojega on, čovjek naturalnoga gospodarstva, nije kadar izaći. Seljak se ne snalazi, jer nema ni dovoljno prometne glavnice, da izdrži godine nerodice. Dosada ga je za težkih godina, koje znadu po nekoliko uzastopce dolaziti, morao prehranjivati njegov »zemaljski gospodar«. Sada u takvom slučaju on sam mora kupovati hranu, koja je za njega neobično skupa, a čime kupovati, odakle novac, kad ga nema! Tu seljak mora bezuvjetno zapadati u dugove.

K tomu su za seljaka došla još podavanja ne više u naravi, već u novcu, to su porezi i daće. I s vremenom, u drugoj polovici devetnaestoga vieka, ta će podavanja seljakova sve više i više rasti, jer se uređuje uprava. Činovnike, izpočetka strance, a kasnije Hrvate, treba plaćati. Po trgovištima i gradovima, pa i po selima diže se standard života. Od slaboga ekstenzivnoga gospodarstva seljakova slabi su mu prihodi. Za bolje gospodarenje treba znanja, prosvjete, ali i kraj prosvjete u novom družtvu treba prometne glavnice. A kad se seoske kuće — zadruge diele, onda baš najviše oskudievaju ljudi — na gotovu novcu.

Radi tih potežkoća povodom novih dioba bivala su po našim selima gospodarstva i kuće sve manje i sve siromašnije. Selo je iz blagostanja naturalnoga gospodarstva zapalo u sve veću

40 Horvat Josip: Politička poviest Hrvatske. Zagreb 1936., str. 144.

41 Berković J: Tragedija hrvatskog preporoda. Savrem. Pogledi. Brod 1. II. 1935.

biedu. Taj proces osiromašenja naglo se rušio kroz sela. I čim je po padu absolutizma 1860. počelo novinstvo objelodanjivati članke i dopise, novine su pune jadikovki o stanju na selu.[42]

Seljak nije osjetio, da novo družtveno stanje od njega traži intenzitet rada. Seljak kao kmet išao je na tlaku preko srdca, protiv volje, tek da se odbije od reda i ta dužnost, pa je i preko volje za »gospodina« radio. Gledao je, da vlastelinu dade svoj minimum radne snage. Kao posljedica toga izvlačenja od posla seljak postavši sasma slobodan, kao svako neobrazovano diete, još je manje osjećao potrebu rada — napose pako intenzivnoga rada. Za tehničko znanje pri obradbi tla nije se nitko brinuo, niti seljaku davao pouke, napose za absolutizma. A škole, pučke škole, seljak je dobio tek u Mažuranićevo doba.

U to doba »naš narod u većem dielu Hrvatske, živi u prostoj kolibi, spava većim dielom na tvrdoj daski ili klupi; hrana mu je obično suhi hljeb. Ob ovom on mora u najvećoj žegi ljetnoj na djelu poljskom žanjući ili kopajući sprovesti čitav dugi dan, i jedva okriepiv utrudena uda kratkim snom, drugi dan to isto raditi. Mesa ili druge pićne hrane malo i na Božić i Uzkrs vidi, a ima dobrani dio godine, gdje je i kruha gladan.«

Uslied gospodarskog sloma propada moral, pa barun Dragojlo Kušlan kaže: »postostručili su se u Hrvatskoj zločini svake ruke, osobito: palež, krađa, ubojstvo, težke ozljede tjelesne i t. d. Svaki od naših blagih čitateljah, koji je u svojoj domovini živio prije godine 1849., a i poslie, pa sve do danas (misli 1861.), morati će istini za volju izpovjediti, da prije god. 1849. nije bilo u obih kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji toliko zločinacah, koliko ih sada imade, možebiti u jednom svetoivanskom okružju županije zagrebačke. Uze županijske bile su veoma slabo napučene, kaznione lepoglavske nije za onda ni bilo, a često putah ukazao se narodu na krovu kućah županijski bieli barjak, kao radostan znak, da je županijska uza prazna.«

U tom prelaznom nesređenom stanju ovoga pokoljenja, koje se nije moglo snaći u novčanom gospodarstvu, što ga je doniela liberalistička Evropa, seljaku — kad nije imao zemaljskih plodina — nije preostalo drugo, nego da prodaje svoju zemlju. A tko kupuje seljakovu zemlju? Po selima kupuju zemlju oni, koji prvi dolaze u dodir sa seljakom. To su sitni trgovci i obrtnici. Dakle srednji stalež, koji osim u hrvatskim primorskim stranama nije hrvatskoga podrietla. To su stranci, koje ćemo za pokoljenje, dva, pohrvatiti, ali u tadašnjem družtvenom sastavu oni se još ne osjećaju dielom hrvatskoga naroda.

Kod hrvatskoga plemstva bio je sličan proces, a njihove imetke preuzimaju, kupuju bogati stranci trgovci, industrijalci, veleobrtnici ili novčano jaki vlastelini. Hrvatsko iskonsko plemstvo dakle plemstvo po postanku, a ne po kraljevoj milosti, živjelo je na svojim srednjim posjedima u Hrvatskom Zagorju, Prigorju, Pokuplju i dielu Posavine. Oni nisu nikako veliko i jako plemstvo, već u najbolju ruku srednji posjednici. Sitno plemstvo živi po Zagorju, Prigorju, Posavini, Turopolju, to su šljivari, koji se ne razlikuju puno od seljaka, oni su maloposjednici.

Plemstvo iztočne Hrvatske stranoga je nehrvatskoga podrietla, jer nakon izgona Osmanlija hrvatska zemlja nije došla u ruke hrvatskoga plemstva, bivših vlastnika, već je carska komora što dala, što prodala zemlje i šume stranim rodovima. I u zapadnim siromašnim krajevima Like bio je isti proces. Kako svjedoči barun Vinko Knežević, kad je hrvatsko plemstvo Like tražilo natrag svoje posjede, onda je Feldzeugmeister i Commandierender u Karlovcu Beck tražio od ljudi plemenske listove, pod izlikom, da ih mora potvrditi. Međutim on spaljuje ove dokaze hrvatskih posjeda u Lici. I tamo je sada zemlja carska, na koju se doseljuju došljaci »der orientalischen Griechischen Kirchen aus der Turkhey«.[43]

Sve to hrvatsko plemstvo u novim družtvenim prilikama stradava i propada. Novčano gospodarstvo ih smućuje. Treba platiti na gospodarstvu radnike, jer je prestala bezplatna radna snaga kmeta. Nadnice nisu utvrđene. Plemići misle, da su nadnice prevelike, i k tomu moraju se plaćati, a čovjek ne zna, kad će i pošto hranu na trgu prodati. Treba uzdržavati svoje kućanstvo — svoj dvor, i održavati veći standard života. Uz to se moraju plaćati porezi, koji rastu nerazmjerno prema prihodima. A gospodarstvo se vodi primitivno, ekstenzivno. »Gospodarsko družtvo« doduše radi na tom, da pouči veleposjednike plemiće, kako da intenziviraju svoja gospodarstva, dapače družtvo se više brine za njih nego za seljake.

U svima tim družtvenim prilikama plemstvu najviše manjka gotova novca. Nema ono moderne liberalističke pogonske snage. I baš tu leži uzrok raztakanja, razpada plemićkoga družtva, negda vodeće družtvene skupine hrvatskoga naroda, koje je stoljećima branilo hrvatsku zemlju i hrvatsko državno pravo. Plemstvo je prisiljeno ići u službe, u činovnike, da dođe do stalnih mjesečnih prihoda, do gotova novca, i da se onda izgubi u dnevnom životu i u građanskom staležu.

Građanstvo Hrvatske, obrtnici i trgovci, sve do oslobođenja hrvatskoga seljačtva od kmetstva dolaze k nama iz tuđih zemalja. Oni se u prvom redu spuštaju k nama iz alpskih zemalja, kao njemački obrtnici, trgovci, pa tirolski stručnjaci drvenoga obrta i izkorišćivanja šuma. Drugi su opet došli iz Italije, te stvorili po hrvatskim gradovima jača ili slabija naselja. U iztočnoj Hrvatskoj i tamošnjoj Vojnoj krajini, ukoliko ne dolaze kao obrtnici i trgovci iz austrijskih zemalja, dolaze Cincari i Grci, koji imaju svoju jaku trgovačku družtvenu skupinu u Zemunu. Oni dolaze s Balkana iz Turske, nose sa sobom zarađeno i zašteđeno zlato, uzimaju od države monopole u zakup, a od krajiških častnika kupuju dozvole za otvaranje trgovina i obrta po našim stranama. Tako ih vidimo u tamošnjim cehovima.

42 »Pozor«. Zagreb 1860.
43 Horvat Josip: Ante Starčević. Zagreb 1940. str. 16.

Svi ti strani obrtnici postrojeni su u cehovske jedinice i ne puštaju u njih priljev hrvatskoga pučanstva, podmladka. Iz izprava vidimo, kako Hrvati žele ući u obrtnički, građanski stalež, ali ih se ne pušta.

Cehovski građanski stalež dočekao je 1848. većinom bezvoljno, jer je pretežno nezainteresiran u hrvatskom narodnom pokretu. Kao tuđa grana on je najviše pokazivao anacionalne težnje. U feudalnom sustavu, po svom družtvenom položaju, cehovsko građanstvo bilo je sitan, skroman, a gospodarski prilično slab elemenat, jer mi i nismo imali velikih gradova. Ukoliko smo imali trgovačkih gradova, kao što su bili Karlovac i Sisak, vidimo, da je karlovačka građanska družtvena skupina u 19. stoljeću dala baš svoj veliki udjel u hrvatskom preporodu.

Tek kad Bachov sustav likvidira i cehove, prestaje obnavljanje naših obrtnika samo iz sebe, to jest iz tuđinaca, već se javlja prvi puta sa zamahom priljev hrvatske narodne skupine, koja dolazi iz seljačkih redova, od seljačkih sinova. Sada može svaki građanin otvoriti obrt na temelju dobivene obrtnice. Ne treba više dozvola uzkoga kruga zainteresiranih ljudi, koji su postrojeni u »cehu«, jer ako oni nisu dozvolili, nitko nije mogao doći k njima učiti obrt ili trgovinu. Otvaraju se vrata slobodnoj trgovini i slobodnoj utakmici. Dolazi i do negativnih posljedaka »jer se više ne pazi na kakvoću, već nastaje utakmica u cienama, a vrstnoća opada«. U isto se vrieme na našem tržištu javlja strana roba, strani rad i strano glavničarstvo. Kako je hrvatsko glavničarstvo slabo, gotovo neznatno, to strano glavničarstvo dosljedno preuzima vodeće mjesto u obrtu, veleobrtu, kao što će se javiti i u trgovini. Sve to nepovoljno djeluje na hrvatski družtveni i gospodarski razvitak.

Sasma je druga slika hrvatskoga građanskoga staleža, i to u prvom redu trgovaca, pomoraca u zapadnim stranama Hrvatske. Hrvatsko primorje, sa Senjom na čelu, uz Rieku, Bakar i Karlobag pravi su i izraziti predstavnici hrvatskoga građanskoga staleža. U Senju se pod zaštitom građanskoga municipija polagano izgrađivao građanski stalež. Nastali su imetci, koji su se brižno skupljali kroz pokoljenja od dobitaka na pomorskoj trgovini. Poslovi su prelazili od otca na sina. Pomalo se proširivala snaga trgovačko-građanskoga staleža. Ti građani nisu težili, da se naglo dignu na ljestvici družtvenosti i družtvenoga života, jer takav nagli uzpon vodi do izlazka iz staleža i po tom, kad postane, recimo »barun«, onda već izlazi iz narodnoga družtva.

Građanstvo Hrvatskoga primorja u šestdesetim godinama prošloga stoljeća gospodarski je jako, ono ima preko 150 brodova duge plovitbe, što predstavlja za ono doba glavnicu od 150 miljuna zlatnih kruna. Cvat hrvatskoga primorskoga građanstva traje tako reći do otvorenja Suezkoga prokopa, to jest do 1869. Možemo stoga reći, da od 1870. prodire u Sredozemlje daleko jače glavničarstvo, koje je i mnogo bolje organizirano sa svjetskim vezama i s modernom novčarskom tehnikom, s brodovima na paru.

Za utakmicu s takvim glavničarstvom hrvatsko je građanstvo trebalo imati ili obilna novčana sredstva ili velike navjere, a toga Hrvati u domovini nisu mogli naći. Zato ostaje hrvatsko građanstvo Primorja nemoćno, ono se krši, propada, a izpod Jadrana prolazi bez nas svjetska trgovina.

Drugačije su poglede na trgovinu i građansko družtvo imala na primjer djeca hrvatskih trgovaca u suhozemskoj (kontinentalnoj) Hrvatskoj. U doba šestdesetih godina bilo je građanstvo Hrvatske u Zagrebu vrlo slabo, u Sisku, gdje je postojala prievozna žitarska trgovina, nešto jače, u Karlovcu je bilo najjače.

Sinovi hrvatskih trgovaca u ovim stranama s prezirom su gledali na unosna poduzeća svojih otaca. Nisu se s njima ponosili, već su se nažalost stidjeli, što ne mogu biti djeca onih družtvenih razreda, koji su na višoj ljestvici, a to su bili vojnički i činovnički stalež. I tako se događalo, da su kćeri hrvatskoga građanstva prelazile udajom u viši vojnički družtveni sloj, i tu se u većini slučajeva miešale sa strancima, te gubile vezu s hrvatskim narodnim bićem. Sinovi su željkovali, da se liepo obuku i da predstavljaju vlast, činovnika, koji se napose visoko uzdigao u časti i snazi za doba Bachova absolutizma. Zaboravljali su, da iza tih činovničkih odiela postoji u stvari materialna bieda, koja se sastojala u slabijem životu i manjoj zaradi, nego je bila zarada njihovih otaca. A zaboravljali su, da isto tako postoji i ćudoredna bieda, jer su domaći sinovi po nalozima vladajućih skupina morali ustajati protiv svoje volje protiv vlastitoga naroda. Postat će siromasi, koji se tome ne će moći oteti, odučit će se raditi i ne će znati cieniti rad i one duševne trgovačke kombinacije, za koje treba jednako realnoga gledanja na sviet kao i profinjene mašte, da se znaju snaći i voditi trgovačke poslove.[44]

Kao posljedica toga događalo se, da — kad je domaći trgovac ili poduzetnik ostario ili umro — posao se prodao tuđincu, jer su se sinovi »pogospodili«.

Jedna sretna iznimka u Karlovcu bili su Turkovići, koji potječu od Vjenceslava Turkovića, inteligentnoga, darovitoga trgovca i brodovlastnika. On je izkusan trgovac svjetskoga kova. Suvremenike Hrvate pretekao je dalekovidnošću za pol vieka, jer zna, da je blagostanje naroda preduvjet za svaki uljudbeni i prosvjetni napredak. Njegov družtveni položaj bio je sličan položaju Vranicanija u doba hrvatskoga preporoda, koji je isto bio trgovac i brodovlastnik, samo što kuća Turkovića postoji i danas, kao jaka priradna jedinica, čas više, čas manje novčarska.

Daljnja posljedica družtvenih zbivanja u hrvatskom družtvu je stvaranje obrazovanoga sta-

44 Selak Jos.: Turkovići, Jut. List 4. II. 1937.

leža — inteligencijë. Više se ne stvara obrazovani stalež samo iz plemenitaškoga družtva kao do 1848., već se inteligencija obnavlja i dolazi iz negda nižih slojeva. Nova družtvena grupacija stvara se u prvom redu od seljaka i građana, koji mogu svoju djecu slati u škole. Oni se izobrazuju za činovnike, odvjetnike, vojnike, liečnike i za druga slobodna zvanja.

Iako su prije pada absolutizma Hrvati manje bili primani u činovnike, to poslije pada vidimo, da se već sva zvanja popunjuju obrazovanim Hrvatima. Tek gdjegdje nalazi se po koji tuđinac, a i taj je Čeh ili Kranjac. Poslijë 1874. postaje hrvatski obrazovani stalež još mnogobrojniji, t. j. nakon otvorenja sveučilišta u Zagrebu.

Na sveučilištu se stvaraju skupine mladih ljudi, koji će kasnije imati vodeću ulogu u hrvatskom družtvu. Tako se već 1876. stvara oko »Hrvatskoga doma« skupina Hrvata pravaša. To je već prva družtvena skupina, koja se izgrađuje na temelju Starčevićeva naputka od godine 1871., o kojemu ćemo kasnije govoriti. Prva pravaška skupina, izgrađivana na sveučilištu, dolazi u život za banovanja Khuena, pa joj je težko u takvim okolnostima dati svoj izražaj.

Druga družtvena skupina mladeži, koja će igrati odsudnu ulogu u hrvatskom narodnom životu, skupljala se i oblikovala na hrvatskom sveučilištu godine 1895.

Treća na sveučilištu oblikovana omladina nastala je pokretom Mlade Hrvatske, a dobila je svoju prednaobrazbu kao srednjoškolska organizacija.

Četvrta hrvatska sveučilištna omladina koja sada radi uz onu treću, jest ona, koja se oblikuje oko 1930. Neki par godina prije, neki kasnije.

U hrvatskom družtvu poslije absolutizma vidimo, da u hrvatskom saboru i u javnom životu dolazi do izražaja jedna nova snažna ličnost, a to je dr. Ante Starčević. Oko njega se odvijaju najvažniji družtveni događaji, jer je on pokretač hrvatskoga narodnjačtva — nacionalizma, politički organizator građanstva i, konačno, nakon političkih nedaća, on daje svojim »Naputkom« smjernice budućim pokoljenjima.

Dr. Ante Starčević daje u svojim djelima i govorima čiste sociološke analize svoga vremena i prilika. On razčlanjuje družtvo kao filozof poviesti i tim je najbliži družtvovnoj nauci današnjega vremena. On čita mnogo, poznaje napose francuzku književnost od enciklopedista dalje preko Rousseaua Pascala, St. Simona, Fouriea, Proudhona, pa sve do svojih najnovijih suvremenika. Zato i jest tako snažan i prodoran. On je podpuni Evropljanin, a takvih je u Hrvatskoj jako malo; na početku stoljeća bio je to samo Drašković. Svoje družtvene poglede Starčević razvija, kad govori i piše o selu, o pomoći seljacima stradalim od tuče, o razpodjelbi (komasaciji) zemljišta po našim selima, o zadruzi, o poreznim obterećenjima družtva, o prosvjetnoj politici, o plemstvu, o građanstvu, o pomoru radnika, o prilikama u tvornici papira na Sušaku i t. d.[45]

Rad dra Ante Starčevića i njegove misli o družtvu i družtvenim promjenama zahtieva posebnu studiju. Isto tako se moraju s družtvene strane iznieti družtvene misli Eugena Kvaternika, koji je mnogo toga iznio u »Hrvatskom glavničaru«, koji se još zove »Putokaz k narodnoj obrtnosti, a kroz ovu k narodnom blagostanju« Zagreb 28. III. 1863. Ovo Kvaternikovo djelo prva je skica političke ekonomije — narodnoga gospodarstva, kod Hrvata. Tu su izvrstna zapažanja o hrvatskom družtvenom i ekonomskom životu, to su sociološka razmatranja onoga vremena.

Uz Eugena Kvaternika jedino još piše družtvene razprave Lazar barun Hellenbach, posjednik iz Bistrice i član hrvatskoga sabora, ali on piše većinu svojih studija na njemačkom jeziku.[46]

Starčević kao najsnažniji od njih i najviše se saživio s hrvatskim selom. Uz to on je proživio Vojnu krajinu, gledao feudalnu Hrvatsku, ukinuće kmetstva (Starčević kaže »nevoljničtva«), proživljavao mađarsku i hrvatsku narodnu revoluciju, te uobličivanje i nastajanje hrvatskoga građanstva.

Starčević je gledao na čovjeka, to »družtveno živinče«, mi bismo kazali »biće«, pogledom enciklopedista i tražio je, da se najprije podigne prosvjeta u narodu, te time ukloni družtvena »zapuštenost i neukost naroda«. Izniet ćemo neke družtvene poglede Starčevićeve o našim družtvenim slojevima.

O slojevima i prilikama ovako kaže: »Starinsko, mogućno plemstvo ili zatersmo ili nagnasmo na motiku. Bogatstvo progutasmo. Gospodarstvu i klicu izčupasmo. Tergovanje ubismo. Nedadosmo ni da se pokaže obertnost. Šume sasekosmo. Zemlju podivljačismo. U Hervatsku naterpasmo tuđince. Naše njemačke naselbine baciše na Kupu, na Gačku, na donje Posavje i t. d. I mađarskih naselbinah uvedosmo u Kupo-Savo-Dravje. Što više mogosmo, što li trebasmo učiniti? Narod otupismo«.[47]

»Plemstvo je neznalica, raztrovana, razsipna, liena, sebična. Građanstva nema, ovo, što se njime broji, osim, da je u svemu kakovo i plemstvo, još je povrh ove herdje i siromašno; inteligencije nije, a ovo, što se njome smatra, u svih zloćah nadmašuje one dvie hrpe ter je u živinstvu prepredena i na svako zlo najbrža. Seljani su prijamni za sve, što je dobro i uzvišeno, ali neuki proganjani, potlačeni«.

O seljačtvu na drugom mjestu kaže: »Danas su seljani glavni stup, koji drži narode i države, ako oni nemaju, ni drugi ne mogu imati, ako oni propadaju, ni drugi se ne mogu uzdržati. U

45 Horvat Josip: Ante Starčević, Zagreb 1940. str. 377.
46 Ing. V. Horvat: L. pl. Hellenbach, studija (rukopis).
47 Horvat Josip: Ante Starčević str. 98.

gradu se stvara površnost, nagnuće za senzacijama i odalečivanje od prirode. Uzev pak u cielini prednosti i poroke grada i sela, moje je duboko uvjerenje, da je narod bez seljačtva narod bez budućnosti«. Ove rieči možemo uzporediti s izvadcima iz Draškovićeve razprave i vidjeti, kako imaju iste misli.

Kako je kod nas po ukinuću kmetstva, nestankom krute bilo zadružne, bilo vojničke discipline, došlo do oprečnoga družtvenoga stanja, do loma družtvenoga tkiva, do razsapa kućnih zadruga, te skoro do anarhije obiteljske jedinice, to i Starčević o zadruzi ovako kaže: »Izpoviedam, da o ni jednom družtvenom pitanju nisam toliko razmišljao, koliko o našoj zadruzi«. To je rekao u svom saborskom govoru 1888.

»U zadruzi ne može biti prosjaka ni golokraka, tih bičeva, pred kojima nemalo ciela Evropa drhće. A u zadruzi svatko zna, kamo spada i da negdje može naći utočište, zna da se ne mora kao divlja zvier klatiti«, pa dalje: »... jer nevalja naš narod prispodabljati drugim narodima, kada se radi o selskim zadrugama«.

»Zadruga je svetinja, koju u danim obstojnostima treba njegovati, ali joj se dioba mora dopustiti samo onda, kad je dioba koristnija od zadruge (misli velike)«.

Starčević kaže o radniku ovo: »a volje za radnju ne može bit, gdje radnik ne uživa plod svojih žuljeva...«.

O zemlji veli: »Zemlja je tu, da ljude hrani, a njeno se vlastničtvo izvršava obrađivanjem. Sviest o vlastničtvu zemlje daje čovjeku ponos i dostojanstvo, iz vlastničtva zemlje najbrža se rađa ljubav domovine i pravica...«.

»Hrvatska je svojim položajem i podnebljem jedna između pitomih zemalja, njezin je narod razuman, marljiv, i plemenit, čvrst na koliko ga ne kvare zakoni i oblast; u njoj ne bi smjelo biti neplodna tla, a sve je neplodnim učinjeno«.[48]

Predaleko bi nas odvelo, da nastavimo s navodima, jer je Starčević mnogo toga govorio i pisao o raznim družtvenim pitanjima, a već kao mladić u Vrazovu »Kolu« piše o narodu i »pirnih običajih«.

Prof. **Filip Lukas** kaže: »**Braća Radići** su Starčevićev socialni program proširili na šire narodne slojeve, ali što su oni imali uspjeha u narodu, poglavit je razlog u uvjerenju hrvatskoga naroda, da će oni organizacijom širokih narodnih slojeva i privlačenjem njihovim u borbu ojačati našu cjelovitost i pomoći ostvarenju ideala Ante Starčevića«.[49]

Starčević je napose promatrao naše rasno pitanje i obrađivao to u svojim pismima, a 1876. izdaje razpravu »Pasmina slavoserbska«. On ulazi u borbu, kad je ekspanzivni srbski nacionalizam navaljivao na Hrvatsku, bilo preko Vuka bilo preko Ilije Garašanina kao političara, ili kad je on dolazio iz Novoga Sada, i one skupine Srba. Već onda je bila odlučna borba rušenja i gutanja, a Starčević stoji odlučno na braniku hrvatske narodnosti.

Za Židove kaže: »... pasmina, izuzev nekoje iznimke, bez svakoga morala i bez svake domovine, pasmina, koje svako udo prodano je samo osobnom dobitku ili onome svojih rođaka«.[50]

Starčević je imao reformatorske poglede na hrvatsko družtvo, to se vidi iz njegove knjižice »Na čemu smo?« iz godine 1855. On tu govori o reformama Bosne, ali to su njegovi pogledi zapravo na obće uređenje našega družtva. Starčević je na pr. protiv zapadnoevropskih pogleda na imovinu, pa traži održanje staroga hrvatskoga običajnoga prava »o neodtudjivosti plemenšćine«, da doklegod netko ima drugi imetak, ne smije prodavati zemlju. Škole traži u materinskom jeziku, jer se u Vojnoj krajini još uviek uči samo njemački. U školama treba da se uči također uzgajati voćke, njegovati šumu, poučavati narod u poljodjelstvu, u obrtu, trgovini, ćudoređu. Jako ga je smetalo, što smo prije dobili sveučilište, nego li što smo uredili pučko školstvo, a Akademija nam je bila poslije ukinuća absolutizma prva ustanova i najvažnija, koju osniva Strossmayer. Poslije reforme pučkoga školstva Starčević dolazi do potreba srednjih škola, tehničke visoke škole i proširenoga sveučilišta.

Kao i grof Janko Drašković u svom »Razgovoru«, upozorava na neukost, a napose na neukost pravoslavnoga svećenstva. Starčević traži nacionalizaciju pravoslavne crkve, kad kaže, da se svećenstvo pravoslavne crkve ima oteti utjecaju grčkog svećenstva, dakle on kao Hrvat s time je samo mislio na hrvatsku pravoslavnu crkvu.

Starčević je predlagao autonomiju, samoupravu obćina, županija pokrajina i narodno zastupstvo, koje će se ždriebom, izabrati i ne da budu samo kratko vrieme i t. d,

Kod Starčevića su napose tvrda načela ćudoređa, pa kaže: »Ne valja gledati, ni ne gledati, ikome ugoditi ili ne ugoditi, nego treba pravim putem koracati, pa bilo što mu drago — Među načelima nema nagodbe ni pomirenja«.

Starčević je za to, da se družtvo promieni postepeno, on družtvene slaboće vidi i one su posljedice slaboće etike i morala, onoga vremena, zato kad razvija program, daje mu etičku i družtvovnu misao, daje mu dinamiku i vjeru u krilatici Bog i Hrvati. S »Naputkom za pristaše stranke prava« u srpnju 1871., daje Starčević smjernice, kako se ima odgojiti hrvatsko novo pokoljenje, novo družtvo. Naputak se sastoji iz 30 točaka.

Poslije katastrofe u Rakovici i smrti Eugena Kvaternika 1871., nastaje u Hrvatskoj veliko zatišje, zamorenost i nehaj za političku borbu.

Ove bezvoljne družtvene prilike u uzkoj su povezanosti s težkim gospodarskim stanjem, koje nastaje u Evropi, što se sve bezuvjetno odrazuje i na hrvatskom družtvu. Između 1873. sve

48 Bogdan I.: Ante Starčević, Zagreb 1942.
49 Lukas F.: Dr. Ante Starčević, Jastrebarsko 1937. str. 27.
50 Horvat Josip: Ante Starčević, Zagreb 1940. str. 165.

do 1895. postoji u svietu težka agrarna kriza, koja nastaje radi novih prilika, što ih je sa sobom donio liberalistički sistem u svietu. Liberalizam ne možemo zamisliti bez glavničarstva — kapitalizma. Svjetski kapitalizam donaša polet u veleobrtu i prometu. Prometne svjetske prilike, t. j. spoj Evrope s Amerikom i svim prekomorskim zemljama uzrokuju, da se na tržište bacaju nove neviđene količine žitarica i drugih proizvoda. S tim je u svezi i skraćenje puta preko Sueza za Indiju, što je također pomrsilo dosadašnji red između prodavalaca žitarica i dosadašnjih kupaca, u našem sektoru Podunavlje—Italija. Nova područja zasijana krušaricama, jeftin i brz dovoz robe izazvali su i u Hrvatskoj gospodarske lomove, napose u našim prometnim gradovima, kao Sisku i Karlovcu. S tim u svezi odvijale su se i družtvene promjene kod građanskih krugova.

Seljački stalež pogotovo je propadao, jer se nije mogao čestito snaći na prielazu iz feudalnoga i vojničkoga sustava, koji je vladao u vojnoj Krajini, u naš današnji sustav. Seljak je na prielazu toga doba iz tropoljnoga gospodarstva, iz naturalnoga gospodarstva i svojih kućnih zadruga, morao prieći na novčani sustav, na bolju poljodjelsku tehniku, na utakmicu u osobnom radu, a to nije lako ni za prosviećen puk, a kamo li za naš narod, koji je tada bio u 73% nepismen. Stanje su otežali još povišeni porezi i nove metričke mjere, za koje je seljak dobio niže ciene, nego li svoj prijašnji vagan i funtu. Ali to je bila posljedica ciena na svjetskom tržištu, a nikakva trgovačka prevara.[51]

Na početku takve atmosfere Mažuranić modernizira bansku Hrvatsku i stavlja temelje tadašnjega zapadno-evropskoga družtva. Ban Ivan Mažuranić bio je čovjek, koji je od hrvatskoga preporoda i »Danice«, pa preko doba bana Jelačića, stalno radio na osvješćivanju Hrvata, na ukidanju kmetstva, da u svojim zrelim godinama života Hrvatskoj dade za onda moderne evropske zakone.

Bez Mažuranića i njegovih zakona Hrvatska ne bi bila u stanju, da se koncem prošloga stoljeća stavi u isti red uprave, sudstva i prosvjete sa zapadnom Evropom, a što znači za nas ne biti na istom kolosieku s Evropom, izkusio je hrvatski narod u svojim političkim borbama koncem 18. stoljeća.

Za Mažuranića se Hrvatska i povećala s bjelovarskom županijom, jer zakonom od 30. XII. 1873. Hrvatski sabor uzakonjuje razvojačenje od 8. VI. 1871. i proglašuje pripojenje oblasti dviju pukovnija k građanskoj Hrvatskoj.

Kao ustavni ban Mažuranić donaša zakon o odgovornosti bana i odjelnih predstojnika (10. I. 1874.). Zakon o nepovredivosti i neodgovornosti saborskih poklisara (zastupnika) bio je izglasan u hrvatskom saboru 21. III. 1874., Zakon o sakupljanju 5. II. 1875., o poroti za tiskopise 26. VI. 1875. Neprolazne su mu zasluge za tri temeljna zakona, koji su doneseni u hrvatskom saboru, a to su na prvom mjestu zakon o ustrojstvu političke uprave u Hrvatskoj (15. XI. 1874.); zakon o ustrojstvu sudova prve molbe (21. XI. 1874.), te druge molbe, o stolu sedmorice (28. II. 1874.), o sudačkoj vlasti (28. II. 1874.), dakle o sudstvu na drugom mjestu, a na trećem mjestu o školstvu, a to je zakon o ustrojstvu pučkih škola i preparandija (14. X. 1874.). Kod uređenja naše nastave moramo naglasiti dvie činjenice. Prvo, da je prije zakona o pučkim školama došao zakon o ustrojstvu sveučilišta u Zagrebu (5. I. 1874.) i da je Vakanović predšasnik Mažuranićev, razpisom kr. zemaliske vlade od 19. V. 1873. proglasio »previšnje rješenje« od 6. V. i 2. VII. 1872., gdje je po caru potvrđena »Uredba, za srbske narodne škole«, pa je to Vakanović razpisao i za Hrvatsku. Isto je po njemu potvrđeno uređenje eparhija i metropolitsko-crkveni i narodno-školski savjet. Ali Vakanović se nije brinuo za uređenje hrvatskoga školstva, već tek iza godine i pol dana to pitanje uređuje Mažuranić, kojega su Vlasi kasnije za Khuena obtuživali, da im je svojim zakonom otežčao stvaranje konfesionalnih škola.

S banom Mažuranićem i njegovim zakonodavnim radom povezani su još sliedeći zakoni: o ukinuću okova (29. V. 1875.), o uređenju činovničkih beriva (21. XI. 1874.), nadalje on je ustrojio statistiku (3. IX. 1875.), uredio gruntovnicu (22. I. 1877.), te gruntovne uložke (30. IX. 1876.). S gruntovnicom u svezi je i zakon o zemljarini (10. V. 1875.), jer je trebalo odrediti poreze.

Za Mažuranića donesena su nadalje dva važna zakona, kojima se htjelo pridonieti smirenja i sređenosti u naše družtvene odnose, a to je zadružni zakon (3. III. 1874.), te zakon o razterećenju izvanselištnih krčevinskih gornih i činženih zemalja (4. II. 1876.), koje je pitanje bilo otvoreno stajalo još od bana Jelačića.[52]

Mažuranić prvi pridaje pažnju socialnoj medicini, otvara više bolnica, pače i zavod za umobolne, izdaje propise za zdravstveno osoblje (10. II. 1876.), pa i za veterinare (30. V. 1879.). Kad je ban Mažuranić na takvim temeljnim zakonima postavio Hrvatsku, te vladao u Hrvatskoj za vrieme okupacije Bosne, i kad je odlučnije počeo tražiti pripojenje Krajine banskoj Hrvatskoj, onda se smatralo, da je njegova dužnost završena, ali bez željenoga pripojenja. Njega zamjenjuje na banskoj stolici Lad. pl. Pejačević, a onda u svezi s nagodbenom politikom dolazi u Hrvatsku ban Khuen-Hedervary, pod kojim nastaju težke razorne prilike i promjene u hrvatskom družtvu.

Pitanje družtvenoga uređenja Krajine, to jest njezina razvojačenja, povlači se tečajem cieloga 19. stoljeća. Stalno se pisalo i govorilo o tome,

51 Bičanić dr. R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj, Zagreb 1937. str. 19, 20.

52 Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kr. Hrvatsku i Slavoniju Zagreb od 1871.—1879.

kako da se Vojna krajina pripoji pod vlast hrvatskoga bana. U hrvatskom saboru postojao je i odbor za razvojačenje Krajine, u kojem je bio i dr. Ante Starčević.

Problem Vojne krajine počinje još od 1538., kad je nakon izgona Osmanlija iz većega diela iztočne Hrvatske bila formirana prva Vojna krajina za područje od Ivanića preko Križevaca do Koprivnice. Taj će dio biti i prvi razvojačen 19. kolovoza 1869. i 31. siečnja 1870. Time su bile đurđevačka i križevačka pukovnija, te gradovi Senj, Bjelovar, tvrđa Ivanić i obćina Sisak predani pod građansku upravu Hrvatske i Slavonije.

Kako su Turci poslije poraza kod Siska god. 1593. i dalje tečajem 17. vieka uzmicali, tako se i naša granica pomicala na jug i iztok. Zadobiveni krajevi opet se nisu u cielosti vraćali predstavniku Hrvata, banskoj, građanskoj vlasti, već su ostali pod vojnom vlasti, i to od Hrvatskog primorja duž Une do Save i Dunava.

To hrvatsko vojno područje sastojalo se od 11 vojnih okružja, koja je sačinjavalo 11 hrvatskih pukovnija, a podpadale su pod vlast ratnoga ministarstva u Beču. Hrvatski pogranični gradovi nisu spadali pod pukovnije, već su izravno bili podvrgnuti upravi ratnoga ministarstva u Beču. Ovaj hrvatski prostor davao je 40.000 vojnika, od toga je bilo 8 do 10 hiljada straže na granici.

»Previšnjim proglasom od 8. lipnja 1871.« biva bivša hrvatsko-slavonska **vojna Krajina razriešena**. Ona više ne podpada pod upravu cesaro-kraljevskoga ministarstva rata, već pod **upravu** cesaro-kraljevskoga **glavnoga zapovjedničtva u Zagrebu**, kao krajiške zemaljske upravne oblasti. Dakle iako je ciela Krajina bila razriešena, ona nije bila ujedinjena s Hrvatskom, niti je njome upravljao hrvatski ban. Takvo stanje traje gotovo deset godina. I Bosna je već osvojena, a naši su djedovi i dalje bili pod zaptom vojne Krajine. U Zagrebu je izlazio »List zemaljske uprave za hrvatsko-slavonsku vojnu Krajinu od god. 1872.«[53]

Tek »previšnjim proglasom od 15. srpnja 1881.« pripojen je i drugi dio Vojne krajine materi zemlji Hrvatskoj. C. kr. naredbom od 15. srpnja 1881. izlaze i propisi glede sjedinjenja i njome je određeno sve, što se tiče buduće uprave »Krajiške uzgojne i obrazovne zaklade«.

Krajina je imala svoj posebni družtveni red, kojega moramo iznieti, da bismo uočili svu razliku družtvene strukture hrvatskoga naroda, koji je stajao sve do pod kraj 19. vieka pod nekoliko družtvenih sustava.

U Vojnoj krajini svu su upravnu, političku, sudsku, prosvjetnu i gospodarsku vlast vršile vojne osobe. Život se odvijao prema zakonima o ustrojstvu Krajine, koji su se mnogo puta mienjali i nadopunjavali. U prošlom stoljeću izašla su dva takva »Grundgesetza« — temeljna zakona o ustrojstvu i to 7. kolovoza 1807. i 26. srpnja 1850.

Seljaci Vojne krajine nisu bili kmetovi »zemaljske gospode«, ali su od 18. do 60. godine bili svi mužkarci trajno vezani služiti vojsku. Oslobođen je bio samo kućedomaćina. Obrtnici i trgovci nisu imali tolikih dužnosti, ali su im bila i mnogo manja prava.

Obrtnici i trgovci mogli su posjedovati samo 6 jutara zemlje.

Seljaci, ti vojnici-graničari ili krajišnici, dobivali su zemlju od cara, koji ima »dominium supremum«, u leno na obradbu, uživanje, bez ikakvih dužnosti podavanja u naravi. Oni su svoje daće i poreze plaćali u krvi, u vojnoj dužnosti. Zemlju su mogli obrađivati samo seljaci krajišnici. Družtveni život ovih krajišnika bio je osobito vezan uz kućne zadruge, koje su vođene po običajnom pravu, a 1807. već napried spomenutim temeljnim zakonom, vidimo, da su kućne zadruge prvi puta kodificirane.

»Zakonom od god. 1807. određuje se, da svaka graničarska kućna zadruga mora dobiti toliko zemlje (oranice i livada), koliko je potrebno za izdržavanje te zadružne seljačke porodice. Kuće, gospodarske zgrade kao i cielo zadružno zemljište bilo je **porodično neodtuđivo dobro**. Iznimno je pojedina seljačka zadruga mogla prodati jedan dio svojih nekretnina u zemljištu, ako su one svojom površinom premašile mogućnost i potrebe obradbe te kućne zadruge. Podioba kućnih zajednica bila je otežčavana, te su pojedine graničarske zadruge pod svojim krovom brojile i stotine članova na površini od 200 do 300 jutara zemlje.

Užitničtvo **pašnjaka** pripadalo je cielom selu, tako da pojedine zadruge nisu trebale imati svojih zasebnih pašnjaka. Po tome zakonu **šume** su izključivo vlastničtvo države (»carsko dobro«), no svaka je graničarska zadruga imala puno pravo uživanja šume za gorivo i tehničko drvo, za pravo puštanja svinja u žirovinu, na stelju i t. d. To je pravo izpaše i uživanja šume bilo izključivo pravo jedino »graničara«, dok su drugi to pravo mogli dobiti jedino uz naplatu u gotovu novcu.

Organskim zakonom od 1807. utvrđuje se to dojakošnje običajno pravo života i rada i unutar samih kućnih zadruga.

Mora se utvrditi, da se tim zakonom nisu unosile nikakve novotarije, nego se samo zabilježilo zatečeno običajno pravo. A treba da se u počast upiše baš »graničarima«, da su oni vazda ljubomorno čuvali predaje svojih kućnih zadruga. Kad se primjerice, godine 1803. prigodom reorganizacije Vojne krajine htjelo odozgo uves-

53 M. Smrekar: Priručnik za političku upravnu službu. Zagreb 1899. str. 30.

ti samovlastničtvo, digla se protiv toga ciela granica«.[54]

U ovim krajevima, gdje je poljodjelstvo više ovisilo o radnim rukama nevojnika, dakle žena, staraca i ozljeđenika (invalida), nije se glavna pažnja posvećivala obradbi tla, već stočarstvu. Seljak-krajišnik morao je proizvoditi žitarica barem toliko, koliko mu treba za prehranu zadruge, a svoje viške nosio je na slobodno tržište tečajem stoljeća, dok je toga u građanskoj Hrvatskoj prije 1848. za feudalnoga sustava bilo u daleko manjoj mjeri ili uobće nije bilo. Krajišnik je mogao prodavati posebnicima slobodno, a često se na tržištu javljala i država, koja je kupovala svakovrstnu hranu. Krajišnik je dakle bio izključivi vlastnik svih svojih priroda. On nije morao ni s kim dieliti, nikome dati dio svojih usjeva, koje je uzgojio vlastitim trudom. Ali on je morao uzgajati, obrađivati svoju zemlju, a ako nije, onda mu se oduzela.

U Krajini postojala je dužnost »javnih radova« za državu za obćenitost, a ne za pojedinca kao u urbarskom, feudalnom sustavu. Graničari su gradili ceste, mostove, kanale i nasipe i t. d. brinuli su se za uzdržavanje svojih putova i nasipa, da ne dođe do poplava.

Isto je tako povoljna strana Vojne krajine bila briga oko prosvjete. Granica je imala svuda pučkih škola, iako na njemačkom jeziku. Isto je tako bilo i učiteljskih i vojničkih škola. Iz tih vojničkih škola obnavljao se častnički zbor u Vojnoj krajini, i radi toga su Hrvati mogli dati Austriji toliko generala.

Uz razvitak školstva pazilo se na zdravstvo i može se utvrditi, kako je u tom dielu Hrvatske bio uobće razvijen viši stupanj prosvjete i naobrazbe, postojao je veći red, veća čistoća i veća samosviest.

Borbenost i sviest Hrvata iz Vojne krajine bila je osobito izražavana kasnije u hrvatskom saboru. Uzporedimo li govornike i djelotvorne političare od 1861. dalje, vidjet ćemo, da su gotovo redovito prvu rieč vodili borbeni Hrvati iz Vojne krajine, što se može dokazati imenima i brojkama.

Rekli smo, da se pri sjedinjenju Krajine s Hrvatskom dala posebna važnost uređenju njihovih zaklada. Te zaklade djelovale su izravno na družtveni život tamošnjih Hrvata, i to ne samo za vrieme obstanka Krajine, već i preko dva desetljeća u ovom stoljeću.

Krajina je imala ove zaklade čisto družtvovnoga značaja: sirotinjsku zakladu, bolničku zakladu sa svojim bolnicama, podpornu zakladu, zakladu za dotiranje i zakladu za melioracije. Prvi početak i skupljanje temeljne glavnice zaklada dolazi od onih daća, koje su morale davati one riedke kućne zadruge, koje nisu imale muškaraca, sposobnih za vojnu službu. Pošto su te zadruge stjecajem prilika uživale stare svoje zemlje i oranice, a nisu davale podavanja u vojnoj dužnosti, to ih se nastojalo na drugi način obteretiti. Te kućne zadruge plaćale su stanovite danke u novcu, ali ne u korist kameralnih prihoda, prema izjavama i odredbama iz godine 1756. i 1763., već su ti prihodi upotrebljavani u korist graničara za vjekovječna vremena.[55]

Osim ovih dohodaka od smanjene obranbene dužnosti, dolazile su u zaklade daće, koje su bile spojene s prodajom na pr. vina, rakije, mesa i duhana. Nadalje posjedom mlinova, kamenoloma, predija i suvišnih polja. Dalje tjeranjem obrta i trgovine, s pravom ribolova i t. d. Ti dohodci služili su i za pokriće beriva sudbenih činovnika, pa učitelja, nadalje nadzornoga osoblja nad šumama, pa za pastuharsko osoblje, za primalje i za krajiške naseobine.

Temeljna zaklada Vojne krajine zvala se »proventna zaklada«, nu nas više zanimaju socialne zaklade ovoga diela naše domovine.

Sirotinjska zaklada nastala je od utržka prodanih životinja, kojim se nije znalo za gospodara, zatim od utržka efekta bjegunaca, od ubranih globa i ostavina. Svrha ove zaklade bila je pružiti pripomoći onima krajiškim sirotama i udovicama, koje su posve nesposobne za rad.

Bolnička zaklada nastala je od ostavina novca iz cehovskih ladica, od pridodataka iz krajiških provenata pojedinih kotara. Svrha zaklade bila je podupirati one graničare, koji nisu bili u stanju sami se uzdržavati, niti u slučaju bolesti nabavljati ljekarije.

Podporna zaklada nastala je od zemljištnih pristojba, glavarine, robotnih pristojba u svrhu odštete za odiela i za obskrbu vojnika, za obskrbu siromašnih uhićenika ili za pripomoć prigodom elementarnih nepogoda ili kod drugih nesretnih slučajeva.

Melioraciona zaklada nastala je od prihoda prodane vune, od španjolsko-paduanskih ovaca, koje su bile uzgajane u gradiškoj pukovniji. Zatim od povišenih pristojba na marvu, dotjeranu preko vode iz Turske. Svrha zaklade bila je pokriti izdatke za one zemljištne melioracije, za koje se nije moglo nadati doprinosu od komore.

Sve ove i druge zaklade bile su 1. studenoga 1803. spojene u jednu obću krajiško-imovnu zakladu kao vlastničtvo Krajine u svrhu njezinih potreba, a 25. svibnja 1826. carskim odpisom obrazovala se »Krajiška uzgojna i obrazovna zaklada«. Iz ove zaklade trošilo se na obrazovne zavode, kao na pučke škole, na gimnazije u Petrinji, Bjelovaru, Senju, Rakovcu, Vinkovcima, Mitrovici. Zatim na podpore postradalim graničarima, onda na izgradnju škola, crkava, župničkih stanova, za nabavu crkvenih i školskih oprema i na školske podpore (stipendije).[56]

---

54 Dr. M. Ivšić: Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća Zagreb 1936. str 22, 23.

55 M. Smrekar: Priručnik za političku upravnu službu. Zagreb 1899. str. 122.

56 Ibid. str. 199.

Ova zaklada bila je za seosku graničarsku djecu vrlo važna, jer smo baš s pomoću sredstava iz te zaklade dobili tolike obrazovane ljude građanskih i vojničkih položaja, koji su djelovali u našem javnom životu, a što građanska Hrvatska nije bila u stanju iz sebe dati. Za krajišku djecu te razne školske podpore bile su u stvari isto, što je za izobrazbu plemstva bio »Kr. plemićki konvikt u Zagrebu«.

Iz »Krajiške imovne, uzgojne i obrazovne zaklade«, koja je u Hrvatskoj uzakonjena po hrvatskom saboru 27. studenoga 1882. »imalo se 5 devetina dohodaka zaklade upotrebljavati za školske stipendije, a 3 devetine za prinose u svrhu nabave potrebnih učila za uboge učenike i za svakovrstne školske i crkvene gradnje u područnim dielovima Krajine, a s 1 devetinom davati podpore onima, koji su stradali od elementarnih nezgoda ili inače kako, ali bez svoje krivnje«.[57]

U samom se zakonu poimenično naglašavalo, da se imaju dati đačke podpore (stipendije) za sveučilištnu izobrazbu, za tehničke visoke škole, za šumarske i rudarske akademije, pa za učiteljske pripravnike i pripravnice. Sve te koristi, kao i davanje seljacima gorivog drva i soli, trajalo je još par desetljeća. Preko jednoga pokoljenja bila su djeca krajišnika koristnici raznih družtvenih prednosti.

Ukidanjem Vojne krajine i uvađanjem građanskoga života u tome dielu naše domovine, morala je Krajina proživljavati težki prielaz i trebalo je par desetljeća, da se normaliziraju i uravnoteže tamošnji družtveni odnošaji. Radinost i proizvodnja nisu rasli, već su padali. Želje za uživanjima su se povećale, alkoholizam i trošenje bili su prekomjerni, kao posljedica nediscipline, jer za vojne uprave toga nije smjelo biti. Najveće krize nastale su u obiteljskoj stanici u — kućnim zadrugama, koje su proživljavale najteže krize, zato i vidimo, da se tako često o njima razpravlja u novinstvu, javnom životu, u saboru, pa i zakonske se odredbe u pogledu zadruga prekrajaju. Razpad kućnih zadruga je rastao, veće zadruge pretvarale su se u brojne manje zadruge, živjeti se nije znalo po novim načelima, a nije se ni lako moglo u prilikama gospodarske krize i obćega razsula hrvatskih ognjišta. Išlo se za zaradom, krčile su se šume, sa sprégom se išlo u kiriju, tražilo se posla najprije u Hrvatskoj, a kad toga nije bilo, išlo se za zaradom u strani sviet. Izseljivalo se u Austriju u Njemačku, pa onda u Sjed. Države Amerike.

Koncem 19. stoljeća baš Krajina daje najviše hrvatskih izseljenika, koji su odlazili u Ameriku i dolazili odanle. Zarađenim novcem poboljšavali su materialno stanje svojih obitelji, ali ne svi. U mnogo slučajeva odsutnost ovih otaca dovađala je do zanemarivanja obitelji, do divljih brakova i razstava.

Grof Khuen-Hedervary dolazi za bana u doba, kad je gospodarska kriza u svietu, a po tome i naša družtvena kriza, u jeku. Kod nas se u to doba prilike još pogoršavaju u svezi s nagodbom i nagodbenjačkim prilikama, jer gospodarski život Hrvata nije više mogao napredovati, već je sve više propadao, a po tome i družtveni život. U doba Khuena nastaje još pritisak vlade na družtvo, dolazi do demoralizacije, izkrivljivanja hrvatske misli, javnoga mišljenja, do krive izborne geometrije. Prema obrazovanima vlada se bičem i zoblju. Rački u jednom listu Strosmayeru piše »... u demoralizaciji prednjači mu inteligencija, pače i svećenstvo... Bog nam se smiluj! Ako nas okolnosti ne spasu, mi se težko spasismo ovom tranljavosti...« Ljudi postaju fataliste, kad vide svoju nemoć prema jednom režimu, kojega na granici svoje države čvrsto drži sam car, preko svoga pouzdanika bana Khuena«. Strossmayer godine 1893. u jednom listu piše »... stvari naše stoje, da ne može biti gorje. Sila, sila, sila svuda, a inteligencija trula i siroti puk nepripravan«.

U ovoj atmosferi starija generacija ne smaže dosta snage za odpor. Zaprepašćuje ju njezina nemoć prema stalnom režimu. Uz to, dok mi stojimo ukočeni, u Evropi je nagli i neslućeni zamah u razvitku ekonomsko-družtvenoga obrata Evrope. Tehnika i glavničarstvo osvajaju sviet. Hrvatski seljak osiromašuje, zapada u sve veće dugove. Uz to su kod nas novčane krize, još od 1873., kad je za Mažuranića bio novčarski slom u Beču, sve same razorne sile, a uz to je trebalo platiti okupacioni rat u Bosni, koji je također stajao novčanih i životnih žrtava. Sve te činjenice, kao i bježanje seljaka u gradove, daje nam sliku prilika, kakve su bile na početku Khuenove vlade.

U gradovima i trgovištima vidimo, da se javlja novi obrtnički stalež, koji nije stranoga podrietla već su to Hrvati. Hrvati, koji dolaze sa sela u gradove, stvaraju novi radnički stalež u manjim i većim mjestima, koji živi, misli i osjeća kao i malograđanin. — Svi će oni s vremenom postati okostnica široke i obnovljene stranke prava.

Za Khuenove vlade provelo se ono, što je tražio Mažuranić, a to je sjedinjenje Krajine s građanskom Hrvatskom. To sjedinjenje Khuen je družtvovno izkoristio protiv Hrvata, jer daje prvu ulogu Vlasima, koji postaju vladajući sloj u Hrvatskoj, a to su baš ljudi iz bivše Krajine. Khuen postavlja za predsjednika hrvatskoga sabora Vlaha Vasu Đurđevića, za podbana Vlaha Daniela Stankovića, pa kasnije Svetislava Šumanovića, uvađa u Hrvatsku ćirilicu. Daje pogodnosti vlaškim konfesionalnim školama, izpravlja, kako su Vlasi govorili, Mažuranićeve pogrješke, dozvoljava i forsira ime srbsko, na mjesto vlaškoga, uvađa srbski barjak, ti »Srbi«

57 Ibid. str. 124.

dobivaju u gospodarskom životu svuda prednost, jer su vjerni nagodbi i vladajućoj stranci. Ovi »Srbi« su u hegemonističkom položaju u Hrvatskoj baš kao što će biti za Kallayeva režima u Bosni.

Da bismo podrobnije razumjeli ovu veliku družtvenu promjenu, morali bismo posegnuti mnogo dalje. Hrvati su bili složni s pravoslavnima uviek protiv presizanja Beča. Zrinski i Frankopan kod pripremanja svoje urote imaju veze s tadašnjim Vlasima, pa i u prošlom stoljeću sve do nagodbe, dok se Hrvati bore protiv Beča, Vlasi su uz Hrvate. Ali kad se radilo o nagodbi s Peštom, onda oni okreću leđa Hrvatima, jer misle, da uz utjecaj vojvođanskih Srba mogu preko Mađara u hrvatskom družtvu imati veliki utjecaj i dieliti vlast. Dok je do toga vremena bilo više teoretskih razprava i pobijanja oko Karadžićeva »Kovčežića« (1840. tiskan u Beču), dok je Ilija Garašanin još 1884. postavio velikosrbska načela u »Načertaniju«, dok je dr. A. Starčević odgovarao 1852. »Serbskom dnevniku«, i »Beogradskim novinama«, sve je to doba razvoja i dozrievanja stava Srba prema Hrvatima. Kad je 27. prosinca 1860. dokinuta »Vojvodina Srbska«, onda vidimo da 1861. šalje patriarh Rajačić iz Sr. Karlovaca predstavku na hrvatski sabor o pitanju pravoslavnih u Krajini. Tu nastaje već jasno odieljenje Srba od Hrvata, a Srbi, kad su uvriećeni izgubili Vojvodinu, bore se za priznanje posebne srbske narodnosti s prosvjetnom i vjerskom autonomijom. Ali svi pravoslavci u tome ne diele jednako mišljenje, evo oni pomažu čak i Kvaternika 1871. i s njim se zajedno dižu protiv Beča, i osjećaju se Hrvatima. Tek se za Khuena podpuno mienja stav Vlaha.

Tu se zaoštrava družtveni sukob Hrvata i Vlaha, odnosno Srba, nastaje mrvljenje hrvatskoga družtva i odbijanje od vladajućih položaja, a korupcijom se hoće postići, da narod ostane lojalan sustavu.

Hrvatsko se družtvo buni protiv ovoga uništavanja njegova bivstva. Hrvati se nagonski bune protiv svega, što Khuen stvara, bez obzira, da li je dobro ili zlo. Iako je Khuen davao pučke škole i smanjio nepismenost na 47%, osnovao nove stolice na sveučilištu, otvorio novo kazalište, pa mnoge prosvjetne zavode, sve to nije moglo Hrvate zavarati. Oni su bili protiv toga mađarskoga civilizatora, koji nije dao hrvatskom vodećem družtvu i hrvatskom gospodarstvu napried, već je metao u prve redove novostvoreno srbsko družtvo i promicao mađarske gospodarske probitke u Hrvatskoj.

Rad i unutarnja politika Khuena bila je ovisna o vanjskoj politici Austro-Ugarske. Postoji prijateljski stav Mađara Andrassyja, ministra vanjske politike A.-U., prema Srbiji kod pripojenja one oblasti iztočno od Morave, za koje su se borili Bugari preko Rusa. Andrassy je utjecao, da su to dobili Srbi, ali zato Mađari poslije 1881. dobivaju u Hrvatskoj Khuena s prijateljskim stavom prema »Srbima«, a u Bosni vlada Mađar Kallay s istom politikom. Dalje postoje osobne prijateljske veze između Franje Josipa Habsburžkoga i Milana Obrenovića, kralja u Srbiji. U tim vanjsko-političkim momentima leži korien, po kojemu se dalo mogućnost, da ti »Srbi« razviju u Hrvatskoj velik dio vlasti i svoj nacionalizam. To će tako trajati, dok je Obrenovića i njihove politike. Čim pogiba Obrenović, sutradan odlazi Khuen iz Zagreba.

Promotrimo li zakonodavni rad Khuenov, vidimo, da je on za Hrvate blied i uglavnom se tiče obrta i gospodarstva, koje je povezano s ministarskom politikom Pešte. Khuen izdaje zakon o obrtnim oblastima (29. I. 1887.), o osposobljenju za obrt, o obrtnim dozvolama, što je sve u svezi s mienjanjem starih cehovskih ustanova i sa slobodnim ulazkom novih ljudi u obrt. Zakon o okružnim blagajnama donaša (9. IV. 1891.) prema zajedničkom hrvatsko-ugarskom zakonu. U gospodarstvu pod odjel. predstojnikom drom Malinom donaša se zakon o komasaciji (razdiobi) zemljišta, o uređenju zemljištnih zajednica (25. IV. 1894.), dopuna zadružnoga zakona (9. V. 1889.), zakon o pašarenju (18. IV. 1887.), o lovu (27. IV. 1893.), o veterinarskoj službi (27. VII. 1888.), te zakon o zaštiti radnika protiv nezgoda (22. VI. 1895.), što je u svezi sa zakonodavstvom u Ugarskoj. Poslije toga dolazi važan zakon o gospodarskim i vjeresijskim udrugama (11. VI. 1898.), koji kod nas kao reakciju stvara sliedećih godina veliki družtveni pokret zadrugarski.[58]

Visoko obrazovani ljudi druge polovice prošloga stoljeća skupljaju se oko Akademije, koja se osniva pod zaštitom biskupa Strossmayera već 1861., a publikacije su počele izlaziti 1867. Kad su se 1861. otvorile poslije absolutizma hrvatske škole, a zatvorile njemačke germanizatorske, onda skupina oko Akademije izrađuje prve hrvatske učevnike za srednje škole. Akademija nam daje u svojim izdanjima liepe radove svih vrsta, koji su na svjetskoj znanstvenoj visini. U sociiložkom statističkom pogledu vidimo, da baš zadnjih desetljeća 19. vieka izlaze u Akademiji vrlo ozbiljni radovi, koji analiziraju naše družtvo statističko-gospodarskom metodom. To su u prvom redu radovi dra Vrbanića i Zoričića.

Matica Hrvatska isto radi vrlo intenzivno na svojim književnim izdanjima, napose kad joj je bio tajnik dr. Kostrenčić, te vrši u hrvatskim obrazovanim i građanskim krugovima svoj veliki prosvjetni zadatak odgajajući i prosvjećujući hrvatsko građanstvo. Popularna izdanja za selo priređuje u obilnoj mjeri Družtvo sv. Jeronima.

U hrvatsko družtvo dolazi početkom devetdesetih godina nov elemenat, koji stvara daljnje

58 Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kr. Hrvatsku i Slavoniju. Zagreb od 1880. do 1900.

razjedinjavanje, a to je socialistička stranka. Diobom zadruga, težkim stanjem u selu hrvatske obitelji, nemaju dosta zemlje, pa šalju svoje članove u grad za kruhom, za zaslužbom. U gradovima ih dočekuju ljudi, većinom stranci, koji su već izvan Hrvatske bili organizirani kao radnici i zovu ih u nove radničke ustrojbe.

Pitanje organizacije radnika postaje već poznato kao međunarodna organizacija. I papa Lav XIII. izdaje 15. svibnja 1891. svoju encikliku »Rerum novarum« o stanju radnika. U Zagrebu se 1891. osniva prva social-demokratska stranka, koja bar u polovici ima članove strance — došljake iz Austrije, koji su u krizi došli amo tražiti u Hrvatsku posla, a prije toga su već u austrijskim strankama bili organizirani pristaše.

Prvi obćeradnički prosvjetni list u Hrvatskoj bio je »Radnički prijatelj«, koji je izlazio koncem osamdesetih godina prošloga stoljeća. Radnički prijatelj« izlazi »pol na hrvatskom, a pol na njemačkom jeziku, onda radi slaboga odaziva prestaje izlaziti. Iza njega dolazi »Radnički glasnik« koji također još nije socialistički list, već tek prosvjetni list, te izlazi 1889. do 1891. U prosincu 1891. »Arbeiter Zeitung« otvoreno preporuča Hrvatima, da si osnuju svoj list. Dne 1. travnja 1892. izlazi u Zagrebu radnička socialistička »Sloboda«.

Ovo unašanje revolucionarnih misli i krilatica, i to još preko stranaca, odgovaralo je hrvatskom javnom mišljenju, kako tako, jer su to bili saveznici u rušenju Khuenove protuhrvatske vlade. Ta suradnja teče par godina.

Ovi radnički redovi počinju se ciepati 1895. Jedni se izjavljuju otvoreno Hrvatima, te ih 210 podpisuje Starčevićevu Spomenicu i kupe se oko »Hrvatskoga Radnika«, a drugi su ostali internacionalci. Ova druga skupina većinom su doseljenici nehrvati i »Srbi«, koji će i dalje biti nosioci socialno-demokratske stranke.

God. 1895. važna je prekretnica u družtvu hrvatskoga naroda, te je godina novog oduška i godina poleta mladih, a sa svjetskoga gledišta te godine prestaje druga agrarna kriza devetnaestoga vieka.

Hrvatski se duhovi nakon krize pridižu, i nastaju nova družtvena djelovanja. Hrvati pravaši kupe se oko Starčevića i to javno manifestiraju sa Spomenicom, kao znakom novoga okupljanja. Godinu dana prije hrvatske oporbene stranke stvorile su i izniele svoj program, koji uglavnom traži sjedinjenje svih hrvatskih zemalja, kao što je na početku stoljeća tražio i Drašković, te uz to ustavnost, pravnu državu, slobodu i nezavisnost Hrvatske.

Tako stari, a mladi, koji su zadnjih deset godina učili po školama, strastveno sve čitali i sabirali znanje, prvi puta nastupaju temperamentno u javni život dne 16. listopada 1895., pri spaljenju mađarske zastave na Jelačićevu trgu, i time označuju početak novoga razdoblja družtveno-političkoga života još prije zaključka 19. stoljeća. To su sveučilištarci, koji će kasnije postati vodeći ljudi hrvatskoga družtva, kako nam to pokazuju imena osuđenika radi spaljenja zastave. Među osuđenicima jesu: Stjepan Radić, Vladimir Frank, Vladimir Vidrić, Gedeon Knežević, Milan Krištof, Živko Bertić, Franjo Papratović, Aleksandar Horvat, Zvonimir Vukelić, Franjo Poljak i t. d. To je prelazna družtvena skupina, koja je s manje sreće vodila hrvatsku politiku do smrti Radićeve do nove svjetske krize 1929., a prestankom te krize u g. 1934., nju zamjenjuje nova generacija, koja će voditi družtvo do ostvarenja Nezavisne Države Hrvatske.

Sa sociološkoga stanovišta važno je zabilježiti, da pri koncu prošloga vieka Akademija pokreće (1898.) posebna izdanja za proučavanje narodnoga života i običaja. To je Zbornik za narodni život i običaje pod uredničtvom dra Ante Radića. U to doba dr. A. Radić je čovjek, koji najviše prati rad stranih sociologa i piše zapažanja o hrvatskom družtvu, o njegovu osnovnom sloju, o seljačtvu. Radićeve su razprave na visini suvremene nauke. Na njega utječu Francuzi, Michelet, Demolins, pa Foulliet, povjestničar, sociolog i psiholog. Plod Radićevih umnih zapažanja i izgrađenih pogleda na družtvo njegov je rad među seljačtvom, njegov mali »Dom« i konačno on će pomoći svome bratu Stjepanu, da na početku 20. stoljeća izgradi program Hrvatske pučke (seljačke) stranke.

Dr. A. Radić je ovako gledao na konac devetnaestoga vieka. »Za vrieme kmetstva kultura sela bila je statička. Gibanje po ljestvici napredka osjećalo se tek stoljećima. Od 1850. ili bolje od 1860. dalje, zadnjih 50 godina, kultura sela se naglo i sasvim promienila.

Što je u duši toga naroda? Ima li u njoj koji tračak veselja, kakva želja za nečim ljepšim, kakova misao o čem boljem, liepom. Ima li kakva volja, koja bi mu obuhvatala i potresla čitavo biće? Što ja znam, nema. Život je u našoj pokrajini tako tužan i neveseo, tako obavit brigom i oskudicom, tako pust i prazan, gdješto tako surov i prost, a sve prilike mračne i neudobne i svi izgledi tako tamni, da ti se mrači pred očima.

Sve je to bez preuveličavanja šestdesetih godina bilo drugačije. Bilo je života i veselja, bilo je reda u kući i forme u vladanju s ljudima, bilo je i misli — barem o drugom, vječnom životu... Danas ni toga nema.

Do toga je došlo, jer su temelji prijašnjega života, stare domaće kulture porušeni. Nije sve porušeno zajedno sa zadrugom. Ali nagli slom zadruge ipak je bio glavni udarac. Zadruga se i onako ne bi bila dugo — bar ne u istoj formi — održala.

Slom zadruge nije bio zato udarac na naše družtvo, što je od zajedničkoga prešlo k pojedinačnom gospodarstvu, zato, što je nestalo za-

družne discipline, zato, što se mnogo staroga dobra (zgrada) uništilo i dalo na odvjetnike i mjernike.

Slom zadruge bio je glavni udarac, zato, što je narodu uzeo vjeru u dobro i pravicu. Narod je temeljito počeo sumnjati u dobro i pravicu prigodom segregacije — odjeljivanja kmetskoga zemljišta od vlastelinskoga. Ali temeljito ga uzdrmaše zadružne parnice.

... Kad su počele diobne parnice, koje su trajale po 30 godina, kad napokon nije bilo sestre, koja nije bila u parnici i svađi s bratom, onda je taj na muke stavljeni narod počeo sumnjati u sve.

I onda je došla demokracija ili birokracija, koja se počela uplitati u stvari, kojima je gospodar samo Bog i čovjek sam. Ti sudci dozvolili su, da žena može tužiti muža i spraviti ga u zatvor, a otac da može oženjenoga sina s djecom iztjerati na cestu. Konačno, već bliže koncu 19. vieka, došle su mjenice. Ono, što se nekad držalo za dobro, za pošteno, za pravedno, sve je pogaženo, sve to više ne vriedi. Sad svatko neka se ravna svojom pameću, po svojoj duši...

Stare kuće su se razsule. Domari — bivši zadrugari — i rod sav poprieko je zavađen radi parnica.

Ako si dužan, tu nema čekanja, smilovanja, kao prije, (već deri, muntaj). Bez novaca ne možeš živjeti, novac se traži, a vele, u Americi se lako zaradi. Evo, ljudi bježe u Ameriku. Na selu kad pogledaš sviet, susrećeš mrke poglede, tužna lica.

Nešto promjene unose u taj nesnosni mrak veće svetkovine, svatovi, pa i ovi često sliče pogrebu. I dok se sve to događalo — pol stoljeća — nitko nije pitao za drugo, već za porez, za šumske štete, za rakijske kazane i za kazne, za školske globe i t. d. A na silu se počelo naturavati bikove, ždriebce, pa onda dolaze političari sa sastancima i skupštinama, tako to ide... Ovo je slika hrvatskoga družtva na selu.«[59]

* *

Ako bismo htjeli dati zaključnu preglednu sliku hrvatskoga družtva na svršetku prošloga stoljeća, onda bismo mogli reći, da je ono u svemu na visini zapadno-evropske uljudbe, što se nikako nije moglo kazati niti za početak prošloga vieka, a još manje za prošla dva vieka. Hrvatsko družtvo nije više kozmopolitsko, kao što je bilo na početku devetnaestoga stoljeća. Ono je sviestno i nacionalno hrvatsko u obrazovanim, građanskim, a po malo i seljačkim krugovima. Da su radnici osjećali hrvatski, to nam dokazuju izjave i njihov rad u Hrvatskom Radniku.

Hrvatstvo je koncem 19. stoljeća ujedinilo cielu Hrvatsku i Slavoniju, a Dalmacija je došla u istu državu, nije više ni francuzka, ni mletačka. Bosna nije više odieljena Savom i Osmanlijama. Bosna i Hercegovina su s nama u istoj državi, iako još nisu sjedinjene s banskom Hrvatskom.

I tako su Vitezovićevi priedlozi nekad iznešeni pred Leopolda, došli do ostvarenja, kao prvi korak današnjoj obnovljenoj Hrvatskoj. Jedino je 19. stoljeće pokopalo samostalnost Dubrovačke republike i njezinu gospodarsku neovisnost. A i to slabljenje njezina družtva u svezi je s jačim pomorskim i gospodarskim snagama u Evropi.

Na početku stoljeća bio je kod Hrvata latinski jezik sredstvo pismenosti i znak naobrazbe, i to tek kod riedkih ljudi. Koncem stoljeća čita i piše 52.3% pučanstva Hrvatske, a 1869. bilo je 17.2% pismenih, dok 1890. imamo 32.3% pismenjaka. Na 10.000 stanovnika bilo je 1876. za Mažuranića 7.09 škola, a 1900. 5.7 škola. Ili škola je bilo 1876. svega 1.307, a 1880. g. 1266 dok 1900. imamo 1.422 pučke škole u Hrvatskoj.

Narodna sviest nije više u vrludanju ilirstva ili jugoslavenstva, već je, potaknuta Starčevićem, čista hrvatska. Od »paora« i »graničara« nastaje sviestni hrvatski seljak, koji je na početku stoljeća bio kmet ili disciplinirani vojnik-stočar, koji vodi naturalno gospodarstvo, a sada je silom prilika prešao na novčano gospodarstvo. U Bosni i Dalmaciji ti kmetski i težačko-kolonatski odnošaji nisu rješavani podpuno, već na osnovi polaganoga odkupljivanja, odnosno prestajanja zakupa.

Na koncu ovoga vremenskoga odsječka narod je bolje obrađivao zemlju i bio bogatiji u stoci. Tako na 1.000 stanovnika odpada

	konja	marve	ovaca	svinja
1870.	91	420	167	269
1895.	139	408	265	390

Nadalje slika obradiva tla, a prema tome i ukupnog prihoda pokazuje veliki napredak. Na 1.000 jutara obradive površine odpada:

1886. pšenice 281, kukuruza 543, raži 190, krumpira 72, krmnog bilja 80, ugara 465;

1895. pšenice 409, kukuruza 631, raži 167, krumpira 104, krmnog bilja 141, ugara 386.

Ta slika pokazivala bi još očitije razlike, kad bismo imali brojitbene podatke iz g. 1870.

U pogledu razvitka građanskoga staleža, napose obrtnika i radnika, imamo podatke od zadnjih deset godina pred svršetak stoljeća

1890. bilo je obrtnika 31.481, a g. 1900. 40.471
1890. bilo je radnika 84.549, a g. 1900. 105.980

---

59 Dr. A. Radić: Djela, Zagreb 1938.

Oba ova družtvena sloja vidimo, da su se u znatnom postotku povećavala za samo jedno desetljeće.

Za trgovinu ne možemo kazati, da je napredovala, jer ona počinje kod nas padati već god. 1865., kad dolazi do boljih prometnih veza u Hrvatskoj. Trgovina dolazi u strane ruke.

Družtveni život u Hrvatskoj bio je vrlo bujan, jer imamo mnogo kulturnih i dobrotvornih družtava, a na selima se razvija zadrugarski pokret, koji družtveno veže naprednije seljake najprije u vjeresijske zadruge, a u kasnijem vremenu u druge savršenije oblike zadrugarstva.

DRUŽTVOVNE USTANOVE

SOCIOLOŽKO DRUŽTVO

Još g. 1914. bavi se jedna skupina ljudi mišlju, da se osnuje zajednica ljudi, koji se zanimaju našim družtvenim prilikama i odnošajima te skupljaju građu o njima. Ta skupina otvara u svibnju g. 1914. antialkoholnu izložbu. Tu su dr. Milan Kostić, onda ravnatelj mitrovačke kaznionice i poznati socialni radnik na pobijanju alkoholizma, te Dušan Birač, činovnik Ureda za osiguranje radnika. Oni podnašaju pravila za osnivanje »sociložkoga muzeja«, ali nisu dobili odobrenje, tim više, što su nastale ratne prilike.

Godine 1918. pokreće se osnutak sociložkoga družtva, te se 6. III. 1919. sastavlja privremeni odbor. Predsjednik je dr. A. Mihalić, podpredsjednik dr. Albert Bazala, tajnik dr. Miljenko Marković, blagajnik dr. Juraj pl. Tončić, ostali članovi odbora bili su izraziti social-demokrati i Jugoslaveni. Kako je ta skupina ljudi osim dra Bazale i još nekolicine bila stalno vladajuća skupina u Hrvatskoj preko svoje politike u Beogradu, to družtvo nije dospjelo živahnije proraditi. Oni izdaju 1919. nekoliko brojeva »Glasnika sociložkoga družtva« kao prilog Jugosl. Njive, drže razna predavanja, pa i u Pučkom sveučilištu.

Najaktivniji su oni članovi, koji su izvan djelotvorne politike, dr. A. Bazala, dr. M. Marković i Dane Trbojević.

Prof. dr. A. Bazala razlažući program družtva rekao je, da je trojaka svrha družtvu. 1. Uočiti sve prilike, koje čine naš družtveni bitak, t. j. postaviti inventar socialne sadržine. 2. Upoznavati obće socialne zakone, kao teoretski spremati se za razsuđivanje družtvenoga života. 3. Na temelju stečenih spoznaja — odrediti pravac djelovanju — u prosvjetnom, uzgojnom i socialno političkom pogledu.

God. 1927. ulazi u družtvo dr. Ivo Pilar, koji postaje predsjednikom, uz njega su dr. Ivo Belin, dr. Juraj Andrassy, dr. Miljenko Marković, dr. Val. Lunaček, ing. Horvat. Družtvo je bilo aktivno do 1932., kad umire dr. Pilar. S njime je i družtvo zamrlo.

*

HRVATSKI DRŽAVNI DRUŽTVOVNO-GOSPODARSKI ZAVOD U ZAGREBU

Ovaj je zavod osnovan 11. VIII. 1941., a prije toga se zvao Ekonomski institut N. D. H. Još 1936. osnovan bio je Zavod za proučavanje seljačkoga i narodnoga gospodarstva, koji je imao i sociložki odbor, a u travnju 1941. ta se privatna ustanova uklopljuje u Ekonomski institut.

Hrvatski državni družtvovno-gospodarski zavod stavio je sebi u djelokrug »proučavanje narodnog gospodarstva i družtvovnih odnosa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i u inozemstvu.« Ravnatelj zavoda dr. ing. D. Cutvarić kaže, da se u odsjeku za družtvovnu politiku zasada znanstveno obrađuju brojitbeni podatci o kretanju zaposlenosti i nezaposlenosti, te se izrađuju odnosni indeksi. Nadalje indeks nominalnih i realnih nadnica, prati se kretanje zaposlenosti radnika po strukama u obrtu i industriji, te proučava socialno osiguranje radnika. Posebno su obrađene nadnice poljodjelskih radnika, koje su do kraja 1941. odredile pojedine velike župe. Nadalje je izrađen stručni prikaz korelacije između nadnica radnika i godina njihove starosti u Hrvatskoj. Ovaj odsjek također izračunava i utvrđuje indeks troškova života radnika samaca u Zagrebu na temelju konstitutivnih elemenata, koji su utvrđeni sporazumno s Radničkom komorom u Zagrebu.

UČILIŠTE DRUŽTVOVNOG ZAVODA U ZAGREBU

Danas pri izgradnji Hrvatske potrebno nam je napose skrenuti pažnju družtvovnim i državnim znanostima u ovom družtvovno gospodarskom previranju. Osnivanjem učilišta Družtvovnog Zavoda želi se dati mogućnost stanovitom broju intelektualaca, da izgrade svoj nazor u svim suvremenim pitanjima družtvono-gospodarskoga života, da bi znalački i predano mogli voditi i surađivati pri izgradnji hrvatske države bilo kod državnih i samoupravnih ustanova, koje već postoje, bilo to u provođenju novog stališkog poretka, kao predavači, organizatori, novinari, stručnjaci ili znanstveni radnici. Ali »ovaj Zavod ne vidi svoju zadaću samo u davanju određenoga znanja, već postavlja na svoje slušače zahtjev družtvovnoga duha kao i minimum moralnih kreposti, koje su od neophodne potrebe za novu družtvovnu izgradnju« kako to veli njegov upravitelj Dr. B. Perović: »Učilište Družtvovnog zavoda« u sklopu je Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi. A osnovao je i otvorio 30. XI. 1942. **Prof. Aleksandar Seitz**, državni savezničar i Glavni ravnatelj za udružbu i družtvovnu skrb.

Predaje se: Družtvovna nauka, Sociologija sela, Narodno gospodarstvo, Poviest kulture, Družtvovna pedagogija, Prirodno-gospodarski život Nezavisne Države Hrvatske, Družtvovna politika, Družtvovno osiguranje, Radno pravo, Družtvovno zdravstvo, Družtvovna pomoć, skrb i zaštita, Obća brojitba, Matematska brojitba, Upravno ustrojstvo Nezavisne Države Hrvatske i Družtvovni život Hrvata u prošlosti.

SOCIOLOŽKA BIBLIOGRAFIJA

Kad bih u ovoj bibliografiji iznio samo popis razprava i članaka iz čiste sociologije kao znanosti, onda bi taj popis pisaca i razprava bio vrlo malen. Smatram, da bi bila pogrješka, kad ne bih iznio i ono obsežno gradivo socialnoga karaktera, koje pripada makar i graničnim socialnim naukama. Time se naime nastoji pomoći, da se okoriste širom građom svi oni, koji se zanimaju za družtvovne probleme hrvatskoga naroda.

Pri izradbi služio sam se u prvom redu popisom izdanja Hrvatske akademije iz 1935., zatim bibliografijom Liečni kog Vjesnika i Zborskih izdanja 1936. Probrao sam članke iz Pravničkog Mjesečnika od 1900.—1941., Hrvatske Njive do 1922., te Savremenika od 1906.—1928. Istò je učinjen pokušaj, da se iznesu strana djela, koja pišu o nama i hrvatskom družtvu. Nisam dospio pregledati razprave i članke družtvovnoga sadržaja u našim poznatim smotrama kao: Viencu, Novoj Nadi, Hrvatskoj Smotri, Hrvatskoj Misli, Zvonu, Životu, Hrvatskoj Reviji, Spremnosti i drugim časopisima.

ABDITUS: O slovencih. Nj. 1918. str. 657.

ADŽIJA Božidar: Od Platona do Marksa. Zagreb, 1929.
— Kapitalizam i socializam. Zagreb, 1920.
— Socialna politika. Nj. 1920. str. 228.

A—IĆ: Trgovačka mornarica. Nj. 1919. str. 223.

AJANOVIĆ Mustafa: Zlatni primjeri iz života starih Sarajlija, Sarajevo 1939.

AL: Socialna politika i socialiste. Nj. 1919. str. 97.

ALAUPOVIĆ T.: Razvijanje narodne misli u Bosni. Nj. 1918. str. 157.
— Strossmayer i Bosna. Nj. 1919. str. 623.

ALMANACH MORAVSKYCH CHARVATU 1584.—1934. Brno 1934.

ALMANAH SAVREMENIH PROBLEMA, Zagreb 1932. i 1933.

ANCEL Ivan: Kuda li brodimo. Nj. 1919. str. 623.
— Radničko pitanje. S. 1906. II. str. 116.

ANDERLIĆ Vilko: Sociologija, Đakovo 1912.
— Socializam. Kritika socializma, Đakovo 1929.

ANDRIĆ dr. N.: Ivan Trnski (1819.—1919.) S. 1919, str, 209.
— V. Jagić S. 1923. str. 363.

ANDRLIĆ: Dva nazora o socialnom pitanju, Zagreb 1907.

ANDROVIĆ Ivan: Istarski problem. Nj. 1917. str. 473.

ANDRASSY dr. Juraj: Liga Naroda. Zagreb.
— Tragom Mažuranića S. 1927. str. 369.
— Nad odrom Vl. Mažuranića S. 1928. str. 1.

ANTIČEVIĆ Ivo: Naše iseljeničko pitanje, Spljet 1913.

ARANĐELOVIĆ dr. D.: Problem skupoće i činovništvo. Nj 1920. str. 303.
— Reforma zaključenja braka. Nj. 1920. str. 425.

AUER dr. Ljud.: O braku. Nj. 1919. str. 603, 618, 632, 649, 668, 682.
— Naša inteligencija. Nj. 1920. str. 780.
— Desintegracija obitelji. Nj. 1921 str. 708.

AŽDAJIĆ Andrija: Ghandi i njegov pokret. Zagreb, 1939.

B.: Srpski duhovni život. S. 1917. str. 126.

BABIĆ Ljubo: Reforma obrtne i umjetničke škole. Nj. 1919. str. 382.

BACH, G. E.: Slavische Einwanderung in V. St. Amerika. Leipzig 1912.

BAČIĆ Radoslav: Zagreb i provincija. Nj. 1917. str. 258.

BAJKIĆ Dr. Vel.: Kako je riešeno valutno pitanje. Nj. 1920. str. 59.

BANJANIN J.: Seton Watson Nj. 1920. str. 325.

BARAC A.: Književnost najmlađih. S. 1928. str. 138
— Vj. Novak. S. 1928. str. 297, 355, 420.
— Fr. Mažuranić. S. 1928. str. 449.
— Književnost i narod. Zagreb 1942.

BARAČ Dr. J.: Kronička glad. Nj. 1918. str, 865,

BARBULESKU Ilie: Relations des Roumains avec la Croatie. Iasi. 1912.

BARIČIN: Naše žene. Bjelovar. 1897.

BARLE: Kuga u požeškoj kotlini 1379. L. Vj. 1903, 1912.

BARTULICA Milostislav: Iseljenička politika, Zagreb 1929.
— Iseljeničko pitanje s obzirom na Dalmaciju, Zagreb 1928.

BASARIČEK Djuro: Konac jedne laži. Zagreb. 1924.
— Spasimo rođenu grudu. Zagreb. 1923.

BAŠAGIĆ Savfetbeg: Patareni i Islam Nj. 1921. str. 101
— Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini Zagreb 1931.

BAŠIĆ M.: Ubožnice na selu. L. Vj. 1936.
— Narodno osiguranje. S. L. 1934.
— Razmatranja medicinska. L. Vj. 1936.
— Oko pridizanja zdravstva na selu. S. L. 1934.

BAUER Ernest: Današnja Njemačka. Zagreb. 1937.
— Hrvati u 30 god. ratu. Zagreb. 1941.

BAUER Helmut: Ein Vielvölker-Staat. Berlin, 1942.

BAZALA A.: Narodna kultura H. K. Zagreb, 1907. str. 265.
— O enciklopediji znanja i umjeća. Nj. 1918. str. 214.
— O kulturnoj politici. Nj. 1918. str. 545.
— Iz škole k životu. Nj. 1918. str. 89.
— Pomoćne škole. Nj. 1918. str. 553.
— Zadaci i ciljevi sociološkoga društva. Nj. prilog str. 388. Zagreb, 1919.
— O slobodi. S. 1923. str. 150, 205.

BAZALA Gustav: Osiguranje radnika u Hrvatskoj. Nj. 1917. str. 136.
— Osiguranje matera u Norveškoj. Nj. 1917. str. 53.
— Uzorna socialna ustanova. Nj. 1917. str. 100.

BEER Max: Opća historija socializma i socialnih borba. Zagreb 1933.

BEGO Krunoslav: O moralnoj i socialno-ekonomskoj krizi. Nj. 1920. str. 130.
— Gjalski S. 1928. str. 481, 533.

KRATICE:

Fr. Vj. — Franjevački Vjesnik
Gl. M. S. — Glasnik Muzeja. Sarajevo
H. K. — Hrvatsko Kolo
H. M. — Hrvatska Misao
Knj. A. — Književnik Akademijin. Zagreb
L. Vj. — Liječnički Vjesnik
M. B. — Medicinska Biblioteka
M. H. — Mlada Hrvatska
Mj. — Mjesečnik Pravničkog družtva
Nj. — Njiva
Pr. — Pregled, Sarajevo
R. — Rad Hrvatske akademije. Zagreb
R. A. — Rumunjska akademija
R Z. L. — Rad Zbora liječnika
S. — Savremenik do 1928.
S. L. — Staleški glasnik liječnika
Sp. Obzor. — »Obzorov« spomenspis 1935.
Z. P. — Zbora liečnika, prilog
Zb. — Zbornik za narodni život i običaje, Akademija Zagreb.

BEGO Agaton: Kako će se svršiti ratovi? Nj. 1918. str. 699.
BEGOVIĆ Milan: Meštrović i srpsko Kosovo. S. 1923. str. 279.
— Strossmayer S. 1926. str. 138.
BELIĆ A.: Bogoslav Mažuranić Nj. 1919. str. 825.
— O našem nacionalizmu Nj. 1920. str. 105, 201, 297, 394.
BELIN Ivo: Eksportna akademija. Nj. 1919. str. 625.
— Orijentacija naše trngovinske politike. Nj. 1920. str. 282.
— Poslije valutne reforme Nj. 1920. str. 371.
— Burzovna kriza. Nj. 1921. str. 167.
— Koncentracija novčanih zavoda Nj. 1919. str. 162.
— Financijalna politika u državi Nj. 1919. str. 570.
— Dvije ekonomske studije o nama. Nj. 1919. str. 574.
BENEŠIĆ Julije: »Raspojasana Slavonija« S .1911. str. 722.
BERGAMO I.: Knjiga za dame. Preveo E. Dolić Zagreb, 1939.
BEROŠ Jos.: Naše pomorstvo. Nj. 1917. str. 723.
BERSA Josip: Dubrovačke slike i prilike (1800.—1880.), Zagreb 1942.
BERTIĆ Živko: Hrvatska politika. Zagreb, 1927.
BERDJAJEV N.: Sudbina čovjeka u savremenom svietu Prev. N. Thaller Zagreb 1935.
BEKER Josip: Socializam ili fašizam, Zagreb, 1934.
BIANKINI A.: Kriminalna sociologija, Zagreb, 1909.
— Amerikanski način uzgoja i školstva, Zadar, 1910.
— Zločin i pijanstvo Hrvata u Sj. Americi, Mj. str. 60. Zagreb 1911.
BIANKINI Juraj: Narodni preporod u Dalmaciji. Ljubljana 1927.
BIČANIĆ R.: Kako narod živi, Zagreb 1936.
— Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1938.
— Agrarna prenapućenost, Zagreb, 1940.
— Agrarna kriza, Zagreb 1936.
BIELAWSKICH Kazimir: Novi rat Rusije i Japana, Zagreb, 1934.
BITTNER Ludwig: Bečki državni arhiv ili njegovo značenje za nas Nj. 1921. str. 741, 757.
BJELOVUWIĆ N. Z.: Riešenje dubrovačkog kmetstva i polovništva. Dubrovnik 1924.
B. J.: Agrarni pokret u Bosni. Nj. 1917. str, 568.
B. D.: Inteligencija i narod na selu, Nj. 1917. str. 551. 553.
BLISS Novard Tasker: Problem naoružanja, Zagreb 1925.
BLOCK A.: Intelektualci i revolucija, S. 1923. str. 407.
BLUM Leo: O braku. Prev. E. Dolić Zagre, 1938.
BOGARDUS E. S.: Uvod u praktičnu sociologiju. Prev. Ing. V. Horvat. Zagreb, 1941.
BOGDAN Ivo: Komunisti u Hrvatskoj. Zagreb, 1936.
BOGDANOV Vaso: Ante Starčević i socialna pravda, Zagreb, 1937.
BOGDANOVIĆ Milan V.: Pred akcijom naše omladine, Nj. 1920. str. 113.
BOGDANOVIĆ D. M.: Sokolski sabor, Nj. 1919, str. 401.
BOGDANOVIĆ Milica: Tolstoj o odnosu pojedinca prema društvu. Nj. 1920. str. 772.
— Lav Tolstoj, Zagreb 1927.
BOGDANOVIĆ Katarina: Omladinska lektira. Nj. 1919. str. 413.
BOGIĆ G.: O hljebu našega seljaka L. Vj. 1928.
— Razvitak socialno-terapeutskog rada obzirom na sliepe, gluhonieme, slaboumne i bogalje, S. L. 1929.
— Utjecaj ishrane na tuberkulozu, S. L. 1930.
BOGIŠIĆ Valtazar: O sabiranju narodnih pravnih običaja I. II, III, IV. (Rad 1, 5, 11, 19.)
— Glavnije crte obiteljskoga pisanog prava u starom Dubrovniku (R. 5.)
— Spomenik narodnoga običajnoga prava iz 10. vj. (R. 1.)
— Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slavena I. Gradja u odgovorima, Zagreb 1874.
— De la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Croates. Paris 1884.
BOGUNOVIĆ Dušan: P. Kočić kao čovjek, Nj. 1919. str. 108.
— Prosvjetno kulturni rad u Sokolstvu Nj. 1919. str. 321.
— Sokolstvo i škola Nj. 1919. str. 511.
— O Sokolstvu Nj. 1920. str. 718.
BOREMOVIĆ M. A.: O nadležnosti sudova za mlade maloljetnike Mj. 1930. str. 290, 510.
BOJNIČIĆ Ivan: O arhivima Nj. 1921. str. 401.
— Hrvatska arkivalija u tuđini. Nj. 1918. str. 807.
BORKO B. 30 god. moderne slovenačke lirike S. 1927. str. 515.
— Cankar i slovenska književnost S. 1927. str. 289.
BOSANAC Stj.: O seksualnoj odgoji, Nj. 1918. str. 608.
— O uređenju srednje škole, Nj. 1918. str. 51.
BOŠNJANIN Hrvoje: Hrvati i Herceg-Bosna, Sarajevo, 1940.
BOESENDORFER J.: Prvi dani u životu županije virovitičke poslije reinkorporacije (R. 206.)
— Kako je došlo do slavonskog urbara g. 1756. (R. 240. 241.)
BRADAŠA: Hrvati u Turskoj Knj. A. 1865. str. 321.
BRAŠNIC M.: Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije (R. 25.)
— Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske u 9. stoljeću (R. 16.)
— Municipija u hrvatskoj državi za narodne dinastije (R. 32.).
BRICHTA I. i PODHORSKY R.: Nauka, život i tehnika. O socialnoj ulozi nauke. Zagreb 1933.
BROLIĆ Ivo: Patronski odnosi i agrarna reforma. Mj. 1927. str. 357.
BRUDNJAK G.: Socialna politika u Evropi iza rata. Nj. 1921. str. 780, 813, 827.
BRUNETIERE Ferd.: Poslije posjeta Vatikanu M. H. 1895. str. 20.
BRUNŠMID Josip: Iz rukopisa J. Kozarca. S. 1912. str. 565.
BROZOVIĆ B.: Vinodolska knežija, Zagreb 1938.
BUBANOVIĆ Fran: Rad akademije i odnos njezin prema narodu, od Dr. Majcena, Nj. 1919. str. 305.
— Sadržaj i forma u literar. umjetnosti. S. 1907. str 102.
— Nov nazor o svietu S. 1912. str. 273.
BUCONJIĆ Nikola: Ustanak u Hercegovini, Mostar 1911.
BUČAR Fr.: Poviest reformacije i protureformacije u Međumurju i Hrvatskoj, Zagreb.
— Njemački otoci u Kranjskoj. S. 1911. str. 325.
— Reformacija i protureformacija među južnim Slavenima, S. 1928. str. 550.
BUĆIĆ Ivo: Najopasniji neprijatelj čovječanstva, Dubrovnik 1936.
BUDAK Mile: S ličke grude S. 1914. str. 92.
BUDISAVLJEVIĆ Bude: Franu Kurelcu S. 1911. str. 81, 639.
— Kurelac i Veber S. 1911. str. 128.
BUKŠEG Vilim: Socializam Nj. 1921. str. 308.
BUJAS R.: Malo političke psihologije, Nj. 1920.
BULBULIĆ Edhem: Nacionalizam i muslimani, Sarajevo, 1938.
BULIĆ Frane: Muzeji Nj. 1921. str. 177, 211.
BUTURAC Pavao: Socialna zadaća Slavenstva. Dubrovnik 1924.
C.: Zagorac Nj.1919. str. 270.
CAR Marko: Kinematografska zaraza Nj. 1918. str. 412.
CAR Viktor Emin: Istra prema Hrvatskoj Nj. 1918. str. 45, 755.
CARIĆ J.: Prehrana i zimski ribolov na Hvaru Nj. 1918. str 427.
CANTACUZINO G.: Colonizarlea orientala in Illyricum A. R. Bucurest 1928.
CARNEGIE D.: Psihologija uspjeha Prev. F. Nikolić, Zagreb 1939.
CARREL A.: Čovjek nepoznanica Prev. Oblak Stana, Zagreb 1941.
CHLOUPEK Drago: Sušica, Zagreb 1938.
CICAK Vladimir: Zadnji dani zapadno evropske demokracije Zagreb 1942.
CIHLAR—NEHAJEV M.: O stogodišnjici hrvatskoga preporoda god. 1830.—1930., Zagreb 1931.
— Esej o Vladimiru Mažuraniću, Zagreb 1929.
— O stogodišnjici hrvatskoga preporoda (1830.—1930.), Zagreb 1931.
— Kvaternik i Starčević, Zagreb 1941.
— Knjiga eseja, Zagreb 1936.
CIHLAR Slavko: Hrvatsko pitanje i amputacija, Zagreb 1928.
— Novak Vj. i socialna književnost (Negativne konstatacije) S. 1926. str. 186.
CIRAKI S.: Rad školskog lječilišta za oči g. 1926./27. u Zagrebu. L. Vj. str. 926.

CORSI Pietro: Zaštita materinstva i djece u Italiji. Zagreb 1939.
CORTELAZZO Josip: Problem smrti. S. 1918. str. 356.
CROSSMAN R. H. S.: Između anarhije i diktature. Prev. Dr Z. Gašparović Zagreb 1940.
CRNIĆ Rudolf: Izgradnja naše trgovačke mornarice. Nj 1920. str. 603.
CVETKOV T.: Socialni karakter prostitucije, Zagreb, 1908.
CVIJIĆ Antonija: Anegdote o Strossmayeru, S. 1927. str. 136.
CVIJETKOVIĆ Božo: Povijest dubrovačke republike. Dubrovnik 1917.
CULEK A.: Zdravlje na selu u petgodišnjem prosjeku L. Vj. 1906.
— Petgodišnja statistika zdravstvenih prilika na Kordunu, L. Vj. 1913.
— Sprovod gdje je zaplakala higijena. L. Vj. 1914.
— Pobol školske djece, g. 1906, 1907. L. Vj. 1907.
CUTVARIĆ Drag.: Hrvatski državni družtvovno-gospodarski zavod, Zagreb 1942.
ČEPULIĆ Vl.: Pitanje sanatorija za tuberkulozne. S. L. 1930.
— Raširenost tbc kod seoske i gradske djece Lj. Vj. 1926.
— Tuberkuloza u Zagrebu L. Vj. 1931.
— Tbc kod djece SL. 1933.
— Antituberkulozna organizacija u Hrvatskoj L. Vj. 1937.
— Naša nastojanja u borbi protiv tuberkuloze, Zagreb 1940.
ČEPULIĆ P.: O zdravstvenim i socialnim prilikama zagrebačkih naučnica SL. 1934.
— U šegrtskim školama. škol. god. 1926./27-L. Vj. 1928.
ČAČE Ivan: Gospodarske i prosvjetne težnje hrvatskih seljaka, Zagreb 1939.
ČAČKOVIĆ M.: Nekoliko higijenskih problema, Zagreb, SL. 1929.
ČERVAR Dj.: Istarsko pitanje Nj. 1919. str. 53.
ČREMOŠNIK Gregor: Zavod za proučavanje Balkana u Sarajevu, Nj. 1921. str. 419.
ČOROVIĆ Sv.: Tip sveučilišnog omladinca, S. 1919. str. 254.
ČOVJEK I SELO. Razmatranje vrlina i pogrješaka, Zagreb 1938.
ČOVJEK I PORODICA. Razmatranja, Zagreb 1937.
ČOVJEK I NAROD. Razmatranja, Zagreb 1938.
ČURČIN M.: Seton Watson: Nj. 1920. str. 322/24.
ČUK J.: Požeško plemstvo i požeška županija do polovice 14. vijeka (R. 229 i 231).
— Naše stare županije s ove strane Gvozda, Zagreb 1922.
ČUK J.: Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, Zagreb 1942.
ČURIĆ Bogoljub: Privreda i radnici u Dalmaciji.
DABINOVIĆ A.: Narodni preporod Italije, Zagreb 1939.
— Pozadina bokeljskoga ustanka 1869. (R. 237).
DALMATICUS: Dužnost vlade u pitanju braka. Nj. 1920. str. 557.
DALMATINAC: Agrarno pitanje u Dalmaciji. Nj. 1917. str. 309.
— Mađarski kapital u Dalmaciji Nj. 1917. str. 338, 350.
— Produkcija žitarica i samoprehrana u Dalmaciji Nj. — 1917. str. 456.
DANIĆ J.: Alkoholno pitanje i ljekari. L. Vj. 1912.
— Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije. (R. 239)
— Otkada postoji kmetstvo. Zagreb 1940.
— Hrvatska državna i pravna poviest, Zagreb 1940.
DELAGE V. i GOLDSMITH M.: Teorije o razvoju, Zagreb 1919.
DEMETROVIĆ Juraj: Demokracija i kultura. Nj. 1918. str. 33.
— Zar reakcionarni kurz na cieloj liniji. Nj. 1918. str. 293.
— Klerikalizam i jedinstvo, Nj. 1918 str. 551.
— Sociološko društvo. Nj, 1918, str. 568.
— Primjer socialnog morala, Nj. 1917. str. 337.
— Porazne brojke, Nj. 1917. str. 768.
— Ustavno pitanje, Nj. 1921. str. 278.
— Nacionalni aktivizam Nj. 1918. str. 417.
— Demokratski ili državo-pravni radikalizam, Nj. 1918. str. 533.
— Agrarna reforma u Hrvatskoj Nj. 1918. str. 493, 507, 525, 548, 561, 576, 593, 610. Nj. 1919. str. 76.
— Anketa o agrarnoj reformi Nj. 1919. str. 411.
— Zavod za socialno istraživanje Nj. 1918. str. 242.
— Borba protiv biede, Nj. 1917. str. 35.
— Organizacija socialne skrbi, Nj. 1917. str. 244.
— Hrvatstvo Nj. 1919. str. 453.
DENIS Ivan: Religiozni problem Srba, Nj. 1919. str. 200, 214.
DERENČIN J.: Socialna higiena kotara Križevačkoga. L. Vj. 8194.
DEŽELIĆ Gj.: Hrvatski grudobran, Zagreb 1904.
— Duša hrvatskoga naroda, Zagreb, 1879.
DEŽELIĆ V. otac: Isusovci u Hrvatskoj Zagreb, 1927.
DEŽELIĆ V.: Socialno pitanje, Zagreb 1926.
DEŽELIĆ Stanko: Malthusova teorija o populaciji Mj. str. 105, Zagreb 1926.
DEŽULOVIĆ A.: L'avenire della societa umana, Ragusa 1884.
DIZDAREVIĆ Abdullatif: Ženska prava, Zagreb 1929.
— Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati, Zagreb 1936
Dgć: Čija je Istra, Nj. 1919. str. 66.
DIP.: O položaju u Herceg-Bosni, Nj. 1918. str. 214.
— Londonski ugovor, Nj. 1918, str. 862.
— Agrarna produkcija i politika, Nj. 1918. str. 19.
— Novčani zavodi u ratu Nj. 1918, str. 684.
— Jugosl. Odbor Nj. 1919. str. 144.
— Memorandum delegacije SHS konferenciji mira u Parizu, Nj. 1919, str. 229.
— Magna carta laboris Nj. 1919, str. 340.
— Sa mirovne konferencije Nj. 1919. str. 368.
— Spoljna politika i ratna odšteta, Nj. 1921. str. 323.
— Bibliografija ratna, S. 1919. str. 196.
— Prigodom 50. obljetnice hrvatsko-ugarske nagodbe. S. 1918. str. 436.
DOBRODELAC J.: Alkohol i saobraćaj. L. Vj. 1929.
DOBRONIĆ A.: Decentralizacija muzičkoga života, Nj. 1919. str. 174.
— Uređenje muzičke nastave, Nj. 1919. str. 814.
— Općenita muzička kultura i mi. Nj. 1920. str. 585.
— Hrvatski konzervatorij Nj. 1919. str. 560.
— Narodna glazba, Nj. 1919. str. 642.
— Ideja V. Lisinskoga, Nj. 1919. str. 732.
— Problem muzičke kulture, Nj. 1919. str. 46.
— Preduvjet muzičke nacionalne kulture. Nj. 1919. str. 79.
— Naša pjevačka udruženja. Nj. 1919. str. 111.
— Idealizam i materijalizam u hrvatskom muzičkom životu, Nj. 1919. str. 159.
DOMINKOVIĆ P. K.: Pilići i krzine. Internacije 1914.—1917. Dubrovnik 1922.
DRAGANOVIĆ Krunoslav: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini, Zagreb 1934.
DRAGAMIR Silvin: Vlahii si Morlacii Balcanic, Clunj 1924.
— Originea coloniilor Romane diu Istria A R. Bucuresti 1924.
DRAKULIĆ: Život šumskih radnika u hrastovim šumskim manipulacijama, Šum. L. 1940.
DOJMI: Endemički sifilis u Bosni, L. Vj. 1931.
D. K.: O orientiranom socialnom radu. Nj. 1919. str. 526.
DRESCHLER B.: Antun Mihanović. Preporodna studija H. K. Zagreb 1910.
— Dr. Ante Starčević H. K. 1912. str. 355.
— Stanko Vraz. Zagreb, 1909.
— O Vrazu. S. 1910. str. 439, 633.
— Hrvatski knjižari. S. 1911. str. 713.
— Kerubin Šegvić S. 1911. str. 713.
DRAGIĆ Miroslav: Noćni Zagreb, Nj. 1919. str. 560.
— Ciljevi državne zdravstvene politike, Nj. 1920. str. 507.
— Širenje spolnih bolesti, Nj. 1919. str. 592.
DRAŠKOVIĆ grof Janko: Disertacija iliti razgovor darovan poklisarom zakonskim i budućim zakonodavcem kraljevinah naših. Karlovac 1882. R br. 80 Zagreb 1865.
DVORNIKOVIĆ Vladimir: Snaga naše rase. S. 1919. str. 113.
— Masarikova filozofija, Nj. 1920. str. 89.
— O psihologiji melanholije Nj. 1917. str. 617. Zagreb 1925.
— Novija psihološka nauka. Nj. 1921. str. 488, 507, 521.
DVORNIKOVIĆ Ljud.: A. Kuzmanović S. 1911. str. 248.
— Jean Jacques Rousseau, S. 1912. str. 515. 605, 675, 723.
— Ratovanje i kultura S. 1913. str. 141.

— Naša filozofija, S. 1913. str. 532,
— Psihologija nacionalizma. S, 1914. str. 360. 418.
— Rebarbarizacija, S. 1915., str. 89.
— O Kranjčeviću S. 1919. str. 366.

D. V.: S. Watson i sir D. Grey. Nj. 1920. str, 357.

DUBIĆ Slavko: Sociologija sela, Split, 1941.
— Historijski pogled na socialne prilike sela. Beograd 1940.

DUKAT Vladoje: Sličice iz Hrvatske g. 1818. S, 1917. str. 44,
— Stari Zagreb S, 1917, str, 92.
— V. Babukić, S. 1917, str, 129.
— Anegdote o M, A, Relkoviću, S. 1917. str. 216.
— Osijek, g, 1809, S, 1917, str. 371.

DUKAT Vladoje: Njemčićev biografski roman, S. 1919. str. 149.
— U oči našega preporoda, S, 1917. str. 592.

DUGAČKI Zvonimir: Međimurje, Čakovec 1936.

DURMAN Milan: Hrvatska seljačka buna 1573., Zagreb 1936.
— Preteče socializma, Zagreb 1926.

DUKIĆ M.: Refleksije praktičnog liečnika na selu, L, Vj. 1935.

DUER Oskar: Povijest našega školstva S. 1910. str. 133,
— Harambašić, S. 1911, str. 488.

EBRIĆ Mihajlo: O socialnim pojavama i sociologiji. H. K. 1910. str. 87.
— Depopulacija Francuske, S. 1911. str. 520.

EGERSDORFER A.: Naš minancialni odnošaj spram Ugarske S. 1916. str. 198.

EHRLICH E.: K pitanju izgradnje činovničkih i radničkih stanova. Nj, 1918, str. 486.

EISLER dr. Rudolf: Sociologija. Prev. dr. F. Jelašić. Zagreb 1919.

ENGELS Friedrich: Poreklo porodice, privatne svojine i države. Prev. Lj. Živković, Zagreb 1924.

ESIH Ivan: Što su Česi i Slovaci dali Hrvatima? Zagreb 1939.
— Razvitak sociologije kod Hrvata. »Sociološki pregled« I str. 229/39. Beograd 1938.
— Što su Hrvati dali stranim kulturama i čovječanstvu. Napr. Kal., Sarajevo 1939.
— Gradišćanski Hrvati. Napr. Kal. Sarajevo 1933.
— Tipologija. Sav. škola br 5/6, Zagreb 1935.
— Sociologija i karakter naroda po E. Chalupruyu, Franj. vj. Beograd 1937.
— Trnava i Hrvati, Franj. vj. br. 12. Beograd 1937.
— Vyvoj a současny stav sociologie v Charvátsku. Sociologicka revue, Brno 1938.
— Zaboravljeni švicarski prijatelj Strossmayera i Hrvata, w. Ritter. Franj. vj. br. 8/9. Beograd 1937.

EVETOVIĆ Matija: Život i rad biskupa I. Antunovića narodnoga preporoditelja, Subotica 1935.

FABIJANOVIĆ Milan: Čitanke za pučke škole, Nj, 1920, str. 46, 75.

FANCEV Fr.: Naša sveučilišna biblioteka. S, 1911, str. 273. 350.

FARKAŠ Ljud.: Postanak i razvitak kmetskih agrarnih odnošaja, Mj. str. 465., Zagreb 1929.
— Nasljedno pravo muslimana Mj. str. 330., Zagreb 1929.

FRANOLIĆ Vladimir Seljačka svojina i seljačko nasljedno pravo kao socialni i ekonomski problem, Mj. str. 119., Zagreb 1934.

FARKAŠ Dr.: O uređenju prostitucije u Zagrebu, L, Vj, 1922,

FRANCEV Vl.: Iz epohe hrvatskoga preporoda, S. 1910, str, 685, 765, S. 1911, str. 111. 169. 341. 419. 463.

FRANGEŠ O.: Die wirtschaftliche u. soziale Struktur der jug. Landwirschaft, Berlin 1937.
— Problem relativne prenapučenosti, Beograd 1938.

FREUD S.: Prilozi teoriji seksualnosti, Zagreb 1934.

FRANCIŠKOVIĆ Stjepan: Socialne tendencije u modernom šumarstvu P. O., Zagreb 1941.

FELICINOVIĆ J.: Socialno pitanje, Zagreb 1930.
— Savremena pitanja, Šibenik 1936.

FERERO G.: Propast antikne civilizacije, Zagreb 1922.
— Mlada Evropa, Zagreb 1920.
— Tragedija mira, Zagreb 1925.

FILIPOVIĆ S. M.: Visočki cigani, Zagreb 1932.

FLEISCHER E.: Šumski i pilanski radnici, Zagreb 1936.

FORTIS A.: Viaggio in Dalmazia. Venezia 1774.

FEŠCENKO M.: Statistički podaci o Ukrajini Nj. 1921, str. 430.

FROELICH Pavao: Ženska viša škola za socialnu skrb u Češkoj. Nj, 1918, str, 749.

FIGATNER M.: O higieni stanova, R. L. 1899,
— O reformi okružnih blagajni, L, Vj, 1902.

FORENBACHER: O moralnoj ludosti. L. Vj, 1893,

FORENBACHER: O moralnoj ludosti. L. Vj. 1893.

FORENBACHER A.: Rad stanice za savjetovanje pri izboru zvanja. S, L, 1932, 1933. i 1934.

FRANK P.: Prehrana bolesnika u bolnicama S, L, 1922.

GALIĆ Ivan: Kako treba da se provede agrarna reforma. Mj. 1926. str. 514.

GALEKOVIĆ Josip: Kako umire sirotinja, Zagreb 1937.

GASSET O.: Pobuna masa. Prev. dr. Zl, Gašparović, Zagreb 1941.

GAVAZZI Milovan: Godinu dana hrvatskih narodnih običaja, Zagreb 1939.

GALOVAC M. J.: O organizaciji narodne prehrane Nj, 1918. str, 326.

GANEVA Raina: Filozofija u Bugarskoj, Nj. 1921. str. 729.

GEISTLICH Emil: Zadaci u primorju Nj. 1921. str. 109.

GELENČIR Nikola: Gospodari svijeta, Pakrac 1936.

GAHS Aleksandar: Historijski razvoj porodice, Zagreb 1932.

GIDDINGS F. H.: Načela sociologije. Prev. dr. E. Miler, Zagreb 1924.

GILLET S. M. O.: Tendencije današnje intelektualne omladine, Prev. dr. J. Nagy, Zagreb 1933.

GLUECK A.: Endemički sifilis u Bosni L, Vj. 1920.
— O kužnih bolesti u Dubrovačkoj republici, RZL. 1899.

GLOJNARIĆ Mirko: Masonerija u Hrvatskoj, Zagreb 1941.
— Borba Hrvata, Zagreb 1940.

GLUMPLOVICZ Ludvig: Nacrt socialne filozofije Prev. dr. F. Magjarević, Osijek 1912.

GMAJNER I.: Iz emigrantskih krugova. Nj. 1919. str, 240.

GORENČEVIĆ I.: Preodređenje doživljavanja likovne umjetnosti. S. 1921. str. 171.

GONNARD René: Entre Drave et Save, etudes economique politiques et socialles sur la Croatie, Paris 1911.

GOLDING Louis: Židovski problem, Zagreb

GRADO Benko-Artur: Indeks. Socialno-brojidbena revija
— Pregled kretanja i % porasta i pada troškova života od 1928. do 1942., Zagreb 1928.—1942.
— Političke konferencije, Zagreb 1922.
— Prinos k pitanju uzakonjenja minimalnih nadnica, Zagreb 1935.
— O iskustvu kao političkom elementu. S, 1923. str. 20.
— Paradoks naše slobode, S. 1923, str. 292.

GRADJANIN: Škola i život Nj. 1919. str. 28.

GREGORIĆ M.: Bericht aus der Sifilis-Abteilung in Pakrac J. 1874. Lj. God, 1876,

GRDENIĆ Drag.: Balkanski problem i Mađari, Nj. 1918. str. 262.

GRGAŠEVIĆ Jaša: Politika sv. Stolice. Nj. 1919. str, 639.
— O socialnoj ulozi umjetnosti. Nj. 1921. str. 179.
— Što hoće Malorusi. Nj. 1920. str. 142.

GRIZOGONO Prvislav: Savremena nacionalna pitanja, Split, 1923.
— Kriza političkog socializma S. 1917. str. 373.

GRGURIĆ: Nacija u radu, Novi Sad 1937.

GRKOVIĆ Milan: Smjernice naše privredne politike. Agr. bibl. 2. Zagreb, 1923.
— Vriednost ideje i ekonomski progres Nj. 1919. str. 525.
— Hrvatsko seljaštvo u izborima. Nj. 1920, str. 868.

GROSSI Nikola: Agrarno pitanje Dalmacije, Mostar 1919.

GROŠPIĆ F.: O borbi protiv tbc u županiji ličko-krbavskoj, L, Vj. 1920.

GRUBER Milan: Zločin budućnosti S. 1909. str. 537.
— Neoslavizam S. 1910. str. 545.

GRUBER Dane: Zavjera protiv Dubrovnika, S. I. 1906. str. 131.
— Stogodišnjica Napoleonove Ilirije, S. 1910. str. 221, 335, 587. 643.

GRUBIĆ Dušan: Socialni problem sadašnjosti. Zagreb 1919.

GRUBOR Ilija: Razvoj ljudstva, Rieka 1910.

GRZYWO—DOBROWSKI W.: Alkoholizam i samoubojstvo. L. Vj. 1913,

GUBERINA I.: Osnovna načela marksizma, Zagreb 1938.
— Non quis sed quid. Šibenik 1936.

GUČI A.: Kako se može preranoj ženidbi na put stati. L. Vj. 1880.

GUNDA Bela: Stara hrvatska ognjišta uzduž Drave. Stara šimeška županija u Mađarskoj, Beograd 1935.

GUNDRUM-ORIOVČANIN Fran: O izlučenju zločinaca, Zagreb 1908.
— Zločin i umobolja u Hrvatskoj g. 1908. Mj. str. 910 i Mj. str. 255. Zagreb 1910., 1911.
— Umobolja i kazniona. Mj. str. 821. Zagreb 1911.
— Statistika javnih bludnica u Hrvatskoj. L. Vj. 1919.
— O Sarajevskih bludilištima L. Vj. 1903.
— Statistika bludilišta. L .Vj. 1910.
— Zdravstvena služba u Hrvatskoj g. 1905. L. Vj. 1909.
— Suzbijanje zaraze u brijačnicama. L. Vj. 1915.
— Hodočašća sa zdravstvenog gledišta. L. Vj. 1910.
— Cigani i inostranci nestalnoga boravišta. L. Vj. 1914.

GUNČEVIĆ Josip: Novi društvovni poredak u Hrvatskoj. Brod 1942.
— Komunizam. Što je? Što nosi?. Osiek 1920.
— Komunizam u školskim klupama, Zagreb 1939.
— Mješovite ženidbe. Mostar 1930.
— Nacionalitet s materijalne i formalne strane, Zagreb 1935.
— Zašto se katolički svećenici ne žene. Zagreb 1919.
— Društveno uređenje Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942.

GUERREAN Maurice: Le probléme de l'Adriatique, Lausaune 1920.

GUŠIĆ Branimir: Mljet. Antropogeografska rasprava, Zagreb 1931.
— Biološko-medicinski problemi našega sela. L. Vj. 1936.

GJALSKI Ks. Š.: Naša književnost. S, 1913. str. 333.
— Dolazak Hrvata, S. 1926. str. 41.

GJERMANOVIĆ R.: Omladina u današnje doba. Nj. 1920. str. 47.
— Međunarodni studentski kongres. Nj. 1921. str. 316. 331.

GORDJEVIĆ G.: Endemičan lues. L. Vj. 1933.

GJURIŠ Vladoje: Nacionalni odgoj narodnih masa. Nj. 1918. str. 65.

GJURKOVEČKI Mirko: Politička povijest Bosne za okupacije, Zagreb 1920.

—h—: O Londonskom ugovoru, Nj. 1920, str. 611.
— Kome pripada odgoj mladeži. Nj. 1920. str. 640.

HABERLE Branimir: Socialni položaj studenata Nj. 1919. str. 591. 640. 671.
— Zdravstveno prosvjećivanje naroda. Nj. 1921. str. 59.
— O radništvu b. Hrvatske, Zagreb. 1939.

HADŽI J.: Buepheles, prenosač malarije u Zagrebu L. Vj. 1918.

HALLER Albert: Problem inteligencije i puka. Nj. 1919, str. 5.

HAHN Željko: Radničko osiguranje i borba protiv tbc. S. L. 1930.
— Socialno osiguranje u borbi protiv tbc. ZP/12. 1934.
— Pučka kupališta i radničko osiguranje. SL. 1925.
— Novi Dom radničkoga osiguranja u Zagrebu. S. L. 1927.

HANŽEKOVIĆ Mato: Prinos historičkoj morfologiji Hrvata (Bogumili i Pilar) S. 1927. str. 535.

HALILI A.: Socialni razgovori, Zagreb 1940.

HARDOVYJ Mihail: Ukrajinska revolucija. Nj. 1921. str. str. 403, 470, 614, 761.
— Socialno-higijenska zaštita djece. S. L. 1930.

HARTINGER Josip: Hrvatsko-slovenska seljačka buna god. 1573., Osiek 1911.

HAUSON J.: Kako misli kršćanski svećenik o spaljivanju mrtvih, Zagreb 1938.

HAUSWALD—ŠUMANOVIĆ: Narodni život u Osijeku. Nj. 1917. str. 97.
— Naša škola u narodnom životu, Nj. 1918. str. 484.
— Prosvjetni rad omladine, Nj. 1919. str. 189.
— Savjet akademičara, Nj. 199. str. 242.

HEINZ A.: Dvije nevolje na selu Nj. 1917. str. 64.
— Nesigurnost osobe i imetka na selu, Nj. 1917. str. 85.
— Seoske paše Nj. 1917. str. 168.

HEISINGER-ŽARKOVIĆ: Hrvatski radnički i namještenički pokret, Zagreb 1938.
— Načela socialne pedagogije na temelju nauke dr. A. Radića, Zagreb 1935.

HEIMRL Milan: Političar i književnik S .1907. str. 766.

HELLENBACH Lazar B.: Ideen über sociale Politik in Oesterreich, Agram 1862.
— Gesetze der socialen Bewegung. Versuch einer Geschichte der Menschheit. Wien 1864. vidi dodatak. 1. 2
— Misli o sicialnoj politiki u Austriji, Zagreb 1862.
— Aus dem Tagesbuche eines Philosophen, Wien 1881.
— Der ungarisch-kroatische Conflict, Wien 1883.
— Die antisemitische Bewegung, Wien 1883.
— Die Fusion. Eine Skizze aus dem Kroatischen Parteileben, Agram 1866.
— Die öffentliche Meinung, Wien 1884.
— Gesetze der sozialen Bewegung, Wien 1864.
— Ursache u. Wirkung des nächsten Krieges, Leipzig 1869.
— Die Rechtscontinuität von allg. Standpuncte, Agram, 1863.

HENČ Slavko: Kriza rada. Nj. 1919. str. 589.

HINKOVIĆ Hinko: Iz velikog doba, Zagreb.

HERCEG Jakša: Ilirizam preteča jugoslavenstva. Split 1930.

HERCEG Rudolf: Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923.
— Dostojanstvo — ne gizda, Zagreb 1940.
— Socijalna važnost analfabetskog pokreta Nj. 1918. str 651.

HERCIGONJA Mijo: Činovnička prisega i štrajk. Nj. 1919. str. 791.

HERGEŠIĆ Ivo: Hrvatske novine i časopisi do 1848. Zagreb 1936.

HERZOG Ivan: Primjedbe k projektu kaznenoga zakona sa strane psihijatrije, Mj. str. 19., Zagreb 1923.
— O karakteru i karakteriologiji L. Vj. 1932.
— Prilike u našim duševnim bolnicama Z. P. 1936.
— O organizaciji skrbi za duševne bolesnike S .L. 1932.

HIRC Drag.: Narodna crvenkapa S. II. 1906 str. 64.

HISTORICUS: Juraj Križanić Nj. 1918. str. 573. 590.
— Klaić Vj. 1918. str. 768.
— Bosna i Herçegovina u predosmanlijsko doba. Nj. 1918. str. 534.
— Istorija Srba u Ugarskoj, Nj. 1918. str. 700.
— O jedinstvu S, 1911. str. 552.
— Natko Nodilo S. 1907. str. 513.

HIKEC A.: Stjepan Radić, Zagreb 1926.

HITZINGER B.: Statistik der k. k. Militärgrenze I. II. Wien 1817.-20.. Wien 1823.
— Lehrbuch über die Statistik der Militärgrenze, Graz 1840.

HOLZER: Asaniranje domaćih predjela malarije. L. Vj. 1877.

HORVAT Josip: Kultura Hrvata kroz 1000 godina, I. i II. dio, Zagreb 1939. i 1942.
— Politička povijest Hrvatske I. i II., Zagreb 1936. i 1938.
— Izmjena generacija, Sp. »Obzor«, Zagreb 1936.
— Dr. Ante Starčević, Zagreb, 1940.
— Supilo, Zagreb 1938.
— Stranke kod Hrvata i njihove ideologije, Beograd 1939.

HIRZFELD L.: Traženje očitstva putem bioloških istražiavnja L. Vj. 1927.
— Dr. Ante Starčević, Zagreb 1940.

HORVAT Karlo: Vojne ekpedicije Klementa VIII. u Ugarsku i Hrvatsku (1594.) Zagreb 1910.

HORMAN M.: Socialno pitanje, Zagreb 1906.

HORVAT Slavko: Idealizam u savremenoj biologiji, Zagreb 1940.

HORVAT R.: Crtice iz hrvatske pravne povijesti, Mj. str. 22., 372.
— Podravina, Zagreb.
— Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici, Zgb 1929.
— Gorski Kotar g. 1895. S. 1909.
— Tjeranje palih žena iz Varaždina Nj. 1917. str 36.

HORVAT Viktor: The Croatian Village Community, A thesis. Ithaca. New-York 1929.
— Forms of the family among the Croatians P. O. str. 16. iz »A systematic source book in Rural Sociology by P. Sorokin«. Minneapolis 1931.
— Migracije Hrvata, Zagreb 1940.
— Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata, Zagreb 1942.

— Socijalna misao i društvene promjene u Hrvatskoj, Zagreb 1943.

HRAŠĆANEC R.: Radnici u pokretu s etičkoga gledišta s obzirom na domaće prilike, Zagreb 1940.
— Socijalni katolicizam, Zagreb 1942.

HRIBAR Al.: Kolonat ili težaština, Zagreb 1923.
— Savremeni agrarizam, Zagreb 1924.
— Hrvatski Radnički Savez. Spomenica 1921.-1941., Zagreb 1941.

ILEŠIĆ Fran: Maršal J. Pilsudski, Zagreb 1933.
— Prosvjetni zadaci inteligencije, Nj. 1920. str. 138,
— Ilirski opat Krizman. S. 1913. str. 691,

ILIĆ L.: Narodni slavonski običaji, Zagreb 1846.

ILIJIĆ Stjepko: Kulturne institucije muslimana. Nj. 1917. str. 347.
— Slavenska duša, S. 1910, str. 754,
— Makarska i primorje, S. 1911, str. 70,

IVANČIĆ I.: Narodne i prosvjetne prilike u Istri. S. 1919. str. 548,

INOSTRANCEV Mihail: O prvom svjetskom ratu Nj. 1921. str. 3, 49, 259, 275. 358, 425, 801.

IVANČAN Lj.: Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova, Zagreb 1930.

IVANČEVIĆ I.: Srednje škole i naše seljaštvo. Nj. 1921. str. 662, 680.

IVANIČEK Franjo: Nekoliko rezultata antropološkog opažanja Donjeg Polonja. Prilog poznavanju rasnih osebina, Zagreb 1936.

IVANIŠEVIĆ Frano: Narodni preporod u Dalmaciji, Split 1932.

IVANIŠEVIĆ: Poljica u Dalmaciji Zb. 8—10. Zagreb.

IVANUŠ: Bosanski kulturni separatizam. Nj. 1919. str. 93.

IVEKOVIĆ C.: Značajke našega sredovječnoga umjeća. Nj. 1920. str. 743,

IVEKOVIĆ F.: Ante Starčević, Zagreb, 1905.

IVIĆ Aleksa: Srbi za vrieme Zrinskog i Frankopana, S. 1907. str. 739.
— O Franji Tahiju S. 1908. str. 675.
— Branković, S. 1911, str. 599.
— Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoljeća (ćir.), Beograd 1923.
— Iz prošlosti Žumberčana (ćir.). Subotica 1923.

IVIĆ Mate: Die Hauskommunionen, Semlin 1874.

IVŠIĆ Milan: Fragmenti iz sociologije hrvatskoga sela. H. K. str. 303., Zagreb 1942.
— La reforme agraire en Yougoslavie, Paris 1923.
— Les problemes agraires en Yougoslavie, Paris 1926.
— Ekonomski i politički parlament, Zagreb 1929.
— Ideja racionalizacije i njen međunarodni karakter, Zagreb 1931.
— Temelji seljačkog zakonika, Zagreb 1933.
— Socialni duh i lijepa knjiga, Zagreb 1933.
— Diljem sela, Zagreb 1935.
— Seljačko zaduživanje, Zagreb 1936.
— Razvitak hrvatskoga društva u drugoj polovici 19. stoljeća, Zagreb 1936.
— Seljačka politika, Zagreb 1936.
— Društveni život na selu, Zagreb 1937.
— Politička i socialna svijest u razvoju hrvatskog naroda, Zagreb 1937.
— Problemi suvremenoga života, Zagreb 1937.
— Socialna i privredna kriza duha, Zagreb 1937.
— Gospodarski život na selu, Zagreb 1939.
— Ciljevi i putevi zadrugarstva, Beograd 1937.

IZVJEŠĆE Hrvatskog državnog družtvovno-gospodarskog zavoda, Zagreb 1941.

JAGIĆ Vatr.: Uspomene i sjećanja, S. 1917., str. 136.

JAKOVAC Ladislav: Socialne mjere protiv alkoholizma. Nj. 1919. str. 495.
— Socialna politika. Nj. 1919. str. 551,

JANDA Krunoslav: Zemljišna reforma Nj. 1921. str. 474,

JASZI Oskar: Ugarska iza sloma. Nj. 1921. str. 209, 225. 243.

Javni namještenik: Pokret jav. namještenika. Nj. 1919. str. 801,

Jelovšek V.: Rasna higiena, S. L. 1954,

JEREMIĆ Stojan: Pravni odnosi u žitnom režimu, Mj. str. 350., Zagreb 1932.

JEREMIĆ R.: Zdravstvene prilike u jugosl. zemljama do kraja 19. vieka, Zagreb 1935.

JEVĐEVIĆ Dobroslav: Sarajevski atentatori, Zagreb 1934.

JELAČIĆ Aleksije: Seljački pokret u Hrvatskoj g. 1848.-49., Zagreb 1925.
— Ruska revolucija i njeno poreklo, Zagreb.

JELENIĆ J.: Kultura i bosanski franjevci, Sarajevo 1915.

JOVAN Vladimir: Sudovi za mladež i praksa, Mj. str. 31., 80., Zagreb 1922.

JEREMIĆ Stojan: Pokret za suzbijanje nepismenosti. Nj. 1920. str. 421,

JURIĆ Stj.: Gospodarska naobrazbi naroda. Nj. 1917. str. 85,
— Širenje gospodarske naobrazbe među seljacima Nj. 1917. 762.
— Opskrba Zagreba mlijekom. Nj. 1918. str. 12.
— U oči naših agrarnih reformi, Nj. 1919. str. 97,
— Naše zadrugarstvo, Nj. 1920. str. 13.

JURAK Lj.: K pitanju uređenja bolnica., Nj. 1918. str. 237.

JURIŠIĆ Blaž: Uvod u srpsku filozofiju heroizma, S. 1919. str. 156.

JUKIĆ Ilija: Putevi hrvatskih privatnih namještenika, Zagreb 1936.

JURIČIĆ: Svjetski rat i Hrvati, Zagreb 1936. Vidi Pilar Ivo.

KADLEC N.: Iz historije općine Mošćenica kao uvod u analizu statuta mošćeničkoga. (R. 203).

KALEN Vilim: Što hoće narod?, Zagreb 1924.

KARALAZIĆ: Statistika komunalnih zajmova, Beograd 1931.

KASSOWITZ-CVIJIĆ Antonija: F. Z. Kuhač, Zagreb.
— Varoslav Lisinski, Zagreb.

KATIČIĆ Natko: Pravo i država (R. 235).

KATIČIĆ Vladimir: O higieni plemena. Nj. 1918. str. 761.
— Demobilizacija — mobilizacija, Nj. 1918. str. 43.
— Agrarna reforma i rasna higiena. Nj. 1920. str. 473.
— Socialna terapija, Nj. 1920, str. 882.
— O radu i oporavku. Nj. 1921. str. 107.

KAUTSKY Karlo: Temeljna načela socialne demokracije. Zagreb 1906.

KAVČNIK I.: O agrarnim i nasljednopravnim odnošajima u Primorju, Mj. str. 689., Zagreb 1907.

KEMEĐA: Bilješke o prošlosti bosanskih katolika, Sarajevo 1916.

KESTERČANEK Fran: Sloboda i kazna slobode. Nj. 1919. str. 637.

KIDRIC Vinko: Bartholomeus Georgijević Biografische u. bibliografische Zusammenfassung aus XVIII. J. Wien 1920.

KISIĆ Vinko: Dalmatinski problem. Nj. 1917. str. 267.
— Politički pogledi Mih. Pavlinovića, Nj. 1917. str. 412.

KJELN R.: Država kao životni oblik, Sarajevo, 1923.

KLAIĆ Vjekoslav: Život i djela P. R. Vitezovića, Zagreb 1914.
— Hrvatska plemena od 12. do 16. stoljeća (R. 130).
— Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku, (R. 157).
— Hrvatska pragmatička sankcija (R. 206).
— Narodna glazba i hrv. konzenvatorij Nj. 1919. str. 600.
— 4. rujna 1790. S. 1926. str. 181.

KLEPAC Drago: Suzbijanje spolnih bolesti. Nj. 1919. str. 27.

K. M.: Opasni porast pometnuća. Nj. 1920. str. 865.

KOGOJ F.: Naš endenski sifilis, L .Vj. 1932.

KOHAUT D.: Degeneracija čovjekovog pokoljenja. L. Vj. 1907.
— Potreba liječničkog pregleda u svrhu braka. L. Vj. 1920.
— Higijena na ladanju L. Vj. 1913.
— Higiena društva, L. Vj. 1913.

KOLIBAŠ M. Padanje poroda na selu Nj. 1918. str. 115.

KOLIN Marcel: Jugoslaveni u Juž. Americi u radu za svoj narod. Zagreb 1920.

KOLUDROVIĆ: Penziono osiguranje namještenika, Zagreb 1939.
— Komunizam i Hrvatstvo. Šibenik 1930.

KONJHODŽIĆ M.: Seljački pokret u Hrvatskoj. Reportaža, Zagreb 1940.

KORAČ Vitomir: Povijest radničkog pokreta, I., II., III. dio, Zagreb 1929., 1930., 1933.
— Hrvatski problem, Beograd 1929.

KOSIĆ M.: Malarija u Kraljevici, 1917/18. L. Vj, 1920,
KOSIĆ Mirko: Hrvatsko pitanje i nacionalno jedinstvo, Novi Sad 1937.
KOSIER Sv. Ljub.: Historija Jevreja, Zagreb 1929.
KOSTIĆ A.: O dvojstvu seksualnoga morala. Nj. 1920, str, 637.
KOSTIĆ M.: Geneza njemačke kulturne orjentacije u Srba, Nj. 1921, str. 681, 690, 713,
KOSTRENČIĆ Marko: Statuti Istarskih gradova i otoka S, 1919. str. 541.
KOŠUTIĆ Mirko: Još nešto o seljačkom nasljednom pravu, Mj. 124., Zagreb 1907.
KOTARSKI: Lobor, Zb. b 20., 21., 23., Zagreb.
KOVAČEVIĆ Ante: Dječačko i đačko doba. Nj. 1919. str, 188,
— O mogućnosti školske reforme, Nj. 1919, str. 302.
— Agrarna reforma i prosvjeta, Nj, 1919, str. 787,
KOVAČEVIĆ Fran: Hrvatski iseljenik, Zagreb, 1907.
KOVAČEVIĆ Zdravko: Hrvatski problem, Nj. 1921, str. 358, 454, 549,
KOVAČEVIĆ M.: Stanbeno pitanje, L. Vj. 1896,
KOVAČIĆ Krešo: Socialna kriza i kulturno rasulo, S. 1921, str. 44.
KOERBLER Slaviša: Pojam i ocjena zločinstvenoga motiva, Mj. str. 284., Zagreb.
KOERBLER Gj.: Isusovci i javne škole dubrovačke, (R. 212).
KOERBLER S.: Ratom razvaljeni brakovi. Nj. 1918, str, 312,
KOERBLER J.: Kuga u Dalmaciji. god. 1873, L, Vj, 1931,
KRALJ Viktor: Biologija rata. Nj. 1920. str. 70,
KRBEK Ivo: Zemljištna zajednica, Zagreb 1922.
KRAINZ Leopold Martin: Die k. k. Militärgrenze. Eine kulturhistorische Skizze, Wien 1866.
KRANJČEVIĆ Stj.: Hrvatski seljački pokret, Zagreb 1937.
KRAŠKOVIĆ ml. Ljud.: Psihologija gomila (Kolektiviteta). Mj. str. 47. dalje), Zagreb 1914.
KREK Ivan: Socializam, Zagreb 1905.
KRESER Milan: Statistika ratarske produkcije i pitanje naše samoprehrane (Ljetopis Hrv. Akad. 31. II.).
— Gustoća žitelja Hrvatske, 1917. (Dj. 18).
KREŠEVLJAKOVIĆ H.: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Zagreb 1935.
— Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas. Sarajevo 1913.
— Esnafi, Zagreb.
KREŠIĆ Milan: Zagreb i njegova budućnost, Nj, 1918. str. 40.
— Što nas čeka, Nj. 1918. str. 96.
— Narodno ujedinjenje i gospodarski napredak, S, 1917, str. 49.
KRIŠKOVIĆ Vinko: Hrvatsko pravo kućnih zadruga, Zagreb 1925.
— Na izmaku ove naše demokracije, Zagreb 1940.
— Dokle smo došli, Zagreb 1936.
— Pisma Junisova, preveo, Zagreb 1917.
— Anglia docet, Esayi, Zagreb 1922.
— Svjetska kolonijska politika, Zgb 1939.
— U svijetu paradoksa, Zgb 1937.
— Rat ideologija, Zagreb 1938.
KRMPOTIĆ Ivan: O primjeni biologije u sociologiji H, K, str. 62, Zagreb, 1910.
KRNIC B.: Ivan Pastor Zagrebčanin, politčiki agent kralja Ferdinanda, (R. 201).
KRŠNJAVI Iso: Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba H. K, 1905. str. 217—307,
KRUTINA J: Kolera u kotaru Brčkom, L. Vj. 1914,
— Pjegava groznica u Bosni, L. Vj, 1919.
KUEHN Hans: Die Besiedlung von Kula u. Poreč auf der Kameralherzschaft Kutjevo in 1785.-1787., Zagreb 1936.
KUHAČ Fr. K.: Narodne osebine u gestama i karakteristika pojedinih naroda. H. K. str. 208., Zagreb 1907.
KUHAR A.: Zdravstvo grada Zagreba, za 1927. L. Vj. 1928,
KUHN Ivo: Homoseksualci na selu, Nj, 1918. str. 43.
— Jedno narodno zlo. Nj. 1918. str, 827.
— Pogibao pjegavoga tifusa u nas, Nj, 1919, str, 91,
— O alkoholizmu i apstinenciji Nj. 1919. str. 369.
KULIŠIĆ Krsto: Borba i rat prema naučanju nekih sociologa Nj. 1918, str. 647, 664.
— Kršćanstvo prema ratu. S, 1918, str, 49.
KULJOZENKO A.: Medicinska statistika duševno bolesnih u Stenjevcu 1930. L. Vj. 1931,
KUKRIĆ S.: Tuberkuloza sa socialnog kulturno-ekonomskoga stanovišta, L. Vj .1920.
KUKULJEVIĆ-Sakcinski: Tomislav kralj hrvatski (R. 58).
— Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj, (R. 81, 82).
— Bibliografija Hrvatske, Zagreb 1860,
KURELAC F.: Izvještaj o putovanju u Dalmaciji 1867., (R. 12.).
KUS—NIKOLAJEV Mirko: Problemi biološke sociologije, Zagreb 1924.
— Socializacija, teorije i načela, Zagreb 1926.
— Sociologija milieua, Zagreb 1935.
— Građani kod nas, Zagreb 1935.
— Preko današnje stvarnosti, Zagreb 1936.
— Društvo i zločin Nj. 1921. str. 532.
— Ekonomija života i eugenika, Nj, 1921, str. 694, 848.
KVATERNIK Eugen: Was ist Wahrheit, — »zur kroatischen Frage«, Agram 1861.
— Istočno pitanje i Hrvati, Zagreb 1868.
— Pro memorija princu Jer. Napoleonu, Zagreb 1935.
— Prvo prognostvo (1858.—60.).
— Rieč u zgodno vrieme, Zagreb 1870.
— Hrvatski glavničar, Zagreb 1863.
— Nekoliko rieči mojim nazlobnikom, Zagreb 1868.
— Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda, Zagreb 1861.
KVEDER S.: Što može narod stvoriti iz sebe samoga. Nj. 1918. str, 241,
L. C.: Unutarnja kolonizacija poslije rata. Nj. 1918, str, 728,
LAIK: Epidemija crnih kozica u Hrvatskoj, Nj. 1918, str. 28.
— Epidemija griže u Zagorju. Nj, 1917, str. 480. 591.
LAJČIK M.: O političko-ekonomskom životu Finske. Nj, 1921, str. 79.
LAKATOŠ Joso: Statistika veleposjeda u Hrvatskoj, Zagreb, 1919,
LANG: Samobor Zb. knj. 16—19, Zagreb
LAPČEVIĆ Petar: Zemljištne zajednice i smetanje posjeda, Mj. str. 403., Zagreb 1925.
LARSKIJ L. Žena na raskrsnici (zapisi žene-liječnika), prev. s ruskoga I. Korobova, Zagreb 1937.
LASZOWSKI E.: Gorski kotar i Vinodol, Zagreb
— Pisma dra Ante Starčevića Karlu Akurtiju 1865., Zagreb
— Stara hrvatska županija podgorska, (R. 138) Zagreb 1899.
— Povijest plemenite općine Turopolje, Zagreb 1910.
— Urbar vinodolskih imanja, Zagreb 1915.
— Ribnik, Zagreb 1893.
— Stari i novi Zagreb, Zagreb 1925.
LASZOWSKI E. — DEŽELIĆ: Dnevnik Dragutina Rakovca, Zagreb
LAVELEYE de Emile: Primitive Property (o zadrugama), London 1878.
LEDERER L.: Zdravstveni odnošaji pučkih škola, L. Vj. 1900.
LEVIČNIK A.: Alkohol i tuberkuloza. L. Vj. 1913,
LEVNAIĆ J.: Predavanja o sindikatnom pokretu, Zagreb 1940.
LEŽAIĆ Mirko: Jugosl. naprednjački pokret sjev. Dalmacije, Šibenik, 1939.
LEŽAIĆ—GJAJA: Severna Dalmacija nekad i sad, Beograd 1939.
LICHTTRAEGER Florian: Immer wieder Serbien, vidi I. Pilar, Berlin 1933.
LISIČAR M.: Historijsko državno pravo i narodno načelo, Nj, 1918, str. 541.
— Autonomistički sporovi Nj. 1919. str. 129.
LIVADIĆ Br.: Nacionalizam S. 1912 str. 77,
— Književni odgojitelj S, 1912, str, 143.
— Nova književnost S, 1909, str. 1.
— Naša književna borba, S, 1914. str. 365.
LIVI Livio: Osnovi statistike. Previo i uveo izmjene dr. D. Tomašić, Beograd 1928.
LOOS Adolf: Ornament i zločin. S, 1921, str. 232.
LORKOVIĆ Blaž: Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske, Zagreb 1942.

LORKOVIĆ Blaž st.: Žena u kući i družtvu, Zagreb 1883.
LORKOVIĆ Ivan: Lična sloboda i sloboda državna. S. 1907. str. 312.
LORKOVIĆ Mladen: Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939.
LOVRETIĆ: Otok Zb. Zagreb 1899.
LOVRIĆ Božo: Židovsko pitanje kao kulturno pitanje, S. 1920, str. 123.
— Humanizam Masaryka S. 1920. str. 129.
— Narod, narodnost, rasa. Nj. 1917. str. 157,
LUBACZEWSKI Tadija: Poljski preporod, Nj. 1921, str. 98, 117, 147, 183, 280, 405, 572, 695, 730, 745.
LUČONOŠA: Hrvatsko pitanje i Londonski ugovor, vidi Filip Lukas, Zagreb 1937.
LUGARIĆ Ivo: Osamsatno radno vrieme Nj. 1919, str. 157.
LOZOVINA Vinko: Machiaveli, Zagreb
LUKAS Filip: Dr. Ante Starčević, Jastrebarsko 1937.
— Hrvatska narodna individualnost, Zagreb 1936.
— Raspoređaj stanovništva u Dalmaciji, Zgb 1931.
— Problem hrvatske kulture. I. dio, Zagreb 1938.
— Hrvatska narodna samobitnost II. dio, Zagreb 1938.
— Hrvatsko pitanje i Londonski ugovor, Zagreb 1937.
— Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije, Dubrovnik 1906.
LUNAČEK Valdemar: Problem uređenja naše valute. Nj. 191.9 str, 807.
LJUBIBRATIĆ N.: Zapuštenost i podivljalost djece, Spljet 1910.
LJUBIĆ Đ.: Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, (R. 240).
LJUŠTINA Kosta: Prava pravoužtnika imovnih općina, Mj. str. 517., Zagreb 1927.
LUPIS—VUKIĆ I. F.: Amerika i imigracija, Nj, 1921. str, 239,
— H. W. Steed, Nj. 1919, str, 350,
— Za naše iz Amerike Nj, 1919, str, 547,
M. A.: Za reformu bračnoga prava. Nj. 1919, str, 363.
MAČEK Vladimir: Bit hrvatskoga seljačkog pokreta »Obzor Spomenspis 1935« str. 199.
MAGARAŠEVIĆ Branko: Narodno prosvjetno pitanje. Nj. 1919, str. 483,
MAGDIĆ Milivoj: Klerikalizam nastupa, Zagreb 1934.
— Intelektualci prema marksizmu i liberalizmu, Zagreb 1942.
— Liberalizam i socialna problematika u Hrvatskoj, Zagreb 1940.
MAGOVAC Božo: O Albancima i Albanji, Zagreb 1941.
MAHNIĆ Antun: Na raskršću dvaju doba, Zagreb 1924.
MAINE Henry S.: Sauth Slavonians and Rajpoots (o zadrugi) »The 19th Century« 1877.
MAIXNER R.: Charles Nodier i Ilirija, (R. 229).
MAKANEC Julije: O porijetlu i smislu države, Zagreb 1939
— Marksistička filozofija, Zagreb 1938.
MALBAŠA Ante: Bosansko pitanje i Austro-Ugarska, Sarajevo 1933.
MALEŠ B.: Prilog izučavanju utjecaja socialnih prilika na osnovne intelektualne osebine, (R. 237).
— Antropološka istraživanja, Beograd 1932.
MAMUZIĆ I.: Ilirizam i Srbi, (R. 247).
MANDIĆ Ante: Seton Watson Nj. 1920. str. 599.
MANDIĆ I.: Iz prakse ladanjskog liečnika. L, Vj. 1924.
MANDIĆ Mihovil: Travnik vezirski grad nekoć i sada Zagreb 1931.
MARČETIĆ Mihajlo: Pučko obrazovanje, Nj. 1919. str. 433,
MALOJČIĆ M: Ispitivanje razširenosti tbc u hrvatskim selima L, Vj. 1936.
— Anketa o tuberkulozi na selu. Z. P. 1936,
— Tbc, u jednoj tvornici duhana L, Vj, 1935.
— Tbc. sa socialnog gledišta. L, Vj, 1934,
MARETIĆ T.: Studije iz pučkog vjerovanja i pričanja u Hrvata, (R. 60 i 61).
— Misli o naučnom radu S. 1917, str. 229.
MARIĆ D. Naše zadrugarstvo, Nj. 1918. str. 745, 762, 774, 804.
MARJANOVIĆ Milan: Ideali vremena Nj. 1919. str. 549,
— Emigracija 1916. Nj. 1919. str, 271,
— Jugoslavenska kultura, S, I, 1919, str. 214.
— Karakter Istre. S. 1919. str. 497.
— Umjetnost i znanost, S, I, 1906, str, 188, 269,
— Memoari Eug. Kvaternika, S .1907. str, 419,
— Hrvatski pokret I. i II. dio. Dubrovnik 1903.
— Savremena Hrvatska, Beograd 1913.
— Sjepan Radić, Beograd 1937.
— Znanstvena organizacija rada, Zagreb, 1920.
— Smjernice obnove naroda, Zagreb 1919.
MARKOVIĆ A.: Što očekuje kriminalista od liječnika vještaka. L. VJ. 1905.
MARKOVIĆ Edo: Glavni zadružni savez. Nj. 1919. str. 415, 430, 448.
— Organizacija gospodarske obuke. Nj. 1919. str. 558.
— Parasiti. Nj. 1919. str. 580.
— Prehrambena politika. Nj. 1919. str. 595, 385.
— Omladina i politika. Nj. 1919. str. 705.
— Moralno ozdravljenje našega društva. Nj. 1919. str. 296.
MARKOVIĆ M.: Kropotkin o modernoj znanosti. Nj. 1917. str. 192.
MARKOVIĆ R.: Nacrt zakona za zaštitu djece. L. Vj. 1904.
— O zagrebačkoj djeci kod odhranitelja. L. Vj. 1905.
— Gradski liječnik za djecu u Zagrebu. Lj. Vj. 1907.
— Školski liečnici. L. Vj. 1906.
— Škrlet u Zagrebu. L. Vj. 1907.
MAROJEVIĆ I.: O socialnoj ekonomiji. Nj. 1919. str. 601, 617.
— Nacionalizam kao faktor socialnog razvoja. Nj. 1919. str. 695.
— Ne prava, nego dužnosti. Nj. 1920. str. 278.
— Na ljutu ranu ljuta trava. Nj. 1921. str. 140.
— Naša ne-ekonomija. Nj. 1921. str. 462.
MARKOVIĆ V.: Raširenost luesa u Zagrebu. L. Vj. 1930. i 1931.
MARKS Ernest: Brojčano stanje i kretanje radnika i namještenika banov. Hrvatske (tekstilna i odzevna struka), Zagreb, 1940.
— Egzistenčni minimum. Zagreb, 1941.
— Družtvovno uređenje narodnog rada, Zagreb 1942.
MARX Karl: Bijeda filozofije. Prev. M. Porobić, Zagreb 1933.
— Nadnica cijena, profit, Zgb 1926. Prev. Lj. Pejnović.
— 18 Brumaire L. Bonaparte, Zagreb 1934.
— Najamni rad i kapital, Prev. D. Tucović. Zagreb 1924.
MAS: Nazor o životu i svietu. Nj. 1918. str. 216, 231.
MASARYK T.: Politika kao znanost i umjeće. Nj. 1920. str. 99.
— Rusija i Evropa, Zagreb 1923.
— Jan Hus, Zagreb 1923.
MAŠEK S.: O zdravstvenoj politici obzirom na dojenčad. L. Vj. 1928.
— Socialna zaštita dojenčadi. L. Vj. 1937.
MATASOVIĆ Josip: Die Briefe des Grafen Sermage aus dem 7-jahrigen Kriege, Zagreb 1923.
— Iz galantnoga stoljeća, Zagreb 1921.
— Cigani u doba Terezijanstva i Jozefinizma, Zagreb 1928.
— Pabirci o starom zdravstvu, Zagreb 1924.
— U Vinkovcima prije jednog stoljeća, Osijek 1937.
— O svečanostima »biranih kraljeva« u Dalmaciji.
— O Banovinskoj trgovini 18. stoljeća. Nj. 1919. str. 702, 729, 763, 783, 797, 830.
— O pučko prosvjetnoj organizaciji. Nj. 1919. str. 408.
— Franjevci i Rim. Nj. 1919. str. 513.
— Pučki ekspresionizam. S. 1921. str. 29, 78.
— Frankopani. Nj. 1920. str. 317.
MATIČEVIĆ Stj.: Srednje školstvo. S. 1907. str. 45, 313.
— Demokratizacija škole. Nj. 1919. str. 343.
MATJUŠENKO B.: Razvitak eugenike. L. Vj. 1928.
MATIĆ T.: Hrvatski književnici mlet. Dalmacije i život njihova doba, (R. 231, 233).
MATKOVIĆ P.: Kroatien u. Slavonien nach seinen physischen u. geistigen Verhältnissen, Wien 1873.
— Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vijeka. (R. 49, 56, 62, 71, 84, 100, 105, 112, 116, 124, 129, 136, 55,).
— Statistika moralnosti u Hrvatskoj. Knj. A. 1866. str. 264.
MAUL Oto; Geopolitika Zagreb. 1942.
MAZZINI G.: Dužnosti prema domovini. Nj. 1919. str. 354.
MAZZURA Šime: Iz nedavne prošlosti. S. 1913. str. 629.

MAŽURANIĆ Vladimir: Prinosi za pravno poviestni rječnih, Zagreb, 1908. do 1922.
MAŽURANIĆ Želimir: Bluff boljševizma i kriza komunizma, Zagreb 1937..
MEDINI M.: O postanku i razvitku kmetskih odnošaja u Dalmaciji, Zagreb 1920.
METIKOŠ M.: U doba ratne privrede. Nj. 1918. str. 204.
MIHAJLOVIĆ Dragutin: Društvo Naroda. Nj. 1920. str. 653.
MIHAJLOVIĆ Ljuba: Jadransko pitanje. Nj. 1920. str. 341.
MIHALIĆ A.: Osnivanje sociološkoga društva. Nj. 1919. str. 204.
MIHANOVICH Klement S.: O teoretskoj i znanstvenoj sociologiji. Prev. ing. V. Horvat, Zagreb 1942.
MIKLIĆ Rado: Sezonsko iseljavanje Međumuraca.
— Tehnika in gospodarstvo, Ljubljana, 1939.
MILAKOVIĆ Josip: Po Lužici. Nj. 1920. str. 730, 1921. str. 61, 93, 238, 510.
— Hrvatski književnici u Sarajevu, S. 1913. str. 486.
MILČETIĆ Ivan: O izučavanju hrvatske glagoske književnosti, S. 1912. str. 245, 546.
— Tomaseo piše Stj. Ivičeviću. S. 1913. str. 98.
— Makedonija u staroj hrvatskoj književnosti. S. 1913. str. 565.
— Konac republike Poljičke. S. 1909. str. 473.
— Poljički statut. S. 1913. str. 198.
MILČINOVIĆ Andrija: Naša knjiga i općinstvo. S. 1915. str. 52.
— Ivan Meštrović. S. 1910. str. 306.
— Rački Mirko. S. 1910. str. 392.
— Društveni život. S. 1919. str. 191.
MILER Ernest: Kriminalna politika, Mj. 489, Zagreb.
— Politička etika, Mj. str. 327., Zagreb 1926.
— O pravu i državi, Mj. str. 292. Zagreb 1927.
— Zadaća kriminalne policije, Mj. str. 489. Zagreb 1922.
— Kriminalistička studija o kolektivnoj krivnji po Mažuranićevu Pravno-pov. rječniku, Mj. str. 254. Zagreb 1922.
— K zakonu o kažnjavanju i zaštićivanju mladeži Mj. str. 222 Zagreb 1923.
— Kriminalno pravna odgovornost liečnika. L. Vj. 1902.
— Predrasuda o rasama, str. 46 S. 1907.
— Lester F. Ward str. 178, 246. S. 1907.
— Woltman str. 366, S. 1907.
— Kriminalna sociologija, S. 1908. str. 49, 117, 175, S. 1909. 276.
MILL STUART J.: O slobodi, Prev. dr. M. Bogdanović, Zgb 1918.
MILLER Oton: O socialnom osiguranju radnika, Zagreb 1933.
MILLER O.: Prilog socialnom osiguranju u starom vieku. L. Vj. 1937.
MILOBAR Franjo: Poslije neuspjeha proleterske revolucije, Mj. str. 345, 390, 429, 490. Zagreb 1922.
— Socialističko-komunistički pokret na putu preobrazbe. Mj. str. 353., Zagreb 1922.
— Pouke dviju revolucija, Mj. str. 377., 425., Zagreb 1926.
— Samo dva originalna tipa demokracije Mj. str. 1, 137., 377., 425. Zagreb 1930.; Mj. str. 1., 145., 433., 529, Zgb 1931.; Mj. str. 245., Zagreb 1932.
— Država i narod, egzekutiva i parlament Mj. str. 337., Zagreb 1936.
— Borba protiv parlamentarizma, Mj. str. 145., Zagreb 1935.
MILOJEVIĆ M.: Italija i Srbija, Nj. 1920. str. 118.
MIKIĆ F.: Stanovništvo grada Zagreba, L. Vj. 1931.
— Difterija u Zagrebu, 1902.—1930. Z. P. 1932.
— Vitalno-statističke metode za ispitivanje sela. L. Vj. 1932.
MIRKOVIĆ Mijo: Održanje seljačkoga posjeda, Zagreb 1937.
MITROVIĆ A.: Još o ženidbi i udadbi u sjev. Dalmaciji, Beograd 1907.
— Nekoliko pravnih običaja sjev. Dalmacije, Beograd 1907.
MITROVIĆ P.: Kriza socializma. Nj. 1921. str. 450.
MITROVIĆ Čedomil: Životni krugovi hrvatstva, Beograd 1938.
MODESTIN Jos.: O periodama dubrovačke poviesti Zvonimir. 1889. Zagreb.
MONTINA J.: Rad gradskih liječnika u šegrtskim školama. 1926./27. L. Vj. 1928.
MORIĆ A.: Hrvatski časnici i rat. Nj. str. 57.
MOSELY Ph.: Memorandum of Liudevit Gaj in 1838. New York. 1935.
MRAZOVIĆ i BORČIĆ: Židovi i današnja Njemačka, Zagreb 1933.
MRZLODOLSKI A. S.: Orori e errori, Siena 1938.; vidi Dr. A. Pavelić.
M. Š.: Općina i općinski činovnik, Nj. 1919. str. 180.
M. V.: Civilni brak, Nj. 1920. str. 839.
— Narod i omladina, Nj. 1917. str. 732.
MUC Kld.: Neka se razčisti — židovsko pitanje, Nj. 1919. str. 24.
MURGIĆ Božidar: Dr Vladko Maček, Zagreb 1936.
MURKO M.: Die Bedeutung der Reformation u. Gegenreform für das geistige Leben. Heidelberg 1927.
MUŽINIĆ Aleksandar: Civilizacija kultura i obrazovanje. Zagreb 1937.
NADJ Jos.: Diplomatsko značenje francuskoga doba u hrvatskoj poviesti, S. 1926. str. 109.
— Problem raspadanja Austro Ugarske, S. 1927. str. 172, 207.
— Francuska, Italija, Vatikan, Nj. 1921. str. 417.
— Inostrana politika Italije. Nj. 1921. str. 725, 755, 793, 804.
— Seton Watson i Südland, Nj. 1920. str. 333.
— Scotus Viator u hrvatskoj štampi 1909.—1913., Nj. 1920. str. 337.
NEHAJEV M.: Ante Starčević. S. 1923. str. 244.
— Priroda i čovjek. S. 1923. str. 331.
— August Harambašić, S. 1911. str. 553.
— Gjalski. S. 1927. str. 241.
NEDELJKOVIĆ M.: Vraćanje u obična vremena. Nj. 1920. str. 24.
NEIMAREVIĆ A.: Kako su živjeli seljaci, Zagreb 1940.
NEUMANN J.: O suzbijanju škrljeva, sifilisa i lepre u Dalmaciji.
NIEDZIELSKI Felix: Socialni eseji, Zagreb 1941.
— Novi društveni poredak, Banja Luka 1936
NIKETIĆ B.: Utjecaj živčanih i duševnih bolesti na potomstvo. L. Vj. 1937.
NIKIAS: Socialna akcija gr. Zagreba. Nj. 1917. str. 440.
— Socialna kriza. Nj. 1919. str. 465.
— Uloga inteligencije. Nj. 1919. str. 485.
— Socialna politika. Nj. 1919. str. 640.
— Kriza inteligencije. Nj. 1919. str. 725.
— Socialna stanbena politika. Nj. 1919. str. 789.
— Socialni problem stanovanja. Nj. 1918. str. 713.
— Kriza jednog ekonomskog sistema i socializacija. Nj. 1920. str. 402.
— Zadaci socialne i gospodarske politike u Hrvatskoj. Nj. 1917. str. 448.
— Organizacija ratnog i prelaznog gospodarstva. Nj. 1917. str. 117.
— Naše ratno gosodarstvo. Nj. 1917. str. 339.
— Pred gospodarskom krizom. Nj. 1917. str. 387.
— Prehrana našega naroda. Nj. 1917. str. 528.
— Hrvatska centrala za stoku. Nj. 1917. str. 590.
NIKIĆ Fedor: Sociologija i jedinstvo. Nj. 1919. str. 422.
NIKOLIĆ Nikola Sremec: Hrvatsko selo i medicina, Zagreb 1941.
NODILO N.: Ime narodno i imperijalistički duh. S. I. 1906. str. 448.
— Klerikalizam i liberalizam. S. 1907. str. 257.
— Državna vjera. S. 1907. str. 385.
— Sloboda volje književnika, S. 1908. str. 1.
— Artizam, S. 1908. str. 321.
NOVAK Dragan: Zaštita djece i mladeži, Nj. 1920. str. 552, 572, 665.
— Naši sudovi za mladež. Nj. 1920. str. 844, 857.
— Budget i socialna politika. Nj. 1920. str. 863.
— Škole za domaćice. Nj. 1920. str. 865.
— Suvremeno staranje za djecu. 1920. str. 882.
— Rješenje stanbene krize. Nj. 1921. str. 118, 165.
— Umjetno odstranjenje ploda. Nj. 1921.
— Sabiralište za djecu. Nj. 1921. str. 25.
NOVAK G.: Pučki prevrat na Hvaru, Zagreb 1918.
NOVAKOVIĆ Milan: Seljak i zemlja. Nj. 1919. str. 264.
— Statistika zemljišnog posjeda u Hrvatskoj. Nj. 1919. str. 401.
— O zemljoradničkom kreditu. Nj. 1921. str. 219.
NOVLJAN Fr.: Narodna kultura. Nj. 1920. str. 466.

NOVKOVIĆ L.: Općinski liječnici. L. Vj. 1910.

NJARADI Dionizije: Sveta tajna Ženidbe, Križevci 1926.
— Da raščistimo židovsko pitanje. Nj. 1919. str. 42.
— Kako su nastale Wilsonove točke mira. Nj. 1919. str. 42.

OLGIATI Franjo: Socalno pitanje, Zagreb 1930.

OREŠKOVIĆ: Prinosi poviesti našega idealizma. S. 1920. str. 114.

ORLIĆ Gj.: O antimalaričnoj akciji u Dalmaciji. L. Vj. 1912.

ORŠANIĆ Ivan: U prelomu Evrope, Zagreb. 1942.

ORŠANIĆ Ante: Ustaštvo kao družtvovni pokret, Zagreb 1942.

OSTERMAN STEVO: K popisu naroda i stoke. Nj. 1921. str. 108.
— Italija i Jugosl. na Jadranu, Zagreb 1920.
— Rieka, Novi, Dubrovnik, Zagreb 1920.
— Borba o Jadran i Baroš, Dubrovnik 1921.

OSWALD Janko: O pravnom i socialnom položaju plemića kurijalista Mj. str. 97, 145, Zagreb 1928.
— Nauka i tehnika, Zagreb 1936.

OSTOJIĆ Tihomir: Bezimeni narod (Bunjevci). Nj. 1917. str. 349.

OZREN: Djačka vieća. Nj. 1919. str. 99.
— Novi pojam narodnosti. Nj. 1919. str. 176.
— Jaram kulture. Nj. 1920. str. 549.

OŽEGOVIĆ Metel: Nekoji spisi iz javnoga pol. djelovanja. Zagreb 1887.

OSWALD Janko: O pravnom i socialnom položaju plemića kuralista. Mj. str. 97., 145., Zagreb 1928.

PAJAS J.: Kad smije sifilitičar stupiti u brak. Z. 1927.

PARA Odon: O Čehoslovačkoj revoluciji. Nj. 1921. str. 310, 393.

PAPPAFAVA V.: O kmetstvu osobitim obzirom na Dalmaciju, Zagreb 1886.

PARMAČEVIĆ Stj.: Revolucionarnost umjetnosti. S. 1923. str. 49.
— Kulturne aktuelnosti. S. 1923. str. 119.
— Neoslavenski kongresi. S. 1910. str. 613.

PASARIĆ Josip: Reforma srednje škole. S. 1907. str. 857, 617, 744.
— Dr. Marijan Derenčin. S. 1908. str. 227.
— Omladinske knjižnice. S. 1908. str. 152, 236.
— Sabrana djela Gjalskoga. S. 1913. str. 73, 175.

PASKIJEVIĆ Peroslav: Statistika hrvatskog novinstva. S. 1909. str. 465.
— Kako je iseljenicima u Braziliji, Zagreb 1897.

PASTIRSKI PISMO — o gospodarskoj i socialnoj bijedi naših dana, Zagreb 1937.

PATOCKI F.: Kolera u Dvoru. L. Vj. 1893.

PAVEC V.: Endemički zelučano-crievni katar u Hercegovini i juž. Dalmaciji. L. Vj. 1905.

PAVLEK Mihovil: Narod i inteligencija, Zagreb 1937.

PAVELIĆ Ante: Strahote zabluda, Zagreb 1941.; vidi: Mrzlodolski.

PAVEŠIĆ Franjo: Suvremeni žurnalizam i javno mišljenje, Zagreb 1936.

PAVEŠIĆ I.: Zaštita matera i djece. S. L. 1930.

PAVIČIĆ Stj. O govoru u Slavoniji do istjeranja Turaka i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, (R. 222).
— Vukovska župa, u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća, Zagreb 1940.

PAVISSICH Antonio: La questione sociale, Treviso 1902.
— Fatti e criteri sveiali, Treviso 1904.

PAVLAKOVIĆ V.: Moderna Perzija. Uslovi useljavanja, Zgb 1936.

PAULOVA Milada: Jugoslavenski odbor. Povijest jugosl. emigracije (1914.—1918.), Zagreb 1925.

PAULY I.: Socialno pitanje. Hrvatskom radništvu, pohrvatio Majević, Sisak 1904

PEC Vlad.: O uredjenju srednjih škola i knjižnica. Nj. 1919. str. 528.

PECIKOZIĆ A.: Narodna osveta. Nj. 1918. str. 780.

PEDAGOG: Neprijatelji ženskog liceja. Nj. 1919. str. 241.
— Postupak s djačkim udruženjima. Nj. 1919. str. 338.
— Djačka samoupravna vieća. Nj. 1919. str. 834.

PEJANOVIĆ Gj.: Centralna biblioteka u Sarajevu. Nj. 1922. str. 28.

PEJNOVIĆ Milan: Pučko školstvo. S. 1907. str. 118.

PEIČIĆ A.: Rad školskog zubnog ambulatorija. 1927./28. L. Vj. 1928.

PEKIĆ Petar: Povijest Hrvata u Vojvodini do 1929., Zgb 1929.
— Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak nasljednih država, Subotica 11937.
— Postanak Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942.

PELLEGRINI G.: Kmetstvo u dubrovačkom kotaru, Mj. str. 347., Zagreb 1910.

PERINIĆ Luka: Roditelji i djeca, Zagreb 1936.

PERIČIĆ B.: O rasprostranjenju bolesti u Dalmaciji. R. Z. L. 1899.
— O zarištu gube u srednjoj Dalmaciji. L. Vj. 1937.

PEROVIĆ Bonifacij: Marxizam. Prikaz i kritika, Zagreb 1934.
— Le milieu social ouviers et son organisation, Dossiers de l'Action Populaire, Paris 1933.
— Kapitalizam, Zagreb 1934.
— Staleške organizacije Osnova novoga društvenog poretka, Zagreb 1927.
— Komunističke krilatice, Zagreb 1936.
— Komunizam, Zagreb 1937.

PERŠIĆ N. Prirast i kretanje gradskoga stanovništva, Zagreb

PERUŠIĆ Andre: Krajiške imovne općine, Mj. str. 420, 521. Zagreb 1927.
— Agrarna reforma i uredjenje šumarstva. Nj. 1919. str. 219.
— Problemi šumarskog gospodarstva. Nj. 1919. str. 519, 535.
— Krajiške imovne općine, Mj. str. 420, 521. Zagreb 1927.

PETANJEK M.: O Lunačeku S. 1927. str. 234.
— Dr. Maček, čovjek, djelo, narod! Zagreb.

PETRANOVIĆ P.: O osveti, mirenju i vraždi po hrvatskom pravnom običaju, (R 6.).

PETROVIĆ: A. Gj.: Buna u Banovini u Klasniću g. 1883. Sisak 1908.

PETRIĆ Niko: Reformacija katoličkog klera. Nj. 1919. str. 184.

PETZ Vlado: Problem kulture. Nj. 1919. str. 566.

PIASECKI E.: Nacionalni fizički odgoj. L. Vj. 1931.

PFEFFER Leo: Istraga u sarajevskom atentatu, Zagreb 1936.

PICLOLL—QUINTEBACH: Einige Worte über die Wirtschaft der Karlstädter Gränzer, Wien 1844.

PILAR Ivo: Das südslavische Problem im Habsburgreiche. Zagreb 1918.
— Die südslavische Frage und der Weltkrieg, Wien 1918.
— Bogomilstvo, kao socialni problem, Zagreb 1927.
— Svjetski rat i Hrvati, Zagreb 1915.
— Kriza kapitalizma, Mj. 492., Zagreb 1931.
— O dualizmu u vjeri starih Slavena, Zagreb 1931.
— Politički zemljopis hrvatskih zemalja, Sarajevo 1918
— O sistematizovanju sociologije, Mj. str. 345., Zagreb 1927.
— Georges Sorel Mj. str. 67., Zagreb 1930.

PIRC B.: Opadanje stanovništva u Slavoniji, Beograd 1931.

PIRNAT Stj: Školski vrtovi u Hrvatskoj. Nj. 1919. str. 109.
— Agrarna reforma i zadrugarstvo. Nj. 191r9. str. 187.

PISANI P.: La Dalmatie de 1797.—1815. Paris 1893.

PLAVŠIĆ Dušan: Mažuranić Bogoslav kao čovjek. Nj. 1918. str. 165.

PLEVNJAK Fran: Prilozi za kulturnu povijest hrvatskog svećenstva, Zagreb 1910.

PODVINEC S.: Dobre i loše strane naše zdravstvene politike. S. L. 1929.

POLAK Milan: O granicama zaštite zemljoradnika, Mj. str. 32. Zagreb 1934.

POLIĆ Lad.: Nikola pl. Tomašić, S. 1918. str. 400.

POLITEO Ivo: Primjena socialnog zakonodavstva, Mj. str. 383., Zagreb 1930.
— Oko izdržavanja žene po mužu, Mj. str. 18., Zagreb 1937.
— Socialna politika u ratu. Nj. 1917. str. 251.
— Divorcons. Nj. 1921. str. 53.
— Radišin tjedan. Nj. 1919. str. 544.
— Hrvatski seljak. Nj. 1919. str. 559.
— Socialna reforma. Nj. 1919. str. 583.

— Gjalski prema društvu i javnim prilikama. S. 1927. str. 270.
— Učenjak i politik demokracije. S. 1927. str. 449.
— Radić politik vedroga neba i širokih polja. S. 1928. str. 321.
— Juraj Biankini. S. 1928. str. 210.
— Pedesetgodišnjica Italije. S. 1911. str. 329.
— Novi ljudi i vremena. S. 1912. str. 209.
— Dematerijalizacija bogatstva. S. 1912. str. 697.
— Socializam neosocialista. S. 1916. str. 81.
— O Mihovilu Pavlinoviću. S. 1917. str. 181.
— Vojnovićeva djela i sadanjost. S. 1917. str. 397.

POLITEO Dinko: Mlada Hrvatska. M. H. 1894. str. 1, 78.
— Politički i družtvovni položaj u Dalmaciji. M. H. 1894. str. 99, 147, 175, 205, 253.
— Dosljednost u politici i naši odnošaji M. H. 1894. str. 317.
— 1894. g. i Stranka prava. M. H. 1894. str. 375.
— Naraštaj koji je stvorio Italiju. M. H. 1895. str. 37.

POLITICUS: Dr. Mile Starčević. Nj. 1917. str. 25.

POLJAK Marko: Antisemitizam nacionalnih radničkih sindikata. Zagreb 1936.
— Moderna arena i volja naroda. Zagreb 1927.

POLJUGAN Dragutin: O našem humanitarnom radu. Nj. 1919. str. 151.

P. M.: Kako da stanemo na put korupciji. Nj. 1919. str. 785.

POPARIĆ Bare: Tužna poviest Hercegove zemlje. Zagreb, 1942.
— Povijest senjskih Uskoka. Zagreb.
— Borbe Hrvata za Jadran. Zagreb.

POPOVIĆ J.: Kroz planine Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1935.

POPOVIĆ L.: Borba protiv spolnih bolesti. Nj. 1918. str. 601.
— Savremenicima. S. 1920. str. 49.

POPOVIĆ Miloš: Ministarstvo narodne zaštite. Nj. 1920. str. 409.
— Kapitalizam i inicijativa. Nj. 1920. str. 591.

POPOVIĆ M.: Umno radništvo. Nj. 1920. str. 344.
— Socialna naobrazba naroda. Nj. 1920. str. 538.
— Moralna obamrlost. Nj. 1920. str. 544.
— Strane misije. Nj. 1920. str. 545.

POPOVIĆ Š. C.: Misli o dječjem pitanju. Nj. 1920. str. 64.

POSEDEL Blaž: Obnova štednjom. Nj. 1920. str. 290.

POTOČNJAK Franko: Iz emigracije. I., II., III., IV., Zagreb 1919., 1926., 1927.

PRAŠEK B.: Obdaništa i lječilišta željezničarske djece u Zagrebu. S. L. 1932.

PRAVNIK: Revizija agrarnih odnosa u Bosni. Nj. 1921. str. 333.

PREBEG Živko: Potreba zdrastvevne suradnje u našoj turističkoj politici. L. Vj. 1937.

PREDAVEC Josip: Selo i seljaci. Zagreb 1934.

PSOVKA I KLETVA. Zagreb, 1925.

PREDIĆ Sv.: Ekonomsko obrazovanje. Nj. 1920. str. 257.

PRELOG Milan: Komensky J. A. Nj. 1920. str. 794.
— Poviest Bosne u doba Osmanlijske vlade (1463.-1793.). Sarajevo, 1913.

PREMRU E.: Polje rada suvremene sudske medicine. L. Vj. 1937.

PREMOVIĆ Nikola: Šišić o Kvaterniku. Nj. 1921. str. 669.
— Nade Hrvatskog Bloka i Stojan Protić. Nj. 1921. str. 657, 779.
— Strah od srpske hegemonije. Nj. 1921. str. 673.
— Kriza hrvatsko-srpskih odnosa. Nj. 1921. str. 785.
— Evolucija nacionalne misli u ratnika. Nj. 1921. str. 369.

PREZZOLINI G.: Intelektualna statistika. S. 1927. str. 119.

PRIBIČEVIĆ Adam: Seljak. Zagreb. 1936.

PRIBIČEVIĆ Milan: Ciljevi našeg oslobodjenja. S. 1919. str. 66.

PROHASKA Dragutin: Vatroslav Jagić. Nj. 1918. str. 433, 448.
— Franjevci — narodni preporoditelji. Nj. 1918. str. 453.
— Husiti i bogomili. Nj. 1919. str. 437. Nj. 1920. str. 414.
— Franjevci i Rim. Nj. 1919. str. 478.
— Kovač republike. N j.1920. str. 90.
— Prethodnici Komenskoga. Nj. 1920. str. 358.
— Istarski puti. Nj. 1920. str. 617.
— Bugarska seljačka republika. Nj. 1920. str. 876.
— Rački — Vraz. S. 1910. str. 130, 450.
— Ljud. Gaj. S. 1919. str. 353.
— Ilirizam u Osijeku. S. 1912. str. 30, 98, 156, 225, 293, 362, 428, 678, 726.
— Poviest grada Osieka. S. 1911. str. 105.
— Kod L. Legera — Ernest Denis. S. 1912. str. 199, 267.
— Makedonsko pitanje i Rumunji. S. 1912. str. 746.
— Problem Slavenske kulture. S. 1914. str. 8, 65, 136, 181, 267, 312.
— O bogumilstvu. S. 1914. str. 491. Nj. 1919. str. 281.
— Naraštaji hrvatske književnosti. (1850—1915.) S. 1916. str. 161.
— Talijansko pjesništvo u Dalmaciji u 16. vijeku. S. 1917. str. 87. (Rad. 212).
— Djela N. A. Relkovića. S. 1917. str. 215.
— Poslije artizma — socialna umjetnost. Nj. 1919. str. 803.
— Britanski autori u našoj književnosti. Nj. 1920. str. 328.

PROHASKA Ljudevit: Naše iseljeničko pitanje. S. 1917. str. 97.
— Sociološko družtvo. Nj. 1917. str. 760.
— Poljoprivredna izobrazba invalida. Nj. 1917. str. 433.
— Masarikova akademija rada. Nj. 1919. str. 630.
— Dosadašnji narodno-gospodarski značaj Hrvatske. Nj. 1919. str. 19.
— Posjedovna reforma. Nj. 1919. str. 52, 70, 82, 236, 249, 284, 299, 334, 345, 379, 827. Nj. 1920. str. 39, 181, 419.

PROTIĆ Stojan (od jednog novinara): Hrvatske prilike i narodno jedinstvo Srba i Hrvata. Beograd. 1911.

PUKAVAC Nikola: U borbi za vlast, Zagreb 1927.

PUSCARIN SEXTIL: Nekoji momenti u razvitku novije rumunjske književnosti. S. 1906. II. str. 266.

QUOMODO: Naše prilike i naše doba. S. 1916. str. 157.

R.: Zdravstvo u Bosni i Hercegovini, g. 1878.—1901. L. Vj. 1903.

RAČKI Franjo: Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća, (R. 2, 3, 4).
— Bogomili i Patareni, (R. 7, 8, 10).
— Hrvatska prije 12. vijeka, obseg i narod, (R. 56, 57).
— Unutarnje stanje Hrvatske prije 12. stoljeća. Družtvo, crkva, vrhov. državna vlast, državno uredenje, obuka, imovni i gospodarski odnošaji. (R. 70, 79, 91, 99, 105, 106.).

RADAKOVIĆ: Jugosl. omladina prije rata, Šibenik.

RADICA Bogdan: Sudbina jedne generacije. Zagreb 1936.
— Historija i poluhistorija. S. 1928. str. 497.
— Julien Benda. S. 1928. str. 50.

RADICA Branislav: Novi Split (1918.-1930.), Split 1930.

RADIĆ Antun: Kulturni vidici, Zagreb 1938.
— Narod i narodoznanstvo, Zagreb 1936.
— Narod i sabor, Zagreb 1938.
— Za seljačku politiku, Zagreb 1938.
— Iveković Fr. S. 1914. str. 208.

RADIĆ Ljubo: Prvi koraci k agrarnoj reformi. Split. 1919.
— S dinarom protiv krune. Nj. 1919. str. 311, 329.
— Frano Supilo i jug. odbor. Nj. 1919. str. 208, 232.
— Uvoz i izvoz Jugoslavije. Nj. 1920. str. 648, 710.

RADIĆ Stjepan: O židovima, Kamnik 1938.
— Božićnice.
— Dom. 1905.—1928.

RADNIČKO OSIGURANJE — anketa. L. Vj. 1935.

RADOŠEVIĆ Josipa: Naša bezpomoćna sela. Nj. 1921. str. 237.

RADOŠEVIĆ Mijo: Knjiga i život. S. 1912. str. 1914.
— Nacionalizam i socializam u svietskom ratu. S. 1915. str. 146, 219.

RASUHIN Josip: O pravilnoj ishrani našega naroda. Beograd 1939.
— Da li liječnički stalež može snositi odgovornost za narodno zdravlje. L. Vj. 1936.

RATKOVIĆ Stj.: Što je narod, rasa, pleme, narodnost, nacija, Zagreb 1935.
— Svrha i potreba skrbi za mladež. Nj. 1917. str. 494.
— O reorganizaciji narodnoga prosvjećenja. Nj. 1918. str. 674

R. B.: Bakšiš. Nj. 1920. str. 639.

REG.: Strossmayer na vatikanskom koncilu. Nj. 1918. str. 536.
R. L.: Rieka, Nj. 1918. str. 791, 858.
— Naše pomorstvo. Nj. 1919. str. 655.
— Rieka. Politička psihologija grada. Nj. 1919. str. 613.
— Nepravda crkvene uprave pram Rieke. Nj. 1920. str. 366.
R. M.: Pravnički pojam o krivnji i mendelizam. Nj. 1920, str. 7.
REŠETAR M.: Die Kroatische Kolonien.
— Süditaliens Schriften der Balkankommission, Wien 1911.
RIEGER Vilko: Das Genossenschaftwesen in kroatischen Landern, Berlin 1939.
— Selo u sovjeskoj Rusiji, Zagreb 1937.
— Održanje seljačkoga gospodarstva, Zagreb 1940.
— Socializacija i socialni kooperativizam, Šibenik 1932.
— Kritika Marxove teorije zemljišne rente, Zagreb 1937.
— Zadružni sistemi, Zagreb 1941.
— Staro i novo gospodarstvo, Zagreb 1942.
RINGMAN Aleks.: Ekonomsko i socialno stanje Poljske. Nj. 1921. str. 360.
RITTIG Ivan: Narodno blagostanje. Zagreb. 1918.
— Organizacija gospodarske obuke u Hrvatskoj, Zagreb. 1919.
ROGINA J.: Epidemija griže u kot. Sv. Ivan Zelina, g. 1904. L. Vj. 1905:
ROHAČEK: Izvješće zavoda za umobolne u Stenjevcu. Lj. Vj. 1885., 1887.
ROJC Milan: Zar reakcionarni kurs na cieloj liniji? Nj. 1918. str. 358.
— O našem financialnom odnošaju spram Ugarske. S. 1916. str. 273.
ROS Herman: Socijalni razgovori, Zagreb 1940.
ROTTER Leo: Međunarodna suradnja i mir u svijetlu sociologije, Mj. str 481. Zagreb.
— O sociologiji i sociološkoj primjeni, Mj. str. 481, Zagreb 1926.
ROTKVIĆ Vjekoslav: Priroda-i kultura. Pogledi na naturalističko shvaćanje društva. Osiek. 1916.
ROŽIĆ F.: Prigorje kod Jastrebarskoga. Zb. knj. 12, 13. Zagreb.
RUBČIĆ Nikola: Robija, Zagreb 1936.
RUCNER Josip: Pravni život Hrvatskog Zagorja Mj. str. 58., Zagreb 1936.
RUŽIČKA S.: Posljedice enbiotičkog pogleda na skrb za ljudsko zdravlje. L. Vj. 1928.
RUŽIĆ Ivan: Društveno stanje kod Hrvata u staro doba, M..j str. 888. i dalje, Zagreb 1910., 1911.
RŽK: Narodnosti na Rieci i njihovo ekonomsko stanje. Nj. 1919. str. 2.
— Buduća trgovačka mornarica. Nj. 1919. str. 12.
— Pomorstvo i bankarstvo na Rieci prema narodnostima. Nj. 1919. st. 88.
S.: Službeni podaci o odnosima u Bosni. Nj. 1918. str. 263.
S. Boško: Kvaternik svečano ulazi u Plaški i put prema Rakovici. S. 1906. str. 311.
SALAČ Josip: Brojčano opadanje poroda, Zagreb 1942.
S. D.: Osnova o kolonizaciji. Nj. 1920. str. 471.
SCHLEGEL Toni: Intelektualci i mase. Nj. 1918. str. 121.
— O nama i našim emigrantima. Nj. 1918. str. 193.
SCHNEEFUSS Walter: Die Kroaten Leipzig. 1942.
SCHNEIDER A.: Monografija o Meštroviću. S. 1919. str. 240.
SCHNEEWEIS E.: Grundriss des Volksglaubens u. Volksbrauchs der Kroaten. Celje. 1915.
SCHOLZ: Kako da se institucija primalja na selu poboljša. Lj. V. 1886.
SCHWARZ A.: Zdravstveno izvješće za Hrvatsku. 1877.-79. L. Vj.
— Zdravstvo Lepoglavske kaznione. L. Vj. 1877.
SELAK N.: Škrljevo oko Dubrovnika. L. Vj. 1893.
SIGHELE Scipio: Privatni i politički moral, Zagreb 1919.
SIGNJAR R.: Socialna higiena i statistika. S. L. 1925.
SIMEON Rikard: Hrvatsko pitanje, Zagreb 1939.
SITON—VATSON: Sarajevo, studija o uzrocima svjetskog rata. Zagreb.
SKARIĆ Vladislav: Bosanski muslimani i nardodna poezija. Nj. 1921. str. 711.
— Karakter bosanskoga seljaka. Nj. 1921. str. 641.
— Problem migracija Vlaha. Nj. str. 51.
— Biblioteka Begove Džamije u Sarajevu. Nj. 1921. str. 685.
— Muzej pravoslavne crkve u Sarajevu. Nj. 1921. str. 698.
SKERLIĆ J.: Ante Starčević, S. Knj. Glasnik str. 56, Beograd 1912.
— Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju. Zgb 1918.
SKOK Stjepan: Dolazak Slovena na mediteran, Pplit. 1931
SKOK Petar: Topografski nazivi. Nj. 1919. str. 542, 674.
SLADONJA Davorin: Bunjevačko pitanje. Nj. 1917. str. 386.
SLADOVIĆ E.: Pravno-povjesni prikaz razvoja trgovine i trg. prava u Bosni i Hercegovini, Mj. str. 428., Zagreb 1923.
SLIJEPČEVIĆ Pero: O savezu zemljoradnika u Bosni. Nj. 1921. str. 325.
S. M.: Udruženje umnih radnika. Nj. 1920. str. 423,
SMIČIKLAS T.: Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790.—1835. (R. 80).
— Dvijestogodišnjica oslob. Slavonije I. i II. dio, (Djela A. 11).
SMODIĆ F. E.: Socialno (radničko) pitanje i agrarna reforma. Zagreb, 1920.
— Im Kampfe um die materielle Kultur, ein Ueberblick der Kulturgeschichte, Zagreb 1928.
— Današnja faza borbe za gospodarsku formu, Mj. str. 7,, Zagreb 1931.
— Sociologija i biologija, Mj. str. 21, 217., Zgb 1930.
— Agrarni problemi, Mj. str. 84., Zagreb 1930.
— O socialnom efektu sterilizacije Mj. str. 527. Zagreb 1930.
— Gospodarska i politička kriza, Zagreb 1932.
SMOLJAN R.: Zakon o bivšim kmetskim selištima Mj. str. 238., 526. Zagreb 1928.
SOCIOLOŠKO DRUŽTVO — Anketa. S. 1927. str. 444.
SOLARIĆ: Kako se ima provoditi agrarna reforma. Nj. 1919. str. 818.
SOKOLIĆ Mile: Potreba seljačkoga zakonika, Mj. str. 321., Zagreb 1928.
— Praužitnička posjedovanja u imovnim općinama, Mj. str. 15. Zagreb 1931.
SOKOLIĆ F. R.: Azija se budi, Zagreb 1935.
SPAHIĆ Ivan: Neke crte iz ženidbenoga prava muslimana. Mj. str. 3330., 385. Zagreb 1916.
SPIES E.: Ženski članovi u zadruzi, Mj. str. 337., Zagreb 1926.
SPECTATOR: Batine i cenzura. Nj. 1919. str. 123.
— Vjera i politika. Nj. 1918. str. 325.
— Episkopi i narodna borba. Nj. 1918. str. 634.
SPEVEC: Wrožda, wrožba i pokora, Zagreb 1885.
SPIŠIĆ Božidar: Naša skrb za ratne invalide, Zagreb 1915.
— Povratak invalida radu. Nj. 1918. str. 709.
— Tko će ostati pobjednik u ovome ratu? Nj. 1919. str. 35.
— Invalidski dom. Nj. 1919. str. 139.
— Za našega jadnog čovjeka. Nj. 1919. str. 337.
SPITZER A.: Spolne bolesti u narodno-gospodarskom pogledu. L. Vj. 1919.
— Anketa o prostituciji. L. Vj. 1920.
— Liječenje veneričkih bolesti na selu. L. Vj. 1920.
— Zaštita dojenčadi. L. Vj. 1920.
SREMEC Nada: Nismo mi krive, Zagreb 1940.
SREMEC Zlatko i NIKOLIĆ Nikola: Hrvatsko selo i medicina, Zagreb 1941.
SRKULJ Stjepan: Bečki kongres. 1814. i 1815. S. 1915. str. 43.
— Današnja Dalmacija. S. 1915. str. 409.
— Bitka naroda. 16. i 18. listop. 1813. »Adel hat gesiegt«. S. 1913. str. 591.
— Današnja Hrvatska. S. 1916. str. 141.
STAJIĆ Vasa: Prosvjećivanje društva. Nj. 1920. str. 115.
STAHULJAK Avelin: Individualizam i kolektivizam, Mj. str. 127., 173. Zagreb 1928.
STANISCHICH Aleksa: Ueber den Ursprune der Zadruga, eine sociologische Untersuchung, Bern 1907.

STANČIĆ-ROKOTOV I.: Samoubojstvo u Zagrebu. L. Vj. 1937.

STANKOVIĆ Radenko: Misli o socialnoj politici. Nj. 1919. str. 389.
— Suzbijanje tuberkuloze u Hrvatskoj. L. Vj. 1920.

STANKOVIĆ V. A. i ŠEDIVY K.: Čehoslovačka (1918.—1925.), Zagreb 1927.

STANIŠIĆ M.: U otmjenom krugu. Znanstveno-kriminalno djelo, Šibenik 1911.

STANOJEVIĆ L.: O uplivu moći pipanja kod balkanskih naroda. L. Vj. 1926.
— Zadaci na zdravstvenom polju. Nj. 1920. str. 260.

STARČEVIĆ Ante: Pasmina Slavoserba po Hrvatskoj, Zgb. 1876.
— Djela, Zagreb 1893., 1894.
— Istočno pitanje, Sarajevo 1936.
— Stožeri hrvatske politike, Zagreb 1923.

STARČEVIĆ Mile: Dr. A. Starčević i Srbi, Zagreb 1936.

STARE J.: Die Kroaten, Wien 1882.

STEINER Vlad. Kolonizacija ratnih invalida, Zagreb 1919.

STERN: Pošalina u Dugoj Resi. L. Vj. 1887.

STEINHARDT I.: Rad raskužnog zavoda u Zagrebu. 1927. L. Vj. 1928.

STOJANOVIĆ Ljubomir: Vuk Karadžić o državnom uređenju Srbije. Nj. 1920. str. 389, 441.

STOJANOVIĆ K.: Naše ekonomsko jačanje. Nj. 1920. str. 157.
— Rugjer Bošković i moderne teorije o materiji. S. 1920. str. 83.

STOJANOVIĆ Nikola: Jugoslavenski odbor, Zagreb

STOJANOVIĆ Mijat: Slike iz života hrvatskoga naroda, Zgb 1881.
— Uzorni ratar, Senj 1884.

STOJKOVIĆ Marijan: Moderna humanistička srednja škola. Nj. 1918. str. 345.

STOPAR Bogdan: Hrvatsko pitanje, Zagreb 1936.

STRAJNIĆ Kosta: Umjetnost Meštrovića. S. 1915. str. 113.
— Naša mladja umjetnička generacija. S. 1915. str. 426.
— Savremena arhitektura. S. 1915. str. 60.

STRAŽA: Invazija tudjinaca. Nj. 1918. str. 11.

STROHAL Ivo: Otkupno pravo u starih Hrvata, (R. 189).
— Bratstva u starom Trogiru (R. 201.).
— Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj, Mj. str. 427., Zagreb 1904., 1905., 1906.
— O uzrocima pojavi zadruga, Mj. str. 759., Zagreb 1903.
— O zakonu o imovinsko pravnim odnošajima seljačkog stališa u Hrvatskoj, Mj. str. 497. Zagreb 1905.
— Pravo domaje u Francuskoj, Mj. str. 653., Zagreb 1907.
— Imade li u Gorskom Kotaru zadruga, Mj. str. 838., Zagreb 1907.
— Zadruge u južnih Slovjena, Sarajevo 1909.
— Gospodar »kuće« u Germana Mj. str. 116., Zagreb 1910.
— O tobožnjem »survivalu« zadruge — sprezi, Mj. str. 946., Zagreb 1911.
— Zadruga u Dubrovačkoj republici Mj. str. 336., Zgb 1911.
— »Sprega« kao argumenat prvotne zajednice dobara, Mj. str. 256., Zagreb 1904.
— Stari Hrvati o »braći« Mj. str. 733., Zagreb 1914.

STROHAL Rudolf: Grad Senj prvo kulturno središte hrvatskoga naroda. Zagreb.

STRZYGOWSKI Josip: Starohrvatska umjetnost, Zagreb.

SUŠNIK: Koruški Slovenci. Nj. 1919. str. 350.

SZABO Gjuro: O značenju topografskog nazivlja. Nj. 1919. str. 474, 486.
— Osvrt na članak dr. Skoka. Nj. 1919. str. 585, 726.
— Muzeji. Nj. 1921. str. 68.
— Vočin i Vočinska crkva. S. 1914. str. 108.
— Slike iz Zagreba zadnja 4 stoljeća. S. 1914. str. 159, 214, 259.
— Spomenici prošlosti u Sriemu. S. 1916. str. 43. S. 1917. str. 13.
— Kostajnica. S. 1916. str. 321.

SUPILO Frano: Politika u Hrvatskoj, Rieka 1911.

SUZBIJANJE pomora djece i dojenčadi. L .Vj. 1916.

Š. A.: O starinskih toplicah kraj Bišća u Bosni. L. Vj. 1887.

ŠARINIĆ Ivo: Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta Zagreb 1935.
— Hrvatska seljačka duša. Božićnica. 1927.
— Hrvatska seljačka demokracija, Zagreb 1936.

ŠARIĆ Milan: Život i rad A. Starčevića, Hrvatska Misao, Zagreb 1902.

ŠĆETINEC Juraj: Socialna organizacija fašizma, Zgb. 1935.
— Korporativno uređenje države, Zagreb 1935.
— Korporativizam i demokracija, Zagreb 1938.
— Nacionalni socializam, Zagreb 1937.
— Smjernice socialne obnove, Zagreb 1937.

ŠEĆEROV Slavko: Economic phenomena before and after war. London. 1919.
— O stabilizaciji ekonomskih pojava. Nj. 1920. str. 207.
— O svietskoj ekonomskoj situaciji i obnovi. Nj. 1920. str. 251.
— Veliki posjedi i brojno stanje stanovništva. Nj. 1920. str. 311.

ŠEGVIĆ Kerubin: Dr. Ante Starčević ,Zagreb 1911.
— Toma Splićanin (1200.—1268.), Zagreb 1927.
— Die Kroaten u. ihre Mission whrend 13 Jahr. der Geschichte, Zagreb 1942.

ŠEMBERA V.: O moravskih i dolnjo austrijskih Hrvatih. »Kolo«, Zagreb 1843.

ŠENOA Milan: Doseljivanje tuđinaca u Srijem, (R. 201).
— Andrija Fijan. S. 1911. str. 633.

ŠESTAN Rajko: O sucu za maloljetnike. Mj. str. 350. Zgb. 1931.

ŠIDAK Jaroslav: Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni. Zagreb 1940.
— Pregled povijesti Bosne, Zagreb 1941.

ŠIFFER Vladimir: Pisma I. Filipovića i P. Preradovića Josipi pl. Vancaš. S. 1910. str. 408.

ŠILOVIĆ Josip: Karitativni rad za vrijeme rata, Zgb 1915.
— Liga za zaštitu zapuštene djece, Zagreb 1911.
— Skrb za porodice vojnika palih u ratu, Zagreb 1916.
— Uzroci zločina, Zagreb
— Čedomorstvo. Mj. str. 77., Zagreb 1907.
— Društvena obrana od zločinaca, Mj. str. 625., Zagreb 1914.
— Mladenački sudovi, Mj. str. 65, 130. Zagreb 1918.
— Međunarodna udruga za kazneno pravo, Mj. str. 218, Zagreb 1923.

ŠIMIĆ A. B.: Slikarstvo u nas. S. 1921. str. 73.
— Konstruktivno slikarstvo. S. 1921. str. 129.

ŠIMEC A.: Sestra u službi javnoga zdravstva. L. Vj. 1928

ŠIMRAK Janko: Borba za crkveno jedinstvo, Zagreb 1932.

ŠIROLA Božidar: Istarska pučka popjevka. S. 1919.

ŠIŠIĆ Ferdo: Kuga u Splitu 1348. g. L. Vj. 1931.
— O Nikoli Tomašiću. Nj. 1918. str. 333.
— Zrinjsko-Frankopanska katastrofa. Nj. 1918. str. 271.
— Ban Josip Jelačić, S. 1909. str. 289, 371, 446, 512, 570, 625, 685.
— Dr. Tadija Smičiklas. S. 1914. str. 341.
— Postanak Akademije. S. 1917. str. 133.
— Koprivnica, Cetin i Dubrava (1526.—27.). S. 1915. str. 329.
— 29. jula 1845. S. 1913. str. 453.
— Propast ilirske slobode. S. 1916. str. 4.
— Hrvatska početkom 18. vieka. »Hrvatska« Uskrsni br. 1907.

ŠKARICA V.: Nahodišta u Dalmaciji. L. Vj. 1928.

ŠLANG Ignjat: Jevreji na sjeveroistoku Evrope, Zagreb 1927.

ŠLECHTA Stjepan: Kulturna razmatranja. Nj. 1919. str. 598, 622.

ŠOLER Vojko: Za pobijanje tuberkuloze. Nj. 1918. str. 123.

ŠPEHAR Milan: Riečko državljanstvo i mi. Nj. 1921. str. 306.

ŠREPEL Ivo: Obnova umjetnosti. S. 1919. str. 449.
— Estetika i socializam. S. 1920. str. 51.
— Reakcija na materializam. S. 1928. str. 384, 470, 510.

ŠREPEL Vladimir: O životu djaka u Pragu. Nj. 1919. str. 526.

ŠTAMPAR Andrija: Zdravlje i društvo, Zagreb 1939
— Socialna i zdravstvena zaštita slušača, Zagreb 1940.
— Borba protiv tuberkulozi. Nj. 1918. str. 203.
— Alkoholizam. Nj. 1918. str. 322.
— Kako ćemo očuvati narodno zdravlje? Nj. 1918. str. 481.
— O reformi zdravstva. Nj. 1918. str. 773.
— Suzbijanje spolnih bolesti. Nj. 1919. str. 203.

— Seksualna pedagogija u borbi protiv spolnih bolesti. Nj. 1919. str. 222.
— O zaštiti djece. Nj. 1919. str. 246.
— Agrarna reforma i zdravstvene potrebe. Nj. 1919. str. 365.
— O zdravstvenoj politici. Nj. 1919. str. 471, 489.
— Nešto o pitanju stanova. Nj. 1918. str. 828.
— Socialna medicina. S. 1910. str. 144, 215. L. Vj. 1925.
— Stanice za alkoholičare. L. Vj. 1919.
— Zdravstveno pridizanje sela. S. L. 1933.
— Primjedbe k osnovi zakona o čuvanju narod. zdravlja. L. Vj. 1919.
— Naše narodno zdravlje. L. Vj. 1913.
— Naši novi zadaci u higienskoj službi. S. L. 1924.

ŠTEDIMLIJA S.: Crvena Hrvatska, Zagreb.
— Kulturno-politička razmatranja, Zagreb 1939.
— Simulanti u socialnoj literaturi, Zagreb 1932.
— Šufflay, Zagreb 1942.

ŠTEINER Bruno: Hrvatska mlada lirika. S. 1915. str. 48.

ŠTYCHOVA Laduova: Žena i djevojke u Češkoj. Nj. 1921. str. 494, 495.

ŠUFFLAY Milan: Hrvatska u svijetlu svietske historije i politike, Zagreb 1928.
— Hrvati u sredovječnom svietskom viru, Zagreb 1931.

ŠULEK Bogoslav: Naše pravice, Zagreb 1868.
— Hrvatski ustav, Zagreb 1883.

ŠULENTIĆ: Socialna higiena hrvatskoga primorja. L. Vj. 1892.

ŠUMANOVIĆ Ante: Prirodni nagon ili zločin, Mj. str. 62., Zagreb 1929.

ŠURMIN D.: Hrvatski preporod od 1790.-1836. I., II. dio, Zagreb 1903.
— Kulturne i književne prilike. S. 1913. str. 102.
— Vukotinović i Nemčić. S. 1913. str. 125.
— Strani sviet i Hrvatska. S. 1913. str. 444.
— Knjiga šopronjskoga Hrvata. S. 1913. str. 558.
— Mirko Bogović u hrvatskom životu. S. 1916. str. 72.
— Filozofija u Gorskom Viencu. S. 1910. str. 76.
— U spomen fra Grge Martića. S. I. 1916. str. 11.
— Kako je došlo do političkih promjena u Hrvatskoj. S. 1907. str. 577.
— Iz 1848.—49. S. 1909. str. 318.
— Demokratizacija Hrvatske. S. 1909. str. 449.
— O stogodišnjici Vrazovoj. S. 1910. str. 473.
— Književno-politička parodija Gajeva. S. 1911. str. 947.
— Muslimani književnici. S. 1912. str. 324.
— Književna politika. S. 1912. str. 65.

ŠVARC Žiga: Zaštita djece. Nj. 1918. str. 864.
— O pomoru djece u Zagrebu. L. Vj. 1904.
— Gradski dječji ambulatorij. L. Vj. 1928.
— Psihologija socialnoga rada kod zaštite djece i matera. L. Vj. 1928.

T.: Oko alkohola. Nj. 1919. str. 547.

TABORI J.: Kolektivno savjetovanje za alkoholičare. S. L. 1931.

TADIĆ Branko: Radnički budžeti, Sarajevo 1939.

TADIĆ B. i BILBIJA V.: Nezaposlenost, Sarajevo 1937.

TAHTAREV K.: Društvena vlast i država, Zagreb.

TALIJA o. Urban: Socializam i socialno pitanje, Dubrovnik 1905.

TARTAGLIA Ivo: Agrarna reforma u Dalmaciji. Nj. 1919.. str. 180.
— Prva dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu. S. 1909. str. 5.

TARTAGLIA Oskar: Veleizdajnik, Zagreb 1928.

TASIĆ Đ.: Socialna ideoloagija i nacionalizam Antuna Radića, Beograd 1939.
— Kako ćemo stvoriti našu kulturu. Nj. 1920. str. 727.

TAUFFER E.: Lepoglavska kaznionа 1878./79., Zagreb 1880.

TAUSSIG V.: Disenterija sa gledišta liečnika na selu. L. Vj. 1919.
— Epidemija kolere u Kuzminu. L. Vj. 1913.

TAYLOR: Environment and Nation (i o Hrvatima). New York 1936.

THALLER Lujo: Prehrana i mortalitet. Nj. 1918. str. 483.
— O epidemiji griže. Nj. 1918. str. 602.
— O epidemiji španjolske bolesti. Nj. 1918. str. 700.
— Apstinensko društvo. Nj. 1918. str. 669.
— Najpreči posao u zdravstvu. Nj. 1918. str. 78.
— Kako ćemo suzbijati sušicu u Hrvatskoj. Nj. 1918. str. 110.
— Hrvatsko društvo za čuvanje zdravlja. Nj. 1918. str. 131.
— Bolnica Milosrdne Braće. Nj. 1918. str. 362.
— Život i zdravlje. Nj. 1918. str. 415.
— Osnova o uređenju zdravstvene službe. Nj. 1918. str. 415.
— Poviest hrvatske medicine. L. Vj. 1926., 1927.
— Socializacija liečničke službe. Nj. 1919. str. 54.
— Izložba o tuberkulozi. Nj. 1919. str. 654.
— Nacionalizam i internacionalizam. Nj. 1919. str. 773.
— Kuga na Rieci. Nj. 1920. str. 673.
— Opet pjegavac. Nj. 1920. str. 875.
— Crveni križ. Nj. 1921. str. 90.
— Nacrti sanitetskih zakona. Nj. 1921. str. 253, 265, 268, 299.
— K ustrojstvu odsjeka za socialnu skrb i nar. zdravlje. Nj. 1917. str. 331.
— Zaštita djece. Nj. 1917. str. 545.
Prostitucija. Nj. 1917. str. 676.

TRESIĆ-PAVIČIĆ A.: Filozof Petrić i njegova djela. S. 1907. str. 161, 239, 303, 422, 480.

TRIVUNAC M.: Amerika. Nj. 1920. str. 447.

TRSTENJAK Davorin: Seljačke škole. Nj. 1919. str. 225.
— Ropska ćud. S. 1909. str. 409.

TRUHELKA Branimir: Bošković. Nj. 1920. str. 555, 588, 608, 661.
— Burgenlandski Hrvati. Nj. 1921. str. 653.
— Le Pere Boscovich 1759.—1760. u pariskom društvu. S. 1927. str. 49, 106.
— Boscovich u Parizu enciklopedista. S. 1928. str. 384, 429.
— Markiz Mora. S. 1928. str. 188.

TRUHELKA Ćiro: Historička podloga agrarnoga pitanja u Bosni, Sarajevo 1915.
— O porijetlu bosanskih muslimana, Zagreb 1934.
— Gazi Husrufbeg, njegov život i njegovo doba. Gl. M. S. 1912.
— Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Gl. M. S. 1912.
— Prvi pokus za podizanje obrta u Bosni. Nj. 1921. str. 45.

TRUHELKA Jagoda: Prosviećivanje žene u Sarajevu. Nj. 1920. str. 799.

TRUMBIĆ Ante: Iz mojih političkih uspomena, Zagreb 1936.

TRZEBINSKI S.: Borba sa škrljevom u Dalmaciji i Istri početkom 19. stoljeća. L. Vj. 1928.

TUCAKOVIĆ Aleksandar: Materijalni položaj činovnika, Osiek 1935.

TUĆAN Fran: Hrvatska u pradoba. S. 1912. str. 32, 101, 161, 233.
— Smisao Matice Hrvatske. Nj. 1919. str. 491.

TURIĆ Jure: Osnova zakona za odgoj i obrazovanje mladeži, Sarajevo 1924.
— Honorar za duševni rad. S. 1911. str. 441.
— 50 god. Društva sv. Jeronima. S. 1918. str. 574.
— Naši odgojni i školski problemi. Nj. 1919. str. 315.
— Pedagoška škola. Nj. 1920. str. 184.
— Preobražavanje naroda školom. Nj. 1920. str. 426.
— Imademo li pučku školu? Nj. 1918. str. 632.
— Demokratizam i naš kulturni sustav. Nj. 1918. str. 646.
— Radna i prehranbena organizovana cielina. Nj. 1919. str. 178.
— Zemlja i volja za rad. Nj. 1919. str. 194.

TURIĆ Milan: Opskrba ratnih nemoćnika. Nj. 1919. str. 427.

TURINA Ivo: Rudarstvo Bosne. Nj. 1921. str. 84, 135, 197, 263, 408, 455, 475.

TURKOVIĆ Milan: Prošlost opatije Bl. Dj. Marije de Gatho sen Kuttyeva 1232.-1773., Sušak 1935.

UJEVIĆ Augustin: Bošković. S. 1911. str. 739.
— Uz spomenicu V. Gaćinovića. Nj. 1921. str. 715, 732.
— Slavenski Germani. S. 1913. str. 322.
— Književni časovi L. Vojnovića. S. 1912. str. 641.

UDOVIĆ Ante: Privredna kriza. Srednji stalež i radnička klasa, Split 1932.

UJEVIĆ Mate: Gradišćanski Hrvati, Zagreb 1934.

UPRAVNIK: Birokratsko savršenstvo. Nj. 1918. str. 860.

URBANI M.: O kontroli živežnih namirnica. Nj. 1919. str. 156.

— Podjela zemlje i gospodarske škole. Nj. 1919. str. 416.
— O suzbijanju alkoholizma. Nj. 1921. str. 780.
— Osnivanje srednjih poljoprivrednih škola. Nj. 1921. str. 77.

URLIĆ Šime: Pabirci o Lj. Gaju po dalm. listovima, Zadar. 1909.
— Crtice iz dalmatinskog školstva. Zagreb.

UŠENIČNIK Aleks: Principi sociologije. Preveo P. Rogulja, Zagreb 1920.

UTJEŠENOVIĆ O. M.: Die Hauskommunionen der Südslaven, Wien 1859.
— Die Militärgrenze und die Verfassung. Wien 1861.
— Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović von 1528.-1553., Wien 1881.

URED. NJIVE: Klerikalci ili framasuni u Matici Hrvatskoj. Nj. 1919. str. 483.

V.: Dva dobrotvorna dana. Nj. 1920. str. 547.

VALDEC Eugen: Hrvatska u doba bune Franje II. Rakoczyja, Zagreb 1942.

VALJAVEC J.: Čedomorstvo ugušenjem ili izloženjem zimi? L. Vj. 1901.

Vara SIL i Max NORDAU: Engleski državnici, Zagreb 1919.

VARIOLA J.: O socialnom zakonodavstvu. S. L. 1930.

VEČ Hinko: Agrarno tehničko poslovanje. Nj. 1919. str. 224.

VERNIĆ Vuk: Zaštita seljačkoga posjeda, Mj. str. 119, Zagreb, 1939.

VERNIĆ Zdenko: Kriza. Nj. 1921. str. 721.
— O laži masa. Nj. 1921. str. 769.

VEŽIĆ N.: Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb 1882.

VIDOVIĆ Miljenko: Na raskrsnici vjekova, Sarajevo 1928.
— Prva i posljednja revolucija, Sarajevo 1937.

VINSKI Zdenko: Die südslavische Grossfamilie, Zagreb 1938.
— Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na prijetlo Anta i Bijelih Hrvata, Zagreb 1940.

VINAREV Stanislav: Duh Gotike. S. 1923. str. 220.

VINDA Vladimir: Naš problem nafte. Nj. 1921. str. 97, 344.

VINTER Š.: Rad i organizacija dječjeg ambulatorija od 1908.—1928. L. Vj. 1928.

VIŠNJEVSKIJ Petar: Rumunjska i Rusija. Nj. 1921. str. 33.

VITAUŠ F.: Školski liečnici. L. Vj. 1919.
— Rad školskih liečnika u Zagrebu. L. Vj. 1920., 1921., 1922.

VITKOVIĆ Z.: Medicina i današnje društvo. S. L. 1934.

V. J.: O nekim uzrocima sadašnje krize. Nj. 1919. str. 138.

V. K.: Otačbina i obitelj, Sušak 1881.

VLAŠIĆ o. Petar: Hrvati u Rumunjskoj, Beograd 1928.

V. N.: Večernja škola u Zagrebu. Nj. 1919. str. 173.

VODNIK Branko: Hrvatska preporodna knjiga u trgovini, S. II. 1906. str. 110.
— Franjo Marković. S. I. 1906. str. 81, 161.
— Pod apsolutizmom. S. 1907. str. 65.
— Andrija Palmović. S. 1907. str. 193, 279.
— Jura Radojević, knez od Bosne, S. 1909. str. 121.
— Sablasne slike iz života hrvatskih književnika. Nj. 1918. str. 390.

VOJNOVIĆ Lujo: La Dalmatie, l' Italie et l' unite Yougoslave (1797.—1917.).
— La monarchie Francaise dans l' Adriatique.
— Benjamin Kallay. S. 1911. str. 37, 225, 291.
— Rukopisi Rugjera Boškovića. S. 1911. str. 145.
— Dubrovački arhiv. S. 1911. str. 468.
— Strossmayer i Gladstone. S. 1912. str. 20, 81.
— O Nodilu. S. 1912. str. 424.

VOJNOVIĆ Kosta: Ustrojstvo republike Dubrovačke, (R. 103, 115, 119, 121, 127, 129).

VOLJGIN: Materijalističko shvatanje historije, Zagreb 1941.

VRBANIĆ Fran: Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj, (R. 82, 84).
— Stanbene prilike naših gradova, (R. 86).
— Demografski izvidi u Hrvatskoj, (R. 103, 129).
— Stoljeće u razvoju broja žiteljstva u Hrvatskoj, (R. 140).
— Prilozi gospodarskom razvoju hrvatske Krajine u 19. vijeku, (R. 144).

VRBANIĆ Milan: Protestantski period u našoj književnosti, S. 1908. str. 577.
— Hrvatska protestantska knjiga. S. 1911. str. 129.

VRAČAREVIĆ Boško: Evropska kvadratura kruga. Reportaža o današnjici, Zagreb 1934.

VRANIĆ Miroslav: O kažnjavanju pometnuća, Mj. str. 283., Zagreb 1928.

VUČKOVIĆ Nikola: Zašto se običaj krvne osvete u Boki Kotorskoj održao do danas? Mj. str. 113., Zagreb 1937. 1895. Hrvatski Karlovci 1900.

VULETIĆ A.: Anketa o zakonu za suzbijanje spolnih bolesti. L. Vj. 1935.

VUKOVARAC O. D.: O seksualnom uzgoju djece. Nj. 1917. str. 314.
— Seksualna suzdržljivost, Nj. 1917. str. 436.
— O seksualnom moralu. Nj. 1917. str. 530.
— Savremeni moralni problem, Nj. 1918. str. 4.

VUKOVIĆ Ljubica: Hrvatski seljački pokret, Doktorska rasprava, Beograd 1940.

VUKMIR Mladen: Agrarna reforma. Nj. 1919. str. 133, 149, 167.
— Sloboda zemljišta. Nj. 1919. str. 318.
— Odšteta muslimanima. Nj. 1921. str. 196.
— Zemljoradnički kredit. Nj. 1921. str. 632.

WANIČEK F.: Specialgeschichte der k. k. Militargrenze. Wien 1872.

WENDEL Herman: Niemci i mi. Nj. 1921. str. 449.

WENZELIDES Arsen: Narodna odbrana i propaganda. Nj. 1921. str. 326.
— Beguenov posjet k nama. Nj. 1921. str. 461.
— S. 1912. Narodnjak 18. stoljeća, Bajamonti str. 601. Natko Nodilo. str. 732. Jubilej »Narodnog Lista, str. 387.
— Pustinjak nauke. S. 1911. str. 128.
— Balkanski rat. S. 1913. str. 70, 72.
— O Dubrovniku, S. 1913. str. 558, 686.
— Aug. Šenoa. S. 1927. str. 310.

WIEGAND Ivan: Priručna knjiga za Slavonsku seljansku mladež, Beč 1772.

WIESBACH A.: Die Kroaten (Mitteil. der anthrop. Gesell Bd. 35. h 3, 4.) Wien 1905.

WIESNER Ljubo: O Lunačeku. S. 1927. str. 486.
— Matoš, S. 1928. str. 181.
— Radić i Matoš, S .1928. str. 387.

WILDER Večeslav: Masaryk prema nama, Nj. 1920. str. 84.

WINDSBERG B.: Lotiši, Nj. 1921. str. 78.
— Razvoj političkog života na istoku Rusije, Nj. 1921. str. 111. Zbornik za Narodni život i običaje, Zagreb, 1899. do danas.

ZARNIK Boris: O rasnom sastavu evropskoga pučanstva. H. K., Zagreb 1929.
— O značenju pretrage krvi za određivanje zločinstva. Mj. str. 200., Zagreb 1928.

ZERO: Da raščistimo potpuno — židovsko pitanje, Nj. 1919. str. 56.
— Zdravstvena politika, S. L.1925.

ZIMPERMAN Ljud.: Hajdučija u Srbiji. Nj. 1918. str. 373.

ZINDL Srećko: Narodnosno pitanje u Hrvatskoj, S. 1908. str. 257, 359, 421, 764.

ZORIČIĆ M.: Das Unterichtwessen Kroatiens im 1877./78.. Wien.
— Demographischen Kroatiens in den k. Kroatien Agram 1887.
— K. Kroatien statistische Skizze., Agram 1885.
— O pismenosti žiteljstva Hrvatske, (A. Ljet. 16).
— Žiteljstvo Hrvatske po zvanju i zanimanju, (R. 125)
— Die bauerlichen Hauskommunionen in den König Kroatien, Zagreb.
— Statističke crtice, Zagreb 1885.
— Nekoji rezultati statistike poroda i pomora. L. Vj. 1894. 1895.
— Porod i pomor u naših gradovah. L. Vj. 1896. i 1897.
— Reforma u statistici mjene žiteljstva, L. Vj. 1897.
— O statistici uzroka smrti, R. Z. L. 1899.

ZRELEC Martin: Problem našega radničkoga osiguranja, Banja Luka 1935.
— Petar Kočić i radnička klasa Bosanske Krajine, Banja Luka 1936.

ZUBAK A.: Hitler kontra Staljin, Zagreb 1933.

ZUBOVIĆ: Naša šumska industrija Nj. 1920. str. 789.
— Poslije izbora u Bosni. Nj. 1920. str. 877.

ŽUCCON Ivo: O narodnoj borbi u Istri. Nj. 1917. str. 555.
ŽAKULA Stevan: Sokolstvo i Banjalučki proces. Nj. 1921. str. 35.
ŽARKOVIĆ A.: vidi Heisinger-Žarković.
ŽIC Nikola: Lastovski statut, Mj. str. 411., Zagreb 1932.
— Iz latinskoga statuta grada Labina u Istri, Mj. str. 75., Zagreb 1939.
— Volčićev prepis Mošćeničkoga statuta, Mj. str. 432., Zagreb 1934.
— Gospodarsko stanje Dalmacije Nj. 1919. str. 105, 117.
— Antropogeografija Istre. Nj. 1919. str, 842, 853.
ŽIGROVIĆ Fr. Pretočki: Urbarski sustav kralj. Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1880.
ŽILIĆ Franjo: O kažnjavanju starijih maloljetnika, Mj. str. 11., Zagreb 1931.
ŽIROVČIĆ Ivo: Die Sanitaren Verhältnisse u. Einrichtungeen in Kroatien, Agram 1900.
ŽIVIĆ Viktor: Hrvati u Kranjskoj, Zagreb 1931.
— Životopis Eugena Kvaternika, Alm. »Hrvatska Knjiga«, Zagreb 1880. str. 207.
ŽIVKOVIĆ Andrija: Kulturni boljševizam, Zagreb 1933.
— Eugenika i moral, Zagreb 1933.
ŽIVKOVIĆ Ljub.: Nauka o postanku čovjeka. Uvod u sociologiju, Zagreb 1940.
— Ljudsko društvo i rasna teorija, Zagreb 1937.
ŽMAVC I.: Zdravstvo i riešenje socialnih pitanja, L. Vj. 1920.
ŽUPANIĆ Niko: Bela Srbija, Zagreb 1922.
— Rasna historija i karakter Hrvata. (R. 222).
— Les premier habitants des pays Yougoslaves Paris 1919.
— Sistem historijske antropologije balkanskih naroda, Beograd 1909.
ŽUPIĆ S.: O bolesti Harambašića, Vidrića i Kovačića, L. Vj. 1937.
— Medicina i društvo, S. L. 1928.
— Oko socializacije. S. L. 1926.
— Prilike u našim duševnim bolnicama. Ž. P. 1936.

SOCIOLOŽKI PISCI

Dr. Ernest Miler rođen 25. svibnja 1866. u Pakracu, svršio srednju školu u Požegi. Sveučilište polazio na pravnim fakultetima u Beču, Berlinu i Parizu. Najprije je državni odvjetnik, a kad se u ožujku 1906. otvara stolica za kriminalno pravo i sociologiju na pravnom fakultetu u Zagrebu, postaje profesor. Napisao je preko 20 radova iz sociološkoga područja, zadržavajući se najviše na družtvenom području. Preveo je na hrvatski F. H. Gidingsa Sociologiju. Obrađivao je pitanje zločina prema hrvatskim suvremenim podatcima. Predavao je sociologiju i na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi. Katedru je držao sve do listopada 1928., kad je i umro.

Dr. Milan Ivšić rođen 28. VII. 1887. u Orahovici. Srednju školu polazio u Požegi i Zagrebu. Prije prvoga svjetskoga rata polazi u Njemačku, Holandiju, Belgiju, Švicarsku i Francuzku, te tamo studira ustrojstvo družtvovnoga rada na selu i u gradu. God. 1913. i 1914. tajnik je Hrvatskog katoličkog narodnog saveza, te organizara »Seljačke socialne tečajeve«. Na bogoslovskom fakultetu u Zagrebu biva 12. IV 1920. imenovan profesorom za sociologiju i predaje sve do 1939. Polazi god. 1920. na studije u Pariz, studira na Sorboni i na Slob. školi političkih nauka. Diplomira 1922. God. 1924. vraća se u Zagreb kao nastavnik bogoslovskog fakulteta.

God. 1925. postaje profesor Ekonomsko-komercialne visoke škole u Zagrebu, gdje predaje političku ekonomiju kao glavni predmet, i uz to sociologiju nakon smrti dra J. Šćetinca od 1939. do 1942.

Napisao je mnogo radova (preko 20) o družtvenim problemima sela i građanskoga družtva.

Dr. Dinko Tomašić, rođen 23. travnja 1902. u Smokvicama na otoku Korčuli. Maturirao u Splitu. God. 1926. postizava doktorat prava u Zagrebu. Radi u »Centralnom higienskom zavodu« u Beogradu god. 1928. Dobiva pripomoć Rockefellerove zaklade za studij sociologije. Studira najviše u Chicagu, tamo piše radnju o našim izseljenicima. Sociolog je bioložkog smjera. Napisao brojne radnje (oko 35). Od 1933. predaje sociologiju i statistiku na pravnom fakultetu, a 12. II. 1935. postaje docent. Prestaje biti profesorom 23. III. 1941.

Dr. Juraj Šćetinec rođen 12. travnja 1898. u Koprivnici. God. 1922. polazi Slobodnu školu političkih nauka u Parizu. Studirao na pravnom fakultetu u Zagrebu i 20. XII. 1924. položio doktorat prava. Postaje 1925. sudskim prislušnikom u Koprivnici, a 15. V. 1928. polaže odvjetnički izpit. Nakon izpražnjenoga mjesta prof. dra Milera, dobiva njegovu katedru na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu, te se bavi intenzivnije sociološkim naukama. Proučavao je i pisao o stranim novim družtvenim uređenjima. Umro je 24. lipnja 1939.

Dr. Ivo Pilar, član moderne književne struje u Hrvatskoj sin geologa prof. dra Đure Pilara, rođen je 19. VI. 1874. u Zagrebu, a umro je 1932.

Studirao je pravo u Beču, Visoku trgovačku školu u Parizu. Najprije radi u trgovačkom poduzeću u Beču, 1900. dolazi u Zemaljsku banku u Sarajevo. Tu prelazi u odvjetnike. God. 1905. odvjetnik je u Tuzli. U ožujku 1919. dolazi u Zagreb, te vodi odvjetničku pisarnu.

Sociolożki rad dra I. Pilara odvija se u glavnom u drugom i trećem desetljeću ovoga vieka. Mnogo se bavi vjerskim problemom kod starih Slavena i bogumilstvom. On prvi izrađuje politički zemljopis hrvatskih zemalja, a najbolja mu je radnja »Die südslavische Frage«, koju je knjigu prevela Matica Hrvatska 1942. Dr. Pilar studira razne družtvene probleme, piše pod nekoliko pseudonima knjige i razprave, a u pravničkom Mjesečniku prvi iznaša kod nas studiju o Georgu Sorellu.

Dr. Pilar piše sociolożke radnje u svoje slobodno vrieme kao odvjetnik, ali su mu radnje trajne i preživljuju ga svojim novim izdanjima.

Ing. Viktor Horvat, rođen 7. rujna 1899. u Vinkovcima, gdje je svršio gimnaziju 1918. Polazi Gospodarski fakultet u Zagrebu, diplomira 1922. God. 1926. polazi u Sjedinjene Države Amerike na studij gospodarskih disciplina (agrarno političkih) i hotelierstva, tu se upoznaje s razvitom sociologijom sela, te na Cornell University studira napose sociologiju sela, polaže izpite i diplomira iz teze »The Croatian village community«. God. 1929. s naslovom »Master of Science«. Vraća se u domovinu za diktature i radi u hotelierstvu. Od 1939. proučava naše družtvene probleme, napose migracije. Preveo je »Uvod u sociologiju« od E. Bogardusa, piše o sociolożkim pitanjima u Hrvatskoj Enciklopediji.

Dr. Ing. Slavoljub Dubić rođen 29. V. 1898. u Peterancu kod Koprivnice., Svršio srednju školu u Zagrebu god. 1916. Studirao poljodjelstvo na Visokoj tehničkoj školi u Pragu i na Gospodarskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1930. doktorirao u Pragu s tezom »Iztraživanja potrebe sprežne radne snage u gospodarstvu«. Izdao »Seljačko računovodstvo u tri izdanja«, te »Prilog iztraživanju seljačkih gospodarstva«, a 1941. »Sociologiju sela«.

Dr. Ernest Marx, rođen 11. XI. 1914. Löbersdorfu, Baden-Beč. Srednju školu svršio u Travniku. Polazio Ekonomsko-komercialnu visoku školu u Zagrebu od 1932. a završio 1937. u Zagrebu. Pravo je slušao i apsolvirao 1938. Doktorirao u Pragu na temelju teze »Industralizacija Bosne i Hercegovine«. God. 1942. boravi u Beču na posebnim studijama iz sociologije, te postaje privatni docent iz socialnih nauka i politike na Ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu dne 2. lipnja 1942.

O. Bonifacije dr. Perović rođen 24. XI. 1900. u Arbanasima, kraj Zadra. Svršio srednju školu u Dubrovniku god. 1921., a Franjevačku bogosloviju u Dubrovniku 1924. Studirao u Parizu od 1928. do 1932. na Katoličkom sveučilištu, gdje je doktorirao s tezom »Le milieu social ouvriers et son organisation« god. 1933. Od 1935. do 1937. obilazi Gorski Kotar, Hrvatsko primorje i Pelješac kao socialni radnik, te javno govori i razpravlja sa seljacima i radnicima, nadalje djeluje među srednjoškolskom mladeži i Domagójčima sve do 1942. Surađuje u sociolożkom dielu Hrvatske Enciklopedije. Ustraja »Učilište družtvovnog zavoda«.

Dr. Zlatko Gašparović rođen 27. IV. 1913., u Vukovaru Srednju školu svršio u Zagrebu. Pravni fakultet svršava god. 1935. Studirao u Beču, Nancyju, Londonu. U Liverpoolu sluša godinu dana School od Social Sciences. Prevađa socialno-političke knjige i razprave iz stranih jezika. Urednik je Prosvjetno-političke knjižnice Matice Hrvatske i sociolożke skupine Hrvatske Enciklopedije.

STATISTIKA

Napisao JOSIP BUTORAC

Bit i poviestni razvoj statistike. Statistikom se občenito smatraju razni brojčani podatci, premda su to zapravo samo rezultati statističkoga rada. Statistika je u stvari znanstvena metoda za promatranje i upoznavanje pojava mase i njihovih međusobnih uzročnih veza. Njezin je temelj zakon velikoga broja, prema kome jedna pojava mase može doći do izražaja samo putem proučavanja dovoljnog broja pojedinačnih slučajeva. Izgleda na oko, da socialnim životom vlada slučaj, a ipak je statistika bila ona, koja nas je dovela do utvrđenja mnogih pravilnosti i t. zv. statističkih zakona, pa i tamo, gdje se smatralo, da nema nikakvog reda.

Koristna primjena statističke metode nije međutim ograničena samo na družtveni život, premda je tu najveća. Njezina je primjena neobhodna svagdje, gdje se želi promatrati stanje i kretanje neke mase, a to je napose u meteorologiji (temperatura, oborine, vlaga, tlak i t. d.) biologiji, antropologiji, psihologiji, narodnom gospodarstvu i t. d.

Brojenje pučanstva u porezne i vojničke svrhe provodilo se već u klasično grčko doba (Solonov census), a i u starome Rimu. Podatke o sličnim popisima nalazimo i u Egiptu (oko 3.000 god. pr. Kr.) i Kini (oko 2.000 god. pr. Kr.). U srednjem vieku ne nalazimo takvim propisima skoro nikakovih tragova, te se tek u XI. stoljeću pojavljuju prva opisivanja zemalja i naroda, ali u podpuno opisnom smislu bez upotrebe brojaka. Prvi popis gradskog pučanstva obavljen je u Nünbergu god. 1449., a prvi obći popis pučanstva god. 1701. u Englezkoj. Prvu uzporedbu država uz upotrebu brojaka vrši zemljopisac Büsching (Neue Erdbeschreibung god. 1754.).

Rieč »statistika« upotrebljava prvi prof. Achenwall na sveučilištu u Göttingenu (1784—1772), premda je predavao »državne značajnosti« bez upotrebe brojaka. Rieč »statistika« potječe vjerojatno od talijanske rieči lo stato (država), jer se s tim u savezu »statista« nazivao svatko, tko se bavio državoslovljem.

Znanstvenom razvitku statistike mnogo su doprinieli politički aritmetičari i matematičari kao Graunt, Petty, Halley, Déparcieux, Bauman, Bernoulli, Gauss, Laplace, Poisson, Cardan, Galilei, Pascal, Fermat i Hrvat Ruđer Bošković. Posebno mjesto među svim ovim imenima zaslužuje Johann Peter Süssmilch, koji je na temelju brojnih iztraživanja utvrdio čak neki »božanski red u mienama ljudskoga roda od rođenja do smrti« (1741).

Osnivač suvremene statistike je Belgijanac Adolphe Quetelet (1796-1874).

Sistematika teorijske statistike. Statistika se dieli na primarnu i sekundarnu, već prema tome, je li promatranje mase služilo primarno ili sekundarno dobivanju statističkih podataka.

Statistička je metoda izcrpiva, jer izpituje sve jedinice, koje sačinjavaju masu. Kao neizcrpive metode dolaze u obzir ocjene, ankete, nesistematske zabilježke, te tipična i reprezentativna metoda.

Statističko izpitivanje obuhvaća tri skupine radova, i to popis (relevacija), obrađivanje (elaboracija) i iznalaženje uzročnih veza te odnosa uzroka i učinka. Ova posljednja skupina radova je najvažnija, jer putem nje se mogu utvrditi t. zv. statističke pravilnosti (zakoni).

Znanstvena statistika služi se uz absolutne brojeve mnogo još i relativnim brojevima, statističkim srednjim vriednostima i statističkim nizovima. Ovim putem statistika brojčano najjednostavnije izrazuje međusobne odnose raznih pojava, te ih uzporeduje i prikazuje njihove vremenske, prostorne i stvarne pravilnosti i zakonitosti. Jednu takvu zakonitost prikazat ćemo ovdje primjera radi. Znanost na pr. nije još uviek došla do toga stupnja, da s punom sigurnošću utvrdi spol začetoga, ali još nerođenog ljudskog bića. Međutim je Süssmilch statističkom metodom već pred više od dvie stotine godina utvrdio, da se na 100 djevojčica rodi prosječno 105 dječaka.

Sistem znanstvene statistike obuhvaća statistiku pučanstva (demografsku), moralnu statistiku, kulturnu statistiku, političku statistiku i gospodarsku statistiku. Razumljvo je, da unutar ovih sistematskih skupina imade u primjeni obće statističke metode stanovitih razlika i osobitosti. Tako je nastala za svako područje posebna metodika, koja nas uči, kako ćemo najbolje zahvatiti bitne značajke (karakteristike) pojava masa.

Materialna statistika. Materialna nam statistika predočuje sistematski razčlanjene statističke podatke te ih izpituje s gledišta znanstvenog sadržaja. Ona se ograničuje na ljudski družtveni život, i zato je dosta prošireno naziranje, da ona predstavlja samostalnu obću družtvenu znanost: nauku o socialnim pojavama mase.

Materialna statistika ulazi u sistem znanstvene statistike, sve više ga usavršava sustav-

nom razradom pojedinih grupa u podgrupe, te opisuje osobitu metodiku i tumači glavne statističke rezultate. Ovim putem ulazimo u suštinu družtvenih pojava, koje su zapravo jedini predmet politike i uprave.

Razvitak znanstvene i službene statistike u Hrvatskoj. Prvi popis pučanstva (t. zv. terezijanski) u Hrvatskoj izvršen je godine 1754. Taj je popis izazvao mnogo žrtava u krvi i novcu. Godine 1785. izvršen je prvi popis (josefinski) u rizničke svrhe, a 1805. u vojničke. Prvi obći popis pučanstva prema pravilima statističke nauke izvršen je u Hrvatskoj 31. listopada 1857.

Godine 1867. predlaže dr. P. Matković, da se kod Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu osnuje poseban odbor za statistiku. Nastojanjima dra P. Matkovića i dra F. Vrbanića imade se zahvaliti, da je zakonom od 18. veljače 1875. osnovan za područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije zemaljski statistički ured u Zagrebu, koji se vrlo liepo razvijao sve do godine 1914. Uz ovaj ured osnovano je i vieće za zemaljsku statistiku. Prvi ravnatelj zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu bio je Milovan Zoričić, koga je godine 1913. nasliedio dr. Rudolf Signjar. Uz ovu dvojicu iztakao se svojim radom još osobito dr. Milan Kreser. S ovim su imenima uzko povezane brojne službene publikacije ureda o statistici žiteljstva, vjeresijskih zavoda, rudarske proizvodnje, poljodjelstva, posjedovnim odnosima i t. d.

Zemaljski statistički ured izdao je također i nekoliko vrlo uspjelih statističkih godišnjaka te statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Prvi popis žiteljstva u biv. Bosni i Hercegovini izvršen je još pod turskom vladom god. 1875. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine izvršila je austrijska uprava popise pučanstva godine 1879. i 1885. Ovi popisi nisu zadovoljili, te je god. 1894. na temelju odluke od 14. prosinca 1893. osnovan poseban statistički odsjek kod biv. bosansko-hercegovačke zemaljske vlade u Sarajevu. Ovaj je odsjek dne 22. travnja 1895. proveo prvi popis pučanstva, za koji se može reći, da je izvršen po svim pravilima suvremene statističke nauke.

Sve do godine 1913. bila je i publicistička djelatnost ovoga odsjeka vrlo živa, te su objavljeni statistički podatci o mjestima i žiteljstvu, stoci, izvanjskom prometu robe, zdravstvu, veterinarstvu i poljodjelstvu.

Oba su ova statistička ureda normalno djelovala sve do godine 1922. Od toga vremena dolaze centralistička nastojanja beogradske vlade sve više do izražaja. Zakonom od 1. svibnja 1929. gube svi uredi i posljednje tragove svoje samostalnosti, a opaža se i sve jače nastojanje, da se čak i ukinu. Proračunske navjere ovih ureda bile su kroz čitavo razdoblje tako malene, da je broj činovnika upravo nevjerojatno pao. Prirodno je, da se kroz minulo razdoblje 1919.-1941. o nekoj statistici u Hrvatskoj kraj takvih prilika nije moglo ni govoriti. Osnutkom banovine Hrvatske bilo se to stanje nešto popravilo, ali su pravi temelji razvoju službene, a s time i znanstvene statistike, udareni tek u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zakonskom odredbom od 9. kolovoza 1941., prema kojoj Ured obće državne brojitbe ulazi u djelokrug Predsjedničtva vlade.

Kao neobvezatni naučni predmet zavedena je statistika na pravnom fakultetu Hrvatskog sveučilišta god. 1874. Spadala je u okvir katedre trgovačkog prava, te ju je predavao profesor trg. prava i statistike dr. Fran Vrbanić sve do svoje smrti (1909).

Prema nastavnoj osnovi u svezi sa zakonom od 1. XII. 1894. predavana je statistika kao obvezatni predmet kroz jedan semestar III. godišta. Po smrti dra Vrbanića povjereno je predavanje statistike ponajprije prof. dru Miloradu Stražnickom (1909.), a uskoro zatim prof. dru Franu Milobaru (1910.). Izgleda međutim, da stvarno statistika nije predavana, sve dok se nije tog zadatka prihvatio ravnatelj zemaljskog statističkog ureda dr. Rudolf Signjar, koji je tu dužnost vršio sve do god. 1940.

Na Hrvatskoj ekonomsko-komercialnoj visokoj školi u Zagrebu predavao je statistiku sve do god. 1933. također dr. Rudolf Signjar kao obvezatan predmet kroz dva semestra. Početkom školske godine 1934/35. preuzeo je tu dužnost sadanji profesor statistike dr. Josip Butorac. Od toga se vremena izučavanju statističke metode posvećuje znatna briga, a prema novoj naučnoj osnovi osnovat će se za statistiku samostalna katedra, koja će obuhvatiti i neke posebne grane ove znanosti i statistički seminar.

Bibliografija. Stručnog prikaza obće statistike na našem jeziku još nema. Domaća znanstvena statistička literatura sastoji se u razpravama i prikazima, objavljenim u Radu Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Ti se prikazi odnose na kriminalitet, stanbene prilike u našim gradovima, demografske prilike, gospodarski razvoj Hrvatsko-slavonske krajine i razvoj broja žiteljstva (dr. F. Vrbanić), razpored žiteljstva po zvanju i zanimanju, pismenost žiteljstva (M. Zoričić) te statistiku ratarske proizvodnje i pitanje naše samoprehrane, i pravne temelje upravne statistike Hrvatske i Slavonije (dr. M. Kreser).

U okviru čiste znanstvene teorijske statistike vriedno je iztaknuti oveću razpravu »Savremeno proučavanje konjunkture« od prof. dra Josipa Butorca (1928.).

TEHNIKA

Uredio ing. arh. KRUNOSLAV JURIŠIĆ

Tehnika je primienjena prirodna znanost, ali i umjetnost. Ona ponajprije proučava prirodne tvari i sile, da upozna zakone, po kojima se ravnaju i djeluju, ali joj nije svrhom samo znanje, nego primjena znanja na dobrobit čovječanstva u stvaralačkom radu. Inženjeri snagom uma i znanja i nadahnuća stvaraju zamisao, osnovu, a tehničari i radnici je izvode, pa tako u suradnji prerađuju i oblikuju prirodne tvari i sređuju tok prirodnih sila čineći ih pomoćnicama ljudi. Prava je svrha tehnike, da čovjeku olakša život, da ga učini slobodnim oslobađajući ga najtežeg tjelesnog rada i tako mu omogući usavršavanje i napredovanje na duševnom polju. Djela čovječjeg uma na području tehnike nisu samo pisana u knjigama, nego su većim dielom zamisao oživotvorena u kamenu, željezu i drugom gradivu.

Glavne su grane tehnike:

Arhitektura, koja oblikuje prirodne tvari, izvorne i prerađene i daje ljudima domove, zaštićujući ih od nepogode vremena, gradi palače, središta državnog, narodnog, umjetničkog i znanstvenog života, i podiže crkve i hramove. Ona sređuje gradove i naselja, da se život u njima može što bolje i lakše odvijati. Arhitektura je tehnika oplemenjena umjetnošću.

Građevna tehnika poravnava i učvršćuje površinu zemlje gradeći putove, ceste i željeznice, preko rieka i dolina razapinje mostove, buši bregove, da skrati i olakša tegobe puta. Podiže zgrade. Sređuje rieke i bujice, da očuva ljude i njihovu imovinu od razorne snage vode i da, što više, svede vodu na put koristnog rada, a tokove učini prometnim žilama za riečno brodarstvo. Gradi luke. Obskrbljuje naselja i gradove vodom izvodeći vodovode i čuva zdravlje odvodeći kanalima odpadne vode.

Strojarska tehnika oslobađa čovjeka od najtežeg tjelesnog rada, jer mu stavlja u službu snagu vode i budi uspavanu energiju ugljena, zemnog ulja, drva i drugog goriva i pretvara je u radnju s pomoću strojeva, koji rade uztrajno i neumorno, a čovjek samo svojim umom upravlja radom strojeva. Ona nas pomaže hraniti dajući seljaku plug i motiku i drugo oruđe, gradeći mlinske uređaje i postroje za preradivanje i čuvanje hrane. Strojarska nas tehnika i odieva, jer put od sirove vune i lana do gotove tkanine vodi kroz strojeve. Ona nosi terete i doprema sve, što nam za život treba, od mjesta proizvodnje do mjesta potrošnje, a nas same prenosi u daljine po zemlji, po vodi i u zraku, gradeći vagone, lokomotive, automobile, brodove i zrakoplove. Ali nas ona pomaže i braniti, dajući vojniku topove, puške i sve suvremeno strojno oružje. Strojevima se služimo za širenje znanja, jer se na njima tiskaju knjige. Cieli je život našeg vieka uzko vezan sa strojarskom tehnikom, sa strojevima, koje je stvorio um i duh čovjeka.

Elektrotehnika spada među najmlađe grane tehnike i pravo je diete XX. vieka. Ona preko brda i dolina i ravnica prenosi snagu vode i ugljena, u naše domove i svakamo, gdje po noći treba svietla, gdje treba raditi, kuhati, vući željeznicu i od gline praviti aluminij. Djelo je elektrotehnike, da možemo razgovarati na daljinu, brzojavljati, slušati rieči i glasbu iz cielog svieta, gledati na daljinu, gledati u nutrinu, bilo čovječjeg tiela, bilo neživih tvari, razabirati najsitnije čestice u silnom povećanju. Električne struje lieče bolestne, pospješuju porast bilja, daju ljekovitost visinskog sunca i ubijaju uzročnike bolesti. Električni su vodovi kao žile kucavice dvadesetog vieka.

Kemija prerađuje i raztvara tvari i sastavlja nove. Prerađuje repu u šlador, zemaljske proizvode u žetvu, sirovu kožu štavljenjem čini trajnom, raztvara drvo i stvara papir, umjetnu svilu i vunu, od ugljena i vapna izrađuje gumu, povećava plodnost zemlje dajući nam umjetno gnojivo, za obranu nam sastavlja barut, za liečenje bolesti liekove. Svuda suvremeni čovjek treba proizvode kemije.

ARHITEKTURA

Napisao ing. arh. KRUNOSLAV JURIŠIĆ

Arhitektura — građevna umjetnost — po obsegu svoga rada i stvaranja najznačajnija je grana tehničke znanosti. Po svojoj biti, svrsi i potrebi ona najjače zadire u svakodnevni život kako pojedinca, tako i zajednice, sela, grada i cielog naroda. Arhitektura — kao znanost — proučava sve potrebe svakodnevnog života, da se čovjeku pojedincu i zajednici novim osnovama o izgradnji stvore sve mogućnosti i okolnosti sređenog života i uspješnog rada i djelovanja, bilo to seljaku, radniku ili intelektualcu; proučava sve prilike života i rada ljudi, i time daje poticaja i mogućnosti ostalim granama tehnike u iznalaženju novih mogućnosti, novih tvoriva, predmeta, koji joj služe, kao i obratno: ostale grane tehnike svojim pronalazcima i silnim napredkom stvorile su velike mogućnosti rada u arhitektonskom osnivanju. Najosnovnije područje rada arhitekture je osnivanje i izgradnja zgrada, no u današnje doba arhitektura, kao znanost, toliko se je već proširila u mnogim smjerovima, da se može jasno podieliti u sliedeća područja:

Urbanizam — uređenje i izgradnja gradova — proučava grad kao tielo za sebe, koje živi, radi i diše svojim životom — svaki grad na svoj način. Proučava prometne, trgovačke, gospodarske, obrtne, veleobrtne, družtvene i uobće sve životne značajke grada, uočavajući sve podatke o geografskom položaju i klimatskim prilikama, te stvara osnovu o uređenju i budućoj izgradnji i proširenju grada imajući stalno u vidu sačuvanje njegova obilježja, historijskih i umjetničkih vriednota, primjenu novih tekovina i uz to estetsko zadovoljenje kritičkog ljudskog oka.

Rurizam — uređenje i izgradnja pokrajine i sela — proučava pokrajinu, posebice selo kao osnovnu životnu jedinicu naroda i države. Proučavajući domaće arhitektonske značajke mjesta, sela i pokrajine, te etnografske osobine, izrađuje osnove za uređenje i daljnju izgradnju, čuvajući pri tome bezuvjetno značaj kraja, te jednako kao i urbanizam u gradu, nastoji zadovoljiti estetski momenat, dajući mu više prirodne živopisnosti.

Zgradarstvo — osnivanje i izgradnja zgrada — bavi se proučavanjem potreba dnevnog života pojedinca i zajednice, stanovanja, rada, zbora i razonode, te na temelju toga osnivanjem novih zgrada, obiteljskih domova, radničkih naselja, stanbenih zgrada, škola, crkava, bolnica, zatim trgovačkih, uredskih, obrtnih i veleobrtnih zgrada, vojarna, državnih i upravnih zgrada i t. d., te športskih igrališta, kupališta, družtvenih domova, dvorana, kazališta i sl. Gospodarsko graditeljstvo bavi se osnivanjem uzornih gospodarstava, a predmetom je posebnog proučavanja.

Tehnika građenja od pamtivieka je upotrebljavala, i danas upotrebljava, kao glavno građevno tvorivo kamen, opeku i drvo. Suvremena tehnika stvorila je čelične, betonske i željezobetonske konstrukcije, koje arhitekturi pružaju tako reći neograničene mogućnosti rada u stvaranju velikih zatvorenih prostora. No kamen, kao vidljivi dio zida, uviek će ostati kao najvrednije, najpostojanije i najdostojnije tvorivo, koje će govoriti o prošlosti jednog doba u arhitekturi.

Nutarnji uređaji. — Oblikovanje prostora dobiva svoju podpunost s nutarnjim uređajem. Nu taj uređaj nije tu zato, da se prostor samo napuni i ukrasi, nego da se stvori podpunost, cjelovitost, koju arhitekt zamisli kod samog osnivanja prostorija. Osobita pažnja posvećuje se uređaju stanbenih prostorija, gdje se odvija svakodnevni život čovjeka, i gdje on treba da osjeti svu toplinu i ugodnost prostora, a s druge strane, stručno poznavajući tvorivo, arhitekt pri osnivanju proučava sve tehničke pojedinosti, da se pored skladnih oblika i boja predmeta, te skladnom razdiobom prostora postigne ekonomija i racionalnost prostora i sredstava, koja stoje na razpolaganju.

Vrtna arhitektura — bavi se proučavanjem potreba uređenja i upodpunjenja vrta kao arhitektonske cjeline, te osnivanjem cielih novih perivoja i njihovim uređenjem.

Koliko god je arhitektura najznačajnija grana tehničkog stvaranja, tako ona zauzima i vodeće mjesto među likovnim umjetnostima. Najveći cvat duhovne kulture antike, srednjeg vieka, renesanse, baroka očitovao se je najprije u arhitekturi — građevnoj umjetnosti — koja je sa sobom podigla i ostale umjetnosti, te im je bila poticaj i okvir.

ARHITEKTURA U HRVATSKOJ

Arhitektura je u svojim najjačim i najznačajnijim djelima povezana s velikim epohama, i to skoro redovito samo u onim vremenima, kada narodi žive u politički i gospodarski sređenim prilikama. Narodi su podizali velike i značajne građevine, i one su ostale ponosom i osloncem stanovnika gradova i pokrajina kao najjasniji i najvidljiviji dokazi velike prošlosti. Arhitektura u tim velikim razdobljima nije se stvarala iz neke želje za igrom ili pretjeranošću, već su narodi i njihovi vođe osjećaju nutarnju obvezu i potrebu, da na taj način u kamenim spomenicima dadu odraz i dokaze svoga doba i svoje kulture. Takvih vremena, kada je hrvatski narod mogao mirno i sređeno živjeti, u cieloj svojoj dugoj poviesti imao je vrlo malo, ali su zato spomenici hrvatske arhitekture to značajniji, jer kad god je sudbina hrvatskom narodu dosudila koji niz mirnijih godina, on je u arhitekturi svaki put dao dokaza o velikim stručnim i umjetničkim sposobnostima.

Najstariji spomenici hrvatske arhitekture — starohrvatske arhitekture i umjetnosti — svjedoci su i dokazi graditeljskog umieća naših graditelja. Doba od VIII. do XI. stoljeća — doba slobodnih i nezavisnih hrvatskih kneževina i kraljevina — ostavilo nam je cieli niz crkvenih građevina iz Dalmatinske Hrvatske, u Ninu, Zadru, Splitu, Kninu i dr. — Najstarija sačuvana hrvatska crkva je crkva Sv. Križa u Ninu iz VIII. stoljeća. Te građevine znamenite su i radi svojih kupola i svodova, ne radi toga, što su Hrvati u to doba gradili kupole i svodove, nego što su uobće uveli kupole i svodove kod gradnje crkava u doba, kada se je svuda u Europi upotrebljavao u crkvama ravan drveni strop, te su tako stvarali povoljne prilike tome, da je u kršćansko doba presvođenje crkvenih građevina postalo pravilom. Zatim vanredne građevine hrvatsko-romanskog sloga srednjeg vieka, renesanse i baroka po južnom primorju (Dubrovnik, Šibenik), i sjevernoj Hrvatskoj sa svojim divnim baroknim crkvama i dvorovima. Mnogi gradovi i dvorovi razasuti po našoj domovini, koji su u kasnijim stoljećima morali biti utvrđeni, ne ističu se bogatstvom i veličinom kao kod

feudalne gospode u drugim zemljama, ali tim više skroz originalnom primjenom inozemnih oblika i motiva izmiešanih s domaćima, stvorenim na našem tlu i od naših ljudi. Dok je Zapadna Europa živjela u razmjerno mirnim prilikama sa svojim trzavicama i ratovima, na hrvatskom poviestnom području bilo je pravo divljačko klanje, palež i razaranja turskih horda, što je sve činilo okvir našeg kulturnog stvaranja u prošlosti. Utjecaji kulture Zapada i Iztoka susreli su se baš na našem hrvatskom području tako, da su ostavili jasnu granicu u hrvatskoj arhitekturi. Dok je pretežni dio hrvatskog poviestnog područja bio pod utjecajem zapadne kulture, što je jasno imalo svog odraza u arhitekturi, dotle je bosanska Hrvatska bila pod utjecajem Turaka i njihove kulture, koja je ostavila svoj biljeg u arhitekturi gradnjom zgrada po tipu čiste maloazijske kuće s balkonima i zatvorenim dvorištem. Zatim gradnje mnogih džamija, pa mnogobrojni nadgrobni spomenici, koji gdjegdje imaju po neku ornamentalnu osobitost, koja bi mogla naslutiti vezu s hrvatskom narodnom umjetnošću. Iz toga doba su najvažnije zgrade: Begova džamija, Careva džamija i muslimanska škola u Sarajevu (1529.). Zatim Ferhad-begova džamija u Banjoj Luci (iz g. 1576.), Aladža-mošeja u Foči (1550.), i Karađöz-begova džamija u Mostaru.

Iz doba romanskog sloga i rane gotike — XII. i XIII. st. — znamo za našeg domaćeg umjetnika Radovana po gradnji portala stolne crkve u Trogiru. Zatim valja spomenuti stolnu crkvu u Dubrovniku, te mnoge crkve u sjevernoj Hrvatskoj.

Iz doba gotike — XIV. i XV. st. — najznačajnije su građevine: stolna crkva sv. Stjepana u Zagrebu, koja je poslije potresa god. 1880. pregrađena i restaurirana po arhitektu Friedrichu v. Schmidtu i Bolléu — te crkva sv. Marka u Zagrebu, restaurirana god. 1876., te god. 1937. uređena. Zatim mnogo crkvenih građevina u sjevernoj Hrvatskoj. U primorskoj iztočnoj Hrvatskoj, XV. st., drugo zlatno doba građevne umjetnosti je u znaku rada domaćeg umjetnika graditelja Jurja Dalmatinca.

Doba renesanse u užoj Hrvatskoj izpunjeno je borbom protiv Turaka, pa tako iz toga doba nema crkvenih građevina. Renesansa se je neznatno i djelomično pojavila u profanoj arhitekturi, i to u dvorištnim arkadama starih dvorova: Varaždin, Klenovnik, Veliki Tabor. — Umjetnost renesanse u primorskim krajevima najsnažnije je zastupljena radom umjetnika i graditelja Nikole Firentinca. Iz toga doba važne su još stolna crkva u Hvaru, crkva sv. Spasa u Dubrovniku i druge.

U doba baroka — XVII. i XVIII. st. — stvoreno je na području sjeverne Hrvatske mnogo liepih crkvenih građevina primjerice crkva sv. Marije i crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, zatim u Varaždinu: sv. Nikole, te sv. Trojstva. Jedna od najljepših baroknih crkava u Hrvatskoj je crkva sv. Marije Sniežne u Belcu (kotar Zlatar). — Osobitu skupinu crkava tvore drvene kapele, najmnogobrojnije u okolici Siska i Petrinje.

Početak XIX. st. u arhitekturi sjeverne Hrvatske još je u znaku baroka s po kojom klasicističkom osebinom, no izuzetak čine građevine zagrebačkog klasicističkog arhitekta Bartola Felbingera (u prvoj polovici XIX. st.): Narodni dom u Zagrebu u Opatičkoj ulici, ljetnikovac u Maksimiru, kuća Prister na Jelačićevu trgu u Zagrebu, bivše svratište Royal (Ilica 44), kuće Frigan, Hatz te mnoge druge posebničke kuće.

Godine 1889. osniva se kod nas, zaslugom Ise Kršnjavoga, Kr. zem. obrtna škola. God. 1892. otvara se u toj školi tečaj za izobrazbu graditelja i pomoćnog osoblja, a god. 1897. osniva se i samostalna »građevna stručna škola«, danas Državna srednja tehnička škola. Ta je škola imala zadovoljiti potrebu za domaćim tehničarima, i bila je jedina škola građevne struke u banskoj Hrvatskoj.

Kako u to doba u Hrvatskoj nije bilo nikakvih viših stručnih škola, pojedinci su morali odlaziti u inozemstvo na školovanje. Radi toga su stranci uživali pretjerani ugled i autoritet tako, da su oni tvorci osnova za kazalište, željeznički kolodvor i realnu gimnaziju u Zagrebu, koje se u to doba grade. — Tako su k nama došli početkom XIX. st. arhitekt Bartol Felbinger, zatim pod konac XIX. st. arhitekt Herman Bollé, koji kao predstavnik bečkog arhitekta Friedricha v. Schmidta upravlja gradnjom Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, gradnjom đakovačke katedrale, te obnovom i najnovijim gotskim izdanjem nekad tako otmjene i liepe zagrebačke stolne crkve. Bollé zatim gradi u Zagrebu Obrtnu školu, mirogojske arkade, te restaurira mnoge crkve u Hrvatskoj (Marija Bistrica, Pakrac, Križevci, Dugo selo, Ilok i t. d.), i u Zagrebu (franjevačka, uniatska i pravoslavna crkva).

Nekako u isto vrieme, kada je Bollé došao u Zagreb, dolazi u Sarajevo arhitekt Josip Vancaš, gdje ostaje i radi preko 30 godina. Najvažnije su mu gradnje u Sarajevu: stolna crkva, bogoslovno sjemenište, nadbiskupski dvor, hotel Europa, Gazi-Isabegovo kupalište u orientalnom slogu i t. d. — zatim u Zagrebu: palača Prve hrvatske štedionice — u Osieku: palača Narodne banke, te mnogo katoličkih crkava i profanih zgrada po bosanskoj Hrvatskoj.

Pod kraj XIX st. javljaju se u Zagrebu među prvim domaćim arhitektima Janko Holjac i Martin Pilar, koji se vraćaju sa studija u inozemstvu, te uz Bolléa i Vancaša postaju reprezentanti ondašnjeg doba u arhitekturi. Zatim u Sarajevu počinje svojim radom arhitekt Ćiril Iveković, koji kasnije odlazi u Zadar, te se posvećuje i arheoložkim proučavanjima u južnohrvatskom primorju. — Godine 1899. dolazi u Zagreb poslije studija u Beču arhitekt Viktor Kovačić, te pun poleta javno na-

stupa svakom prilikom, kad se radi o važnijim građevinama i o uređenju i izgradnji grada. Kovačić je prvi arhitekt kod nas, koji se je izključivo posvetio neovisnom projektantskom radu, te nije ulazio ni u kakvu državnu službu, niti se je bavio građevnim poduzetničtvom.

XX. stoljeće. U razdoblju od 1900. do 1914., do pred prvi svjetski rat, javljaju se kod nas i počinju raditi pored spomenutih: Holjca, Pilara, Ivekovića i Kovačevića, redom arhitekti: Edo Schön, Hugo Ehrlich, Ignaz Fischer, Stjepan Podhorski, Vjekoslav Bastl, Rudolf Lubinsky, Lav Kalda, Dionis Sunko.

Poslije svjetskog rata 1914. do 1918. osniva se u Zagrebu godine 1919. Tehnička visoka škola, na koju su za profesore bili pozvani neki od starije predratne generacije arhitekata. Prvim rektorom te škole postaje arhitekt Edo Schön, a za ostale profesore arhitektonskog odsjeka pozvani su: Martin Pilar, Janko Holjac, Ć. M. Iveković, K. Gentzkow te Viktor Kovačić. Time je udaren temelj arhitekturi kao tehničkoj znanosti kod Hrvata, i omogućen odgoj novih naraštaja hrvatskih arhitekata, te ih sve manje odlazi na školovanje u inozemstvo. Po svom radu na proučavanju hrvatskih građevnih oblika poznati su arhitekti Martin Pilar i Janko Holjac, a osobito je poznat arheoložki rad Ćirila Ivekovića na području srednjevjekovne građevne umjetnosti primorske Hrvatske. Kovačić se iztiče i prednjači svojim ozbiljnim radom, u to doba nalazi se na punoj visini svoga razvoja, te svojim pedagožkim djelovanjem, kojemu se je bio posvetio s mnogo ljubavi i mara, ima presudan utjecaj na prve generacije mlađih. Nažalost on neočekivano umire koncem god. 1924. Kasnije ga nasljeđuje kao nastavnika arhitekt Hugo Ehrlich. Janka Holjca, po njegovoj smrti 1939., nasljeđuje Franjo Gabrić, koji kao profesor Tehničkog fakulteta djeluje svega dvie godine (umro 1941.). Danas vode arhitektonski odsjek Tehničkog fakulteta u Zagrebu: ing. arh. Edo Schön, ing. arh. Juraj Denzler, ing. arh. Zvonimir Vrkljan, ing. arh. Velimir Jamnicki, ing. arh. Alfred Albini, ing. arh. Zvonimir Pavešić, ing. arh. Vladimir Potočnjak, arh. Mladen Kauzlarić.

Arhitektura XX. st. u doba iza svjetskog rata 1918. odraz je previranja i traženja oblika. Iza ovog odsjeka, koji znači posljednji proplamsaj klasične arhitekture, dolazi nam oko godine 1930. novo graditeljstvo, kojega je najvažniji nosilac francuzki arhitekt Le Corbusier. Tehnika doživljuje nagli i ogromni razvoj, civilizacija je postigla svoj vrhunac (sanitarni uređaj, središnji uređaj loženja i tople vode, signalni uređaji, dizala i sl.), dok duha i kulture u arhitekturi gotovo i nema: ravne gole plohe bez izražaja, ogromni otvori, tanki stupovi, staklo. Sve su to oznake jedne međunarodne uvezene arhitekture bez osobnog i narodnog obilježja, koja je imala velik utjecaj na stvaranja naših arhitekata. Danas u našoj državi idemo sasvim sigurno u susret jednom razdoblju, koje će i arhitekturi dati biljeg državne i narodne nezavisnosti i samostalnosti.

PREGLED VAŽNIJIH ARHITEKATA I NJIHOVIH RADOVA U HRVATSKOJ U XX. STOLJEĆU

(Izvedene gradnje i osnove)

ALBINI ing. arh. Alfred: Hrvatski dom i Gradska štedionica u Osieku, vila Meixner i više stanbenih kuća u Zagrebu. Vodio gradnju Hrvatskog doma na Sušaku.

ANTOLIĆ ing. arh. Vlado: Škola za narodnu zaštitu i Gradska ambulanta u Zagrebu. Osnova za uređenje i izgradnju Sušaka. Osnova hotela na Plitvičkim jezerima.

AUER ing. arh. Bela: Osnovao i izveo više vila i stanbenih zgrada. Kod S. O. R.- osnovao više zgrada. Osnova za uređenje i izgradnju Varaždinskih Toplica.

BASTL ing. arh. Vjekoslav: Sveuč. kemijski laboratorij, Ekonomsko-komercialna visoka škola, Tržnica na Dolcu s Bartulićevom kućom, u Zagrebu.

BAYLON ing. arh. Mate: Pučka škola »Vratnik« u Sarajevu, Gradska štedionica u Sarajevu.

BUDAK ing. arh. Josip: Osnova za spremište cestovne željeznice u Zagrebu, osnovao i izveo više vila u Zagrebu i Sv. Nedelji, osnova planinskog hotela u Sungeru, osnova i nadzor nad gradnjom Narodnog prosvj. doma s hotelom u Sv. Roku, u Uredu za izgradnju hrvatskih radničkih obiteljskih domova izradio sreditbene osnove za naselja u Dubravi kraj Zagreba, Varaždinu, Osieku, Karlovcu, Sisku, Banjoj Luci i Sarajevu.

COTA ing. arh. Frane: Osnovao i izveo više vila, liečnički dom u Zagrebu, Osnova za hotel na Plitvičkim jezerima.

DENZLER ing. arh. Juraj: Kapelica na Sljemenu, upravna zgrada gradskih poduzeća i crkva na Sv. Duhu u Zagrebu, obnova ponutrice kule Kamenitih vrata u Zagrebu.

EHRLICH ing. arh. Hugo: Hrvatska obrtna banka, Nadarbina nadbiskupije zagrebačke, stanbena zgrada Mirovinskog fonda Gradske štedionice, Jadransko osiguravajuće družtvo, sve u Zagrebu.

FISCHER arh. Ignaz: Sanatorij u Zagrebu, Hrvatska zemaljska banka i Gradska štedionica u Zagrebu.

FREUDENREICH arh. Aleksandar: u zajednici s arh. Z. Požgajem osnovao i izveo palaču Matice Hrvatskih obrtnika u Zagrebu.

GAJ arh. Ljudevit: Osnovao sreditbe grada Varaždina (s ing. arh. K. Jurišićem i Antunom Jüttnerom — 1941.). Osnova sreditbe Varaždinskih Toplica (s ing. arh. K. Jurišićem — 1942.).

GALIĆ arh. Drago: Stanbena zgrada Mirovinskog zavoda u Zagrebu, Osnova za hotel i plivalište »Srebreno« u Zagrebu (natj. 1. nagr.).

HABERLE ing. arh. Marijan: u zajednici s ing. arh. Hinkom Bauerom: Zagrebački Zbor, hotel u Ulcinju. Samostalno: nadarbinska zgrada župe sv. Blaža, crkva bl. Marka Križevčanina i crkva sv. Josipa na Trešnjevki u Zagrebu; Osnova za novi kolodvor u Sofiji (s arh. M. Ivacićem).

HOLJAC arh. Janko: Tvornica koža u Zagrebu, Sudbeni stol u Osieku, domobranska i oružnička kasarna u Zagrebu, Isusovačka crkva u Zagrebu.

HRIBAR ing. arh. Stjepan: gradnja paviljona za izložbu u Parizu, više vila i stanbenih zgrada u Zagrebu. Radio na sreditbenoj osnovi za grad Zagreb.

IBLER ing. arh. Drago: Vila B. u Zagrebu, više stanbenih zgrada u Zagrebu, upravna zgrada Okružnog ureda za osiguranje radnika u Osieku i Mostaru.

IVEKOVIĆ arh. Ćiril: zgrada Mirovinskog fonda i zgrada gradske viećnice u Sarajevu, uređenje parka u Ilidži, restauracija crkve sv. Krševana u Zadru. Kotarski sud u Trogiru, te mnoge crkve na južnohrvatskom primorju.

JAMNICKY ing. arh. Velimir: natj. osnova za »Invalidski dom« u Beogradu, natj. osnova za regulaciju Sušaka, konačna osnova za regulciju Sušaka, natj. osnove za

regulaciju grada Celja, zatim Ljubljane, te grada Varaždina (1941.).

JURIŠIĆ ing. arh. Krunoslav: osnova hotela i plivališta »Srebreno« u Zagrebu (natj. 2. nagr. s ing. arh. Gretom Jurišić), osnova sreditbe grada Varaždina (s arh. Ljudevitom Gajem i Antunom Jüttnerom — 1941.), osnova sreditbe Varaždinskih Toplica (s arh. Ljudevitom Gajem — 1942.).

KALDA ing. arh. Lav: Dom obćinskih činovnika, Dom družtva »Merkur«, Trgovinsko-industrijska komora, u Zagrebu.

KAUZLARIĆ arh. Mladen: s ing. arh. Stjepanom Gombošem Gradska kavana u Dubrovniku, mnogo stanbenih zgrada u Zagrebu, osnova hotela u Dubrovniku. Samostalno: stanbena zgrada Mirovinskog fonda priv. namještenika u Zagrebu.

KALITERNA ing. arh. Fabian: Oceanografski institut i vila Meštrović u Splitu.

KLISKA ing. arh. Stanko: gimnazija u Sisku, bolnice u Sušaku, Sisku, Glini i Slav. Požegi. Zakladna bolnica u Zagrebu uz suradnju ing. arh. F. Gabrića i ing. I. Juranovića.

KORKA ing. arh. Jovan, Krekić ing. arh. Gj. i Kiveroff ing. arh. Gj.: Radnička komora, Javni ured rada u Zagrebu.

KOVAČEVIĆ ing. arh. Milovan: Stanbena zgrada u Zagrebu, više vila, Osnova hotela i plivališta »Srebreno« u Zagrebu (natj. 1. nagr.).

LUBINSKY arh. Rudolf: Sveučilištna knjižnica, palača S. O. R.-a u Zagrebu.

NEIDHARDT arh. Juraj: Nadbiskupsko đačko sjemenište u Zagrebu, sreditbene osnove za Zagreb, Sušak, Ilidžu, Zenicu. Stanbene zgrade naselja u Zenici, Ilijašu, Varešu. Osnova Zagrebačkog Zbora, osnova kolodvora u Sarajevu.

NEUMANNN ing. arh. Zlatko: Vila u Varaždinu, više stanbenih zgrada u Zagrebu, nutarnji uređaji.

OSTROGOVIĆ ing. arh. Kazimir: Hotel »Malin« Malinska-Krk, Vila u Crikvenici, Vila u Malinskoj.

PAVEŠIĆ ing. arh. Zvonimir: Mnoge gospodarske i veleobrtne grade, silosi. Mesarska zadruga u Zagrebu.

PIČMAN ing. arh. Josip: osnova za izgradnju zakladnog bloka na Jelačićevu trgu u Zagrebu (s ing. J. Seisselom), osnova uređenja kupališta Bačvice u Splitu, Zgrade poljodjelsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu, osnova doma Hrvatskog planinarskog družtva na Sljemenu, osnova Hrvatskog doma na Sušaku.

PILAR ing. arh. Martin: Stanbene zgrade u Zagrebu.

PLANIĆ arh. Stjepan: Napredkova zadruga u Zagrebu, Đački planinarski dom i Tomislavov dom na Sljemenu.

PODHORSKY arh. Stjepan: Bazilika sv. Ćirila i Metoda na Duvanjskom polju, franjevačka crkva u Makarskoj, crkva u Sračincu.

POTOČNJAK ing. arh. Vladimir: vila u Novom, kupalište u Novom, tvornica aluminija u Lozovcu kraj Šibenika.

SEISSEL ing. arh. Josip: osnova za izgradnju zakladnog bloka na Jelačićevu trgu u Zgrebu (s ing. J. Pičmanom), paviljon na izložbi u Parizu, osnova drž. obrtne škole u Zagrebu (s ing. J. Pičmanom).

SUNKO ing. Dionis: Napredkova palača u Sarajevu, Sveučilištno sjemenište u Đakovu, hoteli Esplanade i Dubrovnik u Zagrebu.

SHOEN ing. arh. Edo: palača »Croatia« u Zagrebu, stanbena zgrada Hrvatske akademije, te stanbene zgrade u Zagrebu.

STEIMANN ing. arh. Egon: realne gimnazije u Zagrebu u Križanićevoj i u Kušlanovoj ulici, te ortopedska klinika u Zagrebu. Kolodvorska pošta u Zagrebu.

STERK ing. arh. Vladimir: Surađivao s ing. Korkom, Krekićem i Kiverom na osnovi i izgradnji Javnog ureda rada i Radničke komore u Zagrebu, Runolistov dom na Sljemenu, stanbene zgrade i vile u Zagrebu, te nutarnji uređaji.

STRIŽIĆ ing. arh. Zdenko: osnova za zakladnu i kliničku bolnicu u Zagrebu, Osnova za regulaciju grada Zagreba i Sušaka, hotel »Excelsior« u Dubrovniku, (s nutarnjim uređajem), kavana i restauracija »Dubrovnik« u Zagrebu (s nutarnjim uređajem), stanbene zgrade i vile.

TIŠINA ing. arh. Zvonimir: i

TURINA ing. arh. Vladimir: osnova i gradnja kliničkih bolnica u Zgarebu, osnova hotela na Plitvičkim jezerima.

TURINA ing. arh. Vladimir: osnova opere u Beogradu (1. nagr.).

VANCAŠ ing. arh. Josip: stolna crkva i Zemaljska banka u Sarajevu, palača Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, te palača pošte i brzojava u Sarajevu.

VRKLJAN ing. arh. Zvonimir: Gimnazija sestara milosrdnica, Veterinarski fakultet, te stanbene zgrade Mirovinskog fonda obćinskih činovnika, stanbena zgrada Mirovinskog zavoda privatnih namještenika, sve u Zagrebu.

WEISMANN ing. arh. Ernest: osnova zakladne i kliničke bolnice u Zagrebu, Stanbena zgrada u Zagrebu.

ZEMLJAK ing. arh. Ivan: Osnovne škole u Zagrebu: Jordanovac, Selska cesta, Maksimir, Cvjetna cesta, dječja kloništa na Jordanovcu i Lašćini, te Obrtna škola u Zagrebu.

Ima još cieli niz mladih arhitekata, koji su velikim dielom u državnoj službi, zatim kod gradskih poglavarstava, te jedan dio, koji se je posvetio slobodnom projektantskom radu.

URBANIZAM U HRVATSKOJ

UREĐENJE I IZGRADNJA HRVATSKIH GRADOVA

Grad Zagreb razpisuje god. 1928. javni međunarodni natječaj za izradbu idejne osnove uređenja i izgradnje grada Zagreba, na kojem su sudjelovali mnogi njemački i naši arhitekti (Strižić, Neidhardt). Na osnovi toga natječaja, odsjek za regulaciju Gradskog poglavarstva u Zagrebu izrađuje konačnu osnovu za uređenje i izgradnju grada, pod vodstvom ing. arh. Stjepana Hribara, koja je konačno odobrena godine 1940. Kod tog rada sudjelovao je cieli niz arhitekata: ing. arh. Stjepan Hribar, arh. Bruno Bauer, ing. arh. Velimir Jamnicky, ing. arh. Vlado Antolić, arh. Ljudevit Gaj, arh. Antun Ulrich, arh. Vj. Muršec i dr.

Za grad Split, po svršenom natječaju za idejnu osnovu, izradba konačne osnove uređenja i izgradnje Splita predana je arhitektu Schürmannu iz Holandije, koji je sudjelovao u natječaju i dobio 2. nagradu.

Za grad Karlovac osnovu uređenja i izgradnje izradio je arh. Edo Schreiner iz Zagreba.

Grad Sušak razpisao je god. 1936. javni natječaj, na kojem su se iztakle osnove: ing. arh. Velimira Jamnickog (1. nagr.), ing. arh. Vlade Antolića, ing. arh. Zdenka Strižića, arh. Jurja Neidhardta. Izradba konačne osnove za uređenje i izgradnju grada Sušaka povjerena je ing. arh. V. Jamnickom, koji ju izrađuje u suradnji s ing. Kolaciom i ing. Premužićem. Odobrena je god. 1940.

Grad Varaždin je u kolovozu god. 1941. putem javnog natječaja dobio dvie idejne osnove za uređenje i izgradnju, i to jednu od ing. arh. Velimira Jamnickog uz suradnju cand. ing. Brune Milića, drugu od ing. arh. Krunoslava Jurišića, arh. Ljudevita Gaja i Antuna Jüttnera (u zajednici).

Za Varaždinske Toplice, Prvostolni kaptol zagrebački, kao razpisivač, putem užeg natječaja dobiva god. 1942. tri idejne sreditbene osnove: ing. arh. M. Haberlea, ing. arh. B. Auera, te osnovu ing. arh. K. Jurišića i arh. Lj. Gaja. Ova zadnja predložena je od ocjenjivačkog suda kao najbolja za izradbu konačne osnove.

DRŽAVNE GRADNJE

GLAVNO RAVNATELJSTVO ZA JAVNE RADOVE

dovršilo je od arhitektonskih radova, izvelo i ima u toku od 10. travnja 1941. do danas ove gradnje:

Novogradnja 2. zgrade Tehničkog fakulteta u Zagrebu i laboratorijska zgrada tehn. fakulteta (osnova: suradnja nastavnika Tehn. fakulteta).

Veterinarski fakultet u Zagrebu (ing. arh. Z. Vrkljan)

Ekonomsko-komercilana visoka škola u Zagrebu (ing. Peulić)

Zavod i škola za gluhonieme u Zagrebu (ing. arh. Denzler i ing. arh. Potočnjak)

Zavod i škola za sliepe u Zagrebu (arh. S. Planić)

Poljodjelsko-šumarski fakultet u Zagrebu — 3. paviljon i upravna zgrada.

Glavna pošta kod kolodvora u Zagrebu (ing. arh. E. Steimann)

Upravna zgrada kliničkih bolnica Medicinskog fakulteta u Zagrebu.

Zgrada za pokusne životinje Veterinarskog fakulteta.

Gradnja džamije u Zagrebu (arhitekti Planić i Požgaj)

Dom i škola Ustaške mladeži u Zagrebu.

Trgovačka akademija u Karlovcu.

Državna realna gimnazija u Senju.

Poštanska zgrada u Karlovcu.

Poštanska zgrada u Brodu na Savi.

Rudarska škola u Varaždinu.

Zgrada Velike župe Gora u Petrinji.

Gradnja kliničkih zgrada Medic. fakulteta u Zagrebu (neurološko-psihiatrička klinika). Arhitekti: ing. Turina i ing. Tišina.

Gradnja Ustaške vojarne Poglavnikove tjelesne bojne u Zagrebu.

Gradnja zgrada Velike župe u Travniku, Bihaću i Jajcu.

Gradnja poštanske zgrade u Banjoj Luci.

Gradnja državne obrtne škole u Banjoj Luci.

Gradnja gimnazijskih zgrada u Brodu na Savi, Novoj Gradiški, Banjoj Luci i Sarajevu (Šeriatska gimnazija).

100 novih pučkih škola

100 dovršenja pučkih škola

400 predgradnja i popravaka pučkih škola.

GRADNJA HRVATSKIH RADNIČKIH OBITELJSKIH DOMOVA

Devetnaest dana nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske, 29. travnja 1941., odredio je Poglavnik zakonskom odredbom 100,000.000:— Kuna (sto milijuna) za gradnju hrvatskih radničkih obiteljskih domova.

»Graditi se imaju radnički obiteljski domovi s malim vrtom, a na osnovi, da ih radnici plaćanjem stanarine odkupe i postaju njihovi vlastnici.«

Dana 21. svibnja 1941. podpisao je Poglavnik zakonsku odredbu, na temelju koje je u Zagrebu osnovan Ured za izgradnju hrvatskih radničkih obiteljskih domova. Ured pod vodstvom svog pročelnika ing. arh. Lovre Celio-Cege izvršio je provedbu zakonske odredbe, te su do sada u izvedbi sliedeća radnička naselja:

Naselje Otca domovine dra Ante Starčevića u Dubravi kraj Zagreba, 84 radnička doma (dovršeno).

Naselje Eugena Kvaternika u Sisku, s 52 doma.

Naselje Stjepana Radića u Varaždinu, s 26 domova.

Naselje Stipe Javora u Karlovcu, s 48 domova.

Naselje Zmaja od Bosne, Huseinbega Gradaščevića u Sarajevu, s 200 radničkih domova.

Naselje u Banjoj Luci s 68 domova, i

Naselje u Osieku s 98 domova.

Kod izradbe osnova, nacrta i troškovnika, kao i kod nadzora nad izvedbom sudjeluju ing. arh. Lovro Celio-Cega, ing. Jure Katalinić, ing. arh. Milivoj Sažunić, ing. arh. Josip Budak, ing. arh. Josip Stiplošek, ing. arh. Vladimir Švob, ing. arh. Boris Devide, arh. Ljubo Maričić, arh. Ivo Bartolić, ing. arh. Antun Ivachnjuk, grad. Jordan Pleić, grad. Jerolim Božinović.

STRUČNA DRUŽTVA, ČASOPISI I DJELA O ARHITEKTURI

STRUČNA DRUŽTVA

U Zagrebu postoji i djeluje Hrvatsko družtvo inženjera, sa svojim podružnicama u Sarajevu, Brodu na Savi i Osieku. Osnovano je god. 1878. pod imenom »Klub inžinirah i arhitektah«. H. D. I. je stručno družtvo, podieljeno na klubove. Klub inženjera arhitekture u Zagrebu broji danas 90 članova.

STRUČNI ČASOPISI

Godine 1880. izlazi naš prvi stručni časopis u Zagrebu pod imenom: »Viesti kluba inžinirah i arhitektah«, kao glasilo »Kluba inžinirah i arhitektah«. Glasilo družtva nekoliko puta mienja svoje ime. Tako god. 1904. izlazi pod imenom: »Viesti družtva inžinira i arhitekta«; od god. 1905. izlazi pod imenom »Viesti hrvatskog družtva inžinira i arhitekta«; od god. 1919. do 1940. pod imenom »Tehnički list«; god. 1940. pod imenom »Inženjer«, a danas kao stručno glasilo »Hrvatskog družtva inženjera« izlazi od god. 1941. pod imenom »Tehnički vjesnik«.

Od ostalih stručnih časopisa treba spomenuti »Građevinski vjesnik«, koji izlazi od god. 1932. do početka god. 1941., kada je privremeno obustavio izlaženje. Nadalje časopis »V. P. S.« (Voda, plin i sanitarna tehnika).

ZNANSTVENI RADOVI O ARHITEKTURI

U stručnim časopisima, zatim u »Narodnoj Starini«, »Hrvatskoj Reviji«, »Matičinom zborniku«, »Kolu Matice Hrvatske«, »Hrvatskoj Smotri« i dr., te u dnevnim i tjednim listovima surađivali su s više članaka:

Ing. arh. A. Albini, arh. M. Antolec, ig. arh. V. Antolić, ing. K. Bedeković, ing. arh. M. Božin (veći članak: »Moderna arhitektura i Hrvatska« — Hrvatska smotra 1942., 5,), ing.

A. Carnelutti, ing. arh. F. Cota, ing. arh. H. Ehrlich, arh. D. Grabijan, arh. J. Neidhardt, Dr. B. Gušić, F. Hefele, arh. J. Holjac, arh. Ć. M. Iveković (s mnogo članaka), ing. Kaiser, Dr. P. Knoll, N. Kolar, arh. V. Kovačić (»Moderna arhitektura« — Život 1899.), ing. V. Lapaine, Dr. A. Moho-rovičić, ing. arh. N. Molnar, ing. arh. Z. Neumann, ing. arh. Z. Pavešić, ing. arh. Gj. Peulić, ing. arh. K. Ostrogović, ing. arh. Z. Crnokrak, arh. M. Pilar, arh. S. Planić, ing. arh. V. Potočnjak, prof. J. Purić, ing. arh. E. Schön, ing. M. Sinković, ing. A. Sokolović, nig. arh. E. Steinmann, ing. arh, V, Sterk, ing. arh, Z. Stražić, ing. B. Širola, ing. arh. B. Teodorović, ing. arh. V. Turina, ing. arh. J. Vancaš, ing. arh. E. Weissmann, ing. arh. Z. Vrkljan, ing. arh. I. Zemljak, ing. arh. B. Auer, ing. arh. H. Bauer, ing. arh. M. Haberle, ing. arh. F. Bahovec, ing. arh. N. Despot, ing. arh. J. Denzler, ing. arh. S. i Z. Dumengjić, ing. arh. K. Filipović, ing. arh. D. Ibler, ing. arh. B Iveković, ing. arh. Z. Kavurić, ing. arh. S. Kliska, ing. arh. J. Seissel, ing. arh. J. Pičman, ing. arh. V. Ulčnik, ing. V. Žakić, arh. I. Žuljević i dr.

KNJIGE I ČASOPISI

BULIĆ don Frane: »Hrvatski spomenici u Kninskoj okolici«.

EHRLICH ing. arh. Hugo: »Neues Bauen und Wohnen«. (Verlag Ing. G. E. Konrad, Wien-Berlin).

GRABRIJAN arh. Dušan i NEIDHARDT arh. Juraj: »Sarajevo i njegovi trabanti«. Arhitektonsko-urbanistička razmatranja uoči izrade nacrta za regulaciju grada Sarajeva. (veća razprava, Tehn. vjesnik 1942., 7-9).

HOLJAC arh. Janko: i PILAR arh. Martin: »Hrvatski građevni oblici«, Zagreb 1911.

IVEKOVIĆ arh. Ćiril: »Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien«. 1910.

— »Dalmatiens Architektur und Plastik«.

— »Arheološko-historički prikaz Dugog otoka i Kornata« (razprava tiskana u Radu 1928.).

— »Najstariji samostani na dalmatinskim otocima«. (razprava, Rad 1931.).

— »Crkva i samostan Sv. Krševana u Zadru«. Izdala Akademija znanosti i umjetnosti 1931.).

— »Krstionica i crkva sv. Donata u Zadru«. Izdala Akademija znanosti i umjetnosti.

— »Samostan i krunidbena crkva hrvatskih kraljeva u Biogradu na moru«. Ljetopis 44, 1932. radio po odluci Akademije znanosti i umjetnosti.

— »Građevinski i umjetnički spomenici Dalmacije: Zadar—Šibenik—Trogir—Split—Dubrovnik—Otoci«. Izdano u Beču. 6 svezaka, svaki posebno.

KNOLL dr. Petar: »Ideologija moderne arhitekture«. Zagreb 1933. preštampano iz Ljubljanske Arhitekture 1933.

KRŠNJAVI dr. Ivo: »Oblici graditeljstva u starom vieku«. Zagreb.

LASZOWSKI E.: »Stari i novi Zagreb«. Zagreb 1928.

— »Hrvatske poviestne građevine«. Zagreb.

MOHOROVIČIĆ dr. Andrija: »Djelovanje potresa na zgrade«. Zagreb 1911. (preštampano iz časopisa »Viesti«, 1911.).

PERETTI Gj.: »Stari Zagreb«.

PLANIĆ arh. Stjepan: »Problemi savremene arhitekture«. Zagreb 1932.

POTOČNJAK M.: »Osnovi tehničke obrade kamena«. Zagreb.

POTOČNJAK ing. arh. Vladimir: »Arhitektura u Hrvatskoj 1888.—1938.« Veća razprava. Građevinski vjesnik 1939., 4—5.

SCHNEIDER prof. dr. Artur: »Stari zagrebački perivoji, vrtovi i šetališta«. Posebni odtisak iz »Narodne starine« 1930.

SCHOEN prof. ing. arh. Edo: »Arhitekt Viktor Kovačić«. Zagreb 1928.

— »Regulacija Kaptola«. S ing. arh. M. Kovačevićem, Zagreb 1935.

STOŠIĆ Krsto: »Katedrala u Šibeniku«. Zagreb 1928.

STRZYGOWSKI Josef: »O razvitku starohrvatske umjetnosti«. Matica Hrvatska 1927.

— »Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Oesterreich-Ungarn«. 1893.

— »O iztočnjačkoj umjetnosti u Dalmaciji«. 1911.

SZABO Gjuro: »Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji«. Matica Hrvatska 1920.

— »Stari Zagreb«. Knjižara Horvat, Zagreb 1940.

TKALČIĆ I.: »Prvostolna crkva zagrebačka«. Zagreb.

— »Park Jurjaves«. Zagreb.

VANCAŠ ing. arh. Josip: »Spomenica stolne crkve u Đakovu«. Obradio tehnički dio. Izdala Akademija znanosti i umjetnosti.

— Spomenica stolne crkve u Sarajevu«.

GRAĐEVINARSTVO

Napisao prof. ing. BRANKO ŠIROLA

Pod građevinarstvom razumievaju se ove grane građevinarske struke:

A. Vodogradnje;
B. Cestogradnje;
C. Gradnja željeznica i prorova (tunela);
D. Mostogradnje;
E. Čelične konstrukcije;
F. Beton i armirani beton;
G. Statika i nauka o čvrstoći i elastičnosti.

Pojedine grane građevinarske struke, koje smo ovdje ubrojili u građevinarstvo, javljaju se i u ostalim strukama tehnike, u većem ili u manjem obsegu, ali smo ih ubrojili u građevinarstvo, jer su ovdje od vrlo velikoga značenja, odnosno, jer im je tu zapravo ono izhodište i glavno područje. Tako na pr. čelične konstrukcije dolaze u velikom obsegu, u gotovo svim strukama tehnike: u strojarstvu, brodogradnji, rudarstvu, talioničarstvu i t. d. Beton i armirani beton među inim je u velikoj mjeri zastupan u arhitekturi. Statika i nauka o elastičnosti i čvrstoći, javlja se gotovo u svim strukama tehnike, gdje god treba izračunavati izmjere i debljine pojedinih konstruktivnih ili sastavnih dielova, ali je toj grani ipak glavno područje u građevinarskoj struci.

Pod nazivom građevinarstvo kao pojmom, mogao bi netko uključiti i arhitekturu, jer su i to građevine, pa smo zbog toga na početku ovoga poglavlja nabrojili one grane građevinarske struke, o kojima će ovdje biti govora.

Mnogo puta ćemo čuti i drugačije nazive za građevinarsku struku. Za arhitekturu (ili graditeljstvo) vrlo se mnogo upotrebljava izraz v i s o k o g r a d n j e, odnosno v i s o k e g r a d n j e. Za građevinarstvo, u smislu kako je ovdje izloženo, možemo često čuti i nazive d u b o k e g r a d n j e, odnosno n i z k e g r a d n j e, za razliku od gore spomenutih visokih gradnja; ali se upotrebljavaju i izrazi i n ž e n j e r s k e g r a d n j e, odnosno i n ž e n j e r s k e k o n s t r u k c i j e.

Prije su na visokim tehničkim školama ili politehnikama, odnosno na tehničkim fakultetima postojali među ostalim odjelima i odjeli za visokogradnje (Hochbauabteilung ili Abteilung für Hochbau) i odjeli za nizke gradnje (Tiefbauabteilung ili Abteilung für Tiefbau, odnosno Bauingenieurabteilung). U prijašnja je vremena

taj odjel nosio ime Abteilung für Hoch- und Tiefbau, jer su slušači toga odjela bili izobražavani uglavnom za nizke gradnje, al i za visoke gradnje.

Nagli razvitak tehnike i načina građenja, te usavršivanje proizvodnje građevnih gradiva, doveli su do preustrojstva nastave i obuke na visokim tehničkim školama i do nove razdiobe na odjele, koji tvore zaokružene cjeline.

Prema vrsti i ustrojstvu same visoke tehničke škole, odnosno tehničkoga fakulteta, dobivaju slušači građevinarskog odjela nakon završenih nauka i položenih izpita naslov »građevni inženjer« (Ing.) odnosno »diplomirani građevni inženjer« (Dipl. Ing.). Kod nas ta dva naslova imaju jednaku vriednost i značenje, jer kod nas naslov »Ing.« znači, da je odnosna osoba uspješno završila nauke na kojoj tehničkoj visokoj školi ili tehničkom fakultetu. Oznaka »Dipl. ing.« t. j. diplomirani inženjer (uobičajena u Njemačkoj) znači, da je dotični završio nauke na takvoj tehničkoj visokoj školi, koja nakon svih položenih izpita daje »diplomu«, kao završnu izpravu svoje škole. Neke škole ne daju na završetku nauka diplomu, nego svjedočbu o posljednjem t. zv. državnom izpitu.

Građevinarstvom se kod nas bave i svršeni učenici državnih srednjih tehničkih škola, odjela za nizke gradnje, koji nose naslov »diplomirani tehničar nizkih gradnja« ili »graditelj za nizke gradnje«. Za one, koji su su svršili nauke na kojoj srednjoj tehničkoj školi, uobičajen je kod nas naziv »graditelj«, za razliku od »inženjera«, koji su svršili visoku tehničku školu, odnosno tehnički fakultet.

Smatramo potrebnim izložiti na ovom mjestu neke činjenice, koje vriede sasma obćenito o inženjerima i tehničkoj znanosti. Inženjeri, koji se bave praktičnim radom svoga zvanja, a tih je većina, stručnjaci su, kojima je cieli njihov rad i život podpuno izpunjen računanjem, proračunavanjima, crtanjem osnova i nacrta, te konstruiranjem i izvedbom građevina prema takvim osnovama i proračunima. Nije svakome inženjeru-praktičaru, koji se bavi izključivo svojom inženjerskom praksom, moguće baviti se osim toga i strogim znanstvenim radom i iztraživanjima, jer mu za to redovno ne preostaje slobodnoga vremena. Tu dakako ne ubrajamo one inženjere, koji su se pretežno posvetili znanstvenom i naučnom radu.

Moramo svakako imati na umu, da inženjerski radovi, kao na pr. izradba velike osnove mosta, vodograđevine, ceste ili željeznice, čelične konstrukcije, građevine od armiranoga betona, zajedno sa statičkim proračunima, koji vrlo često mogu biti izvanredno zamršeni, a onda konstruiranje, pa sama provedba i izvedba osnove za građevine, sami po sebi kao takvi, predočuju uviek znanstveni rad i da često unapređuju tehničku znanost u znatnoj mjeri. Ne smijemo se dakle čuditi, što inženjeri-praktičari ne pišu vrlo mnogo, jer to leži već u samoj biti njihove inženjerske struke. Svakako treba naglasiti, da pisanje baš takvih inženjera-praktičara pruža tehničkoj znanosti najdragocjeniju korist.

Svakome je poznato, da mi Hrvati nemamo mnogo stručnih tehničkih knjiga, da je naša stručna tehnička književnost dosta siromašna. Tome ima više razloga. Nešto je već napried spomenuto, što možemo uzeti kao jedan od uzroka oskudnosti stručne tehničke književnosti. Glavni je uzrok u mnogim slučajevima međutim taj, da je tisak stručnih tehničkih knjiga izvanredno skup, zbog velikog obilja slika i matematičkih računa u takvim knjigama, a inženjera i tehničara, koji dolaze u obzir kao kupci, ima malo. Uslied toga mogu biti stručne tehničke knjige tiskane samo u malom broju (u maloj nakladi), pa im je ciena prema tome razmjerno vrlo visoka, a to i opet otežčava prodaju knjiga. Naše stručne tehničke knjige ne dolaze u obzir za prodaju u inozemstvu, dakle su namienjene samo prodaji u našoj državi. Osim toga su i dosadašnje prilike zaustavljale i priečile svaki veći polet u znanstvenom i naučnom radu.

Veliku oskudnost naše stručne tehničke književnosti mnogi ipak ne pripisuju u cielosti navedenim razlozima, niti je podpuno opravdavaju.

Inženjeri pišu stručne članke, razprave i manje čisto znanstvene radove u svojim stručnim časopisima; tih radova ima dosta, jer naš prvi stručni časopis počinje izlaziti već godine 1880. Misao o osnivanju »Kluba inžinirah i tehnikah« u Zagrebu potaknuta je god. 1875.; klub je osnovan god. 1878., pa već god. 1880. počinje izdavati svoje stručno glasilo pod imenom »Viesti kluba inžinirah i arhitektah«. Klub u prvom broju »Viesti« u uvodniku iztiče, da »ovo nastojanje može podupirati jedino domorodno čuvstvo članovah kluba, koji bezplatno pružaju gradivo, i kojim je skrb, da se sakupljeno gradivo prema sredstvom kluba objelodani. Čim bude za taj rad veće kolo članovah, tim će se laglje i uspješnije razvijati djelovanje tehnikah u kraljevini Hrvatskoj. tehnički opisi i razsude o izvedenih većih gradnjah pomnožiti će znanje hrvatskih tehnikah, a uobće pružena će biti prilika čitateljem po »Viestih« upoznati se radom tehnikah u hrvatskoj domovini«.

Već god. 1881. počinje Klub inžinirah i arhitektāh izdavati »Rječnik tehničkoga nazivlja«.

God. 1885. počinje družtvo skupljati u svom časopisu »Viesti«, građevne oblike u hrvatskom narodu, pa kao prvi izlaze »Hrvatski građevni oblici iz Posavine«.

Glasilo družtva mienja po nekoliko puta ime; među ostalim izlazi od god. 1919. do god. 1940. pod imenom »Tehnički list«, god. 1940. pod imenom »Inženjer«, a sada ima naziv »Tehnički vjestnik«.

Od ostalih stručnih časopisa treba spomenuti časopis »V. P. S.« (Voda, plin i sanitarna tehnika). Nadalje časopis »Građevinski vjesnik«, koji izlazi neprekidno od god. 1932. do početka god. 1941., kada je privremeno obustavio izlaženje.

A. VODOGRADNJE

I. VRSTE VODOGRADNJA

Vodogradnje su vrlo obsežna grana građevinarske struke. U nju zasieca vrlo velik broj raznovrstnih i obsežnih radova.

1. Uređenje vodotoka gorskih bujica, sa svim uređajima za obranu obala, te gibanja šljunka i kamena, za obranu protiv spuštanja i klizanja zemljišta, te podlokavanja i podrovavanja obala odnosno umjetnih građevina, koje služe u tu svrhu.

2. Uređenje potoka i rieka (regulacija rieka). Uređenjem potoka i rieka sprečavamo opasnosti i štete od vode, kao: podlokavanje i podkapanje obala; nagomilavanje i nanose šljunka; poplave od velikih voda; nastajanje močvara odnosno izsušivanje zemljišta; nagomilavanje leda u riekama; zdravstvene tegobe usljed onečišćenja vode.

Uređenjem potoka i rieka osim toga povećavamo koristi ili izkorišćivanje vodotoka, kao: poboljšanje plovnosti rieka; izkorištenje vodne snage; stvaranje novih naplavina; poboljšanje dobivanja šljunka i pieska.

Kod uređenja potoka i rieka obavljaju se ovi radovi: uklanjanje, odnosno izpravljanje nepravilnosti vodotoka; izvedba potrebnoga prostora korita; osnivanje najprikladnijega i najpovoljnijega smjera vodotoka (najizpravnije trase vodotoka); osiguranje obala i dna korita; učvršćivanje obala; izgradnja brana, koje mogu biti čvrste (stalne) i pomične, brodarskih splavnica i ostalih uređaja za plovitbu riekama; izgradnja vodosprema (velikim branama ili dolinskim pregradama), gdje se spremaju velike množine vode za razdoblje suše.

3. Melioracija tla, izsušivanja i natapanja tla, jesu vodograđevine, koje zasiecaju u struku kulturno-geodetskih inženjera.

4. Vodospreme i dolinske pregrade. Vodospreme izgrađujemo tako, da kotlinu ili dolinu rieke zatvorimo poprečnom dolinskom pregradom; iznad dolinske pregrade nastaje veće ili manje umjetno jezero, u kome je spremljena velika količina vode. Ta voda može služiti za potrebe veleobrta, poljodjelstva, plovitbe po riekama i umjetnim prokopima, za izkorišćivanje vodne snage u munjarama (hidrocentrale); za obskrbu pitkom vodom i t. d. ili za obranu predjela, nizvodno izpod dolinske pregrade, od poplava.

5. Brane su građevine, koje gradimo poprečno na smjer rieke ili potoka, da trajno ili privremeno povisimo vodostaj. Svrha toga povišenja vodostaja može biti: izkorištenje vodne snage (munjare na vodnu snagu — hidrocentrale); povećanje dubine vode u rieci za plovitbu; dizanje podzemne vode za poboljšanje (melioraciju) okolnih zemljišta; natapanje tla; obskrba mjesta i prokopa plovnih kanala) vodom; uređenje rieka. Brane mogu biti nepomične (čvrste) ili pomične; s pomoću ovih pomičnih brana možemo vodostaj držati uviek, ili barem kroz veći dio godine, na istoj visini, zatvaranjem odnosno otvaranjem brane (dizanjem, odnosno sklapanjem brane na dno rieke). Takve su brane mnogo puta vrlo zamršeni uređaji, koji mogu biti jako skupi.

6. Propusti za splavi. Na plovnim riekama, odnosno na riekama, koje su učinjene plovnima umjetno izgrađenim uređajima, redovno postoji i veliki promet splavima, kojima se niz vodu odprema drvo, složeno u splavi. Da se omogući plovitba splavima preko pomičnih brana, izgrađujemo u njima posebne otvore — propuste za splavi — kroz koje mogu prolaziti splavi i onda, kada pomična brana stoji (kada nije spuštena na dno rieke), i tvori veću ili manju razliku vodostaja iznad i izpod brane.

7. Brodarske splavnice služe prielazima brodova na mjestima, gdje u vodotoku postoje prirodne ili umjetno načinjene zapreke, kao na pr. kod kanaliziranih rieka na mjestima, gdje su izgrađene nepomične ili pomične brane, pa iznad i izpod te zapreke postoje različito visoki vodostaji rieke (kao na pr. prirodnim vodopadima rieke). To su velike prostorije, ograđene jakim zidovima, redovno od betona, dugoljastoga pravokutnoga oblika, a na gornjoj i na donjoj strani građena su jaka vrata, redovno čelična. Ta je prostorija duga i široka toliko, da u nju može stati jedan brod, odnosno kod vrlo velikih brodarskih splavnica, više brodova. Ako su oboja vrata brodarske splavnice zatvorena, onda u njoj može biti površina vode u istoj visini s površinom vode izpod brane, t. j. s onim donjim vodostajem, ili kako tome kažemo s donjom vodom. U tom slučaju velimo, da je brodarska splavnica prazna. Sada možemo otvoriti donja vrata, a brod može uploviti u brodarsku splavnicu; iza toga vrata opet zatvorimo. Kada su oboja vrata zatvorena, pa u brodarsku splavnicu pustimo gornju vodu iznad brane, onda će ta voda teći, kroz posebne cievi i kanale, u splavnicu; voda se u splavnici postepeno diže, a s njom zajedno i brod, dok se podpuno ne izjednači vodostaj u splavnici s površinom vode iznad brane. Sada velimo, da je brodarska splavnica puna. Otvorimo li gornja vrata splavnice, može brod izploviti iz nje u gornji dio rieke ili kanala, iznad brane. Tu smo opisali način rada brodarske splavnice, kada se brod diže iz donje vode u gornju. Postupak je obratan, kada se brod spušta iz gornje vode u donju.

8. Prolaz za ribe. Prolaze za ribe gradimo na prirodnim i umjetnim zaprekama (brane) u vodotoku. Prolaz za ribe služi ribama, koje uviek žive u riekama (sladkovodnim ribama), da mogu odlaziti na druga mjesta u rieci, u bilo koje doba godine sasma nepravilno, tražeći obilniju hranu ili pogodnija mjesta za mriest. Osim toga služe takvi prolazi i ribama selicama, koje inače žive u moru, a svake godine prolaze u rieke na mriest, u stalnim i redovitim vre-

menskim razdobljima. Takve ribe selice, kao na pr. losos i jegulja, prolaze dugi put kroz rieke, od mora gotovo do izvora rieka, gdje se onda mrieste u sladkoj vodi. Prolaz za ribe mora ovim ribama omogućiti prielaz odozdo prema gore preko brana ili drugih kakvih zapreka u vodotoku.

Prolazi za ribe su mali nizki prorovi (tunelići), koji tvore mali kanal, kroz koji teče voda. Od mjesta do mjesta izgrađena je nizka poprečna stiena u prorovu, koja ne siže do stropa; tako nastaju stube, preko kojih teče voda dosta brzo i bučno kao preko malih slapića. Prolazi za ribe izgrađeni su redovno u obali, izpod zemlje, dakle zaobilaze umjetne brane ili prirodne zapreke (vodopade) u rieci. Već prema visini brane ribovodi su duži ili kraći. Počinju u donjoj vodi izpod brane, a završavaju u gornjoj vodi iznad brane. Žubor vode, koja pada preko nebrojenih malih slapića i svršava u donjoj vodi, upozorava ribe, gdje je ulaz u takav prolaz za ribe. Ribe, predvođene starijim i izkusnijim ribama, ulaze u prolaz i skaču i prebacuju se preko malih umjetnih slapića, dok ne stignu u gornju vodu.

9. Kanalizacija rieka. Ako plovnost rieke ne možemo postići uređenjem rieke (regulacijom), izvodimo kanalizaciju rieke. Prema tome treba razlikovati uređenje rieke, koje služi svrhama, što smo ih već nabrojili, i kanalizaciju rieke, kojoj je glavna svrha, da rieku učini plovnom. U rieci sagradimo brane na odgovarajućim mjestima. Time se promieni priklon vode u rieci, a površina, koja je bila do tada promjenljiva, t. j. dizala se i spuštala, pretvorena je u cieli sustav vodenih stepenica. Površina vode u pojedinim je dielovima između tih stepenica (brana) znatno manje priklonjena, a prema tome je i manja brzina vode. Brodovi prolaze preko stepenica, nastalih na mjestima, gdje su izgrađene brane, kroz brodarske splavnice, o kojima je već bilo govora. U nizinskim riekama gradimo redovno pomične brane i na manje udaljenosti jednu od druge.

10. Prokopi (plovni kanali). Plovni prokopi su umjetne vodne ceste. Mogu biti ili morski ili takvi, koji spajaju rieke u unutrašnjosti za t. zv. unutrašnju plovitbu. Uređaji takvih prokopa podpuno su jednaki, samo su morski prokopi znatno većih izmjera, jer njima plove veći brodovi.

Prokop za unutrašnju plovitbu izgrađujemo tako, da izkopamo korito prokopa i uredimo i učvrstimo obale, a onda ga napunimo vodom. Ako je potrebno, onda i kod prokopa izgrađujemo vodne stube; kod takvih vodnih stuba dolazi uviek brodarska splavnica, koja omogućuje dizanje, odnosno spuštanje broda iz jedne razine vode u drugu. Ako takav prokop, bio on morski ili za za unutrašnju plovitbu, spaja dva mjesta s velikom visinskom razlikom, onda je potrebno mnogo vodnih stuba, a to znači i mnogo brodarskih splavnica, koje su više puta građene tako, da sliede jedna neposredno iza druge. Prema potrebi gradimo zaplovne prokope i posebne plovne prorove (tunele), ako time uštedimo na duljini prokopa, a prielaz preko brda je nemoguć s pomoću brodarskih splavnica.

Izmjere plovnoga prokopa ovisne su o veličini brodova, koji plove u prokopima. Za unutrašnju plovitbu upotrebljavali su se prije brodovi do 600 t. nosivosti, a danas i do 1000 tona i više.

11. Luke. Luke na riekama i plovnim prokopima jesu: trgovačke ili veleobrtničke luke, odnosno zimske luke, u kojima su brodovi spremljeni preko zime, kada su rieke zamrznute. Uređene su u glavnom kao i morske luke, sa svim potrebnim uređajima za izkrcavanje i utovar robe. Morske luke imaju redovno osim toga jake lukobrane, koji zaštićuju brodove u luci od velikih nevremena i velikih valova i omogućuju rad u luci.

12. Obskrba pitkom vodom. Zadatak je obskrbe vodom, da stanovničtvu pruži dovoljnu količinu potrebne vode. Vodu dobivamo iz izvora, zdenaca, arteških zdenaca, velikih vodosprema stvorenih izgradnjom dolinskih pregrada ili rieka. U potrebnom slučaju gradimo posebne uređaje za čišćenje vode. Kod gradskih vodovoda dovodimo vodu u velike vodospreme (rezervoare) ili naravnim priklonom ili umjetnim načinom s pomoću sisaljki. Odavle odlazi voda u cjevovode gradskih vodovoda, a onda dalje cievima do potrošača. Već prema načinu uređaja vodovoda, kojih ima više vrsta, tjera se voda s pomoću sisaljki, pod tlakom, neposredno u mrežu gradskoga cjevovoda, a samo višak nepotrošene vode odlazi u vodospreme, gdje sakupljamo zalihu vode za slučaj nagle i veće potrošnje u gradu.

U nekim velikim gradovima postoje i dva odieljena vodovoda: jedan za pitku vodu, a drugi za potrošnu vodu (za čišćenje i polievanje ulica, za neke veleobrte i t. d.), koja nije tako čista, da bismo je mogli piti.

13. Zdenci. Nakapnice (cisterne). U mjestima, gdje nema uređenoga vodovoda, gradimo zdence (bunare), ako u tom kraju ima dovoljno zdrave podzemne vode, koju možemo upotrebljavati kao pitku vodu.

Gdje nema podzemne vode, kao na pr. u kamenitom tlu primorja, tamo gradimo nakapnice (cisterne). Vodu skupljamo s krovova kuća, ili na posebno građenim velikim terasama, i odvodimo je u nakapnice. To su zapravo veće ili manje vodospreme, u kojima spremamo vodu za vremensko razdoblje suše, kada nema kiša. Prema potrebi treba vodu u nakapnici čistiti (filtrirati), da bude pitka.

14. Odvodnja odpadnih voda. Gradske kanalizacije. Zadatak je odvodnje vode (kanalizacije), da podzemnim cievima (kanalima), a gdje je to moguće i gdje nije štetno za ljudsko zdravlje, otvorenim kanalima, odvede svu nepotrebnu vodu iz grada, odnosno iz manjega mjesta, u najbližu rieku ili potok. Odvesti treba:

a) odpadnu vodu iz kućanstava (kuhinja, kupaonica, zahoda, praonica), odnosno iz veleobrtnih poduzeća i tvornica,

b) **oborine** (kišu i snieg) s krovova kuća, dvorišta, vrtova, ulica i trgova.

Osim toga je zadatak odvodnje, da odpadne vode učini neškodljivima po zdravlje ljudi i životinja prije, nego takva voda uđe u rieku; tako bi na pr. odpadne vode nekih tvornica mogle biti i otrovne, pa bi mogle znatno naškoditi riečnom ribarstvu.

15. **Izkoriščivanje vodne snage.** Vodnu snagu izkorišćujemo, ako postoji pad vode, brzina vode ili tlak vode; na pr. gdje postoji naravni vodopad rieke, na umjetno izgrađenoj brani, odnosno dolinskoj pregradi. Vodnu snagu izkorišćujemo za pogon mlinova (nadljevnjaka odnosno podljevnjaka), pilana, za munjare na vodnu snagu (hidrocentrale).

16. **Temeljenja u vodi.** Kod temeljenja različitih vodograđevina, riečnih i obalnih stupova za mostove, odnosno predgrađevina bilo koje druge vrste, dolaze često temelji u vodu, odnosno u podzemnu vodu odnosnoga zemljišta. Takva temeljenja izvodimo na različite načine:

a) s pomoću zabijanja pilota, koji mogu biti od drveta, betona ili armiranog betona;

b) s pomoću zdenaca (bunara), kojih po nekoliko izvedemo izpod odnosnoga diela građevina i spustimo do na tvrdo nosivo tlo, a kasnije šupljinu zdenca izpunimo betonom;

c) s pomoću otvorenih škrinja (Senkkasten), koje spuštamo na dno, a koje su slične zdencima, samo što imaju i dno. Redovno su ovakve škrinje od betona. Izgradimo ih vani izvan vode, a onda spuštamo u vodu, dok ne sjednu na dno. Upotrebljavamo ih za temelje u otvorenoj vodi, na pr. kod gradnje obalnih zidova (keja), lukobrana i t. d.;

d) sa stlačenim zrakom (pneumatsko temeljenje), koje upotrebljavamo kod dubokih temeljenja u vodi, kao na pr. za temelje mostnih stupova i t. d. U tu svrhu gradimo kesone; to su veće ili manje radne prostorije, zatvorene sa strane i prema gore, koje spuštamo u vodu, kao na pr. da spuštamo u vodu zvono. Kada keson sjedne na dno rieke, puštamo u radnu prostoriju, dakle u sam keson, stlačeni zrak, koji iztisne iz kesona vodu, a onda možemo raditi na suhome izpod kesona. U stropu kesona su jaka vrata, koja dobro zatvaraju, a kroz koja ulaze i izlaze radnici, kao i posebna vrata za unašanje i iznašanje gradiva, odnosno izkopane zemlje, dotično šljunka ili kamena. Iznad kesona mora biti već izgrađen mostni stup toliko, da je gornji dio uviek iznad vode. U radnoj prostoriji izpod kesona kopamo zemlju. Keson uslied vlastite težine postepeno ulazi u dno rieke; spušta se dakle uslied vlastite težine. Rad u radnoj prostoriji kesona vrlo je težak, jer je u kesonu stlačeni zrak;

e) **Temeljenje ogatima.** Ako neku građevinu treba izgraditi u vodi, kao na pr. bilo koju vodograđevinu (branu, brodarsku splavnicu i t. d.) ili na pr. mostni stup, onda možemo oko ciele građevine, ili oko jednoga njezina diela, zabiti u dno rieke žmurje (to su jake mostnice odnosno grede, na donjem kraju zašiljene), tiesno jednu gredu do druge, tako da oko toga gradilišta nastane zatvorena drvena stiena. S vanjske strane nasipamo zemlju (glinu ili ilovaču), koja osigurava stienu od žmurja i čini je ujedno nepropustnom. Iz tako ograđenoga prostora izcrpemo vodu, pa gradilište ostaje suho i na njemu možemo graditi. Vodu, koja bi prodirala kroz stienu od žmurja neprestano crpemo sisaljkom. Više puta izvedemo dvie uzporedne stiene od žmurja, a između njih nabijemo ilovaču. I na taj način dobivamo podpuno ograđeno gradilište, a iznutra izcrpemo vodu. Danas mnogo upotrebljavamo čelično žmurje; u trgovini ima veliki broj različitih sustava takvoga žmurja.

17. **Gradnja ribnjaka.** Veliki umjetni ribnjaci služe za uzgajanje sladkovodnih riba u velikim količinama. Ribnjaci su zemljanim nasipima razdieljeni u manje površine, tako da svaka vrsta ribe, kao i ribe različitih starosti, mogu biti odieljene jedne od drugih. Posebni uređaji jesu: mriestilišta, zimovnjaci i t. d.

II. VODOGRADNJE U HRVATSKOJ

(Podatci za sjevernu Hrvatsku)

Prikaz o izvedenim građevinama u ovom poglavlju o vodogradnjama, kao i u kasnijim poglavljima i cestogradnjama, gradnji željeznica i prorova, o mostogradnjama, **nije podpun.** Podpuni prikaz nije bilo moguće sastaviti, jer nam manjkaju potrebni podatci. Poglavito nam manjkaju podatci o središnjoj Hrvatskoj, koji su krajevi i u pitanju građevinarstva stajali prije pod drugim upravnim područjem. Podpuni prikaz bio bi uostalom i predug, pa smo ovdje opisali početke razvoja građevinarstva u sjevernoj Hrvatskoj i **najnovije vremensko razdoblje**, u glavnim crtama, kako bi čitalac dobio barem **obćeniti pregled** o izvedenim građevinama iz područja građevinarstva.

Iz izvješća o djelovanju Građevnoga odsjeka (u svez. I. god. 1880.) možemo razabrati, da u ono doba bivše Kr. ug. ministarstvo komunikacija uzdržava kao državne rieke u ukupnoj dužini od 62 milje i 470 km: rieku Dunav, Savu od Siska, rieku Dravu od Barča i Kupu do Karlovca. Ovo se uzdržavanje uglavnom proteže samo na čišćenje korita spomenutih rieka.

Sve ostale gradnje i radovi na tim riekama, zatim sve gradnje ostalih dielova rieka Save, Drave i Kupe, koji su priznati za brodarenje, kao i uređenje pritoka tih glavnih rieka, spadali su pod upravu bivše Kr. hrvatske zemaljske vlade. U god. 1876.—1878. obavljeni su na riekama Savi, Dravi, Kupi, Krapini i na raznim pritocima, ovi radovi: uređenje obala, osiguranje obala, uređenje nasipa, čišćenje rieka, predradnje prokopa i t. d.

Prema izvješću »Zemaljske građevine u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji« utrošeno je na vodogradnje na Savi, Dravi, Uni, Bosutu, te drugim riekama i potocima, u razdoblju od god. 1874. do 1884. ukupno 5,606.210 forinti. Ako je u tom desetljeću iznosio porez 200 milijuna forinti,

onda je za sve javne radove: cestogradnje, vodogradevine i na zgrade, utrošeno oko 10% od iznosa poreza.

U časopisu »Viesti družtva inžinira i arhitekta« br. 4. god. 1891. objelodanjen je članak ing. Kamila Bedekovića »O razvitku građevinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji za posljednjih 50 godinah«. U tom je članku izcrpljiv prikaz izvedenih vodograđevina u vremenskomu razdoblju od god. 1841.—1891.

U pogledu unapređivanja plovitbe po riekama nije mnogo učinjeno u tom razdoblju. Za plovitbu riekom Kupom već je odavno sastavljena osnova. Izrađene su osnove za uređenje Save za plovitbu od Siska do Rugvice, a moguće i do Zagreba.

Za uređenje vodotoka rieka izvedeni su ovi radovi: obalne utvrde na Savi, Dravi i Uni; uređenje potoka: Plitvice, Bednje, Rakova potoka i Črnca. Uređenje rieke Vuke; nasipi uz rieke, kao obrana od poplava.

Izvedene su kanalizacije nizina: u Podravini; u Jelasovu polju; kod Bošnjaka i Županje; Bidskog polja od blizu Broda do Crne u sriemskoj, požežkoj i virovitičkoj županiji; Arčanjski kanal; kanalizacija iztočnoga Sriema; prokopi kod Ugrinovaca i Dobanovaca; Majski kanal kod Gline; kanal od potoka Črnca do Save kod Oborova; kanalizacija naselbine Ledenik i pustare Ličano.

U tom su vremenskom razdoblju izvedeni vodovodi: u gradu Zagrebu; za riečko-karlovačku željeznicu od Fužina do Bakra; od Priboja do Petrova sela (5 km); preuređen je vodovod u Ogulinu (nove željezne cievi; dužina 4,6 km); zatim vodovodi u: Velikoj Papini (4.3 km); u Bielom polju (4,5 km); u Dobrom selu (2,8 km); u Novom (2,9 km); u Sušaku (1,47 km); a osim toga još u 13 mjesta.

Od god. 1874.—1891. izvedeno je 47 većih i manjih nakapnica u različitim mjestima. Na 52 mjesta uređeni su bunari, obzidanja izvora i lokava.

U novije doba izvedene su munjare na izkorištenje vodne snage (hidroelektrične centrale): na Kupi kod Ozlja; »Zeleni Vir« kraj Skrada. U gradnji se nalazi velika munjara u Triblju, koja izkorišćuje tamošnje vodne snage. Ovo su najobsežnije i najogromnije vodograđevine u sjevernoj Hrvatskoj na tome području tehnike.

U novije vrieme izvedene su ove vodogradnje: Odvodnje: Imotsko-bekijskoga polja; Mostarskoga jezera (oko 2.300 ha); područja Vrgorskoga jezera (dobiva se 3.200 ha izsušenoga tla); Konavskoga polja; Sinjskoga polja; Livanjskoga polja i Buškoga blata; Nadinskoga blata i Polačkoga polja. Natapanja područja Čekrk kod Mostara; uređenje područja Vranskoga polja; uređenje rieke Zrmanje. Obskrba pitkom vodom; vodovodi: kroz dalmatinsku Zagoru; u Sinju; u Prozoru; u Omišu; u Starom Gradu na Hvaru; na Starigradu pod Velebitom. (Podatci prikupljeni iz »Godišnjaka banovine Hrvatske« god. 1939.—1940.).

U sjevernoj Hrvatskoj je izgrađeno mnogo umjetnih ribnjaka: ribnjak donjo-miholjačkog vlastelinstva — površina 600 katastr. jutara; ribnjak kraj Jaske; ribnjak u Zdenčini; ribnjak kod Poljane; ribnjak kod Našica; ribnjak u Brodu na Savi (ing. Josip Ivančić).

Prema podatcima iz Spomen-knjige prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske odpočeo je sustavni rad na uređenju vodotoka rieke Save od njemačke granice do Rugvice u dužini od 60 km; osiguranje i učvršćenje ruševnih i ugroženih obala; konačno uređenje korita sa stalnim kamenim odnosno betonskim obalama (od njemačke granice nizvodno u dužini od 10 km, te od Podsuseda preko Zagreba do Žitnjaka u dužini od 32 km). Uzporedno se izvode obranbeni nasipi protiv poplave uz rieku Sutlu i Savu na ušću Sutle. Nadalje su u radu ove vodogradnje: Uređenje vodotoka Gradne — dužina 7,5 km; osiguranje obala Save kod Veleševca i Ruče; utvrđenje obala kod sela: Jezera, Strmca, Strelečkog, Mahova, Graduše; preloženje obranbenog nasipa kod Hrastelnice; izvedba obale kod Žirčice, Trebarjeva, Svilaja, Vidovice, Bos. Šamca i Sl. Rače. Osiguranje obala rieke Drave kod Šebaka, Čičkovine, Hrženice i Selnice, između Ledine i Bukovlja, Brestića i Širine, kod Crnog Zatona i kod sela Bistrinaca.

Predviđeno je mnogo daljnjih vodogradnja za uređenje vodotoka glavnih rieka i njihovih pritoka.

III. ZNANSTVENI RADOVI O VODOGRADNJAMA

U stručnim časopisima surađivali su o vodogradnjama s više članaka: ing. Ž. Egersdorfer, ing. Valentin Lapaine; s vrlo mnogo članaka: ing. Josip Chvala, prof. ing. Vinko Hlavinka, ing. K. Tomac, ing. Josip Ivančić, ing. Viktor Setinski, ing. Stjepan Szavits-Nossan; s 1 do 2 članka: arh. M. Pilar, ing. F. Seć, M. Mikšić, ing. Josip Dvoržak, ing. Mihajl Ursiny, ing. Milan Lenuci, ing. Josip Doljak, ing. Gustav Baldauf, ing. Emil Kanet, ing. Josip Neumann, ing. Mijo Philippović, ing. P. Senjanović, ing. Vladoje Eisenbart, Nikola Božičković, ing. Rudolf Vrbanić, dr. ing. A. Weber, ing. Stjepan Bela, prof. dr. ing. Ante Franković, (vrlo velika razprava), ing. Hinko Elimi, ing. P. Ziegerli, ing. Rudolf Gabriel, ing. L. Storek, ing. Nikola Kumanin, prof. ing. M. Martinis, ing. Franjo Abramović, ing. Josip Ledvinka, ing. F. Šperac, dr. ing. H. Iveković, Nikola Pauković, ing. Krešimir Gjurašin, ing. Milivoj Frković, prof. ing. Jerko Alačević, ing. arh. B. Teodorović, ing. arh. V. Šterk, ing. Ernst Udovč.

KNJIGE I RAZPRAVE O VODOGRADNJAMA

TOMAC Kosta: »Uzroci poplavah u gornjoj Posavini i sredstva za odklonjenje istih. Sisak 1892.

BARABAŠ pl. Ljudevit: »O vodnih prilikah naše gornje Posavine po Tomčevu djelu i uporabom zakona o vodnom pravu«. Sisak 1893.

SETINSKI ing. Viktor: »Neue Grundlagen der Lehre über Dränungen«.

PISAČIĆ ing. pl. August: »Vodograđevine na gornjem Renu i gornjem Dunavu i na pritocima Kinzig, Iller, Isar, Inn«. Zagreb 1893.

ŠANDOR Fr.: »Obskrba vodom u Hrvatskoj i Slavoniji«. 1909.

AUGUSTIN Juraj: »Izvješće o vodograđevinah, sastavljeno na temelju izviđenja i proučavanja vodograđevinah u Njemačkoj godine 1888«.

HLAVINKA ing. V.: profesor na bivšoj Šumarskoj akademiji u Zagrebu: »Uređenje bujica«. Autografirana predavanja (skripta).

LAPAINE ing. Valentin: »Der Wasserbau in Kroatien und Slavonien«. Posebni odtisak iz časopisa »Oesterr. Wochenschrift für den öffentlichen Baudienst«.
— Podaci za regulaciju Save«. Nacrti. Zagreb 1919.

BAUČIĆ ing. Franjo: Velikom Splitu — njegova Cetina na raskršću. Pitanje svjetlosti i vode Splita i njegovih deset susjednih općina. 1919.
— Opskrba pitkom vodom. Vodene snage i njihovo eksploatiranje; (u spomenici dalmatinskih inženjera).

8. CESTOGRADNJE

Cesta mora omogućiti sigurnu, brzu i mirnu vožnju kola sviju vrsta. Kod izbora građevnoga gradiva, građevnih oblika i spajanja gradiva, ima se najpogodnije prilagoditi raznovrstnim silama i učincima, koji pri tome dolaze u obzir.

I. RADOVI KOD CESTOGRADNJE

1. Izbor i izkolčenje (označivanje) u naravi najpovoljnijega cestovnoga poteza.

Za dobru, suvremenu cestu, koja mora odgovarati svima potrebama današnjice, od osobite je važnosti izbor najpovoljnijega cestovnoga poteza, t. j. smjera i položaja, kuda će sve cesta prolaziti. Najpovoljniji cestovni potez mora odgovarati svima potrebama gospodarskim i građevno-tehničkim, te potrebama u pogledu prometa.

Da udovoljimo gospodarskim potrebama tražimo, kod osnivanja, takav »gospodarski cestovni potez«, kod kojega će troškovi gradnje i uzdržavanja ceste, te prometa na cesti, biti po mogućnosti najmanji. Pri tome mora cesta biti prilagođena što je moguće bolje mjestnim i zemljištnim prilikama, a osim toga mora biti od najveće koristi onome kraju, kroz koji prolazi. »Tehnički cestovni potez«, koji zadovoljava svima potrebama i zahtjevima tehničke naravi, treba po mogućnosti dovesti u sklad s gospodarskim cestovnim potezom, jer se oni u praksi ne poklapaju uviek podpuno. Tehnički cestovni potez mora biti takav, da su podpunoma izključene smetnje u prometu, a troškovi prometa i uzdržavanja ceste da ostaju u primjerenim granicama.

Svima ovim pitanjima posvećujemo najveću pažnju kod osnivanja (projektiranja) ceste i kod svih predradnja na zemljištu (na terenu), a pri tome prikupljamo sve potrebne podatke, s pomoću kojih nastojimo u najvećoj mjeri udovoljiti navedenim zahtjevima dobre suvremene ceste.

2. Donji stroj ceste je onaj dio cestovnog tiela, na kojemu leži kolnik. U donji stroj ubrajamo: cestovno tielo (nasip, usjek, zasjek); mostove; propuste za vodu (izpod cestovnoga tiela); zaštitne i podporne zidove, gdje postoji opasnost, da se uruši zemlja; prielazi preko cesta, odnosno željeznica (nadvožnjaci i podvožnjaci); cestovni jarci uz cestu za odvodnju površinske vode (kiše, sniega).

3. Gornji stroj ceste tvori kolnik, koji se sastoji od nosivoga sloja (temelj kolnika, sloj kamena, sloj betona i t. d.) i gornjega sloja ili površine kolnika (pločnik, nabijeni asfalt, lievani asfalt, betonski namaz — betonski kolnik i t. d.). Tu treba navesti veliki razvoj cestogradnja u suvremeno doba s vrlo velikim brojem suvremenih kolnika, odnosno obradbe površine kolnika, prema potrebama današnjega prometa.

4. Posebni uređaji na cestama. Osim već nabrojenih radova treba na pojedinim cestama, već prema njihovoj vrsti i svrsi, kojoj služe, izvesti i stanovite posebne uređaje i građevine. Ovamo spadaju ovi radovi: rubne staze (za pješake ili za dvokolice); prostori za spremanje gradiva za popravak ceste; ograde (gdje su potrebne); zaštitni uređaji ili zidovi protiv nameta sniega; postavljanje različitih znakova na cesti, koji upozoruju vozača na cestovne odnose, važne za vožnju; kućice za cestare (nadglednike cesta); stupovi za brzojav i brzoglas; zaštitni uređaji protiv blieštanja i odraza svietla; križanja cesta i kolodvori za ceste s brzim prometom.

II. CESTOGRADNJE U HRVATSKOJ
(Podatci za sjevernu Hrvatsku)

U »Izvješću o djelovanju građevnoga odsjeka Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade u god. 1876. do 1879.« postoje u Hrvatskoj:

državne ceste u ukupnoj dužini 472 km;

zemaljske i kotarske ceste u dužini 2.875 km;

občinske ceste, koje uzdržavaju političke občine pod nadzorom kr. podžupanija.

Od spomenutih zemaljskih i kotarskih cesta u to doba je izgrađeno 1.995 km, a neizgrađeno je 880 km. Od god. 1876.—1879. potrošeno je za uzdržavanje izgrađenih zemaljskih i kotarskih cesta svota od 1,980.556.— forinti; godišnje okruglo 495.000.— forinti.

U godini 1876.—1879. izgrađene su nove ceste: Kolodvor Plase — Križišće, 7.160 m; Crnilug — Gerovo, 9.030 m; Čabar — Parg, 3.500 m; Kašinsko — Bistrička cesta, 6.000 m; Sv. Jelena — Božjakovina, 1.000 m; dio ceste Križevci — Sv. Ivan Žabno, 2.360 m; dio ceste Sv. Ivan Zelina — Vrbovec, 1.100 m; Vrbovec — Vojnovec, 980 m; Gušćerovac — Kalnik, 1.032 m; Bjelovar — Severin, 12.530 m; Bjelovar — Narta, 9.300 m; Kloštar - Ivanić — Ivanić-Grad, 3.945 m; dio ceste Čazma — Graberje, 910 m; dio Voćin — Pivničke ceste, 6.800 m; Feričanci — Orahovica, 5.200 m; dio ceste Đakovo — Našice, između Latnice i Potnjana, 1.900 m; Donji Miholjac — Rakitovica, 5.800 m; Vukovar — Vinkovci, 13.272 m; Vukovar — Sotin, 6.543 m; Kukujevci — Bačinci, 3.532 m; Irig — Ruma, 10.173 m; Voganj — Mitrovačka međa 2.680 m. Za te novogradnje, kao i za neka veća preloženja cesta, koja ovdje nisu spomenuta, utrošena je svota od 999.770.— forinti.

Građevni odsjek bivše Kr. hrv. zemalj. vlade sastavio je za izložbu u Budimpešti god. 1884. izvješće »Zemaljske građevine u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji«. Prema tome izvješću bilo je između god. 1874.—1884. ovo stanje:

državnih cesta ima 1.236,5 km; od toga neizgrađeno 13,6 km;

zemaljskih cesta ima 4.505,5 km, od toga neizgrađeno 998,6 km;

občinskih cesta ima 12.693,5 km, od toga neizgrađeno 11.373,5 km.

U tom vremenskom razdoblju od g. 1874—1884. utrošeno je za zemaljske i obćinske ceste 12,843.193 forinti. Za ondašnji broj stanovničtva od 1,892.499 duša iznosi poprečni godišnji trošak po osobi 62 novčića.

U već spomenutom članku ing. Kamila Bedekovića (vidi »Viesti družtva inžinira i arhitekta« br. 4. god. 1891. — vidi osim toga poglavlje »Vodogradnje u Hrvatskoj«) spomenute su veće cestogradnje u razdoblju od g. 1841.—1891.

Lujzinska cesta, od Karlovca do Rieke, izgrađena je oko godine 1791. kao jedna od najvećih naših tadašnjih cesta.

Veće cestogradnje u spomenutom vremenskom razdoblju: Cesta iz Tušilovića blizu Karlovca do južnoprimorske ceste blizu Popine; obalna cesta od Senja preko Sv. Jurja do Karlobaga; veći dio ceste Medak—Udbina prema Kulen—Vakufu; veći dio ceste Lički Osik—Petrovo selo; veći dio ceste Otočac—Priboj; cesta od Jasenice preko Male Kapele u Dabar; preuređenje ceste Ogulin—Josipdol i nova cesta od Plavčedrage do Drežnika; cesta Ogulin—Novi; Otočac—Žutalokva; Skradin—Tržić; Zdenci—Dubrava; Ljeskovac — do ceste Plaški—Drežnik; nova šumska cesta od Jablanca do vrha Velebita i dalje do puta, koji vodi u Kosinj. Ovo je ujedno n a j v i š a cesta u sjevernoj Hrvatskoj, jer je njezina najviša točka 1.400 m nad morem. Na ostalim gorskim cestama, kao Lujzinskoj, Karolinskoj, Jozefinskoj i Karlovačkoj, kao i na željezničkoj pruzi Karlovac—Rieka, najviše su točke između 800 i 900 m nad morem. Nadalje cesta: Mrzla Vodica—Prezid; Parg—Čabar; preloženje ceste od Plasa preko Križišća do Kraljevice; uređenje Vinodolske ceste Križišće—Novi i diela ceste Križišće—Meja; Lešće—Bosiljevo.

U bivšim županijama: zagrebačkoj i varaždinskoj uređene su sve dotadašnje ceste i izvedene nove: Sesvete—Marija Bistrica; Velika Gorica—Pokupsko; Kožinšćak—Bregi; oko god. 1860. sagrađena je na žumberačkoj cesti t. zv. Weinmanova serpentina od Kostanjevca prema Kalju. Kasnije je nastavljena gradnja ceste od te serpentine preko Petričkoga sela do Stojdrage.

U bivšoj bjelovarsko-križevačkoj županiji izvedene su ove cestogradnje u navedenom razdoblju, cesta: Bjelovar—Daruvar; Bjelovar—Križ; Kloštar-Ivanić — Ivanić-Grad; Narta — Berek; Garešnica—Međurić; Berek—Garešnica.

U bivšoj požežkoj županiji izvedene su ove cestogradnje: Begtež—Našice; Pleternica—Đakovo, do županijske međe; Daruvar—Poljana; Daruvar—Vel. Zdenci; Daruvar—Plivnica; Bastaji—Ivanovo selo; Okučani—Lipik; Ratkovica—Batrina; Lipik—Poljana.

U bivšoj virovitičkoj županiji cesta; Našice—Begtež; Osiek—Vukovar; Josipovac—Valpovo; Doljnji Miholjac do Drave; Dolj. Miholjac—Našice; Našice—Đakovo; Slatina—Čađavica; od Osieka preko Ernestinova do rieke Vuke kod Ade; Orahovica—Crnac; Pivnica—Kamensko; Osiek—Tenje.

Bivša sriemska županija: Znatnije cestogradnje započete su godine 1874. U spomenutom vremenskom razdoblju izvedene su ove ceste: Vukovar—Mitrovica; Mitrovica—Karlovci; Ruma—Zemun; Ilok—Morović; Vukovar preko Trpnje prema Osieku; županja—Spačva; Gunja—Rajevo selo; Vinkovci—Privlaka.

Prema »Godišnjaku banovine Hrvatske« postojale su u bivšoj banovini Hrvatskoj:

d r ž a v n e c e s t e u dužini 1.501,442 km;

b a n o v i n s k e c e s t e I. i II. r e d a u dužini oko 10.901,950 km;

o b ć i n s k e c e s t e I. i II. r e d a u ukupnoj dužini od oko 30.000 km; veći dio tih obćinskih cesta nije izgrađen; ukupna dužina izgrađenih obćinskih cesta iznosi samo oko 500 km.

U novije doba izvedeni su ovi radovi (podatci iz »Godišnjaka banovine Hrvatske«): Novogradnja državne ceste Zagreb—Samobor—Bregana, s betonskim kolnikom, odnosno pločnikom od malih kocaka; rekonstrukcija državne ceste Sušak—Senj na dielu Kraljevica—Sv. Jakob, s bitumenskim kolnikom i bitumenskom površinskom obradbom (mnogi nazivaju takvu vrstu kolnika »crna cesta«).

Prema podatcima iz navedene knjige započeti su radovi na izradbi suvremenih kolnika: Dugo Selo—Božjakovina (10 km) s betonskim kolnikom; proširenje kolnika na cesti Zagreb—Sesvete; rekonstrukcija državne ceste Sušak—Bakar—Bakarac (6 km); Bakarac—Kraljevica, s bitumenskim kolnikom; novogradnja državne ceste II. reda Dubrava—Kloštar Ivanić; izgradnja ceste II. reda Satnica—Gašinci; rekonstrukcija ceste Sv. Jakob—Križišće (800 m); primorsko-turistička cesta Orašac—Vel. Zaton—Mali Zaton (5,7 m); rekonstrukcija državne ceste Solin—Klis (3,25 km); betonski kolnik na cesti kod Kaštel-Novoga.

U spomenutom godišnjaku nabrojeni su još mnogi radovi na cestogradnjama, koji su dozreli za izvedbu u najskorijem vremenu.

U Spomen-knjizi prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske izložen je sustavni razpored gradnja i obnova naših cesta. Zakonskom odredbom određena je gradnja glavnih državnih cesta sa suvremenim kolnicima: Rogatec—Zagreb—Zemun; Okučani—Banja Luka—Split; Zagreb—Varaždin—granica; Zagreb—Karlovac—Hrv. Primorje; Zagreb—Samobor—granica; Osiek—Vrpolje—spoj s cestom Zagreb—Zemun; Šćit—Sarajevo; Rama—Dubrovnik—granica. Osim glavnih državnih cesta bit će izvedeni suvremeni kolnici i na cestama (pretežno putničarskoga značaja): Karlovac—Plitvice—Senj; Senj—Karlobag—Obrovac; Split—Omiš—Makarska—Ploče. Dužina ovih cesta iznosi 1.990 km, a suvremeni kolnici postoje već na 150 km tih cesta. Ovi su radovi započeli, pa je predano u posao radova za 318 milijuna Kuna.

Prema dosadašnjem stanju imamo ove vrste cesta:

d r ž a v n e c e s t e u dužini od 3.570 km;

zemaljske ceste (bivše banovinske ceste I. i II. reda), ukupno 11.794 km;

občinske ceste; ukupna dužina nije točno poznata, ali iznosi oko 40.000 km.

Za obnovu i gradnju cesta i mostova odobrena je dosada svota od Kn 234,450.000.—

III. ZNANSTVENI RADOVI NA CESTOGRADNJAMA

U stručnim časopisima pisali su o cestogradnjama: ing. Rudolf Vrbanić, ing. R. Ž. Franjetić, ing. Adolf Košak, ing. Piantanida, ing. Stj. Szavits-Nossan, ing. E. Udovč, ing. A. Goldberg, ing. D. Rajačić, ing. A. Perc, ing. Vjenceslav Novak, prof. ing. Fr. Brozović (veća razprava).

KNJIGE I RAZPRAVE O CESTOGRADNJAMA

BROZOVIĆ prof. ing. Fran: »Izgradnja putova u Čehoslovačkoj Republici obzirom na razvoj automobilizma i primjena na naše prilike«. Zagreb, 1937. (Pretiskano iz časopisa »Građevinski vjesnik«).

FLÖGL prof. ing. Stanko: »Šumska prometna sredstva«, I. dio. Putovi i željeznice; II. izdanje g. 1933. III. izdanje g. 1940. (litografirano izdanje slušača šumarstva).

C. GRADNJA ŽELJEZNICA I PROROVA (TUNELA)

Pod željeznicom, u najširem smislu, razumievamo prometni put sa željeznim kolosiekom (što odgovara pojmu kolnika kod cesta). Možemo imati jedan par ili više parova uzporednih željeznih tračnica (u nekim slučajevima i jednu tračnicu), kao kolnik, na kome se kreću željeznička prometala. Tračnice smanjuju trenje između kola i kolnika (kod željeznica je to kolosiek), a time je znatno povećana sposobnost prometnih sredstava. Kolosiek (tračnice) je najizrazitija značajka za pojam željeznice. Pogonska snaga, koja pokreće željeznička kola, dolazi do izražaja tek u drugom redu.

Željeznica služi za promet ljudi i raznovrstne robe na kopnu. Promet se obavlja posebnim željezničkim kolima. Pogonska snaga može biti raznosvrstna (para, munjina i t. d.), a ovisi o mjestnim prilikama.

Željeznički kolosiek omogućuje zbog svojih građevnih i tehničkih svojstava vrlo brzi promet velikih težina raznovrstne robe i velikih množina ljudi. Prednosti željeznice jesu: jeftini promet, točnost, sigurnost, pravilnost i vrstnoća prometa; sve ovo djeluje povoljno na razvitak obrta, veleobrta, trgovine, poljodjelstva i t. d.

I. VRSTE ŽELJEZNICA

Željeznice možemo razdieliti na pojedine vrste s različitih stanovišta.

Prema vrsti izgradnje i prometa razlikujemo: glavne pruge, sporedne pruge i mjestne (lokalne) pruge (ovamo spadaju i male željeznice).

Prema vrsti izgradnje pruge razlikujemo: adhezione (obične) željeznice, kod kojih gibanje nastaje uslied trenja; zubčane željeznice, koje imaju osim običnih tračnica i jednu zubčastu, a vlak pokreće posebni parostroj, koji ima odgovarajući nazubljeni kotač; taj zahvaća u nazubljenu tračnicu; žičane željeznice ili žičare i viseće željeznice. Nadalje razlikujemo podzemne željeznice i nadzemne željeznice (poglavito u velikim gradovima).

Prema vrsti izgradnje razlikujemo: željeznice s običnim kolosiekom i željeznice s uzkim kolosiekom (ovamo spadaju: šumske, poljske, veleobrtne željeznice i t. d.); zatim razlikujemo željeznice s jednim kolosiekom, s dva i više kolosieka.

Nadalje možemo željeznice razdieliti: prema načinu i izvoru pogonske snage, prema vrsti prometa i t. d.

II. RADOVI KOD IZGRADNJE ŽELJEZNICA

1. **Izbor i izkolčenje (označivanje) u naravi najpovoljnije željezničke pruge.** Kod izbora najpovoljnije željezničke pruge pri osnivanju (projektiranju), kao i kod izbora najpovoljnijega položaja i kod cestogradnja, o čemu je bilo govora u prijašnjem poglavlju. I kod izbora najpovoljnije željezničke pruge moramo udovoljiti svima zahtjevima, koji su postavljeni za dotičnu prugu, u najvišoj mjeri.

2. **Donji stroj željezničkoga tiela.** Donjim strojem nazivamo dio željezničkoga tiela, na kome leži šljunčani ležaj (zastor), pragovi i tračnice. Donji stroj može biti zemljani odnosno kameni nasip, usjek dotično zasjek; zatim može biti donji stroj željeznice: most, propust, prorov (tunel) i t. d. U donji stroj možemo ubrojiti i sve građevine, koje zaštićuju željezničko tielo od vremenskih nepogoda svake vrste (odvodnja nasipa, zasjeka i usjeka s pomoću odvodnih jaraka; zaštitni zidovi protiv vjetra i nanosa sniega u predjelima, gdje vladaju jake bure; zaštita protiv lavina; podporni zidovi i t. d.); osim toga: ograde, zaštita kod prielaza preko cesta i t. d.

3. **Gornji stroj željezničkoga tiela.** Gornji stroj sastoji se od kolosieka i šljunčanoga zastora (ležaja). Kolosiek tvore tračnice, pragovi i spojna sredstva za njihovo međusobno spajanje, kao i za pričvršćenje na pragove (spojke, čavli, svornjaci, vijci, i t. d.). Tračnice preuzimaju teret od kotača željezničkih kola odnosno parostroja, i osiguravaju vožnju. Željeznički pragovi podupiru tračnice i prenose tlak na sljunačni sastav, a ovaj prenosi tlak dalje, na donji stroj željezničkoga tiela.

Željezničko tielo tvore zajedno gornji i donji stroj.

Ovamo treba ubrojiti uređaj kolodvora sa svim pripadajućim građevinama.

4. **Posebni uređaj' na željeznicama.** Za sigurni promet željeznicom od osobite su važnosti signalni i sigurnostni uređaji na kolodvorima i na otvorenoj pruzi. Tu ubrajamo i pojedine oznake na samoj pruzi, koje upozoravaju vlakovođu na odnose na pruzi (oznake uzpona ili pada pruge, oznake tunela, oznake, gdje treba davati znakove zviždaljkom i t. d.).

5. **Prorovi (tuneli).** Prorove obično smatramo posebnim naukovnim predmetom, ali oni uglavnom dolaze kod gradnje željeznica, a manje kod cestogradnja.

Pod prorovom razumievamo obćenito podzemnu građevinu, kroz koju prolazi prometni put, bilo koje vrste (željeznica, cesta, plovni kanal). Ima i posebnih prorova, koji služe za natapanje tla, odnosno izsušivanje močvarnih predjela; neki prorovi služe za dovod vode u munjare na vodnu snagu (hidrocentrale), za vodovode i t. d.

Način izgradnje prorova ovisi uglavnom o vrsti tla, kroz koje prolazi dotični prorov. Prorovi mogu biti obzidani, ako to zahtievaju mjestne prilike i priroda samoga tla, ali ih ima i neobzidanih, jednostavno izklesanih u jakoj i zdravoj pećini.

III. GRADNJE ŽELJEZNICA I PROROVA U HRVATSKOJ

U časopisu »Viesti družtva inžinira i arhitekta« br. 4. iz godine 1891. donesen je prikaz »O razvitku građevinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji za posljednih 50 godinah« od ing. K. Bedekovića. Prema podatcima ovoga članka razvijala se gradnja željeznica u sjevernoj Hrvatskoj, za ono doba, razmjerno vrlo povoljno.

Prvu željeznicu u Hrvatskoj izgradilo je C. kr. povelj. južno željezničko družtvo god. 1862. od Zidanog Mosta preko Zaprešića, Zagreba do Siska; ukupno 76 km. Isto družtvo gradi godine 1865. prugu Zagreb—Karlovac (52 km).

Bivše Kr. ug. ministarstvo za javne radnje i komunikacije (kasnije je imalo naslov ministarstvo trgovine), izgradilo je kao državne željeznice u sjevernoj Hrvatskoj:

god. 1870. pruga Žakanj—Zagreb, 104 km;

god. 1873. pruga Karlovac—Rieka, 176 km;

god. 1879. pruga Dalj—Vukovar—Brod, s ograncima: Vrpolje—Šamac; Borovo—Vukovar, 121 km;

god. 1882. pruga Sisak—Sunja—Kostajnica—Volinje, 43 km;

god. 1882. pruga Beograd—Zemun—Inđija—Petrovaradin — prema Novom Sadu, 71 km;

god. 1883. pruga Inđija—Mitrovica, 42 km;

god. 1888. pruga Sunja—Nova Gradiška, 79 km;

god. 1890. pruga Nova Gradiška—Brod, 52 km;

god. 1891. je u gradnji pruga Vinkovci—Mitrovica, 68 km;

god. 1870. izgradilo je Družtvo Alföldske željeznice, prugu Osiek—Dalj—Erdut — prema Somboru; u Hrvatskoj s ogrankom Osiek — Vilanj, 35 km; prugu je odkupio državni erar;

god. 1884. sagradilo je Družtvo Barč—pakračke željeznice, vicinalnu prugu Barč—Pakrac, s ograncima: Suhopolje—Slatina i Bastaji—Končanica (Vel. Zdenci), ukupno 131 km;

god. 1885. sagradilo je Družtvo Zagorske željeznice, vicinalnu prugu Zaprešić—Varaždin—Čakovec, s ogrankom Zabok—Krapina, 112 km;

god. 1885. sagradilo je Družtvo Vinkovačko-bučke željeznice, vicinalnu prugu Vinkovci—Vrbanja—Gunja, 50 km;

god. 1890. sagradilo je Družtvo željeznice Varaždin—Ivanec—Golubovec, tu vicinalnu prugu, 34 km;

god. 1889. sagradilo je Družtvo Gutmann i drug, šumsku željeznicu, koja je bila uređena i za osobni promet, i to prugu Belišće—Donji Miholjac—Kapelna, 34 km uzkotračne pruge.

Na spomenutim željezničkim prugama izveden je veliki broj prorova (tunela), osobito na pruzi Karlovac—Rieka (veliki prorov »Kupjak«, pa »Kobiljak« i najveći, a ujedno i najzanimljiviji s tehničke strane, prorov izpod Sušaka).

Godine 1891. bilo je u sjevernoj Hrvatskoj ukupno 1299 km željeznica, a sveukupni troškovi za te građevine iznosili su oko 80 milijuna forinti. U središnjoj Hrvatskoj postojalo je god. 1900. ukupno 668 km željezničkih pruga.

Krajem god. 1918. bilo je željeznica:

U bivšim pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji, Vojvodini i Međimurju: 4088 km normalnoga kolosieka; 183 km kolosieka širine 1,00 m; 87 km kolosieka širine 0,76 m; Bosni i Hercegovini: 144 km normalnoga kolosieka; 1496 km kolosieka širine 0,76 m.

U novije vrieme sagrađene su pruge: Koprivnica—Varaždin; lička pruga od Ogulina do Splita, s ogrankom u Šibenik; u gradnji je unska i koranska pruga, o kojoj je mnogo i pisano i razpravljano prije nego je došlo do same izgradnje.

I na tim je prugama izvedeno mnogo većih i manjih prorova (tunela); među ostalima granični prorov na pruzi Knin—Pribudić.

Prema podatcima Spomen-knjige prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, sagrađene su od god. 1918. do osnutka Nezavisne Države Hrvatske, ove željezničke pruge:

144 km željezničkih pruga običnog kolosieka;

306 km drugoga kolosieka na postojećoj pruzi Zemun—Novska i Savski most — Zagreb;

106 km gotovih dielova koranske i unske pruge, te pruge Banja Luka—Ukrina i Vrbovsko—Črnomelj.

Ukupno je dakle izgrađeno u spomenutom razdoblju 556 km normalnoga kolosieka i 169 km uzkotračnih pruga.

Sada se nalaze u gradnji ove pruge:

Banja Luka—Ukrina, 43 km;

Unska pruga: Bihać—Knin, 112 km;

Koranska pruga: Karlovac—Slunj—Bihać, 108 km;

Vrbovsko—Črnomelj — do hrvatske granice na Kupi, 25 km;

Uzkotračna pruga: Metković—Ploče, 21 km.

U trasiranju i obilježavanju nalaze se ove željezničke pruge:

Golubovec—Zlatar—Bistrica, 60 km; Plitvičko—Senjska pruga; Garešnica—Banova Jaruga, 17 km; Spoj pruge: Pavlovac—Dražica—Grubišno Polje na prugu Končanica—Bastaji; Žepče—Sarajevo; Žepče—Kulaši—Brod; Žepče—Zavidović—Tuzla; Tešanjka—Tešanj.

Osim toga su u proučavanju daljnje željezničke pruge u skladu s obćenitim razporedom izgradnje novih željezničkih pruga.

IV. NAUČNI RAD O GRADNJI ŽELJEZNICA I BRODOVVA

U stručnim časopisima pisali su o gradnji željeznica i prorova:

Ing. Fr. Tomšić, ing. J. Chvala, ing. Rajmund Lapaine, ing. Valentin Lapaine, Milan Nikolić, prof. ing. V. Hlavinka, ing. P. Senjanović, prof ing. J. Alačević (Unska pruga), prof. ing. F. Brozović, ing. M Crnić (prorov Knin—Pribudić), ing. Nikola Turkalj, ing. Dragutin Piantanida, prof. ing. Stanko Flögl (naučna razprava), ing. Stj. Szavits-Nossan, prof. ing. Ljubomir Peterčić (Suvremena pitanja racionalizacije gornjega stroja), ing. Vladimir Žakić, ing. Ivan Košutić, prof. dr. Aleksandar Ugrenović (o željezničkim pragovima), ing. arh. Zdenko Strižić.

KNJIGE I RAZPRAVE O GRADNJI ŽELJEZNICA I PROROVA

Izvješće bivše uprave bosansko-hercegovačkih državnih željeznica za godinu 1900.

KRIŽANIĆ pl. I.: Lička željeznica. Karlovac 1907. (Željezničke pruge: Karlovac - Slunj - Plitvice - Ljeskovac - Otočac - Senj - Rieka; Pruga: Otočac Gospić - Gračac - Knin; Pruga: Ljeskovac - Priboj - Bihać; i neke druge pruge).

SENJANOVIĆ Petar ing.: Novi uslovnici za gradnju državnih željeznica. Zagreb 1938.

PETERČIĆ prof. ing. Ljubomir: Rezultati teoretskih iztraživanja o proračunavanju gornjeg stroja željeznica. Uređenje gornjeg stroja. Izdanje Direkcije drž. željeznica u Zagrebu 1932.

D. MOSTOGRADNJE

Mostovi su građevine, koje služe prometu. Zbog toga mostovi dolaze kod gradnje prometnih putova svih vrsta.

Most je potreban, ako se dva prometna puta, bilo to prirodna ili umjetna, križaju u različitim visinama, a promet se mora vršiti nesmetano na obim prometnim putovima. Gornji prometni put može biti: cesta, željeznica, plovni kanal, pješački put i t. d. Donji prometni put može biti jedan od spomenutih putova, odnosno rieka, dotično morski zaljev. Most je potreban i onda, kada na pruzi prometnoga puta postoji kakva zapreka, na pr. duboka dolina, propuklina u pećinama i t. d.

Most se sastoji od: *gornjega diela* i *stupova*. Prostor između stupova zovemo otvor mosta.

Gornji dio mosta tvore:

a) *mostovka*, koja preuzima neposredno terete prometa i prenosi ih posredstvom posebne konstrukcije na glavnu nosivu konstrukciju;

b) *glavna nosiva konstrukcija*, preuzima terete mostovke, vlastitu težinu, tlak vjetra i sve sile, odnosno terete, koji mogu djelovati na nosivu konstrukciju i prenosi ih na stupove, na koje je postavljena.

Stupovi podupiru glavnu nosivu konstrukciju, preuzimaju od nje teret i prenose ga na temelje, odnosno na dobro i čvrsto tlo. Razlikujemo: obalne stupove (mostne upornjake) i riečne odnosno srednje stupove.

I. VRSTE MOSTOVA

Mostove možemo razdieliti u pojedine vrste s različitih stanovišta.

S obzirom na vrstu prometnoga puta, koji prelazi preko mosta, razlikujemo uglavnom:

a) *željeznički most*, koji služi prometu željeznice;

b) *cestovni* ili *kolni most*, koji služi prometu svih vrsta vozila, kao i pješačkom prometu;

c) *pješački mostovi* služe samo za prielaz ljudi;

d) *most za plovni kanal* je takav most, preko kojega prelazi plovni kanal;

e) *akvadukti* su mostovi, preko kojih prolazi vodovod.

S obzirom na svrhu i veličinu slobodnoga prostora, koji je nastao izpod mosta, postoje uglavnom ovi nazivi za mostove:

a) *propusti* su maloga razpona (do 2,0 m) odnosno maloga otvora, a služe za odvod površinske vode izpod cestovnoga ili željezničkoga nasipa; to mogu biti i mostovi preko malih potoka;

b) *riečni mostovi*; imaju manje ili veće otvore preko glavnoga toka rieke;

c) *inundacioni mostovi*; građeni su uglavnom kao produženje riečnih mostova, a svrha im je, da izpod njih može slobodno teći velika voda, da ne bi zaustavljanjem vode nastala poplava;

d) *viadukti* su građevine velike visine; takvi mostovi su građeni na dubokim dolinama ili propuklinama u gorovitom kraju;

e) *podvožnjaci*, odnosno *nadvožnjaci* su mostovi na mjestima, gdje jedan prometni put, kao na pr. cesta dotično željeznica, prelazi preko drugoga takvoga prometnoga puta.

Prema gradivu, od kojega su građeni mostovi, postoje ove vrste:

masivni mostovi, građeni od drveta;

željezni (čelični) *mostovi*, građeni od čelika.

Gornji dio mosta može biti stalan ili *nepomičan*, dotično *pomičan*. Pomične mostove gradimo na plovnim kanalima, odnosno nad plovnim riekama i svagdje tamo, gdje nema izpod mosta dovoljno visine za slobodnu i nesmetanu plovitbu. Pomični mostovi su različitih konstrukcija. Most se okreće oko jednoga ležaja, dakle oko vodoravne osi, tako da se jedan kraj mosta diže prema gore; most se može okretati i oko vertikalne osi na jednom ležaju; ima konstrukcija, gdje se cieli most, na oba ležaja, diže u vis i time tvori otvor za slobodnu plovitbu.

Pontonski ili *brodski mostovi* su takvi, gdje mostovka prelazi preko drvenih ili željeznih lađa.

Prema vrsti konstrukcije gornjega diela mosta postoje uglavnom:

a) gredni mostovi, a to su takvi, gdje tereti konstrukcije izvode na stupove samo vertikalni tlak; to mogu biti mostovi od drveta, armiranoga betona, dotično željezni mostovi s punim stienama ili željezni rešetkasti mostovi;

b) svođeni mostovi (lučni mostovi) imaju nosivu konstrukciju u obliku svoda ili luka; mogu biti građeni od različitoga gradiva (opeka, kamen, beton, armirani beton, čelik); izvode na podpore (stupove) kosi tlak;

c) drveni mostovi mogu biti izvedeni kao razuporja, visulje, odnosno kao spoj jedne i druge vrste konstrukcije;

d) viseći mostovi (lančani mostovi) jesu takvi, gdje je mostovka obješena na jaka čelična užeta, koja su napeta preko visokih stupova na obalama ili u blizini obale, te duboko usidrena i učvršćena u obale.

II. RADOVI KOD MOSTOGRADNJA

1. Stupovi. Najvažniji dio gradnja stupova je temeljenje. Ako su temelji stupa odnosno i sam stup u vodi, onda dolaze u obzir različite vrste temeljenja u vodi. To su onda vodogradnje, kako smo to vidjeli u prijašnjim poglavljima.

Sam stup može biti građen od različitoga gradiva, već prema vrsti i gradivu gornjega diela mosta, odnosno prema svrsi, kojoj služi. Stupovi nisu uviek građeni od istoga gradiva kao i glavna nosiva konstrukcija. Stupove gradimo pretežno od kamena, betona ili armiranoga betona.

2. Glavna nosiva konstrukcija. Već prema vrsti gradiva, izrađujemo gornji dio mosta, t. j. glavnu nosivu konstrukciju i mostovku, na samome gradilištu ili u posebnim tvornicama (poglavito čelične mostove). Čelične konstrukcije mostova redovno izrađujemo u tvornicama, pa na gradilište dolaze razstavljene u veće ili manje dielove; tu ih onda sastavljamo u gotovu konstrukciju.

Mostovi su građevine, koje su često vrlo zamršene, a njihova izvedba može biti vrlo težka i dugotrajna.

Konstrukcije i izgradnje mostova često su građevine takvoga zamašaja, da predočuju ne samo djelo tehničke naravi, nego su to mnogo puta studije i čitava naučna djela. Tu se u mnogo slučajeva pojavljuju nova pitanja, uslied različitih prilika i okolnosti, a koja su svojstvena baš onome mostu, koji gradimo. Ta pitanja treba najprije riešiti sa čisto znanstvenoga stanovišta, iza toga pristupiti osnivanju, računanju i konstruiranju, a konačno samoj izvedbi građevine.

III. MOSTOGRADNJE U HRVATSKOJ

(S podatcima za sjevernu Hrvatsku.)

U već spomenutom članku ing. K. Bedekovića »O razvitku građevinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji za posljednjih 50 godinah«, u časopisu Viesti družtva inžinira i arhitekata, br. 4. iz god. 1891., navedene su i mostogradnje izvedene na cestama i željeznicama, koje su građene u ono doba.

Na cesti Tušilović — južnoprimorska cesta blizu Popine, izvedeni su ovi mostovi: kameni svođeni most s dva otvora po 10 m; željezni mostovi, po 10 m razpona, preko potoka Joševice i Suvaje.

Zatim su izvedeni kolni mostovi:

željezni preko Vrnike, dužine 20 m;

željezni most preko Dretulje, kod Plaškoga, dužine 15 m;

kameni most preko potoka Jesenice s dva otvora po 10 m;

željezni most preko Dobre, dužine 40 m;

kameni svođeni most preko Dobre, kod Sv. Petra, s tri otvora po 7,3 m i dva otvora po 3,8 m;

svođeni most od klesanoga kamena preko Gacke, otvor 13,3 m;

kameni svođeni most, s dva otvora po 14 m, na cesti Gospić—Mali Halan;

željezni most preko Mrežnice, dužine 37 m;

kameni svođeni most kod Lešća, sa 4 otvora po 12,5 m.

u zagrebačkoj županiji postojali su stari mostovi, prije god. 1891., i to: most preko Save kod Zagreba i kod Bresta blizu Petrinje. U spomenutom razdoblju izvedeni su daljnji mostovi:

most preko Save kod Podsuseda; željezna konstrukcija na drvenim stupovima; 4 otvora po 37 m i 9 otvora po 11,7 m;

željezni most preko Save kod Galdova kraj Siska;

željezni most preko Kupe kod Karlovca;

drveni most preko Kupe u Sisku, sagrađen god. 1864.;

drveni most preko Drave kod Varaždina;

željezni most preko Drave kod Ormuža.

Osim toga su na novim cestogradnjama izvedeni, među ostalim i ovi mostovi:

željezni most s tri otvora po 18 m preko Česme na cesti Bjelovar—Narta;

drveni mostovi: preko Drave u Osieku, sagrađen god. 1871., po amerikanskom sustavu Howeovih mostova; preko Drave kod Barča, sagrađen god. 1881.; u Moroviću preko Bosuta i preko Studve, dugi preko 100 m; preko Bosuta kod Gradine, dug preko 100 m.

U vremenskom razdoblju do god. 1891. sagrađeni su ovi željeznički mostovi: preko Dunava kod Petrovaradina; savski most između Zemuna i Beograda; preko rieke Save: kod Broda, kod Jasenovca i kod Zagreba; preko rieke Drave: kod Osieka, Barča, Varaždina i kod Žakanja (drveni most); preko rieke Kupe: kod Siska i kod Karlovca; preko Une na pruzi Sisak—Kostajnica—Novi; nadalje inundacioni mostovi: kod Uštice na pruzi Sunja—Nova Gradiška; preko Struga između Jasenovca i Novske; preko Orljave na pruzi Nova Gradiška — Brod.

U kasnije vrieme građeni su mostovi postepeno s izgradnjom cesta i željeznica. Među ostalima izvedeni su i ovi mostovi: preko Kupe u Pokupju, god. 1892.; u Pakracu, željezna konstrukcija s 4 otvora po 13 m.

God. 1897. izveden je u Sarajevu »Carev most« od betona s uloženom željeznom konstrukcijom po sustavu R. Wünscha. To je svođeni most, razpona 25,36 m s visinom luka 2,54 m. Za ono doba bio je to najveći most izveden prema spomenutom sustavu uobće.

Nadalje su izvedni mostovi: preko Pakre u Banovoj Jaruzi, željezna rešetkasta konstrukcija; željezni most preko Bosuta u Moroviću (za gradnju toga mosta predlagane su bile konstrukcije svođenoga mosta od betona i sustav Monier); željezni most preko Kupe kod Petrinje, dva otvora po 60 m, s gradnjom je započeto god. 1897.; most preko potoka Plavnice, na cesti Velike Sredice—Farkaševac (prvi puta kod nas izvedena konstrukcija od željeznih traverza na međusobni razmak od 1,25 m, a među njima su svodovi od betona. U časopisu »Viesti« br. 3. god. 1902. objelodanjen je po prvi puta kod nas statički račun za takvu konstrukciju); željezni most preko Bosuta u Vinkovcima.

God. 1900. izveden je novi armiranobetonski most u Ogulinu po sustavu Hennebique, umjesto staroga svođenoga mosta. Podrobni opis, nacrti armature za armirani beton uzdužnih i poprečnih greda u časopisu »Viesti« br. 3. god. 1901.

Most preko potoka Bjelovarke kraj Bjelovara je armiranobetonski most, 12 m čistoga otvora, s tri glavne uzdužne grede i pločom preko greda. Armiranobetonski most preko Kupe u Brodu na Kupi ima 4 glavne uzdužne grede.

Zanimljiv je polumost od armiranoga betona na cesti Zagreb—Poličani (Podsused). U časopisu »Viesti« iz god. 1911. objelodanjuje ing. A. Carnelutti, po prvi puta kod nas, grafički račun kontinuiranoga nosioca s tri polja i određivanje »influenz«-linija, kako su ih onda nazivali. U nastavku članka ima i analitički proračun kontinuiranih nosilaca za taj most.

Most preko Bednje u Tuhovcu je luk s obješenim kolnikom, razpona 25 m, a izveden je prema nacrtima ing. A. Kaisera.

Željeznički armiranobetonski most na veleobrtnom kolosieku u Savskom Marofu konstruiran je s dvie glavne uzdužne grede, razpona 2×12 m, a mostovka s tračnicama smještena je u z d o n j i r u b g l a v n i h g r e d a, što je za željeznički most neobično, jer se izvodi vrlo riedko. Most je izveden prema računima i nacrtima prof. ing. Branka Širole (vidi »Tehnički list« god. 1925. i »Revue du béton armé«, Pariz, god. 1925.).

Izvedeni su nadalje armiranobetonski kolni mostovi: preko rieke Bosne u Visokom; preko Žirovnice na cesti Split—Omiš; preko Rivine Jaruge u Skradinu. Željezni kolni most preko Save kod Zagreba (zavarena željezna konstrukcija); svođeni most preko Kupe u Sisku (po nacrtima ing. M. Frkovića), kao i most preko Like kod Kosinja. Željezni kolni most preko Mrežnice na cesti Generalski Stol—Perjasica (zavarena željezna konstrukcija). Spomenuti mostovi kod Zagreba i ovaj posljednji preko Mrežnice prvi su zavareni čelični mostovi u Hrvatskoj. Armiranobetonski most preko kanala Stupno na cesti Remetinec—Kostajnica.

God. 1939./1940. bili su u gradnji ovi mostovi: most preko Kupe u Karlovcu na mjestu staroga dotrajaloga kolnoga mosta; most preko Save kod Jakuševca, kao provizorni most, od stare nosive konstrukcije kolnoga mosta preko Save kod Zagreba; armiranobetonski most preko Gradne u Samoboru s otvorom od 11 m; armiranobetonski nadvožnjak preko željezničke pruge na rekonstruiranoj cesti Sušak—Bakar—Novi; armiranobetonski most preko Karašice u Črnkovcima na cesti Osiek—Suhopolje, dužine 44 m, s dva srednja stupa; četiri manja mosta na cesti Remetinec—Kostajnica; most preko Gline u Vranovini kod Topuskoga. Iste je godine bilo u pripremi još nekoliko novih mostogradnja.

Prema podatcima iz Spomen-knjige prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske nalaze se na sadašnjim novim cestogradnjama i na obnovama starih cesta u gradnji ovi mostovi: preko Gline kod Topuskoga; preko Bukovice kod Čemernice; preko St. Vučice na cesti Našice—Donji Miholjac; preko Lepenice u Kiseljaku; preko Sunje kod Umetića na cesti Petrinja—Kostajnica. Osim toga je u popravku veći broj velikih mostova, porušenih u ratu.

IV. NAUČNI RADOVI O MOSTOGRADNJAMA

O mostogradnjama su pisali u stručnim časopisima: Ing. Ž. Egersdorfer; građ. nadsavj. ing. A. pl. Pisačić; A. Müller; ing. M. Ursiny (prvi članak o betonskim mostovima), ing. J. Chvala, ing. Josip Seć, ing. P. Adamović, ing. Julije pl. Stanisavljević, ing. I. Menzer, ing. G. Baldauf, ing. A. Spiller, ing. F. Funtak, ing. M. pl. Ferich, ing. Gustav Voda, ing. A. Kostial, ing. Đ. Ehrlich, ing. Amadeo Carnelutti, ing. I. Kazanec, prof. ing. Branko Širola, ing. J. Habamović, ing. Milivoj Frković (više članaka), ing. Vjenceslav Novak, dr. ing. Bruno Tartaglia (više članaka), prof. ing. Franjo Brozović, ing. Jure Erega (veliki članak o novom zavarenom čeličnom kolnom mostu preko Save u Zagrebu).

KNJIGE I RAZPRAVE O MOSTOGRADNJAMA

EREGA ing. Jure: Gradnja kolnoga mosta preko Save kod Zagreba. Zavarena konstrukcija. (Posebni odtisak članka u »Građevinarskom vjesniku«).

E. ČELIČNE KONSTRUKCIJE

Čelik kao gradivo i čelične konstrukcije upotrebljavamo u građevinarstvu u svim granama. Svagdje su to posebne konstrukcije, koje prema biti samoga gradiva — čelika zahtievaju: posebni način proračunavanja izmjera (dimenzija) pojedinih konstruktivnih dielova (statički proračun); posebni način spajanja pojedinih dielova u konstruktivne elemente, odnosno ciele kon-

strukcije (spajanje zakovicama, svornjacima, zavarivanjem); posebni način izradbe i provedbe konstrukcije.

Kod čeličnih konstrukcija postoje posebne zasade i kod samoga osnivanja (projektiranja), odnosno kod računanja i konstruiranja, kao i kod izvedbe (montaže) na gradilištu.

U svakoj pojedinoj grani građevinarstva (vodogradnje, mostogradnje i t. d.) učimo poznavanje posebnih čeličnih konstrukcija, primienjenih dotičnoj grani; a opet su obćenite zasade čeličnih konstrukcija uviek iste.

Posebnu skupinu tvore čelične konstrukcije kod zgradarstva (visokogradnja, visokih gradnja). Premda su to zgrade većega ili manjega obsega, koje bi po svom vanjskom obliku (i svrsi) pripadale struci graditeljstva (arhitekture), ipak ih ubrajamo u građevinarsku struku zbog njihovih konstruktivnih osebina. U novije doba izvodimo čelične zgrade u obliku nosivoga kostura, to redovno kod zgrada s mnogo katova (neboderi su gotovo uviek izvedeni kao čelične konstrukcije). Stupovi, grede, stropne grede i uobće ciela nosiva konstrukcija izvedena je od čelika. Ta čelična konstrukcija prenosi sve terete i obterećenja na temelje zgrade. Ziđe u takvim zgradama samo izpunjuje međuprostore između stupova, greda i stropova. Ziđe tu ne prenosi nikakve terete, pa ga redovno izvodimo od lakoga gradiva, već i zbog težine i obterećenja same zgrade.

Često ćemo čuti i naziv »željezne konstrukcije«; to je zastarjeli naziv, jer prema nauci o građevnom gradivu zovemo danas svako kovko željezo — čelikom, za razliku od lievanoga željeza, koje danas redovno ne upotrebljavamo za čelične konstrukcije.

U novije doba često ćemo čuti i o svarivanim čeličnim konstrukcijama. Tu su pojedini dielovi međusobno spojeni zavarivanjem u nedjeljivu čvrstu cjelinu.

Kod nas je izvedeno najviše čeličnih konstrukcija kod mostogradnja, o čemu je bilo govora u prijašnjim poglavljima. Rjeđe su primjenjivane čelične konstrukcije u zgradarstvu; tu su upotrebljavane pretežno kod gradnja nekih tvorničkih zgrada.

F. BETON I ARMIRANI BETON

I. KONSTRUKCIJE OD BETONA I ARMIRANOGA BETONA

Beton i armirani beton upotrebljavamo u svim granama građevinarstva.

Betonske građevine (ili građevine od običnoga betona; građevine od zbijenoga ili nabijenoga betona) izvedene su samo od betona; u njima dakle nema čelika ni čeličnih dielova. Beton je smjesa od cementa, pieska i šljunka te vode; ova smjesa nakon stanovitoga vremena otvrdne i postigne vrlo veliku čvrstoću.

U konstrukcijama, gdje nastaju i vlačna naprezanja (kao na pr. kod konstrukcija, koje se uslied tereta savijaju), moramo u beton ulagati čelik u obliku čeličnih okruglih šibki, koje zovemo u praksi betonski okrugli čelik; često ćemo čuti još i zastarjeli naziv betonsko okruglo željezo. U novije doba upotrebljavamo čelične uložke različitih oblika i presjeka. Čelik, koji ulažemo u beton, da preuzme vlačne napone, zovemo obćenitim imenom »armatura«; zato takav beton nazivamo — armirani beton. Više puta može armatura biti i kruta, od čeličnih komada većih izmjera, određenih profila (presjeka). Armatura od čeličnih okruglih šibki nije kruta, jer su to redovno šibke maloga promjera (od 6—30 mm, često i više).

Za svaku građevinu od betona odnosno armiranoga betona moramo najprije izraditi drvenu oplatu (kalup), u koju ugrađujemo i nabijamo beton. Kod armiranoga betona polažemo u oplatu najprije armaturu, a onda tek ugrađujemo i nabijamo beton. Kada beton otvrdne, onda skidamo oplatu.

Zbog same naravi betona i armiranoga betona možemo od tih gradiva izvesti građevine bilo kakvih oblika. Suvremenu tehniku, a osobito graditeljstvo i građevinarstvo, danas gotovo ne možemo ni zamisliti bez tih gradiva, koje upotrebljavamo u velikoj mjeri u svim strukama i granama tehnike.

Nauka o betonu i armiranom betonu još je uviek u daljnjem razvitku. Na tome polju znanosti učinjeno je vrlo mnogo u razmjerno vrlo kratko vrieme.

Konstrukcije od armiranoga betona mnogo su puta vrlo zamršene već same po sebi, a i njihova izgradnja na gradilištu. Za svaku takvu konstrukciju potreban je točan statički proračun kao i vrlo pomno izrađeni izvedbeni nacrti, gdje je među ostalim ucrtan svaki pojedini komad čelične armature, koji ugrađujemo u beton.

U novije doba upotrebljavamo armirani beton vrlo često u zgradarstvu. Mnogo puta izvodimo obične stanbene zgrade, kao i velike monumentalne palače tako, da im nosivu konstrukciju tvori kostur od armiranog betona. Međuprostore izpunimo ziđem od opeka ili drugoga lakoga gradiva.

Kod nas gradimo vrlo mnogo s betonom i armiranim betonom, jer za to postoje svi preduvjeti: imamo dosta cementa i betonskoga čelika. Izvedeno je vrlo mnogo građevina i u području graditeljstva i građevinarstva.

God. 1904. propisao je Građevni odsjek bivše Kr. zemaljske vlade pod br. 68591 ex 1903. »Naputak za izvedenje gornje nosive konstrukcije mostova iz armiranoga betona, naročito po sistemu Hennebique i drugih sličnih sistema«. Iste godine izlaze već »Nadopunjenja k Naputku br. 68591 od 25. VIII. 1903.« To su naši prvi propisi za armirani beton.

God. 1910. propisan je »Naputak za izvedenje konstrukcija od armiranog i nabijanog betona u zgradarstvu. « (Br. 34.429 ex 1910.), kao i »Naputak za izvedenje nosivih konstrukcija iz armiranog i nabijenog betona kod mostogradnja«.

II. NAUČNI RADOVI O BETONU I ARMIRANOM BETONU

Prvi pokusi s cementom izvedeni su kod nas god. 1886. na pobudu trgovine Mašek i drug. Tim je pokusima prisutstvovalo i tadašnje družtvo inženjera i arhitekta u Zagrebu. Svrha im je bila i znanstvena, ali i promičbena, da se odnosni stručnjaci upoznaju s betonom kao novom vrstom gradiva. (Opis ovih pokusa imamo u časopisu »Viesti družtva inžinira i arhitekta« br. 2. i 3. god. 1886.).

U stručnim časopisima pisali su o betonu i armiranom betonu:

Ing. J. Chvala; ing. J. pl. Stanisavljević (prvi puta na hrvatskom jeziku objelodanjene jednačbe za proračun armiranobetonskih ploča; god. 1904.), ing. Rudolf Vrbanić (statički računi i posljedci pokusa sa gredama sustava »Siegwart«), Milan Schvartz, prof. V. Hlavinka, ing. A. Kaiser (više članaka), prof. ing. Milan Čalogović (više članaka), ing. Đuro Ehrlich, arh.. Janko Grahor, ing. Stj. Szavits-Nossan, prof. dr. ing. Rajko Kušević, ing. I. Radonić, ing. E. Nonveiler, dr. ing. V. Juranović, ing. O. Werner. prof. ing. Branko Širola (više članaka),. dr. ing. Bruno Tartaglia (više članaka), ing. V. M. Anžlovar, prof. ing. M. Martinis.

Knjige i razprave o betonu i armiranom betonu:

Ing. A. Brebera — preveo ing. M. Martinis: Građevna kontrola u betonskoj gradnji

Prof. ing. M. Čalogović: Troškovi armirane betonske ploče i dozvoljeno naprezanje betona. (U spomenici tehničkog fakulteta god. 1919.—1929.).

Prof. dr. ing. Mirko Roš: 1. Problem izvijanja. 2. Omjer modula elasticiteta »n«. 3. Statička opasnost loma čvrstih građevnih materijala i izrađevina (U spomenici Tehničkog fakulteta god. 1919.—1929.).

Prof. ing. Branko Širola: Građevinski priručnik; Knjiga I. Armirani beton. 1. izdanje, Zagreb 1936. 2. novo obrađeno i prošireno izdanje, Zagreb 1938.

G. STATISTIKA I NAUKA O ČVRSTOĆI I ELASTIČNOSTI

I. OBĆENITO

Statika je nauka o ravnoteži tereta, odnosno sila, koje djeluju na neko tielo. Kao dio obće mehanike obuhvaća statika nauku o ravnoteži plinovitih, tekućih i krutih tiela. U građevinarstvu je osobito važna statika krutih tiela, kao sastavnih dielova građevnih konstrukcija, pa je često nazivaju i građevna statika ili statika građevnih konstrukcija. To je čista znanost, koju primjenjujemo u gotovo svim granama svih struka tehnike.

U građevinarstvu moramo svaku pa i najmanju građevinu, odnosno njezine konstruktivne sastavne dielove, izračunati i odrediti im ravnotežu. Tim proračunavanjima određujemo sve potrebne veličine, iz kojih onda možemo odrediti potrebne izmjere (dimenzije) pojedinih konstruktivnih dielova, odnosno čitave građevine.

Određivanjem izmjera (dimenzija) pojedinih konstruktivnih dielova, odnosno cielih konstrukcija, bavi se nauka o čvrstoći i elastičnosti. I to je čista znanost, koju primjenjujemo u gotovo svim strukama tehnike.

I jedna i druga znanost, statika i nauka o čvrstoći i elastičnosti, stoje u blizom i neposrednom, ali i neprekidnom međusobnom dodiru.

Osnovni zadatak statike i nauke o čvrstoći i elastičnosti sadržan je u tom, da s pomoću tih nauka odredimo izmjere svakoga pojedinoga konstruktivnoga diela, kao i ciele konstrukcije. Te proračune zovemo u praksi »statički račun« ili »statički proračun«. Konstruktivne dielove i ciele konstrukcije moramo izračunati tako, da mogu s dovoljnom sigurnošću preuzeti i prenositi sve terete i sile, kao i sve druge učinke, ili kako to u praksi nazivamo obterećenje, i to kada su ti tereti, sile i učinci u najnepovoljnijem položaju i sastavu, koji se ikada može pojaviti na dotičnoj konstrukciji. Pri tome je sasma svejedno, da li se to najnepovoljnije obterećenje pojavljuje često ili vrlo riedko, ili gotovo nikada; važno je samo to, da postoji mogućnost takvoga najnepovoljnijega obterećenja konstrukcije, i taj slučaj moramo kod računanja uzeti u obzir. Nikada, ni u kom slučaju, ne smije biti narušena ravnoteža konstrukcije. Izmjere pojedinih konstruktivnih dielova moramo izračunati tako, da mogu prenositi obterećenje, koje odpada na njih, ali opet tako, da nisu prevelike. Točni statički račun omogućuje nam, dakle, da konstrukciji damo najpovoljniji oblik, najpovoljnije izmjere, i da pri tome štedimo s gradivom, što je osnovna zasada suvremenoga građenja.

Statički računi u građevinarstvu mogu biti vrlo obsežni i vrlo zamršeni, pogotovo za neke vrste građevina (velike vodograđevine, mostovi, velike palače, tvorničke zgrade, obične stanbene zgrade i t. d.). Statički račun i s njime spojeno konstruiranje (razpoređaj konstruktivnih nosivih dielova), te konstruktivni nacrti, bitni su i sastavni dio svake građevine, pa i kod obične stanbene zgrade, osobito ako je na pr. izvedena od armiranoga betona ili čelične konstrukcije. Statičke račune i konstruktivne nacrte za građevine iz područja građevinarstva izrađuje uviek, a za veće i manje zgrade, koje spadaju u područje arhitekture, gotovo uviek (u najviše slučajeva), građevni inženjer, kojega u praksi obično nazivamo — konstrukterom dotične građevine.

Uzprkos tome, što je rad inženjera — konstruktera, i kod zgrada iz područja arhitekture, bitni i sastavni dio zgrade, ipak se kod nas uvriežio običaj, da se taj rad redovno niti ne spominje. Tako u najviše slučajeva za naše velike palače, velike javne zgrade, veće stanbene zgrade, niti ne znamo, tko je konstrukter zgrade i tko je izradio statičke račune. Kod nas se obično spominje inženjer-arhitekt, koji je osnovao zgradu (projektant), a inženjer-konstrukter, koji je pri tome surađivao, izračunao i izradio konstruktivni dio, ostaje redovno nepoznat. Ovo je nepravedno, pa vjerujemo, da će u skoro vrieme i u tom pogledu biti učinjen korak napried. U Švicarskoj postoji za svaku zgradu inženjer-arhitekt-projektant i inženjer-kon-

strukter. Na svakoj gradnji je vidljivo označeno na ploči ime arhitekta i ime inženjera-konstruktera. Prema potrebi, ako na građevini ima većih strojarskih, odnosno elektrotehničkih uređaja, označena su na posebnim pločama i imena strojarskih odnosno elektrotehničkih inženjera, koji surađuju na izgradnji dotične građevine, dakako svaki u svom djelokrugu.

II. NAUČNI RAD O STATICI I NAUCI O ČVRSTOĆI I ELASTIČNOSTI

U časopisu »Viesti kluba inžinirah i arhitekata« br. 2. god. 1882. objelodanio je arhitekt J. Grahor po prvi puta na hrvatskom jeziku statički proračun za nosive konstrukcije od željeza u članku »Sgrada I. hrvatske štedionice u Zagrebu«.

U stručnim časopisima pisali su iz različitih područja statike i nauke o čvrstoći i elastičnosti:

Ing. Franjo Tomšić, arh. Janko Holjac ing. Josip Chvala, ing. Mihajl Ursiny (god. 1897. članak sa statičkim računom željeznoga krovišta sustava »Polonceau«), arh. Martin Pilar, ing. Gustav Hermann, F. Stanisavljević, ing. Rudolf Vrbanić, Benko Deutsch (statički proračun pojedinih spojeva drveta), prof. ing. Milan Čalogović (više članaka), ing. Amadeo Carnelutti (god. 1910. objelodanjen prvi put kod nas statički račun okvira s dva zgloba po Castiglinovoj metodi), prof. dr. A. Mohorovičić (velika studija o statičkim podatcima o djelovanju potresa na pojedine dielove konstrukcije), ing. A. Kaiser, prof. dr. ing. K. Čališev (više članaka, među inima i izračunavanje višestruko statički neodređenih sustava s pomoću postepenih aproksimacija), prof. dr. M. Prejac, prof. dr. ing. Rajko Kušević (više članaka), ing. Al. Thim, ing. Ervin Nonveiler, ing. V. Andrejev, ing. R. Dworžak, dr. ing. Bruno Tartaglia (više članaka), ing. Ferdo Keller, ing. M. Martinis.

Razprave i knjige iz različitih područja statike i nauke o čvrstoći i elastičnosti:

Prof. dr. Milivoj Prejac: O vlastitim i slobodnim titrajima štapova i ploča promjenljivog presjeka (u spomenici Tehničkoga fakulteta god. 1919.—1929.).

Dr. ing. Rajko Kušević: Statičko proračunavanje okvirenih nosača I. i II. Zaklade tiskare Narodnih novina, Zagreb 1933.

Prof. dr. ing. K. Čališev: Metoda postepenih približenja kod proračunavanja više puta statički neodređenih sistema (Internationale Vereinigung für Brückenbau und Hochbau; Abhandlungen IV. svezak. god. 1938.).

Prof. ihg. Širola: Statika I. dio za srednje tehničke škole i praksu. (Litografirano). Zagreb 1924.

Prof. ing. Stanko Flögl: Građevna mehanika. (Litografirano izdanje slušača šumarstva Zagreb 1931.).

Prof. dr. Andrija Mohorovičić: Djelovanje potresa na zgrade, Zagreb, 1911. (preštampano iz časopisa »Viesti« god. 1911.).

ELEKTROTEHNIKA

Napisao ing. EDUARD KÜRSCHNER

Elektrotehnika se dieli na dvie velike grane:

a) Jaku struju.

b) Slabu struju.

Tehnika jake struje, kao dio gospodarstva, energijom pretvara u munjarama mehaničku energiju, dobivenu iz ugljena i drugog goriva i vodne snage, u električnu energiju, koja se dade vodovima visokog napona lako prenositi na velike udaljenosti, dovoditi razvodnim mrežama na mjestu, gdje je potrebna, i preobraziti u svietlo, radnju, toplinu i druge oblike energije, a može i neposredno djelovati u elektrokemičkim i elektrometalurgičkim procesima. Nadalje u okvir jake struje spada i gradnja električnih strojeva, aparata i uređaja, koji proizvode, pretvaraju, prenose, vode ili troše električnu energiju.

Tehnika slabe struje kao dojavna tehnika prenosi na daljinu govor i glasbu (brzoglas, krugoval), viesti (brzojav), druge znakove (dozivni i signalni uređaji, mjerenje na daljinu), a kao elektromedicina obuhvaća rentgensku tehniku i druge pomoćne grane liečničtva.

Elektrotehnika spada već sama po sebi među najmlađe grane primienjene prirodne znanosti, a kod Hrvata se je kao znanost počela razvijati tek iza osnutka Tehničke visoke škole godine 1918. No već su i prije toga pojedini sinovi domovine Hrvatske radili u inozemstvu na polju elektrotehnike.

Među najveće elektrotehničare svieta spada dr. tehn. h. c. Nikola Tesla (rođ. 1856. u Smiljanu kod Gospića), koji, živući u Americi, daleko od domovine, na čestitku k 80. rođendanu odgovara, da je »ponosan hrvatskom domovinom«. Njemu elektrotehnika zahvaljuje odkriće i spoznaju značenja višefaznih struja, koje su se u obliku trofazne struje proširile cielim svietom. Trofazni je asinhroni motor svojom jednostavnošću i jeftinoćom omogućio najsvestraniju upotrebu elektromotora. Druga je Teslina velika zasluga upotreba ulja u transformatorima, bez koje ne bi bilo transformatora za velike napone i snage. Na području slabe struje udario je u cielom svietu poznati Teslin transformator temelje za upotrebu struje visoke frekvencije i visokog napona u dojavnoj tehnici (brzojav bez žica, krugoval) i u elektromedicini. Tesla je prvi kod brzojava bez žica upotriebio rezonancu i prvi upozorio na ljekovitost električnih titraja visoke frekvencije. Navedeni su ovdje od mnogih samo nekoji, najznačajniji prinosi Tesle elektrotehnici.

U tuđini je dr. ing. Franjo Hanaman (umro u Zagrebu kao profesor Tehničkog fakulteta) dao svoj doprinos elektrotehnici učinivši velik korak u razvoju električnih žarulja izvedbom i upotrebom žarne niti od kovine wolframa.

Na području Hrvatske bilo je početkom XX. stoljeća nekoliko munjara, bilo je brzojava i brzoglasa, ali sve to ne možemo smatrati plodovima znanstvenog rada Hrvata, jer su ih zamislili i osnovali stranci. Izdana je i po koja pučkim načinom pisana knjiga o elektrotehnici (Oton Kučera). Koncem prvog desetljeća XX. stoljeća nastaju prve munjare, koje su djela hrvatskih stručnjaka: Vodne munjare: karlovačku na Ozlju (1908.), požežku (1912.), sarajevsku na Prači i Bistrici osnivaju i izvode A. Payer i V. Rieszner. Koncem drugog desetljeća XX. stoljeća vraća se u domovinu više stručnjaka, koji su u inozemstvu stekli znanje na području elek-

trotehnike. Iza toga završavaju studije i prvi slušači Tehničke visoke škole u Zagrebu, tako da danas Hrvatska ima već dosta veliki broj stručnjaka, koji uglavnom mogu uspješno rješavati sva pitanja, što se na polju elektrotehnike kod nas pojavljuju. Ali svi oni moraju svoj umni rad posvetiti pretežno stvaranju praktičkih djela, jer su potrebe kod izgrađivanja gospodarskog života naše države i naroda velike, i jer još nismo toliko napredovali, da bismo mogli omogućiti izključivi znanstveni rad tehničkim stručnjacima.

Plodovi rada i znanja na polju elektrotehnike očituju se prvenstveno u zasnovanim i izvedenim postrojima i uređajima, kao i u izrađivanju proizvoda.

Postroji za proizvodnju (munjare), prienos (vodovi visokog napona) i razdiobu (mjestne mreže) električne energije mogu biti javni, kada dobavljaju struju za obće potrebe stanovnika, industrijski, kada rade samo za vlastiti veleobrt, i mješoviti, kada osim obskrbljivanja vlastitog veleobrta daju struju i za obće potrebe.

Munjara svih spomenutih vrsta i mjestnih mreža ima u NDH oko 300. Točni podatci još nisu objavljeni, pa se taj broj temelji na »Statistici električnih centrala«, koja je tiskana 1933.

Sastav podataka o nekim značajnijim munjarama.

Munjare u izgradnji

Električno poduzeće NDH (Državno električno poduzeće DEP) izgrađuje vodnu munjaru kod Sušika u Vinodolu (turbine 72.000 Ks, generatori 65.000 kw), koja će izkorišćivati vodu Lokvarke i Ličanke iz Gorskog Kotara. Nadalje priprema izgradnju velike parne munjare nedaleko Nove Gradiške.

Domagović, Električna centrala Zemljištne zajednice. Po snazi je malena (vodna turbina 35 Ks, generator 15 kw), ali je značajna, jer su je dali podići seljaci za svoje potrebe.

Gubavica, naša najveća vodna munjara (turbine 96.000 Ks, generatori 84.000 kw), na Cetini. Najveći se dio energije troši u tvornicama u Dugom Ratu, manji dio za obće potrebe u Omišu, Splitu i nekim drugim mjestima.

Jajce, vodna munjara (turbine 11.100 Ks, generatori 8.000 kw). Najveći se dio energije troši u elektro-kemijskoj industriji.

Karlovac, Munjara slob. i kr. grada Karlovca, vodna munjara na Kupi u Ozlju (turbine 3.450 Ks, generatori 3.600 kw), omogućila je procvat veleobrta u Karlovcu. Na karlovačku su munjaru vodovima visokog napona priključena mnoga mjesta.

Sarajevo, Gradska elektrana, spada među prve munjare u državi (osnovana 1895.). Osim glavnog postroja s parnim pogonom ima i vodne turbine snage 1.600 Ks, u kojima se izkorišćuje snaga vode, koja iz visokih izvora Prače i Bistrice dolazi u gradski vodovod.

Zagreb, Električna centrala obćine slob. i kr. glavnog grada Zagreba, najveća parna munjara u državi (snaga strojeva 44.000 kw).

Osnove

Postoji već stara osnova za izgradnju velike vodne munjare kod Sv. Jurja, nedaleko Senja, koja bi upotrebljavala vodu Like i Gacke.

Prije više godina izrađena je osnova za parnu munjaru na izvorima zemnog plina kod Bujavice.

Obći pregled dalekovoda

U Hrvatskoj još ne postoji sustavno izgrađena mreža dalekovoda visokog napona za elektrifikaciju ciele države. Nije još niti objavljena osnova za to. Ipak pojedine veće munjare, odnosno poduzeća, imaju dalekovode, kojima obskrbljuju uže ili šire područje električnom energijom.

Sustavna je elektrifikacija države zadaća Državnog električnog poduzeća, koje već i sada posjeduje razgranane dalekovode.

Prvi je temelj šire elektrifikacije postavila Gradska električna centrala Zagreb u zajednici s karlovačkom munjarom osnutkom Udruženih električnih centrala i izgradnjom voda visokog napona od Zagreba do Karlovca. U vrieme uzpostave NDH imali su Zagreb, Karlovac i Udružene električne centrale našu najveću mrežu dalekovoda visokog napona.

Izrađivanje elektrotehničkih proizvoda počelo se u Hrvatskoj razvijati unatrag zadnjih 10 godina, pa se sada izrađuju razni predmeti ne samo po uzoru inozemnih, nego imamo već i čitav niz vlastitih konstrukcija naših stručnjaka. U NDH se izrađuje: razni instalacioni material, izolacione cievi i izolirane žice, razsvjetna tjelesa, žarulje, svietleće cievi, kuhala i gladčala, elektromotori i transformatori manje i srednje jakosti, jednostavniji razklopni aparati, pribor za kabele, akumulatori, suhe baterije, tramvajska kola i t. d.

Uređaja slabe struje ima velik broj.

Brzoglasne središnjice (preko 600) i brzojavi nalaze se u skoro svim većim mjestima.

U Zagrebu postoji brzojav bez žica (odašiljač u Vel. Gorici) za međunarodni brzojavni promet.

Krugovalni se uređaji nalaze u stanju živog razvitka. Dosada su izgrađeni — najvećim dielom po domaćim stručnjacima — odašiljači: Zagreb II od 10 kW, Sarajevo I od 0,2 kW, Dubrovnik od 0,2 kW, Banja Luka od 0,2 kW, Osnova krugovalne mreže Državnog zavoda za krugovalnu službu predviđa ove odašiljače: Zagreb I od 120 kW, Osiek od

20 kW, Banja Luka od 3 kW, Sarajevo II od 5 kW, Jajce od 0,3 kW, Tuzla od 0,3 kW, Višegrad od 0,3 kW, Mostar od 0,3 kW (četiri zadnja na zajedničkom valu sa Sarajevom I), Dubrovnik od 5 kW. Veći se dio tih odašiljača već nalazi u izvedbi u tvornici.

STRUČNE USTANOVE

Odjel za elektrotehniku na Tehničkom fakultetu u Zagrebu najviša je stručna i znanstvena ustanova. U sklopu tog odjela nalaze se zavodi i laboratoriji za električna mjerenja, za jaku struju, za visoki napon.

Postaja za izpitivanje električnih brojila Ministarstva narodnog gospodarstva vrši izpitivanje (baždarenje) električnih brojila.

Savjetodavni odbor za normalizaciju pri Ministarstvu narodnog gospodarstva treba i na ovom mjestu spomenuti, jer norme za elektrotehniku u njegovu radu zauzimaju osobito mjesto.

Državni zavod za krugovalnu službu posjeduje također laboratorij za mjerenja i izpitivanja, kao i stručnu radionicu za gradnju krugovalnih uređaja.

Laboratorij za izpitivanja električnih strojeva instalacionog materiala, izoliranih žica, žarulja i t. d. postoje u sklopu industrija, koje te predmete izrađuju, a služe za redoviti nadzor proizvodnje, da mogu poslužiti i za druga stručno-znanstvena izpitivanja.

Družtva. Klub strojarskih i elektrotehničkih inženjera Hrvatskog družtva inženjera goji stručni i znanstveni rad predavanjima i izdavnjem knjiga.

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE

Elektricitet i magnetizam, Dr O. Kučera (Matica Hrvatska)
Električna mjerenja, Dr. J. Lončar
Elektrika na selu, Ing E. Kürschner (Sv. Jeronim)
Elektrotehnika u teoriji i praksi, Ing. S. Trbojević i Ing. W. Krivanek (Kulturno-prosvjetno društvo elektromontera)
Konstrukcija radiostanica za primanje, Dr. J. Lončar
Olovni akumulatori, Ing. V. Zgaga
O dinamo-četkicama, Ing. I. B. Izaković (KPDEM)
Osnovi elektrotehnike. Dr. J. Lončar
O savremenoj televiziji, Dr. J. Lončar
Popis električnih centrala 1925., Ing. J. Ledvinka i Ing. K. Majcen (Klub strojarskih i elektrotehničkih inženjera UJIA, Zagreb)
Propisi VDE (prievod), izd. Klub stroj. i elektrotehn. inženjera UJIA, Zagreb
Statistika električnih centrala 1933. Ing. F. Reich (Klub stroj. i elektrotehn. inženjera UJIA, Zagreb)

ČASOPISI

Tehnički list, glasilo Udruženja inženjera i arhitekta
Izvadak članaka občenitije prirode:
God. 1922.
Hidroelektrična centrala Gubavica u Dalmaciji, Ing. P. Ziegerli
God. 1924.
Prilog pitanju naše proizvodnje željeza, Ing. E. Kürschner
Općeniti pregled prirodnih sila u Jugoslaviji, Ing. E. Kürschner
Problem pogonske snage i svjetski izvori energije, Ing. B. Prikril
Hidroelektrična centrala Domagović, Ing. Stj. Szavits-Nossan
Radiotelegrafski pokusi s valovima kratke dužine, Ing. V. Žepić
God. 1925.
Proizvodnja sirovog željeza u električnim visokim pećima, Ing. dr. mont. K. Ključenko
God. 1926.
Gospodarstvo električnih centrala u Americi, Ing. A. Božić
God. 1928.
Iskorišćavanje malih vodenih snaga, Ing. J. Ledvinka
God. 1930.
Jednostruka ili dvostruka transformacija, Ing. J. Horvat
Problem električnog prienosa, Ing. J. Horvat
O tarifnoj politici električnih centrala, Iing. M. Leskovar
Problem elektrifikacije naše zemlje, Ing. B. Ribić
God. 1931.
Trofazni motori sa tercijarnom strujom, Prof. Dr. F. Niethammer
God. 1932.
Račun rentabiliteta električnih centrala, Ing. I. Radulović
God. 1933.
Račun rentabiliteta za električne centrale, Ing. M. Leskovar
Iz teorije i prakse katodnih oscilografa, Dr. J. Lončar
O grafičkom rješavanju nekih problema o gubitcima u električnim izolatorima i srodnih pitanja, Dr. J. Lončar
O našim elektrotehničkim propisima, Ing. I. Radulović
God. 1939.
Elektrifikacija sela, Ing. V. Kristan
Tehnički vjesnik, glasilo Društva inženjera
God. 1941.
Heaviside-ov operatorski račun i njegove krimjene u elektrotehnici, Ing. D. Blanuša
God. 1942.
Električno gospodarstvo u Hrvatskoj, Ing. I. Radulović
Elektrotehnika, glasilo Kulturno-prosvjetnog društva elektromontera, god. 1935.—1941. donosila je članke pretežno o elektrotehnici.

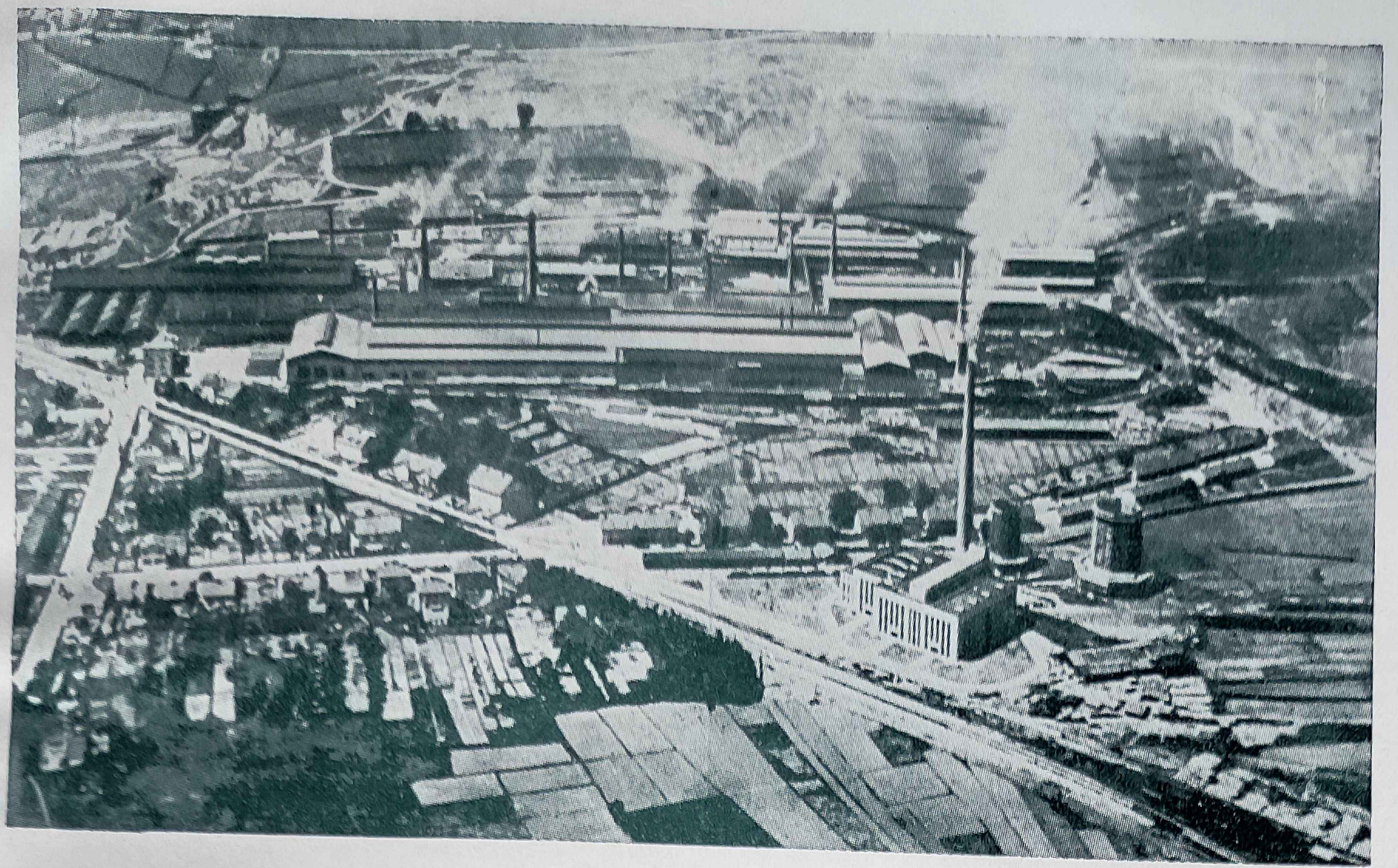

DRŽAVNA ŽELJEZARA U ZENICI

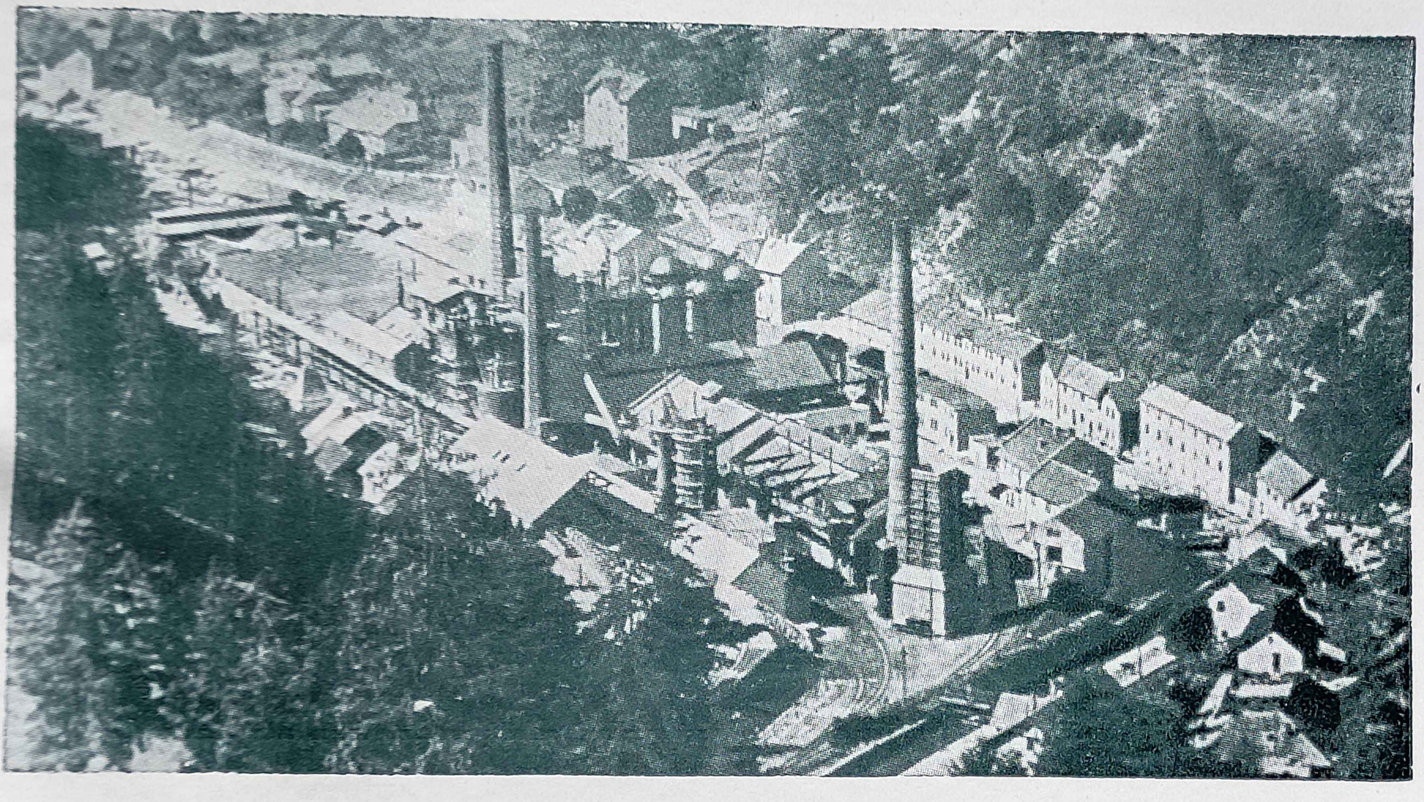

DRŽAVNE TALIONICE I ŽELJEZARA U VAREŠU

DRŽAVNA SOLANA U KREKI

DRŽAVNI RUDNIK ŽELJEZA U LJUBIJI (dnevni odkop)

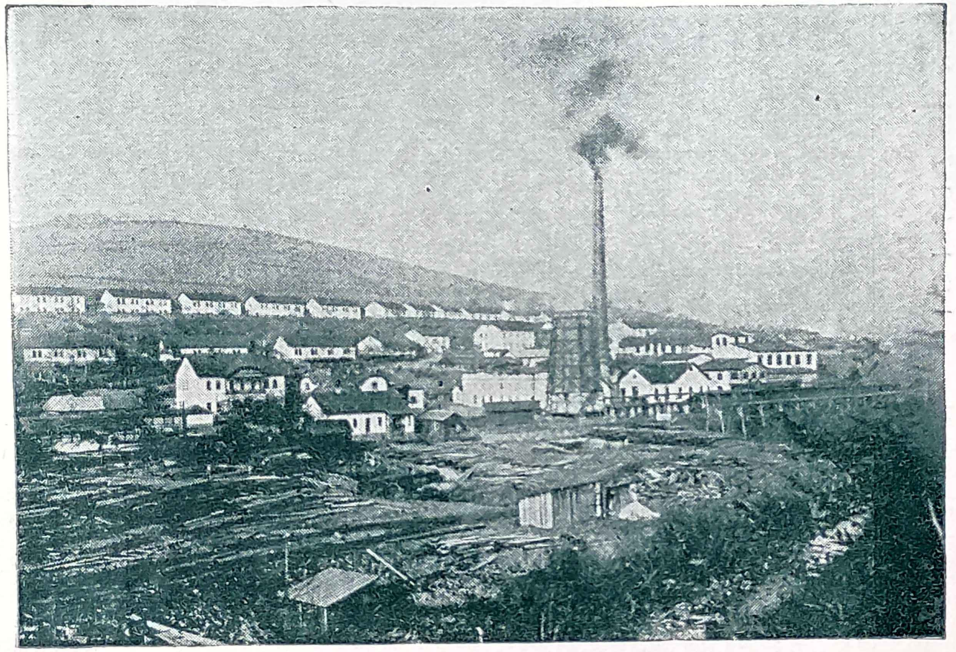

DRŽAVNI UGLJENOKOP U KAKNJU

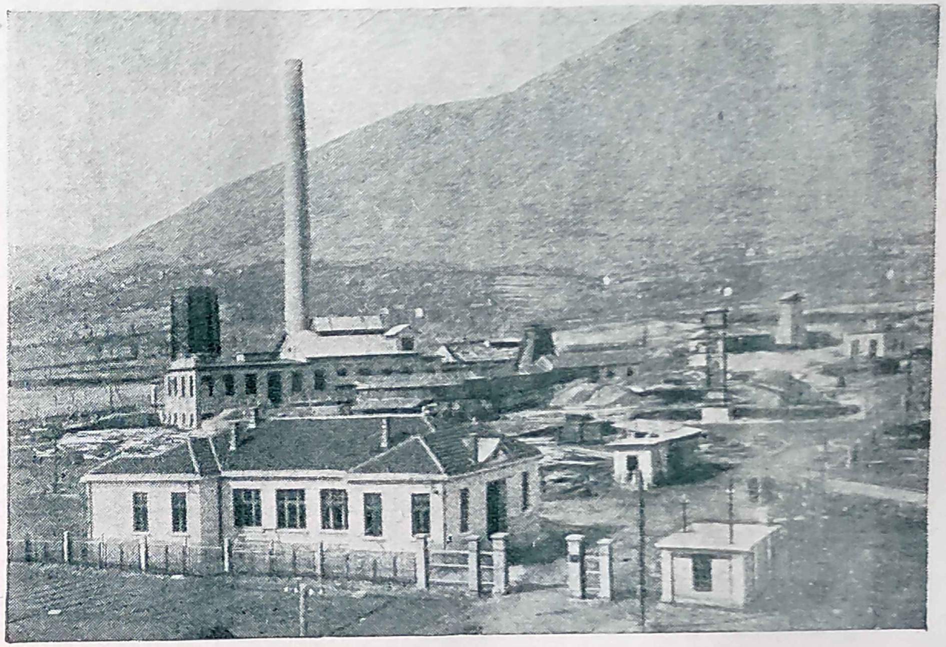

DRŽAVNI UGLJENIK U MOSTARU

RUDARSTVO I TALIONIČARSTVO

Napisao Ing. NIKOLA BELANČIĆ

U srednjem vieku razvilo se je rudarstvo i talioničarstvo u središnjoj Hrvatskoj djelovanjem saskih rudara. Ono je davalo bosanskim vladarima i vlasteli znatne prihode za uzdržavanje vojske, te je bilo temeljem njihove moći. Radilo se na dobivanju zlata, srebra, bakra, olova i željeza. Osobito je bio razvijen željezarski obrt, o čemu nam svjedoče još zaostali mnogobrojni majdani prilikom okupacije god. 1878. U tursko vrieme nije se taj željezarski obrt usavršavao, jer je izgubio vezu s ostalom Evropom i u XIX. vieku nije napredovao u ostaloj Evropi. Prema tome okupacija god. 1878. zatekla je tamošnje rudarstvo i talioničarstvo kod starih metoda i oblika, koje je novo vrieme poslije okupacije pregazilo. Tako nije bilo postupnog podizanja tog obrta u veleobrt novoga doba, u kom bi izrasli domaći rudarski i talionički poduzetnici i poduzeća. Nastaviti se je moralo prema novim prilikama sa zemaljskim sredstvima. O rudarskom i talioničkom obrtu u središnjoj Hrvatskoj pisali su osobito prof. Kreševljaković i dr. Mikolji.

Nesigurnost rudarstva i talioničarstva u bosanskoj Hrvatskoj za prvo vrieme vladanja Turaka pridoniela je, da su rudarski i talionički majstori bježali iz tih krajeva pod okrilje susjednih zemalja, gdje su nastavili sa svojim radom. Tako se Nikola Šubić Zrinski počeo baviti rudarstvom i talioničarstvom, kojeg je sjedište bilo Gvozdansko u kotaru Dvor, dok nisu nesigurne prilike i tu omele daljnji rad.

Zanimljivo je osnivanje talioničkog i željezarskog obrta u Gorskom Kotaru, kojem je bio pokretač Petar Zrinski. Željezna roba Zrinskoga izvozila se je preko Kraljevice u Italiju, gdje je konkurirala željeznoj robi iz austrijskih nasljednih zemalja. Ali Zrinski nije imao za svoje talionice i željezare željeznih rudača, jer su krajeve sa željeznim rudačama Turci ili osvojili ili učinili nesigurnima. Bio je upućen na željezne rudače iz rudnika susjedne Kranjske, koji mu nisu htjeli davati željezne rudače, da tako odstrane konkurenciju, bogaćenje i moć Zrinskoga. Borba sa Zrinskim vodila se je dakle i na ekonomskoj podlozi. Pogibija Zrinskog bila je ujedno i težki udarac za naš rudarski, talionički i željezarski obrt. O rudarstvu i talioničarstvu u Hrvatskoj pisali su Gjuro Szabo i Emil Laszovski.

Naš položaj na granici dvaju svjetova onemogućio je u čitavoj Hrvatskoj prielaz u novo veleobrtno doba rudarstva, talioničarstva i željezarstva na osnovu postupnog razvitka naših starih obrta i njihovih predaja. Nedostajalo nam je prema tome domaćih nosilaca novog veleobrta, te je tu ulogu preuzeo ili strani kapital ili se je moralo posegnuti za zemaljskim sredstvima i iniciativom i početi sve iznova. Od koliko je to štete za nas, možemo uvidjeti, ako uočimo, da je veleobrt vrlo važna grana narodnog gospodarstva, da može dati narodu i državi bogatstvo i moć, te da uobće danas predstavlja glavno materialno sredstvo civilizacije.

Uspješan razvitak rudarstva u zemlji u obćem je probitku, te je rudarski rad u svim zemljama zaštićen posebnim rudarskim zakonima. Rude i minerali dobivaju se većinom podzemno uz težke i opasne prilike rada. Stoga rudarski zakon i na temelju tog zakona izdani propisi ne određuju samo odnose rudarstva prema vlastnicima zemljišta, površinskim objektima i vodama i ne sadrže samo odredbe o izdavanju rudarskih prava, nego i odredbe o dužnostima rudarskih poduzetnika i rudarskih radnika međusobno i u pogledu rada u cilju sigurnosti, zaštite i promicanja rudarstva u javnom probitku. Promicanje rudarstva glavna je svrha rudarskog zakona i djelovanja rudarskih oblasti. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na snazi su obći rudarski zakon iz godine 1854. za područje biv. Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i rudarski zakon iz godine 1881. za tadanju Bosnu i Hercegovinu.

Kako rudarski zakoni određuju posebne rudarske imovinsko-pravne odnose, to se na njihovu temelju razvila i posebna rudarska upravna i pravna praksa, načelne rješitbe i komentari. Rudarski zakon za biv. Bosnu i Hercegovinu iz godine 1881. kao noviji zakon, koji se je mogao osloniti na izkustvo primjenjivanja obćeg rudarskog zakona, izmienio je odredbe o iztražnim pravima obćeg rudarskog zakona, koje su izazvale najviše sporova, načelnih rješitbi i komentara. Osim toga u tim oblastima prevlađuje državno rudarstvo, koje ne daje povoda sporovima, koliko posebničko rudarstvo. Iz navedenih razloga nije se na području Nezavisne Države Hravtske razvila rudarsko-pravna literatura.

Rudarstvo u svom radu oko iztraživanja ruda i minerala oslanja se na pomoćne nauke mineralogiju, petrografiju, paleontologiju i geologiju, geokemiju i geofiziku. Sve ove nauke u njihovoj primjeni na rudarstvo daju podatke i smjernice za rudarski rad na iztraživanju ruda i minerala, koristnog kamenja i riedkih zemalja. Na njihovim posljedcima i na temelju podrobnih izpitivanja poznatih rudišta izgradila se je **nauka o rudištima**. Kako je razvitak rudarstva u našoj zemlji u probitku ne samo naše zemlje, nego i veleobrta evropskih zemalja radi njihova snabdievanja rudarskim sirovinama, to se proučavanjem naše zemlje zanimaju ne samo naši učenjaci i stručnjaci, nego i strani, što ima odraza u našoj i stranoj znanstvenoj i stručnoj li-

teraturi. Geoložko poznavanje bosansko-hercegovačke Hrvatske znatno je unapriеđeno dugogodišnjim radom u tim krajevima geologa dra Fr. Katzera, koji je izdao na njemačkom jeziku knjigu: Geologie Bosniens und Hercegovina i Kohlenfossilien Bosniens-Hercegowina, te više razprava, u kojima je obradio tamošnja raznolika nalazišta ruda. Geologiju dalmatinske Hrvatske napisao je dr. Schubert na hrvatskom jeziku. Geologija bivše banske Hrvatske nije izašla u cielosti. C. M. P. Paul obradio je nalazišta mrkog ugljena u razpravi na njemačkom jeziku: Die Braunkohlenablagerungen von Croatien und Slavonien. Na geoložkom iztraživanju i kartiranju bivše »Hrvatske i Slavonije« radili su osobito profesori Gorjanović i Kišpatić, kojih su radovi poznati i cienjeni u inozemstvu. Prof. Kišpatić obradio je u posebnoj knjizi rude u banskoj Hrvatskoj, a dr. Fr. Tućan izdao je knjigu o našem rudnom blagu, gdje su obuhvaćene i rude na cielom području Nezavisne Države Hrvatske. Dr. ing. I. Turina obrađivao je pojedina nalazišta ruda osobito u središnjoj Hrvatskoj u razpravama izdanim u njemačkim povremenim časopisima.

Ove prirodne nauke, koje služe kao pomoćne u rudarstvu, imaju se i kod nas razvijati ne samo s obzirom na njihovu znanstvenu svrhu, nego i praktičnu za naše rudarstvo, kao što je to slučaj u inozemstvu, a osobito u Njemačkoj, Sjedinjenim Državama i Rusiji, gdje su te nauke upućene u tom praktičnom smjeru. One imaju i kod nas davati našem rudarstvu podatke i smjernice za odkrivanje i iztraživanje ruda i minerala.

N a u k a o r u d a r s t v u u užem smislu obuhvaća odkrivanje i iztraživanje ruda i minerala radi ustanovljenja njihove rentabilnosti, te otvaranje i razvijanje rudnika s pripremanjem zaliha za odkopavanje, samo odkopavanje i izvažanje ruda na površinu sa svim radovima u pogledu osiguravanja osoblja i podzemnih prostora. Nauka o rudarstvu ima svoje pomoćne nauke, koje se primjenjuju u rudarstvu prema njegovim posebnim prilikama, tako n a u k a o r u d a r s k o m s t r o j a r s t v u, n a u k a o r u d a r s k o m m j e r n i č t v u, te n a u k a o p r i p r e m i r u d a r s k i h p r o i z v o d a. Sve ove nauke, kao i nauka o rudištima, nisu se kod nas razvile, jer nije do osnutka Nezavisne Države Hrvatske kod nas postojalo ni niže, a kamo li visoko rudarsko školstvo. No kako su ove nauke u najužoj vezi s praktičnim radom, one se neprekidno obogaćuju praktičnim rješavanjem rudarskih zadataka, koji su raznoliki na pojedinim rudnicima. Prema tome i naši razvijeni rudnici, naša rudišta i naše pojave ruda daju dovoljno gradiva za razvitak tih nauka kod nas. Trebalo bi prikupljati, sređivati i sitematizirati rezultate rada našeg rudarstva i davati ujedno pobude za njegov budući rad. Ovo je kod nas zapušteno, jer nismo do osnutka Nezavisne Države Hrvatske mogli upravljati našim rudarstvom, niti je kod nas postojalo niže, a kamo li visoko rudarsko školstvo. Međutim su iniciativom predstojnika našeg državnog rudarstva ing. Nikole Belančića osnovani unutar Glavnog ravnateljstva za rudarstvo z a v o d i z a i z p i t i v a n j e r u d a r s k i h i t a l i o n i č k i h p r o i z v o d a i z a i z t r a ž i v a n j e z e m l j e. Zavod za izpitivanje rudarskih i talioničkih proizvoda ima svoj laboratorij, u kojem se vrše analize ruda i minerala državnih i posebničkih rudarskih poduzeća. Zavod za iztraživanje zemlje prikuplja podatke o našim rudištima i pojavama ruda i minerala i sređuje katastar naših ruda i minerala kao i priprema izdavanje rezultata novijih iztražnih radova.

Iniciativom ing. Nikole Belančića osnovane su kod nas rudarske škole u Varaždinu i Zenici sa zadatkom, da spremaju našim rudarskim i talioničkim poduzećima stručni nadzorni podmladak, i to rudarska škola u Varaždinu za rudarstvo, rudničke radionice i rudarska bušenja, i rudarska škola u Zenici za talioničarstvo i rudarstvo. Na rudarskoj školi u Varaždinu izgrađene su u svrhu praktične obuke podpune rudničke radionice (kovačka, bravarska, tokarska, električarska). Uobće ove škole su upućene praktičkim smjerom, te đaci osim teoretske obuke prolaze i praktičnu obuku na poduzećima.

Isto tako iniciativom ing. Nikole Belančića otvoren je na našem sveučilištu u Zagrebu odsjek za rudarstvo, te je time omogućeno, da naša rudarska poduzeća u buduće dobivaju rudarske inžinjere s našeg sveučilišta u Zagrebu. Naše rudarstvo s talioničarstvom već je toliko razvijeno, a stručnog nižeg i višeg podmladka nam toliko nedostaje, da je bila krajnja potreba pobrinuti se, da se onaj nedostatak odstrani i našem rudarstvu omogući daljnji razvoj.

Talioničarstvo predstavlja tehničku kemiju primienjenu na rudarstvo. Talioničarstvom se dobivaju iz ruda metali i ostali proizvodi. Kod nas je razvijeno samo dobivanje željeza u našim talionicama u Varešu, Capragu, Topuskom i Bešlincu. U ovim talionicama proizvodi se sirovo željezo bielo i sivo za potrebe naših željezara u Varešu i Zenici, te ljevaonica u Varešu, Zagrebu, Osieku, Požegi i t. d. Ovaj naš veleobrt ima već danas solidan temelj, na kojem se može razvijati za udovoljavanje naših potreba na željezarskim proizvodima obće upotrebe, te potreba našeg rudarstva, šumarstva, građevinstva i državnih i posebničkih željeznica.

Željeznih rudača ima u izobilju u našoj zemlji. Naši rudnici ne samo udovoljavaju potreba-

ma domaćih talionica, nego željeznu rudaču i izvažaju u inozemstvo, na pr. kao rudnici Ljubija i Vareš. Ljubijske željezne rudače odlikuju se svojom kakvoćom, a vareške raznolikošću postotka mangana.

Bauksitom, i to prvoklasne kakvoće, obiluje naša zemlja. Za sada se bauksit samo izvozi u inozemstvo, a ne prerađuje se u zemlji. Glavna su nalazišta bauksita u vel. župi Bribir i Sidraga oko Drniša, gdje radi rudnik Kalun, te u vel. župi Hum, osobito kod Čitluka, i u vel. župi Krbava i Psat kod Krupe.

Kamenog ugljena kod nas nema, ali zato ima velikih zaliha dobrog mrkog ugljena, na kojemu rade mnogobrojni državni ugljenici kao Kakanj, Breza, Zenica, Mostar, Ugljevik, Banovići, Vrdnik, te posebnički kao Siverić, Đurđevik, Begov Potok, Radoboj, Golubovec Novi i Stari, Budinščina, Rudopolje, Lješljani i t. d., koji mogu u normalnim prilikama podmirivati naše domaće potrebe, a mogu se razviti i za naše povećane potrebe u budućnosti. Isto tako posjeduje naša zemlja velike zalihe lignita za naše veleobrtne i kućne potrebe. Osim velikog državnog rudnika Kreke na lignitima rade mnogobrojni manji rudnici državni i posebnički kao Bukinje, Ivanec, Ladanje Dolnje, Bregi, Pitomača, Glogovec, Peščeno i t. d.

U našoj zemlji nalazi se zemnog ulja i zemnog plina. Međutim proizvađa se za sada nedovoljno za naše domaće potrebe, dok se ne razviju u još jačoj mjeri naši domaći nafteni pogoni. Kapacitet naših rafinerija nafte u Capragu, Bosanskom Brodu i Osieku daleko premašuje domaće potrebe.

Kuhinjske soli proizvodimo u Kreki kod Tuzle dovoljno za naše potrebe, i zalihe su tolike, da osiguravaju pokrivanje naših potreba u budućnosti. Osim toga na proizvodnji kuhinjske soli rade i morske solane u Stonu i Pagu.

Ima i drugih ruda, koje se iztražuju, ali za sada možemo računati samo s onim, što je već ustanovljeno, a to jest, da je naša zemlja bogata za naše potrebe mrkim (smeđim) ugljenom, željeznim rudačama, bauksitom (aluminijskom rudačom), kamenom soli, naftom i zemnim plinom, i da su na njima već osnovani rudnici i pogoni, koji nam mogu služiti temeljem za naš rad u budućnosti.

Naše rudarstvo s talioničarstvom, željezarama i ljevaonicama zaposljuje oko 30.000 radnika, a vriednost proizvodnje kreće se oko 2 miliarde Kuna godišnje. U našem rudarstvu i talioničarstvu prevlađuju državna poduzeća, kojima upravlja Glavno ravnateljstvo za rudarstvo Ministarstva narodnog gospodarstva. Za vrieme Nezavisne Države Hrvatske posvećuje se osobita briga održanju i proširenju državnih rudarskih poduzeća, te osnivanju novih. Uspješnom daljnjem razvitku našeg rudarstva imaju poslužiti i naši novoosnovani zavodi i novo naše rudarsko niže i visoko školstvo.

Prema tome i naše nauke, koje su u vezi s rudarstvom, imaju stvarnu podlogu za svoj razvitak u našem rudnom blagu i u našem rudarstvu. Ove su nauke doduše obće i zajedničke svim narodima kao i druge nauke, no rješavajući naše pojave ruda i naša rudišta i prilike njihova nalaženja, te njihova iztraživanja, otvaranja i dobivanja, one će svojom primjenom kod nas donieti nam koristi doprinašajući uspješnom razvitku našeg rudarstva.

VETERINA

Napisao dr. IVO TOMAŠEC

Veterinarska znanost bavi se proučavanjem sprečavanja i liečenja bolesti kao i uzgojem domaćih, a i drugih, ponajviše korističnih životinja. Pod ovaj pojam spadaju i one znanosti, odnosno njihove grane, koje služe gornjem predmetu, odnosno one, koje se temelje na poznavanju toga predmeta. Sve ove grane veterinarske znanosti navedene su u poglavlju »Veterinarska znanost u XX. stoljeću.«

I. VETERINARSTVO DO KONCA XIX. STOLJEĆA

Prve stvarnije podatke o stanju liečenja domaćih životinja u Hrvatskoj imamo tek pod konac XVIII. stoljeća. Tada su u hrvatskim krajevima kao i u ostaloj Evropi vladale žestoke zarazne bolesti među domaćim životinjama, pa je to bio poticaj, da se i veterinarstvu počela posvećivati veća briga. Kod nas u to vrieme gotovo još i nema ljudi, koji bi se bavili liečenjem domaćih životinja, kao svojim izključivim zanimanjem.

Godine 1772. izlazi kod nas prva knjiga o liečenju domaćih životinja na hrvatskom jeziku »Vrachitel betegujuche sivine« od Josipe grofice Oršić (2. izd. god. 1799.). Ta je knjižica zapravo prievod odn sastavak iz drugih stranih knjiga, ali izgleda, da imade i samostalnih sastavaka.

Drugu takvu knjižicu »Nauspominanya od marvinskih bolestih« izdao je god. 1784. Marko Lukich, »Rannarno-Csovicsjeg i Marvinskog Likarstva Likar«, koja je knjižica prievod Wolsteinove njemačke knjižice. Iste godine izdao je Lukich prievod Wolsteinove knjižice o liečenju domaćih životinja, koja je bila namienjena seljacima. U to doba izdane su i manje stočarske knjižice (poglavito o ovčarstvu), u kojima ima spomena i o liečenju domaćih životinja. Na području Vojne krajine postoje u to vrieme već i pisane odredbe o mjerama kod vladanja stočnih zaraza (Cantonsregulativ 1787.).

Obširnije o tome razdoblju vidi: Brozović L.: Iz povijesti veterinarstva i stočarstva u Hrvatskoj i Slavoniji do konca osamnaestog stoljeća (Jug. vet. glasnik 1928.).

U prvoj polovici XIX. stoljeća susrećemo već početke državne veterinarske službe. U Vojnoj krajini nalazimo pukovnijske veterinare, koji obavljaju veterinarske poslove na području ciele pukovnije, a u banskoj Hrvatskoj imade i varmeđijskih veterinara. Najvećim dielom su to Niemci, i to liečnici, koji su svršili i veterinarsku školu u Beču. God. 1839. izdaje liečnik A. Vanczass, fizik varmeđe zagrebačke, knjižicu: »Občinski živinvračitel«. To je prievod knjige pruskog veterinara Rohlvesa. Širenju pučke književnosti o liečenju domaćih životinja i o stočarstvu mnogo je u to vrieme doprinielo Hrvatsko gospodarsko društvo sa člancima u svojem »Listu mesečnom«.

Obširnije o poviesti veterinarstva u prvoj polovini XIX. stoljeća vidi: Z. Benčević: Prilozi poviesti veterinarstva Hrvatske i Slavonije od god. 1800. do 1850. te poviesti veterinarstva i stočarstva bivše Vojne krajine do njezina ukinuća (Slav. Brod, bez naznake god.).

Početkom druge polovice XIX. stoljeća poslovi državne veterinarske službe uglavnom su još u rukama liečnika. Broj veterinara tek polako raste. God. 1877. izlazi prvi veterinarski zakon o suzbijanju goveđe kuge. Tokom druge polovice ovoga stoljeća broj veterinara sve više raste, tako da su poslovi veterinarstva u Hrvatskoj god. 1888. prešli podpuno u veterinarske ruke.

U drugoj polovici ovoga stoljeća izdaje veterinar Josip Ubl, profesor Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima, koji je podrietlom Čeh, više stručnih knjiga, u kojima obrađuje razna područja veterinarstva: kao anatomiju domaćih životinja, sudbeno veterinarstvo, liečenje domaćih životinja, uzgoj domaćih životinja i dr. Te knjige su prve takve vrste kod nas.

Razvoj veterinarstva u biv. Bosni i Hercegovini počinje zapravo tek poslije okupacije god. 1878. Do onda su tamo doduše postojali neki vojnički veterinari — niži činovnici — ali oni su uglavnom obavljali samo vojničku službu. Iza okupacije u početku vrše obće veterinarske poslove vojni veterinari, čiji je glavni zadatak sprečavati i ugušivati stočne zarazne bolesti. U kotarima, gdje nije bilo veterinara, obavljali su te poslove kot. liečnici.

God. 1879. izlazi zakon o goveđoj kugi, a iza njega sliede odredbe za sprečavanje drugih zaraznih bolesti, koje se pojavljuju u većoj mjeri (plućna zaraza, sakaglija, ovčje boginje, bjesnoća, svinjska kuga i dr.). Veterinarstvo tadanje Bosne i Hercegovine u to je doba podčinjeno vrhovnoj liečničkoj upravi.

Obširnije o tom razdoblju vidi: A. Vuković: Kratak historijat veterinarskih prilika u Bosni i Hercegovini od austrijske okupacje do oslobođenja (Jug. vet. glasnik 1924.).

Obširnije o poviesti veterinarstva uobće vidi: F. Zavrnik: Naša veterinarska istorija (Jug. vet. glasnik 1931.).

II. VETERINARSKA ZNANOST U XX. STOLJEĆU

Veterinarska znanost kod nas počinje se razvijati osnutkom prvog veterinarskog zavoda u Križevcima (1903.). Znanstveni radovi prvog i drugog desetljeća gotovo su izključivo s područja zaraznih bolesti domaćih životinja. U to vrieme izlaze u veterinarskom stručnom časopisu i

vriedni stručni članci praktičnih veterinara, poglavito s područja zaraznih i nametničkih bolesti te stočarstva. Sav taj rad kretao se je u to doba u skromnim granicama. Tek osnutkom Veterinarskog fakulteta u Zagrebu (1919.) počinje se veterinarska znanost na svim svojim područjima jače razvijati. Niže navodimo znanstveni rad, svrstan prema pojedinim granama veterinarske znanosti.

Anatomija domaćih životinja. Iztraživane su metode trajnog konzerviranja anatomskih preparata i čitavih životinjskih leševa u svrhu studija (J. Sakar). Pored toga vršena su iztraživanja građe mozga goveda i ždriela konja (T. Ciliga). O hrbtenično-lopatičnoj svezi, te o toku i svezi dvanaestnika (M. Bevandić).

Histologija i embriologija domaćih životinja. Osobita pažnja posvećena je iztraživanju normalne krvne slike naših domaćih životinja (F. Zavrnik, V. Butozan i dr.) i koštane srži (T. Varićak i dr.). Iz tih područja izrađen je niz disertacija u Zavodu za histologiju i embriologiju Veterinar. fak. u Zagrebu. Nadalje su vršena histoložka iztraživanja vezivnog tkiva, kože, dišnog sustava, jetara, limfoepitelialnih organa. S područja embriologije iztraživana je bremenitost naših konja (Zavrnik-Ilančić-Mikić), i nalaz željeza u plodnoj ovojnici (Varićak).

Fiziologija domaćih životinja. Vršena su iztraživanja pojava kod prolaženja infracrvenih zraka kroz tkiva i tjelesne tekućine (P. Đurić i dr.). Pored navedenog iztraživan je mehanizam rada mišićnog želudca kod kokoši, put hrane kroz probavni trakt kokoši i čvrstoća dlake goveda.

Uzgoj i hranitba domaćih životinja. Budući da ova grana znanosti zasieca i u veterinarsku i u poljodjelsku znanost, to će u ovome prikazu biti opisan samo rad veterinara na tome području, dok će ostali rad o tome biti prikazan u dielu o »Poljodjelstvu i šumarstvu«.

Na tome području najviše su iztraživane naše pasmine svinja, i to turopoljci, baguni (N. Ritzoffy), crno slavonsko svinjče, berkšir (D. Ilančić), te mangulica (N. Ritzoffi, D. Ilančić, S. Romić). O lasastoj mangulici i o oplemenjenoj šiški pisao je M. Anđelković. Pitanjem uređenja našeg stočarstva i stočarskim zadrugarstvom mnogo se je bavio D. Pozajić. Iztraživana je i sinjska pramenka (A. Rako). Knjižice o peradarstvu više pučkog značaja pisao je U. Liebling.

Na području pčelarstva (košnice-listnjače, rilomjer) radi F. Kern.

O značenju prehrane kod nastanka zaraznih bolesti domaćih životinja vršili su iztraživanja A. Hupbauer i Ł. Bakotić.

Obća patologija i patoložka anatomija domaćih životinja. Vršena su obsežna iztraživanja zaraznih i nametničkih bolesti domaćih životinja. Tako se iztražuju patoložko-anatomske promjene kod t. zv. mraclinske bolesti i zarazne anemije konja (Lj. Jurak). Iztraživanja o tim bolestima još su djelomice u toku. Nadalje kod tifusa pasa (I. Babić), kokošjeg tifa i kolere peradi (M. Francetić, M. Čoporda), metiljavosti goveda (M. Martinčić), tuberkuloze pasa i mačaka (M. Winterhalter). Osobito mnogo je rađeno na području nakaza i novotvorina, posljednje poglavito kod peradi (I. Babić i dr.). Promjene kod smetnja u atrioventrikularnom sustavu kod konja opisao je M. Martinčić, a spontane rupture konja M. Winterhalter.

Veterinarska parasitologija. Prvi popis parasitskih crva i člankonožaca kod naših domaćih životinja izdao je I. Babić. Vršena su obsežna iztraživanja biologije metiljskog puža i njegova uništavanja (I. Babić, P. Wertheim, J. Rukavina). Parasitsku faunu naših domaćih sisavaca i ptica iztraživali su D. Mikačić i I. Ehrlich.

Opisali su nekoliko novih vrsta. Na helmintskoj fauni naših sladkovodnih riba radio je I. Babić. Veoma mnogo je rađeno na biologiji golubačke mušice (N. Baranov) i krpeljima (B. Oswald). Ciliata probavnog trakta naših biljoždera i konja iztraživao je P. Wertheim.

Veterinarska mikrobiologija i higiena. Iztraživana su svojstva raznih uzročnika zaraznih bolesti domaćih životinja, kao: Bact. gallinarum i Bact. pseudotub. rod. (S. Plasaj i I. Tomašec), Bact. mallei (S. Plasaj, B. Oklješa i I. Tomašec), Streptokoki (I. Kenda, I. Horvatić), B. antracis (J. Ježić, E. Kodrnja i M. Radojčević), B. papratyphi (A. Hupbauer, J. Ježić i P. Grmovšek) uzročnike plinovitih edema (Vl. Šterk, S. Dinter), pluralitet virusa svinjske kuge (A. Hupbauer) i ovčjih boginja (J. Ježić) i dr. Klasifikacijom mikroorganizama i svojstvima bakterija uobće bavio se je S. Plasaj.

Brojni radovi izvršeni su na iztraživanju djelovanja raznih razkužnih sredstava na razne mikroorganizme i viruse. Tako su iztraživani klorovi preparati (S. Plasaj i B. Oklješa), kreolinovi preparati (S. Plasaj, B. Oklješa i dr.), formalin (J. Ježić i dr.), pa natrijeva lužina, sublimat, lukšije, toplina i dr. Pitanjem neškodljivog uklanjanja životinjskih leševa bavi se J. Ježić.

Veterinarska rentgenologija i fizikalna terapija. Vršena su iztraživanja o kontrastnim sredstvima i njihovoj primjeni u vet. rentgenologiji, o razpoređaju tekućih u pleuralnoj šupljini, o propustljivosti mediastinuma odnosno postojanju komunikacija između obje pleuralne šupljine, o mogućnosti rentgenoložkog dokazivanja crievnih parasita kod domaćih životinja, o stranim tielima i dr. Najveći dio tih iztraživanja izvršo je S. Rapić.

Veterinarska farmakologija. Izvršeni su brojni radovi o djelovanju mnogih novijih preparata, koji se upotrebljavaju u vete-

rinarskoj medicini, kao: pernocton, coramin, carvasept, avertin, evipan, ranol, preparati derrisa, prontosil, hexachloraethan, tetrachloethylen i dr. (R. Ganslmayer i dr.). Ganslmayer izvršio je obsežna iztraživanja o uništavanju metiljskog puža. Nadalje radovi o djelovanju bielog luka na konjsku glistu (M. Delak), o putu, kojim idu kapsule i pilule davane peroralno ovcama, djelovanju septocida, djelovanju strychnina kod psa i narkozi i krvnoj slici. Izdan je priručnik za veterinare »Mala receptura za veterinarsku praksu« (R. Ganslmayer i A. Hassko).

Unutarnje bolesti domaćih životinja. Izvršena su obsežna iztraživanja funkcije bubrega kod domaćih životinja (A. Sutlić), aplikacije liekova nosnom sondom (L. Bosnić, A. Sutlić i J. Žuškin), te upotrebivosti krvne slike kod diagnostike ždrebečaka i štenećaka (F. Kovač). Pronađen je novi oblik plesimatra za velike domaće životinje (L. Bosnić). Nadalje su iztraživane nametničke bolesti kod konja i pasa (Đ. Sokola i I. Vuličević), a poglavito šuga konja (L. Bosnić) i metiljavost goveda (M Rajčević, J. Ježić, E. Kodrnja, M. Gorup i dr.), bolesti srdca kod konja (L. Bosnić, S. Rapić), kožne bolesti pasa (S. Rapić, N. Šubat), bolesti vanjskog slušnog kanala kod pasa (A. Sutlić), žutica kod konja i pasa (I. Drežančić), kronička hematurija goveda (V. Butozan) te nalaz vitamina B_1 u tjelesnim tekućinama kod zdravih i bolestnih preživača (M. Šlezić).

Veterinarsko porodiljstvo. Kod nas je među prvim evropskim zemljama uspjelo ustanoviti goveđu genitalnu trihomoniazu (M. Rajčević, B. Oklješa). Vršena su iztraživanja u pogledu usavršavanja diagnostičkih metoda liečenja i sprečavanja kod Bangova zaraznog pobačaja (B. Oklješa, M. Rajčević, I. Zaharija, I. Grgić, I. Tomašec i dr.), neplodnosti domaćih životinja (M. Rajčević, B. Oklješa i dr.), zarazni pobačaj svinja i kobila (A. Hupbauer, S. Plasaj, Đ. Gojković, I. Kenda i dr.), raznih puerperalnih bolesti (B. Oklješa, F. Giriček i dr.), raznih porodiljskih operativnih zahvata, kao što su ovariotomiji, carski rezovi i sl. (B. Oklješa i dr.). Mukavicu kod ovaca i koza prvi je opisao A. Vuković.

Veterinarska kirurgija i oftalmologija. Osobita pažnja posvećena je anesteziji i asepsi, nadalje hromostima napose plećke i kuka (O. Koster). Iztraživana je krvna slika kod gnojnih procesa (J. Koren) i kastracije konja (M. Šlezić), indikacija operativnog zahvata kod traumatske rupture mokraćnog mjehura psa (N. Andrašić), resekcija želudca kod psa (I. Ključec). Provedene su uspješno i nove originalne operacije u eksperimentalne svrhe (O. Köster, I. Ključec, N. Andrašić). Sada su u toku iztraživanja o etiologiji i terapiji mjesečne sljepoće konja. Na tome području rade O. Köster i I. Brlečić.

Zarazne bolesti domaćih životinja. Na ovom području bavili su se stručnjaci ponajviše onim zaraznim bolestima, koje kod nas najviše vladaju. Tako je proučavana bedrenica, a napose njezina imunoprofilaksa A. Hupbauer, J. Ježić, Đ. Gojković, L. Skoković), plinoviti edemi domaćih životinja (A. Hupbauer, Z. Dinter, L. Skoković i V. Šterk), patogeneza i profilaksa šuštavca (A. Hupbauer, Đ. Gojković, B. Kordaš), imunoprofilaksa bjesnoće (J, Ježić, E. Kodrnja), imunoprofilaksa ovčjih boginja (J. Ježić, V. Vuković), imunoprofilaksa svinjske kuge (F. Kern, A. Hupbauer, V. Lugomer, J. Ježić, M. Željko), infekcije s pneumotropnim virusom, gripa prasadi, bronhopneumonija teladi i ždrebadi (A. Hupbauer, M. Mašić), terapija grča konja (L. Bosnić), zarazna anemija konja (L. Bosnić, A. Hupbauer i dr.), ždrebećak (A. Sutlić), ustanovljivanje i suzbijanje tuberkuloze, poglavito goveda (F. Kern, D. Pozajić, M. Šlezić, J. Spalatin, P. Trumić, E. Topolnik, Varenika i dr.). Od zaraznih bolesti peradi iztraživani su ponajviše kolera peradi, kokošji tif i kuga peradi (A. Hupbauer, S. Plasaj, I. Tomašec, U. Liebling, B. Kalikin i dr.), a od bolesti prouzrokovanih neutropnim virusom ustanovljene su i proučavane zarazna upala mozga i hrbtene moždine konja i svinja, te zarazna uzetost svinja (A. Hupbauer, L. Žarnić).

Bolesti pčela, svilaca i riba. Najveća pažnja posvećena je iztraživanju one pčelinje bolesti, koja je kod nas najviše razširena, a to je opaka gnjiloća pčelinjeg legla (I. Tomašec). Pored toga proučavana je i nosemoza pčela (F. Kern i I. Tomašec). Na području patologije riba vršena su iztraživanja o bolesti plinskih mjehurića (V. Mršić) i Pseudomonas infekcije šarana (I. Tomašec).

Higiena životinjskih proizvoda za ljudsku hranu. Osobito je obrađivana upotrebljivost virus-svinja i serum-svinja za ljudsku hranu (iztraživan je njihov miris, patoložko-anatomske promjene, te utjecaj soljenja, salamurenja i sušenja na desodoraciju i na okus mesa ovih svinja). Nadalje je ustanovljivana distomatoza, cisticerkoza, trihinoza i tuberkuloza kod zaklanih životinja, te je iztražen njihov utjecaj s obzirom na izkorišćivanje mesa. Objavljeni su i podatci o klanju stoke na zagrebačkoj klaonici i na drugim našim klaonicama. Najveći dio navedenih radova izvršio je Š. Debelić. Higienskom kontrolom mlieka bavili su se F. Kern, J. Ježić i F. Mlinac.

IV. VETERINARSKI ZNANSTVENI ZAVODI (izvan fakulteta)

1. Stočarsko zdravstveni zavod u Zagrebu (Savska cesta 143. Bgl. 25-134).

Zavod je osnovan godine 1933. pod imenom Veterinarska eksperimentalna stanica. Prvi upravitelj zavoda bio je prof. dr. J. Ježić, koji njime upravlja do godine 1940. Iza njega preuzi-

ma upravu zavoda dr. E. Kodrnja, koji i sada upravlja zavodom. Kraće vrieme upravlja zavodom dr. V. Peršić. Sadanji zamjenik upravitelja je dr. P. Grmovšek. Sve do konca go l. 1941. zavod radi u zajednici s Zavodom za mikrobiologiju i higienu Veterinarskog fakulteta u Zagrebu. Sada se zavod nalazi u vlastitim prostorijama, a od godine 1942. ima spomenuti naslov.

Zavod je stavljao u promet niz veterinarskih cjepiva i liekova. U zavodu su vršena znanstvena iztraživanja osobito s područja imunoprofilakse stočnih zaraza i liečenja nametničkih stočnih bolesti.

Osnutkom Plive, drž. zavoda za proizvodnju cjepiva i liekova, prelaze svi poslovi oko proizvodnje cjepiva i liekova u njegovu nadležnost. Sada je glavna zadaća zavoda ustanovljivanje, suzbijanje i liečenje, kao i iztraživanje stočnih bolesti, osobito zaraznih i nametničkih.

Zavod posjeduje uređene diagnostičke i eksperimentalne laboratorije. Ima knjižnicu s 326 knjiga i 13 stručnih časopisa. U zavodu radi 5 veterinara.

Obširno o radu ovoga zavoda vidi: J. Ježić: Izvještaj o radu »Mikrobiologije« i »Eksperimentalne« 1930.-1933.-1938. (Veterinarski arhiv 1939. i posebni odtisci.) i E. Kodrnja: Izvješće o radu Veterinarske eksperimentalne stanice u g. 1940. i 1941. (Vet. vjesnik 1942. i posebni odtisci).

2. Stočarsko-zdravstveni zavod u Križevcima (Bgl.: Križevci 33).

Zavod je osnovan godine 1903. pod naslovom Kr. Hrvatski, Slavonski zemaljski bakteriološki zavod u Križevcima. Prvi ravnatelj zavoda bio je prof. dr. F. Kern.

Godine 1922. povjerena je uprava zavoda dr. A. Hupbaueru. Prema njegovu priedlogu uređuje se odjel za proizvodnju cjepiva protiv stočnih zaraza. Zavod dobiva ime Drž. bakteriološki i serološki zavod. To je prvi državni zavod, koji je kod nas proizvodio takva cjepiva. U njemu su se proizvodila sva važnija imunoprofilaktička i diagnostička cjepiva i serumi za potrebe veterinarstva. U zavodu su izvršena brojna iztraživanja na području zaraznih bolesti domaćih životinja uobće, a poglavito na području imunoprofilakse. God. 1940.—1941. upravlja zavodom dr. V. Peršić. God. 1941. pripojen je odjel za proizvodnju cjepiva »Plivi« u Zagrebu, a u Križevcima je ostao samo bakteriološki odjel. Na tome zavodu vrše se bakteriološke pretrage za potrebe drž. veterinarske službe, kao i iztraživanja oko suzbijanja zaraznih bolesti domaćih životinja.

Sada upravlja zavodom dr. Luka Skoković, a njegov zamjenik je dr. I. Horvatić. Zavod ima podpuno uređen bakteriološki laboratorij.

Obširnije o radu toga zavoda vidi: F. Kern: Izvještaj kr. hrv. slav. zemaljskog bakteriološkog zavoda u Križevcima (1905. i 1906.) i A. Hupbauer: Izvještaj o radu Drž. bakteriološkog i serološkog zavoda u Križevcima (Vet. arh. 1938. i posebni odtisak.)

3. Stočarsko-zdravstveni zavod, Banja Luka (Krunoslava Draganovića ul. 1.)

Zavod je osnovan god. 1941. Uređivanje zavoda još je u toku. Zavod preuzima poslove bivšeg odjela za veterinarsku epidemiologiju pri Higienskom zavodu u Banjoj Luci. Svrha zavoda je iztraživanje stočnih bolesti, suradnja s oblastima kod ustanovljivanja i suzbijanja stočnih zaraznih i nametničkih bolesti i laboratorijska pretraga živežnih namirnica životinjskog podrietla. Zavodom upravlja D. A. Ljubetić.

V. VETERINARSKI ČASOPISI

Veterinarski vjesnik. Osnovan je god. 1906. u Zagrebu kao glasilo Hrv. slav. veterinarskog družtva. Služi objavljivanju znanstvenih i stručnih radova s područja cjelokupnog veterinarstva, kao i za staležke razprave i viesti. Prvi urednik bio je E. Podaupsky. God. 1921. prestaje izlaziti, pa hrvatski veterinari objavljuju svoje radove u Jug. vet. glasniku, koji izlazi u Beogradu. Od god. 1941. Veterinarski vjestnik ponovno izlazi u Zagrebu pod uredničtvom dr. M. Francetića. Uredničtvo se nalazi u Zagrebu, Savska cesta 23/I. Bgl. 83-39.

Veterinarski arhiv. Mjesečnik je veterinarskog fakulteta. Osnovan je god. 1931. Prvi urednik je prof. dr. F. Zavrnik, a sadašnji prof. dr. I. Babić. Arhiv služi objavljivanju znanstvenih i stručnih radova izrađenih u Veterinarskom fakultetu u Zagrebu, kao i radova izvan fakulteta, koji se odnose na sveukupnu animalnu kulturu. Godišnji obseg iznosi najmanje 36 tiskanih araka. Uredničtvo se nalazi u Zagrebu, Heinzelova ul. Veterinarski fakultet. Bgl. 80-41 i 80-42.

VI. VETERINARSKA DRUŽTVA

Hrvatsko - slavonsko veterinarsko družtvo osnovano je god. 1894. Prvi predsjednik družtva bio je R. Krištof. Pored unapređivanja probitaka veterinarske struke i staleža svrha je družtva njegovati veterinarske znanosti. Ovo posljednje postizava družtvo stručnim predavanjima i izdavanjem stručnog časopisa u kojem tiska i znanstvene razprave. God. 1921. obustavilo je družtvo rad, te njegovi članovi ulaze u Jug. veterinarsko udruženje. God. 1940. ponovno se u Zagrebu osniva Hrv. veterinarsko družtvo. Sadašnji je predsjednik družtva (1942.) dr. Ivo Krušić.

U sklopu ovoga družtva postoji i sekcija mikrobiologa i epizotiologa. Ova sekcija bavi se znanstvenim problemima na navedenom području. Sadašnji predsjednik sekcije je prof. dr. A. Hupbauer.

BIBLIOGRAFIJA

A. Skupna djela:

E. PODAUPSKY: Veterinarski fakultet Universiteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu (Jug. vet. gl. 1931.).

Veterinarski fakultet (Godišnjak sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za škol. god. 1924./25.—1928./29., Zagreb 1929.

Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za škol. god. 1929./30.—1932./33., Zagreb 1933, str. 55 do 58 i str. 203 do 214.

Veterinarski fakultet (Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu za školsku god. 1933./34.—1938./39., Zagreb 1940. i Alma mater Croatica 1940. i posebni odtisak).

A. HUPBAUER: Izvještaj o radu Drž. bakterioložkog i seroložkog zavoda u Križevcima od god. 1923.—1938. (Vet. arh. 1938. i posebni odtisak).

J. JEŽIĆ: Izvještaj o radu »Mikrobiologije« i »Eksperimentalne« 1930.—1933.—1938. (Vet. arh. 1939. i posebni odtisak),

B. Pojedinačna djela:

ANDRAŠIĆ N.: Indikacija operativnog zahvata kod traumatske rupture mokraćnog mjehura psa. (Vet. arh. 1941.), Prilog diagnozi i prognozi traumatske rupture mokraćnog mjehura kod pasa određivanjem karbamida u krvi (Vet. arh. 1941.).

BARANOV N.: Drugi prilog poznavanju roda Sarcophaga (Vet. arh. 1941.), Golubačka mušica u godini 1934. (Vet. arh. 1935.), K poznavanju golubačke mušice II. (Vet. arh. 1935.), Isto III. (Vet. arh. 1936.), Isto V, (Vet, arh, 1937.), Isto VI. Vet. arh. 1938.), Isto VII, (Vet, arh, 1939.), O biološkom načinu suzbijanja golubačkih mušica (Jug. vet. gl. 1928.), Prilog poznavanju prirodnih neprijatelja golubačke mušice iz klase insekata (Arh. Min. polj, 1938. sv. 11.), Sadašnje stanje problema suzbijanja golubačke mušice (Jug. vet. gl. 1936.).

BAYER Z.: Prilog poznavanju bijele mangulice s naročitim obzirom na izpitivanje ljetne dlake (Vet. arh. 1942.).

BASTALIĆ S.: Alergija kod kokošjeg tifa (Vet. arh. 1941.).

BENČEVIĆ Z.: O konju slavonske Posavine (Vet. vj. 1942.).

BIBIĆ Č.: Prilozi razvoju koštane srži u ossa tarsi goveda. Vet. arh. 1941.).

BOBALIĆ M.: Postoji li paralela između titra vrbančevog seruma i aglutinacije in statu nascendi bacila vrbanca u boillonu sa pridodatkom vrbančevog seruma, i da li je na temelju te aglutinacije dopustiv zaključak na njegov titar. (Vet. arh. 1940.).

BOSNIĆ L.: Liječenje šuge sumpornim dvokisom (Vet. vj. 1919.), O svrabu ili šugi (sarcoptes scabiei) kod konja i o njenom toksičnom djelovanju (Vet. vj. 1920.).

BOSNIĆ L. i RAPIĆ S.: Adams-Stokesov sidrom kod parcialnoga srčanoga bloka konja. (Vet. arh. 1941.), Daljnja dva slučaja Adams-Stokesove bolesti kod konja (Vet. arh. 1941.).

CANIĆ R.: Prilog salmonelozi zamoraca. (Vet. arh. 1940.).

CILIGA T.: O topografsko-anatomskim i funkcionalnim odnosima ždrijela kod konja (Vet. arh. 1940.), Prilog poznavanju mišića mekog nepca (Vet. arh. 1942.).

DELAK M.: Djelovanje bijeloga luka (Allium sativum) na konjsku glistu (Parascaris equorum in vitro) (Jug. vet. gl. 1941.).

DINTER Z.: Kritički osvrt na laboratorijsku diagnostiku plinovitih edema (Vet. arh. 1942.), O problemu šuštavca (Vet vj. 1942.), Prilog imunoprofilaksi plinovitih edema (Vet. arh. 1940.).

DREŽANČIĆ I.: Prilog diagnostici porijekla žutice kod konja i pasa. (Vet. arh. 1940.).

EHRLICH I.: Parasitski crvi divljeg zeca, kunića, štakora i bijelog miša (rodentia). (Vet. arh. 1942.).

EHRLICH I. i MIKAČIĆ D.: Parasitološka pretraga purana (Meleagris gallopavo). (Vet. arh. 1940.).

ERTL F.: Zaustavljanje krvarenja iza operativnih pothvata skopčanih s odstranjenjem velikih dijelova tkiva sa naročitim u ovu svrhu improviziranim tamponom (Jug. vet. gl. 1933.).

GRABEK F.: O histološkoj diagnozi i biološkim opažanjima bjesnoće (Vet. vj. 1910. i 1916.), Prilog histološkoj diagnozi i etiologiji bjesnoće (Vet. vj. 1917.).

GANSLMAYER R.: Lijekovi i naše stočarstvo. (Vet. arh. 1940.), Spojevi Sulfanilamida u veterinarskoj medicini s naročitim obzirom na djelovanje »Prontosila« na psa (Vet. arh. 1940.).

GANSLMAYER R. i GRMOVŠEK P.: Hexachlorethan u terapiji distomatoze ovaca (Vet. arh. 1941.).

GANSLMAYER R. i TUNKL B.: Prilog poznavanju (anthelmintičkog) djelovanja kod konja (Vet. arh. 1941.).

GANSLMAYER R. i WINTERHALTER M.: Ein Beitrag zur Wirkung des Tetrachlorkohlenstoffes (Tierärzt. Rundschau, Berlin 1942.).

GJURIĆ P.: Eine neue optische Methode des Zeitlichen Verlaufes der Blutgerinung (Strahlentherapie 1933.), Ueber einen Rothlichteffekt am quergestreiften Muskel (Fundamenta Radiologica 1939.).

HORVATIĆ I.: Prilog diferenciranju streptokoka (Vet. arh. 1942.).

HRESTAK M.: Razvitak koštane srži u metatarsusu goveda. (Vet. arh. 1941.).

HUPBAUER A.: Da li se virus svinjske kuge umnaža u zajednici s virusom ovčjih boginja. (Vet. arh. 1940.), O kemičkom sastavu alantoiske tekućine kod krava i o secerniranju tefalnih bubrega (Vet. vj. 1914.)

HUPBAUER A. i LUGOMER Vl.: Daljnji rezultati s kristalvioletnom vakcinom (Vet. arh. 1940.).

HUPBAUER A. i TOPOLNIK E.: Virusna zaraza peradi ustanovljena u Hrvatskoj. Kuga peradi? (Vet. arh. 1942.).

HUPBAUER A. i ZAHARIJA I.: Virusni pobačaj kobila. (Jug. vet. gl. 1939.).

HUPBAUER A. i ŽARNIĆ I.: Prilog diagnostici sakagije (Vet. arh. 1940.).

ILANČIĆ D.: Ein neuer Letalfaktor beim Rinde (Züchtungskd. 1940.), Prinos poznavanju plodnosti mangulice u Slavoniji (Vet. arh. 1931.). O plodnosti zadružnih berkšira u Pivnicama (Vet. arh. 1941.).

ILANČIĆ D. i ROMIĆ S.: O klaoničkoj vriednosti bijele mangulice (Vet. arh. 1942.), Prinos poznavanju tjelesnih mjera bijele mangulice (Vet. arh. 1940.).

ILANČIĆ D. i WUERTH D.: Promjene brojnog stanja i strukture govedarstva u hrvatskim zemljama. (Vet. arh. 1942).

JANJATOVIĆ M.: Prilog poznavanju saharolipoidnog antigena. (Vet. arh. 1940.).

JEŽIĆ J.: Neškodljivo uklanjanje životinjskih leševa. Zagreb 1939.

JEŽIĆ J., KATALINIĆ H. i RUČEVIĆ J.: Izvještaj o prvim pokusima adsorbatvakcinom protiv slinavke i šapa u Jugoslaviji (Jug. vet. gl. 1940.).

JEŽIĆ J. i ZELJKO M.: Daljnji pokusi Dorsetovom vakcinom protiv svinjske kuge. (Jug. vet. gl. 1940.)

KATALINIĆ H.: Oko desinfekcije kod slinavke i šapa. (Jug. vet. gl. 1939.).

KERN F.: Jedno poboljšanje Albertijeve košnice lisnjače. (Hrv. pčela 1940.). Novi glosometar (Jug. vet. gl, 1933,), O svinjskoj kugi, a naročito o zaštitnom cjepljenju proti istoj (Vet. vj. 1918.), O suzbijanju zaraza pčela (Jug. vet. gl, 1928.), Zarazna srdobolja ili ukratko »Nosema pčela«. (Jug. vet. gl. 1928.), Pokusna imunizovanja teladi proti sušici goveda (Gosp. smotra 1909.), Prva pomoć nastradalim životinjama. 1916., 1917. i 1929.).

KOESTER O.: Analiza i karakteristika t. zv. intermitentne hromosti kod konja. (Vet. arh. 1942.).

KUCELJ J.: Uzgojne bolesti kod goveda (Jug. vet. gl. 1939. i 1940.), Cerularna terapija u veterinarskoj medicini (Jug. vet. gl. 1932.), O sterilizirajućoj terapiji (Jug. vet. gl. 1929.), O dobivanju sperme i umjetnom oplođivanju domaćih životinja (Vet. vj. 1942.).

KUTLEŠA I.: Prilog diagnostici uzročnika plinovitih edema (Vet. arh. 1940.).

LIEBLING U.: Uvod u peradarstvo, Osijek 1932., Hranidba i tovljenje peradi, Osijek 1933.

LIEBLING U. i TOMAŠEC I.: Bolesti peradi, Osijek 1933.

LUGOMER Vl.: Da li aluminijev hidroksid adsorbira virus svinjske kuge (Jug. vet. gl. 1940.), Pokušaj proizvodnje Aluminijum-hidroksid adsorbat vakcine protiv svinjske kuge. (Jug. vet. gl. 1940.).

LUKIĆ M.: Bakterije Salmonella skupine kod zdravih svinja (Vet. arh. 1940.).

MARTINČIĆ M.: Daljnja patološko-anatomska i histološka istraživanja kod smetnja u atrioventrikularnom sistemu konja. (Vet. arh. 1941.), Patološko-anatomske i histološke promjene u atrioventrikularnom sistemu kod Adams-Stokesovog kompleksa simptoma u konja. (Vet. arh. 1941.).

MIKAČIĆ D.: Neke primjedbe o Protostrogylus vrstama iz pluća ovce II. (Vet. arh. 1940.), Parasitska fauna našeg goveda (Vet. arh. 1941.).

MIKAČIĆ D. i EHRLICH I.: Parasitska fauna naše patke (Vet. arh. 1941.). Entoparasitska fauna guske. (Vet. arh, 1940.).

MIKLAUŠIĆ B.: O rektalnoj punkciji crijeva kod konja. (Vet. arh. 1942.).

MILUNOVIĆ M.: Prilog poznavanju bruceloze pasa u Hrvatskoj (Vet. arh. 1941.).

OKLJEŠA B.: Kakvo je danas stanovište prema terapiji uterusa ispiranjem u prvim danima puerperiuma (Jug. vet. gl. 1939.), Ovariotomija kod kobile. (Vet. arh. 1940.),

OKLJEŠA B. i ZAPLATIĆ R.: Otpornost goveđeg genitalnog trihomonasa prema nekim uterusnim desinfekcijensima. (Vet. arh. 1941.).

OSWALD B.: Dopuna morfologiji i sistematici krpelja iz roda Dermacentor i Haemaphysalis. (Vet. arh. 1941.), O nalazu babesida u jajima iksodida. (Vet. arh. 1939.), O novijim rezultatima u proučavanju krpelja (ixodoidea) u Jugoslaviji i nekoliko predloga u vezi s tim problemom. (Jug. vet. gl. 1939.). O do sada poznatim metodama za uništavanje krpelja (ixodoidea). (Jug. vet. gl. 1939.), O prepoznavanju krpelja (Ixodoidea) u Jugoslaviji. (Vet. arh. 1940.), O nosiocima krpelji u Jugoslaviji. (Vet arh. 1941.).

PAVIČIĆ D.: Aglutinacija B. erysipelaris suis in statu nascendi i njena upotrebljivost za tipizaciju toga mikroba (Vet. arh. 1940.).

PERŠIĆ V. i SKOKOVIĆ L.: Imunizacija protiv tetanusa sa alaun precipitat formol-toksoidom (Vet. vj. 1942).

POZAJIĆ D.: Bitne mane domaćih životinja sa stanovišta pravnoga i veterinarno medicinskoga. Zagreb 1916., Kako da očuvamo zdravlje domaćih životinja. Zagreb 1922., Kako uspjeva pincgavska stoka u Slavoniji (Vet. vj. 1910.), Mikroorganizmi kao uzročnici otrovanja ljudi animalnom hranom. (Vet. vj. 1906.), Nekoje misli o zemaljskom ovčarstvu (Vet. vj. 1908.). Stanje, unošenje i širenje tuberkuloze kod goveda u našoj državi (Jug. vet. gl. 1940.), Stočarsko zadrugarstvo. Zagreb 1929.

PUKANIĆ L.: Mielografija kod psa. (Vet. arh. 1941.).

RAJČEVIĆ M. i OKLJEŠA B.: Pokušaji sprečavanja i liječenja goveđe bruceloze Streptazolom (Vet. arh. 1940.).

RAKO A.: Prinos poznavanju pramenke u okolici Sinja (Vet. arh. 1942.).

RAPIĆ S.: Metoda vađenja stranog tijela iz dušnika guske pod rentgenskim zastorom. (Vet. vj. 1942.), Neki parasitarni crvi probavnog trakta domaćih mesojeda u rentgenskoj slici. (Vet. arh. 1940.). Prilog liječenju demodikoze sa ultra-ljubičastim zrakama (Vet. arh. 1942.). Rentgenska diagnostika oboljenja uslijed stranog tijela u kapuri goveda (Jug. vet. gl. 1940.), Smještaj tekućine u pleuralnoj šupljini kod likvidotoraksa i likvidopneumotoraksa ovce i koze. (Vet. arh. 1941.).

RITZOFFY N.: Prinos poznavanju mangalice (Vet. arh. 1932.), Prinos poznavanju turopoljskog svinjčeta (Vet. arh. 1931.).

ROMIĆ S.: Ergela dobra biskupije đakovačke (Vet. arh. 1940.).

ROMIĆ Ž.: Prilog studiji eksperimentalne infekcije i imuniteta kod antraksa. (Jug. vet. gl. 1940.).

RUKAVINA J. i WERTHEIM P.: Istraživanja metiljavosti VII. (Jug. vet. gl. 1938.).

SAVIĆ T.: O objektivnim dokazima početne gnjileži mesa (Jug. vet. gl. 1928.).

SKOKOVIĆ L.: Prilog diagnostici uzročnika plinovitih edema na temelju njihovih imunobioloških svojstava (Vet. arh. 1940.).

SMRČEK Z.: O vrijednosti »Ranola« kod puerperalnih oboljenja uterusa krave naročito kod zaostajanja posteljice (Vet. arh. 1940.).

SOKOLA Đ.: Uloga mineralnih soli i B. vitamina u ishrani stoke. (Jug. vet. gl. 1935.).

SPALATIN J.: Dezinfekcijski pokusi kod tuberkuloze peradi (Vet. arh. 1940.).

STRUNJAK Z.: Kongenitalna anomalija mrežnice i vidnog živca. (Vet. arh. 1941.).

SUTLIĆ A.: Piroplazmoza (babezioza) pasa. (Vet. arh. 1942.).

ŠEBETIĆ Č.: Vrijednost prontosila u terapiji antraksa. (Vet. arh. 1941.).

ŠLEZIĆ M.: Intrakutano tuberkuliniziranje goveda (Vet. vj. 1942.).

ŠPOREN V.: Kvantitativna i kvalitativna krvna slika kliničkl zdravog psa s obzirom na trombocite. (Vet. arh. 1940.).

ŠUBAT N.: Prinos etiologiji ekcema pasa. (Jug. vet. gl. 1938.);

TOMAŠEC I.: Diferencijalna diagnoza oboljenja pčelinjeg legla (Jug. vet. gl. 1940.), K pitanju etiologije Pseudomonas-infekcije šarana (Vet. arh. 1940.), O biti t. zv. zarazne vodene bolesti (Pseudomonas infekcije) šarana (Vet. arh. 1941.), O širenju i suzbijanju nosemoze pčela (Vet. arh. 1941.).

TRUMIĆ P.: Poznavanje i suzbijanje antraksa (Jug. vet. gl. 1937.), Prilog poznavanju i lečenju piroplazmoze kod goveda (Jug. vet. gl. 1933.).

TRUMIĆ P. i VARENIKA M.: Stanje, unošenje i širenje tuberkuloze kod goveda u Vrbaskoj banovini (Jug. vet. gl. 1940.).

VARIĆAK T.: Bojadisanje granula mastocita hemalaunom (Vet. arh. 1940.), O nekim opažanjima u epidermi domaćih životinja (Vet. arh. 1940.), O građi trahejalnih prstenova kokoši (Vet. arh. 1940.), Prilog poznavanju lokalizacije željeza u plodnim ovojnicama goveda i svinja. (Vet. arh. 1941.).

VATOVEC S.: Intravenozna pielografija kod psa. (Vet. arh. 1942.).

VUKOVIĆ A.: Bes ili besnoća. Sarajevo 1923., Crni prišt. Sarajevo 1927., Pregled mesa, riba, rakova i mesnih proizvoda. Sarajevo 1935., Psi i bolesti koje oni prenose na stoku i na ljude. Sarajevo 1924., Sakagija kod životinja i ljudi. Sarajevo, Svinjska kuga, crni prišt i metilj. Sarajevo 1926., Tuberkuloza ljudi i životinja. Sarajevo 1928.

WINTERHALTER M.: Ueber die Wirkung des Tetrachlorkohlenstoffes beim Schaf. Tierarzt. Rundschau 1942.).

WINTERHALTER M. i EHRLICH I.: Slučaj ikričavosti kod psa (Cisticercus cellulosae). Vet. arh. 1942.

WERTHEIM P.: Intestinalni infuzoriji kod Equus caballus L. II. (Vet. arh. 1938.), Istraživanja metiljavosti (Jug. vet. gl. 1938. i 1939.).

WOLF S.: Prinos poznavanju uloge kože kod infekcije bedrenicom, kolerom peradi i vrbancem. (Vet. arh. 1941.).

ZAHARIJA I.: Iz hiperimunizacije konja vrbančevim klicama (Vet. arh. 1942.), Maleus antigen za vezanje komplemenata (Vet. arh. 1941.), Prilog diagnostici bruceloza (Jug: vet. gl. 1939.).

ZAVRNIK F. i ILANČIĆ D.: O trajanju bremenitosti naših noniusa (Vet. arh. 1941.).

ZAVRNIK F., ILANČIĆ D. i MIKIĆ F.: O trajanju bremenitosti konja u Jugoslaviji (Arh. Min. polj. 1940.).

ZAVRNIK F. i MIKIĆ F.: O broju trombocita kod domaće svinje. Biometričko-hematološka analiza Rojkove radnje III. (Vet. arh. 1941.).

ZELJKO M.: Pokusi s crystal-violet vakcinom protiv svinjske kuge. (Jug. vet. gl. 1937.), Prilog imunizaciji sisančadi imunih majka protiv svinjske kuge. (Jug. vet. gl. 1939.).

ŽUŠKIM J.: Influenza catarrhalis bovis ili influenci slična oboljenja goveda. (Vet. vj. 1942.).

ZEMLJOPIS

Napisao prof. dr. MILAN ŠENOA

Geografija je znanost, koja se, kako joj samo ime kaže, bavi opisivanjem Zemlje. Ali za razliku od mnogih drugih znanosti, koje se također bave istim predmetom, ona opisuje i iztražuje površinu Zemlje i teži, da pronađe uzroke, koji su neki određeni pojav ili predmet (objekt) uvjetovali odnosno stvorili, Kako je svaki obstanak odnosno zbivanje bilo anorganskog bilo organskog svieta, pa i čovjeka, uzko vezano na površinu Zemlje, dakle na prostor, to geografija kao znanost iztražuje, kako je i na koji način prostrana Zemljina površina stvarno izpunjena i uređena.

Površina Zemlje nije jednostavna, nego veoma složena, jer je sastavljena od različnih objekata kao što su na pr. oblici tla, podneblje, vode, organski sviet i ljudska kultura. Geografija prema tome iztražuje objekte, koji su veoma različni, pa jer je svaki od njih tokom svoga obstanka bio u jačem ili slabijem doticaju s drugima, ona izpituje, pronalazi i tumači odnose među njima kao i njihovu razširenost po površini Zemlje.

Prema tome je glavna zadaća geografije, da pronađe i utvrdi uzročne sveze pojedinih pojava ili objekata među sobom na površini Zemlje, drugim riečima, da ih genetički protumači.

Nema sumnje, da će geografija iztražujući ma kakav objekt na površini Zemlje upotriebiti i rezultate, koje srodne znanosti, ali ih ona promatra sa svog vlastitog stajališta, pa ih prema tome i iztražuje svojom vlastitom metodom.

Osim anorganskog svieta postoji na površini Zemlje i biljni i životinjski sviet, pa konačno i čovjek, koji se po svom razumnom djelovanju i slobodnoj volji odvaja od anorganskog i ostalog organskog svieta, pa prema tome proučavanje Zemljine površine nije samo ograničeno na mrtvu prirodu, biljni i životinjski sviet, nego također i na duhovne vrijednote, koje je čovjek tokom vremena stekao.

Površina Zemlje sastoji se od mnogo različnih manjih i većih prirodnih cjelina, koje zovemo krajinama ili regijama. Geografija, proučavajući jednu krajinu, nastoji, da nam je predoči kao rezultat svih osobina, koje ju materialno tvore, kako bismo je mogli shvatiti kao jedinstvenu geografijsku cjelinu. To je ujedno i temeljna razlika između geografije i ostalih znanosti, s kojima je ona povezana. Ova grana geografije, koja opisuje i iztražuje pojedine krajine na ovaj način, zove se **regionalna geografija.**

Iztražujemo li jedan geografijski predmet (objekt po cieloj površini Zemlje utvrđujući mu kod toga obće osobine ili iznoseći njegovu obću sliku, pa u tom smjeru izgrađujemo načela, koja vladaju i pojedinim skupinama pojava, onda je to zadaća Obće geografije. Ona nam u prvom redu izrađuje obće pojmove o različnim geografijskim pojavama (na pr. erozija, akumulacija, vegetacija i t. d.), da nam kasnije, prateći svaku pojedinu geografijsku pojavu po cieloj Zemljinoj površini, dade obću sliku ciele površine Zemlje.

Kao i regionalna, tako se i obća geografija dieli na: fizičku geografiju i na antropogeografiju.

Fizička geografija iztražuje oblike Zemljine površine (geomorfologija), podneblje (klimatologija), vode (hidrografija i oceanografija), razprostiranje biljnog i životinjskog svieta po površini Zemlje (biogeografija); dok antropogeografija iztražuje odnose između čovjeka i prirode, jer se ne može poreći, da čovjek kao razumno biće ne vrši golem utjecaj na prirodu, kao što i priroda utječe na razvitak čovječje kulture.

Početci prvih znatnijih obrađivanja zemljopisa Hrvatske idu u 18. stoljeće, kada nailazimo na malene članke, koji prikazuju tek po neki dio razstrojene zemlje: jedan je dio pod utjecajem Austrije, drugi se odgajao u talijanskom duhu, a treći je bio pod turskim gospodstvom. Zato su zemljopisni članci riedki, a većinom su iz tuđega pera.

Do druge polovice 19. stoljeća i nema većih radova od zemljopisaca Hrvata (osim Glavaševe karte), s toga razloga spomenut će se ovdje pisci, koji iz tuđih krajeva dolaze u Hrvatsku, ne slučajno, nego s namjerom, da vide i opišu, što su vidjeli u Hrvatskoj. Razumije se samo sobom, da su primorske oblasti Hrvatske svojom ljepotom i raznolikošću mamile ove putnike, pa su oni dolazili onamo i opisali je.

Jedan je od prvih pisaca, koji je te krajeve opisao s ljubavlju, Alberto Fortis, i to u djelu »Viaggio in Dalmazia« god. 1774. Kako god su ga izpravljali, to je njegovo djelo najvrednije za ono vrieme. Dosta dugo poslije Fortisa javlja se F. Carrara, koji je 1846. počeo izdavati djelo »La Dalmazia descritta«, zasnovano u više svezaka, ali je samo polovica ugledala svietlo. — Kopnenim putem dolazi u Hrvatsku B. Hacquet, pa prođe od g. 1775. do 1783. sve zemlje naokolo Save do Sriema i hrvatsku visočinu do Ravnih Kotara; on je proučavao i s prirodne i s narodopisne strane svu zemlju; svoja opažanja prikazao je u djelima »Physikalische und politische Reise...« 1785. i u »Oryctigraphia Carniolica...« u Leipzigu 1789.

Iza ovih putnika prvi je F. W. Taube, koji dođe, da vidi oslobođeni Sriem i Slavoniju, i da pogleda, ne bi li u praznim, nenaseljenim krajevima bilo mjesta za njemačke izseljenike, koji su, sliedeći grofa Batthyanija na putu u Kavkaz, zaostali u Bačkoj i Banatu. Svoja opažanja pokaza Taube u djelu »Beschreibung des Königreiches Slavonien...« Leipzig 1777.

Putnik, koji je prolazio od jednoga veleposjednika k drugome i tako prošao svu Slavoniju do Zagreba, bio je I. Csaplovics, koji je u svome djelu »Slavonien und zum Theil Croatien...« 1829. prikazao Slavoniju onoga vremena sa svakoga gledišta.

Uz ova djela, koja su ponajviše putopisna, odlikuje se F. J. Fraas, koji je prvi napisao sustavno djelo o karlovačkoj Vojnoj krajini: »Vollständige Topographie der k. u. k. Karlstädter Militärgrenze« 1835. i »Merckwürdigkeiten der k. k. Militärgenze«.

Dva su englezka pisca prošla naše krajeve, poglavito Dalmaciju, pa su o tome napisali svoja opažanja: J. Gardner Wilkinson, »Dalmatia and Montenegro«, London 1848., A. Paton »Highlands and Islands of the Adria«, London 1849.

Dalmaciju je obradio najbolje i najtočnije F. Petter, koji je onamo došao dvadesetih godina prošlog stoljeća kao učitelj; njegove su radnje dobre, a najbolja mu je knjiga, »Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen« 1857.

O Bosni i Hercegovini prvi napisa Ami Boué god. 1840. djelo »La Turquie d' Europe«. Prije njega mnogi turski putopisci opisali su Bosnu. Između njih se iztiče poznati Evlija Čelebija. Osim toga ima još više stvari i putopisa, koji pokazuju prirodne i narodne prilike u Bosni.

Godine 1842. prikazuje stanje u nekadanjoj Bosni vrlo liepo Matija Mažuranić u djelu »Pogled u Bosnu«.

Osobito je vriedan za poznavanje Bosne i Hercegovine zaslužni Fra I. Jukić. Napisavši »Zemljopis Bosne« (Zagreb 1851.), on je prvi hrvatski pisac, koji je napisao sustavni zemljopis bosanske Hrvatske. Povrh toga on se iztiče mnogim člancima, u kojima pokazuje veliku ljubav za Bosnu.

Niemac R. Cyprian prikazuje bosanske prilike u svom djelu »Die Slaven in der Türkei« (Leipzig 1844.) i opisuje Bosnu u narodopisnom pogledu. Ovaj je pisac dao u mnogom pobude D. Seljanu, da sakupi građu, koja je bila razbacana po raznim stranim knjigama i časopisima. Taj gimnazijski kateheta primio se težkoga posla, jer je njegov »Zemljopis pokrainah ilirskih« (Zagreb 1843.) prvi sustavni zemljopis napisan na hrvatskom jeziku. Seljan je kao Ilirac opisao sve zemlje, u kojima su stanovali narodi »ilirski«; prvi je svezak toga djela izišao, dok je drugi dio ostao u rukopisu, pa se sada čuva u knjižnici Matice Hrvatske.

Cenzura nije dozvolila, da se tiska ova druga knjiga. Mađarska se revolucija svrši panaustrijskom, centralističkom vladom ministra Bacha; hrvatska knjiga, a osobito ona, koja je imala pokazati samu Hrvatsku izvan granica carevine, bila je, kako rekoše, zanavieke zatvorena.

Tek su »Gospodarske novine« smjele izlaziti na hrvatskom jeziku, a vriedni su ljudi, poglavito župnici, pisali u te novine kriomice zemljopisne opise svojih krajeva. Tako je tajno izišlo deset članaka iz raznih dielova Hrvatske.

U to su vrieme bečki zemljopisci i geolozi pretraživali Hrvatsku, a meteorolozi osnovaše dvadeset postaja. Znatan je među ovima A. Zeithammer, profesor zagrebačke gimnazije, a na Rieci J. Lorenz, koji je pomno obradio Riečki zaljev i riečku okolicu.

Dođe godina 1860., a Hrvatska se oslobodi absolutizma; radilo se svim silama, da se škole podpuno pohrvate. Prve su školske zemljopisne knjige napisali F. Bradaška i V. Z. Marik. Godine 1866. javlja se V. Sabljar, đak St. Cyra izdavajući »Mestopisni rječnik«, gdje su abecednim redom nabrojena sva mjesta u biv. banskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, te nekoja istarska mjesta, s naznakom broja stanovnika, državnom i vjerskom podjelom, a na koncu je dodan mali pregled prirodnih i drugih znamenitosti u spomenutim zemljama.

Koncem petdesetih, a početkom šestdesetih godina počeo je J. K. Schlosser sustavno obrađivati bilinstvo, a njemu se pridruži Lj. Vukotinović-Farkaš, pa oni skupa izdadu već godine 1857. »Syllabus florae croaticae«, koji nam i danas još služi, a pokazuje raznovrstnost bilja u raznim krajevima.

Od godine 1867. izdaje Akademija svoje Radove, a među suradnicima nalaze se spomenuti i Ž. Vukasović, koji je napisao prvu geologiju, ali je ta ostala u rukopisu. Važan je u području razvoja hrvatske zemljopisne nauke rad profesora P. Matkovića. Ovaj đak njemačkoga znamenitoga zemljopisca K. Rittera napisao je za Gospodarsku izložbu u Zagrebu god. 1864. »Statistički nacrt Trojedne

kraljevine«; to je prva knjiga napisana suvremenim načinom o banskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Dalje je izašlo od njega djelo »Orografska razdioba južne hrvatske visočine«, koja je knjiga na njemačkom jeziku tiskana u Pettermans, Geographische Mittheilungen; dalje je od njega razprava »Razdioba i hipsometrija slavonskoga gorja«. Kad je godine 1873. bila svjetska izložba u Beču, objelodani Matković knjigu »Hrvatska i Slavonija u fizičnom i duševnom odnosu«. Iste godine napisa u Radu razpravu »Bosanske stupnjevine«, pa je tako obrađena čitava Hrvatska u prirodnom pogledu. U posljednje vrieme izučavao je Matković putopise putnika, koji su išli u poslanstvo k sultanu kroz Balkanski poluotok u 16. stoljeću; te su razprave došle do prave vriednosti tek poslije njegove smrti. Osim toga zasluga je Matkovićeva, što je uz M. Zoričića osnovao Statistički ured za biv. Hrvatsku i Slavoniju, a izdao je i prvi hrvatski »Školski atlas«.

Pod konac sedamdesetih godina javlja se Vj. Klaić u Matici Hrvatskoj sastavivši »Prirodni zemljopis Hrvatske«, u kome sasma sustavno obrađuje sve zemljopisne grane prirodnim redom, dakle smještaj, gore, rieke, podneblje, životinjstvo, bilinstvo i narodopis; svakom tom odjelu dodani su uzorni opisi ili pojedinoga kraja ili zanimanja stanovnika ili životinjstva i bilinstva. Gotovo u isto vrieme izađe njegov »Zemljopis Bosne«, a od godine 1880. do 1883. izlaze od istoga pisca u izdanjima Družtva sv. Jeronima tri svezka djela »Opis zemalja u kojima stanuju Hrvati«; u prvom i drugom dielu nalazi se obrađena banska Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, a u trećem Bosna i Hercegovina pa Istra, te hrvatske naseobine u Ugarskoj, Austriji, Moravskoj i napokon u Italiji. Osim toga napisao je Vj. Klaić množinu poviestnih razprava kod kojih je ipak naći kojegdje vriedno zrno zemljopisa. I u poviestnim djelima R. Lopašića (Karlovac, Bihać i Bihaćka krajini ima dosta zemljopisne građe. Kao radnici u pomoćnim znanostima zemljopisa iztiču se osobito Sp. Brusina, iz životinjstva, M. Kišpatić, iz rudstva i bilinstva, onda Gj. Pilar, koji je osim svojih geoložkih članaka i iztraživanja objelodanio Koordinate i apsolutne visine od nekoliko hiljada mjesta. K njima se pridruži D. Gorjanović Kramberger, koji se iztiče osim geoložkim člancima i time, što je počeo izdavati geoložki zemljovid Hrvatske i Slavonije.

Nešto poslije javlja se A. Gavazzi, koji se bavi ponajviše prirodnim zemljopisom i klimatologijom, površinom područja hrvatskih rieka, kršnim jezerima; u razpravama bečkoga geografskoga družtva napisao je »Die Seen des Karstes«, pisao je o zračnoj temperaturi, o mjerenjima teže u Sriemu, Eötvesovim veriometrom, o oscilacijama Jadranskoga mora, vodio je putovanje na Jadransko more, gdje je izučavao slanost i morske struje, osim toga napisao je za Maticu Hrvatsku knjigu »Sjeverna Europa« i »Poviest otkrića«.

Godine 1883., dakle devet godina iza osnutka, osnovana je stolica za zemljopis na hrvatskom sveučilištu. Prvim profesorom bijaše P. Matković, a iza njega H. Hranilović, koji se je bavio obćim pitanjima i starijom zemljopisnom literaturom. On je napisao mnogo zemljopisnih članaka u raznim časopisima, a izdao je s D. Hircom »Prirodni zemljopis Hrvatske«, bogato oslikan; od toga zemljopisa izašao je samo prvi svezak, pod naslovom Lice naše domovine, a od drugoga tek početak. D. Hirc je vrlo zaslužan biljar; napisao je preko stotinu članaka biljarskoga i zemljopisnoga sadržaja, a osim toga knjige »Naše primorje«, »Gorski Kotar«, »Plitvička jezera« i »Lika i Krbava«: sve su te knjige snabdjevene liepim slikama.

Poslije H. Hranilovića dođe na sveučilištnu zemljopisnu stolicu M. Šenoa, koji je napisao nekoliko članaka iz prirodnoga zemljopisa, narodopisne razprave o naseljavanju Sriema, o altimetriji i urbaniziciji, a kao sudionik puta po sjevernom Jadranu napisao je studiju o prozirnosti morske vode; osim toga opisao je mnoge dielove Hrvatske u svojim putopisima. Mnogo izdanja doživjela je Šenoina prerada školskog atlasa, a vrlo je poučna njegova pregledna geografija kraljevine SHS. Za zemljopisna iztraživanja zapadne hrvatske visočine zaslužan je D. Franić, koji je napisao veći broj razprava, koje se tiču te visočine. Nadalje imamo od njega djela »Orometrija ličko-krbavskoga visočja«, »Uzvisitost najglavnijih gorskih prelaza«, a osim toga izašla je od njega velika knjiga »Plitvička jezera«, gdje je sakupio sve, štogod je mogao naći i u vanjskim knjižnicama.

Ministarstvo prosvjete u Beču izdalo je u spomen petdesetgodišnje vlade Franje Josipa veliko djelo Oesterreich-Ungarn in Wort und Bild. U ovom su djelu sudjelovali kod obradbe banske Hrvatske i Slavonije F. Hefele, D. Hirc, H. Hranilović, E. Kramberger, E. Laszovski, M. Šenoa, M. Zoričić; Dalmaciju opisuju I. Danilo, E. Gelcich, A. Liepopili, H. Noe, K. Vipauc, S. Zlatović; Bosnu i Hercegovinu prikazuju F. Baliff, M. Preindelsberger-Mrazović, K. Sax i Č. Truhelka.

Kad je godine 1919. osnovana Ekonomsko-komercialna visoka škola, bude ondje postavljen za prvog profesora geografije Filip Lukas, koji se je još kao profesor nautike u Dubrovniku i kao profesor trgovačke akademije u Sušaku i Zagrebu izticao svojim znanstvenim radom (»Jadran«, »Poljica« — »Utjecaj mora na aglomeraciju stanovništva«). On je god. 1913. napisao prvi veliki naš »Gospodarski zemljopis«, koga je poslije prošlog svjetskog rata preradio i izdao u dva diela pod naslovom »Ekonomska geografija«. Skoro u isto doba napisao je »Geografiju SHS«, koju je 1939. s N. Peršićem podpuno preradio. Zajedno s N. Peršićem priredio

je veliki »Minervin atlas«, koji uz karte ima obširan tekst i veliki indeks. Također su ta dvojica autora izradila prvi »Zemljopis Nezavisne Države Hrvatske« za više razrede srednjih škola. Uz to je Filip Lukas napisao veći broj geopolitičkih razprava (Geografijska osnovica hrvatskog naroda, Balkan, Smjernice i elementi u razvoju hrvatskog naroda).

Godine 1925. otvorena je druga zemljopisna stolica (za fizički zemljopis) na sveučilištu u Zagrebu, a za profesora bio je izabran A. Gavazzi, do onda profesor u Ljubljani. Njegovom pobudom bio je osnovan »Hrvatski geografski glasnik«.

Brojnim i dobrim znanstvenim razpravama poglavito iz područja antropogeografije i geopolitike iztiče se profesor zemljopisa na Visokoj pedagožkoj školi Stjepan Ratković. Najpoznatija su djela prof. S. Ratkovića »Rasa, pleme, narodnost i nacija« te »Zemljopis banovine Hrvatske«, dok su važne njegove razprave o kvocientu geopolitičkog pritiska, o pisanju geografskih imena, te o metodici kod zemljopisnih predavanja.

U spomenutom »Hrvatskom geografskom glasniku« pisao je A. Gavazzi o padalinama na Balkanskom poluotoku, o Brücknerovoj periodi, o sušnom kraju u Jugoslaviji, te o temperaturi Vranskoga jezera, a M. Šenoa o tipovima naših gradova, o našim željeznicama i o našim geografskim imenima u njemačkim knjigama. U tom je časopisu češće surađivao i I. Rubić, koji prvenstveno obrađuje Split s okolicom, Biokovo i susjedne otoke.

Iz pomoćnih i susjednih znanstvenih grana vriedne su razprave meteorologa St. Škreba, Goldberga, A. Kovačevića, te Lj. Hauptmanna i M. Gavazzija.

U novije vrieme iztiču se svojom marljivošću i znatnim brojem dobrih znanstvenih radova O. Oppitz, Z. Dugački, N. Peršić i J. Roglić. Z. Dugački i N. Peršić obrađuju prvenstveno područje antropogeografije i geopolitike, dok se O. Oppitz i J. Roglić pretežno bave problemima fizičkog zemljopisa u hrvatskim krajevima.

Osobito su dobri radovi J. Roglića o geomorfologiji našega krša i kršnih polja (Imotsko, Duvanjsko), a O. Oppitza o aglomeraciji pučanstva u dolinama Vrbasa i Bosne, o padalinama na Balkanskom poluotoku, te o terasama kod Oroslavja.

Od radova Z. Dugačkoga najvažnije su razprave o Međimurju, o Hrvatskom Zagorju i o problemima gospodarskog zemljopisa, dok su dobre izvorne razprave N. Peršića »Prirast i kretanje gradskog stanovništva s osobitim obzirom na grad Zagreb«, »Dunav kao prometni put« i »Hlebine« prva hrvatska antropogeografska studija jednog hrvatskog sela.

A. Messner-Šporčić iztiče se kao zemljopisni putopisac uz nekoje manje domaće radove. N. Žic je obradio u dva diela Istru.

Odkada su početkom šestdesetih godina prošloga stoljeća počele izlaziti školske knjige na hrvatskom jeziku, izašao je znatan broj vrlo dobrih zemljopisnih knjiga, čiji su pisci bili P. Matković, J. Steer, Vj. Klaić, G. Manojlović (izdao prvo kazalo zemljopisnih stručnih imena i izraza na hrvatskom jeziku), I. Hoić, I. Steklasa, J. Modestin, A. Gavazzi (fizički zemljopis za studente), M. Šenoa, S. Ratković, F. Lukas, I. Juras, N. Peršić, N. Žic i V. Balenović.

Pri svršetku moramo napomenuti, da skoro svi živući hrvatski zemljopisci sudjeluju kod obrade zemljopisnog gradiva u »Hrvatskoj Enciklopediji«, gdje je već do sada izašao liep broj većih članaka.

BIBLIOGRAFIJA

ANDRIJAŠEVIĆ N.: O vertikalnom pomicanju obalne crte u historičko doba na sjeveroistoku Jadranskog mora, Zagreb 1907.

ARTMANN F.: Wirtschaftliche Faktoren in Dalmatien, Wien 1907.

BALLIF Ph.: Wasserbauten in Bosnien und Herzegowina I. II, Wien 1896.

BILIMOVIĆ A.: Jugoslavien, Breslau 1937.

BJELOVUČIĆ N.: Poluotok Rat ili Pelješac, Zagreb 1907.

BOŠNJAK R.: Lika, GGD 22., Beograd 1936.
— Lika, Beograd 1937.
— Dolina Une GGD 24., Beograd 1938.

BOURCART J.: Observations preliminaires sur la tectonique des Bouches de Cattaro. Comptes Rendus des seances de l'Academie des Sciences t. 183., Paris 1926.

CHATAIGNEAU J.: La region karstique de la Romanija GGD 6., Beograd 1926.
— La Yougoslavie, Vidal de la Blache-Gallois: Géographie Universelle, Paris 1934.

CVIJIĆ J.: Das Karstphänomen. Geogr. Abh., Wien 1893.
— Prilozi za poznavanje Jadranskog primorja, Prosvetni glasnik 1894.
— Karst, Beograd 1895.
— Karsna polja zapadne Bosne i Hercegovine, Glas SKAN 1900.
— Morpholog. und glaz. Studien aus Bosnien, der Herzegovina u. Montenegro. Abhandl. d. geogr. Gesellschaft, Wien 1900.—01.
— Bildung und Dislozierung der Dinarischen Rumpfflächen., Pet. Mitt. 1909.
— Hydrographie souterraine et evolution morphologique du Karst. Recueil des Travaux de l'Institut de geographie alpine 1918.
— Abraziona serija Jadranske obale i epirogenetski pokreti. GGD 7.—8., Beograd 1922.
— Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Zagreb 1922.
— Circulation des eaux et erosion karstique. Gorjanovićeva Spomenica, Zagreb 1925.—1926.
— Istorijski pregled o ispitivanju Karsta. GGD 11., Beograd 1925.

KRATICE:

Rad	—	Rad Akademije znanosti i umjetnosti
HGG	—	Hrvatski geografski glasnik (Zagreb)
GGD	—	Glasnik geografskog društva (Beograd)
GV	—	Geografski vestnik (Ljubljana)
SKAN	—	Spomenica Kr. Akademije Nauka
GHPD	—	Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva
GHND	—	Glasnik Hrvatskog naravoslovnog društva

Podpunu bibliografiju Cvijićevih radova vidi: Daneš J.: Jovan Cvijić, Beograd 1927.

DANEŠ J.: Hustota obyvatelstva v Hercegovine. Vestnik Č. Spol. Nauk. Praha 1902.

— Bevölkerungsdichtigkeit der Herzegovina, Praha 1903.

— Die westherzegowinische Kryptodepression. 1905.

— Uvodi dolni Neretvy, Praha 1905.

— La region de la Narenta inferiere. La Géographie 1906.

— Pećine u Kanjonu Prače i u okolini Glasinačkog polja. GGD 5., Beograd 1921.

DEROKO D.: Drina, Novi Sad 1939.

DIENER: Die Stellung d. Kroatisch-slavonischen Inselgebirges zu den Alpen u. dem Dinarischen Gebirgssystem. Mitt. d. Geogr. Geselsch., Wien 1902.

DUGAČKI Z.: Geografija Sušačke okoline. Almanah grada Sušaka 1931.

— Prometnogeografijski značaj riječke i sušačke luke. HGG., Zagreb 1934.

— Međimurje, Čakovec 1936.

— Geografski raspoređaj Hrvata, Zagreb 1939.

— Naselja i naseljenost Hrvatskog Zagorja, GV. Ljubljana 1940.

FILIPOVIĆ M.: Visoko. GGD 11., Beograd 1925.

— Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj nahiji, Beograd 1929.

— Prozor GGD. 18., Beograd 1932.

FRANIĆ D.: Orometria Ličko-gackoga ili gornjohrvatskoga visočja i njegovih orografskih sastavina, Osiek 1894.

— Plitvička jezera, Zagreb 1910.

GAVAZZI A.: Isonefe hrvatskih krajeva GNPP., Zagreb 1888.

— Die Regenverhältnisse Croatiens. Mitt. d. geogr. Gesell., Wien 1891.

— Konstante srednje temperature zraka. Rad 113., Zagreb 1893.

— La temperatura della superficie del Mare adriatico. Riv. Geogr. Italiana, Roma 1897.

— Die Genesis d. Plitvizer Seen. GND., XV., Zagreb 1913.

— Die Seen des Karstes, Wien 1904.

— Rijeke u Hrvatskoj, areal i duljina. Rad 158, 161, Zagreb 1904.—05.

— Die Verschiebung des Meeresgrenze in Kroatien u. Dalmatien in histor. Zeit. GND. XXIV., Zagreb 1912.

— O teži u Hrvatskoj i Slavoniji. Rad 198, 210, Zagreb 1913. i 1916.

— O mjerenjima teže u Srijemu. Vijesti geol. povjerenstva IV.—V., Zagreb 1916.

— Horizontalni raspored najvećih i najmanjih prosječnih množina padalina na Balkanskom poluotoku HGG Zagreb 1929.

— O dubinama Jadranskog mora. Sbornik na IV. kongres geografa i etnografa, Sofija 1936.

— Mali oblici kamenja u tlu. Rad 241. Zagreb 1931.

Potpunu bibliografiju Gavazzijevih radova vidi: »Gavazzijeva Spomenica« HGG 8.—10., Zagreb 1939.

GOLL H.: Das jugosl. Küstenland als Wirtschaftsraum.

GOETZINGER G.: Zur Morphologie der Dinara in Dalmatien, Wien 1912.

GROTHE H.: Südslavien. Seydlitzsche Geographie.

GRUBER D.: Orografska razgloba Balkanskog poluotoka, Zagreb 1883.

GRUND A.: Neue Eiszeitspuren aus Bosnien und des Herzegovina.

— Globus LXXXI. N. 10., Braunschweig 1902.

— Entstehung u. Geschichte des Adriat. Meeres. Geogr. Jahresber., Wien 1905./1906.

— Die Karsthydrographie, Pencks Geogr. Abhandl. VII. 3. 1903.

— Die Oberflächenformen des Dinarischen Gebirges. Zeitschr. d. Geselsch. f. Erdk. zu Berlin 1908.

— Das Adriatisches Meer und sein Einfluss auf das Klima seiner Küsten. Zeitschrift f. Balneologie, Klimatologie und Kurorthygiene. Jahrg. 18., Berlin 1909./10.

— Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges. Pencks. Geogr. Abhadl. IX. 3. 1910.

GUŠIĆ B.: Medvednica, Zagreb 1924.

— Mljet, Zagreb 1931.

HANN J.: Ueber die klimatischen Verhältnisse von Bosnien und der Herzegovina. Sitzber. d. K. Akad. d. Wissesch. II. Abt. Wien 1883.

HIRC D.: Jugozapadna visočina Hrvatske u oro i hidrografijkom pogledu. Rad 98, Zagreb 1889.

— Lijepa naša domovina, Zagreb 1891.

— Lika i Plitvička jezera, Zagreb 1900.

HIRC—HRANILOVIĆ: Prirodni zemljopis Hrvatske, Zagreb 1905.

HOERNES M.: Bosnische Gebirgsübergänge, Wien 1881.

HRANILOVIĆ: Geomorfološki problemi iz hrvatskog krasa, Zagreb 1901.

ILEŠIĆ S.: Banja Luka, GV. Ljubljana 1939.

— Prirast stanovništva Savske banovine HGG 8.—10., Zagreb 1939.

— Prirastek prebivalstva na ozemlju Jugoslavije, GV. Ljubljana 1940.

JURAS I: Zemljopis Jugoslavije, Zagreb

— Naše more i primorje, Zagreb.

KARLINSKI J.: Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina, Sarajevo 1892.

— Die Messungen der Tiefe des Borke Sees bei Konjic. Wissensch. Mitt, a. Bosnien und d. Herzegovina, Wien 1893.

KATZER F.: Die ehemalige Vergletscherung der Vratnica planina in Bosnien. Globus LXXXI. N. 3. Braunschweig 1902.

— Karst und Karsthydrographie, Sarajevo 1909.

— Die Hydrographie des Lučci polje in Westbosnien. GGD 6., Beograd 1921.

— Tektonik und Oberflächenbeschafenheit des mittelbosnischen Schiefergebietes. Cvijićev Zbornik, Beograd 1924.

KENER v. MARILAUN F.: Ueber die morphologischen und hydrographischen Verhältnisse in Mitteldalmatien, GGD 7.—8, Beograd 1922.

KESSLITZ W.: Bora des Adriatischen Meeres in der Abhängigkeit von der allgemeinen Wetterlage Mitt. a. d. Gebiete d. Seewesens. XXXI., Pola 1903.

KLAIĆ V.: Prirodni zemljopis Hrvatske, Zagreb 1878.

— Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1880. do 1883.

KOCH F.: Geotektonische Beobachtungen im alpinodinartschen Grenzgebiete, Cvijićev Zbornik 1924.

— Tektonika i hidrografija u kršu. Gorjanićeva Spomenica, Zagreb 1925./26.

KOVAČEVIĆ M.: Klima Klenovnika. HGG 8.—10., Zagreb 1939.

KREBS N.: Morphogenetische Skizzen aus Istrien, Triest 1904.

— Die Häfen der Adria, Berlin 1914.

— A. Grunds Studien zur Morphologie und Morphogenese der Herzegovina. Geogr. Zeitschr. Bd. 17, H. 2, Leipzig 1911.

— Zur Geomorphologie von Hochkroatien und Unter-Krain. Zeitschr. d. Geselsch. f. Erdkunde, Berlin 1928.

— Ebenheiten und Inselgebirge im Karst. Zeitschrift d. Gesellsch. f. Erdkunde, Berlin 1929.

KRESER M.: Gustoća žiteljstva kraljevine Hrvatske i Slavonije. Djela Akad. znan. i umjet. XXVI., Zagreb 1917.

KRIFTA O.: Aus Süd-Ostkroatien. Mitt. d. Section f. Höhlenkunde 3., Wien 1884.

KRČMAR J.: Jadransko more, Dubrovnik 1926.

LAZIĆ A.: Podzemna hidrografska veza Trebišnjice i Dubrovačke rijeke. GGD 12., Beograd 1926.

— Dolina Trebišnjice GGD 18., Beograd 1932.

— Le regime de la Trebišnjica, Beograd 1936.

LEHMANN O.: Die Hydrographie des Karstes, Wien 1932.

LIPOGLAVŠEK S.: Obdelana zemlja v Jugoslaviji. GV. Ljubljana 1940.
LORENZ I.: Studien über das Adriatisches Meer. Characteristik des istro-dalmatinischen Archipelagus. Oesterr. Revue Bd. II. Wien 1864.
LORKOVIĆ M.: Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939.
LUKAS F.: O postanju Poljica. Srđ., Dubrovnik 1907.
— Jadran, Sušak 1910.—11.
— Geografija kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca., Zagreb 1923.
— Geografijska osnovica hrvatskog naroda, Zagreb 1925.
— Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije, Dubrovnik 1926.
— Raspoređaj stanovništva prema prirodnim i gospodarskim prilikama. Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930.
— Balkan, Hrvatska Revija 1931.
— Smjernice i elementi u razvoju hrvatskog naroda, Hrvatska Revija 1932.
LUKAS—PERŠIĆ: Zemljopis Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1941.
LUKAS G.: Orographie von Bosnien und Herzegovina. Mitt. aus B.—H. 1901.
MARAKOVIĆ M.: Studien über die Bora, Sarajevo 1913.
MARČIĆ L.: Stanovništvo Zadra, GGD 14, Beograd 1928.
MAREK R.: Jugoslavien, Hdbch d. geogr. Wissenschaft, Potsdam 1931.
MARTIN F.: Eisenbahngeographie Jugoslaviens, Würzburg 1937.
MAYER R.: Von den Küsten und Inselstädten Dalmatiens. Ihre Lage und deren Wirkungen. Mitt. d. geogr. Gesellschaft in Wien 5.—8. 1935.
MATKOVIĆ P.: Orografska razredba južnohrvatske visočine i njezina hipsometrijska razmjerja. Rad, 20., Zagreb 1872.
— Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih. Spom. za svj. izložbu, Zagreb 1873.
MAERZ J.: Jugoslavien, Berlin 1938.
MEDIĆ M.: Srijemska visoravan, Zemun 1890.
MELIK A.: O poklicni sestavi prebivalstva v mestih Jugoslavije GV. Ljubljana 1936.—37.
— Obljudnost Jugoslavije. GV. Ljubljana 1940.
— Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije. GV. Ljubljana 1938.
MENCIN J.: Bosna, geografsko-historički pregled, Osiek 1886.
MIGLIORINI E.: Jugoslavija. Terra e nazioni, Milano 1939.
MILOJEVIĆ B.: Beleške o glečerskim tragovima na Raduši, Cincaru, Šatoru, Troglavu i Velebitu. GGD. 7.—8., Beograd 1922.
— Geomorfološka promatranja u dolini Krke i Čikole. GGD. 9., Beograd 1923.
— Ostrvo Vrgada, GGD 9., Beograd 1923.
— Geomorfološka promatranja u dolini Cetine. Cvijićev Zbornik, Beograd 1924.
— O privredi i naseljima u dolinama Cetine i Krke. GGD. 11. Beograd 1925.
— La cote de Starigrad et Seline. Zbornik zem. praci v Švambere, Praha 1926.
— Okolina Novigradskog i karinskog mora. Glasnik Skop. nauč. društva, Skoplje 1926.
— Ostrvo Murter, GGD. 12, Beograd 1926.
— Ostrvo Hvar GGD. 13., Beograd 1927.
— Tipovi dinarskih ostrva, Beograd, 1928.
— Stonski rat. HGG., Zagreb 1932.
— Dinarsko primorje i ostrva, Beograd 1933.
— Treskavica, Glas. zem. muzeja, Sarajevo 1934.
— Čvrsnica, HGG., Zagreb 1935.
— Sur le canon de la Neretva, Sbornik na IV. kongres Sofia 1936.
— Visoke planine, Beograd 1937.
— Geomorfološka promatranja o mostarskoj okolini, HGG., Zagreb 1939.
— Privreda i naselja u dolini Vrbasa, GV. Ljubljana 1939.
MILOJEVIĆ S.: Nekoliko napomena o morfološkoj raznolikosti vrtača u golom kršu. GGD 23. Beograd 1937.
— Pojavi i problemi krša, Beograd 1938.
— L'abaissement et le déplacement des sources karstiques. HGG. 8.—10., Zagreb 1939.
MOSCHELES J.: Das Klima von Bosnien und Herzegovina, Sarajevo 1918.
— Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, Wien 1900./1902.
OPPITZ O.: Utjecaj prirodnih faktora na aglomeraciju naselja u porječju Bosne, Ukrine i Vrbasa. Rad 249., Zagreb 1934.
— Raspored padalina na Balkanskom poluotoku po god. dobima u postotcima. GGD. 22., Beograd 1936.
— Verteilung der Niederschlagsintensität auf der Balkanhalbinsel nach den Jahreszeiten. HGG. 8.—10., Zagreb 1939.
— Terase kod Oroslavja. Alma Mater 9, Zagreb 1940.
— Drvarska Zavala. Prilog geomorfologiji zapadne Bosne. Nast. Vjesnik 3., Zagreb 1941.—1942.
PAULIĆ D.: Plitvička jezera, Zagreb 1923.
PAUNKOVIĆ Đ.: Tragovi lokustrijskog reljefa zapadno od Drine. Sbornik na IV. kongres. Sofia. 1936.
— Spreča, GGD 20 i 21, Beograd 1934./35.
— Antropogeografija doline Spreče, Beograd 1941.
PATTON K.: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Waschington 1928.
PAVIČIĆ St.: Tercijarná zavala Vrbasa kod Banje Luke. Glas. zem. muzeja, Sarajevo 1918.
PENCK A.: Geomorphologische Studien aus d. Herzegovina. Zeitschr. d. D.—O. Alpenver., München 1900.
— Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel. Globus Bd. LXXVIII. 9., Braunschweig 1900.
— Das Unterirdische Karstphänomen. Cvijićev Zbornik, Beograd 1924.
PERŠIĆ N.: Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb, Zagreb 1935.
— Hlebine. Ekonomist, Zagreb 1938.
— Prirodni i historijski razvoj Splitske luke. Ekonomist, Zagreb 1938.
— Dunav kao prometni put. Ekonomist, Zagreb 1939.
— Geografijski i geopolitički položaj Nezavisne Države Hrvatske. Ekonomist 1, 2, 3. Zagreb 1941.
PETERMANN R.: Führer durch Dalmatien, Wien 1899.
— Dalmatien, Bosnien und Herzegovina, Wien 1895.
PILAR Đ.: Podravina, Đakovština i Dilj gora. Rad 33., Zagreb 1876.
— Tragovi oledbe na podnožju Zagrebačke gore. Rad 39., Zagreb 1877.
POLJAK J.: Kratak prijegled geotektonskih odnosa hrvatsko-slavonskog gorja. GHPD, Zagreb 1912.
— Geomorfologija i hidrografija okoliša Ogulina i ogulinskog Zagorja. Gorjanovićeva Spomenica, Zagreb 1925. do 1926.
— Geomorfološki oblici krednih kršnika Velebita. Vijesti geol. zavoda 3., Zagreb 1929.
— Planinarski vodić po Velebitu, Zagreb 1929.
— Geomorfologija otoka Dugog. Prirod. istraživanja, Zagreb 1930.
RANDI O.: La Jugoslavia, Napoli 1922.
RATKOVIĆ S.: Geografski kvocijent pritiska. HGG 1., Zagreb 1929.
— Rasa, pleme, narod, nacija. HGG., Zagreb 1930.—1931.
— Što je narod, Zagreb 1935.
— Zemljopisni pregled banovine Hrvatske, Zagreb 1940.

PAVLIĆ J.: Makarska i njeno primorje, Split 1934.

REIZER N.: Pojava krša u Samoborskoj okolini GND XXIII., Zagreb 1911.

RENIER H.: Beiträge zur Siedlungsgeographie von Bosnien und der Herzegovina, Berlin 1931.

— Fizičko-geografske i kulturne osnove naselja u Bosni i Hercegovini GGD. 17., Beograd 1931.

— Niederschläge in SO Europa, Beograd 1933.

RENNER H.: Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer, Berlin 1896.

RIVOSECCHI V.: Senjska draga, Senj 1912.

ROGLIĆ J.: Privreda i naselja Makarskog primorja GGD 17. Beograd 1931.

— Biokovo, Beograd 1935.

— Antropogeografske osobine Imotskog polja. GGD 23., Beograd 1937.

— Imotsko polje, Beograd 1938.

— Beitrag zur Kenntnis der Karstformen in den dinarischen Dolomiten HGG 8.—10., Zagreb 1939.

— Morphologie der Poljen von Kupres und Vukovsko. Zeitschr. d. Geselsch. f. Erdkunde, Berlin 1939.

— Geomorphologische Studie über das Duvanjsko polje. Mitt. d. Geogr. Geselsch., Wien 1940.

RUBIĆ I.: Padaline u Splitu. GV., Ljubljana 1926. Obala Šolte. GV., Ljubljana 1927.

— Naši otoci na Jadranu, Split 1928.

— Spaša na Biokovi HGG., Zagreb 1929.

— Naselja u primorju Poljica. Šišićev Zbornik, Zagreb, 1929.

— Djelovanje mora na obalni rub, Almanah Jadr. Straže, Split 1929.

— Talijani u primorju kr. Jugoslavije, Split 1930.

— Gravitacija susjednih žitelja Splitu HGG., Zagreb 1930.

— Prilozi hidrografiji otoka Šolte. HGG., Zagreb 1931.

— Mali oblici na obalnom reljefu ist. Jadrana. GV., Ljubljana 1937.

— Jadran u narodnom gospodarstvu Jugoslavije. Zbornik radova IV., kongresa, Sofia 1938.

— Gravitacijske zone važnijih luka na ist. obali Jadrana HGG. 8.—10., Zagreb 1939.

SALOPEK M.: Moderna alpinska tektonika i geologija Hrvatske i Slavonije. GHPD., Zagreb 1914.

SAVICKI L.: Postanak Boke Kotorske. GGD. 1., Beograd 1912.

SIMONOVIĆ R.: O škrapama. GGD. 5., Beograd 1921.

SINDIK I: O naseljima i migracijama u Dubrovniku i okolini GGD. 9., Beograd 1922.

SIRIŠČEVIĆ S.: Naše morske luke, Beograd 1927.

SOLDO Š.: Tipovi kuća i zgrada u Bosni i Hercegovini, Beograd 1932.

ŠENOA M.: Rijeka Kupa i njezino poriječje. Rad 122., Zagreb 1895.

— Pontsko-jadranska razvodnica. Rad 143., Zagreb 1900.

— Razvedenost istarskih i dalmatinskih otoka. Rad 198., Zagreb 1913.

— Doseljavanje tuđinaca u Srijem. Rad 201., Zagreb 1914.

— Altimetrijske studije GHPD 30., Zagreb 1918.

— Geografija Jugoslavije Zagreb 1921.

— Die Typen unserer Städte. HGG, Zagreb 1929.

— Naše željeznice. HGG. 2., Zagreb 1930.

TAKŠIĆ A.: Rvenica, HGG 4., Zagreb 1932.

TERZAGHI U.: Beitrag zur Hydrographie und Morphologie des Kroatischen Karstes. Mitt. a. d. Jahrb. d. k. ungar. geolog. Reichsanst. XX., Budapest 1913.

VUJEVIĆ P.: Utjecaj okolnih mora na temperaturne prilike Balkanskog poluostrva. GGD. 1., Beograd 1912.

— Klima Kraljevine SHS. Cvijićev Zbornik, Beograd 1924.

— Insolacija na srednjem i južnom jadranskom primorju. GGD. 13., Beograd 1927.

— O podneblju Hvara. GGD. 13—18., Beograd 1927.—1932.

— Utjecaj reljefa zemljišta na podneblje u okolini Bjelašnice. GGD. 20. Beograd 1934.

— Vetrovi na Jadranskom moru. Mornar. glasnik 1934.

— Hydrographie der jug. Gewässer. Verhandl. der Inter. Ver. f. Limnologie 1935.

— O stepenu kontinentalnosti mesta u Jugoslaviji GGD. 22., Beograd 1936.

VUKSAN S.: Fenomenalni oblici krasa u hrvatskom primorju, Senj 1907.

ŽIĆ N.: Istra, Zagreb 1937.

— Zemljopis Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1941.

ZVJEZDOZNANSTVO

Napisao MIRO MANCE

Kulturna se težnja hrvatskoga duha i na području zvjezdoznanstva razmjerno brzo — gledajući na vjekovne naočale — takmila sa zvjezdoznanstvom velikih europskih naroda. Štoviše, uzporedimo li kulturna pregnuća Romana i Germana, tih starosjedilaca zapadne Europe, s kulturnim pregnućem razmjerno kasno doseljenih Hrvata — možemo biti ponosni.

Ta, Hrvati se doseliše oko šestoga stoljeća poslije Kr. u svoju današnju postojbinu; u osmom i devetom stoljeću oblikuju kneževine, u desetom ustaljuje kraljevstvo prvi hrvatski kralj Tomislav (910.—928.), a već u početku renesanse, dakle u 15. stoljeću, iztiču se naši zvjezdoznanci, dolično zapaženi i susretani u najkulturnijim središtima znanstvene Europe.

U Dubrovniku pojavljuju se graditelji zvjezdoznanskih pomagala oko tisuću četiristote godine, dok je učenih zvjezdoznanaca bilo kod nas već i prije renesanskog doba.

U drugoj polovini petnaestoga stoljeća djeluje kao zvjezdoznanac na dvoru ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina zagrebački kanonik Martin. Njegov nećak, pečuški biskup Ivan Česmički, Hrvat, naručuje kod dubrovačkog matematičara Gazolija zvjezdoznanska pomagala, jer ih u Ugarskoj nije nitko znao graditi.

Šestnaesto stoljeće donosi nam slavnog matematičara u osobi dubrovačkog patricija Marina Getaldića, osobnog prijatelja velikog talijanskog zvjezdoznanskog i fizikalnog obretnika Galilea Galileia.

Galileo konstruira svoj durbin, a Getaldić parabolično zrcalo, s kojim motri u Dubrovniku nebeske pojave; prosljeđuje konstrukcijom dalekozora sa zrcalom, to jest reflektora, kakvi se i sada grade u savršenijim oblicima; proučava s Galileiem problem specifične težine, a sastav njegove hidrostatičke vage savršeniji je od Galileieve.

Dimenzija Zemlje bijaše u doba Getaldića nepoznata, i on predlaže način mjerenja s geometrijskom teorijom. Štoviše: u zvjezdoznanskom svietu ustaljeno je, da je napravu za dalekovidnost sa zrcalom (reflektor) prvi konstruirao veliki obretnik zakona gravitacije, Englez Isaac Newton, godine 1671., dok je zapravo opravdano mišljenje, da je Getaldić već oko pol stoljeća prije Newtona konstruirao takvo zvjezdoznansko pomagalo.

Iza Getaldića zasjala je na nebu hrvatskog i svjetskog zvjezdoznanstva zviezda prvoga reda u osobi Josipa Ruđera Boškovića (1711.—1787.).

Ne mogu se na ovom mjestu upustiti u pojedinačno potanje prikazivanje golemog zvjezdoznanskog meteorologijskog, geodetskog, fizikalnog i filozofskog Boškovićeva rada. Koga zanima u tančine, osobito teoretički rad Boškovićev, naći će mnogo o njemu u knjigama Rada naše Akademije znanosti i umjetnosti, i to god. 1887.—88.:

Franjo Rački: Ruđer Josip Bošković. Životopisna crta;
I. Torbar: Ruđer Josip Bošković i njegov rad na polju astronomije i meteorologije;

V. Dvorák: Boškovićev rad na polju fizike;

Franjo Marković: Filozofijski rad Ruđera Josipa Boškovića;

Giuseppe Gelcich: Lettere dell' Ab. R. G. Boscovich alla Republica di Ragusa, te u Radu g. 1910;
Vladimir Varićak: Matematički rad Boškovićev.

Bilo bi vriedno, dapače potrebno, radi obćeg podignuća hrvatske kulturne sviesti, a i popularno zanimljivo, prikazati barem u sažetom sadržaju pojedinačno svaki napried spomenuti rad naših učenjaka o Boškoviću, ali ni za to ne dostaje prostor, koji će ponajviše trebati za prikaz suvremenog nastojanja oko zvjezdoznanstva u Hrvatskoj.

Uslied toga odabrao sam najsažetiji, ali ipak neprekidni, životopis Boškovića iz literature, koja mi je pri ruci. Taj životopis izašao je u »Hrvatskom bibliografijskom rječniku« naše Akademije znanosti i umjetnosti iz pera dra Vladimira Varićaka. Donosim ga ponešto skraćenog bez štete za cjelinu:

»Ruđer Josip Bošković rodio se u Dubrovniku 18. svibnja 1711. Starinom potječe mu rod iz Orahova kod Popova polja u Hercegovini. Stupivši s 15 godina u red Isusovaca, poslan bi god. 1725. u Rim, da se u tamošnjem kolegiju spremi za svoje zvanje. Pošto je dokazao svoju spremu nekim radnjama o zvjezdoznanstvu i matematici, povjerena mu je god. 1740. — još za trajanja bogoslovnih nauka — učiteljska stolica u Rimskom kolegiju.

Kao matematičar trudi se Bošković ponajviše oko pitanja, koja su mu se posve prirodno nametnula kod zvjezdoznanskih i geodetskih poslova ili kod razmišljanja o fizikalnim problemima, a po metodi rada čist je geometar, koji svakom prilikom uzdiže geometriju nad račun. Prva mu matematička razprava Trigonometriae sphaericae constructio (1737.) radi o konstruktivnom određivanju sfernih trokuta iz zadanih česti; po njoj je grafička metoda u tom području došla opet do ugleda.

Znamenita mu je razprava De formules differentielles de trigonometrie, 1785. Po radnji Problema mecanicum de solido maximae attractionis, 1743. pripada mu prioritet kod rješenja zadatka, da se od dane množine tvari načini rotaciono tielo, koje bi djelujući po ma kakvom zakonu izvelo najveću atrakciju na neku točku osi toga tiela.

Njegovoj teoriji konusnih presjeka, kako je skicirana u radnji Dimostrazione facile di una principale proprietà delle

sezioni coniche (1746.) i razrađena u trećem svezku njegova priručnika Elementa matheseos universae (1754.) priznaje se velika vriednost. Spomena je vriedna i razpravica njegova De apium cellulis. Uz učiteljsko djelovanje zapadoše ga već zarana i druge zadaće. Godine 1742. pozva papa Benedikt XIV. njega i još druga dva rimska matematičara, da izpituju uzrok pukotinama na kupoli vatikanske crkve sv. Petra i da kažu, kako da se popravi i učvrsti njezina apsida.

I kasnije su tražili više puta u njega savjet kod učvršćivanja i popravljanja značajnih građevina, kao na pr. carske biblioteke u Beču, crkve sv. Geneviève u Parizu i t. d. Godine 1750. po nalogu papinu poduhvati se Bošković, da u družtvu s Maireom izmjeri dva stupnja na meridianu između Rima i Riminija, a uzput da izpravi kartu Crkvene države.

Godine 1755. izdade on o tom poslu djelo De litteraria expeditione, od koga godine 1770. izađe francuzki prievod Voyage astronomique et geografique dans l'Etat de l' Eglise.

Postupak Boškovićev razlikuje se u bitnim točkama od postupka, koji je bio u običaju kod francuzkih mjerenja, i pokazuje znamenit napredak kod mjerenja baze. U svezi s tom geodetsko-zvjezdoznanskom operacijom stoji njegov pokušaj računa za izravnanje pogrješaka. S pomoću vrlo duhovita geometrijsko-mehaničkog razmatranja određuje on srednju vriednost sploštenosti Zemlje po svim dotad izmjerenim stupnjevima meridianskim. Njemu se pridaje zasluga, što je prvi naslutio, da bi ukloni njihala od okomice, poradi pritezanja gorâ mogli imati sustavni značaj.

Bošković je predložio pokus, kojim bi se dala odrediti srednja gustoća Zemlje mjereći uklon njihala, što ga izvodi poznata množina vode, koju donese plima u neki morski tjesnac, ili koju bi mogli skupiti u zagrađenoj kakvoj dolini.

Od radnja, što ih je dovršio u Rimu, spomenut ćemo još samo De viribus vivis, 1745., De lege virium in natura existentium, 1755., De materiae divisibilitate et principiis corporum, 1757. Uto ga jedna diplomatska misija odvede iz Rima.

U razmirici, koja je bila nastala između republike Luke i Toskane te Austrije poradi granica i nekih voda, a koji se priepor imao riešiti u Beču pred carem Franjom I., zastupao je Bošković probitke Luke.

U travnju 1757. došao je preko Mletaka, Trsta, Ljubljane i Graza u Beč i ostao ondje do ožujka sliedeće godine. Građani Luke bili su vrlo zadovoljni s uspjehom, što ga je postigao; da mu se oduže, podieliše mu svoje plemstvo.

U Beču je g. 1758. izašlo njegovo najslavnije djelo Philosophiae naturalis theoria redacta ad unicam legem virium in natura existentium.

To je bilo glavno djelo o filozofiji prirode u ono vrieme, kad je najživljim poticajem za filozofsko-kritička iztraživanja bila opreka između mišljenja Leibnizova i Newtonova. U tom je djelu Bošković prvi izvršio prielaz od materialističke, korpuskularne teorije na pravu atomistiku.

Atom je njemu prosta, neprotežna, nedjeljiva točka, koja je središte sile. A sila, kojom jedan atom djeluje na drugi, zavisi o njihovoj udaljenosti. Ona je atraktivna u nekoj udaljenosti, a prieđe u repulsivnu, kad se udaljenost umanji. Do toga zakona silâ u prirodi, na kom osniva svoju atomistiku, dovelo je Boškovića načelo kontinuiteta.

I najveći dio rada njegova o mehanici nalazi se u ovom djelu. I svoj osobiti nauk o prostoru i vremenu prenio je u nj iz latinske epske pjesme »Philosophiae recentioris a Benedicto Stay versibus traditae X.«, god. 1755. Kao dodatak ovom djelu Stayevu izašli su među ostalim i ovi važni Boškovićevi članci De motu absoluto an possit a relativo distingui i De vi inertiae. Po njima je Bošković podpun relativist, koji ne samo da pobija mišljenje Newtonovo, da se po centrifugalnim silama, koje nastaju kod rotacija, može razlikovati absolutno kretanje od relativnoga, nego je duboko uvjeren, da mi absolutno kretanje nikada ni na kakav način ne možemo razlikovati od relativnoga, koje jedino možemo zamjećivati.

Veoma zanimljivo razpravlja on i o tom, da li je sila inercije relativna s obzirom na neki prostor, ili absolutna. Do g. 1759. bijaše mu Rim stalno prebivalište, no kad su progonom Isusovaca u Portugalu bila nastala vremena za taj red opasna, ostavi Rim. Ljeti te godine zaputi se u družtvu s markizom Romagnolijem na put kroz Italiju, Francuzku, Nizozemsku i Njemačku.

Zadržavši se neko vrieme u Parizu, ode u London. Kr. učeno družtvo izabra ga svojim članom, a on mu u zahvalnost posveti spjev De solis ac lunae defectibus g. 1760. Francuzki prievod toga djela tiskan je god. 1779. pod nadpisom Les eclipses i posvećen je kralju Luju XVI. Bošković je biran u ono družtvo poglavito kao zvjezdoznanac, ali je svojom filozofijom prirode još za života stekao u Englezkoj znamenite pristaše I. Priestleya i J. Robinzona; preko Faradaya i W. Thomsona-Kelvina osjeća se ondje njegov utjecaj sve do najnovijega doba.

Kako se 5. lipnja 1761. očekivao prolaz Venere izpred Sunca, objavljuje Bošković godine 1760. razpravu On the next approach of the transit of Venus over the Sun, a Kr. učeno družtvo posla ga u Carigrad radi motrenja toga pojava, no on ne stiže onamo na vrieme. U Carigradu se razboli i ostane zbog toga ondje sedam mjeseci.

Comte de Vergennes, francuzki poslanik, brinuo se o njem. S englezkim poslanikom I. Parterom pođe krajem svibnja 1762. iz Carigrada preko Bugarske i Moldavije u Poljsku. Taj put

opisa u Giornale di un viaggio da Constatinopoli in Polonia. Iz Varšave uputi se u Krakov, odakle se preko Šlezke i Austrije podkraj god. 1763. povrati u Rim, koji ubrzo ostavi, dobivši iz Milana poziv na stolicu matematike na sveučilištu u Paviji.

Početkom god. 1764. započe učiteljsko djelovanje u Paviji, gdje osta šest godina. God. 1765. po njegovoj osnovi i pod njegovim nadzorom uređen je zvjezdoznaski observatorij u isusovačkom kolegiju di Brera u Milanu. Radi poslova na observatoriju često je odlazio iz Pavije u Milano, god. 1770. sasvim se preselio onamo. Bošković je već u Rimu radio na zvjezdoznanskom polju, no veliku djelatnost kao zvjedoznanac razvio je tek ovdje.

Proglasivši osnovnim načelom praktičnog zvjezdoznanstva, da se instrumenti mogu s korišću upotrebljavati tek onda, pošto su im proučena sva svojstva i određene sve mane, pa pošto su nađene metode, kako da se eliminiraju pogrješke, koje odtuda potječu, dade se odmah na to, da izpita i dotjera sve instrumente observatorija.

No najveću brigu posveti zidnom kvadrantu učinivši tom prilikom znatno jedno odkriće: mikrometarski klin. Sretna njegova misao, da se kao mikrometar može upotriebiti krug, što ga u dalekozoru čini posljednja diafragma, ubrzo je u raznim pravcima usavršena.

Njegova rimska disertacija De novo telescopii usu ad objecta coelestia determinanda, g. 1839., radi o tom. U Milanu kanio je izvesti pokus, koji bi imao odlučiti među emisionom i ondulacionom teorijom svjetlosti. Imao se naime sagraditi sektor od deset stopa radiusa, s dva dalekozora, od kojih bi se jedan napunio vodom.

Po teoriji emisije, uz koju je Bošković pristajao, brzina je svjetlosti u vodi veća nego u uzduhu. Ako se još uzme, da na svjetlostne čestice ne djeluje kretanje Zemlje, onda bi aberacija zviezda, motrenih dalekozorom s vodom, morala biti manja, nego što je daju druga opažanja. Taj je pokus izveo G. B. Airy tek g. 1871. u Greenwichu.

Boškovićevu izvedbu omele su spletke Frisija i La Grangea, koji je bio drugi zvjezdoznanac brerskoga observatorija. Poradi trvenja s La Grangeom riešen je Bošković početkom 1772. službe na observatoriju. Kako je uz to sliedeće godine papa ukinuo isusovački red, osta Bošković i bez toga utočišta. Jedan čas pomišljaše, da se skloni u Dubrovnik, kamo se po svom odlazku jedan jedini put g. 1747. navratio. No, želeći izvesti još razne osnove, uputi se podkraj godine 1773. u Pariz, gdje je imao dosta prijatelja, među njima La Landea, Messiera, Mechaina, La Condaminea i Comte de Vergennesa, koji je bio tada ministar vanjskih poslova.

Njihovim zagovorom osnovano je za nj mjesto ravnatelja optike za pomorstvo. Već prije, a osobito ovim povodom, bavio se Bošković mnogo teorijom ahromatskoga dalekozora. Njegve optičke radnje pokazuju, da je bio ne samo teoretičar nego i vještak eksperimentator, specialno kod određivanja loma i disperzije raznih vrsta stakla s pomoću svoga vitrometra, kod kojega je aparata glavni dio prizma s promjenljivim kutom.

U Parizu je, kao već prije u Rimu i Londonu, mnogo puta zastupao trgovačke i političke probitke dubrovačke republike. U priestolnici fracuzkoj imaše i dosta protivnika, od kojih bijaše najodrješitiji D' Alambert. A proživio je Bošković dosta neugodnih časova u prepirci s Rochonom radi prvenstva kod objektivnoga mikrometra i u razpravi s La Placeom radi određivanja putova kometa. K tomu često pobolievaše, pa ga sve to skloni, da u kralja zatraži dopuštenje, da ode u Italiju, gdje je kanio izdati neka svoja djela.

U svibnju 1783. dođe u Bassano i tu osta dvie godine zabavljen oko tiskanja velikih pet svezaka svojih Opera pertinentia ad opticam et astronomiam, koja izađoše godine 1785. Svršivši taj posao, zaputi se preko Mletaka i Ankone u Rim, odakle preko Firence ode u Milano, gdje je još radio na dodatcima spomenutomu Stayevu djelu. Shrvan težkom bolešću tiela i duha umre ondje 13. veljače 1787.«

Iza Boškovića sliede: Dane Mirko Bogdanić (1760.—1802.) izvanredni profesor matematike u kr. akademiji u Velikom Varadinu, radi na zvjezdarnici u Beču i postaje zatim asistent na tadašnjoj zvjezdarnici u Budimu.

Svoje radove objelodanjuje u »Ephemerides Vindobonenses« i u »Monatliche Correspondenz« te u drugim stručnim njemačkim, francuzkim i englezkim časopisima. Po nalogu cara Josipa obavlja po Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji predradnje za novu zemljopisnu kartu tih zemalja, koja je izašla u Pešti iza smrti Bogdanićeve kao trajan spomenik njegova rada. Umro je g. 1802. od sušice u najljepšoj muževnoj dobi.

I. Paskvić (1759.—1829.) profesor matematike i zvjezdoznanstva u Pešti, Hrvat, bio je učitelj Bogdanića.

RAZVOJ ZVJEZDOZNANSTVA KOD HRVATA U XIX. STOLJEĆU

Iza smrti Bogdanića i Paskvića miruje preko pol stoljeća znatniji, pažnje vriedni zvjezdoznanski rad u hrvatskim krajevima i rad Hrvata u inozemstvu. Taj zastoj prekida dr. Oton Kučera (1857.—1932.).

Dr. Oton Kučera rodio se na samu Novu Godinu 1857. u Petrinji. Nakon završenih srednjoškolskih nauka u Zagrebu i Vinkovcima završio je sveučilištne nauke sa sjajnim uspjehom i postao srednjoškolskim profesorom matematike i fizike. Službovao je na srednjim školama u Vinkovcima, Požegi i u Zagrebu, te konačno kao naslovni sveučilištni profesor u Šumarskoj akademiji u Zagrebu.

Dr. Oton Kučera bio je izvanredno plodan pisac popularnih knjiga iz područja fizike, me-

teorologije i astronomije; knjigâ za srednje škole, mnogobrojnih razprava i članaka u raznim hrvatskim prirodoslovnim i nastavnim časopisima.

Najmilija grana nauke bijaše mu zvjezdoznanstvo, pa je stekao i najveću popularnost sa svojom knjigom **Naše nebo, crtice iz astronomije** (1895.) koja je izašla tri put među izdanjima Matice Hrvatske. Bio je znamenit družtveni radnik: surađivao je u Matici Hrvatskoj, u Hrvatskom prirodoslovnom družtvu, u Hrvatskom planinarskom družtvu, u družtvu Braće Hrvatskog Zmaja i u drugim kulturnim družtvima.

Bio je mnogogodišnji odbornik u Matici Hrvatskoj i u Hrvatskom prirodoslovnom družtvu, a obnašao je neko vrieme i čast predsjednika u tim družtvima.

OSNUTAK ZVJEZDARNICE HRVATSKOG PRIRODOSLOVNOG DRUŽTVA U ZAGREBU

Najveću zaslugu na polju promicanja prirodnih nauka stekao je dr. Oton Kučera osnutkom **Zvjezdarnice hrvatskoga prirodoslovnoga družtva** (1903.—1904.). Time je postavio temelj novijem razvoju zvjezdoznanstva u Hrvatskoj.

Godine 1903. izašao je poziv dra Kučere u svim zagrebačkim novinama o ustrojstvu **Astronomske sekcije u hrvatskom naravoslovnom družtvu**, kako se je onda zvalo. »Svrha je toj sekciji, da sastavi u družtvo sve osobe u hrvatskom narodu, koje se bave praktički ili teoretički astronomijom, ili se pak zauzimaju za razvitak ove nauke i za širenje njezina utjecaja na ljude. Prva bi zadaća bila, da ova sekcija u Zagrebu uredi za svoje članove **astronomički observatorij**.« U tu svrhu konstituirao se je posebni odbor pod predsjedničtvom dra. Dragutina Gorjanovića, a članovi mu bijahu dr. Franjo Spevec, Ljubo Babić Gjalski, dr. Antun Heinz, prof. Franjo Šandor i dr. Oton Kučera. Ovom je odboru uspjelo u kratkom vremenu od nekoliko mjeseci sakupiti svotu, nuždnu za nabavu glavnoga teleskopa, i jedan dio svote, nuždne za željeznu kupolu.

Prigodom osnutka javljaju se zlobne primjetbe, ali i glasovi odobravanja. Dr. Oton Kučera odgovara na prve s dvie rečenice: poznatom rečenicom filozofa Kanta: »Dvie su stvari, koje su nada sve vriedne, da na se svraćaju pažnju ljudskoga uma i da ga opet i opet napunjuju udivljenjem: moralni zakon u nama i zvjezdano nebo nad nama«, i Flammarionovim mottom: »Nest' il pas étrange que les habitans de notre planéte aient pres tous vécu jusqu' ici sans savoir au ils sont et sans se douter des nerveilles de l'univers?« (Nije li čudo, da su gotovo svi stanovnici našega planeta do sada živjeli i ne znajući gdje li su, a i ne sluteći o čudesima svemira?).

Gradsko zastupstvo, podupirući rad spomenutog odbora, zaključuje u svojoj sjednici od 2. veljače 1903., da preda družtvu na upotrebu Popov toranj i dozvoljava adaptaciju te gradnju za astronomski observatorij, a odobrava u to ime od strane grada Zagreba svotu od kr. 3300.

U to vrieme počeo je sa svojim radom i Miro Mance, koji je radio s omanjim durbinom i najpotrebitijom stručnom literaturom, pa je tada već izvršio i u rukopisu sastavio svoja **opažanja o Borellyjevu kometu** godine 1903., koja su kasnije bila odtisnuta u »Glasniku hrvatskog naravoslovnog družtva« god. 1904. Tako se je priključio daljnjem radu oko postavljanja i otvorenja observatorija.

Observatorij bijaše obskrbljen:

1. Velikim durbinom. Promjer leće je 6 engl. palaca = 162 mm. i 72" = 1944 mm. žarištne daljine. Leća je sastavljena od dvie leće: unutrašnja je od crown-stakla, a izvanja od flint-stakla razstavljene su malim pločicama od staniola. Pred objektivom namješten je iris-zastor i njime se može otvor objektiva prema potrebi umanjiti kod motrenja nebeskih objekata s jakim svietlom. Poradi velikoga omjera između promjera objektiva i žarištne daljine (1:12) naprava je zgodna za nebeske objekte slabe svjetlosti, na pr. za svemirske maglice i komete.

2. Okulari = 7 astronomičkih okulara, koji uvećavaju fokalnu sliku objektiva 72 do 504 puta.

Okulari su najbolji za svemirske maglice, komete i hrpe zviezda, ali su i vrlo dobri za druge svrhe. Osim ovih dodana su još dva okulara Huyghensove konstrukcije $^3/_4$" i ½" ekvivalentne žarištne daljine, u kojima su končani križevi. Jedan okular, koji samo 12 puta uvećava, određen je za tražioca naprave i ima također konce unakrst.

3. Polarizacioni helioskop i zastor za Sunce, za direktno motrenje Sunca. Helioskop služi, da oslabi jaku sunčanu svjetlost, da ne smeta oku, a da se ipak vidi slika Sunca u prirodnoj njegovoj boji.

Crni zastor od jake ljepenke može se smjestiti između objektiva i okulara, koji drži u sjeni glavu opažača.

4. Tražilac. To je mali durbin s velikim vidnim poljem, smješten na velikom tubusu, a svrha mu je, da se nađu nebeski objekti, koji se izpituju. K njemu pripada jedan Huyghensov okular sa sjecištem konaca, a uvećava 12 puta.

5. Ključevi i zavori za sitno gibanje durbina.

6. Montaža. Durbin je montiran »paralaktično«, to jest tako, da se giba u smjeru svakidanjega gibanja zviezda.

7. Ura. To je jaka ura sa šarafom bez kraja, koja sama tjera durbin u smjeru gibanja zviezde tako, da zviezda ostaje svagda u sredini vidnog polja. Uru tjeraju utezi.

8. Krugovi. Da se uzmogne zviezda smjesta naći po poznatim svojim koordinatama, smješteni su na obim osovinama krugovi. Krug deklinacije (δ) razdieljen je na srebru u 360^0, a s po-

moću nonija pokazuje minute. Nonij se čita lupom.

Krug rektascenzije (α) na kraju polarne osovine razdieljen je u 24 sata ($1h = 15^0$) i pokazuje također s pomoću svojeg nonija 4 sekunde vremena.

9. Stolac za opažanja s na nj pričvršćenom daskom poput stola. Sjedalo se može pomoću vitla po volji dizati i spuštati.

Durbin i stolac zajedno stajali su s dopremom iz Berlina do Zagreba 4556 kruna.

Durbin je izrađen s najvećom točnošću god. 1901. u radionicama Rheinfeldera i Hertela u Münchenu, ali je kupljen, i to još kao nov, od pruskog sudbenog pristava Muellera Baudisa.

Osim velikog durbina spadaju u imovnik observatorija ove glavnije naprave:

1. Meridianski krug od R. Mailhata iz Pariza. (Sada u Maksimiru u paviljonu za pozicionu astronomiju tehničkoga fakulteta u Zagrebu, određen za rad u prvome vertikalu. Određivanje geografske širine.)

2. Astronomski glavni sat od Antuna Rapfa u Beču br. 963.

3. Sat bez kompenzacije s polusekundnim kucajima, nabavljen od A. Rapfa, Beč. Bio je smješten u meridianskoj kolibi i sinhroniziran s glavnim satom.

4. Kronograf od Rieflera.

5. Pozicioni mikrometar od Heydea u Dresdenu.

6. Sekstant englezkoga podrietla.

7. Fotografička kamera.

8. Zeissov-binokl »Telakt« broj 4443.

9. Jedan durbin promjera objektiva od 4 engl. palca, paralaktično montiran na stativu, koji se je mogao prenašati. Taj durbin potječe također iz radionice Rheinfeldera i Hertela u Münchenu. Leća mu je izvrstna. Bio je vlastničtvo Geoložkoga zavoda još pod upravom dra Gj. Pilara, a kasnije Geoložkoga muzeja bivše Kr. hrv. zemalj. vlade, koja ga je dodielila na uporabu Zvjezdarnici hrvatskoga prirodoslovnoga družtva. Ne znam, gdje je sada.

10. Kupola nad velikim durbinom, koji je počeo graditi mehaničar bečke zvjezdarnice Stjepan Ressel, ali je umro, pa ju je dovršila tvrdka Eduard Tobias. Kupola je stajala Kruna 1661.50.

11. Drvena koliba, u kojoj je bio smješten meridianski krug prije premještaja u Maksimir.

Pregradnju Popova tornja u zvjezdarnicu izveo je u mjesecu srpnju, kolovozu i rujnu god. 1903. pokojni arhitekt Vjekoslav Heinzel, kasniji načelnik, po nacrtima gradskog građevnog savjetnika Milana Lenucija, a po uputama dra Otona Kučere. Od strane grada nadzirali su pregradnju grad. inženjer Schön, a od strane Astronomijske sekcije dr. Oton Kučera i Miro Mance.

Grad Zagreb dao je osim najma Popova tornja i polovicu troška pregradnje.

Novčana sredstva za dovršenje pregradnje za instrumentarij namaknuta su ponešto od članarine, ali ponajviše darovima. Darovali su u prvom redu biskup Pavao Gugler glavni astronomijski sat i pozicion-mikrometar, grof Rudolf Norman iz Valpova meridianski krug i kolibu za nj, a zatim su pomogli i mnogi prijatelji astronomijske znanosti s većim i manjim doprinosima. Sveukupni troškovi iznašali su oko 18.000 kruna, odprilike današnjih oko Kn 250.000.—

RADOVI NAŠIH ASTRONOMA U XX. STOLJEĆU

Prije otvorenja zvjezdarnice Hrvatskog prirodoslovnog družtva dne 5. XII. 1903. bilo je više osoba, koje su privatno radile na polju astronomskih iztraživanja.

Oton Szlavik publicira u »Glasniku hrvatskog prirodoslovnog družtva« svoju radnju. Astronomski značaj godine 1888. s osobitim obzirom na Zagreb i pod istim naslovom za god. 1889. To je bio pregled astronomskih fenomena u tim godinama, napose izlazi i zalazi Sunca, Mjeseca i planeta, Mjesečeve faze; pomrčine Jupiterovih satelita, sve poput tablica u astronomskim kalendarima.

U Glasniku god. 1889. publicira dr. Oton Kučera: Planet Mart i Schiaparellijevi obreti na njem.

Na molbu urednika Glasnika god. 1891. S. Brusine, odtisnut je prievod radnje dra I. Celorija, pristava milanske zvjezdarnice, pod naslovom Zemlja zviezda u svemiru. Miro Mance imao je spremljenu već napried spomenutu radnju o Borellyjevu kometu 1903.

To su radnje samo u Glasnicima, dočim mi ne dozvoljava vrieme pokupiti i one po ostalim publikacijama.

Nakon otvorenja zvjezdarnice nastaje bujniji rad. Izlaze u Glasniku izvorne radnje na temelju vlastitih motrenja. Bilježim ih vremenskim redosliedom:

O. Kučera: Prolaženje Merkura izpred Sunca dne 14. studenoga 1907.;

— Opažanje o Danielovu kometu 1907. (1908.);

— Beobachtungen über den Halleyschen Kometen. Opažanja dra O. Kučere, V. Drapczynskoga i Mire Mancea. (1910.);

— Opažanja sa Szlavikom, Hennebergom, Zikmundowskym i Dolanskim (1908.);

M. Mance: Opažanja o Borellyjevu kometu g. 1903. (1904.);

— Beiträge zu den Marsbeobachtungen während der Opposition 1905. (1906.);

N. Severinski: Eine Beobachtung am Abend des 19. Mai 1910. an den Halleyschen Kometen (1910.).

O. Szlavik: Efemeride Sunca i Mjeseca za god. 1908. za meridian zvjezdarnice Hrv. naravosl. družtva u Zagrebu (Popov toranj) 1907.;

— Prolaz Merkura izpred Sunca god. 1907.;

R. Zikmundowsky: Motrenja sunčanih pjega i bakalja u g. 1906. (1908.);

— Die Passage einer grossen Gruppe Sonnenflecke im Juli 1907. (1908.);

— Eine merkwürdige Erscheinung vor der Sonnenscheibe (1908.);

— Sunčane pjege u god. 1907. (1909.);

— Die grosse Sonnenfleckengruppe v. 20. Juni 1907. (1909.);

R. Zikmundowsky i A. Dolanski: Prolaženje Merkura izpred Sunca dne 14. studenoga 1907. (1908.);

Osim ovih glavnih radnja izašle su mnoge viesti u Glasniku i u zagrebačkim dnevnicima iz pera dra. O. Kučere, Mire Mancea i dra. V. Drapczynskoga.

U astronomskim dnevnicima Mire Mancea od 2. X. 1903. do 6. VI. 1914. i u zasebnim svežnjima istog vremenskog razdoblja ima još mnogo građe, koja nije obrađena i objelodanjena. Ova građa proizlazi iz raznih i mnogih opažanja, te je vriednog stručnog sadržaja.

Zvjezdarnici Hrvatskog prirodoslovnog družtva bijaše dvojaka svrha: 1. da doprinosi znanosti samoj i 2. da budi zanimanje u inteligenciji i mlađem naraštaju za zvjezdoznanstvo.

Drugom dielu programa udovoljavalo se u punoj mjeri od godine 1903. do godine 1911. Opažanja nebeskih fenomena vodila su se r e d o v n o tri put tjedno s občinstvom i posebno sa srednjoškolskom i visokoškolskom mladeži uz prigodna predavanja. Ova opažanja vodili su prof. dr. O. Kučera kao predstojnik observatorija i Miro Mance kao njegov zamjenik, a kasnije i prof. dr. V. Drapczynski.

Bilo je takvih opažanja sve do godine 1938., ali neredovito i izprekidano u dugim razmacima vremena.

Zvjezdarnica Hrvatskog prirodoslovnog družtva izdavala je i astronomski kalendar »Bošković« kroz nekoliko godina, a uređivali su ga Adam pl. Kugler, dr. Ž. Marković, dr. O. Kučera s dr. V. Drapczynskim.

Godine 1906. odkrio je August Kopf u zvjezdarnici Königstuhl kod Heidelberga planetoid 584. Posredovanjem ravnatelja te zvjezdarnice, slavnog Maksa Wolfa, dobio je taj planetoid ime »Croatia« na spomen utemeljenja ove naše zvjezdarnice i u znak priznanja za njezino nastojanje oko astronomije.

Nažalost se je stanje zvjezdarnice kasnije sve više pogoršavalo, pa je čak tajnik Hrvatskog prirodoslovnog družtva u Zagrebu dne 13. III. 1938. (Vidi Glasnik H. p. d. XLIX-L 1937.—1938.) izviestio, da je zvjezdarnica u Popovu tornju u takovu stanju, da ondje nije moguć ni znanstveni ni popularizatorni rad.

IZGLEDI U BUDUĆNOSTI.

Kakvi su izgledi za budućnost?

Posebnički observatoriji, bilo pojedinaca, bilo družtava, bit će uviek podvrgnuti raznim nepovoljnih utjecajima. To izkustvo utvrđeno je i u stranom svietu, pa cienim, da ih nije vriedno podupirati s obzirom na trajnost i trajnosti doličan razvoj. T r e b a d a k l e v e ć j e d n o m o s n o v a t i s v e u č i l i š t n u z v j e z d a r n i c u. Osjećam, da je sada u našoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nadošlo i za to vrieme. Instrumentarij za to mogao bi se uzeti iz Popova tornja, ukoliko je upotrebljiv, dok bi se glavni dio dobio time, što bi se između Hrvatske i Srbije imao podieliti instrumentarij što ga je bivša Jugoslavija dala beogradskom sveučilištu, a koji u glavnom još stoji i tamo neupotriebljen.

U tom je smislu učinjena shodna predstavka i popisni izkaz predmeta, koje bi trebalo dobiti.

Važniji izpravci

Strana	Stupac	Redak	Pogrješka	Mora stajati
prilog			Geološka karta	Geoložka karta
107	izpod slike		manjka br. 17.	17. mali
109	drugi	5 odozdo	svrabljivac	srablivec
114	naslov		Demograf. preged	Demograf. pregled
119	drugi	24 odozgo	Uredničtvo	izostaviti
144	drugi	4, 5, 6, odozgo	poredak redova pogrješan	3, 5, 6, 4 red
161	drugi	33 odozgo	ovaj redak izbaciti, redak 31. staviti izpod 32.	
175	izpod naslova		Anton Dujšin	Antun Dujšin
186	izpod naslova		Napisali dr. Slavko Pavičić i ing. Franjo Perše	Uz suradnju dra Slavka Pavičića napisao ing. Franjo Perše
190	prvi	25 odozdo	3.) slavonski	2.) slavonski
196	drugi	8 odozdo	franjevca	redovnika
196	drugi	5 odozdo i dalje	nepodpuno	»HIER STAND UND SANG FRIEDRICH II. KÖNIG VON PREUSSEN VERKLEIDET IM CISTERCIENSER CHORKLEIDE IM JAHRE 1745. MIT DEM ABT TOBIAS UND DEN GEISTLICHEN DIE METTEN WÄHREND DEM DIE FEINDLICHEN CROATEN SUCHTEN UND NUR SEINEN ADJUTANTEN FANDEN DEN SIE GEFANGEN FORTFÜHREN.«
222	drugi	35 odozdo	Pribčević	Pribičević
241	prvi	4 odozgo	utrdjuje	utvrđuje
247	drugi	10 odozgo	cancer-	cancel-
252	drugi	18 odozgo	mao	imao
prilog	izpod slike »Krunidba kralja Zvonimira«			Freska iz Vatikanske knjižnice
260	podnaslov		Ivn Rendjeo	Ivan Rendjeo
277	brojevi pod slikama		od lieva na desno, odozgo svakom slikom stajati 60.	prema dolje ima pod po jedan broj 57, 58, 59,
282	prvi	22 odozgo	zamatati	zamatali
291	drugi	naslov	XXI	XX
Slika suvremenog Dubrovnika			manjka oznaka autora	»Snimka Griesbach«
367	drugi	5 odozgo	red treba izbaciti	
368	drugi	30 odozgo	berbarija	herbarija
369	drugi	11 odozgo	antomije	anatomije
376	drugi	3 odozgo	Bood	Brod
377	naslov		NARODOSLOVNOG	NARAVOSLOVNOG

0600849